

THE BOOK WAS DRENCHED

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT LITE
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_176553

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **RS294.503**
453 - Accession No. **G.H.805**

Author

Title **धर्मकीर्ति . 1941 . Vol. 1 . Pt. 3 .**

This book should be returned on or before the date last marked below.

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

धर्मकोशः

व्यवहारकाण्डम्

उत्तरार्धः

विवादपदानि

संपादकः

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

संवत् १९९७

Publishers:—
Prājñapāthas'alā Maṇḍala
Wai, Dist, Satara.
(INDIA)

[*All rights reserved.*]

Printer:—
Shankar Vitthal Lele.
The Prajna Press,
315 Gangapuri,
WAI, (SATARA).

DHARMAKOSA

VYAVAHĀRAKĀṆḌA

VOL. I)

VIVĀDAPADĀNI

[*Titles of Law*]

1941

EDITED BY

Laxmanshastri Joshi, *Tarkatsarth.*

President, Prajna Pathashālā Mandala.

EDITORIAL STAFF

Editor-in-chief :—

Laxmanshastri Joshi, Tarkateerth,

President, Prājñapāthasālā Maṇḍala, Wai.

Sub-editors :—

1. Ranganathshastri Joshi, Sahityasāstri, Wai.

2. K. L. Daptari, Esqr., B.A., LL.B., Nagpur.

3. Prof. Dr. V. G. Paranjape, M.A., LL.B., D.Litt.,
Fergusson College, Poona.

4. Prof. N. R. Phatak, B.A., Bombay.

5. Prof. P. R. Damle M.A., LL.B., Wadia College,
Poona.

6. P. B. Gajendragadkar, Esqr., M.A., LL.B.,
Secretary, Hindu Law Research and
Reforms Association, Bombay.

7. B. N. Khare, Esqr., Wai.

Secretary :—

Pt. Vasudeoshastri Konkar, Pravachanpatu, Wai.

TABLE OF CONTENTS

Introductory Notes

I-2

Appendix I [मेधातिथेरस्मृत्युक्ता म. म. गंगानाथ झा कृता च शुद्धिः]

3-7

II [मेधातिथेरस्मृत्युक्ता शुद्धिः]

7-10

विवादपदानां विषयानुक्रमणिका

11-21

ऋषिक्रमेण विषयानुक्रमणिका

21-34

विवादपदानि (साहसादीनि)

१५९१-१९६२

साहसम् १५९१-१६५५; स्तेयम् १६५६-१७६७; वाक्पारुष्यम् १७६८-१७९२;

दण्डपारुष्यम् १७९३-१८३५; स्त्रीसंग्रहणम् १८३६-१८९२; द्यूतसमाह्वयम्

१८९३-१९१५.

प्रकीर्णकम्

१९१६-१९६२;

प्रकीर्णकम् १९१६-१९४३; नैयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्क-
विचारः १९४४-१९४७; बालानाथधननिधि-नष्टापहृतव्यवस्था १९४७-१९६२.

परिशिष्टम्

१९६३-१९८९

व्यवहारस्वरूपम् १९६३; सभा १९६३; साक्षी १९६४; दिव्यम् १९६७; मानसंज्ञाः
१९६७-१९६८; निर्णयकृत्यम् १९६८; पुनर्न्यायः १९६९; दण्डमातृका १९६९-१९७०;
ऋणादानम् १९७१; उपनिधिः १९७१; अस्वामिविक्रयः १९७२; संभूयसमुत्थानम्
१९७२; दत्ताप्रदानिकम् १९७२-१९७३; अभ्युपेत्याशुश्रूषा १९७३-१९७४; वेतनानपा-
कर्म १९७५; क्रयविक्रयानुशयः १९७५; स्वामिपालविवादः १९७६; सीमाविवादः
१९७६; स्त्रीपुंघर्माः १९७७-१९७९; स्वामिपालविवादः १९७६; सीमाविवादः १९७६;
स्त्रीपुंघर्माः १९७७-१९७९; दायभागः १९७९-१९८८; साहसम् १९८९; दण्डपारुष्यम्
१९८९.

श्लोकार्थानुक्रमणिका

१-१३९

Index of the Important Sanskrit words

1-162

शुद्धिपत्रम्—

१-१०

Sir Sitaram S. Patkar,
Kt. B. A., LL. B.
Retired High court Judge, Bombay;
President, Dharmakos'a Mandal, Wai.

Pandit Laxmanshastri Joshi,
Tarkateerth,
President and Life-member of
the Prajna Pathashala-Mandal, Wai.
Editor-in-Chief, Dharmakos'a.

Pandit Vasudeoshastri Konkar,
Life-member of the Prajna-Pathashala-Mandal;
Secretary of the Dharmakos'a Mandal, Wai.

Introductory Notes

A. Purāṇas:-

It was not possible to include in the Dharmakośa extracts from the eighteen Purāṇas bearing on Vyavahāra. It will involve a good deal of expense and intellectual drudgery to go through all the Purāṇas and to index them. The work has accordingly been postponed for a time, but in order to avoid an important lacuna in the Dharmakośa all the Purāṇa passages cited by the authors of Nibandhas have been included here.

B. Bibliographical Notes:-

(1) The three editions of the Mahābhārata that have been used are: (a) The Bombay edition, cited as भा. (B); (b) the Kumbhakoṇum edition, cited as भा.(कुम्भ.) and (c) the Bhāṇḍārkar Institute edition, cited as भा. (भाण्डा.).

(2) Works on Jain law such as the Bhadrabāhusaṃhita, the Vardhamānanīti and the Arhannīti are in the main adoptions of the Smṛtis of Manu, Yājñavalkya etc. and therefore have not been cited independently.

(3) The Nepāl Recension of the Nārada-smṛiti has been omitted and the stanzas peculiar to it have been included in this part.

(4) Extracts from the S'rīmūlā commentary on the Arthasāstra by the late MM. Gaṇapatiśāstri, being a late and voluminous work, were not included

in the earlier parts of Dharmakośa, but in the third part this has been done in view of the difficulty of the Arthasāstra and the need one feels of the commentary on it.

(5) The Ānandas'rama edition of the Baudhāyana-dharma-sūtra is referred to as (क) and the one edited by MM. Cinnaswāmis'āstri as (ख).

(6) References to the texts and variants from the Vis'nusmṛti were to the Calcutta edition of Jivānanda in part I and II. In this part the editions of both Jivānand and Jolly have been utilised and the references are to Jolly's edition. Jolly's edition is styled as (क) and Jivānanda's as (ख).

(7) No references were made in part I and II to the variants noted by MM. Dr. Gangānāth Jhā in his notes on the Manusmṛti; the present part has noted them.

(8) The Nirṇayasāgar edition of the Yājñavalkya-smṛti is styled as (क) and that by Ghārpure as (ख).

(9) A copy of the Vyavaharanirṇaya of Varadarāja in *grantha* characters was procured and transliterated into *Devanagari*; but the copyist not having given references to the pagination of the original manuscript, no such references could be given in the first and second Part.

(10) In the Parts I and II references to variants of the Vyavaharanirṇaya and the references to texts and variants of

Nṛsiṃhaprasāda were to the manuscripts of these two works. Both these works having now been printed, references have been made in this part to the printed works in respect of the texts and variants quoted.

C. Typographical conventions:-

(1) In the Index of passages half-s'lokas are indexed separately, the first five syllables of each half-s'loka being given; a variant, if any, is indicated by an asterisk (*) before it.

(2) Each complete sentence of the prose passages is indexed separately and here also the first five syllables only are given.

D. Index of the Important Sanskrit words:

(1) The Index of the important Sanskrit words refers only to words in the s'lokas, Sūtras etc., printed in bold type.

(2) The words noted in this index belong ordinarily to the following categories; proper-names; names of rivers and mountains; names referring to grains, animals etc.; words referring to gods; technical terms; ordinary words used in a technical sense such as सम, विषम, दत्त; and obscure words.

(3) Ordinarily words from the commentaries have not been noted; if any have been noted on account of their special importance, they have been marked with an asterisk [*].

[4] References to pages have been given in the following manner for reasons of economy of space: the first figure is given in full; in the following figure the hundreds or thousands have been dropped, until a new figure is reached for them when again a full figure is given, followed again by abridged figures; to illustrate: 725, 726, 738, 890, 1030, 1036, 1765, 1769, is noted as 725, 26, 38, 890, 1030, 36, 1765, 69.

E. An Errata:

The Āpastamba passages printed by oversight in the section पैतृकद्रव्ये भगिनीनां भागः should be read in the section पैतृकद्रव्ये पत्नीनां मातृणां च भागः ।

The Nirukta passages have been printed in ordinary type in some places in Part I and II. They should have been printed in bold type. In the Index of half-s'lokas and in the Index of the important Sanskrit words the Nirukta passages and words have been referred to in serial order.

F. Acknowledgement:-

The Editor thankfully acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this part of the Dharmakośa.

Prajña-Pāṭha-S'āla } Laxmanshastri Joshi
Wai (Satara). } Tarkateertha.
12-6-1941 } Editor-in-chief.

*Appendix 1

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	§आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१६२२	२	६	नाशात्म	नाशात्म	नाशनात्म
"	"	९-१०	मिव इच्छ	मिव गच्छ	मिच्छ
"	"	१२	द्वैधविशेष्य	द्वैधविशेष्य	द्वे विशेष्ये द्वे (as in S.)
१६२३	"	२२	कार्यकालकारिते	शवकालकारिते	कार्यकारिते
१६२४	१	२	यदुप	यदुप	यद्युप
"	"	"	प्रवृत्ते	प्रवृत्ते	प्रवृत्ते (as in S.)
"	"	३	षाणामभ्यवपत्तिः	षाणामभ्यवपत्ति	षाणां स्त्रीविप्राणामभ्यवपत्तिः
"	"	६	असति	असति	न पुनरत्र पशुहननं असति (as in N.)
१६२५	"	२७	इत्यनेनोक्तः	इति नोक्तम्	इत्यनेनोक्तम्
१६२६	२	११	मामेव	मामेव	ममैव
१६२८	१	१२	प्रदीर्घ	प्राग्दीर्घ	आदि
"	"	१३	वसन्, तौ	वसन् तौ	वसन्नुच्यते । यतश्च श्रोत्रियाणा- मपि प्रतिवेद्यव्यपदेशोऽस्त्येव सर्वथा । अथवा आधानेन गृहान्तिके निवसन्तावाभ्यां शब्दाभ्यामुच्येते । तौ (as in I. O.)
"	२	१०	उभयं	उभयं	दातव्यं
१६३०	"	१९	ताप्रत्यापत्तिं	ताप्रत्यापत्तिं	तप्रत्यासत्तिं (as in Mad.)
१६३१	१	६-७	अत्र वेधतिर्भेदने विद्यते	अत्र वेधतिर्भेदने विद्यते	अवेधितप्रदेशेन विध्यते
"	"	७	वेधते	विधते	विध्यते
"	२	९	भूतविद्यादिषु	भूताद्याधराः	भूतविद्याः (as in F. N., as in Mad.)
१६३२	"	१७	संबन्धिशा	संबाधशा	संबन्धेन शा
१६९१	"	४	वस्तूत्पा	वस्तूत्पा	वस्त्रोत्पा (as in S.)
"	"	११	संधिच्छेदे सत्य	मन्विच्छेदसत्य	संधिच्छेदेऽसत्य

* मेधातिथिभाष्ये येऽस्माकमभिमतः म. म. गंगानाथ झा महोदयैः कृताः शोधनविशेषास्तेऽस्माभिः ग्रन्थे संगृहीताः ।
तेऽस्माकं नाभिमतः अथवा येषामर्थे विवादः स्यात् तेऽत्र समुद्धृताः ।

§ जे. आर्. धारपुरे (मुंबई) महोदयैः संपादितं (लिस्ताब्दः १९२०) पुस्तकं सर्वत्र आदर्शत्वेन स्वीकृतम् ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१६९२	१	२०	आर्यवृत्तं	आर्यवृत्तं	आर्य
"	"	२१	कर्तव्येतरानु	कर्तव्योऽनु	कर्तव्यं इतरानु
१६९३	२	३	तुलादिना	तुलादिना	तुलाविशेषेण
१६९४	१	१-२	उपधिः । वयकाः	उपधावनप्रह	उपधिः । कितवा धनप्रह
"	"	४	कितवा धनप्रह		
"	"	५	नान्यत्रस्था	नान्यत्रस्था	नान्यत्रोद्यथा
"	"	७	नानाकारैर्ना	नानाकारणना	नाकारिणो ना
"	"	७	शान्त्युप	यान्त्युप	ये ह्युप
१६९७	२	१५	प्रीतिदाया अपि	प्रीत्यादायापि	प्रीत्या दायादि
"	"	१६	गृह्यन्ते	गृह्यन्ते	गृह्यते
"	"	१६	थैव	थैव	थैवश्रुति
१६९८	"	७	निर्वास्येना	निर्वास्येना	निर्वास्य ना (as in S.)
१७००	१	९	क्षिणा । वत्सगवा	क्षिणया वत्सगवा	क्षिणावत् सा च गवा (as in S.)
"	"	२५	तान् निगृह्णतां	तानि निगृह्णतः	ताननिगृह्णतः
"	२	१	परिव्रजि	परिव्रजि	व्रजि
१७०१	"	५	पूर्वस्य शेषोऽयं	पूर्वस्य शेषोऽयं	श्लोकोऽयं
"	"	१५	धर्मो, द्वितीयो	धर्मो वस्तुविप-	धर्मो नास्ति
१७०३	१	१०-१२	वस्तुविपरीतनिश्चयः	रीतोऽतिनिश्चयः	विपरीताभिनिवेशः (as in S.)
"	"	१०-१२	इयं तु शासनविमो-	इयं तु शासनविमोक्षण-	इदं तु शासनविमोक्षवचनं
"	"	१०-१२	क्षणवचनात् न हि	वचनात् । न हि नाम प्रति-	न नाम प्रतिषिद्धं सति विधौ
"	"	१०-१२	नाम प्रतिषिद्धा उक्ते	षिद्धायुक्तौ सति विधौ	
"	"	१०-१२	सति विधौ		
"	२	५	तेन राजा	न राजा	राजा (as in S.)
१७०४	१	२-३	सर्वेष्वन्यत्र विधि-	सर्वेष्वन्यत्र विधि-	सर्वेष्वत्र विधि-
"	"	२	रस्तीति नासिद्धि	रस्तीति नाशुद्धि	रस्तीति न तुद्धि
"	२	२	हणं तु प्र	हणानुप्र	हणाक्षप्र (as in S.)
"	"	६	हिंसा	हिंसा	हिंसा (as in S.)
"	"	"	हिंसायां	हिंसायां	हिंसायां न
"	"	१२	न रक्षानिश्रुतिर्य	न रक्षानिश्रुतिर्य	रक्षार्थं नासिद्धिः (as in S.)
"	"	१३-४	तन्निरोधनादपि	तन्निरोधनादपि	तन्निरोधनादिनापि
"	"	१९	दण्ड्येऽह	दण्ड्येऽह	दण्ड्येष्वेवाह
१७०७	१	१५	न्तरावि	न्तरावि	न्तरावि
१७०८	"	९	क्षयक्रय	क्रयविक्रय	क्षयव्ययक्रय
"	"	१०	गतस्य दे	गतस्यान्यदे	नीतस्य दे
१७०९	"	१६	न प्रयच्छेत्, व	प्रयच्छन्व	प्रयच्छेत् । मूल्येन व (as in S.)
१७११	२	९	त्रार्ह्यर्थो	त्रार्ह्यर्थो	त्रार्ह्यर्थो (as in 1. O.)
१७१२	१	७	संज्ञाने	संज्ञाते	संज्ञने

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१७१३	१	१	क्षन्तव्यं	क्षन्तव्यं	क्षन्तव्या
„	२	„	अवश्यमयं	अवश्यमयं	प्रतोदेन बाहने एवायं
„	„	३	याः पालोऽर्धं	याः पालोऽर्धं	(as in S.)
१७१९	१	२१	नां द्रव्य	नां द्रव्य	नानाद्रव्य
१७२०	२	४	च ताव	च ताव	स ताव
१७२१	„	१२	रक्षा	रक्षा	यतो रक्षा
„	„	२०	तुल्यबलस्यैव विषयस्या	तुल्यबलस्यैव विषयस्या	तुल्यबलस्य विकल्पस्य पर- विषयाश्रयस्या (as in I. O.)
„	„	२६	अर्थवादाच्चात्र	अर्थवादाच्चात्र	अर्थवत्त्वात्
१७२२	१	१	स चाधिक्यविधौ	स चाधिक्यविधौ	आधिक्यविधौ
„	२	२२	लब्धालम्बन इति	लब्धालम्बन इति	लघीयसीति (as in I. O.)
१७२३	„	१७	नात्स्वाप	नात्स्वाप	नाच्चाप (as in S.)
„	„	२१	वैश्या	वैश्या	हिरण्या
१७२४	१	३	ह्याह	ह्याह	ह्याहुः
„	२	२७	(हीनक्रतुरित्युपलक्षणार्थं) कुतः	कुतः	हीनक्रतुः
१७७३	१	२८	सा	सा	शास्त्राद् या चैवतिचेत्यमेव (?)
„	„	३०	संक्षेपो	संक्षेपो	पदसंक्षेपो
„	२	२	योगात् व्यस्तक	योगात् व्यस्तक	योगादक
„	„	„	रम्भो	रम्भो	रम्भे
„	„	१९	र्थितः	र्थितः	र्थितम्
„	२	२०	असता दुःखोत्पादनं	असतां दुःखोत्पादनं	असत उपन्यसनं (as in I. O.)
१७७४	„	२	कैर्यो	कैर्यो	कयोर्यो (as in N. and S.)
१७७५	१	१-२	दन्यः । तत्र	दन्यः । तत्र	दन्यत्र सूत्रे (as in S.)
„	„	२	द्वादश व्यतिक्रमे	द्वादश व्यतिक्रमे परस्परा-	व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे द्वादश (as in S.)
„	२	२	परस्पराक्रोशे	क्रोशे	
„	„	५	साम्यं च	स च	साम्ये च
१७७६	„	२	णातिगु	णानिर्गु	णेति गु
१७७७	„	२३	एवमन्यदपि	एवमन्यदपि	एवं तान्यपि (as in I.O.)
„	„	२४	चिपटं	विटपं	चिपिटनासः (as in I.O.)
„	२	२४	नासत्ये	नासत्ये	सत्ये (as in S.)
१८०१	१	१३	पणोऽव	पणोऽव	पणाव (as in S.)
१८०३	„	२४	स्यान्न	स्यान्न	स्यान्न तु (as in S.)
१८०४	१	१३	पूर्वं	पूर्वं	पूर्वोत्तर
१८०५	„	१	मुखं वा	मुखं वा	मुखं च
१८०६	२	२	मन्यते	मन्यते	उच्यते (as in S.)

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१८०४	२	८-१०	तथा...दुष्प्रापता	तथा...दुष्प्रापता	omit (not in I. O.)
१८०५	१	१०	महद्ग्रहणं	महद्ग्रहणा	महद्ग्रहणा (as in S.)
"	"	१२	दे तु	दस्तु	दतस्तु
"	२	३	णसंधि	णसंबन्धि	णं संधि
"	"	५-६	एवं...अथवा	एवं ... अथवा	(omitted in I. O.)
१८०६	"	४	हिंसता	हिंसता	हिंसनात्
१८०८	१	६	यानं गच्छेत्	यानं गच्छेत्	यानगच्छत् (as in S.)
"	"	८	मानस्य	मानस्य	मानं (as in S.)
"	"	९	रक्षितुं	रक्षितुं	रक्षतु (as in S.)
"	"	१४	वध्निः	वध्नि	वध्न
"	२	१३	सहसा अपवर्तते	सहसा अपवर्तते	यानमपवर्तेत (as in N. and S.)
१८११	१	१२	च्छेदो न	च्छेदो न	च्छेदनं
१८१२	"	८	नीतिभ्रंशः	नीतिभ्रंशः	(omitted in I. O.)
"	"	११	यस्य	यस्य	या यस्य (as in S.)
"	२	१०	ताडन	ताडन	ताडनदेश (as in S.)
१८५१	"	१५	वनं वृक्षसंततिः	वनवृक्षसंततो	वनवृक्षसंततानां (not in I. O.)
१८५२	"	१३	तत्र खलु	खलं	तमालापं योजयन्
१८५३	१	६	तस्त्रिया आलापं	तमालपितुं	उपपत्तिक्षमकाः (as in S.)
१८५४	२	५	उत्कृष्टमाकारं	उत्कृष्टमाकारं	चारणाः परपुरुषेण (as in S.)
"	"	६	चारणपुरुषेण	चारणपुरुषेण	
"	"	"	प्रतिष्ठन्ते	प्रतिष्ठन्ते	न तिष्ठन्ति (as in S.)
"	"	८	ता मे	ता मे	ते मे (as in S.)
"	"	१०	अन्याश्च स्त्रीभिः	अन्त्याश्च स्त्रीभिः	योजयन्ति अन्याश्च स्वस्त्रीभिः (as in S.)
"	"	११	स्वदाराणां	सुधाराणां	स्वनारीणां (as in S.)
१८५५	१	२६	प्रणयन्ते	प्रणयन्ते	पत्न्यायन्ते (as in S.)
१८५६	"	५	अयमर्थः	यमर्थ	तेनायमर्थः (as in S.)
"	२	८	मूल	मूल	मूलं
१८५७	"	१०	ज्ञातं	ज्ञातं	ज्ञातं न
"	"	१२	न सर्वत्र	न सर्वत्र	सर्वत्र मारणम् (as in S.)
१८५८	१	१६	ने चाधिके	नेनाधिके	नेऽधिके
१८६१	२	६	बहु	बहु	ब्राह्म
"	"	१२	व्रात	व्रात	व्रत (as in Mad.)
१८६३	१	६	धानन्तरमे	धानन्तरमे	धितमे
१८६४	२	१८	विप्रशूद्र	विप्रशूद्र	शूद्र
१८६५	१	१५	दर्पेण	दर्पेण	ज्ञातिदर्पेण

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१८६६	२	२०	अकामायाः	अकामायाः	अकामायाः कन्यायाः (as in Mad)
१९०७	॥	७	प्रत्ययो	प्रत्ययः	प्रत्ययसिद्धानि
१९२८	१	२१	स्थानानि वाहनानि	स्थानादपवाहनम् ।	स्थानादयः वाहनं
१९३१	२	१८	न केवलं	न केवलं	अयं च केवलं (as in S.)
॥	॥	१९	तद्धि हित्वा	तद्धिदित्वा	तद्धित्वा (as in S.)
१९४५	१	२६	परि	परि	अपरि
१९५१	२	१६	तासां च तदु	तासां च तदु	तासामेतदु (as in S.)
१९५२	॥	१०	अचौर्याश	अचौराश	अचौराश (as in S.)
॥	॥	१६	द्विशेषण	द्विशेषण	द्विशेषतो
१९५३	१	६	स्वां	स्वां	omit
१९५५	२	२२	अर्वाचीनां	अर्थादीनां	अस्यार्थादीनां (as in N.)
१९५७	॥	२०-२१	चौरैः समा	चौरैः समा	चौरैर्यस्त्वं आ
१९८६	॥	२४	तस्मादागतं	दायागतं	तदा तस्मादागतं

* Appendix II

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१६२२	२	६	त्वाद्धिसेवे	त्वात्सिद्धेवे	१६३१	२	८-९	कुलद्वेषविचित्रा	कुलाद्धि विचित्रा
१६२३	१	१४	नोपे	नापे	॥	॥	२५	मानेन नो	मानेनो
॥	२	१५	मत्र	मात्रं	१६३२	१	६	धनलाभोद्दे	हल्लेशोद्दे
॥	॥	१९	भिहिते	भिहते	॥	॥	१३	दर्शनादि	दर्शितादि
१६२५	१	१६	अन्यस्त्वा	तस्त्वा	॥	॥	१६	सभ्याना	सत्याना
॥	॥	२४	दुष्टौ चेति	सृष्टश्चेदिति	॥	२	१	बाल्भ्याद्	बल्लेभ्याद्
१६२६	२	८-९	योः, अयं	योरर्थ	१६९१	१	॥	निर्णयो	(•)
१६२७	॥	२७	करणे	कारणे	॥	॥	१०	व्यत्वेन	व्येन
१६२८	१	१	निषेधश्च	निषेधः	॥	२	४	कर्म	अपबुत्य यत्तेन
॥	॥	१२	गृहा	पृष्ठगृहा					मया कृतमित्याह कर्म
॥	२	११	माषकं वा	माषको वा	॥	॥	८	लक्षणं	लक्षणं स्तेयं
१६२९	॥	४	दकहरणेऽय	दकेऽय	१६९२	१	७	च	(•)
१६३१	॥	॥	दण्डश्च	दण्डः स	॥	॥	२१	चोदितं	नोदितं
॥	॥	७	पितृ	पौत्र	॥	॥	॥	बेधौ त	बेधस्त

* पं. जे. आर्. धारपुरमहोदयमुद्रितमेधातिथिभाष्यपादटिप्पणीपाठनालोच्च स्वकल्पनया च स्वीकृता ये शीघ्रनविशेषा

आदर्शपुस्तकापेक्षया इष्टतरा मतास्तेऽत्र अस्माभिः संगृहीताः ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१६९२	१	२५	रक्षणे तु	रक्षातु
"	"	२८	अन्ये तु	अन्येषां तु
"	"	"	त्वदर्शनादर्थ	त्वादर्थमर्थ
"	"	३०	यास्ते राज्ञः	यस्य तद्राज्ञः
"	२	१६	निग्रहो रक्षा च	निग्रहरक्षा
"	"	२७	बधविधिशेष	धर्मविशेष
१६९३	१	६	युक्ताऽप्र	योरप्र
"	"	१३	न	(०)
"	"	२०	शतस्क	शस्तस्क
"	"	२१	नास्ति	नाति
"	"	२२	मस्ति तैः	मास्ततैः
"	२	४	नाक्षेपं	नापेक्षार्थ
"	"	१६	त्कार्ये क	त्कार्येण क
"	"	१७	प्रवृत्तौ अर्थ-	प्रवृत्तौ
"	"	"	ग्रहणेन	ग्रहणाति
"	"	"	वर्तन्ते	वर्तते
१६९४	१	३	पदं व	पादव
"	"	४	कुर्वन्ति	कुर्वत
"	"	६	उपजीवन्ति	जीवन्ति
"	"	९	तवास्ति	तथाऽस्ति
"	"	१०-११	अभद्रा भद्राः ।	सर्वस्य करवर्धने
"	"		प्रेक्षणीकाः	अभद्रा भद्राप्रेक्ष-
"	"		सर्वस्य	णकाः प्रशंसि-
"	"		करदर्शनेन	पुरुषलक्षणाः
"	"		प्रशंसन्ति पुरुष-	
"	"		लक्षणानि ।	
"	२	१८	हारीणां	हाराणां
"	"	१९	ह्यासक्तं	ह्यशक्त्यं
"	"	२०	धरिय	धारय
"	"	"	तथाऽभृत्यो	तथा भृत्यो
१६९५	१	५	तत्कर्मकारिभिः	(०)
"	"	८	न्यैरपि चारैर	चैरपि चारैस्तत्क-
"	"		र्मकारिभिर	
१६९७	"	१२	मोषस्य संनिधा-	मोक्षस्य संनिधा-
"	"		तारः	तारः कर्तारः
१६९९	"	३-४	मजाविकाश्वा	माजानेयाश्वा
"	२	२	दण्डोऽनु	शब्दोऽनु
"	"	१९	भिरति	भिरिति
"	"	२६	न्ते दे	न्ते दे

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१७००	१	२०	सका	प्रका
"	"	२१	द्धर्म	द्धर्मात्
"	"	२४	चौरभा	चौर्यभा
"	"	२६	रक्षणे	रक्षेव तत्र
"	२	२	पालने च न	पालेन कानु
"	"		काप्यनु	
"	"	१७-८	न च	(०)
"	"	१८	नात् क	नं क
"	"	"	शाः	शात्
१७०१	१	१२-३	देषु यानि	दे सूपे
"	"	१५	फला	फल
"	२	८	मलं	बलं
१७०२	१	१२	मात्रं	मगमनस्यात्र
"	"	"	व्यमिति	व्यम्
"	२	१६	तपसि	तप
"	"	१९	क्षणात्	क्षण
१७०३	१	२१	तत एव	तत्र
"	"	२७	इयेनाग्नी	स्यान्नाग्नी
"	"	"	न विशे	विशे
"	"	२८	चैषां	चैष
"	२	२३	रस्यति	न्यस्यति
"	"	२६	ब्रह्मघ्नो नश्यति	ब्रह्मघ्नो विशिष्यति
१७०४	१	२५	पातितो	पातिते
"	"	२७-८	रोहर्कं	रोहिर्कं
"	२	१८	कर	कार
"	"	२४	च	(०)
१७०५	१	२०	मोक्त्या	मोक्तौ
१७०६	"	२	प्रोक्षि	प्रोषि
"	२	२३	दण्डं	दण्डो
"	"	२६	क्रयी इ	क्रय इ
१७०७	"	१७	सिद्धा, मा	सिद्धमा
"	"	१८	सर्व	सर्वतोभागे
१७०८	१	७	ग्भिश्च	ग्भिः स्व
"	"	१०	रे नयि	रानीय
"	"	१४	शाट	साट
१७०९	२	९	शाटका	शाकटका
"	"	११	वयज्ञे	यं नै
१७११	"	१०	विशि	वशि
"	"	"	हरणे	विशेषे

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१७१२	१	११-१२	यत एव तत्रैव	यद्येवं तत्रैव कु-
			कुलीनानामित्युक्तं	लीनमुक्तं
	१३		तच्च बला	तत्र प्रबला
	२	२८	राजा	राज्या
१७१३	१	२३	तेन स्तेनार्ध	तेनार्ध
१७१४	१	१४	त्स्वकृतः	त्स्वकृते
	१		निदाघे	निदानं
	१	१९	क्षेत्रिक	क्षेत्रक
	२	२८	प्रस्थान्	प्रस्थाः
१७१५	१	२	तत्तस्य	तस्य
१७१८	१	१७	सा मरु	स मरु
	२	१२	कृतेर्वि	कृतिर्वि
	१	१३	प्रकृति	(०)
	१	१६	चेति अथ	चेत्त्वय
१७१९	१	१५	हरितं	हरन्ति
	१	१९	पलाश	पलाशे
	१		न परि	परि
	२	१५	मूलं इक्षुः,	मूलमिक्षुद्रा
			फलं द्रा	
१७२०	१	२०	त्यादेः	त्यादि
	१	२२	अग्निं गृ	अग्निगृ
	१		त्याद्यर्थ	त्यादिकं
	१	२४	काले शी	कालः शी
	१		काले ।	कालः
	१	२६	न	(०)
१७२१	१	६	ज्ञोऽहमिति	ज्ञोऽहं
	२	२	खलु	खल
	१	३	गुणं अ	गुणाम
	१	८	श्रितस्त	श्रितत
	१	१०-११	ष्टिः शतमष्ट-	ष्टिशतमष्ट-
			विंशधिकश	विंशं वा श
	१	१४	हतं ज	हन्त ज
	१	१७	मात्र	मात्रा
	१	२६	अष्टा	नष्टा
१७२२	१	१७	स्पतिरेव	स्पत एव
१७२३	१	२	न प्र	नाप्र
	१	१६	ग्रहणा	हरणा
	१	१९	ण वा	णैवा
	१	२६	न	कः

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१७२४	१	१	विहित	विहत
१७२५	२	२५	किमर्थम्	कर्मार्यम्
१७२७	१	१२	त्वात्	त्वाच्च
	१	२०	नानन्त	नान्त
१७२८	१	२४	किञ्चनं	किञ्चन
१७७३	१	२९	त्युक्तौ	त्युक्त्वा
	२	१८-९	अकारणं 'हन्त	अकरणहन्ता
			वृषलो भूयाः '	वृषलभूयाः
	२	२०	णक्को	णक्को
	२	२१	त्रिया	त्रिय
१७७६	१	४	गर्हा	गर्भः
	१	१९	ज्ञत	ज्ञानत
	१	२२	मय	मयति
	२	१०	वाह्य	वाह्य
	२	१३	रमव्य	रेऽव्य
१७७९	१	७	तीयं प्र	तीयप्र
	१	८	हण	हण
१८०१	१	११	पुरुष	पुरुष
	२	१३	हारापरो	हारो
	२	५	विज्ञायीति	विज्ञापि
	२	६	देशः, म	देशोप
	२	७	त्यर्थम्	त्यर्थः
१८०२	१	२	तोऽव्यस्य	तोऽव्यस्य
१८०३	२	३	करणे	कर
१८०४	१	७	नाशे दमः	नाशमाह
१८०५	१	५	दसौ पि	दपी
	१	६	नाया	नाना
	१	१०	द्युत्पत्तौ	द्युत्पत्तौ
१८०६	१	२७	चार्मिक	धार्मिक
१८०८	१	८	शक्तौ	(०)
	१	१८	मन्तं यदि	मन्यदि
१८०९	२	१६	पथि स्थि	पथितो न स्थि
	१		विधियमाणः	न विधियमाणोऽथवा
	१	१७	इतिवत्	इति चेत्
१८१०	१	२२	र्मनु	र्मानु
	१	२३	वधस	वधः स
	१	१३	कचि	कदाचि
	१	१४	पथेत	पथते
१८११	१	६	लक्ष	लक्षश्च

पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१८११ १	८ यानविधि	या न विधि	१८६५ १	१४ बे गम	षागम
१८५१ २	१२ यतीति	यजिति	१८६६ २	१७ त्वेवं	त्येव
१८५२ १	२१ प्रकाशे	प्रकाशे	१८६७ १	२२ जात्यादि	जात्या
१८५२ २	६ स्पर्शस्तु	स्पर्शस्य	१८६७ २	१७ वधार्थ	वध्यर्थ
१८५२ ३	१०-११ कश्चित्सहते,	कस्तत्सहते भवेन्न	१८६७ ३	१८ द्व्यर्थः,	द्व्यर्थस्तत्रेमां
१८५२ ४	१०-११ कश्चित्सहते,	कस्तत्सहते भवेन्न	१८६७ ४	तत्र समां	
१८५३ १	१४ तः । शुभे	ताशुभे	१८६८ १	२१ पूर्वद	पूर्व द
१८५३ २	६ संभाषा	संभाषः	१८७० १	२ निग्रह	संग्रह
१८५३ ३	८ अन्यत्र	अमुत्र	१८७० २	२१ वित्तस्वा	यित्तास्वा
१८५४ १	९ ज्ञाताः ।	ज्ञानां	१८७० ३	२२ समानेषु मूर्धनि	समानस्यधिनो
१८५४ २	११ चारणं	वारणं	१८७० ४	२४ रूपातिमुत्पादयति	इत्युत्पादयन्ति
१८५५ १	२४ णादित्य	णादित्य	१८७० ५	२५ इति न	इति
१८५५ २	२४-५ गादिकं	गिकं	१८७० ६	१९ अन्यः	(०)
१८५६ १	२ नादार	नार	१८७० ७	१३ विप्रति	प्रति
१८५६ २	४ भिन्नु	भिन्नु	१८७१ १	३० परे अस्या	परे स्व
१८५६ ३	३ मूलमस्य	मूलस्य	१८७१ २	१ राष्ट्रीयः	राष्ट्र या
१८५७ १	११ विशेषज	विशेषे ज	१८७१ ३	११ शोच्यमा	षेण्यमा
१८५७ २	२० दारोपचारादौ	दस्पन्नुकारादौ	१८७१ ४	७ द्विष्ट	द्विष्ट
१८५७ ३	१६ दुच्येत	दुच्यते	१८७१ ५	४ तरे पणं	तरेण पादं
१८५७ ४	११ तच्छब्देनाभि	गन्धेनायभि	१८७१ ६	११ तरेण	तरेण
१८५७ ५	२ दिभिः व्या	दिभूतेनायेना-	१८७१ ७	२४ सारेण	चारेण
१८५८ १	१७ नोच्येत	नोच्यते	१८७१ ८	२९ स्तरो	स्तरे
१८५८ २	१८ न मुच्येत	मुच्यते	१८७१ ९	१२ बन्धनेन	बन्धन
१८५९ १	१० यां ब्राह्मण्यां	या ब्राह्मण्या	१८७१ १०	२ द्विष्टया	द्विष्टया
१८६० १	१ अस्यास्ति	दण्डोऽस्ति	१८७१ ११	२६ कुलटां	कुटिलां
१८६० २	११ दण्डोऽन्य	दण्डोऽत्र	१८७१ १२	३० ता रक्ष्यधनाः ।	सा रक्ष्यधना ।
१८६० ३	१६ गच्छतः	गच्छति	१८७१ १३	९ पधिमि	पधामि
१८६० ४	१० अगुप्ता	गुप्ता	१८७१ १४	२५ भागा	भाग
१८६१ १	२० चरति	चरितं	१८७१ १५	२ न	(०)
१८६१ २	२१ अथवा	अथ	१८७१ १६	२२ यातृत	यात्रत
१८६१ ३	२७ विवाहश्च	विवाहस्य	१८७१ १७	२४ यत्र	यतो
१८६१ ४	२५-३ ज्ञातमेव	ज्ञात एव	१८७१ १८	२५ असत्य	त्वसत्य
१८६१ ५	१६ इति	(०)	१८७१ १९	२८ उत्पत्त्या	उत्पत्ति
१८६१ ६			१८७१ २०	१ गः कृतः	गकृतां

विवादपदानां विषयानुक्रमणिका

साहसम्

(पृ. १५९१-१६३५)

वेदाः— (१५९१-१६०३) अपराधविशेषाः अपराधकारणानि च; सप्तमर्यादाभङ्गापराधाः; कतिपय-दोषाणां दोषत्वतारतम्यम् (१५९१); कतिपयदोषाः; पञ्च महापातकानि (१५९२); अभिशंसनम्-अभि-शस्तिः (१५९३); अभिशस्तत्यागः; अभिशस्तस्य आर्त्विज्यानधिकारः; स्तेयानृतताभिंशंसनयोरपराधत्वम्; अभिशस्तनिष्कृतिः अभिशस्तत्यागश्च १५९४; वीरहत्या— वीरहत्या, तदण्डश्च [मनुष्यहत्या तदण्डश्च] १५९५; ब्रह्महत्या—ब्रह्महत्या, तदपनोदश्च १५९७; भ्रूणहत्या, अन्ये च महादोषाः १६०१. निरुक्तम्— (१६०३) सप्तमर्यादाव्याख्यानम्. गौतमः— (१६०४-५) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानु-सरणीयाः १६०४; स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः १६०५. आपस्तम्बः— (१६०५-६) ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहण-निषेधप्रतिप्रसवौ; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०५; महासाहसिक-शूद्रादिदण्डः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६०६. बौधायनः— (१६०६-८) वधसाहसं तदण्डश्च १६०६; निमित्त-विशेषे साहसानुज्ञा १६०७. वसिष्ठः— (१६०८) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः. विष्णुः— (१६०८-१२) साहसप्रकाराः १६०८; महापातक-साहसदण्डविधिः; कूटशासन-विपामिदान-प्रसन्नतास्कर्य-स्त्रीत्रालपुरुषघात - धान्यापहार - कन्यानृत - साहसदण्ड-विधिः; पशुपक्षिकीटवृणवनस्पतिघात - विमांसविक्रय-साहसेषु दण्डविधिः; अधिकृतानामपथदान-आसनाप्र-दान-अपूजासु भोजननिमन्त्रणसंबन्धितिक्रमेषु च

दण्डविधिः १६०९; चतुर्वर्णानां अभक्ष्यापेयादिना दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः; गृहभूकुड्या-दिभेदन - गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप-साधारण्यापलाप - प्रेषिता-प्रदान-पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः १६१०; पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः; तुल्यमानकूटत्व-विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः; जातिभ्रंशकर-भक्षणे दण्डविधिः; अभक्ष्याविक्रयविक्रय-देवमूर्तिभेदनयो-र्दण्डविधिः; कूटसाक्षि-उत्कोचजीविसभ्य-दण्ड्यमोचयितृ-अदण्ड्यदण्डयितृणां दण्डविधिः १६११; राज्याङ्गदूषण-साहसदण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आतता-यिनः १६१२. शङ्खः शङ्खलिखितौ च— (१६१२-३) साहसप्रकाराः; मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ माता-पितागुर्वतिक्रमे च दण्डविधिः १६१२; प्रतिमारा-म-कृपादिभङ्गे कूटशासनतुल्यमानप्रतिमानकरणे वापी-कृपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः; पितापुत्र-विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६१३. कौटिलीयमर्थ-शास्त्रम्— (१६१३-२२) साहसम् १६१३; आशुमृतकपरीक्षा १६१५; एकाङ्गवधनिष्क्रयः १६१७; शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः १६१८; अतिचारदण्डः १६२०. मनुः— (१६२२-३२) स्तेय-साहसयोर्निरुक्तिः; साहसिकः पापकृत्तमः, तस्योपेक्षा राज्ञा नैव कर्तव्या १६२२; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६२३; महापातकसाहसिकदण्डविधिः; मातापितास्त्री-पुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः १६२७; निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः; पितापुत्र-विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः; अभक्ष्यापेयादिप्राशयितृ-ग्रसितदण्डविधिः १६२८; धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः; उत्कृष्टकर्मभिर्जीविन् अधमजातीयो दण्ड्यः; तडाग-कोष्ठागार—देवतागार—जलमार्गादिभेदनाद्यपराधेषु

दण्डविधिः १६२९; विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः; संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्डविधिः १६३०; राजमार्गदूषणे दण्डविधिः; अभिचारमूलक्रिया-कृत्यासु दण्डविधिः; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः १६३१. याज्ञवल्क्यः— (१६३३-४१) साहसनिरुक्तिस्तदण्डश्च; साहसकारयितुदण्डः १६३३; पूज्यातिक्रम-भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान-मुद्रासहित-गृहभङ्ग-सामन्तादिपीडाकरणापराधेषु दण्डविधिः; विधवागमन-परभयानिवारण-वृथाक्रोश-चाण्डालकृत-स्पृश्यस्पर्श-शूद्रप्रव्रजितादिभोजन-अयुक्तशपथ-अयोग्य-कर्मकरण-पशुपुंस्त्वोपघात-साधारणापलाप-दासीगर्भपात-पितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः १६३४; तरिकेण स्थलजशुल्कग्रहणे प्रातिवेद्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः; पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६३५; अभक्ष्या-पेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः; जारप्रच्छादन-शववस्तुविक्रय-गुरुताडन-राजयानाद्यारोहण-द्विनेत्रभेदन-राजद्विडुपजीवन-शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु दण्डविधिः १६३६; शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुंवध-दुष्ट-स्त्रीकृतपुंवधादिदोषेषु दण्डविधिः १६३७; क्षेत्रवेष्टमादि-दाहराजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः; राजपुरुषकृता-पराधेषु दण्डविधिः १६३९; अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः १६४०. नारदः— (१६४१-४५) साहसनिरुक्तिः; त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः. तत्र दण्डविधिश्च १६४१; अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता १६४४; अविक्रयविक्रये ब्राह्मणदण्डः; राजघृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः १६४५. बृहस्पतिः— (१६४५-८) साहसनिरुक्तिः; पञ्च त्रयश्च साहस-प्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च; साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च १६४५; साहसिकवधदण्डविचारः; साहसिका राजा नोपेक्षणीयाः; साहसिकघातकतत्सहायाः तदण्डश्च १६४६; अविज्ञातघातकाद्यन्वेषणविधिः १६४७; आत्म-हत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसकल्पदोषाः १६४८. कात्यायनः— (१६४८-५१) साहस-निरुक्तिः १६४८; द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाह-सानि तदण्डविधिश्च १६४९; साहसकृदन्वेषणविधिः; आततायिनः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५०.

व्यासः— (१६५१) वधसाहसकर्तृदण्डः; मिथ्या-मैषज्यापराधः. देवलः— (१६५१) आत्महत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. उशना— (१६५२) गर्भपातनसाहसे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. यमः— (१६५२) विषामिद-चौर-वधकारि-तडाग-भेदकादिसाहसिकेषु दण्डविधिः; साहसिकस्तेयादिकृद्-ब्राह्मणदण्डविधिः; आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः. संवर्तः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. वृद्धहारीतः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसा-नुज्ञा; साहसिकानां दण्डविधिः, तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च. सुमन्तुः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. पैठीनसिः— (१६५३) घातकसहायादिसाहसिक-दण्डविधिः. गालवः— (१६५४) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा, अग्निपुराणम्— (१६५४) मर्यादा-भेदकादिषु दण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः; प्रतिमादि-भेदने अभक्ष्यमक्षणे च दण्डः. ब्रह्मपुराणम्— (१६५४) आततायिविशेषः. मत्स्यपुराणम्— (१६५५) राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः; ब्राह्मणाम-न्त्रणसंचन्धिदोषे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः. भविष्यपुराणम्— (१६५५) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)— (१६५५) साहसनिरुक्तिः; निमित्त-विशेषे साहसानुज्ञा.

स्तेयम्

(पृ. १६५६-१७६७)

वेदाः— (१६५६) राजा स्तेनं वध्नाति; स्तेन-त्वापवादः; स्तेयस्य दुष्टत्वं शपथविभाव्यत्वं च; स्तेनो हन्तव्यः. गौतमः— (१६५६-६३) वर्णभेदेन स्तेय-दण्डः १६५६; दण्डानर्हस्तेयम् १६५७; स्तेयमहापा-तकदण्डविधिः; दण्डोत्सर्गे राज्ञो दोषः; ब्राह्मणे विशेषः १६५८; चौरसाहाय्ये अधर्मसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १६५९; प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् कर-शुल्कस्थापनाविधिः १६६१; चौरहृतं राजा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चौर १६६३. हारीतः— (१६६३)

राज्ये चौरदोषः. आपस्तम्बः— (१६६४-७) तस्कर-
भयरहितराज्यकरणं मुख्यो राजधर्मः; शूद्रादीनां स्तेया-
दिमहापातकदण्डविधिः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६६४;
दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः; दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; स्तेय-
दोषे आपदनाप्तकालद्रव्यविशेषादिविचारः १६६५;
दण्ड्यादण्डने दोषः; शुल्कस्थापना १६६६. बौधायनः
(१६६७) स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गो
राज्ञो दोषः; शुल्कस्थापना. वसिष्ठः— (१६६७-८)
स्तेयद्वलक्षणानि १६६७; स्तेयमहापातकदण्डविधिः;
दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; अर्घ्यस्थापना शुल्कस्थापना
च १६६८. विष्णुः— (१६६८-७१) प्रकाश-
वञ्चकानां शुल्कपरिहर्तृकूटतुल्यमानकर्त्रादीना दण्डः
१६६८; अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवस्त्रभक्ष्यपेयरत्ना-
दिद्रव्यहरिणां दण्डविधिः १६६९; करशुल्कस्थापना;
चौरद्वतं चौरैऽलब्धेऽपि स्वामिने प्रत्यर्पणीयम् १६७१.
शङ्खः शङ्खलिखितौ च— (१६७१-२) मानार्घ-
स्थापनाविधिः; प्रकाशवञ्चक-कूटतुल्यमानव्यवहर्त्रादि-
दण्डविधिः; अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुषभाण्डाद्यप-
हारिणां दण्डविधिः १६७१; वर्णविशेषकृतचौर्यदण्ड-
विधिः; चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ; दण्ड्यादण्डने राजदोषः
१६७२. कौटिलियमर्थशास्त्रम्— (१६७३-९०)
कारुकरक्षणम् १६७३; वैदेहकरक्षणम् १६७७;
गूढाजीविनां रक्षा १६७९; सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्
१६८१; शङ्कारूपकर्माभिग्रहः १६८२; वाक्यकर्मानु-
योगः १६८५; सर्वाधिकरणरक्षणम् १६८८. मनुः—
(१६९०-१७२८) स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा १६९०;
स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः १६९१; राज्यकण्टकाः प्रकाशा-
प्रकाशतस्कराः; कण्टकशुद्धिः; तदर्थं चारायन्वेषकविधिः
१६९२; तस्करादिकण्टकान्वेषणविधिः १६९५; स्तेना-
तिदेशः १६९७; चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः
१६९९; स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्यस्य मोक्षे राजा
दोषभाक् १७०२; चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्त-
वच्छुद्धिः १७०४; प्रकाशतस्करदण्डः १७०५; प्रकाश-
तस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्घ्यमानादिव्यवस्थाविधिः
१७०७; प्रकाशतस्करदण्डः (पूर्वतोऽनुवृत्ताः) १७०८;
अप्रकाशतस्करदण्डः १७११; अप्रकाशचौर्याभ्यासे

शारीरो दण्डः १७२०; वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम्
१७२१; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७२२; स्तेनप्रकरणोप-
संहारः; करग्रहणविचारः १७२७. याज्ञवल्क्यः—
(१७२८-४४) स्तेयलक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डः
१७२८; प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसङ्गतः अर्घ्यस्थापनाविधिः
१७३१; प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७३२; अप्र-
काशतस्करदण्डः १७३६; स्तेये दण्डविवेकसाधनो
न्यायः; स्तेयप्रकाराश्च १७३८; चौरान्वेषणम् १७४०;
स्तेनातिदेशः १७४२; स्तेनालभे हृतदानम् १७४३;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७४४. नारदः— (१७४४-५७)
स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च; तस्करप्रकाराः १७४५; प्रकाश-
तस्करदण्डः १७४६; अप्रकाशतस्करदण्डः; अप्रका-
शस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः १७४८; अप्रकाश-
तस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७४९; पश्चात्तस्तस्तेनदण्डः
१७५१; विदुषः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः; चौरान्वेषणम् १७५२; स्तेनातिदेशः
१७५५; स्तेनालभे हृतदानम् १७५६. बृहस्पतिः—
(१७५७-६१) स्तेनप्रकाराः १७५७; प्रकाशतस्कर-
दण्डः १७५८; अप्रकाशतस्करदण्डः; चौरान्वेषणम्
१७६०; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६१. कात्यायनः—
(१७६१-६३) स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्; प्रकाशतस्कर-
दण्डः; अप्रकाशतस्करदण्डः १७६१; चौरान्वेषणम्;
स्तेनातिदेशः; स्तेनालभे हृतदानम् १७६२; स्तेयदोष-
प्रतिप्रसवः १७६३. न्यासः— (१७६३-५) स्तेन-
प्रकाराः १७६३; प्रकाशतस्करदण्डः १७६४; अप्रकाश-
तस्करदण्डः; चौरान्वेषणम्; स्तेनालभे हृतदानम्;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६५. उशना— (१७६६)
अप्रकाशतस्करदण्डः. यमः— (१७६६) अप्रकाश-
तस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः. लोकाक्षिः—
(लौगाक्षिः ?)— (१७६६) अप्रकाशतस्कर-
दण्डः. कण्वः— (१७६६) अप्रकाशतस्करदण्डः.
वृद्धमनुः— (१७६६) अप्रकाशतस्करदण्डः;
स्तेनालभे हृतदानम्. अग्निपुराणम्— (१७६६)
प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः. मत्स्यपुराणम्—
(१७६७) प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः.
शुक्रनीतिः— (१७६७) कूटपण्यविक्रेतृदण्डः; स्तेय-

प्रसङ्गेन शिल्पिनां विविधभूतिविचारश्च.

वाक्पारुष्यम्

(पृ. १७६८-१७९२)

वेदाः—(१७६८) ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्ति-
निषेधः. गौतमः—(१७६८-९) शूद्रकृतवाग्दण्ड-
पारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्यायिशूद्रदण्डः १७६८;
त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९. हारीतः—
(१७६९) असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः;
वेदाध्यायिशूद्रदण्डः; मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्ड-
सामान्यविधिः. आपस्तम्बः—(१७६९) शूद्रकृत-
वाक्पारुष्ये दण्डः. वसिष्ठः—(१७७०) पातकाभि-
शंसने दण्डः. विष्णुः—(१७७०-७१) हीनवर्ण-
कृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यविशेषाः, तत्र
दण्डश्च १७७०; समासमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु दण्डाः
१७७१. शंखः शंखलिखितौ च—(१७७१)
समासमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः; वर्णभेदेन आक्रोश-
दण्डाः; अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्—(१७७१-३) वाक्पारुष्यम् १७७१.
मनुः—(१७७३-९) समासमवर्णानां परस्परक्रोशे
दण्डाः १७७३; समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च
दण्डः १७७४; शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मापदेशे च
दण्डाः १७७५; मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुर्वाद्या-
श्रारणे च दण्डः १७७६; ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परक्रोशे
विट्शूद्रयोः स्वजात्याक्रोशे च दण्डाः १७७८.
याज्ञवल्क्यः—(१७७९-८४) वाक्पारुष्यलक्षण-
विभागौ; समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराक्षेपे दण्डः
१७७९; समगुणेषु सवर्णेषु अश्लीलाक्षेपे दण्डः;
विप्रमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्लीलाक्षेपेषु दण्डः १७८०;
इन्द्रियनाशप्रतिज्ञाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्यनृपदेवजातिपू-
ग्रामदेशाक्षेपे च दण्डाः १७८१; असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः
१७८३. नारदः—(१७८४-८) वाक्पारुष्यनिरुक्तिः,
तत्प्रकारश्च १७८४; पातकाभिशंसने दण्डः १७८६;
सवर्णक्षेपादौ दण्डाः १७८७; असवर्णक्षेपाभिशंसनादौ
दण्डाः; शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याद्याक्षेपादौ दण्डाः; राज्ञः
क्षेपे दण्डः १७८८. बृहस्पतिः—(१७८८-९०)
पारुष्यभेदाः; वाक्पारुष्यप्रकाराः १७८८; समासम-

जातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः १७८९; असमवर्णकृत-
वाक्पारुष्ये दण्डाः; शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मापदेशादौ दण्डाः;
वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः १७९०. कात्यायनः—
(१७९१-२) वाक्पारुष्यप्रकाराः; वाक्पारुष्यदोषा-
ल्पत्वे अर्धो दण्डः; वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं
च १७९१. व्यासः—(१७९२) पातकाभिशंसने
दण्डाः. उशना—(१७९२) असवर्णकृतवाक्पारुष्ये
दण्डाः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः; अनाम्राते
दण्डे विधिः. यमः—(१७९२) वेदाध्यायिशूद्रदण्डः.
जमदग्निः—(१७९२) असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डाः.
अग्निपुराणम्—(१७९२) वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे
धर्मापदेशे च दण्डाः.

दण्डपारुष्यम्

(पृ. १७९३-१८३५)

वेदाः—(१७९३) ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये
दण्डविधिः. गौतमः—(१७९४) शूद्रकृते द्विजाति-
विषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सु-
शूद्रस्य दण्डः; शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्डः.
हारीतः—(१७९४-५) हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु
च वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः १७९४. आप-
स्तम्बः—(१७९५) दण्डपारुष्यानन्तर्भाविशिष्य-
शासनम्; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः. वसिष्ठः—
(१७९५) वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः;
वृक्षच्छेदनिषेधः. विष्णुः—(१७९६-८) हीनवर्ण-
कृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः;
आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः; प्रहारोद्यमन-पादादिलुण्ठन-
करादिभङ्ग-चेष्टादिरोधप्रहारादिषु दण्डविधिः १७९६;
एकं बहूनां प्रहरतां दण्डः; पुरुषपीडायां पशुपीडायां
पशुपक्षिकीटघातादिषु च दण्डः १७९७; वृक्षवल्लीतृणा-
दिच्छेदे दण्डविधिः १७९८. शंखलिखितौ—(१७९८)
प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्—(१७९८-१८०१) दण्डपारुष्यम् १७९८.
मनुः—(१८०१-१२) शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयक-
दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य
दण्डः १८०१; सवर्णविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः
१८०३; वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः १८०४; प्राणि-

पीडने दण्डविधिः १८०५; गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्ड-
पुष्पमूलफलादिनाशने दण्डविधिः १८०६; यानसंबन्धि-
निमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाभ्यादीनां दण्ड-
विचारः १८०७; प्राणिविशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः
१८१०; भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्ड-
विचारः १८१२. याज्ञवल्क्यः—(१८१२-२४) दण्ड-
पारुष्यलक्षणम् १८१२; दण्डपारुष्यनिर्णयहेतुः १८१३;
स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः; साधनभेदेन जातितो
गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः १८१४;
अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः;
उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्ड-
पारुष्ये दण्डः १८१५; यानयुग्ययोगजाश्चादिनिमित्तेषु
प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाभ्यादीनां दण्डविचारः १८१९;
द्रव्यविनाशे दण्डविधिः १८२१; पशुविषयदण्डपारुष्ये
दण्डविधिः; वनस्त्रतिवृक्षलतागुल्मादीनां छेदनादौ
दण्डविधिः १८२२. नारदः—(१८२४-३०) दण्ड-
पारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च १८२४; दण्डपारुष्ये दोष-
राहित्यदण्डभाक्त्वविचारः; पञ्चप्रकारैस्तत्रापकृतविचा-
रश्च १८२५; हीनवर्णकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये
दण्डविधिः १८२८; राजनि दण्डपारुष्ये दण्डः; अज्ञ-
स्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः; अप्रकाशदण्ड-
पारुष्ये परीक्षाविधिः १८२९. बृहस्पतिः—(१८३०-
३२) दण्डपारुष्यलक्षणम्; वाक्पारुष्यापेक्षया दण्ड-
पारुष्यस्य दण्डविधौ विशेषः; विविधदण्डपारुष्येषु
समाधिकविषयेषु दण्डविधिः १८३०; दण्डपारुष्येण
पीडकः पीडापरिहारव्ययं अपहृतं च दाप्यः; पीडि-
ताय दण्डदानं राज्ञे च; पशुग्रीडायां दण्डविधिः; शूद्र-
कृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; परस्परं
दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहित्य-
दण्डभाक्त्वदण्डदापयितृविचारः १८३१; अप्रकाश-
दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३२. कात्यायनः—
(१८३२-४) सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३२;
दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीचेषु दण्डविधिः; पीडि-
ताय पीडापरिहारव्ययहृतभमादिदानविधिः १८३३;
पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; अप्रकाश-
दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३४. व्यासः—(१८३४)

दण्डपारुष्यलक्षणम्. यमः—(१८३५) भार्यापुत्र-
दासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः; वधकृद्द्विज-
दण्डः. वृद्धहारीतः—(१८३५) देवताब्राह्मण-
गुरुणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः. सुमन्तुः—
(१८३५) परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः. बृद्धकात्या-
यनः—(१८३५) दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न
दण्डः. परिशिष्टकारः—(१८३५) दण्डपारुष्य-
लक्षणम्. अमिपुराणम्—(१८३५) शूद्रकृते
द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पशुवृक्षविषये
दण्डपारुष्ये दण्डविधिः.

स्त्रीसंग्रहणम्

(पृ. १८३६-१८५२)

वेदाः—(१८३६-४१) भ्रातृभगिनीविवाहः
तन्निषेधश्च; पितापुत्रीविवाहः १८३६; भ्रातृभगिनी-
विवाहः; शूद्रकृतार्थस्त्रीसंग्रहणम्; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः
१८३७; शूद्रकृतार्थस्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं
च; ब्राह्मणीसंग्रहदोषः १८३८; परदारसंग्रहो दोषः;
पितापुत्रीभ्रातृभगिनीसङ्गः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः;
स्त्रियाः व्यभिचारदोषः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः
१८४०; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः; श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः;
पितापुत्रीविवाहः १८४१. गौतमः—(१८४१-३)
परदाराभिमर्शे दण्डसामान्यविधिः; आर्यस्यभिगामिशूद्र-
दण्डः १८४१; हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे
दण्डः १८४२; कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः १८४३.
हारीतः—(१८४३) हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च
व्यभिचारे दण्डः. आपस्तम्बः—(१८४३-४)
कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः; परदारमैथुने दण्डः
१८४३; कन्यादूषणे दण्डः; कन्यादूषणे परदारदूषणे च
राशः कर्तव्यम्; प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माहं-
संबन्धाः; आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः; आर्यस्यभिगामि-
शूद्रदण्डः; परभुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम् १८४४.
बौधायनः—(१८४४-५) शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्री-
गमने दण्डः १८४४; चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने
दण्डभावः; स्त्रीणां परपुरुषदूषितानां अनुष्ठलम् १८४५.
वसिष्ठः—(१८४५-६) शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने

दण्डः १८४५; आर्यस्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः १८४६. विष्णुः—(१८४६-७) स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४६; गुरु-तत्पगमने दण्डः; सकामहीनस्त्रीगमने न उच्चपुरुषो दुष्यति; कन्यादूषणे दण्डः; पशुगमने दण्डः १८४७. शङ्खः शङ्खलिखितौ च—(१८४७-८) स्वदार-नियमाद्यतिक्रमे दण्डविधिः; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४७; कन्यादूषणे वर्णानुसारेण दण्डविधिः; स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः १८४८. कौटिलीय-मर्थशास्त्रम्—(१८४८-५१) कन्याप्रकर्म १८४८; अतिचारदण्डः १८५०. मनुः—(१८५१-७०) संग्रहणलक्षणानि १८५१; परस्त्रीसंभाषायां दोषविचारः १८५३; चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः १८५४; परदारभिमर्शदोषेण दण्डः तत्प्रयो-जनं च १८५५; वर्णभेदेन परदारभिमर्शेषु दण्डविधिः; तत्र अब्राह्मणस्यैव शारीरदण्डः; ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्य-प्रवसनादिः १८५६; भर्तारं विलङ्घ्य अन्यपुरुष-गामिन्याः स्त्रियाः तल्लभपुरुषस्य च दण्डः १८६५; सव-र्णासवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः १८६६; साह-सादीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनियन्धनानां पदानां उपसंहारः १८६९. याज्ञवल्क्यः—(१८७०-८०) स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्; संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुषसंभाषायां दण्डविधिः; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिश्च १८७०; कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्डविधिः १८७५; कन्यादोषख्यापनपशुगमनहीनस्त्रीगमनादौ दण्डविधिः १८७६; दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः; प्रसङ्ग-विशेषेषु वेश्यावैतनविचारश्च १८७७; अयोनियपुरुषप्र-जितान्यतमगमने दण्डविधिः १८७९. नारदः—(१८८०-८४) संग्रहणलक्षणानि १८८०; संग्रहणदोष-प्रतिप्रसवः १८८१; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८२; कन्यादूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः; दास्यादि-साधारणस्त्रीगमने दोषविचारः १८८३; अन्त्यजपशु-वेश्यागमने दण्डविधिः; अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राज-दण्डो वा १८८४. बृहस्पतिः—(१८८४-७) संग्रहण-प्रकाराः; तल्लक्षणानि च १८८४; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्ड-विधिः १८८५; स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः १८८६.

कात्यायनः—(१८८७-८) संग्रहणलक्षणानि १८८७; संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः; स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः; स्वैरिणीगमनविचारः १८८८. व्यासः—(१८८९-९०) संग्रहणलक्षणानि; स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; साधारणस्त्री-गमने दण्डविधिः १८८९. यमः—(१८९०) मातृ-श्वस्त्रादिगमने पातित्यम्; वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; बन्धकीगमने दण्डविधिः; साहसिकादिदुष्टरहितराज्य-स्तुतिः. संवर्तः—(१८९०-९१) स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि. स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च १८९०. वृद्धहारीतः—(१८९१) परस्त्रीगमने दण्डविधिः. स्मृत्यन्तरम्—(१८९१) वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः. अग्निपुराणम्—(१८९१) संग्रहणेपक्रमनिषेधः; स्वयंवराणुज्ञा; वर्ण-भेदेन स्त्रियाः व्यभिचारदण्डः; वर्णानुलोभ्येन व्यभिचारे दण्डः. मत्स्यपुराणम्—(१८९२) प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः; परस्त्रीसंग्रहणे दण्ड-विधिः; कन्यादूषणे दण्डविधिः; पशुगमनदण्डः. विष्णु-पुराणम्—(१८९२) पशुगमनायोनिगमननिषेधः.

द्यूतसमाह्वयम्

(पृ. १८९३-१९१५)

वेदाः—(१८९३-१९०३) द्यूतानुमतिः; अश्वक्रीडा दोषः; अश्वक्रीडायामनुत्तरकरणे दोषः; अश्व-क्रीडा निषेधः १८९३; द्यूतविधिः १८९६; द्यूतनिन्दा; द्यूतपरिभाषा १८९७; द्यूते जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च १८९८; द्यूतकृतर्णदोषः १९०२. आपस्तम्बः—(१९०३) राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाह्वा. विष्णुः—(१९०३) द्यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभि-ग्राह्याः पणांशाः; राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च; द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः. कौटिली-यमर्थशास्त्रम्—(१९०४-५) द्यूतसमाह्वयम् १९०४. मनुः—(१९०५-७) द्यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा; द्यूतसमाह्व-ययोर्लक्षणम्; द्यूतोपकरणानि; द्यूतसमाह्वयनिषेधः; द्यूत-समाह्वयकारिणां दण्डः; इतरकण्टकदण्डश्च १९०५; अष्टादशपदोपसंहारः १९०७. याज्ञवल्क्यः—(१९०७-१०) द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् १९०७; सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः; सभिककृत्यं राजे जेजे च

पणांशदापनम् १९०८; राजकृत्यं द्यूते जितद्रव्यदापनम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९०९; राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम्; समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः १९१०. नारदः—(१९१०-१३) द्यूतसमाह्वययोरलक्षणम् १९१०; सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः; राज्ञे पणांशदानं च; सभिकरहितं द्यूतं, तत्रापि राज्ञा पणांशो ग्राह्यः; अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; कितवसभिकयोः परस्परं इतिकर्तव्यता १९११; राजानधिभूतद्यूते दण्डः अलाभश्च; पणपरिकल्पनं कचित् कृताकृतम् १९१२; कितवात् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण न गृह्णीयात्; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९१३. बृहस्पतिः—(१९१३-४) समाह्वयलक्षणम्; द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१३; द्यूतसमाह्वयोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; अष्टादशपदोपसंहारः १९१४. कात्यायनः—(१९१४-५) द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१४; अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः १९१५.

प्रकीर्णकम्

(पृ. १९१६-१९६२)

प्रकीर्णकम्

(पृ. १९१६-४३)

गौतमः—(१९१६-८) नृपाश्रितो व्यवहारः—राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदेशाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वारणीयः संकराच्च रक्षणीयः १९१६; देशादिधर्माः १९१८. आपस्तम्बः—(१९१८) नृपाश्रितो व्यवहारः—शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च; देशादिधर्माः. बौधायनः—(१९१८-२०) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मे स्थापयित्वा रक्षणीयः १९१८; देशादिधर्मपालनम् १९१९. वसिष्ठः—(१९२०-२१) नृपाश्रितो व्यवहारः—ब्राह्मणेन राजा च उपदेशदण्डाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः

स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च १९२०; राज्ञा विवाहव्यवस्था कार्या; देशादिधर्मपालनम् १९२१. विष्णुः—(१९२१-२) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च; नृपाश्रिताः केचिद्व्यवहाराः १९२१; देशादिधर्मपालनम् १९२२. शंखलिखितौ—(१९२२) नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः; नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि. महाभारतम्—(१९२२) देशधर्मपालनम्. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९२२-६) प्रकीर्णकानि १९२२; आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थानां वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिविषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः १९२३; उपनिपातप्रतीकारः १९२४. मनुः—(१९२६-३९) ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः; मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः; आश्रमिद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राज्ञा १९२६; निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः; श्रोत्रियाभोजने दण्डः; करदानानर्हाः; नेजककृत्यम्; तन्तुवायकृत्यम्; अर्घ्यस्थापना; क्रयविक्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः; तुलामानप्रतीमानादिस्थापना; नौयायिव्यवहारः; राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ; आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणा भर्तव्यौ; ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः १९२७; शूद्रो दास्यमेवाहर्ति; सप्तविधा दासाः; भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमर्हन्ति; ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हरणीयम्; राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणियः; व्यवहारप्रकरणोपसंहारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—कण्टकोद्धारः १९२८; सप्ताङ्गराज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्; युगकृत् राजा; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा; ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः १९३०; लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्; देशधर्मपालनम्; परस्वानादान-स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः १९३१. याज्ञवल्क्यः—(१९३१-३) प्रकीर्णकस्वरूपम् १९३१; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजशासनविपर्यये पारदार्यचौर्यकर्तृमोचने च दण्डः; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वपराधविचारः; श्रोत्रियसत्कारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—पीडाकृद्भयः प्रजा रक्षणीया; नृपा-

श्रितो व्यवहारः—कुलजातिश्रेणिराजानपदात्मको लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च वारणीयः; प्रकीर्णकत्वेन संयद्दीताः केचिद्व्यवहाराः १९३२. नारदः— (१९३३-४०) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च १९३३; राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च निवारणीयः; श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्; कारुशिलिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न हरणीयानि १९३५; राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम्; राजदण्डप्रयोजनम्; राजशासनप्रामाण्यम्; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि; ब्राह्मणसेवा राजधर्मः; ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः १९३६; आपदि ब्राह्मणवृत्तिः १९३७; ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रतिग्रहेण प्रशस्ता; राजधनप्रशंसा १९३९; अष्टौ मङ्गल्यनि १९४०. बृहस्पतिः— (१९४०-४१) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४०; देशादिधर्मपालनम् १९४१. कात्यायनः— (१९४१-२) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४१; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां राज अप्रियवक्तुश्च दण्डः; देशादिधर्मपालनम् १९४२. पितामहः— (१९४२) देशधर्मपालनम्. व्यासः— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—उत्कोचजीविराजपुरुषाणां दण्डः. देवलः— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—प्रायश्चित्तिर्देशो राज्ञा कार्यः; देशादिधर्मपालनम्. उशना— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा करः कल्पनीयः; राजप्रशंसा. यमः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्; प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहारः; पतितधनव्यवस्था. संवर्तः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—आमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदेन च दण्डः. वृद्धहारीतः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा करः कल्पनीयः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि— (१९४३) देशधर्मपालनम् अग्निपुराणम्— (१९४३) संकीर्णदण्डाः. देवीपुराणम्— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं चारनिधोजनम्.

नैयायिव्यवहारः विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः।

(पृ. १९४४-४७)

बसिष्ठः, विष्णुः, मनुः, याज्ञवल्क्यः—(१९४४-७)

नैयायिव्यवहारः, विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

(पृ. १९४७-६२)

गौतमः—(१९४७-९) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९४७; निधिव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४८; धने चोरहृते व्यवस्था १९४९. **बौधायनः—**(१९४९) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालधनव्यवस्था. **वसिष्ठः—**(१९४९) बालधनव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनं राजगामि; निधिव्यवस्था. **विष्णुः—**(१९४९-५०) निधिव्यवस्था १९४९; बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९५०. **शंखः** शंखलिखितौ च— (१९५०) बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था. **कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—**(१९५०) बालादिधनव्यवस्था. **मनुः—**(१९५१-८) बालानाथधनव्यवस्था १९५१; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५३; निधिव्यवस्था १९५५; धने चौरहृते व्यवस्था १९५७. **याज्ञवल्क्यः—**(१९५८-६१) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५८; निधिव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९६०. **नारदः—**(१९६१) निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; धने चोरहृते व्यवस्था. **बृहस्पतिः—**(१९६१-२) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९६१. **व्यासः—**(१९६२) धने चोरहृते व्यवस्था. **उशना—**(१९६२) निधिव्यवस्था. **अग्निपुराणम्—**(१९६२) निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालानाथधनव्यवस्था; धने चोरहृते व्यवस्था.

परिशिष्टम्

(पृ. १९६३-१९८९)

व्यवहारस्वरूपम्

(पृ. १९६३)

गौतमः—(१९६३) व्यवहारविभागाः.

सभा

(पृ. १९६३)

महाभारतम्—(१९६३) सभ्यैः सत्यमेव वक्तव्यम्.

साक्षी

(पृ. १९६४)

महाभारतम्—(१९६४) मृषासाक्ष्यनिन्दा;

साक्षिणां सत्यवचनपवादविषयः; साक्षिलक्षणम्; कुलीन-
स्त्रियः समायां न नेयाः. अग्निपुराणम्—(१९६४)
कौटसाय्यदण्डः.

दिव्यम्

(पृ. १९६४-६७)

महाभारतम्—(१९६४) अग्निविधिः. स्कन्द-
पुराणम्—(१९६५-७) शपथकोशघटविषाग्नितप्तमाप-
फालतन्दुलजलानि दिव्यानि १९६५.

मानसंज्ञाः

(पृ. १९६७-६८)

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९६७-८) मान-
संज्ञाः १९६७; पाञ्चरात्रवैखानसानुसारी निष्कप्रमाणम्
१९६८. विष्णुगुप्तः—(१९६८) मानसंज्ञाः.

निर्णयकृत्यम्

(पृ. १९६८)

नारदः, अग्निपुराणम्—(१९६८) पराजित-
दण्डविचारः.

पुनर्न्यायः

(पृ. १९६९)

अग्निपुराणम्—(१९६९) निवर्तनीयं कार्यम्;
पुनर्न्यायवादिनो दण्डः.

दण्डमातृका

(पृ. १९६९-७०)

महाभारतम्—(१९६९) ब्राह्मणाः स्त्रियश्वा-
वध्याः. मनुः—(१९६९) शूद्रदण्डधनविनियोगः. अनि-
र्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९६९) दण्डप्रयोजनम्; दण्डा-
ङ्गचिन्ता. अग्निपुराणम्—(१९६९-७०) दण्डेन प्रजा-
रक्षणं राजधर्मः १९६९; महापातकेषु अङ्कनानि. मान-
सोल्लासः—(१९७०) अपराधकृतस्वो दण्ड्यः; क्लेश-
दण्डप्रकाराः; अर्थदण्डप्रकाराः; दण्डप्रयोजनम्; सप्त-
विंशतिः राज्यस्थैर्यनिमित्तानि.

ऋणादानम्

(पृ. १९७१)

वेदाः—(१९७१) ऋणलिङ्गानि. निरुक्तम्—
(१९७१) कुसीदिनः.

उपनिधिः

(पृ. १९७१)

महाभारतम्—(१९७१) न्यासलिङ्गम्. अग्नि-
पुराणम्—(१९७१) निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः.

अस्वामिविक्रयः

(पृ. १९७२)

अग्निपुराणम्—(१९७२) अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः.

संभूयसमुत्थानम्

(पृ. १९७२)

गौतमः—(१९७२) ऋषिगाचार्यत्यागनियमः.
अग्निपुराणम्—(१९७२) मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने
दण्ड्यः.

दत्ताप्रदानिकम्

(पृ. १९७२-७३)

गौतमः—(१९७२) दानाङ्गनियमः. आपस्तम्बः—
(१९७३) दानाङ्गनियमः. भारद्वाजः—(१९७३)
भयदानलक्षणम्. स्मृत्यन्तरम्—(१९७३) दानाङ्ग-
नियमः. अग्निपुराणम्—(१९७३) प्रतिश्रुत्याप्रदाने
दण्डः.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

(पृ. १९७३-७४)

आपस्तम्बः—(१९७३-४) अन्तेवासिगुरुवृत्तिः
१९७३. बौधायनः—(१९७४) अध्याप्यः शिष्यः.
वसिष्ठः—(१९७४) अध्याप्यः शिष्यः. मनुः—(१९७४)
अध्याप्याः शिष्याः. अग्निपुराणम्—(१९७४) भार्या-
पुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः.

वेतनानपाकर्म

(पृ. १९७५)

कात्यायनः—(१९७५) भाण्डवाहकधर्मः. लघु-
हारीतः—(१९७५) भाटकम्. अग्निपुराणम्—(१९७५)
स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः; वेदयाधर्मः.

क्रयविक्रयानुशयः

(पृ. १९७५)

निरुक्तम्—(१९७५) स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः.
विष्णुः—(१९७५) कन्याविषयानुशयादौ दण्डविधिः.

भारद्वाजः—(१९७५) परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः. अग्नि-
पुराणम्— (१९७५) क्रयविक्रयः—कन्याविषयानुशये
दण्डविधिः. मत्स्यपुराणम्—(१९७५) कन्या-
विषयानुशये दण्डविधिः.

स्वामिपालविवादः

(पृ. १९७६)

महाभारतम्—(१९७६) पशुपालनभृतिः.
नारदः—(१९७६) पशुनाशे व्यवस्था. व्यासः—
(१९७६) द्विजबान्धवगोकृतसस्यभक्षणं क्षम्यम्.
स्मृत्यन्तरम्—(१९७६) सस्यनाशे दण्डः. अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचनम्—(१९७६) सस्यनाशे दण्डः. अग्नि-
पुराणम्—(१९७६) पालधर्माः सस्यरक्षा च.

सीमाविवादः

(पृ. १९७६)

नारदः—(१९७६) बलाद्भूमिर्न हर्तव्या.
अग्निपुराणम्—(१९७६) गृहाद्याहरणे दण्डः.

स्त्रीपुंघर्माः

(पृ. १९७७-७९)

वेदाः—(१९७७) एका द्वयोः पत्नी; वेश्या.
वसिष्ठः—(१९७७) स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च.
महाभारतम्—(१९७८) स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा
धर्मः; भार्यामहिमा; स्त्री अवय्या; बहुपत्नीकता नाधर्मः;
स्त्री त्याज्या. याज्ञवल्क्यः—(१९७८) व्यवहार-
प्रकरणे स्त्रीपुंघर्मपदव्यवस्था. नारदः—(१९७८)
कन्यादानकालः; चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्; प्रोषितभर्तृ-
कक्षाद्रावृत्तम्. उद्गना—(१९७८) ज्येष्ठपूर्वं यवीयसः
विवाहः. स्मृत्यन्तरम्—(१९७९) पतिप्रीणनं
धर्मः; कन्याविक्रयनिन्दा. अग्निपुराणम्—(१९७९)
विविधाः स्त्रीपुंघर्माः.

दायभागः

(पृ. १९७९-८८)

वेदाः—(१९७९-८२) पितुः कन्यायां संततिः;
यावज्जीवं भर्तुरहिताः कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः

१९७९; पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम्); कानीनः
१९८०; स्वयंदत्तः; ज्येष्ठत्वं पुत्रत्वं दायादत्वं च पितुः
संकेताधीनम्; पितुः दायादिसर्वस्वहरः पुत्रः; पुत्रस्य
गृहे पितुर्वासः; विद्यापणलब्धं द्रव्यम् १९८१; द्विमा-
तृकः—मातृद्वारा व्यामुष्यायणः; पुत्रप्रकाराः; ज्येष्ठपुत्रांशे
पितुः अस्वाम्यम्; मिश्रद्वौ अदेयौ १९८२. गौतमः—
(१९८२) स्त्रीधनमविभाज्यम्. हारीतः—(१९८२)
एकेनोद्धृतापि भूविभाज्या; अविभाज्यम्. वसिष्ठः—
(१९८२) पुत्रप्रशंसा. विष्णुः—(१९८२-३)
धनागमविचारः तत्प्रकाराश्च १९८२; पित्रा कृतः पुत्रो
भागहरः; अकृतः स्वस्थानानुसारेण; विभाज्याविभाज्य-
विवेकः १९८३. महाभारतम्—(१९८३-६) विभाग-
निन्दा; पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा; ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः;
भ्रातृणां सहवासविधिः; भागानर्हः; भ्रातृणां भागः;
विभाज्याविभाज्ये; मातरि तत्समासु च वृत्तिः १९८३;
ज्येष्ठमहिमा; व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः; गुणश्रेष्ठ एव
राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च; पुत्रमहिमा १९८४; पुत्रमहिमा;
पुत्रप्रकाराः; पुत्रिका १९८५; दौहित्रमहिमा; नियोगेन
त्रिभ्योऽधिका नोत्पाद्याः; पुत्रपुत्रीपरिग्रहः; पुत्रेषु मातृ-
पितृस्वाम्यं समम्; दत्तककन्या; राज्याधिकारः १९८६.
कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९८६) वानप्रस्थाया-
श्रमिर्विधविभागः. मनुः—(१९८६-७) धनागमाः
१९८६; ज्येष्ठमहिमा; अविभाज्यद्रव्यविशेषाः, स्त्रियोऽ-
विभाज्याः १९८७. बृहस्पतिः—(१९८७)
पुत्रमहिमा; गुणाधिक्ये भागाधिक्यम्. कात्यायनः—
(१९८७) विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम्.
वृद्धहारीतः—(१९८८) स्त्रीधनविभागः; अनेक-
पितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः. लघु-
हारीतः—(१९८८) अविभाज्यम्; पितृप्रसाद-
लब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम्; सर्वानुमत्या एव स्थावर-
द्विपदानां व्यवहारः. अग्निपुराणम्—(१९८८) गुण-
ज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां वृत्तिः. शुक्रनीतिः—
(१९८८) गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां
वृत्तिः. शुक्रनीतिः—(१९८८) स्थावरे न पितुः पिता-
महस्य वा प्रभुत्वम्; स्वत्वार्थागमयोर्विचारः; पितृकृतो
विभागः; अपुत्रमृतविरहः क्रमेण; अविभाज्यम्.

साहसम्

(पृ. १९८९)

स्मृत्यन्तरम्—(१९८९) शूद्रस्य विप्रवद्वेषधारणे

दण्डः; गर्भघातिनी तदन्तारश्च दण्ड्याः.

दण्डपारुष्यम्

(पृ. १९८९)

वेदाः—(१९८९) याननिमित्तकहिंसा.

ऋषिक्रमेण विषयानुक्रमणिका

[विवादपदेषु क्रमेण ये ऋषयः संगृहीताः तेषु निर्दिष्टानां विषयानां प्रकरणानुपूर्व्या संग्रहः]

वेदाः

साहसम्—

अपराधविशेषाः अपराधकारणानि च; सप्तमर्यादा-
भङ्गापराधाः; कतिपयदोषाणां दोषत्वतारतम्यम्
१५९१-२. कतिपयदोषाः; पञ्च महापातकानि १५९२-३.
अभिशासनम्—अभिशास्तिः १५९३. अभिशस्तत्यागः;
अभिशास्तस्य आर्त्विज्यानधिकारः; स्तेयानृतताभिशासनयो-
रपराधत्वम्; अभिशस्तनिष्कृतिः अभिशस्तत्यागश्च
१५९४-५. वीरहत्या—वीरहत्या, तद्दण्डश्च [मनुष्य-
हत्या, तद्दण्डश्च] १५९५-७. ब्रह्महत्या—ब्रह्महत्या
तदपनोदश्च १५९७-१६०१. भ्रूणहत्या, अन्ये च
महादोषाः १६०१-३.

स्तेयम्—

राजा स्तेनं बध्नाति; स्तेनत्वापवादः; स्तेयस्य दुष्टत्वं
शपथविभाव्यत्वं च; स्तेनो हन्तव्यः १६५६.

ब्राह्मणारुष्यम्—

ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्तिनिषेधः १६७८.

दण्डपारुष्यम्—

ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः. १७९३.

स्त्रीसंग्रहणम्—

भ्रातृभगिनीविवाहः तन्निषेधश्च; पितापुत्रीविवाहः
१८३६-७. भ्रातृभगिनीविवाहः; शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रह-
णम्; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः १८३७. शूद्रकृतार्य-
स्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं च; ब्राह्मणीसंग्रह-
दोषः १८३८-४०. परदारसंग्रहो दोषः; पितापुत्री
भ्रातृभगिनीसङ्गः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः; स्त्रिया
व्यभिचारदोषः १८४०-४१. स्त्रियाः व्यभिचारदोषः
श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः; पितापुत्रीविवाहः १८४१.

यूतसमाह्वयम्—

यूतानुमतिः; अश्वक्रोडा दोषः; अश्वक्रीडायामनृत-
करणे दोषः; अश्वक्रीडानिषेधः १८९३-६. यूतविधि
१८९६-७. यूतनिन्दा; यूतपरिभाषा १८९७-८. यूते
जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च १८९८-१९०२; यूत
कृतर्णदोषः १९०२-३.

परिशिष्टम्

ऋणादानम्—

ऋणलिङ्गानि १९७१.

स्त्रीपुंभयोः—

एका द्वयोः पत्नीः वेद्या १९७७.

दायभागः—

पितुः कन्यायां संततिः; यावज्जीवं भर्तुरहिताः कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः १९७९-८०. पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम्); कानीनः १९८०. स्वयंदत्तः; ज्येष्ठत्वं, पुत्रत्वं, दायादत्वं च पितुः संकेताधीनम्; पितुः दायादिसर्वस्वहरः पुत्रः; पुत्रस्य गृहे पितुर्वासः; विद्यापणलब्धं द्रव्यम् १९८१-२. द्विमातृकः—पुत्रद्वारा द्रव्यामुष्यायणः; पुत्रप्रकाराः; ज्येष्ठपुत्रांशे पितुः अस्वाभ्यम्; भूमिशूद्रौ अदेयौ १९८२.

दण्डपारुष्यम्—

याननिमित्तकहिंसा १९८९.

निरुक्तम्

साहसम्—

सप्तमर्यादाव्याख्यायनम् १६०३.

परिशिष्टम्

ऋणादानम्—

कुसीदीनः १९७१.

क्रयविक्रयानुशयः—

स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः १९७५.

गौतमः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०४. स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः १६०५. स्तेयम्—

वर्णभेदेन स्तेयदण्डः १६५६-७. दण्डानर्हस्तेयम् १६५७. स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; ब्राह्मणे विशेषः १६५८-९. चोरसाहाय्ये अधर्म-संयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १६५९-६१. प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् करशुल्कस्थापनाविधिः १६६१-३. चोरहृतं राज्ञा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चोरे १६६३.

वाक्पारुष्यम्—

शूद्रकृतवाग्दण्डपारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्या-यिशूद्रदण्डः १७६८. त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृते द्विजातिविषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेषुशूद्रस्य दण्डः; शिष्यशासनरूपे दण्ड-पारुष्ये दण्डः १७९४.

स्त्रोसंग्रहणम्—

परदाराभिमर्शे दण्डसामान्यविधिः; आर्यस्त्र्यभिगामि-शूद्रदण्डः १८४१-२. हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभि-चारे दण्डः १८४२-३. कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः १८४३.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः - राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदे-शाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वार-णीयः संकराच्च रक्षणीयः १९१६-८. देशादिधर्माः १९१८.

बालानाथधननिधिनष्टापह्नवव्यवथा

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९४७-८. निधिव्य-वस्था; बालधनव्यवस्था १९४८. धने चोरहृते व्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

व्यवहारस्वरूपम्—

व्यवहारविभागाः १९६३.

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७२-३.

दायभागः—

स्त्रीधनमविभाज्यम् १९८२.

हारीतः

स्तेयम्—

राज्ये चौरदोषः १६६३.

वाक्पारुष्यम्—

असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदा-ध्यायिशूद्रदण्डः; मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्डसामान्यविधिः १७६९.

दण्डपारुष्यम्—

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः १७९४.

स्त्रोसंग्रहणम्—

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः १८४३-

परिशिष्टम्

दायभागः—

एकेनोद्धृतापि भूर्विभाज्या; अविभाज्यम् १९८२.

आपस्तम्बः

साहसम्—

ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणनिषेधप्रतिप्रसवौ; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०५-६. महासाहसिकशूद्रादिदण्डः, ब्राह्मणे विशेषश्च १६०६.

स्तेयम्—

तस्करभयरहितराज्यरक्षणं मुख्यो राजधर्मः; शूद्रादीनां स्तेयादिमहापातकदण्डविधिः, ब्राह्मणे विशेषश्च १६६४-५. दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; स्तेयदोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः १६६५-६. दण्ड्यादण्डने दोषः; शुल्कस्थापना १६६६-७.

वाक्पारुष्यम्—

शूद्रकृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९-७०.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यानन्तर्भाविशिष्यशासनम्; आर्यसाम्यप्रेप्सु-
शूद्रस्य दण्डः १७९५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः; परदारमैथुने दण्डः १८४३. कन्यादूषणे दण्डः; कन्यादूषणे परदारदूषणे च राज्ञः कर्तव्यम्; प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माह-
संबन्धाः; आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः; आर्यस्यभिगामि-
शूद्रदण्डः; परभुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम् १८४४.

यूतसमाह्वयम्—

राजाधिकृतसमैवाधिदेवनार्हा १९०३.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णा-
श्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च;
देशादिधर्माः १९१८.

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७३.

अभ्युपेत्याशुश्रवा—

अन्तेवासिगुरुवृत्तिः १९७३-४.

बौधायनः

साहसम्—

वधसाहसं तद्दण्डश्च १६०६. निमित्तविशेषे साह-
सानुज्ञा १६०७-८.

स्तेयम्—

स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः;
शुल्कस्थापना १६६७.

खोसग्रहणम्—

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः १८४४-५.
चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने दण्डाभावः; स्त्रीणां पर-
पुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम् १८४५.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः
स्वधर्मे स्थापयित्वा रक्षणीयः १९१८. देशादिधर्म-
पालनम् १९१९-२०.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

प्रनष्टाव्यामिकधनव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

अभ्युपेत्याशुश्रवा—

अध्याप्यः शिष्यः १९७४.

वसिष्ठः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः १६०८.
स्तेयम्—

स्तेयदुष्टलक्षणानि १६६७. स्तेयमहापातकदण्ड-
विधिः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; अर्धस्थापना शुल्क-
स्थापना च १६६८.

वाक्पारुष्यम्—

पातकाभिज्ञसने दण्डः १७७०.

दण्डपारुष्यम्—

वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः; वृक्षच्छेद-
निषेधः १७९५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः १८४५. आर्य-
स्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः १८४६.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेक्ष-

दण्डाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमोऽलोकः पालनीयः स्वकर्मणि
स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च १९२०-२१. राजा विवाह-
व्यवस्था कार्या; देशादिधर्मपालनम् १९२१.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः
१९४४.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालधनव्यवस्था; प्रनष्टस्वामिकधनं राजगामि;

निधिव्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अध्याप्यः शिष्यः १९७४.

क्षीपुंभर्माः—

स्त्रीक्षा, रजस्वलाधर्माश्च १९७७-८.

दायभागः—

पुत्रप्रशंसा १९८२.

विष्णुः

साहसम्—

साहसप्रकाराः १६०८. महापातकसाहसदण्डविधिः; कूट-
शासनविषाग्निदान-प्रसह्यतास्कर्य-स्त्रीबालपुरुषघात-धान्या-
पहार-कन्यानृत-साहसदण्डविधिः; पशुपक्षिकीटतृणवनस्प-
तिघात-विमांसविक्रयसाहसेषु दण्डविधिः; अधिकृताना-
मपथदान-आसनाप्रदान-अपूजासु भोजननिमन्त्रणसंबन्ध-
तिक्रमेषु च दण्डविधिः १६०९. चतुर्वर्णानां अभक्ष्या-
पेयादिना दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः;
गृहभूकुड्यादिभेदन-गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप साधारण्यापलाप-
प्रेषिताप्रदान - पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः
१६१०. पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः;
तुलामानकूटत्व - विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः;
जातिभ्रंशकरभक्षणे दण्डविधिः; अभक्ष्याविक्रयविक्रय-
देवमूर्तिभेदनयोर्दण्डविधिः; कूटसाक्षि-उक्तोचजीवि-
सम्य-दण्ड्यमोचयितृ-अदण्ड्यदण्डयितृणां दण्डविधिः
१६११. राज्याङ्गदूषणसाहसदण्डविधिः; निमित्तविशेषे
साहसानुज्ञा; आततायिनः १६१२.

स्तेयम्—

प्रकाशवञ्चकानां शुल्कपरिहर्तृकूटतुलामानकर्त्रादीनां
दण्डः १६६८-९. अप्रकाशितस्कराणां पशुधान्यवञ्चभक्ष्य-

पेयरत्नादिद्रव्यहारिणां दण्डविधिः १६६९-७१. कर-
शुल्कस्थापना; चौरहृते चौरदलब्धेऽपि स्वामिनेः प्रत्य-
र्पणीयम् १६७१.

वाक्पारुष्यम्—

हीनवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यविशेषाः;
तत्र दण्डाश्च १७७०-७१. समासमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु
दण्डाः १७७१.

दण्डपारुष्यम्—

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्ड-
विधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः; प्रहारोद्यमनपादादि-
लुण्ठनकरादिभङ्गचेष्टादिरोधप्रहारादिषु दण्डविधिः
१७९६. एकं बहूनां प्रहरतां दण्डः; पुरुषपीडायां पशु-
पक्षिकीटघातादिषु च दण्डः १७९७. वृक्षवल्लीतृणादि-
च्छेदे दण्डविधिः १७९८.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्ड-
विधिः १८४६-७. गुरुतल्पगमने दण्डः; सकामहीनस्त्री-
गमने न उच्चपुरुषो दुष्यति; कन्यादूषणे दण्डः; पशु-
गमने दण्डः १८४७.

यूतसमाह्वयम्—

यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभिर्गार्ह्याः
पणांशाः; राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च; यूतसमाह-
ययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९०३-४.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः - राजा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः
स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धान्निवारणीयश्च; नृपाश्रिताः
केचिद्रव्यवहाराः १९२१. देशादिधर्मपालनम् १९२२.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः
१९४४.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था १९४९-५०. बालानाथस्त्रीधन-
व्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९५०.

परिशिष्टम्

क्रयविक्रयानुशयः—

कन्याविषयानुशयस्य दण्डविधिः १९७५.

सत्यभागः—

धनागमविचारः तत्प्रकाराश्च १९८२-३. पित्रा-
कृतः पुत्रो भागहरः, अकृतः स्वस्थानानुसारेण; विभाज्या-
विभाज्यविवेकः १९८३.

शंखः शंखलिखितौ च

साहसम्—

साहसप्रकाराः; मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ
मातापितागुर्वतिक्रमे च दण्डविधिः १६१२. प्रतिमा-
रामकूपादिभङ्गे कूटशासनतुल्यमानप्रतिमानकरणे वापी-
कूपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः; पितापुत्र-
विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६१३.

स्तेयम्—

भानार्घस्थापनाविधिः; प्रकाशवञ्चक-कूटतुल्यमान-
व्यवहृत्तादिदण्डविधिः; अप्रकाशतत्स्कराणां पशुपुरुष-
भाण्डाद्यपहारीणां दण्डविधिः १६७१-२. वर्णविशेषकृत-
चौर्यदण्डविधिः; चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ; दण्ड्यादण्डने
राजदोषः १६७२.

वाक्पारुष्यम्—

समासमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः; वर्णभेदेन
आक्रोशदण्डाः; अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः १७७१.
दण्डपारुष्यम्—

प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः १७९८.

खोसप्रहणम्—

स्वदारनियमाद्यतिक्रमे दण्डविधिः; वर्णानुसारेण
परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४७-८. कन्यादूषणे वर्णानु-
सारेण दण्डविधिः; स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः १८४८.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः;
नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि १९२२.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था १९५०.

महाभारतम्

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९२२.

परिशिष्टम्

सभा—

सभ्यैः सत्यमेव वक्तव्यम् १९६२.

साक्षी—

मृषासाक्ष्यनिन्दा; साक्षिणां सत्यवचनापवादविषयः;
साक्षिलक्षणम्; कुलीनस्त्रियः सभायां न नेयाः १९६४.
दिव्यम्—

अग्निविधिः १९६४.

दण्डमातृका—

ब्राह्मणाः स्त्रियश्चावध्याः १९६९.

उपनिधिः—

न्यासलिङ्गम् १९७१.

स्वामिपालविवादः—

पशुपालनभृतिः १९७६.

स्त्रीपुंघर्माः—

स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा धर्मः; भार्यामहिमा; स्त्री अवध्या;
वहृपत्नीकता नाधर्मः; स्त्री त्याज्या १९७८.

दायभागः—

विभागनिन्दा; पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा; ज्येष्ठकनिष्ठ-
वृत्तिः; भ्रातृणां सहवासविधिः; भागानर्हः; भ्रातृणा
भागः; विभाज्याविभाज्ये; मातरि तत्समाम् च वृत्तिः
१९८३-४. ज्येष्ठमहिमा; व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः;
गुणश्रेष्ठ एव राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च; पुत्रमहिमा
१९८४-५. पुत्रमहिमा; पुत्रप्रकाराः; पुत्रिका १९८५-
६. दौहित्रमहिमा; नियोगेन त्रिभ्योऽधिका नोत्पाद्याः;
पुत्र-पुत्रीपरिग्रहः; पुत्रेषु मातृपितृस्वाम्यं समम्;
दत्तककन्या; राज्याधिकारः १९८६.

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

साहसम्—

साहसम् १६१३-५. आशुमृतकपरीक्षा १६१५-७.
एकाङ्गवधनिष्क्रयः १६१७-८. शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः
१६१८-२०. अतिचारदण्डः १६२०-२२.

स्तेयम्—

कारकरक्षणम् १६७३-७. वेदेहरक्षणम् १६७७-
९. गूढाजीविनां रक्षा १६७९-८१. सिद्धव्यञ्जनैर्माणव-
प्रकाशनम् १६८१-२. शङ्कारूपकर्माभिग्रहः १६८२-
५. वाक्यकर्मानुयोगः १६८५-८. सर्वाधिकरणरक्षणम्
१६८८-९०.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यम् १७७१-३.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यम् १७९८-१८०१.

स्त्रीसंग्रहणम्—

कन्याप्रकर्म १८४९-५०, अतिचारदण्डः १८५०-५१.

भूतसमाह्वयम्—

भूतसमाह्वयम् १९०४-५.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकानि १९२२-३. आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृ-समानतीर्थ्यानां वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिविषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः १९२३. उपनिषातप्रतीकारः १९२४-६.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालादिधनव्यवस्था १९५०.

परिशिष्टम्

दायभागः—

वानप्रस्थाद्याश्रमिरिक्थविभागः १९८६.

मनुः

साहसम्—

स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः; साहसिकः पापकृत्तमः, तस्यो-पेक्षा राजा नैव कर्तव्या १६२२-३. निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६२३-७. महापातकिसाहसिकदण्डविधिः; मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः १६२७. निमित्त-विशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः; पिता-पुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः; अभक्ष्यापेयादिप्राशयितृ-ग्रसितदण्डविधिः १६२८. धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः; उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अधमजातीयो दण्ड्यः; तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदनाद्यपराधेषु दण्डविधिः १६२९-३०. विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः; संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्ड-विधिः १६३०. राजमार्गदूषणे दण्डविधिः; अभिचार-मूलक्रियाकृत्यासु दण्डविधिः; राजपुरुषाणां धनलोभादि-दोषेषु दण्डविधिः १६३१-२.

स्तेयम्—

स्तेयविवादप्रतिज्ञा १६९०. स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः १६९१. राज्यकण्टकाः प्रकाशाप्रकाशतस्कराः; कण्टक-श्रुतिः, तदर्थं चाराद्यन्वेषकविधिः १६९२-५. तस्क-

रादिकण्टकान्वेषणविधिः १६९५-६. स्तेनासिदेशः १६९७-९. चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः १६९९-१७०२. स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्यस्य मोक्षे राजा दोषभाक् १७०२-४. चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्तवच्छुद्धिः १७०४. प्रकाशतस्करदण्डाः १७०५-६. प्रकाशतस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्घमानादि-व्यवस्थाविधिः १७०७-८. प्रकाशतस्करदण्डाः (पूर्वतोऽ-नुवृत्ताः) १७०८-१०. अप्रकाशतस्करदण्डाः १७११-२०. अप्रकाशचौर्यभ्यासे शारीरो दण्डः १७२०. वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम् १७२१-२२. स्तेयदोषप्रति-प्रसवः १७२२-७. स्तेनप्रकरणोपसंहारः; करग्रहण-विचारः १७२७-८.

वाक्पारुष्यम्—

समासमवर्णानां परस्पराक्रोशे दण्डाः १७७३-४. समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च दण्डः १७७४-५. शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः १७७५-६. मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुर्वाद्याक्षारणे च दण्डः १७७६-८. ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशे विट्शूद्रयोः स्वजात्याक्रोशे च दण्डाः १७७८-९.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयकदण्डपारुष्येषु दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः १८०१-३. सर्ववर्णविष-यकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८०३. वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः १८०४. प्राणिपीडने दण्डविधिः १८०५. गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्डपुष्पमूलफलादिनाशने दण्ड-विधिः १८०६. यानसंबन्धिननिमित्तेषु प्राणिहिंसा-द्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्डविचारः १८०७-१०. प्राणिविशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः १८१०-११. भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्डविचारः १८१२.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८५१-३. परस्त्रीसंभाषायां दोष-विचारः १८५३-४. चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः १८५४-५. परदाराभिमुखेषु दण्डः तत्प्रयोजनं च १८५५-६. वर्णभेदेन परदारा-भिमुखेषु दण्डविधिः, तत्र अब्राह्मणस्यैव शारीरदण्डः, ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यप्रवसनादिः १८५६-६५. भर्तारं

विलङ्घ्य अन्यपुरुषगामिन्याः स्त्रियाः तल्लभपुरुषस्य च दण्डः १८६५-६. सर्वार्णसवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः १८६६-९. साहसादीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धनानां पदानां उपसंहारः १८६९-७०.

यूतसमाह्वयम्—

यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा; यूतसमाह्वययोर्लक्षणम्; यूतोपकरणानि; यूतसमाह्वयनिषेधः; यूतसमाह्वयकारिणां दण्डः; इतरकण्टकदण्डश्च १९०५-७. अष्टादशपदोपसंहारः १९०७.

प्रकीर्णकम्—

ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः; मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः; आश्रमिद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राज्ञा १९२६-७. निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः; श्रोत्रियाभोजने दण्डः; करदानानर्हाः; नेजककृत्यम्; तन्तुवायकृत्यम्; अर्घस्थापना; क्रयविक्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः; तुल्यमानप्रतीमानादिस्थापना; नौयाथिव्यवहारः; राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ; आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणा भर्तव्यौ; ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः १९२७. शूद्रो दास्यमेवाहति; सप्तविधा दासाः; भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमर्हन्ति; ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हरणीयम्; राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणीयः; व्यवहारप्रकरणोपसंहारः; नृपाश्रितो व्यवहारः— कण्टकोद्धारः १९२८-३०. सप्ताङ्गराज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्; युगकृत् राजा; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा; ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः १९३०-३१. लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्; देशधर्मपालनम्; परस्त्वानादान-स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः १९३१.

नौयाथिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयाथिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४५-७.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

बालानाथधनव्यवस्था १९५१-२. प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५३-५. निधिव्यवस्था १९५५-७. धने चोरहृते व्यवस्था १९५७-८.

परिशिष्टम्

दण्डमातृका—

शूद्रदण्डधनविनियोगः १९६९.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अध्याप्याः शिष्याः १९७४.

दायभागः—

धनागमाः १९८६-७. ज्येष्ठमहिमा; अविभाज्यद्रव्यविशेषाः; स्त्रियोऽविभाज्याः १९८७.

याज्ञवल्क्यः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिस्तदण्डश्च; साहसकारयितृदण्डः १६३३. पूज्यातिक्रम-भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान-मुद्रासहित-गृहभङ्ग-सामन्तादिपीडाकरणापराधेषु दण्डविधिः; विधवागमन-परभवानिवारण-वृथाक्रोश-चाण्डालकृतस्पृश्यस्पर्श-शूद्रप्रव्रजितादिभोजन-अयुक्तशपथ-अयोग्यकर्मकरण-पशुपुंस्त्वोत्घात-साधारणापलाप-दासीगर्भपात-पितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेणु दण्डविधिः १६३४-५. तरिकेण स्थलज-शुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः; पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६३५. अभक्ष्यापिपादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः; जारप्रच्छादन-शववस्तुविक्रय-गुरुताडन-राजयानाचारोहण-द्विनेत्रभेदन-राजद्विदुपजीवन-शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु दण्डविधिः १६३६-७. शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुंवध-दुष्टस्त्रीकृतपुंवधादिदोषेषु दण्डविधिः १६३७-८. क्षेत्रवेश्मादिदाह-राजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः; राजपुरुषकृतापराधेषु दण्डविधिः १६३९-४०. अविज्ञातहन्तुरन्वेपणत्रिधिः १६४०.

स्तेयम्—

स्तेयलक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः १७२८-३१. प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसङ्गतः अर्घस्थापनाविधिः १७३१-२. प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७३२-६. अप्रकाशतस्करदण्डाः १७३६-७. स्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः; स्तेयप्रकाराश्च १७३८-४०. चौरान्वेषणम् १७४०-४१. स्तेनातिदेशः १७४२. स्तेनालाभे हृतदानम् १७४३. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७४४.

वाक्पाश्वर्यम्—

वाक्पाश्वर्यलक्षणविभागौ; समगुणेषु सर्वणेषु निष्ठुरा-

क्षेपे दण्डः १७७९. समगुणेषु सवर्णेषु अश्लीलक्षेपे दण्डः; विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्लीलक्षेपेषु दण्डः १७८०. इन्द्रियनाशप्रतिज्ञयाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्य-नृपदेवजातिपूगग्रामदेशाक्षेपे च दण्डाः १७८१-३. असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः १७८३-४. दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८१२-३. दण्डपारुष्यनिर्णय-हेतुः १८१३. स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः; साधनभेदेन जातितो गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः १८१४. अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्ड-विधिः; उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्डपारुष्ये दण्डाः १८१५-९. यानयुग्यगोगजाश्वादि-निमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्ड-विचारः १८१९-२१. द्रव्यविनाशे दण्डविधिः १८२१. पशुविषयदण्डपारुष्ये दण्डविधिः; वनस्पतिवृक्षलता-गुल्मादीनां छेदनादौ दण्डविधिः १८२२-४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्; संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुष-संभाषायां दण्डविधिः, वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिश्च १८७०-७५. कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्ड-विधिः १८७५-६. कन्यादोषख्यापनपशुगमनहीनस्त्री-गमनादौ दण्डविधिः १८७६. दास्यादिसाधारणस्त्री-गमने दण्डविधिः, प्रसङ्गविशेषेषु वेद्यावेतनविचारश्च १८७७-९. अयोनिपुरुषप्रव्रजितात्यतमगमने दण्डविधिः १८७९-८०.

भूतसमाह्वयम्—

भूतसमाह्वयस्वरूपम् १९०७. सभिकेन भूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः; सभिककृत्यं राज्ञे जेत्रे च पणांशदापनम् १९०८. राजकृत्यं भूते जितद्रव्यदापनम्; भूते जयपरा-जयनिर्णयोपायः; भूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९०९. राजाधिकृतं भूतं कार्यम्; समाह्वये भूतधर्मा-तिदेशः १९१०.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकस्वरूपम् १९३१. नृपाश्रितो व्यवहारः-राज-शासनविपर्यासे पारदार्यचौर्यकर्तृमोचने च दण्डः; नृपा-श्रितो व्यवहारः-राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वपराध-विचारः; श्रोत्रियसत्कारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—पीडा-

कृद्ध्यः प्रजा रक्षणीया; नृपाश्रितो व्यवहारः—कुलजातिश्रेणिगणज्ञानपदात्मको लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च वारणीयः; प्रकीर्णकत्वेन संगृहीताः केचि-द्रव्यवहाराः १९३२-३.

नौयाथिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयाथिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४७.

बालनाथधननिधिनष्टापद्धतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५८-६०. निधि-व्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९६०-६१.

परिशिष्टम्

स्त्रीपुंभर्माः—

व्यवहारप्रकरणे स्त्रीपुंभर्मपदव्यवस्था १९७८.

नारदः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः; त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च १६४१-४. अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता १६४४. अविक्रेयविक्रये ब्राह्मण-दण्डः; राजभृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः १६४५. स्तेयम्—

स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च १७४४-५. तस्करप्रकाराः १७४५-६. प्रकाशतस्करदण्डाः १७४६-८. अप्रकाश-तस्करदण्डाः; अप्रकाशस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः १७४८-९. अप्रकाशतस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७४९-५१. पश्चात्तस्तेनदण्डः १७५१. विदुषः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः; चौरा-न्वेष्टणम् १७५२-५. स्तेनातिदेशः १७५५-६. स्तेना-लाभे हृतदानम् १७५६-७.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यनिरुक्तिः, तत्प्रकाराश्च १७८४-६. पात-काभिर्शंसने दण्डः १७८६-७. सवर्णक्षेपादौ दण्डाः १७८७. असवर्णक्षेपाभिर्शंसनादौ दण्डाः; शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याद्याक्षेपादौ दण्डाः; राज्ञः क्षेपे दण्डः १७८८.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च १८२४. दण्ड-

पारुष्ये दोषराहित्यदण्डभाक्त्वविचारः; पञ्चप्रकारै-
स्तत्रापकृतविचारश्च १८२५-८. हीनवर्णकृते ब्राह्मण-
विषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८२८-९. राजनि-
दण्डपारुष्ये दण्डः; अश्वस्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्ड-
विचारः; अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८२९-३०.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८८०-८१. संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः
१८८१. वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८२. कन्या-
दूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः; दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने
दोषविचारः १८८३. अन्त्यजपशुवेद्यागमने दण्डविधिः;
अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राजदण्डो वा १८८४.

चूतसमाह्वयम्—

चूतसमाह्वययोर्लक्षणम् १९१०. सभिकेन चूते वृत्त्यर्थं
ग्राह्याः पणांशाः, राज्ञे पणांशदानं च; सभिकरहितं चूतं,
तत्रापि राज्ञा पणांशो ग्राह्यः; अश्वचूते जयपराजयलक्षणम्;
चूते जयपराजयनिर्णयोपायः; कितवसभिकयोः परस्परं
इतिकर्तव्यता १९११. राजानधिकृतचूते दण्डः अला-
भश्च; पणपरिकल्पनं क्वचित् कृताकृतम् १९१२. कित-
वात् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण न गृह्णीयात्; चूते
मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९१३.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च १९३३-५. राज्ञा
चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च
निवारणीयः; श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधि राजशासनं प्रवर्तन-
निवर्तनात्मकम्; कारुशिल्पिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न
हरणीयानि १९३५. राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम्;
राजदण्डप्रयोजनम्; राजशासनप्रामाण्यम्; देवकार्यकर-
णात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि; ब्राह्मणसेवा
राजधर्मः; ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः १९३६. आपदि
ब्राह्मणवृत्तिः १९३७-९. ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रति-
ग्रहेण प्रशस्ता; राजधनेप्रशंसा १९३९-४०. अष्टौ
मङ्गलानि १९४०.

बालानाथधननिषिद्धापहृतव्यवस्था

निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; धने
क्षोरद्वये व्यवस्था १९६१.

परिशिष्टम्

निर्णयकृत्यम्—

पराजितदण्डविचारः १९६८.

स्वामिपालविवादः—

पशुनाशे व्यवस्था १९७६.

सीमाविवादः—

बलाद्भूमिर्न हर्तव्या १९७६.

स्त्रीपुंभर्ताः—

कन्यादानकालः; चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्; प्रोषित-
भर्तृकशूद्रावृत्तम् १९७८.

बृहस्पतिः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः; पञ्च त्रयश्च साहसप्रकाराः, तत्र
दण्डविधिश्च; साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च १६४५-६. साह-
सिकवधदण्डविचारः; साहसिका राज्ञा नोपेक्षणीयाः;
साहसिकघातकतत्सहायाः तद्दण्डश्च १६४६-७. अवि-
ज्ञातघातकाद्यन्वेषणविधिः १६४७. आत्महत्यादोषः;
निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसकल्पदोषाः १६४८.
स्तेयम्—

स्तेनप्रकाराः १७५७-८. प्रकाशतस्करदण्डाः
१७५८-६०. अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्
१७६०. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६१.

वाक्पारुष्यम्—

पारुष्यभेदाः; वाक्पारुष्यप्रकाराः १७८८-९. समा-
समजातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः १७८९-९०.
असमवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः; शूद्रकृतद्विजक्षयधर्मा-
पदेशादौ दण्डाः; वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः १७९०.
दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम्; वाक्पारुष्यापेक्षया दण्डपारु-
ष्यस्य दण्डविधौ विशेषः; विविधदण्डपारुष्येषु समाधिक-
विषयेषु दण्डविधिः १८३०-३१. दण्डपारुष्येण
पीडकः पीडापरिहारव्ययं अपहृतं च दाप्यः; पीडि-
ताय दण्डदानं राज्ञे च; पशुपीडायां दण्डविधिः;
शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पर-
स्परं दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहि-
त्यदण्डभाक्त्वदण्डप्राप्यविविधविचारः १८३१-२. अप्र-

काशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३२.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणप्रकाराः, तल्लक्षणानि च १८८४-५. वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८५-६. स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः १८८६-७.

द्यूतसमाह्वयम्—

समाह्वयलक्षणम्; द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१३. द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; अष्टादशपदोपसंहारः.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४०-४१. देशादिधर्मपालनम् १९४१.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९६१-२.

परिशिष्टम्

दायभागः—

पुत्रमहिमा; गुणाधिक्ये भागाधिक्यम् १९८७.

कात्यायनः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः १६४८. द्रव्यनाशादिप्रथममव्यमो-त्तमसाहसानि तद्दण्डविधिश्च १६४९-५०. साहसकृदन्वेषणविधिः; आततायिनः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५०-५१.

स्तेयम्—

स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः; अप्रकाश-तस्करदण्डाः १७६१-२. चौरान्वेषणम्; स्तेनातिदेशः; स्तेनालभे हृतदानम् १७६२-३. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६३.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यप्रकाराः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अप्रौ दण्डः; वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च १७९१-२.

दण्डपारुष्यम्—

सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३२-३. दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीचेषु दण्डविधिः; पीडिताय पीडापरिहारव्यवहृतभग्नादिदानविधिः १८३३-४. पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; अप्रकाश-

दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८८७-८. संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः; स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः; स्वैरिणीगमनविचारः १८८८.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराज-जयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१४. अश्वद्यूते जयपराजय-लक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः १९१५.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४१. नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां राज्ञ अप्रिय-वक्तुश्च दण्डः; देशादिधर्मपालनम् १९४२.

परिशिष्टम्

वेतनानपाकर्म—

भाण्डवाहकधर्मः १९७५.

दायभागः—

विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम् १९८७.

पितामहः

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९४२.

व्यासः

साहसम्—

वधसाहसकर्तृदण्डः; मिथ्याभैषज्यापराधः १६५१.

स्तेयम्—

स्तेनप्रकाराः १७६३-४. प्रकाशतस्करदण्डाः १७६४. अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्; स्तेनालभे हृत-दानम्; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६५.

वाक्पारुष्यम्—

पातकाभिज्ञसने दण्डाः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८३४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि; स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; साधारण-स्त्रीगमने दण्डविधिः १८८९-९०.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— उत्कोचजीविराजपुरुषाणां

दण्डः १९४२.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

धने चोरद्वृत्ते व्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

स्वामिपालविवादः—

द्विजवान्धवगोकृतसस्यभक्षणं क्षम्यम् १९७६.

देवलः

साहसम्—

आत्महत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— प्रायश्चित्तनिर्देशो राज्ञा कार्यः;

देशादिधर्मपालनम् १९४२.

उशना

साहसम्—

गर्भपातनसाहसे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५२.

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

असवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्थो दण्डः; अनाम्नाते दण्डे विधिः १७९२.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा करः कल्पनीयः; राज-प्रशंसा १९४२.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

स्त्रीपुंभर्माः—

ज्येष्ठपूर्वे यवीयसः विवाहः १९७८.

यमः

साहसम्—

विपामिद-चौर-वधकारि-तडागभेदकादि-साह-सिकेपु दण्डविधिः; साहसिकस्तेयादिकृद्ब्राह्मणदण्डविधिः; आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः १६५२.

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः;

वधकृद्द्विजदण्डः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

मानुश्रस्तादिगमने पातित्यम्; वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; बन्धकीगमने दण्डविधिः; साहसिकादिदुष्ट-रहितराज्यस्तु तिः १८९०.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्; प्रकी-र्णकप्रकरणोपसंहारः; पतितधनव्यवस्था १९४३.

भारद्वाजः

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

भयदानलक्षणम् १९७३.

क्रयविक्रयानुशयः—

परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः १९७५.

संवर्तः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५३.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च १८९०-९१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—अमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदने च दण्डः १९४३.

लोकाक्षिः (लौगाक्षिः ?)

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

वृद्धहारीतः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिकानां दण्डविधिः तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च १६५३.

दण्डपारुष्यम्—

देवताब्राह्मणगुरुणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

परस्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः १८९१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञं करः कल्पनीयः १९४३.

परिशिष्टम्

दायभागः—

स्त्रीधनविभागः; अनेकपितृकाणां द्वैमातृकाणां च
भागविधिः १९८८.

लघुहारीतः

परिशिष्टम्

वेतनानपाकर्म—

भाटकम् १९७५.

दायभागः—

अविभाज्यम्; पितृप्रसादलब्धमपि स्थावरं न भोक्त-
व्यम्; सर्वानुमत्या एव स्थावरद्विपदाना व्यवहारः
१९८८.

सुमन्तुः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५३.

दण्डपारुष्यम्—

परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः १८३५.

कण्वः

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

पैठीनसिः

साहसम्—

घातकसहायादिसाहसिकदण्डविधिः १६५३.

वृद्धमनुः

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः; स्तेनालाभे हृतदानम्
१७६६.

वृद्धकात्यायनः

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न दण्डः १८३५.

गालवः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५४.

जमदग्निः

वाक्पारुष्यम्—

असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डाः १७९२.

त्रिष्णुगुप्तः

परिशिष्टम्

मानसंज्ञाः—

मानसंज्ञाः १९६८.

परिशिष्टकारः

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८३५.

स्मृत्यन्तरम्

स्त्रीसंग्रहणम्—

वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८९१.

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिवम्—

दानाङ्गनियमः १९७३.

स्वामिपालविवादः—

सस्यनाशे दण्डः १९७६.

स्त्रीपुंभोः—

पतिप्रीणनं धर्मः; कन्याविक्रयनिन्दा १९७९.

साहसम्—

शूद्रस्य विप्रवद्वेषधारणे दण्डः; गर्भघातिनी तद्वन्ता-
रश्च दण्ड्याः १९८९.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९४३.

परिशिष्टम्

मानसंज्ञाः—

मानसंज्ञाः १९६७-८. पाञ्चरात्रवैखानसानुसारि

निष्कप्रमाणम् १९६८.

दण्डमातृका—

दण्डप्रयोजनम्; दण्डाङ्गचिन्ता १९६९.

स्वामिपालविवादः—

सस्यनाशे दण्डः १९७६.

अग्निपुराणम्

साहसम्—

मर्यादाभेदकादिषु दण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः; प्रतिमादिभेदेन अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः १६५४.

स्तेयम्—

प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे, धर्मोपदेशे च दण्डाः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पशुवृक्षविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३५.

स्त्रोसग्रहणम्—

संग्रहणोपक्रमनिषेधः; स्वयंवरानुज्ञा; वर्णभेदेन स्त्रियाः व्यभिचारदण्डः; वर्णानुलोम्येन व्यभिचारे दण्डः १८९१.

प्रकीर्णकम्—

संकीर्णदण्डाः १९४३.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालानाथधनव्यवस्था; धने चोरहृते व्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

साक्षी—

कौटसाक्ष्यदण्डः १९६४.

निर्णयकृत्यम्—

पराजितदण्डविचारः १९६८.

पुनर्न्यायः—

निवर्तनीयं कार्यम्; पुनर्न्यायवादिनो दण्डः १९६९.

दण्डमातृका—

दण्डेन प्रजारक्षणं राजधर्मः १९६९-७०. महापातकेषु अङ्कानि १९७०.

उपनिधिः—

निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः १९७१.

अस्वामिविक्रयः—

अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः १९७२.

संभूयसमुत्थानम्—

मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने दण्ड्यः १९७२.

दत्ताप्रदानिकम्—

प्रतिश्रुत्याप्रदाने दण्डः १९७३.

अभ्युपेलाशुश्रूषा—

भार्यापुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः १९७४.

वेतनानपाकर्म—

स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः; वेश्याधर्मः १९७५.

क्रयविक्रयानुशयः—

क्रयविक्रयः—कन्याविषयानुशये दण्डविधिः १९७५.

स्वामिपालविवादः—

पालधर्माः सत्यरक्षा च १९७६.

सीमाविवादः—

गृहाद्याहरणे दण्डः १९७६.

स्त्रीपुंघर्माः—

विविधाः स्त्रीपुंघर्माः १९७९.

दायभागः—

गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां वृत्तिः १९८८.

ब्रह्मपुराणम्

साहसम्—

आततायिविशेषः १६५४.

स्कन्दपुराणम्

परिशिष्टम्

दिव्यम्—

शपथकोशघटविपासितसमाषफालतन्दुलज्वालानि दिव्यानि १९६५-७.

मत्स्यपुराणम्

साहसम्—

राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः; ब्राह्मणामन्त्रण-संबन्धिदोषे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः १६५५.

स्तेयम्—

प्रकाशतस्करदण्डः १७६७.

स्त्रीसंग्रहणम्—

प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः; परस्त्री-

संग्रहणे दण्डविधिः; कन्यादूषणे दण्डविधिः; पशुगमन-
दण्डः १८९२.

परिशिष्टम्

क्रयविक्रयानुशयः—

कन्याविषयानुशये दण्डविधिः १९७५.

विष्णुपुराणम्

स्त्रीसंग्रहणम्—

पशुगमनायोनिगमननिषेधः १८९२.

देवीपुराणम्

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं चार-
नियोजनम् १९४३.

भविष्यपुराणम्

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५५.

शुक्रनीतिः

स्तेयम्—

कूटपण्यविक्रेतुदण्डः, स्तेयप्रसङ्गेन शिल्पिनां विविध-

भृतिविचारश्च १७६७.

परिशिष्टम्

दायभागः—

स्थावरे न पितुः पितामहस्य वा प्रभुत्वम्; स्वत्वा-
र्थगमयोर्विचारः; पितृकृतो विभागः; अपुत्रमृतारिक्त्य-
हराः क्रमेण; अविभाज्यम् १९८८.

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

साहसम्—

साहसनिष्ठाः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५५.

मानसोल्लासः

परिशिष्टम्

दण्डमातृका—

अपराधकृत्सर्वो दण्ड्यः; क्लेशदण्डप्रकाराः; अर्थदण्ड-
प्रकाराः; दण्डप्रयोजनम्; सप्तविंशतिः राज्यस्थर्थ-
निमित्तानि १९७०.

धर्मकोशः

व्यवहारकाण्डम्

॥साहसम्

वेदाः

अपराधविशेषाः अपराधकारणानि च

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा
मन्युर्विभीदको अचित्तिः । अस्ति ज्यायान
कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेऽनृतस्य प्रयोता ॥

हे वरुण स स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वलं पाप
प्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरोत्पत्ति
समय एव निर्मिता देवगतिः कारणम् । ध्रु गतिर्धैर्ययो
रिति धातुः । सा च ध्रुतिर्विश्वमाणा रूपः । सुरा प्रमाद-
कारिणी मन्युः क्रोधश्च गुर्वादि विषयः सन्ननर्थहेतुः ।
विभीदको द्यूतमाधनोऽक्षः । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्
नर्थहेतुर्भवति । अचित्तिः अज्ञानं अविवेककारणम् । अत
इदंशी दैवकृत्तिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् ।
अपि च कनीयसोऽल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ
उपार उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक
ईश्वरोऽस्ति । स एव तं पापं प्रवर्तयति । तथा चाप्रा
तम् — ‘एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो
निनोपते ’ (कौट. ३।८) इति । एवं च सति स्वप्न
श्चन स्वप्नोऽनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता
भवति । इदिति पूरकः । स्वप्ने कृतेरपि कर्मभिर्वह्नि
पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतेः कर्मभिः

* गौतमापस्तम्बादिभिः चतुर्वर्णहत्याम् विविधो दण्डः प्राय-
श्चित्तप्रकरणे उक्तः, स प्रायश्चित्तरूपत्वात् नात्र मंगृहीतः ।

(१) ऋसं. ७।८६।६; बृदे. १।१६.

पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो देवागत इति हे
वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भावः । ऋसा.

सप्तमर्यादाभङ्गापराधाः

सप्त मर्यादाः कथयस्ततश्चुस्तासामेकामिदभ्यं-
हुरो गातु । आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे
पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥

कथयो मेधाविन ऋषयः सप्त मर्यादाः । कामजैभ्यः
क्रोधजैभ्यश्चोद्धृताः पानमन्त्राः स्त्रियो मृगया दण्डः पारु-
ष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा — ‘स्तेयं गुरुतल्पा-
रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्या मुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनः पुनः
सेवा पातकेऽनृतोद्यम्’ इति (नि. ६।२७) निरुक्ते निर्दिष्टाः
सप्त मर्यादाः । अवस्थितास्ततश्चुः । तक्षतिः करोतिकर्मा ।
मुष्टु लङ्घनीयाश्चक्रुः त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तासां मर्यादा-
नामेकामिदमेवाहुरः पापवान् पुरुषोऽभिगात् अभि-
गच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । कि-
ञ्चायोस्तस्य मनुष्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽ-
ग्निरुपमस्य समीपभूतस्यायोर्नाले स्थाने पथामादित्यरूपस्य
स्वस्य रस्मिनां विसर्गे विमर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्त-
मानेषु धरुणेषु तस्थौ विद्युदाभना तिष्ठति । अनेन
लोकत्रयवर्तित्वमिति । ऋसा.

कतिपयदोषाणां दोषत्वतस्तत्त्वमयम्

तेऽतिमृजाना आयन सूर्याभ्युदिते तेऽमृजत
सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्पुक्ते सूर्याभिनिष्पुक्तः
कुनखिनि कुनखी श्यावइति श्यावदन् परि-

(१) ऋसं. १०।५।६; अंसं. ५।१।६; नि. ६।२७;
कौ.सू. ७।२।१, ७।१।१.

(२) कासं. ३।१।७; कथं. ४।७।७.

वित्ते परिवित्तः परिविविदाने परिविविदानो-
ऽग्नेदिधिषौ अग्नेदिधिषुर्दिधिषूपतौ दिधिषूपति-
वीरहणि वीरहा ब्रह्महणि ब्रह्महा भ्रूणहनि
भ्रूणहनमेनो नात्येति ।

१ते देवा अतिमृजाना आयन् सूर्याभ्युदिते
तेऽमृजत यं सुप्तं सूर्योऽभ्युदेति सूर्याभ्युदितः
सूर्याभिनिष्क्रुक्ते सूर्याभिनिष्क्रुक्तः श्यावदति श्या-
वदन् कुनखिनि कुनख्यग्नेदधुष्यग्नेदधुः परिवित्ते
परिवित्तः परिविविदाने परिविविदानो वीरहणि
वीरहा भ्रूणहनि भ्रूणहनमेनो नात्येति ।

२ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत
सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्क्रुक्ते ।
सूर्याभिनिष्क्रुक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
श्यावदद्भ्रमदिधिषौ । अग्नेदिधिषुः परिवित्ते । परि-
वित्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं
नात्यच्यवत ।

आप्या एकतादयः । उदयास्तमयकालयोः सुप्तौ पुरु-
षावभ्युदिताभिनिष्क्रुक्तौ । तथा चोक्तम् — 'सुप्ते यस्मिन्न-
स्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिष्क्रुक्ताभ्युदितौ
तौ यथाक्रमम् ॥' इति । नखवक्रत्वं दन्तमालिन्यं चात्र
रोगविशेषकृतम् । ज्येष्ठायामनूदायां कनिष्ठामूढा अव-
स्थितोऽग्नेदिधिषुः । ऊढवति कनिष्ठे सति विवाहरहितो
ज्येष्ठः परिवित्तः । वीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता वीरहा । ब्रह्म-
णस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेष्वप्यायानामेकतादीनां देवानां
पापलेपमार्जनायैव सृष्टत्वात्तेषु तन्मार्जनमुचितम् । सूर्या-
भ्युदितादीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवर्णत्वाच्चिन्नगामिनो जल-
स्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो युक्तः । ब्रह्महत्यायाः पापा-
धिक्यतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वात्तेषु ब्रह्महणं नातिक्रामति ।

तैब्रासा. [तैसा. १।१।८।१ (पृ. ११३४)]

कतिपयशेषाः

३चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

(१) मैसं. ४।१।७. (२) तैब्रा. ३।२।८।११, १२.

(३) तैआ. १०।६४; मड. ११।१३; बौध. ३।६।५;

विस्मृ. ४।८।२१.

गोस्तेयं सुरापानं भ्रूणहत्या तिला शान्तिं
शमयन्तु स्वाहा ॥

चोरस्येति । हे परमात्मन् त्वदाज्ञया तिला एतन्म-
न्त्रोक्तानां पापानां शान्तिं विनाशं शमयन्तु कुर्वन्तु ।
तदर्थमिदं हविस्तुभ्यं स्वाहा । नवश्राद्धमेकोद्दिष्टाद्यन्न-
भोजनम् । भ्रूणो गर्भः शिशुर्वीरो वा । स्पष्टमन्यत् ।

तैआसा.

पञ्च महापातकानि

तैव इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
रमणीयां योनिमापयेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिय-
योनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयेरन् श्व-
योनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ।

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि
क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्य
श्रियस्वत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न
संपूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्प-
मावसन् ब्रह्महा च एते पतन्ति चत्वारः पञ्च-
मश्चाचरं सैरिति ॥

तत् तत्र तेष्वनुशयिनां ये इह लोके रमणीयं शोभनं
चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणेनोपलक्षिताः शोभनोऽनु-
शयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । क्रौर्यान्त-
मायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसद्भावः ।
तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेण अ-
भ्याशो ह क्षिप्रमेव, यदिदं क्रियाविशेषणं, ते रमणीयां
क्रौर्यादिवर्जिताः । योनिमापयेरन् प्राप्नुयुः ब्राह्मणयोनिं
वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वकर्मानुरूपेण । अथ
पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्माणाः अशुभानु-
शया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथाकर्म योनिमापयेरन्
कपूयामेव धर्मसंबन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनिमापयेरन्
श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा स्वकर्मा-
नुरूपेणैव ।

(१) छाउ. ५।१०.

ये तु रमणीयचरणा द्विजातयः, ते स्वकर्मस्थाश्चेदि-
ष्टादिकारिणः, ते धूमादिगत्या गच्छन्त्यागच्छन्ति च पुनः
पुनः, घटीयन्त्रवत् । विद्यां चेत्प्राप्नुयुः । तदा अर्चिरादिना
गच्छन्ति; यदा तु न विद्यासेविनो नापि इष्टादिकर्म
सेवन्ते, तदा अथैतयोः पथोः यथोक्तयोरर्चिर्धूमादि-
लक्षणयोः न कतरेण अन्यतरेण चनापि यन्ति । तानी
मानि भूतानि क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्तानि
भवन्ति । अतः उभयमार्गपरिभ्रष्टा हि असकृज्जायन्ते
म्रियन्ते च इत्यर्थः । तेषां जननमरणसंतरेन कुरणमिद-
मुच्यते । जायस्व म्रियस्व इति ईश्वरनिमित्तचेष्टा उच्यते ।
जननमरणलक्षणेनैव कालयापना भवति, न तु क्रियासु
शोभनेषु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत् क्षुद्रजन्तु-
लक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ पन्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरतां,
येनैवं दक्षिणमार्गागा अपि पुनरागच्छन्ति, अनधिकृतानां
ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति, तेनासौ लोको न
संपूर्यते । पञ्चमस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यया व्याख्यातः ।
प्रथमो दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतः । दक्षिणोत्तरयोः
पथोर्व्यावर्तनानि — मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः, ततो
व्यावर्त्य अन्येऽर्चिरादिना यन्ति, अन्ये धूमादिना, पुन-
रुत्तरदक्षिणायने षण्मासान्प्राप्नुवन्तः संयुज्य पुनर्व्याव-
र्तन्ते, अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः पितृलोकं — इति
व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुशयानां चन्द्रमण्डला-
दाकाशादिक्रमेण उक्ता । अमुष्य लोकस्यापूर्णं स्वशब्देनै-
वोक्तं — तेनासौ लोको न संपूर्यत इति । यस्मादेवं कष्टा
ससारगतिः, तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च जन्ममरणजनित-
वेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते च घोरे दुस्तरे
प्रवेशिताः — सागर इव अगाधेऽद्वये निराशाश्चोत्तरणं प्रति,
तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत श्रीभस्सेत घृणी भवेत्
— मा भूदेवंविधे संसारमहोदधौ घोरे पात इति ।
तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्तुतये ।

स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणमुवर्णस्य हर्ता, सुरां पिबन्
ब्राह्मणः सन्, गुरोश्च त्वं दारानावसन्, ब्रह्महा ब्राह्म-
णस्य हन्ता चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च तैः सह
आचरात्रिति ।

छाशाम्भा.

स ह प्रातः संजिहान उवाच —
न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो
नानाहिताभिर्नानाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

स ह अन्येभ्यः राजा प्रातः संजिहान उवाच विन-
येन उपगम्य — एतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः
प्रत्याख्यातो मयि दोषं पश्यन्ति नूनं, यतो न प्रतिश-
ङ्गन्ति मत्तो धनं इति मन्वानः आत्मनः सदृत्ततां प्रति-
पिपादयिषन्नाह — न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता
विद्यते; न कदर्यः अदाता सति विभवे; न मद्यपः द्विजो-
त्तमः सन्; न अनाहिताग्निः शतगुः; न अविद्वान्
अधिकारानुरूपं; न स्वैरी परदारेषु गन्ता; अत एव
स्वैरिणी कुतः दुष्टचारिणी न संभवतीत्यर्थः ।

छाशाम्भा.

* अभिशंसनम् — अभिशस्तिः

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमघशंसे
दधात । जह्री चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने
यो नो मर्चयति द्वयेन ॥

यो मर्त्य आगोऽपराधमेनः पापं च नोऽस्मभ्यमभि
भराति अभितः करोति । तस्मिन्नघशंसेऽधं पापमधि
दधात ददात्वग्निः । इदिति पूरणः । आगोऽपराधं यो
मह्यमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ
प्रत्यक्षेणोच्यते । हे अग्ने एतामभिशस्तिं जहि । उत्तरत्र
यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैवमभिशंसकमिति व्याख्येयम् ।
योऽभिशस्ता नोऽस्मान् द्वयेनोक्तेनागसा एनसा वा
मर्चयति बाधते, तमिति । ऋसा.

* अभिशस्ति, अभिशस्तिपावन्, अभिशस्तिपा, अभि-
शस्तिचातन इत्येतानि पदानि वेदेषु बहुस्थलेषु दृश्यन्ते, तत्र
वीरहत्यादिहिंसारूपदोषारोपस्याया अभिशस्तेः प्राप्ता त्यागदण्ड-
प्रायश्चित्तादेरशस्य प्रकृतोपयोगिनः अदर्शनात् तेषां संग्रहोऽत्र
न कृतः । परमेतदत्रावधार्य अभिशस्तिपदं हिंसारूपमहादोषा-
रोपरूपार्थं एवाभिधया वेदेषु बहुशः दृश्यते, अभिशस्तिभया-
त्तद्वारणार्थं देवताश्च प्रार्थन्ते इत्यपि तत्रावगम्यते । अभि-
शस्तिः साहसरोप इत्यर्थोऽवसीयते ।

(१) छाड. ५।११.

(२) ऋसं. ५।३।७.

अभिशास्तत्यागः

वायव्यं गोमृगमालभेत यमजघ्निवाँसम-
भिशाँसेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमज-
घ्निवाँसमभिशाँसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्ना-
ऽऽरण्यो यदगोमृगो नैवैष ग्रामे नारण्ये यम-
जघ्निवाँसमभिशाँसन्ति वायुर्वै देवानां
पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवैनं पवयति ।

गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद्रूपभात् कस्यांचिन्मृग्या-
मुत्पन्नो गोमृगः । उभयलक्षणदर्शनात्तथात्वं निश्चयम् ।
कश्चित्पुरुषो ब्राह्मणं न हतवांस्तथापि शङ्कया तादृशं यं
पुरुषं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्यप्यस्य
पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाप्यपूता
वागृच्छति एतं निन्दारूपा वाक् शङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा
प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमितीकृत्यैष विहितो गोमृगो
मुख्यो ग्राम्यो न भवति मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य
आरण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशास्तस्य ग्रामे नास्ति
वासो बन्धुभिः सह व्यवहाराभावात्, नापि वानप्रस्था-
दिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः पवित्रत्वं
द्रव्यशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते —
'रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्रवायमैः । मरुताकैर्ण
शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥' इति (यास्मृ. १।१९७) ।
अनुष्ठितेऽप्यस्मिन् पशौ निन्दां केचिन्नैकिका न परि-
त्यजन्तीति चेत्तर्हि निन्दन्तु नाम ते, तथाप्यसौ अभिज्ञैः
शिष्टैर्व्यवहार्य एव । तैसा.

अभिशास्तस्य आर्विज्यानधिकारः

अथ हैतदेव गीर्णं यद्विभ्यदात्विज्यं कारयत
उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञवेशसं
कुर्यादिति तद्ध तत्पराडेव यथा गीर्णं न हैव
तद्यजमानं भुनक्ति ।

गीर्णमुदाहृत्य निषेधति — अथ हैतदेवेति । यजमानो
यस्मिन् ग्रामे यजते तत्र कश्चिद् ब्राह्मणो ग्रामणीः प्रभुर्भूत्वा
प्रयोगकौशलरहितोऽवतिष्ठते । तेनार्त्विज्यं वर्जयितुमयं यज-
मानो विभेति । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते । अयमत्र प्रभु-

(१) तैसं. २।१।१०।२, ३. (२) ऐब्रा. ३।४६.

मयि द्वेषं कृत्वा कालान्तरे मां बाधेत । अथवेदानीमेव
यज्ञवेशसं यज्ञविधातुं कुर्यात् । तदुभयं मा भूदित्यनेनाभि-
प्रायेण तस्माद्भीतिं प्राप्नुवन् आर्विज्यं तेन प्रभुणा कार-
यत इति यदस्ति तदेतद्वीणम् । यथा लोके गीर्णमुदरस्थं
पुनर्भोगयोग्यं न भवति तथा तद्ध तस्मिन् यागे तद्वीति-
मात्रप्रयुक्तमार्त्विज्यं पराडेव निकृष्टमेव । तत्तादृशं प्रयोग-
कौशलरहितेन प्रभुणा कृतमार्त्विज्यं यजमानं न पालयति ।
ऐब्रासा.

स्तेयानृताभिशांसनयोरपराधत्वम्

अनेनसमेनसा सोऽभिशास्तादेनस्वतो वाऽपह-
रादेनः । एकातिथिमप सायं रुणद्धि विसानि
स्तेनो अप सो जहरेति * ॥

अभिशास्तनिष्कृतिः अभिशास्तत्यागश्च

एतामेवाभिशास्त्यमानाय कुर्यात् शमलं वा
एतमृच्छति यमश्रीला वागृच्छति यैवैनमसाव-
श्रीलं वावदति तामस्य त्रिवृतौ निष्ठपतस्तेजस्वी
भवति य एतया स्तुते ।

एतामेव सूर्याख्या विष्टति अभिशास्त्यमानाय परे-
निन्द्यमानाय यजमानायाद्गाता कुर्यात्, यं यजमानम-
श्रीला निन्दारूपा वाक् ऋच्छति प्राप्नोति, एनं यजमानं
शमलं पापमेव ऋच्छति प्राप्नोति । यैव सा वाक् एनम-
श्रीलं अश्रीकरं निन्दारूपं वदति अस्य यजमानस्य
अश्रीलवादिर्ना वाचं अस्यां विष्टतौ प्रयुज्यमानौ उभय-
तस्त्रिवृतौ निष्ठपतो निर्दहतः अश्रीलवादिन्यो वाचो
निर्दहो यजमानो निर्दोषो जायते इत्यर्थः । अन्योऽपि यो
यजमान एतया स्तुते स्तावयति सोऽपि तेजस्वी भवतीति ।
तासा.

अपघ्नन् पवते मृधोपसोमो अरात्र इत्य-
नृतमभिशास्त्यमानाय प्रतिपदं कुर्यात् ।

अरावाणो वा एते येऽनृतमभिशाँसन्ति
तानेवास्मादपहन्ति ।

*सायणभाष्यं स्थलनिर्देशश्च दिव्यप्रकरणे (पृ. ४२९)
द्रष्टव्यः ।

(१) ताब्रा. २।१७।४. (२) ताब्रा. ६।१०।६, ७.

कथमनेन स्तोत्रिणं यजमानस्याभिर्दशनमपहतं भवती-
त्यत्राह— अरावाणो वेति । अनृताभिर्दशसका एवारावाणो
अरावतः अरात्रः अपघ्नन् पवते मृधोपमोम इति श्रूय-
माणप्रतिपत्रित्वं प्रयुक्त्वा उद्राता अस्माद्यजमानात् ताने-
वारातीनेवापहन्ति । तासा.

इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तम-
श्रीला वागभ्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमुपहव्यं प्रायच्छत्तं विश्वे देवा उपाह्वयन्त
यदुपाह्वयन्त तस्मादुपहव्यः ।

अथोपहव्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुमाह— इन्द्रो
यतीनि । पूर्वमिन्द्रः यतीन् ज्योतिष्टोमाद्यकृत्वा प्रकारा-
न्तरेण वर्तमानान् ब्राह्मणान् सालावृकेभ्यः अरण्यश्रम्यः
प्रायच्छत् । तं ब्राह्मणहन्तारं इन्द्रं अश्रीला निन्दिता
वाक् अभ्यवदत् सर्वे एनं निनिन्दुरित्यर्थः । स इन्द्रः
तत्प्रमाणं प्रजापतिमुपागच्छत् । तस्मै एतमुपहव्यं एकाहं
प्रायच्छत् । स इन्द्रस्तमन्वतिष्ठदित्यर्थः । तेन विश्वे देवा
एनमिन्द्रमुपाह्वयन्त, एहि निर्दुष्टस्वमसीत्यब्रुवन् । यस्मा
दनेनोपाह्वयन्त अत उपाह्वानसाधनत्वादस्योपहव्यमिति
नाम । तासा.

अभिशास्यमानं याजयेत् ।

अथेन्द्रस्याभिर्दशनपरिहारप्रसङ्गेनात्राधिकारिणमाह —
अभिशास्यमानमिति । अभिशास्यमानं अन्यैर्दोषारोपणेन
निन्द्यमानम् । तासा.

देवता वा एतं परिवृञ्जन्ति यमनृतमभि-
शसन्ति देवता एवास्यान्नमादयन्ति ।

अभिशास्याय अयमुपहव्य उचित इत्याह — देवता
वेति । यं यजमानं अनृतमभिर्दशनानि जनाः एतं देवताः
परिवृञ्जन्ति वर्जयन्ति न तस्य हविराददत इत्यर्थः । अत
एतदनुष्ठानेन देवता एवास्यान्नमादयन्ति याजका एनं
यजमानं देवताहहविकं कारयन्तीत्यर्थः । तासा.

तस्य पूतस्य स्वदितस्य मनुष्या अन्नम-
दन्ति ।

(१) ताब्रा. १८११९. (२) ताब्रा. १८१११०.

(३) ताब्रा. १८११११. (४) ताब्रा. १८१११२.

न केवलं देवाह एवासौ किन्तु मनुष्यैरपि संव्यवहार्य
इत्यत आह—तस्येति । स्वदितस्य स्वशब्दितस्य अनिन्दित
इति सर्वैर्व्यवहृतस्य अथवा भाव्योपक्षायां निर्देशः, स्वर्ग-
प्राप्तिर्योग्येत्यर्थः । तासा.

वीरहत्या—वीरहत्या, तद्गुणश्च [मनुष्यहत्या, तद्गुणश्च]

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः
सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्या-
च्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाहा-
नामाह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया मृत्याहं हुवे
आह्वयामि । सा च सुभगा शोभनधना नोऽस्माकमाह्वान
शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु
अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा चापः कर्म पुत्रोत्पादन-
लक्षणं सूच्या सूचीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छि-
न्नया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं
सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च
वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यं प्रशस्यं
पुत्रं ददातु । ऋसा.

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे
पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥

उत घ अपि च । घेति पूरणः । नेमः । ' त्वो नेम
इत्यर्धस्य ' इति निरुक्तम् (नि. ३।२०) । नेमोऽर्धः ।
जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । ' अर्धं
शरीरस्य भार्या ' इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूत-
स्तरन्तः पुमानस्तुतः इति ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुण-
स्यातिबहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहम् । स च
तरन्तो वैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः ।
तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने समः सर्वेभ्यो दाते-
त्यर्थः । इदिति पूरणः । ऋसा.

(१) ऋसं. २।३२।४; तैसं. ३।३।११।५; कासं. १।३।१६;
मैसं. ४।१२।६, ४।१३।१०; असं. ७।४।८।१; सामब्रा.
१।५।३; आपगृ. ६।१।४।३; नि. १।१।३१; आपश्रौ. १।१।०।७,
५।२।०।६; शाश्रौ. १।१।५।४, ८।६।१०; वैसू. १।१।६;
आगृ. १।१।४।३; शागृ. १।२।१।२; गोगृ. २।७।७;
हिंगृ. २।१।३; ऋबि. १।३।०।३.

(२) ऋसं. ५।६।१।८.

^१वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन् पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायाग्निं पुनरा धत्ते ।

देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्या-
न्नमृतायवः सत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाक्षन्नेव भुक्त-
वन्तः । 'अश भोजने' इत्यस्य रूपम् । 'अग्ने तमद्याश्रं
न' इत्यादयश्चतस्रः ऋचः पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो
द्वे स्विष्टकृतो द्वे । ताश्चाग्निकाण्डे - अभिर्मधेत्यनुवाक
इष्टकोपधानार्थत्वात्मान्माताः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः ।
शास्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाप्ताः । पुरुषस्य हस्तद्वय-
पादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः पाङ्क्तत्वम् । देवानेव देवानामेव
मध्ये वीरमग्निं निरवदायोत्सर्जनलक्षणवधभयाभिष्कृष्य ।
तैसा.

^२वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्ष-
न्नाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालम-
ग्निमुद्रासयिष्यन् ।

^३वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते शतदायो वीरो यदेताश्शताक्षरा अक्षरपङ्क्त्यो
वीरमेवैतद्देवानामवदयतेऽन्यस्यै वै प्रमाया आधे-
योऽन्यस्यै पुनराधेयो न वै तामाधेयेन
स्पृणोति यस्यै पुनराधेयः पुनराधेयेन वाव तां
स्पृणोति जरा वै देवहितमायुस्तावतीर्हि समा
जीवति तस्मादाहुः शतदायो वीर इति यदेताः
शताक्षरा अक्षरपङ्क्त्यो भवन्ति यावदेव वीर्यं
तदाप्नोति तत्स्पृणोत्यायुषा वा एष वीर्येण
व्यूध्यते योऽग्निमुत्सादयते शतायुर्वै पुरुषः
शतवीर्यं आयुर्वीर्यं हिरण्यं यावद्विरण्यं शत-
मानं ददात्यायुरेव वीर्यं पुनरालभते ।

(१) तैसं. १।५।२।१. (२) तैसं. २।२।५।५.

(३) कासं. ९।२; कसं. ८।५; मैसं. १।७।५.

^१देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमा-
णास्ते दिशोऽमोहयन्नेन इदमन्योऽनु प्रजाना-
दिति ।

^२देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्त
ऋतून् संवत्सरममोहयन् ।

^३देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्ते
यज्ञं मध्यतः प्राविशन्नेतां वाव तदृचं प्राविशन्
विराजमेव यद्विराजा यजति देवतानामभीष्ट्या ।

आदित्या वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमा-
णास्ते देवान् प्राविशन् द्विदेवत्यान्वाव तत्प्रा-
विशन्नेते हि देवानां सह भूयिष्ठाः ।

नारकाय वीरहणम् ।

(१) नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा । शुम.

(२) नरकस्वामिने वीरहणमन्युद्रासिनम् । 'वीरहा
वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते' इति हि ब्राह्मणम् ।

तैत्रासा. ३।४।१।१

^४वैरहत्याय पिशुनम् ।

(१) वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् । शुम.

(२) वैरहत्याय वीरहत्याभिमानीने, पिशुनं प्रभोः कर्णे
परदोषसूचकम् ।

तैत्रासा. ३।४।७।१

उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपा-
वधीं स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उग्रं
वचः । एनश्च वैरहृत्यं च त्वेषं वचः । एतं
ह वाव तच्चतुर्धा विहितं पाप्मानं देवा
अपजग्निरे ।

(१) कासं. २३।८. (२) कासं. २८।२.

(३) कासं. २८।३. (४) कासं. २८।६.

(५) शुमा. ३०।५; तैत्रा. ३।४।१।१.

(६) शुमा. ३०।१३; तैत्रा. ३।४।७।१.

(७) तैत्रा. १।५।१।५; तैसं. १।२।१।१२; कासं. २।८;

मैसं. १।२।७; शुमा. ५।८; सासं. १।३।५३; शब्रा.
३।४।४।२३, २४, २५. (तैत्तिरीयब्राह्मणं परित्यज्य अन्येषु ग्रन्थेषु
केवलं 'उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधी' इति मन्त्र एक
समुपलभ्यते.)

क्षुत्पिपासे एवोग्रं वच उच्यते । क्षुधिताः स्मः पिपा-
सिताः स्मो नास्माकमन्नपाने विद्येते, इत्येतद्वाक्यं घोरं
कृपालवः श्रोतुं न सहन्ते । तदेतदुग्रत्वं यदेतद्भोवधादि-
रूपमुपपातकं, यच्च वीरहत्यादिरूपं महापातकं तदेतत्त्वेषं
वच इत्यनेनाभिधीयते । त्वेषशब्देन दीप्तिवाचिना चित्त-
क्लेशरूपा ज्वालोपचर्यते । उपपातकं महापातकं च निष्पन्न-
मिति श्रुतवताश्चित्ते महान् क्लेशो भवति । क्षुत्पिपासे महा-
पातकोपपातके इत्येवं फलरूपेण तत्साधनरूपेण चावस्थितं
चतुर्विधं पाप्मानं देवा उपमद्भोमेन विनाशितवन्तः ।

तैत्रासा.

अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । एतश्च
वैरहृत्यं च त्वेषं वचः । एतमेव तच्चतुर्धा
विहितं पाप्मानं यजमानो अपहते ।

इन्द्रश्च वै नमुचिश्चासुरः समदधातां न
नौ नक्तं न दिवा हनन्नाद्रिणं न शुष्केणेति
तस्य व्युष्टायामनुदित आदित्येऽपां फेनेन शिरो-
ऽच्छिनदेतद्वै न नक्तं न दिवा यत् व्युष्टा-
यामनुदित आदित्य एतन्नाद्रिं न शुष्कं यदपां
फेनस्तदेनं पापीयं वाचं वददन्ववर्तत वीरहन्न-
द्रुहो द्रुह इति तं नर्चा न साम्नाऽपहन्तु-
मशक्नोत् ।

इन्द्रश्च नमुचिर्नामासुरश्च पुरा समदधातां संधान-
मकुर्वाता, नावावयोरन्यतरोऽपि नक्तं रात्रौ न हनत् न
हन्तव्यः दिवा अहन्यपि मा हन्तु तथा आद्रिणं च न हन्तु
नापि शुष्केण च नीरसेन वज्रादिनेति । एतत् उक्तं
भवति, इन्द्रः सर्वानसुरान् जित्वा सर्वेभ्योऽसुरेभ्योऽधिकं
नमुच्याख्यमासुरं बलात् जग्राह । स चासुरः इन्द्रादधिक-
बलः सन् तमेव जग्राह, गृहीत्वा च त्वा विसृजामि, यदि
त्वं मा अहोरात्रयोः आद्रिणं शुष्केण न हन्यादिति एव
मात्मकं संधायकं वाक्यमिन्द्रं प्रत्युक्तवानिति, तमिन्द्रः
ऋचा तथा साम्ना गानविशिष्टेन मन्त्रेण अपहन्तुं विना-
शयितुं नाशक्नोत् ।

तामा.

वीरहा वा एष देवानां यः सोममभिषु-

(१) तैत्रा. १।५।१।६. (२) ताम्रा. १२।६।८.

(३) ताम्रा. १६।१।१२.

णोति याः शतं वैरं तद्देवानवदयतेऽथ या
दशदशप्राणाः प्राणाँस्ताभिस्स्पृणोति यैकादश्या-
त्मानं तथा या द्वादशी सैव दक्षिणा ।

यो यजमानः सोममभिषुणोति एष देवानां मध्ये
वीरहा वै वीरो वीर्यवान् यः सोमः तस्य हन्ता खलु,
तस्मादस्य वीरहन्तृतालक्षणो दोषो जायत इत्यर्थः । तत्र
याः शतं शतसंख्याभावः तत्तेन शतेन वैरं वीरहननलक्षण
पापं देवान् प्रत्यनवदयते निरस्यति । अथ शतादाधिकात्
दश या गावः ताभिः प्राणान् स्पृणोति प्रीणयति, 'दश
संख्या हि प्राणा नव वै पुरुषे प्राणाः नाभिर्दशमी'ति हि
ब्राह्मणं, अथ या एकादशी गौः तयात्मानं स्पृणोति, अथ
या द्वादशी द्वादशसंख्यापूरणी सैव यज्ञस्य दक्षिणा । तासा.

वीरहृत्यां वा एते भ्रन्ति । ये ब्राह्मणा-
स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहस्रात्पृक्तं पुनान्ति ।

वेदशास्त्रतदनुष्ठानपरो ब्राह्मणोऽभिषिक्तो राज्ञ वा
वीरः । तैआसा.

ब्रह्महृत्या—ब्रह्महत्या, तदपनोदश्च

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामा-
सीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्या-
सन्त्सोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं
देवेभ्यो भागमवदत्यरोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै
प्रत्यक्षं भागं वदन्ति । यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदी-
दृष्ट्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमा-
दाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानमासीत्स कपि-
ञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कलविद्धो यदन्ना-
दनं स तित्तिरिः ।

विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः ।
त्रिभिः शिरोभिः उपेतत्वाद्बिस्वरूपस्थम् । यो विश्वरूप-
नामकः त्वष्ट्रः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीरसंबन्धी,
असुराणां तु भागिनेयः । स च सात्त्विकेन शिरसा सोम
पिबति । राजसेन अन्नमाप्ति । तामसेन सुरां पिबति । स
च यज्ञमण्डपेषु गत्वा सर्वेषां श्रोत्रप्रत्यक्षं यथा भवति

(१) तैआ. १०।५०।१. (२) तैसं. २।५।१।१.

तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । संवेपा परोक्षं यथा भवति तथा रहस्य ऋत्विग्भिः सहाय हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोऽतस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एवं वदति । तेषामृत्विजा तस्मिन्परोक्षवादे विश्राम उत्पन्नः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवाय भाग इति सर्वमै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्समीपं सर्वं वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभावात् स उदितो भवति । परोक्षं यदर्थं तु भाग उच्यते तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वादुदितो भवति । एवं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्मादिश्वरूपादिन्द्रोऽविभेत् । किमिति, ईदृक् स्वामिद्रोः सर्वथा कृत्वा राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति । अस्मत्तोऽपनीयासुरेभ्यः समर्पणं विपर्यावृत्तिः । ततस्तस्य द्रोहिणः शिरस्सु छिन्नेषु तानि शिरासि पश्चित्रयरूपेणोत्सन्नानि । तैसा.

तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्ता संवत्सरमभिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्ति ।

तस्येन्द्रस्य प्रत्यवायं जनास्वादं च दर्शयति—तस्येति । तस्यासुरस्य वधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या तामञ्जलिना स्वी चकार । पापिना शिक्षाया ईश्वरेण नियुक्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽञ्जलिं कृत्वा निर्भयः सन् ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव कृतित्येवमङ्गी चकारेत्यर्थः । प्रार्थान्त्रमकृत्वा सवत्सरं निरन्तरं ब्रह्महत्यामङ्गीकृत्यैव तस्थौ । आत्मतत्त्वज्ञानेन पापलेपाभावात् भीत्यभावस्तस्य युक्तः । अत एव कौपीतकिन इन्द्रवाक्यमेतदामनान्ति — ‘यन्मा हि विजानीयास्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहमहनमरुन्मुखान यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्’ इत्यादि । दरिताभावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्रं ब्रह्महन्तित्वेवं संवेप्य अभितस्तस्य आक्रोशं कृतवन्तः । तैसा.

सं पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहाणेति माऽब्रवीद्वरं वृणुं स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूवमिति पुरा ते संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात् पृथिव्यै स्वातमपि रोहति वारेवृत्तस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तत् स्वकृतमिरिणमभवत्तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत

इरिणे नाथ स्येद्ब्रह्मत्यायै ह्येव वर्णः ।

ततस्तस्य जनास्वादस्य परिहाराय इन्द्रेणानुष्ठितं उपायविशेषं दर्शयति — स पृथिवीमिति । उपासीददुत्प्रेत्य प्रार्थितवान् । स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये, जनाः स्वेच्छया तत्र तत्र भूमि खनन्ति तदुपद्रवात्पराभृता पीडिता भविष्यामीति मनसा चिन्तयामि । स्वातप्रदेशः संवत्सरमन्तरेण पामुप्रक्षेपणात्तृणाद्युत्पत्तेर्वाऽपि रोहात्परितो भूयादिति वरः । तदिदमस्य वारेवृत्तमस्याः पृथिव्याः स्वातपूरणं वरेण लब्धम् । पृथिव्याः स्वीकृतः तृतीयो ब्रह्महत्याया भागः स्वकृतमिरिणमभवत् । इतस्तत् आनीय प्रक्षिप्तं न भवतीति स्वतःसिद्धमपरोक्षत्रमासीत् । यस्मादिरिणं ब्रह्महत्यायाः स्वरूपं तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः तस्मिन्निरिणे कदाचिदपि न तिष्ठेत् । यद्वा, देवयजनत्वेन नाप्यवस्येत् । श्रद्धैव देवो यस्यासौ श्रद्धावानित्यर्थः । तैसा.

सं वनस्पतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहीतेति तेऽब्रुवन् वरं वृणामहे वृक्णात्पराभविष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याब्रश्चनाद्रो भूयाँस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादाब्रश्चनाद् वृक्षाणां भूयाँस उत्तिष्ठन्ति वारेवृत्तं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तत्स्मिन्निर्वासोऽभवत्तस्मान्निर्वासस्य न आशयं ब्रह्महत्यायै ह्येव वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो यो वा आब्रश्चनान्निर्येपति तस्य न आशयं काममन्यस्य इति ।

एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारेणायमुक्त्वा अपरस्य तं दर्शयति — स इति । वृक्णात् छेदनात् । आब्रश्चनाच्छिन्नप्रदेशाद्भ्यामो बह्वङ्कुरा उत्तिष्ठन्तिरिति वरः । वृक्षाग्नित्य घनीभूतो रसो निर्वासः । ब्रह्महत्यायाः स्वरूपत्वाभिर्वासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पश्चान्तरमास्ति, न सर्वोऽपि निर्वासो निषिद्धः किन्तु यो लोहितवर्णो यश्च छिन्नवृक्षप्रदेशाभिर्वातस्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्वासस्य स्वरूपमादय इच्छाया सत्या अशितुं योग्यम् । तैसा.

सं स्त्रीषाँसादमुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै
तृतीयं प्रति गृहीतेति ता अब्रुवन् वरं
वृणामहा ऋत्विग्यत्प्रजां विन्दासहै काममा
विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्विग्यात्त्रियः
प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः सं भवन्ति
वारेवृतं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्सा
मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलवद्वाससा न सं
वदेत न सह आसीत् नास्या अन्नमद्यात्
ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्य आस्तेऽथो
खत्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव
न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति ।

त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा
तृतीयस्यावशिष्टस्य परिहारं दर्शयति — स इति ।
स्त्रियः सम्यक् सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्यां
सभायामिति स्त्रीसभावशेषः स्त्रीपंसादः । ऋत्विगादृतु-
संवन्धाद्वीर्यात् प्रथमसंभोगादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्य
आ विजनितोरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि । गर्भोपद्रवः
प्रत्यवायश्च निषिद्धादिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः ।
अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः— ‘यथाकामी भवेद्वापि
स्त्रीणां वरमनुस्मरन्’ इति । यो ब्रह्महत्यायाः तृतीयो
भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योपिद्रभवत् । यस्मादियं
ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत् प्रतिमुच्य आस्ते
तस्मात्तया सह संभाषणं न कुर्यात् । तया सहैकस्मिन्
गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं तत्पृष्ठं वाऽन्नं नाश्री-
यात् । अपि च अभिज्ञाः केचिदेवमाहुः— स्त्रियाः शृङ्गा-
रोपयोगित्वेनाभ्यञ्जनमेवात्रस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव
न गृह्णीयात् । तया वा स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् ।
अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति । तैसा.

यां मलवद्वाससाँ संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां
परार्ची तस्यै ऋतमुख्यपगल्भो, या स्नाति
तस्या अप्पु मारुको, या अभ्यङ्गते तस्यै
दुश्चर्मा, या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी,
या आङ्गते तस्यै काणो, या दतो धावते

तस्यै श्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै
कुनखी, या कृणात्ति तस्यै ह्रीबो, या रज्जुं
सृजति तस्या उद्वन्धुको, या पर्णेन पिबति
तस्या उन्मादुको, या खर्वेण पिबति तस्यै
खर्वः, तिस्रो रात्रीर्घ्रतं चरेदखालेना वा
पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय ।

प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते— यामिति । अभिशस्तो
मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मलवद्वाससाँ संभवन्तीत्य-
नुवर्तते । परार्चीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखी-
म् । सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो ऋतमुख्यपगल्भ इ-
त्युच्यते । मारुको मरणशीलः । दुश्चर्मा कुष्ठी । प्रलिखते
भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशशून्यः । अपमारी
दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मालिनदन्तः ।
कृणात्ति तृणादि छिनत्ति । उद्वन्धुको रज्जुं बद्ध्वा
मरणशीलः । खर्वेण वह्निपक्वेन शरावादिना । खर्वो
वामनः । यस्मादृक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय
रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽ-
ञ्जलिरदग्धशरावादिर्वा साधनमस्तु । व्रताचरणमुत्पत्त्य-
मानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति । अत्र मीमांसा । तृ-
तीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे चिन्तितम्— ‘न संवदेत
मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् । पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवा-
दस्याप्रसक्तिः ॥’ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—
‘मलवद्वाससा न संवदेत’ इति । अस्य निषेधस्य प्रक-
रणात् ऋत्विजत्वमिति चेन्न । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् ।
‘यस्य व्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्मुका भवति । तामुपगृह्य
यजेत ।’ इति रजस्वलाया निःसारणाच्च कतौ संवाद-
प्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः । तैसा.

सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य
भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अत-
रन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं
तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य
उ चैनमेवं वेद ।

येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैषा सर्वस्य पाप्मन उपपातक-

रूपस्य महापातकरूपस्यैव प्रायश्चित्तिर्भवति । किं च सर्वस्य
व्याधिजातस्य तद्धेतुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं भेषजम् ।
अत एवेदानीन्तिना देवाः पूर्वस्मिन् मनुष्यजन्मनि एतेनाश्व-
मेधेन गोवधादिरूपमुपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं
च परिहृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकृतुना
यजते सोऽयमुपातकमहापातके तरति । योऽपि च पुरुष
एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च द्विविधं
अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाण-
पर्यालोचनया संपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु सतमकाण्ड-
स्यान्तिमानुवाके 'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य गिरे वेद'
इत्यस्मिन्नभिधान्म्यते । तस्मात् ।

गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महासवभृथमव युन्ति ॥

ब्रह्महत्यायै स्वाहा ॥

नैतां ते देवा अददुस्तुभ्यं नृपते अत्तवे ।
मा ब्राह्मणस्य राजन्य गां जिघत्सो अत्ताद्याम् ॥
अश्वद्रुग्धो राजन्यः पाप आत्मपराजितः ।
स ब्राह्मणस्य गामद्यादय जीवानि मा श्रः ॥
आविष्टिताघविषा पृदाकूरिव चर्मणा ।

सा ब्राह्मणस्य राजन्य तृष्टेया गौरनाया ॥
निर्वै श्वत्रं नयति हन्ति वचोऽग्निरिवारव्यो
वि दुनोति सर्वम् । यो ब्राह्मणं मन्यते अन्न-
मेव स विपस्य पिबति तैमातस्य ॥

य एनं हन्ति मृदुं मन्यमानो देवपीयु-
र्धनकामो न चित्तात् । सं तस्येन्द्रो हृदये-
ऽग्निभिन्ध उभे एनं द्विष्टो नभसी चरन्तम् ॥
न ब्राह्मणो हिंसितव्योऽग्निः प्रियतनोरिव ।
सोमो ह्यस्य दायाद इन्द्रो अस्याभिशस्तिषः ॥
श्रुतापाप्तां नि गिरति तां न शक्नोति निःखिदन् ।
अन्नं यो ब्रह्मणां मत्वः स्वाद्वद्भीति मन्यते ॥

जिह्वा ज्या भवति कुल्मलं वाङ्नाडीका
दन्तास्तपसाभिदिग्धाः । तेभिर्ब्रह्मा विध्यति देव-
पीयून् हृदयैर्धनुभिर्देवजैः ॥

(१) तैसं. ६।५।१०।३.

(२) शुभा. ३९।१३; तैसं. १।४।३५।१; श्रुता. १३।३।

श्रीश्र. तैजा. ३।२०।१; माश्रौ. १।२।६.

(३) असं. ५।१८, १९.

तीक्ष्णेष्वो ब्राह्मणा इतिमन्तो यामस्यन्ति
शरव्यां न सा मृषा । अनुहाय तपसा
मन्युना चोत दूरादव भिन्दन्त्येनम् ॥

ये सहस्रमराजन्नासन् दशशता उत ।
ते ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा वैतहव्याः पराभवन् ॥
गौरेव तान् हन्यमाना वैतहव्या अवातिरन् ।
ये केसरप्रावन्धायाश्चरमाजामपेचिरन् ॥

एकशतं ता जनता या भूमिर्व्यधूनुत ।
प्रजां हिसित्वा ब्राह्मणीमसंभयं पराभवन् ॥

देवपीयुश्चरति मर्त्येषु गरगीर्णो भवत्यस्थिभू-
यान् । यो ब्राह्मणं देववन्धुं दिनस्ति न स
पितृयानमप्येति लोकम् ॥

अग्निर्वै नः पदवायः सोमो दायाद उच्यते ।
हन्ताभिशस्तेन्द्रस्तथा तद् वेधसो विदुः ॥

इषुरिव दिग्धा नृपते पृदाकूरिव गोपते ।
सा ब्राह्मणस्येष्टोरा तथा विध्यति पीयतः ॥

अतिमात्रमवर्धन्त नोदिव दिवमस्पृशन् ।
भृगुं हिसित्वा सृज्या वैतहव्याः पराभवन् ॥

ये बृहत्सामानमाङ्गिरसमार्पयन् ब्राह्मणं जनाः ।
पेत्यस्तिपासुभयादमविस्तोकान्यावयन् ॥

ये ब्राह्मणं प्रत्यष्टीवन् ये वास्मिन्नुल्कमीपिरे ।
अस्तस्ते मध्ये कुल्यायाः केशान् खादन्त आसते ॥

ब्रह्मगवी पच्यमाना यावन् साभि विजङ्गहे ।
तेजो राष्ट्रस्य निर्हन्ति न वीरो जायते वृषा ॥

क्रूरमस्या आशसन नृष्ट पिशितमस्यते ।

क्षीरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्बिषम् ॥
उग्रो राजा मन्यमानो ब्राह्मणं यो जिघत्सति ।

परा तन् सिच्यते राष्ट्रं ब्राह्मणो यत्र जीयते ॥
अष्टापदी चतुरश्री चतुःश्रोत्रा चतुर्दन्तः ।

व्यास्या द्विजिह्वा भूत्वा सा राष्ट्रमवधूनुते ब्रह्मज्यस्य ॥
तद्वै राष्ट्रमो सवति नावं भिन्नामिवोदकम् ।

ब्रह्मणा यत्र हिंसन्ति तद्राष्ट्रं हन्ति दुच्छुनो ॥
तं वृक्षा अप सेधन्ति छायां नो मोषणा इति ।

यो ब्राह्मणस्य सद्धनमभि नारद मन्यते ॥

विषमेतदेवकृतं राजा वरुणोऽब्रवीत् ।
 न ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा राष्ट्रे जागर कश्चन ॥
 नवैव तां नवतयो व्या भूमिर्हर्यधुमुत ॥
 प्रजां हिंसित्वा ब्राह्मणीमसंभ्रव्यं पराभवन ॥
 यां मृतायानुबध्नन्ति कूयं पदयोपनीम ।
 तद्वै ब्रह्मज्य ते देवा उपस्तरणमब्रुवन ॥
 अश्रूणि कृपमाणस्य याति जीतस्य वावृतुः ॥
 तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥
 येन मृतं स्तपयन्ती श्मश्रूणि येनोन्मते ।
 तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥
 न वर्ष भैत्रावरुणं ब्रह्मज्यमभि वर्षति ।
 नास्मै सभितिः कल्पते न मित्रं नयते वशम् ॥
 अपहतं ब्रह्मज्यस्य ।

ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षयितुं दुःस्वप्नो
 राक्षसस्यापहतमपघातं विनाशं कृतवन्त इति शेषः ।
 तेब्राह्मणाः

प्रजापतेरक्षयश्चयत् । तत्परापतत्ततोऽश्वः सम-
 भवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव
 प्रत्यदधुरेप ह वै प्रजापतिं सर्वं करोति
 योऽश्वमेधेन यजते सर्वं एव भवति सर्वस्य
 वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं
 वा एतेन पाप्मानं देवा अतरत्रपि वा एतेन
 ब्रह्महत्यामतरं तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्म-
 हत्यां योऽश्वमेधेन यजते ।

ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति ।
 अमृत्युर्ह वा अन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेव ह वै
 साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ।
 एतां ह वै मुण्डिभ ओदन्यः । ब्रह्महत्यायै
 प्रायश्चित्तिं विदां चकार यद्ब्रह्महत्याया आहुतिं
 जुहोति मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं
 कृत्वा ब्रह्मन्ने भेषजं करोति तस्माद्यस्यैषाश्वमेध
 आहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीपु प्रजायां ब्राह्मणं
 हन्ति तस्मै भेषजं करोति ।

(१) तैब्रा. ३।७।१।२. (२) शब्रा. १।३।१।१.

(३) शब्रा. १।३।१।३, ४.

भूतेन हेन्द्रोतो द्वैषापः शौनकः । जनमेजयं
 पारिक्षितं याजस्यो चकार तेनेष्ट्वा सर्वां पाप-
 कृत्यां सर्वां ब्रह्महत्यामपजघान सर्वां ह वै
 पापकृत्यां सर्वां ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन
 यजते ।

श्रेष्ठो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्यानां
 क्षितये सबभूव ऋज्यन् भूतं यदसृज्यतेदं
 निवेशनमनृणं दूरमस्येति ।

ब्रह्महत्यां वा एते व्रन्ति । ये ब्राह्मणा-
 स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
 आसहन्त्यापड्क्तिं पुनन्ति ।

ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति त्रिसुपर्णमन्त्रं सर्वदा जपन्ति,
 एते पुरुषा ब्रह्महत्या विनाशयन्ति । ततस्तं निष्पापाः सन्तः
 सोमभागं प्राप्नुवन्ति । ते यथा ब्राह्मणपटुको भोजना-
 र्थमुपविशन्ति ता पटुक्तिं सहस्रब्राह्मणपर्यन्तं पुनन्ति
 शुद्धा कुर्वन्ति । तैआसा.

भृणहत्या, अन्ये च महादोषाः

येभिः पाशैः परिघित्तो विषद्वोऽङ्गेअङ्ग
 आपितं उत्मितश्च । वि ते मुच्यन्तां विमुचो
 हि सन्ति भ्रूणान्नि पूषन् दुर्गितानि मृश्व ॥

येभिः यैः पापरूपैः पाशैः, परिघित्तः ज्येष्ठ अकृतदार-
 परिग्रहे प्रवृ गृहीतदारः पुरुषः, अङ्गेअङ्गे अवयवेऽवयवे,
 विषद्वः विविध वद्वः, आपितः आर्ति प्रापितः, [उत्थितः]
 उक्तान्तावस्थितश्च भवति, ते तथाविधाः पाशा वि
 मुच्यन्ता विमृज्यन्ताम् । हि यस्माद्, विमुचः विमोक्तारो
 देवाः सन्ति विद्यन्ते । तस्माद् विमुच्यन्ता इति सवन्धः ।
 हे पपन पोपक देव, भ्रूणान्नि भ्रूणहन्ति । भ्रूणशब्दो गर्भ-
 वचनः । 'गर्भो भ्रूण इमौ समौ' इत्यभिधानात् । यद्वा
 'कल्पप्रवचनायाया भ्रूणः' इति बोधायनस्मरणात् कल्प
 प्रवचनमहितसाङ्गवेदायाया भ्रूणः । तर्हिवान् भ्रूणहा ।
 तस्मिन् भ्रूणान्नि दुर्गितानि परिघेदनोद्भवानि पापानि मृश्व
 मार्जय । भ्रूणहा पूर्वमेव पापी तत्रैव पापायतने इदमपि
 पापं निवेशयत्यर्थः । असा.

(१) शब्रा. १।३।१।१. (२) गोब्रा. १।१।१.

(३) तैआ. १।०।४।१. (४) असं. ६।१।१।३.

मरीचीर्धूमान् प्र विशान् पाप्मन्नुदारान् गच्छोत वा नीहारान् । नदीनां फेनाँ अनु तान् वि नश्य भ्रूणानि पूषन् दुरितानि मृक्ष्व ॥

हे पाप्मन् परिवेदनजनितपाप मरीचीः अग्निर्सूर्यादि-प्रभाविशेषान् अनु प्र विश । परिवित्तं विसृज्य प्रगच्छेत्यर्थः । अथवा धूमान् अग्रेरुत्पन्नान् अनु प्र विश । यद्वा उदारान् ऊर्ध्वं गतान् मेघात्मना परिणतास्तान् गच्छ प्र-विश । उत वा अपि वा तज्जनान् नीहारान् अवक्षायान् गच्छ । तथा च तैत्तिरीये सृष्टिं प्रक्रम्य आम्नायते—तस्मात् तेपानाद् धूमोऽजायत । तद् भूयोऽतप्यत । तस्मात्तेपानान्मरीचयोऽजायन्त । तस्मात् तेपानाद् उदारा अजायन्त । तद् भूयोऽतप्यत । तद् अभ्रमिव समहन्यत' इति (तैब्रा. २।२।१।२) । हे पाप्मन् नदीनां सरितः तान् प्रसिद्धान् फेनान् फेनिलान् प्रवाहान् अनु वि विश्व अनुप्रविश्य विविधं गच्छ । असा.

राज्जुदालमग्निष्ठं भिनोति । भ्रूणहत्याया अपहृत्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्धस्यावरुद्ध्यै । भ्रूणहत्यामेघास्मादपहृत्य । पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति ।

योऽयं श्लेष्मात्कवृभजन्यो यूपस्तमेनमग्निष्ठं भिनोत्य-मिसमीपे यथा स्थितो भवति तथा प्रक्षिभेत् । तत्प्रक्षेपेण भ्रूणहत्या गर्भादिवधदोषो विनाशितो भवति । देव-दारुवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्ताभ्यां यूपभ्यां पुण्य-गन्धप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद् भ्रूणहत्यादि-दोषमपहृत्य देवदारुयूपद्वयेन यजमानस्योभयतः सुरभि-गन्धपरिग्रहो भवति । तैब्रासा.

भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । भ्रूणहत्यामेवावयजते । तदाहुः । यद्भ्रूणहत्याऽ-पात्र्याऽथ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । अमृ-त्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः । भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । मृत्युमेव आहुत्या तर्पयित्वा

परिपाणं कृत्वा । भ्रूणघ्ने भेषजं करोति । एताँ ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । भ्रूणहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदांचकार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणँ हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति ।

त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा भ्रूणः । तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनया आहुत्या दोषं विनाशयति । तत्र भ्रूणहत्याविषये चो-द्यवादिन एवमाद्याहुः । यद्यस्मात्कारणाद्या भ्रूणहत्या से-यमपात्र्या पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । कर्मानुष्ठानादिषु पा-त्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । अथैवं सति कस्मा-त्कारणादस्मिन्त्यज्ञमच्येऽपि तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः क्रियते । न रिवयं कर्तुं युक्ता, किं त्वधिकारसिद्धये कृ-ष्माण्डादिहोमवत् कर्मादावेव आहुतिः कर्तव्येति चोद्यम् । अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञ एवमाहुः—भ्रूणहत्याया इतरो यः पापविशेष एतामपेक्ष्य स सर्वोऽपि अमृत्युरेव पापान्तरेणेदृशावाधाभावात् । तस्मादतिबाधकत्वाद् भ्रूण-हत्यैव मृत्युरिति तेषां वचनम् । एवं सति अवभृथा-हुतिव्यतिरेकेण तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात् कर्ममध्येऽपि अवभृथे यद्येतामाहुतिं जुहुयात्तदानीं अ-नया आहुत्या मृत्युदेवतामेव तृतां कृत्वा यजमानं च परि-पाणं सर्वतः पात्रं कृत्वा भ्रूणघ्ने भ्रूणहत्यारूपाय पाप्मने भेषजं शमनं करोति । उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्मुजल-मात्राहारः कश्चित्तपस्वी मुनिस्तस्य पुत्र औदन्यवः । तस्य च मुण्डिभ इति नामधेयम् । स चाश्वमेधावभृथ-मन्तरेण केवलमप्येतामाहुतिं भ्रूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभो वयं त्वेवं मन्यामहे । अस्या-श्वमेधयाजिनः प्रजायां पुत्रभृत्यादिरूपायामपि यः कश्चिद् ब्राह्मणं हन्ति तस्मै सर्वस्मै ब्रह्मवधदोषायेमामाहुतिं भेषजं करोति । किमु वक्तव्यमवभृथेऽनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भ्रूणहत्यां नाशयतीति । तैब्रासा.

तद्वा अस्यैतत् । अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मा-भयँ रूपमशोकान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति

(१) असं. ६।११३।२.

(२) तैब्रा. ३।८।२०।१.

(३) तैब्रा. ३।१।१५।२-३.

(१) शब्रा. १।४।७।१।२२; वृड. ४।३।२२.

भ्रूणहाभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतः पुण्येनान्वागतः पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाच्छोकान् हृदयस्य भवति ।

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मोक्ष्यध्व इति । त एतैरजुह्वस्तेऽरेपसोऽभवन् ।

वेदत्रयविद्ब्राह्मणो भ्रूणः तदीयहत्याया अर्वाचीनं यत्पापं तस्मात्सर्वस्मान्मुक्ता भविष्यथेति । अरेपसः पाप-रहिताः । तैआसा.

कूर्ममाण्डैर्जुहुयावोऽपूत इव मन्येत । यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेव भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चति । यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मात् मुच्यते ।

यः पुमान् संदिग्धेन पापेन स्वस्य पूतत्वं नास्तीति मनसि शङ्कते स पुमान् कूर्मा(ष्मा)ण्डहोमेन पूतो भवति । अयोनौ प्रतिषिद्धयोनौ यो रेतः सिञ्चति, एष सुवर्णस्तेयकारिणा भ्रूणहत्याकारिणा च समो भवति, सोऽपि कूर्माण्डैर्जुहुयात् । भ्रूणहत्यासमस्यापि मुख्य-भ्रूणहत्याया अर्वाचीनत्वात्तेन होमेन निवृत्तिर्युज्यते ।

तैआसा.

अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा

गुरुतल्पगः ।

वरुणोऽपामघमर्षणस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

अकार्यं शास्त्रप्रतिषिद्धं कलङ्गभक्षणमादिकं तत्कर्तुं शीलं यस्यासावकार्यकारी, प्रतिषिद्धस्त्रीगमनवानवकीर्णी । ब्राह्मण-सुवर्णहर्ता स्तेनः । वेदवेदाङ्गविद्ब्राह्मणो गभो वा भ्रूणस्तं हन्तीति भ्रूणहा । गुरुदारगामी तु गुरुतल्पगः । एता-दृशपापकारिणमपि मामघमर्षणः पापविनाशकोऽपि स्वामी वरुणस्तस्मात्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते मोचयति । तैआसा.

भ्रूणहत्यां वा एते प्रान्ति । ये ब्राह्मणा-स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आ-सहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ।

(१) तैआ. २।७।१. (२) तैआ. २।८।१.

(३) तैआ. १०।१।१५; मड. ५।११.

(४) तैआ. १०।४९.

ब्राह्मणगर्भस्य राजगर्भस्य वा वधो भ्रूणहत्या ।

तैआसा.

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दनं वरं वृणीष्वेति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हित-तमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच नं वै वरोऽवरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वै किल म इति होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं हीन्द्रस्तं हेन्द्र उवाच मामेव विजानीष्ये तदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयात्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमह-नमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रल्हादीनृण-महमन्तरिक्षे पौलोमानृथिभ्यां कालखञ्जांस्तस्य मे तत्र न लोमं च नामीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया न मातृवधेन न पितृवधेन नास्य पापं च न चकृषो मुखास्त्रीलं वेतीति ।

निरुक्तम्

सप्तमर्यादाव्याख्यानम्

सप्त मर्यादाः कवयस्तत्क्षुस्तासामेकामिदभ्यं-हुरो गात् । सप्त एव मर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासामेकामपि अभिगच्छन् अहंस्वान् भवति । स्तेयं तल्पापोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके-ऽनृतोद्यमिति ।

सप्त मर्यादाः सप्त स्थितीः कवयः मेधाविनः हिरण्य-गर्भमनुप्रभृतयः ततश्च कृतवन्तः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यायिकानुस्मरणार्थं ग्रन्थसंदर्भोऽभिव्याज्यतः, एतदेव करणमित्युपचर्यते । तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् । इत् इत्यनर्थकः, अप्यर्थे वा । तासां मर्यादानां एकां अभिगच्छन् अभिक्रामन् अहंस्वान्

(१) शाआ. ५।१; कौड. ३।१. (२) नि. ६।२७.

भवति । गात् इत्येतत् अभेः समीपमाकृत्य 'एकामप्य-
मिगच्छन्' इति । कतमाः पुनस्ताः मर्यादाः ? इति ।
स्तेयं, तल्पारोहणं इत्येवमाद्याः । दुभा.

* गौतमः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत ।

(१) प्राणग्रहणेन पुत्रदारहिरण्यादेरपि ग्रहणं, 'प्राणा
ह्येते बहिश्चराः' इति दर्शनात् । अत्रिशब्दाद्वैश्यशूद्रा-
वपि । धत्रियस्यार्थसिद्धत्वात् रक्षणादौ प्रवृत्तेः । यद्वा
धत्रियस्यापि । मभा.

(२) प्राणसंशये सति ब्राह्मणोऽपि स्वार्थं शस्त्र
माददीत । 'तदलम् धत्रवृत्तिरि' ति शस्त्रग्रहणे सिद्धे पुन
रुपादानं ब्राह्मणवृत्तेः सतोऽप्यनिषेधार्थम् । अपिशब्दात् किं
पुनर्वैश्यशूद्रौ । गोमि.

(३) ब्राह्मणग्रहणं वैश्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् ।
स्मृच. ३१३

दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेत् × ।

यत्र दुर्बलस्य हिमा विनाशो भवति तत्र तद्विमोचने
विमोक्षणं शक्तश्चेत् तदविमोचने यावान् हन्तुदोषस्ता-
वानस्यापि भवति । चशब्दात् शुद्रव्याध्यादिपीडितस्यापि

* निबन्धकृद्भिः गौतम - आपस्तम्ब - बौधायन - वसिष्ठ - ववनानि
अन्यप्रकरणगतानि साहसप्रकरणे समुद्भूतानि । तानि न साक्षात्सा-
हसानुगतानि । यानि तु मुत्राणि तेष्ववागदण्डपास्थस्त्रीसंग्रहण-
विषयाणि साहसप्रतिपादकानि तानि तत्तत्पदेषु द्रष्टव्यानि ।

+ इदं वचनं आपवृत्तिप्रकरणगतमातृयाधिप्रीकाराभ्यनुष्ठानार्थं
अत्रोद्धृतं निबन्धकृद्भिः ।

× गौतमधर्मसूत्रे इदं वाक्यं प्रायश्चित्तप्रकरणे पठितम् । मेधा-
व्याख्यानं 'आत्मनश्च परित्रागे' इति अनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. ७।२५; मभा.; गौमि. ७।२५; स्मृच.
३१३; रत्न. १२७; विता. ७५६; समु. १४७.

(२) गौध. २१।१९; मेधा. ८।३४८ चा(च); मभा.;
गौमि. २१।१९; स्मृच. ३१३ (चा०); रत्न. १२७ मेधावत्;
विता. ७५६ मेधावत्; समु. १४७ स्मृचवत्.

भस्त्रैषधाच्छास्त्राद्यदाने शक्तौ सत्यां तद्वन्ने यावान्
दोषस्तावान् एवास्यापि भवति । ननु चाहारार्थं यः प्र-
मोषयति तद्विच्छेदेऽपि दोषः प्राप्नोतीति । उच्यते, अनु-
व्यत्वादाहारप्राणविच्छेदयोः । आहारविच्छेदे मूलादि-
भिरपि, क्षुब्धवृत्तेः शक्या कर्तुं, प्राणाविच्छेदे तु न
कश्चिदस्ति प्रतीकार इति । *मभा.

साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः । साहसं च महताम् ।

(१) इदानीं पूर्वपक्षीकरोति वेदविदां शीलं धर्ममूलं
न भवति यतः दृष्ट इति । धर्ममूलत्वं न प्राप्नो-
तीति शेषः । यथा प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्,
यथेन्द्रस्याहल्यागमनादि, यथा व्यासभीष्मादीनामनाश्र-
मावस्थानम् । किञ्च — साहसमिति । अत्रापि धर्म-
मूलत्वं न प्राप्नोतीति शेषः, चशब्दोपादानात् । सहस्र-
ब्देन बलमुच्यते । यथा च नारदः — 'सहो बलमिहोच्यते'
इति । तेन शास्त्रं लोकसंव्यवहारं चानवक्ष्य यत् क्रियते
तत् साहसम् । महतां लोकविख्यातानामित्यर्थः । यथा
रामस्य ताटकादिस्त्रीबधः, जामदग्न्यस्य मातुः शिरश्छेदः,
वसिष्ठस्य जलप्रवेश इत्यादि । तेन अयुक्तं शीलस्य
धर्ममूलत्वमिति । कथं पुनर्धर्मव्यतिक्रमसाहसयोः भेदः ?
विषयाभिलोपणं यद्युक्तमात्रयते स धर्मव्यतिक्रमः,
क्रोधाद्यभिभवेन यत् क्रियते तत् साहसम् । मभा.

(२) यदि शीलं प्रमाणं, अतिप्रसङ्गः स्यात् । कथं ?
कतकभरद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुः । वसिष्ठः चण्डाली-
मश्वमालाम् । प्रजापतिः स्वां दुहितरम् । रामेण पितु-
वचनादावचारेण मातुः शिरश्छिन्नमित्यादिसाहसमपि
प्रमाणं स्यान्नेत्याह — दृष्ट इति । महतामेतादृशं साहस-
मपि धर्मव्यतिक्रम एव दृष्टो, न तु धर्मः । रागद्वेष-
निबन्धनत्वात् । गौमि.

न तु दृष्टार्थेऽवरदौर्वल्यात् ।

(१) अत्रोत्तरमाह — न त्विति । तुशब्दः पक्षनिवृ-

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १।३-४; मभा.; गौमि. १।३.

(२) गौध. १।५; मभा.; गौमि. १।४ 'अवरदौर्वल्यात्'
एतावदेव.

स्वर्थः । दृष्टार्थो दृष्टप्रयोजनः तस्मिन् दृष्टप्रयोजने शीलं धर्ममूलं न भवति । तथा च वसिष्ठः—‘अगृह्यमाणकारणो धर्मः’ इति । नैतद्विवचनं, दृष्टार्थं धर्मव्यतिक्रमसाहसे इति । तस्मिन् गृह्यमाणे ‘ईदृदेत्’ इत्यादिना प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यां ‘दृष्टार्थं अवरदौर्वल्यात्’ इति पाठः प्राप्नोति । अवरदौर्वल्यात्, न वरः अवरो निकृष्टः द्वेपादाभिभूतः अपरमार्थज्ञान इत्यर्थः, तस्य दौर्वल्यात् धर्माधर्म-परिज्ञानाशक्तेरित्यर्थः । एतच्चात्रानेन ज्ञापितं भवति—महतामपि तद्विदां कदाचिदभिभवोऽस्तीति, शरीरवतः प्रियाप्रिययोरवश्यंभावित्वात् । तस्माद्यावदेतेषां रागादिदोषेणाभिभवः, तावत्तेषां आचरोऽपि न ब्राह्मः । तथा च वसिष्ठः ‘शिष्टः पुनरकामात्मा’ इति । अथवा—अवरद्वन्द्वेनेदानीन्तनाः कलियुगपुरुषा उच्यन्ते, तेषां दौर्वल्यात् असामर्थ्यात् । मभा.

(२) न च तेषामेवंविधं दृष्टमित्येतावताऽस्मदादीनामपि प्रसङ्गः । कुतः — अवरेति । अवरेपामस्मदादीनां दुर्बलत्वात् । तथा च श्रूयते — ‘तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवाया न विद्यते । तदन्वीक्ष्य प्रयुज्जानः सीदत्यवरको जनः ॥’ इति । गौमि.

स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः

‘शिष्टाकरणे प्रतिपिद्धसेवायां च नित्यं चैलपिण्डादूर्ध्वं स्वरहणम् ।

(१) नित्यं शिष्टाकरणे नित्यं विहितस्याननुष्ठाने, न सकृत्, प्रतिपिद्धस्याभक्ष्यभक्षणादरासेवने, न प्रमादात्, चैलपिण्डाद्भक्ताच्छादनमात्राद्यदन्यत्स्यापहारः कर्तव्यः । भक्ताच्छादनं तु यावदन्यस्य द्रव्यस्यागमनकालस्तावदस्य मोक्तव्यम् । ततोऽपि यद्यतिक्रामति पुनरस्य स्वमावर्तव्यमेवेति । एवंकृते दण्डभयात् स्वकर्मण्येव प्रवर्तते इति । चकारात्प्रायाश्चत्तं च कारयितव्यम् । मभा.

(२) शिष्टं विहितम् । नित्यं शिष्टस्याकरणे नित्यं च प्रतिपिद्धसेवायां, चैलपिण्डादूर्ध्वं चैलमाच्छादनं पिण्डो ग्रासस्ताभ्यामूर्ध्वं यावता तयोर्निवृत्तिस्ततोऽधिकं यत्त्वं तस्य हरणं कार्यम् । आच्छादनासनार्थं यत्किञ्चित्परिहास्यावशिष्टमस्य स्वं हर्तव्यमित्येवमतो निवृत्तेः । गौमि.

(१) गौमि. १२१२४; मभा.; गौमि. १२१२४.

आपस्तम्बः

ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणनिषेधप्रतिप्रसवौ । निमित्तविशेषे

साहसानुज्ञा ।

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥
गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तथा अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । एवंभूतोऽपि ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात् किं पुनर्हिंसार्थं इत्यपिशब्दार्थः । उ.

‘यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुराणे ।

अस्य (पूर्वसूत्रस्य) प्रतिप्रसवः— यो हिंसार्थमिति । यस्तु हिंसार्थं मार्णार्थमभिक्रान्तमभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दोषो विद्यते इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुः—यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुनः पुरुषः पुरुषम् । उ.

साहसिका महान्तोऽपि नानुमरणीयाः

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वपाम् ।

यदि पूर्ववत्यादिषु मथुने दोषः, कथं तर्हि उतथ्य-भारद्वाजौ व्यत्यस्य भायं जग्मतुः, वसिष्ठश्चण्डालीमश-मालां, प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्राह— दृष्ट इति । सत्यं, दृष्टोऽयमाचारः पूर्वपाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमः, न धर्मः, गृह्यमाणकारणत्वात् । न ज्ञेतावदेव, साहसं च पूर्वपां दृष्टम् । यथा जामदग्न्येन रामेण पितृवचनाद-विचारेण मातुः शिरश्छिन्नम् । उ.

‘तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

किमिदानीं तेषामपि दोषः ? नेत्याह—तेषामिति ।

॥ मेधा., स्मृच. व्याख्यानं ‘शस्त्रं द्विजाग्निमिष्टां’ इति मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) आध. १।२९।६; हिध. १।२७; मेधा. ८।३४८ (न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीत); मिता. २।२८६ (=) (ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत); स्मृच. ३।१३; पमा. ४६६ (=) मितावत्; रत्न. १।२७ थोऽपि (धर्मपि); द्वा. ८ (ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि न शस्त्रमुपाददीत) बोधायनः; व्यप्र. ४०० (=) मितावत्; व्यउ. १।३३ रत्नवत्; विता. ७५६ रत्नवत्; समु. १।४७.

(२) आध. १।२९।७; हिध. १।२७.

(३) आध. २।१३।७. (४) आध. २।१३।८.

तादृशं हि तेषां तेजः यदेवंविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यव-
यन्ति-। 'तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं' हाऽस्य सर्वे
पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति श्रुतेः (छाउ. ५।२४)। उ.

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः।

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह
—तदन्वीक्ष्येति। तदिति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष
एकवद्वावश्च। तं व्यतिक्रमं तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा
स्वयमपि तथा प्रयुञ्जानोऽवर इदानीन्तनः सीदति प्रत्य-
वैति। न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्यस्माकमपि तथा शक्ति-
रिति। उ.

महामाहमिकशूद्रादिदण्डः, ब्राह्मणे विशेषश्च

॥ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्या-
दाय वध्यः।

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य।

नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत्।

आसमापत्तेः।

असमापत्तौ नाशयः।

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं
स्युरन्यत्र वध्यात्।

बौधायनः

वधसाहसं तदण्डश्च

अवध्यो वै ब्राह्मणः सर्वापराधेषु। ब्राह्मणस्य
ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कुसि-
न्धभगसृगालसुराध्वजांस्तप्तेनायसा ललाटेऽङ्क-
यित्वा विषयान्निर्धमनम् ×।

+ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च।

॥ एषां सत्राणां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे
दृष्टव्यः।

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकायां (पृ. ५७०)
दृष्टव्यः।

+ इमानि वचनानि वस्तुतो दण्डपारुष्यसंबन्धीन्यापि निबन्ध-
कारानुसारेणात्र संगृहीतानि।

(१) आध. २।१३।९.

(२) बौध. १।१०।२०; अप. २।२७७; व्यक. १२२;
स्मृच. ३१२, ३२५; विर. ३७२; पमा. ४५४; रत्न. १२६;
विचि. १६४; दवि. ७०; सवि. ४७४; व्यप्र. ३९४ णवधे
(णस्य च) (च०); दण्ड. १३३ णवधे (णस्य वधे); विता. ७५१
दीनां (णां) शेषं व्यज्वत्; समु. १४६.

तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपान्
दण्डान् प्रकलयेत्।

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकाधिकं राक्ष उत्सृजेद्वैर-
निर्यातनार्थम्।

शतं वैश्ये दश शूद्र ऋषभश्चात्राधिकः।

शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातोऽन्यत्रा-
ऽऽत्रेय्या वधात्।

धेन्वनडुहोश्च वधे धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत्।

आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः।

हंसभासबर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलुककण्टकडि-
ङ्गिकमण्डूकडेरिकाश्वभृनुकुलादीनां वधे शूद्रवत्।

(१) बौध. १।१०।२१; अप. २।२७७ पकृ (वकृ)
(यथा ... लयेत्०); व्यक. १२२ पकृ (वकृ) पान् (पं) ण्डान् (ण्डं);
स्मृच. ३१२ मेव + (तु) पान् (पं) ण्डान् (ण्डं) : ३२५ मेव +
(तु) तुल्याप (बला) पान् (पं) ण्डान् (ण्डं); विर. ३७२ पकृ (वकृ)
पान् (पं च) ण्डान् (ण्डं) (प्र०); पमा. ४५४ पान् (पं) ण्डान् (ण्डं);
रत्न. १२६ प्रकल्प (च कल्प) शेषं व्यकवत्; विचि. १६४ पान्
दण्डान् (पं च दण्डं); दवि. ७० प्रक (क) शेषं विचिवत्;
व्यप्र. ३९४ पान् दण्डान् प्र (पं दण्डं च); व्यउ. १३३
व्यप्रवत्; विता. ७५१ मेव + (च) यथा ... प्र (अनुरूपं दण्डं);
समु. १४६ पमावत्.

(२) बौध. १।१०।२२-४; अप. २।२७७ क्षत्रिय ... काधिकं
(गोसहस्रमृषभाधिकं) शतं (शतशतं) द्र ऋ (द्रे वृ); व्यक. १२२
ऋषभैका (वृषा) द्र ऋ (द्रे वृ); स्मृच. ३२५ भैका (भा);
विर. ३७२ भैका (भा) द्र ऋ (द्रे वृ) श्वात्रा (श्वा); विचि. १६४-५
ऋषभैका (वृषभा) द्वैर (द्वैरि) द्र ऋ (द्रे वृ) श्वात्रा (श्वा);
दवि. ७० (ऋषभैकाधिकं०) द्र ऋ (द्रे वृ); समु. १४६ स्मृचवत्.

(३) बौध. १।१०।२५-८; अप. २।२७७ ख्यातोऽ
ख्यातौ। अ) (वधात् ... श्व वधे०) डुहोरन्ते (डुहोश्चान्ते) प्रचलाक
(बलाका) कण्टक ... काश्च (नकुलमण्डूकं हिण्डिकाभेरीकश्च); व्यक.
१२२-३; स्मृच. ३२५ (अन्यत्रा ... शूद्रवत्०); विर. ३७२
स्त्रीवधो गो (गोवधः स्त्री) (वधात् ... श्व वधे०) प्रचलाक (बलाका).
कण्टक ... वधे (मृषिकभेकतैलीकभृनुकुलादीनां वधः); विचि.
१६५ (वधात् ... श्व वधे०) रन्ते (श्चान्ते) ख्यातः + (अतो).
बर्हिण (बर्हि) प्रचलाक (बलाका) कण्टक ... काश्च (मण्डूकनकुल-
भेरीक) वधे (वधः); व्यनि. ५१९ (शूद्र ... न्याख्यातः०)
प्रचला (बला) कण्टक ... दीनां (मण्डूकभनकुलडेरिकाश्वभृकोकिला-
दीनां); दवि. ७०-७१ (वधात् ... श्व वधे०) प्रचलाक (बलाका).

(१) यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—‘प्रकाशवधकाराश्च तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यक् धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥’ इति, तत् ब्रह्मप्रश्नविद्यादिविषयम् । यदाह ब्रौधायनः—‘श्रत्रियादीनामित्यादि । स्मृच. ३१२

(२) श्रत्रियादीनामिति । सर्वत्र निरुद्धज्जातीयैर्नोत्कृष्ट जातीयवधे वधः सर्वस्वहरणं च दण्डो द्रष्टव्यः । तेषामेवेति । तुल्यापकृष्टता चात्र जातितोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथावलं यथास्वशक्तिः । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘देशकालवयश्शक्तिवलं संचिन्त्य कर्मणि । तथाऽपराधं वाऽवेक्ष्य दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥’ इति । श्रत्रियवध इति । दण्डः प्रार्थाश्चित्तं चैतत् । यथा ‘श्रमिः न्वादेये राजा निहीनवर्णगमने त्विषं प्रकाशम्’ इति । राजे पालयित्रे त्यजेत् । एवं च वैरनिर्यातनमपि कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमप्यातनं नाश इत्यनर्थान्तरम् । यद्वा—स्वजातीयनिमित्तकोपप्रशमनम् । यथा ‘द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम् ॥’ इति । गतमिति । सर्वत्र प्रार्थाश्चित्तार्थ इति शेषः । एषोऽपि राजे त्यागः । शूद्रवधेनति । ऋषभैकादशगोयजनमत्रातिदिश्यते । इह चान्द्रायणस्याऽभ्युपचयो द्रष्टव्यः । आह च मनुः—‘स्त्रीशूद्रविटशत्रवधो नास्तिक्यं चोपगतकम् ।’ इति प्रस्तुत्य, ‘उपगतकसंयुक्तो गोघ्नो मामं यवान् पिबेत् ।’ इति । ‘एतदेव व्रतं कुर्युरपगत किनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्जं शुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥’ इति । अन्यत्रेति । तस्या वधे वक्ष्यति—‘आत्रेय्या वधः श्रत्रियवधेन व्याख्यातः’ इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषभैकादशदानमित्यर्थः ।

धेन्वनडुहोश्चेति । वध इति शेषः । धेनुः पयस्विनी, अनडुवान् अनोवहनक्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः । वधे इति । ऋषभैकादशगोदानस्यान्ते तु नात्र दानतपसोः समुच्चयः । अत एवैतत् ज्ञापितं भवति—‘धेन्वनडुहावत्र विशिष्टपुरुषसंवन्धनावमिश्रोत्रादिविशिष्टोऽयोगार्थी । दुर्भेक्षादिषु च बहुदोग्धृत्वेन बहुबोदृत्वेन

कण्टक ... काश्च (मण्डकनकुलाहिखजरीट) वधे (वधः); समु. १४६ स्मृचवत् : १६३ (शूद्रवधेन ... व्याख्यातः) प्रचलाक (बलाका) कण्टक ... शूद्रवत् (मण्डकनकुलभैरविकवभ्रुकोकिलादीनां वधे भुद्रपशुवत्) .

प्रजासंरक्षणार्थो वेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रायश्चित्तं गुरुतरं न स्यादिति । आत्रेय्या इति । ‘रजस्वलामृतु स्नातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येष्यदपत्यं भवति’ इति । गोवधे इत्यन्ये । श्रत्रियवधदण्डप्रार्थाश्चित्तयोरुभयोरयमतिदेशः । हेमेति । शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति । सर्वत्र चातिदेशे मानाधीनता । इह मण्डकग्रहणं मार्जारदीनामपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—‘मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डकमेव च । श्रगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥’ इति । प्रचलाको डिम्बः । डिड्डिकः चुचुन्दरी । आदिग्रहणात् क्रुञ्चक्रौञ्चादेरपि ग्रहणम् । ‘क्रुञ्चक्रौञ्चौ शूद्रहत्यावत् प्रार्थाश्चित्तम्’ इति स्मृत्यन्तगतम् । एवं तावत् ‘शास्ता राजा दुर्गात्मनाम्’ इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राजा कारयितव्यानीत्यर्थः । तानि दिङ्मात्रेण दाशेतानि । बौवि. (पृ. ९२-४)

निमित्तविशेषे साहसानुष्ठा

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा वर्णानां वाऽपि संकरे । गृह्योयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥

अथेदानीं विप्रविशोश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—गवार्थं इति । अर्थशब्दश्चात्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां संकरः, अनर्हस्त्रीपुंसलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्मबुद्धयेति यावत् ।

बौवि. (पृ. १४०-४१)

भार्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ।

पेटस्वनभिचरन् पतति ।

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रीवालवृद्धब्राह्मणैर्न युध्येत । अन्यत्राऽऽततायिनः ।

भीतः व्रस्तः । मत्तः सुगडिपानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्टः । प्रमत्तो विगतचेताः । विसन्नाहो विगलित-

(१) बौध. २।२।८० ब्राह्मणार्थं गवार्थं (गवार्थं ब्राह्मणार्थं) तिक्रमे (पेक्षया); स्मृच. ३१३; २२८. १२७ विशौ (वैश्यौ); व्यग्र. ३९५-६ येषु वा (मथे) वाऽपि (चापि) मं (मङ्गः); व्यउ. १३३ येषु वा (येषु च) नां वाऽ (नाम); विता. ७५५-६; समु. १४७.

(२) स्मृच. ३१३; व्यग्र. ३९६ भार्या (हस्त्या) ब्राह्मण (ब्रह्म); समु. १४७.

(३) स्मृच. ३१५; समु. १४७.

(४) बौध. १।१।११-१२.

कवचादिबन्धः विगतव्यासरो वा । शेषाः प्रसिद्धाः ।
तेन युध्येत तान् न हिंस्यादित्यर्थः । तथा च
गौतमः—‘न दोषो हिमायामाहं । अन्यत्र व्यश्माम्
ध्यायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशराडमुखोऽवप्रस्थलवृक्षारूढ
दूतगोब्राह्मणवादिभ्यः’ इति (गांध. १०।१६७) ।
व्यश्माम् शीत्यत्र व्यश्मो विमार्गयोगि योजना ।
व्यश्मादिशब्दो दूतादिभिः प्रत्येक सवन्धनीयः । अदूतो
ऽपि दूतोऽहमिति यो वदति गोरह ब्राह्मणोऽहमिति ।
पूर्वोक्तान् विगिनष्टि— अन्यत्राऽऽततायिन इति ।
आततायी साहमकारी । बौवि. (पृ. ९०—९१)

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति ॥

तद्विज्ञाया दोषाभाव परकीयमतेनोऽन्यम्यति
अथेति । भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञः,
विभर्ति सर्वमिति । एव ब्रूवतेतदभिप्रेतम्— आततायि
विषयेऽपि ब्राह्मणवधे दोषोऽस्तीति । इतरथा ‘न तेन
भ्रूणहा भवति’ इति नाऽवश्यम् । बौवि. (पृ. ९१)

वसिष्ठः

निमित्तविशेषे साहयानुज्ञा । आततायिनः ।

आततायिनं हत्वा नात्र प्राणच्छेत्तुः किञ्चित्किल्बि-
पमाहुः । पड्विधा ह्याततायिनः । अथाऽप्यु-
दाहरन्ति—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पड्डेते आततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

(१) बौध. १।१०।१३-४.

(२) वस्मृ. ३।१६-८ (ख) प्राणच्छेत्तुः (चाणमन्त्रोः)
ह्या (रावा).

(३) वस्मृ. ३।१०; गोरा. ८।३५० रहरश्चैव (रापहारा च),
स्मृच. ३।१५; रत्न. १०८; दवि. २३४ गोरावत्, अनुवादिषा;
विता. ४९१ (२) क्षेत्रदारहरश्चैव (क्षीहारा वनहारा च) उक्त. .
७६१, समु. १४७.

(४) वस्मृ. ३।२०, स्मृच. ३।१४ पारगम् (गरो)

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मृत्युमृच्छति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम्—‘पटुस्वनभिचरन् पतति’ इति ।
पटुमु आततायिष्विति शेषः । के पुनस्त इत्यपेक्षितं
वसिष्ठः—अग्निद इति । उदाहरणमताना अन्यन्तप्रसिद्धाना
पड्विधत्वादुभयत्र पड्वग्रहण, न पुनः परिसंख्यार्थं, विधा
न्तरेणाततायिना लोके विद्यमानत्वात् । × स्मृच. ३।१५

आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददी-
याताम् ।

क्षेत्रियस्य तु तन्नित्यमेव रक्षणधिकारात् ।

विष्णुः

साहसप्रकाराः

परदारभिमर्शं स्तेयमुभयं पारुष्यं परहिंसा च ।

अत्र कात्यायनः ‘सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदाहृतम्’
इति । एतदेवाह नारदः—‘सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चि
द्वलद्विर्भूतैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥’
इति । साधारणपरधनयोर्द्वेण बलावष्टम्भेन क्रियमाण
साहसमित्यर्थः । अत एवाह याज्ञवल्क्यः ‘सामान्यद्वयप्र
समहरणात्साहस स्मृतम्’ इति । एतच्चतुर्विधमित्याह विष्णुः
‘परदाराभिमर्शं स्तेयमुभयं पारुष्यं परहिंसा च’ इति ।
बृहस्पतिस्तु ‘मनायहणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यं
मुभयं चेति साहसं तु चतुर्विधम् ॥’ इति वचनद्वये क्रमस्य
प्रयोजनाभावादविवक्षितत्वमिति मन्तव्यम् । यत्तु शङ्ख
ल्लिखितोक्तम्—‘चौर्यपारुष्यहिंसाः साहसत्रयव्याख्याः’ इति,
तत्र स्त्रीसमग्रदण्डस्य चौर्यान्तरेकात् स्त्रीसमग्रदण्डस्तेये चौर्यं
पदेन संगृहीते इति मन्तव्यम् । सवि. ४।५१-५२

× अधिकं स्मृच. व्याख्यानं ‘गुरु वा बालवृद्धो वा’ इति
मनुवचने द्रष्टव्यम् । अत्रेव आततायिनः कात्यायने द्रष्टव्याः ।

ब्रह्म (भ्रूण), रत्न. १२७ पारगम् (गरो) ब्रह्म (भ्रूण), विता.
७५८ पारगम् (गरो); समु. १४७ स्मृचवत्.

(१) वस्मृ. ३।२१ (ख) स्त मृत्यु (स्त्वन्मृत्यु).

(२) वस्मृ. ३।२६; स्मृच. ३।१३ विष्णु; रत्न. १२७
वर्गरे (गरो) विष्णु; समु. १४७ विष्णु..

(३) वस्मृ. ३।२७. (४) सवि. ४।५०

महापातकसाहसदण्डविधिः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे वध्याः । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशाद् ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत् । तस्य च ब्रह्महत्यायामाशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् । सुराध्यजं सुरापाने । श्रपदं स्तेये । भगं गुरुतल्पगमने । अन्यत्रापि वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समप्रधनमभक्षतं विवासयेत् ।

कूटशासन—विधामिदान—प्रमत्ततास्कर्य—स्त्रीबालपुरुषघात—

धान्यापहार—कन्यानृत्—साहसदण्डविधिः

कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्यकारांश्च । गौरदामिदप्रसह्यतरकरान् स्त्रीबालपुरुषघातेनश्च ।
ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः । धरिममेयानां शतादभ्यधिकम् ।
ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ।
सेतुभेदकांश्च ।

प्रसह्यतरकराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च । अन्यत्र राजाशक्तेः ।

स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणीं च * ।

सेत्विति । शङ्खस्थितितवाक्यस्थसेतुभङ्गापेक्षयातिशयितसेतुभङ्गोऽत्र विवक्षित इति दण्डविकल्पोपपत्तिः ।
विर. ३६५

* स्थलादिनिर्देशः स्त्रीसंग्रहणप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१-८.

(२) विस्मृ. ५।९-१०; अप. २।२९४ राजा हन्यात् (राजान्यात्) का (क); व्यक. १२२ का (क).

(३) विरट्. ५।११; व्यक. १२२; स्मृच. ३२४ (गर...रान्०); समु. १५७ स्मृचवत्.

(४) विस्मृ. ५।१२-३.

(५) विस्मृ. ५।१४; व्यक. १२२ चा (वा); विर. ३६९; विचि. १६२; दवि. २६५; सेतु. ३०७.

(६) विस्मृ. ५।१५; व्यक. १२१ कांश्च (कृतश्च); विर. ३६५ व्यकवत्; विचि. १५८ कांश्च (कृतः); दवि. ३१२ व्यकवत्; सेतु. २५७ व्यकवत्.

(७) विस्मृ. ५।१६-७; व्यक. ११७ चाव (अव); विर. ३४० व्यकवत्; विचि. १४६ व्यकवत्; दवि. ८२ चाव (अव) प्रदां (दां) राजा (राज); वीमि. २।२७९ (प्रस.....दांश्च०); सेतु. २४९ व्यकवत्.

अकुलीना राशो यत्कुलं तदप्रस्ताः । विर. ३६९

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च । तां च विभ्रूयात् । अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम् ।

पशुपक्षिकाटनृगवनरपतिघात—विमांसविक्रयसाहसेषु दण्डविधिः

* राजाश्रोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः । विमांसविक्रयी च । ग्राम्यपशुघातो कार्षापणशतं दण्ड्यः । पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् । आरण्य-पशुघातो पञ्चाशतं कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान् । कीटोपघाती च कार्षापणम् । फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाह-सम् । पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम् । वल्ली-गुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम् । वृणच्छेद्येकम् । सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।

अविकृतानामपयदान—आयनप्रदान—अपूजासु भोजन-

निमन्त्रणसंबन्धयतिक्रमेषु च दण्डविधिः

येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायी कार्षापणा-नां पञ्चविंशतिं दण्ड्यः । आसनार्हस्यासनमद-दच्च । पूजार्हमपूजयंश्च । प्रातिवेद्यब्राह्मण-निमन्त्रणातिक्रामी च । निमन्त्रयित्वा भोजना-दायी च । निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा चाभुञ्जानः सुवर्णमापकं, निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम् ।

येषामिति, येषां पन्था देयो भवति, तेषामपथदायी पथदायी न भवतीत्यर्थः । निक्तेतयितुर्निमन्त्रयितुः । प्राति-

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।४५-७.

(२) विस्मृ. ५।९१-७ (क) णानां (ण) णनि (णे नि) कामी (क्रमे) दायी च (दायिनश्च) : (ख) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) दायी च (दायिनश्च) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्); अप. २।२६३ षामपथ (षां सू [त्] पथ) णानां (ण) ददच्च (दत्त्वा) (णनिमन्त्र०) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्) निमन्त्र (निकेत); व्यक. १२० मपथदा (मदा) णानां (ण) ति द (तिर्द) क्रामी (क्रमी) दायी च (दायी) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्) निमन्त्र (निकेत); समु. ८।३९२ (प्राति-वेद्यब्राह्मणानतिक्रमां च) एतावेदेव; विर. ३५८ पञ्च (च) चाभु (अभु) निमन्त्र (निकेत) (अन्नम०); दवि. ३०४ णानां (ण) विंशतिं (विंशतिपणान्) दच्च (दत्त्) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) निमन्त्र (निकेत); सेतु. ३०४ (पञ्च०) चाभु (अभु) निमन्त्र (निकेत).

वेश्यब्राह्मणनिमन्त्रणातिक्रामी असत्यपि दोषे प्राप्ते निमन्त्रणावसरे निरन्तरगृहवासिब्राह्मणनिमन्त्रणास्वीकारी ।

विर. ३५८

चतुर्वर्णानां अभक्ष्यपेयादिना दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः

अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता षोडश सुवर्णान् । जात्यपहारीणां शतम् । सुरया वध्यः । क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्धम् । वैश्यं दूषयितुस्तदर्धमपि । शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम् ।

अस्पृश्यः कामचारेण स्पृशन् स्पृश्यान् वध्यः । रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत् ।

पश्याद्यानोदकसमीपेऽप्यशुचिकारी पणशतम् । तच्छापास्यान् × ।

कामचारेण स्वेच्छया । रजस्वला स्पृशन्तीमिति शेषः । शिफाभिवृक्षनं च । विर. ३५५

अभक्ष्यं विष्मृत्तादि । जात्यपहारि मुराव्यतिरिक्तं लशुनादि, मुरायाः पृथगुक्तत्वात् । शूद्रस्याभक्ष्यं कर्मला दुग्धादि, निर्पदं पञ्चनख्यमामादि, तदर्थे तदर्थे इत्यत्रा-
व्यवहितस्तत्पदार्थः । विर. ३६१

× व्याख्यानं स्थलाग्निर्देशश्च सामाविवादप्रकरणे (पृ. ९२५) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।९८-१०३; अप. २।२९५ णदू (णस्य दू.); व्यक्र. १२१; विर. ३६०-६१ णदूषयिता (णस्य दूषयित्वा) धेमपि (धेम); दीक्र. ५६ (अभक्ष्येण ब्राह्मणस्य दूषयिता षोडश सुवर्णान् दण्डयः) एतावदेव; विचि. १५५ णदूषयिता (णं दूषयित्वा) तुस्त (त्वा त) धेमपि (धेम) (शद्र...साहसम्०); दवि. ३०८ णदू (णस्य दू) यं दू (यद्) धेमपि (धेम) द्रं दू (द्रद्); सेतु. २९६ णदूषयिता (णं दूषयित्वा) सुरया+ (ब्राह्मणं दूषयित्वा) धेमपि (धेम).

(२) विस्मृ. ५।१०४ (क) स्पृशन् स्पृश्यान् (स्पृश्यं स्पृशन्); (ख) अस्पृश्यः वध्यः (कामचारेणास्पृश्यस्त्रैर्वर्णिकं स्पृश्यान् वध्यः); व्यक्र. १२० चा (का); विर. ३५५ स्पृश्यान् (अस्पृश्यान्); दवि. ३०२ स्पृशन् स्पृश्यान् (अस्पृश्यान् स्पृशन्).

गृहभूकुड्यादिभेदन-गृहपीडाकरं द्रव्यक्षेप-साधारण्यापलाप-
प्रेषिताप्रदान-पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः

गृहकुड्यादिभेत्ता मध्यमसाहसं, तच्च योजयेत् । गृहपीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पण-
शतम् ।

साधारण्यापलापी च । प्रेषितस्याप्रदाता च । पितृपुत्राचार्याज्यत्विजामन्योन्यापतितत्यागी च । न च तान जह्यान् । शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च । अयोग्यकर्मकारी च । समुद्रगृहभेदकश्च । अनियुक्तः शपथकारी । पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च ।

(१) तत् गृहकुड्यादिभेत्ता योजयेत् प्रतिसंस्क्रुयात् । एवं याज्ञवल्क्येन कुड्यमात्रसंवाग्धिनि भेदमात्रे दण्डपणा-
त्मको दण्ड उक्तः, इह च गृहमाहितकुड्यादिगतं प्रौढ-
विदारणे मध्यमसाहसमित्यधिराधः ।

अत्र (गृहपीडयत्र) पीडाकरद्रव्यस्य गृहे ध्वनं कुर्वतः
षोडशपणदण्डाभिधानं याज्ञवल्क्यस्य, विष्णोश्च तत्रैव
पणशतदण्डाभिधानम् । तदत्र पीडातिशयहेतुत्वाहेतु-
त्वाभ्यां व्यवस्था । विर. ३५४

प्रव्रजितशब्दोऽत्र बौद्धादिशब्दपरः । समुद्रगृहभेदकः
मुद्रितगृहमुद्रामोचकः । अग्रे वर्तमानमनियुक्तमिति

(१) विस्मृ. ५।१०८-१० (क) कुड्यादिभेत्ता (भूकुड्या-
द्यभेत्ता) नाह+ (दण्डयः) गृहपी (गृहे पी) : (ख) तच्च (तं
च) दोषं पूर्ववत्; व्यक्र. १२० कुड्यादि (महाद्युप); विर. ३५४
दिभेत्ता (द्युपशो) प्रक्षिपन् (क्षिपन् दण्डयः); विचि. १५२-३;
दवि. २९६ ह (हे) (गृहकु ... येत्०) : २९८ दिभे (द्युपभे)
(गृहपी ... शतम्०); सेतु. २५५ ता (त्तारं) (गृहपी ...
शतम्०) : २५३ प्रक्षिपन् (क्षिपन् दण्डयः) (गृहकु ... येत्०).

(२) विस्मृ. ५।१११-९; व्यक्र. १२० प्याप (पाप)
दाता च (दानाच्च) न्याप (न्यमप) जितानां (जितान्)
पित्र्ये भोजकश्च (पैत्र्ये च भोजकस्य) क्तः श (क्तश्च) पशूनां+
(च) (च०); विर. ३५४-५ प्याप (पाप) न्याप (न्यमप) जह्या
(यज्या) ये (त्रे) क्तः श (क्तश्च) थकारी + (च) स्त्वोप (स्त्वाभि);
दवि. ३०१ (अनियुक्तः शपथकारी) एतावदेव : ३०३
(पितृपुत्राचार्याज्या व्रजामन्योन्यापतितत्यागी । न च तान्
जह्यात्) एतावदेव. 'पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च' इति वचनस्य
अधिकाः पाठभेदाः दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्याः.

पदमत्रापि योज्यम् ।

विर. ३५५

(२) तान् पतितान् इति शेषः । त्यागो विहितस-
त्काराद्यनाचरणम् । अत्यागश्च निषिद्धसंभाषणाद्या-
चरणम् । अयं शतदण्डो विदुषोरन्योन्यत्यागे ।

दवि. ३०३४

पितापुत्रविरोधे माक्ष्यादीनां दण्डविधिः

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो
दण्डः । यस्तयोश्चान्तरे स्यात्तस्योत्तमसाहसम् ।

(१) निर्धनधातिशय एतत् । अ. २१२३९

(२) सान्तरियः स्यादिति तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोध
मुत्पादयतीत्यर्थः । कामधेनो यस्तयोस्तरे स्यादिति
पठितम् । दवि. २६९

तुल्यमानकूटत्व—विक्रयदोष—शुल्कग्रहणदोषेभ्यो दण्डविधिः

तुल्यमानकूटकर्तुश्च । तदकूटे कूटवादिनश्च ।
द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च । अभूयवणिजां
पण्यमनर्धेणावसन्धताम् । प्रत्येकं विक्रीणतां च ।

गृहीतमूल्यं पण्यं यः क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ
मोदयं दाप्यः । राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः * ।
क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुर्वै स्यात् + ।
राजविनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ।

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान्
दण्ड्यः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणोतीर्थानु-
सारिणां नाविकः शौल्किकः शुल्कमाददानश्च ।
तच्च तेषां दद्यात् ÷ ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च क्रयविक्रयानुशये
(पृ. ८७८) द्रष्टव्यः ।

+ स्थलादिनिर्देशः क्रयविक्रयानुशये (पृ. ८९०) द्रष्टव्यः ।

÷ स्थलादिनिर्देशः प्रकीर्णके द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५११२०-२१ (ख) रे (रः); अप. २१२३९
ता (तु) धे तु (ध) श्वान्त् (रन्त्) (स्यात्) सम् (मः); व्यक.
१२०; दवि. २६९ (तु०) योश्चान्तरे (योः सान्तरियः); सेतु.
२९५-६ योश्चान्तरे (योः सान्तरः).

(२) विस्मृ. ५११२२-६ (ख) मानकूट + (कर्म); व्यक.
१११ प्रत्येकं (प्रत्येकस्य); विर. २९९ मान (नाणक) तदकूटे
(तद) क्रयित (क्रायक) प्रत्येक (प्रत्येकस्य).

(३) विस्मृ. ५११३०; अप. २१२६१ विनि (नि).

ग्रन्थभेदकानां उत्क्षेपकाणां च करच्छेदः ।

वस्त्राश्चलवद्धद्रव्यं उत्कृत्यापहरतां ग्रन्थभेदकानाम् ।
ये वस्त्रपात्राद्युत्क्षिप्यापहरन्ति ते उत्क्षेपकाः । वै.

जातिभ्रंशकरभक्षणे दण्डविधिः

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः ।

भक्षयिता भोक्ता कामादिति शेषः । 'ग्रमितारः
स्वयं कार्या राज्ञा निर्विपयान्तु ते' इति मनुदर्शनात् ।

दवि. ३०९

अभक्ष्याविक्रयविक्रय—वैमर्तिभेदनयोर्दण्डविधिः

अभक्ष्यस्याविक्रयस्य च विक्रयो । देवप्रतिमा-
भेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः ।

(१) अत्र प्रथमादिमाहसाना विकल्परः प्रतिमा-
पकर्षोत्कर्षाभ्या परिस्थाप्यः । विर. ३६४

(२) (अभक्ष्यस्य) इत्यपरं विण्णवचनम् । सर्वत्रात्र
विक्रयो न दण्डपरः । अन्यथा औपश्रत्वेनापि तद्विक्रये
दोषः स्यात् । एवं चामीपा वाक्यानां उत्तमानुत्तम-
विपयतया वा व्यवस्था द्रष्टव्या । दवि. ३०९

कूटमाक्षि—उत्कोचजीविभ्यः—दण्ड्यमोचयितुं—३ दण्ड्य-

दण्डविधिनां दण्डविधिः

कूटसाक्षिणां सर्वस्यापहारः कार्यः । उत्कोच-
जीविनां सभ्यानां च * ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. २६)
साक्षिप्रकरणे च (पृ. २४५) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५११३६.

(२) विस्मृ. ५११७३; अप. २१२३३ विवा (निवां):
२१२९५; व्यक. १२१; विर. ३६२; विवि. १५६
क्ष्य (क्ष); दवि. ३०९ क्ष्यस्य + (च); सेतु. २९७.

(३) विस्मृ. ५११७४ (क) स्य च (स्य); अप. २१२२३
स्य च (स्य); व्यक. १२१; विर. ३६४ स्या (स्य चा) स्य च
(स्य) दण्डनीयः (दण्ड्यः); विवि. १५८ क्रय (क्रय्य) दण्डनीयः
(दण्ड्यः); दवि. ३०९ दण्डनीयः (दण्ड्यः); ३१२ (अभ
... ..क्री०) दण्डनीयः (दण्ड्यः); सेतु. २५६ स्य च (स्य)
दण्डनीयः (दण्ड्यः); ३०६ विरक्त.

दण्ड्यमुन्मोचयन् दण्डाद् द्विगुणं दण्डमावहेत् ।
नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥

दण्डादवरुद्धस्य यो दण्डस्तस्मात्, नियुक्तो राज-
पुरुषः । 'आलग्नकं रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनामिति' वचनात् ।
यश्च दण्डनाधिकृतो दण्डानर्हादण्डत्वेन यावद्गृह्णाति स
तद्द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । अत्र वच्योन्मोचने वध-
दण्डस्य द्वैगुण्यासंभवाद्वधप्रतिनिपिद्धेन सुवर्णशतग्रहणा-
नन्तरं वध इति प्रतिभाति । दवि. ३३५-६

राज्याङ्गदूषणमाहमदण्डविधिः

स्वाम्यमात्यदुर्गकोपदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः ।
तद्दूषकांश्च हन्यात् ।

अमात्यशब्देन प्रधानशिष्टोऽत्र विवक्षितः । स्वराष्ट्र-
परराष्ट्रयोश्चरन्धुः स्याद् दुष्टांश्च हन्यात् । विर. ३७०
निमित्तविशेषे माहसानुशा । आततायिनः ।

आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्र-
माददीयाताम् × ।

नैखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणामाततायिनाम् ।
हस्त्यश्वानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥

उद्यतासिषिषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा ।

× स्थलादिनिर्देशः वमिष्टे (पृ. १६०८) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१९५ (क) ण्ड्यमुन्मो (ण्ड्यं प्रमो)
ण्डाद् (ण्ड्याद्); (ख) ण्ड्यमुन्मो (ण्ड्यं प्रमो); अप. २।२४३
ण्ड्यमु (ण्डमु) ण्डाद् (ण्ड्याद्); व्यक्र. १२२ ण्ड्यमु (ण्डमु);
विर. ३६८; विचि. १६१ ण्ड्यमु (ण्ड्यात्); दवि. ३३५
वहे (हरे); सेतु. २५८ द्विगुणं (द्विशतं) वहे (हरे).

(२) विस्मृ. ३।३३-४; व्यक्र. १२२; स्मृच. ३२४;
विर. ३७० दुर्गा... त्राणि (सुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि राज्याङ्गानि);
विचि. १६३ दुर्ग (सुहृत्) मित्रा (दुर्गा) कांश्च (कान्); दवि.
२१३ दुर्ग (सुहृत्) : ३१७; समु. १५७.

(३) विस्मृ. ५।१८८ (ख) शृङ्गि (दंष्ट्र) दंष्ट्रि (शृङ्गि).

(४) विस्मृ. ५।१८९; सेतु. १००. (५) विस्मृ. ५।१९०.

(६) विस्मृ. ५।१९१; व्यनि. ५२० सिवि (सिं वि)
शा (चा) सुमन्तुः; दवि. २३४ सिविषा (सिं करा) चैव
(चापि) सु (नि).

आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु ॥

भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्सप्ताततायिनः ।

यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥

परदाराभिमर्शकः परक्षेत्रापहारी उद्यतासिः
अग्निदो गरदः परद्रव्यापहारी महाभियोगेषु
कूटसाक्षी मिथ्यामहाभियोगी चेयाततायिनः ।

अत्र परशब्देन ब्राह्मण उच्यते । ब्राह्मणदाराभिमर्शां,
ब्राह्मणक्षेत्रापहारी, ब्राह्मणधनापहारी, ब्राह्मणे महापातका-
भियोक्ता, शस्त्रपाणिः ब्राह्मणे, ब्राह्मणे महाभियोगे कूट-
साक्षी, ब्रह्मगृह्यभिमर्शः, ब्राह्मणे गरदश्चेति । अत्र गरदत्वं
औपध्यादिना निवृत्ते विषे । अन्यथा महापातकित्व-
प्रसङ्गात् । सवि. १५२-३

उद्यतासिः प्रियाधर्षो धनहर्ता गरप्रदः ।

अथर्वहन्ता तेजोघ्नः पडेते आततायिनः ॥

तेजोघ्नश्चात्र यो मयदानेन ब्राह्मं तेजो हन्ति
सोऽभिप्रेतः । दवि. २३५

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

साहसप्रकाराः

चौर्यपारुष्यहिंसाः साहसपदवाच्याः ÷ ।

मातापितापुत्राद्यन्येत्यागादौ मातापितागुर्वनिक्रमे च

दण्डविधिः

न मातापित्रोरन्तरं इच्छेत्पुत्रः । कामं मातु-
रेव यत् सा हि साधारणी पोषणीया च । न

÷ सवि. व्याख्यानं 'परदाराभिमर्श' इति विष्णुवचने

द्रष्टव्यम् ।

(१) विस्मृ. ५।१९२; व्यनि. ५२० पू., समन्तुः;
दवि. २३४ पू.

(२) सवि. १५२.

(३) दवि. २३४ बृहद्विष्णुः.

(४) सवि. ४५२.

(५) अप. २।२३७ (अत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा
गुणवन्तः सर्वे वाऽत्याज्याः, यस्यजेत्कामादपतितान् स दण्डं
प्राप्नुयात् द्विगुणं शतम्) एतावदेव; व्यक्र. १२० इच्छे
(गच्छे); विर. ३५७; विचि. १५४ (पुत्रादीन् यस्यजेत्कामा-
त्स द्विशतं दण्डं प्राप्नुयात्) शंखः, एतावदेव; व्यनि. ५१०;
बीभि. २।२३७ (यस्यजेत्कामादपतितान् स हि शतं दण्डं
प्राप्नुयात्) शंखः, एतावदेव; सेतु. ३०४ विचिवत्, शंखः.

पुत्रः प्रतिमुच्येतान्यत्र सौत्रामणीयागाजीवनृणा-
न्मातुः । एवमत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा
गुणवन्तः सर्व एवात्याज्याः । यस्यजेत्कामाद-
पतितान् स दण्डं प्राप्नुयाद् द्विशतम् ।

अत्र विष्णुयाज्ञवल्क्ययोः शतदण्डो विदुषोरन्योन्य
त्यागे, मनुक्तस्तु पञ्चशतदण्डो विदुषा कामादेकतरत्यागे,
शङ्खल्यितयोर्द्विशतदण्डस्तु कामादविद्वत्त्यागे एकतरेण
त्यागे । एवं च विदुषोरन्योन्यत्यागेऽप्यन्यैव दिशा दण्ड
ऊह्यः । विर. ३५७

न मातापितरावतिक्रामेन्न गुणं, त्रयाणाम-
तिक्रमेऽङ्गच्छेदः ।

अतिक्रमोऽत्र पदार्थघातः । अर्थाघातकरणम्यैवाङ्गम्य
छेदनम् । विर. ३५८

प्रतिमारासकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभङ्गेषु तत्स-
वापीकृपादिदूषणेऽशमीदामदानादौ च दण्डविधिः

प्रतिमारासकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभङ्गेषु तत्स-
मुत्थापनं प्रतिस्कारोऽष्टशतं च ।

(१) दण्ड इति शेषः । निपानं गवादिजलानार्थं कृप
समीरकृतजलाधारः, प्रतिस्कारः पुनः सजीकरणम् ।
उत्कृष्टप्रतिमादिभङ्गेष्वयं दण्डः । अनुत्कृष्टप्रतिमादि
भङ्गे तु मानव इत्यादिशेषः । विर. ३६४

(२) सर्वभङ्गे समुत्थापनं तज्जातीयस्य करणम् । एक
देशभङ्गे तस्यैव संस्कारः । हन्यादित्यनुवृत्तो विष्णुः 'सेतु-
भेदकृतश्च' । याज्ञवल्क्यः 'सेतुभेदकरं चाशु शिलां वदन्वा
प्रवेशयेत्' । अत्र प्रतिमाभङ्गे तदुत्कर्षात्कर्पतारतम्यात्
तद्वज्रकस्य धनिकाधनिकत्वाभ्यां चोत्तमादिमाहमदण्डः
पणशतात्मकदण्डश्च व्यवस्थाप्यः । सेतुभङ्गे तु यद्य
सावाधिकं तद्वज्रं कुर्यात् यथोक्तो वधः । अन्यत्र
शङ्खोक्तो दण्ड इति व्यवस्था । दवि. ३१२

(१) अप. २।२३७ णामतिक्रमेऽङ्ग (पां व्यतिक्रमादङ्ग);
विर. ३५८; विचि. १५५ न...च्छेदः (मातापित्रोर्गुणोश्चा-
निक्रमेऽङ्गच्छेदः) शंखः; दवि. २५५ विष्णुः; सेतु. २५८
विनिवत्, शंखः.

(२) व्यक. १२१; विर. ३६४; विचि. १५८ प्रतिमारास
(आरामप्रतिमा) पनं (न) शंखः; दवि. ३१२ च+ (दण्डः);
सेतु. २५६ प्रतिमारास (आरामप्रपा) पनं (न) शंखः; समु. १५८.

वापीतडागोदपानभेदमार्गरमद्रव्यदूषणेऽदासी-
दाससंप्रदानकरणे ।

तीक्ष्णशलाकादिना मार्गदूषणे विपादिना रमद्रव्यदूषणे
अदास्याश्च दामाय दाने शारीरो वधात्मको दण्डः, स्वर्ग
तस्मिन् अङ्गच्छेदमात्रं वा । विर. ३६५ ६

कूटशासनप्रयोगे राजशासनप्रतिपेधे कूटतुला-
मानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

(१) कूटशासनप्रयोगे कूटराजाज्ञादेरनुष्ठाने, राज
शासनप्रतिपेधे राजाज्ञालङ्घने, मानं प्रस्थादि, शारीरो
मरणरूपः, अङ्गं येन तत्कुरुते, विकल्पस्वपराधोत्कर्षा-
पकर्षाभ्यां व्यवस्थितः । विर. ३६९ ७०

(२) यत्तु प्रकाशतत्करप्रकरणे शारीरो मुण्डनादिरूप
इति तत्रैव व्याख्यात तत्कृतुल्यादिव्यवहारमात्रविषयम् ।
+ दवि. २६४

पितापुत्रविरोधमाक्षयदिदण्डविधिः

पितापुत्रयोर्विरोधे साक्षी न तिष्ठेत् । यस्ति-
ष्ठेत् स दण्ड्यस्त्रीन् कार्पापणान् । यश्चान्तरे
तिष्ठेत् सोऽप्यष्टशतं दाप्यः ।

मन्यमापराधविषयमेतत् । अर. २।२३९

× कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

साहसम्

साहसम् । साहसमन्वयवत्प्रभमर्कम् । निर-
न्वये स्तेयमपच्ययने च ।

+ शेषं विरवत् ।

× स्मृतिषु साहसे संगृहीताः अन्येऽपि अपराधाः सन्ति, ते
अर्थशास्त्रकारेण प्रकीर्णके निविष्टान्तत्र द्रष्टव्याः ।

(१) व्यक. १२१; विर. ३६५; विचि. १५८ वापी+
(कूप) रणे + (च) शंखः; दवि. २९६ (मागरमद्रव्यदूषणे)
पतावेदेवः ३१७ (अदासीदामसंप्रदानकरणे) पतावेदेवः सेतु.
३०६ विनिवत्, शंखः.

(२) अप. २।२९४; व्यक. १२२; विर. ३६९; विचि.
१६२ (प्रतिमान०) रे+ (च) शंखः; व्यनि. ५०२ शारीरो
(शारीरे) दो (दे) : ५०४ (कूटशासनप्रयोगराजशासनप्रतिपेध-
कूटतुलामानप्रतिमाने व्यवहारेण) : ५१८ पेधे (क्षेपे) शारा
..... वा (शरीराङ्गच्छेदौ) ; दवि. २६४ राज ... पेधे
(राजाज्ञाप्रतिपाने) ; सेतु. ३०७ विनिवत्.

(३) अप. २।२३९. (४) कौ. ३।१७.

साहसमिति सूत्रम् । बलात् क्रियमाणं परस्वहरणादि साहसम् । यदाह नारदः— 'सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद् बलदर्पितैः । तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥' तदुच्यते इति सूत्रार्थः । तद् गताध्याये प्रस्तुतम् । तस्य स्वरूपं दण्डश्चात्राभिधीयते । साहसमिति । अन्वयवत्प्रसभकर्म, अन्वयः अनेकसाधारण्यं तद्वतोऽनेकसाधारणस्य द्रव्यस्य प्रसभकर्म एकेनानेकान्तर्गतेन बलादपहरणं, साहसम् । निरन्वये असाधारणद्रव्ये परकीयद्रव्ये इति यावत् । स्तेयं स्तेयव्यपदेश्यं अर्थात् प्रसभहरणं प्रच्छन्नहरणं वा । अपव्ययने च परकीयं गृहीत्वा न गृहीतमित्यपलापे च विषये, स्तेयं भवति ।

श्रीम्.

रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्ड इति मानवाः । मूल्यद्विगुण इत्यौशनसाः । यथापराध इति कौटल्यः । पुष्पफलशकमूलकन्दपकान्नचर्मवेणुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः ।

कालायसकाष्टरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुपदादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां अष्टचत्वारिंशत्पणावरः पण्णवतिपरः पूर्वः साहसदण्डः । महापशुमनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूलकद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियं पुरुषं वाऽभिपह्य वध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्ड इत्याचार्याः ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानामित्यादि । मूल्यसमः रत्नादितत्तन्मूल्यतुल्यः । यथापराधः अपराधानुरूपः । शोषं सुगमम् । पुष्पफलेत्यादि । पुष्पादिपट्कं प्रतीतं चर्ममाण्डं वेणुमाण्डं मृद्भाण्डं चेति त्रिक एतदादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां, साहसे, द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः, द्वादशपणोऽधमदण्डः चतुर्विंशतिपण उत्तमदण्डः ।

स्थूलकद्रव्याणां दण्डमाह—कालायसेत्यादि । ताम्रवृत्तेत्यादि । ताम्रभाण्डवृत्तभाण्डकंसभाण्डकाचभाण्डगज-

दन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, अष्टचत्वारिंशत्पणावरः पण्णवतिपरः, दण्ड इति वर्तते, तत्र पण्णवतिपणदण्डः, पूर्वः साहसदण्डः पूर्वसाहसाख्यः । महापशुमनुष्येत्यादि । महापशुमनुष्यक्षेत्रप्रभृतीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, द्विशतावरः द्विशतपणाधमः पञ्चशतपरः पञ्चशतपणोत्तमः दण्डः । स च पञ्चशतपणः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियमित्यादि । ता, पुरुषं वा, अभिपह्य प्रसह्य वध्नतः, बन्धयतः, बन्धं वा मोक्षयतः, पञ्चशतावरः पञ्चशतपणाधमः सहस्रपरः सहस्रपणोत्तमः दण्डः । स च उत्तमः साहसदण्डो नाम्ना । इत्याचार्या मन्यन्ते इति शेषः ।

श्रीम्.

यैः साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । यावद्विहिरण्यमुपयोक्ष्यते तावद् दास्यामीति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । य एतावद्विहिरण्यं दास्यामीति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं दण्डं च दद्याद् इति बार्हस्पत्याः ।

स चेत् कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, यथोक्तवद्दण्डभेनं कुर्यादिति कौटल्यः ।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।

शतावेषु व्याजीं च विद्यात् पञ्चपणं शतम् ॥

प्रजानां दोषबाहुल्याद् राज्ञां वा भावदोषतः ।

रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता ॥

य इति । यः, साहसं, प्रतिपत्तेति 'अहमभ्युपगन्ता'

इत्युक्त्वा, कारयति, स द्विगुणं साहसार्थद्विगुणं दण्डं दद्यात् । 'यावद्विहिरण्यमुपयोक्ष्यते साहसकरणार्थं तावद् दास्यामि' इत्युक्त्वा यः साहसं कारयति, स चतुर्गुणं साहसार्थचतुर्गुणं, दण्डं दद्यात् । य इति । 'एतावद् हिरण्यं दास्यामि' इति प्रमाणं साहसार्थद्वयद्रव्येयता, उद्दिश्य निर्दिश्य, कारयति, स यथोक्तं हिरण्यं, दण्डं च दद्यात् । इति बार्हस्पत्याः ।

स्वमतमाह—स इति । स कारयिता, कोपं, मदं चित्चिन्ममं, मोहं अज्ञानं वा, अपदिशेच्चेत् कारणाया हेतुं कथयेच्चेद्, एनं कारयितारं, यथोक्तवद्दण्डं कर्तुंसमानदण्डं कुर्यात् । इति कौटल्यः ।

दण्डकर्मस्वित्यादि । सर्वेषु दण्डकर्मसु दण्डविधिषु, रूपं तत्संज्ञं दण्डादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्यं, विद्यात् जानीयात् । रूपं कियद्, अष्टपणं शते दण्डपणशतेऽष्टपणात्मकम् । शतावरेषु शतान्यनेषु दण्डकर्मसु, व्याजीं तत्संज्ञं दण्डद्रव्यादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्यं, विद्यात् । व्याजीं किमात्मिकां, पञ्चपणं शते शते पञ्चपणात्मिकाम् । शतमिति मान्तपाठश्चिन्त्यः ।

प्रजानामिति । तासां, दोषबाहुल्याभिहित्वा, राज्ञां वा भावदोषतः तासामदुष्टत्वेऽपि राज्ञां धनलिप्सालक्षणचित्तवृत्तिदोषाभिहित्वा वा, कल्प्यमाने इति शेषः, रूपव्याज्यौ अधर्मिष्ठे धर्मिष्ठे न भवतः । अतस्तदकल्पनानुकूलं राजभिः प्रजाभिश्चाचरितव्यमित्यभिप्रायः । अत एवाह—धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृतेति । यथाविहितो दण्ड एव तु धर्म्यः स्मृतिषु कथितः । श्रीम्.

आशुमृतकपरीक्षा

आशुमृतकपरीक्षा । तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत । निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वकं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनकण्ठं पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ।

तमेव संकुचितबाहुसक्थिमुद्वन्धहतं विद्यात् । शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्वृत्तनाभिमवरोपितं विद्यात् । निस्तब्धगुदाक्षं संदष्टजिह्वाध्मातोदरमुदकहतं विद्यात् । शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठैरश्मिभिर्वी हतं विद्यात् । संभग्नस्फुटितगात्रमवक्षिप्तं विद्यात् । श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्माणं फेनोपादिग्धमुखं विपहतं विद्यात् । तमेव सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् । विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवान्तविरिक्तं मदनयोगहतं विद्यात् । अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्वन्धनिकृत्तकण्ठं विद्यात् ।

आशुमृतकपरीक्षेति सूत्रम् । अन्तरेण व्रणाभिघातादि कमकाण्डे मृत आशुमृतकः तस्य परीक्षाऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । द्रव्यापहारिणः कण्टकाः प्रागुक्ताः, प्राणापहारिण इदानीमुच्यन्ते । तैल्यादि । आशुमृतकं, तैलाभ्यक्तं

(१) कौ. ४।७.

परीक्षेत तस्य कायमखिलं तैलेनाभ्यक्तं कृत्वा परीक्षेत । तैलाभ्यञ्जने हि कृते गूढाः प्रहारा व्यक्तीभवन्तीति तद्व्यक्तीभावानुरूपा परीक्षा प्रवर्तत इति । निष्कीर्णमूत्रपुरीषमिति । निःसृतकीर्णमूत्रपुरीषं, वातपूर्णकोष्ठत्वकं वातपूर्णमुदरं त्वक् च यस्य तं, शूनपादपाणिं प्रवृद्धपादपाणिं, उन्मीलिताक्षं अमीलितनेत्रं, सव्यञ्जनकण्ठं सचिह्नः पतितत्वरूपचिह्नयुक्तः कण्ठो यस्य तं, इत्थम्भूतं जन, पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं कण्ठपीडनकृतनोच्छ्वासनिरोधेन हतं विद्यात् ।

तमेवेति । उक्तलक्षणमेव, संकुचितबाहुसक्थिं प्राप्त संकोचभुजोरं, उद्वन्धहतं उल्लम्बनहतं, विद्यात् । शनेत्यादि । शूनपाणिपादोदरं, अपगताक्षं अन्तर्मग्नचक्षुषं, उद्वृत्तनाभिं उद्वतनाभिं, अवरोपितं शूलारोपितं, विद्यात् । निस्तब्धगुदाक्षमिति । गुदमक्षि च निर्गतं यस्य तं, संदष्टजिह्वं, आध्मातोदरं शूनोदरं, उदकहतं विद्यात् । शोणितानुसिक्तमित्यादि । स्फुटार्थम् । संभग्नस्यादि । अवक्षिप्तं प्रासादादिपातितम् । श्यावपाणीत्यादि । श्यावशब्दः कविशार्थः । विपहतं वल्मनाभादिस्थावरविपहतम् । तमेवेति । श्यावपाणिपाददन्तनखत्वादियुक्तमेव । विक्षिप्तेत्यादि । विक्षिप्तवस्त्रगात्रं वस्त्रं गात्रं च तत इतो विसारितं येन तम् । मदनयोगहतं मदकरसरदानहतं विद्यात् । निष्कीर्णेत्यादिनोक्तेषु कारणेषु अन्यतमदर्शनेन हतमनुमितयात्, हन्त्रा वा स्वदण्डभयादुद्वन्धनच्छिन्नकण्ठमनुमित्यादित्याह — अत इत्यादि । श्रीम्.

विपहतस्य भोजनशेषं पयोभिः परीक्षेत । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्तं चित्चिदायदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विपयुक्तं विद्यात् । दग्धस्य हृदयमदग्धं दृष्ट्वा वा ।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत । दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रोजनं, दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम् । तदेव हतोद्वृद्धस्य परीक्षेत । स्वयमुद्वृद्धस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत ।

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रतिपक्षद्वेषः पण्यसंस्था समवायो वा विवादपदा-

(१) कौ. ४।७.

नामन्यतमं वा रोषस्थानम् । रोषनिमित्तो घातः ।

विषहतस्येत्यादि । हृदयादुद्भूत्य हृदयदेशात् खण्डम-
वदाय । चिटचिदायत् चिटचिदाशब्दं कुर्वत् ।

विषदपरिज्ञानोपायमाह—तस्येति । विषहतस्य, परिचार-
कजनं, वाण्डपाकृष्यातिलब्धं वाक्यारूप्यण्डपाकृष्याभ्यां
पीडितं, मार्गेत अन्विष्येत्, तथाभूतो हि परिजनः
स्वामिनो विषदायी संभाव्यत इति । दुःखोपहतमिति ।
तथाभूतं, स्त्रीजनम् । अन्वप्रसक्तं वा पुरुषान्तरसक्तं वा
स्त्रीजनं, मार्गेतेति वर्तते । दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा
'अमुकेन विभक्तव्यो दायस्तस्य मरणे निवृत्तो मामभिममि-
ष्यती'त्यभिमानवन्तं तस्य स्त्रीजनां मद्भोग्यो भविष्यती-
त्यभिमानवन्तं च वा, बन्धुं मार्गेत । तदेव यथोक्त-
मेव, हतोद्भद्रस्य हत्वोल्लभितस्य, परीक्षेत । स्वयमुद्भद्रस्य
वेति । स्वयमुल्लभनमृतस्य, विप्रकारं अयुक्तं मात्रातिगं
पीडनं, मार्गेत केन कीदृशमुत्पादितमित्यन्विष्येत् ।

सामान्यतः परमारणनिमित्तान्याह—सर्वेषां वेति ।
जनसामान्यस्य, रोषस्थानं कोपहेतुः, स्त्रीदायाद्यदोषः स्त्री-
निमित्तो दायदत्तनिमित्तश्च दोषः, कर्मस्पर्धा राजकुलनि-
योगापचारादिकृतः संघर्षः, प्रतिपक्षद्वेषः शत्रुवैरं, पण्य-
संस्था वाणिज्यं अपचारादिद्वारेण, समवायो वा समूहो
वा प्राधान्यभङ्गद्वारेण, विवाददानां अन्यतमं वा
पूर्वोक्तानां विवाहसंयुक्तादीनामेकतमं वा, भवतीति
शेषः । रोषनिमित्तो, घातः वधः । श्रीम् ।

स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा चौरैरर्थनिमित्तं साहस्र्या-
दन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत ।
येनाहूतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानोतो
वा, तमनयुञ्जीत । ये चास्य हतभूमावासन्न-
चरास्तानेकैकशः पृच्छेत्—केनायमिहानीतो हतो
वा कः सशस्त्रः संगूहमान उद्भिन्नो वा युष्माभिर्दृष्ट
इति । ते यथा ब्रूयुस्तथानयुञ्जीत ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छेदम् ।
वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ॥

(१) की. ४।७.

अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।

कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ॥

रज्जुशस्त्रविषैर्वाऽपि कामक्रोधवशेन यः ।

घातयेत् स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ॥

रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।

न श्मशानविधिस्तेषां न संबन्धिक्रियास्तथा ॥

बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात् प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।

तद्वति स चरेत् पश्चात् स्वजनाद् वा

प्रमुच्यते ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद् यौनात् तैश्चान्योऽपि

समाचरन् ॥

स्वयमिति । आत्मना हतस्य, आदिष्टपुरुषैः स्व-
नियुक्तपुरुषैर्वा हतस्य, चौरैः अर्थनिमित्तं धनार्थं हतस्य,
साहस्र्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य हतादन्यस्मिन् धैरवद्भिः
'स एवायमिति साहस्र्याद् मिथ्याबुद्धिं कृत्वा हतस्य,
घातं, आसन्नेभ्यः हतप्रत्यासन्नजनेभ्यः, परीक्षेत अन्वि-
ष्य जानीयात् । येनाहूत इत्यादि । संगूहमानः छन्नचरः ।
उद्भिन्नः भीतः । शेषं सुवोधम् ।

अनाथस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनाथस्य
मृतस्य, शरीरस्थं, उपभोगं माल्यादि, परिच्छेदं छत्रोपा-
नहादि, वस्त्रं, वेषं जटिलमुण्डितत्वादि, विभूषां वा,
दृष्ट्वा, तद्व्यवहारिणः माल्याद्युपभोगव्यवहर्तृन्
मालाकारादीन्, अनुयुञ्जीत पृच्छेत्, किं किं, संयोगं
सख्यं, निवासं, वासकारणं, कर्म च वृत्तिं च, व्यवहारं
च दानादानक्रियानुष्ठानं च, अर्थाद्वतस्य । ततो मार्गणं
घातकान्वेषणं, आचरेत् ।

रज्जुशस्त्रेत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । रज्जुना गुणेन,
पुंस्त्वमार्प, 'रज्ज्वा वे'ति पाठ एव वा प्रमादाद् विरू-
पितः । संबन्धिक्रियाः श्रुतिकार्याणि निवपनानि । शेषं
सुगमम् । रज्जुवस्त्रेति कापि पाठः ।

बन्धुस्तेषामित्यादि । तेषां आत्मघातिनाम् । स पश्चात्
तद्वति चरेत् आत्मघातिप्रेतक्रियाकर्ता देहान्ते आत्म-
घातिगतिं प्राप्नुयात् । स्वजनाद् वा प्रमुच्यते स्वजनपरि-
त्यक्तश्च भवति, अर्थात् पतितत्वेन हेतुना ।

संवत्सरेणेति । पतितेन सह, याजनाध्यापनात्, यौनाद् विवाहसंबन्धाच्च, समाचरन् व्यवहरन्, संवत्सरेण वर्षेणैकेन, पतति । तैश्च पतितसंसर्गपतितैश्च, समाचरन् व्यवहरन्, अन्योऽपि, संवत्सरेण पतति । श्रीमू.

एकाङ्गवधनिष्क्रयः

एकाङ्गवधनिष्क्रयः । तीर्थघातप्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेऽपराधे संदंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः । द्वितीये छेदनं पणस्य शल्यो वा दण्डः । तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । चतुर्थे यथाकामी वधः ।

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्चसूकरस्तेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाप्रच्छेदनं वा । चण्डालारण्यचराणामर्धदण्डाः । पाशजालकूटावपातेषु वृद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः ।

मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शल्यो दण्डः । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेषु हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शल्यो दण्डः । स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः । कृषिद्रव्यापहारे च ।

एकाङ्गवधनिष्क्रय इति सूत्रम् । एकाङ्गं हस्तः पादः अङ्गुलिः कर्ण इत्येवमादि तस्य वधः छेदनं एकाङ्गवधः तद्युक्तो निष्क्रयः तत्प्रतिनिधिर्धनदण्डः एकाङ्गवधनिष्क्रयः सोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये 'शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्क्रयद्विगुणं वा' इत्युक्तम् । कस्मिन्नपराधे शारीरदण्डः, स कस्याङ्गस्य, कियान् वा तस्य निष्क्रय इत्येतत्तु नोक्तम् । तदिह प्रतिपाद्यत इति संगतिः ।

तीर्थघातप्रन्थिभेदोर्ध्वकराणामिति । तीर्थघातः तीर्थं वस्त्राद्यपहृतां प्रन्थिभेदः बन्धच्छेत्ता संधिच्छेदको वा ऊर्ध्वकरः पुटच्छेदकः गृहोर्ध्वपटलादौ प्रवेशद्वारकृद् वा एषां त्रयाणां, प्रथमे, अपराधे, संदंशच्छेदनं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं, दण्डः । वा अथवा संदंशच्छेदाभावपक्षे,

चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । द्वितीये अपराधे, पणस्य छेदनं पणशब्देन व्यवहारसाधनाङ्गुलिलक्षणात् सर्वाङ्गुलिच्छेदनं, शल्यो वा दण्डः शतपणो वा निष्क्रयः । तृतीये अपराधे, दक्षिणहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः निष्क्रयरूपः । चतुर्थेऽपराधे, यथाकामी वधः शुद्धश्चित्रो वा यथेच्छम् ।

पञ्चविंशतीत्यादि । पञ्चविंशतिपणावरेषु पञ्चविंशतिपणाधस्तनमूल्येषु । हिंसायां वा अर्थात् कुक्कुटादीनाम् । अर्धदण्डाः सप्तविंशतिपणात्मकाः । पाशजालकूटावपातेष्वित्यादि । पाशः कर्णिका, जालं आनायः, कूटावपातः तृणादिच्छन्नो मृगपातनार्थो गर्तः, इत्येतेषु । तच्च तावच्च दण्डः अपहृतं च अपहृतसममन्यच्चेति द्वितयं दण्डः ।

मृगद्रव्यवनादित्यादि । मृगवनात् चन्दनादिपण्यद्रव्यवनाच्च । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेषु, बिम्बो नानावर्णः कृकलासः, विहारमृगः क्रीडामृगः कृष्णसारादिः, विहारपक्षी शुकादिः, तेषां स्तेये ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनामित्यादि । कारुः स्थूलशिल्पिकारी, शिल्पी सूक्ष्मशिल्पकर्ता, कुशीलवः चारणः, तपस्वी तापसः, एतेषाम् । कृषिद्रव्यापहारे हलादिचौर्ये । श्रीमू.

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद् वा निक्षेपं गृहीत्वाऽपसरतः कन्धरावधो, द्विशतो वा दण्डः । चक्रयुक्तां नावं क्षुद्रपशुं वाऽपहरत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः । कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः ।

स्तेनपारदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः संगृहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं, पञ्चशतो वा दण्डः । पुंसो द्विगुणः ।

महापशुमेकं दासं दासीं वाऽपहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्रीणानस्य द्विपादवधः, षट्छतो वा दण्डः ।

वर्णोत्तमानां गुरुणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाद्यारोहणे चैकहस्तपादवधः सप्तशतो वा दण्डः ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वमष्टशतो वा दण्डः ।

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांसविक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः । मानुषमांसविक्रये वधः ।

देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः शुद्धवधो वा ।

पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् ।

अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥ उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेशा दण्डकर्मणि ।

राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितः ॥

अननुज्ञातप्रवेशस्य दुर्गं प्रविशतः, प्राकारच्छिद्रान्निक्षेपमपहृत्यापसरत इत्यनयोः, कन्धरावधः अर्थात् पादपश्चाद्भागगतसिराद्वयच्छेदनं दण्डः द्विशतपणो वा निष्क्रय इत्याह—दुर्गमित्यादि । चक्रयुक्ताभित्यादि । धनयुक्तां शस्त्रयुक्तां वा । कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविपमकारिण इत्यादि । काकण्यश्वादयो द्यूतसमाह्वये उक्ताः । कूटकाकण्यश्वादिकारिणः हस्तविपमं हस्तकौशलात् काकण्यश्वादचारवैपम्यकरणं तत्कारिणश्च ।

स्तेनपारदारिकयोरिति । साचिव्यकर्मणि साहाय्यकरणे । स्त्रियाः मंग्रहीतायाश्चेति चकारात् साचिव्यकर्तुर्जनस्य च । द्विगुणः सहस्रपणः ।

महाशुभित्यादि । महापशुर्गवाश्चमहिपादिः । प्रेतमाण्डं शवमुखपटादिकम् । द्विपादवधः चरणद्वयच्छेदनम् ।

वर्णोत्तमानाभित्यादि । हस्तपादलङ्घने हस्तेन पादेन वा ताडने । एकहस्तपादवधः एकस्य हस्तस्य पादस्य च छेदनम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिन इति । ब्राह्मणोऽहमिति वादिनः शूद्रस्य, देवद्रव्यं अवस्तृणतः अवच्छाद्यापहरतः,

राजद्विष्टं आदिशतः राजोऽनिष्टं मरणपरचक्राक्रमणादिकं भविष्यत् कथयतो दैवज्ञादेः, द्विनेत्रभेदिनश्च, योगाञ्जनेनान्धत्वं अन्धङ्कणौषधयुक्ताञ्जनलेपेनान्धजननं, अष्टशतो वा दण्डः निष्क्रयार्थः ।

चोरमित्यादि । मोक्षयतः बन्धनान्मोचयतः । सहिरण्यं अपहरतः अलङ्कारेण सहितं यथा भवति तथा हरतः । कूटव्यवहारिणः धूपितगञ्जितादिकपटस्वर्णव्यवहर्तुः । विमांसविक्रयिणश्च अमभ्यं सुगालादिमामं विक्रेतुश्च । वामहस्तद्विपादवधः मध्यहस्तच्छेदनं पादद्वयच्छेदनं च ।

देवेत्यादि । देवसंघनिधिपश्चादिनवकहर्तुः, उत्तमो दण्डः । शुद्धवधो वा अक्लेशमार्गं वा ।

प्रान्ते श्लोकावाह — पुरुषमित्यादि । प्रदेशा, राज्ञश्च, प्रकृतीनां अमाल्यादीनां च, अन्तर्गास्थितः मध्यस्थः मन्, पुरुषं च, अपराधं च, कारणं च, गुरुलाघवं पुरुपादिगौरवलाघवं, अनुबन्धं आयति, तदात्वं च तत्कालफलं च, देशकालौ च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, दण्डकर्मणि उत्तमावरमध्यत्वं उत्तमत्वं प्रथमत्वं मध्यमत्वं च कल्पयेत् ।

श्रीम् ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः । कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । सप्तरात्रस्यान्तः मृते शुद्धवधः पक्षस्यान्तरुत्तमः । मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च ।

शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । मदेन हस्तवधः । मोहेन द्विशतः । वधे वधः । प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः । भैषज्येन मध्यमः । परिक्षेशेन पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावधोपकावस्कन्दकोपवेधकान् पथिवेशमप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्चरथानां हिंसकान् स्तेनान् वा शूलानारोहयेयुः । यश्चैनान् दहेद् अपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत्, साहसमुत्तमं वा ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प इति सूत्रम् । शुद्धः अक्लेशमार्गं चित्रः क्लेशमार्गं इति द्विप्रकारो दण्डविधिरुच्यत

इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये वधः प्रस्तुतः । स कस्मिन्नप-
राधे कीदृशः कर्तव्य इत्येतदिहाभिधीयते । कलहे प्रत
इत्यादि । मृते अर्थाच्छब्दादिप्रहृते । समुत्थानव्ययश्च
चिकित्सनादिव्ययश्च ।

शस्त्रेणेति । तेन प्रहरतः, उत्तमो दण्डः । मदेन बल-
दपेण, प्रहरतः, हस्तवधः । मोहेन क्रोधेन, प्रहरतः, द्वि-
शतः पणशतद्वयदण्डः । वधे कृते सति, वधः हन्तुः । प्रहा-
रणेत्यादि । मैपज्येन औपधेन, गर्भं पातयत इति संव-
ध्यते । परिक्रेशेन कृच्छ्रकर्मानुष्ठानेन ।

प्रसभेत्यादि । प्रसभन्त्री पुरुषघातकः बलात्कारेण स्त्रियाः
पुरुषस्य वा घातकः प्रसभाभिसारकः स्त्रीहृष्टाभिसरण-
कर्ता प्रसभनिग्राहकः बलाजानपदकर्णनामादिच्छेदकर्ता
अवघोषकः 'हृषिण्यामि हनिण्यामि' इत्येवमवघोषणकर्ता
अवस्कन्दकः बलान्नगरग्रामादद्वयपाहारकः उपवेधकः
मित्तिमंधिच्छेदनेन चौयकर्ता इत्येतान्, पथिवममप्रतिगोष-
कान् पान्थविश्रमशालापानीयशालयोश्चौर्यकारकान्, गज
हस्त्यश्वरथानां राजमंत्रविधिना गजाश्वमहितानां रथानां
हिंसकान्, स्तेनान् वा तेषामेव चोरान् वा, शूलान्
वध्यारोपणशस्त्रविशेषान् आरोहयेयुः । आरोहयेयुरिति
क्वचित् पाठः । यश्चैनानित्यादि । एतान् शूलारोपणमारि-
तान् । श्रीमू.

हिंसस्तेनानां भक्तवासोपकरणमिममन्त्रदानवैया-
पृत्यकर्मसूक्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने ।
हिंसस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्, समन्त्र-
माददीत । राज्यकामुकमन्तःपुरप्रधर्षकमटव्यमित्रो-
त्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं
घातयेत् । ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेत् ।

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वा त्वक्छिरः-
प्रादीपिकं घातयेत् । तेषामाक्रोशे जिह्वा-
च्छेदः । अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः । यद-
च्छाघाते पुंसः, पशुयूथस्तेये च शुद्रवधः ।
दशावरं च यूथं विद्यात् ।

हिंसस्तेनानामिति । हिंसाणां स्तेनानां च, भक्तवासो-
पकरणमिममन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसु भक्तदाने वासस्थानदाने

उपकरणदाने अग्निदाने मैत्रदाने वैयापृत्यकर्मणि कैङ्कर्य-
करणे च, उत्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने । हिंसस्तेना
इत्यपरिज्ञानाद् भक्तदानादौ उपालम्भः दण्डः । हिंस-
स्तेनानां असमन्त्रं पुत्रदारं सहमन्त्रणरहितान् पुत्रान् दारा-
श्च, विसृजेद् निरपराधत्वात् । समन्त्रं पुत्रदारं, आददीत
अपराधित्वेन गृहीत्वा दण्डयेत् । राज्यकामुकमित्यादि ।
अटव्यमित्रोत्साहक अटवीचराणां पुलिन्दादीनां अमि-
त्राणां उत्साहजनकम् । दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं दुर्गराष्ट्र-
वासिना सेनायाश्च कोपोत्पादकम् । शिरोहस्तप्रादीपिकं
घातयेत् शिरसि हस्ते च दीपितप्रदीपं कृत्वा मारयेत् ।
ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेदिति । राज्यकामुकादिश्चेद् ब्राह्मणः
तं तमोगृहं प्रवेशयेदपुनर्निर्गमाय ।

मातृमित्रित्यादि । अत्वक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत्
त्वक्वियोजिते शिरस्यग्निं दीपयित्वा मारयेत् । तेषामाक्रोशे
मात्रादीनां निन्दने । अङ्गाभिरदने नग्यादिना
मात्रायङ्गविलेखने, तदङ्गाद् मोच्यः करादिकमङ्गं यत्
तेषां विलेखितं तेनाङ्गेन विलेखनकर्ता वियोज्यः । यदच्छ-
या पुरुषवधे पशुयूथचौर्यं चाङ्गशमारेण दण्ड इत्याह—
यदच्छाघात इत्यादि । यूथमानमाह—दशावरमित्यादि ।
श्रीमू.

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तैत्रवाप्सु निमज्ज-
नम् । अनुदकमुत्तमः साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं
मध्यमः । विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषघ्नीमपः
प्रवेशयेदगर्भिणीम् । गर्भिणीं मासावरप्रजाताम् ।
पतिगुरुप्रजाघातिकां अग्निविपदां संधिच्छेदिकां
वा गोभिः पादयेत् ।

विवीतश्वेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना
दाहयेत् । राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य
ब्राह्मणमहानसावलेहितश्च जिह्वामुत्पादयेत् । प्रहर-
णावरणस्तेनमनायुधीयमिभुभिर्घातयेत् । आयुधी-
यस्योत्तमः । मेढूफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत् ।
जिह्वानासोपघाते संदंशवधः ।

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।
अङ्किष्टानां तु पापानां धर्म्यः शुद्रवधः स्मृतः ॥

उदकधारणमिति । जलं धारयन्तं, सेतुं, भिन्दतः, तत्रैव सेतौ, अप्सु निमज्जनं दण्डः । अनुदकं सेतुं, भिन्दतः, उत्तमः साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं, स्वयं भग्न-संस्कृतविसृष्टं, सेतुं भिन्दतः, मध्यमः साहसदण्डः । विषदायकमिति । तादृशं, पुरुषं, स्त्रियं च, पुरुषर्षीं पुरुषघातिनीं, अपः प्रवेशयेद्, अगर्भिणीं, सा चेद् गर्भिणी न भवति । गर्भिणीं मासावरप्रजातामिति । सा चेद् गर्भिणी, प्रसवानन्तरमेकमासेऽतीते तामप्सु प्रवेशयेत् । पतिगुरुप्रजाघातिकामित्यादि । संधिच्छेदिकां, संधिं छित्त्वा चौर्यकारिणीम् । गोभिः, पादयेत् पादाघातेन मारयेत् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ' इत्यादिना पादशब्दात् पादाघात-वृत्तेर्णिच् ।

विवीतक्षेत्रेत्यादि । विवीतक्षेत्राद्यादीपनकर्तारम् । राजा-क्रोशकमन्त्रभेदकयोरिति । तयोः, अनिष्टप्रवृत्तिकस्य राज-मरणाद्यनिष्टघातप्रसारकस्य, ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च ब्राह्मणमहानसादन्नमपहृत्य भुञ्जानस्य च, जिह्वां, उत्पाट-येत् छिन्द्यात् । प्रहरणावरणस्तेनमिति । आयुधस्यावरण-स्य च चोरं, अनायुधीयं अनस्त्रजीविनं, इषुभिः घा-तयेत् । आयुधीयस्योत्तमः स चेदायुधादिचोर आयुधजीवी तस्योत्तमसाहसः । मेढ्रफलोपघातिन इति । लिङ्गाण्डयोः रतिसामर्थ्यभञ्जकस्य, तदेव मेढ्रफलमेव, छेदयेत् । जिह्वानासोपघात इति । जिह्वाया रसास्वादनशक्त्युपघाते नासाया गन्धग्रहणशक्त्युपघाते च, संदंशवधः कनि-ष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं दण्डः ।

एत इति । एत उक्ताः क्लेशदण्डाः, महात्मनां मन्वा-दीनां, शास्त्रेषु, अनुगता अनुज्ञाता विहिताः । अक्लिष्टानां अदुष्कराणां अत्यानामित्यर्थः, पापानां, शुद्धवधः अक्लेशदण्डः, धर्म्यः न्याय्यः, स्मृतः । श्रीम्.

अतिचारदण्डः

अतिचारदण्डः । ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा संग्रासयत उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं मध्यमः, वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्वयंप्रसितारो निर्विपयाः कार्याः । परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यमः । दिवा रात्रौ

वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः । भिक्षुक-वैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बलादापदि चातिसंनिहृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात् । स्ववेश्मनो विरात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनो मध्यमः । ग्रामाराम-वाटभेदिनश्च ।

अतिचारदण्ड इति सूत्रम् । अतिचारस्य अभक्ष्यभक्ष-गागम्यागमनादेर्दण्डोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । चोरादि-कण्टकशोधनकथनानन्तरमवशिष्टं स्वधर्मव्यतिक्रमिणां कण्टकानां शोधनमिह प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणमपेयमित्यादि । संग्रासयतः संग्रसमानं प्रयोजयतः । शेषं स्फुटम् । स्वयं-प्रसितार इत्यादि । विनैव परप्रेरणां अपेयाभक्ष्यग्रासिनः, निर्विपयाः कार्याः देशान्निष्कासयितव्याः । परगृहाभिगमन इत्यादि । सशस्त्रस्य प्रविशतः शस्त्रसहितस्य परगृहं प्रवि-शतः । भिक्षुकवैदेहकाविति । तौ, मत्तोन्मत्तौ बलात् मधु-पानविकृताचक्षुः विभ्रान्तचित्तश्चैत्येतौ बलात्कारेण, आप-दि च आपत्समये आपन्नाश्च, अतिसंनिहृष्टा वान्धवाः, प्रवृत्तप्रवेशाश्च सौहार्दारब्धप्रवेशाश्च, अदण्ड्याः अर्थात् परगृहं प्रविशन्तः । कदा, अन्यत्र प्रतिषेधाद् गृहजनप्रति-षेधाभावे । स्ववेश्मन इति । स्वगृहस्य, विरात्रादूर्ध्वं रात्रि-यामापगमात् परतः, परिवार्यं प्राकारकुड्यादिकं, आरो-हतः, पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनः, परिवार्यमारोहतो, मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ग्रामवृत्तिमुपवनवृत्तिं च भित्त्वा ग्राममुपवनं च प्रविशतश्च, मध्यमः इति संब-ध्यते । श्रीम्.

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः । मुषितं प्रवासितं चैषामनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु वा मुषितं प्रवासितं विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां चोररज्जुकः । तथाप्यगुप्तानां सीमाव-रोधविचयं दद्युः । असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा ।

दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमन-पाश्र्वयमप्रतिच्छन्नं श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

वृक्षच्छेदने दम्परश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्त-
सेवने वाहने काष्ठलोष्टपापाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु
याने हस्तिना च संघट्टने 'अपेहि' इति प्रक्रोशन-
दण्ड्यः ।

ग्रामेष्वन्तरित्यादि । सार्थिका वणिजो यदि ग्रामा-
न्तर्वसेयुः, तर्हि स्ववशस्थितं सारद्रव्यं तद्ग्राममुख्यायावे-
द्यैव वसेयुः । मुपितं, प्रवासितं च अन्यत्र नीतं च,
एषां सार्थिकानां, अनिर्गतं रात्रौ नक्तं ग्रामादवहिर्गतं,
ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु ग्रामसीमामु, मुपितं,
प्रवासितं, द्रव्यं, विधीनाप्यशो दद्यात् । अधिवीतानां
प्रदेशानां, चोररज्जुकः चोरग्रहणनियुक्तः, दद्यात् ।
तथाप्यगुप्तानां तेन प्रकारेणाप्यरक्षितानां, सीमावरोधवि-
चय दद्युः यस्य सीमायां मोषणं जातं तलीमास्वामी यथा
विचयं कुर्यात् तथावसरं दद्युः । अभीमावरोधे सीमावरो-
धस्याप्यभ्यावे, पञ्चग्रामी दशग्रामी वा अर्थात् मोषणदेश-
निकटवर्तिनी, दद्यात् मुष्टं प्रत्यानीय प्रतिगदयेत् ।

दुर्वलमिति । दुर्वलं जीर्णटीगंकुड्यं, वेष्टम गृहं, कृत्वा,
शकटे अनुत्तब्धमर्धस्तम्भं अनुद्धृतशिरःस्थणं, कृत्वा,
शस्त्रं, अनपाश्र्वं असम्यग्वद्वोर्वाधारं, कृत्वा, अप्रति-
च्छन्न अमृतपूरितं, श्वभ्रं गतं, कृपं, कृत्यवपातं वा कूट-
गतं वा, कृत्वा, हिंसायां, दण्डमारुध्यं तद्विहितं दण्डं,
विद्यात् हिंसितुः ।

वृक्षच्छेदन इति । वृक्षस्य छेदनावसरे, दम्परश्मिहरणे
दम्पनस्यबन्धनावसरे, चतुष्पदानां, अदान्तसेवने वाहने
अदान्तशिक्षणार्थं वाहने, काष्ठलोष्टपापाणदण्डबाणबाहु-
विक्षेपणेषु कलहायमानयोग्योन्यं प्रति काष्ठलोष्टादिप्रेरणा-
वसरेषु, याने हस्तिना च गजमारुह्य गमनावसरे च,
संघट्टने छिन्नवृक्षमघट्टनादितोऽङ्गमङ्गादिप्रसङ्गे, 'अपेही'-
ति प्रक्रोशनं, संघट्टनप्राप्तेः पूर्वमेव 'अपसरामरे'ति
प्रकर्षेण क्रोशनं, अदण्ड्यः । श्रीम् ।

हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणान्नं कुम्भं माल्यानु-
लेपनं दन्तप्रमार्जनं च पटं दद्यात् । अश्वमेधाव-
भ्युत्थानेन तुल्यो हस्तिना वध इति पाद-
प्रक्षालनम् । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः ।

(१) कौ. ४।११३.

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामि-
नः पूर्वं साहसदण्डः । प्रतिकुष्टस्य द्विगुणः ।
शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः ।
देवपशुमृगभुक्षणां गोकुमारी वा बाहयतः पञ्चशतो
दण्डः । प्रवासयत उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामा-
दाने तच्च तावच्च दण्डः । प्रवासने च, अन्यत्र
देवपितृकार्येभ्यः ।

छिन्ननस्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं च प्रत्या-
सरद्धा चक्रयुक्तं यानपशुमनुप्यसंवाधे वा हिंसाया-
मदण्ड्यः । अन्यथा यथोक्तं मानुपप्राणिहिंसायां
दण्डसंभ्यावहेन । अमानुपप्राणिवधे प्राणिदानं च ।

वालं यातरि, यानस्थः स्वामी दण्ड्यः । अस्वा-
मिनि यानस्थः प्राप्तव्यवहारो वा याता । बालाधि-
ष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत् । कृत्याभिचारा-
भ्यां यत् परमापादयेत् तदापादयितव्यः ।

हस्तिना रोषितेन हत इति । गजेन तद्गमनमार्गमि-
मुखयानक्रोषितेन हतः, द्रोणान्नं द्रोणपरिमाणमोदनं,
कुम्भं मयकुम्भं, माल्यानुलेपनं, दन्तप्रमार्जनं पटं च
दन्तसक्तसृक्प्रमृष्टिसाधनं वस्त्रं च, दद्यात् हस्तिने । तेन
हस्तिमकाशादात्मघातमिच्छता पूर्वमज्जितं द्रोणान्नादिकं
तन्मरणानन्तरं तदीयो वन्धुर्दद्यादित्यर्थः । कस्मादेवं हन्ता
पूज्यत इत्यत्राह — अश्वमेधावभ्युत्थानेनेति । अश्वमेध-
यज्ञान्तस्नानेन, तुल्यः तुल्यपुण्यः, हस्तिना वध इति
हेतोः, पादप्रक्षालनं हस्तिनः पूजाविशेषोऽयमित्यर्थः ।
अरोपयितृवधे हस्याग्रेहस्यात्तमसाहसो दण्ड इत्याह—
उदासीनेत्यादि ।

शृङ्गिणिति । शृङ्गिणा गवादिना, दंष्ट्रिणा वा श्वादिना
वा, हिंस्यमानं, अमोक्षयतः, स्वामिनः हिंसकस्वामिनः,
पूर्वं साहसदण्डः । 'हिंसन्तं वारय' इत्यप्रतिकुष्टस्यायं
दण्डः, प्रतिकुष्टस्य त्वाह—प्रतिकुष्टस्य द्विगुण इति ।
शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामिति । ताभ्यां, अन्योन्यं शृङ्गिणा दंष्ट्रिणं
दंष्ट्रिणा शृङ्गिणं च, घातयतः, तच्च तावच्च तन्मूल्यं
तत्परिमाणमन्यच्च द्रव्यं, दण्डः । देवपशुमिति ।
देवसंघनिधनं पशुं, ऋषभं, उक्षाणं देवगोवृन्दसेक्तारं

‘पुङ्गवः, गोकुमारीं वा, वाहयतः हरतः’, पञ्चशतो दण्डः ।
प्रवासयतः मारयतः, उत्तमः ।

लोकमोहवाहनप्रजननोपकारिणामिति । ऊर्णादिदानोप-
कारिणां, क्षुद्रपशूनां मेषादीनां, आदाने अपहरणे, तच्च
तावच्च दण्डः । प्रवासने च, तच्च तावच्च
दण्डः । अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः, देवपितृकार्यार्थं
प्रवासने तु न दोषः ।

छिन्ननस्यमिति । छिन्नबलीवर्दनासारज्जुकं, भग्नयुगं
भग्नेपातदारुकं, तिर्यक्प्रतिमुखगतं च, तिर्यगागतम-
भिमुखगतं च, प्रत्यासरद् वा पश्चादपसरद् वा, चक्रयुक्तं
शकटं, यदा भवति तदेति शेषः, यानपशुमनुष्यसंवाधे
वा ततइतो गच्छतां यानपशवादीनां भ्रमणसंकटे वा,
हिंसायां पशुमनुष्यवधसंभवे, अदण्ड्यः शाकटिकः ।
अन्यथा छिन्ननस्यत्वाद्यभावे, मानुषप्राणिहिंसायां, यथोक्तं
दण्डं अभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे अजकुक्कुटादि-
वधे, प्राणिदानं च, कार्यम् ।

बाले यातरीति । यन्तरि अप्राप्तव्यवहारे सति,
यानस्थः स्वामी दण्ड्यः, शकटनिमित्तप्राणिहिंसासंभवे ।
अस्वामिनि याने, यानस्थो दण्ड्यः, प्राप्तव्यवहारो याता
वा यन्ता वा दण्ड्यः । बालाधिष्ठितमपुरुषं वेति ।
बालयन्तृकं प्रधानपुरुषरहितं वा, यानं, राजा हरेत् ।
कृत्याभिचारभ्यानीत । ताभ्यां, यत् मारणस्तम्भनादि,
परं अन्यजनं, आपादयेत् प्रापयेत्, तद्, आपादयितव्यः
अर्थात् कृत्याभिचारकारकः । श्रीम्.

मनुः

स्तेयमाहमयोनिरुक्तिः

स्यात्साहसं त्वन्ययवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं ह्रत्वाऽपन्ययते च यत्*॥

साहसिकः पापकृत्तमः, तस्योपेक्षा राजा नैव वर्तव्या

‘एन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥

* साहसपदनिरुक्तिः अव्यवहितोत्तरश्लोकस्य मेषातिथि-
व्याख्याने द्रष्टव्या । व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेये
द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३४४; स्मृचि. २६ न्द्रं (न्द्र); समु.

१५९; नन्द. क्षय (क्षय्य).

(१) सहो बलं, तेन वर्तते साहसिकः । दृष्टादृष्टदोषा-
नपरिगणय्य, बलमाश्रित्य, स्तेयहिंसासंग्रहणादिपरपीडा-
करेषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः साहसिकः । तदुक्तं, ‘स्या-
त्साहसमि’ति । न स्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरं साहसं, किन्तु
प्रसह्यकरणात् तान्येव साहसानि भवन्ति । यदप्यभिदाह-
वस्त्रपाटनादि साऽपि द्रव्यनाशात्मकत्वाद्भिन्नैवेति, तस्य
निग्रहं नोपेक्षेत न विलम्बेत क्षणमपि, यदा गृहीतस्तदैव
निग्रहीतव्यः । इन्द्रस्वामिकं स्थानं स्वर्गाख्यमैन्द्रं तदाभि-
मुख्येन प्राप्तुमिच्छन् । अथवा स्वमेव राज्यपदमैन्द्रमिव
इच्छन् अविचालित्वसामान्यं, निग्राह्य, निग्रहेण हि प्रता-
पानुग्रहाभ्यां प्रजा अनुप्रवर्तन्ते । तदुक्तं ‘समुद्रमिव
सिन्धवः’ इति । यशोऽक्षयमव्ययं च, द्वेधविशेष्यविशेषणे,
स्थानमव्ययं यशोऽक्षयमिति । अथोभयेनापि यशो विशि-
ष्यते । क्षयो मात्रापचयः । व्ययो निरन्वयविनाशः ।
उभयमपि तन्नास्ति । न मालिनीभवति यशो न कदाचिद्वि-
च्छिद्यते । भूतार्थवादस्तुतिरियम् । + मेषा.

(२) इदानीं साहसमाह—एन्द्रमिति । सर्वाधिपत्यलक्षणं
पदं चाविनाशनं अनपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येन इच्छन्
राजा साहसेन बलवशेनापि अभिदाहवस्त्रपाटनादिकारिणं
मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत । गोरा.

(३) अक्षय्यं स्वरूपेण, अव्ययं फलेन । नन्द.

वाग्दुष्टात्तत्स्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ।

साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥

(१) अयमपरार्थवादो निग्रहविधित्युत्तरार्थः । वाचा
दुष्टो वाग्दुष्टः तत्स्करश्चौरः । दण्डेनैव दण्डपारुष्यकृत,
दण्डः प्रहरणोपलक्षणार्थः । त्रिभ्य एतेभ्योऽनन्तराति-
क्रान्तेभ्यः पापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ।

* मेषा.

(२) वाग्दुष्टो वाक्पारुष्यकृत, दण्डेन हिंसको दण्ड-
पारुष्यकृत । मवि.

+ मवि., मच. मेषावत् । मसु. मेषावत् गोरावच्च ।

* गोरा., मवि., मसु., मच., नन्द. मेषावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३४५ [सतः (सकः, रुकात्) Noted
by Jha.]

१ त्वात्सिद्धैवेति.

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥

(१) अयमप्यर्थवादः । साहसे स्थितं पुरुषं यो मर्षयति । प्रकृत्यर्थेऽयं णिच् । यो मृष्यति क्षमते, स विनाशं प्राप्नोति । द्वेष्यतां च प्रजामु प्राप्नोति, द्वेष्यश्चाभिभूयते । मेधा.

(२) स साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते । गोरा.

(३) स पापकृतामुपेक्षणाधर्मबुद्ध्या विनश्यति । अपक्रियमाणराष्ट्रया जनविद्वेषं च गच्छति । ममु.

नै मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
समुत्सृजेत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ॥

(१) अत आह, पार्श्वस्थस्य कस्यचित्स्नेहहेतोरेमात्यादिना प्रार्थ्यमानो न मृष्येत् । अथवा स एवातिबहुधनं ददातीति नोपेक्षेत । सर्वेषां भूतानां भयमावहन्ति साहसिकाः । अयमप्यर्थवादः । मेधा.

(२) अयं मित्रं भवतु मां नापकरोतु प्रत्युपकरिष्यतीति वा । सर्वभूतभयावहानित्यनेन मामुपकरिष्यतीति निरस्तम् । मच.

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

शैस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजानानां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च व्रन् धर्मेण न दुष्यति ॥

(१) मस्मृ. ८।३४६.

(२) मस्मृ. ८।३४७; स्मृचि. २६.

(३) मस्मृ. ८।३४८ [द्विजाप्लवे (विप्राणां विप्लवे धर्मविप्लवे) Noted by Jha]; मिता. २।२१ (=) पू., २।२८६ (=) पू.; स्मृच. ३१३; पमा. ४६७ (=) पू.; रत्न. १२७; दवि. ९ श्लोप (त्राव); नृप्र. २०८. धर्मो यत्रोप (यत्र धर्मोप) पू.; सवि. १५४ (=) पू.; व्यप्र. १५ (=) पू. : ३९५ : ४०० (=) पू.; व्यउ. ९ (=) पू. : १३३ : १३७ पू.; स्मृतिः; विता. ७५५ : ८०५ पू.; बाल. २।२१, २।२८६ उक्त.; समु. १४७.

(४) मस्मृ. ८।३४९ ग. व्रन् धर्मेण (धर्मेण व्रन्) [भ्युप (भुप) दुष्यति (नश्यति) Noted by Jha]; मेधा.

१ नापे.

(१) 'वैणवीं धारयेद्यष्टिम्' इति विधानादनुदित शस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाः । स्वबलाविष्टं भवति च साहसिके बलातिशयधायि च शस्त्रमतः साहसिकत्वाशङ्कया शस्त्रग्रहणमप्राप्तं विधीयते—शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमिति । एतावता वाक्यं विच्छिद्यते । अवशिष्टं तु 'व्रन् धर्मेण' इत्यनेनाभिसंवध्यते इत्यतो द्वे एते वाक्ये । ये त्वेतेष्वेव निमित्तेषु ग्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतर्कितोपनता ततायिमुखपतितस्याशस्त्रस्य का गतिः । न हि ते शस्त्रग्रहणं तस्य प्रतिपालयन्ति । अथैवं व्याख्यायते 'धर्मो यत्रोपरुध्यते' 'विप्लवे कालकारिते' राजनि व्यतिक्रान्ते, संस्थायां प्रवृत्तायां, शस्त्रं ग्राह्यम् । अन्यदा तु सौराज्ये राजैव रक्षतीति । न हि प्रसार्य हस्तौ राजा प्रतिपुरुषं आसितुं शक्नोति । भवन्ति केचिद्दुरात्मानो ये राजपुरुषानपि शूतमाभियुक्तान् बाधन्ते, शस्त्रवतस्तु त्रिभ्यतीति सार्वकालिकं शस्त्रधारणं युक्तम् । किं पुनर्ग्रहणमत्र विभीषिकाजननमात्रम् ? नेत्याह । व्रन्धर्मेण न दुष्यतीति हिंसापर्यन्तोऽयमुपदेशः । यस्वापस्तम्बेनोक्तं 'न ब्राह्मणः परीश्वरार्थमपि शस्त्रमाददीते'ति असति यथो-भिहिते निमित्ते आकर्षणस्य प्रतिषेधो, न ग्रहणस्य, विकोशा हि परीश्यन्ते ।

धर्मस्योपरोधो यदा यज्ञादीनां विनाशः कैश्चित्क्रियते, वर्णानां विप्लवोऽव्यवस्थानं वर्णसंकरादि, कार्यकालकारिते राजमरणादौ, तत्र स्वधनकुटुम्बरक्षार्थं शस्त्रं ग्राह्यम् । अन्ये तु परार्थमप्यस्मिन्नवसरे । तथा च गौतमः—'दुर्बल हिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेदि'ति । उक्तं यज्ञविनाशशङ्कानिवृत्त्यर्थं शस्त्रग्रहणम् । निमित्तान्तरमाह—आत्मनश्च परित्राणे, परिः सर्वतोभावे । शरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थं व्रन्धर्मेण न दुष्यति । दक्षिणानां च संगरोऽवरोधः । यदि यज्ञार्थं कल्पिता दक्षिणाः कैश्चिदपन्हियेरस्तदा तन्निमित्तं भ्युप (भ्यव); मिता. २।२१ (=) दुष्यति (दण्डभाक्); स्मृच. ३१३ भ्युप (भ्यव); रत्न. १२७; दवि. ९; सवि. १५४ (=) आत्मनश्च (आत्मना स्व) प्राभ्युप (त्तादिवि) दुष्यति (दूष्यते); व्यप्र. १५ (=), ३९५; व्यउ. ९ (=) उक्त. : १३३; विता. ७५५ स्मृचवत्; बाल. २।२८६; समु. १४७ स्मृचवत्; नन्द्. स्मृचवत्.

१ मात्रं. २ थाभिहते.

योद्धव्यम् । अन्ये तु एवमभिसंव्रजन्ति । दक्षिणानां हेतोः संगरे । यदुपरोधः प्रवृत्ते धर्मेऽप्रवृत्ते दक्षिणासंगर इति(?) । विशेषाणामभ्यवपत्तिः परिभवः । यत्र स्त्रियः साध्यो हठात्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा, एवं ब्राह्मणाः केनचिद्धन्यन्ते, तत्र धनं खड्गादिना न दुष्यति, हिसाप्रतिषेधातिक्रमो न कृतो भवतीत्यर्थः । असति प्रतिषेधे कामचारप्राप्तौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुष्यायमानेन 'दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेत्' इत्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यम् । अथ प्रहारशङ्का भवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्युक्तेषा । * मेधा.

(२) ब्राह्मणादिभिश्च खड्गाद्यायुधं ग्रहीतव्यम् । यस्मिन् काले वर्णाश्रमिणां चौरादिभिः धर्मं कर्तुं न दीयते तत्र, तथा द्विजानां ब्राह्मणादीनां राजाभावपरकक्षाक्षेपकारादिभिः कालजनिते वर्णानां संकरे, तथा आत्मनश्च शरीरदारादिरक्षायां, दक्षिणासंवन्धिनो संगरे अपहारनिमित्ते संग्रामे, स्त्रीब्राह्मणरक्षायां च धर्मेण अकूटयुद्धेन तेन शस्त्रेणानेनान्यगतिकः परान् हिंसन्न प्रत्यवैत्येवं चात्र साहसदण्डो न कार्यः । X गौरा.

(३) द्विजातिभिस्त्रिभिरपि ग्राह्यं किमुत राज्ञेत्यर्थः । धर्मस्योपरोधे बलात्साहसिकैरधर्मप्रवर्तने । द्विजातीनां विप्लव उत्तमया स्त्रिया अधमेन योगात्संकरे कालकारिते न तु देशकृते । तेषां तत्प्राप्यत्वेन निवर्तनासंभवात् । आत्मनः परित्राणे प्राणरक्षणे । दक्षिणानां दक्षिणार्थं तदपहारे केन चिक्त्रियमाणे संगरे युद्धे । स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे । धर्मेण विषादिग्धशराद्यधार्मिकप्रकारत्यागेन । मवि.

(४) मनुस्तु क्रोधादितः प्रेरितानां साहसिकानामुक्तो यो दण्डस्तस्याभावं दोषाभावकथनमुखेन विधितः प्रेरितानां साहसिकानां कथयति—शस्त्रमित्यादि । धर्मस्तथाकारामादिको भेदनच्छेदनादिना साहसिकैर्यत्र देशे काले चोपस्थिते । तथा शूद्रेतरवर्णसंकरे परदाराक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते, तथात्मनः परतः प्राणसंशये, तथा दक्षिणानां गवां संगरे ग्रहणनिमित्तकयुद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्यवपत्तौ दुर्बलहिंसानिवारणे, द्विजातिभिः क्षत्रियधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमिति संवन्धः ।

* मिता. व्याख्यानं दर्शनविधौ (पृ. ८३) द्रष्टव्यम् ।

X मसु., दवि., मच. गौराव.

क्षत्रियस्य प्रजामात्ररक्षणार्थं शस्त्रग्रहणं प्राप्तमिति तद्व्यतिरिक्तविप्रवैश्यविषयं द्विजातिग्रहणम् । तथा च बौधायनः—'ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा वर्णानां वाऽपि संकरे । गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥' गौतमोऽपि—'प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत । दुर्बलहिंसायां विमोचने शक्तश्चेदिति । ब्राह्मणग्रहणं वैश्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अत एव विष्णुः—'आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददीयाताम्' इति । यत्तु बौधायनेनोक्तं—'भार्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीते'ति, यदप्यापस्तम्बेन—'परीक्षायांऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति, उभयत्रापि अपिशब्देन विभीषिकार्थं हिंसार्थं वा ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणं दूरोत्सारितमिति गम्यते । तेन विभीषिकार्थं ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणविधानं पूर्वोक्तं विरुध्यते । सत्यम् । अत एव पूर्वोक्तधर्मोपरोधादिशस्त्रग्रहणविधिविषयादन्यत्र प्रतिषेधोऽवतिष्ठते इति व्यवस्थापनीयम् । 'धनं धर्मेण न दुष्यति' इति वदता मनुना हिंसापर्यन्तोऽयं शस्त्रग्रहणोपदेशो न विभीषिकामात्रसंजननायेति दर्शितम् । 'धनं धर्मेण न दुष्यति' इत्यस्य यद्यपि क्षात्रयुद्धधर्मेण धनं न दुष्यतीत्यर्थोऽवभाति तथापि धर्मोपरोधकादिहिंसाया अवश्यकर्तव्यत्वात्तत्र क्षात्रयुद्धधर्मेण धनं न दुष्यतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः । एतदुक्तं भवति—धर्मोपरोधकादिहिंसायाश्चेदितत्वात्कर्ता न दुष्यतीति । तथा च मनुवृत्तायुक्तम्—'स्तेनादीनां वधः क्षात्रधर्मेणेत्ययुक्तं, तद्धननस्यावश्यकर्तव्यत्वात् । तस्माद्धर्मेण शास्ता न दुष्यतीति द्रष्टव्यमिति । * स्मृच. ३१३

(५) धर्मेण हेतुना धनं नार्थार्थेन दुष्यति, न साहसिको भवति । नन्द.

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

* व्यप्र. स्मृचवत् ।

(१) मसृ. ८।३५०; मिता. २।२१ (=); अप. २।२१ ब्राह्मणं (श्रोत्रियं); स्मृच. ३१३; र. १. १२७; दवि. ९ दौ (द्वौ); सवि. १५२ (=); व्यप्र. १४ (=); व्यउ. ८ (=); व्यम. १०४; विता. ७५७; बाल. २।२८६; सेतु. १००; समु. १४७.

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् * ॥

(१) आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यम् । तदनु-
दर्शयति— गुरुमिति । आतताय्युच्यते यः शरीरघनदार-
पुत्रनाशे सर्वप्रकारमुद्यतः । तमविचारयन् विचारयन्
हन्यात् । गुर्वादिस्रहणमर्थवादः । एतेऽपि हन्तव्याः किमु-
तान्य इति । एतेषां त्वाततायित्वेऽपि वधो नास्ति । ‘आचा-
र्यं च प्रवक्तारम्’ इत्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः ।
‘गुरुमाततायिनं’ इति शक्यः संबन्धस्तथा सत्याततायि-
विशेषणमेतत्ततो गुर्वादिव्यतिरिक्तस्य आततयिनः प्रतिषेधः
कुतः स्याद्वाक्यान्तराभावात् । अथ ‘नाततायिवधे दोषः’
इत्येतद्वाक्यान्तरं सामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति । तदपि न ।
विधेरश्रवणात् । पूर्वशेषतया चार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वात्
इह भवन्तस्त्वादुर्ग्ययपि आततायिनमित्येव विधिरवशिष्टो-
ऽर्थवादस्तथापि गुर्वादीनां वधानुज्ञानं यतोऽन्यदपकारि-
त्वमन्यदाततायित्वं, यो ह्यन्यां कांचन पीडां करोति न सर्वेण
शरीरादिना सोऽपकारी, अन्यस्त्वाततायी, तथा च
पृथ्यते— ‘उद्यतासिर्विधाग्रिभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजतः ॥ भार्याति-
क्रमकारी च रन्धान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्स-
र्वानेवाततायिनः ॥’ आयान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तु-
मभिधावन्, दारान् वा जिहीर्षन् हन्तव्यः । कृते तु
दोषे किमन्यत्करिष्यतीति उपेक्षा इति ब्रुवते । तदयुक्तम् ।
यतः ‘प्रकाशमप्रकाशं चे’ति वक्ष्यति । समानौ ह्येतौ करि-
ष्यन् कृतवांश्च, दुष्टौ चेति । तस्मादायान्तमित्यनुवादः
कर्तुमागतं कृत्वा वा गतमिति । आततायित्वाच्चासौ
हन्यते । न च कृतवत आततायित्वमपैति । नास्यात्मनो
रक्षार्थ एव वध ‘आत्मनश्च परित्राण’ इत्यनेनोक्तः ।

×मेधा.

(२) आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्गच्छेदादि-
रूपघातेन न त्वत्यन्तं, ‘अन्यत्र गोब्राह्मणादि’ति गौतम-
स्मृतेः ।

मवि.

* मिता., अप., व्यप्र. व्याख्यानानि व्यवहारात्मातृकायां
प्रथमभागे दर्शनविधौ (पृ. ८३, ८४, ८५ इत्यत्र क्रमेण) द्रष्ट-
व्यानि । दवि., व्यप्र. मितावद्भावः ।

× गोरा. मेधावत् ।

१ तस्त्वा. २ सुष्ट्वेदिति त.

(३) धर्मोपरोधकादिहननचोदना स्मृत्यनुमेया । न
प्रत्यक्षश्रुतेति दर्शयितुमुपक्रमस्मृतिवाक्यमाह मनुः —
गुरुमिति । अत्र गुर्वादिपदानि अन्यपरतया प्रयुक्तानीति
दर्शयितुं तेषां तात्पर्याथौ वृत्तिकारेण दर्शितः । गुरुं वा
मान्यतमं वेत्यर्थः । बालवृद्धौ वा कृपाविषयमपीत्यर्थः ।
ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं समस्तपात्रगुणयुक्तमित्यर्थः । उत्तरा-
र्थाथौऽपि तेनैव दर्शितः । वधार्थमधिकारविच्छेदा-
र्थमवश्यमेतीत्याततायिनमायान्तं प्रवृत्तं प्राणाद्यप्रहारे
हन्यादेव, अविचारयन्निति अवधारणं नियमपरमिति ।
काल्यायनोऽपि — ‘विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचा-
रयन्’ । विनाशहेतुं उदासीनम् (?) । जलभेदादिविनाश-
हेतुमाततायिनमिति यावत् । एतदुक्तं भवति । किमात-
तायिवधः सदोषो निदोषो वेति विचारो न कर्तव्यः ।
वैधत्वादिति । क्वचिदपि विचारयन्निति पाठादर्शनात् ।
वसिष्ठोऽपि वैधत्वं दर्शयति — ‘आततायिनमायान्तमपि
वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा-
भवेत् ॥’ इति । अत्र केचिदाहुः । आततायिवधविधि-
वाक्यत्रयेऽप्यायान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तुमुन्मुखोऽ-
भिधावन् दारादीन् वा जिहीर्षन् हन्तव्यः । कृते त्वनर्थं
किमन्यत्करिष्यतीति उपेक्षणीय एवेति । तत्र कृते त्वनर्थं
इत्याद्ययुक्तमित्यपरे दूषयन्ति । करिष्यन् कृतवांश्च द्वावपि
दौष्ट्येन समौ वधारहावेव । तस्मादायान्तमिति पदं
कृत्वाऽऽगतस्याप्याहूतायिन उपलक्षणार्थमुक्तमिति । अन्ये
पुनरेवमाहुः—वर्तमानार्थजिघांसन्तमिति विधिवाक्यस्थ-
पदपर्यालोचनया वर्तमानविषदानादिव्यापारा एवातता-
यिन उच्यन्ते । तद्व्यापारनिवारणं च यत्राततायिवधमन्त-
रेण न संभवति तत्रैव तद्वधाम्भ्यनुज्ञा, सत्यां गतौ वध-
स्यानुचितत्वात् । तेन विषोपदानादौ व्याप्तिप्रमाणः
प्रहरणादिमात्रेणानिवार्यः हन्तव्यः । विषदानादौ व्यापृतस्य
ग्रह(प्रहर)णादिमात्रेण निवारयितुं शक्यस्य वा वधो
दोषनिमित्तमेवेति । तदपि न । न हि विषदानादिव्यापारेषु
व्यापृतानां व्यापारनिवृत्तावपि पूर्वसिद्धं परशरीरादिविना-
शहेतुत्वलक्षणमाततायित्वमपैति, तदुक्तं मेधातिथिना—
‘आततायित्वाच्चासौ हन्यते । न हि कृतवत आततायित्व-
मपैति’ति । तेन विषदानादौ व्यापृतोऽपि आततायित्वा-
द्धन्तव्य इति मेधातिथेरभिप्रायः ।

ननु च दारादिरक्षणाथो वध इति कृते दारादि-
विप्रवे पश्चाद्वधो व्यर्थ इति उपेक्ष्य एव कृतवानाततायी,
न हन्तव्यः। मेवम्। न दारादिरक्षणाथो वधविधिः किन्तु
दारादिविप्रवादिनिमित्ते वधो विधीयते। रक्षणाथस्तु
वधविधिरात्मनश्च परित्राण इत्यादौ कचिदेव, तस्मात्कृत-
वानित्याततायी नोपेक्ष्यः। स्मृच. ३१३-४

(४) गुरुशालवृद्धचहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यत-
मागच्छन्तं विद्यावित्तादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरपि
स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात्। अत एवोशना—
'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः'। कात्यायनश्च
भृगुशब्दोद्देशेन मनुक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्।
'आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः।
वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः॥'
मेधातिथिगोविन्दराजौ तु 'स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण
न दुष्यति' इति पूर्वस्यायमनुवादः। गुर्वादिकमपि हन्यात्
किमुतान्यमपीति व्याचक्षते। ममु.

(५) अथवा—दुरुक्तभाषणमेवात्र हिंसा 'वाग्भि-
स्तैस्तैर्जधान ताम्' इति वचनात्। अथवा प्रतिकूलाचरणे
हन्तिप्रयोगो, यथा चात्र प्रतिभाति तथा द्वैतविवेके
वक्ष्यामः। दवि. १०

(६) अविचारयन् गुर्वादीन् हन्यात्, त्यागं कुर्यात्
न तु हिंसां कुर्यात्। हन हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थात्,
न हिंसार्थम्। भाच.

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः॥

उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि॥

* 'अग्निदो' इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यानं वसिष्ठे (पृ. १६०८)
द्रष्टव्यम्।

+ 'उद्यतासि' इत्यादिश्लोकयोर्व्याख्यानं एतत्समानकात्या-
यनवचनयोरुपरि अस्मिन्नेव प्रकरणे द्रष्टव्यम्।

(१) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्;
गोरा. रहरश्चैव (रापहारी च) ह्या (आ) वसिष्ठः; मिता. २।२१
(=); मवि. गोरावत्, स्मृत्यन्तरम्; दवि. २३४ गोरावत्,
मनुवसिष्ठैः सवि. १५३ (=) रहरश्चैव (रापहतां च) ह्या
(आ); मच. (=) सविवत्; व्यग्र. १४ (=) ह्या (आ);
भाच. (=) गोरावत्. अधिकारवर्लनिर्देशो वसिष्ठे द्रष्टव्यः।

(२) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्;
मेधा. (=); भाच. (=).

भार्यारिक्थापहारी च रन्धान्वेषणतत्परः।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ÷॥

(१) न कश्चन इति नाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्त-
मिति। प्रकाशं जनसमक्षं, अप्रकाशं विपादिदानेन
येनकेनचिदुपायेन। मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवताऽसौ
मन्युमृच्छति। नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोः,
अयं आततायिक्रोध इतरेण हन्यत इत्यर्थवादोऽयम्।
यथा प्रतिग्रहकामः, को मद्यं ददातु, नाहं प्रतिग्रहीता,
न त्वं दाता, ततश्च कुतः प्रतिग्रहदोषो मामेवमत्रापि।
इह साहसिके दण्डो नाम्रातः, स दण्डपारुष्ये द्रष्टव्यः।
इह त्वधिकतरो यत उक्तं 'विज्ञेयः पापकृत्तमः'
इति। मेधा.

(२) हन्तृकृतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता तं
मन्युं हन्यमानगतं क्रोधं निवर्तयति। साहसे चापराधा-
पेक्षया प्रथममप्यमोत्तमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो
दण्डाः कार्याः। * गोरा.

(३) न कश्चन दोषो भवतीति ब्रह्महत्यादिकृतमपि
पापं न तादृशं भवति। तथाहि प्रायश्चित्तमपि तत्राल्प-
मेव स्मृतिकारिर्निबद्धम्। हन्तुर्हिंसा आततायिनो हिंसां
प्रति ऋच्छति तत्प्रतिरुद्धा न फलं प्रसूते। तन्न कर्तारि
पापं जनयति हिंसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम्। मवि.

÷ विश्व., मिता. व्याख्याने व्यवहारमातृकायां (पृ. ८२,
८३) द्रष्टव्ये।

* शेषं मेधावत्। ममु., मच. गोरावत्।

(१) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्;
मेधा. (=) रिक्थापहारी (तिक्रमकारी); भाच. रन्धा (छिद्रा)
शेषं मेधावत्.

(२) मस्मृ. ८।३५१ [स्तं मन्यु (स्तनमन्यु) Noted by
Jha]; विश्व. २।२१ (=) पू; मिता. २।२१ (=) प्रकाशं.
वास (प्रच्छन्नं वा) : २।२८६ (=); स्मृच. ३१४; पमा.
४६७ (=); रत्न. १२७; दवि. ९ पू; नृप्र. २०८ नाततायि
(न तत्रारि); सवि. १५२ (=) मितावत् : १५५ (=) पू;
व्यग्र. १४ (=), ४०० (=) मितावत्; व्यड. ९ (=)
पू : १३७ पू, स्मृतिः; विता. ४९१ पू : ७५७; सेतु.
१०० (=); समु. १४७.

(४) एतद्भाष्यकारो मेधातिथिव्याचष्टे । न कश्च-
नेति । नेहाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तम् । प्रकाशं
आभाष्य जनसमक्षम् । अप्रकाशं विषदानादिना येन-
केनचिदुपायेन । मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता । स
मन्युमुच्छति । नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोः ।
आततायिक्रोधः इतरेण क्रोधेन हन्तव्य इत्यर्थवादोऽय-
मित्यादिग्रन्थेन अत्राप्रकाशवधेऽपि दोषाभावं वदन्
मनुरप्युपप्लवं कृत्वा गतेऽप्याततायिनि विषदानादिना
वधो न दोषायेति दर्शयति उपप्लवकरणसमये विषदाना-
संभवात् ।

+ मसृच. ३१४

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥

(१) आचार्यं उपनेता । प्रवक्ता अध्यापको
व्याख्याता । गुरुस्ताभ्यामन्यः पितृव्यमातुलादिः । सर्वा-
श्चैव तपस्विनः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् पातकिनोऽपीति
सर्वग्रहणम् । अविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसा
निषिद्धा । पुनर्वचनमाचार्यादीनामाततायिनामपि निषे-
धार्थमिति केचित् । यस्तु 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा'
इत्यादिरर्थवादोऽस्यैव प्रतिप्रसवः । उपाध्यायस्त्वाह
नायं प्रतिषेधः पर्युदासोऽयं संकल्पविधानार्थो 'नोद्यन्त-
मादित्यमीक्षेत' इतिवत् । अतः प्रयत्नेनातिक्रान्तं भवति
संकल्पप्रतिषेधश्चेति । अथवा दुरुक्तभाषणं हिंसा 'वाग्भि-
स्तैस्तैर्जघान ताम्' इति प्रयोगदर्शनात् । अथवा प्रति-
कूलाचरणे हन्तिः प्रयुक्तः ।

* मेधा.

(२) आचार्यमध्यापयितारं चोपनयनमात्रकारिणं
लोकवत् (?) पितरं मातरं गुरुं 'अल्पं वा बहु वा यस्य'-
त्युक्तं, गोब्राह्मणतपोनिष्ठाश्चाततायिनोऽपि न हिंस्याद-
न्यथा सामान्यहिंसानिषेधे सतीदं पृथक् वचनं अनर्थकं
स्यात् ।

गोप.

(३) आचार्यं उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं
वेदाध्याख्यातारं, गुरुं 'अल्पं वा बहु वा यस्य' इत्यु-

+ मेधावद्भावः, अयं ग्रन्थः मेधातिथिसमीक्षार्थं धृतः ।

* अन्यव्याख्यानानि अत्रैव गतार्थानि ।

(१) मसृच. ४११६२ [ब्राह्मणान् गाश्च (ब्रह्महं गां वा (?))
Noted by Jha]; अप. १११५४ णान् (णं); दधि.
२३९ गाश्च (गां च); समु. १४७.

क्तम् । आचार्यादीस्तु न हिंस्यात् । प्रतिकूलाचरणेऽत्र
हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधा
दाततायिनोऽप्येतान्न हिंस्यादिति व्याख्यातवांस्तदयुक्तम् ।
'गुरुं वा बालवृद्धौ वा' इत्यनेन विरोधात् । ममु.

महापातकिसाहसिकदण्डविधिः

+ ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेथी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शरीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पमान् ॥
असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥
ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दोष्यास्तूतमसाहसम् ॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्वाष्ट्रास्तद्रव्यः सपरिच्छदः ॥
इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

(१) माता न त्यागमर्हति । न त्याज्या । त्यागः
स्वग्रहान्निष्कासनं, मातृवृत्तेः स्वलिताया उपकारस्योप-
क्रियायामुदितायामकरणे । एवं पित्रादीनामपि व्याख्ये-
यम् । संबन्धे साहचर्यात् स्त्री भार्यैवाभिप्रेता । अपतिताना-
मेपां त्यागो नास्ति । मातुस्तु 'न माता पुत्रं प्रति
पततोत्येके' इति शातातपः । भार्यायाश्चापि त्यागोऽ-

+ 'ब्रह्महे'त्याद्यष्टश्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च
प्रथमभागे दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८०-८१) द्रष्टव्यः ।

(१) मसृच. ८१३८९; अप. २।२३७ दण्ड्यः (दाप्यः);
व्यक. १२० अपवत्; विर. ३५७; विधि. १५४ शा (शो) :
१८२ (=); दधि. ३०४; वीमि. २।२३७; सेतु. ३०३-४;
समु. १५७.

संभोगो गृहकार्यनिषेधश्च । भक्तवस्त्रादिदानं तु न निषि-
ध्यते । 'योषितु पतितास्त्वपि । वस्त्राद्यपानं देयं च
वसेयुः स्वगृहान्तिके ॥' इति पठ्यते । मेधा.

(२) मातृपितृभार्यापुत्राः त्यागं भरणशुश्रूषाद्यकरणा-
त्मकं नार्हन्ति । अत एतानपतितानपि परित्यजन्
अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा पट्टं शतानि दण्ड्यः । * गौरा.

(३) समुच्चितानां त्याग एतत् । अप. २।२३७

निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।

अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् ॥

(१) विशन्त्यस्मिन्निति वेशो निवासस्तत्प्रातिगतः
प्रतिवेश्यः गृहाभिमुखस्तत्र भवः प्रातिवेश्यः । प्रदीर्घपाठे
स्वार्थिकोऽण् । एवमनुवेश्यः पृष्ठतो वसन्, तौ चेन्न
भोजयेत् यदि स्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे
विंशतिमात्रा यत्र द्विजा अन्ये भोज्यन्ते, तदा माषकं
सुवर्णं दण्डं दाप्यो, हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि
विज्ञायते । अहौं यदि तौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ योग्यौ
भवतो न द्विषन्तौ नात्यन्तनिर्गुणौ । ÷ मेधा.

(२) प्रातिवेश्यो निरन्तरगृहस्थः । अनुवेश्यस्तद-
नन्तरः । कल्याणे उत्सवे । विंशतिर्ब्राह्मणा यत्र भोज्यन्ते
तत्र । अहौं योग्यौ । विप्र इति वचनात् क्षत्रियस्य
तादृग्ब्राह्मणाभोजने न दोष इत्यर्थः । माषकं सुवर्णस्य ।
+ मवि.

(३) उत्तरत्र हैरण्यग्रहणादिह रौप्यमाषं दण्डमर्हति ।

× ममु.

(४) माषकश्चात्र रौप्यो बोद्धव्यः । उत्तरश्लोके मान-
वेन अधिके भूतितुल्यात्मके प्रातिवेश्यश्रोत्रियाभोजन-
रूपेऽपराधे विशिष्य हिरण्यमाषकदण्डाभिधानादिति हला-
युधः । × विर. ३५९

(५) स्वगृहस्याभिमुखं गृहं प्रतिवेशः, अभितः समी-
पस्थं गृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ । नन्द.

* मवि., ममु. गौरावत् । ÷ गौरा. मेधावत् ।

+ मच., भाच. मविवत् । × शेषं मविवत् ।

(१) मस्य. ८।३९२ [प्राति (प्रति) Noted by
Jha]; अप. २।२६३; व्यक. १२०; विर. ३५८ प्रो
(प्रो); दवि. ३०५; समु. १५७.

'श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हैरण्यं चैव माषकम् ॥

(१) अप्रातिवेश्यार्थोऽयमारम्भः । सन्नन्नचारिणामयं
नियमः । श्रोत्रियस्तादृशमेव श्रोत्रियं गुणवन्तं, भूति-
कृत्येषु भूतिर्विभवस्तन्निमित्तेषु कार्येषु, विभवे धनसंपत्तौ
सत्यां यानि क्रियन्ते गोष्ठीभोजनादीनि, अथवा भूति-
ग्रहणं कृत्यविशेषणं, भूतिमन्ति यानि कृत्यानि प्राचुर्येण
प्रभूततया विवाहादीनि क्रियन्ते, यत्र विंशतेरधिकनरा
भोज्यन्ते तादृशपूत्सवेषु, अभोजयंस्तदर्थमन्नं भूतिकृत्येषु
भोक्तव्यं तावद्द्विगुणं तस्मै दापयेत्, राज्ञे वा, उभयं,
हिरण्यं माषकं वा । मेधा.

(२) विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभव-
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवेश्यावभोजयन्
तदन्नं भोजिताद्द्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञा ।
ममु.

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

'पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दमः ।

यस्तयोः सान्तरः स्यात्तु तस्य तूत्तमसाहसम् ॥
सान्तरः स्यात् तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोधमुत्पादयेत् ।

विर. ३६०

अभक्ष्यापेयादिप्राशयितुप्रसिद्ददण्डविधिः

अभक्ष्यमथवाऽपेयं वैश्यादीन् प्राशयन् द्विजान् ।
जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डानाहुयथाक्रमम् ॥

पैणाः शूद्रे भवेदण्डः चतुःपञ्चाशदेव तु ।
प्रसितारः स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्तु ते ॥

अत्र विष्णुक्तो दण्डो ब्राह्मणादिषु उत्तमेषु दूषितेषु,
मन्वायुक्तश्चानुत्तमेष्वित्यविरोधः । विर. ३६१

(१) मस्य. ८।३९३ है (हि) [तदन्नं (तदन्नं) हैरण्यं
चैव (दण्डं चैव स) Noted by Jha]; अप. २।२६३;
विर. ३५९; दवि. ३०५ ध्वमो (धु मो); समु. १५७.

(२) विर. ३६०.

(३) अप. २।२३३ प्राश (भक्ष) दान् दण्डानाहुयं (द-
दण्डानर्हं); व्यक. १२१ नाहुयं (नर्हं); विर. ३६१
व्यकवत्; विधि. १५५; दवि. ३०८ वैश्यादीन् प्राश (ब्राह्म-
णान् प्राश) पू; सेतु. २९७ प्राशयन् (प्रासयेत्).

(४) अप. २।२३३; व्यक. १२१; विर. ३६१ प्रति
(शालि); विधि. १५५ पू; दवि. ३०९ उत्त.; सेतु.
२९७ पू.

धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः

यथापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥

(१) धर्मजीवनो ब्राह्मणो, धर्मसमयात् च्युतः स्व-
कर्तव्यभ्रष्टः, दण्डेनैव तमप्योषेत्, दण्डेन विवासनादिना,
तमप्योषेत् दहेदित्यर्थः । मवि.

(२) याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागदानादिधर्म-
मुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः सोऽपि यो
धर्ममर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं
दण्डेनोपतापयेत् । * ममु.

(३) धर्मात् प्रच्युतो धार्मिकत्वख्यापनेन जीवश्चोर-
तुल्य इत्यभिप्रायः । नन्द.

उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अधमजातीयो दण्ड्यः

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

यो जात्या अधमो निकृष्टः क्षत्रियादिः । सत्यपि
प्रकृतत्वे राजन्यस्य सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेधः । एव-
मेवायं श्लोकः । उत्कृष्टो निरपेक्षो ब्राह्मण एव । कर्मभि-
रभ्ययनादिभिर्जीवति । दण्डोऽयं सर्वस्वग्रहणप्रवासनैः ।

+ मेधा.

तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदनाचपरपेषु

दण्डविधिः

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिस्ंकुर्याद्वाप्यस्तूतमसाहसम् × ॥

* मच. ममुवत् । + अन्यव्याख्यानानि यथाश्रुतानि ।

× विर. व्याख्यानं 'यस्तु पूर्वनिविष्टस्य' इति श्लोके
द्रष्टव्यम् । दवि. व्याख्यानं मवि., ममु. च अनूदितम् ।

(१) मस्मृ. १।२७३; व्यक. १६४; विर. ६२५
तमप्यो (समाप्तो); दवि. २६० तमप्यो (समाप्तो) द्वि वि-
(द्विधि); बाल. २।२७६; सेतु. ३२८ वनः (विनः)
तमप्यो (समाप्तो) माद्धि विच्युतम् (म्याद्धिच्युतम्); समु.
१५८ वनः (विनः) क्रमेण यमः.

(२) मस्मृ. १०।९६ [लोभाद (मोहाद) Noted by
Jha]; अप. २।२३३ प्रवा (विवा): २।३०३; व्यक.
१२१ पू.; विर. ३६३ कर्मभिः (जातिभिः); विचि. १५७;
दवि. ३०२; धीमि. २।३०४ जाला (जातो); सेतु.
२९७, ३०५.

(३) मस्मृ. १।२७९ ग. यद्वा (तद्वा) [तडागभेदकं

(१) तडागग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ननुदकहरणेऽप्ययं
दोष इति केचित् । तदयुक्तम् । महान् हि तडागभेदने
अपराधः । स्वलो नदीभेदने । तडागस्य हि वप्रभेदने-
नोदकहरणेऽप्ययमेव विधिः । मेधा.

(२) तडागभेदकं तडागजलस्य बहिर्निःसारकं
अप्सु मज्जयित्वा हन्यात् । शुद्धवधेन शिरश्छेदेन ।
यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिको वधः सोऽतिदुःखहेतुत्वादशुद्ध-
वधः । एतत् कामतः । अकामे त्वाह तच्चापीति ।
तत्तडागादि विगुणीकृतं सम्यक्कृत्योत्तमसाहसं दण्डं
दद्यात् । मवि.

(३) तटाकमहत्वाल्पत्वानुसारेणात्र दण्डविकल्पे
व्यवस्था कार्या । स्मृच. ३२६

(४) यः स्नानदानादिना जलोपकारकं भागं सेतु-
भेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा
हन्यात् । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्क्रुर्यात्तोत्तमसाहसं
दण्ड्यः । ममु.

(५) धनेककोटिजीवनाशकत्वाद्बार्हः । यदि वा
प्रतिस्ंकुर्यात्, विघादिना द्रव्येण दूषयेत्तदा संस्क्रुर्या-
दिति । * मच.

(६) शुद्धवधेन शस्त्रवधेन । नन्द.

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

* शेषं मविवत् ।

(तडाकभेदकान्) डाग (डाक) यद्वापि (तथापि) द्वाप्यस्तू
(द्वाप्यश्चो) Noted by Jha]; अपु. २२७।५४ पूर्वर्षे
(तडागदेवतागारभेदकान् घातेयन्पः) पू.; व्यक. १२१
यद्वा (तद्वा) द्वाप्यस्तू (द्वाचो); मवि. यद्वा (तच्चा);
स्मृच. ३२६ डाग (टाक) यद्वा (तच्चा) द्वाप्यस्तू (द्वाचो);
विर. ३६५ व्यकवत्; व्यनि. ५०९ डाग (टाक) द्वाप्यस्तू
(द्वाचो); दवि. ३१३ यद्वा (तच्चा) द्वाप्यस्तू (द्वाचो);
सवि. ४७४ डागभे (टाकछे) यद्वापि (स यदि) द्वाप्यस्तू
(द्वाचो); मच. यद्वापि (यदि वा); भाच. मविवत्.

(१) मस्मृ. १।२८०; मिता. २।२७३; अप. २।२७३
कोष्ठा (अग्न्या); व्यक. ११४ दकान् (दिनः); विर. ३२०
हर्तृश्च (हन्तृश्च) शेषं व्यकवत्; विचि. १३६ (=) रयन्
(रितः) शेषं व्यकवत्; व्यनि. ५०९ को (गो); दवि.
७४ हर्तृश्च (हन्तृश्च) उक्तः १३८, १४२ विरवत्; नृप्र.

(१) कोष्ठागारं राजगृहम् । मवि.

(२) राजसंन्धिधान्यादिषु धनागारायुधग्रहयोर्देव-
प्रतिमाग्रहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्व-
रथस्य चापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु संक्रमध्वज-
यष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मा-
देव देवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोऽङ्गित-
देवताप्रतिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः । ममु.

(३) अविचारयन् इत्यनेन सदस्यपि प्रश्नो न कार्यः । मच.

यैस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं वाप्यपां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

(१) हरेत् स्वसमीपतडागं प्रति नयेत् । आगमं
तडागे जलगमं रुन्ध्यात् । आगमं वाप्यपां भिन्द्यादिति
क्वचित्पाठः । स दाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् । + मवि.

(२) यः पुनः प्रजार्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्यो-
दकमेव गृह्णाति । कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः
प्रागुक्तः । तथोदकागमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति
स प्रथमसाहसं दण्ड्यः । ममु.

(३) अत्र च (द्वितीयश्लोकेन) तडागभेदकं
उत्तमसाहसाभिधानं पूर्वोक्ततडागापेक्षया उत्कर्षमादाये-
त्यविरोधः । तोयाधारविशेषादेव विकल्प इत्यन्ये ।

विर. ३६५

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

+ स्मृच. मविवद्भावः ।

२६३ कोष्ठा (अग्न्यः) ; वीमि. २।२७३ अपवत् ; सेतु.
२३७-८ व्यकवत् ; समु. १५८ को (गो) क्रमेण यमः .

(१) मस्मृ. १।२८१ भिन्द्या (भिन्धा) [(डाग (डाक)
Noted by Jha]; व्यक्र. १२१; मवि. भिन्द्यात्
(रुन्ध्यात्) ; स्मृच. ३२६ डाग (टाक) वाप्यपां भिन्द्यात्
(वाप्युपारुन्ध्यात्) ; विर. ३६५ वाप्य (चाप्य) ; व्यनि. ५१०
पूर्वनि (पूर्वं नि) डाग (टाक) बृहस्पतिः ; दवि. ३१३
विरवत् ; मच. मस्मृवत् ; सेतु. २५७ विरवत् .

(२) मस्मृ. १।२८१; अप. २।२८२ भङ्क्ता (भेत्ता)
बास (माप) ; व्यक्र. १२२ स्य च (स्याव) शेषं अपवत् ;
विर. ३६७ स्य च (स्यानु) भङ्क्ता (भेत्ता) ; विचि. १५९ भेत्ता
(छेत्ता) शेषं अपवत् ; व्यनि. ५११ भङ्क्ता (भेत्ता) ;
दवि. २९९ व्यकवत् ; वीमि. २।२८२ अपवत् ; बाल.

(१) दुर्गगतानां प्राकारादीनां विनाशने प्रवासनं
दण्डः । परिखा भूभागाः खाताः । मेधा.

(२) राजगृहपुरादिसंन्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदी-
यानामेव परिखाणां पूरयितारं तद्वतानां द्वाराणां भङ्गकं
शीघ्रमेव देशान्निर्वासेयते । ममु.

(३) परिखाः परितः सजलखाताः । ते चेत्स्थायस्यन्ति
पुनः करिष्यन्तीति कृत्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति । मच.

विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः

*द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्डविधिः

*संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥

(१) संक्रमः येन संक्रामन्ति मार्गेणावतरन्ति जलोप-
स्पर्शादिना निमित्तेन, शुभ्रं वामः ध्वजः चिह्नं राजामा-
त्यादीनां देवायतनेषु च । यष्टिः ईदृशं च । प्रतिमाना-
मिति व्याख्यातम् (?) । प्रतिकुर्यात्समदधीताप्रत्यापत्तिं
नयेत् । मेधा.

(२) ध्वजो देवकुलादिध्वजः । यष्टिः ग्रामादिपताका-
यष्टिः । प्रतिमानां मनुष्यप्रतिकृतीनाम् । देवप्रतिमासु तु
वधस्तदायतनभेद एव वधोक्तः । मवि.

(३) संक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः,
ध्वजः चिह्नं राजद्वारादौ, यष्टिः पुष्करिण्यादौ, प्रति-
माश्च धुद्रा मृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्
दद्यात्तच्च विनाशितं सर्वं पुनर्नवं कुर्यात् । × ममु.

* णौ श्लोकौ दण्डपारुष्ये मनुना आम्नातौ । अनयो-
र्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

× विर., मच. ममुवत् ।

२।२२९; सेतु. २५७ अपवत् ; समु. १५८ रस्य (राणां)
भङ्क्ता (भेत्ता) क्रमेण यमः

(१) मस्मृ. १।२८५; अप. २।२३३; व्यक्र. १२१
पञ्च दद्याच्छ (दद्यात्पञ्चश) उक्तः ; विर. ३६३ च (त्त)
शेषं व्यकवत् ; विचि. १५७ व्यकवत् ; व्यनि. ५१० तत्सर्वं
(तत्पूर्वं) ; सेतु. २५६ विरवत् ; समु. १५८ च तत्सर्वं
(तथापूर्वं) क्रमेण यमः .

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥

(१) यानि स्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थं दूषयति, तथा धान्यविक्रयी क्षेत्रे निर्दोषं धान्यमुत्तमं तृणबुसैर्योजयति, कुङ्कुमादेश्च तेन अकुङ्कुमादिना द्रव्यान्तरैकीकरणं, मणयो मुक्तास्तेषां भेदने द्विधाकरणम् । अत्र वेधतिभेदने विद्यते अनेकार्थत्वाद्भादूनाम् । वेधतेः रूपमेतत् । मणयो हीनमध्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति । तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या । मध्यमेपु मध्यम उत्तमेपूत्तमः ।

मेधा.

(२) अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे, मणीनां च माणिक्यादीनामभेद्यानां विदारणे, वेध्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या ।

*ममु.

राजमार्गदूषणे दण्डविधिः

सैमुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

अनार्तः सन् यो राजपटेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापण-
द्वयं दण्डं दद्यात्स चाभेद्यं शीघ्रमेवापसारयेत् । ममु.

आपद्रतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः + ॥

अभिचारमूलक्रियाकृत्यासु दण्डविधिः

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥

* विर., मन्. ममुवत् ।

× मेधा. व्याख्यानां सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यम् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च सीमाविवादप्रकरणे
(पृ. ९३९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ९।२८६ [मपवे (मपि वे) Noted by Jha]; अप. २।२३३ च (तु); व्यक. १२१ मपवेधे च (मवबाधेषु); विर. ३६२-३ अपवत्; विधि. १५६ अपवत्; व्यनि. ५११ मप (मध्य); दवि. ३९०; सेतु. ३०५ मपवे (मुपरो) च (तु); स्मृ. १५८ सः (सम्) क्रमेण यमः.

(२) अमु. २२७।५५ उत्तरार्धे (स हि कार्षापणं दण्ड्यस्तम-
मेध्यं च शोधयेत्). अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः सीमाविवादप्रकरणे
(पृ. ९३९) द्रष्टव्यः ।

(३) मस्मृ. ९।२९० क., ख., घ., सैः (सैः) [सैः

(१) अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणमभि-
चारः । तत्र प्रवृत्तानाममृतेऽभिचारणीये दण्डोऽयम् ।
अनभिवारणीयाभिचारेषु नैतावता मुच्यते । तत्र मनुष्य-
मारणदण्डश्च विज्ञेयः । सर्वग्रहणं लौकिकवैदिकयोरवि-
शेषेण दण्डार्थम् । वैदिकाः श्येनादयः । लौकिकाः पाद-
पांशुग्रहणसूचीभेदनादयः । मूलकर्म वशीकरणादि । आता
पितृभार्यादयस्ततोऽन्येऽनाताः । कृत्या अभिचार-
प्रकारा एव मन्त्रादिशक्तय उच्चाटनसुहृद्बन्धुकुलद्वेष-
विचिन्तीकरणादिहेतवो भूतविद्यादिषु प्रसिद्धाः । *मेधा.

(२) अनाते असंबन्धिनि विषये । मूलकर्मणि
सनादिप्रयोगरूपवशीकरणकर्मणि । भर्त्रादौ तु संबन्धिनि
वशीकरणे कृते न दोषः । अनासैरिति पाठेऽसंबन्धिभि-
रित्यर्थः । कृत्यासु रोगायुत्पत्त्यर्थं मातृग्रहाद्युत्थापने ।
+ मवि.

(३) एवं मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्त्वैर्बर्माह्य
धनग्रहणायर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासूचाटनापाटवादि-
हेतुषु क्रियमाणसु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्ड एव
कर्तव्यः । × ममु.

राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः

सैज्जो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।

भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥

(१) परस्वमादातुं शीलं येषां ते परस्वादायिनः,
शठाः असम्भ्यक्कारिणः प्रायेणाधिकृताः सन्तो भवन्ति ।
प्राक्शुचयोऽपि रक्षन्ति वित्तानि । अतः प्राक्शुचित्वा-
नुमोनेन नोपेक्षणीयाः । यत्नतः प्रतिजागरितव्याः ।
तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः । न केवलं राजार्थनाशः अन-
वेक्षया, यावत्प्रजा अपि निर्धनीकुर्वन्ति । मेधा.

* विर. मेधावत् । + दवि. मविवत् ममुवत् ।

× अत्रोद्धृतोऽनुद्धृतभागश्च मेधावत् ।

(सौ) Noted by Jha]; अप. २।२३३ चानाप्तैः
(विद्वेधे); व्यक. १२१; मवि. सैः (सैः); विर. ३६२;
विधि. १५६ मविवत्; व्यनि. ५११ मविवत्; दवि. ३०९;
सेतु. ३०५; स्मृ. १५८ क्रमेण यमः .

(१) मस्मृ. ७।१२३; व्यक. १२२ राज्ञो हि (राष्ट्रेषु);
विर. ३६७ व्यकवत्; दवि. १२० व्यकवत्.

१ दण्डः स वि. २ पौत्रभा. ३ लादिदे. ४ माने नो.

(२) रक्षाधिकृता रक्षार्थमधिकृताः ग्रामाध्यक्षा-
दयो भूत्याः । मच.

‘ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृहीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥

(१) ये रक्षाधिकृताः कार्यिकेभ्यो व्यवहर्तृभ्यो
व्यापारवद्भ्यो धनलाभोद्देशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां
सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् । ÷ मेधा.

(२) कार्यार्थिभ्यो वादिप्रभृतिभ्य उत्कोचरूपेणार्थ-
मेव गृह्णीयुर्न राजकार्यं कुर्युः । * मवि.

‘ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्याणाम् ।

धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नुपः ॥

(१) ये कार्याणामर्थिप्रत्यर्थिनां कार्येषु व्यवहार-
दर्शनादिषु नियुक्ता अधिकृता राजस्थानीयप्रभृतयस्ते
धनोष्मणा पच्यमाना अन्यतरस्माद्धनं गृहीत्वा कार्याणि
नाशयेयुस्तान्निःस्वान्कारयेत् सर्वस्वहरणं तेषां कार्यम् ।
सैन्यानामभ्यासेन वर्तमानानां सत्यपि वक्ष्यमाणे दण्डा-
न्तरविधावेष्ट एव दण्डो न्याय्यः । येऽप्यन्ये सेनापति-
प्रभृतयः कस्यचित्साहाय्यके नियुज्यन्ते ततश्चार्थं गृहीत्वा
नाशयन्ति, तेऽप्येवमेव दण्ड्याः । अन्ये तु ‘येऽनि-

÷ मच. मेधावत् मविवच । * ममु., विर. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ७।१२४; व्यक. १२२ यिके (यिं) मेव
(मेवं हि) क्रमेण कात्यायनः; विर. ३६७ व्यकवत्; विचि.
१६० (=) व्यकवत्; दवि. १२० व्यकवत्; सेतु. ३०६
(=) व्यकवत्.

(२) मस्मृ. ९।२३१ [नृपः (द्वधः) Noted by
Jha]; मेधा. ‘येऽनियुक्ता’ इति पाठः; व्यक. १२२
क्रमेण कात्यायनः; विर. ३६७ ये नि (विनि) कार्या (कर्मा)
नास्तान्निःस्वा (नान्निःस्वांस्ता); विचि. १६० (=) ये
नि (विनि) नास्तान्निःस्वा (नान्निःस्वांस्ता); दवि. १०६
नास्तान्निःस्वा (ना निःस्वांस्ता); सेतु. ३०६ ये नि (विनि)
स्तु (श्च) स्तान्निःस्वा (निमांस्वा) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; समु.
१६५ नास्ता (नान् ता).

१ हल्लेशोदे. २ दशितादि. ३ सत्याना.

युक्ता’ इत्यकारप्रत्यये पठन्ति । ये राजवाह्याद्व्याहृता-
तिशयाद्वाऽन्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति कार्यनाशनार्थं द्विती-
यस्य, तेषामयं दण्डः । धनोष्मणेत्यविवक्षितम् । अनि-
युक्ता इत्येतदेव प्रधानम् । +मेधा.

(२) ये नियुक्ताः प्राड्विवाकाद्याः हन्युरुत्कोच-
ग्रहणेन जितमप्यजितं कुर्वन्तः । धनोष्मणा पाकः, किं
नो भवति राजा चेज्जानीयादण्डमात्रं ग्रहीष्यतीत्यतिधन-
तया निर्भयता । निःस्वान् अपहृतसर्वस्वान् । × मवि.

(३) [धनोष्मणा पच्यमानाः] उत्कोचधनतेजसा
विकारं भजन्तः । ममु.

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणघातश्च हन्याद्द्विदसेविनस्तथा ॥

(१) कूटशासनस्य कर्तारो, यन्नेव राजादिष्टं तद्राज-
कृतमिति वदन्ति । शासनं राजादेशः । एतस्य गृहे न
भोक्तव्यमस्य चायं प्रसाद आशातः, इयं वा स्थिती
राजा कृतेति पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमिति शासनं,
राजादेशसंबन्धिशासनं तत्कृतं कुर्वन्ति पालयन्ति । प्रकृ-
तीनां क्रुद्धलुब्धानां दूषका भेदकाः । स्त्रीबालयोर्ब्राह्मणस्यापि
हन्तारः । द्विदसेविनो राजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नं गतागति-
कान् । मेधा.

(२) द्विदसेविनः शत्रुसेवकान् । द्वितीयपादस्तु
‘स्वाम्यमात्यदुर्गोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः तद्दूष-
कांश्च हन्यादिति’ विष्णुवचनादेव व्याख्यातः ।

स्मृच. ३२४

(३) कूटराजाशालेखकान्, अमात्यानां च भेद-
कान्, स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः, शत्रुसेविनश्च राजा
हन्यात् । ममु.

+ ममु. मेधावत् । × मच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ९।२३२; अप. २।२९४; व्यक. १२२;
स्मृच. ३२४; विर. ३७०; विचि. १६२ स्त्रीबाल (बाल-
स्त्री); व्यनि. ५०४, ५०८; दवि. २६६, ३१७; सवि.
४७५ दद्विदसेविनस्त (त्संवननास्त); सेतु. ३०७; समु.
१५७.

१ बहोल्याद.

याज्ञवल्क्यः

साहसनिरुक्तिस्तद्वण्डश्च

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥

(१) स्तेयमपि प्रसह्य कृतं साहसमेव यस्माद्, अतो नात्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि— 'सामान्यप्रसभद्रव्यहरणात् साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥' सामान्यं द्रव्यं द्वयोर्दण्डन्यतरेण प्रसभं प्रसह्यान्तरं परिभूयापन्हियते, तत् स्तेयमपि प्रसह्य हरणात् साहसमिति स्मृतं महर्षिभिर्न्यस्मात्, तस्मान्न तत्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि अपहृतद्रव्यमूल्याद् द्विगुणः साहसिकदण्ड इत्यभिप्रायः । प्रसह्यापहृत्य निह्वे कृते मूल्याच्चतुर्गुणः । सामान्यद्रव्यहरणं चोदाहरणार्थम् । अन्यदपि यत् प्रसह्य स्तेयमन्यद्वा क्रियते, तत् सर्वं साहसमेव । तथा च नारदः— 'सहसा क्रियते' इति । विश्व. २।२३६

(२) संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह— सामान्येति । सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः । प्रसभहरणात् प्रसह्य हरणात् । बलावष्टम्भेन हरेणादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । राजदण्डं जनक्रोशं चोल्लङ्घ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणहरणपरदारप्रघर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति ।

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह— तन्मूल्यादिति । तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः

(१) यास्मृ. २।२३०; विश्व. २।२३६ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य); मिता.; अप. गात् (णं); व्यक. १२० तु (च) शेषं विश्ववत्; स्मृच. ६ अपवत्, पू. : ३१६ अपवत्, पू. : ३१७ उक्त.; विर. ३५१ द्रव्यप्रसभ (प्रभवद्रव्य) तु (च); पमा. ४५१ उक्त.; रत्न. १२८ अपवत्; विचि. १५१ द्रव्यप्रसभ (प्रभवद्रव्य) तु (च); स्मृचि. २६ पू.; दवि. २९४ उक्त.; सवि. ४५२ पू.; वीमि.; व्यप्र. ३९३ अपवत्; व्यड. १२९ पू. : १३१ उक्त.; विता. ७४८; सेतु. २५८-९ विचिवत्; समु. १४८ गात् (णं) ल्या (ला).

साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निहृते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते । × मिता.

(३) सामान्यस्यानेकेषां भ्रात्रादीनां मध्यमकस्य धनस्य प्रसभं स्वाभिसमक्षं तानवगणय्य हठादपहरणं साहसम् । एतच्च न साहसस्य लक्षणं किन्तूपलक्षणम् । तल्लक्षणं त्वाह नारदः— 'साहसादि'ति + अप.

(४) सामान्यद्रव्यं बहुजनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्षमाणं द्रव्यं, एतच्छलेन हतुं न शक्यते, रक्षणे प्रमादासंभवात् । तेनास्य प्रायेण बलादपहरणम् । तदेतदभिसंधायोक्तं— 'सामान्यद्रव्यप्रसभहरणमिति । साहसं स्मृतं साहसलक्षणं स्तेयं स्मृतमित्यर्थः । *स्मृच. ३१६

साहसकारयितृदण्डः

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

(१) अन्येनापि प्रयोक्तृतया— 'यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यस्त्वेवमुक्त्वाहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥' पूर्वोक्ताद् द्विगुणं दण्डं कारयिता दाप्यः । यस्त्वेवमुक्त्वा कारयेत् 'क्रियतामिदं यद्यत्र कश्चिद् विरोधो भविष्यति, ततोऽहमेव निर्वहणं करिष्यामी'ति, स चोक्तद्विगुणदण्डाच्चतुर्गुणं दण्डय इत्यवसेयम् । विश्व. २।२३७

(२) साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह— यः साहसमिति । यस्तु साहसं कुर्वित्येवमुक्त्वा कारयत्यसौ साह-

× शेषं मिता. व्याख्यानं 'सहसा क्रियते' इत्यादिषु नारदश्लोकेषु द्रष्टव्यम् । विर., दवि., विता. मितावत् । वीमि. मितावत् अपवच्च ।

+ शेषं मितावत् ।

* शेषं मितावत् । व्यप्र. स्मृचवत् ।

(१) यास्मृ. २।२३१; अपु. २५८।२६ श्वै (स्त्वे); विश्व. २।२३७ अपुवत्; मिता.; अप.; व्यक. १२३; स्मृच. ३१२; विर. ३७५; पमा. ४५१; रत्न. १२८; विचि. १६६; दवि. ७५ यश्चै (तथै); सवि. ४६५; वीमि.; व्यप्र. ३९३ ऽहं दाता (हन्तारं); व्यड. १३१ क्त्वा (क्तो); व्यम. १०५; विता. ७४८; सेतु. ३०९; समु. १४७.

सिकादृण्डाद्विगुणं दण्डं दाप्यः। यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चर्तुगुणं दण्डं दाप्योऽनुवन्धातिशयात् । ×मिता.

(३) तव दण्डसंभवे अहं तद्वनं दास्यामीत्येवमुक्त्वा यः साहसं कारयेत्, स साहसकर्तुश्चर्तुगुणं दण्डं दाप्यः। वीमि. पूज्यातिक्रम - भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान - मुद्रासहितगृहभङ्ग - सामन्तादिपीडाकरणापराधेषु दण्डविधिः

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

(१) साहसिकत्वादेव च — अर्घ्याक्रोशेत्यादि । सप्तार्थो श्लोकैः । विश्व. २।२३८

(२) साहसिकविशेषं प्रत्याह— अर्घ्याक्षेपेत्यादि । अर्घ्य-स्यार्घार्हस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति, यश्च भ्रातृभार्यां ताडयति, तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्या-प्रदाता, यश्च मुद्रितं गृहमुद्धाटयति, तथा स्वगृहक्षेत्रादि-संसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदिग्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता, ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डनीयाः । + मिता.

(३) संदिष्टस्य प्रेषितस्य । * विर. ३५६

(४) संदिष्टस्य परंप्रेषितस्य हिरण्यादेः प्रतिधातुं गृही-

× अप., व्यक्त., स्मृत्., विर., दवि. मितावत् ।

+ अप. मितावत् । * शेषं मितावत् । दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२३२; अपु. २५८।२७ अर्घ्या (आर्या) दः (कः) दकृत् (दकः); विश्व. २।२३८; मिता. (क) क्रोशा (क्षेपा) दः (कः); अप. दः (कः); व्यक्त. १२० दकृत् (दकः); विर. ३५५ दः (कः) शेषं व्यक्तवत्; पमा. ४५१; विचि. १५३ विरवत्; दवि. २५५ पू. : ३०० व्यक्तवत्; वीमि.; व्यप्र. ३९३ प्रहारदः (पहारकः); व्यउ. १३१ अपवत्; विता. ७४८ क्रोशा (क्षेपा); सेतु. ३०२ विरवत्; समु. १५६ अर्घ्या (आर्या) दः (कः).

(२) यास्मृ. २।२३३; अपु. २५८।२८; विश्व. २।२३९; मिता.; अप.; व्यक्त. १२०; विर. ३५५; पमा. ४५१; विचि. १५३ मपकारस्य (माकारस्याप) निश्च (निर्ण); दवि. ३००; वीमि.; व्यप्र. ३९३-४; व्यउ. १३१; विता. ७४८; सेतु. ३०२; समु. १५६.

तस्याऽप्रदाता । आदिप्रदातु श्रेण्यादयः तेषामन्यतमस्या-पकारकर्ता । एषा पूर्वोक्तानां पञ्चाशत्पणमितो दण्ड इति धर्मशास्त्रे विनिश्चयः । चकाराद्वाचिकस्याऽप्रवक्तुः समु-च्चयः । वीमि.

विधवागमन—परभयानिवारण—वृथाक्रोश—चाण्डालकृतस्पर्शस्पर्श-शूद्रप्रव्रजितादिभोजन—अयुक्तशपथ—अयोग्यकर्मकरण—पशुपुंसवो-पथात—साधारणापलाप—दासीगर्भपात—पितृपुत्राद्यन्योन्यागेषु दण्डविधिः

स्वच्छन्दं विधवागामी विकृष्टे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥

(१) यास्मृ. २।२३४; अपु. २५८।२९ न्द (न्द) हे ना (हेना) रणे (रेण [रणं ?]) चण्डा (चाण्डा); विश्व. २।२४० न्द (न्द) हे ना (हेडन); मिता. शन् (शेत); अप. विश्ववत्; व्यक्त. १२० न्द (न्द) धावकः (घातकः) चण्डा (चाण्डा); विर. ३५५ न्द (न्द) हे ना (हेडन) धाव (धाय) चण्डा (चाण्डा); पमा. ४५१; विचि. १५३ पूर्वार्धं विरवत्; स्मृचि. २६ न्द (न्द); दवि. ३०० न्द (न्द) हे ना (हेडन); सवि. ४६६ न्द (न्द) णे च (णेन) मान् (मां); वीमि.; व्यप्र. ३९४ हे ना (हेना) णे च (णेन); व्यउ. १३१ न्द (न्द) मान् (मां); विता. ७४८-९ न्द (न्द) कृष्टे (कृष्टेऽ); सेतु. ३०२ पूर्वार्धं विर-वत्; समु. १५७ व्यक्तवत्.

(२) यास्मृ. २।२३५; अपु. २५८।३०; विश्व. २।२४१; मिता. (क) द्र (द्रः); अप.; व्यक्त. १२० ग्यो (ग्योऽ); विर. ३५६ व्यक्तवत्; पमा. ४५१; विचि. १५३ क्तं (क्त); स्मृचि. २६; दवि. ३०० ग्यो यो (ग्यायो); सवि. ४६६; वीमि.; व्यप्र. ३९४; व्यउ. १३१; विता. ७४९; सेतु. ३०२-३ पित्र्ये (पैत्रे) ग्यो (ग्ये); समु. १५७.

(३) यास्मृ. २।२३६; अपु. २५८।३१ क्षुद्र (शूद्र); विश्व. २।२४२ तक्रृत् (तकः); मिता.; अप.; व्यक्त. १२०; विर. ३५६ वृष (वृक्ष) शक्रत् (शकः); पमा. ४५१-२; विचि. १५३ विरवत्; स्मृचि. २६; दवि. ३०० तक्रृत् (तकः) पी + (च) शेषं विरवत्; सवि. ४६६ अपवत्; वीमि.; व्यप्र. ३९४; व्यउ. १३१ वृष (वृक्ष); विता. ७४९; सेतु. ३०३ विरवत्; समु. १५७.

पितापुत्रस्वस्त्रभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

(१) एतदपि श्लोकचतुष्टयं स्पष्टार्थमेव ।

विश्व. २।२४०-४३

(२) नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति ।
चौरादिभयाकुलैर्विक्रुष्टे च यः शक्तोऽपि नाभिधावति ।
यश्च वृथाक्रोशं करोति । यश्च चण्डालो ब्राह्मणादीन्
स्पृशति । यश्च शूद्रप्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् दैवे
पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं 'मातरं गमि-
ष्यामी'त्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य एव
शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्दः क्षुद्र-
पशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः ।
वृक्षक्षुद्रपशूनामिति पाठे हिंवाद्यौषधप्रयोगेन वृक्षादेः
फलप्रसूनानां पातयिता । साधारणमपलपति साधारण-
द्रव्यस्य च वञ्चकः । दासीगर्भस्य च पातयिता । ये च
पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे
प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति । *मिता.

(३) स्वच्छन्देन स्वेच्छया न शास्त्रवशाद्विधवागामी,
चौरादिभिरभिभूयमानेन जनेन विक्रुष्टेन 'धावत धावते'-
त्यातस्त्वेन कृते विक्रोष्टारं प्रत्यनभिधावकः, अकारणे चौरा-
द्युपद्रवविरेहेऽपि विक्रोष्टा, उत्तमान् द्विजातीन् बुद्धिपूर्वं
चण्डालः स्पृशन्, शूद्राणां प्रव्रजितानां देवान्पितृन् वो-
द्दिश्य भोजयिता, अयुक्तमनर्हं कोशपानादिकं ब्राह्मणोऽपि
कुर्वन्, अयोग्योऽनुपनीतोऽकृतप्रायश्चित्तो वा यद्योग्यस्यो-
पनीतादेः कर्म कुर्वन्, वृषस्योक्षणः क्षुद्रपशूनामजावि-
कादीनां च पुंस्त्वप्रतिघातं वृषणमर्दनेन करोति, साधा-
रणं स्वस्यान्यस्य च यद्द्रव्यं तस्यापलापी, दास्या गर्भस्य

* विर., दवि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२३७; अपु. २।५८।३२; विश्व. २।२४३;
मिता. (क) पिता (पितृ); अप.; व्यक. १२० शत
(शतं); विर. ३५६; पमा. ४५२ पिता (पितृ) शिष्यकाः
(ऋत्विजाम्); विचि. १५३ स्वस् (सुहृद्) न्योन्य (नां च);
स्मृचि. २६; दवि. ३००; सवि. ४६६; बीमि.; व्यप्र.
३९४ पिता (पितृ); व्यउ. १३१; विता. ७४९ पाम
(तान); सेतु. ३०३ पिता (पितृ) शेषं विचित्रवत्; समु.
१५७ पमावत्.

नाशकः, पित्रादीनामपतितानामन्योन्यत्यागी च, शत-
संख्याकपणदण्डभाक् । अप.

(४) आद्येन चकारेण कारणेऽपि विक्रोष्टाकर्तुः,
द्वितीयेन पतितस्य, तृतीयेन पाखण्डिनां, चतुर्थेन
मनुष्ययज्ञस्य, पञ्चमेन वृषस्य, षष्ठेन मातापुत्रयोरन्योन्यं
त्यागिनः समुच्चयः — पितापुत्राद्योरेकतरेणैव अस्य
त्यागे तु शङ्खः — 'यस्यजेत्कामादपतितान् स हि शतं
दण्डं प्राप्नुयात्' । इदं तु अविदुषा त्यागे कृते । विदुषा
कृते त्यागे त्वाह मनुः — 'न माता न पिता न स्त्री
न पुत्रस्यागमर्हति । त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः
शतानि पट् ॥' + बीमि.

तरिकेण स्थलजशुल्कग्रहणे प्रातिवेदयब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः

तैरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।

ब्राह्मणप्रातिवेद्यानामेतदेवानिमन्त्रणे * ॥

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥

(१) एवमादेयव्यवहारविषये तावद् दण्डव्यवस्थोक्ता ।
भ्रात्रादिभिरात्मना त्वनादेयव्यवहारे — 'पितापुत्रविरोधादौ
साक्षिणां द्विशतो दमः । सान्तरश्च तयोर्यः स्यात् तस्या-
प्यष्टशतो दमः ॥' सर्वत्र पितापुत्रादिविरोधेऽनादेयव्यव-

+ शेषं मितावत् ।

* व्याख्यासंग्रहः संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८)
द्रष्टव्यः ।

(१) यास्मृ. २।२६३; व्यक. १२० उत्तरार्धे (ब्राह्मणः
प्रातिवेदयांश्च तद्वदेवानिमन्त्रयन्); विर. ३५९ (=) श्याना...णे
(श्यास्तु तद्वदेवानिमन्त्रयन्); सवि. ४९५ तरिकः (तरति)
नारदः; सेतु. ३०४ (=) पू. अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः
संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८) द्रष्टव्यः ।

(२) यास्मृ. २।२३९; विश्व. २।२४५ धे तु (धादौ)
त्रिपणो (द्विशतो) अन्तरे च (सान्तरश्च) गुणो (शतो); मिता.;
अप. च (तु); व्यक. १२०-२१ च (तु) गुणो (शतो);
विर. ३६० णां (णः) गुणो (शतो); पमा. ४५७ णां (णः)
रे च (रेण) क्रमेण नारदः; दवि. २६९ विरवत्; नृप्र. २७०
पमावत्, स्मरणम्; बीमि. रोधे (वादे) च (तु) गुणो
(पणो); विता. ७६७-८; राकौ. ४९२ (=); सेतु.
२९६ च (तु) अयं विरवत्; समु. १५७ रोधे तु (वादेपु)
रे च (रेव) स्याप्य (स्य चा).

हारे साक्षिणो द्रष्टारो वा ये स्युः, साक्षिवचनस्य लक्षणा-
र्थत्वात्, तेषां द्विशतो दमः । यस्तु पितापुत्रादीनां
सान्तरः विशेषकरः स्यात्, तस्याप्यष्टशतम् । यद्वा
तयोरेव पितापुत्रयोः सान्तरः स्यात् व्याजव्यवहर्तैत्यर्थः ।
द्वयमप्येतदविरोधाद् युक्तम् । विश्व. २।२४५

(२) पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न
पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च
तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ, चकारात्त-
योः कलहं वर्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशति-
पणान् दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ।

× मिता.

(३) अष्टशतो दमः, अष्ट शतानि यस्मिन् दमे
सोऽष्टशतो दमः । अत्र चोत्कृष्टगुणेन पित्रादिना विरोधे
विण्णक्तो दमः, न्यनगुणेन तु विरोधे याज्ञवल्कीय
इति शेषम् । * विर. ३६०

(४) यस्तु तयोर्विवादेऽन्तरे मध्ये प्रवेश्य कलहवर्धकः
स्यात्तस्य, अपिशब्दात्तत्र विवादे प्रतिभुवोऽष्टपणमितो
दमः कार्यः । वीमि.

अभक्ष्यापेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्थिकम् ॥

× अप. मितावत् । * दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२९६; अपु. २५८।७५ अभ.....दूष्य
(अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं) पू.; विश्व. २।२९९ पूर्वार्धे (अभक्ष्यै-
र्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम्) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं
मध्यमं); मिता. (क) दूष्य (दूष्यो); अप. २।२९५ पूर्वार्धे
(द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दण्ड्य उत्तमसाहसम्) मध्यमं क्षत्रियं
(क्षत्रियं मध्यमं); ब्यक. १२९ अभ...दूष्य (द्विजं प्रदूष्या-
भक्ष्येण) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमं); विर. ३६१ व्यक-
वत्; विचि. १५५ अभ...दूष्य (द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण) सम्
(सः) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमो) धमं (धमः) मर्धि
(मर्ध); दवि. ३०८ पूर्वार्धे विचिवत्, मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं
मध्यमं); सवि. ४९२; वीमि. ण्ड उ (ण्डमु) शेषं अपुवत्;
व्यउ. १६५-६ मर्धि (मर्ध); व्यम. १०९ दूष्य (दूषयन्)
दण्ड (दण्ड्य) मर्धि (मर्ध); विता. ७६२ दूष्य (दूष्येत)
सम् (सः); राकौ. ४९४ दण्ड (दण्ड्य) मर्धि (मर्ध);
सेतु. २९६ पूर्वार्धे विचिवत्, मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमो)
धमं (धमः); समु. १५७.

(१) यो राजप्रसादाद्यवष्टम्भात् प्रसह्य साहसिकत्वेन
—‘अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं
मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्थिकम् ॥’ उपपत्तनीयामभक्ष्यै-
र्लशुनादिभिरयं दण्डोऽवसेयः । स्पष्टमन्यत् ।

+ विश्व. २।२९९

(२) प्रसंगात् नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि
दण्डमाह— अभक्ष्येणेति । मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण
भक्ष्यानर्हेण ब्राह्मणं दूष्यान्नपानादिमिश्रेण स्वरूपेण
वा दूषयित्वा खादयित्वा उत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति ।
क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा
प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहस्यार्थं दण्ड्यो
भवतीति संबन्धः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्या-
दण्डतारतम्यमूहनीयम् ।

× मिता.

जारप्रच्छादन—शववस्तुविक्रय—गुरुताडन—राजयानाधारोहण—
दिनेत्रभेदन—राजद्विउपजीवन—शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधिषु
दण्डविधिः

जारं चौरैर्यभिवादन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥

(१) लोभादिना प्रच्छन्नं यदि तु—‘चोरं चोरेत्यतिवदन्
दाप्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्ट-
गुणीकृतम् ॥’ चोरमतिकम्याचोरमेवान्यं चोरेति वदतः
पञ्चशतो दमः । द्रव्यमुपजीव्य मुञ्चतस्तदेवोपभुक्तं द्रव्य-
मष्टगुणं दण्डं चेत्युक्तम् । ऋज्वन्यत् । विश्व. २।३०४

(२) स्ववंशकलङ्कभयाजारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छे-
त्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्च शतानि यस्मिन्
दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताद्धन-
मुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ याव-
द्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः । *मिता.

+ अप. विश्ववत् । × वीमि. मितावत् ।

* अप., विर., वीमि. मितावत् । दवि. मितावत्
विचिवच्च ।

(१) यास्मृ. २।३०१; अपु. २५८।७७ जारं चौरैर्यभि
(अचौर्यं चौर्येऽभि) पू.; विश्व. २।३०४ जारं चौरैर्यभि
(चोरं चोरेत्यति); मिता.; अप. २।३००; ब्यक. १२१
कतिचिदेवाक्षराणि समुपलभ्यन्ते; विर. ३६२; विचि. १५६;
दवि. ३१०; सवि. ४९३; वीमि.; व्यम. १०९ णीकृ-
(णं स्मृ); विता. ७६४; सेतु. ३०५; समु. १५७.

(३) उत्कोचामादाय तु तं त्यजन् पणानां पञ्चशती
अष्टगुणा दण्ड इत्यर्थः । उत्कोचामष्टगुणमित्यन्ये ।

विचि. १५६

मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसाहसः ॥

(१) साहसिकतयैव तु—मृताङ्गलग्नविक्रेतुरित्यादि ।

विश्व. २।३०६

(२) मृतशरीरसंबन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः, गुरोः
पित्राचार्यादेस्ताडयितुः, तथा राजानुमतिं विना तथानं
गजाश्वादि, आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो
दण्डः ।

× मिता.

(३) तथाशब्देन रज्जुवेणुदण्डातिरिक्तेन पृष्ठभिन्नदेशे
चा भार्यापुत्रादिताडयितुस्संग्रहः ।

वीमि.

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥

(१) द्विनेत्रग्रहणं कृत्स्नेन्द्रियलक्षणाथम् । एतच्च पशु-

× अप. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३०३; अपु. २२७।६४ उत्त. :
२५८।७८-९ ण्ड उत्तम (ण्डो मध्यम); विश्व. २।३०६
याना (शय्या) शेषं अपुवत् ; मिता.; अप. २।३०२ अपुवत् ;
व्यक. १२१ अपुवत् ; स्मृच. ३३२ दुर्दण्ड उत्तम (हे दण्डो
मध्यम) उत्त. ; विर. ३६२ अपुवत् ; पमा. ५८० उत्त. ;
विचि. १५६ अपुवत् ; दवि. १०० (मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्दण्डो
मध्यमसाहसः) एतावदेव : २६४ अपुवत्, उत्त. ; सवि.
४९३ सः (सम्) क्रमेण नारदः ; वीमि. ; व्यप्र. ५७०
सः (सम्) शेषं स्मृचवत्, उत्त. ; व्यउ. १६५ (=) सः
(सम्) ; व्यम. ११० नासना (नसमा) सः (सम्) ;
विता. ८२९ ; राकौ. ४९५ ; सेतु. ३०५ अपुवत् ; समु.
१६५.

(२) यास्मृ. २।३०४; अपु. २५८।८०; विश्व. २।३०७;
मिता.; अप. २।३०३ च (तु) ; व्यक. १०५ द्विष्टा
(दुष्टा) ; विर. २६६ अपवत् : ३६३ अपवत्, उत्त. ; पमा.
५८१ त्वेन च (चिह्नेन) ; विचि. ११६ : १५७ अपवत्,
उत्त. ; दवि. २५७ (द्विनेत्रभेदिनश्चैव शूद्रस्याष्टशतो दमः)
एतावदेव : ३१८ (च०) : ३२३ उत्त. ; वीमि. ; व्यउ.
१६५ (=) ; व्यम. ११० ; विता. ८२९ ; राकौ. ४९५
राज (राज्ञो) ; सेतु. २१९ अपवत् : २९७ अपवत्, उत्त. ;
समु. १६५ शतो (शतं).

विषयं द्रष्टव्यम् । राजा द्विष्टो यस्य स राजद्विष्टः ।
स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।३०७

(२) यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिन्नति ।
यश्च ज्योतिःशास्त्रवित् गुर्वाद्विहितेच्छुव्यतिरिक्तो राज्ञो
द्विष्टमनिष्टं, संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यतीत्येव-
मादिरूपमादेशं करोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं
यज्ञोपवीतादीनि ब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषां अष्टशतो
दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन् दमे स
तथोक्तः । श्राद्धभोजनार्थं पुनः ' शूद्रस्य विप्रवेश-
धारिणस्तप्तशालकया यज्ञोपवीतवद्रूप्यालिखेत् ' इति
स्मृत्यन्तराक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं तु यज्ञोपवीतादिब्राह्मण-
लिङ्गधारिणो वध एव । ' द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्
घातयेत् ' इति स्मरणात् ।

मिता.

(३) यश्च राजद्विष्टस्य आज्ञाकारी । विप्रत्वेन जीवता
शूद्रेण यदि द्विजातिभिः सह ब्राह्मो यौनो वा संबन्ध
आचरितस्तदाऽसौ वध्य एव ।

+ अप.

(४) तथाशब्देन संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यती-
ति राजद्विष्टमाशंसतः संग्रहः ।

× वीमि.

शस्त्राघात—गर्भपात—स्त्रीपुंवध—दुष्टस्त्रीकृतपुंवधआदिदोषेषु दण्डविधिः

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥

(१) स्त्रीष्वदुष्टासु चोरयितुं—'शस्त्रावपाते गर्भस्य
पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाधमो वापि पुरुषः
स्त्रीप्रमापणे ॥' ब्राह्मणस्त्रीशस्त्रावपातने गर्भस्य चाविशे-
षेण व्यापत्तावुत्तमो दण्डः कार्यः, वध इत्यर्थः ।
उत्तमो वा ब्राह्मणः, अधमो वा शूद्रादिः, अपिशब्दान्-
न्मध्यमोऽपि क्षत्रियादिः पुरुषः स्त्रीप्रमापणे वध्य एवे-
त्यभिप्रायः । तथा च कात्यायनः—'गर्भस्य पातने स्तेनो
ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने । अदुष्टां योषितं हत्वा हन्त्व्यो
ब्राह्मणोऽपि हि ॥'

विश्व. २।२८१

+ शेषं मितावत् । × शेषं अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२७७; अपु. २५८।६४-५; विश्व.
२।२८१ पत्नी (पः स्त्री) ; मिता.; अप. ; व्यक. १२२
नोत्तमो दमः (दण्ड उत्तमः) पू. ; विर. ३७० पाते (घाते)
पात (घात) पू. ; पमा. ४५२ ; विचि. १६३ पाते (घाते) ;
दवि. ३०३ पात (घात) पू. ; वीमि. ; समु. १५७.

(२) परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भ-
व्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमो दमो दण्डः । दासी-
गर्भनिपातने तु 'दासीगर्भविनाशकृदि'त्यादिना शत
दण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु 'हत्वा गर्भमावि-
ज्ञातं' इत्यत्र ब्रह्महत्यातिदेश वक्ष्यते । पुरुषस्य स्त्रियाश्च
प्रमाणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो वा दण्डो व्यव-
स्थितो वेदितव्यः । + मिता.

(३) ब्राह्मणीगर्भपातने तु—'हत्वा गर्भमविज्ञातमेत-
देव व्रतं चरेत्' इति प्रायश्चित्तमात्रातिदेशादप्राप्तो दण्डोऽ-
नेन विधीयत एव । पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव वधे यथा-
संख्यमुत्तमाधमौ ज्ञेयौ । अधमः प्रथमसाहसः । वा-
शब्दद्वयादण्डान्तरमपि गुणायपेक्षया वेदितव्यम् । × अप.

(४) तत्र ब्राह्मणीगर्भवधे सर्वस्वहरणं यद्यपि गृह-
ग्राहिकतया न कचिदुक्तं तथाप्यौचित्यादेव तत्र
द्रष्टव्यम् । दवि. ३०३

(५) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टपुरुषस्त्रियोः प्रमाणे मारणे
उत्तमसाहसः प्रथमसाहसो वा दण्डः । वृत्तशीलापेक्षया
वा विकल्पः । अपिशब्दाद्वृत्तशीलान्यतरसत्त्वे मध्यम-
साहसो दण्डः । चकारेण 'रत्नापहार्युत्तमसाहसमि'ति
विष्णुक्तस्याऽप्रकृष्टरत्नहरणस्य सग्रहः । × वीमि.

'विप्रदुष्टं स्त्रियै चैव पुरुषघ्नोमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरी चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥

(१) स्तेयव्यतिरेकेणार्पितुं—विषप्रदामिति । औष-
धादिव्याजेन विषप्रदां स्त्रियम् । चैशब्दात् पुरुषं च ।
एवकारोऽन्यत्र स्त्रीवर्धाभावज्ञापनार्थः । वधाभावेऽपि
विषादिमृत्युनिमित्तप्रयोक्त्री हन्तव्येत्यर्थः । पुरुषघ्नीं साह-

+ विर., दवि. मितावत् । × शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२७८; अपु. २।५८।६५ (शिलां बद्ध्वा
क्षिपेदप्सु नरघ्नां विषदां स्त्रियम्) एतावदेव; विश्व. २।२८२
प्रदुष्टां (पप्रदां); मिता.; अप. चैव (अण); व्यक. १।२१
प्रदुष्टां (पाश्र्वादि) रीं चा (रं वा); विर. ३।६६ प्रदुष्टां
(पाश्र्वादि); पमा. ४।५२; विचि. १।५९ विरवत्; व्यनि. ५०९
प्रदुष्टां (पाश्र्वादि) रीं चा (रीम्); दवि. ३।१२ री
चाप्सु (रं चाप्सु) उक्त. : ३।१४ चाप्सु (चैव) शेषं विरवत्;
सवि. ४।६४; वीमि.; राकौ. ४८३; सेतु. ३०८ विरवत्;
समु. १।५८.

सिकपरपुरुषप्रसङ्गातिशयात् पुरुषमारणनिमित्तभूताम् ।
ज्ञात्यादिमयाच्च गर्भं पातयित्वा अगर्भिण्यहमिति या
वदति, तामगर्भिणीमाहुः । तथा च स्मृत्यन्तरं—'या
पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयादहमगर्भिणी । तामप्सु प्रक्षिपेद्
राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥' इति । सेतुः कुल्यासक्रमः,
मर्यादा वा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८२

(२) विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रणघ्नी स्वगर्भपातिनी
च । या च पुरुषस्य हन्त्री, सेतूना भेत्री च एता
गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिला बद्ध्वा अप्सु प्रवेशयेत् यथा
न प्रवन्ति । + मिता.

(३) विविधं प्रकपेण दुष्टामेनस्विनां, तथा भ्रणस्य
गर्भस्य पुरुषस्य हन्त्रीं, बहूना लोकानामुपकारकस्य
सेतोभेत्रीमगर्भिणीं स्त्रियं शिला बद्ध्वा जले निमज्जयेत् ।
अप.

(४) आयचकारेण विषाग्निदपुरुषसमुच्चयः । द्वितीय-
चकारेण 'वापीकूपतडागोदपानभेदमार्गरसद्रव्यदूषणेऽ-
दासीदाससंप्रदानकरणे च' इति शङ्खोक्तसमुच्चयः । + वीमि.

'विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

(१) भर्त्रादीनां तु विषप्रदानादौ वधप्रकारमाह—
विषाग्निदामिति । गुरुः श्वशुरादिः । निजा भ्रात्रादयः ।
स्पष्टमन्यत् । विषाग्निदानेन च वधसिद्धावयं मारणविधिः ।

× विश्व. २।२८३

(२) अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमन्न-
पानादिषु विषं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं
ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुर्वपत्यानि
मारयति तां विच्छिन्नकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्ट-
बलीवर्दैः प्रवाह्य मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य

+ शेषं मितावत् । × विर., दवि. विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।२७९; अपु. २।२७।६१-२ पणी (पिणी)
मापये (वासये) : २।५८।६६ पति (निज); विश्व. २।२८३
सौ (सो); मिता.; अप. मापये (वासये); व्यक. १।२१;
स्मृच. ३।२५; विर. ३।६६; पमा. ४।५२; विचि. १।५९
पाश्र्वादिं (प्रदुष्टां); व्यनि. ५०९; दवि. ३।१४; सवि.
४।६४ सौ (सो); वीमि. कर्णकर (च्छिन्नकर्ण); राकौ.
४८३ कर्ण (वर्ण); सेतु. ३०८ विचिवत्; समु. १।५८.

दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्त्र्यम् । *मिता.

(३) या तु मनुष्यमृत्यवे विषं, ग्रामादिदाहाय चाग्निं ददाति, तथा पतिं गुरुं पितरं श्वशुरं वा निजमपत्यं वा हन्ति, तस्याः कर्णौ हस्तौ नासामोष्ठौ च छित्वा तां बली-वर्दमारोप्य देशाद्बहिः कुर्यात् । प्रमापयेदिति पाठे ता पादयोर्वरत्रया युगे वद्ध्वा बलीवर्दा यथा आकृष्य प्रमापयन्ति तथा कुर्यात् । अप.

क्षेत्रवेदमादिदाहराजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः

क्षेत्रवेदमवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥

(१) अन्विष्य घातकास्तथा वक्ष्यमाणान्— 'क्षेत्र-वेदमग्रामवनविवीतादेश्व दाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥' चशब्दः श्रोत्रियादिस्वर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८६

(२) क्षेत्रं पक्षफलस्योपेतम् । वेश्म गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विवीतमुक्तलक्षणं खल वा ये दहन्ति, ये च राजपत्नीमभिगच्छन्ति तान् सर्वान् कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसगाद्दण्डविधानम् । मिता.

(३) वेश्मनो महतो राजकीयादेः । + अप.

(४) चकारेण — 'प्राकारस्य च भेत्तारं परिखान्ना च पूरकम् । द्वाराणां चैव भेत्तारं श्विप्रमेव प्रमापयेत् ॥' इति मनुक्तसमुच्चयः । तुशब्देन प्रकारान्तरेण तद्धननं व्यवच्छिनत्ति । +वीमि.

राजपुरुषकृतापराधेषु दण्डविधिः

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून् संमानयेद्वाजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥

* वीमि. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८२; अप. २२७।६२-३ वन ... काः (ग्रामवनविदारकास्तथा नराः) : २५८।६७; विश्व. २।२८६ वनग्राम (ग्रामवन) तखल (तादेश्व) ; मिता.; अप.; व्यक्र. १२१ वनग्राम (ग्रामवन) ; विर. ३६६ व्यक्रवत् ; पमा. ४५२ ; विचि. १५९ ; व्यनि. ५०९ व्यास्तु (व्याः स्युः) शेषं व्यक्रवत् ; दवि. ३१६ व्यक्रवत् ; सवि. ४६७ व्यास्तु (व्याः स) ; वीमि. ; सेतु. २५७ ; समु. १५८.

(२) यास्मृ. १।३३८ ; विश्व. १।३३४ द्राजा (जित्यं)

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।

सदानमानसत्कारान् श्रोत्रियान् वासयेत्सदा ॥

(१) कथं पुनः पीडाः प्रजाभ्यो विजानीयाद् राजा । ननुस्तं तत्र तत्र च निष्ठातानध्यक्षान् कुर्यादिति । एत एव यदा विकुर्युस्तदा कथमिति चेत् । उच्यते— ये राष्ट्राधिकृता इति । यदा तु दुष्टजनाः सहाध्यक्षैरेकीभूय लुब्धाः साधुजनं खलीकुर्युः, ततस्तानपि 'उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।' ये तु साधवस्तान्— 'सदानमानसत्कारैः श्रोत्रियान् वासयेत् सदा' श्रोत्रियवचनं दृष्टान्तार्थम् । यद्वा दानादिभिरपि श्रोत्रियानेव वासयेत्, न करदानप्यविनीतानित्यर्थः ।

विश्व. १।३३४-५

(२) राष्ट्रे राष्ट्राधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणैः सम्यक् ज्ञात्वा साधून् सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान् दुष्टचरितान् सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान् द्रव्यरहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रात् प्रवासयेत् । श्रोत्रियान् सदानमानसत्कारैः सहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् । मिता.

(३) ये राष्ट्रे करादानाय प्रजापालनाय चाधिकृता नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं विविधं व्यापारजातं चारवचनेभ्योऽवधार्य साधून् यथोक्तकारिणो हानादिना संमानयेत् । विपरीतानसाधून् घातयेत् यथादोषं दण्डयेत् । उत्कोचजीविनशीलान् द्रव्यहीनान् कृत्वा देशभ्रिर्वासयेत् । कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः । श्रोत्रियान् दानमान-

श्व (स्तु) ; मिता. ; अप. १।३३६-७ श्व (स्तु) ; व्यक्र. १२२ त्वा वि (त्वापि) श्व (स्तु) ; स्मृच. ३३२ ; विर. ३६८ श्व (स्तु) ; विचि. १६० विरवत् ; वीमि. विरवत् ; समु. १६५ ध्याधि (द्रेऽधि) श्व (स्तु).

(१) यास्मृ. १।३३९ ; विश्व. १।३३५ सदा (सदा) रान् (रैः) ; मिता. ; अप. १।३३७-८ सदा (सदा) ; व्यक्र. ११२ पू. : १२२ द्रव्य (द्रव्ये) सदा (सदा) ; स्मृच. ३३२ पू., व्यासः ; विर. ३०७ विवा (प्रवा) पू. : ३६८ विवा (प्रवा) सदा (सदा) ; पमा. ५८० पू., व्यासः ; विचि. १३१ पू. : १६० अपवत् ; दवि. १०६ पू. ; वीमि. रान् (रैः) ; व्यप्र. ५६९ पू., व्यासः ; सेतु. २३२ पू. ; समु. १६५ पू., व्यासः.

सत्कारयुक्तान् कृत्वा सर्वदा वासयेत् । मानोऽपि सत्कारः
साधुत्वख्यापको व्योपारः । १२४३ अप.

(४) विपरीतान् असाधून् । घातयेत् हन्यात् ।
एतच्च वधाहाराधे । अन्यत्र त्वपराधानुसारेण दण्डबे-
दिति तात्पर्यम् । अत एव बुधब्दस्तेषां पातनव्यवच्छेदा-
येति । वीमि.

अबन्धं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

(१) वर्णापार्थिकथया (?) तु—‘अबन्धं यश्च
बध्नाति बन्धं यश्च प्रमुञ्चति । अप्राप्तव्यवहारं च स
दाप्यो दममुत्तमम् ॥’ अप्राप्तव्यवहारो व्यवहारेणा-
स्पष्टीकृतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२४९

(२) यः पुनर्वन्धनानर्हमनपराधिनं राजाज्ञया विना
बध्नाति । यश्च बद्धं व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्दुत्तव्यवहारं
चोत्सृज्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः । + मिता.

(३) बन्धनानर्हं बध्नाति योऽधिकृतो बन्धनार्हं
प्रमुञ्चति न बध्नाति व्यवहारार्थमाहूतं चाऽनिर्णीतव्यव-
हारं योऽधिकृतो मुञ्चति स उत्तमसाहसं दमं दाप्यः । चका-
रैताडनीयताडनकर्तुर्बद्धोन्मोचयितुश्च संग्रहः । वीमि.

ऊनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः × ॥

अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः

अविज्ञातहृतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

+ अप. मितावत् ।

× व्याख्यासंग्रहः—स्थलादिनिर्देशश्च प्रकीर्णके द्रष्टव्यः ।

(१) यास्मृ. २।२४३; अपु. २५८।३७ बद्धं (बन्धं);
विश्व. २।२४९ बन्धं (बन्धं) बद्धं (बन्धं); मिता.; अप.
बन्धं (बन्धं [बन्धं]); व्यक. १२२ बन्धं (बन्धं) च ब
(स्तु ब) बद्धं (बन्धं); विर. ३६८ बन्धं (बन्धं) बद्धं
(बन्धं); पमा. ४५७; विचि. १६०-६१ प्रमु (विमु);
द्वि. ३३५ बन्धं (बन्धं) बद्धं यश्च (यश्च बन्धं) दम
(दण्ड); वीमि. विश्ववत्; विता. ७६८ च ब (स्तु ब);
सेतु. २५७ बद्धं (बन्धं) अप्रा (संप्रा); समु. १५८ बन्धं
(बन्धं) बद्धं (बन्धं) दम (दण्ड). ११

(२) यास्मृ. २।२८०; विश्व. २।२८४ तस्या (तो वा);
मिता.; अप.; व्यक. १२३; विर. ३७७; पमा. ४५३

अविज्ञातहृतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।
मृत्युर्देशे समासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः ॥

(१) भर्त्रादीनां त्विदानीं सामान्येनाविज्ञातकर्तृक-
वधनिषत्तावन्वेषणप्रकारमाह—अविज्ञातेति । हन्तुरवि-
ज्ञानेऽनन्तरमेव शीघ्रं हतस्य पुत्राः स्वजनाश्च प्रष्टव्याः
कलहं, केन सहास्य कलहो भूतपूर्वः । साक्षारः क एनं
प्रतीत्यर्थः । योषितश्चास्य भार्याः, किं कापि परपुरुषे
सक्ता इति । एवं पृथक् पृथक् ज्ञातयः प्रष्टव्याः । तत्प्रा-
तिवेद्यादौ वा याः परपुंसि रता योषितः पृथगेकैकशः
प्रष्टव्याः । तदीयभार्या एव वा सपत्न्यः परपुरुषप्रसक्ति-
मन्योन्यं प्रष्टव्याः । प्रमाणान्तरमूलत्वादस्यार्थस्य तदनु-
सार्यन्वेषणं कार्यम् । किञ्च—अविज्ञातहृतस्याशु वेति ।
स्यादिकामो वाऽस्य कीदृश इत्येवं च पुत्रादयः प्रष्टव्याः ।
किमस्य क्वचित् परस्त्रीप्रसङ्ग आसीत् । का वाऽस्य वृत्तिः ।
किं वाऽस्य द्रव्यमभिप्रेतं, शरीरलग्नं वा । केन वा सहायं
गृहान्निर्गतः । केन वाऽस्य मैत्रम् । अनेकविधत्वाद् दुष्टजन-
चेतसां सर्वमेवमादि प्रष्टव्यम् । यत्र वाऽसौ व्यापादितः,
तं देशमासन्नो गोपालादिजनः शनैः प्रष्टव्यः । कोऽत्र
तदानीं भवद्भिर्दृष्ट इत्येवमनुमानकुशलतया घातकोऽन्वे-
ष्टव्यः । घातकश्चात्रोदाहरणार्थः । सर्वेषामेव त्वकार्य-
कारिणामेवमन्वेषणप्रकार इत्यवसेयम् ।

विश्व. २।२८४, ८५

(२) अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह—
अविज्ञातेति । अविज्ञातहृतस्याविज्ञातपुरुषेण घातितस्य
संबन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नबान्धवाश्च केनास्य कलहो
शु (पि); विचि. १६८; द्वि. ७०; सवि. ४६५; वीमि.;
व्यउ. १२५, १३२; विता. ७५१; सेतु. २६०; समु.
१४६.

(१) यास्मृ. २।२८१; विश्व. २।२८५ द्रव्यवृत्ति (वृत्ति-
द्रव्य); मिता.; अप. मृत्यु (तत्प्र); व्यक. १२३ वाऽयं
(चाऽयं) शेषं अपवत्; विर. ३७७ वाऽयं गतः सह (वा
साहसं गतः) मृत्यु (तत्प्र) जनं (शनैः); पमा. ४५३;
विचि. १६८ अपवत्; द्वि. ७० सन्नं (पन्नं) द्वा (च्चा);
वीमि. अपवत्; व्यउ. १२५ तः म (तस्मिन्) जनं (समं);
१३२ सन्नं (सीनं) जनं (समं); विता. ७५१; सेतु.
२६० वाऽयं (वाऽय) मृत्यु (तत्प्र) सन्नं (पन्नं); समु.
१४६ द्वा (च्चा).

जत इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धि
न्यो योषितो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि
प्रष्टव्याः । कथं प्रष्टव्या इत्यत आह—स्त्रीद्रव्येति । किमयं
स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा, तथा कस्या किसं
न्धिन्या वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये
प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत
इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योषितः पृथक्पृथक्
विश्राम्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपा-
टविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं
नानाप्रकारैः प्रश्नेर्हन्तारं निश्चिन्य तदुचितो दण्डो विधा-
तव्यः ।

(३) चकारेणाऽयं कस्य भार्यायां रत इति प्रष्टव्यं
ममुच्चिनोति, अपिकारेण प्रश्नं विनापि विरोधनिवृत्तमनु-
संध्यादिति समुच्चयते ।

वीमि.

नारदः

माहमनिरुक्तिः । त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः ।

तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

(१) नीरदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—सहसेति ।
तददं साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीमग्रद्वेषणेषु व्यासक्त-
मपि बलदर्पावग्रभोपाधितो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं
पुन्यगमिधानम् ।

मिता. २।२३०

(२) यत्किञ्चिन्मध्यगधनापहरणादिकमित्यर्थः ।

स्मृच. ५

(३) अत्र च साहसे बलं रक्षितुर्न ज्ञानवारणं,
चौर्ये तु तस्य ज्ञानवारणमिति विशेषः । * विर. ३४८

(४) सहसा बलेन बलवद्भिः प्रसह्य प्रतिज्ञातं यत्कि

* दवि विरवत् ।

(१) नासं. १५।१; नास्मृ. १७।१; अपु. २५३।२६
महो बलमिहो (विवादपदम्); विश्व. २।२३६; मिता. २।२३०;
अप. २।७२ : २।२३० सहसा (साहसात्);
व्यक. १।१; स्मृच. ५; विर. ३४८; पमा. ४४९; रत्न. १२६;
विचि. १४९; व्यनि. ५१७; स्मृचि. २५ सहो
(महा); दवि. २९३; सवि. ४५१-२; बीमि. २।२३०;
व्यप्र. ३९२; व्यउ. १३०; व्यम. १०३; विता. ७४६;
राकौ. ४९१; सेतु. २५३; समु. १४६; विव्य. ५३
मिति प्रोक्तं (मित्युक्तं).

ञ्चित् कर्म क्रियते परस्वहरणादि, तत् साहसमिति चतु-
र्दशं विवादपदं उच्यते । सहो बल, तस्मिन् भवं साह-
सम् ।

नाभा. १५।१ (पृ. १५९)

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छलेन तु ॥

(१) आधिः पीडा, सा यत्रातिक्रम्य क्रियते तत्सा-
हसम् । छलेन त्वाधिकरणे चौर्यम् । व्यक. १०९

(२) आधिः क्रुशः । स आक्रम्यार्थहरणद्वारा क्रिय-
माणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरणद्वारा क्रियमाणः
स्तेयमित्यर्थः ।

* स्मृच. ७

(३) आधिर्द्रव्यहरणम् । तद्यदाक्रम्य रक्षकानवधीर्यं
न्हियते तत्साहसम् । यत् छलेन गोपनेन हृतं तत्स्तेयम् ।
एवञ्च तस्यैव भेद इत्यत्र तत्पदार्थः साहसं, तदेकदेशोऽ-
नैयायिकद्रव्यहरणमात्रात्मको विवक्षित इति मन्तव्यम् ।

[[[

विर. २८७

आक्रम्य रक्षितुर्ज्ञानं तस्यैव बलेन आधिः पीडन
साहसम् । छलेन तु रक्षितुर्ज्ञानवारणेन स्तेयमित्यर्थः ।

तत्राह

× विर. ३४९

(४) प्रसह्य बलात् अप्रज्ञातमादानं स्तेयमित्युच्यते ।
एष एव तस्य साहसस्य भेदो विशेषश्च ।

नाभा. १५।११ (पृ. १६१)

मनुष्यभारणं स्तेयं परदारभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥

* व्यप्र. स्मृचवत् । × विचि., दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १५।११ स्यादि (तु वि) तू (चो) धिः मा
(धेः सा); नास्मृ. १७।१२ तूच्यते (दृश्यते); व्यक. १०९
स्तेयं स्यादि (स्यात् स्तेयं वि); स्मृच. ७; विर. २८७:
३४९ स्तत्र तूच्यते (स्तत्र कीर्यते); रत्न. १२३ स्तेयं
(स्तेयः); विचि. १५९ तूच्यते (कीर्यते); दवि. २९३
उत्त.; व्यनि. ५१७ स्तेयं (त्रेधा) तु (च); बीमि. २।२३०
विरवत्; व्यप्र. २२२, ३८५; व्यउ. १२३ (=);
विता. ७७६; सेतु. २५४ विचिवत्; समु. १४८.

(२) नास्मृ. १५।२ उत्तरार्धे (पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं साहसं
च चतुर्विधम्); मिता. २।७२ (=) पञ्चधा स्मृतम् (रयाच-
तुर्विधम्); अप. २।७२ स्तेयं (चौर्यं) मर्शनम् (मर्षण
[शन] म्) पञ्चधा स्मृतम् (तु चतुर्विधम्) मनुः : २।२३०
स्तेयं (चौर्य); व्यक. ११९ स्तेयं (चौर्यं) मुभयं (मुत्तमं);

अत्र प्रकाशकृतत्वलक्षणमाक्षिप्तं सामान्यलक्षणम् । पञ्चधेति विभागः, प्राणिहिंसा स्तेयं परदारपरिग्रहो वाक्पादार्थं दण्डपारुष्यमित्युद्देशः । इह च साहसे रक्षितुर्ज्ञानवारणं नास्ति, स्तेये तु तदस्तीति तस्यासाहसत्वादुक्तविभागानुपपत्तिः स्तेयलक्षणे साहसलक्षणे चाव्याप्तिः । रक्षिसमक्षकृतस्यापि परद्रव्यग्रहणस्यापह्वे स्तेयत्वाद्गतसमक्षकृतस्यापि परदारपरिग्रहादेः साहसत्वात् । अतस्तदुभयमनूद्याप्युपेक्ष्य—‘साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिदोच्यते ॥’ इति नारदेनैवोक्तम् । एवं च समाख्यानुगतं बलकृतत्वमात्रमेतन्मते साहसलक्षणम् । तदेतत् स्पष्टमाह—‘आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमार्धदछलेन तु ।’ आधिः पीडनं तद्वलेन यत्र क्रियते तत् साहसम् । यत्र तु रक्षितुरपवार्यं छलेन क्रियते तत् स्तेयमित्यर्थः । एतेन स्तेयस्य द्विरूपत्वमुक्तम् । अत एव स्तेयादीनामविशेषश्रुतावपि बलावष्टम्भेन क्रियमाणानामेषां साहसत्वम् । अतस्तत्रैव दण्डाधिक्यं न तु रहसि क्रियमाणानामिति । तत्र प्रतिपादोक्त एव दण्ड इति मिताक्षराकारः । एतदेवाभिसंधाय याज्ञवल्क्येन—‘सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे’ इति पृथगुपादानं कृतम् ।

दवि. २९३-४

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

विर. ३४८ स्तेयं (चौर्यं) शनं (षण्) ; स्मृसा. ११४ स्तेयं (चौर्यं) मर्शं (मर्दं) चेति ... स्मृतम् (चैव साहसं स्यात् चतुर्विधम्) ; रत्न. १२५ मितावत् ; दीक. ५३ चेति (चैव) ; व्यनि. ७६ स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत्, काल्यायनः : ५१७ स्तेयं (चौर्यं) ; दवि. ३२ शनं (षण्) उत्तरार्धे (द्वे पारुष्ये प्रकीर्णं च दण्डस्थानानि षड् विदुः) : २९३ शनं (षण्) चेति (चैव) ; व्यत. २१३ दवि (पृ. २९३) वत् ; व्यग्र. १२० (=) स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत् ; व्यउ. १३० मितावत् ; विता. १६६ (=) स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत् ; सेतु. १२० चेति (चैव) : २५३ स्तेयं (चौर्यं) शनं (षण्) ; भाच. ८७२ (=) मितावत्.

(१) नासं. १५१२ ; नास्मृ. १७३ ; मिता. २१२३० ; व्यक्र. ११९ श्रेयं (प्रोक्तं) ; स्मृच. ६ ; विर. ३४९ व्यकवत् ; पमा. ४५० ; रत्न. १२६ चेति (वेति) ; दीक. ५३ ;

(१) तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनायै प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमेभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्—तत्पुनस्त्रिविधमिति । मिता. २१२३०

(२) तत् साहसं त्रिविधं, प्रथमं, मध्यमं, उत्तममिति । फल्गुसारादिविषयभेदेन मनुसंहितासु शास्त्रान्तरेषु च तस्य त्रिप्रकारस्यापि लक्षणमुक्तम् ।

नाभा. १५१२ (पृ. १५९)

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपावसर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

परपरिग्रहे फलमूलोदकशाकपुष्पादीनां क्षेत्रोपकरणस्य हल्युगवरत्रादेः भङ्गः, क्षेत्रोपकरणस्य फलकन्दशाकादीनामाक्षेपो हरणं, उदकादेश्च सेतोरवमर्दः, सस्यादेश्चाहरणं, सर्वेषां वा यथासंभवम् । एतत् प्रथमं साहसमल्पद्रव्यापहारविषयम् । नाभा. १५१३ (पृ. १५९)

वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यनि. ५१७ लेपु (लुहैः) ; स्मृचि. २६ ; सवि. ४५२ (=) ; व्यग्र. ३९२ ; व्यउ. १३० ; विता. ७४७ (=) ; राकौ. ४९१ ; सेतु. २५३ व्यकवत्.

(१) नासं. १५१३ ; नास्मृ. १७१४ पाव (पोप) ; मिता. २१२३० नास्मृवत् ; व्यक. ११९ ; स्मृच. ६, ३२३ ; विर. ३४९ पाव (पाप) ; पमा. ४५० ; रत्न. १२६ ; दीक. ५३ विरवत् ; विचि. १४९-५० पाव (पाप) प्रथ....स्मृतम् (परदारप्रर्षणम्) ; व्यनि. ५१७ नास्मृवत् ; स्मृचि. २६ विरवत् ; सवि. ४५२ (=) पावमर्दा (पोऽसमर्था) ; व्यग्र. ३९२ ; व्यउ. १३० नास्मृवत् ; व्यम. १०३ नास्मृवत् ; विता. ७४७ (=) नास्मृवत् ; राकौ. ४९१ नास्मृवत् ; सेतु. २५३ ; समु. १५६.

(२) नासं. १५१४ ; नास्मृ. १७१५ ; मिता. २१२३० ; अप. २१२३० वासः (नाशः) पाना (याना) ; व्यक्र. ११९ णस्य (णानि) ; स्मृच. ६, ३२३ ; विर. ३४९ ; पमा. ४५० ; रत्न. १२६ ; दीक. ५३ ; व्यनि. ५१७ पाना (धान्या) ; सवि. ४५२ (=) ; व्यग्र. ३९२ पाना (पाला) हो (हा) ; व्यउ. १३० पाना (याना) तेने (तैरे) व्यम. १०३ ; विता. ७४७ (=) ; राकौ. ४९१ ; सेतु. २५३ पाना (याना) एने (अने) ; समु. १५६.

वस्त्राणां पद्मनामजादीनां पक्वान्धस्य धीरादेर्गृहोप-
करणस्य घटपद्मकोष्ठबलमुसलशूरादेः पूर्ववद् भङ्गादि-
करणं मध्यमद्रव्यविषयत्वामध्यमं साहसम् ।

नाभा. १५।४ (पृ. १५९)

व्यापादो विषयशक्त्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

व्यापादो मारण विषयशक्त्याभिहस्तमुष्ट्यादिभिः ।
परदाराणां चातिक्रमः । अन्यदपि येन म्रियते तस्यानु-
ष्ठानं पुत्रमरणकथनाद्यनृतं, तद् हि उत्कृष्टविषयत्वा-
दुत्तमसाहसम् । नाभा. १५।५ (पृ. १६०)

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रशैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥

तस्य त्रिप्रकारस्य साहसस्य दण्डः, क्रियत इति
क्रिया द्रव्यं, तदपेक्षो द्रव्यतत्सारापेक्षो भिद्यते । तत्र
प्रथमस्य तावत् फलादिविशेषवशात् पञ्चशतादारभ्य
यावच्छतं, न शतादवाक् । अल्पेऽप्यपराधे बहुदण्ड-
वचनं प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् । मध्यमसाहसस्य सहस्रादारभ्य
यावत् पञ्चशतानि । नाभा. १५।६ (पृ. १६०)

(१) नासं. १५।५ राभिमर्शनम् (रप्रर्षणम्); नास्मृ. १७।६; मिता. २।२३०; अप. २।२३० शनं (र्षं [र्ष] ण);
व्यक. ११९ दो (रो) राभिमर्शनम् (रप्रर्षणम्) दुक्त...
सम् (दुत्तमं साहसं स्मृतम्); स्मृच. ६ उत्तरार्धं व्यकवत् :
३२३; विर. ३४९ णो (णा) शेषं नासंवत्; पमा. ४५०;
रत्न. १२६; दीक. ५३; विचि. १५० न्यदुक्तम् (धमध्यमो)
उत्त.; व्यनि. ५१७ राभिमर्शनम् (रप्रर्षणम्) उत्तरार्धं
व्यकवत्; स्मृचि. २६; सवि. ४५२ (=) उत्तरार्धं व्यक-
वत्; व्यग्र. ३९२; व्यउ. १३० उत्तरार्धं व्यकवत्; व्यम. १०३;
विता. ७४७ (=); राकौ. ४९१ शनं (र्षण);
सेतु. २५३ नासंवत्; समु. १५६ उत्तरार्धं व्यकवत्.

(२) नासं. १५।६; नास्मृ. १७।७; मिता. २।२३०
पेक्षः (क्षेपः); अप. २।२३०; व्यक. ११९; स्मृच. ३२३;
विर. ३५१; पमा. ४५०; रत्न. १२९; दीक. ५३ मितावत्;
विचि. १५०; व्यनि. ५०३, ५१८; स्मृचि. २६; दवि. २९४;
नृप्र. २६७ (=); सवि. ४५२ (=) पूर्वाधे (तस्य दण्डक्रियापेक्षा प्रथमस्य दशापरः)
वरः (परः); व्यग्र. ३९३ तस्य (तत्र); व्यउ. १३०
पेक्षः (क्षेपे); व्यम. १०५ तु (च); विता. ७४७ (=)
ण्डः (ण्ड); राकौ. ४९१; सेतु. २५९; समु. १५४.

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ॥

वैधः सर्वस्वहरणं पुराभिर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥

(१) वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता
व्यस्ता वा योज्याः । मिता. २।२३०

(२) तदङ्गच्छेदः साहसकरणीभूताङ्गच्छेदः ।

विर. ३५१

(३) वधस्ताडनादिः, सर्वस्वहरणं, ततो महति पुरा
भिर्वासनं वधादि कृत्वा, ततोऽपि महति पूर्वत्रयमङ्कनं
च, येनाङ्कने हस्तेन पादेन वा साहसं कृतं तस्य छेदनम् ।
एवम्प्रकारो दण्ड उत्तमसाहसे । नाभा. १५।७ (पृ. १६०)

अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।

वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

(१) नास्मृ. १७।८; मिता. २।२३०; पमा. ४५०;
रत्न. १२९; दीक. ५३; व्यनि. ५१८; स्मृचि. २६;
दवि. २९४; नृप्र. २६७ (=); सवि. ४५३ (=) वर
इष्यते (पर उच्यते); व्यग्र. ३९३; व्यउ. १३०; व्यम.
१०५; विता. ७४७ (=); राकौ. ४९१; समु. १५६.

(२) नासं. १५।७; नास्मृ. १७।८; मिता. २।२६ से
(सः) : २।१५५ (=) : २।२३० : २।२७४ उत्त.;
अप. २।२६ ण्ड उ (ण्डस्तु) से (मः) : २।१५५ (=)
पू. : २।२३०; व्यक. ११९ से (सम्); स्मृच. १२५,
३२३; विर. ३५१; पमा. ४५४ इत्युक्तो (इत्येको) से
(सः) स्मरणम् : ४४२, ४५०; रत्न. १२९ से (सः);
दीक. ५३ से (सः); विचि. १५०; व्यनि. ५०३, ५१८;
स्मृचि. २६; दवि. १३३ से (सः) : २९४; नृप्र. ३२
से (सम्) : २६७ (=); सवि. ४५३ (=) नाङ्कने
(नं तु वा); व्यग्र. ३६६ से (सम्) स्मरणम् : ३९३;
व्यउ. १०७ योगीश्वरः : ११० से (सम्) : १३०;
व्यम. १०५ से (सः); विता. २९ (=) : ८५ वधः
(धन) से (सः) : ७४७ (=) से (सः); राकौ.
४९१; सेतु. २५९; प्रका. ७८; समु. १५६.

(३) नासं. १५।८; नास्मृ. १७।९; मिता. २।२६;
अप. २।२६ सर्वेषां (वर्णानां) पू. : २।२७७; व्यक. १२३
मेप (मेवं); स्मृच. १२५ वधं (वधं), विर. ३७४; रत्न.
१२७ (=); विचि. १६६; वीमि. २।२८२ वधादृते
(वध्याXX); व्यग्र. ३९३; व्यउ. १३० उत्त.; व्यम.
१०३; विता. ८५ पू. : ८८ उत्त. : ७५४; प्रका. ७८-९;
समु. १५६.

शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥

अविशेषेणेति । अविशेषेण क्षात्रयाविद्ब्राह्मणादीनामेव पञ्चविधो दण्ड उत्तमसाहसे । इतरयोरपि प्रथममध्यमयोरपि यथोक्तो वधं मुक्त्वा अन्यस्तुल्यः, ब्राह्मणस्य तु वधो नास्ति, तुल्यदोषत्वेऽपि जातेः पूज्यत्वात् ।

शिरस इति । ब्राह्मणस्योक्तमेव— शिरसो मुण्डनं पञ्चसटं कार्यम् । ततो महति पुरा निर्वास्यः । ततोऽपि महति ललाटेऽभिशास्ताङ्कनं कुक्कुटाद्यं क्रमात् कार्यम् । गर्दभेन चाभिधाने भ्रामयितव्यः ।

नाभा. १५।८-९ (पृ. १६० ६१)

स्यातां संव्यवहार्यौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।

धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥

प्रथममध्यमयोश्च कर्तारौ दण्डितौ कृतप्रायश्चित्तौ च संभोजनादिमहत्तः, न त्याज्यौ । उत्तमसाहसे तु धृतदण्डोऽपि त्याज्य एव, न संभोज्यः ।

नाभा. १५।१० (पृ. १६१)

अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता
अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।

ब्रूयात् स्वयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥

(१) नासं. १५।९ कृ. प्रया (क्लो निर्वा) ; नास्मृ. १७।१० ; मिता. २।२६ ; अप. २।२६, २।७७ ; व्यक. १२३ ; स्मृच. १२५ (=) ; विर. ३७४ च (तु) ; पमा. २०५ (=) ; रत्न. ५४ : १२७ (=) ; विचि. १६६ विरवत् ; नृप्र. १७ च (वा) ; सवि. ४९४ चाभिशास्ताङ्कः (गर्दभस्याङ्कः) स्मरणम् ; बीमि. २।२८२ दण्डरतस्य (तत्र दण्डो) ; व्यप्र. ३९३ ; व्यउ. १३० विरवत् ; व्यम. १०३ ; विता. ८८, ७५४ चाभि (वामि) च (वा) ; प्रका. ७८ मनुः ; समु. १५६.

(२) नासं. १५।१० भाष्यो (भोज्यो) ; नास्मृ. १७।११ ; अप. २।२३० तौ (द्वौ) र्वयोः (र्वकौ) ; स्मृच. ३२३ तौ (द्वौ) से (सः) : ३२४ (=) से (सः) उक्तः ; विर. ३५१ तौ (द्वौ) ; रत्न. १२९ विरवत् ; विचि. १५० विरवत् ; व्यनि. ५०३ : ५१८ तौ (तु) ज्ञेय (दण्ड्य) ; सवि. ४७४ (=) धृत (कृत) उक्तः ; समु. १५६ विरवत्.

(३) नासं. २।२२० ; नास्मृ. ४।२४५ सदसि (सदिति) ; अभा. ७३ नारवत् ; व्यक. १२३ जेत (जेतु) ; स्मृच. १२६ भजेत (ब्रजेत) सार्धविनयः (स्य चाधौ दमः) ;

गूहमानस्तु दौर्दशील्यात् यदि पापः स हीयते ।
सभ्याश्वास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पात्यते ॥

(१) अत्र अयुक्तं वियुक्तं विरुद्धं किमपि कस्यापि कृत्वा अथवा चौर्यादिकं साहसमपि कस्यापि कृत्वा तेनावेदितः सन् धर्माधिकरणस्याग्ने यः प्रत्यापत्तिं करोति मिथ्यां न करोति तस्याधममध्यमोत्तमानुसारेण यः शास्त्रे विहितो दण्डः तस्य विनयस्यार्धमेव विनयोऽस्य भवतीति । अनावेदितोऽपि यः स्वयमेव प्रतिपत्तिं करोति तस्यामेव क्रम इति ।

गूहमानस्त्विति । यदि पुनरयुक्तसाहसादिकं कृत्वा करणावेदितोऽपि मिथ्यां करोति, पश्चात्स दिव्यादिक्रियाभिः पराजीयते च, तदा यस्य तस्य (?) सभ्याः कुपिता भवन्ति, तीव्रो दण्डश्च तस्य द्विगुणादिक इति ।

अभा. ७३-४

(२) प्रत्यासत्तिर्विनयकर्तृसान्निध्यं, ब्रूयाद्वा सदसि साहसं कृतं, तेन अवगूहमानत्वमुक्तम् । तेन साहसमगूहमाने तर्कतरे अनधिकदण्डः, गूहमाने तु अधिक इति पूर्वोत्तरश्लोकार्थः । हलायुधस्तु साहसकार्येऽप्यन्योयसाहसे कृत्वा यदि प्रत्यासत्तिं प्रायश्चित्तं भजेत, स्वयमेव वा साहसकर्तृत्वं निवेद्य दण्डो मे क्रियतामिति वीदेत्, तस्य यथोक्तदण्डादधदण्डः । यस्तु दौर्दशील्यात् गूहमानः तस्मादेव जीवति, तस्य त्विज्जितौदिभिः साहसकारिणो निश्चित्य रत्नत्वेऽपि साहसे तीव्रो दण्ड इत्यर्थमाह । विर. ३७६ विर. ३७६ पत्ति (मात्ति), पमा. २११ भजेत (ब्रजेत) स्वयं (सर्वं) सार्धविनयः (स्य वाधौ दमः) ; विचि. १६८ पत्ति (मात्ति) भजेत (करोति) ; दवि. ७८ विरवत् ; नृप्र. १७ स्वयं (सर्वं) शेषं रत्नवत् ; सेतु. ३०८ विचिवत् ; समु. ६९ रत्नवत्.

(३) नासं. २।२२१ पापः (पापं) पात्यते (पाथिवात्) ; नास्मृ. ४।२४६ दौर्दशील्यात् (वैचित्र्यात्) हीयते (जीयते) श्वास्य (स्तरस्य) दु (तु) ; अभा. ७३ दौर्दशील्यात् (ये शल्यात् ?) हीयते (जीयते) श्वास्य (स्तरस्य) दु (तु) ; व्यक. १२३ हीयते (जीवति) दु (तु) ; विर. ३७६ व्यकवत् ; विचि. १६८ स्यात् (ल्यं) पापः (वातः) हीयते (जीवति) स्य न दु (न्येन तु) श्च पात्यते (स्तु पथते) ; दवि. ७९ हीयते (जीवति) न दु (प्रदु) ; सेतु. ३०८ पूर्वार्धे (गूहमानस्तु दुःशीलं यदि वाऽतः स जीवात) ण्डश्च (ण्डस्तु).

(३) अयुक्तमिति । अयुक्तं प्रतिषिद्धं चौर्यपरघातादि कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत् 'अशोभनमकार्यं मया कृतं, शासनीयोऽस्मि, प्रमादान्ममैतत् कृतमि'ति प्रतिपद्येत स्वयमेव, स्वयं वाऽकार्षस्व चोदितो राजकुले प्रणिपत्य 'इदं मया कृतं शोधयत मामि'ति तस्य द्विप्रकार-स्यापि अस्मिन् कार्ये विहितो यो दण्डः तस्यार्थः स्मृतः । प्रायश्चित्तं तु (न) तद्वसेत्, 'ख्यापनानुतापादिना पापस्य क्षयाद्' इति स्मरणात् । अन्योऽप्येषं मा कार्षी-दित्यर्थदण्डः ।

गृहमानस्त्विति । यस्तु स्वयं न प्रकाशयति गृहमान एव, लिखितेऽपि व्यवहारे मिथ्येति ब्रुवन् पापं गृहमानो यदि, हीयते, सभ्याश्च साधवो न दुष्यन्ति, तीव्रश्च दण्डो मंहान् पार्थिवात् । शिष्टविगर्हणा च परलोकविरुद्धो कष्टे-यमवस्थति तीव्रो दण्डः । तस्माद् यदि प्रमादेन पापं कुर्यान्न गृहेत् । तथा सति प्रत्यवायो मन्दः शिष्ट-विगर्हणाभावात् । दृष्टे चापि दण्डलाभ इति ।

नाभा. २।२२०-२१ (पृ. ८१-८२)

अविक्रयविक्रये ब्राह्मणदण्डः

अविक्रियाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा * ॥

अत्र यानि अविक्रियाणि निर्दिष्टानि तानि विक्रीणन् ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । अभा. ४६

राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः

गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा ।

पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन्वधमर्हति (?) * ॥

एतानि वस्तूनि राजकीयानि यो दर्पात्स्वयमाक्रमति स राज्ञः सकाशाद्वधमर्हतीति । अभा. २६

* अयं श्लोकः प्रकरणान्तरस्थोऽपि निबन्धकारानुसारेणात्रो-द्धृतः ।

(१) नासं. २।६३, नास्म. ४।६७; अभा. ४६; अप. २।२३३, व्यक्र. १२१, विर. ३६४, दवि. ३११; सेतु. ३०६.

(२) नास्म. २।३५; अभा. २६ उत्तरार्धे (पद्मासनं पादु-केति राजोक्तोऽयं वध ? इति ?).

बृहस्पतिः

साहसनिरुक्तिः, पञ्च त्रयश्च साहसप्रकाराः,

तत्र दण्डविधिश्च

स्तेनानामेतदाख्यातं सर्वेषां दण्डनिग्रहम् ।

साहसस्याधुना सम्यक् श्रूयतां वधशासनम् ॥

मनुष्यमारणं चौर्यं परदारभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं पञ्चधा स्मृतम् * ॥

इति वचनाद्यद्यपि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साह-सत्वं तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रिय-माणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणादि-शब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्पृथगुपादानम् ।

मिता. २।७२

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितम् ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमौ ॥

प्रथमो मध्यमोत्तमौ इति प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूप-इत्यर्थः । इत्थं हीनादिद्रव्यापहारेषु प्रथमादिसाहसानां व्यवस्थितत्वेऽपि तेषां हीनत्वादितारतम्यात् साहसानां न्यूनाधिकसंख्याभेदो व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । दवि. १४१

साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च

साम्प्रतं साहसस्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजम् ।

साहसस्तेयं साहसलक्षणं स्तेयमित्यर्थः । स्मृच. ३१६

* 'साहसं पञ्चधा प्रोक्तं' इत्यग्निमहस्पतिवचनानुसारेण स्मृतिचन्द्रिकापाठ एव सम्यक् लगते ।

(१) व्यनि. ५१७; समु. १४६ उक्त.

(२) स्मृच. ६ : ३१२ पञ्चधा स्मृतम् (तु चतुर्विधम्); पमा. ४५० चेति (चैव) शेषं स्मृचवत् ; रत्न. १२६ पञ्चधा स्मृतम् (स्याच्चतुर्विधम्); नृप्र. २६७ मयं चेति (तमं चैव) शेषं रत्नवत् ; सवि. ४५२ मारणं (हरणं) शेषं स्मृचवत् ; व्यसौ. ४५ रत्नवत् ; व्यप्र. ३९२ रत्नवत् ; व्यम. २ चौर्यं (स्तेयं) शेषं रत्नवत् : १०३ रत्नवत्, विता. ३५ चौर्यं (स्तेयं) शेषं रत्नवत् : ७४६ रत्नवत्, समु. १४६.

(३) अप. २।२३० स्तत्र (श्वात्र) मध्यमोत्तमौ (मध्य उत्तमः); व्यक्र. ११९ मध्यमोत्तमौ (मध्य उत्तमः); विर. ३५० मौ (मः), दवि. १४१ विरवत् : २९४ व्यक्रवत् ; सेतु. २५४ व्यक्रवत्, मनुः : २५९ मनुः.

(४) स्मृच. ३१६; रत्न. १२८, सवि. ४५८; व्यप्र. ३९६ साहस (साहसं); विता. ७७४ व्यप्रवत् ; समु. १४८.

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।
 विनाशयन् हरन् दण्ड्यः शताद्यमनुरूपतः ॥
 पशुवस्त्राभ्रपानानि गृहोपकरणं तथा ।
 हिंसयन् चौरवहाप्यो द्विशताद्यं दमं तथा ॥
 स्त्रीपुंसौ हेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।
 कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः ॥
 द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।
 हर्ता वा घातनीयः स्यात्प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

(१) तत्र तावत्साहस्रस्तैयकर्तृविषये दण्डानाह बृहस्पतिः
 —क्षेत्रेति । अत्र विनाशयन् हरन् हिंसयन् चोरयन् हन्ता

(१) अप. २।२३० पुष्पमूल (मूलपुष्प) ताद्य (तोद्य) ;
 व्यक्र. ११९; स्मृच. ३१६ तुं पुष्पमूल (तुमूलपुष्प) च
 (क्षय) ; विर. ३५०; रत्न. १२८ सेतुं (चैव) ; विचि. १५० मनुः; दवि. १४१; व्यम. १०४ सेतुं (चैव) ;
 विता. ७७४ व्यभवत्; सेतु. २५४ मनुः; समु. १४८
 पूर्वाधं स्मृचवत्; विव्य. ५३ क्षेत्रो...मेतुं (क्षेत्रं मदस्तथा
 धान्यं) शता...पतः (स च सस्यानुसारतः) मनुः. १५०

(२) अप. २।२३० ता (तो) ; व्यक्र. ११९ हिंसयन्
 चौरवद् (हारयन् चोरयन्) ; स्मृच. ३१६ चौरवद् (चोर-
 यन्) ; विर. ३५०; रत्न. १२८ स्मृचवत्; विचि. १५० चं
 द (चद) शेषं स्मृचवत्, मनुः; दवि. १४१ नानि (नादि)
 चं (न्तं) ; व्यम. १०४ चौरवहाप्यो (चोरयन् शास्यो) ;
 विता. ७७४ चं (च) ; सेतु. २५४, २५९ स्मृचवत्, मनुः;
 समु. १४८ स्मृचवत्.

(३) अप. २।२३० त्तमं (त्तम) ; व्यक्र. ११९ अपवत्;
 स्मृच. ३१६ सौ (सो) ; विर. ३५० अपवत्; रत्न. १२८
 सौ (गो) कौशे (यौषे) त्तमं (त्तम) ; विचि. १५० सौ
 (गो) मनुः; दवि. १४१; व्यम. १०४ रत्नवत्; विता. ७७४
 सौ (गो) कौशे (यौषे) ; सेतु. २५४ सौ (गो) धनं
 (धने) मनुः ; २५९ सौ (गो) मनुः; समु. १४८ सौ
 (गो) त्तमं (त्तम).

(४) अप. २।२३० हर्ता (हन्ता) ; व्यक्र. ११९ हर्ता
 (हन्ता) विनिवृत्तये (प्रधनं तथा) ; स्मृच. ३१६ अपवत्;
 ३१७ पूः; विर. ३५० गो वा कल्पनीयः (णः कल्पनीयश्च)
 वा घा (च घा) ; रत्न. १२८ अपवत्; विचि. १५० हर्ता
 स्यात् (हर्तारो घातनीयाः स्युः) मनुः ; दवि. १४१
 वा घा (च घा) : २९५ वा घा (च घा) उत्त. ; व्यम. १०५
 त्वा (त्वा) ; विता. ७७४ हर्ता वा (हन्ता च) ; सेतु. २५४,
 २५९ मनुः; समु. १४८.

वेति च वदन् इदं दण्डशास्त्रं साहस्रस्तैयकर्तृविषयं इति
 दर्शयति । तस्य कोषलोभवत्त्वेन हननोपेतस्तैयकारित्वात् ।
 हन्ता वा घातनीय इत्यब्राह्मणविषयम् । स्मृच. ३१६

(२) शताद्यं शतावरं द्विशतान्तः । अनुरूपतः विना-
 शितापहृतमूल्यानुसारेण । पुरुषापेक्षया आढ्यदरिद्र-
 पुरुषापेक्षया । अत्र यस्य मूल्यमात्रं संभवति, तस्य
 तन्मात्रं, यस्य त्वधिकं, तस्य द्विगुणो दण्डः । यस्य तु
 न मूल्यमात्रमपि, चौयं चातिप्रसङ्गः, तस्य वध इति
 व्यवस्था । * विर. ३५०-५१

साहसिकवधदण्डविचारः । साहसिका राज्ञा नोपेक्षणीयाः । साह-
 सिकघातकतत्सहायाः तदण्डश्च ।

साहसं पञ्चधा प्रोक्तं वधस्तत्राधिकः स्मृतः ।
 तत्कारिणो नार्थदमैः शास्या बध्याः प्रयत्नतः ॥
 प्रकाशवधका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यक् धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥

मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्वा राज्ञा लोकहितैषिणा ।

न मोक्तव्याः साहसिकाः सर्वभूतभयावहाः ॥

लोभाद्व्याघ्रा यो राजा न हन्यात्पापकारिणः ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं राज्याच्च परिहीयते ॥

* दवि. विरवत् ।

(१) व्यक्र. १२२; स्मृच. ३१२; उत्त., नारदः; विर.
 ३७१; विचि. १६३-४ (=) ; दवि. ६१; समु. १४६
 उत्त., नारदः.

(२) अप. २।२७७ वधका (घातका) ; व्यक्र. १२२
 हत्वा (हिला) हन्तव्या (हन्याद्वा) ; स्मृच. ३१२ ये तु
 (राश्व) ; विर. ३७१ तु (च) हत्वा (हिला) ; पमा. ४५४;
 रत्न. १२६ अपवत्; विचि. १६४ (=) शाल्वा.....हत्वा
 (राज्ञा सम्यगर्थं हिला) ; सवि. ४५८ का ये तु (कार्येषु)
 काः (कान्) ; व्यम. ३९४ अपवत्; व्यम. १३२ अपवत्;
 व्यम. १०३ अपवत्; विता. ७५१ म्यक् धनं हत्वा
 (म्यक्तया त्वाशु) ; समु. १४६ स्मृचवत्.

(३) अप. २।२७७ लोभैर्वा (लोभे वा) भूत (लोक) ;
 व्यक्र. १२२ साहसिकाः (प्रयत्नेन) ; विर. ३७१; विचि.
 १६४ संदर्भेण कात्यायनः; दवि. ६२ भूत (लोक) ; धीमि.
 २।२८२ राजा (राज) कात्यायनः.

(४) अप. २।२७७ हन्यात्पाप (हन्यन्त्याय्य) ; व्यक्र.
 १२२; विर. ३७२; विचि. १६४ क्षुभ्य (अवय) संदर्भेण
 कात्यायनः; धीमि. २।२८२ प्रक्षु (प्रोज्ज).

बन्धाभिषिषशस्त्रेण परान् यस्तु प्रमापयेत् ।
क्रोधादिना निमित्तेन नरः साहसिकस्तु सः ॥
एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः ।
मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥
मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्दमम् ।
आरम्भकृत् सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः ॥
क्षतस्याल्पमहत्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।
सामर्थ्यं चानुबन्धं च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत् ॥
(१) तत्कारिणः साहसलक्षणवधकारिणः ।

स्मृच. ३१२

(२) मित्रप्राप्त्यर्थलोभेन मोक्तव्या इत्यन्वयः ।
किन्तु राजा लोकहितैषिणा हन्तव्या इति संबन्धः ।
विर. ३७२

(१) व्यक. १२२; विर. ३७२; विचि. १६४ संदर्भेण
कालायनः.

(२) अप. २१२७७ को (दो); व्यक. १२३ यत्र
(यस्य) को यस्तु (दो यश्च); विर. ३७३ को यस्तु
(दोपस्तु) कः स (कस्य); रत्न. १२६; विचि. १६५-६
को यस्तु (दो यश्च); व्यनि. ४९४ एकस्य (कृतस्य) को
(दो) कालायनः; दवि. ७४ अपवत्; व्यप्र. ३९५;
व्यउ. १३३; व्यम. १०३; विता. ७५३; सेतु. २५८
विरवत्; समु. १४६ एकस्य (एकं तु) उत्तरार्धे (मर्मप्रहारी
यस्तेषां न घातक उदाहृतः).

(३) अप. २१२७७ मर्म (मम) जौ त (जस्त); व्यक.
१२३ जौ त (जस्त) बृहस्पतिः कात्यायनश्च; स्मृच. ३१२
उत्तरार्धस्तु मनोरित्युक्तम्; विर. ३७३-४ दमम् (द्वनम्)
जौ त (जस्त); पमा. ४५५ संदर्भेण कात्यायनः; रत्न.
१२६ दाप (प्राप) जौ (गी); विचि. १६५-६ यश्च
(याश्च) जौ त (जस्त); व्यनि. ४९५ तु (च) कृत् (कः)
यश्च (याश्च) जौ तदर्धतः (जस्तदर्धतः) कात्यायनः; दवि.
७४ नी तु यस्ते (तिनमेते) जौ त (जस्त); नृप्र. ४४
उत्त., स्मरणम्; व्यप्र. ३९५ रत्नवत्; व्यउ. १३३
रत्नवत्; विता. ७५३ दापये (प्राप्नुया) जौ (गी) धतः
(धक्म्); सेतु. २५८ जौ त (जस्त); समु. १४६.

(४) अप. २१२७७ साध (माद); व्यक. १२३ साध
(शोध) बृहस्पतिः कात्यायनश्च; विर. ३७४; रत्न. १२६;
विचि. १६६ साध (काश); व्यप्र. ३९५; व्यउ. १३३;
विता. ७५३ साध (धार); सेतु. २५८ साध (बास).

एकस्य मर्मघातितदघातिरूपा बहवो यत्र प्रहारं
कुर्वन्ति, तत्र मर्मघातिनमेव यथोक्तं दण्डं दापयेदित्यर्थः ।
यथोक्तश्च यज्ञातीयस्य प्राणिनो घातकानधिकृत्य य
उक्तः सः, तदघातिनस्तु दण्ड आरम्भकृदित्यादिनोक्तः ।
मर्मघातित्व-तदघातित्वनिश्चयायै श्रुतस्येत्यादि ।

विर. ३७४

अविज्ञातघातकाचन्वेषणविधिः

हृतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
प्रातिवेदयानुवेदयौ च तस्य भित्त्रारिबान्धवाः ।
प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होदेन वा नरैः ।
एषोदिता घातकानां तत्स्कराणां च भावना ॥

(१) अ. २१२८१ तः स (तस्तु) कस्तु (कश्च) मानेन
(सारेण); व्यक. १२३; स्मृच. ३१२ तः सं (तस्तु);
विर. ३७७; पमा. ४५३; रत्न. १२६; दीक. ५५;
विचि. १६८ कस्तु (कश्च) क्रमेण यागवत्क्यः; व्यनि. ४९४
संदृ (म दृ); दवि. ७०; सवि. ४५८ हृतः (घातः) वैरा
(मेवा) भुजा (भृता); व्यप्र. ३९४ अपवत्; व्यउ. १३२;
विता. ७५०; सेतु. २६० कस्तु (कश्च) मानेन (सारेण);
समु. १४६ स्मृचवत्.

(२) अप. २१२८१ प्रा (प्र); व्यक. १२३; विर.
३७७; पमा. ४५३ अपवत्; रत्न. १२६; विचि. १६८-९
प्रा (प्र) त्रारि (त्राणि) क्रमेण यागवत्क्यः; व्यनि. ४९४
वेदयौ च (वेदयाश्च) त्रारि (त्राणि); दवि. ७० पुरु
(पूरु); व्यप्र. ३९४ अपवत्; व्यउ. १३२ अपवत्;
विता. ७५० अपवत्; सेतु. २६० अपवत्.

(३) अप. २१२८१ ह्रैहो (हहो) पू; व्यक. १२३
ह्रैहोदे (हभेदे) च भा (विभा); स्मृच. ३१२ ह्रैहोदेन वा
नरैः (ह्राद्रोदेन तत्स्करः); विर. ३७७ ह्रैहो (हहो) वा
नरैः (मानवैः); पमा. ४५३ ह्रैहोदेन वा नरैः (ह्राद्रुद्वैश्च
लक्षणैः); रत्न. १२६; विचि. १६९ गांश्चिह्नैहो (गंश्चिह्नो)
रैः (रः); व्यनि. ४९४ योऽसाधु (यः साध्य) ह्रैहो
(हहो) पू; सवि. ४५८ (विशेषः साधुसंसर्गः चिह्नैरोद्दिष्टः
वा पुनः । एषोऽपि घातकानां तत्स्कराणां भवेदिति ॥); व्यप्र.
३९४; व्यउ. १३२ योऽसा (याः सा) गांश्चि (गांः चि)
च भा (विभा); विता. ७५१ देन (डेन); सेतु. २६०
अपवत्; समु. १४६ स्मृचवत्.

गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।
 शपथेन विशोद्धव्यः सर्ववादेष्वयं विधिः ॥
 दिव्यैर्विशुद्धो मोक्ष्यः स्यादशुद्धो वधमर्हति ।
 निग्रहानुग्रहाद्वाहः कीर्तिधर्मश्च वर्धते ॥
 तत्कार्यं हननरूपं, न प्रतिपद्यते पृष्टः सन्नानुमन्यते ।
 विर. ३७७

आत्महत्यादोषः

विषोद्वन्धनशस्त्रेण य आत्मानं प्रमापयेत् ।
 मृतोऽमेध्येन लेप्त्रव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

निमित्तविशेषे ग्राहसानुगा

स्वाध्यायिनि कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
 अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥
 नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् कश्चित् ।
 विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात् ॥
 आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
 यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तं—‘आततायिनि चोत्कृष्टे तपः-
 स्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो

(१) व्यक. १२३ येन (यैः स); विर. ३७७; रत्न. १२६ न विशो (नावनो); विचि. १६९; व्यनि. ५१९ वादे (पापे) शेषं व्यकवत्, नारदः; व्यप्र. ३९४ रत्नवत्; व्यउ. १३२ रत्नवत्; विता. ७५१ रत्नवत्; सेतु. २६०; समु. १४६ व्यकवत्.

(२) अप. २।२८१ मोक्ष्यः (मेध्यः) हाद्रा (है रा); व्यक. १२४; स्मृच. ३१२ मोक्ष्यः (मान्यः) पू; विर. ३७८; विचि. १६९; व्यनि. ५१९ नारदः; सेतु. २६९; समु. १४६ स्मृचवत्, मनुः.

(३) दीक. ५६.

(४) रत्न. १२७; व्यम. १०४; समु. १४७ दात (त्रात).

(५) स्मृच. ३१४; रत्न. १२७ पू; व्यनि. ५१९ शार्थिन (शनार्थ); व्यप्र. १८; व्यउ. ११; विता. ७५७ पू; समु. १४७.

(६) स्मृच. ३१५; रत्न. १२८; व्यनि. ५२०; व्यप्र. १९; व्यउ. ११ युत (वृत्); व्यम. १०४; विता. ७५८-९ दप (दद); समु. १४७.

भृगुः ॥’ इति । तपःस्वाध्यायजन्मत उत्कृष्टे ब्राह्मणे न वध इत्यर्थः । यच्च बृहस्पतिनोक्तं—‘आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥’ उत्कृष्टं ब्राह्मणमित्यर्थः । वधप्राप्तं—‘स्वाध्यायिनि कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्’ ‘न तेन भ्रूणहा भवेत्’ ‘मन्युस्तं मन्युमृच्छति’ इत्यादिवचनापातमात्राद्वधप्राप्तमित्यर्थः । तदेतद्वचनद्वयं पूर्वोक्तात्मन्नागव्यतिरिक्तविषये ब्राह्मणाततायिनि द्रष्टव्यम् ।

स्मृच. ३१५

साहसकल्पदोषाः

अधारितब्रह्मसूत्रं वृणलाशनसेविनम् ।
 प्रत्यहं सर्वमादाय वेदविद्भयो निवेदयेत् ॥
 त्यक्ताग्निं संधयया हीनं नित्यमस्नायिनं द्विजम् ।
 अर्कोपस्थानहीनं च शूद्रप्रेष्यकरं तथा ॥
 अकर्ता नित्ययज्ञानां प्रत्यहं पणमाप्नुयात् ॥

कात्यायनः

साहसनिवृत्तिः

सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदाहृतम् ॥
 सान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।
 साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिह्वयः ॥

(१) अन्वयो रक्षणकालक्रमप्राप्तपालकनरनैरन्तर्यं, तस्मिन् सति योऽपहारः स सान्वयोऽपहारः । स च प्रसह्य क्रियमाणः साहसं च स्तेयं च इत्येवं द्विरूपमापद्यते । उक्तप्रकारविपरीतोऽपि निह्वयो द्रव्यापहारः स्तेयरूपमेवापद्यत इति स्मृतावुक्तमित्यर्थः । स्मृच. ३१६
 (२) अत्र सान्वयो रक्षकपुरुषसमर्थं तदनभिभवेन विवक्षितः । प्रसह्य हरणमित्यनेन रक्षकमभिभूय हरणं विवक्षितम् ।
 विर. २८७

(१) व्यनि. ५१६ सूत्रं (सूत्रः) सेविनम् (सेविकः) पण (पाप); समु. १५८.

(२) सवि. ४५१.

(३) व्यक. १०९ हरणं (करणं); स्मृच. ३१६; विर. २८७ स्वप (स्तु प्र) सं च (सं तु); सवि. ४५७ वः (वे); समु. १४८ सं च (सं तु).

द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाहसानि तदण्डविधिश्च

क्षतं भङ्गोपमदौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वान्युदाहृतः ॥

क्षतं किञ्चिन्नाशः, भङ्गोऽर्धनाशः, उपमर्दः सर्वनाशः ।
द्रव्यमिह कुञ्चयतिरिक्तम् । महामुन्यमत्याभिघातेना-
प्यनुपयुक्ततां यद्याति स्फटिकादि, तदभिप्रेतं, तेन न
'अभिघाते तथा भेदे' इत्यादिशाश्वत्स्येन विरोधः ।
नापि परस्परलघुगुरुणां क्षतादीनां समानदण्डप्रयोजकत्व-
मिति । विर. ३५३

हरेर्द्विन्द्याद्देहोऽपि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्गृहं चैव यो भिन्द्यात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

प्राकारं भेदयेद्यस्तु पातयेच्छातयेत्स्था ।

बन्धीयादम्भसो मार्गं प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियस्य च यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥

राजक्रीडासु राजासाधारणक्रीडासु ये सक्ताः तदनु-
मतिं विनेति शेषः । एवं राजः प्रजापालनरूपां वृत्तिं
तदनुमतिं विना आलम्ब्यन्ते ये ते, ये च राज एवाप्रिय-
वादशीलाः । विर. ३६८-९

(१) अप. २।२३० वा (च); विर. ३५३; विचि. १५२
क्षोपमदौ (क्षोऽवमदौ); दवि. ३०० क्षतं...दौ
(क्षतिभङ्गोऽवमदौ) व्येपु (व्येन); सेतु. २५५ क्षोप (क्षाव).

(२) अप. २।२३३ मां (मा); व्यक. १२१; स्मृच. ३२६;
विर. ३६४ द्वा (च्चा); विचि. १५७-८; व्यनि. ५१०;
दवि. ३१२ अपवत्; सवि. ४७४ मां यदि (मादिकम्) चैव (चापि); सेतु. २५६; समु. १५८
अपवत्.

(३) व्यक. १२१ पात (पार) वन्धी...मार्गं (वा
बन्धीयादम्भमार्गं); विर. ३६७; दवि. २९९. तथा (त वा)
दम्भसो (दधवा).

(४) व्यक. १२२ सक्ता (शक्ता) च (तु); स्मृच. ३३२
कल्प (वर्त); विर. ३६८ च यो वक्ता (तु वक्तारो);
पमा. ५८० यस्य च (यं चास्य); विचि. १६१ सक्ता
(शक्ता) यो वक्ता (वक्तारो); दवि. २१४ उक्तः २६५
च (तु); व्यग्र. ५७० पमावत्; सेतु. ३०६ विचिवत्;
समु. १६५ स्मृचवत्.

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षकाः प्रकराश्च ये ।

राजार्थमोषकाश्चैव प्राप्नुयुर्विविधं वधम् ॥

प्रतिरूपस्य राजवेशस्य राजानुमतिं विना कारकाः,
प्रेक्षणाः राजकार्यबाधे नृत्यादिप्रेक्षकाः । प्रकरा ये
दण्डाख्यं करं प्रकृष्टं गृह्णन्ति । विर. ३६९

प्रेमाणेन तु कूटेन मुद्रया वाऽपि कूटया ।

कार्यं तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥

प्रमाणं लिखितादि ।

स्मृच. ३२६

पैकं चेद्ब्रह्मो हन्युः संरब्धाः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥

तेन स एव वधापराधदण्डभाक् । स्मृच. ३१२

व्यापादनेन तत्कारी वधं चित्रमवाप्नुयात् ॥

तत्कारी साक्षादधकारी ।

विर. ३७१

आरम्भकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ॥

(१) व्यक. १२२ विविधं वधम् (द्विविधं दमम्); विर. ३६९
क्षकाः (क्षणाः); विचि. १६१; दवि. १२० विरवत्
२६५ (प्रतिरूपस्य कर्तारः प्राप्नुयुर्विविधं वधम्)
एतावदेव : ३१६ उक्तः; सेतु. ३०६-७ काः प्र (कप्र).

(२) अप. २।२९४ ण्डमु (ण्ड उ); व्यक. १२२;
स्मृच. ३२६ दण्ड (दम); विर. ३७०; विचि. १६२;
दवि. २६५ वाऽपि कूटया (कूटयाऽपि वा); सवि. ४७५
वाऽपि कूटया (वाऽनुकूलया) दण्डमुत्तमम् (त्तमसाहसम्);
समु. १५८ स्मृचवत्.

(३) स्मृच. ३१२; पमा. ४५४; व्यग्र. ३९५;
व्यड. १३३; समु. १४६.

(४) व्यक. १२२ नेन (ने तु); विर. ३७१; विचि. १६४
व्यकवत्; दवि. ६१ (=) व्यकवत्.

(५) अप. २।२३१ यः श (यश); व्यक. १२३;
स्मृच. ३१२; विर. ३७५ मिं (मं); पमा. ४५५
मार्गां (धर्मां); रत्न. १२६ विक (च क); विचि. १६७;
व्यभि. ४९५ भक्त...णाम् (भरदाता च कर्मणाम्) उक्तः,
कात्यायनः; दवि. ७५; सवि. ४६४ कृत्स् (कः स) गां
(गां) मिं (मं); व्यग्र. ३९५ तथा मार्गानु (दोषवक्ताऽनु)
क्तदाता (क्तादायो); व्यड. १३३ श्च (स्तु) शेषं व्यप्रवत्;
व्यम. १०३; विता. ७५४; सेतु. ३०९ विरवत्; समु.
१४६ क्रमेण ब्रह्मपतिः.

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डभेषां प्रकल्पयेत् ॥

(१) अनुरूपं दोषानुरूपम् । स्मृच. ३१२

(२) तद्विनाशप्रवर्तकः युद्धोपदेशं विनैव विषादिना नाशप्रवर्तकः । उपेक्षाकारी निषेधे साक्षादक्षमोऽपि परादिनापि निषेधानुकूलकारी । अयुक्तो राजाऽनियुक्तः, घातनीयदोषवक्ता, अयुक्तो घातकासंयन्ध इत्येके । विर. ३७५-६

साहसकृदन्वेषणविधिः

विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसाख्यं प्रवर्तते ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्ववादेऽप्ययं विधिः ॥

स इति साहसकर्तृत्वेनाभियुक्तः परामुश्यते ।

स्मृच. ३१२

(१) अप. २।२३१ वतै (दर्श) क्तश्च (कल्य) काऽनु (वनतु); व्यक. १२३ क्षाकार्ये (क्षकोऽनि); स्मृच. ३१२ वतै (दर्श) क्षा (क्षी); विर. ३७५; पमा. ४५५ कार्ययुक्तश्च (कारकश्चैव); रत्न. १२६; विचि. १६७ तद्विना (तथा ना); व्यनि. ४९५ युद्धो (युक्त्यो) शप्रवर्तकः (शः प्रदर्शकः) वक्ता (युक्ता); दवि. ७५; सवि. ४६४ युद्धो (यद्धो) वतै (दर्श); व्यप्र. ३९५; व्यउ. १३३; व्यम. १०३; विता. ७५४; सेतु. ३०९ विचिवत्; समु. १४६-७ स्मृचवत्.

(२) अप. २।२३१ ते का (तत्का); व्यक. १२३ कल्य (ब्दा) शेषं अपवत्; स्मृच. ३१२ अपवत्; विर. ३७५ तु (च); पमा. ४५५ ण्डमे (ण्डं ते) शेषं अपवत्; रत्न. १२६; विचि. १६७; व्यनि. ४९५ षेद्धा क्ष (षेधक्ष) पू; दवि. ७५ तु (च); सवि. ४६५ उक्त. ४७३ स्यात्स (सन्त) पू, याशवल्क्यः; व्यप्र. ३९५; व्यउ. १३३; व्यम. १०३ कल्य (कल्या); विता. ७५४ पूर्वार्धे (उपेक्षकः शक्तिमांश्च सर्वे ते घातकाः स्मृताः); सेतु. ३०९; समु. १४७ अपवत्, क्रमेण बृहस्पतिः.

(३) स्मृच. ३१२; पमा. ४५३; नृप्र. २६९ वादे (पापे); समु. १४६ तने (नितम्).

आततायिनः । निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा ।

उद्यतासिर्विषामिश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥

भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

यैशोवृत्तहरान् पापानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥

अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ।

प्राणद्रव्यापहारे च तं विद्यादाततायिनम् ॥

कात्यायनेनैव एवमाद्यानित्युक्तम् । एवमाद्या-
नेवंप्रकारानित्यर्थः । स्मृच. ३१५

प्राणद्रव्यापहारे अन्यास्मिन्नपि तत्तुल्यापराधे च यस्त्व-
नाक्षारितपूर्वोऽन्वाधितपूर्वः प्रवर्तते तं आततायिनं विद्या-
दित्यर्थः । अनेन अर्थादाक्षारितपूर्वो यः पूर्वोक्तविष-
दानाद्यपराधे प्रवर्तते नासावाततायीत्युक्तम् । एवं च
'आततायी वधोद्यतः' इत्यमरसिंहकृतोऽर्थनिर्देशः
क्षेत्रदारापहर्त्रादीनामर्थानां प्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम् ।
एवं च 'षट्स्वप्यनभिचरन् पतती'ति आततायिवध-
मात्रमकुर्वन् पतितो भवतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः । तदेतद्वौ-
धायनवचनं आत्मत्यागाविषये तव्यतिरिक्तधर्माद्युपरोध-
विषयेऽपि गोब्राह्मणेतरशेषाततायिविषये द्रष्टव्यम् ।

(१) मित्ता. २।२१ (=); स्मृच. ३१५ विं (वि)
ज्ञा (चा) श्चापि (श्वैव); रत्न. १२८ विं (वि) श्चापि
(श्वैव); दवि. २३४ (उचनासि करासि च शापोद्यतकरं
तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चापि राजनि ॥) विष्णुकात्यायनौ;
सवि. १५३ (=) विं (वि) : १५४ (=) पूर्वार्धे
(उचनासि च विषदं शापोद्यतकरं तथा) पू; व्यप्र. १५
(=) विं (वि); व्यम. १०४ विं (वि); विता. ७६१
श्चापि (श्वैव); समु. १४७-८ स्मृचवत्.

(२) मित्ता. २।२१ (=); स्मृच. ३१५ कारी (चारी);
रत्न. १२८; दवि. २३४ (भार्यातिक्रमिणं चैव विषात्
सप्ताततायिनः) एतावदेव, विष्णुकात्यायनौ; सवि. १५३
(=); व्यप्र. १५ (=); व्यम. १०४ वाने (वांश्च);
विता. ७६२; समु. १४८.

(३) स्मृच. ३१५; समु. १४८.

(४) स्मृच. ३१५; रत्न. १२८; दवि. २४० तं...
नम् (प्रवृत्तस्याततायिता); विता. ७६२ पू; समु. १४८.

गवां पर्युदासवचनात्तदितरपश्चादितिर्यग्जातीनामप्यातता-
यिनां वधो विहित इत्यवगम्यते । अत एव कात्यायनेन
आततायिपश्चादिवधेऽपि दोषाभावो दर्शितः । 'नखिनां
शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् । हस्त्यश्वा-
ना तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥' अन्येषां चञ्च्वा-
दिशालिनां पश्यादीनाम् । एवं चाततायिनां वधे यत्र
दोषाभाव उक्तस्तत्र घातकानां वधनिवन्धनदण्डाभावः
प्रत्येतव्यः । अस्मिन् साहसख्यवधे दोषाभावकथनस्य
दण्डाभावप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । स्मृच. ३१५६

नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् ।
हस्त्यश्वानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥

३ विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
गर्भस्य पातने स्तेनो ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने ।
अदुष्टं योषितं हत्वा हन्तव्यो ब्राह्मणोऽपि हि ॥
उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।
निवृत्तास्तु यदारम्भाद्ग्रहणं न वधः स्मृतः ॥
आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥

* स्मृच. व्याख्यानं पूर्वश्लोके, 'आततायिनमुत्कृष्टमिति'
बृहस्पतिवचने च द्रष्टव्यम् ।

(१) स्मृच. ३१६; रत्न. १२८; व्यनि. ५२० नखि
(शिखि); विता. ७६२ उक्त.; समु. १४८.

(२) स्मृच. ३१४; समु. १४७.

(३) मिता. २१२१ (=) पारगम् (गं रणे); दवि.
२३९; सवि. १५२ (=) मितावत्; व्यप्र. १४ (=)
मितावत्; व्यड. ८ (=) मितावत्; व्यम. १०४;
सेतु. १००.

(४) विश्व. २१२८१.

(५) स्मृच. ३१५; व्यनि. ५२० वृत्ता (वृत्त);
व्यप्र. १९ स्तु यदा (ना तथा); समु. १४७.

(६) स्मृच. ३१५; ममु. ८१३५० पापे (पापं); रत्न.
१२७; दवि. २४१; मच. ८१३५१ न्मतः (न्मनः); व्यप्र.
१९ पापे ... भृगुः (पापं हीनवधे पुनः); व्यड. ११ पापे ...
भृगुः (पापं हीनवधे तु न); व्यम. १०३ जन्मतः (संयुते);

व्यासः

वधसाहसकर्तुर्दण्डः । मिथ्याभैषज्यापराधः ।

ज्ञात्वा तु घातकं भूम्यकं ससहायं सबान्धवम् ।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥

आरम्भकृत्सहायश्चेति द्रव्यसहितसहायो विवक्षितः ।
इह त्वत्यन्तसंनिहितसहाय इति न तेन सह विरोधः ।
बान्धवाश्च ये साहसकर्तारं बुद्ध्वापि न तं परित्यजन्ति ।
विर. ३७८

३ भिषजो द्रव्यभेदेन क्लेशयन्ति चिरं नराम् ।
व्याधिप्रकोपं कृत्वा तु धनं गृह्णन्ति चातुराम् ॥

देवलः

आत्महत्यादोषः । निमित्तविशेषे साहसानुशा.

आत्मत्यागः परत्यागात्पापीयान् पातकादपि ।
पातके निष्कृतिः प्रोक्ता कथमात्मघ्ननिष्कृतिः ॥
आत्मानं बुद्धिसंपन्नं योग्यं सर्वार्थसिद्धिषु ।
श्रमदुःखभये त्यक्त्वा रौरवे परिपश्यते ॥
उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

परवधार्हं (दि) पातकादात्मत्राणानास्थानादात्मत्यागः
पापीयानित्युक्तदोषमवैत्य भ्रूणमपि ब्राह्मणमपि दण्डापू-
विता. ७५७ न्ततः (न्मभिः); बाल. २१२८६ भृगुः
(भवेत्) शेषं वितावत्; समु. १४७.

(१) अप. २१२८१; व्यक. १२३; स्मृच. ३१२ वैर्व
(त्रव); विर. ३७८ जनकरै (गजनकरै); पमा. ४५४
स्मृचवत्; विचि. १६९ विरवत्; दवि. ७६ विरवत्; सवि.
४५८ स्मृचवत्; व्यप्र. ३९४ स्मृचवत्; व्यड. १३२
स्मृचवत्; सेतु. २६०-६१ विरवत्; समु. १४६ स्मृचवत्.

(२) अप. २१२४२.

(३) स्मृच. ३१५; रत्न. १२७ (=); व्यनि. ५१९
पर (परि) पातके (घातके) त्मघ्न (त्मह); विता. ७५८
त्यागः परत्यागा (नाशः परवधा) बृहस्पतिः; समु. १४७
त्यागः परत्यागा (त्यागात् परत्यागः).

(४) स्मृच. ३१५; रत्न. १०७ (=); विता. ७५८
बृहस्पतिः; ममु. १४७.

(५) स्मृच. ३१५; व्यप्र. २०; व्यड. ११; विता.
७५८ बृहस्पतिः; सेतु. १०० कात्यायनः; समु. १४७.

न्यायात् गामन्याततायिनमात्मपरित्राणायावश्यं हन्यादित्यर्थः । यत्तूशनसं ब्राह्मणस्य रुधिरात्पादननिमित्तदोषमभिधायामिहितम् 'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः स्यादिति' तदपि पूर्वोक्तात्मपरित्राणविषये द्रष्टव्यम् ।

स्मृच. ३१५

उशना

गर्भपातनसाहसे दण्डः । निमित्तविशेषे साहमानुशा ।

परिह्वेशेन पूर्वं स्याद्वैपज्येन तु मध्यमः ।

प्रहारेण तु गर्भस्य पातने दण्ड उत्तमः ॥

गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः ।

यमः

विषासिद्धि-चौर-वधकारि-तडागभेदकादि-साहसिकेषु दण्डविधिः

^३विषासिद्धायाकाश्चौरा घातकाश्चोपघातकाः ।

स्वशरीरेण दण्ड्याः स्युर्भनुराह प्रजापतिः ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

तद्वाऽपि प्रतिसंस्क्रुयाद्द्याद्रोत्तमसाहसम् ॥

यस्तु पूर्वनिषिद्धस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं चाप्यपां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

उपघातकाः अन्यद्वारा घातकाः । स्मृच. ३२६

साहसिकस्तेयादिकृद्ब्राह्मणदण्डविधिः

^६न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।

गुप्ते तु बन्धने बद्ध्वा राजा भक्तं प्रदापयेत् ॥

(१) अप. २।२७७ दण्ड (दम); विर. ३७१; विचि. १६३ द्वैषज्ये (द्वैषजे); व्यनि. ५१९ व्यामः; दवि. ३०३; समु. १५७ व्यामः.

(२) स्मृच. ३१५ षः + (स्यात्); ममु. ८।३५०; मच. ८।३५१; बाल. २।२८६; समु. १४७ स्मृचवत्.

(३) व्यक. १२१ विषा (उल्का); स्मृच. ३२५; विर. ३६६ व्यकवत्; दवि. ७८ द्वितीयतृतीयपादौ : ३१५ विषाश्चौरा (उल्कादिदायकाश्चैव) मनुराह (नरा आह); समु. १५८.

(४) अप. २।२३३; समु. १५८ टाग (टाक) द्राऽपि (चापि).

(५) अप. २।२३३; समु. १५८ षिष्ट (विष्ट) डाग (टाक) चाप्यां भिन्वा (वाऽप्युपाख्या).

(६) अप. २।२७७ शारीरो ब्राह्मणस्य (ब्राह्मणस्य शारीरो);

अथवा बन्धनं रज्ज्वा कर्म वा कारयेन्नृपः । मासार्धमासं कुर्वीत कार्यं विज्ञाय तत्त्वतः ॥ यथापराधं विप्रं तु विकर्माण्यपि कारयेत् । राजदुष्टानि यो भाषेहण्डो निर्विषयः स्मृतः ॥ अथवा ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन् वैदिकी श्रुतिः ॥

(१) रक्षाकर्म पश्चादिपालनरूपं गर्हितम् ।

स्मृच. ३१७

(२) साहसचौर्ययोर्ममः- न शारीर इत्यादि । गुप्ते रक्षिते यतः प्रलायनं न भवति । विकर्माणि उच्छिष्ट-मार्जनादीनि । यो राजदुष्टानि भाषते, तस्य दण्डो निर्विषयः, निर्विषयत्वं देशान्निःसारणमिति यावत् ।

विर. ३७४५

आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः

आत्मानं घातयेद्यस्तु रज्ज्वादिभिरुपक्रमैः ।

मृतोऽमेध्येन लेप्त्रव्यो जीवतो द्विशतं दमः ॥

दण्ड्यास्तत्पुत्रमित्राणि प्रत्येकं पणिकं दमम् ॥

व्यक. १२३ ने (नं); स्मृच. ३१७; विर. ३७४; रस्त. १२७ काहि (कस्य); विचि. १६६ ण्य (णे वै); व्यनि. ४९५ कात्यायनः; दवि. ६७; सवि. ४६३ (=) पूः बीमि. २।२८२; व्यप्र. ३९३ रस्तवत्; व्यउ. १३१ काहि (कस्य) ने (नं); विता. ७५४ रस्तवत्; समु. १४८.

(१) अप. २।२७७; व्यक. १२३ रज्ज्वा (कृत्वा); स्मृच. ३१७ अथ...कर्म (अथवाप्यधनं रक्षाकर्म); विर. ३७४; विचि. १६६; दवि. ६७; बीमि. २।२८२; समु. १४८ यं (ये).

(२) अप. २।२७७ पूः; व्यक. १२३; स्मृच. ३१७ पूः; विर. ३७४; विचि. १६६ पूः; व्यनि. ४९५ विप्रं तु ...प्यपि (विप्रास्तु कर्माण्यपि च) पूः, कात्यायनः; दवि. ६७ पूः : ३१८ डु (दि) उत्तः; सवि. ४६३ यथा (तथा) पूः; बीमि. २।२८२ पूः; समु. १४८.

(३) व्यक. १२३ ध्या (ध्यो) णा (णो); विर. ३७४; सवि. ४६३; समु. १४८.

(४) यमस्मृ. २०-२१; दवि. ३१९ रज्ज्वा (वज्रा) जीवतो (जीवेच्छेत्) शतं (शतो) तृतीयार्धं विना.

संवर्तः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् ।

गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

वृद्धहारीतः

निमित्तविशेषे साहसानुशा । साहसिकानां दण्डविधिः, तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च ।

अग्निदं गरदं हिंस्रं चौरं दुर्वृत्तमेव च ।
धूर्तं पतितमित्यादीन् हन्यादेवाविचारयन् ॥
अङ्कयित्वा श्रपादेन गर्दभे चाधिरोह्य वै ।
प्रवासयेत्स्वराष्ट्रात्तु ब्राह्मणं पतितं नृपः ॥
कुलटां कामचारेण गर्भघ्नीं भर्तृहिंसिकाम् ।
निवृत्तकर्णनासोष्ठीं कृत्वा नारीं प्रमापयेत् ॥
परद्रव्यादिहरणं परदारभिमर्शनम् ।
यः कुर्यात्तु बलात्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥
ब्रह्मघ्नं च सुरापं वा गोस्त्रीवालनिपूदनम् ।
देवविप्रस्वहन्तारं शूलमारोपयेन्नरम् ॥
फलितं पुष्पितं वाऽपि वनं छिन्त्यात्तु यो नरः ।
तडागसेतुं यो भिन्त्यात्तं शूलेनानुरोहयेत् ॥
अग्निदं गरदं गोघ्नं बालस्त्रीगुरुघातिनम् ।
भगिनीं मातरं पुत्रीं गुरुदारान् स्नुषामपि ॥
साध्वीं तपस्विनीं वाऽपि गच्छन्तमतिपापिनम् ।
हिंस्रयन्त्रप्रयोक्तारं दाहयेद्वै कटाग्निना ॥
अदण्डयित्वा दुर्वृत्तांस्तत्पापं पृथिवीपतिः ।
संप्राप्य निरयं गच्छेत्तस्मात्तान् दण्डयेत्तथा ॥

सुमन्तुः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

आततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । यदा हतः प्रायश्चित्तं स्यात् ।

(१) ब्यप्र. १८; ब्यउ. ११ (गोब्राह्मणम्०) ।

(२) बृहास्मृ. ७।१००-१२० (३) बृहास्मृ. ७।२०० ।

(४) बृहास्मृ. ७।२०२. (५) बृहास्मृ. ७।२१८-२१९ ।

(६) मिता. २।२१ ब्राह्मणात् (ब्राह्मणवधात्) (यदा...

स्यात्०); स्मृच. ३।१५ नात (आत) वधे + (न); रत्न. १२८ (अन्यत्र गोब्राह्मणात्) एतावदेव; ब्यनि. ५२०

गौः ब्राह्मणो वा आततायी यदा हतः तदा प्रायश्चित्तं स्यात्, दोषः स्यादित्यर्थः । आत्मपरित्राणव्यतिरिक्तविषयमेतत् । यदाह देवलः— आत्मत्याग इति । स्मृच. ३।१५

पैठीनसिः

घातकमहायादिसाहसिकदण्डविधिः

हन्ता मन्त्रोपदेशा च तथा संप्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अकार्यकारिणामेषां प्रायश्चित्तं तु कल्पयेत् ॥

यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत् ॥

एवमन्येऽप्यवकाशदानादिना घातकोपकारिणः स्तेयप्रकरणीया इहोदाहरणीयाः । व्यासः —‘ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् सहायं सवान्धवम् । हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेगजनकैर्नृपः ॥’ सहायोऽत्रात्यन्तमनिहितो विवक्षितः । बान्धवाश्च ये साहसकर्तारं ज्ञात्वाऽपि न तं परित्यजन्ति ते एवात्रोक्ता इति रत्नाकरः ।

अत्र साक्षात्प्रयुक्त्यनुग्रहानुमतिनिमित्तभेदात् पञ्चविधो वधः स चास्माभिर्द्वैतविवेके भेदप्रभेदाभ्यां विस्तरेण प्रपञ्चितः । तत्रानुग्राहकादीनां प्रत्यासत्तियवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात् प्रायश्चित्तगुरुलाघवं तत्रैव व्यवस्थितम् । यथा अनुग्राहकस्य पादोनं, प्रयोक्तुरर्धम् । अनुमन्तुः सार्धपादः । निमित्तिना तु पाद इति ।

(आततायिन्यदोषः अन्यत्र गोब्राह्मणात्); सवि. १५४ नात (आत) वधे + (न) णात् (णेभ्यः) (यदा... स्यात्०); ब्यप्र. १६ (यदा... स्यात्०) : १७ नात (आत) वधे + (न) यदा... स्यात् (स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्); ब्यउ. ९ मितावत् : १० यदा... स्यात् (स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्); ब्यम. १०३ (यदा... स्यात्०); विता. ७५७ मितावत्; बाक. २।२६ (पृ. ३८) मितावत्; सेतु. १०० नात (आत) वधे + (न) (यदा... स्यात्०); समु. १४७ नात... णात् (आततायिन्यदोषोऽन्यत्र ब्राह्मणात्) ।

(१) इवि. ७६.

एवं व्यवस्थिते प्रायश्चित्ते यत्र विशेषवचनं नास्ति तत्र दण्डोऽप्येवमेव द्रष्टव्यः । द्रयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । उभयत्र व्यवधानाऽव्यवधानयोरनुरोधत्वात् । पैठीनसि-
वाक्ये द्रयोस्तुल्यवत्कल्पनीयत्वोपदेशाच्च । निमित्तिनस्तु आक्रोशनादिदण्ड एव न तु हिंसादण्डोऽपि, तत्र तस्या-
भिसंधानाभावात् । अत एवाततायिनि प्रमादमृते दण्डा-
भावमाह मिताक्षराकारः । यत्र तु विधिप्राप्तमाक्रोशनादि
तत्र तद्दण्डोऽपि नास्ति । उक्तं च भवदेवमष्टेन । यदा
विहितवाग्दण्डधनदण्डशारीरादिदण्डेष्वपराधानुरूपेषु गल-
पाशादिना म्रियते तदापि न दोषः । मन्युत्पादनेऽपि
दण्डानां विहितत्वेन निषेधानवकाशात् । यतो न
हिंस्यादित्यनेन साक्षात्परप्राणवियोगफलव्यापारकर्तृत्वं
निषिध्यते । न च निमित्तिनो वाग्दण्डनिमित्तातिरिक्त-
व्यापारे कर्तृत्वमस्ति, तदेव हि मन्युत्पादनद्वारेण परम्परया
वधकारणमतः कथं तस्य निषेधविषयत्वमपीति ।

एवं च प्रयोज्यस्यापि विधितत्क्रमनिबन्धनं पापमात्रं
न तु दण्डोऽपि । स्थपतेः स्वर्ग इव हिंसायां तस्य स्वरसा-
भावात् । परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्य तत्पुत्रादिस्थानी-
यत्वात् । स्वामिप्रयुक्त-हय-हस्ति-कुक्कुर-वानरादिवत्
प्रवृत्तेः पराधीनत्वात् । एवं च यथा तत्र स्वामिन एव
दण्डः । पुत्रापराधेन पितेत्यादिदण्डपारुष्यदण्डमातृका-
लिखितनारदवचनस्वरसात् । एवमिहापि प्रयोजक एव
दण्ड्यो न तु प्रयोज्योऽपि न्यायसाम्यात् । दर्शितं चैव तदर्थं
बृहस्पतिवचनं स्तेयदण्डमातृकायाम् । इत्थमपराधानु-
सारेण दण्डव्यवस्थितौ 'ज्ञात्वा तु घातकम्' इत्यादि-
व्यासवाक्ये रत्नाकरीयं बान्धवव्याख्यानं चिन्त्यम् ।

न हि साहसिकापरित्यागमात्रं प्ररुढो दोषो येन
तत्र वधः स्यात् । साहसानभिसंधायिनोऽपि स्नेहादिनापि
तत्संभवात् । तस्माद् ये बान्धवाः साहसिनं न निवार-
यन्ति प्रत्युत साहसफलार्थितया स्वयमपराधयन्तः परं
प्रेरयन्ति तेषां तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादयं दण्डविधिः ।

अन्यथा 'घातकाश्चोपघातकाः स्वशरीरेण दण्ड्याः
स्युरि'ति यमवचने स्वशरीरेण दण्डोऽप्यपराधानुरूपो
विवक्षित इति रत्नाकरीयमेव व्याख्यानं विरुध्यते ।

दवि. ७६-८

गालवः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

अग्निपुराणम्

मर्यादाभेदकादिषु दण्डविधिः

मर्यादाभेदकाः सर्वे दण्ड्याः प्रथमसाहसम् ॥
द्विगुणं दापयेच्छिन्ने पथि सीम्नि जलाशये ॥

निमित्तविशेषे साहसानुशा

गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।
अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्युद्यतायुधम् ॥
राजा गवाभिचारेभ्यो हन्याच्चैवाऽततायिनः ॥

राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः

रक्षार्थाधिकृतैर्यैस्तु प्रजाभ्योऽर्थो विलुप्यते ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥
ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः कार्याणि
कर्मिणाम् ।

निर्घृणाः क्रूरमनस्तान्निःस्वान कारयेन्नृपः ॥

प्रतिमादिभेदेन अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः

प्रतिमासंक्रमभिदो दद्युः पञ्चशतानि ते ॥
अभक्ष्यभक्ष्ये विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णलो दमः ॥

ब्रह्मपुराणम्

आततायिविशेषः

परदारान् रमन्तस्तु द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ॥

इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् ब्राह्मणादेः प्रवृत्तक्रियस्य
वधो गम्यत इति । तच्चिन्त्यं, वचनस्यास्य पातित्यं विधातु
वधानुवादरूपत्वात् 'पतित्तास्ते प्रकीर्तिताः' इत्युपसंहार-
दर्शनात् वधस्यानुवाद एव ।

(१) रत्न. १२७; व्यस. १०४.

(२) अपु. २२७।२२. (३) अपु. २२७।३३.

(४) अपु. २२७।३९, ४०.

(५) अपु. २२७।४७, ४८. (६) अपु. २२७।५६.

(७) अपु. २२७।६०.

(८) दवि. २३८.

सिद्धमाक्षिपतीति चेन्न, आक्षिपतु नाम, न त्वयं विधिपूर्वको हि नियमः प्रत्युत द्वेषादिति वचनाद् वैरिवधकोटिः कटाक्ष्यत इति ।

अत्रोच्यते, प्रियाधर्षिणो वचनादेवाततायित्वमाततायिवधे वचनादेव पापाभाव इति । एतच्च भवदेवमतमाभित्योक्तम् ।

दवि. २३८

मत्स्यपुराणम्

राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः

राज्ञः कोषापहन्तुंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

अरीणामुपकर्तुंश्च घातयेद्विधैर्दमैः ॥

ब्राह्मणामन्वगणसंबन्धिदोषे दण्डः

आमन्त्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टशतं दमम् ॥

द्विजे भोज्ये तु संप्राप्ते पापे नास्ति व्यतिक्रमः ॥

निमित्तविशेषे साहसानुशा । आततायिनः ।

गुरं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।

अग्निदं गरदं चैव तथा ह्यभ्युद्यतायुधम् ॥

अभिचारं च कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् ।

एतान् हि लोके धर्मज्ञाः कथयन्त्याततायिनः ॥

भविष्यपुराणम्

निमित्तविशेषे साहसानुशा

पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्विनश्यति ।

न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तम ॥

(१) दवि. ३१७.

(२) अय. २।२६३ आ (नि) तु (न); व्यक. १२०; विर. ३५९; दवि. ३०७ दमम् (दमः) विष्णुः; सेतु. ३०४.

(३) दवि. ३०७. (४) बाल. २।२१.

(५) दवि. २३४; बाल. २।२१ (गृहक्षेत्राभिहन्तारस्तथा पत्न्यभिगामिनः । अग्निदो गरदश्चैव तथैवाभ्युद्यतायुधः ॥ अभिचारिणो कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् । एते हि कथिता लोके धर्मक्षैरानतायिनः ॥). (६) दवि. २३१.

हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्द्वार द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् ॥

क्षिप्वानमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

साहसनिरुक्तिः । निमित्तविशेषे साहसानुशा ।

मनुष्यमाराणादीनि कृतानि प्रसभं यदि ।

साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥

ननु पारुष्यद्वयस्य साहसविशेषत्वात् पदान्तरत्वेना-

किरयुक्ता । सत्यम् । सहसा क्रियमाणस्य साहसविशेष-

पत्वं, छलेन पुनः क्रियमाणस्य पदान्तरत्वमेव, साहस-

लक्षणाभावात् । तथा चोक्तं तेनैव—‘तस्यैव भेदः

स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य

स्तेयमाधिश्लेखेन तु ॥’ आधिः क्लेशः । स आक्रम्या-

र्थहरणद्वारा क्रियमाणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरण

द्वारा क्रियमाणः स्तेयमित्यर्थः । नन्वेनेन स्तेयस्य भेद

उक्तो न पारुष्यस्य । सत्यम् । अपृथगुद्दिष्टस्यापि भेद

उक्ते पृथगुद्दिष्टस्य सुतरमेव भेदो लक्ष्यत इति स्तेय-

मात्रस्योक्त-इत्यविरोधः । अतः पदान्तरत्वेनाप्युक्त्युक्तैव ।

अत एव संग्रहकारः—‘मनुष्यमाराणादीनि कृतानि प्रसभं

यदि । साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥’

अन्यथा पुनः यद्यप्रसभं कृतानि तदा यथाख्यानि

स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याख्यानीत्यर्थः ।

नन्वेवं स्तेयस्त्रीसंग्रहणयोरपि साहसात् पृथगुद्देशनं

कार्यम् । सत्यम् । अत एव मनुना—‘स्तेयं च साहसं

चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च’ इति पृथगुद्दिष्टम् । नारदेन तयोः

प्रायेण छलेनैव क्रियमाणत्वात् पदान्तरत्वं स्फुटमेवेति

साहसान्तर्भाव एवोद्देशदशायां दर्शितः, पारुष्यद्वयस्य तु

प्रायेण प्रसभं क्रियमाणत्वात् पदान्तरत्वमव्यक्तमिति

पृथगप्युद्देशः कृत इति सर्वमनवग्रहम् । स्मृच. ७

आततायिद्विजागम्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ।

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

(१) दवि. २३५; व्यग्र. १७; व्यउ. १०; सेतु. १०१ द्वीर (द्वीरां).

(२) दवि. २४०; व्यग्र. १८; व्यउ. ११.

(३) स्मृच. ७; व्यग्र. २२३; समु. १४६.

(४) व्यम. १०४ उत्तरार्धे (इमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः); समु. १४७.

स्तेयम्

*वेदाः

राजा स्तेनं ब्रह्माति

अव राजन् पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ।

हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं न तायुं स्तेन्य-
प्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूनां तर्पयितारं
स्तेनमिव दाम्नो रजोर्वत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां
बन्धकाल्यापादव सृज विमुञ्च । ऋसा.

स्तेनःवापवादः

वैत्सप्रियं वै भालन्दनमृषयोऽध्यवदन्स्तेना
इति स एतत्सुक्तमपश्यत्तेनाधिवादमपजायत्तेनाप-
चितिमगच्छत् तदधिवादमेवैतेनापजयत्यपचितिमेव
गच्छति ।

स्तेयस्य दुष्टत्वं शपथविभाव्यत्वं च

अनेनसमेनसा सोऽभिशास्तादेनस्वतो वाऽपहरा-
देनः । एकातिथिमप सायं रुणद्धि विसानि स्तेनो
अप सो जहारेति + ॥

स्तेनो हन्तव्यः

पुरुषः सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहर्षीत्
स्तेयमकर्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य
कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते
सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं
प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ।

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमा-
त्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनात्मानमन्त-

* वेदेषु विविधस्तेनस्तेयदर्शकवचनानि परःशतानि उप-
लभ्यन्ते । परं तेषु दण्डव्यत्वदुष्टत्वबोधकनिर्देशाभावात् तेषामत्र
संग्रहो न कृतः ।

+ अस्य सायणभार्य दिव्यप्रकरणे (पृ. ४२९) द्रष्टव्यम् ।

(१) ऋसं. ७।८६।५. (२) मैसं. ३।२।२.

(३) ऐब्रा. ५।३०।११. (४) छाड. ६।१६.

धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ।

शृणु— यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि संदिह्यमानं
निग्रहाय परीक्षणाय च उत अपि हस्तगृहीतं ब्रह्महस्तं
आनयन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्च
आहुः—अपहर्षीद्धनमस्यायम् । ते च आहुः—
किमपहरणमात्रेण बन्धनमर्हति, अन्यथा दत्तेऽपि धने
बन्धनप्रसङ्गात् ; इत्युक्ताः पुनराहुः—स्तेयमकर्षीत्
चौर्येण धनमपहर्षीत् इति । तेषु एवं वदत्सु इतर अप-
ह्रुते— नाहं तत्कर्तेति । ते च आहुः— संदिह्यमानं
स्तेयमकर्षीः त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्च अपह्रुवाने
आहुः—परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स
यदि तस्य स्तेयस्य कर्ता भवति ब्रह्मिश्चापह्रुते, स एवं-
भूतः तत एवानृतमन्यथाभूतं सन्तमन्यथात्मानं कुरुते ।
स तथा अनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय व्यवहितं
कृत्वा परशुं तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति, स दह्यते, अथ
हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभिसंधिदोषेण ।

अथ यदि तस्य कर्मणः अकर्ता भवति, तत एव
सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्येन तथा स्तेन्याकर्तृतया
आत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स सत्याभि-
संधः सन् न दह्यते सत्यव्यवधानात्, अथ मुच्यते च
मृषाभियोक्तृभ्यः । ततपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि
स्तेयकर्त्रकत्रोरनृताभिसंधो दह्यते न तु सत्याभिसंधः ।
छाशाम्भा.

गौतमः

वर्णभेदेन स्तेयदण्डः

अष्टापाद्यं स्तेयकिल्बिषं शुद्रस्य ।

(१) साहसदण्डमुक्त्वा स्तेय इदानीमाह— अष्टा-
पाद्यमिति । स्तेयेन यदुपात्तमधर्मकारणात् तद्द्रव्यं

(१) गौध. १।१।२; मिता. २।२७। (=); मभा.;
गौमि. १।१।२; दवि. ३६ विष्णुः ; विता. ७८८; समु.
१५१.

किल्बिषशब्देनोच्यते, स्तेयकिल्बिषं स्तेयधनमित्यर्थः । तदष्टगुणं दण्डः, 'समप्रेप्सुर्दण्ड्यः' इत्यत्र दण्ड्यशब्दस्य नदीस्रोतोन्त्यायेनाधिकृतस्यात्र षष्ठ्यनुरूपार्थे दण्ड इत्येवं भवतीति । किल्बिषशब्देन वा दण्ड उच्यते । स्तेय-किल्बिषं स्तेयदण्ड इत्यर्थः । स गृहीतः स्यादष्टगुण इति । तत्र ब्राह्मणसुवर्णवर्जं द्रष्टव्यं, तस्य महापातकमध्ये उपदेशाद्दण्डगौरवं भवतीति । मभा.

(२) उक्तः साहसदण्डः । स्तेयदण्डमाह— अष्टा-पाद्यमिति । स्तेयं चौर्यम् । स्तेयीपातं द्रव्यं किल्बिष-निमित्तत्वात्किल्बिषमुच्यते । स्तेयेनोपातं द्रव्यमष्टगुण-मापादनीयं शूद्रस्य । कर्तरि षष्ठ्येषा । स्तेयकिल्बिषं शूद्रोऽष्टगुणमापादयेद्राज्ञे दण्डरूपेण प्रतिपादयेदिति । तत्रैको गुणः स्वामिने देयः, शेषो राज्ञे । उक्तं च 'चौरहृतमवजित्वे'त्यादिना । गौमि.

^१द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णम् ।

इतरेषां वैश्यादीनां स्तेयकिल्बिषाणि प्रतिवर्णं द्विगुणो-त्तराण्यापादनीयानि । वैश्यस्य षोडशगुणं, शूत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं, ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणमिति । *गौमि.

^२विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ।

(१) जाल्युत्कर्षवद्विज्ञानोत्कर्षादपि दण्डभूयस्त्वं द्रष्टव्यं, तत्स्वजातिविहितात् 'अध्यर्थं विदुषो ज्ञेयम्' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । उपपन्नं चैतत्, यतोऽसौ ज्ञात्वाऽतिक्राम-तीति । विदुषो दण्डभूयस्त्वमिति सिद्धे अतिक्रमग्रहणं नियमार्थं, चौर्यविषय एवेदं, न साहसविषये । प्रायश्चित्त-विषयेऽपीति । एवं च ब्रुवता दण्डविधानात् प्रायश्चित्त-स्यापि गुरुलघुभावकल्पनाऽस्तीति प्रदर्शितं भवति । साहसप्रकरणे च यदुक्तं 'श्रोत्रियस्यार्धदण्डः' इति तच्चोपपन्नम् । मभा.

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२।१३; मिता. २।२७५ (=); मभा.; गौमि. १२।१३; दवि. ३६ विष्णुः ; विता. ७८८; समु. १५१.

(२) गौध. १२।१४; मेधा. ८।३३७ क्रमे (क्रम); मिता. २।२७५ (=); मभा.; गौमि. १२।१४; दवि. ३६ विष्णुः ; विता. ७८८; समु. १५१.

(२) कस्मादिदमेवमित्याह — विदुषोऽतिक्रम इति । यथा यथा वर्णोत्कर्षेण विद्योत्कर्षस्तथा तथा विहिताति क्रमे दण्डभूयस्त्वं भवति । निषेधदोषं ज्ञात्वाऽपि प्रवर्तमानस्य दोषाधिक्यं भवति । अजानतस्त्वनधकृप-पतनवदनुग्रहोऽस्ति । गौमि.

फलहरितधान्यशाकादाने पञ्चकृष्णलमल्पे ।

(१) अस्यापवादमाह — फलेति । फलानामाम्रादीनां हरितधान्यस्य व्रीह्यादेः अपक्वस्येत्यर्थः, शाकस्य च मूल-कादेरपहरणे माषमात्रदण्डः । कुतः 'पञ्चकृष्णलको माषः' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । अल्पे उदरपूरणमात्रे । अधिके अन्यद्रव्ये वा अष्टापाद्यमित्येतदेव द्रष्टव्यम् । मभा.

(२) कृष्णलं गुञ्जात्रीजप्रमाणम् । 'माषो विंशति-भागस्तु ज्ञेयः कार्पाणस्य हि । कृष्णलस्तु चतुर्थांशो माषस्यैव प्रकीर्तितः ॥' इति । *गौमि.

दण्डानर्हस्तेयम्

^३गोऽग्न्यर्थं तृणमेधान् वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम् ।

(१) ब्रह्मचारिप्रकरणे उक्तस्यादत्तादानप्रतिषेधस्य इदानीमपवादमाह— गोऽग्न्यर्थं इति । गवाथं तृणानि । अग्निग्रहणेन श्रौतस्य स्मार्तस्यापि ग्रहणं, न लौकिकस्य, तदर्थमेधान् काष्ठानि । वीरुधां करवीरादीनां पुष्पाणि ।

* शेषं मभावत् ।

(१) गौध. १२।१५; व्यक. ११५; मभा.; गौमि. १२।१५ ले (लम्); विर. ३२५ लमल्पे (लं मन्ये); दवि. १४७ (धान्य०) मल्पे (मन्ये).

(२) गौध. १२।२५; मेधा. ८।३३९ (गो... ..तीनां च०); गोरा. ८।३३९ (पुष्पाणि फलानि अपरिवृतानाम्) एतावदेव; मिता. २।१६६ थं तृणमेधान् (थं तृणमेधांसि); अप. २।१६६ थं (थं); मभा.; गौमि. १२।२५; मवि. ८।३३९ (अपरिवृतानाम्) एतावदेव; समु. ८।३३९ (गोधान्०) च पु (पु); विचि. १४७ (फलानि चा-गृहीतानि) एतावदेव; दवि. ४१ थंरुद्ध (थं तृण-मेधांस्तु वीरुधो व); मच. ८।३३९ (गो... ..धान्०) परिवृता (नृता); विता. ६६९ (फलानि चापरिवृतानाम्) एतावदेव; सेतु. २५० विचिवत्; समु. १५१ (वीरुद्ध०).

वनस्पतिशब्दोऽत्र वृक्षपर्यायः । साक्षाद्वनस्पतीनां पुष्पा-
संभवात् । यथाह मनुः— ‘अपुष्पाः फलवन्तो ये ते
वनस्पतयः स्मृताः ।’ इति । पुष्पाणि द्रेवार्चनार्थानि
नानुभवार्थानि, गोऽग्निमाहर्चयात् । चकारात्मन्नाणि
ब्राह्मणभोजनार्थानि । वीरुद्रनस्पतिपुष्पाणि चेति वक्तव्ये
ओषधार्थं मूलादेरपि ग्रहणार्थमसमासः । स्ववत् यथा
तेषां पीडा न भवति तथा गृहीतव्यमिति । यथाह
व्यासः— ‘पक्वं पक्वं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥’ इति ।
फलानि चाम्रफलादीनि । आपत्स्वचनार्थं पृथग्भि-
धानम् । चकाराच्छाकं च । अपरिवृत्तानामनारामीकृता-
नाम् । उभयविशेषणं चेदम् । एवं चारामे तृणादेरपि
प्रतिषेधः सिद्धः ।

मभा.

(२) एतानि तृणादीनि स्वामिभिरदत्तान्यपि स्वदा-
ददीत । यथा स्वामी निःशङ्कमादत्ते तद्वाददीत । ते
वीरुद्रनस्पतयोऽपरिवृत्ताश्चेत्तेषां फलान्यपि स्वदाददीत
न स्वाभ्यपेक्षा । फलविषयमेतदपरिवृत्तत्वं न तृणादि-
विषयम् । पृथग्वाक्यत्वात् ।

* गौमि.

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः । ब्राह्मणे
विशेषः ।

‘स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुसली राजानमियात्कर्मा-

चक्षणः ।

यदि चैषां पुत्रादीनां विष्यमृणं न प्रतिकुर्यात्
कश्चित्, ततः स्तेनो भवतीति, अस्य ‘अष्टापायं
स्तेयकिल्बिषं’ इति दण्डश्च विहित इत्यनेनैव प्रसङ्गेन
हिरण्यस्तेनस्यापि दण्ड उच्यते — स्तेन इति । स्तेनः
सुवर्णस्तेनः, अन्यद्रव्यापहारिणस्तु ‘अष्टापायं’ इत्युक्त-
त्वात्, स्मृत्यन्तरदर्शनाच्च—‘सुवर्णस्तेनकृद्धिप्रो राजानम-
भिगम्य तु । स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयात् मां भवाननुशा-
स्त्विति ॥’ दण्डप्रकरणे गमनोपदेशः प्रायश्चित्तार्थः,
तथा च मनुः— ‘राजमिधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि
मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥’
इति । स्तेये कृते स्तेनो भवति । स्तेयः परस्वापहारः ।

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२।४०; मभा. मि (मी); गौमि. १२।४०.

बुद्धिपूर्वविषयः एवेदम् । अबुद्धिपूर्वकस्तेयं नोपपद्यत
इति । महत्यपहृते त्वेतद् द्रष्टव्यं, विशेषानारम्भात् ।
प्रकीर्णकेशो मुक्तकेशः मृतसममात्मानं मन्यमानः ।
मुसली स्ववधसाधनमुसलहस्तो राजानं च गच्छेत्, कर्म
कथयन् स्तेनोऽहमस्मीति ।

मभा.

(२) ‘आयसः खादिरो वा मुसल’ इति स्मृत्यन्तरं
तद्वान् । ‘अंसे मुसलमाधाय’ इत्यापस्तम्बः । * गौमि.

पूतो वधमोक्षाभ्याम् ।

तत एवमुपस्थितः—पूत इति । पूतः शुद्धो भवतीति ।
वधान्मारणाद्वा मोक्षाद्वा । वधस्ताडनं, तदपि सकृदेव,
स्मृत्यन्तरदर्शनात्, ‘गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्वन्यात्तु
तं स्वयम् ।’ इति । तत्र राजा यदि निःशङ्केन ताडितो
न भ्रियेत ततोऽपि पूत एव भवतीति द्रष्टव्यम् । अ-
ब्राह्मणविषयं चेदं ताडनं, ‘न शारीरो ब्राह्मणदण्डः’ इति
वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च मनुः— ‘वधेन शुष्यति स्तेनो
ब्राह्मणस्तपसैव वा ।’ इति । अत्रैवकारात् ब्राह्मणस्तप-
सैवेति भाष्यकृता व्याख्यातम् । ततश्च अब्राह्मणस्य
ताडनं, ब्राह्मणस्य मोक्ष इति द्रष्टव्यम् । तथापि ब्राह्मणस्य
स्वयंगमनपक्षे मोक्षः । यस्तु बलादानीयते तस्य मोक्षः
तपश्च द्रष्टव्यम् । एवं सर्वत्र स्वयंगमनपक्षे दण्ड एव,
बलादानयनपक्षे दण्डश्च प्रायश्चित्तं चेति द्रष्टव्यम् ।
तपस्त्वश्रोत्रियब्राह्मणस्य सान्तपनं द्रष्टव्यं अश्रोत्रियब्राह्म-
णस्य सुवर्णहरणं चेत् । तथाह मनुः— ‘चरेत्सान्तपनं कृच्छं
निर्यात्यात्मविशुद्धये ।’ इति । निर्यात्येति सर्वस्तेयशेषत्वे-
नान्वेतीति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—
‘स्तेयं कृत्वा मुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्याम-
कृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युः’ इत्यादि । कथं
श्रोत्रियस्य गौरवमिति चेत् ‘विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं’
इत्युक्तत्वात् । श्रोत्रियब्राह्मणसुवर्णहरणे त्वश्रोत्रियस्य
चैतदेव । श्रोत्रियस्य पड्वर्षं द्रष्टव्यम् । यथाहोशना—
‘सुवर्णस्तेयकृत् पड्वर्षं ब्राह्मणां व्रतं चरेत्’ इति ।
क्षत्रियस्यापि यदा प्रायश्चित्तं समुचीयते तदा अश्रोत्रिय-
सुवर्णहरणे श्रोत्रियस्य भार्गवीयं द्रष्टव्यम्—‘ब्राह्मणस्वं

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२।४१; मभा.; गौमि. १२।४१.

हरेद्यस्तु चरेच्छान्द्रायणादिकम् ।' इति । अश्रोत्रियस्य पूर्वमुक्तमौशनसं द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्वहरणे त्वेतदेव द्विगुणं 'श्रोत्रियस्वहरणे द्विगुणम्' इति कण्ववचनात् । वैश्यस्यापि क्षत्रियवद्द्रष्टव्यम्—'वैश्यस्य क्षत्रियवच्चोरदण्डः' इत्यौशनसवचनात् । श्रोत्रियस्वहरणे—'तपसाऽपनुनुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् । चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेत् ब्रह्महणो व्रतम् ॥' इति मनुनोक्तं वा द्रष्टव्यम् । शूद्रस्य प्रायश्चित्तं सर्वत्र 'निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाम्निना पादप्रभृत्या त्मानमवदाहयेत्' इति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । अपहृतद्रव्यवशादपि प्रायश्चित्तस्य गुरुलघुभावः कल्प्यः । कुतः ? 'तथा परिमेयानां शतादभ्यधिके वधः' इति लिङ्गात् । कार्षापणमूल्यादधिक एव राजा ताडनम् । इतरत्र सर्वत्र तु मोक्ष एव द्रष्टव्यः । कार्षापणमूल्यादधिक एव समस्तप्रायश्चित्तप्रवेशः । 'अधे अर्धे पादे पादम्' इति च द्रष्टव्यम् । शूद्रस्य च वैश्यवत्कल्प्यम् 'अन्यूनभावे वैश्यवच्छूद्रस्य कल्प्यम्' इति शङ्खवचनादिति ।

* मभा.

अघ्नन्नेनस्वी राजा ।

दयादियोगादघ्नन् एनस्वी राजा भवति । चोरस्य यावत्पापं तावदस्य भवतीत्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'स्तेनस्याप्नोति किल्बिषं' इति । यथा वधार्हस्यावधे दोषः एवं मोक्षार्हस्यामोक्षे दोषो द्रष्टव्यः । तथा च वसिष्ठः—'एनो राजानमृच्छत्युत्तुजन्तं सकिल्बिषम्' इति ।

मभा.

नै शारीरो ब्राह्मणदण्डः ।

कर्मवियोगविख्यापनविवासनाङ्ककरणानि । अ-

वृत्तौ प्रायश्चित्ती सः + ।

* गौमि. मभावत् ।

+ एतद्वचनत्रयव्याख्यामंग्रहः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६७-५६८) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. १२।४२; मभा. ; गौमि. १२।४२.

(२) गौध. १२।४३; व्यक्र. ११६. [अवशिष्टस्थलादि-निर्देशः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६७) द्रष्टव्यः ।]

(३) गौध. १२।४४-५; व्यक्र. ११६. [अवशिष्टस्थलादि-निर्देशः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६८) द्रष्टव्यः ।]

चोरसाहाय्ये अधर्मसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः

चोरसमः सचिवो मतिपूर्वे ।

चोरस्य सचिवः सहायः बुद्धिपूर्वं प्रतिश्रयान्नादिदाने चोरवन्निग्राह्यः । एवं चाबुद्धिपूर्वं न दोषः । + मभा.

प्रतिग्रहीताऽप्यधर्मसंयुक्ते ।

अपिशब्दान्मतिपूर्वं इत्यनुवर्तते । योऽन्यस्य द्रव्यमनेन चोरितमिति जानन्नेव ततः प्रतिगृह्णाति सोऽपि तस्मिन् धर्मसंयुक्ते प्रतिग्रहे चोरसमः । प्रकरणादेव सिद्धेऽधर्मसंयुक्तग्रहणमन्यत्रापि पापविषये प्रतिग्रहीतुस्तत्पापं भवतीति ज्ञापनार्थम् ।

× गौमि.

स्नेयदोषप्रतिप्रसवः

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थम् ।

(१) यदा पित्रादिर्दद्यात् तदा आच्छाद्यालङ्कृतां दद्यादित्युक्तम् । तत्र द्रव्याभावे कथमित्यत आह—द्रव्यादानमिति । द्रव्यस्य परकीयस्यादानं अननुज्ञातस्य स्वीकरणं विवाहसिद्ध्ये यावता विवाहो निर्वर्तते आत्मीयाभावे तावदपहृत्य दद्यादित्यर्थः ।

मभा.

(२) द्रव्यमननुज्ञातमपि शूद्राच्चैलादिकमादेयं, विवाहसिद्ध्यर्थं यावता विवाहः सिद्ध्यति तावत् । अधिके दोषः ।

गौमि.

धर्मतन्त्रसङ्गे च ।

(१) धर्मतन्त्रस्याग्निहोत्रादेः प्रवृत्तस्य विच्छेदः सङ्गः, तस्मिंश्च सति परस्त्रापहरणं कुर्यात् । तन्त्रग्रहणं यत् प्रक्रान्तमवश्यकर्तव्यं तस्यैव सङ्गे, न त्वप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यर्थम् । सिद्ध्यर्थमित्यस्यानुकर्षणार्थश्रवणः । यावता निर्वर्तते तावदेव गृह्णीयात् न ततोऽधिकमिति । एवं चाधिकग्रहणे स्तेयमेव भवति ।

मभा.

÷ गौमि. मभावत् । × मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२।४६; अप. २।२७६ पूर्वं (पूर्वम्); मभा.; गौमि. १२।४६; व्यनि. ५०८ अपवत्; समु. १५२.

(२) गौध. १२।४७; अप. २७६ क्ते (क्तव्); मभा.; गौमि. १२।४७; व्यनि. ५०८ (अधर्मसंयुक्ते ०); समु. १५२ (प्रतिग्राहिणश्च) एतावदेव.

(३) गौध. १८।२५; मभा. ; गौमि. १८।२४.

(४) गौध. १८।२६; मभा. ; गौमि. १८।२४ सङ्गे (संयोगे).

(२) तथा धर्मस्य पशुबन्धादेः प्रवृत्तस्य यत्तन्त्रमङ्ग-
मश्नादि तस्य संयोगेऽविच्छेदसिद्धयर्थं यावता तन्निर्वर्तते
तावदननुशातमप्यादेयम् । गौमि.

शूद्रात् ।

कुतस्तदादेयमित्यत आह—शूद्रादिति । यज्ञार्थं हि
धनम् । न च शूद्रस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारः । अतः
प्रथमं तावच्छूद्रादाददीत । मभा.

अन्यत्रापि शूद्रात् । बहुपशोर्हीनकर्मणः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति पञ्चम्यास्मल्ल । शूद्राद-
न्यतोऽपि द्रव्यमादेयं स चेद्बहुपशुस्तथा हीनकर्मा भवति
तदनु रूपं कर्म न करोति निषिद्धं वा कर्म सेवते । शूद्र-
ग्रहणं विधिरयं यथा स्यादिति । तेन शूद्रालाभे वैश्यात् ।
तदलाभे क्षत्रियात् । गौमि.

शैतगोरनाहिताग्नेः ।

अन्यकर्मकृतोऽपि शतगोः अग्न्याधानमकुर्वतः ।
शतग्रहणं द्रव्यपरिमाणोपलक्षणार्थं, शतनिष्कस्येत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र । मभा.

सहस्रगोश्चासोमपात् ।

यश्चाहिताग्निरपि सहस्रगुः सोमं न पिबति तस्माद-
प्याददीत । चशब्दादन्यतोऽपि । यः प्रभूतधनत्वे सति
तदनु रूपं कर्म न करोति तस्मादप्याददीत । मभा.

सप्तमीं चाभुक्त्वाऽनिचयाय ।

(१) न केवलं निमित्तद्वयमेव परद्रव्यादाने । किञ्च—
सप्तमीमिति । सप्तमीं वेलामभुक्त्वा धनक्षयात्,
परद्रव्यादानं कुर्यात् । तथाह मनुः—‘तथैव सप्तमे भक्ते
भक्तानि षडनश्रता । अश्वस्तनविधानेन हृतव्यं हीन-
कर्मणः ॥’ इति । हीनकर्माधिकारार्थश्चकारः । तथोदा-
हृतं च मनुवचनम् । अनिचयाय उदरपूरणमात्रम् ।
मभा.

(२) सप्तम्यर्थे द्वितीया । पट्सु वेलासु भोज्यालाभे-

(१) गौध. १८१२७; मभा. ; गौमि. १८१२४.

(२) गौध. १८१२८-९; मभा. ; गौमि. १८१२५.

(३) गौध. १८१३०; मभा. ; गौमि. १८१२६.

(४) गौध. १८१३१; मभा. ; गौमि. १८१२७.

(५) गौध. १८१३२; मभा. ; गौमि. १८१२८.

नाभुक्त्वा सप्तम्यां वेलायां यावता वृत्तिस्तावदननुमतम-
प्यादेयम् । अनिचयः पुनस्तेन निचयो न कर्तव्यः । श्वो
भोज्यमपि नादेयम् । गौमि.

अप्यहीनकर्मभ्यः ।

अस्यामवस्थायामहीनकर्मभ्योऽप्यादेयम् । अपिशब्दः
कथञ्चिदस्यानुशातमिति दर्शयति । तेन प्राणसंशय एवेदं
भवति । गौमि.

आचक्षीत राज्ञा पृष्ठः ।

(१) यद्यसावेवं कुर्वन् स्वामिभिर्गृहीतो राजसकाशं
नीतस्तेन पृष्ठः किमिदमकार्षीरिति तदा स्वामवस्थामा-
चक्षीत । न तु मिथ्या वदेत् । गौमि.

(२) न तु स्वयं गत्वा कथयेत् ।

* मभा.

तेन हि भर्तव्यः श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् ।

(१) हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तेन हि भर्तव्यः
‘विभृयात् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्’ इति वचनात् । श्रुत-
शीलसंपन्नो यदि भवति । श्रुतेन वेदार्थविज्ञानेन, शीलेन
तच्चोदितकर्मानुष्ठानेनापि सपन्नः सम्यक् स्तुतः । ‘विभृ-
यात् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्’ इति श्रोत्रियाणां भरणो
पदेशात् भर्तव्यवचनेनैव श्रुतिशीलसंपन्नता सिद्धेति चेत्,
उच्यते—अश्रोत्रियाणामपि भरणोपदेशात् ‘निरुत्साहांश्च
ब्राह्मणान्’ इति । एवं च परस्वापहरणे अब्राह्मणो न
भर्तव्य इति प्रदर्शितम् । तेनेति वचने राज्ञो धर्मार्थ-
मेवास्य भरणं न वृत्त्यर्थमिति । मभा.

(२) हिश्राथे, तेन च राज्ञा स न केवलमदण्ड्यः
किं तर्हि तत आरभ्य भर्तव्यः तवेयमवस्था मया न
ज्ञातेति सान्त्वयित्वा स चेच्छ्रुतवृत्तशीलसंपन्नो भवति ।
श्रुतं शास्त्रपरिज्ञानं शीलं तदनुकूल आचारः ।
इतरोऽपि न दण्ड्यो भरणं तु तस्य तादृशं न कार्यम् ।
दण्डाभावः पूर्वयोरपि निमित्तयोः समानः ।
गौमि.

* शेषं गौमिवत् ।

(१) गौध. १८१३३; मभा. ; गौमि. १८१२९.

(२) गौध. १८१३४; मभा. ; गौमि. १८१३०.

(३) गौध. १८१३५; मभा. ; गौमि. १८१३१.

धर्मतन्त्रपीडायां तस्य करणेऽदोषः ।

(१) यस्माद्भर्तव्यस्तस्मादस्य धर्मतन्त्रपीडायां—धर्म-
शब्देनाभिहोत्रादय उच्यन्ते; तन्त्रशब्देन विवाहः, पीडा-
शब्देनात्मपीडा 'सप्तमीं चाभुक्त्वा' इत्यनेनोक्ता । धर्म-
विच्छेदे विवाहसिद्धये आत्मपीडायां चेत्यर्थः । तस्य
चौर्यस्य करणे अदोषः दण्डो नास्तीत्यर्थः । राज्ञ उपेक्षया
धर्मतन्त्रपीडायां सत्यां चौर्ये कृत्वा स्वदोषादागते चौर्ये
ब्राह्मणस्य दण्डपातनं न युक्तमित्यभिप्रायः ।

केचिद्व्याचक्षते—श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् भर्तव्यत्वादाच-
क्षीत । अश्रोत्रियोऽप्याचक्षीत । यस्मात्तस्मादश्रोत्रियस्यापि
धर्मतन्त्रपीडायां दण्डो नास्ति इति ।

अपरे व्याचक्षते — विभृयाच्छ्रोत्रियानिति योऽसौ
भर्तव्यः सोऽस्मिन्नपराधेऽपि भर्तव्य एव । हिशब्द
एवशब्दार्थे, तदुत्तरार्थः अस्यापि दातव्य इत्यर्थः ।
अश्रोत्रियमपि न दण्डयेत् यतस्तस्यापि तस्मिन्नपराधे
दण्डो नास्तीति । कुतः ? धर्मतन्त्रपीडायामित्यस्य सूत्रस्या-
श्रोत्रियार्थत्वादारम्भस्येति । मभा.

(२) यदि पशुबन्धादौ धर्मे प्रवृत्तस्य तदङ्गं पश्यादि
केनचित्पीडितं भवति हतमपहृतं वा तस्मिन्निवेदिते
तदैव तस्य प्रतिविधानं कार्यं राज्ञा । अकरणे दोषो
भवति । गौमि.

प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् करशुल्कस्थापनाविधिः

राज्ञे बलिदानं कर्षकैर्दशममष्टमं षष्ठं वा ।

(१) कर्षकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तस्य दशमभागोऽष्टमः
षष्ठो वांशो राज्ञो बलिदानं कररूपेण देयः । अस्य राज्ञः
कर्षकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तद्रक्षणनिमित्ता वृत्तिरेषा । कृष्टाया
भूमेरितिभोगमध्यमभोगाल्पभोगविषयोऽयं व्यवस्थितो
विकल्पः । अतिभोगे दशमांशो मध्यमभोगेऽष्टमांशोऽल्प-
भोगे षष्ठांश इति । गौमि.

(२) अधुना रक्षणनिमित्तामस्य वृत्तिमाह— राज्ञे
बलिदानमिति । नियुक्ताय देयमिति राजग्रहणम् ।
प्रतिसंवत्सरं देयमिति बलिग्रहणम् । दानं कर्तव्यमिति
शेषः । कर्षकैः यावन्तः कृषिजीविनः, न तु वैश्येनैव

(१) गौध. १८१३६; मभा. ; गौमि. १८१३२ तस्य
करणे दोषः (तस्याकरणे दोषः).

(२) गौध. १०१२३; मभा. ; गौमि. १०१२४.

दशमं वाऽष्टमं वा, षष्ठं वा, अधममध्यमोत्तमभूभाग-
क्रमेण व्यवस्थितविकल्पो द्रष्टव्यः । मभा.

पशुहिरण्ययोरप्येके पञ्चाशद्भागः ।

(१) ये पशुभिर्जीवन्ति ये वा हिरण्यप्रयोक्तारो
वार्धुषिकास्तैः पञ्चाशत्तमो भागो राज्ञे देय इत्येके ।
तद्यथा यस्य पञ्चाशत्पशवः सन्ति स प्रतिसंवत्सरमेकं पशुं
राज्ञे दद्यात् । यस्य वा पञ्चाशन्निकैर्द्विप्रयोगः स
प्रतिसंवत्सरमेकैकं निष्कं राज्ञे बलिरूपेण दद्यादिति ।

गौमि.

(२) पशुपालनेनोपजीवतः सकाशात्पशूनां पञ्चा-
शद्भागं गृह्णीयात् । हिरण्यं वार्धुषिकसकाशात् । 'समार्थे
धनमुद्धृत्य महार्थं यः प्रयच्छति । स वै वार्धुषिको
नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥' इति वार्धुषिकस्य प्रति-
पेधादेवास्याभावः प्राप्नोतीति चेत् — नैष दोषः, 'कामं
परिलुप्तकृत्याय पापीयसे दद्याताम्' इति वसिष्ठेन प्रका-
रान्तरेणाभ्यनुज्ञानात् । एकेग्रहणात् तु गौतमः, तत्र
येषामप्रतिप्रसवः तेषु न गृह्णीयात् । येषां प्रतिपेधा-
भावादेव वार्धुषिकत्वं स्यात्, तेषु गृह्णीयादित्येवं
द्रष्टव्यम् । मभा.

विंशतिभागः शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषध-
मधुमांसतृण्येन्यनानां षाष्टः । तद्रक्षणधर्मित्वात् ।
तेषु तु नित्ययुक्तः स्यात् ।

(१) विंशतीति । यद्वणिग्भिर्विक्रीयते तत्पण्यं तत्र
विंशतितमो भागो राज्ञे देयस्तस्यैव दीयमानस्य शुल्क

(१) गौध. १०१२४; मभा. ; गौमि. १०१२५.

(२) गौध. १०१२५-८; अप. २१२६१ भागः शुल्कः
(भागाः शुल्कं) षाष्टः (षष्ठः) (तु०) ; व्यक. १११ षाष्टः
(षाष्टम्) (तु०) नित्यं (नित्यं) ; मभा. षाष्टः (षाष्ट्यः) ;
गौमि. १०१२६-९ षाष्टः (षष्ठः) ; उ. २१२६१९ षष्ठ (षष्ठि)
षाष्टः (षाष्टिव्यम्) (तद्रक्ष..... स्यात् ०) ; विर. ३०४
(फल०) षाष्टः (षाष्टं) (तु०) ; विचि. १२९ (फल०)
षष्ठमधुमांस (षष्ठिमांसमधु) षाष्टः (तु षष्ठः) (तद्रक्ष.....
स्यात् ०) ; द्वि. ९४ (विंशति.....पण्ये०) (फल०)
षाष्टः (षष्टिः) तद्रक्षण (क्षण) (तु०) ; सेतु. २९५ (मूल-
फल०) षष्ठमधुमांस (षष्ठिमांसमधु) षाष्टः (षष्ठः) (तद्रक्ष
..... स्यात् ०).

इति संज्ञा । शुल्कप्रदेशाः 'प्रातिभाव्यं वणिक्शुल्कमि'-
त्यादयः ।

मूलेति । मूलं हरिद्रादि । फलमाम्रादि । पुष्पमुल्फ-
लादि । औषधं त्रिल्वादि । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतेषु
पण्येषु पण्डितमो भागो राज्ञे देयो विक्रेत्रा ।

कस्मात्पुनरेवं राज्ञे देय इत्यत आह— तद्रक्षणेति ।
तेषां करदायिनां रक्षणरूपेण धर्मेण तद्वत्त्वात्तेषामयं रक्षक
इति कृत्वेति ।

तेष्विति । तेषु कर्मकादिषु नित्ययुक्तः स्याद्रक्षणे
नित्यमवहितः स्यात् । अपर आह— तेषु ब्रह्मादिषु
नित्ययुक्तः स्यात् । तात्पर्येणाऽऽदतीत शुल्कं ह्यस्यैतद्धन-
मिति । गौमि.

(२) विंशतीति । पण्यं पणनीयं यद्वणिग्भिर्विक्रीयते
हिंवादि तेषु विंशतिभागं गृह्णीयात् । शुल्कग्रहणं संज्ञार्थं,
ततश्च 'प्रातिभाव्यवणिक्शुल्क' इत्यादौ व्यवहारसिद्धिः ।

मूलेति । मूलं हरिद्रादि, फलं मरीचादि, पुष्पं कुमु-
म्मादि, औषधं अभयादि, तृणं यत्किञ्चित् कटादि ।
शेषाः प्रसिद्धाः ।

कस्मात्पुनरेतद्राज्ञो देयमित्यत आह— तद्रक्षणेति ।
तेषां करदायिनां रक्षणं तद्रक्षणं, स एव धर्मः यस्यामौ
तद्रक्षणधर्मी, तस्य भावस्तद्रक्षणधर्मित्वं, तस्मात्तद्रक्षण-
धर्मित्वात् तच्छीलत्वादित्यर्थः । वचनगम्येऽर्थं हेतुवचनं
देशकालापेक्षया उक्तपरिमाणायत्यन्तरभागग्रहणार्थं,
इतरथा सर्वमेव राजा रक्षतीति साधारणोऽर्थं हेतुः
स्यादिति । तथा चाहोशना— 'देशकाललभानुरूपतः
करान् प्रकल्पयेत्' इति ।

तेष्विति । तेषु तु ब्रह्मादानेषु सर्वदा सत्यपि कार्य-
व्यपत्तये तत्परो भवेत् । तुशब्दो विशेषवाची अन्येष्वपि
द्रव्यार्जनोपायेषु धर्मादन्येतेषु तत्परो भवेत्, अत्र
विशेषत इति । मभा.

(३) पाष्टं पण्डितं भागम् । तेषु मूलादिषु रक्षण-
धर्मित्वाद्वरणे आगमधर्मित्वान्नित्ययुक्तः स्यान्नित्यावहितः
स्यादित्यर्थः । अत्र विंशतिभागः परदेशगतं द्रव्यमपेक्ष्य,
वस्तुविशेषापेक्षया तु पाष्टो भागो यथाश्रुत्यैव संकोचा-
भावात् । विर. ३०४-५

अधिके न वृत्तिः ।

(१) राज्ञोऽधिकं रक्षणमिति यदुक्तं तद्वारेण यदा-
गतं धनं तदधिकं तेनात्मनः पोष्यवर्गस्य च हस्त्यश्वादीनां
च वृत्तिः स्यात् । न तु पूर्वैर्यत्संचित्य खातं कोशरूपेण
तेन जीवेत् । आपदि तु तेनापि जीवेत् । तथा च
व्याघ्रः— 'कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च धारयेत् ।
आपदोऽन्यत्र कोशात् न गृह्णीयात्कदाचन ॥' इति ।

गौमि.

(२) स्यादिति शेषः । कुटुम्बपोषणादधिकं यत्कोश-
रूपेणानुप्रविष्टं तस्मिन् कोशे वृत्तिर्न स्यात्, कुटुम्ब-
पोषणार्थं, अन्यत्रापदः, तस्मिन् न गृह्णीयादित्यर्थः ।
तथा च व्याघ्रः— 'कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च
वर्धयेत् । अन्यत्रापत्तितः कोशं न गृह्णीयात्कदाचन ॥'
इति । केचिद्व्याचक्षते— अधिकेन रक्षणद्वारा आगतेन
जीवनं स्यादिति । तत्र 'राज्ञोऽधिकं' इत्यनेन पुनरुक्तं
प्रसङ्गोऽस्ति उत नास्तीति निरूपणीयम् । मभा.

'शिल्पिनो मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युः ।

एकेनाह्वा साध्यमेकं कर्म । शिल्पिनो लोहकारादयः ।
तेऽपि प्रतिमासं राज्ञे स्वीयमेकमहःकर्म कुर्युः । एष एषा
शुल्कः । *गौमि.

एतेनात्मोपजीविनो व्याख्याताः ।

(१) आत्मोपजीविनो ये शरीरायासेन जीवन्ति काष्ठ-
वाहादयस्तेऽप्येते च शिल्पिभूतप्रकारेण व्याख्याताः,
मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युरिति । नर्तकादिष्वप्येव
गतिः । गौमि.

(२) आत्मोपजीविनो नटनर्तकादयः, तेऽप्येकमहो
रात्रः कर्म कुर्युरिति, शिल्प्यात्मोपजीविन इति वक्तव्ये
पृथग्रहणं आत्मोपजीविनामल्पोपकारित्वादित्येत्यर्थम् ।
आत्मोपजीविनश्चेत्येवमपि न कृतं, स्मृत्यन्तरेऽपि

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१२९; मभा. ; गौमि. १०१३० अधिके
न (अधिकेन).

(२) गौध. १०१३०; मभा. ; गौमि. १०१३१.

(३) गौध. १०१३१; मभा. ; गौमि. १०१३२ नात्मोप
(नात्मनोप).

शिल्पिनो यद्यदुक्तं तस्य सर्वस्याप्यनुप्रवेशार्थम् ।
यथाहोशना— 'शिल्पिनो मासि मासि कर्मैकं प्रोक्तं,
तदभावे कार्पापणं वा दद्यात्' इति । मभा.

^१ नौचक्रीवन्तश्च ।

(१) नौश्च चक्रं च नौचक्रे । चक्रशब्देन तद्वच्छकटं
लक्ष्यते । तद्वन्तो नौचक्रीवन्तः । 'आसन्दीवदष्टीवदि'
त्यादिना कथंचिद्रूपसिद्धिः । नौवन्तो नौजीविनः ।
चक्रवन्तः शकटजीविनः । तेषु राज्ञ एकमहस्तत्कर्म
कुर्युः । गौमि.

(२) चक्रं शकटं, नौचक्राभ्यां य उपजीवन्ति ।
बहुवचनात् वर्षकिनापितादयः । चकारात् वन्यमृग-
घातकादयः । पूर्ववदनित्यता मा भूदिति पृथग्ग्रहणम् ।
मभा.

भक्तं तेभ्यो दद्यात् ।

(१) 'शिल्पिनो मामि मासी'त्यारभ्य येऽनुक्रान्ता-
स्तेभ्यः कर्म कुर्वद्भ्यो भक्तमन्नं दिवा भोजनं दद्याद्राजा ।
गौमि.

(२) तेभ्यः शिल्पिप्रभृतिभ्यः भक्तं भोजनं शुल्कं
दद्यात् । तदग्रहणमनन्तराणामेव मा भूदिति । मभा.

पण्यं वणिग्भिरर्घापचयेन देयम् ।

(१) मासि मास्यैकैर्मित्यनुवर्तते । विंशतिभागः
शुल्कः पण्य इत्युक्तम् । ततः शुल्कादधिकमिदं मासि
मास्यैकं पण्यमर्घापचयेन प्राप्तस्य मृत्यस्य किञ्चिन्न्यूनतां
कल्पयित्वा वणिजो राज्ञे दद्युः । तत्र बृहस्पतिः—
'शुल्कं ददुस्ततो मासमेकैकं पण्यमेव च । अर्धावरं च
मृत्येन वणिजस्ते पृथक्पृथक् ॥' इति । गौमि.

(२) अर्घापचयः अर्धावरमृत्यम् । *मभा.

(३) अर्घापचये मृत्यापचये । तेन मृत्यापचये
पण्यमप्रयच्छन्नपि वणिक् न दण्ड्य इति तात्पर्यम् ।

विर. ३०३

* मभा. गोमिवत् ।

(१) गौध. १०१३२; मभा.; गौमि. १०१३३.

(२) गौध. १०१३३; मभा.; गौमि. १०१३४.

(३) गौध. १०१३४; व्यक. १११; मभा.; गौमि.
१०१३५ रर्षा (रर्षी); विर. ३०३ चयेन (चये न); दवि.
१०० विरवत् .

चोरहृतं राज्ञा स्वाभिने प्रदेयमलभ्येऽपि चौरै
^१चौरहृतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् ।

(१) चौरैर्हृतं द्रव्यं तानपजित्य यथास्थानं गमयेत् ।
स्वामिन एव दद्यात् । जेतुस्तु जयफलं किञ्चित् ।

गौमि.

(२) चोराद्यपहृतं तत आच्छिद्य स्वामिन एव
प्रत्यर्पयेत् । न तु 'जेता लभेत सांग्रामिकम्' (गौध.
१०११९) इत्यनेन कण्टकमर्दनव्याजेन वा किञ्चिदुप-
जीवेत् । आच्छिद्येति वक्तव्ये अपजित्येति वचनं
योऽप्यन्य आच्छिनन्ति असावप्यमुष्मै दापनीय इति ।
स्वामिने दद्यादिति वक्तव्ये 'यथास्थानं गमयेत्' इत्या-
रम्भः स्वाम्यभावेऽपि तद्भृत्येभ्यो यथार्हतोऽर्पयेदिति ।
चोरग्रहणं बलात्करणादेरप्युपलक्षणम् । मभा.

कोशाद्वा दद्यात् ।

(१) यद्यन्विष्यापि चोरा न दृष्टास्त एव वा जित्वा
गतास्तदा स्वकोशादादाय तावद्धनं स्वामिने दद्याद्यावद्
पहृतं चौरैरिति । गौमि.

(२) अनपजये, दुर्गदेशादिषु गतत्वात्, यावन्मात्र-
मपहृतं तत्त्वधनाद्दद्यात् । कोशाद्वेति नाक्तं, यथास्थानं
गमयेत् कोशाद्वा गमयेदिति मा भूदाशङ्केति । मभा.

(३) प्रथमपञ्चकरणासमर्थाविषये द्वितीयः पक्षः ।

स्मृच. १३४

हारीतः

राज्ये चौरदोषः

पापास्तु यस्य राष्ट्राद्वै वर्धन्ते दस्यवः सदा ।
तत्पापमतिवृद्धं हि राज्ञो मूलं निहन्तति ॥

(१) गौध. १०१४६; मिता. २१३६, २१७२ मप
(मव); अप. २१३६ तमपजित्य (नं विजित्य); मभा.;
गौमि. १०१४६; स्मृच. १३४ जित्य (हृत्य); पमा. ४४९
मितावत्; व्यउ. १२५; विता. ५६७, ७९५ मितावत्;
प्रका. ८४; समु. १५२ मितावत्.

(२) गौध. १०१४७; मिता. २१३६ कोशाद्वा द (स्वको-
शाद्) : २१७२ कोशा (स्वकोशा); अप. २१३६;
मभा.; गौमि. १०१४७; स्मृच. १३४; पमा. ४४९
कोशा (स्वकोशा); विता. ५६७ कोशाद्वा (कोशाद्) :
७९५ पमावत्; प्रका. ८४; समु. १५२.

(३) व्यक. ११० राज्ञो (राज्ञी); विर. २९४.

आपस्तम्बः

तस्करभयरहितराज्यकरणं मुख्यो राजधर्मः

क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्कर-
भयं न विद्यते ।

यस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति
स एव राजा क्षेमकृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं
शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि । उ.

ग्रामेषु नगरेषु चार्यान् शुचीन् सत्यशीलान्
प्रजागुप्तये निदध्यात् । तेषां पुरुपास्तथागुणा
एव स्युः । सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो
रक्ष्यम् । क्रोशो ग्रामेभ्यः ।

तैत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ।

ग्रामेष्विति । आर्यान् शुचीन् सत्यशीलानिति
व्याख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु च
प्रजानां रक्षणार्थं निदध्यात् नियुञ्जीत । तेषामिति ।
तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा
आर्यादिगुणा एव स्युः । सर्वत इति । सर्वतः सर्वासु
दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्ष्य-
न्वित्यपपाठः । क्रोशो ग्रामेभ्य इति । ग्रामेभ्यस्तु
सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्ष्यः । ग्रामेभ्य इति 'यत-
श्चाध्वकालपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या' इति पञ्चमी ।
तत्रेति । तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते
ते नियुक्ताः स्वामिभ्यस्तत्प्रतिद्यू राज्ञा तैस्तत् प्रतिदाप्यं
राजा तैः प्रतिदाप्येदिति प्रायेण दन्त्योष्ठ्यं वकारं
पठन्ति (?) । उ.

शूद्रादीनां स्तेयादिमहापातकदण्डविधिः, ब्राह्मणे विशेषश्च

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादाने इति स्वान्यादाय वध्यः ।

(१) आध. २।२५।१५; हिध. २।१८ यस्य (न
चास्य) (न०); व्यक. ११०; विर. २९४.

(२) आध. २।२६।४-७; हिध. २।१९ (नगरेषु०)
नीलान् (धर्मार्थकुशलान्); व्यक. ११८; विर. ३४३
चार्यान् (आचार्यान्); विचि. १४७ तथागुणा एव (एव
तथागुणाः); दवि. ८६ चार्यान् (आर्यान्); सेतु. २५०.

(३) आध. २।२६।८; हिध. २।१९; व्यक. ११८
दाप्यम् (दातव्यम्); दवि. ८६ (अत्र यन्मुष्यते तैस्तु
प्रतिपाद्यम् ।).

(४) आध. २।२७।१६; हिध. २।१९ भूम्यादाने-

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ।

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरुषवधादिषु
निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्वध्यः मारयि-
तव्यः । चक्षुर्निरोध इति । ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु
चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः । पट्टवन्धादिना चक्षुषी निरो-
द्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये 'न
शारीरो ब्राह्मणदण्डः । अश्वतो ब्राह्मणो व्रजेत्' इति
स्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति रेफलोपदृष्टान्दसः । उ.

नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ।
आसमापत्तेः । असमापत्तौ नादयः । आचार्य
ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र
वध्यात् * ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय राजानं
गत्वा कर्माऽऽचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ।

स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसल-
माधाय आयसं खादिरं वा धारयन् । राजानं गत्वा
कर्माऽऽचक्षीत, एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामिति । स
तेन मुसलेन एनं स्तेनं हन्यात्, यथा मृतो भवति ।
वधेन स्तेयात् मोक्षो भवति । उ.

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ।

यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा
तमनुज्ञातारं राजानमेव तदेनः स्पृशति । उ.

अग्निं वा प्रविशेत् । तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ।

* व्याख्याऽग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च व्यवहारमातृकायां
(पृ. ५६९) द्रष्टव्यः ।

(परदारानुपवेश); अप. २।२७०; व्यक. ११६; विर.
३३०; विचि. १४२ (पुरुषवधस्तेयभूम्यादानेषु) एतावदेव;
दवि. ६५; सेतु. २४४ (पुरुषवधस्तेयभूम्यादानेषु वधः).

(१) आध. २।२७।१७ क्षुर्न (क्षुनि); हिध. २।१९;
मिता. २।२६ धस्त्वेतेषु (धो); अप. २।२६ मितावत्;
२।२७० धस्त्वेतेषु (धस्तु तेषु); व्यक. ११६ रत्नेने (श्चेते);
स्मृच. १२४ मितावत्; विर. ३३० स्वेतेषु (श्च तेषु);
दवि. ६५; मिता. ८७ मितावत्; सेतु. २४४ व्यकवत्;
प्रका. ७८ मितावत्; समु. ६८ मितावत्.

(२) आध. १।२५।४; हिध. १।२३-४.

(३) आध. १।२५।५; हिध. १।२४.

(४) आध. १।२५।६-७; हिध. १।२४.

तीक्ष्णं तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् । उ.

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ।

भक्तमन्त्रम् । तस्यापचयो ज्ञासः । प्रथमे दिने यावन्तो ग्रासाः ते एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्वपि आ एकस्माद् ग्रासात् । तत्रापि यदि न समाप्तिः ततस्तत्रैव ग्रासपरिमाणपचयः कर्तव्यः । एवं भक्तापचयेनात्मानं समाप्नुयात् समापयेत् । उ.

कृच्छ्रसंवत्सरं वा चेत् ।

अथ वा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत् । एषामेनस्सु गुरुषु गुरुणि, लघुषु लघूनीति व्यवस्था । उ.

अथाप्युदाहरन्ति । स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युः अपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरपि पापं नुदन्ते ।

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः । ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थां भोजनकालो येषाम् । यथा— अथ दिवा भुङ्क्ते श्वो नक्तमिति, ते तथोक्ताः । तथापि मितभोजिनः न मृष्टाशिनः । अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वप्नुस्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पं, यथा सवनानि प्रातःसवनादीन्यनुकल्पानि अनुसृतान्यनुष्ठितानि भवन्ति तथा त्रिपवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि, रात्रावासीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्ते । उ.

दण्डार्हानहस्तेयविचारः । दण्ड्योत्सर्गं राज्ञो दोषः ।

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे

(१) आध. १।२५।८; हिध. १।२४.

(२) आध. १।२५।९; हिध. १।२४.

(३) आध. १।२५।१०-११; हिध. १।२४ कल्पम् (कल्पयेत्); मभा. १।२।४१ (अथाप्युदाहरन्ति०) (अपो... नुदन्ते०).

(४) आध. २।२८।११; हिध. २।२० पुष्पे फले (फले पुष्पे) (गन्धे ग्रासे०); दवि. १।५२ एधो (एधो) पुष्पे फले (फले पुष्पे).

फले गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा बाध्यः ।

एधश्चोदकं च एधोदकम् । ग्रासो गवायथो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरिग्रहोऽयमित्यविद्वान् अजानन् एधादिकमादत्ते गृह्णाति, स तस्मिन् विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा बाध्यः निवार्यः । उ.

विदुषो वाससः परिमोषणम् ।

यस्तु विद्वानेवादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः । उ.

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजनमाददानः ।

तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोदकादेरादाने कामकृतेऽदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति । उ.

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ।

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याऽऽक्रियायां यदि दययाऽर्थलोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदेनो राजानमेव स्पृशति । उ.

स्तेयदोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादि विचारः

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ।

यथा कथा च आपदनापादि वा भूयांसमल्पं वा, परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते, सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते । उ.

सन्त्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वार्ण्यायणिः ।

वार्ण्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्तीति । उ.

(१) आध. २।२८।१२; हिध. २।२०; दवि. १।५२ (विद्वान्निद्रासः परिमोषणं).

(२) आध. २।२८।१३; हिध. २।२०; दवि. १।५२ अदण्ड्यः (न दण्ड्यः).

(३) आध. २।२८।१४; हिध. २।२०.

(४) आध. १।२८।११; हिध. १।२६ काण्वपुष्क (काण्वपौष्क).

(५) आध. १।२८।२; हिध. १।२६ परपरि (पर).

शम्भोषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ।

शमी वीजकोशी तस्यामुष्यन्ते दहन्ते कालवशेन पच्यन्ते इति शम्भोषाः कोशीधान्यानि मुद्रमापचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही वलीवर्दः, तस्य घासो भक्षः तृणादिः युग्यघासः । एते आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्वआदीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धमर्हन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः — ‘चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयोः । अनिपिद्वैर्ग्रीहतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः ॥’ इति । मनुस्तु — ‘द्रिजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविधु द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥’ उ.

अतिव्यवहारो व्यृद्धो भवति ।

शम्भोषादिध्वपि अतिव्यवहारो व्यृद्धो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवतीत्यर्थः । उ.

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ।

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थामु स्वाम्यनुमतिपूर्वमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो मन्यते । उ.

दण्ड्यादण्डने दोषः

अन्नादे भ्रूणहा माष्टि अनेना अभिशंसति ।

स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतसंकरे ॥

इति ।

पडङ्गस्य वेदस्याप्येता भ्रूणः । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽन्नादं माष्टि लिम्पति । किं ? प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमसि तस्मिस्तदनः सक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमपि अमोज्यमिति प्रकरणसंगतः पाठः । इतरत् पुराणश्लोके पठ्यमाने पठितम् । अनेनसं योऽभि शंसति मिथैव व्रूते — इदं त्वया कृतमिति । स तस्मिन्नाभिशंसति तदेनो माष्टि । मनुस्तु — ‘पतितं पतितं त्युक्त्वा चोर चोरेति वा पुनः । वचनानुल्यदोषः

(१) आध. १।२८।३; हिध. १।२६.

(२) आध. १।२८।४; हिध. १।२६.

(३) आध. १।२८।५; हिध. १।२६.

(४) आध. १।१९।१५; हिध. १।१९.

स्यान्मिथ्या द्विर्दोषभागभवेत् ॥’ इति द्वैगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । ‘स्तेनः प्रकीर्णकेश’ इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तुर्भेदादपौनरुक्त्यम् । संकरः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः । सत्यसंगर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसंकर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो माष्टि । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति । उ.

शुल्कस्थापना

धार्म्यं शुल्कमवहारयेत् ।

तत्र गौतमः — ‘विंशतिभागः शुल्कः पण्ये’ इति (गौध. १।०।२५) । यद्वणिभिर्विक्रीयते हिङ्गवादि, तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति संज्ञा । एष धार्म्यः धर्म्यः शुल्कः । तमधिकृतैरेवाऽवहारायेत् ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तैर्नैवोक्तः — ‘मूलफलपुष्पौषधिमधुमांसतृणान्धनानां पाष्टिक्यमिति’ (गौध. १।०।२६) । उ.

अकरः श्रोत्रियः ।

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्याः । उ.

सर्ववर्णानां च स्त्रियः ।

अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः । उ.

कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ।

व्यञ्जनानि श्मश्वदादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः । उ.

‘ये च विद्यार्था वसन्ति ।

विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्जना अप्यसमाप्तवेदा अकराः । उ.

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ।

तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः । धर्मपराः, अफलाकाङ्क्षिणः नित्यनैमित्तिकधर्मनिरताः । धर्मपरा

(१) आध. २।२६।५; हिध. २।१९.

(२) आध. २।२६।१०; हिध. २।१९.

(३) आध. २।२६।११; हिध. २।१९ (च०).

(४) आध. २।२६।१२; हिध. २।१९.

(५) आध. २।२६।१३; हिध. २।१९.

(६) आध. २।२६।१४; हिध. २।१९.

इति किम् ? ये अभिचारकामा मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा मा भूवन्निति । उ.

शूद्रश्च पादावनेक्ता ।

यत्नैर्वर्णिकानां पादावनेक्ता स शूद्रोऽप्यकरः । उ.

अन्धमूकवधिरोगाविष्टाश्च ।

एतेऽप्यकराः यावदान्ध्यादि । उ.

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ।

ये च परिव्राजकादयः द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः— 'अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो बालवृद्धतरुणप्रशान्ताः' इति । उ.

बोधायनः

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः ।

स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैध्रकं मुसलमादाय स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां जहीति तेनैनं हन्यात् । वधे मोक्षो भवति ।

ब्राह्मणस्वर्गे हरति बलेन वञ्चनया चौर्येण वा यो ब्राह्मणः स स्तेन इति गीयते । तस्यैतत्प्रायश्चित्तम्— प्रकीर्य केशानित्यादि । सैध्रको दृढदारुनिर्मितः । सैध्रकं मुसलं स्कन्धेनादाय राजानं गच्छेदिति संवन्धः ।

बौवि. (पृ. १.१०)

अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनादाय मुसलं स्तेनो राजानमन्विष्यात् ।
अनेन शाधि मां राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥
शासने वा विसर्गे वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् ।
अशासनान्तु तद्राजा स्तेनादाप्रोति किल्बिषमिति ॥

अथेदानीं स्तेनशासनमपि राज्ञ आवश्यकमित्येतत्प्रदर्शयितुं तदशासने दोषमाह— अथाऽपीति । शासनं वधः । विसर्गो मोक्षः । किल्बिषं पापम् ।

बौवि. (पृ. १.१०)

(१) आध. २।२६।१५; हिध. २।१९.

(२) आध. २।२६।१६; हिध. २।१९.

(३) आध. २।२६।१७; हिध. २।१९.

(४) बौध. २।१।१७. (५) बौध. २।१।१८-२०.

शुल्कस्थापना

सामुद्रः शुल्कः । वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् । अन्येषामपि सारानुरूप्येणानुपहत्य धर्मं प्रकल्पयेत् ।

(१) सामुद्रः समुद्रागतपण्यगोचरः शुल्कः, तत्र पण्येषु वरं रूपं मुक्ताफलादि उद्धृत्य गृहीत्वा शतपणमूल्ये दशपणं शुल्कं गृह्णीयात् । अन्येषामपि लाभभूयस्त्वप्रयोजकदेशान्तरागतानां सारानुरूपेण श्रेष्ठं वस्तुद्धृत्य गृहीत्वा धर्म्यं धर्मानुपेतं शुल्कं प्रकल्पयेत् गृह्णीयादित्यर्थः । अनुपहत्येत्यनेनैव वणिजो द्रव्योपघातो न कार्य इत्युक्तम् । हलायुधस्तु उपहत्येति पठित्वा गृहीत्विति व्याख्यातवान्, फलतो न विशेषः । विर. ३०५

(२) 'पट्टभागभृतो राजा' (बौध. १।१८।१) इत्युक्तम् । तस्य क्वचिदपवादमाह— सामुद्र इति । राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्तरादाहृतं सामुद्रं वस्तु तत्संवन्धी सामुद्रः शुल्कः पणद्रव्यम् ।

तस्मिन् भागः क्रियानित्यत आह— वरमिति । गृह्णीयाद्राजेति शेषः । वरमुत्कृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं स्वामिने प्रदाय शेषं शतधा विभज्य दशपणं गृह्णीयात् । अनेन सामुद्रं दशभागः शुल्क इत्युक्तं भवति ।

अन्येषामपीति । असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफलानुरूपेण वरं रूपमनुपहत्यैव धर्मं प्रकल्पयेदात्माधर्मम् । तत्र सारफलानुविभागो गौतमेनोक्तः— 'विंशतिभागः शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणधनानां पाण्ड्यम्' इति । पष्ठतमं पाण्ड्यम् । बौवि. (पृ. १.१)

वसिष्ठः

स्तेयदुष्टलक्षणानि

स्तेनोऽनुप्रवेशान्न दुष्यति शस्त्रधारी सहोढो व्रणसंपन्नश्च व्यपदिष्टस्त्वेकेषाम् ।

(१) बौध. १।१०।१५-६; अप. २।२६।१ सामुद्रः (सामुद्र) रूप्येणा (सारेणा); व्यक. १।११ रूप्ये (रूपे) धर्म (धर्मे); विर. ३०५ दशपणं शतम् (शतपणमूल्ये दशपणं) रूप्ये (रूपे) धर्म (धर्म्य); दवि. ९४ पणं (पलं) धर्म (धर्मे).

(२) वस्तु. १।१२६ (क) ध्यति (ध्यते) न्नश्च (न्नो),

(न) (स्तेनाभिश्चनदुष्टशस्त्रधारिसहोढव्रणसंपन्नव्यपदिष्टैकेषाम्); व्यक. १।१६; मभा. १।२।४८ ध्यति (ध्यते); विर. ३३३ स्ते (स्ते).

अनुप्रवेशः चोरानुगमनमात्रम् । कस्तर्हि दुःस्थीत्य-
त्राह शस्त्रधारी, शस्त्रग्रहणनिमित्तं विना तद्वारी, सहोदः
सलोन्नः, चोरचिह्नव्रणसंपन्नश्च, व्यपदिष्टश्चैकेषां शस्त्र-
ग्रहणादिभिर्विनैव आतोपन्यस्तचौर्यः । विर. ३३३

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्ड्योत्सर्गे राघो दोषः ।

ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभि-
धावेत् स्तेनोऽस्मि भोः शास्तु मां भवानिति तस्मै
राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनाऽऽत्मानं प्रमापयेत्,
मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते ।

निष्कालको वा घृताक्तो गोमथाग्निना पाद-
प्रभृत्यात्मानमभिदाहयेत् मरणात्पूतो भवतीति
विज्ञायते ।

* दण्ड्योत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रं
पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं
राजा । अथाप्युदाहरन्ति

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्योऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥
राजभिवृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
एनो राजानमृच्छति उत्सृजन्तं सकिल्बिषम् ।
तं चेद्धातयते राजा हन्ति धर्मेण दुष्कृतम् ॥ इति ॥

अर्थस्थापना शुल्कस्थापना च

गार्हस्थ्यज्ञानां च मानोन्माने रक्षिते स्याताम् ।

अधिष्ठानान्निर्हारः सार्थानामर्घमानमानमूल्य-
मात्रं नैर्हारिकं स्यात् महामहयोः त्वनत्ययः स्याद-
भयं च ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिदेशश्च व्यवहारमातृकायां (पृ. ५७०)
द्रष्टव्यः ।

(१) वस्त्र. २०।४५ (ख) हरणे (हरात्) (मा०)
दद्यात् (दध्यात्).

(२) वस्त्र. २०।४६ (ख) मभि (मति); मभा.
१२।४१ मभि (मव) (मर.... यते०).

(३) वस्त्र. १९।९.

(४) वस्त्र. १९।१० (क) त्रिर्हारः (त्र नीहारः)
सार्धा.... हारिकं (सार्धानां मानमूल्यमात्रं नैर्हारिकं)
त्वन.... यं च (स्थानापथः स्यात्?), (ख) (अधिष्ठानान्नो

अधिष्ठानात् पत्तनादेयों निर्हारः निष्कृष्य हरणम् ।
सार्धानां पण्यपूर्णानां हरणपक्षेऽर्घमानं मूल्यमात्रं मानं
भाण्डं तन्मूल्यं यत्तेन मात्रा परिमाणं यस्येति व्यधि-
करणेऽपि बहुव्रीहिः । तेन भाण्डस्य पत्तनादेर्निर्हारपक्षे
तन्मूल्यानुसारेण राजशुल्कं देयम् । नैर्हारिकं निर्हार-
संवन्धि । महामहयोर्महोत्सवयोः राज्ञः पुत्रजन्मादीन्द्र-
महादिरूपयोस्त्वित्थमपि निर्हारं कुर्वतोऽनत्ययोऽदण्डः
स्यादभयमताडनं चेत्यर्थः । विर. ३०३-४

शुल्के चापि मानवं श्लोकमुदाहरन्ति---

न भिन्नकार्षापणमास्ति शुल्कं

न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।

न भैक्षलब्धे न हृतावशेषे

न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

भिन्नो न्यनः कार्षापणो मूल्यं यस्य तद्भिन्नकार्षापण
पण्यं, शुल्कोऽपि भिन्नकार्षापणः तेन कार्षापणादवाग्
यस्य मूल्यं तत्र वस्तुनि शुल्को न ग्राह्य इत्यर्थः । न
शिल्पवृत्तौ, न शिल्पिना शिल्पित्वात् प्राप्तवित्तं, शिशौ,
विक्रय्य गवादि वत्सादौ, दूते दूतवस्तुनि, कृतावशेषे
वणिजः शेषवस्तुनि । यज्ञे यज्ञार्थमानीयमाने द्रव्यं ।
हलायुधस्तु शिशुशिल्पिदूतान् बुद्धिस्थीकृत्य एवं न शिशु-
प्रभृतिभ्यः वणिग्भ्यः कचिदपि शुल्कद्रव्यं ग्राह्यमित्यत्र
वाक्ये प्राह । विर. ३०५ ६

विष्णुः

प्रकाशवज्रकानां शुल्कपरिहर्तृकृतुलामानकर्त्रादीनां दण्डः

शुल्कस्थानमपक्रामन् सर्वापहारमाप्नुयात् ।

नीहारसार्थानामस्मान्न मूल्यमात्रं नैर्हारिकं स्यात् महामहश्चः
स्यात्); व्यक्र. १११; विर. ३०३.

(१) वस्त्र. १९।२४-५ (क) शुल्कं (शुल्के), (ख)
(शुल्के चापि०) भिन्न (रिक्त) दूते (धर्मे) लब्धे (वृत्तौ);
भिता. २।२६३ (शुल्के...हरन्ति०); अप. २।२६१
(शुल्के...हरन्ति०) भैक्ष (भैक्ष्य) हृता (हुता); व्यक्र.
११२; विर. ३०५ हरन्ति (हरति) हृता (कृता); विधि.
१३० (मानवं०) भैक्ष (भैक्ष्य); दवि. ९५ वृत्तौ (वित्ते)
भैक्षलब्धे (भैक्ष्यसंघे) हृता (कृता); वीसि. २।२६३
मितावत्; समु. ९१ (शुल्के...हरन्ति०) भिन्न (हीन) हृता
(श्रुता) स्मृत्यन्तरम्.

(२) वस्त्र. ३।३१ (क) नमप (नादप); अप.

अनाक्रामन् परिहरन् । सवापहारं, अयं च सर्व-
स्वापहारो वारंवारशुक्लस्थानपरिहारे । याज्ञवल्कीयस्त्वष्ट्र-
गुणदण्डोऽनभ्यासे परिहारस्येत्यविरोधः । विर. २९८

तुलामानकूटकर्तुश्च । तदकूटे कूटवादिनश्च ।
द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च । संभूयवणिजां
पण्यमनर्धेणावरुन्धताम् । प्रत्येकं विक्रीणतां च ।

प्रतिरूपकं च कृतकमुक्तादि । संभूयवणिजामित्यादि,
मिलित्वा वणिजामधिकमूल्यं पण्यमल्पमूल्येन क्रीणता-
मल्पमूल्यं च वस्त्वधिनेन विक्रीणतां च एकैकस्योत्तम-
साहसं दण्ड इत्यर्थः । विर. २९९

उत्तमं साहसं दण्डनीयो भिपद्भिः श्याचरन्तुत्तमेषु
पुरुषेषु । मध्यमेषु मध्यमम् । तिर्यक्षु प्रथमम् ।

ग्रन्थिभेदकानां करच्छेदः ।

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां
संदंशच्छेदः ।

२।२६२ सर्वा (सर्वस्वा) ; व्यक्र. १११ मप (मपा) ; विर.
२९८ मप (मना) ; दीक्र. ५३ मपका (मनाक) ; विचि.
१२७ व्यकवत् ; दवि. ९३ विरवत् ; सेतु. २३१ दीकवत् ;
३२१ माम (मवाम) .

(१) विस्मृ. ५।१२२-६ मानकूट+ (कर्म) ; व्यक्र.
१११ मान (नाणक) (तदकूटे) त्येकं (त्येकस्य) ; विर.
२९९ मान (नाणक) तदकूटे कूट (तदकूट) क्रयिक (क्रायक)
त्येकं (त्येकस्य) .

(२) विस्मृ. ५।१७४-७ ; अप. २।२४२ मध्यमेषु
मध्यमम् (मध्यमं मध्यमेषु) ; व्यक्र. ११२ अपवत् ; विर.
३०६ दण्डनीयो (दण्ड्यो) ; विचि. १३० (पुरुषेषु)
मध्यमेषु ... प्रथमम् (मध्यमं मध्यमेषु प्रथमं त्रियक्षु) शेषं
विरवत् ; दवि. १०५ (पुरुषेषु) शेषं विरवत् ; सेतु. २३२
विचिवत् .

(३) विस्मृ. ५।१३६ .

(४) विस्मृ. ५।१३४-५ ; अप. २।२०२ धने+ (च)
कूटा (कपटा) ; व्यक्र. ११२ धने+ (च) ; विर. ३०८
(धूने) : ६१७ ; पमा. ५७६ उप (उपा) ; रत्न. १२४
धने+ (च) (उप ... च्छेदः) ; विचि. २६० (धूने) ;
व्यनि. ४८२ व्यकवत् ; दवि. १०८ विचिवत् ; धीमि.
२।२०३ कूटा (कपटा) ; व्यप्र. ३८८ व्यकवत् , (उपधि ...
... च्छेदः) : ५६७ ; व्यउ. १२६ व्यप्रवत् ; वित्ता.

याज्ञवल्क्यः— 'राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षो-
पधिदेविनः ।' विष्णुः— 'कूटाक्षदेविनां करच्छेद उपधि-
देविनां संदंशच्छेदः ।' पूर्ववाक्ये चिह्नमपि यथायथं
करसंदंशच्छेदात्मकमेव विवक्षितमेकमूलत्वानुरोधात् ।
संदंशच्छेदश्च तर्जन्यङ्गुष्ठच्छेदः । एतच्चापराधातिशये
द्रष्टव्यम् । विर. ३०८

एते दोषानुरूपत एव दण्ड्याः । कूटमानाः
कूटतुलाः उत्कोचजीविनः कपटोपायाः कितवाः
पण्ययोपितः प्रतिरूपकराः नैगमाद्याश्च भूरिधना
अपि (न ?) धनदण्ड्या अपि तु दोषानुसारेण ।

एते प्रकाशतस्कराः । न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः ।
प्रतिरूपकराः मिथ्यानाणकादिकारिणः मङ्गलादेशवृत्त-
यश्चकारेण समुच्चिताः । सवि. ४६०

अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवस्त्रभक्ष्यपेयरत्नादिद्रव्यहारिणां
दण्डविधिः

गोऽश्वोष्ट्रगजापहार्येककरपादिकः कार्यः, अजा-
द्यपहार्येककरश्च ।

अजाद्यपहार्येककरः कार्य इत्यन्वयः । अत्र पूर्वं व्यासे-
नाजाविहरणे अर्धत्रयोदशपणा इत्यभिधानादनेनाजा-
विहरणे एककरत्वस्योक्तेर्विरोधस्य प्रसङ्गे धनशून्यचौरत्वे
यज्ञोपयुक्ताजाविहरणे वा विष्णुरिति परिहारः ।

विर. ३२०

धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः । सस्यापहारी
च । सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमप-
हरन् विकरः । तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ।

७४० (उपधि ... च्छेदः) ; सेतु. २९० ; समु. १६५ .

(१) सवि. ४६० .

(२) विस्मृ. ५।७७-८ (क) पादिकः (पादः) घप
(व्यप) , (ख) करपादिकः (पादकरः) घप (वाप) ;
व्यक्र. ११४ ; विर. ३२० ; विचि. १३६ जापहार्येक (जाप-
हारकः एक) ; व्यनि. ५१०-११ पादिकः (पादः) घपहार्येक
(व्यपहारे एक) ; दवि. १३० (अजा ... श्व०) : १३२
(गो ... कार्यः) घप (व्यप) करश्च (करः कार्यः) ;
सेतु. २३८ विचिवत् ; समु. १५० करपादिकः (पादः)
घप (व्यप) करश्च (करः) .

(३) विस्मृ. ५।७७-८२ ; व्यक्र. ११४ (सुवर्ण ...
दण्ड्यः) ; विर. ३२२ (=) व्यकवत् .

सूत्रकार्पासगोमयगुडदधिक्षीरतक्रणलवणमृद-
भस्मपक्षिमत्स्यघृततैलमांसमधुवैदलवेणुमृन्मयलोह-
भाण्डानामपहर्ता मूल्यात् त्रिगुणं दण्ड्यः ।
पकान्नानां च ।

पुष्पहरितगुल्मवल्लीतापर्णानामपहारे पञ्च
कृष्णलान् । शाकमूलफलानां च ।

रैत्नापहार्युत्तमसाहसम् ।

अवध्यसधनविषयमतेत । विर. ३२४

अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता मूल्यसमम् ।

क्षुद्रद्रव्यापहारे मूल्याद् द्विगुणो दमः ।

एतदल्पप्रयोजनशरावाटिविषयमिति वेदितव्यम् ।

सवि. ४५७

उत्तममध्यमाधमद्रव्याणां हरणे मूल्यानुसारतो
दण्डः ।

उक्तो दण्डः शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां विदुषां
स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि ।

अयमर्थः--- यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स शूद्र-
कर्तृके अपहार्यद्रव्यस्य अष्टगुण आपादनीयः । वैश्य-
कर्तृके अपहारे षोडशगुणः । क्षत्रियकर्तृके अपहारे द्वा-
त्रिंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके अपहारे चतुष्पष्टिगुणो दण्ड
आपादनीयः । एवं विच्छद्रादिकर्तृके अपहारे दण्ड
ऊहनीयः ।

सवि. ४५५-६

(१) विस्मृ. ५।८३-४ (ख) भाण्डा (दण्डा); व्यक. ११५
गुट तक्र (क्षीरतक्रगुड) पक्षिमत्स्य (मत्स्यपक्ष)
(तैल०); विर. ३२७ गुट वेणु (दधिक्षीरतक्रलवण-
गुडतुणमृद्भस्ममत्स्यपक्षितैलघृतमांसमधुवैणववेणु) त्रिगुणं (द्विगुणं);
दवि. १४९ गुट तक्र (दधिक्षीरतक्रगुड) पक्षि...वैदल
(मत्स्यपक्षितैलघृतमांसमधुवैदल) त्रिगुणं (द्विगुणं).

(२) विस्मृ. ५।८५-६.

(३) विस्मृ. ५।८७; व्यक. ११४; विर. ३२४; विचि.
१३९; दवि. १४५ रुम् (सः); बीमि. २।२७३;
सेतु. २४१.

(४) विस्मृ. ५।८८; व्यक. ११५; विर. ३२८; विचि.
१४१ समम् + (दमम्); दवि. १५३ द्रव्या र्ता
(द्रव्यहरणे); सेतु. २४३ विनियत.

(५) सवि. ४५७.

(६) सवि. ४५५. (७) सवि. ४५५ शूद्रवै (शूद्रादवै).

ब्राह्मणे शतगुणो वा पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।

^१ निष्कृष्टे द्विगुणं कल्पयेत् ।

निष्कृष्टो जात्या आचारेण धनेन वेति निबन्धन-
कारः । न च दिव्यमातृकायां 'द्विगुणार्थे यथाभिहिता
समयक्रिया वैश्यस्य, त्रिगुणार्थे राजन्यस्य, चतुर्गुणार्थे
ब्राह्मणस्य' इति विष्णुवचने शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणाना-
मेकद्वित्रिचतुःसंख्यया दिव्यक्रियायां तारतम्यमुक्तं;
अत्रापि दण्डकल्पनमष्टमांशपोडशांशचतुर्विंशद्वात्रिंश-
कल्पनया भाव्यमिति वाच्यम् । दण्डविधायकदिव्याविधा-
यकशास्त्रयोर्वेदमूलत्वेन न्यायमूलत्वाभावात् वाचनिक-
मिदं तारतम्यम् ।

सवि. ४५६

देशकुम्भीधान्यहरणे एकादशगुणं दाप्यः ।

विंशतिद्रोणकं कुम्भी खारीपर्याय इति चन्द्रिका-
कारः । तद्द्विगुणापहारे एकादशगुणं तद्धनं दापयित्वा
अङ्गच्छेदनवधरूपदण्डा योज्या यथायोगम् ।

सवि. ४५६

मैत्रीनां प्राणकलञ्जापहारे हस्तच्छेदो वधः
कुकूलारोहणम् ।

प्राणो नाम चतुर्मापात्मकः परिमाणविशेषः ।
कलञ्जो नाम धरणम् । यथाह विष्णुगुप्तः----- 'पञ्च-
गुञ्जलको मापः प्राणस्तेषु चतुर्गुणैः । कलञ्जो धरणं
प्राहुः मणिमानविशारदाः ॥' इति । अत्र केचिच्चतुर्गुणैः
इति पदसामर्थ्याद्विंशतिगुणात्मको मापो न भवति,
विधेयस्यैव प्राधान्यात्, प्रधानपरामर्पस्य न्याय्यत्वात्,
पोडशमापात्मकः प्राण इत्याहुः । एतदेव सम्यक् ।
तथा व्यवहारात् । कलञ्जस्तु प्राणद्वितयं 'कलञ्जः
प्राणयुग्यकम्' इति लक्षणात् लोकाचारतो व्यवस्था ।
एतत्सर्वं दण्डकथनं बलावष्टम्भे वेदितव्यम् । साहसं
प्रकृत्य मन्वादिभिरुक्तत्वात् ।

सवि. ४५७

'दोषानुविद्धाः प्रच्छन्नाः गूढतस्कराः । उत्क्षेपकः
संधिभेत्ता पशुस्त्रीग्रन्थिभेदकाः परस्परं दण्ड्याः ।

(१) सवि. ४५६. (२) सवि. ४५६.

(३) सवि. ४५६. (४) सवि. ४५७.

(५) सवि. ४६०.

दोषा रात्रिः ।

सवि. ४६०

कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्य-
कारांश्च* ।

गरदामिदप्रसह्यतस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च* ।

ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमप-
हरेयुः । धरिममेयानां शतादभ्यधिकम्* ।

प्रसह्यतस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च ।
अन्यत्र राजाशक्तेः* ।

राज्ञश्चैरनिवारणे न शक्तिः, तदा ग्रामनिवासिनां
आत्मत्राणाय चौररक्षणेऽपि न वध इत्यर्थः । वै.

स्तेनाः सर्व एवापहृतं धनिकस्य धनं दाप्याः ।
ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ।

करशुल्कस्थापना

प्रैजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः पष्ठमंशमा-
दद्यात् । सर्वसस्येभ्यश्च । द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यो
वस्त्रेभ्यश्च । मांसमधुघृतौषधिगन्धपुष्पमूलफल-
रसदारुपत्राजिनमृद्भाण्डाश्मभाण्डवैदलेभ्यः पष्ठ-
भागम् । ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् । ते हि
राज्ञो धर्मकरदाः । राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृत-
पष्टांशमाक् ।

स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दशममादद्यात् । पर-
देशपण्याच्च विंशतितमम् ।

स्वदेशपण्ये वाणिज उत्पन्ने लाभे दशमांशं राजा
गृह्णीयात् । परदेशपण्ये च उत्पन्ने लाभे विंशतितममंशं
गृह्णीयादित्यर्थः ।

विर. ३०४

* स्थलनिर्देशः साहसप्रकरणे (पृ. १६०९) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।८९-९० र्व एवाप (र्वमप) (धनं०);
अप. २।२७५ (धनं०); व्यक्र. ११६ (स्तेनाः०) एवाप
(एव वाप) (धनं०); स्मृच. ३१८ (धनं०) : ३१९
(स्तेनाः सर्व एवापहृतं दाप्याः) एतावदेव; विर. ३३१;
विचि. १४३ (=); सेतु. २४४; समु. १५० अपवत्.

(२) विस्मृ. ३।२२-२८.

(३) विस्मृ. ३।२९-३०; व्यक्र. १११ पण्याच्च (पण्यात्);
विर. ३०४ पण्याच्च शुल्कांशं (पण्यात् शुल्कं); विचि. १२९
व्यकवत्; सेतु. २९५ व्यकवत्.

चौरहतं चौरैऽलब्धेऽपि स्वामिने प्रत्यर्पणीयम्

चौरहतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो
दद्यात् । अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

मानार्थस्थापनविधिः

तुल्यमानप्रतीमानव्यवहारार्थसंस्थापनं देश-
द्रव्यानुरूपं प्रत्ययितपुरुषाधिष्ठितम् ।

प्रकाशवञ्चक-कूटतुल्यमानव्यवहारोदिदण्डविधिः

कूटतुल्यमानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ॥

मानं प्रस्थादि । शारीरो मुण्डनादिरूपः । अङ्गच्छेदः
कर्णादिच्छेदः । अर्थगौरवागौरवाभ्यां विकल्पव्यवस्थितिः ।

विर. २९८

प्रतिषिद्धभाण्डनिर्हारे ।

शारीरोऽङ्गच्छेदो वा दण्ड इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ
—प्रतीति । निर्हारे विक्रये । नाशितभाण्डमूल्यो यदि,
तदैवमित्यविरोधः । एवञ्च राज्ञा निषिद्धमपि राजयोग्य-
मपि विक्रीय यदि मूल्यदानाशक्त एव कश्चित् स्यात्,
तदा तत्राप्ययं दण्डो न्यायतौल्यात् ।

विर. ३०१

अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुषभाण्डायपहारिणां दण्डविधिः

राजपुत्रापहारेऽष्टसहस्रं शारीरो वा दण्डः
तत्कुलीनेष्वर्थं स्त्रीपुरुषयोश्च ।

अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं, तच्च कार्पापणानाम् ।
तत्कुलीनेषु राजकुलीनेषु राजपुत्रव्यतिरिक्तेष्वर्थं अष्टा-
धिकसहस्रार्थं, स्त्रीपुरुषयोश्च राजकुलीनयोरर्थं अष्टाधिक-
सहस्रार्थं, शारीरो वेति विकल्पे धनवत्त्वाधनवत्त्वाभ्यां
व्यवस्था ।

विर. ३१८

(१) विस्मृ. ३।६६-७; व्यक्र ११८ चौर (चौराप)
(च०); विर. ३४५ चौर... मवाप्य (चौरापहतं द्रव्यं)
(च०); दवि. ८८ व्यकवत्.

(२) व्यक्र. १११; विर. ३०२; दवि. ९७ संस्था
(स्था).

(३) व्यक्र. १११; विर. ३९८; विचि. १२७ शंखः;
दवि. ९०; सेतु. २३०.

(४) विर. ३०१; दवि. ९२.

(५) व्यक्र. ११४; विर. ३१८; दवि. १२७ अर्थ...
...श्च (पुत्रेष्वर्थं स्त्रीपुरुषयोः).

हस्त्यश्वरथगोवृषयानेषु राजपुत्रापहारवदण्डः ।

अजाविकेध्वर्धत्रयोदशपणा नकुलबिडालाप-
हरणे कार्षापणाः ।

अत्र व्यासेन वाजिवारणहरणे सर्वस्वग्रहणमुक्तं अनेन
त्वष्टसहस्रमुक्तमिति विरोधो वाजिवारणगौरवागौरवाभ्यां
परिहार्यः । विर. ३१८

सुवर्णरजतापहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

शारीरो दण्डस्ताडनम् । अङ्गं कर्णादि । पञ्चाशदून-
विषयं निर्धनविषयं चैतत् । विर. ३२४

अष्टशतं मीताद्रव्यापहरणे यथाकालम् ।

अष्टशतमष्टाधिकशतम् । सीता कृष्णमाणा भूमिः
नद्रव्यं हलकुहालादि, यथाकालं कर्णममये ।

विर. ३२४

कृतकाष्ठाशमकौलालचर्मवेत्रदलभाण्डेषु मूल्या-
त्यञ्चगुणस्त्रयो वा कार्षापणाः । एकचक्रापहरणे
चत्वारिंशत्, शकटे त्वशीतिशतम् ।

कृतकाष्ठं घटितकाष्ठं, कौलालं कुलालनिर्मितं मृन्म-
यमिति यावत् । भाण्डपदमश्मादिभिः संबध्यते । एक-
चक्रमेकं रथाङ्गम् । चत्वारिंशत् पणा एव, अशीति-
शतमशीत्यधिकशतम् । विर. ३२७

(१) व्यक्र. ११४ रथगो (गोरथ) के पणा
(केऽध्वर्धत्रयोदशं) हरणे + (त्रयः) ; विर. ३१८ (अजा...
... कार्षापणाः ०) : ३१९ (हस्त्य दण्डः ०) ; दवि.
१३० (रथ०) वृषया (वृषाय) (अजा.....कार्षापणाः ०) ;
१३२ (हस्त्य.....दण्डः ०) केध्वर्ध (केऽध्वर्ध) हरणे +
(त्रयः) .

(२) व्यक्र. ११४; विर. ३२४ रजता (रत्ना) ; विचि.
१३९ शंखः ; दवि. १४५ विरवत् ; सेतु. २४१ शंखः

(३) व्यक्र. ११५ हरणे...लम् (हारे च) ; विर. ३२४ ;
विचि. १३९ प (मि) शंखः ; दवि. १४५ हरणे (हारे) ;
सेतु. २४१ प (धि) शंखः .

(४) व्यक्र. ११५ दल (विदल) शतम् (तमः) ; विर.
३२७ ; दवि. १४७ (कृत कार्षापणाः ०) पह
(ह) शकटे त्वशी (कटेऽशी) : १४९ (एक.....
शनम् ०) ; सेतु. २४२ (दल०) टे त्वशी (टेऽशी) .

वर्णविशेषकृतचौर्यदण्डविधिः

अब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिदाज्येभ्माग्निकाष्ठ-
तृणोलपपुष्पफलमूलान्यपहरन् बलादविज्ञातो वा
हस्तच्छेदनमाप्नुयात् । कुशकरकामिहोत्रद्रव्यापहारे
प्रत्यक्षतोऽङ्गच्छेदः स्यात्, अप्रत्यक्षं यथाविदितो-
ऽयं किल्बिषीति ब्राह्मणः खरयानमवाप्नुयात् ।
मूत्रमौण्ड्यमितरेषां खरयानमेव च ।

ब्राह्मणोऽत्र यागादिपरः । अग्रे ब्राह्मण एव कर्म-
वियोगविख्यापनविवासनाङ्ककरणानां वक्ष्यमाणत्वात् ।
समिदादीन्यत्र यागार्थमानीतानि, करकः कमण्डलुः ।
अग्निहोत्रद्रव्याणि हवनीयादीनि, किल्बिषी चौरः प्रक-
रणात् । मूत्रमौण्ड्यं मूत्रेण मुण्डनम् । इतरेषां क्षत्रिया-
दीनाम् । विर. ३२९-३०

अन्यूनभावे वैश्यवत् शूद्रस्य कल्प्यम् ।

चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ

असाक्षिप्रणिहिते दिव्यम् । अथवा मित्रैः
सज्जनैरात्मानं ना शोधयेदेव । स चेदण्ड्योऽर्थिनां
चार्थं दापयेत् ।

दण्ड्यादण्डने राजदोषः

अन्नादे भ्रूणहा माष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि
किल्बिषम् ॥

(१) मेधा. ८।३३३ (कुशकरकामिहोत्रद्रव्याण्यपहरतोऽ-
ङ्गच्छेदः स्यात्) शंखः, एतावदेव; अप. २।२७५ पु'प.....
हरन् (शष्पपुष्पधूपफलान्यपहरत्) कुश + (चर्मभाण्ड)
व्यापहारे (व्याण्यपहरतः) मूत्र (मूत्र) मेव च (मेव) :
व्यक्र. ११५ यथाविदितो (यदा विदितो) शेषे अशुद्धि-
बाहुल्यम् ; विर. ३२९ तृणोलप (तृणोलप) ; विचि. १४३
(ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यमितरेषां खरयानम् ।) शंखः, एतावदेव;
दवि. १५० तृणोलप (तृणोलप) न्यप (यप) बला ...
वा (वा बलादविज्ञातो) व्यापहारे (व्याण्यपहरत्) यथावि
(यदा वि) मवामु (मामु) ; सेतु. २४३ दाज्ये (धाये)
तृणोलप (तृण) शातो (शाते) (कुश मेव च ०) .

(२) मभा. १२।४१ शंखः. (३) अप. २।२६९.

(४) चतुर्वर्गचिन्तामणिः Vol. III Part I Page
781. [Dharmasutra of Shankhalikhita
Page 46. edited by Prof. P. V. Kane].

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

कारुकरक्षणम्

कारुकरक्षणम् । प्रदेशारख्यखयोऽमात्याः
कण्टकशोधनं कुर्युः ।

अर्थ्यप्रकाराः कारुशासितारः संनिक्षेप्ताः
स्ववित्तकारवः श्रेणीप्रमाणा निक्षेपं गृह्णीयुः ।
विपत्तौ श्रेणी निक्षेपं भजेत । निर्दिष्टदेशकालकार्यं
च कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशम् ।

अथ चतुर्थं कण्टकशोधनं नामाधिकरणमारभ्यते ।
कण्टकानां, कण्टकाः प्रजापीडाकर्त्तवात् कण्टकतुल्याः
कारुकवैदेहकादयः, तेषां शोधनं तेभ्यः प्रजापीडा यथा
न भवेत् तथा तच्छमनं कण्टकशोधनम् । तदस्मिन्नधि-
करणे प्रस्तुतम् । तत्र प्रथमं सूत्रं— कारुकरक्षणमिति ।
नाडिन्धमतश्चायस्कारादयः कारुकाः तेभ्यः प्रजानां
रक्षणमिति सूत्रार्थः । प्रदेशार इति । कण्टकशोधनाधि-
कृताः प्रदेशार इत्याख्यायन्ते । ते त्रयस्त्रयः, अमात्याः
जानपदत्वाद्यमात्यगणयुक्ताः, कण्टकशोधनं कुर्युः । इह
वीप्सा कण्टकशोधनस्थानेषु सर्वेष्वपि प्रदेशवृत्तिवप्रति-
पत्त्यर्था ।

कीदृग्गुणाः कारवः निक्षेपं ग्रहीतुमर्हन्तीत्याह—
अर्थ्येत्यादि । अर्थ्यप्रकाराः अर्थानिपेतप्रकाराः शुचि-
स्वभावा इत्यर्थः अर्थनीयस्वभावा वा, अप्रतीकारा
इति काचित्के पाठे अनाशंसनीयप्रतीकारा इत्यर्थो
वाच्यः । कारुशासितारः बहूनां कारुणामधश्चराणामुपरि
स्थित्वा कर्तव्योपदेशारः, संनिक्षेप्ताः प्रातिवेशिकानु-
वेशिकसाक्षिकं निक्षेपग्रहणप्रत्यर्पणव्यवहर्तारः, स्ववित्त-
कारवः स्वधनेनापि भूषणशिल्पकारिणः, एतेन भक्षित-
निक्षेपनिष्करार्पणशक्तत्वालक्षणां धनवत्तामाह । श्रेणी-
प्रमाणाः श्रेणीविधेयाः, उक्तविशेषणपञ्चकयुक्ताः, निक्षेपं
गृह्णीयुः । विपत्तौ ग्रहीतुमरणदीर्घप्रवासादिना निक्षेप-
हानिसंभवे श्रेणी निक्षेपं भजेत भागशो दद्यात् ।
निर्दिष्टदेशकालकार्यं चेति । अयं देशोऽयं काल इदं च
कार्यवस्तुस्वरूपमित्येवं निर्दिष्टं व्यवस्थापितं देशादिकं
यस्य तत् तथाभूतं, कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकाल-

कार्यापदेशं कर्म कुर्युरिति वर्तते । अर्थाद् यद् बहुतर-
देशकालैकसाध्यं अनन्योल्लेख्यनानावैचित्र्ययोगकमनीय-
तया स्वरूपतो निर्देष्टुमशक्यं च भवति, तत् कर्म ।

श्रीमू.

कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च
दण्डः । अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं
वाभ्यावहेयुः । कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशस्तद्-
द्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवाया दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः । वृद्धि-
च्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः ।

सूत्रमूल्यं वानवेतनम् । क्षौमकौशेयानामध्यर्ध-
गुणम् । पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां द्विगुणम् ।

मानहीने हीनावहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः ।
तुलाहीने हीनचतुर्गुणो दण्डः । सूत्रपरिवर्तने
मूल्यद्विगुणः । तेन द्विपदवानं व्याख्यातम् ।

ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोम-
च्छेदश्च ।

कालातिपातन इत्यादि । निर्दिष्टकालातिक्रमे पादहीनं
वेतनं, तद्द्विगुणश्च दण्डः । अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्या-
मिति । भ्रेषो व्यालकृत उपप्लवः उपनिपातो दैवान्या-
दिद्विगतः तदतिरिक्तेन निमित्तेन, नष्टं अत्यन्तनाशं गतं,
विनष्टं वा एकदेशलुप्तं वा, अभ्यावहेयुः निर्यातयेयुः ।
कार्यस्य अन्यथाकरणे निर्दिष्टप्रकारातिरिक्तप्रकारेण करणे,
वेतननाशः तद्द्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवायकर्मह— तन्तुवाया इति । कुविन्दकाः,
दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः दशपलस्य सूत्रस्य
सकाञ्चिकमेकादशपलाधिकमुतं सूत्रं दद्युः । वृद्धिच्छेदे
छेदद्विगुणो, दण्डः ।

वानवेतनमाह— सूत्रमूल्यं वानवेतनमिति । ऊति-
कर्मणो वेतनं सूत्रमूल्यं यावत् तावद् दातव्यम् । क्षौम-
कौशेयानां वानवेतनं अर्धगुणं सूत्रमूल्यसार्धगुणम् ।
पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां वानवेतनं द्विगुणं सूत्रमूल्य-
द्विगुणम् ।

मानहीने इति । निर्दिष्टायामविस्तारहानौ, हीनाव-
हीनं हीनस्यावहीनं अर्थादष्टहस्तायामचोदनायां सप्त-

हस्तायामवाने अष्टमांशहीनं वानवेतनं, देयम् । तद्वि-
गुणश्च दण्डः अयथोक्तवानकारिणो भवति । तुलाहीने
इति । अन्तरालसूत्रन्यूनतायां, हीनचतुर्गुणो दण्डः ।
सूत्रपरिवर्तने दत्तं सूत्रमपहृत्यान्यस्य सूत्रस्य प्रतिनिधाने,
मूल्यद्विगुणः, दण्डः । एष एवैकसूत्रवानविधिद्विसूत्र-
वानेऽपि ऊह्य इत्याह— तेन द्विपटवानं व्याख्यात-
मिति ।

ऊर्णातुलाया इति । शतपलाया ऊर्णायाः पञ्चपलो
विह्ननच्छेदः विह्ननं पिञ्जनं शोधनं तन्निमित्तच्छेदः ।
रोमश्छेदश्च पञ्चपलः, वाननिमित्तः । श्रीम्.

रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि
नेनिज्युः । अन्यत्र नेनिजतो वस्त्रोपघातं पट्पणं
च दण्डं दद्युः ।

मुद्रराङ्गादन्यद् वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं
दद्युः । परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो
दण्डः । परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च ।
मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं
चैकरात्रोत्तरं दद्युः ।

पञ्चरात्रिकं तनुरागं, पडात्रिकं नीलं, पुष्प-
लाक्षामञ्जिष्ठारक्तं, गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं जात्यं
वासः सप्तरात्रिकम् । ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया रागविवादेषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः ।

रजककर्माह— रजका इत्यादि । ते, काष्ठफलक-
श्लक्ष्णशिलासु काष्ठफलकेषु मसृणशिलासु च, वस्त्राणि
नेनिज्युः शोधयेयुः । अन्यत्र खरशिलादौ नेनिजतः
नेजनं कुर्वन्तः, णिजेरभ्यस्ताच्छतरि जसि रूपमिदम् ।
वस्त्रोपघातं, पट्पणं दण्डं च दद्युः ।

मुद्रराङ्गादित्यादि । मुद्ररायुधप्रतिमोपरञ्जितात् ।
शेषं सुबोधम् । अर्पितवस्त्रप्रत्यर्पणकालनियमं तदतिक्रमे
दण्डं चाह— मुकुलावदातमिति । मुकुलवन्मसृणसितं,
शिलापट्टशुद्धं शिलापट्टस्वच्छं, धौतसूत्रवर्णं क्षालित-
सूत्रधवलं, प्रमृष्टश्वेतं च अत्यन्तधवलं च, एवं चतु-
ष्प्रकारभावस्य वस्त्रं, एकरात्रोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षया एक-
रात्राधिकप्रत्यर्पणकालमुत्तरोत्तरं यस्मिंस्तत् तथाभूतं

दद्युः । तत्रायं मुकुलावदातमेकरात्रेण प्रत्यर्पणीयं द्वितीयं
द्विरात्रेण तृतीयं त्रिरात्रेण चतुर्थं चतुरात्रेणेति व्यवस्था ।

रञ्जनार्थान् दिवसानाह— पञ्चेत्यादि । तनुरागं
शोणशिलावृक्षवग्योगसाधितकषायरञ्जनीयं वस्त्रं, पञ्च-
रात्रिकं पञ्चरात्रेण देयम् । नीलं नील्या महारसया
रक्तं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं, पुष्पं कुङ्कुमकुसुम्भशेफालि-
कादि, लाक्षा अलक्तः, मञ्जिष्ठा अञ्जनवल्लिकाख्या,
आभिः रञ्जितं, पडरात्रिकम् । गुरुपरिकर्म बहुशिल्पं,
अत एव यत्नोपचार्यं यत्नसंस्कार्यं, जात्यं प्रशस्तं, वासः
नेत्रादि, सप्तरात्रिकं सप्तरात्रप्रत्यर्पणीयम् । ततः परं
विहितकालातिक्रमे वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया इति । आताः, कुशलाः रागगुणपरीक्षा-
निपुणाः, रागविवादेषु वेतनं कल्पयेयुः । श्रीम्.

परार्थानां पणो वेतनं मध्यमानामर्धपणः,
प्रत्यवराणां पादः ।

स्थूलकानां माषद्विमाषकं द्विगुणं रक्तकानाम् ।
प्रथमनेजने चतुर्भागः क्षयः । द्वितीये पञ्चभागः ।
तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याताः ।

सुवर्णकाराणाम् । अशुचिहस्ताद् रूप्यं सुवर्ण-
मनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः,
विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्तादष्टचत्वारिं-
शत्पणः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रमेषु स्तेयदण्डः ।
कृतभाण्डोपधौ च ।

सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः । रूप्य-
धरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः । तेनोत्तरं
व्याख्यातम् ।

वर्णोत्कर्षमसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशब्दो
दण्डः । तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात् ।

रागवेतनमाह — परार्थानामिति । प्रशस्तानां
रागाणां, पणो वेतनं, मध्यमानां अर्धपणः, प्रत्यवराणां
अधमानां पादः पादपणः ।

निर्णेजनश्रुतिमाह— स्थूलेत्यादि । स्थूलकानां निर्णे-
जने माषद्विमाषकं माषकं द्विमाषकं वा वेतनं अधम-

मध्यमोत्तमानुसारेण कल्प्यम् । रक्तकानां द्विगुणं द्विमाषक-
चतुर्माषकादि पूर्ववत् । नेजनावृत्तिकृतमर्षक्षयमाह---
प्रथमनेजन इति । तत्र, चतुर्भागः क्षयः क्रयणकालिक-
मूल्यस्य चतुर्भागो हीयते । द्वितीये नेजने, पञ्चभागः
क्षयः, अर्थात् प्रथमनेजनमूल्यस्य । तेनोत्तरं व्याख्यात-
मिति । अनया रीत्या तृतीयादौ नेजने द्वितीयादिनेजन-
मूल्यादेः षड्भागादिः क्षयो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याता इति । तुन्नवायाः सौ-
चिकाः । तैरपि वस्त्राणां सत्तरात्रेण प्रत्यर्पणं, विना-
शितानां प्रथमनेजनाद्यनुसारेण चतुर्भागादिहीनमूल्यदानं
च रजकवत् कर्तव्यमित्यर्थः ।

सुवर्णकाराणामिति । संबद्धमभिधीयत इति शेषः ।
अर्थात् तत्प्रतारणपरिहारोपायोऽभिधीयते । अशुचिहस्ता-
दिति । अशुचयो दासकर्मकरादयः, तद्द्वारेण, सरूपं
भूपणाद्याकारयुक्तं, रूप्यं सुवर्णं च, अनाव्याय सौव-
र्णिकमनिवेद्य क्रीणतां, द्वादशपणो दण्डः । विरूपं तत्
क्राणतां चतुर्विंशतिपणः । चोरहस्तात् क्रीणतां, अष्ट-
चत्वारिंशत्पणो दण्डः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेय-
दण्ड इति । अन्याविदितं विनाशितरूपं रूप्यसुवर्णं
हीनेन मूल्यान क्रीणानस्य चोरदण्डः । कृतभाण्डोपधौ
च निर्मितभाण्डपरिवर्तने च, स्तेयदण्ड इति वर्तते ।
सुवर्णादिति । तस्मात्, मापकं सुवर्णपोडशभागम् ।
अपहरतः, द्विशतो द्विशतपणो दण्डः । रूप्यधरणात्
धरणप्रमाणाद् रूप्यात्, माषकमपहरतः, द्वादशपणो
दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण
द्विमापकाद्यपहारे दण्डद्वैगुण्यादिकं कल्पनीयमित्यर्थः ।

वर्णेत्यादि । वर्णोत्कर्ष, असारणां हीनवर्णानां, साध-
यतः, योर्गं वा सारैरसारयोर्गं वा साधयतः, पञ्चशतो
दण्डः । तयोरिति । कृत्रिमवर्णोत्कर्षस्य असारयुक्तस्य
चेत्येतयोः, रागस्य वर्णस्य, अपचरणे यथाविध्यग्निप्रक्षे-
पेणापगमने, अपहारं विद्यात् । श्रीम् ।

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य । सुवर्णस्याष्टभागः ।
शिक्षाविशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं
व्याख्यातम् ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानां पञ्चकं शतं वेत-
नम् । ताम्रपिण्डो दशभागक्षयः । पलहीने हीन-
द्विगुणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । काकणी चास्य
पलवेतनम् । कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः । काक-
णीद्वयं चास्य पलवेतनम् । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः
कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रा । पणान्माषकमुप-
जीवतो द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्णतो निर्यापयतो वा
सहस्रं दण्डः । कोशे प्रक्षिपतो वधः ।

सरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन् । द्वौ
राजा रत्नं च । रत्नापहार उत्तमो दण्डः ।

खनिरत्ननिधनिवेदनेषु पञ्चमंशं निवेत्ता लभेत ।
द्वादशभंशं भृतकः ।

कर्मवेतनमाह--- मापको वेतनं रूप्यधरणस्येति ।
धरणप्रमाणस्य रूप्यस्य शिल्पकरणे रूप्यमापक एको
वेतनम् । सुवर्णस्य पोडशमापकमितस्य स्वर्णस्य शिल्पे,
अष्टभागः सुवर्णमापस्याष्टमांशः, वेतनम् । शिक्षावि-
शेषेण शिल्पवैचित्र्येण, द्विगुणा वा वेतनवृद्धिः । तेनो-
त्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण गुरुशिल्पकरणे
वेतनवृद्धिः कल्पनीया ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानामिति । ताम्रादीनां
पञ्चानां, पञ्चकं शतं तुलाप्रमाणस्य कर्मणि पञ्चपणं
वेतनम् । कर्मणि क्षयमानमाह--- ताम्रपिण्ड इति ।
दशभागक्षयः कर्मकरणे दशभागहानिर्भवति । पलहीन
इत्यादि । कर्मण्येकपलहानौ, हीनद्विगुणो दण्डः ।
एवं द्विपलादिहानौ दण्डविधिरूढ इत्याह--- तेनोत्तरं
व्याख्यातमिति ।

सीसत्रपुपिण्ड इत्यादि । सुवोधम् ।

रूपदर्शकस्येति । पणपरीक्षको रूपदर्शकः तस्य,
स्थितां वर्तमानां, पणयात्रामकोप्यां अदूषणीयं पणव्यव-
हारं, कोपयतः दूषयतः, कोप्यामकोपयतः दूषणीयामदू-
षयतः, द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रेति । राजदेयं शते पञ्चभागं दत्त्वा पणयात्रां कुर्यात् । पणादिति । पणात् माषकं उपजीवतः एकस्मिन् शुद्धे पणे माषमेकं हरतः लक्षणा-
ध्यक्षस्य, द्वादशपणो दण्डः । एवमुपजीवन्बहुत्वे दण्ड-
बहुत्वमूह्यमित्याह — तेनोत्तरमित्यादि ।

कूटरूपमिति । कपटनाणकं, कारयतः, प्रतिशुद्धतः स्वीकुर्वतः, निर्यापयतो वा निर्गमयतो वा, सहस्रं पणसहस्रं, दण्डः । कोशे प्रक्षिपतः अकूटरूपैः सह मिश्रयतः, वधः ।

सरकेत्यादि । सरकपांसुधावकाः सरकं रत्नं खनिषु रत्नसंपृक्तपांसुधावनकर्मकराः, सारत्रिभागं तत्कर्मलब्ध-
सारवस्तुत्रिभागं लभेत् । द्वौ सारत्रिभागौ, रत्नं च, राजा लभेत् । रत्नापहारे उत्तमो दण्डः, सरकपांसुधाव-
कानाम् ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेष्विति । खन्यादीनामनर्हहस्त-
गतानां राजे निवेदनेषु, पष्ठं अंशं, निवेत्ता निवेदयिता,
लभेत् । भृतकः खन्यादिनिवेदनवृत्तिः, द्वादशमंशं
लभेत् । श्रीम्.

शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी निधिः । ऊने षष्ठमंशं दद्यात् । पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्व-
करणेन समग्रं लभेत् । स्वकरणाभावे पञ्चशतो
दण्डः । प्रच्छन्नादाने सहस्रम् ।

भिषजः प्राणाबाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः । कर्मापराधेन विपत्तौ मध्यमः । मर्मवेधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

निधिः कियद्द्रव्यमानादूर्ध्वं राजगामीत्याह— शत-
सहस्रादित्यादि । तावत्पणमानपर्यन्तस्तूपलब्धगामीत्यर्थः ।
ऊने, पष्ठं अंशं, दद्याद् राजे । पौर्वपौरुषिकमिति । पितृ-
पितामहादयः पूर्वपुरुषाः तैः स्थापितं, निधिं, जानपदः,
शुचिः सद्वृत्तः, स्वकरणेन साक्ष्यलेख्यादिभिः स्वत्व-
विभावेन, समग्रं लभेत् शतसहस्रातिगमपि । स्वकरणा
भावे पञ्चशतो दण्डः । प्रच्छन्नादाने अप्रकाश्य स्वायत्ती-
करणे, सहस्रं दण्डः ।

प्राणबाधाकरं रोगमनिवेद्य राजे रोगिणं चिकित्सतो

वैद्यस्य तद्विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, चिकित्सादोषेण तद्विपत्तौ मध्यम इत्याह— भिषज इत्यादि । मर्मवेध-
वैगुण्यकरण इति । मर्मणि शस्त्रक्रियान्यायाकरणे,
दण्डपारुष्यं विद्यात् तदाख्येन विवादपदेन भिषजमभि-
युञ्जीत, भिषक्क्रियादोषेण रोगिणो यदङ्गमुपहतं तद्
भिषज उपहत्यादित्यर्थः । श्रीम्.

कुशीलवा वर्षारात्रिमेकस्था वसेयुः । कामदान-
मतिमात्रमेकस्यातिवादं च वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे
द्वादशपणो दण्डः । कामं देशजातिगोत्रचरणमैथुना-
पहाने नर्मयेयुः ।

कुशीलवैश्चारणा भिक्षुकाश्च व्याख्याताः । तेषा-
मयश्शूलेन यावतः पणानभिवदेयुः, तावन्तः
शिफाप्रहारा दण्डाः । शेषाणां कर्मणां निष्पत्ति-
वेतनं शिल्पिनां कृत्पयेत् ।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्कारुकुशीलवान् ।

भिक्षुकान् कुहकांश्चान्यान् वारयेद् देश-
पीडनात् ॥

कुशीलवा इति । लङ्घनप्लवनगीतादिवृत्तयः, वर्षा-
रात्रिं वर्षाकालिकरात्रीः, एकस्था वसेयुः एकं स्थानमा-
श्रित्य वसेयुः, न तु स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन्तः
स्ववृत्तिमनुतिष्ठेयुः, तदनुष्ठाने हि सति कर्मकाणां तदा-
सङ्गात् कृषिकर्मणे (णो) वर्षाकालकरणीयस्योपघातः
स्यादिति । कामदानमतिमात्रमिति । प्रीतिवशात् केनचित्
न्याय्यां मात्रामतिक्रम्य दीयमानं द्रव्यं, वर्जयेयुः न
स्वीकुर्युः । एकस्यातिवादं च बहुषु मध्ये एकस्यातिस्तुति
च, वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः । काममिति ।
देशजातिगोत्रचरणमैथुनापहाने चरणः शाखाध्येता शेष
प्रतीतं, देशजात्याद्यपहासादिपरिहारे सति, कामं नर्मयेयुः
विनोदयेयुः प्रेक्षकान् ।

कुशीलवोक्तमेव विधानं चारणानां भिक्षुकाणां च
द्रष्टव्यमित्याह— कुशीलवैरित्यादि । चारणाः अङ्ग
विक्षेपमात्रकर्तारः । तेषां निर्धनानां दण्डे विशेषमाह—
तेषामिति । तेषां, अयश्शूलेन हृदयतोदकत्वाद् अयश्शू-
लेन परममोद्धाटनेन निमित्तेन, यावतः पणान्,

अभिवदेयुः दण्डत्वेन विदध्युर्धर्मस्थाः, तावन्तः विहित-
पणतुल्यसंख्याः, शिफाप्रहाराः दण्डाः धनदण्डप्रति-
निधयः कार्याः ।

शिल्पिनामुक्तातिरिक्तकर्मविषयं निष्पत्तिवेतनमूहनी-
यमुक्तदिशेत्याह— शेषाणामित्यादि । अध्यायान्ते
श्लोकमाह— एवमित्यादि । चोरान् अचोराख्यान्
चोरकर्मकुर्वाणान् अपि अचोरसंज्ञान् । कुहकान्
ऐन्द्रजालिकान् । श्रीम्.

वैदेहकरक्षणम् .

वैदेहकरक्षणम् । संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां
पुराणभाण्डानां स्वरूपविशुद्धानामाधानं विक्रयं वा
स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत, पौतवा-
पचारात् ।

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः ।
पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा
दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः । द्विकर्षहीना-
तिरिक्ते षट्पणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता ।

आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः । कर्षहीना-
तिरिक्ते त्रिपणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता ।

तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् ।

वैदेहकरक्षणमिति सूत्रम् । वैदेहकाः वणिजः कण्टकेषु
प्रधानाः, तेभ्यो जनपदस्य रक्षणमभिधीयते इति
सूत्रार्थः । 'वणिककारुकुशीलवान्' इति वणिकप्रस्तावात्
तद्रक्षणप्रकारो व्युत्पाद्यते । संस्थाध्यक्ष इति । विपणि-
मार्गाध्यक्षः, पण्यसंस्थायां पण्यशालायां, पुराणभाण्डानां
पुराणानां धान्यादिपण्यानां, पुराणत्वोक्तिः कालपरिवास-
संभावितगुणयोगार्था, स्वरूपविशुद्धानां विभावितस्त्वानां,
एतच्च चोरितत्वपरिहारार्थम् । आदानं ग्रहणं
प्रवेशनं, आधानपाठे निवेशनं, विक्रयं वा, स्थापयेत् ।
तुलामानभाण्डानि च परिमाण्यादीनि द्रोणादकादीनि च,
अवेक्षेत परीक्षेत, पौतवापचारात् पौतवदोषं परिहर्तुम् ।

(१) कौ. ४।२.

परिमाणीद्रोणयोरिति । तुलादण्डधान्यमानविशेषयोः
अर्धपलहीनातिरिक्तं अर्धपलन्यूनत्वमर्धपलाधिकत्वं च,
अदोषः दोषाभावः । पलहीनातिरिक्ते एकपलहीनौ तद-
तिरेके वा, द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा द्विपल-
हान्यतिरेके चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यादिरूपा, दण्डवृद्धिः
व्याख्याता ।

तुलाया इत्यादिस्तुलाया आढकस्येत्यादिराढकस्य
चार्धकर्षैककर्षन्यूनानातिरिक्तविषयविधानग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

अनुक्तानां तुलाविशेषमानविशेषाणां हीनातिरिक्त-
विषयं विधानमुक्तदिशानुमेयमित्याह — तुलामान-
विशेषाणामित्यादि । श्रीम्.

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां
विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डाः । गण्यपण्ये-
ष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः पण्यवतिर्दण्डः ।
काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृन्मयं सूत्रवल्करोममयं
वा जात्यमित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्ट-
गुणो दण्डः ।

सारभाण्डमित्यसारभाण्डं, तज्जातमित्यतज्जातं,
राढायुक्तमुपधियुक्तं समुद्रपरिवर्तिमं वा विक्रयाधानं
नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, पण्यमूल्यं
द्विगुणः, द्विपण्यमूल्यं त्रिशतः । तेनार्धवृद्धौ दण्ड-
वृद्धिर्व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रय-
क्रयोपघातं वा संभूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यामिति । तुलाविशेषेण
भाजन्यादिना मानविशेषेण च प्रस्थकुडुवादिनातिरिक्तेन,
क्रीत्वा, हीनाभ्यां ताभ्यां, विक्रीणानस्य, त एव द्वादश-
पणादय एव, द्विगुणा दण्डाः । गण्यपण्येष्विति । तेषु
विषये, पण्यमूल्येषु अष्टभागं अपहरतः पण्यवतिर्दण्डः ।
काष्ठादिमयं पण्यं निःकृष्टं श्रेष्ठव्यपदेशेन विक्रयमाधानं
च कुर्वतो मूल्याष्टगुणो दण्ड इत्याह काष्ठेत्यादि ।

सारेत्यादि । सारभाण्डमित्यसारभाण्डं कर्पूरादिकम-
कृत्रिमं सारपण्यमित्युक्त्वा तत् कृत्रिमं, हीनमूल्यं
पणावरमूल्यं, विक्रयाधानं नयतः, तज्जातमित्यतज्जातं

(१) कौ. ४।२.

तद्देशजमित्युक्त्वा अतद्देशजं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, राढायुक्तं राढा शोभा तया गुणवद्वल्लक्षणात् श्रेष्ठरत्नयुक्तं अर्थात् कृत्रिममौक्तिकादिकं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, उपाधियुक्तं कृत्रिमपण्यमिश्रं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, समुद्रपरिवर्तितं समुद्रस्य संपुटस्य पूर्वदर्शितस्य परिवर्तितं कृतं कस्मिंश्चित् समुद्रे पण्यं प्रदर्शयन्स्मात् समुद्राद् उद्धृतमित्यर्थः, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। पणमूल्यं एकपणमूल्यं असारभाण्डादिकं, विक्रयाधानं नयतः, द्विगुणः उक्तदण्डद्विगुणो दण्डः। द्विपणमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, त्रिशतः। तेन उक्तप्रकारेण, अर्धवृद्धौ त्रिपणचतुष्पणादिपण्यमूल्यवृद्धौ, दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

कारुशिल्पिनामिति। कारूणां शिल्पिनां च, कर्मगुणापकर्षे 'एवंगुणकं भाण्डं निर्मातव्यमि'त्युक्ते 'ताडगुणं मा कुरु' इति प्रतिपेधेन कर्मगुणहानिं, संभूय एकमत्येन, समुत्थापयतां, आजीवं लाभं, संभूय समुत्थापयतां एकपणवेतनं कर्म पणद्वयवेतनं कल्पयतां, विक्रयक्रयोपघातं वा विक्रयोपघातं वा स्वपण्यविक्रये मूल्यातिरेचनेनोपघातं वा क्रयोपघातं वा परपण्यस्वीकरणे मूल्यपातनेनोपघातं वा, संभूय समुत्थापयतां, सहस्रं दण्डः पणसहस्रं प्रत्येकं दण्डः। श्रीम्.

वैदेहकानां वा संभूय पण्यमवरुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां क्रीणतां वा सहस्रं दण्डः।

तुलामानान्तरमर्धवर्णान्तरं वा। धरकस्य मायकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः। तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः।

यन्निसृष्टमुपजीवेयुः, तदेषां दिवससंजातं संख्याय वणिक् स्थापयेत्। केतुविक्रेत्रोरन्तरपतितमदायादन्यं भवति। तेन धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः। अन्यथानिचितमेषां पण्याध्यक्षो गृहीयात्। तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम्।

वैदेहकानां वेति। वणिजां च, संभूय एकमत्येन, पण्यं अवरुन्धतां अन्यत्र विक्रेतुमविसृजतां, अनर्घेण अयुक्तेन मूल्यान, विक्रीणतां, क्रीणतां वा, सहस्रं दण्डः प्रत्येकम्।

तुलेत्यादि। तुलामानान्तरं आयमान्यादितुलाभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषः प्रस्थादिमानविशेषेभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषश्च, अर्धवर्णान्तरं वा मूल्यभेदानिमित्तो लाभविशेषश्च, पुस्तके लेख्यं इति वाक्यशेषः। धरकस्य तुलाधारकस्य, मायकस्य वा, पणमूल्यादष्टभागं एकपण मूल्यस्याष्टमांशप्रमाणं तुलामानान्तरं, हस्तदोषेण, आचरतः कुर्वतः, द्विशतो दण्डः। तेन उक्तविधिना, द्विशतोत्तरा चतुर्भागाद्याहरणे द्विगुणादिका, दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणामिति। धान्यादीनां, समवर्णोपधाने तुल्यवर्णैर्हीनमूल्यैर्धान्यादिभिर्मिश्रणे, द्वादशपणो दण्डः।

यन्निसृष्टमिति। यत् निसृष्टं उपजीव्यत्वेनानुमतं उपजीवेयुः विक्रेत्रादयः। तद् एषां दिवससंजातं प्रतिदिनोत्पन्नं, संख्याय संख्याया परिच्छिद्य, वणिक् स्थापयेत् संस्थाध्यक्षः प्रकल्पयेत्। केतुविक्रेत्रोरन्तरपतितमिति। केतुविक्रेतुशब्दौ क्रयविक्रयोपलक्षकौ, क्रये विक्रये च पण्यानां संस्थाध्यक्षेण स्वयं क्रियमाणे अन्तरागतमधिकं धनं, अदायादन्यं दायानानर्हं अन्याविभाज्यं भवति केवलराजप्राप्तमेव भवतीत्यर्थः। आदायादन्यमिति वृद्धपाटो मातृकासु चिन्त्यार्थः। अदायादमित्येव वा पाटः शुद्धः संभाव्यते। तेनेति। धान्यपण्यनिचयांश्च, तेन संस्थाध्यक्षेण, अनुज्ञाताः कुर्युः। एषां अन्यथानिचितं अननुज्ञातनिचितं, पण्याध्यक्षो गृहीयात्। तेनेति। तेन निचितेन, धान्यपण्यविक्रये विप्रये, प्रजानां अनुग्रहेण व्यवहरेत प्रजानामुपकारो यथा स्यात् तथा समाचरेदित्यर्थः। श्रीम्.

अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्। परदेशीयानां दशकम्। ततः परमर्धं वर्धयतां क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद् द्विशतो दण्डः।

तेनोर्ध्ववृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

संभूयक्रये चैषां अविक्रीते नान्यं संभूयक्रयं दद्यात् । पण्योपघाते चैषामनुग्रहं कुर्यात् पण्य-
बाहुल्यात् ।

पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत ।
तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन् । तानि दिवस-
वेतनेन विक्रीणीरन् अनुग्रहेण प्रजानाम् ।

देशकालान्तरितानां तु पण्यानाम्---

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।

व्ययानन्यांश्च संख्याय स्थापयेदर्धमर्धवित् ॥

किं तत्रिसृष्टमित्याह---- अनुज्ञातक्रयादुपरि चेति ।
स्वीकरणकालिकोदघादुपरि, एषां वणिजां, स्वदेशीयानां
स्वदेशभवानां, पण्यानां, पञ्चकं शतं आजीवं स्थापयेत्
शतैः पञ्चपणिकं लाभं व्यवस्थापयेत् । परदेशीयानां
पण्यानां, दशकं शतं शते दशपणिकं लाभं स्थापयेत् । ततः
परं उक्तलाभादधिकं, अर्धं मूल्यं, वर्धयतां, क्रये विक्रये
वा, भावयतां लाभमुत्पादयतां, पणशते पञ्चपणात् पण-
पञ्चकमात्रलाभभावनादपि, द्विशतो दण्डः । तेनेति ।
उक्तविधिना, अर्धवृद्धौ अर्धवर्धनेन लाभवर्धने,
दण्डवृद्धिः व्याख्याता पणशते दशपणभावनाच्चतुश्शतो
दण्ड इत्यादिरीत्या दण्डस्य वृद्धिः व्याख्याता ।

संभूयेत्यादि । एषां वणिजां, संभूयक्रये संभूयक्रीते,
अविक्रीते अकृतविक्रये सति, अन्यं संभूयक्रयं, न
दद्यात् अर्थाद् वणिगन्तरेभ्यः । पण्योपघाते च जला-
ग्न्यादिजनिते पण्यदूषणे, एषां संभूयक्रयकारिणां, अनु-
ग्रहं उपकारं, कुर्यात्, पण्यबाहुल्यात् पण्यानां बहुत्वे
सति । इदमुत्तरवाक्येन वा संवध्यते ।

पण्याध्यक्ष इति । सः, सर्वपण्यानि, एकमुखानि
विक्रीणीत एकविक्रेतृद्वारेण विक्रीणीत । तेषु सर्वपण्येषु,
अविक्रीतेषु सत्सु, अन्ये पूर्वाङ्गीकृताविक्रयकर्मभ्योऽति-
रिक्ताः, न विक्रीणीरन् । तानि पण्यानि दिवसवेतनेन
दिवसवेतनदानेन, विक्रीणीरन्, प्रजानां, अनुग्रहेण
आनुकूल्येन ।

देशकालव्यवहितपण्यविषयमाह --- देशकालान्तरि-
तानां तु पण्यानामिति । इदं प्रक्षेपमित्यादिवक्ष्यमाण-

श्लोकांस्त्वयि । देशव्यवहितानां कालव्यवहितानां च
पण्यानां, प्रक्षेपं वस्तुमूल्यं, पण्यनिष्पत्तिं, इदमियता कालेन
निष्पद्यत इत्यमुमयं, शुल्कं, वृद्धिः, अवक्रयं शकटवली-
वर्दादिभाटकं, अन्यान् व्ययान्, संख्याय, अर्धं, स्थापयेत्
कल्पयेत्, अर्धवित् अर्धविधानाभिः संस्थाप्यक्षः । श्रीम्.

गूढाजीविनां रक्षा

गूढाजीविनां रक्षा । समाहर्तुं प्रणिधौ जनपद-
रक्षणमुक्तम् । तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः ।

समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्र-
चरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकनैमित्तिकमौद्-
र्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकबधिरजडान्धवैदेहककारु-
शिल्पिकुशीलववेशशौण्डिकापूपिकपाकमांसिकौद-
निकव्यञ्जनान् प्रणिदध्यात् । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां
च शौचाशौचं विद्युः । यं चात्र गूढजीविनं शङ्केत,
तं सत्रिसवर्णेनापसर्येत् । धर्मस्थं प्रदेशारं वा
विश्रासोपगतं सत्री ब्रूयात्--- असौ मे बन्धुरभि-
युक्तः, तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियतां, अयं चार्थः
प्रतिगृह्यतां इति । स चेत् तथा कुर्यात्, उपदा-
ग्राहक इति प्रवास्येत ।

तेन प्रदेशारो व्याख्याताः ।

गूढाजीविनां रक्षेति सूत्रम् । गूढाजीविनः प्रच्छन्न-
लज्जग्रहणजीविनाः कूटसाध्यादयः तेषां रक्षा वारणं प्रति-
क्रियाभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्रकटकण्टकाः प्रच्छन्न-
कण्टका इति द्विविधेषु कण्टकेषु कार्वादिप्रकटकण्टकरक्षणं
पूर्वमुक्तं, प्रच्छन्नकण्टकरक्षणं त्वधुनोच्यते । समा-
हर्तुप्रचारे जनपदरक्षणस्योक्तत्वात् पुनरपि रक्षणप्रस्तावः
किमर्थ इत्याशङ्क्य गूढकण्टकेभ्यो रक्षणस्यानुक्तस्याभि-
धानार्थ इत्यभिप्रायवानाह समाहर्तुप्रणिधावित्यादि ।

गूढकण्टकपरिज्ञानार्थमपसर्यप्रणिधानमाह ---- समा-
हर्तेत्यादि । सिद्धतापसेत्यादिपदे चक्रचरः अश्वस्तनिकः,
प्रच्छन्दकः स्वच्छन्दचरः, वेशो वेश्यावाटचरः, शोषाः
प्रतीताः । त इत्यादि । ते सिद्धतापसादिव्यञ्जनाः । प्रणि-
हिताः, ग्रामाणां ग्राममुख्यानां, अध्यक्षाणां च, शौचा-
शौचं विद्युः । यं चेति । अत्र ग्राममुख्येषु अध्यक्षेषु
च, यं गूढजीविनं शङ्केत, तं, सत्रिसवर्णेन सत्रिणा

(१) कौ. ४।४.

सवर्णेन, अपसर्पयेत् सापसर्पं कुर्यात् । धर्मस्थं, 'प्रदेष्टारं वे'ति प्रक्षितं प्रतिभाति । विश्वासोपगतं विश्वस्तं, सत्री प्रणिहितः, ब्रूयात् । वचनप्रकारः—असौ मे बन्धुरित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेनेति । उक्तेन धर्मस्थविधानेन, प्रदेष्टारः कण्टक-शोधनाधिकृताः, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

श्रीम्.

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्री ब्रूयात्— असौ जाल्मः प्रभूतद्रव्यः, तस्यायमनर्थः । तेनैनमाहारयस्वेति । स चेत् तथा कुर्याद्, उक्तोचकः इति प्रवास्येत ।

कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातानर्थ-वैपुल्येन आरभेत । ते चेत् तथा कुर्युः, कूटसाक्षिण इति प्रवास्येत ।

तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः ।

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा संवननकारकं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्— अमुष्य भार्या स्तुषां दुहितरं वा कामये । सा मां प्रतिकामयतां, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत् तथा कुर्यात् संवननकारक इति प्रवास्येत ।

तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ ।

ग्रामकूटमिति । ग्राममुख्यं, अथ्यक्षं वा, सत्री ब्रूयात्, किमिति, असौ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी, प्रभूतद्रव्यः प्रचुरधनः । तस्य अयं अनर्थः आगतित इति शेषः । तेन उपस्थितानर्थपदेशेन, एनं धनिकं, आहारयस्व अर्थात् सर्वस्वं, इति । स चेदित्यादि स्पष्टम् ।

कूटसाक्षिपरीक्षणमाह— कृतकाभियुक्तो वेति । मृषाभियुक्तः सत्री, कूटसाक्षिणः अभिज्ञातान् शङ्कितान्, अर्थवैपुल्येन प्रभूतधनार्पणोपधया, आरभेत प्रलोभयेत् । ते चेदित्यादि स्पष्टम् ।

तेनेति । उक्तेन कूटसाक्षिविधानेन, कूटश्रावणकारकाः अग्रहीत एव ऋणे ऋणममुकेन मत्सकाशादेतावद् गृहीतमित्येवं मृषार्थं प्रातिवेशिकानानुवेशिकांश्च साक्ष्यार्थं ये श्रावयन्ति त एते कूटश्रावयितारः, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

(१) कौ. ४।४.

यं वेत्यादि । यं वा पुरुषं, मन्त्रयोगमूलकर्मभिः मन्त्रोपायैरौषधप्रयोगैश्च, श्माशानिकैर्वा श्माशानकरणीय-कर्मभिर्वा, संवननकारकं वद्रीकरणकर्तारं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्, किमिति, अमुष्य भार्यामित्यादि । सुबोधम् ।

तेनेत्यादि । कृत्याभिचारशीलौ कृत्याशीलः पिशाचाववेशनकर्ता अभिचारशीलो मन्त्रप्रयोगेण मारणशीलः ।

श्रीम्.

यं वा रसस्य वक्तारं केतारं विक्रेतारं भैषज्या-हारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात् असौ मे शत्रुस्तस्योपघातः क्रियतां अयं चार्थः प्रतिगृह्यतां इति । स चेत् तथा कुर्याद्, रसद इति प्रवास्येत । तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः ।

यं वा नानालोहक्षाराणां अङ्गारभस्मासदंशमुष्टिकाधिकरणीबिम्बटङ्कमृषाणामभीक्षणं केतारं मषी-भस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मारोपकरणसंघर्षा कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन संव्यवहारेण चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । प्रज्ञातः कूटरूपकारक इति प्रवास्येत ।

तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च व्याख्यातः ।

आरब्धारस्तु हिंसाया गूढाजीवास्त्रयोदश ।

प्रवास्या निष्क्रयार्थं वा दशुर्दोषविशेषतः ॥

यं वा रसस्येत्यादि । रसस्य विषयः । भैषज्याहार-व्यवहारिणं भैषजाभ्यवहार्ययोर्विपोषयोजनशीलम् । शेषं सुगमम् । तेनेति । उक्तेन रसदविधानेन, मदनयोग-व्यवहारी मदनयोगः मदनजनकौपधदानोपायः तद्व्यवहारी, व्याख्यातः ।

यं वेति । यं वा, नानालोहक्षाराणां नानाजातीयानां लोहानां क्षाराणां च, अङ्गारादीनां अङ्गारो निर्वाणामिक्-मिन्धनं भस्मा ध्यानहतिः संदंशः कङ्कमुखः मुष्टिका कर्मारोपकरणभेदः अधिकरणी लोहाभिघाताधारः, बिम्बः प्रतिमा, टङ्कः दारणः, मृषा ताम्राद्यावर्तनी, इत्येतासां, अभीक्षणं केतारं, मषीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं

(१) कौ. ४।४.

मध्याद्युल्लिख्यस्तवस्त्रचिह्नं, कर्मारोपकरणसंवर्गं अयस्कार कर्मसाधनसंयन्त्रं, कृटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन, सव्यवहारेण च परस्परव्यवहारेण च, अनु-प्रविश्य आश्रित्य, प्रज्ञापयेत् ईदृग्व्यापारोऽयमिति राज्ञे निवेदयेत् । प्रज्ञातः तथा विदितः, कृटरूपकारक इति, प्रवास्येत ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, रागस्यापहर्ता स्वर्णादिवर्ण-कस्य हानिकर्ता, कृटसुवर्णव्यवहारी च, व्याख्यातः उक्तविधानो द्रष्टव्यः ।

आरब्धारस्त्विति । हिंसायाः लोकोपद्रवस्य, आरब्धारः कर्तारः, गृदाजीवाः त्रयोदश धर्मस्थः प्रदेशा ग्राममुख्यः अध्यक्षः कृटसाक्षी कृटश्रावकः संवननकर्ता कृत्याशीलः अभिचारशीलः रसदः मदनयोगव्यवहर्ता कृटरूपकर्ता कृटसुवर्णव्यवहारीत्युक्तास्त्रयोदशसंख्याः, प्रवास्याः स्वदेशान्निष्कासयितव्याः । दोषविशेषतो निष्क्रयार्थं वा दद्युः अपराधतारतम्येन दण्डं च दद्युः । श्रीम्.

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् । सत्रिप्रयोगाद्ध्वं सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभ-येयुः । प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोध-कान्, संवननमन्त्रेण पारतल्पिकान् ।

तेषां कृतोत्साहानां महान्तं संघमादाय राजा-वन्यं ग्राममुद्दिश्यान्यं ग्रामं कृतकस्त्रीपुरुषं गत्वा ब्रूयुः— इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम् । कृच्छ्रः परग्रामो गन्तुं इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारा-ण्यपोह्य, 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः । अन्तर्धान-मन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्राम-येयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः शय्याभिर्माणवैः संचारयेयुः । संवननमन्त्रेण भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैः संमोदयेयुः ।

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनमिति सत्रम् । सिद्ध-व्यञ्जनाः मुण्डजटिलादयः पूर्वोक्ताः तैः माणवानां चोरपारदारिकादीनां कुपुरुषाणां प्रकाशनमिति सूत्रार्थः । कण्टकविशेषपरिज्ञानोपायः सत्रिप्रयोग उक्तः, अपर इदानीमभिधीयते । सत्रिप्रयोगादिति । तत ऊर्ध्वं,

सिद्धव्यञ्जना माणवाः, माणवविद्याभिः प्रस्वापनान्त-र्धानादिकारिभिः कुमन्त्रैः, प्रलोभयेयुः, अर्थात् कण्ट-कान् । तत्र विशेषमाह— प्रस्वापनेत्यादि । प्रतिरोध-कान् चोरान् । पारतल्पिकान् पारदारिकान् ।

तेषामित्यादि । तेषां प्रतिरोधकपारतल्पिकानाम् । कृतोत्साहानां स्वव्यापाराकुतोभयानुष्ठानमार्गप्रदर्शकसिद्ध-लाभजनितोत्साहानां, महान्तं संघं आदाय राज्ञौ अन्यं ग्रामं उद्दिश्य, प्रस्थिता इति शेषः, अन्यं उद्दिष्टग्रामा-दितरं, ग्रामं, कृतकस्त्रीपुरुषं कृतकाः कृत्रिमाः स्वप्रवृ-त्त्यानुकूल्याय दत्तसंकेताः स्वविधेयाः स्त्रीपुरुषा यस्मिंस्तं तथाभूतं, गत्वा ब्रूयुः । किमिति, इहैव अस्मिन्नेव ग्रामे, विद्याप्रभावः प्रस्वापनादिमन्त्रमहिमा, दृश्यताम् । पर-ग्रामो गन्तुं कृच्छ्रः श्रमवशाद् विदूरत्वाच्चाशङ्क्यः इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारागर्लापोहनमन्त्रेण, द्वाराण्यपोह्य पूर्वसंकेतापोहितागलेष्वेव द्वारेषु अगर्लापोहनमभिनीय प्रविश्यतामिति ब्रूयुः । अन्तर्धानमन्त्रेण, जाग्रतां जाग्रत्वेऽपि संकेतवशादपश्यन्तमिवात्मानमभिनयतां, आर-क्षिणां मध्येन, माणवान् अतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण, रक्षिणः, प्रस्वापयित्वा अस्वपत एव स्वापामिनयं कार-यित्वा, शय्याभिः रक्षिशयनीयवर्त्मना, माणवैः संचारयेयुः । प्रस्वापयित्वेति व्यवकरणं समासाविवक्षया । प्रतिरोधक-प्रत्यायकमुक्त्वा पारतल्पिकप्रत्यायकमाह— संवननेत्यादि । संवननमन्त्रेण, परेषां भार्याव्यञ्जनाः परदारच्छलधारिणीः पूर्वदत्तसंकेता एव वनिताः, माणवैः, संमोदयेयुः वशी-करणाभिनयद्वारेण सङ्गसुखमनुभावयेयुः । श्रीम्.

उपलब्धविद्याप्रभावानां पुरश्चरणाद्यादिशेयुर-भिज्ञानार्थम् । कृतलक्षणद्रव्येषु वा वेशमसु कर्म कारयेयुः, अनुप्रविष्टान् वैकत्र ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः । गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननु-युञ्जीत । पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टा-स्तथैव कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत्— चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजा, तस्योपदेशादिमे

चोरा गृहीताः, भूयश्च ग्रहीष्यामि, वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः इति ।

उपलब्धविद्याप्रभावानामिति । एवं प्रत्यक्षदृष्टमन्त्र-महिम्नां, पुरश्चरणादि पुरश्चरणप्रभृतिकं मन्त्रसिद्ध्यङ्गं कर्म, आदिशेयुः, अभिज्ञानार्थं स्मरणार्थम् । कृतलक्षण द्रव्येषु वेति । कृतस्वामिचिह्नद्रव्योपेतेषु, वेदमसु, कर्म चौर्य, कारयेयुः, पूर्वोक्तान् गृहीतमन्त्रान् माणवान् । अनुप्रविष्टान् वा अन्तः प्रविष्टांश्च, एकत्र कचिद् गृहे, ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेष्विति । कृतलक्षण-द्रव्याणां मुद्रानां क्रयणविक्रयणाधीकरणावसरेषु, योग सुरामत्तान् वा भेषजयुक्तमद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः । गृहीतान् तथाग्रहणं प्राप्तान् माणवान्, पूर्वापदानसहा-यान् पूर्वकृतानि चौर्याणि चौर्यमहायांश्च, अनुयुञ्जीत पृच्छेत् । पुराणचोरव्यञ्जना वेति । पुरातनतस्करच्छन्नानो वा भूत्वा, चोरान् अनुप्रविष्टाः, तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव, कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतानिति । ग्रहणं प्राप्तांश्चोरान्, समाहर्ता, पौर-जानपदानां दर्शयेत् । किं कृत्वा, चोरग्रहणीं विद्यामधीते गजेत्याद्युक्त्वा । श्रीम्.

‘यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात्, तमेपां प्रत्यादिशेद्— एष राज्ञः प्रभाव इति ।

पुराणचोरगोपालकव्याधश्चगणिनश्च वनचोरा-टविकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वेनानभिभोजयेयुः । अभियोगे गूढ-बलैर्घातयेयुः, मदनरसयुक्तेन वा पथ्यादनेन । अनु-गृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः प्रहवणेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।

सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥

यं चात्रेति । यं च जनं, अत्र पुरादौ, शम्याप्रतो-दादीनां अपहर्तारं युगकीलकतोत्रादीनां चोरयितारं, अपसर्पोपदेशेन जानीयात्, तं, एपां पौरजानपदानां,

प्रत्यादिशेत् प्रजापयेत्, किं कृत्वा, एष राज्ञः प्रभाव इति अत्यल्पविषयस्यापि चौर्यस्येदं परिज्ञानं राज्ञो माहात्म्यकृतमित्युक्त्वा ।

वनचोरग्रहणोपायमाह — पुराणचोरैत्यादि । पुराण चोराः गोपालकाः व्याधाः श्वगणिनश्च, राजपुरुषभूता इति शेषः, वनचोराटविकान् वनचोरान् अटवीचरान् पुलिन्दादींश्च, अनुप्रविष्टाः, प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु प्रभूतानि प्रचुराणि कूटानि फालानि हिरण्यानि कुप्य भाण्डानि च येषु तेषु तथाभूतेषु, सार्थव्रजग्रामेषु वणिकसंघगतागतमार्गेषु गोष्ठेषु ग्रामेषु च, एनान् वनचोराटविकान्, अभियोजयेयुः चौर्यायोद्योजयेयुः । अभियोगे आरब्धे सति, गूढबलैः गूढमैत्र्यैः, घातयेयुः । मदनरसयुक्तेन मोहजनकविषयुक्तेन, पथ्यादनेन वा पथिभोजनेन वा, घातयेयुः । अनुगृहीतलोप्त्रभारान् उपगृहीतमुष्ट्रद्रव्यभारान्, आयतगतपरिश्रान्तान्, दीर्घा-ध्वगमनपरिविभ्रान्, अत एव प्रस्वपतः एनान्, ग्राहयेयुः । प्रहवणेषु तृष्टिभोजनदानेषु, योगसुरामत्तान् वीर्यवन्मद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह पूर्ववच्चेति । समाहर्ता, पूर्ववत् पूर्वोक्तपुराणचोरवत्, एनान् वनचोराटवि-कान्, गृहीत्वा, राज्ञः सर्वज्ञख्यापनं ‘चोरग्रहणीं विद्या मधीते राजा सर्वांश्चोरान् जानाति तत्प्रभावादिमे चोरा गृहीताः’ इत्येवं सर्वज्ञत्वख्यापनं, कारयन्, राष्ट्रवासिषु, प्ररूपयेद् दर्शयेत् । श्रीम्.

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः । सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्का-रूपकर्माभिग्रहः । क्षीणदायकुटुम्बमल्पनिर्वेशं विप-रीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं प्रच्छन्नयुक्तिकर्मणं मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रस-क्तमतिव्ययकर्तारं पुंश्रलीघूतशौण्डिकेषु प्रसक्तम-भीक्ष्णप्रवासिनमविज्ञातस्थानगमनमेकान्तरण्यनि-ष्कूटविकालचारिणं प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहु-मन्त्रसंनिपातं सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं अन्तर्गृह्णित्यमभ्यधिगन्तारं कान्तापरं परपरि-

ग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेश्मनामभीक्षणप्रष्टारं कुत्सित-
कर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं विरात्रे छन्नकुड्यच्छायासंचा-
रिणं विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं जातवैराश्यं
हीनकर्मजातिं विगूह्यमानरूपं लिङ्गेनालिङ्गिनं
लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं स्वकर्मभिरपदिष्टं
नागरिकमहामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छा-
सोपवेशिनमाविष्टं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शस्त्रहस्त-
मनुष्यसंपातत्रासिनं हिंस्रस्तेननिधिनिक्षेपापहार-
वरप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केतेति शङ्काभि-
ग्रहः ।

शङ्कारूपकर्माभिग्रह इति सूत्रम् । आत्मनः परान्
प्रति परंपामात्मानं प्रति चेति शङ्का द्विरूपा रूपं
लोपत्रं कर्म संधिच्छेदादि एतैर्लिङ्गैरभिग्रहः चोराणां
ग्रहणमभिधीयत इति सूत्रार्थः । गूढाजीविनां रक्षा
प्रकान्ता । तत्र सिद्धव्यञ्जनादिभिर्ग्रहीतुं शक्यानां गूढा-
जीविनां ग्रहणप्रकार उक्तः, तदग्राह्याणां शङ्कारूपकर्म-
भिर्ग्रहणप्रकार इदानीमुच्यते ।

सिद्धप्रयोगादध्वमिति । सिद्धव्यञ्जनप्रयोगात् परतः,
शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, वक्ष्यत इति क्रियाध्याहारः ।
शङ्काभिग्रहं तावदाह - श्रीणदायकुटुम्बमिति । दायः
कुलक्रममागतं द्रव्यं कुटुम्बं कृषिः तदुभयं श्रीणं यस्य तं
तथाभूतं, अल्पनिर्वेशं भक्तव्ययापर्याप्तभृतिं कर्मानु-
रूपनिहीनभृतिं वा, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं
अन्यथाकल्पितदेशजात्यादिव्यवहारं, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं
अन्याविदितवृत्त्यर्थकर्माणं, मांससुरादिष्वष्टसु, प्रसक्तं
प्रकर्षेण सक्तं, अतिव्ययकर्तारं, पुंश्चलीशूतशौण्डिकेषु
प्रसक्तं, अभीक्षणप्रवासिनं पौनःपुन्यप्रवासशीलं अवि-
ज्ञातस्थानगमनं कृतिष्ठति क गच्छतीत्यन्याविदित-
स्थानगमनं, एकान्तराण्यनिष्कुटविकालचारिणं विजने
वने गृहारां च विकालं चरणशीलं, प्रच्छन्ने सामिपे
वा देशे बहुमन्त्रसंनिपातं अन्यदर्शनागोचरे देशे सामिपे
सद्रव्ये धनिकगृहनिगतदेशे वा बहुमन्त्रयन्तं बहुकुल्यो
गच्छन्तं च, सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं व्रण-
कारणोद्भेदशङ्कया रहसि चिकित्सयितारं, अन्तर्गृह-
नित्यं गर्भगृहनित्योपविष्टं, अय्यधिगन्तारं आगच्छतोऽ-
भिमुखं क्षाटति गत्वा प्रतिनिवर्तमानं, कान्तापरं

स्त्रीलोलं, परपरिग्रहाणां परपरिजनानां, परस्त्रीद्रव्यवेश्मनां
अभीक्षणप्रष्टारं, कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं मारण-
चौर्यादिगार्हितकर्मोपयोगिषु शस्त्रेषु उपकरणेषु पारचय-
वन्तं, शास्त्रेत्यपि पाठः । विरात्रे अर्धरात्रे, छन्नकुड्य-
च्छायासंचारिणं छन्नं यथा भवति तथा कुड्यच्छायायां
संचरणशीलं, विरूपद्रव्याणां चिनष्टस्वरूपाणां द्रव्याणां,
अदेशकालविक्रेतारं अदेशे अकाले च विक्रयकारिणं,
जातवैराश्यं, हीनकर्मजातिं, विगूह्यमानरूपं छाद्यमान-
स्वरूपं, लिङ्गेनालिङ्गिनं अनुपात्तलिङ्गिचिह्नं लिङ्गि-
व्रतेन युक्तं, लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं उपात्तलिङ्गिचिह्नं
वा लिङ्गिव्रतरहितं, पूर्वकृतापदानं पूर्वमन्यत्र कृतचौर्यं,
स्वकर्मभिरपदिष्टं परदारग्रहणादिभिः ख्यातं, नागरिक-
महामात्रदर्शने नगररक्षिपुरुषस्य महामात्रस्य च दर्शनं,
गूहमानमपसरन्तं स्वरूपं छाद्यन्तं निलीय चरन्तं च,
अनुच्छासोपवेशिनं तूष्णीं बहिर्भूयादावुपवेशनशीलं,
आविष्टं भीतं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शुष्कः क्षामः
भिन्नः अयथाप्रकारश्च स्वरो मुखवर्णश्च यस्य तं तथा
भूतं, शस्त्रहस्तमनुष्यसंपातत्रासिनं शस्त्रपाणिपुरुषागमन-
भीरुकं, एवम्भूतैर्विशेषणैर्यथासंभवं युक्तं जनं, हिंस्र-
स्तेनादीनां हिंस्रो घातुकः स्तेनश्चोरः निधिनिक्षेपापहारो
निधिनिक्षेपयोरपहर्ता वरप्रयोगः वरः क्रोधस्तन्निमित्तः
प्रयोगः शस्त्रप्रयोगो यस्य स तथाभूतः गूढाजीवी प्रतीतः
इत्येतेषां अन्यतमं, शङ्केतः । 'वरो ना भृपजामात्रो-
र्देवादेरीप्सिते क्रुधि' इति केशवः । इति शङ्काभि-
ग्रह इति । व्याख्यात इति शेषः । श्रीम् .

रूपाभिग्रहस्तु । नष्टापहृतमविद्यमानं तज्जात-
व्यवहारिषु निवेदयेत् । तच्चेन्निवेदितमासाद्य
प्रच्छादयेयुः, साचिव्यकरदोषमानुयुः । अजा-
नन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन् । न चानि-
वेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं
वा कुर्युः ।

तच्चेन्निवेदितमासाद्येत, रूपाभिग्रहीतमागमं
पृच्छेत् — कुतस्ते लब्धं इति । स चेद् ब्रूयाद्—
दायाद्यादवाप्तममुष्माल्लब्धं, क्रीतं कारितमाधि-
प्रच्छन्नं अयमस्य देशः कालश्चोपसंप्राप्तः, अय-

मस्यार्धः प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च इति, तस्या-
गमसमाधौ मुच्येत ।

नाष्टिकश्चेत् तदेव प्रतिसंदध्यात्, यस्य पूर्वो
दीर्घश्च परिभोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति
विद्यात् । चतुष्पदानामपि हि रूपलिङ्गसामान्यं
भवति, किमङ्गपुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्या-
भरणभाण्डानाम् इति ।

रूपाभिग्रहस्त्विति । वक्ष्यत इति शेषः । नष्टापहत-
मिति । प्रमादभ्रष्टं चोरेणापहतं द्रव्यं, अविक्रयमानं,
तज्जातव्यवहारिषु तज्जातिद्रव्यव्यवहारिषु, निवेदयेत् ।
निवेदितं आसाद्य प्रच्छादयेयुश्चेत्, साचिव्यकरदोषं
चौर्यसाहाय्यकारिदण्डं, आप्तुयुः । अजानन्तः अमु-
कस्येदामित्यविदन्तः, अस्य द्रव्यस्य, अतिसंगेण अर्पणेन,
मुच्येरन् अपराधमुक्ताः स्युः । न चेति । संस्थाध्यक्षस्य
पण्यसंस्थाधिकारिणः, अनिवेद्य, पुराणभाण्डानां,
आधानं विक्रयं वा, न च कुर्युः ।

तच्चेदिति । निवेदितं तद् नष्टापहतं, आसाद्येत चेत्,
रूपाभिगृहीतं जनं, आगमं पृष्टेत् - कुतस्ते लब्धमिति ।
स चेद्ब्रूयात्, किमिति, दायाद्यादवाप्तं दायादभावा-
ल्लब्धं, अमुष्माल्लब्धं, क्रीतं, कारितं नवनिर्मापितं,
आधिप्रच्छन्नं आधीकरणवशादियन्तं कालमप्रकाशतया
स्थितं, अयं अस्य देशः अस्यार्थस्यायं साक्षी यद्वा
अस्यायं प्रदेशः, उपसंप्राप्तः उपसंप्राप्तिमान्,
अस्यायं कालश्च उपसंप्राप्तिमान्, अयं अस्य
अर्धो रूपमूल्यं, इदं प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च
इदमस्य सुवर्णकर्पादिमानं इदमस्य चिह्नं इदमस्य प्रकृ-
तिमूल्यं, इति, तर्हीति शेषः, तस्य द्रव्यस्य, आगम
समाधौ आगमसमर्थने सति, मुच्येत रूपाभिगृहीतः ।
अन्यथा तु तस्य चोरदण्ड इत्यर्थम् ।

नाष्टिकश्चेदिति । नाष्टिकोऽभिषोक्ता, तदेव प्रतिसं-
ध्याच्चेत् रूपाभिगृहीतप्रयुक्तमेव समाधानं यदि प्रतिसं-
दधीत, यस्य रूपाभिगृहीतनाष्टिकयोरन्यतरस्य, पूर्वो, दी-
र्घश्च, परिभोगः अनुभवः, शुचिर्वा देशः विश्वास्यवचन-
श्च साक्षी, तस्य द्रव्यमिति, विद्यात् निर्णयेत् । न च
तदीयत्वमसंभावितमित्याह — चतुष्पदानामपि हीति ।
तेषामपि हि भिन्नयोन्यादिप्रसूतानां, रूपलिङ्गसामान्यं

आकृतिसादृश्यं चिह्नसादृश्यं च, भवति । एवं स्थिते इति
शेषः, एकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां, कुप्याभरणभाण्डानां
कुप्यनिर्मितभूषणपात्राणां, किमङ्गपुनः किमु वक्तव्यं,
तेषां रूपलिङ्गसामान्यं सुतरां भवतीत्यर्थः । इति अतः
कारणात् । श्रीम्.

स चेद् ब्रूयात् --- याचितकमवक्रीतकमाहितकं
निक्षेपमुपनिधिं वैयापृत्यभर्म वामुच्येति, तस्याप-
सारप्रीतसंधानेन मुच्येत ।

नैवं इत्यपसारो वा ब्रूयाद्, रूपाभिगृहीतः
परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं
वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिरुप-
श्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत् ।

उज्जितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभो-
पलिङ्गनेन शुद्धिः । अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं
दद्यात् । अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत इति रूपाभि-
ग्रहः ।

स चेदिति । स रूपाभिगृहीतः, याचितकं याञ्चया
लब्धं, अवक्रीतकं भाटकगृहीतं, आहितकं आधिलेन
गृहीतं, निक्षेपं भूषणभाण्डनिर्माणार्थं निक्षितं, उपनिधि
रक्षणाय विश्वासाद् दत्तं, वैयापृत्यभर्म वा कर्मणः
कृतस्य दत्तां भूति वा, अमुष्येति ब्रूयाच्चेत् अमुकपुरुष-
संबन्धीत्येवं वदेच्चेत्, अर्थान्नाष्टिकार्थितं रूपं, तस्य
द्रव्यस्य, अपसारप्रतिसंधानेन मदीयमेवेदं याचितका-
दीत्यपसारपुरुषकृतेनाभ्युपगमेन, मुच्येत, अर्थात् सः ।

नैवमित्यपसारो वा ब्रूयादिति । न मे याचितकादी-
त्यपसारो यदि वदेत्, रूपाभिगृहीतः, परस्य अपसारस्य,
दानकारणं, आत्मनः प्रतिग्रहकारणं, उपलिङ्गनं वा
लिङ्गैरभिज्ञापनं च, प्रतिसमानयेत् निरूपयेत्, कैः,
दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिः उपश्रोतृभिर्वा,
वाशब्दश्चार्थः । तत्र निबन्धको लेखकः, उपदेष्टा लेख-
नीयवाक्यवक्ता, शोपाः प्रतीताः ।

उज्जितेत्यादि । उज्जितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य
उज्जितं विस्मृतं वस्त्राभरणादि प्रनष्टं स्वयूथच्युतं
गोमहिषादि निष्पतितं छत्रापसृतं दासीदासादि तस्योप-

लब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन देशादीनां विभावनेन, शुद्धिः अभियोक्तुः । अशुद्धः अविभावितदेशादिः सः, तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् यत् स्वीयमित्युक्तं तत्समं अन्यच्च तत्समपरिमाणं दण्डं दद्यात् । अभियोक्ता । अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत देशायुपलिङ्गनेन स्वत्वस्या-विभावने, चौयदण्डभाग् भवति । इति रूपाभिग्रह इति । व्याख्यात इति शेषः । श्रीम्.

कर्माभिग्रहस्तु । मुषितवेदमनः प्रवेशनिष्कसन-मद्वारेण, द्वारस्य संधिना बीजेन वा वेधं, उत्तमा-गारस्य जालवातायननीव्रवेधं, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधं उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणो-पायमुपदेशोपलभ्यं अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोप-करणमभ्यन्तरकृतं विद्यात् । विपर्यये बाह्यकृतम् । उभयत उभयकृतम् ।

अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यसनिनं क्रूरसहायं तत्स्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां वा परिचारकजनं वा तद्विधाचारमतिस्वप्नं निद्रा-क्लान्तमाधिक्लान्तमाविष्टं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम-नवस्थितमतिप्रलापिनमुच्चारोहणसंरब्धगात्रं वि-लूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रं जातकिणसंरब्ध-हस्तपादं पांसुपूर्णकेशनखं विलूनभुमकेशनखं वा सम्यक्स्नातातुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्त-पादं वा पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेश-निष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविले-पनस्वेदं परीक्षेत । चोरं पारदारिकं वा विद्यात् ।

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।

कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः ॥

कर्माभिग्रहस्त्विति । उच्यत इति शेषः । चौयं नाम त्रिविधं— आभ्यन्तरकृतं बाह्यकृतं उभयकृत-मिति । तत्राभ्यन्तरचौर्यमाह— मुषितवेदमन इति । चोरितग्रहस्य, अद्वारेण पश्चादद्वारेण प्रवेशनिष्कसन प्रवेशो निर्गमनं च, द्वारस्य संधिना मुकुट्या बीजेन वेधसाधनेन वा वेधं निर्माणं, उत्तमागारस्य उपरि-भूमिकायाः जालवातायननीव्रवेधं आनायगवाक्षवलीक-

भेदनं, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधं पदन्यास-स्थानकरणं, गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायं कुड्यगृहस्य द्रव्यनिक्षेपस्य ग्रहणं प्रत्युपायभूतं, उपदेशोपलभ्यं उपदे-शैकविज्ञेयं, अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणं अन्तर्गत-कुड्यच्छेदपांसुत्करपरिमर्दनसाधनं, उपखननं वा कुड्य-समीपभूखननं वा, अभ्यन्तरकृतं आभ्यन्तरजनकृतं, विद्याद् अभ्यहेत् । विपर्यये उक्तलक्षणवैपरीत्ये, बाह्यकृतं विद्यात् । उभयतः उभयलक्षणसत्त्वे, उभयकृतं विद्यात् ।

अभ्यन्तरकृतत्वशङ्कायां परीक्षणमाह— अभ्यन्तरकृत इति । अभ्यन्तरजनकृतं चौयमित्युहे सति, पुरुषं आसन्नं आभ्यन्तरं, परीक्षेत, कथम्भूतं परीक्षेत, व्यसनिनं द्यूतमद्य-प्रसक्तं, क्रूरसहायं क्रूरस्यक्तात्मानस्तेषां सहायं, तत्स्करो-पकरणसंसर्गं, स्त्रियं वा दरिद्रकुलां, अन्यप्रसक्तां स्त्रियं वा, परिचारकजनं वा, तद्विधाचारं अन्यस्त्रीप्रसक्तं, अतिस्वप्नं मोषणानन्तरदिवसेऽतिमात्रनिद्रं, निद्राक्लान्तं स्वापाभावश्रान्तं, आधिक्लान्तं, आविष्टं भीतं, शुष्कभिन्न-स्वरमुखवर्णं, अनवस्थितं, अतिप्रलापिनं, उच्चारोहणसंरब्ध-गात्रं उच्चारोहणपरवशवपुषं, विलूननिघृष्टभिन्नपाटित-शरीरवस्त्रमित्यादि विशेषणसप्तकं स्फुटार्थम् । पांसुपिच्छि-लेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं पांसुषु पङ्क्तिलेषु च स्वापद-सदृशचरणन्यासं, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा प्रवेशनिर्गमनयोर्वा, तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं मुषितवेशमगतेन माल्यमद्यगन्धेन समानगन्धं वस्त्रच्छेदेन समानवस्त्रच्छेदं विलेपनस्वेदेन तुल्यविलेपनस्वेदम् । चोरं पारदारिकं वा विद्यादिति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं परीक्ष्य तत्स्वर इति वा पारतल्पिक इति वा जानीयात् ।

विधिशेषं श्लोकेनाह — सगोपस्थानिक इति । गोपो दशकुलीपञ्चकुलीरक्षकः स्थानिको दुर्गजनपदचतुर्भागे-रक्षी ताभ्यां सहितः, प्रदेष्टा कण्टकशोधनाधिकृतः, बाह्यं चोरमार्गणं कुर्यात् । नागरिकश्च, अन्तर्दुर्गे दुर्गान्तर्भागे, निर्दिष्टहेतुभिः, चोरमार्गणं कुर्यात् । श्रीम्.

वाक्यकर्मानुयोगः

वाक्यकर्मानुयोगः । मुषितसंनिधौ बाह्यानाम-भ्यन्तराणां च साक्षिणमभिशास्तस्य देशजातिगोत्र-नामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत । तांश्चापदेशैः

प्रतिसमानयेत् । ततः पूर्वस्याहः प्रचारं रात्रौ निवासं च आ ग्रहणादिति अनुयुञ्जीत । तस्यापसारप्रतिसंधाने शुद्धः स्यात् । अन्यथा कर्मप्राप्तः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः, पृच्छाभावादन्यत्रोपकरणदर्शनात् ।

अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः, चोरं प्रच्छादयतश्च ।

वाक्यकर्मानुयोग इति सूत्रम् । वाक्येन कर्मणा च शङ्काभिगृहीतस्य अनुयोगोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । शङ्कादिलिङ्गानां व्यभिचारसंभवाद् वस्तुतोऽचोरस्यापि दण्डभयादिनानृतवादित्वदर्शनाच्च चोरत्वनिर्णयाय वाक्यकर्मानुयोगः प्रस्तूयते ।

मुपितसंनिधाविति । चोरदूतधनस्य जनस्य संनिधौ, बाह्यानां अन्यन्तराणां च संनिधौ, साक्षिणं, अभिशस्तस्य शङ्काभिगृहीतस्य, देशं, जातिं, गोत्रं, नाम, कर्म, सारं धनं, सहायं निवासं चेत्येतान् देशादीन् अष्टौ, अनुयुञ्जीत । तांश्चेति । अभिशस्तदेशादीन्, अपदेशैः निमित्तैरुपपत्तिभिः, प्रतिसमानयेत् पर्यालोचयेत् मुष्टु न वेति । तत इति । पश्चात्, पूर्वस्य अहः प्रचारं, रात्रौ निवासं च शयनं च, आ ग्रहणात् यावदभिशस्त-ग्रहणकालं, इत्यनुयुञ्जीत अनुयोगोचितेन प्रकारेण पृच्छेद्, अभिशस्तम् । तस्य अभिशस्तस्य, अपसार-प्रतिसंधाने अपराधापसरणकारणोपलब्धौ, शुद्धः स्याद्, अभिशस्तः । अन्यथा कर्मप्राप्तः कृतापराधः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमिति । तिसृषु रात्रिषु अतीतासु, शङ्कितकः, अग्राह्यः ग्रहीतुं योग्यो न भवति, कस्मात्, पृच्छाभावात् मोषणदिवसपूर्वदिवसादिकरितस्य विस्मृति-संभवेन प्रश्नायोगात्, अन्यत्रोपकरणदर्शनात् मोषण-साधनानामचोरगृहेषूपलम्भसंभवाच्च ।

अचोरमिति । तं, चोर इति अभिव्याहरतः प्रदेष्टुदेः, चोरसमो दण्डः । चोरं प्रच्छादयतश्च तं अचोर इत्यभिव्याहरतश्च, अथवा चोरं गृहान्तरवस्थाप्याप्रकाशयतश्च, चोरसमो दण्डः । श्रीमू.

चोरेणाभिस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः

(१) कौ. ४।८.

स्यात् । शुद्धं परिवासयतः पूर्वं साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नं उपकरणमन्त्रिसहायरूपवैयापृत्य-करान् निष्पादयेत् । कर्मणश्च प्रवेशद्रव्यादानांश-विभागेः प्रतिसमानयेत् ।

एतेषां कारणानां अनभिसंधाने विप्रलपन्तम-चोरं विद्यात् । दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे यदृच्छया संनिपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणो दृष्टः चोरभाण्डस्योपवासेन वा यथा हि माण्डव्यः कर्मक्लेशभयादचोरः 'चोरोऽस्मि' इति ब्रुवाणः ।

तस्मात् समाप्तकरणं नियमयेत् ।

मन्दापराधं बालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमामकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत् ।

चोरेणाभिस्त इति । चोरेणान्यश्चोर इत्युक्तः, वैर-द्वेषाभ्या अपदिष्टकः वैरेण द्वेषेण च निमित्तेन कृताभि-शमन इति विभावितश्चेत्, शुद्धः स्यात् । शुद्धं, परिवासयतः अमोचयतः प्रदेष्टुः, पूर्वं साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नमिति । शङ्काग्रहीतं, उपकरणादीन् पञ्च, निष्पादयेत् पृष्ट्वा साधयेत् । तत्र रूपं लोचं, शेषं प्रतीतम् । कर्मणश्च प्रवेशेत्यादि । चौरार्थं द्रव्य-रक्षागृहे केन केन प्रवेशः कृतः केन द्रव्यं गृहीतं कस्य कियानंशविभागः इति प्रवेशादिप्रश्नैस्तत्त्वं विचारयेत् ।

एतेषां कारणानामिति । उक्तानां चोरत्वसाधकानां, अनभिसंधाने अपरिचिन्तने, विप्रलपन्तं भयादिना विरुद्धवाचिनमपि, अचोरं विद्यात् । किमर्थं परीक्ष-यत्नो महानुपदिश्यत इत्यत्राह — दृश्यते हीत्यादि । चोरभाण्डस्योपवासेन मुष्टद्रव्यस्य समीपस्थित्या । माण्डव्यः आणिमाण्डव्यो नाम महर्षिः । स किलाचोर एव राजपुरुषताडनादिक्लेशभीत्या चोरमात्मानं वदन् विनैव परीक्षां तं चोरं मन्यमानेन राजा शूलमारोपित इति महाभारते कथानुसंधेया ।

तस्मादिति अदण्ड्यदण्डप्रणयनं मा प्रसाङ्क्षीदिति हेतोः, समाप्तकरणं सम्यग् बहुप्रकारपरीक्षावधारितापराधं, नियमयेत् दण्डयेत् ।

मन्दापराधमित्यादि । अत्यापराधम् । अत्याशितं
अतिमात्रमुक्तानम् । आमकाशितं अजीर्णानम् ।

श्रीम्.

तुल्यशीलपुंश्चलीप्रावादिककथावकाशभोजनदातृ-
भिरपसर्पयेत् । एवमतिसंदध्यात् । यथा वा निक्षे-
पापहारे व्याख्यातम् ।

आप्तदोषं कर्म कारयेत् । न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं
सूतिकां वा मासावरप्रजाताम् । स्त्रियास्त्वर्धकर्म ।
वाक्यानुयोगो वा ।

ब्राह्मणस्य सत्रिपरिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्च ।
तस्यातिक्रम उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च कर्मणा
व्यापादनेन च ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कं— षड् दण्डाः, सप्त
कशाः, द्वावुपरिनिबन्धौ, उदकनालिका च ।

चोरादीन् कथं जानीयादित्याह— तुल्यशीलेत्यादि ।
तुल्यशीलादिभिः तुल्यशीलाः समानवृत्ताः पुंश्चल्यो
बन्धक्यः प्रावादिकाः प्रवदनचारिणः दक्षभाषाः
कथावकाशभोजनदातारः कथादातारः कथकाः अव-
काशदातारो भोजनदातारश्च इत्येतैः, अपसर्पयेत्
अपसर्पैः कृतैर्जानीयात्, अर्थाच्चोरादीन् । एवमति-
संदध्यात् उक्तेन प्रकारेण तान् वञ्चयेत् । ज्ञानोपायान्तर-
मन्यत्रोक्तं चेहातिदिशति— यथा वेति । निक्षेपापहारे,
यथा व्याख्यातं 'क्षीणदायकुटुम्बमि'त्यादिना निरूपितं,
तथा वा जानीयादिति वाक्यशेषः ।

निश्चितापराधस्य दण्डमाह— आप्तदोषमिति ।
निश्चितापराधं, कर्म कारयेत् । गर्भिण्याः स्त्रियाः प्रसूता-
याश्चानतीतमासाया न दण्ड इत्याह— न त्वेवेत्यादि ।
स्त्रियास्त्वर्धकमेति । पुंसो भावद् दण्डकर्म विहितं
तस्यार्धं स्त्रियाः । वाक्यानुयोगो वा वाचा परिभाषणं
वा कर्तव्यं अर्धस्याप्ययोगे ।

ब्राह्मणस्येति । तस्य, श्रुतवतो विदुषः, तपस्विनश्च,
सत्रिपरिग्रहः सत्रिभिः परिग्रहणं तथा परिग्रहणेन ततइतः
पर्यटनक्लेशयोजनेति यावत्, अर्थाद् दण्डः । तस्यातिक्रम
इति । उक्तदण्डातिरिक्तदण्डकरणे, कर्तुः, कारयितुश्च,

(१) कौ. ४।८.

व्य. कां. २१२.

उत्तमो दण्डः उत्तमसाहसः, कर्मणा, व्यापादनेन च
द्रोहचिन्तनेन च हेतुना ।

व्यावहारिक कर्मचतुष्कमिति । लोकव्यवहारप्रसिद्धानि
चतुष्प्रकाराणि दण्डकर्माणि भवन्ति । षड् दण्डाः
दण्डाघाताः षडित्येकः प्रकारः, सप्त कशाः कशाप्रहाराः
इति द्वितीयः, द्वौ उपरिनिबन्धौ हस्तयोः पृष्ठतः कृत्वा
संश्लेषितयोर्वन्धनं तेन सह शिरसो बन्धनं चेति द्विरूपं
बन्धनमिति तृतीयः, उदकनालिका च नासायां
सलवणोदकनिषेचनं च इति चतुर्थः । श्रीम्.

परं पापकर्मणां नववेत्रलताद्वादशकं, द्वावूरुवेष्टौ,
विंशतिर्नक्तमाललताः, द्वात्रिंशत् तलाः, द्वौ वृश्चिक-
बन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची हस्तस्य, यवागूपीतस्य,
एकपर्वदहनमङ्गुल्याः स्नेहपीतस्य प्रतापनमेक-
महः, शिशिररात्रौ बल्वजाग्रशय्या चेत्यष्टादशकं
कर्म ।

तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधानमवधारणं
च खरपट्टादागमयेत् । दिवसान्तरमेकैकं च कर्म
कारयेत् ।

पूर्वकृतापदानं, प्रतिज्ञायापहरन्तं, एकदेशदृष्ट-
द्रव्यं, कर्मणा रूपेण वा गृहीतं, राजकोशमवस्तु-
णन्तं, कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तम-
भ्यस्तं वा कर्म कारयेत् ।

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभि-
शस्ताङ्को लालाटे स्याद् व्यवहारपतनाय । स्तेये
श्वा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे भगं, सुरापाने
मद्यध्वजः ।

ब्राह्मणं पापकर्मणमुद्घुष्याङ्ककृतव्रणम् ।

कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरोषु वा ॥

अन्यत् पापकर्मणां चतुर्दशभेदं दण्डनकर्माह— परं
पापकर्मणामिति । परं उक्तचतुष्कातिरिक्तं, पापकर्मणां,
नववेत्रलताद्वादशकं नवहस्तदीर्घवन्यलतया द्वादश
प्रहाराः, द्वौ ऊरुवेष्टौ द्वाभ्यां रज्जुभ्यां पादयोर्वेष्टनं
तेन सह शिरसोऽपि वेष्टनमिति द्विप्रकारावूरुवेष्टौ,
विंशतिर्नक्तमाललताः विंशतिः करञ्जलताप्रहाराः,

(१) कौ. ४।८,

द्वात्रिंशत् तलाः चोपटाघाताः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ वाम-
कर्मस्य वामपादस्य च पृष्ठतः संयोज्य बन्धनमित्येका
वृश्चिकबन्धः दक्षिणकर्मस्य दक्षिणपादस्य च तथा
संयोज्य बन्धनमित्यपर इत्येवं द्वौ, उल्लम्बने च द्वे संयुक्त
वद्धकरद्वयस्य कृजर्बलम्बन संयुक्तवद्धपादद्वयस्योर्ध्व-
लम्बन चेति द्विप्रकारं उल्लम्बने, सूची दस्तस्य कर्मस्य
नखे सूचीप्रवेशन, यवागृपीतस्य यवागृपानस्य कारणे(न)ति
शेषः, यवागृ पाययित्वा भुवननिरोधेननावस्थापनमित्यर्थः ।
अङ्गुल्या एकपर्वदहन, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहरिति
पायितसपिप आतपेऽग्नौ वैकदिनप्रतापनं, शिशिररात्रौ
बल्वजाग्रशय्या च जलमित्तबल्वजाग्रशय्याशायन च,
इत्यष्टादशकं पूर्वाक्तचतुष्केण सहाष्टादशावयवक, कर्म ।

तस्येति । उक्तस्य कर्मणः, उपकरणं रज्ज्वादि,
प्रमाणं दण्डकशाद्यायामः, प्रहरणं वेवनक्तमालादि,
प्रधारणं दण्डनीयस्य स्थापनप्रकारः, अवधारणं च
शरीरानुगुणदण्डप्रकारनिर्धारणं च, स्वरपट्टात् कर्तृनाम
प्रसिद्धाच्चौर्यशास्त्राद्, आगमयेद् अधीयीत ।

दिवसान्तरमित्यादि । दण्डित दिवसव्यवधानेनैकैकं
कर्म कृच्छ्रव्यापारं, कारयेत् । इत्युत्सर्गः ।

विशेषविधिमाह — पूर्वत्यादि । पूर्वकृतापदान
पूर्वकृतचौर्य, प्रतिज्ञापहरन्तं अपहरिष्यामीति प्रति
श्रुत्यापहरन्तं, एकदेशदृष्टद्रव्यं नष्टद्रव्यैकदेशयुक्तयोप
लब्धं, कर्मणा गृहीतं अद्वाग्रप्रवेशनिर्गमसंधिच्छेदनादि-
कर्मयुक्तत्वेन दृष्टं, रूपेण वा गृहीतं लोपत्रयुक्तं गृहीतं,
राजकांशं अवस्तृणन्त राजधनमवच्छादयन्तं, कर्मवध्यं
वा कृतमहापराधं वा, राजवचनात्, समस्तं समुदितं,
व्यस्तं तद्विपरीतं, अभ्यस्तं वा आवृत्तं वा, कर्म कारयेद्
यावत्प्राणवियोगम् । स एष क्षत्रियादीनां दण्डविधिः ।

ब्राह्मणस्य विधिमाह — सर्वापराधेभित्यादि ।
वधताडनादिना दण्डेन न योज्यः । कस्तर्हि तस्य
दण्डस्तत्राह— तस्येति । ब्राह्मणस्य, अभिशस्ताङ्कः,
ललाटे स्यात् कर्तव्यः, किमर्थं, व्यवहारपतनाय व्यव-
हारात् पतनाय प्रच्युतये अज्ञानात् तेनान्यः सहव्यवहारं
मा कार्पादित्येतदर्थमित्यर्थः । अपराधभेदेनाङ्कभेदा-
नाह— स्तेय इति । तत्र, श्वा अभिशस्ताङ्कः कर्तव्यः,

मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे गुरुदारगमने, भगं योनिः,
सुगपाने मध्यवज्रः ।

श्लोकमाह— ब्राह्मणमित्यादि । उदुष्य पापकर्मा-
मुक इति पुराणमादिषु सन्धोपणं दर्शयित्वा । निर्विषय
कुर्यात् स्वेदशान्तिष्कासयेत् । श्रीम्.

सर्वाधिकरणरक्षणम्

सर्वाधिकरणरक्षणम् । समाहर्तृप्रदेशारः पूर्व-
मध्यक्षणागममध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मन्तेभ्यः सारं रत्नं वापहरतः शुद्ध-
वधः । फल्गुद्रव्यकर्मन्तेभ्यः फल्गु द्रव्यमुपस्करं
वा पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमा
पादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो दण्डः । आ
द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः । आ त्रिपाद-
मूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः । आ पणमूल्यादित्यष्ट-
चत्वारिंशत्पणः । आ द्विपणमूल्यादिति पूर्वः
साहसदण्डः । आ चतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः ।
आ अष्टपणमूल्यादित्युत्तमः । आ दशपणमूल्या-
दिति वधः ।

सर्वाधिकरणरक्षणमिति सूत्रम् । सर्वेषां अधिकरणानां
धनोत्पत्तिस्थानानां अधिकरणस्थानां वा समाहर्तादीनां
रक्षण धनहरणाद् वारणं सर्वाधिकरणरक्षणं, तदुच्यते
इति सूत्रार्थः । जानपदादिकण्टकशोधनमुक्तम् । राज-
धनापहारिशोधनमधुनाभिधीयते ।

समाहर्तृप्रदेशार इति । समाहर्तारः प्रदेशारश्च, पूर्व
कार्यारम्भात् प्राक्, अध्यक्षाणां, अध्यक्षपुरुषाणां च,
नियमनं व्यवस्थापनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मन्तेभ्य इति । खनिकर्मन्तेभ्यः रत्नस्वर्ण-
रजतादिकर्मस्थानेभ्यः सारकर्मन्तेभ्यः चन्दनागुर्वादिकर्म-
स्थानेभ्यः, सारं रत्नं वा, अपहरतः, शुद्धवधः धन-
दण्डमिश्रो घातदण्डः । फल्गुद्रव्यकर्मन्तेभ्य इति ।
कार्पासादिद्रव्यकर्मन्तेभ्यः, फल्गु द्रव्यं, उपस्करं वा
वेशवारं वा, अपहरत इति वर्तते । पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वेति । जीरकाजमोदाद्युत्पत्तिभूमिभ्यः,

राजपण्यं, मापमूल्याद्ध्वं, आ पादमूल्यात् पादः पण-
चतुर्भागाश्चतुर्भागाः आ चतुर्मापमूल्यात्, इत्येवं अप-
हरतः द्वादशपणा दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति । चतु-
र्मापमूल्याद्ध्वमष्टमापमूल्यान्तं, अपहरतः, चतुर्विंशति-
पणः । आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पण इत्यादि आ
दशपणमूल्यादिति वध इत्येतदन्तं सुबोधम् । श्रीम्.

कोष्ठपण्यकुल्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्कराप-
हारेष्वर्धमूल्येष्वेत एव दण्डः । कोशभाण्डागा-
राक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डः ।

चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः । इति राज-
परिग्रहेषु व्याख्यातम् ।

बाह्येषु तु प्रच्छन्नमहति क्षेत्रस्वल्वेऽमापणेभ्यः
कुप्यभाण्डमुपस्करं वा मापमूल्याद्ध्वं वा पादमूल्या-
दित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः । गोमयप्रदेहेन वा
प्रलिप्यावधोपणम् । आ द्विपादमूल्यादिति पट्पणः,
गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावधोपणम् । आ त्रिपाद-
मूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्याव-
धोपणं, शरावमेखलया वा । आ पणमूल्यादिति
द्वादशपणः, मुण्डनं प्रव्राजनं वा । आ द्विपण-
मूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन
प्रव्राजनं वा । आ चतुष्पणमूल्यादिति षट्-
त्रिंशत्पणः । आ पञ्चपणमूल्यादिति अष्टचत्वारिं-
शत्पणः । आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः ।
आ विंशतिपणमूल्यादिति द्विशतः । आ त्रिंशत्पण-
मूल्यादिति पञ्चशतः । आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति
साहस्रः । आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।

प्रसह्य दिवा रात्रौ वान्तर्यामिकमपहरतोऽर्ध-
मूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डः । प्रसह्य दिवा रात्रौ
वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव दण्डः ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्रा-
कर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डः । यथापराधं वा ।

कोष्ठपण्यकुल्यायुधागारेभ्य इति । कोष्ठागारात् पण्या-
गारात् कुप्यागाराद् आयुधागाराच्च, कुप्यभाण्डोपस्करा-
पहारेषु, अर्धमूल्येषु अर्धमापमूल्यादिद्विमापमूल्यान्तेषु

विपये, एत एव द्वादशपणादयो, दण्डः । कोशभाण्डा-
गाराक्षशालाभ्य इति । ताभ्यः, चतुर्भागमूल्येषु काकणी
मूल्येषु मापमूल्यान्तेषु अपहृतेषु विपये, एत एव द्विगुणा
दण्डः चतुर्विंशतिपणाष्टचत्वारिंशत्पणादयः ।

चोराणामभिप्रधर्षणे इति । स्वयमपहृतवतामेव राज-
पुरुषाणां चोरापहरणच्छलकल्पने, चित्रो घातः क्लेशवधः ।
इति अनेन प्रकारेण, राजपरिग्रहेषु राजकीयेषु प्रदेशेषु,
व्याख्यातम् ।

बाह्येषु त्वित्यादि । बाह्येषु राजकीयातिरिक्तेषु पौर-
जानपदक्षेत्रादिषु । शेषं सुगमम् । चोरस्य निर्धनत्वे
दण्डप्रकारमाह— गोमयप्रदेहेन वेति । गोशकृदुपलेधेन,
प्रलिप्य देहं प्रकर्षेण लिप्त्वा, अवधोपणं पटहधोपण-
पुरस्सरं नगरमभितः संचारणम् । आ द्विपादमूल्यादिती-
त्यादि । स्पष्टम् । शरावमेखलया वेति । अवधोपणमिति
वर्तते, शरावो मृद्भाण्डविशेषः, प्रोतशरावां रशनां कण्ठे
बद्ध्वा पूर्ववन्नगरमभितः संचारणं गोमयभस्माभावपक्षे
दण्ड इत्यर्थः । आ पणमूल्यादिति द्वादशपण इत्यादि
आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वध इत्यन्तं वाक्यजातं
स्पष्टार्थम् । यदत्र चतुर्विंशतिपणदण्डासामर्थ्यं मुण्डी-
कृत्येष्टकाखण्डप्रक्षेपेण देशाद् बहिर्निष्कासनमुक्तं, तत्
षट्त्रिंशत्पणादिसहस्रपणान्तदण्डासामर्थ्यं दण्डापूपिका-
न्यायेन सिद्धं द्रष्टव्यम् ।

प्रसह्येति । बलात्कारेण, दिवा रात्रौ वा, अन्तर्या-
मिकं यामान्तरालकालरक्षायपृतं, अपहरतो मुण्णतः,
अर्धमूल्येषु मापमूल्याद्ध्वमित्याद्युक्तमूल्यापेक्षार्धमूल्येषु
अर्थाद्धर्धमापमूल्यप्रभृतिषु द्विमापमूल्यान्तेषु विपये,
एत एव पूर्वोक्तास्त्रिपणादय एव वधान्ताः, द्विगुणाः
अर्थात् षट्पणादयः, दण्डाः । इह द्विगुणा इति पाठो
नास्तीति भाषास्वरसतो गम्यते । अन्तर्यामिकमेव दिवा
रात्रौ वा प्रसह्य शस्त्रपाणेर्मुण्णतो मापचतुर्भाग (काकणी)
मूल्यादिषु मापमूल्यान्तेषु विपयेऽपि यथोक्ता एव दण्डा
इत्याह— प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्येत्यादि ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनामिति । कुटुम्बिनः
सुवर्णाध्यक्षादेर्ग्राममुख्यस्य समाहृत्यैत्येतेषां चतुर्णां,
कूटशासनमुद्राकर्मसु कपटलेख्यकर्मसु कपटलक्षणकर्मसु

च, पूर्वमध्यमोत्तमवधाः दण्डाश्चत्वारो यथाक्रमं भवन्ति ।
यथापराध वा अपराधानुगुण्येन वा दण्डाः । श्रीमू.

*धर्मस्थीयाचारकानिस्सारयतो बन्धनागाराच्छ-
य्यासनभोजनोच्चारसंचारं रोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा
दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च ।

चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः
साहसदण्डः अभियोगदानं च । बन्धनागारात्
सर्वस्वं वधश्च ।

बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयत-
श्चतुर्विंशतिपणो दण्डः । कर्म कारयतो द्विगुणः ।
स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः पणव-
तिर्दण्डः । परिहृशयत उत्कोचयतो वा मध्यमः
साहसदण्डः । घ्नतः साहसः ।

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधि-
चरतः पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या
मध्यमः । संरुद्धिकामार्यामुत्तमः । संरुद्धस्य वा
तत्रैव घातः । तदेवाध्यक्षेण गृहीतायामार्यायां
विद्यात् । दास्यां पूर्वः साहसदण्डः ।

चारकमभित्त्वा निष्पातयतो मध्यमः । भित्त्वा
वधः । बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ।

एवमर्थचरान् पूर्व राजा दण्डेन शोधयेत् ।

शोधयेयुश्च शुद्धास्ते पौरजानपदान् दमैः ॥

बन्धनाध्यक्षशोधनमाह— धर्मस्थीयादिति । धर्म-
स्थपरिकल्पितात्, चारकात् संरोधागारात्, निस्सारयतः
लज्जग्रहणेन तद्वतान् बहिः संचारयतः, बन्धनागारात्
कारागृहात् निस्सारयतः, रोधबन्धनेषु रोधागारेषु
बन्धनागारेषु च शय्यासनभोजनोच्चारसंचारं शयनीया-
सनभोजनानि मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं च, कर्तुः, कारयि-
तुश्च, त्रिपणोत्तराः उत्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः, दण्डाः ।

चारकादिति । धर्मस्थीयसंरोधगृहात्, अभियुक्तं
मुञ्चतः, निष्पातयतो वा निष्पतनप्रतिकूलानाचरणा-

* धर्मस्थीयादित्यस्य प्राक् वर्तमानः 'धर्मस्थश्चेदि'त्यारभ्य
'तदष्टगुणं दण्डं दद्यादि'त्यन्तो भागः समाप्रकरणे
(पृ. २७-२८) द्रष्टव्यः ।

(१) कौ. ४।९.

निष्पतनं प्रयोजयतश्च, मध्यमः साहसदण्डः, अभियोग-
दानं च अभियुक्तदेयद्रव्यदानं च । बन्धनागारात्
प्रदेष्टृकारागृहात्, अभियुक्तं मुञ्चत इति वर्तते, सर्वस्वं
सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

संरुद्धं जनं बन्धनागाराध्यक्षाननुज्ञया चारयतश्चतु-
र्विंशतिपणो दण्डः, तद्विगुणः कर्म कारयत इत्याह—
बन्धनागाराध्यक्षस्येत्यादि । स्थानान्यत्वमित्यादि ।
स्थानान्यत्व स्थानं दम् (?) । परिहृशयतः ताडना-
दिना दुन्वतः । उत्कोचयतः उत्कोचघ्नं दापयतः ।
शोषं स्पष्टम् ।

परिगृहीतामिति । क्रयाधिगतां, दासीं, आहितिकां
वा, संरुद्धिकां बन्धनागाररुद्धां, अधिचरतो गच्छतः,
पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या चोरभार्या डमर-
गतकभार्या च, अधिचरतः, मध्यमः । संरुद्धिकां,
आर्यां कुलस्त्रियं, अधिचरतः, उत्तमः । तत्रैव संरुद्धस्य
वा बन्धनागार एव संरुद्धस्य च अर्थात् पूर्वोक्ताः
स्त्रीरधिचरतः, घातः वधः । तदेवेति । वधरूपं विधान-
मेव, अध्यक्षेण, गृहीतायां अधिचरितायां, आर्यायां,
विद्यात् । दास्यां, अध्यक्षेण गृहीतायामिति वर्तते, पूर्वः
साहसदण्डः, अध्यक्षस्य ।

चारकमिति । धर्मस्थीयसंरोधागारं, अभित्त्वा
निष्पातयतः अर्थात् संरुद्धं, मध्यमः साहसदण्डः ।
भित्त्वा निष्पातयतः, वधः । बन्धनागारात् निष्पातयतः,
सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह— एवमिति । अनेन
प्रकरणेन, अर्थचरान् राजार्थव्यवहाराधिकृतान्, राजा,
दण्डेन शोधयेत् । ते च अर्थचराश्च, शुद्धाः, भूत्वेति
शोषः, पौरजानपदान्, दमैः दण्डैः, शोधयेयुः । श्रीमू.

मनुः

स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥

(१) मस्यु. ८।३०१ [विधि ण्ये (त्रिविधं
दण्डनिर्णयम्) Noted by Jha]; व्यक. १०९ स्यातः
(स्याथ) ण्ये (ण्यम्); विर. २८६ स्यातः (स्याथ);
सेतु. २२७.

एष निःशेषोक्तो दण्डपारुष्यनिर्णयो, 'निर्णयो दण्ड-
व्यवस्था । दण्डशब्दो हि साधनोपलक्षकतया विवाद-
पदेऽन्वितायां नामधेये पूर्वपदम् । स्तेनस्य चौरस्य
दण्डभेदानतः परं वक्ष्यामीति उपसंहारोपन्यासार्थः
श्लोकः । मेधा.

स्तेयसाहसयोनिरुक्तिः

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ॥

(१) परद्रव्यापहरणं स्तेयमुच्यते । धात्वर्थप्रसिद्ध्या
चास्येव कर्ता स्तेनः । तस्य कर्तव्यत्वेन इह तु विशेषे-
णाय व्यवहार इष्यते, तदर्थोऽयं श्लोकः । न परद्रव्या-
दानमात्रं स्तेयं, ऋणादाननिषेधादिष्वपि स्तेयदण्डप्रसङ्-
गात् । [३ किं तर्हि, निरन्वयं आरक्षकपुरुषवार्जितमवसरं
अभिज्ञाय यत् क्रियते तच्चौर्यम् । तथा सान्वयमनवसरे
प्रसह्य कृतमपि अपहृते च यत् 'कृतमिदं न मया'

(१) मसृ. ८।३३२ क., ख., घ., कृत्वा (हृत्वा),
ग., कृत्वापव्ययते (हृत्वापहृयते), [कृत्वापव्ययते च यत्
(कृत्वा चापहृतो भयात्, कृत्वा चापहृते च यः, कृत्वा चापहृते
च यत्) Noted by Jha]; गोरा. कृत्वापव्ययते (हृत्वा-
पहृयते); मिता. २।२६६ व्ययते (हृयते) [कृत्वा ...
च यत् (कृत्वा यन्निहते भयात्) Noted by Jha];
व्यक. १०९ च यत् (च यः); स्मृच. ३१६ उक्तः;
विर. २८६, ३५०; पमा. ४३५ कृत्वा यत् (हृत्वा-
पव्ययते यदि); दीक. ५३ रन्वयं (रन्वये) कृत्वा (हृत्वा)
च (तु); व्यनि. ५००-५०१ स्यात्साहसं (साहसं स्यात्);
द्वि. ८०; सवि. ४५७ कृत्वा...यत् (वञ्चयित्वाऽपकर्ष-
णम्); व्यप्र. ३८५ कृत्वा...यत् (कृत्वा यन्निहते भयात्);
व्यउ. १२३ मितावत्; वित्ता. ३५ मितावत् : ७७५
व्ययते (हृयते); सेतु. २२७; समु. १४८; नन्द.
८।३०१.

१ (निर्णयो०). २ व्येन. ३ किं तर्हि न च त्वयं
आरक्षिपुरुषेण वज्रितमनिशतेन यः क्रियते तच्चौर्यम् । दधथा
कृत्वापि चेत्तापहृते यत्तेऽकृतमिदं तन्मयेति विधायान्यत्र संकित्या
इति । न तच्चौर्यं किं तर्हि स्यान्न साहसं अन्वयवत् मारक्षप्रदेशे
प्रसभं प्रसभप्रकाशं तथा कृतमध्यमपहृते चेत्तेऽयमेव संज्ञाभेदो
दण्डभेदामिह । (आदर्शपुस्तके पादटिप्पण्यां उल्लिखितोऽयं ग्रन्थः
उपरि संशोध्य समुल्लिखितः).

इति, तदपि स्तेयमेव । विद्ययाऽन्यत्र संप्राप्त्या किं न
तच्चौर्यं ? किं तर्हि, स्यात्साहसं अन्वयवत् आरक्षक-
प्रदेशे प्रसभं प्रसह्य प्रकाशं कृतम् ।] संज्ञाभेदो दण्ड-
भेदार्थः । कर्म यत्कृतं परपीडाकरं वस्तुगटनाभिदाह-
द्रव्यापहरणादि । अभिदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणं नास्ति,
तथापि चौर्यमेव, रहसि करणादपहृवाच्च मन्यन्ते ।
चौर्यं हि द्रव्यविशेषाश्रयो दण्डः, सोऽत्र न स्यात् ।
एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणे लक्षणे 'प्रसभं कर्म' इति ।
कर्मग्रहणात् द्रव्यापहारादन्यदप्येवं कृतमयुक्तं साहसमेव ।
कस्तर्हि अभिदाहादौ अप्रसभं कृते दण्डः ? कण्टकशुद्धौ
वक्ष्यामः । अत एव संधिच्छेदे सत्यपि द्रव्यापहरणे
कण्टकशुद्धौ दण्डमामनन्ति, अन्यथा स्तेय एवावश्यत् ।

मेधा.

(२) यत्कर्म धान्यापहारादि द्रव्यस्वामिसमक्षमेव
प्रसह्य कृतं तत्साहसं स्यात् । अतस्तत्र स्तेयदण्डो न
कार्य इत्येतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्योपदेशः । यत्पुनः परोक्षं
कृतं तत्स्तेयं भवेत् । यदपि च हृत्वाऽपहृते तदपि
स्तेयमेव ।

* गोरा.

(३) अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् ।
प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साह-
सम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं
वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि
कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निहृते तदपि स्तेयम् ।

मिता. २।२६६

(४) अत्र साहसं सहसा अविविच्य दोषगुणौ यदि
कृतं तदा, स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्कां प्रसङ्गादपनयति —
स्यादिति । नैव तावन्मात्रं साहसं किन्तु प्रसभं हठा-
त्स्वामिसमक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र
न तद्गोप्यते साहसं तदित्यर्थः । निरन्वयं उत्तरकाल-
निह्वययत्नसहितं यच्च कृत्वा स्वामिनोऽपव्ययते तदैव
निह्वाय यतते तद्द्रव्याहरणं स्तेयम् । एवं च युद्धा-
दिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं, निह्वयप्रयत्न-
वता तु यत् परस्वमादीयते तत् स्तेयमित्यर्थः । तथा

* मसु., मच., नन्द., भाच. गोरावत् ।

१ दार्थः । अपहृत्य यत्तेन मया कृतमित्याह कर्म.

२ क्षणं 'स्तेयं प्रसभं . ३ एवमन्विच्छेदसत्य.

अनिहवेन चायत्तकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते
तद्दण्डपारुष्यमित्युक्तम् । मवि.

राज्यकण्टकाः प्रकाशप्रकाशतस्कराः । कण्टकशुद्धिः, तदर्थं
चाराद्यन्वेषकविधिः ।

संम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥

(१) देशनिवेशो दुर्गकरणं च यत्सप्तमाध्याये उक्तं
तत्कृत्वा कण्टकोद्धरणं, तेनापि राष्ट्ररक्षा क्रियते ।
कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ।

मेधा.

(२) निविष्टदेशो जनाध्युषितदेशः । शास्त्रतः
शास्त्रोक्तविधिना । कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तस्करादीना-
मुद्धरणे । मवि.

(३) 'जाङ्गलं मस्यसंपन्नम्' इत्युक्तरीत्या संम्यगा-
श्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाह-
सिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टं यत्नं सदा कुर्यात् ।

ममु.

रक्षणादायिवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥

(१) एतदेव (कण्टकोद्धरणं) दर्शयति । आर्यवृत्तं
शास्त्रोदितं, कर्तव्येतरानुष्ठाननिषेधौ, तद्वृत्तं येषा-
मित्युत्तरपदलोपी समासः । तेन दीनानाथश्रोत्रिया
अकरशुल्कदा गृह्यन्ते । तद्रक्षणाद्धि त्रिदिवगमनं युक्तम् ।
अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायो यथोत्तरत्र
वक्ष्यते— 'स्वर्गाच्च परिहीयते' इति । रक्षणे तु वृत्ति-
निष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रं न तु स्वर्गः । अथवा
वृत्तिनियमापेक्षं त्रिदिवप्राप्तिवचनं, यथोक्तं प्राक् ।
अन्ये तु वृत्तिपरिक्रीतत्वं दर्शनादर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्ग-
वचनं, अवृत्तिदपरिपालनमपि वृत्तिप्रयुक्तं स्वराज्यभाग-
स्थानीयास्ते राज्ञः । यथैव च शिल्पिजीविनः 'शिल्पिनो

(१) मस्य. १।२५२ ग., शास्त्रतः (शास्त्रतः) द्वरणे नि
(द्वाणैर्नि) [देशस्तु (देशेषु) दुर्गश्च (दुर्गस्तु) Noted
by Jha].

(२) मस्य. १।२५३.

१ (च०). २ निषेधस्तद्ध. ३ रक्षानुष्ट. ४ अन्येषां
तु. ५ त्वादशनमर्थ.

मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युः' (गौध. १०।३०) इति
वृत्त्यर्थं शिल्पं कुर्वाणा राज्ञा कर्म कार्यन्ते करग्रहणाय,
एवं राजाऽपि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तौ नित्यकर्म-
वदार्थपरिपालनं कार्यते शास्त्रेण । यथैव हि कामश्रुतिता-
ऽन्याहितो नित्यान्यनुतिष्ठति न स्वर्गादिलाभाय । न हि
तानि फलार्थतया नोदितानि, अथ च क्रियन्ते,
तद्वदेत्तद्रष्टव्यम् । अतो यावती काचित्फलश्रुतिः सा
सर्वाऽर्थवाद इति केवर(?) विष्णुस्वामी । यदत्र तत्त्वं
तद्दर्शितमधस्तात् । मेधा.

(२) यस्मात्साध्याचाराणां रक्षणोच्चोरादीनां च
शासनात्प्रजापालनयुक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति ।
तस्मात्कण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् । ममु.

अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥

(१) शासनं यथाशास्त्रं वधादि, दण्डमन्तरेण
तस्कराणां निर्ग्रहो रक्षा च न शक्यते । अतो वृत्तिं
गृहीत्वा यस्तस्करवधाज्जगुस्ते तस्योभयो दोषः । इह
राष्ट्रकृतोऽमुत्र स्वर्गपरिहानिः । युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य
तन्निष्कृतिमकुर्वतो दोषवत्ता । मेधा.

(२) यश्च पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् पट्टभागा-
युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति ।
कर्मान्तरार्जिताऽप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रति-
वध्यते । ममु.

(३) अशासन् अरक्षन् । माच.

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।

तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥

(१) प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करवैधविधिशेषतया
अनुद्यते । मेधा.

(१) मस्य. १।२५४ [तस्य (यस्य) गाँच (गाँस)
Noted by Jha]; व्यक. ११०; विर. २९४; विचि.
१२४; द्रवि. ४ अशा.....रान् (अशांशं तस्कराद);
विच्य. ५१ यस्तु (यो हि).

(२) मस्य. १।२५५ [तस्य.. ते (तस्याभिवर्धते)
सिच्य (सेव्य) Noted by Jha]; व्यक. ११० तु
(वा); विर. २९४ तु (हि).

१ ग्रहरक्षा न. २ धर्मविशेष.

(२) यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभय रहितं भवति तस्य नित्यं तद्वृद्धिं गच्छति । उदकं मेकेनेव वृक्षः । मम.

‘विक्रोशन्यो यस्य राष्ट्रादध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥

(१) पूर्वाक्तयुक्ताऽप्रमादयोरन्यथात्वे दोषमाह । यदि सम्यग्गुल्मस्थानानि प्रति न जागर्ति तदा छिद्रा- न्वेपिभिर्दस्युभिः चौरैः प्रजा ह्रियन्ते । तामु किं करिष्यति । अतस्तादृशो राजा मृत एव । जीवितं मरणमेव । अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । विक्रोशन्यः आक्रन्दन्त्यः । ह्रियन्ते संपश्यतः सभृत्यस्य । निर्दिष्टं द्रक्ष्यते । केवलं च भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति नानुभावन्ति न मोक्षयन्ति । सर्वे ते मृतकल्पाः । मेधा.

(२) यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्र- न्दन्यः प्रजाः शत्रुप्रभृतिभिः अपाह्रियन्ते स स्वजीवित कार्याभावात् मृत एव न तु जीवति । गोरा.

²द्विविधास्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारिणः । प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥

(१) चागाः प्रच्छन्ना राष्ट्रं राजकृत्यज्ञानिनस्ते चक्षुषी इव यस्य स चारचक्षुः । प्रकाशस्तस्कराणां नोस्ति तस्करव्यवहारो यथा लोकेऽन्येषाममटवीगत्रि चराणामस्ति, तैः सामान्योपादानं तद्वन्नियग्रहाथे क्रियते । मेधा.

(२) चार एव चौरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यामौ राजा, चारैरेव प्रकटतया गूढतया द्विप्रकारन्यायेन पर- धनग्राहिणो जानीयात् । मम.

(१) मस्मृ. ७।१४३ [मृतः स (मृतस्तु) न तु (न स, न च, स न) Noted by Jha]; व्यक. १।१० न तु (च न); विर. २९४ न तु (न हि).

(२) मस्मृ. ९।२५६ हारिणः (हारकान्); व्यक. १०९; स्मृच. ३।७; विर. २८९; व्यनि. ५०१; सवि. ४६० वा (न्या); विता. ७७७ त्वर (त्वर्ब); सेतु. २२७; समु. १४९.

१ योरप्रमा. २ (न०). ३ शस्तरक. ४ नातिन. ५ मासस्तैः.

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥

(१) तत्र ये कथारथे मानतुलादिना मुण्णन्ति, द्रव्याणामागमस्थाननिर्गमनाश्रये कुर्वन्ति ते प्रकाशवञ्चका वाणिजकाः । प्रच्छन्नास्तु ये रात्री मुण्णन्ति ते स्तेनाः, आटविका विजने प्रदेशे वसन्ति । अपरे तु प्रसह्य हारिणो न केवलमेत एव किं तर्हीमि चान्ये, यान्ध्वे वक्ष्यामः । मेधा.

(२) तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याथे तुलाप्रतिमानोप- चयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयणः परधनमनु- चितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः । स्तेनाश्चागाः मद्र- विच्छेदादिना गुप्ताटव्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवञ्चकाः । ममु.

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा । मङ्गलादेशयुक्ताश्च भद्राश्चक्षुणिकैः सह ॥

(१) उत्कोचका ये कस्याचित्कार्ये कस्याचिद्राजा- मालादेः प्रवृत्तौ अर्थग्रहणेन कार्यसिद्धौ प्रवर्तन्ते । औप- धिकाः छद्मव्यवहारिणः । अन्यद् वृवन्ति अन्यदा- चरन्ति, प्रत्यक्षं प्रीतिं दर्शयित्वा अपकारं वर्तन्ते । विनाऽप्यर्थग्रहणेन निमित्तान्तरतः अन्यतोऽपरस्य कार्य- सिद्धिमवश्यं विज्ञाय मया तेषां क्रियत इति परं

(१) मस्मृ. ९।२५७ [स्तेपा (स्वेपा) स्वेते...दयः (स्वेवं स्तेनाटव्यादयो जनाः, स्वेते स्तेनाटव्यादयो जनाः, श्वेव स्तेना अटविका जनाः, स्वेपा ये स्तेनाटविकादयः) Noted by Jha]; व्यक. १०९ कास्वेते (का श्वेपा); विर. २९१ स्वेते...दयः (स्तेषां स्तेनाटव्यादयो जनाः); द्वि. ११८ पू. : १२१ विरवत्, उत्तः; समु. १४९ ये स्तेना (स्तेना आ).

(२) मस्मृ. ९।२५८ [पूर्वार्थे (उत्कोचकाश्चौपधिकां वञ्चकान् कितवास्तथा), वृत्ताश्च (वृत्तांश्च), भद्रा...सह (भद्राश्च प्रेक्षणीकैः सह, भद्राश्चक्षुणिकास्तथा, भद्राश्चक्षुणिका- स्तथा, भद्राश्चक्षुणिकांस्तथा) Noted by Jha]; व्यक. १०९ काश्चौ (काः सो); विर. २९१ श्वे (श्वे) श्रेष व्यकवत्; द्वि. ११८ उत्कोच (औत्कोचि) श्वे (श्वे); समु. १४९ श्वे (श्वे).

१ त्कार्येण क. २ वृत्तो ग्रहणानि कार्यसिद्धौ. ३ वर्तते ।

गृह्णन्ति, भीषिकाप्रदर्शनं वा उपधिः । वञ्चकाः कितवा धनग्रहणार्थं सदा देविन इत्यर्थः । पृथगर्थे वा पदं वञ्चकाः, विप्रलम्भकाः । इदं कार्यं वयमेव करिष्यामस्तव नान्येऽत्रस्था इत्युक्त्वा न कुर्वन्ति, उपेत्य नानाकारैर्नानाविधैरुपायैर्ग्रामीणान् मुण्णन्ति । शिवमाधवादयः शिवमादित्य उपजीवन्ति । मङ्गलदेशवृत्ताः शान्त्युपदेशिका ज्यौतिषिकादयः । अथवा एतां देवतां त्वदर्थेनाह प्रीणयामि दुर्गा मार्तण्ड चेति तथा आढ्यानां धनमुपजीवन्ति । अथवा मङ्गलं त्वास्त्विति वादिनः मङ्गलदेशवृत्ताः । अभद्रा भद्राः । प्रेक्षणिकाः सर्वस्य करदर्शनेन प्रशसन्ति पुरुषलक्षणाणि । मेधा.

(२) उत्कोचका उत्कोचग्राहिणः । औपधिकाः स्तुत्यादिकृतेनोपधिना ललेन गृह्णन्तः । वञ्चका वेषान्तरेण भ्रममुत्पाद्य आदातारः । कितवा द्यूतकृतः । मङ्गलदेशो मङ्गलस्तुतिपाठः वृत्तं चरितं येषाम् । भद्राः सुरुपतामात्मनो विधाय स्यादिव्यामोहकाः । ईक्षणिकाः प्रेक्षणीयकर्तारो नटादयः । मवि.

(३) उत्कोचका ये कार्यभ्यो धनं गृहीत्वा कार्ययुक्तं कुर्वन्ति । औपधिका भयदर्शनाये धनमुपजीवन्ति । वञ्चका ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वा परद्रव्यप्रेक्षणेन वञ्चयन्ति । कितवा द्यूतसमाह्वयदेविनः । धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलदेशवृत्ताः । भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापा ये धनग्राहिणः । ईक्षणिका हस्तरेखाद्यबलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः । ममु.

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥

(१) महामात्रा मन्त्रिपुरोहितादयो राजनैकटिकास्ते चेदसम्यक्कारिणः । चिकित्सका वैद्याः । शिल्पोपचार-

(१) मस्मृ. १।२५९ [पचार (पकार) Noted by Jha]; व्यक. १०९; विर. २९१; दवि. ११८ पचार (पकार); समु. १४९.

१ उपधावनग्रहणार्थं. २ पादवञ्चकाः. ३ नान्यत्र. ४ कुर्वन्त उ. ५ कारणनाना. ६ (उप०). ७ यान्त्यु. ८ तथाऽस्त्विति. ९ सर्वस्य करवर्धने अभद्रा भद्राप्रेक्षणाः प्रशंसिपुरुषलक्षणाः ।

युक्ता चित्रपत्रच्छेदरूपकारादयः । उपचार उपायन, अनुप्युज्यमानस्वशिल्पकौशल दर्शयित्वाऽनुष्ठाय धनं नयन्ति, एव पण्ययोषितो निपुणाश्चोपचारेणान्तर्प्रीतिदर्शनेन । असम्यक्कारिण इति सर्वत्रानुयुज्यते । मेधा.

(२) महामात्राः अमात्या राज्ञः, तथा चिकित्सका भिषजः । असम्यक्कारिणोऽयुक्तकारिणः । शिल्पयुक्ताः चित्रकारादयः । उपचारयुक्ताः केशादिसंस्कर्तारः । निपुणाः स्वस्ववृत्तिकुशलाः । पण्ययोषितो वेद्याः । मवि.

(३) महामात्रा हस्तिशिक्षाजीविनः । चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः । असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणम् । शिल्पोपचारयुक्ताः चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनुपजीव्यमानशिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशलाः । ममु.

(४) शिल्पोपचारयुक्ताः छत्रतालवृन्ताद्युपचारकारिणः । नन्द.

एवमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥

(१) एवमाद्यान्, न शक्यते धूर्तानां परद्रव्यापहाराणां प्रकारान् सख्यानुमित्याद्यग्रहणं, तथा ह्यासक्तं कथयन्ति अवधैरयन्तीमनुगणिणीं, तथाऽभृत्यो भृत्यवदात्मानं दर्शयित्वा नयति हिरण्यं ऋजुप्रकृतेर्न चार्थभृतः, त्वं ब्रह्मा त्वं बृहस्पतिरित्युक्त्वा मूर्खादयान्नयन्ति देहि प्रसादेन कतिपयैर्वाऽहोभिः प्रत्यर्पयामीति सिद्धे प्रयोजने तनुतरो भवति प्रियवाद्यप्रियवादी संपद्यते । निगूढचारिणः । मेधा.

(२) विजानीयात् किमन्याय्यं कुर्वन्तीति । प्रकाशान् धनिनः समक्षं ग्रहीतुम् । निगूढकारिणो निह्वेवेनाहर्तुम् । आर्यलिङ्गिनो ब्रह्मचर्यादिवेषान् । मवि.

(३) एवमादीन् प्रकाशं लोकवञ्चकान् चारैर्जानीयात् ।

(१) मस्मृ. १।२६० माद्यान् (मादीन्) [विजानीयात् (विजानीयात्) Noted by Jha]; व्यक. १०९; मवि. चारि (कारि); विर. २९१; दवि. ११८; समु. १४९ विरवत्.

१ हाराणां. २ लक्षकं क. ३ वधार. ४ तथा भृत्यो.

अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन् ब्राह्मणादिवेष-
भारिणो धनप्राहिणो जानीयात् । ममु.

तान् विदित्वा मुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चौरैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥

(१) तत्कर्मकारिभिः तुल्यकर्मकारिभिर्विद्यापूर्वं ये
तत्कर्म कृतवन्तः । अथवा संप्रत्येव तत्कर्म कार्यन्ते
अन्तर्भावसिद्धयर्थं लब्धान्तरा आगत्य कथयिष्यन्ति ।
तथान्यैरपि चौरैरनेकसंस्थानैः । मेधा.

(२) मुचरितैः सम्यक्चरद्भिः, तत्कर्मकारिभिः चोर-
त्वेन तेष्वात्मानं प्रकाशयद्भिः गूढैश्चौरैः अनेकसंस्थानैः
अनेकवेशैः प्रोत्साह्य चौरादिकरणे प्रवर्त्य वशमानयेत्
गृह्णीयात् । मवि.

(३) तानुक्तान् वञ्चकान् सभ्यैः प्रच्छन्नैः तत्कर्म-
कारिभिः वणिजां स्तेये वणिग्भिरित्येवमादिभिः पुरुषैरेत-
द्व्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चौरैरनेक-
स्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साह्य स्ववशान् कुर्यात् । ममु.

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥

(१) दोषान् स्तेयादीन् अभिख्याप्य लोके लोकानु-
द्वेगार्थम् । स्वे स्वे कर्मणि वित्तग्रहणघातनादौ कृते ।
सारापराधत इति, मुपितवस्तुनः सारतां ज्ञात्वा सम्यक्
च चौरापराधं ज्ञात्वेत्यर्थः । मवि.

(२) तेषां प्रकाशाप्रकाशतत्स्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ

(१) मस्मृ. १।२६१ त्साह्य (त्साह्य) [त्साह्य (च्छाद्य,
त्सार्य) Noted by Jha]; व्यक. ११० सुच (तु च)
कारि (वेदि); विर. २९३ सुच (तु च) गूढं (स्तैस्ते);
व्यनि. ५०४ सुच (तु च) कारि (चारि) प्रोत्साह्य
(प्रसह्य); समु. १४९ व्यनिवत्.

(२) मस्मृ. १।२६२ [ख्याप्य (शाप्य) Noted by
Jha]; व्यक. ११० पानभिख्याप्य (पमभिख्याप्य); विर.
२९३ प्य (य); विचि. १२३ र्वतः (ततः); व्यनि.
५०४; दवि. ८१ पराधतः (नुमारतः); सेतु. २२९
दविवत्; समु. १४९.

१ (तत्कर्मकारिभिः ०). २ थाचैरपि चारैस्तत्कर्म-
कारिभिरने.

व्य. क. २१३

ये पारमार्थिका दोषाः संधिच्छेदादयस्तान् लोके प्रख्याप्य
तद्वतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् । ममु.

(३) अभिख्याप्य लोकैः कथयित्वा । सारशब्दोऽप-
हृतधनपरः तेनापहृतधनानुसारिणा अपराधेन तान्
दण्डयेदित्यर्थः । विर. २९३

(४) सारापराधतः, सारतश्च अपराधतश्च । नन्द.

न हि दण्डाहते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।

स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥

(१) पापविनिग्रहः पापाभिवृत्तिः स्तेनानाम् । मवि.

(२) यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण
पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं
कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् । ममु.

तत्स्करादिकण्टकान्वेषणविधिः

सैभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥

एवंविधान्नूपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तत्स्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥

(१) सभा ग्रामनगरादौ नियतं जनसमूहस्थानं, प्रपा
जलदानगृहं, अपूपविक्रयवेशम, पथस्त्रीगृहं, मद्यान्न-

(१) मस्मृ. १।२६३ [निभृतं (निगृहं) Noted
by Jha]; व्यक. ११० पापवि (न्यायवि); विर.
२९३ शक्यः कर्तुं (कर्तुं शक्यः).

(२) मस्मृ. १।२६४; अप. २।२६८ मनुनारदौ; व्यक.
११७; विर. ३३६; व्यनि. ५०५ पूष (वृत्) वेश
(वेश्म) याः (या) उत्तरार्धे (चतुष्पथं चैत्यवृक्षः समाज-
प्रेक्षणादि च); समु. १४९ जाः (जः).

(३) मस्मृ. १।२६५; अप. २।२६८ जी (शी) चाप्य
(वाप्य) मनुनारदौ; व्यक. ११७; विर. ३३६; व्यनि.
५०५; समु. १४९.

(४) मस्मृ. १।२६६; अप. २।२६८ श्वाप्य (रप्य)
मनुनारदौ; व्यक. ११७; विर. ३३६; व्यनि. ५०५ लो-
त्वा (लम्पत्वा); समु. १४९.

विक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातवृक्षमूलानि, जल-
कम्पहस्थानानि, जीर्णवाटिकाः, अटव्यः, शिल्पगृहाणि,
शल्पगृहाणि, आम्रादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि । एवं-
प्रकर्त्तुं देशान् सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैरेक-
स्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैः चारैः तस्करनिवारणार्थं
चरन्त्येत् । प्रायेणैवविधे देशेऽन्नगान्त्रीसभोगस्वप्रहर्त्रा-
द्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते । ममु.

(२) अपूपशाला कन्दुकशाला । वेङ्गो वेदयाग्रह,
मद्यान्नविक्रया मद्यान्नविक्रयस्थानानि । चैत्यवृक्षाः
प्रोट्टराटपाः । समाया उपात्तत्वात्तदन्यमेलके समाजगद,
कदाचित्तत्रापि चोरसम्भवात् । प्रेक्षगानि प्रेक्षणीय
नृत्यादिस्थानानि । कारुकावेशनानि शिल्पिगृहाणि ।
गुल्मैः पदातिसमूहैः, अस्थैव विशेषण स्थावरजङ्गमैः ।
तेन स्थितैः सचरद्भिः पदातिसमूहैः चारैश्च तस्कर
प्रतिपेयार्थं संभवचौराणि स्थानान्यनुचारयेदित्यर्थः ।

विर. ३३६-७

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

विद्यादुःसादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्कैः ॥

(१) तत्सहायैस्तेषामेव तस्कराणां सहायता गतैः ।
सम्यक् तेषामनुगतैः । नानाकर्मप्रवेदिभिः तत्कर्मप्रवे-
दिभिः । नानाकर्मप्रचारिभिरिति कचित्पाठः । उत्साह-
येत् चौर्यं कुर्म इत्युक्त्वा उद्यमं कारयेत् । पूर्वतस्कैः
अन्यराष्ट्रे कृतचौर्यैः । मवि.

(२) तेषां साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तस्करितानुवृत्तिभिः
सन्धिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैः चाररूपैः चार-
मायानिपुणैस्तस्करान् जानीयात् उत्सादयेच्च । ममु.

(३) स्वानुगतैः आत्मवशैः । नन्द.

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥

(१) नस्सु. १।२६७, गोरा. [त्साद (त्साह)
Noted by Jha]; अप. २।२६८ तत्स (तान् स)
वेदि (वादि) त्साद (त्साह) क्रमेण मनुनारदौ; मवि.
' प्रचारिभिः ' इति कचित्पाठः, त्साद (त्साह); व्यनि.
५०५ यैरु (यैः स्वानु); समु. १४९ यैरु (यैः सहानु)
त्साद (त्साह); नन्द. त्साद (त्साह) शेषं व्यनित्व.

(२) नस्सु. १।२६८ [ज्योपदे (ज्यप्रदे) Noted

१६३] तैः पूर्वचौराश्चरन्तः आगच्छतामद्रुहं गोच्छा-
मस्तत्र मोदकपायसादीन्यभ्रीमं इत्येवं भक्ष्यभोज्यव्याजैर्न,
अस्माकं देशे ब्राह्मणोऽस्ति सोऽभिष्टुपितार्थसिद्धिं जानाति
तं पश्याम इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः, कश्चिदेक एव
बहुभिः सह योत्स्यते तं पश्याम इत्येव शौर्यकर्मव्याजेन,
तेषां चौराणां राज्ञो दण्डधारकपुरुषाः समागमं कुर्यु
ग्रहयेयुश्च । ममु

(२) समागमे राजपुरुषैर्ग्रहणयोग्ये देशे । नन्द.

ये तत्र नोपसर्पयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।

तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् सुभिन्नज्ञातिबान्धवान् ॥

(१) नोपसंयुर्जातशङ्काः । मूलप्रणिहिताः स्वराष्ट्र
स्थितप्रकृत्यादिप्रेषिताः । प्रसह्य तत्र गत्वा बलात् ।

मवि.

(२) ये चौरान्त्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणादङ्क्या
नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गं प्रणि-
हिताः सावधानभूताः तैः सह सगतिं भजन्ते ताश्चौरान्
तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजन-
सहितान् बलादाक्रम्य राजा हन्यात् । ममु.

(३) तत्र समागमे ये यदृच्छया नोपसर्पयुरिति ।
मूलप्रणिहिताः प्रणिहितमूलाः ज्ञातकारणाः ; भक्ष्य
भोज्यापदेशेनात्मवधं जानन्त इति यावत् । नन्द.

न होढेन विना चौरं घातयेद्भार्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥

धार्मिको राजा हृतद्रव्यसन्धिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेण
अनिश्चितचौरभावं न घातयेत् किन्तु द्रव्येण चौर्योप-
करणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन् घातयेत् । ममु.

by Jha]; अप. २।२६८ ज्योप (ज्याप) क्रमेण मनु-
नारदौ; व्यनि. ५०५ मी (मी) कुर्यु...गमम् (कुर्यात्तेषां
समागतम्); मच. अपवत्; समु. १४९ ज्योप (ज्याप)
शौ (चौ) कुर्युस्ते (कुर्यात्ते); नन्द. ज्योप (ज्याप)
गमम् (गमे).

(१) नस्सु. १।२६९ [मित्र (पुत्र) Noted by
Jha]; व्यनि. ५०५ पूर्वार्धे (ये तत्र नोपसर्पन्ति मूलप्रणि-
हितान् जनान्) सद्य (गृह्य); समु. १४९.

(२) नस्सु. १।२७०; अप. २।२७५; व्यनि. ५०५;
समु. १४९.

स्तेनानिदेसः

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।

भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥

(१) भाण्डं मूलधनं शस्त्रादिक्रयणार्थम् । अवकाशः शयनादिस्थानम् । एतच्च चौरताज्ञाने सति । मवि.

(२) ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञत्वा भक्तदाः, चौर्योपयुक्तभाण्डादि गृहावस्थानं ये ददति तानपि नैरन्तर्याम्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् । ममु.

अग्निदानं भक्तदाश्चैव तथा शस्त्रावकाशदानं ।

संनिधातृश्च मोषस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः ॥

(१) शीतापनोदनाद्यर्थं येऽग्निं ददति, शस्त्रं कर्तारि कादि, मोषस्य संनिधातारः सर्वे चौरवत् ज्ञेयाः । शस्त्रावकाशदग्रहणं प्रागुक्तमप्युपसंहारार्थमुच्यते । मेधा.

(२) अग्निदानं गृहदाहायार्थं ततः करिष्यतीति ज्ञात्वाऽपि । संनिधातृन् मोषस्थानसमीपनेतृन् । मोषस्य चौरस्य । मवि.

(३) ग्रन्थिभेदादिकारिणो विजाय अग्निभक्तगस्त्रावस्थानप्रदानं मुष्यत इति मोषश्चौरधनं तस्यावस्थापकान् चौरवद्राजा निगृह्णीयात् । ममु.

(४) एक भक्तपदं सिद्धान्नपर, अपर भक्तपदं तद्व्यतिरिक्तगनीयपर, भाण्डं गस्त्रान्यचौर्योपकरणं, अवकाशोऽवस्थानदेशः, अग्निश्चौर्यातुकूलः, संनिधातृश्च मोषस्य, मोषणीयस्य द्रव्यस्यापहारानुकूलसंनिधानकारकान् । एतच्च भयाजानविग्रहेण नेयम् । विर. ३३९

(१) मसृ. १।२७१; अपु. २.२७।५२ वकाश (रक्षोश); अप. १।२७६ दाश्चै (दाश्चै), व्यक. ११७, विर. ३३९ घात (ताट); रत्न. १२६, व्यनि. ५०७ अपवत्, याज्ञवल्क्यः; विता. ७०३ भाण्डा (भक्ता) उक्तः; बाल. २।२७६; समु. १५२.

(२) मसृ. १।२७८ रानि (रमि) [मोषस्य (मोक्षस्य) Noted by Jhu]; अप. १।२७६, व्यक. ११७; विर. ३३० निवे (नरे); विचि. १४४, व्यनि. ५०९ हन्यात् (शिष्यात्); दवि. ८२; बाल. २।२७६ रानिवेश्वरः (रमिवेश्वरम्), सेतु. २४७; समु. १५८ भक्त (गर) निधा (विधा) यमः; विव्य. ५२.

१ मोक्षस्य. २ तारः (कर्तारः).

(५) किञ्च अग्निदानिति । भक्तं भक्तसंयुक्तं गरदादि दातृन् । शस्त्रावकाशदानं शस्त्रैः शरीरस्यावकाशदातृन् तच्छेदकान् । संनिधातृन् मोषस्य, मुष्टस्य ज्ञत्वापि क्रयादिकारिणो वा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात् । ईश्वर इत्यनेन समर्थः । सामन्ता अपि तथा कुयुरिति ध्वनितम् । मच.

(६) मोषस्य मोषितद्रव्यस्य समोपसाधनस्य वा । नन्द.

(७) मोषस्य मुषितस्य वस्तुनः, संनिधातृन् समीपवर्तिनः, ईश्वरः चौरानिव शिष्यात् शिषेत् । भाच.

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥

(१) अतिदेशोऽयम् । यो ब्राह्मणश्चौरानुपजीवति स चौरवद्दण्ड्यः । याजनाध्यापनेनापि । अपिः क्रियान्तरसूचकः । तेन प्रतिग्रहप्रीतिदाया अपि गृह्यन्ते । क्षत्रियादीनामन्यथैव वार्त्तादिस्वकर्मणा चोरधनं गृह्णाताम् । ब्राह्मणग्रहणं तु मया किल धर्मेणार्जितं याजयतेत्यभिमाननिवृत्त्यर्थम् । अदत्तमादत्ते गृह्णातीयदत्तादायी चोरः । लिप्सेत लब्धुमिच्छेदगृहीतास्वपि दक्षिणासु तत्संबन्धादेव चौरनिग्रहः । मेधा.

(२) अदत्तप्राहिणश्चौरस्य ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहरपि परकीयधनमण्वपि गृह्णाति सोऽपि चौरो विज्ञेयः । अतश्चासौ चौरवद्दण्ड्यः । *गोरा.

(३) अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहरपि परकीयधनं ज्ञत्वा लब्धुमिच्छेत् स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः, अतः स इव दण्ड्यः । ममु.

(४) अदत्तादायिनश्चौरस्य लिप्सेतेति ग्रहणपर,

* मवि., भाच. गोरावत् ।

(१) मसृ. ८।३४०, मिता. २।११४ नेना (नादा); अप. २।२७६ योऽद (अद); व्यक. ११८ नापि (नैव); विर. ३४०; पमा. ४८२ (=); विचि. १४४; दवि. ८४; सवि. २८७ योऽद (अद) नो हस्ता (नश्चोरा) वा (त्र) स्मृत्यन्तरम्; व्यग्र. ४१५-६; विता. २७९ (=); राकौ. ४४२; बाल. २।२७६; सेतु. २४७; समु. ९८, विव्य.

सन्प्रयोगस्य निदिध्यासनादिवदार्थत्वेनाविवक्षितत्वात् ।
धनमिति परकीयमिति ज्ञात्वेति शेषः ।

इहापि मनुष्यमारणप्रकरणपरिसमाप्तिनिरुक्तन्यायाद्
यथा तथेति श्रवणाच्च स्तेनद्रव्यक्रेतुस्तत्परिग्रहीतृश्च
स्तेनत्वातिदेशमात्रमेव, वास्तवस्य स्तेयस्याभावात् ।
तदपि तदुक्तदण्डप्राप्त्यर्थमेव प्रकरणात्, न तु प्राय-
श्चित्ताद्यतिदेशपरम् । अतः स्तेनहस्ताद्ब्राह्मणस्वमपि
सुवर्णं क्रीत्वा गृहीत्वा वा महापातकित्वं न भवतीति
ध्येयम् । दवि. ८४

(५) अदत्तादातुं शील यस्य सोऽदत्तादायी तस्य
य ज्ञाद्यर्थधनस्वत्वानुत्पत्तेरिति भावः । मच.

(६) अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणम् । नन्द.

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्यान्चौरानिव द्रुतम् ॥

(१) कृतौ (?) सामन्तान् समीपवासिनः, चोदितान्
आहूतान् । अभ्याघातेषु चौरैः क्रियमाणेषु घातेषु ।
मध्यस्थान् उदासीनतया स्थितान् । मवि.

(२) ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताः, ये च मीमान्तवासिनः
क्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति तान् चौरवत्
क्षिप्रं दण्डयेत् । ममु.

(३) राष्ट्राधिकृतान् ग्रामवासिनः, देशितान् ग्रामा-
दिरक्षार्थमादिष्टान्, प्रजानां चौरादिभिरुपहृतेषु क्रिय-
माणेषु मध्यस्थान् उपेक्षकान् चौरवद्दण्डयेदिति
वाक्यार्थः । विर. ३४१

(४) अभ्याघातेषु चोरादपहृतद्रव्येषु चोरघातकेषु
वा, मध्यस्थान् चोरोऽपि न चोरोऽयमिति वादिनः ।

मच.

(१) मस्मृ. १।२७२ [राष्ट्रेषु रक्षाधि (राष्ट्रे पुरे वाधि)
द्रुतम् (द्रुतान्) Noted by Jha], अपु. २२७।५२
(राष्ट्रेषु गणाधिकृतान् सामन्तान् गापिनो ह्येन) गणावदेव;
अप. २।२७६ रक्षा (राष्ट्रा) ध्याचौ (ध्याश्चौ); व्यक.
१।१८ रक्षाधिकृतान् (राष्ट्राधिकृतान्); विर. ३४१ रक्षा
(राष्ट्रा) चोदि (देशि) घात (गते); विचि. १४६ चोदि
(देशि) घात (गते) रानिव (रमिव); दवि. ८३ चोदि
(देशि) निव द्रुतम् (निवेशः); बाल. २।२७६; सेतु.
२४९ धि (दि) चोदि (देशि) रानिव (रमिव); समु.
१।५२ रक्षा (राष्ट्रा) श्वेव चोदि (श्व यथोदि); विव्य. ५२.

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम्* ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।

शक्तितोऽनभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥

(१) शक्तौ सत्यामालस्यादिना । ते निर्वास्याः ।
ये तु चौरैः कृतसंकेतास्तेषां पूर्वत्र वध उक्तो घातयेदिति ।
परिच्छदो गवाश्वादिः । तदपि निर्वास्येनापहर्तव्यं, नास-
त्परिच्छदः हर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम् । मेधा.

(२) तदाभङ्गे सेत्वादिभङ्गे । हिताभङ्ग इति
क्वचित्पाठः । हिता नदीमध्यसेतुः । पथि मोषादि
चौर्यसाहसादि तेषां मर्षणे सहने । मवि.

(३) ग्रामलुण्ठने तत्कारादिभिः क्रियमाणे, हिताभङ्गे
जलसेतुभङ्गे जाते । 'क्षेत्रोत्पन्नसस्यनाशने वृत्तिभङ्गे च'
इति मेधातिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो
यथाशक्ति ये रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादि-
परिच्छदसहिता देशान्निर्वासीनाः । ममु.

रौद्रः कोषापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. १।२७४ तोऽन (तो ना) [हिताभङ्गे
(इताभङ्गे, तदागभङ्गे, सेतुभङ्गे) Noted by Jha];
अप. २।२७६ हिता (हिडा); व्यक. १।१८; मवि.
हिता (तया) मिदर्शने (दिमर्षणे); विर. ३४१; विचि.
१४६; बाल. २।२७६ तोऽन (तो ना); सेतु. २४९
ऽनमि (न हि); समु. १।५२ हिता (हिडा) मोषाभिद
(चोराभिः) शक्तितोऽन (शक्तास्त्वन); विव्य. ५३ पामि
(पादि).

(२) मस्मृ. १।२७५ [प्रतिकूलेषु च (प्रानिकूल्येष्वव,
प्रतिकूलेषु या, प्रतिकूल्येष्वव) घात....कान् (अरीणामुप-
धावतो घातयेद्विधैर्वधैः) Noted by Jha]; मिता.
२।३०० जाप (कार); अप. २।२८२; व्यक. १।२२ पु
च (ऽववा) चोप (चाप); विर. ३६७ हर्तुं (हन्तुं) पु च
(श्वव) [ररीणां (वरीणां) Noted by Jha];
पमा. ५८१ ररीणां....कान् (हरेत् सर्वस्वमेव च); विचि.
१६० राश (राज) हर्तुं (हन्तुं) पु च (श्वव); व्यनि.
१ कर्तव्यो.

(१) कोशो राज्ञां धनसंचयस्थानं, तत्रापहर्तारो द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षमेव वध्याः । ये च प्रातिकूल्येन वर्तन्ते, यद्वाशां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं तद्देशदुर्लभमै-
जाविकाश्वादि, प्राच्यानामुदीच्यानां कलिङ्गदेशोद्भव-
हस्त्यादि तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते, तथा यानि
मित्राणि तानि शत्रून् कुर्वन्ते कृत्वा शत्रुभिः संयोज-
यन्ति । अरीणामुपजापकाः प्रोत्साहकास्तान् घातयेत्,
स्वतन्त्रप्रयोजनत्वान्नावश्यं घातनमित्युक्तम् । मेघा.

(२) अरीणां संबन्धिन उपजापकान् स्वप्रकृति-
भेदकान् । मवि.

(३) राज्ञो धनगृहाद्वनापहारिणः, तथा तदाशा-
व्याघातकारिणः, शत्रूणां च राज्ञा सह वैरवृद्धिकारिणोऽप-
राधापेक्षया करचरणजिह्वाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डै-
र्घातयेत् । ममु.

(४) उपजापकान् तत्पक्षपातिनो भूत्वा राज्ञश्चिद्व-
प्रकटकान् । मच.

(५) अरीणामुपजसृज् मित्राण्यरयो यथा भवेयुस्तथा
भेदकान् इत्यर्थः । कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानिति
वा । नन्द.

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।

अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥

(१) चिकित्सका भिषजस्तेषां मिथ्याप्रचाराणा-
मौपधदानमुभयथा संभवति । यदि वाऽविज्ञातशास्त्र-
५०८ (राज्ञः कोशापहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन्) नारदः,
पतावदेव : ५०८ प्रतिकूलेषु च (प्रातिकूल्येष्वेव) उत्तरार्धे
(अरीणामुपजसृज्श्च शातयेद्विषैर्वधैः) ; दवि. ३१६ विरवत् ;
सवि. ४९३ (=) मितावत् ; वीमि. २।३०२ पु च
(व्यव) जाप (जाय) ; व्यप्र. ५६९ पु च (धव) शेष
पमावत् ; व्यउ. १६५ जाप (जीव) क्रमेण याशवल्क्यः ;
व्यम. ११० पु च (धव) ; विता. ८२७ ; बाल. २।२७६ ;
सेतु. ३०६ पूर्वार्धे (कापाणामपहन्तृश्च प्रतिकूल-
धवास्तान्) याशवल्क्यः ; समु. १६५ व्यमवत् ; भाच.
जाप (याज) .

(१) मसृ. ९।२८४ ; व्यनि. ५१० बृहस्पतिः ; समु.
१५८ क्रमेण यमः .

१ माजनेयाश्वादि.

प्रयोगतया शास्त्रे परिचितेऽपि वाऽतत्परतयाऽर्थलिप्तया ।
अमानुषेषु गवाश्चहस्त्यादिषु प्रथमः साहसर्दण्डोऽनुष-
क्तव्यः । एवं मानुषेषु तु मध्यम इति । तथाप्रचारेण
यद्याश्वेव विपद्येत तदा महान् दण्डः कल्पनीयः ।

मेघा.

(२) सर्वेषां कायशाल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां
दण्डः कर्तव्यः । तत्र गवाश्चादिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथमसाहसर्दण्डो मानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः । ममु.

चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः

परमं यत्नमातिष्ठेस्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥

(१) कश्चित् करुणवान् 'कूरं हिसाकर्म' इति
मन्यमानो न प्रवर्तते । अतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं स्तेननिग्रह-
स्तुत्यर्थवादः प्रक्रम्यते । नात्र हिंसादोषोऽस्ति प्रत्युत दृष्टा-
दृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेनहिंसैव श्रेयस्करी । वेदतुल्यतां च
ख्यापयितुमर्थवादा भूयांसस्तत्र हि प्रायेण सार्थवादका
विध्युद्देशा इति तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोऽयमर्थ इति
प्रसिद्धिः । भवन्ति चात्र केचित्प्रतिपत्तारो ये स्तुति-
भिरितितरां प्रवर्तन्ते । परमं यत्नं प्रकृष्टमतिशयवत्तात्पर्यं
आश्रयेत् चरैश्चाश्रयेत् साक्षात्प्रकाशं चातिप्रयत्नतः ।
स्तेनाः चौराः । निग्रहो नियमनवधबन्धनादि । एवं
कृते यशः ख्यातिर्भवति । निरुपद्रवोऽस्य राज्ञो देशः,
स्तेना नाभिभवन्ति, निशा दिवा तुल्या तत्र, इति
सर्वत्र स्थितं भवति । राष्ट्रं वर्धते । राष्ट्रं जनपदस्त-
स्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्रूयमाणा वर्धन्ते । श्रीभिः
प्रमोदमाना बहुपर्यन्तैर्देशान्तरस्था अपि निरुपद्रवं राष्ट्र-
माश्रयन्ते । ततो वर्धते । मेघा.

(२) चौरनियमे प्रकृष्टमभियोगं राजा कुर्यात् ।
यस्मान्नस्त्रिपहात् राज्ञः प्रजा निरुपद्रवतया च देशो
जनधनत्राहुल्येन वृद्धिमेति । *गोरा.

* ममु. गोरावत् ।

(१) मसृ. ८।३०२ [हाद (हात्वा) Noted by
Jha] ; गोरा. यशो (प्रजा) ; व्यक. ११० राष्ट्रं च
(राज्यं वि) ; निर. २९३ ; विवि. १२४ ; स्मृचि. २५ ;
सेतु. २२९ ; विव्य. ५१ हाद (हणा) .

१ शश्वोऽनु. २ रिति. ३ न्ते दे.

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सत्तुं नृपः ।

सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवभयदक्षिणम् ॥

(१) अभयं चौरादिभ्योऽपि कृतेभ्यश्चासहण्डनिवारणेन यो ददाति स सर्वदैव पूज्यो भवति ह्यैकथास्वपि राज्यं च्युतो वनस्थोऽपि । सत्रं क्रतुविशेषो गवामयनादि तदस्य वर्धते निष्पद्यते । सर्वाङ्गमुत्पन्न एवंगुणमित्येतद्वर्धत इत्यनेनाह । अहरहः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । अभयं यत्र दक्षिणा । अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति । इदं तु सर्वेभ्योऽपि विशिष्टं यद्दक्षिणा । वस्सगवाश्वादिभिः (?) दक्षिणा, विलक्षणा इत्यर्थवान् सत्रव्यतिरेकः । मेधा.

(२) चौरपापस्य निग्रहणं साधनामभयं ददाति सदा सर्वस्य पूज्यो भवति । यस्मात् सत्रं क्रतुविशेषवत् स्तेननिग्रहः सपद्यते । स्तेननिग्रहाख्य तस्यान्यसत्रविलक्षणमतिशयेन सपद्यते । अन्यत् किल सत्र नियतकालं भवति, इदं सदैव भवति च, अदक्षिणं च अन्यत् सत्र, इदं पुनरभयं दक्षिणा यस्य तदभयदक्षिणम् ।

* गोरा.

सर्वतो धर्मपङ्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि पङ्भागो भवत्यस्य हररक्षतः ॥

(१) सर्वतः सकाशादग्रहादेः तथा ग्रामघासिभिः वनवासिभिश्च कृताद्धर्मात् पङ्भागं राजा लभते । एवमधर्मादपि चौरैः प्रलब्धकृताद्राज्ञः पङ्भागो भवति, न केवलं स्तेनैर्ये मुष्यन्ते तदरक्षातो राज्ञामधर्मो, यावद्ये हरन्ति तेषामपि चौरभावेनाधर्मोदयस्तदंशेनापि राजानः संबध्यन्ते । तान् निगृह्यतां अदृष्टदोषसंरन्धनिवारणमपि । रक्षणा रक्षणे अधिकृतस्य राजस्तदकरणाद्युक्तः प्रत्यवायः । ननु च भृतिपरिक्रीतत्वादधर्मपङ्भागवचनम

* मसु. गोरावत् ।

(१) मसु. ८।३०३; व्यक. ११० सत्रं हि वर्धते (वृत्तं हि वर्धते); विर. २९३-४ हि व (विव); विचि. १२४ हि यो (तु यो); स्मृचि. २५; सेतु. २२९ विचिक्वत्.

(२) मसु. ८।३०४ [भवत्यस्य (भवत्येव) Noted by Jha]; विचि. २६३ राज्ञो भवति (भवत्यस्य हि) पू.; दवि. ५ हररक्षतः (हररक्षणत्).

१ आदिभिः + (ये मुष्यन्ते तदरक्षातो राज्ञामधर्मो यावद्ये हरन्ति). २ प्रका. ३ चौरभा. ४ तानि निगृह्यताः, ५ रक्षेव । तत्रापि.

युक्तम् । उक्तं दीनानाथपरिव्रजितादयः सन्त्यकरप्रदाः परिपूर्णस्वधर्मपङ्गले च न काप्यनुपपत्तिः ।

(२) सर्वतो भृतिप्रदानं च भ्रष्टाचारं भोत्रियादीनां साधूनां सकाशाद्धर्मपङ्भागो राज्ञः । प्रजारक्षणाद्भवति । अरक्षतश्च अधर्मादपि लोके चर्यमाणत्वात् पङ्भागोऽस्य भवति । तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण प्रजासंरक्षणं कुर्यात् । न च वृत्तिपरिक्रीतत्वाद्वाज्ञो धर्मप्राप्तिरयुक्ता । वृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्योपि शास्त्रीयत्वात् । गोरा.

(३) प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेः भृतिशतुश्च भोत्रियादेः सकाशाद्धर्मपङ्भागो भवति ।

* मसु.

यदधीते यद्यजते यद्दाति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभाप्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥

(१) यदुक्तं सर्वत इति तस्य प्रपञ्चोऽयम् । अध्ययनादयो धर्मार्थतयाऽन्यत्र ज्ञापिताः प्रसिद्धरूपाश्च । अर्चनं देवगुरुणां पूजनम् । तस्येति कर्मणोऽध्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयम् । क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । न च षड्भाग इति वैचनान्तं कर्तुः पञ्च कर्मफलांशः षष्ठो नृपतेः, समग्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तुंरवगतत्वात् । अपि तु सम्यग्रक्षणात्स्वकर्मानुष्ठानात् तावन्मात्रं राज्ञः फलमुत्पद्यत इति । नान्यकृतस्य शुभस्याशुभस्य वा अन्यत्र गमनं, नाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम् । मेधा.

(३) यः कश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादि करोति तस्य यत्फलं तस्य फलस्य राज्ञा सम्यक् प्रजापालनात् षड्भागः प्राप्यते । गोरा.

रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् । यजतेऽहरहर्ह्यङ्गैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥

(१) भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरैर्भ्यो रक्षन्, वध्याश्च शास्त्रतो वधाहस्ताश्च घातयन् सहस्रशतदक्षि-

* शेष गोरावत् ।

(१) मसु. ८।३०५ [यद्दाति (यज्जुहोति) Noted by Jha]; विचि. २६३.

(२) मसु. ८।३०६, विचि. २६३-४; स्मृचि. २५ यजतेऽ (यजेता).

१ पालिनकानुप. २ (न च०). ३ वचनं क. ४ शाब्द ५.

गान्धर्वीपद्रीकादीनां कर्तृणां फलपुत्रवत् राजा प्राप्नो-
तीति स्तुतिः ।

(२) भूतानि स्थावरजङ्गमाणि पशुपक्षिपुष्पेभ्यः
राजा रक्षन्, उन्मथ्यानी, जनेनी, युधाशाकं, धर्मयन्
लक्षदक्षिणानां कर्तानां संवत्स्रं फलं प्रत्यहमर्जयति ।
तत्र महाप्रयासकर्मसंबन्धि, फलं कथमुपपन्नमस्य कर्मणः
प्राप्यते । तथा सुति को नाम प्रयासेषु वर्तते इति
चोदनीयेम् । फलोपभोगकालाल्पभूयस्त्वे च विशेष-
संभवात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोरा.

योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।

प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥

(१) बलिप्रभृतीनि राजप्राह्मकरनामानि देशभेदेषु
यानि माणवकवत्प्रसिद्धानि, तत्र बलिधर्माद्यादेः पञ्चो
भागः, करो द्रव्यादानं, शुल्कं वणिक्प्राप्यभागः, प्रति-
भागं फलोपभरणिकाद्युपायनम् । राजैतद् गृह्णाति चौर-
भ्यश्च न रक्षति, स सद्य आयुःक्षयान्नरकं गच्छेत् ।
गृहीत्वा राजभागं रक्षा कर्तव्या । नरकायुःक्षयभयादिति
श्लोकात्तत्पर्यम् । मेधा.

(२) यो राजा प्रजासंरक्षणमकुर्वन् धान्यादेः पट्ट-
भागादिकं करं गुल्मदास्यादिकं स्थलपथादिजीविभ्यो
गतागतिभ्यो भूतेभ्यो फलं फलकुसुमाद्युपायनं शुल्कं
दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स आयुःक्षयेण सत्यमेव नरकं
याति । गोरा.

(३) प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः, तत्र प्रीत्योप-
दौकितं फलादीत्यर्थः । मवि.

(४) यो राजा रक्षामकुर्वन्, बलिं धान्यादेः
पट्टभागं, ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन
ग्राह्यं (करं), शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्यो
नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं,
प्रतिभागं फलकुसुमशाकतृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं,

(१) मस्य. ८।३०७ [प्रतिभागं (सुतिभागं, प्रतिभोगं,
प्रीतिभोगं) Noted by Jha]; गोरा. प्रतिभागं
(भूतिभोगं); मवि. भागं (भोगं) ' प्रीतिभोगमिति
क्वचित्पाठः; स्मृचि. २५ मविवत्; दवि. ५ मविवत्; मच.
प्रतिभागं (प्रीतिभोगं); नन्द. मचवत्; भाच. मचवत्.

१ सुते मा. २ लभ.

दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स आयुःक्षयेण सत्यमेव नरकं
याति । गोरा. ८।३०७ [प्रतिभागं (भूतिभोगं) मस्य.

अरक्षितारं राजानं बलिपट्टभागहारिणम् ।

तमाहुः सर्वलोकास्तं समग्रमलहारिणम् ॥

(१) पूर्वस्थे शेषोऽर्थः निन्दार्थवादः । न रक्षति, अतोप-
जीविताः प्रजानां राजभागग्रहणेन । एतदेव स्पष्टयति ।
बलिपट्टभागहारिणं तं सादृश राजामाहुः प्रशिष्टः सर्व-
लोकस्य सर्वस्याः प्रजायोः समग्र मलपक्ष भूतस्य हारकं
स्वीकर्तारं, सर्वेण प्रजापापेन दृष्यत इत्यर्थः । मेधा.

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।

अरक्षितारमत्तारं नृपं विशादधोगतिम् ॥

मर्यादा शान्तिप्रसमाचारानिरुद्धा धर्मव्यवस्था या
साऽनपेक्षिताऽतिक्रान्ता येन । नास्ति परलोको नास्ति
दत्तं नास्ति हुतमिति नास्तिकः । प्रथमो रागादिना व्यक्त-
धर्मो, द्वितीयो वस्तुविपरीतनिश्चयः । विलुम्पति हरति
धनान्यसहृदयैः प्रजानां, तत्तुल्योऽरक्षिता । तमधोगतिं
विद्यान्नरकपतितमधोगतं विद्यान्नरकपतितमेवाचिरात् ।
पाठान्तरं, ' असत्यं च नृपं त्यजेत् । ' अन्यदुक्त्वा
अन्यत्करोति यस्तं त्यजेत्तद्विषये नासीत् ।

मेधा.

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रत्यन्ततः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥

निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः * ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ।

बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥

* अनयोर्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमानुकायां
(पृ. ५७७) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्य. ८।३०८ ख., राजानं (अत्तारं) [हारकम्
(हारिणम्) Noted by Jha]; मेधा. राजानं
(अत्तारं); मवि. मेधावत्.

(२) मस्य. ८।३०९ [प्रलुम्प (प्रलोप) विद्याद
(गच्छेत्) Noted by Jha]; मेधा. पेक्षि (वेक्षि)
नृपं तिम् (असत्यं च नृपं त्यजेत्) इति पाठान्तरम् ;
भाच. पेक्षि (वेक्षि).

१ (द्वितीयो).

यः क्षिप्रोऽर्षयस्त्यस्यैस्तेन स्वर्गे महीयते ।

यस्तैश्चर्यान् क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डस्य मोक्षे राजा दोषभाक् ।

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्ष्माणेन तस्तेयमेवंकर्माऽस्मि शाधि माम् ॥

स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ।

शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥

(१) अविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनो द्रष्टव्यः ।

तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात् । न चेदमागमनपरं विधिशस्त्रं दण्डविधित्वात् । उक्तं हि 'स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये' इति (मस्मृ. ८।३०१) । अतोऽनुवादमात्रं राजसकाशं सुवर्णचौरेण गन्तव्यमिति । मुक्तकेशेन धीमता धैर्यवता । धावतेति पाठान्तरम् । आचक्ष्माणेन कथयता पथि तत्पातकमेवंकर्माऽस्मि ब्राह्मणस्य मयेयत्सुवर्णं हृतमिति कुरु निग्रहं मे ।

स्कन्धेनेति । वर्णानामनुक्रमेण मुसलादीनामुपदेशं मन्यन्ते । तदयुक्तम् । वाशब्दो न समर्थितः स्यात् । न च ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छन्ति, तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपयिष्यामः । खटिरजातिलगुड एव, न मुसलेना-
नुषक्तव्यः । मेधा.

(२) 'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः' (मस्मृ. ११।९९) इत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेनकर्तव्यः (?) अनेन श्लोकद्वयेन अस्मिन् दण्डप्रकरणेऽनूद्यते सुवर्णस्तेनं प्रति दण्डाख्यराजकर्तव्यस्योपदेशार्थः । ब्राह्मणसुवर्णचौरेण मुक्तकेशेनादराद्वेगगतिना ब्राह्मणसुवर्णमियन्मया-ऽपहृतं इत्येवं तस्तेयं ख्यापयता मुसलाख्यमायुधं खादिरमयं वा लगुडं शक्त्याख्यं चायुधं तीक्ष्णोभयप्रान्त

* अनयोर्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. ७८) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३१४ ख., धावता (धीमता); मेधा. धावता (धीमता); अप. ३।२५७ पृ.

(२) मस्मृ. ८।३१५ [वाऽपि (वास्य) Noted by Jha]; मिता. ३।२५७ लगुडं (लकुटं) शक्तिं.... क्षणा (अस्ति चोभयतस्तीक्ष्णः); अप. ३।२५७ शक्तिं.... क्षणा (अग्निं चोभयतस्तीक्ष्णः).

१ दमगमनस्यात्र रा. २ व्यम् ।

प्रयोमयं वा दण्डं स्कन्धेन गृहीत्वा राक्षसमीपं गन्तव्यम् । गत्वा च ब्राह्मणसुवर्णापहारी चाहं, अनेन मुसलादिना मां जहीत्येवं राक्षे वक्तव्यम् । गोरा.

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्वन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥

तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

(१) शासनानुसलादिभिः प्रहरणात् क्षत्रियादिः पापान्मुच्यते । विमोक्षादुत्सर्गात् । गच्छ क्षान्तमिति । 'ब्राह्मणस्तपसैव' इति वधतपसी विहिते । तत्र वधस्तावत् ब्राह्मणस्य नास्ति, तपस्तु प्रायश्चित्तम् । न च तपसि इच्छातो राजाभिगमनमस्ति । तस्मात् क्षत्रियादीनामेव विमोक्षः । स च धनदण्डं गृहीत्वा । यत आह अशा-सित्वेत्यादि । न च विमोक्षणात् शुद्धौ सत्यां राजस्तद-

* एषां व्याख्यासंग्रहः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।

(१) मस्मृ. ११।९९; अपु. १६९।२०; गौमि. १२।४०. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।]

(२) मस्मृ. ११।१००; मस्मृ. ८।३१५ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तत्वेनायमेव श्लोकः समुद्धृतः, ति (ते) व तु (व वा); अपु. १६९।२१ तु तं स्वयम् (स्वयंगतम्) द्ययति (द्यते) व तु (व वा); मिता. ३।२५७ व तु (व वा); मभा. १२।४१ मितावत्; गौमि. १२।४१ पू., स्मरणम् : १२।४३ व तु (व च) उक्त. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।]

(३) मस्मृ. ११।१०१ [हणो (हणि, हति) Noted by Jha]; मभा. १२।४१. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।]

(४) मस्मृ. ११।१०२.

(५) मस्मृ. ८।३१६; गोरा. अशासित्वा (प्रशासित्वा); मभा. १२।४२ चतुर्थपादः, मृत्यन्तरम्.

१ तप इ. २ क्षणशु.

शासनात् दोषोपपत्तिः । न च शासनमपि विहितं मोक्षोऽपि विहितः, तत्र यस्मिन्पक्षे शासनं तदपेक्षं दोष-वचनम् । पाक्षिकं हि तथा कल्पेत । न च नित्य-वच्छ्रुतस्य पाक्षिकत्वं युक्तं कल्पयितुम् । तथा च सामा-न्येन वसिष्ठादय आहुः—‘एनो राजानमृच्छति उत्सृ-जन्तं सकिल्बिषम् । तं चेत् घातयते राजा घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥’ (वस्मृ. १९।३१) । नायं विकल्पो युक्तः ।

कचिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा ‘न हिंस्याद्भूतानि’ इति रागादिना पुरुषार्थतया प्राप्ता । कचिद्विहिता कृत्व-र्थत्वेन ‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयमि’ति । इयं तु शासनविमोक्षणवचनात् न हि नाम प्रतिषिद्धा उक्ते सति विधौ । कथं न प्रतिषेधो, ‘न हिंस्याद्भूतानी’ति सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविशेषमन्तरेण न शक्यो बाधितुम् ।

अथोच्यते । नैवायं प्रतिषेधस्य विषयः । कर्मार्थत्वात् । कथं पुनरन्तरेण विधिं कर्मार्थता शक्याऽवगन्तुम् । लोकत इति चेन्नैकिकी तर्हि प्रवृत्तिः । कथं तर्हि (न) प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् । ननु च प्रधाने प्रवृत्तिर्निरूप्य-ताम् । यदि तावद्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गे हिंसायामपि तत एव, एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः । अथ लिप्सातोऽङ्गेऽपि तैत एव प्रवृत्तिः । मुतरां तर्हि हिंसेयं लौकिकी । जीविकार्थिनो हि प्रजापालनाधिकारनियमोऽत्र वैधः । तेनेयमङ्गस्थाऽपि हिंसा श्येनेन तुल्यत्वात्प्रतिषेध-विषयः । न च लौकिकमस्या नियतमङ्गत्वम् । न हिंसामन्तरेण प्रजापालनमशक्यम् । निरोधादिनाऽपि शक्यत्वात् । नैष नियम एकरूपाङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति । श्येनाग्नीषोमीययोरेनेन न विशेषः स्वादतो लिप्सात्क्षणेऽ-पि प्रधानेऽङ्गे विधिलक्षणमभ्युपेतव्यम् । न चैषां हिंसा विधिलक्षणा शक्याऽभ्युपगन्तुं, स्वरूपस्य कार्यस्य च लौकिकत्वात्पालनस्य हिंसायाश्च । अथ विधिलक्षणा, षोडशग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषिद्धा ।

अन्ये तु मन्यन्ते । द्वे एते वाक्ये । शासनादिति स्तेनस्य शुद्धिरुच्यते । परेणार्धेन राजस्तदशासने दोषः ।

तत्र यदि राजा शासनदोषमात्मन्यङ्गीकृत्य मुञ्चेत् मुच्ये-तैवेनसः । एवं ब्राह्मणस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धि-हेतुः ‘लक्ष्यं वा स्याज्जन्ये शस्त्रभूतामि’ति (गौध. २२।१२) वचनात् । ‘न शरीरो ब्राह्मणदण्डः’ इति (गौध. १२।४३) । तेन राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्यात् ब्राह्मणः शुच्ये-देव । अशासित्वा मुसलादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तेन युज्यते । मेधा.

(२) राजसंबन्धिहननेन परित्यागेन वा स चौरस्त-स्मात्पापात् प्रमुच्यते । तं पुनः स्तेनं ‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्’ इति (मस्मृ. ८।३८०) वक्ष्य-माणत्वात् ब्राह्मणतस्करहन्ता राजा तस्य संबन्धि यत्पापं प्राप्नोति तस्मादसौ राजा न हन्तव्यः । इत्येवम्परमेत-त्सर्वमिहाभिधानम् । गोरा.

(३) सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतक-कल्पस्य जीवतोऽपि परित्यागाद्वा स चौरस्तस्मात्पापात् प्रमुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यः—‘मृतकल्पः प्रहारातो जावन्नपि विशुष्यति’ इति । तं पुनः स्तेनं करुणादिभि-रहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा प्राप्नोति । ममु.

(४) किल्बिषं पापं सहस्रदण्डं वा । *मच.

अन्नादे भूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥

(१) अन्नमत्तीत्यन्नादो भूणहा ब्रह्महा तदीयमन्नं यो भुङ्क्ते तस्मिंस्तदब्रह्महत्यापापं मार्ष्टि निरस्य न्यस्यति श्लेषयति । यथा मलिनं वस्त्रमुदके मृज्यते तन्मलं तत्र संक्रामत्येवं, अर्थवादश्चायम् । तस्य तत्पापमुत्पद्यते, न पुनर्ब्रह्मघ्नो नश्यति । पत्यौ भर्तरि, भार्याऽपचारिणी जारिणी, स चेत्क्षमते । अत्रापि भर्तृरुत्पद्यते पापं, न तत्र तस्या अपैति । गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च, शिष्यः सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्य तु गुरौ क्षममाणो तत्पापं प्रक्षि-पति । एवं याज्यो याजके । सोऽपि गुरुरेवेत्यतो याजक-ग्रहणं न कृतम् । एवं चौरा राजनि । न चेद्राजा निगृह्यते । याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमपक्रामति

* शेषं ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३१७.

१ न रा. २ रस्यति. ३ नर्भघ्नो विशिष्यति.

१ वज्रना न. २ युक्तो स. ३ तत्र प्र. ४ नो

हि. ५ स्यान्नाग्नी. ६ (न०). ७ चैष हि.

व्य.कां. २१४

चेयाजकवचने नावतिष्ठते तदा त्याज्यो न पुनस्तस्य ताडनादि शिष्यवत्कर्तव्यम् । अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति नासिद्धिरतोऽर्थवादोऽयम् । + मेधा.

(२) स्तेनश्च राजनि सहमाने सति । असति तस्मात् राज्ञा वक्तव्यः । * गोरा.

(३) स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान् भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनान्येषामपि परपापवत्त्वमाह— अन्नाद इति । अन्नादे तदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकित्विषं मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः । पतिपदमुपलक्षणं येन येन सगता तं तमपि । अत एवोक्तं 'निःश्वासाद्वात्रसस्पर्शादि'— त्यादि । याज्यश्च याजक इति शेषः । एतेनान्येषां नान्यस्यापि तज्जातीयपापजन्म विवक्षितं न तु पापिनः पाप नाश इति केचित् । तत्र 'दानेनाकार्यकारिणः' (मसृ. ५।१०७) इति वचनात् शुध्यन्त्येव ते सर्वदा, अन्यथा बहुवित्तव्ययायासप्रायश्चित्तादौ तादृशे कोऽपि न प्रवर्तते । अत एव यो यस्यान्नं समश्नान्ति स तस्याश्नाति कित्त्रि पमिति संगतम् । अत्र भ्रूणहेत्यादिवय सिद्धवत्कृत्य राजनि पापसक्रान्तिरुक्ता, अतश्चतुर्णां परस्परदृष्टान्तता तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यं भार्यादिकं च शासनीयमिति भावः । मच.

चोरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्तवच्छिदः

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

(१) यदुक्त पापकारिणो निग्रहेण कर्मकृतो रक्षन्त इति तत्स्फुटयति । धृतो विनिर्योतितो दण्डो येषां राज भिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापा राजनिग्रहेण निर्मला निरस्तपापा भवन्ति । अपगते च पापे यदेषां स्वर्गारो- हकं कर्म तेन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । महद्भि पाप शुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकम् । सुकृतिनो नित्यं सुकृत- कर्मकारिणः । यथा सन्तो धार्मिकास्तद्वत् । असतामधमों

+ ममु. मेधावत् । * शेषं मेधावत् ।

(१) मसृ. ८।३१८ क., घ., मिर्धत (भिः कृत), ग., मिर्धत (निर्धृत), [मिर्धत (निर्धृत, निर्धृत) Noted by Jha]; मभा. १२।४०; ड. २।२९।९; विधि. १८९ (=); दवि. ११.

१ नाशुक्ति. २ पातिते द.

मैवोत्पद्यते । एषामुत्पन्नो निग्रहेण, त्रिनाशित इति प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्विशेषः । मानवग्रहणं तु प्रकरणा- च्चौराणामेव । दण्डशब्दस्तु शारीरनिग्रहप्रतिपयो न हि प्रकृष्टमतिक्रामति । धनदण्डो हि राजार्थः । वृत्तिर्हि सा राज्ञः । शारीरे तु दण्डे दण्ड्यमानार्थता न शक्यते निह्नोतुम् । स्वकृत्स्कारो हिंसा । अथेयं बुद्धिः, पालनमेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते, तच्च राजार्थ- मिति कुतो मार्यमाणार्थता मारणस्य । अथ किम् । पालने न पाल्यमानार्थदृष्टमेवापहृत्यते । न हि तद्वाष्ट्रं सुपादेयं, राजैव स्वरक्षार्थं कर्शुल्कादिभूत्या उगादीयन्ते । अतः सुतरां रक्षोपभोगित्वं हिंसार्यो हिंस्यमानार्थता सिद्धिः । कथं वा हिंसया विना न रक्षानिवृत्तिर्यदि तावदेवमर्थं निगृह्यन्ते, पुनरकार्यमावर्तयिष्यते, तन्निरो धनादपि शक्यते नियन्तुम् । अथ ताभिर्गृहीतान् दृष्ट्वा भयादन्ये न प्रवर्तयिष्यन्त इति । धनदण्डेनापि शक्यते दुःखयितुम् । हन्यमानेष्वपि सहस्रगः प्रवर्तन्ते । तस्मादियं हिंसा रक्षा सती हिंस्यमानसंस्कार इति मन्तव्यम् । अतश्च कैरणादिच्छेदने नियमो हस्त्यादि विधिश्च दण्ड्येऽदृष्टमाधास्यति न गजायों भविष्यति । तस्माच्छारीरदण्डे पापान्मुक्तिर्न धनदण्ड इति स्थितम् तथा च महापातकिनां हृतसर्वस्वानामप्यु प्रवेगित दण्डानां संव्यवहारपरिहारार्थमङ्कनं वक्ष्यति । यदि च धनदण्डेन शुध्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् । अत्र च स्वयमागतस्य नानीतस्य च विशेषो यः स्तेन एव विशेषो भवतु । इदं तु सर्वं शारीरदण्डविषयम् । मेधा.

(२) ते समुद्धृताः पापानि कृत्वा, पूर्वार्जनं तथा क्रतुवरान् कृत्वा, स्वर्गमपापाः सन्तः शिष्टा इव शुभकारिणो ब्रजन्ति, ये तत्पापनिमित्तं राजभिः कृतदण्डा भवन्ति । इह पापानीति बहुवचनात् हिरण्य स्तेनविषय एव दण्डेन न कार्यनिष्कृतिः अपि तु सकलैस्त्रिविषयेत्यवसीयते । न च स्वयमागतविषयैव । दण्डेन पापनिष्कृतिः, न हृददण्डितविषये इति मन्त- व्यम् । हृददण्डितस्यापि 'यदि संसाधयेत्तच्चे'त्यादि- निष्कृतेर्दर्शितत्वात् । साम्ययातनाभिर्वा कथं परवशस्य निष्कृतिः स्यात् । गोरा.

१ हणानु प्र. २ कार. १ (च०).

(३) सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्राज-
भिर्विहितदण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिबन्धकदुरिताभावा-
त्पूर्वार्जितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं
गच्छन्ति । एवं प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्व-
मुक्तम् । ममु.

प्रकाशितकरदण्डाः

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वै मूल्यतोऽपि वा ।

स प्राप्नुयादहं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥

(१) येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमय उक्तो यथा
‘तिला धान्येन तत्समाः’ इति (मस्म. १.११.९४) ।
तत्र यदि विषममाचरति, व्यवहारार्थं तिल दत्त्वा
बहुधान्यं ब्रीह्यादि गृह्णीयात्, असति वा विनिमये
मूल्यतः क्रयव्यवहारेण ब्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन
क्रीणाति । अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपबर्हणमस्ति विक्रेतव्यं,
कस्यचिदन्तरे शाटकाः, तत्र यस्योपबर्हणमस्ति तस्यान्तर
उपयुज्यन्ते, उपबर्हणेन च ते सममूलाः, तत्र तदीयां
कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन न ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति,
स उच्यते समैर्विषमं चरति मूल्येन, तयोः क्रेतुर्विक्रेतुश्च
तौ दण्डौ, चरति मूल्यत इत्येकार्थः, तथैव वाशब्दोऽ-
स्मिन्क्षेपादपूरण एव । प्रथममध्यमोक्त्या क्रयविक्रयौ
विकल्पितौ द्रव्यसारापेक्षया । मेधा.

(२) समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टविषय-
द्रव्यदानेन यो व्यवहरत्यसौ पूर्वसाहसं प्राप्नोति । समे
च द्रव्ये बहुल्यं च मूल्यमाददानो मध्यमसाहसमित्यर्थः ।

अप. २।२४४

(३) समैर्ऋजुशीलैः विषमं वक्रं विचरेत् व्यवहारं
कुर्यात् । मूल्यतो विषमं चरेत् अधिकं गृह्णीयात् ।
व्यवहारमात्रे पूर्वं दमम् । मूल्यतो मध्यमम् । मवि.

(१) मस्म. १।२८७ स प्रा (समा) [ममेव (म एव)
Noted by Jha]; अपु. २.२७।५६-७ (समैश्च विषमं
यो वा चरते मूल्यतोऽपि वा । समाप्नुयात्तरः पूर्वं दमं मध्यममेव
वा ॥); अप. २।२४४; व्यक. १।१०; विर. २.९६ द्वै (द्वा);
विचि. १.२५ मेव वा (मेव च); द्वि. ९० हिं (श्र)
यस्तु (यत्र) द्वै (द्वा); सेतु. २.३०; समु. १.५९ चरेद्वा
(कारयेत्).

१ चौ क.

(४) समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य-
दानेन यो विषमं व्यवहरति, सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा
यः कस्यचिद्बहुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं
मूल्यं गृह्णाति, सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं
मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नुयात् । ममु.

(५) समैः सममूल्यदातृभिः नानापुरुषैः सह
उत्कृष्टापकृष्टविषमद्रव्यदानेन यो व्यवहरति असौ पूर्व-
साहसं प्राप्नोति । समैर्वा द्रव्यैः क्रेतव्यैर्मूल्यतो विषमं
चरन् योऽधिकमूल्यं गृह्णन् मध्यमसाहसं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
हलायुधस्तु विनिमयप्रवृत्तयोरेकतरस्यार्थित्वं ज्ञात्वा
अल्पमूल्येन बहुमूल्यस्य विनिमयव्यवहारं विषमं
यश्चरति, यो वा क्रेतुरर्थाविशेषं ज्ञात्वा अल्पमूल्यं
वस्तु बहुमूल्येन विक्रीणीते, स धनापेक्षया प्रथमं साहसं
मध्यमं साहसं वा दण्ड्य इत्याह । विर. २.९६

(६) समैः साधारणैर्वस्तुभिर्विषमं विलक्षणं वस्तु
परिवर्तनं मूल्येन वा गृह्णन् पञ्चभागहानौ सार्धपणशतद्वयं,
पञ्चमादिभागहानौ तु पञ्चपणशतं दमं दाप्य इत्यर्थः ।
विचि. १.२५

(७) द्वयोः सकाशात् समं मूल्यं तयोरेकस्योत्कृष्ट
मन्यस्यापकृष्टं पण्यं वैपम्येण ददानः पूर्वसाहसं दाप्यः ।
समे द्रव्ये क्रेतव्ये क्वचिदधिकं मूल्यं वैपम्येण गृह्णन्
मध्यमसाहसं दाप्य इत्यर्थ इति रत्नाकरः ।

विनिमयप्रवृत्तयोः क्रयप्रवृत्तयोर्वा द्वयोरेकतरस्यार्थित्वं
ज्ञात्वाऽल्पमूल्येन बहुमूल्यं परिवर्तयन् अल्पमूल्ये विक्रेते
बहुमूल्यं गृह्णन् पूर्वसाहसं मध्यमसाहसं वा धनापेक्षया
दाप्य इत्यर्थ इति हलायुधः ।

अत्र पूर्वव्याख्याने पूर्वमध्यमसाहसयोर्वा विषम-
व्यवस्था श्रूयते साऽपहृतद्रव्यन्यूनाधिकभावमादाय
समर्थनीया अन्यथा अदृष्टार्थत्वापातात् ।

दवि. ९०-९१

(८) समपण्ये मानतुलादिना यो विषमं चरेत्, यो
वा मूल्यतो विषमं चरेत्, पूर्वं दमं प्रथमं साहसम् ।

नन्द.

अर्बीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टा तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्बध्म् ॥

(१) मस्म. १।२९१ ग., घ., बीजोत्कृष्टा (बीजोत्कृष्टं)

(१) अबीजं बीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते स्वरूप-
लोपेन, धान्यशाकादीनां बीजानि चिरप्रोक्षितानि
क्षेत्रे प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते बन्ध्यानीति ।
क्षेत्रात्तु बीजमुत्कर्षति शोभनं यद्वीजं क्षिप्रं प्ररोहति
तदुत्कृष्टं तदाभासं प्रतिधान्यादि क्षिप्त्वा विक्रीणीते ।
अथवा न्युतं बीजं क्षेत्रादेवोद्धृत्य नयन्ति । मर्यादा
शास्त्रदेशाचारनिरूढा स्थितिः । विकृतं कर्णनासादि-
कर्तनम् । मेधा.

(२) अबीजविक्रयी बीजमेतदित्युक्त्वा । बीजस्यो-
त्कृष्टा बीजकाले महर्घताकामोत्कर्षकारी । मर्यादाया
ग्रामादिसमयस्य भेदकः । विकृतं कुत्सितं नासाच्छेदादि ।
मवि.

(३) अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं बीज्यादि प्ररोहसमर्थ-
मिति कृत्वा यो विक्रीणीते, तथाऽपकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्ट-
प्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते,
यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकर-
चरणकर्णारिरूपं वधं प्राप्नुयात् । ममु.

(४) अबीजविक्रयी, अबीजं बीजतया यो विक्रीणीते;
बीजोत्कर्षां, उतं बीजं बलेन योऽपहरति; मर्यादाभेदकः,
देशजातिकुलशास्त्रराजलोकस्थित्यतिक्रमकारी ।

विर. २९६

(५) यश्च परोतं क्षेत्रं बलेन वहति स बीजोत्क्रोष्टेति
भिन्नाः । दवि. ९२

[बीजोत्कृष्टा (बीजात्कृष्टा, बीजात्कृष्टा, बीजोत्कृष्टः, बीजो-
त्कृष्टः, बीजोत्कृष्टः, बीजोत्कृष्टः) विकृतं (विविधं) Noted
by Jha]; अप. २।२४४ चैव (यश्च) कश्चै (नाचै)
द्रवम् (दमम्); व्यक. ११० कृष्टा (कृष्टा); विर. २९६
चैव (यस्तु) कृष्टा (कर्षी); विचि. १०२-३ कृष्टा
(कृष्टा) विकृतं प्राप्नुयात् (प्राप्नुयाद्विकृतं) : १२५-६ चैव
(यस्तु) विकृतं प्राप्नुयात् (प्राप्नुयाद्विकृतं); दवि. ९१ चैव
... .. ष्टा (यस्तु बीजोत्क्रोष्टा) : २६१ चैव (यस्तु)
कृष्टा (कृष्टा) विकृतं (विचित्रं); सेतु. १९६ कथी
(क्रये) कृष्टा (कृष्टी) श्वैव (स्वैव) विकृतं प्राप्नुयात्
(प्राप्नुयाद्विकृतं) : २३१ विरवत्; समु. १५९; विच्य. ४८
कृष्टा (कृष्टा).

१ चिरप्रोक्षिता.

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥

(१) राज्ञः संबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाण्डानि
राजोपयोगितया, यथा प्राच्येषु हस्तिनः, काश्मीरेषु
कुङ्कुमं पट्टोर्णादीनि, प्रतीच्येष्वश्वाः, दाक्षिणात्येषु
मणिमुक्तादीनि, यस्यस्य राज्ञो विषये सुलभं अन्यत्र
दुर्लभं तत् तत्र प्रख्यातं भवति । तेन हि राजान्
इतरेतरं संदधते । प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीया-
देशाभैतदन्यत्र नेयं अत्रैव वा विक्रीयं, यथा दुर्मिक्षे
धान्यमित्येवमादीनि । लोभाभिर्हरतो देशान्तरं नयतो
विक्रीणानस्य वा सर्वहारं हरेत्, सर्वहरणं सर्वहारः ।
अयं धनलोभान्नयतो दण्डः । राजान्तरोपायनार्थं
त्वधिकतरः शारीरोऽपि दुर्गावरोधादिः । * मेधा.

(२) तानि लोभादन्यत्र देशे विक्रीणानस्य वणिजो
राजा सर्वहारं कुर्यात्, यत्किञ्चित् भाण्डेनार्जितं तत्सर्वं
हरेदित्यर्थः । विर. ३०१

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

(१) क्रयविक्रयी वाणिजक उच्यते । शुल्कस्थानं
परिहरन् उत्पथेन गच्छन्नकाले वा रात्रौ शुल्काध्यक्षेषु
गतेषु । संख्याने मिथ्यावादी न्यूनं कथयति गणना-
याम् । उपलक्षणं चैतत्संख्यानं, तेन प्रच्छादनेऽप्येव
एव विधिः । दाप्योऽष्टगुणमत्ययं, दण्डं, यावदपह्नते
तावदष्टगुणं, यावान्वा तस्यापह्नतस्योचितः शुल्कस्तम-
ष्टगुणं दाप्यः । आद्यमेव युक्तम् । अत्ययशब्दो हि तत्र
समञ्जसः तद्धेतुत्वाद्विषये । अन्ये त्वकाले क्रयविक्रयी
इति संयन्धं कुर्वन्ति । अकालश्चाग्रहीते शुल्के रहसि वा,

* व्याख्यानान्तराणि मेधावत् ।

(२) मरसु. ८।३९९ [हरेन्नृपः (नृपो हरेत्) Noted
by Jha]; अप. २।२५० निर्हरतो (निक्षिपतो) :
२।२६१ राज्ञः (राजा) द्वारं हरे (स्वं हारये); व्यक. १११;
विर. ३००; विचि. १२९; दवि. ९२; बाल. २।२६१;
सेतु. ३०२ राज्ञः (राज) ; समु. १५९.

(२) मरसु. ८।४००; व्यक. ११० ख्याने (स्थाने);
विर. २९७; दवि. ९३; बाल. २।२६२; समु. १५९.

१ दण्डो या. २ क्रय इ.

प्रतिषेधोऽयम् ।

मेधा.

(२) शुल्कमोपणयोत्पत्त्येन गच्छति । अकाले राज्यादी वा क्रयविक्रयं करोति । शुल्कखण्डनार्थं विक्रय-द्रव्यस्याल्पां संख्यां वक्ति । राजदेयमपलपितमष्टगुण दण्डरूपतया दाप्यः । ममु.

प्रकाशतरकप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्धमानादिव्यवस्थाविधिः

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयधिक्रयौ ॥

(१) आपणभूमौ ये विक्रेतारस्ते न स्वेच्छया मूल्यं कर्तुं लभेरन् नापि राजा क्रीणीयात् स्वरुचिकृतेन मूल्येन । कथं तर्हीदमिदं निरूप्य, आगमं, किं प्रत्या-गच्छति देशान्तरादुत न, तथेयतो दूरादागच्छति । एवं निर्गमस्थाने, किं संप्रत्येव विक्रीयत उत तिष्ठति । संप्रति निष्क्रामतो द्रव्यस्य स्वल्पोऽपि लाभो महाफलः तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविपयेण पुनर्लाभो स्थानात् । वृद्धिक्षयौ, क्रियत्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशो वा क्षय इति, एतत्सर्वं परीक्ष्य स्वदेशे क्रयविक्रयौ कारयेत् । यथा न वणिजां पीडा भवति नापि क्रेतॄणां, तथाऽर्धं व्यवस्थापयेत् । मेधा.

(२) आगममेतावता व्ययेनागमनमत्रेति । एवं निर्गमश्चकारात् स्थानमेतदवशिष्टं तिष्ठतीति । वृद्धिमेताव-द्वर्धत इति । क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचय इतस्ततः पातेन । मवि.

(३) आगमं देशान्तरीयस्य विक्रय्यस्य दूरदुर्गमासन्न-सुगमदेशादेशवर्तिन आगमनम् । निर्गमं निर्गमनं स्वदेशीयपण्यस्य तादृशदेशे गमनम् । स्थानं चिरमचिरं वा कालमेतस्मिन् क्रीते ह्यान् भक्तादिव्ययो वृत्त इत्यवस्थानम् । तथा वृद्धिक्षयौ एतावान् लाभ उपक्षयो वा भवति इति विचार्य परामृष्य यथा क्रयकर्तृणाम-नुचितं लाभहानी न भवतः, तथा राजा क्रयविक्रयौ कारयेत् । विर. ३०१-२

(१) मसृष्ट. ८।४०१ [विचार्य (विज्ञाय) Noted by Jha]; अर. २।२५१ निर्गमं (निगमं) सर्वं (सर्वं); व्यक्र. १११; विर. ३०१ पण्या (शस्या); दवि. ९८ विरवत्; बाल. २।२५३; समु. ९०.

(४) शस्यपदमुपलक्षणमाद्यर्थं वा, बहुवचनं कडारा इतिवत् । तेन पञ्चविधपण्यपरिग्रहः । दवि. ९८

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्धसंस्थापनं नृपः ॥

(१) आगमनिर्गमनादेर्द्रव्यस्यानित्यत्वादुपचयाप-चयावर्धस्यानेकरूपौ । ततोऽर्धसंस्थापनं पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे प्रत्यक्षीकार्यं, न सकृत्कृतं मन्तव्यं, नापि वणिजो विश्वसितव्याः । किं तर्हि, स्वयं प्रतिजागरणीयम् । यद्द्रव्यं चिरेण निष्क्रामति तत्र पक्षेऽर्धगवेषणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम् । मेधा.

(२) आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वाद्-स्थिरार्धादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरप्रायार्धाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्धविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैः व्यवस्थां कुर्यात् । ममु.

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।

पट्सु पट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

(१) तुला प्रसिद्धा, मानं प्रस्थो द्रोग इत्यादि । प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते, सर्वे तत्सुलक्षितं राजचिह्नैरङ्कितं कार्यं, स्वयं प्रत्यक्षेण परि-च्छिद्य स्वमुद्रया । परीक्षयेत् पट्सु पट्सु मासेषु पुनः परीक्षां कारयेदात्मैरधिकारिभिः यथा न विचालयन्ति केचित् । * मेधा.

* गोरा., ममु., मंच., भाच. मेधावत् ।

(१) मसृष्ट. ८।४०२; मिता. २।२५१ पक्षेऽथवा (मासे तथा); अप. २।२५१ पूर्वार्धे (पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते); व्यक्र. १११; विर. ३०१; पमा. ४६१; दवि. ९८; नृप्र. २६९ पक्षेऽथ (मासेऽथ) चैषां (चैव); धोमि. २।२५१ मितवत्; विता. ७७३ मर्धं (मर्धं) र्धं मितवत्; राकां. ४९३ मितवत्; समु. ९१ अपवत्.

(२) मसृष्ट. ८।४०३ [सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् (सर्वं तु स्यात्सुलक्षितम्, सर्वं तत्स्यात्सुलक्षितम्, सर्वं स्यात्सुपरीक्षितम्, सर्वतः स्यात्सुलक्षितम्) Noted by Jha]; अप. २।२४४ च स्यात्सुल (तत्स्यात्सुल); व्यक्र. १११ अत्रवत्; मवि. च स्यात्सुल (पार्थिवल); विर. ३०१; दवि. ९७; मच. च स्यात्सुल (तत्स्यात्सुल); बाल. २।२५१ सुल (सुल); समु. ९१ मविवत्.

१ इमा. २ सर्वतोभावे त.

(२) तुलामानं कार्पासादिनुलारूपं मानम् । प्रती-
मानं माषकादिप्रतिकृत्प्रमाणम् । पार्थिवेन लक्षितं मुद्रि-
तम् । मवि.

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
कुर्युरर्थं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

(१) येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि
राजभिर्विणिग्मिश्च प्रतिदेशनियतानि कल्पितानि ।
तेषु स्थानेषु ये कुशलाः शौल्किकाः ये धूर्तेन च शक्यन्ते
वञ्चयितुं, तथा सर्वेषां पण्यानामागमक्षेयक्रयसारासारादि-
विधिज्ञाः विचक्षणारस्ते भाण्डस्यागतस्यै देशान्तरे नीय-
मानस्य वाऽर्थं कुर्युः । ततो विंशतिभागं राजा गृह्णी-
यात् । किं पुनरर्थकरणेन, एतावदेव वक्तव्यं, पण्यानां
विंशतिभागमिति । सत्यम् । यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा
न गृह्णाति, स्वरूपकान्यपयुज्यन्ते शाटकादीनि, विंशति-
विंशतिभागः प्राग्विंशतेन पाटनमन्तरेणोपपद्यत इत्येव
मर्थमर्थकरणम् । अधिक्रेयाणामात्मोपयोगिनां नास्ति
शुल्क इति ज्ञायितुं यथापण्यम् । एवं कालानुरूपेण,
न सर्वपण्यं सर्वदा विक्रीयत एकरूपेणाधेण, अतो देश-
कालापेक्षया पण्यानामर्थव्यवस्था न नियतोऽर्थ इति ।

मेधा.

(२) शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु । अर्थं मूल्यं
कुर्युर्व्यवस्थापयेयुः नियुक्ताः । विंशं विंशतिभागैकभागं
हरेदर्थकरणनिमित्तम् । मवि.

(३) स्थलजलपथव्यवहारतो राजग्राह्यो भागः
शुल्कम् । तस्यावस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानां
सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्थं मूल्यमनुरूपं कुर्युस्ततो
लाभधनाद्विंशतिभागं राजा गृह्णीयात् । *ममु.

(४) एतच्च परदेशपण्याभिप्रायं विण्वनुसारात् ।
विर. ३०४

* गोरा. ममुवत् । गोरा. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहान्न सं-
गृहीतम् ।

(१) मस्य. ८।३९८ [नृपो हरेत् (हरेन्नृपः) Noted
by Jha]; अप. २।२६१; व्यक. १।११; विर. ३०४;
विचि. १२९; बाल. २।२६१; समु. ९१.

१ ग्भिः स्वप्न. २ क्रयविक्रयसारसादि. ३ स्यान्वदे.
४ न्तरानी. ५ साट.

(५) एवं राजकीयदण्डस्य राजसूयवत्प्राकरणिकत्वा-
च्छुल्कादेरपि तदन्तर्गतत्वं प्रकटयन्नाह—शुल्केति । क्रय-
स्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्यो ग्राह्यो भागः शुल्कः । अयं
तु मूल्यनिर्णयनिमित्तः । सर्वपण्यविचक्षणाः तत्सारा-
सारज्ञाः । अर्थं मूल्यम् । यथापण्यं, पण्यं विक्रयद्रव्यं
तदनुरूपम् । ततो लाभधनाद्विंशतिभागं हरेदित्यन्वयः ।

मच.

प्रकाशशरकरदण्डाः (पूर्वतोऽनुवृत्ताः)

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्पुनः शूरैः + ॥

(१) यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पाप-
तमः सुवर्णकारः । यदि निर्धारणे षष्ठी । कथं न 'न
निर्धारण' इति (व्याख. २।२।१०) समासाभावः । तस्य
च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत् एतन् उत्पत्ति-
ब्राह्मणस्वर्णापहारेण च महापातकं अतस्तमन्याये प्रवर्त-
मानं छेदयेत्पुनः शूरैः । परिवर्तनतुलान्तरतापच्छेदादिभिः
अपहरन्ति, गृह्णते । न चात्र न्हियमाणद्रव्यपरिमाणापेक्षा,
न स्वामिजात्यपेक्षा । अभ्यासस्त्वपेक्ष्यत इति, महत्वा-
दण्डस्य । अन्याये तु प्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसलव-
च्छेदो विनिमातव्यः । शारीरनिग्रहे निगृह्यमाणानां पाप-
मपैतीति प्रतिपादितम् । मेधा.

(२) तदेवब्राह्मणराजस्वर्णविषयं द्रष्टव्यम् ।

* मिता. २।२९७

(३) तद्ब्राह्मणसुवर्णापहारसुवर्णकारविषयम् ।

अप. २।२९६

(४) सर्वेभ्यः कण्टकेभ्यः क्षुद्रशत्रुभ्यः पापिष्ठम् ।

मवि.

(५) सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्ण-
कारं तुलाच्छन्नकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये

+ भाच. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहान्नोद्धृतम् ।

* सवि. मितावत् ।

(१) मस्य. ९।२९२; मिता. २।२९७; अप. २।२९६;
व्यक. १।१२; विर. ३०९; रत्न. १२४; विचि. १३१;
व्यनि. ५१२; दवि. १०१; सवि. ४९३; वीमि. २।२९७
(=); व्यप्र. ३८८ प्रवर्त (अवर्त); व्यउ. १२६ व्यप्रवत् ;
विता. ७८०; सेतु. २३३; समु. १५९.

प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षया अङ्गाविशेषेण सर्वदेहं वा खण्डशब्देदयेत् । ममु.

(६) कण्टकः प्रकाशतस्करः । + विर. ३०९

(७) प्रवर्तमानमिति नित्यप्रवृत्तौ लट् । तेनाभ्यासे शास्तिरिवमित्याहुः । विचि. १३१

शात्मलीफलके श्रक्षणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् * ॥

(१) शात्मली नाम वृक्षस्तद्विकारे फलके । स हि प्रकृत्यैव दृढो भवति । न च वाससोऽपि पातैरवयवा अस्य च्यवन्ते । ते हि च्युता वासः पाटयेयुः । न चायं जातिनियमोऽदृष्टाय । तेनान्यदपि यत्काष्ठमेवं स्वभावं तत्फलके न दोषः । श्रक्षणेऽपरूपे च । वासांस्यन्यदीयानि अन्यदीयैर्वासोभिर्न निर्हरेत्, वद्व्योपरिवेष्टय तीर्थं प्रक्षालयितुं न नयेत् । वन्धनाद्वाससां विनाशो मा भूत् । अधिकं हि तानि पीडितानि भवन्ति । न च वासयेत् अन्यदीयानि वासांस्यन्यस्यै न प्रयच्छेत्, वसनार्थं न दद्यात् । एतद्वि वासनं वस्तेऽपरस्ते रजको वासयति । अश्रुतत्वाद्दण्डस्य प्रकृतमापकयोजना कर्तव्या ।

मेधा.

(२) वासोभिर्बद्ध्वा वासांसि न नयेत् । न वासयेत्त्वगृहे न स्थापयेदित्यर्थः । धनमादायाच्छादनार्थं न दद्यादित्यर्थः । अप. २।२३८

(३) नेनिज्यात् क्षालयेत् । नेजकश्चैलनिर्णेजकः । निर्हरेत् परिवर्तयेत् । वासयेत् चिरं स्थापयेत् । × मवि.

+ शेषं मेधावत् ।

* मिता. व्याख्यानं

‘वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्य’ इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

× भाव. मविवत् ।

(१) मस्य. ८।३९६; मिता. २।२३८ ली (ले) नेनि ... शनैः (निज्याद्वासंसि नेजकः); अप. २।२३८ मितावत्; व्यक. ११३ न्न च (न्न वि); विर. ३१३ नेनिज्या (निर्णिज्या); पमा. ४५६; दीक. ५३ उक्तः; दवि. ११२ ली (ले) श्रक्षणे (स्रक्ष्मे) नेनिज्या (निर्णिज्या) निर्ह (निर्ह) च वास (विवास); व्यप्र. २८९ मितावत्; विता. ५७०, ७६४ मितावत्; समु. ८९ ली (ले) नेनि ... शनैः (मृज्याद्वासंसि नेजकः) निर्ह (न ह).

१ प्रयच्छन् वस.

(४) शात्मल्यादिवृक्षसंवन्धिफलके अपरूपे रजकः शनैः शनैः वासांसि प्रक्षालयेन्न परकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि नयेन्न चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् । यद्येवं कुर्यात्सिद्धाऽसौ दण्ड्यः स्यात् । + ममु.

(५) वासयेदाच्छादयेत् अन्यं स्वं वा । मच.

(६) न निर्हरेत् न मेलयेत् । × व्यप्र. २८९

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।

अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥

(१) तन्तुन् वयति तन्तुवायः कुचिन्दः, शाटकदेः पटस्य कर्ता । स सूत्रपलानि दश गृहीत्वा शाटकं वयन्नैकपलाधिकं वस्त्रं दद्यात् । अनया वृद्ध्या सर्वं दद्यात् । स्थूलसूक्ष्मादिवाससा रोमवता च कल्पना कर्तव्या । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः । वृद्धयदानेऽयं दण्डो, मूलच्छेदे तु सूत्राणि गणोक्तः । एवं विंशतिपलं यदि न ददाति वृद्धि, द्विगुणो दण्डः । एवं कल्पना कार्या त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि । अन्ये तु दण्डं राजभागमित्याहुः । मेधा.

(२) द्वादशकार्पापणपरिमाणो दण्डो द्वादशकः ।

अप. २।१८१

(३) तन्तुनां दशपलं गृहीतमेकपलाधिकं संमाय स्वामिने पटादीन् कृतान् प्रयच्छेत् । एवं गणनयैव सर्वत्र संख्यानम् । द्वादशकं तस्य तन्तोद्वादशं भागम् । मवि.

(४) तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दश पलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रं दद्यात् । यदि ततो न्यूनं दद्यात् तदा द्वादश पणान् राजा दाप्यः स्वामिनश्च तृप्तिः कर्तव्यैव । * ममु.

(५) स्थूलसूत्रविषयमेतदग्रिमानुसारात् । याजवल्क्यः— ‘शते दशपला वृद्धिरौणं कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला

+ गोरा. ममुवत् । × शेषं मितावत् ।

* भाव. ममुवत् ।

(१) मस्य. ८।३९७ वायो दशपलं (वायः पलं दत्त्वा) पलं पलाधि (पलं फलादि) Noted by Jha]; अप. २।१८१; व्यक. ११३; विर. ३१२; व्यनि. ५१३ पलं (पलात्); समु. ९०.

१ शाकटका.

तौलै सूस्ने तु द्विपला स्मृता ॥' (यास्मृ. २।१७९) । स्थूलमध्यमयोर्विशिष्योपादानेन 'शते दशपला वृद्धिरि'-
त्यत्र तदतिरिक्तं स्थूलं सूत्रं लगति । *विर. ३१२

(६) षट्कृद्दशपलादशभ्यो लाभेभ्यः एकफलाधिक-
मेकमधिकं लाभ राशो दद्यात् । द्वादशकं फलद्वादश-
भागम् । नन्द.

^१ कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च
मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥

(१) कितवान् द्यूतसमाह्वयकर्तृन् । कुशीलवान्
नटान् । केरानतिवक्रचेष्टितान् । पाषण्डान् बौद्धादीन् ।
विकर्मस्थानधर्महेतुकर्मकर्तृन् । पतितानन्त्यजादीन् ।
शौण्डिकान् मयविक्रेतृन् । निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् ।
मवि.

(२) कितवानां नीचकारित्वप्रख्यापनायात्र कुशील-
वाद्यनेकनीचसाहचर्यकरणमिति मन्तव्यम् । दुःसङ्गेन
कुमार्गित्वं अविलम्बेन प्रजानामापद्यत इति क्षिप्रग्रहणं
कृतम् । स्मृच. ३३०

(३) द्यूतादिसोविनो, नर्तकगायकान्, वेदविद्विपः,
श्रुतिस्मृतिब्राह्मव्रतधारिणः, अनापदि परकर्मजीविनः,
शौण्डिकान् मयकरान् मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्रा-
न्निर्वासयेदिति । कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ।
ममु.

(४) कितवा वञ्चकाः द्यूतकाराः । कुशीलवाः
स्वकौशलबलेनानिच्छतोऽपि पुरुषान् ये वञ्चयन्ति ते
मताः । केराः परस्त्रीपुरुषसंकेतकारिणः । पाषण्डस्थाः

* शेषं ममुवत् ।

(१) मस्मृ. १।२२५ [कुशीलवान् (शीलवान्) करान्
(केतान्) Noted by Jha]; व्यक्र. ११३; मवि.
क्रूरान् (केरान्) निर्वा (न वा); स्मृच. ३३० कितवान्
कुशीलवान् करान् (कुशीलवाश्च कितवान्); विर. ३१५
क्रूरान् (केरान्); पमा. ५७८ करान् (कोलान्) ण्डस्थांश्च
(ण्डनारिः); दवि. ११५ विरवत्; १५५ विरवत्, प्रथम-
चतुर्थपादौ; मच. विरवत्; बाल. २।२०३ शीलवान्
(शीलान्) करान् (चौरान्); समु. १६४ स्मृचवत्; नन्द.
क्रूरान् (कैलान्); भाच. करान् (चौरान्).

क्षपणकादिपाषण्डाश्रिताः । विकर्मस्था अत्यन्तविरुद्ध-
कर्मशीलाः । शौण्डिका अत्यन्तमद्यपानप्रसक्ताः ।

विर. ३१५

(५) एवञ्च कुशीलवादीनां वञ्चनादिभिरर्थापहारित्वं
अपेक्षितम् । पूर्वापरनिबन्धेषु स्तेयप्रकरणे पाठस्वरसात्
शौण्डिकादेरपि तादृशस्यैवायं दण्डो न च तत्तज्जाति-
मात्रस्य अदृष्टार्थत्वापातात् ।

कुल्लूकभट्टेन तु वाक्यस्यास्य द्यूतप्रकरणान्तःपाति-
त्वात् कितवप्रसङ्गेनान्येषामभिधानमित्युक्तम् ।

नारायणेन तु निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् इति
व्याख्यातम् । अतः कुशीलवान्नटानित्यादिव्याख्यानाच्च
प्रकाशतस्करत्वमेव न मन्यत इति गम्यते । अथ
येषु प्रकाशतस्करत्वेनोपदिष्टेषु विशिष्य दण्डो नोपदिष्ट-
स्तेषु कथं तन्निर्णयो दोषानुसारादिति प्राञ्चः ।

तथाहि सर्वानेतानभिधाय—'नैगमाद्या भूरिधना
दण्ड्या दोषानुसारतः । यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति
समये यथा ॥' इति व्यासवचनं निबन्धेषु पठितम् ।
तत्र प्रतिभाति, समभिव्याहृतानामेकत्र यो दण्डः श्रुतः
स एवान्यत्रापि बोद्धव्यः साहचर्यात् । तेषु द्वित्राणां
यत्र दण्डभेदश्रुतिस्तत्रापराधस्य गौरवलाघवाभ्याम-
भ्यासानभ्यासाभ्यां वा दण्ड्यस्य धनवत्त्वाधनवत्त्वादि
भिर्व्यवस्था ।

यत्र तु एकत्रापि दण्डश्रुतिर्नास्ति तत्र तुल्यन्यायतया
दोषानुसारेण वा तत्कल्पनमिति । सोऽयं प्रकार एव-
जातीयेऽन्यत्रापि द्रष्टव्यः । दवि. ११५-६

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥

(१) एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्करा वेपान्तर
धराश्चौरा विकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यूतादिक्रियाप्रवर्त-
नेन बाधन्ते बाधां कुर्वन्ति । भद्रिकाः सद्बृत्ताः । अत्र
कितवप्रसङ्गादयुक्तम् । मवि.

(२) एते कितवादयो गूढचौरा राष्ट्रे वसन्तो नित्यं
वञ्चनात्मकक्रियया सज्जानान् पीडयन्ति । *ममु.

* भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. १।२२६; स्मृच. ३३०; विर. ३१५;
बाल. २।२०३; समु. १६४ राष्ट्रे (राज्ये).

(३) प्रच्छन्नतस्करास्तुल्याः । विर. ३१५

(४) अत एषां निरासे यत्नाधिक्यं सूचयति— एत इति । वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा विकर्मक्रियया विकर्मणा चौर्यादिना क्रियया देहधारणादितया बाधन्ते साधुभिः संगमय्य स्वदोषैस्तान् दूषयन्तीति भावः । भद्रिका भद्रेण साधुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः । मच.

(५) भद्रिकाः सुशीलाः बाधन्ते दुःशीलाः कुर्वन्ति । नन्द.

अप्रकाशतस्करदर्पणः

संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥

(१) संधिः गृहवास्तुगर्भः । मवि.

(२) यतो हस्तदिच्छन्नस्तत्र शूलद्वयं निवेशयेदित्यर्थः । अप. २।२७३

(३) तानिति शेषः । स्मृच. ३१८

(४) ये रात्रौ संधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा मुष्णन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले तानारोपयेत् । ममु.

(५) तानिति विभक्तिव्यत्ययेनानुपङ्गः । विर. ३१६

(६) संधिं भित्तिम् । मच.

(७) संधिः कपाटयन्त्रादिकम् । नन्द.

÷ मिता. व्याख्यानं 'क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य' इति याज्ञवल्क्य-वचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. १।२७६ क., घ., भित्त्वा (छित्त्वा), ग., भित्त्वा (छित्त्वा) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण); अपु. २.२७।५३-४ भित्त्वा (कृत्वा); मिता. २।२७५ (क) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) (ख) भित्त्वा (छित्त्वा) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण); अप. २।२७३; व्यक. ११३ अपुवत्; स्मृच. ३१८; विर. ३१६ अपुवत्; रत्न. १२४; विचि. १३३-४ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) शेषं अपुवत्; व्यनि. ५०८ भित्त्वा (छित्त्वा); दवि. १२४ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) शेषं व्यनिवत्; नृप्र. २६५ दविवत्, स्मरणम्; सवि. ४६१ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण); व्यप्र. ३८८ सविवत्; व्यउ. १२७ सविवत्; व्यम. १०२ सविवत्; विता. ७८२ सविवत्; सेतु. २३५ अपुवत्; समु. १५०; विव्य. ५१ विपिवत्.

व्य. कां. २.१५

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति + ॥

(१) सत्कुले जाताः विद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः, नारीणां च विशेषतो गुणरूपसौभाग्यसंपन्नानामित्यर्थः । चशब्दात् कुलीनानामित्येव । परस्परापेक्षाणि नारीणां विशेषणानि । मुख्यानि उत्तमानि । रत्नानि वज्रवैद्य-मरकतप्रभृतीनि । अत्रापि सुवर्णशततुल्यानीत्यपेक्ष्यं अन्यथोत्तमत्वमापेक्षिकमिति दण्डो न व्यवतिष्ठेत् । वध-मर्हत्यनुबन्धाद्यपेक्षया सर्वत्रार्ह्यर्थो योजनीयः । अकुली-नानामविशिष्टानाममुख्यानां च हरणे त्वेकादशगुण इत्येव । मेधा.

(२) वधः उत्कृष्टापकृष्टापेक्षया मारणाङ्गछेदादिः । मवि.

(३) महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रस्तानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैद्यदीनानामपहारे वधमर्हति । ममु.

(४) नारीणां विशेषतः कुलजानाम् । कपिञ्जलानि-तिवत् त्रित्वं विवक्षितम् । मच.

(५) न्हियमाणहरणयोजातिगुणाद्यपेक्षया वधशब्दार्थः कल्पनीयः छेदनरूपो मारणरूपो वा । नन्द.

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।

दासाश्चरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चोरकित्विषम् ॥

+ मिता. व्याख्यानं 'क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य' इति याज्ञवल्क्य-वचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२३; मिता. २।२७५ च वि (वा वि) मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव सर्वेषां); व्यमा. ३१६ मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव सर्वेषां) उत्त.; अप. २।२७५; व्यक. ११३-४ : ११५ उत्त.; विर. ३१७ : ३२४ उत्त.; पमा. ४४३ मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव मुख्यानां); द्रवि. १२५ : १४५ उत्त.; नृप्र. २६५ व्यमावत्; सवि. ४५६ व्यमावत्; व्यप्र. ३९०; व्यउ. १२८ क्रमेण व्यासः; व्यम. १०२ उत्त.; विता. ७८३ उत्त. : ७८४ (=) व्यमावत्; सेतु. २३६ : २४१ उत्त.; समु. १५० पमावत्.

(२) मस्मृ. ८।३४२ ग., पूर्वार्थे (असंदितानां संघाता संघितानां च मोक्षकः), [संदाता (संघाता) Noted by १ विशेषे त्वे.

(१) पश्चादयो विमुक्तशृङ्खलादिबन्धना मुस्तादियव-
भूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते । ततश्चेन्निद्रायति स्वामिनि
पाले वा कश्चित् संदानवतः कुर्यात् । खलीनकबन्धा-
दिना नूनं निनीपत्यसाविति शङ्कया चौरवद्गुण्यः ।
यस्तु स्वामिगृहच्युतं यूथभ्रंशागतं वा रक्षितुमेव वा
बध्नीयान्न तस्य दोषः, एवं गवादीनामपि गले दामादि-
संदाने एष एव दमः । ये च संदिताः पादस्थशृङ्खला-
दिना, तेषां मोक्षकः । दासाश्च रहसि प्रोत्साह्य
भक्तदासादीनपहरति 'अहं ते बहु ददामि किमेतं भजसे'
इति । कुलीनानां हरणे वध उक्तः 'पुरुषाणामित्यत्र
(मस्मृ. ८।३२३), अनेन दासानामुच्यते । यत एव
तत्रैव कुलीनानामित्युक्तं, एवं प्रोत्साह्य नयनग्रहणं न
कर्तव्यम् । तैश्च बलादिना चौर्येण वेति । अश्वरथहर्तेति ।
अश्वानां रथानां च । महापशूनामित्यत्र राजसंवन्धिनो-
ऽश्वा, इमे तु जानपदानाम् । तत्र राजेच्छया दण्डः ।
इह तु नियतो वधः । यद्यपि बहवश्चोरदण्डास्तथापि
स्मृत्यन्तरे 'वन्दिग्राहस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥' इति (यास्मृ.
२।२७३) । इहापि सामान्यदण्डो येन येनेत्युपक्रम्य
तत्तद्वै हरेदिति । अन्ये त्वश्वयुक्तो रथ इति सामान्यं
मन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोररथादीनाम् । तत्र केवला-
नामश्वानां रथस्य च दण्डश्चिन्त्यः । स्मृत्यन्तरे केवला-
नामश्वानां चोरदण्डस्योक्तत्वात् रथयुक्तानामपि सिद्धः ।
ये तु प्रोत्साह्य नयनं हरणं मन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन
रथकारो लक्ष्यते, रथकर्तेति । तच्च सर्वशिल्प्यर्थम् ।
शिल्पिना हरणे चौरदण्डः । अश्वानामपि प्रोत्साहनं
वड्वाटर्शनेन । मेधा.

(२) असंदितानां अबद्धानां अस्वामिकतयोत्पृष्टानां
संवाहनादिकर्ता संदाता । संदितानामन्यपशूनां तद्धि-
Jha]; व्यक. ११४; विर. ३१९ पूर्वाधे (असंघितानां
मवाता संघितानां विमोक्षकः); विचि. १३६ च मो
(विमो) हर्ता (हन्ता); दवि. १२८ उक्त. : १२९ च मो
(विमो); समु. १५७ पूर्वाधे (असंघितानां संघाता
संहितानां च मोक्षकः).

१ संजात ए. २ च्यन्ते । यथेवं तत्रैव कुलीन-
मित्युक्तमेवं प्रो. ३ तत्र प्रबला.

रोधाचणरबुद्धया मोक्षकः । दासाश्वरथहर्ता कथञ्चित्
प्रतारणादिना तैः स्वकर्म कारयन् । तेन तदस्तेयेऽपि
तत्कर्मस्तेयात्तस्तेयातिदेशः । मवि.

(३) अबद्धानामश्वानीनां परकीयानां यो दपेण
बन्धयिता, बद्धानां मन्दुरादौ मोचयिता, यो दासा-
श्वरथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात् । स च गुरुलघ्व-
परधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः ।
* ममु.

(४) संघाता हरणहेतुबन्धनकारी, मोक्षकोऽपि
हरणहेतुमोक्षणकारी विवक्षितः । चौरकित्तिपै चौरदण्डं
शारीरमार्थं वा । विर. ३१९

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) महापशवा हस्यश्वादयः, तेषां हरणे, काल-
कार्यापेक्षा दण्डप्रकल्पतिः । ननु च सर्वत्रैव कालाद्य-
पेक्षोक्ता । तथा च 'कालदेशवयःशक्तीश्चिन्तयेद्दण्ड-
कर्मणी'ति । सत्यम् । विशते दण्डस्वरूपे न्यूनाधिक-
भावोऽनुबन्धाद्यपेक्षः । यथा वधविधौ ताडनमारणादि-
कल्पनापेक्षया । इहात्यन्तविलक्षणो दण्डः । तथाहि
विंशतिपणोऽपि खड्गः शत्रोरुद्यतशस्त्रस्य संनिधौ यदि
न्हियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणं
दण्डः । अन्यदा द्विगुण एकादशगुणो वा । तथौषध-
मलभ्यत्वेन महाप्रयोजनं तदुपयोगवेलाया न्हियते ।
लभ्यमानमपि क्वाथाद्यपेक्षं कालातिक्रमणेन महदानुरस्य
दुःखं जनयतीति । तत्र महान् दण्डः । अन्यदा तु
स्वल्प इति । न तत्रान्तरमन्तरेणेदं वैपय्यं लभ्यते ।
अन्यथा स एवैकः श्लोको दण्डाविधौ पठितव्यः स्यात् ।
तस्माद्वक्तव्यमिदं विग्रहकालेऽश्वादीनां राजापेक्षो दण्डः ।
शस्त्राणां राजोपयोगिनां कदाचित् क्षमा कदाचित्
महान् दण्डः । गोमहिष्यादीनां तु प्रजासंवन्धिनानां न

* गोरा. ममुवत् । गोरा. व्याख्यानं अशुद्धिमदेहाजोद्धृतम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२४ राजा दण्डं (दण्डं राजा); अप.
२।२७५; व्यक. ११४; विर. ३१९; विचि. १३५ राजा
दण्डं (राजदण्डं); दवि. १२९ रणे (रणात्) शेषं मस्मृ-
वत्; संतु. २३७.

१ राज्यापे.

राज्ञा क्षन्तव्यं, कार्यं च यदश्रादिभिः कर्तव्यं तदप्य-
पेक्ष्यम् । विग्रहोऽपि यदि पर्वतादौ भवति तत्र
नातीवाश्वैः प्रयोजनं, भवन्त्येव दण्डादयः । कालमासाद्य
ज्ञात्वा निरूप्य, दण्डं कल्पयेत् । स एवात्र प्रभवति
न शास्त्रम् । मेधा.

(२) हस्त्यश्वगोमहिष्यादीनां महतां पशूनां हरणे
खड्गादीनां कल्याणघृतादेश्च, कालं विग्रहदुर्भिक्षात्मकं,
कार्यं चापहारप्रयोजनं द्यूतवैरज्ज्ववसादादिरूपं
पर्यालोच्य राजा न्यूनाधिकं दण्डं प्रकल्पयेत् । अनुबन्धं
परिज्ञाय । अनेनैतल्लाघवार्थमपि सादरार्थमुच्यते ।
शस्त्रौपधहस्ताद्यपहारे विग्रहादौ स्थूलनर्थोत्पादनात् ।

*गोरा.

(३) महापशूनामश्वानीनां हरणे वधः । शस्त्राणा-
मौपधस्य च हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यवहुत्वात्प-
त्वमपेक्ष्य दण्डः । तथा शस्त्रादीनां युद्धकालादौ हरणे
ततो द्विगुणमित्याद्युच्चेयमित्यर्थः । मवि.

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥

(१) ब्राह्मणसंस्था ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणस्वामिकाः ।
तासां हरणे पष्ठयथं सप्तमी । पशूनां चाजैडकादीनाम् ।
बहुवचनं सर्वत्रात्र विवक्षितम् । सद्यस्तत्क्षणदविचार्य ।
पादस्यार्धमर्धपादं तदस्यास्तीत्यर्धपादिकः । तच्च संभवति
यदि पादार्धं छिद्यते, तेन स्तेनार्धपादच्छेदनं कर्तव्यमिति
वाक्यार्थः । खरिका यया गोरथक्षेत्रादौ वाह्यते बलीवर्दः ।
भेदने, वाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादनं भेदनं,
वाहनोपलक्षणार्थं व्याचक्षते । पूर्वोऽवश्यं वाहयन्

* मसु., मच., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मसु. ८।३२५ [छूरिका (खरिका, खुरिका)
Noted by Jha]; गोरा. छूरि (नासि); ग्यरु.
११४ छूरि (स्थूरि) हरणे चैव (चैव हरणे); मवि.
छरि (स्थूरि); मसु. गोरावत्; विर. ३१९ छरि (स्फुरि)
हरणे चैव (चैव हरणे); विचि. १३५ छूरि (तूलि);
दवि. १३१ विरवत् : १३९ मविवत्; मच. मविवत्;
सेतु. २३७ विचिवत्; समु. १५१ पादि (पाद) शेषं
मविवत्; दिव्य. ५२२ रणे (रतः) शेषं विचिवत्.

१ क्षम् । २ दार्धं तेन छिद्यते तेना.

दुःखयति, अवश्यमयं दण्ड इत्येवान्ये पठन्ति । अन्ये
तु पादस्य पश्चाद्भागं चतुर्थं (?) खरिकामाहुः ।
खरिकेति या प्रसिद्धा । पलायनशीलायाः पालोऽर्ध-
पादिकः कार्यः । अन्ये त्वधिकरणसप्तमीं मत्वा गोसंस्थ-
दध्यादीन्यध्याहरन्ति । तदयुक्तम् । श्रुतपदसंबन्धसंभवे
कृतोऽध्याहारः । मेधा.

(२) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबन्धिनीषु । स्थूरपृष्ठेन
भारवोढा वृषः तद्भारः स्थूरिका तस्या भेदने पाठयित्वा
तद्वतधान्यदिरपहार इत्यर्थः । पशूनां महिषादीनाम् ।
अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः । मवि.

(३) ब्राह्मणसंबन्धिनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशूनां चाजैडकादीनां दण्ड-
भूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः
कार्यः । *मसु.

(४) स्फुरिका वन्ध्या, भेदनमिह वाहनार्थं नासा-
भेदनम् । पशवश्चात्र अविचित्रालनकुलव्यतिरिक्तक्षुद्र-
पशवः । विर. ३२०

(५) तूलिका नासा, भेदनं रन्ध्रकरणम् ।

विचि. १३५

(६) पशवोऽत्राजाविकविडालनकुलव्यतिरिक्ताः क्षुद्र-
पशव इति रत्नाकरः । मध्यमाः पशव इति प्रति-
भाति । ब्राह्मणस्वामिकया गवा साहचर्यात् पशूनां
महिषादीनामिति नारायणव्याख्यानाच्च । न च नारदीय-
स्फुराच्छेदनविरोधः । तन्मतेऽपि तुल्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु नारदवचने गोपदमुत्कृष्टगवीपरं, मनुवचने
त्वप्रकृष्टगवीपरं, पशुपदं चात्राब्राह्मणस्वामिकाप्रकृष्ट-
गवादिपरमिति न विरोधगन्धः । अर्धपादिकः छिन्नार्ध-
पादद्वय इति नारायणः । दवि. १३१

कोष्ठागारायुधगारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन्+ ॥

अङ्गुली प्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥

* गोरा., मच. ममुवत् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (५.
१६२९) द्रष्टव्यः ।

(१) मसु. ९।२७७ ली (लीः); मित्ता. २।२७४

(१) ग्रन्थि भिनत्तीति ग्रन्थिभेदः । भेदनं मोक्षो ग्रन्थेः, वस्त्रप्रान्तादौ ग्रन्थिः । यद्वा यद्द्रव्यं गृहीतं तत्केनचिच्छलेन ग्रन्थिमवमोच्य ये निनीपन्ति ते ग्रन्थि-भेदाः । तेषां प्रमथायां प्रवृत्तौ अङ्गुलीनां छेदः, द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयोस्तृतीयस्या मारणम् ।

*मेधा.

(२) अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ, ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थि विस्त्रस्य मुवर्णादि हरतः प्रथमे ग्रहे प्रथमवारे । एवं द्वितीय इत्यादौ । एतेनान्यत्रापि पुनः पुनः करणे दण्डाधिक्यं द्रष्टव्यम् ।

मवि.

क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥

(१) क्षेत्रस्वामिनः स्वक्षेत्रेऽत्ययोऽतिक्रमोऽग्राधो यदि भवेत्स्वकृतः, अकाले वापन, निदाघं अयोग्य-जीववापः, स्वपशुभिर्भक्षणं, ग्रहे वाऽविदितफलप्रवेश इत्यादि, तदा राज्ञो यावान् भाग आगच्छति तं दशगुणं दण्डनीयः । अथ तस्याज्ञातमेतत्प्रयुक्तैर्भृत्यैः क्षेत्रजाग-र्यानि युक्तैर्वा अग्राद्धं, तदा अर्धदण्डो भृत्यानामत्यये क्षेत्रिकस्य दण्ड इति संवन्धः । क्षेत्रप्रमङ्गादत्र (स्वामि-पालविवादे) इदमुक्तम् ।

मेधा.

(२) क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञो ग्राह्यस्वभागाद्दशगुणोऽन्योऽपि भागो दण्डत्वेन ग्राह्यः ।

* ममु., मच., नन्द. मेधावत् ।

(ख) ली (लीः); अप. २१२७४; स्मृच. ३१८, विर. ३२१; पमा. ४४० मितवत्; रस्त. १०५; विचि. १३६ ली (ली) मे ग्रहे (मागमे) [मे ग्रहे (मागमि) Note'd by Jha]; व्यनि. ५०८-९ ली ग्रन्थि (लि सधि); दवि. १३२ चरणौ (पादौ च); नृप्र. २६४; सवि. ४६२ छेदयेत्प्रथमे (भेदयेत्प्रथम); व्यप्र. ३८९; व्यउ. १२७; व्यम. १०२ (=); विता. ७८२ ली (ली); समु. १५०.

(१) मस्मृ. ८१२४३ क., घ., कस्या (यस्या); व्यक. ११४; विर. ३२२ ततो (अतो); विचि. १३७-८ (=); दवि. १३९; सेतु. २३९ नाक्षत्रि (नात्कर्ष); समु. ११८.

१ कृते अ. २ निदानं अ. ३ गिरणं वा विदितफलके प्राप्य इत्यादि, ४ क्षेत्रक.

क्षेत्रिकाज्ञाने पालमात्रदोषात्तन्नाशे ग्राह्यस्वभागात्पञ्चगुणो भागो भृत्यानां पालानां दण्डः । भृत्येन च क्षेत्रिकाय सदो देयस्तुल्यन्यायत्वात् ।

मवि.

(३) क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणोऽयथाकालं वापनादौ वाऽपराधे सति यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्या नामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रमस्य-प्रमङ्गाच्चेदमुक्त (स्वामिपालविवादे) ।

*ममु.

(४) मनुः— 'धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ह्यधिको वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् । अतोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥' कुम्भो विंशतिः प्रस्थाः, शेषे दशकुम्भाधिकन्यूने । तस्य च तद्धनं स्वामिनो यदपहृतं तद्दाप्यः । क्षेत्रिकस्यात्यये कृषीवलभागापहरणे 'धान्यापहारीकादशगुण दण्ड्यः शस्यापहारी च' (विस्मृ. ५।७९-८०) । मनुक्त-धान्यापहारे एकादशगुणदण्डाभिधानं स्वामिनं च हृत-धान्यदानं च प्रथमधान्यचौर्यविषयम् । बार्हस्पत्य तु स्वामिने एकादशगुणधान्यदानं राज्ञश्च तद्विगुणधनदानं चौर्याभ्यासविषयमित्यविरोधः । हलायुधस्तु द्वितीये श्लोके क्षेत्रस्वामिनोऽत्ययेन दण्डेन यदा शस्यनाशो भवति, तदा राज्ञा स्वग्राह्यभागाद्दशगुणं दण्डनीयः । एतज्ज्ञा-नाच्च । भृत्यदण्डेन शस्यनाशे भृत्य एव तदर्थेन दण्ड्य इत्यर्थमाह ।

विर. ३२२-३

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्याधिकं वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् + ॥

(१) कुम्भशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । क्वचिद्विंशतिप्रस्थाः क्वचिद्द्वविंशतिरिति देशभेदात् व्यवस्था । दशभ्योऽधिकं हरतो वधविधिरुक्तार्थोऽनु-

* गोरा., मच., भाच. ममुवत् । गोरा., नन्द. अणुद्धि-संदेहान्नोद्धृतम् ।

+ विर. व्याख्यानं 'क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो' इति पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८१३२०; अपु. २२७।३५-६ दाप्यस्त... नम् (तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्); मिता. २।२७५ शेषेऽप्ये (शेषेभ्यः); जव. २।२७५; व्यक. ११४ र्षिकं (र्षिको);

अन्धादिना नियम्यते । शेषेषु दशसु प्राकृत एकादशगुणो दण्डः । तस्य च तद्धनमिति सर्वत्र स्तेये योज्यम् । धान्यं ब्रीह्यवादिस्तदशानीति स्मर्यते । मेधा.

(२) विंशतिद्रोणकः कुम्भः । × मिता. २।२७५

(३) कुम्भो द्रोणद्वयम् । तदुक्तम्—‘पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् । चतुर्भिः^१ कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आदकः ॥ आदकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥’ इति । दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकधान्यहारिणो वधः । शेषेऽनधिके हृते यत्र धान्यापहारे यो दण्डस्तमेकादशगुणं दण्डं दाय्यः । यावदपहृतं तावच्च स्वामिने । अप. २।२७५

(४) कुम्भः पलशतद्वयम् । वधस्ताडनादि । ब्राह्मणादिद्रव्ये त्वङ्गच्छेदादिः । शेषे ततः प्राक् तस्य तद्धनं दाय्य इत्युभयत्र । मवि.

(५) शेषशब्दो यद्यप्युक्तसंख्यातिरिक्ते न्यूनाधिकसंख्याके वर्तितुमर्हति, तथाऽपि लघुदण्डाभिधानान्न्यूनसंख्याक एव वर्तते इति मन्तव्यम् । कुम्भशब्दः खारीपर्यायः, तत्र क्वचिद्देशे कुम्भशब्दप्रयोगात् । खार्याः पुनरियत्ता स्मृत्यन्तरे दर्शिता— ‘अङ्गुल्यग्रत्रयग्राह्या शाणमित्यभिधीयते । शाणं पाणितलं मुष्टिः प्रसृतिश्च तथाऽञ्जलिः ॥ कुडपश्च तथा प्रस्थ आदको द्रोण एव च । मानी खारी च विज्रेयाः संख्यायाश्चतुरुत्तराः ॥’ इति । ‘दाप्यस्तस्य च तद्धनम्’ इत्यनेन यद्यपि प्रकृतं धान्यात्मकमेव धनं तत्स्वामिने स्तेनापहृतं दाय्य इति

× शेषं ‘धुद्रमध्यमहाद्रव्य’ इति याश्वल्यवचने द्रष्टव्यम् । स्मृच. ३१९; विर. ३२२ ऽप्यधिकं (बाधिको); पमा. ४४२; रत्न. १२५ धिकं (धिके); विचि. १३७ भ्यधि (प्यधि) बृहस्पतिः; स्मृचि. २५ रत्नवत्; दवि. ३८ कं वधः (को दमः) पू. : १३४ भ्यधि (प्यधि); नृप्र. २६४ भ्यधिकं (प्यधिको); व्यप्र. ३९० शेषेऽप्ये (शेषेष्वे) ङनम् (ङनात्); व्यउ. १२८ रत्नवत्; व्यम. १०२ भ्यधिकं (प्यधिके) शेषेऽप्ये (शेषेष्वे); विला. ७८३ धिकं (धिके) शेषेऽप्ये (शेषेष्वे); बाल. २।२७५ ‘शेषे त्वे’ इति पाठः; सेतु. २३८ (=) भ्यधि (प्यधि); समु. १५१; विभ्य. ऽभ्यधि (बाधि) क्रमेण याश्वल्यः.

प्रतिभाति, तथाऽपि ‘स्तेनाः सर्व एवापहृतं दाय्याः’ इति विष्णुस्मरणात् सर्वत्र कृते स्तेये योज्यम् । स्मृच. ३१९

(६) द्विपलशतं द्रोणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भः, दशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः । स हर्तुं स्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः । शेषे पुनरेकस्मादागम्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निहृतैकादशगुणं दण्डं दाय्यः । स्वामिनश्चापहृतं दाय्यः । *ममु.

(७) प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरचरणस्य द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति । विंशतिप्रस्थैः कुम्भ इति रत्नाकरादयः । ईदृशदशकुम्भाश्च पुरुषाहारमानेन खारीति मैथिलाः । इतोऽप्यधिकं धान्यमपहरन् मारणीयः । न्यूनं त्वपहरन् तत्समं धान्यं स्वामिनि तदेकादशगुणं च राजनि दण्डत्वेन दाय्य इत्यर्थः । अन्ये तु— ‘पले च कुडवः प्रस्थ आदको द्रोण एव च । धान्यमानेन बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥ द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥’ विंशत्या द्रोणैरित्यन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च कुम्भमाहुः । विचि. १३७

(८) कुम्भो विंशतिः प्रस्था इति रत्नाकरः । विंशतिद्रोण इति मिताक्षराकारः । कुल्लुकभट्टोऽप्याह द्विपलशतं द्रोणः, विंशतिद्रोणः कुम्भ इति । यत्तु घृतद्रोणेन परिमितः कुम्भ इति गोपथब्राह्मणं तद्द्रवद्रव्यविषयम् । मापकं पञ्चकृणालम्— ‘मापकाणि चतुःषष्टिः पलमेकं विधीयते । द्वात्रिंशत्पलिकं प्रस्थं स्वयमुक्तमथर्वणा ॥ आदकस्तु चतुःप्रस्थैश्चतुर्भिर्द्रोण आदकैः ॥’ स्कन्दपुराणे— ‘पलद्वयं हि प्रसृतिस्तद्वयं कुडवं स्मृतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थमादकैश्च चतुर्गुणैः ॥ चतुर्गुणो भवेद्द्रोण इत्येतद्द्रव्यमानकम् ॥’ तमेनं द्रोणं पूर्णपात्रं व्यवहरन्ति । चतुर्वर्गचिन्तामणौ द्रवद्रव्यविषये स्कन्दपुराणमिति कृत्वा वचनमिदमवतारितम् । एवमेव प्रसृतिप्रभृति द्रोणान्तमुक्त्वा भविष्यपुराणे— ‘कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश । सूर्य इति द्रोणस्य नामान्तरं, केचित्सूर्य इति पठन्ति । विष्णुधर्मोत्तरे कुडवप्रभृति द्रोणान्तमुक्त्वा— ‘द्रोणैः

पोडशभिः खारी विशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिः खारी धान्यसंज्ञा प्रकीर्तिता ॥' इत्युक्तम् । विशत्येति द्रोणैरित्यनुपङ्गः । धान्येति यवादीनामपि द्रवद्रव्याणामपि चोपलक्षणं स्कन्दपुराणीयसामान्याभिधानस्वरसादिति महार्णवकारः ।

बालभूपणे चण्डेश्वरः—'कुडवाद्या वेदगुणा प्रस्थाद-द्रोणमानकाः खार्यः । कुम्भो विशतिखार्या दृष्टो लोके यथाक्रमशः ॥' लोके मिथिलादौ । तदेव द्रोणद्वयेन विशत्या द्रोणैरिति च द्विविधः कुम्भः । दानविवेके तु पणसहस्रपरिमितः कुम्भ इत्युक्तम् । एवं च नानार्थ एव कुम्भशब्दः । वराहपुराणे—'पलद्वयं तत्प्रस्तुतिर्मुष्टिरिक-पलं स्मृतम् । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् ॥ पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परि-कीर्तितः । चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥' तथा—'चतुर्भिः सेरिकामिश्र प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ॥' तत्र हेमाद्रिः—'सेरिका कुडवः । तथा कल्पतरुः—'सेरिका कुडवः स च द्वादशप्रस्तुतिपरिमितः । द्वादश प्रस्तुतिभिः सेरिका तच्चतुष्टयं प्रस्थ इति समयप्रकाश-रत्नाकर-स्मृतिसागरेष्वप्युक्तम् ।

तथा भूपालपद्धतौ प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकर-चरणस्य द्वादशप्रस्तुतिभिः कुडव उत्तरोत्तरं चतुर्गुणाः प्रस्थादकद्रोणा भवन्ति । ततश्चतुःपट्या कुडवैर्द्रोण इत्युक्तम् । एवमेव कल्पतरुकारः । यत्तु पठन्ति—'पञ्चकृणालको माषस्तैश्चतुःपट्टिभिः पलम् । द्वात्रिंशता पलैः प्रस्थो मागधेषु व्यवस्थितः ॥ आढकस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणैः स्याच्चतुराढकः ॥' तथा—'सर्वेषामेव मानानां मागधं श्रेष्ठमुच्यते ॥' तदेतन्मागधमात्र इत्याहुः । तत्र, गोपथब्राह्मणसंवादिभ्यो साधारण्यौचित्यात् माग-धेविति व्यवहरणपरम् । एवञ्च श्रेष्ठतापि न परिमाणा-धिक्यात्, अपि तु वेदमूलकत्वादिति ध्येयम् ।

दवि. १३४-६

(९) कुस्लात् किञ्चिन्मूनं धान्यभाजनं कुम्भः, दशभ्यः कुम्भेभ्य इत्येकपुरुषस्य संवत्सरभोजनपर्यन्त-धान्यग्रहणं, ततोऽभ्यधिके हरणे दण्डः स्यात् । दशभ्यः कुम्भेभ्यो न्यूनं हरणे हतादेकादशगुणं धान्यं हता दण्डत्वेन दाप्यः । धान्यस्वामिने तद्वत् धान्यं च

दाप्यम् । ब्राह्मणधान्यहरणे क्षत्रियादीनामयमेव दण्डो-ऽवगन्तव्यः । नन्द-

(१०) अभ्यधिकं हरतः वधः ताडनादि । एत-द्विप्रविषयम् । क्षत्रियादाववगच्छेदित्यर्थः । भाच-

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् * ॥

(१) धरणं धरिमा, तुला, तेन मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते तानि धरिममेयानि । घृतादीनां द्रवाणां प्रस्थादिमेयताऽस्तीति, कठिनानां परिमेयता भवतीति, तदर्थमाह सुवर्णरजतादीनाम् । आदिग्रहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानात्तत्त्वग्रहणार्थात् प्रवालादीनि गृह्यन्ते । न तु ताम्रलोहादीनि । तेषां शतादूर्ध्वं हरणे वधः । किं पुनरतच्छतं, पलानामुत कर्पाणामेव कर्पापणानां वा । केचिदाहुः पलानामिति । न त्वत्र विशेषो हेतुरस्ति, तस्माद्यस्मिन् देशे धरिममानकाले यथा सख्यया व्यवहारः । शतमिदं सुवर्णस्य, क्वचित्तोले क्वचित्पलेषु, यथादेशं व्यवस्था । उत्तमानां च वाससा कौशेयपट्टादी-नामिति । शतादभ्यधिके वध इत्यनुपङ्गः । अत्रापि शाटकयुगमेकमिति संख्यायते । पुष्पपट्टाशुपवर्हणं त्वेक-मेवेति । ननु च सुवर्णरजतादीनामित्येव सिद्धे परिमेय-ग्रहणमनर्थकम् ? नानर्थकं, कर्पूरागरुकस्तूरिकादीनां

* दण्डविवेके उक्तानां ग्रन्थानामनुवादः ।

(१) मस्य. ८।३२९; गोरा. उत्तमानां (महापाणां); मिता. २।२७५ तथा धरिममेयानां (रत्नानां चैव सर्वेषां); अप. २।२७५; व्यक. ११४; मभा. १२।४१ (=) धरिममेयानां (परिमेयानां) पू.; स्मृच. ३।१९ धरिम (गणिम); बिर. ३२३; पमा. ४४२ तथा ... वधः (रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिकं वधः); रत्न. १२५ उत्त.; विवि. १३८ तथा (तुला) भ्यधि (प्यधि); स्मृचि. २५; दवि. १४३ के वधः (को दमः); नृप्र. २६४ मितावत् ; सवि. ४६२ वाससाम् (साहसाः) शेषं मितावत् ; व्यप्र. ३९० उत्त.; व्यड. १२८ उत्त., क्रमेण व्यासः ; व्यम. १०२ उत्त.; सेतु. २४१ तथा धरिम (तुलापरिम) भ्यधि (प्यधि); ससु. १५०. [मिता., पमा., सवि., नृप्र. एषु ग्रन्थेषु श्लोकार्पां व्यत्यासेन पठितौ].

१ वधः केचिदाहुः । पलानामिति । न तत्र विशेषहेतु-रित्यनु.

महार्घाणां ग्रहणार्थम् । आदिग्रहणाद्धि तैजसानि गृह्यन्ते, निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा । न हि कर्पूरादीनां कर्पाद्व्यपदेशोऽस्ति । यद्यपि सुवर्णवद्रजतेऽपि शतसंख्या तथापि प्रायश्चित्तभेदवद्दण्डभेदोऽपि युक्तो विप्रमसमीकरणस्य न्याय्यत्वादतो यावत्सुवर्णगतस्य मूल्यं तावति रूपे गृहीते वधः । कर्पूरादीनां तु पलानामेव शतसंख्या । ×मेधा.

(२) धरिमेण तुलया मीयन्त इति धरिममेयानि, तान्येव सुवर्णरजतादीनामित्यनेन विशेषितानि । यदि सुवर्णरजतादीनामित्येतावन्मात्रमुच्यते ततो लोहानामेव ग्रहणं स्यात् । अथ धरिममेयानामित्येवोच्येत, तदा गुडादीन्यपि गृह्येरन् । उभयोपादाने तु लोहव्यतिरिक्तानामपि मुक्ताप्रवालादीनां तुलामेयानां परिग्रहः । महार्घत्वेन सुवर्णरजतप्रकारत्वात् । प्रकारवचनश्चायमादिशब्दः । अत एव गुडादीनां धरिममेयत्वेऽपि निवृत्तिः । अमहार्घत्वेन सुवर्णतुल्यताविरहात् । तेन लोहानामपि त्रपुसीसादीनामसाराणां नेह ग्रहणम् । उत्तमानि च वासासि पत्तो (त्रो)र्गनेत्रपटीप्रभृतीनि ।

अप. २।२७५

(३) धरिमा तुला तन्मेयानां सुवर्णरजतव्यतिरिक्तानां ताम्रादीनां, शतात् निष्कशतात् । एतच्च षोडशमापकरूपसुवर्णचतुष्टयरूपनिष्कव्यवस्थया ग्राह्यम् । अत्रापि वधो मारणं ब्राह्मणद्रव्यत्वे अन्यत्र त्वङ्गच्छेदादि । सुवर्णेति । सुवर्णरजतोत्तमवाससामल्पानामपि हरणे वध एवेत्यर्थः । *मवि.

(४) यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानां च वाससा पट्टादीनां पलशताधिकेऽपहृते वधः कर्तव्य एव । विप्रमसमीकरणं चात्र देशकालापहर्तुद्रव्यस्वामिजातिगुणपेक्षया परिहरणीयम् । एवमुत्तरत्रापि श्रेयम् । +ममु.

(५) हेम्नो रजतस्य वा शतकर्पाधिकस्य तथा वाससो वा शताधिकमूल्यस्य हर्ता वध्यः । विचि. १३८

(६) धरिमेति, धरणं तुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादिद्रव्याणां पलशताधिकेऽपहृते वधः । ÷मच.

× गोरा., स्मृच. मेधावत् । * भाच. मविवत् ।

+ मेधावद्भावः । ÷ शेषं मसुवत् ।

पञ्चाशतस्त्वभ्याधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषेष्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) सुबोधोऽयम् । मूल्यादिति नापहृतमेव द्रव्यं देयं, क्वचित्जातीयं नैव प्राप्यते । अतो रूपकैर्धान्या दिना वा विनिमेयम् । मेधा.

(२) पञ्चाशत इति ताम्रादिविषयम् । शेषे पञ्चाशत ऊर्जे । ×मवि.

(३) पूर्वोक्तानां पञ्चाशदूर्ध्वं शतं यावदपहारे कृते हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरमिहितम् । शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहृतगुणादेकादशगुणं दण्डं दाप्यः । +ममु.

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

"कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) कृष्यमाणा भूमिः सीता, तद्द्रव्याणि लाङ्गल कुद्दालकादीनि, तदपहरणे दण्डः प्रकल्प्यः । किं इच्छयैव ? नेत्याह । कालमासाद्य कार्यं च, कर्षणकाले प्रत्यासन्ने महान् दण्डः । अकृष्टे च यदा तस्मिन् महतः फलस्य नाशस्तदा भूयानेव । आमाद्यासन्नं जालेत्यर्थः । अन्यदा तु द्रव्यजात्याद्यनुरूपः । एवं शस्त्राणां च खड्गादीनां युद्धकाले, औषधस्य भेषजार्थमुपयोगकाले, तेन चौषधेन हृतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा × भाच. मविवत् । + गोरा., मच., नन्द. मसुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२२ धेका (धेका) [मिथ्यते (मुच्यते) धेका (धेका) Noted by Jha]; मिता. २।२७५; अप. २।२७५ धेका (धेका); व्यक्र. ११४ ल्याद् (ल्यं द); स्मृच. ३१९; विर. ३२३ धेका (धेका), पमा. ४४३ अपवत्; रस. १२५ विरवत्; विचि. १३८ विरवत्; स्मृचि. २५ ल्याद् (ल्यद) शेषं विरवत्; दवि. १४३ विरवत्; नृप्र. २६४-५; सवि. ४६२ शेषे (शते); व्यग्र. ३९०; व्यउ. १२८ विरवत्, क्रमेण व्यामः; व्यम. १०२ दण्डं (दण्डः); विता. ७८४ नारदः; सेतु. २४१ विरवत्; ससु. १५०.

(२) मस्मृ. ९।२९३ [प्रकल्पयेत् (प्रवर्तयेत्) Noted by Jha]; मवि. शस्त्राणां (शस्त्राणां); विर. ३२४ हरणे (हारे तु); दवि. १४६ हरणे (हारे तु) काल....च (कार्थ [फालो] मापोदकानां च); ससु. १५१.

जायतेऽन्यच्च तस्मिन् काले न लभ्यते तल्लभ्यमपि बाध-
कादिसंस्कारपेक्षया चिरेणोपयोगार्थमेवमाद्यपेक्षा राज-
दण्डप्रकल्पनायै प्रभवेत् । शस्त्राणां राजोपकरणानाम् ।
अन्यथाऽपि जनपदस्य भ्रातृव्यतस्कराशङ्कितस्तदा
महान् दण्डः । स्वल्हे स्वल्पः । मेधा.

(२) सीताद्रव्यं हलादि । शस्त्राणां औषधिद्रव्याणाम् ।
शस्त्राणामिति क्वचित् । कालं कृषिसमयादि, कार्यं
दुर्भिक्षादिना बहुप्रयोजनतां ज्ञात्वा दण्डतारतम्यं
कुर्यात् । मवि.

(३) कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुह्यादीनामपहरणे,
खड्गादीनां च शस्त्राणां, औषधस्य च कल्याणघृतादे-
श्चैव सत्युपयोगकालेतरकालपेक्षया प्रयोजनापेक्षया च
राजा दण्डं कुर्यात् । ममु.

यस्तु रज्जुं घटं कृपाद्वरेद्विन्ध्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्रान्त्युयान्मापं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥

(१) प्रविन्यस्यामिति प्रपा, जलाधारस्थानं उद्धृत-
जलनिधानं वा । मापस्य जातिर्न निर्दिष्टा । सा मरु-
जाङ्गलानूपभेदा द्रष्टव्या । तच्च रज्ज्वादि समाहरेद्दद्या-
त्तस्मिन् स्थाने न राजनि । मेधा.

(२) कूपसमीपे रज्जुघटयोर्जलोद्धारणाय धृतयो रज्जुं
घटं वा हरत् । यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत् स
सौवर्णं मापं दण्डं प्राप्नुयात् । 'यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णं
मापं तत्र प्रकल्पयेत्' इति कात्यायनवचनात् । तच्च
रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत् । ममु.

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

* गोरा., मवि., मन्., नन्द., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३।१० क., घ., द्विन्धा (द्विधा), ग.,
तच्च (तं च); अपु. २२७।३४-५ यः प्रपाम् (तां प्रपाम्)
उत्तरार्धे (स दण्डं प्राप्नुयान्मापं दण्ड्यः स्यात्प्राणिताडने);
अप. २।२७५ स दण्डं (दण्डं स); व्यक. ११५; विर.
३२८; विधि. १४१ रज्जुं घटं (रज्जुघटं); स्मृचि. २५
विचिवत्; दवि. १५०; सेतु. २४३ रज्जुं घटं (रज्जुघटं)
प्रपाम् (प्रपा) तच्च (तं च); समु. १५१.

(२) मस्मृ. ८।३२६ [गोमयस्य (आवस्य) Noted
by Jha]; अप. २।२७५; व्यक. ११५; विर. ३२६;

वेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पकान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥

(१) सूत्रमूर्पासणादि । लवणानि सैन्धवविडलवणादीनि ।
यच्चान्यत्पशुसंभवमामिपादि । अन्येषामपूपमोदकादी-
नाम् । आदिशब्दः प्रकारे, प्रकारः सादृश्यं तुल्यता
सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा । तथा च सर्पिमण्डेक्षु-
खण्डशर्कराकिलटकूर्चिकाद्या अपूपा गृह्यन्ते । पशुसंभवं
राङ्कवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित् । आदिग्रहणात्प्रकृते-
र्विकृतिरपि । यच्चोभयोपादानं दध्नः क्षीरस्य चेति
तदुदाहरणार्थम् । एवं सूत्रग्रहणेन सूत्रमयं वासोऽपि
गृह्यते । नलिकादीनां सत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्वे
उत्तमत्वादुत्तमानां चेति अयमपवादविषयः । प्रकृत्यन्तरे

पमा. ४४४; विचि. १४०; दवि. १४८; व्यप्र. ३९१;
व्यउ. १२९ क्रमेण नारदः; सेतु. २४१-२ : ३२३
किण्वानां (द्विजानां); समु. १५१.

(१) मस्मृ. ८।३२७ वैणव (वैदल); अप. २।२७५;
व्यक. ११५; विर. ३२६; पमा. ४४४; विचि. १४०;
दवि. १४८; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ (=); सेतु.
२४२, ३२३; समु. १५१.

(२) मस्मृ. ८।३२८; अप. २।२७५; व्यक. ११५
यच्चा (यद्वा); विर. ३२६; पमा. ४४४ मत्स्यानां
(अजानां); विचि. १४०; दवि. १४८; व्यप्र. ३९१
तैलस्य च (लवणस्य) शेषं पमावत्; व्यउ. १२९ पमावत्;
सेतु. २४२, ३२३; समु. १५१ मांस (माष) शेष
पमावत्.

(३) मस्मृ. ८।३२९ नां म (नाम); अप. २।२७५;
व्यक. ११५ षां चैव (षामेव); विर. ३२६ ज्ञानां च (नां
चैव) शेषं व्यकवत्; ममु. श्लोकव्याख्याने 'नां मथानां'
इति पाठः स्वीकृतः; पमा. ४४४; विचि. १४० षां चैव
(षामेव) उत्तरार्धे (फलानां चैव सर्वेषां हरणे द्विगुणो दमः १);
दवि. १४८ व्यकवत्; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ मथानां
(माषाणां); सेतु. २४२, ३२३ विचिवत्; समु. १५१;
नन्द. नां मथा (नामाथा); भाच. नां मथा (नामथा).

तैलशब्दः स्नेहवाची, न तिलविकार एव । तेनात्सी-
प्रियङ्गुपञ्चाङ्गुलतैलादयोऽपि गृह्यन्ते । मेधा.

(२) ऊर्णादिसूत्रस्य कार्पासिकस्य च किण्वस्य
सुरावीजद्रव्यस्य च, सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभाण्डा-
दीनां, यदप्यन्यत्पशुसंभवं च मृगचर्मवङ्गशृङ्गादि,
अन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणां मनःशिलादीनां,
मद्यानां द्वादशानां, पक्वान्नानामोदनव्यतिरिक्तानामप्य-
पूपमोदकादीनां च कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां
चापहारे कृते मूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः । ममु.

(३) किण्वं सुराप्राकृतिद्रव्यम् । आद्यानां भक्ष्या-
णाम् । नन्द.

(४) अद्यानां अदनीयानाम् । भाच.

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥

(१) नवमालिकादीनि पुष्पाणि । हरितं धान्यं
क्षेत्रस्थं अपक्वम् । नगा वृक्षाः । अन्येष्वपरिपूतेषु बहु-
वचनात्परिपवनस्य च धान्येष्वेव तुपपलालादिविमोक्ष-
रूपस्य संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकुर्यते । गुल्मा-
दीनां हि सत्यपि पलाशव्यामिश्रत्वे पुष्पाणां च, न परि-
पूतव्यवहारः । सप्तमी हरणापेक्षा । तत्तु पूर्वस्मादनुवर्तते ।
अत्र पञ्चकृष्णलो दण्डः । कृष्णलानां द्रव्यजातिः अल्प-
त्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षा । सुवर्णस्येति पूर्वं । मेधा.

(२) पुष्पेषु नीलीक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुष-
भारप्रायेषु वक्ष्यमाणात् श्लोकात् परिपवनसंभवाच्च धान्येषु
खलवासितापद्धतेषु, देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा
पञ्चकृष्णलपरिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) हरिते मापादौ शर्माधान्ये, धान्ये शूकधान्ये ।
एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वथक्कृतत्रसेषु । मवि.

(१) मरु. ८।३३० [पुष्पेषु (लतासु) Noted by
Jha]; गोरा. [अन्ये (अल्पे) Noted by Jha];
व्यक. ११५ अन्ये (अल्पे) लः (लाः); मवि. अन्ये (अल्पे);
विर. ३२५ व्यकवत्; विचि. १३९ पुष्पे... धान्ये (पुष्पे
हरितधान्ये च) शेषं व्यकवत्; दवि. १३८ मविवत्; १४६
व्यकवत्; सेतु. २३९ व्यकवत्; समु. १५१.

१ हरन्ति धा. २ शे व्या. ३ (न०).

व्य. कां. २१६.

(४) पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये, गुल्मलतावृक्षेष्व-
परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु, वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु
निर्देशात्परिपवनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभार-
हायेषु दृढेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा
पञ्चकृष्णलमापपरिमाणो दण्डः स्यात् । ममु.

(५) हरिते धान्ये क्षेत्रस्थप्रासरूपे धान्येऽपद्धते ।
नगो वृक्षः । अल्पेषु एकपुरुषोद्वाह्यादपि न्यूनेषु । अपरि-
पूतेषु अनपद्धतकल्केषु । धान्येष्विति वचनविपरिणामे-
नान्वयः । * विर. ३२५

(६) सुवर्णमापः 'पञ्चकृष्णलको माप' इत्युक्तेः, न
तु रूप्यमापकः । × मच.

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥

(१) मूलं इक्षुः, फलं द्राक्षादि । निरन्वये द्रव्यहरणे ।
अन्वयोऽनुनयः स्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः । यत्त्वदीय
तन्मदीयमेवेत्यनया बुद्ध्याऽहं प्रवृत्तो न चेदेवं तद्गृहाणे-
त्येवमादिवचनं, तत्र न क्रियते तन्निरन्वयम् । साहस-
प्रकारत्वादधिको दण्डः । अन्वयेन सह सान्वयः । येन
सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवामादिस्ततः
शतं दण्ड्यः । अथवा अनारक्षं निरन्वयम् । सति तु
रक्षके उभयापराधादल्पो दण्डः । खलस्थेषु धान्येष्वयं
दण्डः । तत्र हि परिपूयन्ते । गृहस्थेषु त्वेकादशगुणः
प्रागुक्तः । + मेधा.

(२) अपासितेषु शेषेषु शाकादिषु वाऽपद्धतेषु
स्वामिना सह संग्रामेऽपहारे पणशतं दण्डः । संगतेषु
पुनः पञ्चाशतं दण्डः । गोरा.

(३) परिपूतेष्वपास्तबुसेषु । शाकमूलफलेषु बहु
मूल्यात्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्द्रव्यसंबन्धयोग्यता-

* दवि. विरवत् भववच । × शेषं ममुवत् ।

+ विर. मेधावत् । भाच. मेधातिशुक्तद्वितीयपक्षवत् ।

(१) मरु. ८।३३१; व्यक. ११५ मनुयमौ; विर.
३२४; विचि. १३९; दवि. १३७, १४६ दण्डः (दण्ड्यः);
सेतु. २३९ उत्तरार्धे (निरन्वयः शतं दण्ड्यः सान्वयोऽ-
र्धशतं दमम्); समु. १५१ उत्तरार्धे (निरन्वयः शतं दण्ड्यः
सान्वयो द्विशतं दमम्).

१ मूलमिक्षुद्राक्षादि ।

पादकशानोपाधिकोऽन्वयो यस्तमभिधाय यत्र हरणं न भवति तत्र । तद्विपरीतं सान्वयम् । मवि.

(४) निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु, अन्वयो द्रव्यस्वामिनां संबन्धः, येन सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादित्तत्र शतं दण्डयः । सान्वये तु पञ्चाशत्यणो देयः । खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूयन्ते । गृहेष्वेकादशगुणो दण्डः प्रागुक्तः । ममु.

(५) तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शत-मर्धशतं वा दमं दापयन् तान् उद्दिशति— परीति । परिपूतेषु यज्ञार्थं संस्कृतेषु अपसारिततुष्टेषु वा । निर-न्वये संपूर्णहृते, द्रव्यस्वामिना एकग्रामवासाद्यसंबन्ध इति केचित् । × मच.

यश्चैतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तं शतं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥

(१) एतानि सूत्रादीनि, उपकृतानि प्रत्यासन्न-दानोपभोगादिकार्यकालानि, अथवा संस्कृतानि कृत-सामर्थ्याधानानि । यथा तदेव सूत्रं तन्तुवायहस्ते वायनार्थं दत्तं किञ्चिद् द्विगुणीक्रियते, किञ्चित्परिवर्त्यते, एवं दधि मन्थनमरीचशर्करादिसंस्कृतं, क्षीरं घृतमित्यादेः संस्कारः, तत्र शतं दण्डः । आद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः । अग्निं गृहात्, परिगृहीतं शालाग्रिहोत्रेत्यर्थः, हेमन्ते वा शीतार्दितानां दरिद्राणामप्रणीतमपि, अग्निरुपकल्पनं पाककाले शीतादिनिवृत्त्यर्थं वा तापनकाले । अविशेषे-णायमग्नेर्दण्डः स्वरूपस्य बहोरुपकृतस्यानुपकृतस्य च । सत्यपि सूत्रादिदण्डे आदिग्रहणेनाग्नेस्तन्मूल्यादि न संभवति । क्रयविक्रयव्यवहाराप्रसिद्धेः । यावता वेन्धने-

× नन्द. मचवत् । * दण्डविवेके गोविंदराजसर्वश-नारायणकुल्लकरत्नाकराणामनुवादः ।

(१) मस्मृ. ८।३३३ यश्चै (यस्त्वे): क., ग., घ., तं शतं (तमायं); अपु. २२७।३७; अप. २।२७५ यश्चैता (यज्ञार्था); विर. ३२६; विचि. १४०; दवि. १४८; सेतु. २४२ उक्त. : ३२३; समु. १५१ यश्चै (यस्त्वे) तं शतं (तमायं).

१ त्यादि सं. २ अग्निगु. ३ दिक् हे. ४ कालः शी. ५ कालः । अ. ६ (न०).

नाग्निरुपहृत्य परिमाण उत्पद्यते यावतीभिर्दक्षिणाभिस्त-न्मूल्याद्द्विगुणो दण्डः संभवति, शक्यते व्यपदेष्टुं, तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव । अतस्त्रेताग्रिहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ च तावदग्निमते दाय्यः । अतोऽयमग्नेर्दण्डः शालाप्रणीताग्निविषय एव, स्वल्पत्वात् । त्रेतायां तु तन्मूल्याद्द्विगुण इति । तथा च मुलभेष्वधिकारनिवृत्तिमकुर्वत्सु यागाङ्गद्रव्येष्वपहृत्यमा-णेपु 'कुशकरकामिहोत्रद्रव्याण्यपहरतोऽङ्गच्छेदः स्यात्' इति शङ्खः । अग्निपु तु हृतेष्वधिकार एव निवर्तते । तत्र कथं महान् दण्डो न स्यात् ? मेधा.

(२) एतानि सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुद्य-मितानि यो मनुष्यश्चोरोयेत्, यश्चाग्निं लौकिकमपि चोरोयेत् तं प्रथमसाहसं राजा दण्डयेत् । अग्नेश्च मूल्य-व्यवहाराप्रसिद्धेस्तन्मूल्यात् द्विगुणो दम इत्येतदसंभवे सति सूत्रादिभ्यः पृथग्ग्रहणम् । गोरा.

(३) उपकृतानि भोजनादिप्रयोजनार्थं सज्जितानि । आद्यं प्रथमसाहसम् । अग्निं त्रेताग्रिमाधानादिसंस्कृतम् । मवि.

(४) यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृत-संस्काराणि मनुष्यश्चोरोयेत्, यश्च त्रेताग्रिं गृह्याग्निं वाऽग्निगृहाच्चोरोयेत् राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अग्नि-स्वामिनश्चाधानोपक्षयो दातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह, तदयुक्तम् । अल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् । * ममु.

(५) उपकृतानां कार्यार्थं संनिधापितानाम् । अग्निरिह लौकिकः । 'विषये लौकिकं स्यादिति' नयात्, विषये संशये । विर. ३२६

अप्रकाशचौर्याभ्यासे शारीरो दण्डः

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥

(१) भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं दण्डः । यो धनेन दण्डितोऽपि न मार्गे अवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्या-

* विचि., मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३३४; मेधा. ८।२९ पू.; समु. १५१.

१ दातव्यः अ.

नवतिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षः संधिच्छेदाद्य-
नपेक्षः चौर्यक्रियामात्राश्रितोऽङ्गच्छेदः । यय यस्याङ्गस्य
बलमाश्रित्यावतिष्ठते स्तेनश्रौयं प्रवर्तते तत्तदस्य हरेत्
छिन्यात् । यथा कश्चिन्नादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते
न मामनुगन्तुं कश्चिदपि शक्नोतीति तस्य पादच्छेदः ।
अन्यः संधिभेदोऽहमिति, तस्य हस्तच्छेदः । प्रत्या-
देशाय प्रतिरूपफलदर्शनाय । स्वावष्टभ्येन साभिमानं
सक्रोधं सावज्ञं न्यकरणं वा प्रत्यादेशः । य एवं करोति
तस्य तस्याहमेवं कर्तेति व्याख्यापनं प्रत्यादेशः । मेधा.

(२) यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येन प्रकारेण
ग्रन्थिच्छेदनिःश्रेण्यारोहणादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्धं
धनापहारादि कर्तुमीहते तत्तदेवाङ्गं तस्याभ्यासप्रवृत्तौ
सत्यां तदपराधच्छेदनाय राजा छेदयेत् । मोरा.

(३) विचेष्टते विरुद्धं चेष्टते द्रव्यं हरति । हरेदपनये-
दतिशयितापराधे । प्रत्यादेशायान्यस्यापि निषेधाय ।
मवि.

(४) येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण
संधिच्छेदादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं
चेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् ।
तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षया अयमङ्गच्छेदः । मममु.

वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम्

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः × ॥

* मच., नन्द., भाच. ममुवत् । × मिता. व्याख्यानं

‘शुद्रमध्यमहाद्रव्य’ इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३३७ स्य तु (स्य च) [व तु (व च)]
Noted by Jha]; मिता. २।२७५; अप. २।२७५;
व्यक. १।१८ अष्टापाद्यं तु (अष्टापाद्यं हि); विर. ३।४२ चं
तु (चं हि) स्य तु (स्य च); पमा. ४।४२ स्य तु (स्य च);
विचि. १।४४ चं तु (चं च) शैव (शारय) याज्ञवल्क्यः;
व्यनि. ५।१४ चं तु (चं हि); दवि. ३७।३ (चं); नृप्र.
२६४ षम् (षी); व्यप्र. ३९०; व्यउ. १२८; मिता.
७८८; सेतु. ३२८ याज्ञवल्क्यः; समु. १।५१.

(२) मस्मृ. ८।३३८; मिता. २।२७५ विद्धि सः

१ हंत.

(१) ‘तद्दोषगुणविद्धि स’ इति हेत्वभिधानाद्विदुषां
दण्डोऽयम् । यत्र खलु जन एकं कार्पाणं दाप्यते तत्र
विद्वान् शूद्रोऽष्टगुणं, अष्टभिः आपाद्यते संवध्यते
यत्किंत्विषं पापं, तदेवमुच्यते । अष्टभिर्वा आपाद्यत
आहन्यते गुण्यत इति यावत्, उभयथाऽप्यष्टगुणस्य
वाचकोऽष्टापाद्यशब्दः । एवं तदेव द्विगुणं वैश्यस्य, स
हि साक्षादध्ययनज्ञानयोरधिकृतः । शूद्रस्तु कथञ्चिद्
ब्राह्मणापाश्रितस्तत्संगत्या कियदपि ज्ञारयति । क्षत्रियस्तु
रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्त्वे ततोऽपि द्विगुणं दण्ड्यते ।
ब्राह्मणे तु दण्डविधौ न तृप्यति । चतुःषष्टिः शतमष्ट-
विंशधिकशतमिति वा । तस्य हि प्रवचनमुपदेष्टृत्वं वा,
अधिकं च रक्षा ततो भवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यक्प्रख्यस्य
कोऽपराधः । आविद्वांसो गुणदोषानभिज्ञा अकार्यं
प्रवर्तन्ते । विद्वानपि तथैव चेद्वर्तेत, हन्त हंतं जगत्,
तृतीयस्य शिक्षितुरभावात्, तदुक्तं ‘द्वौ लोके धृतव्रतौ
राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः’ इति (गौध. ८।१) । राज्ञः
पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्य, आधिक्यमात्र-
विधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः ब्राह्मणदण्डेऽनवस्था-
श्रवणात्, अयं वा अयं वेति, न च विकल्पो युक्तो
व्यवस्थाहन्तृत्वाभावात् । तुल्यबलस्यैव विषयस्या-
नुपपत्तेः । को हि राजा द्विगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टिं
ग्रहीष्यति । यदि परमदृष्टार्थं दण्डे विकल्पः, उपपद्येत ।
न चादृष्टार्थोऽयमित्युक्तम् । तथा च गौतमो (१।२।१४)
‘विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्’ इत्याह । तस्मादनवस्था-
विधित्वं व्याहरन्ति । न च गुणापेक्षो विकल्पो युक्तो
अष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । अर्थवादाच्चात्र विध्यवगतिः

(वेदिनः); अप. २।२७५ विद्धि (वद्धि); व्यक. १।१८
वाऽपि (चाऽपि) विद्धि सः (विद्धिपः); पमा. ४।४२ [वाऽपि
(चाऽपि) दोषगुणविद्धि सः (हानगुणवेदिनः)] Noted by
Jha]; विचि. १।४४; व्यनि. ५।१४; दवि. ३७ मिता-
वत्; नृप्र. २६४ दोषगुणविद्धि सः (देशगुणवेदिनः);
व्यप्र. ३९० मितावत्; व्यउ. १२८ मितावत्; विता. ७८८
पू.; सेतु. ३२८ पूर्णं (पूर्वं) णा (णं) याज्ञवल्क्यः; समु.
१।५१ मितावत्.

१ लज. २ गुणामष्ट. ३ चष्टिशतमष्टविंशं वा शत-
मिति । त. ४ हन्तं ज. ५ मत्तावि. ६ चेनि.
७ नष्टा. ८ भ्यगतिः.

स चाधिक्याविधौ लब्धालम्बन इति न यथाश्रुतपरि-
कल्पने विकल्पने समर्थः । *मेधा.

(२) यस्मिंस्तेये यो दण्ड उक्तः स गुणदोषज्ञस्य
शूद्रस्याष्टमिषापाद्यतं गुणतोऽष्टगुणः कार्यः । षोडशगुणो
विदुषो वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्गुणः शास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य,
चतुःपष्टिगुणो ब्राह्मणस्य द्विचतुःपष्टिगुणो वा पूर्णं वा
शतं गुणातिशयापेक्षया, यस्मादसौ ब्राह्मणः स्तेयगुण-
दोषज्ञः । ×गोरा.

(३) अष्ट दण्डा आपाद्या येन किल्बिषेण स्तेयेन
तदष्टपाद्यम् । +अप. २।२७५

(४) अष्टपाद्यमष्टगुणं, यदपहृतं द्रव्यं तन्मूल्यादष्ट-
गुणितो दण्डो ग्राह्य इत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियत-
दण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेण, किंविषयस्यापराधस्याष्ट-
गुणत्वं, अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ।

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य पञ्चत्रयं निर्गुणगुणवदति-
गुणापेक्षया । अत एव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम् ।
दोषः पापः गुणः पुण्यम् । केचित्तु दोषगुणित्वं सर्व-
विशेषणम् । तथा च तदज्ञस्य शूद्रस्य स एवाष्टगुणः,
एवं क्षत्रियादेरपीत्याहुः । अन्ये तु शूद्रादिपदानि
राजसेवकशूद्रादिपराणि, अत्र तेषामितरशूद्राद्यपेक्षयाऽ-
ष्टगुणत्वादित्याहुः । मवि.

(५) तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र संवध्यते ।

÷ मसु.

(६) ब्राह्मणस्य तु चतुःपष्ट्यादिविकल्पस्तपोविद्यादि-
क्रमापेक्षया । ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्ये हेतुस्तदोपेत्यादि ।
अन्येषां तद्वच्च विप्रोपदेशादिति भावः । विदुषि विप्रे
चतुःपष्टिं, तपोयुक्ते तस्मिन् शतं, तपोऽभियुक्ते तस्मिन्
अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युच्चेयम् । ÷ मच.

(७) ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यं श्लोकद्वयेनाह—
अष्टपाद्यं त्विति । स्तेये कृते आपाद्यमापादयितव्यं
किल्बिषं दण्डः शूद्रस्याष्ट भवति अपहृतद्रव्याष्टगुणं
भवतीत्यर्थः असत्वात् । वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात् ।
क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं ज्ञत्वात् ।

* विर. मेधावत् । × विचि., व्यप्र. गोरावत् ।

+ शेषं मेधावत् । ÷ शेषं गोरावत् ।

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य चतुःपष्टिगुणं ज्ञतमत्वात् ।
ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तं पूर्णं वाऽपी-
त्यादि, तद्दोषगुणवित्तस्य स्तेयस्य कर्णं दोषोऽकरणं गुण
इत्येवं वेत्ति । यद्वा गुण आवर्तनमुत्तरोत्तराधिक्यं
वेत्तीति तद्दोषगुणविद्धि यस्मात् स ब्राह्मणः तस्मात्तस्य
दण्डो देय इति । एवं हेतुवचनबलादेवैव ज्ञानवैप्रभ्य-
प्रयुक्तो दण्डे वैप्रभ्यविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्पनीयः ।
अन्ये त्वाहुः । किल्बिषशब्दोऽयं दोषवचनः नार्थदण्ड-
वचनः, तत्र हेतुर्वाग्दण्डपराधयोर्जात्युत्कर्षवशेन दण्ड-
लाघववचनमिति । *नन्द.

(८) शूद्रस्य अष्टमिभागो ग्राह्यो भवति । वैश्यस्य
षोडशो भागः हेरत् । किल्बिषं दण्डनिमित्तापराधम् ।

भाच.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुब्रवीत् ॥

(१) वनस्पतिरेव वानस्पत्यं वृक्षाः । स्वायं प्रत्ययः ।
ग्रासार्थं गृह्यमाणमस्तेयं वंशाङ्कुरादि । मूलफलं
वनस्पतीनां, अन्यत् त्रिससस्यादि । सूत्रादिगणे (‘सूत्र-
कारस’ मसु. ८।३२६) अग्रासार्थं मूलफलाहारेण दण्ड
उक्तः । अस्तेयवचनं ग्रासार्थं, मात्रार्थमक्षीणवृत्तेरपि
कथञ्चिज्जातलौल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्स्वापरिवृत्तेश्च
दण्डः । तथा च गौतमः — ‘पुण्याणि स्ववदाददीत
फलानि चापरिवृत्तानाम्’ (गौत. १.२।२५) इति । दार्व-
ग्न्यर्थं, आहिताग्नेर्गमनिहिते वनस्पतावृक्षाद्यग्नौ तद्धार-
णार्थं काष्ठमदोषं, पालाशीर्वा समिधो व्याख्यात ।
अप्रचुरपलाशे च ग्रामे कथं म्यादिति यदि गृह्येग्न न
दोषः । तृणं च गोभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । गोप्रहणात्
प्रस्तारार्थं दोष एव । ये तु ग्रामार्थपदेन गवामभि-

* दण्डविवेके. नन्दनावतर्गणवद्भावः ।

(१) मसु. ८।३३०; विचि. १४७ ग्न्यर्थं (ग्न्यर्थे);
व्यनि. ५१५ दा (द); बाल. २।२७५ मूलफलं (फलं
मूलं); सेतु. २५० ग्न्यर्थं (ग्न्यर्थे) र्थम् (र्थं न); समु
१५२; विव्य. ५३.

१ सप्त एव वा.

संबन्धमिच्छन्ति तेषां गोभ्य इति नोपपद्यते । पृष्टी हि तत्र युक्ता । मेधा.

(२) 'पुष्पाणि फलानि अपरिवृत्तानाम्' इति गौतमस्मरणात् अपरिवृत्तवनस्पत्यादिसंबन्धि मूलफलं, गवाग्रिसाहचर्यं दृष्टार्थं, शान्निताग्न्यर्थं च दास्य, गत्यन्तराभावे च गोग्रामार्थं तृणं परकीयमपि अस्तेयं मनुराह, अतश्चात्र दण्डाद्यभावः । गोरा.

(३) वानस्पत्यं वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्वचम् । तेनोपधी-
मात्रव्यवच्छेदः । एतच्चारण्यगतं, 'अपरिवृत्तानाम्' इति गौतमस्मरणात् । अपरिवृत्ताऽपरिवृद्धीता अत्रेष्टा । अग्न्यर्थं वैतानिकाग्न्यर्थम् । एवं च वृक्षास्तृणकाष्ठादीनि च गृहाच्छादनाद्यर्थमरण्यादापि राजाऽनुमत्या नीतानि स्तैन्यनिमित्तान्येवेत्युक्तम् । मवि.

(४) तस्मान्न दण्डो नाऽप्यधर्मः । * ममु.

(५) उपसंहारस्य फलवादेन राज्ञो महत्कार्यं दण्ड-
मित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह— वानस्पत्यमिति । वानस्पत्यं वनस्पत्युद्भवम् । 'ग्राभ्येच्छया गोप्रचारो भूमौ राजवशेन वा । द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदा-
हरेत् ॥' इति याज्ञवल्क्योक्तेः (यास्मृ. २।१६६) । गोप्रचारः गोचरणार्था भूमिः । स्ववदात्मीयवत् । तथा गौतमोऽपि—'वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानाम्' (गौध. १।०२५) । मच.

(६) वनस्पतयो वृक्षवत्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्यः मूलफलादिरहित इति शेषः, अग्न्यर्थं, गोभ्यो गवाम् । नन्द.

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रात् दण्डं दातुमर्हति ॥

(१) द्विजग्रहणं शूद्रप्रतिपदार्थम् । अध्वगो नैकग्रामवासी । तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः । द्वाविक्षू दण्डौ, मूलके, प्रदर्शनार्थं चैतत्परिमितहरीतक-

* शेषं गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३४१; मिता. २।२७५; पमा. ४४४; विचि. १४६; नृप्र. २६५; सवि. ४६५; व्यग्र. ३९१; व्यड. १२९; विता. ७९६; सेतु. २४९; समु. १५२; विष्य. ५३.

मुद्रादिशमीधान्यानाम् । तथा च 'गमीत्रपुसयुग्यघासेषु च न प्रतिषेधः' इति स्मृत्यन्तरम् । परक्षेत्रात् परकीय-
स्थानादित्यर्थः पण्डितादपि । मेधा.

(२) द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथ्यः द्वाविक्षू द्वे च मूलके त्रपुसादि परक्षेत्रात् गृह्णन् दण्डं दातुं योग्यो न भवति । *गोरा.

(३) आददानो अनुक्त्वाऽपि । मवि.

(४) इधुमूलयोर्ग्रहणं प्राणधारणार्थानां फलादीनाम-
प्युपलक्षणार्थम् । नन्द.

चैणकत्रोहिगोधूमयवानां मुद्रमापयोः ।

अनिपिद्वैर्ग्रीहीतव्यो मुष्टिकः पथि स्थितैः ॥

यैज्ञश्चेत्परितुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वैश्यः स्याद्गृहपशुर्हीनकतुरसोमपः ।

कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥

(१) अत्राङ्गग्रहणान्न केवलं सर्वासां दक्षिणानाम-
संपत्तौ । वैश्यानामिदमाहरणं विधीयते । अपि च तस्मिन्नपि पश्वादावाहरेदिति तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते । नोपायविशेषः । अतश्च याज्ञया विनिमयेन चौयं वाऽ-
पहर्तव्यम् । ननु च चौयं स्वाभ्यं नोत्पद्यत इत्युक्तम् । नैप दोषः । इह स्वशब्देनैवोक्तं हर्तव्यमिति । एवं ह्याह, 'हर्तव्यं हीनकर्मणः' इति (मस्मृ. १।१।१६) अयं चापहारः प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गामंस्तौ प्रारिष्य-
मानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति, ब्राह्मणस्य विशेषेणेति वचनात् शत्रियवैश्ययोरेवस्ति, तदेकाङ्गग्रहणमस्मि-
न्निति । ननु 'न शत्रियो याचेदिति' शत्रियस्य याज्ञा प्रतिपिद्धा । अत्यल्पमिदमुच्यते । ब्राह्मणस्यापि चौयं निपिद्धम् । तस्माच्चस्मिन्निति नाम्न्यत्रनोपायनियमः । धार्मिके सतीत्यनुवादोऽयम् । यो हि धर्मज्ञो राजा

* ममु. गोरावत् ।

(१) मिता. २।२७५; पमा. ४४४ कः (का); दवि. ४१ व्यो (व्या) कः (का); नृप्र. २६५; सवि. ४६५ दविवत्; व्यग्र. ३९१ पमावत्; व्यड. १२९; विता. ७९६; समु. १५२.

(२) मस्मृ. १।१।११. (३) मस्मृ. १।१।१२.

तस्मिन्मित्रे चौर्यं विहितमिति । अन्यस्य तु निगृहीत-
त्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुग्रहणं धनमात्रोपलक्षणार्थम् ।
(हीनक्रतुरित्युपलक्षणार्थं) कुतः, कर्मयोगादन्यदपि
दानादि न करोति । (आहिताग्नौ) सत्यप्यसोमपे ।
कुटुम्भात् गृहादित्यर्थः । गृहादि चौर्यं दोषवत्तरमत-
स्तदनुज्ञायते । न पुनरप्येवमेव नियमोऽन्यतोऽपि यत्
खलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव । वक्ष्यति च 'खलास्त्रेवाद्-
गाराद्वा' (मसृ. ११।१७) इति । मेधा.

(२) क्षत्रियादेर्यजमानस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ
सत्यामेकेनाङ्गेन विना निरुद्धः स्यात्तदा यो वैश्यो
बहुपशवादिधनः तस्य प्राक् यज्ञसिद्धयर्थं चौर्येणाहरेत् ।
एतच्च धर्मप्रधाने राजनि सति कार्यम् । स हि शास्त्र-
मनुतिष्ठन्तं उरोक्षते । गोरा.

(३) यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेण तु ब्राह्मणस्य ।
एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन आज्यस्य पशोर्वल्गादीनां वा दक्षिणा-
नामन्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिवृद्धः । धार्मिके
सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्त्यनुरोधेन वैश्यधनापहर-
णानुपपत्तेरुक्तम् ।

य इति । हीनक्रतुरकृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः
अपीतसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणेऽपि श्रेष्ठ-
तोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्भात् कुटुम्भार्थधनादाकृत्यै-
कमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् । मवि.

(४) क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि
यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो
वैश्यो बहुपशवादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य
गृहात्तदङ्गाचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाहरेत् । एतच्च
धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यम् । स हि शास्त्रार्थमनु-
तिष्ठन्तं न निगृह्णाति । ममु.

(५) विहितदक्षिणा तु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह—
यज्ञश्चेति पञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमाप्तकल्पः । एकेन
दक्षिणारूपेण । धार्मिक इति विशेषणाद्बलादपि वैश्या-
दिभ्यो दक्षिणा ग्राह्येति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति
विशेषणं दक्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षास्वचकम् ।

किञ्च य इति । कुटुम्भात् गृहादपि ग्राह्यम् । यज्ञ-
सिद्धये यज्ञसमाप्तये । तद्द्रव्यं दक्षिणारूपमिति भावः ।

मच.

(६) अथ वर्षत्रयपर्याप्तभृत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन
किञ्चिन्न्यूनधनेन स्नातकेन निवेदितस्य कोशाहीनस्य राज्ञः
कर्तव्यमाह— यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेकं
वाक्यं, सति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि
एकेनाङ्गेनेकाङ्गवैकल्येन यज्ञः प्रतिरुद्धश्चेद्विहितश्चेत्
राज्ञः कोशाभावादिति भावः ।

य इति । हीनक्रतुः अनग्न्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य
कुटुम्भात् गृहाद्यज्ञसिद्धये एकाङ्गहीनयज्ञस्य समाप्तये
यावता द्रव्येण स यज्ञः सिद्धयति तावद्द्रव्यमाहरेत्
प्रसह्य गृह्णीयात्, स राजेति विपरिणामः । राजैव कर्ता
न यज्वा, कुत एतत् ? राज एवाहरणबलोपपत्तेः । महा-
भारतेऽप्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादो 'यज्ञार्थं पार्थिवो
हरेत्' इति पठ्यते । तेनापि राजैव कर्ता व्याख्येयो न
यज्वेति । नन्द.

आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥

(१) वैश्यासंभवे शूद्रादप्याहर्तव्यम् । त्रीणि वा द्वे
वेत्यङ्गप्रकरणादङ्गानि वेदितव्यानि । अत्रार्थावादो न हि
शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणं विहितं
तथापि भिक्षणमत्र नास्ति । न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रो-
भिक्षेतेति । ननु च स्मृत्यन्तरेऽविशेषेण शूद्रधनेन यागः
प्रतिषिद्धः । अस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीतेति
द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाहुः । ब्राह्मणेन स्वीकृतत्वाच्चैव
तच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः स शूद्रस्य शान्तिक-
पौष्टिकादि येन धनेन करोति ऋषिग्वत्तत्र द्रष्टव्यः ।
इह तु भूतपूर्वगत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् ।
सांप्रतिकत्वाभावे च सा । मेधा.

(२) यज्ञस्य द्वित्राङ्गकवैकल्ये सति, तानि त्रीणि
वाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे, निर्विकल्पं शूद्रगृह्यचौर्येण आहरेत्,
यस्मात् शूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थं
च धनम् । तथा च 'यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा'
इति स्मर्यते । भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधो भविष्यति
'न यज्ञार्थं धनं शूद्रादि'ति । गोरा.

(३) यदि तु यज्ञाङ्गद्वयत्रयस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्यैव

(१) मसृ. ११।१३.

तथाविधस्य धनादित्याह— आहरेदिति । यशेषु परिग्रहो यज्ञनिमित्तधनपरिग्रहो, यज्ञार्थता धनस्य । मवि.

(४) यज्ञस्य द्वित्र्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहाद्वलेन चौयेण वाहरेत् । यस्माच्छूद्रस्य कचिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति । 'न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रो भिक्षेत' इति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य न तु बलग्रहणादः । ममु.

(५) कश्चिदिति यशोद्देशेन 'न यज्ञार्थं धनं' इत्यादिवचनविरोधात् तत्समाप्त्यर्थं तु न दोषः । मच.

(६) वैश्याभावे राजा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह— आहरेत् त्रीणि वा द्वे वेति । न केवलमङ्गं राजा शूद्रस्य गृहादाहरेत् किन्तु त्रिभिर्भ्रङ्गैः । यज्ञप्रतिग्रहहेतुस्तराधेनोक्तः, परिग्रहः संबन्धः । नन्द.

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥

(१) ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामप्येवंविधाभ्यां आहर्तव्यमिति श्लोकार्थः । गोग्रहणं तावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थम् । अयज्वाऽसोमयाजी । *मेधा.

(२) योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधन आहिताग्निरपि वा असोमयाजी गोसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा क्षिप्रमाहरेत् । वैश्यादपहरणस्योक्तत्वात् ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वात् इदं क्षत्रियविषयम् । X गौरा.

(३) द्वित्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् । मच.

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥

(१) अयं सर्ववर्णविषयः श्लोकः । आदाननित्यो यः सर्वकालं कृषिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति, न च ददाति, तत उपायान्तराण्याश्रयणीयानि । अदातु-

* ममु., मच., नन्द., भाच. मेधावत् ।

X मवि. गौरावत् ।

(१) मसृ. १११४ [तयोरपि (द्वयोरपि) Noted by Jha]; व्यनि. ५१६; समु. १५२.

(२) मसृ. १११५ [तथा (यथा) प्रवर्धते (विवर्धते, प्रवर्धते) Noted by Jha].

रित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ।

मेधा.

(२) प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासौ आदाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहितात् यज्ञाङ्गयाच्चायां कृतायामददन् चौयेण हरेत् । एवंकृते अस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ।

* गौरा.

(३) अदातुरदानशीलादादाननित्याभित्याजकात् अप्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोऽपि त्रैवर्णिकादाहरेत् । एकमङ्गं द्वयं त्रयमित्यन्येषूक्तमतरतु बह्वपि ग्राह्यम् । ब्राह्मणस्य त्वयज्वनोऽपि धनमनादेयमिति वक्ष्यति । एतच्च राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति ग्राह्यम् । मवि.

(४) आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः स्वरसतः । अप्रयच्छतः अनिषेधकात् । अस्य अयज्वनो यज्वनो वा । यशोऽमुकस्य धनेनास्सद्यागः समाप्त इति वर्धते परधर्मोत्पादकवोपकारात् । मच.

(५) एवं कुर्वतो राज्ञः फलमाह— आदाननित्याच्चादातुरिति । अदातुरित्यप्रयच्छतोऽदातुः कदर्यादिति यावत् । तद्द्रव्यमाहरेत्तथा कुर्वतो राज्ञो यशः प्रथते । नन्द.

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनभ्रता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

(१) आत्मकुटुम्बावसादेऽपि पूर्ववत्परादानं कर्तव्यम् । अश्वस्तनग्रहणादेकदिननिवृत्त्यर्थमेवानुजानाति नाधिकम् । हीनकर्मण इति 'किमर्थम् ? स्मृत्यन्तरे— 'हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि । असंभवे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥' सप्तमे भक्ते, ग्रहं येन न भुक्तं चतुर्थेऽहनि प्रातर्भोजनार्थं परादाने प्रवर्तते । 'सायंप्रातर्भुञ्जीते' त्यहन्यहनि भक्तद्वयं विहितम् । मेधा.

* ममु. गौरावत् ।

(१) मसृ. १११६; मिता. २१२७५ के (कं); पमा. ४४४; दवि. ४१; नृप्र. २६५ मितावत्; व्यप्र. ३९१ भक्ता (नक्ता) कर्मणः (कर्मणा) : ४२४; व्यउ. १२९ श्रता (श्रतः) पू; विता. ७९७; समु. १५२; नन्द. विधा (निधा).

१ कर्मार्थम्.

(२) सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् व्यहमभुक्ते चतुर्थे प्रातः सप्तमे भुक्ते यागादिकर्मरहितादाहिकमात्रपर्याप्त यथैव यज्ञप्रतिरोधस्तथैव हर्तव्यम् । * गोरा.

(३) हीनकर्मणः पतितादेरपि । मवि.

(४) अनश्रता चातुर्वर्ण्येन । हीनकर्मणः कदर्यादपि । मच.

(५) एवं यज्ञापदि राज्ञः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह—तथैव सप्तमे भक्त इति । सप्तमे भक्तानि षडनश्रता व्यहमभुञ्जानेन सप्तमे भक्ते सप्तम्यां भुक्तं तु चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वस्माद्हीनकर्मणः पुरुषात्, अश्वस्तननिधानाय श्वो भवं श्वस्तनं निधानं न्यासः श्वस्तनं च तन्निधानं चेति श्वस्तननिधानं तदभावायादवस्तननिधानाय, एवमापद्विषये परस्वरूपं यथोक्तं कुर्वन् राज्ञा न दण्ड्यः । नन्द.

(६) हीनकर्मणः शूद्रात् । भाच.

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

(१) यतो वाऽपीति, आरामादेरपि, आख्यातव्यं पृच्छत इत्येव । यदि पृच्छतीति वचनं, न हठात्पुनः प्रेषणादिना प्रश्नमसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते धनस्वामिने । यदि पृच्छति राजेति । राजपुरापनीत एव विषयभेदो दर्शयितव्यः । तथा च गौतमः—‘आचक्षीत राज्ञा पृष्ठ’ इति (गौध. १.८।३४) । भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयत्रायं विधिज्ञेयः । मेधा.

(२) धान्यादिश्वोदनात् क्षेत्राद्वा यतो वाऽन्यस्माद्देशाद्हीनकर्मसंबन्धेन लभ्यते ततो हर्तव्यं, यदि वाऽलौघनस्वामी पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्ये सनिमित्तकम् । * गोरा.

(३) खलादेरपि रक्षितात् स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेन वा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितग्रहणदोषः । दिने वारद्वयभोजननियमाद्भोजनद्वयं भवतीति व्यवस्थया सप्तमे भक्त इत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति । तस्मै तथाऽन्यस्मा

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. १.१।१७; व्यप्र. ४२४ तु (च).

अपि अरक्षितादाने कुतः प्राप्तमिदमिति पृष्टेन नाक्षेतव्यं, तथा पत्युरित्यर्थः । मवि.

(४) अश्वस्तननिधानाय भक्तं द्रव्यं कुतो हर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—खलात्क्षेत्रादगारादेति । यतो वाऽप्युपलभ्यते ततो हर्तव्यमित्यनुपञ्जनीयम् । नन्द.

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमर्हति ॥

(१) क्षत्रियेणेति क्षत्रियग्रहणं वैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्शनार्थम् । कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः । दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरेव । दस्युस्तत्करो निष्क्रियस्त्वकर्मानाश्रमी । मेधा.

(२) उक्तेष्वपि निमित्तेषु ब्राह्मणधनं क्षत्रियेण न हर्तव्यम् । अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यामपि न हर्तव्यम् । प्रतिपिद्धकृद्दिहिताननुष्ठानयोः पुनर्ब्राह्मणयोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति । * गोरा.

(३) दस्युः शूद्रः, निष्क्रियौ क्षत्रियविशौ, तेषां वित्तमजीवन् क्षत्रियो राजा गृह्णीयात् । मवि.

(४) तत्र प्रतिप्रसवमाह—ब्राह्मणेति । क्षत्रियेणेत्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिष्क्रिययोः अजीवन् वृत्त्यन्तराभावात् । निष्क्रियो धर्महीनः । मच.

(५) तद्द्रव्यं तस्मै स्वामिने जात्या स्वस्मादपकृष्टा द्रव्यं नोत्कृष्टादित्याह—ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यमिति । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थम् । अस्यापवादोत्तराधेनोक्ते दस्युः सहस्रः निष्क्रियस्त्यक्तनिजधर्मक्रियः, दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः, अजीवन् वृत्तिहीनः । नन्द.

(६) दस्यति यः स दस्युः निष्क्रियः तस्करानाश्रमिणौ तयोः स्वं द्रव्यं क्षत्रियः अजीवन् हर्तुं स्वीकृतुं अर्हति । भाच.

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति । स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥

(१) प्लवः समुद्रतरंगः । उभौ यस्यापहरति यस्यै

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. १.१।१८; व्यनि. ५१६; समु. १.५२.

(२) मस्मृ. १.१।१९; व्यनि. ५१६; समु. १.५२.

च प्रयच्छति । शेषोऽर्थवादः ।

मेधा.

(२) यो हीनकर्मादिभ्यः संप्रयच्छति स कृत्वा प्रव-
मात्मानमुक्तेभ्यो विहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपं यज्ञाङ्गादि-
धनं कृत्वा साधुभ्य ऋत्विगादिभ्यो ददाति स यस्याप-
हरति तं धनसंरक्षणदुःखाद्यस्मै ददाति तं दौर्गत्यादेरि-
त्येवं द्वावपि तौ नौरूपमात्मानं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।

गोरा.

(३) आत्मानं प्लवं कृत्वेत्यात्मनस्तरणं तारणं पर-
स्येति दर्शयति । तथा च राज्ञा दस्युनिष्क्रिययोर्द्रव्यं
गृहीत्वाऽपि देयमित्यर्थः । तादुभावित्यर्थलाभेन साधून-
न्यांश्च तद्विचित्रिनियोगेन ।

मवि.

(४) यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि
निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा साधुभ्य
उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति
तदुदुरितं नाशयति यस्मै तद्ददाति तद्दौर्गत्याभिघातादि-
त्येवं द्वावप्यात्मानं उडुपं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।

×मसु.

(५) चातुर्वर्ण्यस्य बलबुद्धिमतः उपायान्तरमाह—
य इति । असाधुभ्यो दस्युवादिभ्यः । साधुभ्यो यागादि-
शीलिभ्यः । उभौ दानुप्रतिग्राहकौ । प्लवं प्रवस्थानीयम् ।

मच.

(६) अपरमपि परस्वादानविषयमाह— योऽसाधु-
भ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयज्ञशीलिभ्यः, तौ उभौ
तानुभयान् ।

नन्द.

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्त्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्विचित्रमासुरस्त्वं तदुच्यते ॥

(१) अयमस्यार्थवाद एव । गुणवद्भयो नापहर्तव्यं
निर्गुणेभ्यस्तु न दोषः ।

मेधा.

(२) यजनस्वभावानां संबन्धि यद्द्रव्यं तद्यागादौ
विनियोगाद्देवस्त्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागशून्यानां
यत्पुनर्द्रव्यं तद्विकर्मविनियोगाद्धर्माभावादसुरसंबन्धि ।

× मच. मसुवत् ।

(१) मस्य. ११।२०; व्यनि. ५१६ तु (च) मासु
(मसु); मसु. १५२ मासु (मसु).

व्य.का. २१७

अतस्तदपहृत्य यागसंपादनेन देवस्त्वं कर्तव्यम् ।

×गोरा.

(३) यज्वाऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरस्वदृष्टिमारोपयति—
यदिति ।

मच.

(४) अत्रोपपत्तिमाह—यद्धनं यज्ञशीलानामिति ।
नन्द.

न तस्मिन् धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

क्षत्रियस्य हि बालिष्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥

(१) अस्मिन्निमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो
न कर्तव्यो यतस्तस्यैव बालिष्यान्मौख्यात् क्षुधाऽव-
सीदन्ति । क्षुधेत्यविवक्षितम् । उभयोः प्रकरणादर्थवाद-
त्वात् ।

मेधा.

(२) तस्मिन्निमित्तेषु चौर्यं कुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानो
राजा दण्डं न कुर्यात् । यस्माद्राजमौख्यात् ब्राह्मणः
क्षुद्वसादं प्राप्नोति ।

×गोरा.

(३) आरोपस्य फलमाह— नेति ।

मच.

स्तेनप्रकरणोपसंहारः

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।

यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

अनेनानन्तरप्रक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहं कुर्वाणो,
यशः सकलजनसाधुवादो, अस्मिंल्लोके यावज्जीवं, प्रेत्य
मृतश्चानुत्तमं स्वर्गाख्यं सुखमनुते इति । प्रकरणोप-
संहारोऽयम् ।

मेधा.

करग्रहणविचारः

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।

श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥

(१) सप्तत्या स्थविरः, प्रकृत्या विरूप इतिवत्तृतीया ।
सप्ततिर्वर्षाणि यस्य जातस्य स एवमुच्यते । श्रोत्रियेषु
वेदाध्यायिषूपकुर्वन् पादशुश्रूषादिना कारुक्मणा वा,
एते न कर्मवत्कारुशिल्पिनो, 'मासि मासी'त्यादि दाप्याः ।

× मसु. गोरावत् ।

(१) मस्य. ११।२१.

(२) मस्य. ८।३४३; व्यनि. ५१६.

(३) मस्य. ८।३९४ [दाप्याः केनचित्करम् (दाप्यः
केनचिद्वसम्) Noted by Jha]; मच. दाप्याः (दाप्यः).

१ त्वाच्च. २ नान्त.

क्षीणकोशेनापि न दाप्याः इति केनचिदग्रहणम् । मेधा.

(२) अन्धबधिरपङ्कवः सततिवर्षात्प्रभृति च वृद्धः श्रोत्रियाणां च शुश्रूषादिनोपकारकः केनचिदपि क्षीणकोशेनापि राज्ञा धान्यपट्टभागं शुल्कदानादिकं राजदेयं न दापनीयः । *गोरा.

(३) जडः विकलवागादिः । पीठसर्पी पीठद्वयेन गच्छन् खड्गः । श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिचर्यापरः शूद्रादिः । करं निवासनिमित्तकम् । मवि.

(४) दण्डप्रसङ्गेन करदानं बुद्धिस्थं कचिन्निवर्तयति अन्ध इति । जडो बधिरः, पीठसर्पी पङ्गुः परायत्तगमनेन पीठवत्सर्पेण शीलमस्येति, सतत्या स्थविरः सतन्युत्तरवयाः एतांश्चतुरः शुश्रूषया धनैर्वोपकुर्वन् न करं दाप्य इत्यन्वयः । श्रोत्रियेष्विति विषयसतमी । केनचिद्राज्ञा, करपदं दण्डशुल्कयोरुपलक्षणम् । मच.

(५) पीठसर्पी पङ्गुः, सतत्या वयसा सतत्या, अब्राह्मणा अप्येते करं न दाप्याः । नन्द.

श्रोत्रियं व्याधितार्तौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत् सदा ॥

(१) संपूजनमनुग्रहः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां न हि बालादीनामन्या पूजोपपद्यते । श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मण एवेति स्मरन्ति । आर्तः प्रियवियोगादिना । अकिञ्चनो दुर्गतः । महाकुलीनः ख्यातिधनविद्याशौर्यादिगुणे कुले जातो महाकुलीनः । आर्यः ऋजुप्रकृतिरवक्रः । एतेषा दानमानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः । केचिदकिञ्चनं महाकुलीनविशेषणं व्याचक्षते । मेधा.

(२) अध्ययनानुष्ठानवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं प्रियवियोगाक्रान्तं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नार्जवोपेतान् राजा दानमानप्रियकरणेन सर्वदा पूजयेत् । गोरा.

(३) आर्ये आर्यप्रधानम् । मवि.

(४) न केवलमनादानं यदि ते निःस्वास्तेभ्यः प्रत्युतान्धादिद्वादशेभ्यो दानमेवेत्याह— श्रोत्रियमिति । आर्तः पुत्रादिनाशेन । अकिञ्चनः निःस्वः । आर्योऽवक्रबुद्धिर्व्यवहारेऽपि । मच.

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९५ [व्याधितार्तौ (व्याधितार्त) Noted by Jha].

“(५) पुनर्वृद्धग्रहणं आदरातिशयार्थम् । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

स्तेयलक्षणम्

इदानी स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाऽभिहितम्— ‘स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वाऽपह्नुवते च यत् ॥’ इति (मस्मृ. ८।३३२) । अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादि-समक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयान्निहते तदपि स्तेयम् । नारदेनायुक्तम्— ‘उपायैर्विविधैरेषा छलयित्वाऽपकर्षणम् । सुतमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥’ इति । मिता.

प्रकाशतरकरदण्डः

मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

(१) अकूटेनैव कौशलत्— ‘मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् । दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥’ एतदपि स्तेयद्रव्यसारतापेक्षया व्यवस्थापनीयम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२५०

(२) यः पुनर्वणिक् व्रीहिकर्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा परिहरति असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये । *मिता.

(३) मानेन कुडवादिना । +अप.

(४) मानं प्रस्थद्रोणादि, तुला सुवर्णादितुलनदण्डः ।

* विर., पमा., विचि. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२४४; अपु. २५८।३८ दण्डं... शतं (द्वाविंशतिपणान् दाप्यो); विश्व. २।२५०; मिता. ; अप. ; व्यक. ११०; विर. २९५ योऽशमष्टमकं (यो योऽशमष्टमं); पमा. ४५८; विचि. १२४-५ मकं ह (ममाह); दवि. ८९ योऽश... रेत् (यो हरेदंशमष्टमम्) स (प्र); वीमि.; विता. ७६८; राकौ. ४९३ विरवत्; सेतु. २३० विचि-वत्; समु. १५९ मकं ह (ममाह) च (प्र); विध्य. ५१ शमष्टमकं (शदधिकमा).

एतच्च प्रतिमानस्याप्युपलक्षणम् ।

८९

(५) अपिशब्देन गणनावञ्चनादिपरिग्रहः । च-
कारान्मूल्यविशेषापाहृतद्रव्यस्य न्यूनाधिकभावः समु-
चचीयते ।

८९

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥'

(१) सादस्यादिना केतुभ्रमं चिकीर्षुः— 'भेषज-
स्नेहलवणगन्धधान्यगुलादिषु । पण्येषु हीनं क्षिपतः
पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥' हीनं 'हीनमूल्यम् । ऋज्व-
न्यत् ।

विश्व. २।२५१

(२) भेषजमोषधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । लवणं
प्रसिद्धम् । गन्धद्रव्यमुशीरादि । धान्यगुडौ प्रसिद्धौ
आदिशब्दाद्विडुगुमरीचदि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं
मिश्रयतः षोडशपणौ दण्डः ।

* मिता.

(३) हीनं अल्पमूल्यम् ।

८९

(४) हीनमपद्रव्यं, एतच्च विक्रेतव्ये प्रक्षेपमात्रेण
बोद्धव्यम् । बृहस्पतिस्तु तादृशे विक्रीते सति द्विगुण-
पण्यदानं दण्डं च वदतीत्यविरोधः ।

विर. २९७

(५) यथोक्तं द्रव्यं विक्रीणन्परद्रव्येण विमिश्रित्य यो
विक्रीणीते तस्य षोडशपणा दण्ड इत्यर्थः । गुरुमूल्यक-
द्रव्येषु बृहस्पत्युक्ता लघुमूल्यकेषु याज्ञवल्क्योक्ता
व्यवस्था इत्यविरोधः ।

विचि. १२६

(६) अत्राऽपद्रव्यप्रक्षेपस्य विक्रयपर्यन्ततायां दोष-
त्वमन्यथाऽदृष्टार्थत्वाभिपातः । अभिसंधिमात्रस्याऽपि
दण्डप्रयोजकत्वकल्पनायामतिप्रसंगश्च स्यात्, अतो
वचनमिदमल्पव्यामिश्रणपरं श्रुतभेषजदिमात्रविषयं वा ।
तस्य कस्यचित् स्वरूपेणैवाल्पत्वात् क्वचिदपकर्षस्याल्प-

८९

(१) यास्मृ. २।२४५; अपु. २५८।३९; विश्व.

२।२५१ प्रक्षिपन् हीन (हीनं क्षिपतः); मिता.; अप.
उत्तरार्धे (पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु षोडश); व्यक.

११० उत्तरार्धे (पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु षोडश);
विर. २९७ अपवत्; पमा. ४५८ दाप्य (दण्ड्य); विचि.
१२६ अपवत्; व्यनि. ५११ अपवत्; दवि. १००
अपवत्; वीमि.; विता. ७६८; राकौ. ४९३ गन्ध
(हिड्यु); समु. १५९ धान्य (द्रव्य).

स्यैव समवायादिति प्रतिभाति ।

दवि. १०१

(७) तुशब्देन द्विशतादिपूर्वोक्तदण्डव्यवच्छेदः ।

८९

तुलाशासनमानानां कूटकृष्णकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

(१) स्वाभिप्रेतव्यवहारसिद्ध्यर्थं— 'तुलाशासन-
मानानां कूटकृष्णकस्य च । एभिश्च व्यवहर्ता यः स
दाप्यो दममुत्तमम् ॥' शासनग्रहणं सर्वलैल्यलक्षणार्थम् ।
मानानि सेतिकाप्रस्थप्रभृतीनि । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२४६

(२) तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानं
प्रस्थद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं ब्रह्मनिष्कादि ।
एतेषां यः कूटकृतं देशप्रसिद्धपरिमाणान्यथा न्यूनत्व-
माधिक्यं वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रात्वं वा ताम्रादि-
गर्भत्वं वा करोति, यश्च तैः कूटैर्जानन्नपि व्यवहरति,
तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ।

× मिता.

(३) शासनं 'दत्त्वा भूमिं निबन्धं च' इत्यत्रोक्तम् ।

८९

(४) शासनं राजनिबद्धचिह्नमुद्रा ।

विर. २९९

(५) आद्यचकारेण कूटकारयितुर्द्वितीयचकारेण कूट-
व्यवहारयितुः संग्रहः ।

८९

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

८९

(१) यास्मृ. २।२४०; अपु. २२७।६०-६१ मानानां

(कर्ता च) णकस्य (शकस्य) : २५८।३४ दम (दण्ड);
विश्व. २।२४६; मिता.; अप.; व्यक. १११; विर.
२९९; पमा. ४५७ श्व (स्तु); विचि. १२७ ब्राण
(कान); दवि. ९६ दम (दण्ड); नृप्र. २६९ ब्राण
(ब्राण [श]) श्व (स्तु); वीमि.; विता. ७६८ कृष्ण
(क ना); राकौ. ४९२ दविवत्; सेतु. २३१; समु.
१५९ दविवत्.

(२) यास्मृ. २।२४१; अपु. २५८।३५ क्षी तु (क्षायं)
उत्तम (प्रथम); विश्व. २।२४७ उत्तम (प्रथम); मिता.;
अप.; व्यक. १११; विर. २९९ अकूटं (न कूटं); पमा.
४५७; विचि. १२७ नाण (कान); दवि. ९७ अकूटं

(१) जानन्नपि तु लोभादिना— 'अकूटं कूटं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् । स नाणकपरीक्षी तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥' तुशब्दः सुवर्णमाणिक्यादावतिरिक्त-दण्डशापनार्थः । विश्व. २।२४७

(२) नाणकपरीक्षणं प्रत्याह— अकूटमिति । यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रुमादिकं सम्यगिति ब्रूते, सम्यक् वा कूटकमिति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः । +मिता.

(३) यो नाणकस्य द्रुमादेः परीक्षया जीवति स चेदकूटं समीचीनमसमीचीनमिति ब्रूयात्कूटं चाकूट-मिति । तदैव स उत्तमसाहसं दण्ड्यः । एतच्च तत्त्व-वेदिनो रागद्वेषादिवशादन्यथा ब्रुवतो दमविधानम् ।

*अप.

(४) कानको मुद्रापो मुद्रापरीक्षकः । ×विचि. १२८

(५) इदं आशयापराधे, तद्व्यतिरेके तूत्तमादस्य-मर्हतीत्याहुरिति रत्नाकरः । अत्र यद्यप्याशयापराधाभावे दण्डाभाव एव उचितस्तथापि परीक्षणसमर्थस्य तत्र प्रवृत्तिरेव दोष इत्यभिसंधाय दण्डाभिधानमिति प्रति-भाति । दवि. ९७

(६) चकारेण कूटं जानन्नपि न जानामीति ब्रूते इति समुच्चीयते । -वीमि.

संभूय कुर्वतामर्थं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्धस्य न्हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥

+ पमा. मितावत् । * विर. अपवत् ।

× शेषं अपवत् । ÷ शेषं मितावत् ।

(अकूटे) कूटं (कूटे); वीमि. प्यकूटकम् (प्यकूटकम्); विता. ७६८; राकौ. ४९३ अकूटं (अकूटे) दाप्य (दण्ड्य); सेतु. २३२; समु. १५९.

(१) यास्मृ. २।२४९; अपु. २५८।४० उत्तरार्धे (अर्धस्य न्हासं वृद्धिं वा सहस्रो दण्ड उच्यते); विश्व. २।२५५ सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्धस्य हानौ वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते); मिता. नतां (नतो); अप. सबा (संबा) उत्तरार्धे (अर्धस्य न्हासे वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते); व्यक. १११ सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्धस्य हानिं वृद्धिं च साहस्रो दण्ड उच्यते); विर. ३०० सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्धस्य हानिं वृद्धिं च साहसं दण्ड

(१) एवं तावत् प्रत्येकव्यतिक्रमेऽनुशासनमुक्तम् । इदानीं कारुकादीनां संभूयव्यतिक्रमेऽनुशासनमाह— संभूयेति । संभूयैकमत्येन कारुशिल्पिनां सबाधं पीडा-करमन्यशिल्पिजनस्य तन्निष्पादितद्रव्यस्य वा कुर्वतां कार्षापणसहस्रं दण्डः शिल्पार्धस्य हानौ वृद्धौ वा कर्तव्यः । ये हि भाजनादीनि द्रव्याणि स्वयमेव कृत्वा विक्रीणन्ति, ते शिल्पिनः कांस्त्यकारादयः । ये तु परकी-यान्येव गृहादीनि निष्पादयन्ति, ते कारवः । तेषामा-गन्तुकशिल्पिजनस्यानवकाशार्थं कारयितृजनार्थिताति-शयाद्वा अर्धस्य हानिं वृद्धिं वा यदा कुर्युः, तदाऽयं दण्ड इत्यवसेयम् । विश्व. २।२५५

(२) वणिजः प्रत्याह—संभूयेति । राजनिरूपिता-र्धस्य न्हासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः, संभूय मिलित्वा, कारुणां रजकादीनां, शिल्पिनां चित्रकारा-दीनां, सबाधं पीडाकरमर्धान्तरं लामलोभात् कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः । ×मिता.

(३) पण्यानां राजकृतमर्थं विदित्वा ततोऽन्यथाभूत-मर्थं वाणिज्याजीविनां कारुशिल्पिप्रभृतिजनस्य संबाधं पीडाकरं कुर्वतां राजकृतार्थापेक्षयाऽर्धस्य न्हासे वृद्धौ वा पणसहस्रपरिमितो दण्डः कार्यः । *अप.

(४) कारवोऽत्र प्रतिमाघटकादयः, शिल्पिनश्चित्र-कारादयः । तेषां सबाधमतिपीडाकरमर्थं ये वणिजः संभूय कुर्वन्ति, ये वा राजस्थापितस्य मूल्यस्य न्हासं वृद्धिं च संभूय कुर्वन्ते तेषां सहस्रपणात्मको दण्ड इत्यर्थः । +विर. ३००

संभूय वणिजां पण्यमनर्थेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥

× पमा., वीमि., विता. मितावत् । * मितावद्भावः ।

+ विचि., दवि. विरवत् ।

उच्यते); पमा. ४५८; विचि. १२८ व्यकवत्; दवि. ९७ तामर्थं सबा (तां सर्वं साबा) उत्तरार्धे व्यकवत्; वीमि.; विता. ७६९ न्हासं वृद्धिं (वृद्धिं न्हासं) नतां (नतो); राकौ. ४९३ सबा (साबा); सेतु. ३०१-२ उत्तरार्धे (अर्धस्य हानिं वृद्धिं च सहस्रो दण्ड उच्यते); समु. ११ सबा (साबा).

(१) यास्मृ. २।२५०; विश्व. २।२५६; मिता.; अप.

(१) उक्तादेव हेतोः— 'संभूय वणिजां पण्यमनघे-
णोपरुन्धताम् । विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तम-
साहसः ॥' विश्व. २।२५६

(२) ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्य-
मनघेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति, महाघेण
वा विक्रीणते, तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वा-
दिभिः । * मिता.

(३) राजनिर्मितमर्धमगणयित्वा स्वयं कल्पितेन
महताऽधेण वणिजां मिलितानां वणिगन्तरैराहृतं पण्य-
मुपरुन्धतां विरुद्धं विक्रयं कुर्वतां, तथा राजकृतादर्धा-
द्विहीनार्धापादनेन स्वकीयस्य पण्यस्य निर्गम(मं)
कुर्वतामुत्तमसाहसो दण्डः । अप.

(४) अनघेण अनुचितमूल्येन । दवि. ९२

प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसंगतः अर्थस्थापनाविधिः

राजनि स्थाप्यते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्वस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥

(१) केन तर्ह्यधेण पण्यानां विक्रय इति । उच्यते—
'राजनि स्थाप्यते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः । क्रयो
वा ।' कार्य इति शेषः । यश्चासौ राजकुलाधिष्ठितनिपुण-
वणिङ्गनिरूपितो दिवसार्धः, तेन क्रीतानां पुनर्विक्रयः
कस्मात्, यस्माच्च—'विक्रयो वाऽपि वणिजां लाभतः
स्मृतः ॥' स्मृत इति वचनाल्लभेनापि विक्रयो धर्म
इति ज्ञायते । विश्व. २।२५७

* विर., पमा., विचि., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

ता वा वि (तामभि); व्यक. १११ सः (सम्); विर.
३०० गोप (णाव) वा वि (वामि); पमा. ४५८ जां
(जा) वा (च); विचि. १२८ गोप (णाव); दवि.
९२ विरवत्; वीमि.; विता. ७६९; सेतु. ३०२ जां
(जः) गोप (णाप); समु. ९१.

(१) यास्मृ. २।२५१; अपु. २५८।४१ धैः (र्धः)
निःस्व (विक्रय); विश्व. २।२५७ निःस्वस्तस्माद्
(विक्रयो वाऽपि व) कृत् (तः); मिता.; अप. राजनि स्थाप्यते
(राजभिः स्थापितो) कृत् (कः); व्यक. १११ जां (जो)
कृत् (कः); विर. ३०२ निःस्व (निश्चय) जां (जो);
पमा. ४५८; दवि. १०० राजनि स्या (राज्ञा संस्था) पू.;
वीमि.; विता. ७७० निःस्व (विस्र); राकौ. ४९३ प्यते
(पिते); समु. ९१ राजनि स्थाप्यते (राजभिः स्थापितो).

(२) केन पुनरधेण पणितव्यमित्यत आह—राजनीति ।
राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्धः स्थाप्यते निरूप्यते
तेनार्धेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः
स्वो निःस्वो विशेषस्तस्माद्राजनिरूपितार्धाद्यो निःस्वः
स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पि-
तात् । मनुना चार्धकरणे विशेषो दर्शितः— 'पञ्चरात्रे
पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्ध-
संस्थापनं नृपः ॥' इति । +मिता.

(३) राजभिर्योऽर्धः स्थापितो निर्मितस्तेन वणिग्भिः
प्रत्यहं विक्रयः क्रयश्च कार्यः । तस्मादर्धाद्यो निःस्वो
द्रव्योत्कर्षः स एव वणिजां प्रशस्तो लाभः । नान्यथा ।
*अप.

(४) राजनि राजविषये राज्ञे वा योऽर्धः स्थापितः
तेनैव क्रयविक्रयौ, तस्मात्क्रयादिक्रयाद्वा यो निश्चयो
लाभः स एव तेषां लाभकृत् उपचयकृत् नान्यो
दण्डापादकत्वादिति द्वितीयश्लोकार्थः । * विर. ३०३

(५) अथैवं दण्डवर्जनं वृत्तिश्च तेषां कथं स्यादत
आह— राजनीत्यादिना । राजसंनिधौ तदनुमत्या
वणिग्भिर्योऽर्धं व्यवस्थाप्यते, प्रत्यहं तेनार्धेण विक्रयः
क्रयश्च वणिजां कार्यः । तस्मात् क्रयविक्रेयाद्यो निर्गतः
स्वोऽवशेषः वृद्धिभाग इति यावत् स एव लाभकृद्वणिजां
वृत्तेर्होतुरित्यर्थः । *वीमि.

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥

(१) लाभकल्पना तु वणिजां किं यदृच्छयैव ।
नेत्युच्यते । कथं तर्हि— 'स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्
गृहीत पञ्चकम् । दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रय-
विक्रयी ॥' इति । यो यस्य पण्यस्य सद्यः क्रयविक्रयी,
स तस्य दशकं पञ्चकं वा गृह्णीयादित्यर्थः ।

विश्व. २।२५८

+ पमा. मितावत् । * मितावद्भावः ।

(१) यास्मृ. २।२५२; अपु. २५८।४२; विश्व.
२।२५८; मिता.; अप. द्ये (शे); व्यक. १११; विर.
३०२; पमा. ४५८; दवि. ९९; सवि. ३१२ शतं वणिग्
(वणिक् शतं) उत्तरार्धे (परदेशे तु दशकं यः सद्यः पण्य-
विक्रयी); वीमि.; विता. ७७०; राकौ. ४९३; समु. ९१
देश (देश्य) पार (पर).

(२) स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीति असौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् । परदेशात्प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान् लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीति तस्य कालोत्कर्षवशालाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यथाधे निरूपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवाधो राज्ञा स्वदेश-पण्यविषये स्थापनीयः । मिता.

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अधोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥

(१) राज्ञा तु किं यदृच्छयैवार्घ्यः स्थाप्यः । नेत्याह—‘पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् । अधोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥’ विश्व. २।२५९

(२) पारदेश्यपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह— पण्यस्योपरीति । देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमन-भाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा, यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतुर्विक्रेतोरनुग्रहकार्यधो राज्ञा स्थापनीयः । मिता.

(३) क्रयदिनाहिनान्तरविक्रयविषयमाह— पण्यस्योपरीति । स्वदेशपरदेशादागतस्य पण्यस्योपरि तत्प्रतिबद्धो व्ययः संस्थाप्यः, पण्येनैव तन्निबन्धनं सकलं व्ययं परिशोध्य केतुर्विक्रेतुश्च तुल्यानुग्रहेतुरधो राज्ञा परिकल्पनीयः । अप.

(४) दूरदेशस्थत्वादिना चिरविक्रयविलम्बे तु दत्त-पण्यमूल्योपरि पण्यानयनरक्षणोदिसमुद्भवं व्ययं व्ययितं धनं संस्थाप्य मेलयित्वा मूल्यव्यययोर्मिलितयोः शतपण-मूल्यकयोस्तु देशविदेशभेदेन पञ्चदशपणो यो निःस्वो भवति, तथा केतुर्विक्रेतुश्चाऽनुग्रहकृदुपकारी अधो राज्ञा कार्यः । चकारात्पौरजनस्य समुच्चयः । एवकारेण राज्ञाऽर्धकरणे उपेक्षा व्यवच्छिद्यते । वीमि.

* अप., विर., पमा., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२५३; अपु. २५८।४३; विश्व. २।२५९, मिता.; अप. ग्रहकृत् (ग्राहकः); व्यक. १११; विर. ३०२; पमा. ४५९; वीमि.; विता. ७७३ (=); समु. ९१.

प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः

‘भिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।
मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥

(१) अज्ञानाद् विपर्ययतो वा— ‘भिषङ्मिथ्या-चरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् । मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे ॥’ पशवो वर्णापशदाश्च तिर्यश्चः । विट्छूद्राः मानुषम् । क्षत्रिया ब्राह्मणाश्च राजमानुषम् । एवं मिथ्याचरतो वैद्यस्य प्रथमसाहसदयो दण्डाः । उदाहरणार्थं चैतत् । सर्वथा चिकित्स्यस्वरूपं पीडाविशेषं च वैद्यकृतमालोच्य यथाहं दण्डकल्पनेत्यवसेयम् ।

विश्व. २।२४८

(२) चिकित्सकं प्रत्याह— भिषङ्मिथ्याचरन्मिति । यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यङ्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सा-माचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशे-पेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डानां लघुगुरुभावः कल्पनीयः । मिता.

(३) तिर्यक्षु गवादिषु मिथ्याचिकित्सामाचरन् वैद्यः प्रथमसाहसं दण्डं दाप्यः । मानुषे मध्यमसाहसं, राजसंविन्धिमानुषे तु पुनरुत्तमसाहसं दाप्यः । अयथा-शास्त्रं मिथ्या । +अप.

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रीयी ।

व्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥

+ वीमि. अत्रवत् ।

(१) यास्मृ. २।२४२; अपु. २५८।३६ पुरुषे...दमम् (मानुषेषूत्तमं तथा); विश्व. २।२४८ उत्तरार्धे (मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे); मिता. दाप्य (दण्ड्य); अप. पुरुषेषु (मानुषे तू); व्यक. ११२ अपुवत्; विर. ३०६ अपुवत्; पमा. ४५७ मितावत्; दवि. १०४ पुरुषे...दमम् (मानुषे तूत्तमं तथा); वीमि. मितावत्; राकौ. ४९३ अपवत्; विता. ७६८; समु. १५८ पुरु (मानु).

(२) यास्मृ. २।२९७; अपु. २५८।७५-६ स्वर्णव्यव (वार्दा स्वर्ण) व्यङ्गहीनस्तु (अङ्गहीनश्च); विश्व. २।३०० नस्तु (नास्तु) व्यो (व्या) प्य (प्या); मिता. (ख) व्य (अ); अप. २।२९६; व्यक. ११२ व्य (अ) शेषं विश्व-

(१) प्रच्छन्नतास्कर्ययोगात्— 'कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रीयी । व्यङ्गहीनास्तु कर्तव्या दांप्या-
श्चोत्तमसाहसम् ॥' धूपितरजितादि कूटस्वर्णम् । श्व-
सृगालादिप्रभवं विमांसम् । तद्विशेषोपाधयैव धनदण्डः ।
व्यङ्गहीनत्वं च व्यस्तसमस्ततया योज्यम् । द्वौ हस्ता-
वेकश्च पादस्यङ्गानि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।३००

(२) रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कृटैः स्वर्णैर्व्यवहार-
शीलो यः स्वर्णकारादिः, यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य
श्रादिसंबद्धस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः । चशब्दात्कूट-
रजतादिव्यवहारी च । ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकै-
स्त्रिभिरङ्गैर्हीनाः कार्याः । चशब्दात्त्यङ्गच्छेदेन समुचित
मुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्तं—'सर्वकण्टक-
पापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये छेदये-
च्छवशः क्षुरैः ॥' इति (मस्मृ. १।२९२) । तदेव-
ब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् । * मिता.

(३) असुवर्णे सुवर्णबुद्धिं परस्योत्पाद्य यो व्यवहरति,
यश्च विरुद्धं विड्वराहादिमांसं समीचीनमांसबुद्धिमुत्पाद्य
विक्रीणीते, स त्रिभिरङ्गैर्नासाकर्णहस्तैर्हीनः कार्यः ।
उत्तमसाहसं च दण्ड्यः । +अप.

(४) त्रिभिर्नासादन्तकैः । विर. ३०९

(५) आद्येन चकारेण ब्राह्मणस्य शरीरदण्डानर्हस्य
निर्वासनादि समुच्चिनोति । द्वितीयेन मिलितस्य दण्ड-
द्वयस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेति । तुशब्देन— 'सर्वकण्टक-
पापिष्ठमिति' देवब्राह्मणस्वर्णपरमन्यत्र व्यवच्छिन्नति ।
वीमि.

मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥

* दवि. मितावत् । + मितावद्भावः । विचि. अपवत् ।
वत्; विर. ३०९ नस्तु (नाश्च) व्यो (व्या) प्यश्चो
(प्यास्तू) कालायनः; विचि. १३१ च्य (अ) नस्तु (नः
प्र); व्यनि. ५१२ विमां (कुमां); दवि. १०२, ३०८
नस्तु (नास्तु) व्यो (व्याः) दाप्य (शास्या); सवि. ४९२
व्यनिवत्; वीमि.; व्यड. १६४; व्यम. १०९ मितावत्;
विता. ७६३ मितावत्; राकौ. ४९४ च्य (अ) दाप्य
(दण्ड्य); सेतु. २२४, २३३ विचिवत्; समु. १५९
मितावत्; विच्य. ५१ विमां (अमां) नस्तु (नः प्र).

(१) यास्मृ. २।२४६; विश्व. २।२५२ उत्तरार्धे (अजा-

(१) केतुः पण्यस्वरूपाशत्वमभिप्रेत्य— 'मृच्चर्ममणि-
सूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातेर्जातिकरणाद् विक्रये-
ऽष्टगुणो दमः ॥' मृदादीनामजातं जात्यमिति कृत्वा
विक्रीणञ्जक्तपोडशपणादष्टगुणं दण्ड्यः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२५२

(२) न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृच्चर्मदिके
तदजाति, तस्मिन् जातिकरणे, विक्रयार्थं, गन्धवर्णरसा-
न्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन । यथा
मल्लिकामोदसंचारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति ।
मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्ममिति । स्फटिक-
मणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे
गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति । कालायसे वर्णोत्कर्षा-
धानेन रजतमिति । विन्वकाष्टे चन्दनामोदसंचारणेन
चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्यं लवङ्गमिति ।
कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति ।
विक्रेयस्यापादितसादृश्यमृच्चर्मदिः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो
वेदितव्यः । * मिता.

(३) मृदादीनां मध्ये किञ्चिदनुत्कृष्टजातीयमपि तदु-
त्कृष्टजातीयद्रव्यसादृश्यमापाद्य केतारं प्रति समीचीनमे-
तदिति भ्रान्त्यापादनेनासमीचीनं द्रव्यं दत्त्वा यः
समीचीनद्रव्यमूल्यमादत्ते, तस्य तत एव मूल्यादष्टगुणो
दण्डः । +अप.

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्स्नम् ।

आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥

* विर., विचि., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

+ मितावद्भावः । विचि. अपवत् ।

तेर्जातिकरणाद् विक्रेयेऽष्टगुणो दमः); मिता.; अप. केया
(क्रयेऽ); व्यक. ११२; विर. ३०९ केया (ज्येयोऽ) काला-
यनः; पमा. ४५८; विचि. १३२ विरवत्, उत्त.; व्यनि.
५१२ त्रायः (त्राणां) तौ जा (तेर्जा) केया (क्रयेऽ); दवि.
१०२ वल्कल (पापाण) के (क्री); वीमि.; विता. ७६८;
सेतु. २३३ सूत्रा (मुद्रा) जाति (जात) केया (ज्येयोऽ)
कालायनः; समु. १५९.

(१) यास्मृ. २।२४७; विश्व. २।२५३; मिता.
(ख) मुद्र (मुद्र); अप.; व्यक. ११२ वा (चा); विर.
३१० विश्ववत्, कालायनः; पमा. ४५८ वा (चा);

‘भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥

(१) यदि तु समुद्रगकादिसं दर्शयित्वा समुद्रकान्त-
रपरिवर्तनेन कर्पूरादिसारद्रव्यं कृत्रिमकरणेन वा
कश्चिदाधानं विक्रयं वा कुर्यात्, तस्यापि व्याजव्यव-
हारिणः— ‘समुद्रपरिवर्ते च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥’ उक्तार्थः
श्लोकः ।

किं स्वमल्यैव दण्डकल्पना । नेत्याह— ‘भिन्ने
पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते । द्विपणे द्विशतो दण्डो
मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥’ अनिर्दिष्टविषये तु द्रव्ये
मूल्यानुसारिणी दण्डकल्पनेत्यभिप्रायः ।

विश्व. २।२५३-४

(२) मुद्रं पिधानम् । मुद्रेण सह वर्तते इति समुद्रं
करण्डकम् । परिवर्तनं व्यत्यासः योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं
करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाभवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
करण्डकं समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं
कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति, तस्य दण्डकल्पना
वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते
पणे भिन्ने न्यूने । न्यूनपणमूल्य इति यावत् । तस्मिन्
कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः
शतम् । द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्डः, इत्येवं मूल्यवृद्धौ
दण्डवृद्धिरुच्येता ।

+मिता.

(३) मुद्रया द्वारवन्धेन सह वर्तते इति समुद्रम् ।
तदन्यत्समीचीनं प्रदर्शयान्यत्ततोऽपकृष्टं क्षेत्रे चोत्तमर्णाय
वा कौशलेन भ्रान्तिं जनयन्नर्पयति । यश्चासारमल्पमूल्यं

+ पमा., विचि., वीमि., विता. मितावत् ।

विचि. १३२ (=) विश्ववत्; दवि. १०३ विश्ववत्;
वीमि. विश्ववत्; विता. ७६९; सेतु. २३४ विश्ववत्,
कालायनः; समु. १५९.

(१) यास्मृ. २।२४८; विश्व. २।२५४ च (तु);
मिता. (क) तु प (च प); अप. विश्ववत्; व्यक. ११२; विर.
३१० द्विपणे (द्विगुणो) कालायनः; पमा. ४५८ भिन्ने
(हीने) च (तु); विचि. १३२ द्विपणे (द्विगुणो); दवि.
१०३; वीमि. विश्ववत्; विता. ७६९ विश्ववत्; सेतु.
२३४ कालायनः; समु. १५९ पमावत्.

मृदादिकं सारभाण्डतया कस्तूरिकादिमहार्घपण्यतया परं
प्रत्याधानकृते नयति विक्रीणीते वा तस्य दण्डकल्पनो-
च्यते । भिन्ने पणे पणादल्पमूल्ये द्रव्य आहिते विक्रीते
वा पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये तु पणशतम् । द्विगुण-
मूल्ये तु द्वे पणशते । इत्थं यावन्तः पणा मूल्यस्य वर्त-
(र्धे)न्ते तावन्ति पणशतानि दण्डे वर्धनीयानि । Xअप.

(४) समुद्रं संपुटं, कृत्वेति पूरणीयम् । ऊनसुवर्णादि
पूर्णसंपुटपरिवर्ते कृत्वा आधानं धारणं नयतः, सार-
भाण्डं च कस्तूरिकादि कृत्रिमं कृत्वा विक्रयं नयतः,
दण्डकल्पना कार्या ।

* विर. ३१०

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥

(१) आवर्तनायाम्नौ क्षितं सुवर्णमक्षीणं, तावदेवेत्यर्थः ।
रजतादौ पलशताद् द्विपलादिकः क्षयः । अनेन प्रकारे-
णोपक्षीणं सुवर्णकारादयो न दापनीयाः । विश्व. २।१८२

(२) दोह्यादिपरीक्षाप्रसंगेन स्वर्णादेरपि परीक्षामाह—
अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति । वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न
क्षीयते । अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते
प्रक्षितं तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या
दण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते ।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च । शते इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे
च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ‘ताम्रे
पञ्च दशायसि’ ताम्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि
दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि शत इत्येव । कांस्यस्य
तु त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः ।

X मितावद्भावः । * शेषं मितावत् । दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।१७८; अपु. २५७।२९ रजते द्विपलं
(द्विपलं रजते); विश्व. २।१८२ रज... शते (द्विपलं रजते
शतम्) त्रपुणि (तु त्रपु); मिता.; अप.; व्यक. ११३ त्रपुणि
सीसे च (तु त्रपुसीसेषु) शेषं अपुवत्; विर. ३११ रज...
शते (द्विपलं रजते शतम्) त्रपुणि सीसे च (तु त्रपुसीसेषु);
विचि. १३३ रजते द्विपलं (द्विपलं राजते) त्रपुणि सीसे च
(हि त्रपुसीसे तु); व्यनि. ५१३ पूर्वार्थो विश्ववत्, ताम्रे
(ताम्रः); मच. ८।३९७ रजते द्विपलं (द्विपलं रजते) उत्तरार्थं
(अष्टौ तु त्रपुसीसेषु ताम्रे पञ्च दशानि तु); वीमि.; व्यप्र.
२८९; व्यम. ८५; विता. ५७१; राकौ. ४७३; सेतु.
२३४ अपुवत्; समु. ९०.

ततोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः । * मिता.

(३) दशायसि शुद्धे । विर. ३१२

(४) चकारेण कांस्यस्य त्रुपुताम्रयोनिकस्य तदंशानु-
सारेण क्षयः समुच्चयते । × वीमि.

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥

(१) तौलिकादिभिस्तु वस्त्रनिर्माणायार्पिते सूत्रे—
'शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला
हानिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥' पलशते दशपलान्यौर्ण-
कार्पासिकयोर्वृद्धिः स्थले सूत्रे स्यात् । मध्यमे तत्तद्वृद्धितः
पञ्चपलहान्या वृद्धिरित्यर्थः । सूक्ष्मे तु त्रिपला वृद्धिः ।
तथा च नारदो दशपला वृद्धिमुक्त्वाह— 'स्थूलसूत्र-
वतामेपां मध्यानां पञ्चकं शतम् । त्रिपलं तु सुसूक्ष्मा-
णाम्...॥' इति । विश्व. २।१८३

(२) कचित्कम्बलादौ वृद्धिमाह— शते दशपलेति ।
स्थलेनौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले
दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ
वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मिते पटादौ
पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धि-
र्वेदितव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् ।

+ मिता.

* अप. मितावत् । × शेषं मितावत् ।

+ अप., विर., वीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१७९; अपु. २५७।३० ससौत्रिके (सिके
तथा) वृद्धिः सू. (श्रेया सू.); विश्व. २।१८३ ससौत्रिके
(सिके तथा) वृद्धिः सू. (हानिः सू.); मिता.; अप.
ससौत्रिके (सिके तथा); व्यक. ११३ ससौत्रिके (सिके तथा)
वृद्धिः सू. (सौत्रे सू.); विर. ३१२ ससौत्रिके (सिके तथा)
वृद्धिः ... मता (तौले सूक्ष्मे तु त्रिपला स्मृता); विचि.
१३३ मता (स्मृता) शेषं व्यकवत्; व्यनि. ५१४ ससौत्रिके
(सिके तथा) वृद्धिः सू. (सूत्रे सू.); मच. ८।३९७ व्यनिवत्;
वीमि. वृद्धिः सू. (सौत्रे सू.); व्यप्र. २८९ सौत्रि (सूत्र);
व्यम. ८६ रौर्णे (रौर्णे); विता. ५७१ व्यप्रवत्; राकौ.
४७३ दश (दशा) रौर्णे (रौर्णे) वृद्धिः सू. (सूत्रे सू.); सेतु.
२३५ कार्पा (कर्पा) शेषं विचिवत्; समु. ९० रौर्णे
(रूर्णा) सौत्रि (सूत्र) सूक्ष्मे तु (सुसूक्ष्मे).

व्य. कां. २१८

कार्मिके रोमबद्धे च त्रिशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥

(१) अस्य विशेषेऽपवादः— चार्मिक इति ।
चर्मकृतं चार्मिकं कुरुण्ठादि । रोमबद्धं दूष्यपटादि ।
तत्र हि छेदनात् त्रिशद्भागः क्षयः । कौशेयवाल्कलयोरु-
साम्यमेव । कौशेयं त्रसरीमयम् । स्पष्टमन्यत् ।
विश्व. २।१८४

(२) द्रव्यान्तरे विशेषमाह— कार्मिक इति ।
कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे
चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिक
मित्युच्यते । यत्र प्रावारादौ रोमाणि वन्व्यन्ते स
रोमबद्धः, तत्र त्रिशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः ।
कौशेये कोशप्रभवे वाल्कलेषु वृश्त्वङ्निर्मितेषु वसनेषु
वृद्धिः न्हासौ न स्तः किन्तु यावद्वयनार्थं कुविन्दादिभ्यो
दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् । *मिता.

(३) चकारेण धूमादीनां बहूनामनुक्तानां पेपणादौ
क्षयवृद्धयोरभावः समुच्चयते । ×वीमि.

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तहाप्यमसंशयम् ॥

(१) वृद्धयनुसारेणैव क्षयमालोच्य रजकादिभिर्वस्त्रा-
दीनाम्—'देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे
बलाबलम् । द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत् तद् दाप्यमसं-
शयम् ॥' स्वदेशोत्पन्नं परदेशोत्पन्नं चिरन्तनमल्पकालिकं

* अप. मितावत् । × शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१८०; अपु. २५७।३१ श्र (स्तु);
विश्व. २।१८४ का (चा) वृद्धिश्च (वृद्धिः स्यात्) वल्कलेषु च
(वाल्कले तथा); मिता. (क) वल्क (वाल्क); अप. वृद्धिश्च
(वृद्धिः स्यात्) वल्क (वाल्क); व्यक. ११२ त्रिशद्भागः (विश-
भागः) शेषं अपवत्; विर. ३१३ वृद्धिश्च (वृद्धिः स्यात्);
मच. ८।३९७ ज्ञे च (ज्ञे तु) वृद्धिश्च (वृद्धिरु) वल्क
(वाल्क); वीमि.; व्यप्र. २८९-९० ज्ञे (ज्ञे) वल्क (वाल्क);
व्यम. ८६; विता. ५७१ ज्ञे (ज्ञे); समु. ९० वितावत्.

(२) यास्मृ. २।१८१; अपु. २५७।३२; विश्व.
२।१८५; मिता.; अप. प्यम (प्या अ); व्यक. ११३;
विर. ३१४; व्यनि. ५१४; दवि. ११३ भोगं च (विशाय;
सवि. ४९५ (=); वीमि.; राकौ. ४७३; समु. ९०.

भुक्तमभुक्तं दुर्लभमदुर्लभं वेत्येवं नष्टे द्रव्ये बलाबलं ज्ञात्वा द्रव्याणां बलाबलज्ञानकुशला यन्मूल्यं ब्रूयुः, तन्निर्विचारं नाशयिता दद्यात् । राज्ञा चाददद् दाप्यः । एवं परीक्ष्य क्रीते क्रतुर्व्यभिचारतो राजदण्डादिप्रसङ्गः । न च विक्रेता व्यभिचरन्नपि विक्रीतं प्राप्नुयादिति स्थितम् । तथा च स्वायम्भुवम् — ‘परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव दण्ड्यो राज्ञा शतानि पट् ॥’ इति (मस्मृ. ८।२२३) । विश्व. २।१८५

(२) द्रव्यानन्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादानाशक्तेः सामान्येन न्हासवृद्धिज्ञानोपायमाह— देशं कालमिति । शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे न्हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शिल्पिनो दाप्याः । + मिता.

(३) चकारेण न्हासयोग्यस्थाने न्हासनीयमिति समुचीयते । * वीमि.

वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥

(१) प्रक्षालनार्थमर्पितम्—‘वसानस्त्रीन् पणान् दाप्यो रजकस्तु परांशुकम् । विक्रयापक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥’ परांशुकमुत्कृष्टं वस्त्रम् । तत्परिधाने रजकस्य त्रिपणो दमः । एवं मध्यमाधमेषु पणापचय-कल्पना । तथाऽभ्यासापेक्षया व्यतिरेककल्पना । विक्रयादि-करणेषु तु स्वामिनो मूल्यं, राज्ञे दण्डश्चेत्यवसेयम् । भाण्ड(ट) केनार्पणमपक्रयः । आधमनमाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२४४

(२) साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेजकादीनां

+ अप. मितावद्भावः । * शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२३८; अपु. २५८।३३ याव (याप); विश्व. २।२४४ दण्ड्यो ने (दाप्यो र) याव (याप); मिता.; अप. दण्ड्यो (दाप्यो); व्यक्र. ११३ अपवत्; विर. ३१३ अपवत्; पमा. ४५५; दीक. ५३ नेज (रज); विचि. १३१ अपवत्; दवि. ११३ अपवत्; नृप्र. २७०; वीमि. अपवत्; व्यप्र. २८९; व्यम. ८५; विता. ५६९ परां (वरां): ७६४; राकौ. ४९२ दण्ड्यो ने (दाप्यो र); सेतु. २३२-३ राकौवत्; समु. ९०.

दण्डमाह— वसानस्त्रीमिति । नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमाच्छादयति तदा असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणीति, अवक्रयं वा, एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मल्लमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो ददाति, आधित्वं वा नयति, स्वमुद्दृभ्यो याचितं वा ददाति, असौ प्रत्यपराधं दशपणान् दण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्णशास्त्रमलीफले के क्षालनीयानि न पापाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि, इतरथा दण्ड्यः । ‘शास्त्रमलीफले श्लक्ष्णे निज्याद्वासांसि नेजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हेरेन च वासयेत् ॥’ इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।३९६) । यदा पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदा नारदेनोक्ते द्रष्टव्यम्— ‘मूल्याष्टभागो ह्रियेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्थोऽर्धमेव च ॥ अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् । यावत्स्त्रीणदशं जीर्णं जीर्णस्या-नियमः क्षये ॥’ इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमभागपणोनं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य तु पादोनं पणद्वयोर्धनं, त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशन्यूनम् । चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रति-निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादाद्यपचयेन देयं यावज्जीर्णम् । जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ।

* मिता.

(३) अवक्रयोऽत्र भाटकम् । आधानं बन्धकम् । याचितं मुद्ददे याचितस्य दानम् । ✕ विर. ३१४

अप्रकाशितस्करदण्डाः

वैन्दिप्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

* अप., वीमि. मितावत् । ✕ विचि., दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२७३; अपु. २५८।६१-२; विश्व. २।२७७; मेधा. ८।३४२; मिता. शूलमा (शूलानां); अप.; व्यक्र. ११४; स्मृच. ३१२ मितावत्, शूलान्तरम्; विर. ३२० ग्रा (ग्र); पमा. ४४१ घातिन (घातकां) रान् (रः) शेषं मितावत्; रत्न. १२६ मितावत्; विचि. १३५ विरवत्; व्यनि. ५०९ नश्चै (नं चै); दवि. १३० विरवत्; नृप्र. २६३; सवि. ४५८ बन्दिग्रा (बन्दीग्र) वाजि (राज) शेषं मितावत्; वीमि.; व्यप्र. २८९ रान् (रः)

(१) चोरादिविशेषे तु वधप्रकारमाह — बन्दिग्राहां-
स्तथेति । तथाशब्दः प्रकारार्थः । नरवचनमब्राह्मणा-
र्थम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७७

(२) अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह — बन्दि-
ग्राहांस्तथेति । बन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च
नरान् शूलनारोपयेत् । अयं च वधप्रकारविशेषोपदेशः ।
'कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्तृश्च
हन्यादेवाविचारयन् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ.
१।२८०) । मिता.

(३) शूलारोपणं च वधपर्यन्तम् । प्रसह्य घातिनो
जनसमक्षं मनुष्यादिहन्तारः । अप.

(४) मिताटीका — ननु 'शूलनारोपयेन्नरान्' इत्य-
नेन बन्दिग्राहादीनां शूलारोपणमात्रं प्रतीयते न वधः ।
ततश्च 'श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इत्यत्र यथा विधिसिद्धि-
स्तथा शूलारोपणमात्रेणैव विधिसिद्धेस्तन्मात्रमेव कृत्वा
पुनरुत्तरीया न वध्याः स्युरित्यत आह । अयं च
वधप्रकार इति । अग्न्यगारेति मनुवचनेनैवैतेषामपि
वधसिद्धौ केन प्रकारेण वध इत्याकाङ्क्षायां शूलारोपण-
रूपवधप्रकारविशेषोऽस्मिन् वचने विधीयत इत्यर्थः ।

* सुबो.

(५) बन्दीकृत्य धनवतः पुरुषान् गृह्णन्ति तान्
बन्दिग्राहान् अश्वगजान्यतरहारिणो बलान्मनुष्यघातिनश्च
चौरान् नरान् शूले वधार्थमारोपयेत् । वीमि.

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥

* बाल. सुबोवत् ।

शेषं मितावत् ; व्यु. १२७ व्यपवत् ; व्यम. १०३ मितावत् ;
विता. ७५१ या (प्र) शेषं मितावत् ; सेतु. २३७ ;
समु. १४६ मितावत्, स्मृत्यन्तरम् ; विव्य. ५२ रिणः
(रकः) घातिन (ग्राहिण) .

(१) यास्मृ. २।२७४ ; अपु. २५८।६२-३ ; विश्व. २।२७८ या (येऽ) ; मिता. ; अप. ; व्यक. ११४ संदंश
(नासावि) ; विर. ३२१ दंशहीन (दंशभेद) या (येऽ) ;
रत्न. १२४ ; विचि. १३७ दंशहीन (दंशभेद) पू. ; दबि. १३३ विश्ववत् ; नृप्र. २६३ दैक (देन) ; सवि. ४६१
पू. ; बीमि. ; व्यप्र. ३८८ ; व्यउ. १२६ ; व्यम. १०२
पादैक (पादवि) ; विता. ७८२ ; समु. १५०.

(१) द्रव्यादिविशेषापेक्षया तु — 'उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ
करसंदंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयेऽपराधे करपादैक-
हीनकौ ॥' उत्क्षेपकः पटाक्षेपकः । ग्रन्थिभेदको ग्रन्थि-
भेत्ता । ताडुभावपि करसंदंशहीनौ प्रथमेऽपराधे कार्यौ ।
करसंदंशोऽङ्गुलयः, तद्धीनौ । यद्वा करसंपुटः कर-
संदंशः, तद्धीनौ । अन्यतरहस्तच्छेदनमित्यर्थः । द्वितीये-
ऽपराधे त्वेको हस्तः पादश्च । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२७८

(२) वस्त्राद्युत्क्षिपति अपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादि-
बद्धं स्वर्णादिकं विस्त्रस्योत्कृत्य वा योऽपहरति असौ
ग्रन्थिभेदः । तौ यथाक्रमं करेण संदंशसदृशेन तर्जन्या-
ङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः, करश्च
पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्धीनं योस्तौ
करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकमेकं
करं पादं च छिन्द्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्ति-
योग्यद्रव्यविषयम् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम-
साहसः' इति नारदवचनात् । तृतीयापराधे तु वध
एव । तथा च मनुः — 'अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदये-
त्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥'
इति (मस्मृ. १।२७७) । * मिता.

(३) योऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां परस्वमुत्क्षिपति अपहरति,
यश्च ग्रन्थि भिनत्ति, तौ करसंदंशेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्याम-
पराधहेतुभूताभ्यां हीनौ कार्यौ । द्वितीयेऽपराध एकेन
करेणैकेन च पादेन हीनौ कार्यौ । अप.

(४) करसंदंशः कराङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ, करसंदंशस्य
भेदो योस्तौ तथेति व्यधिकरणेऽपि बहुव्रीहिः ।

विर. ३२१

(५) यश्चौरार्थं परपशूनभ्याजयति वन्धनविमोक्षं
वा तेषां करोति तस्याङ्गुष्ठतर्जन्यौ छेदे इत्यर्थः ।

विचि. १३७

(६) अत्र मिताक्षराकारः — एतद्वचनमुत्तमसाहस-
प्राप्तियोग्यापहारविषयम् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहसः' इति नारदवचनादित्याह । तच्चिन्त्यं,
'तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्ड' इत्यादौ साहसप्रकरणीये वाक्ये
प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषय-

* वीमि. मितावत् ।

मिति स्वीकृतिविरोधात् ।

विमांसविक्रयादावसाहसेऽपि याज्ञवल्क्येन करादिच्छेदस्य विधानात् । नारदवचनस्य विषयान्तरेषु चरितार्थत्वात् तस्य सामान्यमुखप्रवृत्तत्वेन दण्डविशेषानवबुद्धविषयकत्वाच्च ।

तथा हि तदङ्गं साहसकरणभूतमङ्गमिति सर्वेषु निबन्धेषु व्याख्यातम् । न चोत्प्रेषकग्रन्थिभेदौ संदंशमात्रसाध्यौ न वा पादस्य तत्रोपयोगो दण्डसमुच्चयश्च वचनाभावेऽनुबन्धगौरवाभावे च दुर्वच एव प्रमाणाभावात् । संदंशादिच्छेदविधेरुपस्थितेन ग्रन्थिभेदोत्प्रेषलक्षणेन निमित्तेनान्वये निमित्तान्तरानपेक्षितत्वाच्च । दवि. १३३-४

(७) अङ्गुष्ठतर्जन्योर्ग्रन्थिमोचने साधकतमत्वेनात्र संदंशशब्देन तयोर्ग्रहणम् । व्यप्र. ३८८

स्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः, रसेयप्रकाराश्च

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्तिं संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥

(१) यश्चायमुक्तः शारीरो दण्डः, यश्च स्मृत्यन्तरोक्तो धनदण्डः, तत्र सर्वत्र साधारणोऽयं न्यायबीजसंक्षेपः— क्षुद्रमध्येति । अन्यत्रापीति शेषः ।

विश्व. २।२७९

(२) जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीय इति जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिः गुणदेशकालादीनां दण्डगुरुलघुभावकारणानामानन्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपायमाह— क्षुद्रमध्येति । क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीयः । क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तम्— ‘मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् । शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥ हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोगजवाजिनः । देवब्राह्मणराजां

(१) यास्मृ. २।२७५; विश्व. २।२७९; मिता.; अप.; व्यक्र. ११५ उत्तरार्धे (देशं कालं वयः शक्तिं संचिन्त्य दण्डकर्मणि); विर. ३२८ व्यकवत्; स्मृचि. २५ देश... .क्ति (देशं कालं वयः शक्तिः); दवि. १४२ व्यकवत्; बीमि.; विता. ७८४ क्ति (क्तिः) त्वं (त्व) ; समु. १५१.

च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥’ त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः— ‘साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥’ इति । मृन्मयेषु मणिकमल्लिकादिषु गोवाजिव्यतिरिक्तेषु च महिषमेषादिपशुषु ब्राह्मणसंवन्धिषु च कनकधान्यादिषु तरतमभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां मूल्याद्यनुसारणं दण्डः कल्पनीयः ।

तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्वेतुभूतं देशकालवयःशक्तीति सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथाहि— ‘अष्टापाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य । द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णम् । विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ।’ इति (गौध. १२।१२-१४) । अयमर्थः— किल्बिषशब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते । यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारेऽष्टगुण आपादनीयः । इतरेषां पुनर्विद्वक्षत्रब्राह्मणादीनां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि षोडशद्वात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा दण्डा आपादनीयाः । यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेष्वपहारेषु दण्डभूयस्त्वम् । मनुनाऽप्ययमेवार्थो दर्शितः— ‘अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्वैश्यगुणवेदिनः ॥’ इति (मस्मृ. ८।३३७-८) । तथा परिमाणकृतमपि दण्डगुरुत्वं दृश्यते । यथाह मनुः— ‘धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥’ इति (मस्मृ. ८।३२०) । विंशतिद्रोणकः कुम्भः । हर्तुर्हिंयमाणस्वामिगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा दण्डा योज्याः । तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो रत्नादिषु— ‘सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिकं वधः ॥ पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकं हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥’ (मस्मृ. ८।३२१-२) । तथा द्रव्यविशेषादपि ‘पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां वा विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति ॥’

(मस्मृ. ८।३२३) । अकुलीनानां तु दण्डान्तरम्—
‘पुरुषं हरतो दण्डः प्रोक्त उत्तमसाहसः । स्यपराधे तु
सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः ॥’ इति । धुद्रद्रव्याणां तु
मापतो न्यूनमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः । ‘काष्ठभाण्ड-
तृणादीनां मृन्मयानां तथैव च । वेणुवैणवभाण्डानां
तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रमूलानां हरणे
फलमूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥
पक्वानानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिपस्य च । सर्वेषां
मूल्यभतानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥’ इति नारदस्मरणात् ।

यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चशत-
पर्यन्तोऽसौ मापमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं
व्यवस्थापनीयः । यत् पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं
‘नन्मल्याद्विगुणो दमः’ इति तदल्पप्रयोजनशरावादि-
विषयम् । तथाऽपराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम् । यथा—
‘संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां
छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूलं निवेशयेत् ॥’ इत्येवं
सर्वेषामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणोदभिः
कारणैर्दण्डगुरुत्वमुभावः कल्पनीयः । पथिकादीनां
पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः—‘द्विजोऽध्वगः
क्षीणवृत्तिर्द्वाविधू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रात्र
दण्डं दातुमर्हति ॥’ (मस्मृ. ८।३४१) । तथा—
‘चणकवीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयोः । अनिषिद्धैर्ग्रही-
तव्यो मुष्टिरैकः पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तमे भक्तं भक्तानि
षडननता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥’
इति (मस्मृ. १।११६) ।

× मिता.

(३) क्षुद्रद्रव्याणि मृन्नाण्डादीनि, मध्यमानि वस्त्रा-
दीनि, महाद्रव्याणि हिरण्यादीनि, तेषां सारतो यथासारं
दमो धनापहाराङ्कनगात्रच्छेदवधात्मा चौराणां कल्प्यः ।
देशश्च कालश्च वयश्च शक्तिश्च देशकालवयःशक्तिः ।
एतत्सर्वं दण्डे कार्यं ब्राह्मणैः सह नृपेण चिन्तनीयम् ।

* अप.

(४) मिताटीका— परिग्रहविनियोगेति । ‘ब्राह्मण-
परिग्रहीतायाः गोर्हरणेऽधिको दण्डः’ इति । ब्राह्मणपरि-
ग्रहो अधिकदण्डकारणं तथा सा गौर्दोहाय, यद्यग्निहोत्रे

× बीमि. मितावद्भावः । * मितावद्भावः ।

विनियुक्ता तस्या हरणे ततोऽप्यधिको दण्ड इति विनि-
योगोऽप्यधिकदण्डकारणम् । एवंविधपरिग्रहविनियोग-
योरभावो न्यूनदण्डकारणं इत्यवबोधव्यम् । ‘साहसेपु
य एवोक्त’ इत्यनेन नारदवचनेन क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्या-
पहरिष्वविशेषेण यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्ड-
प्राप्तौ विशेषप्रापकं मूलवचनं पूर्वार्धे तात्पर्यतो व्याचष्टे ।
मृन्मयेषु मणिमल्लिकादिष्विति । अत्र मृन्मयेष्वितीति
क्षुद्रस्य द्रव्यस्योपलक्षकम् । ‘गोव्यतिरिक्तेष्विति मध्य-
मस्य, ‘ब्राह्मणसंबन्धिष्विति उत्तमस्येति विवेकः । मूल्या-
द्यनुसारं दण्डः कल्पनीय इत्युक्तम् । तत्रादिशब्द-
वाच्यान् प्रदर्शयिषुमूलवचनस्योत्तरार्धे व्याचष्टे । तत्र
दण्डकल्पनायामिति ।

नन्वत्र वचन उपात्ता देशकालवयःशक्तय एव किं
दण्डकल्पनायां हेतव इत्याशङ्क्य नैवमपि तु हेत्वन्तरा-
प्यन्येन देशादिकेनोपलक्ष्यन्ते इत्याह । एतच्च जाति-
द्रव्येति । जात्यपेक्षया गुणापेक्षया च दण्डविधिं दर्शयति ।
तथा ह्यष्टापाद्यमिति । विट्क्षत्रियब्राह्मणादीनामिति ।
अत्र ‘विदुषामि’त्येतत् विट्क्षत्रियादिविशेषणम् । शूद्र-
त्वद्विजात्यपेक्षया विद्वत्स्वरूपगुणापेक्षया च दण्डविधान-
मिति जातिगुणापेक्षा ।

ननु ‘हरतोऽभ्यधिकं वधः’ इति मनुना वधदण्डोऽ-
भिहितः । वधशब्देन च ताडनादिप्राणवियोजनान्ता
व्यापाराः कथ्यन्ते । ते सर्वत्र समुचिता एव प्रयोक्तव्या
इत्यत आह । हर्तुर्हि यमाणेति । हर्तुर्गुणापेक्षया न्हिय-
माणस्य द्रव्यस्वामिनो गुणापेक्षया चेत्यर्थः ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिरिति । क्षीणवृत्तिः क्षीणपाथेयः ।
अध्वगः पथिकः । द्विजो द्विजातिः । अध्वराक्षीण-
वृत्तिपदे द्विजविशेषणे । हीनकर्मण इति । हीनकर्मणोऽ-
ल्पाचारादर्थव्यम् । न पुनरुक्त्यादित्यर्थः । * सुबो.

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विधिवैर्वधैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

* बाल. सुबोवद्भावः ।

(१) यास्मृ. २।२७०; अपु. २।५८।५९; विश्व. २।२७४; मिता. दा. २२४ पू.; अप. २।२७० : २।२७४ पू.; व्यक्र. ११६; विर. ३३१; पमा. ४४५ उक्त.; रत्न. १२५ पू.; विचि. १४३; व्यनि. ५०७ द्विप्र (दि प्र);

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत् ॥

(१) लोत्रादिभिश्चौर्यैः स्पष्टीकृते—‘चोरं प्रदाप्या-
पहृतं घातयेद् विविधैर्वधैः ।’ स्मृत्यन्तरोक्तदण्डैः शारी-
रैश्च नेत्राद्युद्धारलक्षणैः प्राणहरणशूलारोपणादिभिश्चेत्य-
भिप्रायः ।

एवमब्राह्मणम् । ब्राह्मणं तु कथं कुर्यात्—‘सचिह्नं
ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद् विप्रवासयेत् ।’ सचिह्नं श्रपदा-
यङ्कितम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७४

(२) चौरैः दण्डमाह—चौरमिति । यस्तु प्रागुक्त-
परीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपहृतं
धनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधै-
र्वधैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तम-
द्रव्यविषयम् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमध्यमद्रव्यापहार-
विषयम् । ‘साहमेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमत् ॥’ इति
नारदवचनेन वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये
व्यवस्थापितत्वात् । यत्पुनर्वृद्धमनुवचनम्—‘अन्यायोपात्त-
वित्तत्वाद्धनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा
नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’ इति, तदपि महापराधविषयम् ।

चौरविशेषेऽपवादमाह—सचिह्नमिति । ब्राह्मणं
पुनश्चौरं महत्पराधेन न घातयेदपि तु ललाटेऽङ्क-
यित्वा स्वदेशान्निष्कासयेत् । अङ्कनं च श्रपदाकारं
कार्यम् । तथा च मनुः—‘गुरुतले भगः कार्यः
सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्रपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः
पुमान् ॥’ इति (मस्मृ. ९।२३७) । एतच्च दण्डोत्तर-
कालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः—

नृप्र. २६१ पू., २६२ उक्त.; सवि. ४६७ प्रवा (निवा)
उक्त., मनुः; वीमि.; व्यप्र. ३९०; व्यउ. १२७ पू.,
१२८ उक्त.; व्यम. १०२; विता. ७९० पू., ७९२ उक्त.;
बाल. २।८१ उक्त.; सेतु. २४४; समु. १५० पू., १५७
उक्त.

(१) पमा. ४४५. [(इदमुत्तरार्धं मुद्रितयाज्ञवल्क्यरमुत्ति-
पुस्तकेषु नोपलभ्यते । मत्स्यगृहीतताडपत्रविलिखितपुस्तके तु वर्तते
एव । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण । तस्य नासंमतमिति
प्रतिभाति । मुद्रितमिताक्षरायां पुनर्नोपलभ्यते) —इयं टिप्पणी
पराशरमाधवे ४४५ पृष्ठे द्रष्टव्या].

‘प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राजा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥’ इति
(मस्मृ. ९।२४०) । * मिता-

(३) इदं मध्यविधब्राह्मणपरम् । विचि. १४३
चौरान्वेषणम्

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोत्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

(१) यदि पुनः प्रत्येकं प्रतिग्रहादिना संभूयार्त्विज्या-
दिना वा कुच्छार्जितं द्रव्यं कश्चिदपहृत्य गच्छेत् स
कथं ज्ञातव्यः । ज्ञातस्य वा किं तस्य कर्तव्यमित्यपेक्षिते
स्तेनस्वरूपनिरूपणायाह—ग्राहकैरिति । अपहृतद्रव्य-
स्वामिभिश्चोरत्वप्रतिपादनेन ग्राहकैर्गृह्यते चोरः । अथवा
लोत्रेण अपहृतद्रव्येण, अपहरणदेशाद्वा निपुणैरुनीय-
मानेन पदेन, यद्वा पूर्वकर्मणा संभावितचौर्यापराधात्,
तथाऽन्यैरपि स्मृत्यन्तरोक्तचोरत्वप्रतिपादकैर्वक्ष्यमाणैर-
शुद्धवासकादिभिः । अशुद्धो वासो यस्यासौ अशुद्धवासकः
कुतस्त्योऽयमित्यविज्ञायमानो लुब्धवेश्यादिगृहनिवासी ।

विश्व. २।२७०

(२) तत्र तत्करग्रहणपूर्वकत्वादण्डस्य ग्रहणस्य
ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं तावदाह—ग्राहकैरिति ।
यश्चौरोऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकैः राजपुरुषैः
स्थानपालप्रभृतिभिर्गृहीतव्यः । लोत्रेणापहृतभाजनादिना
वा चौर्यचिह्नेन नाशदेशादारभ्य चौर्यपदानुसारेण वा
ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः ।
अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासावशुद्धवासकः
सोऽपि ग्राह्यः । + मिता.

* अप., वीमि., व्यप्र., व्यम., विता. मितावत् ।

+ व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६६; अपु. २५।८।५५ च तथा चा
(वा तथैवा); विश्व. २।२७० धी च तथा चा (धाद्वा
तथैवा); मिता.; अप.; व्यक. ११६ धी च तथा चा (घात
तथा वा); स्मृच. ३१८ पू.; विर. ३३४; पमा. ४३६;
रत्न. १२५; स्मृचि. २५ तथा चा (यथा वा); नृप्र. २६१
(=) धी च (धाच्); सवि. ४५९ धी (धे); वीमि. तथा चा
(तथैवा); व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७९० चा
(वा); राकौ. ४८२ न वा (न च); सेतु. २४६ धीमिवत्;
समु. १४९ वीमिवत्.

(३) चौरस्य दण्डनार्थं परिज्ञानोपायमाह —
ग्राहकैरिति । ग्राहकैश्चौरग्रहणाधिकृतैः लोन्नादिना चौरौ
गृह्यते अवगम्यते । लोन्त्रमपहृतद्रव्यैकदेशः । पांसुकर्दमा-
दिवर्ती पादाङ्कः पदं तस्य पुरुषस्य पादेन संमितम् ।
यस्य गृहं प्रति नष्टदेशादारभ्य पदपरम्परा जाता सोऽपि
चौरः । अपहृतस्य गवादेः पदपरम्परा यस्य गृहं प्रति
प्रवृत्ता सोऽपि चौरः । एतच्च चौर्याव्यभिचारिधर्म-
जातस्य प्रदर्शनार्थम् । तेन यन्नष्टावशिष्टं तण्डुलादि
परस्परगृहे दृश्यते तस्यैकप्रकारकत्वे परस्परचौरत्वं
श्रूयते । यश्च पूर्वं पूर्वं कृतेन चौर्यकर्मणाऽपराधीति
ज्ञातः, यश्चाशुद्धवासको, न विद्यते शुद्धः समीचीनो
वासो निवासस्थानं यस्य सोऽशुद्धवासकः, सोऽपि
चौरः । अप.

(४) अशुद्धवासकः अपरिचितदेशवासः ।

+ विर. ३३५

(५) यश्चानिश्चितवासस्थलः सोऽपि गृह्यते चौर्य-
कारिणेन शङ्क्यते । + वीमि.

अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या जातिनामादिनिहवैः ।

शूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

पैरद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६७; अपु. २५।५६; विश्व. २।२७१; मिता.; अप. जातिनामा (नामजात्या); व्यक. ११६ शुष्कभिन्न (भिन्नशुष्क) शेषं अपवत्; विर. ३३४ व्यकवत्; पमा. ४३६; रत्न. १२५; स्मृचि. २५; नृप्र. २६१ (=); सवि. ४५९ न्ये (न्यो) ह्या (ह्यः); वीमि. अपवत्; व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७९० शङ्क्या (शङ्किता); सेतु. २४६ व्यकवत्; समु. १४९.

(२) यास्मृ. २।२६८; अपु. २५।५७; विश्व. २।२७२ णां (णा); मिता. (क) पृ (प्र); अप.; व्यक. ११६; विर. ३३५ पृ (प्र) या व्य (व्यय); पमा. ४३६ पृ (प्र); रत्न. १२५ या व्य (व्यय); स्मृचि. २५; नृप्र. २६१ णां च (णां वा) पृ (प्र); सवि. ४५९ णः (भिः); वीमि.; व्यप्र. ३८५ रत्नवत्; व्यउ. १२३; विता. ७९० रत्नवत्; सेतु. २४६ रत्नवत्; समु. १४९ विरवत्.

(१) लोन्नादिवच्च— अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या इति । प्रमाणान्तरमूलत्वादस्याः स्मृतेस्तदनुसारेणैव विविच्य व्याख्या कार्या । पदार्थास्तु निगदोक्ता एव ।

विश्व. २।२७१-२

(२) न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किन्तु अन्येऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्क्या ग्राह्याः । जातिनिहवेन नाहं शूद्र इत्येवंरूपेण, नामनिहवेन नाहं लपित्य इत्येवंरूपेण, आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्तास्तथा 'कुत-
स्त्योऽसि त्वमिति' चौरग्राहिभिः पृष्ठो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसावापि ग्राह्यः । बहुवचनात् स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम् ।

तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वाऽस्य गृहमिति पृच्छन्ति, ये च वेपान्तरधारणेनात्मानं गूहयित्वा चरन्ति, ये च आयाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः, ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञात-
स्वामिकानां विक्रयकास्ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः ।

एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान् पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किं वा साधव इति सम्यक् परीक्षेत न पुनर्लिङ्ग-
दर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोन्नादि-
चौर्यलिङ्गसंबन्धसंभवात् । यथाह नारदः—'अन्यहस्ता-
त्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चोरेण वा परिक्षितं लोन्त्रं यत्नात्परीक्षयेत् ॥' तथा— 'असत्याः सत्य-
संकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥' * मिता.

(३) विनष्टद्रव्यविक्रयाः हृतद्रव्यैकदेशभूतद्रव्य-
विक्रयकर्तारः । विर. ३३५

गृहीतः शङ्क्या चौर्ये नात्मानं चेद्दिशोधयेत् ।

दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥

* अप., वीमि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६९; अपु. २५।५८; विश्व. २।२७३; मिता. हृतं (गतं); अप. ये नात्मानं चेदि (र्ये आत्मानं चेन्न); व्यक. ११७ नात्मानं चेदि (आत्मानं चेन्न); विर. ३३८ ये नात्मानं चेदि (रो यणात्मानं न) द्रव्यं (दण्डं); रत्न. १२५; दवि. ८४ चौर्ये चेदि

(१) उक्तन्यायानुसारेण च— 'गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् । दापयित्वा हृतं द्रव्यं चोरदण्डेन दण्डयेत् ॥' स्मृत्यन्तरानुसारेण यथाहं दण्डकल्पना । विश्व. २।२७३

(२) एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह— गृहीतः शङ्कयेति । यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाण-धनदापनवधादिदण्डभाग् भवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्मा शोधनीयः । ननु नाऽहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति । तस्याभाव-रूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं 'इच्छा वाऽन्यतरः कुर्यात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न संभवति तथापि कारणेन संसृष्टं भावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा नाशपहारकाले अहं देशान्तरस्थ इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थोत्सिद्धेः शुद्धिर्भव-त्येव । मिता.

(३) शङ्कया संदहेन चौर्यविषयेण गृहीतोऽभियुक्तो यथात्मानं दिव्येन मानुषेण वा प्रमाणेन न शोधयेद् व्यपेतचौर्यशङ्कं न कुर्यात्, तदाऽपहृतं द्रव्यं दापयित्वा वक्ष्यमाणेन चौरदण्डेन दण्डनीयः । न चात्र वाच्यं चौरत्वेन आशङ्कितस्य प्रमाणानर्हता मिथ्यावादित्वा-दिति । यतो न मिथ्यावादित्वमात्रं साधनानर्हत्वे प्रयोज-कम् । किन्तु प्रथमवादिनोऽवष्टम्भाभियोक्तृत्वे सति । अतोऽत्र युक्तं यच्छङ्कितः प्रमाणं कुर्यादिति । न च चौर्याद्यभावे प्रमाणाभावः । तथा हि सति 'महाभियोगे-ष्वेतानि' 'रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यात्' 'राजभिः शङ्कि-तानां च' इत्यादिवचनानि नैवाऽऽरभ्येरन् । न च वाच्यं मानुषप्रमाणानामभावो न साध्य इति । यस्माच्चौर्याद्य-भावाव्यभिचारिणं भावविशेषं साधयतां सिध्यत्येवाभाव-साधकत्वमपि । यथा यत्र कालेऽस्य द्रव्यं केनाप्यपहृतं तदा ततोऽपहारप्रदेशादतिदूरेऽहं व्यवस्थितो महता व्याध्यादिना क्लान्त इत्यादि भावयन् साधयत्येव (यस्तु स्वमात्मानं न); नृप्र. २६१ द्रव्यं (दण्डं); वीमि. ये चेदि (२ आत्मानं चेन्न); विता. ७९२; राकौ. ४८२; समु. १५०.

आत्मनश्चौर्याद्यभावमिति । अत एव शङ्कः— 'असाक्षि-प्रणिहिते दिव्यम्' इत्युक्त्वा 'अथवा मित्रैः सज्जनै-रात्मानं ना शोधयेदेव । स चेदण्ड्योऽर्थिनां चार्थं दापयेत् ।' इत्युक्तवान् । अप.

(४) तत्र न चौरत्वातिदेशः, अपि तु संसर्गादि-दर्शनेन चौरतया अभियुक्तस्य विचारवैमुख्यं चौरतामेव निश्चाययतीति युक्तं ततो हृतदापनम् । दवि. ८४

(५) अथशब्देन लोप्त्रलाभानन्तर्यार्थकेन तदसत्त्वं एव पदचिह्नाद्यनुसरणमिति सूचयति । चकाराचौरप्रीतं तथाशब्देन निश्चितकुलादिकं च समुच्चिनोति । एवकारः पूर्वार्धेऽन्विताऽन्यकोटिव्यवच्छेदार्थकतया निश्चयबोध-नार्थः । अधिकारेण चकारैश्च चौरभक्ताश्रयदानादि-कारिणो नानास्मृत्युक्तान् नहन् समुच्चिनोति । *वीमि.

स्तोनातिदेशः

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥

(१) चौराग्रेऽयं साहसिको वा प्रसह्य हन्तीत्येवं जानतश्चौरसाहसिकयोर्भक्तादिदानं कुर्वतो दण्ड उत्तम-साहसः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८०

(२) अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दण्डमाह—भक्तिति । भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदायार्थः । उदकं तृपितस्य । मन्त्रः चौर्यप्रका-रोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहाराय देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्डः ।

* 'ग्राहकैर्गृह्यते' इत्यारभ्य प्रकृतलोकपर्यन्तं व्याख्यान-मिदम् ।

(१) यास्मृ. २।२७६; अपु. २५८।६३-४ वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा); विश्व. २।२८० वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा) दम (दण्ड); मिता.; अप. व्ययान् (व्ययम्) वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा); व्यक. ११७ दत्त्वा (कृत्वा) शेषं विश्ववत्; विर. ३३९ व्यकवत्; पमा. ४४६ मन्त्रो (शस्त्रो); विचि. १४५ व्यकवत्; दवि. ८१ विश्ववत्; सवि. ४६४ वा (चा); वीमि. विश्ववत्; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ भक्ता (भुक्ता) रण (रणे); विता. ७९४ हन्तु (हन्तु); सेतु. २४८ दत्त्वा (कृत्वा) दम (दण्ड) शेषं अपुवत्; समु. १५२ विश्ववत्.

चौरपेक्षिणामपि दोषः— 'शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।' इति नारदस्मरणात् । * मिता.

स्तेनालामे हतदानम्

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥

(१) प्रयत्नेनान्विध्यमाणघातचोरायनुपलब्धौ तु कथमिति— 'घातितापहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।' पदादौ प्रयातचिह्न इति शेषः । 'विवीतभर्तुस्तु पथि ।' विवीताद्युपकण्ठ इति शेषः । तुशब्दोऽन्यस्यापि समर्थस्य यथासंनिधानं दोषवत्त्वज्ञापनार्थः । 'चौरोद्धर्तुरवीतके ।' पूर्वोक्ताद्यभावे चौरोद्धर्तुरेव दोषः । सर्वथा चाऽपहृतं द्रव्यं प्रयत्नेनान्विध्य राजा लब्धव्यमित्यभिप्रायः । यदा अपहृते द्रव्ये घातिते च सद्व्यक्ते चौरं द्रव्यानुपलब्धौ कस्य दोष इत्यपेक्षिते ग्रामभर्तुरनिर्गत इत्यादि समानम् ।

विश्व. २।२७५

(२) चौरादर्शने अपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह— घातित इति । यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरपेक्षादोषः तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राशेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हृतं धनं धनिने दद्याद्यदि चौरस्य पदं स्वग्रामान्निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वाऽर्पयेत् । तथा च नारदः— 'गोचरे यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्राह्यो दास्योऽथवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान् मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥' इति । विविते त्वपहारे विवितस्वामिन एव दोषः । यदा त्वत्वन्येव तद्धृतं भवत्यवीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ।

+मिता.

* अप., वीमि. मितावत् । + वीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२७१; अपु. २५८।६० पू.; विश्व. २।२७५ तेऽप (ताऽप); मिता.; अप.; व्यक. ११८ तेऽपह (तेऽप ह); विर. ३४३ पूर्वाधे (ग्रामेषु च भवेदोषो ग्रामभर्तुर-वीक्षिते) । स्तु (श्व) रोद्ध (रध); पमा. ४४७; व्यउ. १२५; विता. ७९४-५; समु. १५२.

व्य. कां. २१९

(३) विवितं तृणादिप्रयोजनम् ।

÷अप.

(४) ग्रामः ग्रामाध्यक्षः । ग्रामग्रामबहिःसीमाभ्यन्तरतद्बहिःसीमाभ्यन्तरतद्बहिर्भूतदेशेषु चोरितं राज्ञा ग्रामरक्षकबहिःसीमारक्षकेभ्यो दापयितव्यम् । विर. ३४४

स्वसीमि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्रामस्यथवा पुनः ॥

(१) असंनिहिते तु ग्रामभर्तुरिति— 'स्वसीमि दद्याद्-ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः कृष्टाद् दशग्रामस्य वा तथा ॥' स्वशब्दो धनशाल्यर्थः । यत्र द्विपदचतुष्पदाद्यनवरतं संचरति, सा स्वसीमा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७६

(२) यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युः, यदि सीमो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौराणां दिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदेशे घातितं मुषितं वा, चौरपदं च जनसंमर्दादिना भग्नं, तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्या-सत्त्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् । यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशा-देव राजा दद्यात् । 'चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशाद्वा दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् (गौध. १०।४६-७) । मुषितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत् ॥' इति वृद्धमनुस्मरणात् । मिता.

(३) ग्रामसीम्येव यदि मोषो भवति, तदा स एव ग्रामो मुषितं दद्यात् । यदि तु पदं चौरमार्गो ग्रामसीमो

÷ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२७२; अपु. २५८।६०-६१ म्यथ (म्योऽथ); विश्व. २।२७६ क्रोशा ... पुनः (कृष्टाद् दशग्रामस्य वा तथा); मिता.; अप.; विर. ३४४ क्रोशाद् (कृष्टा द); पमा. ४४७; नृप्र. २६३ दशग्रामस्तु (दशस्तु) को (को); व्यउ. १२५; व्यम. १०२; विता. ७९५ क्रमेण नारदः; समु. १५२.

बहिः कंचन ग्रामं प्रति यायात्तदा स एव ग्रामो दद्यात् । यदा तु क्रोशमात्रव्यवस्थितानामनेकेषां ग्रामाणां मध्ये चौर्यं भवति, तदा तुल्याध्वानः पञ्च ग्रामाः समाहृता मोषं दद्युः । यदा पुनर्दश ग्रामा मोषस्थानातुल्यान्तराला भवन्ति तदा दशाऽपि समाहृता हृतं दद्युः । अप.

(४) यदि पदं वा गच्छति, यदि तु पदमेव गच्छति, तदा तत्त्वामिभ्य एव, यदा तु बहिःसीमायां चौरोद्धर्ता न कृतः, समन्ततश्च तस्यां वधश्चोरणं वा कृतं, तदा तत्संनिहितग्रामे समाधेयं तत्, तत्र पञ्चत्व-दशत्वयोः प्रायिकतयाऽनुवादः । विर. ३४४

(५) मिताटीका— विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्तीति । अपहृतभूप्रदेशाद्ये ग्रामाः संनिहिता त एव दद्युर्न पुनः पञ्चग्राम्येव दशग्राम्येवेत्येवं नियम इति । नियमनिवृत्त्यर्थे अथवेति विकल्पवचनमित्यर्थः । सुबो.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥

(१) दुस्तरत्वादेव चापदाम्— 'बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धनमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥' स्वरूपपरिमाणाद्यविप्रतिपत्त्येत्यर्थः । विश्व. ३।४३

(२) यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह— बुभुक्षित इति । धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनभन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रात्तदभावे वैश्यात् तदभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः— 'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनभता । अश्वस्तन-विधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति (मस्मृ. १.१.१६) । तथा च प्रतिग्रहोत्तरकालं यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयम्, यदि नाष्टिकेन स्वामिना त्वेदं किं नामापहृतमित्यभियुज्यते । यथाह मनुः— 'खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते । आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥' इति (मस्मृ. १.१.१७) । मिता.

(१) यास्मृ. ३।४३; विश्व. ३।४३ धान्य (धन); मिता.; अप. ३।४२ तदा (तथा); वीमि.

(३) बुभुक्षितोऽनभन्स्त्र्यहं त्रिरात्रं यावदास्थाय ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य स्वामिनो धान्यं हरेच्चोरोयेत्तच्च धान्यं प्रतिगृह्योपादाय, किमिति त्वयैतदसदीयं धान्यं गृहीतमित्याक्षिप्तेन धर्मतस्तथ्यमेव तस्य कथनीयम् । मया त्रिरात्रमभुञ्जानेन स्थितवता प्राणधारणार्थं भवदीयं धान्यमपहृतमिति । X अप.

पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूलफले वृणे ।
अदत्तादानमेतेषामस्तेयं तु यमोऽब्रवीत् ॥
वृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् द्विजः ।
गोब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै न स पापेन लिप्यते ॥

नारदः

स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः ।
तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते*॥
तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।
आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु* ॥
तैदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।
क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥

(१) अपकर्षणमपहरणम् । दवि. १.४०
(२) तदपि स्तेयं द्रव्यापेक्षं त्रिविधं ऊनमध्यमोत्तमम् । क्षुद्रद्रव्यापकर्षणादल्पं, मध्यमद्रव्यापकर्षणान्मध्यमं, उत्तमद्रव्यापकर्षणादुत्तमम् ।

नाभा. १.५।१२ (पृ. १.६१)

X वीमि. अपवत् ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १.६४१) द्रष्टव्यः ।

(१) व्यनि. ५.१५; समु. १.५२ पुष्पे (पुष्प) नारदः.

(२) व्यनि. ५.१५; समु. १.५२ हरन् (हरेत्) स्मृत्यन्तरम्.

(३) नासं. १.५।१२ नीषि (हर्षि); नास्मृ. १.७।१३; व्यक. १.०९; स्मृच. ८ प्रोक्तं (श्रेयं) कर्षणात् (हारतः); विर. २.८८-९; पमा. ४.३६ प्रोक्तं (श्रेयं) उत्तरार्धे (क्षुद्रमध्यममुख्यानां द्रव्याणामपहारतः); रत्न. १.२३; व्यनि. ५.०२ उत्त.; दवि. १.४० द्रव्या (सबी) तु (च); व्यग्र. ३.८६ प्रोक्तं (श्रेयं); व्यउ. १.२३ व्यप्रवत्; विता. ७.७७ त्रि (द्वि) शेषं व्यप्रवत्; समु. १.४८ स्मृचवत्.

मृद्गाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मवृणादि यत् ।
शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥
३ हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥

(१) नासं. १५।१३ शमीधान्यं (फलं चान्य); नास्मृ. १७।१४; मिता. २।२७५ (क) क्षुद्र (क्षुद्रं); अप. २।२७५ खट्वास्थिदारु (खड्गादि चारु); व्यक. १०९; स्मृच. ८; विर. २८८ यत् (कम्); पमा. ४३६ दारु (तन्तु) क्षुद्र (क्षुद्रं) हारीतः; रत्न. १२३; व्यनि. ५०२; स्मृचि. २५; द्दवि. १४० खट्वा (खर्वा) यत् (कम्); सवि. ४५५ शमीधान्यं (शिविराजं) मनुः; बीमि. २।२७३ क्षुद्र (क्षुद्रं); व्यप्र. ३८५ क्षुद्र (क्षुद्रं); व्यउ. १२३; व्यम. १०१; विता. ७७५ द्वि (दि); समु. १४८ दारु (चारु).

(२) नासं. १५।१४ वर्जं च (वर्जं यद्); नास्मृ. १७।१५; मिता. २।२७५ वर्जं (वर्ज्यं); अप. २।२७५ वा अपि (वं तथा); व्यक. १०९; स्मृच. ८ वर्जं च (वर्जं तु) अपि (दि च); विर. २८८ अपि (यपि); पमा. ४३६ वर्जं च (वर्जं तु) मध्यं... अपि (मध्वीहियवादिक्) हारीतः; रत्न. १२३ अपि (दि च); व्यनि. ५०२; स्मृचि. २५; द्दवि. १४०; सवि. ४५५ मध्यं... अपि (मध्यमं व्रीहयस्तथा) मनुः; बीमि. २।२७३ गोवर्जं (गोचर्यं); व्यप्र. ३८५ रत्नवत्; व्यउ. १२३ रत्नवत्; व्यम. १०१ रत्नवत्; विता. ७७५ रत्नवत्; समु. १४८ स्मृचवत्.

(३) नासं. १५।१५ नः (नाम्) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेयं); नास्मृ. १७।१६; मिता. २।२७५ (क) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेयं), (ख) श्रेय (श्रेयं) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेयं); अप. २।२७५ विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेयं); व्यक. १०९ श्रेय (श्रेयं) गो (सौ); स्मृच. ८; विर. २८८ श्रेय (श्रेयं) गो (सौ) शेषं अपवत्; पमा. ४३६ गो (स) हारीतः; रत्न. १२३ ण्यरत्न (ण्यं रत्न) श्रेय (श्रेयं); व्यनि. ५०२ ण्य (ण्यं) श्रेय (श्रेयं); स्मृचि. २५; द्दवि. १४० विरवत्; सवि. ४५५ गो (सा) नः (मिः) शेषं अपवत्, मनुः; बीमि. २।२७३ अपवत्; व्यप्र. ३८५ ण्य (ण्यं); व्यउ. १२३ श्रेय (श्रेयं); व्यम. १०१ श्रेय

उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम् ।
सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) शमीधान्यं शिम्बिधान्यं माषमुद्रादि । कृतान्नं सिद्धान्नम् । कौशेयमतसीमयम् । हिरण्यं सुवर्णं रजतं च । अप. २।२७५

(२) शमीधान्यं शिम्ब्यां भवं मुद्रादि । लोहशब्दो धातुपरः । मध्यमिति मध्यमद्रव्यमित्यर्थः । उपायैः कूटतुलनसंभेदेनादिभिः । छलयित्वा गोपयित्वा । अपकर्षणं अपहरणम् । विर. २८८

(३) मृद्गाण्डेति । मृन्मयं घटादि, आसनं पीठिका, खट्वा, अस्थि कङ्कतादि, काष्ठचर्मवृणादि, माषादिफलं, पकाब्जादि, क्षुद्रद्रव्याणि । एषामपहरणे प्रथमं स्तेयम् ।

वास इति । कौशेयादन्यद् वस्त्रम् । कौशेयपर्युदासात् तत् उत्कृष्टपत्रपट्टोर्णादिव्युदासोऽर्थात् । गोवर्जमजादयः पशवः । गोवर्जनाद् हस्त्यादिवर्जितम् । हिरण्यवर्जितानि ताम्रायस्त्रपुसीसादीनि । अत्रापि मण्यादिपर्युदासो द्रष्टव्यः । व्रीहियवादि द्रव्यं, तेषां हरणे मध्यमस्तेयम् ।

हिरण्येति । गतार्थः श्लोकः । एतदपहरणादुत्तमस्तेयम् ।

उपायैरिति । उपायैर्विविधैः संदेशकूटलेख्यसंधिच्छेदग्रन्थिभेदाद्यैरेषां त्रिप्रकाराणां च वञ्चयित्वा स्वामिनोऽपहरणं सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यश्च त्रिप्रकारं स्तेयमाहुः । नामा. १५।१३-६ (पृ. १६१-२)

नामा. १५।१३-६ तत्स्वरूपप्रकारः

२ द्विविधास्तस्करा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तान् विद्याहात्मवान् नृपः ॥

(श्रेयं); विता. ७७५ ण्य (ण्यं) श्रेय (श्रेयं); समु. १४८ गो (स).

(१) नासं. १५।१६; नास्मृ. १७।१७ धैरेषां छल (धैः सर्वैः कल्प) मत्तप्र (प्रमत्त); मिता. २।२६६; व्यक. १०९ तेभ्यः (तेषु); स्मृच. ८ छल (वञ्च); विर. २८८ षां (वं); पमा. ४३५; रत्न. १२३; व्यनि. ५०२ स्थवत्; स्मृचि. २५; नृप्र. २६० छल (कल्प); व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७७५; राकौ. ४८२ रेषां (स्तेषां); समु. १४८.

(२) नासं. १५।५३; नास्मृ. २।११ विद्या (विन्या).

परद्रव्यापहरणशीला द्विप्रकाराश्चोराः प्रच्छन्नाश्च प्रकाशाश्च । ते राज्ञा ज्ञेयाः ।

नाभा. १९१५३ (पृ. १८१)

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥

(१) नैगमादिच्छन्ना परद्रव्यापहारिणश्चेत् प्रकाश-
तस्करा न स्वरूपत इत्यवगन्तव्यम् । स्मृच. ३१७

(२) सोपधिकाः ये भयमाशां वा दर्शयित्वा
परस्य धनमपहरन्ति । कितवाः छद्मनाऽर्थहराः ।
मङ्गलादेशकारिणः अनादेश्यमङ्गलादेशद्वाराऽर्थहराः ।
इत्येवमादय इत्यादिपदेन वाक्यान्तरस्थप्रकाशतस्कर-
ग्रहणम् । विर. २९०

(३) प्रकाशेति । तत्र द्विप्रकाराणां मध्ये प्रकाश-
चोरा एते वक्ष्यमाणाः । कूटमानाश्रिताः कूटतुलाश्रिताश्च
वणिजः, उत्कोचका उत्कोचभक्षाः राजकुलाद्याश्रिताः,
सोपधिका विप्रलम्भकाः, कितवाश्च, वेश्याश्च ।

प्रतिरूपेति । कूटशासनकार्पापणविवर्णादिकराः,
ज्योतिषनैमित्तिकेक्षणिकादयः । एवमादयः प्रकाशा

(१) नासं. १९१५४ चकाः सो (दकाः सो); नास्मृ. २११२
स्तत्र (स्तु ते) सोपधि (साहसि); व्यक. १०९ कितवाः
(वञ्चकाः); स्मृच. ३१७ लाभि (लाः स्मृ); विर. २९०; पमा. ४३८; रत्न. १२४ व्यकवत्; व्यनि. ५०३
वञ्चका (तस्करा) शेषं व्यकवत्; दधि. ११८ उत्कोच
(औत्कोचि); सवि. ४६० श्रिताः (स्तथा); व्यप्र. ३८६-७ व्यकवत्; व्यउ. १२४ व्यकवत्; व्यम. १०१
कितवाः पण्य (वञ्चकाः पाप) स्मृत्यन्तरम्; विता. ७७८
व्यकवत्; सेतु. २२८; समु. १४८ स्मृत्यवत्.

(२) नासं. १९१५५ शास्तस्करा भुवि (शा लोकवञ्चकाः);
नास्मृ. २११३ शास्तस्करा भुवि (शलोकतस्कराः); व्यक. १०९;
स्मृच. ३१७; विर. २९० वृत्तयः (कारिणः); पमा. ४३८; रत्न. १२४; व्यनि. ५०३; सवि. ४६०
पू. ३; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२४; व्यम. १०१ स्मृत्य-
न्तरम्; विता. ७७८; सेतु. २२८ शास्त (शत) शेषं
विरवत्; समु. १४८.

लोकचोराः । तत्र यत्नः कर्तव्यः प्रतिमासतुलाद्यवेक्षणा-
दिना । नाभा. १९१५४-५ (पृ. १८१)

अप्रकाशास्तु विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।

सुप्रमत्तप्रमत्तार्तान् मुण्णन्त्याक्रम्य ये नराः ॥

देशग्रामगृहघनाश्च पथिघना ग्रन्थिमोचकाः ।

इत्येवमादयो ज्ञेया अप्रकाशास्तु तस्कराः ॥

अप्रकाशास्त्विति । प्रच्छन्नचोरास्तु बहिर्प्रामाद-
टव्याद्याश्रिताः ग्रामजनपदनगरपथ्यन्तराश्रिताश्च, सुसा-
दीनां केचिच्छन्ना, प्रसह्य केचित् । तान् विदित्वा
निगृह्णीयात् ।

देशेति । देशघातका ग्रामघातका गृहघातकाश्च
मार्गमुपः ग्रन्थिच्छेत्तार एवम्प्रकाराः प्रच्छन्नचोराः ।

नाभा. १९१५६-७ (पृ. १८१-२)

तान् विदित्वा तु कुशलैश्चरैस्तत्कर्मवेदिभिः ।

अनुसृत्य तु गृह्णीयाद्गृहप्रणिहितैश्चरैः ॥

तानेवम्प्रकारान् बुद्ध्वा कुशलैश्चरैः तत्कर्मकारिभि-
श्चोरव्यञ्जनैः पुराणचोरैश्चानुसृत्य गृह्णीयात् । अमुत्रासत
इति तैश्चारयित्वा गृह्णीयात् । अथवा चोरव्यञ्जनास्तैः
सहैकार्थीभूताश्चोराः कस्मिंश्चिद् गृहे फल्गु द्रव्यं तत्र
निधाय तान् नीत्वा मोषयित्वा प्रत्ययमुत्पाद्य पुनः
ग्रामान्तरेषु मनुष्यान् गूढान् निधाय तत्र प्रवेक्ष्य
ग्राहयेयुः ।

नाभा. १९१५८ (पृ. १८२)

प्रकाशतस्करदण्डाः

लोहानामपि सर्वेषां हेतुरभिः क्रियाविधौ ।

क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽप्रिसंगमात् ॥

(१) नासं. १९१५६ उत्तरार्धे (सुप्तान् मत्तान् प्रमत्तान्
मुण्णन्त्याक्रम्य चैव ये); नास्मृ. २११४ स्तु (श्च) उत्तरार्धे
(मुत्थां प्रसक्ताश्च नरा मुण्णन्त्याक्रम्य चैव ते); व्यक. १०९
तार्तान् (चांश्च); विर. २९२; व्यनि. ५०३ व्यकवत्;
सेतु. २२८ सुप्त (सम) मुण्णन्त्या (संतुष्या); समु. १४८.

(२) नासं. १९१५७; नास्मृ. २११५ पथि (यश)
स्तु (श्च).

(३) नासं. १९१५८ (तान् विदित्वा सुनिपुणैश्चरै-
स्तत्कर्मकारिभिः । अनुसृत्य ग्रहीतव्या गूढैः प्रणिहितैर्नरैः ॥);
व्यक. ११० नरैः (नरैः); विर. २९२.

(४) नासं. १०११०; नास्मृ. १२११०; मिः क्रियाविधौ

सुवर्णस्य क्षयो नास्ति रजते द्विपलं शतम् ।

शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु त्रपुसीसयोः ॥

ताम्रे पञ्चपलं विद्याद्विकारा ये च तन्मयाः ।

तद्भातूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥

(१) क्रियाविधौ घटनकर्मणि, लोहानां धातूनां, सुवर्णशब्दोऽत्र शुद्धपरः अन्यादृशे तत्रापि क्षयात् । रजते द्विपलं शतं, पलशते ध्यायमाने पलद्वयं क्षयो भवति, एवमुत्तरत्रापि । तन्मयास्तान्मयाः कांस्यादयः, तद्भातूनामयोहेतुभूतानां पाषाणमृत्तिकादीनामनेकत्वाद्वा-
हुल्यादनियमः क्षये न नियमः कर्तुं शक्यते, अयःशब्दो-
ऽपि शुद्धाद्योव्यतिरिक्तार्थः परः । शुद्धे तु नियमोऽप्रत एव उक्तः । उक्तक्षयादप्यधिकक्षये सुवर्णकारादयो दण्ड्याः, तद्वाप्याश्चेति परिगणनफलम् । विर. ३११

(२) लोहानामपीति । लोहानामपि, न वस्त्राणामेव । सुवर्णादीनां सर्वेषां हेतुरग्निः कटकादिक्रियाविधौ । न ह्यग्निः संयोगमन्तरेण विलीनानां कटकादयः शक्याः कर्तुम् । ततोऽग्निसंगमात् संस्क्रियमाणानां यः क्षयो दृष्टः स उच्यते क्रमेण ।

सुवर्णस्येत्यादि । सुवर्णं न क्षीयते । रजतं पलशते द्वे पले क्षीयते । पात्रादिकरणे त्रपुसीसयोः क्षयः शतेऽष्टौ पलानि । शते पञ्चपलं ताम्रे क्षयः । ताम्र-
विकारेषु सर्वेष्वेवम् । अयसो लोहस्य न क्षयनियमः तन्निमित्तानां येभ्यो लोहमुत्पद्यते तेषामनेकत्वात् कुतश्चिदुत्पन्नस्य कश्चित् क्षय इत्यनियमः ।

नाभा. १०१०-१२ (पृ. ११२-३)

(भिक्रिया विधौ); व्यक. ११३; विर. ३११; व्यनि. ५१३ भिः (भि) षां इ (षामि); नृप्र. १८४ भिः (भि) क्षय णानां (संक्षयः स्युमानानां); समु. ९० नामपि (नां चैव) भिः (भि) षां इ (षामि).

(१) नासं. १०११ ते (तं) यस्तु (यः स्यात्); नास्मृ. १२११ रज (राज); व्यक. ११३ र्णस्य (र्णेषु) रज (राज); विर. ३११ र्णस्य (र्णेषु); व्यनि. ५१३ शतमष्ट (शते त्वष्ट) यस्तु (यं तु); नृप्र. १८४ यस्तु (यः स्यात्); समु. ९० लं शतम् (लं शते) शेषं व्यनितम्.

(२) नासं. १०१२ तद्वा (तद्धे); नास्मृ. १२१२ द्य (द्राय); व्यक. ११३; विर. ३११ विषा (द्रवा) च (तु);

तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।

तत्र कार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपला गते ॥

तन्तुविकारस्य वस्त्रकम्बलादेः संस्कारे कार्पासोर्णसूत्रयोः दशभिः पलैः कृतमेकादशपलं भवति । एवं शतपलस्य दशोत्तरं शतं भवति । तन्तुविकाराणामेषा वृद्धिरुक्ता ।

नाभा. १०१३ (पृ. ११३)

स्थूलसूत्रवतामेषां मध्यानां पञ्चकं शतम् ।

त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामतः क्षय उदाहृतः ॥

स्थूलसूत्रपटादीनामेषा वृद्धिरुक्ता— दशपलं शते । मध्यानां शते पञ्चपला वृद्धिः । सूक्ष्माणां शते त्रीणि पलानि सन्निभागानि । एतेनान्तरालवस्थानामनुपातेन कर्तव्यो विभागः । क्षयमुदाहृतं वक्ष्यामः ।

नाभा. १०१४ (पृ. ११३)

^३ त्रिंशदंशो रोमवद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य च ।

कौशेयवल्कलानां तु नैव वृद्धिर्न च क्षयः ॥

(१) उक्तादधिकक्षये शिल्पी दण्ड्यः । अप. २११८०

(२) रोमवद्धः कम्बलादिः । कर्मकृतः कृतकर्म-
निष्पन्न एव कृतचित्रादिः । विर. ३१३

व्यनि. ५१३ ऽनियमः (नियमः); नृप्र. १८४ विषात् (षेया [ये]); समु. ९० याः (लाः).

(१) नासं. १०१३ तत्र (यत्र) ला (लं); नास्मृ. १२१३ तत्र (यत्र) ला शते (लं शतम्); अप. २११८० च (तु); व्यक. ११३ च (तु); विर. ३१२; नृप्र. १८४-५ वस्य च (वानां तु) ङी उदाहृते (द्विरुदाहृता) तत्र (स. [त] त्र) नां (नि) पला शते (पलं श [स्य] तम्).

(२) नासं. १०१४ षां (षा) शतम् (शते) मतः (मन्तः); नास्मृ. १२१४ तामे (तां ते) सुसू (सस्य) मतः हतः (मेषा वृद्धिरुदाहृता); विच. २११८३ चतुर्थपादं विना; अप. २११८० शतम् (शते) लं (ला); व्यक. ११२; विर. ३१३ कं शतम् (विशतिः); नृप्र. १८४ सूत्र (स्तनु) पकं (शते).

(३) नासं. १०१५ बद्ध (बिद्ध); नास्मृ. १२११५ स्य च (स्य तु) नै (सै); अप. २११८० नां तु (दीनां); व्यक. ११३ स्य च (स्य तु) शेषं अपवत्; विर. ३१३ पू; व्यनि. ५१४ बद्ध (बन्ध) कर्म (चर्म) नां तु (दीनां); नृप्र. १८५ तु (च).

(३) पुष्पपट्टानां च रोमविद्धस्य छेदकृतः क्षयः त्रिंशदांशः । उत्पादितशिल्पविशेषाणां तु कौशेयानां वल्कलानां च न वृद्धिर्न च क्षयः समान्येव सूत्राण्येतानि भवन्ति । नाभा. १०।१५ (पृ. ११३)

मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिभागस्तु चतुर्धौतस्यार्धमेव च ॥

अर्धक्षयान्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये * ॥

(१) सकृद्धौतस्य वाससः अष्टपणमूल्यवाससः मूल्याष्टमभागमपनीय सप्तपणान् रजको दाय्यः । द्विः-कृत्वो धौतस्य पादश्चतुर्धौ भागः, त्रिःकृत्वो धौतस्य तृतीयो भागः, चतुःकृत्वो धौतस्यार्धम् । अर्धक्षयान्तु परतः यावत्क्षीणदशं वस्त्रं, तावत् क्रमेण पादस्यांशस्यापचयः । जीर्णं त्वनियमः, तत्र मध्यस्थैरुक्तानुसारेणोद्घः कर्तव्य इत्यर्थः । × विर. ३१४

(२) मूल्येति । सकृद्धौतस्य दीनारमूल्यस्य पादार्धं हीयेत । तन्मूल्यार्धैकादशभिर्भाग्यम् । द्विर्धौतस्येत्येवं सर्वत्र । द्विर्धौतस्य पाद ऊनः, त्रिर्धौतस्य त्रिभागोनः, एवं चतुर्धौतमर्धमूल्यं भवति ।

* श्लोकद्वयस्य मिताव्याख्यानं 'वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यः' इति याज्ञवल्क्यवचने (पृ. १७३६) द्रष्टव्यम् ।

× दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १०।८ स्तु (श्व); नास्मृ. १२।८ चतुर्धौत (चतुःकृत्वो); मिता. २।२३८ स्त्रिभागस्तु (स्तुतीयांशः); अप. २।१८१ व च (व तु) शेषं नास्मृवत्; व्यक. ११३ अपवत्; विर. ३१४ चतुः.....च (चतुःकृत्वाऽर्धमेव तु); पमा. ४५६ मितावत्; दवि. ११३ नास्मृवत्; नृप्र. १८५ अपवत्; व्यप्र. २८९ मितावत्; व्यम. ८५ गो (गे) शेषं मितावत्; धिता. ५६८ पू. ५६९ मितावत्, उत्त. ७६७ मितावत्; राकौ. ४९२ मितावत्; समु. ८९ मितावत्.

(२) नासं. १०।९; नास्मृ. १२।९; मिता. २।२३८ (क) क्षये (क्षयः); अप. २।१८१ जीर्णं (वस्त्रं) क्षये (क्षयः); व्यक. ११३ दांशाप (दशोऽप) जीर्णं (वस्त्रं); विर. ३१४ जीर्णं (वस्त्रं); पमा. ४५६ क्षये (क्षयः); दवि. ११३ जीर्णं जीर्णस्या (वस्त्रं जीर्णः स्यात्); नृप्र. १८३-४; व्यप्र. २८९ पू.; व्यम. ८५ पू.; धिता. ५६९ पू., ७६७; राकौ. ४९२ विरवत्; समु. ८९ पू. ९० पमावत्, उत्त.

अर्धेति । पञ्चमादारभ्याष्टमो भागोऽपचियते । पञ्चमे साष्टभागमर्धम् । षष्ठे सपादम् । एवं यावत् क्षीणदशं जीर्णम् । ततः क्षयनियमो नास्ति । इच्छातः क्रयः ।

नाभा. १०।८-९ (पृ. ११२)

अप्रकाशतस्करदण्डाः

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥

(१) यस्य राज्ञो देशे चौरा वसन्ति, तद्राजदेशः तेषां चौराणां स्वदेशः, तद्घातिनः, स्वदेशघातिनः, एतेन परदेशघाते चौरैः क्रियमाणे तेषां सर्वस्वग्रहणं न कर्तव्यं तद्राजानुकूलत्वात्, परेण तु करणीयमेव सामर्थ्यं सतीति भावः । विर. ३१७

(२) अत्र वाक्यस्यास्य रत्नाकरादौ पान्थमुपमुप-क्रम्यावतारणेऽपि तत्र परिसंख्यायकस्य स्वदेशीयमार्ग-निरोधस्य समभिव्याहारदर्शनेऽपि परदेशीयद्विचतुषद-हारिणोऽपि दण्डाभावो न्यायसाम्यादिति प्रतिभाति । एवञ्च 'परदेशादृतं द्रव्यमि'त्यादिकात्यायनवचनेन सममेकमूलकत्वमेवेति । दवि. १२५

(३) स्वदेशं प्रान्ति ये मार्गं च, तेषां सर्वस्वं गृहीत्वा धनं भूयो हस्तपादादिच्छेदनं, मरणं न विद्यते, निन्दा यस्यां क्रियायामिति (तां) प्रवर्तयेत् ।

नाभा. ११।६७ (पृ. १८४)

अप्रकाशस्तोये दण्डविवेकसाधनो न्यायः

प्रथमे प्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

द्वितीये चैव यच्छेधं तृतीये वधमर्हति ॥

(१) अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः छेदनम् । शेषमत्र

(१) नासं. ११।६७ मार्गनिरोधकाः (मार्गोपरोधिनः) राजा ... येत् (भूयो निन्दां प्रवर्तयेत्); नास्मृ. २१।७ मार्गनिरोधकाः (यज्ञावरोधिनः) राजा ... येत् (भूयो निन्दां प्रकल्पयेत्); व्यक. ११३ रोधकाः (रोधिनः); विर. ३१७ नारदकाल्यायनौ; व्यनि. ५०८ व्यकवत्, नारदकाल्यायनौ; दवि. १२५ नारदकाल्यायनौ; सेतु. २३६ नारदकाल्यायनौ.

(२) नासं. ११।९०-९१ तृती....ति (दण्डः पूर्वश्च साहसः); नास्मृ. २१।३२ यच्छे....ति (तज्ज्ञेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः); विर. ३२२; पमा. ४४१; रत्न. १२५ पू.; व्यप्र. ३८९ व्यङ्गुष्ठ (ष्ठस्त) पू.; व्यउ. १२७.

करचरणरूपमेव पूर्ववाक्यानुसारात्, तृतीये वधं
मारणमेव । विर. ३२२

(२) ग्रन्थिच्छेदानां प्रथमे ग्रहणे अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः
छेदः दक्षिणहस्तस्य । द्वितीये पुनरपि ग्रहणे शेषस्या-
ङ्गुलित्रयस्य छेदः । नाभा. १९।९०-९१ (पृ. १८८)

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत् ।

दासीं तु हरतो नित्यमर्थपादावकर्तनम् ॥

(१) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । स्फुरा
पार्श्वरूपरिभागाः । विर. ३१९

(२) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । एवञ्च
दासीषु ब्राह्मणस्वत्वेन गौरवाद्दण्डाधिक्यदर्शनादासेष्वपि
ब्राह्मणस्वामिकेषु चौरदण्डः शारीरमार्थं वाऽधिकं
वाच्यमन्यस्वामिकेष्वल्पमिति प्रतिभाति । दवि. १२८

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मतोरनुशासनम् ॥

हस्तादीनां येनाङ्गेन चौर्यं करोति, तदेव छेत्तव्यम् ।

नाभा. १९।९२ (पृ. १८८)

गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।

स्तेने निपातयेद्दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥

महति महान्तमल्पमल्पे दण्डं निपातयेत् चोरे ।

सर्वत्र द्वितीयादिषु ततोऽधिकं, न तुल्यम् ।

नाभा. १९।९३ (पृ. १८८)

अप्रकाशितस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः

महापशून् स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशून् पूर्वः क्षुद्रपशौ हते ॥

(१) नासं. १९।९१; नास्मृ. २।१३३ दाव (दवि);
व्यक. १।४ उत्तरार्धे (दासीं च हरतो मध्यस्तथा पादस्य
छेदनम्); विर. ३१९ स्थू (स्फु) उत्तरार्धे (दासीषु हरतो
मध्यस्तथा पादस्य छेदनम्); दवि. १२८ स्थू (स्फु) उत्तरार्धे
(दासीं तु हरतो मध्यस्तथा पादस्य छेदनम्) : १३१ स्थू
(स्फु) पू.

(२) नासं. १९।९२; नास्मृ. २।१३४ छेत्तव्यं तत्त-
देवास्य (तत्तदेवास्य छेत्तव्यं); व्यक. १।५ नास्मृवत्.

(३) नासं. १९।९३; नास्मृ. २।१३५.

(४) नास्मृ. २।१२९ शून् स्ते (शून्तु) उत्तरार्धे (मध्यमो

(१) मध्यमं मध्यमसाहसम् । पूर्वं प्रथमसाहसम् ।
स्मृच. ३१९

(२) अत्रापि महापशवो विरुद्धदण्डा अनवरुद्धा
विवक्षिताः । विर. ३२१

(३) महापशवो हस्त्यश्वादयः । विचि. १३५

(४) महान्तः पशवो हस्त्यादयः, मध्यमा वृषा-
दयः । एतद्विशेषविहितेतरविषयम् । दवि. १२९.

काष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।

वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

मध्यमपशुं पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन्); अप. २।२७५ क्रमेण मनुः;
व्यक. १।४ सः (सम्) मो (मं); स्मृच. ३१९ पूर्वः (पूर्वं)
शेषं व्यकवत्; विर. ३२१ मपशून् (मपशौ); रत्न. १२५
पशौ हते (पशुं हतः) शेषं स्मृचवत्; विचि. १३५;
व्यनि. ५१० शौ हते (शोहंतौ); दवि. १२८ क्षुद्र (क्षुद्रे);
सवि. ४६२ शून् स्ते (शून् स्ते) उत्तरार्धे (मध्यमं मध्यमपशौ पूर्व
क्षुद्रपशौ हते); व्यप्र. ३८९ शौ हते (शून् हतः);
व्यउ. १२७ शौ हते (शून् हतः) शेषं स्मृचवत्;
व्यम. १०२ ण्ड उ (ण्डमु) शौ हते (शून् हते) शेषं स्मृचवत्;
विता. ७८३ स्तेन (क्षोर) शेषं व्यप्रवत्; सेतु. २३७;
समु. १५० मो (मं) पूर्वः (पूर्वं).

(१) नासं. १९।८२ भाण्ड (काण्ड); नास्मृ. २।१२२
भाण्ड (काण्ड) तथा... ..णाम् (वेतसस्यास्थिचर्मणो);
मिता. २।२७५; अप. २।२७५ क्रमेण मनुः; व्यक. १।५;
विर. ३२७; पमा. ४४३; विचि. १४०-४१; दवि. १४९
चर्म (चर्मि); सवि. ४५६-७; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२८;
विता. ७८४ या स्नाय्वस्थि (शाऽलाघस्थि); सेतु. २४२ तथा
स्नाय्व (तथान्नाय्व); समु. १५१.

(२) नासं. १९।८२-३ नामार्द्र (हरित); नास्मृ. २।१२३
कानामार्द्र (कहरित) फल (तृण); मिता. २।२७५ पुष्प
(मूल); अप. २।२७५ नामार्द्र (नां सार्द्र) क्रमेण मनुः;
व्यक. १।५; विर. ३२७; पमा. ४४३ मितावत्; विचि.
१४१ क्षुवि (तद्वि); दवि. १४९ मितावत्; सवि. ४५७
शाका (शाखा) पुष्प (मूल); व्यप्र. ३९१ मितावत्; व्यउ.
१२८ मितावत्; विता. ७८४ मितावत्; सेतु. २४२
विचिवत्; समु. १५१ मितावत्.

पैकान्नानां कृतान्नानां मद्यानामामिषस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥

(१) इदं प्रचुरकाष्ठादिविषयम् । विचि. १४१

(२) काण्डशब्देन पूर्वाधन्व(?)शरादय उच्यन्ते ।

तृणशब्देन दर्भमुञ्जादय उच्यन्ते । हरितशब्देन घास उच्यते यवसादिः । मूलं कन्दादि । पक्वान्नं मोदकादि । कृतान्नं सक्तुपृथुकलाजादि ।

नाभा. १९।८२-४ (पृ. १८७)

तुलाधरिममेयानां गणिमानां च सर्वशः ।

एभ्यस्तुल्यमूल्यानां मूल्याद्दशगुणो दमः ॥

(१) तुलाधरिमं कर्पूरादि, मेयं व्रीह्यादि, गणिमं पूगादि । एभिः काष्ठादिभिः । विर. ३२३

(२) तुलाधरिमं कर्पूरादि । मेयं व्रीह्यादि । गणिमं पूगैलाप्रभृति । एभिः काष्ठादिभिः । तेन पूर्वाक्तकाष्ठाय-पेक्षयाऽधिकमूल्यानां धरिममेयगणिमानानामन्यतमस्यापहारे तन्मूल्याद्दशगुणो दण्ड इत्यर्थः । विचि. १३८

(३) तुलाधारिमं कार्पासादि । मेयं व्रीह्यादि । गणिमं हरीतकीविभीतकादि । एतेषां हृतानां यन्मूल्यं, तस्य पञ्चगुणो दण्डः । एभ्यः काष्ठादिभ्यः उत्कृष्ट मूल्यानां वल्कुकुङ्कुमचन्दनादीनां हरणे मूल्याद् दशगुणो दण्डः । दीनारमूले हृते दश दीनारा दाप्याः, एको मुषितस्य, नव राशः ।

नाभा. १९।८४-५ (पृ. १८७)

(१) नासं. १९।८३-४; नास्मृ. २१।२४; मिता. २।२७५ मथा (मत्स्या) धामल्पमूल्यानां (धां मूल्यभूतानां); अप. २।२७५ मथा (मधु) क्रमेण मनुः; व्यक. ११५ मामिष (मोदन); विर. ३२७-८ व्यकवत्; पमा. ४४३ मथा (मत्स्या); विचि. १४१ व्यकवत्; दवि. ३७ उत्त. : १५० धामल्प (धां स्वल्प) शेषं व्यकवत्; सवि. ४५७ पमावत्; व्यप्र. ३९१ धानामामिष (तस्यानामौषध); व्यउ. १२८ व्यप्रवत्; विता. ७८४ व्यप्रवत्, पू. ; सेतु. २४२ त्यात्पञ्चगुणो (त्यास्यात् पञ्चगुणो) शेषं व्यकवत्; समु. १५१ न्नानां (नां तु) शेषं पमावत्.

(२) नासं. १९।८४-५ धरि (धारि); नास्मृ. २१।२५ शः (तः) दश (दष्ट); अप. २।२७५ क्रमेण मनुः; व्यक. ११४ धरि (धारि) एभ्य (एभि); विर. ३२३ एभ्य (एभि); विचि. १३८; दवि. १४३ भ्यस्तु (भिर); सेतु. २४० धरि (परि) शेषं विरवत्.

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
न्यूनं वैकादशगुणं दण्डं दाप्योऽब्रवीन्मनुः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽभ्यधिकं हरतो वधः । पुण्ड्र-वर्धनश्रीवर्धनादीनामेकादशगुणमित्येव । समं मुषितस्य, शेषं राशः । नाभा. १९।८५-६ (पृ. १८७)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥

रत्नानां वज्रमणिमुक्तादीनां शतादभ्यधिकं हरतो वधः । नाभा. १९।८६-७ (पृ. १८७)

पुरुषं हरतः पात्यो दण्ड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं स्त्री तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥

(१) हस्ताविति छिन्वेति शेषः । कामधेनौ — दृष्ट-मिति पठितम् । सर्वस्वमिति नारीं हरतः सर्वस्वग्रहणं दण्ड इत्यर्थः । दवि. १२६

(२) पुरुषस्त्वविशिष्टः । हरत उत्तमसाहसः । स्त्रियं हरतः सर्वस्वम् । कन्यां तु वधः ।

नाभा. १९।८७-८ (पृ. १८७)

सौहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥

(१) नासं. १९।८५-६ न्यूनं वै (ध्वे त्वे); नास्मृ. २१।२६.

(२) नासं. १९।८६-७ सुवर्णं (हिरण्य) सर्वेषां (मुख्यानां); नास्मृ. २१।२७ सर्वेषां (मुख्यानां); अपु. २२७।३६ (सुवर्णरजतादीनां नृत्सीणां हरणे वधः) एतावदेव; व्यक. ११४; विर. ३२४; रत्न. १२५; दवि. १४४; नृप्र. २६४ (=); व्यम. १०२; विता. ७८३-४.

(३) नासं. १९।८७-८ पात्यो दण्ड उ (वासो दण्डस्तु) हर...वधः (कन्यां तु हरतो वध एव च); नास्मृ. २१।२८; व्यक. ११४ पात्यो (हस्तौ) स्त्री तु हरतः (हरतो नारीं); रत्न. १२५ स्त्री तु हरतः (हरतो नारीं) उत्त. ; दवि. १२६ व्यकवत्; व्यप्र. ३८९ रत्नवत्, उत्त. ; व्यउ. १२७ रत्नवत्, उत्त. ; व्यम. १०२ रत्नवत्, उत्त. ; विता. ७८३ तु (च) शेषं रत्नवत्, उत्त. ; बाल. २।२७५ (सर्वस्वं हरतः स्त्री तु कन्यापहरणे वधः ।) उत्त. , कात्यायनः; समु. १५० रत्नवत्, उत्त.

(४) नासं. १५।२०; नास्मृ. १७।२१; मिता. २।२७०, २७५; अप. २।२७५ द्रव्येषु त्रि (त्रिषु द्रव्ये);

(१) त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु, द्रव्येषु त्रिषु क्षुद्र-
मध्यमहस्तु, एष प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डातिदेशः
क्षुद्रमध्यमहस्तु द्रव्येषु विरुद्धदण्डानवरुद्धेषु द्रष्टव्यः ।

विर. ३२९

(२) यथैव साहसेषु प्रथममध्यमोत्तमेषु क्रमेण
प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डाः प्रोक्ताः, तथा क्रमेण
क्षुद्रमध्यमोत्तमानि द्रव्याणि मृद्गाण्डवासोदिरण्यादीनि,
क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्यापहोरषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस
दण्डाः, देशकालपुरुषपापगधान परीक्ष्य सर्वत्र ।

नामा. १५।२० (पृ. १६३)

न त्वहोदान्विताश्चौरा वध्या राज्ञा ह्यनागसः ।

सहोदान् सोपकरणान् क्षिप्रं राजा प्रवासयेत् ॥

(१) सहोदान् सलोत्रान्, सोपकरणान् समधि-
भेदनादीन् ।

विर. ३३१

(२) लोत्रादिगहिता अनागममविचार्य न वध्याः ।
चोग ये तु सहोदाः सधिच्छेदाद्युपकरणयुक्ताश्च,
क्षिप्रमेव हन्तव्याः प्रवोक्तेन न्यायेन ।

नामा. १९।६६ (पृ. १८७)

पश्चात्तस्तेनदण्डः

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्षाणेन तस्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥

पश्चात्तापेनैव कर्तव्यम् । इदं मयागुप्य हत, शाधि
मामिति ।

नामा. १९।१०४ (पृ. १९०)

अनेना भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिवेदनात् ।

राजानं तत्स्पृशेदेन उत्सृजन्तं सकिल्बिषम् ॥

व्यक्र. ११५; विर. ३२८ येऽपि (येषु), पमां. ४४२
एवोक्तम् (एवान्ते त्रि); रत्न. १२५; विचि. १४१ विरवत्;
द्वि. १४३ विरवत्; नृप्र. २६२; सवि. ४५५ मनुः;
व्यप्र. ३८९; व्यज. १२७; जिता. ७७७; राकौ. ४८२
अपवत्, मनुः; येतु. २४३ विरवत्; समु. १५१.

(१) नासं. १९।६६ पूर्वार्धे (लोत्रादिरहिताश्चौरा राज्ञा,
उभया ह्यनागमम्) क्षिप्रं राजा प्र (चोरान् क्षिप्रं वि); नास्मृ.
२१।६ ह्यना (अना) उत्तरार्धे (सहोदान् स्तेयकारणात्क्षिप्रं
चोरान् प्रशामयेत्); व्यक्र. ११६ गम (गमाः) वाम
(मा); विर. ३३१ गसः (गमाः).

(२) नासं. १९।१०४ धावता (धीमता); नास्मृ.
२१।४६.

(३) नासं. १९।१०५; नास्मृ. २१।४७ स्तेनः (तेन)

व्य. कां. २२०

चोरस्तेनापापो भवति । दुष्टमुत्सृजन्तं तत्कृतं पाप
राजानं गच्छति । स तत्फलं भुङ्क्ते ।

नामा. १९।१०५ (पृ. १९०)

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

(१) दण्ड्यास्तु तेन दण्डेन क्षीणपापा भवन्तीत्याह
नारदः— राजभिरिति ।

स्मृच. १२८

(२) तत् प्रायश्चित्तदण्डरूपदण्डपरम् । प्रकरणात् ।
अत एव कल्पतरौ मुवर्णस्तेयमुसलाघातप्रकरणे एव
तल्लिखितमिति ।

विचि. १८९

(३) एतत् प्रतिपाद्यते— न शासनं शिष्टपरि-
पालनार्थमेवादृष्टार्थमपि । तेऽप्येवमनुगृहीता भवन्ति ।
सर्वहितत्वमेव राज इति । नामा. १९।१०६ (पृ. १९०)
शासनाद्वाऽपि मोक्षाद्वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषान् ।
अशासनं तमसौ राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

यदि शिष्यते अथ मुच्यते सर्वथा स्तेनः शुद्धो
भवति । अशासत् तेन कृतं पापं राजा आप्नोति ।
तस्मादवश्यं धर्मार्थमधर्मनिवृत्त्यर्थं दृष्टार्थं चोरार्थं च
शासयेदिति बहुफलत्वमनुशासनस्योक्तम् ।

नामा. १९।१०७ (पृ. १९०)

गुरुरात्मघनां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।

अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

इहाशिषा यमेन शास्यन्ते, शिष्यास्तु न यमेन ।
तस्मादिह शासनं सुष्ठु दृष्टार्थमिति तेषां वृत्त्यर्थमेव ।
शासन्ति । “अनित्यमागमशासनमनित्येन तत् जायते
‘युवोरनाकौ’ इत्यादिना ।

नामा. १९।१०८ (पृ. १९०)

वेद (पाद) उत्तरार्धे (राजा ततः स्पृशेदेनमुत्सृजन्तं किल्बिष-
म्) ।

(१) नासं. १९।१०६, नास्मृ. २१।४८, स्मृच.
१२८; विचि. १८९; प्रह्ला. ८१; समु. ७०.

(२) नासं. १९।१०७; नास्मृ. २१।४९ नाद्वाऽपि
(नाद्वा वि) मुच्येत (मुच्यति) सत् तमसौ राजा (मनात्
नद्राजा).

(३) नासं. १९।१०८ अतः (अथ); नास्मृ. २१।५०
राजा शास्ता (शास्ता राजा).

विदुः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

अष्टापाद्यं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुष्पष्टिं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

विद्यापि च विशेषेण विद्वत्त्वभ्यधिकं भवेत् ॥

हृतस्याष्टगुण शूद्रस्य स्तेये दण्ड इति केचित् ।

अन्येऽष्टगुणोऽधर्मः तस्य हृतस्य य उक्तः स्तेय इति ।

पूर्वपूर्वाद् द्विगुणमुत्तरोत्तरस्य । ग्रादादीनां वा स्वरहणे

एवमेव धर्म इति । हृतं वा दापयित्वा ततोऽष्टगुणं दण्डः

शूद्रस्य, षोडशगुणं वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्गुणं क्षत्रियस्य,

चतुष्पष्टिगुणं ब्राह्मणस्य इति ।

नाभा. १९।१०९-१० (पृ. १९१)

स्तेयदोषप्रतिप्रसङ्गः

समित्युषोदकादानेष्वस्तेयं सपरिग्रहात् * ॥

वैर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णेत्रेकाशनः स्वयम् ।

ब्राह्मणो नापराधोति द्वाविक्षू पञ्च मूलिकान् × ॥

चौरान्वेषणम्

सहोदग्रहणात्स्तेयं होदेऽसत्युपभोगतः ।

शङ्का त्वसज्जनैकार्थ्यादनायव्ययतस्तथा ॥

(१) सहोदग्रहणात् सलोपग्रहणात् होदेऽसत्युप-

योगतः असति होदे लोप्य उपयोगतः अन्यथालभ्यकर्पूरा-

द्युपयोगतः स्तेयं ज्ञेयम् । शङ्का तु स्तेयस्य असज्जनैका-

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे

(पृ. ५९१) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९१) द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १९।१०९; नास्मृ. २।१।५१ अष्टापाद्यं तु (द्विरष्टापाद्यं).

(२) नासं. १९।११० पू.; नास्मृ. २।१।५२ चतुष्पष्टि मनुः (चतुष्पष्टित्वेवं).

(३) ध्वनि. ५।५ त्रेकाशनः (जनशनं) पञ्च मूलिकान् (दे च मूलके). [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९१) द्रष्टव्यः].

(४) नासं. १।५।१७ ल्युप (लति); नास्मृ. १।७।१८ होदेऽस (होदम) कार्थ्यादनाय (कत्वादनाय); अप. २।२६८ णास्ते (णे स्ते) देऽस (दे स); ध्वक. १।१६ भोग (योग) स्तथा (स्तदा); विर. ३३३ भोग (योग); सेतु. २।४५ देऽस (दे स) भोग (योग).

र्यात्, असज्जनैर्मद्यपानाद्यासक्तैः ऐकार्थ्यात् एकप्रयो-
जनकत्वात्, अनायव्ययतस्तथा शङ्केति प्रथम-
श्लोकार्थः । विर. ३३४

(२) लोप्येणापहृतद्रव्यैकदेशेन सह ग्रहणादवसरा-
भावे स्तेयम् । लोप्याभावे अतिभोगात् पूर्वावस्थाया
गन्धमान्यवस्त्रादीनाम् । शङ्कया सर्वे दृष्ट्वा शङ्कित
इवोद्विग्न इव भवति, तत्रापि स्तेयं संभाव्यम् । शङ्का-
भावे न निश्चयः तदन्वमज्जनैर्द्यतकदासीपत्यादिदुष्टजनै-
रेककार्यत्वात् संभाव्यं स्तेयम् । न विद्यते (आयः)
आगमो यस्य सोऽनायः । अनायस्य व्ययोऽनायव्ययः ।
अनायव्ययाच्च संभाव्यमेवम् ।

नाभा. १९।१०७ (पृ. १६२)

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चौरेण वा परिक्षिप्तं लोप्यं यत्नान् परीक्षयेत् ॥

तस्माच्चौरत्वनिश्चयो दृष्टेनादृष्टेन वा प्रमाणेनैवेति
स्थितम् । दवि. ८१

अहोदान् विमृशेच्चौरान् गृहीत्वा परिशङ्कया ।

भयोपधाभिश्चित्राभिर्नैयुस्तथ्यं यथा हि ते ॥

(१) अहोदान् होदरहितान्, तथा गृहीतपरि-
शङ्कया उपधाभिश्चित्राभिर्व्योजैर्नानाविधैः देशादिकं
प्रष्टव्यास्ते यथातथ्यं ब्रूयुरित्युत्तरश्लोकार्थः । विर. ३३४

(२) सलोप्यानपि चोरान् सहोदा दृष्टा इत्येतावता
न शासितव्याः, विचारयेदेव अचोरशङ्कया । माण्डव्य-

(१) मिता. २।२६७; पमा. ४३७ ण वा (णापि);
दवि. ८१ स्थितं भुवि (द्धृतं पथि) परि (प्रति); नृप्र.
२६१ दुषितं (दन्वितं) परि (प्रति) लोप्यं यत्नान्
(लोचयन् तद्); सवि. ४५९ भुवि (तु वा) चौरेण वा
परि (चौरैर्वापि प्रति); व्यप्र. ३८६ परि (प्रति); व्यउ.
१२४ व्यप्रवत्; विता. ७९१ व्यप्रवत्; समु. १।४९.

(२) नासं. १९।६८ अहो (सहो) युस्तथ्यं (युः सत्यं);
नास्मृ. २।१।८ त्वा परि (तान् यदि) उत्तरार्धे (भयो-
पधाभिश्चिन्ताभिर्नैयुस्तथा यथा कृतम्); अप. २।२६८ त्वा
परिशङ्क (तान् परिसंख्य); ध्वक. १।१६ अहो (सहो)
त्वा प (तप) भयो (नयो); विर. ३३४ त्वा प (तप) भयो
(तथो); ध्वनि. ५०६ (=) उत्त.; सेतु. २।४५ गृहीत्वा
(गृहीत) भयो (तथो); समु. १।४९ उत्त., स्थूलन्तरम्.

वदचोरस्यापि होदसंभवात् । यावदव्यभिचारि लिङ्गं दृष्टमिति । तदभावे भयोत्पादनैश्चिन्ताडननिर्भर्त्सनपुत्र-
दारच्छेदनागस्तप्रदानरूपाभि (?) र्यथा ते संवस्ताः
सत्यं वदन्ति तथा । नाभा. १९।६८ (पृ. १८४)

देशं ग्रामं दिशं नाम जातिं वा संप्रतिश्रयम् ।

कृतं कार्यं सहायाश्च प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥

देशं कुतस्या यूयमिति, कस्मिन् काले इहागताः,
कस्यां दिशि कस्मिन् देशे कुतो वा प्रविष्टाः, जातिर्भवतां
का, किं नाम रूपं च, केन वेषेण प्रविष्टा इहेति, प्रति-
श्रयश्चेह क्वासीदागच्छतां वेति, चौयेंण चेहत्या भक्त-
दानोपकरणप्रच्छादनादिना साहाय्यं के कृतवन्त इति
निगृह्य प्रष्टव्याः । नाभा. १९।६९ (पृ. १८४)

वर्णस्वराकारभेदात् समंदिग्धनिवेदनात् ।

अदेशकालदृष्टत्वान्निवामस्याविशोधनात् ॥

वर्णभेदात् पृष्ठः सन् विवर्णो भवति । स्वरभेदात्
सगद्गदो भवति । आकारभेदात् त्रामविपादादियोगास्पृष्टः
स्पष्टं ब्रवीति । अदेशे च विविके श्रुत्ये, अकाले च
रात्र्यादौ दृष्टे, कोपित इति तस्य स्पष्टं निर्णयावचनात्
परिच्छिद्यते चोर इति । नाभा. १९।७० (पृ. १८४)

असद्व्ययात्पूर्वचौर्यादसत्संस्र्गाकारणात् ।

लेशैरप्यवगन्तव्या न होदैनैव केवलम् ॥

(१) नासं. १९।६९ पूर्वार्धे (देशं कालं तथा जातिं नाम
रूपं प्रतिश्रयम्) कृतं... याश्च (कृत्यं कर्म महायांश्च); नास्त्व.
२१।९ ग्रामं (कालं) नाम जातिं (जातिं नाम) उत्तरार्धे (कृत्यं
कर्मकरा वा स्युः प्रष्टव्यास्ते विनिग्रहे); अप. २।२६८ कृतं
कार्यं (कृतकार्यं) नि (वि); व्यक्र. ११६ वा मं (वासं) कृतं
कार्यं (कृतकार्यं); विर. ३३४ याश्च (यास्तु) शेषं व्यक्रवत् ;
व्यनि. ५०६ (=) नि (वि); सेतु. २४५ विरवत् ; समु.
१४९ महायाश्च (महायां च) स्मृत्यन्तरम्.

(२) नासं. १९।७० त्रिवामस्या (त्रामस्याप्य) ; नास्त्व.
२१।१० समंदिग्ध (संमदि त्व) शेषं नामवत् ; अप. २।२६८
दृष्टवान्निवामस्या (दृष्टवान्निवेशय) ; व्यक्र. ११६ काल (काले)
स्यावि (स्य वि); विर. ३३४ समंदिग्ध (मंदिग्धवि) दृष्ट
(वृत्त); व्यनि. ५०६ स्यावि (स्य वि); सेतु. २४५ विरवत् ;
समु. १४९ वर्णवरा (स्वरवर्णा) शोध (रोध) स्मृत्यन्तरम्.

(३) नासं. १९।७१ ; नास्त्व. २१।११ लेशै (लेख्यै);

असद्व्ययात् द्यूतपानदास्यादिषु व्ययात् । पूर्वचौर्यात्
पूर्वकाले चोरत्वेनोपलब्धत्वात् संदिग्धत्वेऽपि संभाव्यते ।
दृष्टेः सह संसर्गात् । एतैर्लिङ्गैर्लेशैरपि ग्राह्याः । न
लोप्येणैव, लोप्याभावे एतैर्लिङ्गैर्गृह्णीयात् ।

नाभा. १९।७१ (पृ. १८५)

दैस्युवृत्ते यदि नरे शङ्का स्यात् तस्करेऽपि वा ।

यदि स्पृश्येत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं नरः ॥

(१) लेशेन युक्तिर्लेशेन मुखशोपणादिना ।

विर. ३३८

(२) अशुभवृत्ते मनुष्ये चोरो न वेति शङ्का
स्याद् यदि, स यथोक्तानामन्यतमेन लेशेन युक्तः स्यात्,
गोबीजकाञ्चनपुत्रमस्तकादिभिः दिव्यैर्वा शपथ कार-
यितव्यः । 'तस्करेऽपि चेति पाठे दम्युवृत्ते शङ्कायां
मानुषः शपथः, तस्करे दिव्य इति ।

नाभा. १९।७२ (पृ. १८५)

गवादिषु प्रनष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।

पदेनान्वेषणं कुर्युरा मूलात्तद्विदो जनाः ॥

(१) गवादिषु द्रव्येषु प्रनष्टेषु स्वयमेवापभ्रष्टेषु
केनापि हृतेषु वा तत्पादेनान्वेषणं कार्यम् । विर. ३३६

(२) गवादिषु गोऽजाविमहिषाश्वादिषु प्रनष्टेषु.
द्रव्येषु वा सधिच्छेदनादिनाऽपहृतेषु गवादिषु, मनुष्य-
पदेन यतोऽपहृतं द्रव्यं तत् आरभ्य यत्र प्रविष्ट गच्छेत्
घोषे वा तावदन्वेषणं कुर्युः अपूर्वमानुषादिपदज्ञान-
कुशलाधिष्ठिताः । नाभा. १५।२१ (पृ. १६३)

व्यक. ११६ प्यव (प्यनु); विर. ३३४ व्यक्रवत् ; व्यनि.
५०६ (=) लेशे (एतं) व्या (व्यो) दैनैव केवलम् (देरपि
केवलैः); सेतु. २४५ लेशैरप्यव (शेषैरप्यनु); समु. १४९
लेशे (एते) दैनैव केवलम् (देरैव केवलैः) स्मृत्यन्तरम्.

(१) नासं. १९।७२ रेऽपि (रो न); नास्त्व. २१।१०
नरः (ततः); व्यक. ११७ ; विर. ३३८ गङ्गा स्यात् (गङ्गने)
श्येत (शशि) पथं नरः (पथमन्या).

(२) नासं. १५।२१ ; नास्त्व. १७।२२ पदेना (पदस्या),
अप. २।२६८ वा (च); व्यक. ११६ अपवत्, पू. ; विर.
३३५ वा (च) पदे (पादे); सेतु. २४६-७ पु प्र (वप)
ष्वपह (पृषह) वा (च).

ग्रामे ब्रजे विवृते वा यत्र तन्निपतेत् पदम् ।
बोढव्यं तद्भवेत्तेन न चेत्तोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥

(१) ततो यस्य ग्रामे ब्रजे विवृते वा तत्पदं निप-
तेत्, तेन ग्रामादिमता तद्बोढव्यं, अपगतं गवादि देय-
त्वेन स्वीकार्यम् । विर. ३३६

(२) ग्रामादौ यत्र तत्पदं प्रविष्टं, तेन ग्रामादिना
चोरदोषोऽनुभवितव्यः, स ग्रामादिस्ततो ग्रामाभिर्गत्या-
न्यत्र न नयेत् । अन्यत्र न मुच्यते यो नयेत् । इतर-
स्याप्येवैव गतिः । नाभा. १५।२२ (पृ. १६३)

पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके ।

यस्त्वासन्नत्तरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र पातयेत् ॥

(१) पदे कियद्दृष्टेऽग्रे, तथाऽपरिचिते तत्संनिहित-
ग्रामे पातयेत् । विर. ३३६

(२) ग्रामाद् बहिरटव्यां प्रमूढं न ज्ञायते तत्पदमत-
श्चेतश्च पदबहुत्वात् । भग्नं वोपर्युपरि गमागमवैषम्यात् ।
यत्र पदं भग्नं प्रनष्टं प्रमूढं वा, तस्य देशस्य संनिक्कृष्टतरे
ग्रामे ब्रजे वा तच्चौर्यं पातयेत् । तथा सति त एव
रक्षिष्यन्ति तद्भयात् । एवं कृते चोराणां प्रवेशनिर्गमा-
भावान्निश्चोरता भवति । नाभा. १५।२३ (पृ. १६३)

सैमेऽध्वनि द्वयोरेत्र स्तेनप्रायोऽशुचिर्जनः ।

पूर्वापरार्धैर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥

(१) संनिहितग्रामद्वैधे यत्र ग्रामे स्तेनप्रायो दुर्जनो
वसति तत्र पातयेत् । विर. ३३६

(२) यत्र तत्पदं भग्नं प्रमूढं वा तस्य देशस्य तुल्या-
ध्वानौ ग्रामौ यदि स्यातां, यस्मिन् देशे चोरप्रायो

(१) नासं. १५।२२ तन्नि (संनि); नास्मृ. १७।२३ वीते
(विक्ते) तन्नि (संनि); अप. २।२६८; विर. ३३५; सेतु. २४७
बोढव्यं (बोद्धव्यं).

(२) नासं १५।२३; नास्मृ. १७।२४; अप. २।२६८;
व्यक. ११६ पदे (पादे); विर. ३३५ प्रमू (प्रमू); सेतु. २४७
जना (जला) पात (यात).

(३) नासं १५।२४ स्तेन (स्नेय) राधैर्दु (दानैर्दु);
नास्मृ. १७।२५ स्तेन (तेन) राधै (वादै); अप. २।२६८;
व्यक. ११७; विर. ३३५ समे (सीमा) दुं (दुं); सेतु. २४७
समे (सीमा) पू.

निःसत्यशौचो जनः पूर्वकार्य एव संभावितः निषाद-
दासीपतियूतकरशौण्डिकादिभिः संसृष्टः, तत्र पातये-
दित्येव । तत्र हि संभाव्यते चोरत्वम् । तथाभूतो जनः
शक्तोऽत्यनार्यप्रायः । तस्मिन् सत्यनार्यप्राये न्याय्यं
पातयितुम् । नाभा. १५।२४ (पृ. १६४)

ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।

रात्रिसंचारिणो ये च बहिः कुर्युर्वहिश्वराः ॥

ग्रामेषु चोरान्वेषणं कुर्युः । ग्रामग्रहणे नगरस्यापि
द्रष्टव्यम् । चण्डालाश्च वधकाश्च चेटिकागोमलिका-
शौण्डिकादयश्चराः, रात्रिसंचारिणो ये च भाण्डवाहि-
कुभिण्डिकपुरुषाः, ग्रामादिषु बहिरन्वेषणं कुर्युरित्येव ।
नाभा. १५।२५ (पृ. १६४)

नैवान्तरीक्षान्न दिवो न समुद्रान्न चान्यतः ।

दस्यवः संप्रवर्तन्ते तस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥

सैभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजप्रेक्षणानि च ॥

ईल्यागाराण्यरण्यानि देवतायतनानि च ।

चौरैर्विचेयान्येतानि चोरग्रहणतत्परैः ॥

सभादीनि नित्यं चौरैः परीक्ष्याणि तेऽत्र चोरचिह्नैः
ग्रहीतव्याः, तदन्वेषणतत्परैः परीक्ष्य एतैर्ग्रहीतव्यास्ते ।

नाभा. १९।५९-६० (पृ. १८२)

तथैवान्ये प्रणिहिताः श्रद्धेयाश्चित्रवादिनः ।

चोरा ह्युत्साहयेयुस्तांस्तस्करान् पूर्वतस्कराः ॥

तथाऽन्ये प्रणिहिताश्चोराः तैः संहत्य दर्शितप्रत्ययाः
'अन्तर्धानमन्त्रोऽयं अनेन मन्त्रेणापिहितो न दृश्यते

(१) नासं. १५।२५; नास्मृ. १७।२६; अप. २।२६८;
व्यक. ११७; विर. ३३६ श्रण्डा (श्रण्डा).

(२) अप. २।२६८; विर. ३३५; सेतु. २४७ वः संप्र
(वक्ष प्र).

(३) नासं. १९।५९; अप. २।२६८ जप्रेक्ष (जाः प्रेक्ष)
मनुनारदौ.

(४) नासं १९।६०; व्यक. ११७ चौरै तानि
(विचित्रैश्चारेभ्यः) उक्तः; विर. ३३७ व्यकवत्, उक्त.

(५) नासं. १९।६१; व्यक. ११७; विर. ३३७
तथैवा (तथा चा) चोरा (चारा) ह्ये (दये).

मनुष्यः' इति पूर्वं राज्ञा संकेतिते गृहे दिवस एव प्रविश्य भाजनादि गृहीत्वा निष्कामन्ति । गृहजनश्च तूष्णीमास्ते । ततोऽपरस्मिन् गृहे गूढमनुष्ये प्रवेश्य ते तथोत्पादितप्रत्ययाः चित्रवादिनः 'इदं चेदं चास्मिन् गृहेऽस्ति पर्याप्तमेतदस्माकमिति प्रोत्साह्य प्रवेश्य ग्राहयेयुः । नाभा. १९।६१ (पृ. १८२)

अन्नपानमहादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।

तथा चौर्यापदेशैश्च कुर्युस्तेषां प्रसर्पणम् ॥

श्रद्धेयवाक्याः पुराणचोराः तैः सहैकीभूता भोजनं चोद्दिश्य पानं वा 'यूयं निमन्त्रिताः आगच्छतास्मद्गृहे भोक्तुमिति दारकस्य बहुदण्डनमिति निमित्तेषूद्दिश्य, महादानं वा अहमस्मिन् देशे वस्तुमुत्सहे देशान्तरं यास्यामि यन्ममास्ति तद् युष्मभ्यं दास्यामि अमनुष्याया वेलायामागच्छतेति, समाजं वा पुत्र वा पश्यामः उत्सवं वेति, रात्रावागच्छत अदो गृहं तन्मुष्याम इति, एवमेषां समागमं कारयेयुः । समागतान् ग्राहयेयुः ।

नाभा. १९।६२ (पृ. १८३)

ये तत्र नोपसर्पन्ति चौरैः प्रणिहितैरपि ।

तेऽपि स्युः संप्रहीतव्याः सपुत्रज्ञातिबान्धवाः ॥

ये तथा प्रणिहिता अपि तस्मिन् समागमे नोपसर्पन्ति, ये गताः तेऽप्यनुगत्य सपुत्रदाया(?) ग्रहितव्याः ।

नाभा. १९।६३ (पृ. १८३)

अचौरा अपि दृश्यन्ते चौरैः सह समागताः ।

यदृच्छया नैव तु तान् नृपो दण्डेन संस्पृशेत् ॥

अचोरा अपि यदृच्छया चौरैः समागता दृश्यन्ते । तान् विचार्य राजा मुञ्चेत् । न तावता अविचार्यैव शासितव्याः, चौरैः सह दृष्टा इत्येतावता नाविचार्य

(१) नासं. १९।६२; व्यक. ११७ चो (शौ) प्रसर्पणम् (समागमम्); विर. ३३७ अन्नपान (अर्थदानैः) र्या (रो) प्रसर्पणम् (समागमम्).

(२) नासं. १९।६३ चौरैः (सुताः) तैरपि (ता अपि) पि स्युः सं (मिस्र्य) ज्ञानि (पशु); अप. २।२६८ सपन्ति (सर्पयुः) पुत्र (मित्र); व्यक. ११७; विर. ३३७.

(३) नासं. १९।६४ उत्तरार्धे (यादृच्छिकान् नैव तु तान् राजा दण्डेन शासयेत्); अप. २।२६८ मनुनारदौ; व्यक. ११७; विर. ३३७; व्यनि. ५०६; समु. १४९-५०.

शासितव्याः । विचार्य शासयेदित्यर्थः ।

नाभा. १९।६४ (पृ. १८३)

यांस्तत्र चोरान् गृहीयात्तान् विताड्य निबध्य च । अवधुष्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु ॥

तथा गृहीतान् चोरान् ताडयित्वा लगुडादिना, गर्दभादिना च भ्रामयित्वा, अवधुष्य च सर्वत्र चतुष्पथ चत्वरशृङ्गाटकेष्वेवंकर्माण इति छेदनताडनदहनादिभिर्मारयितव्यास्ते अन्ये मैवं कुरुन्ति प्रत्यादेशार्थम् ।

नाभा. १९।६५ (पृ. १८३)

स्तेनातिदेशः

चोराणां भक्तदा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः

आवासदा देशिकदास्तथैवान्तरदायकाः ॥

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

(१) आहायकाश्चोराणां प्रेरकाः तेपामादेशकारिणः ।

अथवा आदेशकरास्तेषां प्रेरकाः । अन्तरदायकाश्चोराणां

(१) नासं. १९।६५ विताड्य (आताड्य) हन्याच्चि (वध्याश्चि) तु (ते); अप. २।२६८ यात्ता (युस्ता) निबध्य (विडम्य) धुष्य (घोष्य) मनुनारदा, व्यक. ११७ निबध्य (विडम्य); विर. ३३७ र्यां (ता) नाड्य निबध्य (वध्य विलोभ्य); पमा. ४४९ ड्य निबध्य (व्याभिवन्ध्य) धुष्य (कृष्य); व्यनि. ५०६ निबध्य (निबध्य); समु. १४९ बध्य (बध्य) धुष्य (जिल्य).

(२) नासं. १९।७३; नास्मृ. २।११३ प्यु (पशु) कदास्त (काश्च त) वान्तर (वोत्तर); व्यक. ११७ (आहायका-देशकारास्तथा चान्तरदायकाः) उत्त.; विर. ३४० (आहायका-देशकरास्तेषामन्तरदायकाः) उत्त.; रत्न. १२६ (आहायकादेशकरास्तथैवान्तरदायकाः) उत्त.; विचि. १४५ (आहायकादेशकरास्तथा चान्तरदायकाः) उत्त.; दवि. ८३ (आहायकादेशकरास्तथा चान्तरदायकाः) उत्त., कालायनः; वीमि. २।२७३ व्यकवत्, उत्त.; विता. ७९४ (आहायकादेशकरास्तथा चान्तरदायकाः) उत्त.; सेतु २४८ दविबत्, उत्त.

(३) नासं. १९।७४; नास्मृ. २।११४ ताः सर्वे (तास्तु ते); अप. २।२७६; व्यक. ११७ उत्त.; विर. ३४० उत्त.; रत्न. १२६ सर्वे (द्योते) उत्त.; विचि. १४५ उत्त.; वीमि. ८३ उत्त., कालायनः; वीमि. २।२७३ उत्त.; विता. ७९४ रत्नवत्, उत्त.; सेतु. २४८ रत्नवत्, उत्त.

अशदायकाः । समदण्डाश्चौरेण । तान् चौरान् ।

विर. ३४०

(२) देशिकदा मार्गदेशिकं ददति । अन्तरदाः
छिद्रदाः । केतारश्चाप्रकाशं द्रव्याणाम् । चोरहस्ताद-
मूल्यान प्रतिग्राहिणश्च, चौरैरानीय स्थापयन्ति । चौरान्
येऽप्रच्छादयन्ति च । एते सर्वे चोरतुल्या निग्राह्याः ।

नाभा. १९१७३-४ (पृ. १८५)

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।

शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्गोपभागिनः ॥

स्तेनानां मुपितुं गच्छतां, मुपित्वा वोपसर्पतां, ये
भक्तदाः जानपूर्वकमवकाशदातारश्च प्रच्छादनार्थं मोप
निधानार्थम् । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (व्यान्. ११४३०)
इति जापकात् तृजन्तेन समासः । अभिभावतेत्युद्गोपिते
त्रैलोक्य शक्ताः सन्तो ये चौदासीन्येन आसते, ते सर्वे
चोरतुल्याः ।

नाभा. १५११८ (पृ. १६२)

उत्क्रोशतां जनानां च न्हियमाणे धने तथा ।

मुपित्वा ये नाभिभावन्ति तेऽपि तद्गोपभागिनः ॥

अपि चेति न पूर्वं एव एतेऽपि तत् समुच्चयार्थः ।
उत्क्रोशतां धने गृहीत्वा चोरा गच्छन्ति परित्रायश्च
परित्रायश्चमिति, धने न्हियमाणे आह्वानं कुर्वतां ये न
भावन्ति शक्ता अशक्ता वा, तेऽपि तद्गोपेण संवध्यन्ते ।

नाभा. १५११९ (पृ. १६२-३)

राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः ।

अभ्याघातेषु विज्ञेया यथा चोरास्तथैव ते ॥

(१) नासं. १५११८ शक्ताश्च (शक्तौ च) ; नास्मृ.
१७११९; भिता. २१२७६ उक्त.; व्यक्र. ११७; विर. ३३९
नां तु ; पमा. ४४७ उक्त.; रत्न. १२६; विचि.
१४५ नां ये (नां च) ; द्रवि. ८३; नृप्र. २६६ उक्त.;
सवि. ४६४ उक्त.; दीप्ति. २१२७३; व्यप्र. ३९२ ये उ
(यद्) उक्त.; व्यउ. १२९ उक्त.; व्यम. १०२; विता.
७९४ नितानां (चौराणां) ; सेतु. २४८ ना ये (नां च)
ये उ (यद्) ; समु. १५२; विव्य. ५२ विचिक्वत्.

(२) नासं. १५११९ ने तथा (नेऽपि च) ; नास्मृ.
१७१२०; अप. २१२७६ धने (जने) ; पमा. ४४७ च
(तु) ; व्यनि. ५०८ च (तु) ; व्यप्र. ३९२ च (तु) ;
व्यउ. १२९ नामि (नापि) ; समु. १५२ तथा (तदा).

(३) नासं. १९१७५; नास्मृ. २१११५ पु विज्ञेया

राष्ट्रधधिकृताः प्रत्यन्तेषु च निवेशिताः अयुक्त-
चौरैर्धरणाकादयः (?) प्रतिवेशाश्चाभिभावतेति चोदिताः
अभ्याघातेषु यदि नाभिभावन्ति, चोरवत् ते विज्ञेयाः ।
अवश्यं तेषां चौरैः सह संविदस्तीति गम्यते ।

नाभा. १९१७५ (पृ. १८५)

स्तेनालाभे हतदानम्

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽथवा मोपं पदं यदि न निर्गतम् ॥

(१) गोचरे विपये ।

विर. ३४४

(२) यस्य वसत्यां मुपितं ग्रामस्य ग्रामपथो वा, तेन
प्रयत्नतः चोरा मृग्याः । अन्यथा मोपं दाप्यः । पदं
चिह्नं ततो ग्रामात् निर्गतं यदि न दर्शयेत् । अथान्यस्य
गोचरं प्रविष्टमष्टं चोरलिङ्गं दर्शयेत्, शुद्धो भवति ।

नाभा. १९१७६ (पृ. १८५)

निर्गते तु पदे तस्मात् न चेदन्यत्र पातितम् ।

सामन्तान् मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥

(१) पदे चौरमार्गे तस्माद्ग्रामान्निर्गते, तद्यदि न
ग्रामान्तरे पातितं चौरिण तदा सामन्तादीन् दापयेत् ।

अप. २१२७१

(तु मध्यस्था).

(१) नासं. १९१७६ मुष्येत (मुपितं) ग्राह्यो (गृह्य)
थवा (न्यथा) ; नास्मृ. २१११६ चौरः (चोराः) ग्राह्यो
(मृग्या) थवा (न्यथा) ; भिता. २१२७१ मुष्ये (लुप्ये)
मोपं (शेपं) ; अप. २१२७१; व्यक्र. ११८ थवा (न्यथा) ;
विर. ३४४ मुष्येत (दृश्येत) ग्राह्यो दाप्योऽथ (मृग्यो
वाप्यथ) ; पमा. ४४८ मोपं (द्रव्यं) ; नृप्र. २६२ गोचरे
(गोपदे) मोपं (शेपं) ; २६६ पमावत् ; व्यउ. १२५;
व्यम. १०२ पमावत् ; विता. ७९५; समु. १५२ पमावत्.

(२) नासं. १९१७७ न चेद ... तम् (नेऽन्यत्र
निपातितं) ; नास्मृ. २१११७ पूर्वार्धे (निर्गते तु यदा यस्मि-
न्नेऽन्यत्र न पातयेत्) ; भिता. २१२७१ तु पदे (पुनरे) ;
अप. २१२७१; व्यक्र. ११८; विर. ३४४; पमा. ४४८
गो (गोनं) पानितम् (यानि तत्) शेपं मितावत् ; नृप्र.
२६२ तु पदे तस्मात् (पुनरेतत्थात्) ; २६६ तु पदे तस्मात्
(पुनरेतस्य) ; व्यउ. १२५ चेद (तद्) शेपं मितावत् ;
व्यम. १०२ मितावत् ; विता. ७९५ गीने (गोनं) शेपं
मितावत् ; समु. १५२ मितावत्.

(२) तस्मान्निर्गते तु पदे तत्र पदं याति, तत्स दद्यात्, न चेद्भतिर्दृश्यते, तदा सामान्तादयो दद्युरित्यर्थः ।
विर. ३४४

(३) नष्टेऽन्यत्र निपातिते निर्गते तस्माद् गोचरादन्यगोचरं प्राप्य नष्टे, अन्यत्र तु निपातिते तस्य पूर्वैव गतिः, अनिपातिते नष्टे सामान्तादयो दाप्याः ।

नाभा. १९।७७ (पृ. १८६)

गृहे वै मुपिते राजा चौरग्राहान्स्तु दापयेत् ।

आरक्षकान् राष्ट्रिकांश्च यदि चौरौ न लभ्यते ॥

यदि वा दाप्यमानानां तस्मिन् मोपे संसंशये ।

मुपितः शपथं कार्यो मोपवैशोध्याकारणान् ॥

तेषां दाप्यमानानां दण्डवासिकादीनां च यदि मोपे संशयः स्यात् नात्वं मोप इति, मुपितः शपथं कायितव्यः मोपविशोधननिमित्तप्रत्ययकारणात् । कुते शपथे, दाप्याः । अथ न संशयस्तेषां, दाप्या एव ।

नाभा. १९।७९ (पृ. १८६)

अचोरे दापिते मोपे चोरान्वेषणकारणात् ।

उपलब्धे लभेरस्ते द्विगुणं तत्र दापितात् ॥

अचोरे अविद्यमानचोरे मिथ्याभियोगान्मोपे दापिते चोरान्वेषणार्थमुपलब्धे मिथ्याभावे अभियोक्ता तेभ्यो द्विगुणं दाप्यः । राजकुले च यथाहं दण्डयः । अन्य आह— अनुपलभ्यमाने चोरे मिथ्यादापिते मोपे यदि चोरमन्विष्यानयेयुः, चोरो द्विगुणं तेभ्यो दाप्यः । मोषं च मुपितस्य, राजकुले च दण्डमिति ।

नाभा. १९।८० (पृ. १८६)

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन सरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्याद् दण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥

(१) नासं. १९।७८ वै (तु) चौर...येत् (दापये-
दण्डवासिकान्) आर...कांश्च (आरक्षिकान् वाहिकांश्च) ;
नास्मृ. २१।१८.

(२) नासं. १९।७९; नास्मृ. २१।१९ दाप्यमानानां
(दोषकर्तृवै) संसं (तु सं) कार्यो मोपवैशोध्या (शपथो
मोपे वै शुद्धिः).

(३) नासं. १९।८०; नास्मृ. २१।२० (अचोरो बोधितो
मोषं चोरो वै शुद्ध्यकारणात् । चोरे लब्धे लभेयुस्ते द्विगुणं
प्रतिपादिताः ॥).

(४) नासं. १९।८१; नास्मृ. २१।२१ चौरैर्हृतं प्रयत्नेन

चौरैः हृतं द्रव्यं मुपितं प्रयत्नेन सरूपं यथाभूतं
तथाभूतं प्रतिपादयेद् इदं द्रव्यं दीनारादि यच्च न
चास्मादासमादिपुरादि(?) चेति । अप्रतिपादनेनानीते
मोपे विसंवदिते मूल्यं चोरसमं दण्डयः ।

नाभा. १९।८१ (पृ. १८६)

स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद्वनात् ।

उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थान्च हीयते ॥

चोरेष्वलभ्यमानेषु राजा स्वधनाद् दद्यात् तद्वन,
नास्ति तस्य रक्षितव्यस्याग्रेणात् स्वदोषान्प्रवृत्तात् ।
उपेक्षमाणोऽददत् स्वधनाच्चोरमन्विष्यादापयंश्च
स्वार्थात् तन्निमित्ताद्धीयते । तस्माद् यथोक्तं कर्तव्यम् ।

नाभा. १९।२६ (पृ. १६४)

वार्त्ता त्रयीमप्यथ दण्डनीतिं

राजाऽनुवर्तेत सदाऽप्रमत्तः ।

हन्यादुपायैर्विविधैर्गृहीत्वा

पुरे च राष्ट्रे च विधुष्य चोरान् ॥

वार्त्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणां, त्रयीमृग्यजुस्साम-
लक्षणां, दण्डनीतिं च सदा राजा अनुवर्तेत । कुटुम्बिनो
ब्राह्मणादीन् न पीडयेदित्यर्थः । अर्थशास्त्रं च मनसा
नित्यमवेक्षेत्यर्थः । अथवा कृष्यादि सदा कुर्यात् ।
तेनोक्तानि च कर्माणि नित्यं कुर्यात् । अर्थशास्त्रे च
यथोक्तं तथा कुर्यात् । किञ्च उपायैर्यथोक्तैरनेकप्रकारै-
श्चोरान् गृहीत्वा पुरे च राष्ट्रे च चकाराद् ग्रामे च
विधुष्य प्रकाश्यान्यमोषत्रासजननार्थं हन्यादित्युप-
संहारार्थः ।

नाभा. १९।११९ (पृ. १९२)

बृहस्पतिः

स्तेनप्रकाराः

प्रैकाशाश्चाप्रकाशाश्च तत्करा द्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिज्ञास्ते सहस्रधा ॥

(चौरहृतं प्रपचैव); विव्य. ५३ सरू (स्वरू).

(१) नासं. १५।२६; नास्मृ. १७।२७ इनात् (द्रुष्टात्);
व्यनि. ५१४ काड (तो ध); समु. १५२ स्तेने (चोरे) काड
(तो ध).

(२) नासं. १९।११९; नास्मृ. २१।६१ त्रयीम (तु
यां चा) तैत सदाऽप्र (तैन्मताप्र) हन्या चोरान्
(हन्यादुपायैर्निपुणैर्गृहीतान् तथैव शास्त्रेन निगूह्य पापान्).

(३) व्यक. १०९; स्मृच. ३१७ तत्करा द्विविधाः

प्रज्ञा परद्रव्यहरणानुकला, माया परव्यामोहनम् ।

विर. २८९

नैगमा वैयक्तित्वाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

(१) के पुनः प्रकाशतस्करा इत्यपेक्षितं स्वयमेवाह
—नैगमा इति । प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकाः ।

स्मृच. ३१७

(२) नैगमा अत्र कपटतुलादिधारणद्वारा अर्थहारिणः ।
वैद्या रोग प्रकोप्यार्थहारिणः । कितवा कटदेवनद्वारा
अर्थहारिणः । सभ्याः पार्यदाः अर्थलोभनान्यायवादिनः ।
उत्कोचकाः कार्याधिकृताः सन्तः उत्कोचग्राहकाः ।
वञ्चकाः सभ्योद्यतानां प्रच्छाद्यतरार्थग्राहिणः । दैव
भाग्यमुत्पातोद्भूतं तद्विदो मिथ्योक्त्याऽर्थहराः । भद्राः
शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृत्यैवार्थहराः । शिल्पज्ञाः कट
शिल्पेनार्थहराः । प्रतिरूपकाः कटशिवाङ्गादिद्वारा अर्थ
हराः । अक्रियाकारिणो भूतका भृति गृहीत्वा अक्रिया
कारिणः । मध्यस्था मूल्यव्यवस्थापकाः कूटमूल्यव्यवस्था
पनेनार्थहराः । कूटसाक्षिणोऽयथावादेन परव्यवहार-
साक्षिणः । कुहकजीविन इन्द्रजालादिनार्थहारिणो
विवक्षिताः ।

विर. २८९ ९०

(३) वञ्चकाः समयोद्यतानां प्रच्छाद्यैकतरार्थहारिण
(द्विविधान्तस्कराः) ; विर. २८९ तत्क स्मृताः
(द्विविधान्तस्करा मताः) स्रवा (स्रजः), पमा. ४३७;
रत्न. १२४, सवि. ४६०; व्यग्र. ३८६, व्यउ. १२८
स्रवा (स्रजः), विता. ७७७ उत्त, सेतु. २०७ स्रवा
(स्रजः) शेषं स्मृचवत् ; समु. १४८.

(१) व्यक. १०९; स्मृच. ३१७; विर. २८९; पमा. ४३८;
रत्न. १२४; दवि. ११६ भ्योत्को (भ्या उ) रूप
(रूपि) ; व्यग्र. ३८६, व्यउ. १२४; व्यम. १०१ विदो
भद्राः (कराः धुद्राः) क्रमेण नारदः ; विता. ७७८; सेतु.
२२७; समु. १४८.

(२) व्यक. १०९, स्मृच. ३१७ ह्येते (एते) जीवि
(जीव), विर. २८९; पमा. ४३८; रत्न. १२४; दवि.
११७, व्यग्र. ३८६; व्यउ. १२४; व्यम. १०१ क्रमेण
नारदः ; विता. ७७८, सेतु. २२८; समु. १४८.

इति रत्नाकरः । ये सुवर्णादिद्रव्यं गृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण
वञ्चयन्ति इति मनुटीका । दैव-भाग्यमुत्पातोद्भूतं तद्विदो
मिथ्योक्त्या अर्थहारिण इति रत्नाकरः । हल्ययुधस्तु
'तथैवोत्पातविद' इति पठित्वा ये मिथ्यैवोत्पातदर्शनेन
गृह्णन्तीत्याह । भद्राः शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृत्यै-
वार्थहरा इति रत्नाकरः । कल्याणाकाङ्क्षया प्रच्छन्नपापा
धनग्राहिण इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः । स्वरूपतामा-
त्मनो निधाय स्यादिव्यामोहका इति सर्वज्ञः । शिल्पज्ञाः
कटशिल्पेनार्थहराः प्रतिरूपकाः कटशिवाङ्गादिद्वारा
अर्थहरा इति रत्नाकरः । मिथ्याश्रमणलिङ्गदण्डादि-
धारिण इति हल्ययुधः ।

दवि. ११७

संधिच्छिदः पान्थमुपो द्विचतुष्पदहारिणः ।

उल्लेपकाः शस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उल्लेपकाः रक्षकस्याग्रत एवानवहितस्य दृष्टिं वञ्च-
यित्वा अर्थहारिणः । शस्यहरशब्देन एतद्राक्ष्यपूर्वोक्त
प्रच्छन्नहारकमात्रं विवक्षितम् ।

× विर. २९२

प्रकाशतस्करदण्डाः

शुल्कं दद्युस्ततो मासमेकैकं पण्यमेव च ।

अर्धावरं च मूल्येन वणिजस्ते पृथक् पृथक् ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्र्य पुनः संस्कृत्य विक्रीय ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिगदण्डं च तत्समम् ॥

* शेषं विरवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) विर. २९२ पान्थ (पान्त), पमा. ४३८; व्यनि.
५०३ पद (पाद), दवि. १२१ व्यनिवत् ; सेतु. २२८;
समु. १४८ नारदः .

(२) मभा. १०१३४ दद्युस्त (दद्यात्) अर्धावरं च
(अर्धोर्धावर) ; गोमि. १०१३५.

(३) अप. २१२४४ पूर्वार्धे (प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रं पुनः
संस्कृतविक्रीय) पण्य (पण्य), विर. २०७ पण्य तददि
(पण्य तु दि) पूर्वार्धे अपवत्, पमा. ४३९ इय (श्र) दण्डं
(दण्डम्); रत्न. १२४, विचि. १२६ च्छाद्य (छिन्न) इ य
(श्र) ल (त) ; व्यनि. ५१३ प्रच्छा ३५ (अभिन्नदोष-
व्यामिश्रं) वणि...सम् (मणिगण्टश्च तत्समः) ; दवि. १००
तददि (च दि) शेषं अपवत् ; व्यग्र. ३८७; व्यउ. १०६;
व्यम. १०१ दण्ड (दन्त) ; विता. ७७९ पण्य (पण्यपूत) ;
सेतु. २३१ पूर्वाधे (प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रपुनः संस्कृतविक्रीय) ;
समु. १५९.

(१) प्रच्छन्नदोषो गोपितदोषः । व्यामिश्रमनभि-
मतद्रव्येण । पुनः संस्कृतं पुरातनमेव संभावनादिना
नवीकृतम् । विर. २९७

(२) संगुप्तदोषमपद्रव्यमिश्रितं वा शाणादिना
पुनर्नवीकृतं वा यो विक्रीणीते स कृतभाजनाद्विगुणं
भाजनादिकं क्रेतरि क्रीतद्रव्यसमं च दण्डं राजनि दाप्य
इत्यर्थः । विचि. १२६

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।

स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥

हेममुक्ताप्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।

केतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥

द्विगुणं विक्रीततादृग्द्रव्यमूल्यापेक्षया ।

विर. ३११

अज्ञातौपधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।

रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चौरवद्विपक् ॥

(१) अप. २।२४६ सारतः (रूपतः); व्यक. ११२
अपवत्; विर. ३१० ण्ड्यास्तेऽ (ण्ड्या अ); पमा. ४३९;
रत्न. १२४; विचि. १३२ अल्प (स्वल्प) ण्ड्यास्तेऽर्था-
नुसारतः (ण्ड्या अर्थानुरूपतः); व्यनि. ५१३; दवि. १०१;
व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ अल्प (स्वल्प)
स्त्रीबालकान् (ये चाशकान्); विता. ७७९-८० अल्प (स्वल्प)
स्त्री (ये); सेतु. २३४ ण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः (ण्ड्या अर्थानु-
रूपतः); समु. १५०.

(२) अप. २।२४६ धान् कृत्रिमान् (धं कृत्रिमं) केतुर्मू
(केत्रे मू); व्यक. ११२ अपवत्; विर. ३१०-११ धान्...
... वंते (धं कुर्वन्ते कृत्रिमं) केतुर्मू (केत्रे मू) शा तद्वि (शे च
दि); पमा. ४४० मुक्ता (रत्न); रत्न. १२४ पमावत्; विचि.
१३३ विरवत्; व्यनि. ५१३ धान् कृत्रिमान् (नां
कृत्रिमं) केतु...स्ते (ते तन्मूल्यं प्रदाप्यास्तु); दवि. १०१
विरवत्; व्यप्र. ३८८ पमावत्; व्यउ. १२६ पमावत्; व्यम.
१०१ मुक्ता (रत्न) तद्वि (च दि); विता. ७८० पमावत्;
सेतु. २३४ विरवत्; समु. १५० मुक्ता (रत्न) शा (शे).

(३) अप. २।२४२ पूर्वार्धे (अजानन्तौषधं तन्त्रं यश्च
व्याधेरतन्त्रवित्) समा (उपा); व्यक. ११२ शतौषधि
(जातौषध); विर. ३०६ षधि (षध); पमा. ४३९; रत्न.
१२४; व्यनि. ५१० षधि (षध) यश्च (यस्तु) ऽर्थं समा
(धार्थमा); दवि. १०४ मतुः; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२६
व्य. कौ. २२१

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥

सभ्याः पार्षदाः । अर्थालाभेनान्यायवादिनः । विश्व-
वञ्चकाः सम्यङ्निर्णयानुकूलवञ्चनव्यतिरिक्तवञ्चनकर्तारः ।
उत्कोचादायिनो द्विविधाः— उत्कोचप्राहिणस्नदा-
जीविनश्च । दवि. १०५

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभागहराश्च ये ।

गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः * ॥

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।

श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥

अर्थलोभेनेति वचनादर्थानुसारी दण्डः ।

दवि. ११२

दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।

हिंसन्ति छद्मना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥

मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।

साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दृष्टव्यः ।

शतौ (शानौ); व्यम. १०१; विता. ७७९; समु. १५०.

(१) व्यक. ११२; विर. ३०७ श्रन (श्रब्ध); पमा.
४३९; रत्न. १२४; विचि. १३०-३१ विरवत्; दवि. १०५
विरवत्; ३३८ (अन्यायवादिनः सभ्या निर्वास्याः सर्व एव ते)
एतावदेव; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२६; व्यम. १०१;
विता. ७७९; सेतु. २३२ विरवत्.

(२) व्यक. ११२; विर. ३०८ प्रयत्नतः (ऽपि यत्नतः);
पमा. ४३९; रत्न. १२४; दवि. ११२ विरवत्; व्यप्र.
३८७; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ तु ये (तथा) श्राव-
यन्त्यर्थलोभेन (शकुनादि च ये ब्रूयुः); विता. ७७९; सेतु.
२३२ विरवत्.

(३) व्यक. ११२ दिभिर्यु (दिना यु); स्मृच. ३२५
दिभिर्यु (दिना यु) नृणां (शत्रून्); विर. ३०८-९ व्यकवत्;
पमा. ४३९ नित छ (न्तश्छ); रत्न. १२४; विचि. १३१
पूर्वार्धे (दण्डादियुक्तमात्मानं दर्शयन्ति मृषा तु ये) नृणां
(नृन् ये); दवि. ११५, ११७ दिभिर्यु (दिना यु) नृणां
(चार्थ); व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; विता. ७७९ नृणां
(नृन्); समु. १५० दिभिर्यु (दिना यु) हिंस (गृह्ण)
नृणां (चार्थ).

(४) व्यक. ११३ यदा (यतः); विर. ३१४; पमा.

मन्त्रौपधिवलात्किञ्चित्संभ्रान्तिं दर्शयन्ति ये ।
मूलकर्म च कुर्वन्ति निर्वास्यास्ते महीभुजा ॥
यावन्ति वज्रयन्ति तद्विगुणं, मूलकर्म वशीकरणमत्र ।
विर. ३१५

अप्रकाशनस्कारदण्डाः

संधिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।
तथा पान्थमुपो वृक्षे गले वदध्वाऽवलम्बयेत् ॥
एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टचारिणि ।
वह्नां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
मनुष्यहारिणो राजा दग्धव्यास्तु कटाग्निना ।
गोहर्तुर्नामिकां छित्त्वा वदध्वाऽम्भसि निमज्जयेत् ॥

कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेणाग्निना दाह्या इत्यर्थः ।
विर. ३१७

प्रथमे ग्रन्थिभेदानां अङ्गुल्यङ्गुप्रयोर्वधः ।
द्वितीये हस्तपच्छेदं तृतीये वधमर्हति ॥

४४०; रत्न. १२४, दवि. १०६ यदा (तथा), व्यप्र. ३८८, व्यउ. १२६; व्यम. १०१ वज्रयन्त्येक लेह (वज्रकाः प्युश्चेद्राग), मिता. ७८० स्या वज्रयन्त्येक (स्या वज्रयन्त्येक); समु. १५० लेह (राग).

(१) व्यक. ११३; स्मृच. ३२६, विर. ३१५ त्संभ्रान्तिं दर्श (यावन्ति वज्र); दवि. ११५; सवि. ४७५ आ (आ) दर्श (जन); समु. १५८.

(२) अप. २१२७३ पूर्वाधे (संधिच्छिद्रो हत त्याज्याः शूलमारोपयेत्ततः); व्यक. ११३; स्मृच. ३१८ उक्त.; विर. ३१७ पूर्वाधे (संधिच्छिद्रो हत त्याज्याः शूलमारोपयेत्ततः); पमा. ४४० गले (गल); रत्न. १२५ उक्त.; दवि. १२४ पूर्वाधे (संधिच्छिद्रो हतं दाप्याः शूलमारोपयेत्ततः); सवि. ४६१ पमावत्, उक्त.; व्यप्र. ३८८ वृक्षे (वृक्षं); व्यउ. १२७; व्यम. १०२ उक्त.; विता. ७८२ ऽवल (चल) उक्त.; सेतु. २३५ (संधिच्छिद्रोऽपकृष्ये तान् शूलमारोपयेत्ततः) पू. : २३६ उक्त.; समु. १५०.

(३) स्मृच. ३१८; समु. १५०.

(४) व्यक. ११४ दध्वाऽम्भसि नि (दध्वा चाम्भसि); स्मृच. ३१८ उक्त.; विर. ३१७ पू; पमा. ४४० स्तु (स्ते) छित्त्वा नि (छित्त्वात् वदध्वा वाऽम्भसि); रत्न. १२५ उक्त.; विचि. १३४; दवि. १२५ पू; सेतु. २३६ पू; समु. १५० व्यास्तु (व्या वै); विव्य. ५१ पृ.

(५) स्मृच. ३१८ दानां (दान्तं) पू; सवि. ४६२ पू; समु. १५०.

उत्क्षेपकस्य संदंशश्चेत्तव्यो राजपूरुषैः ।
धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम् ॥
तृणं वा यदि वा काष्ठं पशुं वा यदि वा फलम् ।
अनापृच्छय तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

(१) तृणमिति, तद्विजयतिरिक्तविषयमनापद्विषयं वा गवादिव्यतिरिक्तविषयं वेति । मिता. २१६६

(२) तृणमिति वृहस्पतिवचनमप्यतिप्रसङ्गविषयमेव । तृणाद्यपहारविषयेण मन्यद्विपञ्चगुणदण्डेन समं हस्तच्छेदस्य वैषम्येण विकल्पायोगादिति द्रष्टव्यम् ।

दवि. १४२

वृत्तस्वाध्यायवान् स्तेयी वन्धनात् क्षिद्यते चिरम् ।
स्वामिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तं च कार्यते ॥

ईष्टकापूर्णसंयुक्तो रक्तमाल्यविभूषितः ।

घोषितस्तेन चौर्येण स्तेनो राज्ञा निहन्यते ॥

अन्नप्रदाता स्तेनानां स्तेन एव स उच्यते ।

तस्य हत्वा तु सर्वस्वं श्वपदं तु मुखेऽङ्कयेत् ॥

भित्त्वा गृहं गृहीत्वा स्वं कृत्वा संस्कारमेव च ।

राजा साहसिकं राष्ट्रात्त्यजेत् ॥

चौरान्वेषणम्

“संसर्गचिह्नलोपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहतं शास्या दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

(१) स्मृच. ३१८ सदश (संदेशः) पू; विर. ३२२ हर्ता (हारा) प्यः स्या (प्यास्त) उक्त.; पमा. ४४० स्य संदंशश्चे (स्तु संदंशैर्भे) ; रत्न. १२४ पू; व्यप्र. ३८८ पू; व्यउ. १२६ पू, व्यासः; विता. ७८२ पू; समु. १५०.

(२) मिता. २१६६ (=) पृच्छय तु (पृच्छन् हि); अप. २१६६ पृच्छय (पृष्टं) स्मृत्यन्तरम् : २१२७५ पृच्छय तु (पृच्छन्तु) स्मृतिः ; व्यक. ११५; विर. ३२९; विचि. १४२; दवि. ४२ (=) तु (हि) : १४२; विता. ६६९ (=) तु (हि); सेतु. २४३-४ पृच्छय (पृष्टं); समु. १५१ स्मृत्यन्तरम्.

(३) अप. २१२७० नात् छि (ने छे); विर. ३३१ च कार्यते (तु कारयेत्); विचि. १४३-४ च (स); दवि. ६७; सेतु. २४५ वृत्त (व्रत) च (न).

(४) व्यनि. ५०७.

(५) व्यक. ११०; स्मृच. ३१८ संर्ग. (संर्गैः) ता (तो)

(१) संसर्गः कुस्तितसंसर्गः । चिह्नं चौर्यसाधन-
संग्रहवत्त्वादिकम् । लोपत्रं स्तेयावातं धनम् । प्रदाप्यः
स्वामिन इति शेषः । स्मृच. ३१८

(२) संसर्गो निर्णीतचौरैः सह मिलनम् । चिह्नम-
साधारणं चौर्यादिचिह्नलिङ्गम् । लोपत्रं मुषितद्रव्यम् ।
विर. २९३

(३) संसर्गः प्रमितैश्चौरैः सह मिलनम् । चिह्नं चौर-
त्वलिङ्गं संधिखनित्रादि । लोपत्रं चोरितद्रव्यम् । एषाम-
न्यतमेनापि चौरमवधार्य चोरितद्रव्यं तद्द्वारा द्रव्य-
स्वामिने प्रदाप्य राजा शास्त्रदृष्टेन दण्डेन तं शमये
दित्यर्थः । विचि. १२४

(४) इह संसर्गादिकं राजपुरुषाणां ग्रहणनिमित्तं न
तु निश्चायकमविनाभावाभावात् । दवि. ८१

स्तेयदोषप्रतिपत्तयः

त्रैपुपे वारुके द्वे तु पञ्चाश्रं पञ्चदाडिमम् ।

खर्जूरवदरादीनां मुष्टिं गृह्णन् दुप्यति ॥

कात्यायनः

स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्

प्रेच्छन्नं वा प्रकाशं वा निशायामथवा दिवा ।

यत्परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्तितम् ॥

सान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।

साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिह्वयः * ॥

प्रकाशतस्करदण्डाः

तुल्यमानप्रतीमानप्रतिपरूकलक्षितैः ।

चरन्नलक्षितैर्वाऽपि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४८) द्रष्टव्यः ।

प्या (प्योऽ) स्या (स्यो) ; विर. २९३; पमा. ४३९ लोप्यै
(रूपै) शास्या (दण्ड्या) ; रत्न. १२५ ता (तो) स्या
(स्यो) ; विचि. १२३-४; ग्यनि. ५०४ शाता (श्यो)
प्या (प्योऽ) शास्या (राणा) ; दवि. ८० चिह्नलोप्यै (लोप-
चिह्नै) चोदि (देशि) ; विता. ७९० स्या (स्यो) उक्तः ;
सेतु. २२९ वितावत् ; समु. १५० चिह्नलोप्यै (लोपचिह्नै) .

(१) कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof. P. V.
Kane) Page 99 Verse 822 A. गृहस्थरत्नाकर.

(२) दा. २२४; दात. १८२ उक्तः ; विचि. ९६ उक्त.

(३) ग्यक. ११०; विर. २९५ प्रती (प्रति) ; विचि.

(१) प्रतिमानं परिमाणमिति प्रसिद्धम् । तुल्यमान-
प्रतिमानैः प्रतिरूपकैराभासलक्षितैर्वा चरन् व्यवहरन्
पूर्वसाहसं प्राप्नुयात् । एतच्छाष्टमांशाधिकहरणपक्षे, तेन
न पूर्वयाज्ञवल्क्येन विरोधः । विर. २९५-६

(२) तच्च सुवर्णादिमाननिश्चयार्थं राजचिह्नाङ्कितं
शिलाशकलादि, प्रतिमानेति प्रसिद्धम् । दवि. ८९

अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।

तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत्पथि ॥

उत्कोचजीविनो मत्तान् शोधयित्वा स्वमण्डलात् ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा राजा विप्रान् विवासयेत् ।

इतरानपि तत्कृत्वा वधाद्यैरेव योजयेत् ॥

अप्रकाशतस्करदण्डाः

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् * ॥

* येन येन परद्रोहं करोत्यङ्गेन तस्करः ।

छिन्द्यात्तत्तु नृपतस्य न करोति यथा पुनः ॥

इति कात्यायनवचनं तद्रव्यकमेवातिप्रसङ्गविषयं 'न
करोति यथा पुनरित्यभिधानात् । एवञ्च यत्र दण्डं
विशेषो न श्रूयते तत्रैव तद्रव्यकव्यवस्थानुसारेणैव
तत्कल्पनमिति प्रतिभाति । दवि. १४२

सर्वस्वं हरतः स्त्रीः कन्यापहरणे वधः ।

वाजिचारणबालानां चाददीत बृहस्पतिः ॥

* व्याख्यासंग्रहः नारदे असिन्नेव प्रकरणे (पृ. १७४८)
द्रष्टव्यः ।

१२५; दवि. ८९ प्रतीमान (प्रतिमानैः) ; विव्य. ५१ त्वर्ष-
साहसम् (त्स शतद्रव्यम्) .

(१) विश्व. ३१२५२; कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By
Prof. P. V. Kane) Page 100 Verse 828.

(२) समु. १६५.

(३) अप. २१२७३; विर. ३१७ नारदकात्यायनौ; ग्यनि.
५०८ धकाः (धिनः) नारदकात्यायनौ; दवि. १२५ नारद-
कात्यायनौ; सेतु. २३६ नारदकात्यायनौ.

(४) अप. २१२७४ लङ्गेन (त्यंशेन) तत्तु (दङ्गं) ;
ग्यक. ११५ तत्तु (तं तं) ; विर. ३२९; विचि. १४१-२
तु नृ (तन्तु) ; दवि. १४२ तु नृपतस्य (तस्य नृपिः) .

(५) ग्यक. ११४; विर. ३१८ उक्तः ; रत्न. १०५

सर्वस्वमित्यनुपङ्गः, हरणे इत्यत्रि पूरणीयम् ।

विर. ३१८

मानवाः सद्य एवाहुः सहोढानां प्रवासनम् ।

गौतमानामनिष्टं यत्प्राण्युच्छेदाद्विगर्हितम् ॥

सहोढमसहोढं वा तत्त्वागमितसाहसम् ।

प्रगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥

अयःसंदानगुप्ताश्च मन्दभक्ता बलान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरामृत्योरिति कौशिकः ॥

(१) अत्र कात्यायनवाक्ये वृत्तस्वाध्यायवतः प्रवा-

सनं, तच्छून्यस्य धनवतः सर्वस्वहरणं, निर्धनस्य तु तथाविधस्य बन्धनादिकमभिप्रेतं ब्राह्मणविषयं चैतत् । तत्त्वागमितसाहसं तत्त्वेन आगमित जापितं साहसं चौर्ये यस्य स तथा । पूर्वं बलान्विताः सन्तः अयः-सदानगुप्ता लौहनिगडबद्धाः मन्दभक्ताः कर्ममात्रौप-यिकव्रलजनकमोजनभाजः कर्माणि कुर्युरामृत्योरिति योजना ।

विर. ३३२

(२) महोढं लोत्रम् । सर्वस्वेनेति । इदं तु वृत्त-

स्वाध्यायरहितधनवद्ब्राह्मणपरम् । निगडबन्धनफिञ्चि-द्रक्ष्यदानराजदास्याचरणं तु तादृशनिर्धनब्राह्मणपरम् ।

विचि. १४३

परदेशाद्धृतं द्रव्यं स्वदेशे यः समाहरेत् ।

गृहीत्वा तस्य तद्द्रव्यमदण्डं तं विसर्जयेत् ॥

बाला (लोहा) चाद (वाद) उक्तः; दवि. १३० उक्तः, व्यासः; व्यप्र. ३८९ बाला (लोहा) उक्तः, नारदः; व्यउ. १८७ व्यप्रवत्, नारदः; व्यम. १०२ व्यप्रवत्, नारदः; विता. ७८३ रत्नवत्, नारदः; बाल. २१२७५; सेतु. २३७; समु. १५० व्यप्रवत्, नारदः.

(१) व्यक. ११६ पू.; विर. ३३२; दवि. ६६ पू.

(२) अप. २१२७५ ह्य चिह्न (ह्याऽऽच्छिन्न) विनियो (विप्रयो); विर. ३३२ प्रगृ (संगृ); विचि. १४३ तत्त्वा (मत्वा) ह्य चि (ह्याच्चि) स्वैर्विनि (स्वेन वि); दवि. ६६ (सहोढमसहोढं वा सर्वस्वैर्विप्रयोजयेत्) एतावदेव; सेतु. २४४.

(३) अप. २१२७५ दान (धान) श्व (रतु); विर. ३३२; विचि. १४३ बला (गुणा); दवि. ६६ बलान्विताः (महाबलाः); सेतु. २४४-५ दानगुप्ता (धानयुक्ता).

(४) अप. २१२७५ स्वदे...हरेत् (वैदेश्येन यदा भवेत्);

वैदेशेन देशान्तरादागतेन इति हलायुधः । तदेतद-साधारणनिमित्तकमपि सर्वजातिसाधारणमुक्तम् ।

दवि. ४२

येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः ।

तेन चेत्क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥

अविद्वच्छूद्रापेक्षया विदुषः शूद्रस्याष्टगुणो यो दण्डः तादृशमेव विद्वन्त्रियविप्राणां तेन द्विगुणो द्विगुणः षोडशगुणद्वान्निशदगुणचतुःपष्टिगुणो दण्ड इत्यर्थः ।

विर. ३४२

चौरान्वेषणम्

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुद्धृतं भुवि ।

चौरेण वा परिक्षिप्तं लोत्रं यत्नान् परीक्षयेत् ॥

स्तेनादिदेशः

चौराणां भक्तदा ये स्तुस्तथाग्न्युदकदायिनः ।

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

(१) भाण्डानां चोरितद्रव्याणां, प्रतिग्राहिणः तेषां मुपितधनप्रतिग्रहकर्तारः ।

विर. ३४०

(२) चोरितद्रव्याणां तथा ज्ञातानां क्रेता गृहीता संगोप्ता च चौरसमदण्ड्य इत्यर्थः ।

विचि. १४५

स्तेनालामे हतदानम्

गृहेषु मुषितं राजा चौरग्राह्यांस्तु दापयेत् ।

आरक्षकांस्तु दिक्पालान् यदि चौरौ न लभ्येत ॥

विर. ३३३; दवि. ४२ स्वदे...रेत् (वैदेशेन यदा भवेत्).

(१) विर. ३४२ चेत् (विट) अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९५) द्रष्टव्यः ।

(२) अप. २१२६८; विर. ३३७.

(३) व्यक. ११७ दायिनः (दायकाः) ह्येते (सर्वे); विर. ३४० ह्येते (सर्वे) अन्त्यार्धद्वयम्; पमा. ४४६ दायिनः (दायकाः); दीक. ५४ विरवत्, अन्त्यार्धद्वयम्; विचि. १४५ श्वैव (श्वौर) अन्त्यार्धद्वयम्; व्यनि. ५०७ विगवत्, अन्त्यार्धद्वयम्; दवि. ८३ विरवत्, अन्त्यार्धद्वयम्; व्यप्र. ३९२ क्रेता (छेता); व्यउ. १२९ व्यप्रवत्; सेतु. २४८-९ अन्त्यार्धद्वयम्; समु. १५२; विव्य. ५२ ता ह्येते (ताश्चैव) अन्त्यार्धद्वयम्.

(४) अप. २१२७१ पु (तु) आरक्षकांस्तु (अरक्षकांश्च);

(१) चौरग्राहश्रौरान्वेषणे विशिष्य नियुक्तः । आरक्षको ग्रामरक्षानियुक्तः । दिक्पालो दिक्षु नियुक्तो, देशपतिर्यस्य प्रसिद्धिः । अत्र च गृहेष्विति उपलक्षणं यथा-संभवमुपितदातृत्वम् । विर. ३४३

(२) गृहेष्वित्युपलक्षणम् । यदि चौरोऽन्विष्यमाणो न लभ्यते तदा तदनुसंधायकद्वारा वा देशपतिद्वारा वा चोरितं धनं राजा दापयेदित्यर्थः । आरक्षकः कोटवार इति प्रसिद्धः । देशपतिस्तद्देशरक्षाधिकृतः । विचि. १४७

(३) दिक्पालो दिक्षु नियुक्तः स च स्थानपाल इति मिताक्षरा । देशपतिरिति प्रसिद्धो देशपाल इति रत्नाकरः । यत्र ग्रामे विशिष्टरक्षानियुक्तो नास्ति तद्विषयमिदम् । *दवि. ८६-७

अचौराद्दापितं द्रव्यं चौरान्वेषणतत्परैः ।

उपलब्धे लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापयेत् ॥

ग्रामान्तेषु हृतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।

विधीते स्वामिना देयं चौरोद्धर्ता त्ववीतके ॥

विधीते अरण्ये । स्वामिना राजा चौरोद्धर्ता चौराश्रयभूतेनाविधीते क्षेत्रादौ । विचि. १४८

स्वदेशे यस्य यत्किञ्चित् हृतं देयं नृपेण तत् ।

गृह्णीयात्तत्त्वयं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्यादन्यथा किल्बिषी नृपः ॥

* शेषं विरवत् ।

व्यक. ११८ षितं (षिते) कालायननारदौ; विर. ३४३; विचि. १४७ हांस्तु (हांश्च); दवि. ८६; सेतु. २५०.

(१) व्यक. ११७; विर. ३३८; दवि. ८४ स्ते (स्तत्).

(२) अप. २।२७१ नेषु (न्तेरे) त्ववी (विवी); व्यक. ११८ नेषु (ने तु) त्ववी (विवी); विर. ३४५; विचि. १४८ ङर्ता (ङर्ता) त्ववी (विवी); दवि. ८७ पू.; सेतु. २५० विचिवत्.

(३) अप. २।२७१ ण तत् (ण तु); व्यक. ११८; विर. ३४५ यत्कि (वा कि); विचि. १४८; सेतु. २५१ मन्विष्य. (मन्वस्य).

(४) अप. २।२७१; व्यक. ११८ नारदकालायनौ;

लब्धे तु चौरै यदि च मोषस्तस्मान्न लभ्यते ।

दद्यात्तमथवा चौरं दापयेत्तु यथेष्टतः ॥

(१) चौरं वा धनं वेति विकल्पः । विर. ३४५

(२) मोषो मुपितद्रव्यं स यत्र चौरसकाशात् लभ्यते तत्र मूल्यं वा राजा स्वयं स्वामिने दद्यात् चौरमेव वा तस्मिन् विमृजेत् । इच्छया तु तथा कुर्याद्यथा चौरस्त-मस्मै ददातीत्यर्थः । दवि. ८६

स्तेयद्रोपप्रतिप्रसवः

त्रैपुषे वारुके द्वे तु पञ्चाश्रं पञ्चदाडिमम् ।

खर्जूरबदरादीनां मुष्टिं गृह्णन् दुष्यति ॥

व्यासः

स्तेनप्रकाराः

प्रेकाशाश्राप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।

स्वचिह्नैरेव विज्ञेयाश्रारैस्तस्करवेदिभिः ॥

स्वचिह्नैः चौरचिह्नैर्मोपादिभिः । विर. २८९

प्रेकाशापणसंस्थाश्च नानापण्योपजीविनः ।

प्रकाशवञ्चका ज्ञेया भिषक्प्रभृतयोऽपरे ॥

आपणः पण्यवीथी । विर. २९१

तुल्यमानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।

अर्थस्य वृद्धिन्हासेन मुष्णन्ति वणिजो नरान् ॥

विर. ३४५ तु (ऽपि) नृपः (नरः); विचि. १४८ पाद (दाप) नृपः (नरः); दवि. ८६; सेतु. २५१.

(१) अप. २।२७१ ब्ये तु (ब्येऽपि) च (तु); व्यक. ११८ च (वा); विर. ३४५ ब्ये तु (ब्ये च) येषु यथेष्टतः (येषां यथेच्छतः); दवि. ८६ ब्ये तु (ब्ये च); सेतु. २५१ मथवा (दर्थं वा) येषु यथेष्टतः (येषां यथोदितः).

(२) कालायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof. P. V. Kane) Page 99 Verse 822 A. गृहस्थरत्नाकर.

(३) व्यक. १०९ द्विविधास्तस्कराः (तस्करा द्विविधाः) स्व (सु); विर. २८९; रत्न. १२५ व्यकवत्; सेतु. २२७ उक्त., मनुः.

(४) व्यक. १०९; विर. २९१.

(५) व्यक. ११०; विर. २९५; विचि. १२४ अर्थ (अर्थ) नरान् (जनान्); दवि. ९०. गणनेन (गणितेन) पू.; सेतु. २२९ नरान् (जनान्); विचि. ५१ नरान् (परान्).

तद्द्रव्यसदृशैरन्यैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणम् ।
कुर्वन्त्यौपधिकाश्चाप्ये पण्यानां परिवर्तने ॥
अनिच्छन्तमभूमिज्ञं संयोज्य व्यसने नरम् ।
अपकर्षन्ति तद्द्रव्यं वेद्याकितवशिल्पिनः ॥

अनिच्छन्तं प्रवृत्त्यनुमुखम् । अभूमिज्ञं कार्याकार्य-
ज्ञानहीनम् । एतेनैषां विश्रब्धवञ्चकत्वमुक्तम् ।

विर. ३०७

न्यायस्थाने येऽधिकृता गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।
कुर्वन्त्युक्तोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥
विनिर्णयं विरुद्धनिर्णयम् । विर. ३०७
स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः ।
गृह्णन्ति छद्मना चार्थमनार्यास्वार्थलिङ्गिनः ॥
उत्क्षेपकः संधिभेत्ता पान्थमुद् ग्रन्थिभेदकः ।
स्त्रीपुणोऽश्वपशुस्तेयी चौरौ नवविधः स्मृतः ॥

(१) व्यक. ११० श्रणम् (श्रितम्, तने (तनम्);
विर. २९५ पधि (पाधि); विवि. १२४ द्रव्यसदृशैरन्यै
(द्रव्यं सदृशैर्द्रव्यै) पधि (पधि) तेने (तनम्); सेतु. २३०
रन्यै (रन्त्रै) पधि (पधि); विव्य. ५१ पधि (पधि).

(२) व्यक. ११२; विर. ३०७; विचि. १३०; दवि. १०५; सेतु. २३२.

(३) व्यक. ११२; स्मृच. ३३२; विर. ३०७ येऽधि
(हधि); पमा. ५८० येऽधि ... र्थं (गृहीत्वार्थं अधर्मेण)
उत्तरार्धे (करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः); दवि. १०५
येऽधि (धधि); व्यप्र. ५६९ येऽधि त्वार्थं (गृहीत्वार्थ-
मधर्मेण); समु. १६५ न्याय (न्यास).

(४) व्यक. ११२ यांस्त्वा (यांश्वा); स्मृच. ३१७ सौ
(सो); विर. ३०८ यांस्त्वा (र्था आ); रत्न. १२४;
दवि. ११९ वृत्तयः (कारिणः); रत्ना (श्वा); सवि. ४६०
चा (ह्य) जिनः (इकाः); व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२५;
समु. १४९.

(५) व्यक. १०९ गोऽश्व (सोश्च); स्मृच. ३१८;
विर. २९२ गोऽश्व (स्योः); पमा. ४३८ मुद् ग्रन्थि-
भेदकः (उद्ग्रन्थिकादयः) उत्तरार्धे (स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी चोरा
नवविधाः स्मृताः); व्यनि. ५०३ मुद् ग्रन्थि (उद्ग्रन्थि);
रत्न. १२४; सवि. ४६१ गोऽश्व (सोश्च) नारदः; दवि.
१२१ संधिभेत्ता (च संधिषो) गोऽश्व (मोषः); व्यप्र.
३८७; व्यउ. १२४; व्यम. १०१ भेदकः (मोचकः);

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्यान्तिकस्थं धन-
मुद्धृत्य ग्राहकः । संधिभेत्ता गृहाणां विच्छेदाय कृत-
संचरस्थाने पृष्ठसंभाववस्थाय तत्रत्यभित्तिभेत्ता । पान्थमुद्
उत्कटकान्तरादौ पथिकानां धनापहारकः । ग्रन्थिभेदकः
परिधानादिग्रन्थितधनं ग्रहीतुं तद्ग्रन्थिमोचकः । 'स्त्रीपुणो-
ऽश्वपशुस्तेयी'ति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभि-
संव्रज्यते । अत एव नवविध इत्युक्तम् ।

स्मृच. ३१८

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।
अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

(१) रात्राविति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम् । दिवा-
ऽप्यरण्यादावविभावितानां विचरतां संभवात् ।

स्मृच. ३१८

(२) साधनाङ्गान्विताः स्तेयकरणस्वनित्राद्यन्विताः ।
अविज्ञातनिवेशाः अनवगतप्रवेशकाः । विर. २९२

प्रकाशतस्करदण्डाः

नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।
यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथा ॥

दोषानुरूपतो दण्ड्या न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः ।
दोषानुरूपतोऽस्मिन् दोषे ग्राह्य एतावान् दण्ड इति
विध्यनुरूपत इत्यर्थः । ते च विधयो विस्तारभयाच्च
प्रदर्शिताः, ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः । स्मृच. ३१७

विता. ७८१ संधि (कुड्य) गोऽश्व (सोश्च) नव (नाना);
समु. १४९.

(१) व्यक. १०९ निवासा (विशेषा) तस्कराः (वञ्चकाः);
स्मृच. ३१७ नाङ्गा (नाथ) तस्कराः (वञ्चकाः); विर.
२९२ वासा (वेशा); पमा. ४३८; व्यनि. ५०३; दवि.
१२१ साध (शोध) विच (ये च) वासा (वेशा); सवि.
४६१ नाङ्गा (नाथ) नारदः; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२४;
व्यम. १०१ पूर्वार्धे (साधनाथान्विता रात्रौ यदि प्रच्छन्न-
चारिणः); विता. ७८१ पूर्वार्धे (साधनाथान्विता रात्रौ
विरता भविता दिवा); समु. १४९.

(२) व्यक. ११३; स्मृच. ३१७; विर. ३१५ तथा
(यथा); रत्न. १२४; दवि. ११६ रूपतः (सारतः);
तथा (यथा); व्यप्र. ३८७ नाति (न नि); व्यउ. १२६;
समु. १४९.

अप्रकाशतस्करदण्डः

संधिच्छेत्ताऽनेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहात् ।
प्रदाप्यः स्वामिने सर्वं तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥

(१) यः प्राप्नोति तं प्रदाप्य पश्चाच्छूले निवेशये
दित्यर्थः । स्मृच. ३१८

(२) तस्य हृतदापनमात्रे नात्यर्यमनेकधनलामाभि
धानं तु पक्षप्रातानुवाद एव । दवि. १२४

स्त्रीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्रिना ।

नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥

पुरुषं हरतः प्रोक्तो दण्ड उत्तममाहमः ।

सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः ॥

(१) अत्र चैक्यस्तुहरणे परस्परविरुद्धशारीरार्थ-
दण्डानां हारकोत्क्रुष्टापक्रुष्टजातीयत्वधनवत्त्वाधनवत्त्व-
कायोंत्कर्पापकर्पैर्व्यवस्था कायां । विर. ३१८

(२) इदं (नरहर्तेति) मध्यविधपुरुषापहरणे । इदं
(सर्वस्वमिति) अपक्रुष्टनार्यपहरणे । विचि. १३५

अश्वहर्ता हस्तपादौ कटिं छित्त्वा प्रमाप्यते ।

पशुहर्तुस्त्वर्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ॥

(१) स्मृच. ३१८ संधिच्छेत्ता (संधि भित्त्वा); विर.
३१६ तीक्ष्ण (हृत); विचि. १३४ दाप्यः (दाप्य)
तीक्ष्ण (हर्त); दवि. १२४ शूले (नृपे) शेषं विचिवत्;
सवि. ४६१ संधिच्छेत्ता (संधि छित्त्वा) दाप्यः (दाप्य);
सेतु. २३५ (=) तीक्ष्ण (कृत); समु. १५० स्मृचवत्;
विष्य. ५१ विरवत्.

(२) व्यक. ११४; स्मृच. ३१८ नर (नृ) दौ+ (च);
विर. ३१७-८; रत्न. १२५; विचि. १३४ बृहस्पतिः;
दवि. १२५; सवि. ४६२ दग्धव्यो वै (दह्यते वा); व्यप्र.
३८९; व्यउ. १२७; व्यम. १०२; विता. ७८२; सेतु.
२३६ विचिवत्, समु. १५० स्मृचवत्; विष्य. ५१ विचिवत्.

(३) मिता. २१२७५ (=) तः प्रोक्तो दण्ड (तो दण्डः
प्रोक्त) सर्व...री (स्यपराधे तु सर्वस्व); अप. २१२७५ (=)
प्रोक्तो (हर्तौ); विर. ३१८; विचि. १३५; सवि. ४५६
तः प्रोक्तो दण्ड (तो दण्ड उक्त) शेषं मितावत्, मनुः;
विता. ७८४ (=) मितावत्; सेतु. २३६; समु. १५०
सविवत्, स्मृत्यन्तरम्; विष्य. ५१.

(४) अप. २१२७३ स्त्व (श्वा); व्यक. ११४ अपवत्;
स्मृच. ३१९ श्वहर्ता हस्त (श्वापहरणे); विर. ३२३ अप-

एतच्च विशिष्टाश्वहरणे, सामान्याश्वहरणे विष्णुना
एककरपादिकत्वप्रतिपादनात् । एतदपि (पशुहर्तुमिति)
विरुद्धदण्डनमनवरुद्धहरणे । विर. ३२१

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ संदर्शने वियोजयेत् ॥

मध्यहीनद्रव्यहाग्री पुष्पमूलफलस्य च ।

दाप्यस्तु द्विगुणं दण्डमथवा पञ्च कृष्णलान् ॥

मध्यहीनद्रव्यं लवणादि । पञ्च कृष्णलान् कृष्णल-
शब्देन त्रियवमितद्रव्यमभिप्रेतम् । विर. ३२५

अल्पधान्यापहरणे श्रीरे तद्विकृतौ तथा ।

स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डं च द्विगुणं नृपे ॥

अत्र पञ्चगुणदण्डावरुद्धश्रीरादितोऽल्पे श्रीरतद्विकृती
प्राप्ते इत्यविरोधः । विर. ३२८

चौरान्वेषणम्

ते पदेनानुगन्तव्या विभाव्या लोप्त्रदर्शनेः ।

शूतस्त्रीपानसक्त्या च निरायव्ययकर्मभिः ॥

स्तनालभे ह्यज्ञानम्

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।

स्वकोशात्तद्वि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥

ग्न्येदोषप्रतिप्रसवः

पक्वपक्वं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।

मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥

वत्; रत्न. १२५ उक्त.; विचि. १३५ पू., १३६ उक्त.,
स्त्व (श्वा) तीक्ष्णशस्त्रेण (अतीक्ष्णे शस्त्रे); दवि. १३०
पू. : १३२ स्त्वर्धपादं (श्वाधपादः) उक्त.; सवि. ४६२
प्यते (पयेत्) धं (ग्र) शेषं स्मृचवत्; व्यप्र. ३८९ उक्त.;
व्यउ. १२७ उक्त.; व्यम. १०२ उक्त.; विता. ७८३
उक्त.; सेतु. २३७ पू. : २३८ स्त्व (श्वा) उक्त.; समु.
१५० स्मृचवत्; विष्य. ५२ प्यते (पयेत्) उक्त.

(१) व्यक. ११४; विर. ३२१; दवि. १३२ वि (नि).

(२) व्यक. ११५; विर. ३२५; दवि. १४७ स्तु
(स्तद्); सेतु. २४१ दविवत्.

(३) व्यक. ११५; विर. ३२८ धान्या (मूल्या);
विचि. १४०; सेतु. २४१, २४३.

(४) व्यनि. ५०६; समु. १४९.

(५) व्यम. ८८ क्षिता (भृता) कृष्णद्वैपायनः; विता.
५६७ र्हि (रह); समु. १५२-३.

(६) मभा. १२१२५.

उशना

अप्रकाशतस्करदण्डः

सुवर्णस्तेयकृतं पड्वर्षं ब्राह्मणो व्रतं चरेत् ।
वैश्यस्य क्षत्रियवच्चोरदण्डः ।

यमः

अप्रकाशतस्करदण्डः

फलेषु हरिते धान्ये शाकमूले ससिग्रजे ।
अल्पेषु परिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलाः ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च तृणं भवेत् ।
कन्याहरणमस्तेयं याऽवरा याऽनलङ्कृता ॥
अन्यस्मै दातुमलङ्कृतां नाहरेत् । व्यनि. ५१५
पथिकः क्षीणवृत्तिस्तु द्वाविभू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान् न दण्डं दातुमर्हति ॥

लोकाक्षिः (लौगाक्षिः ?)

अप्रकाशतस्करदण्डः

अनुभूतचिह्नानि मुपित्वा गृह्यतः पूर्वसाहसं
दण्डः, तद्द्रव्यद्विगुणं च राजा हरेत् ।

कण्वः

अप्रकाशतस्करदण्डः

श्रोत्रियस्वहरणे द्विगुणम् ।

वृद्धमनुः

अप्रकाशतस्करदण्डः

अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषां मलात्मकम् ।
ततस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(१) मभा. १२।४१. (२) व्यक. ११५.

(३) व्यनि. ५१५; समु. १५१ भवेत् (गवे).

(४) व्यनि. ५१५. (५) मभा. १०।४२.

(६) मभा. १२।४१.

(७) मिता. २।२७० तत (अत); व्यक. ११६ मिता-
वत्, बृहस्पतिः; विर. ३३२ नमे (नं ये); दीक. ५४ तत
(अत) शेषं विरवत्; विचि. १४२-३ नमे (न ते) नारदः;
दवि. ५९; वीमि. २।२७३ मितावत्, मनुः; समु. १५०
मितावत्, स्मृत्यन्तरम्.

(१) इति, तदपि महापराधविषयम् ।

मिता. २।२७०

(२) एतत् ब्राह्मणेतरचौरविषयम् । विर. ३३२

स्तेनालाभे हनदानम्

तस्मिंश्चेदाप्यमानानां भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथैः शाप्यो बन्धुभिर्वा विशोधयेत् ॥
यस्मादपहृताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पं तु स्वामिना ।
तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥

(१) मुपितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः
कार्यः । मिता. २।२७२

(२) इयन्मुपितं इयद्वेति मुपितः अपथं कारयितव्यो
निर्णयार्थं बन्धुभिर्वा विशोधयेत् । इयन्मुपितं मयेति
मुपितेन प्रत्यये कृते, तदेकदेशे चौराल्लब्धं, तस्मादेव
शेषो ग्राह्यः यद्यसौ बलवत्प्रमाणं स्वकर्तृकशेषानपहारे
दर्शयतीत्यर्थः । विर. ३४६

अग्निपुराणम्

प्रकाशतस्करदण्डः

द्रव्यमादाय वणिजामनर्घेणावरुन्धताम् ।
राजा पृथक्पृथक् कुर्यादण्डमुत्तमसाहसम् ॥
द्रव्याणां दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी ।
मध्यमं प्राप्नुयादण्डं कूटकर्ता तथोत्तमम् ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

ब्राह्मणः शाकधान्यादि ह्यल्पं गृह्यन्न दोषभाक् ।
गोदेवार्थं हरंश्चाऽपि हन्याद्दुष्टं वधोद्यतम् ॥

(१) मिता. २।२७२ तस्मिंश्चेदाप्यमानानां (यदि तस्मिन्
दाप्यमाने) यैः शा (यं दा) विशो (ऽपि सा); अप.
२।२७१ न्मोषे (दोषे) यैः शा (यं दा) कात्यायनः; व्यक.
११८ यैः शा (थान् दा) वां वि (वांऽपि); विर. ३४५;
पमा. ४४९ मितावत्; दवि. ८८ यैः शा (थान् दा);
विता. ७९२ विशोष (ऽपि दाप) शेषं मितावत्; समु.
१५२ मितावत्.

(२) अप. २।२७१ क्रमेण कात्यायनः; व्यक. ११८;
विर. ३४६; विचि. १४८; सेतु. २५१.

(३) अपु. २२७।५७-५९.

(४) अपु. २२७।३८.

मत्स्यपुराणम्

प्रकाशतस्करदण्डः

वासांसि फलके सूक्ष्मे निर्णेज्यानि शनैः शनैः ।
अतोऽन्यथा यः कुर्वति दण्डः स्याद्रूप्यमाषकम् ॥

स्नेयदोषप्रतिप्रभवः

त्रैपुषोर्वारुके द्वे द्वे तावन्मात्रं फलेषु च ।
शाकं स्तोकप्रमाणेन गृह्णानो नैव दुष्यति ॥

शुक्रनीतिः .

कूटपण्यविक्रेतुदण्डः, स्तेयप्रभङ्गेन शिल्पिनां विविधभृति-
विचारश्च

कूटपण्यस्य विक्रेता स दण्ड्यश्चौरवत्सदा ॥
दृष्ट्वा कार्याणि च गुणान् शिल्पिनां भृतिमावेहेत् ।
पञ्चमांशं चतुर्थांशं तृतीयांशं तु कर्षयेत् ॥
अर्धं वा राजताद्राजा नाधिकं तु दिने दिने ।
विद्रुतं न तु हीनं स्यात्स्वर्णं पलशतं शुचि ॥

(१) दवि. ११२. (२) दवि. ४०.

(३) शुनि. ४।८१५-२६.

चतुःशतांशं रजतं ताम्रं न्यूनं शतांशकम् ।
वज्रं च जसदं सीसं हीनं स्यात्पोडशांशकम् ॥
अयोऽष्टांशं त्वन्यथा तु दण्ड्यः शिल्पी सदा नृपैः ।
सुवर्णं द्विशतांशं तु रजतं च शतांशकम् ॥
हीनं सुघटिते कार्ये सुसंयोगे तु वर्धते ।
षोडशांशं त्वन्यथा हि दण्ड्यः स्यात्स्वर्णकारकः ॥
संयोगघटनं दृष्ट्वा वृद्धिं न्हासं प्रकल्पयेत् ।
स्वर्णस्योत्तमकार्ये तु भृतिस्त्रिंशांशकी मता ॥
षष्ट्यंशकी मध्यकार्ये हीनकार्ये तदर्धकी ।
तदर्धा कटके ज्ञेया विद्रुते तु तदर्धकी ॥
उत्तमे राजते त्वर्धा तदर्धा मध्यमा स्मृता ।
हीने तदर्धा कटके तदर्धा संप्रकीर्तिता ॥
पादमात्रा भृतिस्ताम्रे वज्रे च जसदे तथा ।
लोहेऽर्धा वा समा वाऽपि द्विगुणा त्रिगुणाऽथवा ॥
धातूनां कूटकारी तु द्विगुणो दण्डमर्हति ।
लोकप्रचारैरुत्पन्नो मुनिभिर्विधृतः पुरा ॥
व्यवहारोऽनन्तपथः स वक्तुं नैव शक्यते ॥

वाक्पारुष्यम्

वेदाः

ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्तिनिषेधः

न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादतिद्युम्न एव
ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिद्युम्नेन च ब्राह्मणं ब्रूयान्नमोऽस्तु
ब्राह्मणेभ्य इति शौरधीरो माण्डूकेयः ।

गौतमः

शूद्रवृत्तवाग्दण्डपारुष्यदण्डसामान्यविधिः

शूद्रो द्विजातीनभिसंधायाभिहत्य च वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्यात् ।

‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत्’ इति
सामान्येनाभिहितम् । तत्र कापराधे कियान् दण्ड इति
तद्वक्तव्यमित्याह — शूद्र इति । शूद्र उक्तः । स द्विजा-
तीनुपनीतान् ब्राह्मणादीनतिसंधाय बुद्धिपूर्वमतिक्रम्य न
तु परिहासादिना । अभिहत्य च अभिशब्दो बुद्धिपूर्व-
ज्ञापनार्थः । अभिहत्य ताडयित्वा । क्रमेण वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्याम् । तत्र वाक्पारुष्येणातिसंधाय दण्ड-
पारुष्येणाभिहत्येति क्रमो द्रष्टव्यः । वाक्पारुष्येणाति-
क्रमणमतिक्रम्य परुषादिवचनम् । परुषशब्द उग्रपर्यायः ।
उग्रया वाचा अतिक्रम्य उग्रेण च दण्डेनाभिहत्य
चेत्यर्थः । ततश्च उपलादिना न दोषः । अङ्गं
शरीरावयवः मोच्यः छेद्यः येन हस्तादिना उपहन्यात्
पीडयेत् । एवञ्च विनाऽपि दण्डेन दण्डपारुष्यं भवतीति

(१) शाखा. ७।९, १०, ११.

(२) गौध. १२।१; अप. २।२०७ तीनभि (तिमभि)
च्यो येनोर (च्यं यो नाभि); व्यक. १०३ याभि (य नि);
मभा. नभि (नति); गौमि. १२।१ मङ्गं (मङ्ग);
उ. २।२७।१४ मभावत्; विर. २५२ नभि (न्वाचाऽभि)
च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गं (दण्डेनाङ्गं); विचि. १११
व्यकवत्; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१; सेतु. २१२ याभि
(य नि) नोप (नाप).

ज्ञापयति । वाक्पारुष्ये वाक्छेदनम् । हस्तादिना
दण्डपारुष्ये तदङ्गछेदनमिति द्रष्टव्यम् । चशब्दादुभया-
पराधे उभयं मोच्यः । *मभा.

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः

अथ हास्य वेदमुपगृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरण-
मुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ।

पञ्चवर्षादूर्ध्वमयं, अथशब्दोपादानात् । तथा च
स्मृत्यन्तरम् — ‘वेदं श्रुत्वा तु पञ्चाब्दः शूद्रश्चेद्दण्ड-
भाग्भवेत् । अप्राप्तपञ्चवर्षो न दण्डमर्हति कुत्रचित् ॥’
इति । हशब्दो बुद्धिपूर्वसूचनार्थः । न गोष्ठुरेवेत्येवमर्थ-
मस्यशब्दस्योपादानम् । वेदं साङ्गम् । कुतः ? ‘साङ्गो
वेदः स्त्रीशूद्रसकाशे नाध्येतव्यः’ इति गृह्यस्मृतिदर्शनात् ।
उपशब्देन समीपवाचिना अक्षरश्रवण एव दोष इति
दर्शयति । ततश्च ध्वनिमात्रश्रवणे न दोषः । हशब्देन
बुद्धिपूर्वं एव दण्डविधानात् प्रमादात् कदाचिदक्षर-
श्रवणेऽपि दोषाभावो द्रष्टव्यः । त्रपुजतुभ्यां त्रपुणा
जतुना चेति द्रष्टव्यम् । तसाभ्यामिति च द्रष्टव्यं,
पूरणोपदेशसामर्थ्यात् । श्रोत्रद्वयपरिग्रहार्थः प्रतिशब्दः
उदाहरणे द्विजातिभिः सह जिह्वाच्छेदः कर्तव्यः । धारणे
स्वयमेवोदाहरण इत्यर्थः । परशुना शरीरभेदः कर्तव्यः ।

Xमभा.

* गौमि., विर., व्यप्र. मभावत् ।

X गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२।४; अप. २।२०७ थ हा (था) णे जि
(णाजि); व्यक. १०३ थ हा (था); मभा. श्रोत्र+
(प्रति); गौमि. १२।४ मभावत्; विर. २५४ थ हा (था)
श्रोत्र (कर्ण); विचि. १११ थ हा (था) भ्यां (ना);
व्यनि. ४८८ थ हा (था) शेषं मभावत्; दवि. ३२१
थ हा (था) ण्वत (णुत) श्रोत्र (कर्ण) धारणे+ (च) भेदः
(च्छेदः); सेतु. २९७ भेदः (च्छेदः) शेषं व्यकवत्;
समु. १६१ व्यनिवत्.

त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः

शतं क्षत्रियो ब्राह्मणाक्रोशे ।

क्षत्रियश्चेद् ब्राह्मणाक्रोशेद्वाचा परुषया निन्देत् ततः शतं दण्ड्यः । दण्डप्रकरणे सर्वत्र ताम्रिकस्य कार्पापणस्य ग्रहणमिति स्मार्तो व्यवहारः । शतं कार्पापणानि दण्ड्यः । दण्डपारुष्ये द्विगुणम् । अथाह बृहस्पतिः— 'वाक्पारुष्ये कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते । तस्यैव द्विगुणं दण्डं कारयेन्मरणादते ॥' इति । × गौमि.

अर्ध्यर्धं वैश्यः ।

वैश्यस्तु ब्राह्मणाक्रोशेऽर्ध्यर्धं शतं दण्ड्योऽर्धाधिकं पञ्चाशदधिकं शतं दण्ड्यः । गौमि.

ब्राह्मणस्तु क्षत्रिये पञ्चाशत् ।

आकृष्टे इति वर्तते । ब्राह्मणेन क्षत्रिये आकृष्टे ब्राह्मण अश्रोत्रियश्चेत् कुतः? तुशब्दोपादानात्, पञ्चाशदण्ड्यः । समवर्णेषु द्वादश वा कल्प्यं अवचनीयेषु द्विगुणं कल्प्यम् । *मभा.

तैर्दर्थं वैश्ये ।

वैश्ये आकृष्टे ब्राह्मणः पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः । *मभा.

शूत्रे न किञ्चित् ।

आकृष्टे न किञ्चिद् ब्राह्मणो दण्ड्यः । अवचनादेव सिद्धमिति चेत् न, क्षत्रियवैश्ययोर्दण्डप्रापणार्थत्वात् । एवञ्च तद्विषये दण्डः कल्प्यः, क्षत्रिये चतुर्विंशतिपणं, षट्त्रिंशतं वैश्य इति । तथाह उशना—'शूद्रमाकुश्य क्षत्रियश्चतुर्विंशतिदण्डभागं वैश्यः षट्त्रिंशत्' इत्यादि । *मभा.

ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्यौ ।

× मभा. गौमिवत् । * गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२।६; मभा.; गौमि. १२।६.

(२) गौध. १२।७; मभा.; गौमि. १२।७.

(३) गौध. १२।८; मभा.; गौमि. १२।८.

(४) गौध. १२।९; मभा.; गौमि. १२।९.

(५) गौध. १२।१०; मभा.; गौमि. १२।१० शूत्रे न (न शूत्रे).

(६) गौध. १२।११; मेघा. ८।२६८; मिता. २।२०७ श्यौ (श्ययोः); मभा.; गौमि. १२।११; नृप्र. २७७ (वत्) श्यौ (श्ययोः); विता. ७२७ मितवत्.

यत् ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोश उक्तं तत् क्षत्रिय-वैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् । क्षत्रिये शतं वैश्ये पञ्चाशदिति । एवमन्तरजानामपि द्रष्टव्यम् । तथाह जमदग्निः— 'मातृतुल्यमनुलोमानां पितृतुल्यं प्रतिलोमानाम्' इति ।

*मभा.

हारीतः

असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डमामान्यविधिः

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ पुराणाः+ ।

अनृताभिर्शंसने तदङ्गच्छेदः पञ्चशतं वा । आग्नेषु पादो न वा किञ्चित् । स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च । उत्तमानामीशानतमो ब्राह्मणः + ।

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः

तस्माद्वेदश्रुतिश्रवणे शूद्रस्य त्रपुसीसौ विप्लान्य कर्णौ पूरयेत् ।

विप्लान्य द्रवीकृत्य ।

विग. २५४

मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्डमामान्यविधिः

^२मिथ्यादूषिणां मेलकानां च राजा जिह्वां छिन्यात् दण्डयेद्वा सहस्रम् ।

मिथ्यादूषिणां मिथ्यावाक्पारुष्यकारिणां, मेलकानां वाक्पारुष्यमेलयितुणां, कचित्पाठो मिथ्यादृष्टीनामिति, तत्रापि स एवार्थो विवक्षितः । विग. २५९

आपस्तम्बः

शूद्रकृतवाक्पारुष्ये दण्डः

^३जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्य आर्यं धार्मिकमाक्रोशतः ।

* गौमि. मभावत् ।

+ व्याख्याग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विर. २५४; दवि. ३२१.

(२) व्यक. १०४ (च०) छिन्यात् (छिन्वा); विर. २५८ (च राजा०) 'मिथ्यादृष्टीनां' इति काचित्पाठः; दवि. २१५ पिणां (पितानां) (च राजा०) सह (साह); व्यप्र. ३८४ (सहस्रम्०); व्यउ. १२२ व्यप्रवत्.

(३) आध. २।२७।१४; हिध. २।१९; व्यक. १०३; विर. २५३ आर्यं (अति); व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१.

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्यं यद्या-
क्रोशति निन्दति गर्हते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । उ.

वसिष्ठः

पातकामिर्शसने दण्डः

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।
वचनात्तुल्यदोषः स्यात् मिथ्या द्विदोषतां ब्रजेत् ॥

विष्णुः

हीनवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्
तदेवास्य शातयेत् * ।

आक्रोशयिता च विजिह्वः ।

दर्पेण धर्मोपदेशकारिणो राजा तप्तमासेचयेत्तैल-
मास्थे ।

द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽस्य
शङ्कुर्निखेयः ।

उत्तमवर्णस्य धर्मोपदेशकारिणाम् । अस्य हीनवर्णस्य
मुखे ज्वलन्नयामयः शङ्कुः । वै.

प्रातिलोभ्येन पारुष्ये द्विगुणो दमः ।

अयमर्थः— द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः ब्राह्मणाक्षेपकारिणोः
क्षत्रियवैश्ययोः पञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः शतं पणाः,
त्रिगुणाः सार्धशतं पणा दण्डो वेदितव्य इति ।

सवि. ४७८

वाक्पारुष्यविशेषः, तत्र दण्डाश्च

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयं
दण्ड्यः ।

काणखज्जादीनां तत्त्ववाद्यपि कार्षापणद्वयम् ।

* स्थलादिनिर्देशः दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) वस्मृ. २०।४०. (२) विस्मृ. ५।२३.

(३) विस्मृ. ५।२४. (४) विस्मृ. ५।२५.

(५) सवि. ४७८.

(६) विस्मृ. ५।२६; अप. २।२०७ शतद्वयं (शतं);
व्यक. १०४; विर. २५५ (शत०).

(७) विस्मृ. ५।२७ तत्त्व (तथा); व्यक. १०२ काण
(दण्डः काण) तत्त्व (तथा) बृहस्पतिः; विर. २४८ काण

गुरुनाक्षारयन् कार्षापणशतम् ।

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसम् । उप-
पातकयुक्ते मध्यमम् । त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जाति-
पूगानां च । ग्रामदेशयोः प्रथमम् ।

न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्षापणशतम् ।

मातृयुक्ते तूत्तमम् ।

(१) परस्येति । उत्तमवर्णाक्षेपविषयमेतत् । त्रैविद्ये-
ति । अल्पाशयदोषविषयमेतत् ।

अप. २।२१०-११

(२) तत्त्वं याथार्थ्यं, सगुणातिदरिद्रविषयमेतत् ।

विर. २४८

एतदपि व्यङ्गता शक्ते बोद्धव्यम् । बाह्यादयश्चा-
ङ्गानि ।

विर. २५०

त्रैविद्यवृद्धानामित्यत्र उत्तमसाहसमित्यनुषङ्गः,
जातिपूगानामित्यत्र मध्यममित्यनुषङ्गः । विर. २५६

(३) उपपातकं गोवधादि, पूगानां सभ्यादिसंघा-
नाम् । न्यङ्गमश्लीलम् । वै.

काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
तथ्येनाऽपि वदन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥

(दण्ड्यः काण); विचि. ११० (काणखज्जादीनां तथा)
एतावदेव, बृहस्पतिः; व्यनि. ४८६ द्वयम्+(दण्डः); दवि.
२१० विरवत्; व्यप्र. ३८४ तत्त्ववाद्यपि (तथावाच्यपि);
व्यउ. १२२ व्यप्रवत्; सेतु. २१० (काणखज्जादीनाम्)
एतावदेव; समु. १६० द्वयम्+(दण्ड्यः).

(१) विस्मृ. ५।२८ क्षारयन् (क्षिपन्); अप. २।२०५
णश (णं श); व्यक. १०३; विर. २५०; व्यप्र. ३८२;
व्यउ. १२१; सेतु. २१४.

(२) विस्मृ. ५।२९-३२ धमम् (धमसाहसम्); अप.
२।२१०-११ नीया (नीये) क्षेपे जाति (जाति); व्यक.
१०४; विर. २५६ तूत्त (उत्त); दवि. २०८ तूत्त (उत्त);
व्यप्र. ३८४ परस्य (परस्परं) युक्ते+(तु); व्यउ. १२२
व्यप्रवत्.

(३) विस्मृ. ५।३३ (ख) युक्ते (युक्ता); व्यक. १०२
न्यङ्ग (व्यङ्ग); विर. २५० न्यङ्गतायु (व्यङ्गता उ).

(४) विस्मृ. ५।३४; व्यक. १०३ त्तमम् (त्तमसाहसम्);
विर. २५२.

(५) विर. २४७-८ मनुनारदविष्णवः.

कार्षापणावरं कार्षापणद्वयं कार्षापणोऽवरः कनिष्ठो
यस्येति व्युत्पत्त्या । विर. २४८

तुल्यकालं रूक्षयोः सम एव दण्डः ।

ममात्मवर्णाक्रोशक्षेपादिषु दण्डाः

समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान् दण्ड्यः । हीन-
वर्णाक्रोशने षट् ।

यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः ।
त्रयो वा कार्षापणाः । शुक्तवाक्याभिधाने त्वेवमेव ।

(१) अल्पधनविषयमेतत् । अप. २।२०४

(२) समवर्णाक्रोशने समवर्णमात्राक्रोशने ।

विर. २४७

(३) कालोऽत्राक्षेपकालस्तमनतिक्रम्येति यथाकालम् ।
तत्प्रमाणः षट्कार्षापणप्रमाणो दण्डः कार्यः । वै.

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

तन्नात्मवर्णाक्षेपादि क्रान्तिषु दण्डाः

यथाकालमुत्तमवर्णाक्षेपे तत्प्रसादो दण्डरूपो
वा कार्षापणाः । शुक्तवाक्याभिधानेऽप्येवमेव ।

समवर्णव्यतिक्रमे द्वादश कार्षापणाः । यथारूप-
विशिष्टाक्षेपे ह्यविशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टातिक्रमे
च विशिष्टस्य ततोऽर्धम् ।

(१) सवि. ४७७.

(२) विस्मृ. ५।३५-६ षट्+ (दण्ड्यः); अप. २।२०४
षट् (तु षट्); व्यक्र. १०२ (सम... दण्ड्यः०); विर. २४७;
विचि. ११० (सवर्णाक्रोशने सार्धद्वादशपणो दण्डः ।
हीनवर्णे काक्षिण्यधिकषट्पणो दण्डः ।) बृहस्पतिः; व्यप्र. ३८०
(हीन... षट्०); व्यउ. ११९ व्यप्रवत्; व्यम. ९९
व्यप्रवत्; सेतु. २१० समव (सव) पणान् (पणा); समु. १६०
शने (शे) शेषं व्यप्रवत्.

(३) विस्मृ. ५।३७-९ (ख) शुक्त (शुक्); अप. २।२०४
सव (समव) शुक्त (शुक्).

(४) व्यक्र. १०२ वर्णा (सवर्णा); विर. २४८.

(५) अप. २।२०४; व्यक्र. १०२ द्वादशे
(द्वे द्वे) द्वादशे + (च); विर. २४८ (द्व०)
- (अविशिष्टातिक्रमे ... धर्म०); व्यप्र. ३८०
सवर्ण ... पणाः (समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणाः)
द्वादशे (द्व्यातिक्रमे); व्यउ. १२० (कार्षा०) द्वादशे
(द्व्यातिक्रमे).

तत्प्रसादो वाक्पारुष्यकृता कार्यः, दण्डो राशिरूपो
वा कार्षापणा देयाः । वाशब्दः समुच्चये । शुक्तं परुषं
परुषवाक्येऽतिदेशात्तदन्वयावाक्पारुष्यपरः । उत्तमवर्णा-
क्षेप इत्यत्राक्षेपशब्दः यथारूपविशिष्टस्य जात्यादिमतो-
ऽविशिष्टेन जात्यादिहीनेनाक्षेपे कृते तस्य चतुर्विंशतिः
पणाः । अविशिष्टस्य विशिष्टेनाक्षेपे कृते वाक्पारुष्ये
तदर्धमित्यर्थः । विर. २४८

वर्णभेदेन आक्रोशदण्डाः

आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतं दण्ड्यः,
शतार्धं वैश्यस्य, पञ्चविंशतिं शूद्रस्य ।

अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः

तथाऽधिकृतान् विप्रान् गुरुंश्च निर्भर्त्सनं
मुण्डनं ताडनं वा, गोमयानुलेपनं खरारोहणं
दर्पहरो दण्डो वा ।

(१) आक्रोश इत्यधिकृत्याहृतुः शङ्खलिखितौ —
तथेति । अप. २।२०५

(२) क्रोशत इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ — तथेति ।
अपराधतारतम्यमपेक्ष्यात्र व्यवस्थितविकल्पः ।

विर. २५०

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

वाक्पारुष्यम्

वाक्पारुष्यम् । वाक्पारुष्यमुपवादः कुत्सन-
मभिभर्त्सनमिति ।

शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादेन
काणखञ्जादिभिः सत्ये त्रिपणो दण्डः । मिथ्योप-
वादे षट्पणो दण्डः ।

(१) व्यक्र. १०३; विर. २५१ णस्य (णः) यः
पणशतं (यस्य शतं); व्यप्र. ३८१; व्यउ. १२०.

(२) अप. २।२०५ त्सनं (त्सिनो) (ताडनं वा०)
नुले (ले) रोह (रोप) हरो (हारो); व्यक्र. १०२ ताडनं
वा (ताडनं) नुले (ले) दर्पहरो (द्रव्यहारो); विर. २५०
त्रिपणं गुरुंश्च (गुरुं विप्रंश्च) मुण्डनं ताडनं वा (ताडनं);
द्वि. २१२ नुले (प्रले) शेषं विरवत्; व्यप्र. ३८२ भर्त्स-
(वोस) हरो दण्डो (हरणं वाग्दण्डो); व्यउ. १२१ व्यप्रवत्.

(३) कौ. ३।१८.

शोभनाक्षिदन्त इति काणखञ्जादीनां स्तुति-
निन्दायां द्वादशपणो दण्डः ।

वाक्पारुष्यमिति सूत्रम् । वक्तव्यवचनं वाक्पारुष्यम् ।
तच्च तदण्डश्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः । तत् त्रिधा
विभजते—वाक्पारुष्यमित्यादि । उपवादोऽङ्गवैकल्यादि-
वचनं, कुत्सनं कुष्ठोन्मादादिवचनं, अभिभर्त्सनं घाता-
दिभयोपदर्शनम् ।

शरीरेत्यादि । शरीरं प्रकृतिः स्त्रीपुरुषादिलक्षणा
श्रुतं वृत्तिर्जनपद इति पञ्च विषया वाक्पारुष्यस्य, तेषां
शरीरादीनां मध्ये, काणखञ्जादिभिः काण एकदृक् खञ्जः
कोलः आदिना कुणिदन्तुरादिग्रहणं एतैः काणखञ्जकुणि-
शब्दैः शरीरोपवादेन, सत्ये काणत्वादौ यथाथं सति
त्रिपणो दण्डः । मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः ।

शोभनाक्षिदन्त इतीति । शोभनाक्षः शोभनदन्त
इति रीत्या, काणखञ्जादीनां, स्तुतिनिन्दायां स्तुति-
व्याजेन निन्दायां कृतायां, द्वादशपणो दण्डः । श्रीम्.

कुष्ठोन्मादक्लैव्यादिभिः कुत्सायां च । सत्य-
मिथ्यास्तुतिनिन्दासु द्वादशपणोत्तरा दण्डास्तुल्येषु ।
विशिष्टेषु द्विगुणः । हीनेष्वर्धदण्डः । परस्त्रीषु द्वि-
गुणः । प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।

कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सकाः संनिकृष्टाः पुमांसश्च
प्रमाणम् । क्लीवभावे स्त्रियः मूत्रफेनः अप्सु विष्टा-
न्मिज्जनं च ।

प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायि-
नामपरेण पूर्वस्य त्रिपणोत्तराः दण्डाः । पूर्वेणापरस्य
द्विपणाधराः । कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्सायाम् ।

तेन श्रुतोपवादो वाग्जीवनानां, कारुकुशीलवानां
वृत्त्युपवादः, प्राग्धूणकगान्धारादीनां च जनपदोप-
वादा व्याख्याताः ।

कुत्सनविषयमाह— कुष्ठोन्मादक्लैव्यादिभिः कुत्सायां
चेति । कुष्टी उन्मत्तः क्लीव इत्यादिप्रकारेण कुत्सने च,
द्वादशपणो दण्डः इति वर्तते । सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु
कुष्ठादिसत्यत्वे तन्मिथ्यात्वे कुष्ठयादीन् प्रति कल्य इत्या-

दिरीत्या स्तुतिनिन्दायां च, द्वादशपणोत्तराः उत्तरोत्तर-
द्वादशपणाधिकाः द्वादशपणश्चतुर्विंशतिपणः षट्त्रिंशत्पणः
इत्येवंरूपाः दण्डा भवन्ति, तुल्येषु समानेषु विषये ।
विशिष्टेषु गुणाधिकेषु विषये, द्विगुणः दण्डः । हीनेषु
अर्धदण्डः । परस्त्रीषु विषये द्विगुणः । प्रमादमदमोहा-
दिभिः कुत्सायां अर्धदण्डाः उक्ताः सर्वे दण्डा अर्ध-
हीनाः ।

कुत्सनस्य सत्यासत्यविषयत्वनिर्णयप्रमाणपेक्षायामाह
—कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सका इत्यादि । क्लीवभावे, स्त्रियः,
मूत्रफेनः अनपलभ्यमानो मूत्रे फेनः, अप्सु विष्टानि-
मज्जनं च, प्रमाणम् ।

प्रकृतिविषयस्योपवादस्य दण्डमाह— प्रकृत्युपवादे
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्येत्यादि ।
अन्तावसायिना चण्डालेन शूद्रस्य, शूद्रेण वैश्यस्य,
वैश्येन क्षत्रियस्य, क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य, चोपवादे, उत्तरो-
त्तरत्रिपणाधिकाः दण्डाः । पूर्वेण अपरस्य उपवादे
द्विपणाधराः उत्तरोत्तरद्विपणाधराः दण्डाः । कुब्राह्मणा-
दिभिश्च कुत्सायां, द्विपणाधरा इत्येव ।

प्रकृत्युपवाददण्डविधानं श्रुतोपवादादिष्वतिदिशति—
तेनेति । उक्तेन प्रकृत्युपवादेन, वाग्जीवनानां श्रुतोपवादः
विद्याकुत्सनं, कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः जीविका
कुत्सनं, प्राग्धूणकगान्धारादीनां हृणका नाम जनपद-
विशेषः कामगिर्युत्तरतोवृत्तिरुदीच्यः तस्य पूर्वावयवः
प्राग्धूणकाः भाषायां तु 'चण्डा(ल)राष्ट्रमि'त्युक्तम् ।
गान्धाराः प्रसिद्धाः तदादीनां जनपदोपवादाश्च जनपद-
दोषोद्भावेन कुत्सनानि च, व्याख्याताः । प्राग्धूणकेति
चायं भाषापाठः । अर्थशान्त्रस्यादर्शं तु क्वचित् प्राकाण-
कारयोर्मध्ये वर्णस्यैकस्य लेखनस्थानमुत्सृष्टम् । क्वचित्
प्राणकेति पाठः । श्रीम्.

यः परं 'एवं त्वां करिष्यामि' इति करणेना-
भिभर्त्सयेदकरणे, यस्तस्य करणे दण्डः ततोऽर्ध-
दण्डं दद्यात् ।

अशक्तः कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, द्वादश-
पणं दद्यात् ।

जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थं दद्यात् ।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसंघयोः ।

आक्रोशाद् देवचैत्यानामुत्तमं दण्डमर्हति ॥

अभिभर्त्सनविषयमाह — य इति । यः परं अन्यं, 'एवं त्वां करिष्यामि' इति 'तव पादं भङ्क्ष्यामि भुजं भङ्क्ष्यामि' इत्येवं, करणेन शरीरावयवेन, अभिभर्त्सयेत् तर्जयेत्, अकरणे उक्तस्याक्रियायां, तस्य अभिभर्त्सकस्य, करणे यो दण्डः 'पाणिपाददन्तभङ्गे' इत्यादिना दण्डपारुष्ये वक्ष्यमाणः, ततोऽर्धदण्डं दद्यात् ।

अशक्त इति । उक्तसादभङ्गादिकरणाशक्तः, कोपं मदं मोहं वा, अपदिशेत् पादभङ्गादेरुक्तिकारणं वेदचेत्, द्वादशपणं दण्डं स दद्यात् । शक्तस्य कोपाद्यपदेशो न स्वीकार्य इत्यभिप्रायः ।

जातवैराशय इति । तथाभूतः, अकर्तुं शक्तश्च जनः, उक्तविधमभिभर्त्सनं कुर्वन्निति शेषः, यावज्जीविकावस्थं यावज्जीवस्थेयं आस्वमरणप्रतिभुवं, दद्याद् धर्मस्थेभ्य इत्यर्थम् ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह— स्वदेशग्रामयोरिति । तयोः, आक्रोशात् निन्दनात्, पूर्वं दण्डं पूर्वसाहसं अर्हति । जातिसंघयोः अर्थात् स्वीययोः, आक्रोशात् मध्यम मध्यमसाहसं दण्डं, अर्हति । देवचैत्यानां आक्रोशात् उत्तमं उत्तमसाहसं दण्डं, अर्हति । श्रीमू.

मनुः

समासमवर्णानां परस्परक्रोशे दण्डाः

ऐपोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सोमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥

(१) पूर्वोपसंहारोऽपरसंक्षेपोऽन्यासः श्लोकार्थः ।

दण्डवाचिके ईत्युक्तौ क्रमभेदो लाघवात्, वाक्पारुष्यं स्यात्ततो दण्डव्यापारः । द्वन्द्वे चेतेरेतरयोगात् व्यस्तक्रम-समासार्थप्रतिपत्तेरैकस्योभयार्थप्रतिपादनात् दण्डशब्देन

(१) मस्मृ. ८।२६६; विर. २४२ धर्मः (धर्म्यः) ण्ये (ण्यः) त ऊर्ध्वं (तः परं); सेतु. २०२ ण्ये (ण्यः) त ऊर्ध्वं (तः परं); समु. १५९ उक्त.

१ इत्युक्त्वा क्र.

वागर्थोऽप्युपात्त इति कः क्रमभेदः । तथा च यथासमव्य-सृष्टारम्भो महाभाष्यकारेण समर्थितः एतदेव दर्शन-माश्रित्य, संज्ञासमासनिर्देशादिति । मेधा.

(२) एपोऽनन्तरोक्तो धर्मादनपेतः सीमाविनिर्णयो निःशेषेणोक्तः । अनन्तरं परुषभाषणविषयनिर्णयं प्रकर्षेण वक्ष्यामि, दण्डपारुष्यतो वाक्पारुष्यस्य प्रायेणा-सहत्वम् । प्रथमं वाक्पारुष्यविचारः अनुक्रमण्यां पुनः 'पारुष्ये दण्डवाचिके' इति, वृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य पूर्वाभिधानम् । गोरा.

(३) एष सीमानिश्चये धर्मां निःशेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्य-प्रवृत्तेः पूर्वमभिधानम् । अनुक्रमश्रुत्यां तु 'पारुष्ये दण्ड-वाचिके' इति दण्डशब्दस्य अल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः । ममु.

शतं ब्राह्मणमाकुदय क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

(१) परुषवचनमाक्रोशः । स च बहुधा, नृशंसा-श्रीलभापणात् मर्मणि तोदः, अभिशापः अकारणं 'हन्त वृपलो भूयाः', असता दुःखोत्पादनं 'कन्या ते गर्भिणीति, पातकोपपातकैर्योजनमिति । तत्र द्वयोर्ब्राह्मणक्रोशे क्षत्रियवैश्ययोरयं दण्डः । अन्यत्र 'पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः' इत्यादिः (यास्मृ. २।२१०) स्मृत्य-न्तरोक्तः । तस्य शूद्रस्य च वधः । ताडनजिह्वाच्छेदन-मारणादिरूपः आक्रोशभेदात् वेदितव्यः । मेधा.

(१) मस्मृ. ८।२६७ धर्म (धर्म्य) [ऽध्यर्ध (सार्धं, वर्ध) Noted by Jha]; अपु. २२७।२३ माकुदय (मानस्य) उत्तरार्धे (वैश्यश्च द्विशतं राम शूद्रश्च वधमर्हति); मिता. २।२०७; अप. २।२०७ मस्मृवत्; व्यक्र. १०३ मनुनारदौ; विर. २५० धर्म्य (धर्म्य); पमा. ४३१ मस्मृवत्; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६ धर्मं दे वा (धर्मं शतं चैव) मनुनारदौ; स्मृचि. २४ विग्वत्; दवि. २०५ दे वा (लेव); नृप्र. २७७ मस्मृवत्; सवि. ४७८ मस्मृवत्; व्यप्र. ३८१; व्यउ. १२०; व्यस. ९९; विता. ७२७ दे वा (विषात्) शेषं विरवत्; सेतु. २११ ऽध्य (ह्य) दे वा (द्वेधा); समु. १६० दे वा (चैव).

१ अकरणहन्ता वृपलभूयाः । असतां दुःखो. २ णक्रो. ३ यावै.

(२) 'वादिष्वि'ति (मस्मृ. ८।२६९) वक्ष्यमाणत्वात् मातृभगिन्याद्यश्लीलपत्नीयवर्जं परुषं, ब्राह्मणमाकुश्य पणशतं क्षत्रियो, वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा, शूद्रस्तु वधमर्हति । पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिह्वाकर्तनाद्यमर्हति । गोरा.

(३) आकुश्य 'त्वं पापिष्ठोऽग्नि' इत्यादिना । अध्यर्धशतं सार्धशतं अल्पाक्षेपे । द्वे वेत्यतिशयिते । एते सर्वे पणाः । वधस्ताडनम् । मवि.

(४) द्विजस्य चौरित्याक्षेरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति । ममु.

(५) आकुश्य मध्यमेन वाक्पारुष्येणेति शेषः, इति पारिजातः । अध्यर्धं सार्धं शतं, द्वे वेति आक्रोशगौरवापेक्षया । वधस्ताडनजिह्वाच्छेदाद्यात्मकः । विर. २५०-५१

(६) इदमत्र चिन्त्यं वाक्यस्यास्य मध्यपारुष्यविषयत्वेनान्तरोक्तं वैश्यमित्यादि बृहस्पतिवचनं प्रथमपारुष्यविषयं प्राप्तं दण्डलाघवदर्शनात् । तथा च शूद्रस्योत्तमे पारुष्ये को नाम दण्डोऽस्तु न तावज्जिह्वाच्छेद एव मध्यमेनावरोधात् । नान्यः— अनभिधानादिति ।

अत्र उत्तमे ब्राह्मणाक्षेपे जिह्वाच्छेदो द्रष्टव्य औचित्यात्, 'अनृताभिर्शंसने तदङ्गच्छेदः' इति हारीतवाक्ये रत्नाकरकृतैव तीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदव्याख्यानाच्चेति । दवि. २०६

(७) द्वे वेति गुणवद्ब्राह्मणापेक्षया । वधं ताडनादिरूपं, हुङ्काराद्यल्पाक्रोशे, उत्तरत्र जिह्वाच्छेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् । *मच.

पञ्चाशदब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दमः ॥

* नन्द., भाच. मचवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२६८; अपु. २२।२४ दण्ड्यः (दस्यः) स्याद (वाऽयः); मिता. २।२०७; अप. २।२०७ इये स्याद (इयस्याऽप्य); व्यक. १०३; विर. २५१ पञ्चाशद्ब्राह्मणो (विप्रः पञ्चाशतं) इये स्यादर्धं (इयस्य त्वर्थं) द्वादशको (तु द्वादशो); पमा. ४३१; रत्न. १२० पञ्चाशद्ब्राह्मणो (विप्रः

(१) अभिर्शंसनं सर्वप्रकार आक्रोशः । पतनीयादन्यः । तत्र दण्डान्तरविधानात् । निमित्तसप्तमी चैषा । वैश्य इति विषयसप्तमी । ब्राह्मणस्याक्रोशुराकुश्यमानस्य च दण्ड उक्तः । क्षत्रियादीनां त्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेष्टनीयम् । तथा च गौतमः—'ब्राह्मणराजन्यवत् क्षत्रियवैश्यौ' (गौध. १२।११) परस्पराक्रोशे । क्षत्रियश्चैत्रैश्यमाक्रोशेत् पञ्चाशतं दण्ड्यः । वैश्यः क्षत्रियं शतम् । एवं क्षत्रियः शूद्रमाक्रोशेत् पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः । वैश्यः पञ्चाशतम् । शूद्रस्य तु तदाक्रोशे गुणापेक्षिको दण्डो वक्ष्यते । मेधा.

(२) ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु उक्ताद्याक्षेपे कृते पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः द्वादश पणान् यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्ड्यः । * गोरा.

(३) अभिर्शंसने आक्रोशे । वैश्ये आकुश्यमाने विप्रेण । एवं शूद्र इत्यत्रापि । मवि.

विप्रक्षत्रियवत्कार्यो दण्डो राजन्यवैश्ययोः ।
वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ।
समुत्कर्षार्पकर्षाभ्यां विप्रदण्डस्य कल्पना ।
राजन्यवैश्यशूद्राणां वधवर्जमिति स्थितिः ॥
समुत्कर्षेति । क्षत्रादीनामपि स्वावरवर्गेष्वक्रोशे विप्रस्येव दण्डकल्लितिरित्यर्थः । मवि.

समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च दण्डः

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादिष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

* ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

पञ्चाशतं); दीक. ५१ रत्नवत्; व्यनि. ४८७ पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः (विप्राः पञ्चाशतं दण्ड्याः) मनुनारदौ; स्मृचि. २४ को (मो); सवि. ४७८ इये स्यादर्धं (इयस्य त्वर्थं); व्यप्र. ३८१ रत्नवत्; व्यउ. १२० रत्नवत्; विता. ७२७; सेतु. २११ रत्नवत्; समु. १६० णो दण्ड्यः (णे दण्डः).

(१) मस्मृ. ८।२६९ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।२६९ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्, पार्श्वं (पार्श्वे) वध (धन); स्मृचि. २४.

(३) मस्मृ. ८।२६९; अप. २।२०४ (=) णे (र्णे); व्यक. १०२ मनुनारदौ; स्मृचि. ३२६ णे द्विजातीनां (णोस्तु सर्वेषां) मे (मः) पू.; विर. २४९ मनुनारदौ;

(१) द्विजातिग्रहणमतन्त्रम् । समवर्णे द्वादश व्यतिक्रमे परस्परक्रोशे दण्डः । साम्यं च जातिवित्तबन्धुवयः-कर्मविद्याभिः, विशेषानुपदेशात् । तत्र समानजातीये वित्ताधिके द्विगुणं, तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं, यावत्सर्वगुणातिगुणस्य षड्गुणम् । वादा आक्रोशा अवचनीया अत्यन्तवृत्तांसाः मातृभगिनीभार्यादिगताः । तदेव द्विगुणं दण्डपरिमाणम् । नपुंसकलिङ्गात् । सर्वशेषोऽयं न समवर्णविषय एव । अथवा तदेव शतमिति योजना । लिङ्गसामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमश्लोके श्रुतत्वात् । अतोऽवचनीयेषु समवर्णेष्वपि द्विशतो दमः । लिङ्गोपपत्त्यर्थं परिमाणपदमश्रुतमध्याहर्तव्यम् । शते तु व्यवहितकल्पना ज्यायसी । मेधा.

(२) द्विजातीनां समजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे कृते व्यतिक्रमे सति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः । अवचनीयेषु वादेषु मातृभगिन्याश्चश्रीलरूपेषु 'शतं ब्राह्मण-माक्रुश्य' इत्यादि यदुक्तं तदेव दण्डं द्विगुणं दण्डात् भवति । *गोरा.

(३) द्विजातीनां त्रयाणां व्यतिक्रमे आक्रोशे । अवचनीयेष्वश्रीलेषु 'त्वं स्वसृगामी'त्यादिषु आक्रोश-मात्रतात्पर्येणोक्तेषु समवर्णेषु । मधि.

(४) द्विजातिपदमत्रातन्त्रं, व्यतिक्रमे वाक्पारुष्ये अप्रकाशनीयप्रकाशादन्यस्मिन्निति यावत् । वादेष्ववचनीयेष्वित्यनेन अप्रकाश्यप्रकाशको वादो विवक्षितः । विर. २४९

(५) व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये । यदिदं द्वादशेत्युक्तं तदेव द्विगुणं भवेत् । नन्द.

(६) द्विजातीनां व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रियस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः, व्यतिक्रमे द्वादशैव पणान् दण्ड्यः । व्यतिक्रमे द्विगुणं चतुर्विंशतिपणाः । भाच.

* मसु. गोरावत् ।

दवि. २०४ मनुनारदौ; सवि. ४७६ वर्णे द्विजातीनां (जातौ तु सर्वेषां) पू.; व्यप्र. ३८० मनुनारदौ; व्यउ. ११९-२० णे (र्ण) ; समु. १६०.

व्य. कां. २२३

शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राणुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

(१) एकजातिः शूद्रः । स त्रैवर्णिकान् क्षिपन् आक्रोशन् दारुणया पातकादियोगिन्या वाचा वृत्तांसादि रूपया जिह्वाच्छेदं लभते । जघन्यप्रभव इति । पादाभ्यां ब्रह्मण उत्पन्न इति । हेत्वभिधानं प्रतिलोमानामपि ग्रहणार्थम् । तेऽपि जघन्यप्रभवा एव 'नास्ति पञ्चमः' इति वर्णान्तरनिषेधात् । मेधा.

(२) अत्यन्ताभ्यासे एतत् । अप. २।२०७

(३) शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचा आक्रुश्य जिह्वाच्छेदं लभेत । यस्मादसौ पादाख्यान्निकृष्टा-ज्जाजातः । *मसु.

(४) एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावात्, दारुणया मर्मस्पर्शपातित्यादिविशेषकया, जघन्यप्रभवः श्रुतौ पद्भ्यामुत्पन्नत्वेन बोधितत्वात् । एतेन संकरजातानामपि द्विजातिं प्रति दारुणक्षेपे अयं दण्डः, तेषामपि जघन्यजातत्वात् । विर. २५४

(५) सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः । भाच. नामजातिग्रहं तेषामभिद्वेहेण कुर्वतः । निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

* गोरा., मच., नन्द. मनुवत् ।

(१) मसु. ८।२७० [तीस्तु (तिं च) Noted by Jha]; अप. २।२०७ तीस्तु (तिं तु) पन् (पेत); व्यक. १०३ तीस्तु (तिं तु) मनुनारदौ; विर. २५३ मनुनारदौ; पमा. ४३४ मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ मनुनारदौ; स्मृचि. २४; दवि. २०६ तीस्तु (तिं तु) च्छेदं (छेदं) मनुनारदौ; बाल. २।२०७; सेतु. २१२ तीस्तु (तिं तु) प्राणुयाच्छेदं (छेदमाप्नोति) मनुनारदौ; समु. १६१.

(२) मसु. ८।२७१ तेषां (तेषा) ; अप. २।२०७ हं ने (हांस्ते); व्यक. १०३ क्षेप्यो (खेयो) शेषं मसुवत्, मनुनारदौ; विर. २५३ क्षेप्यो (खेयो) मनुनारदौ; पमा. ४३४ तेषां (तेषा) क्षेप्यो (खेयो) मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ व्यकत्, मनुनारदौ; स्मृचि. २४ मभि (मति) क्षेप्यो (धेयो); दवि. २०६ तेषां (तेषा) निक्षेप्योऽयो (विधेयोऽय) मनुनारदौ; मच. विरवत्; वीमि. २।२११ निक्षेप्यो

(१) अभिद्रोह आक्रोशः कुत्साबुद्धिः, ब्राह्मणक त्वं मा मया स्पर्धिष्ठाः । एवमन्यदपि योज्यम् । ग्रहणं ग्रहः । निरुपपदं नाम गृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा, 'देवदत्तके'ति । अभिद्रोहेण क्रोधेनाभिद्रोहः क्रोधः गर्हा क्षेपः । न प्रणयेन । निक्षेप्यः प्रक्षेप्यः । शङ्कुः कीलकः । ज्वलन्नग्निना दीप्यमानोऽयोमयो लोहमयः ।

* मेधा.

(२) अत्यन्ताभ्यामे एतत् । अप. २।२०७

(३) नामग्रहं मैत्र इति । जातिग्रहं ब्राह्मण इति । अभिद्रोहेणाक्रोशाभिमानेन कुर्वतः शूद्रस्य । ज्वलन्नति ततः । मवि.

(४) अमुकनामाऽमि त्वं अमुकजातिस्त्वम् । अभिद्रोहेण आक्रोशाभिमानेन ग्रहं कलहं कुर्वतः यस्तस्य आस्ये मुखे अयोमयः शङ्कुः दशाङ्गुलः ज्वलन् स्थाप्यः । भाच.

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तत्प्रमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

(१) अयं ते स्वधर्मः, इयं वा अत्रेति कर्तव्यता, मैवं कार्पीः, छान्दसोऽसीत्येवमादि व्याकरणलेशज्ञेयया दुन्तुकत्वेन दर्पवन्तः शूद्रा उपदिशन्ति । तेषामेष दण्डः । यस्तु प्रणयात् ब्राह्मणापश्रयादेव व्युत्पन्नो विस्मृतं कथञ्चिद्देशकालविभागं स्मारयेत्, पूर्वाह्नकालं नातिक्रामय, क्रियतां दैवं कर्म, देवांस्तर्पयोपवीती भव, मा प्राचीनावीतं कार्पीरिति, तस्य न दोषः । तत्प्रमासि संवन्धात् पीडाकरम् । आसेचयेत् क्षारयेत् । युक्तं वक्त्रे, मुखेनोपदेशकत्वात् । श्रोत्रस्य कोऽपराधः ? प्रागसत्तर्कादि-

* गोरा., ममु., विर., मच., नन्द. मेधावत् । दवि. व्याख्यानं पूर्वग्रन्थेषु गतार्थम् ।

(विधेयो); सेतु. २१२ मभि (मति) मनुनारदौ; समु. १६१ ग्रहं नेपा (ग्रहे दोष) क्षेप्यो (खेयो).

(१) मस्मृ. ८।२७२ [दर्पेण (धर्मेण) Noted by Jhu]; अप. २।२०७ विप्राणा (द्विजाना); व्यक. १०३ अपवत्, मनुनारदौ; विर. २५४ अपवत्, मनुनारदौ; स्मृचि. २४; दवि. ३२१ अपवत्, मनुनारदौ; समु. १६१.

१ गर्भः क्षे. २ ज्ञानतया.

श्रवणम् ।

+मेधा.

(२) कथञ्चिद्दर्मलेशमवगम्यायं ते धर्मोऽनुष्ठेय इति ब्राह्मणस्याहङ्कारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् । ममु.

मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुवांक्षाक्षारणे च दण्डः

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥

(१) सत्ये च श्रुते, नैतदनेन सम्यक् श्रुतमित्याह । श्रुतमेव वाक्षिपति । नैतत्संस्कारकं यदनेन श्रुतमिति । ब्रह्मावर्तीयमभिजनाभिमानिनं ब्राह्मकोऽयमित्याह । एवं जातिब्राह्मणं क्षत्रियोऽयमित्याह, क्षत्रियं वा हेलया ब्राह्मण इति । कर्म, स्नातक इति । शरीरावयवः शारीरमव्यङ्गं, दुश्चर्मैति । वितथेन, वितथमनृतम् । 'प्रकृत्यादिभ्यः' इति तृतीया । अथवाऽयं धर्मो वैतथ्यं, तस्य वाच्यं प्रति कारणता युक्तैव । स्वगुणमदात् परावज्ञानं दर्पः । अज्ञानात् परिहासतो वा न दोषः । कस्य पुनरयं दण्डः । सर्वेषामिति ब्रूमः । शूद्राधिकाराच्छूद्रस्यैवेति परे । द्विजातिविषये वैतथ्ये । मेधा.

(२) शारीरं कर्म भास्वहनादि, वितथेन ब्रुवन्न त्वश्रुतादि । दर्पादभिमानात् । अश्रुताद्यभिमानेन ब्रुवन् द्विज एव दण्ड्यो न तु शूद्रस्तस्य तु वध एव । *मवि.

(३) समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवात् न तु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । न त्वयैच्छुतं, न भवान् तद्देशजातो, न तवेयं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादि कृतमित्यहङ्कारेण मिथ्या ब्रुवन् द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । *ममु.

+ सर्वव्याख्यानानि मेधावत् ।

* दवि. मविवत् ममुवत् विरवच्च, सर्वेषामनुवादात् । भाच. मविवत् ।

× गोरा. ममुवत् । गोरा. व्याख्यानमशुद्धिसंदेहात्प्रोद्धतम् ।

(१) मस्मृ. ८।२७३; व्यक. १०३; विर. २५४ ब्रुवन् (वदन्); विचि. १११ (=); स्मृचि. २४ दमम् (दमः); दवि. २०७; सेतु. २१३.

१ रेऽव्यङ्गं.

(४) कर्म तपश्चर्यादिरूपं, शारीरं शरीरावयवं, वितथेनासत्येन । तेन श्रुतदेशजातितपश्चर्याशरीरावयव-विशेषमधिकृत्य दर्पादसत्यं वदति तत्र द्विशतं दण्डः । वितथेनेति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति' तृतीया । श्रुतादिवितथवचनोदाहरणानि । नानेन वेदः श्रुतः । नास्यार्यावर्तो देशः । नायं विप्रः । नानेन तपः कृतम् । नायमदुश्चर्मा इत्यादि । दर्पः स्वगुणदाढर्यज्ञानेन पराव-ज्ञानम् । विर. २५५

(५) समवर्णे आह— श्रुतमिति । न त्वं द्विजातिर्न तवायमुचितो देश इत्येवं वितथेन वितथं ब्रुवन्, शूद्रः शूद्रस्यैव ब्रुवन् । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति' तृतीया । अथवा स्वख्यात्यर्थं दर्पात् मिथ्या वदन् शूद्रो दण्डनीय इत्याह— श्रुतमिति । मयैतत्पुराणादिकं श्रुतं, मम मध्येदेशे वसतिः, अतीव कुलीनोऽहं, अतीव सत्कर्माऽस्मि, ममातीव चूडादिस्कारो वृत्त इति । अन्यथा वितथेनैत्यनुपपत्तेरिति । मच.

(६) सर्ववर्णानामविशेषेण दण्डमाह— श्रुतं देशं चेति । देशं जन्मभूम्यादिकम् । कर्म यज्ञादिकम् । शारीरमुपनयनादिकम् । वितथेन वैतथ्येन । नन्द. काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम् * ॥

(१) एकेनाक्षणा विकलः काणः । खञ्जः पादविकलः । तथाविधं कुणि 'चिपटं, तथ्येन नासत्येन, अपिशब्दात् वितथेन, अकाणे काणे च काण इत्युक्ते कार्पापणावरो दण्डः । अत्यन्ताल्पो यदि दण्डः कथञ्चिदनुग्राह्यतया तदा कार्पापणोऽवरो दण्डः । अन्यथा द्वौ त्रयः पञ्च वा पुरुषविशेषापेक्षयाऽपि दण्ड्यः शूद्रः, सर्वे वा पूर्ववत् । मेधा.

* मिता. व्याख्यानं 'सत्यासत्यान्यथास्तौत्रैः' इति याशवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मसृ. ८।२७४; मिता. २।२०४; अप. २।२०४ ऽप्यथ (यदि) पणा (पणं); व्यक. १०२ मनुनारदौ; विर. २४७-८ ब्रुवन् (वदन्) मनुनारदविण्वः; पमा. ४३१; रत्न. १२१; स्मृचि. २४ मन्यं (मन्यं); नृप्र. २७६; व्यप्र. ३८४ मनुनारदौ; व्यउ. १२२ मनुनारदौ; विता. ७२४; समु. १६०.

१ विटपं त.

(२) काणं पादविकलं वा अन्यमपि वा तथारूपं अङ्गविकलमन्धादिकं काणादिशब्देन सत्येनापि ब्रुवन् यदि सर्वनिकृष्टं कार्पापणं दण्डं दाप्यः । *गोरा.

(३) तदाक्षेतुरत्यन्तोत्कर्षे स्वल्पे वा आशयदोषे ग्राह्यम् । अप. २।२०४

(४) ब्रुवन् काणस्त्वं इत्यादिकमभिमानात् कार्पापणोऽत्यन्तावरो यत्र दण्डे तम् । अधिकसंभवं तु ततोऽपि किञ्चिदधिकं दाप्य इत्यर्थः । मवि.

(५) किञ्चान्यत् वस्तुतोऽङ्गहीनस्य तथावदने दण्ड-माह—काणमिति । तथाविधं विरूपम् । तथ्येनापीत्यत्रा-पेरवधारणार्थत्वात् परिहासवारणाय । कार्पापणावरं पणा-दपि न्यूनं पुनः प्रसङ्गवारणाय । मच.

भ्रातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥

(१) आक्षारणं भेदनं द्वेपजननमनृतेन । 'एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेऽत्यन्ततृष्णावती कनक-मयमङ्गुलीयकं रहसि तस्मै दत्तवती' इत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति । एवं पितापुत्रौ जायापती भ्रातृन् गुरुशिष्यौ । तनयग्रहणं द्वितीयसंवन्धिप्रदर्शनार्थम् । अन्यथा मातर-मित्युक्ते मातरं पुत्राद्भिन्दतो दण्डः स्यात् न पुत्रं मातुः । यद्यपि भेदनमुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुच्यं क्रियते स एव भेदयितव्य इति व्यवहारः । तन्नामति तनयग्रहणे प्रदर्शनार्थं यदैव मातरमाह—'नैष ते पुत्रोऽभक्तो दुःशीलश्च' इत्येवमादिना मातरमाक्षारयति तत्रैव स्यान्न पुत्रं, यथा दर्शितम् । अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनमा-

* समु., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मसृ. ८।२७५ श्वशुरं (तनयं); अपु. २.२७।२८ जायां (जेष्ठं) दाप्यः (दण्ड्यः); मिता. २।२०४; व्यक. १०२ मसृवत्; विर. २५० मसृवत्; पमा. ४३१ चा (वा); रत्न. १२०; व्यनि. ४८५ गुरुम् (गुरुन्) शेषं मसृवत्; स्मृचि. २४ चा (वा) शेषं मसृवत्; दवि. २११ मसृवत्; २१२ आक्षारयन् (आक्रोशयन्) इति धर्मकोषे पाठान्तरम्; नृप्र. २७६ भ्रातरं श्वशुरं (श्वशुरं भ्रातरं); वीमि. २।२०४; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१ चा (वा); व्यम. ९९; विता. ७२४ चा (वा); राकौ. ४८८-९; सेतु. २१४ दाप्यः (दण्ड्यः) शेषं मसृवत्; समु. १६०

क्षारणमाहुः । प्रवत्स्यामि धनं श्रुतं वाऽर्जयितुं तीर्थाद्युप-
सेवितुं, तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृणया पीडा
भवतीति तथा न कर्तव्यम् । यावद्गुरुवस्ते जीवेयु-
स्तावन्नान्यं समाचरेन्न तैरननुज्ञात इति च । यत्तु वि-
द्वेपणादिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शतान्न मुच्यते प्रति-
रोद्धा गुरोरिति महत्त्वादोषस्य । जायाया अनुकूलायाः
पुत्रवत्याः, करोत्यन्यं विवाहमित्येतदाक्षारणम् । एवं
गुणवतः पुत्रस्याक्षारणेऽन्यकरणम् । गुरोः सर्वप्रकारं
पन्थानमत्यजतः शतं दण्डः । मेधा.

(२) 'धारिताक्षारितौ सद्भिरभिज्ञस्ताबुदाहृतौ' इति
त्रिकाण्डदर्शनात् मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरुणां महा-
पातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमददत् शतं
दण्ड्यः । अभ्यासानभ्यासाक्षारणेन वाऽत्र मातृभार्यादीनां
दण्डस्य विपमसमीकरणं परिहरणीयम् । गोरा.

(३) यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति
तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् — मातरमिति ।
एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरस्पराधायां च
जायायां द्रष्टव्यम् । मिता. २।२०४

(४) आक्षारयन् अगम्यमैथुनेनाभिशांसन् । जाया-
संनिधेर्जायाया एव मातरं पितरं चेति ब्राह्मम् । तेनात्र
जायां प्रति तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिशापो द्रष्टव्यः ।
*मवि.

(५) 'आक्षारितः क्षारितोऽभिज्ञातः' इत्याभि-
धानिकाः । मात्रादीन् पातकादिनाऽभिज्ञापन्, गुरोश्च
पन्थानमत्यजन् दण्ड्यः । भार्यादीनां गुरुलुपपाप-
भाषेन दण्डसाम्यं समाधेयम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणं
भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं
दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् । Xमु.

(६) आक्षारयन् वाक्पारुष्यविषयीकुर्वन् ।

विर. २५०

(७) मिथ्याभिशापेन योजयन्निति हल्ययुधः ।
आक्षारयन् अगम्यमैथुनेनाभिशांसन्, तेन जायां प्रति

* भाव. मविवत् ।

X गोरावद्भावः । मच. ममुवत् ।

तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिशापो द्रष्टव्यः । एवं मात्रा-
दिष्वपीति नारायणः ।

धर्मकोपे तु 'आक्रोशयन्' इति पठित्वा आक्रोशनं
साक्षेपाह्वानमिति व्याख्यातम् । *दवि. २११-१२

(८) आक्षारयन् वाक्पारुष्येण क्रोधयन् मातापितृ-
गुरुष्वेष्टभ्रातृणामाक्षारणे सकृत्कृते अन्येषामसकृत्कृते
दण्डः, अतुल्यकक्षित्वात् । नन्द.

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।

वचनानुत्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां व्रजेत् ॥

पतितं पातकिनम् । उक्त्वा आक्रोशबुद्ध्या तुल्य-
दोषोऽतस्तुल्यो दण्डः । एवं द्विदोषतां द्विगुणदोषता-
मित्यादि । मवि.

ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशे विट्शूद्रयोः स्वजात्याक्रोशे
च दण्डः

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥

(१) ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्पराक्रोशे कृते तयोरयं
दण्ड इत्येवमध्याहारेण योजना । तादर्थ्यं चतुर्थी वा ।
तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः । पातकस्याक्रोशे कृते अयं
दण्डो दुःखोत्पादनरूपे । Xमेधा.

(२) वर्णानां स्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्डं
श्लोकद्वयेनाह — ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां त्विति । विजानता
राज्ञा । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वाक्पारुष्यातिशये कृते तयो-
र्दण्डौ कार्यावित्यर्थः । ताबुत्तरार्धेनोक्तौ । नन्द.

* शेषं मेधा., मिता., ममु., विर. इत्येतेषां विवरणम् ।

X सर्वव्याख्यानानि मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७७ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।२७६ [तु दण्डः (च दण्डः)
Noted by Jha]; व्यक. १०३; विर. २५५ 'त्वेव'
('खेव'); दवि. २०१ विरवत्; वीमि. २।२११ विजानता
(विधानतः) 'त्वेव' ('चैव'); व्यप्र. ३८३ 'त्वेव' ('त्वेष');
व्यउ. १२१; बाल. २।२०७; सेतु. २१२ 'त्वेव' ('चैव');
समु. १६० सः पूर्वः (सं पूर्व) 'त्वेव' मध्यमः (मध्यमं
स्थितम्).

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥

(१) एवमेव प्रथममध्यमौ साहसवित्यतिदिश्यते । तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे मध्यमः । छेदवर्जं दण्डस्य प्रणयनमिति 'एकजाति-द्विजातीनि'त्यनेन जिह्वाच्छेदं प्राप्तं निवर्तयति । स्वजातिं प्रतीति । नैवं मन्तव्यं समानजातीयं प्रतीति । किं तर्हि, याऽत्र जातिरुपात्ता वैश्यशूद्राविति । स्वग्रहणं श्लोकाभि-प्रायं, परस्परक्रोशे यावत् । स्वजातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयम् । प्रणयनं प्रवर्तनम् । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रा-क्षारणे प्रथमार्धसाहसः । एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रयोः कल्प्यम् । मेधा.

(२) वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवत् । प्रथममध्यमसाहसात्मकं जिह्वाच्छेद-वर्जं यथावद्दण्डस्य करणम् । एवं च ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे एवं शूद्रस्य जिह्वाच्छेदनमवतिष्ठते । *गोरा.

(३) विट्शूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमो वैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः । तयोस्तु स्वस्वजात्याक्षारणे छेदवर्जं तत्तत्जात्युचितदण्डमात्रप्रणयनम् । तेनार्थाद् ब्राह्मण-क्षत्रियाक्षारणे छेद एवेत्यर्थः । मवि.

(४) वैश्यशूद्रयोरप्येवमेव । स्वजातिं प्रति तुल्यजातिं प्रति तत्त्वतः स्वरूपगुणोत्कर्षापकर्षलक्षणात् । छेदवर्ज-मिति जिह्वाच्छेदनिवृत्त्यर्थम् । Xविर. २५६

(५) उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति — विडिति । शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः । वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्यमः । स्वजातिं प्रति संनिधेः स्वस्य जातिर्यदनन्तरं तत्स्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाक्रुश्य प्रथमसाहसं दद्यात् । वैश्यमाक्रुश्य शूद्रो मध्यमसाहसं दद्यात् । अन्यथा

* ममु. गोरावत् । X दवि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७७ [स्वजातिं (सजातिं) विनिश्चयः (विनिर्णयः) Noted by Jha]; मिता. २।२०७ पृ.; व्यक. १०४ रेव (स्वेव); विर. २५६ व्यकवत्; दवि. २०१ व्यकवत्; व्यप्र. ३८३ व्यकवत्; व्यउ. १२२ स्येति (श्वेति) शेषं व्यकवत्; विता. ७२७ पृ.; बाल. २।२०७ उक्त.; समु. १६०.

१ जातीयप्र. २ हणश्लो.

‘समं वर्णं द्विजातीनामिति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासं विना छेदवर्जं जिह्वाच्छेदं विना । अतो ब्राह्मण क्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिह्वाच्छेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ।

मच.

(६) एवमेवेति मध्यमसाहसातिदेशः स्वजातिं प्रति वाक्पारुष्य इति शेषः । अपरार्धेऽपि स्वजातिं प्रती-त्यनुषङ्गः । शूद्रस्येति च विपरिणामः, तेनायमर्थः शूद्रस्य जिह्वाच्छेदवर्जनं दण्डप्रणयनं स्वजातिविषये न द्विजातिविषये इति । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

वाक्पारुष्यलक्षणविभागौ

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन — ‘देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥’ इति । देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्गमवयवं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोलुपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुला-क्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्व-च्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम् — ‘निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत्त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानु क्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमादगुरुः ॥ साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहु-र्मनीषिणः ॥’ इति । तत्र धिङ्मुखं जालममित्यादि सा-क्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्यसम्भ्यम् । अवयवं भगिन्यादिगमनं तद्युक्तमश्लीलम् । सुरापोऽसीत्यादिमहापातकायाक्रोशै-र्युक्तं वचस्तीव्रम् । मिता. २।२०४

समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराक्षेपे दण्डः

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥

(१) यास्मृ. २।२०४; अपु. २५८।१ दशान् (दश); विश्व. २।२०८ न्यू (हीं) शोऽं अनुवत्; मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४७ अनुवत्; पमा. ४३०; रत्न. १२१ दण्ड्यः (दण्ड्यः); स्मृचि. २४; व्यनि. ४८६; दवि. २१०; नृप्र. २७६; सवि. ४७७; वीमि. ;

(१) प्रायेण द्यूतप्रभवत्वाद् वाग्दण्डपारुष्ययोर्विनाशकारणत्वसामान्याद्वा द्यूतव्यवहारानन्तरमारम्भः । तत्रापि दण्डपारुष्यस्यापि कारणभूतत्वाद् वाक्पारुष्यमेव तावदुच्यते — सत्यासत्येति । हीनाङ्गाः खड्गादयः । हीनेन्द्रियाः काणादयः । कुष्ठान्निभूता रोगिणः । तेषां यद्यनपराधनामेव चापलाद् विद्यमानेन्द्रियवैकल्यादिना सत्येनैव दुष्टया वाचा क्षेपं कुर्यात्, असत्येनापि हे काण इत्यकाणमेवाधिक्षिपेत् । अन्यथास्तोत्रेण वा सातिशयस्तुतिपदैः प्रसिद्धं मर्त्यं हे चतुर्वेदिन्, इत्येवं वदन् अर्धत्रयोदशपणान् राजावेदने कृते दण्ड्यः । स्मृत्यन्तराच्च तस्यापि प्रसादनं कार्यम् । विश्व. २।२०८

(२) तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविपये दण्डमाह - सत्यासत्येति । न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । गेगिगे दुश्चर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्था स्तुत्या । यत्र नेत्रयुगलहीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनश्चक्षुष्मानेवान्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वममीत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रम् । एवं विधैर्यः क्षेपं निर्भर्त्सनं करोत्यसौ अधधिकत्रयोदशपणान् दण्डनीयः । 'काणं वाऽप्यथवा खड्गमन्यं वाऽपि तथा विधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यं दण्डं कार्पाणान्वग्म् ॥' इति (मस्मृ. ८।२७४) यन्मनुवचनं तदतिदुर्द्वैतवर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् — 'मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आश्वारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥' इति (मस्मृ. ८।२७५) । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् । मिता.

(३) द्वादश पणान् सार्धान् दण्ड्यः । अर्धः त्रयोदशो येषां पणानां तेऽर्धत्रयोदशाः पणाः । *अप.

(४) प्रथमवाक्पारुष्ये समजातिगुणविषयमेतत् ।
+ विर. २४७

* शेषं मितावत् । पमा. अपवत् । वीमि. अपवत् विरवत् ।
+ दवि., व्यप्र. विरवत् ।

व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९; व्यम. ९९ अपवत्; विता. ७२४; राकौ. ४८८; सेतु. २१० अपवत्; समु. १६०.

समगुणेषु सवर्णेषु अक्षीशक्षेपे दण्डः

अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥

(१) राजावेदने एव च — 'अभिगन्तासि भगिनीं मातरं वा तवेति हि । शपन्तं दापयेद् राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥' अयं च सवर्णानां समानगुणानां च दण्डकल्पः । विश्व. २।२०९

(२) अक्षीशक्षेपे दण्डमाह — अभिगन्ताऽस्मीति । त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मीति शपन्तं, अन्यां वा त्वज्जायामभिगन्तेत्येवं शपन्तं, राजा पञ्चविंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन् दण्डे स तथोक्तस्तं दमं दापयेत् । मिता.

(३) प्रथमे वाक्पारुष्ये दण्ड उक्तः संप्रति मध्यमे वाक्पारुष्ये दण्डमाह — अभिगन्ताऽस्मीति । अप.

(४) तव भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मि मिथुनं भूयोऽपि भोक्ष्यमाणोऽहमिति शपन्तं उद्वेजयन्तं समजातिगुणं राजा पञ्चविंशतिपणमितं दमं दापयेत् । वागब्रुवो अनास्थायां, तेन पुत्रीं जायां वा तवाभिगन्ताऽहमित्यादिकमपि संगृहीतम् । दण्डः पादपूरणे । वीमि.

विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराक्षीशक्षेपे दण्डः

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूत्तमेषु च ॥

(१) यास्मृ. २।२०५; अपु. २५८।२ ह (च); विश्व. २।२०९ सि (मि) ह (हि); मिता. २।२०५; अप.; व्यक. १०२; विर. २४९ सि (मि) वा (च) ह (हि); पमा. ४३३ अपवत्; रत्न. १२० अपवत्; दीक. ५१ तवेति ह (तथाविधम्); विचि. ११०-११ सि (सि) वा तवेति ह (यमेतिह) शपन्तं (पणं तु); व्यनि. ४८६; स्मृचि. २४; दवि. २११ वा (च) ह (हि), विवादचिन्तामणौ 'मातरं यन्मेति हि' इति पठितम्; नृप्र. २७६; वीमि.; व्यप्र. ३८१; व्यउ. १२१ ह (हि); व्यम. ९९ तवे (न वे) ह (च); विता. ७२५; राकौ. ४८८; सेतु. २१०; समु. १६०.

(२) यास्मृ. २।२०६; अपु. २५८।३; विश्व. २।२१०; मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४५; रत्न. १२०; विचि. ११०; दवि. २००; नृप्र. २७६; वीमि.; व्यप्र. ३८१ धौ (र्धा); व्यउ. १२०; विता. ७२६; सेतु. २०९; समु. १६०.

(१) गुणवर्णवैषम्ये पुनः—‘अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्री-
पूत्तमेपु च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरम् ॥’
निरूप्येति शेषः । उक्तदण्डार्धत्रयोदशपणावधिकाद्
वर्णगुणाद्यधमेषु अर्धदण्डः । द्विगुणं च परस्त्रीपु । पर-
शब्द उत्कृष्टार्थः । परैरुत्कृष्टैः गुणतो वर्णतो वा परि-
णीताः परस्त्रियः, ताम्बाधिक्षिप्तासु । उत्तमेपु च गुण-
वर्णादिभिः पुरुषेषु स्त्रीपु वा । अर्धवचनं द्विगुणवचनं
चोभयमपि यथाहृदण्डोपलक्षणार्थमित्येतद् दर्शयति ।
दण्डप्रणयनं कार्यमिति न्यूनतया आधिक्येन वा यथाहं
वर्णजात्युत्तराधरमालोच्येत्यभिप्रायः । जातिशब्दश्च जन्म
निमित्ताद् वयोवचनतया गुणलक्षणार्थोऽवसेयः ।

विश्व. २।२१०

(२) एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डमभिधाय विपम-
गुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह—अर्धोऽधमेष्विति । अधमेषु
आक्षेपत्रपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये
पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयार्धः सार्धद्वादशपणात्मको
द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविंशत्य-
पेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः । तथोक्तमेपु च
स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ।

*मिता.

(३) प्रथमे मध्ये च वाक्पारुष्ये सवर्णानां दण्ड
उक्तः । तस्यैव दण्डनीयगुणसदसद्भावकृतं विशेषमाह—
अर्धोऽधमेष्विति । विद्यानुष्ठानादिगुणवताऽधमेषु अधम-
गुणेषु आक्रुष्टेषूक्तस्यार्धमेव दण्डः स्यात् । तत्र प्रथमे
वाक्पारुष्ये पटपणाः । पणचतुर्थोऽंशश्च दण्डार्थः, मध्येमे
तु द्वादश सार्धाः । यस्तु परस्त्रीराक्षिपति, तथाऽल्प-
गुणश्च सन्नुत्तमगुणांस्तस्योक्तो द्विगुणो दण्डः । तत्र
प्रथमे वाक्पारुष्ये पञ्चविंशतिः ।

+अप.

(४) अर्धता चापराधानुरूपा । दण्डस्य अधमता
वर्णतो गुणतश्च ।

विचि. ११०

इन्द्रियनाशप्रतिज्ञयाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्यनृपदेवजातिपूगग्राम-

देशाक्षेपे च दण्डाः

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

* विर., व्यप्र. मितावत् । दवि. विरवत् विचिवच्च ।

+ वीमि. अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२०८; अपु. २५८।५ दर्धि (तोऽधि);

(१) वधप्रतिज्ञया तु वाक्पारुष्ये—‘बाहुग्रीवा-
नेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्धिकः
पादनासाकर्णकरादिषु ॥’ इति । बाह्वादिच्छेदस्ते मया
कर्तव्य इत्येवं तथाकरणसमर्थस्य ब्रुवतः शत्यो दमः
कार्यः । शतेनाभिनिर्वृत्तः शत्यः । शतं दण्ड्य इत्यर्थः ।
पादादिच्छेदनप्रतिज्ञायां तु ततोऽर्धे, पञ्चाशदित्यर्थः ।
आदिशब्दश्च दण्डपारुष्योक्तदन्तभङ्गाद्यर्थः । ऊर्ध्वस्थ
सक्थीत्युच्यते । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२१२

(२) पुनर्निष्ठराक्षेपमधिकृत्याह—बाहुग्रीवेति । बाह्वा-
दीनां प्रत्येकं विनाशे, वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव
बाहू छिनद्नीत्येवंरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदि-
तव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात् स्फिगादिषु
वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धे तदर्धे
तद्यस्यास्यसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ।

*मिता.

(३) अत्र बाह्वादिपदेन प्रधानाङ्गविवक्षा, पाद-
नासाकर्णकरादिपदेन चाऽप्रधानाङ्गविवक्षा । शत्यः
शतपरिमितः ।

विर. २४९

(४) दमः समानगुणजातिमतः । +वीमि.

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

(१) प्रागुक्तं शक्तसंबन्धितया बाह्वादिच्छेदवाक्यम्—
‘अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश । तथा
शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥’ बाह्वात्रेणापि

* अप. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

विश्व. २।२१२; मिता.; अप. अपुवत्; व्यक. १०२ अपु-
वत्; विर. २४९; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६
धिकः (धके); स्मृचि. २४-५; दवि. २११ नासा-
कर्ण (कर्णनासा); सवि. ४७८ धि (र्ध); वीमि.; व्यप्र. ३८३;
व्यउ. १२१ के (को); व्यम. ९९; विता. ७२९;
समु. १६०.

(१) यास्मृ. २।२०९; अपु. २५८।६ दाप्यः
(दद्यात्); विश्व. २।२१३; मिता.; अप.; व्यक. १०२;
विर. २४९; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६;
दवि. २११; वीमि.; व्यप्र. ३८३; व्यउ. १२१; व्यम.
९९; विता. ७२९; समु. १६०.

वदतः कर्तुमशक्तस्य दशपणो दण्डः । शक्तस्तु प्रागुक्तदण्डं दाप्यः । त्रासापनोदनाय च समर्थं क्षेमाय प्रतिभुवं दाप्यः । विश्व. २।२१३

(२) यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्वाह्याङ्ग-भङ्गं करोमीत्येवं शपत्यसौ दशपणान् दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वांशशतादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रति-भुवं दापनीयः । मिता.

(३) सामान्येनोक्तस्य विषयविशेषे व्यवस्थामाह — अशक्तस्त्विति । बाह्यादिच्छेदं कर्तुं समर्थः स यदि तं ब्रूयात्तदोक्तं दण्डं गृहीत्वा क्षितस्य क्षेमाय परिरक्षणार्थं प्रतिभुवं दाप्यः । बाह्यादिच्छेदासमर्थस्तु चेद्दशैव पणान् दाप्यः । अप.

(४) तुशब्देनाधिकतमशक्तिकव्यवच्छेदः । तथा-शब्देन प्रतिभुवोऽभावे राज्ञा ग्रन्थनीय इति समुच्चीयते । उत्तमाधमभेदेनात्रापि न्यूनाधिक्यम् । *वीमि.

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

(१) ब्रह्महा गोघ्नो वा त्वमित्येवमादिके क्षेपे — 'पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥' विश्व. २।२१४

(२) तीव्राक्रोशे दण्डमाह—पतनीयेति । पातित्य-हेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्विर्णिनामाक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनर्गोत्रस्त्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः । Xमिता.

* शेषं मितावत् । X अप. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१०; अपु. २५८।७; विश्व. २।२१४ ण्डो (ण्ड्यो) सः (सम्); मेधा. ८।२६७ नीय (नीये) पू., स्मृत्यन्तरम्; मिता.; अप.; व्यक. १०३; विर. २५५ नीय (नीये) सः (सम्); पमा. ४३३; रत्न. १२१ नीय (नीये); दवि. २०८ कृते (कृता) सः (सम्); सवि. ४७८ कृते (कृति) तु (च); वीमि.; व्यप्र. ३८३ ण्डो मध्य (ण्ड उक्त); व्यउ. १२१ व्यप्रवत्; विता. ७३०; राकौ. ४८९ रत्नवत्; सेतु. २११ विरवत्; समु. १६०.

(३) मध्यमसाहसादिकं प्राग्लक्षितम् । इदं च समानगुणादिपरम् । उत्तमाधमभेदेन न्यूनाधिक्यं चोहनीयम् । वीमि.

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥

(१) नृपग्रहणमाचार्यपितृश्रोत्रियादीनामपि सामान्या-लक्षणांशम् । पूगशब्दश्चात्र गणमात्रवचनः । ततश्च जातिपूगानां जातिमतां गणानां क्षत्रियादिसमुदायाना-मित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२१५

(२) त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां, राज्ञां, देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः । ये पुनर्ब्राह्मणमूर्धाव-सिक्तादिजातीनां पूगाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । मिता.

(३) ऋग्यजुःसामवेदीनां नृपतेर्ब्राह्मणादिदेवानां वा क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः कार्यः । ब्राह्मणादिजातीनां पूगानां परिपदादीनां व्यवहारनिर्णयाद्येकार्यकारिणां विदुषामाक्षेपे नृमध्यमसाहसः, ग्रामस्य जनपदस्य वा क्षेपं कुर्वतः प्रथमसाहसः । अप.

(४) ग्रामदेशयोः प्रथम इत्यत्राप्युपपातकयुक्त इत्यनुपज्ञो युक्तः साहचर्यादिति केचित् । तन्न । आक्षेपविशेषेणैवाप्यनाक्षेप्याक्षेप्यतारतम्यापेक्षया यथोत्तरं दण्डापकर्षविधानात् पापपरत्वस्य स्मृत्यन्तरसंवादात् ।

दवि. २०९

इति याज्ञवल्क्यवचनं तत्र लघुतः क्षेपो विविधितः ।

दवि. २१४

(५) क्षत्रियादेस्तु द्वैगुण्यादिकमहनीयम् । पतनीया-क्रोशे मनुः — 'ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो

(१) यास्मृ. २।२११; अपु. २५८।८ जाति (शक्ति); विश्व. २।२१५; मिता.; अप.; व्यक. १०४; विर. २५६-७ देवा (देशा); पमा. ४३४; रत्न. १२१ क्षेप (दण्ड) पू.; व्यनि. ४८८; दवि. २०९ : २१४ पू.; सवि. ४७९; वीमि.; व्यप्र. ३८४ उक्त.; व्यउ. १२२ उक्त.; व्यम. ९९ रत्नवत्, पू.; विता. ७३०; सेतु. २१४ विरवत्; समु. १६१.

विधानतः । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये चैव मध्यमः ॥' शूद्रानुवृत्तौ बृहस्पतिः — 'विक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदनमर्हति ॥' तथा — 'नामजातिग्रहं तेषाम-भिदोहेण कुर्वतः । विधेयोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥' इदं तु मात्सर्यानुबन्धातिशयपूर्वकाक्रोश-परमित्याभाति ।

वीमि.

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥

(१) प्रसह्यकारितया तु— 'राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकं तथा । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥' विश्व. २।३०५

(२) राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकपेण भूयोभूयो वक्तारं, तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं, तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविवृद्धि-हेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अमित्रकरणेषु जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्रान्निकासयेत् । कोशा-पहरणादौ पुनर्वध एव । 'राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपकारकान् ॥' इति (मस्मृ. १।२७५) मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वा-पहाराङ्गच्छेदवधरूपैरित्यर्थः । सर्वस्वापहारेऽपि ययस्य जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यं चौयोंपकरणं विना । यथाह नारदः — 'आयुधान्यायुधीयानां ब्राह्मणादीन् ब्राह्म-जीविनाम् । वेदयास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यतोद्यादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥' इति । ब्राह्मणस्य पुनः 'न शारीरो ब्राह्मणे दण्डः' इति निषेधाद्वधस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम् । 'ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं

पुराज्जिर्वासनाङ्कने । ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥' इति मनुस्मरणात् । *मिता.

(३) राज्ञो जनपदादिपालकस्य यदनिष्टमप्रियं शत्रु-प्रशंसादि तस्यातिशयेन वक्तारं, तथा राजविषयस्या-क्रोशस्य शपथस्य कर्तारं, तदीयमन्त्रस्य च संधिविग्रहा-दिविषयस्य भेत्तारं प्रकाशयितारं छिन्नजिह्वं कृत्वा प्रवासयेत् । अप.

(४) आद्यचकारेण— 'अपवक्तुश्च राजानं धर्मे च स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वाच्छेदाद्भवेत् शुद्धिः सर्वस्वहरणे न चेत् ॥' इति नारदोक्तसर्वस्वापहारसमुच्चयः । द्वितीयचकारेण— 'राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूले व्यवस्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥' इति मनुक्तस्य (मस्मृ. १।२७५) तत्तदपराधेषु समुच्चयः । वीमि.

असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः + ॥

(१) वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्परक्षेपे दण्डकल्पनामाह—दण्डप्रणयनमिति । वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तरा धराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः, पर-स्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकपेण नयनमूहनं वेदितव्यम् । तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषणोपा-दानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादुत्कृष्टं चाक्रुश्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशत्पणदण्डात् किञ्चिर्दधकं पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाक्रुश्य

* दवि. मितावत् ।

+ विश्व. व्याख्यानं 'अर्थोऽधमेषु' इति पूर्वाधे (पृ. १७८१) द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. २।२०६; अपु. २।५८।३; विश्व. २।२१० धरैः (धरम्); मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४५; रत्न. १२०; दवि. २००; नृप्र. २७६; सवि. ४७७ (=) रैः (रैः); वीमि.; व्यप्र. ३८१; व्यउ. १२०; विता. ७२६; समु. १६०.

(१) यास्मृ. २।३०२; अपु. २।५८।७८-९ कारिणं (कं तथा); विश्व. २।३०५ अपुवत्; मिता.; अप. २।३०१; व्यक. १०४ अपुवत्; विर. २।५७ अपुवत्; विचि. १११ अपुवत्; व्यनि. ४८९ अपुवत्; दवि. २१३ अपुवत्, शकारिणम् (शिनं तथा) इति मिताक्षरायां इत्याह; व्यप्र. ३८४ अपुवत्; व्यउ. १२२ अपुवत्; १६४ च (तु); व्यम. १०९; विता. ८२७; राकौ. ४९५ अपुवत्; सेतु. २१३ विरवत्; समु. १६५.

व्य. कां. २२४

ब्राह्मणाधेयमिति ताच्छतदण्डाद्धीनं 'पञ्चसप्ततिमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाक्रुश्य तमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्रष्टयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणशत्रियोः परस्पराक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्रायूहनीयम् । *मिता.

(२) इदानीं ब्राह्मणादिवर्णानां मूर्धावसिक्तद्विजातीनामन्योन्यमाक्रोश्याक्रोशकभावे राज्ञा दण्डः कल्पनीय इत्याह — दण्डप्रणयनमिति । वर्णानां जातीनां च मध्यादुत्तरेश्चाधराणामधरेश्चतरेषामाक्षेपे कृते स्वयमभ्यूह्य दण्डप्रणयनं राजा कुर्यात् । तत्र मूर्धावसिक्ता अम्रष्टादयः । अनुलोमजा मातृभिस्तुल्यवर्णाः । ततश्च ते शत्रियादिवन्देव दण्डभाजः । अप.

(३) तत्रोत्तराधरेरिति विशेषानुपादानायादुत्तराधरभाजस्तादृगपेक्षैव कार्यम् । विर. २४६

प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥

(१) एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति — प्रातिलोमापवादेऽपि । वर्णान्त्याः शूद्राः । तेषां प्रातिलोमापवादे ब्राह्मणादिक्रमेणोक्तदण्डस्य चतुर्गुणादिकल्पनम् । एवं वैश्यशत्रियानुलोमान्तरप्रभवयोर्गुणानुत्कर्षेऽपि योज्यम् । आनुलोम्येन तु तस्मादेवार्धहानतः उक्तदण्डार्धपचयेन । शूद्रापवादे अर्धदण्डो वैश्यस्य, पादः क्षत्रियस्य, अर्धपादो ब्राह्मणस्य । एवं गुणानुलोम्येऽपि योज्यम् ।

विश्व. २।२११

(२) एवं सवर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रातिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह — प्रातिलोम्यापवादेऽपि । अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्राति-

* दवि., व्यप्र. मितावत् ।

(१) याम्. २।२०७; अपु. २५८।४ दर्धा (देवा); विश्व. २।२११ (प्रातिलोमापवादे चतुस्त्रिगुणा दमाः । वर्णान्त्येष्वनुलोम्येन तस्मादेवार्धहानतः); मिता., अप. प्रा (प्र) म्या (मा); व्यक. १०२ अपवत्; विर. २४५ प्रा (प्र); पमा. ४१८; दवि. २०० म्येन (म्ये तु); नृप्र. २७६; सवि. ४७८ (=) वादे (राधे) णत्रि (णास्त्रि) हानितः (भागिनः); वीमि. द्विगुणत्रि (चतुस्त्रिद्वि); विता. ७२७; समु. १६० णत्रि (णास्त्रि).

लोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययोः र्यथाक्रमेण पूर्ववाक्याद्द्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः शतपणाः, त्रिगुणाः सार्धशतपणाः दण्डा वेदितव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति । यथाह मनुः — 'शतं ब्राह्मणं आक्रुश्य शत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽन्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥' इति (मम्म. ८।२६७) । विद्वाद्र्योरपि शत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यायतया शतमन्यर्धशतं च यथाक्रमेण शत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य च वैश्याक्रोशे शतम् । अनुलोम्येन तु वर्णानां शत्रियविद्वाद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद् ब्राह्मणाक्रोशनिमित्ताच्छतपरिमितात् शत्रियदण्डात् प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वाऽवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना — 'पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः शत्रियस्याभिर्शंसने । वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥' इति (मम्म. ८।२६८) । क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाकृष्टे यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशदित्यूहनीयम् । 'ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोः' इति गौतमस्मरणात् । 'विद्वाद्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।' इति (मम्म. ८।२७७) मनुस्मरणाच्च । *मिता.

नारदः

वाक्पारुष्यनिरुक्तिः, तत्प्रकाराश्च

'देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

* अप., विर., दवि., वीमि. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।१ संयु (संहि); नास्मृ. १८।१; अपु. २५३।२७ शन्यङ्ग (शाब्दङ्ग); मिता. २।२०४ क्रोश (क्रोशं); अप. २।२०४ नामा तम् (नां क्रोशनं न्यङ्गसंश्लिप्तम्); व्यक. १०१ शन्य तम् (शं व्यङ्गसंश्लिप्तम्); स्मृच. ६; विर. २४२ संयु (संहि); पमा. ४२८; रत्न. ११९; दीक. ५१; विचि. १०८-९ न्यङ्ग (न्यङ्कु); व्यनि. ४८३ विरवत्; स्मृचि. २४ मितावत्; दवि. १९६ विरवत्, विचिबच्च; नृप्र. २७५ न्यङ्ग (व्यङ्ग) वा ते (तद्वाक्पारुष्यमुच्यते); सवि. ४७६ शन्यङ्ग (शं व्यङ्ग्य);

(१) देशादीनामाक्रोश न्यङ्गसयुक्तम् । उच्चैर्भाषण-
माक्रोशः, न्यङ्गमवयव तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थ-
मुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलह-
प्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोलुपाः
खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु
वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्या
शिन्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्वादिपरुषाक्षेपो गृह्यते ।

*मिता. २।२०४

(२) क्रोशन आक्रोशनमीक्षेपः । न्यङ्गमभ्यवचनम् ।

+ अप. २।२०४

(३) यद्वचनं देशाद्याक्षेपार्थोद्योक्तं, यच्चालन्त-
दुःखकारार्थं तद्वाक्पारुष्यम् । स्मृच. ६

(४) आक्रोश आक्षेपः । आदिशब्देन वृद्धं या-
दम्पादानम् । न्यङ्गसजितं निरुदाङ्गमजावत् ।
- । X विग्र. २४२

(५) आक्रोश उच्चैर्भाषण, न्यङ्कु अवयव ताभ्या-
सयुतं यत्प्रतिकूलार्थं वचः तद्वाक्पारुष्यमिति सामान्य-
लक्षणम् । मिताक्षराऽप्येवम् । अन्यत्तु सकलमपि
व्याख्यानमयुक्तम् । सामान्यलक्षणाश्रमत्वात् ।

विचि. १०९

(६) यत्तु आक्रोशन्यङ्कुसयुतमिति पाठत्वा उच्चै-
र्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्कु अवयव तदुभयसयुक्तं यत्
प्रतिकूलार्थमुद्वेगजनकं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमिति सामान्य-
लक्षणपरमिति मिताक्षराकृता व्याख्यातम् । तच्चिन्त्यम् ।
यत्रोच्चैरवयवभाषणं नास्ति तत्र हूङ्कारानुकारादावव्याप्तेः ।

दवि. १९६-७

(७) यो यस्मिन् देशे जातस्तद्देशसम्बद्धं, जातिब्राह्म-
णादिः तज्जातिसम्बद्धं च, तत्कुलसम्बद्धं च, विद्याशिल्प-
स्वजनादिसर्वसम्बद्धं चाक्रोशनं न्यङ्गरूपम् । तेषां तत्रा-
क्रोशः प्रसिद्ध एव । न्यङ्ग मर्मगोप्यम् । तदुभयसयुक्तं

* सवि., व्यप्र., न्यउ., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् । X उदाहरणानि मितावत् ।

दीभि. २।२०४ क्रोश (क्षेप); व्यप्र. ३७९; व्यउ. ११८;
विता. ७२१ मितावत्; राकौ. ४८८; सेतु. २०२ विचि-
वत्; समु. १५९ क्रोश (क्षेप); विव्य. ४९ विचिवत् ।

देशादिविषयं प्रतिकूलाभिधेयं वचः (वाक्)पारुष्य-
मुच्यते ।

—नामा. १६, १७।१ (पृ. १६५)

निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमादगुरुः ॥

अपि तावत् साहसं त्रिविधमित्युक्तं, तथैव वाक्पा-
रुष्यमपि त्रिविधं निष्ठुरत्वादश्लीलत्वात् तीव्रत्वाच्च ।
गौरवानुक्रमादभ्य त्रिविधस्य गौरव क्रमेण । निष्ठुरा-
दश्लीलं गुरु, ततोऽपि तीव्रं, तनैव क्रमेण दण्डोऽपि
त्रिविधं एव लघुर्लघौ गुरौ गुरुः ।

नामा १६, १७।२ (पृ. १६५)

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयरूपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) तत्र धिदमस्य जातममित्यादि साक्षेपम् । अत्र

—मितावद्भावः ।

(१) नासं. १६, १७।२ तस्य (दस्य) स्यात् क्रमादगुरुः
(त्रिविधः स्मृतः); नास्मृ. १८।२ पि स्यात् (प्यत्र),
मिता. २।२०४ (क) तदपि त्रि (दमि तर्त्वि); अप. २।२०४ पू., कात्यायनः; व्यक. १०१ पि स्यात् (प्युक्त.),
स्मृच. ६ पू., विर. २४२-३ व्यकवत्; पमा. ४२९
नामृवत्; रत्न. ११९, विचि. १०० तस्य (तेपा) पि
स्यात् (प्युक्त.); व्यनि. ४८४ तस्य (दस्य) शेषं नामृवत्,
कात्यायनः; स्मृचि. २४ तस्य (तेपा) शेषं मितावत्,
दवि. १९६ तस्य (तेपा) शेषं व्यकवत्; नृप्र. २७५, व्यप्र.
३७९; व्यउ. ११९ (=), विता. ७२२; सेतु. २०३
दविवत्, समु. १५९ व्यकवत्.

(२) नासं. १६, १७।३; नास्मृ. १८।३ पत (पात);
मिता. २।२०४ रूप (रुपा); अप. २।२०४ साक्षेप
(आक्षेपो) रुयु (मशि) रु (रुपा) कात्यायनः; व्यक.
१०१ न्यङ्गसंयु (न्यङ्गसंयु) रूप (रुपा); स्मृच. ६; विर.
२४३ संयु (मशि) पत (ताप), पमा. ४२९ पत (पात);
रत्न. ११९ मितावत्; विचि. १०९ न्यङ्ग (न्यङ्कु) शेष
विरवत्; व्यनि. ४८४ सयु (सशि); स्मृचि. २४ विचिवत्,
दवि. १९६ न्यङ्गसयु (न्यङ्कुमशि) क्रोशे (न्यासै); नृप्र.
२७५ न्यङ्ग (व्यङ्ग) पक्रोशैः (पाक्रोश); व्यप्र. ३७९
मितावत्; व्यउ. ११९ विरवत्; विता. ७२२ मितावत्;
राकौ. ४८८ व्यनिवत्, सेतु. २०३ पूर्वार्थं व्यनिवत्, पत
(ताप); समु. १५९; विव्य. ५० विचिवत्.

न्यङ्कमित्यसभ्यम् । अवद्यं भगिन्यादिगमनं तद्युक्त-
मश्लीलम् । सुरापोऽसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वच-
स्तीव्रम् । * मिता. २।२०४

(२) धिङ्मूर्खान्त्यजेत्यादि साक्षेपं, न्यङ्कुरिहासत्य-
मवद्यं तेन भगिन्यादिगमनयुक्तमश्लीलं, सुरापोऽसीत्या-
दिमहापातकाक्रोशयुक्तं वचस्तीव्रमिति मिताक्षराकारः ।

अत्राक्रोशन्यङ्कुसहितप्रतिकूलार्थानां त्रयाणामेषां
विवरणमिति व्यवहारतरङ्गे गणेश्वरमिश्राः ।

युक्तं चैतत् — तथाहि अन्वर्थसंशयगमितं वाक्क-
रणकमनोविरुक्षणलक्षणं सामान्यलक्षणं देशाद्याक्रोशो
न्यङ्कुसंशितं निष्ठुरार्थमिति विभागः । तेषां लाघव-
गौरवातिगौरवानुसारिण्यो लघुगुरुगुरुतरदण्डसंवादिन्यो
निष्ठुरादयः संज्ञाः, तासां विवरणं साक्षेपमित्यादि ।

दवि. १९६

(३) साधिक्षेपं मातैवरूपा तव पिता च त्वमपि न
किञ्चित् जानासि इत्यादि निष्ठुरम् । न्यङ्कसंयुतं अश्ली-
लम् । पतनीयैः चोरस्त्वं गुस्तल्यग इत्यादिभिरपवादैर्युतं
वचस्तीव्रमुच्यते । उत्तरोत्तरो गुरुः ।

नाभा. १६, १७।३ (पृ. १६५)

उद्दिद्यात्मानमन्यं वा क्षिपेद्यस्तु निरूप्य च ।

आक्रोष्टैव स मन्तव्यो यदि संस्पर्शनेतयोः ॥

आक्षिपेन्नन्दयेत्, निरूप्य अभिसंधाय । यदि
संस्पर्शनेतयोः, यदि आक्षेपनुराक्षेपद्वेषः, एतच्चाभि-
संधानज्ञापनार्थम् । विर. २४४

पातकाभिज्ञसने दण्डः

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां ब्रजेत् ॥

(१) सत्यवादित्वेऽपि वाक्पारुष्यदण्डो नापैतीत्याह

* स्मृच., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) विर. २४४.

(२) नासं. १६, १७।२० तां ब्रजेत् (भाग् भवेत्);
नास्मृ. १८।२१; व्यक. १०४; स्मृच. ३२७; विर.
२५७-८; रत्न. १२१; व्यनि. ४८९ तां ब्रजेत् (वान्
भवेत्); सवि. ४७९ चतुर्थपादं विना, बृहस्पतिः; व्यप्र.
३८४; व्यउ. १२२; व्यम. ९९; सेतु. २१३; समु.
१६०.

वचोभङ्ग्या नारदः— पतितमिति । वचनात्तथ्यवच-
नात् । * स्मृच. ३२७

(२) वचनाच्छास्त्ररूपात् ।

विर. २५८

(३) 'द्विदोषतां ब्रजेदित्यन्यः । कृतप्रायश्चित्तं
राज्ञा च दण्डितमपवदन् दण्ड्य इत्युक्तम् । कारणं
चात्रोक्तम् । ब्राह्मणो राजा चाप्रतिहतौ ताभ्यां पूर्वं
भृतत्वादिति । दण्डस्त्वविशेषित इति स विशेष्यते ।
द्वाभ्यामुक्ताभ्यां शुद्धं पूर्वं पतितं पतितेत्युक्त्वा प्रत्यक्ष-
मामन्य, चोरं च तथा सुशुद्धं चोरेत्यामन्य अस्मादेव
वचनात् पतितचोरतुल्यदोषः स्यात् । अस्मिन् व्याख्याने
'मिथ्या द्विदोषतामि' ति दुर्गमं एवं नेतव्यं स्यात् ।
अकारणमेवैवं दण्डितस्त्वं, एवञ्च तस्य प्रायश्चित्तं
चरितमिति मिथ्यावचने द्विदोषत्वम् । अथवा न
सम्यगुभयं कृतं, तस्माच्चोरः पतित इत्येवमुक्त्वा
तुल्यदोषः स्यादसम्यकरणे । सम्यकरणे तु मिथ्यावच-
नाद् द्विदोषत्वमिति । आ (सु ?) युक्तैर्वा दृष्टे व्यवहारे
दण्डिते चोरेति ब्रुवंस्तुल्यदोषः, तेषां राज्ञा प्रमाणीकृत-
त्वात् । पुना राज्ञा दृष्टे सम्यगेव स्यात् द्विदोषतामिति ।
तथा वसिष्ठेनायुक्तं — 'भ्रूणहा प्रायश्चित्तं चरन् भ्रूण-
हणे भिक्षां देहीति ब्रूयाद् निरुक्ते ह्येनः कनीयो भवति'
इत्युक्त्वेदमाह— 'पतितं पतिते'ति । एतद्विषयमेतदिति ।
स न वक्तव्यः इत्यस्य दृष्टान्तत्वेन चार्थवादः । भृगु-
संहितायामपि 'काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपी'-
त्यनन्तरं वाक्पारुष्यप्रकरणे यत् पठितं, केपाश्चिन्नास्थेव ।
तत्रापि संरब्धयोराक्रोशे सम्यङ्मिथ्यावचनयोर्दोष इत्या-
द्येतावत् । कृतपावनं दण्डितं च न क्लिबपेणापवदेत्
इति सर्वाविषयवचनाच्चोरपतितयोरेव विशेषेण वदतः
संबोधनं च न सम्यक् विलक्ष्यते । प्रदर्शनार्थं वा
कल्पनीयः । सर्वेष्वेव व्याख्यानेषु युक्तं विचार्यम् ।
यश्चौर्यादि न करोति, कथं तं चोरेति वचनात् तुल्य-
दोषता, मिथ्या वा द्विदोषता । अनेन न वक्तव्यमित्ये-
तावतोऽर्थवादो मिथ्या द्विरिति वचने दण्ड्य इति, तत्
पूर्वश्लोकैर्नैवोक्तत्वादन्वर्थकम् । द्विरिति च क्रियाभ्या-
वृत्तिवचनो दुर्गमः । असमासे दोषतामित्यसंबद्धं, कथं
पुरुषो दोषतां ब्रजेत् । अथ समासः, सुजर्थो नास्ति

* व्यप्र. स्मृचवत् ।

उत्तरपदस्याक्रियावचनात् । तस्माच्चिन्त्यम् । अथवा
अयमर्थः— वाक्पारुष्ये पठितत्वात् पतितं पतितबुद्धयैव
न अदुष्टकर्मा क्रीडार्थक्रियया वा पतितेति समक्षमा-
मन्त्य । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ (व्याख. ८।२।१) इति
चासिद्धत्वादसंहिता (?) । ततश्च पतित इत्युक्त्वा
रोषेण चोरमपि तथैव । सकृद्वचनात् द्विरित्युक्तम् ।
अत्र वचनात् तुल्यदोषः स्यात् । तुल्यशब्दः साधारण-
दोषः स्याद्वा । दोषसंबन्धे वचनमात्रानुरूपो दण्डः ।
मिथ्या ब्रुवन् सकृदज्ञानाद् वदन्नरूपदण्ड इति द्वि-
र्वचनादपेक्ष्यते । तथा च सुजर्थः संपन्नो भवति ।
सकृत् प्रमादाद् ब्रूयात् । दीतीयं न प्रमादेन ब्रवीति,
बुद्धिपूर्वं परोपघातार्थमेव । अतः परोपघातसामान्याद्
दोषभाग् भवति । पूर्वमंशस्योक्तत्वादिति समस्तचोर-
दोषभाग् भवेत् । बुद्धिपूर्वमुभयोः परोपघातस्य तुल्य-
त्वात् । नाभा. १६, १७।२० (पृ. १६९-७०)

दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्तयेत् क्रोधकारणात् ।

अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

(१) क्रोधकारणादिति वदन् दुष्टपरिहरणकारणादोष-
कीर्तनं न दोषकारीति दर्शयति । * स्मृच. ३२७

(२) अदुष्टस्यैवेत्येवकारोऽप्यर्थः । अन्यापदेशवादी
योऽन्यमपदिश्यान्यदोषान् वदति । वाग्दुष्टं वाक्पारुष्य-
कर्तारम् । × विर. २४५

न किल्बिषेणापवदेत् शास्त्रतः कृतपावनम् ।

न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डभाक्त्यतिक्रमान् ॥

(१) कृतपावनं कृतकिल्बिषपनाशनं, अपवदेत्
आक्रोशेत्, उद्धृतदण्डं कृतदण्डम् । अत्र हेतुर्दण्ड-

* व्यग्र. स्मृचवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) व्यक. १०२ तु यो (हि यान्) कात्यायनः ;
स्मृच. ३२७; विर. २४५ दुष्टस्यैव तु (अदुष्टस्यैव) क्रोध
(दोष) क्रमेण कात्यायनः ; रत्न. १२१; व्यनि. ४८५ दुष्ट-
स्यैव तु (अदुष्टस्यैव) क्रोध (कोप) कात्यायनः ; दवि.
१९९ क्रोध (दोष) क्रमेण कात्यायनः ; व्यग्र. ३८०; व्यउ.
११८; समु. १६०.

(२) नासं. १६, १७।१८ भावत... मात् (येत् तद्यति-
क्रमे); नास्मृ. १८।१९; अप. २।२०७ शा (शो) च
(तु); व्यक. १०३ शा धृ (शोद्धृ); विर. २५५ (=)
व्यकवत् ; दवि. २०९ व्यकवत्.

भाक् तद्व्यतिक्रमादक्रोशकर्ता यतः । विर. २५५

(२) कृतशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तं राज्ञा च दण्डितं,
व्यस्तसमस्तग्रहणं, न दोषेण दूषयेत् । दूषयन्तं दण्डयेत् ।

नाभा. १६, १७।१८ (पृ. १६८)

लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यावधौ च प्रकीर्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं बिभृतौ जगत् ॥

अत्र हेतुरुच्यते — लोकेऽस्मिन्निति । यतो लोकेऽ-
स्मिन् द्वाववक्तव्यौ यथाब्रूतां तथा कर्तव्यम् । यच्च
ताभ्यां कृतं तत्र विचार्य प्रमाणीकर्तव्यम् । अदण्ड्यौ च
अन्यथाकृतेऽपि । तत् प्रमाणमेव ब्राह्मणश्च राजा च ।
यतस्तौ जगद् बिभृतः । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेतरान् धर्मं
स्थापयति । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते ऋषिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥’ इत्यादिना ।
राजा च पालनदानादिना । तस्मान्नापवदेत् ताभ्यां
शोधितमिति । नाभा. १६, १७।१९ (पृ. १६८-९)

सर्वणक्षेपादौ दण्डः

सैमवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

ब्राह्मणस्य ब्राह्मणे क्षत्रियस्य क्षत्रिये वैश्यस्य वैश्येऽ-
तिक्रम आक्रोशे प्रकृतत्वाद् द्वादशैव सर्वथा वचने षणः ।
अवचनीयेषु चतुर्विंशतिः ।

नाभा. १६, १७।१६ (पृ. १६८)

ब्राह्मणोऽपि स्वजातीयमृणादिव्यपदेशतः ।

वाक्पारुष्यं प्रकुर्वाणः स भवेदुपपातकी ॥

कौणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥

(१) नासं. १६, १७।१९ वधौ (दण्ड्यौ); नास्मृ.
१८।२० विभृ (विभ्र); व्यक. १०४; विर. २५७; व्यनि.
४८९ विभृ (विभ्र) शेषं नासंवत् ; दवि. २१३; सेतु. २१३;
समु. १६१ व्यनिवत्.

(२) नासं. १६, १७।१६ णे (णं) जाती (जादी);
नास्मृ. १८।१७ णे द्वि (णाद्वि); व्यक. १०२ मनुनारदौ;
विर. २४९ मनुनारदौ; दवि. २०४ मनुनारदौ; व्यग्र.
३८० मनुनारदौ.

(३) व्यनि. ४८९.

(४) नासं. १६, १७।१७ ऽप्यथ (यदि) णावरम्

(१) कार्पाण्णावरं कार्पाण्णद्वयं कार्पाण्णोऽवरः कनिष्ठो
यस्येति व्युत्पत्त्या । विर. २४८

(२) काण्वञ्जकुणिगविधरार्द्धेनानपि 'काण्व'त्वादि
ब्रुवन् दण्ड दाप्यः कार्पाण्णादधिकम् ।

नामा. १६, १७।१७ (पृ. १६८)

अमवर्णक्षेपामिश्रमनादौ दण्डः

शतं ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्थं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

ब्राह्मणमाकुश्य वाक्पारुष्येण क्षत्रियादयो यथोक्तं
दण्ड्याः । नामा. १६, १७।१४ (पृ. १६७)

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शसने ।

वैश्ये स्यादर्थपञ्चाशच्छब्दे द्वादशको दमः ॥

ब्राह्मणोऽपीतरानाकुश्य यथोक्तं पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः
द्वादश च दण्ड्यः । नामा. १६, १७।१५ (पृ. १६८)

शङ्कुः ब्राह्मणराज्यायाक्षेपादौ दण्डः

एकजातिद्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राणुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

(नात्परम्) ; नास्मृ. १८।१८ णं वाऽ (णम्) दाप्यो दण्डं
(दण्ड्यो राज्ञा) ; व्यक. १०२ मनुनारदौ ; विर. २४७-८
ब्रुवन् (वदन्) मनुनारदविष्णवः ; व्यप्र. ३८४ मनुनारदौ ;
व्यउ. १२२ मनुनारदौ ।

(१) नासं. १६, १७।१४ ; नास्मृ. १८।१५ ; व्यक.
१०३ ध्वर्थं (ध्वर्थं) मनुनारदौ ; व्यनि. ४८६ द्वे वा
(चैव) मनुनारदौ ।

(२) नासं. १६, १७।१५ पञ्चा ... णो (विप्रः पञ्चाशतं)
इये स्याद (श्यं चैवा) द्वे (द्वं) ; नास्मृ. १८।१६ ;
व्यनि. ४८७ पञ्चा ... दण्ड्यः (विप्राः पञ्चाशतं दण्ड्याः)
मनुनारदौ ।

(३) नास्मृ. १८।२२ ; व्यक. १०३ तांस्तु (तिं तु)
मनुनारदौ ; विर. २५३ मनुनारदौ ; पमा. ४३४ मनुनारदौ ;
व्यनि. ४८७ मनुनारदौ ; दवि. २०६ तांस्तु (तिं तु)
च्छेदं (ज्ञेदं) मनुनारदौ ; सेतु. २१२ तांस्तु (तिं तु)
प्राणुयाच्छेदं (छेदमाप्नोति) मनुनारदौ ।

(४) नासं. १६, १७।२१ शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये (शङ्कुः शूद्र-

शूद्रस्येति वचनात् तेषामिति बहुवचनाद्
द्विजातीनां रोपेण नाम गृहीत्वा आक्रोशतः, नामग्रहणं
सौतिलक दत्तिकेति, जातिग्रहणं वा ब्राह्मणस्त्वमित्यादि
कुर्वतो लोहमयः शङ्कुश्चादशाङ्गुलो मुखे निखेयः ।

नामा. १६, १७।२१ (पृ. १७०)

धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तत्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

शूद्रस्य दर्पाद् धर्मोपदेशं वेदवेदाङ्गमृतिगाम्नाथो-
पदेशं कुर्वतः प्रतिपिद्धकरणत्वात् तसं तैलं मुखे श्रोत्रे
च दापयेद् राजा । दण्डाभिप्रायेण वचनादशिवर्णमिति
गम्यते, नोष्णमात्रम् । नामा. १६, १७।२२ (पृ. १७०)

राधः क्षेपः दण्डः

अवक्रुश्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥

बृहस्पतिः

पारुष्यभेदाः । वाक्पारुष्यप्रकाराः ।

अप्रियोक्तिस्ताडनं च पारुष्यं द्विविधं स्मृतम् ।

एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दमश्चोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

स्याष्टौ ; नास्मृ. १८।२३ तेषां (त्वेषा) ; व्यक. १०३ नाग्मृ-
वत्, मनुनारदौ ; विर. २५३ मनुनारदौ ; पमा. ४३४ तेषां
(त्वेषा) मनुनारदौ ; व्यनि. ४८७ नास्मृवत्, मनुनारदौ ; दवि.
२०६ नास्मृवत्, मनुनारदौ ; सेतु. २१२ ममि (मति)
खेयो (क्षेयो) मनुनारदौ ।

(१) नासं. १६, १७।२२ ; नास्मृ. १८।२४ ; व्यक.
१०३ मनुनारदौ ; विर. २५४ मनुनारदौ ; पमा. ४३४ दपे
(धर्मे) द्विजानां (विप्राणां) सेच (मिञ्च) बृहस्पतिः ; व्यनि.
४८८ बृहस्पतिः ; दवि. ३२१ मनुनारदौ ; सेतु. २१७ ।

(२) नासं. १६, १७।२७ अव (उप) ; नास्मृ. १८।३०
अव (उप) च (तु) वर्त्मनि (कर्मणि) द्विः (द्वः) ; व्यक. १०४ ;
विर. २५७ वर्त्मनि (कर्मणि) हरणे (ग्रहणे) ; विचि. १११
पूर्वार्धे (आक्रुश्य चैव राजानं धर्मे स्वे हि व्यवस्थितम्) वा
(च) ; व्यनि. ४८८ अव (उप) ; दवि. २१३ द्विः (द्वः)
हरणे (ग्रहणे) ; वीमि. २।३०२ अवक्रुश्य च (अपववतुश्च)
वर्त्मनि (धर्मे स्वे) च्छुद्धिः (द्बुद्धिः) णेन वा (णे न चेत) ;
व्यप्र. ३८४ ; व्यउ. १२२ ; सेतु. २१३ क्रुश्य (क्रम्य)
वर्त्मनि स्वे (धर्मार्थे च) ; समु. १६१ अव (अप) द्विः (द्वः) ।

(३) अप. २।२०४ ; व्यक. १०१ ; विर. २४३

देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।
द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनम् ॥

(१) द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनो-
च्यमानार्थव्यतिरेकैर्गैवविधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

अप. २।२०४

(२) द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेत्यर्थः । स्मृच. ६

(३) द्रव्यं विनेति द्रव्यशब्दोऽयमभिधेयपरः ।
तेनैवमभिधेयमभिधानं विनापि वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।
भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनं तत्र भगिनी तव माता
मया ग्राह्यत्वमक्रीतनमित्यर्थः । विर. २४४

(४) द्रव्यं विना पदार्थं विना तेनास्त्यम् । इदं

तु त्रिधा (च द्विधा); विचि. १०९ दण्ड (दण्ड); सेतु. २०३
विचिवत्; विव्य. ५०.

(१) अप. २।२०४ ग्राम (धर्म); व्यक. १०१ पेन
(पे नि); स्मृच. ६; विर. २४३-४ पेन (पनि); पमा.
४२९ द्रव्यं (इष्ट); रत्न. ११९ क्षेपः (क्षेपं); विचि. १०९
ग्राम (काल) शेषं व्यकवत्; व्यनि. ४८५ ग्राम (जाति);
वीमि. २।२११ विचिवत्; व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९;
व्यम. ९८ व्यकवत्; विता. ७२२ रत्नवत्; सेतु. २०३
ग्राम (काल) पेन (पनि); समु. १५९.

(२) अप. २।२०४ मातृ (भ्रातृ) बन्ध (बद्ध); व्यक.
१०२; स्मृच. ६ न्धमु (न्ध उ); विर. २४४; पमा.
४३०; रत्न. ११९; विचि. १०९ स्मृचवत्; व्यनि. ४८५;
दवि. १९८; वीमि. २।२११; व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९;
व्यम. ९८ स्मृचवत्; विता. ७२२ संबन्धमु (संयोग
उ) वाचिकं (चाधिकं); सेतु. २०३-४; समु. १५९.

(३) अप. २।२०४ ब्र... नम् (ब्रमर्मातिपातनम्);
व्यक. १०२; स्मृच. ६; विर. २४४ कथ (प्रथ); पमा.
४३०; रत्न. १२०; विचि. १०९; व्यनि. ४८५ दूषणम्
(शंसनम्) तीव्रं... नम् (तीव्रमाहुर्मनीषिणः); दवि.
१९८; वीमि. २।२११; व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९;
व्यम. ९८ ब्रं (ब्र); विता. ७२२ भिघ (दिघ); सेतु.
२०४; समु. १५९.

तु सर्वान्वयि । तेनस्तस्य पापाभिधानं प्रथमम् । अस्त्य-
मुपपातकाभिधानं द्वितीयम् । अस्त्यमहापातकाभिधान-
मुत्तमं वाक्पारुष्यमित्यर्थः । विचि. १०९, १०

(५) वस्तुनस्तु मातृपदं मातृमपनीपरं तेन भगिनी
मातृमपनीं वा गतौ यतामीति कीर्तनमित्यर्थः । यथा
व्याख्यानात्तस्योपपातकाभावात् । दवि. १९८

(६) अभिघट्टन उत्पादनम् । व्यप्र. ३८०

समाभमजानिगुणकृतवाक्पारुष्ये उच्यते:

समानजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्धत्रयोदशाः ॥
अर्धत्रयोदशो येषां ते अर्धत्रयोदशाः सार्धद्वादशे-
त्यर्थः । *रत्न. १२०

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु सः ।

उत्तमस्यार्धिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥

(१) अयुगपत्संप्रवृत्तयोः समानयोरपि विपमो

* स्मृच., सवि., व्यप्र. रत्नवत् । स्मृच. व्याख्यान अगुद्धि-
मं देहात्तद्वत् ।

(१) अप. २।२०४ णा अ (णस्त्व) दशाः (दशः);
स्मृच ३२६ दशाः (दशः); विर. २४७ तु (च)
णा अ (णान) दशाः (दशः); पमा. ४३० णा अ (णान)
दशाः (दशः); रत्न. १२०; विचि. ११० णा अ (णस्त्व)
दशाः (दशः); दवि. २१० तु (च) दशाः (दशः);
सवि. ४७६ ऽभि (वि); वीमि. २।२११ हितः (मत्तः)
दशाः (दशः); व्यप्र. ३८० सविवत्; व्यउ. ११९
सविवत्; विता. ७२३ (=); सेतु. २१० दविवत्; समु.
१६०.

(२) अप. २।२०६; व्यक. १०२; स्मृच. ३२६
धिकः (धिकः); विर. २४५; रत्न. १२० स्मृचवत्;
विचि. ११० स्तु (श्च); व्यनि. ४८६ णस्तु सः (णः
स्मृतः) प्रोक्तो (दण्डो); दवि. २०० धिकः (धिको) शेषं
व्यनिवत्; सवि. ४७७ न्यून... सः (न्यूनं स्याद्विगुणः
स्मृतः) धिकः प्रोक्तो (धिकं प्रोक्तं); वीमि. २।२११
स्याधिकः प्रोक्तो (स्यार्धिकोऽप्रोक्तो) ध्ये (ध्थं); व्यप्र. ३८१
णस्तु सः (णो दमः); व्यउ. १२० धिकः (धिकः) शेषं
व्यप्रवत्; विता. ७२६ स्मृचवत्; सेतु. २०९ विचिवत्;
समु. १६० स्मृचवत्; विव्य. ५० णस्तु सः (णः स्मृतः)
नारदः.

दण्डः । तथा च नारदः— 'पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥' स्मृच. ३२६-७

(२) परस्परं वाक्पारुष्ये वृत्ते आक्षेपकस्य दण्डे यद्यसावाक्षेप्येण समो जात्यादिभिस्तदा समो दण्डोऽथ न्यूनः तदा तस्योक्ताद्विगुणः । अथोक्तृष्टस्तदा तस्योक्तादधो दण्ड इत्यर्थः । विर. २४५

^१ क्षिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दम् ।

^२ देशादिकं क्षिपन् दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदश ।

पापेन योजयन् दर्पाद् दण्ड्यः प्रथमसाहसम् ॥

असमवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः

^३ विप्रे शतार्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिंशं सने ।

विशस्तथाऽर्धपञ्चाशत् शूद्रस्यार्धत्रयोदश ॥

विप्रे आक्षेपरीति शेषः । अभिंशंसनमाक्रोशः ।

दवि. २०५

संच्छद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् ॥

^४ वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतं भवेत् ।

तदर्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

(१) अप. २।२०५; व्यक. १०३; विर. २५०; पमा. ४३१; व्यनि. ४८६; दवि. २१२; व्यप्र. ३८१ स्वस्त्रा (विप्रा) : ३८३ स्वस्त्रा (श्वस्त्रा) ; व्यउ. १२० स्वस्त्रा (विप्रा) : १२१ स्वस्त्रा (श्वस्त्रा) ; सेतु. २१४; समु. १६० त्पणि (त्पण).

(२) अप. २।२११ दण्ड्यः (दाप्यः) दश (दशान्); विर. २५७; दवि. २०९ दश (दशान्); व्यप्र. ३८४ दण्ड्यः (दाप्यः); व्यउ. १२२.

(३) व्यक. १०३; विर. २५१ विशस्तथाऽर्धं (वैश्यस्य त्वर्धं); रत्न. १२०; दवि. २०५ विशस्तथाऽर्धं (वैश्यस्य चार्धं); व्यप्र. ३८२ थाऽर्धं (थाऽर्धं); व्यउ. १२० व्यप्रवत्; व्यम. ९९; सेतु. २११ प्रे (प्रः) ण्ठस्तु (ण्ड्यस्तु) शेषं दविवत्; समु. १६०.

(४) व्यक. १०३; स्मृच. ३२७ उत्त.; विर. २५१; पमा. ४३४ मुनिनो (मुदिष्टो); रत्न. १२०; व्यनि. ४८७ पमावत्; दवि. २०५; सवि. ४७९ उत्त.; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; समु. १६० पमावत्.

(५) व्यक. १०३; विर. २५२ क्रोशे (क्षेपे); पमा.

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दम् ।

वैश्यस्य चैतद्विगुणः शास्त्रविद्विरुदाहृतः ॥

शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मोपदेशादौ दण्डाः

^२ वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दम् ।
क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥

(१) प्रथमं दम् पणानां द्वे शते सार्धं, मध्यमं पञ्चशतानि, उत्तमं सहस्रम् । विर. २५२

(२) जिह्वाच्छेदनरूपोऽत्रोत्तमसाहसो द्रष्टव्यः ।

व्यप्र. ३८२

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

शूद्र इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः— धर्मोपदेशेति ।

विर. २५२

वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिः ॥

४३२ स्तु (स्य) शतं (प्रदो); रत्न. १२०; व्यनि. ४८७; दवि. २०५ विरवत्, पू.; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; सेतु. २११-२ विरवत्; समु. १६०.

(१) व्यक. १०३ गुणः (गुणं) हतः (हतम्); विर. २५२ क्रोशे (क्षेपे) पथ (पण) चै... ..णः (चेत्स्याद्विगुणं) हतः (हतम्); पमा. ४३२ वैश्य... ..णः (बृहस्पते द्विगुणं तत्र) हतः (हतम्); रत्न. १२० व्यकवत्; व्यनि. ४८७ तद्वि (व द्वि); दवि. २०५ क्रोशे (क्षेपे) शेषं व्यकवत्; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; सेतु. २१२ विरवत्, पू.; समु. १६० व्यकवत्.

(२) अप. २।२०७; व्यक. १०३; विर. २५२; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८७; दवि. २०५; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; समु. १६०.

(३) अप. २।२०७ स्तु (श्च) च्छेदे... ..ते (च्छेदनमर्हति); व्यक. १०३; विर. २५२ स्तु (श्च); रत्न. १२०; विचि. १११ देन (दात्त); दवि. ३२१ विरवत्; वीमि. २।२११ आ (वि) च्छेदे... ..ते (च्छेदनमर्हति) उत्त.; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१; व्यम. ९९; सेतु. २१२ विरवत्; समु. १६१ विरवत्.

(४) अप. २।२११; व्यक. १०४; विर. २५७ मनीषिभिः (महर्षिभिः); दवि. २०९; व्यप्र. ३८४; व्यउ. १२२.

कात्यायनः

वाक्पारुष्यप्रकारः

यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् ।
अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निपुरा वाक् स्मृता तु सा ॥
न्यङ्गावगूरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।
वृत्तदेशकुलानां तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥
(१) न्यङ्गावगूरणं निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणम् ।
*अप. २।२०४

(२) कल्पतरौ न्यङ्गावगूरणमिति पठित्वा निकृष्टा-
ङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम् । न्यग्भाव-
करणमिति तु माधवादिसंमतः पाठः । व्यप्र. ३७९
महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।
जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥
हुङ्कारं कासनं चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।

* व्यक., विर., दवि. अपवत् ।

(१) अप. २।२०४ शितै (शैकै) ; व्यक. १०१ यस्त्व
(यत्त्व) ; स्मृच. ६ तु सा (बुधैः) शेषं व्यकवत् ; विर.
२४३ वांथ (रथ) ; पमा. ४२९ माक्षि (स्याक्षि) अभूतै
(अमलै) भूतै (मूलै) तु सा (बुधैः) ; व्यनि. ४८४ पति
(पता) शेषं व्यकवत् ; दवि. १९७ व्यकवत् विरवच्च ;
व्यप्र. ३७९ व्यकवत् ; व्यउ. ११९ व्यकवत् ; सेतु. २०३
दविवत् ; समु. १५९ स्मृचवत्.

(२) अप. २।२०४ क्रोधा (ऽऽक्रोशा) यदा (यदि);
व्यक. १०१ तु (च); स्मृच. ६ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं)
त्तदे (तेदे) तु अश्ली (चाप्यश्ली); विर. २४३ तु (च);
पमा. ४२९ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं) त्तदे (तेदे) तु अ
(वाऽप्य); व्यनि. ४८४ त्तदे (तैदे) तु (च); दवि.
१९८ गूरणं वाचा (पूरणं वचो) तु (च), कामधेनावज्ञेति
पठितमित्याह; व्यप्र. ३७९ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं);
व्यउ. ११९ व्यप्रवत् ; सेतु. २०३ न्यङ्गावगूरणं (न्यक्कार-
गूहं) तु (च); समु. १५९ स्मृचवत्.

(३) अप. २।२०४; व्यक. १०१; स्मृच. ६; विर.
२४३ वाऽथ (या च); पमा. ४२९; व्यनि. ४८४ योक्त्री
च रागद्वे (युक्ता च जगद्वे) वाऽथ (याऽथ) तु (च); दवि.
१९८ रागद्वेष (राजस्वेष) वाऽथ (या च); व्यप्र. ३७९
वाऽथ (चाथ); व्यउ. ११९; सेतु. २०३ वाऽथ (या च);
प्रथि (कथि); समु. १५९ योक्त्री (युक्ता) सा प्र (संप्र).

(४) अप. २।२०४; व्यक. १०१; स्मृच. ६ रं (रं);

व्य. कां. २२५

अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

योऽगुणान् कीर्तयेत्क्रोधात् निर्गुणे वा गुणज्ञताम् ।

अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

(१) कात्यायनस्त्वन्यानपि वाक्पारुष्यभेदानाह—
हुङ्कार इति । स्मृच. ६

(२) अगुणान् कीर्तयेद्गुणिनीति शेषः । अन्यसंज्ञा-
नियोजी निन्दितसंज्ञाव्यपदेशकारी । * विर. २४९

वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्थो दण्डः

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।
नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्थं तस्य कल्पयेत् ॥

परिहार्यवाक्पारुष्यकाराभिप्रायमेतत् । विर. २४६

वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च

यैत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेनकीर्तनम् ।

वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

(१) वचनात् पतितादिकीर्तनादित्यर्थः । यत्राभि-
योगादौ पातित्यादिकं साधयेत् तत्रापि वचनाद्दोषो न
स्यादित्यर्थः । स्मृच. ३२७

(२) यत्र परिहारार्थं पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पाति-
त्यादि कीर्तितमिति विभावयति तत्र न दोष इत्यर्थः ।

विर. २५८

* दवि. विरवत् ।

विर. २४२ मनुः ; व्यनि. ४८३ कासनं चैव (चैव त्वङ्कारं)
दनुम् (दथम्) ; समु. १५९-६० स्मृचवत्.

(१) व्यक १०२ ; स्मृच. ६ नियोजी च (नियोगी वा)
तं नरं (त्वन्तरं) ; विर. २४४-५ क्रोधात् (दद्रेषात्) ; दवि.
१९९ योऽगु (अगु) ; व्यप्र. ३८० ; व्यउ. ११८ ; समु.
१६० स्मृचवत्.

(२) व्यक. १०२ कात्यायनोशनसौ ; विर. २४६ कात्या-
यनोशनसौ ; विचि. ११० वोक्तं (चोक्तं) कात्यायनोशनसौ ;
व्यनि. ४८५ त्रमा पात् (त्रमोहात्संघपात्) ; दवि.
२०४ वोक्तं (चोक्तं) नाहमेवं (आह नैवं) कात्यायनोशनसौ ;
सेतु. २१० वोक्तं ... यः (चोक्तमपैनि यत्) कात्यायनोशनसौ.

(३) व्यक. १०४ कीर्तनम् (कीर्तितं) ; स्मृच. ३२७ ;
विर. २५८ ; रत्न. १२१ हारा (हासा) षो य (षम) ;
दवि. २१४ स्तेन (त्वेन) नारदः ; व्यप्र. ३८१ पूर्वापे
(यच्च स्यात्परिहारार्थं पतितत्वेन कीर्तितम्) ; व्यउ. ११८
कीर्तनम् (कीर्तितम्) ; विता. ७३० हारा (हासा) ; सेतु.
२१३ न स्या (तत्स्या) शेषं व्यकवत् ; समु. १६०.

अन्यथा तुल्यदोषः स्यान्मिथ्योक्तौ तूत्तमः स्मृतः॥

अन्यथा संसर्गपरिहारार्थमन्तरेण । विर. २५८

मेहता प्रणिधानेन वाग्दुष्टं साधयेन्नरम् ।

अतः श्रावितं राजा प्रयत्नेन विचारयेत् ॥

अनन्ताख्यानशीलानां जिह्वाच्छेदो विशेषधनम् ॥

वाग्दुष्टोऽत्र वाक्गारुध्यकारी । साधयेत् सत्यमसत्यं

वा अनेनोक्तमिति चिन्तयेत् । जिह्वाच्छेद इत्यब्राह्मण-

विषयम् । विर. २५८

व्यासः

पातकाभिर्शसने दण्डाः

पापोपापचत्तारो महापातकशंसाः ।

आद्यमध्योत्तमान् दण्डान् दद्युस्स्वेते यथाक्रमम् ॥

(१) उपपातकाणे यन्न निर्दिष्टं शास्त्रतः प्रतिपिद्धं च तदिह पापशब्दवाच्यम् । अप. २।२१०

(२) अत्र महापातकं प्रसिद्धं ततो न्यूनमुपपाप-मुपपातकमिति यावत् । ततो न्यूनं पापम् । तत्र पापे अधमो दण्डः, उपपापे मध्यमो महापातके तूत्तमः ।

विर. २५६

उशना

असवर्णकृतवाक्पारुध्ये दण्डाः

शूद्रमाकुश्य क्षत्रियश्चतुर्विंशतिपणान् दण्डभाग-
वैश्यः षट्त्रिंशत् ।

(१) व्यक. १०४ तुल्य (त्वल्प) स्मृतः (दमः); विर. २५८; दवि. २१४ कौतू (कावु) नारदः .

(२) व्यक. १०४ प्रणिधानेन (तु प्रयत्नेन) श्रावितं (माधितं); विर. २५८; दवि. २१५ उक्त., नारदः .

(३) व्यक. १०४ दो वि (दादि); विर. २५८; दवि. २१५ नारदः; व्यप्र. ३८४; व्यउ. १२२ ख्यानशीलानां (ख्यमेल्यानां).

(४) अप. २।२१० स्वेते (स्ते ते); व्यक. १०४ स्वेते (स्ते वै); विर. २५६; पमा. ४३३ मनुः; व्यनि. ४८८ अपवत्, मनुः; दवि. २०८ अपवत्; व्यप्र. ३८३ अपवत्; व्यउ. १२२ मनुः; सेतु. २११ स्वेते (रैते); समु. १६०-६१ अपवत्, मनुः .

(५) मभा. १२।१० (पणान्); गौमि. १२।१०.

वाक्पारुध्यदोषाल्पत्वे अधो दण्डः

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्थं तस्य कल्पयेत् ॥

अनाज्ञाने दण्डे विधिः

यत्र नोक्तो दमः पूर्वैरानन्त्यात् महात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

यमः

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः

खण्डशश्छेदयेज्जिह्वामृचं वै यद्युदाहरेत् ॥

जमदग्निः

असवर्णेषु वाक्पारुध्ये दण्डाः

मौक्तुल्यमनुलोमानां पितृतुल्यं प्रतिलोमानाम् ।

अग्निपुराणम्

वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः

क्षत्रियस्याप्रयाद्वैश्यः साहसं पूर्वमेव तु ।

शूद्रः क्षत्रियमाकुश्य जिह्वाच्छेदनमाप्नुयात् ॥

धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वश्च दण्डभाक् ।

श्रुतदेशादिवितथी दाप्यो द्विगुणसाहसम् ॥

उत्तमः साहसस्तस्य यः पापैरुत्तमान् क्षिपेत् ।

प्रमादाद्यैर्मया प्रोक्तं प्रीत्या दण्डार्धमर्हति ॥

(१) अप. २।२११ वोक्तं (चोक्तं); व्यक. १०२ कात्यायनोशनसौ; स्मृच. ३२७ हर्षा (वर्षा); विर. २४६ कात्यायनोशनसौ; रत्न. १२१ स्मृचवत्; विचि. ११० अपवत्, कात्यायनोशनसौ; दवि. २०४ वोक्तं (चोक्तं) नाहमेवं (आह नैवं) कात्यायनोशनसौ; व्यप्र. ३८४ स्मृचवत्; व्यउ. १२२ स्मृचवत्; व्यम. ९९ स्मृचवत्; वित्ता. ७३० हर्षा (वर्षा) वोक्तं (चोक्तं); सेतु. २१० वोक्तं..... यः (चोक्तमपैति यत्) कात्यायनोशनसौ.

(२) व्यक. १०४; स्मृच. ३२८ पूर्वं (सर्वै); विर. २५९ तु (च); विचि. १११-२ पूर्वैरानन्त्यात् (सर्वै राजन्याच्च) कर्तव्यं (सर्वैस्व); दवि. २१४; सवि. ४८३ परि (प्रति) शेषं स्मृचवत्; सेतु. २१४ पूर्वं (सर्वै) तु (लु); समु. १६४ स्मृचवत्.

(३) व्यनि. ४८८; समु. १६१.

(४) मभा. १२।११. (५) अमु. २२७।२५.

(६) अमु. २२७।२६, २७.

दण्डपारुष्यम्

वेदाः

ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

‘देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञं स्वगा कुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणो यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजातै सा मे यज्ञस्याशीरसेदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजाया इति योऽपगुरातै शतेन यातयाद्यो निहन्त्सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कथ्य पांसून् संगृह्णात्तावतः संक्त्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नाप गुरेत न नि हन्यान्न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति ।

यस्यै देवाय यद्विविहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्विति बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अब्रुवन् । तदाऽसौ शंयुरप्येवं चिन्तितवान्— एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वेच्छयैव, यश्चान्यः श्रद्धारहितो यजते, तयोरुभयोर्यज्ञफलं ममास्त्विति वरः । तत आरभ्य तत्कालद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति । पुनरपि शंयुरेवमुवाच— तदेतदुभयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तुंयतना त्वत्पुत्राधीना भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः करोति तं पुरुषं शतनिष्कदण्डेन यातयात् क्लेशयेत् । यो निहन्ताडयेत्तं सहस्रनिष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन ग्राहयति, लोहितं भूमौ पतित्वा यावतः परमाणून् व्याप्नोति तावतः संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति,

(१) तैसं. २।६।१०।१-२.

किन्तु यमयातनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्तरीत्या ब्राह्मणाधिक्षेपादौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात्तन्न कुर्यात् । करणे चैतावता पूर्वांक्तपापेन युक्तो भवति । तैसा.

* अभिकुद्रावगोरणे ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् ।

अभिकुद्रेन, न परिहासादिना, अवगोरणे प्रहर्षणाद्यमेन ब्राह्मणस्यानपराधिनः । अपराधिनः आततायित्वप्रसङ्गेन न दोष इति । वर्षशतमस्वर्ग्यं नरकपतनम् । समानजातीयविषयमिदम् । क्षत्रियादिभिः कृते— ‘द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा । क्षत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे कृते ॥’ इति प्राजापत्यस्मृतिलिङ्गात् । वर्षाणामपि द्विगुणत्रिगुणत्वादि कल्प्यम् । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन कृते क्षत्रविट्शूद्रजातीनां त्रिपादमर्थपादमिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियवत् क्षत्रियवैश्ययोरपि, एवं क्षत्रियवश्यवद्वैश्यशूद्रयोरपि कल्प्यम् । एव सर्वेस्योत्तमस्योत्तमस्य नीचेन नीचेन वधे कृते द्रष्टव्यम् । मभा.

निघाते सहस्रम् ।

आयुधेन पाणिना वा निघाते सहस्रं वर्षाणामस्वर्ग्यं, अधिकृतत्वात् । मभा.

लोहितदर्शने यावतस्तत्प्रस्कथ्य पांसून् संगृह्णीयात् ।

रुधिरतोपादने कृते तद्रुधिरं ब्राह्मणादवसृत्य यावतः पांसून् संगृह्णीयात् पिण्डीकुर्यात् तावन्ति वर्षसहस्राणि नरकपतनं, अपरिमितकालमित्यर्थः । दोषविशेषकथनं प्रायश्चित्तविशेषज्ञापनार्थम् । यथाह कण्वः— ‘अवर्ग्यं

* उपरिनिर्दिष्टश्रुतिवचनं गौतमेन सायणापेक्षया अन्यथा व्याख्यातमित्येतत्प्रदर्शनार्थं गौतमश्रुतिणि समुद्धृतानि ।

(१) गौध. २।१।२०; मभा.; गौमि. २।१।२० गोरणे (गोरणे).

(२) गौध. २।१।२१; मभा.; गौमि. २।१।२१.

(३) गौध. २।१।२२; मभा.; गौमि. २।१।२२.

चरेकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रो कुर्वीत
विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥' इति प्रायश्चित्तविशेषात्
दण्डविशेषो द्रष्टव्यः । मभा.

गौतमः

शूद्रकृते द्विजातिविषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

शूद्रो द्विजातीनामभिसंधायामिहृत्य च वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्त्यात् * ॥

आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः

आसनशयनवाक्पथिषु समप्रेप्सुर्दण्ड्यः ।

आसनादिष्वायैस्तुल्यत्वं स्वेच्छया कामयमानः ।
आसनादिषूच्छितादिगुणेषु समत्वं, वाक्साम्यं समकालो-
च्चारणं, पथि साम्यं पृष्ठतो मुक्त्वा सह गमनम् ।
दण्डः स्थानाद्यपेक्षया शतादर्वाग् द्रष्टव्यः । × मभा.

शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्डः

शिष्यशिष्टिरवधेन । अशक्तौ रज्जुवेणुविद-
लाभ्यां तनुभ्याम् । अन्येन घनब्राह्मणा शास्यः + ।

हारीतः

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च वाग्दण्डपारुष्येषु

दण्डविधिः

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ
पुराणाः, ग्रीवासस्त्रनगलस्तनकचवक्त्रग्रहणेषु
त्रिंशत् । रोमोत्पाटनतर्जनावगूरणेषु त्रिषष्टिः ।
शिखाकर्णाङ्गभङ्गच्छेदेषु द्विशतम् । पादताडनेऽ-
नृताभिंशंसने तदङ्गच्छेदः पञ्चशतं वा । आद्येषु
पादो न वा किञ्चित् । स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च ।
उत्तमानामीशानतमो ब्राह्मणः ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च वाक्पारुष्यप्रकरणे (पृ. १७६८) द्रष्टव्यः ।

× गौमि. मभावत् ।

+ व्याख्यानं अभ्युपेत्याशुश्रृपाप्रकरणे (पृ. ८१५)
द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १२१५; मभा.; गौमि. १२१५; विर.
२६९ सम (समत्वं) दण्ड्यः + (शतम्); दवि. ३२२
सम...ण्ड्यः (समत्वेऽप्रेप्सुः शतम्).

(२) गौध. २४९-५१; व्यक. १०६ विद (द);
विर. २७२ व्यकवत्; समु. ९८. अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः
अभ्युपेत्याशुश्रृपाप्रकरणे (पृ. ८१५) द्रष्टव्यः ।

(३) व्यक. १०३ अष्टौ (छष्टौ) (ग्रीवा ... पाद-

(१) अधोवर्णोऽनन्तरो वर्णो विप्रस्य क्षत्रिय
इत्यादिः । पुराणशब्दोऽत्र द्वात्रिंशद्रूप्यकृष्णलपरः ।

विर. २५१

अनृताभिंशंसनमाक्रोशः, अङ्गमत्र जिह्वा, अपकृष्ट-
वर्णेषु उत्कृष्टवर्णं प्रति मिथ्यातीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदः,
पञ्चाशतं वा दण्ड्यः, आद्येषु उत्कृष्टवर्णेषु निकृष्टं प्रति
मिथ्यातीव्राक्रोशे पञ्चाशत्पादः । मतान्तरमाह — न
वा किञ्चित्, अत्र हेतुः, स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च,
आदिवर्णत्वाच्छूद्रापेक्षया वैश्यादीनां प्रथमवर्णत्वात् ।

विर. २५३

त्रिंशत्पुराणा इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । आद्येष्वित्या-
दिना हीनवर्णस्य दण्डमुक्त्वा अधिकस्याप्युक्तः ।

विर. २६७

(२) [आदौ रत्नाकरानुवादः, तदुत्तरमेव ग्रन्थः] —
वस्तुतस्तु, अभिंशंसनमेव आक्रोशः । तस्मिन् अस-
त्यर्थेऽतितीव्रे जिह्वाच्छेदोऽन्यत्र पञ्चाशत्पुराणो दण्डः ।
विषमयोस्तुल्यवद्विकल्पानुपपत्तेः, सत्ये तु पारिशेष्यादष्टौ
पुराणाः ।

यद्वा पादच्छेदनेऽनृताभिंशंसने इति समभिव्याहार-
दर्शनात् पादताडने तदङ्गच्छेदः । अनृताभिंशंसने
पञ्चाशत्तदण्ड इति व्यवस्थेति प्रतिभाति ।

तथा न वा किञ्चिदिति मतं यद्यप्यसंकुचितविषय-
मिति युक्तं त्रैवर्णिकोपक्रमत्वात् हेतुसाधारण्याच्चेति ।
तथापि ब्राह्मणमात्रपरतया नेयम् । उपसंहारे ईशान-
ताडने०) पादो न वा किञ्चित् (पादानं वा) (ईशानतमो
ब्राह्मणः०) : १०५ क्षेपाभिभवे (भिषवाक्षेपेषु) सज्जन
(भज्जन) पादो न वा किञ्चित् (पादानं वा) मीशानतमो
ब्राह्मणः (मीशानां मध्यमानामधोवर्णानामीशानतमा ब्राह्मणाः);
विर. २५१ (क्रोशा०) अष्टौ (षष्टौ) (ग्रीवा.....
ब्राह्मणः०) : २५३ (अधोवर्णा.....पादताडने०) पञ्चाशतं
(पञ्चाशतं) (किञ्चित्०) (ईशानतमो ब्राह्मणः०) :
२६६-७ पादो न वा किञ्चित् (पादानं वा) दादि (दाघ) ;
दवि. २०२ अधो...क्रो (अधमवर्णस्योत्तमवर्णानामाक्रो)
(ग्रीवा....द्विशतम्०) पाद.....शंसने (अनृताभिंशंसने
पादताडने) वा । आद्येषु (त्वद्येषु) तमो + (हि) : २५४
अधो...क्रो (अधोवर्णस्योत्तमवर्णानामाक्रो) गलस्तन (गल-
हस्तन) ग्रहणेषु (प्रहरणेषु) पादो न वा (पादानं)
तमो + (हि).

तमो ब्राह्मण इत्यनुवाददर्शनात् । उपदधाति इत्यत्र सामान्येन प्राप्तेऽञ्जनद्रव्ये 'तेजो वै धृतम्' इत्यनुवाददर्शनेन तद्विशेषपरिनिष्ठावत् । न च स्वामित्वस्यैवायमित्यनुवाद इति वाच्यम् । ईशानतम इति तमोपादानविरोधात् । अनुवादमात्रस्य वैयर्थ्याच्च ।

न च, यथा— 'तिलांश्च विकिरेत्तत्र परितो बन्धयेदजाम् । असुरोपहतं श्राद्धं तिलैः शुद्धयत्यजेन च ॥' इत्यत्र अजानात्मकदेशे फलसंबन्धप्रतिपादनार्थमजनेत्यनूयते । तथा इह किञ्चित् प्रयोजनमस्ति तस्मात् कामं पूर्वपूर्वां वर्ण उत्तरोत्तरस्यादित्वादभ्यर्हितत्वेन स्वामी । ब्राह्मणस्तु स्वामितमः स्वामिस्वामित्वात् । अतस्तस्यैव दण्डाभावो वैश्यक्षत्रिययोस्तु स्वाम्यतारतम्यानुसारी दण्डलेशोऽस्त्येवेति तात्पर्यार्थो गम्यते ।

स चायं दण्डाभावो निर्गुणशूद्रपरत्वेन व्यवतिष्ठते । गुणहीनस्येत्यादिवक्ष्यमाणबृहस्पतिवचनसंवादात् । अन्यत्र सर्वत्र दण्डोपदेशात् ब्राह्मणपदं च न कृषीवलादिसाधारणजातिमात्रपरमपि तु गुणवदभिप्रायम् । तस्यैवेशानसामर्थ्यात् । तदेवं न वेति विकल्पस्य विषयव्यवस्थायामष्टदोषदुष्टत्वमप्यपास्तं भवतीति चतुरस्रम् ।

दवि. २०२-४

आपस्तम्बः

दण्डपारुष्यानन्तर्भावविशिष्यशासनम्

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ।

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

(१) अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत— इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ।

अभित्रास इति । अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथा आत्मानं न पश्यति तथा करणम् ।

(१) आध. १।८।२९-३०; हिध. १।८ नमद (नान्यद); व्यक. १०६; विर. २७२ अभि (अति) (उपवास०) (अदर्शन०); विचि. ११९ अभि.....मिति (अभित्रास-मुपवासमुदकोपस्पर्शनमिति); व्यप्र. ३७८ अभि (अति) (अदर्शन०) मात्रमानिवृत्तेः (तन्मात्रनिवृत्तिः); व्यउ. १।८ व्यप्रवत्; सेतु. २२१ चैनं (चैवं) शेषं विचिवत्.

गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र ण्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराधमात्रा तदनुरूपं व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावदसौ न ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः । उ.

(२) उपालभेत रूक्षोक्तिभिस्तिरस्कुर्यात् । अत्रासोऽतिभीत्युत्पादनम् । उदकोपस्पर्शनमतिशयितजाड्यकाले । यथामात्रं सामर्थ्यापराधानुरूपमात्रम् । आनिवृत्तेः अपराधस्येति शेषः । विर. २७३

आर्यसाम्यग्रेषुशूद्रस्य दण्डः

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ।

(१) यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यैः समीभवति, न तु न्यग्भूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताडयितव्यः । अयमस्य दण्डः । उ.

(२) शूद्र इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः— वाचीति । पूर्ववाक्ये अस्मिन्नेव विषये दण्ड्यत्वाभिधानं पारुष्यकर्तुर्धनवत्त्वपक्षे, इदं तु निर्धनत्वपक्षे दण्डताडनमित्यविरोधः । विर. २६९

वसिष्ठः

बागदण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः

दैण्डस्तु देशकालधर्मवयोविद्यास्थानविशेषैर्हिंसाक्रोशयोः कल्प्य आगमाद् दृष्टान्ताश्च ।

वृक्षच्छेदनिषेधः

पुष्पफलोपगान् पादपान् न हिंस्यात् कर्षणकरणार्थं चोपहन्त्यात् । गार्हस्थ्यङ्गानां च ।

(१) आध. २।२७।१५; हिध. २।१९; व्यक. १०६; गौमि. १२।५; विर. २६९; विचि. ११८ न इति (ने च); दवि. ३२२ (वाचि०) ण्डता (ण्डस्ता); सेतु. २२० विचिवत्.

(२) वस्मृ. १९।७.

(३) वस्मृ. १९।८-९ (ख) स्थयाङ्गानां च (स्थयं गां च); व्यक. १०९ पुष्पफलो (फलपुष्पो) ज्ञानां (ज्ञे); विर. २८६ पुष्प...नां च (फलपुष्पोपगमान् वृक्षान् न हिंस्यात्कर्षणार्थं चोपहन्त्यात् । गार्हस्थ्यङ्गे च); दवि. २३० (फलपुष्पोपयोगान् पादपान् हिंस्यात्) एतावदेव : ३२५ पुष्पफलो (फलपुष्पो) णकरणार्थं (णार्थं) चोप (चोप)

कर्मणार्थं कृपिहेतुहत्याद्यर्थम् । संभवासंभवनिमित्तक-
विकल्पेपरो वाशब्दः । गार्हस्थ्याङ्गे गृहस्थकर्म दृष्टमदृष्टं
वा, येन गृहोपकरणं यज्ञोपकरणं च सिद्ध्यति । लक्ष्मी-
धरेण तु कार्पाणमिति पठितम् । तत्र अग्रिमं स्वस्वमङ्ग-
प्रसङ्गात् प्रकाशहलायुधपारिजातविरोधान्मूलस्मृत्यदर्शना-
च्चोपेक्षितम् । विर. २८६

विष्णुः

हीनवर्णकृणु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः ।

गार्हस्थ्याङ्गे प्रेष्यद्रव्यस्य दण्डः ।

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्त-
देवास्यं शातयेत् ।

एकसप्तोपवेशी कष्ट्यां कृताङ्को निर्वास्यः ।
निष्ठीव्योऽष्टद्वयविहीनः कार्यः । अवशर्धयिता च
गुदहीनः ।

प्रहारोपमनपादादिलुण्ठनकरादिभङ्गवैश्यादिरोपप्रहारादिषु

दण्डविधिः

हस्तेनोदगूरयित्वा दश कार्पाणान् । पादेन
विंशतिम् । काष्ठेन प्रथमसाहसम् । पाषाणि
मध्यमम् । शस्त्रेणोत्तमम् ।

(१) अधमो यदा शस्त्रेणोत्तमस्योदगूरुणं करोति,
तदा असौ उत्तमसाहसं दण्ड्य इति शस्त्रेणोत्तममित्य-
स्यार्थः । विर. २८३

ज्ञाना (ज्ञे) ; सेतु. २९४ पुष्प...ना च (फलपुष्पोपभोगात्
वृक्षात् हिंस्रान्, कर्मणार्थं बोधहृत्पुत्रं गार्हस्थस्यङ्गे च).

(१) विस्मृ. ५।१९.

(२) विस्मृ. ५।२०-२२; व्यक. १०६ (निष्ठीव्यो...
हीनः०); विर. २६८ व्यकवत्; दवि. ३२२ एका
(उत्कृष्टेन एका) वेशी + (अपकृष्टजः).

(३) विस्मृ. ५।६०-६४ (क) यित्वा (यिता), (ख)
नोदगूरयित्वा (नावगूरयित्वा); व्यक. १०५ तिम् (तिः)
(पाषाणेन मध्यमम्०); विर. २६३ व्यकवत्; विचि. ११३-४
दगूरयित्वा (द्गूरयित्वा) (पाषाणेन मध्यमम्०)
त्तमम् (त्तमसाहसम्); दवि. २५० त्वा + (तु) (पाषा-
णेन मध्यमम्०); व्यप्र. ३७२ (पाषाणेन मध्यमम्०);
व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१६ त्तमम् (त्तमसाहसम्)
शेषं व्यप्रवत्.

(२) सजातीयविषयं सर्वमेतत् । 'हीनवर्णोऽधिक-
वर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तदेवास्यं शातयेत्' इति
सामान्यसूत्रात् । वै.

पादकेशांशुककरलुण्ठने दश पणान् दण्ड्यः ।

शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंश-
त्पणान् । सह शोणितेन चतुःषष्टिम् ।

कैरपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्तने मध्यमम् ।

चेष्टाभोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च ।

नेत्रकन्धराबाहुसकथ्यंसभङ्गे चोत्तमम् । उभय-
नेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न विमुञ्चेत् ।
तादृशमेव वा कुर्यात् ।

(१) शोणितेनेति । एतत्तु शस्त्रकरणकदुःखोत्पादने ।

विर. २६४

(२) नेत्रेति । पादमूलयोः संधिः सक्थि । तादृश
यादृशमन्यं कृतवान् । विचि. ११६

(३) प्रहारदाने च नेत्रकन्धरासकथ्रामिति चकारो
मध्यममित्यस्यानुप्रेर्कार्कः । भङ्गे चेति नेत्रादीनामित्य-
न्वयः । दवि. २५७

(१) विस्मृ. ५।६५.

(२) विस्मृ. ५।६६-७; व्यक. १०५ शोणितेन विना
(दण्ड्यः शोणितेन विना); विर. २६४ द्वात्रिंशत्प (त्रिंशत् प)
शेषं व्यकवत्; विचि. ११५ विरवत्; दवि. २५५ व्यकवत्;
वीमि. २।२२९ द्वात्रिंशत्प (त्रिंशत् प); व्यप्र. ३७२ ता
(त्वा); व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८ विरवत्.

(३) विस्मृ. ५।६८; दवि. २५० विक (वक).

(४) विस्मृ. ५।६९; अप. २।२२०; दवि. २५७
(च०).

(५) विस्मृ. ५।७०-७२; अप. २।२१९ (नेत्र...
त्तमम्०) बन्ध...ञ्चेत् (न मुञ्चेद्बन्धनात्) : २।२२०
सकथ्यंस (सक्थि) (उभय...कुर्यात्०); व्यक. १०५
सकथ्यंस (सक्थं); विर. २६५ सकथ्यंस (सक्थं च) विमु
(मु); दीक. ५६ (नेत्रक...त्तमम्०) भेदिनं (भेदकं) याव...
ञ्चेत् (बन्धनात् यावज्जीवं न मुञ्चेत्); विचि. ११६ कन्धरा
(स्कन्ध) सकथ्यंसभङ्गे (सक्थिभङ्गेषु) बन्ध...ञ्चेत् (न बन्ध-
नान्मोचयेत्) (वा०); दवि. २५७ बाहुसकथ्यंस (सक्थं च)
भेदिनं (भञ्जनं) विमु (मु); सेतु. २१९ राबा... भङ्गे
(रसक्थिभङ्गेषु) भेदिनं (भेदनं) विमुञ्चेत् (मोचयेत्) (वा०).

एकं बहूनां प्रहरनां दण्डः

एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकमुक्तादण्डाद् द्विगुणः।
उत्क्रोशन्तमनभिधावतां तत्समीपवर्तिनां संसरतां
च।

प्रत्येकस्य प्रत्येकमित्यर्थः। स्मृच. ३२९

पुरुषपीडायां पशुपीडायां पशुपक्षिनीयानादिषु च दण्डः

सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दण्डुः।

ग्राम्यपशुपीडाकराश्च।

पैशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च।

कार्पापणशतं दण्ड्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः— पशूना
मिति। पुंस्त्वोपघातोऽण्डच्छेदः। विर. २७८

(१) विस्मृ. ५।७३-४ (ख) निघ्न (विघ्न); अप. २।२२१ निघ्न (घ्न) कमुक्ता (कं खोक्ता) (संसरतां०);
व्यक. १०६ निघ्न (विघ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो)
संसरतां (सतां) च (वा); स्मृच. ३२९ बहूनां निघ्नतां
(घ्नतां बहुनां) मुक्तादण्डाद् (स्योक्तदण्डो) (उक्तो...च०);
विर. २६९ निघ्न (विघ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो)
संसरतां (सतां); रत्न. १२२ मुक्तादण्डाद् (स्योक्तो दण्डो)
(संसरतां०); दवि. २४९ मुक्ताद् (स्योक्तद्) (उक्तो...
च०); ३०२ मुक्ताद् (स्योक्तद्) (संसरतां०); व्यप्र. ३७५
निघ्न (घ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) उक्तो (क्रो)
संसरतां (सतां); व्यउ. ११४ निघ्न (घ्न) मुक्तादण्डाद्
(श उक्तदण्डो) संसरतां च (सतां वा); व्यम. १००
मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) (उक्तो.....च०);
विता. ७३८ मुक्ता.....गुणः (श उक्तो द्विगुणो दण्डः)
उक्तो (द्विगुण उक्तो) संसरतां (शतं); समु. १६२ स्मृचवत्.

(२) विस्मृ. ५।७५-६; व्यक. १०६; स्मृच. ३२९
स्थान (त्थं) दण्डुः (दाप्याः); विर. २७९ स्तदु (स्समु);
पमा. ४२० स्तदु (स्समु) दण्डुः (दाप्याः); रत्न. १२२
(च०) शेषं पमावत्; दवि. २२१ च पु (पु) स्तदु (स्समु);
व्यप्र. ३७५ च पु (पु) शेषं पमावत्; विता. ७४१
(समुत्थानव्ययं दाप्यो ग्राम्यं पशुपीडाकराश्च) एतावदेव;
समु. १६३ स्मृचवत्.

(३) विस्मृ. ५।११९ (ख) (च०); अप. २।२२६
(च०); व्यक. १०७ अपवत्; विर. २७८ अपवत्; ३५५
स्वोप (स्वाभि); पमा. ४२३ अपवत्; विचि. १२२;
व्यनि. ४९६ स्तो... (च स्वघाती); व्यप्र. ३७७
घातकारी च (घाती); व्यउ. ११६ व्यप्रवत्; सेतु. २२४;
समु. १६३ व्यप्रवत्.

गजाश्चोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः। विमांस-
विक्रयी च।

(१) विमांसं विरुद्धमांसं श्रृगालादिमांसमिति
यावत्। विर. २७९

(२) विरुद्धमांसं श्रविड्वराहादस्तद्विक्रयशीलो
विमांसविक्रयी। वे.

ग्राम्यपशुघाती कार्पापणशतं दण्ड्यः। पशु-
स्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात्।

ग्राम्यपशुपीडातिशयेन पशुमरणे त्वाह— ग्राम्येति।
स्मृच. ३२९

आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्पापणान्। पक्षि-
घाती मत्स्यघाती च दश कार्पापणान्। क्रीटोप-
घाती कार्पापणम्।

(१) विस्मृ. ५।४८-९; अप. २।२२६ गजाश्चो (अश्वो);
व्यक. १०७ त्वे (ह्ये); विर. २७९ गजा.....कर (गवाश्व-
गजोष्ट्रोपघाती चैकैक); पमा. ४२३ गो.....कार्यः (गोघात-
ोप्येकपादः) विमांस (मांस); विचि. १२२ गजा (अजा)
(गो०) त्वे (ह्ये); व्यनि. ४९६ त्वेककर (ह्येक) विमांस
(मांस); दवि. २२२ श्रोष्ट्र.... कर (श्रगवोष्ट्रोपघाती चैक)
(विमां.....च०); ३०९ (गजा.... कार्यः०); व्यप्र. ३७७
(च०); व्यउ. ११६ गजा (गवा) (गो०) (च०);
बाल. २।२२९ (च०); सेतु. २२४ (च०) शेषं विचिवत्;
विव्य. ५० गजा (अजा) त्वे (ए) (विमां.... च०).

(२) विस्मृ. ५।५०-५१ (च०); अप. २।२२६ म्य
(म) तीम(च) ने च (नश्च); व्यक. १०७ तीम(च)
पणशतं (पणं); स्मृच. ३२९ पणशतं (पणं) ने च (नश्च);
विर. २७९ ने च (नश्च); पमा. ४२० घाती (घाते)
पणशतं (पणं) च (तु): ४२३ पणशतं दण्ड्यः (पणम्)
ने च तन्मू (नश्च पशुम्); विचि. १२२ म्य (म) तीम(च)
ने च (नः); व्यनि. ४९६ तीम(च) ने च (नश्च);
दवि. २२२ विरवत्; व्यप्र. ३७५ पणशतं (पणं) च (तु):
३७७ म्य (म) तीम(च); व्यउ. ११५ व्यप्र (पु. ३७५)
वत्: ११६ म्य (म); बाल. २।२२९ म्य (म); सेतु. २२४
तीम(च) (च०).

(३) विस्मृ. ५।५२-४ ती का (ती च का); अप. २।२२६
पञ्चाशतं कार्पापणान् (पञ्चशतं कार्पापणानाम्); व्यक. १०७
शतं (शत्); विर. २७९ आर (अर) शतं कार्पापणान्
(शतं कार्पापणानाम्); पमा. ४२३; विचि. १२२ आर (अर)

अतर्ज्जीविनामेष दण्ड इति कृत्यसागरस्मृतिसारौ ।
हलायुधरत्वाह—परपरिगृहीतकीटमत्स्यादिवधे दण्डोऽयं
स्वामिने मूल्यदानाभिधानादिति । दवि. २२२

वृक्षवल्लीतृणादिच्छेदे दण्डविधिः

फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूतमसाहसम् । पुष्पोप-
भोगद्रुमच्छेदी मध्यमम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी
कार्पापणशतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च
तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।

(१) सर्वे फलोपभोगद्रुमच्छेदकादयः, तत्स्वामिनां
छिन्नद्रुमादिस्वामिनां, तदुत्पत्तिं फलोपभोगद्रुमाद्युत्पत्तिं
पुनः प्ररोपितद्रुमादिभोगकालपर्यन्तं दाप्या इति शेषः ।

स्मृच. ३३०

(२) दद्युरिति शेषः । विर. २८६

(३) इहास्वामिकेषु वृक्षलतादिषु स्वयं परद्वारा वा
छिन्नेषु छेतुर्दण्डो विध्यतिक्रमात् तेषामपि वृथाच्छेदस्य
निषिद्धत्वात् । 'फलपुष्पोपयोगान् पादपात्रं हिंस्यात्'
इत्यादिवसिष्ठादिवचनदर्शनात् । 'फलदानां तु वृक्षाणां
छेदने जप्यमृकशतम् । गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां
च वीरुधाम् ॥' इत्यादिप्रायश्चित्तोपदेशाच्च । स च
दण्डः प्रकीर्णकप्रकरणे विस्तरेण वक्ष्यते । तत्स्वामिकेषु
तु तत्स्वामिने तत्प्रतिनिधितन्मूल्ययोरेकतरदानमपीति
विशेषः । दवि. २३०

(४) फलैरुपगम्यन्त इति फलोपगमाः । फलोप-
कारिणः पनसाम्रादयः । पुष्पैरुपगम्यन्त इति पुष्पोप-
गमाः । पुष्पोपकारिणश्चम्पकादयः । वै.

पञ्चा (च पञ्चा) पक्षिणान् (पक्षिमत्स्यधाती च दश
कार्पापणम्) (कीटोणम्०); व्यनि. ४९६ आर
(अर) पञ्चाणान् (कार्पापणपञ्चाशतम्) कीटो (कीटो);
दवि. २२२ आर (अर); व्यप्र. ३७७ व्यकवत्; व्यउ. १९६
व्यकवत्; बाल. २१२९; सेतु. २२४ दविवत्.

(१) विस्मृ. ५।५५-९ भोग (गम); अप. २।२२९
साहसम्+(दण्ड्यः) पुष्पोद्रुम (पुष्पोपभोग); व्यक.
१०८ भोग (ग); स्मृच. ३३० पुष्पोध्यमम् (पुष्पो-
पभोगच्छेदी मध्यमसाहसम्) बेकम्+(च); ममु. ८।२८५
तूतम (तूतमं) बेकम्+(कार्पापणं च) (सर्वेत्तिम्०);
विह. २८५ भोग (ग) ध्यमम् (ध्यमसाहसम्); पमा. ४२६

शङ्खलिखितौ

प्रहारोद्यमेने निपातने च दण्डः

प्रहारोद्यमे षट्पञ्चाशन्निपातने तद्विगुणम् ।

प्रन्थितेऽनेनेति प्रहारोऽश्मदण्डादिः, षट्पञ्चाशत्
षडधिकपञ्चाशत्, इदं चोत्तमवर्गेनाधमवर्गस्य दण्डो-
द्यमेने बोद्धव्यम् । * विर. २६३

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

दण्डपारुष्यम्

दण्डपारुष्यम् । दण्डपारुष्यं स्पृशन्ममवर्गं
प्रहतमिति ।

नाभेरधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिरिति स्पृशत-
स्त्रिपणो दण्डः । तैरेवामध्येः पादष्ठीविकाभ्यां
च षट्पणः । छर्दिमूत्रपुरीषादिभिर्द्वोदशपणः ।
नाभेरुपरि द्विगुणाः । शिरसि चतुर्गुणाः समेषु ।
विशिष्टेषु द्विगुणाः । हीनेषु अर्धदण्डाः ।
परस्त्रीषु द्विगुणाः । प्रमादमदमोहादिभिरध-
दण्डाः ।

पादवस्त्रहस्तकेशवलम्बनेषु षट्पणोत्तरा दण्डाः ।
पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वः साहस-
दण्डः । पातयित्वाऽपक्रमतोऽर्धदण्डाः ।

* दवि. विरवत् ।

तूतम (तूतमं) ध्यमम्+(साहसम्); रस्त. १२३ फलोप
(फल) ध्यमम् (ध्यमसाहसम्); विचि. १२३ भोग (ग)
बेकम्+(कार्पापणम्); दवि. २३० (फलोपगद्रुमच्छेदी
तूतमसाहसम्) एतावदेव : ३२४ विरवत्; मच. ८।२८५
च्छेदी तू (च्छेता तू) बेकम्+(पणम्) (सर्वेत्तिम्०);
व्यप्र. ३७६ पुष्पोमम् (पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाह-
सम्) सर्वे च (सर्वे); व्यउ. १९६ बेकम् (बर्धकम्) शेषं
व्यप्रवत्; विता. ७४५ भोग (भोग्य) पुष्पोपभोगद्रुम
(पुष्पोपभोग्य) सर्वे च (सर्वे); सेतु. २९४ तू (उ) सर्वे च
(सर्वे); समु. १६३ पुष्पोमम् (पुष्पोपभोगच्छेदी
मध्यमसाहसम्).

(१) व्यक. १०५ षट्... ..णम् (षट्कं च संनिपाते
तु दिमाषकः); विर. २६३; दवि. २५१; सेतु. २१७
तद्वि (दि).

(२) कौ. ३।१९.

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात् तदस्य छेद-
येत् । अवगूर्णे निष्क्रयः, स्पर्शोऽर्धदण्डः । तेन
चण्डालाशुचयो व्याख्याताः ।

दण्डपारुष्यमिति सूत्रम् । दण्डग्रहणं हस्तादेरप्युप-
लक्षणम् । दण्डहस्तादिभिः प्रहरणमिति सूत्रार्थः । तस्य
त्रीन् प्रकारानाह— दण्डपारुष्यमिति । स्पर्शनं केवलं
परामर्शनं, अवगूर्णं उद्यमनं, प्रहतं ताडनम् ।

नाभेरित्यादि । तस्य, अधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिः
तत्प्रकारैश्च, स्पृशतः त्रिपणो दण्डः । तैरेवामेधै-
रिति । हस्तादिभिरेवाशुद्धैः, स्पृशतः, पादघ्नीविकाम्यां
च पादेन मुखकफादिनिरसनेन च, स्पृशतः, पट्पणः ।
छर्द्यात्यादि स्पष्टम् ।

समेषु दण्डमुक्त्वा उत्कृष्टादिष्वह— विशिष्टेष्वि-
त्यादि ।

पादेत्यादि । पादादीनां ग्रहणेषु, पट्पणोत्तराः यथो-
त्तरं पट्पणाधिकाः पादग्रहणे पट् वस्त्रग्रहणे द्वादश
हस्तग्रहणेऽष्टादश केशग्रहणे चतुर्विंशतिरिति रीत्या
दण्डाः ।

पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेष्वित्यादि । अवमर्दने
परिवेष्टने कज्जलादिलेपने भूप्रकर्षणे देहोपर्यारुह्योपवेशने
च, पूर्वः साहसदण्डः । पातयित्वाऽपक्रमतः भूमौ
निपात्यापक्रमणाद्, अर्धदण्डः अर्धप्रथमसाहसदण्डः ।

शूद्र इत्यादि स्पष्टम् । अवगूर्णं इति । हस्ताद्यङ्गो-
द्यमने, निष्क्रयः एकाङ्गवधनिष्क्रयः कण्टकशोधने
वक्ष्यमाणो दण्डः । स्पर्शो उद्यतहस्तादिना स्पर्शनमात्रे,
अर्धदण्डः अर्धनिष्क्रयः । तेन उक्तविधिना, चण्डाला-
शुचयः चण्डालप्रभृतयोऽशुचयः अर्थाद् ब्राह्मणाभि-
हननं स्वाङ्गेन कुर्वाणाः, व्याख्याताः विहितदण्डा
वेदितव्याः । अनया रीत्या तेषामपि दण्डा यथोचित-
मूढा इत्यर्थः ।

कौ.

हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः ।
पादेन द्विगुणः । दुःखोत्पादनेन द्रव्येण पूर्वः
साहसदण्डः । प्राणावाधिकेन मध्यमः ।

काष्ठलोष्टपाषाणलोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन

(१) कौ. ३१९९.

व्य.कां. २२६

दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
शोणितोत्पादने द्विगुणः अन्यत्र दुष्टशोणितान् ।

मृतकल्पमशोणितं घ्नतो हस्तपादपराश्रिकं वा
कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपाददन्तभङ्गे
कर्णनासाच्छेदने व्रणविदारणे च अन्यत्र दुष्ट-
व्रणेभ्यः ।

सक्थिग्रीवाभञ्जने नेत्रभेदने वा वाक्यचेष्टा-
भोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः । समु-
त्थानव्ययश्च । विपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत ।

महाजनस्यैकं घ्नतः प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः ।

अवगूर्णविधिमाह— हस्तेनेत्यादि । करेण अवगूर्णं
उद्यमने, त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः । पादेनावगूर्ण,
द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः । दुःखोत्पादकेन द्रव्येण
कण्टकादिना, अवगूर्णे, पूर्वः साहसदण्डः । प्राणावाधि-
केन प्राणवाधाकरेण सर्पादिना, अवगूर्णे, मध्यमः
साहसः ।

काष्ठेत्यादि । काष्ठादीनां पण्णामन्यतमेन, दुःखं
अशोणितं अरक्तं, उत्पादयतः, चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
शोणितोत्पादने, द्विगुणः अष्टाचत्वारिंशत्पणः । अन्यत्र
दुष्टशोणिताद् दुष्टशोणितातिरिक्ते विषये, कुष्ठदिदुष्ट
शोणितोत्पादने तु न द्विगुणः, किन्तु अर्धमौचित्यात् ।

मृतकल्पमिति । मृततुल्यत्वं यथा भवेत्तथा,
अशोणितं अरक्तं, घ्नतः, हस्तपादपराश्रिकां हस्तस्य
पादस्य वा पराश्रिकां पराञ्जनं अन्यथाभावं संधि-
विघटनमिति यावत् । परोपमृष्टादश्चेर्धात्वर्थनिर्देशे
ण्वुल् । पराश्रिकमिति पाठे त्वर्थव्युत्पत्तिं चिन्त्ये । तां वा
कुर्वतः, पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपादेत्यादि । पाण्यादि-
भङ्गे, कर्णनासाच्छेदने, दुष्टव्रणव्यतिरेकेण व्रणानामुद्भेदने
च, पूर्वः साहसदण्ड इति वर्तते ।

सक्थीत्यादि । ऊरुकण्ठभङ्गे नेत्रभेदने वा वचन-
संचरणाभ्यवहरणशक्तिप्रतिबन्धेषु च मध्यमः साहस-
दण्डः । समुत्थानव्ययश्च यथावत्कार्यक्रियापाटवं
समुत्थानं तत्प्रत्यापत्त्यर्थो व्ययश्च, अपराधिना देयः ।
विपत्ताविति । मरणे, कण्टकशोधनाय कण्टकशोधनोक्त-
विधानाय, नीयेत ।

महाजनस्येति । जनसमूहस्य, एकं जनं, घनः, प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः एकस्यैकं घनतो यो दण्डस्तद्विगुणो दण्डः । कौ.

पर्युपितः कलहोऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्य इत्याचार्याः ।

नास्त्यपकारिणो मोक्ष इति कौटल्यः ।

कलहे पूर्वागतो जयति, अक्षममाणो हि प्रधावति । इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः । पूर्वं पश्चाद् वागतस्य साक्षिणः प्रमाणम् । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा ।

घाताभियोगमप्रतिब्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः ।

कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः ।

क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः ।

स्थूलकद्रव्यहिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः ।

वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्डहिंसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः ।

परकुड्यमभिघातेन क्षोभयतस्त्रिपणो दण्डः । छेदनभेदने पट्पणः । पातनभञ्जने द्वादशपणः प्रतीकारश्च ।

दुःखोत्पादनं द्रव्यमन्यवेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः । प्राणावाधिकं पूर्वं साहसदण्डः ।

क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो द्विपणो वा दण्डः । शोणितोत्पादने द्विगुणः ।

महापशूनामेतेष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः, समुत्थानव्ययश्च ।

पुरोपवनवनस्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने पट्पणः । क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः । पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः । स्कन्धवधे पूर्वं साहसदण्डः । समुच्छितौ मध्यमः ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डः । पुण्यस्थानतपोवनश्मशानद्रुमेषु च ।

सीमवृक्षेषु चैलेषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।

त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च ॥ पर्युपित इति । चिरातीतः, कलहः, अनुप्रवेशो वा

(१) कौ. ३।१९.

द्वतद्रव्यायत्तीकरणं वा, नाभियोज्यः अभियोक्तुमर्हो न भवति । इत्याचार्याः ।

कलहानुप्रवेशलक्षणापराधकारिणः अपराधः पर्युपित इत्येतावता मोक्षं न भवति, किन्तु चिरादपि सोऽभियोज्य एवेत्येवं स्वमतमाह —नास्त्यपकारिण इत्यादि ।

कलह इति । कलहं, पूर्वागतः पूर्वावेदकः, जयति । कुतः हि यतः, अक्षममाणः प्रधावति परकृतमात्राधमसहमानो धर्मस्थायावेदयितुं त्वरितः पूर्वं गच्छति, अर्थात् पश्चादागतः पराजयते । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्य इति । पूर्वागमनं पश्चादागमनं वा यद्यकिञ्चित्करं, किं तर्हि तत्त्वनिर्णयसाधनमित्याकाङ्क्षायामाह—पूर्वं पश्चाद्वेत्यादि । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वेति । साक्ष्यभावे घातदर्शनेन तत्त्वनिर्णयः घातादर्शने लिङ्गेः कलहस्याभ्यूहनम् ।

घाताभियोगमिति । घातविषयमभियोगं, तदहरेव तस्मिन्नेव दिने, अप्रतिब्रुवतः, पश्चात्कारः पराजयः ।

कलह इत्यादि । कलहायमानयोर्द्रव्योर्द्रव्यमपहरतोऽन्यस्य दशपणो दण्डः । अपहृतद्रव्यप्रत्यानयनं तु सिद्धमेव । इह 'द्विशतपणो दण्डः' इति तु भाषानुसारेण पाठोऽनुमेयः ।

क्षुद्रकेत्यादि । क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां क्षुद्रकद्रव्याणां पुष्पफलादीनां हिंसायां कलहकारिभिरुपहनने, तच्च हिंसितं क्षुद्रद्रव्यं च स्वामिने देयमिति शेषः । तावच्च तत्परिमाणं द्रव्यं च दण्डो भवति ।

स्थूलकेत्यादि । कालायसादिस्थूलकद्रव्यहिंसायां, तच्च, द्विगुणः तद्द्रव्यद्विगुणो दण्डश्च ।

वस्त्राभरणेत्यादि शोणितोत्पादने द्विगुण इत्येतदन्तं सुबोधम् । 'पातनभञ्जने द्वादशपणः' इति क्वचिन्न पठ्यते ।

महापशूनामिति । गवादीनां, एतेष्वेव स्थानेषु दुःखोत्पादनादिषु क्षुद्रपशूकेषु विषयेषु, द्विगुणो दण्डः । समुत्थानव्ययश्च तत्स्वस्थीकरणार्थं व्ययश्च देयः ।

पुरोपवनेत्यादि । प्ररोहच्छेदने पल्लवच्छेदने, स्कन्धवधे प्रघाणभञ्जने । समुच्छितौ उन्मूलने । शेषं स्पष्टम् ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्विति । पुष्पादिमल्लु

स्तम्बेषु बल्लीषु च विषये प्ररोहच्छेदनादौ, अर्धत्रेण्टः वनस्पत्युक्तदण्डस्यार्धम् । पुण्यस्थानतपोवनश्मशानक्षेत्रेषु च, अर्धदण्ड इति संबध्यते ।

सीमवृक्षेऽपि विद्यादिरभ्यायान्तःश्लोकः सुचोषः । कौ.

मनुः

शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयवदण्डपारुष्येषु दण्डविधिः ।

आर्यमाम्यप्रेम्नुः शूद्रस्य दण्डः । *

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥

(१) दण्डपारुष्यं दण्डेन दुःखोत्पादनं, यथा कण्टकादेः परुषस्य स्पर्शः पीडाकर एव पीडाकरत्व-सामान्यात् पारुष्यशब्दप्रयोगः । तत्र निर्णयो दण्ड-विशेषनिर्णयः । पूर्वप्रकरणोपसंहारापरोपन्यासार्थः श्लोकः ।

मेधा.

(२) एषोऽनन्तरो वाक्संबन्धिनः पारुष्यस्य दण्ड-प्रकारो यः प्रागुक्तोऽस्मादनन्तरं हस्तकाष्ठशस्त्रादि-संबन्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादनहेतोः ताडनहिमना देर्दण्डनिर्णयं वक्ष्यामि ।

*गोरा.

(३) तत्त्वतो धर्मतः ।

मवि.

(४) दण्डपारुष्यस्य प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयं अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । दण्डपारुष्यव्यक्तयस्तु दिङ्मात्रतः परिशिष्टकारेण प्रदर्शिताः— 'दुःख रक्त व्रणं भङ्ग छेदनं भेदनं तथा । कुर्याद्यः प्राणिना तद्धि दण्डपारुष्य-मुच्यते ॥'

स्मृच. ३२७

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छेद्यांसमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

(१) अन्त्यजः शूद्रश्चण्डालपर्यन्तः । श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः ।

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८१२७८; स्मृच. ३२७; विर. २५९; सवि. ४८० तत्त्व (सख); सेतु. २१४; समु. १६१.

(२) मस्मृ. ८१२७९ च्छेद्यांस (चेच्छेष्ट) [च्छेद्याम मन्त्यजः (चेद्वृक्षजः) Noted by Jha]; मेधा. ८१२९ उक्त.; मिता. २१२१५; अप. २१२१५; व्यक्र. १०५; गौमि. १२११ (येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्याप-

१ पुरुष. २ हारोपन्या.

तं चेद्विस्मयादङ्गेन केनचित् साक्षादण्डवदगादिप्रहरण व्यवधानेन वा तदङ्गमस्य छेत्तव्यम् । हिंसा च क्रोधेन प्रहरणं, ताडनच्छेद्या हस्ताप्रयस्य ध्वगेन निपातनं न मारणमेव । तत्तदिति वीर्या अङ्गमिति छेत्तव्या । चैकत्वविश्वा मा विश्वायीति, तेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणं नेकस्यैव छेदः । अनशासनमुपदेशः, मनुकृतेषा मर्यादा । अनुशासनग्रहणं कारुणिकस्य राजः प्रयुक्त्यर्थम् । मेधा.

(२) अन्त्यजः शूद्रो येन केनचिद्वस्तुपादादिना वा न साक्षादण्डादिना व्यवहितेन वा द्विजमेव प्रहरेत्तत्त-देवाङ्गमस्य छेदनीयमित्येव मनुसंन्यासी उपदेशः । मनुग्रहणमादरार्थं, अस्मिन्नोक्तप्रमाणः । गोरा.

(३) द्विजातिमात्रस्यापराधे नष्टस्याङ्गच्छेदविधाना द्वैश्वस्यापि क्षत्रियापकारिणोऽपि । दण्डमनुन्यायत्वात् ।

× मिता. २१२१५.

(४) अत्र च श्रयासमिति वचनात् क्षत्रियवैश्य-पीडाकरमपि शत्राङ्ग छेद्यम् । अप. २१२१५

(५) अथ दण्डपारुष्यमाह— येन केनचिदिति । श्रयास स्वस्य सर्ववर्गम् । अन्त्यजस्तस्मादपरवर्णः । नन्द.

(६) अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठ विप्रं येन केनचित् अङ्गेन हिंस्यात् करेण पादेन वा तत्तदेव अङ्गमस्य शूद्रस्य छेत्तव्यं, तन्मनोरनुशासनम् । भाच.

पाणिमुद्यमस्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥

* ममु., स्मृ., विर., पमा., दवि., मच., व्यप्र. गोरावत् ।

× मवि. मि । वत् ।

राधुयात् । तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥); उ. २१२७१४ गौमिवत्; स्मृच. ३२८; विर. २६८; पमा., ४१७ च्छेद्या (चेच्छेष्ट); रत्न. १२२; विचि. ११७; स्मृचि. २३ मितावत्, दवि. २५२; नृप्र. २७३; सवि. ४८१ शुभ्र.; व्यप्र. ३४४; व्यउ. ११४; व्यम. १००; विता. ७३७ सेतु. २१७, २२०; समु. १६२.

(१) मस्मृ. ८१२८०; मिता. २१२१५; अप. २१२१५; व्यक्र. १०५ हरन् (हरेत्); स्मृच. ३२८; विर. २६८; पमा. ४१८; रत्न. १२२ पू.; विचि. ११४,

१ ता । २ पदेशोपनुक्त. ३ स्वर्थः.

(१) उद्यम्य उत्क्षिप्यैव कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्गः(?)—
मनिपातयतोऽप्यस्य पाणिद्वेत्तव्यः । दण्डग्रहणं समान-
पीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलक्षणार्थम् । तेन मृदु-
शिफादावन्यो दण्डः । पादेन प्रहरन्ति । अत्राप्युद्यम्ये-
त्यपेक्षितव्यम् । अवगुरतोऽप्येष एव । मेधा.

(२) हस्तं दण्डं वाऽवगूर्य हस्तच्छेदनयोग्यो भवति ।
पादेन क्रोधेन प्रहरन् पादच्छेदनार्हो भवति । +गोरा.

(३) उद्यममात्रे त्वाह— पाणिमिति । प्रहरन्
प्रहारार्थमुद्यमं कुर्वन् प्रहरंश्च । मवि.

(४) येन केनचिदङ्गेनेति सामान्योक्तिं स्वयमेव
मनुर्विशेषनिर्णयं कर्तुमाह— पाणिमिति । पाणिं दण्डं
वोद्यम्येत्यत्र प्रहरन्तित्यनुपपद्यते । स्मृच. ३२८-९

(५) येनेत्यस्य विवरणं पाणिमिति पञ्चभिः । दण्डः
लगुडादिः । अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्यनुवर्तते, तद-
भावे वाग्दण्डादिः । मच.

(६) उक्तमर्थं चतुर्भिः श्लोकैः प्रपञ्चयति । पाणि-
मुद्यम्येति । पादेन प्रहरन् पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्ये-
त्यर्थः । नन्द.

(७) पाणिं हस्तं वा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणि-
च्छेदनं अर्हति । भाच.

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ॥

+ मसु. गोरावत् ।

११७; स्मृचि. २३; दवि. २५५; सवि. ४८२ उत्तरार्धं
तु यमस्य; वीमि. २१२२९; व्यप्र. ३७४; व्यड. ११४
पू.; व्यम. १०० पू.; विता. ७३७ पू.; सेतु. २१७ वा
(तु); समु. १६२; विव्य. ५०.

(१) मस्मृ. ८।२८१; अप. २।२१५ पङ्क (वङ्क) स्फिचं
(स्फिचौ) स्याव (प्यस्य); व्यक. १०५ पङ्क (वङ्क) मनु-
नारदौ; गोमि. १२।५ कृष्टजः (कृष्टकः) च वाऽस्याव (जौ
वाऽप्यस्य); विर. २६८ स्याव (स्य प्र) मनुनारदौ; पमा.
४१९; विचि. ११४ : ११७-८ पङ्क (वङ्क); व्यनि.
४९३ स्याव कर्त (स्य निवृत्त) मनुनारदौ; स्मृचि. २३
पङ्क (वङ्क) स्फिचं (स्फिजं); दवि. ३२१ वाऽस्या... येत्
(चास्यावकर्तयेत्) धर्मकोपे तु 'मेढ्रं वाऽप्यस्य कर्तयेदि'ति
पठितं इत्युक्तं, मनुनारदौ; वीमि. २।२२९ पङ्क (वङ्क); समु.

१ यतोऽस्य.

(१) उत्कृष्टो ब्राह्मणो जातितो दौःशील्यादवकृष्टोऽपि,
इतरे वर्णा औत्तराधयेण परस्परापेक्षयोत्कृष्टाश्चावकृष्टाश्च,
तत्रेहावकृष्टज इति जनिना जन्मावकर्ष उपात्तः, तत्सं-
निधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव । जन्मना च निरपेक्षो-
त्कर्षो ब्राह्मणस्य नापकर्षः । तेन शूद्रस्यायं ब्राह्मणेन
सहैकमासनमारूढवतो दण्डः । कटिः श्रोणी, तत्र कृत-
चिह्नः । अङ्गविधौ न सुधाकुङ्कुमादिना चिह्नकरण-
मात्रमपि । अयं तु दण्डख्यापनार्थम् । अतिक्रमाद्विभि-
युरिति । तेन देशान्तरे यदनपायि तच्चिह्नमायसो लेखना-
दुपदिश्यते । तथा च वक्ष्यति 'उद्वेजनैर्दण्डैश्चिह्नयित्वे'-
ति (मस्मृ. ८।३५२) । राष्ट्राच्च निष्कास्यः । स्फिक्
श्रोण्येकदेशः । सव्यो दक्षिणश्च । तं चावकर्तयेत् चिह्नेन ।
विकल्पविधानात्तावन्मात्रच्छेदो न सर्वस्य स्फिजः । अभि-
प्रेप्सुरिति च नेच्छामात्रेण । किं तर्हि । प्राप्तवत एव ।
इच्छाया शक्यापह्नवत्वाद्दण्डस्य च महत्त्वात् । * मेधा.

(२) ब्राह्मणेन सहैकस्मिन्नासने निकृष्टजन्मा शूद्र
उपविशन् कट्यां कृततप्तायःस्थिरचिह्नो देशान्निर्वासा-
नीयः । स्फिजाख्यं वा श्रोण्यधः कर्तनं कुर्यात् । Xगोरा.

(३) उत्कृष्टस्योत्तमजातेः । अपकृष्टः क्षत्रियादिः ।
कट्यामिति क्षत्रविशोः । शूद्रस्य च तदुभयस्य सहा-
सनेच्छायाम् । स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणसहासने-
च्छायाम् । मवि.

(४) ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कट्यां तत-
लोहकृतचिह्नोऽपदेशो निर्वासनीयः, स्फिचं वाऽस्य यथा
न म्रियेत तथा छेदयेत् । +मसु.

(५) गुणदोषवशाद्विकल्पः । नन्द.

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वयोष्टौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥

* विर. मेधावत् । दण्डविवेके मन्वर्थविधृतिविवादरत्ना-
करयोस्तद्वारः ।

X भाच. गोरावत् । + मच. मसुवत् ।

१६२-३ स्फिचं वाऽस्याव (स्फिजौ वास्य नि); विव्य. ५०
पङ्क (वङ्क).

(१) मस्मृ. ८।२८२ [मेढ्रं (शिश्नं) Noted by
Jha]; अपु. २२७।३० अवमू (अपमू) मवशर्ध
(मपशब्द); मिता. २।२१५; अप. २।२१५; व्यक. १०५

(१) मूत्रेणावसिञ्चतोऽभिमुखं वा तदवमानार्थं क्षिप्तोऽसत्यपि संस्पृशेऽवमानयते मूत्रेणेति, निष्कर्तव्यः, समानफलत्वाद्देतस्यापि दण्डोऽयम् । निष्ठीवनं नासिका-
स्यश्रावः, तस्य घ्राणेन क्षेपे नासापुटच्छेदः 'येनाङ्गेन'
इत्युक्तत्वात् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दः । दर्पात्र
प्रमादात् । मेधा.

(२) निष्ठीवनेन श्लेष्मणा अमर्षेण श्लेष्माणं वमयन्
शूद्रस्य द्वावप्योष्ठौ छेदयेत्, एवं मूत्रेणावमानयतो
लिङ्गं, अधमाङ्गध्वनिना अवमानयतः पायुं छेदयेत् ।
गोरा.

(३) अवनिष्ठीवतः उत्तमस्योपरि निष्ठीवतः । एव-
मवमूत्रणमुपरि मूत्रणम् । अवशर्धनं कुत्सितगुदशब्द-
करणं तदुपरि । *मवि.

(४) कोपाहर्पादिति च वदन् मोहप्रमादादिना
प्रहारावनिष्ठीवनादिकं कुर्वन् न दण्ड्य इति दर्शयति ।
स्मृच. ३२९

(५) दपेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य
राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् । मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेद्रम् ।
शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तेनावमानयतो दर्पात्र प्रमादा-
द्गुदं छेदयेत् । ममु.

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

* विर. मविवत् ।

मनुनारदौ; स्मृच. ३२८; विर. २६८ मनुनारदौ; पमा.
४१८; विचि. ११४, ११८ निष्ठीवतो (धीवयतो); व्यनि.
४९३ मनुनारदौ; स्मृचि. २३; दवि. २५३ शर्ध (शब्द)
मनुनारदौ; सवि. ४८२ शर्ध (मेह) यमः; वीमि. २१२९
विविवत्; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ; व्यउ. ११५ धीवतो
(धीकृतो) मनुनारदौ; विता. ७३७; सेतु. २१७ शर्ध
(शब्द); समु. १६२ शर्ध (शर्द); विव्य. ५० मूत्र
(मेह) शेषं विविवत्.

(१) मस्मृ. ८।२८३ [हस्तौ (हस्तं) दाढिकायां
(नासिकायां) Noted by Jha]; अप. २।२१५ यां
च (यां तु) पु च (पु तु); व्यक. १०५ मनुनारदौ;
स्मृच. ३२९ दविचा (दवधा); विर. २६८ मनुनारदौ;
पमा. ४१९; विचि. ११४, ११८; व्यनि. ४९३ दाढि-

(१) दर्पादित्यनुवर्तते । परिभवबुद्ध्या केशेषु ब्राह्मणं
गृह्णतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत् । द्विवचनमेकेनापि
ब्राह्म्यां तुल्यपीडाकरणे उभयच्छेदो नैकस्यैव । दाढिका
श्मश्रु । अन्यदपि यदङ्गं गृह्यमाणं ग्रीवादितुल्यपीडाकरं
तत्र सर्वथाऽप्ययमेव दण्डः । अविचारयन् पीडा
क्रियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती स्वल्पा वेति ।
एतदनुबन्धश्लोकप्राप्तं विचारणं निवार्यते । ग्रहणमात्रे
दण्डः । *मेधा.

(२) केशपादश्मश्रुग्रीवावृषणानां चान्यतमस्मात्
ब्राह्मणं शूद्रस्य हस्ताभ्यामकार्ष्यतो हस्तौ अविलम्बमानो
राजा छेदयेत् । गोरा.

(३) वृषणेषु वृषणादिष्वित्यर्थः । नान्यथा बहु-
वचनोपपत्तिः । अप. २।२१५

(४) केशेष्वेकेन हस्तेन गृह्णतोऽप्युभयहस्तच्छेदन-
विधिः द्विवचनात् गम्यते । दाढिका पुरुषस्य प्रधानं
लिङ्गमुच्यते । स्मृच. ३२९

(५) दर्पादित्यनुवर्तते । अहङ्कारेण केशेषु ब्राह्मणं
गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जाता वेत्यविचारयन्
हस्तौ छेदयेत् । पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे च
हिंसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् । +ममु.

(६) पादयोरित्यादिषु गृह्णत इत्येव । नन्द.

सर्वणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

* मवि. मेधावद्भावः । + मच. ममुवत् ।

कायां (नासिकायां) पु च (तथा) मनुनारदौ; स्मृचि. २३;
दवि. २५४ मनुनारदौ; सवि. ४८२ पू., यमः; वीमि.
२।२२९; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ; व्यउ. ११५ मनुनारदौ;
सेतु. २१७; समु. १६२; विव्य. ५०.

(१) मस्मृ. ८।२८४ [भेत्ता (भेदी, भेदे) Noted
by Jha]; मिता. २।२१८ तु (च); अप. २।२१८;
व्यक. १०५; स्मृच. ३२८; विर. २६४ च दर्शकः
(प्रवर्तकः); पमा. ४१५ भेत्ता तु षणि (छेदे शतं नि);
रत्न. १२२; विचि. ११५; व्यनि. ४९१; स्मृचि. २३;
दवि. २५६ च द (प्रद); सवि. ४८० ग्भेद (क्छेद)

१ कर उभ.

(१) द्विजातीनामयं परस्परापराधे, शूद्रस्य तु शूद्रापराधे मन्यते । यः केवलमेव त्वचं भिन्यात् विद्वदायेत् न लोहितं दर्शयेत् तस्य शतं दण्डः । तावदेव लोहितदर्शने । यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकपराधाधिकदण्डे प्राप्ते शतवचन नियमार्थम् । अन्ये तु कर्णनासिकादेरपि स्रवति शोणितं बहिस्त्वग्भेदेऽपि तदर्थमुच्यते इत्याहुस्तदयुक्तम् । अन्तर्भेदे हि महत्त्वात् महादण्डो युक्तस्तस्माद्यत्रैव पत्न्यवति शोणितं तत्र शत शिरोभेदे तु मासवत् । निष्कशब्दः सुवर्ण परिमाणवाचीत्युक्तम् । प्रवास्योऽश्वां भेदकस्तत्प्रयोजक इति । घत्रन्नेन समासं कृत्वा तं करोतीति पठितव्यः, अस्थिभेदकृदिति । प्रवासनमर्थशास्त्रप्रवृत्त्या माग्न निर्वागन वा । दण्डविधौ हर्षशास्त्रश्रवण दृश्यते । तथाहि दशबन्धमिति बार्हस्पत्य औशनस्ये च प्रयोगः । निर्वागनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम् । मेघा.

(२) चर्ममात्रभेदकृत समानजातिः, न तु शूद्रो ब्राह्मणस्य, दण्डलाघवात् पणशतं दण्डनीयः । तथा रुधिरोत्पादी शतमेव दण्ड्यः । मांसभेदकृत पणिष्कान् दण्ड्यः । अस्थिभेदी देशान्निर्वास्यः । *गोरा.

(३) निवन्धातिशये सति लोहितदर्शकस्य शत मन्यथा चतुःपष्टिः । अप. २।२१८

(४) त्वग्भेदक इत्यादि समावकृष्टविषयापराधकरणे । शतं पणान् । पणिष्कान् दीनारान् । प्रवास्यो देशान्निर्वास्यो गृहीतसर्वस्वः । अर्थभेदकौऽस्थिभङ्गप्रहार कृत । मवि.

(५) मासभेत्ता व्रणकर्ता । स्मृच. ३२८

(६) अत्र 'सह शोणितेने'त्यनेन विष्णुना शोणितेन चतुःपष्टिपणदण्डाभिधानादधिकत्वग्भेदादिप्रयुक्तशोणिते इदं बोद्धव्यम् । विर. २६४

(७) निष्कोऽत्र राजतो विशेषणाभावात् औनु-

* मसु., मच., भाच. गोरावत् ।

च दशकः (तदर्धकः) भेत्ता (छेत्ता) ; वीमि. २।२२० मितावत् ; व्यप्र. ३७२ ; व्यड. १।१३ मितावत् ; विता. ७३८ मितावत् ; सेतु. २।१८ ; समु. १।६२ ; विव्य. ५० भेत्ता तु (स्य भेत्ता) .

रूपाच्च ।

+दवि. २५६

वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

(१) वनस्पतिग्रहणं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थम् । फल-पुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसाया विनाशो दमः दण्ड उत्तमसाहसः । स मध्यमस्य मध्यमो निकृष्टस्य प्रथमस्तथा स्थानविशेषो द्रष्टव्यः, पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाच्छेद इति । फलानामपि विशेषो महार्घता दुष्प्रापता, तथा स्थानविशेषोऽपि द्रष्टव्यः । सीम्नि चतुष्पथे तपोवन इति । ×मेघा.

(२) वनस्पतिवृक्षाणां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः छायादानात्मकेन निकृष्टः कुसुमदानरूपेण मध्यमः फलदानात्मकेन उत्कृष्टः तदपेक्षया छेदने दण्डः कार्यः । छायामात्रोपभोगिनि वटादौ स्वल्पो दण्डः, पुष्पोपभोगिनि मल्लिकादौ मध्यमः, फलोपभोगिन्याम्रादौ उत्कृष्टः । *गोरा.

(३) नृकायदण्डप्रसङ्गेन स्थावरस्यापि । 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्ये नु संयन्तीति श्रुतेः, 'तस्मात्पश्यन्ति पादपाः' इति स्मृतेः, तेषां कायाभिमानित्वेन हिंसत्वात्तत्कर्तुः प्रथमसाहसादिदण्डो ज्ञेय इत्याह — वनस्पतीनामिति । तथाच विष्णुः— 'फलोपभोगद्रुमच्छेत्ता तूत्तमसाहस पुष्पोपभोगच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येकपणम्' इति । छेद्यत्र हिंसकः । धारणा शास्त्रमर्यादा । मच.

+ शेषव्याख्याने सर्वज्ञनारायणकुल्लूकभट्टयोरुद्धारः ।

× विर., दवि., व्यप्र. मेघावत् ।

* मवि., मसु., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८५ क., ख., भोगो (भोगं) ; अप. २।२२९ ; व्यक. १०८ ; विर. २८४ कात्यायनः ; पमा. ४२५ ; रत्न. १।२३ ; विचि. १।२२ ; दवि. ३८ पासुप-भोगो (पां विनियोगो) कात्यायनः : २२९ भोगो (योगो) : ३२३ कात्यायनः ; सवि. ४८४ भोगो यथायथा (भोगे यथातथम्) मिति धारणा (मविचारणे) ; व्यप्र. ३७६ ; व्यड. १।१६ ; व्यम. १०० ; विता. ७४४ ; समु. १।६३ .

१ नाशमाह दण्ड.

प्राणिपीडने दण्डविधिः

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथातथा ॥

(१) यदुक्तं त्वग्भेदक इति तस्य विशेषोऽयम् ।

असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रहिंसाविषयत्वेऽस्य श्लोकस्य महापशूनां क्षुद्राणां च पशुपक्षिमृगाणां तुल्यदण्डता मा भूदिति तदर्थमिदम् । यथायथा महद्दुःखमिति । स्वल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनां महत्त्वादल्पत्वं प्रहारस्य शतादूनांऽपि दण्डः, महति शतादभ्यधिकोऽपि । अन्ये तु महद्ग्रहणं महति दुःखे दण्डवृद्धयर्थं, नाल्पेऽपचयार्थं, यथाश्रुतमेव । तत्र दुःखाय प्रहृते दुःखोत्पत्त्यर्थं प्रहारः । प्रमादे तु न वृद्धिः । 'अनुबन्धं परिज्ञाय' इति अस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणं भङ्ग्या व्याख्येयम् । मेधा.

(२) मनुष्याणां पशूनां च पीडोत्पादनार्थं प्रहारे दत्ते सति यथायथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्म भेदनादिना भवति तथातथा त्वग्भेदकरो शतं दण्ड्य इत्येवमादितोऽधिकमपि दण्डं कुर्यात् । * गोर.

(३) दुःखाय न मरणाय । मवि.

(४) मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथायथा पीडाधिक्यं तथातथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः' इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःख-विशेषापेक्षया कर्तव्यः । ममु.

(५) दुःखाय दुःखोदयमभिसंधाय, तेन प्रमादकृते, बलादिकृते च न दोष इति दर्शितम् । Xविर. २६६

* ममु., मच., नन्द. गोरारवत् ।

X दवि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८६ [महद्दुःखं (भवेद्दुःखं) Noted by Jha]; व्यक. १०५ हने (हते); स्मृच. ३२८; विर. २६६ हने (कृते); पमा. ४१७ हने (हते) महद्दुःखं (भवेद्दुःखं) कालायनः; विचि. ११६-७; व्यनि. ४९२; स्मृचि. २४; दवि. २५८ विरवत्; सवि. ४८३ (=); व्यग्र. ३७३ व्यकवत्, कालायनः; व्यउ. ११४ कालायनः; सेतु. २२०; समु. १६२ हते (सते) कालायनः.

१ हणात् म. २ दस्तु.

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥

(१) अङ्गानामवपीडना दृढरज्ज्वादिरैर्ग्रहणसंभिविश्लेषणादिना, तत्र यावता धनेन पथ्यभिगमौषधादिमूलेन प्रत्यापत्तिमायाति तावदेवैव पीडितस्य दाप्यः । एवं प्राणशोणितयोरवपीडनौयामिति समस्तमपि योज्यम् । अथवा प्राणशोणितयोः समुत्थानपयं दाप्य इति संबन्धः, सामर्थ्यादपचितयोरिति लभ्यते । समुत्थानं प्रकृत्यापत्तिः । प्राणो बलम् । प्रहारेणाम्बगम्य भोजनादृते कार्शेयुत्पत्तौ बलमपचीयते । तत्राङ्गेऽन्ये प्रत्यागते च यावद्बलमभस्तावत्तदुपयोगे गतिश्चिद्युततैलादि दापनीयः । एवं शोणिताद्युत्पत्तौ तद्दुर्बलीभूतस्य व्याध्यन्तर्ग वा प्रातस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थानव्ययं दाप्यः । न चेत्तदगृह्णाति तदा तच्च दण्डं च परिपिण्ड्य सर्वं राज्ञे दद्यात् । मेधा.

(२) अङ्गेनोदरवाह्यादीना येन वस्त्रादिवन्धनादिना पीडनानि कृतानि, तथा प्राणस्य वायोर्धनं निरोधादिना पीडनानि कृतानि, रुधिरस्यापि येन दृढमुष्टिरज्ज्वाद्या-कर्पणेन बहिःखवणवर्जितमपि पीडनं कृतं, स शरीरस्य प्राग्रूपापत्युत्पादकमौषधादिव्ययं तस्य राज्ञा दापनीयः आत्मीयश्च दण्डं, यदाऽसौ समुत्थानव्ययं न गृह्णाति तदा तद्व्ययं दण्डं चोभयमपि दण्डार्थं राज्ञा दापनीयः । गोर.

(३) अङ्गावपीडनमङ्गभङ्गः । व्रणो मांसभेदः । शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः । समुत्थानं संरोहणम् । तथावता भवति भग्नादीनां तावत् भग्नाङ्गादिभ्यो

(१) मस्मृ. ८।२८७ [समुत्थानव्ययं (संवर्धनव्ययं) Noted by Jha]; मेधा. व्रण (प्राण); गोर. नायां (नानां) व्रण (व्राणे) सर्वं (शत); व्यक. १०६ व्रण (प्राण); मवि. प्राणपदं व्रणपदस्थाने कचित् पठ्यते; विर. २७० व्यकवत्; व्यनि. ४९४ नायां च (ने चास्य); स्मृचि. २४ व्यकवत्; दवि. २२० ज्ञाव (ज्ञानां) समुत्थानव्ययं (सर्वस्वं च व्ययं); मच. मेधावत्; बाल. २।२२२ ज्ञाव (ज्ञानां) व्रण (प्राण); समु. १६२ स्तथा (रपि) सर्वं (सर्वं).

१ ग्रहणसंभिवि. २ दपीडि. ३ नानामि. ४ युपपत्तौ.

दापनीयः । प्राणपदं व्रणपदस्थाने कचित्पठ्यते, तत्र प्राणो बलं तस्य समुत्थानं प्राणवस्थाप्राप्तिः । तथा सर्वं दण्डं प्रागुक्तं यथायोग्यं दण्ड्यः । वेति समुच्चये । *मवि.

(४) अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसंबन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान् व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः । ममु.

(५) तेषामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह— अङ्गेति । अङ्गानां करचरणादीनाम् । प्राणे निश्वासारोधने कृते । समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौषधादिना समुत्थातुमर्हति तं दातुं नेच्छति तावदेवासौ दाप्यः 'त्वग्भेदकः शतमित्यनेनोक्तं सर्वं तावद्भागे सर्वस्वं देयमित्याह— सर्वेति । एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्र इति पूर्वस्माद्भेदः । मच.

(६) अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितयोश्च कृतयोः समुत्थानं नामावृत्त्यावर्तितं तदर्थं व्ययं समुत्थानव्ययमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः, अपि च सर्वं दण्डम् । अथवैतौस्मिन्निमित्ते यावद्राज्ञः प्रदेयं दण्डात्मकं द्रव्यं तावत्पीडितायापि पीडको दाप्यः । नन्द.

गृहोपकरणानिद्रव्यभाण्डपुष्पमूलफलादिनाशने
दण्डविधिः

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दायाच्च तत्समम् ॥

* दवि. मविवत् ।

(१) मरम्. ८।२८८ [द्रव्याणि (द्रव्यादि) Noted by Jha]; अपु. २२७।३३-४ हिंस्याद्यो यस्य (यो हरेष्वय) उत्तरार्धे (स तस्योत्पाद्य तुष्टिं तु राज्ञे दद्यात्तनो दमम्); मिता. ३।२६४ द्रव्याणि... यस्य (यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि); अप. २।२३०; व्यक. ११९ राज्ञे (राज्ञो); विर. ३५२; विचि. १५१; व्यनि. ५१८ राज्ञे दद्याच्च (राज्ञो दण्डं च); स्मृचि. २४; दवि. २९५ हिंस्याद्यो (हिंसेद्यो); समु. १५८ दविवत्, क्रमेण यमः; विव्य. ५३.

(१) द्रव्याणि गृहोपकरणानि शूर्पौलूखलघटस्थाली-
पिठरादीनि अग्न्यानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि तेषां हिंसा प्राप्तिनाशः सत्यपि कार्यक्षमत्वे । ज्ञानतोऽज्ञानत इति, प्रमादकृते बुद्धिपूर्वं चाविशेषेण हिंसा, तस्य द्रव्य-
स्वामिनो जनयेत्परितोषं तद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वा । राज्ञे तु द्रव्यमूल्यं द्रव्यं वा दद्यात् । अस्य कचिदपवादः 'चर्मचार्मिके'त्यादि । मेधा.

(२) चर्मचार्मिकादिवक्ष्यमाणातिरिक्तानि कटकाङ्ग-
दादीनि द्रव्याणि यस्य संबन्धीनि यो हठात् प्रमादाद्वा नाशयेत्स तस्य प्रतिस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेत्, राज्ञे विनाशितद्रव्यसमानं दण्डं दद्यात् । *गोरा.

(३) हिंस्यात् विनाशमङ्गादिना । तुष्टिमुत्पादयेत्
वाचाऽपि । तत्समं तन्मूल्येन तूल्यं दण्डम् । ज्ञानतोऽ-
ज्ञानतस्वर्धमित्यर्थमिद्वत्वाच्चोक्तम् । तुष्ट्युत्पादने तु न
विशेष इति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानत इत्युक्तम् ।
× मवि.

(४) द्रव्यनाशोऽपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि स्वामिनो
मूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीयदण्डमर्हती-
त्याह— द्रव्याणीति । तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा ।
राज्ञस्तु तत्समं नाशितद्रव्यमूल्यसमं दद्यात् । मच.

(५) द्रव्याणि वस्त्रादीनि, तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदाना-
दिना । तत्समं हिंसितद्रव्यसमं, अज्ञानतो हिंसायां तुष्टिः,
ज्ञानतो हिंसायां तुष्टिः राज्ञे तत्समं द्रव्यदानं च । नन्द.

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

(१) चर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशे-
षेण समासः । अथवा चार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमासं
कृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः । चर्मविकाराच्चार्मिकाणि

* ममु. गोरावत् । × भाच. मविवत् ।

(१) मरम्. ८।२८९; अप. २।२३०; व्यक. ११९;
विर. ३५२ लोष्ट (लोष्ट); विचि. १५२ पु च (ऽपि च);
व्यनि. ५१८; दवि. २९५ विरवत्; सेतु. २५४ येषु च
(येऽपि च) : ३०८-९ लेपु च (लेपु ह); समु. १५८
काष्ठ (कांश्य) क्रमेण यमः .

१ द्रव्याणि गृहोपकरणान्यन्यानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि
शूर्पौलूखलघटस्थालीपिठरादीनि. २ चार्मिक.

भाण्डानि कटिसूत्रवरत्रादीनि, चर्माण्यविकृतानि गवा-
दीनाम् । अथवा चर्मभाण्डानि केवलचर्ममयानि, चर्मा-
वनद्धानि चार्मिकाणि । काष्ठमयभाण्डान्युलूखलमुसल-
फलकादीनि । लोष्टो मृदिकारः, पाषाणाकृतिः पिण्डी-
भूता मृत् तन्मयानि स्वल्पपाकाधानादीनि । तन्नाशने
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डस्तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव ।
मेघा.

(२) चर्मसु चर्मकाष्ठमृन्मयेषु भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु
च परकीयेषु च नाशितेषु तन्मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डो
राशो देयस्तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः कार्या । *गोरा.

(३) चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मास्यायं चार्मिकः
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यं पञ्चगुणं
देयम् । भाच.

यानसंबन्धनिमित्तेषु प्राणिहिमाद्रव्यनाशेषु स्वाम्या-
दीनां दण्डविचारः

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥

(१) सत्यामपि हिंसायां कचिद्दोषो नास्तीत्येतदनेन
प्रकरणेन प्रदर्श्यते । यानं गन्ध्यादि यदारुणं यान्ति
पन्थानम् । तच्च गन्ध्यादि बलीवर्दगर्दभमहिषादिवाह्यम् ।
त एव वा गर्दभादयः पृष्ठारोह्या यानानि । याता तदा-
रूढः सारथ्यादिः । यानस्वामी यस्य तत्स्वयानम् ।
तत्रैषां चक्रवेगादिभी रथ्याकर्षणयुक्तैर्वाश्वादिभिः कस्य-
चिद्द्रव्यस्य नाशो वा मरणं तत्र पशुस्वामिपालव्यतिक्रम-
न्याये प्राप्ते कदाचियातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदा-
चिदुभयोः कदाचिन्न कस्यचिदपीति यो विशेषस्तत्र
नोक्त इहैवेष्ट्यते स उच्यते । अतिवर्तनानि अतिक्रम्य
हिंसादण्डं वर्तन्ते । नात्र दण्डोऽस्ति । दण्डनिमित्तानि
न भवन्तीति यावत् । शेषे दण्डः, उक्तेभ्यो निमित्तेभ्यः ।
अन्यत्र तान्यपि वक्ष्यन्ते । मेघा.

* मवि., ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९० [यातुश्च (गन्तुश्च) Noted
by Jha]; व्यक. १०८ यातुश्च (यन्तुश्च); मवि.
अभिवर्तनानीति कचित्पाठः; विर. २८०-८१ स्य चैव
यातुश्च (स्यैव हि यन्तुश्च); दवि. २२४ स्य चैव यातुश्च
(स्यैव हि जन्तोश्च); बाल. २।२९९; समु. १६३.

व्य. कां. २२७

(२) यानस्य गन्ध्यादेर्यातुश्च सारथ्यादेः यानस्वामिनः
यत्संबन्धियानं तेषां छिन्ननासास्यत्वादीनि वक्ष्य-
माणानि निमित्तादीनि अतिवर्तनानि दण्डं चातिक्रम्य
वर्तन्ते । तेषु ससु यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोरपि
कृतयोः सारथ्यादेः दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुः ।
तन्निमित्तव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डः क्रियते । * गोरा.

(३) यानस्य यद्यपि पशवादेर्न दण्डस्तथापि शिविका-
वाहकमनुष्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम् । यातु-
र्यापयितुर्नेतुः सारथ्यादेः । यानस्वामिनोऽधिकृतस्य ।
वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डातिभावस्था-
नानि । अभिवर्तनानीति कचित्पाठः । तत्र दण्डार्थं
निवर्तनं विरोधनं नास्तीत्यर्थः । मवि.

^१ छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

^२ छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररदम्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाऽप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥

(१) यत्र नास्ति दोषस्तानि तावदाह । नासायां भवं
नास्यं, 'शरीरावयवाद्यत्' (व्यास. ५। १। ६), नासिका-

* ममु., विर., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९१ नस्ये (नास्ये); मिता. २।२९९;
अप. २।२९८ अक्षभङ्गे (अक्षाभावे) चक्रभङ्गे (चक्राभावे);
व्यक. १०८ नस्ये भग्न (नासे भिन्न); स्मृच. ३२९ छिन्न
(छिन्ने) भग्नयुगे (युगे भग्ने); विर. २८१ नस्ये (नास्ये)
भग्न (भिन्न) च या (तु या); पमा. ४२१ मस्मृवत्;
दवि. २२४ भग्न (भिन्न); सवि. ४८४ स्मृचवत्; व्यप्र.
३७५ स्मृचवत्; व्यउ. ११५ छिन्न (छिन्ने) भग्नयुगे (युगे
भिन्ने); विता. ७६३ यानस्य (युग्मस्य); सेतु. २२५
नस्ये भग्न (नास्ये भिन्न); समु. १६३ स्मृचवत्.

(२) मस्मृ. ८।२९२; मिता. २।२९९ योक्त्र (योक्तु)
चाऽप्य (सत्य); अप. २।२९८ योक्त्र (योक्तु); व्यक.
१०८ चा (वा); स्मृच. ३२९ इयो (श्मे) चा (वा);
विर. २८१ छेद (भेद); पमा. ४२१; दवि. २२४ छेद
(भेद) चा (वा) दण्डं (दण्डो); सवि. ४८५ पै (वे)
दण्डं (दण्डो); व्यप्र. ३७५; व्यउ. ११५ चाऽप्यपैहीति
(वाऽपि याहीति); विता. ७६३ न्दे चा (न्दने) दण्डं
(दोषं) उक्तः; सेतु. २२५ चा (वा); समु. १६३
अपवत्.

पुटसंयोगिनी बलीवर्दानां रज्जुः, अश्वानां खलीनं, हस्तिनामङ्कुशस्तस्मिन् छिन्ने त्रुटिते । युगे च भग्ने, रथाङ्गकाष्ठं युगम् । छिन्नं नास्यमस्येति बहुव्रीहिणा रथ उच्यते, पशुर्वा । उभयोरपि साक्षात् पारम्पर्येण संवधात् । तिर्यक्प्रतिमुखागते याने, तिरश्चीनं वा प्रतीचीनं वा कथञ्चिद्भूवैपम्यात् पशुत्रासाद्वा यानं गच्छेत् कश्चिदपराध्येन दुष्येत् । प्राजको हि संमुखीनान् शक्तो रक्षितुं, तिर्यक्प्रत्यगवस्थितौ त्वदृश्यमानस्य कथं शक्तो रक्षितुम् । प्रतिमुखागतं प्रत्यगावृत्तिः । अन्ये तु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिन्येव याने न दोषमाहुः । प्रतिमुखं चाभिमुखं मन्यन्ते । अभिमुखागतः किमिति चक्रिणं दृष्ट्वा पन्थानं न ददाति । अश्वचक्रे रथाङ्गे प्रसिद्धे । यन्त्राणि चर्मबन्धनानि शकटकाष्ठानाम् । योक्त्रं पशुप्रीवाकाष्ठम् । रश्मिः प्रग्रहो हस्तवैध्रिः युग्यानां संचरणनियमनार्थः । आक्रन्दः उच्चैः शब्दः, अपेहीत्यपसरेत्यर्थः । इतिकरणो भाषाप्रसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थो न त्वयमेव शब्दः प्रयोक्तव्यः । अविधेयेषु युग्येष्वपसरापसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथो नातिक्रामेन्तं यदि हिंस्यान्न दोषः । * मेधा.

(२) छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्दे, भग्ने युगाख्ये काष्ठे, गन्त्यादौ भूमिवैपम्यादिना तिरश्चीनं वा गते प्रतीचीनं वा, तथा यानस्य गन्त्यादेरक्षप्रविष्टक्रीलकादि तस्य भङ्गे, यन्त्राणां च चर्मबन्धानां छेदने, योक्त्राख्य-पशुप्रीवाकाष्ठरज्जुच्छेदने, अपसरापसरेत्येवं सारथ्यादिसंवन्धिनि चाह्वाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो न भवतीति मनुराह । गोरा.

(३) यन्त्राणां काष्ठसंधिघटनानाम् । योक्त्रं युगादिबन्धनरज्जुः । रश्मिः अश्वपकर्षणरज्जुः । आक्रन्दे सारथिना अन्येन वा आक्रुष्टे । अशक्यनिवर्तनत्वे सतीदम् । × मवि.

(४) नासायां भवं नास्यम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (व्यास. ५।१।६) । सा चेह बलीवर्दनासासंवन्धिनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्नयुगाख्ये

* स्मृच. मेधावत् । × दवि. मविवत् ममुवच्च ।

१ (शक्तो०). २ वधियु. ३ मन्यदि.

काष्ठे, रथादौ भूमिवैपम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुप्रीवारज्जोः, रश्मेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरेत्युच्चैःशब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराह । * ममु.

(५) योक्त्रस्य छेदने च यन्तुर्यान्स्वामिनो यानारूढानां वा दण्डं मनुस्त्रवीत् । नन्द.

यन्त्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥

(१) प्राजको यानसारथिस्तस्य वैगुण्यमशिक्षितत्वं, न तु प्रमादः । प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनो न दोषः । तस्माद्धेतोर्थादि युग्यं सहसा अपवर्तते स्पष्टं मार्गं हित्वा तिर्यक् पश्चाद्वा गच्छेत् गतं च किञ्चिन्नाशयेत्तत्र स्वामी दण्ड्यः । अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः । 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं' (मस्मृ. ८।२९६) इत्यादिवक्ष्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानात् द्विशतं इति (न ?) विवक्षितम् । दण्डनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थवत्त्वात्, उत्तरत्र न कश्चिदन्योऽर्थः श्रूयते येन वाक्यं तत्र संख्याविधायकमित्युच्येत । मेधा.

(२) यत्र पुनः सारथेरकौशलत्वात् यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायां अकुशलसारथिकरणाद्यान्स्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः । सारथेश्च 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं' इत्येवं वक्ष्यमाणो भवति । एवं च द्विशतग्रहणस्योत्तरश्लोके च शतग्रहणस्याविवक्षितत्वमाहुस्तदसत् । अप्रमादाभिधायित्वाहपेः । ×गोरा.

(३) प्राजकः सारथिः । स्वामी रथी ।

अप. २।२९८

* विर., मच. ममुवत् ।

× ममु., विर., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९३ क., युग्यं (युग्मं); अप. २।२९८; व्यक. १०८ शतं दमम् (शतो दमः); स्मृच. ३२९; विर. २८२ पव (तिव); दवि. २२५; सवि. ४८५ पव (पि व); वीमि. २।३०० त्वा (षो); व्यप्र. ३७६; व्यउ. ११५ त्राप (त्र प्र) युग्यं (युग्मं); बाल. २।३००; सेतु. २०५ (=) विरवत्; समु. १६३ त्वा (द्वा).

(४) अपवर्तते व्यातवर्ते युग्यं रथादि । वैगुण्याद-
शानात् । स्वामी दण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात् । अङ्ग-
भङ्गादिरूपायां हिंसायां भूतायां द्विशतं पणान् दण्ड्यो
नान्यथा । मवि.

(५) प्राजकस्य नोदकस्य, शकटादिनेतुरिति यावत् ।
द्विशतग्रहणं तत्तत्प्राणिहिंसायां विशेषविहितदण्डो-
लक्षणार्थम् । प्राजकस्य वैगुण्यात् एकहस्तत्वादिकात्
स्वामिना वेतनलाघवार्थमनुमतात् । स्मृच. ३२९-३०

(६) यत्र निमित्ते युग्यं यानं रथादिकं प्राजकस्य
वैगुण्यात् सारथेरसामर्थ्यात् अपवर्तते विषमं प्रवर्तते तत्र
निमित्ते मनुष्यपशूनादिहिंसायां द्विशतं दमं स्वामी दण्ड्यो
भवेदनाप्तप्राजकनियोगात् । प्राजकस्य 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं
चोरवदि'त्यादिश्लोकद्वये वक्ष्यमाणः, सर्वजनसामान्येऽपि
एवं दण्ड इत्यवगन्तव्यम् । नन्द.

प्राजकश्चेद्भवेदामः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥

(१) यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा सारथिरेव
'मनुष्यमारणे' इत्यादिवक्ष्यमाणं अर्हति दण्डं, न स्वामी
द्विशतं, अकुशले तु सारथौ स्वाम्यतिरिक्ता अन्येऽपि
यानारूढाः अकुशलसारथिकयानारोहणात् सर्वे शतं शतं
दण्ड्याः । सारथेस्तु 'मनुष्यमारणे' इत्यादिः स्थित एव ।

* गोरा.

(२) आप्तो विशः प्राजको दण्ड्यः स्वाम्यपराधा-
भावात् । तत्रानाप्ते अज्ञे युग्यस्थानरथस्थाः सारथि-
पक्षपूरकतया विज्ञाताः स्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः ।
अनःस्वामी ते च सर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः । X मवि.

(३) प्रगुणप्राजकप्रमादादिना प्रवृत्ते युग्ये न स्वामी
दण्ड्यः, किन्तु प्राजक इत्याह स एव — प्राजकश्चे-
दिति । आतः प्रगुण इत्यर्थः । स्मृच. ३३०

* मम., मच. गोरावत् । X भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९४; मिता. २।३०० पू.; अप. २।२९८; व्यक. १०८; स्मृच. ३३० पू.; विर. २८२;
पमा. ४२२ पू.; दवि. २२५ केऽनाप्ते (कोऽनाप्ते.); व्यग्र. ३७६ पू.; व्यउ. ११६ प्रा (त्रा) पू.; विता. ७६३ दासः (प्राप्तः) पू.; बाल. २।३०० उक्त.; सेतु. २२५ पू.; समु. १६३ प्रा (त्रा) पू.

(४) प्राजक आतश्चेन्मनुष्यपशूनादिहिंसायां प्राजक
एव दण्डमर्हति न स्वामी । नन्द.

सं चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥

(१) उक्तो हिंसायां दमः । तत्र विशेषं वक्तुमिद-
माह । स प्राजकः पथि संरुद्धोऽग्रजघनावसर्पिणा संरुद्धो
निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेन असुशिक्षितत्वात् प्रमा-
दाद्वा वेगेन धुर्याश्चोदिताः पुनः स्थिरयतश्चेन्निकटो
रथस्तेन च तस्य वेगनिरोधे कृते यदि पुरोरथस्था-
वेगपातात् पशुमी रथयुक्तैरश्वादिभिः रथेन रथावयवैर्वा
प्राणिनो मनुष्यादीन् मारयेत् ततो दण्डस्य विचारो
नास्ति । स्थित एव दण्डः । अथवा जत्रोत्पतिता अश्वाः
पथि संरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधायमाना-
स्तिर्यग्गत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयान् प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा
हन्त्युस्तत्र दण्डोऽविचारितो, नास्ति प्राजके दोषाभावात् ।
अथवा पथि स्थितो वर्तमानः, संरुद्धो विप्रियमाणः,
विचारितो विशेषेण विहितो विशेषित इतिवत् ।

मेधा.

(२) स प्राजकः संमुखागतयानान्तरादवबुद्धैर्बली-
वर्दादिभिः संरुद्धयानो रथान्तरेण वा भूमिवैषम्यात्प्रत्य-
गवसर्पिणा अकुशलत्वात् प्राणिनो रथेन प्रमापयेत्तत्र
दण्डो मन्वादिभिर्विचारितः । गोरा.

(३) अशक्यविषये तु हिंसायामाह—स चेदिति । स
युग्यादिः । पशुभिर्हस्त्यादिभिः । उपलक्षणं चैतत् । प्रपात-
गमनोच्चारोहणतिर्यग्गमनादिनाऽपीत्यशक्यप्रतीकारागन्तु-
निमित्तवशादित्यर्थः । दण्डोऽविचारितो न निर्णीतो
मुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः । * मवि.

* भाच. मविवत् । दण्डविवेके रत्नाकरसर्वप्रनारायणोल्लेखः ।

(१) मस्मृ. ८।२९५ [ऽविचारितः (विचारितः,
विचलितः) Noted by Jha]; अप. २।२९८ पथि
(प्रा) ऽविचारितः (विचारितः); व्यक. १०८ ऽविचारितः
(विचारितः); विर. २८२; दवि. २२६; बाल. २।२९९
उक्त. : २।३००; सेतु. २२५-६ चेत्तु पथि संरुद्धः (चेत्पथि
न संरुद्धः) ऽविचारितः (विचारितः).

१ पथि तेन स्थित. २ ऽडो न विप्रियमाणोऽथवा वि.

३ चेत् ।

(४) स चेत्प्राजकः संमुग्यागतैः प्रचुरगवादिभी रथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात् प्रत्यक्-सर्पणाक्षमः संकटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन्, तुरगै रथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव । * ममु.

(५) प्रकारान्तरेण दण्डमाह—स चेदिति । पशुभिः गजादिभिः स्वरथसंबन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेण वा बद्धो गन्तुमशक्तः सन् परावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्त-पाश्चात्यात् । प्रमापयेत् हिंस्यात् । अकुशलो भूत्वा लोभायतो यतः प्रवृत्तः, अतो दण्डार्हः । अविचारितः पूर्वं विचारो न कृतः केवलं किन्तु दण्डोऽस्तीति । मच.

(६) योऽयं स्वामिप्राजकरथस्थानां दण्ड उक्तस्तत्र प्राजकं प्रति नियममाह—स चेत्त्विति । स आतोऽ-नातो वा प्राजकः पथि पथिकैः संरुद्धः पशुभिः स्वरथ-वाहिभिर्बलीवर्दादिभी रथेन वा प्राणभृतः प्रमापयति चेत्तत्र प्रमाणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः, पुनस्त-द्रयात्पथोऽपक्रमणनिमित्तरूपपतनादिहेतुके प्रमाणन्न-इति । नन्द.

प्राणिनिशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रह्यादिषु ॥

(१) तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मनुष्यश्चेन्मार्यते तदा चौरवत्तस्य किल्बिषं, दण्डः । यद्यपि चौरस्य वैधसर्व-स्वहरणादयो दण्डास्तथापीह धनदण्ड एव गृह्यते न वधः । महत्स्वर्धमिति तत्रैवार्थसंभवात् । स चोत्तम-साहसः कैश्चिद्रभ्युपगतः, यतश्च श्वे क्षुद्रकपशूनां तृतीय-

* विर. समुद्रावः ।

(१) मस्मृ. ८।२९६; मिता. २।३०० पं (पी); अप. २।२९८; व्यक्र. १०८; विर. २८३ क्षिपं (क्षिप्तं) भृत्सु (वत्सु); पमा. ४२४; व्यनि. ४९७ गजोष्ट्रह्यादिषु (खरोष्ट्रगवादिषु) कात्यायनः; स्मृचि. २४ मितावत्; दवि. २६६ भृत्सु (वत्सु); सवि. ४९३ पं (पी) प्राण... र्धं (प्राणिहत्सु महत्स्वार्थं) याज्ञवल्क्यः; व्यम. १०९ मितावत्; विता. ७६४ मितावत्; बाल. २।२२९; सेतु. २२६ दविवत्; समु. १६३.

१ मांनु. २ वधः स.

स्थानप्राप्तानां द्विशतो दमोऽतः प्रथमस्थानां मनुष्याणा-मुत्तमो युक्त इति । प्राणभृतः प्राणवन्तो मनुष्यतिर्यक्-पक्ष्यादयः । महत्सु, महत्स्वं गवां प्रभावतो, हस्त्यादीनां प्रमाणतः । आदिग्रहणाद्दर्भाश्चतरव्याघ्रादयश्च कथञ्चि-त्परिगृह्यन्ते । वयं तु ब्रूमः 'सहस्रम्' इत्येवमवश्यत् यद्यन्ये चौरवद्दण्डा नाभिप्रेता अभविष्यन्, तस्मादर्थ-ग्रहणाद्बद्धो मा भूत्, धनदण्डान्तु सर्वस्वहरणादयः सर्वे चौरोक्ताः पुरुषपिञ्जया अतिदिश्यन्ते । ननु च मनुष्य-मारणेऽन्यस्य चौरदण्डस्यातिदेशो युक्तः । स प्रतिपदं मनुष्यहनने विहितः । स च 'पुरुषाणां कुलीनानां' इति (मस्मृ. ८।३२३) वध एव । तत्र किमिति वाक्या-न्तरगतार्धशब्दानुरोधेनैव व्याख्यायते । वरमर्धम्यैव गुणतः कौचिद्भूतिराश्रीयताम् । सत्यं, यद्यर्धशब्दो मार-णेन संबध्यमानोऽन्यथोपपद्येत, न च चौरवदित्यस्यानु-पज्ञागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या । मेधा.

(२) प्राजकस्याकौशल्येन मनुष्यमारणे सत्यपि चौर-वत्तस्य उत्तमसाहसो न तु वधादि चौरदण्डः । प्राण-भृत्सु महत्स्वर्धं दर्शनात्, महत्सु च प्राणिषु प्रभावतो गवादिषु प्रमाणतः स्यात्, मारितेषु उत्तमस्य साहस-स्यार्धं पञ्चशतानि दण्डो भवेत् । * गोरा.

(३) अथ लघुडादिना बुद्धिपूर्वं मारणे दण्डमाह—मनुष्यमारण इति । प्राणभृत्सु महत्सु गवादिषु अर्धं यस्य चौर्यं यावान् दण्डो धनकृतस्तदर्थम् । मवि.

(४) सकृदपराधे कीदृश इत्याह—मनुष्यमारण इति । ममु.

(५) एवं यानेन प्रमाणे दण्ड उक्तः । अथ पारुष्येण मनुष्यपश्चादिमारणे दण्डं श्लोकत्रयेणाह—मनुष्यमारण इति । किल्बिषं दण्डः स चार्थविषय एव, अर्थविषयसामर्थ्यात् चौरकिल्बिषं उत्तमसाहसः, गवा-दीनां प्रभावतो महत्स्वम् । नन्द.

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

* ममु., विर., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९७; मिता. २।३०० द्रकाणां (द्राणां न); १ कराचि. २ पथे न.

(१) अपचितपरिमाणाः क्षुद्रकाः । ते च केचि-
द्रयसः वत्सकिशोरककलभादयः । केचिज्जातिस्वभावतोऽ-
जैडकादयः । तत्राजाविकानां पञ्च माषान् वक्ष्यति ।
परिशेषाणां गवादीनामेवायं दण्डोऽल्पपरिमाणानाम् ।
शुभा मृगाः पृषतादयः आकारतो लक्षणतश्च । पक्षिणो
हंसशुकसारिकादयः । अशुभाः काकोलूकश्चशृगालादयः ।
पशुशब्दश्चतुष्पाजातिवचनः । हिंसामात्रेण दण्डमिमं
इच्छन्ति । न प्रकृतयानविधिहेतुं ब्रुवते । 'तत्र दण्डो
विचारित' इत्यनेनैव यानप्रकरणं व्यवच्छिन्नम् । विचा-
रितः समासविचार इत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्ष-
मुच्यत इति । एवं तु 'प्राणभृत्सु महत्स्वर्धे' इति
हस्तादिच्छेदो न मारणमित्यर्धशब्दो नेयः स्मृत्यन्तरात्
[इयं पङ्क्तिः पूर्वश्लोकभाष्यांशः, लेखकप्रमादात्
ततो भ्रष्टा इति भाति] । मेधा.

(२) अजाविकानां वक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणानां
वत्सकिशोरादीनां पशूनां हिंसायां द्विशतो दण्डः कार्यः ।
पुनर्मृगपक्षिषु वराहादिषु हिंसायां पञ्चाशत्पणो दण्डो
भवेत् । गोरा.

(३) क्षुद्रपशूनां मृगपश्यादीनां द्विशत इत्युत्तमदण्डो-
पदर्शनमेतत् । तत्र तत्र तु क्षुद्रत्वे न्हासः क्रमेणोक्तः ।
एतच्च परिग्रहीतविषये । अपरिग्रहीतस्याह—पञ्चाश-
त्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुकादिषु । मवि.

(४) क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टेरेषा
वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो
दण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च
शुकहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशदण्डो भवेत् ।
*मेमु.

* दण्डविवेके सर्वज्ञनारायणकुल्लूकादीनामनुवादः । मच.
ममुवत् ।
अप. २।२९८; विर. २७९ (=) तु भवेद् (दुत्तरो द) उत्त. : २८३ नां तु (नां च); पमा. ४२४; व्यनि. ४९७ नां तु (नां च) द्विशतो (दशमो) शतु (शं) कालायनः; स्मृचि. २४; दवि. २२८ नां तु (नां च); सवि. ४९३ याशवल्क्यः; व्यम. १०९ सायां (सने) दण्डः (दण्डं); विता. ७६४; बाल. २।२२९; सेतु. २२४ तु भवेद् (दुत्तमो द) उत्त. : २२६ दविवत्; समु. १६३. १ श्व श. २ प्रकृतया न विधि.

(५) क्षुद्राणां मार्जारादीनां, मृगपक्षिषु हिंसितेषु । नन्द.

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ।
माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥

(१) पञ्च माषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः ।
माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनात् मध्यमकल्पनायाश्च
न्याय्यत्वात् रौप्यस्य निर्देशोऽयमित्याहुः । हिरण्यं तु
युक्तमेवं तत्सममिति न बाधितं भवति । अनुबन्धाद्य-
पेक्षया तु द्रव्यजातिः कल्पयेति सिद्धान्तः । मेधा.

(२) खरच्छागाविविषयवधे रूप्यमापकपरिमाणो
दण्डः स्यात्, उत्तरोत्तरमपचितदण्डाभिधानदर्शनादहै-
रण्यं माषग्रहणं, पूर्वदण्डानूनत्वात् नापि ताम्रिकस्य
करणं अत्यन्तलघुत्वात् । एवं श्वसूकरमारणेऽपि रूप्य-
मापकपरिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) पञ्चमाषिकः सुवर्णमाषाः पञ्च तन्निष्पाद्यो
मापकः सुवर्णमापकः । सूकरो ग्राम्यः । वराहे त्वधि-
कम् । मवि.

(४) गर्दभच्छागैडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाप-
कपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमापग्रहणं,
उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारणे तु पुना
रौप्यमापपरिमाणो दण्डः स्यात् । * ममु.

गोकुमारीदेवपशूनुक्षणं वृषभं तथा ।
वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

* मच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९८ ख., त्यश्च (त्याश्च), ग., माषिकस्तु
(माषकस्तु), [माषिकस्तु (मासिकस्तु) Noted by
Jha]; मिता. २।३०० पिकः (पकः) पिकस्तु (पकस्तु);
अप. २।२९८ मितावत्; व्यक. १०८ मितावत्; विर. २८३
नां तु (नां च) पिकस्तु (पकस्तु); पमा. ४२५; व्यनि.
४९७ मितावत्, कालायनः; स्मृचि. २४; दवि. २२८
मिवत्; सवि. ४९३ श्व (म) तने (जिनैः) शेषं मितावत्,
याशवल्क्यः; व्यम. १०९ कानां तु (कान् हन्तुः) शेष
मितावत्; विता. ७६४ गर्दभा (गवया) पिकः (पकः)
पिकस्तु (पकश्च); बाल. २।२२९ अपवत्; सेतु. २२६
नां तु (नां च); समु. १६३ सेतुवत्.

(२) अप. २।२२६ रीदे (रीदै); व्यक. १०८; विर.

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुः देवाय दत्तः पशुः । उक्षा 'उक्ष सेचने' इत्यनुसारात् व्रीजसेक्ता वृषः । वृषभपदेन जीर्णवृषोऽत्र उक्तः । विर. २७९

भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्डविचारः

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

(१) प्राप्ता अपराधं प्राप्तापराधाः, अपराधो व्यतिक्रमः नीतिभ्रंशः । स यदा तैः कृतो भवति तदा ताडयितव्याः । ताडनमपि हिंसेत्युक्तम् । सा च 'न हिंस्याद्भूतानी'ति प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनां प्रतिप्रसूयते । संबन्धिदशब्दाश्चैते । यस्य भार्या यश्च यस्य दासः स तेनानुशासनीयः । मार्गस्थापनोपाय-विधिपरश्चायम् । न ताडनविधिरेव । तेन वाग्दण्डाद्यपि कर्तव्यम् । अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम् । सोदरस्थाने कनीयान् पठितव्यः । भ्राता तथाऽनुजः । स हि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनार्हः । वैमात्रेयोऽपि चेद-पितृको गुणवज्ज्येष्ठतन्त्रश्च सोऽयुन्मार्गगामी ताडनादि-पर्यन्तैरुपायैर्निवारणीयः । वेणुदलं वंशवक् । एतदप्यु-पलक्षणं तथाविधानां मृदुग्रीवासाधनानां शिफादीनाम् ।

मेधा.

(२) भार्यादयः कृतापराधा रज्ज्वा वेणुत्वचा

२७९; पमा. ४२४ लुक्षाणं (नक्षत्रं) नारत्ययं श्लोकः मुद्रित-मनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्संगृहीतप्राचीनतमपुस्तके वर्तते । तत्र तु—'गां कुमारीं ग्राम्यपशुलुक्षाणं वाजिनं तथा । दारयन् साहसं त्वर्धं प्राप्नुयात् घातने समम् ॥' इत्येवं पाठो दृश्यते ।
व्यनि. ४९६ शतु (शुभु) ; दवि. ३१८ दुत्तमं (दष्टमं) ; सेतु. २२४; समु. १६३ री (री) शेषं व्यनित्व.

(१) मस्म. ८।२९९ क., ख., घ., शिष्यो (प्रेयो) ; गोरा. पुत्रश्च दासश्च शिष्यो (शिष्यश्च दासश्च पुत्रो) ; अप. २।६ च सोदरः (सहोदरः) ; २।२२२; व्यक. १०६ ङ्याः स्यू (ङ्यास्तु) ; विर. २७१; विचि. ११९ धास्ताड्याः स्यू (धस्ताड्यः स्याद) ; स्मृचि. २४ नारदः; दवि. २३१; व्यप्र. ३३ अपवत् : ३७८ दासश्च शिष्यो (शिष्यश्च दासो) ता च (ताऽथ) ; व्यउ. २० अपवत् : ११७ व्यप्र (घ. ३७८) वत् ; बाल. २।२२९ शिष्यो (प्रेयो) ; सेतु. २२१; विभ. १ धास्ताड्याः (धा दण्ड्याः) शेषं अपवत् ; समु. १६४.

वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डापवादः । साधने नियमार्थश्चरम्भः । * गोरा.

(३) अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथा-नुशांसने दण्डविधानार्थमाह— भार्या पुत्रश्चेति । नन्द.

(४) भार्यादयः प्राप्तापराधा रज्ज्वा वेणुदलेन वा ताड्याः ताडनीयाः । सोदरः भ्राता च अन्यमातृजो न । भाच.

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

(१) उक्तताडनसाधनान्यामन्येन प्रकारेण घ्नन्नश्या-दिषु लघुडादिभिर्वा चौरदण्डं प्राप्नोति । निन्देया । न त्वयमेव दण्डः । योऽन्यत्र हिंसाया दण्डः सोऽत्र भवती-त्युक्तं भवति । मेधा.

(२) ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु कदाचित् उत्तमाङ्गे न वक्षसि । उक्तप्रकारव्यतिरेकेण ताडयित्वा दण्डरूपेण वाग्दण्डरूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् ।

गोरा.

(३) चौरकिल्बिषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डः, मरणे तु भूयस्त्वमूह्यमित्यर्थः । मवि.

(४) रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्नुयात् । ममु.

(५) पृष्ठतोऽमर्मणि, नोत्तमाङ्गे न मर्मणीत्यर्थः । न्यायसाम्यात् । विर. २७१

याज्ञवल्क्यः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

संप्रति दण्डपारुष्यं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदे-नोक्तम्— 'परमात्रेष्वाभिद्रोहो हस्तग्रादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥' इति ।

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्म. ८।३००; अप. २।६ वथञ्च (कदाच) : २।२२२; व्यक. १०६; विर. २७१ अपवत् ; विचि. ११९ तस्तु (तश्च) कथञ्च (कदाच) ; स्मृचि. २४ नारदः; दवि. २३१ अपवत् ; व्यप्र. ३३, ३७८; व्यउ. २०-२१, ११७; बाल. २।२२९ अपवत् ; सेतु. २२१ अपवत् ; समु. १६४.

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादि-
ग्रहणाद्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा
भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः
संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् ।
दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं
जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् । तस्य चावगोष्णादि-
करणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्म-
त्रैविध्यात् पुनस्त्रैविध्यं तेनैवोक्तम् — ‘तस्यापि दृष्टं
त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणिःशङ्कपातन-
क्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समति-
क्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥’
इति । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव
साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्या-
णीत्यर्थः ।

तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्त-
कलहयोर्मध्ये यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डाभावः
किन्तु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य
दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धवैरागुसंधातुरेव दण्ड-
भाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोः पराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः
समः । तथा श्रपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना
एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा
घातयेदेव, नार्थं गृह्णीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विधयस्ते-
नैवोक्ताः — ‘विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।
पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते
यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु
नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं
तु विनयो गुरुः । द्वयोः पराधयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः
पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वं वा यदि वेतरः ।
पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत
विनयः स्यात्समस्तयोः । श्रपाकषण्डचण्डालव्यङ्गेषु
वधवृत्तिषु ॥ हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।
मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥ यमेव ह्यति-
वर्तेरन्ते सन्तं जनं नृपु । स एव विनयं कुर्यान्न तद्वि-
नयभाङ्गनृपः ॥ मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मला-
त्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’
इति ।

मिता. २।२१२

दण्डपारुष्यनिर्णयहेतुः

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥

(१) वाक्पारुष्यपूर्वकत्वाद् दण्डपारुष्यस्यानन्तरमा-
रम्भः । पाण्यादिना अभिघातादिकं दण्डपारुष्यम् । तत्र
निर्जनेऽभिहत्य न मयाऽयमभिहत इत्येवं मिथ्यावादित्वे
दौष्ट्यातिशयाद्वा क्षताद्यात्मनः कृत्वा निर्दोषजनाध्या-
रोपे कथं स्यादित्यपेक्षिते आह — ‘असाक्षिकहते चिह्नै-
र्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृता-
द्भयात् ॥’ असाक्षिकेऽभिहते क्षतादिभिश्चिह्नैस्तद्व्यभि-
चारे वा कूटचिह्नकारिदुष्टपुरुषभयाद् व्यवहार एव
प्रागुक्तन्यायेन चतुष्पाद्युक्त्यागमानुसारेणैव विद्वज्जन-
समक्षं स्वयं वा राज्ञा द्रष्टव्यः । अयं च सर्वव्यवहारपद-
साधारणः श्लोकः कार्यगौरवप्रतिपत्त्यर्थमिहाम्नात इत्य-
वसेयम् । विश्व. २।२१६

(२) एवम्भूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वादण्डप्रणयनस्य
तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुमाह — असाक्षिकेति । यदा कश्चि-
द्रहस्यहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा ‘चिह्नै-
र्ब्रणादिस्वरूपगतैर्लिङ्गैर्युक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचना-
त्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दादिव्येन वा कूट-
चिह्नकृतसंभावनाभयात् परीक्षा कार्या । * मिता.

(३) अथ दण्डपारुष्यनिमित्ते दण्डविधिः । दण्ड-
पारुष्यं नाम शरीरस्य ताडनेनामेध्यसंयोजनेन ताडनार्थ-
मवगूरेण वा परस्य दुःखोत्पादनम् । तत्रापराधसदस-
द्भावसंदेहे निर्णयहेतुस्तावदाह — असाक्षिक इति ।

* व्यप्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१२; अपु. २.५८।९ तो भ (ताड);
विश्व. २।२१६ अपुवत्; मिता.; अप. क्षिक (क्षिके)
कृतो भयात् (कृताडते); व्यक. १०७ न च (न वा) शेषं
अपुवत्; स्मृच. २.५ क्षिक (क्षिके) शेषं अपुवत्; विर.
२७४ अपुवत्; पमा. ४० स्मृचवत्; ४१२; रत्न. १२१
अपुवत्; व्यनि. ४९४ अपुवत्; नृप्र. २७२-३ कृतो
(युतो); वीमि.; व्यप्र. ३७१ : ३७८ चिह्नैर्यु (चिह्ने यु);
व्यउ. ११२ न च (न वा) : ११८ अपुवत्; विता.
७३४-५; राकौ. ४९० अपुवत्; प्रका. १४ क्षिक (क्षिके)
चिह्नैर्यु (चिह्ने यु) शेषं अपुवत्; समु. १० अपुवत्.

१ चिह्नैर्ब्रणादि.

असाक्षिकं देशेऽहमनेन हत इति केनचिद्राशे निवेदिते राज्ञा सभ्यैश्च द्वेषादिकृतमिथ्याचिह्नं वर्जयित्वाऽन्यैश्चिह्नैर्युक्तिभिरागमेन आसवाक्येन चकारादिव्यैश्च विवादोऽयं वादी साधुरयमसाधुरयमिति विचार्य निणेतव्यः । चिह्नं क्षतादि । युक्तिभिर्हन्तृहन्तव्ययोः संनिधानं द्वेषहेतुसंभव इत्यादिभिः । आगम आसवाक्यम् । केचित्पठन्ति— 'कूटचिह्नकृताद्भयात्' इति । तस्यार्थः— न व्रणादिदर्शनमात्रेण विना विचारो निर्णयः कार्यः । यतो मत्सरादिवशात् कूटं कृत्रिममपि चिह्नं कर्तुं शक्यते ।

*अप.

(४) चिह्नैर्हन्तुरसाधारणैरुपवीतादिभिः ।

×विर. २७४

(५) असाक्षिकं रहसि हते पादायुधादिना ताडिते हन्त्रा विप्रतिपत्तौ च कृतायां स व्यवहारश्चिह्नैर्व्रणादिभिर्देहस्थैर्युक्तिभिः प्रयोजनपर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चकारात् दिव्येन द्रष्टव्यो निणेतव्यः । कूटं कृतं कपटचिह्नातिरिक्तैरित्यर्थः । तुशब्देनाहमनेन ताडित इति बाङ्मात्रेण दण्डप्रणयनादि व्यवच्छिन्नं नति ।

वीमि.

स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः

यत्र नोक्तो दमः सर्वैः प्रमादेन महात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

नानभिधानभ्रान्त्यानध्यवसायः कार्यः, किं तर्हि उक्तमनुक्तं वा द्वयोर्युगादिभिरनुबन्धादिभिश्च स्वरूपमालोच्य पीडानुसारेण सर्वत्र दण्डमानकर्तव्यताध्यवसानमित्यभिप्रायः ।

विश्व. २।२१७

साधनभेदेन जातितो गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन

च दण्डभेदाः

भैरवपङ्कजः स्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥

* स्मृच. व्याख्यानं अपराकौ गतार्थम् ।

× शेषं मितावत् ।

(१) विश्व. २।२१७.

(२) यास्मृ. २।२१३; अपु. २५८।१०; विश्व. २।२१८; मिता. (क) गुणः स्मृतः (गुणस्ततः); अप. मितावत्; व्यक. १०४; विर. २६१ मितावत्; पमा. ४१३; रत्न. १२२; विचि. ११२; व्यनि. ४९०; दवि

समेधेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

(१) एतदेवोदाहरणमात्रतया प्रपञ्चयति—भस्मेति । मेध्यत्वेऽपि भस्मकर्ममधूलक्षणे निर्दोषस्य कृते दशपणो दण्डः स्मृत इत्यल्पोऽपि स्मरणानुसारादविरुद्ध इत्यवसेयम् । अमेध्यादिस्पर्शे तु ततो द्विगुणः विंशतिपण इत्यर्थः । निष्ठयूतग्रहणं निष्ठयूतसदृशमेध्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च मूत्रपुरीषादौ दण्डातिरेकसिद्धिः ।

यच्चैतदुक्तं— 'समेधेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥' कृतव्याख्यानमेतत् । विश्व. २।२१८-९

(२) एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—भस्मेति । भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनखकेशकर्णविट्दूषिकामुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्ष्णिनिः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठयूतं मुखनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वाद्दशपणाद्द्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः । पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः—'छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः । षड्गुणः कायमध्ये स्थान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥' इति । आद्यग्रहणाद्वासुकासुआजानो गृह्यन्ते ।

एवम्भूतः पूर्वोक्तो दण्डः सर्वविषये द्रष्टव्यः । परमार्यासु चाविशेषेण । तथोक्तमेव स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्ताद्दशपणाद्विंशतिपणाच्च दण्डाद्द्विगुणो २५२ मितावत्; नृप्र. २७३; सवि. ४८१ पणः (गुणः); वीमि. मितावत्; व्यप्र. ३७१; व्यउ. ११२ मितावत्; व्यस. १००; विता. ७३५; राकौ. ४९० मितावत्; सेतु. २१५; समु. १६२.

(३) यास्मृ. २।२१४; अपु. २५८।११ पणं (पणं); विश्व. २।२१९; मिता. (क) धेवं (धेवं); अप. मोह (मः प्रोक्तो); व्यक. १०४; स्मृच. ३२९ उक्तः; विर. २६१ मितावत्; पमा. ४१३; रत्न. १२२ मितावत्; विचि. ११२ मितावत्; व्यनि. ४९०; दवि. ३९ (मोहमदादिभिरदण्डनम्) एतावदेव : २५२ अपवत्; नृप्र. २७३ मोहमदा (मोहमत्सा); सवि. ४८१ पू; वीमि.; व्यप्र. ३७१; व्यउ. ११३; व्यस. १००; विता. ७३५; राकौ. ४९० अपवत्; सेतु. २१५ मितावत्; समु. १६२.

दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनवृत्तश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः । मिता.

(३) जातितो गुणतो वा तुल्यं परं भस्मकर्म-भूलिभिर्योजयतो दशपणो दण्डः । यदि पुनरमेध्यादिभिः संयोजयति तदा विंशतिपणः । अत्र यदि परस्त्रीमात्रे, तथा जातितो गुणतो बोत्कृष्टेषु नरेपूक्तमपराधं कुर्यात्तदा पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डः कार्यो विंशतिपणः स्यात् । यत्र विंशतिपणस्तत्र चत्वारिंशत्पणः स्यात् । जातितो वा गुणतो वा हीनविषय उक्तस्यार्धं दण्डनीयः । मदादिना लुप्तज्ञानस्यापराधाभावतो दण्डाभावः । अमेध्यं वसाशुक्रादिशरीरमलात्मकम् । पाणिः पादापरभागः । निष्ठयत् निष्ठीवनम् । अप.

(४) पाणिश्चरणस्य पश्चिमो भागः । चरण एव तात्पर्यमस्येत्येके । * विर. २६१

(५) अथात्र दण्डपारुष्यनिश्चयानन्तरकृत्यं दण्डं यथायथमाह प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तेन — भस्मेति । भस्म-पङ्कजोभिः प्रत्येकं परस्य स्पर्शं योजने तत्कर्तुर्दशपणमितो दण्डः । अमेध्यमश्रुभृति, पाणिश्चरणस्य पश्चाद्भागः, निष्ठयत् मुखश्लेष्म एतैः परस्य स्पर्शने कृते तत्कर्तुस्ततो दशपणाद्विगुणो दण्डः । एवं दण्डः समेषु सर्वाण्युप द्रष्टव्यः । परभार्यासूतमेपु च वर्णेषु विषये तादृशापराधे कृते समेपूक्तादण्डात् द्विगुणो दमः । हीनेषु वर्णेषु विषये तादृशापराधे समेपूक्तस्य दण्डस्यार्धो दमः कार्यः । मोहोऽनभिज्ञता, मदो मद्यादिभिः । आदिपदेनोन्माद-परिग्रहः । एतैर्भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डाभावः । चकारिणोत्तरोत्तरं त्रिगुणचतुर्गुणौ दण्डाविति समुचीयते । वीमि.

अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शं तु तदर्धिकः ॥

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१५; अपु. २५।१२ धिकः (धकः); विश्व. २।२२० संस्पर्शं (स्पर्शने); मिता.; अप.; व्यक. व्य. कां. २२८

(१) अयं चान्यो विशेषः— विप्रपीडाकरमिति । उद्गूर्णानिपाते प्रथमसाहसो दण्डः । प्रहाराद्योगूणेनैव विसम्भेणाब्राह्मणस्य ब्राह्मणशरीरस्पर्शनेऽर्धदण्डः । स्पष्ट-मन्यत् । विश्व. २।२२०

(२) प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह— विप्रपीडाकर-मिति । ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव । 'येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयसमन्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनु-शासनम् ॥' इति (मस्मृ. ८।२७९) । द्विजातिमात्र-स्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानात् वैश्यस्यापि क्षत्रिया-पकारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्गूर्णे वधार्थ-मुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि हस्तादिच्छेदनमेव । 'पाणिमुच्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।२८०) । उद्गूर्णार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसाहसार्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मादिसंस्पर्शं पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापराधेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्यपारुष्योक्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । 'अवनिष्ठीवतो दपाद् द्वावोष्ठौ छेदये-न्तुः । अवमूत्रयतो मर्दमवशर्षयतो गुदम् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।२८२) । + मिता.

(३) तुशब्दपाठे ब्राह्मणाङ्गच्छेदव्यवच्छेदः । वीमि. उच्चजातिकेन सजानीयकृते वा परमात्रविषये दण्डपारुष्ये दण्डाः उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥

+ अप., विर., दवि., वीमि., व्यप्र. मितावन ।

१०५; विर. २६७ अपुवत्; पसा. ४१७; रत्न. १२२ करं (करे) शेषं अपुवत्; व्यनि. ४९२ संस्पर्शं (स्पर्शने) धिकः (धकः); दवि. २५० अपुवत्; नृप्र. २७३ उद्ग (उद्गी) शं तु (शेन) धिकः (धकम्); सवि. ४८१ स तु (स च) शेषं अपुवत्; वीमि. स तु (स च) व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४ धिकः (धकम्); व्यम. १००; विता ७३६; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२१६; अपु. २५।१३ शस्त्रे (शस्त्रे) विश्व. २।२२१; मिता.; अप.; व्यक. १०५ हस्त (हस्तं

(१) अनुत्कृष्टविषयत्वे तु— 'उद्गूँ हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥' तुशब्दः प्रत्येकमवधारणार्थः । हस्त एवोद्गूँ दशकः, पाद एव विंशतिकः । तथाच समुच्चये समुच्चयसिद्धिः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एतच्च सर्ववर्णानां तुल्यगुणादियोगे स्यात् । शस्त्रोद्गूँरे तु मध्यमसाहसो दण्डः । विश्व. २।२२१

(२) एवं प्रतिलोम्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः मजातिमधिकृत्याह— उद्गूँ इति । हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूँ यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्गूँ सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहसो दण्डः । ×मिता.

(३) हस्ते परपोडार्थमुद्यमिते दशमो दमः । पादे विंशतिको दमः । शस्त्रे मध्यमसाहसः । उद्यमन एवैतन्न तु निपातने, तत्र दण्डान्तरविधानात् । परस्परमिति वचनात् सजातिविषयमेतत् । हीनजाते-रुत्तमजातिं प्रत्युद्गूँमानस्य दण्डान्तरविधानात् । अप.

(४) आद्यतुशब्देन निपातनव्यवच्छेदः । द्वितीयतु-शब्देनासमानजातीयानामुक्तदण्डव्यवच्छेदः । *वीमि.

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

× विर., पमा., दवि., व्यप्र. मितावत् ।

* शेषं मितावत् ।

रं तु (रस्य) सः (सम्); विर. २६३ रं तु (रस्य) सः (सम्); पमा. ४१४; रत्न. १२२; विचि. ११४ सः (सम्); दवि. २५० विरवत्; नृप्र. २७३; सवि. ४८२ दश (परि) सः (सम्); वीमि.; व्यप्र. ३७२; व्यउ. ११३; व्यम. १००; विता. ७३७ विचिवत्; सेतु. २१७ विरवत्; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२१७; अपु. २५८।१४; विश्व. २।२२२ करोल्लुञ्च (करालुञ्च) कर्षांशुकावेष्ट (कर्षाञ्जनावेष्ट); मिता.; अप. रोल्लु (रालु); व्यक. १०४ अपवत्; स्मृच. ३२८ लुञ्च (लुञ्च); विर. २६२; पमा. ४१५ पीडा (पिण्डा); रत्न. १२२; विचि. ११३ करो.....दश (कराकर्षणेषु पणा दश); दवि. २५३ रोल्लुञ्च (रोल्मुञ्च) पादाध्यासे (पादन्यासे); नृप्र. २७४; सवि. ४८२ शांशुक-करोल्लुञ्च (शाङ्कुशकरोल्लुञ्च) शांशुका (पाङ्कुशा) ध्यासे

(१) जात्यादिसाम्य एव तु— 'पादकेशांशुककरालु-ञ्चनेषु पणान् दश । पीडाकर्षाञ्जनावेष्टय पादाध्यासे शतं दमः ॥' पादकेशवस्त्राणामालुञ्चने अवधूनने साक्षेपं दशपणो दण्डः स्यात् । पीडाकर्षाञ्जनेन त्वावेष्टय ग्रीवादौ पादन्यासे शतं दण्ड्यः । आञ्जनं ध्यामीकरणं [ध्यामीकरणं श्यामीकरणं मलिनी-करणमित्यर्थः । 'ध्यामं दमनके शुन्धतुणे श्यामेऽभिधेय-वत्' इति विश्वः— इति पादटिप्पण्याम्] । पीडया कर्षणेनाञ्जनेन पीडाकर्षाञ्जनम् । आञ्जनेन ध्यामीकरणेन त्वावेष्टय वशं नीत्वेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२२२

(२) पादकेशवस्त्रकरणामन्यतमं गृहीत्वा य उल्लु-ञ्चति झटित्याकर्षयति असौ दशपणान् दण्ड्यः । पीडा च कर्षश्चांशुकावेष्टय पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्ट-पादाध्यासं तस्मिन् समुचिते शतं दण्ड्यः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावेष्टय गाढमापीड्याकृष्य च यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान् दापयेदिति । *मिता.

(३) पादयोः केशानामंशुकस्य वस्त्रस्य हस्तयोर्वा समानजातीयस्य पुंस आलुञ्चन आकर्षणे दश पणान् दण्ड्यः । पीडादीनां समुचितानां करणे पणशतं दमः । पीडा निष्पीडनम् । आकर्ष आक्रोश आकर्षणम् । अंशुकावेष्टो ग्रीवादौ वस्त्रवन्धनम् । पादाध्यासो मूर्धादौ पादन्यासः । अप.

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।
द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥

* विर., वीमि., व्यप्र., व्यउ., व्यम., विता. मितावत् ।

(बाने); वीमि.; व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; व्यम. १००; विता. ७३७; सेतु. २१८ रोल्लुञ्चनेषु (राकर्षणेषु); समु. १६२ रोल्लुञ्च (रालुञ्च) पणान् (पणा).

(१) यास्मृ. २।२१८; अपु. २५८।१५ दण्ड्यो (दाप्यो); विश्व. २।२२३ दुःखं कुर्वन् (कुर्वन् दुःखं); मिता.; अप. दुःखं (पीडां) शेषं अपुवत्; पमा. ४१५; रत्न. १२२ शतं (शत) गुणं (गुणो); व्यनि. ४९१ पणान् दण्ड्यो (पणं दाप्यो); नृप्र. २७४ कुर्वन् (कुर्यात्); सवि. ४८२ (=) त्रिशतं (विंशति) दर्शनेऽसृजः (दर्शनेऽन्यजः); वीमि. अपुवत्; व्यप्र. ३७२ पणान् (पणं)

(१) साम्य एव— 'शोणितेन विना कुर्वन् दुःखं काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥' असृजो लोहितस्येत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२२३

(२) यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदु-
ताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोत्यसौ द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः ।
यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो
द्विगुणं चतुःपष्टिपणान् दण्डनीयः । त्वङ्मांसास्थिभेदे
पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः— 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो
लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च पणिष्कान्
प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥' इति (मस्मृ. ८।२८४) ।

*मिता.

(३) शोणितमदर्शयित्वैव काष्ठादिभिः परस्य समान-
जातीयस्य दुःखमुत्पादयन् द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः ।
शोणितदर्शने तु चतुःपष्टिम् । अप.

कृपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

(१) निकृष्टविषयत्वे तु— 'कृपाददन्तभङ्गे
छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते
तथा ॥' साम्ये हि शस्त्रोद्गूरणमात्र एव मध्यमस्योक्त-
त्वान्निकृष्टविषयमेतदिति व्याख्येयम् । ऋज्वन्यत् ।

विश्व. २।२२४

(२) कृपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च

* अप., विर., पमा., वामि., व्यप्र., व्यउ., विता.
मितावत् ।

गुणं (गुणो); व्यउ. ११३; व्यम. १०० विना (समं)
गुणं (गुणो); विता. ७३७ ऽसृजः (स्मृतः); समु. १६२
अपुवत्.

(१) यास्मृ. २।२१९; अपु. २५८।१६; विश्व.
२।२२४ दतो (दन्त); मिता.; अप. विश्ववत्; व्यक.
१०५ विश्ववत्; विर. २६५ विश्ववत्; पमा. ४१५;
रत्न. १२२ छेद (भेद); विचि. ११६ कल्प (कल्पे) शेषं
विश्ववत्; दवि. २५७ विचिवत्; सवि. ४८२-३ (=)
पाददतो भङ्गे (वदन्तभङ्गे च) मध्यो (मध्ये); वीमि.;
व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; व्यम. १०० रत्नवत्;
विता. ७३७; सेतु. २१९ कल्प (कल्पे); समु. १६२.

प्रत्येकं छेदने रूढव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति
तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धा-
दिना विषयस्य साम्यमत्राप्रादनीयम् । × मिता.

(३) मिताटीका -- ननु कर्णनासच्छेदाद्यप्यथा
कृपाददन्तभङ्गस्यान्वयत्वेनैव कर्णस्य सर्वत्र मध्यमसाहसं
दण्डविधानमनुपपन्नं स्यादित्यत आह अनुबन्धादि-
नेति । अनुबन्धो दोषोत्पादः । 'दोषोत्पादेऽनुबन्धः
स्यादित्यमरः । आदिशब्दात् व्यवहारसौकर्यं गृह्यते ।
कर्णनासच्छेदनरूढव्रणोद्भेदनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्ष-
सिद्धम् । कृपादयोस्तु साक्षाच्छरीरावयवत्वेन तद्वङ्गे
व्यवहारसौकर्याभावेन शरीरयात्रायाः दुर्लभत्वात् दोषा-
धिक्यम् । दन्तभङ्गेऽप्यवहारसौकर्याभावेन परस्परया
जीवनसंकोचादोषाधिक्यं इत्यनुबन्धादिना कृपाददन्त-
भङ्गादिरूपस्य विषयस्य साम्यमूह्यमित्यर्थः । सुवो.

(४) तथापदेनाङ्गुलिच्छेदसंग्रहः । *वीमि.

'चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराबाहुसक्शां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

(१) चेष्टादिप्रतिरोधकेऽभिघाते अक्ष्यादीन्द्रियाधि-
ष्ठानप्रत्येकभेदने कन्धरादिभेदेन चोत्तमसाहसो दण्डः ।
चेष्टानिरोधो मूर्च्छा । भोजननिरोधोऽप्याभिघाताद् भोक्तु-
मशक्तिः । वागुच्चारणाशक्तिर्वाग्रोधः । कन्धरा गलस्कन्ध-
संचारिणी सिरा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२५

(२) गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणा-
जिह्वायाश्च प्रतिभेदने । कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रसिद्धः,
सक्थि ऊरुस्तेषां प्रत्येकं भङ्गे मध्यमसाहसो दण्डः ।
+मिता.

× अप., विर., पमा., विचि., दवि., वामि., व्यप्र.
मितावत् ।

* शेषं मितावत् । + पमा., व्यप्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२०; अपु. २५८।१७; विश्व.
२।२२५ मध्यम (उत्तम); मिता.; अप. सक्शां च
(सक्थ्यङ्घ्रि); व्यक. १०५ प्रति (प्रवि) सः (सम्);
विर. २६५ प्रति (पु वि); पमा. ४१६; रत्न. १२२;
दवि. २५७ प्रति (प्रवि); सवि. ४८३ (=) भोजन
(भेदन) धे (ध) भेद (रोर) सः (सम्); धीमि.;
व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; विता. ७३८; समु. १६२
भङ्गे (भेदे).

(३) चेष्टा गमनागमनमृत्तपुरीगोत्सर्गादिः । भोजन-
मभ्यवहारः । वाग्व्याहारः । एषां कस्यचिद्वेधे प्रति-
बन्धे, नेत्रादेश्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानस्य प्रतिभेदने तदधि-
ष्ठानत्वविनाशे, कन्धराया ग्रीवाया ब्राह्मोः सक्श्रो जघन-
स्याङ्घ्रेः पादस्य वा भङ्गे मध्यमसाहस एव दण्डः ।
पूर्वमिदं च वाक्यं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य समानजाती-
यस्यापराधवतो दण्डविधायकम् । विष्णुः—‘चेष्टा-
भोजनवाग्राधे प्रहारदाने च नेत्रकन्धराबाहुसाक्थभङ्गे
‘चोत्तमम्’ (विस्मृ. ५।६९-७०) । उत्तममुत्तमसाहसः,
दण्ड इति शेषः । अत्र क्षत्रियस्य वैश्यमपराधनुवतो
वैश्यस्य क्षत्रियमपराधनुवतो यथाक्रमं दण्डदाने मध्यमोत्तम-
साहसयोर्विषयव्यवस्था । अथवा मध्यमसाहसविधिः
शूद्रस्य समानजातीयापराधे । उत्तमगाहसस्तु समान-
जातीयापराध एव क्षत्रियवैश्ययोः । अप.

(४) चकारेण पार्णिप्रभृतिप्रग्रहः । *वीमि.

एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥

(१) सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे—‘एकं घ्नतां बहूनां
तु यथोक्ताद् द्विगुणा दमाः । कलहापहृतं देयं दण्डश्च
द्विगुणस्ततः ॥’ कलहापहृतादित्यर्थः । एतच्चाभिहतायैव
देयं राजदण्डव्यतिरेकेणेत्यवसेयम् । तथा च बृहस्पतिः—
‘दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकलितः । हृते तद्द्विगुणं
चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥’ इति । यत्तु नारदीयं—

* शेष मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२१; अपु. २२७।५९ उक्तः ।
२५८।१८ णो दमः (णा दमाः) ण्डश्च (ण्डस्तु) णस्ततः
(णः स्मृतः) ; विश्व. २।२२६ नां च (नां तु) णो दमः
(णा दमाः) ; मिता. ; अप. नां च (नां तु) स्ततः
(स्तथा) , व्यक्र. १०६ दण्डश्च ... स्ततः (दण्डं च
द्विगुणं ततः) शेषं विश्ववत् ; स्मृच. ३२९ नां च (नां तु)
पू. ; विर. २६९-७० ; पमा. ४१६ पू. : ४२० स्ततः
(स्तथा) उक्तः ; विचि. ११९ णस्ततः (णः स्मृतः) ; दवि.
२२० उक्तः : २४९ पू. ; नृप्र. २७४ णो (णं) पू. ;
सवि. ४८३ (=) पू. ; वीमि. ; व्यप्र. ३७३ पू. : ३७५
उक्तः ; व्यउ. ११४ पू. : ११५ श्व (श्वेत) उक्तः ; विता.
७३८ पू. : ७४१ उक्तः ; सेतु. २२१ विचिवत् ; समु. १६२
नां च (नां तु) पू. : १६३ उक्तः ।

‘यमेव ह्यतिवर्तरेते सन्तं जनं नृपु । स एव विनयं
कुर्यान्न तद्विनयमाङ् नृपः ॥’ इति । एतच्छूद्रविषयं
द्रष्टव्यम् । शूद्राणां ह्युक्त्यापराधे राज्ञा अर्थदण्डो न
ग्राह्यः । किं तर्हि । अनावेद्य स्वयमेवोत्कृष्टैरर्थदण्डेन
विनयः कार्यः । राज्ञा त्वादिते वध एव । तथा चान-
न्तरमेवाह—‘मला ह्येते मनुष्येषु धनमेपां मलात्मकम् ।
अतस्तान् वातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’ इति ।
स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२६

(२) यदा पुनर्वहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं
कुर्वन्ति तदा यस्मिन् यस्मिन् अपराधे यो
यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदि-
तव्यः । अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोभ्यानुलोभ्यापराधयो-
रप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पा-
रुष्योक्तक्रमेण हानि वृद्धिं च कल्पयेत् । ‘वाक्पारुष्ये
य एवोक्तः प्रातिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये
दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम् ॥’ इति स्मरणात् ।

किञ्च । कलहे वर्तमाने यथेनापहृतं तत्तेन प्रत्यप-
णीयम् । अपहृतद्रव्याद्द्विगुणश्चापहारनिमित्तो दण्डो
देयः । *मिता.

(३) यदा पुनरेकं प्रति बहवो हन्तारो दण्डपारुष्य-
कर्तारो भस्मकर्मपांसुसंयोगकर्तारो भवन्ति तदा तेषां
तस्मिन् विषये यो दण्ड उक्तस्तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं
कार्यः । कलहे च वर्तमाने येन यस्य यदपहृतं तेन
तस्मै तद्वत्त्वा ततो द्विगुणं धनं राज्ञे देयम् । अप.

(४) बहूनां प्रत्येकं द्विगुणो दमो न पुनः समुदा-
यस्य प्रहारकस्य, प्रत्येकमेवापराधाधिक्यात् । अत एव
विष्णुः—‘एकं घ्नतां बहूनां प्रत्येकस्योक्तदण्डो द्विगुणः’
इति (विस्मृ. ५।७३) । प्रत्येकस्य प्रत्येकमित्यर्थः ।

×स्मृच. ३२९

(५) एकं बहवो यत्र घ्नन्ति तत्रैकस्य हन्तृत्वे यो
दण्डो यत्रोक्तस्तद्द्विगुणस्तस्मिन्नपरे दण्ड इत्यर्थः, न
हीनोत्तमभेदे । न चात्र दण्डाधिक्यन्यूनते द्रष्टव्ये ।

×वीमि.

* विर., पमा., विचि., दवि., व्यप्र., व्यउ., विता.
मितावत् । × शेषं अपवत् ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।
दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥

(१) यो दुःखमुत्पादयेत्, तेन यावत् सम्यगस्यो-
त्थानं निर्दुःखता भवति, तावद् यो व्ययः स समुत्था-
नजो व्ययः, स देयः । चकारात् राजावेदनप्रवृत्त्युप-
क्षयश्च । राज्ञे च यथादाहृतो दण्डः । स्वयं चाददद्
राज्ञा दाप्यः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२७

(२) यो यस्य ताडनाद्दुःखमुत्पादयेत् स तस्य
व्रणरोपणादौ औपचार्ये पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं
दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन् कलहे यो
दण्डस्तं च दद्यान्न पुनः समुत्थानजव्ययमात्रम् । मिता.

(३) यस्तु शस्त्रादिताडनेन परस्य दुःखमुत्पादयेत्
स व्रणरोपणादौ समुत्थाने यो धनव्ययस्तं दद्यात् ।
यश्च यस्मिन् कलहे दण्डपारुष्ये दम उक्तस्तं च राज्ञे
दद्यात् । अप.

(४) दुःखमुत्पादयेत् मनुष्यग्राभ्यश्शनामिति शेषः ।

स्मृच. ३२९

(५) चकारेण च समुच्चयार्थकेन विकल्पं वार-
यति । + वीमि.

यानयुग्मगोगजाश्चादिनिमित्तेषु प्राणिहिसाद्रव्यनाशेषु
स्वाम्यादीनां दण्डविचारः

चतुष्पादकृतो दोषो नापेहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्ट्रेषुपापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥

(१) अकामतस्तु प्रवृत्तत्वात् — 'चतुष्पादकृते

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२२; अपु. २५८।१९; विश्व. २।२२७; मिता.; अप. स समुत्थानजं (समुत्थानधन);
व्यक. १०६ दाहृतः (दीरितः); स्मृच. ३२९ पू; विर. २७०; पमा. ४२० नजं (नकं); व्यनि. ४९५ पू;
वीभि.; व्यप्र. ३७५; व्यउ. ११५ जं व्ययम् (जो व्ययः);
विता. ७४१; समु. १६३.

(२) यास्मृ. २।२९८; विश्व. २।३०१ कृतो (कृते)
पे (पे) जल्प (भाप) युग्यकृतः (युद्धकृते); मिता.;
अप. २।२९७ बाहु (बाह्व); व्यक. १०८ जल्प (भाप)

१ अपेहीति पाठोऽपणिनीयः । बहुनिबन्धग्रन्थेषु दृष्टत्वात्-
थैव स्थापितः ।

दोषो नापेहीति प्रभापतः । काष्ठलोष्ट्रेषुपापाणवाहुयुद्धकृते
तथा ॥ 'दुष्टोऽयं बलीवर्दादिः, अपसर्गाय त्वयैताम्'
इत्येवंवादिनः स्वामिनश्चतुष्पादकृतेऽपराधे न दोषः ।
एवमेव चास्यासावर्थः । काष्ठादि क्षिपतोर्बाहुयुद्धेन वा
संरब्धयोः । तथाशब्दादनभिकृष्टे सदोपतैवेति गम्यते ।

विश्व. २।३०१

(२) विषयविशेषे दण्डाभावमाह— चतुष्पादेति ।
चतुष्पादैर्गोगजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादि-
रूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरेति प्रकपेणो-
च्चैर्भापमाणस्य । तथा लकुटलोष्ट्रसायकपापाणोत्क्षेपणेन
बाहुना युग्येन च युगं वहता अश्वादिना कृतो यः
पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन् प्राप्यतो न भवत्य-
पसरेति प्रजल्पतः । काष्ठान्युत्क्षेपणेन हिंसायां दोषाभाव-
कथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धि-
पूर्वकरणनिमित्तमस्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादे-
रुपलक्षणार्थम् । * मिता.

(३) विषयविशेषे दण्डापवादमाह— चतुष्पादेति ।
चतुष्पादैर्गोगजाश्चादिभिः कृतो मनुष्यमारणादिरपराध-
स्तद्वाहकस्य दण्डनिमित्तं भवति । यद्यमावुच्चैरेपेहीति
परं प्रति ब्रूयात्, काष्ठादि व्यापारयतश्चापेहीत्युच्चैर्भाप-
माणस्य काष्ठादिकृतोऽपराधो दण्डनिमित्तं न भवति ।
लोष्ट्रो मृत्पिण्डः । इषुर्बाणः । युग्यं यानम् । अप.

(४) अस्यार्थः— अमनुष्यैः पशुपक्ष्यादिभिः स्वत
एव कृतो हिंसादिदोषः तत्स्वामिनां तेषु बलवर्धन-
घासादिदायित्वेऽपि न भवति । तथाऽन्येऽपेरितकाष्ठलोष्ट्र-
पापाणवृष्टयानवाहादिकृतो हिंसादिदोषः प्रेरकस्यापसरेति
पुनः पुनरुच्चैरुच्चरितुः न भवतीति । ततोऽत्र दण्डो
नास्तीत्यभिप्रायः । स्मृच. ३२५

(५) काष्ठलोष्ट्रेषुपापाणवाहुयोग्याकृतः काष्ठलोष्ट्रेषु-

* विवा. मितावत् ।

ष्ट्रेषु (ष्ट्रेषु) युग्य (योग्या); स्मृच. ३२५ चतुष्पाद (अमनुष्य)
बाहुयुग्य (बाह्वयुष); विर. २८० ष्पाद (ष्यद) शेषं
व्यकवत्; दवि. २२३ ष्पाद (ष्यद) जल्प (भाप) ष्ट्रेषु
(ष्ट्रेषु) युग्य (योग्या); वीमि. पै (पे); विता. ७६३ ना
(वा) कृतस्त (कृते त); समु. १५८ युग्य (युग्म).

पापाणब्राहुभिरभ्यासकरणे यः परमो घातो दण्डौचित्य-
लक्षणो दोषः प्रथममेव अपैहीति भाषमाणस्य न भवती
त्यर्थः । एतच्च एवविधस्यान्यस्यान्यभ्यासकरणस्योप-
लक्षणं न्यायसाम्यात् । विर. २८०

(६) चतुष्पदमश्रगवादिकमारुह्यान्यथा वा नय-
तस्तथा काष्ठादिना न्यायसाम्यात् अन्यैर्वा द्रव्यैर्योग्यम-
भ्याम कुर्वतः परोपघातगङ्गया प्रथममेव दूरमपैहीति
प्रजल्पतः प्रकर्षेणोच्चैर्भाषमाणस्याश्वादिभूतमनुयादि-
दोषोऽश्वादिनेतुरभ्यासकर्तुश्च न भवतीत्यर्थः ।

दवि. २२३४

(७) अपेहीति प्रकर्षेणोच्चैर्जल्पतः चतुष्पादेन
हस्तिवृपादिना कृतो मारणादिरूपो दोषोऽपराधस्तस्वा-
मिनो न भवति । तथा अपेहीति प्रजल्पतः शकटस्थितै-
र्युग्यभिन्नैः सर्वैरेव व्यापार्यमाणैर्वा काष्ठादिभिः कृतो
दोषो न भवति । तथापदेन तथोक्तच्छेदसप्रहः । वीमि.

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥

(१) अनभिप्रेतत्वादेव च— ‘छिन्ननास्येन यानेन
तथा भग्नयुगेन च । पश्चाच्चैवापसरता हिंसिते स्वाम्य-
दोषभाक् ॥’ नस्तादिरहितवलीवर्दादियुक्तं छिन्न-
नास्यम् । तथाशब्दः प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।३०२

(२) नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्त-
बलीवर्दनस्या रज्जुर्यस्मिन् याने तत् छिन्ननस्य शकटादि-
तेन । तथा भग्नयुगेन आदिग्रहणात् भगनाक्षचक्रादिना
च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता, च शब्दात्तिर्यगपगच्छता
प्रतिमुखं चागच्छता च, मनुष्यादिहिंसने स्वामी
प्राजको वा दोषभाक् न भवति । अतत्प्रयत्नजनितत्वा-
द्विसनस्य । तथा च मनुः— ‘छिन्ननस्ये भग्नयुगे
तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षमङ्गे च यानस्य चक्रमङ्गे
तथैव च ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्तूरदम्योस्तथैव
च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्ड मनुब्रवीत् ॥’ इति

(१) यास्मृ. २।२९९; विश्व. २।३०२ नस्ये (नास्ये)
युगादिना (युगेन च) हिंसने (हिंसिते); मिता.; अप.
२।२९८; विर. २८० नस्ये (नास्ये) सरता (सरता) दोष
(दण्ड); वीमि.; विता. ७६३ पस (नुस); समु. १५८.

(मस्मृ. ८।२९१-२) ।

* मिता.

(३) चकारात्पश्चादपसरणव्यतिरिक्ता अपि यानस्य
गतयः परिगृह्यन्ते ।

×अप.

शक्तोऽप्यमोक्षयन स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।
प्रथमं माहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥

(१) हिसतः परिगृहीतस्य वलीवर्दादेः— ‘शक्तोऽ-
प्यमोक्षयन् स्वामी शृङ्गिणो दंष्ट्रिणस्तथा । प्रथमं साहसं
दायां विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥’ तथाशब्दोऽपराधविशेषा-
नुसारेण दण्डविशेषकल्पनाप्रतिपत्त्यर्थः । प्रसिद्धमन्यत् ।

विश्व. २।३०३

(२) उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह— शक्तोऽप्य-
मोक्षयन्निति । अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः
शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वेद्यमानं समर्थोऽपि तस्वामी यद्य-
मोक्षयन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजनमिमित्त-
प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति
विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीण-
मेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी ।
यथाह मनुः— ‘प्राजकश्चेद्रवेदामः प्राजको दण्डमर्हति’
इति (मस्मृ. ८।२९४) । प्राजको यन्ता । आसोऽभि-
युक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह
मनुः— ‘मनुयमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिपी भवेत् ।
प्राणमृत्यु महत्स्वार्थं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ क्षुद्राणां च
पशूनां तु हिमायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत् भवेद्दण्डः
शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्प-

* वीमि. मितवत् । × शेषं मितवत् ।

(१) यास्मृ. २।३००, अपु. २५८।७६-७ ऽय (ह्य)
णा शृङ्गिणा (ण. शृङ्गिणः); विश्व. २।३०३ दंष्ट्रिणा शृङ्गिणा
(शृङ्गिणो दंष्ट्रिणः) दद्यादि (दायां वि); मिता.; अप.
२।२९९; व्यक. १०६; स्मृच. ३२५ ऽय (ह्य); विर.
२७३ ऽयमोक्ष (ह्यमोच) दष्टि. .. तथा (पक्षिणां
शृङ्गिणामपि) दद्यादि (दण्ड्यो वि); विचि. १२० ऽय (ह्य)
दद्यादि (दण्ड्यो वि), व्यनि. ४९४ मोक्ष (मोप), दवि. २२३
ऽयमोक्ष (ह्यमोच) दद्यादि (दण्ड्यो वि), वीमि. ऽय (ह्य)
दंष्ट्रिणा शृङ्गिणा (शृङ्गिणो दंष्ट्रिणः); व्यम १०९ विचिवत्;
विता. ७६३ ऽय (ह्य) द्विगुणं (मध्यमं); राकौ.
४९४ विचिवत्; सेतु. ३०१ स्मृचवत्; समु. १५८
ऽय (ह्य) ण तथा (ण ततः).

अमापकः । मापकस्तु भवेदण्डः श्वशूरनिपातने ॥
इति (मस्मृ. ८।२९६-८) । *मिता

(३) दंष्ट्रिणां गजादीनां शृङ्गिणां बलीवर्दादीनां
स्वामी प्राणिव्यापादने प्रवर्तमानानां तन्निवारणे शक्तः
सन् यो न निवारयति, तस्य प्रथमसाहसो दण्डः ।
यस्तु व्यापाद्यमानेन त्रायस्वेति विकुटेऽपि न निवार-
यति तस्य पूर्वोक्ताद्विगुणो दण्डः । अप.

(४) स्वीयं शृङ्गिमपसारयेत्सकृदाक्रोशे । कृते
विकुष्ट इति । विर. २७३

द्रव्यविनाशे दण्डविधिः

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥

(१) दणैव च— 'अभिघाते तथा भेदे छेदे
कुड्यावपातने । पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं
तथा ॥' प्रातिवेशिकगृहाणां दौरात्म्यात् पापाणादिना
अभिघाते कृते पञ्च पणान् दाप्यः । तथा भेदेऽभिघात-
संज्ञासाज्जाते दश पणान् दाप्यः । छेदने तु तद्द्वैधी-
भावे कुड्यावपातने वा विंशतिम् । व्ययं तु व्यापन्न-
समाधानार्थं गृहिणे दद्यात् सर्वत्र साहसिकत्वात् ।
विश्व. २।२२९

(२) मुद्ररादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधा
करणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो
वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः
समुचिता ग्राह्याः । पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं
स्वामिने दद्यात् । *मिता.

* वीमि. मितावत् ।

× पमा., सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् । दण्ड-
विवेके भिताक्षरात्ताकरयोर्द्वारः, हलायुधमतं च मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२३; अपु. २५८।२१ छेदे भेदे
(भेदे छेदे) तद्व्ययं (तद्व्ययं); विश्व. २।२२९ छेदे भेदे
(भेदे छेदे); मिता.; अप.; व्यक. ११९. तद्व्ययं (तद्व्ययं)
शेषं विश्ववत्; विर. ३५१ छेदे भेदे (भेदे छेदे) पान (घात)
तद्व्ययं (तद्व्ययं); पमा. ४२८; विचि. १५१ पणान् (पणा)
शेषं विरवत्; दवि. २९८ दाप्यः (दण्ड्यः) शेषं विरवत्
कामधेन्वादावपि तद्व्ययमिति पाठः श्याह; सवि. ४८३ (=);
वीमि.; व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७ तद्व्ययं (तद्व्ययं);

(३) कुड्यस्यापहर्ता पञ्च पणान् दाप्यः । छेत्ता
दश । भेत्ता विंशतिम् । पातयिता तु कुड्यव्ययं
स्वामिने दाप्यः । अप.

(४) अभिघातो बन्धशिथिलीकरणहेतुः, भेदः
क्वापि बन्धादिविघटनं, छेदो द्वैधीकरणं, एभ्यो बलवान्
विमर्दोऽभिघातनं एषु कुड्याभिघातादिषु यथाक्रमं पञ्च-
दशविंशतिचत्वारिंशत्पणा दण्डाः । अभिघातादौ तु
यावत्कुड्यं मन्दीभूतं, तावदपेक्षयाऽपि साहसकर्तृपार्श्वे ।
विर. ३५२

(५) परकीयकुड्याभिघाते शिथिलीकरणे पञ्चदश
पणाः । भेदे बन्धशिथिलीकरणे विंशतिं, छेदे द्विधा-
करणे तथा विमर्दे अवघातने उभयत्रापि चत्वारिं-
शत्पणदण्डः । तत्संजीकरणं च ' स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम् '
इति मनुवचनात् । * विचि. १५१

(६) तद्व्ययं कुड्यस्य पुनः करणार्थं व्ययितं धनम् ।
तथाशब्देन साहित्यं विवक्षितम् । + वीमि.

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।
पोडशाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

(१) परकीये— 'दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्
प्राणहरं तथा । पोडशाद्ये पणान् दाप्यो द्वितीये मध्यमं
दमम् ॥' दुःखोत्पादि द्रव्यं कण्टकादि । प्राणहरं
सर्पादि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३०

(२) परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्
पोडशपणान् दण्ड्यः । प्राणहरं पुनर्विषभुजङ्गादिकं

* दण्डविवेके तु रत्नाकरवत् मिश्राः श्युक्तम् ।

+ शेषं मितावत् ।

विता. ७४१; सेतु. २५५ पूर्वार्धे (अवघाते तथा भेदे छेदे
कुड्यादिघातने) तद्व्ययं (तद्विधं); मसु. १६४ विश्ववत्.

(१) यास्मृ. २।२२४; अपु. २५८।२२ द्वितीयो
(द्विगुणो); विश्व. २।२३० शाश्वः (शाश्वे) तीयो (तीये);
मिता.; अप.; व्यक. ११९; विर. ३५३ दाप्यो (दण्ड्यो);
पमा. ४२८; विचि. १५२ दाप्यो (दण्ड्यो) तीयो (तीये);
दवि. २९६ विरवत्; सवि. ४८३ (=); वीमि.; व्यप्र.
३७७ विरवत्; व्यउ. ११७ विरवत्; विता. ७४१ दाप्यो
(दण्ड्यो) दमम् (तथा); सेतु. २५५-६ क्षिपन् (क्षिप्रं)
दाप्यो (दण्ड्यो); मसु. १६४.

प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्ड्यः ।

* मिता.

(३) दुःखहेतुद्रव्यं कण्टकविष्टाग्रावास्थ्यादि ।

विता. ७४१

पशुविषयदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

(१) द्विगुण इति शेषः । शोणितोत्पादशाखाङ्ग-
च्छेदनेपूत्रोत्तरो द्विगुणः । शृङ्गकर्णपुच्छादीनि शाखाः ।
चक्षुरादीन्यङ्गानि । क्षुद्रपशवदछागादयः । स्वयमन्यत् ।

विश्व. २।२३१

(२) पश्वभिद्रोहे दण्डमाह — दुःखे चेति ।

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखो-
त्पादने असूक्ष्मावणे शाखाङ्गच्छेदने । शाखाशब्देन
चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि
करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य
छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स
द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्वि-
पणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणः चतुष्पणः षट्-
पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपणस्त्रिपणश्चतुष्पणः
पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपराधगुरुत्वात्ता-
वत् प्रथमदण्डाद्गुरुतरमुपरितनं दण्डत्रितयमवगम्यते ।
तत्र चाश्रुतत्रित्वादि संख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया
एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवयम् ।

×मिता.

* अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., वीमि.,
व्यप्र., व्यउ. मितावत् ।

× अप., पमा., सवि., वीमि., व्यप्र., विता. मितावत् ।
दण्डविवेके हलायुधमनं विरवत्, मिताक्षरा चोद्धृता ।

(१) यास्म. २।२२५; अपु. २५८।२३ तु (स्यात्)
तिः (ति); मिता.; अप. खे च (खेऽथ); व्यक. १०७
खे च (खिते) द्विपणप्रभृतिः (द्विपणा द्विगुणाः); विर.
२७८ खे च (खेपु) तु (च) पणप्रभृतिः (पणात् द्विगुणः);
पमा. ४२२; रत्न. १२३; दीक. ५२ द्वि....मात्
(द्विगुणात् द्विगुणक्रमः); व्यनि. ४९६ तु (च); दवि.
२२१ खे च (खेपु) पणप्रभृतिः (पणात् द्विगुणः); सवि.
४८३ (=) तु (च) पण (गुण); वीमि. त्पादे (ह्रेदे)
तु (स्यात्); व्यप्र. ३७६; व्यउ. ११६; व्यम. १००;

(३) शाखा अनारम्भकशृङ्गादिरूपा, अङ्गमारम्भकं
करचरणादि । तेन क्षुद्रपशूनामजादीनां शोणितं विना
दुःखोत्पादे, शोणितोत्पादे, शाखाच्छेदे, अङ्गच्छेदे
यथाक्रमं द्विपणचतुष्पणाष्टपणषोडशपणा दण्डाः ।

विर. २७८

'लिङ्गस्य' छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥

(१) परकीयानां तु — 'लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु
द्विगुणा दमाः ॥' स्वकीये द्विपणादिमध्यमान्ता यथास्थानं
दण्डाः, परकीये तु दण्डो मूल्यं चेति योज्यम् । महा-
पशवो गवादयः । तेषां प्रागुक्तशोणितदुःखोत्पादादिषु
स्थानेषु द्विपणाद्युक्तदण्डाद् द्विगुणा यथास्थानं दण्डाः
कार्याः ।

विश्व. २।२३२

(२) तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च
मध्यमसाहसो दण्डः । स्वामिने च मूल्यं दद्यात् ।
महापशूनां पुनर्गौगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडन
लोहितस्त्रावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्ताहण्डाद् द्विगुणो
दण्डो वेदितव्यः ।

* मिता.

वनस्पतिशृङ्गलगागुल्मादीनां छेदनादौ दण्डविधिः

प्रेरोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥

* अप., विर., पमा., दवि., वीमि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

विता. ७४३; ससु. १६३.

(१) यास्म. २।२२६; अपु. २५८।२४ च (वा) णो
दमः (णा दमाः); विश्व. २।२३२ णो दमः (णा दमाः);
मिता.; अप.; व्यक. १०७; विर. २७८; पमा. ४२२;
रत्न. १२३; व्यनि. ४९६ मध्यमो (मध्यमे); दवि. २२१
मध्यमो (अधमो); वीमि.; व्यप्र. ३७६; व्यउ. ११६;
व्यम. १०० पशूनामेतेषु (पशुषु चैतेषु); विता. ७४३;
ससु. १६३.

(२) यास्म. २।२२७; अपु. २५८।२५ च (तु) णो
दमः (णा दमाः); विश्व. २।२३३ हिशाखिनां (हशाखिका)
च (तु) तोर्द्विगुणो दमः (तिर्द्विगुणा दमाः); मिता.;
अप. णो दमः (णा दमाः); व्यक. १०८ च (तु) शेषं
अपवत्; विर. २८४; पमा. ४२६; विचि. १२२ च (तु);

(१) आरामारोपितानां सपरिग्रहाणां— 'प्ररोह-
शाखिकाशाखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणां तु
विंशतिद्विगुणा दमाः ॥' उपजीव्यद्रुमा आम्नादयः । तेषां
प्ररोहच्छेदने विंशतिपणो दमः । शाखिकादिच्छेदनेषू-
त्तरोत्तरद्विगुणकल्पना । प्ररोहः पल्लवः । अल्पाः शाखाः
शाखिकाः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३३

(२) प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः
याश्छिन्नाः पुनरुत्ताः प्रतिकाण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखाः
येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनस्तेषां शाखाच्छेदने ।
यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने
समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य
पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं
भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो
दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति ।
अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्नादीनां पूर्वोक्तेषु
स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः, अनुपजीव्याप्ररो-
हिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्याः । * मिता.

(३) प्ररोहिणां न्यग्रोधदीनामुपजीव्यानां च टङ्काम्ना-
दीनां शाखिनां वृक्षाणां च शाखायाः स्कन्धस्य सर्वस्य
वृक्षस्य च भेदने यथाक्रमं त्रयो दण्डा भवन्ति । तत्र
शाखाया भेदने विंशतिः । स्कन्धस्य द्विगुणाश्चत्वारिंशत् ।
सर्वस्य द्विगुणा अशीतिः । प्ररोहो न्यग्रोधः । स्कन्धः
प्रधानशाखामूलम् । अप.

(४) प्ररोहिशाखिनो येषां शाखा अपि प्ररोहन्ति
ते वटादयः । उपजीव्यद्रुमाः येषां छायाद्युपजीव्यते ते
आम्नादयः । +विर. २८४

(५) चकारेण प्ररोहिणामेव ग्रामादिस्थैरुपवेशनाद्यर्थ-
मुपजीव्यत्वे तद्विदारणे पुनस्तद्द्वैगुण्यमिति समुचीयते ।
वीमि.

* पमा., सवि., व्यप्र., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् । विचि., दवि. विरवत् ।

दवि. ३२३; नृप्र. २७४; सवि. ४८४ (=); वीमि.;
व्यप्र. ३७७ च (तु); व्यउ. ११६ रोहि (रोह) च (तु);
विता. ७४३; राकौ. ४९० रोहि (रोह); सेतु. २९३
च (तु); समु. १६३.

प.का. २२९

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

(१) उपजीव्यानामेव च— 'चैत्यश्मशानसीमान्त-
पुण्यस्थाने नृपालये । जातद्रुमाणां द्विगुणा दमा वृक्षे च
विश्रुते ॥' चातुर्थिकाद्यपनोदनसमर्थः पिप्पलादिबृक्षो
विश्रुतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३४

(२) वृक्षविशेषान् प्रत्याह— चैत्येति । चैत्यादिषु
जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्-
द्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ।
मिता.

(३) चैत्यादिस्थानजातानां द्रुमाणां शाखास्कन्ध-
सर्वविदारणेषु विश्रुतद्रुमविषयेषु पूर्वोक्ता विंशत्यादयो
दमा द्विगुणा वेदितव्याः । चैत्यं मनोहरस्थानम् । अप.

(४) चकारेण समुत्थानव्ययदानं समुचीयते ।

* वीमि.

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौपधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥

(१) चैत्यादिजातानामेव तु— 'गुल्मगुच्छक्षुपलता-
प्रतानौपधिवीरुधाम् । पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु
कर्तने ॥' गुल्मादीनामुक्तेषु चैत्यादिस्थानेषु जातानां
कर्तने प्रागुक्तप्ररोहादिक्रमेणैव स्मृतादेकगुणादर्धदण्डाः

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२८; विश्व. २।२३४ सीमासु
(सीमान्त) सुरा (नृपा) णो दमो वृक्षेऽथ (णा दमा वृक्षे च);
मिता. (क) क्षेऽथ (क्षे च); अप. णो दमो वृक्षेऽथ
(णा दमा वृक्षे च); व्यक. १०८; विर. २८४ णो दमो
(णा दमा); पमा. ४२७; विचि. १२२ विरवत्; दवि.
३२४ मितावत्; नृप्र. २७४ सीमासु (स्थानेषु); सवि.
४८४ (=) पुण्य (अन्य) क्षेऽथ (क्षेपु); वीमि. मितावत्;
व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७ मितावत्; विता. ७४४ स्थाने
(स्थान) क्षेऽथ (क्षे च); सेतु. २९३; समु. १६४.

(२) यास्मृ. २।२२९; विश्व. २।२३५ कर्तने (कर्तने);
मिता.; अप.; व्यक. १०८ विश्ववत्; विर. २८४ पूक्तेषु
(पूक्तेषु); पमा. ४२७; विचि. १२२ विश्ववत्; दवि.
३२४; नृप्र. २७४; वीमि.; व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७;
विता. ७४४; सेतु. २९४-५ पूक्तेषु (पु च वि); समु.
१६३.

कल्पाः । गुल्मः गुक्कादि । गुच्छः कुन्दादि । क्षुभो जात्यादिविदपः । लता प्रसिद्धा । प्रताना वल्ली । ग्राम्या ओषधयः । आरण्या वीरुधः । विश्व. २।२३५

(२) गुल्मादीन् प्रत्याह—गुल्मेति । गुल्मा अनति-दीर्घनिविडलता मालत्यादयः । गुच्छा अवल्लीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरल-प्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृ-तयः । ओषधयः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुडूची-प्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । * मिता.

(३) वृक्षेभ्यो न्यूनपरिमाणा उद्भिज्जा गुल्माः कुरु-वकादयः । ततो न्यूनपरिमाणा गुच्छाः । ततोऽपि नृसी-यांसः क्षुपाः । लता वल्लयः । ता एव स्थूलाः प्रतानाः । व्रीहियवादयः फलपाकान्ता ओषधयः । वीजकाण्डप्ररो-हिण्यो वीरुधः । आसां पूर्वोक्तेषु दण्डनिमित्तेषु पूर्वो-क्तदण्डानामर्धमर्धं ग्राह्यम् । अप.

(४) स्थानेषु स्कन्धशाखामूलेषु । Xविर. २८५

(५) समुत्थानव्ययदानं चात्रापि द्रष्टव्यम् । वीमि.

नारदः

दण्डपारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते+ ॥

* पमा., दवि., व्यप्र. मितावत् । X शेषं मितावत् ।

+ मिताक्षराव्याख्यानं 'अमाक्षिकहने जिह्वे' इति याज्ञवल्क्य-वचनादौ (पृ. १८१३) द्रष्टव्यम् । पमा., रत्न., व्यप्र. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।४; नास्मृ. १८।४ दिमिश्रोप-घातो (दीनामुपक्षेपैः); अपु. २५.३।२८ भस्मा ... घातो (अग्न्यादिभिश्चोपघातैः); मिता. २।२१२; अप. २।२१२ भस्मादि (नस्मादे) घातो (घाते); व्यक. १०४; स्मृच. ७; विर. २६० श्रोप (श्राव); पमा. ४०९ नास्मृवत्; रत्न. १२१; स्मृचि. २३ श्रोप (श्राप); दवि. ३३ श्रोप (श्राभि); नृप्र. २७१; सवि. ४८०; वीमि. २।२१२; व्यप्र. ३६९; व्यउ. १११ भस्मा (अस्मा); व्यम. १००; विता. ७३१ व्यउवत्; राकौ. ४९०; सेतु. २१५ विरवत्; समु. १६१.

(१) परगात्रेषु स्थावरजङ्गममूर्तिषु । दण्डो द्रोहः । पारुष्यं निष्ठुरता । स्मृच. ७

(२) अभिघातस्ताडनम् । *दवि. ३३

(३) वाक्पारुष्यं निरुप्य दण्डपारुष्यं प्रस्तौति—परगात्रेष्विति । रोपात् परशरीरेष्वभिद्रोहः प्रहरणं हस्तादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो रज्जुपापाणादिभिश्च भस्मधूलीपानीयाशुच्यादिना, दण्डपारुष्यमुच्यते ।

नाभा. १६, १७।४ (पृ. १६५)

तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्येऽन्तमक्रमात् ।

अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥

हीनमध्येऽन्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥

(१) निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्याणी-त्यर्थः । +मिता. २।२१२

* मिताक्षराव्याख्यानमपि समुद्धृतम् ।

+ पमा., रत्न., व्यप्र. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।५ तस्या (तत्रा) हीन (मृदु) गोरणनिःशङ्क (गूरणानिःसङ्ग); नास्मृ. १८।५ हीन (मृदु) त्तम (त्तम); मिता. २।२१२ (क) निःशङ्क (निःसङ्ग), (ख) स्यापि (स्योप) निःशङ्क (निःसङ्ग); अप. २।२१२ उत्तरार्धे (अवगूरणनिःशङ्कपातक्षतजदर्शनैः); व्यक. १०४ तस्या (तत्रा) हीन (मृदु) गोर...तन (गूरणानिःसङ्ग-पीडना); स्मृच. ७; विर. २६० हीन (मृदु) गो (गू); पमा. ४१० गो (गू); रत्न. १२१; व्यनि. ४९० हीन (मृदु) निःशङ्क (निःसङ्ग); स्मृचि. २३ हीन (मृदु); दवि. २१९ हीन (मृदु) गो (गू) शङ्क (शल्क); नृप्र. २७१; सवि. ४८० तस्या (अस्या) अव (अप) निः...क्षत (निःसङ्कपातक्षतज) मनुः; व्यप्र. ३६९; व्यउ. १११ क्षत (क्षम); विता. ७३१-२; सेतु. २१५ हीन (मृदु) गोरण (गहन); समु. १६१ नक्षत (क्षतज).

(२) नासं. १६, १७।६ हुस्तत्र (हुः प्रोक्तं); नास्मृ. १८।६ नमतिक्रमात् (अपकर्षणात्); अप. २।२१२ द्रव्याणां (वर्णानां) पू. ; व्यक. १०४ द्रव्याणां (त्रयाणां) साहसा (साधना) धनम् (धने); स्मृच. ७ पू. ; विर. २६० तु (च) धनम् (धने); पमा. ४१० सम (अन); रत्न. १२१ पू. ; व्यनि. ४९० द्रव्याणां (त्रयाणां) धनम् (धने); स्मृचि. २३ तु (च) पू. ; दवि. २१९ तु (च) पू. ;

(२) कर्तृव्यापारतारतम्यात्, कर्माभूतद्रव्यवैशिष्ट्य-
तारतम्याच्च, प्रथममध्यमोत्तमभावेन त्रैविध्यमित्यर्थः ।
ननु पारुष्यद्वयस्य साहसविशेषत्वात् पदान्तरत्वेनोक्तिर-
युक्ता । सत्यम् । सहसा क्रियमाणस्य साहसविशेषत्वं
छलेन पुनः क्रियमाणस्य पदान्तरत्वमेव । साहसलक्षणा-
भावात् । तथा चोक्तं तेनैव— ‘तस्यैव भेदः स्तेयं
स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्तेय-
माधिशछलेन तु ॥’ आधिः क्लेशः । स आक्रम्यार्थ-
हरणद्वारा क्रियमाणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरणद्वारा
क्रियमाणः स्तेयमित्यर्थः । नन्वेनेन स्तेयस्य भेद उक्तो
न पारुष्यस्य । सत्यम् । अपृथगुद्दिष्टस्यापि भेद उक्तं
पृथगुद्दिष्टस्य सुतरामेव भेदो लक्ष्यत इति स्तेयमात्र-
स्योक्त इत्यविरोधः । अतः पदान्तरत्वेनाप्युक्तिर्युक्तैव ।
अत एव संग्रहकारः— ‘मन्यमारणादीनि कृतानि
प्रसभं यदि । साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा
पुनः ॥’ अन्यथा पुनः यद्यप्रसभं कृतानि तदा यथा-
ख्यानि स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याख्यानी-
त्यर्थः । नन्वेवं स्तेयस्त्रीसंग्रहणयोरपि साहसात् पृथगुद्दे-
शनं कार्यम् । सत्यम् । अत एव मनुना ‘स्तेयं च
साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ।’ (मस्मू. ८।६) इति
पृथगुद्दिष्टम् । नारदेन तु तयोश्छलेनैव क्रियमाणात्वात्
पदान्तरत्वं स्फुटमेवेति साहसान्तर्भाव एवोद्देशदशायां
दर्शितः । पारुष्यद्वयस्य तु प्रायेण प्रसभं क्रियमाणात्वात्
पदान्तरत्वमव्यक्तमिति पृथगप्युपदेशः कृत इति सर्व-
मनवद्यम् । स्मृच. ७

(३) अवगूरणं शस्त्राद्युल्लासनम् । निःशङ्कपातनं
निर्देयं शस्त्रादिना घातनमरुधिरं मध्यममेव । निःशङ्क-
पातनं सरुधिरं क्षतदर्शनपदेन विवक्षितमुत्तमम् ।

नारदीय एवावगूरणादिभेदेन त्रैविध्यमभिधायाक्षेप्य-
द्रव्यभेदेन प्रत्येकमेषां त्रैविध्यमाह— ‘हीनमध्योत्तमानां
च द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र
कण्टकशोधने ॥’ कण्टकशोधने दण्डे कर्तव्ये साहसानि
अवगूरणादिद्रव्यभेदेन त्रीणि प्रत्येकमधममध्यमोत्तम-

नृप्र. २७१-२; सवि. ४८० इत्यत्र क (इत्यदक) मनुः ;
व्यप्र. ३६९ तु (च) ; व्यड. १११ तु (च) ; विता.
७३२. सम (अन) ; समु. १६.१.०

भावेन त्रीण्याहुरित्यर्थः । एष च पाटो मिताक्षरा-
प्रकाश-हल्ययुध-पारिजातेषु दृष्टः । लक्ष्मीधरेण तु त्रयाणां
समतिक्रमात् त्रीण्येव साधनानीति पठितं तस्यापि
त्रीण्येव साधनान्याहुरिति पाठस्तत्राणां त्रित्वमेव
विवक्षितम् । विर. २६०

(४) अवगूरणं शस्त्राद्युत्थापनं निःशङ्कपातनम-
रुधिरं शस्त्रादिघातनम् । अत्र प्रहरणस्य प्रारम्भो
निष्पत्तिः फलानुबन्ध इत्यस्य वैचित्र्यात् त्रैविध्यमुक्तं
मृदुमध्यमोत्तमक्रमादित्यनेन यथोत्तरं ब्रलवत्वमुक्तम् ।

सर्वविधं चैतत् स्वयंकृतमन्यद्वारकृतं चेति द्विवि-
धम् । तथा द्वयोः परस्परं प्रवर्तितमेकतरेण वेति
द्विविधम् । प्रहर्ता चैकानेकभावादुत्तमादिभेदाच्चानेक-
विधः स्थावरजङ्गमभेदाद्द्विपदचतुष्पदभेदाच्चाप्य
द्वैविध्यमधिकम् ।

एवमाख्यानान्ख्यात्वादयोऽपि दण्डव्यास्तत्र ते विशेषा
दण्डविशेषोपयोगिनः प्रमुख एवानुसंधेयाः । तथा
स्वामिने हृतभग्नदानमपहर्तुर्दण्डद्वैगुण्यं गाढप्रहर्तुः
समुत्थानव्ययदानमित्यादिकं च दण्डोपदेशकाल एवा-
कल्पनीयम् । दवि. २१९-२०

(५) तत्रापीति । दण्डपारुष्येऽपि त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वं
दृष्टमधममध्यमोत्तमक्रमेण । अवगूरणेन मन्दः ।
निःसङ्गप्रहरणैर्मध्यमः । शोणितोत्पादनैरुत्तमः ।

हीनेति । निकृष्टमध्यमोत्तमानां द्रव्याणां हरणात्
त्रीणि साहसान्युक्तानि । तान्येवैतानि दण्डपारुष्याणि ।
तेषां च शोधनमुक्तं पूर्वस्मिन् विवादपदे ‘सहोद-
दर्शनात् स्तेयमि’त्यादिना । दण्डश्चोक्तः । तस्य चास्य
चैकत्वमुक्तमेतेन । नाभा. १६, १७।५-६ (पृ. १६५-६)

दण्डपारुष्ये दोषादिह्यदण्डभाक्त्वविचारः, पञ्चप्रकारैस्तत्रा-

पकृतविचारश्च

१विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।

विशुद्धिर्दण्डभाक्त्वं च तत्र संबध्यते यथा ॥१॥

* पञ्चविधविधेः मिताक्षराव्याख्यानं ‘असाक्षिकहते’ इति
यादवत्ववचने (पृ. १८१३) द्रष्टव्यम् । पमा., दवि., व्यप्र.
मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।७; नास्मू. १८।७; मिता.
२।२१२ पृ.; व्यक. १०७; विर. २७४; पमा. ४१० पृ.;

(१) विधिः क्रिया । अत्र वाक्यारूप्यं त्रिधा निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात् । एवं दण्डपारुष्यं द्विधा अभि-
द्रोहाघातरूपत्वात् । विशुद्धिः दण्डाभावः । यथा तथा
वक्ष्यते इति शेषः । विर. २७४-५

(२) अथवा पूर्वश्लोके यथा त्रीणि साहसानि कण्टक-
शोधनमिति, न च दण्डपारुष्यसाहसयोरेतयोर्भयो-
रप्युपलब्धो विधिः पञ्चविध उक्तः । असज्जनैकार्थ्यादीनां
विशुद्धिश्च, प्रथमसाहसादिना दण्डभाक्त्वं चाकार्य-
कारिणां यथा भवति 'भक्तावकाशदातार' इत्यादिना,
तदेवात्राप्युक्तं द्रष्टव्यम् । नामा. १६, १७।७ (पृ. १६६)

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते ॥

(१) क्षुब्धयोः क्रुद्धयोः । मान्यते पूज्यते न
दण्ड्यते इत्यर्थः । क्षमते पारुष्यं नानुबध्नाति, अतिवर्तते
पारुष्यं तनोति । विर. २७५

(२) [रत्नाकरव्याख्यानोद्धारानन्तरमुक्तम्]—
वस्तुतस्तु यः क्षमते सहते न तु स्वयमपि प्रतिपारुष्यं
प्रवर्तयति स मान्यते वाचा पूज्यते, यस्तु तादृशमप्यति-
वर्तते पुनराक्षारयति स दण्डभाग् दण्ड्यते ।

दवि. २१६

(३) संरम्भात् क्षुभितयोः पारुष्य उत्पन्ने सति यः
क्षमते स पूज्यो न दण्ड्यः । यस्त्वतिवर्तते आक्रोशैः
प्रहरणेन वा, स दण्ड्यः ।

नामा. १६, १७।८ (पृ. १६६)

पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

दवि. ३३ पू. ; नृप्र. २७२ पू. ; व्यप्र. ३७० पू. ;
व्यउ. ११२ पू. ; विता. ७३२ पू. ; समु. १६१ पू.

(१) नासं. १६, १७।८; मिता. २।२१२ क्षुब्ध (क्रुद्ध)
मान्य (मन्य); अप. २।२१२ रम्भा (बन्धा); व्यक. १०७
न्ने (न); विर. २७५; पमा. ४१०-११; रत्न. १२१;
दवि. २१५ न्ने क्षुब्ध (क्रोकोध); नृप्र. २७२ न्ने...योः
(न्नेनूर्ध्वमूर्ध्वयोः) ऽतिवर्तते (निवर्तते); व्यप्र. ३७०
क्षुब्ध (क्रुद्ध); व्यउ. ११२ व्यप्रवत्; विता. ७३२ क्षुब्ध
(क्रुद्ध) योऽति (यो नि); समु. १६१ क्षुब्ध (क्रुद्ध) योऽति
(योऽनु).

(२) नासं. १६, १७।९. धावृत्त (धुत्त); नास्मृ.

(१) विशेषदर्शने तु तदनुसारेण विषम एव दमः
स्यादित्यभिप्रायः । स्मृच. ३२६

(२) विशेषोऽयमेवं पूर्वं कृतवानित्याद्याकारः ।

विर. २७५

(३) यद्यपि प्रहारयोः पूर्वापरभावेऽज्ञाते वादिनोः
शपथादिना निर्णयात्तयोर्निश्चयः, अन्यथा विवादाना-
रोहात् । तथापि मल्लयोरिव मेपयोरिव वाऽवास्तवं यत्र
योगपद्यं यत्र च प्रधानयोः कल्हे तत्तद्देश्यानां संमर्दे
प्रहारप्राथम्यं दुर्बोधं तद्विषयमिदम् ।

उपलक्षणं चैतत्, तेन यत्रैकस्यारम्भकत्वेऽन्यस्यानु-
बन्धित्वे यत्र चैकस्याल्पेऽपि पारुष्ये प्राथमिके अन्यस्य
पश्चात्तनेऽपि तस्मिन्नधिके अपराधसाम्यं तत्रापि सम
एव दण्डः । एतदभिप्रायकमेव रत्नाकरीयमादिपदम् ।

दवि. २३२

(४) पारुष्यदोषधुतयोर्वागदण्डपारुष्यदोषधुतयोः रोषा-
विष्टयोरन्यतरोऽपि न क्षमते । युगपद् घाताघातादि
कुर्वतोर्विशेषाभावे घाते प्रतिघातः आक्रोशे प्रत्याक्रोशः,
उभयोस्तुल्यो दण्डः । नामा. १६, १७।९ (पृ. १६६)

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥

१।८; मिता. २।१० पारु...तयोर्यु (पारुष्ये साहसे वाऽपि यु)
दृश्येत (लभ्येत) : २।२१२ दृश्येत (लक्ष्येत); अप. २।१०
दृश्येत (लभ्येत) : २।२१२; व्यक. १०७; स्मृच. ३२६
स्मृत्यन्तरम्; विर. २७५ वृत्त (च त); पमा. ४११
दृश्येत (लक्ष्येत); रत्न. १२० स्मृत्यन्तरम्; स्मृचि. २४
दोषा (दोष) शेषं पमावत्; दवि. २३२ विरवत्, काल्यायनः;
नृप्र. २७२ पमावत्; व्यत. २०२ पारु...तयोर्यु (पारुष्ये
साहसे चैव यु) दृश्येत (लभ्येत); सवि. ४७६ वृत्त (दुभ)
यः स्यात् (यश्चेत्) सुगन्तुः; व्यसौ. २८ मिता. २।१०
वत्; व्यप्र. ९७ व्यतवत् : ३७० पमावत्; व्यउ. ११२
अपवत्; व्यम. ९९ स्मृत्यन्तरम्; विता. १०० मिता.
२।१० वत् : ७२५ पारु...तयोर्यु (पारुष्ये साहसे चैव यु)
याश्वल्क्यः : ७३३ वृत्त (दुभ) दृश्येत (लभ्येत); सेतु.
१०१-२ मिता. २।१० वत्; समु. १६१.

(१) नासं. १६, १७।१०; नास्मृ. १।८।९; मिता.
२।१०, २।१२; अप. २।१०, २।१२; व्यक. १०७; स्मृच.
३२७; विर. २७५; पमा. ४६. काल्यायनः : ४११. क्षार

(१) पूर्वे त्वाक्षारणे निमित्ते तन्निमित्तको विनयः पश्चादाक्षारणनिमित्तकविनयादभ्यधिको भवेदित्यर्थः ।

स्मृच. ३२७

(२) पूर्वे प्रथममाक्षारयेत् पारुष्यं कुर्यात् । दोषभाक् दण्ड्यः । असत्कारी अपराधवान् । पूर्वे तु विनयो गुरुवित्यनेन तदन्यस्मिन् लघुर्विनय इत्युक्तम् ।

*विर. २७५

(३) यः पूर्वमाक्रोशेनातिक्रामेत् तर्जनादिना, स नित्यं दोषभाक् । पश्चादपि य आक्षारयेत्, न क्षमेत, सोऽप्यसत्कारी अशोभनकारी दण्ड्य इत्यर्थः । तयोः पूर्वस्य महान् दण्डः प्रथमातिक्रमात् । इतरस्य प्रथमं क्षमणादल्पः, पश्चादप्यतिक्रामन् दण्ड्यः ।

नाभा. १६, १७।१० (पृ. १६६)

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ।

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ॥

(१) वर्णादितः समयोर्निबन्धे तु विशेषदर्शने तन्निमित्तमपि विनयगौरवं भवतीत्याह स एव — द्वयोरापन्नयोरिति । तुल्यमापन्नयोः समत्वेनैव आक्षेपकरयोरिति यावत् । तयोर्दण्डमवाप्नोति तुल्यमापन्नयोर्द्वयोः । दण्डो मिलितयोर्यावान् तावन्तमाप्नोतीत्यर्थः ।

स्मृच. ३२७

* दवि. विरवत् ।

(क्षर); रत्न. १२० वें तु (वें च); विचि. १२० प्यमत् (प्यत्) यो (ये); व्यनि. २१, ४९२; दवि. २३२ दोष (दण्ड); नृप्र. २७२ क्षार (कार); व्यत. २०२; सवि. ४७७ घः सोऽप्य (अस्योष); व्यसौ. २७-८; व्यप्र. ९७, ३७०; व्यउ. ११२; व्यम. ९९; विता. १००, ७२५-६, ७३२; सेतु. १०१ स्यात्स (स्यान्न); समु. १६१.

(१) नासं. १६, १७।११ वोत्तरः (वेतरः); नास्मृ. १८।१०; मिता. २।२१२ नासंवत्; अप. २।२१२ वोत्तरः (वा परः); व्यक. १०७; स्मृच. ३२७ पुनः (पुमान्) स तयोर्दण्डमाप्नोति (तयोर्दण्डमवाप्नोति); विर. २७५ यः पुनः (योऽधिकम्); पमा. ४११ विरवत्; दवि. २३२ विरवत्; नृप्र. २७२ पुनः (परः); व्यप्र. ३७० नासंवत्; व्यउ. ११२ नासंवत्; विता. ७३२ नासंवत्; समु. १६१ स्मृचवत्.

(२) द्वयोरापन्नयोस्तुल्यं पारुष्ये तुल्यं प्रवृत्तयोः । अनुबध्नाति असकृत् कलहं करोति । × विर. २७५

(३) द्वयोः संरम्भादुपशान्तयोः यः पुनः पुनरनुब्रवति, अपरर्षं न ददाति, स दण्ड्यः, यदि पूर्वं मारयति यदि पश्चाद्वा । इतर उपशान्तो न दण्ड्यः ।

नाभा. १६, १७।११ (पृ. १६६)

श्वपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ।

हृस्तिपत्राल्यदासेषु गुर्वीचार्थ्यतिगेषु च ॥

मैर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।

न च तदण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) श्वपाकः क्षत्रियायामुग्राजातः, उग्रस्तु— 'शूद्रायां क्षत्रियाजातं प्राहुरुग्रमिति द्विजाः' इति देवलेन दर्शयिष्यते । पशुशब्दः क्लीबपरः । चाण्डालः शूद्रात् ब्राह्मण्यां जातः । वधकवृत्तिः परवध एव वृत्तिर्जीवनं

× दवि. विरवत् ।

(१) नासं. दासेषु (दारेषु) तिगे (न्ते), अयं श्लोको मूले नोपलभ्यते, परन्तु भाष्यस्योपलभ्यमानत्वात् अयं श्लोको मूले वर्तत इत्यनुमीयते, पाठभेदास्तु भाष्यानुसारेण निर्दिष्टाः; नास्मृ. १८।११ पण्ड (मेद); मिता. २।२१२ पण्ड (पण्ड) र्यातिगेषु (र्यन्तेषु); अप. २।२१२ व्यङ्गेषु (वेद्यासु) दासेषु (दारेषु); व्यक. १०७ व्यङ्गेषु (वेद्यासु) वध (वक); विर. २७६ पूर्वार्धे (श्वपाकपशुचाण्डालवेद्यावधकवृत्तिषु); पमा. ४११ पूर्वार्धे (श्वपाकपण्डपाण्डव्यङ्गेषु वधारेषु च) तिगे (न्तिके); विचि. १२१ व्यङ्गेषु वध (वेद्यावधक) तिगे (न्ते); दवि. २१७ विरवत् : २६१ तिगेषु (तिगिषु) उत्त.; नृप्र. २७२ पण्ड (मेद [चण्ड]); व्यप्र. ३७० मितावत्; व्यउ. ११२ पण्ड (शिलि) तिगे (न्वे); विता. ७३३ पण्ड (पण्ड) बाल्य (बाल); बाल. २।२१२ तिगे (नुगे) : पण्ड (पशु) व्यङ्गेषु वध (वेद्यावधक) इति कर्तृपरौ पाठः; सेतु. २२२ व्यङ्गेषु वध (वेद्यावधक); समु. १६१ दासे (देशे) तिगे (न्तिके).

(२) नासं. अयं श्लोको मूले नोपलभ्यते, परन्तु भाष्यस्योपलभ्यमानत्वात् मूले वर्तत इत्यनुमीयते; नास्मृ. १८।१२ दोष (स्तेष); मिता. २।२१२ पू.; अप. २।२१२ त एवा (तयेष्वा); व्यक. १०७; विर. २७७; पमा. ४११ पू.; विचि. १२१; दवि. २१७ : २६१ पू.; नृप्र. २७२ पू.; व्यप्र. ३७० पू.; व्यउ. ११२ पू.; विता. ७३३ पू.; सेतु. २२३; समु. १६१ पू.

यस्य स वधकवृत्तिः स्वार्थे कन् । हस्तिपको हस्त्यधि-
रोहकः । दासोऽत्र गृहजातादिः । गुर्वाचार्यातिगः गुर्वा-
चार्यवचनलङ्घनकर्ता । मर्यादा धर्मव्यवस्था । सद्योऽ-
विलम्बितम् । घात एव ताडनमेव । विर. २७७

(२) कामधेनौ कल्पतरौ च 'वेद्यासु वधकर्तृषु'
इति स्पष्टमेव पठितम् । अत्र मिताक्षरायां 'व्यङ्गेषु वध-
कर्तृषु' इति पाठः । *दवि. २१७

(३) श्रपाकः सौबलः । पण्डः पण्डः । व्यङ्गो
हीनाङ्गः । वधवृत्तयो वधकारिणः घात्यघातकाः । हस्तिपा
हस्त्यारोहाः । ब्राह्म्याः संस्कारहीना द्विजातयः । गुरवः
पितृव्यतिरिक्ता मातुलादयः । अन्तगाः शिष्याः ।
एतेषां दारेषु मर्यादातिक्रमेण गमने सद्यो वध एव
दण्डः । तेऽपि यदि ताडनमारणादि कुर्युः, न दण्ड-
पारुष्यदोषमनुयुः, न दण्ड्याः न साधुकृतमित्यनु-
ज्ञातव्या राज्ञा । एवं ब्रुवता अन्यैः स्वयं निग्रहो न
करणीय इत्युक्तं भवति । अयमत्रार्थः—'श्रपाकपण्ड-
चण्डालेष्वन्तस्त्वधकारिषु' इति श्रपाकादयो मर्यादा-
भिगम इति हस्तिपकादिदारेषु गच्छेयुः । गुर्वाचार्याति-
क्रमे च तथा वाग्दण्डपारुष्येयुः हन्तव्याः । एतेन दण्ड-
पारुष्यदोषः । एतेषु दण्डपारुष्यनिग्रहो वध एवेति ।
नामा. (पृ. १६७)

यमेव ह्यतिवर्तरेज्जेते सन्तं जनं नृषु ।

स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥

(१) श्रपाकादयो येषु पारुष्यं कुर्वते, त एवैषां
घातरूपं दण्डं कुर्युः । *विर. २७७

(२) यमेव सज्जनमेतेऽतिवर्तरेन् संसर्गवाग्दण्डपारु-
ष्यादिना, स एव विनयं वधादि कुर्यात् । न तत्र

* शेषं विरवत् । X दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १६, १७, १२; नास्मृ. १८, १३ तैरज्जेते
(तैत नीचः); विश्व. २।२२६; मिता. २।२१२; अप. २।२१२ जनं (जना) भाङ् नृपः (भागभवेत्); व्यक. १०७; विर. २७७; पमा. ४११ नास्मृवत्; विचि. १२१
पूर्वाधे (यमेते ह्यतिवर्तरेज्जेते सन्तान् नयेत्); दवि. २१७
नृषु (प्रति); व्यप्र. ३७० पृ.; व्यउ. ११२ ह्यति (स्वति);
मिता. ७३३; सेतु. २२३ विचिवत्; समु. १६१ ह्यति
(व्यति) ।

राजैव शिष्यादिति नियमोऽस्ति ।

नामा. १६, १७, १२ (पृ. १६७)

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेपां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(१) तेषामसामर्थ्ये तु राजा घातरूपमेव दण्डं
कुर्यान्नार्थदण्डं, अत्र हेतुः— मला ह्येते इत्यादि ।

* विर. २७७

(२) घात एव, धनदण्डो नेत्यत्र कारणमाह—
मनुष्येषु मलाः पापा एते शास्या एव । तद्धनं पाप-
करम् । तस्माद् घात एव दण्डः ।

नामा. १६, १७, १३ (पृ. १६७)

हीनवर्णकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराधनुयात् ।

तदङ्गं तस्य छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) अवरो हीनवर्णः । विर. २६७

(२) येनाङ्गेन हस्तेन पादेन वा शूद्रो ब्राह्मणं
प्रहरेत् तदेवाङ्गं छेत्तव्यम् । एवं शुद्धिः, न धनदण्डेन ।

नामा. १६, १७, २७ (पृ. १७०)

सैहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचौ वाऽस्यावकर्तयेत् ॥

* दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १६, १७, १३ ध्याणां (ध्येषु); नास्मृ. १८, १४ ध्याणां (ध्येषु) अतस्ता (अपि ता); विश्व. २।२२६
नासंवत्; मिता. २।२१२; अप. २।२१२ धनमेपां मला
(मलमेपां धना) अतस्ता (अपि ता); व्यक. १०७ अतस्ता (अपि
ता); विर. २७७ व्यकवत्; पमा. ४१२; विचि. १२१;
दवि. २१७ व्यकवत्; व्यप्र. ३७०; व्यउ. ११२; मिता. ७३३
ह्येते (एते) धन (द्रव्य); सेतु. २२३; समु. १६१.

(२) नासं. १६, १७, २३ ऋं तस्य (ऋमेव); नास्मृ. १८, २५
वरो (वर); व्यक. १०५; विर. २६७; विचि. ११७; व्यनि. ४९२
येनाङ्गेना (येन येना); व्यप्र. ३७४ शुद्धि (बुद्धि); व्यउ. ११४; सेतु. २१७, २२०.

(३) नासं. १६, १७, २४ उत्तरार्धे (कटिदेशेऽङ्ग्य
निर्वास्यः स्फिचदेशं वास्य कर्तयेत्); नास्मृ. १८, २६ स्याप
(स्याव); व्यक. १०५ नास्मृवत्, मनुनारदौ; विर. २६८
स्फिचौ वाऽस्याव (स्फिचं वाऽस्य प्र) मनुनारदौ;
व्यनि. ४९३ स्फिचौ.....येत् (स्फिचं वाऽस्य निकृन्तयेत्),

(१) सहासनमभिप्रेतुरेकासनोपवेशी, अभिप्रेतु-
पदस्य अभिप्रासिपरत्वात् । तथा च विष्णुः—
'एकासनोपवेशी कृत्वा कृताङ्को निर्वास्यः' इति ।
उत्कृष्टो ब्राह्मणः । अपकृष्टजः शूद्रः । कृताङ्कः तस-
लोहशलाकया कृतचिह्नः । स्फिक् श्रोण्येकदेशः ।
विर. २६८

(२) एकमासनं य इच्छति, सहास्त इत्यर्थः,
उत्कृष्टस्योत्कृष्टस्यावरावरवर्णजः । अङ्कयित्वा कटिदेशे
निर्वास्यः स्फिजं वाऽस्य छिन्वा ।

नाभा. १६, १७।२४ (पृ. १७०)

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्रावोष्ठी छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥

(१) अवनिष्ठीवतो दर्पादुपरि निष्ठीवनं दर्पात्
कुर्वतः । अवमूत्रयतः मूत्रेण सेकं कुर्वतः । अवशर्ध-
यतो गुदं, गुदेन कुस्तिशब्दं कुर्वतः । विर. २६९

(२) दर्पादवमत्पोपनिष्ठीवतः शूद्रस्य द्विजातेरोष्ठ-
द्वयस्य छेदः, तथा मूत्रयतः शिश्रस्य, तथा पातक-
कर्मादि कुर्वतो गुदस्य छेदः ।

नाभा. १६, १७।२५ (पृ. १७१)

^२ केशेषु गृह्यतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

(१) हस्ताविति द्विवचनं एकैनापि करेण ग्रहणे
हस्तच्छेदनार्थम् । दाढिका रमश्रु । विर. २६९

(२) एतेषु गृह्यतस्तत्क्षणमेव स हस्तौ छेदयेदिति ।

नाभा. १६, १७।२६ (पृ. १७१)

मनुनारदौ; दवि. ३२१ स्फिचौ.... येत् (स्फिचं चास्याव-
कर्षयेत्).

(१) नासं. १६, १७।२५ तो मेढ्र (तः शिश्र); नास्मृ.
१८।२७ नासंवत्; व्यक. १०५ मनुनारदौ; विर. २६८
मनुनारदौ; व्यनि. ४९३ शर्ध (शर्द) मनुनारदौ; दवि.
२५३ शर्ध (शब्द) मनुनारदौ; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ;
व्यउ. ११५ वतो (कृतो) मनुनारदौ.

(२) नासं. १६, १७।२६ दाढिकायां च (नासिकायां ना);
नास्मृ. १८।२८ यां च (यां तु); व्यक. १०५ मनुनारदौ;
विर. २६८ मनुनारदौ; व्यनि. ४९३ पु च (तथा)
मनुनारदौ; दवि. २५४ मनुनारदौ; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ;
व्यउ. ११५ मनुनारदौ.

त्वक्छेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

राजनि दण्डपारुष्ये दण्डः

राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतातिगम् ॥

(१) योऽब्राह्मणः । कृतागसि कृतापराधे । शूल-
मारोप्य यत्संक्रियते तत् शूल्यं तेन प्रथमतस्तस्य शूल-
भेदेन पीडां विधाय अग्निविपाकेन पीडा कर्तव्येत्यर्थः ।

विर. २६७-८

(२) यो राजनि कृतापराधेऽपि प्रहरेत्, शूले
प्रोलैनमग्नौ विविधं पचेद् ब्रह्महत्याशतादभ्यधिकं
पापम् ।

नाभा. १६, १७।२८ (पृ. १७१)

अश्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः

पुत्रापराधे न पिता श्ववान् शुनि न दण्डभाक् ।

न मर्कटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥

पुत्रे दोषवति न पिता दण्ड्यः, शुनि च दोषवति
तत्स्वामी । मर्कटे चैवम् । न चेत् ते पित्रादिभिः
प्रयुक्ताः । प्रयुक्ताश्चेत् पित्रादयो दण्ड्याः ।

नाभा. १६, १७।२९ (पृ. १७१)

अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः

कैश्चित्कृत्वाऽऽत्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥

(१) नास्मृ. १८।२९.

(२) नासं. १६, १७।२८ शूल्यं (शूले) तिगम् (धिकम्);
नास्मृ. १८।३१ नासंवत्; व्यक. १०५; विर. २६७;
विचि. ११७; दवि. २५८; व्यप्र. ३७४ तिगम् (नि च);
व्यउ. ११४; सेतु. २२०.

(३) नासं. १६, १७।२९ श्ववान् शुनि न (न श्ववान्
शुनि) तेनैव (तैरेव); नास्मृ. १८।३२ श्ववान् शुनि न
(नाश्वे न शुनि); अप. २।२२२ शुनि न (न शुनि) हितो
न (हता [तो] तु); व्यक. १०६ शुनि न (न शुनि);
स्मृच. ३३० श्ववान् शुनि न (न स्वामीति) तेनैव (तैरेव);
विर. २७३; विचि. ११९-२० श्ववान् शुनि न (श्वान्
शुनि) च (तु); व्यनि. ४९४ श्ववान् शुनि न (नाश्वेन
शुनि) टे च (टे न) प्रहितो (प्रेषिता); दवि. २२३ राधे
(राद्धे); सेतु. ३०१ च (तु); समु. १६३ नासंवत्.

(४) अप. २।२१२ हेत्वर्थ... .. यैस्त (युक्तिहेत्वर्थ-

आत्मनश्चिह्नं व्रणादिरूपं, परमभिद्रवेत् अहमनेन
व्रणवान् कृतोऽयं दण्ड्यतामित्यनुयुज्यात् । हेतुर्गद्गद-
स्वरादिः, अर्थः प्रयोजनं, गतिः संनिधिगमनं, सामर्थ्यं
प्रहारक्षमता । विर. २७४

बृहस्पतिः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

हस्तपापाणलगुडैर्भस्मकर्दमपांसुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणं दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

(१) परगात्रेष्विति शेषः । स्मृच. ७

(२) अत्र भस्मादिभिर्दण्डादिभिरायुधैरिति करण-
त्रैविध्यात् प्रहरणस्य त्रिविधत्वमुक्तं तत्र यथोत्तरं
बलवत् । दवि. २१९

वाक्पारुष्यापेक्षया दण्डपारुष्यस्य दण्डविधौ विशेषः

वाक्पारुष्ये कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते ।

तस्यैव द्विगुणं दण्डं कारयेन्मरणादृते ॥

विविधदण्डपारुष्येषु समाधिकविषयेषु दण्डविधिः

भस्मादीनां प्रक्षेपणं ताडनं च करादिना ।

प्रथमं दण्डपारुष्यं दमः कार्योऽत्र मापिकः ॥

(१) मापिकः मापमितः । विर. २६१

(२) मापिको राजतः मापमितः । विचि. ११२

(३) ताडनमत्रोद्यमनमात्रमिति ग्रहेश्वरमिश्राः ।

एवमेव हरिनाथोपाध्यायाः । एव व्याख्याने कामं
प्रथममिति घटते दण्डगौरवं तु दुर्घटम् । 'उद्गूणात्
संबन्धैस्त), व्यक. १०७ नारदबृहस्पती; विर. २७३-४
तत्र युक्त (युक्तं तत्र); व्यप्र. ३७८ गति (मति) नारद-
बृहस्पती; व्यउ. ११८ व्यप्रवत्; सेतु. २२२ विरवत्.

(१) अप. २१२२ रण (रणैः); व्यक. १०४
स्मृच. ७; विर. २५९; दीक. ५१ हस्त (दण्ड);
व्यनि. ४८९; दवि. २१९; सेतु. २१४-५; समु. १६१.

(२) मभा. १२१६; गौमि. १२१६.

(३) अप. २१२४ क्षे (क्षि); व्यक. १०४; स्मृच.
३२८ दीना प्रक्षे (दिना प्राक्षि) पिकः (पकः); विर. २६५;
विचि. ११२; दवि. २५१ कार्योऽत्र (कर्पोऽत्र); सवि.
४८१ दीना प्रक्षे (दिना प्र [क्षि] क्षे) पिकः (पकः);
सेतु. २१५ प्रक्षेपणं (क्षेपणं च); समु. १६१ स्मृचवत्;
विचि. ५० मापिकः (आर्थिकः).

हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः । स एव द्विगुणः प्रोक्तः
पातनेषु सजातिषु ॥' इति कात्यायनविरोधात् । तस्मात्
प्रहरणमेव ताडनपदार्थः प्रत्युत ताडनं चेति चकारः
समुच्चयार्थः । न्यूनश्च ताडयिता । प्रथममित्यस्य तु
मुख्यमिदं पारुष्यमित्यर्थ इति भाति । दवि. २५१-२

ईष्टकोपलकाष्टैश्च ताडने तु द्विमाषकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ॥

एष दण्डः समेपूतः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।

द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्राधान्यापेक्षया बुधैः ॥

समेषु जात्यादिभिस्तुल्येषु । विर. २६१

उद्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दमः ।

परस्परं हस्तपादे दशविंशतिकस्तथा ॥

(१) अयं चोभयोरेव समानजात्योर्दण्ड इति मन्त-
व्यम् । विर. २६३

(२) उभयोरिदं हस्ते दश पादे विंशतिः काष्ठादौ
द्वादश । इदमपि समयोरेव । विचि. ११३

मध्यमः शस्त्रसंधाने सयोज्यः क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

कार्यः क्षतानुरूपस्तु लग्ने घाते दमो बुधैः ॥

यदा तु शस्त्रेण धतमेव करोति, तदा धतगौरवा-

(१) अप. २१२१६ पकः (पिकः); स्मृच. ३२८ पू.;
विर. २६४; विचि. ११५ षैश्च ता (छाष्टैस्ता); व्यनि.
४८१; दवि. २५५ श्च (स्तु) तु (च) पिकः (पकः);
सवि. ४८१ इष्ट ... श्च (इष्टकाफलकाष्ठैश्च) पू.; व्यप्र.
३७२ षैश्च (षेन); व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८
विचिवत्; समु. १६१ पू. : १६२ उक्त.

(२) अप. २१२१४; व्यक. १०४; स्मृच. ३२८;
विर. २६१, विचि. ११२; दवि. २५१ पूतः (युक्तः);
सवि. ४८१; सेतु. २१५ प्राधान्या (प्रधाना); समु. १६२.

(३) व्यक. १०५ पू.; विर. २६३; विचि. ११३;
व्यनि. ४९१ तेऽश्म (ते तु); दवि. २५० काष्ठे (काष्ठैः)
पू.; व्यप्र. ३७२ पू.; व्यउ. ११३ पू.; सेतु. २१६ पादे
(पाने); समु. १६२ तेऽश्म (तेऽस्त्र) कस्तथा (कौ दमौ).

(४) अप. २१२१६ क्षता (कृता); स्मृच. ३२८
अपवत्, उक्त.; विर. २६४; विचि. ११४-५; दवि.
२५५ रूपस्तु (रूप तु) उक्त.; सवि. ४८१ क्षता (कृता)
पस्तु (पैस्तु) उक्त.; व्यप्र. ३७२ धाने (पाते) क्षता (कृता);
व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८ उक्त.

गौरवानुसारेण दण्डः कार्य इत्युत्तरखण्डार्थः ।

विर. २६४

स्वभेदे प्रथमो दण्डो मांसभेदे तु मध्यमः ।

उत्तमस्त्वस्थिभेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥

घातने वधे, प्रमापणं वध एव । विर. २६५

कर्णनासाकरच्छेदे दन्तभेदेऽङ्घ्रिभेदने ।

कर्तव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुणः पतितेषु च ॥

पतितेषु स्वस्थानात् च्यावितेषु । विर. २६५

दण्डपारुष्येण पीडकः पीडापरिहारव्ययं अपहृतं च दाप्यः

अङ्गावपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत् ॥

समुत्थानव्ययं भग्नसंघटनार्थं भेषजपथ्यादिजनक-

धनव्ययम् । विर. २७०

पीडितान् दण्डदानं राक्षे च

दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः ।

हृते तद्द्विगुणं चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥

पशुपीडायां दण्डविधिः

श्रान्तान् क्षुधार्तान् नृपितानकाले वाहयेत्तु यः ।

स गोघ्नो निष्कृतिं कार्यो दाप्यो वा प्रथमं दमम् ॥

(१) अप. २।२१८ तु घातने (स्यात् घातने); व्यक. १०५ ने तु (ने च); विर. २६४ (=); विचि. ११५ मस्त्व (मश्वा) तने (तक्के); व्यनि. ४९१; दवि. २२७ चतुर्थपादः : २५६ स्थिभेदे (स्थिभङ्गे); सेतु. २१८-९ दे तु घा (देन घा); समु. १६२ तु घा (च घा); विव्य. ४७ मस्त्व (मश्वा) तु घातने तु (च घातके च).

(२) व्यक. १०५; विर. २६५; विचि. ११५; व्यनि. ४९१ भेदेऽङ्घ्रि (भेदाङ्ग) पु च (सति); दवि. २५६ भेदे (भङ्गे) च (तु); सेतु. २१९; समु. १६२ ऽङ्घ्रि (ऽङ्ग) पु च (सति); विव्य. ५०.

(३) अप. २।२२२ पीडने (भेदने) भेदने (पीडने); व्यक. १०६; स्मृच. ३२९ चैव (ष्वे) त्थान (त्थानं); विर. २७० भेदने छेदने (छेदने भेदने) च यत् (तथा); पमा. ४२० भेदने छेदने (छेदने पीडने); रत्न. १२२; विचि. ११८; व्यनि. ४९४; व्यप्र. ३७५; विता. ७४०; सेतु. २२१ च यत् (तथा); समु. १६२ चैव (ष्वेव).

(४) विश्व. २।२२६.

(५) व्यक. १०८; विर. २८०; दवि. ३१८ वा प्रथमं

व्य. कां. २३०

वृषाधिकारे बृहस्पतिः — श्रान्तानिति । एवञ्च दण्डप्रायश्चित्तयोर्विकल्पदर्शनात् दण्डेनापि पापं क्षीयते इत्याहुः । विर. २८०

शूद्रकृते द्विजानिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

येनाङ्गेन द्विजातीनां शूद्रः प्रहरते रुषा ।

छेत्तव्यं तद्भवेत्तस्य मनुना समुदाहृतम् ॥

परस्परं दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहित्य-

दण्डभाक्त्वदण्डदापयितुनिचारः

द्वयोः प्रहर्तोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः ।

आरम्भकोऽनुबन्धी च दाप्यः स्यादधिकं दमम् ॥

परस्परपारुष्यकारिणु दममाह बृहस्पतिः— द्वयो-
रिति । स्मृच. ३२९

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाततायिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

पश्चात्कारिणि योऽल्पदण्ड उक्तो नारदेन असावनु-
बन्धकलहे, अननुबन्धे तु बृहस्पतिनाऽनपराधाभिधानं,
तदपि तन्मनसमानौ प्रति मन्तव्यम् । अधिकं प्रति
एवंविधेऽपि अपराधस्योक्तत्वात् । तथा च —“वाक्पा-
रुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् । स एव
ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभृता ॥” विर. २७६
वाक्पारुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् ।
स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभुजा ॥

(१) नीचोऽनुत्तमः, सन्तमुत्तमम् । स एव उत्तम
(वाऽल्पधवा); सेतु. ३०१ प्रथमं (मध्यमं).

(१) स्मृच. ३२८; समु. १६२.

(२) अप. २।२१२; स्मृच. ३२९; विर. २७५;
व्यनि. ४९२; दवि. २३३; समु. १६२.

(३) अप. २।२१२ आक्रुष्टस्तु (पूर्वोक्तः); व्यक. १०७; विर. २७६; पमा. ४१२ क्रुष्ट (कृष्ट) हत्वाततायिनं (हत्वाऽपराधिनं); रत्न. १२१ हत्वाततायिनं (हत्वाऽपराधिनं); विचि. १२०-२१; व्यनि. ४९२, ५१९; दवि. २१५ प्रथमचतुर्थपादौ : २३३; व्यत. २०१ समा (यदा); व्यप्र. ३७१ रत्नवत्; व्यउ. ११२ ताडयन् (दापयेत्) शेषं रत्नवत्; व्यम. १०० रत्नवत्; सेतु. ९९ समा (यदा) : २२२; समु. १६२ रत्नवत्.

(४) अप. २।२१२; व्यक. १०७; विर. २७६ भुजा (भृता); विचि. १२१; दवि. २१६; सेतु. २२२.

एव, तस्य ताडयन्निति हिंसार्थे पठ्ठी, न अन्वेष्टव्यः न तस्य दण्डः करणीय इत्यर्थः । विर. २७६

(२) नीचः शूद्रादिः । सन्तं ब्राह्मणादिकम् । स एव ब्राह्मणादिस्तस्य शूद्रादेः । हिंसार्थे पठ्ठी । नान्वेष्टव्यो न दण्ड्य इत्यर्थः । विचि. १२१

(३) दण्डश्चायं द्विधा प्रसक्तः । वाक्पारुष्ये तस्यैवौचित्यादनुचितस्य दण्डपारुष्यस्य प्रणयनात् राजकर्तव्यस्य तस्य स्वयंकरणाच्च, तदुक्तं ताडयन्निति, स एवेति, एतच्च श्रवाकादिपरं नारदवचनेनैकमूलकत्वे लाघवात् । अन्तु वा तदितरपरमपि न्यायसाम्यात् । दवि. २१६

प्रातिलोभ्यास्तथा चान्त्याः पुरुषाणां मलाः स्मृताः । ब्राह्मणातिक्रमे वध्या न दातव्या धनं क्वचित् ॥

दातव्या दापयितव्या इत्यर्थः । विर. २७७

अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः

^१विविक्ते ताडितो यस्तु हेतिर्दृश्यो न वा भवेत् । हन्ता तदनुमानेन विज्ञेयः शपथेन वा ॥

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा निशायां यत्र ताडितः ।

शोणितं तत्र दृश्येत न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥

विविक्ते ताडितो यस्तु ताड्येन ताडकेऽदृश्यमाने मध्यस्थेऽसति अदृश्यमाने वा ताडित इत्यर्थः । अनुमानेन अविनाभूतेन धर्मेण । शोणितं ताडकत्वाविनाभूतम् । विर. २७३

कैश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेपात्यरमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥

कात्यायनः

सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

उद्दगूरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिषु ॥

(१) व्यक. १०७ धनं (दमं); विर. २७७.

(२) व्यक. १०७ [व्यवहारकल्पतरौ श्मौ श्लोकौ नोपलभ्येते, व्याख्यानस्योपलभ्यमानत्वात् स्थलनिर्देशः समुद्धिखितः]; विर. २७३.

(३) व्यक. १०७ नारदबृहस्पती; व्यप्र. ३७८ गति (मति) नारदबृहस्पती.

(४) व्यक. १०४; विर. २६२ ने तु (नेषु); पमा.

उद्दगूरणे हस्तस्य प्रहारार्थं हस्तोद्यमे, पातने हस्तस्यैव यथाक्रमं द्वादशपणः चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यर्थः ।

विर. २६२-३

छर्दिमूत्रपुरीपाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।

पङ्गुणः कायमध्ये स्यात् मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

(१) पुरीपादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः — छर्दिमूत्रेति । आद्यग्रहणादसाशुक्रासुज्जानो गृह्यन्ते । मिता. २। २१४

(२) आदिग्रहणादसाशुक्रादयो ग्राह्याः, आपाद्यः स चतुर्गुणः, कायमध्यशिरोव्यतिरिक्तसर्वाङ्गस्पर्शने चतुर्गुण इत्यर्थः । चतुर्गुणो दशपणात्, एवं पङ्गुणादिकमपि ।

× विर. २६२

(३) वान्तमूत्रादिना समस्य परस्याधःकाये योजने दण्डो दशपणश्चतुर्गुणः । एवं मध्याङ्गादौ पङ्गुणादिरित्यर्थः । विचि. ११३

कर्णौष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिश्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

× दवि. विरवत् ।

४१४ ने तु स (नेषु स्व); विचि. ११३ ने तु (ने च) ने तु स (ने च द्वि); व्यनि. ४९०; दवि. २५१ ने तु (णात्तु) ने तु (नेषु); व्यप्र. ३७२; व्यउ. ११३; सेतु. २१६ ने तु स (नेषु द्वि); समु. १६२ उद्ग (उद्गा).

(१) मिता. २। २१४; अप. २। २१४; व्यक. १०४ स्यात् (तु); विर. २६२ स्यात् (तु) त्वष्ट (चाष्ट); पमा. ४१३ चैरापाद्यः स (चैः पादादौ च) स्यात् (तु); रत्न. १२२; विचि. ११२-३ रापाद्यः स (रथःसु च) स्यात् (तु); व्यनि. ४९० रापाद्यः स (रथोनाभेः) स्यात् (तु) स्मृतः (दमः); दवि. २५३ विरवत्; सवि. ४८१; वीमि. २। २१४ व्यकवत्; व्यप्र. ३७१ चैरापाद्यः (चैः स्पर्शने); व्यउ. ११३; व्यम. १००; विता. ७३६; सेतु. २१६ रापाद्यः स (राथे स स्यात्) स्यात् (तु); समु. १६२.

(२) अप. २। २१९ (=) भृगुः (गुरुः); व्यक. १०५ स्य च (स्य तु); स्मृच. ३२८; विर. २६५ पादा (नासा) शेषं व्यकवत् : ६५८ मो दण्डो (मं दद्यात्) ध्यमो (ध्यमं); पमा. ४१७ दाक्षि (दादि) शिश्र (नासा); रत्न. १२२; विचि. ११५; व्यनि. ४९१; दवि. २५६ व्यकवत्; सवि. ४८० शिश्र (मुख) भृगुः (गुरुः) यमः; व्यप्र. ३७३.

छेदने स्वस्थानात् च्यावने, भेदने विदारणे ।
विर. २६५

आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः ॥

आभीषणेन खड्गादिना । विर. २७६

शिष्यं क्रोधेन हन्याच्चेदाचार्यो लतया विना ।
येनात्यन्तं भवेत्पीडा वादः स्याच्छिष्यतः पितुः ॥

दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनःपेपु दण्डविधिः

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥

कात्यायनस्तु वाक्पारुष्योक्तप्रतिव्यक्तिदण्डनिर्णय
इहानुक्तदण्डविषये क्वचिदनुसंधेय इति दर्शयति—
वाक्पारुष्य इति । एवं चात्र प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयः
प्रातिलोम्यादावपि कात्यायनेन स्मृत इति न कचिद-
स्मृता दण्डाः पात्याः । नन्वेवमपि कचिदत्रापराधानु-

* स्थलादिनिर्देशः व्यवहारस्वरूपप्रकरणे (पृ. ५)

द्रष्टव्यः ।

+ मिनाक्षराव्याख्यानं 'एकं घ्राणं बहूनां' इति याज्ञवल्क्य-
वचने (पृ. १८१८) द्रष्टव्यम् ।

व्यउ. ११३; व्यम. १०० कर्णौ... दाक्षि (कर्णघ्राण-
पदाक्षीणि); सेतु. २१९; समु. १६२ घ्राणपादा (पादघ्राणा)
चात्त (तूत्त) .

(१) अप. २।२१२ वा पी (चाऽऽपी); व्यक. १०७
आभी (अभी); विर. २७६; पमा. ४१२ आभी (अभी);
विचि. १२०; दवि. २३३ उत्तरार्धे (पूर्वं वाऽपकृतो वाऽथ
सोऽपि दण्ड्योऽधिकं भवेत्) .

(२) मिता. २।२२१ यथै... लोमा (य एवोक्तः
प्रातिलोम्या) तथैव (स एव) पात्या दण्डा (दाप्यो राज्ञा)
स्मरणम्; व्यक. १०६; स्मृच. ३२८ प्रति... मतः
(प्रातिलोम्यानुलोम्यतः); विर. २६९ क्ताः (क्तः) पात्या
दण्डा (पात्यो दण्डा); पमा. ४१८ विरवत्; रत्न. १२२
प्रतिलोमा (प्रातिलोम्या); विचि. ११८ क्ताः (क्तः);
व्यनि. ४९३; सवि. ४८१ यथै... लोमा (यथा प्रोक्ताः
प्रातिलोम्या) दण्ड (दण्डे); व्यप्र. ३७४ रत्नवत्; व्यउ.
११४-५ रत्नवत्; व्यम. १०० रत्नवत्; विता. ७३८
तथैव (त एव) पात्या दण्डा (राज्ञा कार्यो) मनुः; सेतु.
२२०-२१; समु. १६२ स्मृचवत्.

सारेण कल्पिता दण्डाः पात्याः, अनन्तव्यक्तिषु प्रति-
व्यक्ति दण्डनिर्णयस्मरणायोगात् । सत्यम् । अत एवो-
क्तमुशनसा— 'यत्र नोक्तो दमः सर्वैरानन्त्यात्तु
महात्मभिः । तत्र कार्यं परिशय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥'

स्मृच. ३२८

अस्पृश्यधूर्तदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

पापकारिणोऽतिशयेन प्रातिलोम्यप्रसूता निपादादयः ।

विर. २७८

पीडिताय पीडापरिहारव्ययहृतभग्नार्दानविधिः

वाग्दण्डस्ताडनं चैव येपूक्तमपराधिषु ।

हृतं भग्नं प्रदाप्यास्ते शोध्यं निःस्वैस्तु कर्मणा ॥

(१) निःस्वैर्निर्धनैः, कर्मणा सेवादिरूपेण, शोध्यं
पूरणीयम् । विर. २७०

(२) भग्नं गृहरथ्यादि ।

दवि. २२०

^३देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः ।

समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादाव्रणरोपणम् ॥

(१) अप. २।२१२ प्रातिलोम्य (प्रतिलोम); व्यक. १०७;
विर. २७८ : ६५५ म्लेच्छानां (नराणां) शेषं
अपवत्; विचि. १२२; दवि. ५८ ताडनं (ताडयेत्);
सेतु. ३१२ म्लेच्छानां (नराणां); समु. ६९ सेतुवत्;
विव्य. ५०.

(२) अप. २।२२१; व्यक. १०६; विर. २७० राधिषु
(कारिषु) प्रदा (तु दा); दवि. २२० प्रदा (च दा)
स्वैस्तु (स्वैः स्व) .

(३) अप. २।२२२ पणम् (पणात्); व्यक. १०६;
स्मृच. ३२९ देयं (शेयं) त्थान (त्थानं) पणम् (पणात्);
विर. २७१ पण्डितैः (पीडितैः) दा (दा); पमा. ४१९
यथा (यदा) तथा (तदा) तृतीयार्धं विना : ४२० त्थान
(त्थानं) तृतीयार्धः; रत्न. १२२; व्यनि. ४९५ पणम्
(पणात्) तृतीयार्धः; दवि. २२१ पणम् (हणात्); सवि.
४८४ चासौ... पणम् (दाप्यः कलहाय कृतं च यत्);
व्यप्र. ३७४ तृतीयार्धं विना : ३७५ तृतीयार्धः; व्यउ. ११५
तथा (व्रणि) चासौ (वासौ); व्यम. १०० तृतीयार्धं विना;
विता. ७४०; समु. १६३ अपवत्.

(१) व्रणादिदुःखेषु अतिदुःसहेषु जातेष्वह काल्या-
यनः—देहेन्द्रियेति । तुष्टिकरं दुस्सहव्रणतुष्टिकरं देयं
दुस्सहव्रणादिकारिणा देयम् । समुत्थानं व्ययं पण्डितैः
व्रणगुरुत्वानुसारेण कल्पितमिति शेषः । समुत्थानं च
आव्रणरोपणादेयम् । 'समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादा व्रण-
रोपणात्' इति तेनैवोक्तत्वात् । समुत्थानव्ययं भिषग्भे-
षजपथ्यपानाद्यर्थे क्रियमाणं व्ययम् । स्मृच. ३२९

(२) व्रणपदमत्र पीडाहेतुमुपलक्षयति । रोपणपदं
शान्तिपरम् । विर. २७१

प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपं तु दापयेत् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दाप्य इत्यब्रवीन्मनुः ॥

(१) प्रतिरूपं प्रमापितस्य गुणादिना समम् । एतत्तु
स्वामिने प्रतिरूपादिदानम् । विर. २८४

(२) परकीयाणां द्विचतुष्पदानां दण्डपातनजनिता
या हिंसा या रथाद्यभिघातप्रभवा तदुभयसाधारणमिदं
वचनम् । प्रतिरूपं प्रमापितस्य गुणादिना सदृशम् ।
एतच्च प्रतिरूपादिदानं प्रमापितस्वामिनः ।

दवि. २२९

पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

श्रान्तान् क्षुधार्तान् तृपितानकाले वाहयेत्तु यः ।

खरगोमहिषोष्टादीन् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

त्रिपणो द्वादशपणो वधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरवधे नृणाम् ॥

अत्रात्यन्ताः कृष्टमृगपक्षिघातेषु त्रिपणः, उत्कृष्टतद्वा-

(१) व्यक. १०८; विर. २८४; पमा. ४२५ प्रति...
येत् (दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्) दाप्य (दद्यात्); दवि. २२९;
सेतु. २२६ दाप्य (दण्ड); समु. १६३ पमावत्

(२) अप. २।२२६ पूर्वार्थे (श्रान्तान् नृगार्तान् क्षुधितान-
काले वाहयेन्नरः); व्यक. १०८ क्षुधार्तान् तृपितान् (नृगार्तान्
क्षुधितान्) तु यः (नरः); विर. २८०; व्यनि. ४९६
अकाले (नाकाले) तु यः (नरः); दवि. ३१९; समु.
१६३ क्षुधार्तान् तृपितान् (नृगार्तान् क्षुधितान्) येत्तु यः
(यन्नरः) मनुः.

(३) व्यक. १०८; विर. २७९ वधे तु (घाते तु)
मृग (पशु); पमा. ४२४ त्रि (द्वि); व्यनि. ४९६;
दवि. २२३ वधे तु (घाते तु); व्यप्र. ३७७ त्रिपणो
(द्विपण) पणो (पणा) श्वसूकर (शूकराश्च); व्यउ. ११६

तेषु द्वादशपणः । विष्णूक्तस्तु पञ्चाशत्पणोऽत्यन्तोत्कृष्टमृग-
पक्षिवधविषयः । 'पञ्चाशदुत्तरो दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु'
इति वचनात् । विर. २७९

गोकुमारीदेवपशुमुश्राणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुर्देवतोद्देशे-
नोत्कृष्टपशुः । उक्षा 'उक्ष सेचने' इति धात्वर्थानुसारा-
द्वीजमोक्ता वृषः । वृषमो जीर्णवृषः । दवि. ३१८

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा * ॥

वनस्पतिशब्द उपयुक्तसर्वस्थावरोपलक्षणायां न्याय
साम्यात् । तथातथा उपयोगगौरवलाघवानुसारेण ।

विर. २८४

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथातथा * ॥

अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षविधिः

हेत्वादिभिर्न पश्येच्चैहण्डपारुष्यकारणम् ।

तदा साक्षिकृतं तत्र दिव्यं वा विनियोजयेत् ॥

साक्ष्यभावे च दिव्यम् । विचि. १२०

व्यासः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

भस्मादिना प्रक्षिपणं ताडनं च करादिना ।

आवेष्टनं चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

* अन्यव्याख्यानग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च मनौ अस्मिन्नेव
श्लोके (घृ. १८०४-५) द्रष्टव्यः ।

त्रि (द्वि) श्वसूकरवधे (शूकराश्च); सेतु. २२४ त्रिपणो
(त्रिपणो) वधे तु (घाते तु); समु. १६३.

(१) व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११६. [अपराकृत्यतर्वादिग्रन्थेषु
मनोरथं श्लोकः, मनुस्मृतौ तु नोपलभ्यते ।]

(२) अप. २।२१२ तदा ... तत्र (तत्र साक्षीकृतं चैव);
व्यक. १०७ तदा (तद) वा वि (वाऽथ); विर. २७४
वा वि (नापि); विचि. १२०; व्यनि. ४९५ हेत्वा (हेत्या)
तदा साक्षि (तदसाक्षी) वा विनि (वाऽध्वनि); व्यप्र. ३७९
वा वि (न वि); व्यउ. ११८; सेतु. २२२; समु. १०
तदा (तद) वा वि (चैव) नारदः.

(३) स्मृच. ७, ३०८; रत्न. १२१ भस्मादिना प्रक्षि
(हस्तादिना प्राक्षि) चांशु (चांशु); व्यप्र. ३७० भस्मादिना

आदिग्रहणेनोपरि प्रक्षयणाद्दुःखकरं कर्मपांसुमलादि
द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यनेनादिशब्देन लघुडपाषाणेष्टका-
युधादिद्रव्यं, आद्यग्रहणेन रज्जुशृङ्खलादि द्रव्यम् ।

स्मृच. ३२८

यमः

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः
भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
अधस्तात्तु प्रहर्तव्यं नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हति ॥

वथकृद्द्विजदण्डः

वैध्ये कर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनसंयुतम् ।
विवासयेत् द्विजं राजा दोषं विख्याप्य संसदि ॥

बृद्धहारीतः

देवताब्राह्मणगुरूणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः

दैवतं ब्राह्मणं गां च पितृमातृगुरूस्तथा ।
पादेन ताडयेद्यस्तु तस्य तच्छेदनं स्मृतम् ॥
तेषामुपरि हस्तं तु दोष्णोश्छेदं तु कामतः ॥

(भस्मादीनां); व्यु. १११ भस्मादिना (हस्तादिना) चांशु
(वांशु); विता. ७३२ भस्मादिना (हस्तादिना); समु.
१६१ व्यग्रवत्.

(१) व्यमा. २८५; विर. २७२; व्यनि. ४९५
शिष्यश्च (भृत्यश्च) मनुः; व्यप्र. ३७८; व्यउ. ११७;
बाल. २।१३५ (पृ. १८५) (=) पूर्वार्थे (पुत्रः शिष्यस्तथा
भार्या दासी दासरतु पञ्चमः); सेतु. २२१.

(२) व्यमा. २८५ कथञ्च (कदाच); विर. २७२ तैव्यं
(तैव्या) कथञ्च (कदाच); विचि. ११९ उक्तः; व्यनि.
४९३ तैव्यं (तैव्या) मनुः; व्यप्र. ३७८; व्यउ. ११७;
सेतु. २२१ तैव्यं (तैव्या).

(३) व्यनि. ४९८. (४) बृहस्पृ. ७।२०३-४.

सुमन्तुः

परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः

पारुष्यदोषादुभयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयश्चेत्समस्तयोः ॥

बृद्धकात्यायनः

दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न दण्डः

उक्त्वा परुषमुक्तस्तु ताडयित्वा तु ताडितः ।
यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान्तेन न स्यात्स किल्बिषी ॥

परिशिष्टकारः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनं तथा ।
कुर्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते ॥
स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतं नखादिना त्वग्भे-
दादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकं च दण्डपारुष्यमुच्यत
इत्यर्थः ।

स्मृच. ३२८

अग्निपुराणम्

अन्यजातिर्द्विजातिं तु येनाङ्गेनापराध्नुयात् ।
तदेव छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन् ॥
उत्क्रुष्टासनसंस्थस्य नीचस्याधो निकृन्तनम् ।
यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गं तस्य कर्तयेत् ॥
अर्धपादकराः कार्या गोगजाश्वोष्ट्रघातकाः ।
वृक्षं तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

(१) सवि. ४७६.

(२) व्यनि. ४९२.

(३) स्मृच. ३२७; रत्न. १०१; सवि. ४८० रक्तं
व्रणं (व्रणं रक्तं) घः (घत्); व्यप्र. ३७०; व्यउ. १११;
विता. ७३२; समु. १६१.

(४) अपु. २२७।२९.

(५) अपु. २२७।३१, ३२.

स्त्रीसंग्रहणम्

वेदाः

भ्रातृमगिनीविवाहः तन्निषेधश्च

*ओ चित्सखायं सखा ववृत्तां तिरः पुरु
चिदर्णवं जगन्वान । पितुर्नपातमा दधीत वेधा
अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विपुरुषा
भवाति । महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार
उर्विया परि ख्यन् ॥

उगन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं
मर्त्यस्य । नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः
पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥

न यत्पुरा चकृमा कद्र नूनमृता वदन्तो अनृतं
रपेम । गन्धर्वो अप्पण्या च योषा सा नो नाभिः
परमं जामि तन्नौ ॥

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता
विश्वरूपः । नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद
नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह
प्र वोचत् । बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव
आह्नो वीच्या नून् ॥

यमस्य मा यम्यं काम आगन्तमाने योनौ
सहशेय्याय । जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि
चिद्वहेव रथ्येव चक्रा ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिपन्त्येते देवानां स्पश इह ये
चरन्ति । अन्येन मदाह्नो याहि तूयं तेन वि बृह
रथ्येव चक्रा ॥

* 'ओ चित् सखायं' इत्याधारभ्य 'अन्यमू पु' इत्य-
न्तानां चतुर्दशमन्त्राणां सायणभाष्यं स्थलनिर्देशश्च स्त्रीपुंभ-
प्रकरणे (५. १७५-७८) द्रष्टव्यः ।

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येतसूर्यस्य चक्षुर्मुहुरु-
न्मिमीयात् । दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमी-
र्यमस्य विभृयादजामि ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः
कृणवन्नजामि । उप वर्बृहि वृषभाय बाहुमन्य-
मिच्छस्य सुभगे पतिं मत् ॥

किं भ्रातासद्यदनार्थं भवाति किमु स्वसा यन्नि-
र्कृतिर्निगच्छात् । काममृता ब्रहेतद्रपामि तन्वा मे
तन्वं सं पिष्टृग्धि ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पष्टृच्यां पापमाहुयः
स्वसारं निगच्छात् । अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व
न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥

वतो व्रतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते
लिवुजेव वृक्षम् ॥

अन्यमू पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते
लिवुजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा
तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

मितापुत्रीविवाहः

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो
अपौहत् । पुनस्तदा बृहति यत्कनाया दुहितुरा
अनुश्रुतमनर्था ॥

यथा स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पति रुद्र-
ममृजत् तदेतदादिभिस्तिष्ठति । यस्य प्रजापते-
रिष्णदेपणवद् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म ।
रेत इत्यर्थः । येन रेतसोत्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशैः
प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्रेतोऽनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं
निषिक्तं नर्यो नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो

रुद्रोऽपौहत् अपोहति । तदेवाह । पुनस्तद्वैत आ वृहति । सर्वत उल्लिखदति । उद्गमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । यद्वैतः कनायाः कान्ताया दुहितुः स्वपुत्र्याः । तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिनानुभूतमाः आसीत् । कीदृशो रुद्रः । अनर्वाण्यस्मिन्नप्रत्युतः । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायदिवमित्यन्य आदुरुषसमित्यन्ये ।' (ऐब्रा. ३।३३) इति ब्राह्मणम् । ऋसा.

मध्या यत्कर्त्तव्यमभवद्भीके कामं कृष्णाने पितरि युवत्याम् । मनानग्रेतो जंहतुर्विद्यन्ता सानौ निषिक्तं मुकुतस्य योनौ ॥

कामं यथेच्छं कृष्णानं कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितर्युपसि दिवि वा । दिवमित्यन्य इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्यऽन्तरिक्षमध्ये वाभीके समीपे यत्कर्त्तव्यं कर्माभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानगल्पं रेतो जहतुः त्यक्तवन्तौ । किं कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने मुकुतस्य यज्ञस्य योनौ निषिक्तमासीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः । ऋसा.

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन्क्षमया रेतः संजग्मानो नि पिश्र्वत् । स्वाध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥

पिता प्रजाप्रतिर्ययदा स्वां दुहितरं दिवमुपसं वाधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानीमेव क्षपया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिँल्लोके रोहितो भूत्वा रेतो नि पिश्र्वत् निषेकमकरोत् । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैदि'ति ब्राह्मणं (ऐब्रा. ३।३३) । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवा ब्रह्माजनयन् उदपादयन् । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणो रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समुदपादयन् । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः । ऋसा.

भ्रातृभगिनीविवाहः

यैस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

(१) ऋसं. १०।६।१६. (२) ऋसं. १०।६।१७.

(३) ऋसं. १०।१६।२।५; असं. २०।१६।१।५;

हे योषित् यो राक्षसो भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिर्भूत्वरूपो वा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिगच्छति । अथवा जार उपपतिरूपो वा भूत्वाभिगच्छति । एवंभूतो यो राक्षसादिस्ते तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् । ऋसा.

शूद्रकृत्यस्तीमंग्रहणम्

शूद्रा यदर्यजारा न पोपाय धनायति ।

यद्यदा शूद्रा कचिदासी कदाचिदर्यः स्वकीयः स्वामी जारो यस्याः सेयमर्यजारा भवति, तदानीं सा दासी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं दृष्टयति, न तु स्वकीयकुटुम्बपोपाय धनायति धनमात्मन इच्छति । न हि स्वामिस्वीकाराद्धनं अधिकं मन्यते । तैसा.

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

ऋतं वै सत्यं यज्ञोऽनृतं सत्यनृतं वा एषा करोति या पत्युः क्रीता सत्यथान्यैश्चरत्यनृतमेव निरवदाय ऋतं सत्यमुपैति यन्मिथुया प्रतिब्रूयाद्विप्रयतमेन याजयेदथ यद्वाचयति मेध्यामेवैनां करोत्यामपोषा भवन्ति सर्वस्याहसोऽवेष्ट्यै यद्भृज्येयुरनवेष्टमहः स्यात्पात्रेभ्यो वै ताः प्रजा वरुणोऽगृह्णाद्यत्पात्राणि पात्रेभ्य एवैना वरुणान्मुञ्चति प्रतिपुरुषं भवन्ति प्रतिपुरुषमेवाहोऽवयजत्येकमधि भवति गर्भेभ्यस्तेन निरवदयतेऽन्नाद्वै ताः प्रजा वरुणोऽगृह्णाच्छूर्पेणान्नं विभ्रति तस्माच्छूर्पेण जुहुतः स्त्रीपुंसौ जुहुतो मिथुना एव प्रजा वरुणान्मुञ्चतः पुरस्तात्पत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ जुहुतः पुरस्तादेवाहोऽवयजतो यत्पात्राणि य एव द्विपादः पशवो मिथुनास्तेषामेतत्पुरस्तादहोऽवयजतोऽथ यन्मेषश्च मेषी च य एव चतुष्पादः पशवो मिथुनास्तेषामेतदुपरिष्टादहोऽवयजत उभयत एवाहोऽवयजतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च ।

मागृ. २।१८।२.

(१) तैसं. ७।४।१९।२-३; मैसं. ३।१३।१; कासं. ४।८; शुभा. २३।३०; तैब्रा. ३।१।७।३; शाब्रा. १।३।१।२।८; शाश्रौ. १।६।४।४.

(२) मैसं. १।१०।११; कासं. ३।६।६; तैब्रा. १।६।५।४; माश्रौ. १।७।४.

शूद्रकृतार्थस्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं च

यद्धरिणो यवमस्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥

(१) क्षत्ता पालागलीमभिमेथयति—यद्धरिणः ।

यदा हरिणो मृगः यवं मर्यं अस्ति भक्षयति । अथ तदा क्षेत्री । न पुष्टं पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टं पशुं मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रं भक्षितमिति यथा । एवं शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः । अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री न पोषाय ममैतदिति मन्यते । न च तस्यां धनायति धनमिव च तां न मन्यते परस्योपभोग्यत्वात् । शुउ.

(२) वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्भार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किं तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः । शुम.

यद्धरिणो यवमस्ति न पुष्टं बहु मन्यते ।

शूद्रो यदर्यायै जारो न पोषमनुमन्यते ॥

(१) पालागली प्रत्याह—यद्धरिणो यवमस्ति न पुष्टं बहु मन्यते क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोऽप्येतदेवमिति सोल्लुण्ठमाह । इयांस्तु विशेषः । शूद्रो यत् अर्यायै अर्यायाः वैश्यायाः जारः जारयिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते । न हि सा तस्य पोष्या निष्कृष्टश्च शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति । शुउ.

(२) यत् यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किं तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः । शुम.

ब्राह्मणीसंग्रहदोषः

तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा । वीळुहरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥

(१) शुमा. २३।३०, ३१; तैसं. ७।४।१९।२; मैसं. ३।१३।१; कासं. ४।८; शब्रा. १३।२।१।८; १३।५।२।८; तैब्रा. ३।९।७।२; शाश्रौ. १६।४।४, ६.

(२) असं. ५।१७।१ पेऽकू (पे कू) उग्रो (उग्रं) ऋतेन

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहूरिति वाङ्मानम् । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वादबृहस्पतेर्जुहूर्नाम् भार्या भभूव । कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणासांचक्रे । अत एव स एनां पर्यत्याक्षीत् । अनन्तरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदत्र वर्ण्यते । प्रथमा मुख्यास्ते देवा ब्रह्मकिल्बिषे । ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विषयेऽवदन् । निष्कृत्युपायमवोचन् । के ते । अकूपारः । अत्र यास्कः—आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । इति (नि. ४।१८) । अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः सलिलोऽब्जवता वरुणो मातरिश्वा वायुर्वीळुहराः । हरतेरसुनि रूपं हर इति । हरति विनाशयति तमासीति हरस्तेजः । प्रभूतेजस्कः । तपः । तपसा तापनंनोऽग्नौ उद्गूणोऽग्निर्मयोभूः सुखस्य भावयिता सोमो देवीर्देव्य आपः । कीदृश्यः । ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा प्रथमजा आदित एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः । ऋसा.

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्णा निनाय ॥

प्रथमो मुख्यः सोमो राजाहणीयमाणः । पापापगमनेनालज्जमानः संस्तामेनामकिल्बिषां ब्रह्मजायां पुनर्बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततो वरुणोऽन्वर्तिता । ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते । तस्य तृचि रूपम् । सोममनुमोदयितासीत् । सर्वथा त्वं परिगृह्णाति दयामकार्षात् । तथा मित्रश्च । अनन्तरं होता देवानामाह्वाता मनुष्याणां होमनिष्पादको वाग्निर्हस्तगृह्णा ता हस्ते गृहीत्वा निनाय आनैपीत् प्रादादित्यर्थः । ऋसा.

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् । न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥

(ऋतस्य); ऋसं. १०।१०९।१; कौसू. ४८।११.

(१) असं. ५।१७।२; ऋसं. १०।१०९।२.

(२) असं. ५।१७।३ येयमिति (येति) वोचन् (वोचत्) प्रह्ये (प्रहेया); ऋसं. १०।१०९।३.

∴ देवा बृहस्पतिमूचुः । हे बृहस्पते, अस्या, आभिः, आधीयन्त आभरणान्यत्रेति आधिः शरीरम् । अस्याः शरीरं हस्तेनैव ग्राह्यो ग्रहितव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीमियं ब्रह्मजायेत्येवावोचन् अवादिषुः । चण्डिबन्धेदर्थे । एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रष्टे । हि गतौ बृद्धौ च । ग्रहिताय त्वया भार्यान्वेष्टणार्थं प्रेषिताय दूताय तथा, न तस्थे । स्वात्मानं न प्रकाशयति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षत्रियस्य राज्ञो गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशयति । इदानीं तु तद्राहित्येन प्रकाशमानेयं ब्रह्मजायैवेत्यब्रुवन् ।

ऋसा.

यामाहुस्तारकैषा विकेशीति दुच्छुनां ग्राममवपद्यमानाम् । सा ब्रह्मजाया वि दुनोति राष्ट्रं यत्र प्रापादि शश उल्कुपीमान् ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् । तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥

एवं स्वपतिर्मांलभतेति जुहुः परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं स ब्रह्मचारी जायामावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान् वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्तवान् देवानामेकमङ्गं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु । तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिर्जायां जुह्वानामिकां मामन्वविन्दत् अनुगम्यालभत । नशब्द उपमायै । पूर्वं यथा सोमेन नीतां सोमो ददद्बन्धवोयं (ऋसं. १०।८५।४१) । इत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ।

ऋसा.

३ देवा एतस्यामवदन्त पूर्वं सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः । भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥

पूर्वं चिरन्तना देवा आदित्यादय एतस्यां विषयेऽ-

(१) अंसं. ५।१७।४; कौसू. १२६।९.

(२) अंसं. ५।१७।५; ऋसं. १०।१०९।५.

(३) अंसं. ५।१७।६ देवां(वा) पसे (पसा); ऋसं.

१०।१०९।४.

अ. कां. २३१

वहन्तं । इयं पापरहितेत्यवादिषुः । तथा, ये सप्तर्षयः सप्तर्षय्याका ऋषयस्तपसे तपश्चरणीय निषेदुः निषण्णा बभूवुः । तेऽप्यवादिषुः । ततो भीमा शत्रुरूपाणा पापानां, भयङ्करी मुकृतवत्येषा जाया ब्राह्मणस्य बृहस्पतेरुपनीता समीपे देवैः स्थापिता । तथाहि । तपःप्रभावो दुर्धो दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमन्युत्तमं स्थाने दधाति विदधाति खलु । तस्मादेनामपि देवतापरिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ।

ऋसा

ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।

वीरा ये तृह्यन्ते मिथो ब्रह्मजाया दिनस्ति तान् ॥

उत यत्पतयो दश स्त्रियाः पूर्वं अब्राह्मणाः ।

ब्रह्मा चेद्वस्तमग्रहीन् स एव पतिरेकधा ॥

ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्यो न वैश्यः ।

तत् सूर्यः प्रब्रुवन्नेति पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृष्णाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥

लभहेतुमाह । देवा ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनरददुः । वैशब्दः प्रमिद्विवाची । उताप्यथे । मनुष्या अपि पुनरददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृष्णानाः कुर्वाणा राजानोऽपि पुनस्तस्मै ददुः । एतमव्यवहार्यनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्निति भावः ।

ऋसा.

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वा देवैर्निकिल्बिषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्तवायोरुगायमुपासते ॥

देवैः देवा निकिल्बिषं तस्याः किल्बिषाभावं, कृत्वा कृत्वा, ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्या, पुनर्दाय पुनर्दत्त्वा । पृथिव्या ऊर्जं रसभूतमन्नं हवीरूपं, भक्तवाय भक्त्या विभज्य, उरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तौतव्यं वा बाह्यस्पर्त्यं यज्ञमुपासते सेवन्ते ।

ऋसा.

(१) अंसं. ५।१७।७-९.

(२) अंसं. ५।१७।१० उत (अददुः) कृष्णा (गृह्णा); ऋसं. १०।१०९।६.

(३) अंसं. ५।१७।११ कृत्वी (कृत्वा); ऋसं. १०।१०९।७.

नास्य जाया शतवाही कल्याणी तल्पमा शये ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजायाचित्या ॥
 न विकर्णः पृथुशिरास्तस्मिन् वेश्मनि जायते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य क्षत्ता निष्कधीवः सूनानामेत्यग्रतः ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य श्वेतः कृष्णकर्णो धुरि युक्तो महीयते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य क्षेत्रे पुष्करिणी नाण्डीकं जायते विसम् ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्मै पृश्नि वि दुहन्ति येऽस्या दोहमुपासते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य धेनुः कल्याणी नानङ्वान्सहते धुरम् ।
 विजानिर्यत्र ब्राह्मणो रात्रि वसति पापया ॥

परदारसंग्रहो दोषः

यस्मा ऋणं यस्य जायामुपैमि यं याचमानो
 अप्यैमि देवाः । ते वाचं वादिषुर्मोक्षं मदेवपत्नी
 अप्सरसावधीतम् * ॥

पितापुत्री-भ्रातृभगिनीसङ्गः

यैस्त्वा स्वप्ने निपद्यते भ्राता भूत्वा पितेव च ।
 वजस्तान्त्सहतामितः क्लीवरूपांस्तिरीटिनः ॥

हे गर्भिणि यो राक्षसादिः त्वा त्वां स्वप्ने निद्रावस्थायां
 भ्राता सहोत्पन्न इव भूत्वा विश्वासं जनयन् निपद्यते
 निपतति अभिगच्छति । तथा यश्च पितेव जनक इव
 तद्रूपधारी भूत्वा स्वप्ने त्वां निपद्यते । यद्वा तान् इति
 बहुवचनेन निर्देशात् यः कश्चित् स्वप्ने स्वकीयसहजरूपेण
 निपद्यते यश्च भ्राता भूत्वा यस्तु पितेव भूत्वेति योज्यम् ।
 भ्रात्रादिरूपेणागत्य गर्भव्यसनं अन्यत्राप्याम्नायते —
 'यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां
 यस्ते जिघांसति तं इतो नाशयामसि ॥' इति (ऋसं.
 १०।१६२।५) । तान् सर्वान् वजः श्वेतसर्पणः सहतां
 अभिभवतु इतः अस्माद् गर्भिणीसकाशात् । तथा
 क्लीवरूपान् षण्ढरूपं धृत्वा आगतान् तिरीटिनः अन्तर्धा-

* मायगभाष्यं ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०३) द्रष्टव्यम् ।

(१) असं. ५।१७।१२-८.

(२) असं. ६।११।१३. (३) असं. ८।६।७.

नेन अटतश्च । सहतां इति संबन्धः ।

असा.

पितापुत्रीविवाहनिषेधः

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विमित्यन्य
 आदुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं
 भूतामभ्येत्तं देवा अपश्यन्नकृतं वै प्रजापतिः
 करोतीति ते तमैच्छन्त्य एनमारिष्यति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः स्वकीयां दुहितरमभिलक्ष्य
 भार्यात्वेन ध्यानमकरोत् । तस्यां दुहितरि महर्षीणां
 मतभेद आसीत् । अन्ये केचन महर्षयो दिवं द्युलोक-
 देवतां ध्यातवानित्याहुः । अपरे तु महर्षय उषसमुषः-
 कालदेवतां ध्यातवानित्याहुः । ऋश्यो मृगविशेषः ।
 तथा चाभिधानकार आह— गोकर्णपृष्ठतैणश्यरोहिताश्च-
 मरो मृगा इति । स प्रजापतिस्तथाविध ऋश्योऽभूत् ।
 सा च दुहिता रोहितं लोहितं भूता प्राप्ता । ऋतुमती
 जातेत्यर्थः । तादृशीं तां दुहितरमभ्यैदभिगतवान्मिथुनधर्म
 प्राप्तवानित्यर्थः । तं दुहितृगामिनं प्रजापतिं देवाः
 परस्परमिदमब्रुवन् । अयं प्रजापतिरकृतं वै, अकृतं व्यमेव
 निद्रिदाचरणं करोतीति विचार्य यः पुरुष एनं प्रजापति-
 मारिष्यति, आर्तिं प्रापयितुं क्षमस्तादृशं पुरुषमैच्छन्-
 न्वेषणं कृतवन्तः ।

ऐब्रासा.

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

पैत्नीं वाचयति । मेध्यामेधैनां करोति । अथो
 तप एवैनमुप नयति । यज्जारँ सन्तं न प्रब्रूयात् ।
 प्रियं ज्ञातिँ रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति
 निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति ।

पितापुत्रीविवाहनिषेधः

प्रजापतिर्हि वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं
 वोषसं वा मिथुन्येनया स्यामिति ताँ संबभूव । तद्वै
 देवानामाग आस । य इत्थँ स्वां दुहितरमस्माकँ
 स्वसारं करोतीति । ते ह देवा उचुः । योऽयं देवः
 पशूनामीष्टेऽतिसन्धं वा अयं चरति य इत्थँ स्वां
 दुहितरमस्माकँ स्वसारं करोति विध्येममिति तँ
 रुद्रोऽभ्यायत्य धिव्याध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द
 तथेन्नूनं तदास । तस्मादेतद्विषणाभ्यनूतम् ।

(१) ऐब्रा. ३।३३. (२) तैब्रा. १।६।५।१२.

(३) शब्रा. १।७।४।१-४.

पिता यत्त्वां दुहितरमधिष्णु क्षमया रेतः संजग्मानो निषिञ्चदिति तदाभिमतमित्युक्तं तस्मिन्स्तद्व्याख्यायते यथा तद्देवा रेतः प्राजनयंस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदथ प्रजापतिमभिषज्यंस्तस्य तं शल्पं निरकृन्तन्तस् वै यज्ञ एव प्रजापतिः ।

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदानेप्यनृच्छति केन चरसीति वरुण्यं वा एतत्स्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरत्यथो नेन्मेऽन्तःशल्पा जुह्वदिति तस्मात्पृच्छति निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति सत्यं हि भवति तस्माद्वेव पृच्छति सा यन्न प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यै तदहितं स्यात् ।

भोत्रियदारसंग्रहदोषः

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शर्वर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिस्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषात्तच्चा जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशून् आददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मालोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ।

पितापुत्रीविवाहः

प्रजापतिरुपसमध्यैत् स्वां दुहितरं तस्य रेतः परापतत् तदस्यां न्यषिच्यत तदश्रीणादिदं मे मादुषदिति तत्सदकरोत् पशूनेव ।

पूर्वं प्रजापतिः स्वदुहितरमेवोपसमध्यैदध्यगच्छत् तस्य रेतः परापतत् तदस्यां पृथिव्यां त्रिषिच्य च तदश्रीणात् अपचत् केनाभिप्रायेण मादुषदिति दुष्टं मा भूदिति तत्पक्वं रेतः सदकरोत् तदेव विवृणोति पशून्करोदिति एतत् श्रायन्तीयमभवदिति शेषः । तासां

गौतमः

परदाराभिमर्शे दण्डसामान्यविधिः

परदाराभिस्मृष्टः स्तब्धश्चेद ग्राह्यः ।

(१) शब्रा. २।५।२।२०. (२) शब्रा. १।४।१।४।११.

(३) ताम्रा. ८।२।१०. (४) सवि. ४६८.

स्तब्धः स्पर्शने क्षमते । तथा च मनुः—‘स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तदा । परस्परस्यानुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥’ इति । सवि. ४६८

प्रतिषेधे पुमान् दण्ड्यः तदर्धं स्त्री ।

अस्यार्थो विवृतो निबन्धनकारेण— पतिपित्रादिभिर्येन संभाषणं निषेध्यं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्ड्यां । पुरुषोऽप्येवं निषिद्धः सन् प्रवर्तमानो दिशतं दण्ड्य इति । सवि. ४६८-९

आर्यस्यभिगमिशद्रदण्डः

आर्यस्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च ।

(१) शूद्र इति प्रकृतं षष्ठ्यन्तमपेक्षते । आर्यास्त्रैवर्णिकाः । तेषां चेत्स्त्रियं शूद्रोऽभिगच्छेत्तस्य लिङ्गोद्धारो लिङ्गोत्पादनं कार्यं यच्च यावच्च स्वं तस्य च हरणं दण्डः । आर्याभिगमनमित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणं आर्यगृहीतायां शूद्रायामपीति सूचनार्थम् । तत्र वैश्यस्त्रियां स्वहरणं क्षत्रियायां लिङ्गोद्धारः । ब्राह्मणायामुभयमिति । गौमि.

(२) आर्याणां ब्राह्मणादीनां आर्यवृत्तं चेत् स्त्री । कुत एतत्, स्यभिगमन इति वक्तव्ये आर्यस्यभिगमन इत्यारम्भात् एवं च वैश्यरूपेण स्थितायाम् दण्ड्यः । स्त्रियामेवाभिगमनप्रसिद्धेरायागमन इत्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणमांशपरिगृहीतायां शूद्रायामपीत्येवमर्थम् । अभिगमने कृते अभिशब्दो बुद्धिपूर्वार्थः । ततश्च स्वप्रादावबुद्धस्य तथैव कृतस्य लघुतरो दण्डो द्रष्टव्यः । लिङ्गस्योद्धारः उत्पादनं सर्वस्वहरणं च कर्तव्यं, तल्लिङ्गोद्धारो धनस्य चेति वक्तव्ये स्वहरणं चेत्यभिधानात् । चकारः समुच्चयार्थः, विकल्पो मा भूदित्यसमासः, क्षत्रिय-

(१) सवि. ४६८.

(२) गौध. १।२।२; मेधा. ८।३।७४; अप. २।२।८६; व्यक. १।२६ सर्वस्व (स्व); मभा. व्यकवत्; गौमि. १।२।२ व्यकवत्; उ. २।२।७९ व्यकवत्; स्मृच. ३।२.२; ममु. ८।३।७४ (च०); विर. ३।९।१ स्यभि (स्त्री); पमा. ४।६६; रत्न. १।३।१; विचि. १।७।९ समुवत्; दवि. १।७।२ हरणं (ग्रहणं); वीमि. २।२।८६ (च०); व्यम. १।०।६ आर्य (आचार्य); बाल. २।२।८६ सर्वस्व (सर्व); सेतु. २।६।८ स्यभि (स्त्री) (सर्वस्वहरणं च०); २।६।९ (च०); समु. १।५।५.

दैर्घ्यस्त्रीगमने यथासंख्येनैकैकं, ब्राह्मणस्य तूभयमिति ।
*ममां.

गुप्ता चेद्वधोऽधिकः

स यदि शूद्रस्तामां गोता रक्षिता भवति तदा वधः
कार्यः । अधिकग्रहणात्पूर्वोक्तदण्डद्वयमपि भवति ।

×गौमि.

अंगुष्ठाभ्युक्तप्रवर्णा शूद्रो गच्छेल्लिङ्गच्छेदन-
मर्हति ।

अत्रापिशब्दो व्युत्क्रमेण संबन्धनीयः । लिङ्गच्छेदन-
मर्हतीति तेन सर्वस्वापहारसमुच्चयः सिद्धः । सवि. ४७०

वैधः सर्वस्वापहारो गुप्तां तु व्रजतोऽस्य च ।

अस्य शूद्रस्येत्यर्थः । सवि. ४७०

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः

श्रमिः स्वादयेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम् ।

अत्र निहीनवर्णगमने स्त्रियाः पातित्यमुक्तम् । तस्याः
सामान्यतः पतितप्रायश्चित्ते प्राप्त आह—श्रमिः स्वाद-
येदिति । निहीनवर्णो व्याख्यातः ‘भ्रूणहनि हीनवर्ण-
सेवायां च’ इत्यत्र । तद्रमने तां श्रमिः स्वादयेद्राजा
प्रकाशं जनसमक्षम् । तथाह. मनुः—‘भर्तारं
लङ्घयेद्या तु जातिस्त्रीगुणदर्पिता । ता श्रमिः स्वादयेद्राजा
संस्थाने बहुसंस्थिते ॥’ इति । अबुद्धिपूर्वं अयं राजदण्डः,

* गौमिवद्भावः । × ममा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२३; मेधा. ८१३७४ गुप्ता (गुप्तां)
(वधोऽधिकः०); व्यक. १२६ द्वधोऽधिकः (द्रधादिकः);
मभा. गुप्ता (गोष्ठा); गौमि. १२३ मभावत्; उ.
२१२७१; स्मृच. ३२२; ममु. ८१३७४ गुप्ता (गुप्तां);
विर. ३९१, ३९५; रत्न. १३१ मसुवत्; विचि. १७९
मसुवत्; दवि. १७२ द्वधो (द्रो); वीमि. २१२८६;
व्यम. १०६; बाल. २१२८६ मभावत्; सेतु. २६९
मभावत्; समु. १५५ मसुवत्.

(२) सवि. ४७०. (३) सवि. ४७०.

(४) गौध. २३११४; व्यक. १०६; मभा.; गौमि.
२३११४ श्रमिः स्वा (श्रमिरा); विर. ३९७ निहीन
(हीन); विचि. १८५ मिः + (तु) निहीन (हीन)
(प्रकाशम्०); दवि. १७३ मिः + (च) निहीन (हीन);
सेतु. २७२ गमने (गमे) शेष विचिवत्; विव्य. ५५
विचिवत्.

बुद्धिपूर्वं वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—‘शूद्रो ब्राह्मणीमुपगच्छेत्
वीर्यवैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्राप्स्येत् ।’ ब्राह्मण्याः शिरसि
वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नम्रां कृष्णखरमारोप्य
महापथमनुसंवाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेत्
ब्राह्मणीमुपगच्छेत्लोहितदर्भवैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राप्स्येत् ।
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नम्रा
गौरखरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् पूता भवतीति
विज्ञायते । राजन्यश्चेत् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्छरपत्रवैष्टयित्वा
राजन्यमग्नौ प्राप्स्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषाऽभ्यज्य नम्रा श्वत्खरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत्
पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च
राजन्यवैश्ययोः’ इति । निहीनवर्णगमन इत्युक्तत्वात्
श्रत्रियवैश्याभ्यां बुद्धिपूर्वगमने ब्राह्मण्याः कल्प्यम् । यथाह
मनुः—‘जघन्यं मेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे । उत्तमा
मेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥’ इति । अयमेव श्रत्रिया-
वैश्यागमनेऽपि द्रष्टव्यः, सामान्येनोक्तत्वात् । एवञ्च
निहीनवर्ण इत्ययमपि दण्डो द्विजातिस्त्रीणां सामान्यः,
सामान्येनोक्तत्वादेव । अनुलोमसंपर्के तु व्याघ्र आह—
‘वर्णानामनुलोमानां परस्परसमागमे । व्युत्क्रमेण ततो
राजा स्वादयेद्धानरैः स्त्रियम् ॥ सुगालैर्बुद्धिपूर्वं चेत् पुरुषो
वधमर्हति । अयमेवानुलोमानां स्वजातिव्युत्क्रमेणपि ॥’
इति । प्रतिलोमसमागमे बुद्धिपूर्वं चाबुद्धिपूर्वं च मनुनोक्तं
द्रष्टव्यं—‘प्रतिलोमे वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्’
इति । ननु च—‘एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि’
इति, ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम्’ इति च
सिद्धे अयं दण्डविधिरनर्थक इति । अत्रोच्यते या स्वय-
मेव राजानं गच्छति तस्या दण्ड एव, यया तु बलादानी-
येत तस्या दण्डश्च प्रायश्चित्तं च, या स्वयमपि
न गच्छति न बलादानीयेत तस्याः प्रायश्चित्त-
मेवेति । अयमेव न्यायः सर्वत्र दण्डप्रायश्चित्त-
योर्द्रष्टव्यः । अत्र प्रतिलोमानां स्वजातिव्युत्क्रमे
‘प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः’ इति प्रायश्चित्ताभावा-
दन्येषां संकरदोषपरिहारार्थं दण्डः कल्प्यः । एवं च
‘प्रतिलोमे वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्’ इति
तेषामपि द्रष्टव्यम् । तथा पातकोपपातकविषयऽपि
ब्राह्मण्या अनुलोमानन्तरजस्य यो दण्ड उक्तः तस्यापि

द्रष्टव्यं, तथैकान्तरद्वयन्तरयोश्च, कुतः ? 'चण्डालस्य समीपे तु नाध्येतव्यं कदाचन । तथा पारशवस्यापि चण्डालार्थो हि सं स्मृतः ॥' इति व्याघ्रधर्मलिङ्गात् ।

× मभा.

पुमांसं घातयेत् ।

(१) अनन्तरोक्त विषये गन्ता पुमान् राज्ञा घातयितव्यः । वधप्रकारश्चान्तरमेव वसिष्ठवचनेन दर्शितः । गौमि.

(२) प्रकाशमित्यनुवर्तते । घातनप्रकारश्च वसिष्ठोक्तो द्रष्टव्यः । उदाहृतश्च विशेषात् । बुद्धिपूर्वंऽबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने अभ्यासे च विशेषवचनान्तराभावाच्च सर्वत्र हननमेव द्रष्टव्यम् । एवं वर्णानामनुलोमानां प्रतिलोमानां च स्ववर्गव्युत्क्रमे परस्परव्युत्क्रमे च हननमेव द्रष्टव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरवाक्यानि चोदाहृतानि । एवञ्च स्त्रीणामपि सकृद्गमनेऽभ्यासे च पूर्वोक्त एव दण्ड इति द्रष्टव्यम् । मभा.

यथोक्तं वा ।

(१) लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा दण्डप्रणयनं कर्तव्यम् । सप्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासानभ्यासापेक्षोऽयं विकल्पः । गौमि.

(२) लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा शत्रुस्य द्रष्टव्यम् । तत्र मच्छत्रस्य यथोक्तमितरस्येदमिति द्रष्टव्यम् । मभा.

कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः

कैन्यैव कन्यां दूषयति तदङ्गच्छेदो वा मौण्ड्यं वा ।

हारीतः

हीनपुरुषस्य उच्चजियाश्च व्यभिचारे दण्डः

श्रेयसः शयनशायिनं राजा बद्ध्वा श्वभिः

× गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. २३।१५; व्यक. १२६; मभा.; गौमि. २३।१५; विर. ३९७; दवि. १७३.

(२) गौध. २३।१६; व्यक. १२६; मभा.; गौमि. २१।१६; विर. ३९७; दवि. १७३.

(३) सवि. ४७२.

(४) व्यक. १२६; विर. ३९६; विचि. १८५

खादयेत् काष्ठैश्चैनां दहेत् । १

श्रेयस उत्कृष्टवर्णस्य शयनशायिनं स्त्रीगामिनम् । एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियम् ।

आपस्तम्बः

कन्यापरदाररूढिकारणे दण्डः

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारी वा वाचा बाध्यः । बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ।

(१) यत्र परदाग आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युवा अलङ्कृतः अबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः— अत्रयमास्तं. माऽत्र प्रविशति । बुद्धिपूर्वमिति । यस्तु जानन्नेव दुष्टभावः प्रलोभनार्थं प्रविशति स दण्ड्यो द्रव्यानुपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादि-प्रेषितस्य प्रवेगे दण्डो मा भूदिति । ३.

(२) यद्यदुष्टाशय एवाज्ञानादलङ्कृतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्च समीपमुपसर्पति, स वाचा बाध्यः भर्तृ-नीयः । विर. ३८५

परदारमैथुने दण्डः

संनिपाते वृत्ते शिश्नस्य छेदनं सवृषणस्य ।

संनिपातो मैथुनं, तस्मिन् वृत्ते शिश्नच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्यापि शिश्नस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्नस्य छेदनमिति । उ.

(काष्ठैश्चैनां दहेत्०) ; दवि. १७३ श्वैनां (श्वैनां) ; वीमि. २।२८६ श्वैनां दहेत् (श्वेनं दाहयेत्) ; सेतु. २७१ दहेत् (दाहयेत्).

(१) आध. २।२६।१८-९; हिध. २।१९; अप. २।२८४ वाचा बाध्यः (स्वाच्यः) शंखलिखितां; व्यक. १२५; विर. ३८५ युवा परदारमनु (वा परदारेषु) वा वाचा (वाचा) (दुष्टभावो०) ; व्यनि. ३९९; दवि. १५६ (कुमारी वा०) (दुष्टभावो०) ; सेतु. २६६ दारमनुप्र (दारानुप) वाचा बाध्यः (चावध्यः) (दुष्टभावो०) ; समु. १५४ दारम (दारान) बाध्यः (ताड्यः) तु (चेत्) शंखः .

(२) आध. २।२६।२० शिश्नस्य छेदनं (शिश्नच्छेदनं) ; हिध. २।१९ आधवत्; व्यक. १२५; विर. ३८९; दवि. १६० संनिपाते वृत्ते (पूर्वसंनिपाते) ; सेतु. २६७ (वृत्ते०) सवृष (वृष).

कन्यादूषणे दण्डः

कुमार्या तु स्वान्यादाय नाश्यः ।

(१) कुमार्या तु संनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः, न शिश्नच्छेदः । उ.

(२) स्वानि धनानि आदाय नाश्यो निर्वास्यः । एतच्च हीनायामकामायाम् । विर. ४०२

कन्यादूषणे परदारदूषणे च राज्ञः कर्तव्यम्

अथ भृत्ये राज्ञा ।

अथ संनिपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यां राज्ञा भृत्ये प्रासाच्छादनप्रदानेन भर्तव्ये । उ.

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ।

अथ प्रथमात् संनिपातात् ऊर्ध्वं मैथुनाच्च रक्ष्ये यथा पुनः मैथुनं नाचरतः तथा कार्यं । उ.

निर्वेपाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेत् ।

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा निर्वेपाभ्युपाये तु स्वामिहस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदारं भर्त्रे श्वशुराय वा, कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः । उ.

प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्मार्हसंबन्धाः

चरिते यथापुरं धर्माद्वि संबन्धः ।

चरिते तु निर्वेपं यथापुरं यथापूर्वं धर्मात्, तृतीयायै पञ्चमी । धर्मेण संबन्धो भवति । हिशब्दो हैतौ । यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चिद्दोष इति । उ.

आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः

नाश्य आर्यः शूद्रायाम् ।

(१) आर्यः त्रैवर्णिकः, शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्राब्जाश्व्यः निर्वास्यः । उ.

(२) आध. २।२६।२१; हिध. २।१९ नाश्यः (नाश्यः); व्यक. १२७; विर. ४०२; दवि. १८४.

(२) आध. २।२६।२२; हिध. २।१९ भृत्ये राजा (राजा भृत्ये).

(३) आध. २।२६।२३; हिध. २।१९.

(४) आध. २।२६।२४; हिध. २।१९.

(५) आध. २।२७।१; हिध. २।१९.

(६) आध. २।२७।९; हिध. २।१९; विर. ३९३; विचि. १८४ आर्यः (आर्यस्त); दवि. १७१.

(२) आर्यो ब्राह्मणादिः, नाश्यो निर्वास्यः ।

बृहस्तेर्हीनायामार्धिकस्तत इति वाक्ये अन्यपूर्वा शूद्रा विवाक्षता, इह त्वनन्यपूर्वा, तेन न निर्वासदण्डविधि-विरोध इति, शूद्रायामनन्यपूर्वायामिति विशेषयतः कल्प-तरुकारस्याभिप्रायः । शूद्राव्यतिरिक्तहीनविषयमेव बृह-स्यतिवाक्यमित्यन्ये । विर. ३९३

आर्यस्य भिगामिशूद्रदण्डः

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ।

शूद्रस्तु त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योऽन्तःपुरादिष्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वयं गच्छति, तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्नच्छेदनमेव । तथा च शूद्राधिकारे गौतमः— ‘आर्यस्य भिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च । गोप्ता चेद्वधोऽधिकः’ इति । याज्ञवल्क्येन प्रातिलोभ्येन गमनमात्रे वध उक्तः— ‘सजातातुक्तो दण्डः आनुलोभ्ये तु मध्यमः । प्रातिलोभ्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकृन्तनम् ॥’ इति । सोऽनुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘नाश्य आर्यश्च शूद्रायामि’-त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्षं, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शूद्रा तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् । उ.

परभुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम्

दारं चास्य कर्शयेत् ।

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्शयेत् व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् । ‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥’ इति स्मरणात् । उ.

बौधायनः

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः

शूद्रं कटाक्षिना दहेत् ।

(१) आध. २।२७।९; हिध. २।१९; विर. ३९५; विचि. १८५; दवि. १७३.

(२) आध. २।२७।१०; हिध. २।१९; विर. ३९५ दारं...येत् (दारांश्चास्य चाकर्शयेत्); विचि. १८५ दारं...येत् (दारांश्चास्यापकर्शयेत्); दवि. १७३ विचिबत्.

(३) बौध. २।२।५९; विर. ३९५; विचि. १८५; वीमि. २।२८६; सेत. २७१.

(१) द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । कटो वीरणः ।
विर. ३९५

(२) राज्ञोऽयमुपदेशः । मरणान्तिकं चैतत् । कटः
कटप्रकृतिद्वयं वीरणानि । उक्तं च—‘शूद्रश्चेद्ब्राह्मणी-
मभिगच्छेत् वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्राप्स्येत्’ इति ।
बौवि. (पृ. १३६)

अथाप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शरीरो दण्डः संग्रहणे भवेत् ।

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात् ॥

अब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यश्च । तयोः शरीरो दण्डः
अग्नौ प्रक्षेपः कर्तव्यः । क ? संग्रहणे पारदार्ये । निगुप्त-
ब्राह्मणीगमने मतिपूर्वे वैश्यो लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वाऽग्नौ
प्रक्षेप्तव्यः । राजन्यः शरपत्रैरिति । अथ प्रपञ्चः—
सर्वेषामिति । अपीति शेषः । बौवि. (पृ. १३६-७)

चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने दण्डाभावः

न तु चारणदारेषु न रङ्गावतारे वधः ।

संसर्जयन्ति ता हेतान्निगुप्तांश्चालयन्त्यपि ॥

अब्राह्मणवध उक्तः । अत्रापवदति— न त्विति ।
चारणदाराः देवदास्यः । रङ्गावतारः पण्यस्त्रियः । तासु
संग्रहणे वधो न कर्तव्यः । येन ताः संसर्जयन्ति संग्रह-
यन्ति आत्मना निगुप्तान् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यलिप्सया ।
तानेव क्षीणद्रव्यांश्चालयन्ति उत्सृजन्ति च । एवंस्वभाव-
त्वादासा तद्रमने प्रायश्चित्तमप्यलभेव । ‘पशुं वेद्यां च
यो गच्छेत् प्राजापत्येन शुद्ध्यति’ इति । तथाऽन्यत्रापि
—‘जात्युक्तं पारदार्यं च गुरुतल्पत्वमेव च । चारणादि-
स्त्रीषु नास्ति कन्यादूषणमेव च ॥’ इति । बौवि. (पृ. १३७)

स्त्रीणां परपुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम्

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥

अथ नानाजीवायतनत्वादपवित्रं स्त्रीक्षेत्रम् । ततस्तत्रो-
त्पन्नमपि क्षेत्रजगूढोत्पन्नकानीनसहोदयौनर्भवाख्यमपत्य-
मप्यपवित्रमेतन्मूत्रच्छर्दिषदसंख्यवहार्यमित्याशङ्क्याह—
स्त्रियः पवित्रमिति । परपुरुषसंसर्गाविषयाणि मानसानि
वाचिकानि च दुरितानि पापानि । न पुनार्हिसादि-

(१) बौध. २।२।६०-६१.

(२) बौध. २।२।६०.

(३) बौध. २।२।६३.

निमित्तान्यपकर्षति ।

बौवि. (पृ. १३७)

सोमः शौचं ददत्तासां गन्धर्वः शिक्षतां गिरम् ।
अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मात्त्रिष्कल्मषाः स्त्रियः ॥

तासां स्त्रीणां सोमः शौचं दत्तवान् । यत एव देवता
ताभ्यो वरं ददौ तस्मात्ताभिर्वदशौचं क्रियते तद्भर्त्रा
नैवाऽवेक्षणीयम् । देवताप्रसादप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—
गन्धर्वः शिक्षितां गिरं भाषणप्रकारम् । अतोऽनुचित-
भाषणेऽपि तासु क्षान्तेन भवितव्यम् । तथा चोक्तं पात्र-
लक्षणे ‘स्त्रीषु क्षान्तम्’ इति । अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं सर्वै-
र्भोग्यत्वं दत्तवान्, यत एवं देवताभ्यो लब्धवराः स्त्रियः
तस्मात् त्रिष्कल्मषाः विगतकल्मषाः काञ्चनसमाः, अप-
राधेष्वपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः ।

बौवि. (पृ. १३७-८)

वसिष्ठः

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः

शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्र-
मग्नौ प्राप्स्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषा समभ्यज्य नग्नां कृष्णं खरमारोप्य महापथ-
मनुसंब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद्-
ब्राह्मणीमधिगच्छेद्लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ
प्राप्स्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पि-
षाऽभ्यज्य नग्नां गौरं खरमारोप्य महापथमनुसं-
ब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्म-
णीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्राप्स्येत्,
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा सम-
भ्यज्य नग्नां श्वेतं खरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत्
पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां
शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोः ।

(१) बौध. २।२।६४.

(२) वस्तु. २।१।१-६ (ख) वपनं (वापनं) समभ्यज्य
नग्नां कृष्णं ... संब्रा (अभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महा-
पथमनुब्रा) वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमधिग (वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिग) गौर
खर (गोरथ) राजन्यम ... वपनं (राजन्यमग्नौ प्राप्स्येत्
ब्राह्मण्याः शिरसिवापनं) समभ्यज्य नग्नां श्वेतं ... विज्ञायते
(अभ्यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुब्राजयेत्); व्यक्त-
१२६ वपनं ... नग्नां कृष्णं (वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य

नग्नं) संव्राज (व्राज) मधिगच्छे (माभिगच्छे) वपनं
 नग्नं गौरं (वापनं कृत्वा सर्पिषाम्भुक्ष्य नग्नं) संव्राज
 (व्राज) शरपत्रै (शस्त्रै) वपनं नग्नं श्वेतं (वपनं
 कृत्वा सर्पिषाम्भुक्ष्य नग्नं) संव्राज (व्राज) वपनं कारयित्वा
 (वापनं कृत्वा); मभा. २३।१४ शूद्रश्चेद् (शूद्रो)
 मभिगच्छे (मुपगच्छे) समभ्यज्य (अभ्यज्य) कृष्णं खर
 (कृष्णखर) मधिगच्छे (मुपगच्छे) गौरं खर (गौरखर)
 मभिगच्छे (मुपगच्छे) समभ्यज्य (अभ्यज्य) श्वेतं खर
 (श्वेतखर) राजन्यावैश्ययोः (राजन्यवैश्ययोः); गौमि.
 २३।१४ वीरणै (तृणै) प्राश्येत् (प्रास्य) समभ्यज्य
 (अभ्यज्य) (कृष्णं) मधिगच्छे (मभिगच्छे) (गौरं)
 समभ्यज्य (अभ्यज्य) (श्वेतं) राजन्यावैश्ययोः (राजन्य-
 वैश्ययोः); ममु. ८।३७७ (वैश्यं लोहितदर्भैः क्षत्रियं शर-
 पत्रैर्वैश्यं) एतावदेव; विर. ३९७-८ अभिगच्छेद्दीरगं (गच्छे-
 दीर) वपनं कारयित्वा (वापनं कृत्वा) समभ्यज्य नग्नं
 कृष्णं नग्नं (अभ्युक्ष्य नग्नं खरमारोप्य महापथं)
 अधिगच्छे (गच्छे) गौरं ... संव्रा (खरमारोप्य महापथमनुव्रा)
 समभ्यज्य नग्नं श्वेतं संव्रा (अभ्यज्य नग्नं खरमारोप्य
 महापथमनुव्रा) राजन्यायां शूद्रश्च (राजन्यायां मैथुनमाचरन्
 शूद्रस्तु); विचि. १८० (वैश्यो लोहितदर्भैः क्षत्रियः शर-
 पत्रैर्वैश्यं) एतावदेव : १८५-६ अभिगच्छेद्दीरणं
 (गच्छेद्दीरणं) वपनं कारयित्वा (वापनं कृत्वा) समभ्यज्य
 नग्नं कृष्णं संव्रा (अभ्युक्ष्य नग्नं खरमारोप्य
 महापथमनुव्रा) अधिगच्छेद्लोहितदर्भं (गच्छेच्छरपत्रैः) भ्यज्य
 नग्नं गौरं 'भ्युक्ष्य नग्नं) मनुसं (मनु) पत्रै (पणै) सम-
 भ्यज्य नग्नं श्वेतं (अभ्युक्ष्य नग्नं) राजन्यायां शूद्रश्च
 (राजन्यायां मैथुनमाचरन् शूद्रस्तु); दवि. १७०
 (वीरणैः शूद्रं लोहितदर्भैर्वैश्यं शरपत्रैः क्षत्रियं वेष्ट-
 यित्वाऽग्नौ प्राश्येत्) एतावदेव; मच. ८।३७७
 (लोहितदर्भैः संवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैः)
 एतावदेव; व्यम. १०७ (राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रै-
 र्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्राश्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरन्
 शूद्रस्तु राजन्यवैश्ययोः) एतावदेव; विता. ८०५ (राजन्य-
 श्चेद्ब्राह्मणीमधिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्राश्येदेवं
 वैश्यो राजन्यायां शूद्रो राजन्यवैश्ययोः) एतावदेव; बाल.
 २।२८६ अभिगच्छे (अधिगच्छे) कारयित्वा (कृत्वा) सम-
 भ्यज्य (अभ्यज्य) (कृष्णं) मनुसं (मनु) (गौरं)
 (श्वेतं) न्यायां (न्याया मैथुनमाचरन्); सेतु. २७२
 मनुसं (मनु) अभ्यज्य (अभ्युक्ष्य) (गौरं) (श्वेतं)
 शेषं विरक्त; समु. १५५ व्यमवत्.

। सार्वस्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः)

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूत्रेण संगताः ।
 अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥
 प्रतिलोमं चरेयुस्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥

विष्णुः

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि

संलोभनापाङ्गदर्शनविहसनसहैकत्रनिवासाः

संग्रहगमकाः ।

मोहादियं मया भुक्तेति यो वदति स तु ग्राह्यः ।

मोहो दर्पादीनामुपलक्षकः । सवि. ४६८

वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः

प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः स्त्रीपुंसयोः संग्रहणे
 वर्णानुसारेण दण्डः ।

एतच्चावरोधस्त्रीविषयमिति भारुचिः । सवि. ४६९

गुप्तपरदारभिमगमने साक्षीतिपणसाहस्रम् ।

एतच्च गुरुसस्त्रीभार्यादिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् ।

सवि. ४६९

राजन्यवैश्यौ ब्राह्मणीं गुप्तं सेवमानौ कटाग्रिना
 दग्धव्यौ ।

आनुलोम्येन वा असवर्णं वा व्रजन्त्याः नासादेः
 कर्तनं वधदण्डो वा कल्प्यः ।

पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः ।
 हीनवर्णागमने मध्यमम् । गोगमने च । अन्यागमने
 वध्यः । उत्तमागमने च ।

(१) वस्मृ. २।१।१४ जास्ता (जाता); उ. २।२७।१०
 वस्मृवत्, स्मरणम्; स्मृच. २।४६; दवि. २३७ स्त्रियः
 (भार्याः) स्मरणम्; विभ. १६ दविवत्, स्मृत्यन्तरम्;
 समु. १२२.

(२) सवि. ४६८.

(३) सवि. ४६८.

(४) सवि. ४६९.

(५) सवि. ४६९.

(६) सवि. ४७०.

(७) सवि. ४७०.

(८) विस्मृ. ५।४०-४३ (उत्तमागमने च०); व्यक.
 १२६ ध्यमम् (ध्यमः) (अन्त्या ... ने च०); विर. ३९०
 वध्यः (च वधः); विचि. १८३ (पार ... मध्यमम्०) च ।
 अन्त्या (वा । अन्त्या) वध्यः (वा वधः); दवि. १९४
 जायी सवर्णा (जातीयौ सवर्णाभिः); सेतु. २६८ च । अन्त्या
 (अन्त्या) वध्यः (वा वधः).

अन्यागमने अस्पृश्याभिगमने, पारजायी पार-
दारिकः । विर. ३९०

स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं च ।

(१) हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः—स्त्रियमिति । अव-
शक्तभर्तृका अनुपयुक्तभर्तृका तदतिक्रामणी अन्यपुरुष-
गामिनी, मिलितमिदं हनननिमित्तम् । विर. ३९९

(२) असक्तभर्तृकामनुपयुक्तभर्तृकाम् । कचिद-
शक्तेति तालव्यपक्षोऽपि दृश्यते । खद्वि. १७५

गुरुत्पगमने दण्डः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्ज सर्वे वध्याः । न
शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशात् ब्राह्मणं कृताङ्कं
विवासयेत् । भगं गुरुत्पगमने॥

सकामहीनस्त्रीगमने न ऊचपुरुषो दुःयति

अनुलोमासु कामतो न दोषः ।

अयमर्थः—हीनवर्णा सानुगगा कन्या योऽपहरति
तस्य न दोषः । दोषाभावादेव दण्डाभाव इति दण्डाप्-
पिकया गम्यते । अयमंवासुर्गववाह इत्याहुरसहाय-
प्रभृतयः । यथाह याज्ञवल्क्यः—‘सकामास्वनुलोमासु न
दोषस्त्वन्यथा दमः’ इति । सवि. ४७१—२

कन्यादूषणे दण्डः

कन्यादूषको मिथ्यावादी द्विशतं तदर्थं वा ।

दण्ड्य इति शेषः । अयमर्थः—मिथ्याभिज्ञसैनैर्द्विशत
दण्ड्यः । नित्यदूषणे शत दण्ड्य इति । अपभ्रमारगज-
यक्षमादिदीर्घरोगकुत्सितरोगमसृष्टिमैथुनत्वाद्विदणानि ।

सवि. ४७३

पशुगमने दण्डः

पशुगमने कार्पाणशतं दण्ड्यः ।

× शेषं विरक्त ।

* स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकायां (घृ. ५७१) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५१८ क्राम (क्रम); व्यक. १२७ मशक्त
(मसक्त) क्राम (क्रम); विर. ३९९ मशक्त (मवशक्त);
विचि. १८६; दवि. १७५ मशक्त (मसक्त); सेतु.
२७३ दविवत्.

(२) सवि. ४७१.

(३) सवि. ४७३.

(४) विस्मृ. ५१४ दण्ड्यः (दण्डः); विर. ४०७.

व्य. कां. २३२

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

स्वदारनियमाद्यनिक्रमे दण्डविधिः

सर्वेषां स्वदारनियमः स्वकर्मप्रतिपत्तिश्च, येन
येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तत्तस्य छेत्तव्यमष्टसहस्रं वा
दण्डोऽन्यत्र ब्राह्मणात् । अदण्ड्यो हि ब्राह्मणः ।

येन येनाङ्गेन हस्तादिना, ब्राह्मणवर्जमय दण्डः
सर्वेषां, ब्राह्मणवर्जमित्यन्वयात् । विर. ३८८

वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः

अनिवेदितप्रवेशे तत्रोत्तममुत्तमायां, विपर्यये
मध्यमसाहसं, प्रतिलोमेकान्तरावस्कन्दने सर्वस्वं
वधो वा, विपर्यये मंनिरोधः सर्वस्वं वा ।

अनिवेश स्त्रीगृह प्रविश्य उत्तमा ब्राह्मणस्त्रियमभि-
गच्छतो ब्राह्मणस्योत्तममाहमो दण्डः । विपर्यये ब्राह्मणस्य
शत्रियादिगमने मध्यममाहमो दण्डः । प्रतिलोमेकान्तराव-
स्कन्दन प्रतिलोमस्य शत्रादौकेकान्तरितद्विजातिस्त्रीगमनं
वधः सर्वस्वापहारादितो दण्डः । वाशब्दः समुच्चये ।
‘आर्यस्त्रीगमने लिङ्गोद्धारः सर्वगवद्वरणं च, गुप्ता चेदङ्गोऽ-
धिकः’ इति गौतमवचनात् । विपर्यये मनिरोधः, ब्राह्मण-
ग्यागुत्तपत्नीगमने वैश्यस्य संवत्सर वन्धनागारे तिरो-
हितस्य सर्वस्वापहारादौ दण्डः, ‘वैश्ये सर्वस्वदण्डः स्यात्सं-
वत्सरनिरोधतः’ इति मनुवचनादिति लक्ष्मीधरण व्याख्या-
तम् । हल्ययुधस्तु यो हीनजातिरुत्तमजातीयस्त्रीगृहमनिवेश
प्रविशति, तदासौ दुष्टत्वमुन्नीय उत्तममाहसं दण्ड्यः ।
यदि तत्तमजातीय एव हीनजातीयायाः पूर्ववद्गृहं प्रविशति,
तदासौ मध्यममाहस दण्ड्यः । यदि तु प्रतिलोमो हीनः
एकान्तरितामुत्तमजातीया स्त्रियमभिगच्छति, यथा ब्राह्मणो

(१) व्यक. १२५ पत्तिश्च + (धर्मो) तत्तस्य (तत्तदे-
वास्य) सहस्रं (शतं); विर. ३८७-८, विचि. १७४
(सर्वेषां ... पत्तिश्च०) विष्णुः; दवि. १५९ स्वकर्म
(स्वकार्ये) पत्तिश्च + (धर्मो) तत्तस्य (तदेवास्य) दण्डोऽन्यत्र
(दण्ड इत्यन्यत्रैव); व्यम. १०७ (येन येनाङ्गेनापराधं
कुर्यात्तत्तस्य छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणात्) पतावदेव; विता. ८०६
व्यमवत्; सेतु. २६३ (सर्वेषां ... पत्तिश्च०) (दण्डो०); समु.
१६२ व्यमवत्, शंखः; विव्य. ५४ (सर्वेषां ... पत्तिश्च०)
धं कुर्यात् तत्तस्य छेत्तव्य (धस्तस्य कर्तनं) सह (साह) शंखः ।

(२) व्यक. १२६ प्रवेशे + (स्त्रीगृहेषु); विर. ३९०.

वैश्यां, क्षत्रियः शूद्रां *तदा तस्य संनिरोधो बन्धनं सर्व-
स्वहरणं वा अपराधमहत्त्वामहत्त्वान्यां व्यवस्था कार्या ।
संवत्सरनिरोधितस्य सर्वस्वापहरणं दण्डो वैश्ये — 'वैश्ये
सर्वस्वदण्डः स्यादि' ति मनुवचनात् । विर. ३९०-९१

क्षत्रियवैश्ययोर्न्योन्यस्यभिगमने दण्ड्यावुभौ ।

अत्र विज्ञानेशः—यथाक्रमं सहस्रशतपणात्मकौ दण्डौ
वेदितव्यौ । यथाह मनुः—'वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुतां वैश्यां
वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यमगुतायां तावुभौ दण्ड-
मर्हतः ॥' इत्याह । भारुचित्वन्वया व्याचष्टे —
वैश्यस्य भार्यायां यः क्षत्रियः व्रजति तस्यैव
भार्यायां वैश्यो व्रजति चेच्छतपणात्मको दण्डो वेदितव्यः ।
तथा अन्यस्य यस्य कस्यचिद्वैश्यस्य भार्यायां क्षत्रियो
गच्छति सहस्रपणान् दण्ड्यः । क्षत्रियायां वैश्यो गच्छन्
सहस्रपणान् दण्ड्य इति । सवि. ४७१

कन्यादूषणे वर्णानुसारेण दण्डविधिः

कन्यायामसकामायां द्यङ्गुलच्छेदो दण्डः ।
उत्तमायां वधो जघन्यस्य । समायां शुल्कमाभरणं
द्विगुणं च स्त्रीधनं दत्त्वा प्रतिपद्येत ।

सकामायां दण्डः षट्शतरूपो मनुक्तो द्यङ्गुल-
च्छेदसहकारी आसुरविवाहोक्तदानवत्, द्विगुणं स्त्रीधनं
शुल्कं च कन्यायै तद्वन्धुभ्यश्च दत्त्वा तां गृह्णीयात्,
समायामिच्छन्त्यामिति शेषः । इदमप्यङ्गुलिताध्य-
मैथुनविषयम् । हरिहरस्तु द्यङ्गुलपरिमाणलिङ्गच्छेद
इत्याह । × विर. ४०३

* अत्र ब्राह्मणी वैश्यः, क्षत्रियां शूद्र इति वक्तव्यम् ।

× विचि., दवि. विरवत् ।

(१) सवि. ४७१.

(२) अप. २।२८८ दण्डः + (च) समायां + (सका-
मायां च) पद्येत + (स्व [स] कन्याम्); ड्यक. १२७
दण्डः + (च) पद्येत + (स्वकन्याम्); विर. ४०२ द्विगुणं
च (च द्विगुणं) पद्येत (पाद्येत); विचि. १७६ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां ... पद्येत (समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं
स्त्रीधनं च दत्त्वा प्रतिपद्येत) शंखः; दवि. १८२ दण्डः +
(च) (समायां ... पद्येत०) : १८४ (कन्या ... जघन्यस्य०)
प्रतिपद्येत (प्रपद्येत कन्याम्); वीभि. २।२९४ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां (समां) शंखः; सेतु. २७५ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां (समां) च स्त्रीधनं (स्त्रीधनं च) शंखः;

स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः

या स्त्री योन्यङ्गुलिप्रवेशेन कन्यां दूषयेत् तां
शिरसो मुण्डनं कृत्वा गर्दभेन राजमार्गे गमनं
कारयेत् ।

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

कन्याप्रकर्म

कन्याप्रकर्म । सवर्णमिप्राप्तफलं कन्यां प्रकुर्वतो
हस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । मृतायां वधः ।
प्राप्तफलं प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो द्विशतो वा
दण्डः । पितुश्चावहीनं दद्यात् । न च प्राकाम्यमका-
मायां लभेत । सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः,
स्त्रियास्त्वर्धदण्डः । परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुः-
शतो वा दण्डः, शुल्कदानं च ।

सप्तातवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानां प्रकृत्य
प्राकामी स्यात्, न च पितुरवहीनं दद्यात् । ऋतु-
प्रतिरोधिभिः स्वान्यादपक्रामति । त्रिवर्षप्रजातात-
वायास्तुल्यो गन्तुमदोषः । ततः परमस्तुल्योऽप्यन-
लङ्कृतायाः । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत ।

कन्याप्रकर्मति सूत्रम् । कन्यायाः योनिक्षतेन दूषण-
मित्यर्थः । दण्डप्रस्तावात् तन्निमित्तो दण्डविधिरिहोच्यते ।
सवर्णमित्यादि । अप्राप्तफलं अनुद्भिन्नपुष्णाम् । मृतायां
योनिक्षतवशेन प्रमीतायां सत्याम् । प्राप्तफलमित्यादि ।
मध्यमाप्रदेशिनीवधः ज्येष्ठातर्जन्योदधेदः । पितुश्च, अव-
हीनं नष्टं तत्प्रार्थितं, दद्यात् । न चेत्यादि । अकामायां
कन्यायां, प्राकाम्यं इच्छापूर्तिं, न च लभेत । अतो दण्ड-
मात्रलाभफलं तद्रमणमित्युपदेशः । सकामायामिति ।
इच्छन्त्यां तस्यां, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्त्रियास्तु,
अर्धदण्डः सप्तविंशतिपणः । परशुल्कावरुद्धायामिति । पर-
शुल्कग्रहणप्रतिबद्धायां कन्यायां, हस्तवधः, चतुःशतो वा
दण्डः, अर्थात् प्रकुर्वतः । शुल्कदानं च पूर्वदत्तशुल्काय
परस्मै कर्तव्यं, पक्षद्वयेऽपि ।

सप्तातवप्रजातामिति । सप्त आर्तवानि प्रजातानि

विश्व. ५४ (कन्या ... जघन्यस्य०) च स्त्रीधनं (स्त्रीधनं च)
पद्येत (पाद्येत्) शंखः .

(१) विश्व. ५५ शङ्खः .

(२) कौ. ४।१२.

यस्यास्तां तथाभूतां, वरणादूर्ध्वं अलभमानां कृतवरणं पुरुषं तावन्तं कालमनासादयन्तीं, प्रकृत्य, प्राकामी प्राकाम्यवान् यथेच्छभोक्ता, स्यात् । न च भ्रुः, अवहीनं शुल्कं, दद्यात् । कुतः, ऋतुप्रतिरोधिभिः आर्तवरूपैस्तत्कारैर्निमित्तभूतैः, स्वाम्याद् अपक्रामति स्वामित्वादपैति, पिता । त्रिवर्षप्रजातार्तवाया इति । वर्षत्रयोपजातरजस्वाया विषये, तुल्यो गन्तुं अदोषः सजातीयस्तां गच्छन् निर्दोषः । ततः परं वर्षत्रयादूर्ध्वं, अतुल्योऽपि गन्तुं अदोषः, अनलङ्कृतायाः पितृद्रव्य-रहितायाः विषये । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेतेति । पितृ-द्रव्यरहितायाः ग्रहणे चौर्यदण्डं प्राप्नुयात् । श्रीमू.

परमुद्दिश्येन्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः । न च प्राकाम्यमकामायां लभेत । कन्यामन्यां दर्शयित्वा न्यां प्रयच्छतः शत्यो दण्डस्तुल्यायां, हीनायां द्विगुणः । प्रकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्याद् अवस्थाय । तज्जातं पश्चात् कृता द्विगुणं दद्यात् । अन्यशोणितो-पधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः । शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । न च प्राकाम्यम-कामायां लभेत ।

स्त्री प्रकृता सकामा समाना द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकत्रीं द्विगुणम् । अकामायाः शत्यो दण्डः आत्मरामार्थं, शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत् ।

परमुद्दिश्येत्यादि । योऽभिप्रेतः स एवाहमित्यात्मानं व्यपदिश्य तदन्यस्य कन्यां विवहतो द्विशतो दण्डः । न च कामचारमकामायां तस्यां विन्देत । कन्यामन्या-मित्यादि । तुल्यायां सजातीयायां सत्याम् । हीनायां हीनजातीयायां सत्याम् । प्रकर्मण्यकुमार्या इति । अकु-मार्याः दत्ताया अक्षतयोनेः क्षतयोनीकरणे, चतुष्पञ्चा-शत्पणो दण्डः । शुल्कव्ययकर्मणी च पूर्वप्रतिग्रहीतृदत्तं शुल्कं तत्कृतं कर्मव्ययं च, प्रतिदद्यात्, अवस्थाय विवाहप्रतिभुवे । पश्चात् कृता द्वितीयानन्तरं तृतीयेन स्वीकृता, तज्जातं दण्डं, द्विगुणं अष्टोत्तरशतपणं, दद्यात् । अन्यशोणितोपधान इति । क्षतयोनित्वप्रदर्शनार्थं अन्य-

रधिरस्य स्ववस्त्रलेपने, द्विशतो दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्या-भिशंसिनश्च पुंसः अक्षतयोनिमेव क्षतयोनिरिति मिथ्या वदतः पुरुषस्य च, द्विशतो दण्डः । शुल्क-व्ययकर्मणी च जीयेत शुल्कं कर्मव्ययं च दान्येत । न च प्राकाम्यमित्यादि प्रतीतम् ।

स्त्रीति । सकामा, समाना तुल्यजातीया स्त्री, प्रकृता क्षतयोनितां नीता, द्वादशपणं दण्डं दद्यात् । प्रकत्रीं तद्योनिक्षतिकत्रीं, द्विगुणं चतुर्विंशतिपणं दद्यात् । अकामायाः शत्यो दण्ड इत्यादि । अनिच्छन्त्या एव पुंसां स्वरागार्थं प्रकर्मणि कार्यमाणे, कारयितुः शत्यो दण्डः । शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता स्वयं कृतयोनि-क्षतिः, राजदास्यं राजदासीभावं, गच्छेत् । श्रीमू.

बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिशंसने च द्विगुणो दण्डः । असह्य कन्यामपहरतो द्विशतः । ससुवर्णामुत्तमः । बहूनां कन्यापहारिणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः । गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतु-ष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः । दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्विं-शतिपणो दण्डः शुल्काबन्ध्यदानं च । निष्क्रयानुरूपं दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः वस्त्रा-बन्ध्यदानं च । साचिव्यावकाशदाने कर्तुंसमो दण्डः ।

प्रोषितपतिकामपचरन्तीं पतिबन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृहीयात् । संगृहीता पतिमाकाङ्क्षेत । पतिश्चेत् क्षमेत, विसृज्येतोभयम् । अक्षमायां स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । वधं जारश्च प्राप्नुयात् । जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः । हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः ।

बहिरिति । ग्रामस्य, बहिर्देशे विजने, प्रकृतायां सत्यां, द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्या-भिशंसने च प्रकृत्य न प्रकृतेति मिथ्यावादे च द्विगुणो दण्डः, पुंसः । प्रसह्य कन्यामित्यादि । उत्तमः साहस-दण्डः । पृथक् प्रत्येकम् । गणिकादुहितरमिति । तां, प्रकुर्वतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः शुल्कं मात्रे देयं उक्तदण्डषोडशगुणं चतुष्पञ्च-

धिकाष्टशतपणात्मकं भवति । दासस्य दास्या वेत्यादि । शुल्काबन्धदानं च शुल्काभरणयोर्दानं च । निष्कयानुरूपं दास्यमोक्षणानुरूपं रूपादिमत्तया । साचिव्यावकाशदान इति । कन्यादूषणं प्रति साहाय्यदाने प्रदेशदाने च, कर्तृसमः दूषकदण्डतुल्यः, दण्डः । प्रोषितपतिकामित्यादि । अपचरन्तीं व्यभिचरन्तीम् । तत्पुरुषः पतिभृत्यः । संगृह्णीयात् नियम्य रक्षेत् । आकाङ्क्षेत प्रतीक्षेत । उभयं विसृज्येत जारो जारिणी च न दण्ड्येत । जारमित्यादि । अभिहरतः व्यभिचारगोपनार्थमभिवदतः । हिरण्येन मुञ्चतस्तदग्रगुण इति । हिरण्यमुत्कोचं गृहीत्वा जारं मुञ्चतो रक्षिपुरुषस्य गृहीतहिरण्याग्रगुणो दण्डः ।

श्रीम्.

१केशाकेशिकं संग्रहणम् । उपलिङ्गनाद् वा शरीरोपभोगानां, तज्जातेभ्यः, स्त्रीवचनाद् वा ।

परचक्राटवीहृतामोघप्रव्यूढाभरणेषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां प्रेतभावोत्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा यथासंभाषितं समुपभुञ्जीत । जातिविशिष्टमकाममपत्यवतीं निष्कयेण दद्यात् ।

चोरहस्तान्नदीवेगाद् दुर्भिक्षाद् देशविभ्रमात् । निस्तारयित्वा कान्ताराज्जघां त्यक्तां मृतेति वा ॥ भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासंभाषितं नरः । न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥ न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च । ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्कयेणापवाहयेत् ॥

संग्रहणज्ञानोपायमाह—केशाकेशिकं संग्रहणमिति । परस्परकेशग्रहणपुरस्सरारब्धा कामकेलिः केशाकेशि तदेव केशाकेशिकं, तत्प्रत्यक्षदृष्टं कर्तृभूतं, संग्रहणं, बोधयतीति शेषः । उपलिङ्गनाद्वा शरीरोपभोगानां कस्तूर्याद्युपभोगलिङ्गदर्शनाद् वा, संग्रहणं जानीयात् । तज्जातेभ्यः तद्विषयेङ्गितज्ञेभ्यो जानीयात् । स्त्रीवचनाद् वा परामृष्ट-स्त्रीवाक्याद् वा जानीयात् ।

दण्डानर्हं परस्त्रीग्रहणप्रकारमाह—परचक्राटवीहृतामिति । परचक्रापहृतां आटविकहृतां च, ओघप्रव्यूढां नदीप्रवाहनीतां, अरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां, प्रेतभावो-

त्सृष्टां वा रोगोन्मूर्च्छनात् मृतत्वबुद्ध्या परित्यक्तां वा, परस्त्रियं, निस्तारयित्वा विपदुत्तीर्णां कृत्वा, यथासंभाषितं समुपभुञ्जीत परस्परसंविदनुरोधेन भार्याकृत्य दासीकृत्य वा सम्यक् उपभुञ्जीत । इह निस्तारयित्वेति समासाकरणमार्गम् । जातिविशिष्टां जात्युत्कर्षवतीं, अकामां सजातित्वेऽप्यकामां, अपत्यवतीं, निष्कयेण दद्यात् निस्तरणश्रमवेतनग्रहणेन तत्त्वामिनेऽर्पयेत् ।

अध्यायान्ते श्लोकानाह—चोरहस्तादित्यादि । राजप्रतापेन स्वजनेन वा प्रमुक्तां राजकोपत्यक्तां स्वजनपरित्यक्तां वा । न तु भुञ्जीतेत्यत्र संबन्धनीयम् । एवं तृतीय-श्लोकपूर्वाधेऽपि न च भुञ्जीतेति योजनीयम् । ईदृशीं उत्तमजातिं अनिच्छन्तीं पूर्वापत्यवतीं च । अपवाहयेत् । अपनाययेत् । प्रदापयेदिति कापि पाठः । श्रीम्.

अतिचारदण्डः

कामं भार्यायामनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारार्थिनां भर्तरि भार्याया वा संवननकरणम् । अन्यथा हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीं मातुलानीं आचार्यानीं स्नुषां दुहितरं भगिनीं वाधिचरतस्त्रिलिङ्गच्छेदनं वधश्च । सकामा तदेव लभेत । दासपरिचारकाहितकमुत्तमं च ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां, क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं वैश्यस्य । शूद्रः कटाग्निना दह्येत । सर्वत्र राज-भार्यागमने कुम्भीपाकः ।

श्रपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्, श्रपाकत्वं वा शूद्रः । श्रपाकस्यार्यागमने वधः, स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणो दण्डः । सकामा तदेव लभेत । रूपाजीवायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः । बहूनामेकामधिचरतां पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः । स्त्रियामयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः । पुरुषमधिमेहतश्च ।

मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।

दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः ॥

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिशद्गुणोऽम्भसि ।

वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥

तेन तस्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।

शास्ता हि वरुणो राज्ञां मिथ्या व्याचरतां नृषु ॥

भार्यायामनिच्छन्त्यां विषये भर्तुः संवननकरणं, कन्यायामनिच्छन्त्यां दारार्थिनां संवननकरणं, भर्तारि अनिच्छति भार्यायाः संवननकरणं चाभ्यनुजानाति— कामं भार्यायामित्यादि । अन्यथा उक्तातिरिक्तविषये, हिंसायां संवननादिना हिंसने, मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीमित्यादि । मातुलानीं मातुल-भार्याम् । आचार्यानीं आचार्यपत्नीम् । त्रिलिङ्गच्छेदनं मेढ्रमुष्कच्छेदनम् । सकामा तदेव लभेतेति । मातापितृ-भगिन्यादिः सकामा चेत् त्रिलिङ्गच्छेदनं सस्तनभग-च्छेदनं, वधं च, लभेत । दासपरिचारकाहितकमुक्तः च तदेव लभेत तुल्यन्यायात् दासादिरपि तदेव लभेत ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायामिति । तस्यां स्वतन्त्रायां, क्षत्रियस्य गन्तुः, उत्तमः साहसदण्डः । सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वैश्यस्य दण्डः । शूद्रः ब्राह्मणीगन्ता, कयामिना दधेत अभिप्रदी-पनेन नगरं परिगमय्य दग्धव्यः । सर्वत्र क्षत्रियादिषु सर्वेषु विषये, राजभार्यागमने, कुम्भीपाकः तप्तप्राष्टर्भजनं दण्डः ।

श्वपाकीगमन इत्यादि पुरुषमधिमेहतश्चेत्येतदन्तं वाक्याष्टकं सुबोधम् ।

मैथुन इत्यादि । तिर्यग्योनिषु गवादियोनिषु । अना-त्मनः दुरात्मनः । द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः ।

अदण्ड्यदण्डन इति । दण्डानर्हस्य दण्डने, राज्ञो दण्डः त्रिशद्गुणः, गृहीताद् दण्डात्, स कस्मै दातव्यः, अम्भसि वरुणाय प्रदातव्यः जले वरुणमुद्दिश्य प्रक्षेप्तव्यः । ततः परं ब्राह्मणेभ्यः, प्रदातव्यः ।

तेनेति । तेन तथा प्रदानेन, राज्ञो दण्डापचारजं दण्डान्यथाप्रणयनजनितं, तत् पापं, पूयते शोध्यते । लूयत इति पाठे छिद्यत इत्यर्थः । कस्माद् वरुणाय दानेन राजपापं पूयते, हि यस्मात् कारणाद्, वरुणः, नृषु, मिथ्या अनृतं, व्याचरतां विधिमाचरतां, राज्ञां, शास्ता शासकः । 'मिथ्या च चरताम्' इत्यपि पाठः ।

श्रीम्.

मनुः

संग्रहणलक्षणानि

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये बनेऽपि वा ।

नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥

(१) परस्य पत्न्येति प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणं मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधार्थम् । न हि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्याः । तीर्थमुच्यते येन मार्गेण नदीतडागादिभ्यो जलमानेतुमवतरन्ति, स हि विजनप्रायो भवति । नानुदकार्थेन तत्र संनिधीयते । संकेतस्थानं तादृशमत्र कल्पितायामवश्यमेव गन्तव्यमह-मपि संनिधीयमानो नाशङ्क्यो भविष्यामीति उदकार्थी दिवा शौचाचारं वा करिष्यन् प्रतिपालयतीति जना मंस्यन्ते । प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यादतस्तीर्थे प्रतिषेधः । अरण्यं हि ग्रामाद्विजना देशो गुल्मवृक्षलतादिगहनः । वैनं वृक्षसंततिः, नदीनां संभेदः समागमः । सोऽपि हि संकेतस्थानम् । स संग्रहणं प्राप्नुयात् । परस्त्रीकामत्वं संग्रहणम् । अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति । अनाक्षारितस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः । यच्चापस्तम्बेनोक्तं 'नासं-भाष्य स्त्रियमतिव्रजेद'ति तदप्येषु संनिहितेष्वेतच्छास्त्र-शेषु प्रकौशे एतच्छास्त्रं, भगिनी नमस्ते इत्याद्यभिवाद-नमविलम्बमानेन कर्तव्यम् ।

मेधा.

(२) उदकावतरणे ग्रामाद्वहिर्निर्जने प्रदेशे वृक्ष-गुल्मलताकीर्णे वा देशे नदीनां वा संगमे, यः परस्त्रियं अनाक्षारितोऽपि पूर्वं कारणादपि संभाषेत, स वक्ष्यमाणं दोषं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायतेऽस्य स्त्रिया संबन्ध इति येन तत्संग्रहणम् ।

गोरा.

(३) संग्रहणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिया आत्मीयता-करणं तत्र य उक्तो दण्डः परस्य पत्न्येत्यत्र प्रथम-

(१) मस्मृ. ८।३५६; स्मृच. ९ (=) स्त्रियं...देस्ती (स्त्रियाऽभिभाषेत ती) बने (गृहे) वाऽपि (चैव); विचि. १७३ बने (गृहे); स्मृचि. २६; मच. बने इत्यत्र गृहे इत्यपि पाठः; बाल. २।२८४; सेतु. २६४ विचिक्त्; समु. १५३ स्त्रियं योऽभिवदेत्ती (स्त्रिया यो भाषेत ती) बने (गृहे).

१ यश्चित्.

२ वनवृ.

३ काश्ये प.

साहसः तं प्राप्नुयादित्यर्थः ।

* मवि.

(४) तीर्थारण्यवनादिकं निर्जनदेशोपलक्षणमात्रम् । यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्येऽरण्ये ग्रामाद्बहिर्गुल्म-लताकीर्णे निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनां संगमे पूर्वमनाक्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत स संग्रहणं सहस्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते शायते येन परस्त्रीसभोगाभिलाष इति संग्रहणम् । X ममु.

(५) अथ स्त्रीसंग्रहणं, प्रथमं तावत्तस्य लक्षणमाह— परस्त्री योऽभिभाषेतेति । अरण्ये कान्तारे, वने उपवने । नन्द.

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(१) संग्रहणं स्मृतं, या न केनचित्संन्येन संवन्धिनी तस्या वस्त्रमाल्यादिदानेनोपकारकरणं, तद्वात्रो-पक्रान्तं भोजनपानादिना, केलिः परिहासो वक्त्रभणित-दिना । भूषणं हारकण्टकादि तदङ्गलभं, तदीयमेतद्वेति ज्ञत्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि, स्पृश्यते । एकस्यां खट्वायामसंसक्ताङ्गयोरपि सहासनं, सर्वमेतत्तुल्यदण्डम् । मेधा.

(२) अङ्गानुलेपनायुपचारकरणं क्रीडा अलङ्करण-वाससां स्पर्शनं एकखट्वासनं एकयानगमनं इत्येतत्सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् । * गोरव.

(३) उपचारक्रिया उद्वर्तनादि । भूषणवाससामङ्ग स्थानाम् । संग्रहणं तावद्दण्डविषयः । अत्र तु व्यापारा धिक्केन द्वैगुण्यादि कल्प्यम् । मवि.

(४) उपचारक्रिया हिताचरणं, केलिर्मर्म, उत्तम-मिति शेषः । + विर. ३८१

(५) संग्रहणान्याह—उपचारेति द्वाभ्याम् । उपचार-क्रिया सक्त्सुगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि । केलि-

* शेषं गोरवत् । भाच. मविवत् ।

X मच. ममुवत् ।

÷ ममु. गोरवत् । + विचि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५७; व्यक. १२४ चार (कार) नारदः मनुश्च; स्मृच. ९ (=) व्यकवत्; विर. ३८१ चार (कार) खट्वा (शय्या); विचि. १७१ विरवत्, क्रमेण व्यासः; व्यनि. ३९९ व्यकवत्; स्मृचि. २६; सेतु. २६३ विरवत्; समु. १५३ व्यकवत्.

सदुचितपरिहासादिः । भूषणवाससां स्पर्शोऽन्योन्याकर्ष-णम् । सर्वं संग्रहणं सम्यक् गृह्यते शायतेऽनेनेति परस्त्रीषु-सभोगाभिलाष इति । मच..

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(१) अदेशस्पर्शस्तु यत्र विनैव तत्स्पर्शनं गमना-गमनादि संसिध्यति । महाजनसंकुले न दोषः । तथा शरीरावयवोऽपि देशस्तत्र, हस्तस्कन्धस्पृष्टभाण्डावरोपणे, तत्स्पर्शो न दोषः । ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः । तथा वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितो यदि कैश्चित्सहते, 'भवति मा कार्षीरि'त्यादिना न प्रतिषेधति । परस्परस्यानुमते, मतिपूर्वमेतास्मिन् कृते दोषोऽयम् । न पुनः कर्मादौ । तत्रैव खलु पुरुषं कण्ठोऽवलम्बते, पुरुषो वा स्तनान्तरे स्त्रियं, तद्वस्तगृहीतेद्रव्यादानप्रवृत्तेः । शुक्ले पतिध्यामीति कर्दमे पततीतिवत्, तावपि न दुष्येताम् । मेधा.

(२) योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा, निर्जने प्रदेशे वा स्पृशेत् । तथा वा अप्रदेशे श्रौण्यादौ निर्जने वा देशे स्पृष्टः तुष्णीमासीत्, तदेतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् । * गोरव.

(३) परस्परस्यानुमते न त्वज्ञानेऽपि । मवि.

(४) अदेशे विविक्तदेशे अस्पृश्ये स्तनादौ वा । नन्द.

(५) एतत्सर्वं संग्रहणं स्मृतं दण्डस्य ग्रहणं स्मृतम् । भाच.

* ममु., मच. गोरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५८ [मते (मतेः) Noted by Jha]; मिता. २।२८४ तया (तया); व्यक. १२४ मितावत्, नारदः मनुश्च, पमा. ४६३; रत्न. १३२ मितावत्; विचि. १७१ स्पृशेद (स्पृशय) द्यो... ..तया (द्या चामर्षयेत् या) क्रमेण व्यासः; स्मृचि. २६ मितावत्; दवि. १५६ मते सर्वं (मतं तच्च); नृप्र. २०७; सवि. ४६८ तया (तदा); व्यप्र. ३९८ मितावत्; व्यज. १२५ मिता-वत्; विता. ७९९ मितावत्; सेतु. २६३ मितावत्; समु. १५३.

१ स्व य. २ कस्तत्सहते भवेन्न का. ३ खलं पुरु.. ४ चाशुल्के प.

दर्पणादि यदि वा मोहाच्छ्लेषा वा स्वयं वदेत् ।
पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् × ॥

परस्त्रीसंभाषायां दोषविचारः

पैरस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्नहः ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

(१) संभाषां संभाषणं, तत्त्वित्या आलापं कुर्वन् संग्रहणादिदोषैः तत्त्वित्प्राथम्यनादिभिः पूर्वमाक्षारितोऽभि-
शस्तः अयमेनामुपजपतीति अन्यत्र दृष्टदोषः शङ्क्य-
मानदोषो वा चपलः रहः उद्धातादौ निषिद्धसंभाषण
इति केचित् । स कारणादप्यन्यपत्न्या संभाषणं कुर्वन्
प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयाद्वापयितव्य इत्यर्थः । मेधा.

(२) परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः पर-
भार्यया सह संभाषणं कुर्यात् स प्रथमसाहसं दण्डं
प्राप्नुयात् । *गोरा.

(३) तत्त्वित्प्राथम्यनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नैरपवाद-
प्राथम्यनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण
परभार्यया संभाषणं कुर्वन् प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ।
+ममु.

यैस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥

× मिता. व्याख्यानं ' नीवीस्तन ' इति याशवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् ।

* मवि., विर. गोरावत् । + मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मिता. २।२८४ (ख) मयेयं (मभेयं); पमा.
४६४; सवि. ४६८; नृप्र. २०७ दर्पा (द्रेषा) च्छ्लेषया
(च्छलायो); व्यप्र. ३९८ मनुनारदौ; व्यउ. १३६; विता.
७९९.

(२) मस्मृ. ८।३५४; गोरा. भाषां योजयन्नहः (भाषं
योजयेत् सह); अप. २।२८४ पुरु...हः (संभाषं पुरुषो
योजयन् मह); व्यक. १२५ भाषां...न्नहः (भाषं यो भजे-
द्रहः); विर. ३८४ गोरावत्; रत्न. १३० भाषां...न्नहः
(भाषं योजयेद्रहः); विचि. १७२ परस्य पत्न्या (परपत्न्या
तु); व्यम. १०६ भाषां योजयन्नहः (भाषे योजयेत्सह);
विता. ७९९ गोरावत्; सेतु. २६४ विचिवत्, बृहस्पतिः;
समु. १५४.

(३) मस्मृ. ८।३५५; मिता. २।२८४; अप. २।२८४
१ षः सं. २ तमालपितुं कुर्वन् सं. ३ नादिनि पू.

(१) पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अनाक्षारितोऽप्य-
कारणात् संभाषयन् मिश्रयन् पूर्वदण्डभाक् । मेधा.

(२) यः पुनः पूर्वाभिशापरहितः कारणेन केन-
चिज्जनसमश्रं अभिभाषणं कुर्यात् स न दण्डं प्राप्नुयात्
यस्मान्न कश्चिदपराधोऽस्ति । + गोरा.

(३) अनाक्षारित इत्यसंभावितपरदारगामित्वमिष्टम् ।
सोऽपि कारणादावश्यकनिमित्तादेवाभिभाषेतान्यथा तु
पूर्ववद्दण्ड्यः । मवि.

(४) संभाषणमात्रं न दण्डावहमित्याह — यत्स्विति ।
कारणात् क्रयविक्रयमिक्षादिभ्यः । व्यतिक्रमोऽपराधः ।
मच.

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥

(१) भिक्षुका भिक्षाजीवनो भिक्षायाचनारूपं संभा-
षणमवारिताः कुर्युर्यदि स्वामिना न निषिद्धाः । अथवा
नैते वारयितव्याः । बन्दिनः स्तावकाः । दीक्षिता यज्ञे
भृतिवचनार्थं संभाषेरन् । कारवः सूफकारादय एते
तीर्थादिष्वपि न निवार्याः । * मेधा.

(२) भिक्षाजीविनः स्तावकाः यज्ञार्थं कृतदीक्षाः
सूफकारादयो भिक्षादिस्वरूपार्थं गृहे स्त्रीभिः सह संभा-
षण अनिवारिता एव कुर्युः । तेषां निवारणात् नास्त्येव
संग्रहणाभावः । गोरा.

(३) केषाञ्चित्परदारासंभाषणे देहयात्रादिकार्यानुत्पत्तेः
प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह — भिक्षुका इति । भिक्षवो
ब्रह्मचारिसंन्यासिनः 'भवति भिक्षां देही'ति तद्विना
+ ममु. गोरावत् । * ममु. मेधावत् ।

रितः पूर्वमभि (रितो दोषैरभि); व्यक. १२५; विर. ३८४;
रत्न. १३०; विचि. १७२-३; सवि. ४६८ क्षारितः पूर्व-
मभिभाषेत (कारितः पूर्व विभाषेतापि); व्यप्र. ४०१;
विता. ७९९ किञ्चिन्न (त्किञ्चिन्न) क्रमः (क्रमम्); सेतु.
२६४; समु. १५४.

(१) मस्मृ. ८।३६०; अप. २।२८५; व्यक. १२५
सह (गृहे); विर. ३८६ व्यकवत्; दीक. ५५; विचि.
१७० व्यकवत्; व्यनि. ३९९; स्मृचि. २७; वृधि. १५६
सह (गृह); बाल. २।२८४; सेतु. २६२ व्यकवत्; समु.
१५४.

भिक्षाऽलब्धेः । भृतिः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः 'वदान्या त्वमसि कमलनयने विष्णुमित्रस्य पुत्री'त्यादिनाऽभि-
मुखीकृत्य वस्त्राभ्यादि प्रार्थयमानाः । दीक्षिता यज्ञे वृता
ऋत्विजः हविष्कृदेहीत्याह्वानं कुर्वन्ति हविष्कृत्यजमान-
पत्नीति । कारवः शूर्पकारादयः । मच.

(४) अप्रतिवारिताः स्त्रीबन्धुभिरनिषिद्धाश्चेत् ।
नन्द.

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

(१) केचिद्विश्वकादीनां निवारितानां संभाषणे
दण्डोऽयमिति मन्यन्ते । तदसत् । नैव ते नियार्या इत्यु-
क्तम् । कुतश्च भिक्षुकाणां सुवर्णं दण्डः । तस्मात्कोऽपि
प्रकाशमनाभारितोऽपि कथंचिन्निषिद्धः स्वामिना, समा-
चरन् सुवर्णं दण्ड्यः । मेधा.

(२) स्वामिना निषिद्धः सन् स्त्रीभिः संभाषणं न
कुर्यात् । निषिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञे सुवर्णं दण्डं दद्यात् ।

* गोरा.

(३) प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिरपि । सुवर्णमेकम् ।
Xमवि.

चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः

नैव चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥

* मसु., विर., दवि., नन्द. गोरावत् ।

X मच., भाच. मविवत् ।

(१) मसु. ८।३६१; गोरा. भाषां पर (भाषं सह);
अप. २।२८५ गोरावत्; व्यक. १२५ संभाषां (भाषणं);
विर. ३८६ गोरावत्; विचि. १७३; व्यनि. ३९९ पर
(सह); स्मृचि. २७ गोरावत्; दवि. १५७ न संभाषां
(संभाषणं) समा (न चा); बाल. २।२८६; सेतु. २६४;
समु. १५४ व्यनिवत्.

(२) मसु. ८।३६२ [नारीर्नि (दाराणि) Noted
by Jha]; मिता. २।२८५ नारीर्नि (नारीं नि); अप.
२।२८५ मितावत्; व्यक. १२५; विर. ३८७; रत्न.
१३०; विचि. १७४-५ मितावत्; दवि. १५८ मितावत्;
चीमि. २।२८५; व्यप्र. ४०१ नात्मो (रात्मो); विता.
८०१ च (वा) शेषं मितावत्; सेतु. २६५ मितावत्; समु.
१५४.

(१) यः संभाषणप्रतिषेध उपकारक्रियाप्रतिषेधश्च
नैव चारणदारेषु स्यात् । चारणा नटगायनाद्याः प्रेक्षण-
कारिणः । तथा आत्मोपजीविषु वेपेण जीवत्सु, ये दाराः,
अथवा आत्मा जायैव 'अर्थो ह वा एष आत्मेति' तां य
उपजीवन्ति, उत्कृष्टमाकारं सज्जयन्ति संश्लेषयन्ति ते,
चारणपुरुषेण निगूढाः प्रच्छन्नाभाषणभूमौ प्रतिष्ठन्ते । गृह-
वेपत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्यो भिद्यन्ते । चारयन्ति च,
ता मैथुनं प्रवर्तयन्ति, नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषा-
नाकर्षयन्ति तदनुज्ञाताः । सज्जनं चारणं संप्रयोग एव ।
अथवा स्वा नारीः सज्जयन्ति अन्याश्च स्त्रीभिश्चारयन्ति
प्रवर्तयन्ति, वेश्यात्वं कुट्टिनीत्वं च स्वदाराणां कारयन्ती-
त्यर्थः । मेधा.

(२) परस्त्रियं योऽभिवदेदित्यादिकः संभाषणनिषेध-
विधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च नास्ति ।
यतश्चारणा आत्मोपजीविनश्च स्वभार्याः परपुरुषं सं-
श्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्कलास्माभिः ज्ञातमिति-
कृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यतस्तद्वाराणां वेश्याप्रकारत्वात्
नास्ति संभाषणे निषेधः । *गोरा.

(३) चारणा नटादयः । ते चारणाः नारीः स्वदारान्
निरूढानिहृततनयभार्यात्वादिस्वरूपाः चारयन्ति भ्राम-
यन्ति तत्र तत्र पुरुषलाभार्थमतस्तेषां तद्वृत्तित्वाच्च
दोषः । मवि.

(४) 'परस्त्रियं योऽभिवदेत्' इत्यादिसंभाषणनिषेध-
विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति । तथा 'भार्या पुत्रः
स्वका तनुः' इत्युक्तत्वाद्भार्यैवात्मा तयोपजीवन्ति
धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये, तेषु नटादिव्यति-
रिक्तेषु अपि ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति ।
यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः
स्वभार्या संश्लेषयन्ते । स्वयमागतांश्च परपुरुषान् प्रच्छन्ना
भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति । मसु.

(५) चारणो नटः । 'भार्या पुत्रः स्वका तनुः'
इत्यादिस्मरणादिह आत्मा भार्या तेनात्मानं भार्या
जीवनार्थमुपजीवतीति, आत्मोपजीवी शैलूपादिः । एतौ
हि स्वां स्त्रियमप्यलङ्कृत्य व्यभिचारयत इत्यतो

* मसु., विर., विचि. गोरावत् ।

१ सुभाराणां.

नैतसंग्रहे दण्डः । अभिगमदण्डस्त्वत्रापि, स तु बन्धक्य-
भिगमप्रकरणे वक्ष्यते ।

×विचि. १७५

(६) आत्मोपजीविषु वेश्याजनेष्विति नारायणः + ।

दवि. १५८

(७) परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डभावमाह—
नैष इति द्वाभ्याम् । एष उक्तदण्डविधिर्न पञ्चसु
परदारेषु चारणनटगायनाद्यात्मोपजीविषु, आत्माऽत्र
आत्मभार्या तां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु । तत्र
दृष्टार्थतामाह—सजयन्तीति । सजयन्ति परपुरुषैः सह
स्वस्त्रियः श्लेषयन्ति, चारयन्ति स्वागतान् पुरुषान्
निगूढाः न्ययं प्रच्छन्ना भूत्वा अज्ञानं विभावयन्तो
मैथुनादिना स्वपरस्त्रिया सह । मच.

(८) चारणदारेषु रङ्गोपजीविनां दारेषु, संभाषिते-
ष्विति विपरिणामः, एष पूर्वोक्तः सुवर्णदण्डविधिर्न
स्यात् । आत्मोपजीविषु रूपाजीवासु वेश्यासु कस्यचिद्वा
रत्नेन स्थिताम्वित्यर्थः । ते चारणा नाराः पुरुषेषु
सजयन्ति अभिमारयन्ति । एवं तेषां शीलं तस्मान्नैष
दण्डविधिर्गति । नन्द.

(९) एष विधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु
नटादिस्त्रीषु न कर्तव्यः । भाच.

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां तामिराचरन् ।
प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥

(१) रहोऽप्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः
संभाषा कुर्वन् किञ्चित्सुवर्णादित्यन्ताल्पं स त्रिशद्भागो-
दिकं जातिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः । यतो न परिपूर्णं
तासु वेश्यात्वम् । भर्तृभिरनुज्ञाता हि ताः प्रणयन्ते । तत्र
भर्तृविज्ञानार्थं दूतीमुखेन व्यवहर्तव्यम् । न तु साक्षात्ता-

× मसुवद्भावः ।

+ एष अंश उपलब्धसर्वज्ञनारायणदीक्षायां नास्ति ।

* अस्य श्लोकस्य नन्द-व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहाच्चोद्धृतम् ।

(१) मस्य. ८।३६३; गोरा. त्संभाषां तामिरा (द्रहः
संभाषणं); अप. २।२८५ तु (हि) भाषां (भाषं) प्रे (प्रे)
न्नासु (क्तास्तु); व्यक. १२५ भाषां (भाषं) प्रे (प्रे);
विर. ३८७; विचि. १७३-४ तु (हि) प्रे (प्रे); दवि.
१५८ (तु०) भाषां (भाषं); बाल. २।२८५; सेतु. २६५
विचिवत्; समु. १५४ प्रे (प्रे).

१ छल्यन्ता. २ गिक.

व्य. कां. २३३

भिरस्वतन्त्रत्वात् । प्रकाशं तु नृत्यन्तीनां गायन्तीनां वाऽ-
भिनयतात्यादिनिरूपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्नद्वारं
संभाषणमनिषिद्धम् । प्रेष्या दास्यः सप्तभिर्दास्योनि-
भिरुपनताः । एकं भजन्ते एकभक्ता एकैनावरुद्धाः ।
तत्रान्योऽप्यस्ति दण्डलेशः । किं पुनरयं दामीशब्दः
संबन्धिशब्दो य एव यस्याः स्वामी तस्यैव दासी उत
सूपकारादिशब्दवत् कर्ममूलकः । इह तावदाद्या एव
स्थितिः विशेषेणोपादानेऽसामर्थ्यात् । या यस्य दासी
वेश्यावच्चान्यैः संसृज्यते । राजदासीव दासी वा सा
निगृह्यते । सा चेन्नावरुद्धा न दोषः संग्रहणे । अव-
रुद्धायामनेन दण्ड उक्तः । रिक्थविभागे चैतन्निपुणं
वक्ष्यामः । प्रव्रजिताः अरक्षकाः शीलमित्रादयः । ता
हि कामुक इव लिङ्गप्रच्छन्नाः । मेधा.

(२) चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः रहोऽप्रकाशं संभाषणं
कुर्वन् किञ्चिदेव स्वल्पं दण्डं दापनीयः । दामीभिरव-
रुद्धाभिर्वौद्धाभिर्व्रतचारिणीभिश्च सह संभाषणं कुर्वन्
काञ्चित् दण्डमात्रा दाप्यः स्यात् । * गोरा.

(३) किञ्चिद्दाप्यः शक्यनुरूपम् । मवि.

(४) प्रेष्यासु दामीषु, एकभक्तासु एकपुरुषमात्रा-
वरुद्धासु, प्रव्रजितासु वौद्धादिब्रह्मचारिणीषु । किञ्चि-
न्मनुनैव दर्शितमुवर्णापेक्षया अल्पम् । विर. ३८७

(५) ताभिः सह व्यवहरन्नपि किञ्चिद्दाप्य इत्याह—
किञ्चिदिति । स्त्रीपणं विना पुनः प्रसक्तिवारणाय ।
तासामपि परदारत्वात् । प्रेष्यासु दामीषु प्राकागाव-
रुद्धासु । एकभक्तासु भुजिष्यासु । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—
‘अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि
पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्शतगिकं दमम् ॥’ इति । प्रव्रजितासु
वौद्धादिव्रतब्रह्मचारिणीषु नित्यं प्रजनशीलासु कुलटासु
वा । मच.

परदाराभिर्मर्शदोषेषु दण्डः तत्प्रयोजनं च

परदाराभिर्मर्शेषु प्रवृत्तान्महीपतिः ।

उद्वेजनकरैर्दण्डैः चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥

* मवि., मसु., विर., विचि., भाच. गोरावद्भावः ।

(१) मस्य. ८।३५२ निह (छिन्न) [पूर्वाधे (परदारप-
सेवायां चेष्टमानात्रापिः)], चिह्नयित्वा (परिनिहय)
Noted by Jha]; अप. २।२८३ चानून् (तु);

(१) विवाहसंस्कृतायां स्त्रियां दारशब्दो वर्तते ।
आत्मनोऽन्यः परः, अभिमर्शः संभोग आलिङ्गनोदारभ्य,
आलिङ्गने जनद्वयसमवायः भोगजन्यायाः प्रीतिः प्रवृत्तिः
प्रारम्भस्तन्निवृत्त्यर्थं दूतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनम् ।
अथ च संग्रहणमभिमर्शनं प्रचक्षते । अयमर्थः—
परभार्यागमने प्रवृत्तं पुरुषं ज्ञात्वोद्वेजनकरैस्तीक्ष्णाग्रैः
शक्तिशलादिभिरङ्कयित्वा नासाच्छेदादिभिर्विवासयेत् ।
सर्वत्रात्र विशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषयभावो, न
यामान्यदण्डोऽयं, किं तर्हि, पुनः पुनः प्रवृत्तौ । इदं
तु युक्तम् । अलभ्यमानस्य विषयान्तरं प्रवासस्य धन-
दण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयः । तथा दर्शयिष्यामः ।

मेघा.

(२) स्त्रीसंग्रहणमिदानीमाह—परदाराभिमर्शोऽपि ।
परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान् मनुष्यान् पीडाकरै-
र्दण्डैर्नासौष्ठककर्तनादिभिरङ्कयित्वा राजा देशाभिर्वासयेत् ।

+ गोरा.

(३) दण्डैः शिश्नच्छेदादिभिः । मवि.

(४) चीन ब्राह्मणतारान् । उद्वेजनकरैः कर्णनास
कादिच्छेदरूपैः । विचि. १७४

(५) परदाराभिरतस्य स्वजातौ दण्डमाह पटुत्रिशता
श्लोकैः— परदारोति । नृनिर्णित विशेषणादेवतिर्यश्च
न दोषः । उद्वेगजनकैः नासौष्ठककर्तनादिभिः । सर्वत्र
ब्राह्मणं तु विवासयेत् । मच.

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।

येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥

+ ममु. गोगवत् ।

व्यक. १२५ चिह्न (चित्र); विर. ३८८ मशेषु (मंषं तु)
जनकरैः (गजनकैः); रत्न. १३१ पु प्रवृत्तान् नृन् (तु प्रवृत्तं तु)
बृहस्पतिः; विचि. १७४ पु (तु) तान् नृन् (तु त्रीन्);
व्यनि. ४००; दवि. १५९ मशेषु (मंषं तु) तान् नृन्
(तान् रत्नान्); स्मृचि. २६ राभि (राप) प्रवासयेत् (विसर्ज-
येत्) शेषं विरवत्; मच. जनकरैः (गजनकैः); व्यम. १०७
रत्नवत्, बृहस्पतिः; विता. ८०५ पु प्रवृत्तान् नृन् (तु
प्रवर्तनं) उद्वे... चिह्न (उद्वेगजनकैर्विचिह्नैरङ्क) बृहस्पतिः;
समु. १५४ पु (तु); विव्य. ५४ विचिवत्.

(१) मस्मृ. ८।३५३ [लोकस्य जायते (जायते लोकानां)]

१ नार. २ यभो.

(१) समुत्थानमुत्पत्तिः ततः परदारागमनात्,
संकरोऽवान्तरवर्णरूपो जायते । येन जातेन अधर्मो—
मूलमस्य लोकस्य दिवः पतिता वृष्टिस्तां— हरति ।
अधर्मः— धर्मो हि सात 'आदित्याज्जायते वृष्टिः',
न च संकरे सत्यपि कारीरीयागो, नापि पात्रे
दानं अतो दानयागहोमानां सस्योत्पत्तिहेतुभूतानाम-
भावात्सर्वजगन्नाशसमर्थो भवति । तस्मात्परदारिकान्-
अधर्ममूलवर्णसंकरः स्यादिति, सस्यादिनिष्पत्तिमूलां वा
वृष्टिं रश्मन्—प्रवासयेत् । मेघा.

(२) यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतो लोकस्य वर्ण-
संकर उत्पद्यते येन वर्णसंकरेण यागाद्यधिकृतयजमाना-
भावात् 'अग्नौ प्रास्ते'त्येतदभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मू-
लविनाशोऽधर्मो मूलच्छेदेन विनाशाय संपद्यते । गोरा.

(३) ननु तद्द्रव्यस्य तथैव स्थाने किमिति
दण्डनीयं तत्राह— तदिति । वर्णसंकरे दृष्टादि-
मिश्रणम् । संकरोऽपि किं स्यात्तत्राह— येनेति ।

'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति प्रजोत्पत्ति-
हेतुराहुतिः । सा च संकरजेन हुता न फलतीति
मूलहरोऽधर्मः । मूलं ब्राह्मण्यादि वा । मच.

(४) दण्डप्रकरणे हेतुमाह— तत्समुत्थो हीति ।
तत्समुत्थः परदाराभिमर्शनसंभूतः, येन वर्णसंकरेण,
अधर्म इति पदं, मूलं हरेद्धर्मस्य मूलहरः । नन्द.

(५) तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुषसंयोगात् समुत्थः ।
वर्णसंकरः येन वर्णसंकरेण मूलं धर्मः तस्य हरः अधर्मः
सर्वनाशाय कल्पते । भाच.

वर्णभेदेन परदाराभिमर्शेषु दण्डविधिः । तत्र अब्राह्मण-
स्यैव शारीरदण्डः, ब्राह्मणस्य तु मौण्डवप्रवसनादिः ।

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।

चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः स्मृताः ॥

× ममु. गोगवत् ।

Noted by Jha]; अप. २।२८३; व्यक. १२५;
विर. ३८८; दवि. १५९ लोकस्य (नो कस्य); स्मृचि.
२६.

(१) मस्मृ. ८।३५९ स्मृताः (सदा); मेघा. ८।३७५
चतुर्णामपि (सर्वेषामेव) स्मृताः (सदा) उक्तः; अप.

(१) उक्तं संग्रहणस्वरूपम् । दण्ड इदानीमत्रोच्यते ।
अब्राह्मणः क्षत्रियादिः, संग्रहणे कृते, चतुर्णामपि वर्णानां
हीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य, प्राणान्तं प्राणत्याजने मारणे
पर्यवसितं, दण्डमर्हति । कथं पुनर्ब्राह्मण्यां शूद्रायां च
सगृहीतस्य समो दण्डः । अत्र हेतुस्वरूपमर्थमाह ।
दारा रक्ष्यतमाः सदा । सर्वस्य कस्यचिद्ब्राह्मणा दारा धन-
शरीरभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः । तुल्यश्च संकरे शूद्रस्यापि
कुलनाशः । एतदुक्तं भवति । वाचनिकोऽयमर्थोऽत्र
हेतुर्वक्तव्यः । उक्तोऽसौ । अत्र पूर्वं व्याचक्षुः, न
सर्वस्मिन् संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोऽयम् । किं तर्हि, मुख्यं
स्वर्शविशेषजन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने । कथं हि
तीर्थादिष्वभिवदनं गमनं च समदण्डावुपपद्येयाताम् ।
तस्माद्ब्राह्मणः शूद्रो द्विजातिस्त्रीगमने प्राणच्छेदादौ
नान्यः । न हि विषमसमीकरणं न्याय्यमतश्च प्रागुक्तं
संग्रहणेष्वनुबन्धनाद्यपेक्षया दण्डः कल्पः । यत्रैवं निश्चितं,
गमनार्थं एवायनुत्कारक्रियादिरूपक्रमस्तत्र मुख्यदण्ड
एव युक्तो न ह्यत्र पैषम्यमस्ति । दृष्टं चैतदप्यहत्वाऽ-
पीति (?) । यच्चदमुक्तं, यद्यत्रायं दण्डो, मुख्ये संग्रहणे
किं करिष्यतीति । नैवान्यन्मुख्यसंग्रहणमस्ति । न ह्यस्य
लौकिकः पदार्थोऽवधृतो येन परस्य दारोपचारादौ
प्रयुक्त इत्येवमस्यैव, यं च भवान् मुख्यं संग्रहणं मन्यते
तत्र महान्दण्डः । प्रतिपिद्धं परस्त्रीगमनं शास्त्रपर्यनुयोज्य-
मिति चेत् उकारादावपि प्रतिषेधं विद्धि । प्रतिषेध-
वद्धि प्रायश्चित्तमपि तुल्यप्रसक्तमिति चेत्का नामेय-
मनिशपत्तिः । किन्तु प्रसज्येत यदा संग्रहणशब्देन
तदुच्येत, सिकते हि रेतसि तच्छब्देनाभिधानं, यत्र
यादृशो दण्डस्तत्र तत्समानं दुःखं प्राप्तम् । अतोऽस्मि-
न्विपर्यये रेतःसकनिमित्तं तच्छब्देनाभिधानात् उपका-

२।२८५ मसृक्त, उक्त. ; व्यक. १२५; विर. ३८८; रत्न.
१३१ पू., बृहस्पतिः; विचि. १७४ पू.; न्यनि. ४००;
सूचि. २६; दवि. १६० दण्ड (वध) वर्णानां (चैतेशां) :
२३६ चतुर्णामपि (सर्वेषामेव) उक्त. ; न्यम. १०७ दण्ड
(वध) पू., बृहस्पतिः; विता. ८०५ पू., बृहस्पतिः;
सेतु. २६३ पू.; समु. १५४.

१ षे ज. २ दस्यनुकारादौ. ३ दुच्यते सि.

४ गन्धेनापि.

रादौ कल्यम् । यदि च संलापादौ स्वत्यो दण्डः स्या-
त्तदा प्रवर्तेत । ततश्च परस्त्रीसंलापादिभिः व्याघ्रीपित-
मन्मथाः स्मरशराकृष्यमाणाः शरीरनिरपेक्षा राजनिग्रहं न
गगयेयुः । आद्यायामेव तु प्रवृत्तौ निग्रहमाणेष्वप्रवन्धवृत्तौ
रागे शक्यं निराकरणं, तस्मात्परस्त्रीमुपजपतामेव महादण्डो
युक्तः । इह त्वन्तग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवि-
तव्यम् । न ह्यसत्यादावन्तो भवति । प्राणोऽन्तो यस्य
प्राणान्तस्तावत्पातयितव्यो यावत् प्राणे पतति । तेन
सर्वस्वग्रहणाङ्गच्छेदाद्ययुक्तं भवति । एकैकस्य च दण्ड-
त्वमन्यत्र ज्ञातं समुदाये दण्ड्यते । इति बहुदण्डेष्व-
म्रातेषु स महान् यो द्विजातीयस्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य,
इति युक्तैव कल्पना । न सर्वत्र । तत्र कुलस्त्रीभिरनि-
च्छन्तीभिः भर्तृमतीभिः संग्रहमाणस्य प्रागापहरणं
हीनजातीयाभिरपि । मेधा.

(२) दण्डभयस्त्वादब्राह्मणः शूद्रो ब्राह्मण्यमनि-
च्छन्त्या संग्रहणे प्राणान्त दण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानां
धनपुत्रादीनां मथ्यात् दारा अतिशयेन रक्षणीयाः । अत
उत्कृष्टसंग्रहणार्थाप वर्णैः भार्या संरक्षणीया । *गोरा.

(३) अब्राह्मणः संग्रहण इत्यत्र ब्राह्मण्या इति
शेषः । व्यक. १२५

(४) संग्रहणे परदारमैथुने न तु संभाषादौ ।
ब्राह्मणस्य तु दण्डनमेवेत्यर्थः । मवि.

(५) अब्राह्मणः संग्रहणे प्रातिलोभ्येनेति शेषः ।

+विर. ३८८

(६) अत्र प्रतिभाति एतद्वाक्यद्वयं [‘परदाराभिमर्षे’
‘तत्समुत्थो’; ‘अब्राह्मणः संग्रहणे’] यद्यप्यभिगमविषय-
मित्युचितं पूर्वत्र स्वदारनियम इति लिङ्गात्, उत्तरत्र
परदाराभिमर्षे इति सामान्याभिधानस्वरसात् तत्समुत्थो
हीत्यादिहेतुमन्निगदसंबन्धाच्च । उभयत्र दण्डगौरवाच्च
संग्रहणे परदारमैथुने न तु संभाषादाविति सर्वज्ञीय-
व्याख्यादर्शनाच्च । तथापि ‘पूर्वसंनिपाते शिश्रस्य छेदनं
सवृषणस्य’ इत्यापस्तम्बसंवादादङ्गपदस्यापि शिश्रपरत्वे
संभाषिते येन येनेति वीप्सानुपपत्तेर्बाधकत्वादङ्गेन
हस्तादिनेति रत्नाकरदर्शनाच्च । उत्तरत्र संग्रहणस्य साक्षा-

* समु., मच. गोरावत् । + विचि. विरवत् ।

१ पादिभूतेनाग्न्याभिवसता व्या.

देवाभिधानात् दण्डगौरवे व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् ।

दाग रक्ष्यतमा इत्युपसंहारस्यातिप्रसङ्गवारणपरतया-
ऽप्युपपन्नैरुभयोरपि वाक्ययोः सर्वेषु पूर्वनिबन्धेषु
संग्रहप्रकरणे अवतारणाच्च संग्रहविषयत्वं निश्चितम् ।
किन्तु हस्तादिच्छेद—सहस्रदण्ड—प्रवामन—वधानाम-
तुल्यरूपाणां संग्राह्यस्त्रीप्रातिलोभ्यमात्रेण समञ्जयितुम-
शक्यत्वादियमत्र व्यवस्था । ब्राह्मणस्य संग्रहणस्य गौरवे
तदभ्यासे च सचिह्नप्रवामनमन्यत्र सहस्रपणात्मको
दण्डः । अब्राह्मणस्य तु प्रतिलोभोत्तमसंग्रहे तदभ्यासे
च वधः । अन्यत्र धनिकस्य सहस्रदण्डो निर्धनस्य
हस्तच्छेद इति ।

× दवि. १६०—६१

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥

(१) गुप्ता भ्रष्टशीलाऽपि यदि केनचिद्रक्ष्यते पित्रा
भ्रात्रा बन्धुभिर्वा तां हठाद्व्रजन् सहस्रं ब्राह्मणो दाप्यः ।
गुप्ता शीलवती चेत्प्रवासनाङ्कने चाधिके । अथापि
शीलवत्यपि गुप्तशब्देनोच्येत । तथापि सहस्रमात्राद्-
ब्राह्मणो नै मुच्येत । अङ्कनप्रवासने सर्वत्र सुखीक्रियेते
परदाराभिमर्शे ।

मेधा.

(२) ब्राह्मणो रक्षितां ब्राह्मणीं हठात् गच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः । इच्छन्त्या तु पुनः सह मैथुने पञ्चशतानि
दण्डनीयः ।

* गोरा.

× व्यक., मवि., ममु., व्याख्यानानि च समुद्धृतानि ।

÷ निनाक्षराव्याख्यानं 'सजातबुत्तमो दण्ड' इति याज्ञ-
वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । * ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७८; मिता. २।८१ पू., स्मरणम् :
२।२८६; स्मृच. ३२० गुप्तां विप्रां (विप्रां गुप्तां) पू. :
३२१ उत्त. ; विर. ३९३; पमा. ४६४; विचि. १८०;
व्यनि. ४०१ गुप्तां विप्रां (विप्रां गुप्तां); दवि. १६७;
सवि. १५१ (=) पू. : ४६९; बीमि. २।२८६; व्यग्र.
३१८ स्मृतवत्, पू. : ३९९; व्यउ. १३४ स्मृतवत्, पू. :
१३६ पञ्च दण्ड्यः (पञ्चदण्डः) गतः (गते) उत्त. ; व्यम.
१०५ स्मृतवत्, पू. : १०६ उत्त. ; विता. १८७ व्रजन्
(गतः) पू., स्मृतिः : ८०२; बाल. २।८६ पू., स्मृतिः
: २।२८६ 'व्रजेत्' इति पाठः ; सेतु. २७० संगतः (संगतः);
समु. १५४ स्मृतवत् ; विव्य. ५५ क्रमेण बृहस्पतिः.

१ नोच्यते । २ (न०). ३ मुच्यते ।

(३) गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम् । स्मृच. ३२०

यत्नु मनुना सानुरागया ब्राह्मण्या सह संगतस्य
मध्यमसाहसमुक्तं 'शतानी'ति तदरक्षितचरितशालिनी
विषयम् ।

स्मृच. ३२१

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ।

(१) यत्र क्षत्रियादीनां वध उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य
मौण्ड्यं, यथा—'अब्राह्मणः संग्रहणात् प्राणान्तं दण्डमर्हति
तथा तु 'पुमांसं दाहयेदिति । प्राणानामन्तं गच्छति
प्राणान्तं वा करोति प्राणान्तकः । 'अन्येष्वपि दृश्यते'
(व्याम्. ३।२।१०१) इति दण्डः । अन्ये तु प्राणान्तिक
इति पाठान्तरं, प्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः अथात्मा-
दित्वाद्वा, इतरेषां ब्राह्मणादन्वेषां क्षत्रियादीनां
वर्णानां प्राणान्तिक एव, श्रुतं मारणादि पूर्वमेव
तदनन्तरमिदमुच्यते, उच्यमानं मौण्ड्यं, तच्छेषतय
सहस्रं दण्डो विधीयत इति मन्यन्ते । अन्यथा
ब्राह्मणस्य प्राणान्तदण्डविधानात् कः प्रसङ्गो ब्राह्मणस्य
यैनैवमुच्यते 'मौण्ड्यं प्राणान्तिक' इति, 'पुमांसं
दाहयेदिति'ति सामान्यविधानप्रसक्तमिति चेत्तत्रैव कर्तव्यं
स्यात्तथा हि स्फुटं तद्विषयत्वं प्रतीयते ।

मेधा.

(२) ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं शास्त्रे
षोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेषु वधदण्डो भवति

* गोरा

(३) उत्तमसाहस इति शेषः । स्मृच. १२५

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेन बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

* मवि., ममु., विर., विचि., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७९ ख., दण्डः प्राणान्तिको (दण्डः
प्राणान्तिको); अप. २।८३; स्मृच. १२५; विर. ३९३
पमा. २०९; विचि. १८०; व्यनि. ४०१; दवि. १६३
न्तिको दण्डो (न्तिको दण्डे); नृप्र. १०५ (=) पूर्वार्धे
(ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यं [दण्डो] विधीयते); सवि.
४९५ प्राणान्तिको (प्राणान्तिको); व्यग्र. १३९; विता.
८८; बाल. २।२६; सेतु. २७०; प्रका. ७८; समु. ६८;
विव्य. ५५ पू., क्रमेण बृहस्पतिः .

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।
तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्-॥

सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मण कटाचिदपि न हन्यात् ।
अपि सर्वधनसंयुक्तमश्वतशरीरं राष्ट्राग्निर्वानस्येत् । ब्राह्मण-
वधादपि अधिकोऽन्यः पृथिव्यामधर्मो नास्ति । ब्राह्मणं
सर्वपापकारिणमपि राजा मनसाऽपि न हन्यात् ।
+गोरा.

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः × ॥

(१) अगुप्तायां ब्राह्मण्यां गमने 'वैश्यं पञ्चशतं
कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणमिति' । तत्र वैश्यस्य पञ्चशतः,
य एव परिपालयति स एव चेन्नाशयति युक्तं तस्य दण्ड-
महत्त्वम् । मेधा.

(२) वैश्यो यदि रक्षितायां क्षत्रियायां गच्छेत्
क्षत्रियो वा वैश्यां तदा यो ब्राह्मण्यामरक्षितायां गमने
क्षत्रियवैश्ययोः दण्डो 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु
सहस्रिणम्' इति तं दण्डं तौ क्षत्रियवैश्यौ चाहतः ।
अतश्च वैश्यस्य क्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य
वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वादधिकगुणत्वात् दण्ड-
सहस्रमिति । *गोरा.

(३) 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम्'
इति उक्तं दण्डमर्हत इत्यर्थः । प्रातिलोभ्येऽप्यल्पदण्डा-
हत्वाय अत्यन्तनिर्गुणपतिपत्नीविषय एव वैश्यदण्डोऽयं

÷ श्लाकद्वयस्य स्थलादिनिर्देशः व्याख्यानान्तराणि च
दण्डमातृकायां (पृ. ५७९) द्रष्टव्यानि ।

+ ममु., मच., नन्द., भाव. गोरावत् ।

× मिताक्षराख्याख्यानं 'सजातावुत्तमो दण्ड' इति
यावत्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

* गावि., पमा., व्यप्र., भाव. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८२; मिता. २।२८६; अप.
२।२८६; स्मृच. ३२२ व्रजेत् (व्रजन्); विर. ३९३
व्रजेत् (व्रजन्) तावुभौ (तत्समं); पमा. ४६७; विचि.
१८१; दवि. १६७ तावुभौ (तत्समं); सवि. ४७१;
वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४००; व्यउ. १३६ यो ब्राह्मण्याम
(ब्राह्मण्यां यद्य); व्यम. १०६; विता. ८०५; बाल.
२।२८६; सेतु. २७१ दविवत्; समु. १५५ स्मृचवत्;
विष्य. ५५.

द्रष्टव्यः । आनुलोभ्येऽपि गुरुदण्डाहत्वायात्यन्तमगुणपति-
पत्नीविषय एवायं क्षत्रियदण्डो द्रष्टव्यः । एवञ्च पारि-
शेष्यात् 'वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्' इत्यनेनोक्तो
गुरुदण्डः स्वजातावेवात्यन्तमगुणपतिपत्नीविषय एवाव-
निष्टे इत्यवगन्तव्यम् । स्मृच. ३२२

(४) अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशत-
रूपो दण्डो लघुत्वाद्गुणवैदेश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोप-
जीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः ।
क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ।
+ममु.

(५) दण्डमर्हतः इत्यत्र दण्डो मध्यमसाहसः ।

विर. ३९३

क्षत्रियां चैव वैश्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणो व्रजन् ।
न मूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥

न मूत्रमुण्ड इति । मौण्ड्यमत्र विधेयं तद्विधौ च
क्षत्रियवन्मूत्रेण तन्मा भूदित्येतदर्थं मूत्ररूपविशेषण-
निषेधः । तथा च मूत्राद्रंशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य
निषेधो मुण्डना तु कर्तव्यैव । मवि.

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्मः * ॥

(१) गुप्ते क्षत्रियवैश्ये गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रं
दण्ड्यः । प्रवासनाङ्कने स्थिते एव । शूद्रायां गमने
क्षत्रियवैश्ययोः साहसो दण्डः । सहस्रमेव साहस्रं

+ यथाश्रुतव्याख्या गोरावत् । विचि., मच. ममुवत् ।

* मिताक्षराख्याख्यानं 'सजातावुत्तमो दण्ड' इति याव-
त्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३८२ इत्यस्योपरिष्ठात्प्रक्षिप्तोक्तोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३८३; मिता. २।२८६ साहसो वै
(सहस्रं तु); अप. २।२८६; स्मृच. ३२१ पू. [ऋष-
मुद्रितस्मृतिचन्द्रिकायां (पृ. ७४६) 'दण्डोऽगुप्ते' इति पाठः];
विर. ३९३; पमा. ४६४ मितावत्; दीक. ५५; विचि.
१८१; दवि. १६७ सहस्रं (साहस्रं) साहसो (साहसो);
सवि. ४६९ मितावत्; वीमि. २।२८६ दण्ड...ते (दाप्यो
गृहं गुप्तं ततो) द्रायां (द्राणां) हसो (हसं); व्यप्र. ३९९
मितावत्; व्यम. १०६ पू.; विता. ८०२ मितावत्, उक्तः;
सेतु. २७१ हसो (हसं) उक्तः; समु. १५४ मितावत्.

स्वार्थिकोऽण् । सहस्रं वा अस्यास्ति साहस्रो दण्डोऽन्यै-
षदार्थः । मत्वार्थोऽण् । मेधा.

(२) क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो गच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः । क्षत्रियावैश्यौ रक्षितां शूद्रां गच्छतोः सहस्र-
परिमाणो दण्डः स्यात् । ✕गोरा.

(३) यत्तु ब्राह्मणस्य शूद्रेतरानुलोभ्ये तेनोक्तम्—
'सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्' इति ।
ते क्षत्रियावैश्ये । अत्र गुप्ते मानसव्यभिचारानवकाशाय
गृहव्यापारासक्तचित्ततया मुरक्षिते विवक्षिते । न तु
स्वगृहेऽवबुद्धे गुरुतरदण्डत्वात् । स्मृच. ३२१

(४) तत्रापि पूर्वं क्षत्रियशुक्तायां वैश्यस्य गमने
साहस्रः सहस्रपणनियतः । +मच.

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतो दमः ।

मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥

(१) वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः । अगुतां च
क्षत्रियां गच्छतः क्षत्रियस्य स एव, यदि वा मौण्ड्यं
मुण्डनमुच्छेत्प्राप्त्याद्रदभमूत्रेण, एष एव वैश्यागमन
उभयोर्दण्डः । ✕मेधा.

(२) अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दण्डः स्यात् । क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण
मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात् । +ममु.

(३) (वैश्ये) व्रजति, इति विपरिणामः । नन्द.
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥

✕ ममु., भाच., नन्द. गोरावत् । + शेषं गोरावत् ।

* अस्मिन् श्लोके गोविन्दराजीया नोपलभ्यते ।

÷ विर., दवि., मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८४ शतो (शतं); मेधा. शतो (शतं)
मिच्छे (मृच्छे); विर. ३९६ लक्ष्मीधरेण तु दण्डमेवेत्यस्य स्थाने
मौण्ड्यमेवेति पठितम् ; विचि. १८१ वैश्ये (वैश्यस्य);
दवि. १७० मिच्छे (मृच्छे) वा (च); बाल. २।२८६;
सेतु. २६९ मिच्छे (मृच्छे); समु. १५४ सेतुवत् ; भाच.
सेतुवत्.

(२) मस्मृ. ८।३८५ [पूर्वापे (विप्रः क्षत्रियविदःशूद्रस्त्री-
रगुप्ताः परिक्रजन्) Noted by Jha]; अप. २।२८६
क्षत्रियावैश्ये (वैश्यराजन्ये) दण्ड्यः (दाप्यः); स्मृच. ३२१

१ दण्डोऽस्ति. २ न पदा. ३ ति क्ष.

(१) ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यगुप्तास्त्रीगमन उभयोर्दण्डः ।
अन्यजश्चण्डालश्चपचादिस्तत्र सहस्रम् । तत्रायं सहस्र-
पणदण्डसंग्रहः ब्राह्मणस्य । चतुर्वर्षि वर्णेषु गुप्तागमने
सहस्रं, श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कने, अन्यत्र प्रवासनमेव,
श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्त्वादिव कल्प्यते । अगुप्तागमने
पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कने च । यद्यप्यगुप्तापरदाराव्यपदेश्या
भवति विवाहसंस्कारे सति तथापि स्वैरिणी भर्तृस्वता-
मतिक्रान्ता, अब्राह्मणस्य प्राणान्तो गुप्तागमने दण्डो
बलात्, सकामागमने साहस्रो दण्डः प्रवासनाङ्कने च,
अगुप्तागमने 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिण-
मि'ति । मेधा.

(२) वैश्यां क्षत्रियां शूद्रां रक्षिता ब्राह्मणो व्रजन्
पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । चण्डालादिस्त्रियं गच्छन्
पुनः सहस्रं दण्ड्यः । ✕गोरा.

(३) अन्यजातयः रजकचर्मकृन्नटबुरुडकैवर्तमेद-
भिष्टाः स्मृत्यन्तरोक्ताः । एवं स्त्रीमंग्रहणान्तं समर्पितं
उत्तरे चान्याये शेषं वाच्यम् । मवि.

(४) क्षत्रियावैश्ये इति द्वितीयादिवचन, अन्यज-
स्त्री रजकादिस्त्री । एवञ्चान्यागमने वधोक्तिर्ब्राह्मण-
व्यतिरिक्तविषया । विर. ३९४

(५) शूद्रां गुप्तामगुप्तां वेति नागयणः । अत्र
शूद्रामित्यत्र 'हीनायामधिकं' इति वृहस्पतिवाक्ये
हीनायामित्यत्र चान्यपूर्वा शूद्रा विवक्षिता, अनन्यपूर्वाया
निर्वासनस्मरणात् । तथा चापस्तम्बः— 'नाश्य आर्यः
शूद्रायाम्' तद्ब्राह्मणपरिणीतानन्यपूर्वाशूद्राविषयम् ।
आर्यो ब्राह्मणादिर्नाश्यो निर्वास्यः । अत एवात्र शूद्राया-
मनन्यपूर्वायामिति कल्पतरुकृता व्याख्यातम् । यत्तु

✕ ममु. गोरावत् ।

क्षत्रियावैश्ये (वैश्यराजन्ये) जस्त्रियम् (जः स्मृतः); विर.
३९४; पमा. ४७१ चतुर्थः पादः; दीक. ५५ त्रहस्रं
(त्राहस्रं); विचि. १७८ अगु...श्ये (अगुप्तां क्षत्रियां वैश्यां)
सं त्व (त्रम) : १८१-२; व्यनि. ४०१ क्षत्रियावैश्ये
(वैश्यराजन्ये) वा (च); दवि. १७१; वीमि. २।२९४;
व्यग्र. ४०४ चतुर्थः पादः; व्यस. १०६ क्षत्रियावैश्ये
(वैश्यराजन्ये); विता. ८०२ व्यमवत् : ८१२ चतुर्थः पादः;
बाल. २।२८६; समु. १५४ व्यमवत्.

१ गुप्ता.

अद्राव्यतिरिक्तहीनाविषयं बृहस्पतिवचनमिति केन-
चिदित्युक्तं, तन्न, दण्डविसंवादात् निर्वासनापेक्षया
मध्यमदण्डस्य लघुत्वात् । दवि. १७१

(६) अगुप्ततिसृष्वपि ब्राह्मणं प्रति दण्डमाह—
अगुप्त इति । अन्यजस्त्रियं चण्डालादिजातिमिति
अन्यजगुप्तागुप्तसाधारणविषयं, चतुर्णां संनिधेः प्रकर-
णस्य बलीयस्त्वात् । मच.

(७) शूद्रां च, अगुप्तामिति विपरिणामः । नन्द.

संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

ब्राह्मणस्य सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥

(१) अभिशास्तस्तत्पापकारीत्याभिशाब्धितः । यो यस्यां
स्त्रिया मंगृहीतः सोऽभिशास्तो दण्डितः । स चेत्संवत्सरं
प्रतिपान्य अतीते संवत्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा
तस्यैकं वारमभिशास्तस्य संवत्सरे गते नुर्दुष्टस्य द्विगुणो
दण्डः । संवत्सराभिशास्तस्येति समासपाठे कथञ्चिद्योजना ।
ब्राह्मणस्य सह संवासे तावदेव, किं यावदेव पुनर्दुष्टस्य,
नेति ब्रूमः, तत्राप्युत्तमाधममध्यमानामनेकविधो दण्डः ।
तत्र कोऽसाविह ? द्विगुण इति न ज्ञायते । किं
तर्हि ? चाण्डाल्या संवासे यावदेव तावदेव ब्राह्मणेति ।
'महसं त्वन्यजस्त्रियमि'ति । व्रातः पूगः संघः तेन चरति
पुंश्चली, कर्तव्यं, अथवा व्रातमर्हति ब्राह्मणस्तु यकारो
दण्डादिः । का च व्रातमर्हति ? याऽनेकपुरुषोपभोग्या
पुंश्चली सा हि पुरुषव्रातमर्हति । अथवाऽनेकपुरुष-
स्वामिका ग्रामस्य दाम्यश्च ब्राह्मणः । ये तूद्वाहहीनां
ब्राह्मणान् मन्यन्ते, तेषां मते न मुख्यः शब्दार्थः । अयं
हि ब्राह्मणशब्दः स्मृतिकारैः सावित्रीपतितेषु प्रयुक्तः,
न च स्त्रीणां तत्संभवः । अथ स्त्रीणां विवाहश्च तदापत्ति-
वचनादुपनयनं, तद्धीनपुरुषवद्ब्राह्मणं, गौणस्तर्हि न
मुख्यः । यदि नामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहं
प्रयुक्तः तथाप्युपनयनहीनो ब्राह्मण इत्युक्ते न विवाहहीन
इति प्रतीयते । यथाऽसिंहोऽयं देश इत्युक्ते न सिंह-
शब्दस्य माणवकं प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वं

प्रतीयते । अस्ति तत्र मुख्ये, इहासंभव इति चेन्नासंभव-
मात्रनिवन्धना गौणी प्रतीतिः । किं तर्हि ? सवन्धमपरम-
पेक्ष्य भवेदुपनयनशब्दो विवाहे गौणः । ब्राह्मणशब्दस्तु
गौण इति को हेतुः । गौणत्वेऽपि विवाहाभावानिवन्धन
इति दुरुपपादम् । ब्राह्मणशब्देन काकाजातः काकः
श्येनाजातः श्येन इति ब्राह्मण इति शङ्क्यते । बहुसवन्ध-
प्रत्यासत्त्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः । ब्राह्मणभार्या
तु मयापि सवन्धं न ब्राह्मणशब्देन शक्याभिधातुं,
सोऽयमित्यभिसंवन्धे हि पुंयोगादारुण्यामिति तथा
भवितव्यं, तावत्तथायं भेदविषयायां तद्धितेनेति ।
तस्माद्यदि गौणो ब्राह्मणशब्दो ग्रहीतव्यस्तज्जाताः
प्रत्येयाः । अथ शब्दार्थं, व्रातमर्हतीति । विवाहभ्रष्टा
तु न मुख्यः न गौणीति । न च विवाहकालः स्त्रीणां
नियतो यत्कालाद्वा ब्राह्मणः स्युः, यदपि प्रागुतोर्विवाहाः
तदापि स्वयंवरश्च ऋतुमत्याः, विना तत् परेणाभ्यनुज्ञात-
मेव काममामरणं तिष्ठेद्गृहे कन्या इति । मेधा.

(२) परस्त्रीगमनदोषेण पुंमो दण्डितस्य पुनः
संवत्सरेऽतीते तस्यामेवाभिशास्तस्य तस्य यथोपदेशस्य
द्विगुणो दण्डः कर्तव्यः ब्राह्मणगमने दण्डः कल्पते । इह
चाण्डाल्या सह निंदशात् 'सहसं त्वन्यजस्त्रियमि' इति
चण्डालीगमनमुल्लेख एव, स पुनः संवत्सरेऽतीते तामेव
ब्राह्मणं गच्छतो द्विगुणो दण्डः कार्य इति । चण्डाली-
गमने दण्डः 'सहसं त्वन्यजस्त्रियमि'ति चण्डाली
संवत्सरेऽतीते तामेव चण्डालीं पुनर्गच्छति तदा
द्विगुणः कर्तव्यः । Xगोरा.

(३) वस्तुतो दुष्टस्य लोकैरभिशास्तस्य संवत्सरपर्यन्तं
तच्छोधनमकुर्वतस्तदोपार्हदण्डाद्विगुणो दमः । ब्राह्मण-
योपिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया
प्रवृत्तरजसा सकृत्संयोगे तेन ब्राह्मणस्य सकृत्संवन्धमात्रेण
तज्जातीयगमनदण्डाद्विगुणो दण्ड इत्यपेक्षितम् । न तु
संवत्सराभिशास्तस्येत्यत्राप्यन्वयः । प्रायश्चित्तं तु पृथगे-
वाचरणीयम् । एवं चाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति
यावान् ब्राह्मणस्य सह संवासे सर्वातिशयितो द्विगुणीभूतो
दण्डस्तत्त्वानेव दण्डः । प्रायश्चित्तं त्वन्यदेवेत्यर्थः । *मवि.

(१) मसृ. ८।३७३; मेधा. राभि (रेऽभि); विर.
३९४; विचि. १७८ तावदेव (वा स एव); व्यनि. ४०१;
दवि. १६१ : १७८ उक्त. ; समु. १५४ चाण्डा (चण्डा).

१ चरितं पुं. २ (वा०).

X मच. गोरावत् ।

* भाच. मविबत् ।

१ त एव. २ (इति०).

(४) परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसो दण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशास्तस्य पूर्वदण्डाद्द्विगुणो दमः कार्यः । तथा ब्रात्यजायागमने यो दण्डः परिकल्पितः चाण्डाल्या सह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः, तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति । संवत्सरे त्वतीति यदि तामेव ब्रात्यजायां तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः । एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थम् । सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशास्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वस्माद्द्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः । ममु.

(५) संवत्सराभिशास्तस्येति यत्राभिगमे यो दण्ड उक्तः, संवत्सराव्यापकश्चेत् तन्मूले दण्डो द्विगुणो ग्राह्यः । एवञ्च समयाधिक्यमादायैव तदनुसारेणेति परमार्थः । तथा 'ब्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ।' ब्रात्या धर्मभ्रष्टाचारा 'अवसन्नकर्मधर्मा च ब्रात्ये'ति हारीतोक्तेः । हल्ययुधस्तु ब्रात्याऽतिक्रान्तविवाहकाला कन्येत्याह । विर. ३९४

(६) आदौ परस्त्रीगमनदोषेण दुष्टस्य संवत्सरोपरि तस्यामेवाभिशास्तस्य प्रथमदमाद्द्विगुणदमः । ब्रात्येत्यादि । ब्रात्या ब्रात्यजाता । ब्रात्यश्च भ्रष्टधर्माचारः । 'अवसन्नकर्मधर्माचारे ब्रात्यः' इति हारीतवचनात् । 'ब्रात्या अतिक्रान्तविवाहकाला कन्या' इति हल्ययुधः । ब्रात्यागमने चाण्डालीगमने च दमः सहस्रपणरूपः, स एव पुनर्गमने द्विगुणः कार्यः । तेन सर्वत्रैव सजातीयव्यभिचारे सत्यभ्यासे द्वितीये प्रथमदण्डद्विगुणमित्यर्थः । विनि. १७९

(७) यत्राभिगमे यो दण्ड उक्तः संवत्सराव्यापके तस्मिन् द्विगुणो ग्राह्यः । एतच्च समयाधिक्यमादायैव तदनुसारेणाधिको दण्ड इति परमार्थ इति रत्नाकरः । कल्पतरौ तु व्याख्यातम्— संवत्सरागमनेनोपभुक्ता परस्त्रीति यस्याभिशापः स संवत्सराभिशास्तस्तस्य संवत्सरागमनभुक्तायां यो दण्ड उक्तः स द्विगुणः स्यात् । दुष्टस्येति न केवलमभिशास्तस्य किन्तु दुष्टस्य स्वरूपतो दोषभाज इति । मनुटीकायां तु— परस्त्रीगमनदोषेण दुष्टस्य पुंसो दण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तस्यामेवाभिशास्तस्य पूर्वदण्डात् द्विगुणो दण्डः कार्य इति

व्याख्यातम् । ब्रात्या प्रभ्रष्टधर्माचारा । 'अनुपपन्नकर्मधर्माचारा ब्रात्या' इति हारीतोक्तेरिति रत्नाकरः । लक्ष्मीधरोऽप्याह ब्रात्या अत्यन्तदुराचारा, वधवन्धोपजीविप्रभृतय इति । अतिक्रान्तविवाहकाला कन्येति हल्ययुधः । एवमेव मनुटीकायां नारायणः । कुल्लूकभट्टस्तु ब्रात्यजाता ब्रात्येत्याह । ब्रात्यां चाण्डालीं च गत्वाऽदण्डितस्य वत्सरान्त एव गच्छतः 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति मनुक्तो दण्डो द्विगुणः कार्य इति मनुक्तस्यैवेदमुदाहरणद्वयम् । तच्च— ब्रात्यागमने चाण्डालीगमनदण्डप्राप्त्यर्थमिति कुल्लूकभट्टः । नारायणस्त्वाह— विवाहकालेऽप्यपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत् संयोगमात्रेण तज्जातीयगमनदण्डात् द्विगुणो दण्डो न त्वन्यत्रापि संवत्सराभिशास्तस्येत्यस्यान्वय इति । यः स्वरूपतो दुष्टो वर्पावच्छिन्नपरस्त्रीगमनेनानभिशास्तः सकृदपि ब्रात्या चाण्डालीर्गमनगच्छति तस्य वर्पावच्छिन्नपरदारगमनदण्डाद्द्विगुणो दण्ड इति कल्पतरुस्वरमः । तथा— 'मौण्ड्यं प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥' यत्राभिगमे प्राणान्तिको दण्ड उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य शिरोमुण्डनमेव दण्ड इत्यर्थः । दवि. १६१-३

शैत्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वे जातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥

(१) मस्य. ८।३७४ [गुप्तमङ्ग (गुप्ते चाङ्ग) Noted by Jha]; मेधा. सर्वस्वैर्गु (सर्वस्वी गु); मिता. २।२८६; अप. २।२८६ अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्ते); मवि. अगु...स्वैर्गु (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गु); स्मृच. ३२२ सर्वस्वैर्गु (सर्वस्वी गु); विर. ३९६ अपवत्; पमा. ४६६ मविवत्; रत्न. १३१; विचि. १७९ (=) वसन् (विशन्); दवि. १७२ अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते) कल्पतरौ तु 'अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते' इति पाठः; सवि. ४७० वसन् (विशेत्) उत्तरार्धे (गुप्ते लिङ्गाङ्गसर्वस्वे अगुप्ते द्रव्यमात्रकम्) हारीतः; न्यप्र. ४०० अपवत्; न्यउ. १३६ जातं (जात्यं) वसन् (विशेत्) शेषं अपवत्; न्यम. १०६ समङ्गसर्वस्वैर्गु (सं लिङ्गसर्वस्वं गु); विता. ८०४-५ अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वं गुप्ते); बाळ. २।२८६ उक्त. ; सेतु. २६८ वसन् (विशन्) अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते); समु. १।५५ गुप्तमगुप्तं (गुप्तमगुप्तां) समङ्गसर्वस्वैर्गु (सं लिङ्ग सर्वस्वं गु).

(१) शूद्र आचाण्डालात्, गुप्तं वर्षे द्वैजातं द्विजा-
तीनां स्त्रियः, आवसन् मैथुनेन गच्छन्, रक्षिता भर्त्रा-
दिभिः, स नियमेन दण्ड्यः । को दण्ड इति चेदगुप्तां
चेद्वच्छत्यङ्गसर्वस्वी हीयते । अङ्गं च सर्वस्वं च तद्वान्,
केन हीयते ? प्रकृतत्वात्प्राम्यमेव, अन्यस्यानिर्देशादिशेष-
स्यानुपादानात्, अपराधानन्तरमेवाङ्गं, गुप्तं चेद्वच्छति,
सर्वेण हीयते, नैकेनाङ्गेन, यावच्छरीरेणाऽपि, हान्युद्देशे-
नाङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति, हानि-
रस्य कर्तव्येत्यर्थः । तथा च गौतमः—‘आर्यस्य-
भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च । गुप्तां चेत् ।’

मेधा.

(२) शूद्रो यदि भर्त्रा रक्षितामरक्षितां वा पुनर्गच्छेत्तदा
स्त्रीं अरक्षितां गच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराभ्यां योज-
नीयः । रक्षितां पुनर्गच्छन् शरीरधनहीनः कर्तव्यः ।
कार्यानुवन्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ।

* गौरा.

(३) द्वैजातं वर्षे द्विजातित्रयस्य स्त्रियः । अगुप्ते,
ब्राह्मणेकाङ्गकर्तृनं सर्वस्वग्रहणं चेत्येकाङ्गसर्वस्वं, तद्वान-
गुप्तेकाङ्गसर्वस्वी । सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते ।

मवि.

(४) गुप्तायां संग्रहे तु सर्वेण लिङ्गेन शरीरेण च
हीयते इति ।

×स्मृच. ३२२

(५) द्वैजातं वर्षे द्विजस्त्रियमावसन्नभिगच्छन्नगुप्ते-
काङ्गसर्वस्वी अगुप्तायामेकाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ।
सर्वेण अङ्गेन सर्वस्वेन च ।

विर. ३९६

(६) कल्पतरौ तु—‘अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण
हीयते’ इति पठित्वा अगुप्तमरक्षितं अङ्गसर्वस्व-
सहितं हीयते । तेन येनाङ्गेनापराध्यते तेन सर्वस्वेन च
हीयते इत्यर्थः । रक्षितं तु व्रजन् सर्वेणाङ्गेन हीयते
इत्यत्र इति व्याख्यातम् । एतन्मते रक्षिताभिगन्तुः सर्व-
स्वग्रहणं नास्ति । शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः—‘आर्यस्य-
भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वग्रहणं च । गुप्ता चेद्वधोऽ-
धिकः ।’ आर्यस्त्री त्रैवर्षिकस्त्री । एतद्दर्शनात् पूर्ववाक्ये

* मिता., अप., ममु., पमा., विचि., व्यप्र., व्यम.,
विता. गौरावत् ।

× शेषं गौरावत् ।

व्य. कां. २३४

एकमङ्गं लिङ्गमेव, सर्वाङ्गच्छेदो वध एव । एकमूल-
त्वानुरोधात् ।

दवि. १७२

(७) द्वैजातं द्विजातिसंवन्धिनं वर्णमावसन् रक्षा-
युक्तां द्विजातिस्त्रियं गच्छन् । अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रिय-
वैश्यस्त्रीविषयो ब्राह्मण्या उक्तपूर्वत्वात् । अगुप्ते रक्षा-
रहितद्विजातिस्त्रीगमने एकाङ्गसर्वस्वेन च हीयते ।
एकाङ्गेन हस्तादिना सर्वस्वेन च हीयते, अगुप्तै-
काङ्गेत्यत्र शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते छन्दोनु-
साराद्यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाहत्य वृद्धिविधानं, गुप्ते
रक्षितद्विजातिस्त्रीगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ।

×नन्द.

‘वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥

(१) वैश्यस्य सर्वस्वदण्ड उक्तः । इह तु साहचर्यात्
सत्यपि द्विजातित्वे न वैश्यस्य समानजातीयागमे
दण्डोऽयं, किं तर्हि ? ब्राह्मणक्षत्रियोरेव । एवं क्षत्रियस्य
ब्राह्मणीगमने सहस्रं मौण्ड्यं च मूत्रेण, उदकस्थाने
गर्दभमूत्रं प्रहीतव्यम् । अन्ये व्याचक्षते । अन्यस्यानु-
पादानात् समानजातीय एव संवत्सरनिरोधनेन
दण्डाधिक्यं यदि संवत्सरमवरुद्धं करोति ततोऽयं दण्डः ।
आद्यमेव तु व्याख्यानं न्याय्यम् । न च सम-
हीनोत्तमानां कथं समदण्डत्वमिति वाच्यम् । यत उक्तं
‘सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा’ इति । मेधा.

(२) वैश्यो गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धने च
स्थाप्यः सर्वस्वं दण्डनीयः । क्षत्रियागमने वैश्यस्य
‘वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां’ इति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्त-
ब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । शिरोमुण्डनं स्वरमूत्रे-
णास्य कार्यम् ।

* गौरा.

(३) संवत्सरनिरोधः संवत्सरं व्रन्धनागारे तस्य

× भाच. द्विजातिपदं नन्दवत् । शेषं गौरावत् ।

* ममु., विचि., दवि., मच. गौरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७५; व्यक. १२६ स्वदण्डः (स्वं
दण्ड्यः) धतः (धितः) पू. ; स्मृच. ३२२ धतः (धितः) ;
विर. ३९१ वैश्यः (वैश्ये) पू. : ३९६ स्मृचवत् ; विचि.
१८० (=) सर्वस्वदण्डः (सहस्रं दण्ड्यः) ; दवि. १३०.
मूत्रेण (शूद्रस्य) ; बाळ. २।२८९ ; समु. १५५ स्मृचवत् .

स्थापनं कृत्वा सर्वस्वं दण्ड्य इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणी-
तरगुप्तागमने वैश्यस्य । मूत्रेण मुण्डनं नरमूत्रेणादे शिरः
कृत्वा मुण्डनम् । मवि.

(४) निरोधतः काराग्रहनिरुद्धः । इच्छन्त्यां ब्राह्मण्यां
वर्तमानयोरेवं दण्डः । × नन्द.

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥

(१) अगुप्ता व्याख्याता । भ्रष्टशील्युत्तनाथा च ।
तः मने वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् । करोतिः प्रकरणादण्डने
वर्तते । दण्डयेदित्यर्थः । पञ्च शतान्यस्येति पञ्चशतः ।
बहुब्रीहिर्मत्वार्थायः । तथा कर्तव्यं यथा पञ्चशतान्यस्य
भवन्ति । किं यदधिकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यर्थः ? नेति
ब्रूमः । तथा सति यस्य पञ्च वै शतानि धनं वान्यूनं
तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात्, कस्तर्ह्यर्थः पञ्चशतं
कुर्यादिति । दण्डाधिकारादण्डं पञ्चशतसंयन्धनं कुर्यात् ।
एवं सहस्रिणं क्षत्रियमिति । सहस्रमस्यास्ति दण्डो, न
गृहे धनम् । अङ्गसर्वस्वीति व्याख्येयं तथा कर्तव्यं
यथाङ्गं सर्वस्वं च तस्य दण्डो भवति । क्षत्रियस्याधिको
दण्डो, रक्षाधिकृतो रक्षति तत्, पुनः स एवापराध्यति ।

मधा.

(२) अरक्षितां पुनर्ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छेतां
तदा वैश्यः पञ्चशतं दण्ड्यः । क्षत्रियं पुनरक्षाधि-
कृतत्वाद्वैश्यादधिकदण्डः सहस्रदण्डोपेतः कार्यः । *गोरा.

(३) पञ्चशतं दण्डम् । क्षत्रियं सहस्रिणमिति ।
तस्य रक्षाधिकृतत्वादधिको दण्डः । अन्ये तु पञ्चशतं
पञ्चशतशेषमात्रवित्तम् । सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्तमि-
त्याहुः । मवि.

× माच. यथाश्रुतार्थः ।

* नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्य. ८।३७६ [यद्यगुप्तां तु (यद्यगुप्तायां)
Noted by Jha]; मिता. २।२८६ गच्छेतां (सेवेतां);
अप. २।२८६; स्मृच. ३२२ यद्यगुप्तां तु (तु यदाऽगुप्तां);
विर. ३९६ गच्छे...वौ (सेवेयातामिति स्थितिः) पू.; पमा.
४६५; रत्न. १३१ स्मृचवत्; विचि. १८०; दवि. १६९;
सवि. ८७० स्त्रिणम् (स्रक्) शेषं मितावत्; वीमि.
२।२८६ मितावत्; व्यप्र. ४०० मितावत्; व्यम. १०६
स्मृचवत्; विता. ८०३ मितावत्; सेतु. २६८ विरवत्;
समु. १५५ स्त्रिणम् (स्रक्).

(४) पञ्चशतं कुर्यात्पञ्चशतकार्षापणदण्डेन दण्डये-
दित्यर्थः । स्मृच. ३२२

(५) अरक्षितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छ-
तस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः
सहस्रदण्डोपेतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमा-
दिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तदि-
तरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रं दण्ड एव । + ममु.

(६) अगुप्ताविषयकमाह — ब्राह्मणीमिति । पञ्च-
शतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वेनास्य सन्तीति तादृशं वैश्यं
कुर्यादेवं क्षत्रियं सहस्रिणम् । आदौ क्षत्रियमुक्तामन्यथा
न वैदपस्य दण्डलघुता बहुपुंभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघु-
त्वादतो गच्छेतामिति साहित्यमुक्तम् । वैश्यं सहस्रिण-
मिति मेधातिथिः । शूद्राभ्रमादिति पञ्चशतमिति
कुल्लुकः । धनदण्डमात्रमत्र । मच.

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

(१) तावेव क्षत्रियवैश्यौ गुप्तया ब्राह्मण्या विप्लुतौ
कृतमैथुनौ मैथुनप्रवृत्तावेव विप्राशूद्रवदण्ड्यौ 'गुप्ते
सर्वेण हीयते' इति । दग्धव्यौ वा कटाग्निना वाशब्दो
वधप्रकारविकल्पे, वधविकल्पे न । न हि शूद्रस्य गुप्ते
वधादन्यो दण्ड आघातः । मेधा.

(२) तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्यौ रक्षितया ब्राह्मण्या
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् 'गुप्ते सर्वेण हीयते' इति दण्ड्यौ ।
कटाग्निना वा सर्वथा दग्धव्याविति चात्यन्तश्रोत्रियदार-
गुणवद्ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात् । 'वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः
स्यात् सहस्रं क्षत्रियस्तथा' इत्युक्तत्वात् । *गोरा.

(३) शूद्रवदण्ड्यौ एकाङ्गच्छेदसर्वस्वग्रहणाभ्याम् ।
कटाग्निना शवाग्निना । × मवि.

+ विचि. ममुवत् । * ममु., विचि., दवि. गोरावत् ।

× भाच. मविवत् ।

(१) मस्य. ८।३७७; मिता. २।२८६ तु (हि); अप.
२।२८६; स्मृच. ३२२; विर. ३९६ विप्लुतौ (गुप्तां चेत)
ण्ड्यौ (ण्ड्यो) व्यौ (व्यो) उक्त.; पमा. ४६५; रत्न.
१३१ मितावत्; विचि. १८० (=) तु (च) वा (तु);
दवि. १६९; वीमि. २।२८६ मितावत्; व्यप्र. ४००
मितावत्; व्यम. १०६ मितावत्; विता. ८०३ मितावत्;
सेतु. २६८ विरवत्, उक्त.; समु. १५५.

(४) शूद्रवद्वाङ्मौ लिङ्गेन धनेन शरीरेण हीनो कार्यावित्यर्थः । स्मृच. ३२२

(५) गुप्तायां तु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवद्दण्डेन विकल्पाद्माह— उभापतीति । विप्लुतौ कृतमैथुनौ । शूद्रवच्छरीरसर्वस्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वस्वमिति भेदः । अगुणवद्वाङ्मौविषयको दण्डः, दाहस्तु गुणवद्वाङ्मौविषयः । कटाग्निना शरपत्रेण । तत्रापि 'लोहित-
दर्भैः संवेष्ट्य क्षत्रियः, वैश्यस्तु शरपत्रैरिति वसिष्ठोक्तेः ।

मच.

भर्तारं विलङ्घ्य अन्यपुरुषगान्भ्याः स्त्रियाः तल्लग्नपुरुषस्य च दण्डः

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्रमिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

(१) लङ्घनं भर्तारमतिक्रम्यान्यत्र पुरुषे^१ गमनं, तच्चेत् स्त्री करोति दर्पणं—बहवो मे ज्ञातयो बलिनो द्रविणसंपन्नाः, स्त्रीगुणेन रूपसौभाग्यातिशयसंपत्, किमनेन शीलरूपेणेत्येवं— दर्पणं । तां श्रमिः खादयेद्यावन्मृता । संस्थानं देशः । बहवः संस्थिता यत्र जनाश्चत्वारदौ । मेधा.

(२) या स्त्री बलवदात्मपित्रादिवान्धवदर्पणं रूप-
वैदग्ध्याद्गुणगणगर्विता पूर्वं च भर्तारं पुरुषान्तरकरणेन उल्लङ्घयेत् तां राजा बहुजनाकीर्णं प्रदेशं श्रमिर्भक्षयेत् ।
× गौरा.

(३) लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता स्त्रीणां गुणैश्च दर्पिता स्त्री । बलेति क्वचित्पाठः, तत्रापि बलं गुण एव । संस्थाने सभायां, बहुसंस्थिते बहुभिरधि-
ष्ठितायाम् । मवि.

(४) स्त्रीप्रसङ्गेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह—

× ममु., विर., विचि. गौरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७१; व्यक. १२७ स्त्री ज्ञाति (ज्ञातिस्त्री); मवि. 'गुण' इत्यत्र 'बल' इति पाठः; स्मृच. ३२३ व्यकवत्; विर. ३९९ व्यकवत्; विचि. १७८ (=) गुण (बल); स्मृचि. २८ विचिवत्; दवि. १७४ व्यकवत्; सेतु. २७३ विचिवत्; समु. १५५ स्त्री ज्ञाति (ज्ञातिस्त्री); विव्य. ५४ तु स्त्री ज्ञातिगुण (स्त्री पित्रादिबल) नारदः.

१ पाग.

भर्तारमिति भर्तारं लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन त्यजे-
न्नाशयेद्वा । ननु तत्प्रागे जीवनं कुत इत्यत्राह । ज्ञातिः
सत्कुलप्रचुरधनादियुक्तपित्रादिः, गुणः सौन्दर्यं पुंजो-
पणादि ताभ्यां गर्विता दर्पिता । तां श्रमिरेव खादयेत् ।
संस्थाने संस्थाप्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थितं
बहुजनाकीर्णं तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरिति भावः ।
मच.

(५) अथ स्त्रीणां व्यभिचारे दण्डमाह—भर्तारं
लङ्घयेदिति । लङ्घयेद्व्यभिचरेत्, ज्ञातिगुणदर्पिता
ज्ञातिगुणेन पित्रादिसकाशाद्ध्वस्त्रीधनादिगौरवेण,
स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थितं
बहुभिर्जनैर्वृते, संस्थाने वन्यघातस्थाने अथवा बहुभिः
पुरुषैरारूढे ऊरुमूलप्रदेशे । नन्द.

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तत्र आयसे ।

अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥

(१) योऽसौ पत्न्या जारः स आयसे लोहशयने
तसेऽग्निसमे कृते दाहयितव्यः । तत्र च शयनस्थितस्य
काष्ठानि वन्यघातिनोऽभ्यादध्युरपरि क्षिपेयुः ।
यावत्काष्ठप्रहारैरग्निज्वालाभिः शयनतापेन च मृतः ।
मेधा.

(२) तं दर्पिताजारं पुरुषं दाहयेदिति । तं पाप-
कारिणं पुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाह-
येत् । काष्ठानि निक्षिपेयुः यावदसौ पापकृद्दग्धः स्यात् ।
* गौरा.

(३) तस्य उपपतेर्दण्डमाह— पुमांसमिति । पापं
पापिनमिति वक्तव्ये अत्यन्तपापख्यापनार्थम् । शयने
अधोनिवेशनसाम्यात्तस्मै प्रज्वलिते । यथाऽर्धदग्धो न
पलायते तथा कुर्यादित्याह— अभ्यादध्युरिति । तस्माद्-
हेतुः अब्राह्मणं चेत् । ब्राह्मणं चेद्वासयेदेव 'न जातु

* ममु., विर., विचि., दवि. गौरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७२; गौरा. पुमांसं (पुरुषं); अप.
२।२८६ पुमांसं दाह (पुमांसंदाह) दध्यु (दध्यु); व्यक.
१२६; विर. ३९१ पुमांसं दाह (पुमांसं संदाह) पू. :
३९२ तत्र (यत्र) उक्तं; विचि. १७८ (=) दध्यु (दध्यु);
स्मृचि. २८; दवि. १६६ पू. : १७५ अभ्यादध्यु (अस्या
दध्यु); समु. १५५ विचिवत्.

ब्राह्मणं हन्यादि'ति उदर्कनिषेधात् ।

मच.

(४) ब्राह्मण्याः शूद्रगमनेऽयं दण्डः ब्राह्मण्यां दूषयितुः शूद्रस्य दण्डमाह— पुमांसं दाहयेदिति । पुमांसं शूद्रं दाहयेद्दह्येत भस्मीक्रियेत ।

नन्द.

(५) काष्ठानि आज्येन अन्यादध्युः अवसिञ्चेत्, तत्र दह्येत पापकृत् ।

भाच.

कामाभिपातिनी या तु नरं स्वयमुपव्रजेत् ।

राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तद्दोषघोषणम् ॥

सवर्णासवर्णादिक्रौ कन्यादूषणे दण्डविधिः

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥

(१) प्रासङ्गिकमिदम् । तुल्यः समानजातीयः । सोऽनिच्छन्तीं कुमारीं दूषयेत्कौमार्यादपचावयेत्स्त्रीपुरुषसंभोगेन सद्यस्तस्मिन्नेवाहन्यत्रिलम्बं हन्तव्यः । सकामाया दूषणं नास्ति, कुतो वधप्राप्तिः ? यच्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः । यद्यपि तुल्यतथ इत्येवात्र श्रुते, वधेऽपि जात्येष्वप्यामवश्यम्भाविन्यां प्रत्यासत्त्या संवध्यते ।

मेधा.

(२) यस्तुल्यजातीयोऽनिच्छन्तीं कन्यां दूषयति गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जं लिङ्गच्छेदादिकं वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयात् ।

* गोरा.

(३) दूषयेत् मैथुनेन । एतच्च सजातित्वेऽपि । तुल्यः सजातीयः न वधं प्राप्नुयाद्दण्डमात्रं तु प्राप्नुयादेव ।

मवि.

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥

* ममु., विर., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५८ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३६४; गोरा. स सद्यो (समानां); मिता. २।२८८; अप. २।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०१; पमा. ४७१; विचि. १७५-६; स्मृचि. २७; दवि. १८३; नन्द. स सद्यो (सवर्णां); व्यप्र. ४०३; व्यउ. १३८; विता. ८१७; सेतु. २७४; समु. १५६ प्राप्नुयान्नरः (प्राप्तुमर्हति); विच्य. ५४ तुल्यो (स्वन्यो).

(३) मस्मृ. ८।३६५; मिता. २।२९० पू.; अप.

(१) जातिधनशीलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुल-दुत्कृष्टं भजन्तीं प्रवर्तितमैथुनां न किञ्चिद्दण्डयेत् । कन्यायाः स्वातन्त्र्याभावात्तद्वक्षाधिकृतानां पित्रादीनां दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः । जघन्यं जात्यादिभिर्हीनं सेवमानां मैथुनयानुकूलयन्तीं संयतां निवृत्तक्रीडाविहारां कञ्चुकि-भिरधिष्ठितां पितृगृह एव वासयेद्यावन्निवृत्ताभिलाषा संजाता । अथ हीनजातीये निवृत्तप्रीतिविशेषा तदा आऽन्योच्छ्वाससात्संयतैव तिष्ठेत् ।

मेधा.

(२) उत्कृष्टं पुरुषं कन्यां सेवमानां न किञ्चिदपि दण्डं राजा दापयेत् । हीनजातिं पुनः सेवमानां रक्षितां पितृगृहे स्थापयेत् यावदनिवृत्ताभिलाषा स्यात्, वृत्त-हीनज्ञानिसंप्रयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत् ।

* गोरा.

(३) न दापयेत् कन्या पुरुषं च । संयतां वदाम ।

मवि.

(४) उत्कृष्टं उत्तमं विप्रं पुरुषं भजन्तीं कन्यां किञ्चिद्दण्डमपि न दापयेत् । जघन्यं शूद्रं सेवमानां कन्यां संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत् ।

भाच.

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि X॥

(१) अकामाया दूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनोत्तमानां वध एव दण्ड इत्युक्तम् । सकामाया दूषणे त्विदमाहुः । उत्तमां रूपयौवनजात्यादिभिः । जघन्योऽ-

* ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

X मिता. व्याख्यानं 'दूषणे तु कर्च्छेद्' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । पमा., सवि., व्यप्र. मितावत् ।

२।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०४; विचि. १७७ नारदः; स्मृचि. २७ न किञ्चिदपि (किञ्चिद्वाप्यं न) सेव (सेव्य); दवि. १८४; सेतु. २७५-६ नारदः; समु. १५६; विच्य. ५४ नारदः.

(१) मस्मृ. ८।३६६; अपु. २२७।४१ नस्तु (नः स्त्री) पू.; गोरा. दद्यात् (दाप्यः); मिता. २।२८८; अप. २।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०२ समा...यदि (समा-गच्छेत्समामपि); पमा. ४७१; विचि. १७६ (=) मां सेव (मां भज) समामिच्छे (सम इच्छे); स्मृचि. २७ सेव (मेव्य) पू.; दवि. १८१ पू., १८३ उत्त.; सवि. ४७२ पू.;

१ नाथोल्ल.

त्यन्तिनिकृष्टो नातिसाम्येऽपि गुणैर्वध्यः । समां तु गच्छन् सकामां स शुल्कमासुरविवाह इव पित्रे दद्यात् । न चेदिच्छति पिता तदा राशे दण्डं तावन्तम् । ननु च गान्धर्वोऽयं विवाहः 'इच्छयाऽन्योन्यसंयोग' इति, तत्र न युक्तो दण्डः । केनोक्तं गान्धर्वे नास्ति दण्डः । अत एव नायं सतीधर्मः । न चायं विवाहः, अग्नि-सस्काराभावात् । यदपि शाकुन्तले व्यासवचनम्— 'अमन्त्रकमनग्निकर्मि'ति तद्दुष्यन्तेन कामरीडितेनैवं कृतं, न चेच्छासयोगमात्रं विवाहः, स्वीकरणोपायभेदा-दग्नौ विवाहाः, न पुनर्विवाहभेदात्, वृत्तवरणं तत्र पुनः कर्तव्यमेवमिति ।

अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकाल गान्धर्वः । प्रागृतोः शुल्को दण्डो वा । अथ कन्यायाः का प्रतिपत्तिः । तस्मा एव देया निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्त्रप्रति-पाद्या । शुल्कग्रहणं चात्रापि सहकुटुम्भयोगिपृथगर्थम-स्येव । वरश्चेन्ननिवृत्ताभिलाषो हटाद्ग्राह्यतव्यः । मेधा.

(२) उ कृष्टजातीयां कन्या इच्छन्तीमनिच्छन्ती वा हीनजातिर्गच्छन् जाल्येक्षया अङ्गच्छेदमारणात्मकं वधमर्हति । समानजातीया पुनरिच्छन्ती गच्छन् यदि रिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुसूतमासुरवद्दद्यात् न दण्ड्यः, अथ पिता नेच्छति तदा राशे शुल्कारिमाणं दाप्यः ।

गोरा.

(३) उत्तमा स्वोत्तमजातिं कन्याम् । शुल्कं पित्रे मूल्यं दद्यात् । अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमिच्छेत् अनिच्छया त्वन्यस्मै कन्या दद्यात् । मवि.

(४) उत्तमामिच्छन्ती, समा सजातीयाम् । शुल्कं उभयसंप्रतिपन्नद्रव्यमासुरविवाहवत् । विर. ४०२

(५) पुं कर्तुं के त्वाह— उत्तमामिति । उत्तमा उत्कृष्ट-जाति जघन्यो जातितो न्यूनः शूद्रो वधमङ्गच्छेदन-मारणादिकम् । क्षत्रियादिजातिः समानजातीयां सेवमानः शुल्कं दद्यात् । शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह—

* मसु., विचि., नन्द., भा.च. गोरावत् ।

मच. समा (स्वार्थः); व्यप्र. ४०३; व्यउ. १३७ पू., १३८ उत्त.; विता. ८१७; सेतु. २७४ मा सेव (मां भज) समामिच्छे (संप्रयच्छे); मसु. १५६; विव्य. ५४ मां सेव (मां भज).

इच्छेदिति । स्वार्थं कन्यार्थं वा । जघन्यां गृह्णीयादेव पितुरिच्छया । न इत्यादिश्लोकत्रये एतस्योक्तपरागो द्रष्टव्यः । अन्यथा तत्कर्मणो रागं विनाऽनुपपत्तेः । मच.

(६) तेन सकामाया दूपणे न तस्या एव दानं अकामाया दूपणे वरस्य वधः पुनर्विवाहश्चैवार्थः । वधश्च ब्राह्मणभिन्नस्यैव 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम्' इति मनुक्तेः । तस्य तु सर्वस्व-हरणादि । पुनर्विवाहाभावे कथं मनुर्वरस्य वधं ब्रूयात् ।

विता. ८१७

अभिपह्य नू यः कन्यां कुर्यादपेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥

(१) यद्यपि सकामा कन्या, रितादयस्तु नस्याः अनिहिताः ताननिच्छतोऽभिपह्याभिभयं दपेण बलेन 'कः किं कर्तुं मे शक्तः', कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यां कुर्यात् विकुर्यात् दूपयेत् । अनेकार्थः करोति । तस्याशु कन्याः उ नस्याः अर्धाङ्गुलयः, षट्शतानि वा दण्ड्यः । अन्ये तु योऽकामा दूपयेदित्यस्यैव वधार्थस्योपसहरोऽ-यम् । ताडनात्पृथुतिं मारणं यावद्वधार्थः, तत्र समा निकृष्टजातीयां च दपयन्न मार्यतेऽपि त्वङ्गुली अस्य छिद्येत । मेधा.

(२) मनुष्यः प्रसह्य हटात् अहङ्कारेण समानां

* मिताक्षराव्याख्यानं 'दूपणे तु कर्तुं चेद' इति याज्ञ-वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । दण्डविवेके मिताक्षराव्याख्यानं सर्वज्ञ-नारायण-व्याख्यानं च समुद्धृम् । पमा., व्यप्र., विता. मितावत् ।

(१) मसु. ८१३६७ [कर्त्ये अङ्गुल्यौ (कर्त्या अङ्गुल्यः) चार्हति (वारहति) Noted by Jha]; मिता. २१०८८ (स) अभि (अवि); अप. २१२८८; व्यक. १२७ पक्ष (पज्य) कर्त्ये (कर्त्ये); मवि. कर्त्ये (कर्त्ये); विर. ४०३ मविवत्; पमा. ४७०; विचि. १७६ (=) पक्ष (पक्ष) कर्त्ये अ (कर्ते); व्यनि. ४०२ तस्याशु ... ल्यौ (छेत्तये अङ्गुली तस्य); दवि. १८२ अङ्गु... शतम् (चाङ्गुल्यौ दण्डः षट्शतमर्हति); मच. पक्ष (पज्य) इति पाठः; वीमि. २१२८६; व्यप्र. ४०३; व्यउ. १३७ अभि-पह्य तु (अगुप्तां खलु) कर्त्ये अ (कर्ते); विता. ८१६ षट्शतम् (तत्समम्); सेतु. २७५ कर्त्ये अ (कर्ते); मसु. १५६ अभिपह्य (अविपह्या) अपेण (द्वेषेण) तस्या ... ल्यौ (छेत्तव्यं ब्रह्मगुली तस्य).

समानजातीयां गमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशये-
त्तस्य क्षिपमेवाङ्गुलिद्वयं कर्तनीयं दण्डं पट्शतमसौ
दापनीयः । * गोरा.

(३) अभिपह्य प्रसह्य, कन्यां क्षतयोनित्वेन दुष्टां
कुर्यादित्यर्थः । तस्याविलम्बेनाङ्गुल्यौ कन्यादूषणहेतुभूते
कल्ये छेदे । अप. २।२८८

(४) अभिपह्य प्रसह्य कन्यां कुर्यात् योनावङ्गुलि
प्रक्षेपेण विवृतयोनिं कुर्यात् । कल्ये कल्ये । एतच्चाधम-
जातिपुरुषविषयम् । उत्तमसमयोराह--दण्डमिति । चकारो
वाकारार्थे । एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे । मवि.

(५) अभिपह्य अभिभूय, कुर्यात् दूषयेत्, कल्ये
छेदे । विर. ४०३

(६) ऋते मैथुनं कन्यादूषकस्य अङ्गुलिच्छेदरूपं
दण्डमाह—अभिपज्येति । अभिपज्य प्रसह्य कन्यामात्रं
धनादेर्दण्डादङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव
कन्यां क्षतयोनिं कुर्यादित्यर्थः । कन्यां कुर्याद्विकुर्यादिति
मेधातिथिः । अङ्गुल्यौ तर्जयङ्गुष्ठौ । मच.

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

(१) सकाममित्यनुवादः । पूर्वस्यापि सकाम-
विषयत्वात् । अभिपह्य करणे पूर्वदण्डोऽप्रकाशं चौर्य-
वद्विशतोऽङ्गुलीच्छेदवर्जितः । अथवा कस्मिंश्चित्पुरुषे

* ममु., विचि. गोरावत् ।

(१) मस्य. ८।३६८ [दूषयंस्तुल्यो (दूषयस्तु)
Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (क) दूषयंस्तुल्यो
(दूषयन् कन्यां) माप्नुयात् (मर्हति), (ख) माप्नुयात्
(मर्हति); अप. २।२८८ लिच्छेदमाप्नुयात् (ली छेदमर्हति);
व्यक. १२७ यंस्तुल्यो (यानस्तु) इगुलि (इगुली); विर.
४०३ दूषयंस्तुल्यो (दूषमाणस्तु); पमा. ४७० माप्नुयात्
(मर्हति); विचि. १७७ (=); व्यनि. ४०२; दवि.
१८४ विरवत्; सवि. ४७२ यंस्तुल्यो (यानस्तु) शेषं पमा-
वत्; वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४०३ यंस्तुल्यो (यन्कन्यां)
शेषं पमावत्; व्यउ. १३७ दमं (पणं) शेषं सविवत्; विता.
८१६ व्यप्रवत्; सेतु. २७५; समु. १५६ यंस्तुल्यो
(यन्कन्यां) शेषं अपवत्; विच्य. ५४ यंस्तुल्यो (यंस्त्वन्यो)
शेषं पमावत्.

१ पूर्व द.

अनुरागवती कन्या तेन संयुज्यमाना कन्यात्वनिवृत्तौ
सकामा येन विकृतीक्रियते तस्यायं दण्डः । अथवा
हस्तस्पर्शमात्रमिह दूषणं, प्रार्थनीयायाः कन्याया हस्त-
स्पर्शः, मया स्पृष्टां ज्ञात्वा नान्य एतामर्थधिष्यत्यन्य-
स्मिन्ननुरागिणीं मन्यमानः । मेधा.

(२) समानजातिरिच्छन्ती कन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण
नाशयन् अङ्गुलिच्छेदं न प्राप्नुयात् । किन्तु पौनः-
पुन्येन एष प्रसङ्गाच्चावर्तते तदर्थं शतद्वयं दण्डं दाप्यः ।

* गोरा.

(३) हीनकन्याविषयमेतत् । विर. ४०३

(४) रागस्य वैचित्र्यात्तथैच्छन्ती दूषयन् दण्डभागि-
त्याह—सकामामिति । प्रसङ्गविनिवृत्तये पुनः प्रसक्ति-
वारणाय तेनैव तामनुरज्य यः संभोगस्तन्निरवृत्तये च
प्रतिलोमजाऽनुलोमजकन्यामात्रे धनदण्डमात्रमङ्गुलि-
प्रक्षेपाद्यैरधिकदूषणाभावात् । मच.

(५) प्रसङ्गविनिवृत्तये इति अतिप्रसङ्गनिवारणार्थ-
मित्यर्थः । संभोगनिवृत्त्यर्थमिति भारुचिः । सवि. ४७२

(६) प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवंकरणविनिवर्त-
नाय । नन्द.

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश × ॥

(१) बालभावादूपादिद्वेपाद्वा कन्यैव कन्या नाग-

* ममु., विचि., सवि. गोरावत् ।

× मिताक्षराव्याख्यानं 'दूषणे तु करच्छेद' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् । दण्डविवेके मिताक्षराकुलकनारायणनन्दनदी-
नामुद्धारः ।

(१) मस्य. ८।३६९; गोरा. द्विगु (त्रिगु) फा (खा);
मिता. २।२८८ स्याद् (तु) पू.; अप. २।२८८ द्विगु
(त्रिगु); व्यक. १२७ कन्यां या (या कन्यां) द्विगु (त्रिगु);
विर. ४०३ तस्याः स्याद् (स्यात्तस्या); पमा. ४७०;
विचि. १७७; दवि. १८६ द्विगु (त्रिगु) श्रैवा (श्व प्रा);
सवि. ४७२ कन्यां या (कन्यायाः) स्याद् (तु) पू.;
वीमि. २।२८६ मितावत्; व्यप्र. ४०३ मितावत्, पू.;
विता. ८१७ मितावत्, पू.; बाल. २।२८८ (=) उक्त.;
सेतु. २७६ नारदः; समु. १५६ तो दमः (नं दमम्) द्विगु
(त्रिगु); विच्य. ५४ च्छिफाश्चै (द्वित्वा चै) नारदः;
नन्द. च्छिफा (च्छिफा).

येत्सा द्विशतं दाप्या । शुल्कश्च त्रिगुणः । किं पुनः शुल्कस्य परिमाणम् ? एषामन्यद्रूपसौन्दर्यापेक्षं सौभाग्यापेक्षं च । शिफाः रज्जुलताप्रहाराः । मेघाः ।

(२) या कन्यैव कन्या अपरां अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयत्तस्या द्विशतो दण्डः स्यात् । शुल्कं वाऽसौ कन्या-
निनुर्यात्, शिखाप्रहाराश्च दश प्राप्नुयात् । × गोरा.

(३) अयमर्थः— या कन्या केनापि हेतुनाऽङ्गुल्या-
दिना कन्या श्रतयोनिं कुर्यात्सा पणशतद्वयं राज्ञे दद्यात् ।
तथा यच्छुल्कं मूल्यं कन्याऽर्हति, तत्त्रिगुणं तस्यै दूषि
तायै दत्त्वा दश शिफाश्चाप्नुयात् । रज्जुप्रहारो लता-
प्रहारो वा शिफा । अप. २।२८८

(४) कन्या स्वयमन्यां कन्यां कुर्यात् अङ्गुलि-
प्रक्षेपेण । शुल्कं कन्याशुल्कं त्रिगुणं सृष्टमैथुनताशङ्कयाऽ-
न्येनापरिणयनात् । शिफा वृश्जटाः दश दशकृत्वस्ताभि-
स्ताडनं प्राप्नुयात् । मवि.

(५) द्विगुणं द्विशतापेक्षया । विर. ४०४

(६) कुर्यादविपक्षेत्यनुवर्तते । येन शुल्केन तां तिता
दास्यति तत्त्रिगुणम् । दशशिखाश्चाप्नुयात्तस्याः शिरसि
दशशिखाश्च कारयेत् । शिफा इति वा पाठः । शिफा
जटा । *नन्द.

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्ब्रह्मं तथा ॥

(१) स्त्रिया कन्यानां कन्यालिङ्गं नाशयन्त्यां मौण्ड्यं

× ममु., विचि., मच. गोरावत् ।

* भाच. नन्दवत् ।

(१) मसृ. ८।३७० ग., वा (च) [या तु... स्त्री
(कन्यां प्रकुर्यात् या तु स्त्री) रेव वा छेदं (छेदनं चैव)
Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (ख) वा (च);
अप. २।२८८ वा (च); व्यक. १२७; विर. ४०३-४ तु
कन्यां (कन्यां वि) सा सद्यो (सद्योऽसौ) वा (च); पमा.
४७०; विचि. १७७ (=) रेव वा (रचयेत्); दवि.
१८६ सा सद्यो (सद्योऽसौ) वा (च) ब्रह्मं (ब्रह्मणं);
सवि. ४७२ उत्तरार्धे (अङ्गुल्यादेरवच्छेदः करणोद्ब्रह्म तथा);
वोमि. २।२८६ वा (च); व्यप्र. ४०३ ब्रह्मं (ब्रह्मणं);
व्यउ. १३७; वित्ता. ८१७; सतु. २७६ (=) वा (च);
समु. १५६ तथा (ततः).

केशवपनं दण्डोऽङ्गुलिच्छेदो वा, खरेणोद्ब्रह्मं केशच्छेद-
पक्षे । कन्याजात्यादिभेदान्निग्राह्यभेदात् त्रैवर्णिकस्त्रीणां
ब्राह्मणादिक्रमेण दण्डमिच्छन्ति, मुद्राश्च कल्पयन्ति ते
प्रमाणाभावादुपेक्षणीयाः । मेघा.

(२) या पुनः स्त्री कन्यां नाशयेत् सा तल्लणादेव
शिरोमुण्डनमनुबन्धापेक्षया अङ्गुल्योरेव छेदनमर्हति ।
तथा खरेण राजमार्गे वहनमर्हति इदं चात्र पूर्वाभ्या
विकल्पिताभ्या समन्वितम् । गोरा.

(३) स्त्री चात्र कन्याव्यतिरिक्ता वेदितव्या ।
कन्यायाः पूर्वमुक्तत्वात् । अप. २।२८८

(४) स्त्री युवती । मौण्ड्यं ब्राह्मणी । खरेणोद्ब्रह्मं
क्षत्रिया । इतरे अङ्गुलिच्छेदम् । *मवि.

(५) या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाशयेत्सा
तल्लणादेव शिरोमुण्डनं, अनुबन्धापेक्षयाऽङ्गुल्योरेव
छेदनं, गर्दभेण च राजमार्गे वहनमर्हति । × ममु.

(६) योपि कर्तुं केऽपि तस्मिन्दण्डमाह— या त्विति ।
स्त्रीरदमत्र क्लीबोपलक्षकं न्यायस्य तुल्यत्वात् । पूर्वं तु
कन्यापदं गोत्रलीवर्दन्यायेन दण्डविशेषार्थम् । मौण्ड्यं
शिरोमुण्डनं, विकल्पदिष्टद्व्यतारतम्यापेक्षया । अत्रापि
पूर्वाक्ता हेतवोऽधिकं तु द्वेषमात्रम् । मच.

(७) या तु युवती स्त्री कन्यां प्रकुर्यात् कन्यायाः
संभोगं कुर्यात् सा स्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्य भावः
मौण्ड्यं दण्डं अर्हति । तथा खरेण गर्दभेन उद्ब्रह्मं च
पुनः अङ्गुल्योच्छेदनं कर्तनम् । भाच.

साहसादीनां परस्वोसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धनानां

पदानां उपसंहारः

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
न साहसिकदण्डधनौ स राजा शकलोकभाक् ॥

(१) यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चौरो नास्ति
स शकस्येन्द्रस्य लोकं स्थानं भजते स्वर्गं प्राप्नोति ।
नान्यस्त्रीगोऽन्यस्य या स्त्री भार्याऽवरुद्धा पुनर्भूवा,
स्त्रीसंग्रहणमभार्याया अप्यमन्वान्धिन्याः प्रतिषेधार्थम् ।
दुष्टवाक् त्रिविधस्याक्रोशस्य कर्ता । साहसिक उक्तः ।

* दवि. मविवत् । × विचि. ममुवत् ।

(१) मसृ. ८।३८६ ख., धौ (धौ); व्यक. १२८;
विर. ४०८; विचि. २६४; दवि. ३३; सेतु. २७९.

दण्डेन हन्ति दण्डपारुष्यकृत । शकलोकभागिति सर्वत्रानु-
षङ्गः । स्तेनादीनां शरीरैर्निग्रहशेषोऽयमर्थवादः । मेधा.

(२) यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्पारुष्य-
दण्डपारुष्याग्निदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति स राजा
स्वर्गं व्रजेत् । * गौरा.

(३) अत्रान्तरा उच्चावचाननुक्तान् कांश्चिद्राज-
धर्मान् प्रसङ्गादाह—यस्येति । दुष्टवाक् दुष्टपारुष्यकृत ।
दण्डग्रो दण्डपारुष्यकृत । मवि.

(४) राजाऽवश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरो भवेदित्ये-
तच्छक्यमाविष्कुर्वन् आह— यस्येति द्वाभ्याम् । अन्य-
स्त्रीगः पारदारिकः । स शकलोकभाक् मृत्वेति शेषः ।

मच.

(५) य एते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्री-
संग्रहणरूपाः पञ्च दोषा उक्तास्तेषु प्रवर्तमानानां
निग्रहेण राज्ञां फलमाह— यस्य स्तेन इति । यस्य पुरे
स्तेनो नास्ति दण्डभयाद्यस्य विषये चोरो नास्ति ।
दण्डेन हन्तीति दण्डघ्नः दण्डपारुष्यकृत । पुर इति
राष्ट्रस्यायुलक्षणम् । नन्द.

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥

(१) साम्राज्यं परप्राणवित्तस्वानन्व्यं, सजात्येषु
समानेषु मूर्धनि, राजानः सजात्या अभिप्रेतास्तेषु
मूर्धन्यधितिष्ठति, तस्याशकराः संभवन्तीत्यर्थः । लोके
च यशस्करः, ख्यातिमुत्पादयति । उभयत्रापि निग्रह एव
कर्ता हेतुत्वात् । जनमारकोऽयं क्रोधन इति नैव दन्त्यपि
तु स्तुवन्ति । मेधा.

(२) एतेषां स्तेनादीनां स्वराष्ट्रे राज्ञो निग्रहः सम-
जातीयेषु मध्ये राजत्वस्य कारको लोके च ख्याते-
रुत्पादकः । * गौरा.

(३) साम्राज्यं समीचीनं राज्यम् । स्वजात्येषु मध्ये ।
मवि.

* मसु. गौरावत् ।

(१) मसु. ८१८७ [त्सजात्येषु (स्वराज्येषु) Noted
by Jha]; विर. ४०८; विचि. २६४ कृत्यजात्येषु (कृत-
सजात्येषु); सेतु. २८०.

१ रसप्र. २ समानस्यार्थिनो रा. ३ शयुत्पादयन्ति ।
४ (न०).

(४) पञ्चानां स्तेनादीनाम् । विषये राष्ट्रे । स्वजात्येषु
राजसु मध्ये साम्राज्यकृत एवं कुर्वन् चक्रवर्ती स्यादिति
भावः । यशस्करः लोके स्वानुरूपं यशो धत्ते । मच.

याज्ञवल्क्यः

स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्

स्त्रीसंग्रहणार्थं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथम-
साहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—
'त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकाल-
भाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेक्षणं हास्यं
प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषण-
वाससाम् ॥ प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् ।
सहासनं विविक्तेषु परस्परमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव
सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥' स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रह-
णम् । मिता.

संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुषसंभाषायां दण्डविधिः, वर्णभेदेन
संग्रहणे दण्डविधिश्च

पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

(१) राजपत्न्यभिगमनप्रसङ्गात् परपरिग्रहीतस्त्री-
मात्राश्रयं संग्रहणविधिमाह—पुमानिति । पुंग्रहणं पुंसो
दमातिरेकार्थम् । केशाकेशिग्रहणं यन्त्रारूढग्रहणार्थम् ।
साद्यैर्वा कामजैर्नखदन्तधृतादिभिश्चिह्नैः, द्वयोरैव वा
संप्रतिपत्तौ । विश्व. २।२८७

(२) संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानं तज्जा-
नोपायं तावदाह—पुमानिति । संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान्
केशाकेश्यादिभिलिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः । परस्परं केश-
ग्रहणपर्विका क्रीडा केशाकेशि । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे'
इति बहुव्रीहौ सति 'इच् कर्मव्यतिहारे' इति समासान्त
इच्चप्रत्ययः । अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीयाविभक्तिः । ततश्चा
यमर्थः । परभार्याया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनयैः
करुहदशनादिकृतव्रणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः संप्रतिपत्त्या

(१) यास्म. २।२८३; अपु. २५८।६८ स्त्रिया (स्त्रियाः)
पू.; विश्व. २।२८७ स्त्रिया (स्त्रियाः) सद्यो वा (सद्यैर्वा);
मिता. अपुवत्; अप.; व्यक. १२४; विर. ३८१; पमा.
४६३; रज. १३२ अपुवत्; नृप्र. २०६; वीमि.; व्यप्र.
३९८; व्यउ. १३५ अपुवत्; व्यम. १०८ अपुवत्; वित्ता.
७९८; राकौ. ४८४ अपुवत्; ससु. १५३.

वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावच्छादिव्युदासार्थम् । * मिता.

(३) अथ परस्त्रीसंभोगात्मके संग्रहणे निमित्ते पुरुषस्य ग्राह्यतायां कारणमाह— पुमानिति । संग्रहणे परस्त्रिया सह मिथुनीभावे निमित्ते दण्डयितुं पुमान् ग्राह्यः । केन हेतुनेत्यपेक्षित उक्तं— केशाकेशि, परस्त्रिया सह परस्परकेशग्रहणवत्या क्रीडया पुमान् ग्राह्य इत्यन्वयः । बहुव्रीहिसमासात्मकं तृतीयान्ता(न्त)-वृत्तीत्समासान्तं केशाकेशीत्यन्वयम् । न केवलमयमेव हेतुः, किन्तु सद्यः संभूतानि परस्परमिथुनीभावभिलाषा-दुत्पन्नानि दन्तनखक्षतादीनि चिह्नानि सुरत(ता)-व्यभिचारीणीति, तैरपि हेतुभिर्ग्राह्यः । उक्तहेत्वभावेऽपि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः सिद्धो मिथुनीभाव आवयोरित्येवं-रूपायां संप्रतिपत्तौ सत्यामपि ग्राह्यः । अप.

(४) तत्रादौ संग्रहणस्य मिथुनीभावस्वरूपज्ञापकमाह— पुमानिति । केशाकेशि परस्परकेशग्रथननीव्याद्याकर्पणं, अदेशकाले निर्जने निशीथादौ संभाषा सहावस्थानं च यथा स्यात्तथा परस्त्रिया संग्रहणे मिथुनीभावे पुरुषो ग्राह्यः, तन्मैथुनकर्तृत्वेन निश्चयः । सद्य एव कामा-ज्जातैर्नखक्षतादिभिश्चिह्नैश्च ग्राह्यः । द्वयोः स्त्रीपुंसयोस्तथा प्रतिपत्तौ परस्परमैथुनभावयोरित्येवं संप्रतिपत्तौ च ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः, स्तनप्रावरणं बन्धनांशुकं, सक्थिनिर्मुदाः केशाश्च, एषामवमर्शनं यथा स्यात् । चकारेण गन्धमाल्यप्रेषणादिसमुच्चयः । एवकारेणाऽन्यथा-सिद्धिश्चाङ्क्या उक्तस्थलेषु व्यवच्छेदः । +वीमि.

(५) द्वयोरित्येनेनान्यतरेण प्रतिपत्तेऽपि व्यभिचारे न निश्चयः । व्यम. १०८

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहावस्थानमेव च × ॥

* पमा., विता. मितावत् ।

+ उत्तरश्लोकं संभिल्येदं व्याख्यानं कृतम् । विर., व्यप्र. नीमिवद्भावः । × बीमि. व्याख्यानं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. २।२८४; अपु. २५८।६९-७० सक्थि (नाभि) मर्श (मर्द); विश्व. २।२८९ सक्थि (नाभि) भाषं (भाषां); मिता. सहावस्थान (सहैकासन); अप. सहाव (सहैक); व्यक. १२४ सक्थि... नम् (मूरुकेशाग्र-व्य. कां. २३५

(१) अन्यतरानिच्छायां तु पुमान् योपिद्वा— 'नीवी-स्तनप्रावरणनाभिकेशावमर्शनम् । अदेशकालसंभाषां सहावस्थानमेव च ॥ स्त्री निषिद्धा शतं दण्ड्या कुर्वती द्विशतं पुमान् । अनिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥' नीव्यादिस्पर्शनादेशकालसंभाषणसहावस्थानादि पुंसा निवारिता स्त्री कुर्वती शतं दण्ड्या । स्त्रिया निवारितः पुमान् द्विशतं दण्ड्यः । द्वयोरपि त्वन्योन्यमिच्छया संग्र-हणोक्त एव दण्डः । नीवी रक्षनापरिवर्तिकादेशः । रहो-विवक्षया संभाषणमदेशकालसंभाषणम् । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२८९-९०

(२) यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरण-जघनमूर्धरूहादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जनताकीर्णं वान्धकाराकुले अकाले संला-पनं करोति । परभार्यया वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवाव-तिष्ठते यः सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः । एतच्चाशङ्क्य-मानदोषपुरुषविषयम् । इतरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः—'यस्त्वनान्धारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥' इति । यः परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमतेऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् । 'स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्पयेत्तथा । परस्परस्या-नुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । यश्च मयेयं विदग्धाऽसकृद्रमितेति श्लाघया भुजङ्गजनसमक्षं ख्यापय-त्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम्—'दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । * मिता.

(३) संग्रहणे ग्राह्य इत्यनुवर्तते । यः परस्त्रीणां नीव्यादिस्पर्शं करोति, यत्र देशे च काले च परस्त्रिया सह भाषमाणः शिष्टैर्न गर्ह्यते ततोऽन्यो देशः कालश्चा-देशकालम् । तत्र यः परस्त्रीसंभाषणं कुरुते, यश्चैकत्र

* विर., पमा., रत्न., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् । दर्शनम्; विर. ३८१-२ सक्थि (मूरु) मर्श (दर्श); पमा. ४६३ भाषं सहाव (भाषा सहैक); रत्न. १३२ अप-वत्; नृप्र. २०६ पमावत्; बीमि. अपवत्; व्यप्र. ३९८ अपवत्; व्यउ. १३५ अपवत्; विता. ७९९ सक्थि (जड्या) शेषं अपवत्; राकौ. ४८४ अपवत्; समु. १५३ पमावत्.

शयन आसने वा परस्त्रिया सहावतिष्ठते, स पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः । कुचयोगवरणं स्तनप्रावरणम् । सक्थि जघनम् । अप.

स्त्री निषेधे शतं दद्यात् द्विशतं तु दमं पुमान् ।
प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा * ॥

(१) प्रतिषिद्धयोर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणे दण्डमाह—स्त्रीति । प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्येन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धं प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । ‘नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोऽजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति च ॥’ इति मनुस्मरणात् ।

× मिता.

(२) उभावपि निवारितौ चेत् परस्परमालपतस्तदा द्वौ प्रत्येकं प्रथमसाहसं दण्ड्यावित्यर्थः । + विचि. १७३

(३) अत्र मानवं वचनमभ्यासविषयं धनिकविषयं वा । याज्ञवल्कीयं त्वनभ्यासनिर्धनविषयमिति प्रतिभाति । + दवि. १५७

(४) स्त्रीपुरुषौ द्वावपि चेत्प्रतिषिद्धौ परस्परमालापादिकं कुरुतः तदा संग्रहणे यथा उत्तमसाहसो दण्डस्तथा तयोर्दण्ड इत्यर्थः । तुशब्देन द्वितीयस्य निषेधो व्यवच्छिद्यते ।

+ वीमि.

* विश्व. व्याख्यानं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

× अप., विर., रत्न., व्यप्र., व्यम., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८५; अपु. २५८।७०-७१; विश्व. २।२९० निषेधे... दमं (निषिद्धा शतं दण्ड्या कुर्वती द्विशतं) प्रति (अनि); मिता.; अप.; व्यक. १२५ दद्यात् (दण्ड्या); विर. ३८६ व्यकवत्; रत्न. १३० व्यकवत्; विचि. १७३ व्यकवत्; व्यनि. ३९९; दवि. १५७ व्यकवत्; वीमि. प्रतिषेधे (निषिद्धयोः); व्यप्र. ४०१; व्यम. १०६ व्यकवत्; विता. ८०१ व्यकवत्; सेतु. २६५ व्यकवत्; समु. १५४ व्यकवत्.

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥

(१) अनुमानकौशलात् प्रत्यक्षोपलम्भनाद्वा स्पष्टीकृते संग्रहणे—‘सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकृन्तनम् ॥’ आनुलोम्यादिविशेषे स्मृत्यन्तरानुसाराद् धनदण्डवधदण्डयोर्यथाह व्यवस्था कल्पनीया । उदाहरणार्थं चैतदाचार्येणोक्तमित्यवसेयम् । ऋष्यव्यवत् ।

विश्व. २।२८८

(२) तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह—सजातावुत्तम इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरादागभिगमने साशीतिपणसहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णा स्त्रियमगुप्तमभिगच्छति तदा मध्यमसाहसं दण्डनीयः । यदा पुनः सर्वणामगुप्तमानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्योऽगुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥’ तथा—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दमः ॥’ इति । एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । ‘माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्

(१) यास्मृ. २।२८६; अपु. २५८।६८-९ सजा (स्वजा) पुंसो (पुंसां) णादि (णाव); विश्व. २।२८८ पुंसो... तनम् (पुंसां स्त्रीणां नासादिकृन्तनम्); मिता.; अप.; व्यक. १२५-६ सजा (स्वजा) पुंसो (पुंसां); स्मृच. ३२१; विर. ३९० प्राति (प्रति); पमा. ४६४; रत्न. १३०; विचि. १८३ सजा (स्वजा); व्यनि. ४०० पुंसो (पुंसां) नार्याः कर्णादि (स्त्रीणां नासादि); स्मृचि. २६ विचिवत्; दवि. १६६ उक्त., कामधेनावकर्तनमिति पठितम्; १६७ विचिवत्, पू.; नृप्र. २०७ सजाताडु (अशानाडु) म्ये वधः (म्येऽधमः); सवि. ४६९ सजाताडु (सजात्यामु); वीमि.; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३६ विचिवत्; व्यम. १०६; विता. ८०१ सजा (स्वजा) म्ये तु (म्येऽध); राकौ. ४८४ विचिवत्; सेतु. २६७-८; विव्य. ६५ विचिवत्.

गुरुतल्लग उच्यते । शिश्वस्योक्तर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥' इति नारदस्मरणात् । प्रतिलोम्ये उत्कृष्ट-
वर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ता-
विषयम् । अन्यत्र तु धनदण्डः—'उभावपि हि तावेव
ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दम्भव्यौ
वा कट्याग्निना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्य
पार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥'
इति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णां स्त्रियं
व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्तां तु व्रजतस्तस्य
वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम्—'शूद्रो गुप्तमगुप्तं
वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण
हीयते ॥' इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयो
रादिग्रहणात्सादेश्च कर्तनम् । आनुलोम्येन वा सर्वर्ण
वा व्रजन्त्याः दण्डः कल्यः । अयं च वधाद्युपदेशो राज
एव तस्यैव पालनाधिकारात् द्विजातिमात्रस्य । तस्य
'ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत' इति शस्त्रग्रहण-
निषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदनेन कालविलम्बनेन
कार्योत्तिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात्—
'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपकृत्यते' । तथा 'नात-
तायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं
वा मनुस्तं मनुमुच्छति ॥' इति शस्त्रग्रहणाभ्यनु-
शानाच्च । तथा क्षत्रियवैश्ययोरेन्योरेन्यस्त्र्यभिगमने यथा-
क्रमं सहस्र-पञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ ।
तदाह मनुः—'वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो
ऋजेत् । यो ब्राह्मण्यमगुप्तायां ताडुभौ दण्डमर्हत् ॥'
इति । * मिता.

(३) सर्वेषां वर्णानां सजातौ सर्वेण यत्संग्रहणं तत्रो-
त्तमसाहसो दण्डः । आनुलोम्ये ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि-
स्यभिगमने तु मध्यमसाहसो दण्डः । गुप्तां बलाद्गच्छत
एतत् । यदाह मनुः—'सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाय्यो गुप्ते तु
ते ऋजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेदमः ॥'
ते क्षत्रियावैश्ये । तथा—'अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां वा
ब्राह्मणो व्रजन् । शतानि पञ्च दाय्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यज-
स्त्रियम् ॥' प्रतिलोम्ये हीनवर्णः पुरुष उत्तमवर्णा स्त्री-

त्येवंरूपे संग्रहणे पुंसो वधः । स्त्रियास्तु कर्णकरनासौष्ठ-
च्छेदनं कार्यम् । गुप्तायां स्त्रियामेतत् । अप.

(४) स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागजोपगमने तु दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः— सजाताविति । अत्र नार्या अपि दाडा-
भिधानात् अन्योन्यानुरागजोपभोगविषयमिदं वचनमिति
गम्यते, गुरुदण्डाभिधानात्, संग्रन्धिभिः प्रसह्य परि-
पालितचरितशालिनीविषयमिति च गम्यते । मध्यमो
दण्डः चत्वारिंशत्सहितपञ्चशतकार्पापणात्मकः । एवं च
पञ्चशताधिकत्वात् अयमपि गुरुदण्डः । 'ऋण वा यदि
वा दण्डः प्रायश्चित्तमथापि वा । यत्र पञ्चशतादिः
स्यात्तत्कार्यं गुरु कीर्तितम् ॥' इति स्मरणात् । तेन गुरु-
त्वान्मध्यमोऽपि पूर्वोक्तगुप्ताविषय एव । कर्णादिकर्तनं
तु प्रतिलोम्ये एव, तदनन्तराभिधानात् वधार्धतुल्य-
त्वाच्च । एवं च सजातावानुलोम्ये च नार्याः पुंसोऽभिहि-
तार्धदण्डः कल्पनीय इति वधार्धतुल्यकर्णादिकर्तनाभि-
धानादेवावगन्तव्यम् । स्मृच. ३२१

(५) कर्णादीत्यादिशब्दः केशादिपरः । एवञ्च पुंसः
कार्योऽधिकायामिति बृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीकर्णादिसहित-
मेव प्रमाणं द्रष्टव्यम् । विर. ३९०

(६) चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीय-
गुप्तापरभार्यागमने साक्षीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा
त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्यागमनं तदा मध्यम-
साहसो दण्डः । X पमा. ४६४

(७) यत्तुक्तं रत्नाकरकृता बृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीणां
कर्णादिकर्तनसहितमेव प्रमाणमिति, तत्रोत्तमस्त्रिया
हीनाभिगमानुमतावभिलाषप्रकाशने वा कर्णच्छेदो न
त्वन्यत्राऽपराधाभावादिति प्रतिभाति । *दवि. १६६-७

(८) एतच्चानुरागजसंग्रहणविषयम् । स्त्रिया अपि
दण्डाभिधानात् । बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनप-
राधित्वेन दण्डाभावात् । अस्मादेव प्रतिलोम्येन गमने
पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तदर्धतुल्यकर्णनासादिकर्तन-
विधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यम-
साहसो दण्डौ तदर्धं स्त्रिया दण्ड इति सूचितम् ।

X व्यप्र. ३९९

पितुः स्वसार मातुश्च मातुलानीं स्तुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥

(१) प्रायश्चित्तातिरेकार्थं तु भेदेनाह—पितृष्वसा-
मित्यादि । अत्र एवशब्दार्थं तुशब्दस्योक्त्यर्थं योजना,
गच्छन् गुरुतल्पग एवेति । एतदुक्तं भवति—युक्तं
सर्वभार्यादिषु समत्ववचनं पितृष्वसादिषु गुरुतल्पग
एव, यथार्थमिहैते मन्त्रिणि किमयं राजसम इत्युच्यते
व्रतमयं राजैवेति । एवञ्च वदता पितृष्वसादिषु गुरुतल्पा-
न्यूनत्वं तत्समातिरेकश्च दर्शितो भवति । अन्ये तु मुख्य-
मेव गुरुतल्पं व्याचक्षते । (तदयुक्तं ?) तत्त्वह मातुर-
नुपादानात् (अयुक्तम्) । स्मृत्यन्तरे च ‘ब्रह्महसुरागुरु-
तल्पग’ इत्युक्त्वा ‘मातापितृयोनिसंबन्धाग’ इत्युक्तं,
‘स्तुपायां गवि च तत्समोऽवकर इत्येके’ इति च । तद-
समञ्जसं स्यात्, अतः पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी । मातुः
सपत्नीति चासवर्णाभिप्रेता इतरासु तु गुरुतल्पसमत्वं
मुख्यमेव यतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. ३१२७-८

(२) गुरुतल्पातिदेशमाह— पितुरिति । पितृष्वसा-
दयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगतस्य लिङ्गं छित्त्वा
राज्ञा वधः कर्तव्यो दण्डार्थं प्रायश्चित्तं च तदेव ।
चशब्दाद्राज्ञीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । यथाह नारदः—
‘माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृव्य-
सखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुपा ॥ दुहिताचार्य-

(१) यास्मृ. ३१२३२; विश्व. ३१२२७ पूर्वार्धे (पितृ-
ष्वपा मातुलानीं स्तुपां मातृष्वसामपि); मिता.; अप.; स्मृच.
३२२; विर. ३९२ पू.; रत्न. १३१; विचि. १८४ पू.;
व्यनि. ४०० उक्त.; दवि. १७९; वीमि.; व्यम. १०७;
विता. ८०३; सेतु. २७० पू.; समु. १५५.

(२) यास्मृ. ३१२३३; विश्व. ३१२२८ याः स्त्रिया
अपि (याश्च योषितः); मिता. छित्त्वा लिङ्गं (लिङ्गं छित्त्वा);
अप. गच्छंस्तु (गच्छंश्च) छित्त्वा लिङ्गं (लिङ्गं छित्त्वा) अपि (तथा);
व्यक. १२७ अपि (तथा) उक्त.; स्मृच. ३२२ व्यकवत्; विर.
३९२ व्यकवत्; ३९९ व्यकवत्, उक्त.; रत्न. १३१ व्यकवत्;
विचि. १८४ व्यकवत्; व्यनि. ४०० स्त्रिया अपि (स्त्रिय-
स्तथा); दवि. १७९ व्यकवत्; वीमि.; व्यम. १०७;
विता. ८०३; सेतु. २७० व्यकवत्; समु. १५५ व्यकवत्.

भार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री
साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरु-
तल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो
विधीयते ॥’ इति । राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्या, न क्षत्रि-
यस्यैव । तद्रूपेण प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृ-
व्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी ।
वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र मातृग्रहणं ह्यन्तार्थम् । अयं
च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । ‘न
जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।’ इति तस्य
वधनिषेधात् वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च
विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र
स्तुपाभगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं
प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः
सत्य एतानेव पुरुषान् वशीकृत्योभुञ्जते तदा तासा-
मपि पुरुषवद्वध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि
गुर्वधिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविष-
याणि सद्यःपतनहेतुत्वात्पातकान्युच्यन्ते । यथाह यमः—
‘मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी
स्वसा श्वश्रूगत्वा सद्यः पतेन्नरः ॥’ इति । गौतमेन
पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम्—‘मातृपितृयोनिसंबन्धाग-
स्तेननास्तिकनिन्दितकर्मान्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः
पतिताः । पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महा-
पातकोपपातकमध्यपाटान्महापातकान्यूनत्वमुपपातकाच्च
गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—‘महापातकतुल्यानि पापा-
न्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुप-
पातकम् ॥’ इति । तथा चाङ्गिराः— ‘पातकेषु सहस्रं
स्यान्महस्तु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं
वर्षसंख्यया ॥’ इति । * मिता.

अन्त्याभिगमने त्वङ्कयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥

* अप., स्मृच., विर., विचि., वीमि., व्यम., विता.
मितावत् ।

(१) यास्मृ. २१२९४; अपु. २५८।७३ (कुबन्धेना-
ङ्कय गमयेदन्त्याप्रव्रजितागमे) एतावदेव; विश्व. २१२९७ कु
(क) थान्य (थाङ्कय); मिता.; अप. २१२९३ त्वङ्कयः
(त्वाङ्कय) शेषं विश्ववत्; विर. ३९४ त्वङ्कयः (त्वङ्क)

(१) कामतस्तु त्रैवर्णिकानां — ‘अन्याभिगमने त्वङ्कयः कवन्धेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथाङ्क्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥’ अन्यशब्दोऽयं शूद्रान्नि-
कृष्टाशदवचनः । तामन्यामपशदस्त्रियं गच्छन्त्रैवर्णिकः
कवन्धनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राद्वहिष्कार्यः । शूद्रस्तथाङ्क्य
एव स्यात् न ब्रहिष्कार्यः । प्रायश्चित्तं त्वकुर्वतः कामतो
वाऽभ्यासादतद द्रष्टव्यम् । ततश्च शूद्रस्याप्रवासनं दासत्व-
ज्ञापनार्थम् । दासीकृत्य च प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् ।
अन्यस्य त्वपशदस्य शूद्राचार्यस्यभिगमं वध एव ।
अनया दिशा संग्रहणस्वरूपपरिज्ञानोपायदण्डप्रपञ्चः
कार्यः । विश्व. २।२९७

(२) अन्या चाण्डाली तद्रमने त्रैवर्णिकान्प्राय-
श्चित्तानभिमुखां ‘सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्’ इति मनु-
वचनात्पणमहस्रं दण्डयित्वा कवन्धेन कुत्सितवन्धेन
भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । प्रायश्चित्ता-
भिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्याभिगमेऽ-
न्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्यजस्य पुनश्चाण्डाल-
लादरुक्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमे वध एव । * मिता.

(३) अन्याश्चाण्डालश्चत्रायागवस्त्रियः । तदभिगन्तारं
द्विजातिं प्रायश्चित्तमकुर्वाणं कवन्धेन शिरोरहितेन पुंसा
ललाटेऽङ्कयित्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । शूद्रस्तु प्रायश्चित्तं
कुर्वाणोऽप्यङ्क्य एव । अन्यस्य चाण्डालादरुक्तमवर्णो
गच्छतो वध एव । अप.

(४) अङ्ककवन्धः अशिरस्कपुरुषाकारपुरुषाङ्कः
तेनाङ्कयित्वा त्रैवर्णिकं निर्वासयेत् । तथा शूद्रोऽङ्क्य
एव स्यात्, एवकारेण प्रवासनमात्रनिषेधः । तेनान्या-

* पमा. मितावत् । दण्डविवेके विवादरत्नाकरमतं मिता-
क्षरमतं च अनुदितम् ।

शेषं विश्ववत्; पमा. ४७१ थान्य (थाङ्क्य) मूलपाठोऽपि
धृतः; रत्न. १३२ कु (क); विचि. १७९ (=) त्वङ्क्यः
कुवन्धेन (त्वङ्कवन्धेनैव) थान्य (थाङ्क्य); व्यनि. ४०१
त्वङ्कयः (ऽङ्कित्वा); दवि. १७६ त्वङ्कयः (त्वङ्कं) शेषं
विश्ववत्, कामधेनौ कल्पतरौ चाङ्कयेति पठितम् ।; सवि. ४७३
कवन्धेन (दण्डेन) र्यागमे (भिगमे); वीमि.; व्यप्र. ४०४
त्वङ्कयः (त्वङ्क्य); व्यउ. १३८ त्वङ्कयः कु (त्वाङ्क्य
क) मनुः; व्यम. १०७ पमावत्; विता. ८११; समु.
१५५; विन्य. ५५.

भिगमे वधोक्तेरविरोधः । अन्यस्यार्यागमे वधः । आर्यो
त्रैवर्णिकस्त्री, तदभिगमे, अन्यश्चाण्डालो वध्य इत्यर्थः ।
पारिजाते तु ‘शूद्रस्तथान्य एव स्यादिति’ पठितं
व्याख्यातं च अन्य एव स्यान्न पुनः शूद्रेषु प्रवेक्ष्य
इति । अत्राविरोधो व्यक्त एव । विर. ३९४-५

(५) शूद्रस्त्वन्याभिगमे तथा भगाद्याकारेणाङ्क्य
एव, न तु प्रवास्यः स्यात् । * वीमि.

कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्डविधिः

अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं हन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोभ्ये वधः स्मृतः ॥

(१) संग्रहणप्रायत्वात् कन्याहरणमपि प्रसङ्गादाह—
अलङ्कृतामिति । अलङ्कृतोपकृतसविवाहा । स्पष्ट-
मन्यत् । विश्व. २।२९१

(२) पारदार्यप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह—
अलङ्कृतामिति । विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां
कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं
सवर्णां हरन् प्रथमं साहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामप-
हरतः पुनः शत्रियादेर्वध एव । दण्डविधानाच्चापहर्तु-
सकाशादाच्छिद्यन्यस्मै देयेति गम्यते । + मिता.

• (३) भारुच्यादयस्तु, राज्ञा दण्डनीय एव । किन्तु
तस्य वरसंपत्तिरस्ति चेत् तस्मै देयेति पैशाचविवाहस्य
सद्भावादित्याहुः । धारेश्वरादयस्तु, वरसंपत्तिप्रतिपादनं
ह्यर्थदण्डान्तरम् । सवर्णां चेत्तस्मै देयेत्याहुः । सवि. ४७१

(४) अलङ्कृतामिति विवाहार्थमलङ्कृतां कन्यां
सवर्णासु मध्ये सवर्णामिति यावत् संभोगार्थमकामां

* शेषं मितावत् ।

+ अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., व्यप्र.,
विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८७; विश्व. २।२९१ हन्य (त्वन्))
वर्णासु (वर्णस्तु); मिता. (ख) हरन् (हरेत्); अप. हन्य
(त्वन्) वर्णासु (वर्णा तु); व्यक. १२७; विर. ४०४;
पमा. ४६९; विचि. १७७; स्मृचि. २७ दण्डं दद्यात्
(दण्डः स्यात्); दवि. १८५ स्मृतः (तथा); सवि. ४७१
उत्तमं (ह्युत्तमं); वीमि.; व्यप्र. ४०२ हन्य (त्वन्);
व्यउ. १३७ हरन् (हरेत्) हन्य (त्वन्); विता. ८१६
हरन् (हरेत्); सेतु. २७६; समु. १५६ व्यप्रवत्; विन्य.
५५.

हरन्तुत्तमसाहसं, अन्यथा धिवाहार्थमलङ्कृतत्वाभावे
सवर्णामकामां कन्यां हरन्नधम प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् ।
प्रातिलोभ्येऽपकृष्टेनोत्कृष्टवर्णकन्याहरणे भर्तुर्वधः स्मृतः ।

वीमि.

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥

(१) कन्यास्वेव — 'सकामास्वनुलोमासु न दोष-
स्त्वन्यथाधमः ॥' इच्छन्तीषु कन्यासु सवर्णास्वनुलोमासु
वा प्रदूष्यापद्धतासु न दोषः, गान्धर्वविवाहविषयत्वात् ।
यस्तुनलङ्कृतापहरणे अधमो दण्डः, सोऽन्यथा निष्का-
मास्वित्यर्थः । दूषणे तु कन्याभिगमने करच्छेदः, अनि-
च्छायामेव । अन्यथा त्वङ्गुलिचिच्छेदः स्मृत्यन्तरानु-
सारात् । प्रातिलोभ्येन तु कन्यादूषणे वध एव । तथा-
शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तशूलरोहणादिप्रकारार्थः । स्पष्ट-
मन्यत् । विश्व. २।२९२

(२) अनुलोम्यापहरणे दण्डमाह—सकामास्विति ।
यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषा-
भावान्न दण्डः । अन्यथा त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथम-
साहसो दण्डः । कन्यादूषणे दण्डमाह—दूषणे त्विति ।
अनुलोमास्वित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण
नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करः छेत्तव्यः । यदा
पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन् दूषयति तदा
मनूक्तपृश्नतसहितोऽङ्गुलिच्छेदः । 'अभिषह्य तु यः
कन्यां कुर्यादपेण मानवः । तस्याशु कल्ये अङ्गुल्यौ
दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥' इति । यदा पुनः सानुरागां
पूर्ववद्दूषयति तदापि तेनैव विशेष उक्तः—'सकामां
दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं
दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥' इति । यदा तु कन्यैव

(१) यास्मृ. २।२८८; विश्व. २।२९२ दमः (ऽधमः);
मिता.; अप. विश्ववत्; व्यक. १२७; विर. ४०४; पमा.
४६९ धस्तथा (धः स्मृतः); विचि. १७७ च्छेद उत्त (च्छेद-
स्त); व्यनि. ४०२ उत्तरार्धे (अन्यथा प्रातिलोभ्येन गमने वध
स्थिते); दवि. १८५ दोषस्त्व (दोषो वा) दमः (ऽधमः)
शेषं विविक्तः १८२ उत्त.; सवि. ४७२ पू.; वीमि.;
व्यप्र. ४०३ पमावत्; व्यउ. १३७; विता. ८१६; सेतु.
२७६ स्वनुलोमा (सानुलोम्या) शेषं विविक्तः; समु. १५६
पमावत्.

कन्यां दूषयति विदग्धा वा तत्रापि विशेषस्तैनैवोक्तः ।
'कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या
तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गु-
ल्योरेव वा छेदं खरेणोद्ग्रहणे तथा ॥' इति । कन्यां
कुर्यादिति कन्यां योनिक्षतवर्ती कुर्यादित्यर्थः । यदा
पुनस्तत्कृष्टजातीया कन्यामविशेषात्सकामामकामा वाभि-
गच्छति तदा हीनस्य धत्रियादोर्वध एव । 'उत्तमा
सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।' इति मनुस्मरणात् ।
यदा सवर्णा सकामाभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं
तत्पित्रे दद्यात् यदीच्छति । नितरि तु शुल्कमनिच्छति
दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो
वध एव । यथाह मनुः—'शुल्कं दद्यात्सेवमानः
समाभिच्छेत्विता यदि । योऽकामा दूषयेत्कन्यां न
सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयेत्सुल्यो न वध प्राप्नु-
यान्नरः ॥' इति । *मिता.

(३) उत्तमवर्णेन हीनवर्णासु सकामासु कन्यास्वप-
द्धतासु नास्त्यपहर्तुर्दोषः । अन्यथा त्वकामास्वधमः
प्रथमसाहसः । एतच्चापहारमात्रे दण्डविधानम् । कन्या
दूषयतोऽधुना दण्डमाह—दूषणे इति । यस्तु कन्याया
अङ्गुल्या योनिक्षतं कृत्वा दूषणं करोति, तस्य करच्छेदो
दण्डः । अस्मिन् दोष उत्तमवर्णकन्याविषये दूषयितुर्वधः ।
करशब्दोऽत्राङ्गुल्यां वर्तते । अप.

(४) अन्यथा तु तस्या अकामत्वे हर्तुर्दमः ।
नारदः—'सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनानां समुद्रहेत् ॥' अका-
मायां तु हृतायां शंखः—'समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं
च स्त्रीधनं दत्त्वा प्रतिपद्येत ।' xवीमि.

कन्यादोषरूपपनपशुगमनहीनस्त्रीगमनादौ दण्डविधिः

शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिर्शंसने ।

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च

मध्यमम् ॥

* पमा., विर., विचि., दवि., रुवि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

x शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८९; अपु. २५८।७१ दद्यात् (दाप्यो)
गां च (गाश्च) उत्त.; विश्व. २।२९३ दद्यात् (दाप्या)
शंसने (शंसिता) हीनां स्त्रीं (हीनस्त्री); मिता.; अप.

(१) दूषयितुर्दण्ड उक्तः । दूष्या तु कन्या— ‘शतं स्त्री दूषणे दाप्या द्वे तु मिथ्याभिज्ञसिता । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रीं गां च मध्यमम् ॥’ स्त्री-त्वेनोत्तम्य दूषिता कन्या स्त्रीत्युक्ता । सा दूषणे कृते शतं दण्ड्या । यदि त्वदुष्टमेव दूषितेयमिति ब्रूयात्, ततो मिथ्याभिज्ञसिता द्वे शते दण्ड्यः । गोव्यतिरिक्ता-श्चादिपशुगमने शतं दण्ड्यः । हीनां त्वनुलोमां स्त्रियं गां च गच्छतो मध्यमो दण्डः । हीनस्त्रीवचनं गवादिष्वपि स्त्रीवद् दण्डदानदृष्टान्तत्वेन । अन्यथा तु प्रागेवाकृत्वात् पुनरुक्ततैव स्यात् । तस्मात् पशवादिष्वपि स्त्रीष्विव गन्तुर्दण्डादिकल्पनं परिग्रहविशेषाश्रयं योज्यम् ।

विश्व. २।२९३

(२) स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्याऽवमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्माराजयश्चमादिदीर्घकुत्सित-रोगसंस्प्रभैथुनत्वादितोषान् प्रकाशयेयमकन्येति दूषयति असौ शतं दाप्यः । मिथ्याभिज्ञसने तु पुनरविद्यमान-दोषाविकारेण दूषणे द्वे शते दापनीयः । गोव्यतिरिक्त-पशुगमनं तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्याव-साथिनीमविशेषात् सकामामकामां वा गां चाभिगच्छ-त्यसौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ।

मिता.

(३) स्त्रियाः कन्याया दूषणं क्षतयोनित्वादिकेना-कन्यात्वाभिधानम् । तत्कर्तुः पणशतं दण्डः । तदेव चेन्मिथ्या ब्रूयात्पणशतद्वयं दण्ड्यः । गोव्यतिरिक्तं पशुं गच्छन् पणशतं दाप्यः । अन्यजां स्त्रीं गां च गच्छतो मध्यमसाहसो दण्डः । हीनस्त्रीं गच्छतो ब्राह्मणव्यति-रिक्तस्यायं दण्डः । ब्राह्मणस्य तु सहस्रं, ‘सहस्रं स्वन्त्यजस्त्रियम्’ इति वचनात् ।

अप.

(४) हीनाङ्गीं स्त्रिभानासादिकाम् । विर. ४०७

शंसने (शंसिता) पशु (पशु) हीनां स्त्रीं (हीनस्त्रीं); व्यक. १२८ (=) हीनां स्त्रीं गां च (हीनाङ्गीं चैव) उक्त.; विर. ४०७ दाप्यो... च (दण्ड्यो हीनाङ्गीं चैव) उक्त.; पमा. ४६९ हीनां स्त्रीं (हीनस्त्रीं); स्मृचि. २७ दद्यात् (दाप्यो) शेषं पमावत्; दवि. १९१ व्यकवत्, उक्त.: २१० शंसने (शंसिता) पू.; वीमि.; व्यप्र. ४०३; व्यउ. १३८; व्यम. १०८ हीनां (दीनां); विता. ८१९; सेतु. २७९ (=) विरवत्, उक्त.; समु. १५६.

(५) वरस्य तु मिथ्यादोषाभिधायित्वे ‘दूषयंस्तु मृपा शतम्’ इति प्रथमाध्याये दण्ड उक्तः । यथार्थं दोषाभिधायित्वे तु वरस्य न दोषः । पशूनिमि गोव्यति-रिक्तपशून् छाग्यादिकानित्यर्थः । हीनां स्त्रीं शूद्रां गां वा गच्छन्मध्यमं साहसं दाप्यः । चकारेण गुप्तधनव्या-वैश्ययोगमने उत्तमसाहसं दाप्य इति पूर्वोदाहृतं मनु-वाक्यसिद्धं समुचीयते ।

* वीमि.

दाम्यादिमाधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः, प्रमत्तविशेषेण

वेद्यावेतनविचारश्च

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

(१) परिग्रहानुसारेणैव च— ‘अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चा-शत्पणिकं दमम् ॥’ भुजिष्याः कर्मकारिण्यो दास्यः । तास्वपि स्वामिकर्मपरिहापणेनाक्रम्य गच्छतो दण्डः । गम्यास्वपि शूद्रादीनामुपरतभर्तृकासु भ्रातृभार्यासु पुण्या-ञ्जल्याद्यनुपनीतासु । पुंवचनमवरुद्धादिस्त्रीणामर्थदण्ड्यत्व-ज्ञापनार्थम् ।

विश्व. २।२९४

(२) साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—अवरुद्धास्विति । गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूपाहानिव्युदासार्थं गृह एव स्यातव्य-मित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धाः । पुरुष-नियतपरिग्रहा भुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु, तथा चशब्दाद्वैद्यासवैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च ग्रहणं, तासु च सर्वपुरुष-साधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत् पणान् दण्ड-नीयः । परपरिग्रहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । एतच्च

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९०; अपु. २५८।७२; विश्व. २।२९४; मिता.; अप.; व्यक. १२८; विर. ४०६; पमा. ४६७; रत्न. १३२; स्मृचि. २७; व्यवि. ४०३; दवि. १८९; नृप्र. २०८-९ णिकं (णकं); मष. ८।३६३; सवि. ४७३ अव (अप) पञ्चाशत्पणिकं (पञ्चाशत्पणिकं); वीमि.; व्यप्र. ४०१; व्यउ. १३८; व्यम. १०७; विता. ८०८; बाल. २।१३४; सेतु. २७८; समु. १५५ नृप्रवत्.

स्पष्टमुक्तं नारदेन— 'स्वैरिण्याब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजिण्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥' इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी ।

ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमुक्तम् । न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारण्यः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्गर्णस्त्रिय एव । 'स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्वर्णं कामतः श्रयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥' इति मनुस्मरणात् । न च वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । 'दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचार्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्यतिः ॥ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि यक्ष्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥' इति निषेधस्मरणात् । नापि कन्यावस्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशात् । दात्रभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयं-वरोपदेशात् । न च दासीभावात्स्वधर्माधिकारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः । नापि वेश्या साधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलोमजे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् ।

सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षक-राजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्वाचोयुक्तिः । दण्डाभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थादवगम्यते । स्वैरिण्यादीनां पुनर्दण्डाभावाद्गो विधानाभावात् । 'कन्यां भजन्ती-मुत्कृष्टां न किञ्चिदपि दापयेत् ।' इति लिङ्गनिर्देशनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं गम्यानां गन्तॄणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानां जाल्यन्तरासंभवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तं— 'वेश्या वर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवत्' इति । तन्न । तत्र कुण्डगोलकादिभिरनैकात्मिकत्वात् ।

अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिवेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुपन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवह्लोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयम् । न च निर्मूल्यं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे— 'पञ्चचूडा नाम काश्चनाप्सरसस्तत्सततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः' इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः । तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव । 'स्वदारनियतः सदा' इति नियमात् । 'पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते' इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवयवम् । * मिता.

(३) अवरुद्धासु दासीषु अन्येनावरुध्य धृता या दास्यः तासु अनुलोमजास्वपि । विर. ४०६

(४) हीनां स्त्रीमित्युक्तमपवदति— अवरुद्धास्वित्यादि । दासी पुरुषविशेषेण विवाह्या परिग्रहीता च त्रिविधा, एकेन पुरुषेण स्वभोगार्थं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा भुजिण्या वेश्या चेति । भुजिण्या च स्वमित्र-पुरुषान्तरोपभोगविषयः स्वपरिचर्याकारिणी । तामु त्रिविधासु आद्यचरमकथितासु नियतपुरुषेण गम्यास्वपि परः पुमान् गच्छन् पञ्चाशत्पणमितं दमम् । वीमि.

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥

(१) अदस्वैव शुल्कं— 'प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ द्विर्द्वादशपणः पृथक् ॥' अकामाभिगमने बहूनामेकस्यामेव

* अप., पमा., रत्न., दवि., सवि., व्यप्र., व्यउ., व्यम., विता. भितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९१; अपु. २।५८।७३ पू.; विश्व. २।२९५ चतुर्विंशतिकः (द्विर्द्वादशपणः); भिता.; अप.; व्यक. १२८ उक्त.; विर. ४०६ दास्यभिगमे (दास्या गमने); पमा. ४६८; विचि. १८७-८ बहूनां (बहुना) शेषं विरक्त.; व्यनि. ४०३ दास्यभिगमे (वेश्यागमने); दवि. १९० (=) दण्डो ... स्मृतः (पञ्चाशत्पणिकां दमः) शेषं विरक्त.; सवि. ४७३ ऽसौ (सा) निकः (नितः); वीमि.; व्यप्र. ४०२; व्यउ. १३८; विता. ८१०; बाल. २।१३४ पू.; सेतु. २७८ विरक्त.; समु. १।५५ बहूनां (बहुवो).

दास्यां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणो दण्डः । विश्व. २।२९१

(२) 'अवरुद्धासु दासीषु' इत्यनेन दासीस्वैरि-
प्यादिशुजिण्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिण्यासु
दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तं तदपवादमाह— प्रसङ्गेति ।
पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदान-
विरहेण प्रसङ्ग बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
यदि ब्रह्म एकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति
तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः ।
यदा पुनस्तदिच्छया भाटिं दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि
बलाद्व्रजन्ति तदा तेषामदोषः, यदि व्याध्याद्यभिभव-
स्तस्या न स्यात् । 'व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राज-
कर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वटवा
स्मृता ॥' इति नारदवचनात् । मिता.

(३) परदासीं हठादभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
अनिच्छन्तीं बहूनामभिगच्छतां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणः ।
अप.

(४) एवं च सकामाया वैश्याया एकेन बहुभिर्वा-
ऽभिगमे दण्डाभावः । अवरुद्धाभुजिण्यायोरपि नियत-
पुरुषस्याभिगमे दण्डाभावः, गम्यास्वित्यभिधानादिति
मिताक्षरास्वरसः । मिश्रास्तु— 'वैश्यागामी द्विजो दण्ड्यो
वैश्याशुल्कं णं स्मृतम् ।' इति नारदेन शुल्कतुल्यदण्डो
मध्यमसाहस्ररूपो ब्राह्मणस्योक्त इति न कापि दण्डाभाव
इत्याहुः । तेषां चायमाशयः— 'बहुभिर्भुक्तपूर्वा या तां
गच्छेयुर्नराधमाः । तस्यां वैश्यावदिच्छन्ति दण्डनं न
तु दारवत् ॥' इति व्यासेन नराधमत्वेनोक्त्यात्वात्
सामान्यत एव भुक्तपूर्वागमने दण्ड उक्तः । 'स्वदार-
निरतश्चैवे'ति ग्रन्थकृता प्रथमाध्याये स्वदारव्यतिरिक्त-
गमनमर्थतः प्रतिपिद्धमिति गम्यास्वित्यनेन नान्यापेक्षा-
ल्पदण्डप्रयोजकगमनयोग्यास्वित्येव विवक्षणीयं, न च
निपिद्धेऽपि वैश्यागमने मानाभावादण्डाभावः । 'अग-
म्यागामिनः शास्तिर्दण्डो राज्ञः प्रकीर्तितः । प्रायश्चित्त-
विधानं तु पापराशेर्विशोधनम् ॥' इति प्रायश्चित्तदण्ड
उक्तो नारदेन, ग्रन्थकृता तु दशपणादिरिति विरोध इति
वाच्यं, प्रकृतदण्डस्य शूद्रपरत्वात् । एवं च पञ्चाशत्पणो
यत्र शूद्रस्योक्तो ग्रन्थकृता तत्र ब्राह्मणस्य पञ्चशतपरि-
मितो दण्डः, क्षत्रियस्य प्रथमसाहसो, वैश्यस्य तदर्ध-

व्य. कां. २३६

मित्यहम् । एवं दशपणस्थलेऽपि द्वैगुण्यं वैश्यादः
कल्पनीयमित्याभाति । वीमि.

गृहीतवेतना वैश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥

यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्यापि अर्थपतिं नेच्छति
तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वय-
मनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव । 'शुल्कं गृहीत्वा
पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि
शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥' इति तेनैवोक्तम् । तथान्योऽ-
पि विशेषस्तेनैव दर्शितः— 'अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय
पुमान् स्त्रियम् । अक्रमेण च संगच्छन् पाददन्तनग्या-
दिभिः ॥ अथोनौ वाऽभिगच्छेद्यो बहुभिर्वाऽपि वासयेत् ।
शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वैश्याप्रधाना
यास्तत्र कामुकास्तदगृहोपिताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु
निर्णयं संशये विदुः ॥' इति । मिता.

अथोनौपुरुषप्रव्रजितान्यतमगमने दण्डविधिः

अथोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥

(१) अविशेषेणैव तु— 'अथोनौ गच्छतो योषां
पुरुषं चाभिमेहतः । द्विर्द्वादशपणो दण्डस्तथा प्रव्रजिता-
गमे ॥' आस्यपादादौ पुरुषस्य शिश्नप्रक्षेपणं पुरुष-
मेहनम् । व्यभिचारिणीत्वाद् ज्ञातिभिरत्यक्ता स्त्री
प्रव्रजिता । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२९६

(१) यास्मृ. २।२९२; मिता.; अप. अयं श्लोको नोप-
लभ्यते; विता. ८११ दाप्यः (दाप्या).

(२) यास्मृ. २।२९३; विश्व. २।२९६ वाऽपि (चाभि)
चतुर्विंशतिको (द्विर्द्वादशपणो); मिता.; अप. २।२९२
वाऽपि (चाभि); व्यक्र. १२८ चतुर्विंशतिको (चत्वारिंशत्पणो);
विर. ४०६-७ योषां (रागात्) चतुर्विंशतिको (चत्वारिं-
शत्पणो); पमा. ४७१ (=) प्रव्रजितागमे (प्रव्रजितासु च);
विचि. १८८ तो योषां (तसेषां) शेषं व्यकवत्; व्यनि.
४०३; दवि. १७९ व्यकवत्, उक्त. : १९२ व्यकवत्;
वीमि.; व्यप्र. ४०४ वाऽपि (वाऽभि); व्यउ. १३९
व्यप्रवत्; व्यम. १०८ पुरुषं वाऽपि (पुरीषं वाऽभि);
विता. ८११ व्यप्रवत्; सेतु. ३२५ व्यकवत्; समु. १५६
व्यप्रवत्.

(२) यस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं
वाभिमुखो मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छत्यसौ चतु-
र्विंशतिपणान् दण्डनीयः । मिता.

(३) यः पुनरयोनौ मुखादौ योषां योषितं गच्छति,
यश्च पुरुषमधि पुरुषस्योपरि मेहं मूत्रपुरीषं चोत्सृजति,
यश्च प्रव्रजितां श्रमणिकादिकामुपैति, तस्य चतुर्विंशतिपणो
दण्डः । चत्वारिंशत्पणो दण्ड इति वा पाठे चत्वा-
रिंशत्पणरूपः । अप.

(४) यद्यकामाऽसौ बहुभिर्गम्यते तदा पृथक् पृथक्
चतुर्विंशतिपणो दण्डः । अयोनौ पुरुषं मेहतः अति-
रागेण पुरुषमभिगच्छतः । प्रव्रजिता शाक्यादिस्त्री
तस्या गमे अभिगमे । विर. ४०७

(५) अयोनौ स्त्रिया एव मुखादौ गच्छतः मेद-
प्रयोगं कुर्वतः । पुरुषं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभि-
गच्छतः । प्रव्रजिता तापसी । विचि. १८८

(६) तत्राऽयोनिपदं मानुषीयोन्यतिरेकपरं, तस्य
द्वौ भेदौ, स्त्रीपुंसयोरवयवान्तरं गवादियोनिश्च । तयो-
रङ्गान्तराभिगमे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः— ‘अयोनौ
गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः । चत्वारिंशत्पणो दण्ड-
स्तथा प्रव्रजितागमे ॥’ मिताक्षरायां चतुर्विंशतिको दण्ड
इति पठितम् । अयोनौ योषामिति— अयोनौ मुखे,
द्रविडोत्कलादौ दृष्टत्वात् कामागमेषु श्रुतत्वाच्च । तत्र
हीदमौपरिष्कमित्याख्यायते जघन्यस्य कर्मणः उपरिष्ठात्
प्रवर्त्यमानत्वात् । आह च वात्स्यायनः— तस्या वदने
यजघनकर्म तदौपरिष्कमिति । इह याः स्त्रीपरिष्क-
मिच्छन्ति, न ताभिः सह युज्यन्ते इत्यादिवचनाद्वेद्या-
दास्यादौ फलतः तस्यावगमात्, ‘धर्मपत्न्यां सुव्रतायां
मुखे मैथुनकारिणः । पत्नी विधातुर्भवति..... ॥’
इति कर्मविपाकसमुच्चयवचनसंवादाच्च धर्मपत्नीमात्रे
निषेधः पर्यवस्यति, एवञ्च तत्रैवायं दण्डः । तस्य निषे-
धेन सममेकविषयत्वात् । स्वयोषां यो मुखादावभिगच्छ-
तीति विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानदर्शनाच्चेति केचित् । तन्न—
‘अयोनौ गच्छतो योषामिति सामान्यश्रुतौ बाधका-
भावात् । निषेधस्यापि तथाविधक्रियामात्रविषयत्वात् ।
दण्डभेदप्रकरणोपदर्शितविष्णुपुराणसंवादात् । पुरुषं वापि

मेहत इत्यतिरागेण पुरुषमेवाभिगच्छत इत्यर्थः ।

दवि. १९२-३

(७) अपिकारेण गन्तव्यात्वे पूर्वदण्डाधिक्यं समु-
च्चिनोति । वीभि.

नारदः

संग्रहणलक्षणानि

परस्त्रिया सहाकालेऽदेशे वा पुरुषस्य तु ।

स्थानसंभाषणामोदाख्यः संग्रहणक्रमाः ॥

(१) अकाले रात्र्यादौ, अदेशे निर्जनादौ, स्थान-
मेकत्र स्थितिः, आमोदः परिहासः । विर. ३८०

(२) संग्रहणमिति, सम्यग्गृह्यते तदनुरक्ततया प्रसी-
यते आशयो येन तत्संग्रहणम् । अनन्यथासिद्धपरस्त्री-
संलपादि तेन कर्मणा वचना च परस्परमनुरक्ततावनु-
मीयेते । अनन्यथासिद्धत्वबलादेवाज्ञतया ऋजुतया
कार्योत्कण्ठादिना अन्यथाभिसंधिना वा कृतः संल-
पादिर्न संग्रहणम् । एतत्परमेव मनुवचनमपि—
‘भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा । संभाषणं
गृहे स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥’ इति । विचि. १७०

(३) परमार्थया सहाकाले रात्र्यादौ अदेशे दिवाप्य-
पवरकादौ मिथः परस्परतो रहसि वा, उभयत्र
महाजनमध्ये प्रकाशमदोष इत्युक्तं भवति, पुरुषस्य
सहस्थानसंभाषणामोदा इति क्रीडारतिविलम्भाख्य एते
संग्रहणारम्भाः संग्रहणान्येव ।

नाभा. १३१६२ (पृ. १३७-८)

नैदीनां संगमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसौ यस्मिंसेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

नदीसंगमादिषु व्याजेन रहः स्त्रीपुंसौ संगच्छेयातां,

(१) नासं. १३१६२ पुरुषस्य तु (भवतो मिथः); नास्मृ-
१५१६२ नासंवत्; स्मृच. ८; विर. ३८० उदेशे वा
(अदेशे); विचि. १७० विरवत्; सेतु. २६१ उदेशे वा
पु (अदेशे पू); समु. १५३ दाख्यः (दाः स्त्रियाः).

(२) नासं. १३१६३ उत्तरार्धे (स्त्री पुमांश्च समेयातां ग्राह्यं
संग्रहणं भवेत्); नास्मृ. १५१६३ त्समे (त्समी); व्यक.
१२४ तच्च (तत्तु); विर. ३८०; विचि. १७० तीर्थेषा
(तीर्थे आ) त्समे (त्समी); व्यनि. ३९९ च्वा (ऽप्या); सेतु-
२६१-२ विचिवत्; समु. १५३ च्वा (ऽप्या).

तत् संग्रहणं ग्राह्यम् । नाभा. १३।६३ (पृ. १३८)

दृतीप्रस्थापनैर्वाऽपि लेखसंप्रेषणैरपि ।

अन्यैश्च विविधैर्दोषैर्ग्राह्यं संग्रहणं बुधैः ॥

दृतीप्रस्थापनमपि भावदोषलिङ्गम् । एवं लेखा-
संप्रेषणमपि । परभार्यायां परपुरुषस्य वा परस्परतः कः
प्रसङ्गः ? दुष्टैरन्यैरपि प्रेषितप्रकाशनपरिहासादिभिः
संग्रहणमेवासंबद्धानाम् । नाभा. १३।६४ (पृ. १३८)

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

स्त्रियं परः स्पृशेत् स्तनोष्ठादौ, तथा वा तत्र स्पृष्टो
मर्षयेत् । अन्योन्यानुमते प्रीयमाणावप्रीयमाणौ वा न
रुष्टौ, सर्वमेवंरूपं संग्रहणं भवेत् ।

नाभा. १३।६५ (पृ. १३८)

वैखैराभरणैर्गाल्यैः पानैर्भक्ष्यैस्तथैव च ।

संप्रेष्यमाणैर्गन्धैश्च वेद्यं संग्रहणं बुधैः ॥

भक्ष्यादिप्रेषणैरप्यसंबद्धानां संग्रहणम् ।

नाभा. १३।६६ (पृ. १३८)

उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

उपचारक्रिया उद्यतवस्त्रालङ्कारदानादि, केलिर्नर्म-
हासः, भूषणवासस्पर्शाः, एकखट्वासनादि सर्वे संग्रह-

(१) नासं. १३।६४ वाऽपि लेख (शैव लेखा) उत्तरार्धे
(अन्यैरपि व्यतीचारेः सर्वं संग्रहणं स्मृतम्); नास्मृ. १।५।६४;
विर. ३८० प्रस्थापनै (संप्रेषणै) उत्तरार्धे (अन्यैर्वाऽपि
व्यभिचारैराद्यं संग्रहणं स्मृतम्); विचि. १७० प्रस्थापनै
(संप्रेषणै) उत्तरार्धे (अन्यैर्वाऽपि व्यभिचारैराद्यं संग्रहणं
स्मृतम्).

(२) नासं. १३।६५ तथा (तथा) मतं... स्मृतम् (मते
तच्च संग्रहणं भवेत्); नास्मृ. १।५।६५; अप. २।२८४
व्यासः; व्यक. १२४ मतं (मने) नारदः मनुश्च; स्मृच. ९
मतं (मते:).

(३) नासं. १३।६६ पूर्वार्धे (भक्ष्यैर्वा यदि वा भोज्यैर्वस्त्रै-
र्गाल्यैस्तथैव च) वेद्यं (सर्वं) बुधैः (भवेत्); नास्मृ.
१।५।६८.

(४) नासं. १३।६७ उपकार (उपचार); नास्मृ.
१।५।६६; अप. २।२८४ कार (कारः) खट्वा (शय्या)
व्यासः; व्यक. १२४ नारदः मनुश्च.

णम् ।

नाभा. १३।६७ (पृ. १३८)

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

दर्पान्मोहाद् वेदशोऽहमिति श्लाघमानो वा स्वयमे-
वाकस्माद् ब्रूयात् मयेयं भुक्तपूर्वेति अन्तर्गतं गूहितम्
शक्तः, तदपि संग्रहणम् । नाभा. १३।६८ (पृ. १३८)

पाणौ यश्च निगृह्णीयाद्वेण्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा ।

तिष्ठतिष्ठेति वा ब्रूयात् सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

पाणिग्रहणाद्यपि संग्रहणलिङ्गं प्रीतिप्रकाशनात् ।

नाभा. १३।६९ (पृ. १३८)

संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः

नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

दृष्टं संग्रहणं तज्ज्ञैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥

(१) नाथवत्यास्तावत्संग्रहणं दृष्टं दण्डयताजीजं
यदि सैव संग्रहीतुर्गृहं स्वेच्छया समागत्य संग्राहयति तदा
तदपि न दुष्टमित्यर्थः । विचि. १७५

(२) नाथवद्ग्रहणं वेश्यादिनिवृत्त्यर्थम् । गु (तायाः?
तया) । पुरुषस्यास्वगृहे परगृहे संयुक्तस्य परस्त्रिया सह
संग्रहणज्ञैः संग्रहणं दृष्टं ज्ञातम् । स्वयमागतायां पुरुषस्य
गृहे संयुक्तायां न संग्रहणम् । नात्र पुरुषस्य दोषः ।

नाभा. १३।६० (पृ. १३७)

अदुष्टयुक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

स्वेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

(१) नासं. १३।६८ पूर्व...तच्च (मयेयं भुक्तपूर्वेति सर्वं);
नास्मृ. १।५।६९ पूर्व...ति (मयेयं भुक्तपूर्वेति); अप.
२।२८४; व्यक. १२४; विर. ३८१; विचि. १७२;
व्यप्र. ३९८ मनुनारदौ; समु. १।५३.

(२) नासं. १३।६९ ब्रले (न्तरे); नास्मृ. १।५।६७
यश्च (यच्च); अप. २।२८४; व्यक. १२४; स्मृच. ९;
विर. ३८१ यश्च नि (यश्चापि) द्वेण्यां (द्वेष्टयां); विचि.
१७२ विरवत्; समु. १।५३.

(३) नासं. १३।६०; नास्मृ. १।५।६० नाथवत्या
(नाथपत्या); व्यक. १२५; विर. ३८५ दृष्टं (दुष्ट);
विचि. १७५ विरवत्; दधि. १।५७ विरवत्, कात्यायनः;
सेतु. २६६ विरवत्; विच्य. ५४ विरवत्.

(४) नासं. १३।६१ अदु (प्रदु) स्याक्ष (रय क्ष)

(१) तेन क्लीबस्याक्षमस्य वा स्वेच्छान् स्वच्छन्दान् दारान् तथादुष्टयुक्तान् स्वच्छन्दान् दारानुपगच्छतः पुरुषस्य न दण्ड इत्यर्थः । स्वेच्छान् दारान् उपेयुष इत्यन्वयः । विर. ३८६

(२) परित्यक्तान् क्लीबपतिकानक्षमपतिकान् वा पर-दारान् स्वेच्छास्तदगृहेऽपि संगृह्यतो अभिगच्छतो वा न दण्ड इत्यर्थः । विचि. १७५

(३) प्रदुष्टा एव त्यक्ताः प्रदुष्टयुक्ताः ता दारा यस्य, दुष्टयुस्तुष्टा भार्या येन, क्लीबस्य च क्षमकस्य च गच्छन्ती परेणेच्छति, तस्य दारैरिच्छद्भिः संगच्छतो न साहसदोषः संग्रहणमित्यर्थः । पूर्वस्थापवादः ।

नाभा. १३६१ (पृ. १३७)

वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः

स्वजात्यतिक्रमे पुंसामुक्तमुत्तमसाहसम् ।

विपर्यये मध्यमस्तु प्रतिलोमे प्रमापणम् ॥

स्वजातीयाया ब्राह्मण्या ब्राह्मणस्य, क्षत्रियायाः क्षत्रियस्येत्यादि, संग्रहणे उत्तमसाहसं सहस्रमिति । विपर्यये ब्राह्मणस्योनया क्षत्रिययेत्यादि, मध्यमसाहसं पञ्च शतानि । प्रतिलोमे ब्राह्मण्याः क्षत्रियस्य, क्षत्रियाया वैश्यस्येत्यादि, संग्रहणे मरणमेव दण्ड इति ।

नाभा. १३७० (पृ. १३९)

माता मातृष्वसा श्रृश्चर्मतुलानी पितृष्वसा ।

पितृन्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ॥

स्वेच्छानु (स्वेच्छैः) दारान् (दारैः) साहसे (साहसो) ; नास्मृ. १५६१ स्याक्षमक (स्य क्षायिक) स्वेच्छा (सेच्छ) ; व्यक. १२५ अदु (प्रदु) नारदकाल्यायनौ ; विर. ३८६ विष्णुः ; विचि. १७५ स्याक्षमकस्य (स्यायक्षमस्य) विष्णुः ; दवि. १५८ अदु (प्रदु) स्वेच्छा (सेच्छ) नारदकाल्यायनौ ; सेतु. २७० स्वेच्छा (सेच्छ) विष्णुः ; विव्य. ५४ साहसे (संग्रहे) .

(१) नासं. १३७० ; नास्मृ. १५७० (सत्रालतिशये पुंसां दण्ड उत्तमसाहसः । मध्यमस्त्वानुलोभ्येन प्रतिलोभ्ये प्रमापणम् ॥) .

(२) नासं. १३७३ ; नास्मृ. १५७३ ; मिता. २१२८६ ; अप. २१२८६ ; व्यक. १२६ ; स्मृच. ३२२ ; विर. ३९२ ; पमा. ४६५ ; रत्न. १३१ ; विचि. १८४ ; व्यनि. ४०० ; स्मृचि. २६ ; दवि. १७८ ; सवि. ४६९ ; व्यप्र. ३९९ ; व्यउ. १३४ ; व्यम. १०७ ; विता. ८०३ ; सेतु. २६९ ; समु. १५५ ; विव्य. ५५ पू.

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

(१) ब्राह्मणव्यतिरिक्तगुरुतल्पगविषयमेतत् ।

अप. २१२८६

(२) स्वजातावपि कचित् शारीरदण्डं अग्राधा-धिक्यं प्रदर्शयन्नाह नारदः— मातेति । अन्योऽस्मान्मन्यून इति शेषः । अधिकस्य विधानात् (यास्मृ. ३१२३ इत्यत्र) । स्मृच. ३२२

(३) माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुता-विषयमेतत् । विर. ३९२

(४) माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुरु-तल्पग उच्यते इत्यतिदेशसामर्थ्यात् । मातृग्रहणं दृष्टा-न्तार्थमिति मिताक्षराकारः । पितृव्यपदं भ्रात्रादिपरमपि तुल्यन्यायात् । एवं भगिनीसखीति दुहित्रादिसखीपर-मपि न्यायसाम्यात् । राज्ञी राज्यकर्तुर्भार्या इति मिताक्षरा-कारः । युक्तं चैतत् क्षत्रियागमनं दण्डान्तरोपदेशात् ।

(१) नासं. १३७४ ; नास्मृ. १५७४ ; मिता. २१२८६ ; अप. २१२८६ ; व्यक. १२६ ; स्मृच. ३२२ ; विर. ३९२ धात्री साध्वी (साध्वी धात्री) ; पमा. ४६५ ; रत्न. १३२ ; विचि. १८४ च या (तु या) ; व्यनि. ४०० ; स्मृचि. २६ ; दवि. १७८ च या (ऽपि या) शेषं विरवत् ; सवि. ४६९ ; व्यप्र. ३९९ ; व्यउ. १३४ ; व्यम. १०७ ; विता. ८०३ ; सेतु. २६९ ; समु. १५५ ; विव्य. ५५ .

(२) नासं. १३७५ नात्तत्र नान्यो दण्डो (नं दण्डो नान्यस्तत्र) ; नास्मृ. १५७५ नात्तत्र (नं तस्य) ; मिता. २१२८६ गत्वा (गच्छन्) ; अप. २१२८६ ; व्यक. १२६ नात्तत्र (नं तत्र) ; स्मृच. ३२२ व्यकवत् ; विर. ३९२ ; पमा. ४६५ गत्वा (गच्छन्) नात्तत्र (नं तस्य) ; रत्न. १३१ मितावत् ; सुबो. २१२९३ नान्यो (नास्य) शेषं मितावत् ; विचि. १८४ ; व्यनि. ४०० कर्त (कृन्त) ; स्मृचि. २७ तत्र...यते (भ्रान्त्यो दण्डः स्यात्सार्ववर्षिकः) शेषं मितावत् ; दवि. १७८ ; सवि. ४६९ मितावत् ; व्यप्र. ४०० मितावत् ; व्यउ. १३४ विधी (ऽभिधी) शेषं मितावत् ; व्यम. १०७ मितावत् ; विता. ८०३ मितावत् ; सेतु. २६९ ; समु. १५५ व्यकवत् ; विव्य. ५५ .

सगोत्रेत्यनेन प्राप्तायाः सपत्नीमात्रादेः पुनरुपादानं शिश्रच्छेदादधिकस्य वधदण्डताडनादेः प्राप्त्यर्थम् । नान्यो दण्डो विधीयते इति तु शिश्रच्छेदस्यावश्यकत्व-त्वपरं शिश्रच्छेदे विहाय दण्डान्तरं न कार्यमिति वाक्यार्थ-पर्यवसानादिति प्रतिभाति । तथा स्त्रीणां प्रव्रज्यानेषे-धात् प्रव्रजिता श्रुतिस्मृतिविहितयथावद्विधवाधर्मवती विरक्ततया संन्यामितुल्याचारा विवक्षिता, राज्ञीसमभि-व्याहारेण पूज्यतमत्वावगमात् । यत्तु—‘चत्वारिंशत्पणो दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ।’ इति याज्ञवल्क्येनोक्तम् । तत्र प्रव्रजिता शाक्यादिस्त्री विवक्षिता दास्यादिसमभि-व्याहारेण हीनात्वप्रतिपत्तेरिति न दण्डविरोधः । वर्णो-त्तमा ब्राह्मणीति मिताक्षराकारः । तदिदं वचनं गुप्ता-विषयमिति रत्नाकरः । दवि. १७८-९

(५) मात्रादयो गुरुतल्पः तद्रमने गुरुतल्पगः । पितृव्यस्त्री सन्निष्ठी शिष्यस्त्री भगिनी भगिन्या अपि सखी भगिनीवदेव । साध्वीति वर्णोत्तमान्निशेषणम् । आसामन्यतमागमने शिश्रच्छेद एव दण्डः । नान्य इति वचनं लोभादिना धनादिदण्डनिवृत्त्यर्थम् ।

नाभा. १३। ७३-५ (पृ. १४०)

कन्यादूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः

कन्यायामसकामायां द्वयङ्गुलस्यावकर्तनम् ।
उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वस्वहरणं तथा ॥

(१) द्वयङ्गुलस्य अङ्गुलिद्वयस्य, अङ्गुलीसाध्य-मैथुनविषयमेतत् । येन येनाङ्गेनापरान्मुयात्तत्तदेवास्य छिन्द्यादिति सामान्यप्राप्तत्वादिति पारिजातः ।

*विर. ४०२

(२) कन्यायामसकामायामनिच्छन्त्यां स्वजात्यस्या-कन्याकरणे द्वयङ्गुलस्य छेदनम् । उत्तमायामनिच्छन्त्या-मधमजात्यस्य वध एव । ताडनं वध इति केचित्, अधमस्य सिद्धाभावादिति । मारणमित्यन्ये । द्वयङ्गु-लच्छेदादतिरिक्तेन भवितव्यम् । सिद्धाभापि किं न संभ-वतीति संसर्ग एतदन्यदुच्यते इत्यन्ये । सर्वस्वहरणं च ।

नाभा. १३। ७१ (पृ. १३९)

* दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १३। ७१ स्थाव (स्थाप); नास्मृ. १५। ७१ स्वहरणं (संग्रहणं); व्यक. १२७; विर. ४०२ स्त्वेव (स्त्वेवं); दवि. १८१ विरवत्; सेतु. २७५ विरवत्.

सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्रहेत् ॥
इच्छन्त्यां सवर्णे नास्ति दोषः । किन्तु सत्कृत्याल-ङ्कृत्य स एवोद्बहेत् । अन्यथा दण्ड्यः ।

नाभा. १३। ७२ (पृ. १३९)

योऽकामां दूषयति प्रतिलोमे वधः स्मृतः ।
सकामायां तु गमनाद्धनदण्डः प्रकीर्तितः ॥

दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दोषविचारः

स्वैरिण्यब्राह्मणी वैश्या दासी निष्कासिनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोभ्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः + ॥

(१) स्वैरिणी स्वरसात् पुंश्चली । अब्राह्मणीति विशेषणं क्षत्रियाद्येति यावत् । दासी स्वीया कर्मकरी निष्कामिनी कुटुम्बिनिर्गता पुंश्चली । गम्याः स्युरिति निषेधमात्रं न तु पापनिषेधः । विर. ४०६

(२) स्वैरिणी पत्यादित्यक्ता यथेष्टाचार । अ-ब्राह्मणी ब्राह्मण्या अन्या क्षत्रिया, वैश्या, दासी च । निष्कामिनी अनिरुद्धा । एताः स्त्रियो गम्याः तद्रमने न दण्ड्याः । आनुलोभ्येन ब्राह्मणः क्षत्रियादिस्वैरिण्यां, क्षत्रियो वैश्यादिस्वैरिण्यामित्यादि । विपरीते दण्ड्यः ।

नाभा. १३। ७८ (पृ. १४०)

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।
गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ॥

+ मिता. व्याख्यानां याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १३। ७२; नास्मृ. १५। ७२ सवर्णे (संगमे); अप. २। २८८ सत्कृत्य (संस्कृत्य); व्यक. १२७; विर. ४०२; विष्मि. १ नि. ४०३; दवि. १८३ अपवत्; वीमि. २। २८६; सेतु. २७५; समु. १५६ स्मृत्यन्तरम्.

(२) स्मृचि. २७.

(३) नासं. १३। ७८ प्रतिलोम (प्रतिलोभ्य); नास्मृ. १५। ७८; मिता. २। २९० (ख) सिनी (सनी); व्यक. १२८; अप. २। २९०; विर. ४०५ सिनी (मिनी); पद्मा. ४६८; रत्न. १३२ च या (तथा); दवि. १८८; नृप्र. २०९ मितावत्; व्यप्र. ४०२; व्यड. १३८; व्यम. १०७; विता. ८०८; सेतु. २७७ निष्कासिनी (निष्कामिणी); समु. १५६ मितावत्.

(४) नासं. १३। ७९ या यत्ताः पर (यास्ताश्चेदन्य); नास्मृ. १५। ७९; मिता. २। २९० अपि (स्वपि) या यत्ताः (यायत्ताः); अप. २। २९० यत्ताः पर (यतस्ताः स)

(१) भुजिष्यासु अन्येनावरुध्य भुज्यमानासु ।
सपरिग्रहाः परेणावरुद्धाः । विर. ४०६

(२) आस्वेव स्वैरिण्यादिषु नियतपुरुषपरिग्रहासु
परदारवदेव दोषः । गमने दण्डश्च । गम्या अपि अभु-
जिष्याः विप्लुता अप्यगम्याः यदि कस्यचित् परिग्रहे
वर्तेरन् यावत्कालं तावत् । नाभा. १३।७९ (पृ. १४०)

अन्यजपशुवेद्यागमने दण्डविधिः

पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः स दमं शतम् ।

मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्यावसायिषु ॥

(१) सदृशं शतं दशाधिकपणशतम् । स दमं शत-
मेति लक्ष्मीधरः । तत्र स गन्ता पणशतं दमं दद्यादिति
स्फुट एवार्थः । पूर्वं गोगमने वध उक्तः शुद्रस्य, अयं
तु मध्यमसाहसः क्षत्रियवैश्ययोरिति पूर्वेण सममविरोधः ।

विर. ४०७

(२) पशुरजमहिष्यादिः । योनिग्रहणमन्यप्रदेश-
निवृत्त्यर्थम् । गत्वा दण्ड्यो दशोत्तरं शतम् । गोषु योन्या-
मतिक्रम्य मध्यमसाहसम् । तदेव मध्यमसाहसमन्तावसा-
यिषु चण्डालादिषु । नाभा. १३।७६ (पृ. १४०)
सुवर्णं तु भवेदण्ड्यो गां ब्रजन् मनुजोत्तमः ।
वेद्यागामी द्विजो दण्ड्यो वेद्याशुल्कसमं दमम् ॥

व्यक. १२८ अपवत्; विर. ४०५ अपवत्; पमा. ४६८;
रत्न. १३२; दवि. १८८ अपवत्; नृप्र. २०९ अपि
(स्वपि) या यत्ताः पर (याघतस्ताः स); व्यग्र. ४०२
मितावत्; व्यउ. १३८ अपि (स्वपि) यत्ताः पर (यत्तस्मात्
स); व्यम. १०७ पू. ; विता. ८०८ मितावत्; सेतु.
२७७ यत्ताः पर (यत्ताः स); समु. १५६ नृप्रवत्.

(१) नासं. १३।७६ पूर्वार्धे (पशुयोन्त्यामतिक्रम्य विनेयः
सदृशं शतम्) न्या (न्ता); नास्मृ. १५।७६; व्यक. १२८;
विर. ४०७ स दमं (सदृशं); विचि. १८८; व्यनि. ४०३
न्या (न्ता) शेषं विरवत्; बाल. २।२८९ विनेयः स दमं
(विनेयः सततं) तदेवा (भवेद); सेतु. २७८ दमं शतम्
(शतं दमम्); समु. १५६ स दमं शतम् (स्याच्छत
दमम्) तदेवान्या (तथैवान्ता); विव्य. ५५.

(२) व्यक. १२८ दमम् (पणम्); विर. ४०८;
विचि. १८८ समं दमम् (पणं स्मृतम्); दवि. १९०
दमम् (दमः) उक्तः. : १९४ पू., मत्स्यपुराणम्; वीमि.
२।२८६ शुल्कसमं दमम् (शुल्कं पणं स्मृतम्) उक्तः;
सेतु. २७९.

यदेद्यागमने शुल्कं पञ्चशतपणरूपं तावान् वेद्या-
गामिनो ब्राह्मणस्य दण्डः । विचि. १८८

अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राजदण्डो वा

अगम्यागामिनः शास्ति दण्डो राज्ञा प्रकीर्तितः ।

प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद्विशोधनम् ॥

अगम्यागामिनो यथोक्तो दण्डो राज्ञा प्रणीतः
शास्ति । प्रायश्चित्तविधावत्र नान्यो दण्डोऽस्ति । तस्मा-
द्यथोक्तो दण्डो न प्रमाद्यः । तेषामप्यनुग्रहो भवत्येव ।
इतरथोभयोः प्रत्यवायः स्यात् ।

नाभा. १३।७७ (पृ. १४०)

बृहस्पतिः

संग्रहणप्रकाराः, तल्लक्षणानि च

पारुष्यं द्विविधं प्रोक्तं साहसं च द्विलक्षणम् ।

पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ॥

(१) संग्रहणं परस्त्रिया सह पुरुषस्य सङ्गन्धः ।

स्मृच. ८

(२) तत्र परदारपदेन स्वभार्याव्यतिरिक्ता स्त्री
विवक्षिता । सा द्विविधा परिणीता अपरिणीता चेति ।
तयोः परिणीता अनंकविधा साध्वी बन्धकीति, उत्तमा
हीनति स्वजना अस्वजनेति, गप्ता अगुप्ता चेति,
क्रीवादिभार्या अन्येति ।

अपरिणीता त्रिविधा कन्या ब्रात्या वेश्येति । एते
विभाजकोपाधयो बलललानुरागादिप्रयोगवद्दण्डभेदाय
भवन्तीति परिभाषान्यायेन प्रमुखे दर्शिताः । आसाम-
भिमर्षणमपि द्विविधं संग्रहणमभिगमश्च । तत्र संग्रहणं
नाम समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिया आत्मीयताकरणम् ।

(१) नासं. १३।७७ कीर्तितः (चोदितः) नं तु पापानां
स्याद् (वत्र प्रायश्चित्तं); नास्मृ. १५।७७ नः शारिा
(नश्चास्ति) कीर्तितः (चोदितः); व्यक. १२८; विर. ४०८
स्ति द (रिर्द); विचि. १८९ पापानां स्याद्दि (पापगोक्षेवि);
दवि. १८९ विरवत्; वीमि. २।२८६ स्ति द (रिर्द)
राज्ञा (राज्ञः) शेषं विचिवत्; सेतु. २७९.

(२) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ उक्तः;
विर. ३७८ द्विलक्ष (त्रिलक्ष) त्रिप्र (त्रिरा); पमा. ४६२
उक्तः; रत्न. १२९ उक्तः; व्यनि. ३९८ उक्तः; दवि.
१५४; व्यग्र. ३९७ उक्तः; व्यउ. १३५ उक्तः; समु.
१५३ उक्तः.

तद्विभजते बृहस्पतिः— पारुष्यमिति । दवि. १५४

बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ।
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ॥
अतिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया ।
प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
छेदना गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
संयोगः क्रियते यस्याः तदुपाधिकृतं विदुः ॥
अन्योन्यचक्षुरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा ।
कृतं रूपाथलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम् ॥

कार्मणं कर्मणा वशीकरणम् । स्मृच. ८

(१) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ पाधि
(पधि) [उत्तर्गधः 'क्षेयं तदनुरागजं' इत्यस्य उत्तरं पतितः];
विर. ३७९, मांत्त (मुत्त); पमा. ४६२; रत्न. १२९
स्मृच. १२, पू.; व्यनि. ३९८ स्मृचवत्; दवि. १५४ कृते
(हृते); व्यप्र. ३९७ स्मृचवत्; व्यउ. १३५ प्रोक्तं (क्षेयं);
समु. १५३ पू., १५४ उत.

(२) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ सुप्तो
(मत्तो) वा (च) : ३९९; विर. ३७९; पमा. ४६२
पूर्वाधे (अनिच्छन्त्या त्वपकृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा) प्रलपन्त्या वा
(प्रलये यत्तु); रत्न. १२८ कृतं तु तत् (कृतस्तथा) : १२९
सुप्तो (मत्तो); व्यनि. ३९८ सुप्तो (मत्तो) वा (ऽपि);
दवि. १५५ वा रहसि (रहसि वा); व्यप्र. ३९६, ३९७
सुप्तो (मत्तो); व्यउ. १३० : १३५ व्यप्रवत्; विता.
८१३ तं तु तत् (तानि च); समु. १५३.

(३) अप. २।२८३ मदकारणम् (मद्यकार्मणम्); व्यक.
१२४ अपवत्; स्मृच. ८ अपवत्; विर. ३७९ दत्त्वा...
रणम् (गत्वा वा तत्त्वस्तानि); पमा. ४६२ यस्याः (यत्तु);
रत्न. १३० यस्याः तदु (यत्तु तत्तु); व्यनि. ३९८ वा
(च); दवि. १५५ मदकारणम् (मद्यकार्मणम्); व्यप्र.
३९७ दत्त्वा वा (दत्त्वास्या) यस्याः तदुपा (यत्र तत्तुप);
व्यउ. १३५ दत्त्वा वा (दत्त्वास्या) यस्याः तदु (यत्तु तत्तु);
समु. १५३ यस्याः तदु (यस्यां तत्तु) शेषं अपवत्.

(४) अप. २।२८३ वा (च); व्यक. १२४ अपवत्;
स्मृच. ८; विर. ३७९ वा (च) र्थलोभेन (बलोभेन);
पमा. ४६२ चक्षु (मनु) दूती (दूत); रत्न. १२९ अप-
वत्; व्यनि. ३९८; दवि. १५५; व्यप्र. ३९७; व्यउ.
१३५ रूपाथलोभेन (लोभार्थलोभेन); समु. १५३.

अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।
स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलमद्यान्नवाससाम् ।
संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥
मैकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।
एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

वर्गभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः

त्रयाणां चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।
विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रविणाधिके ॥

(१) त्रयाणामप्येतेषां प्रथममध्यमोत्तमसाहसकारि-
णाम् । यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमदण्डाः, अधिकधनस्य
तु प्रथमादिभ्योऽधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः । विर. ३८४

(२) ण्यु त्रिषु संग्रहणेषु यथाक्रमं प्रथममध्यमो-

(१) व्यक. १२४; स्मृच. ८; विर. ३७९; पमा.
४६२ दूती (दूत) भूषण (भूषण); दीक. ५५ संग्रहः
(साहसः); रत्न. १३०; विचि. १७०; व्यनि. ३९८
प्रेक्षणं (प्रेषणं); दवि. १५५; व्यप्र. ३९७ व्यासबृहस्पती;
व्यउ. १३५; सेतु. २६१; समु. १५४; विव्य. ५३.

(२) व्यक. १२४ च (वा); स्मृच. ८ फलमद्यान्न
(धूपमध्वन्न) च रहसि (रहसि च); विर. ३८०; पमा.
४६२-३ फलमद्यान्न (धूपमध्वन्न) च रहसि (रहसि च);
दीक. ५५ मद्यान्न (सद्गन्ध); रत्न. १३० च (वा);
विचि. १७१; व्यनि. ३९८; व्यप्र. ३९८ मद्यान्न
(धूपा) व्यासबृहस्पती; व्यउ. १३५; सेतु. २६२ व्यप्र-
वत्; समु. १५४ स्मृचवत्.

(३) व्यक. १२४; स्मृच. ८ लिङ्गनं (लिङ्गने); विर.
३८० स्मृचवत्; पमा. ४६३; दीक. ५५; रत्न. १३०;
विचि. १७१; व्यनि. ३९८; दवि. १५६; व्यप्र. ३९८
व्यासबृहस्पती; व्यउ. १३५; विता. ७९७ 'परस्परप्रथाश्रयः'
इति वा पाठः, पू.; सेतु. २६३ एकशय्यासनं (एकत्र
शयनं) लिङ्गनं (लिङ्गने); समु. १५४ स्मृचवत्; विव्य.
५३.

(४) अप. २।२८४; व्यक. १२४; विर. ३८४; दवि.
५२ मध्य उत्तमः (उत्तममध्यमः) : १५६; विचि.
१७२; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३६ धिके (धिकः); व्यप्र.
१०६ को द्रविणाधिके (कोऽपि बलाद्रहः); विता. ७९८
क्रमेण व्यासः; सेतु. २६४ (=); समु. १५४ व्यमवत्.

तमसाहसा दण्डा अधिकधनस्य त्वधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः । विचि. १७२

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उक्त्य लिङ्गवृणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

(१) ब्राह्मणतरसवर्णाविपये तु बृहस्पतिरपराधिनो दण्डमाह— सहसेति । कामयेत् परस्त्रियं व्रजेदित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(२) यः सहसा बलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्वस्वं गृहीत्वा लिङ्गवृणौ छित्वा गर्दभेन पुरपरिभ्रामणं दण्डः । विर. ३८९

छन्नना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

(१) छन्नना कामयेत् वन्ननाया संगच्छेत् । सर्वहरः सर्वस्वहरणं, तद्गगाङ्ककरणान्तरमित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(२) यस्तु छन्नना छलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्वस्वमादाय भगाङ्केनाङ्कयित्वा पुरान्निर्वासनं दण्डः । विर. ३८९

दमोऽन्तिमः समायां तु हीनायामधिकस्ततः ।

पुंसः कार्योऽधिकार्यां तु गमने संप्रमापणम् ॥

(१) अप. २।२८६ सहसा कामयेद्यस्तु (सहसायः कामयेत); व्यक. १२५; स्मृच. ३२०; विर. ३८८; पमा. ४६६; रत्न. १२९; दवि. १६५ लिङ्ग (लिङ्ग); सवि. ४६७; व्यप्र. ३९६; व्यउ. १३४ क्रमेण मनुः; व्यम. १०५ दविवत्; विता. ८१३ उत्तरार्धे (उक्त्य लिङ्गवृणौ प्रकुर्वीत परिग्रहम् । उक्त्य लिङ्गवृणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु); सेतु. २६६ काम (कार); समु. १५३-४.

(२) अप. २।२८६; व्यक. १२५; स्मृच. ३२०; विर. ३८९; पमा. ४७२ काम (कार); रत्न. १३०; विचि. १८२-३ छद्मना (सहसा); दवि. १६५ सर्वहरो दमः (सुबहवो दमाः); व्यप्र. ३९८; व्यउ. १३६; व्यम. १०५; सेतु. २६६-७ पमावत्; समु. १५४.

(३) व्यक. १२५; स्मृच. ३२० ऽन्तिमः (नेयः) संप्र (सप्र); विर. ३८९; रत्न. १३० स्मृचवत्; विचि. १८३ कस्ततः (कः स्मृतः) मने (मनं); दवि. १६५; व्यप्र. ३९७ मधि (मधि) शेषं स्मृचवत्; व्यउ. १३४ (=) ऽन्तिमः (शेषः) संप्रमापणम् (सप्रमापणे); व्यम. १०६ ऽन्तिमः

(१) तस्यात्रायमर्थः । समायां जारसवर्णपरभार्या-गमनविपये 'छन्नना कामयेदि'त्यादिवाक्योक्तो दमो नेयः पुमांसं जारभूतं प्रापणीयः । हीनायां जारतो हीन-वर्णायां गमने ततः छन्नना गमननिमित्तकाहमाद-धिकोऽर्थो दमः पुंसः कार्यः । अधिकायां जारतोऽधिक-वर्णायां गमने संप्रमापणं प्रमापणमपि पुंसः कार्यम् । सर्वस्वहरणं कृत्वा प्रमापयेदित्यर्थः । अत्रापि पुंस एवा-पराधित्वात्तस्यैव दण्डाभिधानमिति मन्तव्यम् । तेना-त्रापि स्त्रिया नास्ति दण्डः । तथापि परपुरुषसंपर्कज-दोषसद्भावादसंव्यवहार्यताऽस्ति । ततश्चात्रापि —'अनि-च्छन्ती तु या भुक्ता गुमां तां वासयेद्गृहे । मलिनाङ्-गीमधःशय्यां पिण्डमात्रापजीविनीम् ॥ कारयेन्निष्कृतिं कुच्छं पराकं वा समं गताम् । हीनवर्णापभुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥' इत्युक्तमनुसंधेयम् ।

स्मृच. ३२१

(२) यस्तु बलच्छले विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा समानजातीयां परस्त्रियं गच्छति, तस्यान्तिमः उत्तमो दण्डः, हीनाया तु बलच्छले विहाय गच्छतो मध्यमो दण्डः । उक्तृष्टजातीयां तु दूतादिप्रेषणद्वारा बल-च्छलाभ्यां वा गच्छतो मारणमेवेत्यर्थः । विर. ३८९

(३) एतद्दर्शनादुलच्छलाभ्यां सजातीयाभिगमे उत्त-माधिको दण्डो हीनजातीयाभिगमे उत्तम इति गम्यते, हीनस्य बलेनोत्तमाभिगमे विचित्रो वध इति शेषः । अपराधगौरवात् । 'पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तत आयसे' इति वचनाद्वा । दर्पगमनाधिकारे मनुरिति कृत्वा कामधेन्वादावव्यावतारणात् । *दवि. १६६

सुगुमां ब्राह्मणीं यान्तो दग्धव्यास्तु कटाक्षिता ॥

स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदमः स्मृतः ॥

* शेषं विरवत् ।

(नेयः) समायां तु (समायां यो); विता. ८१३-४ मोऽन्तिमः (मः समः) मधि (मधि); सेतु. २६७; समु. १५४ ऽन्तिमः (नेयः).

(१) विचि. ५५.

(२) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८ (=);

छिन्ननासौष्ठवकणां तां परिधाम्याप्सु मज्जयेत् ।
खादयेद्वा सारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र सा दण्ड्या, यः स्त्रियं प्रलोभ्य संगच्छतः पुरुषस्य
दण्डः तेन दण्ड्या, तद्दण्डार्थः पुरुषस्य । छिन्नेत्यादिना
तस्या एवाधिको वैकल्पिक उक्तः । बहुसंस्थिते बहु-
भिराकीर्णं । विर. ३९८-९

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद् गृहे ।
मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥
कैरयेभिष्कृतिं कृच्छं पराकं वा समे गताम् ।

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥
गुप्तां पुनः संभोगरहितां वासयेद्विशुद्धिपर्यन्तमिति
शेषः । समे गतां समवर्णे पुंसि संगतामित्यर्थः ।
हीनवर्णोपभुक्ताविषये वचनान्तरपर्यालोचनया यद्वक्तव्यं
तद्विस्तरभयादिह नोक्तम् । स्वावसरे प्रायश्चित्तकाण्डे
वक्ष्यते । स्मृच. ३२०

कात्यायनः

संग्रहणलक्षणानि

यानि कर्माण्यभिलषन् पुमान्वै कुरुते कचित् ।
आरम्भास्ते तु निर्दिष्टा गर्हिताः कामसाधकाः ॥

रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०२; दवि. १६४;
वीमि. २१२४; व्यप्र. ४०४; व्यउ. १३९; व्यम. १०७
नारदः; विता. ८०७; सेतु. २७३; समु. १५५.

(१) व्यक. १२६ कणां तां (कणां तु); विर. ३९८
(=) खाद ... मेयैः (खादयेत्सारमेयैर्वा); विचि. १८६ छिन्न
(मित्र); व्यनि. ४०२ कणां तां (कणां तु) भ्राम्या (भ्राम्या);
दवि. १६४ कणां तां (कर्णानां); वीमि. २१२४ प्सु
मज्ज (शु मज्ज) पू; सेतु. २७३; समु. १५५ व्यक्तवत्.

(२) व्यक. १२७; स्मृच. ३२०, ३२१; विर. ४००;
व्यनि. ४०२; व्यम. १०५ क्रमेण कात्यायनः; विता. ८१४
न्ती तु या भुक्ता (स्त्री तु यां भुक्त्वा) नाङ्गी (नाङ्गा);
सेतु. २७३; विम. १६ पूर्वार्थे (व्यभिचरन्तीं दत्तभक्तां शुद्धां
तां रक्षयेद्गृहे) पिण्डमात्रोप (भिक्षामाश्रित्य); समु. १५४.

(३) व्यक. १२७; स्मृच. ३२०, ३२१; विर. ४००
ऽध्या (च सा); व्यनि. ४०२ समे (समा) या (सा);
व्यम. १०५ उक्तं, क्रमेण कात्यायनः; विता. ८१४ श्रुतिं
(श्रुतिः) वर्णोप (वर्णेन); सेतु. २७३; विम. १६ ऽथवा
भवेत् (च धर्मतः); समु. १५४.

(४) व्यक. १२४; विर. ३८२.

व्य. कां. २३७

परत्रियमभिलषन् यावन्तं कर्मकलापं पुमान् करोति,
सर्वोऽसौ संग्रहणारम्भः । विर. ३८२

दूतोपचारयुक्तश्चेदवेलास्थानसंगतः ।

कण्ठकेशाम्बरग्राही कर्णनासाकरादिषु ॥

एकस्थानासनाहारः संग्रहो नवधा स्मृतः ।

न ग्राह्यो ह्यन्यथाकारी ग्राहको दण्डमर्हति ॥

(१) अञ्चलं वस्त्रप्रान्तम् । स्मृच. ८

(२) अत्र करादिष्वित्यादिशब्देन कण्ठकेशकर्णनासा-
तिरिक्तं अङ्गं ग्राह्यम् । तेन भूतोपचारयुक्तस्ताम्बूला-
युपकरणयुक्तः । कण्ठे केशोऽम्बरे कर्णे नासायां करादा-
विति षट्सु स्पृशति, एकस्थान एकासन एकाहारश्च
भवति, स नवप्रकारः संग्रहो ग्राहकैर्निश्चेतव्य इत्यर्थः ।
न ग्राह्य इत्यादिनार्थेन एतैरेव चिह्नैर्भावान्तरप्रयुक्तैर्न
संग्रहो निश्चेतव्यः । यस्तु तेनैव तथात्वनिश्चयं कुरुते, स
एव दण्ड्यः । विर. ३८२-३

गर्भपातो नखानां च दर्शनं गर्भधारणम् ।

धारणं परवस्त्राणां अलङ्कारायुधस्य च ॥

ऐभिश्चिह्नैः सदा ज्ञेया व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥

गर्भपात इत्यादिना, एभिर्गर्भपातादिभिर्निमित्तै-
र्व्यभिचाररता इति ज्ञेयमित्युक्तम् । विर. ३८३

गन्धमाल्याम्बरैश्चैव लेख्यसंग्रहणैरपि ।

ग्राहकं सर्वमेव स्यादारम्भकरणं हि तत् ।

अस्मादकार्यसंसर्गात् ग्रहं संग्रहणं विदुः ॥

(१) व्यक. १२४ संगतः (संस्थितः); स्मृच. ८ संगतः
(संस्थितिः) शङ्करग्राही (शाञ्चलग्राहः); विर. ३८२ दूतो
(भूतो); समु. १५३ संगतः (संस्थितः) शङ्करग्राही
(शाञ्चलग्राहः).

(२) व्यक. १२४ कारी (वापी); स्मृच. ८ हारः
(हाराः) पू; विर. ३८२ नवधा (मुनिभिः); समु. १५३
रश्चवत्, पू.

(३) व्यक. १२४; विर. ३८२; व्यनि. ३९९; समु.
१५३ गर्भपातो (दन्तपाद) धारणं परवस्त्राणां (परवस्त्राय
धारणं) रश्चन्तरम्.

(४) व्यक. १२४; विर. ३८२; व्यनि. ३९९; समु.
१५३ रश्चन्तरम्.

(५) व्यक. १२४ श्वैव (श्रपि) रपि (स्तथा) दत्
(यत्); विर. ३८३ अस्मादकार्य (अस्माकुकार्य).

कामी तु संस्थितो यत्र आरम्भकामेसाधके ।

तत्तस्माद्ग्रहणं तस्य ग्राह संग्रहणं ह्यतः ॥

ग्राहकं ग्रहणस्यावरोधस्य निमित्तमिति हलायुधः ।

विर. ३८४

संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः

अतोऽन्येन प्रकारेण प्रवृत्तौ ग्रहणं भवेत् ।

स्वयमेवागतायां तु पुंगुहे न तु दोषभाक् ॥

(१) अभिगमनानुवृत्तौ कात्यायनः— अत इति ।

व्यक. १२५

(२) अभिगमनानुवृत्तौ विष्णुः— अत इति ।

विर. ३८५

(३) पुंगुह इति । स्वयहं गते पुंसि स्त्रियां स्वयमुप-
न्यतायां अधिकः पुंसो न दोष एवेत्यर्थः । एतद्वचनं
कलत्रगौ संग्रहणप्रकरणे पठितम् । रत्नाकरं त्वभिगमना-
नुवृत्तौ कात्यायन इति कृत्वा तत्रैवावतारितम् ।

दवि. १५७-८

प्रदुष्टप्रत्यक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

स्वेच्छयोपेयुषो दारात्र दोषः साहसे भवेत् ॥

अस्यार्थः— प्रदुष्टप्रत्यक्ताः स्वदारा येन तस्य
दुष्टान् दारान् तथा क्लीबाक्षमयोर्दाराणामेवेच्छयोप-
गच्छन् न दण्डनीय इति ।

व्यक. १२५

स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः

स्त्रीपु वृत्तोपभोगः स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा ।

वधस्तत्र प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥

तदगुणवतो जायायां द्रष्टव्यम् । अत्र मन्वादिभिः

पुरुषस्यैव दण्डाभिधानं दण्डप्रापकस्त्रीगतापराधाभावा-
दिति मन्तव्यम् । तथापीतरपुरुषसंसर्गजं पापं नार्याः
संपद्यते । ततश्चासंव्यवहार्यता अत्रापि दण्डव्यायामिव
समाना । सा प्रायश्चित्तेन कचिदपैति कचिन्नेत्याह

(१) व्यक. १२४; विर. ३८३ ग्राह संग्रहणं (ग्रामङ्ग्रहणं).

(२) व्यक. १२५; विर. ३८६ पुंगुहे (स्वगुहे) विष्णुः;
दवि. १५७ न तु (म न).

(३) व्यक. १२५ नारदकात्यायनौ; विर. ३८६ प्रदुष्ट
(अदुष्ट) स्वेच्छयो (स्वेच्छानु) विष्णुः; दवि. १५८ स्वेच्छयो
(मेच्छानु) नागदकात्यायनौ.

(४) व्यक. १२५; स्मृच. ३२० वधस्तत्र (वधे तत्र);
विर. ३८९ भोगः (योगः); व्यग्र. ३९७ वृत्तो (कृतो);

बृहस्पतिः— अनिच्छन्तीति ।

स्मृच. ३२०

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः ।

तदर्थं योषितो दद्युः वधे पुंसोऽङ्गकर्तनम् ॥

योषितो दद्युः इति, पुरुषवदपराधकर्त्तव्य इति शेषः ।

स्मृच. ३२१

नास्वतन्त्राः स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्तत्रापराध्यते ।

प्रभुणा शासनीयास्ता राजा तु पुरुषं नयेत् ॥

(१) तद्व्रताचरणार्हास्वतन्त्रासु द्रष्टव्यम् । स्मृच. ३२०

(२) सतन्त्राः सत्त्वामिकाः स्त्रियो राजा न ग्राह्या न
कर्षणीयाः, राजा तु पुरुषं नयेत् स्त्रीत्वामिनं पुरुषं
प्रापयेत् । स्वाभिद्वारैव तदण्डो ग्राह्य इति तात्पर्यम् ।

विर. ४००

प्रोषितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यभिग्रहे ।

तावत्सा बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्पथिदि

राजगृहं नीता ।

विर. ४००

स्वैरिणीगमनविचारः

कामार्ता स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रकामयेत् ।

राजादेशेन भोक्तव्या विख्याप्य जनसंनिधौ ॥

व्यउ. १३५ वृत्तो (कृतो) शेषं स्मृचवत्; व्यम. १०५ वृत्तो
(कृतो) वधस्तत्र (वधे तत्र); विता. ८१४ वृत्तोप (यः कृत)
अर्थं स्मृचवत्; सेतु. २६७ विवत्; समु. १५३ स्मृचवत्.

(१) स्मृच. ३२१ तृतीयपादं विना; रत्न. १३०; व्यग्र.
३९९ योऽर्थं (व्यर्थं); व्यउ. १३६-७; व्यम. १०६; समु.
१५४-५५

(२) व्यक. १३७ ध्यते (ध्यति); स्मृच. ३२३ व्यक-
वत्; विर. ४०० न्नास्व (न स); विचि. १८७ यास्ता
(या सा) शेषं व्यकवत्; दवि. १६४; सेतु. २७४ तु (च);
समु. १५५ व्यकवत्.

(३) व्यक. १२७ तस्यादा (त्प्रत्या); स्मृच. ३२३
व्यकवत्; विर. ४००; विचि. १८७; दवि. १६५; सेतु.
२७४; समु. १५५ व्यकवत्.

(४) अप. २१२९०; व्यक. १२८; विर. ४०५ काम
(कामः); व्यनि. ४०३ कामा ... या तु (यं कामार्ता
स्वैरिणी या) राजा ... क्तव्या (राजा देशादिभोक्तव्या)
व्यामः; सेतु. २७७; समु. १५५ राजा ... क्तव्या (राजा
देशादिभोक्तव्या) व्यातः.

व्यासः

संग्रहणलक्षणानि

संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।
उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् *॥
अदेशकालसंभाषा निर्जने च परस्त्रिया ।
अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
एतच्च रिरसया विशेषणीयम् । विर. ३७९
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।
प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ॥

* अयमर्थश्लोकः पूर्वश्लोकार्थदर्शकः पूर्वश्लोकस्थाने पठनीयः ।

(१) अर. २।२८४; व्यक. १२४ ज्ञेयः (प्रोक्तः);
स्मृच. ८; विर. ३७९; रत्न. १२०; विचि. १६९ ज्ञेयः
(प्रोक्तः) ध्यमस्तथा (ध्य उत्तमः) उत्तमश्चेति (उक्तश्चेति स्व);
न्यप्र. ३९७; सेतु. २६१; समु. १५३; विन्य. ५३ ज्ञेयः
(प्रोक्तः) मरतथा (मोत्तमः) उत्तमश्चेति (उक्तश्चेति स).

(२) मिता. २।२८३; स्मृचि. २६; सवि. ४६७
नारदः; वीमि. २।२८३; विता. ७९७; राकौ. ४८४.

(३) मिता. २।२८३ संभाषा (भाषाभिः) वा (याः)
अपाङ्गप्रे (कटाक्षवे) मः ... स्मृतः (मं साहसं स्मृतम्);
अप. २।२८४ निर्जने (अरण्ये) प्रथ... स्मृतः (पूर्वसंग्रहणं
स्मृतम्); व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच. ८ अपाङ्गप्रे (कटा-
क्षवे); विर. ३७९ काल (काले) वा (वा) निर्जने (अरण्ये)
या (याः); विचि. १६९ काल (काले) निर्जने (अरण्ये)
या (याः) प्रथ... स्मृतः (पूर्व संग्रहणं स्मृतम्); स्मृचि.
२६ या (याः) अपाङ्गप्रे (कटाक्षवे) मः ... स्मृतः
(मं साहसं स्मृतम्); सवि. ४६७-८ या (याम्) उत्तरार्धे
(कटाक्षवीक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम्) नारदः; वीमि.
२।२८३ काल (काले) पू; विता. ७९७ मितावत्; राकौ.
४८४ स्मृचिवत्; सेतु. २६१ काल (काले) निर्जने (अरण्ये)
प्रथ... स्मृतः (पूर्व संग्रहणं स्मृतम्); समु. १५३ मितावत्;
विन्य. ५३ या (याः) प्रथ... स्मृतः (प्रथमं ग्रहणं स्मृतम्).

(४) मिता. २।२८३ मः संग्रहः स्मृतः (मं साहसं
स्मृतम्); अप. २।२८४ क्रमेण मनुः; व्यक. १२४; स्मृच.
८; विर. ३८०; विचि. १७१ बृहस्पतिः; स्मृचि. २६
चात्र (वात्र) मः ... स्मृतः (मं समुदाहृतम्); दवि. १५६
भूप (पूग) मः ... स्मृतः (मः साहसः स्मृतः); सवि. ४६८
मितावत्, नारदः; वीमि. २।२८३ मः ... स्मृतः (मं समु-

शय्यासने विविकते तु परस्परमुपाश्रयः ।

केशाकेशिग्रहश्चैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥

विविकते रहसि । केशाकेशिग्रहैः परस्परकेशग्रहण
पूर्वकक्रीडाभिः । स्मृच. ८

अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं वृत्तीसंप्रेषणं तथा ।

स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥

प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम् ।

संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।

एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

गुप्तायाः संग्रहे दण्डो यथोक्तः परिकीर्तितः ।

इच्छन्त्यामागतायां तु गच्छतोऽर्धदमः स्मृतः ॥

यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्धदण्डः क्लीबादि-
भार्याव्यतिरिक्तासु, क्लीबादिभार्यासु दण्डाभावोक्तः ।

विर. ३९२

साधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेद्यस्तां नराधमः ।

तस्य वेद्यावदिच्छन्ति दण्डनं न तु दारवत् ॥

दाहृतम्) उत्त. ; विता. ७९७ बीमिवत् ; राकौ. ४८४

बीमिवत् ; सेतु. २६२ ; समु. १५३ ; विन्य. ५३ बृहस्पतिः .

(१) मिता. २।२८३ शय्या... तु (सहासनं विविकतेषु)

ज्ञेय... ग्रहः (सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्); अप. २।२८४ मुपा

(समा) क्रमेण मनुः ; व्यक. १२४ मुपा (मपा); स्मृच. ८

सने (सनं) मुपा (मपा) हश्चै (हैश्चै); विर. ३८१ मुपा

(मपा); विचि. १७१ विरवत् ; स्मृचि. २६ शय्यामने

(सहासनं) ज्ञेय... ग्रहः (सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्); सवि.

४६८ स्मृचिवत्, नारदः ; वीमि. २।२८३ स्मृचिवत् ; विता.

७९८ स्मृचिवत्, उत्त. ; राकौ. ४८४ कते (कतं) शेषं

स्मृचिवत् ; सेतु. २६३ ; समु. १५३ स्मृचिवत् .

(२) व्यप्र. ३९७-८ व्यासबृहस्पति, [वस्तुनस्तु एते श्लोका

व्यासस्य न सन्ति उपर्युक्तैः पुनरुक्तेः ।]

(३) स्मृच. ३२१ सायाः (सायां) परिकीर्तितः (र मु-

दाहृतः); विर. ३९२ हे (हो); रत्न. १३१ स्मृचिवत् ;

न्यनि. ४०१ स्मृतः (मतः) उत्त. ; दवि. ५० कीर्तितः

(कलितः) : १६४ ; सेतु. २७० ; समु. १५४ स्मृचिवत् .

(४) अप. २।२९० ; व्यक. १२८ ; विर. ४०५ ;

पैरोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः ।
प्रसह्य वेद्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

यमः

मातृपुत्रादिगमने पानित्यम्

मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा ।
मातुल्यानी स्वसा श्रृङ्गत्वा सद्यः पतेद्विजः ॥

वर्णभेदेन स्त्री दण्डविधिः

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तत्र आयसे ।
दहेत्पापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥
ब्राह्मणीगन्तारमित्यनुवृत्तौ यमः — शूद्रमिति ।

विर. ३९५

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
तां श्रमिः स्वादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥

(१) 'मदमोहिते'ति वदन् वधदण्डस्यासामान्त्रिकत्वं दर्शयति । तेन 'नार्याः कर्णादिकर्तनम्' इति प्रागुक्तो दण्डो रागादत्यन्तासक्ताविषय इति मन्तव्यम् । अत्यन्तासक्तिरहिताविषये तु न शारीरो दण्डः । संव्यवहारार्थं 'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम्' इति प्रायश्चित्तविधानात् ।

स्मृच. ३२३

(२) वध्यघातिनां संस्थाने, वध्यान् ये घातयन्ति चाण्डालादयः, तैरधिष्ठिते देशे ।

विर. ३९८

विचि. १८९ गच्छे...धमः (तां गच्छेयुर्नराधमाः) तस्य (तस्या) ; व्यनि. ४०३ पूर्वा या (पूर्वा तु) दण्डनं न तु (दण्डं न पर) ; दवि. १८८ ; वीमि. २१२८६ गच्छे...धमः (तां गच्छेयुर्नराधमाः) तस्य (तस्यां) ; सेतु. २७७ ; समु. १५५ पूर्वा या (पूर्वा तु) दण्डनं न तु (दण्डं तु पर) .

(१) अप. २१२९० ; व्यक. १२८ ; स्मृच. ३२३ त्पणि (त्पण) ; विर. ४०६ परोप (पराव) ; रत्न. १३२ ; विचि. १८७ विरवत् ; दवि. १९० (=) उत्त. ; व्यप्र. ४०२ ; सेतु. २७८ विरवत् : २७९ उत्त. ; समु. १५५ स्मृववत् .

(२) दवि. १८० .

(३) विर. ३९५ ; विचि. १८५ ; दवि. १७४ पर्णे (पर्ण) ; सेतु. २७१ .

(४) व्यक. १२६ ; स्मृच. ३२३ ; विर. ३९८ ; रत्न. १३२ ; विचि. १८६ ; व्यनि. ४०१ घाति (खादि) ; दवि. १७४ ; वीमि. २१२८६ ; व्यम. १०७ ; विता. ८०७ तां श्रमिः (श्रमिस्तां) ; सेतु. २७२ ; समु. १५५ ; विव्य. ५४ ब्राह्मणी (कुमारी) .

(३) एतद्दर्शनात् गौतमवाक्ये पुरुषवधे प्रकाश-
त्वाभिधानात् स्त्रियाः श्रमिः खादनं निभृतमिति भ्रमो
द्वेयः ।

दवि. १७४

'वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥

इह ब्राह्मण्या नमायाः शिरोमुण्डन-सर्पिर्भ्युक्षण-
स्वयरोहण-राजपथानुव्रजनानि वसिष्ठेन विहितानि पूता
भवतीत्युपसंहारदर्शनात् प्रायश्चित्तरूपाणि । अत एव
कल्पतरो— शूद्रमग्नौ प्रास्येदित्यन्तमेव तद्वाक्यं पठित-
मतस्तदिदोषेक्षितम् । अत एव 'अनिच्छन्ती च या
भुक्ते'त्यादि बृहस्पतिवचनमपि नात्रावतारितम् ।

दवि. १७४

बन्धकीगमने दण्डविधिः

पैरदारे सवर्णासु दण्ड्याः स्युः पञ्चकृष्णलान् ।
असवर्णास्यानुलोम्ये दण्डो द्वादशकः स्मृतः ॥

(१) बन्धकीमधिकृत्याह यमः — परेति । द्वादशको
द्वादशपणः ।

अ. २१२९०

(२) द्वादशको द्वादशकार्षापणमित्यर्थः । तदेतद्वन्ध-
कीविषयम् ।

स्मृच. ३२३

साहसिकादिदुष्टरहितराज्यरतुतिः

दुष्टाः साहसिकाश्चण्डाः कित्वा बाधकास्तथा ॥
यस्य राष्ट्रे न सन्तीह स राजा शकलोकभाक् ॥

संवर्तः

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च

* नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च ।
परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि शृण्वतः ॥

(१) व्यक. १२६ ; स्मृच. ३२३ ; विर. ३९८ ; रत्न. १३२ ; विचि. १८६ ; व्यनि. ४०१ ; दवि. १७४ तु या (यदा) ; वीमि. २१२८६ तस्याः (तस्य) भेन तु (भेन च) ; व्यम. १०७ ; विता. ८०७ ; सेतु. २७२ ; समु. १५५ .

(२) अप. २१२९० ; व्यक. १२८ स्मृतः (मतः) ; स्मृच. ३२३ दारे (दार) स्मृतः (मतः) ; विर. ४०५ ; दवि. १८८ दण्ड्याः (दाप्याः) स्मृतः (मतः) ; सेतु. २७७ पर (पार) स्मृतः (दमः) ; समु. १५६ स्मृववत्, पू-

(३) व्यक. १२८ बाधका (बधका) ; विर. ४०८ ; मेतु. २८० .

(४) स्मृच. ३१९ ; रत्न. १२८ ; सवि. ४६५ परपुंसः

नखदन्तक्षतक्षामा सकचग्रहविक्षता ।

सद्यो विध्वंसिता नारी बलात्कारेण दूषिता ॥

उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसंनिधौ ।

तस्य नाम्ना वदन्ती च यथाहं तेन दूषिता ॥

^३ शोचेदेवंविधैर्लिङ्गैः ब्रणीकृतपयोधरा ।

छिन्नालङ्कारकेशैश्च व्याकुलीकृतलोचना ॥

रौद्रा सभ्यैः सभां नीत्वा स्वयमन्विष्य तत्क्षणात् ।

यद् ब्रूयात् सहजं वाक्यं तत्कर्तव्यं प्रयत्नतः ॥

वियादे साक्षिणामत्र न कुर्वीत पप्रिग्रहम् ।

प्रार्थनाद्भिश्चस्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति ॥

बलात्कारेण सद्यो विध्वंसिता दूषिता नारी या नखदन्तक्षतायन्विता विध्वंसकस्य नाम्ना तत्कृतविध्वंसनप्रकारं वदन्ती शोचेत्, तां तत्क्षणाद्राजा स्वयमन्विष्य सभ्यैः सह सभां प्राप्य का तव पीडति पृच्छेत् । ततस्तदा तयाऽऽवेदितं तदाकर्ण्य चिह्नैरेवात्र राज्ञा निर्णतव्यमित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(पुनः पुनः); व्यप्र. ३९६; व्यउ. १३४; विता. ८१३
श्रवतः (श्रवते) उक्तं, बृहस्पतिः; समु. १५३ च (तु).

(१) स्मृच. ३१९ सक...क्षता (कचग्रहविविक्षता);
रत्न. १२८; सवि. ४६५ क्षतक्षामा (क्षता क्षामा) विक्षा
(पीडिता); व्यप्र. ३९६ विक्षता (वीक्षिता) विध्वंसिता
(विध्वान्विता); व्यउ. १३४ विध्वंसिता (विध्वान्विता);
विता. ८१३ बृहस्पतिः; समु. १५३ सकचग्रहविक्षता
(कचग्रहविविक्षता).

(२) स्मृच. ३१९; रत्न. १२९; सवि. ४६५ रुदन्ती
(रुदती); व्यप्र. ३९६; व्यउ. १३४; विता. ८१३ बृह-
स्पतिः; समु. १५३.

(३) स्मृच. ३१९ ब्रणीकृत (वामीकृत); रत्न. १२९
छिन्ना (चिह्ना); सवि. ४६५ बृहस्पतिः; व्यप्र. ३९६ रत्न-
वत्; व्यउ. १३४ रत्नवत्; समु. १५३ स्मृचवत्.

(४) स्मृच. ३१९; रत्न. १२९; सवि. ४६६; व्यप्र.
३९६ वाक्यं (तत्र); व्यउ. १३४ व्यप्रवत्; विता. ८१३
बृहस्पतिः; समु. १५३.

(५) स्मृच. ३२०; रत्न. १२९ न कुर्वीत (प्रकुर्वीत);
सवि. ४६६ प्रार्थना (वर्णना); व्यप्र. ३९६ रत्नवत्; व्यउ.
१३४ रत्नवत्; विता. ८१३ नादभि (नेऽयभि) शेषं
रत्नवत्, बृहस्पतिः; समु. १५३.

बृद्धहारीतः

परस्त्रीगमने दण्डविधिः

प्रत्येकं दण्डनं कुर्यादुद्वृत्तस्य परस्त्रियाम् ॥

चुम्बने तालुविच्छेदो द्वौ हस्तौ परिस्मभ्णे ।

हस्तस्याङ्गुलिच्छेदः केशादिग्रहणे स्त्रियाः ॥

दाहयेत्तप्ततेलेन हस्तमुष्ट्या च ताडनम् ।

सुरतं याचमानस्य जिह्वाच्छेदं च कामतः ॥

परद्रव्यादिहरणं परदारभिमर्शनम् ।

यः कुर्यात्तु बलान्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥

यो गच्छेत्परदारास्तु बलात्कामाच्च वा नरः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा लिङ्गच्छेदं च दापयेत् ॥

दूतेन कटाग्रिना देहं गुरुस्त्रीगामिनं तथा ॥

कामेङ्गितेषु सर्वत्र ताल्योश्च दहनं स्मृतम् ।

दृष्ट्या मुहुः प्रेरणे तु नेत्रयोः स्फोटनं चरेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

बन्धभेदन परस्त्रीगमने दण्डविधिः

आनुलोम्येन...स्त्रिया नासादिकर्तनम् ।

असवर्णानुगमने वधदण्डः प्रकीर्तितः ॥

अयं च दण्डस्याप्युद्देशो राज्ञ एव । तस्यैव पालने अधिकारात् । न द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । 'धिग्दण्डो वाग्दमश्चैव विप्रायत्ताबुभाविमौ' इति निषेधाच्च ।

सवि. ४७०-७१

अग्निपुराणम्

संग्रहणोपक्रमनिषेधः । स्वयंवराणुशा । वर्णभेदेन स्त्रियाः

व्यभिचारदण्डः । वर्णानुलोम्येन व्यभिचारे दण्डः ।

परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेषः हि ॥

अदण्ड्या स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम् ॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तां श्रमिः संघातयेत्स्त्रियम् ।

ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात् ।

वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियस्यान्यजागमे ॥

क्षत्रियः प्रथमं वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमो भवेत् ॥

(१) बृहस्प. ७।२०४-६.

(२) बृहस्प. ७।२००-२०२. (३) बृहस्प. ७।२०७.

(४) सवि. ४७०. (५) अपु. २२७।४०.

(६) अपु. २२७।४१. (७) अपु. २२७।४२-४.

मत्स्यपुराणम्

प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः

‘भिक्षुकोऽप्यथवा नारी योऽपि स्यात्तु कुशीलवः ।
प्रविशेत् प्रतिषिद्धस्तु प्राप्नुयात् द्विशतं दमम् ॥
यस्तु संचारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।
पारदारिकवद्दण्डो यश्च स्यादवकाशदः ॥

परस्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

बैलात्संदूषयेद्यस्तु परभार्या नरः क्वचित् ।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः ॥

(१) अप. २।२८५; व्यक. १२५; विर. ३८५; द्विशतं दमम् (पूर्वसाहसम्).

(२) अप. २।२८५; व्यक. १२५; विर. ३८५; विचि. १७४ : १८२ यस्तु (यश्च) पः स तथा (वस्तु तदा) यश्च स्यादव (यश्चागाराव); दवि. १५५ स तथा (स्यथ ना); सेतु. २६५; विव्य. ५४.

(३) व्यक. १२७; विर. ४००; विचि. १८७ नरः क्वचित् (कथञ्चन) वधदण्डो (वधो दण्डो); दवि. १६३ भवेत्स्त्रियाः (परस्त्रियाः); वीमि. २।२८६ विचिवत्; सेतु. २७४ नरः (पुनः); विव्य. ५५ (=) भवेत्स्त्रियाः (स्ति शोषितः) शेषं विचिवत्.

गुप्तास्वेवं भवेद्दण्डः सुगुप्तास्वधिकं भवेत् ॥
अद्रव्यां मृतपत्नीं तु संगृह्णापराध्रुयात् ।
बलात् परिगृहाणस्तु सर्वस्वं दण्डमर्हति ॥

कन्यादूषणे दण्डविधिः

अकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषमाणस्तु प्राप्तः प्रथमसाहसम् ॥

पशुगमनदण्डः

तिर्यग्योनौ तु गोवर्जं भैथुनं यो निपेयते ।
स पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥

विष्णुपुराणम्

पशुगमनाद्योनिगमननिषेधः

नान्ययोनावयोनौ वा ।

(१) दवि. १६९.

(२) व्यक. १२७ धनुयात् (धनुते); विर. ४०९; दवि. १६३ बलात् (कान्नां).

(३) व्यक. १२७ अकामां (योऽकामां) माणस्तु (यानस्तु) प्रथम (परम); विर. ४०१; दवि. १८३ शोकस्तु नोप-
लभ्यते, परन्तु व्याख्यानात् व्यकवत् पाठोऽनुमीयते.

(४) व्यक. १२८; विर. ४०७; दवि. १९४ तु (च); बाल. २।२८९ पणं (शनं); सेतु. २७९.

(५) दवि. १६१.

द्युतसमाह्वयम्

वेदाः

यानुमतिः

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।
मुञ्चैरिद्व आ विवासे ॥

हे मित्रादयो देवा देवयन्तं देवान् कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रति वोचे दुरुक्तकथनभीत्या अहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपन्तं मा प्रति वोचे । भगद्भिरेव विचार्य शिष्यणीय इत्यर्थः । अहं तु मुञ्चेरित् धनैरेव वो युष्माना विवासे । सर्वतः परिचरामि । ऋसा.

चतुरश्रहृदमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

घ्नन्तं शपन्तं च मा प्रति वोचे इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किन्तु दुरुक्ताद्विभीयात् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चिदिति उपमार्थं वर्तते । अश्वद्युतं कुर्वतेरुभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्रतुःसंख्याकान् कपर्दकान् ददमानाद्दत्तो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यम् । तस्मादहं घ्नन्तं शपन्तं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । ऋसा.

अश्वक्रीडा दोषः

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः । अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदन्तस्य प्रयोता * ॥

* सायणमार्थं स्थलनिर्देशश्च साहचर्यप्रकरणे (पृ. १५९?) द्रष्टव्यः ।

(१) ऋसं. १।४१।८.

(२) ऋसं. १।४१।९; नि. ३।१६.

अश्वक्रीडायामनृतकरणे दोषः

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवा अप्यूहे अग्ने । किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निरुथं सचन्ताम् ॥

यदि वाहमनृतदेवोऽनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहमास अस्मि । अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवानप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं मति हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने अस्मभ्यं किंकारणं हृणीषे कृष्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः । द्रोघवाचोऽनृतवाचो राक्षसास्ते तव निरुथम् । निष्पूर्वाऽतिहिंसायां वर्तते । निरुथं निःशेषेणार्तिं हिंसां सचन्ता संवन्ताम् । ऋसा.

अश्वक्रीडानिषेधः

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

बृहतो महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाता इरिणि आस्फुरे वर्वृतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षा मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किञ्च जागृविर्जयपराजययोर्हर्ष-शीकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदको विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं मामच्छान् अचच्छदत् । अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पवते जातो मौजवतः तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च

(१) ऋसं. ७।१०४।१४; अंसं. ८।४।१४ देव आस (देवो अस्मि); वृदे. ६।३०.

(२) ऋसं. १०।३४।१; नि. ९।८; ऋग्वि. ३।१०।१; वृदे. ७।३६.

यास्कः — 'प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपाणे भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुजवान् मुजो विमुच्यत इषीकयेषी-केष्टेर्गतिकर्मण इयमपीतरेपीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनात् जायविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् ।' इति (नि. ९।८) ।

ऋसा.

नै मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् । अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्र-तामप जायामरोधम् ॥

एषा अस्मदीया जाया मा मां कितवं न मिमेथ न च चुकोष न जिहीळे न च लजितवती । सखिभ्योऽस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकरासीत् अभूत् । उतापि च मह्यं शिवा आसीत् । इत्थमनुव्रतामनुकूलां जायामेकपरस्यैकः परः प्रधानं यस्य तस्याक्षस्य हेतोः कारणादहमपारोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ।

ऋसा.

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्दितारम् । अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥

श्वश्रूजायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । किञ्च जाया भार्याप रुणद्धि निरुणद्धि । अपि च नाथितो याचमानः कितवो धनं मर्दितारं धनदानेन सुखवितारं न विन्दते न लभते । इत्थं बुद्ध्या विमृशन्नहं जरतो वृद्धस्य वस्यस्य । वस्त्रं मूल्यम् । तदहंस्याश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे ।

ऋसा.

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः । पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवानक्षो देवोऽगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्यास्य कितवस्य जायां भार्यामन्ये प्रतिकितवाः परि मृशन्ति बल्लकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति । किञ्च पिता जननी च भ्रातरः सहोदरा-

श्चैनं कितवमाहुः वदन्ति । न वयमस्मदीयमेनं जानीमः । रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं नयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति ।

ऋसा.

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः । न्युमाश्च बभ्रवो वाचमक्रत एमीदेपां निष्कृतं जारिणीव ॥

यद्यदाऽहमादीध्ये ध्यायामि तदानीमेभिरक्षैनं दविषाणि न दूषये न परितपामि । यद्वा न दविषाणि न दविष्यामीत्यर्थः । परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः कितवेभ्योऽव हीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विस्त्रुजामीति । किञ्च बभ्रवो बभ्रुवर्णा अक्षा न्युताः कितवैरवधिताः सन्तो वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं परित्यज्याश्व-व्यसनेनाभिभूयमानोऽहमेपामक्षाणां निष्कृतं स्थानं जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वदेमीत् गच्छाम्येव ।

ऋसा.

सैभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शशुजानः । अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीप्ते दधत आ कृतानि ॥

तन्वा शरीरेण शशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभां कितवसंवन्धिनीमेति गच्छति । तत्र प्रांतेदीप्ते प्रतिदेवित्रे कितवाय कृतानि देवतोपयुक्तानि कर्माण्या दधतो जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतोऽस्य कितवस्य काममिच्छामक्षासोऽक्षा धि तिरन्ति वर्धयन्ति ।

ऋसा.

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तप-नास्तापयिष्णवः । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥

अक्षास इदक्षा एवाङ्कुशिनोऽङ्कुशवन्तो नितो-दिनो नितोदितवन्तश्च निकृत्वानः पराजये निकर्तन-शीलाः छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संताप-कास्तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापन-शीलाश्च भवन्ति । किञ्च जयतः कितवस्य कुमारदेष्णा

(१) ऋसं. १०।३।४।२. (२) ऋसं. १०।३।४।३.

(३) ऋसं. १०।३।४।४.

(१) ऋसं. १०।३।४।५. (२) ऋसं. १०।३।४।६.

(३) ऋसं. १०।३।४।७.

घनदानेन धान्यतां लभ्यन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति । अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति । ऋसा.

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा । उपस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥

एषामक्षाणां त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याको व्रातः सङ्घः क्रीळति आस्फारे विहरति । अधिकाः प्रायेण तावद्भिरस्त्रैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां सङ्घ आस्फारे विहरतीत्यर्थः । किञ्चोपस्य चित् क्रस्यापि मन्यवे क्रोधायेतेऽक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति न वशे वर्तन्ते । तं नमयन्तीत्यर्थः । राजा चिजगत ईश्वरोऽप्येभ्यो नम इजमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति नावशां करोतीत्यर्थः । ऋसा.

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते । दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥

अपि चैतेऽक्षा नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथाप्युपरि पराजयाद्रीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्थोपरि स्फुरन्ति । अहस्तासो हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्या दिवि भवा अपकृता अङ्गारा अङ्गारसदृशा अक्षा इरिण इन्धनरहित आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तोऽपि हृदयं कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति । पराजयजनितसन्तापेन भस्मीकुर्वन्ति । ऋसा.

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क स्थित् । ऋणावा विभ्यद्वनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥

क स्थित् कापि चरतो निर्वेदाद्वच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते । वियोगज-

(१) ऋसं. १०१३४८. (२) ऋसं. १०१३४९.

(३) ऋसं. १०१३४१०.

सन्तापेन संतप्ता भवति । माता जनन्यपि पुत्रस्य कापि चरतः कितवस्य संवन्धाद्धीना तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । ऋणावाक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो विभ्यद्वनं स्तेयजनितमिच्छमानः कामयमानोऽन्येषां ब्राह्मणादीनामस्तं गृहं, अस्तं पत्न्यमिति गृहनामसु पाठात् । नक्तं रात्रावुपैति चौर्यार्थमुपगच्छति । ऋसा.

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् । पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्तो अग्रेरन्ते वृषलः पपाद ॥

कितवं कितवः । विभक्तिव्यत्ययः । अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायाभूतां स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकानक्षान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च वृषलो वृषलकर्मा स कितवो रात्रावग्रेरन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते । ऋसा.

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव । तस्मै कृणोमि न धना रुणधिम दशाहं प्राचीस्तद्वतं वदामि ॥

हे अक्षाः वो युष्माकं महतो गणस्य संघस्य योऽक्षः सेनानीर्नैता बभूव भवति व्रातस्य च । गणव्रातयोरल्लोभेदः । राजेश्वरः प्रथमो मुख्यो बभूव तस्मा अक्षाय कृणोम्यहं अञ्जलिं करोमि । अतः परं धना धनान्यक्षार्थमहं न रुणधिम न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । अहं दश दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । तदेतदहं ऋतं सत्यमेव वदामि नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः । ऋसा.

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृपस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः । तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चप्रे सवितायमर्यः ॥

हे कितव बहु मन्यमानो मद्वचने विश्वासं कुर्वस्व-मक्षैर्मा दीव्यः द्यूतं मा कुरु । कृषिमित् कृषिमेव कृपस्व कुरु । वित्ते कृप्या संपादिते धने रमस्व मतिं कुरु ।

(१) ऋसं. १०१३४११. (२) ऋसं. १०१३४१२.

(३) ऋसं. १०१३४१३; बृदे. ११५२.

तत्र कृषौ गावो भवन्ति । तत्र जाया भवति । तदेव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिर्कर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकोऽयं दृष्टिगोचरोऽयं ईश्वरो वि चष्टे विविधमाख्यातवान् ।

ऋसा.

‘मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु । नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो वधूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥

इ अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वम् । अस्मासु मैत्रीं कुरुत । खल्विति पूरणः । नोऽस्मान् मृळत सुखयत च । नोऽस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेणा-सहनेन माभि चरत मा गच्छत । किञ्च वो युष्माकं मन्युः क्रोधोऽरातिरस्माकं शत्रुर्नि विशतां । अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । अन्योऽस्माकं शत्रुः कश्चिद् वधूणां वधूवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रमस्तु भवतु । ऋसा.

पूतविधिः

‘निरुप्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवत्यथ मध्याधि-देवनमवोक्ष्याक्षान्युप्य जुहोति । निपसाद धृत-त्रतो वरुणः पस्त्यास्या । साम्राज्याय सुक्रतुरिति त्रिवै विराड् व्यक्रमत गार्हपत्यमाहवनीयं मध्याधि-देवनं, विराज एवैनं विक्रान्तमनुविक्रमयति प्रत्येव तिष्ठति गच्छति प्रतिष्ठां, धर्मधृत्या जुहोति धर्म-धृतमेवैनं करोति सवितारं धारयितारं, गां व्रन्ति तां विदीव्यन्ते तां सभासद्भ्य उपहरन्ति तेनास्य सोऽभीष्टः प्रीतो भवति, प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरित्या-मन्त्रणे जुहोति मन्त्रवत्या वैश्वदेव्या, मन्त्रमेवासौ गृह्णाति तमभिसमेत्य मन्त्रयन्ते । सह वै देवाश्च मनुष्याश्चौदनपचन आसंस्ते मनुष्या देवानत्यचरं-स्तेभ्यो देवा अन्नं प्रत्युह्य गार्हपत्यमभ्युदक्रामंस्तौ-स्तस्मिन्नन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरं-स्तेभ्यो देवाः पशून् प्रत्युह्याहवनीयमभ्युदक्रामंस्तौ-स्तस्मिन्नन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरं-स्तेभ्यो देवा यज्ञं प्रत्युह्य सभामभ्युदक्रामंस्तौस्तस्या-मन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा विराजं प्रत्युह्यामन्त्रणमभ्युदक्रामंस्तौस्ततो नानु-

प्राच्यवन्तैते वै देवानां संक्रमाः श्रेयांसं श्रेयस्सं लोकमभ्युत्क्रामति य एवं वेदैतद्वै देवानां सत्य-मनभिजितं यदामन्त्रणं तस्मादामन्त्रणं सु प्रातर्ग-च्छेत्सत्यमेव गच्छति तस्मादामन्त्रणं नाहुत एया-त्तस्मादामन्त्रणे नानृतं वदेद्वह्निवै नामौदनपचन आस्य वह्निर्जायते य एवं वेद गृहा गार्हपत्यो गृहवान् भवति य एवं वेद धिष्ण्या आहवनीय उपैनं यज्ञो नमति य एवं वेद सप्रथा मध्याधि-देवनं प्रथते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदानात् आम-न्त्रणं नैनमाप्नोति य ईप्सति य एवं वेद ।

‘त्रिर्वा इदं विराड् व्यक्रमत गार्हपत्यमाहवनीयं सभ्यं तद्विराजमापदन्नं वै विराडन्नं वावैतदापन्म-ध्याधिदेवने राजन्यस्य जुहुयाद्वारुण्य ऋचा वरुणो वै देवानां राजा राज्यमस्मा अवरुन्धे हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निमत्येव जुहोत्यायतनवत्यन्धोऽ-ध्वर्युः स्याद्यदनायतने जुहुयाञ्छतमस्मा अक्षान् प्रयच्छेत्तान् विचिनुयाञ्छतायुर्वै पुरुषः शतवीर्या आयुरेव वीर्यमाप्नोति गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुस्तस्याः परूपि न हिंस्युस्तौ सभासद्भ्या उपहरेत्तया यद्गृह्णीयात्तद्ब्राह्मणेभ्यो देयं तत्सभ्य-मन्नमवरुन्धे ।

‘तेन स्येनाधिदेवनं कुर्वन्ति तत्र पशौहीँ विदीव्यन्त आशा वा एष उपाभिषिञ्चत आशा पशौह्याशमेवासमा अकस्ततश्चतुःशतमक्षाणवोह्याह । उद्भिन्नं राज्ञः । इति चत्वारो वै पुरुषा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रस्तेषामेवैनमुद्भेदयति ततः पञ्चाक्षान् प्रयच्छन्नाह दिशो अभ्यभूदयमितीमा एवासौ पञ्च दिशोऽन्नाद्याय प्रयच्छति क्षेत्रं ददाति तेन क्षेत्रे धृतो भवति चरं वृणीते सोऽस्मै कामः समृध्यते यत्कामो भवति मङ्गल्यनाम्नो ह्वयति यत्पूर्वं व्याहर्षं तन्नेन्बोधमसदित्यसा अमुष्य पुत्रोऽमुष्यासौ पुत्र इति नामनी व्यतिपजति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ।

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ।

(१) ऋसं. १०।३।१४.

(२) कासं. ८।७; ऋसं. ७।४.

(१) मैसं. १।६।११. (२) मैसं. ४।४।६.

(३) शुभा. १०।२८; शुका. १।१।८।३ रस्ये (रस्य यानामे).

(१) पञ्चाक्षान् पाणावावपति । अभिभूरसि । कृत-
त्रेताद्वापरकलयश्चत्वारोऽक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्र कलिः
सर्वानन्यान् अभिभवति स उच्यते । यजमानो वा
तत्संयन्धेन । अभिभूरसि अभिभवतिऽसि । एतास्तव
पञ्चदिशः कपोलपक्षिताः कलृताः भवन्तु । शुउ.

(२) 'अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावाधाये'ति ।
यजमानहस्ते श्रुतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दान्
निदध्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां
कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति । यदा पञ्चाप्यक्षाः एकरूपाः
पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः । तत्र कलिः
सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते, तत्संयन्धेन यजमानं
प्रति वा । हे अक्ष, यद्वा हे यजमान, त्वमभिभूरसि
अभिभविता अभितो व्यातासि । एताः कपर्दिकोप-
लक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च
दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु ।
कलेः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्
पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः । शुम.

'दिशोऽभ्यय' राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् प्रय-
च्छति । एते वै सर्वेयाः । अपराजयिनमेवैनं करोति ।

अजस्रं त्वां सभापालाः । विजयभागं समिन्ध-
ताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्य । विजित्यै शरदः
शतम् ।

अन्नमावसथीयम् । अभिहराणि शरदः शतम् ।
आवसथे श्रियं मन्त्रम् । अहिर्बुध्नियो नियच्छतु ।

अथ सभ्याग्नेरुपस्थानमन्त्रमाह—अजस्रमिति । यत्रा-
क्षैर्दिव्यन्ति विजयन्ते सा सभा तस्यां सभायां साधुः
सोऽग्निः सभ्यः । हे सभ्य त्वामस्मदीयाः सभापालकाः
समिन्धतां सम्यग्दीप्यन्ताम् । कीदृशं त्वां अजस्रमन-
वर्तं विजयभागं विजयेन लभ्यो भागो यस्य तादृशम् ।
हे सभ्याग्ने मे मम शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्स-
रान् विजित्यै विजयाय त्वं दीदाय दीप्यस्व ।

अथावसथोपस्थानमन्त्रमाह—अन्नमिति । अहिं श्रुते
विजयं प्राप्ताः पुरुषा आगत्य यत्र भोजनार्थं निवसन्ति
स प्रदेश आवसथस्तत्रानीतमावसथीयं तादृशमन्नमभि-
हराण्याभिसुख्येनोपहरामि । कञ्चिदपि न हिनस्तीत्यहिः ।

(१) तैब्रा. १।७।१०।५. (२) तैब्रा. ३।७।४।५, ६.

बुध्ने मूले जगदादौ भवो बुध्नियः । अहिर्बुध्निय इत्येत-
न्नामकः पञ्चमोऽग्निः शतं शरदः शतसंख्याकान् संव-
त्सरान् आवसथेऽस्मदीये गृहे श्रियं धनादिसमृद्धिं
मन्त्रमृणादिसमृद्धिं च नियच्छतु ददातु । तैब्रासा.

अथास्मै पञ्चाक्षान् पाणावावपति । अभिभूरस्ये-
तास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येव वाऽअयानभि-
भूर्यत्कलरेप हि सर्वानयानभिभवति तस्मादाहाभि-
भूरसीत्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति पञ्च वै
दिशस्तदस्मै सर्वो एव दिशः कल्पयति ।

श्रुतनिन्दा

त्रेया वै नैकैता अक्षाः स्त्रियः स्वप्नो यदीक्षते
तेनाक्षैश्च स्त्रीभिश्च व्यावर्तते यां प्रथमां दीक्षितो
रात्री जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्तते ।

अथ श्वोभूते । अक्षावापस्य च गृहेभ्यो
गोविकर्तस्य च गवेधुकाः संभृत्य सूयमानस्य गृहे
रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति ते वा एते द्वे सती
रत्ने एकं करोति संपदः कामाय तद्यदेतेन यजते
यां वा इमां सभायां घ्नन्ति रुद्रो हैतामभि-
मन्यतेऽग्निर्वै रुद्रोऽधिदेवनं वा अग्निस्तस्यैतेऽ-
अङ्गारा यदक्षास्तमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा-
एषानुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते
यो वैतदेवं वेदेतद्वा अस्यैकं रत्नं यदक्षावापश्च
गोविकर्तश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वायनय-
क्रमिणो कुरुते तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिवाहुर्वा
शितिवालो वासिर्नखरो वालदाम्नाक्षावपनं प्रबद्ध-
मेतदु हि तयोर्भवति ।

श्रुतपरिभाषा

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै
कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुम् ।

अक्षराजाय कितवं धूर्तं, कृताय आदिनवदर्शं आदि-
नवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतं, त्रेतायै कल्पिनं कल्पकं,
द्वापराय अधिकल्पिनं अधिकल्पनाकर्तारम् । अथ
दशमे श्रूये । आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थिरम् ।

शुम.

(१) शब्रा. ५।४।४।६. (२) मैसं. ३।६।३.

(३) शब्रा. ५।३।१।१०. (४) शुमा. ३०।१८.

ये वै चत्वारः स्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वम् ।

पूर्वांकास्त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येवं-
रूपाः स्तोमा ये सन्ति ते कृतयुगस्य स्वरूपभूताः ।
कृतयुगे हि धर्मस्य चत्वारः पादा विद्यन्ते । ये त्वन्येन
केनचित्स्तोमेन सह पञ्च स्तोमास्तेषां कलियुगरूपत्वम् ।
तत्र तन्मध्यगतानां चतुर्णां कृतयुगार्थत्वेन विभागे सति
कलरसाधारणस्तोम एक एव परिशिष्यते । धर्मश्च कलि-
युग एकपादेव । ततः कलिस्वरूपत्वेन पञ्चस्तोमपक्षस्य
निन्दितत्वाच्चतुष्टोमपक्षस्य कृतयुगस्वरूपत्वेन प्रशस्तत्वा-
दयं सोमयागश्चतुष्टोम एव कर्तव्यः । चत्वारः स्तोमा
अत्रेति व्युत्पत्त्या सोमयागस्य चतुष्टोमत्वं संपन्नम् । तैत्रासा.

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् ।
त्रेताया आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःसदम् ।
कलये सभास्थानुम् ।

अक्षा द्यूतसाधनविशेषास्तेषां राजा तदभिमानि
देवविशेषस्तस्मै कितवं द्यूतकुशलम् । कृताय कृतयुगा-
भिमानिने सभाविनं द्यूतसभाया अधिष्ठातारम् । त्रेतायै
त्रेतायुगाभिमानिन आदिनवदर्शं मर्यादायां देवनस्य
द्रष्टारं परीक्षकम् । द्वापराय द्वापरयुगाभिमानिने बहिः-
सदं बहिःसदनशीलं स्वयमदीव्यन्तम् । कलये कलियुगा-
भिमानिने सभास्थानुमदेवनकालेऽपि सभां यो न
मुञ्चति सोऽयं स्तम्भसमानत्वात्सभास्थानुस्तम् । तैत्रासा.

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं
सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ।

यथा लोके कृतायः कृतो नामायो द्यूतसमये प्रसिद्ध-
श्चतुरङ्गः, स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां, तस्मै
विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयाः त्रेताद्वापर-
कलिनामानः संयन्ति संगच्छन्तेऽन्तर्भवन्ति, चतुरङ्गं
कृताय त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्यमानत्वात्तदन्तर्भवन्तीत्यर्थः ।
यथा अयं दृष्टान्तः, एवमेनं रैकं कृतायस्थानीयं त्रेता-
द्ययस्थानीयं सर्वं तदभिसमेति अन्तर्भवति रैके । किं

तत् ? यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजाते
कुर्वन्ति, तत्सर्वं रैकस्य धर्मेऽन्तर्भवति, तस्य च फले
सर्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः । तथा अन्योऽपि
कश्चित् यः तत् वेद्यं वेद । किं तत् ? यत् वेद्यं सः
रैकः वेद, तद्वेद्यमन्योऽपि यो वेद, तमपि सर्वप्राणि-
धर्मजातं तत्फलं च रैकमिवाभिसमेतीत्यनुवर्तते । सः
एवंभूतः अरैकवोऽपि मया विद्वान् एतदुक्तः एवमुक्तः,
रैकवत्स एव कृतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः ।

छाशाम्भा.

यत् जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च

उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि कृष्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥

उद्भिन्दतीं पणवन्धेन धनस्य उद्भेदनं कुर्वतीं
संजयन्तीं सम्यक् जयं प्राप्नुवतीं साधुदेविनीं जयोपाय-
परिज्ञानेन अक्षशलाकादिभिः शोभनं क्रीडन्तीं एवं-
गुणविशिष्टामप्सरां द्यूतक्रियाधिदेवतां अप्सरोजातीयां
अहं स्तौमीति शेषः । अपि च ग्लहे, गृह्यते पणवन्धेन
कल्प्यत इति द्यूतक्रियाज्येयोऽर्थो ग्लहः तस्मिन् ग्लहे
निमित्ते कृतानि द्यूतजयचिह्नानि कृतत्रेतादिशब्द-
वाच्यानि अयसंज्ञकानि कृष्णानां कुर्वाणाम् । कृताय-
लाभो हि महान् द्यूतजयः । तदुक्तं द्यूतक्रियामधिकृत्य
आपस्तम्बेन — ‘कृतं यजमानो विजिनाति’ इति
(आप. ५।२०।१) । एवम्भूतां तां अप्सरां इह
अस्मिन् द्यूतजयकर्मणि अहं हुवे आह्वयामि । आगत्य
सा मम जयं करोतु इत्यर्थः । असा.

विचिन्वतीमाकिरन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि गृह्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥

विचिन्वतीं एकत्र निबन्धे कोष्ठे त्रिचतुरान् अश्वान्
विशेषेण समुच्चिन्वतीं संधीकुर्वतीम् । पुनस्तानेव
जयार्थं बहुषु कोष्ठेषु आकिरन्तीं समन्ताद् विक्षिपन्तीम् ।
अन्यद् व्याख्यातम् । असा.

ययैः परिनृत्यत्याददाना कृतं ग्लहान् ।

सा नः कृतानि सीपती प्रहामाप्नोतु मायया ।

सा नः पयस्वयैतु मा नो जैषुरिदं धनम् ॥

(१) तैत्रा. ३।५।१।१. (२) तैत्रा. ३।४।१।१.

(३) छाउ. ४।१।४.६.

(१) असं. ४।३।८।१; कौसू. ४।१।१३.

(२) असं. ४।३।८।२. (३) असं. ४।३।८।३.

या गन्धर्वस्त्री अयैः अक्षगतसंख्याविशेषैः कृतादि-
शब्दवाच्यैः परिनृत्यति अभिमतजयप्राप्त्या परितुष्टा
नर्तनं करोति । कीदृशी । ग्लहात् गृह्यमाणात् पण-
वन्धात् कृतं एतत्संज्ञं अयं आदधानः आदधाना
कुर्वाणा । कृतग्लहत्वं तस्या असाधारणो गुणः । सा
तादृशी नः अस्माकं कृतानि कृतशब्दवाच्यान् चतुः-
संख्यायुक्तान् अयान् शेषन्ती अवशेषयन्ती प्रहान्
प्रहन्तव्यानश्चान् मायया व्यामोहकशक्त्या आप्नोतु
अधितिष्ठतु । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविशेषा
अयाः । तत्र चतुर्णां कृतं इति संज्ञा । तथा च
तैत्तिरीयकम् — ‘ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् ।
अथ ये पञ्च कलिः सः’ इति (तैत्रा. १।५।११।१) ।
तस्य च कृतस्य लाभान् द्यूतजयो भवति । अत एव
दाशतय्यां लब्धकृतायात् कितवाद् भीतिराम्नाता —
‘चतुरश्विद् ददमानाद् बिभीयाद् आ निधातोः’ इति
(ऋसं. १।४।१९) । तत्र च निरुक्तम् — ‘चतुरोऽ-
श्वान् धारयत इति तद् यथा कितवाद् बिभीयात्’ इति
(नि. ३।१६) ।

सा द्यूताधिदेवता पयस्वती द्यूतजितेन पयउपलक्षि-
तेन गवादिधनेन तद्वती नः अस्मान् ऐतु आगच्छतु ।
नः अस्माकं इदं पणितव्यत्वेन कल्पितं धनं अन्ये
कितवा मा जैयुः मापहर्षुः । असा.

या अक्षेषु प्रमोदन्ते शुचं क्रोधं च विभ्रती ।

आनन्दिनीं प्रमोदिनीमप्सरं तामिह हुवे ॥

या गन्धर्वस्त्री द्यूतक्रियासु उक्ता अक्षेषु द्यूतसाधनेषु
प्रमोदते प्रहृष्यति । किं कुर्वती । शुचं इष्टजयवियोगात्
शोकं पुनर्जिगीषया क्रोधं कोपं च विभ्रती धारयन्ती ।
आनन्दिनीं द्यूतजनितहर्षयुक्तां प्रमोदिनीं द्यूतासक्तान-
न्यानपि प्रमोदयन्तीम् । यद्वा आनन्दिनीं सुखवतीं
प्रमोदिनीं प्रहर्षवतीं ईदृशीं तां प्रागुक्तां अप्सरां इह
द्यूतकर्मणि जयार्थं अहं हुवे आह्वयामि । असा.

येथा वृक्षमशनिर्विश्वाहा हन्यप्रति ।

एवाहमद्य कितवानक्षैर्वध्यासमप्रति ॥

अशनिः वैद्युतोऽग्निः अप्रति । न विद्यते प्रति प्रति-

(१) असं. ४।३८।४.

(२) असं. ७।५२।१; कौसु. ४।१।१३.

निधिः समानो यस्य अप्रतिमः सन् विश्वाहा विश्वेषु
सर्वेष्वहःसु यथा वृक्षं तरुं हन्ति बाधते । यद्वा विश्वस्य
हन्ता । अशनिः अप्रति अप्रतिपक्षं यथा वृक्षं विनाश-
यति एव एवं अहं अप्रति अप्रतिनिधिः सन् । प्रति-
कितवपराजये मम सदृशः अन्यो नास्तीत्यर्थः । यद्वा
अप्रति अप्रतिपक्षं वध्यासं इति संबन्धः । अद्य इदानीं
कितवान् । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिरिति
यास्कः (नि. ५।२२) । अक्षैर्दीव्यन् पुरुषः परैरपन्हिय-
माणधनः किं तवास्ति न किञ्चिद् इति सर्वैर्भाष्यत
इत्यर्थः । तादृशान् कितवान् अक्षैः देवनसाधनैः अप्रति
अप्रतिपक्षं वध्यासं हनिष्यामि । यथा प्रतिकितवा द्यूत-
क्रियायां मम प्रतिस्पर्धिनो न भवन्ति तथा अक्षैः परा-
जितान् करिष्यामीत्यर्थः । असा.

तुराणामतुराणां विशामवर्जुषीणाम् ।

समैतु विश्वतो भगो अन्तर्हस्तं कृतं मम ॥

तुराणां द्यूतकर्मणि त्वरमाणानां अतुराणां अत्वर-
माणानाम् । अहमेव प्रथमः अक्षप्रक्षेपेण प्रतिवादिनं
जेष्यामि अहमेवेति अहमहमिकया त्वरमाणास्तुराः ।
विमृश्यकारिण्यः अतुराः । तासां अवर्जुषीणां अवर्जन-
शीलानां प्रतिकृतवैः पराजयेऽपि पुनरहमेव जेष्यामीति
द्यूतक्रियां अपरित्यजन्तीनां पुनः पुनर्जयलभाद् अवर्ज-
यन्तीनां वा । सर्वदा द्यूतव्यसनवतीनामित्यर्थः । विशां
प्रजानां भगः भाग्यं जयलक्षणं विश्वतः सर्वतः समैतु
सम्यग् अभिमुखं आगच्छतु । द्यूतजयकामिनं मामिति
शेषः । न केवलं तत एव जयप्रार्थना अपि तु मम
अन्तर्हस्तं हस्तमध्ये कृतम् । कृतशब्दवाच्यश्चतुःसंख्या-
युक्तः अक्षविषयः अयः । स हस्तमध्ये स्थितो वर्तते ।
एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र
चतुर्णां कृतं इति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् — ‘ये
वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः’
इति (तैत्रा. १।५।११।१) । तत्र कृतस्य लाभान् द्यूत-
जयो भवति । अत एव दाशतय्यां लब्धकृतायात् कित-
वाद् भीतिराम्नायते — ‘चतुरश्विद् ददमानाद् बिभीयाद्
आ निधातोः’ इति (ऋसं. १।४।१९) । तत्र निरु-
क्तम् — ‘चतुरोऽश्वान् धारयत इति तद् यथा

(१) असं. ७।५२।२.

कित्वाद् विभीयाद्' इति (नि. ३।१६) । असा.
'ईडे अग्निं स्वावसुं नमोभिरेह प्रसक्तो वि
चयत् कृतं नः । रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रद-
क्षिणं मरुतां स्तोममृध्याम् ॥

स्ववसुं स्वकीयधनं स्वकीयेभ्यः स्तोत्रेभ्यो हीयमानं
धनं यस्य तं अग्निं नमोभिः स्तोत्रैः ईळे स्तौमि । इह
यूतकर्मणि प्रसक्तः प्रकर्षेण आसक्तोऽग्निः देवनकर्माधि-
पतिः नः अस्माकं दीव्यतां कृतं कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुं
अयं वि चयत् विचिनोतु करोत्वित्यर्थः । वाजयद्भिः
वाजं अन्नं कुर्वद्भिः ! अन्नलाभकारणैः रथैरिव स्थितैरक्षैः
प्र भरे प्रहरे । प्रतिकितवान् इति शेषः । ततः मरुताम् ।
देवोपलक्षणम् । सर्वेषां देवनां स्तोमं स्तोत्रं संपं वा
प्रदक्षिणं अनुक्रमेण ऋष्यां समर्पयेयम् । ऋसा,

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा
भरेभरे । अस्मभ्यभिन्द्र वरीयः सुगं कृधि प्र
शत्रूणां मघवन् वृष्ण्या रुज ॥

हे इन्द्र त्वया युजा सहायेन वृतं वृणोति अश्वैः
संरुण्णीति वृत् प्रतिकितवः । तादृशं कितवं वयं
जयेम । तथा भरेभरे सग्रामसंग्रामे यूतलक्षणे अस्माक
जिगीषूणां अंशं जयलक्षणं उद अव उद्गमय । किञ्च
अस्मभ्यं वरीयः उत्तरं धनं सुगं सुगमनं कृधि कुरु ।
हे मघवन् धनवन् इन्द्र शत्रूणां शातयितृणां प्रतिकित-
वसना वृष्ण्या वृष्ण्यानि वृष्णि भवानि । वीर्याणि जय
लक्षणानि प्र रुज निवारय । यथा प्रतिकितवा अस्मान्
न जयेयुः यथा तान् वयं जयेम जयेन च तेभ्यो धन
स्वीकुर्याम तथा कुर्विति इन्द्रः प्रार्थ्यते । असा.

अजैषं त्वा संलिखितमजैषमुत संरुधम् ।

अविं वृको यथा मथदेवा मश्रामि ते कृतम् ॥

लोके हि कितवाः अस्मिन् पदे प्रतिकितवं अश्व-
शलाकादिभिः संरोत्स्यामीति अङ्गान् कुर्वन्ति तत्रैव च
संरुन्धन्ति । तादृशः प्रतिकितवोऽत्र संबोध्यते । हे

कितव संलिखितं पदेषु सम्यग् अङ्गान् लिखितवन्तमपि
त्वा त्वां अजैषं अहमेव जयामि । उत अप्यर्थः । संरुधं
संरोद्धारमपि त्वां अजैषं जयामि । यद्वा संलिखितं
सम्यग् लिखितं चिह्नितं पदमभिलक्ष्य त्वां जयामि ।
उत अपि च संरुधं, संरुन्धन्ति अत्रेति अधिकरणे
कप्रत्ययः । तादृशं स्थानमभिलक्ष्य त्वां जयामि । किञ्च
वृकः अरण्यश्चा अविं अजं यथा मथत् मश्राति एव
एवं ते तव कृतं कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुं अयं मश्रामि
विनाशयामि । असा.

उत प्रहामातिदीवा जयति कृतमिव श्वघ्नी वि
चिनोति काले । यो देवकामो न धनं रुणद्धि
समिन् तं रायः सृजति स्वधाभिः ॥

उत अवि च अतिदीवा अतिशयेन दीव्यन् पुरुषः ।
प्रहां अश्वैः प्रहन्तारं प्रतिकितवं जयाति । यतः श्वघ्नी
'श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराहृतं भवतीति'
यास्कः (नि. ५।२२) । परस्वस्य हन्ता कितवः काल
यूतकाले कृतमिव । इवगन्द् एवाधे । कृतशब्दवाच्य
लाभहेतुं अयमेव वि चिनोति मृगयते । हस्तस्थंष्वक्षेपु
प्रागेव निधानात् कृतत्वं अधाणा लाभाय अन्विष्यतां
अतो जयातीति संवन्धः । यो देवकामः देवान् कामय
मानः दीव्यन् पुरुषः धनं न रुणद्धि यतलब्धं धनं न
व्यर्थं स्थापयति किं तु देवतार्थं विनियुङ्क्ते तं राया
धनेन स्वधाभिः अन्नैर्वर्त्तमानं स सृजत्येव सयोजयत्येव ।
इन्द्र इति देवता गम्यते । इत् अवधारणे । असा.

गोभिष्टरेमामति दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत
विश्वे । वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो
वृजनीभिर्जयेम ॥

हे इन्द्र दुरेवा दुष्टगमनां दारिद्र्यात् आगता अमतिं
दुर्बुद्धिं गोभिः पशुभिः तरेम । हे पुरुहूत बहुभिराहृत
इन्द्र विश्वे सर्वे वयं यवेन वा । यवशब्दो धान्योपलक्षणम् ।
धान्येन वा क्षुधं वृषभश्चा तरेम निवारयेम । राजसु
ष्टेपु राजमानेषु दीव्यत्सु वा पुरुषेषु । स्थितानीति शेषः ।

(१) असं. ७।५२।३; ऋसं. ५।६०।१; मैसं.
४।१४।११; तैत्ति. २।७।१२।४; आश्रौ. २।१३।२;
बृदे. ५।४८.

(२) असं. ७।५२।४; ऋसं. १।१०।२।४.

(३) असं. ७।५२।५.

(१) असं. ७।५२।६; २०।८९।१९; ऋसं. १०।४२।९.

(२) असं. ७।५२।७; २०।१७।१०; २०।८९।१०;
२०।९४।१०; ऋसं. १०।४२।१०, १०।४३।१०, १०।४४।
१०.

प्रथमा प्रथमानि मुख्यानि प्रकृष्टतमानि धनानि वयं
अरिष्टासः अहिंसिताः प्रतिक्रितवैरपराजिताः सन्तः वृज-
नीभिः वलकारिणीभिरक्षशलाकामिः जयेम साधयेम ।
असा.

कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः ।
गोजिद् भूयासमश्वजिद् धनंजयो हिरण्यजित् ॥

मे मम दक्षिणे हस्ते पाणौ कृतं कृतशब्दवाच्यो
न्यभहेतुः अयः अस्ति । कृतायलामो हि महान् द्यूतजयः ।
तद् उक्तं द्यूतक्रिया अधिकृत्य आपस्तम्बेन—‘कृतं
पजमानो विजिनाति’ इति (आप. ५.१२.०११) । तथा
मे मम मध्ये हस्ते जय आहितः कृतायसाच्यो जयो
निहितोऽस्ति । अतः अहं गोजित् परकीयानां गवा
जेता भूयासम् । अश्वजित् प्रतिक्रितवसंबन्धनां अश्वानां
जेता । धनंजयः, धनशब्दः सामान्यवाची, दासी
भूम्यादिधनस्य जेता । हिरण्यजित् सुवर्णस्य जेता भूया-
सम् । लोके हि कित्वा द्यूतकर्मणि गवादिधनं शुल्कं
कृत्वा दीव्यन्ति तत्र ये जयन्ति ते तद्धनं स्वीकुर्वन्ति ।
अत्र जयस्य पूर्वार्धेन उक्तत्वाद् गवादिधनजयलामः
उत्तरार्धेन प्रार्थयते । असा.

अश्वाः फलवतीं युवं दत्त गां क्षीरिणीमिव ।

सं मा कृतस्य धारया धनुः स्नात्रेव नह्यत ॥

अनया देवनसाधनभूतान् अश्वान् जयाय प्रार्थयते ।
हे अश्वाः युव द्यूतक्रिया फलवतीं फलोपेतां दत्त प्रय-
च्छत । यथा द्यूतेन धनलामो भवति तथा कुरुतेत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः क्षीरिणीं गामिवेति । फलं कस्माद् भवति
तं आह । कृतस्य कृतशब्दवाच्यस्य चतुःसंख्यायुक्ताश्च
विषयस्य लामहेतोः अयस्य धारया संतत्या उपर्युपरिलाम-
हेतुकृतायप्रवाहेण मा मा सं नह्यत संयोजयत । तत्र
दृष्टान्तः धनुः स्नात्रेवेति । यथा धनुः कर्मकं स्नात्रा
स्नावनिर्मितया मौर्व्यां सनह्यन्ति । यथा मौर्वीसंनद्धं
कर्मकं जयकारि भवति एवं मां कृतायपरम्परया जयिनं
कुरुतेत्यर्थः । असा.

इदमुप्राय वभ्रवे नमो यो अक्षेपु तनूवशी ।

धृतेन कलिं शिक्षामि स नो मृडातीदृशे ॥

उप्राय उद्गर्गत्रलोय वभ्रवे वभ्रुवर्णाथ एतत्संस्काराय
द्यूतजयकारिणे देवाय इदं नमः नमस्करणम् । भवतु
इति शेषः । यो वभ्रुः अक्षेपु देवन्साधनेषु तनूवशी
यथाकामी स्वेच्छाधीनजय इत्यर्थः । धृतेन आज्येन
मन्त्राभिमन्त्रितेन कलिम् । पराजयहेतुः पञ्चसंख्यायुक्तोऽ-
श्वविषयोऽयः कलिरित्युच्यते । तं शिक्षामि ताडयामि
हन्मीत्यर्थः । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अश्वविषया अयाः ।
तत्र पञ्चानां कलिरिति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम्—
‘ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः
सः’ इति (तै. १.५.११११) । तत्र कलिशब्दवाच्यस्य
अयस्य आगमने पराजयो भवति । तं अनेन आज्येन
विनाशयामि । अहं अन्यैर्न पराजीये किं तु अन्यान्
अहमेव जयामीत्यर्थः । कलिं शिक्षामि शक्तं समर्थं
कर्तुमिच्छामि । यथा कलिः स्वयं पराजयसमर्थः
पराजयवान् भवति तथा करोमीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे
देवतानुग्रहं आशास्ते । स नमस्कृतः अश्वचूतदेवता
वभ्रुः ईदृशे देवननिग्रन्धने कलिपराभावनरूपे जयलक्षणे
च फले नः अस्मान् मृडयति मृडयतु सुखयतु । असा.

धृतमप्सराभ्यो वह त्वमग्ने पांसूनक्षेभ्यः
सिकता अपश्च । यथाभागं हव्यदाति जुषाणा
मदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥

हे अग्ने त्वं अप्सराभ्यः । अप्सु सरन्त्यश्चरन्त्यः
अन्तरिक्षचारिण्यो वा । ताभ्यः तदर्थं धृतं अक्षाम्य-
ञ्जनसाधनं आज्य वह प्रापय । अस्माकं जयार्थमिति
शेषः । तथा अक्षेभ्यः अश्वशब्देन तैर्दीव्यन्तः प्रति-
कितवा उच्यन्ते । अश्वहस्तेभ्यः प्रतिक्रितव्येभ्यः पांसून्
सूक्ष्मान् भूरजःकणान् सिकताः शर्कराः अपः उदकानि
च प्रापय । यथा तेषां पराजयो भवति तथा तन्मुखेषु
पास्वादीन् प्रक्षिपेत्यर्थः । किं च यथाभागं भागं अनतिक्रम्य
स्वीयस्वीयभागानुसारेण हव्यदातिं हविषः प्रदानं जुषाणाः
सेवमाना देवा इन्द्राद्या उभयानि द्विप्रकाराणि औषध-
पाशुकभेदेन सोमाज्यभेदेन श्रौतस्मार्तकर्मभेदेन वा
द्विविधानि हव्या हव्यानि हवींषि । आस्वाचेति शेषः ।
मदन्ति मादन्ति तृप्ता भवन्ति । ते देवा अपि अस्माकं
द्यूतजयं कुर्वन्तु इति प्रार्थना । असा.

(१) असं. ७।५२।८ (२) असं. ७।५२।९.

(३) असं. ७।११४।१; वैसू. ६।१०; कौसू. ४।११३.

(१) असं. ७।११४।२.

अप्सरसः सधमादं मदन्ति हविर्धानमन्तरा सूर्यं च । ता मे हस्तौ सं सृजन्तु घृतेन सपत्नं मे कितवं रन्धयन्तु ॥

अप्सरसः द्यूतक्रियादेवताः सधमादं सह संभूय मादः मादनं यस्मिन् मदनकर्मणि तत् । सहमदनं यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति । कुत्रेति तद् उच्यते । हविर्धानं हविर्धायते अत्रेति हविर्धानो भूलोकः । तं सूर्यं सूर्याधिष्ठितं शुलोकं तं च अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षलोके माद्यन्ति । ताः अप्सरसः मे मम हस्तौ देवनसाधनौ पाणी घृतेन घृतवत् सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु । तथा सपत्नं प्रतिदीव्यन्तं कितवं मे मम रन्धयन्तु वशयन्तु स्वाधीनं कुर्वन्तु ।

असा.

आदिनवं प्रतिदीन्ने घृतेनास्मां अभि क्षर ।

वृक्षमिवाशस्या जहि योऽस्मान् प्रतिदीव्यति ॥

प्रतिदीन्ने प्रतिकूलं दीव्यते प्रतिकितवाय प्रतिदिवानं जेतुं आदिनवं आदीव्यामि अक्षैः आदीवनं करोमि । अस्मान् आदीव्यतः घृतेन घृतवत्सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन अभि क्षर संयोजय । देवनक्रियाभिमानी देवः संबोध्यते । यः कितवः अस्मान् प्रतिदीव्यति जेतुं प्रतिकूलं द्यूतं करोति तं अशस्या विद्युता वृक्षं शुष्कं तरुमिव जहि तिरस्कुर्व ।

असा.

ये नो युवे धनमिदं चकार यो अक्षाणां ग्लहन् शेषणं च । स नो देवो हविरिदं जुषाणो गन्धर्वेभिः सधमादं मदेम ॥

यो देवः नः अस्माकं युवे द्यूताय तदर्थं, यद्वा युवे दीव्यते नः । मह्यम् । अथ वा नः अस्मदीयाय युवे दीव्यते पुरुषाय इदं प्रतिकितवसंबन्धि धनं चकार ज्येन संपादितवान् । यश्च देवः अक्षाणां परकीयानां ग्लहन् ग्रहणं स्वकीयैरक्षैर्जित्वा स्वीकरणं शेषणं स्वीयानां अक्षाणां जयाहस्थाने अवशेषणं च कृतवान् । स देवः द्यूताभिमानी नः अस्मदीयं इदं हविः जुषाणः सेवमानो भवतु । वयं च गन्धर्वेभिः गन्धर्वैः अध्याधिष्ठायकैः सधमादं सहमदनं यथा तथा मदेम हृष्ट्यास्म । असा.

(१) असं. ७।११४।३. १४।२।३४.

(२) असं. ७।११४।४. (३) असं. ७।११४।५.

संवसव इति वो नामधेयमुग्रपश्या राष्ट्रभृतो ह्यक्षाः । तेभ्यो व इन्द्रवो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

हे गन्धर्वाः अक्षा वा धूयं संवसव इति संप्राप्तधनाः संप्राप्तधना यतो भवथ अतो वः युष्माकं संवसव इति नामधेयं भवति । हि यस्माद् उग्रपश्या उग्रपश्यायाः राष्ट्रभृतः । इदं द्वयं अप्सरोविशेषनामधेयम् । तयोः संबन्धिनो भवन्ति अक्षाः । अक्षाणां एतत्संबन्धित्वं तैत्तिरीये श्रूयते— 'उग्रपश्ये राष्ट्रभृच्छाचराणि यद् अक्षवृत्तं अनुवृत्तं एतत्' इति (तैआ. २।४।१) । तेभ्यः गन्धर्वाप्सरोभ्यः तदधिष्ठितेभ्यः अक्षेभ्यो वा वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं इन्द्रवः इन्दुमन्तः सोमवन्तः सोमोपलक्षितहविर्युक्ता वयं हविषा उचितेन विधेम परिचरेम । अनन्तरं वयं दीव्यन्तः रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । द्यूते प्रतिकितवज्येन धनवन्तः स्यामेत्यर्थः ।

असा.

देवान् यन्नाथितो हुवे ब्रह्मचर्यं यदूषिम ।

अक्षान् यद् बभ्रूनालभे ते नो मृडन्वीदृशे ॥

नाथितः उपततः देवान् अग्न्यादीन् हुवे आह्वयामि धनलभार्थं इति यत् । ब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचारिनियमं ऊषिम उषितवन्त इति यत् । बभ्रून् बभ्रुवर्णान् बभ्रुणा अक्षाभिमानिना देवेन अधिष्ठितान् वा अक्षान् देवनसाधनभूतान् आलभे देवितुं स्पृशामीति यत् तेन कारणेन ते देवादयः ईदृशे जयलक्षणे फले नः अस्मान् मृडन्तु सुखयन्तु ।

असा.

यनकृतर्णदीपः

यद्वस्ताभ्यां चकृम किल्बिषाण्यक्षाणां गन्तुमुपलिप्समानाः । उग्रपश्ये उग्रजितौ तदद्याप्सरसावन्तु दत्तामृणं नः * ॥

उग्रपश्ये राष्ट्रभृत् किल्बिषाणि यदक्षवृत्तमनु दत्तं न एतत् । ऋणान्नो नर्णमेर्त्समानो यमस्य लोके अधिरज्जुरायत् * ॥

* मायगभाथं स्थलनिर्देशश्च ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०२-६०३) द्रष्टव्यः ।

(१) असं. ७।११४।६. (२) असं. ७।११४।७.

यस्मा ऋणं यस्य जायामुपैमि यं याचमानो
अभ्यैमि देवाः । ते वाचं वादिषुर्मोत्तरां महेवपत्नी
अप्सरसावधीतम् * ॥

आपस्तम्बः

राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाहं

सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्निवपे-
द्युम्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ।

पूर्वोक्तायाः सभाया मध्ये अधिदेवनं यत्योपरि
कितवा अथैदं विन्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनम् । तत् पूर्वं
काष्ठादिना उद्धन्ति उद्धत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राधान्
युग्मसंख्याकान् वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्
यथार्थान् यावद्विधृतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ?
यस्तत्र राजा नियुक्तः सभिको नाम । उ.

आर्यः शुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ।

आर्याः द्विजातयः । शुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलाः
सत्यवादिनः । एवम्भूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः
स्युः । त एव तत्र दीव्ययुरित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा
यथाभाषितं पणं सभिकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे
तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एव
च स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलह-
कारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः— 'ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु
सभिकः पञ्चकं शतम् । ग्लहीयाद्धर्तकितवादितराद्दशकं
शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।
जितमुद्ग्राहयेज्जैत्रं दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥' इति
(यास्मृ. २।१९९-२००) । उ.

विष्णुः

श्रुतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभिग्राह्याः पणांशाः,

राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च

द्वैन्द्वयुद्धे समाह्वये पणचतुर्थांशो राज्ञे दातव्यः ।

पणचतुर्थांश इत्यनेन उभाभ्यां दातव्यः कर इति
प्रतीयत इत्याह भारुचिः । सवि. ४८७

* सायणभाष्यं रथलनिर्देशश्च ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०३)

द्रष्टव्यः ।

(१) आध. २।२५।१२; हिध. २।१८.

(२) आध. २।२५।१३; हिध. २।१८.

(३) सवि. ४८७.

व्य. कां. २३९

मह्यमहिषवर्जं समाहृतं जयिने दद्यात् पराजितं
पणं चापि दद्यात् ।

अयमर्थः—समाहृतं समाह्वय इति इष्टमलमहिषान्
वर्जयित्वा मेघकुक्कुटातिरिक्तादिकं मृतं वा हीनं वा
जयिने दद्यात् । यदि न ददाति राज्ञा दातव्य इति ।

सवि. ४८७

ग्लहवृद्धिं ग्लहीयात् सभिकः ।

श्रुतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह—ग्लहेति । सभिकः
सम्यः श्रुत इत्यनुवर्तते । सवि. ४८७

श्रुतं कारयेत्सभिको देयं च दद्यात्तत्कृतम् ।

तस्य कर्तव्यमाह विष्णुः—श्रुतमिति । तथा च

नारदः—'सभिकः कारयेद् श्रुतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्'

इति । तत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—'स सम्यक्पालितो

दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् । जितमुद्ग्राहयेज्जैत्रं दद्यात्

सत्यं वचः क्षमी ॥' (इति यास्मृ. २।२००) । जितमुद्ग्रा-

हयेत् जितसकाशादुद्धरेत्तज्जैत्रे दद्यात् । श्रुतकारिणां

विश्वाससाधनं सकृत्सकृत्सत्यवाक्यं दद्यात् । सवि. ४८७

जितो यदि पणं सभिकाय न दद्यात् राज्ञा
दाप्यः ।

अदत्तराजभागे प्रच्छेजे श्रुते जितं पणं न दापये-

दिति स्पष्टार्थः । सवि. ४८८

श्रुतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

श्रुते कृताक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां
संदंशच्छेदः* ।

संदंशोऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ ।

विर. ६१७

गौञ्जिकचार्मिकादयः प्रतारका विवास्याः ।

गौञ्जिकाश्चार्मिकाः चर्मणा व्यवहरन्ति । अत्र

भारुचिः—गौञ्जिकचार्मिकग्रहणेनोभयोश्चातुर्येणैकविपय-

त्वेन चौर्यमेवेति, अयं गौञ्जिकादिव्यक्तिरेकैव कितवा

[अयं गौञ्जिकादिः कितवव्यतिरिक्त एक एव (?)] ।

इतरस्तु वञ्चनीयकोटिरेवेति गौञ्जिकादयो न दण्ड्याः,

* न्याख्यानान्तरं रथलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १६६९)

द्रष्टव्यः ।

(१) सवि. ४८७. (२) सवि. ४८७.

(३) सवि. ४८७. (४) सवि. ४८८.

(५) सवि. ४८८.

अपि तु देशान्निर्वास्याः । अतश्च 'यूतं निषिद्धं मनुना'
इत्यादियचनजातं कपटयूतविषयमिति मन्तव्यम् ।

सवि. ४८७-८

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

यूतसमाह्वयम्

यूतसमाह्वयम् । यूताध्यक्षो यूतमेकमुखं कार-
येत् । अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डः गूढा-
जीविज्ञापनार्थम् ।

यूताभियोगे जेतुः पूर्वः साहसदण्डः । परा-
जितस्य मध्यमः । बालिशजातीयो ह्येष जेतुकामः
पराजयं न क्षमत इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः
पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन
राजानमभिसरिष्यति । प्रायशो हि कितवाः कूट-
देविनः ।

तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकणीरक्षांश्च स्थापयेयुः ।

काकण्यक्षणागमन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः ।
कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डः, जितप्रत्यादानम् ।
उपधौ स्तेयदण्डश्च ।

जितद्रव्याध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत, काकण्य-
क्षारलाशलाकावक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च । द्रव्या-
णामाधानं विक्रयं च कुर्यात् । अक्षभूमिहस्त-
दोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः ।

तेन समाह्वयो व्याख्यातः अन्यत्र विद्याशिल्प-
समाह्वयादिति ।

यूतसमाह्वयमिति सूत्रम् । यूतं अक्षशलाकाद्यप्राणि-
क्रीडा समाह्वयो मल्लमेषकुक्कुटादिप्राणिदेवनं तयोः
समाहारो यूतसमाह्वयं, तत्संबद्धो व्यवहारो दण्डश्चाभि-
धीयत इति सूत्रार्थः । पारुष्यप्रसङ्गात् सर्वविधपारुष्य-
विसंवादादिदोषनिदानस्यास्येह कथनसंगतिः ।

यूताध्यक्ष इति । सः, यूतं एकमुखं एकमार्गं
एकस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः, कारयेत् । अन्यत्र प्रदेशान्तरं,
दीव्यतः द्वादशपणो दण्डः । ननु च यूतमेव ताव-
न्ननिन्दितं प्रतिषिद्धं च शास्त्रेषु— 'प्रकाशमेतत्तात्पर्यं
यद् देवनसमाह्वयम्' इति, 'प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा यूतं
राष्ट्रे निवारयेद्' इति च स्मृतौ, 'अक्षैर्मा दीव्यः' इति

(१) कौ. ३।२०.

चाम्नाये । तत् कुतोऽस्य प्रवर्तनविधिः कुतस्तरां
चैकमुखत्वनियमनमित्याशङ्कामपाकर्तुमेकमुखत्वनियमस्य
प्रयोजनमाह— गूढाजीविज्ञापनार्थमिति । गूढाजीविन-
स्तस्करसाहसिकादयो लोककण्टकाः तज्ज्ञापनार्थम् ।
अयमाशयः— प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवदयं
यूतसमाह्वयस्य विधिः । तच्च लोके कण्टकप्रायजनभूयिष्ठ-
सेव्यं सुरापानवदधर्मरूपमप्येकमुखतया प्रवर्त्यमानं
कण्टकज्ञानसाधनीभूय तदुद्धरणरूपधर्मान्तरोपायतां प्रति-
पद्यत इति तदेकमुखत्वनियमोऽप्युपपद्यत इति ।

यूताभियोगे जेतुरित्यादि । यूतविषयमभियोगं
यूतजेता कुर्वन् पूर्वसाहसं दण्ड्यः, यूतपराजितस्तद्द्विगुणं
दण्डं मध्यमसाहसम् । पराजितस्य दण्डाधिक्ये अधर्म-
जयकामुकता हेतुरित्याह— बालिशजातीयो ह्येत्यादि ।
बालिशजातीयो मूर्खप्रायः । नेति कौटल्य इत्याचार्य-
मतप्रतिषेधे कारणमाह— पराजितश्चेदिति । स चेद्
द्विगुणदण्डः क्रियेत, न कश्चन राजानमभिसरिष्यति
न कोऽपि पराजितो जेतुकृतमात्मदुःखं राज्ञे निवेदयि-
तुमागमिष्यति । माभिसरतु को दोष इति चेत् तत्राह—
प्रायशो हि कितवाः कूटदेविन इति । प्रायेण हि भूताः
कपटदेवनशीलाः । अतश्च तेभ्य एकान्तजयिभ्य आपत-
तोऽनर्थजातात् कूटानभिज्ञतया नित्यपराजयिनामनिर्मोक्ष
एवापयेतेत्यभिप्रायः ।

तेषामिति । कितवानां, अध्यक्षः यूतकर्मप्रत्यवेक्षकाः,
शुद्धाः कूटरहिताः, काकणीः कपटान्, अक्षांश्च पाश-
कांश्च तथाविधान्, स्थापयेयुः देवनार्थम् ।

काकण्यक्षणागमिति । तेषां, अन्योपधाने अन्येषां
स्थापितातिरिक्तानां तज्जंतीयानां उपधाने, द्वादशपणो
दण्डः । इहान्यशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समास आर्षः ।
कूटकर्मगीति । कपटाक्षादिसृष्टौ, पूर्वः साहसदण्डः,
जितप्रत्यादानं जितद्रव्यापहरणं च । उपधौ स्थापितेष्वे-
वाक्षादिषु रेखाव्यत्ययकरणलक्षणे व्याजे मणिमन्त्रादिना
बुद्धिवञ्चनायां वा, स्तेयदण्डश्च, चकारात् पूर्वोक्तं च ।

जितद्रव्यादिति । जिताद् द्रव्याद्, अध्यक्षः, पञ्चकं
शतं आददीत शते विंशतिभागं गृह्णीयात्, आत्मवृत्त्य-
र्थम् । काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयं काकण्यः कपटाः
अक्षाः पाशकाः अरलाः चर्मपट्टिकाजातीयाः साधनभेदाः

शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्ताः काकण्यादीनां देवनसाधनानां अवक्रयं भाटकं, उदकभूमिकर्मक्रयं च, आददीत, जेतृसकाशात् । द्रव्याणां आधानं विक्रयं च कुर्याद् द्यूतकरैराधीयमानानि विक्रीयमाणानि च द्रव्याणि स्वीकुर्यात् । अक्षभूमिहस्तदोषाणां च अक्षदोषस्य भूमिदोषस्य हस्तदोषस्य च, अप्रतिषेधने प्रतिषेधाकरणे, द्विगुणः स्वादेयद्रव्यभागद्विगुणः, दण्डः अध्यक्षस्य ।

अप्राणिद्युतोक्तं दण्डविधानं द्विपदचतुष्पदादि-
प्राणिद्युतं विद्याशिल्पसमाह्वयातिरिक्तेऽतिदिशति—
तेनेत्यादि । श्रीम्.

मनुः

द्युतसमाह्वयप्रतिज्ञा

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥

(१) द्यूतं वक्तुमुपक्रमंत अयमिति । पुत्राणां क्षेत्र-
जादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वोत्पादनविधिः क्रमेण । द्यूत-
धर्मं निबोधतेत्यन्वयः । मवि.

(२) एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण
विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्थां
शृणुत । ममु.

(३) विभागप्रकरणमुपसंहरन् द्यूतं प्रतिजानीते—
अयमिति । पुत्राणामौरसादीनाम् । क्रियाविधिः पिण्ड-
दानं च । मच.

द्युतसमाह्वयबोर्लक्षणम्

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

(१) मस्मृ. ९।२२० ग., धर्म (धर्मान्) [विभागो (हि-
भागो) Noted by Jha]; भाच. धर्म (धर्मान्).

(२) मस्मृ. ९।२२३; मिता. २।१९९ क्रियते यस्तु
(क्रियमाणस्तु); अप. २।१९९; व्यक. १६२; स्मृच. ९
मितावत् : ३३०; विर. ६१०; पमा. ५७२; रत्न. १६४;
विचि. २५८; व्यनि. ४७८ यस्तु (यस्तु); स्मृचि. ३६;
दवि. १०७ तल्लोके (लोके तत्) शेषं मितावत् ; नृप्र. २७७
मितावत् ; सवि. ५७-८ ते यस्तु (माणं तु) निषण्डः ;
जीमि. २।१९९; व्यप्र. ५६५ मितावत् ; व्यउ. १६३
सविवत् ; विता. ७१६ मितावत् ; राकौ. ४८६ मितावत् ;
क्षेत्तु. २८८; समु. १६४; नन्द. ८।७ सविवत्.

(१) द्यूतं अप्राणिभिरक्षलाकादिभिर्यत्क्रियते,
पणेन क्रीडनम् । प्राणिभिर्मैगादिभिः युद्धकरणेन यत्नेन
नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः । मवि.

(२) अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतं
कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वकं
क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षण-
कथनं परिहारार्थम् । ममु.

(३) प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः यत्कर्म पणपुरः-
सरमिति शेषः । * मच.

(४) द्यूतसमाह्वययोः करणत एव भेदो न स्वरूपत
इत्यभिप्रायेणाह—अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिर्दान्त-
शार्ङ्गदारवमार्तिकैरक्षैः प्राणिभिः कृकवाकुमेपमहिप-
वर्त्यादिभिः । + नन्द.

द्युतोपकरणानि

काकिन्यो वधिकाश्चैव शलाका मौर्य एव च ।
अक्षाः सञ्जीवाः कुहका द्यूतोपकरणानि षट् ॥

द्युतसमाह्वयनिषेधः । द्यूतसमाह्वयकारिणां दण्डः,

इतरकण्टकदण्डश्च ।

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राग्निवारयेत् ।

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥

(१) अत्र च तुल्यविषयत्वात् समाह्वयमप्येकीकृत्य
दर्शयति — द्यूतमिति । मवि.

(२) निवारणमत्र निर्वासनेन न दण्डेन । अत
एव निवारणाय निर्वासनमाह स एव—कुशीलवांश्चेति ।

स्मृच. ३३०

(३) द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रा-

* शेषं ममुवत् । + भाच. नन्दवत् ।

(१) अप. २।१९९.

(२) मस्मृ. ९।२२१ क., ख., घ., राज्या (राजा),
[त्रिवारयेत् (त्रिवासयेत्) Noted by Jha]; व्यक. १६३;
स्मृच. ३३० पू.; विर. ६११ त्रिवार (त्रिवास) राज्या
(राष्ट्रा) दोषौ (द्वेष्टौ) क्षिताम् (श्रुताम्); पमा. ५७८
राज्यान्तकरणा (राजान्तकारिणा); रत्न. १६४ विरवत् ; व्यनि.
४७९ द्यूति (द्यू नि) राज्या... .. तौ (राज्यस्यान्त-
करावेतौ); स्मृचि. ३६ द्यूति (द्यू नि); व्यप्र. ५६८ राष्ट्राग्नि
(राज्ये नि); बाल. २।२०३; समु. १६४ द्यूति (द्यू नि)
करणा (कारिणा).

त्रिवर्तेत् । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां राज्यविनाश-
कारिणौ । ममु.

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

(१) तात्पर्यं तत्कारत्वम् । यत्नवान् भवेत्
यनवान् भूत्वा तौ निवारयेत् । स्मृच. ३३०

(२) प्रकटमेतच्चौर्यं यद्युत्समाह्वयौ, तस्मात्तन्नि-
वारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् । ममु.

धूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।

तान् नवान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः * ॥

(१) घातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनो द्विजलिङ्गो-
पवीतादिधारान् । मवि.

(२) द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा सभिकः
कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् ।
यजोपवीतादिद्विजलिङ्गधारिणः शूद्रान् हन्यात् । ममु.

(३) निमित्तमनुवदन्नेमित्तिकमाह— द्यूतमिति ।
कारयेत्सभिकः । घातयेत् अपराधानुरूपेण हस्तच्छेदं
कुर्यात् । तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रा-
स्तान् प्रत्याह— द्विजलिङ्गिन इति । एतेऽवश्यमन-
पेक्षयथा देशान्निःसारणीया इति भावः । मच.

* मिता. व्याख्यानं ' राजा सचिह्नं निर्वास्याः ' इति
यत्र लक्ष्यवचने द्रष्टव्यम् । अप., विर., पमा., विचि., बीमि.,
व्यप्र., व्यम., विता. मितावद्भावः ।

(१) मस्मृ. ९।२२२; विश्व. २।२०६ ह्वयौ (ह्वयम्)
पू.; व्यक. १६३ पूर्वार्थेः संदिग्धतया समुपलभ्यते; स्मृच.
३३०; विर. ६११; पमा. ५७८; रत्न. १६४; विचि.
२५८; स्मृचि. ३६; सवि. ४८६ नित्यं (नित्य); व्यप्र.
५६८; बाल. २।२०३; सेतु. २८८; समु. १६४.

(२) मस्मृ. ९।२२४; मिता. २।२०२; अप. २।२०२
त्कारयेत् वा (चश्च कारयेत्) : २।३०३ उक्त.; विर. ६११
अपवत्; पमा. ५७७; दीक. ५१ त्कारयेत् वा (यस्तु
कारयेत्); विचि. २५८ अपवत्; व्यनि. ४७९ अपवत्;
स्मृचि. ३६ अपवत्; नृप. २७९; बीमि. २।२०३ वा
(च) : २।३०४ उक्त.; व्यप्र. ५६७; व्यउ. १६३ (=);
व्यम. १०९ तान् सर्वान् (सर्वास्तान्); विता. ७२०;
राको. ४८७; सेतु. २८८-९ अपवत्; समु. १६४ यः ...
वा (ये कुर्युश्च कारयेत्).

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

(१) पुराकल्पे पुराणकथासु । मवि.

(२) नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूत-
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टम् । अतः प्राज्ञः परिहासार्थ-
मपि तन्न सेवेत । ममु.

(३) द्यूतस्यानर्थवहत्वं ऐतिह्येनाह— द्यूतमिति ।
पुराकल्पे संसारानादितया बलभद्रदन्तवक्त्रयुधिष्ठिर-
दुर्योधनादिकाले । हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि । द्यूतपदं
समाह्वयोपलक्षकं, धनकारित्ववैरकरत्वहेतोरुभयसाधार-
ण्यात् । मच.

(४) द्यूतस्य दोषमाह, स्वयमपि राजा द्यूतं न
कार्यमिति चाह— द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति । पुराकल्पे
पूर्वस्मिन् काले वैरकरं दृष्टं नलयुधिष्ठिरादिषु । नन्द.

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥

(१) विविधः कल्पो विकल्पः । सम एव राज्ञो-
च्यते । ' द्यूतधर्मं निबोधत ' इति तत् आरभ्य द्वित्राः
श्लोका विधायकाः । अन्यः सर्वोऽप्यर्थवादः । मेघा.

(२) प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन । यथेष्टं यस्य
यथेच्छति नृपतेस्तस्य तथा कार्यो दण्डभेदः । न त्वत्र
शास्त्रे दण्डो नियम्यत इत्यर्थः । मवि.

(३) यो मनुष्यस्तद्द्यूतं गूढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत
तस्य यथा नृपतेः इच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ।

ममु.

(४) तस्मात्तत्कारी दण्डार्ह इत्याह— प्रच्छन्नमिति ।
तत् द्यूतसमाह्वयं प्रच्छन्नम् । यथा स्यात् प्रकाशं
यथा स्यादिति । नृपतेरिच्छया दण्डो वधो वेत्यन्वयः ।

(१) मस्मृ. ९।२२७; विर. ६११ वैरकरं (वै विकृतं);
व्यनि. ४७९ पूर्वार्थे (द्यूतापुरातने कल्पे दृष्टं वैरकरं महत्);
स्मृचि. ३६; बाल. २।२०३; सेतु. २८९; समु. १६४.

(२) मस्मृ. ९।२२८; विश्व. २।२०६ तन्नि....नरः
(द्यूतं राष्ट्रे निवारयेद्) पू.; विर. ६११; रत्न. १६४ प्रच्छ
...वा (प्रकाशे वाऽप्रकाशे वा); स्मृचि. ३६ थेष्टं (थोक्तं);
बाल. २।२०३; सेतु. २८९; समु. १६४.

१ (अन्यः०).

यद्वा 'पणे सहस्रं नृपतेः' इत्युक्तम् ।

मच.

(५) दण्डविकल्पः दण्डभेदोऽर्थहरणादिलक्षणः ।

नन्द.

(६) तद् द्यूतं यः निषेधेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात्, यथेष्टं नृपतेः तथा वा दण्डः । भाच.

कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पापण्डस्थांश्च

मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्

पुरान् * ॥

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नेत्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः* ।

अष्टादशपदोपसंहारः

उद्दिष्टोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥

(१) सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः । मेधा.

(२) अष्टादशसु ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽयं विस्तरेणोक्तः । ममु.

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन् महीपतिः ।

देशानलब्धांलिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥

(१) अलब्धांलिप्सेत इति संतोषपरेण न भवितव्यमिति । मेधा.

(२) राजकृत्यशेषमाह— एवमिति । मवि.

(३) अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादिनपेतं निर्णयं कुर्वन् राजा जनानुरागाद्देशांलब्धुमिच्छेत् लब्धांश्च सम्यक्पालयेत् । एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् । ममु.

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (धृ. १७१-११) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्य. ९।२५०; व्यक. १६३ विस्तरशो (विस्तरेण) हारम्य (हारवि); विर. ६१८ ऽयं विस्तरशो (विस्तरेणायं) हारस्य (हारवि); सेतु. ३२९ मिथो (मिथ्या) शेषं विस्वत.

(२) मस्य. ९।२५१; व्यक. १६३ धर्म्याणि कार्याणि (कार्याणि सर्वाणि); विर. ६१८ पूर्वार्धे (एवं कार्याणि सर्वाणि) कुर्वन् सम्यक् महीपतिः; सेतु. ३२९ पूर्वार्धे (एवं कार्याणि सर्वाणि पश्यन् सम्यक् महीपतिः) लब्धांलिप्सेत (लब्धानीप्सेन).

(४) महीपतित्वं द्योतयति— देशानिति । मच.

(५) कुर्वन्लिप्सेत नाकुर्वन् । नन्द.

(६) अलब्धान् अमात्यान् लिप्सेत । भाच.

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् * ॥

(१) अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्ययमर्थः । विधिना प्रकारेण । साक्षिप्रत्ययो । सिद्धशब्दः प्रत्येकमपि संबध्यते । साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि । प्रत्ययः अनुमानं दैवी वा क्रिया । कार्याणि न केवलं ऋणादानं अन्यदापि समतां नयेदर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिमपाकुर्यादिकमत्यं उपादयेत् । उपसहृतमृणादानं, समाप्तो व्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणामेवंरूपत्वात् । न हि साक्ष्यादिभ्य ऋते किञ्चिदुत्तरेषु विवादिषु विप्रतिपत्तिनिरासनिमित्तम् । केवलं दण्डविशेषस्तत्स्वरूपं च वक्तव्यमित्युत्तरः प्रपञ्चः । कीदृशोऽस्वामिविक्रयः कीदृशोऽनुगय इति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते । मेधा.

(२) परस्परं विवदमानयोरर्थप्रत्यर्थिनोः अनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णीतानि अनुमानशपथादिप्रत्ययनिर्णीतानि कार्याणि अर्थप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिरोधेन समीकुर्यात् । + गोरा.

याज्ञवल्क्यः

श्रुतसमाह्वयस्वरूपम्

अधुना श्रुतसमाह्वयख्यं विवादपदमधिक्रियते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्— 'अक्षवधशलाकाचैर्देवनं जिह्मकारितम् । पणक्रीडा वयोभिश्च पदं श्रुतसमाह्वयम् ॥' इति । अक्षाः पाशकाः । वधश्चर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमथ्यो दीर्घचतुरस्त्राः । आद्यग्रहणाच्च तुरङ्गादिक्रीडासाधनं करिचरुङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यदेवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः

* अयं श्लोको वस्तुतः ऋणादानोपसंहारे एव निवेद्यः, तत्रैव सम्यक् लभते । परन्तु निबन्धकाराणामनुसारेण अस्माभिरत्र निविष्टः ।

+ व्याख्यानान्तरेषु गोरावद्भावः ।

(१) मस्य. ८।१७८; व्यक. १६३ मिथो (मिथ्या); विर. ६१८ समतां (शमतां); सेतु. ३२९ व्यक्तव.

१ प्रत्ययः सि. २ प्रति.

वक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्महमेपमहिषा-
दिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं
यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयार्थं विवादपदम् । द्यूतं च
समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना—‘अप्राणि-
भिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु
स विज्ञेयः समाह्वयः ॥’ इति (मस्मृ. १।२२३) ।

मिता.

सभिकेन द्यते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्धूर्तकितवादितरादशकं शतम् ॥

(१) विसंवादप्रसङ्गेनाखिलविसंवादैकारणभूतं द्यूत
समाह्वयव्यवहारमाह— गलत्सभिकेति । तुशब्दोऽ-
वधारणार्थः । गलत्सभिकवृद्धिरेव सभिकस्य, नान्यदपि
स्वपरिभाषितमुखपट्टादीत्याभिप्रायः । गलितं निर्गलितं
यत् सभिकहस्तात् पराजितानां देवनार्थं द्रव्यं, यच्च
द्यूतोपकरणमक्षादि, तद् गलत्सभिकं द्रव्यम् । तदर्थो
वृद्धिर्गलत्सभिकवृद्धिः । तां सभिको द्यूतसमायोजको
धूर्तमण्डलाधिपतिर्गृहीयात् । कियन्ती । पञ्चकं शतम् ।
धूर्तकितवाज्जेतुः द्यूतोपकरणनिमित्तम् । इतरात् परा-
जितात् प्रयुक्तस्वद्रव्यनिमित्तं दशकं शतमित्यर्थः ।

विश्व. २।२०३

(२) तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह— ग्लह
इति । परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह
इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमिता
उदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्मात्
धूर्तकितवाप्यञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृहीयात् ।
पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । ‘तदस्मिन्
वृद्धयायलम्’ (व्यास. ५।१।४७) इत्यादिना कन् ।
जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः ।

(१) यास्मृ. २।१९९; अपु. २५।७।४९; विश्व. २।२०३
ग्लहे... ..स्तु (गलत्सभिकवृद्धिस्तु) व्याख्यायां तु गलत्सभिक-
वृद्धि तु इति पाठो धृतः; मिता. ; अप. ; उ. २।२५।१३;
विर. ६१३; पमा. ५७३; व्यनि. ४८० गृही... ..शकं
(गृहीयुर्धूर्तकितवाः तस्करा दशकं); स्मृचि. ३६; नृप्र.
२७८ वृद्धेस्तु (वृत्तिस्तु); सवि. ४८७ धूर्त (द्यूत);
वीमि. दशकं (पञ्चकं); व्यप्र. ५६५; व्यउ. १६४;
विता. ७१७; समु. १६४.

सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ सभिकः । कल्पिता-
क्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभा-
पतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाह-
शकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृहीयादिति यावत् ।
* मिता.

(३) तत्र सभापतिना यावती वृद्धिर्यतश्च ग्राह्या
तदाह—ग्लह इति । यः सभां कृत्वा द्यूतोपकरणानि च
प्रगुणीकृत्य कितवेभ्यो देवितुं वृद्ध्या धनं प्रयच्छति स
सभिको धूर्तकितवादितरां विजयी वा कितवो द्यूतकर्ता
स धूर्तकितवस्तस्माच्छतिकवृद्धेः शतसंख्याकग्लहे पणे
विषयभूते यो वृद्धिं जितवान् स शतिकवृद्धिस्तस्मात्
पञ्चकं शतं गृहीयात् । यः पराजितः स इतरस्तस्मात्
दशकं शतम् । + अप.

(४) [मिताश्रामन्याह] हलायुधस्तु शतिका शत-
परिमाणा यस्य वृद्धिः स शतिकवृद्धिः येन शतमेकं
जितमिति यावत्, तस्मात् पञ्चकं शतं सभिको गृही-
यादितरादशकं शतं येन शतमेकं पराजितं तस्मादशकं
शतं गृहीयादित्यर्थ इत्याह । विर. ६१३

(५) इतरात् शतन्यूनवृद्धेर्दशकं शतं दश माषान्
गृहीयादित्यर्थः । तुशब्देन पराजितात् पञ्चकशतादि-
ग्रहणं व्यवच्छिद्यते । × वीमि.

सभिककृत्यं राशे जेजे च पणांशदापनम्

सं सम्यक्पालितो दद्याद्वाज्ञे भागं यथाकृतम् ॥
जितमुद्राहयेजेजे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥

(१) स्वार्थहेतोरेव च राजा—‘स सम्यक् पालितो दद्याद्
राशे भागं यथाकृतम् । जितमुद्राहयेजेजे दद्यात् सत्य-
वचाः क्षमी ॥’ यथाकृतं यथापरिभाषितं यथा वा
स्मृत्यन्तरे निरूपितमित्यर्थः । तद्यथा बृहस्पतौ—‘राज-

* पमा., सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

+ मितावद्भावः । × शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२००; अपु. २५।७।५०; विश्व.
२।२०४ तस्यं वचः (तस्यवचाः); मिता. ; अप. दद्या...
कृतम् (भागं राशे दद्याद्यथाश्रुतम्); उ. २।२५।१३ जेजे
(जैत्रं); विर. ६१३ विश्ववत् ; पमा. ५७४ जितमुद्रा
(जितं तद्रा); स्मृचि. ३६-७; दवि. १०७ जेजे (जैत्रे);
नृप्र. २७८; सवि. ४८७; वीमि. ; व्यप्र. ५६५-६;
व्यउ. १६४; विता. ७१८ दविवत् ; समु. १६४.

वृद्धिः सकितवात् सभिकाद् दशकं शतम् । यथासमयं वा स्याद् इति । किञ्च जितं यत् कितवैः, तत् परा-जितेभ्यः सभिक उद्ग्राहयेत् । जेत्रे च येन जितं तस्मै, सभिक एव सत्यवचनो भूत्वाऽविशवादेन क्षमी चानु-तापवान् पुनर्दद्यादित्यवसेयम् । विश्व. २।२०४

(२) एवं क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—स इति । य एवं क्लृप्तवृत्तिर्गृह्यताधिकारी स राजा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथासंप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं यद्द्रव्यं तदुद्ग्राहयेत् बन्धकग्रहणे-नामंभादिना च पराजितसकायादुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचनो विश्वासार्थं यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदेन—‘सभिकः कारयेद् यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्’ इति । * मिता.

(३) स सभिकः पूर्वोक्तो राजा सम्यक्पालितः कितवेभ्यः सम्यग्रहितो राज्ञे यथाश्रुतमङ्गीकृतं स्वकीया-द्धनाद्भागं दद्यात् । जितं धनं पराजिताक्तितवादुद्ग्रा-हयेत् उत्कालयेत् । तथैतावति काले तुभ्यमित्यद्धनं दास्यामीति जेत्रे सत्यं वचस्तद्विश्वासाय क्षमी संदद्यात् । अप.

(४) सत्यवाक् क्षमी संदद्यात् सत्यं वचः इति दृष्ट-मूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरयोर्दृष्टं, तत्र जितं सत्यवचाश्च जेत्रे दद्यादित्यर्थः । इति फलतो न विशेषः ।

विर. ६।३३-४

राजकृत्यं यूते जितद्रव्यदायनम्

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

* पमा., दवि., नृप्र., सवि., वीमि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०१; अपु. २।५७।५१; विश्व. २।२०५ तिना भागे (तिभागे तु); मिता. ; अप. नृपतिना भागे (भागे च नृपतिः) न तु (तु न); विर. ६।१५ धूर्त (यूत) शेषं विश्ववत् ; पमा. ५७५; स्मृसा. ८० विरवत् ; स्मृचि. ३६ तिना भागे (तिभागे च); दवि. १।१० धूर्त (यूत); नृप्र. २७८; वीमि. न तु (स तत्); व्यप्र. ५६६; व्यउ. १६४; व्यम. १०८; विता. ७१९; राकौ. ४८६ तु (तत्) शेषं विश्ववत् ; सेतु. २९० विरवत् ; समु. १६५ विश्ववत्.

(१) यथाकृत एव—‘प्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे धूर्तमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥’ स्पष्टार्थः श्लोकः । विश्व. २।२०५

(२) यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह— प्राप्ते नृपतिनिति । प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्त-कितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे यूते जितपणं जेत्रे न दापयेत् । *मिता.

(३) धूर्ता यूतकारास्तन्मण्डले ससभिके नृपतिः प्रसिद्धे यथापरिभाषिते भागे प्राप्ते जितं दापयेदन्यथा नैव । अप.

यत् जयपराजयनिर्णयो गायः । श्ले मिथ्याचारिणां दण्डविधिः ।

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥

(१) स्पष्टार्थः श्लोकः । नन्वेतद् यूतं स्वयम्भुवा निषिद्धं—‘प्रकाशमेतत्सास्कर्यं यद् देवनसमाह्वयम्’ इति । तथा चोक्तं—‘प्रच्छन्ने वा प्रकाशं वा यूतं राष्ट्रे निवारयेत्’ इति च । वेदेऽपि ‘अक्षैर्मा दीव्यः’ इति प्रतिषेधः । सत्यम् । प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्वेनादि-वदयं विधिरित्यविरोधः । मानवस्तु दण्डविधिर्धर्म-विरोधितया नानामुखत्वेन वेति । विश्व. २।२०६

(२) जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—द्रष्टार इति । यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव राजा नियोक्तव्याः । न तत्र ‘श्रुताध्ययनसंपन्नाः’ इत्यादिर्नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च यूते यूतकारा एव कार्याः । न तत्र ‘स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति । क्वचित् यूतं निषेधुं दण्डमाह—राज्ञेति । कूटैरक्षा-

* पमा., व्यप्र., व्यउ. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०२; अपु. २।५७।५२ चिह्नं (निह्ना); विश्व. २।२०६ अपुवत् ; मिता. ; अप. ; व्यक. १।१२, १६२ उक्त. ; विर. ३०८, ६१७ उक्त. ; पमा. ५७५ पू. : ५७६ उक्त. ; विचि. २६० विश्ववत्, उक्त. ; व्यनि. ४८२ उक्त. ; दवि. १०८ उक्त. ; नृप्र. २७९; सवि. ४८८; वीमि. ; व्यप्र. ५६७; व्यउ. १६४ पू. ; व्यम. १०९ उक्त. ; विता. ७१९; राकौ. ४८६; समु. १६५.

द्विभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्रपदादिना अङ्कित्वा राजा स्वराष्ट्राभिर्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्तः— 'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः॥' इति । यानि च मनुवन्नानि द्यूतनिषेधपराणि—'द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥' इत्यादीनि, तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसम्भिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि । * मिता.

गजाधिकृतं धूर्तं कार्यम् । समाह्वये द्यूतधर्मानिदेशः ।

द्यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् ।

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते ममाह्वये ॥

(१) प्रयोजनान्तरापेक्षया तु—'द्यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् । एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते ममाह्वये ॥' एकमुखमेकमार्गं एकस्मिन् प्रदेशे राजकीयचारपुरुषाद्यधिष्ठितं तत्स्करादिप्रजाकण्टकपरिज्ञानार्थमधर्मरूपमपि धर्मान्तरोपायतया महतेऽभ्युदयाय संपद्यत इति । अतः कार्यमेवेत्याभिप्रायः । ये वाऽखिलस्वधर्मत्यागेनापद्यपि द्यूतैकनिरताः तद्विषयतया स्वायम्भुवे दण्डादिवचनान्यवसेयानि । एतेन पापण्डादिधर्मा व्याख्यातः । यश्चायमक्षाद्यप्राणिदेवने द्यूताख्ये विधिरुक्तः, समाह्वयसंज्ञकेऽपि कुक्कुटमेघादिभिः सपणप्राणिद्यूतेऽयमेव विधिर्ज्ञेयः सभिकाधीनत्वराजवृद्धिदानादिक इत्यभिप्रायः । विश्व. २।२०७

(२) यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राजाकारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्करज्ञानकारणात् । तत्स्करज्ञान

* अप., पमा., सवि., वीमि., व्यप्र., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०३; अपु. २५७।२; विश्व. २।२०७; मिता. ; अप. ; विर. ६१२ द्यौ स (द्यूत) ; पमा. ५७७ उक्त. ; रत्न. १६४ विरवत् ; विचि. २५० ; व्यनि. ४८१ विरवत् ; स्मृचि. ३६ ; दवि. १०७ पू. : १०८ विरवत्, उक्त. ; नृप्र. २७९ ; सवि. ४८८ ; वीमि. ; व्यप्र. ५६८ ; व्यउ. १६३ पू. ; व्यम. १०९ उक्त. ; विता. ७२० ; राकौ. ४८७ उक्त. ; सेतु. २८९ विरवत् ; समु. १६४ पू. : १६५ उक्त.

रूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायशश्चौर्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ।

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह— एष एवेति । ग्लहे शतिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणिद्यूते मल्लमेघमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः । * मिता.

नारदः

द्यूतममाह्वयोरिक्षणम्

अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्यूतममाह्वयम् + ॥

(१) अक्षाः पाशकाः । वध्रश्चर्मार्दिवलयवेधः । शलाका कितवेभ्यो ज्ञेया । आद्यशब्दादन्येपामपि कपर्दकादीनां ग्रहणम् । देवन क्रीडा, विजिगीषा वा । जिह्म कुटिलम् । जिताद्यद्रव्यं गृह्यते स पणः । वयोभिः पक्षिणः । अक्षादिभिरचेतनैर्वयःप्रभृतिभिश्च चेतनैर्जिह्वेन कुटिलभावेन देवनं द्यूतम् । अप. २।१९९

(२) ब्रध्नं चर्ममयवटिका । आद्यशब्देन कपर्दकादयो गृह्यन्ते । अक्षादिभिः पणपूर्वं देवनं क्रीडनं जिह्मकारितं कौटिल्येन कृतं द्यूताख्यम् । तथा वयोभिः कुक्कुटादिपक्षिभिः पणपूर्वं देवनं समाह्वयाख्यम् । तद्द्रव्यं मिलितं द्यूतसमाह्वयाख्यमेकमेव पदमित्यर्थः । वयोग्रहणं प्राण्युपलक्षणार्थम् । स्मृच. ९

* अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., वीमि., व्यप्र., विता. मितावत् ।

+ मिता. व्याख्यानं ' ग्लहे शतिकवृद्धेरितु ' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । पमा., रत्न., नृप्र., सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) नासं. १८।१ वध्र (वध्र) ; नास्मृ. १९।१ वध्र (ब्रध्न) ; अपु. २५३।२९ वध्र (वज्र) जिह्मकारितम् (चतमुच्यते) पण (पशु) पदं... यम् (प्राणिधूर्तं समादिशेत्) ; मिता. २।१९९ (ख) वध्र (ब्रध्न) ; अप. २।१०० ; व्यक. १६२ ; स्मृच. ९ क्रीडा (पूर्व) वध्र (ब्रध्न) ; विर. ६१० वध्र (वध्र) हयम् (हयः) ; पमा. ५७२ ; रत्न. १६४ ; व्यनि. ४७८ वध्र (वधि) जिह्म (जल) ; स्मृचि. ३६ वध्र (वध्र) ; नृप्र. २७७ नागवत् ; सवि. ४८६ नागवत् ; व्यप्र. ५६५ नागवत् ; व्यउ. १६३ नागवत् ; विता. ७१६-७ ; राकौ. ४८६ ; समु. १६४.

(३) अक्षाः पाशकाः, बन्धाश्चर्मपट्टिकाः, शलाका दन्तादिप्रतिताश्चतुरसा देवनविशेषात्मिकाः । आद्य-शब्देन चतुरङ्गादिसाधनानां करितुरगादीनां ग्रहणम् । अक्षबन्धशलाकाद्यैः देवनं द्यूतं वयोभिश्च पणक्रीडा समाह्वयः । वयःशब्दः पक्षिवाची प्राण्यन्तरमप्युपलक्ष्यति । विर. ६१०

(४) अक्षैः वज्रैः शलाकादिभिर्वराटिकादिभिश्च समविषमादिभिश्च देवनं क्रीडया विजिगीषया वा परस्परं छलप्रायं द्रष्टव्यम् । पणं कृत्वा क्रीडा वयोभिश्च योधनं 'मदीये जितेऽयं वः पणः, हर्तव्योऽयं त्वदीय' इति कुक्कुटबालमेषयुद्धबलीवर्द्धावनादिभिः । पूर्वं द्यूतं नाम, एतत्परं समाह्वयं, षोडशं विवादपदम् ।

नाभा. १८११ (पृ. १७१-७२)

सभिकेन चो वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः, राज्ञे पणांशदानं च सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् । दशकं तु शतं वृद्धिस्तस्य स्यात् द्यूतकारिता ॥ सभिको देवयिता । स कारयेत् । तन्निमित्तं च देयं राजकुले । जेतुश्च तस्य वृद्धिर्लभः । शताद् दशकं द्यूतकरणनिमित्ता वृद्धिः । नाभा. १८१२ (पृ. १७२)

सभिकरहितं द्यूतं, तत्रापि राज्ञा पणांशो ग्राह्यः

अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ॥

(१) अथवा सभिकं विना कितव एव राजभागं दत्त्वा प्रकटं देवनं कुर्यात् । कितव इति जात्यभि-

(१) नासं. १८१२ देयं दद्याच्च (दद्याद् देयं च) शतं (शताद्); नास्मृ. १९१२ तु (च) कारिता (कारिणः); मिता. २१२०० पू.; अप. २१२०० तत्कृतम् (तद्वतम्); विर. ६१३-४ तत्कृतम् (तत्कृतः); व्यनि. ४८१ दद्याच्च तत्कृतम् (दद्याच्छां नृपे) तु (च); सवि. ४८७ पू.; व्यग्र. ५६५ स्तस्य (स्ततः) कारिता (कारिणः); ५६६ पू.; व्यड. १६४ पू.; विता. ७१८ कः (कं) पू.; समु. १६४.

(२) नास्मृ. १९१८ कितवो (कितवा) यदेवं (युरेवं); अप. २१२०० दितम् (चितम्); स्मृच. ३३१ कालायनः; विर. ६१३ काशं (काश); पमा. ५७३; व्यनि. ४८१; सवि. ४८६ (=); व्यग्र. ५६५ भागं (लाभं); समु. १६४ कालायनः.

व्य. कां. २४०

प्रायेणैकवचनम् ।

अप. २१२००

(२) दोषो राजवञ्जनलक्षणो द्यूतकारित्वलक्षणो वा । स्मृच. ३३१

अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्

^१ द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा गृहे यस्याक्षदेविनः । जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥

द्विरभ्यस्ताः एकरूपाः तृतीयोऽन्यः सत्त्वस्य (?) । तस्मिन् पतिते स जयति, इतरो जितो भवति तं पणम् ।

नाभा. १८१३ (पृ. १७२)

द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः

^२ कितवेष्टेव तिष्ठेन् कितवाः संशयं प्रति ।

त एव तत्र द्रष्टारस्त एवेषां तु साक्षिणः ॥

संशये कितवेष्टेव तिष्ठेयुः, नान्यत्र राजकुलादौ । त एव प्रमाणम् । व्यवहारदर्शने त एव कितवाः साक्षिणः । न तत्र साक्षिपरीक्षा । नाभा. १८१४ (पृ. १७२)

कितवसभिकयोः परस्परं इतिकर्तव्यता

अंशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेत् द्यूतमण्डलम् ।

प्रतिहन्यान्न कितवं दापयन्तं स्वमिष्टतः ॥

(१) अदत्तदोषोऽशुद्धः स्वं स्वकीयं धनं साधयति कितवस्तं राजा न वारयेत् । अप. २१२००

(२) अशुद्धोऽशोधितहारितधनः, स्वं स्वलभ्यमर्थमित्यर्थः । विर. ६१४

(३) असमतौ दानग्रहणे नान्यं द्यूतमण्डलमाश्रयेत्, अन्यसभिकमण्डले न दीव्येत् । न च सभिको दापयन्तं रोधनादिना प्रतिहन्यात् । न किञ्चित् कुर्यात्,

(१) नासं. १८१३ गृहे (गेहे); नास्मृ. १९१३ यस्याक्षदेविनः (यक्षदेविनः); विर. ६१४; व्यनि. ४८१ जयं तस्या (जयस्तस्य); समु. १६५ व्यनिवत्.

(२) नासं. १८१४ धेरन् (धेयुः) तत्र (तस्य) स्त एवैषां तु (स्युस्त एव च); नास्मृ. १९१४ तत्र (तस्य) एवैषां तु (एव स्युस्तु); अप. २१२०२ तु (च); विर. ६१७ ष्वेव (ष्वव) स्त एवैषां तु (स्तत्र चैते तु); पमा. ५७६ त एव (य एव) विष्णुः; व्यनि. ४८३ पमावत्, विष्णुः; व्यग्र. ५६७ पमावत्, विष्णुः; समु. १६५ विष्णुः.

(३) नासं. १८१५ दः (दं) न्यदाश्च (न्यमाश्च) कितवं (सभिको); नास्मृ. १९१५ कितवं (सभिकं) यन्तं स्व (येत्तत्स्व); अप. २१२००; विर. ६१४ दतः (च्छतः).

पथेष्टे दापयितुं लभेत । नाभा. १८१५ (पृ. १७२)

राजानधिकृतधृते दण्डः अलाभश्च

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥

(१) अनिर्दिष्टो यो भूपेनानियुक्तः सन् द्यूतं कुर्वीत ससभिको भवन् स तं कामं सभिकलभ्यं भागं न लभेत दण्डं च प्राप्नुयात् । अप. २।२०१

(२) यत्तु वदन्ति राजाविदिते द्यूते जितमपि जयी न लभते प्रत्युत दण्ड्यः । 'प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले । जितं ससभिके स्थानं दापयेदन्यथा न तु ॥' इति याज्ञवल्कीयात् । 'अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥' इति नारदवचनाच्चेति । तत्रेदं प्रतिभाति यदा पुनः पराजितं स सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राज्ञा दापयेत् इत्याहेति कृत्वा मिताक्षरायां पराशरभाष्ये च याज्ञवल्क्यवचनमिदमवतारितम् । तथा च यथा ऋणादानप्रकरणे अधमणैर्जैह्म्याददीयमानं ऋणं साधयते राज्ञे साधितादर्थोद्विश्रान्त्यंशो धनिकेन दीयते अन्यथा तु न साधनं न वा तस्मै दानं, तथा प्रकृतेऽपि वाच्यम् । तुल्यन्यायात् । एवञ्च राजभागे प्राप्त एव राजा पराजितमर्थं जयिने दापयेन्न त्वन्यथेति वाक्यार्थः । द्यूतमण्डले ससभिके जितमित्यपि तत्परमेव तथैव राजांशपरिकल्पनात् ।

एवं राजादेशं विना यः स्वेच्छया द्यूतं प्रवर्तयेत् स तत्र जितमपि न प्राप्नुयात् न खलु जिह्माः कितवा राजवलं विना शक्या दापयितुमिति नारदीयपादोनश्लोकवाक्यार्थः । एवं स्थिते यस्मिन् राजव्यापारं विना जितोऽप्यर्थः प्राप्तुमशक्यो राजा च भूतिं विना न व्याप्रियत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधृतमतो राजभागं परिकल्प्य राजाज्ञामादायैव प्रवर्तितव्यमिति वाक्ययोरेकवाक्यतया तात्पर्यार्थो गम्यते ।

(१) नास्मृ. १९।७; अप. २।२०१; विर. ६१५ द्रुतु (दं तु); पमा. ५७७; स्मृसा. ८० स तं (च तं); विचि. २६०; व्यनि. ४८२; दवि. ११०; चन्द्र १०० विरवत्; वीमि. २।२०३ द्रुतु (दं तु) कुर्वीत (कुर्यात्तु); व्यग्र. ५६७; सेतु. २९० स तं (स तत्); समु. १६५.

यच्च नारदीयवाक्यप्रतीके दण्डः श्रूयते तत्र यथा तस्मिन्त्यां नद्यां तरुशुल्कमिया बाहुभ्यामुत्तरतस्तथा प्रकृतेऽपि राजदेयखण्डनमेव दण्ड्यमानस्यापराधो न त्वन्यत् । 'बाहुभ्यामुत्तरन् पणशतं दण्ड्यः' इति वसिष्ठवचनेनैकमूलकत्वात् तस्माद्राजाज्ञां विना प्रवर्तितं द्यूतं वा ततो जयो वा न सिद्ध्यति तत्सिद्धावपि पराजितं न लभ्यते इत्येवमाद्यर्थपरिकल्पने वाक्यस्यादृष्टार्थत्वं स्यात् ।

तस्माद्राजदण्डमगणयित्वा स्वयं जितार्थसाधनमध्यवसाय राजाज्ञां विनापि कृते द्यूते परिपणितं पराजितेन देयं, यदि तवाक्षा द्विरभ्यस्ताः पतन्ति यदि वा मन्मेप स्वन्मेपादपसरति तदा शतं ते ददामीति स्वरसतः प्रकृतिस्थाभ्युपगमेऽपवादकाभावादिति । दवि. ११०-११

पणपरिकल्पनं कथितं कृताकृतम्

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात्काममथवाऽनुमतं तयोः ॥

(१) कचिपणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह नारदः— परिहासकृतमिति । काम्यत इति कामः पणः, नाप्नुयात् द्यूतस्य तत्रालस्यापनोदनार्थत्वादित्यभिप्रायः । तयोर्ज्ञेयजितयोर्देवनात् प्रागनुमतं कामं परिहासकृतादावपि जेता प्राप्नुयादिति शेषः । स्मृच. ३३१

(२) नारदः— 'अनिर्दिष्टं तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ॥ न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः ॥' अथवेति समुच्चये । 'न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ।' तेन परिहासकृते अविदितकृते च सभिकोऽपि तं कामं तयोः पार्श्वे नाप्नुयात्, तत्तयोरिति पाठे तु तत्त्वलभ्यमित्यर्थः । विर. ६१५

(१) स्मृच. ३३१; विर. ६१५ उत्तरार्धे (न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः); पमा. ५७७ काम (काम्य); स्मृसा. ८० उत्तरार्धे (तत्रापि नाप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति । अथानुमतं तयोर्दोषयस्सकृदेव तु ॥); विचि. २६० उत्तरार्धे (तत्रापि नाप्नुयात्कामं नियमं चैव सोऽर्हति । अथानुमतं तयोर्दोषयस्सकृदेव तु ॥); चन्द्र. १०० पू; वीमि. २।२०३ अथवा ... तयोः (विनयं चैव सोऽर्हति); व्यग्र. ५६६; सेतु. २९० तत्रापि ना (न स तं प्रा); समु. १६५.

किंवाद् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण न गृहीयात्
भक्ष्यभोज्यान्नपानानि स्वल्पान्यन्यानि कानिचित् ।
श्रीत्या तु सकृदाजीवेत् प्रसङ्गं तु विवर्जयेत् ॥

आजीवेत् उपजीवेत् । तेन सभिको भक्ष्यभोज्या-
दीनि स्वल्पानि कितवपार्श्वे गृहीयात् न तु बहूनि प्रीत्या-
णीत्यर्थः । विर. ६१५

चो मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥
कूटाक्षैर्देवनशीलानधर्मपुरुषान् कण्ठे मालामक्षैर्ग्रथि-
तामासज्य द्यूतमण्डलाद् देवनस्थानान्निर्वासयेत् ।

नाभा. १८१६ (पृ. १७२)

वृहस्पतिः

समाह्वयलक्षणम्

अन्योन्यं परिगृहीताः पक्षिमेपवृषादयः ।

प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदान्त समाह्वयम् ॥

द्युतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च

द्युतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् ।

अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्वरज्ञानहेतुना ॥

(१) स्मृच. ३३१ तु स (ऽनुस); विर. ६१५;
स्मृसा. ८० स्मृचवत्; विचि. २६० चित (च); समु.
१६५.

(२) नासं. १८१६ राजा.....येत् (निर्भजेद् द्यूतमण्ड-
लात्); नास्मृ. १९१६ राजा...येत् (निर्भरेद् द्यूतमण्डलात्)
ह्येषां (ह्येषु); मिता. २१२०२; व्यक. ११२, १६३ पूर्वार्धः
नास्मृवत्; विर. ३०७, ६१६ व्यकवत्; पमा. ५७६;
दीक. ५१; व्यनि. ४८२ पूर्वार्धः नास्मृवत्, मासज्य स
ह्येषां (मावध्य सर्वेषां); स्मृचि. ३७; दवि. १०९ व्यकवत्;
नृम. २७९; सवि. ४८८ पापान् (प्राप्तान्); वीमि.
२१२०३; व्यप्र. ५६७; जिता. ७२०; राकौ. ४८६;
समु. १६५.

(३) अप. २१९९ न्यं प (न्यप); व्यक. १६२;
स्मृच. ९ स्तं व (स्तद); विर. ६१० वृषा (शृगा);
पमा. ५७३ अपवत्; रत्न. १६४; विचि. २५८ विरवत्;
व्यनि. ४७८ गृहीताः (गृहीतां) वृषा (शृगा); वीमि.
२१२०३ विरवत्; सेतु. २८८; समु. १६४ स्मृचवत्.

(४) अप. २१२०३ सत्य (सत्य) अभ्यनुज्ञात् (तत्प्रवर्तित)

(१) राजभागरहितं न प्रवर्तयितव्यमित्यर्थः ।

अप. २१२०३

(२) अस्यायमर्थः—द्युतं तावद्राज्ञा सर्वथा निवर्त-
नीयम् । यदि तु तत्स्वरज्ञापनाय क्रियते तदा उक्त-
क्रमेणेति । विर. ६१२

चो सभिकराजत्रयिभिः ग्राह्याः पणांशाः

राजवृद्धिः सकितवात् सभिकाद् दशकं शतम् ।

यथासमयं वा स्यात् ॥

सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेतरे नृपाय च ॥

द्युतमराजितकितवानां तु बन्धनादिना पणग्राहको
भवेत् । पणग्रहणात्प्रागेव स्वद्रव्यं जेतरे नृपाय च यथा-
भागं दद्यात् सन्निह इत्यर्थः । स्मृच. ३३१

द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वाभिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ॥

द्वन्द्वयुद्धे मल्लमेपादिद्वन्द्वयुद्धे, अवसादं पराजयम् ।

विर. ६१४

रहोजितोऽनभिज्ञश्च कूटाक्षैः कपटेन वा ।

मोच्योऽभिज्ञोऽपि सर्वस्वं जितं सर्वं न दापयेत् ॥

तृतीयार्धं विना; स्मृच. ३३१; विर. ६११-२ अभ्य...स्तु
(तत्प्रवर्तितमन्यैश्च) शानहेतुना (शासकं हि तत्); पमा.
५७३ तृतीयार्धमेव : ५७८; विचि. २५९ विरवत्; व्यनि.
४८० अभ्यनुज्ञात् (तत्प्रवर्तित) शानहेतुना (शासकं हि तत्);
स्मृचि. ३६ विरवत्; सवि. ४८६ (=); व्यप्र. ५६८;
सेतु. २८९ विरवत्; समु. १६४.

(१) विश्व. २१२०४.

(२) स्मृच. ३३१ कस्तत्र (को द्रव्यं); विर. ६१२
कस्तत्र (कस्तस्य); पमा. ५७४; स्मृचि. ३६ च (वा);
व्यप्र. ५६६; सेतु. २९० विरवत्; समु. १६४ स्मृचवत्.

(३) अप. २१२००; स्मृच. ३३१; विर. ६१४ द्वेन
(द्वे तु); पमा. ५७७; विचि. २५९; व्यनि. ४८२;
सवि. ४८६ मिना (मिने); वीमि. २१२०३; व्यप्र. ५६६
यस्तत्र (यस्तत्र); सेतु. २८९ यस्तत्र... ..तः (यतस्तत्र
निरूपितः); समु. १६५.

(४) अप. २१२०१ दापयेत् (दापते); व्यक. १६३;
विर. ६१६; दीक. ५०-५१ जितं (जितः) शेषं अपवत्;
स्मृचि. ३७.

धृतममाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभागहराश्च ये ।

गणका वज्रकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

ग्लहः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ॥

गणनावज्रकाः गणनाया वज्रकाः असम्यग्गणना-

रिण इत्यर्थः ।

विर. ६१६

यने जयपराजयनिर्णयोपायः

मै एव माक्षी मंदिग्धौ सभ्यैश्चान्यैस्त्रिभिर्वृतः ॥

सामिकानुवृत्तौ बृहस्पतिः— स एवेति ।

अप. २।२०२

उभयोरपि मंदिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेपिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥

अष्टादशपदोपमंहारः

एवं वादिकृतान् वादान् प्रपश्येत्प्रत्यहं नृपः ।

नृपाश्रयास्तथा चान्ये विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

कात्यायनः

धृतस्य निषेधोऽन्यनुज्ञानं च

धृतं नैव तु सेवेत क्रोधलोभविवर्धनम् ।

असाधुजननं क्रूरं नराणां द्रव्यनाशनम् ॥

(१) व्यक. ११२ भाग (भाव्य) गणका (गणानां) :

६३ गणका (गणानां); विर. ३०८ भाग (द्रव्य) गणका

गणानां) : ६१६ क्षुद्रा (पापा) का वज्र (नावज्र) ; पमा.

३९ भाग (भार्या) ; रत्न. १२४ भाग (भाव्य) ; स्मृसा.

० ; विचि. २६० (=) क्षुद्रा (पापा) गणका (गणानां) ;

वि. १०८ का वज्र (नावज्र) ; व्यप्र. ३८७ रत्नवत् ;

उ. १२६ रत्नवत् ; व्यम. १०१ रत्नवत् ; विता. ७७९ ;

तु. २९० क्षुद्रा (पापा) गणका वज्रकाश्चैव (सगणो

वज्रकाश्चैव) ; समु. १५० रत्नवत्.

(२) व्यक. ११२, १६३ ; विर. ३०७, ६१६ ;

उसा. ८० ; विचि. २५९ ग्लहः (ग्रहः) ; दवि. १०८

हः (गूढः) ; वीमि. २।२०३ ; सेतु. २९० दविवत्.

(३) अप. २।२०२ ग्धौ (ग्धे) ; व्यक. १६३ ; विर. ६१७.

(४) अप. २।२०२ ग्धौ (ग्धं) वाः स्युः (वास्तु) ;

क. १६३ वाः स्युः (वास्तु) ; विर. ६१८ व्यकवत् ;

मा. ५७६ ; व्यप्र. ५६७ ; समु. १६५.

(५) व्यक. १६३ ; विर. ६१८.

(६) विर. ६११ ; रत्न. १६४ ; विचि. २५९ धनम्

धितम्.

ध्रुवं द्यूतात्कलिर्यस्माद्विषं सर्पमुखादिव ।

तस्माद्राजा निवर्तेत विषये व्यसनं हि तत् ॥

वर्तेत चेत्प्रकाशं तु द्वारावस्थिततोरणम् ।

असंमोहार्थमार्याणां कारयेत्तत्करप्रदम् ॥

यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः

सैभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्यात्स्वयं नृपे ।

दशकं तु शते वृद्धिं गृह्णीयाच्च पराजयात् ॥

जेत्रे राजे च दत्तस्य स्वद्रव्यस्य पणप्रतिनिधेः वृद्धिः

पणग्रहणकाले पणेन सह सभिकेन ग्राह्या । ‘ दशकं तु

शते वृद्धिं गृह्णीयात् पराजयात् ’ इति तेनैवोक्तत्वात् ।

पराजयात् पराजितादित्यर्थः । स्मृच. ३३१

जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षकम् ।

सद्यो वा सभिकेनैव कितवान्तु न संशयः ॥

त्रिपक्षकमित्यनेन यथासामर्थ्यमा त्रिपक्षात् पणदान-

कालो देय इति दर्शितम् । स्मृच. ३३१

प्रसह्य दापयेद्द्रव्यं तस्मिन् स्थाने न चान्यथा ।

जितं वै सभिकस्तत्र सभिकप्रत्ययात्क्रिया ॥

(१) विर. ६११ ; रत्न. १६४ ; विचि. २५९ ; व्यनि.

४७९ ये व्य (यव्य) ; समु. १६४ ये व्य (यव्य) स्मृत्यन्तरम्.

(२) विर. ६११ ; रत्न. १६४ ; व्यनि. ४८० वर्तेत

(वर्तेते) तु (तत्) द्वारावस्थित (द्वारवस्थित) ; समु. १६४

पूर्वार्धे (वर्तेते) चेत्प्रकाशं तत् द्वारावस्थितौ नृणाम् स्मृत्यन्तरम्.

(३) अप. २।२०० त्वयं नृपे (च यन्तुः) तु शते (च

शतं) ; स्मृच. ३३१ याच (यात्तु) उक्तः ; विर. ६१२

शते (शतं) जयात् (जये) ; व्यनि. ४८१ त्वयं नृपे (च

तं नृपे) तु शते (च शतं) याच पराजयात् (यात्तु पराजितात्) ;

स्मृचि. ३६ त्वयं नृपे (च तच्छात्) शते (शतं) ; समु.

१६४ स्मृचवत्, उक्तः.

(४) अप. २।२०० क्षकम् (क्षिकम्) ; स्मृच. ३३१

जितं ग्राह्यं (जिताद्ग्राह्यं) ; विर. ६१२ त्वकं (त्वयं) त्रिप

(विप) तु न संशयः (ङनमशये) ; पमा. ५७५ ; व्यनि.

४८१ ; स्मृचि. ३६ ; व्यप्र. ५६६ क्षकम् (क्षिकम्)

सभिकेनैव (कितवेनैव) कितवान्तु (सभिकान्तु) ; समु. १६४

स्मृचवत्.

(५) अप. २।२०१ येद्द्रव्यं (येदेयं) याक्रिया (या

क्रिया) ; विर. ६१५.

अनभिज्ञो जितो मोच्योऽभिज्ञो वाऽपि जितो रहः ।

सर्वस्वेऽपि जितेऽभिज्ञं न सर्वस्वं प्रदापयेत् ॥

अक्षयते जयपराजयलक्षणम्

एकरूपा द्विरूपा वा द्यूते यस्याक्षदेविनः ।

दृश्यते च जयस्तस्य यस्मिन्नक्षा व्यवस्थिताः ॥

(१) अप. २।२०१ ऽभिज्ञो वापि (ऽमोच्योऽभिज्ञो) ऽपि
जितेऽभिज्ञं (विजितेऽभिज्ञे); विर. ६१६; स्मृचि. ३७ नारदः.

(२) विर. ६१४ नक्षा व्यवस्थिताः (व्रक्षा व्यवस्थिता);
व्यनि. ४८२ एक... .. द्यूते (एकरूपो द्विरूपो वा द्यूतो)
च जय (विजय); समु. १६५ च जय (विजय).

द्युते जयपराजयनिर्णयोपायः

विप्रहे च जये लाभे करणे कूटदेविनाम् ।

प्रमाणं सभिकस्तत्र शुचिः स्यात् सभिको यदि ॥

भ्लेच्छाश्चपाकधूर्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।

तत्कृताचारभेतूणां निश्चयो न तु राजनि ॥

राजनीति पूर्वोक्तसकलसभ्योपलक्षणार्थम् । तेन श्रुता-

भ्ययनगंपन्ना इत्याद्युक्ताः सभ्या भ्लेच्छादिबिवादिषु
नादरणीयाः । अप. २।२०२

(१) अप. २।२०२ हे च (हेऽथ) शुचिः स्यात् (शुचिश्च);
व्यक. १६३ शुचिः स्यात् (शुचिश्च); विर. ६१७.

(२) अप. २।२०२ भेतूणां (भर्तृणां); व्यक. १६३;
विर. ६१७ निश्चयो (निश्चये).

प्रकीर्णकम्

गौतमः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोद्देशाभ्यां चतुर्वर्णा-
श्रमो लोके प्रचलनीयः प्रतिपद्यमानः । स्वराच्च रक्षणीयः ।

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः * ।

(१) आपद्बृत्तिमाश्रितो यदि तत्रैव रमत केनासौ
निवार्यत इत्याह — द्वाविंशति । लोको राष्ट्रं वीरसालोप
श्चात्र द्रष्टव्यः लोके लोक, धृतव्रतौ व्रतानां कर्मणा
धारयितारौ द्वौ राजा बहुश्रुतश्च ब्राह्मणः तौ सर्वस्य
सर्वापदो दण्डोद्देशाभ्यां निवारयितारौ । गौमि.

(२) द्वौ राजबहुश्रुतब्राह्मणौ धृतव्रतौ परंपा धर्म
रक्षणव्रतसकल्पौ । विर. ६२६

तयोश्चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्यान्तःसंज्ञानां च
चलनपतनसर्पणानामायत्तं जीवनम् ।

(१) चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्यान्तर-
प्रभावात्स्वलोलोमादयस्तन्मूलत्वात् पृथक् नोक्ताः । अन्तः
संज्ञाः वृक्षादयः स्थावरा वृद्धिक्षयवन्तो येषामन्तःसंज्ञा
न बहिस्ते तथोक्ताः । तथा च मनुः—‘तमसा बहुरूपेण
चेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-
समन्विताः ॥’ इति । चलनाः पश्चादयः । पतनाः
पक्षिणः । सर्पणाः सरीसृपा भुजगादयः । एषा मनुष्या
दीनां जीवनं तयो राजब्राह्मणयोरायत्तं तदधीनम् । राजा
तु परिपन्थिनिग्रहादिना तेषां जीवनहेतुः । इतरस्तु कथं
बहुश्रुत इत्यत आह—‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः ॥’ इत्यादिन्यायेन जीवनं हेतुः । गौमि.

* मभा. व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. २४)
द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. ८।२; व्यक. १६४ शानां च (शानां);
मभा.; गौमि. ८।२ व्यकवत्; विर. ६२५ मनु.....शानां
च (मनुष्यस्य) सर्पणानामा (सर्पणानामा).

(२) यतः— तथोक्तिः । तयोः समुदितयोः समान
निर्देशात् । चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्येत्यर्थः ।
अन्तःसंज्ञाः अनुलोमप्रतिलोमाः चकारात् देशानां च,
‘इतः प्रातिष्ठानाद् देवा उपजीवान्तः’ इति श्रुतः ।
चलनाः स्थावराः वृक्षादयः, पतनाः पक्षिणः, मयणाः
कीटादयः, एतेषामायत्तमधीनं जीवनं प्राणवायुगमः ।
कथं ? ब्राह्मणेनानुपुष्ट्यमाणा वर्णाश्रमिणः दृष्टादृष्टाथ
क्रियानुष्ठानात् वृष्ट्यादिनिमित्तद्वारेण लोकापकारं वृत्ता-
इति तावद्ब्राह्मणायत्तम् । तथा च मनुः—‘अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इत्यादि । राजा च
परिपन्थिनिग्रहद्वारेण हिसानिग्रहद्वारेण च साक्षाज्जीवनं
हेतुरिति । मभा.

(३) चतुर्विधस्य ब्राह्मणादिभेदवतः, चलनाः सकर-
जातयः, पतनाः पक्षिजातयः, सर्पिणः कीटजातयः ।

विर. ६२६

प्रसूतिरक्षणमसंकरो धर्मः ।

न च जीवनमात्रमेव तदधीनं किं तर्हि — प्रसूति-
रक्षणमिति । प्रसूतिरभिवृद्धिः । दण्डोद्देशाभ्यां यथोक्त-
कारितया वृष्ट्यादिद्वारेण रोगायुषद्वयान्त्या चाभिर्वाह-
भवति । चोरानिग्रहाद्विषमपि । दण्डप्रायश्चित्तोद्देशाभ्यां
भवति वर्णानामसंकरोऽसमेलनमपि । विहितोद्देशात्
प्रतिषिद्धसेवायां दण्डधारणाच्च धर्मोऽपि भवति ।
एतत्सर्वं तयोरायत्तम् । Xगौमि.

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम् * ।

वर्णानां श्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत् ।

X मभा. गौमिवत् ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमात्राप्रकरणे (पृ.
५६७) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. ८।३; व्यक. १६४; मभा.; गौमि. ८।३;
विर. ६२५.

(२) गौध. ११।९; मभा.; गौमि. ११।९.

(१) वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । तान् न्यायतो यथाशास्त्रं षष्ठांशादिभागस्वीकारेणाभिरक्षेत् । अभितो रक्षेत् । यथा वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन निरपायास्ते भवेयुः । अथ वा न्यायत इति यथा देशादिधर्माणां भङ्गो न भवति तथा रक्षेदिति । अनुलोमादयोऽवान्तर-प्रमवा वर्णा एष्वेवान्तर्भूताः । रक्षणं सर्वभूतानामिति चोरादिभ्यो रक्षणं पूर्वोक्तम् । इदं तु वचनं वर्णाश्रम-धर्मेणु संकरो मा भूदिति । गौमि.

(२) वर्णा अनुपनीता ब्राह्मणादयः । उत्तरकाल-गाश्रमाः । न्यायतः लोकशास्त्राविरुद्धेन मार्गेण यथेषां गान्धर्वविहितकर्मानुष्ठानोपद्रवो लोकव्यवस्थाभङ्गश्च न भवति तथा रक्षेदित्यर्थः । अभिग्रहणमाभिमुख्यार्थं, ततश्च स्वयमेव विचार्य रक्षेत् । येषां वर्णत्वमाश्रमत्वं च नास्ति प्रतिलोमानां, तेषामपि रक्षणार्थं त्रिसमासः । यथा वर्णत्वं नास्ति आश्रमत्वमेवानुलोमानां तेषामप्यु-संग्रहार्थमाश्रमग्रहणम् । तेषां तु 'शूद्रश्चतुर्थो वर्णः' इत्यत्र वर्णत्वनिराकरणात् । 'प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः' इत्यत्र उपनयनविधानादाश्रमत्वमेवेति । इतरथा वर्णा-नामवाश्रमविधानादाश्रमत्वं सत्यपि वर्णत्वानुपगमाच्च वर्णग्रहणेनैव लभ्यमानत्वादिति । चकारादेवताप्रतिमाश्च । तथा च व्याघ्रः— 'ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रा-न्तरजांस्तथा । देवताप्रतिमाश्चानि रक्षेद्भूपः प्रयत्नतः ॥' इति । 'रक्षणं सर्वभूतानाम्' इति चोरादिभ्यो रक्षण-स्योक्तत्वात् । अन्योन्यासंकरार्थं इहोपदेशः । मभा.

चलतश्चैतान् स्वधर्मे स्थापयेत् ।

एतान् पूर्वोक्तान् यद्यालस्यादिना ये चलन्ति न कुर्वन्ति तान् निरुद्ध स्वधर्ममेव कारयेदित्यर्थः । चका-रात् प्रतिषिद्धसंवेने च । ×मभा.

धर्मस्य ह्यंशभागभवतीति विज्ञायते ।

कस्मादेव करोतीत्याह— धर्मस्येति । हिंसादो हत्वर्थः । यस्माद्रक्षणतः धर्मस्यांगो भवतीति अरक्षणतोऽप्यधर्मस्येत्यर्थसिद्धम् । अशः षष्ठो भागः । तथा च

× गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. ११११०; मभा.; गौमि. ११११०.

(२) गौध. १११११; मभा.; गौमि. १११११ (विश-यो०).

मनुः— 'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षणात् । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥' इति (मस्मृ. ८।३०४) । अमूर्तस्य धर्मस्य विभागासम्भवात् यावान् वर्णाश्रमाणां धर्म उत्पद्यते ततः षष्ठांशपरिमाणो राज्ञोऽपि विहितकर्मानुष्ठानादुत्पद्यत इति द्रष्टव्यम् । इतिकरणश्रोपसंहारप्रदर्शनार्थः, यतः एतदेवमतो रक्षेत् स्थापयेच्चेति । विज्ञायत इति श्रुतिसूचनार्थम् । तदपि सर्वधर्माणां श्रुतिमूलत्वादक्षणे गौरवोत्पन्नद्वयार्थम् । ×मभा.

दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत् * ।

अथ दौःशील्यात् व्यवस्थां नानुमन्यन्ते ततः— दण्ड इति । दमनयोगाद्दण्डशब्दस्य दण्डत्वमित्याहु-धर्मज्ञाः । तेनादान्तान् अवस्थान् दमयेद्वशं नयेत् । दण्डेनादान्तान् दमयेदित्येवं सिद्धे दण्डः— 'धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डं ततः परम् ॥ देवदानवगन्धर्वा रक्षामि पतंगो रगाः । तेषां भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निषीडिताः ॥' इति । +गौमि.

वर्णाश्रमाः स्वस्वधर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्त-वित्तसुखमेधमो जन्म प्रतिपद्यन्ते ।

वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । ते स्वधर्मनिष्ठा वर्णप्रयुक्तानाश्रमप्रयुक्तानुभयप्रयुक्ताश्च धर्मा-ननुष्ठितवन्तः । प्रेत्य मरणेन लोकान्तरं गत्वा तस्य तस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकमनुभूय ततस्तदनन्तरं शेषेण भुक्ताविशिष्टेन कर्मणा विशिष्टदेशादिकान् भुक्त्वा जन्म प्रतिपद्यन्ते । तत्र विशिष्टशब्दो देशादिभिः सर्वैः संव-ध्यते । विशिष्टो देश आर्यावर्तादिः । विशिष्टजातिर्ब्राह्मण-जातिः । विशिष्टकुलमच्यनादिसंपन्नम् । विशिष्टरूपं कान्तिमद्विशिष्टायुः सप्तोडशं वर्षशतम् । 'म ह षोडशं वर्षशतमजीवदि'ति दर्शनात् । रोगरहितत्वम'यायुषो

× गौमि. मभावत् ।

+ ग्यलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५६७) द्रष्टव्यः ।

+ मभा. गौमिवद्भावः ।

(१) गौध. १११३१; मभा. वर्णाश्रमाः स्वस्वधर्मनिष्ठाः (वर्णा आश्रमाश्च स्वधर्मनिष्ठाः); गौमि. १११२९ चित्र (चित्र) व्याख्यानवसरे तु 'वित्त' इति पाठः .

विशेषः । विशिष्टभृतं 'ब्राह्मणश्च बहुभृतः' इत्यत्र व्याख्यातम् । विशिष्टवृत्तमनुपाधि चारित्रम् । विशिष्टवित्तं धर्मार्जितं धर्मे प्रयुज्यमानं च । सुखं निरपायस्थाना-
धिष्ठानेनाधिष्ठितसुखसेवनम् । विशिष्टमेधा ग्रन्थार्थयो-
र्ग्रहणशक्तिरिति । मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्थं सुमेधसो
दुर्मेधस इत्यादिष्वेव दर्शनात् । कर्माणि भुज्यमानानि
पुण्यान्यपुण्यानि च सशेषाण्येवं भुज्यन्ते । ऐहिकस्य
शरीरग्रहणादेरपि पुण्यापुण्यनिबन्धनत्वात् । * गौमि.

विश्वश्चो विपरीता नश्यन्ति ।

ये वर्णाश्रमाः स्वानि कर्माणि यथावन्नानुतिष्ठन्ति ते
विपरीता विश्वश्चो नानायोनीर्गच्छन्तो नश्यन्ति । अनर्थ-
परम्परामनुभवन्तीति । * गौमि.

तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते ।

तान् विपरीतान् यथोक्तमकुर्वतो वर्णानाश्रमांश्चाचा-
र्योपदेशस्तावत्पालयते । तत्राप्यतिष्ठतो राजदण्डः ।

* गौमि.

तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ ।

तस्माद्धेतो राजाचार्यौ मान्यावनिन्द्यौ इति । यद्यपि
नियमनकाले हितैपितया प्रमुखपुरुषौ भवतस्तथापि तयो-
र्निन्दा न कार्या । * गौमि.

× देशादिधर्माः

* देशजातिकुलधर्माश्चाप्रायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ÷ ।

आपस्तम्बः

नृपाश्रितो व्यवहारः । शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णाश्रमो

लोकः स्वकर्मेणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च ।

+ शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां

* मभा. गौमिवद्वावः ।

× अस्मिन् प्रकरणे देशधर्मवचनानि प्रकीर्णके केनापि
निबन्धकारेण नोद्धतानि । अस्माभिरुत्तु प्रकीर्णकविषयानुगतत्वात्
सृष्टिचन्द्रिकाभ्यामेव तदीयाह्निकप्रकरणात् समुद्धतानि ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. ६७)
दृष्टव्यः ।

+ सर्वेषां सूत्राणां उज्ज्वलव्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्ड-
सात्त्विकप्रकरणे (पृ. ५६८-९) दृष्टव्यः ।

(१) गौध. ११।३२; मभा.; गौमि. ११।३०.

(२) गौध. ११।३३; मभा.; गौमि. ११।३१.

(३) गौध. ११।३४; मभा.; गौमि. ११।३२.

(४) स्मृच. १० मांश्चा (मां आ).

शास्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ।

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजानं गमयेत् ।

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ।

स ब्राह्मणान् नियुज्यात् ।

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोपयेत् ।

इतरेषां वर्णानामा प्राणवियोगात्समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ।

न च संदेहे दण्डं कुर्यात् ।

सुविचितं विचित्या दैवप्रश्नेभ्यो राजा दण्डाय
प्रतिपयेत् । एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति ।

देशादिधर्माः

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ।

'ज्येष्ठो दायाद' इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाण-
मित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः ।
शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलमुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विप-
रीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—'देशकुलधर्माश्चा-
प्रायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति' । उ.

वैधायनः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राजा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मे

स्थापयित्वा रक्षणीयः ।

पैड्भागभृतो राजा रक्षेत् प्रजाम् ।

रक्षकाभावे सति आगः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसंकरोऽपि
जायते । अतस्तत्परिहारार्थमाह—पैड्भागेति । पैड्शब्दोऽत्र
लुप्तपूर्णप्रत्ययो द्रष्टव्यः । भूतिवैतनं धनं तद्ग्राही भृतः ।
राजा चात्राभिपिक्तः । स चापि तासां प्रजानां पैड्भाग-
भाग् भवति । ब्राह्मणस्यानुश्रितस्य धर्मपैड्भागभाग्
भवति । तथा च वसिष्ठः—'राजा तु धर्मेणानुशासन् पष्टं
धनस्य हरेदन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु पष्टमंशं
भजति' इति । इष्टं वर्णसामान्याधिकारावष्टम्भेन विहितो
ज्योतिष्टोमादिः । पूर्तं तु साधारणो धर्मः सर्वेषां सत्यम-
क्रोधो दानमहिंसा प्रजननमित्यादि । अभिपिक्तस्य प्रजा-
परिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—'चलत-
श्चैनान् स्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य ह्यंशभाग् भवति'
इति (गौध. १।१०-११) । वसिष्ठश्च—'स्वधर्मो राज्ञः

(१) आध. २।१५।१.

(२) बौध. १।१०।१.

परिपालनं भूतानाम्' इति (वस्म. १९।१) । आचार्यश्च स्वधर्मेषु रथापनमेव रक्षणमिति मत्वा अस्म्ये स्वधर्मा इत्याह ।
बौवि. (पृ. ८८-९)

देशादिधर्मपालनम्

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः ।

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिमवन्तमुदग्विन्ध्यस्य । एतद्देशप्रसूतानां शिष्टानां परस्परं पञ्चधा विप्रतिपत्तिः विसंवादः 'यान् पदार्थान् अनुतिष्ठन्ति दाक्षिणात्याः न तानुदीच्याः । यानुदीच्या न तान् दाक्षिणात्याः' इति । बौवि. (पृ. ६) यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ।

निगदव्याख्यातमेतत् । बौवि. (पृ. ६)

यथेतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसदुहितृगमनमिति । तत्रेमानुदाहरणानि— यथेति । मातुलदुहितृगमनं पितृष्वसदुहितृगमनमिति संबन्धः । ऋज्वन्यत् ।
बौवि. (पृ. ६)

अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीधुपानमुभयतोद्वि-
व्यवहारः आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति ।

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेर्विक्रयः । उभयतो दन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादिः । आयुधीयकं शस्त्रधारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ।
बौवि. (पृ. ६)

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् ।

इतरत् अनुपेतेन सह भोजनादि, इतरस्मिन्नुत्तरापथं कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैश्शिष्टैः दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णा-
विक्रयादीनि कुर्वन्तिरत्र । तस्मादनुपेतेन सह भोज-
नादीनि दाक्षिणात्यैश्शिष्टैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीत्यैरेव ।

(१) बौध. १।१।१९; स्मृच. १०.

(२) बौध. १।१।२०; स्मृच. १०.

(३) बौध. १।१।२१; स्मृच. १० पतेन (पनीतेन)
स्त्रिया (भार्यया च).

(४) बौध. १।१।२२; स्मृच. १०.

(५) बौध. १।१।२३; स्मृच. १० (इतरस्मिन् कुर्वन्
दुष्यतीति । इतर इतरस्मिन्).

व्य. कां. २४१

तदेतद्भट्टकुमारिलैरनिरूपितम्— 'स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ।' इति । तथाहि— अहिच्छत्र-
ब्राह्मण्यः सुरां पिबन्ति । इति च । बौवि. (पृ. ६-७)

तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ।

ननु किमिति व्यवस्था ? यावता मूलश्रुतिरेषामधिगे-
पेण कल्प्यते यथा होलाकादीनाम् । यथा वा त्रीधायनीयं
धर्मशास्त्रं कैश्चिदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति ।
गौतमीयमोभिलीये छन्दांगरेव पठ्येते, वामिष्टं तु बह्वचैः,
अथ च सर्वाधिकागणि । यथा वाऽन्यानि शास्त्राणि
यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तदनुपनीत-
सहभोजनादीन्यपि समानि कस्माच्च भवन्तीत्याशङ्क्याह
— तत्र तत्रेति । एवं व्यवस्थितविषयैव मूलश्रुतिः
कल्प्यते । किन्नामाऽनुपपत्तिर्न कल्पयतीत्यभिप्रायः ।
तस्माद्व्यवस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च ।

बौवि. (पृ. ७)

मिथ्यैतदिति गौतमः ।

गौतमग्रहणमादरार्थम्, 'नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् ।
स होवमाह— 'देशजातिकुलधर्माभ्यामपैरविरुद्धाः प्रमा-
णम्' । तद्विरुद्धो देशादिधर्मो न कर्तव्यः । तद्विरुद्ध-
श्चायम् । आह च गृह्यसमदः— 'अनुपनीतसहभोजनं
द्वादशरात्रमुच्छिष्टभोजने द्विगुणम्' इति । प्रायश्चित्त-
विधानान्निषेधः कल्प्यते । तथा 'स्त्रिया सह भोजने
त्रिरात्रोपवासो घृतप्राशनं चे'ति । तथा 'पर्युषितभोजने
अहोरात्रोपवासः' इति संवर्तः । तथा मातुलदुहितृगमने-
ऽप्याह— 'सखिभार्या समारुह्य मातुलस्यात्मजां तथा ।
चान्द्रायणं द्विजः कुर्यात् श्वश्रूमपि तथैव च ॥' इति ।

तथा विवाहेऽपि— 'पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं
पितृवन्धुतः' इति । आह च— 'पितृष्वसेयीं भगिनीं
स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुरातां च गत्वा
चान्द्रायणं चरेत् ॥' एवमूर्णाविक्रयादिष्वपि आम्राय-
विरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णा तावदपण्येषु पठिता । शीधु-
पाने गौतमः— 'नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मणस्य' इति ।
तथोभयदन्तव्यवहारे वसिष्ठः— 'अश्वलवणमपण्यम्'

(१) बौध. १।१।२४; स्मृच. १० (देशप्रामाण्यात्)
एतावदेव.

(२) बौध. १।१।२५.

इति प्रकृत्य 'ग्राम्यपशूनामेकशफाः केशिनश्च' इत्याह ।
तथा च श्रुतिः— 'य उभयादत्यतिगृह्णात्यश्वं वा पुरुषं
वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति प्रायश्चित्तम् ।
तथा आयुधीयकेऽपि 'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं
नाददीत' इति । स्वयमेव पतनीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति ।
एवमादीन्यालोच्य आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणमित्युक्तम् ।
अतो 'मिश्रं नदिति गौतमः' इत्युपपन्नं भवति ।
बौवि. (पृ. ७-८)

उभयं चैव नाद्रियेत ।

एतदेव स्वमतमित्याह— उभयमिति । चशब्दः
पक्षव्यावृत्त्यर्थः । अनुपेतादिसहभोजनमूर्णाविक्रयादि
चोभयमपि न कर्तव्यमित्यभिप्रायः । बौवि. (पृ. ८)
'शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च ।
कस्मादित्याह— शिष्टेति । शिष्टागमविरोधस्तावत्
स्वयमुदितः 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिः' इत्यत्र । स्मृतिविरोध-
श्चानुपनीतादिसहभोजने प्रायश्चित्तविधानात् । शिष्टस्मृति-
विरोधः मनुविरोधः । शिष्टो हि मनुः । तद्विरोधश्च ।
तत्स्मृतिः शिष्टस्मृतिः । शिष्टस्मृतिविरोधः सोऽपि दर्शित
एव । एकमत्रतां त्वेके मन्यन्ते । यथा होलाकादयो व्यव-
स्थितदेशविषया अन्यव्यवस्थिताः कर्तव्याः इत्यभिमे-
पीत्यस्य चोच्यस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमानमुक्तं 'तत्र
तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्' इति । तत्राह— 'उभयं
चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति । स च
विरोध उक्तः । तस्मादविरुद्धत्वाद्दोलाकाद्यनुष्ठानं सर्वाधि-
कारकम् । इह विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वा-
धिकारमिति विशेषः । आहुश्र्य न्यायविदः 'विरोधे
त्वनपक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति ।

(बौवि. पृ. ८-९)

प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकवनादक्षिणेन हिमवन्त-
मुदक्पारियात्रमेतदार्थावर्तं तस्मिन् य आचारः स
प्रमाणम् ।

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपक्ष्यमेव । बौवि. (पृ. ९)

(१) बौध. १।१।२६.

(२) बौध. १।१।२६ (क) (शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च०).

(३) बौध. १।१।२७ (क) गदर्शना (स्मिन्तज्ञाना) कवना
(काद्वना).

गङ्गायमुनयोरन्तरमित्येके ।

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ।

बौवि. (पृ. ९)

अथाप्यत्र भाह्विनो गाथामुदाहरन्ति ।

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाह्विनः छन्दोगविशेषाः

गाथा श्लोकः ।

बौवि. (पृ. ९)

पैश्चात्सिन्धुर्विसरणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्कृष्णो विधावति तावद्धि ब्रह्मवर्चसमिति ॥

कृष्णः कृष्णमृगः । ब्रह्मवर्चसं अध्ययनज्ञानानुष्ठाना-
भिजनसंपत् । ग्लेच्छदेशस्त्वतः परम् । बौवि. (पृ. ९)

वसिष्ठः

नृपाश्रितो व्यवहारः । ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेशदण्डाभ्यां
चतुर्वर्णाश्रमां लोकः पालनीयः स्वधर्मणि स्थाप्यः प्रतिपिद्धा-
द्वारणीयश्च ।

त्रयो वर्णा ब्राह्मणस्य वशे वर्तेरन् । तेषां ब्राह्मणो
धर्मान् प्रव्रूयात् । तं राजा चानुशिष्यात् ।

राजा तु धर्मेणानुशासत् पष्ठं पष्ठं धनस्य हरेत् ।
अन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु पष्ठमंशं भजतीति
ह ब्राह्मणो वेदमायं करोति, ब्राह्मण आपद उद्ध-
रति तस्मात् ब्राह्मणोऽनायः । सोमोऽस्य राजा
भवतीति ह प्रेत्य चाभ्युदयिकमिति ह विज्ञायते ।

वर्णग्रहणमुपनयनादपि प्राङ्निदेशवर्तिवत्प्राप्त्यर्थम् ।
निदेश आशा ।

विर. ६२६

स्वधर्मो राज्ञः पालनं भूतानां तस्यानुष्ठानात्

सिद्धिः । भयकारुण्यहानं जरामयं (र्य) वै तत्सत्र-

(१) बौध. १।१।२८.

(२) बौध. १।१।२९.

(३) बौध. १।१।३० (क) सरणी (धरणी) ष्मो विधावति
(ष्मा विधावति).

(४) वस्मृ. १।४०-४२ (ख) धर्मान् प्र (धर्मं यद्) तं...
निष्ठान् (तन् राजा चानुनिष्ठन्); व्यक. १६४ वशे
(निदेशे) (तेषां०) (तं०); सभा. २८।५० (ब्राह्मणो
धर्मान् प्रव्रूयात्) एतावदेव; विर. ६२६ व्यकवत्.

(५) वस्मृ. १।४३-६; व्यक. १६६ (राजा तु... मंशं
भजतीति ह०) सोमोऽय (सोमो); विर. ६३३-४
व्यकवत्.

(६) वस्मृ. १।१।१-६ (ख) स्वधर्मो (धर्मो) भय-
कारुण्य... सामर्थ्याच्च (भयकारणं ह्यपालनं वै एतत् सत्र-

माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु पुरोहितं
दध्यात् । विज्ञायते, ब्रह्मपुरोहितं राष्ट्रमृषोतीति ।
उभयस्य पालनादसामर्थ्याच्च । देशधर्मजातिकुल-
धर्मान् सर्वानेवैताननुप्रविश्य राजा चतुरो वर्णान्
स्वधर्मे स्थापयेत् । तेष्वपचरत्सु दण्डं धारयेत् ।

राज्ञा विवाहव्यवस्था कार्या

उद्गाहकारिणं त्वागमयेत्कस्य न सह विवाहो
युज्यते इति वर्णविभागप्रतिपादनाय संप्रदानं
रक्षेत् * ।

देशाद्रिवर्मपालनम्

आर्यावर्तः प्रागादर्शान् प्रत्यक्कालकवनादुदकपा-
रियात्रादक्षिणेन हिमवत उत्तरेण च विन्ध्यस्य ।
तस्मिन् देशे ये धर्मा ये चाचारास्ते सर्वत्र प्रत्ये-
तन्याः । न त्वन्ये प्रतिलोमकल्पधर्माणः । एत-
दर्यावर्तमित्याचक्षते । गङ्गायमुनयोरन्तरेऽप्येके ।
यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद्ब्रह्मवर्चममित्यन्ये ।
अथापि भाह्विनो निदाने गाथामुदाहरन्ति ।

पश्चात्सिन्धुर्विहरिणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्कृष्णोऽभिधावति तावद्ब्रह्मवर्चसम् ॥

त्रैविद्यवृद्धा यं ब्रूयुर्धर्मं धर्मविदो जनाः ।

पवने पावने चैव स धर्मो नात्र संशयः ॥ इति ।

देशधर्मजातिधर्मकुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः ।

विष्णुः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राजा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि
स्थाप्यः प्रतिपिद्धानिवारणायश्च ।

अथ राजधर्माः । प्रजापरिपालनम् । वर्णा-
श्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् । राजा च

* एतद्वचनं परनिहितरङ्गे निधिविचारे विवाहदत्ताकारकारेण
लिखितं, तत्र तस्यार्थो न लभते ।

माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु पुरोहिते दद्यात् विशयते
ब्राह्मणः पुरोहितो राष्ट्रं दधानीति । तस्य भयमपालनादसाम-
र्थ्याच्च) जातिकुल (जातिधर्मकुल) नैवेना (नू वैता) तेष्वप
...धारयेत् (तेष्वधर्मपरेषु) ।

(१) विर. ६४५.

(२) वस्म. ११७-१६.

(३) विस्म. ३११-३१.

जाङ्गलं पशव्यं सस्योपेतं देशमाश्रयेत् । वैश्यशूद्र-
प्रायं च । तत्र धन्वन्महीवारिवृक्षगिरिदुर्गाना-
मन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । तत्र स्वस्वग्रामाधिपान्
कुर्यात् । दशाध्यक्षान् । शताध्यक्षान् । देशाध्य-
क्षांश्च । ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीहारं कुर्यात् ।
अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् । सोऽप्यशक्तः
शताध्यक्षाय । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ।
देशाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना दोषमुच्छिन्त्यात् ।
आकरशुल्कतरनागवनेष्वाप्तान् नियुञ्जीत । धर्मिष्ठान्
धर्मकार्येषु । निपुणानर्थकार्येषु । शूरान् संग्राम-
कर्मसु । उग्रानुप्रेषु । पण्डान् स्त्रीषु ।

महीदुर्गं मह्यमेवेष्टकापापाणादिनिमित्तं दर्गम् ।
महौवो(मह्यमेवो)चावचप्रदेशप्रदेशप्रचुरदुर्गमित्यन्ये । तत्र
दुर्गं स्थितः सन् । तरगतीर्यते नद्यादि येनेति तरो
नौकादिरतजं शुल्कं जलजं शुल्कमिति यावत् । नागा
गजाः । वनानि अरण्यानि । नागवन्ति वनानीति वा ।
नगः पर्वतः, तत्संबन्धि नागम् । गिरिदुर्गमिति वा ।
अर्थकार्येषु सुवर्णादिपरीक्षासु । यद्वा ऊहापोहादिनिर्णय-
वन्सु कार्येषु निपुणान् पण्डितान् नियुञ्जीत । वै.

नृपाश्रिताः केनैववहाराः

आज्ञाप्रतिघाते द्विगुणो दमः ।

अयमर्थः— द्विगुण इति द्वैगुण्योक्त्यैवाज्ञतं द्रव्यं
तस्मै दापयितव्यमिति ज्ञायत इति भारुचिः ।

सवि. ४९७

अनादिष्टः सन्नध्यक्षतां व्रजति तदनुसारेण
दण्ड्यः ।

पुत्रसंशये माता तमङ्कमारोपयेद्विकृतिश्चेन्निर्णे-
तव्यः ।

विक्रतिः कामविकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्च-
दशवर्षीयपुत्रविषयम् (?) ।

सवि. ४९८

अत्र राज्ञो हृदयमेव प्रमाणम् ।

एकेनापि प्रकारेण निर्णयाभावे आमिपित्तस्य राज्ञो
हृदयमेव प्रमाणमित्याह विष्णुः— अत्रेति ।

सवि. ४९८

(१) सवि. ४९७. (२) सवि. ४९७.

(३) सवि. ४९८. (४) सवि. ४९८.

देशाधिर्मपालनम्

परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान्नोच्छिन्ध्यात् ।

शङ्खलिखितौ

नृमाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः ।

स्वपन्तं पुत्रमाहूय ज्ञातव्यम् ।

पितापुत्रसंशये निर्णयप्रकारमाह विष्णुः— ‘पुत्रसंशये माता तमङ्गमारोपयेद्विकृतिश्चन्निर्णेतव्यः’ इति । विकृतिः कामविकारः । तद्विगतविवापांयमातृकपञ्चदशवर्षीयपुत्र विपयम् (?) । वृद्धमातृविषये तदभावान्निर्णयान्तरमाह तुः शङ्खलिखितौ— स्वपन्तमिति । सवि. ४९८

नृमाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि

नै वैष्टिकं जाड्विकं क्षेत्रद्रव्यापहरणं पुष्पमूल-
प्रचयनं स्वयमर्जितप्रवेशनं निष्क्रमणप्रवेशनेष्व-
निवेदनं स्कन्धवाह्येषु शुल्को गणसमयश्रेणीपूर्वा-
चरणव्यवहारनिष्ठा स्वामिनः परिज्ञातारोऽन्यत्र
राजाभिद्रोहात् नगरनिवासिनां विप्रेतराणामपि
परिग्रहा अनपराधाः ।

न वैष्टिकं विष्टिः कर्मकरः तत्सन्धि देय वैष्टिकम् ।
जाड्विकं जड्वाजन्यदेय, स्वयमर्जितस्य पण्यस्य राजे
अनिवेद्यानि प्रवेशनमनपराधः । निष्क्रमणप्रवेशनेष्व-
निवेदनं राजपुरुषेभ्य इति शेषः । स्कन्धवाह्येषु शुल्कः
स्कन्धे वहनयोग्येषु शुल्कदानम् । गणो ब्राह्मणसमुदायः ।
ममयः पापण्डादीनां, श्रेणी शिल्पिसमूहः, पूगो वणि
जादिसमूहः, गणादीनां चरणमाचारः, व्यवहारो विवादः
तत्र निष्ठा निर्णयः । स्वामिनः तत्र प्रधानभूताः परि-
ज्ञातारः स्वे स्वे वृत्ते आचारव्यवहारप्रवर्तकत्वेन लक्षण-
परिज्ञातारः । अन्यत्र राजाभिद्रोहाद्राण्यन्तरेष्वपि
गजद्रोहकारिणु न ते प्रभवः, किन्तु राजैव, तेन राज-
द्रोहादन्यत्र नगरवासिगणदिषु सुख्यानां स्वातन्त्र्येणा-
चारविवादपरिच्छेदो न दण्डायेत्यर्थः ।

* विर. ६६२

* ‘गणममयश्रेणीपूग’ इत्यस्य वचनस्य व्याख्यानं सभा-
प्रकरणे (पृ. २६) समुद्धृतमप्यत्र अर्थसंगत्यर्थं पुनरुद्धृतम् ।

(१) विस्मृ. ३।४२. (२) सवि. ४९८.

(३) विर. ६६०.

महाभारतम्

देशधर्मपालनम्

जातिश्रेण्यधिवसानां कुलधर्माश्च सर्वतः ।

वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

प्रकीर्णकानि

प्रकीर्णकानि । प्रकीर्णकं तु । याचितकावक्रीत-
काहितकनिक्षेपकाणां यथादेशकालमदाने, याम-
च्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातने,
गुल्मतरदेयं ब्राह्मणं साधयतः, प्रतिवेशानुवेशयो-
रुपरि निमन्त्रणे च द्वादशपणो दण्डः ।

संदिष्टमर्थमप्रयच्छतो, भ्रातृभार्या हस्तेन
लङ्घयतो, रूपाजीवामन्योपरुद्धां गच्छतः, पर-
वक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य, समुद्रं गृहमुद्दिन्दतः,
सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या बाधामाचरतश्चाष्टचत्वा-
रिंशत्पणो दण्डः ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने, विधवां छन्द-
वासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्या स्पृशतः,
प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं
कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् वृषलप्रव्रजितान् देव-
पितृकार्येषु भोजयतः शत्र्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्म
चायुक्तस्य, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनो, दास्या
गर्भमौपधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभाग्निने-
ययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः
सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहस-
दण्डः । कान्तारे मध्यमः । तन्निमित्तं श्रेष्यत
उत्तमः । सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डः । पुरुषम-
बन्धनीयं वध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो
बालमप्राप्तव्यवहारं वध्नतो बन्धयतो वा सहस्र-
दण्डाः ।

प्रकीर्णकानीति सूत्रम् । प्रकीर्णानि विक्षिप्तानि परि-
शिष्टानि च, तत्र किञ्चित् किञ्चित् विवाहसंयुक्तादिशेषं
किञ्चित् किञ्चिदध्यक्षप्रचारकण्टकशोधनान्तर्गतम् । तान्यु-

(१) भा. १।३६।१९. (२) कौ. ३।२०.

च्यन्त इति सूत्रार्थः । प्रकीर्णकं त्विति । प्रतिपाद्यत इति शेषः । याचितकेत्यादि । याचितकावक्रीतकाहितकानि प्रतीतानि, निक्षेपको भूषणादिनिर्माणार्थमर्पितं सुवर्णादि, एतेषां, यथादेशकालं अदाने द्वादशपणो दण्डः । याम-च्छायासमुपवेशसंस्थितानां वा देशकालातिपातनं 'नक्त-ममुकयाम दिवाऽमुकच्छायानालिकायां चामुकदेशे सं-भूयोऽवष्टव्यमि'त्येवं कृतसंकेतानां समुपवेशव्यवस्थानां देशकालातिक्रामणे वा द्वादशपणो दण्डः । इदं सम-यस्यानपाकर्मशेषम् । गुल्मतरेदं गुल्मतारणभृतिं नदी-तारणभृतिं च, ब्राह्मणं साधयतः ब्राह्मणात् प्रयत्नेन गृह्यतः द्वादशपणो दण्डः । प्रतिवेशानुपवेशयोरुपरि निम-न्त्रणे च प्रतिवेशः प्रतिमुखगृहं अनुवेशोऽनन्तरगृहं तयोर्विद्यमानं श्रोत्रियमतिक्रम्यान्त्यस्य निमन्त्रणे च, द्वादशपणो दण्डः ।

सदिष्टमिति । प्रतिश्रुतमर्थमप्रयच्छतः, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतः अवलम्बमानस्य, रूपाजीवां गणिकां, अन्योपरुद्धां गच्छतः, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदं साहसशेषम् । परवक्तव्यं परपरीवादगोचरं पण्यं क्रीणानस्य, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदमस्वामि-विक्रयशेषम् । समुद्रं मुद्रया युक्तं गृहं उद्भिन्दतः, अष्टचत्वारिंशत्पणः । इदं साहसशेषम् । सामन्त-चत्वारिंशत्कुल्याः सामन्तिकानां चत्वारिंशतः कुलानां वाधां आचरतश्च, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदं वास्तुकशेषम् ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययन इति । कलसाधारणं धनं गृहीत्वाऽपलपने, विधवां छन्दवासिनीं स्वच्छन्दवर्तिनीम-कामां, प्रसह्याधिचरतः बलाद् गच्छतः, चण्डालस्य आर्योऽष्टशतः, प्रत्यासन्नं अन्तिकस्थं आपदि अनभि-धावतः अभिधाव्याश्रितः, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् शाक्यान् क्षपणकादींश्च वृषलप्रव्रजि-तान् देवपितृकार्येषु भोजयतः, शत्यो दण्डः शतपण-दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वत इति । आधिकर-णिकाः साक्ष्याद्यनुयोगं शपथपूर्वं यमनुतिष्ठन्ति स शपथवाक्यानुयोगः तं धर्मस्थाननुज्ञातं कुर्वतः, युक्तकर्म चायुक्तस्य अनधिकृतस्याधिकृतकर्म कुर्वतश्च,

क्षुद्रपशुवृषाणां, पुंस्त्वोपघातिनः, दास्या गर्भे औषधेन पातयतश्च सावयतश्च, पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोरित्यादि । सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये त्यजतः संघसाह्याश्रयेण प्रस्थितं रोगादिवशात् ग्रामान्तरे त्यक्त्वा गच्छतः सार्थमुख्यस्य । शेषं सुबोधम् । कान्तारं मध्यम इति । दुर्गमे अरण्ये त्यजतो मध्यमसाहसः । तन्निमित्तं श्रेयसतः कान्तारत्यागेन निमित्तेन विगत जीवितं कुर्वतः, उत्तमसाहसः । सहप्रस्थाधिषु अन्येषु सार्थान्तर्गतेषु विषये, अर्धदण्डः । श्रीमू.

आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृममानतीर्थानां वानप्रस्थयतिब्रह्मचारि-विषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः

विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणा दण्डाः तावती रात्रीः क्षपणाभिषेकाग्निकार्यमहाकुच्छूर्वधनानि राज्ञश्चरेयुः । अहिरण्यसुवर्णाः पाषण्डाः साधवः । ते यथास्वमुपवासव्रतैराराधयेयुः अन्यत्र पारुष्यस्तेय-साहससंग्रहणेभ्यः । तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्याः ।

प्रव्रज्यासु वृथाचारान् राजा दण्डेन वारयेन् ।

धर्मो ह्यधर्मोपहतः शास्त्रारं हन्युपेक्षितः ॥

विवादपदेषु चैषामिति । व्युत्क्रमागतानामाचार्यादीनां विवादपदेषु रिक्थविषयेषु, यावन्तः पणाः दण्डाः पराजि-तानां शास्त्रोक्ताः, तावतीः तत्समानसंख्याः, रात्रीः, क्षपणाभिषेकाग्निकार्यमहाकुच्छूर्वधनानि क्षपणमुपवासः अभिषेकः स्नानं अग्निकार्यं होमः महाकुच्छूर्वा चान्द्रायण-प्राजापत्यादिकं प्रशस्तव्रतं तैर्वर्धनानि श्रेयोयोजनानि, राज्ञश्चरेयुः राजार्थं कुर्युः, अर्थात् पराजिता आचार्यादयः । वर्तनानीति पाठे क्षपणादीनां महाकुच्छूर्वधनानां वर्तनानि अनुष्ठानानि राजार्थं कुर्युरित्यर्थः । अहिरण्यसुवर्णा इति । हिरण्यसुवर्णहीनाः, पाषण्डाः, साधवः धर्मशीलाः । ते कथञ्चिद् विवादपदेषु पराजयदण्डं प्राप्ता इत्यर्थः, यथास्वं उपवासव्रतैः, आराधयेयुः धर्ममुपासीरन् राज-श्रेयोऽर्थे । तत्रापवादमाह— अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहस-संग्रहणेभ्य इति । वक्ष्यमाणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेया-दिविवादव्यतिरेकेण । के तर्हि तेषां पारुष्यादिषु दण्डा-स्तत्राह— तेष्विति । तेषु विषये, यथोक्ताः पारुष्यादि-प्रकरणोक्ताः, दण्डाः, कार्याः । अध्यायान्ते श्लोकमाह—

प्रवज्यास्वित्यादि । प्रवज्यासु वृथाचारान् चतुर्थाश्रमेषु
मित्याचारान् । शेषं सुगमम् । श्रीम् .

उपनिषातप्रतीकारः

उपनिषातप्रतीकारः । दैवान्यष्टौ महाभयानि—
अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा
रक्षांसीति । तेभ्यो जनपदं रक्षेत् ।

ग्रीष्मे बहिरधिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः । दशकुली-
संग्रहेणाधिप्राता वा । नागरिकप्रणिधावग्निप्रति-
षेधो व्याख्यातः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च ।

बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कार-
येत् । वर्षारान्नमनूपग्रामाः पूर्ववेलासुत्सुज्य वसेयुः ।
काष्ठवेणुनावश्चावगृह्णीयुः ।

उह्यमानमलावृष्टिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तार-
येयुः । अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः अन्यत्र
प्लवहीनेभ्यः ।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत् । मायायोगविदो
वेदविदो वर्षमभिचरेयुः । वर्षावग्रहे शचीनाथ-
गङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत् ।

उपनिषातप्रतीकार इति सूत्रम् । उपनिषाता नाम
दैव्योऽन्यादिनिमित्ता विपदः, तेषां प्रतीकारोऽभिधीयत
इति सूत्रार्थः । कण्टकास्तावद् द्विविधा मनुष्यकण्टका
देवकण्टकाश्चेति । तत्र मनुष्यकण्टकाः कारुकादय
उक्ताः, देवकण्टकास्त्वधुनोच्यन्ते । दैवान्यष्टावित्यादि ।
स्पष्टार्थम् ।

तेष्वष्टसु अग्नितो रक्षणप्रकारमाह — ग्रीष्म इति ।
तस्मिन्, ग्रामाः, अधिश्रयणं पाकस्थाल्याश्चुल्यां निवे-
शनं, वह्निः गृहवहिर्देशे, कुर्युः । दशकुलीसंग्रहेण दश-
कुलीरक्षकेण गोपनाग्रा, रक्षकेणेत्येव भाषापाठः । अधि-
ष्ठिता वा 'इहाधिश्रयणं कर्तव्यमिति' चोदिता वा,
कुर्युः । नागरिकप्रणिधौ, अग्निप्रतिषेधः अग्निभयपरिहार
विधिः, व्याख्यातः 'अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे' इत्यादि-
नोक्तः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च व्याख्यातः
'मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न
दहती'त्यादिनोपदिष्टः ।

बलीत्यादि । पर्वसु पूर्णिमादिषु, बलिहोमस्वस्तिवाचनैः

(१) कौ. ४।३.

भूतबलिभिः रक्षाहोमैः शान्तिकैः स्वस्तिवाचनैश्च, अग्नि-
पूजाः कारयेत् ।

अथ जलप्रतिषेधमाह— वर्षारान्नमिति । वर्षाकालिक-
रात्रीः, अनूपग्रामाः जलप्रायप्रदेशवासिनः, पूर्ववेलां
उत्सुज्य जलप्रवाहसंनिवृष्टं तदं परिहृत्य, वसेयुः । इह
वर्षापूर्वपदकाद रात्रिशब्दात् अचप्रत्ययोऽन्वेष्यः । रात्रि-
मिति वा पाठः । काष्ठवेणुनावश्च काष्ठं वेणुं नाव च
जलप्रवाहतरणार्थाः, अवगृह्णीयः संगृह्णीयुः ।

उह्यमानमिति । प्रवाहणं नीयमानं बाहुतरणाश्रमं,
अलावृष्टिप्लवगण्डिकावेणिकाभिः अलावृस्तुम्भीफलं दृतिः
चर्मभस्त्रा प्लव उडुपं गण्डिका तरुप्रकाण्डकं वेणिका
जलतरणसाधनभेदः ताभिः, तारयेयुः । अनभिसरतां
तारयितुमनभिगच्छतां, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र
प्लवहीनेभ्य इति । तरणसाधनहीनाश्च दर्शनभिसरन्तो नाप-
राध्यन्तीत्यर्थः ।

पर्वसु चेति । अमावास्यादिषु, नदीपजाः कारयेत्
जलविपत्प्रशमार्थम् । मायायोगविद इति । शैवादयो
मान्त्रिकाः, वेदविदः अथर्ववेदनिपुणाः, वर्षं अतिवृष्टिं,
अभिचरेयुः जपहोमादिना प्रशमयेयुः । वर्षावग्रह इति ।
वृष्टिप्रतिबन्धे सति, शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः
इन्द्रजाह्नवीशैलसमुद्रपूजाः कारयेत् । श्रीम् .

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः ।
औषधैश्चिकित्साः, शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्ध-
तापसाः ।

तेन मरको व्याख्यातः । तीर्थाभिषेचनं महा-
कच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कवन्धदहनं
देवरात्रि च कारयेत् ।

पशुव्याधिमरके स्थानान्यर्थनीराजनं स्वदैवत-
पूजनं च कारयेत् ।

दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं
कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण । भक्तसं-
विभागं वा । देशनिक्षेपं वा । मित्राणि वा
व्यपाश्रयेत । कर्शनं वमनं वा कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात् ।
समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत । धान्यशाकमूल-

(१) कौ. ४।३.

फलावापान् सेतुषु कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्याल-
मत्स्यारम्भान् वा ।

अथ व्याधिभयप्रतीकारः । व्याधिस्तावद् द्विविधः
कृत्रिमोऽकृत्रिमश्च । आद्य औपनिषदिकोक्तविषधू-
म-विषाग्वादिदोषप्रभवः, द्वितीयो धातुदोषजः । तत्र
कृत्रिमव्याधिभयं औपनिषदिकोक्तैर्विधानैः प्रतिकुर्युः,
अकृत्रिमव्याधिभयं भिषज औषधैः सिद्धतापसाश्च
शान्तिकर्मभिर्व्रतोपवासादिभिः प्रतिविद्वद्भिरित्याह—
व्याधिभयमित्यादि ।

तेनैति । उक्तेन व्याधिशमनप्रकारेण, मरको मारी-
नामा महाव्याधिः व्याख्यातः उक्तप्रतीकारः ।
विशेषं त्वाह—तीर्थाभिषेचनमिति । गङ्गादितीर्थस्नानं,
महाकच्छवर्धनं समुद्रपूजनं, गंगां श्मशानावदोहनं
श्मशाने दोहनं, कन्यधदहनं तण्डुलसक्तनुनिर्मितस्य
कन्यधस्य श्मशाने दहनं, देवगत्रिं च देवं कनित्
स्थानेऽर्चयित्वा रात्रिजागरणं च, कारयेत् ।

पशुव्याधिभय इति । पशूनां गजाश्वादीनां व्याधौ
मरके च, स्थानानि भिन्नस्थानस्थितीः, अर्थनीराजनं
नीराजनद्वयैर्नीराजनं, स्वदेवतपूजनं च कारयेत् । तत्र
गजस्य स्वदेवतं सुब्रह्मण्यः, अश्वस्याश्विनौ, गोः पशुपतिः,
महिषस्य वरुणः, वेमरस्य वायुः, अजस्याग्निरिति
शोद्धव्यम् ।

दुर्भिक्षभयप्रतीकारमाह—दुर्भिक्ष इति । दुर्भिक्षमभये,
गजा, वीजभक्तेः प्रहं प्रजानां वीजभक्ताभ्यामनुकूल-
चरणं कृत्वा, अनुग्रहं कुर्यात् । दुर्गमेतुकर्म वा दुर्गकर्म
येतुनिर्माणकर्म वा, भक्तानुग्रहेण भक्तदानेन, कुर्यात् ।
भक्तमंथिभागे वा दुर्गमेतुकर्माभावेऽपि केवलान्नदानं,
कुर्यात् । देशनिक्षेपं वा अनन्तरदेशे नदेशराजान्तिके
‘प्रजा इमा मे कञ्चित् कालं रक्षित्वा प्रत्यर्पय’ इत्युक्त्वा
प्रजानिभेषण वा, कुर्यात् । मित्राणि वा धनदानायुपकार-
प्रमाणं, व्यपश्रयं प्रजाभक्तार्थम् । कर्शनं निरूपयोग-
जनानां तत्काले देशान्तरप्रेषणेनाल्पत्वकरणं, वमनं वा
सुभिक्षविदेशंप्रपणं वा, कुर्यात् ।

निष्पन्नसत्यमिति । सत्यसमृद्धं, अन्यविषयं वा अन्य-
देशं वा, सजनपदो जानपदसहितो, यायात् उपजीव-
नार्थम् । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत्, मत्स्यपक्षि-

कूर्मादिजलचरजन्तुमक्षणेन जीवनार्थम् । धान्यशाकमूल-
फलावापान्, सेतुषु कुर्वीत जलाधारान् निर्माय तत्र
कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा मृगादीनां
वधारम्भान् वा कुर्वीतेति वर्तते । श्रीम् ।

मूर्षिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः । तेषां ग्रहण-
हिंसायां द्वादशपणो दण्डः । शुनामन्निग्रहे च
अन्यत्रारण्यचरेभ्यः ।

सुहिंश्रीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेत् । उप-
निषद्योगयुक्तानि वा । मूर्षिककरं वा प्रयुञ्जीत ।
शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च मूर्षिक-
पूजाः कारयेत् ।

तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।
व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृ-
जेत् । मदनकोद्वचपूर्णान्यौदर्याणि वा ।

लुब्धकाः श्रगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः ।
आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्युः । अन-
भिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्याल-
घातिनः ।

पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । तेन मृगपक्षि-
सङ्घग्रहप्रतीकारा व्याख्याताः ।

सर्पभये मन्त्रैरोपधिभिश्च जाङ्गलीविदश्चरेयुः ।
संभूय वोपसर्पान् हन्युः । अथर्ववेदविदो वाभि-
चर्युः । पर्वसु च नागपूजाः कारयेत् । तेनोदक-
प्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो
वा कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च वितर्दिष्ठत्रोल्लोपिका-
हस्तपताकाच्छागोपहारेः चैत्यपूजाः कारयेत् । चरुं
वश्चराम इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः ।

सर्वत्र चोपहतान् पितेवानुगृहीयात् ।
मायायोगविदस्तस्माद् विषये सिद्धतापसाः ।
वसेयुः पूजिता राज्ञा देवापत्प्रतिकारिणः ॥

मूर्षिकप्रतीकारमाह—मूर्षिकभय इति । तस्मिन्नु-
त्पन्ने, मार्जारनकुलोत्सर्गः मार्जाराणां नकुलानां चोत्सर्गः
गृहेषु स्वैरसंचारघटना कर्तव्या । तेषां मार्जारनकुलानां,
ग्रहणहिंसायां ग्रहणे हिंसने वा, द्वादशपणो दण्डः । शुनां

अनिग्रहे च परोपद्रवादनिवारणे च द्वादशपणो दण्डः ।
अन्यत्रारण्यचरेभ्य इति । वनेचराणां शुनामनिग्रहे दण्डा-
भावः ।

स्तुहीत्यादि । स्तुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि, विसृजेद्
विकिरेत्, तानि हि भक्षयित्वा मूपिका प्रियेरन्निति ।
उपनिषद्योग्यक्तानि वा उपनिषदुक्तौषधयुक्तानि वा,
धान्यानि विसृजेत् । मूपिककरं वा प्रयुञ्जीत अमुकगृहे
प्रतिदिनमेतावन्तो मूपिका देया इति मूपिकरूप कर वा
कल्पयेत् । शान्तिं वा मूपिकशमनार्थं जपहोमादिकर्म वा,
सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च पूर्णिमादिषु च, मूपिकपूजाः
कारयेत् ।

उक्तरीत्या शलभभयपक्षिभयकिमिभयानां प्रतीकाग्रा
द्रष्टव्या इत्याह— तेन शलभेत्यादि ।

व्यालभयप्रतीकारमाह— व्यालभय इति । व्यालाः
हिंस्रमृगाः व्याघ्रादयः तत्कृते भये, मदनरसयुक्तानि
उपनिषदुक्तेन मदनरसेन युक्तानि, पशुशवानि पशूना
गोमहिषमेपादीनां उद्भक्ष्याणां शवानि कुण्ठान्, प्रसृजेत्
तद्गोचरे क्षिपेत् । मदनकोद्रवपूर्णानि वनकोद्रवेण
वरकेण च पूर्णानि, औदर्याणि वा पशुकोष्ठान् वा
प्रसृजेत् । व्याला हि तद्रक्षणान्निभयन्ते ।

लुब्धका इति । व्याधाः, श्वगणिनो वा श्वभिर्मृगान्
ये ग्राहयन्ति ते वा, कूटपञ्चरावपतैः कपटकुलधैः
नृणादिच्छन्नैः पातनगतैश्च चरेयुः व्यवहरेयुः । आवर-
णिनः सावराणाः, शस्त्रपाणयस्तीक्ष्णाः, व्यालान् अभि-
हन्युः । अनभिसर्तुरिति । व्यालेन द्रुह्यमाणं दृष्ट्वानभि-
गच्छन्तः, द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिन
इति । व्यालं हतवते द्वादशपणं पारितोषिकं देयम् ।

पर्वसु चेति स्फुटार्थम् ।

सर्पप्रतीकारमाह— सर्पभय इति । तस्मिन् सति, मन्त्रैः
गारुडादिभिः, ओषधिभिश्च विषघ्नीभिः, जाङ्गलीविदः
विषचिकित्सितकुशलाः, चरेयुः प्रतीकारव्यवहारं कुर्युः ।
संभूय वा, उपसर्पान् दृष्टिगोचरमुपगतान् सर्पान्, हन्युः
अर्थात् पौराः । अथर्ववेदविदो वा अभिचारमन्त्राभिज्ञा
वा, अभिचरेयुः मन्त्रप्रयोगैः सर्पान् हन्युः । पर्वसु च
नागपूजाः सर्पपूजाः, कारयेत् । तेन उक्तप्रकारेण,
उदकप्राणिभयप्रतीकाराः व्याख्याताः नक्रादिजलचर-

प्राणिभयस्य प्रतिविधय ऊह्याः ।

रक्षःप्रतीकारमाह— रक्षोभय इति । तस्मिन् सति,
अथर्ववेदविदो, मायायोगविदो वा, रक्षोघ्नानि रक्षोघात-
कराणि, कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च कृष्णचतुर्दश्यष्टम्यादिषु
च, वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः वितर्दि-
र्वेदिका छत्रमानपत्रं उल्लोपिका भक्ष्यभेदः हस्तपताका
क्षुद्रध्वजः छागोपहारः छागत्रलिटान् इत्येतैः, चैत्यपजाः
चिताङ्कै रक्षःपजाः, कारयेत् । चरं वश्वराम इति
युग्मभ्यं हविः पचाम इत्येव वदन्तः सन्तः, सर्वभयं
अहोरात्र नक्तदिवं, चरेयुः संचरेयुः ।

सर्वत्र चेति । सर्वेषु भयेषु, उपहतान् पीडितान्
जनान्, पितेव अनुगृह्णीयात्, राजा ।

श्लोकमाह— मायेत्यादि । तस्मात् विपत्प्रतीकार-
करणेन जनाः सर्वथानुग्राह्या इत्येतस्मात् कारणात् ।
शेषं सुबोधम् । श्रीम्.

* मनुः

ऋग्विद्याज्ययोरन्यतेरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः
ऋत्विजं यस्त्यजेत्याज्यो याज्यं चत्विक् त्यजेद्यदि ।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् + ॥

मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राजा दण्डयः शतानि षट् × ॥
आश्रमद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राशौ
आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।
न विब्रूयान्पुत्रो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः + ॥

* अत्र येषां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहो नोद्भूतस्तेषां व्याख्या-
संग्रहः तत्प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

* अन्येषु विवादपदेषु अस्माभिर्निर्दिष्टाः श्लोका अपि अत्र
संगृहीताः । मनुना साधारणव्यवहारमातृकायां तथा स्वयं परि-
गणिताष्टादशपदेषु वा ये श्लोका व्यवस्थया नोक्तास्तेऽत्र प्रकीर्ण-
कत्वेन धृताः, यतः एतान्भिक्षुत्यैव अन्यैः स्मृतिकारैः प्रकीर्ण-
नाम पदान्तरं समुद्दिष्टम् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च संभूयसमुत्थानप्रकरणे
(पृ. ७७६) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२७) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. ३७)
द्रष्टव्यः ।

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वयेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् * ॥

निमित्तविशेषेषु प्रातिवेद्यानुवेद्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः
प्रातिवेद्यानुवेद्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति मापकम् = ॥

श्रोत्रियाभोजने दण्डः

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो ह्यैरण्यं चैव मापकम् = ॥

करदानानर्हः

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्रत्या स्थविरश्च यः ।
श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥
श्रोत्रियं व्याधितातौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्थं च राजा संपूजयेत्सदा × ॥

नेत्रवृद्धावकृत्यम्

शास्त्रमलीफलके श्रद्धणे नेत्रिज्यान्नेत्रकः शनैः ।
न च वासाम्नि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ÷ ॥

नेत्रवायुकृत्यम्

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥

अर्थस्थापना

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
कुर्युरर्थं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेन् ॥
क्रयविक्रयादौ राजनियमानक्रमे दण्डविधिः
राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हृग्तो लोभात् सर्वद्वारं हरेन्नृपः ॥
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. ३७)
द्रष्टव्यः ।

= व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२८) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ.
१७२७-८) द्रष्टव्यः ।

÷ 'शास्त्रमलीफलके' इत्यारभ्य 'तुलामानं प्रतीमानं'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे
(पृ. १७०६-९) द्रष्टव्यः ।

व्य. कां. २४२

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥

तुलामानप्रतीमानादिस्थापना

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्मुलक्षितम् ।
पट्सु पट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

नौयायिव्यवहारः

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।
पादं पशुश्च योषिञ्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् + ॥
भाण्डपूर्णानि यानानि तार्य दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।
नदीतीरेषु तद्विद्यान् समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥
गर्भिणी तु द्विभामादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥
यन्नावि किञ्चिद्वासानां विशीर्यतापराधतः ।
तद्वाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः ॥
एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
दाशापराधतस्तोयं दैविके नास्ति निग्रहः ॥

राजा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीद कृषिमेव च ।
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् * ॥
आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणां भर्तव्यौ
क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
विभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः

दास्यं तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

+ 'पणं यानं' इत्यारभ्य 'एष नौयायिनां' इत्यन्त-
श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च अग्रे नौयायिव्यवहारे
द्रष्टव्यः ।

* 'वाणिज्यं कारयेद्' इत्यारभ्य 'वैश्यशूद्रौ प्रत्यन्तम्'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च अभ्युपेक्षा-
शुश्रूषाप्रकरणे (पृ. ८१९-२३) द्रष्टव्यः ।

शूद्रो दास्येनेवाहति

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
न स्वाभिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥

सप्तविधा दासाः

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।
पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥

भार्यापुत्रदासा न धनस्वास्थ्यमर्हन्ति

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥

ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हर्णीयम्

विस्त्रुधं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत् ।
न हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥
वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥

राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणीयः

अह्न्यह्न्यवेक्षेत कर्मान्तान् वाहनानि च ।
आयव्ययो च नियतावाकरान् कोशमेव च ॥

(१) राजधर्माणामनुसंधानार्थं कर्मान्ताः कृषिशुल्क-
स्थानानि, वाहनानि हस्त्यादि आयव्ययमिदमस्य
प्रविष्टमिदं निर्यातमित्येवं सततं गवेपणीयम् । आकरा
धातवः सुवर्णाद्युत्पादे भवन्ति भूमयः । कोशो द्रव्य-
निश्चलस्थानम् । मेधा.

(२) प्रत्यहं कर्मान्तान् कृषिशुल्कादिस्थानानि धन-
संचयं च, योगश्रेमाथै प्रति जाययदिति व्यवहारदर्शना-
शक्तस्यापि राजधर्मापरित्यागार्थं पुनर्वचनम् । गोरा.

(३) कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः । आकरान्
सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि । मवि.

(४) प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टार्थ-
कर्मणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत् । तथा हस्त्यश्वादीनि
किमत्र प्रविष्टं किं निःसृतमिति, सुवर्णरत्नोत्पत्ति-
स्थानानि, भाण्डागारं चावेक्षेत । व्यवहारदर्शनाशक्तोऽपि

(१) मसू. ८।४१९.

१ स्थानादपवाहनम् । हस्त्यादि.

राजा धर्मान्न परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुन-
र्वचनम् । मसू.

(५) 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्याध्यायद्वय-
समाप्यं सार्थवादमुपसंहरति— अह्न्यहनीति द्वाभ्याम् ।
*मच.

(६) कर्मान्तान् कर्मनिष्पत्तिं, नियतौ राजशास्त्र-
सिद्धौ । नन्द.

व्यवहारप्रकरणोपसंहारः

एवं सर्वानिमान राजा व्यवहारान् समापयन् ।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

(१) उक्तेन प्रकारेण व्यवहारानुष्णादीन् समापयन्
निर्णयावसानं कुर्वन्, यत्किञ्चित्सर्वमविज्ञातदोषं
तत्सर्वं व्यपोह्यापनुय पापं परमां गतिमभिप्रेतां स्वर्गाप-
वर्गभूमिं प्राप्नोति लभते । मेधा.

(२) एवमुक्तनीत्या एतानुष्णादानादीन् व्यवहारान्
निर्णयेनान्तं नयन् राजा अपक्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्र-
दानसामर्थ्यात् प्रमादकृतसंचितपापं अपनुय ब्रह्मलोकं
प्राप्नोति इति समस्तव्यवहारसमाप्तावपि प्रधानविवाद-
समाप्त्यभिप्रायेणेदं फलकथनम् । गोरा.

(३) ब्रह्मार्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतः परम-
ध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घता स्यादिति अपर्यवसित एव
प्रतिज्ञातार्थेऽध्यायमुपसंहरति—एवमिति । समापयन्
संस्थां नयन्, व्यपोह्य निरुह्य । परमां गतिं ब्रह्मप्राप्ति-
लक्षणांमिति । मवि.

(४) एवमुक्तप्रकारेणैतान् सर्वान् ऋणादानादीन्
व्यवहारांस्तत्त्वतो निर्णयेनान्तं नयन् पापं सर्वमपहाय
स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते । मसू.

नृपाश्रितो व्यवहारः—कण्टकोद्धारः

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन् महीपतिः ।
देशानलब्धांश्चिन्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् × ॥

* शेषं मसूवत् ।

× अत्र संगृहीतानां कण्टकोद्धारविषयकलोकाणां व्याख्या-
संग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयसाहमसीमाविवादादिप्रकरणेषु
द्रष्टव्यः । अन्ये च लोका राजनीतिकाण्डे संग्रहीत्यन्ते । अत्र
च दण्डमातृकायां ये लोका न संगृहीतास्त एव संगृहीताः ।

(१) मसू. ८।४२०; गोरा. किल्बिषं (कलमपं);
पमा. ५८३; दीक. ५६ किल्बिषं (कलमपं) पू. : ५७ उत्त.;

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
 कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥
 रक्षणादार्थवृत्तानां कण्टकानां च शोधनान् ।
 नेरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥
 अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥
 निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
 तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव दुमः ॥
 द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहरिणः ।
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥
 प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
 प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥
 उत्कोचकाश्चापधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
 मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥
 असम्यकारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
 शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोपितः ॥
 एवमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशोल्लोककण्टकान् ।
 निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥
 तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥
 तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
 कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥
 न हि दण्डाहते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
 स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥
 सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
 चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥
 जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
 शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥
 एवंविधान्नृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
 तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥
 तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
 विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥
 भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥
 ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
 तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् समित्रज्ञातिवान्धवान् ॥
 न होढेन विना चौरं घातयेद्भार्मिको नृपः ।
 सहोढं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥
 ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
 भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥
 राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
 अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥
 यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव तमप्योपेत्यकाद्वर्माद्धि विच्युतम् ॥
 ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।
 शक्तितोऽनभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥
 राज्ञः कोषापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विधिर्दण्डेररीणां चोपजापकान् ॥
 संधिं भिच्चा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
 तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥
 अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥
 अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
 संनिधातृश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥
 तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा
 यद्वाऽपि प्रतिसंस्क्रुयाद्दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥
 कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
 हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥
 यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं वाऽप्येषां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥
 समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
 स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥
 आपद्रुतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।
 परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥
 चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
 अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥
 संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
 प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥
 अद्रूपितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

व्यनि. ५३४ पयन् (पयेत्) प्राप्नोति (स याति); सवि.
 ५०३ समापयन् (सदा नयन्) प्राप्नोति परमां गतिम् (ब्रह्म-
 लोको महीयते); समु. १६५.

मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥
 समैर्हि विपमं यस्तु चोद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
 स प्राप्नुयादमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥
 बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन् विवृताः पापकारिणः ॥
 प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
 द्वाराणां चैव भङ्गकारं क्षिप्रमेव प्रवामयेत् ॥
 अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।
 मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥
 अवीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टा तथैव च ।
 मर्यादाभेदकश्चैव विवृतां प्राप्नुयाद्वधम् ॥
 सर्वकण्टकापिष्टं हेमकारं तु पार्थिवः ।
 प्रवर्तमानमन्याये छेदयेद्वशः क्षुरैः ॥
 सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौपधम्य च ।
 कालमामाय कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

सप्ताङ्गराज्यं यस्मिन्निवाग्णान् नृपः

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं क्रोशदण्डौ सुहृत्तथा ।
 सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
 सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्भ्रमनं महत् ॥
 सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।
 अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥
 तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥
 चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।
 स्वशक्तिं पशुशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीरतिः ॥
 पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि नर्थक्यं च ।
 आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुत्वाद्यवम् ॥
 आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
 कर्माण्यारम्भमाणं हि पुरुषं श्रीनिपेवत ॥

युगकृत् राजा

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।
 राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥
 कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रदृद्वापरं युगम् ।
 कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥

(१) मस्य. १।२९४-३२५.

देववार्धवरणात् देवनामथो राजा

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
 चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥
 वार्षिकंश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
 तथाऽभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥
 अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरन् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥
 प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
 तथा चारैः प्रवष्टव्यं व्रतमेतद्वि मारुतम् ॥
 यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥
 वरुणेन यथा पार्श्वैर्बद्ध एवाभिवृश्यते ।
 तथा पापान्निगृहीयाद्व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥
 परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृष्ट्यन्ति मानवाः ।
 तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥
 प्रतापयुक्तस्तेजसी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।
 दृष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाम्रेयं व्रतं स्मृतम् ॥
 यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥
 एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
 स्तेनान् राजा निगृहीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥

ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः

परमण्यापदं प्राप्नो ब्राह्मणाञ्च प्रकोपयेत् ।
 ते ह्येनं कुपिता हन्तुः सद्यः सबलवाहनम् ॥
 यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षय्यो चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥
 लोकानन्यान् गृजेयुर्यं लोकपालांश्च कोपिताः ।
 देवान् कुर्युरेद्वांश्च कः क्षिण्वंस्तान् समृध्नुयात् ॥
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषुः ॥
 अविद्धांश्चैव विद्धांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥
 इमं शनैष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।
ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मतन्भवम् ॥
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रंगं तेजः स्वासु योनिषु शम्यति ॥
नाब्रह्म क्षत्रमुत्प्रेति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।
ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चासुत्र वर्धते ॥
दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समामुज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥

लोकहितेषु श्रुत्यानयाजनम्

एवं चरन् सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान् नियोजयेत् ॥
एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥

देशवर्मपालनम्

देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।
पापण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः ॥
सद्भिराचरितं यत्स्याद्भार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् * ॥

परस्त्रानादान—स्वार्थमग्रवादयो राजधर्माः

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥

कण्डण्डशुल्कादि शास्त्रविहितं वजयित्वा अन्यत्पोरधन-
मनादेयं राज्ञः क्षीणकोशस्यापि । यत्तु शास्त्रन्यायागतं
रत्नानिवेशधनं तन्मध्य कार्पापणमात्रमपि न त्यजेत् ।
तदुक्त— 'वल्मीकपथवद्राजा कोशवृद्धिं तु कारयेत्'
इति । मेधा.

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनान् ।
दौर्वल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥

अनादानार्जनादेयम् । अर्धं कृत्यस्तद्य दर्शितम् ।
दौर्वल्यं ख्याप्यते प्रकृतिभिर्गमान् दण्डयति स्तेनादविक-
सामन्तादीन् न शक्नो विजेषुमिति । परे अस्याशक्तिं

* व्याख्यानमग्रहः स्थगिदिनिर्देशश्च दर्शनविधा (पृ. ७७)

द्रष्टव्यः ।

(१) मसू. १।११८.

(२) मसू. ८।१७०; समु. ७०.

(३) मसू. ८।१७१.

१ स्वश.

प्रथयन्ति राष्ट्रियाः अतस्तैरभिशोच्यमानो विरक्तप्रकृति-
रिह नश्यति आदानादिह, प्रेत्य बाधर्मदण्डनात् । मेधा.
स्यादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानां च रक्षणान् ।
बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥

स्वस्य न्यायप्राप्तस्यागन्, शोभनं वाऽऽदानं,
भव्यमेव शोभनं, वर्णयोरेव समर्गः समानजातीयैर्वर्ण-
संसर्गः द्विष्टत्वात्मसर्गस्य च सन्निधनोश्चतुत्वाद्गणानां
प्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता । यस्तु वर्णानामवन्तरप्रभवैः
समर्गो नासी वर्णानामेव संवन्धितया व्यपदेष्टुं शक्यते ।
कश्चित् नकारं पठति वर्णासंसर्गादिति, सर्वथा वर्ण-
भेदप्रतिषेधानुवादोऽयम् । दुर्बलानां बलवद्विद्वेषिभिरभि-
भ्यमानानां तन्मन्त्राणाद्धेतोः राज्ञो बलं संजायते ।
सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यं अधर्मदण्डनं च न कर्तव्यमि-
त्येतद्विशेषाः पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः । मेधा.

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।
वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥
तथा चैतदेव प्रपद्यति । अयं सवक आत्मीयोऽतः
प्रियः न केवल राष्ट्रवासी, यस्यैव राष्ट्रं तमेवावतिष्ठतेऽतो-
ऽप्रियः (?) । तद्वि हित्वा यमवत्प्रजामु तुल्यः परिपालने
व्यवहारे च म्यात् । ईदृशी हि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा ।
यमदेवत्वणो बाधक तत्रौपसंगत्यानिक यकारमिच्छन्ति ।
कः पुनर्यमतुल्यतां भजति जितक्रोधो जितेन्द्रियः । राग-
द्वेषौ जयेत् प्रमङ्गाख्यानेन । मेधा.

याज्ञवल्क्यः

प्रकीर्णकप्रारम्भम्

साप्रत प्रकीर्णकारव्यं व्यवहारपदं प्रनूयते । तल्लक्षणं
च कथितं नागदेन — 'प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपा-
श्चराः । राजामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ पुरः-
प्रदानं सभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पात्यण्डिनैगमश्रेणी-
गणधर्मविपर्ययाः ॥ पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यति-
क्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाश्रमिणामपि ॥ वर्णसं-
करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वे

(१) मसू. ८।१७२; मेधा. वर्णसं (वर्णसं); गोरा.
बलं... राजः (बलवान् ख्याप्यते राजा); मच. वर्ण (वर्ण).

(२) मसू. ८।१७३; व्यक. ५; मसू. २४ याज्ञ-
वल्क्यः; नृप. ७ यम (वर्ण); प्रका. ३७ याज्ञवल्क्यः; समु.
९ याज्ञवल्क्यः.

तस्यात् प्रकीर्णकम् ॥' इति । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाशोल्लङ्घनतदाज्ञाकरणादिभिषयास्ते नृपसम-वायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवं च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितं भवति ।

मिता.

नृपाश्रितो व्यवहारः — राजशासनविषयांसे पारदार्य-

चौर्यवर्तुमोचने च दण्डः

ऊनं वाऽप्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥

(१) यत्पूर्वप्रकरणध्वनुक्तं, तत् पूर्वनिर्णीतव्यवहार-परिपूर्णयादानीमाह — न्यूनमिति । शासनवचनं सर्व-लक्ष्यलक्षणार्थम् । लेखयिता लेखको वा न्यूनातिरिक्तादि-लेख्यदोषकर्ता, रक्षणार्पित पारदारिकादिकं मोक्तुकाम उत्तमसाहस दण्ड्यः ।

विश्व. २।२९८

(२) तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह — ऊन-मिति । गजदत्तभूमेर्निबन्धम्य वा परिमाणान्यूनत्वमा-धिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं योऽभिलिखति यश्च पारदारिक चौरं वा गृहीत्वा गजेऽनर्पयित्वा मुञ्चति तावभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ।

मिता.

(३) अधुना प्रकीर्णकाख्यं विवादपदं प्रस्तौति — ऊन-मिति । दत्तस्य भूम्यादे राजनिर्दिष्टं यत्परिमाणं तच्छासने न लिखति, किन्तु ततो न्यूनमधिकं वा यः शासन-लेखनेऽधिकृतः स लिखेत् । यश्चौरादिग्रहणेऽधिकारी चौरं पारदारिकमन्यं वा दण्डनीयं गृहीत्वा राजाज्ञामन्तरेण मुञ्चेत् स उत्तमसाहस दण्डनीयः ।

अप.

(१) यास्मृ. २।२९५; अपु. २२७।६३-४ दारिकचौर वा (जायिकचौरौ च) : २५८।७४; विश्व. २।२९८ ऊनं वाऽप्य (न्यूनमभ्य) चौरं (चौरौ) ; मिता. वाऽप्य (वाऽभ्य) ; अप. २।२९४ लिखेद्यो (यो लिखेद्) चौरं (चौरौ) ; व्यक्र. १२२ चौरं (चौरौ) यमः ; स्मृच. ३३२ वाऽप्य (वाऽभ्य) चौरं (चौरौ) ; विर. ३६९ व्यकवत् ; पमा. ५८० ऊनं (न्यूनं) शेषं भितावत् ; विचि. १६२ ऊनं (न्यूनं) लिखेद्यो (लिखतो) चौरं (चौरान्) ; दवि. २६५ लिखेद्यो (लिखतो) चौरं वा (चौराणां) : ३३६ चौरं वा (चौरौ च) उक्तः ; वीमि. ; व्यग्र. ५६९ पमावत् ; व्यम. १०९ व्यकवत् ; विता. ८२७ खतो (खने) शेषं भितावत् ; राकौ. ४९४ ऊनं

(४) राजाज्ञाप्रतीघातविशेषे केनचित्कृते राजा स्वय-मन्विष्य भाविते दण्डमाह याज्ञवल्क्यः — ऊनमिति । अन्यूनानतिरेकेण लेखनस्यादुष्टलक्षणस्य च राजादिप्रस्था-तिक्रमे तदाज्ञाप्रतिघातकत्वेनातिदौष्ट्यादुत्तमसाहस-दण्डोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः ।

स्मृच. ३३२

(५) आद्येनापिकारेण विरुद्धार्थशिष्टस्य, द्वितीयेन लेखनस्य समुच्चयः ।

× वीमि.

नृपाश्रितो व्यवहारः — राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वप-

राधविचारः । श्रोत्रियमत्कारः ।

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

माधून संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् * ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।

सहानमानसत्कारान् श्रोत्रियान् वासयेत्सदा * ॥

नृपाश्रितो व्यवहारः — दीपकः प्रजा रक्षणीया

चाटतस्करदुर्वृत्तमहामाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः = ॥

नृपाश्रितो व्यवहारः — कुलजां श्रेणिगणानपदात्मको लोकः

स्वकर्मेणि स्थाप्यः प्रतिपिडाच्च वाग्णीयः

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि + ॥

+ प्रकीर्णकेन भग्वतीता. के। व्यवहाराः

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं, क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् † ॥

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रीयी ।

अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ÷ ॥

(न्यूनं) चौरं (चौरौ) ; सेतु. ३०७ विचिवत् ; समु. १६५ भितावत्.

× शेषं भितावत् ।

* व्याख्यामंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च राजनीतिकाण्डे संग्रहीयते ।

= व्याख्यामंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८४) द्रष्टव्यः ।

+ अत्र याज्ञवल्क्येन अन्यप्रकरणेषु अनुक्तोऽध्यायान्ते चोक्तो व्यवहारः संग्रहीतः । व्याख्यानादिकं च तत्तत्प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

† व्याख्यामंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३६) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यामंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १७३२-३५) द्रष्टव्यः ।

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्टेषुपापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥

शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विकुष्टे द्विगुणं तथा ॥

जारं चौरैर्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥

मृताङ्गलप्रविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानामनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः * ॥

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः * ॥

दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नुपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्डया विवादाद्विगुणं दमम्+॥

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् + ॥

राज्ञोऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिशद्गुणीकृतम् × ॥

नारदः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्वेदाश्च

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे (पृ. १८१९-२०) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३६) द्रष्टव्यः ।

§ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च वानपारुष्यप्रकरणे (पृ. १७८३) द्रष्टव्यः ।

व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३७) द्रष्टव्यः ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च पुनर्न्यायप्रकरणे (पृ. ५४७) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

(१) नासं. १९११; नास्मृ. २०११ शेषा ... अश्रयाः

(शेषो व्यवहारो नृपाश्रयः); अपु. २५३।३० पूर्वार्धे (प्रकी-

पुत्रप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।

पापण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥

पितापुत्रविवादाश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥

वर्णमंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम्*॥

* मिता. व्याख्यान ' ऊनं वाऽयधिक ' इति याज्ञवल्क्य-
वचने (पृ. १९३१) द्रष्टव्यम् । पमा., वीमि., व्यप्र., व्यउ.
मितावत् ।

र्णकः पुनर्ज्ञयो व्यवहारो निराश्रयः) त्कर्म (त्कर्मा); मिता.

२।२९५ (क) णके पुनर्ज्ञया (णकेषु विज्ञेया); व्यक. १६३

वद्व्यक्षराणि गलितानि, अतः पाठो नोद्भूतः; स्मृच. ९ :

३३१ उक्तः; विर. ६२१ पूर्वार्धे (प्रकीर्णकः पुनर्ज्ञयो व्यवहारो

नृपाश्रयः); पमा. ५७९ मितावत्; व्यनि. ५२३ विवत्;

द्वि. २६२ नास्मृवत्; सवि. ४९६ त्कर्मकरणं तथा

(त्कर्माकरणानि च); वीमि. २।२९५ मितावत्; व्यप्र.

५६८; व्यउ. १६४; राकौ. ४९४ त्कर्मा (त्कर्मा) शेषं

मितावत्; बाल. २।२९५ ' प्रकीर्णकः पुनर्ज्ञयो व्यवहारो नृपा-

श्रयः ' इति कलनरूपाठः; समु. १६५.

(१) नासं. १९।२ प्रदानं (प्रधान) र्ययः (र्ययाः);

नास्मृ. २०।२; मिता. २।२९५ पुर (पुरः) पण्ट (खण्डि)

र्ययः (र्ययाः); व्यक. १६३ पुरप्रदानं (पुर.प्रधान);

स्मृच. ९ प्रदान (प्रमाण) र्ययः (र्ययाः) : ३३२ प्रदान

(प्रमाणं); विर. ६२१ पण्ट (पण्डि) शेषं नामंवरः; पमा.

५७९ पुरप्रदानं (पुनः प्रमाण) र्ययः (र्ययाः) : व्यनि.

५२३ प्रदानं (प्रधान); द्वि. २६२ व्यनिवत्; सवि. ४९६

प्रदान संभेदः (प्रमाणसंभेदाः) र्ययः (र्ययाः); वीमि.

२।२९५ संभेदः (भेदश्च) पण्ट (खण्डि) र्ययः (र्ययाः);

व्यप्र. ५६८ पुरप्रदान (पुरः प्रमाणं) पण्ट (खण्डि) र्ययः

(र्ययाः); व्यउ. १६४ पण्ट (खण्डि); समु. प्रदानं (प्रमाणं).

(२) नासं. १९।३ पिता (पितृ); नास्मृ. २०।३;

मिता. २।२९५ (क) कोप आ (कोपश्च); व्यक. १६३;

स्मृच. ९, ३३०; विर. ६२१ कोप (कोप) शेषं नामंवरः;

पमा. ५७९ कोप (लोप); व्यनि. ५२३ नापवत्; द्वि.

२६२ ग्रह ... कोप (ग्रहावल्लोपश्च लोप); सवि. ४९६

क्रमः (क्रमाः) कोप (लोप); वीमि. २।२९५ मितावत्;

व्यप्र. ५६९; व्यउ. १६४; समु. १६५.

(३) नासं. १९।४ सर्वं ... णैकम् (तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके);

नास्मृ. २०।४ नासंवत्; मिता. २।२९५ (ख) णैकम्

(१) नृपेण यद्यत्स्वाज्ञातिक्रमादौ प्रतिवादित्वमास्थाय निणेतव्यं, यच्च ऋणादानादिपूर्वोक्तपदेषु नोक्तं, तत्सर्वं प्रकीर्णकारण्यं पदमित्यर्थः । स्मृच. १

प्रतीधातो भङ्गः । तत्कर्म सिंहासनाधिरोहणादि-राजकर्म । पुरप्रमाणं पौरस्वरितलेख्यप्रमाणम् । संभेदः प्रकृतीनां राज्याङ्गानां मर्मोद्भेदो दूषणैः प्रसिद्धैः । पाषण्डादयः प्रागनेकधा व्याख्याताः । परधर्माणां करण धर्मविपर्ययः । पितापुत्रविवादोऽत्र ऋणादानाद्यनन्तर्भूतोऽभिहितः । न दृष्टं यच्च पूर्वेष्विति प्रागुक्त-सर्वशेषतयाऽभिधानात् । स्मृच. ३३२

(२) पुरशब्दश्च पुरवासिलोकपरः । नैगमा वणिजः, श्रेण्यः अन्यदेशपण्योपजीविनो वणिजः, तद्वृत्तिनियमस्तेषां वर्णानां वृत्तिनियमः, पूर्वेषु विवादपदेषु यत्किञ्चिद्विधेयं निषेध्यं च पूर्वं नोक्तं, तत्प्रतिपादनाय प्रकीर्णकमारभ्यते । विर. ६२२

(३) राज आज्ञाप्रतीधात आदेशलङ्घनं, तत्कर्म करणं तदसाधारणक्रियाचरणम् । पुरशब्दः पुरवासिलोकपरः, नैगमाः अत्र वणिजः, नानापौरसमुह इति हृदायुधः । श्रेण्यो वणिज एवान्यदेशपण्योपजीविनः । एककर्मप्रवृत्ता वणिककृषीबलादय इति कल्पनः । तद्वृत्तिनियमस्तेषां वर्णानां प्रवृत्तिनियमः । दवि. २६२

(४) एतद्वचनं नारदीयम् । नारदोक्ताष्टादशविवादपदमध्यगतमसदशविवादेषु यत्रोक्तं तदेव प्रकीर्णकं कथितम् । अस्मदीयस्मृतिनिबन्धस्तु सर्वस्मृतिसमुच्चय इति तदनुसारेण प्रतिपाद्ये तत्तदाकाङ्क्षावशात् तत्र तत्र विवादपदे राजैकनियता अपि व्यवहारा निर्णिताः । अत्र व्यवहारपदे प्रकीर्णकारण्ये मदीयग्रन्थानुसारेण नारदीयानुसारेण च यत्पूर्वं नोक्तं तदेव कथ्यते । तथा हि— राज्ञामाज्ञाप्रतीधात इत्यस्यार्थः, राज्ञाऽस्मै ब्राह्मणाय क्षत्रियाय वा एतावद्द्रव्यं देयं इत्याज्ञायां दत्तायां यस्तु न करोति तेन द्रव्यं तस्मै (र्णके); व्यक. १६३; स्मृच. ९, ३३२; मसु. ८१८ उक्तः; विर. ६२२; पसा. ५७९; व्यति. ५२३ दोषश्च (हेतुश्च) शेषं नासम्बन्धः; दवि. ३५, १२२ उक्तः : २६२ पू; सवि. ४९६ वर्ण (धर्म); व्यप्र. ५६९ सिनि (तिनि); व्यउ. १६४; विता. ८२६ उक्तः; मसु. १६५.

दापयित्वा स तद्विगुणं दण्ड्य इति । तदाह विण्णुः— 'आज्ञाप्रतिधाते द्विगुणो दमः' इति । अयमर्थः— द्विगुण इति द्वैगुण्योक्त्यैवाज्ञातं द्रव्यं तस्मै दापयितव्यमिति ज्ञायत इति भारुचिः । तत्कर्मकरणातीत्यस्यार्थः— तस्य राज्ञः कर्म राज्यं तस्य करणं मुद्रिका-मगृहीत्वैति शेषः । 'अनादिष्टः सन्नध्यक्षतां व्रजति तदनुसारेण दण्ड्यः' इति विण्णुस्मरणात् । पुरप्रमाण-संभेदः— पुरं प्रसिद्धं प्रमाणानि साधनानि हस्त्यश्व-रथपदातिप्रभृतीनि तेषां संभेदः शत्रूणां आवेदनं मर्मोद्धानमिति यावत् । प्रकृतीनां त्वमात्यानां परस्परपैशुन्यकथनेन भेदकरणम् । तथा च सर्वतः— 'अमात्यानां च पैशुन्ये पुरमानप्रभेदने । मध्यमं चोत्तमं चैव दण्ड एव क्रमोदितः ॥' इति । यथाक्रमं प्रकृतीनां पैशुन्ये मध्यममाहमं पुरप्रमाणमर्मकथने उत्तममाहस दण्ड्यः । चकाराच्छापीरो दण्डो यथार्ह इति । अत्र पैशुन्यशब्दः भावे ष्यन्तः । पिशुनस्य भावः पैशुन्यम् ।

पापण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्यया इति । अम्यार्थः— पापण्डिना धर्माः पट्टणे अस्मिन् स्थले पापण्डिनः स्थापयितव्याः, नैगमा अपि श्रेण्योऽपि गणा अपीत्यादिप्रतिनियतस्थलावस्थानानि धर्माः तेषां विपर्ययो न तु कुङ्कुमवसन्तान्दोलिकादयस्तेषां समयानपाकर्माख्ये प्रतिपादितत्वात् । तेषां विवादानां वादिप्रतिवादि-सद्भावे चतुर्व्यापित्वसद्भावात् राजैकनियतत्वाभावाच्च ।

पितापुत्रविवादश्चेति । अयमर्थः— यः कश्चिद्द्विद्विक्तो वा देशान्तरगतो वा चिरकालमपि स्थित्वा समागत्यासी मम पिता अमौ पुत्र इत्यादि, पितृपुत्रग्रहणं पत्न्यादीनामुपलक्षकम् । असौ मम पतिरियं पत्नीत्यादि, अत्र साक्षिणो न सन्ति स्वयं तु न जानन्ति दिव्यादिकं नावनरति शपथादिभिः शोधयितुमनुचितमिति, अतश्च राजैकनियतत्वात् राजैव निर्णयः कार्य इति । पितापुत्र-संशये निर्णयप्रकारमाह विण्णुः— 'पुत्रसंशये माता तमङ्कमारोपयेद्विद्वतिश्चेन्निर्णेतव्यः' इति । विद्वतिः काम-विकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्चदशवर्षीयपुत्रविप-यम् (?)। वृद्धमातृविषये तदभावाज्जिण्यान्तरमाहृतुः शङ्क-लिखितौ— 'स्वपन्तं पुत्रमाहूय शतव्यम्' इति । एकेनापि प्रकारेण निर्णयाभावे अभिप्रेतस्य राज्ञो हृदयमेव

प्रमाणमित्याह विष्णुः— 'अत्र राज्ञो हृदयमेव प्रमाणम्' इति । अत एवाह कालिदासः— 'सतां हि संदेह-पदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः' इति । प्रायश्चित्तव्यतिक्रम इत्यस्यार्थः— प्रायश्चित्तकरण-व्यतिक्रमः । तद्व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कारयितव्यमिति प्रायश्चित्तकरणस्य राजैकनियतत्वात् राजैव प्रायश्चित्तं कार्यमिति । तथा च देवलः— 'कृच्छ्राणां दापको राजा निर्देशा धर्मपालकः' इति । महापापेषु कृच्छ्राणां प्रायश्चित्तानां दापको राजा भवति । ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेषु राजाज्ञां विना द्विजाद्यैः प्रायश्चित्तं न प्रवर्तयितव्यमित्य-र्णवकारः ।

प्रतिग्रहविलोपश्चेति प्रतिग्रहशब्देन स्वाध्यायग्रहणं लक्ष्यते । परकृतोपसर्गात्त्रैविद्यवृद्धानामाक्रोशं वेदाध्ययन-विषयं कृत्वा तत्परिपालनं कर्तव्यम् । तस्य राजैक-नियतत्वात् ।

लोप आश्रमिणामपीति, अस्यार्थः— आश्रमिणां ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थयतीनां तद्विशेषाणां कुटीचकबहू-दकहंसपरमहंसानां एकतीर्थार्थीनां लोपः तद्धर्मलोपः स च निर्वाह्यः । यतीनां मध्ये यस्तु भ्रष्टः स तु राज्ञो दास इति पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् तदेतद्विषयं न भवतीत्यव-गन्तव्यम् ।

सर्वसकरदोषः स्पष्ट एव । तद्वृत्तिनियमः सोऽपि स्पष्टः । न दृष्टं यच्च पूर्वेष्विति । अयमर्थः— यस्तु ग्रामेऽ-भिशास्तः प्रत्यर्थी नास्ति ग्रामीणास्तु अभिशाप इति वदन्ति तत्र राज्ञा निर्णयः कार्य इत्याद्युक्तम् ।

सवि. ४९६-९

(५) राजाश्रया व्यवहाराः प्रकीर्णकेऽस्मिन् विवादपदे । एते व्यवहाराः— राजाज्ञाप्रतीघातस्तस्य यत्कर्म तत्करणं स्वयं निग्रहकरणं तेन वा यत् कर्म कर्तव्यं एतं चैवं चेति । एते एवमादयः । पूर्वेषु च वादेषु यन्नोक्तमृणादानादिषु परीक्षोपायादि तत्सर्वं प्रकी-र्णके द्रष्टव्यम् । यथैवैते दोषा न संभवन्ति, तथा कर्तव्य-मित्येव संक्षेपः ।

नाभा. १९।१-४ (पृ. १७३)

राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च निवारणीयः

राज्ञा त्ववहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा * ॥
यो यो वर्णाऽवहीयेत यश्चोद्रेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि* ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्* ॥
राजेति । चतुर्भिः सामादिभिः । गतार्थः शेषः ।
यो य इति । यो यो वर्णः स्वमार्गादपहृयेत उत्स-
जेत्, यो वोद्रेकं गच्छेत्, तं तं नियम्यानुगृह्य स्वमार्गं
स्थापयेत् ।

अशास्त्रोक्तेष्विति । अशास्त्रोक्तेषु प्रवर्तमानेष्वनुरूपं
दण्डं धारयेत् । नाभा. १९।५-७ (पृ. १७३)

श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराज्ञासनं प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्

श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च भूतानामहितं च यत् ।
न तत् प्रवर्तयेद्राज्ञा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् + ॥
न्यायोपेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् + ॥
राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
दण्ड्यः स पापो वध्यश्च लोपयन् राजाज्ञासनम् + ॥

कारुण्यलिपिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न हरणीयानि

आयुधान्यायुधीयामां बाह्यादीन् बाह्यजीविनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् × ॥
यच्च यस्तोपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतत् न राजा हर्तुमर्हति × ॥

* स्थलादिनिर्देशः दण्डमानुकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

+ स्थलादिनिर्देशः दर्शनविधिप्रकरणे (पृ. ९०) द्रष्टव्यः ।
'न्यायोपेतं' इत्यस्य नामाख्यानान् दण्डमानुकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यम् । व्याख्यानान्तराणि न दर्शनविधौ कास्यायनं (पृ. १०४) द्रष्टव्यानि ।

÷ स्थलादिनिर्देशः दण्डमानुकाप्रकरणे (पृ. ५८७) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानान्तरः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमानुकाप्रकरणे (पृ. ५९०-९१) द्रष्टव्यः ।

राजशामनं लौकैर्नातिक्रमणीयम् । राजदण्डप्रयोजनम् ।

राजशासनप्रामाण्यम् ।

अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः ।

दीप्तिमत्त्वाच्छुचित्वाच्च यदि स्यान्न पथश्च्युतः*॥

यदि राजा न सर्वेषां नियतं दण्डधारणम् ।

कुर्यात्पथे व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥

ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो हन्यात् क्षत्रियः क्षात्रमुत्तृजेत् ।

स्वकर्म जह्याद् वैश्यश्च शूद्रः सर्वान् विशेषयेत् ॥

राजानश्चेन्नाभविष्यन् पृथिव्यां दण्डधारणे ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्वलान् बलवत्तराः ॥

भतामनुग्रहो नित्यममतां निग्रहस्तथा ।

एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चापीडयन् प्रजाः ॥

न लिप्यते यथा वह्निर्दहनं शश्वदिमाः प्रजाः ।

तथा न लिप्यते राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयन् ॥

आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।

ते यद् द्रयुरमत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥

राजा नाम चरत्येव भूमौ साक्षात् सहस्रद्रक् ।

न तस्याज्ञां व्यतिक्रम्य संतिष्ठेन प्रजाः कचिन् ॥

रक्षाधिकारादीशत्वाद् भूतानुग्रहदर्शनात् ।

येदेव कुर्वते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

यिगुणोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः* सदा ।

प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥

राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मान्न ज्येवेर्न पथः प्रजाः ।

व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥

स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरित्रविषयाः कृताः ।

चरित्रेभ्योऽस्य तत्प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥

तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुगसीन् ततो नृपः ।

तस्मात्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चामां तदाश्रया ॥

देवकार्यकारणात् देवतामयो राजा, नस्य कर्तव्यानि

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च + ॥

* 'अनादिश्चाप्यनन्तश्च' इत्यारभ्य 'तपःक्रीताः प्रजा राजा' यन्तानां लोकानां व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८७) द्रष्टव्यः ।

+ 'पञ्च रूपाणि' इत्यारभ्य 'तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा' इत्यन्तानां लोकानां व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे पृ. ५८८) द्रष्टव्यः ।

कारणान्निर्निमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः ।

प्रजा दहति भूपालस्तदाग्निरभिधीयते ॥

यदा तेजः समालम्ब्य विजगीपुरुदायुधः ।

अभियाति परान् राजा तदेन्द्रः समुदाहृतः ॥

विगतक्रोधमंतापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।

प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥

धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।

समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतो यमः ॥

यदातिथिगुरुप्राज्ञान भृत्यादीनवनीपतिः ।

अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥

तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेच्च विशंपतः ।

आज्ञायां चास्य तिष्ठेत् मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमे ॥

तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपनेवनम् ।

दर्शनं व्यवहाराणामात्मनश्चाभिरक्षणम् ॥

ब्राह्मणैवा रा लभः

ब्राह्मणानुपमेवेन नित्यं राजा समाहितः ।

संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षत्रं मूले लोकाभिरक्षणे + ॥

प्राशनस्य विशेषपधिकावाः

ब्राह्मणस्यापरीहारेऽजघन्यासनमग्रतः ।

प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेषां चाभिवादनम् × ॥

अग्रं नवेभ्यः सस्येभ्यो मार्गदानं च गच्छतः ।

भैश्चहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥

समित्पुण्योदकादानेऽप्यस्तेयं सपरिग्रहात् ।

अनाक्षेपः परेभ्यश्च संभाषश्च परस्त्रिया ॥

नदीप्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।

तरेप्वशुल्कदानं च न चेद् वाणिज्यमस्य तत् ॥

वर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णेत्रकाशनः स्वयम् ।

ब्राह्मणो नापगन्नेति द्वाविंश पञ्च मूलिकान् ॥

नाभिश्चस्तान्न पतितान्न द्विषो न च नास्तिकान् ।

न सोपधानानिमित्तं न दातारं प्रपीड्य च ॥

+ व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ.

५८८) द्रष्टव्यः ।

× 'ब्राह्मणस्यापरीहारे' इत्यारभ्य 'वर्तमानोऽध्वनि' इत्यन्तानां लोकानां व्याख्यानं ग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९१) द्रष्टव्यः ।

(१) नासः १९।३८; नास्मृ. २०।४० न च (नापि) उत्तरार्धे (नोपसन्नान्निमित्तं दातारं न प्रपीड्य च).

ब्राह्मणेन ग्राह्यमित्युक्तं, तदपवादः । अभिशस्ताञ्च ग्राह्यम् । न पतितात् । न द्विषः वैरिणः नास्तिकाच्च । भिन्नमर्यादो हि स भवति । सोपधाच्च, व्याजेन यो जीवति, सः । अनिमित्तं च । यज्ञादिनिमित्तमुद्दिश्य यो ददाति, तस्यापीडया ग्राह्यम् । न ददातीत्येव सर्वम् ।
नाभा. १९।३८ (प्र. १७८)

आपदि ब्राह्मणवृत्तिः

आपत्स्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥

(१) इदानीं आपद्ब्राह्मणवृत्तिरुच्यते - आपत्स्विति । ब्राह्मणस्य आपत्सु स्वकीयवृत्त्या कुटुम्बावर्तनपीडाम् अनन्तरवृत्तिरिविच्छेदा । शत्रियवृत्तिरित्यर्थः । तथा अवृष्ट्या कुटुम्बावर्तनपीडाम् वृत्त्यसंभवे ततो वैश्यवृत्तिरुक्ता । न जघन्या कथमपि शूद्रवृत्तिर्न तस्येति ।
अभा. ४५

(२) आपत्पददर्शनार्थमुच्यते । आपत्स्विति बहुवचन-निर्देशान्नैकस्यामापदीति गम्यते । अजीवनावस्थाया-मित्यर्थः । तथाऽन्यत्राप्युक्तम्— 'अजीवन्तस्त्वधमंगा-नन्तरा पापीयसी वृत्तिमातिष्ठेयुरिति । अनन्तरा ब्राह्मणस्य शत्रियवृत्तिः, सा विधीयते । क्षत्रवृत्ती राज-धमंभूक्ता । तत इति । तथाऽप्यजीवतो वैश्यवृत्तिरुक्ता । न जघन्या शूद्रवृत्तिः कस्याञ्चिदापदि । जघन्यशब्दो ब्राह्मणवृत्त्यपेक्षया सर्वासं जघन्यत्वेऽपि सति द्वयोरनु-शातत्वाद् वैश्यवृत्त्यनन्तरवचनाच्च शूद्रवृत्तिविषयः ।
नाभा. २।५२ (प्र. ३६)

न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥

(१) वृषलशब्देन शूद्र उच्यते । तस्य कर्म सर्वा-शित्वं सर्वविक्रयत्वं च । एतद्वार्षलं कर्म ब्राह्मणः कथमपि आपद्गतोऽपि न कुर्यात् । तथा ब्राह्मणस्य यत्कर्म तत् शूद्रः सन् यजोपवीतवदाभ्यनव्याहृतिहोमा-दिकं न कथञ्चन कुर्वीत । पतनीये हि ते तयोः । इतरे-

(१) नासं. २।५२; नास्मृ. ४।५६; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५३ ये हि ते (यौ हि तौ); नास्मृ. ४।५७; अभा. ४५.

तरविरुद्धकर्मणा । तयोर्ब्राह्मणवृषलयोः । पतनीये भवत इत्यर्थः ।
अभा. ४५

(२) ब्राह्मणस्य वृषलवृत्तिनिषेधार्थं 'न जघन्ये'ति निषिद्धोऽर्थः पूर्वोणाधेनानुश्रुते । उत्कृष्टस्य निकृष्टकर्म-प्रतिषेधात् निकृष्टस्यात्कृष्टकर्म गुणवत् स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह न केनचिदपि प्रकारेण शौद्रं कर्म ब्राह्मणः कुर्वीत शुश्रूपादि, शूद्रोऽपि तथैव ब्राह्मणकर्मा-ध्यापनादि । यथा ब्राह्मणस्य शूद्रकर्म पतनीयं, तथा शूद्रस्यापि ब्राह्मणकर्म । शूद्रस्य ब्राह्मणकर्मप्रतिषेधात् क्षत्रियवैश्ययोरापदि अध्यापनाद्यस्तीति गम्यते । तथा च श्रुतावप्युक्तं— 'स ह श्रोभूते समित्पाणिः केशिनी राजानमाजगामे'ति ।
नाभा. २।५३ (प्र. ३६)

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विशते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥

(१) शूद्रस्य ब्राह्मं उत्कृष्टं, ब्राह्मणस्य शूद्रकर्माप-कृष्टम् । तत एव तयोस्ते कर्मणी निषिद्धे । ये तु मध्यमे द्वे कर्मणी क्षत्रवृत्तिर्वैश्यवृत्तिश्च एते ब्राह्मणस्यापि कचिदापत्काले विहितं । शूद्रस्यापि कचिदधिकपत्काले विहिते इति ।
अभा. ४५

(२) उत्कृष्टनिकृष्टे ब्राह्मणशूद्रयोः कर्मणी न विद्येते । नोभे उभयोर्निषिध्येते । ब्राह्मणस्यापकृष्टं शूद्रस्योत्कृष्टम् । कुत एतत् । द्वयोरात्मीययोर्वहितत्वात् । पूर्वोक्त एवा-यमर्थः प्रयत्नेन वर्जनार्थः । मध्यमे कर्मणी हित्वा वर्जयित्वा सर्वेषां त्रयाणां साधारणत्वात् तयोरापदि अना-पदीति विशेषः । सर्वग्रहणाद् ब्राह्मणकर्मणः शूद्रस्य पत-नीयवचनाच्च कृष्यादि पालनादि च शूद्रस्यापि कस्या-चिदवस्थायां अनुजानाति । नाभा. २।५४ (प्र. ३६)

आपद् ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या भूते जने ।

उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥

(१) यदा आपदा ब्राह्मणः शत्रियवृत्तिं कारितः, तामापदं तीर्त्वा तां शत्रियवृत्तिमुत्सृजेत् । कृत्वा पावन-मात्मनः । ब्राह्मणेषु प्रमह्य प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः ।
अभा. ४५

(१) नासं. २।५४; नास्मृ. ४।५८; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५५; नास्मृ. ४।५९ इत्यादि भूते जने (वृत्त्यजितैर्धनैः); अभा. ४५ भूते (श्रिते).

(२) आपत्सु ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिमाश्रयेदित्युक्तं, तत् कियन्तं कालमिति न ज्ञायते इत्यतो विशिनष्टि । आपदं तीर्त्वाऽतिक्रम्य । क्षत्रवृत्त्या भूते जने, क्षत्रवृत्त्येतद् भूते जन इत्यनेनापि संबध्यते । आपदां तरणं देवपितृकर्मानुष्ठानं कृत्वा कलत्र च भूत्वा जीवयित्वाऽतिक्रान्तायामापद्यत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिम् । यथा आरोग्यार्थमौषधपानं रोगनिवृत्तायुःसृज्यते, तथोत्सृज्य । पावनं शुद्धिं प्रायश्चित्तं, पूयते येन तत् पावनम् । यदत्रोक्तं तत् कुर्यात् ।

नाभा. २।५५ (पृ. ३७)

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते सदा ।

काण्डपृष्ठदृश्यतो मार्गादपाङ्केयः प्रकीर्तितः ॥

(१) यः पुनस्तत्रैव रतिं व्रजति स ब्राह्मणः काण्डपृष्ठ इति । पतितः क्षत्रिकः पतिनाका स्त्रीवत्(?) । स्वर्गात् च्यवतेऽसौ, पितृश्राद्धकर्मादिषु अपाङ्केयः प्रकीर्तितः ।

अभा. ४५

(२) यो नोत्सृज्यतिक्रान्तायामापदि, तस्यामेव क्षत्रवृत्तौ रमते रमात् तन्मन्त्रास्वादात्, काण्डपृष्ठ आयुधजीवित्व आपन्नः क्षत्रियभूत इत्यर्थः । मार्गाद् ब्राह्मणधर्मात् च्युतः प्रतिसिद्धसेवनाद् अपाङ्केयः । काण्डपृष्ठ इति स उक्तः । एतेन वैश्यवृत्तिरपि व्याख्याता— अस्यामप्येषा गतिः किं पुनर्वैश्यवृत्तिरिति ।

नाभा. २।५६ (पृ. ३७)

वैश्यवृत्ताविक्रयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।

घृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षररसासवाः ॥

मांसौदनतिलक्षोमसोमपुष्पफलोपलाः ।

मनुष्यविपशम्बुलवणापूपवीरुधः ॥

चेलकौशेयचर्मास्थिकुतपैकशफा मृदः ।

उदश्रिक्लेशपिण्याकशकाद्रौपधयस्तथा ॥

(१) अत्र प्रसिद्धानि प्रतीतानि । मधूच्छिष्टं तुच्छकं मदनं (तुच्छकमदनं) च तदुच्यते (?) । क्षारा गुडायाः । रसा घृततैलाद्याः । आसवः सुरा । ओदनः कुरः । क्षौमं तसरः । सोमः यज्ञद्रव्यम् । उपलाः पाषाणाः । मनुष्यः पुरुषः । अम्बु पानीयम् । अपूपाः

(१) नासं. २।५६ ब्राह्म ... सदा (रमते ब्राह्मणो रमात्) दपा (लोऽपा) ; नास्मृ. ४।६० ; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५७-९ चेल (नील) द्रौप (द्यौष) ; नास्मृ. ४।६१-२ वृत्ताववि (वृत्त्या चावि) ; अभा. ४५.

पकान्नम् । वीरुधः गुल्मलादयः । कौशेयं पट्सूत्रम् । कुतपं ऊर्णासंभूतम् । एकशफाः एकसंतततखुरा अश्वसमाः । उदश्रितक्रमः । केशाः चमराद्याः । पिण्याकः खलः । शाकानि आद्रौपधयः, एतद् ब्राह्मणस्याविक्रयम् । श्लोकत्रयोद्दिष्टमिति । अभा. ४६

(२) वैश्येति । वैश्यवृत्त्या यदा जीवति, तदा अपवाद उच्यते । पयआदीन्यविक्रयाणि । एतन्मादेव गम्यते वैश्यस्य पयआदिविक्रये न दोष इति । मधूच्छिष्टं सिकथम् । क्षारा गुडादयः । रसास्तैलादयः । आसवः सुरा ।

मांसौदनंति । क्षौमग्रहणात् कार्पासानामदोषः । सोमो यज्ञे न विक्रयः । उपला रत्नादयो द्रव्यदन्ताः । वीरुधो लतावल्क्यः । नील्या रक्त नील वस्त्रादि । कौशसंभूतं कौशेयम् । क्षारासोमभिः क्रियन्ते प्रस्तरणं कुतपः । एकशफा अश्वादयः । मृदग्रहणादन्येषा पार्थिवानां हस्तिालदीनामदोषः । केशाश्चामरादयः । शाकाद्या ओषधयः । ओषध्यः फलपाकान्ताः । नाभा. २।५७-९ (पृ. ३७)

ब्राह्मणस्य तु विक्रयं शुष्कं दारु तृणानि च ।

गन्धद्रव्यैरकावेत्रतूलमूलकुशादृते ॥

(१) ब्राह्मणस्य तु वैश्यवृत्तावपि वर्तमानस्य शुष्कदारुणि तृणानि च शुष्काणि विक्रयाणि । तत्र गन्धद्रव्यं उशीरवालकमुस्ताद्यम् । एरका पर्णिपुष्पग्रन्थीनि । वेत्रतूलमूलकुशाश्च प्रसिद्धाः । एतान् विना कृते ।

अभा. ४६

(२) अविक्रयवचनादेव शेषाणां विक्रयत्वेऽवगतेऽपि विक्रयवचनं विक्रयप्रदर्शनार्थम् । एवं च किलाटकूर्चिकादीनां प्रतिषेधः सिद्धो भवति । ब्राह्मणस्य तु विक्रयमुच्यते— शुष्कदारु तृणानि च । अनेनोत्सर्गेण प्राप्तानां प्रतिषेध उच्यते— गन्धद्रव्याणि चन्दनागरुकालेयकादीनि, एरका, तूलं शाल्मलीतूलादि, मूलं कन्दादि, तुपम् । एतेभ्यो विना । नाभा. २।६० (पृ. ३८)

स्वयं शीर्णं च विदलं फलानां बदिरेङ्गुदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तश्चेदविकृतं भवेत् ॥

(१) नासं. २।६० शुष्कं (शुष्क) कावेत्र (कालेय) कुशा (तुषा) ; नास्मृ. ४।६४ ; अभा. ४६.

(२) नासं. २।६१ शीर्णं च (विशीर्णं) बदिरे (बदरे) ; नास्मृ. ४।६५ ; अभा. ४६.

(१) अत्र स्वयं शीर्णं च यदन्यदपि फलं किञ्चित्पतितं भवति । तथा विदलं मुद्गमापादकीवल्याद्यम् । फलाद्यं फलानां मध्ये वदिराणि इङ्गुदानि च । रज्जुः वलिवसु-वादिक्म् । तथा यच्च कार्पासोद्धवं सूत्रं तद्यदि अविकृतं रक्तं न भवेत् । एतानि ब्राह्मणस्य विक्रेयाणीति ।

अभा. ४६

(२) विक्रेयमित्यनुवर्तते । स्वयं विशीर्णं वंशादि, ओषधीग्रहणेन प्रतिपिद्धस्य पुनः प्रतिप्रसवः फलत्वात् प्रतिपिद्धयोर्धरेङ्गुदयोरनुज्ञा । रज्जुः शुल्बादि । कार्पासिकं सत्रम् । मेदेन वा कार्पासिकं वस्त्रादि । एवञ्च श्रौमप्रतिपेधोऽर्थवान् भवति । सूत्रमविशेषेण । तदुभयमविकृतं यदि भवति लाक्षाकुसुमादिरक्तं यदि न भवति ।

नाभा. २।६१ (पृ. ३८)

अशक्तौ भेपजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

(१) अत्र तिला यथा अन्यद्धान्यं विक्रेयम् । तथा तेऽपि तिला धान्यसमा एव यज्ञार्थमभ्यनुज्ञाताः । अथवा अशक्तौ अपाटवं भेपजार्थं चेति ।

अभा. ४६

(२) अशक्तौ व्याधितः औपधार्यं यज्ञसिद्धयर्थं च विक्रीयमाणेषु तिलेषु असंभवे अवश्यं विक्रेयत्वे तिला धान्येन समा विक्रेयाः । प्रतिपिद्धानां विशिष्टे विषये प्रतिप्रसवः ।

नाभा. २।६२ (पृ. ३८)

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

(१) अत्र यानि अविक्रेयाणि निर्दिष्टानि तानि विक्रीणन् ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । इति ऋणादाने आपद्ब्राह्मणवृत्तिः ।

अभा. ४६

(२) अविक्रेयाणि प्रतिपिद्धानि विक्रीणानो ब्राह्मणः प्रच्युतः स्वमार्गात् स्वधर्माद् राज्ञा पुनः स्वधर्मेऽवस्थापयितव्यः, भूयसा दण्डेन । भूयोग्रहणं न दण्डमात्रार्थं, यावता दण्डेन भीतो न भूयो विक्रीणीते तावतेति ।

नाभा. २।६३ (पृ. ३८)

(१) नासं. २।६२; नास्मृ. ४।६६; अभा. ४६.

(२) नासं. २।६३; नास्मृ. ४।६७; अभा. ४६.

ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रतिग्रहेण प्रशस्ता । राजधनप्रशंसा ।

अर्थानां भूरिभावाच्च देयत्वाच्च महात्मानाम् ।

श्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञामन्येभ्यो ब्राह्मणाद्वे ॥

राज्ञामर्थानां प्रभूत्वावश्यं देयत्वाच्च महात्मानः स्वार्थं द्रव्यमार्जयन्ति । तस्मात् पीडाभावाद् राजः सकाशाच्छ्रेयान् प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्यान्येभ्यः । ब्राह्मणात् ततोऽपि श्रेयान् ।

नाभा. १९।३९ (पृ. १७९)

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।

नैतयोरन्तरं किञ्चन प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥

ब्राह्मणाच्च राजश्च प्रतिग्रहः प्रशस्यतर इत्युक्तः । तत्र कारणमुच्यते । द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । नानयोर्विशेषोऽस्ति प्रजारक्षणात्, एकः पालनेन इतरो धर्मोपदेशेन ।

नाभा. १९।४० (पृ. १७९)

धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन ।

मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥

सदसदुपादानतो मेध्यमेव धनं प्राहुः । तीक्ष्णस्याप्यय(?)त्वादशुद्धं राजो धनम् । तस्मान्नातः प्रतिग्रहः श्रेयानित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—धर्मजस्येत्यादि । साधूनां रक्षणार्थं अशुचीनं दण्डयतो यथोक्तकारिणोऽपि, किं पुनर्धर्मजस्येति । धर्मजस्य शुद्धमित्येवंपरमेतद्, न तीक्ष्णस्य शुद्धताप्रतिपादनार्थम् । तस्य प्रतिपिद्धत्वात्—यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः । स पर्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिम् ॥ इति ।

नाभा. १९।४१ (पृ. १७९)

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

शुचीनामशुचीनां च संनिपातो यथाम्भसाम् ।

समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥

(१) नासं. १९।३९; नास्मृ. २०।४१ अर्थानां भूरि (अर्थानां भूरी) प्रति (परि) शामन्येभ्यो (शां संवेपां).

(२) नासं. १९।४०; नास्मृ. २०।४२ धृत (दृढ) नैत (नान) धर्माभिरक्षणात् (धर्मेण रक्षतोः).

(३) नासं. १९।४१; नास्मृ. २०।४४.

(४) नासं. १९।४१ ङाति (ङीयात्) ['धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य' इत्यस्य ङाख्यानावसरे समुद्धृतोऽयं श्लोकः] ; नास्मृ. २०।४३.

(५) नासं. १९।४२ समुद्रे (स तत्र); नास्मृ. २०।४५ तां (शो).

अत्र दृष्टान्त उच्यते—शुचीनामिति । गतार्थः
श्लोकः । नामा. १९।४२ (पृ. १७९)

यथा ह्यग्नौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमायान्ति काञ्चनम् ।
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥

द्वितीयो दृष्टान्तः—अग्नौ स्थितं दीप्ते अशुद्धमपि
काञ्चनं निर्मलं शुद्धं भवति यथा, एवमेवागमा असदु-
पादाना अपि राजसु स्थिता राजपरिगृहीताः शुद्धा
भवन्ति । नामा. १९।४३ (पृ. १७९)

य एव कश्चित्स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्ब्राह्मण्यनुमन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥
अन्यप्रकारादुचितात् भूमेः पञ्चभागसंज्ञितान् ।
बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥

राजा अनुमन्तव्यमित्युक्तम् । तत्र कारात्, कारः
करः, उचितात् पञ्चभागाद् धनान्ना (द ?) अनुमन्तव्यम् ।
मिहितो बलिवृत्तिः स तस्य प्रजापालनवृत्तिः । तस्माद्
राजा नानुमन्तव्यम् । नामा. १९।४५ (पृ. १८०)

शक्यं तत्पुनरादातुं यन्न ब्राह्मणसात्कृतम् ।

ब्राह्मणाय तु यद् दत्तं न तस्याहरणं पुनः ॥

ब्राह्मणस्य कराननुमानने हेतुः— ब्राह्मणादादातुम-
शक्यं यथा अन्येषां दत्तं शक्यं न तथा तस्य, पुनरा-
दाने प्रत्यवायात् । पञ्चभागेन विना वृत्त्यभावात् ।
नामा. १९।४६ (पृ. १८०)

दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्त्योक्तं त्रिलक्षणम् ।

याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयस्तु प्रतिग्रहः ॥

त्रीण्यदृष्टार्थानि कर्तव्यानि । त्रीणीच्छानो जीवनानि ।

नामा. १९।४७ (पृ. १८०)

(१) नासं. १९।४३ यथा ह्यग्नौ (यथा चाग्नौ) मायानि
(मासोति) एवं धना (एवमेवा) ; नास्मृ. २०।४६.

(२) नासं. १९।४४ य एव (यदा च) त्वद्र (त्वं द्र) ;
नास्मृ. २०।४७.

(३) नासं. १९।४५ प्रकारा (त्र काग) वेतनम् (वेतनः) ;
नास्मृ. २०।४८ ; व्यति. ५३२-३ कारा (करा) संधि
(संस्थि).

(४) नासं. १९।४६ यन्न (यद) ; नास्मृ. २०।४९
दातुं (हतुं) णाय (णेभ्यः) तस्या (तस्य).

(५) नासं. १९।४७ ; नास्मृ. २०।५० स्तु (क्ष).

स्वकर्मणि द्विजस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेत् कृताम् ।
नासद्भ्यः प्रतिगृह्णीयात् वर्णेभ्यो नियमे सति ॥

स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठन्, न क्षत्रधर्मादौ, कृतां विप्रः
कामेनोक्तां वृत्तिं गृह्णीयात् । न वृत्तिसंकरं कुर्यात् ।
असद्भ्यो वर्णेभ्यो न प्रतिगृह्णीयात् । प्रशस्तेभ्य एव
गृह्णीयादित्यर्थः । नियमे सति अनापदीत्यर्थः ।

नामा. १९।४८ (पृ. १८०)

अंशुचिर्वचनास्य शुचिर्भवति पूरुषः ।

शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न देवतम् ॥

^३ विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।

तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥

अष्टौ मङ्गलानि

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्दृताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदं चैव तान् ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते ॥

बृहस्पतिः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्वेदाश्च

एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।

नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥

(१) वादिकृतः अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां राजानि मिथो
विसंवादमावेद्य कृतः । स च ऋणादानादिवृत्तान्त-
विषयो न वृत्तमात्रविषय इति । एषाद्वेदोऽत्र प्रागुक्त-
सप्तदशपदान्तर्गताशेषगणे वर्तते, न पुनरनन्तरोक्तवृत्त-
समाह्वयान्तर्गतविशेषेष्वेवावतिष्ठते । समासत इत्युभयत्र

(१) नासं. १९।४८ ; नास्मृ. २०।५१ पूर्वार्धे (स्वधर्मे
ब्राह्मणस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेन्नृपात्) प्रति (परि).

(२) नासं. १९।४९ ; नास्मृ. २०।५२ पूरुषः (मानवः)
सद्यः (गम्यक) .

(३) नासं. १९।५० य एव (यथैव) तस्य ते (तस्य हि)
कथञ्च (कदाच) ; नास्मृ. २०।५३.

(४) नासं. १९।५१ ; नास्मृ. २०।५४.

(५) नासं. १९।५२ ; नास्मृ. २०।५५ च तान् (त्वयम्)
तथाते (यथास्यायुः प्रवर्धते).

(६) व्यक. १६३ ; स्मृच. ३३१ ; विर. ६२१ ; दवि.
२५९ ; सवि. ४९६ ; व्यप्र. ५६८ ; समु. १६५.

संबध्यते । नृपाश्रयं दुष्टचेष्टोपेताश्रयान्तरसापेक्षनृपाश्रयम् ।
एकाश्रयव्यवहाराभावात् प्रकीर्णकं प्रकीर्णकव्यपदेश-
योगिनं, तद्योगश्च विप्रकीर्णानां नृपाश्रयाणामेकत्र संनि-
वेशात् । स्मृच. ३३१

(२) यद्यपि मनुष्यमारणादिव्यवहारा अपि नृपा-
श्रिता एव तथापि तेषु वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वपक्षेषु
दर्शितेषु विचार्य तयोरेकतरस्यापराधिनो राजानुशासनम् ।
प्रकीर्णकं तु शिरोवादिनं विनाऽपि चरादिमुखाद्वर्णा-
श्रमिणां दोषं श्रुत्वा विचार्य तेषां यथाविहितं दण्ड-
विधाय धर्म्यं पथि स्थापनमित्येवाम्य तेभ्यो भेदः ।

दवि. २५९६०

(३) पूर्वेषु सप्तदशसु प्रकरणेषु व्यवहारस्य चतु-
र्व्यापित्वं प्रतिपादितम् । चतुर्व्यापित्वं नाम अर्थिप्रत्यर्थि-
सभ्यराजपुत्रान् अवयवान् चतुरो व्याप्नोतीति । अत्र
प्रकीर्णकपक्षे राजैकनियतत्वमिति सगतिः । एष दति
सप्तदशविवादपदात्मकः । सवि. ४९६

पट्टभागकरशुल्कं च गते देय तथैव च ।
संग्रामचौरभेदी च परदागभिर्मर्शकः ॥
गोत्राह्वणजिघांसा च शस्यव्याघातकृत्तथा ।
एतान् दशापराधांस्तु नृपतिः स्वयमन्विषेत् ॥

निष्कृतीनामकरणमाज्ञाभेदव्यतिक्रमः ।
वर्णाश्रमविलोपश्च वर्णसंकरलोपनम् ॥
निधिनिष्कुलवित्तं च दरिद्रस्य धनागमः ।
एतांश्चरैः सुविदितान् स्वयं राजा निवारयेत् ॥
अनाम्रतानि कार्याणि क्रियावादांश्च वादिनाम् ।
प्रकृतीनां प्रकोपश्च संकेतश्च परस्परम् ॥

(१) व्यक. १६४; विर. ६२२ (=) पट्टभाग (सङ्काग)
मर्शकः (मर्दनम्); दवि. २६३ गरतर (गरतर) चतुर्थे-
पादं विना.

(२) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३
व्यापान (घातन) चतुर्थः पादः.

(३) व्यक. १६४ विलोपश्च (विरोधश्च); विर. ६२३
(=); दवि. २६३ श्रमविलो (श्रमाणा लो).

(४) व्यक. १६४; विर. ६२३ निष्कुल (निष्फल)
(=); दवि. २६३ पू.

(५) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३
पादांश्च (वादांश्च).

अशास्त्रविहितं यच्च प्रजायां संप्रवर्तते ।

उपायैः मामभेदाद्यैरेतानि शमयेन्नृपः ॥

अत्र पट्टभागपदं प्रनष्टाधिकतमुबर्णादिपरं, तत्र गजः
पट्टभागग्रहणसंबन्धात् वैश्वदेवमन्त्रमितिवत् । आजामंघ-
व्यतिक्रमः राजाज्ञया वादिनोर्यस्य आमेधोऽवरोधस्तस्य
ताम्यामतिक्रमणं तच्च व्यवहारवर्गे स्फुटम् । निधिद्विविधो
वधः पमाणलक्षणः । निष्कुलवित्तमुच्छन्नवन्धोर्मृतस्य धनं
संबन्धिनो ग्राहकस्य दण्डहेतुरित्यर्थः । दरिद्रस्य धनागम
आकस्मिकः, अन्यमुपायं विना नि यादिल्लभनिश्चयात्
दण्डहेतुः । दवि. २६३

देशाश्रितपालनम्

* देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः ।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रभुभ्यनेऽन्यथा ॥
जनपरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति ॥
उद्बुद्ध्येत दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मध्यदेशे कर्मकाः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचाररताः स्त्रियः ।
उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृष्टया नृणां रजस्वलाः ॥
खशजाताः प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ।
अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तद्वारहाकाः ॥

कात्यायनः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्वैदाश्व

पूर्वोक्तादुक्तशेषं स्यादधिकारच्युतं च यत् ।
आहृत्य परतन्त्रार्थनिबद्धमसमञ्जसम् ॥
दृष्टान्तत्वेन शास्त्रान्तं पुनरुक्तक्रियास्थितम् ।
अनेन विधिना यच्च वाक्यं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥
राजधर्मान् स्वधर्माश्च संदिग्धानां च भाषणम् ।
पूर्वोक्तादुक्तशेषं च सर्वं तस्यात्प्रकीर्णकम् ॥

* व्याख्यानग्रहः स्थलादिनिदेशश्च दर्शनविधौ (पृ. १०१)
द्रष्टव्यः । सृष्टिचन्द्रिकाया आचरणयोगे देशसंभरणे (पृ.
१०) एते श्लोकाः समुपलभ्यन्ते ।

(१) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३
प्रवर्तते (प्रकीर्त्यते).

(२) व्यक. १६३ न्नार्थ (न्वाच); विर. ६२२.

(३) व्यक. १६३; विर. ६२२.

(४) व्यक. १६४ च भाषणम् (विशेषणम्) उत्तरार्धे

नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां

राज्ञ अप्रियवक्तुश्च दण्डः

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
अप्रियस्य च यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् * ॥

देशादिधर्मपालनम्

× यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।
देशस्याचरणान्नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम् ॥
न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।
यं धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम् ॥
धर्मं च व्यवहारं च चरित्रं चापि (?) लोपयेत् ।
स्थित्यैतत् स्थापयेद्राजा धर्म्यं तद्राजशासनम् ॥
प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।
विरुद्धं नियतं प्राहुस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥
तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत् ॥
यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥
गोत्रस्थितिस्तु या येषां क्रमादायाति धर्मतः ।
कुलधर्मं तु तं प्राहुः पालयेत्तं तथैव च ॥
लिङ्गिनः श्रेणिपूर्णाश्च वणिग्ग्रातास्तथापरे ।
स्वधर्मेणैव कार्याणां कुर्युस्ते निश्चयं सदा ॥
देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥

(प्रागुक्ता शेषं. ... वक्ष्याम्येतत्प्रकीर्णकम्); विर. ६२२;
व्यनि. ५२३ धर्मान् स्वधर्माश्च (धर्माश्च दण्डाश्च) च भाषणम्
(विशेषतः) उत्तरार्धे (प्रागुक्तार्थस्य शेषं च वक्ष्याम्येतत्प्रकीर्णके);
दवि. २६३ स्वध (स्वध) पू.; सेतु. २९१ च सर्वं
र्णकम् (यत् तत्प्रकीर्णकमुच्यते) उक्त.; समु. १६५ धर्मान्
स्वधर्माश्च (धर्माश्च दण्डाश्च) च भाषणम् (विशेषणम्) उत्तरार्धे
व्यनिवन्, बृहस्पतिः.

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रवर्तणे (पृ. १६४९)
दृष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. १०३-४)
दृष्टव्यः ।

पितामहः

देशधर्मपालनम्

देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वासिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह + ॥

व्यासः

नृपाश्रितो व्यवहारः—उक्तोचजीविराजपुरुषाणां दण्डः
न्यायस्थाने येऽधिकृता गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।
कुर्वन्त्युक्तोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः * ॥
उक्तोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ॥

देवलः

नृपाश्रितो व्यवहारः—प्रायश्चित्तनिर्देशो राजा कार्यः
कृच्छ्राणां दापको राजा निर्देष्टा धर्मपालकः ॥

देशादिधर्मपालनम्

येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥
येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

उशना

नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञ करः कल्पनीयः

* देशकाललाभानुरूपतः करान् प्रकल्पयेत् ।
* शिल्पिनो मासि मासि कर्मैकं प्रोक्तं, तदभावे
कार्षापणं वा दद्यात् ।

राजप्रशंसा

प्रकृतीनां बलं राजा ।

+ स्थलादिनिर्देशः दर्शनविधौ (पृ. १०५) दृष्टव्यः ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १७६४)
दृष्टव्यः ।

(१) स्मृच. ३३२; पमा. ५८०; समु. १६५. [वस्तु-
तरतु नेदं व्याख्यानं याज्ञवल्क्ये अस्थाधर्य समुपलभ्यमानत्वात्
(यामृ. १।३९९) ।].

(२) सवि. ४९८. (३) स्मृच. १०.

(४) मभा. १०।२७. (५) मभा. १०।३१.

(६) मेधा. ८।४९.

यमः

नृपाश्रितो व्यवहारः — पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्
यैत्किञ्चित्कुरुते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
भृत्यास्तदनुकुर्वन्ति नर्तक्यो नर्तनं यथा ॥
तस्मात्पौराणिकान् धर्मान् निपुणैर्मन्त्रिभिः सह ।
प्रशिष्यात् नृपतिः सम्यक् ब्रह्मक्षत्रविष्टुद्धये ॥

प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहारः

स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुदाराभिगाभिनः ।
न सन्ति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शक्रलोकभाक् ॥
पत्नितथनन्यवरथा
पतितस्य धनं हृत्वा राजा पर्पदि दापयेत् ।
सर्वस्वं तु हरेद्राजा चतुर्थं वाऽवशेषयेत् ॥
भृत्येभ्योऽन्नं स्मरन् धर्मं प्राजापत्यमिति श्रुतिः ॥

संवर्तः

नृपाश्रितो व्यवहारः — अमाल्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदेन च दण्डः
अमाल्यानां च पैशुन्ये पुरमानप्रभेदेन ।
मध्यमं चोत्तमं चैव दण्ड एव क्रमोदितः ॥
यथाक्रमं प्रकृतीनां पैशुन्ये मध्यमसाहसं पुरप्रमाण
मर्मकथने उत्तमसाहसं दण्ड्यः । चकाराच्छारीरो दण्डो
यथाहं इति । अत्र पैशुन्यशब्दः भावे ष्यन्तः । पिशु-
नस्य भावः पैशुन्यम् । सवि. ४९७

वृद्धहारीतः

नृपाश्रितो व्यवहारः — राजा करः कल्पनीयः
न्यायेन पालयेद्राजा धर्मात् पङ्भागमाहरेत् ।
त्रिभागमाहरेद्धान्यात् धनात् पङ्भागमेव च ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

देशधर्मपालनम्

^E विरुद्धास्तु प्रदृश्यन्ते दाक्षिणात्येषु संप्रति ।
स्वमातुलसुतोद्वाहो मातृबन्धुत्वदूषितः ॥

- (१) व्यक. १६४ नृपतिः (भूपतिः) ; विर. ६२५.
(२) विर. ६३७; सेतु. ३२९ मनुः.
(३) विर. ६३८ द्वितीयार्थं विना; व्यनि. ५३२ स्योऽन्नं
(स्योऽस्तु) ; दवि. ५० प्रथमार्थः ; समु. ७० व्यनिवत्.
(४) सवि. ४९७.
(५) बृहास्पृ. ७।२१२.
(६) स्पृच. १०-११.

अभर्तुकभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।
कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥
तथा मातृविवाहोऽपि पागसीकेषु दृश्यते ॥
तथैकादशरात्रादौ श्राद्धे भुक्तं तु यैर्द्विजैः ।
तेभ्यः श्राद्धं पुनर्दानं केचिन्नेच्छन्ति देशिनः ॥
दत्त्वा धान्यं वशं त्यज्यं शरदि द्विगुणं पुनः ।
गृह्णन्ति बद्धक्षेत्रं च प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥
मुज्यतेऽन्यैरप्रविष्टे मूले तच्च विरुध्यते ।
इत्थं विरुद्धानाचारान् प्रभूतान्निनिवर्तयेत् ॥
देशजात्यादिधर्मस्य प्रामाण्यमविरोधिनः ।
शास्त्रेणातो नृपः सर्वं शास्त्रं दृष्ट्वा प्रवर्तयेत् ॥

अग्निपुराणम्

संयोगोद्घाटः

शूद्रादीन् घातयेद्राजा पापान् विप्रान् प्रवासयेत् ।
महापातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत् ॥
आह्वानकारी वध्यः स्यादनाहतमथाऽऽह्वयन् ।
दाण्डिकस्य च यो हस्तादभियुक्तः पलायते ॥
हीनः पुरुषकारेण तं दण्ड्यादाण्डिको धनम् ॥

देवीपुराणम्

नृपाश्रितो व्यवहारः — चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं
चारनियोजनम्

³ वेद्यादिभवेन यस्य राष्ट्रे भुञ्जीत संयमी ।
ब्रह्मचारी व्रती यत्र वेद्यादिष्टपलीकृतम् ॥
अन्नं भुञ्जीत वै तत्र जायते लोकसंक्षयः ॥
मैद्याद्यैर्गर्हितैर्यत्र संकरश्चैव योगिनाम् ।
नृपराष्ट्रभयं तत्र कारणस्यान्यथागमः ॥
काषायवस्त्रभूयिष्ठो यतिवेशो यतिव्रतम् ।
सङ्गं वेद्यादिभिः कुर्यात्तदा लोकभयं भवेत् ॥
तस्माद्राजा समाचारं धर्माधर्मे व्यवस्थितः ।
सिद्धान्तवेदशास्त्राणां पालनाय नियोजयेत् ॥

- (१) अपु. २२७।५१. (२) अपु. २२७।६६, ६७.
(३) विर. ६२४; दवि. २७०.
(४) विर. ६२४; दवि. २७१ वरश्चैव (करः शिव)
गत्यान्य (णं चान्य) .
(५) विर. ६२४; दवि. २७० पूर्वार्धे (काषायेण तु
भूमिष्ठो यती वा त्यजति व्रतम्) .
(६) विर. ६२४.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

वसिष्ठः

संयाने दशवाहावाहिनी द्विगुणकरणा स्याद्-
दशपुरुषवती प्रत्येकं प्रपाः स्युः पुंसां चावरार्थं वाहं
वहेत्, अध्यर्धाः स्त्रियः स्युस्तरोऽष्टौ माषाः शर-
मध्याया अशरमध्यायाः पादः कार्पापणस्य निरुद-
कस्तरो माष्यः ।

संयात्यनेनेति व्युत्पत्त्या संयानशब्दो नदीपरः तत्र
वाहिनी नौः, वाहयन्तीति वाहाः, ते दश यस्यां
सा दशवाहा, सा चासौ वाहिनी चेति दशवाहा-
वाहिनी । द्विगुणकरणा द्विगुणानि अरित्रादीनि
यस्याः सा नौस्तथा एकविधा नौः कार्या । तथा
दशपुरुषवती वाहकादन्ये दश पुरुषाः, तेषां प्रयोजनमाह
त एव प्रपाः स्युः त एव दश वाहानां प्रपाः प्रकर्षेण परि-
पालकाः स्युः । अस्या नावि यावान् भार आरोप्यस्तमाह
पुंसामित्यादिना, सा नौर्यावन्तं भारं वहति तदपेक्षयावरार्थं
अवरं न्यूनमर्थं यस्मिन् वाहे स वाहो भारः । तेन
यावतः पुरुषानसौ परमविधुरा वहति तावन्न तु सम-
धिकमारोप्यमित्यर्थः । अध्यर्धाः स्त्रियः पुरुषापेक्षया
तासामतिभीरुत्वात्, तरः शुल्कः माषः पुराणस्य विंशति-
तमो भागः । शरमध्यायाः यस्यां नद्यां धनुष्मता क्षिप्त-
शरो मध्ये पतति तस्याः, अशरमध्याया यां शरो लङ्घ-
यति तस्याः, पादः कार्पापणस्य चतुर्भागः । निरुदकोऽ-
ल्पोदकः, माष्यः माषपरिमाणः । विर. ६३९

(१) वस्मृ. १९।११-५ (क) संयाने दशवाहावाहिनी
द्विगुणकारिणी स्यात् । प्रत्येकं प्रपास्यः पुमान् (?) । पुंसां
शतावरार्थं चाऽऽहव्येदव्यर्थः स्त्रियः स्युः । कराष्टीलमाषः
शरमध्यापः पादः कार्पापणाः स्युः निरुदकस्तरो मोष्यः ।),
(ख) (संयानयेदवाहवाहिनीयद्विगुणकारिणी स्यात् प्रत्येकं
प्रपास्यः पुमान्, शतं वा रार्थं तदेतदव्यर्थः स्त्रियः कराष्टी
मानधारग्रथ्यमाः पादः कार्पापणस्य निरुदकोऽन्तरो माना ।);
विर. ६३८-९.

अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो
बालवृद्धतरुणप्रजाताः प्रागमिकः कुमार्यो मृत-
पत्यश्च । बाहुभ्यां तरन् शतगुणं दाप्यः ।

राजा पुमाननाथश्च स्वजनरहितो रोगातौ वा तरुण-
प्रजाता अचिरप्रसूताः प्रागमिको लेखहारकादिः मृतपत्यो
विधवाः । विर. ६४१

नदीकक्षवनदाहशैलोपभोगा निष्कराः स्युस्त-
दुपजीविनो वा दद्युः ।

विष्णुः

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान्
दण्ड्यः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणीतीर्थानु-
सारिणां नाविकः शौलिकः शुल्कमाददानश्च ।
तच्च तेषां दद्यात् ।

तरिकस्तररूपशुल्कनियुक्तः, आददानश्च दाप्य इत्य-
नुषङ्गः, तच्च तरशुल्कं तेषां ब्रह्मचार्यादीनां जह्यात्
त्यजेत् । विर. ६४१

(१) वस्मृ. १९।१५-६ (क) राजा पुमाननाथः प्रव-
जितो (राजपुमाननाथप्रव्रजित) गमिकः (गामिकाः) पत्यश्च
(पत्यश्च) तरन् (उत्तरन्) दाप्यः (दद्यात्), (ख) राजा
पुमाननाथः प्रव्रजितो (राजपुमाननाथ प्रव्रजित) जाताः प्राग
(दाता प्रागा) मृतपत्यश्च (मृतापत्यश्च) तरन् (उत्तरन्)
दाप्यः (दद्यात्); उ. २।२६।१७ प्रजाताः (प्रशान्ताः)
(प्रागमि ... दाप्यः०); विर. ६४०-४१; दवि. १११,
२७६ (अकरः ... पत्यश्च०) बाहुभ्यां ... दाप्यः (बाहु-
भ्यामुत्तरन् पणशतं दण्ड्यः) : २७५ वृद्ध (वृद्धा) (बाहुभ्य
.....दाप्यः०).

(२) वस्मृ. १९।१७ (ख) दाह...भोगा (शैलोपमाङ्गा).

(३) विस्मृ. ५।१३१-३; विर. ६४१ तारिकः स्थलजं
(तरिकश्च स्थल) दण्ड्यः (दाप्यः) (नाविकः शौलिकः०)
दद्यात् (जह्यात्); दवि. २७५ तारिकः स्थलजं (तरिकः स्थल)
दण्ड्यः (दाप्यः) (शौलिकः०) दद्यात् (जह्यात्).

मनुः

पैणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिश्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥

(१) नदीतीरे यानं गन्त्रीशकटादि तरे पणं दाप्यम् ।

भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशाद्विक्तभाण्डानां यानानां यान-
द्रव्यानयनार्थमुत्तरत्रोपदेशाद्विक्तभाण्डानां यानानां यान-
भारो द्रव्यानयनार्थमानीयमानोऽर्धपणं दाप्यः । पशुगो-
महिष्यादिः पादं स्त्री च, रिक्तको न किञ्चिद्यो गृहीतवान्
भारं स पुमान् पादार्धं दाप्यः । रिक्तस्य पुंसो नदी-
लङ्घनसामर्थ्यसंभावनाया लघुवादल्पमादानम् । स्त्री,
अशक्तत्वात्स्वयं तरेण, बहु दाप्यते, तरे तरनिमित्तम् ।

मेधा.

(२) भाण्डपूर्णानि यानानीति वक्ष्यति । अतो रिक्तं
गन्त्यादि तरमूल्यं पणं राजा दाप्यम् । एवं पुरुषवाह्यो
भारोऽर्धपणं दाप्यः । गवादिश्च पशुः स्त्री च पणचतु-
र्भाणं दापनीयः । भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दाप-
नीयः । * गोरा.

(३) पशुः छागो मेघ इत्यादिः । मवि.

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

(१) भाण्डं द्रव्यं वस्त्रव्रीह्यादि तेन पूर्णानि यानानि
सारतस्तार्यं तारार्थं दाप्यानि । यदि महार्धं वस्त्रादि
तत्र बह्वारोपितं तदा बहु दाप्यानि, अथ व्रीह्यादिना
नातिसैरिण तदाऽलम् । एवं नद्याः सुतरदुस्तरत्वेन
कल्पना कर्तव्या । रिक्तभाण्डानि यानानि यत्किञ्चित्पण
पादानि । भाण्डशब्दोऽत्र धनवचनः । ये च परिच्छदा
कोशतो (?)ऽपरिच्छदास्ते न पादार्धमपि तु यत्किञ्चि-

* मसु., गन., नन्द., भा. गोगव १ ।

(१) मसु. ८।४०४ [पुमान् (नरः) Noted by
Jha]; अप. २।२६३ तरे दाप्य (तरे [रं] दाप्यः) पौ
(पु) तरे (तरम्) रिक्तकः (द्विरः); विर. ६४० पूर्वार्धं
(पणं याने तदं दद्यात्पौष्येऽर्धपणं तरम्) रिक्तकः (रिक्तिकः);
वीमि. २।२६३ दाप्यं पौरुषो (दाप्यः पौरुषे); विता.
५८६ पौ (पु); समु. ९१ पौ (पु).

(२) मसु. ८।४०५; मिता. २।२६३; अप. २।२६३;
विर. ६४०; वीमि. २।२६३; विता. ५८६; समु. ९१.
१ तरेण पादं दा. २ तरेण. ३ चारेण तदा.

ततोऽधिकं न्यूनं वा, अत्र न शक्यो नियमोऽतः कल्प-
नैव शास्त्रार्थः । मेधा.

(२) द्रव्यपूर्णानि गन्त्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षार्थ-
गुरुलघुभावापेक्षया तरमूल्यं दाप्यानि । पुमांसश्च परि-
च्छदाहार्ण वणिक्प्रभृतयोऽपि अपरिच्छदा आयाता यत्कि-
ञ्चिदापनीयाः । अन्यस्य पुंसः 'पादार्धं रिक्तकः पुमान्'
इत्युक्तं, अत्र नियमस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतावदेवो-
पदेशार्थं, एवं द्रव्यरहितानि मञ्जूपादिनि भाण्डानि
यत्किञ्चित् स्वयं दाप्यानि । गोरा.

(३) भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि । रिक्तभाण्डानि
चर्मभाण्डादीनि । अपरिच्छदाः परिकरग्न्याः । अत्र
यानादीनां दापनं तन्नेतृपुरूपदापनपरम् । मवि.

(४) पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षा-
पेक्षया तर्गं दाप्यानि । द्रव्यरहितानि च गोणीकम्बला
दीनि, यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्यं दाप्यम् । अपरिच्छदा दरिद्राः
उक्तपदार्थदानापेक्षया यत्किञ्चिदापनीयाः । *ममु.

(५) सारतः तार्यं भाण्डगारूपेण तार्यं तरः,
भाण्डानि भाररहितानि यानानि यत्किञ्चिद्द्रव्यं तत्काल-
संनिहितं तार्यं दाप्यानि, परिहितयत्किञ्चित्ताम्बूलादिकं
तार्यं दाप्याः । नन्द.

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥

(१) पारावारोत्तारणे पूर्वं दानम् । अयं नावा ग्रामा-
न्तरगमने । दीर्घाध्वनि योजनादिपरिमाणेन गन्तव्ये ।
यथादेशं यस्मिन् देशे यत्तरिदानं नाविकैः स्थापितं
तदेव । यथाकालं कालो वर्षादि बहुदकस्तत्रान्यन्मूल्यम् ।
स्वलोदकाया सरिति चिन्हेण ग्रामप्राप्तौ नाविकानामधि-
कतरायामवतामधिकमूल्यं, तरमूल्यं कारणं कार्यशब्द-
स्तरो भवेदिति । यावद्यावदीर्घो देशस्तावत्तरणो वर्धते ।
एतच्च नदीतीरेषु विद्यात् । समुद्रे सागरे नास्ति तरल्ल-
णम् । न शक्यते लक्षयितुं कति योजनानि नौर्व्यूढा येन
तदनुसारेण मूल्यं कल्प्यते । नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयं
पन्था योजनमात्रो द्वियोजन इति । तत्र हि तत्र ग्रामाः

* विर., मच., भा. मसुवत् ।

(१) मसु. ८।४०६; विर. ६४०; बाल. २।२६३;
समु. ९१.

परिमाणचिह्नं तत्रैकयोजनेऽध्वनि यन्मूल्यं द्विगुणं तद्वि-
योजने । समुद्रे तु बहुवाह्या नौः, न च सुष्ठु शक्यते
योजनादिपरिच्छेदः कर्तुम् । अत एवोक्तं समुद्रे नास्ति
लक्षणमिति । मेधा.

(२) पारावारतरणार्थं पूर्वमुक्तम् । दूराध्वनि पुनः
नदीमागंण नावादिना यातव्ये स्वल्पनाद्युपलाद्युपेतदूर-
देशांपक्षया ग्रीष्महेमन्तादिकालापेक्षया तन्मूल्यं कल्पयि-
तव्यम् । एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यम् । समुद्रे पुनर्वात-
वशतः पोतवहनात् स्वायत्तत्वाभावे सति तन्मूल्यविशेष-
जापकं नदीवद्योजनादिकं नास्त्यतोऽत्रोचितमेव शुल्कं
ग्राह्यम् * गोरा.

(३) यथादेशं क्रोशमात्रं नदीपात्रमित्याद्यनुरूपेण ।
यथाकालमल्पवर्त्मत्वेऽपि स्रोतसा विलम्बादिना, नदी-
तीरेषु तद्विद्यादिति । एतद्द्वयं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः । समुद्रे
नास्ति लक्षणं, निग्रामकं, तत्र विलम्बादि न नियन्तुं
शक्यमतस्तत्तरेऽधिकग्रहोऽपि न दोषाय । मवि.

(४) दीर्घाध्वन्येकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुगुण्येन,
ततः शुल्क 'पण यानं' इत्यादिनोक्तस्य विषयमुत्तरार्धेन
नियच्छति, लक्षणं शुल्कनिर्णयम् । नन्द.

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥

(१) द्वाभ्यां मासाभ्यां ऋतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भा स्त्री
भवति तस्या अनुग्राह्यत्वात्तरणो न ग्राह्यः । प्रव्रजित-
श्चतुर्थाश्रमी, मुनिस्तापसः । ब्राह्मणा लिङ्गिनो ब्रह्मचा-
रिणः, ब्राह्मणग्रहणं विशेषणम् । तेन ब्राह्मणग्रह्यालिङ्ग-
धारिणा नैव विधिः । तत्प्रयोजनं तारिकं पणादि तर-
निमित्तं न दाप्याः । वृत्तानुरोधात्तारिकमिति सिद्धे
तत्प्रग्रहणम् । मेधा.

(२) गृहीतगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं, प्रव्रजितो मुनिः
मिश्रुः वानप्रस्थो ब्राह्मणश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः
तन्मूल्यं ते न दाप्याः । + गोरा.

* ममु., मच., भाच. गोरावत् ।

+ मवि., ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।४०७ [तरे (करम्) Noted by
Jha]; मिता. २।२६३ तरे (नराः); अप. २।२६३
ब्राह्मणा (ब्राह्मणो) कं तरे (कान्तरे); विर. ६४०; बाल. २।२६३; समु. ९१.

(३) मुनिर्वानप्रस्थः, लिङ्गिनस्तीर्थयात्रादिपराः,
ब्राह्मणग्रहणेन सिद्धेऽपि प्रव्रजितग्रहणं क्षत्रियस्य कचि-
त्समूल्यन्तरे संन्यासो भवेदिति । तारिकं तरशुल्कम् ।

नन्द.

(४) प्रव्रजितः यतिः मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनो
गैरिकादिना तरे कैवर्तं तारिकं मूल्यं न दाप्याः, न
दातुं योग्याः । भाच.

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।

तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽशतः ॥

(१) नाव्यारोपितभाण्डं तरणिकायां यदि दाशानां
नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतां वा
तत्स्थानं ज्ञात्वा दृढवन्धनेन जलप्रवेगमकुर्वतां बध्या-
दिनहनीभिरयोजयामीश्वर्मवन्धैः सूत्रवन्धैर्वा शिथिली-
कृतवतां यदि भाण्डं विशीर्येत विनाश्येत तदा तैरेव
दातव्यं स्वतोऽशतः स्वभागाद्भाण्डस्वामिने समागम्य
यावन्तो नाव्यारूढा दाशाः । मेधा.

(२) यत्किञ्चिद्द्रव्यं नाविकापराधेन विपद्येत तन्नावि-
रूढैः संभूय स्वांशादातव्यम् । गोरा.

(३) दाशानामपराधत इति किञ्चिद्द्विगुणो विशीर्येत
नश्येत । स्वतोऽशतः स्वधनात् न राजधनात् । मवि.

(४) नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ।

* ममु.

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥

(१) नौभिर्यान्ति तच्छीला नौयायिनस्तेषामेव
विधिरुक्तो, यथा दाशापराधात् यद् भ्रष्टमुदके तद्दुः ।
दैविके दोष उत्पाते वातादिना नौभङ्गे नास्ति नाविकानां
द्रव्यनाशे निग्रहः । एष स्थले भाण्डवाहकानां

* मच., नन्द., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।४०८; गोरा. तद्दाशै ... व्यं (नावरूढैः
प्रदेयं तत्); विर. ६४१ दाशा (दासा) दाशै (दासै);
समु. ९१.

(२) मस्मृ. ८।४०९; विर. ६४१ स्य नि (विनि)
निग्रहः (विग्रहः); समु. ९१.

१. न्यनजल.

भारिकाणां वा न्यायः, यद्यप्रमादेन प्रकामति भारिको गृहीतदण्डावलम्बनो दृढबद्धोपरिभागः, अकस्माद्दिष्ट्या पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येन्न भारिकस्य दोषः स्यात् । मेधा.

(२) नाविकापराधेन यदुक्तं तत्सर्वं नाविकैर्दातव्यं इत्येव नौयायिनां व्यवहारनिर्णय उक्तः । दैविके पुन-
दाप उत्पातवातनौभङ्गादौ स च न नाविकानां दण्ड-

१ सादृष्ट्या प.

बन्धनादिनिग्रहो विद्यते ।

* गोरा.

(३) दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे । निग्रहो तद-
द्रव्यग्रहः । + मवि.

याज्ञवल्क्यः

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश × ॥

* ममु., मव., भाव. गोरावत् ।

+ नन्द. मविवत् ।

× व्याख्यानमंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च संभूयसमु धानप्रकरणे
(पृ. ७७८-९) द्रष्टव्यः ।

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

गौतमः

प्रनष्टारवामिकधनव्यवस्था

प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुः ।

(१) प्रनष्टं स्वामिसकाशात्प्रभ्रष्टम् । अस्वामिकं अज्ञायमानस्वामिकम् । अधिगम्य भूमौ पतितमुपलभ्य जनपदगालने नियुक्ता एते राज्ञे प्रब्रूयुः । अन्ये वा ये केचिद्दृष्टवन्तस्तेऽपि ब्रूयुः । गौमि.

(२) प्रनष्टं स्वामिसकाशादपगतं अस्वामिकं अवि-
ज्ञायमानस्वामिकं—ज्ञायमानस्वामिकं तु स्वामिन एव कथयेत् । अधिगम्य लब्ध्वा राज्ञे नामात्यादिभ्यः प्रब्रूयुः, प्रशब्दादमायया कथयेयुः, इदमस्मिन् देशे एवं चासादितं, अन्विष्यतां कथ्येतदिति । बहुवचनप्रयोगात् सामन्तादिभिरपि वक्तव्यमेवेति । मभा.

(१) गौध. १०।३५; मिता. २।३३ एमस्वा (हत्वा)
(राज्ञे प्रब्रूयुः) : २।१७३ एमस्वा (हत्वा) ; अप. २।१७३
राज्ञे (राज्ञः) ; व्यक. १।१८ एमस्वा (हत्वा) ; मभा. ;
गौमि. १०।३६; स्मृच. १३३; विर. ३४७ प्रब्रूयुः
(तु ब्रूयुः) ; दवि. २७४ मिता. २।३३ वत्. नृप्र. १७३
प्रब्रूयुः (ब्रूयुः) ; विता. ५६४ दविवत् ; सेतु. २५१ एमस्वा
(हत्वा) प्रब्रूयुः (ब्रूयुः) ; प्रका. ८४; समु. ७२ नष्ट (नष्टा).

^१विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम् × ।

(१) विख्याप्य, इदमेवंजातीयकं वस्त्वासादितं रक्ष्यते यस्यैतस्य तत्स आगच्छत्विति नगरे पटहेन घोप-
यित्वा संवत्सरं रक्ष्यम् । प्राक् चेत्संवत्सरात् स्वाभ्या-
गच्छति ततो लक्षणानि पृष्ट्वा साम्यं चेत्तत्समै देयम् ।
वैपम्ये स दण्ड्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘प्रनष्टाधि-
गतं देयं नृपेण धनिने धनम् । विभावयेन्न चेच्छिञ्जैस्त-
त्समं दण्डमर्हति ॥’ एवमधिगम्याप्रब्रूवन्तो दण्ड्याः । गौमि.

(२) रक्षणस्य तदायत्तत्वात् अधिकाराच्च लब्ध-
स्यापि राजशब्दस्योपन्यासः तद्रक्षणे अत्याप्ता नियो-
क्तव्या इति तथा चाहोशना—विद्याभिजनयुक्तान्

× मिता. व्याख्यानं ‘प्रनष्टाधिगतं’ इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १०।३६; मिता. २।३३ (विख्याप्य०) :
२।१७३ (क) ख्याप्य (ख्यातं) ; अप. २।१७३; व्यक.
१।१८; मभा.; गौमि. १०।३७; स्मृच. १३३; विर.
३४७; दवि. २७४ (विख्याप्य०) संवत्सरं (वत्सरं) ; नृप्र.
१७३ रक्ष्यम् (रक्ष्यः) ; विता. ५६४ (विख्याप्य०) ; सेतु-
२५२; प्रका. ८४; समु. ७२.

पूर्वदृष्टप्रमाणान् वृद्धान्निधिपालने नियुज्यात्' इति ।

* मभा.

ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः ।

संवत्सरात्परतो येनाख्यातं तस्मै चतुर्थं, राज्ञः शेषम् ।
आख्यातुश्चतुर्थं दत्त्वा शेषं स्वयं गृह्णीयात् उत नियु-
क्ताय देयमिति संदेहः स्यादिति तन्निराकरणार्थं शेषं
राज्ञ इत्युक्तम् । + मभा.

निधिव्यवस्था

१ निध्यधिगमो राजधनम् ÷ ।

(१) अथ प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमित्यस्यापवाद-
माह—निध्यधिगम इति । निधिश्वेदधिगतस्तद्राजधन-
मेव भवति । अधिगन्त्रे अनुग्रहानुरूपं किञ्चिदेयमिति ।
गौमि.

(२) प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमुक्तं तद्विगिनष्टि-
निध्यधिगम इति । निधेः पूर्वनिहितस्याधिगमो लाभः
स राज एव, न ततोऽधिगन्तुश्चतुर्थः एवञ्च निधे-
रन्यद्द्रव्यं यत्तस्मादेव चतुर्थांश इति द्रष्टव्यम् । ननु च
निधेर्यदन्यद्द्रव्यं राज्ञः कथं तत्प्राप्तिः, अधिगमस्य
साधारणत्वेनोक्तत्वात् येन पूर्वमधिगम्यते तेनैव तस्य
गृह्यमाणत्वादिति अत्रोच्यते — यस्मिन्ननुभूतचिह्नानि
दृश्यन्ते तद्राज्ञे कथयेत् इतरत् स्वयं गृह्णीयादिति एवं
चानुभूतचिह्नानि मुपित्वा गृह्णीतो दोषः, यथाह लोकाक्षिः
— 'अनुभूतचिह्नानि मुपित्वा गृह्णीतः पूर्वमाहसं दण्डः

* शेषं गौमिवत् ।

+ गामि. मभावत् ।

÷ निध. व्याख्यानं 'इतरेण निर्धौ' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् । मेधा. व्याख्यानं 'ममायमिति' मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १०।३५; मिता. २।३३ श्रुतुर्थं (श्रुतुर्थोऽंशो)
शेषः (शेषम्); व्यक. १।१८ शेषः (शेषम्); मभा.;
गौमि. १०।३७; स्मृच. १।३३ श्रुतुर्थं (श्रुतुर्थो); विर.
३।४७ व्यकवत्; दवि. २।७८ मितावत्; विता. ५।६४ मितावत्;
सेतु. २।५२ व्यकवत्; प्रका. ८।४ स्मृचवत्; समु. ७२.

(२) गौध. १०।४२; विश्व. २।३७; मेधा. ८।३५;
मिता. २।३५ धनम् + (भवति); अप. २।३५; मभा.;
गौमि. १०।४३; स्मृच. १।३४; विर. ६।४३ गमो + (न);
विता. ५।६४ राजधनम् (राज्ञो धनम्); सेतु. २।९२ गमो
राजधनम् (गमे न राजा धनम्); समु. ७३.

तद्द्रव्यद्विगुणं च राजा हरेत्' इति असति धनग्रहणे
निध्यधिगमो राज्ञ इत्युक्ते अराज्ञ इति प्रतिषेधोऽप्या-
शङ्क्येत । मभा.

न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य * ।

(१) अभिरूपः पट्कर्मनिरतः तस्य ब्राह्मणस्य चेन्नि-
ध्यधिगमो न तद्राजधनं किं तर्हि अधिगन्तुर्ब्राह्मण-
स्यैवेति । गौमि.

(२) तस्य कर्मसाधनत्वात् । X मभा.

अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके ।

(१) अब्राह्मणोऽपि निधिमधिगम्य यद्याचष्ट इद-
मित्यमासादितमिति स तस्य निधेः षष्ठं लभेतेत्येके
स्मार्तारो मन्यन्ते । ब्राह्मणेऽनभिरूपे कल्प्यः । गौमि.

(२) अब्राह्मणः शत्रियादिः, आख्याता पूर्वं ज्ञाप-
यिता, षष्ठमं लभेतेत्येके मन्यन्ते, चारित्र्यद्वेगफलं हि
तदिति, एक इति वचनाच्च तु गौतमः, अपरिमित-
सागत्वान्निधीनाम् । अतो यत्किञ्चिदस्य देयमिति न तु
षष्ठ एवाग इति । अपिशब्दात् ब्राह्मणोऽनभिरूप
इति । मभा.

बालधनव्यवस्था

२ रक्ष्यं बालधनमा व्यवहारप्रापणात् समावृत्तेर्वा ।

* विध. व्याख्यानं 'इतरेण निर्धौ' इति याज्ञवल्क्यवचने
वचने द्रष्टव्यम् ।

X शेषं गौमिवत् ।

(१) गौध. १०।४३; विश्व. २।३७ स्यामि (स्यानमि) ;
मिता. २।३५; अप. २।३५, न आ (तद्वत्); मभा.;
गौमि. १०।४४ नकारस्तु पतिना र्शति मानि; विर. ६।४३
(न०); विता. ५।६४; सेतु. २।९२ (न०); समु. ७३.

(२) गौध. १०।४४; विश्व. २।३७; मिता. २।३५
(क) णोऽप्या (णो व्या) षष्ठं (षष्ठमंशं), (ख) षष्ठ
(षष्ठमंशं); अप. २।३५ ख्याता (ख्यातं) षष्ठं (षष्ठमंशं);
मभा.; गौमि. १०।४५; विर. ६।४३ णोऽप्या (ण आ)
षष्ठं लभेते (षष्ठमंशं लभत इ); विता. ५।६४ अप्याख्या
(पाख्या) षष्ठं (षष्ठमंशं); सेतु. २।९२ (अब्राह्मण आख्यात्वा
षष्ठमंशं लभते इत्येके); समु. ७३ (इत्येके०).

(३) गौध. १०।४५; अप. २।२५ प्रापणात् (प्राप्तेः)
(समावृत्तेर्वा०); मभा.; गौमि. १०।४८-९; व्यप्र. ४।६०
अपवत्, विष्णुः.

(१) बालोऽप्राप्तषोडशवर्षः । तस्य यदि हितैषिणो रक्षकाश्च पित्रादयो न सन्ति सन्तो वा मूर्खाश्चाधार्मिकाश्च तदा तद्धनं राशा रक्ष्यम् । आ कुतः । व्यवहारप्रापणात् । यावदसौ व्यवहारप्राप्तः षोडशवर्षो भवति । आङ्नुवर्तते । अधीतवेदस्य गुरुकुलान्निवृत्तिः समावृत्तिः । आ वा तस्या इति । गौमि.

(२) बालः अप्राप्तषोडशवर्षः तद्ग्रहणमन्येषामपि रक्षणसमर्थानामुपलक्षणम् । तद्धनं बन्धुभ्यो रक्षेत् । अन्येभ्यस्तु रक्षणस्य 'रक्षणं सर्वभूतानां' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । आ व्यवहारप्रापणात् रक्षणसामर्थ्योपजननात्, आ समावृत्तेर्वा सत्यपि सामर्थ्यलक्षणे । विकल्पस्तु अध्ययनाद्यभियोगापेक्षया वर्णनीयः । मभा.

धने चोरहने व्यवस्था

चौरहृतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् । कोशाद्वा दद्यात् * ।

बौधायनः

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था

अब्राह्मणस्य प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं संवत्सरं परिपालय राजा हरेत् ।

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रनष्टशब्दः । ब्रह्मस्वमिति तु विज्ञाते ब्राह्मण एवाददीत । उक्तं चैतच्छौचाधिष्ठानाध्याये 'न तु कदाचिद्राजा ब्राह्मणस्य स्वमाददीत' इति । बौवि. (पृ. ९१-९२)

बालधनव्यवस्था

^२तेषामप्राप्तव्यवहाराणामंशान् सोपचयान् सुनिगुप्तान् निदध्युराव्यवहारप्रापणात् ।

अप्राप्तव्यवहाराश्च बाला आ षोडशाद्वर्षात् । तथा हि—'गर्भस्थैः सटशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशाद्वत्सरेयः पौण्ड्रश्चेति शब्दो ॥' तेषां पुत्राणां

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १६६३) द्रष्टव्यः ।

(१) बौध. १।१०।१७; व्यक. १।४०; विर. १।१७; विचि. ४८; बाल. २।१७३; सेतु. १।४३; विव्य. ३५.

(२) बौध. २।२।४२; व्यक. १।६१; विर. ५।९९ अंशान्... निदध्युरा (सोपचयानंशान् सुगुप्तान् निदध्यादा); स्मृसा. १।३७ सुनिगु... ध्युरा (सुगुप्तान् निदध्यादा).

मध्ये बालानामंशान् सोपचयान् गुप्तान्निदध्युः । उपचयो नैय्यायिकी वृद्धिः । तथा बालानां द्रव्यं वर्धयेत् । उपचयीयमानांश्चांशान् वा सुगुप्तान् रक्षितान् परैरनुपहतान् आव्यवहारप्रापणाद्निदध्युः । बौवि. (पृ. १३४)

वसिष्ठः

बालधनव्यवस्था

^१संपन्नं च रक्षयेत् राजा, बालधनान्यप्राप्तव्यवहाराणां प्राप्तकाले तु तदद्यात् ।

प्रनष्टस्वामिकधनं राजगामि

प्रीहीणद्रव्याणि राजगामीनि भवन्ति ।

निधिव्यवस्था

अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदाय ।

ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत् षट्कर्मसु वर्तमानो न राजा हरेत् ।

विष्णुः

निधिव्यवस्था

आकरोभ्यः सर्वमादद्यात् ।

^१निधिं लब्ध्वा तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । द्वितीय-

(१) वस्मृ. १।६।६ (क) राजा (राज) तदद्यात् (तद्यत्), (ख) (संपन्ननामाचरेत् । राजा बालानामप्राप्तव्यवहाराणां प्राप्तकाले तु तदद्यात्).

(२) वस्मृ. १।६।१७ (ख) प्रहीण (गृहिणां).

(३) वस्मृ. ३।१४; मिता. २।३५ अधिगन्त्रे...प्रदाय (षष्ठमंशमधिगन्त्रे दद्यात्); अप. २।३५ न वित्तं (नवित्तं); स्मृच. १।३४; विर. ६।४३ तद्वरे (तद्वरे); मपा. २।२५-६ अप्रज्ञा (अज्ञा) दधिगन्त्रे (दधिकं तु); दीक. ३५ (अप्रज्ञायमानं वित्तं यो गच्छेद्राजा तमुद्वरेत् । अधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदाय स तु सर्वशः); दवि. २।८७; वीमि. २।३५ यो (सो) तद्वरे (तद्वरे) प्रदाय (प्रदद्यात्); विता. ५।६४ प्रदाय (प्रदद्यात्); सेतु. २।९२ षष्ठमंशं (अष्टममंशं); प्रका. ८४; समु. ७३.

(४) वस्मृ. ३।१५; अप. २।३५ गच्छेत्... हरेत् (गच्छति षट्सु कर्मसु वर्तमानः सर्वं हरेत्); मभा. १।२।४२ षट् (षट्सु); स्मृच. १।३४ न राजा (सर्वं); विर. ६।४३; मपा. २।२६; दवि. २।८९; प्रका. ८४; समु. ७३.

(५) विस्मृ. ३।५५; विर. ६।४४.

(६) विस्मृ. ३।५६-६०; विर. ६।४४ दद्यात् + (दद्यात्)

मर्धः कोशे प्रवेशयेत् । निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा
सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञेऽपरं चतुर्थ-
मंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् । वैश्यस्तु चतुर्थमंशं
राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशमादद्यात् ।

शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे
दद्यात् पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमादद्यात् ।
अनियेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत् ।

स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः । पर-
निहितं स्वनिहितमिति ब्रूयन्तस्मिन् दण्डमावहेत् ।

ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दद्यादित्यनुपपत्तनीयम् । अश परिशिष्टं
ब्राह्मणो लब्ध्वा सव (लब्ध्वा ब्राह्मणः स्वयं) राक्षेऽपरं (राक्षे
दद्याच्छ्रेयं) भ्योऽर्धमंशमा (भ्यो दद्यादर्धमा) वैश्यस्तु (वैश्यः)
ऽर्धमंशमा (ऽर्धमंशमं स्वयमा) ; मपा. २२५ (निधिं
लब्ध्वा प्रवेशयेत्०) निधिं ... मादद्यात् (निधिं च
ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राक्षे दद्या-
च्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्या-
द्ब्राह्मणेभ्योऽशमादद्यात्) ; व्यनि. ५३३ चतुर्थमंशं राक्षेऽ-
परं चतुर्थमंशं (श्वतुर्थींशं राक्षे दद्यात् । चतुर्थं वैश्यस्तु
(वैश्यः) ऽर्धमंशमा (धर्मं चतुर्थमंशमा) ; दवि. २८८
(निधिं लब्ध्वा ब्राह्मणेभ्यस्तदर्थं दत्त्वा द्वितीयमर्धं कोपे प्रवेश-
येत् । निधिं लब्ध्वा ब्राह्मणः स्वयमेवादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं
राक्षे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यः, अर्धं स्वयमेवादद्यात् ।
वैश्यश्चतुर्थींशं राक्षे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धं स्वयमंशद्वयमादद्यात्) ;
सेतु. २९३ (क्षत्रियश्च चतुर्थमंशं राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो
दत्त्वा अर्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशं
स्वयमादद्यात्) एतावदेव.

(१) विस्मृ. ३।६१-२; विर. ६४४ (शूद्रस्त्ववानं
द्वादशधा विभज्य पञ्चमं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमेव
दद्यादवशिष्टं सर्वं स्वयमादद्यात्) ; व्यनि. ५३३ वाप्तं (वाप्त-
निधिं) भ्योऽश (भ्यः स्वयमंशं) सर्वं (सर्वम्ब) ; दवि.
२८८ पञ्चांशा ... दद्यात् (पञ्चांशं राज्ञे पञ्चांशं ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयं
स्वयमादद्यात्) (अनि ... हरेत्०) : २९२ (शूद्र ...
दद्यात्०) सर्वमप (सर्वस्वमा) ; सेतु. २९३ पञ्चांशान्
ब्राह्म ... दद्यात् (ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमेव दद्यात्) शातस्य ...
हरेत् (शानस्य सर्वस्वमादद्यात्) .

(२) विस्मृ. ३।६३-४; विर. ६४२ भुवंस्त...वहेत्
(वदन्तस्मत्समं दण्डमावहेयुः) ; मपा. २२५ द्राक्षे (द्राक्षे) ;
दवि. २८६ विरवत् ; सेतु. २९१ ब्राह्मण + (धन)
(पर...वहेत्०) .

स्वयमादद्यात् ।

विर. ६४४

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था

बालानाथस्त्रीधनानि च राजा परिपालयेत् ।
अनाथोऽवेक्षकरहितोऽन्धपटुगवादिः । मध्येऽनाथपद-
प्रयोगादुभयत्रान्वयेन बालस्त्रियोरण्यनाथत्वं गम्यते । वै.

धने चौरहृते व्यवस्था

चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् ।
अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् * ।

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था

रक्षेत्राजा बालानां धनान्यप्राप्तव्यवहाराणां
श्रोत्रियवीरपत्नीनां प्रहीणस्वाभिकानि राजगाभीनि
भवन्ति ।

श्रोत्रियवीरपत्नीनां श्रोत्रियं वीरं प्रोषितेऽपगते वा
तत्पत्नीनाम् ।

विर. ५९९

न हार्यं स्त्रीधनं राज्ञा तथा बालधनानि च ।

नार्याः पडागमं वित्तं बालानां पैतृकं धनम् ॥१॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

बालादिधनव्यवस्था

प्राप्तव्यवहाराणां विभागः । अप्राप्तव्यवहाराणां
देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुर्व्यव-
हारप्रापणात् । प्रोषितस्य वा । संनिविष्टसमसंनि-
विष्टेभ्यो नैवेशनिकं दद्युः । कन्याभ्यश्च प्रादानि-
कम् + ।

अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्ज-
मन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात् । तत् त्रैविद्येभ्यः
प्रयच्छेत् × ।

स्थलनिर्देशः स्तेयप्रकरणे (पृ. १६७१) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दायभागप्रकरणे (पृ. १४७३)
द्रष्टव्यः ।

+ व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. ११९९-१२००)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. १४७४) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ३।६५; व्यक. १६१; विर. ५९८
(च०) ; स्मृसा. ७४ च राजा (राजा तु) : १३७ :
१४४ (च०) .

(२) व्यक. १६१; विर. ५९९; स्मृसा. १३७.

मनुः

बालानाथधनव्यवस्था

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥

(१) ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतम् ।

तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरक्षायाः । उच्यते । विवादपदं तामेवैतद्विषयान्निवर्तयितुमिदमारभ्यते । बालधनं राजा स्वधनवत्परिपालनीयम् । अन्यथा पितृव्यादिबान्धवा मयेदं रक्षणीयं मयेदमिति विवदेरन् । न चान्यः प्रसङ्गोऽस्ति । आशङ्क्यमानव्यवहारश्च । न केवलं पुत्रराजधर्मेऽप्यदिशते अतोऽस्मिन्नेवावमरं वक्तव्यम् । बालो दायादोऽस्य तदिदं बालदायादिकम् । दायादः स्यान्मन्त्रोच्यते । बालस्वामिकं धनं तावद्राजा स्वयावदभा समावृत्तो गुरुकुलाप्रत्यागतो यावद्वाऽतीतशैशवः अतिक्रान्त बालभावः । अयं च विकल्पो यो गृहशैशवो भवति तदर्थमतीतशैशव इत्युच्यते । यस्तु व्रतकः स निवृत्तऽपि शैशवे आ समावर्तनाद्यतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा द्विजातीनां समावर्तनमवधिरन्वेपां शैशवात्ययः । *मेधा.

(२) अनुपालयेत् स्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समावृत्तः षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्ये चेद्धनेन कार्यं तदा यावद्व्यवस्थान्तरम् । शैशवः षोडशाब्दाद्याह । मवि.

(३) अविवक्षमानात्पुरुषविषयमेतत् । स्मृच. १३२

(४) अनाथबालस्वामिकं धनं पितृ-यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिकं ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलासमावृत्तो न भवति तादृशस्यावश्यकत्वात्विगमात् । यस्त्वगकत्यादिना बाल एव समावर्तते सोऽपि यावदतीतान्धो भवति तावत्तस्य धनं रक्षेत् । अल्पं च षोडशवर्षपर्यन्तम् । 'बाल आपोडशाद्वर्षात्' इति नारदवचनात् । ममु.

* गोरा. मेधावत् । मन्. मेधानां ममुगतं ।

(१) मस्मृ. ८।२७ ख., यावन्ना (यावद्वा); व्यक. १६१ दिक (गतं) यावन्ना (यावद्वा), मवि. मस्मृवत्; स्मृच. १३२ तस स्यात् (स्यात् स) शेषं मस्मृवत्; विर. ५९८ व्यक्तवत्; स्मृसा. १३७ मस्मृवत्; विचि. २४४ यादिकं (यगतं) तस स्यात् (स्यात्स); प्रका. ८३ स्मृचवत्; समु. ७२ स्मृचवत्.

व्य. कां. २४५

(५) कार्यादिसामर्थ्यापेक्षया व्यवस्थापनीयो विकल्पः । नन्द.

(६) बालस्य वन्धुरहितस्य । समावृत्तः लब्धानुजः । भाच.

वेशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥

(१) यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनं राजा यथावत्परिरेत् । तथा चोदाहरणमात्रं वगादयः । एवं प्रजापालनमनुष्ठितं भवति । पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः । वशा वन्ध्या, अपुत्राऽगमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा वा । वगाश्चापुत्राश्चति द्वन्द्वः । ननु च वगाऽप्यपुत्रैव । सत्यम् । उभयोपादानं तु सत्यं भर्ता तस्याः मरणाप्य, तस्या ह्यधिभिराया भर्ता निरपेक्षो भवति । निष्कुलाग्रहणं तामा विधेयपण, तामा न कश्चिद्वैरपितृव्यमातुलादिः परिश्रकोऽस्ति स्त्रीत्वाच्च स्वयमनमर्थाः, बान्धवास्तु मत्सर्गिः, तामा च तदुच्यते । वन्धुभिर्हि स्त्रीणां शीलशरीरधनानि रक्षितव्यानि । तदुक्तं—'विनियोगान्मरश्चासु मरणे च स ईश्वरः ॥ परिश्रिणीं पतिकुलं निर्मनुष्ये निगमये । तत्सर्पिण्डेषु वाऽमस्तु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ पक्षद्वयावगाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ॥'

या तु स्वयमेव कथञ्चिच्छक्ता न तत्र बान्धवानां व्यापारोऽस्ति । अत एवाह । आतुरास्त्विति । असामर्थ्यमेतेन लक्ष्यते । अन्यैस्त्वातुरभर्तृका आतुरा व्याख्याता । अविधवाऽपि भर्तुरसामर्थ्याद्वाजैव रक्षया स्यादिति । निर्मनुष्याणामेतत् । कुलं वन्धुजातं यासा नास्ति ताः निष्कुलाः । अन्ये तु कुलटां निष्कुलामाहुः । तासामपि वेशाद्युपार्जितं धनं अपतितानां राजा रक्ष्यम् । अस्मिन् पक्षे स्तनन्वनिष्कुलाग्रहणम् । पतिव्रतासु विधवासु । मृतभर्तृका विधवा । धव इति भर्तृनाम । तद्विरहिता विधवा । ताश्चेत्पतिव्रता भवन्ति तदा ता रक्षयधनाः । व्यभिचाररतानां तु स्त्रीधनानर्हत्वं स्मृत्यन्तरे पठ्यते 'अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु साऽर्हति ॥' इति ।

(१) मस्मृ. ८।२८; गोरा. वशा (वन्ध्या); व्यक. १४८; स्मृच. १३२; विर. ५९२; दवि. ३१९; विता. ४४५ स्वातु (स्वासु) मनुनारदौ; प्रका. ८४; समु. ७२.

तस्यास्तु निष्कासनं विहितम् । निष्कासनं च प्रधानवेश्मनो बहिरवस्थापनम् । न तु निर्वासनमेव । यतः पतितानामपि तासां गृहान्तिके वासो भक्ताच्छादन-मात्रदानं च विहितम् । 'एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥' तेन यः कश्चित्स्त्रीणां निर्वासनविधिः 'स्त्रीधनं द्रव्य सर्वस्वम्' इत्यादिषु श्रूयते स एवविषय एव द्रष्टव्यः । तथापि यावद्विधोःसर्पणादिना किञ्चिदर्थितं तदर्थमेव । न बान्धवा अहरेयुः । इह त्वस्मिन्नेव निमित्ते आधिबेदनं विहितं न तु स्त्रीधनापहारः । तथा ह्यह 'मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधिता चाधिबेत्तव्या हिंसा-र्थघ्नी च सर्वदा ॥' अतश्च मानवस्मृतिवलेन च 'स्त्रीधनं न तु साऽर्हति' इत्येषा स्मृतिरेवं व्याख्यायते । आधिबेद-निकं स्त्रीधनमेवा नाहति, नैतस्यै देयमित्यर्थः । यदुक्तम् 'अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिबेदनिकं समम्' इति, न तु प्राग्दत्तमस्या अपहर्तव्यम् । वयं तु ब्रूमः । पुरुषद्वेषिण्या व्यभिचाररतायाश्च युक्त एवापहारः । यत इहायुक्तं— 'अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा । सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥' भूषणपरि-च्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः । * मेधा.

(२) यथा बालधनस्य राज्ञा रक्षणं स्यादेवं सत्यपि भर्तरि बन्ध्यासु स्त्रीध्वप्रजासु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोपितभर्तृकासु साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणं स्यात् । अत्र गोबलीवर्दन्यायेनानेकशब्दोपादानम् । गोरा.

(३) वशा बन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रा वा । तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेण तयोर्थेदि सिद्धिस्तावत्तद्वित्तं रक्ष्यं तत्प्रोपणं च कार्यं ते यदि निष्कुले रक्षकस्वकुल्य-रहिते स्याता तदाऽप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण स्थापनं च राज्ञा कार्यम् । एवंविधासु च पतिव्रतासु पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषु वा । मवि.

(४) निष्कुलाः स्वपक्षहीनाः । स्मृच. १३२

(५) वशासु बन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रोपितभर्तृकासु, निष्कुलासु सपिण्डरहितासु, साध्वीषु च

स्त्रीषु, विधवासु, रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधन-स्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादो गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः । ममु.

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

(१) बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयं चोरदण्डः । ते हि बहुभिरुपधिभिरपहरन्ति । अस्वतन्त्रैषा स्त्री, किं ददाति किं वा भुङ्क्ते, वयमत्र स्वामिन इति अचौर्याशङ्कया, चोरदण्डो विधीयते । जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवा देवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्तान् शिष्यात् पृथिवीपति-निगृह्णीयात् । चोरदण्डो वक्ष्यमाणः 'येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥' इति (मस्मृ. ८।३३४) । स्वबन्धुभ्यश्चैत-द्विशेषेण राजा रक्षितव्यम् । चौररक्षा तु संवराष्ट्रविषया विहिता । मेधा.

(२) भाविस्वाम्यादस्मादधीनत्वादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां धनं हरेयुः । वक्ष्यमाणचौर-दण्डेन धर्मप्रधानो राजा दण्डयेत् । + गोरा.

(३) यदि तु तासां वित्तं संभवति तदाह— जीवन्तीनामिति । मवि.

(४) स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधान-माह — जीवन्तीनां न्विति । स्वदेवरादयो बान्धवाः सोदरादयः । जीवन्तीनामिति विशेषणान्मृतासु बान्धवा-नामेव स्त्रीधने स्वामित्वं गम्यते । नन्द.

+ मवि., ममु., मच., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८ इत्यस्यापरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्, ख. पुस्तके नायं प्रक्षिप्तत्वेनोद्धृतः; ससु. १२२ व्रपानं (ब्रह्मणा) य च (यं तु).

(२) मस्मृ. ८।२९ [तद्धरेयुः स्वबान्धवाः (हरेयु-बान्धवा यनम्) Noted by Jha]; मिता. २।१४७; अप. २।१४३; व्यक. १४८; स्मृच. १३२, २८८; विर. ५१२; रत्न. १६२; मपा. ६७०; दवि. ३२०; व्यम. ७०; विता. ४४५ तासां ये (तासां यत्) मनुनारदौ; प्रका. ८४; ससु. ७२.

प्रनष्टस्वामिकथनव्यवस्था

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाकं त्र्यब्दाद्वरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥

(१) यद्द्रव्यं स्वामिनो नष्टं प्रमादाकथञ्चित्पथि गच्छतो भ्रष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वाऽग्न्यपाले-
स्न्यैर्वा राजपुरुषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राज्ञा स्वां
रक्षां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यम् ।
पटहप्रोषणेन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशयितव्यम् ।
यतः प्रदेशाल्लब्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रक्षितपुरुषाधिष्ठितं
कर्तव्यम् । एवं त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यम् । तत्रा-
र्वाकं त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणत आत्मीयं ज्ञापयन्तस्यो-
द्धतवक्ष्यमाणपटभागादिभागकं समर्पयितव्यं परतः स्व-
कोष्ठे प्रवेशनीयमिति ।

प्रनष्टः स्वामी यस्य रिक्थस्य तत्प्रनष्टस्वामिकं, प्रन-
ष्टोऽविज्ञातः, रिक्थं धनं, त्रयाणामब्दानां समाहारस्यैव
त्रिवर्षवत् । त्र्यब्दे ङीवभावः । अब्दशब्दः संवत्सरः अर्थः ।
निधापयेत्स्थापयेत् । अर्वाकत्र्यब्दात्पूर्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यः ।
हरेत्स्वामी स्वीकुर्यात् । अर्वाकशब्दोऽवर्धा दिग्देशा-
दिकान् पूर्वानाह ।

अन्ये तु नृपतिः हरदिति भोगानुज्ञानमपहारमाहुः ।
न हि ऊर्ध्वमपि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारो
युक्तस्तस्मात्त्रिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि
राज्ञा भोक्तव्यम् । तैरयं श्लोकः कथं व्याख्यापनीयो
'यत्किञ्चिद्दशवर्षाणी'ति । यदि च परकीयस्यापहारो
न युक्त इत्युच्यते भोगोऽपि नैव युक्तः । परकीयं वस्त्रादि
च भुज्यमानं नश्यत्येव तत्रानपहारवाच्योयुक्तिरेवापहार-

* अत्रा. व्याख्यान 'प्रनष्टाधिगमनं' इति यावत्स्वयवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्य. ८१३० परतो (परेण); मिता. २१३३ः
२१७३ रिक्थं (द्रव्यं); अप. २१७३ मितान्वत्; मस्यच.
१३३; मपा. २२६ त्र्यब्दं (अब्दं) त्र्यब्दात् (अब्दात्)
परतो (परेण); दवि. २७३ रिक्थं... त्र्यब्दं (द्रव्यं त्र्यब्दः
राजा); नृप. १७४ पूर्वार्धे (प्रनष्टस्वामिकद्रव्यं राज्ञे चैनजि-
शामयेत्) त्र्यब्दाद्वरेत् (संवत्सरात्); वीमि. २१७३
प्रनष्ट... रिक्थं (प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं); व्यप्र. २९७ मितान्वत्;
व्यम. ८७ मितान्वत्; वित्ता. ५६३ राजा (राज्ञा); राकौ.
४६८ मितान्वत्; प्रका. ८४; समु. ७२.

फलस्य सद्भावात् । गजतुरगादेस्तु कीदृशो भोग इति
वाच्यम् । तस्मान्न यथाश्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति । हर-
तिश्च गृह्णात्यर्थे असकृदष्टप्रयोग ऋक्थं हरदित्यादौ ।
तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः । * मेधा.

(२) अज्ञायमानस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रनष्ट-
मित्येवं पटहादिना ख्याप्य द्वारादौ वर्षत्रयं स्थापयेत् ।
वर्षत्रयादार्वाक् स्वाभ्यावातो गृह्णीयादूर्ध्वं पुनर्नृपतिर्गृह्णी-
यात् । यावत्स्वाभ्यागच्छति नावदपहरत् । एवं परकी-
यस्य धर्मतो वर्षशतैरपि स्वापहारस्यान्याय्यत्वात् प्रनष्ट-
इत्यादि सोऽर्वाक । गोरा.

(३) उत्कृष्टगुणव्राह्मणे स्वामिन्येव । अप. २१७३

(४) प्रनष्टोऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धं
धनं प्रनष्टस्वामिकं हरेत् स्वामी कृत्स्नं, परेण नृपतिर्हरेत्
रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् । मवि.

(५) तदत्यन्तदूरदेशस्वामिस्थितिसंभावनाविषयम् ।
निर्धापनं च स्वधनामिश्रभावेन राजा कार्यम् ।

ननु नृपतिः हरेदित्येतत्पदद्रव्यापहारप्रतिषेधकशान्त्र-
विरुद्धम् । सत्यम् । अत एवास्य पृथङ्निहितस्थानात्
नृपतिः स्वधनस्थानमाहरेत् इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । एवं
चावधिमतिक्रम्यागतायापि स्वामिने रूपसंख्यादिभिर्भा-
वितं प्रनष्टाधिगतं देयमेव । किन्तु ततः किञ्चिद्द्रव्यमव-
यत्तिक्रमापराधात् नृपो गृह्णीयात् । × मस्यच. १३३

(६) तद्गृह्णतुवृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयमिति मदनगने ।
ब्राह्मणमात्रविषयमिति केचित् । व्यप्र. २९७

मैमेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

(१) कथं पुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं
ज्ञापयितुमर्हति ? आह । यः कश्चिदागत्य ममेदं
स्वं द्रव्यमिति ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि । अनु-
योज्यः प्रष्टव्य इत्यर्थः । कोऽसावनुयोगविधिः, 'को
भवान्, किं द्रव्यं हारितं, किं रूपं, किं परिमाणं,
किं संख्याकं, संपतितमपतितं वा, यदि पतित
कस्मिन्देशे, तथा कुत आगमितं त्वया' इत्येवं पर्यनुयोगः

* मस्य, मच. मेधावत् । × भाच. मस्यवत् ।

(१) मस्य. ८१३१; व्यक. ११८ रूप (रूपं);
मस्यच. १३३ऽनुयो (नियो); विर. ३४७ व्यकवत्; मपा.
२२६; सेतु. २५२; प्रका. ८४ मस्यवत्; समु. ७२.

कृतव्यः । स यदि संवादयति रूपसंख्यादीन्, रूपं प्राणिवन्त्रादिविषयं, शुक्लं वस्त्रं गौर्वैलेवमादि । तथा संख्या दश गावो वा युगानि वा । आदिग्रहणाद्वस्तादि-प्रमाणं सुवर्णादिप्रमाणं प्रकीर्णरूपकं वा एतत्सर्वं संवादयति तदाऽसौ स्वामी भवति । अतस्तद्द्रव्यमर्हति स्वीकर्तुम् । मवाद उच्यते, यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृशमेवास्यानेन परिच्छिद्यते । रूपसंख्यादिग्रहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामपि साध्यादीनाम् ।

* मेधा.

(२) रूपं नीलवदीर्घत्वादि । मवि.

(३) सभ्यैः संवाद्य सभ्यानां सभ्यक् वेदयित्वा । नन्द.

अवेद्यानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।
वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) मिथ्या प्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते । यो न जाययति नष्टस्य धनस्य देश कालं चास्मिन्देशे कालं वा हारितं, तत्त्वतः परमार्थतो वर्णं शुक्लादिकं रूपं पटी शाटकयुगं वेत्यादिकमाकारं प्रमाणं पञ्चहस्तायाम सप्तहस्तमात्रं वाऽवेद्यानस्तदा तत्समं यावति द्रव्ये मिथ्याप्रवृत्तस्तत्तुल्यं दण्डमर्हति । मेधा.

(२) नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासंभवं च वर्णं शुक्लादिकं आकारं कटकत्वादिकं प्रमाणं च यथावदजानतः तत्तुल्यं दण्डमिति । + गोरा.

(३) अवेद्यन्नप्रतिपादयन् । देशमस्मिन्देश इति । वर्णं नीलत्वादि । रूपं कटकत्वादि । प्रमाणं दैर्घ्याद्येकत्वादि । × मवि.

(४) तत्त्वतो वेद्यानोऽपि विसंवादं कुर्वाणः तत्समं प्रनष्टाधिगतसमम् । स्मृच. १३३

* गोरा., ममु., मच. मेधावत् ।

+ ममु. गोरावत् । × भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२ [वर्णं रूपं (वर्णरूप) Noted by Jha]; व्यक. ११९ यानो (यंस्तु); स्मृच. १३३; विर. ३४७ व्यकवत्; दवि. २७२; सेतु. २५२ देशं (देश) शेषं व्यकवत्; प्रका. ८४; समु. ७२ यानो... कालं (यन् प्रनष्टस्य देशकालौ); भाच. देशं कालं (देशकालौ).

(५) प्रमाणं संख्यां साक्ष्यादि वा । मच.

आददीताथ पट्भागं प्रनष्टाधिगतान्पुः ।

दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् * ॥

(१) आददीत गृहीयात्पट्भागं दशमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्, अवशिष्टं स्वामिनेऽर्पयेत् । तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशो भागो द्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठ इति । अथवा रक्षाङ्केशक्षयोपक्षो भागविकल्पः । सतां धर्ममनुस्मरन् शिष्टानामेव समाचार इति जानानः ।

+ मेधा.

(२) अन्धात्परं यदग्राह्यं तदाह — आददीतेति । अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षया विकल्पः । सता धर्ममिति व्यवहारमिदं यावत्तावद्वैत्यर्थः । × मवि.

(३) अथेत्यातिक्रान्तावधेः स्वामिनः समागमनानन्तर्यमुच्यते । समागमनस्यात्यन्तविलम्बं पट्टो भागः नातिविलम्बे तु दशमो भागो विलम्बाभावे तु द्वादशो भाग इति व्यवस्थाऽवगन्तव्या । यत्तु गौतमनोक्तम् ‘ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थः राजः शेषः’ इति तदतिक्रान्तावधिकस्य स्वामिनो नाशनिश्चयविषये द्रष्टव्यम् । स्वामिनि ध्रियमाणे त्वाधिगन्तुर्नृपभागचतुर्थांशो भवतीत्यस्मादेव वचनात् गम्यते । स्मृच. १३३

(४) पूर्वं प्रनष्टः देशान्तरं गतः आगतः पश्चादधिगतः तस्मात्पुरुषात् राजा पट्भागं आददीत स्वीकुर्यात् । भाच.

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेशुक्तैरधिष्ठितम् ।

यांस्तत्र चौरान् गृहीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥

* मिता. व्याख्याने ‘प्रनष्टाधिगतं’ इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

+ गोरा., अप., विर. मेधातिथिद्वितीयपक्षवत्, मच. मेधातिथिप्रथमपक्षवत् ।

× ममु. विकल्पव्यवस्था मविवत्, शेषं मेधावत् । नन्द. मविवत् मेधातिथिद्वितीयपक्षवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३३; मिता. २।३३, २।१७३; अप. २।१७३; व्यक. ११९ वाऽपि (चाऽपि); स्मृच. १३३; विर. ३४७; मपा. २२६; दवि. २७३; नृप. १७४ ताथ (त तु); व्यम. ८७; विता. ५६४; प्रका. ८४; समु. ७२.

(२) मस्मृ. ८।३४; व्यक. ११९; स्मृच. १३३

(१) प्रनष्टमधिगतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतमधिष्ठितं युक्तैस्तत्परैरारक्षपुरूपैस्तिष्ठेत् तथास्थितमपि यदि केचन चोरा गृह्णीयुस्तान् राजा इमेन हस्तिना घातयेत् । हस्तिग्रहणं अदृष्टार्थम् । मेधा.

(२) यदद्रव्यं कस्यचित्प्रनष्टं सद्राजपुरूपैर्लब्धं तद्रक्षयेत् । नियुक्तं रक्षितं कृत्वा राजा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यान् चौरान् राजा गृह्णीयात् तान् शतादभ्यधिके वध इति दर्शनात् मुनर्गशतमूल्यादिचौर्ये सति हस्तिना घातयेत् । +गोरा.

(३) यदद्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सत् राजपुरूपैः प्राप्तं श्वायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यम् । तस्मिंश्च द्रव्ये यांश्चौगन् गृह्णीयात्तान् हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु 'शतादभ्यधिके वधः' इति दर्शनादत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह । तत्र । तत्र मंधि कृत्वा तु यच्चौर्यमिति यत्स्वाभ्येऽपि प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानाच्छतादभ्यधिके वध इत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरत्रिपयत्वात् । *मुमु.

निधिव्यवस्था

ममायमिति यो त्रयान्निधिं मत्वेन मानवः ।

तस्याददीत पट्टभागं राजा द्वादशमेव वा ॥

(१) निखातायां भूमौ गुप्तं स्थापितं धनं निधिरूप्यते । वर्षशतिका वर्षसहस्रिकाश्च निधयो भवन्ति । तत्र यदि भूमेर्विदार्यमाणायाः कथञ्चित्केनचिन्निधिरासाद्यते स तु राजधनम् । तथा च गौतमः—'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । एतच्चास्मर्यमाणनिधातृकं निधौ द्रष्टव्यम् । तस्य आख्याता षष्ठं

+ मवि. गोरावद्भावः ।

* मच. समुक्तम् ।

यास्त... यात् (ये तत्र चोरा गृह्णीयुः); विर. ३४७ घातयेत् (ताडयेत्); विचि. १४९; दवि. १२३ युक्तै (लुक्तै); प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७२ स्मृचवत्.

(१) मस्मृ. ८।३५ [ममाय (ममेद) मानवः (हेतुना) Noted by Jha]; मिता. २।३५; अप. २।३५; स्मृच. १३४; विर. ६४२ मानवः (हेतुतः); मपा. २२६; दवि. २८६ विरवत्; वीमि. २।३५; व्यम. ८८ वा (व); विता. ५६५; सेतु. २९१ वा (च) शेषं विरवत्; प्रका. ८४; समु. ७३.

लभेतेत्युक्तम् । अयं तु श्लोको यत्राख्यातेव निधाता तत्पुरुषो वा पितृपितामहादिस्तद्विषयो द्रष्टव्यः । ममायं निधिरिति यो ब्रूयात्सत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः । तस्याददीत पट्टभागमिति निश्चितं तत्स्वामिकत्वे राज्ञः पट्टादिभागग्रहणम् । विकल्पश्च आख्यातृगुणापेक्षया ।

+ मेधा.

(२) तत्संयन्धीदं निधानमिदमेवं निधिं अन्येन वा तथैव सति तयोः रूपसंख्यादि पूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनुष्यो ब्रूयात्तस्य ततो निधानां द्वादशकालवर्णाद्यपेक्षया षट्भागं द्वादशमेव वा राजा गृह्णीयात् शिष्टं तस्योत्प्रेजेत् ।

× गोरा.

अनृतं तु वदन् दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥

(१) यस्तु मयाऽयं निहितो मत्पूर्वजन वेति प्रतिज्ञां न साधयति सोऽसत्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य वित्तमस्ति ततोऽष्टमं भागं तस्यैव वा निधानस्याल्पीयसीं कलां मात्रां भागमित्यर्थः । न तु तदेव द्रव्यं सुवर्णादिकं दापयेत्किन्तु तत्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यं यथा धनमात्रया दण्डितोऽवसादं न गच्छेद्विनयं वा ग्राह्येन । अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुषगुणापेक्षया च विकल्प आश्रयणीयः । आतिशयनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पो दण्ड इति ज्ञापयति । तेन यस्य बहु वित्तं स्वल्पो निधिस्तत्र निष्पेक्षा मात्रामष्टमां अर्वाचीनां दण्ड्यः । सा ह्यल्पीयसी भवति । मेधा.

(२) अस्वीयं स्वीयं ब्रुवन् स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधानस्यात्यन्ताल्पं भागं विगणय्य स विपादं न गच्छति विनयं च गृह्णीयात्तं दण्ड्यः । गुणवदगुणापेक्षया विकल्पः । ÷ गोरा.

(३) तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्डः । तस्य निधानस्य शततमो भागो यावान्भागस्तावतीमल्पीयसीं कलामंशम् । संख्याय व्यवस्थाप्य । मवि.

+ अप., समु., मच., नन्द. मेधावत् ।

× मिता. गोरावत् । ÷ समु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३६ स्व, संख्याया (संख्याया); अप. २।३५ पू.; स्मृच. १३४ स्ववि (स वि) पू.; विर. ६४२ दण्ड्यः (दाप्यः) संख्याया (संख्याया); दवि. २८७ मस्मृवत्; सेतु. २९१ संख्याया (मुख्यस्या); प्रका. ८४ स्मृचवत्, पू.; समु. ७३.

(४) स्वचित्तस्य अष्टमं अंशं दण्ड्यः । वा पश्चान्तरं, तस्यैव निधानस्य द्रव्यपूर्णकुम्भस्य सत्यायाल्पीयसीं कलां तुच्छककलाम् । कला तु पोडगो भाग इत्यमरः । पोडगो गृहीयादित्यर्थः । भाच.

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् । अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्वाधिपतिर्हि सः ॥

(५) यदा विद्वान् ब्राह्मणः पर्वः पित्रादिभिस्त्वपि निधिं पश्येत्तदा सर्वमेवाददीत । न राजे पर्वोऽस्त भाग दद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिर्हि सः । तथा चोक्तं सर्वस्व ब्राह्मणस्येदमिति । एतच्चाशेषतो ब्रह्मणो ब्राह्मणस्वामिक एव निधिः । यस्त्वपि जातस्वामिकः तस्मिन्निवद्ब्राह्मणदृष्टेऽप्यस्यैव राजे भागः । यतो वक्ष्यति 'निधीना तु पुराणानाम्' इति । × मेधा.

(२) शास्त्रनिष्पन्नब्राह्मणः पित्रादिस्थानित निधिं दृष्ट्वा राज्ञो भागं न दद्यात् । अथ गृहीयाद्यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः इत्यशेषप्रदगार्यवादः । एव च ममायमिति । अयमपि विद्ब्राह्मणविषयः क्षत्रि यादिर्विषयश्च । + गोग.

(३) विद्वदब्रह्मण पट्कर्मिणोऽप्युत्पन्नार्थम् ।

स्मृच. १३४

(४) विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृहीयात् । न पट्भागं दद्यात् । यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः । अत एवोक्तम् 'सर्वस्व ब्राह्मणस्येदम्' इति । तस्मात्पुनर्निहितविषयमेतद्वचनम् । तथा च नारदः— 'परेण निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपहरेन्नधिम् । राजा स्वामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥' याज्ञ वल्क्योऽप्याह— 'राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः । विद्वान्शेषमादद्यात् सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥' अतो यन्मेधातिथिगोविन्दराजस्या 'ममायमिति यो ब्रूयात्' इत्युक्तं, राजदेयार्थनिरामार्थं पित्रादिनिहित-विषयत्वमेवायं वचनस्य व्याख्यातं तदनार्थम् । नारदा

× मवि. मेधावत् ।

+ शेष मेधावत् ।

(५) मस्य. ८१३७ [निधिम् (धनम्) Noted by Jha]; अप. २१३४; स्मृच. १३४; मपा. २२६ तोऽप्या (मया); दवि. २८९; प्रका. ८४; समु. ७३ स्याधि (स्यापि).

दिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितं न मेधातिथिगोविन्द-राजव्याख्यानमाद्रिये । * मसु.

(५) इति मनुवचने विद्वत्त्वमपि पट्कर्मनिरत-ब्राह्मणपरमेव । दवि. २८९

[मन्वर्थमुक्तावलीमतं खण्डयति] तत्र यद्यपि नारदवाक्ये सर्वेषामिति पृथगुक्तादुपस्थितेषु स्वामिषु ब्राह्मणादृते इत्यनेन ब्राह्मणस्वामिकस्य निधिः राजगामित्वं पतिपिभ्येत, न तु ब्राह्मणाधिगतस्य वाजपत्यस्य वाक्ये च ब्राह्मणस्य सर्वप्रभुत्वश्रुतिगर्वात्तस्मात् सर्वस्व ब्राह्मणस्येदमित्यादिवत् ।

अन्यथा बहुविधोऽतिप्रसङ्गश्च स्यादतो न तदभिधानैकल्यापत्तंरपि परनिधिपरत्वं कल्प्यत ।

तथापि राजा लब्ध्वेत्यत्र निधिपदस्य परनिधिरत्वब्रौह्मणादृष्ट्यादित्यत्रात्र तस्यैवान्वयत उपस्थितत्वात् । स च ब्राह्मणस्वामिकोऽपि यदि तत्त्वं न निश्चीयते तदा त राजा हरेदव । अन्यथा अनयमायेनापरिग्रहं निधिग्राहकानेकवचनं कल्प्यात् ।

अथ यदि निधिपात्रात्स्वनाद्वा देवजप्रश्नादेर्वा तत्तथावधियते तदा गजापि न हरेत् । ब्राह्मणादृते इति नारदवचनान् । तस्मादन प्राप्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ब्रह्मस्य ब्राह्मणो नयेदिति समयसमुत्थानप्रकरणियवृद्धस्पतिवचनमवादात् ततः मजातिरित्यनपत्यधनप्रकरणीय नारदवचनस्वरसाच्च ।

नन्वेव परम्वादानं ब्राह्मणस्य स्यादिति चेत् न अस्मादेव वचनात् परकीयेऽपि निधौ तस्य स्वत्वावगमात् । 'स्वामी रिक्तकथविभागपरिग्रहाधिगमेऽपि' इति गौतमस्मरणाच्च । अधिगमो निष्पादः प्राप्तिरिति निबन्धेषु व्याख्यानात् । दवि. २९०

ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।

तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

यं तु पश्येन्नधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।

तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥

* मच. मसुवत् ।

(१) मस्य. ८१३७ इत्यर्थोपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्य. ८१३८; अप. २१३४ यं तु (यत्र)

(१) यो राज्ञा स्वयं निधिरधिगतस्तस्मान्निधेरयं ब्राह्मणेभ्यो दाननियमो राज्ञः । कोशशब्देन वित्तसंचय-स्थानमुच्यते । पुराणं निहितं क्षिताविति निधिरूपानु-वादः । मेधा.

(२) यं पुनः चिरन्तनमस्वामिकं भूमिप्रक्षिप्तं निधिं लभेत तस्मादर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमात्मनोऽर्थागारं प्रवेशयेत् । + गोरा.

‘निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धमाप्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

(१) अन्येनापि दृष्टस्य निधेः राज्ञा भागः पूर्वोक्तो ग्रहीतव्य इत्यस्य विधेरर्थवादोऽयं निधीना हि पुराणाना-मिति । धातूनामेव च क्षितावयं त्वप्राप्तविधिः । सुवर्ण-रूप्यादि व्रीजम् । मृदः सिन्दूरकालाञ्जनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमिर्यः खनात् यो वा पर्वतादिषु गैरि-कादिधातुपूजिवति तेनापि पूर्ववद्राजे भागो दातव्यः । अर्धभागिति अर्धशब्दोऽंशमात्रवचनः समामनिर्देशात् । यथा ग्रामार्धो नगरार्धमिति । नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रवि-भागः । इह तु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्वस्य चशब्दवशात् पङ्क्त्यद्वादशादेर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो विज्ञायते । अर्धं भजन एकदेशं गृह्णातीत्यर्थः । अत्र हेतुः रक्षणादिति । यद्यपि क्षितौ निहितस्य केनचिदज्ञा-नात् राजकीयरक्षोपयुज्यते, तथापि तस्य बलवताऽपहारः संभाव्यते अतोऽस्त्येव रक्षायया अर्थवत्त्वम् । एतदर्थ-मेवाह । भूमेरधिपतिर्हि सः । प्रभुरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवो यल्लब्धं तत्र युक्तं तस्य भागादानम् । × मेधा.

(२) चिरन्तनानां निधीनामस्वामिकानां अन्येनापि

+ मवि., स्मृच., ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

× नन्द. मेधावत् ।

प्रवे (निवे); स्मृच. १३४ धर्मर्धं (धं शेषं) शेषं अपवत्; विर. ६४५ यं तु (यत्) प्रवे (निवे); मपा. २२६; सेतु. २९३ यं तु (यः) यं नि (णनि) प्रवे (निवे); प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७३ तस्माद् (तस्य) प्रवे (निवे).

(१) मस्मृ. ८१९; मेधा. नां तु (नां हि); स्मृच. १३४ मेधावत्; विर. ६४५ मेव च क्षितौ (माकरस्य च) अर्थ... द्राजा (रक्षणादर्धमात्राजा); मच. मेधावत्; सेतु. २९३ निधीनां तु (निधानानां) शेषं विरवत्; प्रका. ८४ मेधावत्; समु. ७३ मेधावत्; नन्द. मेधावत्.

लब्धानां भूमिगतानां च सुवर्णानां अर्धहरो राजा यस्माद्रक्षणादसौ भूमिस्वामीति । गोरा.

(३) धातूनां हेमादीनामाकरस्थानां चकाराट्टना-नां च । रक्षणादिति भूमेरधिपतिरिति च हेतुद्वयम् । मवि.

(४) तत् उक्तलक्षणब्राह्मणाधिगतास्मर्यमाणस्वामिक-निधिविषयं, पुराणानामित्यभिधानात् । यत्तु वमिष्टे-नोक्तम् — ‘अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिगन्त्रे पञ्चमं प्रदाय’ इति (वस्मृ. ३।१४) । तदुक्तलक्षणरहिताधिगन्तृविषयम् । स्मृच. १३४

(५) निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणे-तरलब्धानां सुवर्णायुपत्तिस्थानानां चार्धहरो राजा । यस्मादसौ रक्षाति भूमेश्च प्रभुः । + ममु.

धने चौराह्णे व्यवस्था

धातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किंस्वित्पम् ॥

(१) चौरैः यन्नीतं किञ्चिद्धनं तद्राजा प्रत्याहृत्य नात्मन्युपयुञ्जीत । किं तर्हि य एव मुपितास्तेभ्य एव प्रतिपादयितव्यम् । सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति । ‘चौराहृतम्’ इत्यन्यस्मिन्पाठे चौरैः समाहृतमिति विरुध्य साधनं कृतेति समासः । पाठान्तरे चौरहृतमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्वा समासः । अयं त्वत्रार्थो, यच्चौरैः हृतमशक्यप्रत्यान-यनं तद्राज्ञा स्वकोशादातव्यम् । उत्तरश्लोकार्ध एवं योजनीयः । राजा तदुपयुञ्जान इति । अनेकार्थ-त्वाद्धातूनामुपपूर्वो युजिल्लक्षणया वाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः । यो ह्यन्यस्मै प्राप्तकालं धनं न ददाति स्वप्रयोजनेषु विनियुङ्क्ते तेन तदीयमेव तदुपयुक्तं भव-तीति युक्तमुच्यते । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किंस्वित्पं पापम् । * मेधा.

+ मच. ममुवत् । अर्धशब्दो मेधावत् ।

* गोरा. मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८१४०; मेधा. चौराहृतं इति, चौरहृतं इति पाठः; मिता. २।३६ चौरैर्हृतं (चौरहृतं); अप. २।३६ मितावत्; वीमि. २।३६; व्यस. ८८ युञ्जा (युजा); विता. ५६७ व्यमवत्; समु. १५२; नन्द. मितावत्; भाच. मितावत्.

(२) यच्चैरैर्हृतं लोकानां धनं तद्राज्ञा चौरैभ्यश्चा-
हृतं धनं तेभ्यो देयम् । यस्मात् राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य
यावत्पापं तावत्प्राप्नोति । +गोरा.

(३) यद्धनं चौरैल्लोकानामपहृतं तद्राजा चौरैभ्य
आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं राजा स्वयमुप-
युञ्जानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति । +ममु.

याज्ञवल्क्यः

प्रनष्टास्वामिकधनं यवरा

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेद्विद्वैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) यस्माच्च राजा व्यवहारविभावग्न्यो दण्ड
धरः, तस्मात् —‘प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।
विभावयेन्न चेद्विद्वैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥’ कस्यचित्
प्रनष्टं यदि राजान्येन वाधिगतं लब्धं तद यदि धनिना
प्रार्थ्यते । ततः, किं तत्, क्रियत्संग्रह्यं चेत्येवं प्रष्टव्यानि
संवादकस्यान्विध्यार्पणीयम् । न चेदेव विभावयेत् तत्समं
दण्ड्यः । विश्व. २।३५

(२) परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य
द्रव्यमाह— प्रनष्टाधिगतमिति । प्रनष्ट हिण्य्यादि शौल्कि-
कस्थानपालादिभिर्धिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राजा धनिने
दातव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिलिङ्गमावयति ।
यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादि-
त्वात् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तत्परा
वृत्तिरेनेनेकता । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति—‘शौल्कि-
कैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी
हरेत् परतो नृपः ॥’ इति । मनुना पुनः संवत्स्रत्रयमव-
धित्वेन निर्दिष्टम्—‘प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा व्यब्ध
निधापयेत् । अर्वाक्यब्धाद्वेत्स्वामी परतो नृपनिर्हरेत् ॥’
इति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं ग्राणीयम् । तत्र यदि
संवत्सरादर्वाक स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् ।
यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा षड्भागं रक्षण-

+ नन्द. गांवावत् ।

— मवि., मच., माच. समुवत् ।

(१) यास्मृ. २।३३; अपु. २५३।६१-२ दण्ड (दातु);

विश्व. २।३५; मिता.; अप.; गौमि. १।०।३७; स्मृच.
१।३३ पू.; दवि. २७२; सवि. ४९० देयं (द्रव्यं); वीमि.;
विता. ५६३; प्रका. ८४ पू.; समु. ७२.

मूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह— ‘आद-
दीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्तुपः । दशमं द्वादशं
वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति । तत्र प्रथमे वषं
कृत्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमं,
चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य
चतुर्थोऽंशोऽधिगन्त्रं दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य
धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात् ।
तथाह गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राजा
रथ्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थोऽंशो राजः शेषम्’ इति । अत्र
संवत्सरमित्येकवचनमवविधितम् । ‘राजा व्यब्ध निधाप
येत्’ इति स्मरणात् — ‘हरेत् परतो नृपः’ इत्येतदपि
स्वामिन्यनागते व्यब्धादर्थं व्यथीकरणाभ्यनुज्ञापरम् ।
ततः परमागते तु स्वामिनि व्यथीमतेऽपि द्रव्यं राजा
स्वागमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिण्य्यादिविषयम् ।
गवादिविषये वक्ष्यति—‘पणानेकगणे दद्यात्’ इत्यादिना ।

मिता.

(३) न चेद्विभावयति तदा स्तेयप्रवृत्तत्वात्प्रनष्टद्रव्य-
समेन धनेन दण्डनीयः । +अप.

(४) ‘व्यवहारान्न यः पश्येदित्युक्तं तत्र न केवल-
मुक्तलक्षण एव व्यवहारो द्रष्टव्यः, किन्तु प्रतिवादिशब्दो-
ऽपि भाष्यादिनिबन्धननिर्णयफलकतया पराजयनिबन्धन-
दण्डग्रहणफलकतया च व्यवहारप्रतिरूपकः संदिह्यमान-
स्वत्वनिध्यादौ ममायमिति प्रतिजातत्माधकप्रमाण-
निर्देशरूपोऽपि तथेत्यभिप्रेत्य निध्यादौ व्यवस्थामाह
चतुर्भिः—प्रनष्टाधिगतमिति । निधिस्तावत्पूर्वनिष्ठात
चिग्रप्रतिष्ठ धनम् । तच्च स्वस्वपित्रादिनिहितपरनिहित
भेदाद्विधा । तत्रायं प्रनष्टमथाऽधिगतं धनिना
राजपुरुषादिना धनं निधिरूपं वा धनिने ममेदं
धनमिति ब्रूयते नृपेण देयं चेत् लिङ्गः प्रमाणस्तद्धन
विभावयेत् स्वीयतया प्रमापयेत् । न चेद्विभावयेत्तदा
विवादविषयीभूतनिधिसमं दण्डं तादृगनृताभिधानापरग-
धेनार्हति । वीमि.

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पणवर्ति पणान् ॥

+ शेषं विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।१७२; अपु. २५७।२३; विश्व.

(१) यतश्चैतदेवं अतः—‘हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं पर-
हस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु गणवतिं
पणान् ॥’ स्पष्टार्थः श्लोकः । विश्व. २।१७६

(२) तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह—हृतमिति । हृतं
प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यं अनेन मदीयं द्रव्यमप-
हृतमिति नृपस्यानिवेशैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ
षडुत्तराज्ञवतिं पणान् दण्डनीयः । तस्करप्रच्छादकत्वेन
दुष्टत्वात् । *मिता.

(३) अव्यवस्थायां मूलधनानुसारेण वृद्धिश्चयौ ।
व्यवस्थायां तु व्यवस्थानुसारेणैव तावित्यर्थः । विचि. ४५

(४) अस्वामिनो विक्रेतुस्तत्सकाशात् केतुश्च प्रच्छा-
देन स्वामिनो दण्डमाह—हृतमिति । तुशब्देन निवेदने
दण्डं व्यवच्छिन्नमिति । वीमि.

शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहृतम् ।

अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥

(१) अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी गृह्णीयात् । परतो
नृपतिर्गृह्णीयात् । विश्व. २।१७७

(२) राजपुरुषानीतं प्रत्याह—शौलिकैरिति ।
यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्ट-
मपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वे प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्वाक्
प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्स-

* अप., स्मृच., विर., पमा., दवि., व्यप्र., विता.
मितावत् ।

२।१७६; मिता.; अप.; व्यक. १३८; स्मृच. २१३;
विर. ११०; पमा. २९१; विचि. ४४; व्यनि. २७६;
स्मृचि. १७; दवि. ३२९; नृप्र. १७१; सवि. ४९५
(=); वीमि.; व्यप्र. २९२; विता. ५७४; राकौ. ४६८;
सेतु. १४०; समु. १०४.

(१) यास्मृ. २।१७३; अपु. २५७।२४ शौलि.
(शौलिव.) हरेत् (लभेत्); विश्व. २।१७७ हरेत् (लभेत्);
मिता. २।३३, १७३; अप.; व्यक. ११८; स्मृच. १३३;
विर. ३४६; विचि. १४८ हरेत् (हरेत्); सवि. ४९०
पूर्वार्धे (शौलिके स्थानपाले वा निष्टापहतमाहृतम्) त पर
(त्तर) ; वीमि.; व्यप्र. २९७; व्यम. ८७; विता.
५६३ त पर (त्तर) ; राकौ. ४६८ हरेत् (उद्धरेत्);
सेतु. २५१ विचिवत्; प्रका. ८४; समु. ७२; विव्य. ५३
विचिवत्.

व्य. कां. २४६

राद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहे-
द्रोष्य यावत्संवत्सरं राजा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः—
‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्यातं संवत्सरं
राजा रक्षयम्’ इति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तम्—
‘प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक्
व्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’ इति तत् श्रुत-
वृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तषड्भागादिग्रहणं
च तेनैवोक्तम्—‘आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतात्
नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’
इति (मस्मृ. ८।३३) । तृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु
यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं
चैतत्पुरस्तात् । + मिता.

(३) प्रनष्टाधिगतं संवत्सरादर्वागेव ग्रहीतुम-
र्हतीत्याह याज्ञवल्क्यः—शौलिकैरिति । स्मृच. १३३
पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

(१) पारितोषिकान् राजे—‘पणानेकशफे दद्याच्चतुरः
पञ्च मानुषे । महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥’
विश्व. २।१७८

(२) मनुक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषेऽपवाद-
माह—पणानेकशफे दद्यादिति । एकशफे अश्वादी
प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राजे रक्षणनिमित्तं चतुरः
पणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजानीये द्रव्ये पञ्च
पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ
पणौ अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति
सर्वत्रानुपपज्यते । अजाविकमिति समामानदेशेऽपि पादं
पादमिति वीप्सावलात्प्रत्येकं सवन्धोऽवगम्यते ।

× मिता.

+ अप., वीमि. मितावत् ।

× स्मृतिचन्द्रिकायां मिताक्षराऽपराऽनुवादः । वीमि.
मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१७४; अपु. २५७।२५; विश्व.
२।१७८; मिता.; अप.; व्यक. ११८; स्मृच. १३३;
विर. ३४६; दवि. २७४ गवा द्वौ (गवादी); नृप्र. १७४;
वीमि.; व्यम. ८७; राकौ. ४६९; सेतु. २५२ मानुषे
(मांशके); प्रका. ८४; समु. ७२-३.

(३) द्रव्यविशेषं प्रति यावदधिगमे देयं तदाह—
पणानिति । एतच्च प्रतिव्यक्तिं देयम् । न तु प्रतिजाति ।

× अप.

निधिव्यवस्था

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजैर्भ्योऽर्थं

द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमाद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

(१) यत्तत्सन्नस्वामिकं निध्यादिकं तत्र का कथा ।
उच्यते—राजा लब्ध्वा निधिं दद्यादिति । स सर्वस्य
प्रभुरित्यनेन प्रतिग्रहाद्यभावेऽपि स्वत्वसंज्ञोऽस्तीति
ज्ञापयति । * विश्व. २।३६

(२) रथ्याद्युक्तशालादिनिपतितस्य मुवर्णादेर्नष्टस्या-
धिगमं विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुव-
र्णादेर्निधिगद्वाच्यस्याधिगमे विधिमाह— राजंति ।
उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्थं ब्राह्मणभ्यो दत्त्वा
शेषं कोशे निक्षेपयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताश्च
यनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभत तदा सर्वमेव
गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । मिता.

इतरेण निधौ लब्धे राजा पञ्चांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥

(१) इतरेण ब्राह्मणेनैवानभिरूपेणेत्यर्थः । गौतमीयं
त्वब्राह्मणविषयं 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । यावान्
निध्यधिगमः स सर्वो राजधनमित्यर्थः । तथा च

× शेषं मितावत् ।

* अप., वीमि., विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।३४; विश्व. २।३६; मिता.; अप.;
मसु. ८।३७; विर. ६४३-४; व्यनि. ५३३ निधि (निधीन्);
द्वि. २८५; दात. १८३; वीमि.; व्यम. ८८; विता.
५६४ लब्ध्वा निधिं (लब्धनिधिः); सेतु. २९२; समु.
७३; विच. ९७.

(२) यास्मृ. २।३५; विश्व. २।३७ स्वं द (स्वद);
मिता.; अप.; स्मृच. १३४ माहरेत् (नामयात्); विर.
६४४ शानो (शानं) शेषं विश्ववत्; व्यनि. ५३३ दाप्यस्तं
(राशस्तद); द्वि. २८७ पू. २९२ उच्यते; दात. १८३;
मच. ८।३९ शानि (अना); वीमि.; व्यम. ८८ शानो
(शानो); विता. ५६४; सेतु. २९२ पू.; प्रका. ८४
स्मृचवत्, पू.; समु. ७३; विच. ९७

'न ब्राह्मणस्थानभिरूपस्य' इत्युक्त्वाह— 'अब्राह्मणोऽ-
प्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके' इति । अनाख्याय तु गृह्णन्
ब्राह्मणोऽपि सर्वमादाय शक्त्यनुरूपेण दण्ड्यः स्यात् ।
विद्वान्स्तु 'स सर्वस्य प्रभुरिति' वचनादनाख्यायापि
गृह्णन् न दोषमागित्यर्थः । विश्व. २।३७

(२) इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन अविद्व-
द्ब्राह्मणसन्नित्यादिना निधौ लब्धे राजा पञ्चांशमधिगन्त्रे
दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वसिष्ठः—'अप्रज्ञा-
यमानं चित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेत् पञ्चमं अधिगन्त्रं
दद्यात्' इति । गौतमोऽपि—'निध्यधिगमो राजधनं
भवति, न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणोऽप्याख्याता
पञ्चमं लभेतेत्येके' इति । अनिवेदित इति कर्तरि
निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राजेऽप्यानिवेदित-
विज्ञातः, यः कश्चिन्नधिं लब्ध्वा राजे न निर्धोदतवान्
विज्ञातश्च राजा स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शक्त्य-
पेक्षया । अथ निधेरपि स्वाभ्यागत्य रूपमख्यादिभिः
स्वत्वं भावयानं तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं
द्वादश वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः—'ममायमिति
यो ब्रूयान्नधिं सन्त्येन मानवः । तस्याददीतं पट्भागं
राजा द्वादशमेव वा ॥' इति (मस्मृ. ८।३५) । अंश-
विकल्पस्तु वर्णक्रमायपेक्षया वेदितव्यः । + मिता.

पुनं चौरहते व्यवस्था

'देयं चौरहृतं द्रव्यं राजा जनपदाय तु ।

अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥

(१) यतश्च निध्यादिष्वस्वामिकेषु राज्ञः प्रभुत्वं,
तत एव च—'देयं चौरहृतं द्रव्यं राजा जनपदाय तु ।'
कस्मात् । यस्माद्—'अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं तस्य
यस्य तत्' पालकत्वेन हि राजगामिता निध्यादेः ।
पालकश्चेत् किमिति परकीयं चोरादिहृतं न प्रयच्छेदित्य-
भिप्रायः । जनपदग्रहणं सर्वार्थम् । न ब्राह्मणायैवेत्यर्थः ।

+ अप., वीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३६; अपु. २५३।६० जान (जन);
विश्व. २।३८ जान (जन) यस्य तस्य (तस्य यस्य);
मिता.; अप. विश्ववत्; व्यनि. ५३२ अपुवत्, पू., नारदः;
द्वि. ८५ तु (च) दद्धि (दत्तम्) यस्य तस्य (तस्य
यस्य); वीमि.; विता. ५६७ अद (आद) यस्य तस्य (तस्य
यस्य); समु. १५२.

तथा च बृहस्पतिः—‘चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्णीयं अलाभे स्वकोशाद् वा, अददच्चोरकिल्बिषी स्यात्’ इत्यादि । विश्व. २।३८

(२) चौरहृतं प्रत्याह—देयमिति । चौरैर्हृतं द्रव्यं चौरैभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै राजा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत् अप्र यच्छन् यस्य तदपहृतं द्रव्यं तस्य किल्बिषमपानोति । तस्य चोरस्य च । यथाह मनुः—‘दातव्यं सर्ववर्णैभ्यो राजा चौरैर्हृतं धनम् । राजा तदुपयुज्जानश्चौरस्यापानोति किल्बिषम् ॥’ इति । यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुप भुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमपानोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धनं स्वकोशाद् द्यात् । यथाह गौतमः—‘चौरहृतमर्वाजित्य यथास्थानं गमयेत्कोशाद्वा दद्यात्’ इति । कृष्णद्वैपायनोऽपि—‘प्रत्याहर्तुं न शक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि । स्वकोशात्तादृि देयं स्यादशकेन महीक्षिता ॥’ इति । + मिता.

नारदः

निधिव्यवस्था

‘परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्नितिम् ।

राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥

परेण निहितं निधिं यो लभेत स राजं दौकयेत् ।

अत्र हेतुमाह—अस्वामिक राजगामि यतः सर्वं तस्मात् तस्योपहरेद् ब्राह्मणवर्जम् । तेन यल्लब्धं तदात्मन एव ।

इतरो यद् राजा तुष्टो ददाति तदेव लभत इति ।

नाभा. ८।६ (पृ. १०७)

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।

तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

+ अप., वीमि. मितावत् ।

(१) नासं. ८।६; नास्मृ. १०।६; मसु. ८।३७ राजन्यु (राजा ध्य); विर. ६४३; मपा. २२६ राजन्यु (राजैवो); दीक. ३४-५; दवि. २८९ : २९२ पृ.; नृप्र. १७४ परेण निहितं (निरेण पिहित); सेतु. २९२ लब्ध्वा (दृष्ट्वा).

(२) नासं. ८।७; नास्मृ. १०।७; विर. ६४३ राजे निवे (राजनि वे) च (तु) वेदयन् (वेदने); मपा. २२७ च (तु); दीक. ३५ मपावत्; दवि. २९२ च (तु)

ब्राह्मणोऽपि लब्ध्वा निधिं राज्ञे निवेदयेत् अयं मया लब्ध इति । तेनानुज्ञातो भुञ्जीत, अन्यथा चोरः स्यात् ।

नाभा. ८।७ (पृ. १०७)

प्रनष्टारवामिकधनव्यवस्था

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते * ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकमदायादं दायदादिकृत्थ हरशून्यम् । अत्र च एकाब्दव्यब्ददशाब्दानां गङ्कित. दूरदूरतरदूरतमाद्यवस्थितदायादागमनापेक्षया व्यवस्था कार्या । विर. ११७

स्वैमप्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।

गृहीयात्तत्र तं शुद्धमशुद्धं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

आत्मीयमप्यर्थं नष्टमित्यवघोषित पुनर्लभेत चेत् तथैव राज्ञे निवेदयेत् । अनुज्ञातं तच्छुद्धं भवति, अशुद्धमन्यथा स्यात् । नाभा. ८।८ (पृ. १०७)

धने चोरहो व्यवस्था

स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद् धनान् ।

उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थान् हीयते × ॥

बृहस्पतिः

प्रनष्टारवामिकधनव्यवस्था

राजाददीत पड्भागं नवमं द्वादशं तथा ।

शूद्रविद्वक्षत्रजातीनां विप्रादृगृहीतं विंशकम् ॥

* स्थलादिनिर्देशः सभूयस्सुत्थानप्रकरणे (पृ. ७८२) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च स्नेयप्रकरणे (पृ. १७५७) द्रष्टव्यः ।

वेदयन् (वेदने) उत्त.; नृप्र. १७४ क्षिप्रं राजे (क्षेत्रियाय) पृ.; सेतु. २९२ दविवत्.

(१) नासं. ८।८ शुद्धं स्यात् (शुद्धः स्याद्); नास्मृ. १०।८; विर. ६४२ तत्र तं (तु नतः); नृप्र. १७४ उत्त-गर्भे (गृह्यन् शुद्धोऽप्यशुद्धः स्यात्ततो दण्ड्यतरतु नान्यथा) उत्त.; सेतु. २९१ लब्ध्वा राजे (लब्धं राशि) तत्र तं (तु ततः) शेषं नामवत्.

(२) व्यक. १४०; विर. ११६; विचि. ४७ द्वादशं (दशमं); व्यनि. २८१ जानीनां (जानानां); बाल. २।१७३; सेतु. १४३; मसु. ७२ व्यनिवत्; विव्य. ३५ नारदः.

त्रैयवदाद्धं तु नागच्छेद्यत्र स्वामी कथञ्चन ।
तदा गृहीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् श्रयेत् ॥

ब्राह्मणान् श्रयेत् अन्यब्राह्मणेभ्योऽर्पयेदित्यर्थः ।

विर. ११६

चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयं अलाभे
स्वकोशाद्वा, अददच्चोरकित्तिपि स्यात् ।

व्यासः

धने चोरहृते व्यवस्था

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।

स्वकोशात्तद्वि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता * ॥

उशना

निधिव्यवस्था

विद्याभिजनयुक्तान् पूर्वदृष्टप्रमाणान्वृद्धान्निधि-
पालने नियुज्यात् ।

* यदिनिर्देशः स्नेयप्रकरणे (पृ. १७६५) द्रष्टव्यः ।

(१) व्यक्र. १४० अत्र (सत्र) ; विर. ११६ ; विचि. ४८ द्वादश (अष्टा) ब्राह्मणान् (ब्राह्मणं) ; व्यनि. २८२ विचित्र ; बाल. २।१७३ व्यक्रवत् ; सेतु. १४३ ब्राह्मणान् (ब्राह्मण) ; समु. ७२ विचित्र ; विच्य. ३५ विचित्र, नारदः.

(२) विश्व. २।३८.

(३) मभा. १०।३६.

अग्निपुराणम्

निधिव्यवस्था

कोपे प्रवेशयेदर्थं नित्यं चार्धं द्विजे ददेत् ।

निधिं द्विजोत्तमः प्राप्य गृहीयात्सकलं तथा ॥

चतुर्थमष्टमं भागं तथा षोडशमं (कं) द्विजः ।

वर्णक्रमेण दद्याच्च निधिं पात्रे तु धर्मतः ॥

प्रनष्टस्वामिकथनव्यवस्था

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः सुवित्तस्यांशमष्टमम् ।

प्रनष्टस्वामिकमृक्कथं राजा व्यवदं निधापयेत् ॥

अर्वाक्यव्यवदद्वरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽर्थयुक्तो यथाविधि ॥

संपाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

बालानाथवनव्यवस्था

बालदायादिकमृक्कथं तावद्राजाऽनुपालयेत् ।

गावत्यात्स समावृत्तो यावद्वाऽतीतशेषवः ॥

बालपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिभ्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥

जीवन्तीनां तु तामां ये मंहरेयुश्च वान्धवाः ।

तान् शिष्याचोरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

धने चोरहृते व्यवस्था

सामान्यतो हृतं चोरैस्तद्वै दद्यात्स्वयं नृपः ।

चोररक्षाधिकारिभ्यो राजाऽपि हृतमाप्नुयात् ॥

अहृते यो हृतं ब्रूयान्निःकार्यो दण्ड्य एव सः ।

न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यद्गृहगोहृतम् ॥

(१) अपु. २२३।१४-२३.

परिशिष्टम्

व्यवहारस्वरूपम्

गौतमः

व्यवहारविभागाः

^१द्विरुत्थानो द्विगतिः * ।

व्यवहार इत्यनुपपद्यते । तत्र निवन्धनकारेण ऋणा-
दातादिद्वयविभागान्तानां देयनिवन्धनता साहसदिपञ्च
कस्य दण्डनिवन्धनत्वमिति द्विरुत्थानतेत्यर्थ इति । यद्यपि
मन्वादिभिः—‘तेषामात्यमृणादानं निश्चेपोऽस्वामिविक्रयः ।
समयं च समुत्थानं दत्तस्यानारकम् च ॥ वेतनस्यैव चादानं
सर्वदश्च वृत्तिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयौ विवादः स्वामि-
पालशोः ॥ भीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेन च भाग्यं चैव स्त्रीभग्नहणमिव च ॥ स्त्रीपुंशर्मो
विभागश्च वृत्तमाद्वय एव च । पदान्यशब्देनानि व्यव-
हारं विदुः ॥’ इत्येवमुक्तप्रकारेण क्रमिकाणि व्यवहार-
पदानुक्तानि । अत्र वाक्पात्राय दण्डपात्राय-स्त्रीभग्नहणा-
नन्तरं दाताविभागः क्रमिकः, निवन्धनकारेण तु—त्रयोदश-
विवादपदं दाय इत्युक्तम् । उभयोर्महान् विरोधः । स

* आत्मनः प्रकरणं पूर्वं (पृ. १) एतद्वचनं समुद्धृतमस्ति
तत्र श्रीभाष्याः संपूर्णतयाऽनुसारादत्र पुनरुद्धृतम् ।

(१) सवि. ४५०.

परिहित्यते, तथोक्तं नारदेन—‘ऋणादानं हयुपनिधिः
समूयोत्थानमेव च । दत्तस्य पुनरादानं अशुश्रूषाऽभ्युपेत्य
च ॥ वेतनस्यानपारकम् तथैवास्वामिविक्रयः । विक्रीयास-
प्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ समयस्यानपारकम्
विवादः श्रेत्रजस्तथा । स्त्रीपुंशयोश्च सत्रन्धो दायभागोऽयं
साहसम् ॥ वाक्पात्राय तथा प्रोक्तं दण्डपात्रायमेव च ।
यत् प्रकीर्णं चैव..... ॥’ इति नारदवचनानु-
सारिनिवन्धनकारवचनम् । अतश्च तद्व्याख्येयस्यापि
गोतमग्रन्थे नारदवचनानुसारित्वमेव । एतदनुसारेणैवा-
स्वामिगण्युक्ता विवादपदानां संगतिः । अतश्च ऋणादा-
नादिदाताविभागान्तानां देयनिवन्धनत्वेन प्रतिपादनं साह-
सार्थाऽपञ्चकस्य दण्डनिवन्धनत्वमिति सूचितुं ‘अथ साहस-
मित्यवगच्छः प्रयुक्तः । अतश्च देयप्रतिपादनानन्तरं
दण्डप्रतिपादनस्यावगार इति संगतिः । अत्रापि वाक्पा-
त्रायदण्डपात्राणां परस्परं भेदाभावेऽपि दण्डाल्पत्व-
महत्त्वार्थे पृथग्ग्रहणम् । अतश्च प्रकरणत्रयस्यापि संगति-
रुक्तेव । अनेन विज्ञानयोगिना युद्धक विवादपदानां
परस्परं संगतिर्नास्तीति, तत्परास्तं वेदितव्यम् ।

सवि. ४५०—५१

सभा

-

महाभारतम्

सभ्यैः सत्यमेव वक्तव्यम्

सैभां प्रपद्यते ह्यार्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाद् ।
तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥
धर्मप्रश्रमतो ज्ञायादार्थः सत्येन मानवः ।
वित्रयुस्तत्र तं प्रश्नं कामक्रोधबलतिगाः ॥
यो हि प्रश्नं न वित्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृते या फलावामिस्तस्याः सोऽर्थं समश्नुते ॥

(१) भा. २।६।६०, ६१, ६२, ७७-८०.

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।

न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥

अर्थं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।

पादश्चैव सभामस्तु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभामदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्दते ॥

वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रल्हादं पृच्छते ।

इष्टापूर्तं च ते व्रन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥

साक्षी

००००

महाभारतम्

सृष्टासाक्ष्यनिन्दा । साक्षिणां सत्यवचनापवादविषयः ।

पृष्ठो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।

स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

पृष्ठं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र ।

एकार्थतायां तु समाहितायां

मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥

जानन्नविब्रुवन्नश्रान्कामाक्रोधाद्भ्यात्तथा ।

सहस्रं वारुणान पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥

साक्षी वा विब्रुवन्साक्ष्यं गोकर्णशिथिलश्चरन् ।

सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥

तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।

तस्मान्मत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।७।३.

(२) भा. (भाण्डा.) १।६।१२९.

(३) भा. (भाण्डा.) १।७।१६, १७.

(४) भा. २।६।७४-८५.

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।

न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥

अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।

पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥

वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रल्हाद पृच्छते ।

इष्टापूर्तं च ते घ्नन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥

हृतस्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चैव यत् ।

ऋणिनः प्रति यच्चैव स्वार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ॥

स्त्रियाः पत्या विहीनाया गङ्गा ग्रस्तस्य चैव यत् ।

अपुत्रायाश्च यद्दुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ॥

अध्युढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ।

एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ॥

तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥

साक्षिलक्षणम्

समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चेति धारणात् ।

तस्मात्सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥

कुलीनस्त्रियः सभायां न नेयाः

धर्म्या स्त्रियं सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।

स नष्टः कौरवे येषु पूर्वा धर्मः सनातनः ॥

अग्निपुराणम्

कौटसाक्ष्यदण्डः

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन वर्णाश्च प्रदापयेत् ।

विवासयेत् ब्राह्मणं तु भोज्यो (अन्यो) विधिर्न

हीरितः ॥

(१) भा. २।३।९। (२) अपु. २२।७।८.

दिव्यम्

महाभारतम्

अग्निविधिः

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरामि नित्यदा ।

(१) भा. (भाण्डा.) १।५।२३.

साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥

धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः ममम् ।

पृष्ठो यद्ब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।७।२.

स्कन्दपुराणम्

शपथकोशधविपाग्नितप्तमापकालतन्दुलजलानि दिव्यानि
एवंविधस्त्वमौ देवो भट्टादित्योऽत्र तिष्ठति ।
भूयानतोऽपि बहुशः पापहा धर्मवर्धनः ॥
दिव्यमष्टविधं चात्र सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
पापानां चोपभुक्तं हि यथा पार्थ हलाहलम् ॥

अर्जुन उवाच —

दिव्यप्रकारमिच्छामि श्रोतुं चाहं मुनीश्वर ।
कथं कार्याणि कानीह स्फुटं येः पुण्यपापकम् ॥

नारद उवाच —

शपथाः कोशधटकौ विपाग्नी तप्तमापकौ ।
फालं च तन्दुलं चैव दिव्यान्यष्टौ विदुर्वृधाः ॥
अमाक्षिकेषु चार्थेषु मिथो विवदमानयाः ।
राजद्रोहाभिजापेषु साहसेषु तथैव च ॥
अविदस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनाभिलङ्घयेत् ।
महर्षिभिश्च देवैश्च सत्यार्थाः शपथाः कृताः ॥
जवनो नृपतिः क्षीणो मिथ्याशपथमाचरन् ।
चमिष्ठाम्रे वर्षमध्ये सान्वयः किल भारत ॥
अन्धः गत्रगृहं गच्छेद्यो मिथ्याशपथांश्चरेत् ।
रौरवस्य स्वयं द्वारमुद्राटयति दुर्मतिः ॥
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषाः ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापौ हृदयं
यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मो हि जानाति
नरस्य वृत्तम् ॥

एवं तस्मादभिज्ञाय सत्यार्थशपथांश्चरेत् ।
वृथा हि शपथान्कुर्वन्प्रेत्य चेह विनश्यति ॥
इदं सत्यं वदामीति ब्रुवन् साक्षी भवान्यतः ।
शुभाशुभफलं देहि शुचिः पादौ रवेः स्पृशेत् ॥

अथ शास्त्रस्य विप्रोऽपि शास्त्रस्यापि च क्षत्रियः ।
मां संस्पृशंस्तथा वैश्यः शूद्रः स्वगुरुमेव च ॥

मातरं पितरं पूज्यं स्पृशेत्साधारणं त्विदम् ।
कोशस्य रूपं पूर्वं ते व्याख्यातं पाण्डुनन्दन ॥

(१) स्कन्दपु. (कौमारिकाखण्ड) अध्यायः ४३, ४४.

विप्रवर्जं तथा कोशं वर्णिनां दापयेन्मृतः ।
यो यो यदेवताभक्तः पाययेत्तस्य तं नरम् ॥
समभक्तं च देवानामादित्यस्यैव पाययेत् ।
सर्वेषां चोग्रदेवानां स्नापयेदायुधास्त्रकम् ॥
स्नानोदकं वा संकल्पं गृहीत्वा पाययेन्नरम् ।
त्रिमत्तरात्रमध्ये च फलं कोशस्य निर्दिशेत् ॥
अतः परं महादिव्यविधानं शृणु यद्वेत् ।
संशयच्छेदि सर्वेषां धाष्टर्यान्दिव्यमेव च ॥
सशिरस्कं प्रदातव्यमिति ब्रह्मा पुराऽब्रवीत् ।
महोधाणां च दातव्यमशिरस्कमपि स्फुटम् ॥
साधूनां वर्णिनां राजा न शिरस्कं प्रदापयेत् ।
न प्रवाते धटं देयं नोष्णकाले हुताशनम् ॥
वर्णिनां च तथा फालं तन्दुलं मुखरोगिणाम् ॥
कुप्टपित्तार्द्रितानां च ब्राह्मणानां च नो विपम् ।
तप्तमापकमर्हन्ति सर्वे धर्म्यं निरत्ययम् ॥
न व्याधिमग्नं देशे शपथान्कोशमेव च ।
दिव्यान्यामुरकैर्मन्त्रैः स्तम्भयन्तीह केचन ॥

प्रतिघातविदस्तेषां योजयेद्धमवत्सलान् ।

दिव्यानां स्तम्भकान् ज्ञात्वा पापान्नित्यं महीपतिः ॥
विवासयेत्स्वकाद्राष्ट्रात्ते हि लोकस्य कण्टकाः ।
तेषामन्वेषणे यत्नं राजा नित्यं समाचरेत् ॥
ते हि पापसमाचारास्तस्करेभ्योऽपि तस्कराः ।
प्राग्दृष्टोपायान् स्वल्पेषु दिव्येषु विनियोजयेत् ॥
महत्त्वमपि न चार्थेषु धर्मज्ञानं धर्मवत्सलान् ।
न मिथ्यावचनं येषां जन्मप्रभृति विशते ॥

श्रद्धयात्पार्थिवस्तेषां वचनादेव भारत ।

ज्ञात्वा धर्मिष्ठतां राजा पुरुषस्य विचक्षणः ॥
क्रोधाहोभात्कारयश्च स्वयमेव प्रदुष्यति ।
तस्मात्पापिषु दिव्यं स्यात्तत्रादौ प्रोच्यते धटे ॥
सुसमायां पृथिव्यां च दिग्भागे पूर्वदक्षिणे ।
यज्ञिस्य तु वृक्षस्य स्थाण्ये स्यान्मुण्डकद्वयम् ॥
स्तम्भकस्य प्रमाणं च सप्तहस्तं प्रकीर्तितम् ।
द्वौ हस्तौ निखनेत्काष्ठं दृश्यं स्याद्वस्तपञ्चकम् ॥
अन्तरं तु तयोः कार्यं तथा हस्तचतुष्टयम् ।
मुण्डकोपरि काष्ठं च दृढं कुर्याद्विचक्षणः ॥
चतुर्हस्तं तुलाकाष्ठमव्रणं कारयेत्स्थिरम् ।
खदिरार्जुनवृक्षाणां शिशुपाशालजं त्वथ ॥

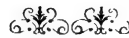
तुलाकाष्ठे तु कर्तव्यं तथा वै शिष्यकद्वयम् ।
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटस्तथा ॥
 पाषाणस्यापि जायेत स्तम्भेषु च घटस्तथा ।
 वणिक्सुवर्णकारो वा कुशलः कांस्यकारकः ॥
 तुलाधारधरः कार्यो रिपौ मित्रे च यः समः ।
 श्रावयेत्प्राङ्मिवाकोऽपि तुलाधारं विचक्षणः ॥
 ब्रह्मघ्ने ये स्मृता लोका ये च स्त्रीवालघातके ।
 तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥
 एकस्मिंस्तोलयेच्छिष्ये ज्ञातं सूपोपितं नरम् ।
 द्वितीये मृत्तिकां शुभ्रां गौरां तु तुलयेद्बुधः ॥
 इष्टिकाभस्मपाषाणकपालास्थिनि वर्जयेत् ।
 तोलयित्वा ततः पूर्वं तस्मात्तमवतारयेत् ॥
 मूर्ध्नि पत्रं ततो न्यस्य न्यस्तपत्रं निवेशयेत् ।
 पत्रे मन्त्रस्त्वयं लेख्यो यः पुरोक्तः स्वयंभुवा ॥
 ब्रह्मणस्त्वं सुता देवि तुलानाम्नेति कथ्यते ।
 तुकारो गौरवे नित्यं लकारो लघुनि स्मृतः ॥
 गुरुलाघवसंयोगात्तुला तेन निगद्यसे ।
 संशयान्मोचयस्वेनमभिशस्तं नरं शुभे ॥
 भूय आरोपयेत्तं तु नरं तस्मिन् सपत्रकम् ।
 तुलितो यदि वर्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ॥
 हीयमानो न शुद्धः स्यादिति धर्मविदो विदुः ।
 शिष्यच्छेदे तुलाभङ्गे पुनरारोपयेन्नरम् ॥
 एवं निःसंशयं ज्ञानं यच्चान्यायं न लोपयेत् ।
 एतत्सर्वं रवौ वारे कार्यं संपूज्य भास्करम् ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि विपदिष्यं शृणुष्व मे ॥
 द्विप्रकारं च तत्प्रोक्तं घटमर्पविषं तथा ।
 शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमशैलभवस्य वा ॥
 यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा पट्टशृङ्गलता ।
 मूर्ध्नि विन्यस्तपत्रस्य पत्रे चैवं निवेशयेत् ॥
 त्वं विप ब्रह्मणः पुत्र मलयधर्मे व्यवस्थितः ।
 त्रायस्त्वेनं नरं पापात्मत्येनास्य भवामृतम् ॥
 येन वेगैर्विना जीर्णं छर्दिमूर्च्छाविवर्जितम् ।
 तं तु शुद्धं विजानीयादिति धर्मविदो विदुः ॥
 क्षुधितं क्षुधितः सर्पं घटस्थं प्रोच्य पूर्ववत् ।
 संस्पृशेत्तालिकाः सप्त न दशेच्छुध्यतीति सः ॥

अग्निदिव्यं यथा प्राह विरञ्चिस्तच्छृणुष्व मे ।
 सप्तमण्डलकान्कुर्यादेवस्याग्रे रवेस्तथा ॥
 मण्डलान्मण्डलं कार्यं पूर्वेणेति विनिश्चयः ।
 षोडशाङ्गुलकं कार्यं मण्डलात्तावदन्तरम् ॥
 आर्द्रवाससमाहूय तथा चैवाप्युपोषितम् ।
 कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसंनिधौ ॥
 प्रत्यक्षं कारयेद्दिव्यं राज्ञो वाधिकृतस्य वा ।
 ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥
 पश्चिमे दिनकाले हि प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।
 चतुरस्रे मण्डलेऽन्ये कृत्वा चैव समौ करौ ॥
 लक्षयेयुः कृतादीनि हस्तयोस्तस्य हारिणः ।
 सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि बध्नीयुः करयोस्ततः ॥
 नवेन कृतसूत्रेण कार्पासेन दृढं यथा ।
 ततस्तु सुसमं कृत्वा अष्टाङ्गुलमथायसम् ॥
 पिण्डं हुताशंसतप्तं पञ्चाशत्पलिकं दृढम् ।
 आदौ पूजां रवेः कृत्वा हुताशस्याथ कारयेत् ॥
 रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ।
 अभिशस्तस्य पत्रं च बध्नीयाच्चैव मूर्धनि ॥
 मन्त्रेणानेन संयुक्तं ब्राह्मणाभिहितेन च ।
 त्वमग्रे वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु ह्यसे ॥
 पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ।
 त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मादिनाम् ॥
 जठरस्थोऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
 पापेषु दर्शयात्मानमचिप्मान्भव पावक ॥
 अथवा शुद्धभावेपु शीतो भव महाबल ।
 ततोऽभिशस्तः शनैर्कर्मण्डलानि परिक्रमेत् ॥
 परिक्रम्य शनैर्जह्याहोर्हपिण्डं ततः क्षिणौ ।
 विपत्रहस्तं तं पश्चात्कारयेद् ब्रीहिमर्दनम् ॥
 निर्विकारौ करो हृष्टवा शुद्धो भवति धर्मतः ।
 भयाद्वा पातयेद्यस्तु तदधो वा विभाव्यते ॥
 पुनस्त्वाहारयेह्यो विधिरेप प्रकीर्तितः ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि तप्तमापविधिं शृणु ॥
 कारयेदायमं पात्रं तान्नं वा षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलग्यातं तु मृन्मयं वापि कारयेत् ॥
 पूरयेद्दधृततैलाभ्यां पलैर्विशतिभिस्ततः ।
 सुतप्ते निक्षिपेत्तत्र सुवर्णस्य तु मापकम् ॥

बह्व्युक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिशास्तस्य मूर्धनि ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमापं समुद्धरेत् ॥
 शुद्धं ज्ञेयमसदिग्धं विस्फोटादिविवर्जितम् ।
 फालशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तां शृणु त्वं धनंजय ॥
 आयमं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
 अष्टाङ्गुलमदीर्घं च चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
 बह्व्युक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिशास्तस्य मूर्धनि ।
 त्रिः परावर्तयेज्जिह्वां लिहन्नस्मात्पङ्कङ्गुलम् ॥
 गवां क्षीरं प्रदातव्यं जिह्वाशोधनमुत्तमम् ।
 जिह्वापरीक्षणं कुर्याद्गधा चेन्न विमोच्यते ॥
 तं विशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धा चेतु जायते ।
 तन्दुलस्याथ वक्ष्यामि विधिधर्मं सनातनम् ॥
 चौर्यं तु तन्दुला देया न चान्यत्र कथंचन ।
 तन्दुलानुदके सिक्त्वा रात्रौ तत्रैव स्थापयेत् ॥
 प्रभाते कारिणे देया भक्षणाय न संशयः ।
 त्रिःकृत्वः प्राङ्मुखश्चैव पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ॥

पिपलस्याथ भूर्जस्य न त्वन्यस्य कथंचन ।
 तांस्तु वै कारयेच्छुद्धांस्तन्दुलान् शालिसंभवान् ॥
 मृन्मये भाजने कृत्वा सवितुः पुरतः स्थितः ।
 तन्दुलान्मन्त्रयेच्छुद्धान् मन्त्रेणानेन धर्मतः ॥
 दीयसे धर्मतत्त्वज्ञैर्मानुषाणां विशोधनम् ।
 स्तुतस्तन्दुल सत्येन धर्मतस्मात्तुमर्हसि ॥
 निष्ठीवने कृते तेषां सवितुः पुरतः स्थिते ।
 शोणितं दृश्यते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
 एवमष्टविधं दिव्यं पापसंशयच्छेदनम् ।
 भट्टादित्यस्य पुरतो जायते कुरुनन्दन ॥
 जलदिव्यं तथा प्राहुर्द्विप्रकारं पुराविदः ।
 जलहस्तं स्मृतं चैकं मज्जनं चापरं विदुः ॥
 वाणक्षेपस्तथादानं यावद्वीर्यवता कृतम् ।
 तावत्तं मज्जयेज्जीवेत्तथा तच्छुद्धिमादिशेत् ॥
 एवंविधमिदं स्थानं भट्टादित्यस्य भारत ।
 ममैव कृपया भानोर्जातमेतन्महीतले ॥

मानसंज्ञा:

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

भावसाध्यत्वभावोऽपि केचित्स्यात्संग्रहेषु च ।
 साक्ष्यादीनामभावेऽत्र दिव्याभावं च कुत्रचित् ॥
 दिव्ये तु मूर्द्धदण्डाभ्यां साध्यर्थं हेम कल्पयेत् ।
 तत्रारभ्यार्धकाकण्याः शूद्रो दूर्वाकरः शपेत् ॥
 त्रिकाकण्यूनपणमानान् कृष्णलात्तिलहस्तकः ।
 द्विगुणाद्रप्यपाणिस्तु त्रिगुणान् काञ्चनं दधत् ॥
 चतुर्गुणान् करे कृत्वा मृत्तिकां लाङ्गलोद्धृताम्
 नीचः पञ्चगुणात्पुत्रदोरैरन्यत्रपातकैः ॥
 पणानां दशमानानां दशकाद्धर्मशोधनम् ।
 तत्रैवार्थेषु लेढव्यं फालं फालोपजीविता ॥
 स्यात्पञ्चदशकात्कोशः त्रिंशतस्तण्डुलाः स्मृताः ।

(१) व्यनि. २१८-२२०.

चत्वारिंशत्तवचा (?) तु तप्तमापममुद्धृतिः ॥
 पञ्चाशतस्तुला ज्ञेयाः सप्तपष्टे जलं भवेत् ।
 पञ्चसप्ततिकादग्निः शातात्स्यात् विपभक्षणम् ॥
 एतानि शूद्रस्योक्तानि द्विगुणेऽर्थे विशः स्मृताः ।
 चत्वारिंशद्वाग्न्यमापः तौ यवः तौ च कृष्णलम् ॥
 कृष्णलद्वितयं प्रोक्तं अण्विकाऽप्यत्र (?)

पणोऽप्यसौ ।
 तिस्रोऽण्विकाः कृष्णलं च हेममाप इतीर्यते ॥
 शाणोण्विकाश्चतस्रस्तु दीनारास्था (ग्यः?) चतुर्दश ।
 अण्विका विंशतिः निष्कं शाणं साष्टाण्विकं तु तन ॥
 अष्टाण्विकाधिकं निष्कद्वितयं चित्रको भवेत् ।
 सषोडशाण्विकं निष्कद्वयं कर्पक उच्यते ॥

दशभिर्वा पणं चैका दशभिस्तु चतुष्पणैः ।
 निष्कैर्द्वादशभिर्वेति लौकिको मानसंग्रहः ॥
 यो राजसर्षपस्यार्धो लौकिकः काकणिस्तु सः ।
 काकणिस्त्रितयं गौरो मापः स्यादर्धतण्डुलः ॥
 स काकणिद्वयं मानद्वितयं मध्यमो यवः ।
 काकणिद्वितयं न्यूनसप्तमापस्तु कृष्णलः ॥
 कार्षापणस्त्वष्टमानो दशमानपणः परः ।
 शाणोणिका चतुष्का स्यात् लौकिकेऽप्येवमेव सः ॥
 पट्काकणिकमानाद्यो मापोऽन्यश्चतुरण्विकः ।
 कार्षापणोऽन्यो निष्का मा पूर्वदेशे प्रवर्तते ॥
 सुवर्णोऽष्टाण्विकायुक्तं निष्कद्वयमिहोच्यते ।
 सुवर्ण एव दीनारः चित्रकश्चेति कथ्यते ॥
 अक्षार्ध द्वयणुकाद्यर्धमानयुक्तं द्विनिष्ककम् ।
 रूप्यमानेन (तु) मापः स्यात् मानैर्धचतुर्दशैः ॥
 सप्ताण्विकाधिकं निष्कं पुराण (णं ?) मानं
 (मानवं ?) च तत् ॥

शतमानं पलं च स्यात् निष्कैर्धचतुर्दशैः ।
 तैरेव राजतं निष्कं अथ तान्त्रिकमुच्यते ॥
 पाञ्चरात्रवैश्वानसातुमारि निष्कप्रमाणम्
 स्यादण्विकाचतुष्केण त्रिनिष्कः कर्षकः पणः ॥
 पूर्णोऽर्धपादपादोननिष्कषोडशको भवेत् ।
 साहसो द्विगुणो मध्य उत्तमः स्याच्चतुर्गुणः ॥
 अर्धपादोननिष्को द्विनिष्कषोडशकोऽथवा ।
 पूर्वस्तद्विगुणो मध्ये मध्याद् द्विगुण उत्तमः ॥
 यवश्च कृष्णलं मापः सुवर्णो रूप्यनिष्ककः ।
 मानवोक्तयवादिभ्यः पञ्चांशो नास्ति वैष्णवे ॥

विष्णुगुप्तः

पञ्चगुञ्जलको मापः प्राणस्तेषु चतुर्गुणैः ।
 कलञ्जो धरणं प्राहुः मणिमानविशारदाः ॥

(१) सवि. ४५७.

निर्णयकृत्यम्

नारदः

पराजितदण्डविचारः

^१ मिथ्याभियोगिनो ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोनयः ।
 तेषां जिह्वां समुत्कृत्य राजा शूले निवेशयेत् ॥
 द्विजानां शूद्रयोनयः प्रेषणकारिण एव विहिताः ।
 यदा पुनस्ते एव शूद्रा द्विजानामेव मिथ्याभियोगिनो
 ये स्युः भवन्ति । दर्पाद्वा निजदुर्वचनात् विक्षेपकारिणो

(१) नास्मृ. २।३७ निवेशयेत् (निधापयेत्); अभा. २६ नास्मृवत्; व्यक. १०१; दीक. ३२; व्यचि. ९७; दवि. ३५१ जिह्वां (जिह्वाः); चन्द्र. १६८; व्यनौ. ९२.

भवन्ति तदा तान् शूद्रान् राजा खण्डितनिहानं कृत्वा
 शूले निधापयेत् । ततस्तेन पापेन न गृह्यते । अन्यथा
 शिष्टपालनार्थं दुष्टनिग्रहार्थं कस्मादिहो निर्मितस्य राज्ञ
 एव स दोष इति । अभा. २६

अग्निपुराणम्

पराजितदण्डविचारः

^१ यो यावद्विपरीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम् ।
 नो नृपेण ह्यधर्मज्ञो दाप्यो तद्विगुणं दम्भम् ॥

(१) अपु. २२७।६-७.

पुनर्न्यायः

ॐ नमः

अग्निपुराणम्

निवर्तनीयं कार्यम् । पुनर्न्यायवादिनो दण्डः ।

अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा ।

(१) अपु. २.२७।४९.

तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत् ॥

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दण्डयेद्द्विगुणं दमम् ॥

(१) अपु. २.२७।६५.

दण्डमातृका

महाभारतम्

ब्राह्मणाः स्त्रियश्चावध्याः

न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।

अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥

द्विजोत्तमं विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।

न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥

अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

धर्मज्ञान् राक्षसानाहुर्न हन्यात्म च मामपि ॥

अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।

तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान् हिंसितुमर्हसि ॥

मनुः

शूद्रदण्डधर्मानियोगः

शूद्रोत्पन्नांशपापीयान्नैवं मुच्येत किल्विपात् ।

तेभ्यो दण्डाहतं द्रव्यं न कोशे संप्रवेशयेत् ॥

(१) भा. (भाण्ड.) १।२.४।३.

(२) भा. (भाण्ड.) १।२.५।२.

(३) भा. (भाण्ड.) १।१.४६।२९.

(४) भा. (भाण्ड.) १।२.०९।४.

(५) मरु. ८।३.८५ इत्ययोपरिष्ठात् एते प्रक्षिप्तश्लोकाः ।

अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद् भृतकवेतनम् ।

यथा दण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु लभयेत् ॥

भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा द्विजाः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

दण्डप्रयोजनम्

दुर्वेलानामनाथानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

अनार्यैः परिभूतानां सर्वेषां पार्थिवो गतिः ॥

यदि नैताः प्रजा राजा दण्डेनातोद्य पालयेत् ।

ततोऽन्योन्यमभिघ्नन्त्यो विनश्येयुः परस्परम् ॥

दण्डाद्विनिना

कालदेशवयःशक्तीश्चिन्तयेत् दण्डकर्मणि ।

अग्निपुराणम्

दण्डेन प्रचारश्चर्म गानधर्मः

दण्डे सर्वं स्थितं दण्डो नाशयेददुष्प्रणीकृतः ।

अदण्ड्यान् दण्डयन्नश्येदण्ड्यान्

राजाऽप्यदण्डयन् ॥

(१) अभा. ३. शम्भलमित्थमृता (आनन्दाश्रम, श्लोकः २५)

समुपलभ्यते अयं श्लोकः ।

(२) अभा. ३.

(३) मेधा. ८।३.२४.

(४) अपु. २.२६।१४-२०.

देवदैत्योरगनराः सिद्धा भूताः पतत्रिणः ।
 उत्क्रमेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डान्न पालयेत् ॥
 यस्माददान्तान् दमयत्यदण्ड्यान् दण्डयत्यपि ।
 दमनादण्डनाच्चैव तस्मादण्डं विदुर्वुधाः ॥
 तेजसा दुर्निरीक्ष्यो हि राजा भास्करवत्ततः ।
 लोकप्रसादं गच्छेत दर्शनाच्चन्द्रवत्ततः ॥
 जगद्भ्याप्नोति वै चारैरतो राजा समीरणः ।
 दोषनिग्रहकारित्वाद्राजा वैवस्वतः प्रभुः ॥
 यदा दहति दुर्बुद्धिं तदा भवति पावकः ।
 यदा दानं द्विजातिभ्यो दद्यात्तस्माद्वनेश्वरः ॥
 घनधाराप्रवर्पित्वाद्देवादौ वरुणः स्मृतः ।
 क्षमया धारयल्लोकान्पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥
 उत्साहमन्त्रशक्त्याथै रक्षेयस्माद्वरिस्ततः ॥

महापानकेषु अङ्कनानि

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेयेषु श्वपदं विद्याद्ब्रह्महत्या (घाते) शिरः पुमान् ॥

मानसोल्लासः

अपराधकृतसर्वो दण्ड्यः

ऋत्विक् पुरोहितः पुत्रो भ्राता बन्धुस्तथा
 सुहृत् ।

अदण्ड्यो नृपतेर्नास्ति स्वधर्माच्चलितो नरः ॥

क्लेशदण्डप्रकाराः

केशानां कर्णयोरक्ष्णोर्नासिकायास्तथैव च ।
 जिह्वायाः करयोस्तद्वदङ्गुलीप्रजनस्य च ॥

(१) अपु. २२७।५०.

(२) मासो. २।२०।१२४५, १२८८-१३००.

पादयोरेवमादीनामङ्गानां छेदनं च यत् ।
 अपराधानुसारेण क्लेशदण्डः स उच्यते ॥
 बन्धनं ताडनं वाचा रूक्षया भर्त्सनं तथा ।
 एवंविधप्रकारोऽपि क्लेशदण्डः प्रकीर्तितः ॥

अर्थदण्डप्रकाराः

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं चैव चोत्तमः ॥
 विवादेन समः कापि द्विगुणः कापि कथ्यते ।
 त्रिगुणो वा कचित् प्रोक्तः कचिदुक्तश्चतुर्गुणः ॥
 सर्वस्वस्याधिकः कापि दमः सर्वस्वमेव वा ।
 दोषद्रव्यानुसारेण दण्डोऽर्थहरणः स्मृतः ॥

दण्डप्रयोगजनम्

दण्डो रक्षति मर्यादां दण्डो धर्मं प्रवर्तयेत् ।
 निवारयेद्धर्माच्च तस्माद् दण्डं प्रयोजयेत् ।
 दण्डहीने यतो राष्ट्रं मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ।
 तस्माद् दण्डं प्रयुञ्जीत दुष्टानां धार्मिको नृपः ॥
 दण्डपातभयाल्लोको धर्मे तिष्ठति सूत्रितः ।
 करीव विजयो मत्तोऽप्यङ्कुशेन वशीकृतः ॥
 तीव्रदण्डभयाल्लोके भृशमुद्विजते जनः ।
 तस्मान्मृदुप्रयोगेण प्रजापालनमाचरेत् ॥
 यथोक्तदण्डविन्यासाद् भूपतेर्धर्मचारिणः ।
 यशो धर्मस्तथा राष्ट्रं कोशश्च परिवर्धते ॥

सप्तविंशतिः राज्यस्थैर्यनिमित्तानि

एवमङ्गानि राज्यस्य सप्त शक्तित्रयं तथा ।
 पाङ्गुण्यं च तथा प्रोक्तमुपायश्च चतुर्विधः ॥
 राज्यस्थैर्यनिमित्तानि प्राप्तं राज्यस्य भूपतेः ।
 विंशतिः सोमभूपालः कृतवान् नीतिकोविदः ॥

ऋणादानम्

वेदाः

ऋणलिङ्गानि

न्यक्रतून् ग्रथिनो मृध्रवाचः पणीन् अश्रद्धां
अवृद्धां अयज्ञान् ।
प्रप्र तान्दस्यूरभिर्विवाय पूर्वश्चकारापरौ
अयज्युन् ॥

अक्रतूनयज्ञान् ग्रथिनो जल्पकान् मृध्रवाचो हिंसित-
वचस्कान् पणीन् पणिनामकान् वार्धुषिकान्श्रद्धान् यज्ञा-
दिषु श्रद्धारहितान्मृध्रान् स्तुतिभिरभिभवर्धयतोऽयज्ञान्
यज्ञहीनान् तान् दस्युन् वृथा कालस्य नेतृनग्निः
प्रप्र अत्यन्तं नि विवाय । नितरां गमयेत् । तदेवाह ।
अग्निः पूर्वो मुख्यः सन् अयज्यूनयजमानानपरान्
जघन्यान् चकार । ऋसा.

कदू महीरधृष्टा अस्य तविपीः कदु वृत्रघ्नो
अस्तुतम् ।
इन्द्रो विश्वान् वेकनाटाँ अहर्दश उत क्रत्वा
पणीन् अभि ॥

कदू कदा खल्वस्येन्द्रस्य तविपीर्विलान्यधृष्टा अधृष्टा-
न्यधर्पकाण्यासन् । कदु कदा नु खलु वृत्रघ्नो
वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यमस्तुतमहिंसितमभवत् । न कदा-
चिदित्य....व्ययंहं अभवदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति
चलानि सेनालक्षणानि कदाप्यधृष्टान्यन्यत्रलैरहिंसितानि
तथा वृत्रघ्नो शारीरं बलमस्तुतमन्यैरहिंस्यम् । ईदृशेन

(१) ऋसं ७६।३. (२) ऋसं. ८।६६।१०.

द्विविधेन बलेनेन्द्रो विश्वान् सर्वान् वेकनाटान् । अनेन
कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते । कथं
तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे । एकं कार्षा-
पणं ऋणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्यः.....नयेन
दर्शयन्ति ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति
वेकनाटाः । तानहर्दशः । अहःशब्देन तदुत्पादक
आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दशः । ननु
सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय इति उच्यते । इहैव
जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अय-
ष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति । अथवा लौकिकान्येवाहानि
पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि
नास्तिकाः । अतो.....शान् पणीन् पणिसदृशान् शूद्र-
कल्पान् । उतशब्द एवार्थः । क्रत्वोत कर्मणैव ताडनादि-
व्यापारणैवाभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणीनुत पणी-
नेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्दा स्मर्यते—
‘गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्
वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥’ (मस्मृ.
८।१०२) इति । ऋसा.

निरुक्तम्

कुसीदिनः

‘वेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुण-
कारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा ।

(१) नि. ६।२६.

उपनिधिः

महाभारतम्

न्यासलिङ्गम्

कुंत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥
भर्तुरर्थीय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजाल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाप तां बालां कथमुत्सृष्टुमुत्सहे ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।१४५।३४,३५.

अग्निपुराणम्

निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः

‘निक्षेपस्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपभुक्त्या ॥
वस्त्रादिकस्य धर्मज्ञ तथा धर्मो न हीयते ॥
यो निक्षेपं घातयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ वा द्विगुणं दमम् ॥

(१) अगु. २२७।८-१०.

अस्वामिविक्रयः

अग्निपुराणम्

अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः

अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्यात् परद्रव्यस्य विक्रयम् ।

(१) अपु. २२७।१०.

'निर्दोषो ज्ञानपूर्व तु चौरवद्दण्डमर्हति ॥

(१) अपु. २२७।११.

संभूयसमुत्थानम्

गौतमः

ऋत्विगाचार्यत्यागनियमः

अज्ञानादनध्यापनादृत्विगाचार्यो पतनीयसेवायां च हेयौ । अन्यत्र हानात्पतति ।

अज्ञानादनध्यापनादिति । यदि कर्मणि प्रवृत्त ऋत्विक् मन्त्रान् कर्मपद्धति वा न जानाति स च, य आलस्यादिना नाध्यापयत्याचार्यस्तावुभौ हेयौ त्याज्यौ । इदं पति-

(१) गौध. २१।१२, १३; मेधा. ८।३८८ अज्ञा इति (श्रधायजकावृत्ति); मभा. नादनध्या (नात्या); गौमि. २१।१२, १३.

तेन सह शयनासनादेः सेवाया प्रागप्यब्दात्परित्यागार्थम् । तर्हि सवत्सरेण पततीति वचनमनर्थकम् । न तादृश-
स्यागोऽत्र विवक्षितः । किं तर्हि ऋत्विगाचार्यान्तरमुपादे-
यम् । अनुपादाने दोष इति ।

अन्यत्रेति । अन्यत्राज्ञानादनध्यापनादन्यत्र तयो-
स्यागो न कर्तव्यः । कुर्वन् पतति । गौमि.

अग्निपुराणम्

मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने दण्ड्यः

मूल्यमादाय यः शिल्पं न दद्याद्दण्ड्य एव सः ॥

(१) अपु. २२७।११.

दत्ताप्रदानिकम्

गौतमः

दानान्ननियमः

स्वस्ति वाच्य भिक्षादानमपूर्वम् ।

स्वस्तीति भिक्षुकं वाचयित्वा तत् उदकदानपूर्वमभै भिक्षादानं कर्तव्यम् । भिक्षादाने स्त्रिया अधिकारात् तस्या एव च याचितत्वादतस्तामेव कायेत गृहस्थः । केचिद्व्याचक्षते वैश्वदेवानन्तरमेव विधानादग्रभैक्षस्याय विधिर्न सामान्यस्येति । तेषां पक्षे स्वस्तिवाचनं पुरुषेणैव

(१) गौध. ५।१९; मभा.; गौमि. ५।१६; सवि. २८४; समु. ९७.

कारयितव्यमिति द्रष्टव्यम् ।

मभा.

ददातिपु चैवं धर्म्येषु ।

ददातिशब्देन हिरेण्यादिदानमुच्यते । धर्म्यग्रहणाच्च दृष्टाथ मित्रादिभ्यो दानम् । एवमेव उदकपर्वं दद्यात् । वकारादिव मिद्धे एवशब्दः समस्तप्रापणार्थः । ततश्च यथा भिक्षादानं स्त्रीकृतमपि भर्तुरनुजया प्रमाणं भवति तद्वत् हिरेण्यादिदानमपि प्रमाणं भवति । तथा च नारदः— 'स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्या-

(१) गौध. ५।२०; मभा.; गौमि. ५।१७; सवि. २८४ ददातिपु (तथाऽतिथिषु); समु. ९७.

ण्याहुरनापदि । विशेषतो गृहक्षेत्रदानधर्मान्नविक्रयाः ॥
एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ॥' इत्यादि ।
भिक्षादानमपि भर्तुरनुज्ञया विना न कार्यम् । तथा च
मनुः—'बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कार्यं किञ्चिद्गृहेष्वपि ॥' मभा.

आपस्तम्बः

दानाङ्गनियमः

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ।

सर्वाणीति वचनात् भिक्षाऽप्युदकपूर्वमेव देया । उ.

यथाश्रुति विहारं ।

विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि, तानि

(१) आध. २।९।८; हिध. २।४; सवि. २८४;

समु. ९७.

(२) आध. २।९।९; हिध. २।४.

यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ।

उ.

भारद्वाजः

भयदानलक्षणम्

आक्रोशादर्थहीनानां प्रतीकारं च यद्भयान् ।

प्रदीयते तत्कर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥

स्मृत्यन्तरम्

दानाङ्गनियमः

दद्यात्कृष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं कोरे ।

केसरेषु तथैवाश्वान् दासीं शिरसि दापयेत् ॥

अग्निपुराणम्

प्रतिश्रुत्याप्रदाने दण्डः

प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः ॥

(१) सवि. २८६.

(२) समु. ९७.

(३) अपु. २२७।१२.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

आपस्तम्बः

अन्तेवासिसुरवृत्तिः

तस्मिन् गुरोर्वृत्तिः ।

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिः । वृत्तेः प्रकारो वक्ष्यते ।

उ.

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः
सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ।

एनं शिष्यं पुत्रमिव अस्याभ्युदयः स्यादिति अनु-
काङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः अगूहन्
सुयुक्तः सुष्ठु अवहितः तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ।

उ.

न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु ।

न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेन आत्मप्रयोजनेष्वना-
पत्परुन्ध्यात् । उपरोधः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनाप-
त्स्वि'ति वचनादापद्यध्ययनविघातेनाऽप्युपरोधे न दोषः ।

उ.

(१) आध. १।८।२४; हिध. १।८.

(२) आध. १।८।२५; हिध. १।८.

(३) आध. १।८।२६; हिध. १।८.

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-
वनैपुणमापद्यमानः ।

'आपद्यमान' इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । योऽन्तेवासी
विनिहितात्मा द्वयोराचार्ययोः विविधं निहितात्मा गुरा-
वनैपुणमापादयति— न अनेन अयं प्रदेशः सम्यगुक्त
इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः ।
अपर आह— योऽन्तेवासी वाङ्मनःकर्मभिरनैपुणमाप-
द्यमानो गुरो विसदृशं निहितात्मा भवति अनुरूपं न
शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवतीति ।

उ.

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ।

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीति, त्याज्य इत्यर्थः ।

किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमाणः तेन तेन व्याज्जेन
विद्याप्रदानमकुर्वन् ।

उ.

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ।

अपराधेषु कृतेष्वेन शिष्यं सततमुपालभेत, इदमयुक्तं
त्वया कृतमिति ।

उ.

(१) आध. १।८।२७; हिध. १।८.

(२) आध. १।८।२८; हिध. १।८.

(३) आध. १।८।२९; हिध. १।८.

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथा आत्मानं न पश्यति तथा करणम् । गृहप्रवेगनिषेधः । सर्वत्र ण्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्र यावत्पराधमात्रा तदनुसृतं व्यस्ताः समस्ताश्च । अनिवृत्तेः यावदसौ न ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः । उ.

निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसृजेत् ।

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्त गुरुकुलात् कृतसमावर्तन मित्यर्थः । एवंभूतमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसौ आश्रम प्रति- पित्सते तत्र तेभ्योऽनन्तरो भव यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वाऽतिसृजेत् । त तमाश्रम प्रति- पनुमुत्सृजेत् । उ.

बोधायनः

अध्यायः शिष्यः

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।

विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामूपरे वपेत् ॥

अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—धर्मार्थौ यत्रेति । यथा कृषीवलः शुभ वीजमूपरे न वपति । तथा शुश्रूषा दिवर्जिते विद्या न दातव्येत्यर्थः । बौध. (पृ. २०)

अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्ठमनाहतम् ।

तस्माद्वै शक्यं न दृष्यात् ब्रह्म मानमकुर्वतामिति ॥

अयोग्याभ्यापनं दोषमाह— अग्निरिव कक्षमिति । शक्य मानमिति सन्नन्धः । वैराट्टः पाठपरः । ब्रह्म विद्या मान पूजा । बौध. (पृ. २०)

वमिष्टः

अध्यायः शिष्यः

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेव- धिस्तेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां त्रया वीर्यवती तथा स्याम ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्यो-

(१) आध. १।८।३०. हिध. १।८.

(२) आध. १।८।३१; हिध. १।८.

(३) बौध. १।८।४८. (४) बौध. १।२।४९.

(५) वसू. २।१४-८.

पपन्नम् । यस्तेन द्रुह्येत्कतमञ्च नाह तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

य आतृणत्त्यवितथेन कर्मणा बहुदुःखं कृर्वन्न- मृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमञ्च नाह ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाऽऽद्वियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीया- स्तथैव तान्न मुनक्ति श्रुतं तत् ॥

दहत्यग्निर्यथा कक्षं ब्रह्मपृष्ठमनाहतम् ।

न ब्रह्म तस्मै प्रब्रूयाच्छक्यं मानमकुर्वत इति ॥

मनुः

अध्यायः शिष्याः

* आचार्यपुत्रः शुश्रूषार्हान्तरो धार्मिकः शुचिः । आप्नः शक्तोऽर्थदः साधुः स्योऽध्याप्या दश धर्मेतः ॥

नापृष्टः कस्यचिद्द्रव्यान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडबल्लोक आचरेत् ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोपरे ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यापि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेषधिष्टेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु शुचि विद्याः नियतब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुब्रूया च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुणैः ॥

अग्निपुराणम्

भार्यापुत्रमापि धर्मादिनाऽनभिजने दातः

भार्या पुत्राश्च दामाश्च शिष्यो भ्राता च मोदरः ।

कृतापराधास्ताड्याः स्यु रज्या वेगुदलेन वा ।

पृष्टे न मस्तके हन्याच्चोरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

१ मनुस्मृतिः व्यवहारप्रकरणे पृथक् यत्कानाममात्रात् दीक्ष नोद्धृता ।

(१) मस्मृ. १।१०९-११५, २४१.

(२) अणु. २.२७।४५-६.

वेतनानपाकर्म

कात्यायनः

भाण्डवाहकधर्मः

भाण्डवाहकदोषेण वणिजो यदि द्रव्यं नश्येत्
तद्भाण्डवाहको दद्यान् ।

लघुहारीतः

भाटवम्

अनुच्छिष्टं तु यद्द्रव्यं दासक्षेत्रगृहादिकम् ।
स्वबलेनैव भुञ्जानश्चौरवदण्डमर्हति ॥

(१) मेघा. ८।२१५.

(२) लहास्मृ. ५०, ५१.

अन इवाहं च धेनुं च दासीदासं तथैव च ।

फलभुक् प्रत्यहं दद्याद्भोगं पणचतुष्टयम् ॥

अग्निपुराणम्

स्वामिश्रुत्योः दोषे दण्डः

भूतिं गृह्य न कुर्याद्यः कर्माष्टौ कृष्णत्वा दमः ।

अकाले तु त्यजन् भृत्यं दण्ड्यः स्यात्तावदेव तु ॥

वेश्याधर्मः

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

वेतनं द्विगुणं दद्यादण्डं च द्विगुणं तथा ॥

(१) अपु. २२७।१२-३.

(२) अपु. २२७।४४-५.

क्रयविक्रयानुशयः

निरुक्तम्

स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः

स्त्रीणां दानविक्रयातिमर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।
पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे दर्शनान् * ।

विष्णुः

कन्याविपयानुशयो दण्डविधिः

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छश्च । तां च
विभृयान् । अदुष्टां दुष्टामिति त्रुवन्नुत्तमसाहसम् ।

भारद्वाजः

परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः

संधिश्च परिवृत्तिश्च विभागश्च समा यदि ।

आदशाहान्निवर्तन्ते विपमा नववत्सरात् × ॥

अग्निपुराणम्

क्रयविक्रयः—कन्याविपयानुशयः दण्डविधिः

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्स्येहानुशयो भवेत् ।

* व्याख्यानं दायभाग (पृ. १०५५) द्रष्टव्यम् ।

× स्थलादिनिर्देशः दायभाग (पृ. १५८०) द्रष्टव्यः ।

(१) नि. ३।४.

(२) विस्मृ. ५।४५-७.

(३) अपु. २२७।१३-७.

सोऽन्तर्दशाहात्तत्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च ॥

परेण तु दशाहस्य नादद्यान्नैव दापयेत् ।

आददद्भि ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि पट् ॥

वरदोषानविख्याप्य यः कन्यां वरयेद्दिह ।

दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम् ॥

प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां संप्रयच्छति ।

दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः ॥

सत्यङ्कारेण वाचा च युक्तं पुण्यममंशयम् ।

लुब्धोऽन्यत्र च विक्रेता षट्शतं दण्डमर्हति ॥

मत्स्यपुराणम्

कन्याविपयानुशये दण्डविधिः

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं पण्यवतिं पणान् ॥

यः कन्यां दर्शयित्वाऽन्यां वोदुरन्यां प्रयच्छति ।

उत्तमं तस्य कुर्यात् राजा दण्डं तु साहसम् ॥

वरो दोषं समामाद्य यः कन्यां मंहरोदिह ।

दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम् ॥

(१) दवि १८५-६.

स्वामिपालविवादः

महाभारतम्

पशुपालनभूतिः

वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः ॥
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वान्पशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यत्स समाचरेत् ॥
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् ॥
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥
पण्णामिकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ।
लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कला सुरे ॥
सस्यानां सर्वबीजानामेपा सांवत्सरी भूतिः ।
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ॥
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥

नारदः

पशुनाशे व्यवस्था

वालाश्चर्मपरे सक्थी बस्तिस्नायूनि रोचनाम् ।
दद्यात्पशुमते सर्वं मृतेष्वङ्कांश्च दर्शयेत् ॥

व्यासः

द्विजबान्धवगोकुलमस्यभक्षणं क्षम्यम्

आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणं च बान्धवैः ।
गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते ॥

(१) भा. १२।६०।२१-७.

(२) Dr Jolly—Narada Preface page 8—Nepalese MS.

(३) स्मृच. ०१२ च द्विजैर्भुक्तं (यद्द्विजैर्भुक्तं) ण च

स्मृत्यन्तरम्

सस्यनाशे दण्डः

वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

सस्यनाशे दण्डः

गुरोः क्षुद्रात् पशो रात्रावहि कामादकामतः ।
महानल्पः शस्यनाशो दण्डभेदाय भिद्यते ॥

अग्निपुराणम्

पालधर्माः सस्यरक्षा च

दैद्याद्धेनुं न यः पालो गृहीत्वा भक्तवेतनम् ।
स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाऽप्यरक्षिता ॥
धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य तु समन्ततः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि नगरस्य च कल्पयेत् ॥
वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यासुष्टो नावलोकयेत् ।
तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम् ॥

(गैश्च); व्यड. १०१; व्यप्र. ३५३; विता. ६८२-३
णं च (गैश्च) नर (राज); समु. १०४ च (यत्) णं च
गैश्च).

(१) पमा. ३८१; दवि. २८४ (सत्सानां द्विगुणो दण्डो
वसता तु चतुर्गुणः) नारदः.

(२) दवि. २८७.

(३) अपु. २२७।१८-२१.

सीमाविवादः

नारदः

बलादभूमिर्न हर्तव्या

अतो भूमिर्न हर्तव्या जानता भूमिजं भयम् ।
बलाद्वृताया भूमेस्तु करणं न प्रमाणकम् ॥

(१) स्मृचि. ०३.

अग्निपुराणम्

गृहाद्याहरणे दण्डः

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीपया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्याद्दज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥

(१) अपु. २२७।२१-२२.

स्त्रीपुंघर्माः

००००००००

वेदाः

एवा द्रुमो. पत्ना

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिप्रदर्वता
जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त दृडिः समु श्रिया
नामत्या सचेथे ॥

सविता म्वदुहितः सूर्याख्या सोमाय राजे प्रदातुमै
च्छत् । ता सूर्या सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमनुचुः ।
आदित्यमवधि कृत्वाजि धावाम । योऽस्माक मन्ये
उज्जेप्यति तस्येय भविष्यतीति । तत्राश्विनाबुदजयताम् ।
सा च सूर्या जितवतोस्तयोः गन्धामाङ्गेह । अत्र प्रजा
पतिर्वै सोमाय राजे दुहितर प्रायच्छत् (ऐन्द्रा. ४।७) ।
इत्यादिक ब्राह्मणमनुसंधेयम् । इदं चाख्यान सूर्याविवा
हस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमिरिति सक्तेन विस्पष्ट
विष्यते । हे अश्विनो वा युवयो रथ कामेव । कार्ष्म-
शब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया
निर्दिष्ट लक्ष्यमाशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावद्भ्यः पूर्व
प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवता शीघ्रमवधि
प्राप्नुवता युग्मदीयेनाश्वेन करणभतेन युवाभ्या जयन्ती
जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् आरूढवती ।
विश्वे सर्व इतरे देवा एतदारोहणस्थानं ह्यद्भिर्दृढयैरन्व-
मन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया
ऋक्सहस्रलाभरूपया सपदा कान्त्या वा युवा स सचेथे
संगच्छेथे । ऋसा.

वेद्या

कामाय पुंश्चलम् । नर्माय पुंश्चलम् ।

वसिष्ठः

स्त्रीरक्षा, रजस्वल्पाधर्माश्च

अंस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना । अनभिक्ताऽ-
नुदक्या वा अनृतमिति विज्ञायते ।

(१) ऋस. १।११६।१७.

(२) शुभा. ३।१५, २०.

(३) वस्म. ५।११६.

अथाप्युदाहरन्ति—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रश्च स्थाविरं भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

तस्या भर्तुरभिचार उक्तः प्रायश्चित्तग्रहस्थेषु ।

मासि मासि रजो ह्यामां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति, सा नाऽज्यान्ना-
भ्यज्यान्नाप्सु स्नायात्, अधः शयीत, दिवा न
स्वप्यात्, नाग्निं स्पृशेत्, न रज्जुं सृजेत्, न दन्तान्
धावयेत्, न मांसमश्नीयात्, न ग्रहान्निरीक्षेत्,
न हस्ते, न किञ्चिदाचरेत्, अग्न्यवर्ण पात्रेण
पिबेत्, अञ्जलिना वा पिबेत्, लोहितायमेन वा ।

विज्ञायते हीन्द्रश्चिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं हत्वा पाप्मगृहीतो
महत्तमाधर्मसंबद्धोऽहोभेत्येवमात्मानं अमन्यत, तं
सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन, भ्रूणहन भ्रूणहन
भ्रूणहन्निति, स स्त्रिय उपाधावत्, अस्य मे ब्रह्म-
हत्यायै तृतीयं भागं प्रतिगृहीतेति गत्वेवमुवाच, ता
अब्रुवन्, किं नोऽभूदिति, सोऽब्रवीद्वरं वृणीध्व-
मिति, ता अब्रुवन्तुतो प्रजां विन्दामहा इति,
काममा विजन्तिताः संभवाम इति, तथेति ताः
प्रतिजगृहुस्तृतीयं भ्रूणहत्यायाः । सैषा भ्रूणहत्या
मासि मास्याविर्भवति । तस्माद्रजस्वलान्नं नाश्नीयात् ।
अतश्च भ्रूणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्य आस्त
कञ्चुकमिव । तदाहुर्ब्रह्मवादिनः । अञ्जनाभ्यञ्ज-
नमेवास्या न प्रतिग्राह्यम् । तद्धि स्त्रिया अन्नमिति ।
तस्मात्तस्यास्तत्र न च मन्यन्ते । आचारायाश्च
योषित इति सेयमुपयाति ।

उदक्यास्वासते येषां ये च केचिदनम्रयः ।

कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वं ते शूद्रधर्भिणः ॥ इति ।

ऋतुकालगामी स्यात्पर्ववर्ज स्वदारपु । अतिर्य-
गुपेयात् ।

अथाप्युदाहरन्ति —

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वति भैथुनम् ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रतमो भुजः ॥

(१) वस्म. १२।१८-२४.

या स्यादनित्यचारेण रतिः साऽधर्मसंश्रिता ॥

अपि च काठके विज्ञायते । अपि नः श्रो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयीरन्निति स्त्रीणा-
मिन्द्रदत्तो वर इति ।

महाभारतम्

स्वर्णा भर्तृशुभ्रमा धर्मः । भार्यामहिमा । स्त्री श्रवध्या ।

वटुवत्कीकृता नाधर्मः । स्त्री त्याज्या ।

भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ॥
एतद्वि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्वृत्तहितमाचरेत् ॥
उत्तमृष्टमाभिपं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा स्वगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे पतिहीनां तथा स्त्रियम् ॥
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्व भर्तुः परां गतिम् ।
गन्तुं ब्रह्मन्गपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः ॥
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मप्रमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारान रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥
दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेव निश्चयः ॥
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धनः ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेव निश्चयः ॥
अवध्यां स्त्रियमित्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ॥
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुवत्कीकृतां नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥
भूयं दुःस्वपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यन्ति मामिति ॥
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छं तु दुहिता किल ॥

(१) भा. १।१५८।३, ४, १२, २२, २४, २६-२९, ३१, ३६.

(२) भा. (भाषा.) १।१४७।१, ३, ४, ११.

याज्ञवल्क्यः

व्यवहारप्रकरणे स्त्रीपुंसधर्मपदव्यवस्था

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवाद-
पदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः— 'विवाहा-
दिविधिः स्त्रीणां यत्र पुमा च कीर्त्यते । स्त्रीपुंस-
योगसज्ञ तद्विवादपदमुच्यते ॥' उति । मनुरप्याह—
'अस्वत्तन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिश्चम् ।
विपयेषु च सज्जन्त्यः सस्याप्या ह्यात्मनो वसे ॥' इत्यादि ।
यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यार्थतया नृसममर्थं
व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा
विदिते तयोः परस्परानिचारे दण्डादिना दम्पती निज
धर्ममार्गे राजा स्थापनीयौ । इतश्चा दोषभागभवति ।
व्यवहारप्रकरणे राजवर्ममन्वयेऽभ्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्यो-
पदेशः । एतच्च विवादप्रकरण एव सप्रपञ्च प्रातिपादित-
मिति योगीश्वरग न पुनरुक्तम् । मिता. २।२९५

नारदः

कन्यादानकालः

वैयञ्जनेस्तु समुत्पन्नः सोमो मुङ्क्तेऽथ योषितः ।
पयोधागस्तु गान्धर्वो रजस्यग्नः प्रकीर्तितः ॥
तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।
अमुक्तपूर्वा सोमार्घ्यदेयाद्दुहितरं पिता ॥

चतुःपरिणीदापत्तारतम्यम्

स्वरिणीनां चतसृणां सा श्रेष्ठा तत्तरोत्तरा ।
विकल्पं तदपत्यानां रिक्थपिण्डोदकादिषु ॥

प्रोक्तमर्तुः कथाश्रावृत्तम्

न शूद्रायाः स्मृतः कालो न च धर्मव्यतिक्रमः ।
विशेषतोऽप्रमृतायाः संवत्सरपरा स्थितिः ॥
प्रजाप्रवृत्तौ भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥

उशना

ज्येष्ठपूर्वं यवीयगः विवाहः

प्रैत्र्यजिते ज्येष्ठे क्षपणं नास्ति सद्य एव निविशेन् ।

(१) Dr. Jolly—Narada preface page 11—Nepalese MS.

(२) Dr. Jolly—Narada Preface page 12—Nepalese MS. (३) मभा. १।८।१९.

स्मृत्यन्तरम्

पतिप्रीणनं धर्मः

यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्युः समीहितम् ।
तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ॥

कन्याविक्रयनिन्दा

तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुल्कविक्रयी ।

अग्निपुराणम्

विवाधाः स्त्रीपुंभर्माः

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यदेकदेशमनि ।
यत्पुंसः परदारपु तदेनां चारयेद् व्रतम् ॥
साध्वीस्त्रीणां पालनं च राजा कुर्याच्च धार्मिकः ।
स्त्रिया प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्यैकदक्षया ॥

(१) दात. १९०. (२) मच. ९।९८.

(३) अपु. १६१।३९. (४) अपु. २२२।१९-२६.

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ।

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां शुश्रूषेत्तं पतिं सदा ॥

मृते भर्तरि स्वर्गयाद्ब्रह्मचर्ये स्थिताऽङ्गना ।

परवेश्मरुचिर्न स्यान्न स्यात्कलहशालिनी ॥

मण्डनं वर्जयेन्नारी तथा प्रोषितभर्तृका ।

देवतागधनपरा तिष्ठेद्भर्तृहिते रता ॥

धारयेन्मङ्गलार्थाय किञ्चिदाभरणं तथा ।

भर्ताऽग्निं या विशेषन्नारी साऽपि स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

श्रियः संपूजनं कार्यं गृहसंमार्जनादिकम् ।

द्वादश्यां कार्तिके विष्णुं गां सवत्सां ददेत्तथा ॥

सावित्र्या रक्षितो भर्ता सत्याचारव्रतेन च ।

सप्तम्यां मार्गशीर्षे तु सितेऽभ्यर्च्य दिवाकरम् ॥

पुत्रानाप्नोति च स्त्रीह नात्र कार्या विचारणा ॥

दायभागः

वेदाः

पितुः कन्यायां संततिः । यावज्जीवं सर्वगृहिताः

कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः ।

भौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता
पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्बोर्योनिरन्तरत्रा
पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥

दीपतमा ब्रवीति । मे मम द्यौर्यलोकः पिता पालकः ।
न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पाद-
यिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र नाभिमतो भौमो
रसोऽत्र निष्ठतीति शेषः । ततश्चान्नं जायते अन्नाद्रतः
रेतसो मनुष्य इत्येवं पारम्पर्येण जननसंवन्धिनो हेतो
रसस्यात्र सद्भावात् । अननैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते ।
अत एव बन्धुर्वन्धिका तथैव मही महती पृथिवी मे
माता मातृस्थानीया स्वोदभूतौपव्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः ।
किञ्चोत्तानयोरुत्पन्नयोश्चम्बोः सर्वस्यात्त्वयोर्भागसाध-
नयोः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणाश्रय-

मन्तरिक्षं वर्तत इति शेषः । अत्राम्बिचन्तरिक्षे पिता
द्युलोकः । अधिप्रात्रधिष्ठानयोरभेदेन आदित्यो द्यौरुच्यते ।
स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूरे
निहिताया भूम्या गर्भं सर्वोत्पादनममर्थे बृष्टयुदकलक्षण-
माधात् । सर्वतः करोति । ऋसा.

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सद-
सस्त्वामिये भगम । कृधि प्रकेतमुप माम्या भर
दद्वि भागं तन्वो येन मामहः * ॥

वस्त्रीभिः पुत्रमश्रुवो अदानं निवेशनाद्वरिव आ
जभर्थ । व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भुदुग्ध-
न्च्छित्समरन्त पर्व × ॥

उत त्वं पुत्रमश्रुवः परावृत्तं शतक्रतुः । उक्थे-
ष्विन्द्रं आभजत् ॥

* व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. १४१५)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च स्त्रीपुंभर्माप्रकरणे (पृ. ९७१)
द्रष्टव्यः ।

(१) ऋसं. १।१६।३३; असं. १।१०।१२; नि.
४।२१.

(१) ऋसं. ४।३०।१६.

उतापि च शतक्रतुः शतकर्मन्द्रस्त्यं तं प्रसिद्धमग्रुवः
एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृत्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वामजत्
भागिन कृतवान् । ऋसा.

वातोपधूत इपितो वशां अनु तृपु यदन्ना वेवि-
षद्विदिप्रसे । आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्
शर्धाम्यग्रे अजराणि धक्षतः ॥

हे अग्रे यद्यदा त्वं वातोपधूतो वायुना कमितो
वशां कान्तान् वनस्पतीन्नु प्रति तृपु विप्रमिपितः
प्रेरितश्च मन् अन्नान्यदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थाव-
राणि वेतिपव्यान्नुवन् विदिष्टं इतस्ततो गच्छसि तदाना
धधतः काननानि दहतस्ते तवाजराणि जरारहितानि
शर्धामि तेजांसि यथा रथ्यो रथिनस्तद्वत् पृथगा यतन्ते
गच्छन्ति । ऋसा.

पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकपुत्रिणम् !)

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृ-
तत्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृणीत मानवं सुमेधसः ॥

नामानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनान्
अङ्गिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृहीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापया-
मीति युक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्त्विदमित्येति पूर्व-
सुक्ते नामानेदिष्टं शंसति नामानेदिष्टं वै मानवमिति
ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायां व्यभजदिति तैत्ति-
रीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा चास्या
ऋचोऽयमर्थः । यज्ञेन यजनीयेन हविषा दक्षिणयत्विग्भ्यो
देयया समक्ताः संगता येऽहीनैकाहसत्राणि कुर्वन्तो ययं
इन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वममरणधर्मं देव-
त्वमानश आनशिवे प्राप्ताः स्थ । हे अङ्गिरसः तेभ्यो
वो युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्मास्तु । हे सुमेधसः सुप्रजा
हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं मां
प्रति गृणीत प्रतिगृहीत । मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञ
साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृहीत । ऋसा.

(१) ऋसं. १०।९।१०; मैमं. ४।१।१४. सामं.
२।३३३; आपश्रौ. ३।१।५।५; साश्रौ. ५।१।३।३.

(२) ऋसं १०।६२।१; ऐत्रा. ५।१३।१२; कौब्रा.
२३।८; आश्रौ. ८।१।२१; शाश्रौ. १०।८।१४, १२।८।८,
१६।१।३०.

य उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परि-
वत्सरे वलम् । दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृणीत मानवं सुमेधसः ॥

हे अङ्गिरसः पितरोऽस्माकं पर्वजत्वेन पितृभूता ये
यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिर्गृह्यत वसु धनमृदाजन्
तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन् । किञ्चर्तेन सत्यभूतं यज्ञेन
परिवत्सरे पथीगते वत्सरे सपणं सत्रान्त इत्यर्थः । तत्र
वल वलनामानं गवामपहर्तारममुग्मभिन्दन् व्यनागयन्
तेभ्यो वो युष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभतर्जानमस्तु । शेष
पूर्ववत् । ऋसा.

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं
मातरं वि । सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृणीत मानवं सुमेधसः ॥

हे अङ्गिरसः ये भवन्त ऋतेन सत्यमेतेन यज्ञेन
दिवि सुलोकं सूर्यं सृष्टु सर्वस्य प्रगकमादित्यमारोहयन्
अस्थापयन् किञ्च मातरं सर्वेषां निर्मात्रा पृथिवी व्यप्र-
थयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्त्वादिकर्मकरणेन तेभ्यो
युष्मभ्यं सुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वमस्तु । ऋसा.

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा
ऋपयस्तत् शृणोतन । सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो
अस्तु प्रति गृणीत मानवं सुमेधसः ॥

हे देवपुत्रा देवानां पुत्रा अग्रे पुत्रा ऋपयोऽतीन्द्रि-
यार्थस्य द्रष्टारो हे अङ्गिरसः अयं नाभा नामानेदिष्टः
पुरोवर्ती जनो वो युष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु
कल्याणं वचो वदति । तद्वाक्यं यूयं शृणोतन महतादरेण
शृणुत । तेभ्यो युष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसमस्तु ।
इदानीं आगतं मानवं मां प्रति गृणीत प्रतिगृहीत ।

ऋसा.

कानीनः

प्रमदे कुमारीपुत्रम् ।

सित्लाची नाम कानीनोजवभृ पिता तव ।

अश्रो यमस्य यः श्यावस्त्वस्य हास्तास्युक्षिता ॥

(१) ऋसं. १०।६२।२. (२) ऋसं. १०।६२।३.

(३) ऋसं. १०।६२।४.

(४) शुमा. ३०।६; तैब्रा. ३।४।१।२ मदे (मुदे).

(५) अयं. ५।५।८.

स्वयंदत्तः । ज्येष्ठत्वं पुत्रत्वं दायादत्वं च पितुः संकेतापीनम् ।

अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याङ्गमाससाद स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्ऋते पुनर्मे पुत्रं देहीति नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरास-
तेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्येते कापिलेयवाभ्रवाः * ।

अथाभिपेक्षनीयसमाप्तेरनन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेषु ऋत्विक्षु विस्मितेषु स शुनःशेष इतः ऊर्ध्वं कस्य पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयेच्छब्दं नियामिकेति महर्षीणां वचनं श्रुत्वा शुनःशेषः स्वेच्छया विश्वामित्रपुत्रत्वमङ्गीकृत्य सहसा तदीयमङ्गमाससाद । पुत्रो हि सर्वत्र पितुरङ्गं निपीदति । तदानीं सुयवसपुत्रोऽजीगर्तो विश्वामित्रं प्रत्येव-
मुवाच । हे महर्षे मदीयपुत्रमेतं पुनरपि मह्यं देहीति, स विश्वामित्रो नेति निराकृत्यैवमुवाच । प्रजापत्यादयो देवा एवमेव शुनःशेषं मह्यमरासत दत्तवन्तस्तस्मात्तुभ्यं न दास्यामीति । स च शुनःशेषो देवैर्दत्तत्वादेवरात इति नामधारी विश्वामित्रपुत्र एव आस । तस्य च देव-
रातस्येते कपिलगोत्रोत्पन्ना बभूवुःशेषोत्पन्नाश्च बन्धवोऽ-
भवन् । ऐत्रासा.

यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रतामिति, स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यान् । उपेया दैवं मे दायां तेन वै त्वोपमन्त्रय इति * ।

विश्वामित्रेणैव बोधितः शुनःशेषः पुनरपि गाथया विश्वामित्रं प्रत्येवमुवाच । अयं विश्वामित्रो जन्मना धत्रियः सन् स्वकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं प्राप्तवानि-
त्येवं तद्रूपात्तं सूचयितुं हे राजपुत्रेति संबोधितवान् । न वै तथाविधो राजजातीय एव सन् यथा येन प्रकारेण नोऽस्माभिः सर्वेरा समन्ताञ्जपय ब्राह्मणत्वेन ज्ञायसे तथै-
वास्मद्विपथेऽपि त्वं वद । कथं वदितव्यमिति तदुच्यते । अहमिदानीमङ्गिरोगोत्रः सन् तत्परित्यागेन तव पुत्रत्वं येनैव प्रकारेणोपेयां तथैवानुगृह्णाणेति शेषः । ऐत्रासा.

* पूर्वमिदं वचनं आसन् प्रकरणे (पृ. १२६०) गृहीत-
मपि व्याख्यानोद्धरणार्थं पुनरुद्धम् ।

(१) ऐत्रा. ३३।५. (२) ऐत्रा. ३३।५.

पितुः दायादिसर्वस्वहरः पुत्रः । पुत्रस्य गृहे पितुर्वासः ।

अथातः पितापुत्रीयं संप्रदानमिति चाचक्षते
पिता पुत्रं प्रेष्याह्वयति नवैस्तृणैरगारं संस्तौर्याग्नि-
मुपसमाधाय उदकुम्भं सपात्रं उपनिधायान्तेन
वाससा संप्रच्छन्नः ज्येष्ठ एव पुत्र उपरिष्ठादग्नि-
निपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वास्याभि-
मुखत एवासीताथास्मै संप्रयच्छति वाचं मे त्वयि
दधानीति पिता वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं
मे त्वयि दधानीति पिता प्राणं ते मयि दध इति
पुत्रश्चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता चक्षुस्ते मयि दध
इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता श्रोत्रं ते
मयि दध इति पुत्रो मनो मे त्वयि दधानीति पिता
मनस्ते मयि दध इति पुत्रोऽन्नरसान्मे त्वयि दधा-
नीति पिता अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः कर्माणि
मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते मयि दध इति
पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे
ते मयि दध इति पुत्र आनन्दं रतिं प्रजातिं मे
त्वयि दधानीति पिता आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि
दध इति पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता इत्यां
ते मयि दध इति पुत्रो धियो विज्ञातव्यं कामान्मे
त्वयि दधानीति पिता धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते
मयि दध इति पुत्रोऽथ दक्षिणावृद्धुपनिष्कामति तं
पिताऽनुमन्त्रयते यशो ब्रह्मचर्यसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा
जुपतामित्यथेतरः सव्यमंसमन्वेक्षते पाणिनान्त-
र्धाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गां लोकान कामा-
नवाप्नुहीति स यद्यगदः स्यान् पुत्रस्यैश्वर्यं पिता
वसेत्परि वा व्रजेयद्युर्वै प्रेयाद्यदेवैनं समापयति तथा
समापयितव्यो भवति ।

वियापणलब्धं द्रव्यम्

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह
कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह
जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्वदेष्टां
ब्राह्मणानामनूचानतम इति ।

स ह गवां सहस्रमवरुरोध । दश दश पादा

(१) कौड. २।१५.

(२) शम्बा. १।४।१।१-३.

एकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुस्तान् होवाच
ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उद-
जतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ।

अथ ह याज्ञवल्क्यः । स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवा-
चैताः सौम्योदज सामश्रवा इति ता होदाचकार ते
ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ।

दिमातृक — मातृद्वारा ब्रामुध्यायण

भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् वात्सी-
माण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् गार्गीपुत्रः पाराशरी-
कौण्डिनीपुत्रात् पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गी-
पुत्रात् । शौनकीपुत्रः काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्
काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् ।

पुत्रप्रकारा

अथोदक्षेत्रजकृत्रिमपुत्रिकापुत्रस्त्रीद्वारजासुराध्यू-
दजदक्षिणाजानां पित्रोश्च ।

ज्येष्ठपुत्रादेः पितुः अस्वाम्यम् । भूमिशद्रो अदेयौ ।

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात्स-
र्वेषाम् ।

ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवजं ददाति ।
कुत एतत् ? सर्वमनुयाणा हि मम्या योगोऽविशिष्टः ।
धारणं चङ्क्रमद्वारेण शद्रस्य च शुश्रूषोपनततति ।

कर्कभाष्यम् (पृ. ८७५)

शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ।

वागब्दः पक्षव्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । दृश्यते
हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे स पुरुष प्राचीदिग्बोतुगिति ।
न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रा दीयते एव ।
अनेन च न्यायेन भगवत्पक्षेऽशदाने नैव विरोधः ।
कचिच्च दृश्यते सभूमिं सपुरुषमिति ।

कर्कभाष्यम् (पृ. ८७५)

गौतमः

श्रीरामविभाग्यम्

दायं तु न भजेरन् ।

(१) शत्रा १४९१/१३०-३१

(२) दमी. ८ (सत्यासत्युत्तरादि)

(३) काश्री २०१० (४) काश्री २०११

(५) गोप २११६, सभा. २११६.

दायं तदीयं धनं न भजेरन् न गृह्णीयुरित्यर्थः । मातु-
दायं स्त्रीधनम् । दायाभावे आत्मीयादपि द्रव्यादशना-
च्छादने दातव्ये इति तु शब्दोपादानम् । निस्स्वयोः पति-
तावस्थायामपि अशनाच्छादनचोदनादपतितयोरप्यर्थ-
सिद्धम् । अत्र पतिताया अपि मातृस्वाम्यो नास्तीति द्रष्ट-
व्यम् । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यथाह वसिष्ठः—‘माता
तु पुत्रं प्रति न पतति’ इत्यादि । पतितावस्थायामपि
पुत्रेण माता न त्यक्तव्येत्यभिप्रायेण तदुक्तमिति । मभा.

हारीतः

एकेनोद्धृताऽपि भूमाभ्या

चिरप्रनष्टां वसुधामेक एवोद्वरेच्छमात ।

भागं तुरीयकं दत्त्वा विभजेयुर्यथांशतः ॥

अविभाज्यम्

योगश्रेष्ठं प्रचारानं न विभजेरन् ।

अप्राप्तस्य प्राप्तियोगः । प्राप्तस्य रक्षणं श्रेष्ठम् ।

सवि. ३७०

वसिष्ठः

पुत्रप्रशसा

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपास्ते सुतं जातं शकुन्ता इव पिपलम् ॥

मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायमेन वा ।

एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

सन्तानवर्धनं पुत्रमुद्यतं पितृकर्मणि ।

देवब्राह्मणसंपन्नमभिनन्दन्ति पूर्वजाः ॥

नन्दन्ति पितरस्तस्य सुवृष्टैरिव कर्पकाः ।

यद्गयास्थो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

विष्णुः

धनागमविभागं तत्प्रकाराश्च

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुरुः

(१) विर. ४९५ (पूनप्रशान्तु या भूमामेक एवाद्वरे-
मात । यवाभागा एवमेवोद्वरे दत्तान्जन्तु तुरीयकम् ॥), स्मृत्या.
६१ मेकं मातृ (मेकं पृथङ्दत्तम्), स्मृतिच. ३०
मेकं मातृ (मेकं उद्वरेण पतिम्),

(२) सवि. ३७०.

(३) वस्म. ११३६-७ (१) गृहाश्रमिणः (२) शुरुः (३) शुरुः

(४) पृथगा (५) गृहाश्रमिणः (६) शुरुः.

(६) विस्मृ. ५८१।१२.

शबलोऽसितश्च । शुक्लेनार्थेन यदौर्ध्वदेहिकं करोति
तेनास्य देवत्वमासादयति । यच्छबलेन तन्मानुष्यम् ।
यत्कृष्णेन तत्तिर्यक्त्वम् । स्ववृत्त्युपार्जितं सर्वेषां
शुक्लम् । अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम् । एकान्तरवृत्त्यु-
पात्तं च कृष्णम् ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लमुदाहृतम् ॥
उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रयैः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥
पार्श्विकशूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः ।
व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥
यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

पित्रा कृतः पुत्रो भागहरः, श्रुतः स्वस्थानानुगारेण

कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वं अकृतत्वेन च
स्वस्वस्थाने ।

विभाज्याविभाज्यविवेकः

अपित्र्यं गार्भं धार्मं मैत्रं वैद्यमाकस्मिकमा-
दशावर्षं प्रविभाज्यमत ऊर्ध्वं सर्वमविभाज्यम् ।

अत्राह भारुचिः— अपित्र्यं अविद्यमान-
पितृद्रव्यम् । एतत् वित्तविशेषणम् । गार्भं स्त्रीधनम् ।
धार्मं इष्टापूर्तादिकम् । मैत्रं मित्रसकाशालब्धम् । वैद्यं
विद्यातो लब्धम् । आकस्मिकं अकस्मात्लब्धं निध्या-
दिकं प्रतिग्रहादिना वा लब्धम् । सवि. ४४७

महाभारतम्

विभागनिन्दा

आमीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥
स नेच्छति धनं भ्रात्रा महैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावगुः ।
विभागं वहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥

(१) द्दमी. ४१.

(२) सवि. ४४७.

(३) भा. (भाण्ड.) १।२५।१०-१७.

व्य. कां. २४९

ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥
तस्माच्चैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशङ्किनाम् ॥
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीकं हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥
शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥

पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा

न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युज्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्ष्यन्ति च ॥
ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः । भ्रातृणां सहवासविधिः । भागानर्हः । भ्रातृणां
भागः । विभाज्याविभाज्ये । मानरि तत्समासु न वृत्तिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तते भरतर्षभ ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तन्तस्त्वदीहि मे ॥
भीष्म उवाच ।
ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान् ।
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥
न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥
अन्धः स्यादन्धवेल्यायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
परिहारेण तद्व्याघ्रस्तेषां स्याद्यतिक्रमः ॥
प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।
श्रियाऽभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥
अथ यो विनिर्कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥
निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् ।
विदुलस्येव तत्पुण्यं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥

(१) भा. (भाण्ड.) १।५७।११.

(२) भा. १।३।१०५.

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
 अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥
 सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
 नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥
 अनुपपन्नं पितुर्दायं जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।
 स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥
 भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
 न पुत्रभागं विपमं पिता दद्यात्कदाचन ॥
 न ज्येष्ठो वाऽवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
 यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयश्चेत्तत्तदाचरेत् ॥
 धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो जनाः ।
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥
 दश चैव पितृन्माता सर्वा वा पृथिवीमपि ।
 गौर्वेणाभिभवति नास्ति मातृममो गुरुः ॥
 माता गरीयसी यच्च तेनेतां मन्यते जनः ।
 ज्येष्ठो भ्राता पितृममो मृते पितरि भारत ॥
 स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्मतिपालयेत् ।
 कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वं छन्दानुवर्तिनः ॥
 तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा ।
 शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥

आचार्यशास्ता या जातिः मामत्या माऽजराऽमरा ।
 ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्पभ ॥
 भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या वाल्ये स्तनं पिबेत् ॥

ज्येष्ठमहिमा

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छृतः ।
 ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान् किं करिष्यति ॥

व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः । गुणश्रेष्ठ एव राज्याहः तत्पुत्रादयश्च ।
 ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।
 निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्यं न्यवेदयत् ॥
 कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाङ्ग च ।
 बहूनां भ्रातृणां मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ॥
 कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै ।
 तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुधर्मभृतां वरः ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।२२३।४.

(२) भा. (भाण्डा. परिशिष्टं) १।८२।११-१६ (पंक्तिः).

जैज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
 जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥
 युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
 प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥
 अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
 एतद्वि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्भूतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यमप्राप्तवान् पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥
 स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥

पुत्रमहिमा

न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
 तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति ह ॥
 तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पापनं महत् ।
 तत्सर्वं न ममं तात संतत्येति मतां मतम् ॥
 भार्या पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
 जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥
 यदागमवतः पुंस्तदपत्यं प्रजायते ।
 तत्तारयति मन्त्रेणा पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥
 पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
 तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥
 न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
 शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
 गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥
 स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
 पुत्रस्पर्शस्तुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥
 त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
 इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।१०७।२४, २६, २७.

(२) भा. (भाण्डा.) १।१२९।५, १५.

(३) भा. (भाण्डा.) १।१३।२।१.

(४) भा. (भाण्डा.) १।४।१।२८.

(५) भा. (भाण्डा.) १।६८।३६-३८, ५५-६५.

आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहादग्न्यान्तरं गताः ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाध्याय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥
वेदैष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः ।
जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥
त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
ततः त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्निधा कृतः ॥

पुत्रमाहिमा । पुत्रप्रकाराः ।

कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संयजेत् ॥
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितृन् ॥
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥
एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः
भरस्व पुत्रं दुःषन्तं मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्तं पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥

(१) भा. (भाण्डा.) ११६९/१७-२१, २८-३३.

अभूतिरेषा कस्त्यज्याज्जीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्ति भर पौरव ॥
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥
धर्मेतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लववन्मया ॥
इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयतात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥
वाक्यं चोवाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् ।
शृणोमि च नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥

पुत्रिका

तौः सर्वास्त्वनवदाङ्गयः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥
ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥
पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥
एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृहीष्व पाण्डव ॥

(१) भा. (भाण्डा.) ११४७/१, ३-६, ११.

(२) भा. (भाण्डा.) ११९०/६७.

(३) भा. (भाण्डा.) ११६०/११, १२.

(४) भा. (भाण्डा.) ११७०/७, ८.

(५) भा. (भाण्डा.) ११२०७/२१-३.

स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयब्रिहिमाः समाः ॥

दौहित्रमहिमा

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव

स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।

त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा

स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥

नियोगेन त्रिभ्यांऽधिका नोत्पाद्याः

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।

अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥

स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।

अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥

पुत्र-पुत्री-परिग्रहः

तैयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।

स मत्स्यो नाम राजासीद्दार्मिकः सत्यसंगरः ॥

या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी

राज्ञा दत्ताऽथ दाशाय इयं तव भवत्विति ॥

पुत्रेषु मानृषिपुत्रस्वाम्यं समम्

मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।

तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥

दत्तककन्या

चैशंपायन उवाच ।

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ।

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।

अग्न्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥

राज्याधिकारः

मेयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा ।

निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ ॥

तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्मुहद्वृतः ।

भ्रातृपुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।८८।२६.

(२) भा. (भाण्डा.) १।११।६५, ६६.

(३) भा. (भाण्डा.) १।५७।५१, ५४.

(४) भा. (भाण्डा.) १।९९।२८.

(५) भा. (भाण्डा.) १।१०४।१, २.

(६) भा. १।२।३।४२-४.

बालानपि च गर्भस्थान् सान्त्वेन समुदाचरन् ।
रञ्जयन् प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुन्धराम् ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

वानप्रस्थायाश्रमिरिवविभागः

आश्रमिणः पापण्डा वा महत्यवकाशे परस्पर-
मबाधमाना वसेयुः । अल्पां बाधां सहेरन् । पूर्वा-
गतो वा वासपर्यायं दद्यात् । अप्रदाता निरस्येत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृ-
समानतीर्थ्या रिक्थभाजः क्रमेण ।

आश्रमिण इत्यादि । सुबोधम् । अल्पां बाधां सहेर-
न्निति । अमहति अवकाशे परस्परबाधमल्पं जायमानं
क्षमेरन् । पूर्वागतो वा, वासपर्यायं वासवारं, दद्यात्
नवागताय । अप्रदाता पूर्वागतः, निरस्येत बहिष्कुर्येत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामित्यादि । तत्र धर्मभ्राता
सखा, समानतीर्थ्यः समानगुरुकुलवासी । क्रमेण
आचार्याभावे शिष्यः शिष्याभावे धर्मभ्रातेत्यादिक्रमेण ।
शेषं प्रतीतम् । श्रीम्.

मनुः

धनागमाः

श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धं उभयोऽप्यस्य तद्विधः * ॥

तत्र श्रुततपसी प्रतिग्रहनिमित्तं, एकोऽपि प्रतिग्रहो
निमित्तभेदाद्भेदेनोक्तः । प्रतिग्रहाद्यगुणा अपि सामर्थ्या-
त्तत्र द्रष्टव्याः, यदि नात्यन्तदुष्टो दाता भवति तस्मादागतं
शुद्धं भवति । याज्यशिष्यशब्दाभ्यां याजनाध्यापने
गृह्यते । अन्वयागतं पितृपैतामहादि । कन्यादानकाले
श्वशुरगृहाल्लब्धम् । शौर्येण क्षत्रियस्य । कन्यान्वयौ
सर्वसाधारणौ । मेधा.

कुसीदकृपिवाणिज्यशिष्यसेवानुवृत्तिः ।

कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥

सेवा प्रेष्यकरत्वं, यथेच्छविनियोज्यता अनुवृत्तिः
प्रियतानुकूल । तत्र कुसीदकृपिवाणिज्यान्यवैश्यस्य ।
वैश्यस्य प्रशस्तान्येव । सेवा द्विजातिशुश्रूषा शूद्रस्य

* मेधानिधिभाष्ये एतत् श्लोकत्रयं समुपलभ्यते ।

(१) कौ. ३।१६. (२) मस्मृ. ४।२२७.

(३) मस्मृ. ४।२२८.

प्रशस्तैव । अन्या तु तस्य निन्दिता । शबलग्रहणेनाचिर-
स्थायिता फलस्योच्यते । न यावज्जीवं तत्फलं भवति ।

मेधा.

पार्श्विकयूतचौर्यार्तिप्रातिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

पार्श्विकः पार्श्वस्थः उत्कोचादिना धनमर्जयति ।
जात्वा धनागमं कस्यचिदहं ते दापयामि मह्यं त्वया
किञ्चिदातव्यमिति यो गृह्णाति स पार्श्विकः । न कर्ता
कारयिता, तटस्थो न त्वज्जतया गृह्णाति । यथा च
गृहीत्वाऽधमर्णाय प्रतिभूत्वेनावतिष्ठते । प्रतिरूपको
दाग्भिकः । कुसुम्भाद्युपहितकुङ्कुमादिविक्रयो व्याजः ।
आर्तिः परपीडा । प्रच्छन्नहरणं चौर्यम् । प्रसमं साहसम् ।
ननु चौर्यसाहसाभ्यां स्वाम्यमेव नास्ति तन्निमित्तेष्वपठित-
त्वात् । 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति ।
तथा 'विद्याशिल्वं भूतिमेव'त्यादि । तथा 'सप्त वित्ता
गमा धर्म्याः' इति च । अथास्मादेव वचनात्स्वाम्य-
कारणत्वमनयोरिति । कथं तर्हि बलाद्भुक्तं न जीर्यतीति ।

केचित्तद्वदाहुः । नैवायं पाठोऽस्ति 'यूतचौर्यार्ति'ति ।
अपि तु वैर्यार्तिंति, वैरिणः सकाशाच्च गृह्यते संधान-
काले, यद्येतावद्दामि तदा त्वया संधिं करोमि, शक्तिवि-
हीनतया ददाति । साहसमपि न प्रसह्य हरणं, किं तर्हि,
यत्प्राणसंदेहेनार्ज्यते पोतयानुतया, रहसि राजप्रतिपिद्ध-
प्रतिक्रयेण च । अन्ये तु मन्यन्ते । नैव बलादपहरणेन
स्वाम्यं भोगेन वा जरणं विरुध्यते, यत्र बल प्रथम-
मपहारकाले, असत्यपि बले उपेक्षया भोगस्तत्र स्वाम्यम् ।
यत्र त्वारम्भात्प्रभृति सार्वकालिको बलोपभोगस्तत्र
जीर्यतीति कथ्यते । तस्माद्भयमविरुद्धम् । इदं युक्तं,
यच्चौर्यसाहसाभ्यां स्वत्वानुत्पत्त्या पाठविभागः कृतः,
अन्यैश्च स्मृतिकारैः स्वत्वहेतुष्वपरिगणनात् । मेधा.

ज्येष्ठमहिमा

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

(१) मस्मृ. ४।२२९.

(२) मस्मृ. ९।१०६, १०७.

१ (न०). २ यातुन. ३ यतो ब. ४ त्वस.

५ त्पत्तिपा. ६ गकुर्ता अ.

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः* ॥

मेधातिथिना तु "उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहिते-
नापि मनुष्यः पुत्रवान् भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोऽ-
स्तीत्यलोकता परिहृता । तथा 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतेः
'पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च' इत्युक्तम् । यस्मिन्नृण-
मिति तु साधारणम् । अत एव तत्र यस्मिन् जाते ऋणं
शोधयति येन जातेनामृतत्वं च प्राप्नोति । तथा च
श्रुतिः 'ऋणमस्मिन्नि'ति । स एव पितृधर्मेण हेतुना
जातः पुत्रो भवति । तेनैकेनैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य
कृतत्वात् । इतरांस्तु ऐच्छिकान्मनयो जानन्ति" इति
तेनोक्तम् । मेधा. (बाल. २।१३५) [पृ. २४१]

अविमाज्यद्रव्यविशेषाः, स्त्रियोऽविमाज्याः

तैण्डुलानि च वस्त्राणि अलङ्कारश्च वाहनम् ।

उदकं च स्त्रियश्चापि न विमाज्याः समा अपि ॥

बृहस्पतिः

पुत्रमहिमा

वृषोत्सर्गं गयाश्राद्धमिष्टापूर्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वार्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥

यथा जलं कुल्लवेन तरन् मज्जति मानवः ।

तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ॥

गुणाधिक्ये भागाधिक्यम्

वैयोविद्यातपोभिश्च ब्रह्मं हि लभते धनम् ॥

कात्यायनः

विपमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम्

यथा यथा विभागात् धनं यागार्थतामियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् ॥

* इदं श्लोकद्वयं पूर्वं दायभागे (पृ. ११९६) समुद्धृतमपि
बालम्भट्टां समुपलब्धमेधातिथिमाध्यस्य समुद्धरणार्थं पुनः समु-
द्धृतम् ।

(१) सवि. ३७२ (मनुस्मृतौ नोपलभ्यते).

(२) विर. ५८६.

(३) विर. ५८६; दात. १७२; विच. ८०.

(४) नृप्र. २१८.

(५) स्मृच. २६५ गाप्तं (गाच) यागा (याथा); पमा.
४९०; नृप्र. ३५; दानि. २ गाप्तं (गस्थं); समु. १२८.

तत्रापि कर्मानुष्ठातृत्वतारतम्येन लभ्यधनपरिमाण-
तारतम्यं भवति न पुनर्विद्यातारतम्येनेति । अत आह
कृत्यायनः— यथा यथेति । द्रव्यबाहुल्ये सतीति
शेषः । स्मृच. २६५

वृद्धहारीतः

स्त्रीधनविभागः । अनेकपितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः ।

यैतैतृकं धनं पुत्रा विभजेयुः सुनिर्णयम् ।
मातृकं चेद्दुहितरस्तदभावे तु तत्सुतः ॥
अविभक्तपितृकाणां पितृतो भागकल्पना ॥
द्वैमातृणां मातृतश्च कल्पयेद्वा समोऽपि वा (?) ॥

लघुहारीतः

अविभाज्यम् । पितृप्रसादलब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम् । सर्वा-

नुमत्या एव स्थावरद्विपदानां व्यवहारः ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्राद्धनादपि ।
यज्ञं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥
पितृप्रसादात् भुज्यन्ते धनानि विविधानि च ।
स्थावरं न तु भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥
स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असंभूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

आग्निपुराणम्

गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्

^३निवर्तयेरस्तस्मात्तु ज्येष्ठांशं भाषणादिके ।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोऽधिकः ॥

पतितस्त्रीणां वृत्तिः

एवमेव विधिं कुर्युर्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

(१) बृहत्सं. ७।२२५, २६०, २६१.

(२) लघुसं. ११४, ११६, ११७.

(३) अपु. १७०।५-८.

शुक्रनीतिः

स्थावरे न पितुः पितामहस्य वा प्रभुत्वम्

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

स्वार्थयोगमयोर्विचारः

वैतते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव न ।

अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न दृश्यते ॥

तस्माच्छास्त्रत एव स्यात्स्वाम्यं नानुभवादपि ।

अस्यापहृतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।

विदितोऽर्थागमः शास्त्रे यथावर्णं पृथक् पृथक् ॥

शास्त्रि तच्छास्त्रधर्मं यत् स्लेच्छानामपि तत्सदा ।

पूर्वाचार्यैस्तु कथितं लोकानां स्थितिहेतवे ॥

पितृकृतो विभागः । अपुत्रमृतरिवधराः क्रमेण । अविभाज्यम् ।

समानभागिनः कार्याः पुत्राः स्वस्य च वै स्त्रियः ।

स्वभागार्धहरा कन्या दौहित्रस्तु तदर्धभाक् ॥

मृतेऽधिपेऽपि पुत्राद्या उक्तभागहराः स्मृताः ।

मात्रे दद्याच्चतुर्थांशं भगिन्यै मातुरर्धकम् ॥

तदर्धं भागिनेयाय शेषं सर्वं हरेत्सुतः ।

पुत्रो नप्ता धनं पत्नी हरेत्पुत्री च तत्सुतः ॥

माता पिता च भ्राता च पूर्वालाभाच्च तत्सुतः ॥

पित्रादिधनसंबन्धहीन यद्यदुपार्जितम् ।

येन स काममदनीयादविभाज्यं धनं हि तत् ॥

(१) शुनी. ४।८०३-४.

(२) शुनी. ४।८०५-८. [यत्कृद्वाः श्लोकाः अस्मिन्
प्रकरणे संग्रहकरो निर्दिष्टाः (पृ. ११४२)].

(३) शुनी. ४।८०९-१२, ८१४-१५.

साहसम्

ॐ नमः

स्मृत्यन्तरम्

शूद्रस्य विप्रवदेषधारेण दण्डः

शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तशलाकया यज्ञोपवीत-
चद्रपुण्यालिखेत् ।

(१) मिता. २।३०४; अप. २।३०३ यशो ... लिखेत्

गर्भधातिनी तद्वन्तारश्च दण्ड्याः

या पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयादहमगर्भिणी ।

तामप्सु प्रक्षिपेद्राजा जरिश्च नरमारिणीम् ॥

(यज्ञोपवीतं दद्यादपृथगपि लिखेत्); मिता. ८२९ लिखेत्+

(वृत्त्यर्थं तल्लिङ्गधारणे वध एव ।) .

(१) विश्व. २।२८२.

दण्डपारुष्यम्

वेदाः

याननिमित्तकर्हिणा

वृशो वैजानस्यरुणस्य त्रैधात्वस्यैक्ष्वाकस्य पुरो-
हित आसीत्स ऐक्ष्वाकोऽधावयत् ब्राह्मणकुमारं रथेन
व्यच्छिन्नतम पुरोहितमब्रवीत्तव मा पुरोधायामिद-
मीदृगुपागादिति तमेतेन साम्ना समैरयत्तद्वाव स
तर्हिकामयत कामसनि साम वार्श काममेवै-
तेनावरुन्धे ।

विजानस्य पुत्रो वृशो नाम कश्चिदृषिः स ऐक्ष्वा-
कस्य इक्ष्वाकुकुलजस्य त्रैधात्वस्य त्रिधातुः पुत्रस्य व्यरु-
णस्य एतन्नाम्नो राज्ञः पुरोहितः पुरोधा आसीत् स च

(१) ताब्रा. १३।३।१२.

ऐक्ष्वाको राजा रथवाहनाश्वानधावयत् शीघ्रं गमयत्,
पथो मध्ये व्यवस्थितं कश्चिद्ब्राह्मणकुमारं ब्राह्मणपुत्रं
रथेन रथावयवेन चक्रेण व्यच्छिन्नत् विच्छिन्नावयवमक-
रोत्, स कुमारः पुरोहित वृशमब्रवीत् तव पुरोधाया
पुरोहित्ये वर्तमाने मा इदानीं ईदृक् एवंप्रकारं हिंसन
उपागात् प्राप्नोदिति एवमुक्तवन्तं एतेन वार्शेन साम्ना
समैरयत् सङ्गतावयवमकरोत् तद्वाव तत् खलु तर्हि
तस्मिन् काले स ऋषिरिकामयत यस्मादेवं तस्माद्वार्शं साम
कामसनि कामप्रदं अतोऽनेन स्तुवन् एतेन साम्ना
अभिलषितं सर्वमेव काममेति कामयितव्यं फलं अवरुन्धे
लभते ।

तासां.

॥ समाप्तं व्यवहारकाण्डम् ॥

श्लोकार्थानुक्रमणिकायां निर्दिष्टाः संक्षेपाः

अङ्गि.	अङ्गिराः	परा.	पराशरः	विध.	विष्णुधर्मः
अत्रि.	अत्रिः	परि.	परिशिष्टकारः	विपु.	विष्णुपुराणम्
अनि.	अनिर्दिष्टकर्तृकसूचनानि	पार.	पारस्करः	विरा.	विराट्
अपु.	अग्निपुराणम्	पिता.	पितामहः	विष्णु.	विष्णुः
आदि.	आदिपुराणम्	पैठी.	पैठानमिः	वृका.	वृद्धकात्यायनः
आप.	आपरतम्बः	प्रचे.	प्रचेताः	वृगा.	वृद्धगोतमः
अश्व.	आश्वलायनः	प्रजा.	प्रजापतिः	वृम.	वृद्धप्रपितामहः
उत.	उतथ्यः	प्रव.	प्रवर्गाथयः	वृम.	वृद्धमनुः
उश.	उशना	वृप.	वृहत्पराशरः	वृथा.	वृद्धयाज्ञवल्क्यः
ऋष्य.	ऋष्यशृङ्गः	वृम.	वृहन्मनुः	वृच.	वृद्धवसिष्ठः
कण्व.	कण्वः	वृय.	वृहथमः	वृशा.	वृद्धशानातपः
कात्या.	कात्यायनः	वृह.	वृहत्पतिः	वृहा.	वृद्धहारीतः
काष्णा.	काष्णाजिनिः	बौका.	बौधायनक्रागिका	वेदा.	वेदाः
कालि.	कालिकापुराणम्	बौधा.	बौधायनः	व्याघ्र.	व्याघ्रः
काशौ.	काशीयल्लोकाक्षिगृत्रम्	बौश.	बौधायनशृङ्गोपगृत्रम्	व्यापा.	व्याघ्रपात्
कौ.	कौटिलीयमर्थशास्त्रम्	ब्रह्म.	ब्रह्मपुराणम्	व्यास.	व्यासः
गरु.	गरुडपुराणम्	भवि.	भविष्यपुराणम्	शंख.	शंखः शंखलिखिता च
गार्ग्य.	गार्ग्यः	भा.	महाभारतम्	शाक.	शाकलः
गुप्त.	विष्णुगुप्तः	भार.	भारद्वाजः	शाना.	शानातपः
गोभि.	गोभिलः	भाष्य.	भाष्यकारः	शुनी.	शुक्राक्षिः
गौत.	गौतमः	मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्	शान.	शानकः
जात.	जातकर्णः	मनु.	मनुः	पट्टि.	पट्टिचान्दमन्त्रम्
जाब.	जाबालः	मरी.	मरीचिः	संग्र.	संग्रहकारः
जैमि.	जैमिन्, यमूत्रम्	मार्क.	मार्कण्डेयपुराणम्	संव.	संवत्सः
दक्ष.	दक्षः	मात्स्य.	मानसोद्योगः	सुम.	सुमन्तुः
देव.	देवलः	यम.	यमः	सूत.	सूतः
देवी.	देवीपुराणम्	याज्ञ.	याज्ञवल्क्यः	स्कन्द.	स्कन्दपुराणम्
नार.	नारदः	लहा.	लघुहारीतः	स्मृत्य.	स्मृत्यन्तरम्
नि.	निरुक्तम्	लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्	हरि.	हरीश्वरः
निध.	निघण्टुकारः	लौगा.	लौगाक्षिः, लौकाक्षिः	हारी.	हारीतः
पञ्चा.	पञ्चाथयी	वसि.	वसिष्ठः		
पद्म.	पद्मपुराणम्	वाग.	वाल्मीकिरामायणम्		

— एतच्चिह्नानि वचनानि पाठभेदरूपाणि । स्वल्पादिनिर्देशे उपरान्तानि ।

+ वचनस्योपरि २, ३ इत्याद्यङ्कः तत्तत्रगणनद्वयनमर्यादां सूचयति ।

× एतच्चिह्नानि निरुक्तवचनानि व्याख्यास्ये राशुद्धिगानि श्लोकार्थानुक्रमणिकायां देवाः संप्रत्ययाः संस्कृतानि मगृहीतानि ।

विवादपदेषु निर्दिष्टश्लोकार्थानुक्रमणिका

श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्	श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्	श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्
अंशं च लभे	कौ.	८६२	अनुर्वेतस्तु	काल्या.	६५६	अक्षय्या वृद्धि	नार.	६२६
*अंशं दायद्व	मनुः	१२४६	*अकुर्वन्तं त	"	८७६	अक्षराजाय	वेदाः	१८९७,
अंशं हरेत्	देव.	१५२६	*अकुर्वन्स त	"	"			१८९८
*अंशं हरेत् द	"	"	अनुर्वन्स्वामि	बृह.	९५४	*अक्षवज्रश	नार.	१९१०
अंशमाहिभि	विष्णुः	१३८९	अकृष्टं कृष्ट	याज्ञ.	१७२९	अक्षवध्रश	"	"
अंशपिण्डवि	नार.	१३४७;	*अकृष्टं कृष्ट	"	१७३०	*अक्षवध्रिश	"	"
	देव.	१४०४	अकृतः स तु	मनुः	७६०;	*अक्षवध्रिश	"	"
अंशभाजं न	शौन.	१३६५	नार.	७६२; यमः	७६९	अक्षरयाहमे	वेदाः	१८९४
अंशमंशं य	मनुः	११९१	अकृतामपि	विष्णुः	६१०	अक्षाः फलव	"	१९०१
*अंशांशं तस्क	"	१६९२	अकृता वा कृ	मनुः	१३००;	अक्षान् यद्	"	१९०२
अकन्येति तु	"	८८२;		देव.	१३५०	*अक्षाभावे च	मनुः	१८०७
	नार.	१०९७		बृह.	१५१६	अक्षार्थं द्युगु	अनि.	१९६८
अकरः श्रोत्रि	आप.	१६६६;	*अकृतो वा कृ	मनुः	१३००	अक्षावापस्य	वेदाः	१८९७
	वसि.	१९४४	अकृत्वा प्रेत	शंखः	१४७३	अक्षास इदं	"	१८९४
अकरणे द्वा	कौ.	८६२	अकृन्कर्म क	वेदाः	६०४	अक्षासो अस्य	"	"
अकर्ताः प	"	९३२	अकृन्मिं पि	"	१२२२	अक्षुण्णवेद	शंखः	१२८१
अकर्ता नित्य	बृह.	१६४८	*अक्रमेण च	नार.	८५१	अक्षयु मृग	भा.	१०३१
अकर्मा दस्तु	वेदाः	८१०	अक्रमेण तु	"	"	अक्षैर्मा दीव्यः	वेदाः	९७९,
अकर्मिणः	बौधा.	१३८७	अक्रमोडा मु	काल्या.	१३५०,			१८९५
अकस्मात्क्रोध	भा.	८६१			१४०३	अक्षयौ नौ मधु	"	९९७
अकामतः का	याज्ञ.	९१४	अक्रियाकारि	बृह.	१७५८	अक्षयौ वृषण्य	"	९९६
अकामसन	काल्या.	६५५	अक्रिष्टं फल	भा.	१२८४	*अगतस्यापि	वृम.	८५५
अकामां दूष	मत्स्य.	१८९२	अक्रिष्टानां तु	कौ.	१६१९	अगन्तस् देवः	वेदाः	१००३
अकामायाः श	कौ.	१८४९	अक्षता च क्ष	याज्ञ.	१०८८	अगम्यागामि	नार.	१८८४
अकामे पित	शंखः	११४८	*अक्षताभिः स	नार.	८३३	अगस्त्यः खन	वेदाः	९६८,
अकामो वा स	भा.	१२८६	अक्षता भूयः	विष्णुः	१२७९			११२०
*अकारणं च	याज्ञ.	१६३४	अक्षतायां क्ष	याज्ञ.	१३३१	अगुणान् की	काल्या.	१७९१
अकारणे च	"	"	*अक्षता वा क्ष	"	१०८८;	*अगुप्तं लिङ्ग	मनुः	१८६२
*अकारणेन	"	"		मनुः	१३००	अगुप्तमङ्ग	"	"
अकार्यकारि	पैठो.	१६५३	अक्षदुग्धो ग	वेदाः	१४६४,	*अगुप्तां क्षत्रि	"	१८६०
अकार्यकार्य	वेदाः	१६०३			१६००	*अगुप्तां खलु	"	१८६७
अकार्यमेत	वृम.	१११६	*अक्षवन्धश	नार.	१९१०	अगुप्तामामु	शौन.	१८४२
अकार्यवश	वारा.	१०७७	*अक्षवन्धश	"	"	अगुप्ते क्षत्रि	मनुः	१८६०
अकारे तु त्य	अपु.	१९७५	*अक्षभङ्गे च	मनुः	१८०७	*अगुप्तेक्षक	"	१८६२
अकार्तिं जन	भा.	१९८४	*अक्षभङ्गे तु	"	"	*अगुप्ते वैद्य	"	१८६०
अकार्तिः परि	"	१०२६,	अक्षभूमिह	कौ.	१२०८	अगुप्तेक्षक	"	१८६२
		१३९०	अक्षमां नान	काल्या.	१११०	अगुप्तेक्षक	याज्ञ.	८४२,
*अकुर्वन्तं त	काल्या.	८७६	अक्षमायां क्षि	कौ.	१८४९	अगोपयन्तो	व्यासः	७८९.
अकुर्वन्तस्त	"	"	अक्षमाला व	मनुः	१०५१	अग्नये यवि	वेदाः	९२६
*अकुर्वन्तु त	"	"	अक्षया वृद्धि	वसि.	६०९			

अग्निं पुरस्ता	वेदाः ११४४	अप्रतस्ते ग	वारा. १०७५,	अच्छलेनैव	मनुः ७४१;
अग्निं प्रजाप	बृह. १३४८;		१०७६		नार. ७४८
	जाबा. १३५६	अग्रदिधिषुः	वेदाः १५९२	अच्छिन्नं तन्तुं	वेदाः १००६
अग्निं वा प्रवि	आप. १६६४	अग्राह्याः कर्म	कौ. ६८०	अजघ्नं त्वां स	१८९७
अग्निं हृदयं	वेदाः ९९७	अग्न्यमध्ये प्र	भा. १९८६	अजातेर्जाति	याज्ञ. १७३३
अग्निः पुत्रस्य	११६२	अधोश्चक्षु	वेदाः ९८६,	अजातेष्वेव	कात्या. ९१९
अग्निः शुश्रूषि	कात्या. ११०९		१००२	अजातौ जाति	याज्ञ. १७३३
अग्निः मुमगां	वेदाः १००१	अध्वजेनस्वी	गौत. १६५९	अजातौषध	बृह. १७५९
अग्निचित्ता स्त्री	१९५५	अङ्कयित्वा भ	वृह. १८८६	अजातपहा	विष्णुः १६६९
अग्निदं गर	वृहा. १६५३	अङ्कयित्वा श्व	वृहा. १६५३	अजानन्तोऽस्य	कौ. १६८३
॥ ॥	अनु. १६५४;	*अङ्गहीनः प्र	याज्ञ. १७३३	अजानन्तोष	बृह. १७५९
	मत्स्य. १६५५	*अङ्गहीनश्च	१७३२	अजानन यः	विष्णुः ७५७
*अग्निदानं गर	मनुः १६९७	अङ्गहीनस्तु	१९३२	अजानां पक्षि	मनुः १७१८
अग्निदानं भक्त	१९२९	*	१७३२	अजानानः प्र	विष्णुः ७५७
	स्कन्द. १९६६	अङ्गादङ्गात्सं	वेदाः १२६२,	अजावयो गृ	वास. ११८४
अग्निदिव्यं य	वसि. १६०८;	१४१५; बौधा. १२६८;	बौधा. १२६८;	अजावापहा	विष्णुः १६६९
अग्निदो गर	मनुः १६२६	वृह. १५१५; भा. १९८५	भा. १९८५	अजाविकं च	मनुः १२०८
	मत्स्य. १६५५	नि. १२५५	नि. १२५५	अजाविकं चै	॥ ॥
* ॥ ॥	बौधा. १९७४	अङ्गादङ्गात्	वेदाः १००४	अजाविकं तु	॥ ॥
अग्निरेव क	वेदाः ६०१	अङ्गादङ्गान्यु	शौन. १३६४	अजाविकं त्व	॥ ॥
अग्निरेव तस्मा	॥ ६०४	*अङ्गानां पीड	मनुः १८०५	अजाविकं से	॥ ॥
अग्निर्मा तस्मा	॥ ६०४	अङ्गान्यजप्र	वेदाः ९९८	*अजाविकेस	नार. ९१७
अग्निर्वाव य	॥ ६०१,	अङ्गाभिरद	कौ. १६१९	*अजाविके च	॥ ॥
	६०४	अङ्गावर्पाड	मनुः १८०५;	*अजाविके त	॥ ११६
अग्निर्वै नः प	॥ ११४३,		वृह. १८३१	अजाविके तु	मनुः ९०९;
	१६००	*अङ्गावभेद	॥ ॥		नार. ९१६
अग्निर्है प्रम	भा. १०३३	अङ्गिरम इ	वेदाः ११६१	*अजाविके द्वौ	गौत. ९०४
अग्निशिष्टादि	कात्या. ११०९	*अङ्गुलिं संधि	मनुः १७१४	*अजाविकेऽर्धे	शंखः १६७२
अग्निश्च सर्व	बौधा. १८४५	*अङ्गुलीं ग्रन्थि	॥ ॥	*अजाविकेषु	मनुः ९०९
अग्निष्टोमादि	कौ. ७७२	अङ्गुली ग्रन्थि	॥ १७१३,	अजाविकेष्व	शंखः १६७२
*अग्निष्टवा तस्मा+	वेदाः १००३		१९२९	अजाविके स	नार. ९१७
अग्निहोत्रं ग	अनि. १३७४	*अङ्गुलीर्ग्रन्थि	॥ १७१३	अजाविके द्वौ	गौत. ९०४
अग्निहोत्रं त्र	शंखः १२८१;	*अङ्गुल्यादेर	॥ १८६९	*अजाविकेषु	विष्णुः १६६९
	भा. १२८३	*अङ्गुल्या रच	॥ ॥	*अजाविकेषु	॥ १७९७
अग्ने दीदाय	वेदाः १८९७	अङ्गुल्यारेव	॥ ॥	*अजाविकेषु	॥ ॥
अग्नेरनुव्र	॥ ९९१	*अङ्गुल्यादेर	॥ ॥	अजिह्वैरश	भा. ८१९
* ॥ ॥	॥ १०००	अङ्गुल्यादेर	स्कन्द. १९६७	अजिह्वैरश	वृहा. ७३२
अग्नेरिन्द्रस्य	नार. १९३६	अङ्गुल्यादेर	वारा. १०७६	*अजुष्टमेव	कात्या. ८९७
अग्नेरिवास्य	वेदाः ९९७	अचेतयद	वेदाः ८१०	अजैषं त्वा सं	वेदाः १९००
अग्ने सपत्न	॥ ९९१	*अचेतयमा	नि. १०५३	अज्ञातदोषा	नार. ११८०
अग्नौ मुवर्ण	याज्ञ. १७३४	अचोरं चोर	कौ. १६८६	*अज्ञातदोषे	॥ ॥
*अग्न्यगारायु	मनुः १६३०	अचोरे दापि	नार. १७५७	*अज्ञातपितृ	॥ १३४७
*अग्न्यगारायु	॥ १६२९	अचोरा अपि	॥ १७५५	अज्ञातयोन	कण्वः ८३९
*अग्न्यादिभिधो	नार. १८२४	अचोराद्वापि	कात्या. १७६३	*अज्ञातशंस	कात्या. १२२५
अग्न्याधानादि	शौन. १३६३	*अचोरो बोधि	नार. १७५७	*अज्ञातौषध	वृह. १७५९
अग्रं नवेभ्यः	नार. १९३६	*अचोरी चोपे	याज्ञ. १६३६	अज्ञातौषधि	॥ ॥

अज्ञानतः प्र	विष्णुः ७५७	अतश्च सुत	कात्या. ८०५	अतोऽन्यथा व	नार. ११०२;
*अज्ञानतः यः	” ”	अतश्चैवाह	वारा. १०७५	मनुः १७०९, १९२७	
अज्ञानदोषा	नार. ११००	अतस्तद्विष	बृह. १४०२	अतोऽन्येन प्र	कात्या. १८८८
अज्ञाननाशि	कात्या. ७५४	*अतस्तान् घा	वृम. १७६६	अतोऽपत्यं ह	नार. ११०३
अज्ञानाज्ज्ञान	मनुः ७५९	” ”	नार. १८२८	अतोऽप्रवृत्ते	” १०९६
अज्ञानादन	गौत. १९७२	*अतस्तु विष	बृह. १४०२	अतो भूमिर्न	” १९७६
*अज्ञानादुत्त	याज्ञ. १८७२	अतस्ते निय	भा. १२४३	*अतोऽर्धदण्डो	मनुः १७१४
अज्ञानाद्यः पु	मत्स्य. ७६९;	अतिकर्णणे	कौ. ९३२	अतोऽर्वाक प	बृह. ८९५
	अपु. १९७२	*अतिक्रमेण	नार. ८५१	अत्ययो यथा	कौ. १०३५
*अज्ञाना याप	गौत. १९७२	अतिक्रामन्ति	वृम. ९६२	*अत्याज्या माता	शंख. १६१२
*अज्ञानेन हि	कात्या. ९५८	अतिक्रामन्ते	मनुः ६१८	अत्यागतपर	बृह. ९५३
*अज्ञानोक्तान्	” ”	अतिक्रमेत्प्र	” १०५६,	अत्र गाथा य	भा. १२८६
*अज्ञानोक्तौ तु	” ”		१३९३	अत्र गाथा वा	मनुः १०७१
अज्ञानोक्तौ द	” ”	अतिचारद	कौ. १६२०	अत्र नो मुद्य	भा. १२८६
*अज्ञानोपधि	बृह. १७५९	अतिच्छन्दोऽप	वेदाः १६०२	*अत्र भ्रातृणां	वसि. १४६९
अज्ञायमानं	वसि. १९४९	अति निमो ब्रा	” १०१०	*अत्र यन्मुधै	आप. १६६४
अज्येष्ठः स्याद	भा. १९८३	*अतित्राम उ	आप. १७९५	*अत्र शक्तिवि	नार. ७२४
अज्येष्ठवृत्ति	मनुः ११९८	*अतित्रामसु	” ”	*अत्रात्मभर	देव. १४६१
अज्जनं रं च	भा. १०२८	अतिथिनामा	भा. १०२९	अत्रागुदाह	भा. १०३२
अज्जनाभ्यञ्ज	वसि. १९७७	अतिथेगति	वेदाः ११८१	* ” ”	वसि. १०७३
अर्धिका विंश	अनि. १९६७	अतिमात्रम	” १६००	अत्रिगृहदा	वेदाः १२५८
अतः परं चा	भा. १९८६	अतिवाद्या तु	कौ. ८४३	अथ ऋत्विजि	शंख. ७७१
अतः परं प्र	मनुः ८४४	अतिरेकेण	भा. ८१८	अथ कार्यवि	कात्या. ७५५
	१०६४	अतिरिगुपे	वसि. १९७७	अथ केन प्र	भा. १०८६,
* ” ”	” १०७३	अतिरिगुवहा	आप. १६६६		१४७३
अतः परं म	स्कन्द. १९६५	अतिप्रत् भूण	वसि. ६०९	अथ क्षत्ता पा	वेदाः १००९
*अतः पितृवि	विष्णुः १२८१	अतिप्रव्यव	बौध्वा. १३८७	अथ गृहाथ	विष्णुः १९८२
अतः पुत्रेण	नार. ६९२	*अतीतायाम	मनुः १४३९;	अथ चेच्छृङ्गा	” १२४०
अतः प्रच्छन्न	” १७५१	याज्ञ. १४४४; वृका. १४६३		अथ चेत्प्रति	शंख. ७७१
*अतः प्रवृत्ते	” १०९६	” ”	मनुः १४४०	अथ चेत्स द्वि	कात्या. १४५६
अत ऊर्ध्व गु	बौध्वा. १०२०	अतीवसंश	भा. १२४३	*अथ चेदनु	शंख. ७७१
*अत ऊर्ध्व पि	नार. ६९०	अतीवाज्ञाम	” १०२९	अथ चेदनृ	नार. ९४५
” ”	” ११५२	अतुल्याः स्युः प	जैमि. ७७०	अथ चेदन्य	भा. १२४४
अत ऊर्ध्व प्र	शंख. १०२४;	*अतोऽन्तरा ध	कात्या. ६५८	अथ चेदवा	शंख. ७७१
कात्या. ११०९; मनुः ८६४		*अतोऽन्यगम	नार. ११००	*अथ चेद्वि	” ”
१७७३, १८०१		अतोऽन्यतमे	कौ. १६१५	अथ चेद्वाक्षि	देव. १५२६
” ८४४		अतोऽन्यथांश	नार. १५५२	*अथ चेद्दत्त	कालौ. १३५६
अत ऊर्ध्व रि	शंख. ११४८	अतोऽन्यथा क्ले	” ९४७	अथ तस्यापि	वृम. ८५५
अत ऊर्ध्व वि	अनि. ७५६	अतोऽन्यथाग	” ११००;	*अथ तेषाम	शंख. १२८२
अत ऊर्ध्व स	वसि. १०२२;		देव. १११३	अथ त्रयो वा	वेदाः १२६२
	मनुः १४७६	अतोऽन्यथा तु	मनुः १८१२	अथ त्विदं प्र	भा. १०२७,
अत ऊर्ध्वम	कौ. १०३५	*अतोऽन्यथाऽनं	नार. १५५३		१२८४
अत एतानि	भा. १२८५	*अतोऽन्यथा नां	” १५५२	अथ दक्षिणां	बौध्वा. १३८५
अतश्च श्रावि	कात्या. १७९२	अतोऽन्यथा प्र	यमः १८३५	*अथ दत्तक	पैठी. १३५६
*अतश्च साधि	” ”	अतोऽन्यथा म	भा. ८१९	अथ दत्तक्री	” ”
अतश्च भूण	वसि. १९७७	अतोऽन्यथा यः	मत्स्य. १७६७	*अथ देयम	नार. ७९८

अथ देया तु	भा. १२८७
*अथ द्वयोर	कात्या. ७६८
अथ द्वादश	विष्णुः १२७९
अथ पत्न्याचा	हारी. १०१४
अथ पुत्रस्य	॥ १२६४;
वसि. १२७२; विष्णुः १२७९;	
शंखः १२८२; मनुः १२८९	
*अथ प्रच्छन्न	नार. १७५१
अथ प्रतिप्र	वेदाः १००८,
१८४१	
अथ प्रवृत्ति	शंखः १०२४;
कात्या. ११०९	
अथ प्रागेव	॥ ८०५
अथ बन्धूनां	॥ १३८४
अथ ब्रह्मा म	वेदाः १००९
अथ ब्राह्मण+	विष्णुः १२४०
अथ ब्राह्मणो	वेदाः ७९२
अथ भृत्ये रा	आप. १८४४
अथ भ्रातृणां	वसि. ११८४,
१४०७, १४६९	
अथ महापा	विष्णुः १६०९,
१८४७	
अथ मूलम्	मनुः ७५९
अथ य आत्मा	वेदाः ९२५
अथ यदि त	॥ १६५६
अथ यदेव	॥ १२६२
अथ यद्यपः	॥ ८१३
अथ यद्येषां	कालौ. १३५६;
प्रव. १३८४	
अथ यस्मादु	वेदाः ८१४
अथ यस्मान्न	॥ १००८
अथ यस्य जा	॥ १८४१
अथ ये दत्त	कालौ. १३५६
अथ ये पञ्च	वेदाः १८९८
अथ यो दक्षि	॥ ७९१
अथ यो विनि	भा. १९८३
अथ राज्ञ	विष्णुः १९०१
*अथ राज्ञ भू	आप. १८४४
अथान्ताज मृ	विष्णुः ७७०
अथर्ववेद	कौ. १९२५
अथर्वहन्ता	विष्णुः १६१२
*अथ वस्त्राज	ब्रह्म. १३७४
अथवा कित	नार. १९११
*अथवायथ	यमः १६५२
अथवा वन्य	॥ ॥
*अथवा ब्राह्म	विष्णुः १२४०

अथवा भर्त	भा. १०३०
अथवा मित्रैः	शंखः १६७२
अथवा याव	विष्णुः १४२८
अथवार्थमा	कौ. ८१७
अथवा शुद्ध	स्कन्द. १९६६
अथवाऽहम्	वेदाः १०१०
अथ विष्णुप्र	भा. १०३०
अथ व्याहृति	बौशे. १३८५
अथ शक्तिवि	नार. ७२४
अथ शास्त्रस्य	स्कन्द. १९६५
अथ शूद्रापु	विष्णुः १२४१
अथ श्वाभूते	वेदाः १८९७
अथ संग्राम	ब्रह्म. १३७४
*अथ संसृष्टि	गौत. १४६५
Xअथ म ओकः	नि. १२५४
अथ सप्तमे	वेदाः ६०४
अथ संपण	नार. ९१८
अथ सोमम	वेदाः ११८१
अथ स्त्रीणां ध	विष्णुः १०२३
*अथ स्त्रीधर्माः	॥ ॥
अथ स्त्रीभ्यः पु	वेदाः १००८
अथ ह याज्ञ	॥ १०१०,
१४०५, १४२४, १९८२	
अथ ह विश्वा	॥ १२६१
अथ ह शुनः	॥ १२६०,
१९८१	
अथ ह सीता	॥ १००६
अथ हास्य वे	गौत. १७६८
अथ हैतदे	वेदाः १५९४
अथ होता प	॥ १००९
अथागच्छेत्स	कात्या. ११०९,
१४३०; नार. १४५०	
अथातः पिता	वेदाः १९८१
अथातः पुत्र	बौशे. १३८४
अथातः संप	वेदाः १२६२
२ ॥ ॥ +	स्कन्द. १९६६
३अथातो दक्षि+	वेदाः ७९२
अथादायाद	वसि. १२७३
*अथादायादा	॥ ॥
अथावर्त्यः क	वेदाः १००९
अथान्तर्गिधे	भा. १९८५
अथापि तस्मा	आप. ११६६
अथापि नित्या	॥ ॥
अथापि भाद्र	वसि. १९२१
*अथापुत्रस्य	शंखः १४७१
अथाप्यत्र य	हारी. ११६३

अथाप्यत्र भा	बौधा. १९२०
अथाप्युदाह	॥ १०२०,
१२६८, १२६९, १२७०, १३९८,	
१४६९, १६०८, १६६७, १८४५;	
वसि. १६०८, १६६८, १९७७;	
आप. १६६५	
अथाब्रवीच्च	भा. १९८३
अथाभ्यगच्छ	॥ १०३३
*अथायाजका	गौत. १९७२
*अथापितान्	याज्ञ. ९१२
अथावस्कन्दं	कौ. ८६३
अथावेद्य प्र	कात्या. ९६०
अथासद्व्यव	हारी. ७९४
अथासपत्नी	वेदाः ९९०
अथाम्मं पञ्चा	॥ १८९७
*अथास्य वेद	गौत. १७६८
*अथास्यानुम	नार. ७६३
अथैकपुत्रा	विष्णुः १२४०
अथैको दर्श	बृह. ६७१
अथैतयोः प	वेदाः १५९२
Xअथैतां जाम्या	नि. १२५४
Xअथैतां दुहि	॥ १२५५
अथैनं वक्ष	बौशे. १३८५
अथैनामक	वेदाः ९९८
अथो खल्वाहु	॥ ९९४
अथोदधेः	॥ १९८२
अथो ततस्य	॥ ९२२
अथो तप ए	॥ १००६,
१८४०	
अथोत्तमर्णो	विष्णुः ६१०
अथोत्तरतः	बौधा. १९१९
अथोदस्थात्स्व	वेदाः ९७०
अथोदीच्यः प	कात्या. ८९८;
मुम. ९००	
अथोद्गाता वा	वेदाः १००९
अथो नि शुष्य	॥ ९९७
अथोपगम	नार. ८३२
अथो यो मन्यु	वेदाः ९९७
अथोऽप्रांशं त्व	शुनी. १७६७
अदण्डयित्वा	बृहा. १६५३
*अदण्डो मुच्य	मनुः ७५९
अदण्ड्यः काम	आप. १६६५
अदण्ड्यदण्ड	कौ. १८५१
अदण्ड्यः काण	उश. ९२०
अदण्ड्यागन्तु	नार. ९१९;
उश. ९२०	

*अदण्ड्या गर्भि	नार.	९१९	*अदायकं रा	कात्या.	१५२३	अदेयदान	गौत.	७९४
अदण्ड्यान् द	अपु.	१९६९	अदायादकं	कौ.	१४७४,	*अदेयदाय	नार.	८०१
अदण्ड्या मृत	उश.	९२०			१९५०	अवेयदेय	बृह.	८०२
अदण्ड्याश्चोत्स	,,	,,	* , , ,	देव.	१५२६	* , , ,	,,	७२७
अदण्ड्या स्त्री	अपु.	१८९१	अदायादा भ	कौ.	१३९१	अदेयमथ	नार.	७९८
अदण्ड्या हस्ति	नार.	९१९;	*अदायिकं तु	देव.	१५२६	*अदेयमाहु	,,	७९९
	उश.	९२०	अदायिकं रा	कात्या.	१५२३	अदेयादिक	बृह.	८३४
*अदण्ड्ये मुच्य	मनु.	७६०	अदास इति	नार.	८३३	अदेयान्याहु	नार.	७९८
अदण्ड्यो नृप	मासो.	१९७०	*अदास इत्य	,,	,,	* , , ,	बृह.	८०२
अदण्ड्यो मुच्य	मनु.	७५९	*अदासीदास	शंख.	१६१३	अदेयान्यप	वेदा.	१००२
अदण्ड्यो हि ब्रा	शंख.	१८४७	अदितिकौशि	कौ.	८६३	अदेशकाल	नार.	१७५३;
*अदण्ड्यौ काण	उश.	९२०	अदितिरिव	वेदा.	९९४,	याज्ञ.	१८७१; व्यास:	१८८९
*अदत्तं तु क्ष	नार.	८००			१००७	*अदेशकाले	नार.	१७५३;
अदत्तं तु भ	,,	,,	अदीयमाना	मनु.	१०४२	व्यास:	१८८९	
अदत्तं त्यक्त	कात्या.	७६७	अदीव्यन्तुणं	वेदा.	६०४	अदो यत् ते	वेदा.	९९७
*अदत्तं यश्च	मनु.	७९६;	अदुर्मङ्गली:	,,	९८६	अदोपस्थयक्तु	कौ.	७७२
	नार.	८०१	अदुर्मङ्गली	,,	१००३	अद्विदत्ता स्व	वारा.	१०७६
अदत्तत्यक्त	कात्या.	७६७	*अदुष्टं ऋत्वि	नार.	७८३	अद्विददौ मु	हर्षि.	१३७६
अदत्तभोक्ता	बृह.	८०४	अदुष्टं चत्वि	,,	,,	अद्विवाचा च	वसि.	१०२१
*अदत्तमृत्ये	नार.	८८८		शुनी.	७९०	*अद्विश्च वाचा	,,	,,
अदत्तादान	याज्ञ.	१७४४	*अदुष्टं वर्त्वि	नार.	७८३	अदभ्योऽभिर्ब्रह्म	मनु.	१९३१
*अदत्तादाय	नार.	८०१	अदुष्टत्यक्त	,,	१८८१	अभ्रसन्न स	वेदा.	९६५
*अदत्तादायि	मनु.	१६९७	* , , ,	कात्या.	१८८८	अयप्रभृति	भा.	१०२६,
अदत्तान्याहु	भाग.	८०७	*अदुष्टमान	दक्ष.	१११५		१३९०	
अदत्तायां तु	ब्रह्म.	१३७४	अदुष्टमेव	कात्या.	८९७	अयायनुवि	,,	१०२७,
*अदत्ता सुता	वसि.	१२७३	*अदुष्टश्चात्वि	नार.	७८३		१२८४, १२८५	
अदत्तेऽन्यत्र	नार.	८८८	अदुष्टश्चेद्	,,	१०९७	अथैव त्वं व	भा.	१२८६
अदत्तेऽर्थेऽस्त्रि	बृह.	६५१	*अदुष्टस्यैव	,,	१७८७	अद्रव्यां मृत	मत्स्य.	१८९२
*अदत्त्वा तन्मृ	कात्या.	८०६	*अदुष्टां च त्य	याज्ञ.	१०७९	अद्वारि न च	भा.	१०२८
*अदत्त्वा तु गृ	,,	,,	अदुष्टां तु त्य	,,	,,	अद्वैधमुप	वारा.	१०७७
अदत्त्वा तु मृ	,,	७१०,	अदुष्टां दुष्ट	विष्णु:	१६०९,	अधः पश्यस्व	वेदा.	९७४
		८०६			१९७५	*अधनस्य स्त्री	विष्णु:	६७८
*अदत्त्वाऽपि मृ	,,	,,	*अदुष्टं यस्य	याज्ञ.	१०७९	अधनस्य ह्य	नार.	७००
अदत्त्कार	नार.	८५०	अदुष्टं योषि	कात्या.	१६५१	अधनास्त्रय	,,	८३४,
*अदत्तं स	याज्ञ.	१९६०	अदुष्टं लभ	देव.	१११२		१४०२	
अददद्धि स	,,	,,	अदुष्टापति	परा.	१११७	*अधनो दास्य	वसि.	१९८२
अददयान्य	,,	७०५	अदुष्टास्ते तु	बृह.	९५१	अधमः सर्व	कालि.	१३७७
*अदम्या हस्ति	उश.	९२०	अदृष्टानां	मनु.	१६३१,	अधमर्णाक्ष	शुनी.	७३१
*अदर्शयश्च	मनु.	६६२			१९२९	अधमर्णार्थ	मनु.	७१८
अदर्शयन् स	,,	,,	अदृष्टा हि स्त्रि	भा.	१०२६	*अधमवर्ण	हारी.	१७९४
अदर्शयित्वा	,,	६८१	अदृष्टबुद्धि	,,	१०३२	अधमोत्तम	कात्या.	९२०
अदातरि पु	,,	६६४	*अदृष्टमेव	कात्या.	८९७	अधमो भार	नार.	८२८
अदाद्यमोऽव	वेदा.	११२२	अदयं दत्त्वा	शंख.	७९४	अधर्ममूलै	भा.	१२८६
अदान्मे पोरु	,,	८११	अदयं न दे	विष्णु:	,,	अधर्मादपि	मनु.	१७००
*अदायकं च	देव.	१५२६	अदयं यश्च	मनु.	७९६	अधर्मेण च	,,	१५७४
अदायकं तु	,,	,,	अदेयदानं	हारी.	७९४	अधर्मेण न	भा.	१२८६

अधस्तात्तु प्र	यमः १८३५	अयूढः सम	भा. १२८७	*अनर्थशीला	नार. १०१९
अधस्ते अस्म	वेदाः ९९९	अयूढाश्व	" १९६४	अनर्थिन्नाम्	भा. १०३२
अध स्या योष	" ८११	अयूधुथ य	वेदाः ८१४	अनर्पितं तु	नार. ७६४
अथा चिदोकः	" १२५३	*अनंशाश्वाश्च	वसि. १३८९	*अनर्हता गन्त	भा. ८१९
अधार्पितत्र	बृह. १६४८	अनंशास्त्वाश्च	" "	अनर्हता लो	" "
अधार्मिकं त्रि	मनुः १७०१	अनंशा कृब	मनुः १३९२	अनर्हमय	वारा. १०७५
अधार्मस्व	वेदाः १००२	अनंशं भावु	वेदाः १००४	अनर्हपु च	भार. ८०७
अधिकं तव	हारी. ६३६	अनभना चाप्र	शुनी. १११९	अनवाय च	विष्णुः १६७१,
अधिकं वाऽपि	नार. ७९९	अनभेन ङाऽनु	वसि. १९७७		१९५०
अधिकस्य च	वृह. १४६२	अनट्वाहं च	लहा. १९७५	*अनवाय स्व	" १६७१
अधिका किल	भा. १२८३	अनट्वाहं त	नार. ७६४	*अनवेक्षित	मनुः १७०१
अधिकधिक	विष्णुः ८१६	अननुगच्छ	कौ. ७३०	अनध्वेऽन	वेदाः ९७८
अधिके न वृ	गौत. १६६२	*अननुजातां	विष्णुः ९१५	अनगां दोष्या	विष्णुः ८९१
*अधिकेन वृ	" "	अननुजातो	" "	अनाकारित	नार. ६२६
अधिकपत	नार. ८४८	अननुजाय	कात्या. ८९८	अनाकालम्	" ८२९,
अधिपेनामि	वेदाः ८४१	*अनन्तं स	मनुः १४७६		८३१
अधिरुक्मा वि	" ८११	अनन्तरः स	" "	*अनाकाले भृ	" "
अधिवृत्तिश्च	याज्ञ. १४४०	अनन्तरः स्मृ	नार. ११०४,	अनाक्षरित	कात्या. १६५०
अधिवृत्ता तु	मनुः १०५७;		११०५	अनाक्षपः प	नार. १९३६
	याज्ञ. १०८७	अनन्तम्	भ. १००९	अनक्षयं तं व्य	बृह. ७५०
अध्वता क्र	बृह. ७०८;	अनन्तवृ	विष्णुः १९८३	अनक्षयय द	याज्ञ. १०७९
	कात्या. ७१४	अनन्तः पुत्रि	वास. १०७१	अनागमस्त्वा	वेदाः ११४३
*अध्वनाञ्ज	वसि. १६६८	अनन्यकर्म	भा. १०३२	अनाचरन्ती	वारा. १०७६
अध्वनाञ्जि	" "	अनन्यपुरु	हारी. १०१५	अनाच्छेद्यक	बृह. ८७२
*अध्वनाञ्जो	" "	अनन्यभावा	वारा. १०७६	अनाज्ञानम्	वेदाः ६०५
*अर्चते देव	वेदाः १२६१	अनन्वयिनः	बृह. १४०३	अन मायस्य	शंखः ७५७
अर्चयत दे	" "	अनपत्यः शु	भा. १२८४	अन वस्य श	कौ. १६१६
*अध्ववर्गस्यो	हारी. १७९४	अनपत्यै	" १२८३	अनाथान्कृप	भा. १०२९
अध्ववर्गना	" १७६९,	अनपत्यरि	विष्णुः १४७१	अन दिशाय	नार. १९३६
	१७९४	*अनपत्यस्य	" १४७०	अनादिष्टः स	विष्णुः १९२१
*अनपत्यस्याव	मनुः १४३१;	" "	मनुः १४७४;	अनादिथं ना	मनुः १९३१
नार. १४४९;	कात्या. १४५२	बृह. १४०३,	१५५८	अनादियम	कौ. ९३२
अनपत्यस्यावा	मनुः १४३१;	Xअनपत्योऽश	नार. १५५२	अनादियस्य	मनुः १९३१
नार. १४४९;	कात्या. १४५२	अनपत्योऽस्मि	वारा. १३२९	अनापदि पु	गौत. ७९४
*अनपत्यस्याह	मनुः १४३२;	अनपेक्षित	मनुः १७०१	अनापदिस्थः	कात्या. ८३८
नार. १४४९	नार. १४४९	अनभिज्ञो जि	कात्या. १९१५	*अनापृच्छंस्तु	बृह. १७६०
अनर्थ वैद्यः	गौत. १७६९	अनभिगर	कौ. १९२४	*अनापृच्छन्	" "
अन्यापकं कु	बौधा. १६०८	अनभिसर्तु	" १९२५	अनापृच्छय तु	" "
अन्यापिता ये	वसि. १९७४	*अनयंथापि	नार. ८५०	*अनापृच्छय हि	" "
*अन्यावसानि	कात्या. १४५३	*अनयन्नाद	" "	*अनापृष्टं तु	" "
*अन्यावहनि	" १४५२	अनयन्भाट	" "	अनास्रातानि	" १९४१
अन्यावहनि	" "	*अनयन्भाण्ड	" "	अनयं परि	अनि. १९६९
	अनि. १४६३	*अनयन्भार	" "	अनावृतं चे	नार. ९१६
* " "	कात्या. १४५३	अनयन् वाह	" "	अनावृताः कि	भा. १०२७,
*अन्याहवनि	" "	अनर्थजन	" ११००		१२८४
अन्युदं विद्य	भा. १०८७	अनर्थशीलां	" १०९९	अनावृताः पु	अनि. १११८

अनाग्रता हि	भा. १०२७, १२८५	अनिवेदित	शंखः १८४७;	अनुपूर्व	वेदाः १०००
*अनाग्रते चे	नार. ९१७	विष्णुः १९५०; याज्ञ. १९६०		अनुबन्धं त	कौ. १६१८
अनाग्रष्टिः क	हर्षि. १३७६	अनिवेद्य नृ	,, १९५८	अनुभूतचि	लौगा. १७६६
*अनावेदित	याज्ञ. १९६०	अनिर्विध्य भृ	,, ८४७	अनुमनवि	वेदाः ९९७
अनावेद्य तु	बृह. ७२७	अनिपिद्धा य	कात्या. ९५९	अनुमानेन	बृह. १५८१
अनाद्यायां दे	वेदाः १००१	अनिपिद्धैर्ग्र	मनुः १७२३	अनुमारेण	कात्या. ७५३
अनाद्यत्रय पि	व्यासः १२३०	*अनिपेक्ष	कात्या. १६५०	अनुयुक्तांत	कौ. १६१६
अनाहितानिः	का. ७७२;	*अनिपेक्ष त	याज्ञ. १८७२	*अनुरूपाम	नार. १०९९
	हार्ग. १०१६	अनिपिद्धा क्ष	कात्या. १६५०	अनुयुक्तमनु	विष्णुः १८४७
अनिग्रहीते	का. ८६३	*अनिर्णय न ल	देव. १११२	अनुवर्तेत	विरा. १११७
*अनिच्छतः प्र	मनुः ८२०	*अनिर्णय लभ	,, ,	अनुव्रज्या च	मनुः १९७४
अनिच्छतः प्रा	,, ,	अनिग्रष्टोप	का. ६३८	अनुव्रतः पि	वेदाः ९९८
	१९२७	अनिर्णयः पूर्व	बृह. १५६७	अनुव्रज्यते	विष्णुः ८९१
अनिच्छन्तम	व्यासः १७६८	*अनिर्णयः पूर्व	,, ,	*अनुधारय च	नार. ८२६
*अनिच्छन्ती तु	बृह. १८८७	अनिर्णयः स्त्रीष	कात्या. १८५८	अनुधारयश्च	,, ,
अनिच्छन्ती तु	,, ,	अनाध्याः पि	का. ११४९	*अनुध्याम्यस्म	,, ,
अनिच्छन्त्या य	,, १८८५	अनीध्याः स	,, १२३४	अनुध्याम्याथ	,, ,
*अनिच्छन् दत्त	नार. ८५१	अनीध्याः वि	भा. ८६०	*अनुध्याम्यो गु	,, ,
अनिच्छन् शुक्ल	,, ,	अनुकुर्याद	कात्या. १७९१	अनुध्याम्य ज	वारा. १०७७
*अनिच्छया त्व	बृह. १८८५	अनुकुर्यादक	दक्षः ११११	अनुध्याम्यऽस्मि	,, १०७६
*अनिच्छया अ	मनुः १०४९	अनुकुर्या त्व	,, १११४	*अनुध्याम्य च	नार. ८२६
अनियमाया	कात्या. ७८०	अनुकुर्याम	नार. १०९९	*अनुध्याम्यश्च	,, ,
अनियुक्तः य	विष्णुः १६१०	*अनुक्तद्रव्य	विष्णुः १२७०	*अनुध्याम्य ग्र	,, १७४६
*अनियुक्तश	,, ,	अनुक्तद्रव्या	,, ,	अनुध्याम्य तु	,, ,
अनियुक्तम्नु	कात्या. ८०६	अनुक्तानां हि	,, ८१०	अनुध्याम्यतिष्ठ	प्रजा. ८९९
अनियुक्ता तु	नार. ११०१,	*अनुक्तानां हि	,, ,	*अनुध्याम्यतिष्ठः कृ	,, ,
	१४००	अनुक्तमत्र	नार. १०९५	अनुध्याम्य त	वेदाः १४६४,
अनियुक्ताया	वर्मि. १०२२,	*अनुक्तमात्तु	,, ,		१६००
	१२७२	अनुग्रहीत	कौ. १६८८	*अनुष्ठानां क	विष्णुः १४१६
अनियुक्ता मु	मनुः १३९५	अनुग्रहानि	नार. १९३६	*अनुष्ठानां च	,, ,
*अनिरुद्धा य	कात्या. ९५९	अनुनिष्ठं तु	लहा. १९७५	अनुष्ठानां तु	,, ,
अनिर्गते द	बृह. ६५३	*अनुजया त	नार. १०९५	*अनुष्ठानां स्व	,, ,
अनिर्दयाहा	मनुः ९११	अनुजया व	,, ,	अनुष्ठानाम	,, ,
अनिर्दिष्टं च	कात्या. ६५७	अनुज्ञातक	कौ. १६७८	*अनुष्ठानां भाज	नार. १३४७
अनिर्दिष्टं तु	नार. ७६४	अनुज्ञाता त्व	भा. १२८६	अनुक्षरा ऋ	वेदाः ९८२
*	१९१२	अनुज्ञातेऽनु	आप. १६६४	अनुष्णा अस्मि	,, ६०२
अनिर्दिष्टे	कौ. १६७३	अनुज्ञातो गु	शंखः १०२४	अनुष्णा गृहा	,, ६०४
अनिर्दिष्टस्तु	नार. १९१२	अनुयुक्तप्र	नार. ११०१	अनुत्तं तु व	मनुः १९५५;
*अनिर्दिष्टाच्च	कात्या. ६५७	अनुदक्षम्	कौ. १६१९	अनुत्तं सत्य	अपु. १९६२
*अनिर्दिष्टा धा	बृह. ७८५	अनुदिष्टं तु	नार. ७६४	अनुत्तं स्त्री अ	भा. १०३२
अनिर्दिष्टो वा	,, ,	अनुतोऽस्यां पृ	वेदाः ११४४	*अनुत्ताख्यमे	वेदाः ९९५
*अनिर्मुक्तस्य	मनुः ६३८	अनुपध्वन	विष्णुः १२०५,	अनुत्ताख्यान	कात्या. १७९२
अनिर्वृत्तं नि	,, १०६५		१२१२; भा. १९८४	अनुत्ताख्ये	,, ,
*अनिर्वृत्तं नि	,, ,	* ,, ,	मनुः १२१२	अनुत्ताख्ये भ	भा. १०२८
*अनिर्वृत्तं नि	,, ,	अनुपस्थाप	,, ७६०;	अनुत्ताख्येक्ष्य	,, ,
*अनिर्वृत्तं नि	,, ,		कात्या. ७६७	अनुत्ताभिर्श	हारी. १७६९

*अनुताभिरी	हारी. १७९४	*अन्तरेण त	याज्ञ. १६३५	अन्यं वृणीष्व	भा. ८१८
अनुतावृतु	मनुः १०५९	*अन्तरे तु त	,, ,	*अन्यक्षेत्रे तु	कात्या. ९६०
अनुते तु पृ	याज्ञ. ९४१	*अन्तरेव त	,, ,	,, ,	प्रजा. ९६१
अनुतेऽपि हि	भा. १०३१	अन्तरे वा मृ	कौ. ७३६	अन्यक्षेत्रेषु	कात्या. ९६०
अनुते या फ	,, १९६३	*अन्तर्गृहव	बृह. ७६५	अन्यक्षेत्रोप	नार. ९४६
अनेकदोष	कात्या. १११०	अन्तर्गृहे व	,, ७६४	अन्यगोत्राय	स्मृत्य. १११८
अनेकधा कृ	बृह. ११०९, १३४९	*अन्तर्धनं च+	प्रजा. १५६१	अन्यग्रामात्म	बृह. ९५१
अनेकधा ते	,, ८३४	*अन्तर्धनं तु	,, ,	अन्यग्रामोत्त	भार. ९००
*अनेकधा त्व	,, ,	अन्तर्धानम	कौ. १६८१	Xअन्यतरः सं	नि. १२५४
अनेकपितृ	याज्ञ. १२००; विष्णुः १२८०	अन्तर्वैया तु	नार. १०९८	अन्यतरादा	कौ. ७३७
अनेकानि स	मनुः १०६२	अन्तर्वैयाम्	कौ. १०३४	अन्यतराभा	आप. १०१७; कौ. १०३४, १४१०
अनेकार्थाभि	नार. ७४९	अन्तर्वैमन्य	बृह. १८३२	Xअन्यतरोऽर्द्ध	नि. १२५४
अनेकेभ्योऽपि	कात्या. ११०९	अन्तिमाः स्वैरि	नार. ७०२	*अन्यत्तु ब्राह्म	नार. १५१२
अनेके यस्य	बृम. १५८८	अन्तेवासी गु	याज्ञ. ८२४	*अन्यत्र करा	,, १९४०
अनेकमूला	हागी. ११९५	*अन्तेवासी वा	आप. १४६६	*अन्यत्र करा	,, ,
*अनेन कर्म	मनुः ७७६	अन्तेवासी म	नार. ८२८	अन्यत्र क्षेत्र	भा. १२८७
,, " किं न	बृह. १९४१	अन्तेवास्यान	आप. १९७३	*अन्यत्र गोत्रा	सुम. १६५३
*अनेन क्रम	मनुः ७७६	अन्त्यजातिर्द्वि	अपु. १८३५	अन्यत्र जाम	भा. १२८६
अनेन क्रमे	विष्णुः १२४१	अन्त्ययद्वौ प्र	विष्णुः ६३६	अन्यत्र दीव्य	कौ. १९०४
अनेन तु वि	मनुः १२९४	अन्त्यागमने	,, १८४६	अन्यत्र नेनि	,, १६७४
अनेन नारी	,, १०६४	अन्त्याभिगम	याज्ञ. १८७४	अन्यत्र ब्राह्म	नार. १५१२; वसि. १९२०
अनेन विधि	,, ७५९, ७७६, १०७५, १७२७, १९०७; याज्ञ. ७७९, १०८९; कात्या. ८०५, १९४१	अन्धः शत्रुगृ	स्कन्द. १९६५	अन्यत्र भेषो	कौ. १६७३
अनेन शाधि	बौधा. १६६७	अन्धः स्यादन्ध	भा. १९८३	अन्यत्र मिथु	वेदाः १०१०
अनेनसमे	वेदाः १५९४, १६५६	अन्धजडक्ली	बौधा. १३८७	अन्यत्र रज	नार. ६९९
अनेन सर्व	नार. ९१६	अन्धमूकव	आप. १६६७	*अन्यत्र राज	विष्णुः १६०९
अनेना भव	,, १७५१; भा. १९६३, १९६४	अन्धादिषु श	व्यासः ८०६	अन्यत्र राजा	,, , १६७१
अनेनार्धेण	कौ. ९२८	*अन्धोऽचिकित्स	याज्ञ. १३९८	अन्यत्र संप्र	वसि. १०२२
अनेनैव क	स्मृत्य. १३७३	अन्धोऽचिकित्स्य	,, ,	*अन्यत्र संस्था	,, ,
अनेनैव गृ	नार. ९४६	अन्धो जडः पी	मनुः १७२७, १९२७	अन्यत्रातता	बौधा. १६०७
*अनेनैव प्र	,, १६४२	अन्नं पानं च	भा. १२४४	अन्यत्रापि व	विष्णुः १६०९
अनो मनस्म	वेदाः १०००	अन्नं भुञ्जीत	देवी. १९४३	अन्यत्रापि व	गौत. १६६०
अन्तः कृणुष्व	,, ९९७	अन्नं यो ब्रह्म	वेदाः १४६४, १६००	अन्यत्रापि शु	कौ. १६८६
अन्तः कौशामि	,, ९९६	अन्नं ह प्राणः	,, १००५, १२६०	अन्यथा कर्म	कात्या. ६३१
अन्तःकः पव	भा. १०३२	अन्नपानम	नार. १७५५	अन्यथा कारि	बृह. ७३४
अन्तःभाजो वै	वेदाः १००५	अन्नप्रदाता	बृह. १७६०	अन्यथा क्रिय	,, ८९६
अन्तरं तु त	स्कन्द. १९६५	अन्नमावस	वेदाः १८९७	अन्यथा चेत्कृ	,, ,
अन्तरे च त	याज्ञ. १६३५	*अन्नाकालभृ	नार. ८३०, ८३१	अन्यथा चेत्क	,, ,
		*अन्नाच्छादन	कात्या. १४५७	*अन्यथा तु न	,, ९५१
		अन्नादे भ्रूण	आप. १६६६;	अन्यथा तु भ	,, ,
		वसि. १६६८; मनुः १७०३;	शंखः १७६२	*अन्यथा तुल्य	कात्या. १७९५
		अन्नार्थं तण्डु	बृह. १५२०	*अन्यथा द्विगु	व्यासः ७८९
				*अन्यथा न तु	कात्या. ८०१
				अन्यथा न प्र	,, ,

अन्यथा न भ	बृह.	९५१	अन्यापदेश	नार.	१८३६	*अन्योन्यमनु	वृह.	१८८५
अन्यथा नश्य	हारी.	६३६	अन्यामिच्छ पि	वेदा:	१७८७	अन्योन्यस्याव्य	मनु:	१०५४
* " " "	कात्या.	६५८	अन्यामिच्छ प्र	"	"	अन्योन्यापह	याज्ञ.	१५७२;
अन्यथा निक्षे	कौ.	७३७	अन्यायच्छन्न	नार.	९१६	*अन्योन्यापाह	कात्या.	१५७४
अन्यथा निवि	"	१६७८	अन्यायवादि	वृह.	१७५९	अन्योन्याथस्य	याज्ञ.	१५७२
अन्यथा पूर्व:	"	९३२	अन्यायोपात्त	वृम.	१७६६	*अन्योऽपि शङ्क	श्रुव.	६७७
*अन्यथा प्राति	याज्ञ.	१८७६	*अन्या वो अन्या	वेदा:	८५७	अन्योऽयथ न	याज्ञ.	१७४१
अन्यथा यथो	कौ.	१६२१	अन्यासां चैव	उश.	१११३	*अन्योऽयसति	भा.	१२८६
अन्यथा राज	भा.	१०३३	*अन्याहतादि	वृह.	७२५	अन्यो यदि द	नार.	७८२
अन्यथा वा नि	कौ.	७३५	अन्यूनभावे	शंख.	१६७२	अन्यो वाऽसति	कात्या.	१५२३
अन्यथा शास्त्र	नार.	११५५	अन्ये जायां प	वेदा:	१८९४	*अन्ये मति	नार.	७८२
अन्यथा स्तेय	कौ.	१६८४	अन्ये त्वाहुर	वृह.	१३४८	अन्वर्तिता व	याज्ञ.	७९६
अन्यथा हिंसा	"	१८५०	अन्येन घ्नन्ना	गौत.	८१५	*अन्वादेयं च	वेदा:	१८३८
अन्यथा तु	कात्या.	८३९	अन्येन मत्प्र	वेदा:	९७८,	*अन्वाधानादि	मनु:	१४३९
अन्यदुत्तं जा	मनु:	१०७१	अन्येन मदा	"	९७७,	अन्वाधेयं च	शौन.	१३६३
अन्यद्रव्यव्य	नार.	७४७		"	१८३६	अन्वाधेयं त	मनु:	१४३८
अन्यप्रकारा	"	१९४७		"	१८३६	*अन्वाधेयं तु	कात्या.	१४५३
अन्यमुद्दिश्य	मन्थ.	८५५	*अन्येनानुम	बौधा.	१२६९	अन्वाहता जी	वृह.	११०७
अन्यमू पु त्वं	वेदा:	८५७,	*अन्येनापह	याज्ञ.	१५७२	अन्वाहितं च	दध्न.	८०७
	९७८,	१८३६	अन्येऽपि शङ्क	"	१७४१	अन्वाहितं या	नार.	७९८
अन्यवर्णस्त्री	शंख.	१२४३	*अन्येऽपि शङ्कि	"	"	अन्वाहितादि	वृह.	७२५
अन्यशास्त्रोद्भ	वसि.	१२७८	अन्ये वा स्वप्न	कौ.	७७२	अन्वाहिते या	"	७५२
अन्यशोणितो	कौ.	१८४९	अन्येषां चैव	नार.	६२६;	*अन्वेक्षणं चा	आप.	८४२
अन्यसंज्ञानि	कात्या.	१७९१		मनु:	१७१८	अपकर्षन्ति	व्यास:	१७६४
*अन्यसंज्ञानु	"	"	*अन्येषां त्वा श्र	वसि.	१३८९	अपकारकि	कात्या.	१४५७
अन्यसन्नां ग	भा.	१०३१	अन्येषां लग्न	वृह.	७८६	अपकारक्ष	"	६७३
*अन्यस्मिंश्च नि	मनु:	१०६६	अन्येषामपि	भा.	१२८६;	*अपकारप	"	१४५७
*अन्यस्मिन् वि	"	"		बौधा.	१६६७	*अपक्रुद्य च	नार.	१७८८
अन्यस्मिन् हि	"	"	*अन्येषामेव	मनु:	१७१८	अपक्षन्नेपि	वेदा:	९७५
अन्यस्मै विधि	बौधा.	१०१९;	अन्येष्वपरि	"	१७१९	अपक्षन्न प	"	१५९४
	वसि.	१०२१	*अन्येषांऽपि व्य	नार.	१८८१	*अपचारकि	कात्या.	१४५७
अन्यस्यां यो म	नार.	१०९५	अन्येष्वपि विवि	"	"	अपततं भ	नि.	१२५३
अन्यस्या गर्भ	वेदा:	१२५७	अन्यो अन्यम	वेदा:	९९८	अपतत्रसि	भा.	८६०
अन्यस्यापि ज	वारा.	१०७६	अन्यो अन्यस्मै	"	"	अपतिगप	गौत.	१०१२
अन्यस्यै वै प्र	वेदा:	१५९६	अन्योदर्यस्तु	याज्ञ.	१५४६;	अपतीनां तु	भा.	१०२६,
अन्यस्वमन्य	संघ.	११४२;		वृथा.	१५६२		१३९०	
	शुनी.	१९८८	*अन्योदर्यस्य	याज्ञ.	१५४६	अपत्यं कर्म	"	१०८३
अन्यहस्तात्प	नार.	१७५२;	*अन्यो धर्मोऽस्ति	अङ्गि.	१११६	अपत्यं कस्मा	नि.	१२५३
	कात्या.	१७६२	अन्योन्यं त्यज	नार.	१०९९	अपत्यं गुण	भा.	१२८४
अन्यहस्ते च	याज्ञ.	८८५	अन्योन्यं नाभि	भा.	८६१	अपत्यं जड	गौत.	१३८६
* " " "	नार.	८८८	अन्योन्यं परि	वृह.	१९१३	अपत्यं धर्म	भा.	१०३३,
*अन्यहस्ते तु	याज्ञ.	८८५;	अन्योन्यगुण	मनु:	१९३०		१२८४; मनु:	१०५२
	नार.	८८८	अन्योन्यवक्षू	वृह.	१८८५	अपत्यं नाम	भा.	१२८४
*अन्यहस्तेन	याज्ञ.	८८५	*अन्योन्यपरि	"	१९१३	*अपत्यं भ्रातु	मनु:	१३१८
अन्यां चेद्दर्श	मनु:	८८१						
अन्या किल त्वां	वेदा:	९७८,						

अपत्यमन	भा. १२८४	*अपालकायाः	विष्णुः ९०५	अपुत्रस्य ध	विष्णुः १४७०
अपत्यमुपा	नार. ११०२	*अपालान्वा वि	मनुः ९११	अपुत्रस्य प	व्यासः १५२४
*अपत्यलाभा	देव. १११२	*अपालान्वा स	" "	अपुत्रस्य पि	बृह. १३६२
अपत्यलोभा	मनुः १०६३	अपालायाः स्वा	विष्णुः ९०५	*अपुत्रस्य प्र	बृह. १५१३
अपयहेतो	भा. १०३१	*अपालायागन्तु	" "	*अपुत्रस्य प्रा	शंखः १४७१
अपत्यार्थ म	नार. १३०९	अपाले स्वामि	स्मृत्य. ९२१	अपुत्रस्य मृ	परा. १५२७
अपत्यार्थ स	भा. १०८६	अपारताय त	भा. १०३३	अपुत्रस्य स्व	शंखः १४७१;
अपत्यार्थ स्त्रि	नार. ११००	अपास्मत् त	वेदाः १००३	पैठा. १५२७; यमः	१५२७
अपत्यार्थ श्वे	भा. १०८५	अपाग्य श्रोत्रि	काल्या. १५२३	" "	देव. १५२५
अपत्येनान्	" १०८३	अपाग्याः केर्यं	वेदाः १००४	अपुत्रयाथ	काल्या. १५२१
अपत्येपाद	" १२८४	अपि च काठ	वसि. १०७८	अपुत्रयार्थ	" "
अपया तु म	दक्षः १११४	अपि च प्राप	बोध. ११६७	अपुत्रपारस्य	" "
*अपयाडभि भ	" "	अपि ताः संप	भा. १०३०	अपुत्रां गुर्व	याज्ञ. १०८९
अपयेश्व	मनुः ७४२	*अपि तान घा	नार. १८०८	अपुत्रः शत्र	बृह. १५१८
अपयानिन	शंखः १३९०	अपितृका व	का. ११०९	*अपुत्रा नाम	" १४१०
*अपयानिकृ	" "	अपितृद्रव्या	" १५४३	अपुत्रा ज्ञान	यमः १११३
अपमित्य धा	वेदाः ६०२	अपितृयं गार्भ	विष्णुः १०८३	अपुत्रा रुद्र	वसि. १०७३
अपमित्यम	" "	अपितृयं तद्र	काल्या. १००३	अपुत्रा पति	का. १४३०
*अपमृगय	मनुः १८००	अपितृयं द्रवि	" "	अपुत्रा पुत्र	उग्र. १५२६
*अपयानित	शंखः १३९०	अपि नः श्वा वि	वास. १०७८	अपुत्रा प्राप्नु	यमः १११३
*अपयानिते	" "	अपि या निन	नार. १०७५	अपुत्रा मृत	शान. १३६३
अपयानियु	वेदाः १८९७	अपि वस्त्राज	ब्रह्म. १३७४	अपुत्राया मृ	मनुः १२९८
अपयानेयु	आप. १७५५	अपि वा दर्म	जैमि. ७७०	अपुत्रायाः दु	का. १४३०
	१०७३	अपि वा गुण	बौध्वा. १०१९	अपुत्रायाथ	स्मृत्य. १४६३;
*अपयानिगृह	गौत. १३८६	*अपि वा धव	नि. १०५७	भा. १०६४	
*अपयानिगृह	याज्ञ. १८७७	अपि विश्वकृ	भा. १०३३	अपुत्रायास्तु	परा. १४६२
अपयानिगृह	नार. ११०५	अपि वृथ पु	वेदाः ८१०	अपुत्रा योषि	याज्ञ. १४००;
अपयानिगृह	वेदाः १००५	अपि संपेग	नार. ९१८	वृह. १४०४	
*अपयानिगृह	नार. १७८८	अपय योषा	वेदाः ०७०	अपुत्रा यय	काल्या. १४५६,
अपयिद्धः प	वसि. १०७८	अपुत्रकस्य	देव. १५२५	१५२०; वृमः	१५०७
अपयिद्धः म	शंखः १०८३	अपुत्रको द्वि	शाक. १३५५	*अपुत्राथ पि	व्यासः १४१४
	यमः १३५१	*अपुत्रधनं	विष्णुः १४७०	*अपुत्रिकस्य	देव. १५२५
अपयिद्धश्च	ब्रह्म. १३७४	अपुत्रपितृ	काल्या. १५२४	अपुत्रा भार्य	भा. १२८५
अपयिद्धस्त्वे	विष्णुः १०७९	अपुत्रपौत्र	विष्णुः १४७१	अपुत्रेण तु	ब्रह्म. १३७४
अपयययमा	का. ८४३	*अपुत्रमृत	परा. १५२७	अपुत्रेण प	याज्ञ. १३४२
अपयहतं व्र	वेदाः १६०१	अपुत्रकथस्य	विष्णुः १२४०	अपुत्रेण सु	मनुः १३१६;
अपयहेतु तद	मनुः ७२०	अपुत्रस्त्वज्ञ	नार. १३२९	वृह. १३४८; यमः	१३५२
*अपयहेतु तु	" "	*अपुत्रस्य अ	पैठा. १५२७	अपुत्रेणैव	अत्रि. १३५२
अपय प्रचार	शंखः १२०७	*अपुत्रस्य ऋ	विष्णुः १२४०	अपुत्रेणैव	मनुः १२९४
अपा. गोमम	वेदाः ९७०	अपुत्रस्य ग	गारु. १३७६	अपुत्रा व्राह्म	" १३०५;
अपागृहज	" १००४	" " +	कालि. १३७७		अनि. १३७४
अपागृहप्रक्ष	वृह. १८८५	*अपुत्रस्य च +	वृय. १३५५	अपुत्रो मृत	शान. १३६३
" " +	व्यासः १८८९	" "	काल्या. १५२१	अपुत्रो पुत्र	कालि. १३७७
*अपागृहप्रेष	वृह. १८८५	" "	देव. १५२५	अपूर्णे तु प्र	वृह. ६५३
अपयै पात्र	नार. ८००	*अपुत्रस्य जा	पैठा. १५२७	*अपूर्णेऽपि प्र	" "
अपापां त्यज	भा. १०३०	*अपुत्रस्य तु	देव. १५२५	अपो मा प्राप	वेदाः १००४

अप्यकार्यश	मनुः १३९४	*अप्रवृत्तौ तु	नार. ११०५	अब्राह्मणाश्च	भा. ८१९
अप्यन्योन्यं प्र	भा. १०३२	अप्रवृत्तौ स्मृ	" " ;	*अब्राह्मणोपा	गौत. १९४८
अप्यहीनक	गौत. १६६०	अप्रशस्तास्तु	देव. १११२	अब्राह्मणोऽप्या	" "
*अप्रसाधाश्च	नार. १७४६	*अप्रगवापि	विष्णुः १३९०	अब्राह्मणो ब्रा	शंखः १६७२
अप्रसाद्यास्तु	" "	अप्रमृता प्र	कत्या. ७१४	*अब्राह्मणो व्या	गौत. १९४८
*अप्रजः स्त्रीध	याज्ञ. १४१५	अप्रमृता च	भा. १०३०	*अभक्षणे प्र	हारी. ६६१
अप्रजस्त्रीध	" "	अप्रमृता तु	देव. १११०	अभक्ष्यमक्ष्ये	अपु. १६५४
अप्रजस्य म	भा. १२८३	अप्रार्णभिय	नार. ११००	अभक्ष्यमथ	मनुः १६२८
अप्रजां दश	बौधा. १०२०	अप्रापव्यव	मनुः १९०५	*अभक्ष्यस्य चा	विष्णुः १६११
अप्रजां नव	हारी. १०१६	कौ. ११०९, १९५०;	नार. ६९५;	अभक्ष्यगयावि	" "
* " "	बौधा. १०२०	कत्या. १२०१; याज्ञ. १६४०		अभक्ष्यापेय	बृह. १७८९
*अप्रजाः सन्तु	वसि. १२७१	अप्राप्तार्मपि	मनुः १०४१	अभक्ष्येण द्वि	याज्ञ. १६३६,
अप्रजाः सन्तु	" "	*अप्राप्तोऽपि स	कत्या. ७५५		१९३२
अप्रजा चेत्स	बृह. १४५०	*अप्राप्तोऽर्थकि	" ८८९	अभक्ष्येण ब्रा	विष्णुः १६१०
अप्रजाता वि	वसि. १०२०	*अप्राप्तोऽर्थे कृ	" "	*अभक्ष्यदूष	याज्ञ. १६३६
" " "	" १८४६	अप्राप्तोऽर्थे कि	" "	अभयवन	कौ. ९०६
*अप्रजाया मृ	मनुः १२९८	अप्राप्तो न स	" ७५५	*अभयस्य तु	मनुः १७००
अप्रजायां द	देव. ११६०	आपयं च द्वि	भा. १०२९	अभयस्य द्वि	" "
अप्रजायाम	मनुः १४३९;	अप्रियं चाग्न्य	कत्या. १६४९	अभये प्रत्य	हारी. ६६१
याज्ञ. १४४४; यमः १४००		आप्रयं प्रिय	भा. १०३२	अभयै कथा	अनि. १९४३
" " "	वृका. १४६३	अप्रियचीलां	शंखः १०२४	अभयवदुःख	भा. ८४०
अप्रजा विध	मनुः १४४०	अप्रियरथ च	कत्या. १६४९,	अभयवैस्त	बृह. ७६५
अप्रजागता वि	पञ्च. १३५०	*अप्रियस्य तु	१९४०	*अभावेऽशह	कत्या. १५६०
अप्रजागता वि	नारि. १८४६	अप्रियोक्तिता	" १६४९	अभावे च दु	नार. १५१२
*अप्रजास्त्रीध	याज्ञ. १४४५	अप्रियोक्तिता	बृह. १७८८	अभावे ज्ञातु	याज्ञ. १०८३
अप्रजायमा	वसि. १०४९	अप्रियमः स	वेदाः १००२,	अभावे ज्ञान	" ९४१
अप्रतिवादि	वेदाः ८१३,	अप्रियमः स	१९०२	अभावे तद	" "
	१००५	अप्रियमः स	वसि. १०२१	अभावे तु दु	कत्या. १४५९
अप्रतिविहि	कौ. १०३९	अप्रियमः स	याज्ञ. १६४०	अभावे त्वन	नार. १५१२
अप्रतीकगि	" ९३०	अप्रियमः स	" "	अभावे त्वन	विष्णुः १०२३
अप्रत्ता चेत्स	बृह. १४५०	अप्रियमः स	बृह. ७३१	*अभावे दुहि	नार. १४४९,
अप्रत्ता दुहि	वसि. १२७३	अप्रियमः स	याज्ञ. १६४०		१५१२
अप्रत्तायास्तु	पार. १४६२	अप्रियमः स	वेदाः ६०३,	*अभावे पूर्व	कालि. १३७७
अप्रदाता नि	कौ. १९८६	अप्रियमः स	६०६	अभावेऽर्थह	कत्या. १५६०
अप्रपक्षाऽपि	कत्या. ७१४	अप्रियमः स	मनुः १७०५,	अभिकुदाव	वेदाः १९९३
अप्रमत्ता च	भा. १०२८	अप्रियमः स	१९३०	*अभिगन्ताऽभि	याज्ञ. १०८०
अप्रमत्ता र	आप. १२६७;	अप्रियमः स	आप. १८४३	अभिगन्ताऽस्मि	" १७८०
	बौधा. १२७१	अप्रियमः स	बृह. १९६२	अभिगम्य प	भा. १०२६,
अप्रमत्ता म	भा. १०२८	अप्रियमः स	विष्णुः ८९१		१३९०
अप्रमत्तो र	पैठी. १११५	अप्रियमः स	भा. १२४३	अभि गावो अ	वेदाः ९७५
अप्रमादं पु	भा. १०२९	अप्रियमः स	मनुः १८५६	अभिधाते त	याज्ञ. १८२१
अप्रमोदात्पु	मनुः १०५३	अप्रियमः स	गौत. १९४८	अभिचारं च	मत्स्य. १६५५
अप्रयच्छंस्त	नार. ८५१	अप्रियमः स	बौधा. १८४५,	*अभिचाराणि	" "
अप्रयच्छन् दो	गौत. १०१२	अप्रियमः स	१९४९	अभिचारेषु	मनुः १६३१,
अप्रयच्छन् पि	बृह. ११०६	अप्रियमः स	मनुः १९७४		१९३०
अप्रयच्छन् स	याज्ञ. १०७८	अप्रियमः स		अभिजिघ्रन्ती	वेदाः ९६९

अभिज्ञानेन	कौ.	७३७	*अभ्याघाते तु	नार.	१७५६	अमृत्युर्ह वा	वेदा:	१६०१
अभिज्ञानेश्व	नार.	९४५	अभ्याघातेषु	मनु:	१६९८,	अमेध्यं शोध	कात्या.	९५९
अभिज्ञादस्मि य	वारा.	१०७७		१९२९; नार.	१७५६	अमेध्यपार्ष्णि	याज्ञ.	१८१४
अभि तिष्ठामि	वेदा:	९९९	*अभ्यादद्युश्च	मनु:	१८६५	अमेध्यो वा ए	वेदा:	७९१
*अभि तेऽधो स	”	९९०	अभ्यादध्युश्च	”	”	वमोक्षो धर्म	कौ.	१०३६
अभित्रास उ	आप.	१७९५,	अभ्यावर्ता चा	वेदा:	८११	अमोक्ष्या भर्तु	”	”
		१९७४	अभ्युपगम्य	बौधा.	१२६८	अम्बष्ठेऽथौ त	नार.	११०५
आमे त्वा मनु	वेदा:	९९७	अभ्युपेताह	नार.	६९८	अम्बष्ठो माग	”	”
आमे त्वा योष	”	९७५	*अभ्युपेत्य च	”	८२४	*अम्बुवाताह	मनु:	१०७४
अभि द्वितीयां	”	१००५	अभ्युपेत्य तु	”	”	अम्बे अम्बिके	वेदा:	८४१
अभि नः सुाडु	”	१००६	अभ्रातर इ	वेदा:	९९६,	अयं त्वनन्त	भा.	१९८४
*अभिज्ञदोष	बृह.	१७५८		१२५९		अयं द्विजैर्हि	मनु:	१०६८
अभि प्रवन्त	वेदा:	९७१	अभ्रातरगे न	”	९७०	अयं धर्मान	भा.	८१९
अभिभूरस्ये	”	१८९६,	अभ्रातृकां प्र	वसि.	१२७३;	अयं नामा व	वेदा:	१९८०
		१८९७		मनु:	१२९४	अयं भारस्त्व	शुनी.	८५६
अभियाति प	नार.	१९३६	Xअभ्रातृका इ	नि.	१२५९	अयं योनिश्च	वेदा:	९७०
अभियोक्ता ध	कात्या.	७६७	अभ्रातृका पुं	वसि.	१२७२	अयं राजा द	वारा.	१३२९
अभियोगे गू	कौ.	१६८२	*अभ्रातृका हि	”	”	अयःसंदान	कात्या.	१७६२
अभि वर्षतां	वेदा:	९९९	Xअभ्रातृकेव	नि.	१२५५	*अयःसंधान	”	”
अभिवाद्याऽभ्य	भा.	१२८६	अभ्रातृकां ह	याज्ञ.	१३३८	अयजिया वै	वेदा:	१००५
अभिज्ञस्तस्य	स्कन्द.	१९६६	अभ्रातृकां व	वेदा:	१००१	अयज्ञो वा ए	”	१००६
अभिज्ञस्यमा	वेदा:	१५९५	Xअभ्रातृमती	नि.	१२५५	अयज्वनां तु	मनु:	१७२७
अभिज्ञापाद गु	नार.	१०९४	अभ्रातिव पुं	वेदा:	१२५४	*अयथाशास्त्र	नार.	११५५
*अभिषज्य तु	मनु:	१८६७	*अभि वामय	मनु:	१७०२	अयमुक्तो वि	मनु:	१९०५
Xअभिषहमा	नि.	१२५४	अमतेनैव	कात्या.	७११	अयमभि वि	वेदा:	८१०
अभिषद्य तु	मनु:	१८६७	*अमनुष्यक्र	याज्ञ.	१८१९	अयाजिकं तु	मनु:	१९६९
अभिषेकं क	वारा.	१०७६	अमाजुराश्च	वेदा:	९७९	अयुक्तं चैव	कात्या.	८७६
अभिषेकतुका	भा.	१३९१	अमाजृग्वि	”	१४१५,	*अयुक्तं तत्र	”	”
अभिसंधिमा	गौत.	१२६२		१९७९		अयुक्तं शप	याज्ञ.	१६३४
*अभिसद्य तु	मनु:	१८६७	अमात्यः प्राड्	अपु.	१९६९	अयुक्तं साह	नार.	१६४४
अभिहराणि	वेदा:	१८९७	अमात्यानां च	संव.	१९४३	*अयुक्तशप	याज्ञ.	१६३४
*अभीषणेन	कात्या.	१८३३	अमानुषप्रा	कौ.	१६२१	अयुक्ते कार	कात्या.	७११
अभुक्तपूर्वा	नार.	१९७८	अमानुषेषु	मनु:	१६९९,	अयोनयकर्म	विष्णु:	१६१०
अभूतं गोपा	वेदा:	९८१,		१९२९		*अयोनौ क्रम	नार.	८५१
		१००१	अमावास्या च	वेदा:	८४२	अयोनौ गच्छ	याज्ञ.	१८७९
अभूतं वा प	कौ.	९२६	अमितस्य प्र	शुनी.	१११९	अयोनौ यः स	नार.	८५१
अभूतिरेषा	भा.	१९८५	अमितस्य हि	वारा.	१०७७	*अयोनौ वाऽभि	”	”
*अभूतिरथ	कात्या.	१७९१	अमी ये सुभ	वेदा:	६०५	*अयोनौ वा स	”	”
अभूतिवाथ	”	”	अमुक्तहस्त	विष्णु:	१०२३	अरं दासो न	वेदा:	८१०
अभूम यज्ञि	वेदा:	१००४	अमू च मां च	वेदा:	९९७	अरक्तमन	भा.	१०३३
अभोगभुक्तिः	कात्या.	९५४	*अमू ये दिवि	”	६०५	*अरक्षकांश्च	कात्या.	१७६२
*अभोगे मुक्तिः	”	”	अमूर्या यन्ति	”	९९६,	अरक्षमाणः	भा.	१०३१
अभ्यहृक् तस्यै	वेदा:	९९२		१२५९		अरक्षितारं गृ	मनु:	१०४८
अभ्यनुज्ञात	बृह.	१९१३	*अमूलैर्वाथ	कात्या.	१७९१	अरक्षितारं	”	१७०१
अभ्यन्तरक्र	कौ.	१६८५	अमृत इत्य	वेदा:	११५९	अरक्षितार	”	”
अभ्यागच्छद्दि	भा.	१२८४	अमृत्युर्वा अ	”	१६०२	अरजोति च	भा.	१०२८

*अरण्य. रे	नि.	१२५३	अर्थप्रत्यय	भा.	६६०;	अर्मेभ्यो हस्ति	वेदा:	९०३
अरण्यपशु	विष्णु:	१७९७		मरी.	”	अर्वाङ्गिरे	”	११५८
अग्निद्वय	कात्या.	९५९.	*अर्थमार्गेण	कात्या.	७५३	*अर्कोक जेदप	ना.	८८७
अराजकाः प्र	भा.	८६०	अर्थमिद्धा उ	वेदा:	९६४	अर्कोक व्यब्दा	मनु:	१९५३;
*अराजदैव	कात्या.	७५३;	*अर्थशस्त्वाग	बृह.	१५६९		अपु.	१९६२
	याज्ञ.	८४६	*अर्थगग्राम	ब्रह्म.	१३७४	अर्वाक पक्षा	कात्या.	८९८
अराजदैवि	कात्या.	७५३;	अर्थरय वृद्धि	व्यास:	१७६३	*अर्वाक्सर्वग	मनु:	१९५३
	याज्ञ.	८४६	अर्थस्य संग्र.	मनु:	१०४७	”	याज्ञ.	१९५९
अरावाणो वा	वेदा:	१५९४	*अर्थस्य न्हासं	याज्ञ.	१७३०	अर्हः पूरु	भा.	१३९१
अरिक्थभाज	ना.	१३४७:	अर्थोः प्रत्यय	भा.	८६१	अर्हजने प	वेदा:	८११
	शंख:	१३९०	*अर्थान्चेदव	ना.	८८७	अर्हविभोज	मनु:	१६२८.
अरिष्टं यकि	वेदा:	१०११	अर्थानां भृग्	”	१९३९			१९२७
अरिष्टास म	”	१००४	*अर्थानां साव	”	६०५	अलङ्कारं ना	”	१०४२
अर्गिश्च विजि	भा.	८६१	अर्थार्थवाधि	भा.	८६१	अलङ्कारो भा	आप.	१४१५
अर्गणामुप	मत्स्य.	१६५५	*अर्थानां भृग्	ना.	१९३९	अलङ्कृता ह	याज्ञ.	१८७५
* ” ”	मनु:	१६९८	अर्थप्रत्यर्थि	”	९४४	अलङ्कृत्य य	भा.	१००९
अरुन्तुदः मृ	बृह.	८७४	अर्थेन च स	जैमि.	१४०४	अलभ्यमाना	कौ.	८६३
अरुन्धन्तव	भा.	१०२८	अर्थेऽपव्यय	मनु:	७१९	अलाभात्पुरु	भा.	१०३२
*अरूपं रूप	मनु:	१०४८	*अर्थे पैताम	विष्णु:	११७५	अलाभे पूर्व	कालि.	१३७७
अर्कोपस्थान	बृह.	१६४८	*अर्थे विवद	मनु:	७१९	अलोकाचरि	अनि.	१११८
अर्घपतने	कौ.	७३७	अर्थेऽविशेषि	विष्णु:	६६२;	अल्पं चापि प्र	भा.	१२४३
अर्घप्रक्षेप	याज्ञ.	७७८		ना.	६७०	अल्पधान्याप	व्यास:	१७६५
अर्घवशाद	विष्णु:	८७८	अर्थेऽधिकृ	”	८२८	अल्पमन्त्रं तु	बृह.	१७५९
*अर्घश्चेदत्र	ना.	८८७	अर्थप्रकाराः	कौ.	१६७३	*अल्पमूल्याप	व्यास:	१७६५
अर्घश्चेदप	”	”	*अर्थ त्रयोद	याज्ञ.	९१२	अल्पां बाधां स	कौ.	१९८६
*अर्घश्चेदव	”	”	अर्थ द्वयोर	बृह.	७६६;	अल्पामायाप	वारा.	१०७६
*अर्घस्य वृद्धि	याज्ञ.	१७३०		कात्या.	७३८	*अल्पेनापि च	कात्या.	७५५
*अर्घस्य वृद्धि	व्यास:	१७६३	*अर्थ द्वयोरु	बृह.	७६६	अल्पेषु परि	यम:	१७६६
*अर्घस्य हानि	याज्ञ.	१७३०	अर्थ भार्या म	भा.	१०२६	*अल्पेष्वपरि	मनु:	१७१९
*अर्घस्य हानौ	”	”	अर्थ वा राज	शुनी.	१७६७	अल्पो वा बहु	भा.	१२८६
अर्घस्य न्हासं	”	”	अर्थ हरति	भा.	१९६३,	*अवकृष्य च	ना.	१७५५
*अर्घस्य न्हासे	”	”			१९६४	*अवकम्य च	”	१७८८
*अर्घाच्चेदप	ना.	८८७	अर्थक्षयात्तु	ना.	१७४८	अ(व)पक्यस्त्रि	कात्या.	८९८
*अर्घाच्चेदेव	बृह.	१७५८	अर्थत्रयोद	याज्ञ.	९१०	अवक्यस्त्रि	भा.	९७०
अर्घाधिवर	याज्ञ.	१७३२	अर्थपादक	अपु.	१८३५	अवक्यो नि	सुम.	९००
अर्घोऽनुग्रह	”	”	अर्थपादोन	अनि.	१९६८	अवकुदय च	ना.	१७८८
अर्घाऽनुग्राह	”	”	अर्थमाग्रक्ष	मनु:	१९५७	*अवगृण	”	१८२४
अर्घ्याकाशाति	”	१६३४	अर्घाधमेषु	याज्ञ.	१७८०	अवगर्णे नि	कौ.	१७९९
*अर्घ्याक्षपाति	”	”	अर्घाधिके क	कात्या.	८९८	*अवगृहन	ना.	१८२४
*अर्थ प्रक्षेप	”	७७८	अर्घाधिकेन	वृका.	९०१	अवगर्ण	”	”
अर्थकार्ये पु	भा.	१०२९.	अर्घाधिक्ये क	व्यास:	८९९.	*अवघाते त	याज्ञ.	१८२१
अर्थदानम	सुम.	९००	अर्घावरं च	बृह.	१७५८	अवघुप्य च	ना.	१७५५
अर्थदानम	कौ.	७९४	अर्घोऽधमेषु	याज्ञ.	१७८०	*अवघाप्य च	”	”
*अर्थदानेर्म	ना.	१७५५	अर्घो वा एष	वेदा:	९९४,	*अवजित्य च	”	”
*अर्थधर्मप	शंख:	११४८			१००७	अव ज्यामिव	वेदा:	९९९
अर्थधर्मयो	”	”	*अर्पायेकृत	कात्या.	८५४	अव दीक्षाम	”	१००३

अवयमिव	वेदाः ९७०
*अव यामिव	” ९९०
*अवधेनाथ	नार. ८२६
*अवध्यं यस्तु	याज्ञ. १६४०
अवध्यः सर्वे	भा. १९६९
अवध्यां स्त्रिय	” १९७८
अवध्याः स्त्रिय	” १९६९
अवध्या ब्राह्म	यमः १६५२
अवध्यास्तु स्त्रि	भा. १९६९
*अवध्या ब्राह्म	यमः १६५२
अवध्या वै ब्रा	बौधा. १६०६
अवनिग्रीकृ	मनुः १८०३
अवनिग्रीव	” १८०२ः
	नार. १८२९
अवमूत्रय	मनुः १८०२ः
	नार. १८२०
अवमेहय	मनुः १८०३
अव राजन्	वेदाः १६५६
अवरुद्धं व	वारा. १०७७
अवरुद्धासु	याज्ञ. १८७७
अवरुध्य प	आप. ९०४
अवगोधनं	” ८४२
*अवर्तमान	मनुः १७०८
अवशर्थायि	विष्णुः १७९६
अवशिनः की	आप. ८४२
अवशिष्टं हि	” १०१८
अवश्यं भर	भा. ८१८
अवश्यं हि ध	” १०४३
अवश्यकार्याः	नार. १५८४
अवश्यपोष्य	शुनी. ८५६
*अवशीवय	मनुः १८०३
अवस्करं भ्र	कौ. ९२६
अवस्तरस्थ	नार. ९४६
अवहार्यो भ	मनुः ७५८
अवर्तानां वा	कौ. ८६२
अवागुष्टानु	व्यासः ११११
अवाच्या वै प	भा. ८१८
अवाप्तार्थस्त	कौ. ८६३
अविं वक्रो य	वेदाः १९००
अविक्रियं सु	वारा. १३२९
अविक्रियाणि	नार. १६४५,
	१९३९
अविज्ञानं तु	कात्या. ८९७
अविज्ञानक	बृह. ७६६;
	कात्या. ७६८
अविज्ञाननि	मरी. ७६९;

व्यासः १७६४	
*अविज्ञातवि	” ”
अविज्ञातस्था	कात्या. ७६८
अविज्ञातह	याज्ञ. १६४०
अविज्ञाताथ	बृह. ७६६;
”	कात्या. ७६८
अविज्ञातोप	” ८०५
अविदस्तत्त्व	स्कन्द. १९६५
अविद्यमाने	बौधा. १०१९;
	नार. ११०२, १५८४
*अविद्याः समं	गौत. १२०४
*अविद्यानां च	मनुः १२११
अविद्यानां तु	” ”
अविद्वांश्चैव	” १९३०
अविद्वान् या	कात्या. १७६१
*अविधानं वि	वृगौ. १३७१
अविधाय वि	वृम. १३६२;
	वृगौ. १३७१
अविधिनाथ	नार. ८२६
*अविभक्तं वि	देव. १२०३
अविभक्तं स्था	यमः १५६१
*अविभक्तध	कात्या. १५२२
अविभक्तप	स्मृत्य. १५२९
अविभक्तपि	बृहा. १९८८
अविभक्तवि	देव. १२०३
अविभक्ताः पृ	अनि. १५८९
अविभक्ताः सु	” ”
अविभक्ता ऋ	कात्या. ७१४
अविभक्ता वि	बृह. ८०३;
	आश्व. १५८८
” ” ”	नार. ६९०;
	बृह. १५८५
*अविभक्ते कु	याज्ञ. ६८२
अविभक्ते ध	कात्या. १५२२
अविभक्ते नि	” १२०१
*अविभक्तेऽनु	” ”
*अविभक्ते मृ	” ”
*अविभक्ते सु	” ”
अविभक्तेः कु	याज्ञ. ६८२
अविभक्तेः कृ	विष्णुः ६७९
अविभक्तेश्च	स्मृत्य. १५८९
अविभज्य पृ	कात्या. ७८८
*अविभागः स	व्यासः १२३१
*अविभागः स्त्री	गौत. १२०४
अविभाज्यं स	व्यासः १२३१;
उश. १२३२; लहा.	१९८८

अविभाज्ये च	लौगा. १२३३
*अविभाज्ये तु	” ”
*अविभाव्य स	गौत. १२०४
अविरोधन	कात्या. ८७५
अविर्यायाय	गौत. ११८२
अविवाद्याः स	नार. १०९४
अविवातानां	कौ. १६२०
अविशेषण	नार. ११३१;
	१६४३; वेदाः १३८५;
	विष्णुः १९८३
× ” ”	नि. १२५५
२ ” ” +	” १४१५
*अविषय तु	मनुः १८६७
*अविषयां तु	” ”
*अवीक्ष्य बीजं	कात्या. ८३७
अवीरामिव	वेदाः ९८७
अग्र्यतिर्कशि	मनुः १०६०;
	बृह. ११०७
अग्र्यतौ प्राय	गौत. १६५९
अवेक्ष्य बीजं	कात्या. ८३७
*अवेदयेस्तु	मनुः १९५४
*अवेदयन्	” ”
अवेदयानो	” ”
अवैयाः समं	गौत. १२०४
*अवेद्यानां तु	मनुः १२११
अव्यक्तमेव	शुनी. ७६९
अव्युष्टा इन्नु	वेदाः ५९९
अशक्तः कुत्सि	कौ. ८४४
अशक्तः कोपं	” १७७२
*अशक्तः प्रेत	नार. ९४८
अशक्तप्रेत	” ”
अशक्तरतु व	याज्ञ. १७८१
अशक्तस्तूप	नार. ९१६
अशक्तालस	बृह. ७८४
*अशक्तावभि	नार. ७१६
अशक्तितो न	कात्या. ९६०
अशक्तो दश	विष्णुः १९२१
अशक्तो बन्ध	कात्या. ७२९
*अशक्तो बन्ध	” ”
अशक्तो भेष	नार. १९३९
अशक्तो रज्जु	गौत. ८१५,
	१७९४
अशक्तयापि	वेदाः १५९६,
	१५९७
*अशानादिभृ	नार. ८२९
अशान्तलभे	बृह. ६५१

अशासं त्वा वि	वेदाः ९८९	अश्वमेधाव	कौ. १६२१	असंभोज्या ह्य	मनुः १६२७
अशासंस्तरु	मनुः १६९२,	*अश्वस्तननि	मनुः १७२५	असंमोहार्थ	कात्या. १९१४
	१९२९	अश्वस्तनवि	" "	*असंसृष्टवि	गौत. १४६५
अशासन् त	नार. १७५१	अश्वस्तुष्टो ग	विष्णुः ९०५	असंसृष्टिवि	" "
अशासनात्तु	बौधा. १६६७	अश्वस्थेवं ज	वेदाः १८९४	*असंसृष्टोऽपि	याज्ञ. १५४६
* " "	नार. १७५१	अश्वहर्ता ह	व्यासः १७६५	असंसृष्टयपि	" "
अशमित्वा तु	मनुः १७०२	*अथापहर	" "		" "
अशान्नविहि	बृह. १९४१	अथो यमस्य	वेदाः १९८०	असंसृष्टा भ्रा	बृह. १५६२
अशान्नोक्तेषु	नार. १९३५	अथोपूगोधा	विष्णुः १७९७	असंसृष्टाऽम	बौधा. १२७०
अशीतिभागं	मनुः ६११;	अथोपा तु भ	भा. १२४४	*असंसृष्टाश्च	याज्ञ. १४१९
	नार. ६२४	*अथोपादं हि	मनुः १७२१	असंसृष्टास्तु	" "
अशीतिभागो	याज्ञ. ६१९;	अथमांशाधि	व्यासः ८९९;		" "
बृह. ६३१; वृहा. ७३१			स्मृत्य. ९०१	*असंसृष्टे तु	व्यासः १४२२, १५८७
अशुचयो हि	कौ. ७३७	अप्रशतं सी	शंखः १६७२	असंसृष्टेन	कात्या. १५२३
अशुचिर्वच	नार. १९४०	अष्टागुलम	स्कन्द. १९६७	*असंहितानां	मनुः १७१२
अशुचिहस्ता	कौ. १६७४	अष्टाविकाधि	अनि. "	*असत्तालस	बृह. ७८४
*अशुद्धं कित	नार. १९११	अष्टादशसु	मनुः १९०७	असज्जन्त प्र	भा. १०३३
अशुद्धः कित	" "	अष्टापदा च	वेदाः १६००	*असति पित	बौधा. ११८३
अशुद्धस्तच्च	कौ. १६८४	*अष्टापदं च	मनुः १७२१	असत्प्रतिग्र	कौ. ७७२
अशुभं कर्म	नार. ८२९	अष्टापदं तु	" "	असत्प्रलापो	व्यासः ११११
अशुभं दास	" "		नार. १७५२	असत्यः सर्व	वारा. १०७६
*अशुल्कोपग	" १३४७	अष्टापदं स्ते	गौत. १६५६	असत्यशीला	" "
अशु कोपन	" ११००,	*अष्टापदं हि	मनुः १७२१	असत्यामपि	संघ. १५३०
	१३४७	अष्टाशतिस	यमः १११३	असत्सङ्गे वि	बृह. ११०६
*अशुल्कोपह	" ११०२	*अष्टौ तु त्रपु	याज्ञ. १७३४	असत्सु देव	नार. ७०३,
अशुश्रूपाक	बौधा. १०२०	अष्टौ त्रपुणि	" "		११०३
अशुश्रूपाऽभ्यु	नार. ८२४;	अष्टौ दश द्वा	वसि. १०२२	असत्त्वज्ञे	बौधा. १४६८
	बृह. ८३४	अष्टौ पुत्रासो	वेदाः ९८२	*असत्त्वज्ञेषु	" "
*अशुश्रूपासु	नार. ८२५	अष्टौ मासान्	मनुः १९३०	असद्धर्मस्त्व	भा. १०३२
अशोषतोऽया	मनुः १९५६	अष्टौ वर्षाण्यु	नार. ११००	असद्वा हसि	" १०२८
*अशोषमया	" "	" " " +	देव. १११२	असच्चयात्पू	नार. १७५३
अशोषामज	संघ. १५२९	अष्टौ त्रिप्रसु	विष्णुः १०२३	*असमक्षं स	व्यासः ७८९
अश्मकृशश्च	व्यासः ९६१	अष्टौ विवाहा	नार. १०९८	असमग्रदा	विष्णुः ६७९
अश्मनाऽस्थीनि	मनुः ९३४	अष्टौ संस्कार	स्मृत्य. १४२२	*असमग्रयाव	" "
*अश्मादिभिश्चो	नार. १८२४	अष्टौ संस्कार	याज्ञ. १७३४	असमग्र इ	वारा. १३२९
अश्रद्धयाऽदे	वेदाः ७९२	*अष्टौ हि त्रपु	कौ. ६७९	असमानप्र	गौत. १०११
अश्वं हि भू	" ९६४	असंख्यातदे	नार. ७४७	असमापत्तौ	आप. १६०६,
अश्वीर इव	" ९७३	असंख्यातम	मनुः १७११		१६६४
अश्वीरा तनू	" ९८४	*असंदिष्टं च	नार. ७८१	असमाप्ते तु	कौ. ७७२
अश्रूणि कृप	" १६०१	*असंदिष्टं तु	" "	असमाहार्य	कात्या. ७६७
*अश्रूण्या तनू	" ९८४	असंदिष्टश्च	" "	असम्यक्कारि	मनुः १६९४,
अश्वं यजमा	" १००९	*असंधितानां	मनुः १७११		१९२९
अश्वः कनिक	" ९९६	असंप्रत्यय	व्यासः ७६८	*असवर्णः प्र	कात्या. १३५०
अश्वः खरो वृ	नार. ६९५	*असंबोध्य सु	" १५८७	असवर्णप्र	" "
*अश्वतरग	शंखः ९०५	असंभूय सु	" "	*असवर्णाः स	" १३४९
अश्वमार्हायो	गौत. ९०४		लहा. १९८८	असवर्णा ग्रा	कौ. १२८८

*असवर्णाप्र	कात्या. १३५०	अस्मभ्यामिन्द्र	वेदाः १९००	अहं पितेव	वेदाः ११६०
असवर्णानु	स्मृत्य. १८९१	अस्माकमपि	भा. १२८५	अहं वदामि	,, ९९७
*असवर्णाप्र	कात्या. १३५०	*अस्मात्कुकार्य	कात्या. १८८७	अहं विशिष्टः	भा. ८१९
असवर्णास्वा	यमः १८९०	अस्मादकार्य	,, ,	अहं वि प्यामि	वेदाः १००१
*असवर्णं तु	कात्या. ८३६	अस्मिस्तु लोके	भा. १०२७,	अहन्वा भूण	बृह. १६४८
असाधिकह	याज्ञ. १८१३		१२८४	अहन्यहन्य	मनुः १९२८
असाधिके घा	कौ. १८००	अस्मै कामायो	वेदाः ९९८	अहमस्मि स	वेदाः ९९०
असाधिकेषु	स्कन्द. १९६५	अस्य स्नुषा श्व	,, १००६	अहश्च रात्रि	भा. १९६४
*असाधिके ह	याज्ञ. १८१३	*अस्यां जनिष्य	वगि. १२७३		स्कन्द. १९६५
असाक्षिप्रणि	शंख. १६७२	अस्यां यो जाय	,, ,	अहश्च रात्रौ	वेदाः ८४२
असाधुजन	कात्या. १९१४		मनुः १२९४	अहिः सितौ पि	,, ६०४
असाध्वी था प	हारी. १०१७	*अस्या दुशुश्च	,, १८६५	अहितानि च	भा. १०२८
असाध्व्यथापि	भा. १०३३	अस्यान्यथाक	विष्णुः ८५९	अहिरप्यम्	कौ. १९२३
असाध्व्यस्तु स	,, ,	अस्यापहत	संग्र. ११४२	अहिर्यु नयो	वेदाः १८९७
असारं वाल	कौ. ६६२		शुनी. १९८८	अहनं यो ह	अपु. १९६२
*असिं चोभय	मनुः १७०२	*अस्यापि दृष्टं	नार. १८२४	अहोदान वि	नार. १७५०
असितस्य ते	वेदाः ९९६	*अस्यापमर्त्यं	शंख. १०८२	अहोरात्रसु	मनुः १३९२
असिन्वदंष्ट्रैः	,, ११२०,	अस्येदं क्रय	कात्या. ८९८	आ अष्टपण	कौ. १६८८
	११५९	*अस्वतन्त्रत	संग्र. ११५७	आवरशुल्क	विष्णुः १९२१
असि सत्य ऋ+	,, ५९९	*अस्वतन्त्रता	विष्णुः १०२३	आकरभ्यः स	,, १९४१
असामिवरो	कौ. १६२२	*अस्वतन्त्राः पि	शंख. ११८७	आकाङ्क्षन्ते च	भा. १९८५
असुतस्य प्र	बृह. १५१३	अस्वतन्त्राः त्वि	मनुः १०४४	आकाङ्क्षेताष्ट	देव. १११२
*असुताः स्वपि	व्यासः १४१४	अस्वतन्त्रा ध	गौत. १०१२	*आकाममन	कात्या. ६५५
*असुताश्च पि	,, ,	अस्वतन्त्रा स्त्री	वगि. १९७७	आकाशभूत	,, ६५७
असुतास्तु पि	मनुः १४०८	अस्वतन्त्रेण	बृह. ८८९	आकुक्षते स	नि. १२५५
	व्यासः १४१४	अस्वातन्त्र्यं प	देव. १११२	*आकुक्षस्तु स	बृह. १८३१
अस्यकाय	मनुः १९७४	अस्वातन्त्र्यम	नार. १०९८,	*आकन्दनऽप्य	मनुः १८०७
असूयकाया	वसि. ,		१५५५	आ कन्दय ध	वेदाः ९९८
असूयवस्त्व	भा. १२८६	अस्वामिकम	,, ७८२,	आकन्दे चाऽप्य	मनुः १८०७
असौ च या न	वेदाः ९२२		१९६१	*आकन्दे वाऽपि	,, ,
असौ मे कामः	,, १००६	अस्वामिकस्य	भा. १२८७	*आकन्दे वाऽप्य	,, ,
असौ मे जार	,, ,	अस्वामिकेभ्य	शुनी. ७६९	*आकन्दे सत्य	,, ,
	१८४०	अस्वामिना कृ	मनुः ७६०	आक्रमणेमे	वेदाः ९२४
असौ मे स्मर	,, ९९७	नार. ७६२; यमः ७६९	७६९	*आक्रमेण च	नार. ८५१
असौ वा आदि	,, १०१०	अस्वामिनि या	कौ. १६२१	आक्रम्य च द्वि	व्यासः १९७६
*अस्कन्नवेद	शंख. १२८१	अस्वामिप्रति	,, ९२८	*आक्रम्य यद्	,, ,
अस्तं ननक्षे	वेदाः ९८८	अस्वामिविक	,, ७५७;	*आकुर्य चैव	नार. १७८८
अस्ति ज्यायान्	,, १५९१,		कात्या. ७६६	*आकुप्स्तु य	बृह. १८३१
	१८९३	अस्वाम्यं तु भ	,, ८३९	आकुप्स्तु स	,, ,
अस्ति वै तव	भा. १०८४	* , ,	देव. ११५६	*आक्रोशश्च	,, १७९०
अस्ति वै पत्या	वेदाः १००७	अस्वाम्यं हि भ	,, ,	आक्रोशस्तु	,, ,
अस्तेयमग्न	यमः १७६६	अस्वाम्यनुम	नार. ७६३;	*आक्रोशयन्	मनुः १७७७
अस्थिर त्वा ग	वेदाः १००७		कात्या. ९६०	आक्रोशागिना	विष्णुः १७७०
अहस्ते मये	,, १६००	अहं गमिष्या	वारा. १०७६	आक्रोशादर्थ	भार. १९७३
अस्थिर्यः काम	विष्णुः १६१०	अहं चाप्यनि	भा. १०२७	आक्रोशाद् दे	कौ. १७७३
अस्थिर्यभूत	कात्या. १८३३	अहं दुर्गं ग	वारा. १०७६	आक्रोशे ब्राह्म	शंख. १७७१

आक्रोष्टैव स	नार. १७८६	आचार्यपत्नीं	याज्ञ. १८७४	*आत्मत्यागात् प	देव. १६५१
आक्षारयन्	मनु. १७७७	आचार्यपुत्रः	मनु. १९७४	आत्मत्राणं व	वर्मि. १६०८;
*आक्षिप्तमोघ	नार. १०९४	आचार्यशास्ता	भा. १९८४		विष्णु. १६१२
”	” १०९५	*आचार्यसूत्रमि	गौत. १८४१	आत्मनश्च प	मनु. १६२३
आक्षिप्तो मोघ	” १०९४	आचार्यस्य व	नार. ८२७	*आत्मनाजः प	देव. १६५१
*आक्षेपो निष्पु	” १७८५	आचार्यस्याप्य	संघ. १५३०	*आत्मना खप	मनु. १६२३
*आख्यातव्यं च	मनु. १७२६	आचार्यं त्रिगु	बृह. ८०३	आत्मनो जन्म	भा. १०२७
आख्यातव्यं तु	”	आचार्योऽप्यना	आप. १९७३	आत्मनो मृग	” १०८४
आख्याय प्रोषि	कौ. १०४०	आचूत्रान्तं न	कालि. १३७७	आत्मन्वर्तुर्व	वेदाः १००२
आगः मुत्राद्वा	मनु. १६२७	आचौलान्मन्य	स्मृत्य. १३७३	*आत्मपितुः स्व	वृशा. १५२८
आगच्छत आ	वेदाः ९९९	आज्ञां त्वाज	वेदाः ९९८	आत्मपितृपुत्र	”
आगच्छन्त्याश्च	वारा. १०७७	आज्ञावन्स्वेच्छ	याज्ञ. ७४६	*आत्मभावेन	नार. ८४९
आगतं तु प	भा. १०२९	आज्ञयाऽपि क	वृका. ९०१	आममातुल	वृशा. १५२८
*आगतस्यापि	वृम. ८५५	आज्ञा तेजः पा	नार. १९३६	आत्मवंशस्व	भा. १०३०
आगृहिता प	वेदाः ९६६	आज्ञाधिनमि	मरी. ६६०;	आत्मवृत्तस्य	” १२८७
आगन्तुकाः क	बृह. ७८६		भा. ”	आत्मवर्द्धे प्र	कौ. ८१७
आगमं च प्र	” ९५०	आज्ञाधिस्तत्क	” ९००	आत्मविक्रिय	” ८१७
*आगमं चाय	मनु. १६३०	आज्ञाप्रतिष्ठा	विष्णु. १९२१	आत्मशुक्राद	भा. १२८४
”	यम. १६५२	आज्ञायां चास्य	नार. १९३६	आत्मात्मनैव	” १०२६
*आगमं निग	मनु. १७०७	आज्ञासंपादि	याज्ञ. १०८८,	आत्माधिगतं	कौ. ८१७
आगमं निर्ग	”		१४००	आत्मानं घात	यम. १६५२
	” १९२७	आज्यं विना य	बृह. १३४८	*आत्मानं दर्श	मनु. १३०९
आगमं वाप्य	” १६३०,	आञ्जनस्य म	वेदाः ९९७	आत्मानं पित	वेदाः १०००
	१९२९	आढकं भर्तु	प्रजा. १५२६	आत्मानं बुद्धि	देव. १६५१
*आगमं वाप्यु	” १६३०;	आढकस्याध	कौ. १६७७	आत्मानं सत	भा. १९७८
	यम. १६५२	आढकांस्तु च	नार. १४०२	आत्मानं सत्य	” १९८५
आगमेनोप	याज्ञ. ७६२	*आढकास्तु च	”	आत्मानं स्पर्श	मनु. १३०९
आ गर्भसंभ	” १०८९	आढ्यं वा रूप	भा. १०३०	आत्मानमात्म	” १०४८
आ घा ता गच्छा	वेदाः ९७७,	आण्डात् पत	वेदाः १००३	आत्मा पुत्रः स	भा. १९७८,
	१८३६	आततायिद्वि	संघ. १६५५		१९८५
आ घा योषेव	” ९६३	आततायिनं	वसि. १६०८	आत्मा पुत्र इ	शंख. १२८१
आचक्षणेन	मनु. १७०२;	आततायिन	”	आत्मा पुत्रश्च	भा. १२८६
	नार. १७५१	विष्णुः १६१२; मनुः १६२५;	” ;	आत्मार्थं विनि	काल्या. ८७६
आचक्षीत रा	गौत. १६६०	बृह. १६४८; कात्या. १६५१;	मत्स्य. १६५५	Xआत्मा वै पुत्र	नि. १२५५
आचतुरं वा	वेदाः १०१०	आततायिनि	कात्या. १६५१	”	बौधा. १२६८;
आ चतुर्थानु	कात्या. १२०२	आततायिन्य	संव. १६५३	वेदाः १४१५; भा. १९८५	वेदाः १४१५
आ चतुष्पण	कौ. १६८८,	* , ,	सुम. ”	आत्मासि पुत्र	” १२६०
	१६८९	*आततायिव	”	आत्मा हि जज्ञे	” १२६०
आ चत्वारिंश	”	आतिपातिका	कौ. ८७९	आत्मिके शत	बृह. ८०३
आचारहीनः	बृह. १४०२	आ ते नयतु	वेदाः ९९८	आत्मीकृत्य तु	लिङ्ग. १३७६
आचारायाश्च	वसि. १९७७	आ ते यतन्ते	” १९८०	आत्मीकृत्य सु	स्कन्द. १३७५
आचार्यं च प्र	मनु. १६२७	आत्मजं पुत्र	भा. १२८७	आत्मीयस्य वि	काल्या. ८९७;
आचार्यं धर्म	शौन. १३६३	आत्मजाः पर	देव. १३५०	आत्मैवेदम	व्यासः ८९९
आचार्यः शिक्ष	नार. ८२७	*आत्मज्ञे शत	बृह. ८०३	आ त्रिंशत्पण	वेदाः १०१०
आचार्य ऋत्वि	आप. १६०६,	आत्मत्यागः प	देव. १६५१	आ त्रिपक्षादि	कौ. १६८९
	१६६४				” ८७९

आ त्रिपादम्	कौ. १६८८, १६८९	आदौ मध्येऽव	नार. ८४८	आधिष्वेदनि	विष्णुः १४२८;
आत्रिभोगात्	सुम. ९००	*आदौ मध्ये वि	,,	याज्ञ. १४४३; वृह. १४६२	
अत्रिभया वधः	बौधा. १६०६	आयमभ्योत	व्यासः १७९२	आधिश्चतुर्वि	भार. ६६०
आर्थवेगेन	विष्णुः १६१२;	*आथे तु वित	विष्णुः ६६२;	*आधिश्च द्विवि	नार. ६४९;
मनुः १६२६; कात्या.	१६५०	आथेषु पादो	याज्ञ. ६६५	कात्या.	६६०
आददद्दि द	अपु. १९७५	आथै तु वित	हारी. १७६९,	*आधिश्च भुज्य	याज्ञ. ६८५
*आददद्दि स	याज्ञ. १९६०	विष्णुः १७९४		*आधिस्तु त्रिवि	भार. ६६०
आददानः प	मनुः १७२३;	याज्ञ ६६५; वृह. ६७१		*आधिस्तु द्विगु	नार. ६४९
	यमः १७६६	आ द्विपणम्	कौ. १६८८,	आधिरतु द्विवि	,,
आददानो द	मनुः ८८०		१६८९	वृह. ७३१	भार. ६६०
*आददांत तु	,, १९५४	आ द्विपादम्	,, १६८८,	आधिस्तु भुज्य	याज्ञ. ६८५
आददांत न	,, १०४३		१६८९	*आधिस्तु सोद	वृह. ६५३
आददांताथ	,, १९५४	आधत्त पित	वेदाः १२५९;	आधीकृतं तु	कात्या. ६५५
आददांतार्थ	कात्या. ७२७		शंखः २२८१	आधीपर्णा का	वेदाः ९९८
आदद्यादन्ना	,, ८३८	*आधत्तोऽथ ध	नार. ८३२	आधेः प्रवेश	कात्या. ६६०;
आदध्यान् न	,, ६५७	आधयो द्विवि	कात्या. ६६०	भार.	,,
आ दशपण	कौ. १६८८,	आधाता यत्र	,, ६५६	आधेः समधि	हारी. ६३६
	१६८९	आधानं विक	,, ,	*आधेः साहस	नार. १६४१
*आदद्याहं नि	भार. १५८२	आधानविक	याज्ञ. १७३३	आधेः स्वीकर	याज्ञ. ६४१
आ दशाहाजि+	व्यासः ८९९	आधाने हि स	कौ. ७३५	*आधौ तु वित	,, ६६५
,,	सुम. ,,	आधारपरि	आप. १०१७	*आधौ नष्टे तु	कात्या. ६५६
१५८२; भार. १५८२, १९७५		आधारभूतः	कौ. ९३०	आधौ नष्टे ध	हारी. ६३६
*आदानरि पु	मनुः ६६४	*आधारभूताः	नार. ७८०	आधौ प्रतिप्र	याज्ञ. ७३२;
आदानकालि	कात्या. ७३०		,,	वृह. ७३४	भार. ७३१
आदाननित्या	मनुः १७२५	आधार्याणि वि	भा. ८१८	आध्यर्थः केव	नार. ६४९
*आदाने च वि	कात्या. १४५८	आधि दुष्टेन	कात्या. ६५६	आध्यर्थस्त्वुणि	लौगा. १४६३
*आदाने वाऽपि	,,	आधि प्रविद्य	स्मृत्य. ६६१	आध्यादि तत्क	विष्णुः ६३६
आदाने वा वि	,,	आधि विना ल	हारी. ६०८	आध्युपभोगे	वेदाः ९८५
*आदाय तत्तु	देव. १५२६	आधिः प्रणये	याज्ञ. ६४३	आ नः प्रजां ज	,, ९९५
*आदाय दद्या	वृह. १५१३	आधिः साहस	नार. १६४१,	आनन्दाय स्त्री	,, १८९९
आदाय दाप	,,		१७४४	आनन्दिनी प्र	भा. १२८८
	प्रजा. १५२६	आधिक्यं न्यून	कात्या. ९५४	आ नस्तुजं र	वेदाः ११५९
आदित्यं चरं	वेदाः ९९१	*आधिदष्टेन	,, ६५६	आनुपूर्व्येण	भा. १०२७,
आदित्यः सत्य	,, १००६	अधिपालकृ	पिता. ६७५		१२४३
आदित्यचन्द्रा	भा. १९६४;	आधिपालप्र	कौ. ६३८	आनुलोम्येक	देव. १२५२
	स्कन्द. १९६५	आधिभोगस्त्व	कात्या. ६३१	*आनुलोम्येन	,,
आदित्या वा अ	वेदाः १५९६	आधिमन्यं स	,, ६५५	,,	नार. ११०५
आदिनर्व प्र	१९०२	आधिमेकं द्व	,, ६५६	,,	,, ११०४
आदिप्रभृति	भा. १०३०	आधिरन्यः प्र	स्मृत्य. ६६१	विष्णुः १८४६; स्मृत्य.	१८९१
आदिशेषप्रथ	बौधा. १२६८	आधिरन्योऽथ	नार. ६५०	आनुष्यार्थं हि	,, १३७३
*आदृतायां तु	ब्रह्म. १३७४	* ,,	स्मृत्य. ६६१	आनुशंस्यं प	भा. १२४१
*आदौ कोऽहं द	वृह. ६७१	*आधिरन्योऽधि	नार. ६५०;	आ नो अमे सु	वेदाः ९९९
*आदौ पितृकृ	,, ७०७		स्मृत्य. ६६१	आ नो भर प्र	,, ६०१
आदौ पूजां र	स्कन्द. १९६६	आधिर्बन्धः स	वृह. ६५०	आन्तरेक्षपि	भा. १०२१
*आदौ प्रतिप्र	याज्ञ. ७३२	*आधिर्यो द्विवि	नार. ६४९		

आपः सप्त सु	वेदाः १००३	आवध्यानि	कौ. १४३०	आरभेतैव	मनुः १९३०
आ पञ्चपण	कौ. १६८९	आभाषितश्च	भा. ८६०	*आरम्भकः स	बृह. १६४७;
आ पञ्चाशत्प	" "	आभिर्मत्प्रत्ता	वेदाः ८१४		कात्या. १६४९
आ पणमूल्या	" १६८८,	आभिर्विश्वा अ	" ८१०	आरम्भकृत्स	बृह. १६४७;
	१६८९	आभीषणेन	कात्या. १८३३		१६४९
आपत्कालकृ	कात्या. ६३१	आभूतिरेषा	वेदाः १००५	आरम्भकोऽनु	" १८३१
* " "	नार. ६९८	आभ्यन्तरं भ	भा. ८६१	आरम्भास्ते तु	कात्या. १८८७
* आपत्कालाद	" "	आमन्त्रिता च	नार. ८५१	*आरामप्रति	शंखः १६१३
आपत्काले कु	स्मृत्य. १५८८	*आमन्त्रिता चे	" "	आरामायत	याज्ञ. ९४२
* आपत्काले कृ	कात्या. ६३१	*आमन्त्रिता तु	" "	आरुह्य संश	कात्या. १२२७
आपत्काले तु	" ८०४	आमन्त्रिता द्वि	मत्स्य. १६५५	आ रोह चर्मो	वेदाः १००२
* आपत्कालेऽपि	" "	आमोहमस्मि	वेदाः १००४	आ रोह तल्पं	" "
* आपत्काले प्र	" "	आम्नाये स्मृति	बृह. १५१२	आरोहत् सूर्या	" "
आपत्कृताह	नार. ६९८	*आयच्छेच्छक्ति	" ९१९	आ रोह सूर्ये	" १००१
आपत्सु च नि	अनि. १११८	आयत्यां च त	भा. ८६०	आ रोहोरुसु	" १००३
आपत्स्वनन्त	नार. १९३७	आयव्ययज्ञैः	बृह. ७८४	*आर्तः कुर्यात्सु	मनुः ८४५
* आपत्स्वपि च	" ७९८	आयव्ययेऽञ्ज	" ११०६	आर्तस्तु कुर्या	" "
आपत्स्वपि न	दक्षः ८०७	*आयव्ययेऽर्थ	" "	आर्तार्तं मुदि	बृह. ११०७
आपत्स्वपि हि	नार. ६२७,	आयव्ययौ च	मनुः १९२८	*आर्तोऽपि कुर्या	मनुः ८४५
	७९८	*आयव्ययौ य	नार. ७८१	आर्द्रवासस	स्कन्द. १९६६
आपदं निस्त	" ६२७	आयसं द्वाद	स्कन्द. १९६७	आर्पणात्पूर्व	भार. ६६०
आपदं ब्राह्म	" १९३७	आयान्ति पुत्र	कालि. १३७७	आर्यपुत्र पि	वारा. १०७५
आपदर्थे ध	भा. १९७८	आयुः सा हर	विष्णुः १०२३	आर्यप्राणो ध्व	कौ. ८१७
आपद्रतस्त	मनुः ९३९,	आयुधानां चा	नार. ६२६	*आर्यस्त्रागम	गौत. १८४१
	१६३१, १९२९	आयुधान्यायु	" १९३५	आर्यस्त्रयभिग	" "
* आपद्रतोऽथ	" ९३९	आयुधो चोत्त	बृह. ८३५	आर्याः शुचयः	आप. १९०३
आपद्रतोऽभ्यु	हारी. १२६६	*आयुधो तूत्त	नार. ८२८;	*आर्याक्रोशाति	याज्ञ. १६३४
आपद्रतो ह्यु	यमः १३५२		बृह. ८३५	आर्यावर्तः प्रा	वसि. १९२१
आपद्रमप्र	भा. १९७८	आयुधीयस्यो	कौ. १६१९	आर्ये किमव	वारा. १०७७
आपद्यपत्य	मनुः १०७५,	आयुधैश्च प्र	बृह. १८३०	*आर्षश्चैव हि	नार. १०९८
	११२७	*आयुर्हरति	विष्णुः १०२३	आर्षश्चैवाथ	" "
* आपद्यपि च	नार. ७९८	आयुषः क्षप	लहा. १४०४;	आर्षं गोमिथु	भा. १२८६
" "	दक्षः १३५२;		हारी. १४६६	आवपातिक	शंखः १९९०
	संम. १३८४	*आयुषः रक्ष	" "	*आवरणिनः	कौ. १९२५
आपद्यपि वि	हारी. ७९४	आयुषा वा ए	वेदाः १५९६	*आवर्तनं नि+	वेदाः ९०२
आपद्यपि हि	मनुः १९७४	आयुष्कामेन	मनुः १०७१	आवसथे श्रि	" १८९७
आपस्तत्सत्य	वेदाः १००६	*आयुष्यक्षप	हारी. १४६६	आवेहेयुर्भ	नार. ८७१
*आ पुनः संस्का	हारी. १०१४	*आये व्ययेऽञ्ज	बृह. ११०६	*आवां प्रजां ज	वेदाः ९८६
आपो न सिन्धु	वेदाः ९२४	आयोहं स्कम्भ	वेदाः १५९१	" "	" १००३
आपो वरुण	" १००५	आरक्षकांस्तु	कात्या. १७६२	आ वां रथं दु	" १९७७
आप्तः शक्तोऽर्थ	मनुः १९७४	आरक्षकान्	नार. १७५७	आ वामगन्सु	" ९८१,
आप्तदोषं क	कौ. १६८७	*आरक्षिकान्	" "		१००१
आप्तभावेन	नार. ८४९	आरप्यपशु	विष्णुः १६०९,	आवासदा दे	नार. १७५५
*आनुयात्साह	कात्या. ८५४		१७९७	आवाहयामि	भा. १२८६
*आनोति तस्य	बृह. १५५८	आरब्धारस्तु	कौ. १६८०	आ विंशतिप	कौ. १६८९
आप्या अमृज	वेदाः १५९२	आरभेत त	मनुः १९३०	आ विद्याग्रह	नार. ८२६

आविष्टताघ	वेदाः १४६४, १६००	आऽस्यार्धं ववा	वेदाः १००६	इतरेण नि	याज्ञ. १९६०
आ वृषायस्व	,, ९९६	*आस्थेनास्यं प	नार. ११०१	इतरेणानु	स्मृत्य. १५८९
आवेदयित्व	बृह. ६५४	आखेव तु भु	,, १८८३	इतरेषां तु	पैठी १११५;
आवेष्टनं चां	व्यासः १८३४	आहं खिदामि	वेदाः ९९६	मा. १२४४; मनुः	१८५८
*आवेष्टनं वां	,, ,	आहं तनोमि	,, ,	इतरेषां व	आप. १९१८
आ वै मऽइद	वेदाः १४२४	*आह नैवं पु	काल्या. १७९१;	*इतरेषु तु	पैठी. १११५
आशसनं वि	,, ९८४	Xआहर नः प्र	उश. १७९२	इतस्ताः सर्वा	वेदाः ९९९
आशासाना सौ	,, ९९१,	*आहरेन्मूल	काल्या. ७६६	इति कुन्ति वि	भा. १२८४
	१०००	*आ हरेतैव	मनुः १३२६	इति क्षत्रप	कौ. ९०६
आशुद्धेः संप्र	याज्ञ. १०८४	आहरेत् त्री	,, १७२४	इति चत्वारो	वेदाः १८९६
आशुमृतक	कौ. १६१५	आहरेद्विधि	याज्ञ. १०९१	इति ते कथि	भा. १०३०
आश्रमिणः पा	,, १९८६	आहरेन्मूल	काल्या. ७६६	इति तेन पु	,, १०२७,
आश्रमेणु द्वि	मनुः १०२६	आहर्ता वाजि	भा. १९८५	इति त्रयो वा	वेदाः ९०३
आश्रयः शस्त्र	काल्या. १६४९	आहारकाले	काल्या ७२८	इति दत्तस्या	कौ. ७९४
*आश्रयशस्त्र	,, ,	आहारमयं	शंखः १०२५	इति द्वेषः	,, १०३६
आश्रितस्तद	,, ७११	*आहितं चैव	दक्षः ८०७	इति निष्पत	,, १०३८
आ संयतमि	वेदाः ८०९	आहिताभिश्चे	हारी. १०१६	इति पथ्यनु	,, ,
*आ संस्कारं भ	नार. १५५४	आहितोऽपि ध	नार. ८३२	इति पारुष्य	,, १०३५
आ संस्कारात्	,, ,	आ हि यावापृ	वेदाः ११५९	इति पुनात्ये	वेदाः ९०३
आसंस्काराद्ध	शंखः १४७३	आ हि ध्मा सून	,, ११५८	इति प्रष्टा सु	भा. १०२८
आसनशय	गौत. १७९४	आहुत्पाद	मनुः १०७०	इति प्रतिषे	कौ. १०३७
आसनानि च	भा. ८६०	आहूता तत्स	भा. १०२९	इति भर्तृव्र	भा. १०२९
आसनार्हस्या	विष्णुः १६०९	*आहुय स्थाप	बृह. ८७२	इति भर्मे	कौ. १०३५
आसनेनोप	भा. १०२८	आहुत्य पर	काल्या. १९४१	इति मर्यादा	,, ९२९
आसनमेते	कौ. १०४०	आहुत्य स्त्रीध	,, ७११	इति यास्ताः क	भा. १०३२
आ सप्तमात्	नार. १०९४	आहुत्य स्थाप	बृह. ८७२	इति राजप	कौ. १६८९
आसप्तमाद	आनि. १५२९	आहंका दर्श	,, ६७१	इति रुद्रादे	वेदाः ९०३
आसमापत्तेः	आप. १६०६,	आह्वानकारी	अपु. १९४३	इति वागन्त	भा. १९८५
	१६६४	*आह्वापकादे	नार. १७५५	इति वास्तुवि	कौ. ९२९
आसहस्रात्	वेदाः १५९७,	*आह्वायकादे	,, ,	इति विवाह	,, १४३०
	१६०१, १६०३	इक्ष्वाकूणां कु	वारा. १३२९	इति स्त्रीधन	,, ,
आसां भोगे न	काल्या. १११०	इच्छतः स्वाभि	नार. ८२९	इत्थं विरुद्धा	अनि १९४३
आसां शुद्धौ वि	भा. १०३०	इच्छन्ति पित	,, ६९२	इत्यतिचारः	कौ. १०३६
आसामन्यत	नार. १८८२	इच्छन्तामिच्छ	,, १०९८	इत्यनुलोमाः	,, १२८८
आसीतामर	मनुः १०६२	इच्छन्त्यामाग	व्यासः १८८९	इत्यर्थमिथ्य	भा. १९७८,
आसीत् सुन	पद्म. १३७६	इच्छाकृता का	अनि. ६३५		१९८५
आसीद्विभाव	भा. १९८३	इच्छामि सरि	वारा. १०७६	इत्याचार्याः	कौ. १८००
आसीनोऽधो गु	नार. ८२६	इच्छेयं सुखि	,, ,	*इत्यादिप्रत्य	काल्या. ६५८
आसुरादधि	भा. १२८६	इडा देवी भा	वेदाः १००६	इत्याधिः प्रत्य	,, ,
आसुरादिषु	काल्या. १४५९;	इतरदित	बौधा. १९१९	इत्युक्ताहं त	भा. १२८६
	यमः १४६२	*इतरस्मिन् कु	,, ,	इत्येतेऽदाया	वसि. १२७८
आसेधयस्व	बृह. ७२७	इतरा तु ध	दक्षः १११४	इत्येते दाया	,, १२७३
आस्तृणु साधु	शुनी. १११९	*इतरानपि	मनुः ९३६	इत्येतेऽन्ये चा	कौ. ११८५
आस्मै रीयन्ते	वेदाः ९८०	,, ,	काल्या. १७६१	*इत्येते मुनि	यमः १३५१
आस्य श्रवस्या	,, ९७१	इतरे कृत	मनुः १६२७	इत्येते वै स	भा. १२८७

इत्येते संक	यमः १३५१	इमां खनाम्यो	वेदाः ९९०	इह लोके च	वारा. १०७६
इत्येवं मुनि	मार्क. १५३०	इमां त्वमिन्द्र	,, ९८६	इह वा तार	भा. १९८५
*इत्येवमाद+	नार. १७४६	इमाः प्रजा म	भा. १०३३	इहान्यां कीर्ति	मनुः १०६४
*इत्येष मुनि	मार्क. १५३०	*इमान् धर्मा	संप्र. १६५५	इहदसाथ	वेदाः ९९८,
इदं खनामि	वेदाः ९९७	इमानप्यनु	मनुः ९३६		१०००
इदं तदग्रे	,, ६०२	इमा नारीर	वेदाः ९७८	इहेमाविन्द्र	,, १००४
इदं तद्रूपं	,, १००१	इमानि त्रीणि	,, ९२२	इहैव सन्तः	,, ६०२
इदं सत्यं व	स्कन्द. १९६५	इमा रामाः स	,, ८१४	इहैव सन्नि	,, ६०१
इदं सु मे न	वेदाः १००२	इमे मयूखा	,, १०००	*इहैव सा च	वसि. १०२१
इदं हिरण्यं	,, ९९८	इमे ये नार्या	,, ११२१	इहैव सा ति	,, १०२२;
इदमन्यच्छ	भा. १०३२	इमे वै बन्धु	भा. १२८४		यमः १११३
उदमस्येति	काल्या. ८९७	इयं नारी प	वेदाः १००४,	इहैव सा शु	याज्ञ. १०८५
उदमुग्राय	वेदाः १९०१	इयं नार्युप	१४२३	इहैव रतं मा	वेदाः ९८५
इदानीं भाग	बृय. १३५५	इयं भूमिर्हि	,, १००४	इक्षितः प्रति	भा. ८६०
इदानीमह	बौधा. १२७१	इयं ह मयं	मनुः १०७१	इते अग्निं स्वा	वेदाः १९००
इदानीमिवा	आप. १२६७	इयमग्रे ना	वेदाः ९९७	इदं धर्म	भा. १०३०
इवावत्सरा	वेदाः ८४२	इयमददा	,, ,	इदं त्वनु	काल्या. १११०;
इन्द्रं जुषाणा	,, १००६		,, ६००,		कौ. १८५०
इन्द्रं दुः क	,, १००५	इरा पुंश्चली	१०५८	ईर्ष्यापण्डश्च	नार. १०९४
इन्द्र आसीत्सी	,, ९२४	इषवस्तस्य	,, ४४२	ईर्ष्यापण्डाद	,, १०९५
इन्द्रं कर्तुं न	,, ११५९		नार. ९४७,	ईर्ष्याया ध्रा	वेदाः ९९७
इन्द्रश्च विष्णो	,, ११८०	इषिरेण ते	९४८, ११३१	ईर्ष्यारोषो ब	वारा. १०७५
इन्द्रश्च वै न	,, १५९७	इषुः कामस्य	वेदाः ११५९	*ईर्ष्यापण्डाद	नार. १०९५
इन्द्रश्चिद्धा त	,, ९७४	इषुरिव दि	,, ९९८	*ईर्ष्यासूयस	,, ११०२
इन्द्रस्य वृत्र	,, ९९९	इष्कृताहाव	,, १६००	ईर्ष्यासूयास	,, ,
इन्द्रस्याकस्य	मनुः १९३०	इष्टं दत्तं त	,, ९२३	ईशानासः पि	वेदाः ११२०,
इन्द्राग्नी यावा	वेदाः १००१	*इष्टं विना तु	भा. १२८४		११५८
इन्द्राग्नीमासु	,, ९८७	इष्टकाङ्गार	बृह. १७८९	ईशाना स्त्री ध	लौगा. १४६३
इन्द्राग्नीव सु	,, १००२	इष्टकापूर्ण	व्यासः ९६१	ईशा वशस्य	वेदाः १०००
इन्द्राग्नीवावि	,, १००७	*इष्टकाफल	बृह. १७६०	ईशास्तु सर्व	भा. ८१८
इन्द्रापतिष्मो	,, १००१	इष्टकौपल	,, १८३०	ईषच्च कुरु	,, १०३२
इन्द्रियं वै सो	,, १००५	*इष्टतः स्वामि	,, ,	उक्तं तुष्टिक	काल्या. ७१३
इन्द्रियमेव	,, ,	इष्टानि चाप्य	नार. ८२९	उक्तं ते विधि	भा. १२४४
इन्द्रेण प्रेषि	,, ११४३	इष्टापूर्तं च	भा. १९७८	उक्तलाभक्त	वृका. ९०१
इन्द्रो मरुत्वा	,, ७९१		,, १९६३,	उक्तलाभात्सं	भार. ९००
इन्द्रो यतीन्	,, १५९५	इष्टापूर्तस्य	,, १९६४	उक्तलाभाद्वा	,, ,
इन्द्रो विश्वस्य	,, ८०९	इष्टिकाभस्म	वसि. १९२०	उक्तलाभे आ	विष्णुः ८९१
इन्द्रो विश्वान्	,, १९७१	इह कीर्तिम	स्कन्द. १९६६	उक्तवाक्ये मु	वारा. १३२९
इन्द्रो वै वृत्र	,, ११८१		हारी. १०१६	*उक्तश्चेति स	व्यासः १८८९
इमं कुमारं	भा. १९८४	*	मनुः १०६४;	*उक्तश्चेति स्व	,, ,
इमं धर्मप	,, १०२८	इह तस्मात्प्र	याज्ञ. १०८५	उक्तादल्पत	काल्या. ८९८
*इयं निगूढ	मनुः ७४३	इह प्रजां ज	भा. १२८४	उक्ता पञ्चगु	बृह. ६३०
इमं तु सोम	वेदाः ९६८	इह प्रियं प्र	वेदाः १००२	उक्तो दण्डः शू	विष्णुः १६७०
इमं लोकम	भा. १०२८	इह प्रेय च	,, ९८३	उक्तो नियोगो	बृह. ११०९
इमं वि प्यामि	वेदाः ९९१	*इह लोकम	वारा. १०७५	*उक्त्वा नियोगो	,, ,
इमं हि सर्वे	मनुः १०४६		मनुः १०६४	उक्त्वा पुरुष	वृका. १८३५

उक्थेष्विन्द्रं आ	वेदाः १९७९.	उत्कोचकाश्चौ	मनुः १६९३,	उत्तमानां तु	भा. १२८४
उग्रं पर्यन्त	भा. १२८५		१९२९	उत्तमानामी	भा. १०२९
उग्रं पर्याय च	वेदाः ६०५	उत्कोचजीवि	विष्णुः १६११;	उत्तमानां व	हारी. १७६९
उग्रं पर्याय उ	॥ ६०१	याज्ञ. १६३९, १९३२; कात्या.	१७६१; व्यासः १९४२		शंखः १८४८;
	॥ ६०२,			उत्तमावर	नार. १८८३
	१९०२	*उत्कोचश्रुत	नार. ११३०		कौ. १६१८
उग्रं पर्याय	॥ ६०१	उत्कोचशुल्क	विष्णुः १९८३	*उत्तमा स्वैरि	नार. ७०२
उग्रं पर्याय रा	॥ ६०३,	*उत्कोदकाः सो	नार. १७४६	उत्तमभ्यस्त्र	॥ ११०४
	६०५, १९०२	उत्क्रम्य तु वृ	॥ ९१७	उत्तमे राज	शुनी. १७६७
	॥ ६००	उत्कोशतां ज	॥ १७५६	उत्तमे साह	नार. १६४३
उग्रं युयुज्म	॥ १५९६	उत्कोशन्तम	विष्णुः १७९७	उत्तमो वाऽध	याज्ञ. १६३७
उग्रं वचो अ	नार. ११०४	*उत्क्षेपकः कु	व्यासः १७६४	*उत्तमो ह्यायु	नार. ८२८
उग्रः पारश	वेदाः १८९५	उत्क्षेपकः सं	विष्णुः १६७०;	उत्तराहमु	वेदाः ९९०
उग्रस्य चिन्म	विष्णुः १९२१		व्यासः १७६४	उत्तरे मय	बृह. १९४१
उग्रानुग्रेषु	कौ. ११८५	उत्क्षेपकग्र	याज्ञ. १७३७;	उत्तरेषु च	भा. १०२७,
उग्रानैषाद्यां	वेदाः १४६४,		व्यासः १७६५		१२८४
उग्रो राजा म	१६००	*उत्क्षेपकश्च	॥ १७६४	उत्तरेषु म	॥ १२८५
	कौ. ११८५	*उत्क्षेपकस्तु	बृह. १७६०	उत्तरोत्तर	बृह. ७३४
उचितस्तस्य	भा. ८४०	उत्क्षेपकस्य	॥ १७५८	*उत्तरो च वि	॥ ६७१
उच्चैःश्रवा हि	संव. १८९१	उत्क्षेपकाः श	॥ १७५८	उत्तरो तु वि	॥ ११०
उच्चैर्विक्रोश	कात्या. ८७६	उत्तमं वेति	नार. १६४२	उत्तानपण	वेदाः ९९०
उच्छेद्याः सर्व	कौ. १६८४	उत्तमं तस्य	मत्स्य. १९७५	उत्तानयोश्च	॥ १९७९
उज्जितप्रन	बृह. ७०८	उत्तमं द्वाद	स्मृत्य. १३७३	उत्तिष्ठेत् किं	॥ १००२
उज्जामादिक	वेदाः १९७९	*उत्तमं वेति	नार. १६४२	उत्तिष्ठेत्तो वि	॥ ११८
उत त्वं पुत्र	॥ ९७२,	उत्तमं सर्व	भा. १९८५	उत्तुदस्त्वोत्	॥ १११९
उत घा नेमो	१५९५	उत्तमं साह	विष्णुः १६६९	उत्थाय शय	शुनी. १११९
	॥ ९७१	*उत्तमः कार्य	नार. ८२८	*उत्पत्त्यैवार्थ	गीत. ११२४
उत त्वा स्त्री श	॥ ८१०	उत्तमः साह	अपु. १७९२	उत्पत्त्यैवार्थ	॥ ११२४
उत दासा प	॥ १९००	उत्तममभ्य	विष्णुः १६७०	उत्पद्यते गृ	मनुः १३०६
उत प्रहाम	॥ ९९८,	*उत्तमर्ण	बृह. ७०८	उत्पन्नसाह	नार. ७०३,
उत यत्पत	१८३९	उत्तमर्णश्च	विष्णुः ७१६		११०३
	॥ ८१४	उत्तमर्णाध	नार. ६९२;	*उत्पन्ने चौर	कात्या. १३४९
उत वै याच	॥ १००४		बृह. १४०२	उत्पन्ने त्वौर	॥ १४३
उताश्विनाव	॥ ९८७	*उत्तमश्चायु	नार. ८२८	उत्पन्ने स्वामि	याज्ञ. १४३
उताहमस्मि	॥ ९७४	*उत्तमश्चास्थि	बृह. १८३१	उत्पादको य	कात्या. ८३९
उतो अह क्र	अपु. १९७०	उत्तमश्चेति	व्यासः १८८९	उत्पादनम	मनुः १०५२
उत्क्रमेयुः स्व	मनुः १०५१	उत्तमस्त्वस्थि	बृह. १८३१	उत्पादयितुः	आप. १२६७
उत्कर्ष योषि	बृह. १८८६	उत्तमस्त्वायु	नार. ८२८	उत्पादयेत्पु	मनुः १३०८
*उत्कृत्य लिङ्गं	॥ १९३७	*उत्तमस्याधि	बृह. १७८९	उत्सवे तु पि	बृह. ११०६
उत्कृत्य लिङ्ग	॥ १९३७	*उत्तमस्याधि	॥ १९३७	*उत्सवे पितृ	॥ १९७०
उत्कृष्टं चाप	मनुः १०४१	उत्तमस्याधि	॥ १९३७	उत्साहमन्त्र	अपु. १९७०
उत्कृष्टायाभि	अपु. १८३५	*उत्तमां भज	मनुः १८६६	उत्सृजेत् क्ष	नार. १९३७
उत्कृष्टासन	विष्णुः १७९६	उत्तमां सेव	॥ १९३७	उत्सृष्टमामि	भा. १९७८
*उत्कृष्टेन ए	नार. १७४६	*उत्तमां सेव्य	॥ १९३७	उत्सृष्टवृष	विष्णुः ९०५
*उत्कोचकः सा	मनुः १६९३	उत्तमागम	विष्णुः १८४६	उत्सृष्टो गृह्य	याज्ञ. १३३४
*उत्कोचकाः सो	नार. १७४६	उत्तमादव	भा. १०३३,	उदकं च त्रि	मनुः १९८७

उदकं चैव	कात्या. १२२८	उयच्छ्वम	वेदाः १००१	*उपचारकि	नार. १८८१
उदकधार	कौ. १६१९	उयतानां तु	कात्या. १६५१	उपचारस्त	,, ६४८
उदकयोग	गौत. १२०४	*उयतासि क	विष्णुः १६१२;	उपचाराभि	भा. १२८६
उदकुम्भान	वेदाः ८११		कात्या. १६५०	*उपचारार्था	शंखः १२०७
उदकयास्वास्त	वसि. १९७७	*उयतासि च	,, ,	*उपचार्यः स्त्रि	मनुः १०६०
*उदगातां भ	वेदाः ६०५	*उयतासि वि	विष्णुः १६१२	*उपचिह्नानि	,, ९३४
उदपात्राण्य	कौ. १२०७	उयतासिः प्रि	,, ,	उपच्छन्नानि	,, ,
उदग्दास	,, ८१६	उयतासिर्वि	मनुः १६२६;	उपजंज्व्यदु	याज्ञ. १८२२
उदवसानी	वेदाः ७९१,		कात्या. १६५०	उपजीव्य ध	,, १६३६,
	८१४	उयतासिवि	विष्णुः १६१२		१९३३
उदधित्केश	नार. १९३८	* , ,	कात्या. १६५०	उप तेऽधां स	वेदाः ९९०
उदाम्नीनव	कौ. १६२१	*उयते तु शि	बृह. १८३०	उप ते स्तोमा	,, ९०२
उदितः स्यात्	कात्या. १२२९	उयतेऽस्मशि	,, ,	उप त्वाऽयानि	,, १००६
उदितोऽयं वि	मनुः १९०७	*उयतेऽस्त्रशि	,, ,	उपधाभिश्च	मनुः ७४४
*उदितो विस्त	,, ,	उयन्नय वि	वेदाः ११६३	*उपधाभिस्तु	,, ,
उदीची च प्र	मुम. ९००;	उयम्य शस्त्र	देव. १६५१;	उपधेदवि	विष्णुः १६६९,
	जातू. ९०१		गालवः १६५४		१९०३
उदीर्घ्वं नार्थ	वेदाः ९७८,	उयास्यन्वाऽअ	वेदाः १४०५,	उपधौ स्तेय	कौ. १९०४
	१००४, १२५७		१४२४	उपनिधिः ऋ	,, ७३५
उदीर्घ्वतः प	,, ९८२	उद्विणं सिञ्चे	,, ९२३	उपनिधिभो	,, ,
उदीर्घ्वतो वि	,, ,	उद व ऊर्मिः	,, १००२	उपनिपात	,, १९२४
उदुह्यते दा	बृह. १९४१	*उद्वमतः क्री	आप. ८४२	उपनिषदे	वेदाः १००७
*उद्वर्गणं प्रथ	याज्ञ. १८१५	उद्वहेपञ्च	स्मृत्य. १११८	उपनिषयो	कौ. १९२५
*उद्वर्गणा तु	कात्या. १८३२	उद्वहकारि	वसि. १९२१	*उपन्यस्ते च	कात्या. १२२५
उद्वर्गणे तु	,, ,	उद्वहिता तु	शाता. १११६	उपन्यस्ते तु	,, ,
उद्वर्गणे प्रथ	याज्ञ. १८१५	उद्वहिताऽपि	नार. ११०१	*उपन्यस्तेन	,, ,
उद्वर्गणे हस्त	,, ,	उद्वेगजन	मनुः १८५६	*उपन्यस्तेषु	,, ,
*उद्वर्गणे तु	कात्या. १८३२	उद्वेजनक	,, १८५५	*उपन्यस्य तु	,, ,
उद्वालकस्य	भा. १०२७,	उन्मत्तं पति	,, १०५६,	उपपन्नो गु	मनुः १३२६
	१२८५		१३९३	उपपातक	विष्णुः १७७०;
उद्दिश्यात्मान	नार. १७८६	उन्मत्तः कित्वि	स्मृत्य. १११८		याज्ञ. १७८२
उद्दिष्टमेव	,, ७६४	*उन्मत्तः पति	नार. १०९८	उप प्र जिन्व	वेदाः ९६३
उद्दिष्टानां से	कौ. ९२९	उन्मत्तजड	मनुः १३९२	उपप्लवनि	कात्या. ७१२
*उद्धरन्ति त	कात्या. ९५७	उन्मत्तपति	नार. १०९८	उप बर्बहि	वेदाः ९७७,
उद्धरन्ति पु	,, ,	*उन्मत्ताजड	मनुः १३९२		१८३६
*उद्धर्ताऽन्यस्य	बृह. ८५५	उन्मुख पाशां	वेदाः ९९९	उपभोक्ता तु	नार. ७६४
उद्धर्तं ज्याय	मनुः १२४९	उपकारं य	पैठी. १११५	उपभोगनि	कौ. ७३५
	कात्या. ७१४	उपकारः कि	नार. १८८१	उपमङ्ग्यति	वेदाः ७९२
उद्धारादिक	मनुः ११९०	*उपकारकि	मनुः १८५२	उप मा वर्त	,, १००६
उद्धारेऽनुवृद्	,, ,	,, ,	नार. १८८१	उप मा श्यावाः	,, ८१०
उद्धारो न द	,, ,	*उपक्रुदय च	,, ,	उपरि निवि	कौ. ९३०
उद्धृतद्रव्या	विष्णुः १२८१	*उपक्रुदय तु	,, ,	उपलब्धवि	,, १६८१
उद्धृत्य कूप	बृह. १२२२	उपगच्छेत	,, ७०३,	उपलब्धिकि	कात्या. ८०५
उद्धृत्यान्यस्तु	बृह. ८५५		११०३	उपलब्धे ल	नार. १७५७;
उद्धिन्तीति स	वेदाः १८९८	उपचर्यः स्त्रि	मनुः १०६०		कात्या. १७६३
उद्धिर्न राज्ञः	,, १८९६	उपचारकि	,, १८५२	उपलिङ्गना	कौ. १८५०

उपवासांश्च	व्यासः ११११, १५२४	उप्यते याद्वि	मनुः १०७१	उशाना वेद	भा. १०३२
उपश्रवण	कात्या. ९५७	उभयं चैव	बौधा. १९२०	उशान्ति घा ते	वेदाः ९७६, १८३६
उपसंयुष्ट	नार. ७४८; अनि. ७५६	उभयं तु स	मनुः १०७०	उशन ह वै	,, ७९१
उपसर्जनं	मनुः १३१७	उभयं दृश्य	भा. १०३३	उष ऋणेष	,, ६०१
उप स्तुणीहि	वेदाः १००२	उभयत उ	कौ. १६८५	उषस्तमस्यां	,, ८०९
उपस्थानाय	नार. ६६९	उभयनेत्र	विष्णुः १७९६	उषाः पुंश्चली	,, ८४२
उपस्थाप्यवि	बृह. ६७१	उभयस्य पा	वसि. १९२१	उह्यते वा भृ	वृम. १११६
उपस्थितम	कौ. ८४४	उभये प्राजा	वेदाः ११४३	उह्यमानम	कौ. १९२४
उपस्थितस्य	याज्ञ. ६४५; बृह. ७३१	*उभयोरथ	यमः १३५१	ऊढया कन्य	कात्या. १४५३
उपस्थितस्या	कौ. ६३८	उभयोरपि	बृह. १९१४	ऊढाऽपि देया	शाता. १११६
उपस्पृष्टं ग	भा. १२८७	उभयोरप्य	याज्ञ. ८४८, १३४२	*ऊढायाः कन्य	कात्या. १४५३
उपहन्तुपु	कौ. ८६२	उभयोरर्थ	यमः १३५२	ऊढायाः पुन	आदि. १३८४
उपहन्येत	नार. ८८७	उभयोश्चित्त	लिङ्ग. १३७६	ऊनं वाऽयधि	याज्ञ. १९३२
*उपांशु जन	बृह. ७६४	उभा जिन्यथु	वेदाः ११८०	ऊनं वाऽभ्याधि	,, १६४०
उपांशु येन	,, "	उभावन्यत्र	भार. ९००	* " " "	,, १९३२
*उपागच्छेत्प	नार. ७०३	*उभावपि च	मनुः १८६४	ऊनां चेत षोड	विष्णुः ६३७
*उपाधिदेवि	विष्णुः १६६९	उभावपि तु	,, "	*ऊना चेतु सु	,, "
*उपानयति	नार. ९१५	*उभावपि हि	,, "	*ऊना चेत षोड	,, "
*उपानयेद्ग्रां	,, "	उभा हिरण्य	वेदाः ९७४	*ऊनाधिकवि	याज्ञ. ११६९
उपानयेद्ग्रा	,, "	उभे त एक	मनुः ८८१	ऊने षष्ठमं	कौ. १६७६
*उपानयेद्ग्रा	,, ९१६	उभे धुरौ व	वेदाः ९८९	ऊर्जं पृथिव्या	वेदाः १८३९
उपायनीकृ	कौ. ८०८	उभे सहस्व	,, ९९०	ऊर्णातुलायाः	कौ. १६७३
उपायैः शास्त्र	नार. १९३५	उभौ क्रियानु	वसि. ७३२	ऊर्ध्वं गच्छति	भा. १०३०
उपायैः साम	बृह. १९४१	उभौ चार्थानु	बृह. ७३४	*ऊर्ध्वं च पञ्च	कालि. १३७७
उपायैर्विवि	नार. १७४५	*उभौ तौ चौर	मनुः ७४३	ऊर्ध्वं तु काला	मनुः १०४२
*उपार्जितं ज्ये	शंखः १२८३	,, "	,, ७९६	ऊर्ध्वं तु पञ्च	कालि. १३७७
उपासते सु	देव. १३५०; वसि. १९८२	उभौ तौ नार्ह	,, १३९५	ऊर्ध्वं दायार्द	कौ. १४३०
उपासन्ते हि	भा. ८६१	*उभौ निगृह्य	,, ७४३	ऊर्ध्वं पितुः पु	गौत. ११४४
*उपेक्षकः श	कात्या. १६५०	उभौ वर्णावृ	वेदाः ९६८, ११२०	ऊर्ध्वं पितुश्च	मनुः ११४९
उपेक्षकोऽन्ति	पैठी. १६५३	*उभौ वार्थानु	बृह. ७३४	ऊर्ध्वं मासत्र	कात्या. ६३२
उपेक्षणादि	कात्या. १६५०	उरं लोकं सु	वेदाः १००१	*ऊर्ध्वं मासप्र	,, ६३२
उपेक्षमाणो	स्मृत्य. ७५६	उरगूलाया	,, ८१२	*ऊर्ध्वं लब्धं च	,, १४५४
उपेक्षया वि	नार. १७५७, १९६१	उर्वशी हाप्स	,, १००९	ऊर्ध्वं लब्धं तु	,, १४५३
*उपेक्षाकार	बृह. ६५४	उर्वास्त्वमि	,, १००८	ऊर्ध्वं विभागा	मनुः १५६३; नार. १५६७
उपेक्षाकार्ये	कात्या. १६५०	उल्लखले प	नार. ७६४	ऊर्ध्वं संवत्स	कात्या. ६३३; मनुः १०५५, १३९३
*उपेक्षी कार्य	,, "	*उल्काभिदाय	यमः १६५२	ऊर्ध्वं सप्तमा	गौत. १०११
उपेया दैवं	वेदाः १२६१, १९८१	*उल्कादिदाय	,, "	ऊर्ध्वमधिग	,, १९४८
उपोप मे प	,, ९६६	उवाच चैनां	वारा. १०७६	*ऊषरं मुषि	बृह. ७८७
उत्ते बजि प	कात्या. ११११	उवाच नर	,, १३२९	ऊषरं मूष	,, ७८६
		उवास नग	भा. ८४०	*ऊषरं मूषि	,, ७८७
		उवे अम्ब सु	,, १९८६	*ऋक्थं प्रीतिप्र	कात्या. १२०२
		उशतीः कन्य	वेदाः ९८६	*ऋक्थं मृतायां	बौधा. १४२७
			,, १००३		

* ऋक्थं सृतायाः	बौधा.	१४२७	* ऋणं स दाप	कात्या.	७१०	ऋणिनः प्रति	भा.	१९६४
* ऋक्थगोत्रे ज	मनुः	१३२७	ऋणं सलाभं	"	६५८	ऋणिष्वप्रति	नार.	६६९
* ऋक्थग्राहिण	विष्णुः	१३८९	ऋणं ह वै जा	वेदाः	१२६१	* ऋणी च न ल	बृह.	६५२
ऋक्थग्राहिभि	"	"	ऋणं ह वै पु	"	६०४	* ऋणी न प्राप्नु	"	६५३
* ऋक्थन्यायेन	बृह.	१२२३	* ऋणग्राहिणि	विष्णुः	६७८	ऋणी न लभ	"	६५२;
ऋक्थपिण्डप्र	"	१३४८	ऋणभाग द्र	बृह.	७०८		कात्या.	६६०
* ऋक्थपिण्डाम्बु	"	"	ऋणमस्मिन्सं	वेदाः	६०४;	ऋणे देये प्र	मनुः	७२०
* ऋक्थपिण्डार्ध	"	"	१२५९;	वसि.	१२७१;	ऋणे धने च	"	१५७१
* ऋक्थादर्धं स	नार.	१३४७		विष्णुः	१२७९	ऋणेष्वज्ञाय	गोभि.	७१५
* ऋक्थादर्धांश्च	"	१३४६	ऋणमात्मीय	बृह.	७०७	ऋणैश्चतुर्भिः	भा.	१२८३
ऋक्थिभिर्वा प	कात्या.	८०४	* ऋणमेवं कृ	कात्या.	१२२९	* ऋणोदये प्र	मनुः	७२०
ऋक्त्सामाभ्याम	वेदाः	१०००	ऋणमेवं त्रि	नार.	६९७;	ऋतं वै सत्यं	वेदाः	१८३७
ऋग्वेदवादा	ब्रह्म.	१११९		कात्या.	७१२,	ऋतस्य योनौ	"	९८३
* ऋणं क्षेत्रं गृ	बृह.	१५६९	ऋणरिक्थयोः	७१३, १२२९		ऋतावृत्तौ रा	भा.	१२८५
ऋणं गृहीत्वा	कात्या.	७१४	ऋणा च धृष्णुः	कौ.	१२०७	ऋतुकालगा	वसि.	१९७७
* ऋणं च कार	बृह.	७८५	ऋणा चिद्यत्र	वेदाः	६००	ऋतुकाले तु	भा.	१०३०
* ऋणं च सोद	नार.	८३२	* ऋणाच्च मोक्षि	"	६००	ऋतुत्रयमु	विष्णुः	१०२२
* ऋणं चात्मीय	बृह.	७०७	ऋणात्पिता मो	नार.	८३०	ऋतुत्रयस्यो	कात्या.	६३२
* ऋणं चोदुः स	नार.	७००	* ऋणात्पिता स	"	६९२	ऋतुत्रये व्य	विष्णुः	१०२२
* ऋणं तद्धर्म	हारी.	७९४,	ऋणात्पिता स	"	"	ऋतुप्रतिरो	कौ.	१८४८
		८०८	ऋणादहम	भा.	१२८५	ऋतुप्रतासु	भा.	१०२८
ऋणं तयोः प	नार.	७०२	ऋणादानं प्र	बृह.	७५०	ऋतुमत्यां हि	वसि.	१०२१;
ऋणं तु दाप	कात्या.	७१०	ऋणादानप्र	"	६२८		मनुः	१०४२
ऋणं तु सोद	नार.	८३२	* " "	"	७५०	ऋतुस्नातां तु	बौधा.	१०१९
* ऋणं दद्यात्प	याज्ञ.	६८३	* ऋणादानोदप्र	"	६२८	ऋतुस्नातां न	"	१०२०
ऋणं दद्यात्पि	नार.	६९६	ऋणानां सर्व	नार.	६२५	* ऋतुस्नातां भ्रा	यमः	१११३
ऋणं दातुम	मनुः	६८०;	ऋणानुरूपं	बृह.	७२६	ऋतुस्नाता तु	मनुः	१०५७
	अनि.	७३१	ऋणाज्ञो नर्ण	वेदाः	६०३,	* ऋतौ तु तस्यां	यमः	१११३
* ऋणं दायं तु	कात्या.	६५८		१९०२		ऋतौ नोपैति	बौधा.	१०१९
ऋणं दाय्यस्तु	"	"	ऋणार्थमाह	कात्या.	७११	ऋतौ विमुञ्च	भा.	१०३०
ऋणं दाय्याः प्र	व्यासः	६७६	ऋणावा बिभ्य	वेदाः	६००,	ऋतौ स्नातायां	यमः	१११३
* ऋणं देयं मू	प्रजा.	७१५		१८९५		* ऋत्विक् च त्रि	नार.	७८३
ऋणं देयम	नार.	६२२	* ऋणिकं तं प्र	नार.	६७०	ऋत्विक् तु त्रि	"	"
* ऋणं धर्मादि	बृह.	७०९	* ऋणिकं निर्ध	बृह.	७२६	ऋत्विक् पुरो	मासो.	१९७०;
* ऋणं पतिकृ	नार.	६९९	ऋणिकः सध	नार.	७२४;		भा.	१९८५
ऋणं पुत्रकृ	बृह.	७०८;		यमः	७३०	ऋत्विगाचार्या	वसि.	७७०
	कात्या.	७१३	ऋणिकस्तं प्र	विष्णुः	६६२;	* ऋत्विग्यदि मृ	मनुः	७७३
ऋणं पैताम	व्यासः	६७६		नार.	६७०	ऋत्विग्यदि वृ	"	"
* ऋणं प्रदाप	कात्या.	७१०	* ऋणिकस्तु प्र	"	"	ऋत्विग्याज्यम	नार.	७८३;
ऋणं प्रीतिप्र	"	१२०२	ऋणिकस्य ध	भार.	७३१		शुनी.	७९०
* ऋणं लाभं च	"	६५८	ऋणिकस्यापि	नार.	७०६	* ऋत्विग्वा तद	आप.	१४६६
ऋणं लेख्यं गृ	बृह.	१५६९	ऋणिकस्यार्थ	भार.	७३१	ऋत्विग्यायेन	बृह.	१२२३;
ऋणं लेख्यकृ	याज्ञ.	६८५	* ऋणिकेन कृ	कात्या.	६३१		कात्या.	१२२५
* ऋणं लेख्यग	"	"	ऋणिकेन तु	"	"	ऋत्विजं यस्त्य	मनुः	७७६,
* ऋणं वा यत्कृ	नार.	६९६	ऋणिको दाय्य	बृह.	७२५	ऋत्विजः सम	"	१९२६
ऋणं वोदुः स	"	७००	ऋणिकद्वयं त	बृह.	६७७		"	७७३

ऋत्विजां व्यस	नार.	७८३	*एकत्र शय	बृह.	१८८५	एकां लीं कार	बृह.	१२२३
*ऋत्विजा येन	कात्या.	१२२५	एकदेशद	कौ.	१०४०	एकाङ्गवध	कौ.	१६१७
ऋषभषोड	गौत.	१२३३	एकदेशे स	"	८६३	एका चेत्पुत्रि	बृह.	१३४८;
ऋषभोऽधिको	"	"	एकद्वित्रिच	कात्या.	७८८	बुप.	१३६२; संप्र.	१३८४
* " " "	शंख.	१२८३	एकधनेन	आप.	११६४	एकातिथिम	वेदा:	१५९४,
ऋषयो वै स	वेदा:	८१२	एकपदीप्र	कौ.	९२६			१६५६
ऋषिदेवम	भा.	१२८४	एकपाकेन	बृह.	११४१;	एकादशगु	याज्ञ.	८६८
ऋषिपुत्रस्त	"	१०२७,	देव.	११४२; शाक.	१५८८;	एकादश पृ	ब्रह्म.	१३७४
		१२८५	आश्व.	"		एकादशे ली	मनु:	१०५७
ऋषिपुत्रोऽथ	"	१०२७,	*एकपाके नि	बृह.	११४१	एकाधिकं ह	"	११९१
		१२८५	*एकपात्रे च	कात्या.	८७६	एकान्तचर्या	भा.	१०२९
ऋषीणामपि	"	१०२७	*एकपात्रेण	"	"	एकान्तरवृ	विष्णु:	१९८३
ऋषीन्यासि	"	"	एकपात्रेऽथ	"	"	एकान्तरस्तु	नार.	११०५
*एकं घ्नतां ब	विष्णु:	१७९७	*एकपात्रे स	"	"	एकान्तेनैव	कात्या.	६३१
" " "	याज्ञ.	१८१८	एकपुत्रो ह्य	भा.	१२८३	एका माता द्व	विष्णु:	१२४३
एकं चक्षुर्य	भा.	१२८३	एकभागाति	कात्या.	८९८	एकामुत्कम्य	देव.	१११२
एकं चेद्बृह	कात्या.	१६४९	एकमुत्पाद	मनु:	१०६५	एकाम्बरा कृ	शुनी.	१११९
*एकं तु बह	बृह.	१६४७	एकमेव क	कालि.	१३७७	एकार्थतायां	भा.	१९६४
एकं बहूनां	विष्णु:	१७९७	एकया प्रज	भा.	१२८५	एका शताधि	"	१२८३
एकं भवेद्वि	बृह.	११४१	एकरूपा द्वि	कात्या.	१९१५	एकाननोप	विष्णु:	१७९६
एकं रजस	वेदा:	८१२	*एकरूपो द्वि	"	"	*एकाह ग्रह	कात्या.	७२९
एकं वृषभ	मनु:	१२३५	एकवर्णे वि	भा.	१०३०	एकाह लिखि	"	"
एकं शूद्रः+	विष्णु:	१२४०	एकवासा घृ	यम:	१११३	*एकैच्छया कृ	याज्ञ.	६६७
एक एव प	भा.	१०२६,	एकव्रतस्कृ	हारी.	१०१४	एकनैवावि	मरी.	१५८७
		१३९०	*एकव्रते क	"	"	*एकैकं च द्वि	बृह.	१७८९
एक एव स	देव.	१२०३	एकशतं ता	वेदा:	१६००	एकैकं तु त्रि	"	१७८८
एक एव सो	वेदा:	१०१०	*एकशफद्वि	गौत.	११८३	एकैकं पुन	बृह.	८३४
एक एवौर	मनु:	१३२४;	एकशय्यास	बृह.	१८८५;	एकैकं वा ध	गौत.	११८२
	बृह.	१३४८		व्यास:	१८८९	एकैकं पुन	बृह.	८३४
*एककूलनि	"	९५२	एकश्चेदुन्न	नार.	९४५	एकैकमित	गौत.	११८२
एकक्रियानि	कात्या.	६५६	*एकश्चैव न	"	"	एकैकस्मिन्तु	बौधा.	१०१९
*एकक्रियाप्र	बृह.	७८६	एकस्तु चतु	आश्व.	१५८८	एकैव हि भ	भा.	१२४४
*एकक्रियावि	कात्या.	६५६	एकस्त्रीपुत्रा	कौ.	११८४	एकोदानाम	विष्णु:	१२७९
एकचक्राप	शंख.	१६७२	एकस्थानास	कात्या.	१८८७	एकोदरे जी	बुम.	१५६२
*एकचक्राह	"	"	एकस्था हि श	कौ.	८६३	एकोद्विष्टं पि	कालि.	१३७७
*एकच्छायां प्र	कात्या.	७१२	एकस्मिंस्तोल	स्कन्द.	१९६६	एकोऽपि स्थाव	स्मृत्य.	१५८८
*एकच्छायाकृ	"	"	एकस्मिन् य	बृह.	१७६०	*एकोऽप्यनीशः	बृह.	१५८५
एकच्छायाप्र	"	"	*एकस्य चेत्त	नार.	७८२	एको बह्वीजो	वेदा:	९९४
एकच्छायाश्रि	याज्ञ.	६६७;	एकस्य चेत्स्या	"	"	एको भर्ता हि	अनि.	१११८
कात्या.	७१२; विष्णु:	१२८१	एकस्य चैव	अनि.	११९४	एको यद्वन्न	कात्या.	९५७
*एकच्छायास्थि	याज्ञ.	६६७	एकस्य बह	बृह.	१६४७	एको विश्वर्ण	भा.	१२८७
एकजातिर्द्वि	मनु:	१७७५,	एकस्य बह्वयो	भा.	१०२७	एकोऽश्रीयाद्य	विष्णु:	६३७
		१७८८	एकस्यां बह	अनि.	११९४	एको ह्यनीशः	बृह.	८०३,
एकतो वा कु	भा.	१९७८	एकस्यापि सु	बृह.	१३४८;		१५८५; व्यासः	१५८७
एकत्र कूल	बृह.	९५२		संप्र.	१३८४	एजदेजद	वेदा:	९९८
*एकत्र जल	"	"	एकां वृद्धिम	अनि.	६३५	*एतं दण्डवि	मनु:	८६५

एतै ह वाव	वेदाः १५९६
*एतच्च गुरु	नार. ८२६
एतच्छुल्कं भ	भा. १९८५
एतत्तदमे+	वेदाः ६०१
” ”	” ६०४
एतत्तु न प	मनुः १०४४
एतत्तै सर्व	भा. १२८७
एतत्पतिव्र	” १०२९
एतत्पुरुष	नार. ६९२; वृष. ७१५
*एतत्पूर्वश्च	नार. ८३०
एतत्संग्रह	बृह. ११०६, १८८५; व्यासः १८८९
एतत्संबोध	भा. १३९१
एतत्सर्वं पि	कात्या. १२२४
एतत्सर्वं प्र	” ७१२
एतत्सर्वं म	भा. १२४३
एतत्सर्वं य	” १२८७
एतत्सर्वं र	स्कन्द. १३६६
एतत्सर्वं वि	कात्या. १२२७
*एतत्सर्वं स	” ७६८
*एतद्दृष्टाद	बृह. ८७५
एतदाख्याय	भा. १०२८
एतदाचष्ट	” १२८८
एतदार्याव	वसि. १९२१
एतदिच्छामि	भा. १०३१, १२४३
एतदिच्छाम्य	” ८६१
एतद्द्वयं स	बृह. ७६६; कात्या. ७६८
एतद्धि पर	भा. १९७८
एतद्धि व्रत	” १९८४
एतद्राजन्	” ८१९
एतद्रः सार	मनुः १०७५
एतद्विधाध	कात्या. १२२५
एतद्विधान	मनुः ९११, १२४५
एतद्विस्मय	भा. १०३०
एतद्वै ब्राह्म	वेदाः १००५
एतन्म आच	” १००६
एतन्मम ध	भा. ८१९
एतमेव त	वेदाः १५९७
एतमेव वि	मनुः १३९३
एतस्मात्कार	भा. १०२६, १०३१
एतांश्चरैः सु	बृह. १९४१

एतां ह वै सु	वेदाः १६०१, १६०२
एताः कृत्याश्च	भा. १०३३
*एतानपति	याज्ञ. १६३५
एतानाहृत्य	शान. १३६३
*एतानि कुम्भे	बृह. ९५०
एतानि तु य	भा. १२८३
एतानि लोक	आदि. १३८४
एतानि वै स	भा. १९६४
एतानि शुद्	अनि. १९६७
एतानि सत	नार. १९४०
एतानुक्रम्य	कौ. १०४०
एतान् दशाप	नार. १९४१
एतान् हरन्तु	” ७०४
एतान् हि लो	मत्स्य. १६५५
एतामेतस्ये	वेदाः ९९७
एतामेवाभि	” १५९४
एतावता का	शुनी. ८५६
एतावतीं भृ	” ”
एतावदुक्त्वा	भा. १९८५
एतावदेव	बृह. १५२०
एतावद्विर्द्ध	नार. ७०३
एतावानर्थः	कौ. १५७१
एतावानेव	मनुः १०७२
एतावान् पु	वेदाः १०१०
एताश्चान्याश्च	मनुः १०५१
एतासां यान्य	हारी. १०१७
*एतासामौर	बृह. १४५०
एता हि मनु	भा. १०३३
एता हि स्वीय	” १०३२
एते कर्मक	नार. ८२५
एते दोषानु	विष्णुः १६६९
एते द्वादश	देव. १३५०
एतेन देश	आप. १९१८
एतेन मिथः	कौ. ७३७
एतेन वै दे	वेदाः १३८५
एतेन वैया	कौ. ७३७
एतेन सम	भा. १९८५
*एतेन सर्व	नार. ९१६
एतेन स्कन्धा	कौ. ८६३
एतेन हि प	वेदाः १०१०
एतेन हेन्द्रो	” १६०१
*एतेनात्मनो	गौत. १६६२
एतेनात्मोप	” ”
एतेनावेशो	कौ. ६३८
*एतेनैव गृ	नार. ९४६

एतेनैव प्र	नार. १६४२
एते पतिभ्य	वेदाः ९९८
एते पापस्य	भा. १२८६
*एते राज्ये व	मनुः १७१०
एते राष्ट्र व	” ” , १९०७
एते वै सर्वे	वेदाः १८९७
एते शास्त्रेष्व	कौ. १६१९
एतेषां कार	” १६८६
एतेषां निग्र	मनुः १८७०
एतेषां परि	वसि. ८१६
एतेषां पूर्वः	विष्णुः १२८०
*एतेषां यः पू	” ”
एतेषु विहि	भा. १२४३
एते सर्वे पृ	मनुः १६२७
*एते हि कथे	मत्स्य. १६५५
*एतैरप्यव	नार. १७५३
एतैरुपाय	मनुः १०४७
एतैरुपायै	” १९३०
*एतैरेव प्र	नार. १६४२
एतैर्लिङ्गैर्न	मनुः ९३५
एतैर्त्रैतैर	” ७०२
एधन्ते अस्या	वेदाः ९८३
एनश्च वरै	” १५९६, १५९७
एना पत्या त	” ९८३
एनो गच्छति	भा. १९६३, १९६४
एनो राजान	वसि. १६६८
*एभिस्तूष्ण	नार. १७५०
एभिरेव गु	दक्षः १११४
एभिश्च व्यव	याज्ञ. १७२९
एभिश्चिह्नैः स	कात्या. १८८७
*एभिस्तु व्यव	याज्ञ. १७२९
*एभिस्तूष्ण	नार. १७५०
एभ्यस्तूष्ण	” ”
एभ्यं पन्थाम	वेदाः १००२
एभ्यमगन् प्र	” ९९६
*एवं कार्याणि	मनुः १९०७
एवं कालम्	कात्या. ७०९
एवं कृतव	भा. १२८५
एवं क्रियाप्र	बृह. ७८६
एवं गच्छति	भा. १०३०
एवं गच्छन्	याज्ञ. १०८०
एवं गते ध	अनि. १११८
एवं चरन्	मनुः १९३१

एवं चैव व	भा. १०२७	एवं कृतां स	मनुः १०७५	एवा त्वं सम्रा	वेदाः १०००
एवं चोरानि	कौ. १६७६	एवंवृत्तो रा	आप. १९१८	एवा दुष्पुत्र्यं	,, ६००,
एवं जातिषु	भा. ११८४,	एवं वृद्धिवि	भार. ६३५	एवा नि शुष्य	,, ६०१
	१२४५	एवं वैरयो रा	वसि. १८४५	एवा नि हन्मि	,, ९९७
एवं तयोर्वि	शंखः १२८२	एवं व्याधित	शंखः ७७१	एवा परि ष्व	,, ९९६
एवं तस्माद्	स्कन्द. १९६५	एवं व्रतस	भा. १०३०	एवा पथमि	,, "
एवं ते जीवि	भा. ८१९	*एवं षडभिर्मा	हारी. ६०८	एवा भगस्य	,, ९९८
एवं ते सम	,, ८४०	एवं सद्विमा	,, "	एवा मथ्यामि	,, ९९६
एवं दण्डवि	मनुः ८६५	एवं समुद्	मनुः ११९०	एवामाममि	,, "
एवं दासीत्व	ब्रह्म. ८४०	एवं सर्वानि	,, १९२८	एवाहमय	,, १८९९
एवं दुहित	भा. १२८८	एवं सह व	,, ११२८	एवेषूने यु	,, ९७९
*एवं द्वित्रिच	कात्या. ७८८	*एवं स्त्रीपुंस	,, १०७५,	एष एव क	कौ. १०४०;
एवं धनाग	नार. १९४०		११२७	एष एव वि	भा. १२४४
एवं धर्म वि	मनुः १०७२	एवं स्वभावं	,, १०४९	एष एव वि	नार. ७४९;
एवं धर्मम	भा. १४२९	एवं हि भार्या	भा. १०३१	एष एवोदि	याज्ञ. ९४२, १९१०
*एवं धर्मवि	मनुः ८६५	एवं हि विन	नार. ९१८	एष ते रुद्र	बृह. ७५२
*एवं धर्मोऽखि	,, ८४६	एवं ह्याह अ	शंखः १२८१	वेदाः	९९१,
एवं धर्मो द	कात्या. ८८९	एवमज्ञानि	मासो. १९७०	१४१५	
*एवं धर्म्यवि	मनुः ८६५	एवमातिसं	कौ. १६८७	एष दण्डः स	बृह. १७९०,
एवं धर्म्योणि	,, १९०७,	एवमत्याज्या	शंखः १६१३	१८३०	मनुः १८०१
	१९२८	*एवमन्वा ग	कात्या. ८५४	एष दण्डवि	भा. ११८४
एवं नार्यो न	भा. १०३१	एवमर्थच	कौ. १६९०	एष दायवि	शंखः १२८१;
एवं निःसंश	स्कन्द. १९६६	एवमष्टवि	स्कन्द. १९६७	एष दास्यति	यमः १३५१
*एवं पञ्च ब्रा	वसि. १०२२	एवमस्मात्स्व	वारा. १०७६	एष धर्मः पु	वारा. १०७५
एवं परम्प	बृह. ९५०	एवमादिषु	कौ. ८६३	एष धर्मः स	बृह. ७८७;
एवं परिच	शुनी. १११९	*एवमादीन्	मनुः १६९४	एष धर्मः स्मृ	मनुः १९३६
एवं प्रवर्त	भा. १०३०	एवमाद्यान्	,, १६९४,	एष धर्मोऽखि	मनुः ८४६
एवं प्रव्याह	,, १०२७		१९२९	एष धर्मो ग	,, १०७४
एवं ब्राह्मणी	वसि. १०२२	एवमाद्यान्वि	,, १६२६;	एष धर्मो ध्रु	भा. १०२७
एवं भगस्य	वेदाः १००६		कात्या. १६५०	एष नः सम	,, "
एवंभूतोऽपि	भा. १०३०	एवमुक्तः श्वे	भा. १२८५	एष नो दास्य	देव. १३५०;
एवं मृताया	,, "	एवमुक्ता त	,, "	वसि. १९८२	
एवं यत्राणि	बृह. ७२७	एवमुक्ता तु	वारा. १०७५	एष नौयायि	मनुः १९२७,
एवं यद्यप्य	मनुः १९३०	एवमुद्दृत्य	परा. १११७	१९४६	वेदाः १२६०
*एवं यस्तृणि	बृह. ७२७	एवमुभय	कौ. ८६२	एष वः कुवि	,, १२६१
एवं ये भूति	भा. ८६०	एवमेतय	भा. १०२८	एष वादिकृ	बृह. १९४०
एवं राजा स	,, १९८६	एवमेतन्म	,, १२८३	एष वृद्धिवि	नार. ६२७
एवं वर्षस	वारा. १०७६	एवमेतासु	,, १०३३	एष स्त्रीपुंस	मनुः १०७५,
एवं वादिकृ	बृह. १९१४	*एवमेव वि	मनुः १३९३	११२७	वारा. १०७६
एवंविधप्र	मास्त्र. १९७०	,, "	,, १९५२;	एषां चैताः कि	नार. १५८०
एवंविधमि	स्कन्द. १९६७	,, "	अपु. १९८८	*एषां ज्येष्ठः क	मनुः १५४४
एवंविधस्त्व	,, १९६५	एवमेव स	भा. १४२९		
एवंविधान्तु	मनुः १६९५,	*एवमेवाग	नार. १९४०		
	१९२९	एवमेवैता	वेदाः ६०४		
एवंविधाश्च	वारा. १०७७	एवमेवोप	संग्र. १५३०		
*एवं विधिश्च	नार. ७४९	एवा कामस्य	वेदाः ९९७		

एषां तु धर्म्या	नार. १०९८
*एषां पतित	देव. १४०४
एषां लोकाना	वेदाः १००६
एषां षड्बन्धु	नार. १३४६
* " " "	देव. १३५०
एषां हि विर	मनुः १०५९
एषाऽखिलेना	बृह. ८०२
एषा ते कुल	वेदाः ९९६
एषा ते राज	" "
एषा त्रयी पु	भा. १२८३
*एषा धर्मवृ	हारी. ६०८
एषा धर्म्या वृ	" "
एषामपति	याज्ञ. १६३५
एषामभावे	" १४७९;
	देव. १५२५
*एषामेताः कि	नार. १५८०
एषा हि स्वामि	बृह. ८७२
एषेव्या चिद्र	वेदाः ९९०
एषोऽखिलः क	मनुः १९३१
एषोऽखिलेना	" १६९०,
	१७७३
एषोदिता घा	बृह. १६४७
एषोदिता लो	मनुः १०५१
*एषोऽपि घात	बृह. १६४७
एषव्या बह	वारा. १३२८;
	अग्निः १३५२
एहि सार्धं म	भा. ८४०
Xएतु नो वाजी	नि. १२५४
एन्द्र स्थानम	मनुः १६२२
*एन्द्रस्थानम	" "
Xओक इति नि	नि. १२५४
*ओघवाताह	मनुः १०७४
ओघवाताह	" " ;
नार. ११०२; परा.	६११७
ओ चित्सखायं	वेदाः ९७५,
	१८३६
ओत्सूर्यमन्या	" ९९८
*ओत्कोचिकाः सो	नार. १७४६
*ओत्कोचिकाश्चौ	मनुः १६९३
ओद्धत्याद्वा ब	बृह. ७३१
ओपनिधिक	कौ. ७३५
*औरसं तं वि	मनुः १३०३
औरसं पुत्रि	बौधा. १२७०
औरसः क्षेत्र	शंखः १२८२;
	मनुः १३२०; नार. १३४६;
	परा. १३५२; कापु. १३७६

औरसः पुत्रि	स्मृत्य. १३७३
औरसक्षेत्र	मनुः १३२५
* " " "	याज्ञ. १३९९
औरसाः क्षेत्र	" "
औरसा अपि	नार. १४०१
औरसानपि	वारा. १३२९
औरसे तूत्य	बौधा. १२३९;
	कौ. १२८८
औरसेन स	बृह. १३५५
औरसे पुन	देव. १३५१
औरसो दत्त	बृह. १३५५
औरसो धर्म	याज्ञ. १३३०
औरसो नाम	देव. १३५०
औरसो यदि	ब्रह्म. १३७४
औरसो विभ	मनुः १३२४
औषधैश्चिकि	कौ. १९२४
क आसं जन्याः	वेदाः १०००
क इमं दश	" ८७८,
	११२०
*कटाक्षवीक्ष	व्यासः १८८९
*कटाक्षवेक्ष	" "
*कटिदेशेऽङ्क्य	नार. १८२८
कट्यां कृताङ्गौ	मनुः १८०२;
	नार. १८२८
कठोराणि न	भा. १०२९
कण्टकोदर	मनुः १६९२,
	१९२९
*कण्टकोद्धार	" १६९२
*कण्टकेशाश्च	काल्या. १८८७
कण्टकेशाश्च	" "
कण्टेऽक्षमाला	नार. १९१३
कण्डूपाय त्व	हरि. १३७६
कण्वे हि पित	भा. १२८८
कथं कार्याणि	स्कन्द. १९६५
कथं ज्येष्ठान	भा. १३९१
कथं तत्र वि	मनुः १२३५
कथं धर्मोऽप्य	भा. १०३१
कथं शुक्रस्य	" १३९१
कथमस्य प्र	" १२८७
कथितं दाय	संप्र. ११४२
कदन्नं च कु	नार. १०९९,
	१४०२
*कदन्नं वा कु	" १०९९
कदलीकमु	प्रजा. ९६२
*कदा कश्चित्प्र	बृह. १५५८
कदाचिच्चिन्त	ब्रह्म. ८४०

*कदाचिद्वा प्र	बृह. १५५८
कदा सूनुः पि	वेदाः ९८९
कदू महीर	" १९७१
कद्वैषापि त	ब्रह्म. ८४०
*कद्वैवा ममाभ	" "
कनात्काभो न	वेदाः १००६
कनिष्ठाश्च य	भा. १९८३
कनिष्ठास्तं न	" १९८४
कनीयानपि	" "
कनीयान् ज्ये	मनुः १३१६
कनीस्तुनदि	वेदाः १००६
कन्धराबाहु	याज्ञ. १८१७
कन्यकानां त्व	काल्या. १४२१
कन्यां च बहु	भा. १०३०
कन्यां चेद्दृश	शाता. १११६
कन्यां तां ऋष्य	वारा. १३२९
*कन्यां प्रकुर्यो	मनुः १८६९
कन्यां भजन्ती	" १८६६
कन्यां लक्षण	लिङ्ग. १३७६
कन्यां वा जीवि	भा. १२८६
कन्यां शुल्के चा	" ८६०
कन्या इव व	वेदाः ९७१
कन्या कुत्सिता	सुम. १११७
कन्यागतं तु	काल्या. १२२८
कन्यागर्भः का	कौ. १२८८
कन्या चास्थ म	वारा. १३२९
कन्यादानं क	कौ. १०३४
कन्यादूषको	विष्णुः १८४७
कन्यादोषमौ	कौ. ८७९
कन्यादोषौ च	नार. १०९८
कन्या नर्तुमु	" १०९६
कन्यानां विश्व	वेदाः ९९६
कन्यानामस	आदि. १३८४
कन्याप्रकर्म	कौ. १८४८
कन्याप्रदः पू	याज्ञ. १०७७
कन्याभ्यश्च पि	देव. १४२२
कन्याभ्यश्च प्रा	कौ. १२००,
	१४१७, १९५०
*कन्याभ्यस्तु पि	देव. १४२२
कन्यामन्यां द	कौ. ८७९,
	१८४९
कन्यामाहिति	" ८१७
कन्यायां दत्त	वसि. १०२१;
	मनुः १०४३
कन्यायां प्राप्त	नार. १०९७
*कन्या याऽक्षत	" ७०३

कन्यायामस	शंखः १८४८;
नार.	१८८३
कन्यायास्तद्व	व्यासः १२३१
कन्याविवाहि	कात्या. ७१२;
पैठी. १४२२, १४६३	
कन्याहरण	यमः १७६६
कन्यैव तन्वा	वेदाः ९६५
कन्यैव कन्यां	गौत. १८४३;
मनुः १८६८	
*कन्यैव कन्या	" "
कन्यैव या क	" "
कन्यैवाक्षत	नार. ७०३,
	११०३
कमद्युवं वि	वेदाः ९८२
करण कार	बृह. ७८५
करणहीनं	कौ. ७३७
करदं तु प्र	" ९३२
करदाः कर	" "
करपादद	विष्णुः १७९६;
याज्ञ. १८१७	
*करवहन्त	" "
*कराशुद्धोप	नार. ११३१
कारार्थं कर	कात्या. ८९८
करिष्यति वृ	बृह. १३४९
करिष्ये सर्व	वारा. १०७७
करीव विज	मासो. १९७०
करीषमिष्ट	मनुः ९३४
* " "	बृह. ९५०
करीषास्थितु	" "
*करोति क्षेत्रि	मनुः १०७४
करोति ब्राह्म	पैठी. १११५
*करोत्युत्तर	व्यासः १७६४
कर्णकीलाय	कौ. ९२६
*कर्णघ्राणप	कात्या. १८३३
कर्णनासाक	बृह. १८३१
कर्णौ चर्म च	मनुः ९०९
कर्णौघ्राण	कात्या. १८३२
*कर्णौघपाद	" १८३३
कर्तव्यं वच	याज्ञ. ८६७,
८६८; बृह. ८७४	
कर्तव्यमित	कात्या. १५२३
कर्तव्या न प्र	" ९५५
कर्तव्या भ्रातृ	नार. १५८४
*कर्तव्यास्त्ववि	कात्या. ९५५
कर्तव्यो मध्य	बृह. १८३१
कर्ता ममायं	नार. ८००

*कर्ता ममेदं	नार. ८००
*कर्ताऽहमेत	" "
*कर्तुं वा कृत	भा. १०३३
कर्तुमर्हासि	" १०२७
कर्मकरस्य	कौ. ८४३
कर्म कारय	" १६९०
कर्मकालानु	" ८४३
कर्म कुर्यात्प्र	बृह. ८३५
कर्म च व्यव	कौ. १६१६
कर्मणश्च प्र	" १६८६
*कर्मणा क्षत्र	कात्या. ७२९
कर्मणाऽपि स	मनुः ७२०
कर्मणा वच	भा. १०२९
कर्मणा वैष्णो	कौ. ११८५
कर्मणा व्यव	कात्या. ७२७
कर्मण्यवसि	भा. १२८४
कर्मण्यसमा	कौ. ७७२
कर्म तत्त्वामि	बृह. ८३४
कर्मनिष्ठाप	कौ. ८४४
कर्मनिष्ठापकं	" "
कर्मविशेषा	गौत. १६५९
कर्म शूदे कृ	भा. ८१८
कर्मस्वभ्युद्य	मनुः १९३०
कर्माकरणे	कौ. ८६१
कर्माकुर्वन्	नार. ८४९
कर्माण्यारभ	मनुः १९३०
कर्मानुरूप	बृह. ७८७
*कर्मानुरूप	" "
कर्मापराधे	कौ. १६७६
कर्मापि द्विवि	नार. ८२९
कर्माभिग्रह	कौ. १६८५
कर्मारम्भं तु	कात्या. ८५३
कर्मादकमा	कौ. ९३१
कर्मापकर	नार. ८४९
कर्शनं वम	कौ. १९२४
कर्षकः सस्य	" ८४३
कर्षकगोपा	" ९२९
कर्षकवैदे	" ७७१
कर्षकस्य ग्रा	" ८६१
कर्षकाणां त्रि	" ८७८
कर्षकान् क्षत्र	कात्या. ७२९
कर्षणे पूर्वो	कौ. ९३२
कर्षहीनाति	" १६७७
कलञ्जो धर	गुप्तः १९६८
कलये सभा	वेदाः १८९८
कलहापह	याज्ञ. १८१८

कलहे घ्नतः	कौ. १६१८
कलहे तीक्ष्णाः	" ८६३
कलहे द्रव्य	" १८००
कलहे पूर्वा	" "
कलिः प्रसुप्तो	मनुः १९३०
कलिः सः	वेदाः १८९८
कलौ पञ्च न	आदि. १३८४
कलौ युगे त्वि	स्मृत्य. १३७३;
संभ्र.	१६५५
कल्पितं मूल्य	कात्या. ८९८
कल्यां तेन तु	भा. ८१८
कल्याणे च वि	भार. ८०७
*कल्याणेषु वि	" "
*कश्चित्च संस	नार. ७८२
कश्चित्चेत्संच	" "
कश्चित्कृवाग्म	" १८२९;
	बृह. १८३२
कश्चित् संश	भा. १२४३
कस्ताः शक्तो र	" १०३३
कास्मात्तु विष	" १२४४
कस्माद्यज्ञेऽपि	वेदाः १६०२
*कस्मिंश्चित्प्रति	वसि. १२७७
*कस्मैचिद्याच	मनुः ७९५
कस्यचित् कु	विष्णुः ६७९
कस्यापराधा	ब्रह्म. ८४०
काकणिद्वित	अनि. १९६८
काकणिस्त्रित	" "
काकणी चास्य	कौ. १६७५
काकणीद्वयं	" "
काकण्यक्षाणा	" १९०४
काकिन्यो वद्वि	मनुः १९०५
काङ्कन्ति पित	बृह. १३४९
काशिद् वृद्धि	कात्या. ६५८
काणं खर्जं च	बृह. ७८७
*काणं खर्जं वि	" "
काणं वाऽप्यथ	विष्णुः १७७०;
मनुः १७७७; नार.	१७८७
*काणं वा यदि	मनुः १७७७;
	नार. १७८७
काणः खोडः कू	गौत. ११८२
काणखज्जादी	विष्णुः १७७०
काणखोरकू	गौत. ११८१
*काणमप्यथ	नार. १७८८
काणलिङ्गस्ते	कौ. ११८४
काण्डपृष्ठश्च्यु	नार. १९३८
कानि न च स	बौधा. १२७०

*कानीनं तं व	मनुः १३०६
कानीनः कन्य	याज्ञ. १३३१
कानीनः पञ्च	वसि. १२७३;
	विष्णुः १२७९
कानीनश्च स	मनुः १३२०;
नार. १३४६, १३४७;	
बृह. १३४९; कापु. १३७६	
कानीनसहो	गौत. १२६३
कानीनाध्युह	भा. १२८७
कानीयान्मम	भा. १३९१
कान्तारगास्तु	याज्ञ. ६२०
कान्तारे मध्य	कौ. १९२२
कान्तारेष्वापि	भा. १०२६
कामं तां नाभि	नार. ११००
कामं तु क्षप	मनुः १०६२
कामं दाने प्रो	हारी. ११४६
कामं देशजा	कौ. १६७६
कामं पतित	शंखः ७७१
*कामं भर्तुर	१०२५
कामं भार्याया	कौ. १८५०
कामं मातुरे	शंखः १६१२
*कामं वसेयु	११९५
कामं वा परि	वसि. ६०९
कामं सह व	शंखः ११९५
कामकारणी	कौ. १४३०
*कामकारेणा	विष्णुः १६१०
कामक्रोधसु	नार. ६९५
कामक्रोधास्व	कात्या. ८०५
कामचारवि	भा. १०२७,
	१२८४
कामचारिणीं	शंखः १०२४,
	१३९०
*कामतः संधि	कात्या. ८३८
कामतश्च मि	भा. १०२८
कामतश्च शू	बृह. १४०३
*कामतस्तु भ	नार. ७०३,
	११०३
कामतो नाभि	११००
कामतोऽपि च	भवि. १६५५
कामदानम	कौ. १६७६
*कामदाने प्रो	हारी. ११४६
*कामपतित	शंखः ७७१
कामंमात्मानं	आप. ८१६
काममा मर	मनुः १०४२
काममूता ब	वेदाः ९७७,
	१८३६

काममेवं वि	वारा. १०७६
कामयेतत्र	बृह. १८८६
कामवक्तव्य	वारा. १०७७
कामस्य तृप्ति	वेदाः १००६
कामाचारः स	कौ. ११८५,
	१३९१
कामाच्चेदप	शंखः ७७१
कामातु संधि	कात्या. ८३८
कामात्पारश	बौधा. १२७०
कामात्पुरीषं	बृह. ९५४;
	कात्या. ९५९
*कामात्संयुज	८३८
कामात्समाश्र	नार. ७०३,
	११०३
*कामाद्या संध्र	७०३
कामानामपि	भा. १०३२
कामाभिपाति	मनुः १८६६
कामाय पुँश्च	वेदाः १९७७
कामार्ता स्वैरि	कात्या. १८८८
कामी तु संस्थि	१
कामेज्जितेषु	बृहा. १८९१
*कामे दाने प्रो	हारी. ११४६
काम्बोजसुरा	कौ. ८६२
कायक्लेशेन	भा. १०२९
कायाविरोधि	नार. ६२४;
	व्यासः ६३४
कायिकां भोग	बृह. ६२९
कायिका कर्म	१
*कायिका काय	१
कायिका कालि	नार. ६२४;
	बृह. ६२९
कारणादाने	कौ. ९२९
कारणाभिर्नि	नार. १९३६
*कारणे तु वि	व्यासः ७३०
कारणे विधि	१
कारयेत्तद्	कात्या. ११०९
कारयेत्प्रत्य	१
कारयेत्सर्व	६७३
कारयेदाय	स्कन्द. १९६६
कारयेद्दास	१
कारयेद्वा ऋ	कात्या. ८३६
	बृह. ७२६;
*कारयेद्वा ध	यमः ७३०
कारयेन्निष्कृ	बृह. ७२६
कारिता कायि	१८८७
कारिता च शि	गौत. ६०७
	बृह. ६२९

*कारिताऽथ शि	बृह. ६२९
कारुकरक्ष	कौ. १६७३
कारुहं त	वेदाः ११२१
कारुशिल्पिकु	कौ. ८४३,
	१६१७
कारुशिल्पिनां	१
कारुशिल्पिकव्य	१
कारुशिल्पिकादि	१
कारुशिल्पि अश्म	वेदाः ११२१
कारुशिल्पि रोम	याज्ञ. १७३५
कार्यं तु साध	कात्या. १६४९
*कार्यं वा धर्म	बृह. ८०४
कार्यं संप्रति	कात्या. ९१९
*कार्यः कृतानु	बृह. १८३०
कार्यः क्षतानु	१
कार्यमाना का	शुनी. ८५६
कार्यमुच्छ्राव	बृह. १५८४
कार्यस्यान्यथा	कौ. १६७३
कार्यानुसृत्य	शुनी. ७९०
कार्यार्थं निर्ग	भा. १०२८
*कार्याविरोधि	व्यासः ६३४
कार्यं चाधर्म	बृह. ८०४
*कार्यं नाधर्म	१
कार्यौ द्वितीया	याज्ञ. १७३७
*कार्यौ द्वितीये	१
कार्षापणस्त्व	अनि. १९६८
कार्षापणोऽन्यो	१
*कार्षापणोऽन्यो	वसि. ११८४
कार्षापणसं गृ	१
*कार्षापणो मा	मनुः १७१७
कालदेशव	अनि. १९६९
कालमासाद्य	मनुः १७१२,
	१७१७, १९३०
कालस्य नय	भा. १९८५
कालहीनं द	कात्या. ७५४
*कालहीने द	१
कालातिपात	कौ. १६७३
कालायसका	१
कालायसपि	१
*कालिका कारि	नार. ६२४
काले कालकृ	याज्ञ. ६४३
काले तु विधि	कात्या. ७१०
कालेऽदाता पि	मनुः १०४५
*काले द्विगुणं	हारी. ६०८
कालेऽपूर्णं त्य	नार. ८४९
*कालेऽप्यतीति	कात्या. ६७४

काले प्रतीते	कात्या.	६७४
*काले विनीत	"	१२२७
*काले व्यतीते	"	६७४
*काशान् कुञ्ज	मनुः	९३४
काषायवस्त्र	देवी.	१९४३
*काषायेण तु	"	"
*काष्ठकाण्डत्	नार.	१७४९
काष्ठभाण्डत्	"	"
काष्ठलोष्टपा	कौ.	१७९९
काष्ठलोष्टेषु	याज्ञ.	१८१९,
		१९३३
*काष्ठलोष्टेष्ट	"	१८१९
*काष्ठलोष्टेषु	"	"
काष्ठलोहम्	कौ.	१६७७
काष्ठवेणुना	"	१९२४
काष्ठानां चन्द	भार.	६३५
काष्ठेन प्रथ	विष्णुः	१७९६
किं कारणं म	भा.	८४०
किं चापद्यन्	स्मृत्य.	१३७३
किं नु मलं कि	वेदाः	१२६०
किं पुनर्यो गु	वारा.	१०७७
किं भ्रातासद्य	वेदाः	९७७,
		१८३६
किं शूरपत्नि	"	९८७
किं सुबाहो स्वं	"	"
किञ्चिच्च द्रव्य	भार.	९००
*किञ्चिदूनं प्र	कात्या.	७५४;
	व्यासः	७५६
किञ्चिदेव तु	मनुः	१८५५
किञ्चिदेव दा	"	"
*किञ्चिदेव हि	"	"
*किञ्चिन्न्यूनं तु	व्यासः	७५६
किञ्चिन्न्यूनं प्र	कात्या.	७५४;
	व्यासः	७५६
*किञ्चकर्पास	विष्णुः	६१०
किञ्चकर्पास	"	"
कितवान् कु	मनुः	१७१०,
		१९०७
*कितवान् शी	"	१७१०
*कितवेष्टव	नार.	१९११
कितवेष्टव	"	"
किन्त्वपुत्रस्य	विष्णुः	१४७१
किन्त्वलङ्कृत्य	नार.	१८८३
किमस्मभ्यं जा	वेदाः	१८९३
किमाहृत्य वि	भा.	८४०
किमिदं भाष	वारा.	१०७५.

किमु श्रेष्ठः किं	वेदाः	११४३
किमेतयोर्ब	वसि.	७३२
कियती योषां	वेदाः	९७९
कियास्विन्द्रो	"	१२५७
किंकुमात्रमा	कौ.	९२६
कीटोपघाती	विष्णुः	१६०९,
		१७९८
कीदृशः कृत	भा.	१२८७
कीदृशीं संत्य	"	१०३१
कीदृश्यां कीदृ	"	१२८६
कीनाशशिल्पि	बृह.	९५१
कीनाशो गोत्र	मनुः	१२४६
कीर्तिं यदि	कात्या.	९५८
कीर्तिश्च यश	वेदाः	८४२
कुटुम्बं विभृ	नार.	१२२१
कुटुम्बकामा	कौ.	१४३०
कुटुम्बभक्त	बृह.	८०२
कुटुम्बभर	नार.	७९९
कुटुम्बदिलो	कौ.	१०३९
कुटुम्बहेतो	नार.	६९६
कुटुम्बान्तस्य	मनुः	१७२३
कुटुम्बार्थम्	कात्या.	७१२
*कुटुम्बार्थं चो	नार.	११९८
कुटुम्बार्थेषु	"	"
		१५८४
कुटुम्बार्थं स	भा.	१०२८
कुटुम्बिकाय	कौ.	१६८९
कुटुम्बिनौ ध	आप.	१४०७
कुत एव प	भा.	१९७१
कुतो हि साध्वी	कौ.	१०३८
कुत्सितात्सीद	बृह.	६२८
कुनखी श्याव	वेदाः	१५९२
कुपितं वाऽर्थे	भा.	१०२९
कुप्यं पद्मगु	कात्या.	६३२
*कुबन्धेनाङ्ग्य	याज्ञ.	१८७४
कुब्राह्मणादि	कौ.	१७७२
कुमारकान्	"	८६२
कुमारदेष्णा	वेदाः	१८९४
कुमाराश्च प्रा	आप.	१६६६
कुमागि हये	वेदाः	१००९
कुमार्यां तु स्वा	आप.	१८४४
कुमार्युतम्	वसि.	१०२१
कुरुते दान	बृह.	९५२
*कुर्याच्च प्रति	पिता.	६७६
कुर्याच्चानुदि	व्यासः	१५२४
कुर्याच्चेत्प्रति	पिता.	६७६

कुर्याच्छशुर	याज्ञ.	१०८५
कुर्यात्पथो व्य	नार.	१९३६
*कुर्यादनुदि	व्यासः	१५२४
कुर्याद्यः प्राणि	परि.	१८३५
*कुर्याद्यत् प्रा	"	"
*कुर्याद्वानुदि	व्यासः	१५२४
*कुर्याद्विनिर्ण	मनुः	७४४
कुर्यान्नागरि	कौ.	१६८५
कुर्यान्निर्विष	"	१६८७
कुर्यान्न्यूनाधि	बृह.	७३४
कुर्यान्माताम	यमः	१३५१
कुर्यामहं जि	भा.	८१९
कुर्युः कर्माणि	कात्या.	१७६२
कुर्युः पृथक्	आश्व.	१५८८
कुर्युरर्थं य	मनुः	१७०८,
		१९२७
कुर्युर्भयाद्वा	कात्या.	९५७
कुर्युर्यथार्ह	मनुः	७७३
*कुर्युर्यथार्ह	"	"
कुर्युर्येष्टं	नार.	१५८३
कुर्युस्ते भ्रात	अनि.	१५८९
कुर्युस्ते व्यभि	नार.	७८१
कुर्युस्ते व्यव	"	"
कुर्युः राजान	भा.	८६०
कुर्वन्ति क्षेत्रि	मनुः	१०७४
कुर्वन्त्युक्तेच	व्यासः	१७६४,
		१९४२
कुर्वन्त्यौपधि	"	१७६४
*कुर्वन्त्यौपयि	"	"
कुर्वन्त्यौपाधि	"	८९९
*" " "	"	१७६४
*कुर्वन्त चैव	मनुः	१७०७
कुर्वन्त चैषां	"	१७०७,
		१९२७
कुर्वन्त जीव	कात्या.	१२०१
कुर्वन्त शास	मनुः	१६९५,
		१९२९
कुर्वन्ताराध	विध.	१११९
कुलं काण्डमि	हारी.	१२६६;
	यमः	१३५२
कुलं चाश्रोत्रि	वसि.	१९७७
कुलजं वृत्त	मनुः	७३८;
	नार.	७४७
कुलयां काम	बृहा.	१६५३
*कुलत्रयं पु	अग्नि.	१११६
कुलधर्मं तु	कात्या.	१९४२

कुलधर्मस्था	भा. १९८४	कूटपण्यस्य	शुनी. १७६७	कृतकालव्य	नार. ८३२
कुलनीवीया	कौ. १९२२	कूटमानाः कू	विष्णुः १६६९	*कृतकालव्यु	" "
कुलवंशप्र	भा. १९८५	कूटरूपं का	कौ. १६७५	*कृतकालयु	" "
कुलश्रेणिग	बृह. ८७४	कूटलेख्यका	विष्णुः १६०९,	*कृतकालाप	" ६४८
*कुलश्रेणिग	" "		१६७१	*कृतकालाभ्यु	" ८३२
कुलसंतान	नार. ११०१	*कूटवादिन	" १६६९	*कृतकालेऽप	" ६४८
कुलानि जातीः	याज्ञ. १९३२	*कूटवादी स्व	याज्ञ. १७३२	कृतकालोप	" "
कुलानुबन्ध	बृह. १५८१	कूटशासन	विष्णुः १६०९,	कृतकाग्रादम	शंखः १६७२
कुलन्येव न	विष्णुः १०२३		१६७१; शंखः १६१३;	कृतकाला भ	भा. १२८३
*कुलायनं नि	बृह. ८७३		मनुः १६३२	कृतज्ञो दृढ	" ८६०
कुलायननि	" "	कूटमाक्षिणां	विष्णुः १६११	कृतत्वेन प्र	विष्णुः १९८३
कुलाय हि स्त्री	आप. १०१८	*कूटस्य बह	बृह. १६४७	*कृतदण्डोऽप्य	नार. १६४४
कुलानदक्षा	बृह. ७८४	कूटस्वर्णव्य	याज्ञ. १७३२,	कृतपूर्वाळ	शुनी. १११९
कुलीना रूप	भा. १०३२		१९३२	कृतप्रत्युप	काल्या. ८०६
कुले कन्या प्र	अनि. १९४३	*कूटाक्षदेवि	विष्णुः १६६९	कृतमन्यकृ	" ८९८
कुले तदव	नार. ११०१	" "	नार. १७५९,	*कृतगालव्यु	नार. ८३२
कुले विनात	काल्या. १२२७		१९१३, १९१४	*कृतलक्षण-	कौ. १६८१
कुलेषु कल	भा. ८६१	कूपं तटाकं	बृह. ८९६	कृतलक्षणे	" ७३७
*कुल्या दुहित	देव. १५२५	कूपप्रख	भार. ६६०	कृतशिल्पोऽपि	याज्ञ. ८२४
*कुल्यानयन	बृह. ८७३	*कूपवापीत	बृह. ९५०	*कृतशिष्योऽपि	" "
कुल्याभावे तु	" ८०३	कूपोद्यानत	काल्या. ९६०	कृतशौचा पु	शुनी. १११९
कुल्याभावे स्व	" १२५१	कृष्माण्डैर्जुहु	वेदाः १६०३	कृतस्य वेत	कौ. ८४४
कुल्येषु विद्य	" १५१३	कृच्छ्रं चान्द्राय	मनुः १०५८	कृताऽकृता वा	बृह. १५१६
कुशकरका	शंखः १६५२	कृच्छ्रः परमा	कौ. १६८१	कृताञ्जलिरु	वारा. १०७७
*कुशचर्मभा	" "	कृच्छ्रसंवत्स	आप. १६६५	कृतानन्यासु	भा. १९८५
*कुशीलवांश्च	मनुः १७१०	कृच्छ्राणां दाप	देव. १९४२	कृतानीदस्य	वेदाः ६००
कुशीलवा व	कौ. १६७६	कृच्छ्रान्मानुष	काल्या. १११०	कृतानुसारा	मनुः ६१४
कुशीलवैश्चा	" "	कृच्छ्रस्वापत्सु	भा. ८६१	कृताञ्च चाकृ	बृह. १२२२
कुण्डपितादिं	स्कन्द. १९६५	कृतं कार्यं स	नार. १७५३	*कृताञ्च वाकृ	" "
*कुण्डिनी पति	देव. १११२	कृतं चेदेक	बृह. ७३४	कृताञ्जसाध	शुनी. १११९
कुण्डिनीमुन्म	कौ. १०३४	*कृतं चैकत्र	" "	कृतापराधा	अपु. १९७४
कुष्ठोन्मादह्ने	" १७७२	कृतं तत्	वेदाः १८९८	कृताय सभा	वेदाः १८९८
कुष्ठोन्मादयो	" "	कृतं तार्थं सु	" ९८१	*कृता वाप्यकृ	बृह. १५१६
कुसीदं पशू	गौत. ६०७	*कृतं तु यद	नार. ६९६	*कृताश्चैकत्र	" ७३४
कुसीदं वा ए	वेदाः ६०४	कृतं त्रैतायु	मनुः १९३०	कृते कर्मणि	" ८५३
कुसीदकृषि	नार. ११३०;	कृतं मे दाक्ष	वेदाः १९०१	*कृतेऽकृते वा	" १५६९
	मनुः १९८६	कृतं यत्रैक	वसि. ७३२	कृतेऽकृते वि	" "
कुसीदपथ	" ६१४	कृतं रूपार्थ	बृह. १८८५	कृते देवाति	हारी. १०१५
*कुसीदपद	" "	*कृतं रूपाव	" "	कृते परिप्र	बृह. ७३४
कुसीदशब्दि	गौत. ६०६;	*कृतं लोभार्थ	" "	कृते पौनर्भ	कालि. १३७७
	मनुः ६१२	*कृतं वा यदि	नार. ६९६	*कृतोद्धारम	काल्या. ६३२
कुसीदादिवि	बृह. ६५३	कृतं वा यद	" "	कृतोद्धारस्य	स्मृत्य. १३७३
कुह स्विहोषा	वेदाः १२५७	कृतं संवादि	काल्या. ७१३	कृतोपकारा	नार. ११३०;
कूटकर्मणि	कौ. १९०४	कृतकामियु	कौ. १६८०	विष्णुः १९८३; मनुः १९८६	
कूटकाकण्य	" १६१७	*कृतकार्यस	नार. १७५३	कृत्यं कर्मक	नार. १७५३
कूटतुलामा	शंखः १६७१	कृतकार्यो त	भा. १२८७	*कृत्यं कर्म स	" "

कृत्यपक्षोप	कौ.	८६२	कैकेयी सुम	भा.	१०२८	*कमात्ते ते प्र	नार.	१३४६
कृत्याभिचारा	,,	१६२१	को अस्य वेद	वेदा:	९७६,	कमादभ्याग	याज्ञ.	१२१५
कृत्येषा पद्व	वेदा:	९८३		१८३६		कमादव्याह	नार.	६९१
कृत्रिमः कण्ट	,,	१००४	को घोष इति	,,	११४४	कमादृते तु	कात्या.	१११०
कृत्रिमः पञ्च	ब्रह्म.	१३७५	*कोटिशते तु	नार.	६९५	कमादृते प्र	नार.	१३४६
*कृत्वा चौरस्य	याज्ञ.	१७४२	को दम्पती स	वेदा:	९८९	*कमाद्विद्येते प्र	,,	,,
*कृत्वा तदर्थे	आप.	१४६६	कोपात्कमल	भा.	१०२७,	*कमायाते गृ	व्यास:	११८०
कृत्वा तदाधि	प्रजा.	६६०		१२८४		*क्रमेण स वि	मनु:	७५९
कृत्वाऽनुज्ञात	गौत.	८१५	कोऽर्थः पुत्रेण	बृह.	१४०२	क्रमेणाचार्य	याज्ञ.	१५०९
कृत्वा पौनर्भ	कालि.	१३७७	*कोऽर्थस्तेन तु	,,	,,	क्रमेणैते त्र	भा.	१२८८
*कृत्वा मूल्यं तु	नार.	८९३	को वा शयुत्रा	वेदा:	९८०,	कयः प्रेषित	कात्या.	७५२
कृत्वोद्धारम	कात्या.	६३२		१२५७		कय एवं भ	सुम.	८९९
*कृत्स्नमेवं ल	मनु:	७७४	कोशभाण्डागा	कौ.	१६८९	कय एव भ	वृका.	९०१
कृत्स्नमेव ल	,,	,,	कोशस्य रूपं	स्कन्द.	१९६५	कयकाले प	बृह.	८८९
कृधि प्रकृत	वेदा:	१४१५,	*कोशाद् दद्या	गौत.	१६६३	कयक्रीता तु	स्मृत्य.	१११८
		१९७९	कोशाद्वा दद्या	,,	,,	कयमूल्ये क	कात्या.	७५४
कृमिचौरव्या	नार.	९१६	*कोशानां स्यात्	भार.	६३५	कययोग्या नि	स्मृत्य.	९०१
कृमिचौरव्या	बृह.	९१९	*कोशेण लेख	बृह.	८७३	कयविकय	नार.	८८६;
कृशातिशृद्धं	,,	७८७	*कोशे तु लेख्य	,,	,,		बृह.	८८९; प्रजा.
*कृषिकान् क्ष	कात्या.	७२९	कोशेन लेख्य	,,	,,		सुम.	९००; विष्णु:
कृषिगोरक्ष्य	नार.	११३१	कोशे प्रक्षिप	कौ.	१६७५	२ " "+	कात्या.	८९८
कृषिद्रव्याप	कौ.	१६१७	*कोषाणामप	मनु:	१६९९	कयविकया	बृह.	९४९
कृषिपण्यादि	शुनी.	१११९	येषे प्रवेश	अपु.	१९६२	कयसिद्धिस्तु	स्मृत्य.	९०१
कृष्णं च तस्य	नार.	११२९	कोष्ठकाङ्गण	कौ.	९२७	कयसिद्धि(द्रि)स्तु	बृह.	८९६
कृष्णद्वैपाय	भा.	१२८५	कोष्ठपण्यकु	,,	१६८९	कयस्य धर्म	जैमि.	१४२४
कृष्णलद्वित	अनि.	१९६७	कोष्ठगारायु	मनु:	१६२९,	कयेण स वि	मनु:	७५९
कृष्णबालम	भा.	८४०		१७१३,	१९२९	कयो मूल्यस्य	व्यास:	८९९
*कृष्यमाणेषु	नार.	९४८	कौटसाक्ष्यं तु	अपु.	१९६४	कयोऽर्थस्य प	कात्या.	८९७
*कैदारागार	,,	९४५	कौमारं पति	नार.	७०३,	कयो वा निःस्त्र	याज्ञ.	१७३१
कैदाराराम	कौ.	९३०;		११०३		*कयो वा निश्च	,,	,,
	नार.	९४५	कौले रिक्थवि	वृया.	१५८८	*कयो वा विक	,,	,,
केन प्रतिवि	भा.	१२४४	कौलेन्सववि	लहा.	,,	*कयो वा विस्त्र	,,	,,
केन वा किं त	,,	१२४३	कौशेयं चोत्त	बृह.	१६४६	काणा यदस्य	वेदा:	११६०
केन वृत्तेन	,,	१०२८	कौशेयवल्क	नार.	१७४७	क्रियते स्वं वि	संप्र.	११४२
*केनायंशेन	कात्या.	८९८	क्रमशः कथ्य	बृह.	८३४	*क्रियर्णादिषु	नार.	७३३
केनायमिहा	कौ.	१६१६	*क्रमशः कल्प्य	,,	,,	क्रियाभ्युपग	मनु:	१०७४
केनेदानीं प्र	संप्र.	१५२९	क्रमशः क्षत्रे	मनु:	१९०५	क्रियासमूह	कात्या.	१५८२
केवलः प्रथ	भार.	७३१	क्रमशः संप्र	बृह.	६२८	*क्रियाहानिर्ये	बृह.	७८५
केवलमेवं	कौ.	११८५	क्रमस्वर्श इ	वेदा:	९९६	*क्रियोपकर	नार.	८४९
केशानीवीद	,,	१०३६	क्रमागतं गृ	अनि.	८०७;	क्रीडते पति	व्यास:	११११;
केशाकेशिकं	,,	१८५०		स्मृत्य.	१५८९		अग्नि.	१११६
केशाकेशिप्र	व्यास:	१८८९	क्रमागतं प्री	नार.	११३१;	क्रीडां शरीर	याज्ञ.	१०८५
केशानां कर्ण	मासो.	१९७०	क्रमागते गृ	विष्णु:	१९८३	*क्रीडा शरीर	,,	,,
केशेषु गृह	मनु:	१८०३;	क्रमागतेष्वे	व्यास:	११८०	*क्रीडोपघाती	विष्णु:	१७९८
	नार.	१८२९		नार.	७८३	*क्रीणीयायत्त्व	मनु:	१३०८
केसरेषु त	स्मृत्य.	१९७३	*क्रमागते स्व	,,	,,	क्रीणीयायत्स्व	,,	,,

क्रीतं क्षेत्रादि	स्मृत्य.	८९०	केतुर्मूल्यं प्र	बृह.	१७५९	क्षत्रियं मध्य	बृह.	१७९०
क्रीतं तत्त्वामि	काल्या.	८९७	*केतुराज्ञार्थ	,,	७६५	क्षत्रियः प्रथ	अपु.	१८९१
क्रीतमक्राण	विष्णुः	८९०,	*केतुराज्ञोर्मु	,,	,,	*क्षत्रियदूष	विष्णुः	१६१०
		१६११	केतुविकेत्रो	कौ.	१६७८	*क्षत्रियब्राह्म	मनुः	१३९६
क्रीतश्च ताभ्यां	याज्ञ.	१३३४	*केत्रा नानुश	याज्ञ.	८९२	क्षत्रियवधे	बौधा.	१६०६
क्रीतश्च नव	विष्णुः	१२७९	*केत्रे मूल्यं प्र	बृह.	१७५९	क्षत्रियवर्ज	विष्णुः	१२४०
*क्रीतश्च पञ्च	यमः	१३५१	केत्रे राज्ञे मू	,,	७६५	*क्षत्रियवैश्य	,,	,,
*क्रीतस्तु ताभ्यां	याज्ञ.	१३३४	केत्रे स दाप्य	भार.	९००	,,	कौ.	१२४५;
क्रीतस्तृतीय	वसि.	१२७८	क्रोधं कामस्य	भा.	१०३३	*क्षत्रियवैश्यौ	शंखः	१८४८
क्रीतानुशय	नार.	८९३	क्रोधादिना नि	बृह.	१६४७	क्षत्रियश्चतु	विष्णुः	१२४०
क्रीता या रामि	कार्त्ति.	१३७७	क्रोधाद्दोभात्का	स्कन्द.	१९६५	क्षत्रियस्य क्ष	,,	१९५०
(क्रीते) केते च	बृह.	८९६	क्रोधो भेदो भ	भा.	८६१	क्षत्रियस्य तु	,,	,,
*क्रीतेऽपि विके	,,	,,	*क्रोशन्तमन	विष्णुः	१७९७	क्षत्रियस्य रा	वसि.	१६०८
*क्रीत्वा गच्छत्य	काल्या.	८९७	क्रोशो ग्रामेभ्यः	आप.	१६६४	क्षत्रियस्य वि	विष्णुः	१२४०
क्रीत्वा गच्छन्न	,,	,,	क्रीबं त्यक्त्वा प	बौधा.	१२७०	क्षत्रियस्य शू	गौत.	११२३
क्रीत्वा चानुश	,,	,,	क्रीबं विहाय	काल्या.	१३५०	क्षत्रियस्य हि	कौ.	१२८८
*क्रीत्वा त्वनुश	,,	,,	क्रीबमावे खि	कौ.	१७७२	क्षत्रियस्य पि	मनुः	१७२७
क्रीत्वा नानुश	याज्ञ.	८९२;	क्रीबोऽथ पति	याज्ञ.	१३९८	क्षत्रियस्यापि	भा.	१२४४
	नार.	८९५	क्रीबोन्मत्तप	वसि.	१३८९	क्षत्रियस्यानु	अपु.	१७९२
*क्रीत्वानुशय	,,	८९३;	क्रीबोन्मत्तप	भा.	१२८७	क्षत्रियां चैव	मनुः	१८५९
	काल्या.	८९७	क्रीबोन्मत्तप	विष्णुः	१०२३	*क्षत्रिया चेत	गौत.	१२३९
क्रीत्वा पण्यम	कौ.	८७९	*क्रीचित्समान	नि.	१२५७	क्षत्रियाच्चेत्	,,	,,
*क्रीत्वाऽप्यनुश	काल्या.	८९७	क्रीचित्समान	वेदाः	९८२,	*क्षत्रियाणां क्ष	शौन.	१३६५
क्रीत्वा प्राप्तं न	,,	८८९	क्रीचित्समान	१०००	,,	*क्षत्रियाणां स	,,	,,
क्रीत्वा मूल्येन+	नार.	८९३	*क्षणाधर्मित्वा	गौत.	१६६१	क्षत्रियाणां स्व	,,	,,
*क्रीत्वा वानुश	काल्या.	८९७	क्षणाधर्मित्वा	भा.	१०३३	क्षत्रियात्सुतः	कौ.	११८५
क्रीत्वा विक्रीय	मनुः	८७९,	*क्षत्रं भञ्जव	काल्या.	१६४९	क्षत्रियादीनां	बौधा.	१६०६
८८१; अपु.	१९७५	,,	क्षत्रं भञ्जोप	,,	,,	क्षत्रियादेस्तु	नार.	१५१२;
क्रीत्वा सदोषं	बृह.	७६५	*क्षत्रं भञ्जोऽव	,,	,,	काल्या.	१५२४	
* , , ,	,,	८८९	क्षत्रस्याल्पम	बृह.	१६४७	विष्णुः	१२४०	
*क्रीत्वा सानुश	काल्या.	८९७	*क्षत्रायामक्ष	याज्ञ.	१३३१	भा.	१२४४	
क्रीत्वा त्वो पुत्रे	वेदाः	९८५	*क्षत्रिर्भञ्जोऽव	काल्या.	१६४९	मनुः	१८६०	
कुदं तं तु पि	भा.	१०२७,	क्षत्रायामुप्रा	कौ.	११८५	भा.	१२४४	
		१२८५	क्षत्रारं क्षत्रि	नार.	११०५	,,	१२४३	
*कुदकृष्टप्र	बृह.	८०४	क्षत्रं वै यमो	वेदाः	११२२	,,	१२४४	
कुदहृष्टप्र	,,	,,	*क्षत्रजातास्त्रि	याज्ञ.	१२४९	नार.	११००;	
कुदहृष्टभी	गौत.	७९३	क्षत्रजास्त्रिभे	,,	,,	देव.	१११२	
क्रूरमस्या आ	वेदाः	१६००	क्षत्रविदृशूह	बृह.	१२५१	विष्णुः	१२४१	
*क्रूरमेतत्क	,,	९८४	क्षत्रस्यातिप्र	काल्या.	८३६	क्षत्रिये त्रिगु	बृह.	८०३
क्रेता पण्यं प	नार.	८९४	*क्षत्रायाः प्रति	मनुः	१९३१	क्षत्रियो हि स्व	भा.	१२४४
*क्रेता मूल्यं स	याज्ञ.	७६१	क्षत्रियं चैव	नार.	११०५	क्षन्तव्यं प्रभु	मनुः	१७०१
*क्रेतामूल्यम	विष्णुः	७५७	क्षत्रियं त्रिगु	मनुः	८२०,	क्षमया धार	अपु.	१९७०
, , ,	याज्ञ.	७६१	क्षत्रियं दूष	१९२७	क्षयं वृद्धिं च	याज्ञ.	८९२;	
क्रेतारश्चैव	नार.	१७५५;	क्षत्रियं दूष	कौ.	८१७	नार.	८९५	
	काल्या.	१७६२	*क्षत्रियं मध्य	विष्णुः	१६१०	क्षयः संस्क्रिय	,,	१७४६
*क्रेतारश्चौर	,,	,,		याज्ञ.	१६३६	*क्षयवृद्धिं च	,,	८९५

क्षयव्ययम्	भा.	८६१
क्षयव्ययो त	नार.	७८१
*क्षयहानिर्य	बृह.	७८५
*क्षयाक्षयौ त	नार.	७८१
क्षयी चाप्यायि	मनु:	१९३०
क्षये मृत्यं स्ते	कौ.	७५७
क्षयोदयेन	बृह.	९५२
क्षयोदयौ जी	"	"
क्षयो हानिर्य	"	७८५
क्षिण्वानमपि	भवि.	१६५५
*क्षिपन् विप्रा	बृह.	१७९०
*क्षिपन् श्वरन्वा	"	"
क्षिपन् स्वस्वा	"	"
*क्षिप्यतेऽन्यगृ	"	७५०
क्षीणदायकु	कौ.	१६८२
क्षीणांश्च विभ	हारी.	११६३
क्षीबोऽन्यो यदि	शाता.	१११६
क्षीरं यदस्याः	वेदा:	१६००
*क्षीरादपेतं	बृह.	८९६
क्षीरेण स्नातः	वेदा:	९६४
क्षुद्रकद्रव्य	कौ.	१८००
क्षुद्रकाणां प	मनु:	१८१०
क्षुद्रद्रव्याप	विष्णु:	१६७०
क्षुद्रपशवः	शंख:	९०५
*क्षुद्रपशवो	"	"
क्षुद्रपशुम	कौ.	९३१
क्षुद्रपशूनां	"	९०६,
		१८००
क्षुद्रमध्यम	याज्ञ.	१७३८
* " "	नार.	१७४४
क्षुद्रमध्योत्त	"	"
क्षुद्रशाखाच्छे	कौ.	१८००
*क्षुद्राणां च प	मनु:	१८१०
क्षुधितं क्षुधि	स्कन्द.	१९६६
क्षुरधारा वि	भा.	१०३२,
		१०३३
क्षेत्रं गृहीत्वा	बृह.	९५४;
	व्यास:	९६१
क्षेत्रं चेद विकृ	नार.	९४८
क्षेत्रं तत्सदृ	शंख:	७५७;
	कात्या.	७६७
क्षेत्रं त्रिपुह	नार.	९४९
क्षेत्रं परिगृ	आप.	८४२
क्षेत्रं बीजव	नार.	११०२
*क्षेत्रं सदस्त	बृह.	१६४६
*क्षेत्रं समस्त	"	९५२

क्षेत्रं सशस्य	बृह.	९५२
*क्षेत्रं साधार	"	१५६९
क्षेत्रकूपत	मनु:	९३७;
	कात्या.	९५८
क्षेत्रजं केचि	भा.	१२८७
क्षेत्रजः कानि	बृहा.	१३५५
क्षेत्रजः क्षेत्र	याज्ञ.	१३३०
*क्षेत्रजादिसु	मनु:	१३१०
क्षेत्रजादीन्सु	"	"
क्षेत्रजायाः सु	बृह.	१३४८
क्षेत्रजेणु च	नार.	११९२
क्षेत्रजेण्वपि	"	"
क्षेत्रजो गहिं	बृह.	१३४९
क्षेत्रजो वाऽन्य	भा.	१२८७
क्षेत्रदारह	वसि.	१६०८;
	मनु:	१६२६
	वसि.	१६०८;
	मनु:	१६२६
	"	१०७०
	"	"
क्षेत्रमृत्यो	शंख:	९२६
क्षेत्रमिव वि	वेदा:	९२२
*क्षेत्रमेकं त	बृह.	६५४
क्षेत्रमेकं द्व	"	"
*क्षेत्रवस्तुत	कात्या.	९५५
क्षेत्रवास्तुत	"	"
क्षेत्रविवादं	कौ.	९२९
*क्षेत्रवेदमग्रा	याज्ञ.	१६३९
क्षेत्रवेदमव	"	"
*क्षेत्रशस्यं स	बृह.	९५२
क्षेत्रसीमावि	नार.	९४४
क्षेत्रस्य हर	याज्ञ.	९४२
क्षेत्रादिकं य	बृह.	६५२
क्षेत्राणुपेतं	"	८९६
*क्षेत्राधिकारा	नार.	९४४
क्षेत्राधिकारो	"	"
क्षेत्राभावे त	भार.	७३१
क्षेत्ररामगृ	कात्या.	८९८,
		१२०१
क्षेत्ररामवि	"	९२०
क्षेत्ररामादि	बृहा.	७३१
क्षेत्रिकस्य त	कात्या.	९६०
क्षेत्रिकस्य तु	मनु:	१३१८
क्षेत्रिकस्य म	कात्या.	१३४९
क्षेत्रिकस्य य	नार.	११०२
क्षेत्रिकस्याक्षि	कौ.	९३२

क्षेत्रिकस्यात्य	मनु:	१७१४
क्षेत्रिकस्यावि	शंख:	१२८२
क्षेत्रिकस्यैव	मनु:	१०७४
* " "	"	१३१८
क्षेत्रिकानुम	नार.	११०३
* " "	कात्या.	१३४९
क्षेत्रिणः पुत्रो	वसि.	१२७२
क्षेत्रियः पार	गौत.	१३८७
*क्षेत्रियस्य म	कात्या.	१३४९
*क्षेत्रियस्यात्य	मनु:	१७१४
*क्षेत्रियस्यावि	शंख:	१२८२
क्षेत्री तल्लभ	परा.	१११७
क्षेत्रे वा जन	कौ.	१२८८
क्षेत्रेण्वन्येषु	मनु:	९११
क्षेत्रोपकर	बृह.	१६४६
क्षेत्रोपभोग	माक.	९६२
क्षेपं करोति	याज्ञ.	१७७९
*क्षेमं पूर्तं या	लौगा.	१२३३
क्षेमं पूर्तं यो	"	"
क्षेमकृद्राजा	आप.	१६६४
*क्षेमपूर्तयो	लौगा.	१२३३
क्षेमकोशेशा	कौ.	१६७३
खण्डशस्त्रेद	यम:	१७९२
खदिरार्जुन	स्कन्द.	१९६५
खनिर्ननि	कौ.	१६७५
खनिसारक	"	१६८८
खरगोमहि	कात्या.	१८३४
खर्जूरबद	बृह.	१७६१;
	कात्या.	१७६३
खलाक्षेत्राद	मनु:	१७२६
खशजाताः प्र	बृह.	१९४१
खातखातस्य	नार.	९४८,
		११३१
खातप्रावृत्ति	कौ.	९३०
खातसोपान	"	९२७
खादको वित्त	हारी.	६६१
*खादयेत्सार	बृह.	१८८७
खादयेद्वा सा	"	"
खिलोपचारं	नार.	९४८
खेदमास्त्राय	भा.	१०३३
गङ्गायमुन	बौध्वा.	१९२०;
	वसि.	१९२१
*गच्छतः स्वामि	नार.	८२९
गच्छेत या नृ	अनि.	१११८
*गजाश्वगवो	विष्णु:	१७९७
गजाश्वोद्गृगो	"	१६०९,

गणका वध	बृह. १७५९, १९१४	गर्भघ्नीमधो	हारी. १०१४	*गुणवान् अ	बौधा. १२३९
गणद्रव्यं ह	याज्ञ. ८६७	गर्भपातो न	कात्या. १८८७	गुणवान् हि	" "
गणद्रव्यस्या	विष्णुः ८५९	गर्भभर्तुव	वसि. १०२१;	गुगध्रेष्ठ ए	भा. १९८४
*गणनावध	बृह. १९१४	गर्भस्थैः सह	याज्ञ. १०८६	गुणहीनस्य	बृह. १७९०
गणमुखैस्तु	भा. ८६१	गर्भस्य पात	नार. ६९५	*गुणाधिकस्य	" ९५२
गणमुद्दिश्य	कात्या. ८७६	*गर्भानूपं सु	कात्या. १६५१	गुणाधिकाय	" "
*गणवृद्धाद	नार. ९४६	गर्भिणा मासा	बृह. ७८७	गुणापेक्षं भ	नार. १०९६
गणानां च कु	भा. ८६१	गर्भिणी तु द्वि	कौ. १६१९	गुप्तगुह्या स	भा. १०२८
*गणानां वध	बृह. १९१४	गर्भिणी या सं	मनुः १९२७,	गुप्तपरदा	विष्णुः १८४६
गणानां वृत्ति	भा. ८६१	गर्भिणी या सं	१९४६	*गुप्तां चेत् शू	मनुः १८६४
गणानां वृत्ति	भा. ८६१	गर्भेणाविज्ञा	विष्णुः १२७९	गुप्तां चेद्बधो	गौत. १८४२
गणानां वृत्ति	कात्या. ८७६	गर्भे नु नां ज	वेदाः १६००	गुप्ताङ्गस्पर्श	नार. ८२९
गणिकादुहि	कौ. १८४९	गर्भे भर्तुव	" ९७६,	*गुप्ता चेद्बधा	गौत. १८४२
*गणितं तुलि	नार. ८८६	गर्भे भर्तुव	१८३६	गुप्ता चेद्बधो	" "
*गणितं तुलि	कात्या. ८७६	गर्भे स पापो	याज्ञ. १०८६	*गुप्ता चेद्बरो	" "
गणितं तुलि	नार. ८८६	*गर्भे स पापो	कात्या. ८७६	*गुप्तायां संप्र	व्यासः १८८९
*गणिवृद्धाद	" ९४६	*गर्भे स पापो	" "	गुप्तायाः संप्र	" "
गण्यपत्येष्व	कौ. १६७७	*गर्भे स पापो	याज्ञ. १९०८	गुप्तास्त्वेवं भ	मत्स्य. १८९२
गण्यं ब्रह्मन्स	भा. १९७८	गवत्रं गोमि	नार. ९१८	गुप्ते तु बन्ध	यमः १६५२
गन्धद्रव्यस्य	स्मृत्य. १११८	*गवत्रं स्वामि	" "	*गुप्तौ लिङ्गाङ्ग	मनुः १८६२
गन्धद्रव्यैर	नार. १९३८	*गवयाजावि	मनुः १८११	गुरुवस्तोषि	भा. १२८३
गन्धमाल्यम	" १६४५	गवां क्षीरं प्र	स्कन्द. १९६७	गुरुं वा ताप	मत्स्य. १६५५
गन्धमाल्याम्ब	कात्या. १८८७	*गवां क्षीरमृ	मनुः ९०७	गुरुं वा बाल	विष्णुः १६१२;
गन्धमाल्यैः स	बृह. १२२३	गवां निगच्छ	कात्या. ९१९	गुरुं वा बाल	मनुः १६२४
गन्धमाल्यैः स	वेदाः १००८	*गवां शतं व	नार. ९१५	गुरुतत्त्वे भ	" १६२७;
गन्धमाल्यैः स	" "	गवां शताद्	" "	अपु. १९७०	नार. ९४५
गन्धमाल्यैः स	" "	गवादिषु प्र	" १७५३	गुरुत्वादस्य	गौत. १०१२
गन्धमाल्यैः स	" "	*गवादिष्वप	" "	गुरुप्रसूता	नार. १७५१
गन्धमाल्यैः स	" "	*गवार्थं ब्राह्म	बौधा. १६०७	गुरुतामव	भा. १९८४
गन्धमाल्यैः स	" "	गवाश्चखरा	कौ. ९०६	गुरुर्मरीय	स्कन्द. १९६६
गन्धमाल्यैः स	" "	*गवाश्चगजो	विष्णुः १७९७	गुरुलाघव	मनुः १०६६
गन्धमाल्यैः स	" "	*गवाधोपूष्ठा	" "	गुरुवच्च स्तु	भा. १९८३
गन्धमाल्यैः स	" "	गान्धर्वासुरो	कौ. १४३०	गुरुशास्त्रे नि	" १०२८
गन्धमाल्यैः स	" "	गायन्तः स्त्रियः	वेदाः ९९४	गुरुणां चैव	विष्णुः १७७०
गन्धमाल्यैः स	" "	*गार्हस्थ्यं गां च	वसि. १७९५	गुरुलाक्षार	" "
गन्धमाल्यैः स	" "	गाहस्थ्यज्ञानां	" १६६८,	*गुरुलाक्षिप	" "
गन्धमाल्यैः स	" "	"	१७९५	गुरोः क्षुद्रात्	अनि. १९७६
गन्धमाल्यैः स	" "	*गार्हस्थ्यज्ञे च	" "	गुरोर्गरीय	भा. १९८३
गन्धमाल्यैः स	" "	गावः पादं प्र	नार. ९१७	गुरोर्हि दीर्घ	" "
गन्धमाल्यैः स	" "	*गावस्तु गोमि	" ९१८	गुरोर्हि वच	" १०२८
गन्धमाल्यैः स	" "	गावो घृतस्य	वेदाः ९९६	गुरौ शिष्यश्च	वसि. १६६८;
गन्धमाल्यैः स	" "	गावो नवतृ	भा. १०३२	शेखः १६७२; मनुः	१७०३
गन्धमाल्यैः स	" "	गावो यवं प्र	वेदाः ९०२	कात्या. ९५९	
गन्धमाल्यैः स	" "	गिरा च श्रुष्टिः	" ९२३	संप्र. १५२९	
गन्धमाल्यैः स	" "	*गिरिर्भेद्यं कु	मनुः ११२७	" "	
गन्धमाल्यैः स	" "	गुडे मधुनि	बृह. ६३०	याज्ञ. १८२३	

*गुल्मानन्यांश्च	मनुः १३३	गृहमागल्य	बृह. १८८६	गृहीत्वाऽपह्नु	कालि. १३७७
गुमान्वेषून्श्च	" "	गृहमेधा भ	ऋष्य. १११७	गृहीत्वा बन्ध	बृह. ७५१
गुहा चरन्ती	वेदाः १६७	*गृहमेधी भ	" "	गृहीत्वा मुस	कात्या. ६७४
गुह्याङ्गस्पर्श	नार. ८२९	गृहवार्याप	बृह. ६५४;	गृहीत्वा वाह	मनुः १७०२
गृहं चैवाप	बौधा. १२७०	गृहवासः सु	कात्या. ८५४	गृहीत्वा वेत	बृह. ९५४
*गृहः प्रकाशः	बृह. १९१४	गृहविभागे	दक्षः १११४		कौ. ८४४;
गृहजं चाप	बौधा. १२७०	गृहस्थः सह	स्मृत्य. १२३३	मत्स्य. ८५५; अपु. १९७५	
*गृहजं वाप	" "	गृहस्थो विनो	गौत. १०११	* " " "	बृह. ८५३
*गृहद्रव्यवि	कात्या. १२३०	*गृहात्तोषः फ	वसि. १०२०	गृहीत्वोपग	नार. ७०५
*गृहद्रव्यादि	" "	गृहात्तोषः श	बृह. ६२९	गृहे गृहोत्प	बौधा. १२६९
गृहद्रव्याभि	" "	गृहात् स्तोमः	" "	गृहे च गृह	यमः १३५१
*गृहां द्विजाति	बृह. १२५१	गृहान्गच्छ गृ	वेदाः ९८३,	गृहे च गृहो	वसि. १२७३;
गृहाजीविनां	कौ. १६७९	गृहाभ्रमात्प	१००४	*गृहे जातस्त	विष्णुः १२७९
*गृहोत्पन्नः प	विष्णुः १२७९	गृहाभ्रमात्प	दक्षः १११४	*गृहे तु गृह	नार. ८३०
गृहोत्पन्नश्च	ब्रह्म. १३७४	*गृहीणां द्रव्या	वसि. १९४९	*गृहे तु मुषि	यमः १३५१
गृहोत्पन्नोऽप	मनुः १३२०;	गृहीतं पाल	बृह. ७५१		नार. ८५५७;
	कालि. १३७६	गृहीतं स्त्री ध	याज्ञ. १४४७	*गृहे पांडाक	कात्या. १७६२
गृहमानस्तु	नार. १६४४	गृहीतः शङ्क	बृह. १६४८;	गृहे प्रच्छन्न	विष्णुः १६१०
गृहयित्वात्म	शाता. १११६	*गृहीतगर्भा	याज्ञ. १७४१	गृहे वै मुषि	याज्ञ. १३३१
गृह्णामि ते सौ	वेदाः ९८५	*गृहीतदोषा	वसि. १४२७	गृहेषु मुषि	नार. १७५७
गृहं क्षेत्रं च	नार. ९४९	*गृहीतदोषो	कात्या. ६५८	गृहोयानत	कात्या. १७६२
गृहं क्षेत्रमा	कौ. ९२६	*गृहीतद्रव्य	" "	"	" ९६०
गृहं गृहस्य	कात्या. ९५६	गृहीतधन	बृह. ७५१	गृहोपभोग	व्यासः ६३४
गृहं तडाग	मनुः ९३९;	गृहीतबन्धो	विष्णुः ६३६	*गृहोपभोग्य	" "
	अपु. १९७६	गृहीतमूल्यं	व्यासः ६७६	गृहोपयोगि	नार. ७८४
गृहं द्विजात	बृह. १२५२		विष्णुः ८७८,	गृहोपस्कर	बृह. १२२२;
गृहकुल्यादि	विष्णुः १६१०		१६११; याज्ञ. ८८३		कात्या. १२३०,
*गृहकुल्यापु	" "	*गृहीतमूल्यः	विष्णुः ८७८	*गृहन्ति छद्म	१४५४
गृहक्षेत्रयो	शंखः ९२५	*गृहीतमूल्या	ब्रह्म. ९२१	" " "	बृह. १७५९
गृहक्षेत्रवि	वसि. " ;	गृहीतमूल्यो	" "	गृहन्ति बद्ध	व्यासः १७६४
	बृह. ९५१	* " " "	विष्णुः ८७८	*गृहन् शुद्धो	अनि. १९४३
गृहक्षेत्राणि	प्रजा. १२३२	गृहीतमौप	याज्ञ. ७४५	गृह्णात्यदत्तं	नार. १९६१
गृहक्षेत्राप	अपु. १६५४;	गृहीतवेत	" ८४६.	गृह्णीयातां वि	" ८०१
	मत्स्य. १६५५		१८७९; बृह. ८५३	गृह्णीयात्तत्र	बौधा. १६०७
*गृहक्षेत्राभि	" "	* " " "	नार. ८५१	गृह्णीयात्तस्व	" १९६१
*गृहक्षेत्रे च	नार. ९४९	गृहीतशस्त्र	उश. १६५२	*गृह्णीयात्तु त	कात्या. १७६३
गृहजातदा	कौ. ८१७	गृहीतशिल्पः	नार. ८२८	*गृह्णीयाद् धू	नार. १९६१
गृहजातस्त	नार. ८२९	गृहीतानुक	याज्ञ. ७२२	गृह्णीयाद्भूत	याज्ञ. १९०८
गृहद्वाराद्य	" "	गृहीतान् पू	कौ. १६८१	*गृह्णीयुर्भूत	" "
गृहपांडाक	विष्णुः १६१०	गृहीतान् स	" "	*गृह्यते तु क्षे	बृह. ६२०
*गृहप्रसादा	कात्या. ९५८	गृहीतायाम	" ८६३	*गृह्य दाप्योऽन्य	नार. १७५६
गृहप्रसादा	" "	*गृहीतार्थः क्र	याज्ञ. ४२२	गृह्य चेत् कुटु	कौ. ८११
*गृहभक्षापु	विष्णुः १६१०	*गृहीते शिल्पि	नार. ८२८	गो अश्वमिह	वेदाः ८१४
*गृहभाष्यो	बृह. ६५४	गृहीत्वा तस्य	कात्या. १७६२		९२१
*गृहभूकुल्या	विष्णुः १६१०	गृहीत्वा पञ्च	अनि. १३७४;	*गोकुमारीं दे	मनुः १८११
गृहमध्ये त	शौन. १३६४				

गोकुमारीदे	मनुः १८११; कात्या. १८३४	गोप्याधिर्दिगु	बृह. ६५४ भार. ६६०; मरी. ,	*ग्रहणं लक्ष	कात्या. ७२९ बृह. ७५१
*गोकुमारीदे	मनुः १८११	गोप्याधिस्तु प	मरी. ,	*ग्रहीता निह्नु	, ,
गोगमने च	विष्णुः १८४६	गोप्रचारश्च	कात्या. १२२८	ग्रहीता ऽपह्नु	व्यासः ७५६
*गोग्म्यर्थं तृण	गौत. १६५७	गोब्राह्मणं य	संव १६५३	ग्रहीता प्रति	मनुः ६८०
*गोग्म्यर्थी तृण	, ,	गोब्राह्मणजि	बृह. १९४१	ग्रहीतुं वा न	स्मृत्य. १३७४
गोऽन्यर्थं तृण	, ,	गोब्राह्मणार्थ	याज्ञ. १७४४	ग्रहीतुः सह	नार. ७४८;
*गोघातेऽप्येक	विष्णुः १७९७	गोभिर्विनाशि	उश. ९२०		कात्या. ७५३
गोचरे यस्य	नार. १७५६	गोभिश्च नर	व्यासः १९७६	ग्रहीतुराभ	नार. ८५२
*गोचर्ममात्रा+	विष्णुः ६३७	*गोभिश्च भक्षि	नार. ९१८	*ग्रहीतुर्वा भ	, ,
*गोजग्धं गोमि	नार. ९१८	गोभिष्टरेमा	वेदाः १९००	*ग्रहीतृदोषं	कात्या. ६५८
गोजिद् भूया	वेदाः १९०१	गोभिस्तु भाक्षि	नार. ९१८	ग्रहीतृदोषा	, ,
गोत्रकृत्थानु	मनुः १३२७	गोमयप्रदे	कौ. १६८९	ग्रहीतृद्रव्य	बृह. ७५१
*गोत्रजेनाथ	नार. १४०१	गोमिथुनादा	, , १०३४	ग्रामकुटुम	कौ. १६८०
गोत्रजेनापि	, ,	गोमिनामेव	मनुः १०७३;	ग्रामक्षेत्रगृ	बृह. ९४९
गोत्रजैश्चाप	शंखः १५७५		वसि. १२७२	*ग्रामघाते इ	मनुः १६९८
*गोत्रजैश्चाप	, ,	गोरक्षकणां	कौ. ८७८	*ग्रामघाते त	, ,
गोत्रद्वयेऽप्य	प्रव. १३८४	गोरसधान्या	हारी. १०१५	*ग्रामघाते से	, ,
गोत्रभागावि	शंखः १५७५	गोरसेक्षुवि	नार. १७४९	ग्रामघाते हि	, , ,
गोत्ररिक्थे ज	मनुः १३२७	*गोरसे तद्वि	, ,		१९२९
गोत्रसाधार	बृह. १५६९	गोऽध्वोष्ट्रगजा	विष्णुः १६६९	ग्रामचारी नृ	ब्रह्म. ९२१
गोत्रस्थितिस्तु	कात्या. १९४२	*गोऽध्वोष्ट्रदास	मनुः १०७३	ग्रामजातिस	मनुः ८६५
गोत्रस्य नाश	भा. ८६१	गोषु ब्राह्मण	, , १७१३;	ग्रामदेववृ	कौ. ९०६
गोत्रान्तरप्र	मरी. १३५२;		नार. १७४९	ग्रामदेशयोः	विष्णुः १७७०
	संप्र. १३८४	*गोष्ठामारायु	मनुः १६२९	ग्रामदोषाणां	, , १९२१
गोत्रेण विव	स्मृत्य. १११८	गोसहस्रं श	देव. १५२६	*ग्रामद्रव्यम	शंखः ९२६
गोदेवार्थं ह	अपु. १७६६	*गोसहस्रम्	बौधा. १६०६	*ग्रामपशुघा	विष्णुः १७९७
गोपः क्षीरश्च	मनुः ९०७	गोस्तेयं सुरा	वेदाः १५९२	ग्रामयोरुभ	बृह. ९५२;
*गोपदे यस्य	नार. १७५६	*गोस्वाम्यनुभृ	मनुः ९०७		व्यासः ९६१
*गोपशाकुनि	, , ९४४	गोस्वाम्यनुम	, ,	ग्रामशोभाश्च	कौ. ८६२
गोपशोण्डिक	विष्णुः ६७९;	गोहर्तुर्नासि	बृह. १७६०	ग्रामश्रेणिग.	बृह. ८७२
	याज्ञ. ६८३	गौः प्रसूता द	नार. ९१९	*ग्रामश्रेणीग	, ,
गोपस्ताव्यस्तु	, , ९१४	गौञ्जिकचार्मि	विष्णुः १९०३	*ग्रामसामन्त	स्मृत्य. ९०१
गोपाः शाकुनि	नार. ९४४	गौतमानाम	कात्या. १७६२	*ग्रामसीमादि	कात्या. ९५५
*गोपाः सीमाक	याज्ञ. ९४०	गौरवानुक	नार. १७८५	ग्रामसीमासु	नार. ९४४;
गोपाः सीमाकृ	, , ;	गौरवेणाभि	भा. १९८४		कात्या. ९५५
	वृहा. ९६२	गौरव तान्	वेदाः १४६४,	ग्रामादयश्च	, , ६५७
*गोपाः सीमः कृ	याज्ञ. ९४०		१६००	ग्रामान्तरं व्र	अनि. १५८९
गोपालहस्त	ब्रह्म. ९२१	गौश्चेतदर्ध	विष्णुः ९०५	*ग्रामान्तरात्तु	याज्ञ. ६२०
*गोप्ता चेद्वधो	गौत. १८४२	प्रन्थिभेदका	, , १६११,	ग्रामान्तराह	हारी. १०१५
गोप्ता तस्माद्	भा. ८६०		१६६९	*ग्रामान्तरे ह	कात्या. १७६३
गोप्याधि द्विगु	कात्या. ६५९	प्रसितारः स्व	मनुः १६२८	*ग्रामान्ते तु ह	, ,
*गोप्याधिभोग	याज्ञ. ६४२	प्रसेत्प्रविश्य	कात्या. ९१९	ग्रामान्तेषु वा	कौ. १६२०
*गोप्याधिभोगि	, ,	*ग्रहः प्रकाशः	बृह. १९१४	ग्रामान्तेषु ह	कात्या. १७६३
गोप्याधिभोगे	, , ;	ग्रहणं तत्प्र	कात्या. ९२०	ग्रामारामवा	कौ. १६२०
	वृहा. ७३१	ग्रहणं रक्ष	, , ७२९	ग्रामार्थेन प्रा	, , ९३२

ग्रामिकस्य ग्र	कौ.	१३२	गलहे शतिक	याज्ञ.	१९०८	चतस्रश्च जा	वेदाः	७९१,
*ग्रामीणककु	मनुः	१३६	घनधाराप्र	अपु.	१९७०	चतस्रस्तु प	वसि.	८१४
*ग्रामीयककु	"	"	*घातः संदय	बृह.	१६४७		व्यासः	११११
*ग्रामे एककु	"	"	*घातके निष्क	देव.	१६५१	चतस्रो जाया	वेदाः	१००९
ग्रामेच्छया गो	याज्ञ.	९१२	घातयन् स्वय	कौ.	१६१६	चतस्रो विहि	भा.	१२४३
ग्रामेयककु	मनुः	१३६	घातयेद्विवि	मनुः	१६९८,	चतुःशतांशं	शुनी.	१७६७
ग्रामे व्रजे वि	नार.	१७५४		१९२९		*चतुःशालं स्य	बृह.	९५३
*ग्रामेषु च भ	याज्ञ.	१७४३	घाताभियोग	कौ.	१८००	*चतुःशालः स्य	"	"
*ग्रामेषु चार्या	आप.	१६६४	*घातितेऽथ ह	याज्ञ.	१७४३	चतुःशालस्य	"	"
ग्रामेषु नग	"	"	घातितेऽपह	"	"	*चतुःशाले स्य	"	"
ग्रामेष्वन्तः सा	कौ.	१६२०	घृतं मधु म	नार.	१३३८	*चतुःशाल्यं स्य	"	"
ग्रामेष्वन्वेष	नार.	१७५४	*घृतं वस्त्रम	काल्या.	१२२८	चतुःशिखण्डा	वेदाः	१००६
ग्रामेष्वपि च	मनुः	१६९७;	घृतप्रतीका	वेदाः	१००६	चतुःसामन्त	कात्या.	८९८;
		१९२९	घृतमसरा	"	१९०१	सुम. ९००; जातू.	९०१	
*ग्रामेष्वेककु	"	९३६	घृतस्य स्तोकं	"	९८९	*चतुःसुवर्ण	मनुः	८६४;
ग्रामे ससीम्नि	नार.	९४७	*घृतस्थाष्टगु	नार.	६२६	बृह.	८७३	
ग्रामो ग्रामस्य	कात्या.	९५६	"	भार.	६३५	*चतुःसुवर्ण	"	"
ग्रामोपान्ते च	नार.	९१६	*घृते त्वेकाद	नार.	१७५०	चतुःसुवर्णाः	"	"
*ग्रामोपान्ते तु	"	"	घृतेन कलिं	वेदाः	१९०१	चतुःसुवर्णा	मनुः	८६४
*ग्रामोपान्तेषु	"	"	घृतेनाभ्यज्य	नार.	११०१	*चतुरंशान्	"	१२४७
ग्राम्यपशुषा	विष्णुः	१६०९,	*घृतेनाभ्युक्ष्य	"	"	चतुरङ्गुल	स्कन्द.	१९६६
		१७९७	घोषायै चिपि	वेदाः	९६५	चतुरश्विद्	वेदाः	१८९३
ग्राम्यपशुषी	"	"	घोषितस्तेन	बृह.	१७६०	चतुरसे म	स्कन्द.	१९६६
*ग्राम्येच्छया गो	याज्ञ.	९१२	घ्नतः साहस्रः	कौ.	१६९०	चतुरांशान्	बृह.	७८८;
ग्रामाच्छादन	वसि.	१०२२;	चकार चैव	भा.	१०२७,	विष्णुः १२४०; मनुः	१२४७	
वृष्या. १३५५; कौ.	१३९१;			१२८५		*चतुर्गुणं चा	बृह.	६२८
मनुः १३९३; कात्या.	१४०३,		Xचकारैनां ग	नि.	१२५४	चतुर्गुणं वा	"	"
	१४५७		चक्रकालवृ	गौत.	६०७	चतुर्गुणात्	अनि.	१९६७
ग्राहकं सर्व	"	१८८७	चक्रयुक्तां ना	कौ.	१६१७	चतुर्गुणा स्या	भार.	६३५
*ग्राहकस्य च	"	७५३	चक्रवृद्धिं स	मनुः	६१८	चतुर्णां वर्णा	बौधा.	११८३
*ग्राहकस्य तु	"	"	चक्रवृद्धिः का	"	६१५	चतुर्णामपि	मनुः	१६२७,
ग्राहकस्य हि	"	"	चक्रवृद्धिश्च	नार.	६२४		१८५६	
ग्राहकैर्गृह्य	याज्ञ.	१७४०	*चक्रवृद्धिस्त	"	"	चतुर्थं तस्य	भा.	८६०
ग्राहको यदि	नार.	६९६	*चक्रवृद्धिस्तु	"	"	*चतुर्थः पौन	विष्णुः	१२७९
*ग्राहो तु यदि	"	"	*चक्रवृद्ध्या प्र	काल्या.	७५४	चतुर्थः सांप्र	मनुः	१३१५
ग्राह्यं स्याद् द्वि	कात्या.	७२९	"	"	८९८	चतुर्थकाला	आप.	१६६५
*ग्राह्यः स पापो	"	८७६	चक्रवृद्ध्या वि	"	७५४	चतुर्थपुरु	कार्णा.	१३५६
ग्राह्यस्तूपनि	"	७५४	चक्षुनिरोध	आप.	१६०६	चतुर्थमन्या	कौ.	११८५,
ग्राह्या गृहाः सं	वेदाः	१२५९	*	"	१६६४		१३९१	
ग्राह्यो दाप्योऽथ	नार.	१७५६	चक्षुरेकं च	भा.	१२८३	चतुर्थमष्ट	अपु.	१९६२
*ग्राह्यो दाप्योऽन्य	"	"	चक्षुनिरोध	"	"	चतुर्थांशभा	गौत.	१२६४
ग्राह्ये बहिर	कौ.	१९२४	चक्षुनिरोधो	आप.	१६६४	*चतुर्थांशिन	"	"
गलहं दीव्यामि	भा.	८१९	चणकग्रीहि	"	"	*चतुर्थांशिनो	"	"
गलहः प्रकाशः	बृह.	१९१४	चण्डालारण्य	मनुः	१७२३	*चतुर्थेन तु	कात्या.	७००
गलहवृद्धिं ग	विष्णुः	१९०३	चण्डालो जाय	कौ.	१६१७	चतुर्थेन न	"	"
*गलहे कृतार्नि+	वेदाः	१८९८		नार.	११०५			

*चतुर्थेन य	कात्या. ७०९	चाटचोरभ	बृह. ८७२	चैत्यदैवत	कौ. ८६३
चतुर्थे पति	अनि. १११८	चाटतस्कर	याज्ञ. १९३२	चैत्यश्मशान	याज्ञ. १८२३
चतुर्थे यथा	कौ. १६१७	चाण्डालदास	मार्क. ८३९	*चोरं चोरित्य	,, १६३६
चतुर्थो भागो	विष्णुः ८९१	चाण्डालेनान	,, ,	चोरं त्वभय	कौ. ७७२
चतुर्दशवि	नार. १०९४	चाण्डालो ब्राह्म्य	भा. १२८७	चोरं पारदा	,, १६१८,
चतुर्थीतस्य	विष्णुः ८९१	चातुर्वर्ण्यपु	कौ. १२४५		१६८५
चतुर्विंशति	कौ. १०३४,	चारकमभि	,, १६९०	चोरडामरि	,, १६९०
१४३१; याज्ञ. १८७९		चारकादभि	,, ,	*चोरतः सलि	कात्या. ७८८
चतुर्विधः क	नार. ८२५	*चारचोरभ	बृह. ८७३	चोरसमः स	गौत. १६५९
*चतुर्विधाः क	,, ,	चारमन्त्रब	भा. ८६१	चोरस्यान्नं न	वेदाः १५९२
चतुर्हस्तं तु	स्कन्द. १०६५	चारमन्त्रवि	,, ,	चोरहस्तान्न	कौ. १८५०
चतुर्होतारं	वेदाः १००६	चारा ह्युत्साद	नार. १७५४	चोराणां भक्त	नार. १७५५
चतुष्टयीं वृ	बृह. ६२९	चोरेणोत्साह	मनुः १९३०	*चोराणां मुख्य	कात्या. ७८९
*चतुष्पथं चै	मनुः १६९५	चारैर्विचिया	नार. १७५४	चोराणामभि	कौ. १६८९
चतुष्पथसु	नार. ९४६	चारैश्चानेक	मनुः १६९५,	चोरापहृतं	बृह. १९६२
चतुष्पथाश्चै	मनुः १६९५,		१९२९	*चोरापहृत	नार. ८३३
१९२९; नार. १७५४		*चार्मिके रोम	याज्ञ. १७३५	*चोरोपहृत	,, ,
*चतुष्पथेष्वे	,, ९४६	चिकित्सकानां	मनुः १६९९,	चोरा ह्युत्साह	,, १७५४
*चतुष्पदकृ	याज्ञ. १८१९		१९२९	चोरेणाभिज्ञ	कौ. १६८६
चतुष्पदाना	कौ. १६८४	चिकित्स्यश्चाचि	नार. १०९४	*चोरेष्वलभ्य	नार. १७५७
चतुष्पदाभा	,, ११८४	चितिरा उप	वेदाः १०००	चोरं प्रदाया	याज्ञ. १७३९
चतुष्पादकृ	याज्ञ. १८१९,	चिरकालं प्रो	बृह. १५६९	चोरतः सलि	कात्या. ७८८
	१९३३	चिरकालप्रो	,, ,	चोरक्षाधि	अपु. १९६२
चतुष्प्रकारः	बृह. ६७१	*चिरकालव्य	गौत. ६०७	*चौराजारा	बृह. ७५०
चतुस्त्रिंशेक	याज्ञ. १२४९	*चिरकालप्रो	बृह. १५६९	चोरहस्तान्न	कात्या. १११०
	बृह. १२५१	*चिरकालव	गौत. ६०७	चौरहृतं ध	विष्णुः १६७१,
चत्वारिंशत्	अनि. १९६७	चिरप्रनष्टां	हारी. १९८२		१९५०
*चत्वारिंशत्प	याज्ञ. १८७९	चिरप्रवासः	कौ. ६११	*चौरहृतं प्र	नार. १७५७
चत्वारिंशद्वा	अनि. १९६७	चिरस्थाने द्वै	गौत. ६०७	*चौरहृतं वि	गौत. १६६३
चन्द्रस्याग्नेः पृ	मनुः १९३०	चिरावसजे	बृह. ९५४;	चौरहृतम	,, ,
चरन्नलक्षि	कात्या. १७६१		व्यासः ९६१		१९४९
चरिते यथा	आप. १०१८,	*चिरावस्थाने	गौत. ६०७	चोराणां भक्त	कात्या. १७६२
	१८४४	*चिरेण पिहि	नार. १९६१	*चोराणां मुख्य	,, ७८९
*चरित्रं बन्ध	याज्ञ. ६४५	*चिह्नालङ्कार	संव. १८९१	चोराणां मुख्य	,, ,
चरित्रबन्ध	,, ,	चोरवासा द्वि	मनुः १७०२	*चौरापहृतं	विष्णुः १६७१
चरित्रेभ्योऽस्य	नार. १९३६	चीर्णाः पीताश्च	नार. ९१५	चौरापहृत	नार. ८३३
चरं वश्वरा	कौ. १९२५	चुम्बने तालु	बृह. १८९१	चोरेण वा प	,, १७५२;
चरेयुः पृथि	मनुः १६२७	चूडाया यदि	कालि. १३७७		कात्या. १७६२
चर्मकाष्ठेष्ट	व्यासः ८९९	*चूडोपनय	,, ,	*चोरेण वा प्र	नार. १७५२
चर्मचार्मिक	मनुः १६३०,	*चूडोपायन	,, ,	*चौरैणापि प	,, ,
	१८०६	*चेटचारण	स्मृत्य. ७१५	*चौरै लब्धे ल	,, १७५७
*चर्मवर्मास्थि	वसि. ६०९	*चेद्भक्षयित्वो	विष्णुः ९०५	*चौरैर्वाऽपि प्र	,, १७५२
चर्मशस्यास	कात्या. ६३३	चेलकौशेय	नार. १९३८	चौरैर्हृतं ज	मनुः ७४१;
चलतश्चैता	गौत. १९१७	*चेष्टाभेदन	याज्ञ. १८१७		नार. ७४८
चलस्वभावा	भा. १०३२	चेष्टाभोजन	विष्णुः १७९६;	चौरैर्हृतं प्र	,, १७५७;
चाटचारण	स्मृत्य. ७१५		याज्ञ. १८१७		कात्या. १७६३

*चौर्यकर्मोप	मनुः १६९६	*छेतारश्चैव	कात्या. १७६२	जनयितुर	कौ. १२८६
चौर्यपारुष्य	शंखः १६१२	छेदने चैव	मनुः १८०७	जनापरक्ति	बृह. १९४१
चौर्यं तु तन्दु	स्कन्द. १९६७	छेदने चोत्त	कात्या. १८३२	जनियन्ति ना	वेदाः १००४
छत्रं वेष्टन	भा. ८११	*छेदने तूत	,, १८३३	जनिष्ठ योषा	,, ९८०
छदमना काम	बृह. १८८६	छेदनभेद	कौ. १८००	जनिष्ठो अपो	,, ९८८
*छदमना कार	,, ,	छेदवर्जं प्र	मनुः १७७९	जनीरिव प	,, ९७३
छदमना गृह	,, १८८५	जगद्याप्नोति	अपु. १९७०	*जन्मज्येष्ठस्य	मनुः १२३६
*छदमना याच	,, ७२५	जन्मतुः स्वगृ	भा. ८४०	जन्मज्येष्ठेन	,, ,
छदमना याचि	,, ,	जग्राह ब्राह्म	,, १०२७,	*जन्मज्येष्ठस्य	,, ,
छन्दः पक्षे उ	वेदाः ९९३	,, १२८५	वेदाः १००७	*जन्मज्येष्ठस्य	,, ,
छन्दस्वती उ	,, ,	जघनाधो वा	,, १००९	जन्मतस्तु प्र	भा. १९८४
छन्दाःस्येव त	,, ९९४	जघनेन गा	,, १००९	जन्मनामप	बृह. १५६९
छर्दिमूत्रपु	कात्या. १७९८,	जघन्यं सेव	मनुः १८६६	जन्मनामस्मृ	बृम. १५२७
	१८३२	जघन्यं सेव्य	,, ,	*जन्मनाम्नोः स्मृ	,, ,
छलमेतदि	कौ. १२०७	जघन्यकर्म	नार. ८२९	जन्मना स्वत्व	विष्णुः ११२५
छागवृषभा	शंखः ९०५	जघन्यजाश्च	बृह. १५६७	जन्मप्रभृति	अनि. ८०७
छायेवानुग	शुनी. १११९	*जघन्यजास्तु	,, ,	जन्मविद्यागु	बृह. ११९३
छित्त्वा लिङ्गं व	याज्ञ. १८७४	जघन्यमध्य	मनुः १६२८	जपं तपस्ती	शुनी. १११९
छिद्रं च पूर	मनुः ९१०	जघन्यशायी	नार. ८२६	Xजमतेर्वा स्या	नि. १२५४
*छिद्रं च वार	,, ,	*जघन्याश्चैव	बृह. १५६७	जयं तस्याप	नार. १९११
*छिद्रं निवार	,, ,	जघन्यासन	,, ११०६	*जयस्तस्य प	,, ,
*छिद्रात्तं तं वृ	कात्या. १७६१	*जघन्यास्तेऽपि	नार. ९४५	जयावेदत्र	वेदाः ९६७
*छिद्रात्तत्तन्वृ	,, ,	जङ्गमं स्थाव	बृह. ६५०.	जरतीभिरो	,, ११२१
*छिद्रात्तत्तस्य	,, ,	८८९, १५१३; कात्या. ६५५;	प्रजा. १५२६	जरा वै देव	,, १५९६
छिद्रात्तत्तु वृ	,, ,	जङ्गमेषु द्वा	कात्या. ८९८;	जलतस्कर	शुनी. ७९०
*छिद्रादङ्गं वृ	,, ,	वृक्रा. ९०१	वेदाः ९८९	जलदिव्यं त	स्कन्द. १९६७
छिन्नस्यं भ	कौ. १६२१	जज्ञिष इत्या	भा. १९८४	जलभार्गादि	बृह. ८९६
छिन्नस्येन	याज्ञ. १८२०,	जज्ञे क्रमेण	स्कन्द. १९६६	जलहस्तं स्मृ	स्कन्द. १९६७
	१९३३	जठरस्थोऽसि	गौत. १३८६	*जल्लका रक्त	दक्षः १११४
छिन्नस्ये भ	मनुः १८०७	*जडह्रीबौ तु	,, ,	*जल्लकावत्	,, ,
*छिन्नस्ये भि	,, ,	जडह्रीबौ भ	कौ. १३९१	*जल्लकेव वि	,, ,
*छिन्ननासे भि	,, ,	जडोन्मत्ताङ्घ	संघ्र. १३८४	जले क्षिप्तं त	प्रजा. ७१५
छिन्ननासीष्ठ	बृह. १८८७	जनकस्य कु	वेदाः १९८१	जलौका रक्त	दक्षः १११४
*छिन्ननास्येन	याज्ञ. १८२०	जनको ह वै	मनुः १०५१	जलौकावत्	,, ,
*छिन्ननास्ये भ	मनुः १८०७	*जननार्था म	देव. १४१४	जलौकेव वि	,, ,
*छिन्ननास्ये भि	,, ,	*जननी त्वध	संघ्र. १३८४	जवनो नृप	स्कन्द. १९६५
छिन्नभोगे गृ	नार. १५८१	जननेनैव	ब्रह्म. १३७४	*जवीयान् ऊये	मनुः १३१६
छिन्नालङ्कार	संव. १८९१	जननेनैव	देव. १४१४	जही चिकित्वा	वेदाः १५९३
छिन्ने दग्धेऽथ	वृह. ७३१	*जनने मर	मनुः १४३२	जह्नुनां चाऽऽधि	,, १२६१
*छिन्ने नस्ये यु	मनुः १८०७	जनन्यस्वध	वेदाः १६०१	जातं पुत्रं प्र	शंखः १२८१;
छेतव्यं तत्त	नार. १७४९;	जनन्यां संस्थि	भा. १२८७;	*जातकर्मक	यमः १३५१
	मनुः १८०१	जनमेजयं	हरि. १३७६	जातकर्मणि	नार. ८२५
छेतव्यं तद्ग	बृह. १८३१	जनयामास	आप. १२६७;	जातकर्मं वा	भा. १९८५
छेतव्याः क्षेत्रि	प्रजा. ९६२	जनयितुः पु	बौधा. १२७१	जातकर्मना	कौ. ८६३
*छेतव्ये अङ्गु	मनुः १८६७			जातकर्मना	,, ,
*छेतव्ये द्यङ्गु	,, ,			जातकर्मना	याज्ञ. १८२३

जातमात्रेण	आत्रिः १३५२	जाया पत्ये म	वेदाः ९९८	जीवति क्षेत्र	हारी. १२६४
जातमुस्त्यज्य	भा. १२८७	जायापत्योर्न	आप. १४०५	जीवति पित	” ११४६;
जातवैराश	कौ. १७७३	*जायापत्योर्वि	” ”	शंखः ११४८	कौ. १४३०
जातशस्यात्	बृह. ८३५	जायायां रक्ष	स्मृत्य. १११८	जीवति भर्त	शंखः ११४८
*जातसस्यत्रि	” ८५२	*जायायाः स्याद्धि	मनुः १०४७	*जीवति वा पि	नार. ११००,
*जातसस्यात्	” ८३५	जायाया अनु	वेदाः १००५	जीवति श्रूय	१९७८; देव. १११२
जातसस्यात्त्रि	” ८५२	जायाया अन्ते	” १००९	*जीवतैव वा	हारी. ११६३
*जातसस्यो त्रि	” ”	जायाया इति	भा. १८९४	जीवतो वाक्य	देव. १३५०
जाता जनिष्या	” ११८०	जायायास्तद्धि	” १०२६;	*जीवत्पुत्रेभ्यो	आप. ११६४
जातानां सम	भा. ११८४	जायेदस्तं म	मनुः १०४७	जीवत्यर्धश	बृह. १५१३
*जातान्धबधि	बृह. ७०७	जायेव पत्य	वेदाः ९७०	*जीवत्यर्धे श	” ”
जातपश्यां ना	यमः १११३	जायेव पत्ये	” ९७७,	*जीवद्विभाग	” ११७२
जाता ये त्वनि	नार. १३४७	जार् चोर इ	१८३६	जीवद्विभागे	कौ. ११४९;
*जातिकर्मक	” ८२५	जार् चोरेत्य	कौ. १८४९	बृह. ११७२; कात्या. ११७३	विरा. १११७
जातिकर्मकृ	” ”	जार् चोरेत्य	याज्ञ. १६३६,	*जीवन्ती तद्धि	मनुः १९५२;
जातिश्रंशक	विष्णुः १६११;	जार् चोरेत्य	१९३३	जीवन्तीनां तु	अपु. १९६२
	कात्या. १७९१	जार् चोरेत्य	नार. ११०१,	जीवन्त्याः पति	कात्या. १४५८
जातिविशिष्टा	कौ. १८५०	जार् चोरेत्य	१४०२	जीवन्त्या हि स्त्रि	वारा. १०७५
जातिशुद्धाः क	बृह. १३४८	जार् चोरेत्य	कौ. १०४०	जीवन्ते वा	हारी. ११६३
जातिश्रेण्याधि	भा. १९२२	जार् चोरेत्य	वसि. १६०८;	*जीवन्ते वि	” ”
जातिष्वपि च	” १०२९	जार् चोरेत्य	कात्या. १६५१	*जीवन्तेवार्थ	” ”
जातिसंज्ञाधि	नार. ७२५	जार् चोरेत्य	याज्ञ. १९०८	जीवन् पुत्रे	आप. ११६४,
जातेष्वन्येषु	वृगी. १३७२	जार् चोरेत्य	कात्या. १९१४	जीवन्वाऽपि पि	कात्या. ६९३
जातेऽस्मिन्संश	भा. १२४३	जार् चोरेत्य	याज्ञ. १९०९	जीवितविवा	कौ. ६६२
जातोऽपि दास्यां	याज्ञ. १३३८	जार् चोरेत्य	कौ. १९०४	जीवितुं चेच्छ	भा. ८१९
*जातो हि दास्यां	” ”	जार् चोरेत्य	याज्ञ. १९०८	*जीविनामपि	कात्या. ७११
जात्यन्धपति	बृह. ७०७	जार् चोरेत्य	विष्णुः १९०३	जीवेद्भर्तृहि	विरा. १११७
जात्यपहारि	विष्णुः १६१०	जार् चोरेत्य	याज्ञ. ७७९	जुष्टा वरेषु	वेदाः ९९७
जात्या च सह	भा. ८६१	जार् चोरेत्य	आप. १७६९	जुष्टा वरेषु	कात्या. १९१४
*जात्या निरुष्टं	कात्या. १४५७	जार् चोरेत्य	नार. १७८८	जैहम्ये त्रिरात्रि	विष्णुः ७९४
जानन्नपि हि	मनुः १९७४	जार् चोरेत्य	वेदाः १४६४,	ज्ञातयः कुल	स्मृत्य. १३७३
जानन्नविश्रु	भा. १९६४	जार् चोरेत्य	१६००	ज्ञातयो वा ह	याज्ञ. ७७९
जामयो यानि	मनुः १०५३	जार् चोरेत्य	कौ. १६१९	*ज्ञातिचिह्नवि	बृह. ९५१
जामिः सिन्धूनां	वेदाः ९६३	जार् चोरेत्य	स्कन्द. १९६७	ज्ञातिव च नि	मरी. १३५२
जामिभिच्छ्र पि	” १००२	जार् चोरेत्य	मासो. १९७०	ज्ञातिबन्धुसु	बृह. १२५२
Xजामिरन्येऽस्यां	नि. १२५४	जार् चोरेत्य	मनुः १७७५;	ज्ञातिभिर्भोग	नार. १५७९
जामिवदस्मे	वेदाः ९७९	जार् चोरेत्य	नार. १७८८	ज्ञातिसंबन्धि	बृह. ७८६;
जायऽएहि स्वे	” १००८	जार् चोरेत्य	मनुः १७७५;	ज्ञातिसामन्त +	कात्या. ८९८
जायमानो वै	” १२५८	जार् चोरेत्य	नार. १७८८	” ”	बृह. ८९६;
जायां जनित्रां	” १०००	जार् चोरेत्य	मनुः १७७५;	प्रजा. ८९९; भार. ९००;	पश्चा. ९०१; कौ. ९२८
जायां यामस्मा	” ९९९	जार् चोरेत्य	नार. १७८८	ज्ञातिहस्ताद	कौ. १४३०
जायाः पुत्राः सु	” ९९८	जार् चोरेत्य	मनुः १६९५,		
जाया जनय	भा. १९८५	जार् चोरेत्य	१९२९		
जाया तप्यते	वेदाः १८९५	जार् चोरेत्य	वेदाः ९८०,		
जायानाशे कु	हारी. १०१४	जार् चोरेत्य	१००१		
जायापतिं व	वेदाः १४२३	जार् चोरेत्य	गौत. १२६३		
		जार् चोरेत्य	कात्या. ७११		

ज्ञातीनामिव	भा.	८६०
*ज्ञातृचिह्नवि	बृह.	९५१
*ज्ञातृचिह्नावि	"	"
ज्ञातृचिह्नैर्वि	"	"
शाल्यादिप्रत्य	"	८९६;
	कात्या.	८९८
शाल्यादीनन	"	" ;
	मुम.	९००
*शाल्याधिप्रत्य	बृह.	८९६
ज्ञात्वा तु घात	व्यासः	१६५१
ज्ञात्वा द्रव्यवि	कात्या.	७५३
ज्ञात्वा धर्मिष्ठ	स्कन्द.	१९६५
ज्ञात्वा निवृष्टं	कात्या.	१४५७
*ज्ञात्वा विसृष्टं	"	"
ज्ञात्वा सदांशं	बृह.	८८९
*ज्ञात्वा सम्यक्	"	१६४६
ज्ञात्वा सम्यक् ध	"	"
ज्ञानवृद्धाः प्र	भा.	८६१
*ज्ञानेन हि वि	कात्या.	९५८
ज्यायसा दूषि	अपु.	१८९१
ज्यायसीमापि	वसि.	१०२२
ज्यायसो ज्याय	नार.	१३४६
ज्यायस्वन्तश्चि	वेदाः	९९८
ज्येष्ठं पुत्रम्	"	१९८२
Xज्येष्ठं पुत्रिका	नि.	१२५४
ज्येष्ठं प्रति य	भा.	१३९१
ज्येष्ठं माता सू	वेदाः	११५९
ज्येष्ठं यदुम	भा.	१३९१
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठ	याज्ञ.	११६८;
	नार.	११७०
*ज्येष्ठं श्रेष्ठवि	"	"
ज्येष्ठः कुलं व	मनुः	११९७;
	भा.	१९८३
ज्येष्ठः पूज्यत	मनुः	११९७
ज्येष्ठ एव तु	"	११९६
*ज्येष्ठ एव पि	शंख.	११४७
*ज्येष्ठ एव प्र	मनुः	११९६
ज्येष्ठता च नि	"	१३९२
ज्येष्ठपुत्रप्र	शंख.	१२८१
*ज्येष्ठपुत्रस्य	"	"
ज्येष्ठभार्या क	नार.	११०१
*ज्येष्ठमासि न	मनुः	९३३
ज्येष्ठवत्तात	भा.	१९८३
ज्येष्ठध्वेन प्र	"	१९८४
ज्येष्ठध्वेन क	मनुः	११८९
ज्येष्ठस्तु जातो	"	१२३६

ज्येष्ठब्राता भ	भा.	१९८४
ज्येष्ठस्य दक्षि	कात्या.	१२०१
ज्येष्ठस्य दक्ष	देव.	११९३;
	उश.	११९४
ज्येष्ठस्य भागो	भा.	११८४
ज्येष्ठस्य विश	मनुः	११८६
*ज्येष्ठस्यांशोऽधि	नार.	११९२
*ज्येष्ठांशं ज्याय	बृह.	१२३७
ज्येष्ठांशं प्राप्नु	मनुः	१९३२;
	अपु.	१९८८
ज्येष्ठांशहीन	गौत.	१२३८
ज्येष्ठा मातुस	भा.	१९८४
ज्येष्ठाय श्रेष्ठ	विष्णुः	११८४
ज्येष्ठार्यांशोऽधि	नार.	११९२,
		१४२१
ज्येष्ठवर्धि स	अनि.	६६१
ज्येष्ठेन जात	मनुः	११९६,
		१९८७
ज्येष्ठेन वा क	वृय.	१३५५
ज्येष्ठेन हि कृ	"	१५८८
ज्येष्ठे मासि न	मनुः	९३३
*ज्येष्ठे मासे न	"	"
ज्येष्ठे ज्येष्ठेने	वेदाः	१०१०
ज्येष्ठे दायद	आप.	११६५
ज्येष्ठे ब्राता पि	भा.	१९८४
ज्येष्ठेऽयमिति	"	"
ज्येष्ठे यवीय	मनुः	१०६४
ज्येष्ठा पितृष्व	वेदाः	९९६
ज्योतिर्ज्ञानं त	बृह.	१७५९
तं कर्त्तानं व	मनुः	१३०६
*तं कर्त्तानं वि	"	"
तं कामजम्	"	१३९६
*तं चार्यं साध	नार.	७४८
तं चेत्संघो नि	कौ.	८६३
तं चेत्संभूय	"	८६२
तं चेद्वातय	वसि.	१६६८
तं चेद्द्विष्या	वेदाः	१८४१
तं चैव धर्म	भा.	१०२७,
		१२८४
तं छन्दोभिर	वेदाः	११४४
तं जानीयादु	नार.	७४७
तं तं दृष्ट्वा स्व	"	१९३५
*तं ततः कारि	कात्या.	६३३
तं ततोऽकारि	"	"
Xतं तत्र यापु	नि.	१२५५
तं तु शुद्धं वि	स्कन्द.	१९६६

तं ते तपामि	वेदाः	९९७
तं त्रयो वेदा	"	१००६
तं देशं पति	स्मृत्य.	१९७९
*तं तृपोऽकारि	कात्या.	६३३
तं पत्नीभिर	वेदाः	९९३
तं पत्न्योऽपघा	"	१०१०
तं पशुभिश्च	"	११६१
तं पश्यन्ति प	"	१२६०
तं पुत्रं प्रति	बौध.	१३८४
*तं प्रदाप्याकृ	याज्ञ.	९४३
तं मन्येत पि	वसि.	१९७४
तं राजा चानु	"	१९२०
तं राजा निधे	मनुः	१६२९
तं वनस्थम्	बृह.	७३२
तं वने विज	भा.	१२८७
तं विशुद्धं वि	स्कन्द.	१९६७
तं वृक्षा अप	वेदाः	१४६४,
		१६००
तं वै पुनाति	अङ्गि.	१११६
२ तं वै ब्रह्मज्य+	वेदाः	१६०१
तं वै सत्येन	भा.	१९६३
तं शतं दण्ड	मनुः	१७२०
तं शुश्रूषेत	"	१०५९
तं हृ नश्यपो	वेदाः	७९२
तं हृ कुमार	"	७९१
तं हृ स्मोत्थितं	"	"
*तं हीनवेग	नार.	१०९५
तं हीनवेष	"	"
२ तं होवाच+	वेदाः	१००६
त आसं जन्मा	"	१०००
त एते प्रति	कौ.	११८५
त एते वाच	वेदाः	११२१
त एवागम्य	कौ.	१०३७
त एतैरजु	वेदाः	१६०३
त एव तत्र	नार.	१९११
*त एव तस्य	"	"
*त एव दण्ड	कात्या.	१८३३
त एव द्विगु	कौ.	१८००
तकमन् व्याल	वेदाः	८१२
तक्षा रिष्टं रु	"	११२०
तच्चतुष्टोम	"	१८९८
तच्च तेषां द	विष्णुः	१६११,
		१९४४
तच्च द्रव्यं रा	कौ.	७५७
*तच्चापि प्रति	मनुः	१६२९;
	यमः	१६५२

२ तच्चेन्निवेदि + तच्छब्दं नाधु	कौ. १६८३ बृह. ११०९, १३४९	ततः प्रभृति	नार. ८३३; मनु. १०६८	ततो विभक्ता	भा. १९८३
*तच्छास्त्रविप्र	आप. ११६६	ततः सकल्याः	भार. ९००	*तत्कर्म स्वामि	बृह. ८३५
*तच्छास्त्रे विप्र	,, ,	*ततः सजातिः	नार. १५१२	तत्कारिणो ना	,, १६४६
तच्छास्त्रेविप्र	,, ,	ततः सजात्याः	,, ,	तत्कालकृत	याज्ञ. ६४६;
तच्छेषमाणु	वृम. १७६६	ततः सा विन	भा. ८४०	तत्कालावधि	वृहा. ७३१
तच्छ्रुत्वा ताप	भा. १२८४	ततः सीतां म	वारा. १०७७	तत्कालावधि	बृह. ६५४
तज्जातं पश्चा	कौ. १८४९	ततः स्वमातृ	मनु. १२३६	*तत्कालिकास्तु	व्यासः ८९९
*तज्जानीयादु	नार. ७४७	ततः स्वार्थप	भा. १९८३	तत्कुसांदिभि	नार. ६२४
तज्जाया जाया	वेदाः १००५	तत उर्ध्वं न	आप. ९०४	तत् कृष्णो ब्र	वेदाः ८५८, ९९८
तज्जाया स्थाव	बृह. १५१८	तत कर्म्म मां	वेदाः ७९१	तत्कृताचार	कात्या. १९१५
*तज्ज्यं क्षेत्रि	मनु. १०७४	ततश्चतुर्थे	बौधा. १०१९	तत्तथा स्थाप	मनु. ९३७
*तडाकछेद	,, १६२९	ततस्त ईर्ष्या	वेदाः ९९७	तत्तदेव ह	,, १७२०
*तडाकभेद	,, , ;	ततस्तद्व्यञ्ज	नार. ११०२	तत्तदेवाग्र	कात्या. ७२९
	यमः १६५२	ततस्तान् घा	कौ. ८६३	*तत्तदेवास्य	नार १७४९
तडाकसेतु	कौ. ९३०	ततस्तु सुस	वृम. १७६६	तत्तदुगुणव	स्मृत्य. १९७९
*तडाकभेद	मनु. १६२९	ततस्ते त ह	स्कन्द. १९६६	तत्तन्नाऽऽह्वयं	वेदाः १००५
*तडाकोयान	कात्या. ९५९	ततस्तेषाम	भा. ८४०	*तत्तन्मूलानु	कात्या. ९५७
*तडागदेव	मनु. १६२९	ततस्तौ तेन	विष्णुः १६७१	तत्तस्माद्ग्रह	,, १८८८
तडागभेद	,, ,	ततस्त्वं पुन	कालि. १३७७	*तत्तस्य नाप	व्यासः १२३१
	१९२९; यमः १६५२	ततो दायम	वेदाः ९९७	तत्तारयति	भा. १९८४
तडागसेतुं	बृहा. १६५३	ततो दायमा	देव. १५२५	तत्तु दत्तं ह	,, १२४३
तडागान्युद	मनु. ९३४	ततो देवाः	भा. ८४०	तत्तु यै पञ्च	कात्या. ८९८
तडागोयान	कात्या. ५९	ततो दौहित्र	वेदाः ११४४	*तत्तुल्यः पुत्रि	बृह. १३४८
तडागोऽष्टश	अनि. ९६२	ततो द्वारापो	भा. १२८३	,, ,	देव. १३५०
तण्डुलानि च	मनु. १९८७	ततो द्वापारो	कौ. १६८१	तत्तुल्या पुत्रि	बृह. १३४८
ततं तन्तुम	वेदाः ६०३, ६०५	*ततोऽनाकारि	कात्या ६३३	तत्तु स्त्रीधनं	कौ. १४३०
ततः कदाचि	कालि. १३७७	*ततोऽन्तरा ध	,, ६५८	तत् त विद्वा	वेदाः ८१२
ततः कालान्त	कौ. ७३७	ततोऽन्नसाध	शुनी. १११९	तत् त्रैविद्ये	कौ. १४७४, १९५०
ततः कोटिश	नार. ६९५	ततोऽन्यमुप	कौ. ८४४	तत्परापत	वेदाः १६०१
ततः त्वत्तः प्र	भा. १९८५	ततोऽन्ये बाह्याः	,, ९२८	तत्पापमति	हारी. १६६३
ततः पञ्चाश	,, ,	*ततोऽन्ये ये ज्ये	मनु. १२३५	*तत्पिण्डदाः क्षे	बृह. १४०२
ततः पतिश्च	वेदाः १०१०	ततोऽन्योन्यम	अनि. १९६९	तत्पिण्डदाः श्रो	,, ,
ततः पतिसो	कौ. १०४०	ततोऽपरं	वेदाः ८१२	तत्पुत्राः पितृ	देव. १४०४
ततः परं क	,, ६११	ततोऽपि बान्ध	मनु. १२३५	तत्पुत्रा विष	बृह. ११९३, १२००, १२२२
ततः परं ध	,, १०४०	ततोऽभिषिस्तः	जातृ ९०१	*तत्पुनः भाग	बृह. १५५७
ततः परं वे	,, १६७४	ततो मनुं व्या	स्कन्द. १९६६	तत्पुनर्द्वाद	नार. ११३०
ततः परम	,, १६७८, १८४८	ततो महीं प	भा. ८६०	तत्पुनस्त्रिवि	,, ११२९, १६४२; बृह. १८८५
ततः पुत्रार्थी	,, १०३४, १४३१	ततो यथाद	कौ. १०३९	तत्पुरस्तापि	वेदाः १००७
ततः पूर्वस्या	,, १६८६	ततो यदि स्वा+	वेदाः ९९९	*तत्प्रदेशस	याज्ञ. १६४०
ततः पोगण्ड	बृह. ९५०	ततो राजा द	वारा. १३२९	तत्प्रदेशानु	नार. ९४५
ततः प्रकाश	कौ. ८६३	ततोऽर्धं मध्य	मनु. ११८६	तत्प्रमाणं तु	बृह. ९५१
		ततो लभेत	बृह. ८७५	*तत्प्रवर्तित	,, १९१३
		*ततो लभ्येत	,, ,		

तत्प्राज्ञेन वि	मनुः १०७१	तत्र स्यात्सह	याज्ञ. ११७५	*तत्सपिण्डाः श्रो	बृह. १४०२
तत्र कर्म च	नार. ८२७	तत्र स्यात्स्वामि	,, ८४७	तत्सपिण्डा बा	,, १५१४;
तत्र कार्पासि	,, १७४७	तत्र स्वमाद	कात्या. १४५७	तत्सपिण्डेषु	प्रजा. १५२६
तत्र कार्यं प	याज्ञ. १८१४	तत्र स्वस्वप्रा	विष्णुः १९२१	तत्समुत्थेषु	नार. १५५५
तत्र कार्यं प्र	उश. १७९२	तत्र स्वामी भ	मनुः १८०८	तत्समुत्थो हि	,, ८५१
तत्र कोऽन्यन्त	वृका. ९०१	तत्र ह्यष्टाव	नार. ७९८	तत्समो द्विगु	मनुः १८५६
तत्र क्षेत्रं प्र	भा. १२८७	*तत् राजा चा	वसि. १९२०	तत्समा द्विगु	हारी. ६३६
तत्र गावः कि	वेदाः ९७९,	तत्रादानेन	भा. ८६१	तत्सर्वं न स	भा. १९८४
	१८९५	तत्राद्यावप्र	नार. १०९५	तत्सर्वं लभ	,, १०२९
तत्र चेदनु	शंखः ७७१	*तत्राधि दाप	बृह. ६५१	तत्सर्वमकृ	प्रजा. १२३२
*तत्र जाताः स	मनुः १२४९	*तत्राधिरन्यः	नार. ६५०	*तत्सर्वस्यैव	वृगी. १३७२
तत्र जातेषु	भा. १२४३	तत्रान्यं दाप	बृह. ६५१	*तत्सहायैः स	मनुः १६९६
तत्र जातेष्व	,, ,	*तत्रान्यं दाप्य	,, ,	*तत्सहायैः स्वा	,, ,
तत्र ज्येष्ठत	हारी. १२६६;	*तत्रान्यं प्राप्य	,, ,	तत्सहायैर	,, ,
	यमः १३५२	तत्रापरिच	मनुः ९१०;		१९२९
तत्र तत्र दे	बौधा. १९१९	*तत्रापि गम	अपु. १९७६	तत् साहस	नार. १६४१.
तत्र तत्राव	देव. १९४२	तत्रापि गूह	बृह. ८७२		१७४४
तत्र तेनैव	भा. १२४३	को. १०३८	को. १०३८	*तत्सुतश्च ध	बृह. १४५०
तत्र व्रीजन	,, १२८४	तत्राऽपि गृही	,, ७१६	*तत्सुताः पितृ	देव. १४०४
*तत्र त्वष्टाव	नार. ७९८	तत्रापि दण्ड्यः	नार. ७४८;	तत्सुता गोत्र	याज्ञ. १४७९
*तत्र दण्डः कि	,, १६४३		व्यासः ७५६	*तत्सुता वा ध	बृह. १४५०
तत्र धन्वन्तृ	विष्णुः १९२१	*तत्रापि दृष्टं	नार. १८२४	*तत्सुतो गोत्र	याज्ञ. १४७९
तत्र पूर्वं पू	गौत. ८१५	तत्राऽपि दोष	आप. १२६६	,, ,	लहा. १५२७
तत्र पूर्वश्च	नार. ८३०	तत्रापि नाप्नु	नार. १९१२	*तत्सुतो बान्ध	बृह. १४५०
*तत्र प्राप्ते तु	कात्या. १२२७	तत्रापि नाशु	कात्या. ८३६	तत्सुतो वा ध	,, ,
तत्र ब्राह्मणी	विष्णुः १२४०	*तत्रापि स भ	नार. ७४८	तत् सूर्यः प्र	वेदाः ९९९,
तत्र भुक्तानु	वसि. ११२६	तत्रायसह	व्यासः ८९९		१८३९
तत्र भेदमु	बृह. ८७३	तत्राप्येष म	भा. १२४४	तत्स्त्रीणां जीव	नार. १५१२
तत्र मूलं द	,, ७६५	तत्रारभ्याधे	अनि. १९६७	*तत्स्त्रीणामपि	कात्या. ७१४
तत्र मे गच्छ	वेदाः ९९६	तत्रासन्नत	कात्या. ८९८	तत्स्त्रीणामुप	,, ,
तत्र यद्वक्ष्य	मनुः १३१९	*तत्रेहाष्टाव	नार. ७९८	*तत्स्त्रीभ्यो जीव	नार. १५१२
तत्र यन्मुष्य	आप. १६६४	*तत्रैव त्राय	हारी. १२६४	तत्स्यात्पालय	बृह. ७५०
तत्र यल्लभ	अनि. १४६३	तत्रैवार्येषु	अनि. १९६७	तत्स्यादेवंवि	कात्या. ७०९
*तत्र यो रिक्त्य	मनुः १३१९	तत्रोत्तमो द	कौ. ७९४	तत्सर्वं तस्यैव	वृगी. १३७२
तत्रार्ण सोद	कात्या. ६५५	*तत्रोपगम	बृह. ८७२	*तत्स्वभावैव	नार. ८४९
तत्रार्णो नाप्नु	बृह. ६५३	तत्रोपविश्य	वेदाः १००२	तत्स्वामिना प	बृह. १९१३
*तत्र लब्धं च	कात्या. १२२७	तत्रोपशम	बृह. ८७२	*तत्स्वामिने प	,, ,
तत्र लब्धं तु	,, ,	तत्रोभयथा	वसि. १२७२	*तत्स्वामिनो भो	याज्ञ. ९४३
तत्र विद्या न	मनुः १९७४	तत् संलभ	वेदाः १००४	*तथा गणिम	मनुः १७१६
तत्र वै त्राय	हारी. १२६४	तत्संभूयस	नार. ७८०	तथा च श्रुत	,, १०५०
तत्र श्लोकः	वसि. १२७२	तत्सविदं य	विष्णुः ८५९	तथा चान्यार्थ	जैमि. १४२४
*तत्र साक्षीकृ	कात्या. ६८३४	तत्संशयान्नो	गौत. १२६३	*तथा चान्ये प्र	नार. १७५४
तत्र सा भर्तृ	व्यासः ११११;	*तत्संसकतेषु	कात्या. ९५५	तथा चारैः प्र	मनुः १९३०
	अङ्गि. १११६	तत्संसकतैस्तु	,, ,	*तथा चौरप	नार. १७५५
तत्र सोपाधि	कात्या. १४५४	तत्सधर्मा ब	कौ. १२८८	तथा चौर्याप	,, ,
*तत्र सोपाधि	,, ,	तत्सधर्मा मा	,, ,	तथाजाविक	,, ९१७;

काल्या. ९२०; स्मृत्य.	९२१
*तथा तं च नि	मनुः ९३६
तथातथा द	॥ १८०४;
काल्या.	१८३४
तथा तथा वि	॥ १९८७
*तथा तां च नि	मनुः ९३६
*तथाऽतिथिषु	गौत. १९७२
तथा तुष्टिक	कात्या. १८३३
तथा त्वमपि	भा. १२८४
तथा दत्तक	॥ १२८६
तथा धरिम	मनुः १७१६
तथाऽधिकृता	शंखः १७७१
तथा धेनुभृ	बृह. ९१९
तथा न लिप्य	नार. १९३६
तथा नश्यति	मनुः १०७२
तथाऽनाथद	बृह. ८७३
तथा नित्यं य	मनुः १०५५
तथानियुक्तो	नार. ११०१
*तथाऽन्यहस्त	॥ ८८८
तथाऽन्यहस्ते	॥ ॥
*तथापरार्धं	यमः १६५२
तथा परिमे	मनुः १७१६
तथा पशुप	आप. ८४२
*तथा पशुपा	॥ ८४३
तथा पान्थमु	बृह. १७६०
तथा पापान्नि	मनुः १९३०
*तथा पिता कु	बृह. १९८७
*तथापि नित्या	आप. ११६६
*तथापि प्रति	मनुः १६२९
*तथा पुण्याकिं	आप. १४०५
तथा पुण्यफ	॥ ॥
तथाप्यगुता	कौ. १६२०
तथा प्रकृत	मनुः १९३०
तथा प्रतिषि	कौ. १०३७
तथा प्रत्युद्र	हारी. १०१५
*तथा प्रगिव	कात्या. ८०६
तथा भुवाणा	वारा. १०७६
तथा ब्रूहि म	भा. १०३३
तथा भद्रज	मार्क. ९६२
*तथा भागानु	बृह. १२२२
तथाऽभिवर्षे	मनुः १९३०
तथा मातृवि	अनि. १९४३
तथा यशोऽस्य	मनुः १७२५
तथा रक्ताङ्गु	भा. १२८५
तथा राज्ञा नि	मनुः १९३०
तथाविधम	नार. ११३०;

तथावृत्तिश्च	विष्णुः १९८३
तथा शक्तः प्र	वारा. १०७७
तथा शतस	याज्ञ. १७८१
*तथा शूद्रज	भा. १०३१
*तथा शौर्याप	मार्क. ९६२
तथाऽधगुण	नार. १७५५
*तथा सर्वं ऋ	॥ ६२६
तथा सर्वाणि	मनुः १२४७
तथा हरेत्	॥ १९३०
*तथा हि श्रुत	॥ ॥
तथेतरेषा	॥ १०५०
तथेति वायु	स्मृत्य. १२३३
*तथैकपात्रे	वेदाः १००६
तथैकादश	हारी. १०१४
तथैव कन्या	बृह. १३४८;
तथैव कुर्या	अनि. १९४३
*तथैव तच्च	यमः १११३
तथैव तत्सु	भा. १०२९
तथैव तस्य	बृह. ७५१
तथैव ते पा	॥ १५१७
१९४१; अनि.	॥ ७५१
*तथैव तैः पा	॥ ११७३,
तथैव दण्ड	बृह. ११७३
*तथैव दण्डे	कात्या. १८३३
तथैव दत्त	॥ ॥
तथैव बहु	॥ १३५०
*तथैव भोज	भा. १०३२
तथैव भोज्यं	कात्या. ८७७
तथैव भोज्य	॥ ॥
*तथैवमुक्त्वा	याज्ञ. १६३३
तथैव मुनि	भा. १०२८
तथैव सप्त	मनुः १७२५
तथैवाक्षेत्रि	॥ १०७४
*तथैवाधर्म	बृह. ८०४
तथैवानुप्रि	भा. १०२९
तथैवान्ये प्र	नार. १७५४
तथैवार्धाधि	विष्णुः ८९१
*तथैवाशन	बृह. १५२०
तथैवास्मिन्	भा. १२८४
*तथैषां स्वाभि	नार. ८३१
तथोक्तोचप	॥ ८००
तथोद्धारवि	संप्र. ११९४
*तथोपधाभि	नार. १७५२
तथोपनिधि	मनुः ७४३

तथोर्णा कार्पा	हारी. ६०९
तथ्येनापि शु	मनुः १७७७;
तथ्येनाऽपि व	नार. १७८७
* ॥ ॥	विष्णुः १७७०
*तदकूटवा	मनुः १७७७;
तदकूटे कू	नार. १७८८
तदमे अनृ	विष्णुः १६११,
*तदङ्गं तस्य	१६६९
॥ ॥	॥ १६११,
तदङ्गच्छेद	॥ १६६९
*तदङ्गमेव	वेदाः ६०४
तदध्यमिकृ	मनुः १८०१
तदनन्तर	नार. १८२८
तदनपाक	॥ १६४३
*तदनेन वि	॥ १८२८
तदन्तरा ध	कात्या. १४५२
तदन्नं द्विगु	स्मृत्य. १२३३
तदन्यदापि	मनुः ८८१
तदन्यस्या	बृह. ६५२;
तदन्वीक्ष्य प्र	कात्या. ६५८
*तदपस्यं त	मनुः १६२८,
तदपत्यं द्व	१९२७
* ॥ ॥	बृह. ६७२
तदपत्यस्य	॥ १५६९
तदपि त्रिवि	आप. १२६७,
*तदपि द्विवि	१६०६
तदपि भूमिः	नार. ११०३;
तदप्यन्याय	कात्या. १३४९
तदप्यस्मै द	नार. ११०३
*तदभावाय	कात्या. १३४९
तदभावे आ	शंखः १४१६,
तदभावे क	१४२९
तदभावे तु	नार. १७४४
१४१३, १५५९; नार.	॥ ॥
कात्या. १५२१, १७६३; व्यासः	वेदाः ७९२
१५२४	नार. १९३५
*तदभावे तु	कौ. ९३२
नार. ७८२	॥ ॥
१४६६	आप. १४६६
७०८	बृह. ७०८
१२२२,	॥ १२२२,
१४१३, १५५९; नार.	१४१३, १५५९; नार. १७५७;
कात्या. १५२१, १७६३; व्यासः	१५२४
७८२	॥ ७८२

तदभावे दु	बौधा. १४२७	तदष्टभाग	कात्या. ९६०	*तदूर्ध्वं हाप	कात्या. ७५५
*तदभावे नि	विष्णुः १४७०	तदष्टभागा	नार. ९४८	तदूर्ध्वमपि	शंखः ११९५
तदभावे पि	वसि. १२७२	*तदष्टभागो	" "	तदृण धानि	कात्या. १२२९
शंखः १४७१; कौ. १२४५,	विष्णुः १४७०;	*तदसाक्षिक	कात्या. १८३४	*तदृणं सोद	" ६५५
१४७४; कात्या. १५२१	१४७०;	*तदसाक्षिक	" "	Xतदेतदक्	नि. १२५५
* " "	" १७६३	तदस्माद्इदं	वेदाः १४६४	" "	" १४१५
तदभावेऽय	कौ. १०४०	तदा गृहीत	बृह. १९६२	तदेतदेव	वेदाः १००९
तदभावे ब	विष्णुः १४७०	*तदा तच्छान्त	" ६५३	तदेतन्मिथु	" १०१०
*तदभावे ब्रा	बौधा. १४६८	*तदा तत्र व	" ७८६	तदेव छेद	अपु. १८३५
" "	विष्णुः १४७०	*तदा तुष्टिक	कात्या. १८३३	तदेव द्विगु	बृह. ७६५,
तदभावे भ	बौधा. १४२७;	*तदा तु स्वामि	याज्ञ. ८४७	तदेव नीते	कौ. ९२९
कौ. १४३०; देव. १४६२	१४२७;	तदात्मपुत्र	कौ. १४३०	तदेवमेनं	वारा. १०७७
२ तदभावे भ्रा+	विष्णुः १४७०	*तदा दयात्स्व	नार. ७०४	तदेव यय	कात्या. १४५८
" "	बृह. १५१८	तदा दयाद्वि	" "	तदेव षण्ड	कौ. ९०६
तदभावे मा	विष्णुः १४७०	तदाऽनुमर	भा. १०३०	तदेव स्त्रिया	" १०३५
तदभावे रा	बौधा. १४६८	तदाप्रभृति	" १०२७,	तदेव हतो	" १६१५
तदभावे वि	कात्या. ७१४;	२ " "+	१२८५	तदेवाभ्यक्षे	" १६९०
वृया. १३५५; व्यासः ११४२,	७१४;	* " "	" १०२९	तदेषां याचि	" ८६३
११९९	११४२,	*तदा प्राप्तं च	मनुः १०६८	तदेव तस्य	बृह. ६५२
*तदभावेऽव्य	आप. १४६६	तदा भूयस्तु	कात्या. १२२४	तदेव द्विगु	" ८८९
तदभावेऽस	शौन. १३६५	तदा यदाधि	ब्रह्म. १११८	तदोत्तमर्ण	शुनी. ६३५
* " "	संभ्र. १५३०	तदा राजा द्व	वृहा. ७३२	तद्गतिं स च	कौ. १६१६
तदभावे स	कात्या. १३५०;	तदा रोहनु	नार. ९४६	*तदग्रहं चापि	कात्या. १६४९
२ " "+	संभ्र. १५३०	तदा विचार	वेदाः १००२	तदग्रहं चैव	" "
* " "	विष्णुः १४७०	*तदाष्टभाग	बृह. ८७४	तद्गोत्रजो वा	ब्रह्म. १३७५
तदभावे सु	मनुः १४७६	तदा स एव	कात्या. ९६०	तद्गोत्रबन्धु	भा. १२८७
" "	नार. ७८२;	तदा स गोप	ब्रह्म. ९२१	तद्वायं	बृह. ११४१
*तदभावे स्व	संभ्र. १३८४	तदा साक्षिक	" "	तद्वासैरेव	मनुः १९२७,
तदर्थं गुरु	नार. ७८२	*तदा स्रोतःप्र	कात्या. १८३४	" १९४६	
तदर्थं द्रव्य	बृह. ८३४	तदा हरस्य	बृह. ९५२	*तद्वासैरेव	" "
तदर्थदान	" ८९६	तदाहुः	कालि. १३७७	*तदुदुहिता वा	आप. १४६७
तदर्थमशु	भार. ८०७	तदाहुर्ब्रह्म	वेदाः १६०२	तदूर्ध्वकांश्च	विष्णुः १६१२
तदर्थोऽस्य नि	बृह. ८५३	तदाहु राकां	वसि. १९७७	*तदूर्ध्वकान्	" "
तदर्थं क्षत्रि	गौत. ८१६	तदिन्द्रमेवा	वेदाः १००५	तद् दृश्यमा	कात्या. १२२९
तदर्थं भागि	बृह. १७९०	तदिन्द्रियदौ	" ११८१	*तदेयं सुह	नार. ७९९
*तदर्थं मध्य	शुनी. १९८८	तदिन्द्रियदौ	आप. १०१८	*तदेयमप	" "
तदर्थं योषि	मनुः ११८६	तदिन्द्रियदौ	वेदाः ११६०	*तदेयमवि	" "
तदर्थं वैश्ये	कात्या. १८८८	तदिन्द्रियदौ	" ११८१	तदेयमुप	" "
तदर्थमजा	गौत. १७६९	तदुच्यते सं	बृह. ९५३	तद्देशकुल	मनुः १९३१
तदर्थं कट	विष्णुः ९०५	तदुच्यते सं	" ९५१	*तद्दोषेण च	विष्णुः ८४३
तदर्थं तु त	शुनी. १७६७	तदुच्यते सं	वेदाः ११८१	तद्दोषेण य	" "
*तदर्थेन त	मार्क. ९६२	तदुच्यते सं	कौ. ९२९	*तदद्रव्यं तेन	कात्या. ७५३
तदलाभे नि	" "	तदुच्यते सं	वेदाः १००८	तदद्रव्यं वर्ध	नार. ६९५
*तदष्टभाग	वसि. १२७२	तदुच्यते सं	" ११४४	*तदद्रव्यं सदृ	व्यासः १७६४
	नार. ९४८	तदूर्ध्वं स्थाप	विष्णुः १६६९	तदद्रव्यं सोद	कात्या. ७५३

तद्व्यवस्थामि	कात्या. ७३०	तद्वै ब्रह्मज्व	वेदाः १६०१	ततमाषक	स्कन्द. १९६५
तद्व्यवस्थसद	व्यासः १७६४	तद्वै राष्ट्रमा	,, १६००	*ततमासिञ्च	नार. १७८८
*तद्वनं द्विगु	मनुः १६२८	तद्व्यतिक्रमे	आप. १०१८	ततमासेच	मनुः १७७६;
तद्वनं पुत्र	कात्या. ७०९	*तन्तुवायः प	मनुः १७०९		नार. १७८८
*तद्वनं पुत्रि	मनुः १२९८	तन्तुवाया द	कौ. १६७३	तमप्रवः के	वेदाः ९६६
*तद्वनं वर्ध	नार. ६९५	तन्तुवायो द	मनुः १७०९,	तमनेन वि	मनुः ८८१
तद्व स्मितपु	वेदाः १००७		१९२७	तमन्येन नि	कौ. ७३७
तद्वातूनाम	नार. १७४७	तन्त्रमेके यु	वेदाः १०००	तममुवन्	भा. ८६०
ताद्वि एभ्य ए	वेदाः १२६२	तन्दुलस्याथ	स्कन्द. १९६७	तमस्मेरा यु	वेदाः ९७०
तद्विरण्यम	,, १००५	तन्दुलानुद	,, ,	तमहं संशि	भा. १२८५
तद्वि खिया अ	वसि. १९७७	तन्दुलान्मन्त्र	,, ,	तमा तिष्ठानु	वेदाः १००१
*तद्वितुनाम	नार. १७४७	*तन्नाम्नाभ्याहा	कात्या. १४५३	*तमार्य दण्ड	मनुः १७२०
तद्वन्धुजाति	बृह. ७२७	तन्निमित्तं भ्रे	कौ. १९२२	तमायान्तं पु	याज्ञ. १९३३;
*तद्वन्धुजात्	,, ,	तन्निमित्तं वा	,, १०३८		अपु. १९६९
तद्वन्धुना क्रि	,, ७८६	तन्मन्त्रस्य च	याज्ञ. १७८३,	तमाहुः सर्व	मनुः १७०१
तद्वन्धुहर्ण	वेदाः १५९२		१९३३	तमेव चक्रे	कालि. १३७७
*तद्वन्धुहर्ण	गौत. १९४८	*तन्मन्त्रस्य तु	,, १७८३	तमेव चोप	भा. १९८४
*तद्वन्धुहर्ण	नार. ८३२	तन्मा प्रापत्	वेदाः १००४	तमेव संकु	कौ. १६१५
*तद्वन्धुहर्ण	श्रुम. ८५५	तन्मूलत्वात्	कात्या. ९५७	तमेव सशो	,, ,
तद्य इह र	वेदाः १५९२	तन्मूलत्वात्	,, ९५६	तमौरसं वि	मनुः १३०३
तद्यत् साचा	,, १०१०	*तन्मूलाद्विगु	याज्ञ. १६३३	तया गवा किं	बृह. १४०२
*तद्यथा जन	नि. १२५३	तन्मूल्यमुत्त	बृह. ७२५	तया धर्मार्थ	दक्षः १११४
तद्यद्वर्षी	वेदाः १०१०	तन्मूल्यद्विगु	याज्ञ. १६३३	*तया धेनुभृ	बृह. ९१९
तद्योषितां तु	भा. १०३०	तन्मूल्यतिकानु	नार. ९४७	तया प्राप्तं च	कात्या. १२२४
तद्योषितां तु	गौत. १६६१	तन्मूल्यतिकानु	मनुः १५००	*तया प्राप्तं तु	,, ,
*तद्योषितां	कात्या. ७८९	तन्मूल्यतिकानु	कात्या. ७८९	*तया प्राप्तं ध	,, १२२४
तद्योषितां	बृह. ८७४	तन्मूल्यतिकानु	शुनी. ७९०	तया चर्चाम्यं	वेदाः १००७
तद्योषितां	नार. १९४०	*तन्मूल्यतिकानु	कात्या. ७८९	तया लब्धं घ	कात्या. १२२४
*तद्योषितां	बृह. ८७४	*तन्मूल्यतिकानु	वसि. १९८२	तया सहस्र	वेदाः ९९७
तद्योषितां	,, १५६९	*तन्मूल्यतिकानु	नार. १९३६	तया हि सहि	स्मृत्य. १११८
*तद्योषितां	,, ,	*तन्मूल्यतिकानु	,, १७८५	तयेमां प्रजा	वेदाः १००७
*तद्योषितां	अग्नि. १११६	*तन्मूल्यतिकानु	भा. १०३०	तयैर्विध	भा. ८१९
तद्योषितां	कात्या. ८३९	*तन्मूल्यतिकानु	नार. ६९५;	तयोः पश्यन्तो	वेदाः ९२४
तद्योषितां	व्यासः ११११;	*तन्मूल्यतिकानु	कात्या. ७१४	तयोः पुमांसं	भा. १९८६
तद्योषितां	अग्नि. १११६	*तन्मूल्यतिकानु	वेदाः १०००	तयोः पूर्वकृ	कात्या. ६५६
तद्योषितां	वेदाः १६०२	*तन्मूल्यतिकानु	मनुः १७०२	*तयोः पूर्वत	,, ,
तद्योषितां	,, १००७	*तन्मूल्यतिकानु	नार. ६९५	तयोः पैताम	बृह. ७०७
तद्योषितां	,, १००९	*तन्मूल्यतिकानु	आप. १६६६	तयोः शयान	वेदाः १००९
तद्योषितां	यमः १६५२	*तन्मूल्यतिकानु	नार. ६९५	तयोः प्रपता	,, ९९८
*तद्योषितां	मनुः १६२९	*तन्मूल्यतिकानु	,, ,	तयोरनिय	नार. १०९३
तद्योषितां	स्मृत्य. १३७३	*तन्मूल्यतिकानु	कात्या. ७१४	तयोरनुम	आप. १४०७
*तद्योषितां	नार. ११३२	*तन्मूल्यतिकानु	नार. ६९५;	तयोरन्यत	मनुः १९७४
तद्योषितां	,, ८२६	*तन्मूल्यतिकानु	कात्या. ७१४	तयोरपच	कौ. १६७४
*तद्योषितां	श्रुम. ८५५	*तन्मूल्यतिकानु	बृह. ११०९	तयोरपचये	भा. १२४४
तद्योषितां	वेदाः ११४४	*तन्मूल्यतिकानु	भा. १०३३	तयोरपि कु	मनुः १७२५
तद्योषितां	,, १८४०	*तन्मूल्यतिकानु	,, १९८४	तयोरभावे	वसि. १४७०

तयोरहं प	वेदाः १०००
*तयोर्होम	नार. १८२७
तयोर्हितं प्र	मनुः १९०६
*तयोर्नित्यप्र	" "
तयोर्मनुषो	को. ११८५
*तयोर्नित्यप्र	नार. १३४७
तयोर्नित्यप्र	विष्णुः १२४३;
मनुः १३२३; नार. १३४७	
तयोर्हि माता	मनुः १२९७;
१४७४; देव. १३५०	
तयोश्चतुर	को. ९३६
तयोश्चतुर्वि	गौत. १९१६
तरिकः स्थल	याज्ञ. ७७८,
१६३५, १९४७	
* " "	विष्णुः १९४४
*तरिकः स्थानि	याज्ञ. ७७८
*तरिकश्च स्थ	विष्णुः १९४४
*तरिति स्थल	याज्ञ. ७७८
*तरिति स्थल	" १६३५
तरेष्वशुक्ल	नार. १९३६
तर्पणं प्रत्य	स्मृत्य. १११८
तव गृहे या	वेदाः ८५८
तव दुहिते	" १००७
तव दैवत	वारा. १०७७
*तवास्मीति य	नार. ८३३
तवाहमिति	" "
तवाहमित्यु	" ७०३,
८३०, ८३२, ११०३	
* " "	नार. ८३३
तवैव पादा	वारा. १०७६
तवैव वंशे	" १३२९
तस्करप्रति	मनुः १६९५,
१९२९	
*तस्माच्चतुष्टो	वेदाः १८९८
तस्माच्चैव वि	भा. १९८३
तस्माच्छत्रं च	" ८६०
तस्माच्छास्त्रत	संप्र. ११४२;
शुनी. १९८८	
तस्माच्छास्त्रानु	कात्या. १९४२
तस्माज्ज्येष्ठं पु	बौधा. ११४६
तस्माज्ज्येष्ठश्च	भा. १९८४
तस्मात्कनीय	वारा. १३२९
तस्मात् नाव	नार. १९३६
तस्मात्तद्वच	" "
तस्मात्तस्यास्त	वसि. १९७७
तस्मात् पुत्रो	वेदाः १२६०

तस्मात् पुत्र	भा. १०३०
तस्मात् संश	शंखः १२८२
तस्मात् द्वे द्वे	वेदाः १००५
*तस्मात् नाक्षि	नार. ९४९
तस्मात् नोक्षि	" "
तस्मात् जीव	भा. १९८५
तस्मात्पापिषु	स्कन्द. १९६५
*तस्मात्पितृध	बृह. १५१५
तस्मात्पितृध	" "
तस्मात्पुत्र इ	विष्णुः १२७९;
मनुः १२९०; वारा. १३२८;	
भा. १९८४	
नि. १२५५	
" "	" १३८५,
" "	१४१५
तस्मात्पुरस्ता	वेदाः ८१३
*तस्मात्पूज्याः वि	याज्ञ. १०७९
तस्मात्पूजै व	वेदाः ११६३
तस्मात्पौराणि	यमः १९४३
तस्मात्प्राजावि	मनुः १०४७
तस्मात्प्राहेय्या	भा. १२८४
तस्मात् वस्त	आप. ११६६
तस्मात् शूद्रस्य	भा. ८१८
तस्मात्संघातः	" ८६१
*तस्मात्संशया	शंखः १२८२
तस्मात्सत्यं तु	भा. १९६४
तस्मात्सत्यं ब्रु	" "
तस्मात् समा	को. १६८६
*तस्मात्समाना	वेदाः १००७
तस्मात्समानो	" १००५
तस्मात्सर्वेषु	बृह. ९५२
तस्मात् साक्षि	को. ७३७
तस्मात्साधार	मनुः १०५५
तस्मात्साध्यः	मत्स्य. १११८
तस्मात्सायं प	वेदाः ९०३
तस्मात्	नि. १२५५
" "	" १३८५,
" "	१४१५
तस्मात्स्त्रियः पु	वेदाः ९९५
तस्मात् स्नात	आप. ११६६
तस्मादधिक	नार. ६९२
तस्मादनुची	वेदाः १००५
तस्मादथास्त	कात्या. ७२८
तस्मादव्यञ्ज	नार. १९७८
तस्मादस्य व	मनुः १८५९
तस्मादाहुः श	वेदाः १५९६

तस्मादाहुर्न	वेदाः ११६०
तस्मादुगमे	" ११६३
तस्मादु ह वि	" १००६
तस्मादेकस्य	" १०११
तस्मादेकाकी	" १०१०
तस्मादेतद्	भा. १०२८
तस्मादेतद्	वेदाः १८४०
तस्मादेतस्य	" १००९
तस्मादेताः स	मनुः १०५३
*तस्मादेभिश्चो	नार. १८२४
तस्माद् दण्डं	मासो. १९७०
तस्माद्वासस्य	ब्रह्म. १३७५
*तस्माद्वासच	" "
तस्माद्देशे च	नार. ८८८
तस्माद् भूतं	मनुः १९०६
तस्माद् द्विजे	" १९५६
तस्माद्धर्मं पु	भा. १२८६
तस्माद्धर्मण	" १९६९
तस्माद्धर्मित	वेदाः ८१२
तस्माद्ब्रवीमि	भा. १०३३
*तस्माद्भरस्व	" १२८८
" "	" १९८५
तस्माद्भव	" "
तस्माद्भार्या प	" १०२६
तस्माद्भार्या र	आप. १२६७;
तस्मात्	बौधा. १२७१
तस्मात् पुत्रा	वेदाः ११८१
तस्माद्यम इ	मनुः १९३१
तस्माद्वक्षेत्	पैठी. १११५
तस्माद्वक्षेत्	वसि. १९७७
तस्माद्राजाच	गौत. १९१८
तस्माद्राजा नि	कात्या. १९१४
तस्माद्राजा ब्रा	बौधा. १४६९
तस्माद्राजा स	देवी. १९४३
तस्माद् राज्ञा	नार. ११०६
तस्मादेतोष	हारी. १०१४
तस्मादेदधु	" १७६९
तस्मादे शक्यं	बौधा. १९७४
तस्मात्मानयि	भा. ८६१
तस्मात्तदुप्र	मासो. १९७०
तस्मात्तद्वच	भा. १२८५
*तस्मिन्नेष्यपरि	वसि. १२७८
तस्मिन्नेष्यति	" १२७७
तस्मिन्नेष्यति	वृम. १७६६
तस्मिन्नेष्यति	भा. ८४०
तस्मिन्नेष्यति	कात्या. १२२७

तास्मिन् गुरौ	आप. १९७३	तस्य पुत्रो धु	भा. १९८४	तस्या उ ह स्था	वेदाः १००६
तास्मिन् जाते	बृगौ. १३७२	तस्य पूतस्य	वेदाः १५९५	तस्या ऋणं ह	नार. ६९९
तस्मिन् दृष्टे	भा. १२८४	तस्य प्रक्षुभ्य	बृह. १६४६;	*तस्या ऋणी ह	वेदाः १५७०
तस्मिन् देशे	वसि. १९२१	मनुः १६९२, १९२९	कौ. ७३७	तस्या एताव	विष्णुः १५६९
तस्मिन्पक्वा	कौ. ८६३	तस्य प्रतिदे	मनुः ६६४	तस्यागतस्य	वेदाः १००६
तस्मिन्नपि प्र	कात्या. ८०५	*तस्य प्रतिभु	वसि. १२७३	तस्याग्ने भाज	वेदाः १००३
*तस्मिन्नप्य प्र	” ”	तस्य प्रदान	बृह. १६४६	तस्याग्ने त्वं व	” १५९८
*तस्मिन्नर्थे प्र	” ”	*तस्य प्रभ्रय	वसि. १९२१	तस्याजलिना	कौ. १६८७
*तस्मिन्नष्टे कृ	” ७५५	*तस्य भयम	व्यासः १२३१	तस्यातिक्रम	” ८४४,
*तस्मिन्नष्टे मृ	” ”	तस्य भागद्व	बृह. ७८६	तस्यातिक्रमे	८७९, ९२७, ९३०, १०३४,
तस्मिन्नष्टे ह	” ”	तस्य भाण्डं द	मनुः १३१९	१०३५, १४३१, १६७६	” ९२६
तस्मिन्नुपस्थि	भा. १९८५	*तस्य यदृक्थ	वेदाः १००५	उ ” ”+ कौ.	१९५५
तस्मिन्मृगे हि	भार. ७३१	तस्य रेतः प	” ८५७,	तस्याददीत	मनुः ८५५
*तस्मिन् प्रति	वसि. १२७७	तस्य वा त्वं म	९७८, १८३६	*तस्या दद्युः पृ	नार. ६९९
तस्मिन्भोगः प्र	कात्या. ९५५	तस्य विभागे	वेदाः ११८१	*तस्या द्रव्यं ह	कात्या. १८३४
तस्मै कृणोमि	वेदाः १८९५	तस्य वृत्तिं प्र	भा. ८१८,	तस्यानुरूपं	पद्म. १३७६
तस्मै मां ब्रूहि	मनुः १९७४	तस्य श्रुतिः प्र	१९७६	तस्यापत्यं न	शंखः १२८२
तस्मै होवाच	वेदाः ११४४	तस्य श्रुतिः प्र	नार. १९३६	तस्यापसार	कौ. १६८६
तस्य कण्टक	कौ. १६७९	तस्य वेद्याव	व्यासः १८८९	तस्यापि दृष्टं	नार. १८२४
तस्य कन्या पृ	भा. १९८६	तस्य व्ययक	कौ. ८४४	तस्याप्येष भ	” ७४९
तस्य कर्मानु	मनुः ७७३	तस्य षड्भाग	मनुः १७००	*तस्याप्येष वि	” ”
*तस्य कार्यानु	” ”	तस्य संवत्स	भा. १९६४	” ”	१२२०
तस्य कुर्यान्तु	” ८८२;	तस्य सर्वस्य	वेदाः १२६२	तस्या भर्तुः	वसि. १९७७
नार. १०९७; मत्स्य. १९७५		तस्य सर्वस्व	अपु. १९६९	*तस्याभिवर्ध	मनुः १६९२
तस्य गोमिथु	शंखः १३९०	तस्य सुगन्धि	पद्म. १३७६	तस्याभिशास्ता	कौ. १६८७
तस्य च ब्रह्म	विष्णुः १६०९	*तस्य स्वेच्छा ख	विष्णुः ११७५	तस्यामकल्पे	वेदाः ११८१
तस्य चेच्छा	आप. १९१८	तस्य ह त्रय	वेदाः १२६०	तस्यामप्रकृ	नार. १०९५
*तस्य चेस्याद्य	नार. ७८२	तस्य हत्वा तु	बृह. १७६०	तस्यामरोच	मनुः १०५३
तस्य तद्वच	भा. १३९०	तस्य ह नाचि	वेदाः ७९१	तस्यामविद्य	संप्र. १५३०
तस्य तद्वर्ध	मनुः १६९२, १९२९	*तस्य हि प्रति	नार. १९४०	तस्यामात्मनि	भा. १२८६,
तस्य तद्वित	” १०४१	तस्यां जाताः स	मनुः १२४९	१४७३; मनुः १२९४,	१४७४; नार. १५१२
तस्य तन्नाप	बृह. १२२३	तस्यां त्वरोच	” १०५३	* ” ”	बृह. १५१५
” ” + व्यासः १२३१		*तस्यां पितृष	बृह. १५१५	तस्यामेव तु	नार. १२३८
तस्य तस्य प्र	भा. १२८६	तस्यां पुनर्न	वेदाः १००५	*तस्या रिक्थं ह	” ६९९
तस्य ते प्रति	नार. १९४०	तस्यां पौनर्भ	कात्या. १३५०	*तस्या वेश्याव	व्यासः १८९०
तस्य ते यस्य	” ११०३	तस्यां यो जाय	कालि. १३७७	*तस्यानु कर्ते	मनुः १८६७
तस्य दण्डः कि	” १६४३	*तस्यां वेश्याव	व्यासः १८९०	*तस्यानु कर्त्यौ	” ”
*तस्य दण्डकि	” ”	तस्यांशं तु ह	बृह. १५५८	तस्यानु कर्त्यौ	” ”
तस्य दण्डवि	मनुः १९०६	तस्यांशं दश	” ७८५	*तस्यानु कल्प्ये	” ”
तस्य दण्डो भ	मत्स्य. ८५५	*तस्यांशं यद	” ”	तस्याह हरि	वारा. १३२९
*तस्य दानवि	वसि. १२७४	तस्यांशो दश	कात्या. ७८८	तस्येदं वच	कालि. १३७७
तस्य दृष्ट्वा म	भा. ८६०	*तस्यां संजन	कालि. १३७७	तस्येह भागि	मनुः १०७४;
*तस्य द्विजभ्यो	मनुः १९५७	तस्यां स जन	” ”	कात्या. १३५०	
तस्य नाम्ना व	संव. १८९१	*तस्याः पितृष	बृह. १५१५		
तस्य परिचा	कौ. १६१५	तस्या उ ह श्री	वेदाः १००६		

तस्यै दद्युः पृ	मत्स्य. ८५५	तात्कालिकाः स	व्यासः ८९९	तामर्ममा भ	वेदाः १००२
तस्यैव द्विगु	बृह. १८३०	तात्कालिकास्तु	जैमि. १४२४	तामेव नृप	वारा. १०७७
तस्यैव भेदः	नार. १६४१, १७४४	*तादर्थ्यात्कर्म	संप्र. १५२९	ता मे हस्तौ सं	वेदाः १९०२
तस्यैव वा नि	मनुः १९५५	*तादृक् दुहि	संप्र. १५२९	ताम्बुलाभ्यञ्ज	प्रचे. १११७
तस्यैवाचर	काल्या. ८७५	तादृक्पत्न्या अ	मनुः १०५१	ताम्रापिण्डो द	कौ. १६७५
तस्यैवानुचि	व्यासः ८९९	तादृग्गुणा सा	मनुः १०७०	ताम्रवृत्तकं	१६१४, १६७५
तस्यै विरपति	वेदाः ९९३	तादृग्गोहति	संप्र. १५२९	*ताम्राणां कांस्य	वसि. ६०९
तस्यै विरपत्यै	९६३	तादृङ्मातुर	मनुः १३१६	ताम्रायः कांस्य	१७४७
तस्यैष व्यभि	मनुः १०५०	*तादृशं गुण	विष्णुः १७९६	ताम्रे पञ्चप	व्यासः ११११, १५२४
*तस्यैष व्यव	११२५४	तादृशं फल	भा. १०२९	तारयत्युभ	याज्ञ. ७७८
*तस्योत्तरा भू	कौ. १६८७	तादृशी सा भ	कौ. ८६२	तारयत्युभ	विष्णु. १६११, १९४४
*तस्योपकर	नार. १८२४	ताननुगुणा	गौत. १९१८	*तारिकः स्थल	१६११, १९४४
तां गति प्राप्नु	भा. १९८४	तानाचार्योप	मनुः १०५३	११११	१६११, १९४४
तां ग्राममध्ये	बौधा. १०१९;	तानि कृत्याह	कौ. १६७९	तालज्ञो लभ	बृह. ७८७; शुनी. ७९०
तां च पुत्रीं गृ	मनुः १०५७	तानि दिवस	मनुः १७०६	तालावचर	कौ. १०३८
तां च बिभृवा	पद्म. १३७६	*तानि निक्षिप	१७०६, १९२७	तावता हि का	१०३८
	विष्णुः १६०९,	तानि निर्हर	वेदाः ८५८	तावतीर्हि स	वेदाः १५९६
	१९७५	तानिन्द्रस्य गृ	मनुः ९३४	*तावत्कालं व	अग्नि. १११५
×तां तत्राक्षैरा	नि. १२५५	तानि संधिषु	भा. १९६४	१११५	परा. १११७
तां तु कन्यां पि	भा. १०२८	तानि सर्वाणि	मनुः ९३४	तावत्कुल्याः स	देव. १२०३
तां तु विख्याप्य	मनुः १०५७	*तानि सिद्धिषु	नार. १७४७	तावत्तं मज्ज	स्कन्द. १९६७
तां दमं दाप	मत्स्य. ८५५	तान्तवस्य च	१७४७	तावत्तस्या भ	लहा. १५२७
*तां धनं दाप	१००६	*तान्तवस्य तु	१००६	तावत्यो भूण	नार. १०९६
तां निष्ठयायां द	९८५	*तान्तवानां तु	१६९६	तावत्सा बन्ध	कात्या. १८८८
तां पूषां चैव	९२४	*तान् प्रगृह्य	१६९६, १९२९	तावदविच्छि	कौ. ११९९
तां भुजाभ्यां प	वारा. १०७६	तान् प्रसह्य	१९२९	तावदेव तु	भार. ६६०
तां यदनुपै	वेदाः ६४०	×तान् आत्मजः	नि. १२५४	तावद्दुहित्र	संप्र. १५२९
तां वहन्त्वग	१००४	तान् विदित्वा	मनुः १६९५,	*तावद्वर्षाणि	अग्नि. १११५
तांश्च देवाः प्र	स्कन्द. १९६५	१९२९; नार. १७४६	१७४६	*तावन्ति भूता	वसि. १०२१
तांश्चापदेशैः	कौ. १६८५	तान् शिष्याचौ	अपु. १९६२	तावन्त्यच्दानि	अग्नि. १११५
तां श्वभिः स्वाद	मनुः १८६५;	तान् सर्वान् घा	मनुः १९०६	तावच्च मुच्य	१११६
	यमः १८९०	*तान् सहायै	१६९६	तावपि स्वावि	भा. १२८७
तां साध्वीं बिभृ	मनुः १०५५	तान्स्वयं वै प	भा. १९८५	तावानेव स	मनुः ७४४
*तांस्तत्र चोरा	नार. १७५५	तान् हस्तेऽकु	वेदाः १००६	ताविह सं भ	वेदाः १००४
तांस्तु वै कार	स्कन्द. १९६७	*तापनीयेरु	नार. १७८५	तावुभौ चौर	मनुः ७४३;
तां ह मनुष	वेदाः १००७	ताभिर्योसि दू	वेदाः ९७२	नार. ७४९;	मत्स्य. ७५६;
तां होदीक्ष्योः	१००६	ताभ्यः कामान्य	भा. १०३३	कात्या. १७६१	
ताः कामलब्धाः	भा. १०३३	ताभ्यां भर्त्रा पि	शुनी. १११९	*तावुभौ चौर	मनुः ७९६
ताः समभव	वेदाः १००५	तामनेन वि	मनुः १०६९	१११९	अपु. १९७१
ताः सर्वाः संवि	८५७	ता मन्दसाना	वेदाः ९८१	तावुभौ पति	मनुः १०६६
ताः सर्वोः संवि	भा. १९८५	तामन्वर्तिष्ये	१००१	*तासां चेदनि	नार. ९१६
ताः अमिरस्वन	वेदाः १००५	तामवृच्छत्	१०१०	तासां चेदव	मनुः ९०९;
ताः अमिरस्वन	मनुः १९५२	तामस्य प्रक्षि	स्मृत्य. १९८८	नार. ९१६	

तासां जरां प्र	वेदाः १६६	तीर्थोपरोधो	कौ. १०४०	तुल्ययोः क्षेत्र	कात्या. ८९८
तासां तु लोकाः	वसि. १०२२	तीव्रदण्डम	मासो. १९७०	तुल्यशीलपुं	कौ. १६८७
*तासां दुहितु	संघ. १५२९	तुकारो गौर	स्कन्द. १९६६	तुल्यांशो वा मा	,, १२४५
तासां पुत्रेषु	मनुः १२४६	तुजाते वृष्ण्यं	वेदाः १६४	तुल्यातुल्ययो	,, ,
तासां प्रभाष	अङ्गि. १११६	*तुभ्यमग्रे प	,, १८५,	तुल्या दुहित	देव. १५२५
तासां राज्ञा प्र	मत्स्य. १११८	तुभ्यमग्रे प	,, १४२३	तुल्यावेतौ सु	भा. १२८७
तासां वर्णक	मनुः १०५३	तुराणामतु	,, १८५,	तुषाक्षरक	नार. १४४;
तासां व्युत्तर	भा. १०२७,	तुरो भगस्य	१००१, १४२३	तूले तु द्विगु	व्यासः ९६१
	१२८४	तुलाकाष्ठे तु	वेदाः १८९९	तूर्णा भौम ज	हारी. ६०८
*तासामनव	नार. ९१६	*तुलाघृतं त्रि	,, ९९७	तृणं काष्ठं फ	भा. १०३०
तासामुतासां	वेदाः १००८	*तुलाधृतम	स्कन्द. १९६६	तृणं च गोभ्यो	याज्ञ. १७४४
तासामकाम	,, १६०३	*तुलाधरिम	वसि. ६०९	तृणं वा यदि	मनुः १७२२
ता सुसन्नतां	,, ९९८	,, ,	,, ,	तृणकाष्ठेष्ट	बृह. १७६०
तास्तथा सम	भा. ८६०	,, ,	मनुः १७१६	,, ६३०	,, ६३०
तास्ते जनित्र	वेदाः १००३	तुलाधारध	नार. १७५०	* , ,	व्यासः ८९९
तास्त्वा जरसे	,, १००१	तुलाधारस्य	स्कन्द. १९६६	*तृणकाष्ठेष्टि	,, ,
तास्त्वा वधु प्र	,, १००२	*तुलाधारिम	,, ,	*तृणच्छेद्यर्थ	विष्णुः १७९८
तिर्यक्षु प्रथ	विष्णुः १६६९	तुलाधृतम	नार. १७५०	तृणच्छेद्येक	,, १६०९,
*तिर्यग्योनौ च	मत्स्य. १८९२	*तुलानाणक	वसि. ६०९	,, १७९८	,, १७९८
तिर्यग्योनौ तु	,, ,	*तुलापरिम	विष्णुः १६११,	तृणवन्मन्य	दक्षः १११४
*तिष्ठति त्रिगु	कात्या. ६३२	तुलामानं प्र	१६६९	*तृणे द्विगुणं	हारी. ६०८
तिष्ठति द्विगु	,, ,	तुलामानकू	मनुः १७१६;	तृतीयः पञ्च	बृह. १५६९
तिष्ठति तिष्ठेति	नार. १८८१	तुलामानप्र	नार. १७५०	*तृतीयः पुत्रः	वसि. १२७२
तिष्ठते विव	व्यासः ११११	तुलामानभा	मनुः १७०७,	तृतीयः पुत्रि	,, , ;
*तिष्ठतो द्विगु	कात्या. ६३२	तुलामानवि	१९२७	तृतीया च भ	यमः १३५१
*तिष्ठेत्पतिकु	,, १४५८	तुलामानान्त	विष्णुः १६११,	*तृतीया पुत्रि	भा. १२४४
तिष्ठेद्भूतुकु	,, ,	तुलामानाभ्या	१६६९	तृतीयिनस्तु	वसि. १२७२
*तिष्ठेद्भूतुगु	,, ,	तुलयाः कर्ष	शंखः १६७१;	तृतीयो दक्षि	मनुः ७७५
*तिष्ठेद्वा कृत	बृह. ७२६	तुलयाशासन	कात्या. १७६१	तृतीयो अग्नि	कौ. १६१७
तिस्रभिर्हि सा	वेदाः १०११	तुलहीने ही	कौ. १६७७	,, ,	वेदाः १८५,
तिस्रः कृत्वा पु	भा. १२४४	तुलिलो यदि	,, , ;	तृष्टमेतत्क	१००१
तिस्रः कोऽर्थ	परा. १११७	तुल्यं सङ्गिस्त	व्यासः १७६३	ते अस्य वध्वै	,, ८८४
तिस्रः कोऽर्थोऽर्थ	अङ्गि. १११५	तुल्यकालं रु	कौ. १६७८	ते एनमभि	,, १००४
तिस्रः पुनर्न	शंखः १०२६	तुल्यकाले नि	,, ,	ते कृषि च स	,, ९९२
तिस्रोऽपिकाः	अनि. १९६७	*तुल्यकालेऽभि	याज्ञ. १७२९	ते गवामिव	,, ९२४
तिस्रो देवीर्ह	वेदाः ९९५,	*तुल्यकाले वि	कौ. १६७३	ते ग्रामामिव	श्रुव. ६७७
	१००६	तुल्यकालेष	स्कन्द. १९६६	ते चिदवासु	कौ. १६७९
तिस्रो मातृक्षी	,, १२५६	तुल्यमाहुस्त	भार. ९००	ते चेत तथा	वेदाः ९६७
तीक्ष्णं वा तप	आप. १६६४		विष्णुः १७७१	ते चेत दशु	कौ. १६८०
तीक्ष्णषवो ब्रा	वेदाः १४६४,		वसि. ६३६	तेजसा दुर्नि	नार. १०९६
	१६००		,, ,	तेजो गोषु प्र	अपु. १९७०
*तीरे नदी प्र	बृह. ९५२		,, ,	तेजो राष्ट्रस्य	वेदाः १००३
तीर्थगूहना	कौ. १०३४		,, ,	*तेजो वै पुत्र	,, १६००
तीर्थधातप्र	,, १४१७		विष्णुः ६३७;	ते तदष्टगु	,, १४१५
तीर्थसमवा	,, १०३४		बृह. ६५४	,, ,	बृह. ८७५
तीर्थोभिषेच	,, १९२४		बौधा. १०१९	*ते तदशगु	,, ,

*ते तन्मूल्यं प्र	बृह.	१७५९
तेऽतिमृजाना	वेदा:	१५९१
*ते तु वै सस्य	मनु:	१०७३
ले देवा अस्ति	वेदा:	९९५, १५९२
ते देवा अन्न	,,	१००४
ते देवा आप्ये	,,	१५९२
ते धामान्यमृ	,,	१२५७
तेन आधिप्र	कौ.	७३५
*तेन कर्षोत्त+	,,	१६७७
तेन कूटश्चा	,,	१६८०
तेन कृत्याभि	,,	,,
तेन क्रयो वि	नार.	११३०
तेन गृह्यामि	वेदा:	१००१
तेन चण्डाला	कौ.	१७९९
*तेन चाश्रय	शंख:	१२८२
,,	पैठी.	१३५६
तेन चानुण	शंख:	१२८२
*,,	पैठी.	१३५६
तेन चेत्क्षत्र	काल्या.	१७६२
तेन चैव प्र	भा.	१०३०
तेन चोत्तर:	गौत.	८१५
तेन जायाम	वेदा:	१८३९
तेन तत्पूय	कौ.	१८५१
तेन तपोव	,,	९२९
तेन तुल्यः पु	,,	१२८८
तेन त्रिवर्ण	,,	१२४५
तेन दत्तं च	नार.	१९६१
*तेन दत्तं तु	,,	,,
,,	मनु:	१९५६
तेन दुश्चरि	हारी.	१२६६;
यमः १३५२; संप्र.	१३८४	
तेन देशजा	कौ.	८६२
तेन द्विपट	,,	१६७३
तेन द्विशतो	,,	१६७८
तेन धर्मेण	भा.	८६०
*तेन धान्यप+	कौ.	१६७८
तेन पलोत्त	,,	१६७७
तेन पितृभ्य	वेदा:	१२६२
तेन प्रदेष्टा	कौ.	१६७९
तेन भूतेन	वेदा:	९९९
तेन मदन	कौ.	१६८०
तेन मध्यम	,,	११८५
तेन मन्त्रेण	भा.	१२८६
तेन मरको	कौ.	१९२४
तेन मामम	वेदा:	९९९

तेन मृगम	कौ.	१९२५
तेन रागस्या	,,	१६८०
*तेन विटक्षत्र	काल्या.	१७६२
तेन शलभ	कौ.	१९२५
तेन श्रुतोप	,,	१७७२
तेन सहस्रमृ	,,	८४४
तेन समाह्व	,,	१९०४
तेन सर्वत्रा	,,	८४३
तेन स्येनाधि	वेदा:	१८९६
तेन हि भर्त	गौत.	१६६०
तेना जनीय	वेदा:	९९९
*तेनाधिबुद्धि	मनु:	१४०
तेना नि कुर्वे	वेदा:	९९७
तेनान्यस्य सु	पद्म.	१३७६
तेनार्थशेन	काल्या.	८९८
तेनार्थबुद्धौ	कौ.	१६७७, १६७९
तेनार्थबुद्धि	मनु:	६४०;
,,	नार.	६५०
तेना सहस्ये	वेदा:	९९८
तेनास्य ब्रह्म	,,	९९६
तेनाहर्गण	कौ.	७७२
तेनेदानीम	बृह.	१२२४
तेनेन्द्रियेण	वेदा:	१००५
तेनेन्धनाव	कौ.	९२६
तेनेमां नारी	वेदा:	१००१
तेनेमामाधि	,,	,,
तेनेकेन तु	भा.	१०३३
तेनैनं हन्या	आप.	१६६४
तेनैनमाहा	कौ.	१६८०
*तेनैव तल्लु	बृह.	१५१७
तेनैव तद्ग	,,	७८५
तेनैव सा प्र	,,	७८७
तेनैव सार्धं	मनु:	१३९३
*तेनोत्तरं व्या+	कौ.	१६७४
,,	,,	१६७५
,,	,,	१९२५
तेनोदकप्रा	,,	८१७
तेनोदरदा	व्यास:	१७६५
ते पदेनानु	नार.	१७५५
तेऽपि स्युः संप्र	मनु:	९३७
*ते पृष्टाश्च य	,,	९३६, ९३७
ते पृष्टास्तु य	,,	,,
ते प्रजापति	वेदा:	१४२४
ते ब्राह्मणस्य	,,	१४६४, १६००

तेभिर्ब्रह्मा वि	वेदा:	१४६४, १६००
*तेऽभिसृत्य प्र	नार.	१७५५
तेभ्यः एताः स	वेदा:	१५७०
तेभ्यः श्राद्धं पु	अनि.	१९४३
तेभ्यो जनप	कौ.	१९२४
तेभ्यो दण्डाह	मनु:	१९६९
तेभ्यो भद्रम	वेदा:	१९८०
तेभ्यो व इन्द्र	,,	१९०२
तेभ्यो श्रुतिं लि	गौत.	८१५
ते यथा ब्रूयु	कौ.	१६१६
ते यथास्वमु	,,	१९२३
ते यद् ब्रूयुः	नार.	१९३६
तेऽवदन् प्र	वेदा:	१८३८
ते वा ऋषयो	,,	८१३
ते वाचं वादि	,,	६०३, १८४०, १९०३
ते वै पुत्राः प	वेदा:	१२६१
ते वै सस्यस्य	मनु:	१०७३
तेषां अभाने	कौ.	८१७
*तेषां अर्थह	बृह.	१५१८
तेषां ऊर्ध्वं पि	कौ.	११४९
*तेषां एवौर	विष्णु:	१३८९
*तेषां औरसः	,,	,,
तेषां कृतोत्सा	कौ.	१६८१
तेषां ग्रहण	,,	१९२५
तेषां च कृत	,,	१३९१
*तेषां च तप	नार.	६९९
*तेषां च प्रष्ट	काल्या.	७८९
तेषां चेत्प्रष्ट	,,	,,
,,	शुनी.	७९०
तेषां चौरसाः	विष्णु:	१३८९
तेषां छित्त्वा नृ	मनु:	१७११, १९२९
तेषां जिह्वां स	नार.	१९६८
*तेषां जिह्वाः स	,,	,,
तेषां तत्प्रत्य	,,	६९९
*तेषां तु तप	,,	,,
तेषां तु सम्य	कालि.	१३७७
तेषां तेजोवि	आप.	१२६७, १६०५
*तेषां दोषम	मनु:	१६९५
तेषां दोषान	,,	,,
,,	,,	१९२९
तेषां द्वैधीभा	कौ.	९२९
तेषां धनह	बृह.	१५१८

तेषां न दद्या	मनुः ७४३
तेषां निष्ठा तु	" ८८३
तेषां पतित	देवः १४०४
तेषां पिता य	भा. १०८६
तेषां पुराणि	" "
तेषां पुरुषा	आप. १६६४
*तेषां पूर्वः पू	विष्णुः १२८०
तेषां प्रथम	बौधा. १२७१
तेषां ब्राह्मणो	वसि. १९२०
*तेषां यत्किञ्च	नार. ८३४
तेषां वै सम	वारा. १३२९
तेषां बोधा पि	नार. १३४७
तेषां शुश्रूष	भा. ८१८
*तेषां षड्वन्धु	मनुः १३१९;
" "	नार. १३४६
" "	देवः १३५०;
तेषां संदेभ्यो	यमः १३५१
तेषां स एव	वेदः ९९८
तेषां सर्वत्र	नार. ११७२
तेषां सर्वस्व	मनुः १९३१
अपु. १६५४; नार. १७४८;	" १६३२;
*तेषां सर्वं च	कान्या. १७६१
तेषां सर्वाणी	देवः १३५१
तेषां सारानु	" "
तेषां स्वयानौ	शंखः १२८३
तेषां स्वसम	कौ. ११८५
तेषां स्वसम	कान्या. १९४२;
पिता. "	१९४२;
तेषामध्यक्षाः	कौ. १९०४
तेषामन्तर्ग	भा. १०३३
तेषामन्यथा	कौ. ९०६
तेषामन्योन्य	भा. ८६१
तेषामन्वेष	स्कन्द. १९६५
तेषामप्राप्त	बौधा. १९४९
तेषामभावे	कान्या. ९५५
* " "	देवः १५२५
तेषामयश्श	कौ. १६७६
तेषामर्थं द	शंखः १२८२
तेषामलाभे	वास. १४७०
तेषामाक्रोशे	कौ. १६१९
तेषामाधिः स	" ८४४
*तेषामुत्पत्ति	मनुः १३९४
तेषामुत्पन्न	" "
तेषामुत्पाद	हारी. १२६५
तेषामुपरि	बृह. १८३५

*तेषामेताः कि	नार. १५८०
*तेषामेव च	बौधा. १६०६
तेषामेव तु	" "
तेषु तु नित्य	गौत. १६६१
तेषु तेषु तु	मनुः १९३०
*तेषु नित्यं यु	गौत. १६६१
*तेषु नित्ययु	" "
तेषु यथोक्ता	कौ. १९२३
तेषु राजा प्र	भा. १२४४
*तेषु षड्वन्धु	नार. १३४६
*तेष्वधर्मप	वसि. १९२१
तेष्वपचर	" "
तेष्वविकीर्ते	कौ. १६७९
ते संप्रपद्य	वेदाः ८१४
ते सम्यञ्चो वै	" १२६१
ते सामं प्राप्नु	" १५९७,
ते ह देवा ऊ	१६०१, १६०३
ते हिन्विर अ	वेदाः १८४०
ते हि पापस	" १२५७
ते हि राज्ञो ध	स्कन्द. १९६५
ते होचुः	विष्णुः १६७१
ते होचुः हन्ते	वेदाः ११४४
ते होचुः हन्ते	" ११४३
ते होचुः कुपि	मनुः १९३०
*तैः कृतं च स्व	बृह. ८७४
*तैः कृतं यच्च	" "
*तैः कृतं यत्स्व	" "
*तैः कृतौ यौ	" "
तैरेव राज	अनि. १९६८
तैरेवामेधैः	कौ. १७९८
*तैलानां च स	कान्या. ६३२
तैलानां चैव	नार. ६२६;
तैलानां षड्वन्धु	कान्या. ६३२
*तैलानि चैव	भार. ६३५
तैलान्यकृमा	कान्या. ६३२
तैस्तैरुपायैः	कौ. १६१५
तोयप्रवर्त	मनुः ७१६
*तोयप्रवर्ति	नार. ९४६
तोलयित्वा त	" "
तौ क्षयव्य	स्कन्द. १९६६
तौ नृपेण ह्य	भा. ८६१
तौ वै संभवा+	अपु. १९६८
तौ हि च्युतौ स्व	वेदाः १०१०
तौ हि शुल्कह	मनुः ८२३,
	१९२८
	कौ. १०३४,

तौ होचुः	१४३०
*त्यक्तदुष्टांश्च	वेदाः १००८
त्यक्तप्रवर्ज्यो	कान्या. ९५६
त्यक्तव्या मां प	विष्णुः ८१६
	भा. १९७८,
	१९८५
*त्यक्तव्यास्ते प	नार. १०९५
त्यक्तामिं संध्य	बृह. १६४८
त्यक्ता भर्तृग	ब्रह्म. १११८
त्यक्ता मातापि	भा. १२८७
त्यक्त्वा ज्ञातिज	वारा. १०७७
*त्यक्त्वा दुष्टांश्च	कान्या. ९५६
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु	" "
त्यक्त्वा महीं प	भा. १९८६
त्यजन्ति पुरु	बौधा. १०२०
त्यजन्दाप्यस्तु	याज्ञ. १०८८,
	१४००
त्यजन्नपति	मनुः १६२७,
	१९२६
त्यजन भार्या	नार. १०९९
त्यजेत्पथि स	कान्या. ८५४
*त्यजेत्पथ्य स	" "
*त्यजेन्नारीम	नार. १०९९
त्रपुषे वारु	बृह. १७६१;
	कान्या. १७६३
त्रपुषोर्वारु	मत्स्य. १७६७
*त्रय व्यपोह	बृह. १५२०
त्र-ः किल्लेमे	भा. ८१८,
	१३९१
त्रय एवाध	" "
त्रयश्च पिण्डा	बौधा. १२६९
त्रयाणामपि	बृह. ७३४,
	१८८५
त्रयाणामित	भा. १२८४
त्रयाणामिति	वसि. ७३२
त्रयाणामुद	मनुः १३१५
त्रया वै नैर्ऋ	वेदाः ९१५,
	१८९७
त्रयोदशं त्व	नार. ७६४
त्रयोदशं स्व	ब्रह्म. १३७५
*त्रयोदशम	नार. ७६४;
	ब्रह्म. १३७५
त्रयो दासा आ	वेदाः ८१२
*त्रयोऽपि तं ध	वसि. ७३२
त्रयोऽपि तद्	" "
त्रयो वणो ब्रा	वसि. १९२१

त्रयो वा कार्षा	विष्णुः १७७१
त्रायन्ते नर	भा. १९८५
त्रायस्वैनं न	स्कन्द. १९६६
*त्रिशतं कौट्योऽर्धे	अत्रि. १११५
त्रिशद्वषोद्वि	मनुः १०४३
*त्रिशद्वषो व	" "
त्रिंशो रोम	नार. १७४७
त्रिः कृत्वः प्राङ्मु	स्कन्द. १९६७
त्रिः परावर्त	" "
त्रिः स्म माहः श्र	वेदाः ९८८
त्रिकाकप्यून	अनि. १९६७
त्रिगुणं धान्य	वसि. ६०९
त्रिगुणा तिष्ठ	" "
*त्रिगुणा त्विष्य	" "
*त्रिगुणो द्वाद	कात्या. १८३४
त्रिगुणो वा क	मासो. १९७०
त्रिते देवा अ	वेदाः ९९९
त्रिपक्षपक्ष	कात्या. ९५८
*त्रिपक्षपक्ष	" "
त्रिपक्षात्पर	बृह. ६७२;
	कात्या. ६७५
त्रिपक्षादथ	बृह. ८९६
त्रिपक्षाशः क्री	वेदाः १८९५
त्रिपणो द्वाद	कात्या. १८३४
त्रिपदीप्रति	कौ. ९२६
*त्रिपलं तु स	नार. १७४७
त्रिपलं तु सु	" "
*त्रिपला तु सु	" "
त्रिभागं क्षेत्र	ब्रह्म. १३७५
त्रिभागं पञ्च	बृह. ८५२
त्रिभागमाह	वृहा. १९४३
त्रिभिर्वर्णः स	भा. १२४४
त्रिभिस्सिद्धः क	बृह. ८९६
त्रिभोगेनाज्ञ	भार. ९००
त्रिरात्रं रज	वसि. १९७७
त्रिरात्रादूर्ध्व	कौ. १६८६
त्रिर्धौतस्य ना	विष्णुः ८९१
त्रिर्वा इदं वि	वेदाः १८९६
त्रिवर्षप्रजा	कौ. १८४८
त्रिवर्षमूल	विष्णुः ८९१
त्रिवर्षोत्प्रागु	स्मृत्य. १३७३
त्रिविधं क्षत्रि	नार. ११३१
त्रिविधं तत्स	व्यासः १८८९
त्रिविधः प्रति	नार. ६६९
त्रिविधास्ते स	बृह. ७८६
*त्रिशतं तु सु	नार. १७४७

त्रिषु वर्णेषु	कात्या. ८३५;
	भा. १२४३,
	१२८७
त्रिषु वर्णेषु	" १९८४
त्रिसमरात्र	स्कन्द. १९६५
त्रिसहस्रप	भा. १४२९
त्रीणि वर्षाण्यु	मनुः १०४२
त्रीणि वर्षाण्यु+	बौधा. १०१९
त्रीण्यादुरति	वेदाः ७९२
त्रीण्येतान्यवि	नार. १२२०
*त्रीण्येव साध	" १८२४
त्रीण्येव साह	" "
त्रीण्येव हि प्र	बृह. ७३४
त्रीनंशान् क्षत्रि+	विष्णुः १२४०
त्रीनूतन सम	नार. १०९६
त्रीन्कुमार्यृतू	गौत. १०१२
त्रीन् राजन्यः	विष्णुः १२४०
त्रेताया आदि	वेदाः १८९८
त्रैवार्षिकाय	भा. १२४४
त्रैविद्यं वृत्ति	याज्ञ. ८६५
त्रैविद्यनृप	" १७८२
त्रैविद्यवृद्धा	विष्णुः १७७०;
	वसि. १९२१
त्रैविद्यसाधु	" १४७०
त्रैविद्याः शुच	मनु. १४७८
*त्रैविद्यान् वृत्ति	याज्ञ. ८६५
*त्र्यंशं दायं ह	मनुः १२४६
त्र्यंशं दायद	" "
*त्र्यंशं ब्राह्मण्याः	वसि. १२३९
त्र्यङ्गहीनः प्र	याज्ञ. १७३३
त्र्यङ्गहीनस्तु	" १७३२
*त्र्यङ्गहीनाश्च	" १७३३
*त्र्यङ्गहीनास्तु	" १७३२
त्र्यब्दादूर्ध्वं तु	बृह. १९६२
त्र्यम्बकं यजा	वेदाः १००८
त्र्यष्टवर्षोऽष्ट	मनुः १०४३
*त्र्यहं दोषं प	नार. ८९४
त्र्यहाद्दोषं प	" "
त्र्यहाशौचं तु	ब्रह्म. १११९
*त्र्यहाशौचं नि	" "
त्वं गुरुः सर्व	भा. ८६१
त्वं चास्य धाता	" १२८८,
	१९८५
त्वं तस्यामित्र	वेदाः ८१०
त्वं मुखं सर्व	स्कन्द. १९६६
त्वं विष ब्रह्म	" "

त्वं सोम पितृ	वेदाः ८५७
त्वं ह त्यदृण	" ६०१
त्वं हि कर्तु व	वारा. १०७६
*त्वक्छेदकः श	मनुः १८०३
" "	नार. १८२९
त्वग्भेदकः श	मनुः १८०३
त्वग्भेदे प्रथ	बृह. १८३१
त्वक्कृतेऽहं पृ	भा. १२८५
त्वत्तोऽनुज्ञाप्र	" १२८६
त्वदङ्गेभ्यः प्र	" १९८५
त्वदिधास्तु गु	वारा. १०७७
त्वमग्ने वेदा	स्कन्द. १९६६
त्वमग्ने सर्व	भा. १९६४
त्वमप्यन्तर्ज	" १९८३
त्वमस्यै धेह्यो	वेदाः ९९८
त्वया मम न	वारा. १०७६
त्वया यदप	" १०७५
त्वया वियुक्तां	" १०७६
त्वयैतच्छान्त	बृह. ६५३
त्वयैव संभ	वेदाः १०१०
त्वय्यासकृता म	भा. ८६१
*त्वर्वाग्भुक्ते स	यमः ६६०
त्वष्टा जायाम	वेदाः ९९९
त्वष्टा दुहित्रे	" १००४,
	१४२३
त्वष्टा पिपेश	" १००१
त्वष्टा वासो व्य	" "
त्वष्टा सहस्र	" ९९९
त्वामासाद्य य	भा. ८६१
त्वाष्ट्रेणाहं व	वेदाः ९९७
दक्षा प्रियंव	कात्या. ११०९
दक्षिणां गुर	शौन. १३६४
दक्षिणानां तु	अनि. ७८९
दक्षिणानां प्र	वेदाः १००६
दक्षिणासु च	मनुः ७७४
*दक्षिणासु तु	" "
*दक्षिणासु प्र	" "
दग्धस्य हृद	कौ. १६१५
दण्डं चैकाद	कात्या. ८०५
दण्डं दद्यात्स	याज्ञ. १८७५
*दण्डं प्रदायो	" १७२८
दण्डं वा दण्ड	कात्या. ७१४
दण्डं स त्रिषु	भार. ६६०
दण्डं स दायो	याज्ञ. १७२८
*दण्डं स प्रानु	मनुः १७१८
*दण्डः काणख	विष्णुः १७७०

दण्डः कार्यो न	अपु. १९७५	दत्तः क्रीतः कृ	भा. १२८४	दत्त्वा धनं तु	मनु. १९३१
दण्डः क्षुद्रप	याज्ञ. १८२२	*दत्तः क्रीतः स्व	स्मृत्य. १३७३	दत्त्वा धान्यं व	अनि. १९४३
दण्डः पुंसे दि	कौ. १०३७	*दत्तः क्रीतको	हारी. १२६५	दत्त्वा न्ययेन	नार. १०९७
*दण्डः स्यात् स	याज्ञ. १८७५	दत्तः क्रीतोऽपि	,, ,	दत्त्वा पुनः प्र	मनु. १०४१
दण्डकर्मसु	याज्ञ. १६१४	दत्तः पुत्रः पि	शाता. १३५२	दत्त्वा समस्तं	नार. ८९५
दण्डनीया त	याज्ञ. ९१३	दत्तः पुत्रत्व	जाबा. १३५६	ददातो यस्तं	बृह. ७५०
दण्डनीयायु	नार. ८०१	दत्तकश्च स्व	ब्राह्म. १३७४	ददाति दीय	,, ११४१
दण्डपातम	मासो. १९७०	दत्तकश्चाष्ट	विष्णु. १२७९	ददाति मद्यं	वेदा. ९६६
*दण्डपारुष्यं+	कौ. १७९८	दत्त कानां तु	संय. १३८४	ददातिषु चै	गीत. १९७२
*दण्डपाषाण	बृह. १८३०	दत्तको द्विती	वसि. १२७३	ददाति हि स	भा. १२८६,
दण्डप्रणय	याज्ञ. १७८३	दत्तक्रीतस्व	स्मृत्य. १३७३		१४७३
दण्डप्रणीतः	कौ. ८१४	दत्तक्रीतादि	बृम. १३५८	'ददामि' इती	बौध्मे. १३८४
दण्डभयादा	,, ७९४	दत्तक्रीता हि	कात्या. ७६७	ददामीत्यग्नि	वेदा. १००६
*दण्डमुन्मोच	विष्णु. १६१२	दत्तपुत्रे य	वृगो. १३७२	ददो स दश	मनु. १२९४
दण्डयित्वा च	बृह. ७३१	दत्तमव्यव	कौ. ७९४	" " +	भा. १९८५
दण्डयेत्ताह	नार. ९४६	दत्तमूल्यस्य	नार. ८८८	*दद्याच्चापह	याज्ञ. १५४६
दण्डशुल्काव	मनु. ६६३;	दत्तशुल्कं प	कौ. १०४०	दद्यातां पित	स्मृत्य. १३७३,
वसि. ६७८; वृह.	७१५	*दत्तश्चाष्टम	विष्णु. १२७९	दद्यात्कृष्णाजि	,, १९७३
दण्डस्तु देश	वसि. १७९५	दत्तस्य जन	वसि. १२७८	*दद्यात्तदर्थ	कात्या. १७६३
दण्डस्त्वभिह	बृह. १८३१	दत्तस्य तृभ	मनु. १३२८	दद्यात्तमथ	,, १५११
दण्डहर्ने य	मासो. १९७०	दत्तस्यानपा	कौ. ७९४	दद्यात्तस्यैव	नार. १५११
दण्डाजिनादि	बृह. १७५९	दत्तस्यापदा	,, ,	*दद्यात्तु ब्राह्म	याज्ञ. ७२२
*दण्डादियुक्त	,, ,	दत्तस्यैषोदि	मनु. ७९६	*दद्यात्तु पुत्रा	नार. ६९८
दण्डेनैव त	मनु. १६२९,	*दत्तां न्यायेन	नार. १०९७	दद्यात्पशुम	,, १९७६
	१६९८, १९२९	दत्तात्मा तु स्व	याज्ञ. १३३४	दद्यात्पिण्डं कु	हारी. १०१६,
*दण्डेनैव स	,, १६२९	दत्ताया अपि	कालि. १३७७		१३८७
दण्डे सर्व स्थि	अपु. १९६९	दत्तायास्तन	,, ,	दद्यात्स्वमिति	कात्या. ७५३
दण्डो रक्षना	गीत. १९१७	दत्तानृडा च	कात्या. १३५०	दद्यादपह	विष्णु. १५४१;
दण्डो दक्षति	मासो. १९७०	दत्ताऽयदत्ता	अपु. १९७५;		याज्ञ. १५४६
दण्डो वा दण्ड	कात्या. ७१४		मत्स्य. ,	*दद्यादपुत्र	नार. ६९८
*दण्ड्यं प्रमोच	विष्णु. १६१२	दत्ताप्रदानि	नार. ७९७	दद्यादपुत्रा	,, ,
*दण्ड्यः काणख	,, १७७०	दत्तामपि ह	याज्ञ. १०७८	दद्यादते कु	याज्ञ. ६८२
दण्ड्यः शोणिते	,, १७९६	दत्ता यस्य भ	भा. १०२८	दद्यादगुणव	बौध्मा. १०१९
दण्ड्यः स पापो	नार. १९३५	दत्तोऽपिबद्ध	बृह. १३४८	दद्यादण्डं त	नार. ७६३
*दण्ड्यः स मूलं	मत्स्य. ८५५	दत्तोऽपि न ल्य	पार. १३५६	*दद्यादण्डं य	,, ,
दण्ड्यः स मूल्यं	,, ,	दत्तौरसेत	शौन. १३७१;	दद्याद्वनं च	बृह. १५१९
*दण्ड्यः स राज्ञा	नार. ७४८		आदि. १३८३	*दद्याद्वनं वा	,, ,
दण्ड्यः स राज्ञो	,, ,	दत्त्रिमोऽपि स्व	विष्णु. १२८१	दद्याद्वेनुं न	अपु. १९७६
वृह. ७५२; व्यासः	७५६	दत्त्वर्णं पाट	याज्ञ. ६९०	दद्याद्वा प्रति	प्रजा. १३५०
दण्डय मुन्मोच	विष्णु. १६१२	दत्त्वा कन्यां ह	,, १४४७	दद्यान्माता पि	याज्ञ. १३३२;
*दण्डयायुन्मोच	,, ,	दत्त्वा चौरस्य	,, १७४२		परा. १३५२
दण्डयास्तपुत्र	यमः १६५२	*दत्त्वा तु ब्राह्म	,, ७२२	*दद्युःपृथक् पृ	मत्स्य. ८५५
दण्डयोत्सर्गे रा	वसि. १६६८	*दत्त्वा तु सोद	नार. ८३२	दद्युःपैताम	नार. ६९१
*दत्तं कैकाद	कात्या. ८०६	*दत्त्वात्मा तु स्व	याज्ञ. १३३४	*दद्युर्वालिङ्ग	याज्ञ. ६२०
*दत्तं यत्स्याद	नार. ८००	*दत्त्वा द्रव्यं च	नार. ७९७	दद्युर्वा स्वङ्क	,, ,

दधुस्तत्रिक्वि	याज्ञ.	६८२	दशकं पशू	गौत.	११८३	दातव्यं बान्ध	मनुः	६८०
दधुस्ते बीजि	नार.	१३४७	दशकं पार	याज्ञ.	१७३१	दातव्यं सर्व	,,	१९५७
दध्नः क्षीरस्य	मनुः	१७१८	दशकुम्भीधा	विष्णुः	१६७०	दातव्या भोजि	लिङ्ग.	१३७६
*दध्यक्षतपू	शंखः	१०२४	दशकुलीसं	कौ.	१९२४	*दाता त्वयैत	बृह.	६७१
दन्तचर्मास्थि	वसि.	६०९	दशग्रामश	कात्या.	९५८	दाता न लभ	कात्या.	६३१
*दन्तपादन	कात्या.	१८८७	दश चैव पि	भा.	१९८४	दाता प्रतिग्र	देव.	८०६;
*दन्तिचर्मास्थि	वसि.	६०९	*दशतं पशू	गौत.	११८३		कौ.	८७९
*दमः समः स	बृह.	१८८६	*दशतः पशू	,,	,,	*दाता यत्र तु	कात्या.	६५६
दमदानर	,,	११०९	*दशतश्च प	,,	,,	दातारः सुवि	भा.	१०२९
*दमदानव	,,	,,	दश दश पा	वेदाः	१९८१	दाताहमेत	बृह.	६७१
दमनाहण्ड	अपु.	१९७०	दशधा प्रवि	भा.	१२४३	*दातुं तु न स	नार.	७०४
दमयन्त्याः प	भा.	८१९	दश नागस	वेदाः	८१३	दातुः समक्षं	शौन.	१३६३
दमेन शोभ	,,	,,	दशपुत्रा न	,,	१५७०	*दातुः स्त्रीमातृ	कात्या.	७१२
*दमो ज्ञेयः स	बृह.	१८८६	दशभिर्वा प	अनि.	१९६८	*दातुमर्हति	नार	९१६
*दमो नेयः स	,,	,,	दशमं द्वाद	मनुः	१९५४	दातृगोत्रस	स्मृत्य.	१११८
दमोऽन्तिमः स	,,	,,	*दशमहिषी	गौत.	९०४	दानं कथध	आप.	१२६८
दम्पती विव	नार.	११०२	दशमांशं ह	कात्या.	१५२४	*दानं ग्रहण	नार.	६२२
दम्पत्योः पिता	कौ.	६८०	दश वन्ध्यां च	देव.	१११२	दानं लौकिक	भार.	८०७
दायेतं याऽन्य	व्यासः	११११	दशवर्षेपि	कौ.	६८०	*दानं वा स्वेच्छ	बृह.	१२२२
दरिद्रं व्याधि	परा.	१११७	दशहोतारं	वेदाः	१००६	दानग्रहण	नार.	६२२,
दरिद्रांश्च वि	भा.	१०३०	दशाचार्यानु	भा.	१९८४		१५८०	
दर्पाद्वा यदि	मनुः	१८५३;	दशातिवर्त	मनुः	१८०७	दानप्रतिभु	मनुः	६६४
	नार.	१८८१	दशाव्यक्षान्	विष्णुः	१९२१	*दानप्रभृति	,,	१०६०
दर्पेण धर्मो	विष्णुः	१७७०	*दशानां चैक	बौधा.	११४६	दानमध्यय	नार	१९४०;
दर्शं च मासि	अनि.	१५८९	दशानां वैक	,,	,,	दानमेकात्म	भा.	१९७६
दर्शनं व्यव	नार.	१९३६	*दशापरे च	मनुः	१३२५	दानवादप्र	भार.	८०७
दर्शनप्रति	याज्ञ.	६६६	दशापरे तु	,,	,,	दानवादप्र	व्यासः	६७६
,, , +	कात्या.	६७३	दशावरं च	कौ.	१६१९	*दानवादि प्र	,,	,,
दर्शनप्राति	मनुः	६६४	*दशावरे तु	मनुः	१३२५	दानात्प्रभृति	मनुः	१०६०
*दर्शनाधृत	कात्या.	८०६	दशास्यां पुत्रा	वेदाः	९८६	दानानि विप्र	व्यासः	११११,
दर्शनाद्वृत्त	,,	,,	*दशाहं सर्व	नार.	८९४		१५२४	
*दर्शनाद् वृत्ति	,,	,,	दशाहः सर्व	,,	,,	दाने क्रये वा	कौ.	८७९
*दर्शनाभष्ट	,,	,,	*दशाहात् सर्व	,,	,,	दाने शुचिः अ	,,	७३७
दर्शनेऽथ उ	वृव.	६७७	दशाहाद्यास्तु	पञ्चा.	९०१	दाने शुद्धिः	,,	,,
*दर्शने प्रति	कात्या.	६७३	दशाहे सम	स्मृत्य.	८९०	दाने समर्थो	शौन.	१३६३
दर्शने प्रत्य	विष्णुः	६६२;	दशैकपञ्च	याज्ञ.	८९२	दानोपस्थान	कात्या.	६७३
	याज्ञ.	६६५; बृह.	दस्यवः संप्र	नार.	१७५४	दानोपस्थान	कौ.	८६३
*दर्शनेऽधृत	कात्या.	८०६	*दस्यवश्च प्र	,,	,,	*दापयित्वा ग	याज्ञ.	१७४१
*दर्शयेयुर्नि	बृह.	९५१	दस्युनिष्क्रिय	मनुः	१७२६	दापयित्वा ह	,,	,,
दर्शयेयुश्च	,,	,,	दस्युभिर्हिय	भा.	१२४४	दापयेच्छिल्पि	कात्या.	७५५
*दर्शयेयुश्चि	,,	,,	दस्युवृत्ते य	नार.	१७५३	दापयेत्पण	,,	९२०
*दशकं च श	नार.	१९११;	दहत्यग्निर्य	वसि.	१९७४	दापयेदग्नि	मनुः	७१८,
	कात्या.	१९१४	दहेत्कटाग्नि	बृह.	१८९१		७१९	
दशकं तु श	नार.	१९११;	दहेत्पापकृ	यमः	१८९०	*दाप्यः परर्ण	नार.	६९७
	कात्या	१९१४	दह्यमाना म	भा.	१०२६	दाप्यः परर्ण	,,	,,
*दशकं पर	याज्ञ.	१७३१	दाण्डिकस्य च	अपु.	१९४३	दाप्यः स भोग	कात्या.	६६०

दाप्यः स्यादद्वि	व्यासः ७६८	*दासत्वात्स प्र	नार. ८३१	दास्यायैव हि	मनुः ८२१,
*दाप्यश्चाष्टगु	याज्ञ. ७७८	दासत्वात्स वि	" "	दाहयित्वाऽग्नि	याज्ञ. १०९१
*दाप्यस्तदद	" ८४७	दासद्रव्यस्य	कौ. ८१७	दाहयेत्तत्	बृह. १८९१
*दाप्यस्तदद्वि	व्यासः १७६५	दासपरिचा	" १८५०	दाहयेदग्नि	मनुः १०७५
दाप्यस्तु दश	याज्ञ. ८४७	दासभावं ग	भा. ८१९	दिग्बलं गम	स्थूल. ८७७
दाप्यस्तु द्विगु	व्यासः १७६५	दासभावं न	उश. ८३९	दित्सतोऽवरु	गौत. ६०८
दाप्यस्त्वष्टगु	याज्ञ. ७७८	दासमनुरु	कौ. ८१७	दिनक्रमेण	कात्या. ११०९
दाप्यो दण्डं च	" १८१९	*दासस्त्रीभ्रातृ	कात्या. ७१२	दिनमासार्ध	बृह. ८३५
दाप्यो भृतिच	नार. ८५०	दासस्त्रीमातृ	" "	दिनैकाग्रम	व्यासः ११११
*दाप्यो भृतेश्च	" "	*दासस्थमाल्य	" "	दिवं गतानि	मनुः १०६२;
दाप्यो यत्तत्र	" "	दासस्य तु ध	" ८३७	दिवं बोधसं	वेदाः १८४०
*दाप्यो यत्र तु	" "	दासस्य दास्या	कौ. १८४९	दिवः पुनरि	कात्या. १११०
*दाप्यो यदत्र	" "	दासस्य पत्नी	भा. ८१८,	दिवसान्तर	कौ. १६८७
दायं तु न	गौत. १९८२	*दासस्य हि ध	कात्या. ८३७	*दिवसे द्विगु	नार. ७६४
*दायं दयात्क	बृह. ७८५	दासाश्वरथ	मनुः १७११	दिवसे द्विप	" "
दायभाग इ	नार. ११३२	*दासीं च हर	नार. १७४९	दिवस्पुत्रा अ	वेदाः ११२१
*दायभागमि	" "	दासीं तु हर	" "	दिवा गृहीतं	मरी. ७६९
दायविभागः	कौ. ११४९	दासीं निष्टक	वेदाः ८१२	दिवा त्रीन् मु	शंखः ९०५
*दायादबान्ध	वसि. १२७३	दासीघटम	मनुः १३९२	दिवा पशूनां	विष्णुः ९०४
दायादानां वि	कात्या. १२३०	दासीत्वमाप्ता	ब्रह्म. ८४०	दिवा पृथिव्या	वेदाः ९७७,
दायादा वा रि	कौ. ६७९	दासीदासब	भा. १०२९	दिवा रात्रौ वा	कौ. १६२०
दायादेभ्यो न	याज्ञ. १२१५;	दासी नौका त	नार. ७६४	दिवा वक्तव्य	मनुः ९०७
* " "	व्यासः १२३०	दासीभूता त्वं	भा. ८१८	दिवा स्त्रीप्रेक्षा	कौ. १०३६
दायादे सति	मनुः १२१२;	दासीभूताऽस्मि	" ८४०	दिवि ज्योतिर	वेदाः १००७
दायादेर्नाभ्य	कात्या. १४५३	दासीभूतास्तु	शुनी. १११९	दिव्यप्रकार	स्कन्द. १९६५
दायाद्यस्य प्र	नार. ७८२	दासेन या प	नार. १७४९	दिव्यमष्टवि	" "
दायेन चाऽव्य	प्रजा. १२३२	*दासेनोडा च	कात्या. ८३७	दिव्या अङ्गारा	वेदाः १८९५
*दायेनाऽव्यति	मनुः १३९२	दासेनोडा त्व	" "	दिव्यानां स्तम्भ	स्कन्द. १९६५
दारं चास्य क	आप. १२६६	दासो दस्यते	नि. ८१४	दिव्ये तु मूर्धे	"नि. १९६७
*दारग्रहण	आप. १८४४	*दासोपस्थान	कात्या. ६७३	दिव्येन विधि	भा. १९८५
दारप्रपन्न	नार. १५८०	दासोऽस्मीति त	भा. ८१९	दिव्यैर्विशुद्धो	बृह. १६४८
दारमूलाः कि	नार. ७०४	दास्यं तु कार	मनुः ८२०,	*दिशानुरूप	" ६७२
*दारांश्चास्य चा	आप. १८४४	दास्यते तां त	१९२७	दिशोऽभ्यर्थं रा	वेदाः १८९७
*दारांश्चास्याप	" "	*दास्यां च दास	वारा. १३२९	दीनानाथवि	नार. ८००;
दाराः पुत्राश्च	कात्या. ८०४	दास्यां पूर्वः	मनुः १३१०	दीप्तिमत्त्वाच्छु	दक्षः ८०७
*दाराः पुत्रास्तु	" "	दास्यां वा दास	कौ. १६९०	दीयते स्यात्प्र	नार. १९३६
दारा इत्युच्य	भा. १२४४	*दास्या गृहीतो	मनुः १३१०	दीयमानं न	बृह. ६७७,
दाराधीनस्त	मनुः १०५२	*दास्यात् मोच	कात्या. ८३७	" " +	७१५
दाशापराध	" १९२७,	दास्याद्दो विप्र	नार. ८३३	* " " "	याज्ञ. ६२२
दासं दासीं वा	१९४६	दास्यामि कार्य	भा. ८४०	" " "	नार. ८८८
दासकर्मक	कौ. ८१७	*दास्याम्यहं ते	शुनी. ८५६	* " " "	कात्या. ६३२
दासत्वमग	" ८१६		बृह. ६७१	दीयमानं प्र	विष्णुः ६१०
*दासत्वमग	ब्रह्म. ८४०				
*दासत्वात्परि	नार. ८३१				

दीयमानम्	कात्या. १११०	दुर्मत्त्वत्राम्	वेदाः १००४	दृष्टो धमव्य	भाप. १२६७,
दीयसे धर्म	स्कन्द. १९६७	दुर्वाभावं र	भा. १०३३	१६०५; गौत. १६०४	गौत. १६०४
*दीर्घं तीव्राम	नार. १४०१	दुर्विभक्तम्	कौ. १५७१	दृष्ट्वा कर्माणि	शुनी. १७६७
दीर्घकुत्सित	,, १०९७	दुष्करं वा ए	वेदाः ७९२	*दृष्ट्वा निसृष्टं	कात्या. १४५७
*दीर्घतीव्राम	मनुः १३९८	*दुष्टं तस्त्वामि	कात्या. ८९७	दृष्ट्वा प्रयोज	भार. ८०७
,, ,	नार. १४०१	*दुष्टं संग्रह	नार. १८८१	दृष्ट्वा प्रियं त	,, ,
दीर्घप्रवासि	कात्या. ७११;	दुष्टसामन्त	मनुः १९३०	दृष्ट्वा मुहुः प्रे	वृहा. १८९१
,, ,	कौ. १०४०	दुष्टस्यैव तु	,, १७८७	दृष्ट्वा शयानं	भा. १२८७
दीर्घसत्रव्या	,, ६११	*दुष्टस्यैव हि	,, ,	दृष्ट्वैव पुरु	,, १०३२
दीर्घाधियो र	वेदाः ५९९	दुष्टां जायां प	स्मृत्य. १११८	देयं चौरह	याज्ञ. १९६०
दीर्घाध्वनि य	मनुः १९२७,	दुष्टाः साहसि	यमः १८९०	देयं तद्वनि	कात्या. ७१०
,, ,	१९४५	दुष्टाचाराः पा	भा. १०३२	*देयं त्वयेति	,, ७५६
दीर्घायुत्वम्	वेदाः १९८०	दुष्टाऽन्यगत	नार. १०९७	देयं पुत्रकृ	,, ७१६
दीर्घायुरस्तु	,, १००४	दुहितर ए	अनि. १३७४	*देयं पैताम	नार. ६९१
दीर्घायुरस्या	,, ९८५,	दुहिताऽचार्य	नार. १८८२	देयं प्रतिश्रु	कात्या. ७१३;
,, ,	१००१	*दुहिता दुहि	नि. १२५५	,, ,	याज्ञ. ७९७
दुःखं रक्तं व्र	परि. १८३५	दुहिताऽन्यत्र	भा. १२८६	*देयं बधिर	बृह. ८७५
*दुःखं व्रणं र	,, ,	दुहिता वा	आप. १४६६	*देयं बालिश	,, ,
दुःखमुत्पाद	याज्ञ. १८१९	दुहिता पुत्र	वेदाः १२६२	देयं भार्याकृ	कात्या. ७१३
दुःखासिका क	दक्षः १११५	दुहितृणां प्र	याज्ञ. १४४५	देयं वा निः स्व	बृह. ८७५
दुःखिता यत्र	मनुः १९३०	दुहितृणाम	कात्या. १४५९;	देयं सवृद्धया	वृहा. ७१५
*दुःखिते शोणि	याज्ञ. १८२२	,, ,	उश. १४६२	देयं स्वामिनि	कात्या. ९६०
दुःखे च शोणि	,, ,	दूतीप्रस्थाप	नार. १८८१	देयः पिण्डोऽन	भा. ८१८
*दुःखेऽथ शोणि	,, ,	*दूतीसंप्रेष	,, ,	देया कन्या क	,, १२८७
*दुःखेन विनि	कात्या. ९१९	दूतोपचार	कात्या. १८८७	देयानादेय	बृह. ७२७
दुःखेन हि नि	,, ,	दूषणे तु क	याज्ञ. १८७६	देवतानां पि	भा. १०२८
*दुःखेनेह नि	,, ,	*दूषयन् सि	कात्या. ९५९	देवताराध	ऋग्य. १११७;
*दुःखेषु शोणि	याज्ञ. १८२२	*दूषयेत्सर्व	,, ,	शुनी. १११९; अपु. १९७९	अपु. १९७९
दुःखोत्पादनं	कौ. १८००	दूषयेत्सिद्ध	,, ,	देवतार्थं च	कौ. ८०८
दुःखोत्पादने	,, १७९९	दृश्यते च ज	,, १९१५	देवता वा ए	वेदाः १५९५
दुःखोत्पादि गृ	याज्ञ. १८२१	*दृश्यते विज	,, ,	देवदत्तां प	मनुः १०५५
दुःखोपहत	कौ. १६१५	दृश्यते ह्यचो	कौ. १६८६	देवदैत्योर	अपु. १९७०
दुःशीलः काम	नारा. १०७७	दृश्यमानं वि	कात्या. १२३०	देवपशुप्र	कौ. १६१८
* ,, ,	मनुः १०६०	दृश्यमाना वि	बृह. १२२२;	देवपशुम्	,, १६२१
दुरोकशोचिः	वेदाः ९६३	दृश्याद्वा तद्वि	कात्या. १२३०	देवपीयुश्च	वेदाः १६००
दुर्गमकृत	कौ. १६१७	*दृश्याद्वाऽथ वि	याज्ञ. १५६५	देवपूजां नै	शुनी. १११९
दुर्गमेस्तु क	,, १९२४	दृष्टं संग्रह	,, ,	देवप्रतिमा	विष्णु. १६११
दुर्दृष्टांस्तु पु	याज्ञ. १९३३	*दृष्टप्रयोज	नार. १८८१	देवब्राह्मण	नार. १७४५;
दुर्बलं वेदम्	कौ. १६२०	दृष्टमेव फ	भार. ८०७	वसि. १९८२	हरि. १३७६
दुर्बलहिंसा	गौत. १६०४	दृष्टलिङ्गे मै	दक्षः १११४	देवभागस्त	नि. १२५७
दुर्बलानाम	अनि. १९६९	दृष्टादृष्टफ	कौ. १०३६	*देवर कस्मा	गौत. १३८७
दुर्बलाङ्गण वि	भा. १२८५	दृष्टान्तत्वेन	भार. १९७८	देवरक्त्या	बृह. ७८५
दुर्भिक्षे धर्म	याज्ञ. १४४७	दृष्टिपातं प्र	कात्या. १९४१	*देवराजोप	,, ६५१
दुर्भिक्षे राजा	कौ. १९२४	*दृष्टिपाते प्र	,, ९५९	देवराताय	वेदाः १२६१
दुर्भिक्षे राष्ट्र	प्रजा. ७१५	*दृष्टिप्रासे प्र	,, ,	देवरात्रा स	मनुः १०६५
*दुर्भिक्षे व्याधि	याज्ञ. १४४७	,, ,	,, ,		

देवराय प्र	वसि. १०२१;
देवरेण सु	मनु. १०४३
Xदेवरो दीव्य	स्मृत्य. १३७३;
देवलोके म	अनि. १३७४
देवधिप्रस्व	नि. १२५७
देवस्ते सवि	वारा. १०७७
देवस्य त्वेति	बृहा. १६५३
देवाँ उप प्रै	वेदाः १००१
देवाः प्र हिणु +	शौन. १३६४
देवा अग्ने न्य	वेदाः ९८२
देवा इव च	॥ ९९७
देवा इवामृ	॥ १००२
देवा एतस्या	भा. ८६०
देवानां पत्नीः	॥ ९९८
देवानुगं नि	॥ १८३९
देवान् कुर्यु	॥ १००५
देवान् यज्ञा	॥ ६०४
देवा भागं य	मनु. १९३०
देवा मनुष्या	वेदाः १९०२
देवा वा असु+	॥ ८५७
*देवा वा एत	॥ १००५
देवा वै न स	॥ १५९६
देवा वै यज्ञ	॥ १८३९
देवाश्च च वा	॥ ८५८
देवाश्च वाऽअ	॥ १७९३
२ ॥ ११४४	॥ ११४४
२ ॥ ११४४	॥ ११४४
देवाश्चासुरा	॥ ११४४
देवाश्चेतामृ	॥ १००५
देवासो नित्य	॥ ९७३
देवीरापो अ	॥ ९२४
२ देवीस्तिष्ठस्ति	॥ ९९५
देवैर्दत्तं म	॥ १००३
देशं कालं च	याज्ञ. ८४७,
	१७३५
*देशं कालं त	नार. १७५३
*देशं कालं दि	॥ १७३८
*देशं कालं व	याज्ञ. १७३८
देशं ग्रामं दि	नार. १७५३
*देशकालकु	बृह. १७८९
देशकालला	उश. १९४२
देशकालव	याज्ञ. १७३८
*देशकालवि	॥ ७६१
देशकालाति	कौ. ७३६,
७५७, ८४४; याज्ञ.	७६१

देशकालान्त	कौ. ७३७,
	१६७९
देशकालौ कि	कात्या. ६७४
देशकालौ च	देव. ८०६
देशग्रामकु	बृह. १७८९
देशग्रामगृ	नार. १७४६
देशजातिकु	॥ १७८४;
गौत. १९१८;	बृह. १९४१
* ॥ १७८९	॥ १९४३
देशजात्यादि	अनि. १९४३
*देशधर्मकु	बृह. १७८९
*देशधर्मजा+	वसि. १९२१
देशधर्मान	नार. ७०३,
	११०३
देशधर्मान् जा	मनु. १९३१
देशनिक्षेपं	कौ. १९२४
देशपत्तन	कात्या. १९४२;
	पिता. ॥
देशविशेषे	आप. ११६५
देशस्थित्या प्र	बृह. ७८६
देशस्यजातेः	कात्या. १२२९
देशस्य जात्याः	कौ. ११८५
देशस्याचर	कात्या. १९४२
*देशाचारवि	नार. ६२५
देशाचारस्थि	॥ ॥
देशाचारेण	कात्या. ७२७
देशादिकं क्षि	बृह. १७९०
देशाध्यक्षांश्च	विष्णु. १९२१
देशाध्यक्षोपि	॥ ॥
*देशाध्यक्षरूप	बृह. ६७२
देशानलब्धां	मनु. १९०७,
	१९२८
*देशानुरूपं	बृह. ६७२
देशानुरूप	॥ ॥
देशान्तरग	याज्ञ. ७७९
देशान्तरस्य	ब्रह्म. १११९
२ देशान्तरे पृ+	अनि. १५८९
*देशापहत	नार. ७०३,
	११०३
देहनाशे धु	भा. १२८३
देहेन्द्रियावि	कात्या. १८३३
दैवतं ब्राह्म	बृहा. १८३५
दैवतं सत	भा. १०२९
दैवतप्रति	कौ. १८५०
दैवतस्कर	नार. ७८१
*दैवपित्रति	मनु. १०५४

दैवपित्र्याति	विष्णु. १०२३;
	मनु. १०५४
दैवमेव भ	भा. १०२९
दैवराजकृ	नार. ७४८;
	कात्या. ७५३
* ॥ ७८५	बृह. ७८५
दैवराजभ	॥ ॥
*दैवराजह	नार. ७४८
दैवराजोप	विष्णु. ६३६;
हारी. ६३६;	बृह. ६५१,
७५१; कात्या.	६५८
॥ ८८४	याज्ञ. ८८४
* ॥ १९२४	कौ. १९२४
दैवान्यष्टौ म	हारी. १०१६
दैवे वा यदि	वेदाः ८१४
दैवेषु वै गो	बृह. १७५८
*दैवोत्पातक	॥ ॥
दैवोत्पातवि	भा. १२८४
दैवोद्दिष्टं न	नि. १२५५
Xदैवधेर्वा	भा. १०३०
दोषगौरव	मासो. १९७०
दोषद्रव्यानु	अपु. ॥
दोषनिग्रह	विष्णु. १६०९,
दोषमनाख्या	१७७५
दोषवत्कर	नार. ८७१
*दोषवत्कार	॥ ॥
*दोषक्षेमाणि	याज्ञ. ७४५
दोषानुविद्धाः	विष्णु. १६७०
दोषान्स्वार्थ	भा. १०३१
दोषास्पदेऽशु	॥ १०३३
दोषे तु सति	नार. १०९७
दोषे सति न	दक्ष. १११४
दोषो भवेत्	बृह. ७५१
दोहदस्याप्र	याज्ञ. १०८३
दोहवाह्यक	व्यासः ६३४
*दोहवाह्यकि	॥ ॥
दोर्बल्यं ख्याप्य	मनु. १९३१
२ दौहित्रं भागि+	शाक. १३५५
॥ १३६५	शौन. १३६५
* ॥ १२८६,	भा. १२८६,
१४७३; मनुः	१२९५, १४७४
दौहित्रकेण	भा. १२८६
दौहित्रस्य मा	विष्णु. १२८१
दौहित्रान्ताना	॥ १४७०
*दौहित्रेण वि	व्यासः १५२४
दौहित्रेणार्थ	॥ ॥

दौहित्रोऽपि ह्य	विष्णुः १२७९;	द्रव्याणां कुश	याज्ञ. १७३५	द्वादशमंशं	कौ. १६७५
दौहित्रो भागि	मनुः १३०२	द्रव्याणां दूष	अपु. १७६६	द्वादश वर्षा	गौत. ८१५,
दौहित्रो ह्यस्मि	शौन. १३६५	द्रव्याणां प्रति	विष्णुः १६११,	१०१३; कौ. १०३५	
	मनुः १२९५,		१६६९	द्वादशवार्षि	गौत. ७९४
	१४७४	द्रव्याणामाधा	कौ. १९०५	द्वादशाब्दं ध	स्मृत्य. १३७३
*दौहदस्याप्र	याज्ञ. १०८३	*द्रव्याणि यो ह	मनुः १८०६	*द्वादशाहं स	कात्या. ८९६
भूतं कारये	विष्णुः १९०३	*द्रव्याणि हिंसे	” १८०६	द्वादशाहः स	” ”
भूतं निषिद्धं	बृह. १९१३	द्रव्याणि हिंस्या	” १६३०,	द्वादशैव तु	वसि. १०२२
भूतं नैव तु	कात्या. १९१४		१८०६	*द्वादशैव पु	” १२७२
भूतं समाह	मनुः १९०६	द्रव्यादानं वि	गौत. १६५९	द्वादशैवाध	बांधा. ७८९
भूतमेकम्	याज्ञ. १९१०	*द्रव्यादि हिंस्या	मनुः १८०६	द्वादस्यां कार्ति	अपु. १९७९
भूतमेतत्तु	मनुः १९०६	द्रव्यापेक्षो द	बृह. १६४५	द्वादस्यां ब	वेदाः १८९८
भूतसमाह	कौ. १९०४	द्रव्येण वाऽवि	मरी. १५८८	द्वादसे च क	बृह. ११०९
भूतस्त्रीपान	याज्ञ. १७४१;	द्रव्ये पिताम	बृह. ११७९	द्वाभ्यां सहाथ	कार्णा. १३५६
	व्यासः १७६५	द्रष्टव्यो व्यव	याज्ञ. १८१३	द्वादशशग	विष्णुः १०२३
*भूतात्पुरात	मनुः १९०६	द्रष्टारो व्यव	” १९०९	*द्वादशेशे ग	” ”
भूताभ्यक्षो दू	कौ. १९०४	द्रष्टुं सर्वत्र	वारा. १०७६	द्वादशाणां चैव	मनुः १६३०,
भूताभियोगे	” ”	द्रष्टुना चानु	भा. १३९१		१९३०
*भूते कपटा	विष्णुः १६६९	*द्रष्टृभवां कु	मनुः १०४९	द्वादशे देवीर	वेदाः १००५
भूते कूटाक्ष	” ”	द्रोणमुखप	कौ. ९३२	द्वादशपवेश	व्यासः ११११
	१९०३	द्रोणाहावम	वेदाः ९२३	*द्वादशपसेव	” ”
*भूते च कप	” १६६९	*द्रोहभावं अ	मनुः १०४९	*द्वावंशौ आत्म	नार. ११७१
*भूते च कूटा	” ”	द्रोहभावं कु	” ”	द्वावंशौ क्षेत्रि	प्रजा. १६१
द्यौर्भूमिः कोश	वेदाः १०००	*द्रोहभावं च	” ”	द्वावंशौ प्रति	नार. ११७१
द्यौर्मै पिता ज	” १९७९	द्रोहेण च ना	विष्णुः १७७०	द्वावंशौ वैश्यः+	विष्णुः १२४०
द्रविणार्हश्च	कात्या. ७१०	*द्रव्ययुद्धे तु	बृह. १९१३	द्वावंशौ वैश्या	” ”
द्रव्यं गृहीत्वा	” ६५५	द्रव्ययुद्धेन	” ”	द्वावंशौ सपि	कौ. १२४५
द्रव्यं तदीयं	बृह. ७२६	द्रव्ययुद्धे स	विष्णुः १९०३	*द्वाविंशतिप	याज्ञ. १७२८,
द्रव्यं तदीप	याज्ञ. ७४५	द्रव्यं निगृह्य	मनुः ७४३		१८१६
*द्रव्यं तद् दि	नार. ८८८	द्रव्या अमे र	वेदाः ८११	द्वावेव कर्म	नार. ८३१
*द्रव्यं तु दाप	कात्या. ७१०	*द्रव्योः पूर्वत	कात्या. ६५६	*द्रिः पादत्रिस्तु	” १७४८
*द्रव्यं पिताम	बृह. ११७९	द्रव्योः प्रहर	बृह. १८३१	द्रिः पादत्रिस्त्रि	” ”
द्रव्यं यत्त्वध	संभ. ७१६	*द्रव्योरपि कु	मनुः १७२५	द्रिकं त्रिकं च	वसि. ६०९;
*द्रव्यं ययध	” ”	द्रव्योरापन्न	नार. १८२७	विष्णुः ६१०; मनुः ६१२;	नार. ६२४
द्रव्यं विना तु	बृह. १७८९	*द्रव्योर्निक्षिप्त	विष्णुः ६३७	*द्रिकं शतं तु	मनुः ६११
द्रव्यं स्वं पञ्च	कात्या. ८९७	द्रव्योर्नोवेशि	कात्या. १५६१	द्रिकं शतं प	विष्णुः १६७१
द्रव्यपरिग्र	आप. १४०५	द्रव्योर्वा	गौत. १२६३	द्रिकं शतं वा	मनुः ६११;
द्रव्यभोगाना	कौ. ७३७	द्रव्योर्विवादे	कात्या. ९५५		नार. ६२४
द्रव्यमपुत्र	” १४७३	द्रव्योर्हि कुल	मनुः १०४६	द्रिकं शतं हि	मनुः ६११;
द्रव्यमस्वामि	नार. ७६३	द्रव्योर्निशतं प	याज्ञ. १८१६		नार. ६२४
द्रव्यमादाय	अपु. १७६६	*द्रव्योर्निशतं प	” ”	द्रिकर्षहीना	कौ. १६७७
द्रव्यवत्प्राप्तु	जैमि. १४२४	*द्वादश इत्ये	वसि. १२७२	द्रिकेनार्थं स	बृह. ७३४
द्रव्यवन्तश्च	भा. ८६१	*द्वादश एव	” ”	द्रिगुणं कालि	कात्या. ७३०
द्रव्यस्य कल्प	अनि. ११९४	द्वादश त्वेव	” ”	*द्रिगुणं तत्तु	नार. ८९३
*द्रव्यहानिर्य	बृह. ७८५	द्वादशधा नि	वेदाः ९९९	द्रिगुणं तत्प्र	बृहा. ६७७
द्रव्यहृद्वाप	कात्या. ७१०	द्वादशपणं	कौ. ७३५		

दिगुणं तत्र	बृह्वा. ७१५
*दिगुणं तत्र	याज्ञ. ६६७
दिगुणं तु नृ	नार. ८९३
दिगुणं त्रिगु	॥ ६२६;
हारी. ६६१; लहा. ६७७;	
अपु. १९७६	
दिगुणं दाप	॥ १६५४
दिगुणं न प्र	उत. ६७६
दिगुणं प्रति	याज्ञ. ६६७
*दिगुणं वा च	मनु. १७२१
दिगुणं हिर	वसि. ६०९
*दिगुगः कल्प	बृह. १६४६
दिगुगः शोणि	॥ १८३०
*दिगुण उत्क्रो	विष्णु. १७९७
दिगुगस्त्रिगु	बृह. १८३०
दिगुगस्योप	॥ ७२६
दिगुणां तु भृ	नार. ८५०
दिगुगा त्रिष्य	वसि. ६०९
दिगुगादपि	कात्या. ७३०
*दिगुगा दाप्य	वसि. ६०९
दिगुगादिक्र	कात्या. ७३०
दिगुगाद्रूप	अनि. १९६७
दिगुगा वा च	मनु. १७२१
दिगुणास्तुत	कात्या. ९५७
*दिगुगा हीष्य	वसि. ६०९
दिगुगोत्तरा	गौत. १६५७
*दिगुगो दिश	याज्ञ. १७३४
दिगुगो वा क	बृह. १६४६
*द्विजं प्रदूष्या	याज्ञ. १६३६
द्विजस्तृणैः	॥ ९१२
*द्विजस्तृणैः	॥ ९१२
द्विजस्त्रिणाम	शुनी. १११९
*द्विजस्त्रीषु च	कात्या. १११०
द्विजस्य भार्या	विष्णु. १०२३
द्विजस्य स्त्रीषु	कात्या. १११०
द्विजातय इ	मनु. १७०१
द्विजातिप्रव	बौधा. १२७०
द्विजातीनां च	मनु. १६२३
द्विजातीनां गृ	भार. ७३१
द्विजातीनां शु	विष्णु. १२४०
*द्विजातीनां शौ	॥ ९१२
द्विजातां च गु	भा. १०३३
द्विजातां परि	॥ ८१९
*द्विजानामस	आदि. १३८४
द्विजे भोग्ये तु	मत्स्य. १६५५
*द्विजोत्तम वि	भा. १९६९

द्विजोऽध्वगः क्षी	मनु. १७२३
द्वितीयं तु पि	॥ १३०२
द्वितीयं शुल्कं	कौ. १४३०
*द्वितीयः पुत्रः	वसि. १२७२
*द्वितीयः पुत्रि	॥ ९१२
द्वितीयमर्थ	विष्णु. १९५०
द्वितीयमायु	मनु. १०७५
द्वितीयेमेक	॥ १०६५
*द्वितीयस्तु न	॥ १०६३
द्वितीया तु भ	भा. १२४४
द्वितीये चैव	नार. १७४८
द्वितीये छेद	कौ. १६१७
द्वितीये पञ्च	॥ १६७४
द्वितीये पित	बौधा. १२६८
द्वितीये पुत्रं	हारी. १२६५
*द्वितीय पुत्र	॥ ९१२
द्वितीय मृत्ति	स्कन्द. १९६६
द्वितीये हस्त	मनु. १७१३,
१९२९; बृह. १७६०	
द्वितीयेऽहि द	नार. ८९३
द्विधा सूनवो	वेदा. ११६०
द्विनेत्रभेदि	याज्ञ. १६३७,
१९३३	
*द्विपणद्वाद	कात्या. १८३४
द्विपणे दिश	याज्ञ. १७३४
*द्विपणो द्वाद	कात्या. १८३४
द्विपदश्चतु	कौ. ८७९
द्विपदामर्थ	नार. ८९४
द्विपदो नश्च	वेदा. ८१३
द्विपितुः पिण्ड	बौधा. १२६९
द्विप्रकारं च	स्कन्द. १९६६
*द्विप्रकारा भा	बृह. ८३५
द्विप्रकारो भा	॥ ९१२
*द्विप्रकारो भो	॥ ९१२
द्विप्रकारो वि	॥ १२२४
द्विभागधन	वेदा. ११६२
द्विरंशस्तेन	भा. १२४३
द्विरग्येनाहि	कौ. ८१७
द्विरभ्यस्ताः प	नार. १९११
*द्विरष्टपाथं	॥ १७५२
*द्विरामुष्याय	॥ १३४६
द्विरुत्थानो द्वि	गौत. १९६३
*द्विर्द्वादशप	याज्ञ. १८७९
द्विर्धौतस्व ना	विष्णु. ८९१
द्विषिधास्तस्क	मनु. १६९३,
१९२९	

द्विषिधास्तस्क	नार. १७४५
द्विषिधो विभा	विष्णु. ११२५
द्विशतं तु द	मनु. १८६८
*द्विशतं तु प	॥ ९१३
*द्विशते खर्वे	याज्ञ. ९१३
*द्विषस्तदध्य	वेदा. ६००
द्विषस्तरध्या	॥ ९१३
द्विषहृषप	व्यास. १४६०
*द्विसाहस्रः प	॥ ९१३
*द्विसाहस्रप	॥ ९१३
*द्विसाहस्रात्	॥ ९१३
द्वे नप्तुर्देव	वेदा. ८११
*द्वे पारुष्ये प्र	नार. १६४२
द्वे भार्ये क्षत्रि	॥ १०९३
*द्वेशते कर्प	याज्ञ. ९१३
*द्वे शते कर्व	॥ ९१३
द्वे शते खर्वे	॥ ९१३
*द्वेषाद्वा यदि	मनु. १८५३
द्वेष्टि श्वभूर	वेदा. १८९४
द्वैमातृणां मा	बृह्वा. १९८८
द्वौ तु यो विव	मनु. १३२३
* ॥ ९१३	नार. १३४७
द्वौ त्रयः पञ्च	बृह. ८७४
*द्वौ भागौ पितु	शंख. १२८२
द्वौ राजा रत्नं	कौ. १६७५
द्वौ लोके श्रुत	गौत. १९१६
*द्वौ वैर्यास्तुतः	विष्णु. १२४०
द्वौ सकुल्याः स	बृह. १२५१
द्वौ सपिण्डः स	देव. १२५२
*द्वौ सपिण्डः स्व	॥ ९२४
द्वौ समुद्रौ वि	वेदा. ९२४
द्वौ सुतौ विव	नार. १३४७
द्वौ हस्तौ निख	स्कन्द. १९६५
द्वौ शं ज्येष्ठो ह	वसि. ११८४
*द्वौ वा पूर्व	गौत. ११८२
द्वौ शहरोऽर्थ	कात्या. ११७४
द्वौ वा पूर्व	गौत. ११८२
द्वन्तरः प्राति	नार. ११०५
द्वन्तरश्चानु	॥ ११०४
द्वष्टपाथं तु	॥ १७५२
द्वामुष्यायण	॥ १३४६;
१३८४	
द्व्यास्या द्विजिह्वा	वेदा. १६००
*धनं ऋणिकृ	बृह. ६५२
धनं तत्पुत्रि	मनु. १२९८
*धनं तु बिभृ	॥ १३१८

धनं पत्रनि	कात्या. १२२८
*धनं प्राप्नोति	बृह. १५५८
धनं भवेत्स	,, १२२२
धनं मूलौक	,, ६५२
*धनं यत्र नि	कात्या. १२२८
धनं यो बिभृ	मनु. १३१८
धनं व्यपोष	बृह. १५२०
*धनं शौर्यादि	व्यास. १२३१
धनं सप्तवि	नार. ११२९;
	मनु. १९८६
धनग्राहिणि	विष्णु. ६७८
धनदानास	कात्या. ७२९
धनमूलाः क्रि	नार. ११२९
*धनमेकं वा	बौधा. ११४६
*धनमेकमे	,, ,
धनमेववि	कात्या. १२२८
*धनसर्वस्व	नार. १६४३
धनस्त्रीहारि	,, ७००;
	बृह. ७०८
धनिकर्णिक	नार. ७०६
*धनिकस्य ऋ	पिता. ६७६
धनिकस्य त	कात्या. ८९८
धनिकस्य तु	भार. ७३१
धनिकस्य ध	फिक्ता. ६७६
*धनिकस्यैव	नार. ७०६
धनिकाश्चक्र	शुनी. ६३५
*धनिकेन तु	कात्या. ६३१
धनिन ऋणि	बृह. ६७७
*धनी चोपग	काज्ञ. ६८९
धनी तावत्स	बृह. ६३०
धनी धनेन	प्रजा. ६६०
धनी वोपग	याज्ञ. ६८९
धनुः शतं प	मनु. ९०९;
	याज्ञ. ९१३; अपु. १९७६
*धनुः शतप	मनु. ९०९
धनुः शत्रोर	वेदाः ११२२
धनेन वैश्यः	भा. ८१९
धनोष्मणा प	मनु. १६३२
धन्यं यशस्य	भा. ८६०
धन्वना गा ध	वेदाः ११२२
धरकस्य मा	कौ. १६७८
धरिममेया	विष्णु. १६०९,
	१६७१
धर्म च व्यव	कात्या. १९४२
धर्म पुराण	वेदाः १००४,
	१४२३

धर्म मनसि	भा. १०३३
धर्म हि श्रेय	,, १९८४
धर्म एकः प	अनि. १११८
धर्मकामा भु	कौ. १४३०
धर्मकार्ये तु	भा. १०२९
धर्मकीर्त्यावि	,, १९८५
धर्मज्ञस्य कृ	नार. १९३९
धर्मज्ञाः शुच	याज्ञ. ८६८
धर्मज्ञा धर्म	भा. १२८६
धर्मज्ञान् रा	,, १९६९
धर्मतन्त्रपी	गौत. १६६१
धर्मतन्त्रस	,, १६५९
धर्मतोऽहं प	भा. १९७८,
	१९८५
धर्मदानम	कौ. ७९४
*धर्मदानर	बृह. ११०९
धर्मपत्नी स	वक्षः १११४
धर्मप्रजासं	आप. १०१७
*धर्मप्रजासु	,, ,
धर्मप्रश्नम	भा. १९६३
धर्ममात्रं वा	विष्णु. ११२५
धर्ममावाह	भा. १२८६
धर्ममेवं ज	,, १२८५
धर्मवंशप	देव. ११११
धर्मविवाहा	कौ. १०४०
धर्मशास्त्रिषु	भा. १२८७
*धर्मसंकर	नार. १९३४
धर्मस्थं प्रदे	कौ. १६७९
धर्मस्थश्च स्वा	,, ७५७
धर्मस्थीयाच्वा	,, १६९०
धर्मस्य ह्यंश	गौत. १९१७
धर्मादिनोदग्रा	बृह. ७०९
धर्माद्विचलि	वारा. १०७७
धर्मार्थं कारि	नार. ९४७
धर्मार्थं प्रीति	कात्या. १२२९
धर्मार्थं येन	मनु. ७९५
धर्मार्थं वर्जि	देव. १४०४
धर्मार्थं वर्धि	नार. १३४७
धर्मार्थकाम	,, १०९७
धर्मार्थो यत्र	बौधा. १९७४;
	मनु. ,
धर्मासनग	नार. १९३६
धर्मिष्ठान् ध	विष्णु. १९२१
धर्मिष्ठान् व्य	भा. ८६१
धर्मे चार्थे च	आप. १०१७
धर्मेण चाऽपि	भा. १२८६

*धर्मेण विनि	मनु. १३०४
धर्मेण व्यव	,, ७१७;
	नार. ७२३
धर्मे प्रयत	भा. १९६४
धर्मोपदेशं	मनु. १७७६;
	नार. १७८८; अपु. १७९२
धर्मोपदेश	बृह. १७९०
*धर्मो राज्ञः पा	वसि. १९२०
धर्मो ह्यधर्मो	कौ. १९२३
धर्म्यं विभागं	मनु. १२४६
धर्म्यां स्त्रियं स	भा. १९६४
*धर्म्यादिनोदग्रा	बृह. ७०९
धर्म्येण विधि	स्कन्द. १३७५
*धर्म्येण व्यव	मनु. ७१७
धाता च सम	भा. १०३०
धाता विपश्चि	वेदाः १००१
धातुदैवस्य	,, ९९७
धातुश्च योनौ	,, ९९१
धातूनां कृट्	शुनी. १७६७
धात्रीपरिचा	कौ. ८१७
धात्रीमाहिति	,, ,
धान्यं दशभ्यः	मनु. १७१४;
	नार. १७५०
धान्यं हिरण्यं	भार. ७३१
धान्यशाकम्	कौ. १९२४
धान्यज्ञेहक्षा	,, १६७८
धान्यस्य दश	भा. ८६०
धान्यहर्ता द	बृह. १७६०
*धान्यहारा द	,, ,
*धान्यानि वाप	कात्या. ९५९
धान्यापहार्ये	विष्णु. १६६९
धान्ये चतुर्गु	बृह. ६३०
धान्येनैव र	वसि. ६०९
धान्ये संदे ल	मनु. ६१२
धारणं पर	कात्या. १८८७
धारणकसं	कौ. ६३८
धारयन्ति म	भा. १०३३
*धारयेद्वा ऋ	बृह. ७२६
धारयेन्मङ्ग	शुनी. १११९;
	अपु. १९७९
धार्मिकश्च कु	भा. १२८६
धार्म्यं शुक्लिम	आप. १६६६
धार्या सा वर्ष	शंख. १०२४;
	कात्या. ११०९
धायोऽवर्तु	,, ७२८
धारा देवेषु	वेदाः ९२३

*धुरंधरा भ	भा. १०२९	*न खलु कुली	वसि. १०२२	न च स्वमुच्य	संग्र. ११४३
धूमावसानि	बृह. १५२०	*न खलु तत्कु	,, ,,	न चादत्त्वा क	मनु. १३९८
*धूमावसारि	,, ,,	*नखिनां दंष्ट्रि	विष्णु. १६१२	न चादेयं स	,, १९३१
धूर्तं पतित	शृङ्गा. १६५३	नखिनां दृष्टि	,, ,,	न चाधेः काल	,, ६३८६
धूर्ता वैनासि	शंख. १०२४	न गच्छेत् गर्भि	कात्या. १६५१	न चानिवेद्य	नार. ६५०
धूर्तं बन्दिनि	स्मृत्य. ७१५	न गणाः कृत्स्न	नार. ११०१		कौ. ८४४,
धूर्तं वक्त्रम	कात्या. १२२८	न गणिकाधू	भा. ८६१	न चान्यत्कार	१६८३
धृतदण्डोऽप्य	नार. १६४४	नगरं यास्य	शंख. १०२५	न चान्यसंश्रि	मार. ८२७
धृतव्रता आ	वेदाः ९६९,	नगरग्राम	वारा. १३२९	न चाप्यधर्मः	भार. ६३५
	१२५८		नार. ९४४;	*न चाप्यसंश्रि	भा. १९७८
धृतिभैक्ष्यं कु	मनु. ११२७	नगरस्थो व	बृह. ९५१	न चारके नि	भार. ६३५
*धृष्टाऽन्यगत	नार. १०९७	न गुरावक्त्र	वारा. १०७७	न चासां मुच्य	कात्या. ७२८
धेन्वनडुहो	बौधा. १६०६	न गुरुन स	भा. १९८३	*न चासारं न	भा. १०३२
ध्यायत्यनिष्टं	मनु. १०५०	न गृहेताग	उश. ८३९	*न चास्ति विभा	मनु. ८९१
ध्रुवं धृतात्क	कात्या. १९१४	न गृहेदाग	नार. ७६३	न चास्य माता	शंख. १२०७
ध्रुवा अस्मिन्गो	वेदाः ९०२,	न गृहं गृह	,, ,,	न चास्य मूल्यं	भा. १२८७
	९०३	नम्रे विनम्रे	स्मृत्य. १११८	न चास्य व्यय	कौ. ६३८
ध्रुवा एवासि	,, ,,	न ग्राह्यो ह्यन्य	कौ. १०३५	न चास्य शल्यं	शुनी. १११९
ध्रुवाननप	,, ८१३	*न च तं प्राप्नु	कात्या. १८८७		भा. १९६३,
ध्वजाहृतं भ	कात्या. १२२७	न च तं हातु	नार. १९१२	न चेच्छुल्कं तु	१९६४
ध्वजाहृतो भ	मनु. ८२१,	न च तद्दण्ड	भा. १०२७	न चेत्तद्वय	कात्या. ८३९
	१९२८	न च तान् ज	नार. १८२७	न चेत्स धनि	जातु. ९०१
ध्वजिनी मस्त्य	नार. ९४४	*न च तान् य	विष्णु. १६१०	न चेत्स धनि	पिता. ६७५
*ध्वजिनी संधि	,, ,,	*न च तौ दम्प	,, ,,	*न चेत्स्वधनि	,, ,,
न कथयन	भा. १९३७	न च त्वमभि	वसि. १०२१	न चेद्दद्यात्	अनि. ७५६
न करिष्यति	भा. १२८५	न च दत्तोऽप्य	भा. १०३१	न चेद्भनिक	नार. ७४८
न कश्चिद्योषि	मनु. १०४७	न च पित्रा वि	बुध. १३५५	न चैकमका	कात्या. ६५५
न कांचन प	वेदाः १०११	न च प्राकाम्य	भा. १९८३	न चैकस्मिन्	कौ. ११४९
न कामभोगा	भा. १०३२		कौ. ७७२,	न चैनमध्य	भा. १०३३
*न कारके नि	कात्या. ७२८	१ " " +	१८४८	न चैवं स्त्रीव	आप. १९७३
नकिरस्य प्र	वेदाः ९७६,	न च भार्याकृ	,, १८४९	न चैव स्त्रीव	मनु. १०५८
	१८३६	न च भोगे न	नार. ६९८	न चैवैनां प्र	यम. १११३
न किल्बिषेणा	नार. १७८७	न च मन्त्रोप	भा. १०२९	न चैवोपग	मनु. १०४२
न कुर्यात्तत्त	भा. १०२७	न च मुण्डा च	वसि. १०२१	न चोत्तमां न	बृह. ७०९
*न कुर्यात्प्रति	कात्या. १५२३	*न च याचते	भा. १०२८		कात्या. १११०;
न कुर्याद् भृति	शुनी. ८५६	*न च याचेत	बृह. ७८६	न चोद्योगेन	कौ. १८५०
न कुर्याद्यदि	कात्या. १५२३	न च योनिगु	,, ,,	न चोपलम्भः	भा. ८६१
न कुलं न कृ	वारा. १०७६	न च वासांसि	मनु. १०७१	न जातु ब्राह्म	मनु. ७१९
नकुलो ग्लह	भा. ८१९		,, १७०९,	न जामये ता	,, १८५८
*न कूटं कूट	याज्ञ. १७२९	न च वैश्यस्य	१९२७	*न जामये भ	वेदाः १२५४
न केनचिच्च	शुनी. १११९	न च व्याधिता	भा. १९७६	न जामये भ	नि. ,,
*न क्रयेदाग	नार. ७६३	न च व्रतोप	विष्णु. १०२२	*न जिह्वं च प्र	नार. ८८८
न क्षयो न च	याज्ञ. १७३५	न च संदेहे	शंख. १०२५	*न जिह्वेन प्र	,, ,,
न क्षेत्रजादि	कालि. १३७६	न च स्त्रीणां क्रि	आप. १९१८	*न जीवति पि	शंख. ११४८
*न क्षेत्रजादी	,, ,,	न च स्म सीतां	भा. १०३३	न जैह्वेन प्र	नार. ८८८
नखदन्तक्ष	संव. १८९१		वारा. १०७६	न ज्ञातिकुल	भा. १०३२

*न ज्ञानेन हि	कात्या. १५८	न तस्याज्ञां व्य	नार. ११३६	*न त्वेवैकं पु	वसि. १२७४
*न ज्येष्ठं पुत्रं	वसि. १२७४	न तां देवाः प	वसि. १०२१	*न दण्ड्यः काम	आप. १६६५
न ज्येष्ठो वाऽव	भा. ११८४	न तान् पङ्क्ति	हारी. १०१७	*न दत्तं वा ध	याज्ञ. १४०८
*न तं द्विषत्या	मनुः १०५६	न ता वाजेषु	वेदाः १७३	न दत्तं स्त्रीध	,, ,, ,
न तं नयेत	,, ७५८	न तासां रक्ष	भा. १०३३		१४४२
न तं भजेर	विष्णुः १२०६;	न तिष्ठन्ति न	वेदाः १७७,	न दत्त्वा कस्य	मनुः १०४१
	मनुः १२०८		१८३६	न दद्यादृण	कात्या. ८०५
*न तं विभजे	,, ,,	न तु खलु कु	वसि. १०२२	न दद्यादधि	मनुः ७४१;
न तच्छक्यम्	बृह. १२२४	न तु चारण	बौधा. १८४५		नार. ७४८
न तत्पुत्रा ऋ	याज्ञ. ६६६	न तु जात्या स	भा. १२४४	*न दद्याद्याच्य	,, ७०५;
न तत्पुत्रैर्भ	विष्णुः १२०५;	न तु ते ब्राह्म	,, ११६९		बृह. ७५१
	मनुः १२१३	न तु दाप्यो ह	श्रम. ८५४	न दद्याल्लोभ	विष्णुः ६१०
न तत्प्रवर्त	नार. ११३५	न तु दृष्टार्थे	गौत. १६०४	न दस्य मा रु	वेदाः १६८
न तत्र कार	भा. १२८७	न तु नामापि	मनुः १०६२	*न दातव्यं च	कात्या. ७१४
न तत्र गोमि	नार. ११७	न तु पतित	विष्णुः १३८९	न दातव्यं तु+	,, ,,
*न तत्र दाता	कात्या. ८०६	न तु ब्राह्मण	वसि. १४७०	न दातव्यं न	व्याघ्रः ८०७
न तत्र दोषः	नार. ११८	न तु राजप्र	कौ. १८५०	न दाता तत्र	कात्या. ८०६
*न तत्र पाल	,, ,,	न तु वल्मीक	बृहा. १६२	न दायाऽपह	बृहा. ७३२;
न तत्र प्रण	मनुः ११०	*न तु स्त्री पुत्रं	वसि. १२७४		याज्ञ. ७४५
न तत्र बीजि	कात्या. १६०;	,, ,,	बौधे. १३८४	न दायं निरि	बौधा. १३८८
	नार. ११०२	*न ते तनू त	वेदाः १७८	न दारेषु न	कात्या. ८०५
न तत्र भागं	मनुः १२१४	न ते दुःखं क	वारा. १०७६	न दीकक्षव	वसि. ११४४
न तत्र रेतः	भा. १२८७	न तेन तदु	संग्र. ७१५	*न दीतीरं प्र	बृह. १५२
*न तत्र रोध	कात्या. १५९	न तेन श्रूण	बौधा. १६०८;	न दीतीरे प्र	,, ,,
न तत्र रोप	,, ,,		वसि. ,,	*न दीतीरेषु	,, ,,
न तत्र विद्य	मनुः ७४२;	न ते मयाऽतो	वारा. १०७६	,, ,,	मनुः ११२७,
	बृह. ७६४	*न तेषां मातृ	मनुः १२३६		११४५
*न तत्र विष	मनुः १२१४	न ते सखा स	वेदाः १७५,	*न दीनां चैव	,, १८५१
*न तत्र स्वामि	नार. ११७		१८३६	न दीनां फेनां	वेदाः ११९,
,, ,,	स्मृत्य. १२१	न त्यागोऽस्ति द्वि	मनुः १०५६,		१६०२
*न तत्रान्यक्रि	कात्या. ७६७		१३९३	न दीनां वाऽपि	मनुः १८५१
न तत्रान्या क्रि	,, ,,	*न त्यागोऽस्ति वि	,, १०५६	न दीनां संग	नार. १८८०
*न तत्रारिव	मनुः १६२६	न स्वन्ये प्रति	वसि. ११२१	न दीविगज्वा	कौ. ८४३
*न तत्पुत्रैर्भ	विष्णुः १२०५	न त्वमन्येन	भा. १०२८	न दीष्ववेत	नार. ११३६
*न तद् भजे	मनुः १२०८	न त्वहोदान्वि	नार. १७५१	न दीस्रोतः प्र	बृह. १५२
न तद्राज्ञा प्र	अपु. ११६२	न त्वेकं पुत्रं	वसि. १२७३;	न दुहकताय	वेदाः १८९३
न तद्यतिह	नार. ७८३		बौधे. १३८४	न दुहितर	नि. १२५५
*न तद्यभिच	,, ,,	न त्वेनमव	वारा. १०७७	,, ,,	,, १३८५,
न तस्मिन् धार	मनुः १७२७	न त्वेव कदा	बौधा. १४६८		१४१५
न तस्य प्रति	नार. ८३१	न त्वेव द्विजः	विष्णुः १०२३	न दृताय प्र	वेदाः १८३८
न तस्य लोकाः	भा. १२८३	न त्वेव स्त्रियं	कौ. १६८७	न दृष्टं यच्च	नार. ११३३
न तस्य विश्व	वेदाः १८०	न त्वेवाधौ सो	मनुः ६३८;	न देवदास्या	कात्या. ८३९
*न तस्य विप्र	नार. ८३१		नार. ६५०	*न देवभूत	शंख. १०२४
न तस्य वेत	मनुः ८४५	न त्वेवान्यत्कु	वेदाः १७६८	न देवमृत्या	,, ,,
*न तस्य हि वि	नार. ८३१	न त्वेवाभिप्र	कौ. ८७९	न देवानाम	वेदाः १७४
न तस्यां जातु	भा. १२४४	न त्वेवार्थस्य	,, ८१७	न दोषं प्राप्नु	मनुः १८५३

नयश्च नार्थ	भा. १०३१
नद्योत्पत्त्या रा	बृह. १५१
न द्वितीयश्च	मनुः १०६३
न नर्मयुक्तं	भा. १९६४
न नर्मयुक्त	,, १०३१
ननान्दरि स	वेदाः ९८६
*ननान्दुः सप्रा	,, ,
,, ,	,, १०००
न निन्दिम च	,, ११४३
न निहारीं छि	मनुः १४३२
*न निषिद्धोऽल्प	याज्ञ. ९४२
*न निषेधोऽल्प	,, ,
न निषेधोऽल्प	,, ,
न निष्कयवि	मनुः १०७२
न निष्प्रवति	कात्या. ७३०
ननु नामाङ्क	भा. १९८५
*ननु वाधौ सो	मनुः ६३८
न नूनं ब्रह्म	वेदाः ६००
*नन्ददत्तं त	बृह. ८०४
नन्दन्ति पित	वसि. १९८२
न पतितैः सं	बौधा. १३८८
न पिता नाम	वारा. १०७५
न पिता पुत्र	विष्णुः ६७९
*न पित्र्यं तद	कात्या. १४०३
न पुत्रः प्रति	शंखः १६१२, १६१३
*न पुत्रभागं	मनुः १२१४
,, ,	भा. १९८४
न पुत्रार्णं पि	नार. ६९५
न पुत्रिकागा	विष्णुः १४७१
*न पुत्रैर्विभ	मनुः १२१३
*नसारमुपा	नि. १२५५
न प्रजाः प्रजा	वेदाः १००६
न प्रतिग्रह	बृह. १२५१
न प्रदशानु	वृहा. ७३२
न प्रवाते ध	स्कन्द. १९६५
न प्रातिभाव्य	कौ. ६७९
*न प्रामव्यव	कात्या. ७१०
न प्रोषितेऽल	हारी. १०१६
*न प्रोषिते सं	,, ,
न ब्रह्म तस्मै	वसि. १९७४
*न ब्राह्मणः प	आप. १६०५
न ब्राह्मणव	मनुः १८५९
न ब्राह्मणस्य	वेदाः १४६४, १६०१
* ,, ,	यमः १६५२

न ब्राह्मणस्यां	गौत. १९४८
न ब्राह्मणो हिं	वेदाः ११४३, १४६४, १६००
न भयाप्राप्य	भा. १०३२
न भर्ता नैव	कात्या. १४५८
न भर्तारं द्वि	शंखः १०२५
*न भार्यया कृ	नार. ६९८
*न भाषणं प	मनुः १८५४
न भिन्नकार्या	वसि. १६६८
न भुङ्क्ते यः स्व	बृह. ६५४
न भूमिं वातो	वेदाः ९९८
न भूमिः स्यात्	जैमि. ७९३
न भैक्षलब्धे	वसि. १६६८
*न भैक्षवृत्तौ	,, ,
*न भैक्षलब्धे	,, ,
*न भैक्षसंघे	,, ,
*न भोक्तव्यं ब	मनुः ६४०
न भोक्तव्यो ब	,, , ;
,, ,	नार. ६५०
न भ्रातरो न	मनुः १३१४
न भ्रातृभ्रज च	भा. १०३१
न मर्कटे च	नार. १८२९
*न मर्कटे तु	,, ,
*न मर्कटेन	,, ,
न मत्प्रतिच्य	वेदाः ९८६
न मल्ली सुभ	,, ,
नमस्ते अस्तु	,, १००६
नमस्यैरक्ष	भा. ८६०
न माता न पि	मनुः १६२७, १९२६
न मातापित	शंखः १६१३
न मातापित्रो	,, १६१२
न मातृतो ज्यै	मनुः १२३६
न मा मर्त्यः	वेदाः ७९१
न मामसज्ज	वारा. १८७७
न मा मिमेथ	वेदाः १८९४
न मित्रकार	मनुः १६२३
न मिथ्यावच	स्कन्द. १९६५
न मूत्रं फेनि	कात्या. १३५०
न मूत्रमुण्डः	मनुः १८५९
न मृषा भ्रान्तं	वेदाः ९६७
न मे दासो ना	,, ८१२
न मे वागन्तु	भा. १०२७
न मे स्तेनो ज	वेदाः १५९३
*न मोक्तव्याः प्र	बृह. १६४६
न मोक्तव्याः सा	,, ,

नमो गन्धर्व	वेदाः १००३
न म्रियेत स	व्यापा. १११७
न यत्पुरा च	वेदाः ९७६, १८३६
नयत्यरिव	भा. ८६१
नय मां वीर	वारा. १०७५
नयस्व मां सा	,, १०७६
न याचते च	बृह. ७८६
न याचते चे	बौधा. १०१९
*न याचते तु	बृह. ७८६
नयेयुरेते	याज्ञ. ९४०; वृहा. ९६२
*नयेयुरेतैः	याज्ञ. ९४०
*नयोपधाभि	नार. १७५२
न योषित् पति	याज्ञ. ६८२
नरकादुद्ध	वेदाः ७९२
नरहतां ह	व्यासः १७६५
न राज्ञा धृत	नार. १७८७
*न राज्ञोद्धृत	,, ,
*न राज्ञो धृत	,, ,
न राज्ञो राज्य	कालि. १३७७
नराणां त्यज	भा. १०३०
*न रिक्तकार्षा	वसि. १६६८
नरेन्द्रसिंह	भा. १९८५
नरेन्द्रास्त्रिदि	मनुः १६९२, १९२९
न रोद्धव्यः कि	बृह. ७२७
नर्तकानामे	,, ७८७; शुनी. ७९०
,, ,	नार. ११०३
*नर्ते क्षेत्रं भ	,, ,
*नर्ते क्षेत्राद्	,, ,
नर्मदत्तं त	बृह. ८०४
नर्माय पुंश्च	वेदाः १९७७
न लङ्घयेत्	नार. १९७
न लिप्यते य	,, १९३६
न लिप्यते त	बृह. १५५८
नवं वसानः	वेदाः १००३
*नवजातः स	नि. १२५४
न वधं न च	मनुः १०५८; यमः १११३
नव प्रतिभु	वृह. ६७६
नवभागं स	ब्रह्म. १३७५
*नवमांशं स	,, ,
न वर्धते प्र	व्यासः ६३४
*न वर्धतेऽव	गौत. ६०८
न वर्षं मैत्रा	वेदाः १६०१

न वा उ ते त	वेदाः १७८, १८३६	न शेषो अग्रे	वेदाः १२५३	न स राज्ञाभि	नार. ७४७
न वाचाटाम्	विष्णुः १०२२	X " "	नि. "	* " "	मनुः ७१८, ७४०
न बाधेः काल	मनुः ६३८	न शोचन्ति तु	मनुः १०५२;	न स खो दक्षो	वेदाः १५९१, १८९३
न वाससा न	भा. १९८४	न श्मशानवि	बृह. ११०६	न सहाऽऽसीत	" ९९२
न वास्तुनि वि	प्रजा. १२३३	नश्यतीर्षुर्य	को. १६१६	न सा देया न	कात्या. १११०
न वास्तुविभा	शंखः १२०७	नश्यतो विनि	मनुः १०७२	न सा दैवे न	स्मृत्य. १११८
न विकर्णः पृ	वेदाः १८४०	*नश्येतां विनि	" "	न सामन्तैर्न	कात्या. ८९७
*न विद्यते त	बृह. ७६४;	*नश्येद् द्रव्य	नार. ७२५	न सावयं न	मनुः ८९१
न विद्यते पृ	ब्रह्म. १३७४	*न श्रुतोऽविनि	मनुः ७४०	न सा सुखम	हारी. १०१७
*न विप्रद्विष	शुनी. १११९	*नष्टं जग्धं च	" ९०८	न साहासिक	मनुः १८६९
न विमृषाच्छु	मनुः १०५६	नष्टं देयं वि	वृहा. ७३१	*न सेशे यस्य+	वेदाः ९८८
*न विभाज्यानि	" १९२६	नष्टं दैवेन	अनि. ६६१;	न सोमन्ताम	वसि. १०२२
न विवाहवि	नार. १२२०	नष्टं विनष्टं	षट्त्रिं. ७५६	न सोपधाना	नार. १९३६
न विषं विष	मनुः १०६७	नष्टः प्रव्रजि	मनुः ९०८;	न सोमो अप्र	वेदाः ६००
नवीकृतं च	बौधा. १४६९;	नष्टः विनष्टं	नार. ९१६	न स्तेयमग्नि	" १००१
न वृत्तिं पर	वसि. १४७०	*नष्टविनष्टं	देव. १११२	न स्त्रीकृतं प	विष्णुः ६७९
*न वृद्धिः प्रति	वारा. १०७७	नष्टस्यान्वेष	नार. ९१६	न स्त्रीधनं तु	वृहा. १४६२
न वृद्धिः प्रीति	भा. ८१९	नष्टापहत	बृह. ६७२;	न स्त्री पतिकृ	नार. ६९८
न वृद्धिः स्त्रीध	नार. ६२६	१६८३; याज्ञ.	कात्या. ६७४	न स्त्री पतिपु	विष्णुः ६७९
न वृद्धेर्वृद्धि	" "	नष्टा भग्ना च	कौ. ७५७,	न स्त्री पुत्रं द	वसि. १२७३
नवेन कृत	संव. ६३५	*नष्टा भग्ना च	नार. ९१९	न स्त्रीभ्यो किञ्चि	भा. १०३२
न वै तामाधे	भार. "	*नष्टा या पाल	" ९१७	न स्त्रीभ्यो दास	कात्या. ६३१
न वैते पुत्र	स्कन्द. १९६६	नष्टे भर्तरि	गौत. १०१३	न स्त्रीषु राज	भा. १०३१
न वै योषा कं	वेदाः १५९६	नष्टे मृते प्र	नार. ११००;	न स्त्री स्वातन्त्र्यं	बौधा. १०२०, १३८८
न वैव ता न	बुय. १३५५	बृह. ११०७; परा.	१११७	न स्यात्क्षेत्रं वि	नार. ११०३
न वैष्टिकं जा	वेदाः १००८	नष्टे मृते वा	बृह. ६५४	न स्याद्द्रव्यप	" ७२५
न वै स्त्रैणं स	" १६०१	नष्टो देयो वि	याज्ञ. ६४२	*न स्वकं पुत्रं	वसि. १२७४
न वै स्त्रैणानि	शंखः १९२२	*न संभाषं स	मनुः १८५४	न स्वतन्त्रत	संप्र. ११५७
न व्याधिमर	वेदाः १००९	न संभाषां प	" "	*न स्वतन्त्रेण	मनुः १०५८
न व्रतेनोप	" ९८९	*न संभाषां स	" "	न स्वातन्त्र्येण	" "
*न शक्तो धनि	स्कन्द. १९६५	*न सगोत्रस्था	आप. १०१८	न स्वामिना नि	" ८२१,
*न शक्यन्तेऽधु	शंखः १०२५	न सगोत्रां न	विष्णुः १०२२	*न स्वामिना वि	" "
*न शक्या रक्षि	कात्या. ६७२	न स तं प्राप्नु	नार. ८३३,	न स्वामी न च	कात्या. ६७२
*न शक्यास्तेऽधु	बृह. १३४९	*न स तत् प्रा	१९१२	*न स्वामी नापि	" "
न शारीरो ब्रा	भा. १०३३	*न सतन्त्राः स्त्रि	" ८३३,	*न स्वाम्यं हि भ	देव. ११५६
१८४७; यमः १६५२;	बृह. १३४९	न सन्ति यस्य	१९१२	न हार्यं स्त्रीध	शंखः १४७३,
गौत. १६५९	विष्णुः १६०९,	न सन्ति साक्षि	कात्या. १८८८	१९५०; पैठी. १५२७	मनुः १६२७
न शास्ता तत्र	१८४७; यमः १६५२;	न समं सर्व	यमः १९४३	न हि स्याद्ब्रह्म	" "
न शूद्रापुत्रो	गौत. १६५९	न स राज्ञा नि	वृहा. ७३१	न हि प्रभाया	वेदाः १२५३
न शूद्रायाः का	शंखः १३९०	* " "	नार. ८३३	X " "	नि. १२५४
न शूद्रायाः स्मृ	विष्णुः १०२४		भा. १९७८		
न शूद्रायाः स्मृ	नार. ११००,		नार. ७२४;		
१९७८; देव. १११२	गौत. १७६९		मनुः ७४०		
न शूद्रे किञ्चि			नार. ७४७		

अन हि प्रहीत	नि. १२५४
न हि तस्यास्त	मनुः ८२३, १९२८; देव. ८३९
न हि त्मिनं	व्यासः ११११
न हि ते नाम	वेदाः ९९०
न हि दण्डाद	मनुः १६९५, १९२९
न हि धर्मक	भा. १९८४
*न हि भर्तुर्वि	आप. १४०५
न हि भर्तुवि	,, ,
न हि मे ब्राह्म	भा. १९६९
न हि शूद्रस्य	मनुः १७२४
न हि स्त्रीभ्यः प	भा. १०३३
न हि स्वमस्ति	,, ८१८
न हि स्वत्पेन	कात्या. ११०९
*न हीनकार्या	वसि. १६६८
न हीनाज्ञीम्	विष्णुः १०२२
न हेडिन वि	मनुः १६९६, १९२९
न ह्यस्या अप	वेदाः ९८७
न ह्यस्या नाम	,, ९९०
न ह्यात्मा शक्य	भा. १२८७
नाकन्यासु क	मनुः ८८२
नाडकामा संनि	बौधा. १०२०
नाकुलीनाम्	विष्णुः १०२२
नागरिकप्र	कौ. १९२४
नामिं चित्वा रा	वेदाः ९९४
नामिप्रवेशा	अग्नि. १११६
नामिस्तृण्यति	भा. १०३२
नाडक्या राज्ञा ल	मनुः १६२७
*नाज्ञानेन वि	कात्या. ९५८
नाज्ञानेन हि	,, ,
नाततायिव	विष्णुः १६१२; मनुः १६२६; बृह. १६४८; सुम. १६५३; मत्स्य. १६५५
नातन्त्री वाद्य	वारा. १०७७
नातश्चतुर्थ	भा. १९८६
नातिकपिला	विष्णुः १०२२
नातिचरेद्भ	गौत. १०१२
नातिरुप्ता स्व	शुनी. १११९
नातिद्वितीयं	गौत. १२६३
नाडतिपातये	आप. ९०४
नातिवर्तव्य	भा. १२८५
नातिसांवत्स	गौत. ६०६; मनुः ६१५
नातो विशिष्टं	वारा. १०७७

नात्यन्तं पीड	बृह. ६७२
*नात्यन्तपीड	,, ,
*नात्यर्थ पीड	,, ,
नाथवत्या प	नार. १८८१
नादद्यान्न च	कात्या. ८९७
नादुष्टां दूष	नार. १०९७
नादेवरादि	गौत. १०१३
नाधर्मोऽभूद्	भा. १०२७, १२८४
नाधिः सोपका	कौ. ६३८
नाधिकं दश	भा. १२४४; मनुः १२४८
नाधिकाङ्गीम्	विष्णुः १०२२
नाधिकारो भ	नार. १४४९
*नानयोरन्त	,, १९३९
नानर्णतम	कौ. ७१६; कात्या. ५२९
नानाधियो व	वेदाः ११२१
नानानं वा उ	,, ११२०
नानापण्यानु	व्यासः ७८९
नानामृगग	वारा. १०७६
नानारूपाणि	मनुः १०७१
नानावर्णक्री	बौधा. १२३९
नानावर्णपुत्रा	कौ. १२३४
नानाहितामि	वेदाः १५९३
नानिलोऽग्निर्न	भा. १०३१
*नानुकूलं च	नार. ८७१
नानुशुश्रुम	मनुः १०४४
Xनानेन पत	नि. १२५३
नान्तकः सर्व	भा. १०३२
नान्तरेणोद	नार. ९४७
नान्तर्वेद्यासा	वेदाः १००७
नान्धः कुरूणां	भा. १३९०
नान्यं गतिम	,, १०२९
नान्यः शक्तस्त्रि	,, १०३३
नान्यत्र धन	,, ८६०
नान्यत्र बुद्धि	,, ,
*नान्यदन्यसं	मनुः ८९१
नान्यदन्येन	,, ,
नान्यद्भर्तुर्वि	ब्रह्म. १११८
नान्ययोनौवा	विपु. १८९२
नान्यस्त्वया का	कौ. ८४४
नान्यस्मिन्विध	मनुः १०६६
नान्योत्पन्ना प्र	,, १०६३
*नान्यो धर्मोऽत्र	अग्नि. १११६
नान्यो धर्मोऽस्ति	,, ,

*नान्यो धर्मो हि	अग्नि. १११६
नान्ये सति	याज्ञ. ७९६
नापतिः सुख	वारा. १०७७
नापहारं स्त्रि	भा. १४२९
नापुत्रस्य लो	वेदाः १२६०
नापृष्टः कस्य	मनुः १९७४
*नाप्यपत्यं प	नार. १८८१
नाप्रक्षालित	हारी. १०१५
नाप्रदाय क	भा. १९८४
नाप्राप्तव्यव	कात्या. ७१०
नाप्रोक्ष्याविमृ	हारी. १०१५
नाब्रह्म क्षत्र	मनुः १९३१
नाभानेदिष्टं	वेदाः ११६२
नाभिरोच्य	वारा. १०७६
नाभिश्शस्तात्र	नार. १९३६
नाभेरधःका	कौ. १७९८
नाभेरपरि	,, ,
Xनाभ्राणीमुप	नि. १२५५
नामगोत्रादि	संग्र. १३८४
नामजातिप्र	मनुः १७७५; नार. १७७८
नामावास्यायां	वेदाः ९९२
नाम्रा दशर	वारा. १३२९
नायासयाभि	भा. १०२८
नारकाय वी	वेदाः १५९६
नारदस्य च	भा. १०३२
नारी खल्वन	कात्या. १५२३
नारीणां स्वेर	भा. १०३२
नारी रजोभिः	,, १०३१
नारां स्वर्गम	शंखः १०२५
नार्षयेकृत	कात्या. ८५४
नार्याः षडग	शंखः १४७३, १९५०; पैठी. १५२७
नार्वार्क् संवत्स	नार. ६९६
नार्हन्ति ते प्र	बृह. ८९६; स्मृत्य. ९०१
नार्हन्ति प्रम	भा. १०३१
नावसाय श	अनि. ७३१
*नावारूढैः प्र	मनुः १९४६
*नाविज्ञाते गृ	कात्या. ६७३
नाविज्ञातो प्र	,, ,
नाविद्यानां तु	,, १२२७
*नावैद्यानां तु	,, ,
*नाशः पञ्च	नार. १६४२
नाशक्तो धनि	कात्या. ६७२
नाश्रन्ति पितृ	विष्णुः १०२३;

नाश्य आयः शू	मनुः १०५४	निकृष्टे द्विगु	विष्णुः १६७०	निग्रहः पण्डि	भा. ८६१
*नाश्य आयस्तु	आप. १८४४	*निकृष्यमाणे	नार. ९४८	निग्रहाद् वड	नार. ८३२
नाश्यशूकरा	शंखः ९०५	*निकेतयितु	विष्णुः १६०९	निग्रहानुग्र	बृह. १६४८
नाष्टिकं च स्व	कौ. ७५७	*निक्षिपेत् स्व	नार. ७०४	निग्रहेण च	मनुः १७०१
नाष्टिकश्चेत्	१६८४	*निक्षिपेत्तत्स्व	१६८४	निघाते सह	वेदाः १७९३
*नाष्टिकस्तत्र	कात्या. ७६७	*निक्षिप्तं च प	१६८४	*निचयैतत्स	नार. ७०४
नाष्टिकस्तु प्र	१६८४	निक्षिप्तं तत्र	स्मृत्य. ७५६	निजधर्मावि	याज्ञ. ८६६
*नासंदिग्धः प्र	नार. ८२६	निक्षिप्तं यस्य	कात्या. ७५३	नितरां परि	वेदाः १००५
नासंदिग्धः प्र	१६८४	निक्षिप्तं वा प	नार. ७६२	नि ते मनो म	१७६, १८३६
*नासकुल्याः स	देव. १२०३	*निक्षिप्तं वृद्धि	कात्या. ६३२	नित्यं त्रयाणां	भा. ८१९
*नासद्भ्यः परि	नार. १९४०	निक्षिप्तस्य ध	मनुः ७४४	नित्यं न सूनुं	वेदाः ९६८
नासद्भ्यः प्रति	१९४०	*निक्षिप्तान्वाहि	बृह. ७६४	नित्यं नैमित्ति	बृह. ८७२
नासां कश्चिद्	भा. १०३२	*निक्षिप्य कुम्भे	१५०	नित्यं पौर्वाह्नि	भा. १०२९
नासामस्ति प्रि	१०३३	निक्षिप्यते प	नार. ७४७	*नित्यं ज्ञात्वा कृ	ऋष्य. १११७
नाष्टु स्नेहो न	१०३३	*निक्षिपं नाम	७४६	नित्यं ज्ञानकृ	१११७
*नासेद्भ्यः कि	७२७	निक्षिपं निहु	व्यासः ७५५	नित्यप्रवाहि	व्यासः ९६१
नासौ गच्छति	बृह. ७२७	*निक्षिपं पुत्र	नार. ७९८	नित्ययुक्ता म	भा. ८६१
नासौ विभागो	स्मृत्य. १३७४	निक्षिपं वृद्धि	कात्या. ६३२, ७५४	*नित्यज्ञानकृ	ऋष्य. १११७
*नास्तेनस्तु प्र	मनुः १५७२	निक्षेपः पुत्र	नार. ७९८	Xनित्यस्य रायः	नि. १२५३
नास्तिव्यसाह	कात्या. ७६७	निक्षेपः प्राति	७९८	*निदेशकाला	बृह. ९५२
नास्ति त्रिलोके	शुनी. १११९	निक्षेपश्चोप	७३१	*निधानानां पु	मनुः १९५७
नास्ति भर्तृस	भा. १०३१	निक्षेपस्य स	कौ. ७३७	निधायोरसि	ब्रह्म. १११९
नास्ति स्त्रीणां कि	शुनी. १११९	निक्षेपस्याधु	अपु. १९७१	*निधिं च ब्राह्म	विष्णुः १९५०
नास्ति स्त्रीणां पृ	मनुः १०४९	निक्षेपस्याप	बृह. ७५०	निधिं द्विजोत्त	अपु. १९६२
नास्ति स्वतन्त्र	विष्णुः १०२३	निक्षेपपाधर	मनुः ७४१, ७४३	निधिं ब्राह्मणो	विष्णुः १९५०
नास्त्यपकारि	मनुः १०६०	निक्षेपानन्त	अनि. ७५६	निधिं लब्ध्वा त	१९४९
नास्मि संप्रति	भा. १०३१	निक्षेपान्वाहि	बृह. ७६४	*निधिं लब्ध्वा ब्रा	१९५०
नास्मै पृश्नि वि	कौ. १८००	निक्षेपापहा	१९५०	निधिर्निष्कुल	बृह. १९४१
नास्मै समितिः	वारा. १०७६	निक्षेपेष्वेषु	विष्णुः ७३५, ७३७	*निधिर्निष्कुल	१९५७
नास्य क्षत्ता नि	वेदाः १८४०	निक्षेपो नाम	कौ. ७३७	निधीनां तु पु	१९५७
नास्य क्षेत्रे पु	१८४०	निक्षेपोपनि	मनुः ७४१	*निधीनां हि पु	१९५७
नास्य जाया श	१८४०	निक्षेपो मित्र	नार. ७४६	*निधेयानि त	१९५०
नास्य धेनुः क	१८४०	निक्षेपो यः कृ	मनुः ७४०	*निधेयोऽथोम	मनुः १७७५
नास्य श्वेतः कृ	१८४०	*निक्षेपो यः कृ	नार. ६४७	*निध्यधिगमे	गौत. १९४८
*नास्या भर्तृवि	१८४०	निक्षेपो यः कृ	मनुः ७४४	निध्यधिगमो	१९४८
नास्वतन्त्राः स्त्रि	ब्रह्म. १११८	निक्षेपो यः कृ	१९७५	निध्यन्वाधिया	१९७५
नाहं काषाय	कात्या. १८८८	निक्षेपो यः कृ	नार. १७८८	*निनेयौ सुभृ	नार. ११०२
नाहं कुप्ये सू	भा. १०२८	*निक्षेपो यः कृ	१७८८	निन्दितेऽहनि	मनुः १३९२
नाहं शक्या म	१०२८	*निक्षेपो यः कृ	१७८८	*निन्दैव लोके	१०६४
नाहमिन्द्राणि	१०२८	*निक्षेपो यः कृ	१७८८	निन्दैव सा भ	१०६४
नाहमेवं पु	वारा. १०७६	*निक्षेपो यः कृ	१७८८	निन्दैव सा स्मृ	कात्या. १११०
निकृती हि न	वेदाः ९८७	*निक्षेपो यः कृ	१७८८	निपतन् दिवो	अनि. १३७४
	कात्या. १७९१	*निक्षेपो यः कृ	१७८८	निपुणानर्थ	विष्णुः १९२१
	उश. १७९१	*निक्षेपो यः कृ	१७८८	निबध्नीयात्	मनुः ९३६
	भा. १९८३	*निक्षेपो यः कृ	१७८८	*निबध्यमानं	कात्या. ९५७

*निबन्धं दाप	कात्या.	६७४	निरस्तस्य प्र	कौ.	९३२	निर्धनस्तु श	वृहा.	७३१
*निबन्धं वा व	"	६७३	निरस्तस्यश्वा	"	९२७	*निर्धनस्य स्त्री	विष्णुः	६७८
निबन्धमाव	"	"	निरादिष्टध	मनुः	६६५	निर्धनैरन	कात्या.	७१४
*निबन्धमाह	"	"	निराधाने द्वि	व्यासः	६३४	*निर्धोऽर्थः स्युः प्र	नार.	९१९
*निबन्धमाह	"	६७४	*निराधारे दि	"	"	निर्भयं तु भ	मनुः	१६९२,
निमङ्क्ष्येऽहं स	वेदाः	७९१	*निरायव्यय	याज्ञ.	१७४१			१९२९
निमन्त्रयितु	विष्णुः	१६०९	निराया व्यय	"	"	*निर्भयं वा भ	"	१६९२
निमन्त्रयित्वा	"	"	निराहावान्कृ	वेदाः	९२३	*निर्भयं हि भ	"	"
निमन्त्रितस्त	"	"	*निरिन्द्रिया अ	मनुः	१०४९	*निर्भाग्येक्ष	कात्या.	११७३
निमन्त्रितो दि	मत्स्य.	७८९	*निरिन्द्रियाया	बौधा.	१३८८	निर्भाजयेक्ष	"	"
* " " "	"	१६५५	निरिन्द्रिया स्त्री	वेदाः	९९५	निर्मग्येन प	आप.	१०१९
निमित्तानि स	लिङ्ग.	१३७६	निरिन्द्रिया ह्य	भा.	१०३३;	निर्मयादानां	विष्णुः	१४२८
निम्रगापह	नार.	९४५		मनुः	१०४९	निर्मलाः स्वर्ग	वसि.	१६६८;
निम्रवर्ती भ	"	८२६	* " " "	बौधा.	१३८८	मनुः	१७०४; नार.	१७५१
निम्रोन्नता च	व्यासः	९६१	*निरिष्टे वाप्य	नार.	११५२	*निर्ययेकृत	कात्या.	८५४
निम्रोपलक्षि	"	"	निरुक्तजश्च	भा.	१२८६	निर्वपेतत्स	नार.	७०४
नियच्छेयुर्धृ	बृम.	८५४	*निरुद्धमाह	कात्या.	६७४	*निर्वपेतु स	"	"
नियतं क्षेत्रि	शंख.	१२८२	निरुद्धो दण्डि	"	६७२	निर्वासं कार	कात्या.	८३७
नियन्ता चात्म	हारी.	१२६४	निरुपकारः	कौ.	६३८	निर्वास्या व्यभि	याज्ञ.	१४००;
नियन्तुं न हि	भा.	१९८३	निरुप्तं हवि	वेदाः	१८९६		वृहा.	१४०४
नियमातिक्र	बौधा.	१०२०;	निरोद्धव्या च	कात्या.	१११०	निर्विकारौ क	स्कन्द.	१९६६
आप.	१६०६, १६६४		निरोधनेन	मनुः	१७०१	निर्विष्टं वैश्य	गौत.	११२३
नियमारम्भ	आप.	१०१८	निर्गच्छस्तृण	नार.	८५२	निर्वेषाम्युपा	आप.	१८४४
नियुक्ताश्चाय	विष्णुः	१६१२	निर्गच्छतस्त	व्यासः	८५४	निर्वै क्षत्रं न	वेदाः	१४६४,
नियुक्तां सर्वा	उश.	१११३	*निर्गच्छेत्तृण	नार.	८५२			१६००
नियुक्ता गुरु	नार.	११०१	*निर्गतं तु प	"	१७५६	निवर्तयेरं	अपु.	१९८८
नियुक्ता पति	भा.	१०२७	निर्गते तु प	"	"	निवर्तितानि	आदि.	१३८४
*नियुक्तायां क्षे	विष्णुः	१२७९	*निर्गते तु य	"	"	निवर्तेरश्च	मनुः	१३९२
नियुक्तायां स	"	"	*निर्गते पुन	"	"	निवारयेद	मासो.	१९७०
नियुक्तायाम	मनुः	१३९६	निर्धृणाः कूर	अपु.	१६५४	निवार्याः स्युः प्र	नार.	९१९
*नियुक्ता सर्वा	उश.	१११३	निर्जने तु व	भा.	१२८८	*निवार्यास्तु प्र	"	"
नियुक्तो गुरु	नार.	११०१	निर्जने विपि	"	१२८७	निवृत्तं चरि	आप.	१९७४
नियुक्तो यस्तु	कात्या.	८०६	निर्जिताश्च म	"	१९८६	निवृत्तकर्ण	वृहा.	१६५३
नियुक्तौ यां वि	मनुः	१०६६	निर्जित्य पर	"	१९८४	निवृत्तश्रद्धि	कौ.	६३८
*नियोगमुक्त्वा	बृह.	११०९	निर्देया निने	मनुः	१६२७	*निवृत्तस्तु य	कात्या.	१६५१
नियोगात्पाव	कात्या.	१११०	निर्देहनी या	वेदाः	१००३	*निवृत्तानां त	"	"
नियोजयत्य	मनुः	१०६८	निर्दिर्यैवैनं	"	१००६,	निवृत्तास्तु य	"	"
निरन्वयं भ	"	१६२२,		१८४०		*निवृत्ते चापि	गौत.	११४५;
		१६९१	निर्दिष्टकाला	कौ.	१०३५		नार.	११५२
*निरन्वयः श	"	१७१९	निर्दिष्टदेश	"	१६७३	निवृत्ते रज	गौत.	११४५
*निरन्वये भ	"	१६९१	निर्दोषं दर्श	नार.	८८७	*निवृत्त रम	नार.	११५२
निरन्वये श	"	१७१९	निर्दोषं नोऽदृ	कात्या.	७०९	निवृत्ते वाऽपि	"	"
*निरन्वये स	नार.	७०४	निर्दोषां परि	विष्णुः	१०२३	निवेद्य च त	भा.	१०२९
निरन्वये स्ते	कौ.	१६१३	*निर्दोषायां प	"	"	निवेद्य दद्या	याज्ञ.	१९३३
निरन्वयोऽन	मनुः	७५८	निर्दोषो ज्ञान	अपु.	१९७२	निवेद्य मान	भा.	१०३३
*निरन्वयो ना	"	"	निर्धनं ऋणि	बृह.	७२६	निवेशकालं	कौ.	१४३०

निवेशकाल	बृह.	१५२	नीत्वा भोगं न	मत्स्य.	८५५	नैता वाच्या न	भा.	१०३०
निवेशकाले	"	१४९	नीरजस्काम	नार.	११०१	नैनः किंचिद	मनुः	१०४२
निवेशसम	कात्या.	१५९	*नीलकौशेय	"	१९३८	नैर्ऋतं चरं	वेदाः	९९१
नि वो नु मन्यु	वेदाः	१८९६	नीललोहितं	वेदाः	९८३	नैवं इत्यप	कौ.	१६८४
निशान्त्रप्रणि	कौ.	१९२४	नीवीस्तनप्रा	याज्ञ.	१८७१	नैव कस्याप	ब्रह्म.	८४०
निशाम्य च व	भा.	८४०	*नृत्तादिकं च	बृह.	८३४	नैव तु पुन	वेदाः	१००६
नि शीर्षतो नि	वेदाः	९९७	नृत्यगीतैश्च	शौन.	१३६४	नैव भागं व	बृहा.	१४०४
निषाद धृ	"	१८९६	नृत्यादिकं च	बृह.	८३४	*नैव राजनि	कात्या.	६७२
*निषाद एकः	देव.	१२५२	नृपराष्ट्रभ	देवी.	१९४३	*नैव राजा नि	"	"
निषाद एक	बृह.	१२५१;	नृपाज्ञयाऽऽप	प्रजा.	८९९	नैव रिक्थी न	"	"
	देव.	१२५२	नृपाश्रयं प्र	बृह.	१९४०	नैवान्तरिक्षा	नार.	१७५४
*निषिध्योस्त	याज्ञ.	१८७२	नृपाश्रयास्त	"	१९१४	नैवार्हः पैतृ	मनुः	१३९६
निषिद्धो भाष	मनुः	१८५४	नृपो दमं दा	कात्या.	६५६	नैष चारण	"	१८५४
निष्करणे न	मत्स्य.	७८९,	*नृपो दमं प्रा	"	"	नो चेन्मूलमि	भार.	९००
		१६५५	*नृपो धनं दा	"	"	नोच्चैर्न वि	हारी.	१०१५
निष्कालको वा	वसि.	१६६८	नृपो राज्यार्ध	शौन.	१३६४	नोच्चैर्वेदे	शुनी.	१११९
निष्कीर्णमुत्र	कौ.	१६१५	*नृपो राष्ट्रार्ध	"	"	नोत्थापयामि	भा.	१०२८
निष्कृतीनाम	बृह.	१९४१	नृपांसकारि	भा.	१२८४	नोत्पादकः प्र	मनुः	१०७३
निष्कैर्द्वादश	अनि.	१९६८	*नृहर्ता हस्त	व्यासः	१७६५	नोदकेन न	यमः	१११३
निष्क्रयानुरूप	कौ.	१८४९	नेच्छन्त्या यानि	संव.	१८९०	नोद्वाहिकेषु	मनुः	१०६७
निष्ठितेषु पा	वेदाः	१००९	नेति कौटल्यः	कौ.	८४४,	*नोन्मत्तया न	"	८८१
निष्ठीतेन कृ	स्कन्द.	१९६७		१८००,	१९०४	नोन्मत्तया न	"	"
निष्ठीव्योद्ध	विष्णुः	१७९६	नेतुमर्हसि	वारा.	१०७६	*नोपसन्नाशि	नार.	१९३६
निष्ठुराश्लील	नार.	१७८५	नेत्यब्रवीत्	वेदाः	१०१०	नोपेक्षेत क्ष	मनुः	१६२२
निष्पतितप्रे	कौ.	८१७	*नेत्रकन्धर	विष्णुः	१७९६	नौकामधं च	नार.	७६४
*निष्पद्यमानं	कात्या.	९५७	नेत्रकन्धरा	"	"	*नौकामध्वांश्च	"	"
निष्पन्नसस्य	कौ.	१९२४	*नेत्रस्कन्धबा	"	"	नौचक्रीवन्त	गौत.	१६६३
निष्पाद्यमानं	कात्या.	९५७	नेत्र ऋणानृ	वेदाः	६०५	*नौद्वाहिकेषु	मनुः	१०६७
निसर्गजं हि	मनुः	८२१,	नेमां हिंस्युर्व	भा.	१२८७	*न्यकारगूह	कात्या.	१७९१
		१९२८	नेमन ऋणानृ	वेदाः	६०१	न्यक्रतून् प्र	वेदाः	१९७१
निसर्गपण्डो	नार.	१०९४	*नैकं पुत्रं द	वसि.	१२७४	*न्यग्भावकर	कात्या.	१७९१
*निसर्गेवं हि	मनुः	८२१	नैकः कुर्यात्क	व्यासः	१५८६	*न्यङ्गतायुक्ता	विष्णुः	१७७०
निसृष्टायां हु	बौधा.	१०१९	नैकः समुन्न	नार.	९४५	न्यङ्गतायुक्ते	"	"
निस्तब्धगुदा	कौ.	१६१५	नैकपुत्रेण	शौन.	१३७०	न्यङ्गावगूर	कात्या.	१७९१
निस्तारयित्वा	"	१८५०	नैकशफट्टि	गौत.	११८३	*न्यङ्गावगूर	"	"
*निस्तार्य वास	कात्या.	१११०	नैकस्या बह	भा.	१०२७	न्यसेयुर्वेद्यु	"	"
निस्तार्य वाऽपि	"	"	नैगमाद्या भू	व्यासः	१७६४	न्यस्तिका रुरो	वेदाः	९९७
निहत्य भ्रूण	देव.	१६५१;	नैगमा वैद्य	बृह.	१७५८	न्यायशास्त्रावि	कात्या.	१९४२
	गाल.	१६५४	नैतदाश्चर्य	वारा.	१०७७	*न्यायस्थाने गु	व्यासः	१७६४
निहन्यादन्य	भा.	१०३३	नैतयोरन्त	नार.	१९३९	न्यायस्थाने यै	"	"
निहितानि त	बृह.	९५०	नैतां ते देवा	वेदाः	१४६४,		"	"
निहिता यत्र	व्यासः	९६१		१६००		*न्यायस्थानेष्व	"	१७६४
नीचः पञ्चगु	अनि.	१९६७	नैताः प्रमुञ्च	भा.	१०३१	*न्यायस्थाने ह्य	"	"
नीचत्वं पर	कौ.	१०३४	नैता जानन्ति	"	"	न्यायापेतं य	नार.	१९३५
नीचा वर्तन्त	वेदाः	१८९५	नैता रूपं प	मनुः	१०४८	न्यायेन पाल	बृहा.	१९४३
नीता हि दक्षि	कौ.	७७२	*नैता रूपं प्र	"	"	न्यायोपगता	का.	१४३०

न्यायः प्रतीक्षि	कसि. १०३२	पञ्च माषा ब	शौत. १०४	पणानां दश	अनि. १९६७
न्यासं कृत्वा त	बृह. ७३४	*पञ्च माषान् ग	,, ,	पणानां द्वे श	मासो. १९७०
*न्यासं कृत्वा प	,, ,	पञ्च माषास्तु	वसि. ६०९	पणासेकश	याज्ञ. १९५९
*न्यासं कृत्वोक्त	,, ,	पञ्चमीं सातु	,, १०२१	*पणान् वण्ण्यः	,, १८२१
*न्यासः स परि	,, ६५१	पञ्चमी सप्त	बृम. १३५८	पणान् वाप्यः	मनुः ८८१
न्यासदोषादि	कात्या. ७५५	पञ्चमे अर्धो	विष्णुः ८९१	*पणान्द्वादश+	मनुः ८८१
न्यासद्रव्यं न	बृह. ७५१	पञ्चमो भागः	,, ,	पणान्माषक	कौ. १६७५
न्यासद्रव्येण	,, ७५२	पञ्चरात्रिकं	कौ. १६७४	पणिकं वा प्र	,, १०३६
न्यासवपरि	,, ६५१	पञ्चरात्रे प	मनुः १७०७,	पण्यं गृहीत्वा	कात्या. ६३२
*न्यासस्थाने ये	व्यासः १७६४		१९२७	*पण्यं च द्विगु	बृह. १७५८
न्यासादिकं प	कात्या. ७५४	*पञ्चरात्रे स	मनुः १७०७	पण्यं तद्विगु	,, ,
न्युपाश्च बभ्र	वेदाः १८९४	पञ्च रूपाणि	नार. १९३६	*पण्यं तु द्विगु	,, ,
*न्यूनं वाऽप्यधि	याज्ञ. १९३२	पञ्चवर्षाव	,, ९४८	*पण्यं भवेद्वि	व्यासः ८८९
*न्यूनं वाऽभ्यधि	,, ,	पञ्चवर्षोप	कौ. ९३०	पण्यं भवेन्नि	,, ,
न्यूनं वैकाद	नार. १७५०	*पञ्चवर्षोऽव	नार. ९४८	*पण्यं मूल्यं भृ	नार. ६२७
*न्यूनमभ्यधि	याज्ञ. १९३२	पञ्चविंशति	बौका. ७८९;	,, ,	भार. ८०७
न्यूनादि प्रजा	वेदाः ९९४		कौ. १६१७	पण्यं वणिग्भि	गौत. १६६३
न्यूनाधिकवि	याज्ञ. ११६९	पञ्चसप्तति	अनि. १९६७	पण्यदेगो दो	कौ. ८७८
पक्षपक्षं प्र	व्यासः १७६५	पञ्चस्वापस्तु	नार. ११००;	*पण्यभावेन	व्यासः ८८९
*पक्षानां चैव	मनुः १७१८	बृह. ११०७; परा. १११७		पण्यभूमिभ्यो	कौ. १६८८
*पक्षानां तु कृ	नार. १७५०	पञ्चस्वेषु प्र	हारी. ६६१	*पण्यमाला भृ	नार. ६२७
पक्षाज्ञानां कृ	,, ,	पञ्चहोतारं	वेदाः १००६	*पण्यमूलं भृ	,, ,
पक्षाज्ञानां च	विष्णुः १६७०;	पञ्चांशत्र्यंश	कात्या. ८९८	*पण्यमूल्यं धृ	,, ,
	मनुः १७१८	पञ्चानृतान्या	भा. १०३१	पण्यमूल्यं भृ	,, ,
*पक्षद्वयाप	नार. १५५५	*पञ्चाशतं भ	मनुः १८११		७९९
पक्षद्वयाव	,, ,	पञ्चाशतस्तु	अनि. १९६७	पण्यमेव नि	व्यासः ८८९
*पक्षद्वये चा	,, ,	पञ्चाशतस्त्व	मनुः १७१७	पण्यसमवा	कौ. ७३७
पक्षिघाती म	विष्णुः १६०९,	पञ्चाशत्तु भ	,, १८१०	पण्यस्य पादौ	स्मृत्य. ९२१
	१७९७	पञ्चाशत्पणि	याज्ञ. १६३४	पण्यस्योपरि	याज्ञ. १७३२
*पक्षिमत्स्यघा	,, ,	*पञ्चाशदुत्त	मनुः १८११	पण्याभ्यक्षः स	कौ. १६७९
पङ्गुष्वथ च	भा. १०३२	पञ्चाशद्विभ्रा	,, १७७४;	*पण्यानां सार्व	नार. ६२५
पङ्गुस्तथा च	अनि. १११८		नार. १७८८	*पण्यान् तद्वि	बृह. १७५८
पञ्चकं च श	याज्ञ. ७२२	पञ्चाशद्विर्भ	अनि. ९६२	*पण्ये तद्विगु	,, ,
*पञ्चकं तु श	,, ,	पञ्चोदनं च	वेदाः ९९९	पण्येषु प्रक्षि	याज्ञ. १७२९
पञ्चगुञ्जल	गुप्तः १९६८	*पणं तु दाप	याज्ञ. १७८०	पण्येषु हीनं	,, ,
पञ्चग्रामी ब	याज्ञ. १७४३	पणं यानं त	मनुः १९२७,	पण्योपघाते	कौ. १६७९
पञ्चधा तु भ	भा. १२४४		१९४५	पतत्यर्थं श	हारी. १०१६;
पञ्चधा विप्र	बौधा. १९१९	*पणं याने त	,, ,		वसि. १०२२
पञ्चबन्धो द	याज्ञ. ७६२	पणं वितथ	भा. ८४०	पतनीयकृ	याज्ञ. १७८२
पञ्चमः क्रीत	यमः १३५१	पणक्रीडाव	नार. १९१०	पतनीये क	विष्णुः १३८९
*पञ्चमः पुत्रि	,, ,	*पणपूर्वं ब	,, ,	*पतनीये कृ	,, ,
पञ्चमस्तु स्मृ	भा. १२४४	पणशतं च	विष्णुः ८४३		याज्ञ. १७८२
पञ्चमांशं च	शुनी. १७६७	*पणशतं रा	,, ,	पतनीयैरु	नार. १७८५
पञ्चमांशह	स्मृत्य. १३७३	पणस्य दश	मनुः ८८१	पतिं च तद	शुनी. १११९
*पञ्चमांशो द	याज्ञ. ७६२	पणाः शूद्रे भ	,, १६२८	पतिं न पत्नी	वेदाः ९६३
*पञ्च माषास्तु	वसि. ६०९	*पणा दाप्यः प	याज्ञ. १८२१	*पतिं या नाति	मनुः १०५३,

पति या नाभि	मनुः १०६४	*पतिर्भायां प्र	मनुः १०४७	पत्युः पूर्वं स	भा. १०२९३
पतिं वा अनु	मनुः १०५३,	*पतिर्देयाद्	नार. ६९९	पत्युरनुव	शुनी. १११९
पतिं शुश्रूष	वेदाः १००८	पतिर्भायां सं	मनुः १०४७	*पत्युरप्यभि	वेदाः १०००
पतिकुल्यानि	विष्णुः १०२३;	पतिर्यद्वो	वेदाः ९८४	*पत्युर्यह	काल्या. १११०
पतिं हित्वाऽप	मनुः १०६०	पतिर्हि देव	भा. १०२९	*पत्युर्धनह	बृह. १५१५
*पतिं हित्वाऽव	” १०६४	पतिलोकं न	याज्ञ. १०८५	पत्युर्भावं वि	काल्या. १५२१
पतिः शुश्रूष	” ”	पतिलोकम्	मनुः १०६०	*पत्ये दद्याच्च	भा. १०२९
पतिः सुतः पि	” ”	पतिव्रतका	कौ. १०३८	पत्यौ जीवति	बृम. १५२७
पतिकुल्यानि	स्मृत्य. १११८	पतिव्रता तु	हारी. १०१६	विष्णुः १०२३, १२०६;	देव. ८३९;
पतिकुल्याभि	कौ. १०३८	पतिव्रतात्वं	भा. १०२९	मनुः १२०८, १४३८	
पतिगुरुप्र	” ”	पतिव्रतानां	वसि. १०२२;	*पत्यौ प्रव्रजि	नार. ११००
*पतिमी च वि	” ”	भा. १०२६; वारा. १०७७	याज्ञ. १०८६	*पत्रार्थं शोध	” ७४८
” ”	वसि. १०२१	*पतिव्रताम	भा. १०२७,	पत्रे मन्त्रस्त्व	स्कन्द. १९६६
पतिमी तु वि	व्यासः ११११	पतिव्रतामे	१२८५	पत्रोर्णकम्ब	कौ. १६७३
पतितं पति	वसि. १०२१	पतिव्रतासु	मनुः १९५१;	पथिकः क्षीण	यमः १७६६
मनुः १७७८; नार. १७८६	” १७७०;	पतिशुश्रूष	अपु. १९६२	पथि क्षेत्रेऽना	गौत. ९०३
*पतितः कुत्सि	याज्ञ. १३९८	पतिशुश्रूष	भा. १०२६;	पथि क्षेत्रे प	मनुः ९१०
पतितः पति	कौ. १३९१;	वारा. १०७७; काल्या. १११०;	पैठी. १११५	पथि क्षेत्रे वृ	नार. ९१७
पतितक्रीबा	देव. १४०४	*पतिशुश्रूषा	देव. १११२	*पथि ग्रामप्रा	याज्ञ. ९१४
*पतिततज्ज	विष्णुः १३८९	पतिश्चेत् क्ष	कौ. १८४९	*पथि ग्रामप्रा	विष्णुः ९०५
पतिततज्जा	बौधा. १३८७	पतिस्तु ग्राह्यः	” ६८०	*पथि ग्रामवि	” ”
*पतितस्तत्सु	” ”	पतिहीना तु	वारा. १०७६	” ”	याज्ञ. ९१४
*पतितस्तत्सु	याज्ञ. १३९८	पतीनन्तर	भा. १३०२	” ”	विष्णुः ९०५
*पतितस्तत्सु	” ”	पतीनुपच	” १०३०	* ” ”	याज्ञ. ९१४
*पतितस्तद	देव. १४०४	पत्न्योऽभ्यञ्ज	वेदाः १००६	पथि प्रमाणं	कौ. ९३१
पतितस्य तु	भा. १२८६	पत्नी वाचय	” ”	पथि विक्रीय	बृम. ८५५
पतितस्य ध	यमः १९४३	पत्नी त्वमसि	” १८४०	पथि व्यन्तरे	कौ. १०३८
पतितस्योद	मनुः १३९२	पत्नी दुहित	” १००१	*पथि शय्याया	आप. १७९५
पतिताः स्त्रिय	गार्ग्यः १११७	पत्नी लुहित	याज्ञ. १४७९;	पथ्युयानोद	विष्णुः ९२५,
पतितामपि	बौधा. १३८८	*पत्नी पत्युर्ध	लहा. १५२७	*पदस्यान्वेष	१६१०
पतितार्धश	हारी. १०१६;	पत्नी भर्तुर्ध	काल्या. १५२१	पदाङ्गसहि	नार. १७५३
पतिताऽपि	वसि. १०२२	पत्नीव पूर्व	” ”	पदेनान्वेष	नार. १७५३
पतिताऽपि	मनुः १०६४	पत्नी वा ज्येष्ठा	वेदाः ९६५	*पदे प्रगूढे	” १७५४
पतिताऽपि	कौ. १४३०	पत्नी वै धार्या	पैठी. १५२७	पदे प्रगूढे	” ”
पतिताऽपि	भा. १०२८	पत्नी हि पारि	वेदाः १०११	पयो गोषु प्र	वेदाः १००३
पतिताऽपि	काल्या. १५६१	पत्नी हि सवे	” १४०५	पयोधारस्तु	नार. १९७८
पतिताऽपि	याज्ञ. १०८५	पत्येव दद्या	” ९९४	परं निरस्य	काल्या. १२२५
पतिताऽपि	हारी. १०१६	पत्योऽभ्यञ्जन्ति	बृम. १५२७	परं पापक	कौ. १६८७
पतिताऽपि	याज्ञ. १०८५	पत्यनुज्ञात	वेदाः १००९	परश्रगा सा	वेदाः ५९९
* ” ”	भा. १०२९	पत्या चायवि	व्याघ्रः ८०७	परकुड्यम	कौ. १८००
पतिमुद्ध्य	काल्या. १११०	पत्या नियुक्ता	काल्या. १११०	परकुड्यमु	” ९२७
पतिरन्यः स्मृ	नार. १०९५	*पत्यावप्यभि	भा. १२८५	परक्षेत्रस्य	नार. ९४७
पतिर्जायां प्र	वेदाः १००५	*पत्यावप्यवि	काल्या. १११०	परक्षेत्रे स	प्रजा. ९६२
*पतिर्जायां सं	मनुः १०४७	” ”	” ”	परगोत्रेष्व	नार. १८२४

परशुहाति	कौ. १०३८	परमं ह्येत	बौधा. १४६९	परार्थानां प	कौ. १६७४
परशुहाभि	,, १६२०	परमुद्दिश्या	कौ. १८४९	*परारुद्धा	व्यासः १८९०
परशुहृष्व	विष्णुः १०२३	परराष्ट्राद्ध	कात्या. ७८८;	परा शुभ्रा अ	वेदाः ८४१
परचक्राट	कौ. ७३५,		शुनी. ७९०	परार्थयम	कात्या. ६७३
	१८५०	परवन्नवि	कौ. १६७४	परा स्थालीर	वेदाः १२५८
परजनस्य	,, ८१७	*परवन्नस्य	कात्या. १८८७	परिक्रम्य श	स्कन्द. १९६६
परजातः सं	,, १२८८	परवेदमनो	कौ. १६२०	परिक्रीतः क्री	कौ. १२८८
परतो व्यव	नार. ६९५	परवेदमरु	शुनी. १११९;	परिक्लेशय	,, १६९०
*परदारस	यमः १८९०		अपु. १९७९	परिक्लेशेन	,, १६१८;
परदारान्	ब्रह्म. १६५४	*परशयना	हारी. १०१४		उश. १६५२
*परदाराप	मनुः १८५६	परशुत्काव	कौ. १८४८	परिक्षीणे प	नार. १५५५
परदाराभि	विष्णुः १६०८,	परस्त्रियं न	अपु. १८९१	परिगृहीतां	कौ. १६९०
१६१२; गौत. १८४१;		परस्त्रियं यो	मनुः १८५१	*परिचर्याः स्त्रि	मनुः १०६०
	मनुः १८५५	*परस्त्रियाऽभि	,, ,,	परिचर्यां चो	गौत. ८१५
परदारे स	यमः १८९०	*परस्त्रिया यो	,, ,,	परिचर्यात्म	भा. ८१८
*परदारोप	मनुः १८५५	परस्त्रिया स	नार. १८८०	परिचारक	कात्या. ८३८
परदेशप	विष्णुः १६७१	परस्त्रीषु द्वि	कौ. १७७२,	*परिग्रहीता	काली. १३५६
परदेशाधृ	कात्या. १७६२		१७९८	परितोष्यं य	कौ. ८०८
परदेशावा	विष्णुः १९२२	परस्परं तु	याज्ञ. १८१५	परि त्वा परि	वेदाः ९९६
परदेशीया	कौ. १६७८	परस्परं द्वे	कौ. १०३६	परि त्वासते	,, ९२४
*परदेशे तु	याज्ञ. १७३१	*परस्परं प	विष्णुः १७७०	परिपूतेषु	मनुः १७१९
परद्रव्यगृ	,, १७४१	परस्परं भ	भा. ८६०	परिपूर्णं गृ	बृह. ६२८
परद्रव्यादि	बृह. १८५३,	परस्परं ह	बृह. १८३०	परिपूर्णं य	मनुः १९३०
	१८९१	परस्परम	,, १५६८	*परिपूर्णं कृ	बृह. ६५२
परद्रव्येऽभि	बृह. ७६५	*परस्परस्य	याज्ञ. १८१६	परिपोष्या भृ	शुनी. ८५६
परद्विसाह	कौ. १४३०	परस्परस्या	मनुः १८५२;	*परिभाण्डं च	आप. ११६५
परधेनुभृ	बृह. ९१९		नार. १८८१	,, ,,	,, १४१५
परनिहितं	विष्णुः १९५०	*परस्परानु	व्यासः ७८९	परिभाषण	कौ. १६१९;
*परपत्न्या तु	मनुः १८५३	परस्परौप	नार. ८७१	मनुः ९३९,	१६३१, १९२९
परपरिग्र	कौ. १२८८;	परस्मात्तस्य	गौत. १२६३	परिभाष्य य	बृह. ६५३
	आप. १६६५	परस्य पत	विष्णुः १७७०	*परिभुक्तं च	नार. ८९५
परपुंसः प्र	संव. १८९०	परस्य पत्न्या	मनुः १८५३	परिभुक्तं तु	,, ८९४
परपूर्वाभि	कात्या. ७१३	*परस्यार्थे ये	कात्या. ६७५	परिभूतम	याज्ञ. १०८६,
परपूर्वाः लि	नार. ७०२,	परहस्ताद् गृ	बृह. ७०६		१४००
	११०३	*परा च पथि	कात्या. ८५४	परिमणीदो	कौ. १६७७
परपूर्वाभि	कात्या. १११०	पराजितस्य	कौ. १९०४	परिवर्तने	,, ७३५,
*परभक्तप्र	,, १२२४	पराजितो न	भा. ८१८		१६७४
परभक्तोप	,, ,,	*पराजिरे गृ	नार. ८५१	परिवसतां	,, ९०६
परभार्याव	कौ. १०३८	परा तत् सि	वेदाः १४६४,	परिवितो वी	वेदाः १५९२
*परभुक्तप्र	कात्या. १२२४		१६००	परिश्रुक्तेव	,, ९९०
*परभूमिं प	याज्ञ. ९४२	परा देहि शा	,, ९८३	परिश्रुक्ते ह	,, १००९
परभूमिं ह	,, ,,	परामप्याप	मनुः १९३०	परिश्रुतिवि	विष्णुः ८९०
परभूमौ गृ	नार. ८५१	परामेव प	वेदाः ९९०	परिश्रुतिस्स	व्यासः ८९९
*परभूमौ ह	याज्ञ. ९४२	परायतो नि	,, ९९७	परिश्रुतौ कृ	कात्या. ८९८
परमं यत्न	मनुः १०४९,	परायत्तश्च	ब्रह्म. १३७४	परि वो रुद्र	वेदाः ९०२,
	१६९९	परार्थं दित्सि	व्यासः ८८९		९०३

*परिव्रज्यां गृ	नार. ८३१;	पशवो रसिम	कौ. ९०६	पश्चात्प्रतिभु	मनुः ६६४
परिषद्नामि	दक्षः ८३९	*पशुं गच्छन्	याज्ञ. १८७७	पश्चात्प्राप्तं वि	कात्या. १५७४
परिषद्यं ह्य	शंखः १४७३;	*पशुकीडाव	नार. १९१०	पश्चात्सिन्धुर्वि	बौधा. १९२०;
Xपरिषयमि	पैठी. १५२७	पशुगमने	विष्णुः १८४७		वसि. १९११
*परि ष्वजन्ता	वेदाः १२५३	*पशुग्रामवि	,, ९०५	पश्चादात्मवि	कात्या. ७६७
परि ष्वजन्ते	नि. ,	*पशुपीडने	गौत. ९०३	पश्चादाहृतः	विष्णुः ७७०
Xपरिहर्तव्यं	वेदाः ९८१	पशुपीडिते	,, ,	पश्चाद्दृश्येत	मनुः १५७१
परिहरण	नि. १२५३	पशुप्रचारा	कौ. ९०६	पश्चाद्देयं त	कात्या. ७१०
परिहासकृ	भा. १९८३	पशुमिवा ए	वेदाः ७९२	पश्चाद्यः सोऽप्य	नार. १८२६
परीक्षकाः सा	नार. १९१२	पशुयोनानाव	नार. १८८४	*पश्चाद्यस्योद्य	,, १८२७
*परीक्षाभिम	बृह. ७८५	*पशुयोग्याम	,, ,	पश्चाद्वरेण	कात्या. ११०९,
*परीक्षार्थम	नार. ८९४	पशुर्ह नाम	वेदाः ९८८		१४६०
परीक्षार्थोऽपि	आप. १६०५	पशुवस्त्राज	बृह. १६४६	पश्चात्त्रिविष्ट	कौ. ९३०
परीक्षितं ब	,, ,	पशुव्याधिम	कौ. १९२४	पश्चिमे दिन	स्कन्द. १९६६
परीक्षित स्व	बृह. ८९५	पशुषु विन	विष्णुः ९०५	*पाखण्डनैग	नार. १९३३
*परीक्ष्यः पुरु	,, ,	*पशुषु स्वाभि	मनुः ९०९	*पाखण्डिनैग	,, ८६९,
परीक्ष्य त्यज	,, ,	,, ,	,, ९०७		८७०, १९३३
परीक्ष्य पुरु	नार. १०९४	*पशुस्वामिनि	,, ९०९	पाञ्चालस्य हु	भा. ८१८
परोक्षाभिम	भा. १०३१	पशुस्वामिने	विष्णुः १६०९,	पाणिग्रहण	नार. १०९३;
परेण तु द	नार. १०९४		१७९७		यमः १११३
परेण निहि	,, ८९४	पशुस्वामिषु	मनुः ९०९	पाणिग्रहणा	आप. १४०५
परोपनिहि	मनुः ८८०;	पशुहर्तुश्चा	व्यासः १७६५	पाणिग्रहणि	मनुः ८८२,
परोपरुद्धा	अपु. १९७५	पशुहर्तुस्त्व	,, ,		८८३
पर्येक्षन्त	नार. १९६१	पशुहिरण्य	गौत. १६६१	पाणिग्रहे मृ	वसि. १०२१
पर्याणदं वि	अनि. ६६१;	पशूनां गोपी	वेदाः ९०३	पाणिग्राहस्य	भा. १०३३;
पर्याप्तं दित्स	षट्त्रिं. ७५६	*पशूनां च पुं	विष्णुः १६१०		मनुः १०६०
पर्युषितः क	व्यासः १८९०	*पशूनां चैव	मनुः १७१३	पाणिपादद	कौ. १७९९
पर्युषु प्र ध	भा. १२८७	*पशूनां दिने	विष्णुः ९०४	पाणिप्रदान	वारा. १०७७
पर्वते नग	वेदाः १००२	*पशूनां पुंस्त्व	,, १७९७	पाणिमुद्यम्य	मनुः १८०१
पर्वसु च न	कात्या. ७५५	*पशूनां पुस्त्वा	,, १६१०,	*पाणौ यच्च नि	नार. १८८१
पर्वसु च ना	कौ. १८००		१७९७	पाणौ यश्च नि	,, ,
पर्वसु च प	वेदाः ६००	पशूनां पुंस्त्वो	,, १६१०,	*पाणौ यश्चापि	,, ,
पर्वसु च मू	बृह. ७८६		१७९७	पद्भुरुवाच	भा. १२८३
पर्वसु च वि	कौ. १९२४	पशूनां रक्ष	मनुः ८१९,	पातके निष्कृ	देव. १६५१
पलद्वयं त	,, १९२५		१९२७	पातकेऽपि तु	भा. १०३१
पलहीनाति	,, ,	पशूनां रूप	वेदाः १००६	पातकेऽपि भ	,, १३९१
पलहीने ही	,, ,	पशूनां सस्य	आध्य. ९२१	पातनभञ्ज	कौ. १८००
पलायिते तु	,, ,	पशूनां हर	मनुः १७१३	*पातनीयैरु	नार. १७८५
*पलालं गोमि	विष्णुः ६११	पशूनामधि	भा. ८६०	पातयित्वाऽप	कौ. १७९८
पलाशस्य प	कौ. १६७७	पशूनामप्य	मनुः ८८१	पातनीवतो गृ	वेदाः १६८५
पलाष्टकम	,, १६७५	पशून् गच्छ	याज्ञ. १८७६	पादं पशुश्च	मनुः १९२७,
पवने पाव	कात्या. ८९८	*पशूपजलो	गौत. ६०७	पादकेशांशु	१९४५
	नार. ९१८	पश्चाच्च न त	मनुः ७९५		विष्णुः १७९६;
	संभ्र. ७१६	*पश्चाच्चैवानु	याज्ञ. १८२०	*पादकेशाङ्कु	याज्ञ. १८१६
	विष्णुः ६११	पश्चाच्चैवाप	,, ,	पादजाः परि	,, ,
	वसि. १९२१		१९३३		भा. ८१९

पादताडने	हारी. १७९४
पाददर्शी च	व्याघ्रः ६७७
पादमात्रा मृ	शुनी. १७६७
पादयोरेव	मासो. १९७०
पादयोर्दीदि	मनुः १८०३;
	नार. १८२९.
*पादयोर्नासि	मनुः १८०३;
	नार. १८२९
पादवन्दनि	काल्या. १४५३
पादवृद्धे	कौ. १७९८
पादश्चैव स	भा १९६३,
	१९६४
पादुके चास्य	वारा. ७४५
पादुकेति रा	नार. १६४५
पादेन ताड	बृहा. १८३५
पादेन द्विगु	कौ. १७९९
पादेन ग्रह	मनुः १८०१
पादेन विश	विष्णुः १७९६
*पादेनान्वेष	नार. १७५३
*पादे प्रमुढे	” १७५४
पादोपचयात्	बृह. ६३०
पाद्यासनाभ्यां	भा. १०२९
पानं दुर्जन	मनुः १०४८
पानाटनदि	बृह. ११०६
पापं पुनासि	स्कन्द. १९६६
पापभीत्याथ	कौ. ८०८
पापमूलं स	बृह. १८८४
पापानां चोप	स्कन्द. १९६५
पापास्तः सन्तो	वेदाः ९७०
पापास्तु यस्य	हारी. १६६३
पापीयसो न	भा. १०३२
पापीयान् हि	” ८१८
पापेन योज	बृह. १७९०
पापेषु दर्श	स्कन्द. १९६६
पापेपुपाप	व्यासः १७९२
पायसं तत्र	बृगौ. १३७३
*पारजातीया	विष्णुः १८४६
*पारजायिक	याज्ञ. १९३२
पारजायी स	विष्णुः १८४६
पारदारिक	याज्ञ. १६४०,
	१९३२; मत्स्य. १८९२
*पारदारो स	यमः १८९०
पारिभाषिको	विष्णुः ६३७
पारिव्राज्यं गृ	नार. ८३१;
	दक्षः ८३९
*पारुष्यं द्विवि	नार. १६४१

पारुष्यं द्विवि	बृह. १८८४
पारुष्यं मध्य	” १७८९
*पारुष्यदोष	नार. १८२६
पारुष्यदोषा	” ” ;
	सुम. १८३५
*पारुष्यमुत्त	बृह. १६४५
” ”	” १७८९
पारुष्यमुभ	नार. १६४१;
	बृह. १६४५
पारुष्ये सति	नार. १८२६
*पारुष्ये साह	” ”
पार्थेन विजि	भा. १०२७
पार्थक्यूत	नार. ११३०
पार्थहानिक	बृह. १५७३
पार्थिकक्यूत	विष्णुः १९८३,
	१९८७
पालः शास्यो भ	नार. ९१७
*पालकदोषे	विष्णुः ९०४
पालकारिते	स्मृत्य. ९२१
पालग्राहे प्रा	व्यासः ९२०
*पालग्राहे प्रा	” ”
*पालदोषवि	विष्णुः ९०४
” ”	याज्ञ. ९१२
*पालदोषाद्रि	” ”
*पालनीयाः स	बृह. ८७३
पालनीया स	” ”
पालने च स	बृह. ६७७
पालयिष्यति	बृह. १३४९,
	१९८७
पालसंयुक्ते	गौत. ९०३
*पालस्ताड्यस्तु	याज्ञ. ९१४
*पालस्ताडयेत	” ”
*पालस्ताडयोऽथ	” ”
पालागलि ह	वेदाः १००९
*पाला येषां तु	याज्ञ. ९१५
पालिनामर्ध	कौ. ९०६
पालो दण्डयो भ	नार. ९१७
*पालो येषां च	याज्ञ. ९१५
*पालो येषां तु	” ”
पालो येषां न	” ”
पावकः सर्व	” १०८६
पावारीवी क	वेदाः ९७२
पाशजालकू	कौ. १६१७
पाषण्डगण	मनुः १९३१
पाषण्डनैग	नार. ८६९,
	८७०, १९३३

पाषण्डपाति	बृहा. १४०४
*पाषण्डनैग	नार. ८६९,
	८७०, १९३३
पाषाणस्यपि	स्कन्द. १९६६
पाषाणेन म	विष्णुः १७९६
पाषास्मान् स	भा. ८६०
पिण्डं तेभ्यः त्रै	प्रव. १३८४
पिण्डं हुताश	स्कन्द. १९६६
पिण्डगोत्रर्षि	गौत. १०१३,
	१४६४
*पिण्डगोत्रार्थ	” ”
पिण्डज (द)श्च	बृहा. १३५५
पिण्डदः सप्त	मत्स्य. १३८३
पिण्डदोऽशह	याज्ञ. १३३५;
	स्मृत्य. १३७३
पिण्डलेपमु	माके. १५३०
पिण्डसंबन्धि	” ”
*पिण्डकर्षांशु	याज्ञ. १८१६
पिण्डोदककि	मनुः १३१६;
	बृह. १३४८; यमः १३५२;
	अत्रिः ”
*पितरं त्राय	हारी. १२६४
पितरं नाडिद	सुम. १३५५
पितरस्तस्य	उश. ९२०;
	बौधा. १०१९
पितरि प्रोषि	याज्ञ. ६८४;
	बृहा. ७१५
पितरो धर्म	भा. १०२६
*पितरो भ्रात	काल्या. ११७३
पितरौ भ्रात	” ”
	१४१३; बृहा. १५२७
पितर्यविय	संघ. १५३०
पितर्यशक्ते	शंखः ११४७
पितर्युपर	नार. ६९०;
	काल्या. ८३९; देव. ११५६
* ” ” ”	नार. ११५२
पितर्युर्व ग	” ”
*पिता ऋणान्मो	” ६९२
पिता कुयोत्त	स्मृत्य. १४२२
*पिताग्रयणः	हारी. ११६३
पिताग्नेणः पु	” ”
पिता चेत्युत्रा	विष्णुः ११७५
*पिता चेदिभ	याज्ञ. ११६८
” ”	बृगौ. १३७२
*पिता चैव स्व	नार. ११७०
पिता ज्येष्ठे अ	वारा. १३२९

पिता ते ऋण	भा. १२८५
पिता दद्यात् स्व	नार. १०९५
पिता पिताम	याज्ञ. १०७७;
शंखः १२८१; देव. १३५०;	
यमः १३५१; मार्क. १५३०;	
वसि. १९८२	
पितापुत्रयो	शंखः १६१३;
कौ. १९२२	
पितापुत्रवि	विष्णुः १६११;
मनुः १६२८; याज्ञ. १६३५;	
नार. १९३३	
*पितापुत्रसु	याज्ञ. १६३५
पिता पुत्रस्य	वेदाः ६०४,
१२५९; वसि. १२७१;	
विष्णुः १२७९	
पितापुत्रस्व	याज्ञ. १६३५
पिता प्रधानं	मनुः १३१७
पितामहपि	बृह. १२२३;
व्यासः १२३१	
पितामहेन	” ”
*पितामहे स्मृ	बृह. १२२१
*पितामहो मा	नार. १०९५
पितामहश्च	मनुः १४०८;
व्यासः १४१४	
पितामह्या अ	संभ्र. १५२९
*पितामह्याद	व्यासः १४१४
पिता माता भ्रा	वेदाः १८९४
*पिता माताम	याज्ञ. १०७७
*पिता यत् पुत्रा	विष्णुः ११७५
पिता यत्र दु	वेदाः १२५५
X ” ”	नि. ”
पिता यस्त्वां दु	वेदाः ९८१,
१८३७, १८४१	
पिता रक्षति	भा. १०३१;
मनुः १०४५; वारा. १०७६;	
नार. १०९९, १५५५;	
बौधा. १३८८; वसि. १९७७	
पिता वा एष	वेदाः ११६१
पिता वै प्रया	” ११६०
पिता हरेद	मनुः १४७५
*पिता ह्याग्रय	हारी. ११६३
पितुः परिवा	कौ. ११८४
*पितुः पितुः स्व	वृशा. १५२९
पितुः पितृष्व	” ”
पितुः पुत्रेण	बृह. १२५१
*पितुः प्रदाना	वसि. १०२१

पितुः प्रसादा	वसि. १०२१
*पितुः प्रसादा	नार. १२१९
पितुः सकाशा	स्मृत्य. १५२९
पितुः सापत्न	संभ्र. १४६३
पितुः स्वसारं	याज्ञ. १८७४
पितुरनुम	बौधा. ११४६
पितुरस्त्य	कौ. ११९५
पितुरूर्ध्वं वि	याज्ञ. १४११;
संभ्र. ११५७	
पितुरेव नि	नार. ६९६
पितुर्गौत्रेण	कालि. १३७७
*पितुर्द्रव्यावि	याज्ञ. १२१५
पितुर्नपात	वेदाः ९७५,
१८३६	
पितुर्माताम	देव. १३५०
पितुर्मातुल	वृशा. १५२९
पितुर्वित्तस्य	वृगौ. १३७२
*पितुर्विभक्तता	विष्णुः १५६२
पितुश्च गर्भं	वेदाः १२५७
पितुश्चावही	कौ. १८४८
पितुर्गृहेऽसं	विष्णुः १२७९
पितुर्देवर्षि	भा. १२८३
पितुर्द्रव्यं त	नार. १२२०
*पितुर्द्रव्यं भ्रा	बृह. ७०८
*पितुर्द्रव्यं वि	निघ. ११४२
Xपितुर्द्रव्यं स	नार. १२२०
पितुर्द्रव्यवि	संभ्र. ११५७
पितुर्द्रव्याद	कौ. ११९९
पितुर्द्रव्यादा	” १८४८
पितुर्द्रव्यावि	याज्ञ. १२१५
पितुर्द्रव्येणा	बृह. १५५६
पितुर्द्वाराग	संभ्र. ११४२
पितुर्द्विः पति	नार. १४०१
*पितुर्पतिसु	याज्ञ. १४४३
*पितुर्पुत्रवि	विष्णुः १६११;
नार. १९३३	
*पितुर्पुत्रस्व	याज्ञ. १६३५
पितुर्पुत्राचा	विष्णुः १६१०
पितुर्प्रमाणा	कौ. १०३४,
१४३०	
पितुर्प्रसादा	नार. १२१९;
वृया. १२३३; लहा. १९८८	
पितुर्भ्रातृगृ	व्यासः १४६०
पितुर्भिभ्रातृ	मनुः १०५२
पितृभ्यां चैव	वृक्त्र. १४६३
* ” ”	याज्ञ. १२१९

पितृभ्यां यस्य	याज्ञ. १२१९
पितृभ्यो भ्रातृ	वृय. १४६२
*पितृभ्रातृगृ	व्यासः १४६०
पितृभ्रातृपु	कौ. ११४९
पितृभ्रातृसु	स्मृत्य. १४६३
पितृमातृप	याज्ञ. १४४३;
कात्या. १४५४	
*पितृमातृष्व	गौत. १२३४
पितृमातृसु	याज्ञ. १०८४;
विष्णुः १४२८; वृहा. १४६२	
* ” ”	याज्ञ. १४४३
*पितृमातृस्व	विष्णुः १४२८
पितृरिक्थह	बृह. ११९३
पितृवपाल	भा. १९७६
*पितृविभक्त	विष्णुः १५६२
पितृविभक्तता	” ”
पितृवेरमनि	” १०२३;
मनुः १३०६	
पितृवेरमन्य	भा. १२८५
पितृव्यगुरु	बृह. १५१३;
प्रजा. १५२६	
पितृव्यपितृ	विष्णुः १५४१
पितृव्यभ्रातृ	बृह. ७०८
पितृव्यश्चैव	भा. १०२८
पितृव्यसाखि	नार. १८८२
पितृव्येण चै	प्रव. १३८४
पितृव्येणाथ	बृह. १५५६
*पितृव्येणापि	” ”
पितृव्येणावि	नार. ६९१
*पितृव्येनाथ	बृह. १५५६
*पितृष्वसां मा	याज्ञ. १८७४
*पितृणां शोध	कालि. १३७६
*पितृणां साध	” ”
पितृणां सून	कात्या. ७१०
पितृणामनु	मनुः ११९६,
१९८७; शंखः १२८१	
पितैव पाल	मनुः ११९७
*पितैव वा स्व	नार. ११७०
पितैव वा स्व	” ”
पितोत्थजेत्	गौत. १२६२
पित्रर्णशोध	कालि. १३७६
*पित्रर्णे विद्य	कात्या. ७१०
पित्रादिधन	शुनी. १९८८
पित्रा दृष्टम्	कात्या. ७०९
पित्रा भर्ता सु	मनुः १०५९
* ” ”	बृह. ११०६

*पित्रा भ्रात्रा सु	मनुः १०५९
पित्रा मात्रा च	विष्णुः १२७९
पित्रा मात्राऽथ	कात्या. १४५४
*पित्रा वाथ स्व	बृह. ८०३
*पित्रा विभक्ता	विष्णुः १५६२
*पित्रा सह वि	नार. ११७२
" "	बृह. १५६७
पित्रे न दद्या	मनुः १०४२
*पित्रे शतगु	व्यासः ८०६
*पित्रैव च वि	नार. ११७२
पित्रेव तु वि	" "
पित्रोरभावे	बृह. ११५५
*पित्र्यं चाथ स्व	" ८०३
*पित्र्यं द्रव्यं स	नार. १२२०
*पित्र्यं पितृण	कात्या. १२२९
*पित्र्यं पित्रेण	" "
*पित्र्यं पित्र्यं तु	" "
पित्र्यं पित्र्येण	" "
*पित्र्यं पूर्वम्	बृह. ७०७
*पित्र्यं पौत्रैर्ह	याज्ञ. ६८४
पित्र्यं वाऽथ स्व	बृह. ८०३;
	प्रजा. ८०७
*पित्र्यं वा यत्	" "
*पित्र्यभावे तु	कात्या. ७०९
पित्र्यमेवाय	बृह. ७०७
पित्र्येण विद्य	कात्या. ७१०
Xपित्र्यस्येव ध	नि. १२५३
पित्र्यादंशात्स	ब्रह्म. १३७४
*पित्र्यादृक्थात्स	" "
पित्र्यादृणाद	भा. १२८३,
	१२८४, १२८५
पित्र्ये शतगु	व्यासः ८०६
पिप्पलस्याथ	स्कन्द. १९६७
पीडनानि च	मनुः १९३०
पीडनविधे	कौ. १७९८
पीडनेनोप	कात्या. ७२७
*पीडयेत्तु ध	" ७२८
पीडयेत्तु भ	" ६५५
पीडयेद्यो ध	" ७२७
पीडाकर्षांशु	याज्ञ. १८१६
*पीडाकर्षाङ्कु	" "
*पीडाकर्षाज्ज	" "
पीड्यमानाः प्र	" १९३२
पीनशाखाच्छे	कौ. १८००
पुंसः कार्योऽधि	बृह. १८८६
पुंसः पूर्वं सा	कौ. १०३८

पुंसां च षोड	कात्या. १२०१
*पुंसां संदाह	मनुः १८६५
पुंसे पूर्वस्मै	वेदाः १००८
पुंसे द्विगुणः	कौ. १६१७
पुंसेऽपीत्येके	नि. ७९२,
	१९७५
X " "	" १२५५
पुण्यस्थानत	कौ. १८००
पुण्यस्य गन्ध	वेदाः १६०२
पुण्यानि पाव	कात्या. ९५९
*पुण्यानि यानि	" १६०२
पुण्येन गन्धे	अनि. १४६३
पुण्येऽनुकूल	नि. १२५४
Xपुत्रं अवर्द्धि	कात्या. १११०
*पुत्रं च जन	" "
पुत्रं तु जन	विष्णुः १२८०;
पुत्रं पुत्रगु	मनुः १३०५
	वसि. १२७३;
पुत्रं प्रतिग्र	बौधे. १३८४
	मनुः १०६९
पुत्रं प्रत्युदि	वेदाः १२६०
पुत्रं ब्रह्माण	भा. १०३१
पुत्रं वा किल	संभ. १३८४
पुत्रं संस्कृत्य	मनुः १२३५
पुत्रः कनिष्ठो	विष्णुः १२८१
*पुत्रः पितृद्र	" "
*पुत्रः पितृध	" "
पुत्रः पितृवि	" "
पुत्रः पित्रे लो	वेदाः १२६१
पुत्रः पौत्रश्च	बृह. १३५५
पुत्रः प्रमुदि	वेदाः ६०४
पुत्रः शिष्यस्त	भवि. १६५५
* " "	यमः १८३५
पुत्रकामो हि	भा. १२८७
पुत्रत्वेऽधिकृ	कौ. १२८८
Xपुत्रदायाय	नि. १२५५
पुत्रदारप	भा. १०३१
* " "	बृह. ७२५
पुत्रदारादि	विष्णुः ७९४
पुत्रदाहित्र	शंखः १२८२;
	भा. १२८६, १४७३
* " "	मनुः १२९७
पुत्रपौत्रप्र	शंखः १२८१
पुत्रपौत्रस	अनि. ८०७;
	स्मृत्य. १५८९
पुत्रपौत्रैर्ह	याज्ञ. ६८४;

वृहा. ७१५	मनुः १३१०;
स्मृत्य. १३७३	कौ. १४३०
आप. १९७३	मनुः ११९७
*पुत्रवच्चानु	" "
पुत्रवच्चापि	" १०३४
पुत्रवती ध	" १४३०
पुत्रवती वि	बृह. ७५०
पुत्रवत्परि	२।. १२८६,
पुत्रवद्धि पि	१४७३
	नार. १५११
पुत्रश्च दुहि	वसि. १९७७
पुत्रश्च स्थावि	बृह. ११०६
पुत्रश्चाभक्त	सुम. १३५५
पुत्रश्चोत्पत्ति	विष्णुः १९२१
पुत्रसंशय	भा. १०३०
पुत्रसेतुप्र	पार. १४६३
पुत्रस्तु नैव	मनुः १०४५
*पुत्रस्तु स्थवि	" "
*पुत्रस्तु स्थावि	" १०२०,
" "	१३८८; भा. १०३१
पुत्रस्पर्शासु	भा. १९८४
*पुत्रस्य भर्त	मनुः १०५९
*पुत्रस्य स्थवि	" "
पुत्रस्वीकार	जाबा. १३५६
पुत्रा ओरस	शैत. १२६३
पुत्राणां च त्र	कात्या. १४२१
*पुत्राणां तु त्र	" "
पुत्राणां भर्त	मनुः १०५९
पुत्राणां मध्य	देव. ११९३
पुत्रादिभिर्न	बृह. ६७७,
	७१५
*पुत्रादीन् य	शंखः १६१२
पुत्रानाम्प्रोति	अपु. १९७९
पुत्रान्नुपस	भा. १२८५
पुत्रान्दादश	मनुः १३१९
पुत्रान् भ्रातृ	भा. ८११
पुत्रापरार्थे	नार. १८२९
*पुत्रापरार्थे	" "
*पुत्राभावे च	" १५११
पुत्राभावे तु	कात्या. ७०९;
	बृह. १२५१, १५५९;
	नार. १५११
*पुत्राभावे दु	" १५१२

*पुत्राभावे अ	आप. १४६६
पुत्राभावे यः	" "
*पुत्राभावे स	" "
पुत्रा रक्षन्ति	वारा. १०७६
पुत्रार्तिहर	देव. १४६१
पुत्रार्था हि लि	कौ. १०३४, १४३१
पुत्रासो न पि	वेदाः ११५८
पुत्रास्तु दाद	यमः १३५१
*पुत्रास्तु स्थवि	मनुः १०४५
*पुत्रास्तु स्थावि	" :
	नार. १०९९
पुत्रास्ते भग	वेदाः ११४४
पुत्रास्त्रयोद	बृह. १३४८
पुत्रा हास्य दा	वेदाः ११४४
पुत्रा ह्येते न	भा. १२८७
पुत्रिकाः स्थाप	" १९८५
पुत्रिका तु ह	लहा. १३५५
पुत्रिका पुत्र	शंख. १२८२
पुत्रिकापुत्र	विष्णुः १२७९
पुत्रिकायां कृ	मनुः १२९७
पुत्रिकायाः प्र	जाबा. १३५६
पुत्रिकाविधि	विष्णुः १२७९
*पुत्रिका हि पु	शंख. १२८२
पुत्रिणा ता कु	वेदाः ९७४
*पुत्रिणी च स	नार. ६९९
पुत्रिणी तु स	" "
पुत्रिका हेतु	भा. १९८५
पुत्री च भ्रात	बृह. १३५५
पुत्री माताम	वसि. १२७३; देव. १३५०
* " "	मनुः १३००
पुत्रे जाते नि	नार. ११०१
पुत्रेण लोका	हारी. १२६४; वसि. १२७१; विष्णुः १२७९; शंखः १२८२; मनुः १२८९
पुत्रेणापि स	बृह. ६७२; कात्या. ६७५
पुत्रेणैवाग्र	" ७११
पुत्रेभ्यः पित	वेदाः ११५९
*पुत्रेभ्यो दायं	बौधा. ११४६
पुत्रेभ्यो लोकं	वेदाः ११६२
पुत्रे राज्यं स	मनुः १९३१
पुत्रैः श्राद्धैः पि	भा. १२८४
पुत्रैः सह वि	बृह. १५६८
पुत्रैश्च तद	कात्या. ७१०

*पुत्रोऽथ पुत्रि	बृह. १३४८
पुत्रोऽनन्याधि	याज्ञ. ६८६
पुत्रो नमा ध	शुनी. १९८८
पुत्रो न स्वाधि	बृह. ७१५
पुत्रो नान्याधि	याज्ञ. ६८६
पुत्रो ममेय	भा. १९८५
पुत्रो यस्त्वानु	" १३९१
पुत्रोऽसतोः स्त्री	नार. ७००
*पुत्रोऽसतोः स्त्री	" "
पुनः पतिभ्यो	वेदाः ९८५, १४२३
पुनः पत्नीम	" ९८५, १००१
पुनः पत्युर्गृ	नार. ७०३, ११०३
*पुनः पुनः प्र	संव. १८९०
*पुनः प्रमाण	नार. १९३३
पुनः प्रमादे	आप. ९०४
पुनः संस्कार	नार. ११०१
पुनः सार्यं पु	शुनी. १११९
पुनः स्तेये प्र	कौ. ७७२
पुनराधेये	वेदाः १५९६
पुनरेता नि	" ९०२
पुनर्दायं ब्र	" १८३९
पुनर्दारिकि	मनुः १०७५
*पुनर्भेवश्च	स्मृत्य. १३७३
*पुनर्भुवां ए	नार. ११०४
पुनर्भुवां वि	" "
*पुनर्भुः कौमा	वसि. १२७३
पुनर्भुः प्रथ	नार. ७०३, ११०३
पुनर्भुतायाः	कौ. १२८८
*पुनर्भूद्वि	नार. ७०२
पुनर्भूस्त्रिवि	" , ११०३
	" , ११०४
*पुनर्भूवां च वि	मनुः १५७५
पुनर्विभागः	बृह. १५५७
पुनर्विभाग	वेदाः १८३९
पुनर्वै देवा	" ९८१, १८३६
पुनस्तदा वृ	" ९८४, १००२
पुनस्तान्यज्ञि	" १००२
पुनस्त्वाहार	स्कन्द. १९६६
पुनाति त्रिकु	अग्नि. १११६
*पुनात्यविध	" "

पुना राजाऽभि	वसि. ६१०
पुनामा निर	हारी. १२६४
पुनामन्नाय	शंखः १२८१
पुनामो नर	विष्णुः १२७९; मनुः १२९०; वारा. १३२८; बृह. १३४८; भा. १९८४
पुमांश्चेदवि	नार. १०९४
पुमांसं घात	गौत. १८४३
पुमांसं दाह	मनुः १८६५
पुमानेनद	वेदाः १०००
पुमान् पुत्रो	" १२५९
पुमान् संप्र	याज्ञ. १८७०
*पुमान्संदाह	मनुः १८६५
पुमान् स्याह	नार. १०९४
पुरं जनप	भा. ८१९
*पुरः प्रधान	नार. १९३३
*पुरः प्रमाणं	" "
पुरः सदः श	वेदाः ९६४
पुरप्रदानं	नार. १९३३
*पुरप्रधान	" "
*पुरप्रमाणं	" "
*पुरप्रमाण	" "
*पुरश्रेणिग	बृह. ८७४
पुरस्त्वा सर्वे	वेदाः १२६१
पुरागतश्च	कात्या. ११०९
पुराणचोर	कौ. १६८१, १६८२
पुराणदृष्टो	भा. १२८५
पुराणपत्र	हारी. ६०८
पुराणमृषि	भा. १०२७, १२८४
पुराणे पणि	हारी. ६०८
*पुराणे पणि	" "
पुरुषं चाप	कौ. १६१८
*पुरुषं दाह	मनुः १८६५
पुरुषं सोम्यो	वेदाः १६५६
पुरुषं हर	नार. १७५०; व्यासः १७६५
पुरुषप्रेक्षा	कौ. १०३६
पुरुषमधि	" १८५०
पुरुषमव	" १९२२
*पुरुषवध	आप. १६६४
पुरुषवधे	" १६०६, १६६४
पुरुषविप्र	कौ. १०३६
पुरुषस्य क्षि	मनुः १०४४

पुरुषाणां कु	मनुः १७११	पूर्व चैके	गौत. १४२६	पूर्ववैरानु	बृह. १६४७
पुरुषोपस्था	कौ. ७७१	पूर्व त्वकृत	कालि. १३७७	*पूर्वसंनिपा	आप. १८४३
पुरुतमासः	वेदाः ८४१	पूर्व दद्याद्ध	कात्या. ७१०	पूर्वसर्गे तु	भा. १०३३
पुरुर्वोऽनु	,, ९८८	पूर्व दोषान	मनुः ८८१	पूर्वस्तद्विगु	अनि. १९६८
पुरुर्वो मा	,, ९८९	पूर्व नष्टां तु	शंखः १२०७	पूर्वस्मिन् पूर्व	आप. ८१६
पुरोपवन	कौ. १८००	पूर्व पश्चाद्	कौ. १८००	पूर्वस्मृताद्	याज्ञ. १८२३
*पुरोहिते द	वसि. १९२१	पूर्व पूर्व गु	मनुः १९३०	*पूर्वस्वामीति	बृह. ७६५
पुष्करियस्त	अनि. ९६२	पूर्व पंताम	कात्या. ७१०	*पूर्वस्वामी तु	,, ,
पुष्पफलच्छा	कौ. १८००	*पूर्व प्रणीता	बृह. १५१३	*पूर्वकृष्टः स	,, १८३१
*पुष्पफलमू	वसि. ६०९	पूर्व प्रमीता	,, , ;	पूर्वागता वा	कौ. १९८६
पुष्पफलशा	कौ. १६१४		प्रजा. १५२६	पूर्वाचार्यैस्तु	शुनी. १९८८
पुष्पफलोप	वसि. १७९५	*पूर्व ममेयं	मनुः १८५३	*पूर्वपदानै	नार. १७५४
पुष्पमूलफ	,, ६०९	पूर्व मयेयं	,, , ;	पूर्वापराधै	,, ,
*पुष्पश.कोद	याज्ञ. १७४४		नार. १८८१	*पूर्वापवादै	,, ,
पुष्पहरित	विष्णुः १६७०	पूर्व मृतं तु	भा. १०२६	पूर्वा पूर्वा ज	नार. ११०४
*पुष्पाणि फला	गौत. १६५७	*पूर्व मृता त्व	बृह. १५१३	पूर्वावगा	कौ. ११८५
*पुप णि स्वव	,, ,	पूर्व मृता ह	व्यासः ११११	*पूर्वाशनी च	नार. ११००
पुपेण प्रय	भा. १२८४	*	बृह. १५१३	*पूर्वाशिनी च	,, ,
पुष्प शाकोद	याज्ञ. १७४४	*पूर्व वाऽपक्र	कात्या. १८३३	पूर्वाशिनी च	,, १०९९
पुष्पेषु हरि	मनुः १७१९	पूर्व वा पीडि	,, ,	पूर्वाह्ने अथा	वेदाः १८९५
*पुष्पे हरित	,, ,	*पूर्व वैके	गौत. १४२६	*पूर्वाह्ने ग्राम	स्मृत्य. ९०१
*पुष्पोपगद्गु	विष्णुः १७९८	पूर्व ह्यधिकृ	नार. ९४८	पूर्वाह्नेऽभ्युदि	भार. ९००
पुष्पोपगम	,, १६०९	पूर्वः पूर्वः स्मृ	,, १३४६	पूर्वारहं श	वेदाः ९६७
पुष्पोपभोग	,, १७९८	पूर्वकर्माप	याज्ञ. १७४०	पूर्वगापर	कौ. १७७२
*पुष्पोपभोग्य	,, ,	पूर्वकृताप	कौ. १६८७	पूर्वभां तु स्व	विष्णुः १४७१
*पुष्पश्रेणिग	बृह. ८७२,	पूर्वदत्ता तु	कात्या. ११०९	*पूर्वभां हि स्व	,, ,
	८७४	*पूर्वनष्टां च	शंखः १२०७	पूर्वधामानु	भा. १०२७
पूजनयात्र	नार. ६९२;	पूर्वनष्टां तु	,, ,	*पूर्वोक्तादुक्त+	काल्या. १९४१
	वृप्र. ७१५	*	हारी. १९८२	पूर्वोक्तैः वि	नार. ११०२
पूजयेत्कव्य	बृह. १५१३;	*पूर्वनिष्टां तु	शंखः १२०७	*पूर्वोक्तैर्नैव	,, ,
	प्रजा. १५२६	पूर्वपूर्वत	भा. १२८४	पूर्वोत्थानं गु	बृह. ११०६
पूजयेद्दालि	भा. १०२९	*पूर्वप्रमीता	बृह. १५१३	पूर्वोत्थानप	व्यासः ११११
पूजार्हमपू	विष्णुः १६०९	*पूर्वप्रवर्त	नार. ९४७	पूर्वो दुष्टाज्जये	वेदाः १००५
पूज्या भूयधि	मनुः १०५२	पूर्वप्रवृत्त	,, ,	पूषणं न्वजा	,, ९७२
पूतो वधमो	गौत. १६५८	पूर्वभुक्त्या च	मनुः ९३५	पूषा त्वेतो न	,, ९८३
पूरयेद्घृत	स्कन्द. १९६६	*पूर्वभुक्त्याऽपि	,, ,	पूषा वः पर	,, ९०३
पूरुणा मे कृ	भा. १३९१	*पूर्वमाकार	नार. १८२७	पृथक्मेगु	नार. १५८३
पूर्णाविधौ शा	बृह. ६५३,	*पूर्वमाक्षर	,, १८२६	*पृथकार्यगु	,, ,
	७०६, ७२६	पूर्वमाक्षार	,, ,	पृथक् चित्ति	उश. १११३
*पूर्णे च सोद	,, ६३१	पूर्वमाक्षारि	मनुः १८५३	पृथक्पिण्डं पृ	व्यु. १५८८
पूर्णे प्रकर्षे	,, ६५३	*पूर्वमेव ब	ऋष्य. १११७	पृथगायव्य	बृह. १५८१
*पूर्णे विधौ सा	,, ,	पूर्वमेव र	,, ,	पृथग्गणस्य	भा. ८६१
पूर्णोऽर्धपाद	अनि. १९६८	*पूर्वमेवानु	बृह. १६४७	पृथग्गणांस्तु	नार. ८७१
पूर्व वृता कि	बृह. ७३४	पूर्ववच्च गु	कौ. १६८२	*पृथग्गणान् ये	,, ,
*पूर्व चाऽऽपीडि	कात्या. १८३३	पूर्ववत्याम	आप. १२६६	*पृथग्गणाश्च	,, ,
*पूर्व चेत्येके	गौत. १४२६	पूर्ववृत्तस्यै	विष्णुः ७७०	*पृथग्वा वर्ध	मनुः ११२८

प्रच्छन्नश्रव	कौ.	८६१	प्रजावती वी	वेदाः	१००२	*प्रतिदानं त	नार.	६४८
प्रच्छन्नादाने	"	१६७६	प्रजा हि तस्याः	यमः	१११३	"	"	७४७
*प्रच्छादितं च	कात्या.	१५७३	*प्रजेप्सयाऽधि	मनुः	१०६५	प्रतिदाने व्य	कात्या.	८९८
प्रच्छादितं तु	"	"	प्रजेप्सिताऽधि	"	"	*प्रतिदेयं त	नार.	७४७
प्रच्छाद्य दोष	बृह.	१७५८	प्रजेप्सिताऽभि	"	"	प्रति द्वादश	गौत.	८१५
प्रच्छाद्याधिमृ	भार.	६६०	प्रज्ञाचक्षुर	भा.	१९८४	*प्रतिपन्नं ऋ	बृह.	७२५
*प्रजनार्थं म	मनुः	१०५१	प्रज्ञातः कूट	कौ.	१६८०	प्रतिपन्नं रा	कौ.	८६३
प्रजनार्थं छि	"	१०५५	*प्रज्ञानशंस	कात्या.	१२२५	*प्रतिपन्नं सा	याज्ञ.	७२१
प्रजनार्था म	"	१०५१	प्रज्ञासामर्थ्य	बृह.	१७५७	प्रतिपन्नं छि	"	६८३;
प्रजनैर्नो स्व	वेदाः	१००४	प्रणयदेव	वारा.	१०७५		वृहा.	७१५
प्रजां कृष्वाथा	"	१००३	प्रणालीं गृह	कात्या.	९५८	प्रतिपन्नमृ	बृह.	७२५
प्रजां यस्ते जि	"	९९१,	प्रणालीमोक्षो	कौ.	९२७	प्रतिपन्नस्य	"	७२७
	"	१८३७	प्रणीतमृषि	भा.	१२४४	प्रतिपन्नेषु	कौ.	८६३
प्रजां हिसित्वा	"	१६००,	प्रणीतश्चाप्र	मनुः	१९३०	प्रतिपूज्य व	वारा.	१०७७
	"	१६०१	*प्रणेतुरेते	याज्ञ.	९४०	प्रतिप्राशव्यौ	वेदाः	९७३
प्रजाः सन्त्वपु	वसि.	१२७१	प्रतदेनो ह	वेदाः	१६०३	प्रतिबन्धः क्र	भार.	९००
प्रजा इमा म	भा.	१०३३	प्रतापयुक्त	मनुः	१६३०	प्रतिबन्धक	विष्णुः	८९१
प्रजा दहति	नार.	१९३६	प्रतिकूलं द	कात्या.	६३१	*प्रतिभक्ताप्र	कात्या.	१२२४
प्रजानां दर्श	"	"	प्रतिकुर्याच्च	मनुः	१९३०,	प्रतिभागं च	मनुः	१७०१
प्रजानां दोष	कौ.	१६१४		"	१९२९	*प्रतिभाव्यव	गौत.	६७७
प्रजानां विगु	नार.	१९३६	*प्रतिकुर्यात्स	"	१६३०	प्रतिभुवा प्र	उत.	६७६
प्रजापतिः प्र	भा.	१९८५	*प्रतिकुर्याद्य	"	"	प्रतिभूः प्राण	वृव.	६७७
प्रजापतिः सो	वेदाः	१००६	प्रतिकूलं च	नार.	८७१	प्रतिभूर्दापि	याज्ञ.	६६७
प्रजापतिः छि	"	"	प्रतिकूलः पि	भा.	१३९१	प्रतिभूर्व्यव	वृव.	६७७
प्रजापतिः स्वां	"	९९५	प्रतिकूलक+	दक्षः	१११५	प्रतिभूस्तद	नार.	६६९
प्रजापतिम	भा.	१०३१	प्रतिकुष्टस्य	कौ.	१६२१	*प्रतिभूस्तु ऋ	"	"
प्रजापतिरु	वेदाः	१८४१	प्रतिकुष्टाति	"	९२९	*प्रतिभागं च	"	"
प्रजापतिर्म	"	८५७	प्रतिगृह्णाति	नार.	७४९	*प्रतिमातृतो	गौत.	१२३४
प्रजापतिर्वै	"	१८४०	प्रतिगृह्य च	"	१०९६	*प्रतिमातृ बा	"	"
प्रजापतिर्हि	भा.	८१८,	प्रतिगृह्य त	याज्ञ.	१७४४	प्रतिमातृ वा	"	"
	१९७६; वेदाः	१८४०	*प्रतिगृह्य तु	नार.	१०९६	*प्रतिमातृ स्व	"	"
			"	"	"	प्रतिमाराम	शंखः	१६१३
प्रजापते न	वृगौ.	१३७३	"	"	"	प्रतिमासंक	अपु.	१६५४
प्रजापतेर	वेदाः	१६०१	प्रतिग्रहः प्र	वारा.	१३२९	प्रतिमासं तु	नार.	६२४
प्रजापरिपा	विष्णुः	१९२१	प्रतिग्रहवि	याज्ञ.	७९७	प्रतिमासं स्त्र	"	"
प्रजाप्रवृत्तौ	नार.	११००,	प्रतिग्रहाजि	नार.	१९३३	प्रतिमुक्तस्व	कौ.	११८४
	१९७८; देव.	१११३	प्रतिग्रहाधि	संघ.	११४२	प्रतिरूपक	नार.	१७४६
प्रजाभावे तु	बृह.	१५१९	*प्रतिग्रहाव	नार.	७३३	प्रतिरूपस्य	कात्या.	१६४९
प्रजाभिरमे	वेदाः	९७१,	प्रतिग्रहीता	"	१९३३	प्रतिरोधक	कौ.	१४३०
	१२५३; वसि.	१२७१		कालौ.	१३५६;	प्रतिलाभेच्छ	बृह.	८०४
प्रजाभ्यः पुष्टि	वेदाः	११२०,	प्रतिग्रहेण	गौत.	१६५९	प्रतिलोमं च	वसि.	१०२२,
		११५९	प्रतिग्रहो द्वि	"	७८४			१८४६
प्रजाभ्यो बल्य	विष्णुः	१६७१	*प्रतिग्रहाणि	गौत.	१६५९	प्रतिलोमद्वा	कौ.	९२७
प्रजायते प्र	वेदाः	१००५	प्रतिघातवि	स्कन्द.	१९६५	प्रतिलोमप्र	कात्या.	१४०३,
प्रजायां रक्ष्य	मनुः	१०४६	प्रतितिष्ठ वि	वेदाः	१००२			१९४२
प्रजारणिमि	भा.	१२८५	*प्रतिदत्तं छि	याज्ञ.	६८३		"	१८३३
प्रजारणिस्तु	"	"						

*प्रतिलोमाप	याज्ञ.	१७८४
प्रतिलोमासु	विष्णुः	१३८९
*प्रतिलोम्याप	याज्ञ.	१७८४
*प्रतिलोम्ये व	,,	१८७२
प्रतिवेशाय	कौ.	१०३८
*प्रतिवेशयानु	मनुः	१३२८;
	बृह.	१६४७
प्रतिशीर्षप्र	नार.	८३२
प्रतिश्रुतं त	बृह.	८०२
*प्रतिश्रुतम	,,	,,
प्रतिश्रुतस्या	विष्णुः	७९४
*प्रतिश्रुताप्र	मत्स्य.	८०८
प्रतिश्रुतार्थ	हारी.	,,
प्रतिश्रुतार्था	,,	७९४
प्रतिश्रुत्य न	बृह.	८५३;
	वृम.	८५४
प्रतिश्रुत्याप्य	गौत.	७९३
प्रतिश्रुःयाप्र	अनि.	८०७;
मत्स्य.	८०८; अपु.	१९७३
*प्रतिश्रुतार्थ	हारी.	८०८
प्रति श्रोणः स्था	वेदाः	१६९
प्रतिषिद्धभा	शंखः	१६७१
प्रतिषिद्धम	याज्ञ.	७७७
प्रतिषिद्धयोः	कौ.	१०३६
प्रतिषिद्धस्य	,,	९२७
प्रतिषिद्धा पि	मनुः	१०५८
*प्रतिषिद्धापि	,,	,,
प्रतिषिद्धायां	कौ.	१०३८
प्रतिषिद्धा स्त्री	,,	१०३६
प्रतिषिद्धे प्र	विष्णुः	१८४६
प्रतिषिद्धे वा	कौ.	१०३८
प्रतिषेधे त	याज्ञ.	१८७२
प्रतिषेधे पु	गौत.	१८४१
प्रतिषेधेऽधे	कौ.	१०३८
प्रतिसंवत्स	नार.	९१५,
	१४०२; विष्णुः	१४२८
प्रतिहन्याज	नार.	१९११
प्रतीचीं शास्त्रा-	वेदाः	९०३
प्रतीची विश्वा	,,	९९७
प्रतीची सोम	,,	,,
प्रतीयात्स्वगृ	नार.	८२६
प्रत्यक्ष कार	स्कन्द.	१९६६
प्रत्यक्षं क्षेत्रि	मनुः	१०७४
प्रत्यक्षं भिन्न	भा.	१९८३
*प्रत्यक्षः क्षेत्रि	मनुः	१०७४
*प्रत्यक्षक्षेत्रि	,,	,,

प्रत्यक्षचार	नार.	९१७
प्रत्यब्दं सर्वे	बृह.	१६४८
प्रत्यभिलेख्य	वासि.	९२५
प्रत्ययाधेरु	स्मृत्य	६६१
प्रत्ययाधौ तु	भार.	६६०
*प्रत्यर्थं लोक	मनुः	१०५२
प्रत्यहं गृह्य	बृह.	६२९
प्रत्यहं लोक	मनुः	१०५२
*प्रत्यासन्नत	बृह.	१५१८
प्रत्याहर्तुम	व्यासः	१७६५,
	१०६२	
प्रत्युवाच व	भा.	१२८५
प्रत्येकं तु ज	नार.	९४५
प्रत्येकं दण्ड	बृह.	१८९१
प्रत्येकं विक्री	विष्णुः	१६११,
	१६६९	
*प्रत्येकस्य वि	,,	१६११,
	१६६९	
प्र त्वा पये	वेदाः	१००६
प्र त्वा मुद्यामि	,,	९८३,
	१००१	
प्रथमं दण्ड	बृह.	१८३०
प्रथमं दर्श	नार.	१९३६
प्रथमं संस्थि	भा.	१०२६
प्रथमं साह	याज्ञ.	१८२०,
	१९३३	
प्रथमनेज	कौ.	१६७४
प्रथमा धर्म	दक्षः	१११४
प्रथमे ग्रन्थि	नार.	१७०८;
	बृह.	१७६०
*प्रथमोत्तम	कात्या.	९२०
प्रथिष्ट यस्य	वेदाः	९८१,
	१८३६	
प्रदक्षिणं च	नार.	१९४०
प्रदत्तान्यस्य	बृह.	९५२
प्रदद्यात्येव	,,	१५१९
प्रदद्यात्ताम्र	वृगौ.	१३७३
*प्रदद्यात्स्वेव	बृह.	१५१९
प्रदद्यादर्ध	वृगौ.	१३७३
*प्रदद्याद्वत्स	बृह.	१५१९
प्रदातव्यं य	,,	७२७
*प्रदानं चेच्छ	,,	१२२२
प्रदानं प्रायु	गौत.	१०११
प्रदानं स्वेच्छ	बृह.	१२२२
प्रदाने विक	विष्णुः	६३८;
	बृह.	६५४

प्रदाप्यः स्वामि	व्यासः	१७६५
*प्रदाप्य स्वामि	,,	,,
प्रदाप्यापह	बृह.	१७६०
*प्रदायोऽपह	,,	१७६१
प्रदाय कन्यां	अपु	१९७५
*प्रदाय गच्छे	कात्या	११०९
प्रदाय शुल्कं	शंखः	१०२४;
	कात्या.	११०९
प्रदायोपनि	भा.	७३५
प्रदिशेद्भूमि	मनुः	९३९
प्रदीयते त	भार.	१९७३
प्रनुष्ठत्यक्त	कात्या.	१८८८
* , , ,	नार.	१८८१
प्रदेष्टारस्त्र	कौ.	१६७३
प्रनष्टमस्वा	गौत.	१९४७
प्रनष्टसेतु	कौ.	९२९
*प्रनष्टस्वामि	गौत.	१९४७
, , ,	मनुः	१९५३;
	अपु.	१९६२
*प्रनष्टाधिग	मनुः	१९५३
, , ,	,,	१९५४;
	याज्ञ.	१९५८
प्रपन्नं साध	,,	७२१
प्रपितामहः	बौधा.	१४६७
प्र पुनानाय	वेदाः	८४१
प्रप्र तान्दस्यू	,,	१९७१
प्र बुध्यस्व सु	,,	१००४
प्र बोधाय पु	,,	९६६
प्रभाते कारि	स्कन्द.	१९६७
प्रभुणा विनि	बृह.	८५३
प्रभुणा शास	कात्या.	१८८८
*प्रभृत्याद्यान्न	मार्क.	१५३०
प्रभृत्युक्तान्न	,,	,,
प्रमदाश्च य	भा.	१०३३
प्रमदे कुमा	वेदाः	१९८०
प्रमाणं सभि	कात्या.	१९१५
प्रमाणदष्टो	भा.	१०२७,
	१२८४	
प्रमाणरहि	बृह.	९५२
प्रमाणहीन	,,	७६५
*प्रमाणहीने	,,	,,
प्रमाणेन तु	कात्या.	१६४९
प्रमादमद	कौ.	१७७२,
	१७९८	
प्रमादमृत	याज्ञ.	९१२
*प्रमादद्वत	,,	,,

प्रमादादर	आप.	९०४	प्रविशेत् प्र	मत्स्य.	१८९२	प्रसद्यादाना	कौ.	१०३४
प्रमादाद्गनि	नार.	६४९	*प्रविशेद्भूमि	मनु:	९३९	प्रसद्यादाने	,,	९२९
प्रमादाद्यैर्म	अपु.	१७९२	प्रविश्य राज्ञः	भा.	८१८	प्रसद्यापह	,,	८६३
प्रमादाद्भाशि	नार.	७८१;	प्रविश्य सर्व	मनु:	१९३०	प्रसादविक	कात्या.	८३७
	वृम.	८५४	*प्रविश्यैद्धारि	,,	१२४६	प्रसादात्स्वामि	नार.	८३०
प्रमादोन्माद	शुनी.	१११९	प्रविष्टे सोद	बृह.	६५३	*प्रसादाद्गनि	,,	,,
प्रमापणे प्रा	कात्या.	१८३४	प्र वीराय प्र	वेदा:	९०२	प्रसादार्थं म	भा.	१२८५
प्रमापयेत्प्रा	मनु:	१८०९	प्रवृत्तोश्चत	,,	८१४	प्रसाधनं च	,,	१०२८
*प्रमीतपितृ	याज्ञ.	१२००	प्रवृत्तमपि	नार.	८७१	प्रसाधनं नृ	बृह.	११०७
प्रमीतस.क्षि	बृह.	६५४	प्रव्रजिताग	कौ.	१८५०	*प्रसाधिते क	कात्या.	७६७
प्रमीतस्य पि	,,	१२५२	प्रव्रजिते ज्ये	उश.	१९७८	प्रसूतिरक्ष	गौत.	१९१६
प्रमुञ्चतश्च	कौ.	९०६	प्रव्रजिते तु	गौत.	१०१३	प्रस्थानविघ्न	याज्ञ.	८४६
प्रयच्छेन्नमि	वसि.	१०२१;	प्रव्रजिष्यन्वा	वेदा:	१४०५,	प्रस्थे हिमव	भा.	१२८७
	मनु:	१०४२		१४२४		प्रस्वापनम	कौ.	१६८१
प्रयप्स्यन्निव	वेदा:	१००६	प्रव्रज्यागति	व्यापा.	१११७	प्रस्वापनान्त	,,	,,
प्रयुक्तं सप्त	बृह.	६३१	*प्रव्रज्यापरि	नार.	८३१	प्रहरणाव	,,	१६१९
प्रयुक्तं साध	मनु:	७१७;	प्रव्रज्याभिमु	कौ.	७३७	प्रहरन्ते कृ	बृह.	१९१३
	नार.	७२३	प्रव्रज्यावसि	याज्ञ.	८२४;	प्रहवणेषु	कौ.	८६२
प्रयुक्तमर्थ	विष्णु:	७१६	२ " " +	कात्या.	१४०३	प्रहारेण ग	,,	१६१८
प्रयुज्यते वि	मनु:	१०५९	प्रव्रज्यासु वृ	,,	८३७	प्रहारेण तु	उश.	१६५२
प्रयोगं कुर्व	बृह.	७८४;	प्रव्रज्योपनि	कौ.	१९२३	प्रहारोद्यमे	शंख:	१७९८
	शुनी.	७९०	*प्रशाधित्वा तु	नार.	८३१	प्रहीणद्रव्या	वसि.	१९४९
प्रयोगः कर्म	मनु:	११२६	Xप्रशास्ति वोढा	मनु:	१७०२	प्रहृष्टमान	दक्ष:	१११५
प्रयोगः पूर्व	बृह.	७८६	प्रशिन्यात् नृ	नि.	१२५५	प्रकारं भेद	कात्या.	१६४९
प्रयोगे यत्र	कात्या.	६३१	प्रष्टव्याः संनि	यम:	१९४३	प्रकारस्य च	मनु:	१६३०,
*प्रयोगो यत्र	कौ.	,,	प्रष्टव्याः समि	बृह.	८९६		,,	१६३०
प्रयोजकाऽसं	,,	६३८	प्रष्टव्या योषि	मनु:	९३६	*प्रकारस्यानु	,,	१६३०
प्रयोजकेऽस	याज्ञ.	६४५;	प्रष्टव्या राज	याज्ञ.	१६४०	*प्रकारस्याव	,,	,,
	वृहा.	७३१	प्रसङ्गविनि	बृह.	१६४७	*प्रकाराणां च	,,	,,
प्रयोजनं ज	भा.	८१८	प्रसभल्लीपु	कात्या.	७६७	प्राक्तनस्य ध	कात्या.	८७६
प्रयोजनम	भार.	८०७	प्रसमीक्ष्यात्म	कौ.	१६१८	*प्राक्तनस्याध	,,	,,
प्रयोज्यं न वि	कात्या.	१२२८	प्रसह्य कन्या	नार.	१९३५	*प्राक्प्रतिपन्न	विष्णु:	६७९
*प्ररोहशाखि	याज्ञ.	१८२२	*प्रसह्य प्राहि	कौ.	१८४९	प्रागदर्शना	बौधा.	१९२०
प्ररोहिशाखि	,,	,,	*प्रसह्य घात	याज्ञ.	१७३७	*प्रागुक्तार्थस्य	कात्या.	१९४२
*प्रलपन्त्या र	बृह.	१८८५	प्रसह्य घाति	,,	१७३६	प्रागुदकप्रव	मार्क.	९६२
प्रलपन्त्या वा	,,	,,	प्रसह्यतस्कृ	,,	,,	प्रागर्भमथ	ब्रह्म.	१३७४
*प्रलये यत्तु	,,	,,		विष्णु:	१६०९,	प्राग्दृष्टदोषा	स्कन्द.	१९६५
प्रलोभनं चा	व्यास:	१८८९	प्रसह्य दाप	१६७१		प्रागवाससः प्र	गौत.	१०१२
*प्रलोभनं वा	,,	,,	प्रसह्य दास्व	कात्या.	१९१४	*प्राग्भिनशना	बौधा.	१९२०
प्रवर्तमान	मनु:	१७०८,	*प्रसह्य दास्या	याज्ञ.	१८७८	प्राह्ण्यायवादे	व्यास:	७३०
	१९३०		प्रसह्य दिवा+	,,	,,	प्राह्मुखो निश्च	स्कन्द.	१९६६
प्रवासं यदि	भा.	१०२८	*प्रसह्य वेश्या	कौ.	१६८९	प्राचीनपक्षा	वेदा:	९९८
प्रवासने च	कौ.	१६२१	,,	याज्ञ.	१८७८	प्राजकश्चेद्भू	मनु:	१८०९
प्रवासयत्	,,	,,	प्रसह्य स वि	व्यास:	१८९०	प्राजापत्ये मु	वसि.	१०२२
प्रवासयेत्स्व	वृहा.	१६५३	प्रसह्य हर	बृह.	७२७	प्राज्ञस्य पुरु	भा.	१०३२
प्रवास्या निष्क	कौ.	१६८०		नार.	१०९८	प्राज्ञान शूरा	,,	८६२

प्राणद्व्याप	कात्या.	१६५०
प्राणभृत्सु म	मनुः	१८१०
*प्राणवत्सु म	"	"
प्राणसंशय	कात्या.	८०५
प्राणसंशये	गौत.	१६०४
प्राणात्यये स	भा.	१०३१, १९६४
प्राणानपि प	"	१९७८
*प्राणापरोधि	नार.	१६४३
प्राणाबाधिकं	कौ.	१८००
प्राणाबाधिके	"	१७९९
प्राणाभिहन्ता	"	१०३४
प्राणिभिः क्रिय	मनुः	१९०५
*प्राणिहृत्सु म	"	१८१०
प्राणैर्वा एष	वेदाः	७९२
प्राणापरोधि	नार.	१६४३
प्रातरुत्थाय	भा.	१०२८
*प्रातिभाव्यं च	बृह.	६७२;
	कात्या.	६७५
प्रातिभाव्यं तु	बृह.	६७२;
	कात्या.	६७५
प्रातिभाव्यं द	कौ.	६८०;
	बृह.	७०८
प्रातिभाव्यं भु	व्यासः	६३४
प्रातिभाव्यं वृ	मनुः	६६३;
	वसि.	६७८
प्रातिभाव्यम्	वृह.	६७७,
७१५;	याज्ञ.	७२१
प्रातिभाव्यव	गौत.	६७७
प्रातिभाव्याग	बृह.	६७२;
	कात्या.	६७५
प्रातिलोम्यप्र	"	१८३३
प्रातिलोम्याप	याज्ञ.	१७८४
प्रातिलोम्यास्त	बृह.	१८३२
*प्रातिलोम्येऽध	याज्ञ.	१८७२
प्रातिलोम्येन	नार.	११०४
	विष्णुः	१७७०
२ " " +	नार.	११०५
प्रातिलोम्ये व	याज्ञ.	१८७२
प्रातिवेशिक	कौ.	१०३८
प्रातिवेश्यन्ना	विष्णुः	१६०९
प्रातिवेश्यानु	मनुः	१६२८,
	१९२७; बृह.	१६४७
*प्रादिशेदभूमि	मनुः	९३९
प्रान्या तन्तुंस्ति	वेदाः	१०००
प्रापणीयस्त	हारी.	६३६

*प्राप्तं शिल्पैश्च	कात्या.	१४५५
प्राप्तं शिल्पैस्तु	"	"
*प्राप्तं सकाशम्	"	१४५३
प्राप्तः स्वगुण	भा.	१९८४
प्राप्तकाले कृ	कात्या.	७५५
प्राप्तनिमित्ते	आप.	१६६५
प्राप्तफलं प्र	कौ.	१८४८
प्राप्तमेतैस्तु	कात्या.	८०६
प्राप्तव्यवहा	कौ.	११९९,
	१९५०	
प्राप्ता देशाद्	नार.	७०३,
	११०३	
*प्राप्तापराध	मनुः	१८१२
प्राप्तापराधा	"	" ;
	यमः	१८३५
प्राप्तार्थश्चोत्त	विष्णुः	७१६
*प्राप्ते काले कृ	कात्या.	७५५
प्राप्ते नृपति	याज्ञ.	१९०९
*प्राप्ते भागे च	"	"
प्राणुयात्तादृ	भा.	१०३०
प्राणुयात्साह	कात्या.	६५५,
७२९, ८३५,	८५४, १६४९	
प्राणुयात्स्वर्ग	यमः	१११३
प्राणुवन्त्यय	वारा.	१०७७
प्राप्नोति तस्य	बृह.	१५५८
*प्राप्नोत्यं न वि	कात्या.	१२२८
प्रायशो हि कि	कौ.	१९०४
*प्रायश्चित्तं चा	वसि.	१२७२
प्रायश्चित्तं तु	मनुः	१६२७
प्रायश्चित्तं य	भा.	१०३०
प्रायश्चित्तं वा	वसि.	१०२२,
	१२७२	
प्रायश्चित्तवि	नार.	१८८४
प्रायश्चित्तौय	भा.	१२४३
प्रायश्चित्ते तु	मनुः	१३९३
*प्रायेण धनि	बृह.	७२५
प्रायेण वा ऋ	"	"
प्रायेण हि न	वारा.	१३२९
*प्रायेज्यं न वि	कात्या.	१२२८
प्रायो दासीसु	"	८३६
प्रार्थनादभि	संव.	१८९१
*प्रार्थनेऽयमि	"	"
प्रार्थयन्ति ज	भा.	१९७८
प्रार्थयमाना	कौ.	९०६
प्रावेषा मा वृ	वेदाः	१८९३
प्रासादाग्रैर्वि	वारा.	१०७६

प्राहेदं वच	कालि.	१३७७
प्रियं ज्ञातिं रु	वेदाः	१००६,
	१८४०	
प्रियाः स्त्रीणां य	भा.	१०३१
प्रिया चिद्यस्य	वेदाः	८४१
प्रियैव भव	"	१००६
प्रियोस्त्रियस्य	"	९८०
प्रीणीताश्चान्	"	९२३
प्रीतिं भोगं च	मनुः	१७०१
प्रीतिदत्तं तु	नार.	६२७;
	अनि.	१४६३
	कात्या.	६३३
* " " "	"	"
प्रीतिदत्तं न	"	"
*प्रीतिदत्तं हि	"	१४५३
*प्रीतिभोगं च	मनुः	१७०१
*प्रत्यर्थं लोक	"	१०५२
प्रत्या तु सकृ	नार.	१९१३
*प्रत्या दत्तं च	कात्या.	१४५३
प्रीत्या दत्त तु	"	"
प्रत्या निरुष्ट	"	१४५६
*प्रत्याऽनुसकृ	नार.	१९१३
*प्रत्या प्रदत्तं	कात्या.	१४५३
*प्रत्याऽभिसृष्ट	"	१४५६
*प्रत्या विसृष्ट	"	"
*प्रत्या संसृष्ट	"	"
प्रलोपनीता	भा.	८१९
प्रेक्षायामनं	कौ.	८६१
प्रेक्षासमार्जं	मनुः	१०५८
*प्रेक्षासमाजे	"	"
*प्रेक्षासमाजौ	"	"
*प्रेक्ष्यश्च तम्	नार.	७२४
प्रेतं व्यसन	कौ.	७३५
प्रेतपत्नी ष	वसि.	१०२२
*प्रेतप्रजां प	बौधा.	१०२०
प्रेतविष्मृत्रो	कौ.	८१७
प्रेतव्याधिव्य	"	१०३८
प्रेतस्य पुत्राः	"	६७९
प्रेतानां योज	काष्णा.	१३५६
*प्रेतायां तु पु	पैठी.	१४६३
प्रेतायां पुत्रि	"	"
प्रेतायाः पुत्रि	शंखः	१४२९
*प्रेतेषु तु न	नार.	६९७
प्रेतेषु न तु	"	"
*प्रेतो मुखात्	वेदाः	९८३
प्रेतो मुखाभि	"	"
प्रत्यभावेऽपि	वारा.	१०७६

*प्रेत्येह च शु	मनुः १०५१	फलहेतोर	नार. ७८०	*बन्धुभिः साऽभि	नार. ११००
प्रेत्येह च सु	" "	*फलानां चैव	मनुः १७१८	बन्धुभिश्च स्त्रि	याज्ञ. १०८३
प्रेषणं गन्ध	बृह. १८८५	*फलानि चाप	गीत. १६५७	बन्धुरदण्डयः	कौ. १०३८
२ " " +	व्यासः १८८९	*फलाहितम	याज्ञ. ९४३	*बन्धुवर्गह	कात्या. १५७४
*प्रेषश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५	फलितं पुष्पि	बृह. १६५३	बन्धुस्तेषां तु	कौ. १६१६
प्रेषितस्याग्र	विष्णुः १६१०	फलेषु हरि	यमः १७६६	बन्धुनन्नेन	शौन. १३६३
*प्रेष्यासु चैक	मनुः १८५५	फलोत्साहावि	जैमि. १४२४	बन्धुनामप्य	कात्या. १४०३
प्रेहामृतस्य	वेदाः ६०५	*फलोपगद्गु	विष्णुः १७९८	*बन्धुनामभा	" १४५९
प्रेष्यासु चैक	मनुः १८५५	*फलोपगम	" १६०९,	बन्धुनामवि	" १५७४
प्रोक्तं तु छिन्न	नार. ९१९	" १७९८	" "	बन्धूनाहूय	वृगी. १३७२
*प्रोक्तः स द्विगु	" ९१७	फलोपभोग	" "	बन्धवभाव तु	प्रजा. ७१५
प्रोक्तं चैव	भा. १२४४	*फलोपभोग्य	" "	*बन्धवभावेऽथ	" "
प्रांक्षणीयानि	शुनी. १११९	फलमुद्रव्यक	कौ. १६८८	*बन्धवभावेऽपि	" "
प्रोत्साहकः स	पैठी. १६५३	फालं च तन्दु	स्कन्द. १९६५	बभूवाहाल	भा. १०२७,
प्रोषितपति	कौ. १८४९	फालमुद्भि प्र	" १९६७	वर्हिः कुशम	शौन. १३६३
प्रोषितपत्नी	वसि. १०२२	फालाहतम	याज्ञ. ९४३	बलं संजाय	मनुः १९३१
प्रोषितस्य तु	कात्या. १२०१	बजस्तान्त्सह	वेदाः १८४०	बलाविशेषे	आप. १९१८
*प्रोषितस्य मृ	" ७१२	बतो बर्तासि	" ९७८,	बलाच्चेत्प्रह	बौधा. १०१९;
प्रोषितस्य वा	कौ. १२००,	*बध्नीयादथ	१८३६	बलात्कारयि	वसि. १०२१
	१९५०	बध्नीयादम्भ	कात्या. १६४९	बलात्कारेण	कात्या. ८५३
*प्रोषितस्य सु	कात्या. ७१२	बन्धा स्वगृह	" "	बलात् परि	नार. ७६४
*प्रोषितस्य हि	" १२०१	*बन्धाऽऽत्मगृह	बृह. ७२५	बलात् दूष	मत्स्य. १८९२
*प्रोषितस्याग	" ७१२	*बन्दिप्रहास्त	" "	बलात्सदृश	" "
प्रोषितस्वामि	" "	याज्ञ. १७३६,	१७३७	बलादकामं	कात्या. ६५५
प्रोषिते तन्सु	" १८८८	बन्दिप्रहास्त	" १७३६	*बलादपह	वसि. १०२१
प्रोषिते त्ववि	मनुः १०६०	बन्दिमागध	कौ. ८०८	बलादगृहीतो	बृय. १३५५
प्रोषितो धर्म	" १०६१	*बन्दीप्रहास्त	याज्ञ. १७३६	बलादासीकृ	याज्ञ. ८२३
प्रोष्ठशया व	वेदाः ९७३	बन्धं च दद्या	कौ. १०३५	बलाद्वृताया	नार. १९७६
प्रोष्ठशयास्त	" ९९८	बन्धं यथा स्था	हारी. ६३५	बलाद्भुक्त स	यमः ६६०
प्रोष्य प्रत्याग	शंखः ७७१	बन्धकस्य ध	बृह. ६५२;	बलाद्वासाय	नार. ८२७
*फलं चान्यकृ	नार. १७४५	बन्धकीपोष	कात्या. ६५८	*बलानुबन्ध	बृह. १५८१
फलं त्वनभि	मनुः १०७४	*बन्धके द्विगु	कौ. ८६३	बलायानुच	वेदाः ८१२
फलं पुष्पं च	कात्या. ९६०	बन्धनं ताड	बृह. ३५२	बलिः स तस्य	नार. १९४०
फलपुष्पं च	नार. ९४६	*बन्धनागारा+	मासो. १९७०	बलिहोमस्व	कौ. १९२४
*फलपुष्पोप	वसि. १७९५	बन्धनानि च	कौ. १६९०	बलेः कुम्भीन	भा. १०३२
फलभाग यस्य	नार. ११०२	*बन्धभावे तु	मनुः १९३०	*बलोपाधिकृ	बृह. १८८५
*फलभाङ्गनिय	मनुः १०७४	बन्धहस्तस्य	प्रजा. ७१५	बलोपाधिकृ	" "
*फलभुक्तस्य	नार. ११०२	बन्धाग्नविष	बृह. ६५१	*बलोपाधिह	" "
फलभुक् प्र	लहा. १९७५	*बन्धुदत्तां च	" १६४७	*बहवः स्युः प्र	नार. ६७०
*फलभोगद्गु	विष्णुः १७९८	बन्धुदत्तां त	कात्या. १४५९	बहवः स्युये	याज्ञ. ६६७
फलभोग्यं पू	बृह. ६५२;	बन्धुदत्तां तु	याज्ञ. १४४४	बहवश्चेतु	शंखः १२८३;
	कात्या. ६५८	बन्धुनापह	कात्या. १४५९	बहवश्चेत्प	मनुः १३२१
फलमूलाश	वारा. १०७६	बन्धुनोत्सृष्टो	" १५७४		विष्णुः ६६२;
फलमूलोद्	नार. १६४४	बन्धुभिः सा नि	कौ. १२८८		नार. ६७०
फलहरित	गीत. १६५७		नार. ११००	*बहवस्तु य	याज्ञ. ६६७

*बहवो जात	बृह.	१५१८
बहवो ज्ञात	"	"
*बहवो यय	याज्ञ.	१८७८
बाहिरालोक	भा.	१०२९
बाहिर्ग्रामस्थ	कौ.	१८४९
बाह्विर्गणेषु	देव.	११९४
बहुगुणर्हा	कौ.	८७८
बहुदक्षिणे	वेदा:	१९८१
*बहुधाऽनभृ	बृह.	८३५
*बहुधाऽर्थकृ	"	"
बहुधाऽर्थभृ	"	"
*बहुना यय	याज्ञ.	१८७८
बहुपत्नीकृ	अनि.	१११८
बहुपशोर्हा	गौत.	१६६०
बहुपुत्रेण	शौन.	१३७०
बहुपुरुष	कौ.	१४३०
बहुभार्यासु	भा.	१०३०
बहुभिः साधु	विष्णुः	८५९
बहुभिर्भुक्त	व्यासः	१८८९
बहुमूल्यं य	बृह.	६५१
*बहुमूल्यो य	"	"
बहुरक्षस्य	कात्या.	१५२४
बहुषु प्रत्या	कौ.	१०४०
बहूनां कन्या	"	१८४९
बहूनां तु गृ	कात्या.	९५७
बहूनां भव	बृह.	१७६०
*बहूनां भुज	मत्स्य.	८५५
बहूनां भ्रातृ	भा.	१९८४
बहूनां यय	याज्ञ.	१८७८
बहूनां व्रज	मत्स्य.	८५५
बहूनां संम	बृह.	७८५
बहूनामेक	हारी.	१२६४
	वसि.	१२७२
* " "	मनुः	१२९०,
		१२९३
बहूनामेका	कौ.	१८५०
बह्नाशिवं दि	भा.	१०२९
*बह्नां द्वाद	वसि.	१२७२
बह्नानामेक	हारी.	१२६४
	वसि.	१२७२; बृह. १३४८;
	बृप. १३६२; संप्र. १३८४	
बह्नाषु चैक	मनुः	१२४५
बह्व्यः समांश	बृह.	१२२३
बाणक्षेपस्त	स्कन्द.	१९६७
बाधकं च य	नार.	८७१
*बाधनं च य	"	"

बाधां कुर्युर्ध	बृह.	८७४
बाधाकाले तु	"	८७२
बान्धवादप्र	नार.	११२९
बाल आषोढ	"	६९५
*बालदायग	मनुः	१९५१
*बालदायग	"	"
बालदायादि	"	"
	अपु.	१९६२
*बालधार्त्री म	कात्या.	८३८
*बालधार्त्री स्व	"	"
बालधार्त्रिम	"	"
*बालपुत्रादि	"	७११
बालपुत्राधि	"	"
बालपुत्रासु	अपु.	१९६२
बालपुत्रे मृ	कात्या.	१२०१
*बालप्रमूढा	नार.	८००
बालमूढास्व	"	"
बालया वा यु	मनुः	१०५८
बालवदवृद्ध	भा.	१०२९
बालवृद्धातु	मनुः	१७०१
बालसंवधे	बृह.	११०६
*बालस्त्रीवाह्य	मनुः	१६३२
बालाधिष्ठित	कौ.	१६२१
बालानपि च	भा.	१९८६
बालानाथस्त्री	विष्णुः	१९५०
बालामप्राप्त	भा.	१९७१
बालाश्वर्माप	नार.	१९७६
बालिकाक्षत	आदि.	१३८४
बालिशजाती	कौ.	७३७,
		१९०४
बाले यातारि	"	१६२१
बालययौवन	विष्णुः	१०२३
बाल्ये पितुर्व	मनुः	१०५९
*बाल्ये पितृव	"	"
बाहुधीवाने	याज्ञ.	१७८१
बाहुभ्यां तर	वसि.	१९४४
बाह्याश्च मैत्री	भा.	८६१
बाह्येषु तु प्र	कौ.	१६८९
*विभृयात्वेक	नार.	११९८
विभृयादानृ	मनुः	८२०,
		१९२७
विभृयाद् वे	नार.	११९८
*विभृयाद् वै	"	"
विभेमि कर्म	भा.	८६०
विम्बविहार	कौ.	१६१७
बीजग्रहणा	विष्णुः	१४७०

बीजस्य चैव	मनुः	१०७०
*बीजस्यैव च	"	"
*बीजाच्चैव हि	"	"
*बीजापचार	नार.	९४८
बीजायोवाद्य	याज्ञ.	८९२
बीजिनश्च	गौत.	१०११
बीजिने तु तृ	प्रजा.	९६१
*बुद्धिपूर्वं च	आप.	१८४३
बुद्धिपूर्वं तु	"	"
बुभुक्षितस्त्रय	याज्ञ.	१७४४
*बृहत्वे द्विगु	बृह.	१७९०
बृहन्मन्त्रस्य	वेदा:	९७६,
		१८३६
बृहस्पतिः प्र	"	१००१
बृहस्पतिना+	"	१००३
बृहस्पतिप्र	भा.	१०३३
बृहस्पतिर्म	वेदा:	१००१
बृहस्पतिस	कौ.	७७२
बेकनाटाः ख	नि.	१९७१
*बोद्धव्यं तद्ग	नार.	१७५४
ब्रह्म क्षत्रं च	मनुः	१९३१
ब्रह्मक्षत्रिय	बृह.	१२५१
ब्रह्मगवी प	वेदा:	१६००
ब्रह्मर्ध्नं च सु	बृहा.	१६५३
ब्रह्मर्ध्ने ये स्मृ	स्कन्द.	१९६६
ब्रह्मर्ध्ने वा कृ	व्यासः	११११
*ब्रह्मर्ध्नो वा कृ	अग्नि.	१११६
*ब्रह्मर्ध्नो वाऽथ	"	"
ब्रह्मचर्येण	वेदा:	१०००
ब्रह्मचारिवा	विष्णुः	१६११,
		१९४४
ब्रह्मचारी च	नार.	८२६;
	वेदा:	८४१, १८३९
ब्रह्मचारी व्र	देवी.	१९४३
ब्रह्मचार्येव	याज्ञ.	१०७९
ब्रह्म चैव ध	मनुः	१९३०
ब्रह्मणस्त्वं सु	स्कन्द.	१९६६
ब्रह्मणस्पते	वेदा:	१०००
ब्रह्मणाभिः सं	"	८५७
*ब्रह्मदायं ग	बृम.	१२५२
ब्रह्मदायाग	"	"
ब्रह्मवादिनो	वेदा:	११९५
ब्रह्मसोमार	कौ.	९३०
ब्रह्मस्त्वं तु वि	वसि.	१४७०
ब्रह्मस्त्वं पुत्र	बौधा.	१४६९
ब्रह्महत्यां च	वसि.	६०९

ब्रह्महत्यां वा	वेदाः १६०१	*ब्राह्मणस्य च	नार. ७०४	ब्राह्मणी तद्ध	मनुः १४४०
ब्रह्महत्यायै	,, १६००	,, ,	विष्णुः १२४०;	ब्राह्मणी तु भ	संय. १४६३
२ " " +	,, १६०१	मनुः १७२१; नार. १७५२		ब्राह्मणी त्वेव	भा. १२४४
ब्रह्महा च सु	मनुः १६२७	ब्राह्मणस्य तु	,, ७०४,	ब्राह्मणेभ्यः क	विष्णुः १६७१
ब्रह्महा वा कृ	अङ्गि. १११६		१९३८	*ब्राह्मणेभ्यस्तु	नार. १९४०
ब्रह्मा चेदस्त	वेदाः ९९८,	* , ,	कात्या. ८३६;	ब्राह्मणे शत	विष्णुः १६७०
	१८३९		शंखः १६७२	ब्राह्मणे साह	मनुः १७७८
ब्रह्माणं यत्र	,, १६००	ब्राह्मणस्य ब्र	बौधा. १६०६	ब्राह्मणो द्विप	भा. १९८४
ब्रह्मादिषु वि	नार. १०९६	*ब्राह्मणस्य ब्रा	विष्णुः १२४०	*ब्राह्मणो धर्मा	वसि. १९२०
ब्रह्मापरं यु	वेदाः १००१	ब्राह्मणस्य भ	भा. १२४३	ब्राह्मणो नाप	नार. १७५२,
ब्रह्मैव विद्वा	,, १२५९	ब्राह्मणस्य रा	गौत. १२३८		१९३६
ब्रह्मैव संनि	मनुः १९३१	ब्राह्मणस्य व	भा. १२८६	ब्राह्मणोऽपि नि	,, १९६१
ब्राह्माणं चतु	कौ. ८१७	* , ,	मनुः १८५८	ब्राह्मणोऽपि स्व	,, १७८७
ब्राह्माणं तमः	,, १६१९	ब्राह्मणस्य वि	,, १७२३	*ब्राह्मणो लिङ्गि	मनुः १९४६
ब्राह्माणं पाप	,, १६८७	ब्राह्मणस्य वै	कौ. १२८८	*ब्राह्मणो वेद	वसि. १९२०
ब्राह्माणः क्षत्रि	भा. १२४३	ब्राह्मणस्य स	,, १६८७	ब्राह्मण्यं ब्राह्म	नार. १९३६
*ब्राह्मणः परी	आप. १६०५	ब्राह्मणस्य हि	कात्या. ८३६	ब्राह्मण्यां क्षत्रि	भा. १२८७
ब्राह्मणः प्रच	भा. ८१८	ब्राह्मणस्याधि	गौत. ११२३	ब्राह्मण्यां ब्राह्म	,, १२४४
*ब्राह्मणः प्रति	याज्ञ. ७७८	ब्राह्मणस्यान	कौ. १२४५	*ब्राह्मण्यां यद्य	मनुः १८५९
*ब्राह्मणः प्राति	,, १६३५	ब्राह्मणस्यानु	नार. १०९३;	ब्राह्मण्यां लक्ष्य	भा. १२८७
ब्राह्मणः शाक	अपु. १७६६		मनुः १२४६	ब्राह्मण्याः प्रथ	,, १२४४
ब्राह्मण एव	वेदाः ९९९,	ब्राह्मणस्याप	नार. १९३६	२ ब्राह्मण्याः शिर+	वसि. १८४५
	१८३९	*ब्राह्मणस्याभि	गौत. १९४८	ब्राह्मण्याः सह	भा. १२४४
ब्राह्मणक्षत्रि	वसि. १०२२,	*ब्राह्मणस्यैव	नार. १५१२	ब्राह्मण्यामगु	कौ. १८५०
	१८४६; नार. १०९३;	ब्राह्मणस्त्वं च	पिता. ६३४	ब्राह्मण्यामपि	नार. ११०५
कौ. १२८८; मनुः	१२९६,	ब्राह्मणस्त्वं न	मनुः १७२६	ब्राह्मण्यास्तद्ध	भा. १२४३,
	१७७८	ब्राह्मणातिक्र	बृह. १८३२		१४२९
ब्राह्मणतश्चै	कौ. ८६२	ब्राह्मणादित्र	शौन. १३६५	ब्राह्मण्येकान्त	नार. ११०५
*ब्राह्मणधनं	विष्णुः १४७०	ब्राह्मणानां तु	कौ. १२४५	ब्राह्मण्यैतानि	भा. १२४४
२ ब्राह्मणप्रमु+	भा. १३९१	ब्राह्मणानां श्रु	स्कन्द. १९६६	ब्राह्मदैवार्षि	मनुः १४३९
ब्राह्मणप्राति	याज्ञ. ७७८,	ब्राह्मणानां स	शौन. १३६५	ब्राह्मस्तु प्रथ	नार. १०९८
	१६३५	ब्राह्मणानुप	नार. १९३६	ब्राह्मादिषु च	विष्णुः १४२८;
ब्राह्मणमधी	कौ. १०३९	*ब्राह्मणान्प्राति	याज्ञ. ७७८		नार. १४५०
ब्राह्मणमपे	,, १६२०	ब्राह्मणाय च	भा. १९७६	*ब्रूयात् सर्वं वा	,, १६४४
ब्राह्मणराज	गौत. १७६९	ब्राह्मणाय तु	नार. १९४०	ब्रूयात् स्वयं वा	,, ,
ब्राह्मणवर्ज	विष्णुः १२४०	ब्राह्मणायैव	,, १५१२	ब्रूहि तात कु	भा. १२८६
ब्राह्मणश्चेद	वसि. १९४९	*ब्राह्मणार्थं च	,, ,	ब्रूहि वर्णं त्व	,, ८४०
ब्राह्मणश्चैव	नार. १७८७,	ब्राह्मणार्थस्य	,, ,	भक्तं तेभ्यो द	गौत. १६६३
	१९३९	ब्राह्मणार्थं ग	बौधा. १६०७	भक्तदासश्च	नार. ८३०
ब्राह्मणसुव	वसि. १६६८	ब्राह्मणार्थो ब्रा	विष्णुः १४७०	भक्तसंविभा	कौ. १९२४
ब्राह्मणस्तु क्ष	गौत. १७६९	ब्राह्मणा लिङ्गि	मनुः १९२७,	भक्तस्यार्थं कृ	कात्या. ७१३
ब्राह्मणस्तु नि	मनुः १९५६		१९४६	*भक्तस्योपेक्ष	नार. ८३२
ब्राह्मणस्तु प	याज्ञ. ७२३	ब्राह्मणा हि म	भा. १२४४	भक्तस्योपेक्ष	,, ,
ब्राह्मणस्तु वि	अनि. ७३१	*ब्राह्मणीं तु य	मनुः १८६४	भक्तां पतिव्र	वारा. १०७६
ब्राह्मणस्तु स	शंखः १२८१	ब्राह्मणीं यद्य	,, ,	*भक्ताच्छादन	बृह. ८५२
ब्राह्मणस्य कु	पद्म. १३७६	ब्राह्मणी क्षत्रि	भा. १२४३	भक्ताच्छादश्च	,, ,

भक्तापचये	आप. १६६५	भगो अर्यमा	वेदाः ९८५	भर्तुः प्रतिनि	बौधा. १०१९;
*भक्तावकाश	मनुः १६९७	भगो गोषु प्र	,, १००३	भर्तुः प्रीतिक	मनुः १०५७
,, ,	नार. १७५६	भग्नोत्पृष्टकं	कौ. १६१९	भर्तुः शरीर	दक्षः १११५
भक्तावकाशा	याज्ञ. १७४२	भग्नोत्पृष्टानां	,, ९३०	भर्तुः शुश्रूष	मनुः १०५४
भक्षयित्वा नि	कौ. ९०६	*भङ्गाक्षेपाप	नार. १६४२	भर्तुः स शशा	वारा. १०७५
*भक्षयित्वा प्र	याज्ञ. ९१३	भङ्गाक्षेपाव	,, ,	भर्तुः समान	कात्या. १४५३
भक्षयित्वोप	विष्णुः ९०५;	*भङ्गाक्षेपोप	,, ,	भर्तुः स्वाम्यं त	विष्णुः १०२३
	याज्ञ. ९१३	*भङ्गाक्षेपोऽस	,, ,	*भर्तुः स्वाम्यं तु	कात्या. १४५५
*भक्षितं चापि	नार. ८३१	भजेरन्यैव	मनुः ११४९	*भर्तुः स्वाम्यं ध	,, ,
भक्षितं सोद	कात्या. ७५४	भजेरन्मातृ	कात्या. १५७३	*भर्तुः स्वाम्यं भ	,, ,
* , ,	व्यासः ७५६	भजेरन्मातृ	मनुः १४३२	*भर्तुः स्वाम्यं स	,, ,
*भक्षितस्यापि	नार. ८३२	भष्टादित्यस्य	स्कन्द. १९६७	*भर्तुः स्वाम्यं स	,, ,
*भक्षिते सोद	कात्या. ७५४	भद्रं भलं ल्य	वेदाः ९८८	*भर्तुः कामेन	,, ७१४
,, ,	व्यासः ७५६	भद्रा वधूभे	,, ९७९	*भर्तुः नुज्ञ	शंखः १०२५
भक्ष्यं वा यदि	भा. १०२८	*भयकारणे	वसि. १९२०	भर्तुः रथाय	भा. १९७१
*भक्ष्यभोज्यप्र	मनुः १६९६	भयकारण्य	,, ,	*भर्तुः रथे कृ	कात्या. ७१३
भक्ष्यभोज्याज	नार. १९१३	भयत्राणाय	कात्या. ८०५	भर्तुः रादेश	,, ११०९
*भक्ष्यभोज्याप	मनुः १६९६	भयवर्जित	,, ९५८	भर्तुः रथे तु	स्मृत्य. १३७४
भक्ष्यभोज्योप	,, ,	*भयवर्जिता	,, ,	*भर्तुः रथे य	बृह. ७५१
	१९२९	भयाद्वा पात	स्कन्द. १९६६	भर्तुः रथे नम	व्यासः ११११
*भक्ष्यैर्वा यदि	नार. १८८१	भयोपधाभि	नार. १७५२	भर्तुः रथे नह	बृह. १५१५
भर्गं गुरुत	विष्णुः १६०९,	भरणं क्लीबो	वसि. १३८९	* , ,	कात्या. १५२१
	१८४७	भरणं चास्य	शंखः १४७३;	भर्तुः निष्कम	भा. १०२९
भगतीर्थान्त	भा. १०३०		नार. १५५३	भर्तुः भाग्यं तु	वारा. १०७५
भगमस्या व	वेदाः ९९६	*भरणं वास्य	शंखः १४७३	भर्तुः श्व वध	नार. १०९९
भगलिङ्गं म	भा. १०३०	भरस्व पुत्रं	भा. १२८८,	*भर्तुः गोत्रं प	कात्या. १११०
भगवन्सर्व	,, १०२८		१९८५	भर्तुः गोत्रं स	,, ,
भगस्तत्तक्ष	वेदाः १००१	भगासः कारि	वेदाः ८११	भर्तुः दायं मृ	,, १४५६,
भगस्ते हस्त	,, ,	*भर्तारि प्रव	विष्णुः १०२३		१५२०
*भगस्त्वेतो न	,, ९८३	*भर्तारि प्रति	,, ,	भर्तुः द्रोहे य	बृह. ७५१
भगस्य नाव	,, ९९८	भर्तारि प्रोषि	,, ,	भर्तुः भ्रातृपि	याज्ञ. १०८३
भगस्य भजा	,, १००८	भर्तार्येवं प्र	विध. १११९	भर्तुः हिते य	बौधा. १०२०
भगिनीं मात	बृह. १६५३	भर्तुः व्याः स्युः कु	नार. १४०१	भर्तुः हीना च	दक्षः १३५२
*भगिनीभ्रातृ	बृह. १७८९	भर्तुः योऽयं त्व	भा. १९८५	भर्तुः शत्रोऽपि या वि	अपु. १९७९
भगिनीमातृ	,, ,	भर्ता भार्या रा	,, १२८५	भर्तुः तच्च ध	भा. १४२९
भगिनीर्वा अ	वेदाः १३८५	भर्तारं द्विष	कौ. १०३५	भर्तुः पत्नी स	बृह. ११०६
भगिनीशुल्कं	गौत. १४२६;	भर्तारं नानु	वारा. १०७५,	भर्तुः पिता सु	,, ,
	विष्णुः १४२८		१०७६	भर्तुः पुत्रेण	कात्या. ७१३
*भगिनीशुल्कः	गौत. १४२६	भर्तारं पुन	शाता. १११६	भर्तुः प्रतिश्रु	,, १४५८
भगिन्यश्च तु	बृह. १४६२	भर्तारं लब्ध	मनुः १८६५;	भर्तुः प्रीतेन	नार. १४४८
भगिन्यश्च नि	याज्ञ. १४१९		अपु. १८९१	भर्तुः सा संस्क	ब्रह्म. १११८
भगिन्यां शत	व्यासः ८०६	भर्तारमनु	वारा. १०७६	भर्तुः मण्यायाम	कौ. १०३५
भगिन्याः शत	,, ,	भर्तुः किल प	,, १०७५	भवतोऽनुन	भा. १३९१
भगिन्या आप्र	वसि. १४१६,	भर्तुः पित्रोः स	कात्या. १४५३	भवन्तं तेऽनु	,, ८६०
	१४२७	भर्तुः पुत्रं वि	मनुः १०७०	भवन्ति पित	वसि. १९७७
भगिन्यो वान्ध	कात्या. १४५९	भर्तुः पुनाति	व्यासः ११११	भव स्वभर्तुः	वारा. १०७७

भवेत्तथाऽऽच	शुनी. १११९	भार्यातिक्रमि	विष्णुः १६१२	भिन्ने पणे तु	याज्ञ. १७३४
*भवेत्समांशः	बृह. १२५१	*,, ,,	कात्या. १६५०	भिन्नोदराणां	विष्णुः १५४२
भवेत्समांशो	,, ,,	*भार्या दासश्च	मनुः ८२२	भिया देयम्	वेदाः ७९२
भवेदेकस्य	शुनी. ८५६	भार्यापतीनां	भा. १०३१	भिषङ्मिथ्याच	याज्ञ. १७३२
भसन्मे अम्ब	वेदाः ९८६	भार्या पुत्रश्च	मनुः ८२२,	भिषजः प्राणा	कौ. १६७६
भस्त्रा माता पि	भा. १२८८,	१३९३, १८१२, १९२८;	यमः १८३५	भिषजो द्रव्य	व्यासः १६५१
	१९८५			भीतमत्तोन्म	बौधा. १६०७
भस्मपङ्कज	याज्ञ. १८१४	भार्या पुत्राश्च	अपु. १९७४	भीमा जाया ब्रा	वेदाः १८३९
*भस्मादिना प्र	बृह. १८३०	भार्या पुत्रोऽथ	भा. १९७८	भुक्तभाव्याश्च	बृह. ८७२
,, ,,	व्यासः १८३४	भार्यापुरोहि	मनुः १९६९	भुक्ताधिर्न व	शैत. ५०८
*भस्मादिभिश्च	नार. १८२४	भार्यामपत्य	भा. १०३१	*भुक्तावकाशा	याज्ञ. १७४२
भस्मादिभिश्चो	,, ,,	भार्या मूलं त्रि	,, १०२६	भुक्ते चासार	बृह. ६५१
*भस्मादीनां क्षे	बृह. १८३०	भार्यायां जनि	,, ,,	*भुक्ते त्वसार	,, ,,
भस्मादीनां प्र	,, ,,	भार्यायां रक्ष्य	मनुः १०४६	*भुक्ते वाऽसार	,, ,,
* ,, ,,	व्यासः १८३४	भार्यायां व्यभि	भा. १०३१	भुक्त्वा नयेद्	शुनी. १११९
*भस्मादीनामु	नार. १८२४	भार्यायां भर	,, १०२६	भुज्यतेऽन्यैर	अनि. १९४३
भागं तुरीय	हारी. १९८२	भार्याया व्यभि	हारी. १०१६,	भुञ्जीत स्त्रिय	कौ. १८५०
भागं विद्याध	नार. १२२१		१३८७	भुञ्जीतामर	कात्या. १४५६,
भाग एव हि	लहा. १५८८	भार्याया व्रत	भा. १०२९		१५२०
*भागो कर्त्तव्य	मनुः १२१०	भार्याये पूर्व	मनुः १०७५	भुव इति वा	वेदाः १००६
*भागो यद्विगु	बृह. ६३१	भार्यारिक्थाप	,, १६२७	भूतं च भवि	,, ८४२
भागो यवीय	मनुः १२१०	भार्यायेमापि	बौधा. १६०७	भूतिकामेन	मनुः १०५३
*भाजनस्थम	याज्ञ. ७४५	भार्यावन्तः किं	भा. १०२६	*भूतिभोगं च	,, १७०१
भाटं न दद्या	वृम. ८५५	भार्यावन्तः प्र	,, ,,	भूभागलक्ष	बृह. ९५०
* ,, ,,	मत्स्य. ,,	भार्याऽव्यभिचा	लहा. १५२७	भूमावप्येक	मनुः १०७१
*भाटचारण	स्मृत्य. ७१५	*भार्या शिष्यश्च	मनुः १८१२	*भूमिं गृहं च	प्रजा. १५६१
भाण्डं व्यसन	नार. ८५०	भार्यासुतवि	बृह. १५१७	*भूमिं गृहं चा	,, ,,
भाण्डपिण्डव्य	,, ७८१	*भार्यासुतावि	,, ,,	भूमिं गृहं त्व	,, ,,
भाण्डपूर्णानि	मनुः १९२७,	भार्या स्नुषा च	नार. ७०३	*भूमिः शतं प	याज्ञ. ९१३
	१९४५	भार्या स्नुषा प्र	,, ७०४	*भूमिच्छन्नानि	मनुः ९३४
भाण्डवाहक	कात्या. १९७५	भार्यावन्तेति	भा. १०२६	*भूमेदर्शाहे	कात्या. ८९६
*भाण्डारकोश	मनुः १६९७	भावसाध्यत्व	अनि. १९६७	भूमेर्दशाहो	,, ,,
भाण्डावकाश	,, ,,	भावितं चेत्प्र	कात्या. १२२९		व्यासः ८९९
	१९२९	भिधुकवैदे	कौ. १६२०	भूमौ च भस्म	भा. १०३०
भारद्वाजीपु	वेदाः १९८२	भिधुकान् कु	,, १६७६	भूय आरोप	स्कन्द. १९६६
*भारवाहोऽथ	नार. ८२८	भिधुका बन्दि	मनुः १८५३	भूयसा वसन	वेदाः ८७८
,, ,,	बृह. ८३५	भिधुकी वा पि	कौ. ८६३	भूयस्तेनापि	भा. १२४४
भार्या तथा व्यु	भा. १०२७,	भिधुकोऽयथ	मत्स्य. १८९२	भूयस्त्वसंस्कृ	विष्णुः १२७९
	१२८५	भिधुक्यन्वाधि	कौ. १०३६	भूयानतोऽपि	स्कन्द. १९६५
भार्या पतिः सं	,, १०२६,	भित्त्वा गृहं गृ	बृह. १७६०	भूयान्त्याक्षत्रि	भा. १२४४
	१९८४	भित्त्वा वधः	कौ. १६९०	भूयो दायवि	देव. १२०३
भार्या रक्षत	पैटी. १११५	भिन्नगोत्राः पृ	ब्रह्म. १३७४	भूयो भूयोऽपि	भा. १२४४
भार्याः कार्याः स	शंखः १०२४	*भिन्ननासौष्ठ	बृह. १८८७	भूरि द्वे अच	वेदाः ९६८
*भार्याः सजाती	,, ,,	भिन्नानामतु	भा. १९८३	भूरिति महि	,, १००६
*भार्यातिक्रम	मनुः १६२६	भिन्ना विमन	,, ८६१	भूयो पिताम	याज्ञ. ११७५
,, ,,	कात्या. १६५०	*भिन्ने पणे च	याज्ञ. १७३४	भूर्हानमूत्या	कात्या. ८९८

भूषणैर्भूष	लिङ्ग. १३७६	भेषजस्नेह	याज्ञ. १७२९	*भ्रातृपितृव्य	कात्या. १२२९
भृगुं हिसिखा	वेदाः १६००	भेषहेतोः प	नार. १९३६	भ्रातृपुत्रश्च	स्मृत्य. १३७३
*भृतकः अपू	विष्णुः ८४३	भेषज्येन म	कौ. १६१८	भ्रातृभार्याणां	शंखः १३९०,
भृतकविना	,, ,	भोक्ता कर्मक	कात्या. ६५५		१४७३
भृतकश्चापू	,, ,	*भोक्तुं तत्स्वय	देव. १४६१	*भ्रातृभार्यास्तु	,, १३९०
भृतकस्तु न	बृह. ८५३	भोक्तुं रक्षयि	कण्वः १४६२	*भ्रातृभिर्भर	नार. ११९८
*भृतकस्त्यज	विष्णुः ८४३	भोक्तुमर्हति	कात्या. १५२३	भ्रातृभिस्तद्वि	,, १२२१
भृतकस्त्रिवि	नार. ८२८	भोक्त्रो च स्वय	देव. १४६१	भ्रातृभ्यांऽशं च	स्मृत्य. १४२२
भृतानां वेत	,, ८५८	*भोक्त्रो तत्स्वय	,, ,	भ्रातृमातृपि	मनुः १४३१;
*भृताय वेत	,, ,	*भोक्तृयेतत्स्वय	,, ,		कात्या. १४५२
भृतावनिधि	,, ८४९	भोगं तु म आ	वेदाः १००६	* , ,	नार. १४४९
भृतिं गृहीत्वा	,, ,	भोग एव तु	वृथा. १५८८	भ्रातृषु प्रवि	संप्र. १५२९
भृतिं गृह्य न	अपु. १९७५	भोगलाभस्त	बृह. ७२६;	भ्रातृणां जीव	व्यासः ११४२,
भृतिं न भरा	वेदाः ८४१		कात्या. ७३०	११९९; शंखः ११९५	
भृतिमर्घप	याज्ञ. ८४७	*भोगलाभोऽथ	बृह. ७२६	भ्रातृणां यस्तु	मनुः १२१२
भृतिमेताव	शुनी. ८५६	भोगाधिकं च	भार. ६६०	*भ्रातृणां यस्य	,, ,
भृतिरुक्ता तु	,, ,	*भोगाय द्विगु	बृह. ६३१	भ्रातृणामथ	याज्ञ. ७२१
भृतिपट्टभाग	नार. ८५०	भोगो नश्यत	भार. ६६०	*भ्रातृणामपि	,, ,
भृतिस्तुष्टया प	बृह. ८०३	भोगो नास्त्येवा	,, ,	भ्रातृणामप्र	शंखः १४७३;
भृतिहानिम	,, ८५३	भोगो यदद्विगु	बृह. ६३१		नार. १५५३
भृतोऽनार्तो न	मनुः ८४४	भोगो या द्विगु	,, ,	भ्रातृणामवि	मनुः १२१४;
*भृतो नार्तो न	,, ,	*भोग्याधिक्यं च	भार. ६६०	नार. १५७९; भा. १९८४	
*भृतो नार्तो यो	,, ,	भोग्याधिरपि	गौत. ६३५	भ्रातृणामेक	विष्णुः १२७९;
*भृत्यशक्त्यनु	नार. ८२८	भोजनान्यथ	भा. ८६०		मनुः १२९०
*भृत्यस्तु त्रिवि	,, ,	भोज्यान्नः प्रति	नार. ८३३	भ्रातृपुत्रांश्च	भा. १९८६
भृत्यातिथिशे	वेदाः ८१४	*भोज्यान्नश्च प्र	,, ,	भ्रातृन्दस्य स	वेदाः ९७२
*भृत्या तुष्टया प	बृह. ८०३	भोज्यान्नोऽथ प्र	,, ,	*भ्रात्रा दत्तं पि	नार. १४४९
*भृत्यानां वेत	नार. ८४८	भोज्यान्नोऽप्यप्र	,, ,	भ्रात्रा पितृव्य	कात्या. १२२९
*भृत्यानां वेत	,, ,	*भ्रंशश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५	*भ्रात्रा प्रीतेन	नार. १४४८
भृत्या भवन्ति	मनुः १६३१	*भ्रष्टश्चेन्मार्गि	,, ,	भ्रूगन्ने भेष	वेदाः १६०२
भृत्याय वेत	नार. ८४८	भ्रातरश्च पृ	वृथ. १५८८	भ्रूगहत्यां वा	,, १६०३
भृत्यास्तदनु	यमः १९४३	भ्रातरस्तेऽपि	कात्या. १५८२	भ्रूगहत्यामे+	,, १६०२
*भृत्येभ्योऽनुस्म	,, ,	भ्रातरि चैव	गौत. १०१४	भ्रूगहत्याया	,, ,
भृत्येभ्योऽन्नं स्म	,, ,	भ्रातरो ये च	मनुः १५४४	भ्रूगहत्याये+	,, ,
भृत्यो वेतनं	विष्णुः ८४३	भ्राता तस्यानु	भा. १९८३	भ्रूगहत्या वा	,, ,
*भृत्योऽनार्तो न	मनुः ८४४	भ्राता भरते	नि. ११४३	भ्रूगहत्यास	भा. १०२७,
भृशं दुःखप	भा. १९७८,	भ्राता वा जन	कात्या. १५२२		१२८५
	१९८५	भ्राता वा भ्रातृ	बृह. १५२०	भ्रूणानि ताव	वसि. १०२१
भृशं न ताड	नार. ८२६	भ्राता शक्तः क	नार. ११९८	भ्रेषश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५
भेदं चैषां नृ	याज्ञ. ८६९	भ्रातुः पुत्रो मि	वृथ. १३५५	भ्रेषोपनिपा	कौ. ७३६
*भेदने चैव	मनुः १८०७	भ्रातुः संतान	यमः १११४	मंहिष्ठो अर्यः	वेदाः ८११
भेदमूलो वि	भा. ८६१	भ्रातुः सकाशा	कात्या. १४५३	×मगदः कुसी	नि. ६००
भेदाच्चैव प्र	,, ,	*भ्रातुः सकाशे	,, ,	मघासु हन्य	वेदाः १०००
भेदाद्विनाशः	,, ८६०	भ्रातुर्ज्येष्ठस्य	मनुः १०६४	मङ्गलं गृह	भा. १०२९
भेदे गणा वि	,, ८६१	भ्रातृभार्या च	भा. १९८४	मङ्गलाचार	विष्णुः १०२३
भेदेनोपेक्ष	बृह. ७५१	भ्रातृदत्तं पि	नार. १४४९	मङ्गलादेश	मनुः १६९३,

मङ्गलार्थं स्व	मनुः १०५९
मङ्गलैर्वहु	भा. १०२८
मटचीहते	वेदाः १०१०
मणयः पञ्च	नार. ८८८
मणिगान्धर्व	प्रजा. ८९९
*मणिभाश्वाश्च	" "
मणिमुक्ताप्र	कात्या. ६३२;
नार. १२१९; शुनी.	१९८८
"	नार. ८९४
*" "	विष्णुः १६७०
मणीनां प्राण	मनुः १६३१,
मणीनामप	१९३०
"	१६३१
*मणीनामपि	" "
*मणीनामप्य	" "
*मणीनामव	" "
*मणीनामुप	" "
मण्डनं वर्ज	शुनी. १११९;
अपु. १९७९	
मण्डलान्मण्ड	स्कन्द. १९६६
मक्षेत्रं भुङ्क्व	कात्या. ६५८
मतमूढान	बृह. ८९६
मत्तातिवृद्ध	" ८०४
मत्तोन्मत्तेन	" ८८९
*मत्वोत्पुजेद्रा	मनुः ९३९
मत्स्यादाश्च न	बृह. १९४१
मत्स्यानां पक्षि	मनुः १७१८
मदनक्रोद	कौ. १९२५
मदयन्ती ज	भा. १२८५
मदीयं नग	वारा. १३२९
मदूर्ध्वमिति	बृह. १२२४
मदेन हस्त	कौ. १६१८
मद्यपस्य मु	हारी. ७९४
*मद्यपाऽसत्य	मनुः १०५६
*मद्यपाऽसभ्य	" "
मद्यपाऽसाधु	" "
मद्याद्यैर्गर्हि	देवी. १९४३
मधुपर्कं त	बृगौ. १३७३
मधुपर्केण	शौन. १३६३
मधुमांसेन	शंख. १२८१;
यमः १३५१	
मधुमांसैश्च	देव. १३५०;
वसि. १९८२	
वेदाः ७९२	
कौ. ९२९	
मध्यदेशे क	बह. १९४१

मध्यमं क्षत्रि	याज्ञ. १६३६,
१९३२	
मध्यमं चोत्त	संव. १९४३
मध्यमं प्राप्नु	अपु. १७६६
*मध्यमं मध्य	नार. १७४९
मध्यमं साह	" १८८४
मध्यमः पञ्च	मासो. १९७०
मध्यमः शस्त्र	बृह. १८३०
*मध्यमस्त्वानु	नार. १८८२
*मध्यमस्य च	" १६४३
मध्यमस्य तु	" "
मध्यमा मातृ	स्मृत्य. १३७३
मध्यमे कर्म	नार. १९३७
*मध्यमे तु त	मनुः ११८६
मध्यमेपु म	विष्णुः १६६९
मध्यमो जाति	याज्ञ. १७८२
*मध्यमो जाति	" "
मध्यमोपस	कौ. ७७२
मध्यमो मध्य	भा. ११८४,
१२३४; नार. १७४९	
मध्यमो वा क	संग्र. ११९९
*मध्यस्थं स्थापि	याज्ञ. ६२२
मध्यस्थस्थापि	" ६२२;
वृहा. ७३१; व्यासः ८८९	
*मध्यस्थस्थार्पि	याज्ञ. ६२२
मध्यस्था वञ्च	बृह. १७५९
मध्यस्थितम	" १२२२
*मध्यस्थो वञ्च	" १७६०
मध्यहीनद	व्यासः १७६५
मध्यादूर्ध्वम	कौ. ७७२
मध्या यत्कर्त्तव्य	वेदाः ९८१,
१८३७	
*मध्यं दण्डो व्र	याज्ञ. १८१७
मध्यं पञ्चप	" १७३५
मध्यो दण्डो व्र	" १८१७
मध्वास्वादो वि	बृह. ८०२
मनवे शास	वेदाः ८०९
मनसश्चित्त	" १००६
मनसा कर्म	भा. १०२९
मनानप्रतो	वेदाः ९८१,
१८३७	
मनुः पुत्रेभ्यो	बौधा. ११४६;
वेदाः ११६१; आप. ११६६	
मनुनाऽभिहि	भा. १२४४
मनुष्यमार	नार. १६४१;
बह. १६४५; संग्र. १६५५;	

मनुः १८१६	
वेदाः १२६२	
नार. १९३८	
बृह. १६४५	
" १७६०	
मनुः १८०५;	
कात्या. १८३४	
मनुः १०६८	
वेदाः १०००	
" ९९५,	
१५७०	
शुनी. १११९	
भा. १२८६	
" ८६१	
" "	
शंख. १२८२	
स्कन्द. १९६६	
बृह. १७६०	
वेदाः ९८७	
भा. १०३१	
कौ. १६८६	
भा. १२८५	
" १२८४	
स्कन्द. १९६५	
भा. १३९१	
" १२८५	
वेदाः ९७१	
भा. १३९१	
वेदाः ९९६	
वारा. १३२९	
मनुः १९५५	
" १९५३;	
अपु. १९६२	
मनुः १९५५	
वेदाः ९९७	
भा. १२८३	
नार. १८८१	
वेदाः १००१	
भा. १२८५	
स्कन्द. १९६७	
वेदाः १००१	
नार. १८८१	
वेदाः ९९९,	
१६०२	
कात्या. ७१४	
बह. १६४५	

*मर्मघाती च	बृह. १६४७	महानसस्थ	शुनी. १११९	*मांसविक्रयी	विष्णुः १७९७
मर्मघाती तु	" " ;	*महापक्षे च	नार. ७४७	*मांसस्य भेत्ता	मनुः १८०४
	कात्या. १६४९	महापक्षे ध	मनुः ७३८;	मांसस्य मधु	" १७१८
मर्मप्रहार	बृह. १६४७		नार. ७४७	मांसौदनति	नार. १९३८
*मर्मप्रहारी	" "	महापराधि	याज्ञ. १७४०	मागधः पुंश्च	वेदाः ८४२
मर्मवेधवै	कौ. १६७६	महापराधे	कौ. ७७२	मागधायोग	नार. ११०५
मर्मज्यमाना	वेदाः १००६	*महापशुं स्ते	नार. १७४९	मागधो वाम	भा. १२८७
मर्य इव यु	" ९७५	महापशुप	कौ. ९३२	मा घोषा उत्	वेदाः ८५९
मर्य इव यो	" १००३	महापशुम	" १६१४	Xमाङ्गदो मामा	नि. ६००
मर्यादाचिहि	कात्या. ६५७	महापशुमे	" १६१७	मा च शङ्का	भा. १०२७
मर्यादातिक	नार. १८२७	*महापशुपु	याज्ञ. १८२२	मा ज्येष्ठं वधी	वेदाः ९९९
मर्यादापह	कौ. ९२९	*महापशुस्तु	नार. १७४९	मातरं तां त	भा. १०२७,
मर्यादाभेद	कात्या. ९५९;	महापशून्	" "		१२८५
अपु. १६५४; मनुः १७०५,	१९३०	महापशूनां	मनुः १७१२	मातरं पित	मनुः १७७७;
		महापशूना	कौ. १८००;		स्कन्द. १९६५
			याज्ञ. १८२२	मातरः पुत्र	विष्णुः १४०७,
मर्यादाभेदे	कौ. ९२९	महापातक	कात्या. १७९१		१४१६
मर्यादायाः प्र	याज्ञ. ९४२	महापातकि	अपु. १९४३	मातरिश्वा च	वेदाः ८४२
मर्यादायाम	भा. १०३२	महाबुध्न इ	वेदाः ९९६	मातर्यपि च	मनुः १४७४
*मर्यादायाश्च	याज्ञ. ९४२	महाभिजन	भा. ८६०	*मातर्यपि मृ	" "
मर्यादासु न	भा. १०३२	महि क्षेत्रं पु	वेदाः ९२२	माता ऋक्थह	बृह. १५१७
मर्यादा स्थापि	" १०३०	महिषि हये	" १००९	माता गरीय	भा. १९८४
मर्यादियं कृ	" १०२७,	महिषी चेत्स	विष्णुः ९०५	माता च ते पि	वेदाः ९९४,
	१२८४	*महिषी दश	शंखः ९०५		९९५
Xमर्यो मनुष्यो	नि. १२५७	महिषीमश्वा	वेदाः १००९	*माता च पित	कात्या. १४१३
*मला एते म	नार. १८२८	महिषी वावा	" "	मा तात कोपं	भा. १०२७,
मला ह्येते म	" "	महिषोदृग	याज्ञ. १९५९		१२८५
*मलिनाङ्गम	बृह. १८८७	महिष्यभ्यन	वेदाः १००९	*माता त्वभावे	नार. १०९५
मलिनाङ्गीम	" "	महिष्यां जज्ञि	हरि. १३७६	*मातापितरौ	मनुः १३०४
मल्लमहिष	विष्णुः १९०३	*महिष्यामष्टौ	विष्णुः ९०५	*माता पिता च	" "
मस्तके क्षिति	कात्या. ९५७	महोक्षो जन	नार. ११०३	" "	शुनी. १९८८
*महता तु प्र	" १७९२	महोक्षोत्पष्ट	याज्ञ. ९१५	माता पिता वा	मनुः १३०४
महता प्राणि	" "	महोप्राणां च	स्कन्द. १९६५	मातापितृभ्यां	विष्णुः १२०५;
महत्स्वपि न	स्कन्द. १९६५	मर्या धुस्व य	वेदाः १००६	बोध. १२६९; भा. १२८७	
महदेनः स्मृ	नार. १०९६	मां विदम्परि	" ९८४	मातापितृभ्या	बोध. १२७०;
महर्षिभिश्च	स्कन्द. १९६५	*मांसं मयाभि	बृह. ११०७	मनुः १३०६	
महर्षिरपि	भा. ११८४,	मां संस्पृशंस्त	स्कन्द. १९६५	मातापितृवि	बोध. १२७०;
	१२४५	*मांसच्छेत्ता तु	मनुः १८०४	मनुः १३०९	
महस्पृत्रासो	वेदाः ९७५,	*मांसच्छेदे श	" १८०३	मातापित्रोः प्र	भा. १९८६
	१८३६	*मांसभेत्ता च	" "	मातापित्रोर्गु	नार. ८००;
महाकुलीन	मनुः १७२८,	मांसभेत्ता तु	" " ;		दक्षः ८०७
	१९२७		नार. १८२९	* " " "	शंखः १६१३
महागुणोऽल्प	नार. ९४७	*मांसभेदी तु	मनुः १८०३	मातापित्रोर्भ	कौ. १८५०
महाजनस्यै	कौ. १७९९	*मांसभेदे तु	" "	मातापित्रोर्व	भा. १३९१
महानग्न्युल्	वेदाः ८४२	मांसमयादि	बृह. ११०७	मातापित्रोर्ह	बोध. १२७०
महानयाऽथ	बृह. ९५१	मांसमधुष्ट	विष्णुः १६७१	मातापित्रोस्तु	लिङ्ग. १३७६
महानल्पः श	अनि. १९७६				

मातापि पित	कात्या. १४१३	मातृकं भ्रातृ	मनुः १०४२	मा भ्रातुरग्रे	वेदाः ६००
*माता भस्त्रा पि	भा. १२८८	मातृकश्च प्र	प्रजा. १२३२	मामनु प्र ते	,, ९९०
माता भस्त्रा य	कौ. १२८८	मातृतस्तृती	पैठी. १११५	मायायोगवि	कौ. १९२४,
माताभावे तु	नार. १०९५	मातृतस्त्वा प	विष्णुः १०२२		१९२५
मातामहस्त	स्मृत्य. १११८	मातृतुन्यम	जम. १७९२	मायाविनो धृ	बृह. १५७३
*मातामहस्य	नार. १३४७	मातृदास्यात्	ब्रह्म. ८४०	मास्तस्यौर	वारा. १३२९
मातामहाय	,, "	मातृद्रव्यवि	संग्र. ११५७	*मार्गः क्षेत्रे प	शंखः ९२६
मातामहो मा	,, १०९५	मातृपितृपु	कौ. १६१९	*मार्गक्षेत्रप	,, "
मातामह्या ध	मनुः १४३७	*मातृपित्रादि	कात्या. १४५३	मार्गक्षेत्रयो	वसि. ९२५
माता मातृष्व	नार. १८८२	मातृबन्धुः स	कौ. १२८८	मार्गक्षेत्रे प	शंखः ९२६
*मातुः परिण	वसि. १४२७	मातृबन्धुभ्यः	गौत. १०११	मार्गक्षेत्रे वृ	,, ९०५
*मातुः परिणा	,, "	*मातृभ्रातृपि	मनुः १४३२;	*मार्गरसद्र	,, १६१३
मातुः परिवा	कौ. १३९१		कात्या. १४५२	मार्गे पुनर	नार. १६४५,
*मातुः परीणा	वसि. १४२७	*मातृमातुल	वृशा. १५२९		१९३९
*मातुः पारिण	,, "	मातृयुक्ते त्	विष्णुः १७७०	मार्जनैलेप	शुनी. १११९
मातुः पारिणा	,, "	मातृवद्वतै	वारा. १०७७	मालाकार इ	व्यासः १७६५
*मातुः पारिणे	,, "	मातृष्वसा मा	बृह. १४५०;	मा वस्तेन ई	वेदाः ९०३
*मातुः पितुः स्व	वृशा. १५२९		यमः १८९०	मा वस्तेन ई	,, ९०३
मातुः पितृष्व	,, "	मातृणां च क	वारा. १३२९	२, , , +	,, ९०३
मातुः प्रथम	मनुः १३०२	मा ते कशष्ठ	वेदाः ९७४	मा विदन् प	,, १००२
*मातुः सकाशा	कात्या. १४५३	मात्रा च स्वध	नार. १२२०	मा वो घनन्त मा	,, १८९३
मातुः सपत्नीं	याज्ञ. १८७४	*मात्रा वापि कु	,, ६९१	*माषं गां दण्ड	नार. ९१७
*मातुः स्वसा मा	बृह. १४५०	मात्रा वा यत्कु	,, "	माषं गां दाप	,, "
मातुरलङ्घा	बौधा. १४२७	*मात्रा वा स्वकु	,, "	*माषकश्च भ	मनुः १८११
मातुरशित	शंखः १०२५	मात्रे दद्याच्च	शुनी. १९८८	*माषकस्तु भ	,, "
*मातुरशिता	,, "	मातृभृत्तौ व्ये	वेदाः १००२	माषको वेत	कौ. १६७५
मातुर्दिधिषु	वेदाः ९७२	माभ्यन्दिनात्	कौ. ७७२	माषमात्रम	सुम. ९००
मातुर्दुहित	याज्ञ. १४४१;	माभ्यमाः सर	वेदाः ८१३	*माषस्य मधु	मनुः १७१८
	नार. १४४९	मानं विधम	भा. ८६०	माषानष्टौ तु	याज्ञ. ९१३
*मातुर्निवृत्ते	गौत. ११४५	Xमा नः पथो	नि. १२५३	माषिकस्तु भ	मनुः १८११
,, "	नार. ११५२;	मानयन्तः स	भा. ८६१	मासषाण्मासि	बृह. १५६०
	बृह. ११५५	मानवाः सद्य	कात्या. १७६२	मासस्य वृद्धि	वसि. ६०९;
*मातुर्मातुः स्व	वृशा. १५२९	मानवानां प्र	भा. १०३३	मनुः ६१२; नार. ६२४	
मातुर्मातुल	,, "	मानवोक्तय	अनि. १९६८	मासस्यान्तः प	कौ. १६१८
मातुर्यदेन	वेदाः ९९९	मानहीने ही	कौ. १६७३	मासार्धमासं	यमः १६५२
मातुलपितृ	बौधा. १०२०	मातुषमांस	,, १६१८	*मासिकस्तु भ	मनुः १८११
मातुलानी स	,, "	मातुषहीनो	,, ११८५,	मासि मासि ऋ	भा. १०३०
मातुलानी स्व	यमः १८९०		१३९१	मासि मासि भ	,, "
मातुश्च योनि	आप. १०१८	मातुषा मानु	भा. ८१९	मासि मासि र	बौधा. १८४५;
मातुश्च यौत	भा. १४२९	मानुष मध्य	याज्ञ. १७३२		वसि. १९७७
* ,, "	मनुः १४३७,	मानुषेषु म	भा. १०२७,	*मासि षाण्मासि	बृह. १५६०
	१४३८		१२८५	*मा स्म वर्णसं	पैठी. १११५
मातुस्तु यौत	,, १४३७	मानेन तुल	याज्ञ. १७२८	मा स्म संकरो	,, "
*मातुस्तु यौतु	,, १४३८	मा ब्राह्मणस्य	वेदाः १४६४,	मा हिंसिष्टं कु	वेदाः १००१
मातृकं चेददु	वृह. १९८८		१६००	मितं ददाति	वारा. १०७७;
मातृकं पैतृ	अग्नि. १११६	मा भ्राता भ्रात	,, ९९८		शुनी. १११५

मित्रं कृणुध्वं	वेदाः १८९६	मुण्डकोपरि	स्कन्द. १९६५	मूले समाह	बृह. ७६५;
मित्रप्राप्तयथ	बृह. १६४६	मुद्राङ्काद	कौ. १६७४	व्यासः ७६८	बृह. ६५३
मित्रस्ते अस्त्व	वेदाः ११४३	मुद्राङ्कितं च	बृह. ७५०	मूलोदयं प्र	नार. ८५१
मित्राणि वा व्य	कौ. १९२४	*मुद्राङ्कितं वा	„ „	*मूल्यं गृहीत्वा	कात्या. ६५५
*मिथः पितुः प	आप. ११६५	मुषितं प्रवा	कौ. १६२०	मूल्यं तदाधि	सुम. ९००
मिथः संघात	नार. ८७१	मुषितः शप	नार. १७५७;	मूल्यं तदाप्त	कात्या. ६५५;
मिथ एव प्र	मनुः ७३९		वृम. १७६६	*मूल्यं तद्दत्त	सुम. ९००
*मिथ एव स	„ „	मुषितवेदम	कौ. १६८५		नार. ८८७
मिथस्समवा	कौ. १०३४	मुषितसंनि	„ „	मूल्यं तस्य भ	हारी. ६६१
मिथुनं ऋक्स	वेदाः १०१०	मुष्कयोरद	वेदाः १००६	*मूल्यं तु द्विगु	नार. ८८७
मिथुनाद्वाऽअ	„ १००८	मुष्कयोर्निहि	„ „	मूल्यं दत्त्वाऽधि	बृह. ८९६
*मिथुनानां वि	नि. १२५५	*मुष्क्यां प्रसक्ता	नार. १७४६	मूल्यं यथाव	भार. ९००
„ „	„ १३८५,	मृत्पुत्रीषो	कौ. ९२७	मूल्यं लब्धं तु	कात्या. १४५४
	१४१५	मृत्तमोष्यमि	शंखः १६७२	*मूल्यं स द्विगु	नार. ८८७
मिथुनानि जु	वेदाः १००८	मृत्तमौण्डय	मनुः १८६०	मूल्यद्विगुण	कौ. १६१४
मिथो दायः कृ	मनुः ७३९	मृत्ति पत्रं त	स्कन्द. १९६६	मूल्यमादाय	मत्स्य. ८५५;
मिथो भजेता	„ १०६९	मृत्ति पुत्रानु	भा. १९८५		अपु. १९७२
*मिथो भजेता	„ „	मृत्ति विन्यस्त	स्कन्द. १९६६	मूल्यमेव द	कौ. ७३७
मिथ्यादूषितां	हारी. १७६९	मूलं च सोद	बृह. ६३१	*मूल्यं लब्धं तु	कात्या. १४५४
*मिथ्यादूषितां	„ „	मूलं तस्य भ	लहा. ६७७	मूल्यस्य पाद	सुम. ९००
*मिथ्यादृष्टीनां	„ „	*मूलं भवेत्त	कात्या. १४५८	*मूल्यस्याल्पप्र	कात्या. ८९८
मिथ्याभियोगि	नार. १९६८	मूलकर्म च	बृह. १७६०	मूल्यात्पत्रगु	मनुः १६३०,
मिथ्याभियोगी	व्यासः ७३०	मूलकर्मणि	मनुः १६३१,		१८०६
मिथ्यावदन्य	याज्ञ. ७७८		१९३०	*मूल्यात्पादाधि	बृह. ८९६
*मिथ्यावादी च	नार. ७८४	मूलक्रियास्व	विष्णुः १०२३	मूल्यात्प्रवल्पप्र	कात्या. ८९८
„ „	मनुः १७०६,	मूलखानक	बृह. ९५१	*मूल्याष्टभागे	नार. १७४८
	१९२७	मूलग्रहण	कात्या. ७३०	मूल्याष्टभागो	„ „
मिथ्यैतदिति	बौधा. १९१९	मूलतस्तु भ	लहा. ७३२	मूल्याष्टभागो	कौ. ८१७
मिथ्योक्त्वा च प	नार. ७८४	मूलत्वेन लि	अनि. ७३१	मूल्याष्टभागे	मनुः ६४०;
मिथ्योपवादे	कौ. १७७१	*मूलपुष्पोष	गौत. १६६१	मूल्याष्टभागे	नार. ६५०
मिनाति श्रियं	वेदाः ९६७	मूलफलपु	„ „	मूल्याष्टभागे	कौ. १९२५
*मिथ्यासु कनि	विष्णुः १०२३	मूलमात्रं तु	कात्या. ७३०	मूल्याष्टभागे	„ „
मिथ्यासु च क	„ „	मूलमेव ऋ	„ „	मूल्याष्टभागे	„ „
मुकुलावदा	कौ. १६७४	*मूलमेव त	१४५८	मूल्याष्टभागे	„ „
*मुक्तभाव्यश्च	बृह. ८७२	*मूलमेव तु	„ „	मूल्याष्टभागे	„ „
मुक्तभाव्याश्च	„ „	*मूलमेव प्र	„ „	मूल्याष्टभागे	„ „
*मुक्ता भाव्याश्च	„ „	मूलमेव स	„ „	मूल्याष्टभागे	„ „
*मुक्ता रत्नप्र	नार. ८९४	मूलानु द्विगु	शुनी. ६३५	मूल्याष्टभागे	„ „
मुक्तावज्रप्र	„ „	मूलानयन	कात्या. ७६६	मूल्याष्टभागे	„ „
मुक्ताविदुम	„ ८८८	मूले तु द्विगु	लहा. ७३२	मूल्याष्टभागे	„ „
मुखसंदर्श	बृह. १३४८	मूले दत्ते त	बृह. ६२९	मूल्याष्टभागे	„ „
मुखान्मुखं प	नार. ११०१;	मूलेन सह	„ ७६५;	मूल्याष्टभागे	„ „
	यमः १११३		व्यासः ७६८	मूल्याष्टभागे	„ „
मुखेन शस्त्र	भा. ८६०	*मूले समाह	बृह. ७६५;	मूल्याष्टभागे	„ „
मुख्यानां चैव	मनुः १७११	*मूले समाहि	व्यासः ७६८	मूल्याष्टभागे	„ „
मुख्यैः सह स	बृह. ८७४		बृह. ७६५	मूल्याष्टभागे	„ „

श्रुता जलौक्य	वसि. १०२२
श्रुतानुगम	पैठी. १११५
श्रुतायां दत्त	याज्ञ. १४४७
* " "	नार. १४५०
श्रुतायां पुन	" "
श्रुतायां वधः	कौ. १८४८
*श्रुतायां संस्थि	मनु. १४३३
*श्रुतायां सर्व	याज्ञ. १४४७
श्रुताहे त्वेक	कार्णा. १३५६
श्रुते जीवति	भा. १०२६, १३९०; याज्ञ. १०८८;
श्रुते तु स्वामि	सूत. १४६३
श्रुतेऽधिपेऽपि	नार. ९४७
*श्रुते न पित	शुनी. १९८८
*श्रुते पतौ तु	देव. १४०४
*श्रुते पत्यौ तु	नार. १५५५
श्रुते पितरि	" "
	कात्या. ७१२;
	ब्रह्म. १३७४; देव. १४०४
श्रुते प्रमजि	कात्या. १५६१
श्रुते भर्तारि	नार. ७०३,
	११०३, १५५५; मनु. १०४५,
	१०६३; कात्या. १११०, १५२३;
	व्यासः ११११, १५२४;
	देव. १११२; अग्नि. १११५;
	परा. १११७; शुनी. १११९;
	याज्ञ. १३३८; कौ. १४३०;
	अपु. १९७९
*श्रुते भर्तारि+	विष्णुः १०२४
* " " +	ब्रह्म. १११८
श्रुते भर्तार्य	नार. १५५५
श्रुते भ्रियेत	बृह. ११०७
*श्रुतेऽपि स्वामि	नार. ९४७
*श्रुते वा स्वामि	" "
श्रुतेषु च वि	" ९१६
*श्रुतेषु तु न	" ६९७
*श्रुतेषु तु वि	" ९१६
*श्रुतोऽनपत्य	बृह. १५६०
श्रुतोऽनपत्यो	" "
श्रुतोऽमेध्येन	" १६४८;
	यमः १६५२
श्रुत्येवा द	वेदाः ७९१
श्रुत्येवा त्वाऽश	" "
श्रुत्येव शस	याज्ञ. १६४०
श्रुत्येव आ	वेदाः १६०२

मृत्योरात्मना	वेदाः ६०४
मृदुत्वं च त	भा. १०३१
मृदुर्निमन्युः	वेदाः ९९८
मृद्वृण्डसन	नार. १७४५
मुद्रिस्तु शोध	शुनी. १११९
मृमयानां च	मनु. १७१८
मृमये भाज	स्कन्द. १९६७
*मखलाधूम	कात्या. ९५९
मेखलाधूम	" ९५८
*मेदुश्चोन्माद	" १३५०
मेदुफलोप	कौ. १६१९
मेदुश्चोन्माद	कात्या. १३५०
मेध्यमेव ध	नार. १९३९
मेध्यामेवैना	वेदाः १००६, १८४०
मेने इव त	" ९७०
मैत्रमौद्वाहि	मनु. १२११;
	याज्ञ. १२१५; प्रजा. १२३२
मैत्रेयी च का	वेदाः १०१०, १४०५, १४२४
मैत्रेयीति हो	" १४०५, १४२४
*मैत्र्यमौद्वाहि	मनु. १२११
मैथुने द्वाद	कौ. १८५०
मोक्षधर्मस्थि	भा. १०३१
मोक्षितो मह	नार. ८३०
*मोघं वप्ता कु	आप. १२६७
मोघं वेत्ता कु	" "
*मोक्षितो मह	नार. ८३०
मोक्ष्य आधिस्त	याज्ञ. ६४७
*मोक्ष्यश्चाधिस्त	" "
मोक्ष्योऽभिज्ञोऽपि	बृह. १९१३
मोदः प्रमोद	वेदाः १००६
*मोदते पति	व्यासः ११११
मो व्वय दुर्ह	वेदाः ९७३
मोहात्प्रमादा	कात्या. १७९१;
	उश. १७९२
*मोहात्प्रमोहा	कात्या. १७९१
मोहादियं म	विष्णुः १८४६
मोहेन द्विश	कौ. १६१८
*मौण्ड्यं प्राणान्त	मनु. १८५८
मौण्ड्यं प्राणान्ति	" "
*मौनद्विदा	नार. ९४६
मौलश्रद्धा	" "
मौलाः सामन्ता	विष्णुः १५६९
मौलास्तु ते स	बृह. ९५१

*मौलोदयं प्र	बृह. ६५३
*मौलोदयो प्र	" "
भ्रियेतान्यत	मनु. १५४४
म्लेच्छश्चपाक	कात्या. १९१५
म्लेच्छानामदो	कौ. ८१७
यं कामयेता	वेदाः ८५८
यं कामयेतै	" ८१४
*यं कामार्ता स्वै	कात्या. १८८८
यं च कश्चिद्	भा. ८१८
यं च धर्मं च	" ८६०
यं चात्र गूढ	कौ. १६७९
यं चात्रापस	" १६८२
यं चार्थं प्रति	विष्णुः ६६२;
	नार. ६७०
*यं चार्थं साध	" ७४८
यं चार्थमाश्र	गौत. ८१५
यं तु परयेति	मनु. १९५६
*यं ते समधि	नार. ८३४
यं देवाः स्मर	वेदाः ९९७
यं देवासो अ	" ९७२
यं धर्मं स्थाप	कात्या. १९४२
यं परम्पर	बृह. १५६९
*यं पितृगृहे	वसि. १२७३
यं पुत्रं परि	मनु. १३०६
*यं पुत्रं प्रति	" "
यं पूजयेम	भा. ८६०
यं पूर्वतर	वसि. ७३२
यं बत्बजं न्य	वेदाः १००२
यं ब्राह्मणस्तु	मनु. १३०९
*यं मातापितृ	वसि. १२७८
यं मित्रावरु	वेदाः ९९७
यं मे दत्तो ब्र	" १००३
यं यं देवं त्व	भा. १२८६
यं वा नानालो	कौ. १६८०
यं वा मन्त्रयो	" "
यं वा रसस्य	" "
यं विश्वे देवाः	वेदाः ९९७
यः कन्यां दर्श	मत्स्य. १९७५
यः कन्यां पूर्व	विष्णुः १०२३
यः कर्मकाले	श्रुम. ८५५
यः कश्चिद्ब्रह्म	बृह. ७८५,
	८९६
यः कुर्यात्तु ब	बृह. १६५३,
	१८९१
यः क्षितौ मर्ष	मनु. १७०२
यः परः एष	कौ. १७७२

यः पश्चिमः किं	बृह. ७३४
यः पुत्रो गुण	भा. १३९१
*यः पूर्वतर	वसि. ७३२
*यः प्रदत्तोऽपि	स्मृत्य. १३७४
यः सदारः स	भा. १०२६
यः साधयन्तं	मनुः ७१८
*यः साध्यमान	" "
यः साहसं का	याज्ञ. १६३३
यः साहसं प्र	कौ. १६१४
*यः स्त्रीणामुप	कात्या. ७१४
*यः स्वकं साध	मनुः ७१८
" "	नार. ७२३
यः स्वयं साध	मनुः ७१८
यः स्वामिनाऽन	" ६४०
* " "	भार. ६६०
यः स्वामिनाऽभ्य	नार. ६५०
*यः स्वार्थं साध	" ७४८
य आनुण्य	वसि. १९७४
य आस्ते यश्च	वेदाः ९९८
य इत्थं स्वां दु	" १८४०
य उदाजन्	" १९८०
य उदानड्वय	" ९०२
य ऋते चिद	" १००३
य ऋतेन सू	" १९८०
य एतावद्धि	कौ. १६१४
य एतेऽभिहि	मनुः १३१४
*य एते विहि	" "
य एनं हन्ति	वेदाः १४६४, १६००
य एवं वेद	" १००५
य एव कश्चि	नार. १९४०
*य एव तत्र	" १९११
*य एवात्युद	" ९४७
य एवानुद	" "
यच्च पुत्रः पु	वेदाः १२६२
यच्च भर्ता ध	व्यासः १४६०
यच्च यस्योप	नार. १९३५
यच्च सातिश्च	मनुः ११८९
*यच्च सोपाधि	कात्या. १४५४
*यच्च स्वात्परि	" १७९१
यच्चानुचित	बृह. ८९६
यच्चान्यद्रक्ष्यं	हारी. १०१५
यच्चापि कार्य	कात्या. ७५३
यच्चैषां वृत्त्यु	नार. ८७०
*यच्चैषां प्रत्यु	" "
यच्छब्देन	विष्णुः १९८३

यच्छिष्टं पितुं	नार. १२२१
*यच्छिष्टं प्रीति	" "
यजतेऽहर	मनुः १७००
यजमानस्य	वेदाः ९०२
" " " +	" ९०३
यजेत तेन	भा. १२४४
यजेत वाऽश्व	अत्रिः १३५२
*यजेताहर	मनुः १७००
यजामयो य	वेदाः १००३
यज्जारं सन्तं	" १००६, १८४०
यज्ञं क्षेत्रं च	लहा. १९८८
यज्ञश्चेत्प्रति	मनुः १७२३
यज्ञस्य काम्यः	वेदाः १००६
यज्ञस्य युक्तौ	" १००७
यज्ञादुपग	वसि. ११२६
यज्ञार्थं द्रव्य	शंखः १३९०; कात्या. १४५७
*यज्ञार्थं विहि	" "
*यज्ञार्थान्युप	मनुः १७२०
यज्ञियस्य तु	स्कन्द. १९६५
यज्ञैस्तपोभि	भा. १९७८
यज्ञैस्तु देवा	" १२८४
यतः परि जा	वेदाः ९७३
यतः पातकि	ब्रह्म. १११८
यतः पुमांसः	भा. १०३२
यतन्ते रक्षि	मनुः १०४६
यतश्च भूता	भा. १०३२
यतश्चोत्तिष्ठे	कौ. १५४३
यतात्मा गर्भ	यमः १११३
यतिश्च ब्रह्म	प्रचे. १११७
यतेतां जात	कालि. १३७७
यतो द्रव्यं वि	बृह. ७२५
यतो यमस्य	बौधा. १२७१
यत्कन्याया वि	व्यासः १४६०
यत्काम इद	वेदाः ९९९
यत्किञ्चित्कुरु	कात्या. ७१४; यमः १९४३
यत्किञ्चित्पति	भा. १०२९
यत्किञ्चित्पित	मनुः १२१०
यत्किञ्चिदेव	" ११९०
यत्कुमारी म	वेदाः १०११
यत्कुसीदम+	" ६०१
" "	" ६०४
यत्कुसीदमि	संप्र. ७१६
यत्कृष्णेन त	विष्णुः १९८३

*यत्तत्संग्रह	बृह. ११०६
*यत्तस्याः स्याद्	मनुः १४४०
*यत्तस्यै स्याद्	" "
*यत्तु कार्यस्य	कात्या. ८०५
यत्तु तत्राधि	भार. ६६०
*यत्तु पश्येभि	मनुः १९५७
*यत्तुत्या पुत्रि	बृह. १३४८
*यत्तु सोपाधि	कात्या. १४५४
यत्त पाणावि	वेदाः १००६
यत् ते प्रजा	" १००३
यत्तेषां वृत्त्यु	नार. ८७०
यत्ते समाधि	मनुः ८२२, १३९३, १९२८; नार. ८३४, १४०२; भा. १३९१
यत्तैः प्राप्तं र	बृह. ८७५
*यत्त्वप्येकत	कात्या. १४५८
*यत्त्वसत्संज्ञि	" १७९१
यत्त्वस्याः स्याद्	मनुः १४४०
*यत्त्वस्यै स्याद्	" "
*यत्त्वेवं लिखि	बृह. ८७३
*यत्नैः प्राप्तं र	" ८७५
यत्पत्नयः	वेदाः १००६
यत्परद्रव्य	कात्या. १७६१
यत्पराचीनु	वेदाः ९०३
यत्पुंसः पर	मनुः १०५८; अनु. १९७९
*यत्पुनर्नय	कात्या. १४५३
यत्पुनर्लभ	" १४५२
यत्पैतृकं ध	बृह. १९८८
*यत्पैतृकं स्याद्	मनुः १४४०
*यत्प्रनष्टं मु	व्यासः ९२०
यत्प्रनष्टं ह	" "
*यत्प्रसह्य वृ	मनुः १०९१
"	नार. ९१६
*यत्र कार्पासि	" १७४७
यत्र कचन	शंखः १२८२; पैठी. १३५६
यत्र कचनो	विष्णुः १२७९
यत्र कचोत्पा	स्मृत्य. १३७३
यत्रतत्र स	भा. १२४४
यत्र तत्स्यात्क	मनुः ७१९
*यत्र तेऽभिहि	" १३१४
*यत्र दद्याद्	संप्र. ७१५
यत्र नार्यस्तु	मनुः १०५२; बृह. ११०६
यत्र नोक्तो द	उश. १७९२;

*यत्र पश्येति	याज्ञ. १८१४	*यथा गवोष्ट्र	मनुः १०७३	*यथा भूतिच	नार. ८५०
*यत्र प्रवर्त	मनुः १९५६	यथा गावः स्थि	भा. १०२७,	यथा मम क्र	वेदाः ९९६,
*यत्र यद्वक्ष	,, १८०८		१२८५		९९८
यत्राणी दाप्य	,, १३१९	यथा गोऽश्वोष्ट्र	मनुः १०७३	यथा मम स्म	,, ९९७
*यत्र वास्य भ	बृह. ७२५	यथाङ्गं वर्धे	वेदाः ९९६	यथा मां कामि	,, ९९६
यत्र स्वात्परि	नार. ८८८	यथा च ते न	भा. ८६१	यथायं बाहो	,, ,
यत्र स्वत्पोष	कात्या. १७९१	यथा च दाता	कौ. ७९४	यथा यथा तु	शुनी. ८५६
यत्र ह क च	प्रजा. ९६२	*यथोच पथि	कात्या. ८५४	*यथायथा भ	मनुः १८०५
यत्र हिंसां स	वेदाः ११६३	यथाङ्गं जलं कु	बृह. १९८७	यथायथा म	,, , ;
*यत्रातिवर्त	कात्या. ७१३	यथा जायामा	वेदाः ९९४		कात्या. १८३४
*यत्राधिकं गृ	मनुः १८०८	यथा ज्येष्ठेः क	भा. १९८३	यथा यथा वि	,, १९८७
यत्रानुकूल्यं	बृह. ६५३	यथा तव व	वेदाः ८४२	यथा यमः पि	मनुः १९३०
*यत्रापरिवृ	याज्ञ. १०८७	*यथा ते न नि	व्यासः १७६४	*यथा यशोऽस्य	,, १७२५
यत्रापवर्त	मनुः ९१०	यथा ते नाति	,, ,	यथारूपवि	शंखः १७७१
*यत्रापि वर्त	,, १८०८	*यथात्मा गति	यमः १११३	यथार्यमव	हारी. १०१५
यत्रार्थं साध	,, ,	यथा त्वां प्राप्य	भा. ८६०	यथार्पितान्	याज्ञ. ९१२
	नार. ७४८;	यथा दण्डग	मनुः १९६९	यथार्हमेता	मनुः १९२७
	व्यासः ७५६	यथा धने त	बृह. १५६८	यथावप्रति	भा. ८६१
*यत्रार्थी दाप्य	बृह. ७२५	यथा नकुलो	वेदाः ९९७	यथावशो न	वेदाः ९९९
*यत्रार्थे साध	नार. ७४८	*यथा न बीजं	मनुः १०७१	यथा वा कुश	कौ. ८४३
यत्राहितं गृ	बृह. ६५३	यथा नरेण	भा. १२४३	यथा वा निक्षे	,, १६८७
यत्रैतमेवं	वेदाः ११६२	यथा न सद्	,, १२४४	यथाविधेन	नार. ११३०;
यत्रैतल्लिखि	बृह. ८७३	यथा नातिच	मनुः १०५५		विष्णुः १९८३
*यत्रैतल्लेखि	,, ,	*यथा नाभिच	,, ,	यथाविध्यधि	मनुः १०६९
*यत्रैता न प्र	मनुः १०५२	यथा नियोग	सप्र. ११९४	*यथाविध्युप	,, ,
यत्रैतास्तु न	,, , ;	यथापराधं	यमः १६५२;	यथा वृक्षं लि	वेदाः ९९६
	बृह. ११०६		कौ. १६८९	यथा वृक्षम	,, १८३९
यत्सीमागश्च	वेदाः ९६८	यथापराध	,, १६१४	*यथाशक्ति द्वि	कात्या. १४५८
यत् सुपर्णा	,, ९९६	यथा पितृध	बृह. १५१७	यथाशक्ति प्र	प्रजा. ७१५
यत्स्थाली परा	,, ९९५	*यथा पुत्रः स्मृ	मनुः १२९५	यथाशक्त्यनु	कात्या. १६५०;
यत्स्थाली रिच	,, १३८५	*यथाप्राप्तं वि	कात्या. १५७४		पैठी. १६५३
*यत्स्वामिनाऽन	मनुः ६४०	यथा बीजं न	मनुः १०७१	यथाशक्त्या द्वि	कात्या. १४५४
*यथाशं कर्म	कात्या. ७८८	यथाबीजं प्र	,, ,	*यथाशक्त्यानु	,, १६५०
*यथाशं तु ल	शंखः १२०७	यथा ब्राह्मण	,, १०५४;	*यथाशक्त्यानु	,, ,
यथा कथा च	आप. १६६५		भा. १२४४	यथाश्रुति वि	आप. १९७३
यथा कलां य	वेदाः ६००,	यथा भर्ता त	,, १०२९	यथासंभाधि	कौ. ७३७,
	६०१	यथा भवेम	वेदाः ११५९		८४३
यथाकामी भ	याज्ञ. १०८१	यथाभागं भ	शंखः १२०७	यथा संमन	वेदाः ९९९
यथाकालम	नार. ८२६	*यथाभागं ल	,, , ;	यथा स तुष्टः	भा. १०२९
यथाकालमु	विष्णुः १७७१;		हारी. १९८२	यथासमर्थ	बृह. १९१३
	शंखः ,	यथाभागं ह	वेदाः १९०१	यथा सर्वाणि	मनुः १९३०
यथाकालोप	कात्या. १२२८	*यथाभागप	बृह. १२२२	यथा सिन्धुर्न	वेदाः १०००
यथा कुटुम्ब	भा. १०२९	यथाभागानु	,, ,	यथामुखं प	भा. १०३०
यथा कृताय	वेदाः १८९८	यथाभियोगं	मनुः ७६०;	यथा सुपर्णः	वेदाः ९९६
यथाखरो म	,, ९९७		कात्या. ७६७	यथासेतुभो	कौ. ९२६
यथा गणाः प्र	भा. ८६१	यथा भूमिर्मु	वेदाः ९९७	यथासौ मम	वेदाः ९९७

यथा स्तेनो य	वेदाः १६०३	२ यदर्वाचीन+	वेदाः १६०३	यदासामोर	बृह. १४५०
यथा स्त्री तृप्य	,, १००६	यदश्विना पृ	,, १०००	*यदा स्वगृह	,, ७२५
यथाहमन	भा. १२८५	यदस्याः पत्न्यु	,, ८१२	यदा हतः प्रा	सुम. १६५३
यथाऽहमस्या	वेदाः १००६	यदा कश्चित्प्र	बृह. १५५८	*यदि कश्चित्प्र	बृह. १५५८
यथा ह वै यो	,, १००७	यदा कश्चित्स	,, ७८६	यदि कार्यप्र	कात्या. ८०५
यथा ह्यमौ स्थि	नार. १९४०	यदागमव	भा. १९८४	*यदि कायेस्य	,, ,
यथा ह्याहव	भा. १९८५	यदा गार्हप	वेदाः १००२	-दि कुशोत्स	याज्ञ. १४०८
यथेदं भूम्या	वेदाः ९९६	*यदा च कश्चि	नार. १९४०	*यदि च न स्यु	नार. ९४६
यथेम यावा	,, ,	यदा चतुर्गु	शुनी. ७३१	*यदि चैकत	कात्या. १४५८
यथेयमिन्द्र	,, ९८३	*यदा च न स	नार. ७०४	यदि जिह्वा स	भा. १०३२
यथेष्टं प्रभ	स्मृत्य. १११८	*यदा च न स्यु	,, ९४६	*यदि तस्मिन्	श्रम. १७६६
यथेह पुरु	वेदाः १२५९;	यदा च पथि	कात्या. ८५४	यदि तेनोप	प्रजा. ९६२
	शंखः १२८१	*यदा चाग्नौ स्थि	नार. १९४०	यदि त्वं प्रस्थि	वारा. १०७५
यथैतदनु	बौधा. १९१९	*यदा चेत्स द्वि	कात्या. १४५६	*यदि त्वेकत	कात्या. १४५८
यथेव ते न	वसि. १९७४	यदातिथिगु	नार. १९३६	*यदि दद्यात्स	याज्ञ. १४०८
यथैवाग्निर	वेदाः १२६०,	यदा तत्र व	बृह. ७८६	यदि देदे च	मनुः ९०८;
	१९८१	यदा तु द्विगु	याज्ञ. ६४७		नार. ९१६
यथैवात्मा त	भा. १२८६,	यदा तु न स	नार. ७०४	यदि द्वौ ब्राह्म	विष्णुः १२४१
१४७३; मनुः १२९४, १४७४;		यदा तु न स्यु	,, ९६६	यदि धर्मयो	वसि. १०२२
	नार. १५१२	यदा तु नैव	,, १०९५	यदि नाम म	भा. १२८३
यथैवाहं पि	भा. १२८४	*यदा तु पथि	कात्या. ८५४	यदि नैताः प्र	अति. १९६९
यथोक्तं वा	गौत. १८४३	*यदा तु स्युर्न	नार. ९४६	*यदि नोपलि	नार. ७०६
यथोक्तदण्ड	मासो. १९७०	यदा तेजः स	,, १९३६	यदि नो लेख	,, ,
यथोक्तमार्तः	मनुः ८४५	*यदात्र न स्यु	,, ९४६	यदिन्द्र पूर्वो	वेदाः ११५९
यथोक्तेन न	,, ९३८	यदा दत्ता भ	भा. १०२९	यदि पुंसां ग	भा. १०३२
यथोत मसु	वेदाः ९९७	यदा दहति	अपु. १९७०	यदि प्रकीर्षि	बृह. ६५२
यथोदकम	,, ,	यदा दानं द्वि	,, ,	यदि प्रविष्टो	व्यासः ११११
यथोपकारं	कौ. ९२९	यदा दासी तु	ब्रह्म. ८४०	यदि ब्राह्मण	वसि. १२३९
यदभिर्गाहं	वेदाः १००५	यदादाभ्ये न	वेदाः १८९४	*यदि ब्राह्मणी	विष्णुः १२४१
यददीव्यकृ	,, ६०३,	*यदा दुहित	नार. १५५४	यदि मां दुःखि	वारा. १०७६
	६०४	*यदा नियोग	संप्र. ११९४	यदि राजा न	नार. १९३६
यदधीते य	मनुः १७००	यदानीतं भ	व्यासः १४६०	यदि वा दाप्य	,, १७५७
यदन्तरं त	वेदाः ९९६	*यदानंतुं भ	,, ,	*यदि वादाव	कात्या. ७२९
यदन्नं नाभि	भा. १०२८	यदापिपेक्ष	वेदाः ६०१,	*यदि वा दोष	नार. १७५७
यदन्नमदि	वेदाः ६०६		६०४	*यदि वा नोप	,, ७०६
यदन्नमद्भ्य	,, ६०२,	यदानोति प	भा. १०२६	*यदि वा प्रति	मनुः १६२९
	६०६	यदा प्रैश्वन्म	वेदाः १२६२	यदि वासि ति	वेदाः ९९७
यदन्यगोषु	मनुः १०७३	यदा मूलम्	कात्या. ७६६	यदि वाहम	,, १८९३
यदन्यस्य प्र	,, १०४४	यदा यमस्य	आप. १२६७	यदि वै पुरु	,, १०१०
*यदन्यस्याभ्य	,, ,	यदा रोगादि	ब्रह्म. ९२१	यदि शक्या कु	भा. १०३३
यदपत्यं भ	,, १२९४	यदा विद्वेषि	बृह. १९१४	यदि शूरो ने	बृह. ९५१
यदपत्यं म	भा. १२८३	यदा वृत्राणि	वेदाः ८७८,	यदि संशय	मनुः ९३५
यदयातं शु	वेदाः ९८२		११२०	यदि संसाध	,, ७९५
*यदर्णादिषु	नार. ७३३	*यदा सकुल्या	नार. ७०४	*यदि स गोप	ब्रह्म. ९२१
यदर्थं तन्न	भा. १०३३	यदासन्त्यासु	वेदाः १००४	यदि सत्यं त	भा. १२८३
*यदर्थं दापि	बृह. ६७२	यदा सर्वे त्र	भा. १२४४	यदि सा जाल	ब्रह्म. १११८

यदि स्त्री यद्य	भा. १९८४
*यदि स्पृशति	नार. १७५३
यदि स्पृश्येत	" "
यदि स्यादन्य	शौन. १३६५
*यदि स्यादुदुहि	नार. १५५४
यदि स्वं नैव	कात्या. ७६७
यदि स्वयं कृ	" ६३१
*यदि स्वाः स्वाव	मनुः १०५४
*यदि स्वाश्च प	" १०५३
यदि स्वाश्चाप	" "
यदि हि स्त्री न	" "
*यदि ह्यन्तत	कात्या. १४५८
यदि ह्यादाव	" ७२९
यदि द्योक्त	" १४५८
यद्रयास्थो द	वसि. १९८२
यद् गृहीतं	बृह. ५०८
*यद् ग्राहितं	" "
यदीतरे प्र	हारी. ११६३
यदीदं मातु	वेदाः ९९९
यदी मातरो	" १२५४
X " "	नि. "
यदीमे केशि	वेदाः १००३
यदीयं दुहि	" "
यदुनाहम	भा. १३९१
यदुर्ज्येष्ठस्त	" "
यदुस्तुर्वध्व	वेदाः ८१०
यदृच्छया च	नार. ७८३
यदृच्छया नै	" १७५५
यदृच्छाघाते	कौ. १६१९
यदृणादिषु	नार. ७३३
*यदेकदिव	वसि. ६३६
यदेकस्मिन्	वेदाः ९९४
यदेताः शता	" १५९६
*यदेव किं च	" ६०६
यदेव कुरु	नार. १९३६
*यदेव हि पि	मनुः १३९६
यदेवास्त्य पि	" "
यद्वा तत्पा	कौ. ८०८
यद्वा दुहि	सूतः १४६३
यद्वा स्याद	नार. ८००
यद्वा स्याद्वा	अनि. १४६३
यद् दुष्कृतं य	वेदाः १००४
यद् दृष्टं दत्त	कात्या. ७०९
यदेयं पितृ	" "
*यदेवानां च+	वेदाः ६०६
यदेवमृण	" ६०१

यद्द्रव्यं तत्स्व	कात्या. ८०५
*यद् द्रव्यं दीय	" ८०४
यद्वा यज्ञ	मनुः १७२७
यद्वा रिणो य+	वेदाः १८३८
यद्वा स्ताभ्यां च	" ६०१,
	६०२, ६०५, १९०२
यद् धावसि	" ९९७
यद्वा यातत	भा. १२८५
यद् ब्रूयात् स	संव. १८९१
यद्वा भूगहत्या+	वेदाः १६०२
यद्यत् कृष्णः	" ८१२
यद्यत्तादास्य	कात्या. ६५७
यद्यदाचर्य	" १९४२
यद्यदिच्छति	भा. १०२९
यद्यदिष्टत	स्मृत्य. १९७९
यद्यद्वाजि	भा. १०२९
*यद्यदास्य	कात्या. ६५७
यद्यन्यो गोषु	वसि. १२७२
यद्यपि बहुव्य	वेदाः १००७
यद्यपि स्यात्तु	मनुः १२४८
यद्यपि स्यात्प	शंख. ११४८
*यद्यपि स्यात्स	मनुः १२४८
*यद्यपि स्याज्ज	" "
*यद्यप्यस्य पि	बृह. १२५१
यद्यप्याचरि	भा. १२८६
यद्यप्येष भ	वारा. १०७७
यद्यप्येष स	भा. १२४४
यद्यप्येषां पि	बृह. १२५१
यद्यप्रकाशं	विष्णुः ७५७
यद्यर्था तु	मनुः १३९४
यद्यवश्यं तु	नार. १९३९
यद्यसमाप्त	हारी. ११९५
यद्यसौ दर्श	कात्या. ६७३,
	६७४
यद्यस्ति चेद्	भा. १०२६,
	१३९०
यद्यस्य पैतृ	मनुः १३२२
*यद्यस्य स्वपि	बृह. १२५१;
	विष्णुः १२८०
यद्यप्येर्मूल	नार. ६४९
*यद्यापदस्थो	हारी. ११६३
*यद्यासामौर	बृह. १४५०
यद्युपदेशे	हारी. ११६३
यद्येकः प्रमा	विष्णुः ११८४
यद्येकजाता	बृह. १२३७,
	१३४८; संप्र. ११८४;

यद्येकदिव	नार. १५८३
*यद्येकपुत्रः	वसि. ६३६
यद्येकारिक्विथ	शंख. ११६६
यद्येवं कृते	मनुः १३२२
यद्यच्चः प्रति	शौश. १३८५
यद्वाऽदास्यन्तं	नार. १७८४
यद्वा दास्यार्द्र	वेदाः ६०४
यद्वापि प्रति	" ८१२
	मनुः १६२९,
	१९२९
*यद्विभक्तं ध	बृह. १५१८
यद्विभक्ते ध	" "
यद्विरूपाच	वेदाः ९८९
*यद्वोपदेश	कात्या. १६५०
यद्वे किं चानू	वेदाः १२६२
यजः पिता सं	" १२६१
*यज भुक्तं भ	बृह. ६५४
यजानि किञ्चि	मनुः १९२७,
	१९४६
यजियानं न्य	वेदाः ९०२
यजिष्ठमु	कौ. १६७८
यन्मन्युर्जाया	वेदाः १०००
यन्मे माता प्र	मनुः १०५०
*यमयोश्चैक	" १२३६
यमयोश्चैव	" "
*यमर्थं प्रति	विष्णुः ६६२;
	नार. ६७०
यमस्य माता	वेदाः १००४
यमस्य मा य	" १७७,
	१८३६
यमस्य यो म	" १००४
यमिन्द्राग्नी स्म	" ९९७
यमिन्द्राग्नी स्म	" "
यमुद्दिश्य त्य	शृङ्गा. १८३५
*यमेते ह्यति	नार. १८२८
यमेव तु शु	मनुः १९७४
*यमेव त्वात	नार. १८२८
यमेव विद्याः	वसि. १९७४
*यमेव व्यति	नार. १८२८
यमेव ह्यति	" "
यमो ह जातो	वेदाः ९६३
यमो ह नः अ	" ११२२
यया दासत्या	" ८१०
यया सपत्नी	" ९९०
ययोनिक्षिप्त	विष्णुः ६३७
यज्ञवंधं दान	कात्या. १२२८

*यत्नं लभ	कात्या. १२२८	यस्तयोः सान्त	मनुः १६२८	यस्त्वा हृदेत्यु	शौन. १३६४
*यत्नं लभ	" "	*यस्तथोरन्त	विष्णुः १६११	*यस्त्वैतान्युप	मनुः १७२०
यवश्च कृष्ण	अनि. १९६८	यस्तथोश्चान्त	" "	*यस्त्वैवमुक्त्वा	याज्ञ. १६३३
यवाः सप्त प्र	स्कन्द. १९६६	यस्तत्पजः प्र	मनुः १३०४	यस्त्वैश्वर्यान्न	मनुः १७०२
यवीयसस्तु	मनुः १०६४	यस्तस्याः पुत्रः	विष्णुः १२७९	यस्मा ऋणं य	वेदाः ६०३, १८४०, १९०३
यवीयसो वा	नार. ११०१	यस्तिष्ठेत् स	शंखः १६१३	यस्मात्कुलध	शंखः १२८२
*यवीयसोऽथ	" "	*यस्तु कार्यस्य	कात्या. ८०५	यस्मात्तदानु	कात्या. १४५५
यवीयान् ज्येष्ठ	मनुः १३१६	यस्तु तत्कार	मनुः १०५४	यस्मात्तस्मात्सु	भा. १९८३
*यवीयान् श्रेष्ठ	" "	यस्तु दद्याद्	सप्र. ७१५	यस्मात्तस्मात्त्रि	याज्ञ. १०७९
यज्ञः श्रीः श्रय	वेदाः १००६	यस्तु दोषव	मनुः ८८२, १०४१; नार. १०९७;	*यस्मात्सर्वेषु	बृह. ९५२
यज्ञश्च धर्म	वारा. १०७७	यस्तु न ग्राह	मत्स्य. १९७५	यस्माददन्ता	अपु. १९७०
यज्ञस्यमिह	शुनी. १११९	यस्तु पश्यन्नि	कात्या. ८३५	यस्मादपह	श्रुम. १७६६
यज्ञो गोषु प्र	वेदाः १००३	*यस्तु पश्यन्नि	मनुः १९५७	*यस्माद्भूर्तो प	कात्या. ८३७
यज्ञो धर्मस्त	मासो. १९७०	यस्तु पाणिगृ	वासि. १९७७	यस्माद्भूर्तो प्र	" "
यज्ञो यज्ञस्य	वेदाः १००६	*यस्तु पूर्व नि	मनुः १६३०	*यस्मिन्नेतत्प्रति	वसि. १२७७
यज्ञो विवत्तह	विष्णुः १६१२	यस्तु पूर्वनि	" "	*यस्मिन् कर्म	मनुः ७७४
यज्ञोऽवत्तह	कात्या. १६५०	यस्तु रज्जुं घ	१९२९; यमः १६५२	यस्मिन्काले य	सप्र. ११४२
यज्ञोऽस्मिन् प्रा	मनुः १७२७	*यस्तु रज्जुघ	मनुः १७१८	यस्मिन् देशे	देव. १९४२
यज्ञ नः सम	भा. ८६०	यस्तु संचार	मत्स्य. १८९२	यस्मिन्मृगं सं	मनुः १९९७, १९८५
यज्ञ शुभ्र	" ८१९	*यस्तु संस्क्रिय	कात्या. ७५५	यस्मिन्नेतत्कु	" १०५३
*यज्ञ संचार	मत्स्य. १८९२	*यस्तु सर्व स	" ६५७	*यस्मिन्नेव कु	" "
*यज्ञ संश्रय	कात्या. ७५५	*यस्तु सर्वम	" "	यस्मिन् भावो	शंखः १०२४
*यज्ञ संस्क्रिय	" "	यस्तु सर्वस्व	" "	यस्मिन् यस्मिन्कृ	मनुः ८८१
*यज्ञांशहरः	विष्णुः १२८१	यस्तु साधार	बृह. ८७४	यस्मिन् राप्ते	वेदाः १८४०
*यज्ञाधि कर्म	कात्या. ६५५	*यस्तु स्वशक्त्या	नार. ७८१	यस्मिन् वीरो	" १००२
यज्ञानिक्षिप्तं	विष्णुः ७३५	" "	शुनी. ७९०	यस्मै दद्यात्पि	मनुः १०५९;
यज्ञान्तरे ति	शंखः १६१३	यस्तूतमव	विष्णुः ८१६	यस्य कर्मणि	अपु. १९७९
यज्ञाधि धर्म	मनुः १६२९, १६९८, १९२९	यस्तेऽङ्कुशो व	वेदाः ९९९	*यस्य कस्य कु	मनुः ७७४
*यज्ञार्थ साध	नार. ७४८	यस्तेन दुह्ये	वसि. १९७४	यस्य ग्रामस्य	विष्णुः ६७९
यज्ञार्थहरः	विष्णुः १२८१	यस्यजेत्कामा	शंखः १६१३	यस्य जातस्य	कात्या. ९५५
*यज्ञासन्नत	बृह. १५१८	यस्त्वधर्मेण	आप. १३८७	यस्य तत्पज	देव. १९९४
यज्ञेदं पाण्ड	भा. १०२८	*यस्त्वनाकारि	मनुः १८५३	*यस्य तु पूर्वे	विष्णुः १२७९
यज्ञेनान्युप	मनुः १७२०	यस्त्वनाक्षारि	" "	यस्य ते बीज	वसि. १२७८
यज्ञेनान् द	कौ. १६१८	*यस्त्वप्रजप्र	" १३०४	यस्य त्रैवाधि	मनुः १३१४
*यज्ञैवमुक्तो	याज्ञ. १६३३	*यस्त्वसत्संज्ञ	कात्या. १७९१	यस्य देशस्य	नार. ७९९
यज्ञैवमुक्त्वा	" "	यस्त्वसत्संज्ञि	" "	यस्य दोषेण	कात्या. १९४२
यज्ञैषां स्वामि	नार. ८३१	*यस्त्वस्याः पुत्रः	विष्णुः १२७९	यस्य द्रव्येण	नार. ६७०५
यस्तत्र विप	याज्ञ. ८६७	यस्त्वार्थि कर्म	कात्या. ६५५	यस्य नोपर	कात्या. ७५३
*यस्तत्र शीक	कात्या. ९५९	*यस्त्वाधिकर्म	" "	यस्य नोपह	" ७३०
यस्तत्र संक	बृह. ९५४;	यस्त्वा भ्राता प	वेदाः ९९१, १८३७	यस्य पुत्रः शु	बृह. १५१३
*यस्तत्र संस	कात्या. ९५९	यस्त्वासन्नत	बृह. १५१८;	यस्य पूर्वेषां	हारी. १२६४
यस्तत्त्वशक्त्या	बृह. ९५४	यस्त्वा सन्त	नार. १७५४		वसि. १२७८,
*यस्तद्भूर्तो प्र	नार. ७८१	यस्त्वा स्मि नि	वेदाः १८४०		१४७०
*यस्तथोः सान्त	कात्या. ८३७				

*यस्य प्रभुभ्य
*यस्य भुक्तिः फ
यस्य भुक्तिर्ब
*यस्य भुक्तिर्ब
*यस्य भुक्तिर्ब
यस्य यत्पैतु
* " "
यस्य राष्ट्रे न
यस्य वा प्रभुः
*यस्य संस्क्रिय
यस्य स्तेनः पु
*यस्य हिंसा स
यस्य हि प्रजा
यस्यां कामी भ
यस्यां दौहित्र
यस्यां स धर्म
*यस्यामु पुत्र
यस्या भ्रियेत
*यस्यार्थे न च
यस्यार्थे येन
यस्या वाक्यं वि
यस्येदमर्थं
यस्येह प्रथि
यस्यैतानि वि
*यस्यैते बीज
यस्यैव रेतो
यां कामयेत
यां प्रसह्य वृ
यां मलवद्धा
यां सृतायानु
यां विनोपद्र
यां वृत्तिं वर्त
यांस्तत्र चोरा
याः पत्न्यो विध
*याः प्रसह्य वृ
*याः स्युस्तासां दु
याः । न्नयः सम
या अकृन्तन्न
या अक्षेपु प्र
या आपो दिव्या
या ओषधयो
*या कन्यां विप्र
या कन्या दुहि
*या काममाश्र

मनुः १६९२
विष्णुः ६३७
" "
" "
" "
" १२८०
मनुः १३२२
यमः १८९०
जैमि. ७९२
कात्या. ७५५
मनुः १८६९
कात्या. ७१३
वेदाः १२६१
भा. १०२९
" १९७१
हरि. १३७६
नार. १०९४
मनुः १०६९
कात्या. ६७५
" "
ब्रह्म. ८४०
वेदाः ९८७
बृह. ११९३
दक्षः १११५
मनुः १३१४
वेदाः १०१०
" १००६
मनुः ९०९;
नार. ९१६
वेदाः १५९९
" १६०१
शंखः ८५९
वारा. १०७७
नार. १७५५
मनुः १९५४
नार. १४०१
" ९१६
मनुः १४३७
वेदाः ९९२
" १००१
" १८९९
" ९२४
" १००२
मनुः १८६९
भा. १९८६
नार. ७०३

या कौमारं भ
या गभिणी सं
या च क्लीबं प
याचनानन्त
याचमानस्य
याचमानाय
*या च सप्रध
याचितं स्वाम्य
याचितकाव
याचितमव
*याचितस्ते न
*याचितानन्त
याचितान्वाहि
याज्ञ. ७४६;
*याचितेऽर्धकृ
याचितोऽर्धकृ
याचित्वा प्रगृ
*याच्यमानं न
" " +
" "
याच्यमानम
कात्या. ६३२, ६३३, ८९८
याच्यमानस्तु
नार. ७४८;
व्यासः ७५६
वृह. ६३०
कात्या. ६३२,
६३३
*याच्यमानो न
" ६३२
" ७५१
*याच्यमानोऽपि
याजकाः स्वप्र
याजनाध्याप
मनुः १६९७; नार. १९४०
याज्ञवल्क्यो मै
वेदाः १४०५,
१४२४
व्यासः १२३१;
उश. १२३२
शंखः ७७१
भा. ८१८
याज्ञ. ६४१
शंखः १४७३;
नार. १५५४
बृह. १५५८

वसि. १२७३
बौधा. १२७०;
मनुः १३०७
वसि. १२७३
व्यासः ७५६
वारा. १३२९
बृह. ७०६
नार. ६९९
बृह. ७५२
कौ. १९२२
" ७३६
कात्या. ६३२
व्यासः ७५६
वृह. ७३२;
व्यासः ७६८
कात्या. ७५४
" "
" ७५३
" ६३२,
६३३
नार. ६९५
" ७३१;
कात्या. ७५४
नार. ६२७;
कात्या. ६३२, ६३३, ८९८
नार. ७४८;
व्यासः ७५६
वृह. ६३०
कात्या. ६३२,
६३३
" ६३२
" ७५१
नार. ७४८
कौ. ७७२
" १६१६;
मनुः १६९७; नार. १९४०
वेदाः १४०५,
१४२४
व्यासः १२३१;
उश. १२३२
शंखः ७७१
भा. ८१८
याज्ञ. ६४१
शंखः १४७३;
नार. १५५४
बृह. १५५८

या तु कन्यां प्र
*या तु काम्यप्र
*या तु कार्यप्र
*या तु कार्यस्य
*या तु पत्या प
*या तु सप्तदि
या तु सप्रध
*याथाकामी भ
या दम्पति स
यादवाः कुकु
या दुर्हर्दा यु
यादगुणेन
यादच्छकः सा
*यादच्छकान्
*यादच्छके तु
यादच्छकेषु
*यादशं गुण
यादशं तूष्य
यादशं फल
यादशं भज
यादशस्य च
*यादशस्य य
यादशस्यो ह
या देशावस्थि
या न ऊरु उ
*या नष्टाः पाल
या नष्टा पाल
यानस्य चैव
*यानस्यैव हि
यानि कर्मोप्य
यानि चान्यान्वे
यानि चैवं प्र
यानि दक्षिण
या नियुक्ताऽन्य
यानुपाश्रित्य
वान्त्यायान्ति ज
*यान्त्यायान्त्यध्व
यान्त्येव तण
या पातयित्वा
या पतिं तोष
या पत्या वा प
*या पत्या संप
या पितृगृहे
*या पुत्रिणी सं
*या पुनः सध
या पूर्व पति

मनुः १८६५
कात्या. ८०५
" "
" "
मनुः १३०८
नार. ७००
" ६९९
याज्ञ. १०८१
वेदः ९७३
भा. ८६०
वेदाः १००२
मनुः १०५१
" ६५०
नार. १७५५
" ७८३
" "
मनुः १३१६
" १०७०
" १३१६
" १०४७
संप्र. ११४२
" "
वेदाः १०१०
नार. ६२५
वेदाः ९८५
नार. ९१७
" "
मनुः १८०७
" "
कात्या. १८८७
काली. १३५६
मनुः ९१४
बौधा. १९१९
मनुः १३९६
" १९३०
बृह. ९५३
" "
नार. ८५२
स्मृत्य. १९८८
भा. १०३०
मनुः १३०८
" "
वसि. १२७३
मनुः १३०८
नार. ६९९
वेदाः ९९९

वा ग्रहानं शो
 *वा ब्राह्मणी सु
 या ब्राह्मणी स्या
 याभिः पत्नीर्वि
 याभिः सोमो मो
 *यामयो यानि
 या मातुः कुरु
 यामाहुस्तार
 *यामुत्पत्य वृ
 यामुत्पत्य वृ
 *यामुपेत्य वृ
 वा मे प्रियत
 यायैः परितृ
 *या राज्ञा काम
 या राज्ञा क्रोध
 या रोगिणी स्या
 *या रोहिणी स्या
 यावच्च कन्या
 *यावच्चाग्नौ मृ
 *यावच्चैदाह
 यावज्जीवं न
 यावज्जीवं स
 *यावज्जीवं हि
 यावज्जीवति
 यावतीः कृत्या
 यावतीभ्यो ह
 यावती संभ
 *यावत्कृष्णा वि
 यावत्कृष्णोऽभि
 यावत्कृष्णो वि
 यावत्क्षीणद
 *यावतु कन्या
 यावत्प्रकर्षि
 *यावत्यो विध
 यावत्संजीव
 यावत्सस्यं वि
 यावत्स स्यात्स
 यावत्स्थितिप्र
 *यावत्स्यात्स स
 " "
 *यावद्दयात्
 यावद्विरप्य

वेदाः १९८
 वसि. १०२१
 " " ;
 यमः १११३
 वेदाः १६४
 " १७९
 मनुः १०५३
 लहा. ७३२
 वेदाः १८३९
 मनुः १०९
 " " ;
 नार. ११६
 मनुः १०९;
 नार. ११६
 वेदाः १००३
 " १८९८
 बृह. १५२
 " "
 मनुः १०५७
 " "
 वसि. १०२१
 अग्नि. १११६
 वसि. १०२१
 कात्या. १५२३
 यमः १११३
 कात्या. १५२३
 वारा. १०७५
 वेदाः १००३
 " ६०४
 मनुः ६८१
 बौधा. १९२०
 वसि. १९२१
 बौधा. १९२०
 नार. १७४८
 वसि. १०२१
 कात्या. ६५९
 नार. १४०१
 " १४४९
 याज्ञ. ११४;
 कात्या. ११९
 मनुः १९५१
 हारी. ६७८
 मनुः १९५१
 अणु. १९६२
 कात्या. ७२८
 वेदाः १५९६

यावद्विरप्य
 यावद्वा कृष्ण
 यावद्दे भागि
 *यावन्तः कन्या
 यावन्तः पितृ
 यावन्तः पृथि
 यावन्तश्चर्त
 यावन्तो अप्सु
 यावन्तो अस्मा
 यावन्न दद्या
 यावन्न पैतृ
 यावन्नाग्नौ द
 यावर्भागाय
 २ या वा अपुत्रा-
 *या वा तद्विक्थ
 *यावानध्वग
 यावानध्वा ग
 *यावाननुद
 या वा स्याद्वीर
 *या वै ब्राह्मण
 या शश्वन्तमा
 याश्च शश्वद्
 याथानपत्याः
 यासां नाभिरा
 यासां स्त्रीणां प्रि
 *या सा तद्विक्थ
 या सुपाणिः स्व
 या सुबाहुः स्वं
 यास्तासां स्युर्दु
 या स्त्री ब्राह्मण
 या स्त्री योग्यङ्गु
 या स्यादनित्य
 *यास्त्वस्याः स्युर्दु
 *यास्त्वसां स्युर्दु
 या स्वपुत्रं तु
 *युक्ता भव्याश्च
 युक्तियुक्तं च
 *युक्तियुक्तं तु
 *युक्तियुक्तं व
 *युक्तिहेत्वर्थ
 युक्त्या विभज
 *युक्त्योपदेश
 *युगक्रमाद
 युग-हासाद
 युग्यस्थाः प्राज
 युजते धुरि

कौ. १६१४
 वसि. १९२१
 वेदाः ११४४
 वसि. १०२१
 काष्णार्. १३५६
 वेदाः १२५९
 नार. १०९६
 वेदाः १२५९
 " ९९९
 कात्या. ७२८
 " ७१०
 अग्नि. १११६
 वेदाः ९६४
 " १००८
 नार. ६९८
 कात्या. ८५४
 " "
 नार. ९४७
 कात्या. ११०९
 अग्नि. १११६
 वेदाः १२५८
 भा. १०३२
 वसि. १४०७
 वेदाः ९९६
 वारा. १०७७
 नार. ६९८
 वेदाः ९९३
 " ९६९
 मनुः १४३७
 अग्नि. १११६
 शंख. १८४८
 वसि. १९७८
 मनुः १४३७
 " "
 कात्या. ७११
 बृह. ८७२
 कात्या. ८७६
 " "
 " "
 नार. १८२९
 बृह. १२२२
 कात्या. १६५०
 बृह. ११०९
 " "
 मनुः १८०९
 भा. १९८३

युदावहारि
 युद्धोपदेश
 युद्धोपलब्धं
 युधिष्ठिर उ
 युधिष्ठिरो रा
 युनक्त सीरा
 युवं ब्रह्मणे
 युवं भगं सं
 युवं रथेन
 युवं शचीभि
 युवं श्यावाय
 युवं हवं व
 युक्त्यः पाप
 युष्मांश्च दायं
 ये अन्ता याव
 ये कार्यैकेभ्यो
 ये केसरप्रा
 *येऽक्षेत्रिका बी
 येऽक्षेत्रिणो बी
 ये गन्धर्वा अ
 ये गभी अव
 ये च धान्यं द
 ये च विद्यार्था
 ये चाकुलीना
 *ये चाज्ञकान्
 ये चास्य हत
 ये चिद्धि पूर्व
 ये जाता येऽपि
 ये जाता येऽप्य
 *ये जातास्तु नि
 ये त आसन्
 *ये तत्र चोरा
 ये तत्र नोप
 *ये तत्र पूर्व
 ये तत्र पूर्व
 *ये तत्र सर्व
 येदं पूर्वांग
 ये देवयानाः
 येन कृशं वा
 येन केनचि
 येन केनायु
 येन क्रीतं तु
 भा. १२४४
 कात्या. १६५०
 नार. ११३१
 भा. १४७३,
 १९८३
 " १९८४
 वेदाः ९२३
 " १००३
 " १०००
 " ९८०
 " ९६५
 " "
 " ९८०
 वारा. १०७६
 वेदाः १२६१
 " १००३
 मनुः १६३२
 वेदाः १४६४,
 १६००
 मनुः १०७३
 " "
 वेदाः १००२
 " १८३९
 विष्णुः १६०९,
 १६७१
 आप. १६६६
 विष्णुः १६०९
 बृह. १७५९
 कौ. १६१६
 वेदाः ९६७
 लहा. १५६८
 व्यासः १५८७
 नार. १३४७
 वेदाः ११६२
 मनुः १९५५
 " १६९६,
 १९२९; नार. १७५५
 कात्या. ९५६
 " "
 " "
 वेदाः १००४
 " ६०२
 " ९९६
 मनुः १८०१
 गरु. १३७६
 बृह. ७६४

*येन गृहीतः	विष्णुः १२७९
*येन चैषां य	वसि. १२०५
*येन चैषां स	" "
येन चैषां स्व	" "
*येन तेषां य	" "
येन देवा न	वेदाः ८५८, ९९८
येन दोषेण	कात्या. १७६२
*येन भुक्त त	बृह. ६५४
येन भुक्तं भ	वसि. ६३६; बृह. ६५४
येन मूलह	मनुः १८५६
येन मृतं क	वेदाः १६०१
येन यत्र य	बृह. ७०६
येन यत्साध्य	मनुः १९३०
*येन यावत्	बृह. ९५३
येन यावय	" ९५२
येन येन प	कात्या. १७६१
येन येन य	मनुः १७२०; नार. १७४९
*येन येनाङ्गे	शंखः १८४७
*येन येनाव	नार. १८२८
*येन येषां य	वसि. १२०५
ये नवासं स्ता	वेदाः १५७०
येन वेगैर्वि	स्कन्द. १९६६
*येन वैषां स्व	वसि. १२०५
येन स काम	शुनी. १९८८
येन सूर्यां सा	वेदाः ९९९
येनांशो याद	बृह. १५८४
येनाभिरस्या	वेदाः १००१
येनाङ्गेन द्वि	बृह. १८३१
*येनाङ्गेनाव	मनुः १८०१
" "	नार. १८२८
येनात्यन्तं भ	कात्या. १८३३
येना निचक्र	वेदाः ९९७
येनाहतः स	कौ. १६१६
ये नित्या भाक्ति	आप. ८१६
ये नियुक्ताः स्व	अपु. १६५४
*येनियुक्तास्तु	मनुः १६३२
ये नियुक्तास्तु	" "
येनेमा विश्वा	वेदाः ८०९
ये नो गुवे ध	" १९०२
येऽन्ये ज्येष्ठक	मनुः ११८९
ये पितरो व	वेदाः १००४
येऽपुत्राः क्षत्र	बृह. १५१८
*येऽपुत्राः ब्रह्म	" "

*येऽप्येकजाता	बृह. १३४८
*ये बालकान्	" १७५९
ये बृहत्सामा	वेदाः १६००
ये ब्रह्मण प्र	" "
ये ब्राह्मणास्त्रि	" १५९७, १६०१, १६०३
येभिः पशैः प	" ९९९, १६०१
ये भूतस्य प्र	" १००३
ये मर्यं भूत	" ५९९
ये मार्गं मेऽनु	" १२६१
ये यज्ञेन द	" १९८०
*ये यत्र पूर्व	कात्या. ९५७
ये प्राध्विकृ	याज्ञ. १६३९, १९३२
*ये राष्ट्रेऽधिकृ	" १६३९
ये वधश्चन्द्र	वेदाः ९८४, १००२
*ये वा कुलीना	विष्णुः १६०९
ये वै चत्वारः	वेदाः १८९८
*ये वै समाः स्युः	बृह. ७८६
ये व्यर्था द्रव्य	आप. १६६७
*येषां च न कृ	नार. १५८४
येषां ज्येष्ठः क	मनुः १५४३
येषां तु न कृ	नार. १५८४
येषां दयः प	विष्णुः १६०९
*येषां द्विधा कि	नार. १५८०
*येषां वै न कृ	" १५८४
*येषां सवर्णा	देव. १३५१
येषामेताः कि	नार. १५८०
येषु देशेषु	देव. १९४२
येषु स्थानेषु	" "
*ये समाः स्युस्तु	बृह. ७८६
ये सामानास्तु	" "
ये सहस्रम	वेदाः १४६४, १६००
ये सूर्यात् प	" ९९९
ये स्वा न संजा	" ८५८
येः कृतः सर्व	मनुः १९३०
येर्यैरुपायै	" ७१६
येव प्रथमा	वेदाः १००८
*येश्च संस्क्रिय	कात्या. ७५५
*येश्चित्संस्क्रिय	" "
येस्तु संस्क्रिय	" "
योऽकामां दूष	मनुः १८६६; नार. १८८३

*योऽकामां दूष	मत्स्य. १८९२
*योगः पूर्तं क्षे	लौगा. १२३३
*योगक्षेमं प्र	विष्णुः १२०६
" "	मनुः १२०९; हारी. १९८२
योगक्षेमप्र	विष्णुः १२०६
* " "	मनुः १२०९
योगक्षेमव	बृह. १२२३
*योगक्षेमन्य	मनुः ९०७
*योगक्षेमाव	" "
योगक्षेमेऽन्य	" "
*योगक्षेमांऽन्य	" "
यो गच्छेत्पर	बृह. १८९१
योऽगुणान् की	कात्या. १७९१
यो गृहीत्वा ऋ	विष्णुः ६१०
योऽग्निं चित्त्वान्य	वेदाः ९९५
यो ग्रामदेश	मनुः ८६४
योजं पञ्चौद	वेदाः १०००
योजनाद्वादि	मार्क. ९६२
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठ	मनुः ११९८
यो ज्येष्ठो विनि	" १३९७
*यो ज्येष्ठो हि नि	" "
*योत्सृष्टा राज	बृह. ९५१
योऽदत्तादायि	मनुः १६९७
यो ददाति स	दक्षः ८०७
यो दर्शनप्र	कात्या. ७२८
*यो दास्यं कार	मनुः ८२०
यो देवकामो	वेदाः १९००
*यो धनं आद	विष्णुः १२८१
यो धर्मः कर्म	नार. ८७०
यो धर्म एक	मनुः १०६२; यमः १११३
यो न आगो	वेदाः १५९३
यो नरस्यज	भा. १०३१
*यो न हन्याद्	बृह. १६४८
यो न हन्याद्	" "
*यो नार्पयति	मनुः ७४३
" "	मत्स्य. ७५६
योऽनाहिताग्निः	मनुः १७२५
यो निक्षेपं घा	अपु. १९७१
यो निक्षेपं ना	मनुः ७४३; नार. ७४९
* " "	मत्स्य. ७५६
यो निक्षेपं या	मनुः ७४२
योनिमात्राद्वा	गौत. १०१३
योनिस्त्विवध	भा. १०३६

योनैरिव प्र	वेदाः ६०५	यो वा तद्विषय	नार. ६९८	रक्षितारं न	भा. १०३२
*योऽन्यहस्ते तु	नार. ८८८	यो वा बुभूषे	वेदाः १००५	रक्षेत शय्यां	नार. १५११
*योन्या इव प्र	” ”	यो विद्यमानं	कात्या. ६५७	रक्षेत्कन्यां पि	याज्ञ. १०८३
योऽपनीकः	वेदाः १००६	यो वै ब्राह्मणं	वेदाः ८१४	रक्षेद्राजा वा	शंखः १९५०
यो ब्राह्मणे चि	” १००३	यो वै भागिनं	” १५७०	रक्षेद्वा कृत	बृह. ७२६
यो ब्राह्मणं दे	” १६००	यो वैश्यः रुपाद्	मनुः १७२३	रक्षोभये र	कौ. १९२५
यो ब्राह्मणं म	” १४६४, १६००	*यो वैशां स्वामि	नार. ८३१	रक्ष्यं बालध	गौत. १९४८
यो ब्राह्मणस्य	” १४६४, १६००	×योषा योतः	नि. १२५७	रक्ष्यमाणोऽपि	नार. ६५०
यो ब्राह्मण्याम	मनुः १८५९	योषा वै सिनी	वेदाः १००८	रक्ष्याश्चैवान्य	भा. १०३०
यो भाटयित्वा	वृम. ८५५	योषितो नित्य	शुनी. १११९	रक्ष्ये चात ऊ	आप. १८४४
यो भुङ्क्ते पर	बृह. ८३४	योषिदग्राहः सु	कात्या. ७१०	रजकाः काष्ठ	कौ. १६७४
यो भुङ्क्ते बन्ध	” ९५१	योषेव शिक्ते	वेदाः ९७३	रजकंस्तुभ	” ”
यो मनुष्यः स्व	भा. १२८६	योऽसाधुभ्योऽर्थ	मनुः १७२६	रजमो दर्श	शुनी. १११९
यो मन्येताजि	याज्ञ. १९३३; अपु. १९६९	यो हास्यापि प्र	वेदाः १६०२	रजस्वलां शि	विष्णुः १६१०
यो मोहादध	मनुः १६२९	यो हिंसार्थम	आप. १६०५	रजस्वलां स्	बृह. ११०६
योऽयं देवः प	वेदाः १८४०	यो हि प्रश्नं न	भा. १९६३	रजस्वला पुं	हारी. १०१६
यो यत आद	विष्णुः १२८१	*यो हि याचित	मत्स्य. ७५६	रज्जुः वापीसि	नार. १९३८
यो यत्र विहि	देव. १९४२	*यो ह्यासन्नत	बृह. १५१८	रज्जुना राज	कौ. १६१६
यो यथा निक्षि	मनुः ७३९; नार. ७४७	यौतकं मानुः	विष्णुः १४२८	रज्जुशस्त्रावि	” ”
यो यदङ्गं च	अपु. १८३५	योविनं वर्त	भा. १०३२	रज्जयन प्र	भा. १९८६
*यो यम्य आह	विष्णुः १२८१	*योषयं चोत्त	बृह. १६४६	रतिं प्रोति च	” १०२७
यो यस्य प्रति	मनुः ६६२; पिता. ६७६	रक्तचन्दन	स्कन्द. १९६६	*रत्नं भूर्दास	भार. ७३१
यो यस्य हर	नार. ७०४	रक्तमात्याम्ब	नार. ०४५; बृह. ९५१	रत्नसारफ	कौ. १६१४
*यो यस्य हिंसा	मनुः १८०६	रक्तमेकं वि	दक्षः १११४	*रत्नानां चैव	मनुः १७११, १७१६
*यो यस्याथमा	विष्णुः १२८१	रक्तस्त्रगवस	याज्ञ. ९४०	” ”	नार. १७५०
यो याचितक	कात्या. ६३३, ७५४; मत्स्य. ७५६	रक्तागमांस्त्री	कात्या. ११०९	रत्नापहार	कौ. १६७५
यो यावत्कुरु	याज्ञ. ८४८	रक्तागमान्	शंखः १०२४	रत्नापहार्यु	विष्णुः १६७०
यो यावद्द्वप	अपु. १९६८	*रक्षणं वर्ध	नार. ११२९	रत्यर्थमेव	” १०२३
यो यो यथेव	स्कन्द. १९६५	रक्षणात् भ	गौत. १२६३	रथं हेत	मनुः ७७५
यो यो वर्णोऽव	नार. १९३५	*रक्षणात् भ	” ”	*रथं हेत	” ”
*यो यो गान्त	मनुः १४७६	*रक्षणादर्थ	मनुः १९५७	रथः पितुः प	आप. ११६५
योऽरक्षन् व	” १७०१	रक्षणादार्थ	” १६९२, १९२९	रथजितां रा	वेदाः ९९७
यो राजसर्ष	अनि. १९६८	रक्षन्ति वार्ध	नार. १०९९, १५५५	रथैरिव प्र	” १९००
यो राज्ञः प्रति	नार. १९३९	*रक्षन्ति शय	शंखः १४७३	रमणीयम	भा. १०३०
यो लोभादध	मनुः १६२९	रक्षन्ति शय्यां	” ” ; नार. १५५३	रथि च पुत्रां	वेदाः ९८५, १००१
*यो लोभाद्विनि	” १३९७	रक्षन्ति स्थावि	मनुः १०४५	रथिनं यः पि	” ११५८
यो वः सेनानी	वेदाः १८९५	रक्षन् धर्म	” १७००	रथ्या सहस्र	” ९९९
यो वर्णः पोष	भा. १२८७	*रक्षमाणोऽपि	नार. ६५०	रसस्याष्टयु	नार. ६२६
यो वाऽऽगतश्रीः	वेदाः १००५	रक्षया स हि	भा. १९७६	*रसा आप त्रि	वसि. ६०९
*यो वा तद्वक्ष्य	नार. ६९८	रक्षाधिकारा	नार. १९३६	रसो गोषु प्र	वेदाः १००३
		रक्षार्थाधिकृ	अपु. १६५४	रहसि वृद्धो	कौ. ७३७
		रक्षिता यत्न	मनुः १०४८	रहसीह न	भा. १०३१
				रहस्यमर	” १०२८
				रहस्येकास	” १०२९

रहोजितोऽन	बृह. १९१३	राजन्यावैश्या	गौत. १२३९	राजानं तत्सृष्ट	नार. १७५१
रहोदत्ते नि	,, ७५१	राजविशेषो	भा. १२४४	राजानं स्वामि	कत्या. ७२७
राक्षमहं सु	वेदा. १५९५	राजपत्न्यभि	याज्ञ. १६३९	राजानः सत्यं	वेदा. १८३९.
राक्षसपैशा	कौ. १४३०	*राजपालगृ	नार. ९१८	*राजानमथ	नार. ९४७
राक्षसोऽनन्त	नार. १०९८	राजपुत्रा इ	भा. ८१९	राजानमाम	,, ,
*राक्षसोऽनव	,, ,	राजपुत्राप	शंखः १६७१	राजानश्चेन्ना	,, १९३६
राजकार्यनि	कात्या. ६७२	राजपुरुषं	कौ. १०३९	राजा नाम च	,, ,
*राजकोषाप	मनुः १६९८	*राजप्रख्यात	मनुः १७०६	राजानुमत	वसि. ६१०
राजक्रीडासु	कात्या. १६४९,	*राजप्रवर्ति	कात्या. ८७६	*राजान्तकर	मनुः १९०५
	१९४२	राजप्रसाद	बृह. ८७५	*राजान्तकारि	,, ,
राजगामि तु	हरि. ६६१	राजप्रसादा	नार. ९४९	राजा पुरोहि	आप. १९१८
राजगामी नि	नार. १९६१	*राजभिः कृत	मनुः १७०४	राजा पृथक्पृ	अपु. १७६६
*राजगृहगृ	,, ९१८	*राजभिः स्थापि	याज्ञ. १७३१	*राजा भाण्डं तु	नार. ७८२
*राजग्रहगृ	,, ,	राजभिर्धृत	वसि. १६६८;	राजार्थमोष	कात्या. १६४९
राजग्राहगृ	,, ,	मनुः १७०४; नार. १७५१	स्मृत्य. १११८	*राजा लब्धनि	याज्ञ. १९६०
राजग्राह्यं च	लह्या. ६७७	राजयक्षमाम	स्मृत्य. १११८	राजा लब्ध्वा नि	,, ,
राजचौराग्यु	कौ. ८७८	*राजयानस	याज्ञ. १६३७	राजा विनिर्ण	मनुः ७४४
*राजचौरादि	बृह. ७५०	राजयानास	,, ,	*राजा वेदवि	बृह. ८७२
राजचौरारा	,, ,		१९३३	राजा संप्रामं	वेदाः ११२२
राजदुष्टानि	यमः १६५२	राजविनिधि	विष्णुः १६११	राजा संदाप	शुनी. ७३१
*राजदेवोप	याज्ञ. ८८४	राजवृद्धिः स	बृह. १९१३	राजा सर्वस्ये	गौत. १९१६
*राजदेवक	बृह. ६५१	राजशब्दिभि	कौ. ८६३	राजा साहसि	बृह. १७६०
*राजदैवकृ	नार. ७४८	*राजशय्यास	याज्ञ. १६३७	राजा स्तेनेन	मनुः १७०२;
*राजदैवभ	बृह. ७८५	राजशयासन	नार. १४४	नार. १७५१	,, ,
राजदैविक	बृह. ६७७	राजा कृत्वा पु	याज्ञ. ८६५	राजाऽऽस्य भाण्डं	,, ७८२
* , , ,	कात्या. ७५३	राजाक्राशक	कौ. १६१९	*राजा हत्वा पु	याज्ञ. ८६५
*राजदैवोप	बृह. ६५१;	राजा क्षेत्रं द	बृह. ९४९	राजेतरेषा	गौत. १४६५
	कात्या. ६५८	राजा गवाभि	अपु. १६५४	राजेव हि ज	वेदाः ९७३
, , ,	याज्ञ. ८८४	राजाग्निबान्ध	ब्रह्म. १३७४	राज्जुदालम	,, १६०२
राजद्रोहाभि	स्कन्द. १९६५	राजा च जाह्न	विष्णुः १९२१	राज्ञः कोषाप	मत्स्य. १६५५,
राजद्विष्टाति	कौ. १०३७,	राजा च प्रजा	,, १६७१	१६९८, १९२९	भा. ८६०
	१३९२, १४३१	*राजा चानुशि	वसि. १९२०	राज्ञः परैः प	मनुः १७०६,
*राजद्विष्टानि	यमः १६५२	राजा ततः सृष्ट	नार. १७५१	राज्ञः प्रख्यात	१९२७
*राजधर्माश्च	कात्या. १९४२	राजा तदात्म	,, ७८२,	राज्ञ एव तु	नार. ८३१
राजधर्मान्	,, १९४१		१९६१	*राज्ञ एव स	,, ,
राजनि ग्रह	नार. १८२९	राजा तदुप	मनुः १९५७	*राज्ञ एव हि	,, ,
*राजनिर्धृत	मनुः १७०४	राजा तु धर्मे	वसि. १९२०	राज्ञश्च द्विगु	मत्स्य. ८५५
*राजनिषिद्धं	विष्णुः १६११	*राजा तु स्वामि	कात्या. ७२७	राज्ञश्च प्रकृ	कौ. १६१८
*राजनि स्थापि	याज्ञ. १७३१	राजा त्ववहि	नार. १९३५	राज्ञस्ततः स	कात्या. ६५६
राजनि स्थाप्य	,, ,	राजा दण्डध	भा. १२४४	*राज्ञस्त्वृणः स	,, ,
राजन्यबन्ध	वेदाः १००९	राजाददीत	बृह. १९६१	राज्ञां तु शाप	ब्रह्म. १३७४
राजन्ययोग	कौ. ६११	*राजा दाप्यः सु	मनुः ७९५	राज्ञा च पण	विष्णुः ८७८,
राजन्यवैश्य	कात्या. ८३६;	राजा देशहि	कौ. ८६२		१६११
	मनुः १७७४	राजादेशेन	कात्या. १८८८	*राज्ञा चापि प	,, ८७८
राजन्यवैश्यौ	विष्णुः १८४६	राजाधिदेवी	हरि. १३७६	*राज्ञा ज्ञात्वा नि	बृह. ८७४
राजन्यश्वेद आ	वसि. १८४५	राजानं चात्र	भा. ८१९		

*राज्ञा ततः स	कात्या.	६५६
राज्ञा तदकृ	"	८३८
*राज्ञा तु पण	विष्णुः	८७८
राज्ञा तु विनि	बृह.	८७४
*राज्ञा ते विनि	"	"
राज्ञा दत्ताऽथ	भा.	१९८६
राज्ञा दापयि	नार.	७२४;
यमः ७३०; बृह.		८५३
राज्ञा दाप्यः सु	मनुः	७९५
राज्ञा दास्ये नि	"	१८६६
*राज्ञा देशाद्वि	कात्या.	१८८८
राज्ञाऽधमणि	याज्ञ.	७२२
राज्ञाऽथायेन	"	१९३३
राज्ञा पराक्ष्य	नार.	११०६
*राज्ञा प्रख्यात	मनुः	१७०६
*राज्ञा प्रतिष्ठि	कात्या.	८७६
राज्ञा प्रवर्ति	"	" ;
	नार.	१९३५
राज्ञामाज्ञाप्र	"	१९३३
राज्ञामाज्ञाभ	"	१९३६
राज्ञामुपरि	कौ.	७९४
*राज्ञामेव तु	नार.	८३१
*राज्ञा मोक्षयि	"	८३३
राज्ञा मोचयि	"	"
राज्ञा राजान	वेदाः	११४३
राज्ञा वा सम	भा.	८१८
*राज्ञा विवृत्य	नार.	७२४
*राज्ञा संस्थाप्य	याज्ञ.	१७३१
राज्ञा सचिह्नं	"	१९०९
*राज्ञा सचिह्ना	"	"
राज्ञा सभ्यैः स	संव.	१८९१
*राज्ञा सम्यग्व	बृह.	१६४६
*राज्ञा सर्वे गृ	"	८७४
राज्ञी प्रव्रजि	नार.	१८८२
*राज्ञे कर्मक	"	८२५
राज्ञे च पण	विष्णुः	८४३
राज्ञे च बलि	कौ.	८०८
*राज्ञे ततः स	कात्या.	६५६
राज्ञे दत्त्वा तु	बृह.	७८८
राज्ञे दशांश	कात्या.	"
*राज्ञे पणश	विष्णुः	८४३
राज्ञे बलिदा	गौत.	१६६१
राज्ञे षष्ठांश	शुनी.	७९०
*राज्ञो दशांश	कात्या.	७८८
*राज्ञो दाप्यः सु	मनुः	७९६
राज्ञोऽनिष्टप्र	याज्ञ.	१७८३,

राज्ञो वृत्तानि	मनुः	१९३३
राज्ञो हि रक्षा	"	१९३०
राज्यकामुक	कौ.	१६३१
राज्यमप्राप्त	भा.	१९८४
राज्यस्थैर्यानि	मासो.	१९४०
*राज्यस्यान्तक	मनुः	१९०५
राज्यान्तकर	"	"
*राज्यान्तकरि	"	"
राजिसंचारि	नार.	१७५४
रात्रीभिरस्मा	वेदाः	९७७,
		१८३६
*रात्रौ चरतां	शंखः	९०५
रात्रौ चरन्ती	"	"
रात्रौ द्विगुणः	कौ.	१०३६
रात्रौ निष्कास	"	"
राया वयं सु	वेदाः	१००३
राष्ट्रादेनं ब	मनुः	१८५८
*राष्ट्रान्तकर	"	१९०५
राष्ट्रान्तरेषु	कात्या.	८९८
*राष्ट्रे पुरे वा	मनुः	१६९८
*राष्ट्रेषु रक्षा	"	१६३१
"	"	१६९८,
"	"	१९२९
*राष्ट्रेषु राष्ट्रा	"	१६९८
"	नार.	१७५६
रासभोऽधिको	शंखः	१२८३
रिक्तभाण्डानि	मनुः	१९२७,
		१९४५
रिक्तं दिवं ग	बौधा.	११४७
रिक्तं पुत्रव	कौ.	१४१६,
		१४७३
*रिक्तं प्रतिप्र	कात्या.	१२०२
रिक्तं मृतायां	देव.	१४६२
*रिक्तगोत्रानु	मनुः	१३२७
रिक्त्यप्राह ऋ	याज्ञ.	६८६
*रिक्त्यप्राही ऋ	"	"
"	वृहा.	७१५
*रिक्त्यप्राही ध	याज्ञ.	६८६
रिक्त्यभाज ऋ	गौत.	६७७
रिक्त्यमूलं हि	शंखः	११४७
रिक्त्यलोभाज्ञा	वसि.	१२७२
रिक्त्यहर्त्रा ऋ	कात्या.	७१०
*रिक्त्यादर्धं स	नार.	१३४६
*रिक्त्यादर्धांश	"	"
रिक्थिनं सुह	कात्या.	७२७

रिक्थिन ऋणं	गौत.	६७७
*रिक्थे पिण्डाम्बु	बृह.	१३४८
रिक्थ्यते प्रय	नि.	१२५३
रिक्थिचान इ	वेदाः	७९१
रुक्मप्रस्तर	"	१००२
रुद्रस्य हेतिः+	"	९०३
रुद्रादेवैना	"	"
रूपं कुलं य	भा.	१०३०
रूपदर्शक	कौ.	१६७५
रूपव्याख्याव	"	१६१४
रूपसंख्यादि	बृह.	७२७
रूपजीवायाः	कौ.	१८५०
रूपाभिप्राह	"	१६८३
रूप्यं पञ्चगु	पिता.	६३४
रूप्यधरणा	कौ.	१६७४
रूप्यमानेन	अनि.	१९६८
रुक्थेक इति ध	नि.	१२५३
रुतजं विप्र	भा.	१२८७
रुतज्ञो वा भ	"	"
रुतोधाः पुत्रं	आप.	१२६७;
	बौधा.	१२७१
रुतोधाः पुत्र	भा.	१२८८,
		१९८५
*रुतोऽस्त्योऽष्टव	नार.	१०९४
रुष्मच्छिन्नं य	वेदाः	९९६
रुभ्यासीदनु	"	८११,
		१०००
रोगिभ्योऽर्थं स	बृह.	१७५९
*रोगिभ्योऽर्थमु	"	"
*रोगिभ्यो ह्यर्थे	"	"
*रोगी दोषाद	नार.	८४९
रोधबन्ति तु	"	९४६
रोमोत्पादन	हारी.	१७९४
रोषदानं प	कौ.	७९४
रोषनिमित्तो	"	१६१६
रोहिणी न वि	वारा.	१०७७
रौरवस्य स्व	स्कन्द.	१९६५
लक्षण्यं गोशु	भा.	१२४३
लक्ष्येयुः कृ	स्कन्द.	१९६६
लम्बकं कार	कात्या.	६७३
*लम्बकं दाप	"	"
*लतासु हरि	मनुः	१७१९
लब्धं दानक	नार.	११२९
लब्धाश्च सप्त	भा.	१९७६
लब्धायां सिद्धः	कौ.	८६३
*लब्धे च चौरि	कात्या.	१७६३

लब्धे तु चौरि	कात्या.	१७६३
*लब्धेऽपि चौरि	"	"
लब्ध्वा वा बिन्द	कौ.	१४३०
*लभतेशं हि	कात्या.	१२०१
*लभते तत्सु	"	"
*लभते तद्	गौत.	१३८६
*लभते दक्षि	नार.	७८३
लभेत चेन्न	कात्या.	७२९
*लभेत जीव	बृह.	१४०३
लभेत तत्सु	कात्या.	१२०१
लभेत दक्षि	नार.	७८३
लभेत पुंश्च	कौ.	८४३
*लभेत स पि	कात्या.	१२०१
लभेत सान्यं	नार.	१०९५
*लभेतांशं च	कात्या.	१२०१
*लभेतांशं तु	"	"
लभेतांशं स	"	"
*लभेतांशं स्व	"	"
लभेताजीव	बृह.	१४०३
*लभेत्पतिव्र	"	१५१३
*ललाटे गर्द	नार.	१६४४
ललाटे चाभि	"	"
*ललाटे वाभि	"	"
लवणज्ञेह	बृह.	६३०
*लवणस्वेद	"	"
*लाभं गोबीज	नार.	८४९
*लाभं गोवीर्य	"	"
लाभं तत्र प्र	बृह.	७३४
*लाभगोबीज	नार.	८४९
लाभगोवीर्य	"	"
लाभश्चतुर्थो	कात्या.	८९७
लाभाध्याजान्त	विष्णुः	८९१
*लाभाज्ञास्ति नि	वसि.	१२७२
लाभार्थं वणि	नार.	८८८
*लाभार्थं वणि	"	"
*लाभार्थो वणि	"	"
*लाभालाभौ त	याज्ञ.	७७७
लाभालाभौ य	"	"
*लाभे गोवीर्य	नार.	८४९
लिखितं तु य	शुनी.	७३१
लिखितं मुक्त	कात्या.	७१३
लिखितं साक्षि	नार.	६६९
लिखितस्येति	कात्या.	१४५७
*लिखित्वा मुक्त	"	७१३
*लिखित्वा सूक्त	"	"
*लिङ्गं छित्त्वा व	याज्ञ.	१८७४

लिङ्गस्य छेद	याज्ञ.	१८२२
लिङ्गिनः श्रेणि	कात्या.	१९४२
लिच्छिविक्र	कौ.	८६२
लीलायन्त्यः कु	भा.	१०३१
*लुप्यते नास्य	बृह.	१५५८
लुप्यमानं स्व	भा.	१२४४
लुब्धकाः श्वग	कौ.	१९२५
लुब्धातिवृद्ध	बृह.	८७३
लुब्धोऽन्यत्र च	अपु.	१९७५
लेखयेत्तद्	वृहा.	७१५
लेखयेद्वस्तु	कात्या.	९५५
*लेख्यं पृष्ठे	याज्ञ.	६८९
*लेख्यं दत्त्वा ऋ	नार.	७०६
*लेख्यं दद्याद्	"	"
लेख्यं दद्यादि	"	"
लेख्यं यस्य भ	हारी.	६३६
*लेख्यस्य पृष्ठ	याज्ञ.	६८९
लेख्यस्य पृष्ठ	"	"
लेख्यारूढं सा	बृह.	६२८
लेख्यारूढश्चे	कात्या.	९५५
*लेख्यारूढश्चो	"	"
लेख्ये कृते च	व्यासः	६७६
लेख्ये तु लिखि	भार.	६६०
लेख्येन भोग	नार.	१५८१
लेख्येन साक्षि	बृह.	७२७
*लेख्यैरप्यव	नार.	१७५३
लेपभाजश्च	मत्स्य.	१३८३
*लेषैरप्यनु	नार.	१७५३
लेषैरप्यव	"	"
लेखप्रचारे	शुनी.	१७६७
लोकप्रसादं	अपु.	१९७०
लोकयात्रा स	भा.	८६१
लोकवेदवि	"	१०२७
लोकश्चायं व	"	१२८६
लोकानन्त्यं दि	याज्ञ.	१०७९
*लोकानन्त्यदि	"	"
लोकानन्यान्	मनुः	१९३०
लोकांतरग	देव.	१११२
लोकांतरस्थं	व्यासः	११११, १५२४
*लोकांतरस्थ	"	"
लोकेऽयाचरि	भा.	१०३३
लोकेऽस्मिन् द्वा	नार.	१७८७
लोकेऽस्मिन् द्वि	"	८८६
लोकेऽस्मिन् म	"	१९४०
लोपामुद्रा वृ	वेदाः	९६८

*लोप्रादिरहि	नार.	१७५१
लोभमेको हि	भा.	८६३
लोभाद्भयाद्वा	बृह.	१६४६
लोभाज्ञास्ति नि	वसि.	१०२२
* " "	"	१२७२
लोभान्मूढैर	धृम.	१११६
लोमदोहवा	कौ.	१६२१
लोलिन्द्रियेति	भा.	१०३१
*लोहानां चैव	नार.	१७४७
लोहानामपि	"	१७४६
लोहितदशे	वेदाः	१७९३
लोहिदशो वा स	शुनी.	१७६७
वंशजानाम	संघ.	१३८४
*वंशपिण्डेषु	नार.	१५५५
वक्ष्यन्तीवेदा	वेदाः	९७३
*वक्ष्यमाणोऽपि	नार.	६५०
वक्षं च जस	शुनी.	१७६७
वचनात्तत्र	कात्या.	१७९१
वचनानुत्य	वसि.	१७८०;
मनुः १७७८; नार.	१७८६	
वचसा यत्प्र	हारी.	८०८
वज्रशुक्तिप्र	वसि.	६०९
वणिक्पथं च	बृह.	१५८१
वणिक्प्रभृत	नार.	७८०
वणिक्सुवर्ण	स्कन्द.	९६६६
*वणिक्वीथि प	बृह.	७६६
वणिक्वीथीप	"	"
कात्या. ७६८; मरी.	७६९	
वणिजः कर्ष	कात्या.	७२७
वणिजां कर्ष	"	७८९
वणिजानां क	शुनी.	७९०
वत्सप्रियं वै	वेदाः	१६५६
वत्सरे वत्स	शुनी.	८५६
वत्सानां द्विगु	स्मृत्य.	१९७६
वत्सावते त्व	हरि.	१३७६
वदन्यष्टगु	व्यासः	६३४
वधं जारश्च	कौ.	१८४९
वधः सर्वस्व	नार.	१६४३
वधः सर्वस्वा	गौत.	१८४२
वधदण्डो भ	मत्स्य.	१८९२
वधबन्धनि	भा.	८१९
वधबन्धम	"	१०३२
वधस्तत्र तु	कात्या.	१६५१
वधस्तत्र प्र	"	१८८८
वधादते ब्रा	नार.	१६४३
वधूरियं प	वेदाः	९७१

वधूर्जजान	वेदाः १९३	वरिष्ठा सर्व	वारा. १०७७	वर्णोत्कर्षम	कौ. १६७४
*वधूर्जिगाव	" "	वरुणं देवा	वेदाः ११४३	वर्णोत्तमानां	" १६१८
*वधूर्भिमाय	" "	वरुणस्ते अ	" "	*वर्तेते चेत्प्र	कात्या. १९१४
*वधे चोरभ	बृह. ८७२	वरुणस्त्वा न	" ७९२	वर्तेते यस्य	संम. ११४२;
*वधे तत्र प्र	कात्या. १८८८	वरुणय प्र	कौ. १८५१	वर्तते हि म	शुनी. १९८८
*वधे तस्य प्र	" "	वरुणेन य	मनुः १९३०	वर्ततेनादभि	भा. १०२७
वधेन गोषो	नार. ९१८	वरुणोऽपाम	वेदाः १६०३	वर्तमानोऽव	संव. १८९१
*वधेन पालो	" "	वरो दोषं स	मत्स्य. १९७५		नार. १७५२,
वधेन शुद्धय	मनुः १७०२	*वर्चःस्थानं ब्र	बृह. ९५३		१९३६
वधे मोक्षो भ	बौधा. १६६७	वर्चःस्थानं व	" "	वर्तेत चेत्प्र	कात्या. १९१४
वधे वधः	कौ. १६१८	वर्चो गोषु प्र	वेदाः १००३	वर्तेत याम्य	मनुः १९३१
*वधो ढण्डो भ	मत्स्य. १८९२	वर्चो न्वस्यै सं	" १००२	वर्धने रक्ष	नार. ११२९
वध्यः शुद्र आ	आप. १८४४	वर्जयन्ति च	भा. १९२२	वर्धितं द्विगु	लहा. ७३२
वध्ये कर्मणि	यमः १८३५	वर्जिताः पञ्च	ब्रह्म. १३७४	*वर्मसस्यास	कात्या. ६३३
*वनस्थस्य ध	विष्णुः १४७१	वर्ण रूपं प्र	मनुः १९५४	वर्षाण्यष्टाव	कौ. १३०४,
वनस्पतिभ्यः	भा. १०३१	*वर्णक्रमाच्च	याज्ञ. ६१९		१४३१
वनस्पतीनां	मनुः १८०४;	वर्णक्रमाच्छ	" "	वर्षाण्यष्टौ स	कात्या. ९६०
	कात्या. १८३४	*वर्णक्रमाच्छु	" "	*वर्षानष्टौ स	" "
वने निवत्स्या	वारा. १०७६	*वर्णक्रमानु	कात्या. ८३६	वर्षारात्रम	कौ. १९२४
वने निवास	" "	वर्णक्रमेण	अपु. १९६२	वर्षावग्रहे	" "
वन्ध्या स्त्रीजन	नार. ११८०	*वर्णत्रयस्य	कात्या. ८३५	*वर्षा ह्यष्टौ स	कात्या. ९६०
*वन्ध्याऽपुत्रासु	मनुः १९५१	वर्णयोश्च द्व	भा. १२८७	वर्षागुल्मल	विष्णुः १६०९,
वन्ध्या वा मृत	शौन. १३६३	*वर्णरूपप्र	मनुः १९५४		१७९८
वन्ध्याष्टमेऽधि	मनुः १०५७	वर्णश्चतुर्थः	भा. ८१८	वशा चोत्पन्न	बौधा. १०२०
वन्ध्याभिः पुत्र	वेदाः ९७१,	वर्णसंकर	नार. ११३३	वशाऽपुत्रासु	मनुः १९५१
	१९७९	वर्णस्वराका	" १७५३	वश्यां कुमारीं	भा. १२८६
वयं घाते अ	" ८४१	*वर्णा आश्रमा	गौत. १९१७	वसनं त्रिप	बृह. १५२०
वयं जयेम	" १९००	वर्णानां परि	भा. ८१८	वसनाऽश	" "
वयं तदस्य	" ८१०	वर्णानां प्राप्ति	नार. ८२९	वसनाशन	" "
वयं राजसु	" १९००	वर्णानां यद्	शंखः १४७३	वसानस्त्रीन्	याज्ञ. १७३६
वयोव्येष्टक	बृह. १२२४	वर्णानां संक	मनुः १०६८	वसिष्ठकदय	शंखः १२८२
वयोवियात	" १९८७	वर्णानामनु	उश. १२३८	वसिष्ठवच	वसि. ६०९
वरं कूपश	भा. १९८५	वर्णानामानु	याज्ञ. ८२४,	वसिष्ठविहि	मनुः ६११;
वरं कृतुश	" "	१७८४; कात्या. ८३६			नार. ६२४
वरं रूपमु	बौधा. १६६७	* " "	नार. ८२९;	वसिष्ठप्रे व	स्कन्द. १९६५
वरं वा रूप	" ११४६		उश. १२३८	*वसुकुडयहि	व्यासः ८९९
वरणाद् ग्रह	नार. १०९३	वर्णानाश्रमां	गौत. १९१६	वसुकुडयहि	" "
वरदस्तु व	भा. १०३१	वर्णानुक्रमे	विष्णुः १२४०	वसुो म	हरि. १३७६
वरदानेन	" १३९१	*वर्णान्येष्वानु	याज्ञ. १७८४	वसेयुः पूजि	कौ. १९२५
वरदोषं वि	विष्णुः १०२३	वर्णावरेष्वं	नार. १२५०	वसेयुर्दश	कात्या. १५८२
वरदोषान	अपु. १९७५	वर्णाश्रमवि	बृह. १९४१	वसेयुर्थं द	नार. १५८१
वरयितुर्वा	कौ. ८७९	वर्णाश्रमाः स्व	गौत. १९१७	* " "	कात्या. १५८२
वरयित्वा तु	कात्या. ११०९	वर्णाश्रमाणां	विष्णुः १९२१	वस्त्रं चतुर्गु	याज्ञ. ६६८
वरयित्वा द्वि	भा. १२८४	* " "	बृह. १९४१	*वस्त्रं छत्रम	विष्णुः १२०६;
वरयित्वा व	शंखः १०२४	वर्णिनां च त	स्कन्द. १९६५		मनुः १२०९
वरस्य दत्त	शाता. १११६	वर्णे तृतीये	भा. १२४१	वस्त्रं पत्रम	विष्णुः १२०६;

*वस्त्रं पात्रम्	मनुः १२०९	वाचा च वध	भा. १०३३	*वर्द्धकेन शि	बृह. ९५०
*वस्त्रं पुष्पम्	" "	वाचा यच्च प्र	हारी. ७९४,	वर्द्धके च शि	" "
वस्त्रं भूर्दास	भार. ७३१	वाचि पथि श	आप. १७९५	*वर्द्धकेन शि	" "
वस्त्रं वेषं वि	कौ. १६१६	*वाचैव यत्प्र	हारी. ८०८	वार्षिकंश्चतु	मनुः १९३०
*वस्त्रकुपयहि	व्यासः ८९९	वाजिवारण	कात्या. १७६१	वावाते हये	वेदाः १००९
*वस्त्रकूपयहि	" "	वाञ्छ मे तत्त्वं	वेदाः ९९६	वासः कौशेय	नार. १७४५
वस्त्रगोमिथु	नार. १०९८	*वाटचोरभ	बृह. ८७२	वास्ःपश्वक्ष	" १६४२
वस्त्रधान्यहि	याज्ञ. ६२१;	वाटभेदे द्वि	कौ. ९०६	वासनस्थम	याज्ञ. ७४५
	बृहा. ७३१	वाणिज्यं कार	मनुः ८१९,	* " " "	नार. ७४७
	व्यासः ८९९		१९२७	*वासरं राज्ञा	गौत. १९४७
*वस्त्रालयहि	बृह. ८५२	*वाणिज्यं चैव	बृह. १५८१	वाससी कुण्ड	शौन. १३६३
*वस्त्राच्छादम्	" १२२२	वाणिज्यं पाशु	भा. ८१९	वाससी फल	मत्स्य. १७६७
वस्त्रादिकस्य	भा. १९७१	*वाणिज्यमथ	बृह. १५८१	वासो यत् पत्नी	वेदाः १००३
वस्त्रादिभिर	शौन. १३६४	वाणिज्याद्याः स	" ७८४	वासो हिरण्यं	" १०००
वस्त्राज्जपानं	मनुः १३९३,	वातायनं प्र	" ९५३	वास्तुकम्	कौ. ९२६
१९५२; अपु.	१९८८	*वातायनः प्र	" "	*वास्तुनि विभा	प्रजा. १२३३
*वस्त्राज्जमानं	मनुः १३९३	*वातायनप्र	" "	वाहयन् सा	मनुः १८११;
*वस्त्राज्जमासां	" " "	*वातायनाः प्र	" "		कात्या. १८३४
	१९५२	वातोपधूत	वेदाः १९८०	*वाह्यः समांश	बृह. १२२३
वस्त्राभरण	कौ. १८००	*वादी चेन्मार्गं	व्यासः ७६८	वाह्यकर्षक	" ७८६
वस्त्रालङ्कार	शुनी. १११९;	वादी चोन्मार्गं	" "	*वाह्यबीजात्प	" ७८७
	बृह. १२२३	वादिष्ववच	मनुः १७७४;	वाह्यबीजात्य	" "
वस्त्रैराभर	नार. १८८१		नार. १७८७	*वाह्यबीजादि	" "
*वह्न्युक्तं विन्युतं	स्कन्द. १९६७	वानप्रस्थध	विष्णुः १४७१	*वाह्यवाहक	" "
वाक्चक्षुः कर्म	गौत. १०१२	वानप्रस्थय	याज्ञ. १५०९;	*वाह्यैः कर्षक	" "
वाक्पारुष्यं प्र	नार. १७८७		कौ. १९८६	विंशतिः सोम	मासो. १९७०
वाक्पारुष्यम्	कौ. १७७१	वानलज्याश्चो	" ९२६	विंशतिभागः	गौत. ११८१,
वाक्पारुष्यम्	" "	*वानस्पत्यं फ	मनुः १७२२		१६६१
वाक्पारुष्यादि	बृह. १८३१	वानस्पत्यं मू	" "	*विंशतिभागाः	" "
वाक्पारुष्ये कृ	" १८३०	वापीकूपत	नार. ९४८;	*विंशत्संवत्स	कात्या. ७११
वाक्पारुष्ये य	कात्या. १८३३		बृह. ९५०	विंशत्संवत्स	" "
वाक्प्रतिपक्षं	विष्णुः ६७९	* " " "	शंखः १६१३	विकर्णकर	याज्ञ. १६३८
वाक्यं चोवाच	भा. १९८५	वापीतडागो	" "	विकर्मक्षय	मनुः १७१०
वाक्यक्रमानु	कौ. १६८५	*वा बभ्रयाद	कात्या. १६४९		१९०७
वाक्यानुयोगो	" १६८७	वामं पितृभ्यो	वेदाः ९८०,	विकर्म तद्	भा. १९७६
वाक्याभावे तु	कात्या. १९४२		१००१	विकर्मस्थः स	शाता. १११६
वाक्यैर्मधुर	भा. १०२९	वायव्यं गोमृ	" १५९४	विकर्मस्थान्	मनुः १७१०,
वाक्यशूरो दण्ड	" ८६०	वायुप्रीक्षां त	वृम. १११६		१९०७
वाग्दण्डस्ताड	कात्या. १८३३	वायुष्टे अस्त्व	वेदाः ११४३	विकल्पं तद्	नार. १९७८
वाग्दुष्टाक्षरक	मनुः १६२२	वारणाज्ञान	कौ. १०३८	*विकृष्यमाणः	" ९४८
*वाग्धिग्दण्डप	बृह. ८७४	वारुणी यस्य	हारी. १०१६	विकृष्यमाणे	" "
वाग्धिग्दमं प	" "	वारे वा तोय	कौ. ९३०	विक्रमकाले	कौ. ८६३
*वाग्धिग्दमौ प	" "	*वार्ता तु यां चा	नार. १७५७	*विक्रम्य तु ह	मनुः ९०८;
वाचः सत्यम्	वेदाः १००६	वार्ता त्रयीम	" "		नार. ९१६
*वाचा च यत्प्र	हारी. ८०८	*वार्द्धके च शि	बृह. ९५०	विक्रयं चैव	कात्या. ८०४
				विक्रयं वा क्रि	बृह. ७३४

वेकयप्रति	कौ.	१२८	*विष्णुसं संव	गौत.	१९४७	विद् चास्य सुव	नार.	१०९४
वेकयायो ध	मनुः	७५९	विष्णुसं संव	"	"	विदुःशूदयोरे	मनुः	१७७९
*विक्रयापक	याज्ञ.	१७३६	विगतकीध	नार.	१९३६	विष्णुत्रशङ्का	कात्या.	७२८
विक्रयावक	"	"	विगुणान् भेद	कौ.	८६२	*विष्णुत्रसज्ञा	"	"
*विक्रये चैव	बृह.	६५४	विगुणोऽपि य	नार.	१९३६	*विष्णुत्रोत्सर्ज	"	८३६
" "	कात्या.	८०५,	विग्रहे च ज	कात्या.	१९१५	विष्णुत्रोदक	"	९५९
		१४५५	*विग्रहेऽथ ज	"	"	विष्णुत्रोन्मार्ज	"	८३६
विक्रयेषु च	बृह.	८९६	विधुष्य तु ह	मनुः	९०८;	वितथं तु व	भा.	१९६३,
विक्रीणतां क	याज्ञ.	१७३०		नार.	९१६			१९६४
विक्रीणताम	"	"	*विधुष्यापह	"	"	वितथेन ब्रु	मनुः	१७७६
*विक्रीणाति प	मनुः	७५८	*विधुष्योपह	मनुः	९०८	*वितथेन व	"	"
*विक्रीणाति स्व	नार.	८३१	*विघ्नं यो वाह	कात्या.	८५३	वि तिष्ठन्तां मा	वेदाः	१००२
विक्रीणानस्त	"	८८८	विघ्नयन् वाह	"	"	वि ते मुच्यन्तां	"	९९९,
*विक्रीणीत त	"	"	*विघ्नेन तु ह	मनुः	९०८;			१६०१
विक्रीणीते द	याज्ञ.	८८५	विचार्य तस्य	नार.	९१६	विज्ञापहारि	कौ.	८१७
*विक्रीणीते प	मनुः	७५८		मनुः	७४१;	वित्त्वक्षणः स	वेदाः	८०९
*विक्रीणीते य	नार.	८३१		नार.	७४८	वि त्वा नरः पु	"	११५८
विक्रीणीते स्व	"	"	*विचार्य सर्व	मनुः	१७०७	विदध्यादौर	कात्या.	१३५०
*विक्रीणीतं च त	"	८८८	विचार्य सर्व	"	"	विदितं तु म	वारा.	१०७७
विक्रीतक्रीता	कौ.	८७८		"	१९२७	*विदितोऽर्थांग	संप्र.	११४२
विक्रीतमपि	याज्ञ.	८८५	*विनिर्देश्वार	नार.	१७५४	"	शुनी.	१९८८
विक्रीतासु हि	भा.	१२८६	विनिर्णयतामा	वेदाः	१८९८	विदित्वा चाप	भा.	१९८३
विक्रीते त्वाज्ञ	नार.	८९५	*विच्छिन्नकर्ण	याज्ञ.	१६३८	विदित्वा भेद	"	"
*विक्रीयते द	याज्ञ.	८८५	विच्छिन्नपिण्डाः	कौ.	११९९	विदुर्य एव	नार.	१९४०
विक्रीयते प	नार.	७६२	विजयभागं	वेदाः	१८९७	*विदुर्यस्यैव	"	"
विक्रीयतेऽस	"	"	विजयाय हि	भा.	८६०	विदुलस्यैव	भा.	१९८३
विक्रीयते स्वा	व्यासः	७६८	विजानियेन	वेदाः	८४२,	विदुषोऽतिक	गौत.	१६५७
*विक्रीय पथं+	नार.	८८६		१८४०		विदुषो वास	आप.	१६६५
विक्रीय पथ्य	कौ.	८७८	*विजितं क्षात्रि	गौत.	११२३	विदो धर्मो ह्य	भा.	१९६३,
विज्ञाय वस्त्रा	बृह.	१२२२	विजित्यै शर	वेदाः	१८९७			१९६४
विज्ञायासंप्र	नार.	८८६	विजिहीर्ष्व लो	"	६०५	*विद्यते तत्र	ब्रह्म.	१३७४
*विक्रुद्य तु ह	"	९१६	*वि जिहीष्व लो	"	"	विद्यते न हि	"	"
विक्रेता चात्म	कौ.	८३०	*विज्ञातं राज	बृह.	७६६	विद्यमानमु	कौ.	१२८८
विक्रेता चेद्	"	७५७	विज्ञानमुच्य	"	८३४	*विद्यमाने च	कात्या.	७११
विक्रेता दर्शि	बृह.	७६५	विज्ञायते ब्र	वसि.	१९२१	*विद्यमाने तु	"	"
विक्रेता स्वामि	नार.	७६३	विज्ञायते हा	वेदाः	८१४	"	"	१४५६,
विक्रेतुः प्रति	"	८९३;	विज्ञायते हि	वसि.	१९७७			१५२०
	बृह.	८९५	विज्ञायते ह्ये	"	१२७३	विद्यमानेऽपि	"	७११
विक्रेतुरेव	नार.	८८७	विज्ञाय वच	वारा.	१०७७	" " " +	संप्र.	१५२९
विक्रेतुर्दश	याज्ञ.	७६१	*विज्ञाय सर्व	मनुः	१७०७	विद्यमानेऽप्य	"	"
विक्रेय मध्य	वारा.	१३२९	विज्ञाय साक्षि	शुनी.	७३१	विद्यमानेषु	कात्या.	१४५६
*विक्रोशकस्तु	बृह.	१७९०	*विज्ञेयः साधु	बृह.	१६४७	विद्यया कथ	बृह.	११४१
विक्रोशन्त्यो य	मनुः	१६९३	*विज्ञेयः साध्य	"	"	विद्यया सह	बौधा.	१९७४
विक्रोशमानां	कात्या.	८३८	*विज्ञेयोः साधु	"	"	विद्ययैव स	मनुः	"
विक्षिप्तवस्त्र	कौ.	१६१५	विज्ञेयोऽसाधु	भा.	१०३३	विद्याकर्मयु	बृह.	११९३
*वि क्षेत्रियस्य	वेदाः	६०५		बृह.	१६४७	विद्या त्रयी स	"	८३४

विद्यादुत्साद	मनुः १६९६, १९२९	विधाय वृत्ति	मनुः १०६०; बृह. ११०७	विनिर्गच्छस्तु	नार. ८५२
*विद्यादुत्साह	,, १६०६	*विधावनगद्वे	नि. १२५७	*विनिवार्योः प्र	,, ९१९
*विद्याधनं च	कात्या. १२२५	विधिः पञ्चवि	नार. १८२५	विनिवृत्ताभि	भा. ८६१
विद्याधनं तु	मनुः १२११	विधिना गोत्र	बृगौ. १३७२	विनीतांश्च प्र	,, ,
उ " " +	कात्या. १२२५	विधिर्येव स	देव. १२०३	*विनेयः सोऽन्य	नार. १०९७
*विद्याधर्मसु	बृह. ११९३	विधिर्हि बल	ब्रह्म. ८४०	विनेयः सोऽन्य	,, ,
विद्याधिकः स	कण्व. ८३९	विधिवत्प्रति	मनुः १०४१	विनेयाः प्रथ	,, ९४६
विद्यान्ते गुरु	गोत. ८१५	*विधिवत्संप्र	,, ,	*विनेयौ तावु	,, ११०२
*विद्यापणकृ	कात्या. १२२५	विध्युय सर्व	भा. १०२८	विनेयौ सुष्ट	,, ,
विद्यापि च वि	नार. १७५२	*विधेयोऽयम	मनुः १७७५	*विनेयौ स्वभ	,, ,
विद्याप्रतिज्ञ	बृह. १२२३;	*विधेयोऽयम	,, १७७६	विन्देपतिव्र	बृह. १५१३;
	कात्या. १२२५	वि न इन्द्र सृ	वेदाः १००६	विपत्तौ कण्ट	प्रजा. १५२६
*विद्याप्राप्तं तु	,, १२२७	*विनयं च मू	विष्णुः ९०४	विपत्तौ श्रेणी	कौ. १७९९
विद्याप्राप्तं शौ	व्यासः १२३१	विनयं दाप	नार. ७२४	विपत्रहस्तं	,, १६७३
विद्याबलकृ	कात्या. १२२५	विनयः कल्प	बृह. १८८५	विपरीतं न	स्कन्द. १९६६
विद्या ब्राह्मण	मनुः १९७४	*विनयोऽभिमत	,, १७८९	विपर्ययाद	मनुः ९३८
विद्याभिजन	उश. १९६२	विनयोऽभिहि	,, ,	विपर्ययाद	नार. ११३१
विद्यार्थ षडय	मनुः १०६१	*विनयो विहि	,, ,	विपर्यये तु	,, ७६३
*विद्यालब्धं कृ	कात्या. १२२५	विनष्टपशु	विष्णुः ९०४	विपर्यये बा	कौ. १६८५
विद्याविज्ञान	बृह. ८३४, ११९३	*विनष्टपशु	,, ,	विपर्यये स	नार. १८८२
	मनुः ११२७	विनष्टे मूल	नार. ६४९	*विप्रः क्षत्रिय	मनुः १८६०
विद्याशौचध	प्रजा. १२३२	*विनष्टे वाय	,, ११५२	*विप्रः पञ्चाश	,, १७७४;
विद्याशौचादि	बृह. १२२१	विना गर्भं स	भा. १०३०		नार. १७८८
*विद्याशौचाय	,, १२२२	विना चिह्नस्तु	कात्या. १६५०	*विप्रः शतार्थ	बृह. १७९०
विद्या ह वै ब्रा	वसि. १९७४	विना तोयप्र	भार. ८०७	विप्रक्षत्रिय	मनुः १७७४
विद्युत्पुंश्चली	वेदाः ८४२	विना धारण	याज्ञ. ६४६;	*विप्रक्षिन्नेन	याज्ञ. ६७६
विद्युज्ज या प	,, ९८८	*विना धारणि	बृह. ७३२	विप्रत्यये ले	याज्ञ. १६३७,
विद्रुतं न तु	शुनी. १७६७	विना धारणि	याज्ञ. ६४६	विप्रत्वेन च	१९३३
*विद्वान्धेद्वारा	आप. १६६५	विना पित्रा ध	कात्या. ६७४	*विप्रत्वेन तु	,, १६३७
विद्वान्धेद्वारा	मनुः १९५६	विनाशका भ	भार. ६६०	*विप्रदुष्टां प	,, १६३८
विद्वानशेष	याज्ञ. १९६०	*विनाशनार्थ	बृह. १६४८	विप्रदुष्टां स्त्रि	मनुः १०५८;
*विद्वान् प्रजन	नि. १२५५	विनाशयत	कौ. ९२७	याज्ञ. १६३८; अपु.	१९७९
*विद्विषा तु ह	मनुः ९०८	विनाशयन्	बृह. १६४६	विप्रपीडाक	याज्ञ. १८१५
विद्वेषिणो व्य	बृह. ८७३	विनाशहेतु	कात्या. १६५१	विप्रवर्जं त	स्कन्द. १९६५
विधनस्य स्त्री	विष्णुः ६७८	विनाशाधिन्	बृह. १६४८	विप्रवादः सु	भा. १२८६
*विधिवनाद्वा	नि. १२५७	*विनियुक्ताश्च	मनुः १६३२	विप्रस्योद्धारि	मनुः १२४६
विधवायां नि	मनुः १०६५, १०६६	*विनियुक्तास्तु	,, ,	*विप्राः पञ्चश	,, १७७४;
	आदि. १३८४	विनियोगात्म	नार. १५५५;		नार. १७८८
विधवायां प्र	लहा. १४०४;	*विनियोगार्थ	कात्या. १५६१	विप्राः प्राहुस्त	मनुः १०७२
विधवा यौव	हारी. १४६६	*विनियोगार्थ	नार. १५५५	विप्राणां न नि	बृम. १११६
*विधवा विधा	नि. १२५७	विनियोगोऽत्र	,, ,	*विप्राणां विष्ठ	मनुः १६२३
*विधानं पूज	,, १२५५	विनियोगोऽपि	संप्र. ११४२	विप्रेण क्षत्रि	बृह. १२५१
विधाय प्रोवि	मनुः १०६०	*विनियोगोऽस्ति	,, ,	विप्रे शतार्थ	,, १७९०
		*विनियोगोऽस्य	नार. १५५५	विफलं तद्वा	कात्या. १५२३
			संप्र. ११४२	विश्रुयस्तत्र	भा. १९६३

विभक्तं स्थाव	यमः १५६१	*विभज्याधि स	वसि. ६३६	*विवादोर्वि	नार. १०९३
विभक्तजः पि	गौत. १५६२	विभज्याधिः स	" "	विवादेन स	मासो. १९७०
विभक्तजस्य	बृह. १५६८	विभागं कीर्त	भा. १९८३	विवादे न्याय	कात्या. ७३०
विभक्तदाया	बौधा. १४६८	विभागं चेत्य	याज्ञ. ११६८	विवादे साक्षि	संव. १८९१
विभक्तव्यं पि	निघ. ११४२	विभागं बहु	भा. १९८३	विवादोऽष्टाद	बृह. ७३४
विभक्तस्यास्य	बृहा. १५२६	विभागकाले	कात्या. १२२९;	विवासयेत्	यमः १८३५;
विभक्ताः पितृ	कात्या. १५६१		व्यासः १२३१		अपु. १९६४
विभक्ताः सह	विष्णुः १५८१;		निघ. ११४२	विवासयेत्स्व	स्कन्द. १९६५
	मनुः १५४३	*विभागार्हं पि	गौत. ११२४	विवास्यो वा भ	मनुः १६२७
*विभक्ता आवि	नार. ६९०	*विभागे धर्म	" "	विवाहकर	भा. १०२९
" "	बृह. १५८५;	विभागधर्म	नार. १५७९;	विवाहकाले	व्यासः १२३१;
	व्यासः १५८७		श्रुया. १५८२		कात्या. १४५२
*विभक्तानभि	नार. १५८०	विभागनिह	याज्ञ. १५७५	विवाहपूर्वो	कौ. १०३४
विभक्तानव	" "	विभागभाव	" "	विवाहविधि	बृम. १३६२;
विभक्तानां पृ	" "		श्रुया. १५८२		शृगो. १३७१
विभक्ता भ्रात	बृह. १५५७;	*विभागलेख्य	व्यासः १२३१	विवाहवैशि	भा. ११८५,
नार. १५८०, १५८१		*विभागस्य तु	याज्ञ. १५७५		१२३४
* " "	कात्या. १५८२	विभागे तु कृ	मनुः १५७२	विवाहसंयु	कौ. १०३४
विभक्तार्हं ह	वेदाः ११५८	विभागे यत्र	" १५७५	विवाहस्त्वामु	नार. १०९८
*विभक्ता वाऽवि	नार. ६९०;	विभागे सति	नार. १५७९	विवाहात्पर	कात्या. १४५३
	बृह. १५८५	विभागोऽर्थस्य	ह. ११३२	विवाहादिवि	नार. १०९२
विभक्ताश्च दा	विष्णुः ६७९	विभावकं त	बृह. ७५१	विवाहादिपु	कौ. ८०८
विभक्ता ह्यवि	नार. ६९०	विभावयेन्न	याज्ञ. १९५८	विवाहानां तु	" ८७९
	बृह. १५८५	विभावितैक	नार. ७४९	विवाहार्थं तु	पद्म. १३७६
* " "	याज्ञ. १५६५	विभाव्य दाप	बृह. ७५१	विवाहाश्च त	भा. १०२८
*विभक्ते तु सु	कात्या. १५७४	*विभाव्य वादि	कात्या. ६७४	विवाहे कृत्यां	वेदाः १००४
विभक्तेनैव	याज्ञ. १५६५	*विभाव्यो वादि	" "	विविक्ते ताडि	बृह. १८३२
*विभक्तेऽपि स	" "	विभिन्नमातृ	व्यासः १२३८	विविधाचर	हारी. ७९४,
विभक्तेषु सु	" "	विभिर्द्वा चर	वेदाः ९९'		८०८
विभक्तेष्वनु	बृहा. १५६८	विमांसविक	विष्णुः १६०९,	विविधाश्च प्र	नार. ११३०
विभक्ते संस्थि	कात्या. १५२२		१७९७	विवीतं भक्ष	कौ. ९०६
विभक्तेस्तु पृ	मरी. १५८७	विमानस्था शु	भा. १०२८	विवीतक्षेत्र	" १६१९
विभक्तो यः पु	बृह. १५५६	विमोक्षस्तु य	कात्या. ७१०	विवीतभर्तु	याज्ञ. १७४३
विभजन्ते ह	वेदाः ११४४	वि या जानाति	वेदाः ९७२	विवीतस्थल	कौ. ९३०
विभजिष्यमा	हारी. ११८३,	विरुद्धं निय	कात्या. १९४२	*विवीते च ग	बृह. ७८६
	१२६५	विरुद्धास्तु प्र	अनि. १९४३	*विवीते नग	" "
विभजेन्मह	अनि. ७८९	विरूपं रूप	भा. १०३२	विवीते स्वामि	कात्या. १७६३
विभजेयुः पु	कात्या. १५६१		मनुः १०४८	विवृतानां च	कौ. ९२७
*विभजेयुः सु	याज्ञ. ११५१	* " "	" १८६४	विवृद्ध्यर्थं स्व	मनुः १२९४
*विभजेयुर्ध	नार. १५५३	विलुप्तौ शूद्र	शुनी. १११९	*विशस्तथाऽर्थ	बृह. १७९०
विभजेरन्ध	शंखः १४७३;	विलोक्य भर्तृ	याज्ञ. १६३८	विशस्तथाऽर्थ	" "
	नार. १५५३	*विघर्णकर	मनुः ९०७	विशिष्टं कुत्र	मनुः १०७०
विभजेरन् सु	याज्ञ. ११५१	विवादं संप्र	बृह. ६२८	विशिष्टानां चै	कौ. ८६२
विभज्य ब्रह्म	भा. १०३१	विवादकार	कौ. ८६२,	विशिष्टेषु द्वि	" १७७२,
विभज्यमाने	शंखः १४१६,	विवादपदे	१९२३		१७९८
	१४२८		नार. ९४६	विशिष्यते छि	भा. १९७८
विभज्य सह	कात्या. ११०९	विवादविधि			

विशीलः काम	मनुः १०६०	विषामिदां प	याज्ञ. १६३८	वृत्तस्वाध्याय	बृह. १७६०
विशुद्धिर्दण्ड	नार. १८२५	*विषामिदां लि	, , ,	वृत्तिं च तेऽभि	व्यासः १५८७
विशेषतः पु	भा. १२८५	विषामिदाय	यमः १६५२	*वृत्तिं च ते हि	, , ,
*विशेषतः प्र	देव. १११२	विषोद्धन्धन	बृह. १६४८	वृत्तिं तेऽपि हि	ल्हा. १५६८
विशेषतोऽप्र	नार. ११००,	विष्णुप्रसादा	भा. १०३०	*	व्यासः १५८७
१९७८; देव.	१११२	*विष्णुर्वदत्य	व्यासः ६३४	*वृत्तिं तेऽन्यभि	, , ,
विशेषतो म	भा. ८६०	विष्णोराराध	, , ११११,	वृत्तिः सकाशा	भा. ८१९
विशेषलिखि	कात्या. ६५७		१५२४	वृत्तिराबन्धं	कौ. १४३०
विशेषश्चापि	देव. १३५०	विसंबदेन	मनुः ८६४	वृत्तिराभर	देव. १४६१
विशेषश्चेन्न	नार. १८२६;	विसंवादितं	कौ. ८६३	वृत्तिश्चेन्नास्ति	भा. ८१९
	सुम. १८३५	विसंवादऽथ	कात्या. ६७३	*वृत्तेर्देशकु	कात्या. १७९१
*विशेषश्चैव	देव. १३५०	विसृज्य धन	शुर्ना. १११९	*वृत्तेर्देशकु	, , ,
विशेषेण प्र	मनुः ९३५	विस्मृतं वाऽपि	भा. १०२९	*वृत्त्या क्षेपे च	देव. १४६१
विशेषिते क	कात्या. ८६७	दिस्मृत्तं ब्राह्म	मनुः ८२३,	वृत्त्यादानं त	याज्ञ. ६८५
विश्वार्ध ब्राह्म	, , ८२९		१९२८	वृत्त्यादानाक्षि	नार. ६२७
*विश्वार्धवच्च	बृह. १७५९	विस्मृम्भहेतु	नार. ६६९	*वृत्त्या दाने च	देव. १४६१
*विश्वं पुराण	वेदाः १४२३	विहङ्गमहि	मनुः १०७४	वृत्त्या मोक्षे च	, , ,
विश्वकर्मन्	, , ७९१	विहाय कर	बृह. ७३४	वृत्त्या हि शप	स्कन्द. १९६५
विश्वजन्यमि	मनुः १०६९	विहारकाले	भा. १०२९	वृद्धा वन्ध्यां सु	भा. १०३०
विश्वजिति स	अनि. ८०७	विहितं दृश्य	, , १२४४	*वृद्धा लुब्धाश्च	बृह. ८७३
विश्वशो विप	गौत. १९१८	विहितोऽर्थाय	संघ. ११४२	वृद्धा वा यदि	कात्या. ९५७
विश्वरूपो वै	वेदाः १५९७	वीतिहोत्रा कृ	वेदाः ९७४	वृद्धाश्रमं वा	हारी. ११६३
विश्वस्तवच्च	बृह. १७५९	वीरं विदेय	, , १२५९	*वृद्धि क्षयं वा	याज्ञ. ८९२
विश्वस्मात्सीम	वेदाः ८०९	वीरसूदेव	, , ९८६	*वृद्धि च भ्रूण	वसि. ६०९
विश्वामित्रं तु	हरि. १३७६	वीरसूदेव	, , १००२	वृद्धि वृद्धयेक	प्रजा. ७१५
विश्ववासो ब्र	वेदाः १००३	वर्गिहत्यां वा	, , १५९७	वृद्धिः सा कारि	नार. ६२५
*विश्वासं पर	बृह. ८७३	वीरहा ब्रह्म	, , १५९२	*वृद्धिक्षयो तु	, , ८९५
विश्वासं प्रथ	, , ,	वीरहा वा ए+	, , १५९६	वृद्धिच्छेदे छे	कौ. १६७३
*विश्वासहेतु	नार. ६३९	, , ,	, , १५९७	वृद्धिरष्टगु	नार. ६२६;
विश्वासार्थं कृ	हारी. ६३६	वीराणां राज	वारा. १०७५	कात्या. ६३२	
विश्वासार्थं च	भा. ८६०	वीरा ये वृथ	वेदाः १८३९	देव. १४६१	
विश्वे देवा अ	वेदाः १९७७	वीलुद्रेषा अ	, , ५९९	बृह. ६२८	
विषण्णरूपां	भा. ८४०	वीलुहारास्त	, , १८३८	, , ,	
विषदायकं	कौ. १६१९	वृक्षं तु विफ	अपु. १८३५	वृद्धिस्तु योक्ता	नार. ६२७
*विषप्रदां लि	याज्ञ. १६३८	वृक्षं फलं वा	वृह. ८९६	वृद्धे जनप	, , ९४९
विषमार्थि ज	वारा. १०७६	*वृक्षश्चद्रप	याज्ञ. १६३४	वृद्धेरपि पु	, , ६२५;
विषमां नृप	कात्या. ९५८	वृक्षच्छेदने	कौ. १६२१		यमः ७३०
*विषमेकार्थि	बौधा. १४६९	वृक्षमिवाश	वेदाः १९०२	*वृद्धेर्वृद्धिश्च	नार. ६२५
	वसि. १४७०	*वृक्षमूलफ	वसि. ६०९	, , ,	बृह. ६२९;
विषमेतद्दे	वेदाः १४६४,	वृत्तिं च तत्र	मनुः ९१०		अनि. ६३५
	१६०१	*वृत्तिं तत्र प्र	, , ,	वृद्धो विरूपो	भा. १०३०
*विषयान् नृप	कात्या. ९५८	, , ,	अपु. १९७६	वृद्धौ च माता	मनुः १३९४
विषयेषु च	मनुः १०४४	*वृत्तं हि वर्त	मनुः १७००	*वृद्धयर्थं तु स्व	, , १२९४
*विषये सज्ज	, , ,	वृत्तदेशकु	कात्या. १७९१	वृद्धो वैजान	वेदाः १९८९
विषहतस्य	कौ. १६१५	वृत्तपाणिप्र	कौ. ८७९	वृक्षक्षुद्रप	याज्ञ. १६३४
*विषामिदां नि	याज्ञ. १६३८	वृत्तस्थापि कृ	बृह. १५१८	वृक्षो ज्येष्ठा	शंखः ११६६

*वृषभोऽधिको	शंखः ११६६;	चैरूप्यं मर	याज्ञः १०८३	*वैश्याजातो ह	मनुः १२४७
वृषभो न ति	गौत. १२३३	*चैरूप्यकर	" "	*वैश्याजो धांश	" "
वृषलं सेव	वेदाः ९८७	*वैवाहिकं क	बृह. ८०३	*वैश्याजोऽध्यर्ध	" १२४६
वृषलः कर्म	यमः १८९०	वैवाहिकं तु	कात्या. १२२८	वैश्यानां वैश्य	शौन. १३६५
*वृषशूद्रप	नार. १९३७	वैवाहिकीं कि	भा. १०२६	वैश्यान्मागध	कौ. ११८५
*वृषषोडशा	याज्ञ. १६३४	वैवाहिके क	बृह. ८०३	वैश्यापुत्रस्तु	भा. १२४४
वृषाणं यन्तु	गौत. १२३३	*वैवाहिको वि	नार. १०९३	वैश्यापुत्रस्तु	नार. ११०५
वृषोऽसर्गं ग	वेदाः १००५	वैवाहिकं यस्य	यमः ६६०	वैश्यापुत्रेण	भा. १२४४
*वृष्टिपातं प्र	बृह. १९८७	*वैश्यैर्धार्ध	नार. ११३१	वैश्यापुत्रो ह	मनुः १२४७
वेणुदलर	कात्या. ९५९	वैश्यं दूषयि	" १७८८	वैश्या प्रसूता	नार. ११००;
वेणुवैणव	कौ. १०३५	वैश्यं द्विगुणः	विष्णुः १६१०	वैश्यायां चैव	देव. १११२
	मनुः १७१८;	वैश्यं पञ्चश	कौ. ८१७	वैश्याया द्वौ प	भा. १२८७
	नार. १७४९	वैश्यं वा क्षत्रि	मनुः १८६४	*वैश्यापुत्रो ध्य	नार. १०९३
*वेणुवैदल	मनुः १७१८	वैश्यं सवैस्व	यमः १८९०	वैश्ये चेच्छति	मनुः १२४७
वेतनं द्विगु	अपु. १९७५	वैश्यः सर्वस्व	मनुः १८६३	*वैश्ये वाऽप्यर्ध	भा. १९७६
वेतनं वा य	नार. ८२८	*वैश्यः सहस्रं	" "	*वैश्ये सर्वस्व	मनुः १७७४
वेतनस्यान	बृह. ८३४;	वैश्यक्षत्रिय	" "	वैश्ये स्यादर्ध	" १८६३
	नार. ८४८	वैश्यमाक्षार	" १७७४		" १७७४;
वेतनाराने	कौ. ८४३	वैश्यवर्जम	बृह. १७९०	वैश्यो धनार्ज	नार. १७८८
वेतालभैर	कालि. १३७७	वैश्यवृत्ताव	विष्णुः १२४०	*वैश्योऽध्यर्धं श	भा. ८१८
*वेदज्ञाः शुच	याज्ञ. ८६८	वैश्यवृत्तिस्त	नार. १९३८	वैश्योऽध्यर्धं श	मनुः १७७३
वेदविद्यावि	बृह. ८७२	वैश्यवृत्त्यपि	" १९३७	" "	नार. १७८८
वेदेष्वपि व	भा. १९८५	वैश्यवृत्त्या चा	कात्या. ७५२	* " "	मनुः १७७३
वेदोक्तविधि	पद्म. १३७६	वैश्यशूद्रप्रा	नार. १९३८	* " "	नार. १७८८
*वेदो वै पुत्र	वेदाः १४१५	वैश्यशूद्रौ प्र	विष्णुः १९२१	*वैश्योऽध्यर्धं श	मनुः १७७३
वेधा ऋतस्य	" ९८७		मनुः ८२३,	*वैश्योऽध्यर्धं श	" "
वेशशौण्डिके	कौ. ८६२		१९२८	वैश्वदेवं त	देव. ११४२;
वेदमखलव	" ९०६	*वैश्यश्च दिश	" १७७३	वैश्वदेवः क्ष	शाक. १५८८
वेद्याः प्रधाना	नार. ८५१	वैश्यश्चेक्षत्रि	" १८५९	वैश्वदेवोऽदृ	अनि. १५८९
वेद्यागामी द्वि	" १८८४	वैश्यश्चेद ब्रा	वास. १८४५	वैश्वानरः प	शुनी. १११९
वेद्यादिभव	देवी. १९४३	वैश्यस्तु क्षत्रि	बृह. १७९०	वैश्वानरस्य	वेदाः ६०५
*वेद्याप्रधाना	नार. ८५१	वैश्यस्तु चतु	विष्णुः १९५०	वैश्वानरस्य	" ६०२
वेद्यास्त्राणाम	" १९३५	वैश्यस्य क्षत्रि	उश. १७६६	वैश्वानराय	" ६०३,
वैदिकं च त	बृह. १५८८	* " "	बृह. १७९०	वैश्वानरो नो	" ६०३
वैदेहकर	कौ. १६७७	*वैश्यस्य चार्ध	" "	वैश्वानराय	भा. १२४३
वैदेहकानां	" १६७८	*वैश्यस्य चेत्या	" "	वैश्वानराय	व्यासः ८९९
वैदेहकाना	" ८७८	वैश्यस्य चैत	" "	वैश्वानराय	नार. ६७०,
वैदेहिकाया	" ११८५	*वैश्यस्य त्वर्ध	मनुः १७७४;	वैश्वानराय	१७५४
*वैयो न विद्य	नार. १२२०	वैश्यस्य वर्त	बृह. १७९०	वैश्वानराय	मनुः १३०८
*वैयो विद्याध	" "	वैश्यस्य वैश्यः	भा. १२४४	वैश्वानराय	नार. ९१६
*वैयोऽविद्याय	" "	वैश्यस्याधिकं	विष्णुः १२४०	वैश्वानराय	विष्णुः १७७०
वैयोऽविद्याय	" "	वैश्यस्यापि हि	गौत. ११२४	वैश्वानराय	" "
*वैयो वैद्याय	" "	*वैश्यस्याप्यर्ध	भा. १९७६	वैश्वानराय	हारी. १०१५
वैयापृत्वावि	कौ. ७१६	वैश्यागमे तु	मनुः १७७४	वैश्वानराय	नार. १९७८
वैरसदीप	भा. ८६१	वैश्याजः सार्ध	अपु. १८९१	वैश्वानराय	वारा. १०७६
वैरहत्याय	वेदाः १५९६		मनुः १२४६		

व्यत्यासपरि	कात्या.	८०५	व्याधिता वाऽधि	मनुः	१०५६	*शक्ताश्च यदु	नार.	१७५६
*व्यत्यासाच्च प	"	"	*व्याधिता संभ्र	नार.	८५१	शक्ताश्च ये उ	"	"
*व्यत्यासात्परि	"	"	व्याधिता सभ्र	"	"	*शक्तास्त्वनभि	मनुः	१६९८
व्यन्धो अस्यद	वेदाः	९७१,	व्याधितोन्मत्त	"	६९७;	शक्तिं चोभय	"	१७०२
		१९७९		कात्या.	७१२	शक्तितत्त्वात्	नार.	८२८
*व्यपोह्य कल्म	मनुः	१९२८	व्याधितो बन्ध	भा.	१०३०	शक्तिततोऽनभि	मनुः	१६९८,
व्यपोह्य कित्वि	"	"	*व्याधिना संभ्र	नार.	८५१			१९२९
*व्यभिचरन्ती	बृह.	१८८७	व्याधिप्रकोपं	व्यासः	१६५१	*शक्तितो न हि	"	१६९८
*व्यभिचार ऋ	याज्ञ.	१०८६	व्याधिभयमौ	कौ.	१९२४	*शक्तितो नाभि	"	"
व्यभिचारर	कात्या.	१४५७	*व्यापादने तु	कात्या.	१६४९	*शक्तितभक्तानु	नार.	८२८
व्यभिचारान्तु	मनुः	१०५३	व्यापादनेन	"	"	शक्तितभक्त्यनु	"	"
*	"	१०६४	व्यापादो विष	नार.	१६४३	शक्तितोऽप्यमाक्ष	याज्ञ.	१८२०,
व्यभिचाराद	वसि.	१०२१;	*व्यापारो विष	"	"			१९३३
	याज्ञ.	१०८६	व्याप्नोति सक	सुम.	९००	*शक्तितोऽप्यमोष	"	१८२०
व्यभिचारे तु	मनुः	१०६४	व्याप्नोति श्रणां उ	कौ.	८७८	*शक्तितो ह्यमोक्ष	"	"
व्यभिचारे स्त्रि	नार.	१०९९,	व्यायच्छेच्छक्ति	नार.	९१६;	*शक्तितो ह्यमोच	"	"
		१४०२		बृह.	९१९	*शक्तितो च य उ	नार.	१७५६
व्ययं दद्यात्क	बृह.	७८५;	व्यायामः कर्क	भा.	१०३१	शक्तितपेक्षम्	"	७२४
	शुनी.	७९०	व्यालप्राहानु	मनुः	९३७	*शक्तितपेक्ष्यम्	"	"
*व्ययं स्वामिनि	कात्या.	९६०	व्यालप्राही य	व्यासः	११११;	शक्तितं तत्पुन	"	१९४०
व्ययानन्याश्च	कौ.	१६७९	अज्ञि. १११६;	परा.	१११७	शक्ता त्वसज्ज	"	१७५२
व्यवहाराद	नार.	१९३६	व्यालभये म	कौ.	१९२५	शक्ताविष्पन्नं	कौ.	१६८६
*व्यवहारान्	शंखः	११४७	व्यावहारिकं	"	१६८७	शक्तारूपक	"	१६८२
*व्यवहारेण	नार.	७९८	व्यासिद्धं राज	याज्ञ.	७७८	शक्ताविश्वास	कात्या.	१५८२
*व्यवहारे तु	"	"	व्युच्चरन्त्याः प	भा.	१०२७,	शक्तितस्थाने	कौ.	१०३६
व्यवहारेषु	"	"			१२८५	शक्तं कक्षावाँ	वेदाः	११२१
*व्यवहारे स	"	"	व्युष्टिरेषा प	"	१९७८	शक्तं क्षत्रियो	गौत.	१७६९
व्यवहारोऽन	शुनी.	१७६७	व्युद्धयो या अ	वेदाः	१००३	शक्तं तव प्र	वेदाः	९९७
व्यवाये तीर्थे	वसि.	१०२१	*व्राणितुष्टिक	कात्या.	१८३३	शक्तं दासां अ	"	८१०
*व्यसनस्थम	याज्ञ.	७४५	व्रतं च पति	भा.	१०३०	शक्तं ब्राह्मण	मनुः	१७७३;
व्यसनभिच्छु	कात्या.	७१०	व्रतधारणं	हारी.	१०१५		नार.	१७८८
*व्यसनसक्त	नार.	११५५	व्रतमेव दी	वेदाः	१००९	शक्तं मं गर्द	वेदाः	८१०
व्यस्ये मित्राव	वेदाः	९९८	*व्रतस्वाध्याय	बृह.	१७६०	शक्तं राज्ञो ना	"	११२१
व्याख्यातस्त्वधु	बृह.	७३४	व्रतोपवास	वारा.	१०७५;	शक्तं वैश्ये द	बौधा.	१६०६
व्याप्रादिभिर्ह	नार.	११८		बृह.	११०९	शक्तं स्त्रीदूय	याज्ञ.	१८७६
व्याजीपरिच्छु	कौ.	१६७५	*व्राजकश्चेद्भ	मनुः	१८०९	शक्तगोरना	गौत.	१६६०
व्याजेनोपार्जि	नार.	११३०;	व्राज्या सह	"	१८६१	शक्तत्रयं ना	वृगौ.	१३७३
विष्णुः १९८३;	मनुः	१९८७	व्रीडादानमि	भार.	८०७	शक्तदायो वी	वेदाः	१५९६
व्याधार्शङ्गकुनि	"	९३७	व्रीहयः शाल	मनुः	१०७१	शक्तमष्टप	नार.	१७४७
व्याधितं व्यस	कात्या.	१४५७	शंसेदेष ह	वेदाः	१००५	शक्तमानं प	अनि.	१९६८
व्याधितः कुपि	नार.	११५५	*शकुनादि च	बृह.	१७५९	शक्तसहस्रा	कौ.	१६७६
व्याधितां विप्र	मनुः	१०४१	शकुन्तला च	भा.	१२८८	शक्ताध्यक्षान्	विष्णुः	१९२१
व्याधितां व्रीप्र	देव.	१११२	शकुन्तलेति	"	"	शक्तानि पञ्च	मनुः	९३९,
*व्याधिता चाऽधि	मनुः	१०५६	शक्तं कर्मण्य	मनुः	७७६,	१८५८, १८६०;	अपु.	१९७६
व्याधिता प्रेत	कात्या.	१४५७			१९२६	शक्तापाठां नि	वेदाः	१४६४,
*व्याधिता मृत्यु	"	"	शक्तस्यानीह	याज्ञ.	११६९			१६००

शतायुर्वै पु	वेदाः १५९६	याज्ञ. १६१४	मनुः १६२३	*शास्त्रसौय्यादि	बृह. १४०२
शतावरेषु	कौ. १६१४	याज्ञ. १७४७	याज्ञ. १६३७	शास्त्रसौय्यादि	आन. १९४३
*शते त्वष्टप	नार. १७४७	याज्ञ. १७३५	कौ. १६१८	शास्त्रिणातो नृ	आप. १९१८
शते दशप	मनुः १७१७	याज्ञ. १७८१	विष्णुः १७९६	शास्त्रैरधिग	स्कन्द. १९६६
*शतेष्वेकाद	याज्ञ. १७८१	कौ. १९२२	मत्स्य. १७६७	*शिक्षकाधीज	कात्या. ७८८
*शत्यस्ततोऽधि	कौ. १९२२	स्कन्द. १९६५	व्यासः ६३४	शिक्षकाभिज्ञ	नार. १२७
*शत्यस्तदर्थ	कौ. १९२२	बृह. १६४८	विष्णुः १६७०	शिक्षयन्तम	वेदाः ११५९
शत्यस्तदधि	कौ. १९२२	कौ. १९२२	नार. १७४९	शिक्षाणो अस्मि	कौ. १६७९
शपथवाक्या	स्कन्द. १९६५	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिक्षाविशेषे	नार. ८२८
शपथाः कोश	बृह. १६४८	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिक्षितश्चानु	कौ. ८२७
शपथेन वि	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिक्षितोऽपि कृ	आन. १३७४
*शपथेनाव	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिक्षितोऽपि श्रि	हारी. १७९४
शपथैः शापि	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिखा अपि च	बृह. ६३०
*शपथैः संवि	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिखाकर्णज्ञ	कात्या. १६५१
शपथैः स वि	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिखावृद्धि का	बृह. ६३०
८९६; कात्या. १६५०	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिक्षिनां शृङ्गि	कात्या. १६५१
* " " "	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिखेव वर्ध	बृह. ६२९
* शपथैः सोऽपि	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिक्षोपचारं	नार. ९४८
शपन्तं दाप	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिविराजं कृ	कौ. १७४५
शप्तस्त्वेवं सु	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिरसश्चाव	हारी. १०१५
शमयन् सर्व	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिरसि चतु	कौ. १७९८
शमीधन्यं कृ	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिरसो मुण्ड	नार. १६४४
शम्बरस्य च	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	यमः	वेदाः ९२२
शम्यापाताञ्च	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिरस्ततस्थो	मनुः ९३७
शम्योषा युग्य	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिरोभिस्ते गृ	याज्ञ. १६३८
शय्यासनम	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिलां बद्ध्वा क्षि	कात्या. ७८८
शय्यासने वि	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिल्पाकरज	कौ. ७५५
*शरकुञ्जक	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिल्पिदोषादि	कौ. ७५५
*शरकुञ्जक	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिल्पिनापि च	कौ. ७५५
शरकुञ्जक	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिल्पिनो मासि	कौ. १६५२
*शरान् कुञ्ज	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिल्पिपूपनि	कौ. ७४९
शरान् कुञ्ज	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिल्पिष्वपि हि	कात्या. १२२५
शरीरं यज्ञ	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिल्पे चोपनि	नार. ७४९
शरीरकृष्ण	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिल्पेष्वपि च	कात्या. १२२५
शरीरप्रकृ	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिल्पेष्वपि हि	कौ. ७४९
शरीरमेतौ	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिल्पैर्लब्धं तु	कौ. १४५५
शरीरार्थं स्मृ	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	*शिल्पोपकार	मनुः १६९४
*शरीरार्थः स्मृ	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिल्पोपचार	कौ. १९२९
*शरीरार्थं ह	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिवा नारीय	वेदाः १००२
शर्म वमैत	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिशोराळिङ्गय	भा. १९८४
शर्मिष्ठायाः सु	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिश्रस्योत्कर्त	नार. १८८२
शवकेशैर्वा	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिष्टभार्या शु	दक्ष. १११५
शशाङ्ककिर	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२	शिष्टस्मृतिवि	बौधा. १९२०
शश्वत्येन	कौ. १९२२	कौ. १९२२	कौ. १९२२		

शिष्टाकरणे	गौत.	१६०५	शुलकं गृहीत्वा	नार.	८५१	शूद्रः क्षत्रिय	अपु.	१७९२
*शिष्टागमवि	बौधा.	१९२०	*शुलकं च त्रिगु	मनुः	१८६८	*शूद्रः प्रव्रजि	याज्ञ.	१६३४
शिष्टा ते दम	भा.	८१९	शुलकं च द्विगु	"	"	शूद्रः शूद्रस्य	विष्णुः	१२४०
*शिष्टा भाष्यो शु	दक्षः	१११५	*शुलकं त्वष्टगु	नार.	८५१	शूद्रः सर्वस्व	शौन.	१३६४
शिष्यं क्रोधेन	काल्या.	१८३३	शुलकं दत्त्वा तु	काल्या.	८३९	शूद्र एतान्	भा.	८१८
*शिष्यकाभिज्ञ	"	७८८	*शुलकं दद्यात्त	बृह.	१७५८	शूद्र एव वै	कौ.	१२८८
×शिष्यते प्रय	नि.	१२५३	शुलकं दद्यात्से	मनुः	१८६६	शूद्रदानं वा	वेदाः	१९८२
शिष्यशिष्टिर	गौत.	८१५,	शुलकं दशुस्त	बृह.	१७५८	*शूद्रदूषयि	विष्णुः	१६१०
		१७९४	*शुलकं दाय्यः से	मनुः	१८६६	शूद्रप्रव्रजि	"	"
*शिष्यादाचार्य	काल्या.	१२२५	शुलकं सोऽष्टगु	नार.	८५१		याज्ञ.	१६३४
शिष्यादार्त्विज्य	"	"	शुलकं त्रीधन	कौ.	१०३४,	शूद्रमाकुल्य	उश.	१७९२
शिष्यान्तेवासि	नार.	६९६,			१४३१	शूद्रवधेन	बौधा.	१६०६
		८२५	शुलकं हि गृह	मनुः	१०४३	शूद्रविदक्षत्र	बृह.	१९६१
*शीर्णोद्यानन्य	मनुः	१६९५	शुलकमन्वाधे	कौ.	१४३०	शूद्रश्चतुर्थो	भा.	८१८
शीलाध्ययन	काल्या.	८३६	*शुलकमष्टगु	नार.	८५१	शूद्रश्च धर्म	जैमि.	७९३
शुकवाक्याभि	विष्णुः	१७७१;	*शुलकवाक्याभि	विष्णुः	१७७१	शूद्रश्च पादा	अप.	१६६७
	शंखः	"	शुलकव्ययक	कौ.	१८४९	शूद्रश्चावातं	विष्णुः	१९५०
शुकं क्षेत्रं प्र	भा.	१२८७	शुलकसंज्ञेन	मनुः	१०४४	*शूद्रश्चावात	"	"
*शुकशोणित	वसि.	१२७४	शुलकस्त्रीधना	कौ.	१०३५	शूद्रश्चेद्ब्राह्म	वसि.	१८४५
शुकावनड्वा	वेदाः	१०००	शुलकस्थानं प	नार.	७८४;	शूद्रसधर्मा	कौ.	११८५
शुक्रेण च व	भा.	१३९१	मनुः	१७०६,	१९२७	*शूद्रस्तथाङ्क्य	याज्ञ.	१८७४
शुक्रः शबलो	विष्णुः	१९८२	शुलकस्थानं व	नार.	७८३	शूद्रस्तथान्य	"	"
शुक्लेनार्थेन	"	१९८३	शुलकस्थानम	विष्णुः	१६६८	*शूद्रस्तवातं	विष्णुः	१९५०
शुचयो वेद	बृह.	८७३	*शुलकस्थानम	"	"	शूद्रस्य तु स	मनुः	१२४९
शुचा विद्वा व्यो	वेदाः	९९८	शुलकस्थानेषु	मनुः	१७०८,	शूद्रस्य द्विजा	विष्णुः	८१६
शुचिश्चैवानु	नार.	१९४०			१९२७	शूद्रस्य ब्राह्म	कौ.	१६१८
शुची ते चके	वेदाः	१०००	शुलकादानादा	कौ.	१०३४	शूद्रस्य विप्र	स्मृत्य.	१९८८
शुचीनामशु	नार.	१९३९	शुलके चापि मा	वसि.	१६६८	शूद्रस्य स्यात्स	भा.	१२४४
शुच्याचारा भ +	हारी.	१०१७	शुश्राव वा अ+	वेदाः	११४४	शूद्रस्यापि वि	"	८१९
शुद्धं ज्ञेयम	स्कन्द.	१९६७	शुश्रूषकः प	नार.	८२५	शूद्रस्यापि हि	"	८१८
शुद्धं परिवा	कौ.	१६८६	*शुश्रूषकाः प	"	"	शूद्रस्यैकोद	सप्र.	१५३०
शुद्धश्चित्रश्च	"	१६१८	शुश्रूषमाणे	वारा.	१०७६	शूद्रां शयन	भा.	१२४३
शुद्धाः पूता यो	वेदाः	१९९९	शुश्रूषा क्रिय	"	१०७५	शूद्राकोशे क्ष	बृह.	१७९०
शुद्धा अपः सु	"	९०३	शुश्रूषापोष	भा.	१०२९	*शूद्राक्षेपे क्ष	"	"
शुद्धात्मन् प्रे	वारा.	१०७६	*शुश्रूषामभ्यु	नार.	८२५;	*शूद्राण क्षत्रि	मनुः	१८५९
*शूद्रानुग्रह	बृह.	८०४			८३४	शूद्राणां च प्र	कौ.	८७९
शुनःशेपः स्व	वारा.	१३२९	शुश्रूषामेव	वारा.	१०७५	शूद्राणां दास	ब्रह्म.	१३७४
शुनःशेपो वै	वसि.	१२७८	शुश्रूषा शूद्र	आप.	८१६	शूद्राणामेव	वृम.	१११६
*शुनःशेपो ह	"	"	*शुश्रूषाक्याभि	विष्णुः	१७७१	शूद्रात्	गौत.	१६६०
शुनामनिप्र	कौ.	१९२५	शुश्रूषतु मयि	वेदाः	९९७	शूद्रादायोग	कौ.	११८५
शुभं यतीर	वेदाः	१०००	शूद्रं कटामि	बौधा.	१८४४	शूद्रादीन् वा	अपु.	१९४३
शुभकर्मक	नार.	८२९	शूद्रं तु कार	मनुः	८२१,	शूद्रा पारश	नार.	११०५
शुभाशुभक	स्कन्द.	१९६५			१९२८	शूद्रापुत्र ए	वसि.	१२७८
शुभाशुभस	भा.	१०२९	शूद्रं तु घात	यमः	१८९०	शूद्रापुत्रव	गौत.	१३८६
शुभ्रस्त्वमिन्द्र	वेदाः	८०९	शूद्रं दूषयि	विष्णुः	१६१०	शूद्रापुत्रस्त्वे	विष्णुः	१२४०
शुभ्रनी यावा	"	१००३	शूद्रं कटामि	कौ.	१८५०	शूद्रापुत्राः स्व	हारी.	१२६६

शदापुत्रोऽप्य	गौत. १३८५	शुगालयोनिं	मनुः १०६४	शोषयित्वा तु	शुनी. १११९
शदा यदर्थ	वेदाः १३८५,	शृङ्गिणा दंष्ट्रि	कौ. १६२१	*शौचधर्मे च	मनुः १०४७
	१८३७, १८३८	शृङ्गिणो वत्स	स्कन्द. १९६६	*शौचधर्मेऽन्न	,, "
शुद्धायां क्षत्रि	नार. ११०५;	शृङ्गिदंष्ट्रिभ्या	कौ. १६२१	शौचाभिकार्ये	बृह. ११०६
	मनुः १८५९	शृणु कुन्ति क	भा. १२८४	*शौचिऽभिकार्ये	,, "
शुद्धायां चापि	भा. १२४४	शृणुमि च ना	,, १९८५	*शौचे धर्मे च	मनुः १०४७
*शुद्धायां तु द्वि	देव. १२५२	शृते प्रक्षाल्यो	हारी. १०१५	शौचे धर्मेऽन्न	,, "
शुद्धायां ब्राह्म	भा. १२४३,	शेषं तु दश	भा. १२४३	शौचेयो ज्ञप्तः	वेदाः १२६१
	१२४४	Xशेष इत्यप	नि. १२५३	शौण्डिकव्याध	बृह. ७०८;
शुद्धायाः प्राति	नार. १०९३	शेषमुपनि	कौ. ६३८,	कात्या. ७१४	
शुद्धायेव प्र	भा. १८१८		७३७	शौण्डिकाद्यं ब्रा	बृह. ७२६
शुद्धेण तु न	,, ८१८	३ " " +	,, ७३६	शौनकीपुत्रः	वेदाः १०८२
शुद्धे त्वेकगु	बृह. ८०३	शेषाः प्रतिभु	वृव. ६७७	शौनकोऽहं प्र	शौन. १३६३
शुद्धे न किञ्चि	गौत. १७६९	शेषाणां कर्म	कौ. १६७६	शौर्यकर्माप	मनुः १६९६,
शुद्धेषु पूर्वे	बौध. ८१६	शेषाणामात्र	मनुः १३२४	*शौर्यकर्मोप	,, १६९६
*शुद्धे समगु	बृह. ८०३	शेषाश्चेदनु	नार. ९४५	*शौर्यप्राप्तं च	कात्या. १२२७
शुद्धैर्निर्माज	भा. ८१९	शेषास्तमुप	मनुः ११९६	शौर्यप्राप्तं तु	,, "
शुद्धो गुप्तम	मनुः १८६२	* " "	देव. १३५१	शौर्यप्राप्तं वि	,, "
*शुद्धो गुप्तम	,, "	*शेषे चैकाद	मनुः १७१७	शौर्यभार्याध	नार. १२२०
*शुद्धो गुप्ते चा	,, "	*शेषे त्वेकाद	,, १७१५,	शौर्यादिनामो	व्यासः १२३१
शुद्धोत्पन्नांश	,, १९६९	शेषेऽप्येकाद	,, १७१७	*शौर्याद्यांस्तु	कात्या. १२२७
शुद्धो दासः पा	ब्रह्म. १३७४	* " "	,, १७१७	*शौलिके स्थान	याज्ञ. १९५९
*शुद्धो द्विजाति	देव. १२५२;	शेषेषु च पि	विष्णुः १४२८	शौलिकैः स्थान	,, "
	गौत. १७६८	शेषेधन्येषु	भा. १२८५	*शौलिकैः स्थान	,, "
शुद्धो दिजाती	,, "	*शेषेत्वेकाद	मनुः १७१४	श्मशानप्राम	कौ. ९३२
	१७९४	,, "	,, १७१७	श्मशानेष्वपि	मनुः १९३०
शुद्धो ब्राह्मणी	वसि. १८४६	*शेषैरप्यनु	नार. १७५३	श्यामः शमीको	हरि. १३७६
शुद्धो यदर्थ	वेदाः १८३८	शोचन्ति जाम	मनुः १०५२	श्यावदक्षप्र	वेदाः १५९२
शुद्धो येनाज्ञे	कौ. १७९९	*शोचन्ति याम	,, "	श्यावपाणिपा	कौ. १६१५
शुद्धो होतान्य	भा. ८१८	शोचन्ति योपि	बृह. ११०६	श्रद्धयात्पार्थि	स्कन्द. १९६५
शुद्धायां द्विजाति	बृह. १२५१;	शोचेदेवंवि	संव. १८९१	श्रद्धया देय	वेदाः ७९२
	देव. १२५२	शोणितं तत्र	बृह. १८३२	श्रद्धानुग्रह	बृह. ८०३
शुनपाणिपा	कौ. १६१५	शोणितं दृश्य	स्कन्द. १९६७	श्रद्धा पुंश्चली	वेदाः ८४२
शुन्यागाराण्य	नार. १७५४	शोणितशुक	वसि. १२७३	श्रद्धामु स का	,, १००६
शुन्यानि चाप्य	मनुः १६९५,	शोणितानुसि	कौ. १६१५	श्रद्धामु स च	,, "
	१९२९	शोणितेन वि	विष्णुः १७९६;	श्रद्धेया राग	कौ. १६७४
*शुन्यानि वाप्य	,, १६९५	*शोणितेन स	याज्ञ. १८१६	श्रमदुःखभ	देव. १६५१
शुन्येषी निर्कृ	वेदाः १००२	शोणितोत्पाद	,, १८१७	श्रमो बृहद्वि	वेदाः १७४
*शूरः शस्त्रस	कात्या. ७८९		कौ. १७९९,	श्रद्धां माताम	व्यासः १५२४
शूरान् संभ्रा	विष्णुः १९२१		१८००	श्रद्धादि दास	ब्रह्म. १३७४
शूरांऽशास्त्रीन्	कात्या. ७०९	*शोधनाद्यान्	व्यासः १७६४	श्रान्तः पारिकु	वेदाः ८१३
शूरो नाम य	भा. १९८६	शोधयित्वा तु	बृह. ७३१	श्रान्तान् क्षुधा	बृह. १८३१,
शूर्पस्य च प	नार. ७६४	शोधयेद यज्ञ	शुनी. १११९	कात्या. १८३४	
*शूले तममौ	,, १८२९	शोधयेयुश्च	कौ. १६९०	*श्रान्तान् तृषा	,, "
शूले मत्स्थानि	,, १९३६	शोभनाक्षिद	,, १७७२	श्रावणां श्राव	भार. ९००
शूलं तममौ	,, १८२९				

आवणात्पूर्व	मरी.	६६०
" "	भार.	"
आवयन्त्यर्थ	बृह.	१७५९
*आवयितवर्णि	"	६५४
आवयेत्प्राङ्नि	स्कन्द.	१९६६
*आवयं विभाव	बृह.	७८६
अयः संपूज	अपु.	१९७९
अयमेवास्मि	वेदाः	१००६
अया देशम्	"	७९२
अयाऽभितताः	भा.	१९८३
अया वा एत	वेदाः	१००६
अयै वाऽएत	"	१००९
अश्व राज्यं च	भा.	१२४४
अतं च विश्व	वेदाः	८४२
अतं देशं च	मनुः	१७७६
अतदेशजा	विष्णुः	१७७०
अतदेशादि	अपु.	१७९२
अतशायंत	नार.	११२९;
	मनुः	१९८६
*अुताध्ययन	कात्या.	८३६
अुतिर्हि अय	बारा.	१०७६
अुतिस्मृतिवि	नार.	१९३५
अुतिस्मृत्यवि	कात्या.	१९४२
अुत्वा तमम्	भा.	८४०
*अुत्वा ये नापि	नार.	१७५६
अुत्वा ये नाभि	"	"
अुयतां कर्ष	बृह.	७८६
अुयतां तं प्र	"	७६४
*अुयतां तत्प्र	"	"
अुयते हि पु	भा.	१०२७
अुयमाणेऽभि	गौत.	१०१३
अुणेनैगम	याज्ञ.	८६९
अुणिपूगन्	बृह.	८७४
*अुणेनैगम	याज्ञ.	८६९
*अुणेपुरोनु	बृह.	८७४
अुयसः शय	हारी.	१८४३
अुयसः श्रेय	शंख.	१२८३;
	मनुः	१३२१
	नार.	१३४६
* " "	"	१९३९
*अुयान् परि	"	"
अुयान् प्रति	"	"
*अुष्ट एव तु	मनुः	११९६
अुष्टिनि संव	वेदाः	८१४
अुष्टो ह वेद	"	१६०१
अुतुर्मिच्छाम्य	भा.	१०२८
अुत्रियं व्याधि	मनुः	१७२८,

अुत्रियः अुत्रि	मनुः	१९२७
	१९२८,	१९२७
अुत्रियस्वह	कप्प.	१७६६
अुत्रिया ब्राह्म	गौत.	१४६५
अुत्रिये तच्च	बृह.	८०३
*अुत्रिये शत	"	"
अुत्रियेषूप	मनुः	१७२७,
	११२७	
*अुत्रियो ब्राह्म	गौत.	१४६५
अुत्रे ते चक्रे	वेदाः	१०००
*अुत्रः पचनभा	शंख.	१०२४
अुत्रः पचन	"	"
अुत्र्वा नि यो जि	वेदाः	८०९
अुत्रपदं स्तेये	विष्णुः	१६०९
अुत्रपदेनाङ्क	नार.	८३१;
	दक्षः	८३९
अुत्रपाकपण्ड	नार.	१८२७
*अुत्रपाकपशु	"	"
*अुत्रपाकमेद	"	"
*अुत्रपाकशिल्पि	"	"
*अुत्रपाकषण्ड	"	"
*अुत्रपाकषण्ड	"	"
अुत्रपाकस्यार्या	कौ.	१८५०
अुत्रपाकीगम	"	"
*अुत्रपादेनाङ्क	दक्षः	८३९
*अुत्रपादेनाङ्कि	"	"
अुत्रभिः खादये	गौत.	१८४२
*अुत्रभिरादये	"	"
अुत्रभिर्वा दंश	भा.	१०३०
*अुत्रभिश्च खाद	गौत.	१८४२
*अुत्रभिस्तां खाद	यमः	१८९०
*अुत्रभिस्तु खाद	गौत.	१८४२
अुत्रशुरकुल	कौ.	१०३५
*अुत्रशुरगुरु	विष्णुः	१०२३
अुत्रशुरप्राति	कौ.	१४३०
अुत्रशूः पूर्वज	बृह.	२४५०
अुत्रशुरशुर	विष्णुः	१०२३
*अुत्रवादिभिः पा	बृह.	११०६
अुत्रवादिभिर्गुं	"	"
*अुत्रवादिभिश्च	मनुः	१४३९
अुत्र एवाश्व	भा.	८४०
अुत्रकेतुरि	"	१०२७,
	१२८४	
अुत्रकेतोः किं	"	१०२७,
	१२८५	

अुत्रकेतोः पि	भा.	१२८४
अुत्र भूते प्रति	हारी.	१०१५
अुत्रकाकणिक	अनि.	१९६८
अुत्रसु दायादे	शंख.	१२८२
अुत्रसु अुत्रसु च	मनुः	१७०७,
	१९२७	
अुत्रस्वनभिच	बौधा.	१६०७
अुत्रपध्वंस	भा.	१२८६
" " " +	"	१२८७
अुत्रिल्येके	गौत.	१०१४
अुत्रिष्टुखरे	"	९०४
*अुत्रिष्टु	"	"
अुत्रिवाबन्धु	भा.	१२८४
अुत्रिगुणः काय	कात्या.	१८३२
अुत्रिगतारमु	वेदाः	१००६
अुत्रिबन्धुदाया	हारी.	१२६५
अुत्रिभागं तत्र	कात्या.	८९७
*अुत्रिभागं तस्य	"	"
अुत्रिभागकर	बृह.	१९४१
अुत्रिभागभृतो	बौधा.	१९१८
*अुत्रिभागस्तर	बृह.	१९४१
अुत्रिबिधस्तस्य	नार.	८८६
*अुत्रिविधाऽन्यैः स	बृह.	६२८
अुत्रिविधाऽस्मिन्	"	"
अुत्रिविधा ह्यात	वसि.	१६०८
अुत्रिण् क्रीषु	विष्णुः	१९२१
अुत्रिणमेकां पि	भा.	१९७६
अुत्रिमासाह्वस	कात्या.	८९८
अुत्रिमासानिति	बौधा.	१०२०
*अुत्रिमासं पा	नार.	१६४५
अुत्रिघंशको म	शुनी.	१७६७
*अुत्रि च क्षेत्र	मनुः	१३२४
अुत्रि तु क्षेत्र	"	"
अुत्रि त्विच्छातो	विष्णुः	८९१
अुत्रिर्वा आति	वेदाः	८११
अुत्रिगुणस्य वि	भा.	८६०
अुत्रिगुण्यं च त	मासो.	१९७०
*अुत्रिमासिकं मा	बृह.	८७५
*अुत्रिमासं मासि	"	"
अुत्रिमासिकं मा	"	"
*अुत्रिमासिकं व	"	"
अुत्रिमाससै	गौत.	६०७
*अुत्रिमासतुनि	याज्ञ.	१०७९
अुत्रिमासतुनि	"	"
अुत्रिमासं स्व	शुनी.	१७६७
अुत्रिमासगुल	स्कन्द.	१९६६

षोडशाद्यः प	याज्ञ.	१८२१
*षोडशाद्ये प	"	"
*षोडशास्य तु	मनुः	१७२१
*षोडशैव च	"	"
षोडशैव तु	"	"
सं काशयामि	वेदाः	१००२
संकमवज	मनुः	१६३०,
		१९२९
*संकामयति	कात्या.	८३८
संकामयेत्	"	"
*संकामयेत्	"	"
*संकामयेद्	"	"
*संक्षयः स्तूय	नार.	१७४७
सं गच्छन्वं सं	वेदाः	८५७
संगच्छमाने	"	९६९
संगताभूद्	भा.	१०२८
संगृहीता प	कौ.	१८४९
*संगृह्य चिह्न	कात्या.	१७६२
*संगोपयन्तो	व्यासः	७८९
संप्रहस्त्रिवि	"	१८८९
संप्रामचौर	बृह.	१९४१
संप्रामादाह	कात्या.	१२२७
संघभृताः सं	कौ.	७७१
संघमुख्यपु	"	८६३
संघमुख्यश्च	"	"
संघमुख्यांश्च	"	"
संघलभो द	"	८६२
संघानां वा वा	"	८६३
संघाक्षायेव	"	"
संघा हि संह	"	८६२
संघेन परि	"	८४४
संघेष्वेवमे	"	८६३
संचयाश्च न	भा.	८१८
सं चेजयाथो	वेदाः	९९६
*संजाताः पित	देव.	११९४
सं जानते म	वेदाः	९७९
सं जानानो वि	"	१००७
सं जानामहे	"	८५९
सं जास्पर्यु सु	"	१००७
संज्ञतेषुः प	"	१००९
संज्ञानं नः स्वे	"	८५८,
	"	८५९
संज्ञानं नो दि	"	८५८
संज्ञानमग्नि	"	८५९
संज्ञानमसि	"	८५८
संज्ञानमस्त	"	"

संज्ञानाय स्म	वेदाः	८५८
संततिः क्रीप	याज्ञ.	६६८
संततिस्तु प	"	६२१
संतत्यनाशा	देव.	१११२
सं तस्येन्द्रो ह	वेदाः	१४६४,
		१६००
संतानः पित	देव.	११९४
संतानकार	बृह.	१३४८
संतानवर्ध	वसि.	१९८२
*संतानिकादि	बृह.	८७५
संतुष्टो भार्य	मनुः	१०५३
संत्यक्तव्याः प	नार.	१०९५
सं स्वा नह्यामि+	वेदाः	१००४
*संदिग्धः प्रति	नार.	८२६
*संदिग्धाऽर्थे व	बृह.	७८५
संदिग्धे प्राति	संव.	६३५
*संदिग्धे प्रीति	"	"
संदिग्धेऽर्थे व	बृह.	७८५
*संदिष्टः कर्म	नार.	८२६
संदिष्टः प्रति	"	"
संदिष्टमर्थे	कौ.	१९२२
संदिष्टस्याप्र	याज्ञ.	१६३४
संदेहे चोत्प	वसि.	१२७३
संधये जारं	वेदाः	९९६
संधाता संधि	"	१००३
*संधिं कृत्वा तु	मनुः	१७११
*संधिं क्रियां वि	बृह.	८७४
*संधिं छित्वा तु	मनुः	१७११
*संधिं छित्वाऽने	व्यासः	१७६५
संधिं भित्त्वा तु	मनुः	१७११,
		१९२९
*संधिं भित्त्वाऽने	व्यासः	१७६५
संधिक्रियां वि	बृह.	८७४
संधिच्छिदः पा	"	१७५८
*संधिच्छिदः प्रा	"	"
*संधिच्छिदोऽस	"	१७६०
*संधिच्छिदो ह	"	"
संधिच्छेत्ताऽने	व्यासः	१७६५
संधिच्छेदकृ	बृह.	१७६०
संधिश्च परि	व्यासः	८९९;
सुम.	८९९, १५८२; वृका.	९०१;
भार.	१५८२, १९७५	
संनिधातृश्च	मनुः	१६९७,
		१९२९
संनिपाते धृ	आप.	१८४३
*संनिपाते शि	"	"

संनिविष्टस	कौ.	१२००
सं पत्नी पत्या	१४१७, १९५०	
	वेदाः	९९१,
		१००७
संपन्नं च र	वसि.	१९४९
*संपन्नतामा	"	"
संपन्नतः स	मनुः	१६९३
*संपातस्तु त्र	"	९१०
संपाय रूप	अपु.	१९६२
सं पितराष्ट	वेदाः	१००३
*संपीडयेद्	कात्या.	७२८
संपूज्यमानाः	भा.	१०३३
*संप्रदद्युः पृ	मत्स्य.	८५५
*संप्रदायः कृ	याज्ञ.	९४३
संप्रातव्यव	कात्या.	१२०१
*" " "	याज्ञ.	१६४०
*संप्राप्ते चाष्ट	नार.	९४८
*संप्राप्ते त्वष्ट	"	"
संप्राप्तो यात	व्यासः	११११
संप्राप्य निर	बृहा.	१६५३
संप्रित्या साध	बृह.	१५७३
संप्रेष्यमाणै	नार.	१८८१
संबन्धिबान्ध	बृहा.	१५२७
*संवन्धे भाग	व्यासः	६३४
संभक्षितं य	नार.	८३१
संभ्रमस्फुटि	कौ.	१६१५
संभले मलं	वेदाः	१००४
संभारैश्च प	"	१००६
*संभाषणं गृ	मनुः	१८५३
संभाषणं च	बृह.	१८८५;
	व्यासः	१८८९
*संभाषणं प	मनुः	१८५४
संभाषणं स	"	१८५३
संभाषितवे	कौ.	८४३
संभाषिताद्	"	८४४
संभूयकारि	विष्णुः	१५४२
संभूय कुर्व	बृह.	७८७;
शुनी.	७९०; याज्ञ.	१७३०
संभूयकवे	कौ.	१६७९
*संभूय च स	नार.	७८०
संभूयवणि	विष्णुः	१६११,
	१६६९; याज्ञ.	१७३०
संभूय वा गृ	कौ.	९२६
संभूय वा द	"	१४३०
संभूय वोप	"	१९२५
संभय सम	"	७७१

संभय स्वानि	मनुः ७७६	संशयच्छेदि	स्कन्द. १९६५	संस्कृताऽपि प्र	कात्या. ११०९
संभूयैकम	बृह. ८७५	संशयान्मोच	,, १९६६	*संस्कृतायां च	देव. १३५०
*संभूताश्चाह	दक्षः १११४	*संश्रित्य कार	कात्या. ९५६	*संस्कृतायां तु	मनुः १३०२
*संभोगे विप्र	मनुः १०४४	संस्कृतकास्तु	,, ,	,, ,	देव. १३५०
सं मा कृतस्य	वेदाः १९०१	संस्कृतसकत	नार. ९४५;	*संस्कृतायां स्व	मनुः १३०३;
सं मातरिष्वा	,, ९८६	कात्या. ९५५, ९५६		देव. १३५०	वसि. १२७२
*संमिश्रं कार	कात्या. ९५६	*संस्कृतास्त्वथ	कात्या. ,	*संस्कृतायां स्वे	कौ. १६७७
*संमिश्रां कार	,, ,	संसदि ग्रीड	भार. ८०७	संस्थाभ्यक्षः प	मनुः १३१९
संमिश्र्य कार	,, ,	संसरन्तम	भा. १०२६	संस्थितस्थान	स्कन्द. १९६३
*संमील्य कार	,, ,	संगमेचिह्न	बृह. १७६०	संस्पृष्टात्तालि	वेदाः ९६५
संयतोपस्क	याज्ञ. १०८५	*संसर्गलोत्र	,, १७६१	संस्मयमाना	शुनी. ६३५
संयने दश	वसि. १९४४	*संसर्गैश्चिह्न	,, १७६०	संहरति ह्य	वेदाः ९८७
संयुक्तं ब्राह्म	नार. १९३६	संसर्जयन्ति	बौधा. १८४५	संहोत्रं स्म पु	नार. ७००
संयोगः क्रिय	बृह. १८८५	संसिद्धे तूद्	कौ. ७७१	*स आभजेह	,, ,
संयोगघट	शुनी. १७६७	संसृष्टं धन	वेदाः १५४०	*स आभजेद्ध	वेदाः १०१०
संयोगे विप्र	मनुः १०४४	संसृष्टधनं	विष्णुः १५४२	स उक्तालाभ	भार. ९००
संरक्षेत्सम	नार. ८७०	*संसृष्टस्य तु	नार. १५५३	स उभे एक	शता. १११६
संरुद्धस्य वा	कौ. १६९०	*संसृष्टाः सह	मनुः १५४३	स ऋणिचिह्न	वेदाः ५९९
संरुद्धिकामा	,, ,	संसृष्टानां तु	नार. १५५२;	स एतान् पाशा	,, ६०३,
संरोधश्चाक	,, ८१७,	बृह. १५५८; कात्या. १५६०		६०५	
	८४४	संसृष्टास्तेन	मनुः १५६३;	स एनं बन्ध	कौ. ७३७
संलोभनापा	विष्णुः १८४६	नार. १५६७		स एव तस्य	बृप. १३६२
*संवत्सरं उ	मनुः १०५५	*संसृष्टिनः सं	वृहा. १५४१	स एव ता आ	मनुः ७७४
संवत्सरं प्र	,, ,	संसृष्टिनस्तु	विष्णुः , ;	स एव ताड	बृह. १८३१
	१३९३	याज्ञ. १५४६		मनुः ७७४	
संवत्सरं प्रे	बौधा. १०२०	*संसृष्टिनां तु	नार. १५५२;	*स एव ताश्चा	मनुः ७७४
*संवत्सरं रा	गौत. १९४७	बृह. १५५८; कात्या. १५६०		स एव तासां	प्रजा. ९६१
संवत्सरमि	विष्णुः १०२४	संसृष्टिनां पि	विष्णुः १५४१	स एव दण्डः	नार. १७५०
संवत्सराभि	मनुः १८६१	संसृष्टिनि प्रे	गौत. १५४०	*स एव दण्ड	कात्या. १८३३
संवत्सरेण	कौ. १६१६	संसृष्टी गृह्या	वृहा. १५४१	स एव दया	मनुः १२९५,
संवत्सरेणा	नार. ९४८	*संसृष्टो बान्ध	बृह. १५५८	१४७४; देव. १३५०	
*संवत्सरेऽभि	मनुः १८६१	संसृष्टौ यौ पु	,, १५५७	स एव दाय	विष्णुः १२८०
संवन्ननम	कौ. १६८१	*संस्कृतां च क	,, ७८७	स एव द्विगु	कात्या. १८३२
संवन्ननी स	वेदाः ९९७	*संस्कृतां तत्क	,, ,	*स एव द्विप	बौधा. १२६९
*संवर्धनव्य	मनुः १८०५	,, ,	शुनी. ७९०	स एव धर्म	मनुः ११९७,
संवसव इ	वेदाः १९०२	संस्कृतां तु क	बृह. ७८७	१९८७	
सं वां भगासो	,, ९९६	*संस्कृतां तु फ	,, ,	स एव लाभो	कौ. १९२५
*संवाद्य रूपं	मनुः १९५३	संस्कृतां तु व	भा. १२८७	स एव विन	नार. १८२८
संवाद्य रूप	,, ,	संस्काराद्यखि	वसि. १२७८	स एव साक्षी	बृह. १९१४
संविद्य मे	वेदाः ८५८	*संस्काराश्चरु	नार. ११०५	स एवांशरतु	कात्या. १२०१
*संविधिक्रियां वि	बृह. ८७४	संस्कारोदक	कात्या. १५२४	स एवास्य भ	नार. ८८८
संविदा देय	वेदाः ७९२,	संस्कार्याः पूर्व	बृह. १५८६	स एव द्विपि	बौधा. १२६९
	८५९	संस्कार्याः पैतृ	हारी. ११९५	स एव पाण्डे	भा. १०८४
संविद्धिधान	बृह. ८७२	संस्कार्यां भ्रातृ	व्यासः १४२२,	सकलं द्रव्य	कात्या. ११७३,
*संविधातुंश्च	मनुः १६९७	,, १५८७		१४१३	
संविभागे वि	प्रजा. ८९९	* ,, ,	बृह. १५८६	स काकणिह्न	अनि. १९६८

*स कानकप	याज्ञ.	१७२९
स कानीनः सु	ब्रह्म.	१३७४
सकामां दूष	मनुः	१८६६, १८६८; मत्स्य.
१ सकामा तदे+	कौ.	१८५०
सकामायां च	"	१८४८
२ सकामायां तु+	नार.	१८८३
सकामास्वनु	याज्ञ.	१८७६
*सकामास्वानु	"	"
> स कारके नि	कात्या.	७२८
*सकुल्या दुहि	देव.	१५२५
सकुल्या बान्ध	बृह.	१५१८
*सकुल्येभ्योऽस्य	नार.	७०४
*सकुल्यैर्विद्य	बृह.	१५१३
सकृतिमिन्द्र	वेदाः	१००६
स कृच्छ्रान्मोच	भा.	१९८५
स कृतप्रति	कात्या.	७२८
सकृत्प्रदीय	याज्ञ.	१०७८
स कृत्वा प्लव	मनुः	१७२६
सकृत्सु ते सु	वेदाः	९६९
सकृदंशो नि	मनुः	१०७२, १५७५; नार.
सकृदा गर्भा	"	११०२
सकृदात्माधा	कौ.	८१७
सकृदाह द	मनुः	१०७२, १५७५; नार.
सकृदुक्तं तु	अनि.	१११८
सकृदुभौ प	कौ.	८१७
*सकृदेव द	मनुः	१०७२
*सकृदेव स	"	"
*सकृद्दानं द	"	"
सकृद् दृष्टास्व	वारा.	१०७७
सकृद्भीतस्य	विष्णुः	८९१
सक्थिग्रीवाभ	कौ.	१७९९
स क्रीतकः सु	मनुः	११०८
*स क्रीतकस्तु	"	"
स क्वचित् किं	विष्णुः	६३७
सखायः प्रवि	भा.	१९२६
सखायाविव	वेदाः	९९९
सखा सख्ये व	"	११५८
सखा ह जाया	"	१००५, १२६०
सख्यं तस्याज्ञ	वारा.	१३२९
*सगणो वञ्च	बृह.	१९१४
सगर्भोढायाः	कौ.	१२८८
स गृहे गूढ	मनुः	१३०६

स गोध्नो निष्कृ	बृह.	१८३१
सगोत्रशिष्य	शंखः	१४७१
सगोत्रस्थानी	आप.	१०१८
सगोत्राय दु	"	"
सगोत्रेणान्य	कौ.	१२८८
सगोत्रेण कृ	वृगौ.	१३७२
सगोपस्थानि	कौ.	१६८५
स गोपालांश्चा	वेदाः	९०३
२ स ग्राह्याः पाशा+	"	९९९
सङ्गं वेद्यादि	देवी.	१९४३
सङ्गैर्तम्यु	शुनी.	१११९
*स च तां अभि	नार.	११०१
स च तां प्रति	"	"
*स च द्विपिता	बौधा.	१२६९
३ स च पाणिग्रा+	विष्णुः	१२७९
स च मातापि	"	"
*स च मात्रा पि	"	"
स च यथन्य	शाता.	१११६
स च यस्थोप	विष्णुः	१२७९
स च येन क्री	"	"
स च येन गृ	"	"
*स च राज्ञांऽश	बृह.	१५८५
*स च राज्ञा च	मनुः	७१८
स च लाभोऽर्घ	नार.	८८८
*स च लाभोऽर्थ	"	"
स चान्यान्विभृ	विष्णुः	१२८०
*स चापि द्विवि	नार.	६४८
सचा पृतक	वेदाः	८११
स चारके नि	कात्या.	७२८
सचिह्नं ब्राह्म	याज्ञ.	१७३९
स चेत् कोपं	कौ.	१६१४
स चेत् तथा	"	१६७९
३ " " +	"	१६८०
स चेत्तु पथि	मनुः	१८०९
*स चेत्तु प्रति	"	"
*स चेत्तथि न	"	"
स चेदपसा	कौ.	७५७
स चेदप्यम	"	८४४
स चेदाचार	"	७५७
स चेदृण्योऽर्थि	शंखः	१६७२
*स चेदानिक	कात्या.	६५५
स चेद ब्रूयात्	कौ.	१६८३, १६८४
स चेन्न कुर्या	बृह.	८५३
	श्रुम.	८५४
सच्छूद्रस्याय	बृह.	१७९०

सच्युति जघ	वेदाः	१००६
स जघन्यत	नार.	८३१
स जातमात्रा	भा.	७३५
सजातावान्	बृह.	१२५१;
	देव.	१२५२
सजातावुत्त	याज्ञ.	१८७२
*सजातिः श्रेय	नार.	१०९३
सजातीयः सु	वृथा.	१३५५
सजातीययो	विष्णुः	८९०
सजातीयेष्व	याज्ञ.	१३३७
*सजात्यतिश	नार.	१८८२
*सजात्यामुत्त	याज्ञ.	१८७२
स जायमान	वेदाः	१२६१
सज्यन्ति हि	मनुः	१८५४
*स ज्येष्ठः स्याद	,,	१३९७
*सततं प्राप्नु	नार.	१०९७
*स तत्र सम	,,	१९३९
*स तत्राकारि	कात्या.	६३३
स तथैति प्र	भा.	१९८६
स तथैव ग्र	मनुः	७३९;
	नार.	७४७
स तदगृहीत्वा	,,	८५१
स तद्वाद्धि	याज्ञ.	७७७
स तमर्थं प्र	कात्या.	६७४
स तयोदण्ड	नार.	१८२७
स तस्मै तस	व्यासः	७६८
*स तस्य कारि	कात्या.	६३३
स तस्य दासो	नार.	६९२;
बृह. ७०८;	कात्या.	७१४
स तस्या भर	नार.	१५५५
*स तस्या रक्ष	,,	,,
स तस्योत्पाद	मनुः	१६३०,
		१८०६
*स तस्योत्पाद्य	,,	,,
सतामनुग्र	नार.	१९३६
सति कर्तर्य	विष्णुः	१२८१
सति भार्यार्थे	कौ.	१३९१
*स तु क्रीतः सु	मनुः	१३०८
स तु दण्ड्यः श	अपु.	१९७६
*स तु पाणिग्रा	विष्णुः	१२७९
स तु मातुर्वि	भा.	१२४३
*स तुल्यं भ्रूण+	बौधा.	१०१९
सतृणं च स	कात्या.	९५५
सतोऽर्थस्य वि	कौ.	१२०७
सत्कृतं स्वज	भा.	८६०
सत्कृतासत्कृ	,,	१०३३

*सत्कृत्य स्थाप	बृह. ८७२	*सदृशं यं प्र	मनुः १३०५	स नो देवो ह	वेदाः १९०२
सत्कृत्याद्भूय	नार. १०९८	सदृशं यं स	बौधा. १२६९	सन्त्वपवादः	आप. १६६५
सत्यं शौचं च	बृह. ७५०	*सदृशं सक्र	" "	सन्नानां द्विगु	नार. ९१७
*सत्यङ्कारं कृ	याज्ञ. ८८५	*सदृशस्त्रीप्र	मनुः १२३६	* " "	स्मृत्य. १९७६
सत्यङ्कारं च	व्यासः ८८९	सदृशस्त्रीषु	" "	सन्नानामा द	कौ. ७७२
सत्यङ्कारकृ	याज्ञ. ६४५,	सदृशाच्छ्रय	भा. १२८४	स पणं प्राप्नु	मत्स्य. १८९२
	८८५	*सदृशा सदृ	बृह. १५१६	स पत्त एव	वेदाः ८१८
सत्यङ्कारवि	कात्या. ६५६	सदृशी मम	भा. १२८५	सपत्ना वाचं	" १००६
सत्यङ्कारेण	अपु. १९७५	सदृशी सदृ	बृह. १५१६	सपत्नीं मे प	" ९९०
सत्यमहं ग	वेदाः ८१२	स देवलोकं	भा. १०२८	सपत्नीकः क्रि	मनुः १३०५
सत्यमिध्यास्तु	कौ. १७७२	सदोषं व्याह	कात्या. ७०९	सपत्नीकक्रि	आन. १३७४
सत्यव्रतः सा	बृह. ९५१	*सदोषं व्याह	" "	स पत्नीमुदा	वेदाः १००८,
×सत्यसंगरो	नि. १२५५	सदोषमपि	नार. ८९४		१८४१
सत्यामन्यां स	याज्ञ. १०९१	*सदोषव्याह	कात्या. ७०९	स पर्यायेण	नार. १९३९
सत्यासत्यान्य	" १७७९	*स दौहित्रोऽप्य	मनुः १३०२	सपादपणा	कौ. ६११
*सत्रं विवर्ध	मनुः १७००	सदानमान	याज्ञ. १६३९,	स पारयज्ञे	मनुः १३०९
सत्रं हि वर्ध	" "		१९३२	सपालः शत	" ९१०
सत्रिप्रयोगा	कौ. १६८१	*सद्भागकर	बृह. १९४१	*सपालान्त	" ९११
सत्री वा स्त्रीलो	" ८६३	सद्गिराचरि	मनुः १९३१	सपालान्वा वि	" "
स त्वं केसरि	वारा. १३२९	सद्यः स्याद्द्वाद	पिता. ६३४	सपिण्डता तु	चुन. १५२७
स त्वं जातब	भा. ८६०	सद्य एवेति	कात्या. ६३२	*सपिण्डदातुः	" "
स त्वं नृपति	" १९८५	सद्यो वा काम	याज्ञ. १८७०	सपिण्डस्याप्र	" ११४१
स त्वं विद्वन्ध	" १९८६	*सद्यो वा कित	कात्या. १९१४	सपिण्डापत्य	शाक. १३५५
स त्वसु तं घ	मनुः १३९३	सद्यो वा सभि	" "	*सपिण्डा बान्ध	बृह. १५१४
स त्वथा नाव	वारा. १०७६	सद्यो विश्वंसि	संव. १८९१	सपिण्डाभावे	बौधा. १४६८
सत्स्त्रीणां समु	भा. १०२८	*सद्यो विश्वासि	" "	*सपिण्डेभ्योऽस्य	नार. ७०४
सत्स्वं त्रैविद्य	बौधा. १४६८	सद्वृत्तभावा	अङ्गि. १११६	*सपिण्डेष्वपि	" १५५५
*सत्स्वज्जेषु	" "	*स द्विकार्षाप	मनुः ९३९	सपिण्डो वा स	याज्ञ. १०८९
*सत्स्वव्येषु त	" "	स द्वौ कार्षाप	" "	स पितरमे	वेदाः ११६२
सत्स्वपत्येषु	सप्र. ११५७		१६३१, १९२९	स पुत्रः पुत्र	भा. १३९१
स दण्डं प्राप्नु	मनुः १७१८	*सधनैस्तेर्वि	बृह. १२३७	स पुत्रस्य वा	विष्णुः ६७८
स दण्डयः कृष्ण	" ८४४	सध्रीचीनान्	वेदाः ९९८	*सपुत्रस्यापु	" "
स दत्त्वा निय	" ६८०	स नः पतिभ्यो	" १००१	स पुनर्द्विवि	नार. ६४८,
*स दत्त्वा निर्जि	" "	स नष्टः कौर	भा. १९६४		७४७
*स दत्त्वा निर्मि	" "	स नष्टवंशः	" १०३१	सपुरुषं वा	कौ. १०३८
सदानमान	याज्ञ. ८६७	स नाणकप	याज्ञ. ७७२९	स पूर्वानात्म	भा. १९६४
* " "	" १६३९	*स निगृह्य त	मत्स्य. ७५६	स पृथिवीसु	वेदाः १५९८
स दाप्यस्तद्ध	कात्या. ८०६	*स निगृह्य दा	मनुः ७४३	*स पतृकं पि	मनुः १२१३
*स दाप्यो यत्प्र	नार. ८५०	स निगृह्य ब	मत्स्य. ७५६	सप्त एव म	वेदाः १६०३
सदा प्रहृष्ट	मनुः १०५९	स निर्दोषो ज्ञा	" ७६९	सप्तजन्म भ	परा. १११७
सदा श्रोत्रिय	नार. ७८४	स निर्भोज्यः स्व	मनुः १२१२	सप्त प्रकृत	मनुः १९३०
*स दीर्घस्यापि	मनुः ८४५	स निर्ययौ म	भा. ८६०	*सप्तमः पिण्ड	मत्स्य. १३८३
सदृशं तु प्र	" १३०५	*स निर्वास्यः स्व	मनुः १२१२	सप्तमण्डल	स्कन्द. १९६६
*सदृशं प्रति	" "	*स निर्वाह्यः स्व	" "	सप्त मर्यादाः	वेदाः १५९१,
सदृशं प्रीति	" १३०४	स नेच्छति ध	भा. १९८३		१६०३
सदृशं यं प्र	विष्णुः १२८०	सनेम वाजं	वेदाः ११२२	सप्तमीं चाभु	गौत. १६६०

*सममी पञ्च	बृम. १३५८	*सभ्याश्चान्येन	नार. १६४४	*सममितर	गौत. ११८२
सप्तम्यां मार्ग	अपु. १९७९	सभ्याश्चास्य न	,, ,	सममितरे	बौधा. ११४६
सप्तरात्रस्या	कौ. १६१८	*सभ्याश्चास्य प्र	,, ,	*सममीशत्व	बृह. ११७९
सप्तरात्राद्	,, ९२९	*सभ्यास्तस्य न	,, ,	*सममेतां वि	याज्ञ. ९१३
सप्त वित्ताग	मनु. ११२६	स भ्रातृभिर्बृ	,, ११९८,	*सममेवेत	गौत. ११८२
सप्तहोतार	वेदाः १००६		१५८४	सममेषां वि	याज्ञ. ९१३
*सप्तांशं चाप	ब्रह्म. १३७५	*समं चेतरे	गौत. ११८२	समयस्यान	कौ. ८६१;
सप्तांशकञ्चा	,, ,	समंजन्तु वि	वेदाः ९८६	समयादन्य	गौत. १२६३
*सप्तांशश्चाप	,, ,	समं दद्यात्त	व्यासः ६७६	समर्घ धन	वसि. ६०९
सप्तागमादय	बृह. ८०३;	*समं दद्यात्तु	,, ,	*समर्घ धान्य	,, ,
	प्रजा. ८०७	*समं दशुस्त	,, ,	समर्घः सन्न	शुनी. ७३१
सप्ताङ्गस्थेह	मनु. १९३०	*समं दाप्यस्त	,, ,	समर्घश्चेद्	बृह. ८५३
सप्ताभिकाधि	अनि. १९६८	*समं विद्याध	काल्या. १२२७	*समर्थस्तु द	,, ,
सप्तानां प्रकृ	मनु. १९३०	*समं सर्वे स	शेखः १४२९	*समर्थस्तु भ	,, ७८८
*सप्तारामय	बृह. ८०३	समं सर्वे सो	,, ,	समर्थस्तु ह	,, ,
*सप्तारामादय	,, , ;	समं स्यादश्रु	जैमि. ७७०	समर्थस्तोष	देव. १११२
	प्रजा. ८०७	*समं स्वामित्व	बृह. ११७९	समर्थान् संप्र	वारा. १३२९
सप्तार्त्तवप्र	कौ. १८४८	*समः सर्वेषा	बौधा. ११४६	समर्पयन्ति	वृव. ६७७
सप्ताचरे म	भा. १२८६	समः सर्वेषु	नार. १९३६	*समर्पिताश्च	नार. ९१५
सप्ताश्वत्थस्य	स्कन्द. १९६६	समक्षदश	भा. १९६४	समर्पमा सं	वेदाः ९८२
*सप्रकाशं ह	मनु. ९०८	समक्षमस	व्यासः ७८९	*समवर्ण तु	कात्या. ८३६
*स प्रदायः कृ	याज्ञ. ९४३	समप्रधन	ब्रह्म. १३७५	*समवर्णादि	मनु. १७७४;
*स प्रदाव्योऽकृ	,, ,	*समघाती तु	बृह. १६४७		नार. १७८७
स प्रानुयाद्	मनु. १७०५,	समजातिगु	,, १७८९	*समवर्णव्य	शेखः १७७१
	१९३०	*समजातौ तु	मनु. १७७५	*समवर्णाः पु	विष्णुः ११८४
सफलं जाय	बृय. १३५५	समत्वेनैक	उश. १२३८	समवर्णाको	,, १७७१
सवग्धे भाग	व्यासः ६३४	स मत्स्यो नाम	भा. १९८६	समवर्णासु	भा. ११८४.
सब्रह्मचारी	संप्र. १५३०	समदण्डाः स्मृ	नार. १७५५;		१२३४; बृह. १२३७;
स ब्राह्मणस्य	वेदाः १४६४,		कात्या. १७६२	*समवर्णास्तु	मनु. १२४९
	१६००	*समधा चेत	गौत. ११८२	समवर्णं द्वि	,, १७७४
स ब्राह्मणान्	आप. १९१८	समधा वाऽज्यै	,, १२३३		,, , ;
*स भर्त्राऽऽकारि	काल्या. ६३३	समधेतरे	,, ११८२	समवर्णोऽपि	नार. १७८७
स भवत्या न	वारा. १०७५	*स मन्यते यः	नार. १८२६	समवर्णोऽपि	काल्या. ८३६
सभां प्रपद्य	भा. १९६३	समन्यूनाधि	बृह. ७६५,	*समवर्णोऽपि	नार. १७८७
सभाप्रपादे	बृह. ८७३		७८४, ११७३, १७९०;	समवाये चै	कात्या. ८३६
*सभाप्रपाद्यु	मनु. १६९५	समभक्तं च	शुनी. ७९०	समवायेन	का. ८६३
सभाप्रपणू	,, ,	समभागप्र	स्कन्द. १९६५	समविद्याधि	याज्ञ. ७७७
	१९२९; नार. १७५४	समभागाश्च	भा. १२४४	समवेतास्तु	कात्या. १२२७
सभामेति कि	वेदाः १८९४	*समभागेन	याज्ञ. ७७७	समवेतस्तु	,, ७८८
सभाया मध्ये	आप. १९०३	समभागो प्र	बृय. १४६२		बृह. ७८६,
सभिकः कार	नार. १९११;	*सममंशं स	बृह. ११७९		११९३, १२००, १२२२;
	कात्या. १९१४	*सममंशत्व	,, ,		कात्या. ८९८
सभिकाधिष्ठि	बृह. १९१३	सममंशित्व	,, ,	*समशः सर्वे	बौधा. ११४६
सभिको ग्राह	,, ,	सममत्तप्र	नार. १७४६	समस्तत्र वि	मनु. १२११,
सभ्याः सजाय	याज्ञ. १९३३	समभिच्छान्ति	देव. १२०३		१२९७, १३१६, १५४३;
*सभ्यापयवि	कात्या. ७५३				

स महीमखि	विष्णुः १५४१	समाहर्तृप्र	कौ. १६७९,	समेऽन्वनि द्व	नार. १७५४
स महेन्द्रोऽभ	मनुः १०६८	समाहितं मे	१६८८	*समेनैव मृ	हारी. ११८३
*समांशभागाः	वेदाः ११८१	समाहितं मे	वारा. १०७७	समेऽभिचार	भा. १२८५
समांशभागि	नार. ११९२	समितुष्णीद	नार. १७५२,	समेध्वेवं प	याज्ञ. १८१४
* " "	बृह. ११९३		१९३६	*समेध्वेव प	" "
समांशभाजः	नार. १४१३	*समीक्ष्य कार	कात्या. ९५६	समैतु विश्व	वेदाः १८९९
	" ११९२,	समुच्छित्तौ म	कौ. १८००	समैहि विष	मनुः १७०५,
	१४२१	समुच्छिता ध्व	व्यासः ९६१		१९३०
*समांशभाज	बृह. ११९३	समुत्कर्षपि	मनुः १७७४	*समैश्च विष	" १७०५
समांशहारि	नार. १४१३	*समुत्थानं व्य	बृह. १८३१;	समोऽशः सर्व	बौधा. ११४६
समांशा मात	बृह. "		कात्या. १८३३	समोऽतिरिक्तो	नार. ७८१
*समां शुल्कमा	शंखः १८४८	*समुत्थानव्य	विष्णुः १८९७	*समो न्यूनाऽधि	बृह. ७८५
समाः शतम	कात्या. ८९८	" "	कौ. १७९९;	समो न्यूनाऽधि	" "
समाः सहस्रं	वेदाः १०१०	मनुः १८०५; बृह. १८३१;	कात्या. १८३३		शुनी. ७९०
समाज्ञातानृ	भा. १०३२		बृह. १५६०	समोऽपकृष्ट	मनुः ७२०
*स मात्रा पित्रा	विष्णुः १२७९	समुत्पन्नाद्	मनुः १६२३	*समोऽपकृष्ट	" "
समानं मन्त्र	वेदाः ८५८	समुत्सृजेत्सा	" ९३९,	*समो न्यूनाऽधि	बृह. ७८५
समानऽएव	" १००७	समुत्सृजेद्रा	१६३१, १९२९	*सम्यक्कर्मगु	नार. १५८३
समानगोत्र	शाक. १३५५		याज्ञ. १७३३	सम्यक् सिद्धि	कालि. १३७७
समानजाति	व्यासः १२३८	समुद्रपरि	मनुः ७४०	सम्यङ्निविष्ट	मनुः १६९२,
*समानतो मृ	हारी. ११८३	*समुद्रं नानु	विष्णुः १६१०		१९२९
समानभागि	शुनी. १९८३	समुद्रग्रह	याज्ञ. १७३३	सम्यङ्चः सत्र	वेदाः ९९८
समानमस्तु	वेदाः ८५८	*समुद्रपरि	मनुः ६१९	सम्यङ्चोऽग्निं स	" ८५९,
समानयोः स	बृह. १७८९	*समुद्रयात्रा	" "		९९८
समानयोको	वेदाः १०००	समुद्रयान	धृम. ८५४	*सम्यापातास्त्र	मनुः ९१०
समानवर्णा	विष्णुः १०२३		कौ. १९२४	सम्राज्ञी श्वशु	वेदाः ९८६
समानश्चानु	कौ. ८७९	समुद्रसर	वेदाः ९२४	*सम्राज्येधि श्व	" "
समानसलि	जातृ. ९०१	समुद्रार्था याः	मनुः ७४०	" "	" १०००
समानी प्रपा	वेदाः ८५९,	समुद्रे नानु	भा. १०३१	" स यत्र देवा +	" १००७
	९९८	समुद्रेषु पृ	नार. १९३९	स यदि प्रति	मनुः ७४२
समानी व आ	" ८५८	समुद्रे सम	" ९४४	* " "	" १६२९
समानोदक	बृम. १५२७	समन्वयेयुः	कौ. ९३०	स यथेकपु	शंखः ११६६
समानो मन्त्रः	वेदाः ८५८	समुपारूढा	वेदाः ९७४	स याच्यः प्राह्वि	मनुः ७४२
समानो मृते	हारी. ११८३	समूधो रोम	नार. ९१८	*स येन गृही	विष्णुः १२७९
स मायते यः	नार. १८२६	समूलसस्य	" ८८७	सरक्कांसु	कौ. १६७५
समाप्ते त्वष्ट	" ९४८	*स मूल्यं द्विगु	" "	सरसीवाम	भा. १९८५
*समाप्नुयाद्	मनुः १७०५	*स मूल्यात् द्वि	कात्या. ८८९	*स राज्ञर्णच	मनुः ७१८
*समाप्नुयात्	" "	स मूल्याद्दश	याज्ञ. ८६७,	*स राज्ञां शक्य	बृह. १५८५
समायां शुल्क	शंखः १८४८	समूहकार्ये	" ८६८	स राज्ञां शे स्व	" "
*समायां सका	" "	*समूहकार्ये	" "	स राज्ञा तच्च	मनुः ७१८
समायुषा सं	वेदाः ९९१	*समूहस्थेऽश	कात्या. ८७७	स राज्ञा नाभि	" "
समारोहति	व्यासः ११११	समूहस्थेऽश	" "	स राजानं द्व	वारा. १३२९
समावृत्तश्च	नार. ८२६	*समूहानां च	" "	स रक्षयन् जा	मनुः १०४८
*समावृत्तस्तु	" "	समूहानां तु	" "	सर्पभये म	वेदाः १००८
समासेनोदि	बृह. ८८९	समेत्य तास्त	भा. ८६०	सर्पमार्जार	कौ. १९२५
समाहर्ता ज	कौ. १६७९				कात्या. १८३४

*सर्वे च रिक्थ	मनुः १२४७	सर्वविनाशे	गौत. १०४	*सर्वासामेव	अग्नि. १११६
सर्वे प्रदक्षि	वेदाः १९८	सर्वेशास्त्रवि	भा. १२४३	सर्वास्तास्तेन	हारी १२६४;
सर्वे यज्ञं सं	११४४	सर्वसस्येभ्य	विष्णुः १६७१	वसि. १२७२; मनुः १२९३	
सर्वे वा पूर्वे	गौत. ११९५	सर्वस्मिन्स्थाव	बृह. ९५१	सर्वास्वापत्सु	बृह. १२५१
सर्वे वा रिक्थ	मनुः १२४६	सर्वस्मै तस्मै	वेदाः १६०२	सर्वाहमस्मि	वेदाः ९६६
*सर्वे एव वा	विष्णुः १६७१	*सर्वस्य दाय	देव. १५२६	सर्वे काङ्क्षन्ति	बृह. ११८०
सर्वे एव वि	कौ. ९३०;	सर्वस्य वा ए	वेदाः १५९९	सर्वे च तत्स्वा	विष्णुः १६०९,
	मनुः १३९८	सर्वस्व गृह	कात्या. ८०५		१७९८
सर्वकष्टक	१७०८,	*सर्वस्व च व्य	मनुः १८०५	सर्वे च पुरु	१७९७
	१९३०	सर्वस्व तस्य	कात्या. ८०५	*सर्वे चानौर	देव. १३५१
सर्वकर्मस्व	विष्णुः १०२३	सर्वस्व तु ह	यमः १९४३	सर्वे चापि वि	भा. १९८४
*सर्वकर्मास्व	११	*सर्वस्व ते प्र	कात्या. ८०५	सर्वे चोत्तरो	गौत. ८१६
सर्वकार्यप्र	बृह. ८७३	सर्वस्व पुत्र	कौ. ७९४	सर्वेच्छया क	नार. ११९८
*सर्वकार्ये प्र	११	*सर्वस्व वा पू	गौत. ११९५	*सर्वे जनप	कात्या. ९५९
सर्वकार्येषु	कात्या. ८०५	सर्वस्व स्त्री तु	नार. १७५०	सर्वे जनाः स	११
सर्वकलम	भा. १०२९	*सर्वस्व हर	११	*सर्वे जानप	११
सर्वज्ञख्याप	कौ. १६८२	११	कात्या. १७६१;	*सर्वे तत्स्वामि	विष्णुः १७९८
सर्वज्ञा सर्व	भा. १०२८		व्यासः १७६५	सर्वे ते गोत्रि	हारी. १२६६
सर्वतो धर्म	मनुः १७००	*सर्वस्वगृह	कात्या. ८०५	सर्वे ते तेन	१२६४;
सर्वतो योज	आप. १६६४	*सर्वस्वग्रह	याज्ञ. ८६७	वसि. १२७२	
सर्वत्र चोप	कौ. १९२५	सर्वस्वस्याधि	मासो. १९७०	मनुः १२९०	
सर्वत्र तु स	मनुः ९११	सर्वस्वहर	याज्ञ. ८६७;	*सर्वे तेनैव	११
*सर्वत्र त्वशि	११	बृह. ८७३; कात्या. १७६१;		सर्वे ते मनु	हारी. १२६६;
*सर्वत्र दायि	देव. १५२६	बृह. १८९१; नार. १९३५		यमः १३५२	
सर्वत्र योग्यं	बारा. १०७७	सर्वस्वहार	मनुः १६२७	*सर्वे ते शौद्रि	हारी. १२६६
सर्वत्र राज	कौ. १८५०	सर्वस्वेऽपि जि	कात्या. १९१५	सर्वे देवा उ	वेदाः १०००
*सर्वत्र स दो	मनुः ९११	*सर्वस्वे विजि	११	*सर्वे धर्मयु	आप. १३८७
*सर्वत्र स्थाव	बृह. ९५१	सर्वेहितमे	कौ. ८६२	*सर्वेऽपि काङ्क्ष	बृह. ११८०
सर्वत्र स्वामि	विष्णुः ९०५	सर्वास्तास्तेन	मनुः १२९०	*सर्वेऽपि धर्म	आप. १३८७
सर्वत्रादाय	देव. १५२६	*सर्वास्तान् घा	११	*सर्वे पुरुष	विष्णुः १७९७
*सर्वत्रादायि	११	सर्वास्तु कुर्या	वालि. १३७७	सर्वे पृथक्	मनुः ९३८;
सर्वत्रानुम	आप. १६६६	सर्वाणि ज्ञाति	मनुः १३९३	नार. ९४५	
सर्वथा तार	भा. १९८५	सर्वाण्युदक	आप. १९७३	देव. १३५१	
सर्वथा ब्राह्म	मनुः १९३०	सर्वाण्येतान्य	भा. १२८३	सर्वे प्रतिभु	हारी. ६६२
सर्वथा राज	भा. १०३३	सर्वाधानां च	यमः ६६०	सर्वे वर्णा वा	विष्णुः ६१०
सर्वबन्धुवि	स्मृत्य. १५२९	सर्वाधिकर	कौ. १६८८	*सर्वेषां च वि	कात्या. ७५३
सर्वभक्ष्या च	हारी. १०१७	सर्वानर्थः कु	भा. १९८४	सर्वेषां चैव	शौत. १३६५
सर्वभूतप्र	मनुः १०७०	*सर्वाज्ञस्त्राय	शंखः १२८१	सर्वेषां चोम	स्कन्द. १९६५
*सर्वभूतिर्हि	११	सर्वापराधे	कौ. १६८७	सर्वां धन	मनुः ११८९
सर्वमहति	भा. १३९१	सर्वापलाध्ये	विष्णुः ७१६	सर्वेषां धर्म	भा. १०२७
सर्वमेतद्वि	११	सर्वापायवि	कात्या. ७५३	सर्वेषां पुत्र	स्मृत्य. १५२९
सर्वमेव ह	संय. ११९९	सर्वाभावेऽपि	विष्णुः १५७५	सर्वेषां प्रीत्या	कौ. १४३०
सर्वमेवान	भा. १२८४	सर्वाभावे रा	आप. १४६७	सर्वेषां महि	भा. १०२७
सर्ववर्णानां	आप. १६६६	सर्वावस्थाग	बारा. १०७६	*सर्वेषां मृत्य	नार. १७५०
सर्ववास्तुक	कौ. ९२६	सर्वासां प्रोषि	शंखः १०२६	सर्वेषां वा स्त्री	कौ. १६१५
सर्ववेदसं	वेदाः ७९२	सर्वासामेक	मनुः १२९३	सर्वेषां स्वदा	शंखः १८४७

*सर्वेषां स्वल्प	नार. १७५०	*सवर्णकोश	विष्णुः १७७१	*सयोढशाधि	अनि. १९६७
स्वैयामन्त	कौ. ११८५	सवर्णजोऽप्य	बृह. १४०२	ससंकराः श्व	नार. ११०५
*सर्वेषामपि	शान. १३६५	सवर्णज्जन	ब्रह्म. १११८	*ससतति स्त्री	याज्ञ. ६६८
” ”	मनुः १३९३	*सवर्णाद्भ्रात	देव. १५२५	*स सपिण्डकिं	बृह. १५२०
सर्वेषामप्य	” १४७८	सवर्णपुत्रा	बौधा. १२३९	*ससमांशित्व	” ११७९
*सर्वेषामर्थे	” ११८९	सवर्णपुत्रो	गौत. १३८६	स सम्यकपालि	याज्ञ. १९०८
सर्वेषामर्थि	” ७७५	सवर्णपूर्वे	आप. १२६६	ससर्जे ताभ्यां	भा. १०३०
सर्वेषामत्प	नार. १७५०	सवर्णा भिन्न	बृह. १२३७	समस्यश्वकः	वेदाः ८४१
सर्वेषामास	कौ. ८६२	सवर्णा भ्रात	देव. १५२५	ससहायः स	मनुः ७४४
*सर्वेषामेक	मनुः १२९०	*सवर्णमपू	आप. १२६६	ससाक्षिकं र	बृह. ७५०
सर्वेषामेव	बृह. ७८५;	सवर्णमप्रा	कौ. १८४८	*ससाक्षिकम	विष्णुः ६७९
श्लेखः ९०५; नार. ११३१;		सवर्णाय स	नार. ७०३,	*ससाक्षिकमा	” ”
भा. ११८४, १२४४;		सवर्णयां सं	११०३	ससाक्षिकमृ	” ”
बौधा. १८४५		*सवर्णया अ	बौधा. १२६८	ससुवर्णमु	कौ. १८४९
*सर्वेषामेव	शान. १३६५;	*सवर्णयास	विष्णुः १०२३	स सेतुर्विध	वेदाः ९२४
मनुः १३९४, १८५६		सवर्णसु चै	नार. ७०३	स स्त्रीषसाद	” ९९२,
सर्वेषु ग्रह	गौत. ८१५	सुवर्णसु तु	कौ. १२८८		१५९९
सर्वेषु च क	कौ. ८६२		भा. ११८४,	सम्यभक्षणे	कौ. ९०६
सर्वेषु चाप	कात्या. १८८८		१२४३	सस्यानां सर्वे	भा. १९७६
सर्वेषूपनि	” ७५४	सवर्णसु ब	विष्णुः १०२३	सस्याभिवार	बृह. ९१९
*सर्वेष्वधिकृ	नार. ८२८	सवर्णसु वि	याज्ञ. १०९१	सस्यापहारी	विष्णुः १६६९
सर्वेष्वर्थवि	याज्ञ. ७३२	*सवर्णस्वस	कात्या. १३४९	सह खट्वास	मनुः १८५२;
सर्वेष्वेव प्र	विष्णुः १४२८	*सवर्णोऽपि तु	” ८३६		नार. १८८१
*सर्वेष्वेव वि	याज्ञ. ७३२	*सवर्णोऽपि तु	” ”	स ह गवां स	वेदाः १९८१
” ”	बृह. ७३४	*सवर्णोऽपि हि	” ”	स ह घोष आ	” ११४४
सर्वे सपिण्डाः	नार. १५५५;	सवर्णो ब्राह्म	नार. ११०५	सह त्वया ग	वारा. १०७६
	बृह. १५६०	*स वाच्यः प्राड्वि	मनुः ७४२	सह त्वया वि	” ”
सर्वे हि धर्म	आप. १३८७	स विचिन्त्यात्र	भा. ८४०	सह धर्मं च	नार. १०९६,
सर्वे हानौर	देव. १३५१	सवितारं नृ	वेदाः ११५८		१०९८
सर्वैरनुम	मरी. १५८८	स विद्रो अप	” ९६९	सहधर्मच	कौ. १०३४;
सर्वैरलक्षि	शुनी. १११९	स विनाशं व्र	मनुः १६२३		अनि. १११८
सर्वैरपाये	मनुः ७४१	*स विनेयस्त्व	नार. १०९७	सह पिण्डकिं	बृह. १५२०
*सर्वोपायवि	कात्या. ७५३	*स विभाज्यः स्व	मनुः १२१२	सहप्रस्थायि	कौ. १९३२
*सर्वोपायैवि	” ”	स वृत्रहेन्द्रः	वेदाः ८०९	स ह प्रातः सं	वेदाः १५९३
*स लाभस्य च	मनुः ७१८	सवृद्धिं प्रति	कात्या. १४५८	*सहमायः का	बृह. १६८६
स वनस्पती	वेदाः १५९८	सवृद्धिं गृ	” ६५६	सह रस्ये त्व	वारा. १०७६
*सवर्णजोऽप्य	बृह. १४०२	*सवृद्धिं प्र	” १४५८	*स हरेचैव	मनुः १३२६
सवर्णतश्च	कौ. १०३९	*सवृद्धिं स	” ”	स हरेतैव	” ”
सवर्णमनु	नार. १०९६	स वै नैव रे	वेदाः १०१०	सह वै देवा	वेदाः १८९६
*सवर्णमस	” ७०३	स वैरेदेय	” १५९५	*सह शय्यास	मनुः १८५२;
*सवर्णलिङ्ग	बृह. १२३७	स वै वार्धुषि	वसि. ६०९		नार. १८८१
सवर्णव्यति	श्लेखः १७७१	स शतं प्राप्नु	मनुः ८८२;	सह शोणिते	विष्णुः १७९६
*सवर्णा पूर्वे	आप. १२६६		नार. १०९७	सहसा काम	बृह. १८८६
*सवर्णा शास्त्र	” ”	* ” ”	मास्य. १८९२	*सहसा कार	” ”
सवर्णाः पुत्राः	विष्णुः ११८४	सशिरस्कं प्र	स्कन्द. १९६५	सहसा क्रिय	नार. १६४१,
सवर्णा अस	कात्या. १३४९	स शुदवद्	हारी. १०१६		१७४४

सहसा यत्कृ	कात्या. १६४८	साक्षिप्रत्यय	कौ. ८४३;	साधारण्याप	विष्णुः १६१०
सहस्रं क्षत्रि	मनुः १८६३		मनुः ९३५,	साक्षितं प्रति	कात्या. ६७४
सहस्रं ब्राह्म	,, १८५८,		१९०७	साधुत्वाच्चेन्म	बृह. ६७२
	१८५९			साधूनां वर्णि	स्कन्द. १९६५
सहस्रं वारु+	भा. १९६४	*साक्षिभिः साधि	कात्या. ६७५	साधून् संमान	याज्ञ. १६३९,
सहस्रगोश्वा	गौत. १६६०	साक्षिभिर्भावि	,, ,		१९३२
सहस्रशृङ्गो	वेदाः ९९८	साक्षिभिर्वाऽथ	व्यासः ७५५	साध्यमानश्चे	विष्णुः ७१६
सहस्रे किल	भा. १०३१	साक्षिमच्च भ	याज्ञ. ६९०	साध्यमानो नृ	याज्ञ. ७२१
*सहासनं वि	व्यासः १८८९	साक्षिलेख्यवि	हागी. ६०८	*साध्वाचाराच्च	कात्या. १११०
सहासनम	मनुः १८०२	साक्षिवत्पुण्य	भा. १९६४	साध्वाचारेऽव	
	नार. १८२८	साक्षी वा विनु	,, ,	साध्वीं तपस्वि	वृह. १६५३
*स हि कार्षाप	भा. १६३१	साक्षेणं निष्ठु	नार. १७८५	साध्वीनां हि स्थि	वारा. १०७६
सहितास्तास्त	मनुः ६६०	*साक्ष्यभावाद्व	व्यासः ९६१	साध्वीनामेव	अङ्गि. १११६
स हि शर्थो न	वेदाः ९२२	*साक्ष्यभावे च	मनुः ९३६	साध्वीन्नीणां पा	अपु. १९७९
स हि सनाना	वसि. १२७३	साक्ष्यभावे तु	,, ,	साध्व्यां स्वयमु	हारी. १२६५
स हि म्नाम्याद	मनुः १०४२	साक्ष्यभावे द्व	व्यासः ९६१	सा नः कृतानि	वेदाः १८९८
सहेन सोप	,, १६९६,	*साक्ष्यभावेऽपि	मनुः ९३६	सा नः पयस्व	,, ,
	१९२९	साक्ष्यभावे प्र	,, ७४२	साऽनुज्ञायाऽधि	मनुः १०५७
सहोदः सप्त	विष्णुः १२७९	साक्ष्यादीनाम	अनि. १९६७	*सान्तरश्च त	याज्ञ. १६३५
सहोदग्रह	नार. १७५२	*सा च त्वक्षत	वसि. १०२१	सान्त्वयन्त्यत्र	वारा. १०७७
सहोदमस	कात्या. १७६२	सा च दत्ताऽप्य	बृह. १५५८	सान्त्वेन प्रश	मनुः १९२७
*सहोढान् वि	नार. १७५२	सा चाप्युक्तव	भा. १०२८	*साक्षां परिगृ	मत्स्य. १८९२
सहोढान् सो	,, १७५१	साचिव्यावका	कौ. १८४९	सन्निध्ये तु पि	बृह. ७०७
*सहोढान् स्ते	,, ,	सा चेत्पुनः प्र	मनुः १०५८	*सन्निध्येऽपि ऋ	,, ,
सहोढो ज्ञाति	भा. १२८४	सा चेदक्षत	बौधा. १०१९;	*सन्निध्येऽपि पि	,, ,
स होवाच	वेदाः ७९१,	वसि. १०२१; मनुः १३०९	नार. ९१६	*सान्वयस्तु प्र	कात्या. १६४८
	११४४	*सा चेद गौर्व्य	वसि. १२७२	सान्वयस्त्वप	,, ,
३ " " +	,, ८१४	*सा चेन्नियोग	भा. १२४४		१७६१
स होवाच प	,, ७९१	सा ज्येष्ठा सा च	,, १२८६	सापत्नास्तैर्वि	बृह. १२३७
स होवाच म	,, १२६१	सा तथोक्ता त	वेदाः १०१०	सा पत्नी या वि	दक्षः १११४
स होवाचालो	,, ८१३	सां तृतीया वि	मनुः १०५६,	*सापत्न्यास्तैर्वि	बृह. १२३७
सहृदयं सां	,, ९९८	सा त्रीन्मासान्प	१३९३	*सापत्न्यास्तैर्वि	,, ,
स होषां वृत्ति	भा. १९८४	सा त्विवमुक्ता	वारा. १०७७	सा पराङ्गव	वेदाः १०१०
सांतानिकादि	बृह. ८७५	*साथैर्वा काम	याज्ञ. १८७०	साऽपुनीत य	,, ,
सांव्यवहारि	कौ. ७३७	सा द्वितीयां वि	वेदाः १०१०	सा प्रजापति	,, १४२४
सा कन्या वृष	विष्णुः १०२३	*साधनं च य	नार. ८७१	साऽब्रवीत्पुत्र	ब्रह्म. ८४०
साक्षताभिः स	नार. ८३३	साधनाज्ञान्वि	व्यासः १७६४	सा ब्रवीन् वै	वेदाः १०१०
*साक्षताभिः सु	,, ,	*साधनाद्यन्वि	,, ,	सा ब्रह्मजाया	,, १८१९
साक्षादधीत	लिङ्ग. १३७६	साधारणं तु	कात्या. ८९७	सा ब्राह्मणस्य	,, १४६४,
*साक्षिक्रियां वि	बृह. ८७४	साधारणं स	व्यासः १२३१		१६००
*साक्षिणं ख्याप	याज्ञ. ६९०	साधारणं स्या	नार. १११०	सा ब्राह्मणस्ये	,, ,
साक्षिणश्चान्व	बृह. १७५९	साधारणः स्या	,, १०९८	*सा भर्तृलोक	मनुः १०५३
साक्षिणश्चार्थ	कात्या. ९५५	साधारणः स्या	बृह. १५७३	,, ,	१०६०,
साक्षिणामभा	कौ. ८४३	साधारणः स्या	याज्ञ. १६३४	सा भर्तृलोका	१०६४
साक्षिणो वावि	बृह. १८५४	*साधारणाप	विष्णुः १६१०	,, ,	१०५३
साक्षित्वं प्राति	नार. १५८०	साधारणेषु	कर्णा. १३५६	* ,, ,	१०६४

सा भार्या वा य	भा.	१०२६
सा भार्या या प	"	"
सा भूयसा क	वेदाः	८७८
साम कृष्णसा	"	१७५
सामन्तकुलि	याज्ञ.	१६३४
सामन्तग्राम	कौ.	१२८
सामन्तचत्वा	"	"
सामन्तप्रत्य	"	१२६;
	मनुः	१३७
सामन्तभावा	कात्या.	१५५
*सामन्तभावे	"	"
सामन्तविरो	वासि.	१२५
* " "	शंखः	"
*सामन्तस्य श	नार.	११८
*सामन्ताः शास	कात्या.	१५७
सामन्ताः साध	"	"
सामन्तात्पर	नार.	१४५
सामन्ता धनि	बृह.	८९६
सामन्तानाम	मनुः	१३६
सामन्तानुम	नार.	११८;
	व्यासः	१६१
सामन्तान् मार्ग	नार.	१७५६
*सामन्ताभावे	कात्या.	१५५
सामन्ता वा स	याज्ञ.	१४०
सामन्ताथेन्द्र	मनुः	१३८
*सा मन्दसाना	वेदाः	१८१
" "	"	१००२
सामर्थ्यं चानु	बृह.	१६४७
सा मां प्रतिका	कौ.	१६८०
सा मातुर्बन्ध	वेदाः	१९६
*सामान्यं च भ	बृह.	१५६९
*सामान्यं चेद्भ	"	"
सामान्यं चेद्भा	"	"
*सामान्यं तु भ	"	"
सामान्यं पुत्र	बृह.	८०२;
	देव.	१४६२
सामान्यं याचि	दक्षः	८०७
सामान्यग्राह	श्रुव.	६७७
सामान्यतो ह	अपु.	१९६२
सामान्यद्रव्य	याज्ञ.	१६३३
*सामान्यपुत्र	बृह.	८०२
*सामान्यप्रभ	याज्ञ.	१६३३
*सामान्यप्रस	"	"
*सामान्यप्राभ	"	"
सामान्यमस्व	नार.	८२५
सामान्यार्थस	याज्ञ.	११९२

सामान्या हि प	कौ.	७७१
सामान्ये वेदम	"	१२७
सामुद्रः शुल्कः	बौधा.	१६६७
*सामुद्रशुल्कः	"	"
सा मृता जाय	परा.	१११७
सा मृता लभ	"	"
साम्प्रतं साह	बृह.	१६४५
*साम्राज्यकृत	मनुः	१८७०
साम्राज्यकृत्स्	"	"
*साम्राज्यकृत्स्व	"	"
साम्राज्याय सु	वेदाः	१८९६
सायं समर्प	बृह.	११९
सा यन् पर	भा.	१०२९
सा यथाकाम	नार.	१४४८
सायमाहुः	वेदाः	१००९
*सारङ्गी मन्द	मनुः	१०५१
सारभाण्डमि	कौ.	१६७७
साऽन्धर्तास	कात्या.	१११०;
	अज्ञि.	१११५
सार्येनान्वाधि	कौ.	७३६
सा वः प्रजां ज	वेदाः	१००२
सा वसु दध	"	१८८
*सा वा दद्याद्	नार.	६९९
सावित्री पति	वारा.	१०७७
सावित्र्या राक्ष	अपु.	१९७९
साऽवित्वा न्यष्ट	वेदाः	१०१०
सा वीरपत्नी	भा.	१२८४
सा वै द्वितीया	वेदाः	१०१०
सा वै पुनोष्वे	"	"
साशङ्का बाल	दक्षः	१११४
साश्रमं नैव	संग्र.	१३८४
सा सयः संनि	मनुः	१०५७
सा स्वर्गमात्म	अज्ञि.	१११६
सा हन्ति दाता	वासि.	१०२१
सा ह पितरं	वेदाः	१००६
*साहमस्मीत्य+	"	१०१०
साऽद्वमेवं ग	वारा.	१०७७
साहसम्	कौ.	१६१३
साहसं च भ	कात्या.	१६४८,
		१७६१
साहसं च म	गौत.	१६०४
*साहसं तु भ	कात्या.	१६४८
साहसं पञ्च	बृह.	१६४६
साहसं स्थाव	"	१५८१
*साहसं स्यात्	मनुः	१६९१
साहसमन्व	कौ.	१६१३

साहसस्य न	मनुः	१६२२
साहसस्याधु	बृह.	१६४५
*साहसात् क्रि	नार.	१६४१
साहसानीति	संग्र.	१६५५
साहसी भेद	कात्या.	८७६
साहसे वर्त	मनुः	१६२३
साहसेषु य	नार.	१७५०
साहसो द्विगु	अनि.	१९६८
साहसं ब्राह्म	मनुः	१८५९
सा हित्वा सर्व	हारा.	१०१६
सा हि पुत्रस	भा.	१४२९
सिक्तेष्टक	बृह.	१५०
सिञ्चामहा अ	वेदाः	१२३
सिद्धप्रयोगा	कौ.	१६८२
सिद्धमुपचा	"	८१७
सिद्धव्यञ्जने	"	१६८१
सिद्धान्तवेद	देवी.	१९४३
*सिद्धिरत्रोभ	नार.	६४९
सिद्धिरस्योभ	"	" ;
	कात्या.	६६०
सिध्यते वाचि	"	८९८
सिनीवालि प्र	वेदाः	१००२
सिनीवाली सु	"	१९३,
	"	१००८
सिलाची नाम	"	१९८०
सीताद्रव्याप	मनुः	१७१७,
		१९३०
सीमन्तोन्नय	यमः	१११४
सीमवृक्षेषु	कौ.	१८००
सीमां प्रातः स	मनुः	१३३
सीमाचलक्रम	कात्या.	१५८
सीमाज्ञाने वृ	मनुः	१३४
*सीमातिक्रम	याज्ञ.	१४२
*सीमात्र चिह्नि	व्यासः	१६१
*सीमाध्वनि द्व	नार.	१७५४
*सीमान्तभावा	कात्या.	१५५
*सीमान्तवासि	"	"
सीमा प्रचिहि	व्यासः	१६१
*सीमा प्रतिचि	"	"
सीमाभेत्तार	विष्णुः	१२५
सीमामध्ये तु	नार.	१४६;
	कात्या.	१६०
*सीमाया निर्ण	मनुः	१३६;
	नार.	१४४
सीमायामवि	मनुः	१३९
सीमाविनिर्ण	"	१३६

सीमाविवादं	कौ.	१२९	सुपादानात्	कौ.	१०३४	सुवीरा वीरं	वेदा:	१००५
*सीमाविवादे	विष्णु:	१२५	*सुगान् मत्त न	नार.	१७४६	सुसमश्रुनख	यम:	१११३
*सीमावृक्षांश्च	मनु:	१३३	सुने पथी त	शुनी.	१११९	सुसंक्राशा मा	वेदा:	९६५
सीमावृक्षांस्तु	,,	,,	सुप्रजस्त्वा	वेदा:	९९१	सुसंक्रोधोऽपि	भा.	१०२७
सीमासंधिषु	,,	१३४	सुप्रजास्त्वम	,,	१९८०	*सुसंस्कृतायां	वसि.	१२७२;
सीम्नोऽपवादे	बृह.	९६२	सुप्रजजन्तु	नार.	१०९४	सुसंस्कृत तु	मनु:	१३०३
सीम्नो विवादे	याज्ञ.	९४०	सुप्रजण्यम	वेदा:	१९८०		बृह.	९५४;
सीरा युजन्ति	वेदा:	९२३	*सुभूताऽप कृ	दक्ष:	१११४		व्यास:	९६१
सीभ्यवपः सू	,,	१५९५	सुमङ्गली प्र	वेदा:	१००२	*सुसंस्कृतेऽपि	,,	,,
सीसत्रपुषि	कौ	१६७५	सुमङ्गलीरि	,,	९८४,	*सुसंस्कृतेषु	,,	,,
सुकन्ये कमि	वेदा:	१००८			१००२	सुसंस्कृतेषु	विष्णु:	१०२३;
सुकिशुकं व	,,	१००१	सुमङ्गल्युप	,,	,,	मनु:	१०५९; अपु.	१९७९
सुकृतेः शापे	मनु:	९३७	सुमनैरिद्ध आ	,,	१८९३	*सुसंस्थितेषु	मनु:	१०५९
*सुकृष्टं च कृ	बृह.	७८७	सुमन्त याच	बृह.	१८९१	सुसमायां पृ	स्कन्द.	१९६५
सुखं वने नि	वारा.	१०७६	सुरया ब्राह्म	विष्णु:	१६१०	सुसमृद्धोऽपि	कात्या.	७१०
सुखस्य नि यं	मनु:	१०५९	सुरया वध्यः	,,	,,	सुस्थ इन्दौ स	याज्ञ.	१०८०
*सुखस्य नि य	,,	,,	सुराकामयू	याज्ञ.	६८५;	सुस्थेनार्तेन	कात्या.	७१०
सुखायां या प्र	कात्या	१११०		बृह.	७१५	* , , ,	,,	८०६
सुखे धास्यसि	भा.	८६०	सुराध्वजं सु	विष्णु:	१६०९	सुहिताऽपि कृ	दक्ष:	१११४
*सुगं तीर्थं सु	वेदा:	९८१	*सुरापानं यू	याज्ञ.	६८५	सुहृत्संबन्धि	बृह.	७२५
, , ,	,,	१००२	*सुरापानयू	,,	,,	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्र	मनु:	१०४६;
*सुगुमता	विष्णु:	१०२३	सुरापी व्याधि	,,	१०८७	सूक्ष्मो धर्मो म	भा.	१०२७
सुगुमभाण्ड	,,	,,	सुरापी वृष	कौ.	७७२	सूते के मृत	ब्रह्म.	१३७४
सुगुमां ब्राह्म	बृह.	१८८६	सुरापी शत्रु	शंख:	१०२५	सूतमागध	कौ.	१२३४
सुगु सुपुत्रौ	वेदा:	१००३	सुगा वाव सा	वेदा:	९९४	सूतश्च माग	नार.	११०५
सुगेन दुर्गे	,,	१००२	*सुरूपं वा कु	मनु:	१०४८	*सूतिभागे च	मनु:	१७०१
सुगेभिर्दुर्गे	,,	९८४	सुरूपं वा वि	,,	,,	सूत्रकार्यास	नार.	६२६
*सुचिन्हेरेव	व्यास:	१७६३	सुवरिति प	वेदा:	१००६	सूत्रकार्यास	विष्णु:	१६७०;
*सुजघन्यत	नार.	८३१	सुवर्णं तु भ	नार.	१८८४	मनु:	१७१८	
*सुज्ञानशस	कात्या.	१२२५	सुवर्णं द्विश	शुनी.	१७६७	*सूत्रकार्यासि	नार.	१७४७
सुतमे निक्षि	स्कन्द.	१९६६	सुवर्ण एव	अनि.	१९६८	सूत्रपरिव	कौ.	१६७३
सुतलेहेन	बृह.	७०८	सुवर्णकारा	कौ.	१६७४	सूत्रमूल्यं वा	,,	,,
सुतां कण्वस्य	भा.	१२८८	सुवर्णरज	विष्णु:	१६६९;	*सूत्रमौण्ड्यमि	शंख:	१६७२
सुता अपि त	बृह.	६७७	शंख:	१६७२; मनु:	१७१६;	सूर्यपानी वि	वेदा:	९९३
सुता ताराध	भा.	१०२८	नार.	१७५०	सूर्या यत् पन्ये	,,	१०००	
सुतादिब्राह्म	संघ.	७१६	शंख:	१६७२	सूर्या यो ब्रह्मा	,,	९८४	
सुतायाः प्रति	नार.	११०५	मनु:	१७०२;	सूर्याभिनिष्ठ	,,	१५९२	
सुताश्रयां प्र	याज्ञ.	१४००	उश	१७६६	सूर्याभ्युदितः	,,	,,	
सुतास्त्वेषां प्र	,,	१३९९	नार.	१७४७	सूर्यायाः पश्य	,,	९८४	
*सुदायश्च स्व	कात्या.	१४५३	कौ.	१६७५	सूर्याया अश्वि	,,	१०००	
सुदीर्घस्यापि	मनु:	८४५	,,	१६७४	सूर्याया भद्र	,,	८११,	
*सुप्तप्रमत्त	नार.	१७४५	*सुवर्णं तु क्ष	नार.	१७४७	सूर्यायै देवे	,,	१०००
*सुप्तप्रमत्तो	,,	१०९८	*सुवर्णेषु क्ष	,,	,,		,,	,,
सुप्तप्रमत्त	कौ.	१०३६;	*सुवर्णोऽष्टाष्टि	अनि.	१९६८		१४२३	
नार.	१७४५, १७४६		सुवाना पुत्रा	वेदा:	९९७		१००३	
सुप्तप्रमत्तोप	नार.	१०९८	सुविचितं वि	आप.	१९१८			

सूर्येव नारि	वेदाः १००२	सोऽनुज्ञातो ह	मनुः १३१०	सौदायिकं च	कात्या. १४५५
सूर्यो देवीमु	" ९६४	सोऽन्तर्दशाहा	" ८७९;	*सौदायिकं स	" १४५६
सुगालयोनिं	मनुः १०५३		अपु. १९७५	सौदायिकं स्त्री	विष्णुः १४२८
सृजेयुर्बन्ध	कौ. १३९१	*सोऽन्तर्दशाहे	मनुः ८७९	*सौदायिकक	बृह. ८०३
सुखेव काम	वेदाः १००६	सोऽपत्यं भ्रातु	" १३१८	सौदायिके स	कात्या. १४५५
*सेच्छानुपेयु	नार. १८८२;	सोऽपसर्गस्त	पिता. ६७६	सौदासेन च	भा. १२८५
	कात्या. १८८८	*सोऽपि कर्मक	नार. ८२८	सौभाग्यमस्मै	वेदाः १८४,
*सेतुं प्रकल्प	नार. ९४७	*सोऽपि कर्मकृ	" "		१००२
सेतुं प्रवर्त	" "	*सोऽपि तद्विगु	" ८८७	सौभाग्यवद	कात्या. १११०
*सेतुकुञ्जक	मनुः ९३४	" "	" ८८८	सौराक्षिकं वृ	बृह. ७०८
सेतुकूपु	कौ. ९३१	२ " " "	भा. १२४४	*सौराक्षिकृ	" "
सेतुकैदार	नार. ९४४	सोऽपि दत्तं ह+	याज्ञ. ८६६	*सौराक्षि वृ	" "
सेतुभेदक	याज्ञ. १६२८	सोऽपि यत्नेन	विष्णुः १९२१	सौवर्णमाष	भाष्य. ९२१
सेतुभेदकां	विष्णुः १६०९	सोऽप्यशक्तः श	" "	स्कन्धवधे पू	कौ. १८००
*सेतुभेदकृ	" "	सोऽप्यशक्तो दे	वेदाः १०१०	स्कन्धवार्यं च	नार. ७८४,
सेतुभ्यो मुञ्च	कौ. ९३०	सोऽब्रवीद्विज	" १७९३	स्कन्धादादाय	" ८३३
सेतुवनप	" ९३२	सोऽब्रवीद्विज	भा. १२८४	स्कन्धेनादाय	बौधा. १६६७;
सेतुवल्मीक	याज्ञ. ९४०	सोमं राजानं	वेदाः १००६		मनुः १७०२
*सेतुश्च द्विवि	नार. ९४६	सोमं वै राजा	" "	स्तम्भकस्य प्र	स्कन्द. १९६५
सेतुस्तु द्विवि	" "	सोमः प्रथमो	" ९८५	स्तम्भैः समन्त	कौ. ९०६
२ सेदीशे यस्य +	वेदाः ९८८	सोमः शौचं द	याज्ञ. १०८६;	स्तुतस्तदुल	स्कन्द. १९६७
सेना वा इन्द्र	" १००५		बौधा. १८४५	स्तुत्ये प्रातस्स	कौ. ७७२
सेयं ऋगीस्मि	" १०१०	सोमजुष्टं ब्र	वेदाः ९९७	स्तेनः प्रकीर्ण	गौत. १६५८;
सेयं ऋगिदं	" "	सोमपे शत	बृह. ८०३		आप. १६६४
सेयं त्वामनु	भा. १९८६	सोम राजन्सं	वेदाः ८५९	स्तेनः प्रकीर्य	बौधा. १६६७
सेह कीर्तिम	याज्ञ. १०८५,	सोमविक्रया	कौ. ७७२	स्तेनः प्रमुक्तौ	आप. १६६६
	१०८८	*सोमस्य जाया	वेदाः ९८५,	स्तेनपारदा	कौ. १६१७
मेह निन्दाम	मनुः १०६३		१००१	*स्तेनसाहस	कात्या. ८०६
सैतां दशह	वेदाः १४२४	सोमस्येव मौ	" १८९३	*स्तेनसाहसि	" "
सैषा भ्रूणह	वसि. १९७७	सोमाय राज्ञे	मनुः १२९४	स्तेनस्यातः प्र	मनुः १६९०
सैषा संज्ञानी	वेदाः ८५८	सोमो ओषधी	वेदाः ११८१	*स्तेनस्याथ प्र	" "
सोऽग्निमब्रवी	" ११८१	सोमो दददि	शौन. १३६४	*स्तेनाः सवे ए	विष्णुः १६७१
सोऽकायमते	" "	सोमो ददद्र	वेदाः ९८५,	*स्तेनाः सवेम	" "
सोऽज्जीगर्तं सौ	" १२६०		१००१	स्तेनाः सुरापा	यमः १९४३
सोऽज्येष्ठः स्याद	मनुः १३९७	सोमो राजा प्र	" १८३८	स्तेनानां निप्र	मनुः १६९९
सोऽत्सेधनं स	मार्क. ९६२	*सोमो राजा भ	वसि. १९२०	स्तेनानां पाप	" १६९५,
*सोऽत्सेधवप्र	" "	सोमो वधूयु	वेदाः १०००		१९२९
सोदयं तस्य	याज्ञ. ८८३	सोमोऽस्य राजा	वसि. १९२०	स्तेना/नमेत	बृह. १६४५
सोदराश्च स	बृह. ८९६	सोमो ह्यस्य दा	वेदाः ११४३,	स्तेनान् राजा	मनुः १९३०
सोदर्याः सन्त्य	संप्र. १५२९		१४६४, १६००	*स्तेनाभिश्चस्त	वसि. १६६७
सोदर्योणाम	कौ. १२८९	सोऽयं ते श्वशु	वारा. १३२९	स्तेने निपात	नार. १७४९
सोदर्या विभ	मनुः १५४४	सोऽस्या दद्याह	नार. ६९९	स्तेनेष्वलभ्य	" १७५७,
सोऽधिकर्मक	नार. ८२८	सोऽस्योद्धारो य	वेदाः ११८१		१९६१
*सोऽधिकर्मकृ	" "	सोहं भगव	" ८१४	स्तेनोऽनुप्रवे	वसि. १६६७
सोऽनिबद्धः प्र	कात्या. ७२८	सोऽहमेवं वि	भा. १२८४	स्तेनो हिरण्य	वेदाः १५९२
*सोऽनिरुद्धः प्र	" "	सौदायिकं क	बृह. ८०३	स्तेयं कृत्वा सु	आप. १६६५

स्तेयं तत्पारो	वेदाः १६०३
स्तेयं ब्रह्मस्व	विष्णुः ६११
स्तेयसाहसि	कात्या. ८०६
स्तेये च श्वप	मनुः १६२७
* स्तेये ब्रह्मस्व	विष्णुः ६११
स्तेये श्वा मनु	कौ. १६८७
स्तेयेषु श्वप	अपु. १९७०
स्तोमं जुषेथां	वेदाः ९७५
* स्तोमं विना व	नार. ८५२
स्तोमवाहीनि	" "
स्तोमा आसन्	वेदाः १०००
* स्तोमादिना व	नार. ८५२
स्तोमादिना व	" "
स्तोमादिना ह्यु	" "
स्त्रियं दृष्टवाय	वेदाः १८९५
* स्त्रियं पुत्रव	नार. ११०१
स्त्रियं पुरुषं	कौ. १६१४
* स्त्रियं स्पृश्य	मनुः १८५२
स्त्रियं स्पृशेद	" "
* " "	नार. १८८१
स्त्रियं हि यः प्रा	भा. १०३२
स्त्रियः पवित्र	बौधा. १८४५
स्त्रियः श्रियश्च	मनुः १०५१
स्त्रियः साध्व्यो म	भा. १०३३
स्त्रियः स्वर्गे च	वारा. १०७७
स्त्रियमथ उ	वेदाः १०१०
* स्त्रियमवश	विष्णुः १८४७
स्त्रियमशक्त	" १६०९,
	१८४७
* स्त्रियमसक्त	" "
स्त्रियश्च सर्वाः	वेदाः ९९८
स्त्रियस्तोषक	भा. १०३०
* स्त्रियां तु यद्वा	मनुः १४४०
स्त्रियां तु रोच	" १०५३
स्त्रियाः पर्या वि	भा. १९६४
स्त्रियाः पुरुष	" १०३१
* स्त्रियाः श्रुतौ वा	यमः १११३
स्त्रिया प्रहृष्ट	अपु. १९७९
स्त्रियामयोनी	कौ. १८५०
* स्त्रियाश्च यद्वा	मनुः १४४०
स्त्रियास्तु यद्वा	भा. १४२९;
	मनुः १४४०
स्त्रियास्त्वर्धक	कौ. १६८७
स्त्रियै चाभारः	वेदाः १००७
स्त्रियो गृहदे	पैठी. १११५
स्त्रियो याः पुण्य	वेदाः ९७३,

१ स्त्रियो हि मूलं +	भा. १०३२
स्त्रीगुणा ऋषि	" १०३१
* स्त्रीप्राही न त	बृह. ७०८
स्त्री चानपत्य	गौत. १४६४
स्त्रीज्ञातिस्वाम्य	बृह. ८०३
स्त्रीणां गृह्णाति	वारा. १०७६
स्त्रीणां प्रामम	कौ. १०३६
स्त्रीणां तु पति	भा. १४२९
स्त्रीणां दानवि	नि. ७९२,
	१३८५, १९७५
X " "	" १२५५
स्त्रीणां दायवि	गौत. १३८७
स्त्रीणां पवित्रं	वारा. १०७६
स्त्रीणां पुनर्वि	ब्रह्म. १११८
स्त्रीणां बुद्धयर्थ	भा. १०३३
स्त्रीणां वियोग	अङ्गि. १११६
स्त्रीणां सौभाग्य	कात्या. ११०९
स्त्रीणां स्वभाव	भा. १०३२
स्त्रीणामगम्यो	" " ;
	अनि. १११८
स्त्रीणामधर्मः	भा. १९७८
स्त्रीणामनुग्र	" १०२७,
	१२८४
स्त्रीणामार्थस्व	वारा. १०७७
स्त्री तु पुत्रार्थ	कौ. १०३४
स्त्रीद्रव्यवृत्ति	याज्ञ. १६४०
* स्त्रीधनं च क	शंखः १४२८
* स्त्रीधनं तद	गौत. १४२५;
	बृह. १४५०
" "	नार. १४४९
स्त्रीधनं दुहि	गौत. १४२५
स्त्रीधनं मातृ	बौधा. १४२७
* स्त्रीधनं स्त्रि	बृह. ८०३
स्त्रीधनं स्त्रिस्व	" "
स्त्रीधनं स्याद	" १४५०
* " "	नार. "
स्त्रीधनप्रष्ट	" १०९९
* स्त्रीधनस्य तु	कात्या. १४५९
* स्त्रीधनस्य वि	" "
स्त्रीधनस्येति	" "
स्त्रीधनस्येशि	कण्वः १४६२
स्त्रीधनानीत	कौ. १०३७,
	१३९२, १४३१
स्त्रीधर्मः पूर्वं	अनि. १११८
* स्त्री नानुक्ता ब	शंखः १०२५

* स्त्री नानुक्ता ब	शंखः १०२५
* स्त्री नानुक्ता ब	" "
स्त्री निर्वायाऽनि	वेदाः ९९५
* स्त्री निषिद्धा श	याज्ञ. १८७२
स्त्री निषेधे श	" "
स्त्री पराननु	शंखः १०२५
स्त्रीपुंगोऽश्वप	व्यासः १७६४
* स्त्रीपुंगोहेम	बृह. १६४६
* स्त्रीपुंगोषेः प	व्यासः १७६४
* स्त्रीपुंसयोः प	" "
स्त्रीपुंसयोग	नार. १०९२
* स्त्रीपुंसयोर्न	" १०९९
स्त्रीपुंसयोर्नि	" "
स्त्रीपुंसयोर्मै	कौ. १०३६
स्त्रीपुंसयोस्तु	नार. १०९३
स्त्रीपुंसवर्त	बृह. ११०६
* स्त्रीपुंसो वञ्च	व्यासः १७६४
* स्त्रीपुंसोश्च प	" "
* स्त्रीपुंसो हेम	बृह. १६४६
स्त्रीपुंसो यस्स	नार. १८८०
स्त्रीपुंसो वञ्च	व्यासः १७६४
स्त्रीपुंसो हेम	बृह. १६४६
* स्त्री पुमांश्च स	नार. १८८०
स्त्री प्रकृता स	कौ. १८४९
* स्त्री प्रसूता वा	नार. ७०३
* स्त्रीप्रसूतिं च	मनुः १०४६
स्त्रीप्रसूत्वाधि	याज्ञ. १०८७
स्त्री प्रसूताऽप्र	नार. ७०३,
	११०३; स्मृत्य. १३७३
स्त्रीबालकान्	बृह. १७५९
स्त्रीबालपुरु	विष्णुः १६०९
स्त्रीबालब्राह्म	मनुः १६३२
स्त्रीबुद्ध्या न वि	भा. १०३२
* स्त्रीभक्त्यनुग्र	नार. ७९९
* स्त्रीभिर्भर्तुर्व	याज्ञ. १०८४
स्त्रीभिर्भर्तुर्व	" "
* स्त्रीभुक्तानुग्र	नार. ७९९
स्त्रीरत्नं दुष्कु	भा. १०२६
* स्त्रीलक्षण्यप	मनुः १०५०
स्त्रीवन्मूर्खज	स्मृत्य. १११८
* स्त्री वानपत्य	गौत. १४६४
* स्त्रीवितादिवि	मनुः १६२३
स्त्रीविप्रकारा	कौ. १०३४
* स्त्रीविप्राद्युप	मनुः १६२३
* स्त्रीविप्राभ्यव	" "
स्त्रीविप्राभ्युप	" "

*स्त्रीवृत्तिद्वय	याज्ञ.	१६४०
स्त्रीशुल्कानुम	नार.	७९९
स्त्रीशुल्के च न	कात्या.	६२३
*स्त्रीशुल्के न च	"	"
*स्त्रीशुल्केषु न	"	"
*स्त्रीषु कृतोप	"	१८८८
स्त्रीषु च संयु	गौत.	१२०४
*स्त्रीषु च संस	"	"
*स्त्रीषु यः कृत	कात्या.	१८८८
स्त्रीषु वृत्तोप	"	"
*स्त्रीषु संयुक्ता	गौत.	१२०४
*स्त्रीष्ववरदा	"	"
स्त्री स्मैवाग्रे सं	वेदाः	१०१०
स्त्रीहर्ता लोह	व्यासः	१७६५
*स्त्रीहारी च त	बृह.	७०८
स्त्रीहारी तु त	"	"
*स्त्रीहारी धन	वसि.	१६०८
स्त्र्यखलनिर्भा	वेदाः	९९५
*स्त्र्यपराधे तु	व्यासः	१७६५
*स्थलं निन्नं न	बृह.	९५०
स्थलनिन्न	"	"
स्थलस्य द्वैव	कौ.	९३०
स्थविमत उ	वेदाः	८१३
स्थाणुच्छेदस्य	मनुः	१०७२, ११२७
स्थानं गृहं गृ	बृह.	७५०
स्थानत्यागाद्वा	व्यासः	७५५
स्थानलाभनि	नार.	६२४
स्थानसंभाष	"	१८८०
स्थानान्यस्वं ग	कौ.	१६९०
स्थानासनाभ्यां	आप.	१६६५
*स्थानिनामेष	नार.	८८७
स्थानीयराष्ट्र	कौ.	९३२
*स्थाने गृहं गृ	बृह.	७५०
*स्थाने गृहं स्थ	"	"
*स्थाने लाभनि	नार.	६२४
*स्थानेषु द्रव्य	कात्या.	१४५८
स्थानेषु धर्म	"	"
स्थापयन्ति च	मनुः	६१९
*स्थापयन्ति तु	"	"
*स्थापयन्तीच्छ	"	"
स्थापितं येन	बृह.	७५१
स्थापितां चैव	बृह.	९६२
स्थापिता येन	भा.	१०२७, १२८४
*स्थापिताश्चैव	बृह.	९६२

*स्थाप्यतेऽत्र य	बृह.	७५०
स्थाप्यतेऽन्यगृ	"	"
*स्थाप्यतेऽन्यस्य	"	"
स्थापिनामेष	नार.	८८७
*स्थावरं च न	"	१२१९
*स्थावरं जङ्ग	व्यासः	१५८७
स्थावरं तु न	नार.	१२१९
स्थावरं द्विष	व्यासः	१५८७; लहा. १९८७
*स्थावरं द्विवि	व्यासः	१५८७
स्थावरं न तु	लहा.	१९८८
*स्थावरं सक्ष	नार.	८८६
स्थावरजङ्ग	विष्णुः	८९१
स्थावरस्तु प्र	कौ.	६३८
स्थावरस्य क्ष	नार.	८८६
*स्थावरस्य च	"	१२१९
स्थावरस्य तु	"	"
स्थावरस्य स	शुनी.	१९८८
*स्थावरस्यैव	व्यासः	१५८६
*स्थावरस्योद	नार.	१२१९
*स्थावराज्जीव	"	८८६
स्थावराणि न	बृह.	१२२४
स्थावरादि ध	वृया.	१२३३
स्थावरोऽप्येव	बृह.	१२२४
स्थावरे विक	बृम.	१५६२
स्थावरे षट्प्र	अनि.	१५८९
स्थिता पञ्चवि	कात्या.	९५५
*स्थित्यर्थं तु स्व	व्यासः	९६१
स्थित्यर्थं पृथि	मनुः	१२९४
स्थित्यैतत् स्था	नार.	१९३६
स्थिरानुराणो	कात्या.	१९४२
*स्थिरा पञ्चवि	वारा.	१०७७
स्थूलकद्रव्यं	व्यासः	९६१
स्थूलकद्रव्या	कौ.	१८००
स्थूलकानां मा	"	१६१७
*स्थूलघाटस्त	"	१६७४
स्थूलघाटात	नार.	१०९४
*स्थूलसूत्रव	"	"
*स्थूलस्तन्तुव	"	१७४७
*ज्ञातः प्रायश्चि	"	"
ज्ञाता प्रतिदि	सुम.	१६५३
ज्ञानं प्रसाध	व्यासः	११११, १५२४
ज्ञानोदकं वा	भा.	१२४४
ज्ञायीत या त्रि	स्कन्द.	१९६५
	शुनी.	१११९

स्नुषा श्वशुरा	वेदाः	१००५
स्नुषा सप्तनाः	"	१००७
स्नुहिर्क्षीरलि	कौ.	१९२५
स्नेहेन तु चि	व्यासः	८५४
*स्नेहेन स्थण्डि	"	"
स्पर्धमानः क्षे	वेदाः	९२४
स्पर्धया वा मू	कौ.	९२८
*स्पर्शो भूषणं	बृह.	१८८५
स्पर्शो भूषण	"	"
स्पर्शो भूषण	"	"
स्पर्शो भूषण	व्यासः	१८८९
स्पृशतु त्वां स	भा.	१९८४
स्पृहणीयान्सु	"	१०३०
स्पृहा यस्यास्त	"	१०२९
स्पृष्टाश्च वर्णा	"	१२४३
स्पृष्टा नियोग	शुनी.	१११९
स्यान्नतुर्विज्ञति	मनुः	८८१
स्यान्नेद्रोव्यस	नार.	९१६
स्यान्नेद्रोव्यसि	वसि.	१०२२, १२७२
स्यातां संव्यव	नार.	१६४४
*स्यात्तु चेत् दुहि	"	१५५४
स्यात्पञ्चदश	अनि.	१९६७
स्यात्साहसं त्व	मनुः	१६२२, १६९१
स्यादग्निकाच	अनि.	१९६८
*स्याद् यस्य दुहि	नार.	१५५४
स्याजः सुनुस्त	वेदाः	९७०, १२५८
स्योनं ध्रुवं प्र	"	१००१
स्योनाथोनेर	"	१००३
स्योना भव श्व	"	१००२
स्योना श्वश्चै प्र	"	"
स्योनास्ते अस्यै	"	"
स्योनास्यै सवै	"	"
स्रोतांसि नद्यो	भा.	१०३१
स्रोतोवहेव	नार.	८२६
स्रोतसोऽपह	स्मृत्य.	६६१
स्वं कुटुम्बावि	याज्ञ.	७९६
स्वं च धर्मं प्र	मनुः	१०४६
स्वं च शुल्कं व	पैठ.	१४६३
स्वं च शुल्कं वो	शंख.	१४९९
स्वं दासमिच्छे	नार.	८३३
स्वं द्रव्यं दीय	कात्या.	८०४
स्वं द्रव्यं यत्र	नार.	७४६
स्वं लभेतान्य	याज्ञ.	७६०
*स्वं शिल्पमिच्छ	नार.	८९७

*स्वं ली शुल्कं वो स्वकरणाभा	शंखः १४२९ कौ. ७५७, १६७६	*स्वज्ञानशास स्वतन्त्रस्यात्म	कात्या. १२२५ " ८३५	स्वप्न स्वप्राप्ति	वेदाः ९९८
स्वकर्म ख्याप	मनुः १७०२	स्वत्वं गच्छेदा	भार. ९००	*स्वप्नोऽन्यगृहे	मनुः १०४८
स्वकर्म जहा	नार. १९३६	स्वत्वे सति प्र	संभ. ११४२	स्वप्नोऽन्यगृहे	" "
स्वकर्मणि द्वि	" १९४०	स्वदाने सर्व	जैमि. ७९२	*स्वप्नोऽन्यगृहे	" "
स्वकादपि च	मनुः १४३२	स्वदारनिर	याज्ञ. १०८१	*स्वप्नसृतिं च	" १०४६
*स्वकामे वर्त	दक्षः १११४	स्वदारांस्त्यज	देव. ११११	स्वबलेनैव	नार. ७६४३
स्वकाम्ये वर्त	" "	*स्वदासमिच्छे	नार. ८३३	स्वभर्त्रा च स	लहा. १९७५
*स्वकुटुम्बावि	याज्ञ. ७९६	स्वदासीं यस्तु	कात्या. ८३७	*स्वभर्त्रा यदि	भा. २०३०
स्वकुलं पृष्ठ	हारी. १२६६३	स्वदेशग्राम	कौ. १७७३	*स्वभागानपि	नार. १५८३
यमः १३५२; संभ. १३८४		स्वदेशघाति	नार. १७४८;	स्वभागान् य	" "
*स्वकृतैः शापि	मनुः ९३८	स्वदेशपण्या	कात्या. १७६१	स्वभागार्धह	शुनी. १९८८
स्वकोशात्तादि	व्यासः १७६५, १९६२	स्वदेशपण्ये	विष्णुः १६७१	*स्वभावाद्यादि	नार. १५८३
*स्वकोशाहत्या	गौत. १६६३	*स्वदेशस्थोऽपि	याज्ञ. १७३१	*स्वभूताऽपि कृ	दक्षः १११४
*स्वकोशाहत्या द	" "	स्वदेशाद् ब्रा	कात्या. ६३३	स्वमार्ग्यं त	नार. १९६१
*स्वक्षेत्रे संस्कृ	विष्णुः १२७९	स्वदेशाद् स्थि	विष्णुः १६०९,	स्वमातुलसु	अनि. १९४३
" "	मनुः १३०२	स्वदेशेऽपि स्थि	१८४७	स्वमेव ब्रह्म	वेदाः १९८२
*स्वगोत्रजसु	शाक. १३५५	स्वदेशे यस्य	कात्या. ६३३	स्वयं कुर्वीत	भा. १०२९
*स्वगोत्रेण कृ	वृगो. १३७२	*स्वदेशपण्ये	" १७६३	*स्वयं कृतं ऋ	याज्ञ. ६८३
स्वगोत्रेण स्व	वसि. १२७८	*स्वदोषेण च	याज्ञ. १७३१	*स्वयं कृतं च	" "
स्वगोत्रे दत्त	मनुः १३२८	*स्वद्रव्यं यत्र	विष्णुः ८४३	स्वयंकृतं तु	वृहा. ७१५
*स्वगोत्रेषु कृ	वृगो. १३७२	स्वद्रव्यमर्त्य	नार. ७४६	स्वयं कृतं वा	याज्ञ. ६८३
स्वग्रामज्ञाति	स्मृत्य. ९०१, ११४२, १५८९	स्वधनं च स्थि	व्यासः ७५५	स्वयं गच्छन्ति	भा. १०३३
स्वग्रामिणां त	भार. ९००	*स्वधनं तु स्थि	बृह. ७२७	स्वयंप्रसिता	कौ. १६२०
स्वग्रामे दद्या	कात्या. ८९८	*स्वधनं तु स्थि	" "	स्वयं चोपग	नार. १३४६
स्वचापत्यादि	भा. १९८५	*स्वधनानुपुत्र	कात्या. ७०९	*स्वयं चोपाग	" "
स्वचिह्नैरेव	व्यासः १७६३	स्वधनात्स तु	भार. ६६०	*स्वयं चोपाजि	कात्या. ११७३
स्वच्छन्दं विध	याज्ञ. १६३४	स्वधनादेव	मनुः ६६५	स्वयंजातः कृ	का. १२८८
स्वच्छन्दगा च	मनुः १०५८	*स्वधनैस्तैर्वि	बृह. १२३७	स्वयंजातः पि	" "
* " "	यमः १११३	*स्वधर्मं हि प्र	मनुः १०४६	स्वयंजातः प्र	भा. १२८४
*स्वच्छन्दगा तु	मनुः १०५८	स्वधर्मत्यागि	नार. ८२९	स्वयं तृपाजि	कात्या. ११७३
" "	यमः १०१३	स्वधर्मचालि	याज्ञ. १९३२	*स्वयंदत्तं च	बौधा. १२७१
*स्वच्छन्दगा व	व्यासः ९६१	स्वधर्मैण नि	मनुः १३०४	स्वयंदत्तं नि	" "
*स्वच्छन्दविध	याज्ञ. १६३४	स्वधर्मैणैव	कात्या. १९४२	स्वयंदत्तश्च	मनुः १३२०;
स्वच्छन्दव्यभि	मनुः १०५८;	*स्वधर्मं ब्राह्म	नार. १९४०	*स्वयं दद्यात्	कालि. १३७६
स्वजनेन त्व	भा. ८६०	स्वधर्मो राज्ञः	वसि. १९२०	*स्वयं द्विजैर्हि	व्यासः ६७६
*स्वजातावाप्तु	बृह. १२५१	स्वनिहिताद्रा	विष्णुः १९५०	*स्वयं निगृह्य	मनुः १०६८
*स्वजातावुत्त	याज्ञ. १८७२	*स्वनिहितात्रा	" "	स्वयं प्रकृता	" ७४३
*स्वजातिः श्रेय	नार. १०९३	स्वपत्नीप्रभ	भा. १९८५	स्वयं बन्धुभि	कौ. १८४९
स्वजात्यतिक्र	" १८८२	स्वपत्नं पुत्र	शंखः १९२२	स्वयं यः साध	" १२८८
स्वजात्या श्रेय	" १०९३	स्वपत्नस्यैव ज्ञा	वेदाः ९९८	स्वयं वा रसे	मनुः ७१८
स्वज्ञानशंस	कात्या. १२२५	*स्वपर्याप्तश्च	नार. ८३२	*स्वयं विशर्णि	कौ. ८६३
		स्वपुत्रैर्भ्रातृ	कात्या. १४०३	स्वयं शीर्णं च	नार. १९३८
		स्वपेदभूमाव	कालि. १३७७	*स्वयं शुल्कं वो	" "
		स्वपु माता स्व	शुनी. १११९	*स्वयं शोपाग	शंखः १४२९
			वेदाः ९९८		विष्णुः १२७९

*स्वयमभिप्र	कौ. १२७	*स्वशरीरेण	यमः १६५२	*स्वामिना चात्र	भार. ६६०
स्वयमर्जितं	गौत. १२०४	स्वशिल्पमिच्छ	नार. ८२७	*स्वामिनामेव	मनुः १०७३
*स्वयमर्हति	मनुः १२१२	*स्वशिल्पमिच्छे	" "	*स्वामिने तत्स	अत्रासः ९६१
स्वयमादिष्ट	कौ. १६१६	*स्वसंस्कृते तु	बृह. १५४	" "	" १७६५
*स्वयमार्जनं	गौत. १२०४	*स्वसाक्ष्येण नि	" ६७२	स्वामिने तद्व	बृह. १७६०
*स्वयमार्जितं	" "	स्वसाक्ष्ये न नि	" "	स्वामिने नार्प	अत्रासः ८५४
स्वयमार्जित	कौ. १२०७	स्वसारः दयावी	वेदाः ९६३	*स्वामिने योऽनि	याज्ञ. ९४३
स्वयमीहित	विष्णुः १२०५	स्वसा स्वस्वे ज्या	" ९६६	स्वामिने वाऽनि	" "
मनुः १२१२; भा. १९८४		स्वसिन्नि दया	याज्ञ. १७४३	*स्वामिनेऽविनि	" "
स्वयमुत्पादि	वसि. १२७२	स्वसूर्यो जार	वेदाः ९७२	स्वामिने स क्ष	बृह. ९५४
	यमः १३५१	स्वस्ति वाच्य भि	गौत. १९७२		अत्रासः ९६१
* " "	हारी. १२६५	स्वस्थेनार्तेन	काल्या. ८०६	*स्वामिनो नार्प	अत्रासः ८५४
स्वयमुत्पाथ	भा. १९७१	स्वस्थे भोगः स्थ	बृह. १५८१	*स्वामिनो योऽनि	याज्ञ. ९४३
स्वयमुद्बद्ध	कौ. १६१५	*स्वस्वादिभिर्मु	" ११०६	*स्वामिनो ह्यनि	" "
स्वयमुपग	विष्णुः १२७९	*स्वस्वभोगः स्था	" १५८१	स्वामिप्राणप्र	" ८२३
स्वयमुपाग	वसि. १२७८	*स्वां दार्सीं यस्तु	काल्या. ८३७	*स्वामी चेदपू	विष्णुः ८४३
स्वयमेव तु	मनुः ७४०	स्वां प्रजां पित	वेदाः ११६०	स्वामी चेदमृत	" "
	नार. ७४७	स्वां प्रसूतिं च	मनुः १०४६	स्वामी तु विक्	काल्या. ९२०
स्वयमेवाग	काल्या. १८८८	*स्वाकाम्ये वर्त	दक्षः १११४	स्वामी दत्त्वाऽर्ध	बृह. ७६६
*स्वरवर्णाका	नार. १७५३	स्वा चैव कुर्या	मनुः १०५४		काल्या. ७६८
स्वर्गं गच्छत्य	विष्णुः १०२४	स्वातन्त्र्यं च क	ब्रह्म. १११८	*स्वामी द्रव्यम	विष्णुः ७५७
	मनुः १०६३	*स्वातन्त्र्यं च स्मृ	नार. ६९५	स्वामी द्रव्यमा	" "
स्वर्गां स तेन	शंखः १२८१	*स्वातन्त्र्यं तु स्मृ	" "	स्वामी रिकथक	गौत. ११२२
स्वर्गे तेनाभि	भा. १२८३	स्वातन्त्र्यं हि स्मृ	" "	*स्वामी शतद	बृह. ९१९
स्वर्गेऽपि च वि	वारा. १०७६	*स्वातन्त्र्यादि प्र	" १०९८	स्वामी शतद	" "
स्वर्गेऽपि दुर्ल	दक्षः १११४	स्वातन्त्र्यादिप्र	" " "	*स्वामी सर्वं द	" "
स्वर्गस्योत्तम	शुनी. १७६७		१५५५	स्वाम्यं विभाव	" ७८६
*स्वर्गात्तस्य ह्य	शंखः १४७१	स्वात्माधाने वि	कौ. ९३०	*स्वाम्यदत्त्वाद्दे	" ७६६
" "	याज्ञ. १४७९	स्वात्स्वादशाच	मनुः १४१७	*स्वाम्यभावे प्रा	कौ. ९३१
	अनि. १५२९	स्वादानादणै	" १९३१	स्वाम्यमात्यदु	विष्णुः १६१२
स्वर्ग्यते स्वामि	काल्या. १५२२	स्वादुको विक्त	लहा. ६७७	स्वाम्यमात्यसु	" "
*स्वल्पं वा विभ	हारी. ११६३	स्वाध्यायिनं कु	वसि. १६०८	स्वाम्यमात्यौ पु	मनुः १९३०
*स्वल्पं वा संवि	" "		बृह. १६४८	स्वाम्यर्थे जीवि	अत्रासः १२२७
स्वल्पमपि द्र	विष्णुः ८९१	स्वाथ्योऽजनय	वेदाः ९८१	*स्वाम्यार्थे जीवि	बृह. ७८८
*स्वल्पमूल्यं तु	बृह. १७५९		१८३७	स्वाम्यार्थे च	" "
स्वल्पेन वा वि	हारी. ११६३	*स्वानंशान् य	नार. १५८३	स्वाम्यार्थे च	काल्या. ९५५
*स्वल्पेन वा सं	" "	स्वानि पुण्यानि	वारा. १०७५	स्वार्थसिद्धौ प्र	" "
स्वल्पेनापि च	काल्या. ७५५	*स्वान् भागान् य	नार. १५८३	स्वालक्ष्यप	मनुः १०५०
स्ववत्तामपि	जैमि. १४२५	स्वामित्वादादि	हारी. १७६९	*स्वासेधयस्त्व	बृह. ७२७
स्ववाक्यं प्रति	नार. ७२४	स्वामिदत्तां तु	काल्या. १११०	स्विष्टकृदादि	शौन. १३६४
स्ववैश्यापि	विष्णुः १९८३	स्वामिदोषाद	नार. ८४९	स्वीकारे कृत	स्मृत्य. १३७३
स्ववैशमनो वि	कौ. १६२०	स्वामिनं तं वि	काल्या. ९६०	*स्वे क्षेत्रे च कृ	मनुः १३०३
स्वशक्तिं पर	मनुः १९३०	स्वामिनः स्वस्थां	कौ. ८१७	स्वे क्षेत्रे संस्कृ	विष्णुः १२७९
स्वशक्त्यापह	काल्या. १२२४	स्वामिनश्चानि	" ९०६	*स्वे क्षेत्रे स्वयं	" "
*स्वशक्त्या रक्ष	नार. ७८१	स्वामिनस्ता वि	नार. ९४६	*स्वेच्छया कृत	बृह. १५८५
*स्वशक्त्या ह्युद्ध	काल्या. १२२४	स्वामिनो च प	मनुः ९११	स्वेच्छया यः प्र	काल्या. ८०५

*स्वेच्छया यत्न	कात्या. ८०५	हरेरनुत्वि	मनुः १४७७	हिंस्युर्धनानि	बृह. १५१४३
स्वेच्छयोपेयुः	,, १८८८	*हर्ता च घात	बृह. १६४६	बृह. १५२६	प्रजा. १५२६
स्वेच्छाकृतवि	बृह. १५८४	*हर्तारो घात	,, ,,	हिंस्यन्त्रप्र	बृह. १६५३
*स्वेच्छागतवि	,, १५८५	हर्ता वा घात	,, ,,	हिंस्रस्तेनानां	कौ. १६१९;
स्वेच्छादेयं हि	,, ७८६	हर्म्यं देवयु	,, ७८७;	बृह. १६५३	मनुः १९३१
स्वेच्छादेयं स्व	,, ८०३	हर्षदानं त	शुनी. ७९०	हितेषु चैव	आप. ९०४
स्वेच्छानुपेयु	नार. १८८१	हवा इदर्यो	भार. ८०७	हिंस्वा व्रजमा	वेदाः ८११
* , , ,	कात्या. १८८८	हवामहे त्वा	वेदाः ९०२	हिंस्वानासो र	नार. १७४५
स्वेदं मूर्धं पु	भा. १२८६	हव्यं कव्यं च	,, ११५८	*हिरण्यं रक्त	,, ,,
स्वे परे वा ज	कौ. ७३७	हसन्तं प्रह	भा. १२४४	*हिरण्यं रत्न	,, १९४०
*स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु	मनुः १४१७	हस्तग्रामस्य	,, १०३२	हिरण्यं सर्पि	बृह. ७८७
*स्वेभ्योऽश्वेभ्यश्च	,, ,	हस्तपाषाण	वेदाः ९७८,	हिरण्यकुप्य	नार. ६२६;
स्वेभ्योऽश्वेभ्यस्तु	,, ,	हस्तस्याङ्गुलि	१००४, १२५७	हिरण्यधान्य	भार. ६३५
स्वैरिणी च पु	हारी. १०१७	*हस्तादिना प्र	बृह. १८३०	*हिरण्यरज	नार. १७५०
स्वैरिणीनां च	नार. १९७८	*हस्तादिना प्रा	व्यासः १८३५	हिरण्यरत्न	,, १७४५
स्वैरिणी या प	याज्ञ. १०८८	हस्तिक्षत्रप	,, १८३४	*हिरण्यरूप्य	बृह. ७८७
स्वैरिण्यब्राह्म	नार. १८८३	हस्तिना रोषि	कौ. ९३२	हिरण्यवर्ज	नार. १७४५
हंसकारण्ड	बारा. १०७६	हस्तिपत्रात्य	,, १६२१	*हिरण्यवर्ज्य	,, ,
हंसभासक	बौधा. १६०६	हस्तेनावमू	नार. १८२७	*हिरण्यवस्त्र	,, ६२६
हतः संदश्य	बृह. १६४७	*हस्तेनावगो	कौ. १७९९	*हिरण्यस्य द्वि	विष्णुः ६१०
*हतः स दश्य	,, ,	हस्तेनैव आ	विष्णुः १७९६	हिरण्यस्य प	,, ,
*हतस्तु दश्य	,, ,	हस्तेनोदमूर	वेदाः १८३८	*हिरण्ये त्रिगु	कात्या. ६५८
हत्वा ततायि	,, १८३१	*हस्तेनोद्गोर	विष्णुः १७९६	हिरण्ये द्विगु	बृह. ६३०,
हत्वा तु प्रह	भवि. १६५५	*हस्तेनोद्गोर	,, ,	६५२, ७२६; कात्या. ६५८	कौ. १८४९
*हत्वाऽपरमधि	बृह. १८३१	*हस्तेऽपलप	मनुः ७१९	हिरण्येन मु	स्मृत्य. ९०१,
हनाममामे	वेदाः १४२४	हस्त्यश्वगोख	कात्या. ८५४	हिरण्योदक	११४२, १५८९
हनूमानिति	बारा. १३२९	*हस्त्यश्वगीर	शंखः १६७२	*हीनं जातिप	याज्ञ. ७२३
*हन्ता च घात	बृह. १६४६	*हस्त्यश्वगीवृ	,, ,	हीनं पुरुष	मनुः ९०८;
हन्ता तदनु	,, १८३२	हस्त्यश्वरथ	मनुः १६२९,	हीनं यद्धनि	नार. ९१६
हन्ताभिशास्ते	वेदाः ११४३,	हस्त्यश्वानां त	१७१३, १९२९;	हीनं यावत्तु	यमः ६६०
हन्ता मन्त्रोप	पैठी. १६५३	हानिर्विकेतु	शंखः १६७२	हीनं सुघाटि	भार. ,
*हन्ता वा घात	बृह. १६४६	*हानिश्च केतु	विष्णुः १६१२;	हीनः पुरुष	शुनी. १७६७
हन्ति सर्वम	भा. १९८३	*हानिश्च केतु	कात्या. १६५१	हीनः कृप	अपु. १९४३
हन्तेति सत्यं	वेदाः १००६	हानिश्च केतु	याज्ञ. ८८४	हीनजाति प	विष्णुः ८९१
*हन्त्याच्चित्रव	व्यासः १६५१	हानिश्च केतु	,, ८८५	हीनजातिस्त्रि	याज्ञ. ७२३
हन्त्याच्चित्रैर्व	,, ,	हानिश्च केतु	,, ,	हीनजातिस्त्रि	विष्णुः १०२३
हन्त्यादुपायै	नार. १७५७	हानिश्च केतु	,, ,	*हीनमभ्योक्त	बृह. ८३५,
हरस्य मन्दि	कालि. १३७७	*हारयन् चोर	मरी. ७६९	१६४५; नार. १८२४	बृह. ७६४
हरिश्चन्द्रो ह	वेदाः १००५;	*हासं परगृ	बृह. १६४६	हीनमूल्यं च	,, ,
हरेचच दश	वसि. १२७८	हास्यं परगृ	याज्ञ. १०८५	*हीनमूल्यं तु	,, ,
हरेज्ज्येष्ठः प्र	आ. १२४३	*हिंसन्तश्छद्य	,, ,	,, , +	कात्या. ८९८
हरेत्तत्र नि	,, ११८४,	हिंसन्ति छद्य	बृह. १७५९	हीनमूल्यम	नार. ७६३
हरेद्विन्याह	१२३४	हिसयन् चौर	,, ,	हीनवर्णाको	विष्णुः १७७१
	मनुः १३१८	हिसाप्रतीक्षा	,, १६४६	हीनवर्णाग	,, १८४६
	कात्या. १६४९		कौ. ९०६		

*हीनवर्णे का	विष्णुः १७७१	हीयमानो न	स्कन्द. १९६६	*हेत्यादिभिर्न	कात्या. १८३४
*हीनवर्णेन	बृह. १८८७	हुङ्कारं कास	कात्या. १७९१	हेत्वर्थगति	नार. १८२९;
हीनवर्णोऽधि	विष्णुः १७७०,	*हुङ्कारं चैव	" "		बृह. १८३२
	१७९६	*हुङ्कारः कास	" "	*हेत्वर्थमति	" "
हीनवर्णोप	बृह. १८८७	हुताशनशि	भा. १०२८	हेत्वादिभिर्न	कात्या. १८३४
हीनस्यापूर	यमः ६६०	हूयमानश्च	मनुः १९३०	हेमकाराद	बृह. ७८७;
हीनाद्रहो ही	याज्ञ. ७६०	हतं नष्टं च	कात्या. १५७४		शुनी. ७९०
हीना न स्याद्वि	" १०८४	हतं प्रनष्टं	याज्ञ. १९५८	हेममुक्ताप्र	बृह. १७५९
हीनान् वा वि	कौ. ८६२	*हतं भग्नं च	कात्या. १८३३	*हेमरत्नप्र	" "
हीनास्तमुप	देव. १३५१	*हतं भग्नं तु	" "	हेमरूप्याम्ब	व्यासः ८९९
*हीनास्समुप	" "	हतं भग्नं प्र	" "	होता चापि ह	मनुः ७७५
हीने तदर्धा	शुनी. १७६७	*हतं लब्धं च	" १५७४	*होता निविद्ध	" "
*हीने पणे तु	याज्ञ. १७३४	हतस्वस्य हि	भा. १९६४	होता यक्षत्पे	वेदाः ९९५
हीनेषु अर्धे	कौ. १७९८	हताधिकारां	याज्ञ. १०८६,	*होता वापि ह	मनुः ७७५
*हीनेष्वर्धे द	याज्ञ. १८१४		१४००	ह्रस्वप्रवासि	कौ. १०३९
हीनेष्वर्धद	" "	हते तद्विगु	बृह. १८३१	हिया देयम्	वेदाः ७९२
	कौ. १७७२	हत्वा तदर्थे	आप. १४६६	ह्लादते जनि	भा. १०२६
हीनो(ने)यदि वि	कात्या. ८९८	हृदयादुद्धृ	कौ. १६१५	ह्लादन्ते स्वेषु	" "
हीयते हीय	नार. ९४९	हेतिपुष्पफ	बृह. ६३०		

Index of the important Sanskrit Words.

अंश a share; part; inheritance ६७९, ९०, ७१५, १६, २४, ३२, ३४, ३७, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७७, ८०, ८१, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९०, ८६१, ७५, ९३, ९६, ९९, ९०१, ४७, ६१, १०७२, ८८, ९६, ११४१, ४६, ५९, ७१, ७२, ८४, ८५, ९०, ९१, ९२, ९९, १२०१, ०७, १२, २०, २३, ३९, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, १३१०, २४, ४७, ४९, ७४, ९१, १४००, ०१, ०३, ०४, ०८, ११, १३, १४, १६, १७, १९, २१, २२, २८, ७०, १५१८, २४, २६, २७, ४१, ४३, ४४, ५४, ५५, ५८, ६०, ६१, ६९, ७१, ७२, ७५, ८४, ८५, १६७१, ७५, ७६, ८६, १७२८, ४७, ४८, ६७, १९००, ०३.

अंशक a share; small share १३७५, १७६७.

अंशकल्पना division; allotment of shares ११९०, १२२४, ४१.

अंशग्राहिन् a co-heir १३८९.

अंशप्रकल्पना see अंशकल्पना ७७६.

अंशप्रदान allotment of shares १५४३.

अंशभागिन् entitled to a share; a co-heir ८७७, १३५१, १४०१.

अंशभाज् see अंशभागिन् ८७७, ११९९, १३६५, १५५२, १६७१, १९१७.

अंशभू a partner; associate ११४३.

अंशहर see अंशभागिन् १२३९, ८८, १३३८, ५५, ७३.

अंशहानि a decrease in the share १२५०.

अंशहारिन् see अंशभागिन् १५४१.

अंशित्व the state of a sharer ११७९.

अंशिन् see अंशभागिन् १२६४, १४५०.

अंशुक a garment; cloth १७३६, ९६, १८१६, ३४.

अंत the shoulder १६६४, १७९६, १९८१.

अंतप्रकोश having a cusk for its tunic (probably a *Soma* filter) ९२३.

अहस्वत् sinful १६०३.

अहुर distressed; sinful १५९१, १६०३.

अक्रणता non-indebtedness १३५६.

अकन्या not a virgin; a maiden who has lost her virginity ८८२, १०९७.

अकृत free from tax ९३२, १६६६, १९४४.

अकर्मन् non-performer of religious duties or sacrifices ८१०.

अकर्मिन् see अकर्मन् १३८७.

अकाम reluctant; unwilling; not desiring ६५१, ५५, ८०, ८१७, ६२, ९१४, १०२०, ३४ ३६, ९७, १११०, ४७, ४८, १२०५, १२, १३ २०, ८६, १६२७, १७५२, ६२, १८४८, ४९, ५०, ६६, ७८, ८३, ९२, १९७६, ८४.

अकारण without cause or reason ८१७, ४४, ११४९, १३०९, १६३४.

अकारिता (वृद्धिः) (interest) not stipulated; not agreed upon ६३३.

अकार्य a criminal or improper action; evil doing १०७७, १११६, १३९४, १६०३, ५३, १८८७.

अकाल improper time १६८३, १७५३, १८३१, ३४, ८०, ८९, १९२७, ७५.

अकिञ्चन an indigent man १७२८, १९२७.

अकूपार unbounded; sea १८३८.

अकृत invalid; not made १२३२, १६१७, १८४०, १९८३.

अकृतदार unmarried १३७७.

अकृतस्त्रिय unmarried १२८५.

अकृता (वृद्धिः) a daughter who has not been made *putrikā* १३००, ५०, १५१६.

अकृता (वृद्धिः) see अकारिता ६१०.

अकृष्ट unploughed; untilled; a waste (piece of ground) ९४४, ११८१.

अक्रमोदा a woman married not according to the order given in *śāstra* (e.g. when a *Brāhmaṇa* first marries a *ksatriyā* and then a *Brāhmanī* both these women become *Akramodhās*; since the order laid down by the *śāstra* is violated) १३५०, १४०३.

अक्रमोदासुत son of an अक्रमोदा १३५०, १४०३.

अक्रिया negligence of duty; improper act ११०६, १७५७.

अक्रोत unbought; not purchased ८२१, १९२८.

अक्ष a die for gambling, axle ६०१, ०२, ०५, ९७९, ९५, १०००, ३१, १२५५, १६१७, १८०७, ९४, ९५, ९६, ९७, ९९, १९०१, ०२, ०३, ०४, ०५, १०, ११, १५, ६८.

अक्षत uninjured; uncrushed १६०९.

अक्षतयोनि (a maiden) not deflowered or defiled ७०३, १०१९, २१, ११०३, १७, १३०९, ८४.

अक्षता a virgin; (a woman) not enjoyed or defiled १०८८, १२७९, १३३१.

अक्षदेविन a gambler १९११, १५.

अक्षद्वय hated by (or unlucky at) dice; injuring with dice (a sharper) १६००.

अक्षमाला N. of *Arunhati* (wife of *Vasiṣṭha*); a string of beads १०५१, १९१३.

अक्षय exempt from decay; undecaying ८०६, १०३०, १६०२, १९८५.

अक्षया(द्या)(वृद्धिः) unlimited interest ६०९, १०२६.

अक्षरपञ्चन containing five syllables १५९६.

अक्षराज a king of dice; the die called *Kali* १८९७, ९८.

अक्षवृत्त anything that happens in gambling ६०१, ०७, ०३, ०५, १९०२.

अक्षशाला office of a superintendent १६८९.

अक्षावपन a dice-board १८९७.

अक्षावाप the keeper or superintendent of gambling table १८९७.

अक्षि the eye १६००, १७७२, १८३२, १९७०.

अक्षेत्र a bad field १२६४.

अक्षेत्रिन् having no fields १०७३, ७४.

अक्षया कृत wrongly done १२६२.

अखर्क unbaked pot ९९२, १५९९, १९७७.

अखलति not bald-headed ९९५, १५९९.

अगम्य not to be approached (sexually etc.)

१०२०, ३२, ३७, १११८, १८४४.

अगभिणी not pregnant १६१९, ३८, १९८९.

अगस्त्य N. of a sage ९६८, ११२०.

अगार a house; home ९३२, १३८४, १६२९, ८५.

८९, ९५, १७१३, २६, ५४, १९२९, ३६, ८१.

अगुप्त unprotected १८४२, ५०, ५९, ६०, ६२, ६४.

अग्नि fire; the god of fire ६००, ०१, ०२, ०४,

०६, ७१५, ३५, ४१, ४८, ८१, ८८, ९०, ८११,

५७, ५९, ७८, ९७१, ८५, ८९, ९१, ९४, ९५,

९७, ९८, १००१, ०२, ०४, ०५, ०६, ११, ३३,

७६, ७७, ९१, ११०९, १०, ११, १६, १८, १९,

४३, ४४, ५८, ५९, ६२, ८१, १२५३, ५८, ६१,

६२, ७१, १३४८, ५६, ७४, १४२३, ५२, ६४,

१५९३, ९६, १६००, १२, १५, १९, २६, ४७,

४८, ५०, ५७, ६४, ७२, ८९, १७२०, २३, ३४,

४२, ४६, ६२, ६६, १८२९, ३८, ४१, ४५, ९३,

९५, ९७, १९००, ०१, २४, ३०, ३१, ३६, ४०,

६४, ६५, ६६, ६७, ७१, ७४, ७७, ७८, ७९,

८०, ८१, ८५.

अग्निकार्य duty pertaining to sacred fire; care of the sacred household fire ११०६, १९२३.

अग्नियन्त्र one who has arranged the sacrificial fire ९९५.

अग्निद a fire-giver; incendiary १६०८, ०९, १९, २६, ३८, ५३, ५४, ५५, ७१, १९२९.

अग्निदान performing the last funeral ceremony; supplying fire १५२३, १६१९.

अग्निदायक see अग्निद १६५२.

अग्निदिव्य fire-ordeal १९६६.

अग्निप्रपतन falling in the fire; self-immolation of a widow on her husband's funeral pile १११६.

अग्निप्रवेश entering into the fire; see अग्निप्रपतन १११६.

अग्निमुख having mouth towards the Agni
१३८५.

अग्निशाला house or place for keeping the
sacrificial fire ९२७.

अग्निष्टोम N. of a sacrifice ७७२.

अग्निष्ठ a place for keeping the sacrificial
fire ९२६, १६०२.

अग्निसंगम exposure in fire १७४६.

अग्निहोत्र the sacred fire; oblation to Agni
६९५, ७१४, १०७५, ९१, १२८१, ८३, १३७४,
१५१३, २६, १६७२.

अग्निहोत्रिन् one who has placed the sacred
fire on the altar ६९५, ७१४, ८०३, ७२.

अग्न्यगार see अग्निशाला १००९.

अग्न्याधान a ritual of placing the fire on
the sacrificial fire-place १३६३.

अग्न्युपयम kindling of the domestic fire
१०१४.

अग्रज elder or eldest १०६४, ११८९, १३५२.

अग्रद्वय not to be arrested ६८०.

अग्रु unmarried; a virgin; poetical name of
ten fingers; end ९६६, ७१, १००४, १९७९.

अग्रैर्द्विषु ६८० अग्रैर्द्विषु १५९.

अग्रद्वयस् a man who though a younger
brother, marries before his elder bro-
ther ९९५, १५९२.

अग्रैर्द्विषु a man who weds a girl before
the marriage of her elder sister १५९२.

अग्र्य best ११८९.

अघमर्षण sin-effacing १६०३.

अघविषा fearfully venomous १६००.

अघशाप wishing evil; wicked १५९३.

अङ्क a mark; the lap १६४५, ८७, १८५०,
१९२१, ७६, ८१, ८५.

अङ्कन the act of marking or stamping
१६५९.

अङ्कन branding १६५३.

अङ्कित branded; sealed ७५०.

अङ्कुश a hook १८९४, १९७०.

अङ्क्य proper to be marked १८७४.

अङ्ग a limb of the body ६२८, ७७, ९०९, १०२२,
२५, २६, ५८, १११३, ९५, १६१७, १९, ३७,
७४, १७२०, २३, ३२, ४९, ६१, ६४, ६८, ७०,
७९, ९१, ९४, ९६, ९९, १८०१, ०५, १२, १५,
२२, २८, ३१, ३५, ३९, ४३, ४७, ६२, ८७,
८८, १९३०, ३२, ३३, ७०, ८५.

अङ्गच्छेद amputation of a limb १६१३, ४३,
७१, ७२, १७६२, ९४.

अङ्गज a son १४६८.

अङ्गना a woman १०२७, ७०, ७३, १२८५, ८६,
१३७६, १९७९.

अङ्गराज a king of *Angas* १३२९.

अङ्गाधिप see अङ्गराज १३२९.

अङ्गार charcoal; cinder ६१०, ९३४, ४४, ५०,
६१, ६२, १६८०, १७६५, १८९५, ९७.

अङ्गिरस् N. of a *psalm* ११२१, ६१, ६२, १२६०,
१९८०, ८१.

अङ्गुल a finger ९२६, १७७०, ७५, ८८, १८४८,
८३, १९६६, ६७.

अङ्गुली a finger १६८७, १७१३, ४८, ६०, १८४८,
६७, ६८, ६९, ९१, १९२८, ६७, ७०.

अङ्गुलीयक a finger-ring १३६३, ८४, ८५.

अङ्गुष्ठ the thumb १७४८, ६०, १९६७.

अटग्री a foot १८३१.

अचरितव्रत one who has not performed the
necessary rite १२८८.

अचिकित्स्य incurable १०९४, १३८९, ९८.

अचिन्ति infatuation १५९१, १८४०, ९३.

अचिन्तान infatuated १२५३.

अच्छल without mincing of words; without
having recourse to artifice or strategem
७४१, ४८.

अज a he-goat ९०४, ०५, ०९, १३, १६, २०,
२१, ९९, १०००, ११६६, ८०, ८३, ८४, १००८
१६६९, ७२, १८११, १९५९.

अजपाल a goat-herd ९०३.

अजदम्ब N. of a *Rshi* १९८०.

अजर undecaying १९८०, ८४.

अजा a she-goat ६०९, १०७३.

अजागि not of kin; not related; not having

sister-brother relation १७७, १८३६.
 अजिन hairy skin of an antelope १२६०,
 १६७१, १७५९, १९७३.
 अजगर्त N. of a *Rishi* १२६०, ७८, १९८१.
 अजर्य not subject to oldage or decay ९२४.
 अज्ञातपितृक one whose father is unknown
 १३४७.
 अज्ञातयोनि of unknown origin or birth ८३९.
 अज्ञान unconsciousness; ignorance ७५४, ५६,
 ५७, ५९, ६९, ९३९, ५८, ६०, १६३०, १७१४,
 १८०६, १९३५, ७२, ७६.
 अज्येष्ठ not eldest; not most excellent ११९८,
 १२३५, ३६, १३९७, १९८३.
 अज्यैष्ठिनेय the son who is born of a later
 married wife १२३३.
 अञ्चल the border of a garment १८८१.
 अञ्जन paint (esp. as a cosmetic) ९९२,
 १०००, २६, २८, १११७, १२४४, १५९९,
 १६१८, १७९८, १९७०.
 अटन roaming or wandering १०४८, ११०६.
 अटवी a forest ८६३, ९४८, १६१९, १८५०.
 अण्ड an egg १८४०.
 अण्विका a particular measure १९६७, ६८.
 अतिक्रम transgression; violation ८४४, ७९,
 ८८, ९२६, २७, २९, ३०, ४२, १०२०, ३५,
 ११८५, १४३१, १६१३, ३४, ५०, ५७, ७६, ८७,
 १७७१, १८२४, २७, ३२, ८२, ८३.
 अतिक्रमण transgression ८१७, १८८८.
 अतिक्रमणी a female transgressor; an unfaith-
 ful wife १६०९.
 अतिक्रमिन् see अतिक्रामिन् १६०६, १२, ६४.
 अतिक्रामिन् a transgressor १६०९, १८४७.
 अतिचार transgression; violation of any
 fixed rule or law १०३६, ३७, १३९२,
 १४३१, १६२०.
 अतिचारिणी transgressing ९२०.
 अतिथि a guest ८१४, १०२३, २४, २९, ११८१,
 १२८५, १५१३, २६, ९४, १६५६, १९३६.
 अग्निदान an excellent gift ७९२.
 अतिप्रलापिन् one who bewails too much १६८५.

अतिप्रसवा a woman whose time for procrea-
 tion has exceeded १११२.
 अतिलम्ब cruelly treated १६१५.
 अतिबाद excessive praise १६७६.
 अतिवृद्ध very old ७८७, ८०४, ७३.
 अतिव्यवहार taking in too great a quantity
 १६६६.
 अतिष्कद्री jumping over; transgressing ८४२
 अतिसंधान treachery; betrayal ८६३.
 अतिसर्ग dismissal; giving away ७५७, ९२,
 १२५५, १३८५, १६८३, १९७५.
 अतिसांवत्सरी (वृद्धिः) (interest) to be paid
 longer than a year ६०६, १५.
 अतीतव्यवहार one incapable of transacting
 legal business १३८७.
 अतीतशेष one who has passed his minority
 १९५१, ६२.
 अतीवरी a female transgressor; bad woman
 ८४२.
 अतुर not-liberal १८९९.
 अतुल (व्य) unequal (by caste etc.) ७७०,
 १८४८, १९८३.
 अत्यन्तवासिन् a student who perpetually
 resides with his teacher ६७२.
 अत्यय punishment; fine; perishing; passing
 away ७८४, ८७, ८६१, ६३, १०३१, ३५, ४०,
 १५६१, १६६८, १७०६, १४, १९२७, ६४, ६५.
 अत्रि N. of a sage १२५८.
 अथर्ववेदविद् a person acquainted with the ri-
 tuals of the *Atharvaveda* १९२५.
 अथर्वहन्तु one who kills by spells or magic
 १६१२.
 अदण्ड exempt from punishment ९०५, १७६२.
 अदण्डन absence of punishment १८१४.
 अदण्ड्य exempt from punishment; not to be
 punished ७५९, ९०५, ०६, ०७, १९, २०,
 १०३८, १६१२, २०, २१, ६५, ६८, १८४७, ५१,
 ९१, १९६९, ७०.
 अदत्त invalid gift; not given; not delivered
 as gift ७४५, ६७, ९८, ८००, ०१, ०२, ०४,

०७, ८८, ९८, १००, १२२४, ४३, ४४, १६४५,
१७, १७४४.
अदत्ता a girl not betrothed; a girl not
given in marriage १३७४, १४२१, १५५८,
१९७५.
अदन a demon; scratching १२७१, १६१९.
अदारु not giver or giving ७७१, १०४५, १७२५.
अदान not giving; being devoured or swallow-
ed ८६१, ९५९, ७१, १९२२, ७९.
अदान्त untamed १६२१, १९१७, ७०.
अदाय not entitled to a share १३८८, १६७८.
अदायाद not entitled to become an heir ७८२,
१२६१, ७८, ८३, १९५०, ६१.
अदायादक that for which no heir or claimant
is found १४७४.
अदायादबन्धु not-heir-kinsman १०७३.
अदायादबान्धव not-heirs-kinsmen १३१९, २०,
४६, ५१.
अदायादा see अदायाद १२५५, १३८५, ९१, १४१५.
अदायादी see अदायाद १३८५.
अदायि(य)क see अदायादक १५२३, २६.
अदास free from slavery; not a slave ८१७,
३३.
अदासी not a slave; a free woman ८३७, ३८,
१६१३, १८४९.
अदिति N. of a *vaidika* goddess ९०३, ८२,
९४, १००७.
अदितिकौशिकी a harlot (by *Shāmashāstri*);
[अदिति a woman getting livelihood by
showing pictures of deities, कौशिकी
a female snake-catcher; wife of a
snake-catcher (by *Ganapatishāstri*)]
८६३.
अदुर्मङ्गला not inauspicious ९८६, १००३.
अदुष्ट faultless; free from disqualifications;
without defect ७७६, ८३, ९०, ८२७, ८५,
९७, ९५१, १०७९, ९७, १११२, १७, १६०९
५१, १८८१, १९२६, ७५.
अदुष्टा भावना faultless thought १११२.
अदूरेबान्धव not a distant relative १२७३.

अदूषित unspotted; unspoiled ८८९, १६३१,
१९२९.
अदूष्या not to be defiled १०२६.
अदृष्ट invisible; unapproved by *Shāstra*
१०३२, ११४४, १९७०.
अदृष्ट (वृद्धिः) (interest) not prescribed by
Shāstra; unapproved ६१५.
अदेय not to be paid, discharged or given
६२२, ७०६, ९२, ९४, ९६, ९८, ८०१, ०२, ०४,
०५, ३४, १२४३, १९३१.
अदेयधन unfit for giving property १२४४.
अदेव्यो (a woman) not killing her brother-
in-law १००२.
अदेश improper place १६८३, १७५३, १८७१,
८०, ८१, ८९.
अदोष free from guilt; faultless ७५७, ८१७,
१०३५, ३८, १४३०, १६५३, ६१, ७७, १८२०,
४८, १९३३.
अदमस्त seated (with others) at meal; a
cook; house-dweller; mother ९६५.
अद्रव्य having no possessions or property
१०८८, १४००, २४, १८९२.
अधन propertyless; having no property
८१८, २२, ३४, १३९१, ९३, १४०२, १९२८.
अधनिन् see अधन ७००.
अधम lowest ८२८, ३५, ९२०, ४२, १०९८,
१३७७, १६२९, ३७, ७०, १७८०, १८७५, ८९.
अधमयोनिजा of low origin १०५१.
अधमर्ण a debtor; low or bad debt ६१०, ९२
७१६, १८, ३१, १४०२.
अधमर्णिक a debtor ६३५, ५५, ५९, ७१०, १६, १८,
२०, २२, २४, २६, ३४.
अधर lower १७७२, ८३.
अधर्म unrighteousness; injustice; wickedness
७९३, ८००, ०४, १०२७, ३१, १११८, १२८४,
८६, १३८७, १६५९, १७००, १८५६, ५९,
१९२३, ४२, ४३, ६३, ६४, ७०, ७४, ७७, ९८.
अधर्मिष्ठ lawless; violating religious duties,
criminal १२८६, १६१४.
अधर्म्य unlawful; contrary to law or religion

१०९८, ११३१.

अधिक additional; superior ७११, ३४, ६५, ८४, ९०, ९५२, १०२२, ११६९, ७२, ७३, १६४०, १७५०, ५२, ६७, ९०, १८३०, ३१, ४२, ८५, ८६, ९२, १९२७, ३२, ६७, ६८, ७७, ८८.

अधिकरण government department १६८८.

अधिकरणी a stove १६८०.

अधिकर्मकर an overseer; superintendent ८२८.

अधिकर्मकृत् see अधिकर्मकर ८२५.

अधिकवर्ण a higher or superior caste १७७०, ९६.

अधिकार authority; right; capability; appointment १०२४, ८६, १३९०, १४००, ४९, १६०८, १९३६, ४१.

अधिकारिन् possessing authority; an official ११९९, १९६२.

अधिकृत authorised; appointed ६७२, ८२८, १२८८, १३९०, १३३१, ३०, ५४, ९८, १७५६, ६४, ७१, १९२९, ३२, ४२, ६६.

अधिगन्तु one who attains or acquires; one who goes १६८२, १९४८, ४९.

अधिगम decision; profit; gain; trespass; adultery; finding ६९९, ९३२, ११२०, १९८८.

अधिदेवन a table or board for gambling १८९६, ९७, १९०३.

अधिप a master; father; owner १९८८.

अधिपति see अधिप १५१८, १९५६, ५७.

अधिराज a king; emperor ११८१.

अधिवाद offensive words १६५६.

अधिवास a neighbour, original place ७२५, १९२२.

अधिविद्वस्त्री a superseded wife; a woman whose husband has married again after her marriage १४४२.

अधिविद्वत्ता a superseded wife १०५७, ८७.

अधिविद्वत्या (wife) to be superseded १०५६, ५७, ८७.

अधिबेदनिक related to the marrying of an additional wife १०३४, ३५.

अधिबेद्या see अधिविद्वत्या १०५७.

अधिष्ठातृ a protector; lord ७०८, १४, १९२४.

अधिष्ठान a settlement १६६८.

अधिष्ठित settled; superintended ६३८, ७१५, १६७१, १९१३, ५४.

अधीतवेद one whose studies are finished १३७६.

अधीवर्णना co-habiting with a member of the lower caste १०१४, १७६९, ९४.

अध्यक्ष a head; chief ८७४, ९०३, १६२०, ७९, ८०, ८८, ८९, ९०, १९०४, २१.

अध्यस्ति (property given to the bride) over the nuptial fire १४३१, ४९, ५२, ६३.

अध्यग्न्युपागत property received by a wife at the wedding १४२८, ४३.

अध्ययन study ८३६, १९४०, ७३, ७४, ७६.

अध्यापक a preceptor; teacher ७७०, १६०८.

अध्यापन teaching १६१६, ९७, १९४०, ७२.

अध्यावाह्निक that part of a wife's property which she receives when led in procession from her father's to her husband's house १४३१, ४९, ५२, ६३.

अध्यायन sitting over (the body of another person) १७९८.

अभ्यू the son of a woman pregnant before marriage १२८६, ८७.

अभ्यूत see अभ्यूत १२८७, १९८०.

अभ्यूता a wife whose husband has married an additional wife १९६४.

अध्वग a traveller १७२३, १९८४.

अध्वर a sacrifice (esp. the *sonu* sacrifice) ९८०, १००१.

अध्वर्यु a priest ६०४, ७७५, ९०, ९७१, १००९, १२५८, १८९६.

अनश not entitled to a share in the inheritance १३८०, ९१, ९२.

अनंशद not paying the allotted share ८६१.

अनम्रमातुका not being naked; not disposed to nakedness १००४.

अनम्र not maintaining sacred fire १९७७.

अनुहुत an ox; bull ६११, ७६४, ८४२, १०००, १६०६, १८४०, १९७५.

अनतिसृष्टा not permitted १२७०.
 अनन्तर next ११०४, ०५, ४७, १४७६, १९३७, ७४, ८३, ८४.
 अनन्तरज next born; younger son; one's own son १२३३, ८६.
 अनन्तरापुत्र a son born from the mother belonging to the caste next lower to her husband's १२३९, ४५, ८८.
 अनन्यपूर्वा previously unmarried १०११.
 अनन्याश्रितद्रव्य one whose property is not encumbered; one whose property has not gone to another ६८६.
 अनपक्रमिन् not departing from; devoted to १८९७.
 अनपक्रिया see अनपाकर्मन् ७९६, ८४४.
 अनपत्य sonless; childless; not having progeny ८१८, १०६२, ८३, ८४, १३१९, २९, ८५, १४०३, ६४, ६५, ७४, १५५८, ६०, १९८५, ८६.
 अनपत्यवन property of a childless person १५१८.
 अनपत्यविविध inheritance of a childless person १४७१.
 अनपत्या a childless woman १३९०, १४०७, ६९, ७३.
 अनपमर without legal source; a usurper ७५८.
 अनपाकरण see अनपाकर्मन् ८५९.
 अनपाकर्मन् non-payment; non-delivery; non-remittance ७९४, ८३४, ४८, ६१, ६२, ६९.
 अनर्थ wrong value or price; worthless १६११, ६९, ७८, १७३०, ६६.
 अनर्थ loss; difficulty; danger; misfortune ७९४, ८६१, ८७, १०९९, १२२२, १६७९, ८०.
 अनर्ण not giving; not delivering ९००.
 अनर्बन् irresistible १८३६.
 अनर्ह undeserving; unworthy; unentitled ७९४, ८०७, १०७५, ११४८.
 अनल fire; the god of fire १२८४, १९६४, ६५, ६९.

अनवस्थित unsteady १६८५, १७६१.
 अनस् a cart ७७५, ८९१.
 अनसूया N. of a woman १०७७.
 अनाकारिता see अकारिता ६२६.
 अनाकालभृत (a servant) maintained during a famine ८२९, ३१.
 अनागम् blameless ८१०, ११४३, ५९, १७५१.
 अनाच्छेद्यकर exempt from taxation ८७२.
 अनाजीव्य that which cannot be enjoyed or used; that which yields no profit १२२२.
 अनाथ having no master or protector; poor; helpless ८००, ०७, ७३, ९७७, १०२९, १५१३, २६, १६१६, १८३६, १९१४, ६९.
 अनाथवन property of a helpless person १९५०.
 अनादिष्ट unappointed; not instructed १९२१.
 अनोदय not to be accepted or taken ७२७, ९३२, १९३१.
 अनादेश (वृद्धिः) (interest) improper to be received ६३५.
 अनाद्य not eatable; not a source of subsistence १९२०.
 अनाप्त not a relative; a stranger १६३१, १८०९, १९३०.
 अनामना not mentioned in scriptures १९४१.
 अनाम्नायप्रकल्पित not prescribed by the *shāstra*; against the rules of *shāstra* ८७१.
 अनार्य not an *Ārya* १६९४, १७६८, १९२९, ६९.
 अनार्येय not belonging or connected with the *Rishi* १३५६.
 अनावृत unenclosed or unfenced (field) ९०३, ०५, १६.
 अनावृता unrestrained (woman) १०२७, १११८, १२८४, ८५.
 अनावृष्टि N. of a son of the king *Shūra* १३७६.
 अनाभ्याषा impossible to be broken or forced open; invincible १००१.
 अनाश्रम one who does not belong to any *Ashrama* (i. e. who is not invested with the sacred thread) १३८४.
 अनासेध not to be restrained or arrested ०२७.

अनाहार्य not producible ७५९.

अनाहूत not summoned १९४३.

अनिपात continuance of life ७४०.

अनियुक्त not authorised or appointed ८०६,
१०२२, ११०१, १२७२, १३४७, १४०२, १६१०.

अनियुक्तासुत the son of a woman not appointed or authorised (one of the illegitimate sons) १३९५.

अनिर्देशाह within ten days of impurity after childbirth or death ९०५, ०६, ११.

अनिर्गन्त not excluded from participation ११४४.

अनिर्युक्त not liberated or released १२८४, ८५.

अनिर्वीर्य not impotent; virile ९९५.

अनिवारित unforbidden १९३६.

अनिवार्य not to be warded off; inevitable ९०५.

अनिविष्ट unmarried १०२२, २७.

अनिवेदन not reporting १९२२.

अनिवेदित unreported १९५०, ६०.

अनिषेध one who connives at १६५०.

अनिष्ट evil; wrong; not propitious १७६२, ८३
१९३०, ३३.

अनिष्टोक्ति evil speaking; wrong speech ९५७.

अनीश powerless; not a master; one devoid of ownership ८०३, ११४९, १४५८, १५६७,
६८, ८५, ८७.

अनीशर see अनीश ८६०, ११४९, १२३४.

अनु N. of a son of the king *Yayāti* १३९१.

अनुवर्त a substitute; alternative १०२४.

अनुकूल well-disposed; obedient १०२४, २९,
९९, ११११, १४, १५, १४६३.

अनुक्रम order; succession ७२२, १२५०, ५१,
१७५०, ८५.

अनुक्षिप्त settled ७९०.

अनुगत consistent with or prescribed १६१९
९६, १९२९.

अनुगम constant following; persuasion ७२५.

अनुगमन going after; self-immolation of a widow; co-habitation १११५, १८९१.

अनुग्रह favour ७९९, ८०३, ३३, १०२५, २७, ११३१,

७४, १२८२, ८४, १६४८, ७८, ७९, १७३२,
१९२४, २६.

अनुचर a follower; servant; henchman ७९१,
८१२, १४, १००९.

अनुच्छासोपवेशिन् sitting silent; one who pants while sitting by (*Shāmashāstri*) १६८३.

अनुज born after; younger ८४०, १०६४,
११९१, ९९, १३७३, १५६८, १९८३.

अनुजीविन् a dependant ७०८, १००५.

अनुज्ञात permitted; consented ६३८, ४०, ७५२,
८०३, ०७, १५, ९०५, १०२०, ८९, १११९, १२३२,
८६, १३१०, १६६४, ७८, १९१३.

अनुज्ञातु one who permits or consents १६६४.

अनुज्ञाप्या one whose consent should be obtained १०५७.

अनुत्पन्नप्रजा childless; not having progeny ११०१.

अनुदक (सेतु) (a tank) without water १६१९.

अनुदत्त granted, remitted ६०१, ०२, ०३, ०५,
१९०२.

अनुदेयी a bride's maid; gift ८११, १०००.

अनुष्टुत not separated; not granted separately as a privilege—share ११९०.

अनुपदस्वती not decaying ९९८.

अनुपूर्ववत्ता (धेनुः) (a cow) which calves regularly १०००.

अनुसवीजत्व the non-sowing of seed १२६४.

अनुबन्ध inseparable adjunct; antecedent; contention १५८५, १६१८, ४७.

अनुबन्धिन् habitual (mischief-maker) १८३१.

अनुबन्ध्यावध slaughter of a cow at the funeral ritual of a deceased *Agnihotrin* ११९४.

अनुभव experience; human proof ११४२, १९८८.

अनुभुक्त continuously possessed or enjoyed ११२६.

अनुभूतचिह्न a mark previously known १७६६.

अनुभूत inserted १८३६.

अनुमत approved; assented ६१०, ९२९, ११४७,
४८, १८५२, ८१, १९१२.

अनुमति approval; assent ११४६, १५८८, १६६६.
 अनुमरण see अनुपपत्तन १०३०.
 अनुमान inference; circumstantial evidence
 १४५, १५८१, १६४७, ७६, १८३२.
 अनुमोदक an approver; assentor १६५०, ५३.
 अनुमोदित consented; approved ७०८, १२.
 अनुयोग examination १६८५, १९२२.
 अनुयोज्य to be examined or questioned १९५३.
 अनुरूप suitable; corresponding ७३४, ७३, ८७,
 ९०, १०९६, १११०, १२२८, १३९०, १४३१,
 १६४६, ५०, ५३, १७६४, १८३४, ४९, ५०,
 १९४२.
 अनुलिप्त anointed १६८५.
 अनुलेपन anointment १०२३, २८, १६२१, १७७१.
 अनुलोम descending order (of castes etc.);
 offspring of a mother inferior in caste
 to the father ११०४, ०५, १२३८, ८८,
 १७९२, १८३३, ४७, ७६.
 अनुवर्णित described with consent ७१३.
 अनुवाक्या the verse to be recited by the
Hotr or *Maitrāvaruṇa* priest १५९६.
 अनुश्रुति servile attendance ११३०, १९८५.
 अनुवेदय (श) an adjacent neighbour १६२८,
 ४७, १९२२, २७.
 अनुव्रज्या homage; following १९७४.
 अनुव्रत devoted to; faithful to ९९१, ९८,
 १११३, १८९४.
 अनुशय repentance ७९४, ८४३, ४४, ७८, ७९,
 ८१, ८९, ९२, ९५, ९६, ९७, ९९, १९७५.
 अनुशयिन् a repentant ७९४.
 अनुशासन law; ordinance; decree ७२०, ८०५,
 १६२७, १७४९, १८०१, २७.
 अनुशास्य to be punished or fined ८२६.
 अनुशिष्ट taught; instructed १०७६, ७७, १२६२.
 अनुष्ठान performance; religious practice
 १९२०.
 अनुस्मृति cherished recollection ८९९.
 अनूचान one so well-versed in *Vedas* and
Vedāṅgas as to be able to repeat them
 १९८१.

अनूढ not borne; not carried ८५५.
 अनूढमातृक one whose mother is not married
 १३४७.
 अनूढा an unmarried woman ११०९, १३५०,
 १४०७, १६, १५२१, २४.
 अनुपग्राम villager living on the bank of a
 river १९२४.
 अनृण unindebted; negation of debt ६०१,
 ०२, ०४, ०६, १२५८, ८१, १६०१, १९८७.
 अनृणता unindebtedness १२८२.
 अनृणिन् unindebted; free from debt १३५२.
 अनृत not true; false; not right ६०२, ०६,
 ७९३, ९४१, ४५, ४६, ७०, ७६, ९५, १०२७, २८,
 ३१, ३२, ३३, ४१, ४९, ९७, ११४४, ९६,
 १५९१, ९४, ९५, १६५६, ६६, १७६९, ९२, ९४,
 १८३६, ३७, ९३, ९६, १९५५, ६२, ६३, ६४,
 ७७.
 अनृतोष telling lie or falsehood १६०३.
 अनेकपितृक having many fathers (respect-
 ively) १२००, ८०, ८९.
 अनेकशततार with several hundred descents
 १२६२.
 अनेकार्थमियुक्त charged with more than one
 offence ७४९.
 अनेहमूक deaf and dumb ११९५.
 अनेनस् blameless; sinless १५९४, १६५६,
 १७५१, १९६३, ६४.
 अनौरस one having no body-begotten son
 १३५१.
 अन्तःपुर a harem १६१९.
 अन्तक a king or lord of death १०३२.
 अन्तभाज् being at the end; taking meals in
 the end १००५.
 अन्तरदायक see अवकाशद १७५५.
 अन्तराल of mixed caste ११८५.
 अन्तरास्थित a judge; commissioner; inter-
 mediary; arbitrator १६१८.
 अन्तरिक्षा intervening space ९२६.
 अन्तर्गृहनिवृत्त one who always hides himself
 in the interior of his house १६८२.

अन्तर्धन hidden property १५६१.

अन्तर्धनमन्त्र an incantation of rendering a person invisible १६८१.

अन्तर्हित (धन) concealed (property) १५७१.

अन्तावसायिन् a *chandāla* १७७२.

अन्तिम last; highest १८८६.

अन्तेवासिन् a pupil; student ६९६, ८२४, २५, २७, २८, १२४५, १४६६, ६८, ७०, १९७३.

अन्तेवासिविधि the practice of a pupil १३८६.

अन्त्य see अन्त्यज १८३२, ७४.

अन्त्यकर्मन् funeral rites १०७५.

अन्त्यज a man of the lowest caste; a *Sūdra* १८०१.

अन्त्यजस्त्री a woman of the *Sūdra* caste १८६०.

अन्त्यजा see अन्त्यजस्त्री १८९१.

अन्यजाति a member of the lowest caste १८३५.

अन्ययोनि of the lowest origin ८३९.

अन्यवृद्धि maximum amount of interest ६३६.

अन्त्या see अन्त्यजस्त्री १८४६, ७४, ८४.

अन्त्यावसायिन् see अन्तावसायिन् १८८४.

अन्ध blind ८०६, ८७, ९७१, १०३२, १३८७, ९०, ९१, ९८, १४०१, ०४, १६१८, ६७, ७९, १७२७, १८९६, १९२७, ६५, ७९, ८३, ८७.

अन्धकवृष्णि descendants of *Andhaka* and *vṛṣṇi* ८६०.

अन्ध्य blindness १२८३.

अन्न food ६०२, ०६, ८१४, ५६, १०९९, १२४४, ६०, ८८, १३६३, ७४, ८४, ९३, १४०२, ६४, १५२०, ८०, ९२, ९५, ९६, ९९, १६००, ०९, २१, २८, ४२, ४६, ६६, ६८, ७२, ९०, ९५, १७०३, ५४, ५५, ६०, १८३७, ८५, ८९, ९६, ९७, १२१३, २७, २९, ४३, ५२, ७७, ८०, ८१, ८२, ८८.

अन्नपक्ति cooking of food १०४७.

अन्नभाग a share of food ९९८.

अन्नसंस्कार preparation of food ११०६.

अन्नसाधन see अन्नसंस्कार १११९.

अन्नाद a food-eater; meal-taker १६६८, ७२, १७०३.

अन्नादन eating of food; N. of the head of an *Asura* slain by *Indra* १५९७.

अन्नान्न proper food १९८१.

अन्यक्षेत्र field owned by another ९४६, ६०, ६१, ६२.

अन्यगतभावा one whose intercourse with another man is proved (by Dr. Jolly); one whose mind is attached to another १०९७.

अन्यगमन going to live with another man (after the fixed period has elapsed) ११००, ०१, १३.

अन्यगोत्र belonging to a different family १११८, १२८८, १३२६, ५१.

अन्यजात a son begotten by another (by illicit relation) १२५३, १३८७.

अन्यजाति another family or caste ९००, १११७.

अन्यजातीय belonging to a different caste १११६, १३६५.

अन्यधागम see अन्यगमन ११००.

अन्यथान्वित collection (of articles) without permission १६७८.

अन्यथावादिन् one who falsely denies; a prevaricator १७७०.

अन्यथास्तोत्र irony १७७९.

अन्यदेशस्थ residing in a different region; a stranger; foreigner ११११.

अन्यप्रसक्त attached to another १६१५, ८५.

अन्यबीजज begotten from the seed of a man other than husband १३१४.

अन्यबीजसमुद्भव see अन्यबीजज १३७७.

अन्यमातृज a half-brother (who has the same father but another mother) १५४६, ६२.

अन्यवर्णस्त्री a woman of another caste १२४३.

अन्यशास्त्रोद्भव born in another *Vedika* school or branch (शाकल, बाष्कल, आपस्तम्ब, बौधायन etc. are the different schools or branches of *Vedika* studies) १२७८.

अन्यसंश्रय recourse to another man (than

husband) १११६.
 अन्वयसङ्गा having sexual intercourse with
 another (than husband) १०३१.
 अन्यस्त्री an adulterer १८६९.
 अन्यापति (an impotent) who is potent with
 another woman (than his wife) only
 १०९४, ९५.
 अन्याय injustice ११११, ८५, १३८६, ९१, १७०८,
 ६६, १९३०, ३३, ३५, ६६, ७४.
 अन्यायवादिन् an unjust arbitrator १७५९.
 अन्योत्पन्ना begotten from another (than
 husband) १०६३.
 अन्योदर्य born from another womb; a step-
 mother's son १००५, १२५३, ५४, १५४६,
 ६१, ६२.
 अन्योन्यापहत (property) secreted from one
 another १५७१, ७२, ७४.
 अन्वय kinship; issue; progeny; descendant;
 family relation; trace ७९६, ९८, ८०७,
 १४४१, ४९, १५६९, १६१३, २२, ९१, १९६५,
 ८५.
 अन्वयागत inherited; acquired by inheritance
 ११२९.
 अन्वयान्वित see अन्वयागत ११४१.
 अन्वयिन् a kin; belonging to the same
 family १४०३, १५६९.
 अन्वाधि a sub-deposit ६३८, ७३६, ५३.
 अन्वाधिकुल a community of guardians १०३६,
 ३८.
 अन्वाधेय (property) presented after marriage
 to the wife by her husband's relatives
 ११२६, १४२८, ३०, ३८, ४४, ५३.
 अन्वाभक्त entitled to take a share after or
 with another (Monier Williams); one
 who took a share after or with an-
 other ७९२.
 अन्वारुढा one who ascended the funeral pile
 after the death of her husband ११०७,
 ११.
 अन्वारोहण (a widow's) ascending the fune-

ral pile after or with the body of her
 husband १०२४.
 अन्वाहित a bailment for delivery; deposited
 with a person to be delivered ulti-
 mately to the right man ७२५, ३२, ४६,
 ४९, ५२, ५४, ६४, ६८, ९८, ८०७.
 अन्वित accompanied by; endowed with ९५५,
 ५७, १११४, १२५१, ८५, १६४७, १७५१, ५२,
 ६२, ९०, १९१३.
 अन्वेषण investigation; search १६२६, ५०,
 १७५४, ५७, ६३, १९६५.
 अन्वेष्य to be submitted to investigation
 or punishment १८३१.
 अपकर्ष decrease १६७७, १७७४.
 अपकर्षण seizure १७४४, ४५.
 अपकार offence; injury १४५७, १६३४.
 अपकारिन् doing ill to; cruel; injurious. ७८३,
 ९०, ९४, १८००.
 अपकृष्ट inferior ७२०, १०५१, ६४, १६०६, १८०२,
 २८, १९३७.
 अपक्रमण going away; leaving ७७२.
 अपक्रय see अवक्रय ८९८.
 अपगल्भ wanting in boldness ९९२, १५९०.
 अपघाटिला a kind of lute १०१०.
 अपचय reduction; decrease ९४८, १६६३, ६५,
 १७४८.
 अपचरण improper act; contamination १६७४.
 अपचरन्ती acting wrongly; infidel १८४९.
 अपचारज arising from fault १८५१.
 अपचारिणी see अपचरन्ती १६६८, ७२, १७०३.
 अपचिता honoured or respected ९९९.
 अपचिति honour; worship १६५६.
 अपति without a husband; a widow १०१२,
 २६, ७७, १२५५, १३९०.
 अपतिस्त्री not killing a husband ९८६, १००१,
 ०२.
 अपतित not being an out-caste ७७१, १११७,
 १६१०, १३, २७, ३५, १९२२, २६.
 अपत्नीक not having a wife १००६, १४.
 अपत्य an offspring; descendant; child ६९९,

१६८, १०१८, २६, २७, ३१, ३३, ५२, ६८,
११०२, ०३, १३, २०, ५७, १२४३, ४४, ५३,
५४, ६२, ६३, ६४, ६८, ६९, ७०, ८२, ८३, ८४,
८८, ९४, १३०८, २९, ५५, ५६, ७३, ७६, ८४,
८६, ९१, ९४, १४१६, २९, ४०, ४९, ५०,
५९, ६२, १६३८, १८५०, १९७८, ८४, ८५, ८६.

अपत्यप्राप्ति the manner of raising an offspring
१०७५, ११२७.

अपत्यलिप्सु desirous of an offspring १०१२.

अपत्यलोभ greed or avarice for an offspring
१०६३.

अपत्यहेतु intention of begetting an offspring
१०३१.

अपत्यार्थिन् see अपत्यलिप्सु १२८५.

अपत्योत्पादन begetting of an offspring १२८४.

अपथदायिन् showing or giving a wrong way
१६०९.

अपथान् circumstances; evil action; offence
७३७, १६८१, ८३, ८७.

अपदिष्ट notorious १६८३.

अपदिष्टक one attributed (wrongly) १६८६.

अपदेश a pretext or excuse ७४२, १६७३, ८२,
८५, ९६, १७५५, ८७, १९२९.

अपव्यं सज्ज a child of mixed or impure caste
[(whose father belongs to a higher
caste than its mother's) In *Manusmṛti*
X 41, 46 the meaning is—whose father
belongs to a lower caste than its
mother's] १२८६, ८७.

अपवात्रित an out-caste; not allowed to use
vessels for food belonging to caste-
people १३९०.

अपमारी having a sudden or accidental
death; one who dies before age, acci-
dently or badly ९९२, १५९९.

अपमित्य debt ६०२, ०४.

अपर second; stranger १००१, १७७२, १९७१,
७६, ८३, ८४, ८५.

अपराध offence; fault; transgression; mistake
७३५, ८४०, ६२, १११०, १६०६, १४, १७, १८,

५०, ५२, ८६, ८७, ८९, ९५, १७३७, ४०, ५४,
७०, ९०, ९५, ९६, १८१२, २९, ३१, ३३,
३५, ४७, ६२, ८८, १९२२, २७, २९, ४१, ४६,
७०, ७३, ७४.

अपलापिन् one who conceals, denies or
evades १६१०, ३४.

अपवाद abuse; reproach; punishment (by
Ganapati's āstṛi) १०३९, १६६५, १७८४.

अपवार्य to be warded off ९०५.

अपविद्ध a son abandoned (by his natural
fathers) १२६३, ६५, ७०, ७८, ७९, ८३, ८८,
१३०६, २०, ३४, ४६, ४८, ५१, ७३, ७४, ७५,
७६.

अपवेध piercing anything in the wrong
direction or manner १६३१, १९२९, ३०.

अपव्ययन expenditure; prodigality; conceal-
ing fraudulently ७३५, १६१३, २२, १९२२.

अपव्ययमान being denied fraudulently ७१९,
३७, ८४३.

अपशुष्णा not killing a cattle १००१.

अपसद an out-caste १२८६, ८७.

अपसर्पपदेश advice of a spy १६८२.

अपगार escape ७५७, १६८४, ८६.

अपसृत gone away; escaped ९०६.

अपहन्तु a robber १६५५, ९८.

अपहरण appropriation; robbery; theft ९२९,
१६७०, ७२, १७१७, ६५, १९२२, ३०.

अपहर्तव्य to be taken away or confiscated
१२२३, ३१.

अपहर्तु an appropriator; one who steals; a
thief ७४१, ४३, ८६३, १६५४, ५५, ७०, ८०,
८२, १९२९.

अपहार misappropriation; confiscation; sei-
zure; stealing ७३५, १०३१, ३६, १६११,
१२, १७, ४८, ५०, ७०, ७१, ७२, ७४, ७५,
८३, ८७, ८९, १७६१, १९६४.

अपहारिन् see अपहर्तु ७३५, ८१७, १६१२, १८, ६९,
७०, ९३, १७४५, १९२९.

अपहार्य see अपहर्तव्य ७११, ८४२.

अपहृत mis-appropriated; stolen ७४५, ८३३.

६३, ९४५, ११४२, १२२४, १६७१, ८३, १७३९,
४३, ५३, ६०, ६६, १८१८, ३१, १९५९, ६२,
८५.

अपह्नव concealment; denial ७२०, ५४.

अपाङ्कतेय ejected from caste १९३८.

अपाङ्गदर्शन side glance १८४६.

अपाङ्गप्रेक्षण see अपाङ्गदर्शन १८८५, ८९.

अपार्थक useless ६५४.

अपाला without having a guard or herds'-
man ९०५, २१.

अपाश the barb of an arrow ९८४.

अपितृक fatherless १०३५, ११९९.

अपितृद्रव्य not having the paternal or inher-
ited property १५४३.

अपिच्य not paternal; not inherited १२११,
१४०३, १९८३.

अपुत्र having no son; sonless ७००, १००५, ०८,
२०, २४, ३४, ६३, ८०, ११०९, १३, १२४४,
४८, ५५, ६०, ७१, ७९, ८३, ८६, ९४, ९५,
९८, १३०५, १६, १८, २९, ४२, ४८, ५२, ५५,
६२, ६३, ७४, ७६, ७७, १४००, ०४, २०, ३०,
३१, ५६, ६३, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, १५१६,
१८, २०, २१, २४, २५, २६, २७, २९, ५५,
१९५१, ६४.

अपुत्रवर्ध the inheritance of a sonless person
१२४०.

अपुत्रिन् not having an offspring ६९८, १२७१,
८५.

अपुरुष having no man १०३८.

अपुष्पिणी (a woman) not in menstruation;
(a girl) before the age of puberty
१०३०.

अपूत impure; not purified (by purificatory
rites) १०१०, १५९४, १६०३.

अपूप a cake १९३८.

अपूपशाला a bakery १६९५, १७५४, १९२९.

अपूर्ण non-fulfilment ६६०.

अपूर्वा (a woman) not belonged to another
man १२६६.

अपेय unfit for drinking १६२०, २८, १७८९,

१२३०.

अप्रसूती fertile fields ९२२.

अप्रकाल without fixed time ७०६.

अप्रकाश in secret; hidden; not visible ७५७.

६०, ९३४, ४०, १६२६, ५५, ९३, १७४५, ४६,
५७, ६३, १९२९.

अप्रचयातुका not decaying; not transitory; not
fragile; not fickle १००५.

अप्रज without progeny; without an off-
spring ११२९, ४१, १२७१, ८३.

अप्रजम् see अप्रज १४४०, ७३, १५५३, १८४६.

अप्रजस्त्रीधन property of a woman having no
offspring १४४५.

अप्रजस्य without the efficacy of giving off-
spring ९९४.

अप्रजा unprolific; without progeny १०१६,
२०, १३५०, १४२८, ३९, ४४, ४९, ६२, ६३.

अप्रजना not having brought forth (any
issue) १०२२, ३९.

अप्रजायमाना (a woman) who brings forth
no (live) children १०३४, १४३१.

अप्रतिकर्मक्रिया not decorating with ornaments
१०२३.

अप्रतिकर्मन् not discharging marital duties;
not taking responsibility १०९५.

अप्रतिवारित see अनिवारित १८५३.

अप्रतिश्राविणी (a wife) who does not accept
the debt (of her husband) ६८०.

अप्रतिष्ठिता not well established (in her hus-
band's house); poor; without offspring
१४१६, २५.

अप्रतीकर not keeping in order; incurable
(impotent person) ९३०, १०९५ (षण्ड).

अप्रतीत्त not given back (debt) ६०१, ०२, ०४.

अप्रत्ता (a maiden) not given away (in
marriage) ११९२, १२५५, ७३, १४२१,
२५, ५०, ६२.

अप्रत्ययभोग्याधि an enjoyable deposit given for
the redemption of interest and not of
principle amount ६५५, ५८.

अप्रपन्ना one who does not accept or consent
७१४.

अप्रमत्त attentive १०२८, १११५, १९, १२६७,
७१, १७५७, १९७४.

अप्रसूता having no issue ७०३, १०३०, ११००,
०३, १२, १३७३, १७९८.

अप्रसूतिका (a woman) having no issue १०३१,
१११२.

अप्राप्तफला unmatured १८४८.

अप्राप्तवयस् not in age १९७१.

अप्राप्तव्यवहार a minor in law ६९५, ७१०, ८१७,
११९९, १२०१, १६४०, १९२२, ४९, ५०.

अप्राप्ता not full-grown; not in proper age;
one who has not attained the age १०४१.

अप्रिय disagreeable १०२०, २४, २९, ५७, ६०,
१११९, १७८८, १९३१, ४२.

अप्सरस् a class of female divinities ६०१, ०२,
०३, ०५, १००२, ०३, ०८, ०९, ११११, १८४०,
९८, ९९, १९०१, ०२, ०३.

अप्सस् the hidden part of the body १२५४.

अफला unfruitful १०५२.

अवन्धक (debt) without pledge ७३१.

अवन्धु without kindred ६०३, ०६.

अवन्धुदायाद not kinsmen-heirs १२६५, ८४.

अवन्धव not a relative ७७१.

अवाह्य an outsider; not to be excluded ९२९,
१२८३.

अवीज destitute of manly strength; seedless
१०५६, १२६४, १३९३, १७०५, १९३०.

अवीजिन् see अवीज ११०२.

अब्द year १९५३, ६२, ८३.

अब्राह्मण not a Brāhmaṇa ८१२, १९, ४२, ९९८,
१२४३, १६७२, १७४४, ९३, १८१५, ३९, ४५,
५६, १९४८, ४९, ७४.

अब्राह्मणी not being a woman of the Brāh-
maṇa caste ८३८, १८८३.

अभक्त one who does not support or main-
tain ११०६.

अभक्ष्य not to be eaten; forbidden food
१०२५, १६१०, ११, २०, २८, ३६, ५४, ८२,

१७८९, १९३२.

अभर्तुका widowed १९४१, ४३.

अभाग not a co-heir; not entitled to a share
११४४, १३८५, ८७, ८९, ९७, १५७०, १९८३.

अभागिन् see अभाग १३८९.

अभार्य without a wife १५२४, ५८, ६०.

अभाषित not asked; not made to accept ६७२.

अभिगन्तु one who co-habits १७८०.

अभिगम see अभिगमन १८७८.

अभिगमन going; co-habitation १०१३, २३, ३८,
१६२०, १८४१, ४६, ४८, ७४.

अभिगामिन् see अभिगन्तु १६३९, १९४३.

अभिग्रह seizing १८८८.

अभिघात striking; attack १८००, २१.

अभिचार magic; employment of spells for a
malevolent purpose (one of the minor
crimes) १२८५, ८६, १६२१, ३१, ५५, ८०,
१९३०, ७७.

अभिचारिन् enchanting १६५४.

अभिजन noble descent १९६२.

अभिजात born of a high family ८६३.

अभिजिति victory; conquest १००६.

अभिज्ञ learned ७८८, ८९८, १९१३, १५.

अभिज्ञात proved; known १६८०.

अभिज्ञान sign of remembrance; a sign serv-
ing as a proof ७३७, ८६३, ९४५, १६८१.

अभिज्ञास intimidating १७९५, १९७४.

अभिद्रोह malicious assault १७७५, ८८, १८२४,
१९२२.

अभिपातिनी assailing १८६६.

अभिपित्व evening (when all come to rest)
(by Macdonald & Monier-Williams.);
arrival (by Yāska) १२५७.

अभिप्रतारण N. of a prince १११४.

अभिप्रवर्षण intimidation १६८९.

अभिप्राप्ति arrival १२५७.

अभिप्रेत intended ११९४.

अभिभव humiliation; disrespect १७६९, ९४.

अभिभू one who surpasses; a superior १००२,
१८९६, ९७.

अभिमर्श seizing; grasping; adultery १८५५, ९१.
 अभिमर्शन see अभिमर्श १८९१.
 अभिमाति an enemy ११८१.
 अभिमृष्ट touched १४३०, १८४१.
 अभियुक्त charged; accused १६७९, ९०, १७४४ १९४३.
 अभियोक्तव्य to be prosecuted, charged or accused ७१८, ४७.
 अभियोक्ता a prosecutor; accuser; plaintiff ७३७, ६७.
 अभियोग prosecution; charge; accusation; plaint ७३०, ६०, ६७, १६८२, ९०, १८००, १९०४.
 अभियोगिन् see अभियोक्ता १९६८.
 अभियोजय see अभियोक्तव्य ७६५, ६८, १०३५, १८००.
 अभिरूप handsome १०४१, १९४८.
 अभिलेखित a document १५७५, ८२.
 अभिलेख्य a document ९२५.
 अभिवादन respectful salutation १९३६.
 अभिशंसन accusation; insult १७६९, ७४, ८८, ९०, ९४, १८४९, ७६.
 अभिशंसिन् making a false accusation १८४९.
 अभिशस्त accused; blamed; charged with a heinous offence or mortal sin ७७१, ९९२, १५९४, ९९, १६४४, ५६, ८५, ८६, १८६१, १९३६, ६६, ६७.
 अभिशस्ताङ्क mark of an accusation १६८७.
 अभिशस्तिता defending from imprecations or accusation of sin ११४३, १४६४, १६००.
 अभिशस्तृ a punisher ११४३, १६००.
 अभिशस्यमान being accused or calumniated १५९४, ९५.
 अभिशप a curse १२७१, ८४, १९६५.
 अभिशपण्ड one who has been deprived of his potency by a curse १०९४.
 अभिषहमाण overpowering १२५४.
 अभिषेक ablution; consecration १०७६, १३९१, १९२३.
 अभिषेचन see अभिषेक १९२४.

अभिसंधान an intrigue; special agreement; consideration ८६१, १६८६.
 अभिसंधि intention; agreement १२६२.
 अभिसारक one who goes to meet a prostitute १६१८.
 अभिसारिणी (a cow) being laid to meet a bull ९१९.
 अभिहत killed १८३१.
 अभीक near; in the presence of १८३७.
 अभीषाट overpowering the enemies १२५३.
 अभीष्ट desired १५९६, १८९६.
 अभुक्तपूर्वा (a woman) who has not been enjoyed before १९७८.
 अभूति calamity १९८५.
 अभूमित्र a simpleton १७३४.
 अमृत not maintained; unpaid ८५२, ९०७.
 अभोगमुक्ति enjoyment or seizure without possession ९५४.
 अस्वावात assault; attack १६९८, १७५६, १९२९.
 अमृदय prosperity; [funeral ceremonies customary on joyful occasion (by Dr. Jolly); a ceremony offered to Manes on joyful occasion] ७७०, १०१८, ५८, १५२०, १९२०.
 अमृतघातयुध (a murderer) who has raised the weapon (with the intention of killing) १६५४, ५५.
 अमृतगल a kind of son; one who has offered himself as son after going near १२६६.
 अमृतप (भय) पति protection १६२३.
 अमृतपेत promised; accepted ६९८.
 अम्रातृ brotherless ९७०, ९६, १२५४, ५९, १५५५, ६००.
 अम्रातृक see अम्रातृ १३३८.
 अम्रातृका see अम्रातृ १२५५, ५९, ६३, ७२, ७३, ८२, ९४.
 अम्रातृमी not killing a brother १००१.
 अम्रातृमीवाद discussion regarding brotherless maiden १२५५.
 अम्रातृमी brotherless १२५५.

अमण्डयमाना (a woman) not celebrating her menstrual discharge by offering herself to her husband १०३५.

अमन्तु ignorant; silly ८१०.

अमन्त्रक unaccompanied by *Vedika Mantras* १५२९.

अमन्त्रा unentitled to *Vedika Mantras* १०४९.

अमर immortal १९८४.

अमर्याद unrestrained; immodest १०३२, १७०१.

अमाजुर् living at home; growing old at home (as a maiden) ९७९, १४१५, १९७९.

अमातृक motherless १०३५.

अमात्य a minister; councillor १६१२, ७३, १९३०, ४३, ६९.

अमानुष not human; anything but a man ८१०, १६२१, ९९, १९२९.

अमावास्या new-moon day (by Macdonald); last day of the waning-moon fortnight ८४२, ९९२.

अमित unlimited १०७७, १११९.

अमित्र an enemy ८१०, १६१९, १९८३, ८६.

अमुत्तस् from the other world; from heaven ९६८, ८३.

अमुत्र in the next world १३०२, १९३१.

अमूल्यक्षय without deterioration in value ६३८.

अमृत not dead; immortal; imperishable ६०५, ८४०, ९७४, ७६, ९८, १०००, ०१, ०४, १२५७, ६२, १८३६, १९६६, ७४.

अमृतत्व immortality ६०४, ९७१, १२५३, ५९, ७१, ७९, १९८०.

अमृत्यु immortality १६०१, ०२.

अमेष्य not able or fit for sacrifice; impure; polluted ७९१, ९३९, १००७, १६३१, ४८, १७९८, १८१४, १९२९.

अमोक्ष non-divorce; unlossening; non-liberation १०३६, १८२०.

अमोक्ष्या not to be divorced, freed or liberated १०३६.

अम्बर wearing apparel; garment; clothes

७५०, ८९९, ९४५, ५१, १११९, १५१३, २६, १८८७.

अम्बरीष N. of a king १३२९.

अम्बष्ठ the offspring of a man of *Brāhmanuṇa* and a woman of the *vaishya* caste ११०५, ८५, १२८८.

अम्बा mother; a good woman ८४१.

अम्बालिका see अम्बा ८४१.

अम्बिका mother; a good woman; N. of a sister of *Rudra* ८४१, ९९१, १००८, १४१५.

अय a die १८९७, ९८.

अयज्ञ not a sacrifice १००६, १६०२, १९७१.

अयज्यु not sacrificing १९७१.

अयज्वन् see अयज्यु १७२५, २७.

अयत unrestrained १९७४.

अयदशूल iron-rod १६७६.

अयस् iron; metal; an iron or metal weapon ६०९, ८९२, ११८२, १६०६, १७३३, ३४, ४७, ६७, ७५, ८८.

अयस्तदान iron-fetter १७६२.

अयाचित (ऋण) (debt) not asked for (by the creditor) ६२७.

अयाजिक not to be used for sacrifice १९६९.

अयुक्त improper; unsuitable; unappointed ८७६, १६१५, ३४, ४४, ५०, १९२२.

अयोग्य incapable; not qualified for १६१०, ३४.

अयोनि any place other than the pudendum muliebne ८५१, ९९४, १०१९, १६०३, १८५०, ७९, ९२.

अरण inimical person; foreign; free from debt; strange; disagreeable ८५८, ५९, १२५३, ५४.

अरण्य a foreign land; forest ९०३, ०४, ९२, १२६०, १५९४, ९९, १६१७, ६४, ८२, ९५, १७०२, ५४, १८३२, ५०, ५१, १९२९.

अरण्यचर a forester १९२५.

अरुणि a cubit of the middle length from the elbow to the tip of the little finger ९२६, ५९.

अरल a strip of leather (required in gambling) १६१७, १९०४.

अराजक having no king; anarchical ८६०.

अराजवाच्य not condemned by the king ७३७.

अराति particular evil spirits (who frustrate the good intention and disturb the happiness of man); an enemy ७५०, ९८४, १००२, ०७, १८९६.

अराधस् not liberal; selfish ९७१.

अरि an enemy ८६१, १६४७, ५५, ९८, १९२९, ८३, ८४.

अरिक्थभाज् not entitled to a share in the property १३४७, ९०.

अरिक्थीय incapable of inheriting ११०१, १३९६, १४०२.

अरिष्ट misfortune १०११.

अरिष्टम् unhurt; undefeated १९००.

अरिष्टा N. of *Durgā* १००४.

अरुण N. of the father of the fabulous bird *Jatāyū*; reddish brown ८४०, १२५७.

अरुणुद् an acrimonious or malicious man ८७४.

अरुन्धती N. of a woman १०२८, ६०, १११०, १५.

अरुन्मुख N. of a certain *Yati* १६०३.

अरुणी reddish ९६३.

अरेपस् sinless १६०३.

अर्क the sun १०५१, १६४८, १९३०.

अर्थ price; value ६३८, ७३०, ३६, ९२८, १६६३, ६८, ७७, ७८, ७९, ८४, १७०८, ३०, ३१, ३२, ८४, १९२७.

अर्थपतन fall in the price ७३७.

अर्थप्रक्षेपण fixing up of the price of commodities ७७८.

अर्थवित् knowing the value or price; expert in fixing up price ८८८, १६७९.

अर्थसंस्थापन see अर्थप्रक्षेपण १६७१, १७०७, १९२७.

अर्जुन N. of the third of the *Pāṇḍava* princes; N. of a tree ८१८, १९६५.

अर्गव the ocean ९७५, १९३६.

अर्थ meaning; subject matter; aim; purpose;

wealth; property; sum; principal ६१०, १९, ५१, ५३, ६०, ६२, ६९, ७०, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ७११, १६, १७, १८ १९, २१, २३, २४, २५, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३९, ४७, ४८, ५२, ५५, ५६, ६३, ८५, ९०, ९४, ८०५, ०८, १५, २८, ३९, ५४, ६१, ६३, ८९, ९७, ९६४, १०१७, २२, २८, २९, ३१, ३२, ४७, ७४, ७७, ९७, १११२, १४, १९, ३२, ४६, ४७, ४८, ७५, ९३, ९५, १२०७, ४१, ८३, १३५२, ८९, ९४, १४०२, २४, ६६, ६८, १५११, १३, २६, ७१, ८४, १६१६, ३२, ४६, ५१, ५४, ७२, ७९, ८०, १७२६, ५७, ५९, ६३, ६४, ८४, १८२९, ३२, ३३, ८५, १९०३, १८, २२, २४, ३६, ३९, ४१, ४२, ६१, ६२, ६४, ६५, ६७, ६८, ७१, ७३, ७४, ८२, ८३, ८४.

अर्थकारण the purpose of *Artha* (one of the three objectives of human life) १०२९.

अर्थकार्य occupation of obtaining wealth १०३९, १९२१.

अर्थकिल्बिन् one who has committed sin or crime in property-matters ६११, २४.

अर्थगौरव importance of the affair or purpose ९५५.

अर्थग्राहिन् a debtor ११४९.

अर्थह्नी wasteful १०५६, ८७.

अर्थवर an officer १६९०.

अर्थद a money-giver १९७४.

अर्थदण्ड fine १७६६, १८२८.

अर्थदम fine १६४६, १८८८.

अर्थदान gift of wealth ७९४, ८०७.

अर्थनाशिका wasteful; damaging property १४५७.

अर्थनिष्कृति acquittance of property obligation १५२४.

अर्थप्रत्ययहेतु (a pledge) which recovers the whole amount (principal and interest) ६६०.

अर्थभागिन् entitled to a share in the division of property १३९०.

अर्थश्रुत a wage-worker ८३४, ३५.

अर्थविवाद dispute about property ७३२.

अर्थशास्त्र science of governance or polity
१०३३, ३४.

अर्थसमुत्थान acquisition of property ११९२.

अर्थसिद्धि recovery of money ७१८.

अर्थस्वामित्व ownership of the property ११२४.

अर्थद्वर inheriting property; an inheritor of
property १२८१, १५६०.

अर्थहरण seizure of property १९७०,

अर्थहारक stealing property १६१२, ५०.

अर्थहीन deprived of wealth; destitute of
property; poor १०२९, १९७३.

अर्थागम mode of acquisition of property; the
source of property (the source of own-
ership of property) ११४२, १९८८.

अर्थादान enjoyment of property ११४६.

अर्थिन् a creditor; plaintiff; one who desires
or asks anything ६७६, ९४४, ६४, १२८५,
१५२६, १६४८, ७२, १८५०.

अर्थप्रकार (प्रतीकार) of desirable or good
nature; one who does not refuse to
a needful (person) १६७३.

अर्धसंज्ञिक a joint-cultivator; serf ६००, ८१७.

अर्धद्वर entitled to receive half (the proper-
ty) ११७४.

अर्धग youthful ९६४.

अर्थ a master; lord; *Vaishya*; man of high-
caste ८११, ९०२, १८९५.

अर्थजारा the mistress of a *Vaishya* or high-
caste person १३८५, १८३७, ३८.

अर्थमन् a bride-wooer; N. of an *Aritya* (he
is supposed to be the chief of the
Manes) ९८१, ८२, ८५, ८६, ९७, १००१, ०२,
०३.

अर्था a *Vaishya*-woman १८३८.

अर्वन् a horse ११५८.

अलम्बन having enough property; wealthy
६६५.

अलङ्कार decoration; ornament ९५१, १००६,
१२, २६, ३२, ३३, ४२, ४९, ११०६, १९, १२०६

०७, ०८, ०९, २२, २३, २८, १४१५, २७, १८८७
९१, १९३५, ८७.

अलङ्कृत decorated १०९८, १२७३, ९४, १७६६,
१८४३, ४८, ७५.

अलम्ब्यमान an absconder १७५७.

अलाबु bottle gourd १९२४.

अलाम not gain; loss; failure ७७७, १२७२,
८१, १३२१, १९६२, ८८.

अलोकान्वरित uncommon practice (not pract-
ised by the people) १११८.

अल्पबाध causing little annoyance or
inconvenience ९४२, ४७.

अल्पनिवेश little income १६८२.

अल्पमूल्य of small value १७५०, ५९.

अल्परक्ष्य having little property १५२४.

अवकाश dwelling place; shelter १०३८, १६०९,
८७, १७४२, १८४९, १९२९, ८६.

अवकाशद one who gives shelter ८७६, १६७१,
९७, १८९२, १९२९.

अवकाशदातृ see अवकाशद १७५६.

अवकीर्णिन् one who has violated his vow of
chastity १६०३.

अवक्रय a bargain in which the whole price
of the commodity is not paid ८९९, ९००,
२७, ३०, १६७४, ७९, १७३६, १९०४.

अवक्रयण rent; revenue ९२७.

अवक्रान्त hired property ७३६, १६८४, १९२२.

अवक्षिप्त thrown down १६१४.

अवगूरण assailing with threats १७९१, ९४.

अवगूर्ण assailed with threats १७९८, ९९.

अवगोरण see अवगूरण १७९३, १८२४.

अवग्रह drought १९२४.

अवघोषक one who spreads false or contemp-
tuous rumours १६१८.

अवघोषण proclamation १६८९.

अवचनीय not to be spoken; improper १७७४,
८७.

अवन a well ९२३.

अवदातद having no bad reputation १२६०.

अवध not punishing (corporally) ८१५.

१७९४.

अवध्य not to be killed; not liable to corporal-punishment १०६, १६०६, ५२, १७८७, १९६९, ७८.

अवनीपति a king १९३६.

अवपात falling; dropping १६३७.

अवपातन falling down १८२१.

अवभृथस्नान bathing or abluion after a sacrificial ceremony १६२१.

अवमर्द disfiguring; destruction; damage १६४२.

अवमर्दन see अवमर्द ९१८.

अवमर्शन touch १८७१.

अवमर्शमिति a compound wall ९२७.

अवमान्या to be treated with disrespect १०५७.

अवर the lowest degree; posterity १०७७, ११८५, १६०३, ०४, ०६, १४, १७, १८, १९, ४३, ७४, ८७, १७५८, ६६, ७०, ७७, ८७, ९९, १८२८, १९६३, ६४, ८४.

अवरुद्ध forcibly prevented ६०८, १८४८, ७७.

अवरोध obstruction ८४४.

अवरोधज born in the harem १४०३.

अवरोधन confiscation; imprisonment; restriction ८४२.

अवरोपित killed by stretching out on a stake; impaled १६१५.

अवर्जुषी not abandoning १८९९.

अवर्ति poverty ११६२.

अवलम्बन clinging to १७९८.

अवदितु one who speaks finally; one who gives definitive opinion ११६२.

अवशर्पयितु one who breaks wind against १७९६.

अवशा not obedient १०२२.

अवशिन् not independent ८४२.

अवश्यकार्य to be performed invariably or necessarily १५८४.

अवस्थ a habitation; house; dwelling ९५८.

अवसाद defeat १९१३.

अवसान resting place; settlement ११२२.

अवस्कन्द assault ८६३.

अवस्कन्दक a highway-man १६१८, १८४७.

अवस्कर a privy; a place for sweepings ८२९, ९२६, २७, ४६, १०९९, १४०२.

अवस्थान dwelling; habitation ११६६, १८७१.

अवहार्य to be caused to pay ७५८.

अवहीन compensation; fee १८४८.

अवागुष्टा pleasant-spoken १०९९, ११११, १४.

अवाचीन directed downwards १००७.

अवाच्य blameless; faultless ८१८, ५१.

अवार sluice-gate; this side (of a river) ९३०.

अवि a sheep ६०६, ९०४, ११६६, ८२, ८३, ८४, १९००.

अविक a sheep ९०५, ०९, १३, १६, २०, २१, १२०८, १६७२, १८११, १९५९.

अविकल्प doubtless १०९४.

अविका a ewe ९६६, १०७३.

अविकृत being in its natural condition १३९०, १४७३.

अविक्रय unsaleable ८७९, १३२९, १६११, ४५, १९८३.

अविच्छिन्न (पिण्ड) uninterrupted line or pedigree ११९९.

अविज्ञात unknown ७४७, ६६, ६८, ६९, ८०५, ९६, ९७, १२७०, १५७१, १६४०, ७२, ८२, १७६४.

अविज्ञान unconsciousness ८००, १६१९.

अविद्य unlearned १२११, १७.

अविदुस् unlearned १११६, १५९३, १६६५, १७६१, १९३०.

अविधवा not a widow ९७८, ९४, १००७.

अविधि not a rule or injunction; without restrain or care ८२६, ११६६.

अविपाल a shepherd ९०३.

अविभक्त not separated; undivided ६७९, ८०, ८२, ९०, ९१, ७१४, २१, ८०३, १२०१, ०३, १४, १५२२, ६१, ७४, ७९, ८०, ८५, ८७, ८८, ८९, १९८४, ८८.

अविभक्तदायाद sharer of an undivided oblation १४६७.

अविभक्तपत्नी wife of a co-heir who has not divided his inheritance १५२९.
 अविभक्तोपगत acquired by means of undivided (property) ११९९.
 अविभाज्य indivisible १२०७, २०, २२, ३१, ३२, ३३, १९८३, ८८.
 अविभावित not proved; unperceived ७६२, १७६४.
 अविरोध being in agreement with; non-opposition ८७५, ७९, १५८४, १९४२, ८२.
 अविरोधिन् not opposed १९४३.
 अविवक्षित not being under special agreement (of yielding interest) ६२७.
 अविवाहिन् not to be married १६२७.
 अविवाह्या ineligible for marriage १०९४.
 अविशेष without distinction, speciality or discrimination १२३६, ५५, १३८५, १४१५, १६४३.
 अविष्य intolerable (occurrence) ८७८, ७९, ९३२, ३९.
 अवीतक place other than a forest १७४३, ६३.
 अवीरा (a woman) having no son ९८७.
 अवृत्ति want of subsistence १०६०, ११०७, १६५९.
 अवृद्धिक not bearing interest ६४६.
 अवृध not rendering prosperous or refreshing (the gods with sacrifices) १९७१.
 अवैद्य unlearned १२०४, २०.
 अवैधव्याकाम्या desirous of obtaining non-widow-hood १११०.
 अव्ययी not longing for copulation; a frigid woman ९८८.
 अव्यभि(मी)चार non-failcre; non-transgression conjugal-fidelity ७८१, १०५४.
 अव्यभिचारिणी not adulterous; faithful १५२१, २७.
 अव्यय imperishable १०७७, १६२२.
 अव्यवहार्य invalid; unfit for transaction ७९४.
 अव्याकृत unexpounded ७४७.
 अव्याहत not opposed; unresisted ९२८.

अशक्त incapable; weak १७७२, ८१, ९४, १९२१, ३९, ६२.
 अशक्तमर्तुका (a woman) whose husband is incompetent १६०९, १८४७,
 अशन food १०५३, ७६, ८३, ९९, १११४, १४०१, १५२०, १६९८, १७५२, १९३६.
 अशनया hunger १५९६, ९७.
 अशनि the thunderbolt ९१८, १८९९, १९०२.
 अशरीरिणी not coming from a visible body १९८५,
 अशान्तलाम (a debt) the interest of which has not ceased to accrue ६५१.
 अशास्त्र unentitled to *Sāstra*; unscriptural १०३३, १९४१.
 अशास्य unblamable; not to be punished ९७४.
 अशिरम् headless १६०९, २७, १९७०,
 अशीतिभाग eighteenth part ६११, १९, २४, ३१, ७३१.
 अशुचि impure ७३७, ८२९, ७९, ९२५, १६१०, ७४, १७५४, ९९, १९३९, ४०, ७७,
 अशुद्ध impure; guilty १६४८, ८४, १७४०, १९१९, ६१, ६७.
 अशुभ not fair; inauspicious ८२९, ५३, १११९, १९४३, ६५, ६६.
 अशुल्कस्त्रीधना (a woman) having neither nuptial present nor woman's property १०३४, १४३१.
 अशुल्कोपनता not obtained for price or nuptial present ११०२, १३४७.
 अशुश्रूया breach of contract of service; neglect of service ८२४, ३४, १०२०, ३५.
 अशूद्र not a *S'ūdra* ८४२.
 अ(आ)शौच impurity (caused by death or birth) ८७९, १३५२, ७४, ९२, १५६८, १६७९.
 अश्मक N. of a king (procreated by *Vasistha* on *Madayanti* by *Niyoga*) १२८५.
 अश्मन् a stone; rock ९२३, ३४, ५०, ६१, १९३१.
 अश्ममाण्ड an article of stone १६७१, ७२.

अश्रद्धा want of belief; distrust ७९२.

अश्रीर unpleasant; ugly ९७३.

अश्रुत ignorant १२२१.

अश्लीला (बान्) rustic language; low abuse १५९४, ९५, १७८५, ९१.

अश्व a horse ६११, ९५, ७६४, ७५, ८११, १४, ४०, ४१, ५४, ९०४, ०५, ०६, १७, १९, २०, २३, २४, १०७३, ७४, ११२१, ८३, ८४, १६०१, १२, १८, ५१, ६९, ७२, १७६४, ९७, १८३५, ९४, १९०१, २९, ७३, ८०.

अश्वपाणिन् horsebane; killing a horse १६०९.

अश्वत्थ N. of a tree १९६६.

अश्वप a groom ९०३.

अश्वबुध्य consisting of horses (as wealth) ८०९.

अश्वमेध the horse-sacrifice १३५२, १५९९, १६०१, २१, ४८.

अश्वस्तनविधान non-provision for the future १७२५.

अश्वहृत् a horse-stealer १६२९, १७११, १३, ६५.

अश्विना (नौ) N. of the two divinities (who are considered as the physicians of the heaven) ८५८, ५९, ९६५, ८०, ८१, ८३, ९९, १०००, ०१, ०२, ०४, ०८, १२५७.

अष्टाकपाल (an oblation) prepared or offered in eight pans १५९६.

अष्टापाद्य eightfold १६५६, १७२१, ५२.

अष्टावक्र N. of a sage १०३१.

अष्टीबल N. of a disease (*Smṛtichandrikā*) १०२५.

असंदिष्ट not authorised; unasked ७८१, ८२६.

असंपाठ्य one with whom it is forbidden to read or study; not to be taught १६२७.

असंपात without impediment; without collision; without easy access ९२६.

असंभाष्य unfit for conversation १६४४.

असंभेद non-contact; the being separate; non-confusion ९२४, २५.

असंभोज्य one with whom one ought not to eat १६२७.

असंयता unbridled; unrestrained १०३३.

असंयाज्य one with whom nobody is allowed to sacrifice १६२७.

असंसृष्टिन् not reunited (brothers etc.) १५४६, ६२.

असंसृष्टिविभाग the heritage of not reunited (brothers etc) १४६५.

असंस्कृत one whose initiatory rite has not been performed १२३४, १४२२, २३, १५८६, ८७.

असंस्कृता not married; vide असंस्कृत १०२३, १२६६, ७०, ७३, ७९, १४१९.

असत्प्रतिग्रह receipt of unfit presents or from improper persons ७७२.

असत्प्रलाप nonsensical and false talk ११११.

असत्य untrue; false ८०६, ९७०, १०३२, ७६, १७७९, १९७७.

असत्स्त्री a bad woman १०३२, ७७.

असद्द्रव्यदान gift of an improper thing ७९४.

असद्धर्म a false religion १०३२.

असवर्ण of a different caste; not belonging to the same caste १२३९, ८८, १३४९, ५०, ८४, १८४६, ९०, ९१.

असाक्षिक unwitnessed १८००, १३, १९६५.

असाक्षिप्रणिहित not ascertained by a witness १६७२.

असाधु a wicked man ७९४, १०५६, १६४७, १७२६, १९१४.

असाध्य not proper or able to be accomplished ८४८.

असाध्वी an unchaste woman १०१७, ३३.

असार incapable; poor; without strength ६११, ६२, ८६१, १६७४, ७७.

असारता unfitness; fragility; worthlessness ६४१, ५१, ५४.

असित black (wealth) १९८३.

असिन्वन् insatiable (Monier Williams); not building or working (by *Sāyana*) ११२०, ५९.

असुत having no male issue १५१३.

असुता having no female issue १४०८, १४.
 असुर supreme spirit; the chief of the evil
 spirits ६०४, ९७५, ११२१, ४३, ४४, ६०,
 १५९६, ९७, १८३६.
 अस्यत्समुत्थ having its roots in scorn ११०२.
 असोदर्य not born from the same womb
 १०४०, १५२९.
 अस्त home ६००, ९७०, ८४, ८८, १०००, ०२,
 १८९५.
 अस्तमित dead १११६.
 अस्तिनास्तित्व the being partly true and partly
 not ९५४.
 अस्तेय not-stealing १७२२, ४४, ५२, ६६,
 १९३६.
 अस्थि a bone ६०९, ३०, ९३४, ४०, ५०, ६१, ६२,
 १६००, १७४५, ४९, १९३८, ६६.
 अस्थिभेद fracturing a bone १८३१.
 अस्थिभेदक a bone-fracturer १८०३, २९.
 अपृथक् an untouchable १६१०, १८३३.
 अपृथग्भेद्युना a virgin १०२०.
 अस्त्वजाति belonging to a different caste
 १०५४.
 अस्त्वन्तर् dependant; one who is not the
 owner ८००, ०५, १८, २५, ३३, ८९, १०१२,
 २३, ३१, ४४, १३६१, १८८८, १९७७.
 अस्त्वपना not having one's own property
 १४१४.
 अस्त्वर्थ not leading to the heaven ७९४,
 १७९३.
 अस्त्वान्त्य dependence; not independence
 १०९८, १११२, ४६, ४८, १२६४, १५५५.
 अस्त्वामिक not being an owner; unowned; not
 having an owner ७६९, ८२, १२८७,
 १९६१.
 अस्त्वामिन् not an owner ७५८, ६०, ६२, ६३, ६५,
 ६९, १६२१.
 अस्त्वामिप्रतिक्रीश bidding (for property) in the
 absence of its rightful owner (*Sāmaś-*
āstri); bidding of the non-owner
 २२८.

अस्त्वामिविक्रय sale effected by another than
 the rightful owner ७५७, ५९, ६२, ६३,
 ६४, ६६, ६८.
 अस्त्वामिविक्रीत sold by a person who is not the
 rightful owner ७६३.
 अस्त्वाम्य absence of right to property; ab-
 sence of property ८३९, १०३७, ११५६,
 १३९२, १४३१.
 अस्त्वाम्यनुमत consented by one who is not the
 rightful owner ७६३, ९६०.
 अहः the deity presiding over day १९६४,
 ६५.
 अहाय not to be taken or seized (by
 the king) १४७८.
 अहि a snake; the serpent of the sky ९९७.
 अहितुंभिय N. of a deity १८९७.
 अहीन a particular son १३५५.
 आकर a mine १६८७, १९२१, २८, ४९.
 आकस्मिक (property) accidentally gained १९८३.
 आक्रमण ascending; a step ९२४.
 आक्रुष्ट calumniated १८३१.
 आक्रोश shouting; slander or abuse ७९४, १६१९,
 ३४, १७६९, ७१, ७३, ८३, ८४, ९०, ९४, ९५,
 १०३३, ७३.
 आक्रोशक a slanderer १६१९, १७९०.
 आक्रोशयितृ see आक्रोशक १७७०.
 आक्रोष्टृ see आक्रोशक १७८६.
 आक्षारयत् one who calumniates १७७०, ७७,
 ९०.
 आक्षारित calumniated १६५०, १८५३.
 आक्षिक contracted at dice (as debt) ६६३,
 ७८, ८०, ७०८.
 आक्षिकपण (money) won at play; a stake in
 dice ६२७.
 आक्षिप्त (षण्ड) (an impotent) who spills his
 semen (by Dr. Jolly); (an impotent)
 who enjoys without being able to dis-
 charge his semen १०९४, ९५.
 आक्षेप remonstrance (*Smṛticchandrikā* and
Madanaratna); receiving back the

loan from a debtor (*Vivādaratnākara*); reviling ११४६, १६४२, १७७०, ७१, ८५, ९४, १९३६.
 आह्वयान rumour; tale; story ९५७, १०२८, १७९२.
 आगत occurred, obtained; come ७५०, ५२, १११०, २९, १२१५, १६२१, १७, ५५, १८००, ८१, ८२.
 आगतश्री one who has obtained wealth १००५.
 आगच्छिा embraced ९६६.
 आगन्तुक a visitor without invitation; stray (as cattle) ७८६, ९१५, १९, २०.
 आगम legal proof or source of property-ownership; a claim; origin; source; stream; import ७२५, ३७, ६२, ६३, ८०३, ०७, ९५, ९३५, ५०, ११११, १२८७, १४७३, १५२७, ८०, १६३०, ५२, ८३, ८४, १७०७, ९५, १८१३, ९१, १९२७, २९, ४३, ५०, ८४.
 आगम् offence; fault; sin ६०६, ९६८, ६९, १०९७, ९९, १२५८, १५९३, १६२७, १८२९, ४०.
 आग्नीषि a particular priest ८१४.
 आग्नेय belonging or relating to the fire or its deity ९५१, १५९६, १९३०.
 आग्रयण the first *Soma* libation at the *Agnistoma* sacrifice ११६१.
 आग्नेय see आग्रयण ११६३.
 आघात a stroke १०३५.
 आङ्गिरस् a descendant of *Angiras* १११६, १२८२, १६००.
 आचरण practice; behaviour ८७५, १९४२.
 आचरित the usual way or customary mode (of calling in debts); behaviour; acted ७१७, २३, २५, १९३१.
 आचामोदकमार्ग an outlet for used up water ९२६.
 आचार behaviour; custom; way ६२५, ७२८, १०१६, १७, २३, २८, ३०, ३२, ८५, १११०, १५, ८५, १३९१, १६८३, ८५, १९१५, २०, २१, २३, ४३, ६५, ७७, ७९.

आचारक्रम the course or order of acquirement ७५७.
 आचारदत्त customary gift ८०८.
 आचारहीन unobservant of customs १४०२.
 आचार्य a spiritual teacher; preceptor ७७०, ८८, ९८, ८०३, २७, ४४, ६२, ९५९, १०३८, ११०४, १२०७, ४५, ५१, ८८, १३६३, ८४, १४६६, ६८, ७०, ७१, ७६, १५०९, ३०, १६०६, १०, १४, २७, ३५, ६४, १८००, २७, ३३, १९०४, १८, २२, ७२, ७३, ७४, ८४, ८५, ८६, ८८.
 आचार्यघातक murderer of a teacher १६१९.
 आचार्यतनया daughter of a preceptor १८७४.
 आचार्यपत्नी wife of a preceptor १८७४.
 आचार्यभार्या see आचार्यपत्नी १८८२.
 आचार्यव्यञ्जन guise of a preceptor ८६२.
 आचार्यी see आचार्यपत्नी १८५०.
 आच्छादन clothing; garment ८५६, १०२२, ३५, ५३, ८३, १११४, ९८.
 आच्छिद् cutting off ७९४, ८०८, १४५७.
 आजि a battle ११२२, ४२.
 आजीवक a member of a religious sect founded by *Goshala Makkhaliputra* १९२२.
 आज्ञा order; precept; injunction ८४५, ६२, ९१, १०२९, ८८, ११०९, १४००, १९२१, ३३, ३६.
 आज्ञाक्रम a purchase by order; purchased by partial payment ९००, ०१.
 आज्ञाधि a pledge by authoritative order ६६०, ९००.
 आज्ञामेष arrest by royal order १९४१.
 आज्य ghee १३४८, ६३, ७३, ८५, १६७२.
 आज्ञन ointment (esp. for the eyes) ८१२, ९७८, ९७.
 आटविक a forest-dweller ७३५, १६८२, ९३, १९२९.
 आटिकी N. of the wife of *Ushasti* १०१०.
 आढक a particular measure १४०३, २८, १५२६, १६७७.
 आढ्य wealthy ८६३, १०३०.

अग्निद्वार the front door १२६,

अततायिन् a desperado; endeavouring to kill some one; a murderer (incendiaries, ravishers, thieves etc.) १६०७, ०८, १२, २५, २६, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, १८३१.

अततायिवध killing of a अततायिन् १६१२, २६, ४८, ५३, ५५,

अतिथेय see अतिथ्य १०२३.

अतिथ्य hospitality ११८१.

अतिपातिक (पण्य) (a commodity) which is likely to perish soon ८७९.

अग्रुर sick; diseased ७०३, ८०४, ७५, ११०३, १६५१, १७०१, १९५१, ६३.

अग्रतोष a musical instrument १९३५.

अग्रमघातिनी a suicide १११७, १९.

अग्रमघनिष्कृति atonement of a suicide १६५१.

अग्रमज self-begotten १०२९, ७७, १२४९, ५४, ८७, १३५०, १५२९, १९८५.

अग्रमत्याग suicide १६५१.

अग्रमत्राण see अग्रमरक्षा १६०८, १२.

अग्रमनः विक्रेतु (a slave) self-sold ८३०.

अग्रमनाश self-annihilation १०१४.

अग्रमनान्वध one's own kinsman १५२८.

अग्रमरक्षा protection of one's self १५५५, ६१.

अग्रमविक्रयिन् a self-sold (slave) ८१७.

अग्रमशुक्र one's own semen virile १२८४.

अग्रमाधातु one who has voluntarily enslaved himself ८१७.

अग्रमापक्रमण (woman's) wandering at will; roaming १०३७, १३९२, १४३१.

अग्रमोपजीविन् a labourer; actor १६६२.

अग्रमत्यकि one who feels urgency; urgent ७७१.

अग्रमेयी a woman who has bathed after her courses १६०६.

अग्रमवर्ण incantation; magic; sorcery of Atharvaveda १६१२, २६, ५०.

अग्रदर्श N. of a hill १९२१.

अग्रदातु a creditor ६११.

अग्रदान receipt; seizure ८६१, १०३४, ३५, १४५८, १६१७, २१, ५७, ५९, ७६, ८६, १७२५, ४४, ५२, १८४८, १९३१, ६७.

अग्रदित्य N. of a deity ८५८, ९६९, ९१, १००६, १०, ११८१, १२५८, १५९६, ९७, १९३०, ४०, ६४, ६५.

अग्रदिनव want of luck in dice १९०२.

अग्रदिनवदर्श having in view misfortune (of others) १८९७, ९८.

अग्रदिवर्ण the first caste १७६९, ९४.

अग्रदीपिक one who sets on fire; incendiary १६१९.

अग्रदेश a pledge which is to be delivered immediately to a third person; bidding; order ६३८, ११०९, १५२९, १६३७, १९३३.

अग्रध source of subsistence १७९२, ९४.

अग्रधमन mortgage ८०३, १५२३, ८५, ८७, ८८.

अग्रधमण्य the state of being a debtor ७०८.

अग्रधातु a pledgor ६५५, ५६.

अग्रधान a pledge; surety; deposit; placing a sacred fire ६५४, ५६, ७३२, ३५, ८१७, ९३०, ३१, ३२, १०१७, १५६८, ७५, १६७४, ७७, ८१, ८३, १७३३, ३६, १९०४.

अग्रधार a tank; pond; reservoir; dam ९२६, २८, ३०.

अग्रधि a pledge; security; mortgage; a criminal act; unhappiness; troture ६०८, २८, ३६, ३७, ४०, ४१, ४३, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५५, ५६, ५८, ६०, ६१, ६९, ८५, ९५, ७३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ६६, ९८, ८०२, ०७, ४४, ८९, ९०, ९८, ९३०, १४६३, १५१८, ८९, १६४१, ८३, ८५, १७४४, १८३८.

अग्रधिकर्मन् the act of depositing; dispute regarding a deposit or mortgage ६३६.

अग्रधिग्राह a pledgee ६६०.

अग्रधिनिष्क्रय redemption of a deposit; re-turning of a deposit ७३१.

अग्रधिपल supremacy १२६१.

आविषाल a pledgee ६३८, ७५.
 अधिप्राप्त spoliation or loss of a pledge
 or deposit ७३५.
 आधिभोग enjoyment or use of a deposit or
 pledge ६०७, ३१.
 आधिलिखित deed of mortgage or deposit ६६०.
 आधिलेख्य see अधिलिखित ६५६.
 आधिदेनिक (property) received by a
 woman on supersession १०३४, ३५,
 १४२८, ३१, ४२, ४३, ६२.
 आधिस्तेन the robber of a deposit or pledge
 ७३१.
 आधीकृत a thing pledged or mortgaged
 ६३७, ५५.
 आधेय a pledge; to be kindled or placed
 (as fire) ६४१, ११२६, १५९६.
 आध्वर्य price of a deposit ६४९, ६०, ७३१.
 आनन्त्य eternity; immortality १०७९, ११९७,
 १२६४, ७१, ७९, ८२, ८९, १७९२, १९८७.
 आनीतशुल्क property brought from father's
 house १३९२, १४३१.
 आनुपूर्व्य succession; order ७१६, १०२४, २७,
 ११८३, १२४३, ४६, १३५०.
 आनुलोम्य order of the castes etc. from
 higher to lower ८२४, ३६, १०९३, ११०४,
 ०५, १२५२, १७८४, १८४६, ७२, ८३, ९०, ९१.
 आनुष्य acquittance of debt १३७३.
 आनुशंस्य compassion; pity ८२०, १२४४, ८४,
 १३२४, १४५५, १९२७.
 आन्त्र the bowel ९५१.
 आपण a market ६५४, ८५४, ९९, ९५२, १६८९,
 १७६३.
 आपद् misfortune; difficulty; calamity ६२७,
 ३१, ६०, ७१५, ९४, ९८, ८०४, ०७, १८, ३८,
 ६१, ९३०, ३९, १०३३, ६४, ७५, ११०७, १७,
 १८, २७, ३१, १२५१, ८४, १३०४, ५२, ७३,
 ८४, १४६१, १५८८, १६२०, १९२०, २२, २५,
 २९, ३०, ३७, ७३, ७४, ७८, ८६.
 आपकृत (debt) contracted in times of
 distress ६९८, ७१२.

आपद्गत fallen into misfortune; unhappy
 ९३९, १०४०, १२६६, १६३१, १९२९.
 आपदत्त (a son) given in times of distress
 १३५२.
 आपूषिक a baker १६७९.
 आप्त skilled; a reliable person १८०९, १९२१,
 ७४.
 आप्तकारिन् a trusted servant १०४८.
 आप्तभाव the state of being trustworthy
 ८४९.
 आढन्य jewellery (*Shāmskhāstri*); tying
 ornaments १४३०, १८४९.
 आवाय trouble ९३०.
 आमरण an ornament ६११, ८६०, ६३, १०२५,
 ३५, ३८, १११९, ८४, १२१९, २२, ३०, ३३,
 ४४, १३९१, १४३०, ५४, ६१, १६८४, १८००,
 ४८, ८१, १९७९.
 आभूति superhuman power or strength
 १००५.
 आमन्त्रण deliberation १८९६.
 आमपात्र an unannealed vessel १८४१.
 आमय disease १०२२, १११६, १८, १४०१.
 आमिक्षा clotted curds १००७.
 आमिष an object of enjoyment; flesh
 १६८२, १७५०, १९७८.
 आमुष्मिक belonging to the other world ७२४.
 आमोद dalliance १८८०.
 आम्राय texts of the *Veda*; scriptures १५१२,
 १९१८.
 आम्र a mango १७६१, ६३.
 आय the receipt ११०६, १९, १५६५, ८१, १७४१
 ५२, ६५, १९२८.
 आयतन house; resting place; sanctuary
 ९२५, २६, ३०, ४२, ४४, ४६, ६१, १८९६.
 आयति the future ८६०.
 आयव्ययः skilled in revenue and expendi-
 ture ७८४.
 आयस of metal or iron १७०२, १८६५, ९०,
 १९६६, ६७, ७७.
 आयुध a weapon ६१०, २६, १२३१, १६०५, ०७,

१८२४, ३०, ८७, १९३५, ३६, ६५.

आयुधागार an armoury १६२९, ८९, १७१३, १९२९.

आयुधिन् a warrior ८३५.

आयुधीय a warrior; member of a martial race ८२८, १६१९, १९१९, ३५.

आयोगव a man sprung from a *S'ūdra*-man and *Vaiśhya*-woman ११०५, ८५.

आरकूट a kind of brass १६७५.

आरक्षक a guard १७५७, ६२.

आरक्षिन् see आरक्षक १६८१.

आरण्य a wild animal; belonging to a forest १५९४, १६०९, १७९९.

आरम्भ beginning १०१८, १६४७, ४९, १८३१, ८७, ८८, १९२५.

आराधन worship ११११, १७, १९, १५२४, १९७९.

आराम a garden ७३१, ८७३, ९२०, २६, २८, ३०, ३७, ३९, ४२, ४५, ५०, ५८, १२०१, १६१३, १७६५, १८८०, १९७६.

आर्त distressed; afflicted ७१०, ९३, ८००, ०४, ०५, ०६, ४३, ४४, ४५, ७८, १०९७, ११०७, ३०, १७०२, २८, ४६, १८३१, ३४, ८८, १९२७, ६३.

आर्तदान help rendered to an afflicted person ८४३.

आर्तेना waste (field) ९२२.

आर्तव the menstrual discharge १११२, १८४८.

आर्ति disease ११४६, १४६१, १९८७.

आर्त्विज्य the office or business of a sacrificing priest (ऋत्विज्) ७८३, १०१०, १२२५, १५९४.

आर्पण entrusting; delivering ६६०.

आर्य a member of the three high castes; lord; a freeman ७२८, ३८, ४७, ८०९, १०, १२, १५, १६, १७, ९५५, १०३३, ४९, १६६४, १७२८, १८४४, १९०३, १४, २७, ६३.

आर्यप्राण an *Ārya* by birth ८१६, १७.

आर्यभाव the privilege or status of an *Ārya* ८१७.

आर्यलिङ्ग wearing an emblem of *Ārya* १६९४,

१७६४, १९२९.

आर्यवृत्त behaving like an *Ārya* १६९२, १९२९.
आर्यकी wife of an *Ārya*; woman of *Ārya*-caste १८४१.

आर्यी woman of *Ārya*-caste १६९०, १८४४, ५०, ७४, १९२२.

आर्योवर्त N. of the country of *Āryas* १९२०, २१.

आर्य a form of marriage derived from *Rakis* (the father of the bride receiving one or two pairs of kine from the bridegroom)

१०३४, ९६, ९८, १२८६, १४३९.

आर्यभ produced by a bull १०७३, ११०२, १२७२.

आलिङ्गन embracing १८८५, ८९.

आवरण a fence; cover ९१९, १११६, १६१९, १९२५.

आवर्तन returning around; circuit ९०२.

आवसथ a house १८९७.

आवाप sowing १९२५.

आवार shelter ८६३.

आवार्यभाग the part to be covered ९२६.

आवासद see अवकाशद १७५५.

आविक woolen cloth ६३२.

आविष्टिना enveloped १६००.

आवेशन a workshop १६९५, १९२९.

आवेष्टन tying १७९८, १८३४.

आशाकारिकवर्ग the class of people that works according to its own wish ८४३.

आशासना asking, praying or craving for ९९१, १०००.

आशुमृतक suddenly or instantly dead १६१५.

आश्रम a hermitage; a stage in the life of a *Brāhmaṇa* १३७३, ८४, ८९, १९१६, १७, २१, २६, ३५, ४१.

आश्रमिन् a hermit १९३३, ८६.

आश्रय refuge; resort ७६६, ८४, ११३०, ५५, १६२०, ४९, १८८९, १९१४, ३६.

आश्रित depending on; supported ७१५, १७४६, १९२९.

आसजन the act of clinging to १७१४.

आसन a seat ८६०, १०२९, ४९, ११०६, ११, ८४, १२३३, १३९२, १६०९, ३७, ६५, ९०, १७४५, ९४, ९५, ०६, १८०२, २८, ३५, ५२, ८१, ८५, ८७, ८९, १९३३, ३६.

आसन्दी a chair or stool १००४.

आसन्न near or proximate ८९८, १०४०, १२४५, १४६६, १५१८, १६१६, ४०, ८५, १७५४, १९२२.

आसव spirituous liquor; distillation ६३३, ३४, ८९९, १९३८.

आसुर a form of marriage (in which the bride-groom purchases the bride from her father and paternal kinsmen); relating to *Asura* १०३४, ९६, ९८, १२८६, १४३०, ४०, ५९, ६२, १७२७, १९६५, ८२.

आसुरि N. of a *Rshi* ९९७.

आशेष arrest; custody ७२७.

आस्कन्द a die (esp. the fourth) १८९७.

आस्थद abode; dwelling place १०३३.

आस्थ the mouth १६००, १७७०, ७५, ८८, १९६८, ७७.

आहरण robbing; seizing ९२६, १९४०.

आहर्तु an officer (of a sacrifice) १९०५.

आहवनीय a particular sacred fire १८९६, १९८५.

आहार meal; eating १६८०, १८८७.

आहाव a bucket; vessel ९२३.

आहित mortgaged; pledged; deposited; kept ६५३, ६१, ७६७, ८१७ २९, ३२, ४९, १९०१, ६४.

आहितक see आहित ८१७, १६८४, १८५०, १९२२.

आहिताग्नि one who has placed the sacred fire upon the altar; a sacrificer ७७२, ८०३, १०१६, १५९३, १६६०, १७२५.

आहितिका (a woman) pledged ८१७, १६९०.

आहृत taken; seized ६१२, ७८७, १९५९.

आह्वानकारिन् a summoner १९४३.

आह्वान sugar-cane ६३०, ३४, १०७१, १७२३, ४९, ९२, ६६, १९३६.

आह्वान N. of a king १३२९.

आह्वान a particular tree and its fruit १९३८.

आह्वान a sacrifice १०२५, १७०१.

आदिहास traditional accounts of former events १०३२.

आह्वान gait १९८१.

आह्वान fuel used for the sacred fire १३६३, ८४, १६७२.

आह्वान the moon or its deity १०८०, ११२०, २१ १९०२, ८५.

आह्वान a particular deity ६०१, ०४, ७९१, ८०९, १०, ११, ४१, ५८, ५९, ७८, ९०३, २२, २४, ६९, ७०, ७२, ७३, ७४, ८३, ८६, ८७, ८८, ९५, ९७, ९९, १००१, ०३, ०४, ०५, ०६, ११११, १६, २०, २१, ४३, ५९, ८०, ८१, ९५, १२५७, १४६४, १५९५, १७, १६००, ०१, ०३, १९००, ३०, ३६, ७१, ७७, ७८, ७९, ८०.

आह्वानः *Indra's* bow; rain-bow १६१५.

आह्वानपत्नी the wife of *Indra* ९८७.

आह्वानिणी the wife of *Indra* ९८७, ९४, ९७, १००२, ०७.

आह्वानिय an organ ८१९ ६०, ९९५, १०१६, ३१, ८५, १३८७, १७७९, १८३३, १९१८, ८१.

आह्वानोत्त upheld or promoted by *Indra*; N. of a teacher १६०१.

आह्वान fuel ९२६, १५२०, १६६१.

आह्वान an elephant १९५४.

आह्वान speech; the goddess of speech ८४२.

आह्वानिणी full of food; N. of a river १२६०.

आह्वान a hole in the ground; barren soil १५९८, १८०३, ९५, १९७४.

आह्वान vigorous; active ९६९, ७१, १२५८.

आह्वान an arrow ९४७, ४८, ९८, ११३१, १४६४, १६००, १९, १८१९, १९३३.

आह्वान a sacrifice १०५०, १२३३, ८४, १६१९, १९०६, ७८, ७९.

आह्वान a brick ६१०, २६, ३०, ८५१, ९९, ९३४, ५०, ६१, १६८९, १७६०, १८३०, १९६६.

आह्वान the merit of sacred rites stored up in heaven १३४९, १९२०, ६३, ६४, ८७.

आह्वान a sacrifice ६०४, ८५८, १४२४.

ईक्षणिक a fortune-teller १०२५, १६९३, १९२९.
ईर्ष्याण्ड one jealous (a kind of semi-impo-
tent man) १०९४, ९५.

ईर्ष्यासमुत्थ having its root in jealousy ११०२.

ईश a lord; master ८१८, १५८३, १९३६.

शान a master ११२०, ५८, १४६३, १७३९, ९४.

शिनी one who has supremacy; mistress
१४६२.

श्वर master; lord; N. of a sage ८१३, १४,
६०, १११८, १५५५, ६१, १९२९.

श्रि labour १२११.

सकलाम (कय) (a purchase) where a cred-
itor secures a pledge with the condi-
tion that if the lent amount is not
recovered in the stipulated time the
pledged thing should be understood to
have been purchased by him (the cre-
ditor) for the given amount ८९१, ९८,
९००, ०१.

सथ a particular *vaidika* verse १९७९.

सथ् an ox or bull ९०६, १६२१, १८११, ३४.

सथ powerful; ferocious; voilent; warlike;
N. of a mixed tribe from (a *Ks'atriya*
father and *S'ūdra* mother) ६००, ०१,
०२, ०३, ०५, ११०४, ०५, ८५, १२८८, १५९६,
१७, १६००, १८३८, ९५, १९०१, ०२, २१, ६५.

सप्रजित् N. of an *Apsaras* ६०२.

उचित customary; usual ९३१, ११८५.

उच्चैःश्रवत् N. of the horse of *Indra* ८४०.

उच्छाखवर्तिन् transgressor of the law १९३९.

उच्छ्रावणालेख्य the deed of partition १५८४.

उज्जाम debt ७०८.

उच्छजीविन् a gleaner ९५१.

उच्छृष्टि a gleaner ९३७.

उत्कृष्ट excellent; eminent; best १०२६, ४१,
६४, ७०, १६२८, ४८, ५१, १८०२, २८, ३५,
६६, १९३७.

उत्कृष्टकर्म avocation of a higher caste १६२९.

उत्कृष्टमूल्य very valuable १७५०.

उत्कृष्टवर्णी of the highest caste १८४२.

उत्कोच bribery ८००, ०५, ०६, १६९०, १९८३.

उत्कोच receiving a bribe १६८०, ९३, १७४६,
५८, ६४, १९२९, ४६.

उत्कोचजीविन् see उत्कोच १६११, ३९, ६९, १७५९,
६१, १९३२, ४२.

उत्कोशत् calling for help १७९७.

उत्क्षेपक a pick-pocket १६११, ७०, १७३७, ५८,
६०, ६४, ६५.

उत्तम highest; excellent ८१७, २८, ३५, ६१,
९२०, ३१, ४२, १०१६, ३१, ६२, ७५, १११०,
१६१४, १८, १९, २०, २१, ३४, ३७, ४०, ४२,
४३, ४५, ४९, ५२, ५५, ६९, ७०, ८५, ८७,
८८, ८९, ९०, ९२, १७१६, २७, २९, ३०, ३२,
४२, ४४, ४५, ५०, ६६, ६७, ६९, ७०, ७१,
७३, ८०, ८९, ९२, ९६, ९८, १८११, १२, १४,
२४, ३१, ३२, ३४, ३५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,
६६, ७२, ७५, ७६, ८२, ८३, ८५, ८९, १९२२,
२९, ३२, ४३, ६७, ६८, ७०, ७५, ८५.

उत्तमदण्ड highest punishment; vide उत्तमसाहस
७९४, ९३२.

उत्तमद्रव्य fine article १६४६.

उत्तमर्ण a creditor; highest or excellent debt
६१०, ३६, ९२, ७१६, १८, २४, २५, ३१, १००,
१४०२.

उत्तमर्णमूल the principal of a creditor ६३५.

उत्तमर्णिक belonging to a creditor; a creditor
७१४, १६, २२.

उत्तमवर्ण a member of the highest caste ८१६,
१२७९, १७६९, ७१, ९४.

उत्तमसंयह adulterous act of the highest de-
gree १८८९.

उत्तमसाहस the highest of the three fixed
mulets or fines (a fine of 1000 or
of 80,000 *panas*; capital punishment,
branding, banishing, confiscation, mu-
tilation and death) ७९६, ८१६, ९२५,
४६, ५७, ५८, १०७९, १६०९, ११, २७, २८,
२९, ३६, ३७, ४३, ४४, ५२, ७०, १७२९, ३०,
३२, ४९, ५०, ६५, ६६, ७०, ८२, ९०, ९८,
१८४६, ५१, ८२, १९२९, ३२, ६३, ७५.

उत्तर higher; superior ६०३, ९३०, ८६, ८७
८८, ९०, १७७२, ८३, १८२७, ३६, ४०, ४६,
१९०३, १९, २१, ४१, ७८.

उत्तरकुल the country of the northern Kurus
situated in the north of India and
described as the country of eternal
beautitude १०२७, १२८४, ८५.

उत्थान effort; exertion ११०६, ११, १९, १२१४,
१९८४.

उत्थानव्यय see समुत्थानव्यय १७९७.

उत्पत्ति birth; produce १३४८, ५५, १६०९, १७९८.

उत्पन्नसाहसा an adultress (*Mitaksard, Nāra-
dīya Bhāṣya*); one who is not deflow-
ered (*Smṛtichandrikā*) ७०३, ११०३.

उत्पात unusual public calamity १७५९.

उत्पादक a generator; producer ८३९, १०७०,
७३, १३५०.

उत्पादयितु a begetter १२६५, ६७, ७२, १३५६,
१७९६.

उत्पादितसंस्कारा one who has performed a rite
or sacrament १०१४.

उत्सृष्ट neglected; (a son) deserted ९३०, ३१,
१२७०, ८८, १३०६, ३४, १६१९, १८५०, १९७८.

उत्सृष्टपशु a bull set at liberty ९१५.

उदक water; a flood; the ceremony of offer-
ing water to a dead person; any cere-
mony with water ७३५, ८१२, ७८, ९०१,
२५, २६, २७, ३०, ३१, ३५, ४२, ४७, ५९,
१०२६, १११३, १८, ४२, १२०४, ०६, ०७, ०९,
२८, ३१, ३२, ८२, १३१५, ९०, ९२, १५२४, ८९,
१६००, १०, १९, ४२, ५२, ६५, १७४२, ४४,
५२, ५५, ६२, ९५, १८९२, १९०४, २४, २५,
२९, ३६, ४४, ६५, ६७, ७३, ७४, ७८, ८७, ८८.

उदकक्रिया the offering of water-oblation
१२५१, १५६८.

उदकनालिका a water-tube (a means of tor-
ture) १६८७.

उदकगत drowned in water १६१५.

उदकया a woman in her courses १९७७.

उदकरस्थान a water butt ९२६.

उदपान a well ९२६, ३४, १६१३.

उदय profit; income; interest, swelling up;
fruit ६११, ५३, ७२३, २४, २६, ३१, ३२, ३६,
३७, ८५०, ९५२, १०७७, ११२९, १५६१.

उदरदास a born-slave ८१६, १७.

उदबसानीया the end or conclusion (of a sac-
rifice); closing offering ७९१, ८१४.

उदधित् butter-milk १९३८.

उदाज leading out (soldiers to war) ११२२.

उदासीनवध death of an indifferent passer-
by (by an elephant) [*Shāmsahāstri*] =
murder of one who is not aimed at
१६२१.

उदाहरण recitation १७६८, ९०.

उदित proclaimed by law; taught ७३२, ५२,
८३, ८६, ९६, ८४०, ४४, ८९, ९४५, १०५५,
६९, ११११, १२२९, १५२४, १६२७, ४७, १७५६,
६०, ९०, १९०७, ११, २९.

उदमूयण raising (for threatening) १८३२.

उदगूण raised (for threatening) १८१५.

उद्गातु one of the four chief priests (a *Sāma*-
singer) ७७५, ९२, १००५, १२५८.

उद्गालक N. of a sage १०२७, १२८४, ८५, १३५५.

उद्धार loan; preferential share; decision
६३२, ७१४, ८१, ९५५, ११८१, ८४, ८६, ९०,
१२३५, ३७, ४९.

उद्धारविभाग division with preferential share
११९४.

उद्भूत debt; loan; people who know the
traditional account (of boundary) ६३१,
७०९, ९५५, ५७, ११९०.

उद्भूतपण्य a manufactured commodity ७७३.

उद्धाग hanging १६१५.

उद्धन hanging १६१५, ४८.

उद्धन्युक्त one who hangs up ९९२, १५१९.

उद्यतसि having an uplifted sabre or sword
१६१२, २६, ५०.

उद्यान a park; garden ९२५, ४२, ४६, ५९, ६०,
१०२६, १६१०, ९५, १२२९.

उद्वेक transgression १२३५.

व्याह marriage १३८४, १९२१, ४३.

व्याहवि a marriage-fire १०१५.

व्याहिक relating to a marriage १०६७.

व्याहिता married ११०१, १६.

उन्नता boundary (raised) ९४५, ६१.

उन्मत्त insane; mad ६९७, ७०७, ११, १२, ७१, ९३, ८००, ०४, ०५, ८१, ८९, १०२२, ३४, ५६, ९८, १११२, १८, ६४, १२७३, १३८७, ८९, ९१, ९२, ९३, १४०१, ०४, १६०७, २०, ७९, ८६, १८८५.

उन्मत्तक a mad-man १३९८.

उन्मत्तक fond of drinking ९९२, १५९९.

उन्मान weight; measure (of altitude) १६६८.

उपकरण implement ७८६, ८४९, ६०, १०१५, २९, ११८४, १६१९, ४२, ४६, ८३, ८५, ८६, ८७, ९६, १७४२, ५१, १९०५, २९, ३५.

उपकर्तु a helper; see उपकारिन् १६५५.

उपकार use; advantage; assistance ७९९, ८०५, ०६, ०७, ९२९, ३०, ३९, १११५, ३०, १८८१, १९८३, ८५.

उपकारिन् a benefactor; doing favour; a helper ७९४, ८००, ०३, ०७, १६२१.

उपकोश reproach १७८५.

उपपत a receipt; (the son) who offers himself ६८९, ७०५, ०९, १२८८, १३५२.

उपगम acquisition; blossoms १०३६, ११२६, १६०९.

उपग्रह hoarding; provision १९२४.

उपघात damage; injury ६३५, ३६, ५१, ५८, ७५१, ८४३, ४४, ७१, ९०६, १६१०, १९, ३४, ७७, ७९, ८०, १७९७, १८२४.

उपघातक hurting; injuring १६५२.

उपघातिन् see उपघातक १९२२.

उपचय increase; interest १९४९.

उपचार dealing; preservation; behaviour; decoration; act of courtiousness ६४८, १००९, १२८६, १६९४, १८५२, ८७, १९२९.

उपचारिका a slave-woman ८१७.

उपचापक instigator; conspirator १६९८, १९२९.

उपजीवन livelihood; maintenance ८१८, १९,

१२१२, १४५५.

उपजीविन् dependant ८६२, १३७४, १६४९, ६२, १८५४, १९४२, ४४, ६७.

उपजीव्य to be revered ६९२, ७१५.

उपदाग्राहक a bribe-taker १६७९.

उपदेश advice; counsel १६८१, ८५, ९६, १७७०, १९१८, १९.

उपदेष्टु an adviser १६५३, ८४.

उपधा fraud; pretence ७४४, १७५२, १९३६.

उपधान imposition; pretension; १६७८, १८४९, १९०४.

उपधि artful management; fraud; trick ७२५, ६४, ८४०, १४५४, १६७४, ७७, १७४६, १९०४.

उपधिदेविन् a false gambler १६६९, १९०३, ०९.

उपनायित one initiated १२७८.

उपनिधि a deposit ६३८, ७३५, ३६, ३७, ४०, ४७, ४९, ५२, ५४, १४७३, १५२७, १६८४.

उपनिधिमोक्त one who enjoys or uses a deposit ७३५.

उपनिधिहर्तु one who smuggles a deposit ७४३.

उपनिपात calamity ७३६, ३७, ८७८, ७९, ९३२, १६७३, १९२४.

उपनिषद् secret १९२५.

उपपति a paramour; gallant ९९५.

उपपातक minor sin १७७०, ८२, ८७, ८९.

उपपाप see उपपातक १७९२.

उपप्लवनिमित्त (ऋण) (debt incurred) for the purpose of (meeting) a difficulty or calamity ७१२.

उपमोक्त one who makes use of or possesses (property) ६३८, ७६४, ९३०.

उपभोग use; enjoyment; possession ६३६, ३७, ७३५, ६२, ८९६, ९३०, ६२, १४२९, १६१६, १७५२, ९८, १८०४, ३४, ५०, ८८, १९४४.

उपभोगफल (only) for the sake of enjoyment or use १४२९.

उपमर्द complete violation or destruction. १६४९.

उपयमनप्रतिषेध objection to marriage १२५५.

उपयुक्तस्त्रीवासस् a garment which is used by
a woman १२०७.

उपरतसृष्ट free from desire ११५२.

उपरिनिबन्ध suspension from above १६८७.

उपल stone ११२१, १८३०, १९३८.

उपलब्धि discovery; attainment; acquisition;
observation (by prof. P. V. Kane)
८०५.

उपलम्भ ascertainment; proof ७१९.

उपलिङ्गन inference १६८४, १८००, ५०.

उपवन a grove; garden ९५५, १६९५, १८००,
१९२९.

उपवाद censure १७७१, ७२.

उपवास a neighbour; fast ९३२, ४५, ५१, १०१६,
२३, २५, ७५, ११०९, ११, १५, १९, १५२४,
१६८६, १७९५, १९२३, ७४.

उपवासन a dress; garment १०००, ०४.

उपवेशक a burglar १६१८.

उपश्रवण known from generation to genera-
tion; range of hearing; traditional
knowledge ९५७.

उपश्रोतु a listener; hearer १६८४.

उपसर्जन a substitute; alternative १२१७.

उपसाल a wall; fence ९०६.

उपस्कर an article of house-hold use; uten-
sil ७३१, ८७, ९०, ८४६, १०२३, २५,
५९, ८५, ११०६, १२२२, ३०, १४५४, १६८८,
८९, १९७९.

उपस्थ the lap ९६८, ६९, १००१, ०२.

उपस्थान appearance; attendance; a substi-
tute ६६१, ६९, ७३, ७७, ७७१, ८७०.

उपस्थाप्य to be presented ६७१.

उपस्थित presented; approached ६३८, ४५, ५४,
७३१, ८१, ९०, ८४४.

उपहत afflicted; injured १११७, १६१५, १९२५.

उपहार a present; offering १९२५.

उपहास a joke १८४१.

उपांशुघातक a secret assassin १६४६.

उपांशुचिह्न a secret mark १४९.

उपादान appropriating to one's self ८२३, २९,

७०, ११६३, १९२८.

उपाधि see उपाधि ११६३, १८८०.

उपाध्याय a teacher; preceptor ८०३, १९८४.

उपाय expedients; means; purpose ७१६, ४३,
८०, ८६१, १६५१, ६९, ८५, १७४५, ५७, १८४४,
१९३०, ३५, ४१, ७०.

उपाययोग employment of expedients १०४७.

उपाजित acquired ११३०, १२२१, १९८३, ८७, ८८.

उपावर्तन rejection ८७९.

उभयसंमत mutually consented ९५१.

उमा N. of a woman १०२८, २१.

उरग a serpent १९७०.

उरगूला a kind of serpent ८१२.

उर्वरा fertile soil; field yielding corn ७३१,
९२२.

उर्वशी N. of an Apsaras ९८८, १००९, १३७७.

उर्वी the earth ९३७.

उरण a species of soft grass १६७२.

उरुक an owl १६०६.

उरुखल a wooden mortar ७६४, ८१२, ४२.

उरुकुपीमत् accompanied by fiery phenomenon;
meteor १८३९.

उलम्बन hanging १६८७.

उल्लुञ्चन the act of pulling १८१६.

उल्लेखन making lines १३८४.

उल्लोपिका a kind of food; drawing १९२५.

उशनस् N. of a sage १०३२, १२८२, १३९१.

उषस् dawn (personified) ८०१, ४२, ९६३,
६४, ६५, ६७, ८८, ९३, ९५, १००२, ०३,
१२५४, १८४०, ४१.

उष्ट्र a camel ८५४, ९०४, ०५, ०६, १०, १३, १७,
१०७३, ७४, १६६९, १७९७, १८१०, ३४, ३५,
१९५९, ७६.

उष्ट्रातिन् killing a camel १६०९.

उष्णकाल summer-time १९६५.

उद्धा a married woman ८३७, ११००, ०९, १६,
१२५०, १३८४, १४५३, १५२७, १९८२.

ऊरवेष्ट binding of the thigh १९८०.

ऊर्ब sap १८३९.

ऊर्णम् wool ६०९, ८१०, १००९, १६७३, १७४७.

१९२९.

ऊसर saline (soil) ७८६, १९७४.

ऊस्य property; inheritance १०२६, १२४०,
८३, १३१९, ४७, ४८, १४२७, १५६१, ८०,
१९६२.

ऊस्यमाहिन् one who takes inheritance १३८९.

ऊस्यहर an heir ७८६, १५१७.

ऊस्यविविच्छित्ति continuity or non-cessation of inheritance १५२९.

ऊस्यिन् an heir ६९१ ८०४: १२२३, १३५०, ५५,
१५६९.ऊस्येदवाद saying or proclamation of *Rgveda* १११९.

ऊण debt ५९९, ६००, ०१, ०३, ०४, ०५, १०,
११, २२, २५, २८, ४७, ५१, ५५, ५८, ६०,
६२, ६४, ६६, ६९, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७,
७८, ७९, ८०, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ९०,
९१, ९२, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, ७००, ०२,
०३, ०४, ०६, ७७, ०८, ०९, १०, ११, १२, १३,
१४, १५, २०, २१, २३, २५, २६, २९, ३०,
३१, ३३, ३५, ८६, ९४, ८०५, ०८, ३०, ३२,
७५, ७६, ९००, ११५१, ९७, १२०२, ०७, २१,
२२, २९, ५९, ६१, ६२, ७१, ७९, ८३, ८४, ८५,
१३५६, १४४१, ५८, १५६८, ६९, ७१, ७३,
१६१३, १७८७, १८४०, १९०२, ०३, ८७.

ऊणकृति one to whom praise is due as debt ६००.

ऊणकृत purchase by money lent out be-
forehand ९००.ऊणन्ति giving heed to worship (paid as a
debt by men to gods) ५९९.ऊणच्युत् inciting to fulfilment of obligation
६००, १२५८.

ऊणनिर्मुक्त free from debt १२८५.

ऊणमाज् liable for debt ६९५, ७००, ०८.

ऊणमोचन discharge of debt १३५५.

ऊणया going after or demanding (fulfil-
ment of) obligation ५९९, ६००, ०१.

ऊणयावत् relieving from debt or obligations

ऊणय being in debt; indebted ६०५.

ऊणवत् debtor; being in debt ६०१, ९५, ७१४.

ऊणवन् see ऊणवत् १२५८.

ऊणशेष balance of debt ७३१.

ऊणसमवाय aggregate of debts; several debts
७१६, २९,ऊणादान recovery of debt ६२२, २८, ७५०,
९४.ऊणावत् being under obligations; indebted
५९९, ६००, १८९५.

ऊणिक a debtor ६३१, ५१, ५४, ५५, ५६, ६०,
६२, ६७, ७०, ७६, ८९, ७०५, ०६, २४, २५,
२६, २७, ०८, २९, ३०, ३१.

ऊणिकुल family of a debtor ६५४.

ऊणिद्रव्यापण discharge of debt ६७६.

ऊणिन् a debtor ६२९, ४९, ५१, ५२, ५३, ५८,
६०, ६९, ७१, ७६, ७०६, २४, २५, २६, ३०,
८३२, १२२१, १९६४.

ऊत truth; sacrifice; right; rite ५९९, ९६७,
१२५५, १५९६, १८३६, ३७, ३८, ९५, १९८०.ऊतु the menstruation; female puberty
१०१९, २०, २१, २२, २८, ४२, ५७, ९६, १८४८
१९७७.ऊतिङ्न्याय occupaition of an officiating priest
१२२३, २५.

ऊतिज् a priest who officiates at the sacri-
fice ७७०, ७१, ७२, ७३, ७६, ७९, ८३, ९०,
१०३४, १२५२, ७८, १३९२, १४६८, ७७,
१६०६, १०, ६४, १९२६, ७०, ७२, ८५.

ऊतु N. of a semi-divine being ९२२.

ऊतय the male antelope १८४०.

ऊषभ a bull १००२, १२३३, १६०६, २१.

ऊषि a sage ८१२, १३, ६१, ९५६, ११०९, १२५८,
६०, ६१, ६२, ८२, ८३, ८४, १३४९,
७४, १६५६, १८३९, ४०, १९८०, ८१.

ऊषिसंबन्ध relation by descent from the
same *Rshi* १०३३, १४६४.

ऊष्यशृङ्ग N. of a sage १३२९.

एकच्छायाप्रविष्ट vide एकच्छायाश्रित ७१२.

एकच्छायाश्रित involved in similarity (of debt)

with one debtor (said of a surety who binds himself to an equal liability with one debtor i. e. to the payment of the whole debt) ६६७, ७१२, १२८१.

एकजात sprung from one father १२३७, ३८, ४५, ६४, ७२, ७९, ९०, १३४८, ८४, १५८३.

एकजाति a *S'udra*; once born १७७५, ८८.

एकतीर्थिन् inhabiting the same hermitage १५०९.

एकदेश a portion or division of the whole ७४९, ८६३, १०४०, १६८७.

एकद्रव्य the whole undivided property ११८४.

एकधन some choice portion of the entire wealth ११६४, ८३.

एकपत्नी a woman who has only one husband १०६२, १११३, १२६४, ७२, ९३, १३४८, ६२, ८४.

एकपर्व one joint १६८७.

एकपाक cooking food in one house (i. e. living jointly) ११४१, ४२, १५८८.

एकपुत्र having only one son; an only son ११६६, १२४५, ५१, ५२, ८३, १३७०, १५७०.

एकमत्त faithful to only one १८५५.

एकमुख having only one chief, superintendent or agent १६७९, १९०४, १०.

एकयोनि of the same caste or origin १२४५.

एकरिषिष्व sharing the same heritage १३२२.

एकवर्गिक belonging to one and the same caste ९५५, १०३०.

एकहृष one-hoofed beast ११८३, १२०८, १९३८, ५९.

एकसिपुत्रा: sons born of the same mother ११८४.

एकस्य living together; joint ८६३, १६७६, १९८३.

एकश a single part or share ११८४, १२४३, ४६.

एकान्तर next but one ११०४, ७५, १२८८, १८४७, १९८३.

एकोदा wife of one husband १२७९.

एकोदक a kind of relative १५३०.

एकोदर a uterine-brother १५६२.

एकोद्दिष्ट a funeral ceremony having reference to one individual recently dead ११५७, १३७७.

एदिधितुःपति the husband of a younger sister whose elder sister has not been yet married ९९६.

एष fuel ९१२, १६५७, ६५, १९१७.

एनस् sin; offence १५१२, ९४, १६५६, ५९, १७५१, ५७, ९३, १९६१, ६३, ६४.

एरा a kind of grass १९३८.

ऐक्ष्वाक a descendant of *Ikaṣvāku* १००५, १९८९.

ऐन्द्र belonging to *Indra* १६२२.

ऐल्व a descendant of *Ilūśā* ८१२.

ऐश्वर्य ownership; supremacy; abundance of property १०२९, १२३४, १७०२, १९८१.

ऐहिक pertaining to this world ७२४, २७.

ओक an abode; dwelling place १२५३, ५४.

ओदन boiled rice; grain mashed and cooked with milk १६७९, १७१८, १८९६, १९३८.

ओषधि a plant ६०१, ८६३, ९९०, ९७९८, १००२, ०४, ११२१, ८१, १६७१, १७५९, ६०, १८२३, १९२५, ३८.

ओष्ठ the lip १६३८, ५३, १७९६, १८०२, २९, ३२, ८७.

औक्ष pertaining to a bull ९९८.

औक्ष see औक्ष ११४४.

औदनिक a cook १६७९.

औदन्य(श्च) N. of a *Rahi* १६०१, ०२.

औदम्बर made of *Udumbara* tree १६६८.

औदारिक forming the part to be set aside as a preferential share १२४६.

कौमारिक a present received on marriage १२११, १५, ३२.

ओपजङ्घनि a descendant of *Upajanghan* १२७१.

ओपनिधिक relating to or forming a deposit

७३५, ४५, ४७, ५०.

औपनिषदिक concerning secrecy १९२४.

औपपातिक one who has committed a secondary crime; relating to उपपातिक १४०१.

औपासनावक्षणाग्नि half burnt fire used for domestic worship १०१६.

औपा(प)थिक fraudulent ८९९, १६९३, १७६४, १९२९.

औरस a self-begotten legitimate son १२३९, ६३, ६४, ६५, ६८, ७०, ७७, ७९, ८२, ८८, १३०२, १८, २०, २२, २४, २९, ३०, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ८३, ८४, ८५, ८९, ९९, १४०१, ५०.

और्ण woolen १७३५.

और्ध्वदेहिक any funeral ceremony १११४, १३५०, १५२३, १९८३.

और्व N. of a *Rshi* १२५८.

औशनस originated from *Us'anas* ११८४, १६१४.

औषध a herb; medicine १०२४, १६६१, १७१२, १७, १९२२, २४, ३०.

कंस brass metal १६१४, ७५.

कक्ष a dry forest १९४४, ७४.

कक्ष्या a rope; girdle ९७८, १८३६.

कच the hair (esp. of the head) १७९४, १८९१.

कच्छप a tortoise १९८३.

कम्बुक a dress fitting close to the upper part of the body १९७७.

कट dry grass or straw ९२६.

कटक a bracelet १७६७.

कटाग्नि fire kept up with dry grass or straw १६३९, ५३, १७६०, ६५, १८४४, ५०, ६४, ८६, ९१.

कटि the buttock १७६५, ९६, १८०२, २८.

कौष्टक a thorn; any troublesome seditious person; a certain bird १६०६, ९२, ९४, १७०८, १९२९, ३०, ६५.

कण्टकशोधन extirpating thieves or rogues १७३, ७९, १७९९, १८२४.

कण्ट मोक्षरण see कण्टकशोधन १६९२.

कण्ठ the neck १६१५, १८८७, १९१३.

कण्डूय N. of a man १३७६.

कण्व N. of a *Rshi* १२८८.

करय a miser १५९३.

कदली the plantain or banana tree ९६२.

कद्रू N. of a daughter of *Daksa* ८४०.

कनक N. of a man १३७६.

कना see कन्या ९८१, १८३६.

कनिष्ठ youngest ११४९, ८४, ८५, ८९, ९२, ९४, ९८, ९९, १२३५, ६०, १३२९, ५५, ९८, १४२१, १५४३, १९८३, ८४.

कणिष्ठांश a share of the youngest ११८४.

कनी see कन्या ९६३, ६९.

कनीनक a youth ९८०.

कनीयस् younger ११५९, ८४, ९५, १२३४, ८३, १३२९, ९१, १५९१, १८४१, ९३, १९८४.

कन्द a bulbous or tuberous root १६१४.

कन्धरा the neck १६१७, १७९६, १८१७.

कन्यका see कन्या ९७५, १११६, ९५, १२७५, १४१३, २१, २२, १५८७.

कन्यकागत the son of an unmarried maiden १३३१.

कन्यना see कन्या ९७५.

कन्यला see कन्या १००३.

कन्या a girl; (unmarried) daughter; virgin; maiden ७०३, १२, ८१७, ६०, ६३, ७९, ८१, ८२, ९६५, ७१, ७२, ७५, ९६, १०००, ७२, १४, १९, २१, २३, २४, २८, २९, ३०, ३४, ४१, ४२, ४३, ६९, ७२, ७८, ८३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ११०१, ०३, ०९, १३, १६, १७, १८, १२००, २८, ३१, ३४, ७३, ८५, ८६, ८७, ९४, १३०६, २९, ५०, ७४, ७६, ८४, १४१६, १७, २२, २७, २९, ४०, ४७, ५३, ६०, ६२, ६३, ७३, १५२५, ७५, १६०९, १८, १७६५, ७०, १८४३, ४७, ४८, ४९, ५०, ६६, ६७, ६८, ६९, ७५, ८३, ९२, १९५०, ७५, ७८, ८५, ८६, ८८.

कन्यागत acquired at the time of daughter's marriage ११२९, १२२८.

कन्यागर्भ the son of a maiden (before wed-

lock) १२८८.

कन्यादातृ (a father) who gives a girl in marriage १०४१.

कन्यादान giving a girl in marriage १०३४.

कन्यादोष fault, crime or blemish relating to an unmarried girl ८७९, १०९७, ९८.

कन्यापहरण abduction of a girl १७६१.

कन्यापहारिन् an abductor of a girl १८४९.

कन्याप्रकर्म defilement of a girl १८४८.

कन्याप्रद see कन्यादातृ १०७७.

कन्याप्रदान giving a daughter १९४३.

कन्याप्रसविनी begetting only a female offspring १०३४, १४३१.

कन्याभाग the share of a maiden १४१६, २९.

कन्यालङ्कार ornaments worn by a girl १४१६, २८.

कन्यासमुद्भव offspring of an unmarried girl १३०६.

कन्याहरण see कन्यापहरण १७६६.

कपाल a cup १५९६, १९६६.

कपिञ्जल the francoline partridge १५९७.

कपूय bad; detested १५९२.

कपूय the penis ९८८.

कनक headless trunk or body १६८७, १८५०, १९२४.

कमण्डलु a vessel made of wood used for water by ascetics १३८४.

कमल N. of a woman ९८२.

कमल lotus १९८५.

कमल a woolen blanket १६७३.

कर tax; hand; a doer ८९८, १६११, १२, २६, ३८, ५०, ६९, ८२, १७०१, २७, ३७, ४६, ८१, ९६, ९७, १८१६, १७, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ७६, ८७, १९०३, २७, ३०, ४१, ४२, ६६, ६७, ७०, ७३.

करक a water-vessel १६७२.

करच्छेद cutting off of the hand १६६९.

करण document; evidence; act; transaction; act of proving ६३८, ८०, ७१५, १९, ३४, ३७, ८५, ८५९, ६१, ६२, ७१, ७२, ९९७,

१०२९, १२६१, १५५७, १६०५, १३, ६१, ७३, ७६, ८०, १७७२, ९५, १८५०, ८७, १९०५, १५, ३३, ४१, ४४, ७६.

करद a tax payer ८९८, ९३२.

करप्रतिभू a surety for tax-payment ८९८.

करप्रद that on which tax has been levied १९१४.

करादान collection of tax १६७१.

करार्थ revenue ७५४.

करिन् an elephant १९७०, ७३.

कर्ण N. of a king (the son of Kunti); the ear ८१८, ९०९, २६, १६१७, ३८, ५३, १७६९, ८१, ९४, ९६, ९९, १८१७, ३१, ३२, ४०, ४९, ५०, ७२, ८७, १९६४, ७०.

कर्णकील the transverse beam ९२६.

कर्तन cutting ९८४, १०५८, १११३, १७०९, ९६, १८२३, ४६, ७२, ८२, ८३, ८८, ९१.

कर्तृ a maker; doer; perpetrator ६११, १२५४, १३५५, १६०९, ३२, ४८, ४९, ५६, ७१, ८२, ८४, ८७, ९०, १७९०, १८४९, १९६३, ६४, ७३.

कर्त्य to be cut off १८६७.

कर्त्तव्य deed १८३७.

कर्पास cotton ६२६.

कर्मकर a wage-earner; labourer; servant ८१६, २५, २९, ४३, १९४१.

कर्मकाल the time or period of work ८१७, ४०, ५५.

कर्मकृत् a labourer ८२९, १७४७.

कर्मचण्डाल a Chandāla by work or action ८३१.

कर्मन् work; act; duty; occupation; product; the invisible result of good or bad conduct ६२७, ३४, ५५, ९५, ७०३, २०, २३, २६, २७, ५५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८०, ८३, ८४, ८५, ८७, ९०, ९४, ८०८, १४, १७, १८, २०, २३, २९, ३१, ३४, ३७, ४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ४९, ५३, ६०, ६१, ६३, ७०, ७९, ९४, ९३१, ४५, १०१२, २९, ४०, ११११, १७, १९, ८५, ९३, १२२३, ४३, ५५, ५९, ६२, ६६, ८३, ८४, ८६, १३२९, ५५, ८४,

१४०२, ०४, ०५, २२, २४, ३१, ४९, ५४, १५८३,
१६०३, १०, १६, १७, १९, ४१, ४८, ५२, ५८,
५९, ६२, ६४, ७३, ७६, ७७, ८०, ८१, ८२, ८३,
८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९५, ९६,
१७०२, ४०, ४४, ४६, ५१, ६२, ६५, ७०, ७६,
१८३३, ३५, ३६, ४७, ४९, ८७, १९०४, १७,
१८, २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०,
३१, ३३, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४९, ७४,
७५, ७६, ८१, ८२, ८६.

कर्मनिष्ठापन termination of work ८४४.

कर्मनिष्ठाक completion of the work (*Shāms-hāstri*); the result of the previous work (*Ganapatishāstri*) ८४४.

कर्मन्यास the giving up of work; leaving one's duties ८४२.

कर्मप्राप्त subject to torture; criminal १६८६.

कर्मफल fruit of labour ६५५.

कर्ममूल regarding the religious duties ११२५.

कर्मयोग performance of work ११२६.

कर्मवध one who has committed culpable crime १६८७.

कर्मवेतन wages for work; remuneration ८६१.

कर्मवैषम्य inequality according to work ७७०.

कर्मशुद्ध irreproachable as to the conduct १३४८.

कर्मसंकरनिश्चय conviction regarding the error of religious duties ७७२.

कर्मसंबन्ध relating to work or duty (agreement etc.); relation of religious duties ८४३, १०२२.

कर्मसंयुक्ता connected with (bodily) labour; (interest) to be recovered only by physical labour ६२९.

कर्मस्पर्धा competition in profession १६१५.

कर्मस्वामिन् a master ८४८.

कर्मान्त completion of work; work-shop १९२८.

कर्मापराध mistake in treatment १६७६.

कर्माभिग्रह seizure in (criminal) act १६८२, ८५.

कर्मिन् a labourer; workman; performer of an act ७७९, १२२२, ३०, १६५४.

कर्मठ a village; market-town; capital of a district ९६२.

करीन making thin (the wealthy by exacting additional revenue) १९२४.

करीष a particular measure; pulling १६७७, १८१६.

करीषक a cultivator; peasant ६८०, ७२७, २९, ७१, ७९, ८६, ८९, ९०, ८४३, ६१, ९१८, १९, २९, ३२, ६०, १६६१, १९६७, ६८, ८२.

करीषण tormenting; torture; cultivation; tillage ८६१, ९३२, १७९५.

कलत्र the flesh of an animal struck with a poisonous weapon ७९४, १६७०, १९६८.

कलत्रा a wife १११५.

कलविह्वल a sparrow १५९७.

कलह strife; quarrel ८६१, ६२, ६३, १६१८, ४०, १८००, १८, १९, ३१, १९७९.

कलामिज्ञ knowing the craft ७८७, ९०.

काल N. of the last and worst of the four *yugas* or ages; quarrel; strife; N. of the die or side of a die marked with one dot; the losing die ११०९, १५, १८, १३७३, ७४, ८४, १६५५, १८९७, ९८, १९०१, १४, ३०. कलियुग N. of the last and worst of the four *yugas* or ages; the present age १११८.

कल्प a sacred precept; law ८१६, १०२४.

कल्पना ascertainment १७७४.

कल्याण happiness; beauty; agreeable; a festival ८०७, ९२४, २६, ४२, १०५२, ५३, ७६, १३९१, १६२८, १९२७, ७८.

कल्याणी beneficial; a good lady ९७०, ७१, ७९, ९७, १२८४, १८४०.

कवच N. of a sage ८१२, १३.

कव्य oblation offered in *Shrāddha*; offering to Manes ८१९, १२४४, १५१३, २६.

कशश्चक्रौ the 'hinder parts (originally of beasts of burden) २७४.

कशा flogging १६८७.

कशीका N. of an animal; a weasel (by *Sāyana*); pole-cat (by Fick); female ichneumon (by Geldner) १६६.

कश्यप N. of a *Rshi* ७९१, ९२, ८४०, ९९६.
१२८२, ९४, १९८५.

कांस्य white copper or bell-metal ६०९.

कांस्यकारक a worker in white copper or bell-metal १९६६.

काक a crow १६०६.

काकयी a cowrie used as a coin १६१७, ७५,
१९०५, ६७, ६८.

काकुत्स्थ a descendant of *kakutstha* (here *Dasharatha* and *Rāma*) १०७५, ७६

काचभाण्ड a vessel or article of glass १६१४

काञ्चन gold १९४०, ६७.

काठक a particular branch of *Black Yajurveda* १९७८.

काय one eyed; monocular ७८७, ९२०, ९२,
११८१, ८०, १५९९, १७७०, ७१, ७२, ७७, ८७.

काण्डपुत्र any other than a natural son; the son who has left his original family
१२६६, १३५२, ८४, १९३८.

काण्व a patronymic १६६५.

कात्यायन N of a sage ६५७.

कात्यायनी N. of one of the wives of *Yajñ-*
valkya १०१०, १४०५, २४.

कानिक see कानीन १३५५.

कानीन the son of an unmarried damsel
१२६३, ६५, ७०, ७३, ७९, ८२, ८४, ८६, ८७,
८८, १३०६, २०, ३१, ४६, ४७, ४९, ५१, ७३,
७४, ७५, ७६, ९०, १९८०.

कान्ता a wife १३०५, ७४, १६८२.

कान्तार a forest १११०, १८५०, १९२२.

कान्तारग woodgoing; a forester, an outcaste
६११, २०.

कापिल्य derived from *kapila* १२६०, १९८१.

काम desire; love; passion; lust; sensuality;
love or desire personified ६८५, ९६, ७०३,

१५, ७१, ८०५, १६, १८, ३४, ५१, ५८, ६३,

९५४, ५९, ६८, ७२, ७७, ८१, ८६, ९२, ९६,
९७, ९८, ९९, १००१, ०६, १०, १७, २८, २९,
३४, ४९, ५३, ६०, ६१, ६६, ६८, ७५,
७७, ८८, ९७, ११००, ०१, ०३, १०, १२, १४,
१९, ८५, १२०४, ४३, ७०, ७३, ८४, ८५,
१३०९, ३८, ९१, १४०३, २८, ३०, ४८, ६०,
३६१६, २७, ४०, ५५, ७६, १७२४, १८३५,
३६, ३७, ४७, ५०, ६६, ८८, ९१, ९४, ९६,
९७, १९००, ०४, १२, ३०, ६३, ६४, ७४, ७६,
७७, ८१, ८३, ८८, ८९.

कामकारणीय (property) to be enjoyed
according to one's own free will १४३०.

कामकृत (debt) contracted through lust or
sensuality ७१३, १६६५.

कामकेलि amorous sport १११९.

कामक्रोधप्रतिश्रुत (debt incurred) by promises
made under the influence of love or
anger ७०८.

कामचार free or unrestrained act ९१४, १०१७,
२७, १२८४, १६१०, ५३.

कामचारिणी a licentious woman १०१७, २४,
१३९०.

कामज (son) begotten of desire or
sensuality ११९७, १३९५, ९६, १८७०,
१९८७.

कामदान voluntary payment; gift for the
sake of satisfying passion ६८०, ७९४,
८०७, १६७६.

काममूला strongly affected by love ९०७,
१८३६.

कामशल्या love-pointed ९९८.

कामसाधक means of sexual enjoyment १८८७,
८८.

कामिन् desirous; amorous, enamoured ९०२,
९६, ९८, १८८८.

कामुक enamoured or in love with; a lover
८५१, ६३, ९९४, १६१९.

कामोत्थाप्य to be sent away at will ८१३.

काम्पिलवासिनी dwelling in the town named
Kāmpila ८४१.

कम्बोज a native of *kāmboja* ८६२.

काम्य voluntary rite; desirable; lovely, beautiful ८७२, ९८८, १००६, ११२८, ८२, १९७९.

काय body १०५३, १७९८, १८३२.

कायकर्मन् bodily work or labour ६३५.

कायस्थ a particular caste of scribe १९३२.

कायवित्तोपिनी (interest) paid regularly without diminishing the principal ६२४, ३४.

व्यविका (वृद्धिः) (interest) paid regularly without reducing the principal ६०७, १५, २४, २९, ३०, ३४, ३५.

कर a doer; (property) obtained in the shape of taxes ६७४, ७३४, ८८९, ११३१, १६७५.

कारक a doer ८६१, ९४२, १५११, १६३४, ८०, १७६५, १९६५.

कारण cause; reason ६२८, ७१०, ११, ३०, ८०६, ४०, ५५, ९८, १०२८, २९, ५९, ७६, १२८१, २५, ८६, ८७, १३४८, १५५८, १६१६, १८, २३, ५५, ८४, ८६, १७५३, ५७, ८७, १८३४, ५३, ८५, १९१०, २२, ३६, ४३.

कारणदान possession (of a holding) on some reasonable ground ९२९.

कारण्यपदेश some (reasonable) cause; proposition of reason ६११.

कारयित् a person causing to exceed (the rate of interest); see कारक ६११, १६८७, १०.

कारिता (वृद्धिः) stipulated (interest) ६०७, १५, २४, २५, २९, ३१, ३५, १६८३, १९१०.

करिन् a servant; worker; doer of an act ८११, ४१, १०१४, १११५, १३२९, १६००, १०, १७, ५०, ५३, ९४, १७५७, ८३, ९७, १८२६, ८७, १९२१, २९, ३३, ६७, ७१.

कार an artizan ७३७, ८४३, ११२१, १६१७, ७६, ७७, ७९, १७३०, ७२, १८५३.

काष्क see कार १६७३, ९५, १९२९, ३५.

कारशस्त्रित् a master of artisans १६७३.

कारान्तिक an astrologer ८६३, १६७९.

कार्तिक N. of the 8 th month १९७९.

कापांस cotton ६०९, १०, ३४, ३५, १६७०, १७१८, ३५, ४७, १९३८.

कापोसस्तौत्रिक cotton-cloth or thread १७३५.

कापांसारिष a cotton seed ९५०.

कामोर a mechanic ११२१.

कार्मिक an embroider; artisan ७६४, १७३५.

कार्य law-suit; duty; affairs; work; subject of dispute ७५२, ५३, ५४, ५५, ९०, ८००, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, १८, ३८, ४९, ५१, ५६, ६१, ६७, ६८, ७३, ८१, ८९, ९४५, ५२, ५७, १०१५, ८७, ९५, १११२, १६, १९, ८५, ९८, १३२९, ८४, ८५, ९१, ९४, १५७९, १६०३, २३, ३२, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४, ७३, १७१२, १३, १७, ५३, ६७, १८१४, ८७, १९०७, २२, २६, २८, ३०, ४१, ४२, ६५, ६९, ७८.

कार्यकालमिता vide कार्यकालमिति ८५६.

कार्यकालमिति (wages) stipulated for a certain work to be done in the fixed period ८५६.

कार्यघातिन् one who spoils work ८०८.

कार्यचिन्तक taking care of a business: manager of a business ८६८, ७३.

कार्यज्ञ prudent ११४७.

कार्यनिर्णय decision of a dispute ९५१.

कार्यप्रसाधन accomplishment or fulfilment of work ८०५.

कार्यप्रसिद्धि vide कार्यप्रसाधन ८०५.

कार्यमाना (wages) fixed according to the estimation of work ८५६.

कार्यविपत्ति failure or loss in action or enterprise ७९५.

कार्यसिद्धि fulfilment of the object ७५३, ८९९.

कार्यिक vide कार्यिन् १६३२.

कार्यिन् a party to a suit either as plaintiff or defendant; a doer १६३२, १७०१.

कार्षापण a particular copper coin १०५, ३९, १४२८, १६०९, १३, ३१, ६८, ७२, १७७०, ७१, ७७, ८७, १९६, ९८, १८४७, १९२९, ४२, ४४, ६८.

काष्णोयस iron ११८४.

कार्धन् a particular wood १९७७.

काल time ६१८, १९, ३१, ७२४, ५४, ५७, ६१, ८०४, ५४, ८४, ८९, ९२०, १०२१, २४, ३१, ४२, १२३१, १४५२, १६१८, ७३, ७९, ८२, ८३, ८४, १७०६, १२, १७, ३५, ३८, ७१, ९५, १८७१, १९००, २०, २१, २२, २७, ३०, ४२, ४५, ५४, ६४, ६६, ६९, ७४, ७८, ८५.

कालकवन black-forest; N. of a forest १९२०, २१.

कालकृत (आधि) (a pledge) redeemable within a certain period ६४३.

कालखण्ड N. of a race of *Asuras* १६०३.

कालमाना periodical-wages; salary ८५६.

कालवृद्धि periodical interest ६१५.

कालसरोष lapse of the (stipulated) period; keeping for a long time ६३८, ५०.

कालस N. of a hell १२८६.

कालायस iron १६१४, ७५.

कालिका periodical interest ६२४, २९, ३५, ८५६.

कान्य coming from the sage *Us'anas* १३९१.

काश्यप N. of a sage ११८४, १२४५, ८५.

काश्यपीनालक्यामाठीपुत्र N. of a teacher १९८२.

काषायवसना wearing a brown garment (as by a widow) १०२८.

काषायवस्त्र brown garment १९४३.

काष्ठ wood ६३०, ३५, ८७, ८५१, ५२, ९९, १६१४, १५, २१, ३०, ७२, ७४, ७७, १७३३, ४४, ४९, ६०, ६६, ९६, ९९, १८००, ०६, १६, १९, ३०, ४३, ६५, ९०, १९२४, ३३, ६५, ६६.

कासन coughing १७९१.

किंशुक N. of a tree ९३३, ३५.

किङ्कर a servant ११११.

किण cicatrix १६८५.

किण्व substance from which spirituous liquor is extracted ६१०, २६, ३०, १७१८.

कितव a gambler ७१५, ८१२, ४२, ९७९, १६६९, ०३, १७१०, ४६, ५८, ५९, ६४, १८९०, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १९०२, ०४, ०८, ११, १३,

१४, १५, २९.

किल्बिष fault; blame; sin ६०१, ०२ ०३, ०५, ७५८, ८३, ९०९, १६, १६००, ०८, ४८, ५६, ६७, ६८, ७०, ७२, १७०२, ०३, ११, २१, ५१, ५२, ८७, १८१०, १२, ३९, १९०२, २८, ५७, ६०, ६९, ७४.

किंविषिन् guilty; sinful ९०९, १६, २०, १११८, १६७२, १७६३, १८३५, १९६२.

किष्कु a kind of measure ९२६.

कीट a worm; insect १६०९, १५, १७९७.

कीनाश a peasant; cultivator ७८७, ८४२, ९२४, ५१, १२४६.

कीर्ति fame; renown ८४२, ९९७, १०१६, २६, ६४, ८५, ८८, ११९३, १३९०, १६४८, १९८१, ८४, ८५.

कुकुर N. of a people ८६०, ६२.

कुक्कल chaff; a hole filled with stakes; fire of chaff १६७०.

कुक्कुट a cock १६१७.

कुक्कुटक the offspring of a *Ugra* by a *Nisāḍali* woman ११८५.

कुचेल a bad or dirty garment १०१६, २४, १३८७, ९०.

कुञ्जर an elephant ९१९, १७३६.

कुटुम्ब a family ६७९, ८०, ८२, ९१, ९६, ९८, ९९, ७०८, १२, ९९, ८०२, ०५, २८, १०२८, २९, ३९, ११४७, १२२१, २९, ७३, १४३२, १५८८, १६८२, १७२३, २५.

कुटुम्बकामा desirous of a second marriage; desirous of progeny १४३०.

कुटुम्बाय household expenses; the family property ६९८, ८१७, ११९८, १५८४.

कुटुम्बाविरोध without harm to the family ७९६.

कुटुम्बिक a householder १६८९.

कुटुम्बिन् head of the family; a householder ६७९, ९६, ९४९, १४०७.

कुड्य a wall ९२६, २७, ५३, ५९, १६१०, ८३, ८५, १८००, २१.

कुण्ड lame; mutilated ९९०.

कुण्ड son of a woman by another man while the husband is alive १०१४.

कुण्डल an ear-ornament १३६३, ८४, ८५.

कुतय a garment made of goat's hair १९३८.

कुत्त N. of a *Rshi* ११६०.

कुनखिन् having bad or diseased nails ९९२, ९५, १५९१, ९२, ९९.

कुन्ती N. of a woman १०२८, १२८४, ८५, १३७६.

कुपित angry; enraged ११५५, १९३०.

कुपुत्र a bad son १३१६, १९८७.

कुप्य base metal ६३०, ३२, ३५, ५०, ८७, ८३५, ९९, १५१३, २६, १६३४, ८२, ८४, ८९.

कुलव a bad boat १३१६, १९८७.

कुलव्य headless body; vagina १८७४.

कुनेर N. of a deity ८६०.

कुम्भक a plant ९३३, ६१.

कुमार a youth; child ७९१, १२५९, ८१, १३७४, १६६६, १८९४, १९८४, ८९.

कुमारक see कुमार ८६२, १००७.

कुमारिन् having youngsters ९७४.

कुमारी a maiden; virgin; daughter ७९१, ८१४, ९७४, ९७, १००८, ०९, ११, १२, २१, ४०, ४२, १२८६, १४२९, ६३, १५२७, १८४३, ४४, ४९ १९४४.

कुमारिदाय inheritance of an unmarried daughter १४२८.

कुमारीपुत्र son of a virgin १९८०.

कुमारीभाग the share of an unmarried daughter १४२९, ३७.

कुमारी virginity १००१.

कुम्भ a jar; a particular measure ९५०, ६१, ८११, ६३, १३९३, १६०९, २१, ७१, १७१४, ५०, १९८१.

कुम्भी a particular measure (of grain)

कुम्भीमति N. of a demon १०३२.

कुम्भीपाक burning in a vessel १८५०.

कुम्भ N. of a demon ९६४.

कुम्भीर a kind of ornament १०००.

कुम्भ N. of a people ८६९, १०१०, ९७, १३.

१२४३, ४४, ८५, ८६, १३९०, १४२९, १९६७, ८१.

कुल a family; clan; congregation ६४५, ७३१, ८१४, १७, ६१, ६२, ६३, ७४, ९३६, ६३, १०१४, १८, २३, ३०, ३१, ३५, ३६, ३८, ४६, ५२, ५३, ५९, ७६, ९६, ९८, ११०१, ०२, ०६, १६, ९७, ९८, १२२७, ३१, ३२, ६१, ६६, ८३, ८५, १३२९, ५२, ५६, ७३, ७६, ८४, १४०१, ५६, १५२०, ५५, ७५, ८१, १६०८, ४८, ८५, १७८४, ८९, ९१, १९१७, २२, ३१, ३२, ४१, ४३, ४४, ६४, ७७, ८३, ८४, ८५.

कुलघ्ना destroying a family १०३३.

कुलज born in a good family ७३८, ४७, १५२१.

कुलजात see कुलज १३७३.

कुलटा an unchaste woman १६५३.

कुलधर्म family custom १२८२, १९१८, २१, २२, ३१, ४२, ८४.

कुलपा the chief of a family or race or tribe; the head of a house ९२४, २६.

कुलपालिका vide कुल्योषित् १५२३.

कुल्योषित् a high-born woman ११११.

कुलवृद्ध the oldest member or head of a family ८६१.

कुलसंकर violation of a family; family-confusion १०१४.

कुलसंतति propagation of a family; a descendant १०६२, १११३.

कुलसंनिधि the presence of the member of a family ७४४, ५९, १०५७.

कुलसंबन्ध relation of a good family १०३२.

कुलस्त्री a high-born woman १०२६, ३२.

कुलानुबन्ध a family-feud १५८१.

कुलाय a receptacle; home १००१.

कुलिक a kinsman १६३४.

कुलीन belonging to a good family ७८४, १०२२, ३९, १३५६, १०६९, ७१, १७११, १९२७.

कुलीनस्य sprung from a good family ८७३.

कुलीपायव्य family-priest ७११.

कुलमल the rod of an arrow ९९६, १४६४, १६००.

कुल्य a kinsman; relative ८००, ६३, १२८, ५१,
१०४०, १२०३, ४५, ५१, १५१३, २५, १६००,
१९२२.

कुल्या a small river; canal १२४.

कुश grass १३६३, ८४, १६७२, १९३८.

कुशल expert ७८८, ८४३, १६७४, १७०८, ३५,
४६, ६८, १९१८, २७, ६६.

कुसिक N. of a *Rahi* १२६१, १३७६.

कुशीलव an offspring of a *Vaidēhaka* by an
Ambasthā woman; a bard; actor ८४३,
११८५, १६१७, ७६, ७९, १७१०, ७२, १८९२,
१९०७.

कुष्ठ leprosy; a kind of plant ८७९, ८१,
९९७, १०३०, ३४, १७७२, १९६५.

कुष्ठिन् leprosy ८८१, १०३४, १११८, १३९१,
१४०४.

कुसिन्धु a trunk १६०६.

कुसीद loan; debt; usury; lending money
at interest; lending in kind (and not
in coin) ६०१, ०४, ०७, २४, २८, ५३, ७९,
७१५, १६, ८१९, ११२४, २७, ३०, १५८१,
१९२७, ८५.

कुसीदपथ usurer's way (of behaviour) ६१४.

कुसीदविधि law of debt ७०६.

कुसीदवृद्धि legal interest for money lent
६०६, १२.

कुसीदिन् a usurer; money-lender ६०४, २४,
१९७१.

कुषक a cheat; rogue १०२५, १६७६, ७९, १७५८,
१९०५.

कुचक a wheel by which water is raised
from a well (Zimmer); female breast
(Roth) ९९०.

कूट hornless; false; fraudulent ११८१, १६१३,
१७, ४९, ६९, ७५, ८२, ८९, १७२९, १८१३,
१९२५.

कूटक a cheat १७२९.

कूटकर्तृ see कूटक १६११, ६९, १७६६.

कूटकर्मन् fraudulent act १९०४.

कूटकारिन् see कूटक १७६७.

कूटकृत् see कूटक १७२९.

कूटगुला a false scale १६६९, ७१, १७४६.

कूटदेविन् a cheating gambler १९०४, १४, १५.

कूटपण्य fraudulent commodity १७६७.

कूटप्रतिमान a false weight १६७१.

कूटमान a false measure १६६९, ७१, १७४६.

कूटरूप counterfeit coin १६७५, ८०.

कूटलेख्यकार one who produces a falsified or
fabricated document १६०९, ७१.

कूटवादिन् one who charges falsely १६११, ६९.

कूटव्यवहारिन् a deceitful merchant १६१८.

कूटशासन a forged grant or decree; a false
edict १६०९, १३, ३२, ७१.

कूटश्रावणकारक one who makes a false claim
(of debt) १६८०.

कूटसाक्षिन् a false witness १६११, १२, ८०,
१७५८.

कूटसुवर्ण (स्वर्ण) counterfeit gold (coin) १६८०,
१७३२, १९३२.

कूटक्ष a false dice १९१३.

कूटक्षदेविन् gambling with false dice १६६९,
१७५९, १९०३, ०९, १३, १४.

कूटवपात a hidden or unknown pitfall १६१७,
२०, १९२५.

कूप a well ६६०, ८९६, ९२६, ३१, ३७, ४२, ४४,
४८, ५०, ५५, ५८, ६२, १२२२, १६१३, २०,
१७१८, १९८५.

कूर्म a tortoise ९६१.

कूर्ममाण्ड a kind of pumpkin-gourd; N. of a
sacrifice १६०३.

कृच्छ्र difficulty; hardship; painful; auster-
ity; penance १६६५, ६८, ८१, १८४६, ८७,
१९२३, ४२, ७८, ८४, ८५.

कृत done; decided; the son made; the first
and best of the four *yugas*; N. of the
die or of the side of a die marked
with four points or dots ६१४, ४२, ४५,
४९, ५२, ७६, ९५, ७१३, ४८, ५३, ५६, ८५,
८५०, ६०, ६७, ८५, ९५२, १००१, ३३, ७६,
११११, १६, १८, १९, ३०, ८४, १२३४, १३४६,

४८, १४५२, १५८४, १६०१, ७२, ७४, ८३,
८५, ८७, १७०३, १८१३, १९, २९, ३०, ५०,
८५, ९०, ९१, ९४, ९७, ९८, ९९, १९००, ०१,
०३, ०८, ११, १२, १५, २९, ३०, ३३, ३५,
३६, ३९, ४०, ४३, ६६, ८३, ८५.

कृतक one enslaved for a stipulated period;
the son made; artificial ८३२, १२८७, ८८,
१६८१, १८५०.

कृतकामियुक्त one under the pretence of havi-
ng been charged १६८०.

कृतकाल (a pledge) deposited for a certain
time; appointed time ६५४, ८२४, ३२.

कृतकालोपनेय (a pledge) to be redeemed
within a certain stipulated period ६४८.

कृतदार married; one who has obtained a
wife १०७५, १३९१.

कृतदुर्ग one who has built a fortress १६९२.

कृताण one on which wager has been laid
१९१३.

कृतप्रतिभू one who has furnished a surety
७२८.

कृतभार्य see कृतदार १३७३.

कृतयुग the first and the best of the four
Yugas or ages ११०९.

कृतलक्षण marked; branded ७३७, ९१९, २०,
१६२७, ८१.

कृतवेतन paid ९१२.

कृता an appointed daughter १२९७, १३००,
५०, १५१६.

कृताग्स् one who has committed an offence
१८२९.

कृताङ्क marked; branded १६०९, १७९६, १८०२,
२८, ४७.

कृतान्न prepared food १२०४, ०६, ०९, २२, ३१,
३२, १७४५, ५०, १९८८.

कृतोद्वाह married १३७३.

कुचिका a constellation १००८.

कृत्य occupation; festival ६०९, ८६२, १११९,
१९३०.

कृत्या a kind of female evil spirit or sorcerer-

ess; sorcery; magic; enchantment ८८३,

१००३, ०४, ३३, ५३, १६२१, ३१, ८०, १९३०.

कृत्रिम artificial; the son made ९२९, १२६३,
६९, ७०, ८०, ८४, ८७, १३०५, २०, ३४, ५१,
५५, ५६, ७३, ७४, ७५, ७६, १७३३, ५९,
१९८२.

कृत्रिमक see कृत्रिम १३५२.

कृमि a worm; insect ९०८, १६, १९.

कृषि tillage; agriculture ७८६, ८७, ८१८, १९,
३५, ६३, ९८, ९२४, ४४, ७९, १११९, २४,
२७, ३०, ३१, १६१७, १८९५, १९२७, ८५.

कृषीवल a cultivator of the soil; an agricultura-
rist servant ७८७, ८२८, ४९, ९६२, १०७१.

कृष्ट ploughed; cultivated ९३०.

कृष्टफल the product of a harvest ९४३.

कृष्टराशि successful in agriculture ९२४.

कृष्टसद see कृष्टफल ९५४.

कृष्ण the god *Kṛṣṇa*; black (wealth);
a black deer ८६०, ११२९, ३०, १८४०, ४५,
१९२०, २१, ७३, ८३, ८७.

कृष्णद्वैपायन N. of a sage १२८५.

कृष्णधान्य black-grain ११८४, १३१०.

कृष्णमृग a black deer १९२१.

कृष्णयोनी black-race ८०९.

कृष्णल a particular coin ८४४, १०५८, १६५४,
५७, ७०, १७१९, ६५, ६६, १८९०, १९६७, ६८,
७५.

कृष्णा (त्वच्) black (race); N. of *Draupadi*
८०९, १०२७.

कृष्णायस् iron ११८४, १३९०.

केत desire; wish; abode (*Sāyana*) ९८८.

केदार a field ९००, ३०, ४४, ४५, ४८, ५८,
१०७१, ७२, ११२७, ३१.

केलि amorous sport १८५२, ८१.

केश the hair of the head १६८५, १७९६, ९८,
१८०३, १६, २९, ७१, ८७, ९१, १९३८, ७०.

केशव N. of *Viṣṇu* ८६०.

केशकिश hand to hand or hair to hair
१८५०, ७०, ८९.

केशिन् N. of a people १००३.

केसर the mane १९७३.

केसिन् a lion; N. of a monkey (husband of the mother of *Hanūmān*) ८०७, १३२९.

केशी N. of the wife of *Das'aratha* १०२८.

केट produced from an insect (cloth, silk etc) ६३२.

केलास N. of a mountain १३७७.

केलते a fisherman ९३७, ५१.

कोप anger १६१४, ५१, १७७२, १८०१, १९३०, ३३, ४१, ८३.

कोप्य acceptable (current coin) १६७५

कोश store-room (indicating corn); wealth; a kind of ordeal; treasury; body of the chariot ६३५, ८६०, ६१, ६२, ६३, ७३, ९२८, ४९, ५८, १०००, १२२२, ३०, ४४, १५८२, १६१२, ५५, ६३, ७१, ७५, ८९, १७६५, १९२८, २९, ३०, ४१, ४९, ५०, ५६, ६२, ६५, ६७, ६९, ७०.

कोष्ठ a granary ९२७, १६२९, ८९, १७१३, १९२९.

कौटिल्य N. of the author of *Arthashastra* ८४४, १०३८, ४०, १२०७, ८८, १६१४, १८००, १९०४.

कौटसाक्ष a false evidence १९६४.

कौटिलीय relating to *Kautalya* १०३४.

कौटुम्बिक relating to family ८२८.

कौत्स N. of a *Rṣi* १६६५, १९८२.

कौत्सीपुत्र N. of a teacher १९८२.

कौन्तेय a son of *kuntī* १०३३, १२४४, १९८३, ८६.

कौमार infancy; youth ७०३, १०२०, २७, ३१, ४५, ६२, ७६, ९९, ११०३, १८, १२७३, ८४, ८५, ८७, १३८८, १५५५, १९७७.

कौमारी a maiden १११५.

कौरव relating or belonging to *kurus* १२८३, १९६४.

कौल belonging or relating to a family १५८८.

कौण्डल potter's ware १६७२.

कौशिक a descendant of *Kushika* १३७६, १७६१.

कौशेय silk-cloth १६४६, ७३, १७३५, ४५, ४७, १९३८.

कौसल्या N. of *Rāma's* mother १०२७.

कौसीदी connected with or relating to loan; usurious ६३८, ५०.

कृत् a sacrifice; performing designs; intelligence; intention ७७१ ७२, ८११, ९६३, ७०, ७४, ९६, ९८, १०१९, २१, २२, २८, ४२, ५७, ९६, ११५९, १८९६, १९७१, ७७, ८५.

क्रम order; succession ६२८, ३०, ९१, ७०२, ०८, २५, ३०, ३१, ६८, ८३४, ४८, ५१, ६२, ९००, २८, १०४०, ९४, १११०, १२१५, २४, १५०९, २२, २७, ८४, १६४७, ५२, १७४८, ८५, ९२, १८२२, २४, ३३, ८०, ९६, १९०५, ३०, ४२, ४३, ६२, ८४, ८६.

क्रमागत hereditary; (property) obtained by inheritance ७८३, ८०७, ३०, ९४९, १११०, ३१, ८०, १२२८, ५२, १४७३, १५२७, ६९, ८९, १९८३.

क्रमायात descended; hereditary ७०९, ८६, ८०३.

क्रमुक the betel nut tree ९६२.

क्रमोद्य married in order (of the castes) १३५०.

क्रय a purchase ६३२, ६०, ७३१, ५२, ५४, ५९, ६०, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७५, ८९, ८७९, ८९, ९० ९१, ९६, ९८, ९९, ९००, ०१, १११८, २२, २६, २९, ३०, ४१, १४२४, ६३, १५६८, ७५, ८६, १६७४, ७७, ७८, ८१, १७०७, ३१, १९०४, २७.

क्रयधर्म the right to purchase १२६८.

क्रयमूल्य price of a commodity purchased ७५४.

क्रयविक्रय sale and purchase; trade ७८५, ८८८, ९८.

क्रयविक्रयण see क्रयविक्रय ८९८, ९९.

क्रयविक्रयधर्म law regarding purchase and sale ८८६, ९८.

क्रयविक्रयानुस्य rescission of purchase and sale

९४९.

क्रयविक्रयिन् one who purchases and sells; a trader ७७८, ८४, १७०६, ३१, १९२७.

क्रयसिद्धि validity of purchase ८९६, ९८, ९०१.

क्रयिन् a purchaser ८८८, ९३, ९७, ९९.

क्रत्याद consuming flesh; a carnivorous animal ११६२, १२५९, ८७.

क्राणा willingly (Monier Williams); doing; doer ११६०.

क्रिमि a worm; insect १९२५.

क्रिया evidence; transaction; work; duty ६६२, ७०, ७४, ८०, ७०४, ३२, ३३, ३४, ८४, ८६, ८०५, ७२, ७३, ७४, ८२, ८६, ८९, ९४५, १०५५, ११०३, १२, २९, ३०, ९३, १२३४, ८८, १३०५, १४५७, १५८०, ८२, १६१६, ४३, १७१०, ४६, १८५२, ८१, १९०५, ०७, १४, ३०, ४१.

क्रि(क)यान्त (a pledge) ending in purchase ६३७.

क्रियाभेदाः various claims ६२८, ७३४.

क्रियाभ्युपगम a contract १०७४.

क्रियालोप discontinuance of any of the essential rites १३१०.

क्रियावाद a law-suit १९४१.

क्रियावादिन् claiming judicial investigation ७२७.

क्रियासमूहकत्वेन performance of a joint transaction १५८२.

क्रीडा sport; play ८६३, १०२६, ८५.

क्रीत purchased (a thing; son; slave) ७३२, ३३, ३५, ६४, ६६, ६७, ६८, ८१७, २१, २९, ३२, ८८, ९०, ९४, ९७, १११८, २६, १२६३, ६५, ७०, ७८, ७९, ८३, ८४, ८८, १३२०, ३४, ४६, ४८, ५५, ५६, ५८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, १५२०, १६११, ८३, १८३७, ८५, ८९, १९२८, ८५.

क्रीतक (the son) purchased १२६६, १३०८, ५१ ८४.

क्रीडा purchased ९९५, १३७७.

क्रीतानुसय rescission of purchase ८९३.

क्रुद्ध enraged ७९३, ८०४, १३, १०७५, १५७३,

१६५४, १७९३.

क्रूर a rogue; criminal १६८५, १७१०, १९०७, १४.

केतु a purchaser ७५७, ६०, ६१, ६३, ६५, ६७, ६८, ६९, ८१७, ७८, ८३, ८५, ८६, ९०, ९१, ९३, ९४, ९६, ९९, १००, ०१, २८, १६११, ७८, ८०, १७३२, ५५, ५९, ६२.

केव commodity ८९१.

क्रोध wrath; anger ६९५, ७१३, ८००, ०५, १३, १९, ६१, ९५२, १०२०, ४९, १२८४, ८५, १६१६, ४५, ४७, १७८७, ९१, १८३३, ४१, ९९, १९१४, ३१, ३६, ६३, ६४, ६५.

कोश a measure of distance १६६४, १७४३.

क्रीव impotent ८०५, ४२, ९९२, १०३४, ५६, ९८, ११००, ०७, १२, १६, १७, १८, ६४, १२६९, ७०, ७३, १३०४, ५०, ८७, ८९, ९१, ९२, ९३, ९४, ९८, १४०४, १५०९, १७७२, १८४०, ८१, ८८.

कल्हसांश prescribed share १५२३.

कुश pain; torture ९४७, १६१९, ८६.

कुशदण्ड painful punishment १६१९, १९७०.

कुम्भ्य impotency; imbecility ९५१, १७७२.

क्षत wound; injury ८९३, १११६, १६४७, ४९, ८२, १८२४, ९१.

क्षतयोनि deflowered १०९५.

क्षता (a woman) enjoyed; defiled १०८८, १३३१.

क्षत (ता) see क्षतृ ११८५.

क्षतृ a chamberlain; the son of a *Sūdra* man and a *Kṣatriya* woman १००९, ११०५, ८५, १८४०.

क्षत्र vide क्षत्रिय ७२९, ८३६, ३७, ११२२, ८५, १४६४, १५१८, १६००, १७६२, ७४, १९३१, ३६, ४३, ६१.

क्षत्रज begotten by a *Kṣatriya* १२४९, ५१.

क्षत्रधर्म the duty of a *Kṣatriya* १६६७.

क्षत्रवृत्ति occupation of a *Kṣatriya* १९३७.

क्षत्रिय a member of the second caste; a member of the warrior-race ८०३, १३, १४, १७, १८, १९, २०, १०२२, ३३, ३९, ९३,

११०५, १६, २२, २३, ३१, ८४, ८५, १२३९,
४०, ४३, ४४, ४५, ५१, ८७, ८८, १३६५, १६,
१५१२, २४, ३०, १६०६, ०८, १०, २०, ३६,
७०, १७२१, २६, २७, ५२, ६६, ६९, ७१, ७२,
७३, ७४, ८८, ९०, ९२, १८३८, ४६, ५०, ५९,
६०, ६३, ६४, ९०, १९२७, ३२, ३६, ५०, ६५.

क्षत्रिययोनि a race of *Ksatriya* १५९२.

क्षत्रियवध homicide of a *Ksatriya* १६०६.

क्षत्रियश्रेणि a corporation of warriors ८६२.

क्षत्रियस्व property of a *Ksatriya* १२४४.

क्षत्रिया a woman of the second caste ११००,

०५, १२, १२३९, ४३, ४४, ८७, १८५९, ६०.

क्षत्रियाजात a son by a *Ksatriya* wife १२५१.

क्षत्रियापति a husband of a *Ksatriyā* १०९३.

क्षत्रियापुत्र see क्षत्रियासुत १२४०, ४४, ४५.

क्षत्रियासुत son of *Ksatriyā* ११०५, १२४६, ४७.

क्षपण abstinence; interruption; spending
१४०४, ६६, १९२३, ७८.

क्षय expenditure; loss; decrease ७०७, ३७,
५७, ८१, ८५, ८१८, ६१, ८६, ९२, ९५, ९४७,
५२, १०१४, ६५, ११०२, १२८३, १३७३, १४७३,
१५५३, १६७४, ७५, १७०७, ३५, ४६, ४७, ४८,
१९२७, ३०, ४३, ८५.

क्षयाह a lunar day that is omitted in the
adjustment of the lunar and solar
calendar १५८९.

क्षत्र the dignity of a ruler १९३६.

क्षत्रसंघहीतु charioteer and driver १००९.

क्षार caustic alkali १६७८, ८०, १९३८.

क्षिति the earth; the soil of the earth; des-
truction ९४०, ४५, ५७, १२४३, १६०१, ९५,
१९२९, ५६, ५७, ६६.

क्षीण diminished; wasted; lost १६८२, १७२३,
४८, ६६, १९६५.

क्षीब intoxicated १११६.

क्षीर milk ८३५, ९१९, १६००, ७०, १७१८, ६५,
१९०१, २५, ६७.

क्षीरभूत (a servant) receiving wages in the
form of milk ९०७

क्षीरिन् N. of several plants containing a

milky sap १३३.

क्षु(ष्) hunger ७०३, ११०३, १६८६, १७२७,
१८३१, ३४, १९००, ६६.

क्षुद्र very small; trifle ७८७, १६३४, १७४७,
५९, १८००, १०, १९१४, ७६.

क्षुद्रकद्रव्य minute or trifling thing १०३६,
१६१४, १७, १८००.

क्षुद्रद्रव्य see क्षुद्रकद्रव्य १६७०, १७३८, ४५.

क्षुद्रपशु a small cattle; a minor quadruped
९०५, ०६, ३१, १६१४, १७, २१, १७४९, १८००,
२२, १९२२.

क्षुप a small tree १८२३.

क्षेत्र a field; landed property; woman; wife
६०७, २९, ५३, ५४, ५७, ५८, ६१, ७३१, ५७,
६४, ६७, ८६, ८७, ८०३, ०७, १४, ४२, ९०,
९५, ९६, ९८, ९९, १०३, १०, ११, १३, १४,
१६, १७, १९, २०, २२, २५, २६, २८, ३२,
३७, ३९, ४०, ४२, ४३, ४६, ४८, ४९, ५२,
५४, ५५, ५६, ५८, ६०, ६१, ६२, १००२, २७,
७०, ७४, ११०२, ०३, १५, १७, ८०, १२०३,
२२, ३०, ३२, ५२, ६३, ६४, ६७, ६९, ७१, ७९,
८४, ८७, ८८, १३०९, ७४, १५६९, ७५,
८०, ८१, ८९, १६१४, १८, १९, २९, ४२,
४६, ८९, १७२६, १८४०, ९६, १९२२, ४३, ७५,
७६, ८८.

क्षेत्रज्ञ the son begotten on the wife (by
an appointed man); the son of an app-
ointed wife (by an appointed man).
९४४, १०८९, ११९२, १२६३, ६४, ६५, ६९,
७०, ७२, ७९, ८२, ८३, ८७, ८८, १३०४, १०,
२०, २२, २४, २५, २९, ३०, ४६, ४८, ४९, ५०,
५१, ५२, ५५, ७३, ७४, ७५, ७६, ९९, १४०१,
१९०५, ८२.

क्षेत्रजात see क्षेत्रज्ञ १२८८, १३३०.

क्षेत्रपथहिंसा the destruction of fields and
roads ९०६.

क्षेत्रमर्यादा boundary of a field ९२६.

क्षेत्रविरोध dispute or quarrel regarding land-
ed property ९२५, ४४.

क्षेत्रविवाद see क्षेत्रविरोध ९२९, ५१.

क्षेत्रस्वामिन् owner of a field १४६, ६०, १२८७.
 क्षेत्रदर one who illegally takes possession of
 a field १६०८, २६.
 क्षेत्रदानी damage of a harvest ७८७.
 क्षेत्रांश a portion of the arable land १५१९.
 क्षेत्राधिकार ownership of land १४४.
 क्षेत्रापहर्तु see क्षेत्रहर १६५४, ५५.
 क्षेत्रिक a land-owner; husband १०३, ११, ३२,
 ४८, ६०, १०७४, ११०२, ०३, १२८२, १३१८,
 ४७, ४९, १७१४.
 क्षेत्रिन् see क्षेत्रिक ८३९, ९५, ९१४, ६१, ६२, १०७०,
 ७४, १११७, १२७२, ८२, ८८.
 क्षेत्रिय an adulterer १३८७.
 क्षेत्र a throw; abuse १६२१, १७६९, ७०, ७९,
 ८१, ८२, ८९, १९६७.
 क्षेत्र residence १२३३, १६६४, १७६०, ८१.
 क्षौणी the earth ६२७.
 क्षौम linen १६७३, १९३८.
 क्षमा the earth १८३७, ४१.
 क्षम a bird १९७८.
 क्षम lame ७८७, १२०, १७७०, ७१, ७२, ७७, ८७.
 क्षट्वा a cot १७४५, १८५२, ८१.
 क्षायाधि a pledge or security for the specific
 interest on the amount lent ६३७.
 क्षदिर a kind of tree १९६५.
 क्षकमान a digger १६८.
 क्षनि a mine (esp. of precious stones)
 १६७५, ८८.
 क्षनित्र a spade; shovel १६८.
 क्षनित्रिम produced by digging १२४.
 खर an ass; donkey ६९५, ८५४, ९०४, ०५,
 ०६, १३, १७७१, १८३४, ४५, ६९.
 खरपट्ट N. of a book (dealing with robbery)
 [by *Gaṇapatiśāstri*]; the back of an
 ass (*Shāmaśāstri*) १६८७.
 खरवान a donkey-cart १६७२.
 खरूर a kind of date १७६१, ६३.
 खरी crippled; a baked pot (*Sāyana*); a
 dwarf १९२, १५९९.
 खर्ग a mountain-village ११३.

खरु threshing-floor; granary १०६, ३०,
 १६१९, ३९, ८९, १७२६.
 खरुति bald-headed १९२, १५९९.
 खरुजात N. of a people १७०२.
 खात digged; ploughed १२७, ३०, ४८, ११३१,
 १५९८.
 खादक a debtor ६६१.
 खादिर made of *khadira* wood १७०२.
 खिल a piece of uncultivated or waste land
 १४८, ६०.
 खिलोपचार expense incurred in tilling the
 waste piece of land १४८.
 खुर a hoof १९७६.
 खेत a village; residence of peasants and
 farmers १६२.
 खोर old ११८१.
 गङ्गा the river Ganges १९२०, २१, २४.
 गज an elephant १०५, १६०९, ६९, १७४५, ९७,
 १८१०, ३५.
 गण a guild; assemblage of kinsmen; flock;
 tribe; corporation ५९९, ८६१, ६९, ७०,
 ७१, ७२, ७५, ७६, १०७६, ९८, ११०५, ११,
 १५२७, १८९५, १९२२, ३२, ३३.
 गणक an arithmetician; accountant १७५९,
 १९१४.
 गणद्रव्य goods belonging to a corporation
 or tribe ८५९, ६७, ७६.
 गणन counting; calculation १७६३.
 गणनाकुशल an accountant ७२७.
 गणभेद division or difference in a tribe ८६१.
 गणमुख्य the head of a tribe or guild ८६१.
 गणिका a courtesan १०२५, १८४९.
 गणिन् member of a community or tribe
 १४४, ५१, ५५.
 गणिम anything that is computed ८८६,
 १७५०.
 गण्डिका trunk of a tree १९२४.
 गण्डूष N. of a son of *S'ūra* १३७६.
 गण्य to be calculated १६७७.
 गतप्रत्यागता (a damsel) who having gone to

- her husband's house has returned back (upon his death) १०१९, १३०९.
- गन्ध perfume; smell ९७३, ९८, १०२६, ७६, १११३, १८, १२२३, १३७६, १६०२, ४५, ६५, ७१, ७८, ८२, ८५, १७२९, ९८, १८८१, ८५, ८७, ८९, १९३८.
- गन्धर्व a class of deities ९७६, ८५, १००१, ०२, ०३, ०८, ८६, १८३६, ४५, १९०२.
- गन्धारि N. of a people ९६६.
- गम the vulva १८३७.
- गम see गमन १८७४, ७९.
- गमन going; co-habitation; sexual-intercourse ८३९, ६२, ६३, १०३०, ३६, ९८, १६०६, ०९, ८२, १८४२, ४६, ४७, ४८, ५०, ८३, ८६, ९०, १९१९.
- गम्या approachable; (a woman) fit for co-habitation १०२०, १८७७, ८३.
- गय N. of a *Rshi* (son of *Plati*) ९९६.
- गया N. of a city in Northern India १३२९, ४९, ५०, ५२, १९८२, ८७.
- गरगीर्ण poisoned १६००.
- गरद a poisoner १६०८, ०९, २६, ५३, ५४, ५५, ७१.
- गरप्रद see गरद १६१२.
- गरुड N. of a mythical bird ८४०.
- गर्त a hollow; a table for playing at dice ९५३, ६१, १२५५, १९४१.
- गर्तानूप (a field) which has many holes and is wet ७८७.
- गर्तारू ascending the seat of dice १२५४.
- गर्तारोहिणी see गर्तारू १२५५.
- गर्दम an ass ८१०, ९०५, १११३, १६४४, ५३, १८११, ४८, ८६, ९०.
- गर्भ the womb; an embryo ६०५, ८१७, ९६८, ७६, १००५, २१, ३८, ४७, ८३, ८६, ११०२, १३, १८, १२३६, ५४, ५७, ५९, ८७, ८८, १३०८, ३४, ७४, १५६८, ८७, १६००, १८, ३४, ३७, ५१, ५२, १८३६, ३९, ८७, १९२२, ७९, ८५, ८९.
- गर्भघ्नी an embryo-killer; procuress of abortion १०१४, १९५३.
- गर्भपात miscarriage; abortion १८८७.
- गर्भमर्मण्या provision for confinement ८१७.
- गर्भव abortion १०३१, ८६.
- गर्भविर्वसिनी see गर्भघ्नी १०९९.
- गर्भसंभव pregnancy; impregnation १०८९.
- गर्भस्थ situated in the womb ६०५, ११८०.
- गर्भाधान impregnation; impregnation rite ११०२, १४२२.
- गर्भिणी a pregnant woman ९३९, ११०१, ०६, १२७०, ७३, १३०७, १४०२, १६१९, ३१, ८७, १९२७, २९, ४६.
- गल the throat १७६०, ९४.
- गवत्र a cow ९१८.
- गवाक्ष an air-hole ९५८, ११११.
- गवालम्भ killing a cow at a sacrifice १३७४.
- गवाशिल् a cow-eater १९४१.
- ग(गा)वेषुक a particular grain १८९७.
- गात्र a limb १६८५, १८२४.
- गाथा a verse; song ८११, १०००, ७१, १११६, १२८६, १९२१.
- गाथिन a son of *Gāthīn* १२६१.
- गाथि N. of the father of *Vishvāmītra* १३७६.
- गान्धर्व a horse; the form of marriage called after the *Gandharvas* which requires only mutual agreement ८९९, १०३४, ९६, ९८, १४३०, ३९, १९७८.
- गान्धार N. of a people or country (*Afgāni-stāna*) १७७२.
- गायन a singer ७८७, ९०, ८६३.
- गार्गीपुत्र N. of a teacher १९८२.
- गार्गीयमानव a descendant of *Garga* and *Manu* ८०५.
- गार्भी woman's property १९८३.
- गार्हपत्य the householder's fire ९८३, ८५, १००२, ०५, ०७, ०९, १८९६, १९८५.
- गार्हस्थ्यनैयमिक rites obligatory on the order of a house-holder १९२१.
- गार्हस्थ्य household affair १६६८, १७९५.

शिखि a mountain १९२१.

गीत a song ११०७, १३६४.

शुष्क a bush १८२३.

शुक्ल a particular measure १९६८.

शुद्ध a kind of sugar ६०९, २६, ३०, ३२, १६७०, १७१८, २९.

शुभ quality; virtue; fold ६०७, ०८, ०९, १०, २१, २६, २८, ३०, ३२, ३४, ३५, ६०, ६१, ६८, ९५, ७३१, ३५, ५०, ५४, ५६, ६४, ७८, ८४, ८०३, ५१, ६०, ७५, ७८, ८५, ९४, ९०६, ०९, १७, १९, ४७, ५२, ५७, १०१९, २६, ३१, ४२, ५१, ६०, ७०, ७१, ७७, ९६, १११४, ९३, १२३८, ४४, ५१, ८०, ८४, ८५, १३०५, २६, ७३, ९१, ९२, १४०२, १५८३, १६१४, १३, ३५, ६४, ६९, ७०, ७२, ७३, ७७, १७०६, १४, १७, २१, ३३, ६७, ८४, ८९, ९०, ९१, ९८, १८०६, ३०, ३२, ४९, ५१, ६५, १९२७, ३०, ३६, ४४, ६७, ६८, ७०, ७६, ७९, ८४, ८८.

शुभम्बु endowed with good qualities ८५६, १०१९, १२३९, १३२८, १४०३, १६१३.

शुद्ध the anus १७९६, १८०२, २९.

सुप्त secret; hidden; protected ९०६, १०२३, १६००, ५२, १७६२, १८४२, ४६, ५८, ५९, ६२, ८५, ८६, ८७, ८९, ९२, १९४९.

सुप्र any venerable or respectable person (father, mother or any relative older than one's self); a spiritual parent or preceptor; *Br̥haspati*; weighty ७०३, ८००, ७७, १५, २४, २६, ३४, ३९, ६०, ६१, ९४५, ५९, ९९, १०२०, २२, २३, ६६, ८९, ११०१, ०२, ०३, १०, १२८३, ८४, १३६४, ९२, १४३०, ५६, ७३, १५१३, २६, २९, १६१२, १३, १८, २४, २७, ३७, ५५, ६८, ७२, १७०३, ५१, ७०, ७१, ७७, ८५, १८२६, २७, ३५, १९३०, ३३, ३६, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ८३, ८४.

शुद्धम्बु the house of a teacher ६११.

सुगुप्ता having sexual intercourse with *Guru* १०२१, ११११.

सुगुप्ता teacher's family १३६५.

सुगुप्ता a woman who murders her *Guru*

१६१९.

गुरुस्व a teacher's bed; the violation of a *Guru's* bed (intercourse with his wife) १५९२, १६०६, ०९, २७, ८७, १८४७, १९७०.

गुरुस्वम्बु see गुरुस्व ७७२, १०६६, ११०१, १५९२, १६०३, २७, १८७४, ८२.

गुरुदक्षिणा the fee given to a preceptor ८२६, १०२१.

गुरुनियोग appointment by a *Guru* ११०१.

गुरुपत्नी wife of a *Guru* १०६४.

गुरुपरिकर्म requiring much skill १६७४.

गुरुप्रमापणी one who murders her *Guru* १६३८.

गुरुप्रसूता one who has obtained the permission of her *Guru* १०१२.

गुरुलाघव importance and unimportance; gravity or otherwise १६१८, १९३०, ६६.

गुरुशास्त्र the great law १९८३.

गुरुशुश्रूषण obedience or service to one's *Guru* १११०, १५२३.

गुरुशुश्रूषा see गुरुशुश्रूषण ८३४.

गुरुस्त्री wife of a *Guru* ११०६, १८९१.

गुर्विणी a pregnant woman १६११, १९४४.

गुल्फ the ankle १०२५.

गुल्म a bush; shrub ९३३, ५०, १६०९, ७०, ९५, १७१९, ९८, १८००, २३, १९२२, २९.

गूढ concealed; concealed property; the son begotten secretly १०३८, ९९, १२२२, ३०, १३०६, ४७, ५१, १६७०, ८२, ९५, १८५४, १९२९.

गूढचारित्र going about secretly; spy १६९४, १७४१, १९२९.

गूढज a son born secretly; a kind of son १२६९, ७०, ८८, १३३१.

गूढजात see गूढज १२८८.

गूढजीविन् living by foul means १६७९.

गूढद्रव्य hidden property १६८५.

गूढमण्डित secretly spying १७४६.

गूढबल secret army १९८२.

गृहसंभव see गृहज १३७३, ७५
 गृहाजीव living by fraud १६८०,
 गृहाजीवा a harlot ८६३.
 गृहाजीविन् see गृहाजीव १६७९, ८३, १९०४.
 गृहोपपन्न see गृहज १२६३, ६५, ६९, ७३, ८२, १३२०,
 ४६, ४९, ७४, ७६, ९०.
 गृहणक a kind of onion or garlic १०२५.
 गृहिम N. of a son of S'ūra १३७६.
 गृह a house; abode; dwelling ६०४, २९, ३४,
 ५३, ५४, ५७, ९२, ७०३ ०८, १४, २५, २६,
 ३१, ३७, ४७, ५०, ५७, ६४, ८४, ९१, ८०३,
 ०५, ०७, १४, २६, २८, २९, ४०, ५१, ५४, ५८,
 ६०, ६३, ९६, ९८, ९०७, २०, २१, २६, २७,
 २८, ३७, ३९, ४६, ४९, ५२, ५६, ५८, ६०, ७०,
 ८०, ८३, ८५, ९१, ९४, ९८, १००२, ०३, ०४,
 ०५, ११, १४, २२, २६, २९, ३८, ५१, ११०६,
 १४, १५, १७, १८, १९, ४१, ४२, ६५, ६६, ८०,
 ८२, ८४, ८५, १२०१, २२, २३, ३०, ३२, ४४,
 ५२, ५९, ६९, ७३, ८८, १३०६, ३१, ५१, ६४,
 ७४, ९३, १४१५, ५२, ५४, १५६१, ६९, ७५,
 ८०, ८१, ८८, ८९, १६१०, १४, १८, २०, २४,
 ४२, ४६, ४९, ५४, ५५, १७२०, ४१, ५७, ६०,
 ६२, ६५, १८२१, ६६, ८१, ८५, ८६, ८७, ८८,
 ९६, ९७, १९२२, ५२, ६२, ६५, ७५, ७६, ७८,
 ७९, ८०, ८८.
 गृहकर्मकृत् a servant doing household work
 ८३५.
 गृहकार्य domestic affair १०५९, १९७९.
 गृहक्षेत्रविवाद dispute regarding a house and
 land ९५१.
 गृहभ्रंश a house-breaker १७४६.
 गृहज born in the house (a slave) ८११, २५,
 १९२८.
 गृहज्जात see गृहज ८१७, २९.
 गृहपति the master of a house १००१, ०५.
 गृहपत्नी the mistress of a house ९८३, १००४
 गृहविभाग division of a house १२३३.
 गृहविरोध dispute about a house ९२५.
 गृहविवाद see गृहविरोध ९५१.
 गृहस्थ a house-holder ७५०, १०११, २०.

गृहस्वामिन् see गृहस्थ ९२६.
 गृहाश्रम the order of a house-holder १११४,
 १९८२.
 गृहिणी the mistress of a house १११८.
 गृहिन् the head of a family ७०८.
 गृहीत taken; received ६३६, ७१६, २२, ५१,
 ५३, ६९, ८२८, ४४, ४६, ५३, ६३, ७८, ८३,
 ९१८, २१, ५७, १००८, ३६, १६५२, ५६, ८१,
 ८२, ८७, ९०, १७४१, १८७९, १९१४, ३३, ७७.
 गेह a house; dwelling ९९६, १०४८.
 गो an ox; cow; cattle ६०६, ७७, ७३१, ९२,
 ८०६, १०, ११, ३१, ५४, ९८, ९९, ९०७, ०३,
 ०४, ०५, ०६, ११, १३, १५, १७, १८, १९, २०,
 २१, २४, ६३, ७५, ७९, ९०, ९६, १०००, ०३,
 ३४, ३६, ७३, ७४, ११०२, २१, २२, ६५, ८३,
 ८४, १२७२, ८५, १४०२, ६४, १५२६, १६००,
 ०१, ०६, ०७, १९, २७, ३८, ५२, ५३, ५४, ५५,
 ५७, ६९, ७२, ७७, १०१३, २२, २४, ४४, ४५, ४९,
 ५३, ६४, ६६, ९७, १८१०, ३४, ३५, ४६, ७६,
 ८४, ९२, ९५, ९६, ९७, १९००, ०१, २४, ४०,
 ४१, ५९, ६४, ६७, ७३, ७६, ७९, ८१, ८२,
 ८३, ८४.
 गोकुमारी a female calf १६२१, १८११, ३४.
 गोघातिन् a cow-killer १६०९.
 गोघ्न see गोघातिन् १८३१.
 गोचर्ममात्रा a piece of land large enough to
 be encompassed by straps of leather
 from a cow's hide ६३७.
 गोजीविन् an owner of cattle; living on (trade
 with) cattle ८३५.
 गोत्र a family name; tribe ८६१, १११८, १२८२,
 ८५, ८७, १२२७, ४७, ५६, ७२, ७४, ७६, ७७,
 ८४, १५२७, १६७६, ८२, ८५, १९४२.
 गोत्रज a kinsman १३५५, १४०१, ६३, ७९, १५२७,
 ६९, ७५.
 गोत्रबन्धुज a kinsman; relative १२८७.
 गोत्रभागविभाग division of the property of
 clan १५७५.
 गोत्रमाज् belonging to the family; inheriting
 the family name १२६३, ७१.

गोत्रिकथांशमाग्नि inheriting the family name and a share in the property १३२५.

गोत्रिकथानुग that which follows the family name and the property १३२७.

गोत्रसंबन्ध a relation bearing a common family name १०१३, १४६४.

गोत्रसाधारण joint estate of the family १५६९, ८६.

गोत्रान्तरप्रविष्ट one who has gone into a family of different nomenclature १३५२, ८४.

गोत्रिव the state of being a member of a family of specific nomenclature १३५८.

गोत्रिन् belonging to the same family १२६६

गोधूम wheat १७२३.

गोप a herdsman; cow-herd ६०९, ८३, ९९, ७०८, १४, ८४९, ९०२, ०७, १२, १४, १५, १६, १८, ३७, ४०, ४४, ५१, ६२, ८१, ९८, १००१, १६८५, १९७४.

गोपति the lord of cow-herds ९०२, ०३, २१, १६००.

गोपाल see गोप ६७७, ९०३, २१, २९.

गोपालक see गोप ६८०, ८४३, १०३८, १६८२.

गोपीथ see गोपीथ ९०३, ९२, १५९९.

गोपीथ्य granting protection (of the earth) ९८९.

गोष्य (a pledge) to be preserved or kept ६४८, ५०, ६०, ७३१.

गोष्याधि a pledge to be kept and preserved ६३५, ६७, ४२, ५४, ५९, ६०, ७३१.

गोपचार driving of the cattle; pasture for cattle ९७२, १२२८.

गोमय cow-dung; full of cows १९७०, ६८, ८९, १७१८, ७१, १९८१.

गोमायुलोक the world of jackals १०२२.

गोमिथुन a bull and cow १०९८, १२८६, १३९०.

गोमिन् the owner of cattle or cows ९१४, १७, १८, १९, १०७३, १२७२.

गोमृग the Gayal (a species of ox) १५९४.

गोरक्षक see गोप ८७८.

गोरक्ष्य rearing of cattle ११२७, ३१.

गोरम cow-milk १७४९.

गोलक N. of a tree; a widow's bastard ७१५, १०१४.

गोवध the killing of a cow १३८४, १६०६.

गोवाल a cow's hair ९३४, ५०.

गोविकर्त see गोधातिन् १८९७.

गोवीर्य milk of a cow ८४९.

गोवृष a bull ११८१, १२४३, ४६.

गोशकट a carriage drawn by cattle ११८४.

गोष्ठ cow-station १९४२.

गोस्तेय stealing a cow १५९२.

गोस्वामिन् see गोमिन् ९०७.

गोहर्तु a cow-stealer १७६०.

गोशिक a jeweller १९०३.

गौतम N. of a Rsi ८१४, १३४८, १७६२, १९१९.

गौतमकुमार N. of a Rsi ७९१.

गौतमी a female descendant of Gotama १०२७.

गौरव importance; gravity १०३०, १७८५, १९६६, ८५, ८७,

ग्रन्थिन् false १९७१.

ग्रन्थिमेद a purse-cutter; pick-pocket १६१७, १७१३, ३७, ४८, ६०, ६५, १९२९.

ग्रन्थिमेदक see ग्रन्थिमेद १६११, ६९, ७०, १७६४.

ग्रन्थिनोचक see ग्रन्थिमेद १७४६.

ग्रह a vessel used for taking up a portion of fluid (esp. of Soma); recovery; confinement; imprisonment; a planet; taking ७३९, ४७, ८६२, ९२५, ११६१, ६३, १३७९, १७१३, ७५, ८८, १८८७, ८९, ९१, १९२९, ७७.

ग्रहण taking a deposit; capture; completion of studies; receipt; adoption; imprisonment; adultery ७२९, ८९, ९०, ८१५, २६, ३६, ६३, ९२०, ११३०, १२८३, १३७३, १४७०, १५७५, ८०, १६५१, ८१, ८५, ८६, १७५२, ५४, १८८८, ९१, १९२५, ४३.

ग्रही one who receives; a depositary; a hirer; one who adopts a child ६५८, ८०, ७४८, ५१, ५३, ५५, ५६, ८५२, १३५६, ७६५.

८४.

ग्राम village; village-court; villager; group; corporation ६५७, ७३५, ६४, ८१४, ५४, ६१, ६२, ६४, ६५, ७२, ७४, ९६, ९७, ९८, ९००, ०३, ०४, ०५, ०६, ०९, १०, १२, १३, १४, १६, १९, २०, २१, २५, २९, ३१, ३२, ३३, ३६, ३७, ४२, ४४, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ६१, ६२, १०३६, ३८, १२२०, ६०, १३७२, १५८९, ९४, १६२०, ३९, ६४, ७९, ८१, ८२, ९७, १७४३, ४६, ५३, ५४, ६३, ७०, ७३, ८२, ८९, १८३९, ४९, १९२१, २२, २४, २९, ४२, ७६, ८५.

ग्रामकुल the chief of a village; village-assembly १६८०.

ग्रामघात village-calamity १६९८, १९२९.

ग्रामणी the chief of a village १००९.

ग्रामदेव the god or deity of a village ९०६, ४७.

ग्राममर्तु the head-man of a village १७४३.

ग्रामवृद्ध an old-villager ६३८, ९२८, २९, ११९९, १९५०.

ग्रामसीमा village-boundary ९४४, ५५.

ग्रामस्वामिन् see ग्राममर्तु १६२०.

ग्रामाधिप see ग्राममर्तु १९२१.

ग्रामाध्यक्ष see ग्राममर्तु १७६३, १९२१.

ग्रामिक a villager; head-man of a village ९३२, १०३८.

ग्रामीण see ग्रामिक ९४९.

ग्रामेवकुल a crowd of villagers ९३६.

ग्राम्य domesticated; tamed (animals) ९०३, १५९४, १६०९, १७९३.

ग्राम a mouthful lump; food ९०५, १०२२, ३५, १६६५, १७२२.

ग्रामाच्छादन food and clothing ११९८, १२८८, १३४९, ५१, ५५, ८७, ९०, ९१, ९३, १४०३, ५७, १५२२, ८४.

ग्राह an alligator ९१८.

ग्राहक a creditor; one who seizes or takes captive ३३६, ९६, ७५३, १७४०, १८८७, १९१३,

ग्राहण teaching १०३५.

ग्राहि a disease ९९९.

ग्राह्य to be seized or arrested १६८६, १७४१, १८४१, ४६, ७०, ८१, ८७, ८८, १९१४.

ग्रीवा the neck ९५१, १७८१, ९४, ९९, १८०३, २९, ४०.

ग्रीष्म summer-season १९२४.

ग्लह a game at dice ८१८, १९, १८९८, १९०८, ११, १४.

ग्लहन gambling १९०२.

ग्लहवृद्धि the fee at dice १९०३.

घट a jar १३९२, ९३, १७१८, १९६६.

घटसर्प an ordeal of serpent in a jar १९६६.

घात destruction; murder; corporal punishment; beating ९१३, १७, १८, २०, २१, १६१६, १८, ८९, ९०, १७४३, ९३, १८००, २७.

घातक a murderer; destroyer; १६१९, ४७, ४९, ५१, ५२, १८३५, १९१८, ६६.

घातन see घात १८३१.

घातनीय to be punished corporally १६४६.

घातिन् a killer; slayer; destroyer; pillager १६०९, ४७, ४९, १७३६, ४८, ६१, ९७, १९२५.

घातुक injurious ९०३.

घृत ghee ६०९, ३५, ९८९, ९६, १००७, १३८५,

१६७०, ७१, १७१८, १९०१, ०२, ३८, ६६.

घृतप्रतीका one whose face is brilliant with

ghee १००६.

घृतान्त one who has anointed his or her

limbs with ghee १०६५, १११३, १६६८.

घृतस्पर्श see घृतान्त १०८९, ११०१, १३.

घोषा N. of a woman ९६५, ७१.

घ्राण the nose १८३२.

चक्र the wheel of a carriage ९५९, १००१,

१६१७, २१, ७२, १८०७, ३६.

चक्रचर a juggler; traveller १६७९.

चक्रवाक N. of a bird १६०६.

चक्रवृद्धि compound interest ६०७, १५, १८, २४, २५, २९, ३१, ३५, ६०, ७०६, ३०, ५४, ५६, ८९८.

वक्रिस्थान a stable for sheep and cattle ९२६.

चक्रिवत् driving a carriage १६६३.

चक्षुस् the eye ९८६, १००२, १२, १२८४, १६०६,
६४, ९३, १८३६, ८५, १९०१, २९, ८४.

चणक chickpea १७२३.

चण्ड cruel १८९०.

चण्डाल a man of the lowest and most des-
pised of the mixed tribes (born from
a *Sūdra* father and *Brāhmaṇa* moth-
er) १०२९, ३६, ११०५, ८५, १६१६, १७, ३४,
१७५४, ९९, १८२७, १९२२.

चण्डालयोनि *chandāl's* race १५९२.

चतुःशाल a four-squared building ९५३.

चतुष्टोम a particular sacrifice १८९८.

चतुःस्थ a cross way ९४६, ५९, १२८४, १६९५,
१७५४, ६५, १९२९.

चतुष्टय see चतुष्टय १८८२, १९८४.

चतुष्टय a quadruped ८१३, ७९, ९८, ९२१, ४६,
८६, १००३, ११६६, ८४, १२३०, १६२१, ८४,
१७५८.

चतुष्टय see चतुष्टय १८१९, ३७, १९३३.

चतुर्दश N. of a litany १००६.

चत्वारि lasting for four days १२५८.

चन्दन sandal-wood ६३५, १९६६.

चन्द्र glittering or shining as gold; the
moon or its deity ९२२, ८४, १००२, ७७,
१९३०, ६४, ६५, ७०.

चन्द्रमस् the moon or its deity १००६.

चर a spy १७४६.

चर्या behaviour; wandering ९२१, १५९२,
१६७३, १७१३, १९२२, २९.

चरय going; wandering (cattle) ९२२.

चरिणी evidence of the witness; conduct;
behaviour ६५१, १२६६, १३५२, ८४, १६९५,
१८४४, १९२९, ७४.

चरित्र character; conduct; nature ६११,
१०४६, १९३६, ४२.

चरित्रवत् a friendly pledge; merit as a
pledge, a pledge received in mutual
confidence of good behaviour (चरित्र)
[where the pledge is not compatible

with the value of the lent amount]
६४५.

चरु an oblation offered to gods or manes
९९१, १३६४, १८१७, १९२५.

चर्म hide; skin ६०९, १०, २१, ३०, ३३, ७८७,
८९९, ९०९, १६७७, १७३३, ४५, ४९, १८०६,
१९३८, ७६.

चर्मभाण्ड a leather bag or vessel १६१४, ३०,
७२.

चलन moving on feet (i. e. beasts) १९१६.

चलस्वभावा (a woman) of unsteady or want
on nature १०३२.

चला moving; changing (boundary) ९६१.

चलित turned off from १९३२.

चाट a cheat; rogue ७१५, ८७२, १९३२.

चाण्डाल see चण्डाल ८३९, १२८७, १६०३, १८६१.

चाण्डालदासता the state of being a slave of a
Chandāla ८३९.

चातुर्वर्ण्यपुत्राः sons begotten in the four castes
१२४५.

चातुर्वर्षिक lasting for four years ९३०.

चातुर्वेद्य familiar with the four *vedas* ९४९.

चांद्रव्रतिक one who takes upon himself the
office of the moon १९३०.

चान्द्रायण (व्रत) the penance or expiation re-
gulated by moon १०२२, ५८, १६०६, १८४६.

चार a spy; conduct; course; wandering
८६१, १६३९, ८२, ९०, ९३, ९५, १७४६,
५४, ५५, ६३, १२२९, ३०, ३२, ४१, ७७, ७८.

चारक a prison; herdsman ७२८, ९१७, १६९०,
९२.

चारण a wandering actor or singer ७१५,
१०३८, १६७६, ७९, १८४५, ५४.

चारिणी adulterous (woman) १९८६.

चारित्र्य behaviour; conduct १०२५, २६, १९९४.

चारमिक leathern ७८७, १६३०, १८०६, १९०३.

चिकित्सुर् learned ११५८.

चिकित्सक a physician ८४३, १६७९, ९४, ९९,
१७७२, १९२४, २९.

चिकित्स्य curable १०९४.

चिति pile; a funeral pile १११३.

चित्त mind १०३२, ४८, १११४.

चित्र documentary evidence; of various kinds ६५१, १६१८, ४९, ५१, ८९, १७५२, ५५.

चित्रक a particular measure १९६७, ६८.

चित्रदर्शन visiting a theatre of entertainment १०२६.

चित्रवादिन् speaking in different ways or attractively १७५४.

चित्रावुस् possessed of wonderful vitality ९७२.

चिरकालप्रोपित absent for a protracted time १५६९.

चिरप्रवास undertaking journey for a long time ६११.

चिरस्थान (the loan) that remains outstanding for a long time ६०७.

चिह्न a mark; spot; sign ६०९, ९४१, ४५, ४९, ५०, ५१, ५७, ५८, १६४७, ५०, १७३९, ६०, ६२, ६३, ६६, १८१३, २९, ३२, ७०, ८७, ९०, १९०९.

चीर्ण grazed ९१५, १९.

कुम्भन kissing १८८५, ८९, ९१.

चूडा the hair on the top of the head १३७७.

चेतन mind ८१९, १०६८.

चेतस् mind ११४७, ४८, १६३२.

चेल clothes; garment १११९, १६०५, १९३८.

चेष्टा gesture; movement ८४०, १७९६, ९९, १८१७.

चैत्य an abode of worship; a sanctuary near a village; a funeral monument ८६३, ९३१, ५०, ६०, ६२, १६९५, १७५४, ७३, १८००, २३, १९२५, २९.

चैलपिण्ड food and clothing १५२३.

चोर (चोर) a thief; robber ७१५, ३२, ३५, ४१, ४३, ४८, ४९, ५०, ५६, ५७, ५८, ५९, ६४, ६७, ६९, ७२, ८८, ८९, ९०, ९६, ८२३, ३३, ५४, ७२, ७८, ९०८, १४, १६, १९, १०२३, ९७, १११०, १५९२, १६१६, १८, ३६, ४०, ४६, ५२, ५३, ५९, ७४, ७६, ८१, ८५, ८६, ८९, ९०, ९६,

५५, ५६, ५७, ६२, ६३, ६४, ६५, ६७, ७०, ७७, ८६, १८१०, १९, ४९, ५०, १९२९, ६३, ६३, ४१, ५५, ६२, ७१, ७४.

चोररञ्जक the officer called चोररञ्जक १६२०.

चोरित robbed ६३४.

चौरग्राह a thief-catcher १७५७, ६२.

चौरदण्ड punishment inflicted upon a thief

६५६, ९१७, १०७८, १५१४, २६, १७४१, ६१,

६६, १९५२, ६२.

चौरहृत taken by theft १६६३, ७१, १९४९, ५०,

५७, ६०, ६२.

चैरोद्धत see चौरग्राह १७४३, ६३.

चौर्य theft; robbery ११४२, १६१२, ४५, १७११,

४१, ५५, ६०, १९२९, ६७, ८३, ८७, ८८.

चौल the tonsure ceremony १३५५, ७३.

छत्र an umbrella ८६०, १९२५.

छदिस् roof of a carriage १०००.

छद्म deception; design; fraud ७२५, ८४०,

१०४१, १७५९, ६४, १८८५, ८६.

छन्द desire; will; fraud ६६२, ७०, ७१८, ४७,

८६२, १३५६, १७६६, १९८४.

छन्दवासिनी living independently; see स्वच्छन्द्य १९२२.

छन्दस् a sacred vedic hymn ८१४, १११४, ८१.

छर्दि vomiting १७९८, १८३२, १९६६.

छल trick; false pretense; fraud; strata gem ७१७, २३, २७, ८०, ९५२, १०३८, १२०७,

१५७३, १६४१, १७४४.

छग a he-goat ९०५, १९२५.

छादन clothing १४०१.

छिन्न cut off; broken; interrupted १००६,

१२६४, १५८१, १६२१, १८०७, २०, ८७, ९१,

१९३३.

छूरिका, ख(खु)रिका, स्थूरिका, रफुरिका, नासिका, तुलिका

load; cow's nostril; an ox; a load

placed on an ox etc.; beast of burden;

a barren cow; the lower part of a leg

१७१३.

छेत्तव्य to be cut off १७४९, ६०, १८०१, २८,

छेद cutting १०७२, ११२७, ११११, ५३, ६९, ७०, ७३, ८५, १७६०, ६२, ६५, ७५, ७९, ८८, ९४, १८२१, ३१, ३५, ४३, ४८, ६८, ६९, ७६, ११, १९०३, ६६.

छेदक a cutter १८२९.

छेदन amputation; cutting १६१७, ७२, १७१७, ४९, ६०, ९९, १८००, ०१, ०७, १७, २२, ३१, ३२, ३५, ४२, ४३, ४९, ५०, १९६७, ७०.

छेदिन् a cutter १६०९, १७९८.

जगत् the world १७८७, १८३९, १९२८, ७०.

जगत्पति earthlord; king १०७५.

जगन् inferior; younger ८२६, २९, ३१, ९४५, १००७, ११०४, ०६, ११, १३४६, ७५, १५६७, १६२८, १७७५, ८८, १८४८, ६६, १९३६.

जङ्गम movable property ६४९, ५०, ५५, ६०, ८८६, ८९, ९१, ९८, ९०१, ११७९, १५१३, २६, १६९५, १९२९.

जङ्ग the thigh १९८४.

जटिला wearing twisted hair १०२७, २८.

जठर the stomach १९६६.

जठ a dunce ७११, १११८, १३८६, ८७, ९१, ९२, ९८, १४०१, ०४, १६७९, १७२७, १९२७, ७४, ८३.

जङ्ग lac १७६८.

जङ्गु the collar-bone १००३.

जन people ६०४, ७३७, ६३, ६४, ८१८, ९८, ९५३, ५९, ६२, ७०, १००२, ०३, ३८, ४८, ७५, ११२०, १३२९, १६१५, ४०, ७२, ८५, १७५२, ५३, ५४, ५६, १८२८, ८७, ८९, १९३१, ३७, ४१, ७०, ७८, ८४.

जनक a progenitor १११८, १२६७, ७१, ७८, १३५२, ८४, १९८१.

जनता people १६००.

जनन birth; procreation; generative organ १२८४, १३७७, ८४, १९१४.

जन्मनी a mother १००५, ७७, १३५०, १४१३, १४, ३२, १५२२.

जनपद a nation; inhabited country; people ८१९, ७०, ९४९, १५९३, १६७९, १७७१, ७२, १९२४.

जनमेजय N. of the celebrated king १६०१.

जनयितु a begetter १२५३, ६३, ६७, ७१, ७२, ८१, ८८, १३२७.

जनसंसद् assembly of men ७२६, २८.

जनाग्नि fire in general १०१६.

जनाधिप a king १२४४.

जनि(नी) a woman; wife ९६३, ७०, ७३, ७८, ८०, ८१, ९५, १००१, ०५.

जनिका generating; producing; mother ९९६.

जनितु a father; begetter १०२६, १२५७, १८३६, १९७९.

जनित्र a birthplace; place of origin १००३.

जनित्री a mother ९९३, १०००.

जनित्र the state of a wife; to be born or produced ९६३. ७८, १००४, १२५७.

जनिमन् an offspring ९७०.

जनिष्य to be begotten ११८०.

जनेश्वर a king १९८४.

जन्मज्येष्ठ elder by birth १२३६, ५१.

जन्मन् birth १०१२, ११९३, १२३४, ३६, ८४, ८५, १५६९, १६५१, १९१७, ६५.

जन्य produced ९९४, १०००.

जन्यु a begetter; creature ९७६, १८३६.

जप muttering of prayer ७९२, १११९.

जय conquest; victory ८६१, ११२६, १९०१, ०३, ११, १५, ३३, ७७.

जरदष्टि attaining great age; very old ९८५, १००१.

जरा old age ९६६, १११५, १५९६, १९२०.

जरिमान् decrepitude ९६७.

जरु water; water ordeal ७१५, ४१, ४८, ९०, ८६०, ९६१, १०७६, १३१६, १९६७, ८३, ८७.

जलमार्ग water-course ८९६.

जलवाहिका a flow of water (as boundary) ९४८.

जलाशय a pond १३९३, १६५४.

जलौका a leech १०२२, १११४.

जवन N. of a king १९६५.

जसद zinc १७६७.

जसुरि starved ९७३.

जङ्घ N. of a king १२६१.

जाघन the hip ९८७.

जाङ्गल arid; full of flora १९२१.

जङ्गलीविद् expert in applying remedies against snake-poison १९२५.

जाङ्गलिक obtained by labour १९२२.

जातक see जातकर्मन् १३५०.

जातकर्मन् a birth ceremony १३७४, ७७. १९८५.

जातवेदस् all possessor; fire; all created beings ८१२, १००१, १११९, १२५९, ६१, १८९३.

जाति caste; race ६२०, ७२०, २५, ३७, ८२५, ३४, ६१, ६२, ६५, ९७, ९९, १००७, २९, १११६, ८४, ८५, १२२९, ३७, ३८, ४४, ४५, १३६५, १६२९, ७६, ८२, ८५, १७४१, ५३, ७०, ७३, ७५, ७६, ८२, ८३, ८४, ८८, ८९, १८५०, १९१७, २२, ३१, ३२, ४१, ६१, ८४.

जातिकरण giving the genuine form by fraud १७३३.

जातिधर्म caste-duty; caste-custom १११८, २१, ३१, ४३.

जातिबधिर born deaf १३९२.

जातिभ्रंश loss of caste १६११, १७९१.

जातिशुद्ध pure by caste १३४८.

जाल् of superior quality १६७४, ७७.

जात्यन्ध born-blind ७०७, १३९२.

जाल्यपहारिन् implying loss of caste १६१०.

जान birth ११६०.

जानपद inhabitant of a country १६७६, ८१, ९०, १९३२, ६०.

जामातु a son-in-law ९७३, १२८६.

जामि a sister; brother ९६३, ६९, ७५, ७६, ७७, ७९, ९६, १००२, ०३, ०५, ५२, ५३, १२५४, ५९, ८६, १८३६.

जाया a wife ६०३, ७९१, ८१४, ९६३, ६४, ६५, ७०, ७७, ७९, ८२, ८३, ८५, ९३, ९४, ९५, ९८, ९९, १०००, ०१, ०३, ०४, ०५, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १४, २६, ४७, ७२, ११०७, १८, १२५४, ६०, १४२३, १५१३, १८, ७०, १७७७, १८३६, ३९, ४०, ४१, ९४, ९५, १९०३, ८४,

८५.

जायात्व the character or attributes of a wife १०११, २६, ४७.

जायनाश seduction of a wife १०१४.

जायापती husband and wife १४०५.

जार a paramour; lover. ६६६, ९६३, ६६, ७२, ७३, ७५, ९१, ९६, १००६, ४०, १६३६, १८३७, ३८, ४०, ४१, ४९, १९३३, ८९.

जारज a child by a paramour; bastard १०१४.

जारजात see जारज ११०१, १३०५, १४०२.

जारिणी adulterous १८९४.

जास्त्य the state of the father of a family (Monier Williams); a couple of husband and wife. ९८२, १००७.

जाल a net १६१७, ८५.

जित defeated; restrained; controlled ७३०, १०१६, ८५, १८९६, १९०३, ०८, ०९, १३, १४, १५, १९३१, ३३, ६९, ८६.

जितेन्द्रिय one who has subdued his senses ८६०, १०७७, १११९, १९३१.

जिवि old ११५८.

जिह्व crooked; deceitful ७४८, ७९, ८१९, १९१०.

जिह्वा the tongue १०१६, १६००, १९, १७६९, ७०, ७५, ८३, ८८, ९२, १८३२, १९३३, ६७, ६८, ७०.

जिह्वच्छेद cutting off of the tongue १६१९, १७६८, ६९, ८८, ९०, ९२, १८९१.

जीर्ण worn out १३९०, १४७३, १६९५, १७४८, १९२९, ६६.

जीव life १०२६, १७७३, १८८७, १९५२, ६२.

जीवद्विभाग partition made during (father's or parent's) lifetime ११४९, ७२, ७३.

जीवन maintenance; life ९५२, ११२७, १२०१, १४०३, ०४, ६६, ७३, १५१२, ५३, १९१६, ७६.

जीवलोक the world of living beings (as opposed to that of the deceased.) ९७८, १००४, १२५७.

जीवित maintenance ६६२, १०४०, १२८६, १८८५.

जीविन् a living being; subsisting ७८७, ९४४,
१०५८, १०५९, १०६०, १०६१

सुवृत्तिगता co-habited with a member
of degraded caste १०२१, ११११.

वृद्धन्ती becoming old ९६५.

वैज्यं victorious; gainer १९०४, ०८, १३, १४.

वेच्यं genuine १२५७.

वेमिनी N. of a sage ७६४.

वेच see वेच्यं ८८८.

वेच्यं crookedness; falsehood ७९४, ८४९.

वस्तु (merchandise) of known value
१६२०.

वृत्ति kinsman; community; relation; caste
६०६, २७, ६७, ७९, ८२, ८६, ८०३, १७, ६०,
९६, ९८, ९९, १००, ०१, २८, ८३, ९८, १००६,
०८, ३८, ३९, ८३, ११०२, ४२, १२५२, १३५२,
६३, ७३, ९२, १४३०, ५४, ७१, १५१८, ७५,
७९, ८९, १६२७, १७५५, १८४०, ४१, ६५,
१९२९.

वृत्तिकार्यं duty of a kinsman १३९३.

वृत्तिकुल a group of kinsmen १०३६, ३८.

वृत्तिजन a relative १०७७.

वृत्तिधन wealth received from relation १४१५.

वृत्तिपुत्र a particular son; begotten by a
kinsman (other than husband) १२८४.

वृत्तिसंबन्ध a relation १०३२.

वदन् one who knows; a witness ७६७, ९४१,
४६, ५१.

वदन् knowledge; consciousness ७५९, ६९,
८६१, ९३४, १०७१, ११०९, ९३, १२२५, १४०३,
१५६९, १६३०, १८०६, १९१०, १३, ६६, ७२,
७४.

वदन्स्य elder ११५९, ९०, ९९, १२३७, ४९, १३४६,
१८९१, ९३.

वदन्स्य most excellent; eldest ६९५, ९३३, १००५,
१०, ६४, ११४६, ४७, ४९, ५९, ६२, ६४, ६५,
६६, ६८, ७०, ८१, ८३, ८४, ८५, ८६, ८९, ९१,
९३, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००१,
०८, १०२४, ३३, ३४, ३६, ३८, ५४, ६०, ६६,
७६, १३३९, ५२, ५५, ८७, ९१, ९७, ९८,

१४०१, २१, २३, ६५, १५४३, ८७, ८८, १९७८,
८१, ८२, ८३, ८४, ८७.

वृद्धता seniority १२३६, ९७, १३९२.

वृद्धपुत्र eldest son १२८१, १३२९.

वृद्धभार्या wife of an elder brother ११०१,
१३१६.

वृद्धभावं primogenitureship १२३४.

वृद्धवर a chief wooer १०००.

वृद्धवृत्ति behaving like the eldest brother
११९८.

वृद्धांश additional share of the eldest son;
the best share ११८३, ८४, ८५, १२३८,
३९, १३७२, ८४, ९१, ९२, १९८८.

वृद्धा eldest १०२३, ९१, ११०९, १२३५, ४४, ७१,
१५२६, २७.

वृद्धवाप्य to be received by the eldest १३९२.

वृद्धिनेय a son of the father's first wife
१००५, १०, १२३३.

वृद्धि the right of primogenitureship; the
eldest son-ship ६९५, ८६२, १००२, ५३,
९४, ११०९, १२३६, १३५१, १५४१, ४३, ५७.

वृद्धिर्ज्ञान knowledge of the heavenly bodies
१७५९.

वृष a large fish ९६१.

वृक्ष a chisel १६८०.

वृषारिक a particular lower caste; a man
dead in epidemic (*Shāmsāstri*) १६९०.

वृषिक a small mouse १६०६.

वृषिका a musk rat १६०६.

वृष butter-milk १६७०, १७१८.

वृषन् a carpenter ११२०.

वृषाक a tank ८९६, ९२६, २८, ३०, १९२४.

वृषाकवापन emptying a tank of its water
९३०.

वृषाग a tank ८७३, ९३४, ३७, ३९, ४७, ४८, ५०,
५५, ५८, ५९, ६०, ६२, १६१३, २९, ३०, ५२,
१९२९, ७६.

वृषुल rice १५२०, १९६७, ६८, ८७.

वृषा a father १२२, १२२१.

वृषदाविन् perceiving truth; a philosopher

८०७, १३३३, १३५१.

जनव propagating a family; a son १७०,
१०३३, १२२२, ५८, १३३७, ७६, ७७, १४१३,
१५१७.

तनु body १४१५, ६४, १६७४, १७९४, १९०१, ७९.

तनु a thread; progeny; children ६०३, ०५,
९२४, १००६, १११५, ६०, १२६४, ६७, ७१,
१३९४.

तनुनाश loss of thread (progeny) १०१४.

तनुवाय a weaver १६७३, १७०९, १९२७.

तन्दुल rice-grain १९६५, ६७.

तपक्रीता bought by austerities १९३६.

तपस् religious austerities; penance ६९५, ७१४,
१०००, ०६, २८, ३०, ३३, ७७, ११०९, ११,
१९, २९, १२६०, ८३, ८४, १३७६, ७७, ९०,
१४०२, ६४, १६००, ५१, ६४, १७०२, १८३८,
३९, १९३६, ७८, ८३, ८४, ८६, ८७.

तपस्विन् an ascetic ६९५, ७१४, १३७६, १६१७,
१९, २७, ६६, ८७, १९१५, ६९.

तपस्विनी pitiable, poor, wretched woman; a
female devotee १११४, १६५३.

तपोवन a grove in which religious austerities
are performed ६७७, ९२९, १८००.

तप्तमाष the ordeal with a hot coin (Māsa)
१९६५, ६६, ६७.

तमस् a dark or black house १६१९, १९८७.

तर carrying across or beyond; a boat ६९८,
१९२१, २२, २७, ३६, ४४, ४५, ४६.

तरिक a ferry-man ७७८, १६३५, १९४७.

तस्मिन्निदं vide तोरणगृह ९२५.

तस्मिन्निदं an infant १९४४.

तर्जन् threatening १७९४.

तर्पण a particular ceremony performed
with a magical Mantra १११८.

तल palm-beat १६८७.

तल्ल a couch; bed ९७३, ९८, १००२, १३०४,
०६, १८४०.

तल्लारोहण having sexual intercourse with
(a preceptor's wife) १६०३.

तल्लारोहण a particular son; a son some

forward declaring 'I am thine' ८३०, ३२.

तल्लारोहण (a woman) who gives herself
upto a man saying 'I am thine' ५०३,
११०३.

तल्लारोहण strong १२५८, १९७१.

तल्लारोहण a shuttle १०००.

तल्लारोहण a thief; robber ७३२, ४५, ६०, ८१, १०,
१६२२, ४७, ६४, ७०, ८५, ९२, ९३, ९५,
१७११, ४५, ४६, ५३, ५४, ५७, ६१, ६३,
१९१०, १३, २९, ३२, ६५.

तल्लारोहण beating; striking ७२५, ९१९, २०,
१७७१, ८८, ९४, १८३०, ३३, ३४, ९१,
१९७०.

तल्लारोहण one who strikes १६३७, १९३३.

तल्लारोहण to be chastised ९१४, १११०, १८१२,
१९७४.

तल्लारोहण dancing (esp. with violent gesti-
culation) १०२६.

तल्लारोहण satisfying or delighting much ९८९.

तल्लारोहण made of fibre १७४७.

तल्लारोहण prescribed in the Tantra scripture
१९६८.

तल्लारोहण one's own son १२५४.

तल्लारोहण an ascetic १२८४, १६०३, ५५, ७९, १९२४, २५.

तल्लारोहण a betel १११७.

तल्लारोहण copper ६०९, २६, ३५, १३७३, १६१४, ७५,
१७३४, ४७, ६७, १९६६.

तल्लारोहण a thief १६५६.

तल्लारोहण see तर १९३६.

तल्लारोहण a star ६०५, १८३९.

तल्लारोहण a ferry-man १६११, १९२७, ४४, ४६.

तल्लारोहण freight १९२७, ४५.

तल्लारोहण a kind of tree ९३३.

तल्लारोहण knowing the measure (in music)
७८७, ९०.

तल्लारोहण an actor १०३८.

तल्लारोहण the palate १८११.

तल्लारोहण theft १९०३.

तल्लारोहण a partridge १५९७.

तल्लारोहण furnished with a head-dress.

secretly going about १८४०.
 तिल sesamum १००१, १११८, १३९०, १५२४,
 १९३८, ३५, ६७.
 तीक्ष्ण sharp; fiery ८६२, ६३, १०३३, १४६४,
 १६००, ६४, १७११, ६५, १९२९, ३९.
 तीर a bank ९५२, १९२७, ४५.
 तीर्थ a passage for landing into a river;
 place of pilgrimage; woman's courses;
 intercourse ८१४, ९५९, ८१, १००२, ३०,
 ४०, १११२, १८५१, ८०, १९२४.
 तीर्थगमन visiting a place of pilgrimage
 १०२१, ३८.
 तीर्थगूह्य concealing the fact of being in
 menses १०३४.
 तीर्थघात violation of sacred institutions
 १६१७.
 तीर्थसमवाय (of many wives) being in men-
 ses at one and the same time १०३४.
 तीर्थसेवा pilgrimage १११९.
 तीर्थगमन not having intercourse while in
 menses १०३४.
 तीर्थानुसारिन् a pilgrim १६११, १९४४.
 तीर्थोपरोध neglect of intercourse १०४०.
 तीव्र strong; severe १११५, १४०१, १६४४,
 १७८५, ८९, ९१.
 तीव्रदण्ड heavy punishment १६४४, १९७०.
 त्रुष N. of an enemy of *Indra* ११६०.
 तुच्छश्रावण a false claim or suit ६११.
 तुज frightful (to the enemy) ११५९.
 तुन्नवाय a tailor १६७४.
 तुर quick; prompt ९०२, १८९९.
 तुर्व N. of a hero and ancestor of the
Āryan race ८१०.
 तुर्वसु N. of a son of *yayāti* १६९१.
 तुला a balance ६०९, १६७३, ७७, ७८, १७०७,
 २८, २९, ५०, ६१, ६३, १९६५, ६६, ६७.
 तुल्यमान a balance १६११, १३, ६९, ७१, ७७,
 १९२७.
 तुलित weighed १९६६.
 तुल्यिम् weighable ८८६.

तुल्य similar; equal ७३४, ६३, ८६२, ९००,
 १०३८, ११७५, ८४, १२३८, ४५, ७३, ८७, ८८,
 १३४८, ५०, १५११, २५, १६२१, ८५, ८७,
 १७७०, ७१, ७२, ७८, ८६, ९२, १८२७, ४८,
 ४९, ६६, ६८.
 तुल्यवध murder of a person (equal in caste)
 १६०६.
 तुल्यंश taking equal share १२४५.
 तुष the chaff of grain ९३४, ४०, ४४, ५०, ६१,
 ६२.
 तुष्टि satisfaction; compensation ७१३, १६३०,
 १८०६, ३३.
 तुल panicle of a plant or flower ६०८, १९३८.
 तुण grass ६०९, ३०, ८५१, ५२, ९१२, १६०९,
 ५७, ६१, ७०, ७२, १७१८, २२, ४४, ४५, ४९,
 ६०, ६६, ९८, १८९०, १९३८, ८१.
 तृतीयिन् entitled to a third part or share
 ७७५.
 तेजस् splendour; lustre; power ९०३, १२६७,
 १५९४, १६००, ०५, १२, १९३०, ३१, ३६, ४०,
 ७०.
 तैमात् N. of a snake; a species of snake
 १४६४.
 तैल oil ६२६, ३२, ३५, ११०१, १३४८, १६१५, ७०,
 ८५, १७१८, ४९, ७०, ७६, ८८, १८९१,
 १९६६.
 तोक an offspring १२५५.
 तोय water ८०७, ९३०, ४६, १९२७, ३०, ४२,
 ४६.
 तोरण (गृह) arched doorway of a house ९२६,
 १९१४.
 त्यक्त abandoned ७६७, १०९५, १११०, १८, १९,
 १३०९, १६४८, १८५०.
 त्यक्तदार one who has abandoned his wife
 १८८१, ८८.
 त्यक्तप्रज्य one who has abandoned the life
 of a religious mendicant ८१६.
 त्यक्तमान्धव one who has forsaken his rela-
 tives १०९८.
 त्याग forsaking; abandonment ७५५, ७१, ८३;

८२३, ९९, १०२१, ५६, ५८, ८६, १११३,
१२७३, १३९३, १६२७, १९२६.
त्यागिन् a forsaker ८२९, १६१०.
त्याजक one who abandons or expells ८४७.
त्याज्य to be abandoned १०३१, ३४, ५७,
१११७, १६१३, १८८७.
त्रपुष cucumber १७६१, ६३.
तृप्ति tin ६०९, २६, १६७५, १७३४, ४७, ६७,
६८, ६९.
त्रयी consisting of three Vedas ११०६,
१२८३.
त्रयस्य N. of a prince ८११.
त्रिदिक् heaven १६९२, १९२९, ६४.
त्रिदिक्श्वर the Indra १९६४.
त्रिदिवौकस् heaven-residing; a god ९२०.
त्रिपुरस्य extending over three generations
९४९, १२८१, १३५६.
त्रिपुरस्य(धी) see त्रिपुरस्य १३५६, ८४.
त्रिमोक्ष possession for three generations
८९५, ९८, ९००, ०१.
त्रिलोक the three worlds १०३१, ३२.
त्रिवर्ग the three things viz. religion, wealth
and desire १०२६, ८७, १११४.
त्रिवर्गः the three castes १२४५.
त्रिविष्टप Indra's heaven १२८१.
त्रिशिर्षन् three-headed; N. of a R̥si १६०३,
१९७७.
त्रिस्तुपर्ण N of R̥V.10/114/3-5(or of *Taittirīya*
Āraṇyaka 10/48-50) १५९७, १६०१, ०३.
त्रेता the *Tretā* age १८९७, ९८.
त्रेतायुग see त्रेता ११०९, १९३०.
त्रैपुरषिक see त्रिपुरस्य १३८४.
त्रैवार्षिक see त्रैवार्षिक ९३०.
त्रैवार्षिक lasting for three years १२४४.
त्रैविष well-versed in the three Vedas ८६५,
७४, १४६८, ७०, ७४, ७८, १७७०, ८२, १९२१,
४२, ५०.
त्र्यम्बक three-eyed; *Rudra* १००८.
व्यस्य N. of a king १९८९.
त्वक् skin १६१९, १८०३, २९, ३१.

त्वष्टृ N. of a deity १००१, ०४, १४२३, १८३६.
त्वष्टृ the son of त्वष्टृ १५९७, १६०३, १९७७.
त्वष्टिन् protected; loved ११५८.
दंष्टिन् an animal with tusks १६१२, २१, ५१,
१८२०, १९३३.
दक्ष able; industrious; skilful ६००, ७८४,
८७३, ७८, १०२६, ५९, ८५, ८८, ९९, ११०९,
११, १४, १२६४, ९४, १४००, १५९१, १८९३,
१९७९.
दक्षिण southern; right (not left); excellent
७९१, ८२८, ९००, ९८, १००१, ०६, १२, १३,
१५, ११८३, १२०१, ८६, १६१७, १७००,
१९००, ०१, १९, २०, २१, ४०, ६५, ८१.
दक्षिणा fee or present to the officiating pri-
est; gift; cow; south ७७०, ७१, ७२,
७३, ७४, ८३, ८९, ९१, ९२, ८११, १४, ९००,
०१, १०००, ०६, ०९, १२८१, ८३, १३६४, ८५,
१५२६, ९७, १६२३, १९८०, ८१.
दक्षिणाज a particular son १९८२.
दग्धव्य to be burnt १७६०, ६५, १८६४, ८३.
दण्ड punishment (corporal, verbal and
fiscal; chastisement and imprisonment,
reprimand, fine) ६११, २७, ३८, ५५, ६०,
६१, ६३, ७२, ७६, ७७, ७८, ८५, ७१४,
१५, १६, ३१, ३५, ४४, ४५, ४९, ५४,
५९, ६३, ६४, ६५, ६७, ६८, ६९, ७१,
७६, ८०५, १७, ४३, ४४, ५५, ६१, ६२,
६३, ७३, ७८, ७९, ८१, ८२, ९६, ९८,
९००, ०५, ०६, १०, १२, १४, १७, १८,
२०, २१, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ४२, ५२, ५४, ५९, ६१, १०३०, ३४,
३५, ३६, ३७, ३८, ९७, ९९, १११०, ३१,
१४३१, ५८, १६०६, ०९, ११, १२, १३,
१४, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २७,
२८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३६, ३७,
४०, ४३, ४४, ४५, ४९, ५०, ५२, ५३,
५७, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७,
७८, ८४, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९५,
९८, १७०१, ०२, १२, १४, १७, १८, १९,
२३, २७, २८, ३०, ३४, ४९, ५०, ५५,

५७, ५८, ६२, ६५, ६६, १७६७, ७१, ७२,
 ७३, ७४, ७७, ७९, ८२, ८५, ८७, ८८, ८९,
 ९०, ९१, ९२, ९५, ९७, ९८, १८००, ०१,
 ०५, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १४, १५, १७,
 १८, १९, २२, २३, २५, २७, ३१, ३२, ३३,
 ३४, ३५, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१,
 ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६३, ६६, ७२, ७५,
 ७८, ७९, ८०, ८४, ८७, ८९, ९०, ९२,
 १९०४, ०६, १७, १८, २१, २२, २३, २५,
 २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६,
 ३९, ४३, ५०, ५४, ५८, ६०, ६७, ६९, ७०,
 ७२, ७४, ७५, ७६.
 दण्डकर्मन् act of punishment ९२१, १६१४, १८,
 ६५, १७३८, १९६९.
 दण्डकल्प division of punishment १६१८.
 दण्डकल्पना decision of punishment १७३३.
 दण्डकारिन् a punisher १६१२.
 दण्डकोपक one who incites disaffection in
 the army १६१९.
 दण्डम् committing an assault १८६९.
 दण्डताडन flogging ८४२, १७९५.
 दण्डदास a slave or one enslaved for (non-
 payment of) fine ८२१, १९२८.
 दण्डधर a rod-bearer; punisher १२४४.
 दण्डधारण punishment १७९२, १८१४, १९३६.
 दण्डन the act of punishing १६६८, १८५१,
 ८९, ९१, १९७०, ७६.
 दण्डनिग्रह curbing or subjection by punish-
 ment १६४५.
 दण्डनीति political administration; science of
 state ८१८, १७५७.
 दण्डनीय to be punished or fined ८०१, ९१३,
 ४६, १६११, ६९, १७८१, ९०.
 दण्डपरुष one who commits violence ८६०.
 दण्डपारुष्य violence; assault ९०६, १०२२, ३५,
 १६१५, २०, ७६, ९०, १७६८, ९४, ९८, १८०१,
 २४, २७, ३०, ३१, ३३, ३४, ३५.
 दण्डप्रणयन infliction of punishment १७८३.
 दण्डप्रणीत one enslaved for fine or court
 exrees ८१७.

दण्डप्रयोग see दण्डप्रणयन १६७१.
 दण्डभय threat of punishment ७९४, १६१५.
 दण्डभाज् liable for punishment ८९२, ९१९.
 ५८, ५९, १६३५, १८८७, ९२, १८२६, २९.
 दण्डलेश small fine ७१९.
 दण्डविधि law of punishment ८६५, १६४३,
 १८०१.
 दण्डवृद्धि enhancement of punishment १६७७,
 ७८, ७९.
 दण्डशेष balance of fine ६८०, ७०८, १४.
 दण्डित punished; convicted ६७२.
 दण्ड्य to be fined or punished ६३७, ७६,
 ७१६, २१, २७, ३२, ४६, ४८, ५२, ५४, ५६,
 ६९, ७१, ९४, ८०४, ०६, २०, ३८, ४४, ५५,
 ७६, ७८, ८०, ९१, ९०५, ११, २१, ३८, ३९,
 ४१, ४५, ५८, ६२, १०५८, ७९, ९७, ११०६,
 १४४७, ५८, १६००, ११, १२, १३, २१, २७,
 ४६, ५२, ५४, ६९, ७०, ७२, १७३६, ५९,
 ६४, ६७, ७०, ७१, ७४, ७९, ८८, ९०, ९४,
 ९६, ९७, १८०३, ४१, ४३, ४७, ५८, ६०,
 ६३, ६४, ८४, ८६, ९०, ९१, ९२, १९१४,
 २१, २६, २७, ३३, ३५, ३६, ४३, ४४,
 ५५, ५८, ६२, ७१, ७२, ७५, ७६.
 दण्डयोत्सर्ग release of a convict १६६८.
 दत्त a tooth ९९२, ११८१, १५९९, १८१७.
 दत्त given; granted; a gift; the son given;
 a particular son ६०३, ०५, १०, ७५,
 ७१५, ३१, ३६, ५०, ५३, ६७, ७४, ७६,
 ८६, ८९, ९०, ९४, ९५, ९६, ९८, ९९, ८००,
 ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, ८८,
 १००३, २१, ४०, ४३, ११०९, १८, १९,
 २२, १२०५, १९, २०, २३, २४, ३१, ४३,
 ४४, ६३, ६५, ६९, ७०, ७८, ७९, ८३, ८४,
 ८६, ८८, १३२०, २८, ३४, ४६, ४८, ५१,
 ५२, ५५, ५६, ५८, ७१, ७२, ७३, ७४,
 ७६, ७७, ८३, ८४, १४०८, २८, २९, ३०,
 ३१, ३८, ४०, ४२, ४३, ४७, ४८, ५०,
 ५२, ५३, ५४, ५५, ६०, ६३, १९४०, ५६,
 ६१, ७८.
 दत्तक the son given; a particular son.

१२७३, ७७, ७९, १३३२, ५२, ५५, ५६, ७४, ८४.
 दत्तगोत्र adopted family-name १११८, १३२८.
 दत्तनाश resumption of gift १११६.
 दत्तपुत्र see दत्तक १३५०, ७२.
 दत्तशेष a part of (debt) which remains to be paid ७०९.
 दत्तस्तोम one who has paid the rent ८५४.
 दत्ता given; betrothed; given away (in marriage) ९५१, ५२, १०५५, ७८, ११०९, १२७९, १३२९, ५०, ७४, ७६, १५५८, १९७५, ८६.
 दत्ताप्रदानिक resumption of gift ७९७.
 दत्त्रिम see दत्तक ८२१, १२८१, १३०४, २६, २७, १९२८.
 ददाति a gift १९७२.
 दधि co-agulated milk १००७, १६७०, १७१८, १९३८.
 दक्षिषु striving after; a suitor १००४.
 दन्त a tooth ६०९, १०२६, १२४४, १६००, २१, १७७२, ७६, ९९, १८३१, १९७७.
 दन्तभाण्ड an article of ivory १६१४.
 दम fine; punishment ६३४, ५६, ६०, ७२८, ४३, ५८, ६०, ६१, ६२, ६५, ६७, ८०६, १९, ३८, ५३, ५४, ५५, ६७, ७४, ८५, ९००, १३, १९, ३०, ३८, ३९, ६२, ११०९, १६२८, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०, ४५, ४६, ४७, ५२, ५४, ५५, ७०, ९०, ९९, १७०४, ०९, १८, १९, २९, ३०, ३२, ३३, ३८, ४२, ५०, ५९, ६०, ७०, ७४, ७६, ८०, ८१, ८४, ८८, ९०, ९२, १८०४, ०८, १०, १४, १५, १८, २१, २२, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ५९, ६०, ६१, ६८, ७२, ७६, ७७, ८४, ८६, ८९, ९०, ९२, १९२१, २७, २९, ३०, ३३, ४१, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७६.
 दमन the act of punishment १९१७, ७०.
 दमयन्ती N. of Nala's wife ८१९.
 दम्पती a house-master; husband and wife ६८६, ७२१, ९७०, ७३, ७६, ८४, ८९, १००२, ०४, ८७, ११०२, १३७४, १४३०, १६३५, १८३६, १९२२.
 दम्य tameable. १६३१.

दरिद्र poor ८६३, ७३, १०३०, १३१७, १६८५, १९४१.
 दर्प pride; arrogance ७९५, १११९, १६४१, १७४४, ७०, ७१, ७६, ८८, ९०, १८०२, २९, ५३, ६५, ६७, ८१.
 दर्पक्रीडा amorous sport १०३६.
 दर्पदान gift through pride or haughtiness ७९४.
 दर्म a kind of grass १८४५.
 दर्शक (लोहितस्य) making (blood) appear (by striking any one) १८०३, २९.
 दर्शन seeing; showing; (surety for) appearance ६६२, ६४, ६५, ७१, ७४, ७६, ७६१, ७०, ९२, ८०६, ९०५, १६, १९, ३५, ४७, १०५०, ८५, ११०७, १२८५, १३४८, १६८३, ८६, ९६, ९८, १७५५, ६५, ९३, ९५, १८१६, २४, ८७, १९२०, २९, ३६, ६४, ७०, ७४, ७५, ८२, ८४.
 दर्शनप्रतिभू surety for appearance ६६६, ७३, ७२८.
 दर्शश्राद्ध a *S'rāddha* performed on new-moon १५८९.
 दल bamboo १६७०, ७१, १७९४, १९३८.
 दलभाण्ड an article of bamboo १६७२.
 दशकुली a group of ten families १९२४.
 दशग्रामी a group of ten villages ९२९, १६२०, १७४३.
 दशदन्ध ten times (the amount of wages) ८४३.
 दशमोद्धार the tenth part as the preferential share ११९४.
 दशरथ N. of the king of *Ayodhyā* ८१०, १३२९.
 दशहोत्र symbolizing ten parts of a sacrifice १००६.
 दशाध्यक्ष a chief of ten villages १९२१.
 दस्यु enemy of *Ārya*; N. of a people ६००, ८०९, १०, १२४४, १६६३, ९६, १७५३, ५४, १९७१.
 दहन burning १६६७, १८९१, १९२४.
 दाक्षिणात्री a woman inhabitant of *Deccan*

१२५५

दाक्षिणात्य belonging to Deccan १९४१, ४३.

दाहिम a kind of fruit १७६१, ६३.

दाढिका the beard १८०३, २९.

दाण्डिक a police १९४३.

दातृ a giver (of gift, daughter, child etc.)

६३१, ६४, ७१, ७४८, ५३, ५६, ९४, ८०६,

१४, १७, ७९, १०४०, ४७, ७७, ७८, ११५९,

१२५१, ५२, १३६३, ८४, १६३३, ८७, १७००,

१९३६, ८४.

दातृगोत्र family of the one who has given
a child as gift १११८.दान gift; giving; (surety for) payment;
giving in marriage; liberality ६५६, ६१,

६२, ६६, ६९, ७१, ७३, ७६, ७१०, ३२, ३७,

६६, ९२, ९४, ९९, ८०३, ०४, ०५, ०६, ०७,

११, ३५, ६१, ६२, ६७, ७७, ७९, ९८, ९५२,

१०२५, २८, ३०, ३४, ३८, ६०, ९६, ११०९,

११, २९, ३०, ९३, १२२९, ४५, ५५, ६३,

१४४९, ६३, ६८, १५२३, २४, ६८, ७५, ८०,

८५, ८६, ८७, ८८, १६१९, २१, ३९, ७४, ८४,

९०, १७५५, ९६, १८४८, ४९, १९३२, ३६, ४०,

४३, ७०, ७३, ७५, ७६, ७८, ८८.

दानकाल the time of giving (a maiden in
marriage) १२२८.

दानग्रहण delivery and receipt ६२२, २४.

दानप्रतिभू surety for payment ६६४, ७६.

दानमार्ग law of gift ७९८.

दानादानविधि rule regarding the gift and
receipt (of merchandise) ८४८, ८६.

दापक causing to give १६८४, १९४२.

दाय inheritance; partible wealth; heritage;

delivery ६७९, ७३९, ४७, ६०, ६९, ८१७,

६३, ११२६, ४२, ४४, ६१, ६४, ८१, ९३,

१२०३, ३९, ४१, ४६, ५५, ६१, ६६, ७८, १३२४,

५२, ८५, ८७, ८८, ९३, ९४, १४१५, २९, ६०,

६७, ७५, १५२५, २९, ६०, १६१५, ८२,

१८३९, १९८२, ८४.

दायक a giver ८०४, १६८४, १७५५.

दायकान्ध law of inheritance ११६५.

दायभाग the division of inheritance ११२७,

३२, ४६, १२२९.

दायमूल regarding inheritance ११२५.

दायविधि see दायधर्म ११८४, १५१२.

दायविभाग see दायभाग ११८४, १२०३, ८९, १३८७.

१४०७, ६९.

दायहर one who takes the inheritance

१२८०, १३५१, १५२९.

दायांशभागिन् entitled to a share in the in-
heritance १४०४.दायागत acquired as a share in the property
८१७.

दायाद a co-parcener; receiver of inheri-

tance; co-heir ६६४, ७९, ८०, ७३६, ५०, ५५,

८२, ८०३, १७, ९०१, १०४०, ११४२, ४३, ६५,

१२०६, ०८, १५, २४, ३०, ३२, ४३, ५४, ७३,

७८, ८२, ८८, १३२०, ५०, ५५, ७६, ८५, ९१,

१४१४, ३०, ५६, ६२, ६४, ७०, १५१२, २०,

५९, ७५, ७९, ८५, ८९, १६००.

दायाददर्शन appearance of an heir for claim
७८२.

दायादन्वाध्वन heir and kinsman ७७९.

दायादुपगत (a slave) obtained by inheri-
tance ८२९.

दायाद्य inheritance; ancestral property ११९४,

१३९२, १४१६, २८, १६१५, ८३, १९८४.

दायापवर्तन forfeiture of property १०५६,
१३९३.

दायार्थ inheritable property १२०३.

दायिन् a giver; depositary ७४८, ९४, १६०९,

९७, १७६२, १९७१.

दार a wife ६६१, ७०४, २५, ३५, ५६, ९४, ९६,

९८, ८०२, ०४, ०५, ०७, १४, २९, ३५, ४३,

६३, १०१७, २४, २६, ९१, ११११, १२२८, ४४,

१३७३, ९४, १६१९, १८४४, ४५, ४७, ५०, ५६,

८१, ८८, ८९, १९६७, ७७, ७८.

दारदान giving a wife ७९४.

दारपरित्यागिन् a repudiator of wife १०३१.

दारमूल originating in wife ७०४.

दारलक्षण sign of wife-hood ८८३.

दाहर one who abducts another's wife

१६०८, २६.

दाराभीन dependant on a wife १०५२.

दारु a piece of wood १३८५, १६७१, १७२२, ४५, १९३८.

दारुण frightful ११११, १७७५, ७८.

दाश a mariner; ferry-man १९२७, ४६, ८६.

दास a slave; servant ६३१, ९२, ९५, ९६, ७०८, १२, १४, ६३, ६४, ८०९, १०, १२, १४, १६, १७, १८, १९, २२, २४, २५, ३०, ३३, ३४, ३७, ३९, ४०, ९२५, १०२९, १२२३, १३७४, ७५, १६१३, १७, १८१२, २७, ३३, ३५, १८४९, ५०, १९२८, ७४, ७५.

दासकर्मन् work done by a slave or labourer ८२९, ३६.

दासकल्प law regarding a slave ८१६, १७.

दासता slavery ८२९, ३९.

दासत्व slavery ८२९, ३०, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०.

दासदासी a female slave of a slave १३१०.

दासद्रव्य property of a slave ८१७.

दासधन see दासद्रव्य १३९१.

दासधर्म duty of a slave ८१८.

दासपुत्र son of a slave १३७७.

दासप्रवर्ग a multitude of servants ८०९.

दासभार्य servants and wives ८१४, ९२५.

दासभाव slavery ८१७, १९, ३९.

दासयोनि race of slaves ८२१, १९२८.

दासवर्ग class of slaves ७३१.

दासवृत्ति having the occupation of a slave १३७४.

दासहर्तु one who kidnaps a slave १७११.

दासी a female slave ६११, ७६४, ८०९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १७, १८, ३८, ४०, १०२९, ७३, ७४, १११८, १९, १३१०, ३८, ७५, ७७, ९२, १६१७, १८, ३४, ९०, १७४९, १८३५, ४९, ७७, ७८, ८३, १९२२, ७३, ७५.

दासीकृत enslaved ८३३.

दासीत्व female-slavery ८३७, ४०.

दासीभाव the condition of a female-slave

८४०.

दासीगत a hundred female-slaves ८१४.

दासीसहस्र a thousand female-slaves ८१४.

दासीपुत्र son of a female-slave ८३६, ३९.

दास्य slavery; servitude ८१४, १६, १८, १९, २०, २१, २४, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ३९, ४०, १८४९, ६६, १९१८, २७, २८.

दास्याः पुत्र the son of a female-slave; low wretch or miscreant ८१२.

दाह fire; a place of cremation १९४४.

दाहक an incendiary १६३९.

दिवपाल a gurdian of regions; sentry १७५६, ६२.

दिग्जलम् profit arising from dealing in foreign countries ८८३, ८७.

दिविचारिन् one who travels abroad ८८७.

दिषिषु striving for; a suitor ९७२, ७८, १२५७.

दिषिषुपति the husband of a woman (a widow remarried or an elder sister married after the younger) १५९२.

दिवस a day १६७८, ७९, ८७.

दिवस्पुत्र the son of sky ११२१.

दिवाकर the sun १९७९.

दिवोदास N. of one of the leading princes of the early Vaidika age ६००, १२५८.

दिव्य divine; ordeal ६७६, ७३१, ४८, ५१, ५५, १२८४, १६४८, ७२, १८३४, ९१, ९५, १९६५, ६७, ८५.

दीक्षण see दीक्षा ७७२.

दीक्षा consecration for a religious ceremony १००९.

दीक्षित consecrated १८५३, ९७.

दीन(ना) depressed; poor ८००, ०७, ७८, ११११, १९, ४६, १६२७.

दीनार a particular coin ८८८, १९६७, ६८.

दीर्घतमस् N. of a sage १०२६, १३९०.

दीर्घसत्र a long continued Soma-sacrifice ६११.

दीविद् a gambler १९०३.

दीक्षमान playing dice; entertaining one self

१००७.

दुःख trouble; pain १११०, १५, १६१५, ५१,

१७९६, ९९, १८००, ०५, १६, १९, २१, २२,

३४, ३५, १९३०, ६४, ७४, ७८, ८१, ८५.

दुःखन्त N. of a king १९८५.

दुःख fine cloth १६७३.

दुग्ध milk ९०५.

दुःखिनी misfortune; calamity (personified)

१६००, १८३९.

दुरित sin ६०५, ९९९, १६०१, ०२, १८४५.

दुरेव evil-doer; criminal ९७०.

दुरोक्षोयिस् glowing unpleasantly (too bright or hot) ९६३.

दुरोण home; abode ९६५, ८१.

दुर्ग a fortress ७३५, १६१२, १७, ८५, १९८१, २४, ४२, ८५.

दुर्गनिवासिन् living in a fort ८७४.

दुर्गनिवेश construction of a fort ९३१.

दुर्गराष्ट्रकोपक one who foments discontent among the people living in a fort १६१९.

दुर्जय a particular name १२८४.

दुर्ज्ञेय wrongly decided १९३३.

दुर्बल weak १६८६, १९३६, ३९.

दुर्गमन्त्र a bad *Brāhmaṇa* १२८५.

दुर्भिक्ष famine; privation ८३१, १११०, १४३०, ४७, १८५०, १९२४.

दुर्ग home ९८१, १००१.

दुर्योधन N. of a king १९८४.

दुर्वासस् N. of a sage १२८५.

दुर्विभक्त divided illegally or badly १५७१, ७४.

दुष्कर्मन् afflicted with skin-disease ९९२, १५९९.

दुष्कुल a low-family १०२६.

दुष्कृत wrongly or wickedly done; wicked deed १००२, ०४, ११११, १६०३, ६८, ७१, १९७७, ८४.

दुष्प्राप्त badly or dearly bought; a foolish bargain ८९३.

दुष्ट defective; blemish; wicked; severe ८८५, ९७, ९५६, १०१४, ३२, ९७, ११५८,

१६०९, १७५४, ६६, ८७, ९९, १८४३, ६१, ६९, ९०, १७६०, १९३०, ७०, ७५.

दुष्यन्त N. of a king १२८८.

दुहितृ a daughter ७११, ८०६, १२, ६३, ९८१,

९५, १००३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०९, १८, ३४,

४३, १२५५, ६०, ६२, ६८, ७३, ८३, ८६, ८८,

९४, १३३८, ७४, ७६, ८५, १४०७, १५, १६,

२३, २५, २७, ३०, ३७, ४१, ४५, ४९, ५०,

६२, ६३, ६६, ७३, ७४, ७९, १५११, १२, १५,

२१, २४, २५, २६, २७, ०९, ५४, १६८०,

१८३६, ३७, ४०, ४१, ४९, ५०, ८२, ९०,

१९१९, ७७, ७८, ७९, ८५, ८६, ८८.

दुहितृगामि (property) inheritable by daughter १४२८, ७०.

दुहितृदायाज daughter's property १२५५.

दुहितृविक्रय sale of a daughter १०४३, ४४.

दूत a messenger ११३०, १६६८, १८३८, ८७.

दूती a female messenger १८८१, ८५, ८९.

दूत्य work of a messenger ११४३.

दूरवहिष्कृत ex-communicated ८३१.

दूरेवाश्व a distant relative १२७३.

दूर्वा a kind of grass १९६७.

दूषक offender; causing dissension; one who spoils १६१२, ३२, १७६६, १८४७.

दूषण fault; offence; spoiling ११०६, ११, १६१३, ३१, १७८९, १८७६, १९२९.

दूषमाण one who defiles १८९२.

दूषयितृ see दूषक १६१०.

दूषित blamed; spoiled १०३१, ८४, ११०३, १८९१, १९४३.

दृति a leather bag १९२४.

दृष्ट ordained; mentioned; ascertained; applied; visible ६६९, ७१, ७०९, ४९, ८३, ८०७, २५, १०५४, ७७, १११०, १४, १२४४, १६४३, ८६, ८७, १७५३, १९३३, ६२, ७८.

दृष्टलिङ्ग an eyewitness १०३६.

दृष्टान्त standard; example; precedent; promised by *Shāstra* १२४३, ४४, १७९५, १९४१.दृष्टान्तोपगत promised by *Shāstra*, ordained in the *Veda* १२८७.

दुष्टपराश one whose offence is previously ascertained १०६.

दुष्टार्थ whose purpose is purely secular ८०७, १६०४.

दुष्टिपात a window १५९.

देव to be paid or given; liability; present ६२२, ३६, ४९, ५१, ६१, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ८३, ८४, ८५, ७०४, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १३, १४, १५, २०, २७, २८, ३१, ४९, ५१, ५६, ६६, ७३, ८५, ८६, ८८, ९२, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, ८०२, ०५, ०६, ०७, १४, १८, ३९, ४३, ४४, ४५, ४७, ५४, ५९, ७५, ७९, ९११, १८, ४७, ६०, ११०९, ९९, १२२७, २९, ३१, ४३, ४४, ४६, ५२, ८३, १३९१, ९३, १४०३, २२, २९, ३७, ५८, ६०, १५२०, ८९, १७६३, ६५, १८९६, १९०३, ११, १३, १४, २२, ३९, ४१, ५०, ५२, ५८, ६०, ६७, ७९, ८८.

देया to be presented or given; to be or being given in matrimony; to be appointed; to be divided; proper to be given ७९१, ८५६, ११०९, १०, १६, १२२३, ८७.

देव a deity; god ६०२, ०३, ०४, ०६, ८१०, १३, ५७, ५८, ६०, ९२३, २४, ६५, ६७, ६८, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७७, ८१, ८२, ८४, ८५, ८६, ८७, ९३, ९५, ९७, ९८, ९९, १००१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०७, १४, १५, २१, २३, २४, ३०, ३३, ५५, ६०, ७५, १११३, १८, १९, ११२०, २२, ४२, ४३, ४४, ६२, ८१, ९५, १२४४, ५८, ६०, ६२, ८३, ८४, ८६, १३६४, ८४, ८५, १४६४, ७३, १५८८, ९४, ९५, ९६, ९७, १६००, ०१, ०२, २१, ४९, ५५, १७४५, ६६, ७३, ८२, ९३, १८११, ३६, ३७, ३९, ४०, ४१, ९३, ९५, ९६, १९००, ०१, ०२, ०३, २२, २४, ३०, ४०, ४२, ६५, ६६, ७०, ७७, ८१, ८२, ८३, ८५.

देवकुलस्थान a temple ९२९.

देवक्रोश (षण्ड) (an impotent) who has been deprived of his potency by the wrath

of a deity १०९४.

देवगृह a temple; sanctuary ७८७, ९०, ८७३, ९५८, ६१.

देवजत incited by the god ९९०, १४६४, १६००.

देवता god; divinity ६०३, ०४, ०५, ८०८, १४, ५८, ६०, ९९४, १००८, २३, २८, ५२, ७७, ११०६, १५, १७, १९, १२४४, ७८, ८३, १५२४, ९५, ९६, १७२७, १९६५, ७९.

देवतागार sanctuary of a divinity १६२९, १७१३, १९२९.

देवतागृह see देवतागार ११८३.

देवतायतन see देवतागार ९३४, १७५४.

देवद्रव्य property of gods १६१८.

देवधन see देवद्रव्य १६४६.

देवन game at dice १९०६, १०, ११.

देवपत्नी wife of a god ६०३, १८४०, १९०३.

देवपशु an animal consecrated to a deity ९११, १६१८, २१, १८३४.

देवपुत्र the son of a god १९८०.

देवपीयु reviling or despising the god १४६४, १६००.

देवपुरा divine fortress १००१.

देवप्रतिमा image of a god १६११, १८.

देवबन्धु related to the gods १६००.

देवभाग N. of a son of the king s'āra १३७६.

देवयान leading to the gods ६०२.

देवयानी N. of the wife of yayāti १३९१.

देवर a brother-in-law ७०३, ९८०, १०१२, १३, २०, २१, ४३, ५२, ६५, ६९, ८९, ११०१, ०३, १६, १८, १२५७, १३७३, ७४, ८४, ९५, ९६, १४०२, ५८.

देवरवती having a brother-in-law १३८७.

देवरात god-given; N. of a sage १२६१, १९८१.

देवरातो वैश्वामित्र a god-given son of Vishvāmitra; N. of a sage १२६०, १९८१.

देवलोक the world or sphere of a divinity; heaven १०२८, ७७, १२६२.

देववत् N. of a king ८११.

देवव्रत any religious observation १००९.

देवमवत् N. of a son of the king *Sūra* १३७६.

देवस्थान a temple ९३०.

देवस्व see देवधन १७२७.

देवायतन a temple ९२६, ३१.

देवी a female deity ७९२, ९२४, ६४, ७९, ९५, १००१, ०२, ०३, ०५, ०६, १२८४, १८३८, १९६६.

देवृ a brother-in-law ९८६, १०००.

देवृकामा loving a brother-in-law १०८२.

देवेन्द्र excellent among the gods; N. of *Indra* or *S'iva* ८६०.

देश a place; country ६१८, १९, २५, २६, ६२, ७२, ७३, ७४, ७९, ७०३, ११, २८, ३५, ३६, ५७, ६१, ७९, ८२, ८८, ८०६, १७, ४४, ४७, ५४, ६२, ६४, ८८, ९०८, १६, ३०, ४५, ५१, ५५, ५६, १०३८, ११०३, १०, १९, ६५, ८५, १५६९, ८९, १६०९, १८, ४०, ७१, ७३, ७४, ७९, ८२, ८३, ८४, ८५, ९५, १७३५, ३८, ४६, ५३, ७०, ७६, ८२, ८४, ८९, ९०, ९१, ९२, ९५, १८५०, १९०७, १७, १९, २१, २२, २७, २८, २९, ३१, ४१, ४२, ४३, ४५, ५४, ६५, ६६, ६९, ७९.

देशत्याग one who has absconded ६८०.

देशदृष्ट seen (i. e. usual or customary) in a country १९४२.

देशदृष्टि custom peculiar to a country १९४२.

देशधर्म usages of a country ७०३, ११०३, १९१८, २१, २२, ३१, ४३.

देशनिक्षेप emigration to another country १९२४.

देशस्थिति local custom ७८६.

देशाचार usages of a country ६२५, ७२७, २८.

देशाध्यक्ष lord of the whole country १९२१.

देशिकद providing guides १७५५.

देशिन् an inhabitant of a country १९४३.

देष्ठा a gift ११५९.

देह the body १०६४, ७०, १११९, १२८३, १७, १३५०, १५१३, १८३३, ९१.

देव a demon. १९७०.

देवं दायं godly inheritance १२६१, १९८१.

दैव fate; belonging to the gods; a form of marriage; deity ६३६, ६१, ७५५, ५६, ८१, १०२३, २९, ३४, ९६, ९८, १११८, १२६१, ६२, ८४, १४३९, १६१०, ३४, १९१८, २४, २५.

दैवत a god; deity ८६३, १०२९, ३१, ७५, ७६, ७७, १११९, १८३५, ५०, १९२४, ३०, ४०.

दैवराज fate and king ६३६, ४२, ४९, ५१, ५५, ५८, ७६, ७४८, ५१, ५३, ५६, ८५, ८५०, ९१५, ५२.

दैवाप N. of *Indrota* १६०१.

दैविक relating to gods १५८२, १९२७, ४६.

दैविकी क्रिया divine proof; ordeal and oath ७६७.

दैवी क्रिया see दैविकी क्रिया ७१९.

दैवोत्पात evil omen १७५८.

दैवोदासि a patronymic of *Pratardana* १६०३.

दैव्य pertaining to god ६०१, ८५९.

दोष fault; legal flaw; offence; deficiency: blemish; sin ६३६, ५५, ५८, ६०, ७०, ७५१, ५३, ६०, ६३, ९४, ९८, ९९, ८०६, ४२, ४३, ५०, ७१, ७६, ७८, ७९, ८१, ८२, ८४, ८५, ८८, ९४, ९०४, ०५, १२, १४, १७, १८, १९, २१, ३२, ४७, १०१२, १९, २१, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ४१, ७७, ७९, ८३, ९७, ९८, ११००, १०, १३, १४, १६, १८, १२६६, ८०, १३०५, ७६, १४०४, १६०५, ०९, १२, १४, १५, २६, ५१, ५२, ५५, ६९, ७८, ८०, ८३, ८७, ९५, १७२१, ४३, ५६, ५८, ६२, ६४, ७०, ७८, ८६, ८७, ९१, ९२, १८१९, २६, २७, ३५, ४७, ६६, ७६, ८१, ८३, ८८, १९०४, ०५, ११, २१, २९, ३३, ७०, ७५.

दोषगौरव gravity of fault १०३०.

दोषदर्शन discovery of a blemish १०९३.

दोषम् the fore arm ९९६, १८३५.

दोषमाज् guilty; liable to censure ६५२, ७६३, ८०६, ११००, १६१२, ४७, ५१, १७६६, १८९६, ८८.

दोषवक्त्र one who exposes the defect (of the

man killed) १६५०, ५३.
 दोष night १२५७, १६७०.
 दोह milk १६२१, १८४०.
 दोहर the longing of a pregnant woman
 for particular objects १०८३.
 दोहन giving milk ७९२, १९२४.
 दोष an animal that gives milk ६३४, ८९१,
 ९२, ९४, ९७, १२२२, ३०, १४५४.
 दौर्बल्य inability १६०४, १९१८, ३१.
 दौर्भाग्य misfortune १००२.
 दौःशन्ति son of दुःशन्ति १९८५.
 दौष्णन्त N. of a mixed caste ११०५.
 दौहित्र a daughter's son १२५५, ६८, ७९, ८१,
 ८२, ८६, ९५, ९७, १३०२, ५०, ५५, ६५, ७३,
 ७४, १४५०, ७०, ७१, ७३, ७४, १५१३, २४,
 २६, १९८५, ८६, ८८.
 दौहित्रक see दौहित्र; relating to a daughter's
 son १२६२, ८६, १४७१, १५५९.
 दौहित्रज्ञ acquired by a daughter's son
 १२८३, १९७१.
 द्वापयुजिन् heaven and earth ८५७, ९६८, ६९,
 ७६, ७७, ९६, १००१, ०३, ११५९.
 दु heaven ६०५, ७९०, ७७५, १८००, ०५, २८, ६२, ७७,
 ७९, ११०९, १०, ११, १३, ४७, १६००, ०३,
 १८३६, ४०, १९०१, ०२, ६४, ६५, ७९.
 दूत gambling ६३३, ७७, ८६२, ११३०, १६६९,
 ८२, १७४१, ६५, १९०३, ०४, ०५, ०६, १०,
 ११, १२, १३.
 दूतकृत (debt) incurred or contracted in
 gambling ६८५, ९५, ७१५.
 दूतधर्म rule of gambling १९०५.
 दूतमण्डल a circle of gamblers १९११.
 दूतसमाह्वय gambling and betting १९०४,
 १०.
 दूताध्यक्ष superintendent of gambling १९०४.
 दूताब्दान gambling and betting ६२८.
 द्रविण wealth; property ६७१, ७१०, १००४,
 १४०३, २३, १८८५.
 द्रव्य property; wealth; articles; money
 ६३६, ४५, ५२, ५३, ५५, ५८, ६१, ७७,

९५, ७१३, १५, १६, २५, २६, २९, ३०,
 ३१, ३२, ३७, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१,
 ५३, ५४, ५६, ५७, ६१, ६३, ६४, ६६,
 ६८, ७२, ७७, ७९, ८४, ८८, ९७, ९९,
 ८०४, १८, २३, २९, ६१, ६२, ६३, ७९,
 ८६, ८९, ९०, ९१, ९६, ९७, ९९, १००,
 ०१, १२, ५५, १०२५, २९, १११८, ३०,
 ४२, ७५, ७९, ८४, ८६, ९४, १२०५, १३,
 १५, ३०, ४४, ८१, १३८७, ९०, १४०५,
 १६, २४, २९, ५७, ६२, ६३, ७१, ७३,
 १५२२, २६, २७, ६१, ७२, ७४, ८८,
 १६१०, ११, १३, १४, १७, ३०, ३१, ३३,
 ४०, ४५, ४९, ५०, ५९, ६७, ६९, ७०,
 ७१, ७२, ७८, ८०, ८१, ८३, ८४, ८६,
 ८७, ८८, १७२०, २३, ३५, ४१, ४४, ४५,
 ५०, ५३, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ८९,
 ९९, १८००, ०६, २१, २४, १९०४, १४,
 २२, २८, २९, ३२, ३८, ४०, ४२, ५३,
 ५४, ५८, ६०, ६२, ६९, ७०, ७८, ७९,
 ८३.
 द्रव्यजात entire property ११७३, १४१३.
 द्रव्यदान giving money ८१६.
 द्रव्यदायक (surety) for the payment of
 borrowed sum ६७७.
 द्रव्यपरीमाण sufficient money or wealth ७२५.
 द्रव्यभेद (undue) alteration of medicine
 १६५१.
 द्रव्यभोग possession of property ७३७.
 द्रव्यवत् wealthy ८६१, १४१४.
 द्रव्यवन forest containing raw material
 (such as sandal wood etc.) १६१७, १९-
 द्रव्यवृद्धि interest on money ६१०.
 द्रव्यसंयुक्त concerned with wealth १४२४.
 द्रव्यहारिन् see धनहारिन् ७०८.
 द्रव्यहीन destitute of property १६३९.
 द्रव्यहत् see धनहारिन् ७१०.
 द्रव्यार्पण delivery of money ६७१.
 द्रष्टु a judge १९०९, ११.
 द्रु a wooden vessel ११४३.
 द्रुप N. of a king of the Panchālas ८१८,

१०३७.

द्रुम a tree ९४०, ४४, ६२, १६०९, ९२, १७९८, १८००, २२, २३, १९२९.

दुह a foe १५९७.

दुष्यु N. of a son of *yayāti* १३९१.

द्रोण a wooden vessel ९२३, १६२१, ७७.

द्रोणमुखपथ road to the end of valley ९३२.

द्रोह enmity ७५१, ८५४, १०४९, १७६१, ७०, १८९३.

द्रौपदी N. of the wife of *pāṇḍavas* ८१९, १०२७.

द्वन्द्वयुद्ध a duel १९०३, १३.

द्वादशवार्षिकी twelve years old १०४३.

द्वार N. of the third age of the world ११००, १८९७, ९८, १९३०.

द्वार a gate ७२५, ८२९, ६३, ९२७, ११११, १६३०, ८१, ८५, १९१४, ३०, ६५.

द्विगति having two ways १९६३.

द्विगुण double; twofold ६०७, ०८, ०९, १०, ११, २१, २६, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ४३, ४५, ४७, ५४, ५६, ५८, ६१, ६२, ६७, ७०, ७२, ७७, ७१५, २०, २६, २९, ३१, ३२, ५४, ५६, ६५, ६८, ८९, ८०३, ४३, ४६, ४९, ५०, ५१, ५३, ५५, ६१, ७९, ८५, ८७, ८८, ८९, ९३, ९४, ९००, ०५, ०६, १३, १७, २१, ३०, ५७, १०२४, ३५, ३६, ३७, ३९, ११००, १२, १२४३, १६०२, १२, १४, १७, २१, २८, ३३, ४३, ५४, ५७, ७०, ७३, ७४, ७५, ७७, ८९, ९०, १७१८, २१, ५७, ५८, ५९, ६०, ६२, ६३, ६५, ६६, ६७, ७०, ७२, ७४, ८०, ८४, ८७, ८९, ९०, ९२, ९७, ९८, ९९, १८००, १४, १६, १८, २०, २२, २३, ३०, ३१, ३२, ४८, ४९, ५०, ६१, ६८, ७९, १९०४, २१, २७, ३३, ४३, ४४, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७६, ७८.

द्विगुणाधि pledge equal to double the amount of debt ६३७.

द्विगुणीभूत that which has become double, ६४७, ५२, ५६, ७२६, ३२.

द्विगोत्र belonging to two families; having two family names १२६९, ८८.

द्विज a twice-born (the three main castes) ७०४, ८९, ८१९, २०, ३९, ९१२, १०२३, ३३, ५३, ६८, १११०, १२४४, ८४, १३५५, ६३, ७७, १६२८, ३६, ४८, ५५, १७०२, २३, ८८, १८३५, ८४, ९०, १९२७, ३२, ४०, ४१, ४२, ४३, ५६, ६०, ६२, ६८, ६९, ७६.

द्विजकर्म duties of a twice-born १०१६.

द्विजन्मज a twice-born; bird ८४०.

द्विजन्मन् vide द्विज ८१९, ३९, ११०९, १२३६, ४९, १३८४, १९२७.

द्विजलिङ्गिन् wearing the marks of a twice-born १९०६.

द्विजस्त्री wife of a twice-born १११९.

द्विजाग्न्य first among the twice-born; a *Brāhmaṇa* १६५५.

द्विजाति see द्विज ७३१, ८४, ८०३, १८, ३७, १०२३, ६६, ७५, १२४०, ४३, ५१, ५२, ८५, १५८८, १६२३, १७०१, ६८, ७४, ७५, ८७, ८८, ९४, १८३१, ३५, १९२६, ३१, ७०, ८५,

द्विजातिप्रवर see द्विजाग्न्य १२७०.

द्विजातिशुश्रूषा service of a twice-born man ८१६.

द्विजानि having two wives ९८९.

द्विजोत्तम a *Brāhmaṇa* ८३६, १०२८, १३६४, १९६२, ६९.

द्विद् an enemy ६००, १८३९, १९३६.

द्विद्सेविन् serving an enemy; a traitor १६३२.

द्विदार having two wives १११५.

द्विदेवत्या relating or belonging to two deities १५९६.

द्विषट्वान weaving cloth with double fibre १६७३.

द्विषद् see द्विपर १९३६, ८४.

द्विपद biped; man ८१३, ७९, ९४, ९८, ९८६, १००३, ११६६, ८३, १५८७, १७५८, १९८८.

द्विपाद biped १८३५.

द्विपितृ having two fathers १२६९.
 द्विपितृक see द्विपितृ १२८८.
 द्विभाग double portion or share ११८१.
 द्विभागधन double the goods or property ११६२.
 द्विभार्य having two wives १४५६.
 द्विरंश see वंश १२४३.
 द्विरुत्थान having two sources १९६३.
 द्विषती(न्ती) detesting; hostile १०३५, ३६, ५५, ५६, १३९३.
 द्वेष hatred; malice ५९९, ७८५, ८६२, ७३, ९९८, १०३६, ९७, १११२, १६१५, ५४, ८६, १७९१, १८२९, ३२, १९७४.
 द्वैगुण्य duplication; doubling ६०७, ७३०, ९१२, ५८.
 द्वैजात see द्विजाति १८६२.
 द्वेष difference १०७७.
 द्वैधीभाव difference of opinion ९२९.
 द्वैमातृ having two mothers १९८८.
 द्वैवर्षिक biennial ९३०.
 वंश a couple of shares ७८७, ८८, ९०, ११८४, ९३, १२०५, ३९, ४६.
 वंशहर taking a couple of shares ११७४.
 वंशिन् having two shares ११८२.
 वन्तर son begotten by a *Brāhmaṇa* on a *Sūdrā* or by a *Sūdra* on a *Brāhmaṇi* ११०४, ०५.
 ब्रामुष्यायण a boy who remains heir to both the fathers (one the begetter and the other who has taken him by adoption, *Niyoga* etc.) १२६४, ६५, ८२, १३५६.
 ब्रामुष्यायणक see ब्रामुष्यायण १३८४.
 ब्रार्षेय having two holy ancestors १३५६.
 घट a scale; ordeal of scale १९६५, ६६.
 घनंजय N. of *Arjuna* १९०१, ६७.
 घन property; wealth; loan; riches ६००, ०९, २२, ३२, ३३, ३६, ४३, ४५, ४७, ५१, ५२, १८, ६०, ६१, ६७, ७१, ७४, ७६, ७८, ८९, १५, ७००, १०४, १०९, ११, १४, १५, १६, १८, २१, ३०, ३१, ३२, ३५, ४४, ४९, ५९,

६०, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ८४, ८५, ८८, ९०, ९५, ८०६, ०७, १८, १५, २२, ३२, ३४, ३७, ३९, ४१, ५५, ७६, ९९, १००१, ०४, १४, २६, २९, ३०, ७७, ११११, १४, १९, २९, ३१, ४१, ४२, ४६, ५२, ५६, ६६, ७२, ८२, ८४, ८९, ९५, ९६, १२०१, ०५, १०, ११, १२, १९, २०, २२, २४, २७, २८, २९, ३०, ३१, ४०, ४३, ४४, ५३, ५४, ७३, ८३, ८६, ८८, ९४, ९५, ९८, १३००, १८, २३, २४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५६, ७३, ७५, ७६, ९०, ९१, ९३, ९६, ९८, १४०१, ०२, ०७, २१, २२, २८, २९, ३७, ३८, ३९, ४०, ५०, ६०, ६२, ६३, ६४, ७०, ७१, ७३, ७४, ७६, १५१२, १३, १४, १७, १८, २०, २४, २६, २७, २९, ३०, ४०, ४४, ५३, ५९, ६०, ६२, ६३, ६७, ६८, ७१, ७३, ७४, ८१, ८२, ८३, ८४, ८६, ८७, १६००, २७, ३२, ३६, ५१, ६९, ७१, ९७, १७१४, २७, ५६, ५७, ६०, ६५, ६६, १८२८, ३२, ३५, ४५, ८६, ९५, ९८, १९००, ०१, ०२, २०, २८, ३०, ३१, ३३, ३९, ४३, ५०, ५७, ५८, ६१, ६२, ६४, ७६, ७८, ८३, ८५, ८७, ८८.
 धनकाम desirous of wealth १४६४, १६००.
 धनक्रीना purchased with money ७०३, ११०३.
 धनग्राह a creditor ७१०.
 धनग्राहिन् a creditor ६७८.
 धनजात goods of every kind ११८९.
 धनतम(दाय) an exceedingly rich donation ११८१.
 धनद N. of the deity *Kuber* १९३६.
 धनदण्ड fine १८८३.
 धनदानासह one unable to discharge his debt ७२९.
 धनपति master of wealth ९९८.
 धनप्रयोगधर्म rules regarding lending money at interest ६२३.
 धनभागिन् a sharer in the property; an heir १५३०.
 धनभाज् see धनभागिन् ३४१, ५२, ५९, १४७९.
 धनभाजत see धनभागिन् १३६२, ७१.

धनमूला dependent on wealth ११२९.
 धनलाम acquisition of property १२५५.
 धनवत् wealthy १०३०, १५५८.
 धनहर taking money; an heir १५१८.
 धनहरी see धनहर १५१५, १६ २१.
 धनहर्तु taking money; money-stealing; a thief १६१२.
 धनहारक see धनहर १४७३.
 धनहारिन् see धनहर ७००, ०८, १५२४.
 धनांश a portion of the property १५२२.
 धनांशभागिन् entitled to a share in the property १५४२.
 धनागम source of wealth ११२९, ३१, १६२३, १९३९, ४०, ४१.
 धनापह a thief १६०८, २६, १९१३.
 धनार्जन acquisition of wealth or property ८१८.
 धनार्हक entitled to the property १५१८.
 धनाशिन् enjoying the property १५८९.
 धनिक a creditor; rich merchant ६११, ३५, ३६, ५३, ५५, ६२, ६७, ७०, ७६, ७०६, १०, १८, १९, २०, ३०, ३१, ३४, ३५, ३८, ८९६, ९८, ९९, १००, ०१, २८, १४५७, १६७१.
 धनिन् see धनिक ६३०, ३६, ४१, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६७, ७०, ७२, ७५, ७७, ८९, ९५, ७००, ०५, १४, १५, २२, २६, २८, २९, ३१, ४७, ६०, ६७, ११२१, १२२९, १३७४, १५२९, १९५८.
 धनु a particular measure; a bow ९०६, ०९, १३, ६२, १६००, १९७६.
 धनेश्वर see धनद १९७०.
 धन्यन् a desert १९२१.
 धरक a scale-holder १६७८.
 धरण a particular measure; support ८५८, १६७४, ७५, १९२९, ६८.
 धरमाण living १४७४.
 धरा the earth १९३०.
 धरिममेव measurable by weight १६०९, ७१,

१७१६, ५०.
 धरण water १५९१.
 धर्म law; usage; practice; justice; religion; morality; sacred duties; rule; merit; quality; a particular deity ६०८, ०९, ११, २२, २७, ७७, ७०९, १०, १७, २३, २५, २७, ३७, ४३, ४९, ५२, ५६, ८२, ८७, ९०, ९५, ८०२, ०६, १८, १९, ३६, ४६, ५५, ६०, ६४, ६६, ७०, ७५, ७६, ७७, ८२, ८९, ९८, ९३१, ३७, ४७, ४९, ५१, ५५, ९७, १००१, ०४, १२, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३८, ४३, ४४, ४६, ४७, ४९, ५४, ५५, ६२, ६४, ६५, ६६, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ८४, ९६, ९७, ९८, ११०३, ०६, १०, ११, १३, १४, १६, १८, १९, २५, २७, २८, ४२, ४८, ७२, ८५, ९१, ९२, ९७, ९९, १२२५, २८, २९, ३७, ४३, ४४, ४८, ५१, ५२, ५५, ८३, ८४, ८५, ८६, ८८, ९४, ९७, १३१०, १६, १७, १८, ४२, ४७, ५०, ७३, ७६, ८४, ८५, ९१, १४०४, १५, २२, २४, २९, ३०, ५७, ७३, ७४, ७८, १५१२, १३, २४, २६, ५८, ७९, ८०, ८८, १६१२, २३, २७, २९, ४८, ५०, ५५, १६६१, ६६, ६७, ६८, ९८, १७००, २५, ४४, ५७, ६०, ७०, ७३, ९५, १८४४, ९५, १९१६, १७, २०, २१, २२, २३, २६, २७, ३२, ३३, ३५, ३६, ४०, ४१, ४२, ४३, ५४, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ७१, ७३, ७४, ७६, ७८, ८४, ८५, ८६, ८८.
 धर्मकरद paying tax in the shape of pious act १६७१.
 धर्मकारानुशासन law laid down by law-givers ६३५.
 धर्मकार्य religious duty; act of piety ७१५, ८५९, ७२, १०२३, २६, २९, ५२, ५४, ६१, ९१, १४३०, ४७, १९२१.
 धर्मकृत virtuous १०७७.
 धर्मकृत्य any religious observance १४६६.
 धर्मक्रिया righteous contract ८५९.
 धर्मचारिन् dutiful; virtuous १०२०, २८, ७७, १९७०.

धर्मचिन्तक a law-giver १९६९.

धर्मज (a son) produced by a sense of duty; eldest son ११९७, १५२५, १९८७.

धर्मजस्वित a kind of surety; (a surety) of one's own religious merit ३७७.

धर्मजीवन one who lives on religion १६२९, ९८, १९२९.

धर्मज्ञ knowing the law ७३८, ४७, ८०१, ५५, ६८, ७३, १०२८, १२८६, १३२९, १६५५, १९३९, ६५, ६८, ६९, ७१, ७८.

धर्मतत्त्व the real essence of the law ९०७, १०२७, १२८४, १९६७.

धर्मतन्त्रपीडा violation of sacred law; disturbance to religious duty and marriage १६६१.

धर्मतन्त्रसङ्ग engagement in religious rite १६५९.

धर्मदर्शन a book of law १२८४.

धर्मदाक्षिण a law-giver १९६३.

धर्मदान a gift made from duty; religious gift ७९४, ८०७.

धर्मधन legal property ८१८.

धर्मधृत observing the law १८९६.

धर्मधृति observation of law १८९६.

धर्मनाश disappearance of religion १०१४.

धर्मपत्नी a lawful wife १११४, १२८४, १३३०, ७३.

धर्मपथ the way of duty or virtue १०२८, १११८.

धर्मपालक a guardian of law १९४२.

धर्मप्रश्न inquiry into the law १९६३.

धर्मफल the merit of *Dharma* १९८४.

धर्मश्रुत a law supporter १९८४.

धर्मभ्रात्रा a brother in respect of religion १५०९, १९८६.

धर्मयुक्त relating to duty; righteous; in accordance with law १२४४, १३८७, १४५८.

धर्मयुज्ज् vide धर्मयुक्त ८०६.

धर्मयुद्ध fight in accordance with the rules

१६५५.

धर्मवक्त्र see धर्मनाश १०४०.

धर्मवाद a rule of the sacred texts; commandment of religion १०२१.

धर्मवादित् discussing law ११०१, १२८३, ८४.

धर्मविद् knowing the law, or duty; virtuous ८१८, ९८, १००, ३९, ५६, १०२७, २८, ७५, ७७, १२४६, ८३ ८४, ८५, १३५१, ५६, ७६, १९२१, ६६, ७८, ८४.

धर्मविवाह lawful-marriage १०३६, ४०.

धर्मवृद्धि increase of spiritual merit ११२४.

धर्मव्यतिक्रम transgression of the law or religion ११००, १२, १२६७, १६०४, ०५, ०७.

धर्मशासन a book of law १२८८.

धर्मशास्त्र a law-book ७९३, १२८६, ८७, १९४२.

धर्मसंयुक्त dutiful; just; legal ७९४, ८०८, १३६३.

धर्मसंहिता in accordance with law १२८४.

धर्मसमय a legal contract १६२९, ९८, १९२९.

धर्मस्थ a judge ६३८, ७५७, १०४०, १६७९, ९०.

धर्माचार religious custom १९४२.

धर्मोत्तम the throne of justice; judgement-seat १९३६.

धर्मिष्ठ very virtuous; religious, completely lawful ८१९, ६१, ६३, १३७५, १४१६, ३०, ७४, १९२१, ६५.

धर्मोपदेश religious instruction १७७६, ८८, ९०, ९२.

धर्म्य legitimate; virtuous; customary ६०६, ०८, ११, ५३, ७३२, ९६, ८७३, ८१, १०२७, २८, ३४, ४४, ९१, ९८, ११२६, २८, ३१, ४२, ७३, १२४६, ८४, ८५, १३७५, १४१६, ३०, ५९, १६१४, १९, २७, १९०७, २८, ४२, ६४, ६५, ७२.

ध्व a man (husband in general) ९९६, १५२०.

धातु metal १७४०, ६७, १९५७.

धातृ a creator; founder १००१, ०३२, ३३८८.

१९७१, ८५.

आनी a female supporter; nurse ८१७, ३८, १८८२.

आन्य grain ६०२, ०८, ०९, १०, १२, २१, २६, २७, ३०, ३५, ५४, ६८, ७३१, ८४, ८६, ९०, ८६०, ९९, ९०६, १०, २०, १०१४, ११८०, १४०१, १५१३, २६, १६०९, ५७, ६९, ७०, ७१, ७८, १७१४, १९, २९, ४४, ४५, ५०, ६०, ६५, ६६, १९२४, २५, ३९, ४३, ७६.

आन्यमात्र a particular measure १९६७.

आन्यवृद्धि interest in the form of grain ६११.

आमन् dwelling १७६, १२५७.

आरण retaintion; wearing; carrying; conviction १६८७, १७६८, १८८७, १९६४.

आरण(गि)क a debtor ६११, ३८, ४६, ७३२.

आरणा a settled rule; decree; established law ६५६, ७४३, ८७१, ९११, १०१५, २८, १११३, १२११, ३६, १३८४, १६८७, १८०४, ३४.

आर्तारष्ट्र a son of *Dhrtarāshtra* ८१८.

आर्ग्य obtained in religious act १९८३.

आर्गिक dutiful; just; religious; legal ७३१, ८१८, ६५, ९११, १०३३, ४०, १२६४, ८६, १३२९, ३०, १४०२, १६९६, १७०१, २३, २७, ६९, १९२९, ३१, ५२, ६२, ७०, ७४, ७९, ८६.

आर्ग्य lawful १६६६.

आवक a runner १६३४.

आवन running १०२६, १२४४, १९२२.

आविष्य a side altar १८९६.

अर्जुव eminently fit; a horse; bullock ७१०, ६४.

आरुप aromatic-smoke १८८९, १९६६.

आरुमिश्र wages ११२६.

आमावसानिक (?) a prayer आमावसानिक (by Dr. Jolly) १५२०.

आर्त cunning; shrewd ७१५, १०२४, २५, ८७, १६५३, १८३३, १९०८, ०९, १५.

आरुण्ड one who has suffered punishment १६४४, ६८, १७०४, ५१, ८७.

आरुण्ड N. of a king १९८४.

आरुण्ड of fixed law or order ९६९, १२५८, १८९६, १९१६, ३९.

अर्तु contentment (with little); maintenance ११२७, १२६१.

अर्तु a milch-cow ६११, ७६४, ८४२, ७८, ९०६, १५, १०००, ११२०, १३८५, १४०२, १६०६, १८४०, १९७५, ७६.

अर्तु (a man) hired for attendance on milch-cow ९१९.

आर्त washed ८९१, १६७४, ८५, १७४८.

आर्त sweep of wind ९९७.

अर्तुमात्र alive १५२५.

अर्तु misleading or seduction १५९१, १८९३.

अर्तु a banner; the organ of generation १०९५, १६१३, ३०, ८७, १९२९.

अर्तुकारा (boundary) furnished with a banner ९६१.

अर्तुजित conquered in a battle (property, men etc.) ८१७, २१, १२२७, १९२८.

अर्तुजिनी see अर्तुकारा ९४४, ६१.

अर्तु ichneumon ८१८, १९, ९९७, १६०६, १७, ७२, १८३४, १९२५.

अर्तु night ६००, १८९५.

अर्तुमाल a kind of tree १६८७.

अर्तु a star; constellation १३७६, १४६३.

अर्तु a nail ९९२, १५९९, १६८५, १८८७, ९१.

अर्तु crooked; nail-scratch १८९७.

अर्तु a clawed animal १६१३, ५१.

अर्तु a kind of tree ९५०, १७१९.

अर्तु a town; city ९०९, १३, २५, ४४, ५१, ५५, १३२९, १६६४, १९२२, ४२, ७६, ८६.

अर्तुस्थ a citizen १०७७.

अर्तुस्थान neighbourhood of a town ७८६.

अर्तु naked (नर्तु- a wanton woman) ८३६, १०३५, १११९, १८४५.

अर्तुका a girl before menstruation (allowed to go naked) १०१९, २१, ४२, १९७७.

अर्तुकेतु N. of a man ७९१.

अर्तु an actor ८६३.

अर्तु dancing ८०८.

अर्तु a river ८४३, ९०१, ३०, ५०, ५१, ५२, १११०, १२८७, १६०२, १८५०, ५१, ८०, १९२४,

२७, ३६, ४४, ४५.

नवोत्पद्य (land) abandoned by a river
१५१.

नना an expression for mother or daughter
११२१.

ननाइ a husband's sister १८६, १०००.

नन्दन a son; descendant ८४०, १२४४, ८३,
१३७६, १४२९, १९६५, ६७.

नन्दिन् N. of an attendant of S'iva १३७७.

नपत्य a grandson; descendant ९७५, १८३६.

नपु a grandson ८११, ९८५, १२५५, १३९१,
१९८८.

नप्य a grandson; son; child; grandchild
१२५५.

नसुचि N. of a sage; N. of a demon slain
by Indra १०३२, १५९७.

नयन the eye १९८५.

नर a man ६३७, ७२, ७२७, ४४, ४९, ५५, ६१, ८५,
८६, ८०७, ३१, ३४, ६४, ७३, ७६, ९७, ९१८,
२०, ४४, ४५, ५१, ११३०, ५८, १२४३, ७२,
८४, १३२९, ७७, ९०, १५७३, १६३२, २७,
४७, ४९, ५१, १७०५, २०, ३६, ४६, ५३, ६३,
६४, ९१, ९२, १८१६, ३१, ५०, ६६, ८६, ८९,
९१, ९२, १९०६, १४, २९, ३५, ४१, ४६, ६४,
६५, ७०, ७६, ८३, ८५, ८९.

नरक a hell ६९२, ७१०, ९२, ९४, ८०८, १०१७,
१८, २३, १११०, ११, १५, ८५, १२६२, ७९,
९०, १३२८, ४८, ४९, ५०, ५२, १७०१, ०२,
१९३९, ८४, ८५.

नरदेव a king १२८८.

नरमारिणी a murderess १९८९.

नरहर्ष a kidnapper १७३५.

नराश्रम low or vile man ८३१, ९७, १६०२.

नराधिप a king ८१९, १२८७, १३२९, १९३६.

नरेन्द्र a king १६९२, १९२९, ६४, ७५, ८५.

नर्तक a dancer ७८७, ९०, ८६३, १९४३.

नर्तन dance १९४३.

नर्मदा a gift in jest ८०४.

नर्म a man १८३६.

नरुद nard ९९७.

नवगत् first bearing ९९३.

नवरव a race of *Rshis* १००१.

नवश्राद्ध the first series of *S'rāddhas* collecti-
vely (offered on the 1st, 3rd, 5th,
7th, 9th, and 11th day after a person's
death) १५९२.

न न्यायहारिक (debt) which is not righteous
or proper (*Aparārka*); incurred for
drinking (*Smṛtichandrikā*); not use-
ful for the welfare of family (*Bālabh-*
atta); what is beyond the ordinary
conduct of a person (*Vivādachintā-*
mani); (debt) not lawful, usual or
customary ७१४.

नष्ट lost; disappeared ६३६, ४२, ५१, ५४, ५८,
६१, ७२, ७४, ८०, ९६, ७२६, ३१, ३५, ३६,
३७, ४८, ५३, ५५, ५६, ६२, ८०६, ४६, ५०,
५२, ९०८, १२, १६, ४८, १०१३, ११००, ०७,
१२, १७, १२२४, १५६१, ७४, १६७३, ८३,
१७३५, ६३, १८५०, १९५४, ५९, ६१, ६४, ८५.

नष्टविह्व (a boundary) of which the mark
has disappeared ९४५.

नष्टपुत्र one whose all sons are dead १९८५.

नष्टप्रत्याहृत possession of lost (property)
७५७.

नष्टापहृत (property, article) lost or taken
away by another ७५७, ६१.

नस्य a nose-string १६२१, १८०७, २०, १९३३.

नाग the race of *Kadru*; relating to a
mountain or elephant ८१३, ४०, १९२१,
२५.

नगरिक a citizen १६८३, ८५, १९२४.

नाडीका the wind-pipe or throat १६००.

नाणक a coin १३७३, १७२९.

नाणकवेदिन् expert in examination of coins
७८४.

नाथ a protector; master; lord १०३२, ७७,
१११९, १८८१, ९४.

नानाकूपुत्राः sons of several wives of one
husband १२३४.

नापित a barber ७०८.

नामा N. of a Rshi १९८०.

नामानेदिह N. of the son of Manu-Vaivasvat
११६१, ६२.

नाभि the navel १७९८, १८३६, १९७९.

नामन् name ६७७, ११९३, १६८२, ८५, १७४१,
५३, ७०, ७५, ८८, १८४१, ९१, ९६, १९०२,
६६, ८३, ८५, ८६.

नामसंकीर्तन the glorification of name १३१६,
४८, ५२.

नारक inhabitant of hell १५९६.

नारद N. of a sage १०३०, ३१, ३२, १४६४,
१६००, १९६५.

नारादांसी (verse) celebrating men ८११,
१०००.

नारी a woman ७५१, ८१८, ३९, ९९, ९६४,
७३, ७८, ८७, ९७, ९८, १००१, ०२, ०४, १६,
१७, २०, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३३, ५२, ५७, ५८, ६६, ७०, ७५, ७६,
७७, ९५, ११००, ०१, ०६, ०७, १०, ११, १३,
१४, १५, १६, १७, १८, १९, १२५७, ८३, ८५,
१३५०, ७४, ९०, ९१, ९६, १४०२, २३, ५२,
६६, ७३, १५१३, २३, २४, २६, २७, १६५३,
१७११, ६५, १८५४, ७२, ८६, ८८, ९०, ९१,
९२, १९४१, ५०, ७८, ७९.

नारीवृत्त the behaviour of a woman १०६४.

नारीसंदूषण the blemish of a woman १०४८.

नाविक a sailor ७१४, १६११, १९४४.

नाश destruction; extinction; loss ६३८, ५१,
५८, ७५१, ५३, ५६, ७७, ८१, ८४९, ५४,
६१, ७९, ९१, ९०४, ०५, १६, ४७, १०१४,
१११२, १२८३, ८४, १५१३, १६७३, १८५६,
१९१४, ७६, ८३, ८४.

नाष्टिक a person who has lost something
७५७, ५९, ६५, ६७, ६८, ६९, १६८४.

नासा the nose १६१७, १९, ३८, ५३, १७८१,
९६, ९९, १८१७, ३१, ४६, ४९, ५०, ८७,
९१.

नासिका see नासा १७६०, १९७०.

नास्तिक a heretic १७०१, १९३६.

नास्तिक्य heresy; disbelief १११९.

नाडुष belonging to the people or *Nakus*
people ८१०.

निःश्रेयस् ultimate bliss ८१६.

निःसार्य to be banished १९६२.

निःस्रव residue १७३१.

निःस्व poor; having no property ६९९, ८७५,
१६३२, ५४, १८३३.

निकृष्ट low १६७०.

निक्षिप्त deposited ६३७, ७१५, ३५, ३७, ४४,
५३, ५६, ६२, १९७१.

निक्षेप placing; a sealed-deposit ६३२, ३५,
४७, ७३१, ३२, ३५, ३७, ३८, ४०, ४१,
४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,
५४, ५५, ५६, ६४, ९८, ८०७, ६३, १४७३,
१५२७, १६१७, ७३, ८४, ८५, ८७, १९७१.

निक्षेपक a depositor १९२२.

निक्षेपधर्तु depositary ७५३.

निक्षेपु a depositor ७३७, ४०, ४१, ४२, ४७,
४८, ५६, १६७३.

निगम the scriptures १०५०, १२७१.

नियम imprisonment; confinement ८३२, ६०,
६१, ७४, १६४८, ९५, ९९, १७०१, १८७०,
१९२५, २७, २९, ३६, ४६, ७०.

निय्राहक a punisher १६१८.

निचय hoard ८१६, ६१, १६७८.

नित्य inexhaustible; regularly necessary or
obligatory (religious duty) ६६१, ८७२,
१०७६, १११९, १२४३, ५३, १६४८, ६१, ९२,
१७०१, १०, २५, ४९, १९०६, ०७, २९, ३०,
३६, ४२, ६४, ६५, ६६, ७८, ८३, ८५.

नित्यानुवाद statement of facts ११६६.

निदान N. of a *Vedic* book; the end (of the
Vedic section of *Bhāṭṭavīn*) १९२१.

निधन death १७६०.

निधान a receptacle १२५४, १९५५.

निधि a deposit; store; treasure ६०१, ०४,
७३५, ५१, ९२४, ११००, १५७५, १६७५, ७६,
८३, १९४१, ४८, ४९, ५०, ५५, ५६, ५७, ६०,
६१, ६२.

विधिर् a guardian of treasure ११७४.

द्विषः blamable १०६४, ११००, ०१, १०, १२, १११८.

निधान d receptacle for water १४२, ४६, १६१३.

निम्न evaluated property; debt ६७१, ९३०, ११७५, १२२८.

विपण्यक a writer १६८४.

निमज्जव drowning १६१९, १७७२.

निमन्त्रण invitation ७७८, १६३५, १९२२.

निमन्त्रित invited ७७३.

निमित्त reason ६२४, ७३५, १२७३, १३८४, १६१६, ४७, ६५, १९२२, ३६, ७०.

नियता self-restrained; abstentious १०२०, २८, ६२, ७६, १११३, १२४६.

निबन्तव्य to be punished or checked ९०६, १३९७.

नियम an act of voluntary penance; restriction; law; rule ८१७, १०१८, २०, २४, २५, २८, ६०, १२४३, ४४, ८४, १३५१, १५२७, १६०६, ६४, १७४७, ४८, १८४७, १९१८, ३३, ४०, ७८.

निबान way; access; a cow-station ९०२.

निवृत्त appointed; authorised; employed; instructed; bound ६९८, ७८६, ८०६, ७६, १०२७, ५५, ६५, ६६, ११०१, १३, १२७२, ७८, ७९, ८४, ८५, ८८, १३०४, १८, ९६, १४०६, १६१२, ३२, ५४.

निवृत्तान one who authorises (a woman to beget a child from the nearest kin) १०६६.

नियोज्य to be authorised १०६६, ११००.

नियोग order; injunction; appointment of a widow to raise offspring to her deceased lord ६९६, १०२२, ६५, ६६, ६७, ११०९, १०, १६, १८, १९, १२७२, ८४, ८५, १३९१.

नियोगधर्म the practice of appointing a widow to bear offspring to her deceased lord ११९४.

नियोगस्था practising Niyoga १५३९.

नियोगिन् appointed; authorised १०३२, १२७३, नियोगोत्पादित begotten by Niyoga १३४२.

नियोजन appointment १३८४.

नियोजित appointed; authorised १२२९.

निरंशक not entitled to a share १३९८.

निरन्वय unconnected; unrelated; unprotected; in the absence of (the owner) ७५८, १६१३, २२, ९१, १७१९.

निरपत्य childless १३५०.

निरय a hell १२६४, ८६, १६५३.

निरस्त exiled ९३२.

निरागस् sinless; innocent ८१३.

निरादिष्टधन one who has received money ६६५.

निराधान taking no pledge or surety ६३४.

निरिन्द्रिय impotent; destitute of manly strength; infirm ९९२, ९५, १०३३, ४९, १३८५, ८७, ८८, ९२, १८४१.

निरुक्तज N. of a class of sons; son begotten by Niyoga १२८६.

निरुद्ध detained ६७२, १०२४, १३९०, १६१५.

निरुपकार (भाषि) unproductive (pledge) ६३८.

निरोद्धव्या to be detained १११०.

निरोध obstruction, detention ८१९, ९१, १६०६, ६४, १७०१, ४८, ६१, १८६३.

निर्कृति calamity; adversity; a particular deity ९७७, ९५, १००२, ०८, १८३६.

निर्गम going out; export ६७७, १७०७, १९२७.

निर्णय decision ७४४, ६५, ८९, ८५१, ७२, ९८, ९३५, ३६, ३७, ५१, ५५, ५७, ५८, १०१५, १२२५, १३५५, १६९०, १७६४, ७३, ७९, १८०१, १९०७, २७, ४२, ४६, ८८.

निर्दिष्ट referred; appointed ६५७, ७६४, ८५, १९१२.

निर्देष्टु a guide ९९४२.

निर्दोष without any legal flaw; faultless ७०९, ६९, ८३९, ८७, १०२३, ३८, ११००, १४, ५६, १३९९, १९७२.

निर्धन a propertyless man; pauper; insolvent ७१०, ७१४, २६, ३१, १०३०, ७७, १६३५.

निर्धन banishment १६०६.

निर्धृत ex-communicated ८०४.

निर्धनस्कार not to be saluted; offering no
homage (e. g. to the gods) १०७५,
१६२७.

निर्धन्य having no relative ११००.

निर्धन्य childless १५५२, ६०.

निर्धन्य excluded from participation ११४४.

निर्धन्य to be excluded from participation
१२१२.

निर्धन्य to be stirred by friction (as fire)
१०१९.

निर्धन्यदा unrestrained. १४२८.

निर्धन्य juice or exudation of trees or plants
१५९८.

निर्धन्य a peg projecting from a wall ९५३.

निर्धन्य offering १२३५.

निर्धन्य ex-communication; banishment ८७३,
१३४३, ४४.

निर्धन्य to be banished ८७४, १४००, ०४,
१६९८, १७५९, ६०, ९६, १८०२, २८, १९०९,
१४, २९.

निर्धन्य to be banished from the country
or realm १६२०, २८, ५२, ८७.

निर्धन्य gained by labour ११२३.

निर्धन्य impotent; powerless ९९५, १२५८.

निर्धन्य wages; remuneration ७८७, ९०.

निर्धन्य penance (prescribed) १८४४, १९१८.

निर्धन्य setting aside or accumulation of a
private store; selling; extracting from
१४३२, १६६८, ७१.

निर्धन्य to be restrained ११०६.

निर्धन्य habitation १६१६, ८५, ८६, १७५३, ६४,
१८४६, १९२२, ४२.

निर्धन्य married; founded १४३०, १९२९.

निर्धन्य one who has cultivated (a coun-
try) १६९२.

निर्धन्य (debt) free from interest ६११,
६२.

निर्धन्य cessation; disappearance ७६७, ३०१२,

१२०१; १६१५, १६१, १७५५, १८६८, १९०९

निवेश dwelling place; abode; entrance

९५९, १०१९, ५७, १२७३, १९७९.

निवेशकाल the time of foundation; the oc-
casion of marriage ९४९, ५२, १४३७.

निवेशसम्य see निवेशकाल ९५९.

निशा night १७६१, १८३२, १९२४.

निश्चय fixed opinion; a settled rule ६६०, ७६,
७१५, ८०४, ८९, ९४४, १०३३, १११०, ११,
१२८७, १५८१, १६३४, १७०९, १९१५, ४२,
६६, ६९, ७८.

निश्रेणि a ladder ९२७.

निषाद an out-caste (esp. the son of a
Brāhmaṇa by a *S'ūdra* woman)
११०४, ०५, १२५१, ५२, ७०, ७१, ८८.

निषिद्ध prohibited ११०९, १६११, १७२३, १८५४,
१९१३.

निषूदन killing; slaughter १६५३.

निषेध्य see निषेध ७२४.

निषेध to be hindered or prohibited ९४३.

निषेध prohibition १८७२.

निष्क a particular coin; a golden orna-
ment for the neck or breast ८१४, ६४, ७३,
११३१, १८०३, २९, ४०, १६६७, ६८.

निष्कर exempt from tax १९४४.

निष्कालक tonsured १६६८.

निष्काश egress; gate १५८.

निष्कासिनी not restrained by her master
१८८३.

निष्कञ्चन poor; having nothing १२०७.

निष्किली wearing an ornament १००९.

निष्कुट pleasure-grove (near a house)
(*Ganapatiśāstrī*); mountainous tract
(*Shāmaśāstrī*) १६८२.

निष्कुल one whose family is extinct १९५१,
६२.

निष्कृत a fixed place १८९४.

निष्कृति compensation; expiation; escaping
६४०, ७५५, १०१६, २२, ३०, ३१, ५०, १४१८,
१६५१, १८३१, ८७, १९४१.

निष्कः compensation; redemption; sale ६३८,
५०, ५८, ६०, ७६७, ८१७, ८३३, ९३२, १०७२,
१११०, १६१७, ८०, १७९९, १८४९, ५०.

निष्क्य one who neglects his sacred duties;
a *Kṣatriya* and *Vaiśya* १७७६.

निष्ठा N. of a lunar mansion १००६.

निष्ठा completion; decision ८८३, १९२९.

निष्ठाव deciding ११६२.

निष्ठुर harsh १७८५, ९१.

निष्पतन loss; damage; vagrancy ७३५, १०३८.

निष्पतित a convict; rust out; lost ८१७, १०३८,
१६८४.

निष्पत्तिवेतन wages for finished articles or
work १६७६.

निष्पातन loss; obstruction; transference ७३५.

निष्फल useless; fruitless ७१५.

निर्गण transference (of a deposit) ६३८, ५०,
१०४९.

निर्गणज innate; inborn; natural ८२१, १९२८.

निर्गणपण्ड one naturally impotent १०९४, ९५.

निर्गण prepared; set free; granted; given;
appointed; authorised; permitted ६३६,
३८, ८२१, ९३०, १०१९, १९२२, २८.

निर्गणार्थ appointed manager (of affairs)
८७४.

निर्गण deposited १९५०, ५६, ६१, ७३.

निर्गण denial; expiation; concealing ६८४,
१०५०, १६३३, ४८, १७४१, ६१.

निर्गण refused; denied ७१५.

नीच low १८३१, ३५, ९५, १९६७.

नीति management; political science; guid-
ance १११९, ५८, १९७०.

नीप a roof ९२६.

नीरजस्वा a woman not menstruating १०२०,
३४, ११०१.

नीराजन ceremony of light १९२४.

नील (इव) (an ox of) dark colour १२५२, १६७४.

नीली the band of wrapped garment round
waste; capital; principal stock १८७१,

नील a roof; the eaves of a roof १६८५.

नृमान १८२८, ३४, ३६, ५१, ५५, १९०७
२१, ४१, ८५.

नृमन् beholding or watching men ११५८.

नृत्य a dancer; barber (*Sāyana*) ८४१.

नृत्य dancing ८३४, ११०७, १३६४.

नृप a king ६५६, ७२१, ८०८, ३६, ६९, ७६,

८३, ९२१, ४४, ५१, ६०, १०९७, १२३४,

४४, ८६, १३२९, ६४, ७७, १४७८, १५१२,

१६३२, ४६, ५१, ५३, ५४, ९५, ९६, ९९,

१७००, १०१, ०६, ०७, ०८, ११, ४५, ५५,

६१, ६३, ६५, ६७, ८२, १८०२, २८, २९,

१९१२, १३, १४, २६, २७, २९, ३०, ३३,

३६, ४१, ४३, ५४, ५८, ५९, ६२, ६५, ६८,

७०, ७३, ७५, ८४, ८५.

नृपगृह a palace ९५८.

नृपति a king ७२१, २२, ८७२, ९१९, १३९०,

९१, १४६४, १६००, १७६२, १९०६, ०९,

४१, ४३, ५३, ६२, ६५, ७०, ८४, ८५.

नृपद्वेष्ट enemy of a king ८७४.

नृपाज्ञा royal order; edict ८७५, ९९.

नृपाण giving drink to men ९२३.

नृपाश्रय instituted by the king १९३३, ४०.

नृशंसकारिन् mischievous १२८४.

नेत्रक a washerman १९२७.

नेत्रल washing १६७४, १७०९, ३५.

नेत्र the eye १६१८, ३७, १७८१, ९६, ९९,

१८१७, ९१, १९३३.

नेगम followers of *Veda* ८६९, ७०, १६६९,

१७५८, ६४, १९३३.

नेचाशास्त्र N. of *Pramagandha*; belonging to
a low branch or race ६००.

नेलक daily; obligatory १०५४.

नेषानी (a boundary) indicated by putting
down various objects ९४४, ६१.

नेमिस्तिक occasional or special (rite); a
prophet ८७२, १११९, १४०५, १६७९.

नेरय belonging to hell १२६४.

नेरयत belonging to *Nirriti*; a demon ८६०,

नैवशिक marriage cost or expenditure;
relating to marriage १२००, १४१७, १९५०.

नैवशिक reunited; having common habitation or house १५६१.

नैवशिक deduction (in the shape of taxes) ? १६६८.

नैवशिक belonging to a *Nishāda* ११८५.

नौ a ship; boat ७६४, १६१७, १८३६, १९२४, २७, ४६.

नौका see नौ ७६४.

नौययिन् a boat-passenger १९२७, ४६.

नौय a boat-man १६६३.

न्यक्त anointed १००२.

न्ययोष the Indian fig-tree ९३३.

न्यक्त invective; insinuation; sarcastic language ८६२, १७८४, ८५, ९१, १७७०.

न्यवन entry; gathering place; receptacle १०२.

न्यस्त deposited ७४२.

न्यस्तिका a kind of plant ९९७.

न्याय law; reason; rule; justice ७२७, ३२, ८६३, ९५२, १०९७, १२०१, १३९०, १७०१, १९१६, ३३, ४३, ६९, ७०.

न्यायतत्त्व expert in jurisprudence; lawyer ७३०.

न्यायवादिन् claiming judicial investigation ७२८.

न्यायविद् acquainted with the interpretation of law ११६६.

न्यायवृत्त well-behaved ११९३, १४७६.

न्यायशास्त्र the science of rules of interpretation; law-book १९४२.

न्यायस्थान seat of justice १७६४, १९४२.

न्यायपैत unjust १९३५.

न्यायोपगता (a woman) justly taken under protection; (a woman) who according to the law goes to her brother-in-law १४३०.

न्याय्य reasonable; lawful; proper; customary १११८, ११९३, १९४२.

न्यास a deposit ६२७, ५१, ७३४, ३९, ४५, ४६, ४९, ५०, ४९, ५४, ५५, ६४, ६८, ८०२, ०७, १०२९, ६९, १५७३, ८१, १९७०, ७१.

न्यासदोष defect of a deposit ७५५.

न्यासद्रव्य deposited sum property or article ७५१, ५२.

न्यासधारिन् the holder of a deposit ७४४.

न्यून less; euphem; vulva ७६५, ८४, ८५, ९०, ९९४, ११६९, ७२, ७३, १६७२, १७५०, ६७, ७९, ८९, ९०.

न्योचनी a kind of ornament ८११, १०००.

पवथ the day of cooking the oblation ११६०.

पक्वान्न dainty; cooked food १६१४, ७०, १७१८, ५०.

पक्ष the half of a lunar month; wing; side; the shoulder ८६०, ६२, ६३, ९८, ९९८, १०३६, १६१५, १८, १७०७, १९१४, २७.

पक्षद्वयावसान extinction of the two wings (families) १५५५.

पक्षपण्ड (an impotent) capable of approaching a woman only once in every half month (पक्ष) १०९४, ९५.

पक्षिन् a bird ८४०; १६०९, १७, ७०, १७१८, ९७, १८१०, ३४, १९१४, २५.

पक्षिक्त company (e. g. of persons eating together thereby denoting their one caste) ८७६, १५९६, १६०१, ०३.

पक्षव्यर्थक eligible for assembly (i. e. fit for eating together) १०१७.

पङ्गु lame १३९८, १४०१.

पच्छेद cutting of a foot १७६०.

पञ्चकुली a group of five house-holds ८६३.

पञ्चगव्य the five products of the cow (a purifactory drink) ७९४.

पञ्चग्रामिन् a group of five villages ९२९, १६२०, १७४३.

पञ्चवृत्त N. of an *Apsaras* १०३२.

पञ्चकथ five-times (the value of the pledge)

७३५, ५७, ६२.

पञ्चयज्ञः the five religious acts or oblations of a house-keeper १०७५.

पञ्चहोत्र N. of a particular formula in which five deities are named १००६.

पञ्चाल N. of a people or country १९८१.

पञ्चौदन prepared with fivefold pulp of mashed grain ९९९, १०००.

पट a cloth; garment १६१७, २१.

पण a particular coin; bet; wager ६०८, ११, २४, ३४, ३८, ७३५, ६४, ७२, ७७, ८१७, १९, ४०, ४३, ४४, ७८, ७९, ८१, ८२, ९०६, ११, १२, २०, २१, २५, २६, २७, २८, २९, ३१, ३२, १०३४, ३५, ३६, ३७, ३८, १२२५, १४०२, २८, ३१, १५२०, १६१०, ११, १४, १७, २०, २८, ३५, ४८, ६७, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ८८, ८९, ९०, १७२९, ३४, ३६, ७१, ७९, ८१, ८९, ९०, ९२, ९६, ९८, १८००, १४, १६, २१, २२, ३४, ४६, ४८, ४९, ५०, ९२, १९०३, ०४, १३, २२, २३, २७, ४४, ४५, ४७, ५८, ५९, ६७, ६८, ७०, ७५.

पणक्रीडा betting; sport with wager १९१०.

पणयात्रा currency transaction १६७५.

पणि a miser (one who is sparing of sacrificial oblations); N. of a race or demons ८१२, ९७२, १५९५, १९७१.

पणिक consisting of a *Pana* ९३२, १०३६, १६३४, ५२, १७९०, १८३३, ७७, ९०.

पणित staked; betted ८४०.

पणे जित (a slave) won through a wager ८३०, ३२.

पण्ड an impotent १०९४, १८२७.

पण्य a commodity; an article for sale ६३२, ३३, ७३७, ३६, ३७, ६४, ६५, ७१, ८९, ८०७, ४३, ७८, ७९, ८१, ८३, ८४, ८६, ८८, ८९, ९२, ९३, ९४, ९५, ९७, ९९, १११९, १६११, ६१, ६३, ६९, ७१, ७७, ७८, ७९, १७०७, ०८, २९, ३०, ३१, ३२, ५८, ६४, १९२२, २७.

पण्यदोष defect of a commodity ८७८, ९५.

पण्यनिष्पत्ति the manufacture of goods १६७९.

पण्यभूमि manufacture of articles १६६८.

पण्यमूल्य price of a commodity ६२७, ७९९, ८०३.

पण्ययोषित् a prostitute १६६९, ९४, १७४६, १९२९.

पण्यविचक्षण expert in the knowledge of the qualities of merchandise ८९५.

पण्यसंस्था commerce १६१५, ७७.

पण्यसमवाय collection of commodities ७३७.

पण्यस्त्री a harlot; prostitute ८५१.

पण्यागार a store-house १६८९.

पण्यादान acceptance of a commodity १०३८.

पण्याध्यक्ष superintendent of merchandise १६७८, ७९.

पण्योपजीविन् a merchant १६९३, १७६३, १९२९.

पतग a bird ८४०.

पतयिन् see पतग १९७०.

पतन falling; a bird १६८७, १९१६.

पतनीय causing the loss of (caste) १३८९, १७७०, ८२, ८५, १९३७, ७२.

पतयिष्णुक liable to fall ९९७.

पताका a flag; sign १९२५.

पति a husband; master; lord ६७९, ८०, ८२, ८३, ९८, ७०३, १५, ८०७, १५, ३९, ९०३, ६३, ६४, ६५, ७०, ७१, ७३, ७६, ७७, ७८, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ९०, ९१, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०४, ०५, ०७, ०८, ०९, १०, १६, १७, १९, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३८, ४२, ४५, ४७, ४८, ५२, ५३, ५५, ५९, ६०, ६२, ६४, ६९, ७५, ७६, ७७, ८३, ८५, ८८, ९१, ९३, ९५, ९६, ११००, ०१, ०३, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १७, १८, १९, ५७, १२०६, ०८, ५३, ५४, ५५, ५७, ५९, ७३, ८३, ८४, ८५, १३०८, ५०, ५५, ८८, ९०, ९३, १४१३, २३, ३०, ३८, ४३, ५३, ५४, ५६, ५८, ६१, ६२, ६३, ७३, १५२०, ५४, १६५४, ६८, ७२, १७०३, १८३६, ३७, ३९, ४९, ९१, १९०२, ३६, ६४, ७८, ७९, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००, १००१, १००२, १००३, १००४, १००५, १००६, १००७, १००८, १००९, १०१०, १०११, १०१२, १०१३, १०१४, १०१५, १०१६, १०१७, १०१८, १०१९, १०२०, १०२१, १०२२, १०२३, १०२४, १०२५, १०२६, १०२७, १०२८, १०२९, १०३०, १०३१, १०३२, १०३३, १०३४, १०३५, १०३६, १०३७, १०३८, १०३९, १०४०, १०४१, १०४२, १०४३, १०४४, १०४५, १०४६, १०४७, १०४८, १०४९, १०५०, १०५१, १०५२, १०५३, १०५४, १०५५, १०५६, १०५७, १०५८, १०५९, १०६०, १०६१, १०६२, १०६३, १०६४, १०६५, १०६६, १०६७, १०६८, १०६९, १०७०, १०७१, १०७२, १०७३, १०७४, १०७५, १०७६, १०७७, १०७८, १०७९, १०८०, १०८१, १०८२, १०८३, १०८४, १०८५, १०८६, १०८७, १०८८, १०८९, १०९०, १०९१, १०९२, १०९३, १०९४, १०९५, १०९६, १०९७, १०९८, १०९९, ११००, ११०१, ११०२, ११०३, ११०४, ११०५, ११०६, १

पतिव्रता wishing for a husband ११६.

पतिकुल a family of the husband; husbands' house १०३८, १५५५.

पतिजुक्त (debt) contracted by husband १६४०, १८, ७०२.

पतिव्रतिका see पतिव्रती १६१९.

पतिव्रती killing a husband १०२१, ११११.

पतिव्रता (a woman) liked by her husband १६४.

पतिव्रतिका husband's kinsmen १०३८.

पतिव्रत expelled from caste; an out-caste ७०७, ७१, १४, १०२५, १४, ५६, ६४, ६६, ८९, ९५, ९८, ११००, ०७, १२, १६, १७, १८, ६४, १२७०, ७३, ८६, १३५०, ८७, ८८, ८९, ९१, ९२, ९३, ९८, १४०१, ०४, १७, १७७०, ७८, ८६, ९१, १८३१, १९३६, ४३, ५२, ७९, ८८.

पतिव्रतान् sprung from an out-caste १३९१.

पतिव्रतपुत्र a child of an out-caste १४०४.

पतिव्रतपुत्रित प्रोcreated by an out-caste १३९६.

पतिव्रत husbandness; matrimony १११३, १३५०.

पतिव्रत see पतिव्रत ९८०.

पतिव्रत husband's property १४३०.

पतिव्रतपुत्र husband's inheritance १४२९.

पतिव्रत duty towards a husband १०२९.

पतिव्रत husband's family १५५५, ६१.

पतिव्रतपुत्र see पतिव्रती १६३८.

पतिव्रत relation of a husband १८४९.

पतिव्रती having a husband i. e. married १०२९, ३०.

पतिव्रत deceiving or despising a husband १७०.

पतिव्रत the sphere of a husband in future life १८६, १००१, ०३, ०४, १६, २१, ३०, ६०, ६३, ६४, ८५, १११३, १४२३.

पतिव्रती having a husband; a married woman १८२.

पतिव्रत finding a husband १९०.

पतिव्रत procuring a husband १९७, १००८.

पतिव्रत loyalty or fidelity to a husband १०४६.

पतिव्रता a chaste or fidel woman १०११, २२, २६, ६७, ६९, ३०, ३१, ५०, ६०, ७६, ७७, ११०७, ११, १६, १२८५, १५१३, २६, १९५१, ६२.

पतिव्रतपुत्र service of a husband १०२६, ७७.

पतिव्रत see पतिव्रतपुत्र १०२५, ७७, १११०, १२, १५.

पतिव्रतपुत्र uterine brother of a husband १०४०.

पतिव्रतिका see पतिव्रती १०२०.

पतिव्रती having no husband; widowed १०७६, १९७८.

पतिव्रत a city १९४२.

पत्नी a wife; mistress ८३८, ९६३, ६४, ६५, ६७, ६९, ७२, ८५, ८७, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, १००१, ०२, ०३, ०५, ०७, ०८, १०, ११, १४, १९, २३, ३०, ५५, ११०६, १४, १८, १२५१, ८४, ८५, १३५२, ७४, ८५, ९१, १४०१, ०५, ०८, १४, ७१, ७९, १५१३, १५, १८, १९, २१, २३, २४, २६, २७, २९, ४२, ५९, १८१०, ४१, ५३, १९५०, ८५, ८८.

पत्नीमूल wife as the foundation १११४.

पत्न्यभिगामि (property) inheritable by a wife १४७०, १५४२.

पत्न्यभिगामिन् one having indecent connection with another man's wife १६५४, ५५.

पत्न्याचार behaviour of a wife १०१४.

पत्र written document ६५४, ७३१, ८६०, ७३, १०२६, २९, ३१, ३२, १५८१, १६७१, ७३, १९६६, ६७, ८८.

पत्रनिविष्ट reduced in writing; documentary (property) १२२८.

पथ a street १०३, १०, १४, १७, २५, २६, ३१, ३२, ३२, १७६१, ६७, १८४५, १९३२, ३६.

पथिन् see पथपट्ट १७४६.

पथिन् a way; road १६१८, ८९, ९८, १०२३, ७७, ९४, ९५, १८०९, १९२९, ३५, ३९.

पथिन्मार्ग forms of roads and paths १३१.

वधन्युसरण elopement or criminal rendezvous
१०३८.

वधन्युसार see वधन्युसरण १०३८.

पद a step; foot; title of law ६२८, ८३४,
९२६, ७०, १६००, ८५, १७४०, ४३, ५३, ५४,
५६, ६५, १९१०.

पदवाय a leader; guide ११४३, १६००.

पद्मराग a ruby ८८८.

पद्मती having feet ९८३.

पयस् milk; water १००३, ०४, ०६, १२८१,
१३५०, ५१, १६१५, १८९८, १९३८, ८२.

पयोधर breast १८९१.

पयोधर see पयोधर १९७८.

पर another; stranger; best; highest ७९४,
८६३, ७१, ९२६, २७, ५३, ५९, १०१४, २३, २५,
२९, ३४, ३८, ७७, ८५, १११२, १९, १३७४,
१६०८, २०, २६, ४०, ५०, ६६, ७४, ८१,
८३, १७६१, १८९०, १९३६, ६३, ६४, ७५,
७८.

परकुल another's family १२६६, १३५२, ८४.

परक्षेत्र another's field or wife ९३०, ४७,
६२, १०७३, ७४, ११११, १३४२, १६१२,
१७०३, ६६.

परक्षेत्रोत्पन्न (a son) begotten on another's
wife १२८२.

परगमिनी co-habiting with another (than
husband) १०२२, ३१.

परमोत्त born in another family १३७३.

परचक्र invasion; aggression by an enemy-
country ७३५, १८५०.

परज born of another (than husband)
१३५०.

परजन a person other than kinsman ८१७.

परजात see परज १२८८.

परतन्त्र different system of knowledge १९४१.

परत्याग homicide १६५१.

परत्र in the future world ७९४, ८०८, १०२६,
६४, १११९.

परदार adultery; another's wife १०५८, १६५४,
१८४१, ४३, ४६, ५५, ८३, ९०, ९१, १९७९.

परदारामिमर्श see परदारामिमर्शन १६०८.

परदारामिमर्शक an adulterer १६१२, १९४१.

परदारामिमर्शन adultery; coitus with another
man's wife १६४१, ४३, ४५, ५३.

परदासी another person's maid-servant ८३४.

परदेश foreign country १६७१, ७८, १७६२.

परद्रव्य another person's property ७४४, ५४,
५७, ६२, ६५, ६९, १६५३, ८३, ९३, १७४१,
४५, ६१, १८९१, १९२९, ७२.

परपरिग्रह another's wife १०७१, ७२, १२८८,
१३५६, १६६५, ८२, १८८३.

परपूर्वा a woman who has had a former
husband; one who has previously been
enjoyed by another man ७०२, १३,
१०६४, ११०३, १०, १२७९.

परप्रयोग enemy's action ८६३.

परबीज stranger's seed १२६७, ७१.

परभक्तोपयोग use of another's food १२२४.

परभार्या another's wife १८९२.

परभूमि another man's land ८५१, ५२, ९३१,
४२.

परम most distant; most excellent; highest
९७६, १००३, २८, ४९, ७५, ७६, ७७, ११११,
१५, १६, १९, १६९९, १८३६, ३९, १९२८,
३०, ७८, ८६.

परम्पराज्ञान knowledge passing from one
generation to another ९५०.

परयोषिद् another's wife १०७१.

परराष्ट्र the country of an enemy; a foreign
country ७८८, ९०, १९८४.

पररेतस् the seed of a stranger १२६७, ७१.

परणे debt of another person ७१२.

परलोक future world १०५९, १३५५.

परशु an axe (in ordeal) १६५६.

परस्त्री another's wife; a woman other than
one's wife १६८३, १७७२, ८०, ९८, १८१४,
३०, ५०, ५१, ५४, ७०, ८०, ८९, ९१, १९३६.

परस्परभागिन् mutually inheriting the pro-
perty १५५७.

परस्व property of another person ८९८.

परस्वत्व ownership of another person ७९४.
परस्वादायिन् taking or seizing another's
property १२८९, १६३१.

पराक a particular expiatory rite १८८७.

पराची bashful; shy (woman) ९९१, १५९९.

पराजय defeat १८९७, १९०४, ११, १४.

पराजित defeated ७२४, ८१८, ४०, १९०३, ०४,

३३, ६९

पराधीनत्व obedience; dependence १०३१.

पराभव defeat ८६१.

परायण final end; last resort ८५१, ९०७,

१०२३, ११११, १५१२, २४.

पराध्वं very valuable १६७४.

परत्वत् a distant place ९९०, ११५९.

परावृत्त rejected; cast off १९७९.

परावृज् an exile ९६९.

परावृत्ति returning, restoration of property;
exchange ८९१.

परावृद्धि highest rate of interest ६१०.

परिक्रय purchase ७७०.

परिक्रीत the son purchased [(रेतो-मूल्य-दानेन
तस्यामेव (भार्याया) जमितः) according to
नीलकण्ठ] १२८४, ८८.

परिक्षिप्त hardship; torture १६१८, ५२, ९०.

परिक्षीण vanished ७२३, १५५५, १९३१, ७६.

परिक्षा a trench ९६२, १६३०, १२३०.

परिगणिता surrounded; embraced ९६६.

परिग्रह acceptance; wife; marriage; seizure;
servant ७०३, ३४, १०६३, ९३, ११२२,

१२८२, १३७१, ७२, ८३, १४०४, १५८०, १६६७,

८१, ८७, १७२४, ५२, १८९१, १९२२, २४, ३६.

परिग्रहीतृ a husband; an adoptive father
१०४०, १३८४.

परिचर a servant ८१४, १९८६.

परिचरन्ती attending १११९.

परिचर्यो service ८१५, १६, १८, १९.

परिचारक a servant; attendant ८१७, १९,
३८, ४३, १६१५, ८५, १८५०.

परिचारिन् a servant ८१८.

परिचर्य furniture, attendants etc., goods

and chattles; personal property १०५६.

१३९३, १६१६, २७, ९८, १९२७, २९, ४५.

परिजन servant; attendant; subordinate
person १०३२.

परिज्ञातृ a judge १९२२.

परिणीता married ८१६, १११७.

परित्यक्त (क्ता) abandoned १२७९, १३०८.

परित्यक्तव्या to be allowed to go; to be aban-
doned १११७.

परित्यक्तृ one who abandons ११११.

परित्याग the act of abandoning; deserting;
८७४, ९७, १०१६, ७५, १३८४, ८७.

परित्याज्य to be abandoned १०२१, ५१, ११११,
१२, १३९३, १९७८, ८५.

परित्राण protection १६२३.

परिवान a garment १३८५.

परिवानीया a particular concluding verse
१००५.

परिपन्थिन् an adversary १५१४, २६.

परिपाण protection; guarding १६०१, १२.

परिपाल्य to be kept or protected ६५१, ७५०.

परिपूत husked; winnowed १७१९, ६६.

परिप्लुत overwhelmed ९१५.

परिमाण्ड articles of household use ११६५,
१४१५.

परिमाण्ड admonition; reprimand ९३९, १६१९,
३१, १९०९.

परिमाणित stipulated (fee); contracted ८३५.

परिभुक्त used up ८९४.

परिभोग possession १६८४.

परिमाणी a particular measure १६७७.

परिम्भण embrace १८९१.

परिवर्तन exchange; barter; return ७३५, ८९१,
९७, ९९, ९०१, २५, २६, १६७३, ७४, १०६४.

परिवाद reproach १०२६, ११८४, १३९०.

परिवाप see परिमाण्ड १०३५, ११८४, १३९१.

परिवार्य roof of a house १६२०.

परिवाह a water course or drain to carry
off excess of waters ९३०.

परिविध elder brother married after his.

, younger brother १९५, १९, १५९२, १६०१.

पुत्रिविवाह younger brother who marries

before his elder brother १९५, १५९२:

परिवृत्ता rejected or abandoned wife १९०, १००९.

परिवृत्ती see परिवृक्ता १९१, १००६.

परिवृत्त fenced (field) ११०, १६५७, १९७६.

परिवृत्ति see परिवर्तन ८९०, ९१, ९८, ९९, १०१, १५८२, १९७५.

परिवृत्ती see परिवृक्ती १००८.

परिवृद् an assembly; meeting; audience १३८४.

परिवृद्गामि (property) received or inherited by a group or assembly १४७३, १५२७.

परिषय to be sought after (Monier Williams); to be avoided (*Nirukta*); sufficient, adequate, competent (*Sāyana*) १२५३.

परिष्कन्द a servant (esp. one running by the side of a carriage) ८४२.

परि(री)हार exemption (from tax etc.); avoiding; prohibition १३०, १७९१, १९२१, ३६, ८३.

परि(री)हास jesting; joking ८००, ०५, १९१२.

परिहृत shunned; avoided (work) ८४४.

परीक्षक an arbitrator ७८५.

परीक्षण examination ८९२, ९४, ९९, १८२९, ३२, १९६७.

परीक्षिन् an examiner १७२९.

परीक्षा see परीक्षण १०५०, १६०५, १५.

परीक्षित examined; tested ८९५.

परीक्ष्य to be examined ८९९.

परीणाह circumference; encircling land ९०९, १३, १९७६.

परीमाण measure; value; amount ७७८, ८४.

परुष harsh; unkind १०२८, १११९, १८३५.

परोक्त defeated १२९.

परोपदिष्ट deposited by another person ६६१, ७५६.

पर्व a leaf १९०, ९८, १६८४, १६७७, १८९०.

पर्वित (a complaint) of remote date १८००.

पर्वणमाता being married १००४.

पर्वत a mountain ७८६, १९२४, २५.

पर्वन् the day of the change of moon or sun; a festival १९२४, २५, ७७, ७९.

पर्वद् an assembly १९४३.

पल a particular weight ६११, १६७५, ७७, १७०९, ३४, ३५, ४७, ६७, १९२७, ६७, ६८.

पलपैतुक a *S'raddha* with flesh or meat १३७४.

पलाण्डु an onion १०२५.

पलायित absconded ८९८.

पलाश N. of a tree (*Butea frondosa*) ७१६, ९३५.

पलिक weighing *Pala* १६७३, १९६६.

पलिकनी grey-haired; old ८४२.

पवन wind or the god of wind १०३२, १९२१.

पवमान see पवन ८४२.

पवित्र sacred १०७६, १८४५.

पशव्य full of fauna १९२१.

पशु an animal; cattle; kine ६१०, २१, २६, ३५, ५४, ९२, ७०८, १४, २५, ९२, ८१४, १९, ४२, ४७, ५८, ६०, ६२, ८१, ९०२, ०३, ०४, ०५, ०७, १०, ११, १२, १७, २०, २१, ५१, ५३, ८६, १००२, ०३, ०५, ०९, ११४४, ६१, ६२, ६६, ८३, १२६०, ६१, १५८०, ९४, १६०९, १०, १७, १९, २१, ३४, ४२, ४६, ५६, ६१, ७०, ७१, ९७, १७१३, १८, ४५, ६४, ६५, ९७, १८०५, ०६, १०, ११, ३४, ३७, ३८, ४०, ४१, ४७, ७६, ८४, ९६, १९२४, २५, २७, ४५, ७६.

पशुधर्म the law of animals (said of *Niyoga*) १०६८.

पशुप a herdsman ८४२, ९०२.

पशुप्रचार pasture land for cattle ९०६.

पशुरक्षि a herdsman ९०२.

पशुरक्षिन् see पशुरक्षि ९१०.

पशुराक्षि cow-shed ९२०.

पशुस्वामिन् owner of the cattle ९०९, १६०९.

पशुस्य products of animals ६०७.

पशुस्यत्वर passing of the judgement १८००.

पश्चाद a suitor that comes later ११०९,
१४६०.

पश्चात्पुत्र (a priest) which is accepted after-
words for (officiating purpose) ७७१.

पलस् membrum virile; vulva १९६.

पांशु dust १६८५, १७९३, ९८, १८३०, १९०१.

पांशुपावक a scavenger १३७५.

पाक cooking १५८०, ८८.

पाक a cook १६७९.

पाङ्क्त consisting of five parts १५९६.

पाञ्चवर्षिक lasting for five years ९३०.

प्राञ्चाल N. of a country ८१८, १९, ६३.

पाणि the hand ९५१, ९३, १२८१, ८५, १६०८,
२६, १७९९, १८०१, ८१, ९७, १९२५, ६७, ८१.

पाणिगृहीता married १९७७.

पाणिग्रहण the act of joining the hands of
bride and bridegroom; marriage ७०३,
८७९, १०२६, ९३, ११०३, १३, १७, १४०५.

पाणिग्रहणिक relating to marriage ८८२, ८३.

पाणिग्रह a bridegroom १०२१, २२, ३३, ५०, ५९,
६०, १२७९.

पाणिप्रदानकाल the time of giving the hand
(in confirmation of a promise); the
time of marriage १०७७.

पाणिप्रद marriage १०९९.

पाण्डव a son or descendant of *Pandu*
१०२७, २८, १९८५.

पाण्डु N. of a king ७३५, ८१९, १२८३, ८४, ८५,
८६, १३७६, १९६५, ८४.

पातक sin; crime ७९३, १०१९, २६, २७, ३१,
१२८५, १३९०, ९१, १६०३, ५१, १९६४, ६७.

पातकिल् sinful १११८.

पातन felling ८४४, १६१८, ३७, ५१, ५२, ७३,
१७९८, १८००, ११, २४, ३२, १९२२.

पाताल N. of a world beneath १०३२.

पात्र worthy; vessel ८००, ०४, ०७, ६२, ७३,
९९२, १११९, १२०७, १५९९, १८३७, १९६६,
७७, ८१.

पाद the foot; a particular coin ७४५, ९०६,
१०१६, १०१७, ८५, १६१७, १८०, २१, ४५,

१६६८, ६९, ८५, १७१३, ३७, ४९, ६५, ८१,
९४, ९६, ९७, ९८, ९९, १८०१, ०३, १५, १६,
१७, २४, २९, ३२, ३५, १९६५, ७०, ८१.

पादम born from the feet; a *S'dhira* ८१९.

पाददर्शिन surety for appearance ६७७.

पादप a tree ९३३, १७९५.

पादवन्दनिक accompanied by respectful sala-
tation १४५३, ६३.

पादाध्यास kicking १८१६.

पादावनेकृत a servant १६६७.

पादावनेज्य washing another's feet; a form of
service ८१४.

पान a drink; beverage; spirituous liquor
८६०, १०२६, ३१, ४८, ११०६, १२४४, १३२३,
१६४२, ४६, ९०, १७१८, ४१, ५५, ६५,
१८४१, ८१, ८९, १९१३, ५२, ८८.

पानसक्ता adhered to drinking spirituous
liquor १०१४.

पान्थमुट highwayman १७५८, ६०, ६४.

पात्रेजन a vessel in which the feet are wash-
ed १००९.

पाप sin; evil; crime; sinful ८०८, १३, १९, ४२,
७६, ९८, ९६०, ६२, ७०, ७८, ८४, ९३, १०१६,
२८, ३०, ३२, ३३, ५३, ५६, ६४, ७५, ७६,
१११०, २१, १२८६, १३८५, ९३, १४६४,
१६००, ०३, १६, १९, २२, २७, ३२, ३४,
५०, ५१, ५३, ५५, ६१, ६३, ६८, ९५,
१७०१, ०२, ०४, ४४, ५१, ८९, ९०, ९२,
१८३६, ४०, ५१, ६५, ८४, १९१३, २९, ३०,
३५, ४३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ८३, ८४.

पापकर्मन् sin; sinner १६८७, १९३०.

पापकर्मिन् an offender; sinner ८७४.

पापकारिन् see पापकर्मिन् १६४६, १८३३, १९३०.

पापकृत् a sinner १८६५, ९०, १९६५.

पापकृत्वा an evil deed; sin १३०१.

पापिन् sinful १६५३, १९६५.

पापिष्ठ most sinful ११०५, ४४, १७०८, १९६०,

पापीयस् sinful; wicked; miserable; poorer
६०९, ८१८, १०३२, १०३३, १२८३, १३२१,
१३५३, १५९७, १९६५.

आपन्न sinful; injurious १५००, ९६, ९७, ९९,
१६०१, ०२, १९७७.

पावस an oblation of milk, rice and sugar
१२८१, १३५०, ५१, ७३, १९८२.

पारजायिक see पारदारिक ८३६.

पारजायिन् see पारदारिक १८४६.

पारश्विक a breaker १७९९.

पारदारिक one who violates another's wife;
an adulterer ८०६, ९३२, १३८७, १३१७,
१८, ४०, ८५, १८९२, १९३२.

पारतन्त्रिक see पारदारिक १६८१.

पारदेश्य belonging to a foreign country
१७३१.

पारलौकिक pertaining to other world ७१५.

पारलौक्य see पारलौकिक ८०८.

पारश्व N. of a mixed caste; the son of a
Brāhmaṇa by a *S'ūdra* woman ११०४,
०५, १२४५, ७०, ८८, १३०९, ७४.

पारसीक N. of a people (Persian) १९४३.

पाराशरीकौण्डिनीपुत्र N. of a teacher १९८२.

पाराशरीपुत्र N. of a teacher १९८२.

पारिकुट a servant; waiter ८१३.

पारिक्षित a patronymic of *Janamejaya*
१६०१.

पारिणात्य see पारिणाद्य १४२७.

पारिणाद्य articles of household use १०४७,
१४०५.

पारितोष्य reward ८०८.

पारिभाषिक (आधि) a kind of pledge ३३५, ३७.

पारिभाषिकी relating to a contract; conven-
tional ८५९.

पारियात्र N. of a country (*Patiyāṭra*) १९२०,
२१.

पारिव्राज्य life of a mendicant ८३१, ३९.

पाश्व्य harshness; violence ९२७, १०३५, १६०८,
१२, ४१, ४५, १७७०, ७८, ८९, ९०, १८२६,
३५, ८४, १९३३.

पार्थ a metronymic of *Arjuna*, *Yudhish-
thira*, and *Bhīmaśena* ८१८, १०३७, ३३,
११६४, १९३५.

पार्थव belonging or peculiar to *Prthu* ८११.

पार्थिव a king ८६१, १२४४, १३२९, १६२३, ६३,
१७०१, ७८, २०, ६३, ७६, ७८, १८६४, १९२७,
२९, ३०, ३१, ३६, ६५, ६९, ७०.

पार्थव oblation offered at new and full
moon १३७७, १५८९.

पार्थक (property) acquired as a bribe ११३०,
१९८३, ८७.

पार्थिवानिकरी depriving the cheat of his own
property by artifice १५७३.

पार्थि heel ९९९, १८१४.

पाल a herdsman; protector ८३४, ९०३, ०४,
०५, ३६, ०७, १०८, १०९, १०, ११, १२, १५,
१६, १७, १८, १९, २०, २१, १९७६.

पालक a guardian; protector १३५८.

पालन guarding; protecting ६७७, ७६६, ६८,
८७३, १०२६, ५२, ७६, ११०६, १६९३, १९२०,
२१, २९, ४०, ६२, ७०, ७९.

पालनीय to be preserved, maintained or gua-
rded ७३४, ८७३, ११०६, ७३, ९४, १९४१.

पालगली the fourth and least respected wife
of a prince १००९.

पालाश made of the wood of *Palāsha* tree
१३६३.

पालित protected ८३३, १९०८.

पालिन् see पाल ९०६.

पावक pure (said of *Agni*); the god of fire
९२४, १०८६, १९३०, ३६, ७०.

पावन the act of purifying; purification
१०५८, १११०, १२८४, १७८७, १९२१, ३७, ८४.

पावनीय purifying ९५९.

पावीरवी (कन्वा) daughter of lightening (the
noise of thunder) ९७२.

पाश bond; tie; fetter ६०२, ०३, ०५, ९८३,
९१, ९९, १००१, ०३, ११११, ८४, १२७८,
१६०१, १७, १८४०, १९३०, ६४.

पाशुपाल्य tending cattle ८१९, ११२४.

पाश्वड a heretic ८७०, १४०४, १७१०, १९०७,
३३, ३३, ८६.

पाश्वडपात्र custom of a heretic corporation

११११११११

अध्वर्युः a heretic. ८६९.

अपान्ना a stone २८७, १६२१, १७९६, ९९, १८१९, २०, १९३३, ६६.

अण्डः a lump; ball of food or rice (e. g. offered to the *pitṛs* or deceased ancestors etc.); body ७८१, ८१८, १०१६, २६, ११९९, १२०३, ६५, ६८, ७३, ८१, ८२, ८६, ९५, १३००, ०२, १४, २७, ४७, ५०, ५६, ७४, ८४, ८७, ९०, १४०४, ७३, ७४, १५११, १९, २७, १६०४, ७५, १८८७, १९६६, ७८, ८३.

अण्डकुर one who offers the balls of rice १५४१.

अण्डक्रिया the offering of the balls of rice, etc. to the deceased ancestors १५२०.

अण्डद offering or qualified to offer oblation to deceased ancestors; the nearest male relation १२८२, १३३५, ४७, ४८, ५१, ५५, ५६, ६५, ७३, ८३, ८४, १४०२.

अण्डदातु see अण्डद १३४२, ५५.

अण्डदान the offering of *pinda* १२५१, ५५, ५९, ६९, १३५०.

अण्डदायिन् see अण्डद १२८१.

अण्डप्रदान see अण्डदान १३४८.

अण्डभागिन् partaking of the *S'rāddha* oblation १३८३, ९०.

अण्डभेद separation of the offering of *S'rāddha* oblation १२०३.

अण्डमात्रोपजीविनी subsisting on a mere morsel of food १०२४, ८६, १३९०, १४००.

अण्डलेपयुज् partaking of the particles or fragments of the *S'rāddha* oblations which cling to the hands १५३०.

अण्डसंबन्ध relationship qualifying living individual to offer *S'rāddha* oblations to a dead person; blood relation with- in six degrees १०१३, १४६४.

अण्डसंबन्धिन् qualified to receive the *S'rāddha* oblation from a living person;

having blood relations within six degrees १५३०.

अण्डोदकक्रिया the offering of *S'rāddha* and water oblations १३१६, ४८, ५२, ६९.

अण्ड्याक an oil-cake १५३८.

अपितापि paternal ११५८.

अपितापुत्रविरोध a dispute between father and son १६११, १३, २८, ३५.

अपितापुत्रविवाद see अपितापुत्रविरोध १९३३.

अपितामह a paternal grandfather ७०९, ८६१, १०००, २८, ३३, ७७, १२०१, १९, २३, ३१, ४३, ४४, ६८, ८१, ८२, ८७, १३५०, ५१, १४६७, १५३०, १९८२, ८४, ८५, ८८.

अपितामहपितामह grandfather's grandfather १५३०.

अपितामहसंतति grandfather's progeny १५३०.

अपितामही a paternal grand-mother १४०८, १४, १५२९.

अपितामहोपात्त acquired by the grandfather ११७५, ७९.

अपितु a father; forefathers; ancestors; manes

६०१, ०४, ७३, ७४, ७९, ८०, ८२, ८४, ९०, ९२, ९५, ९६, ७०६, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १२, १३, १५, २१, ८००, ०५, ०७, ११, ३९, ४०, ९२०, ६८, ६९, ७५, ८०, ८१, ८९, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०३, ०४, ०६, ०८, ०९, १४, १६, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २६, २८, ३१, ४२, ४५, ४९, ५०, ५२, ५९, ७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ९४, ९५, ९९, ११०३, ०६, १४, १५, १८, १९, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७९, ८०, ८४, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १२००, ०५, १०, १३, १४, १९, २०, २१, २३, २४, २७, ३१, ४३, ४४, ४५, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९५, ९७, १३०२, ०४, ०६, ०८, ०९, १४, १७, २८, २९, ३२, ३३, ४३, ४६.

४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५६, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ८८, ९०, ९१, ९४, ९६, १४०३, ०४, ०८, ११, १३, १४, २२, २७, २८, २९, ३१, ४०, ४३, ४९, ५२, ५३, ५४, ५८, ५९, ६२, ६३, ६७, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७९, १५११, १३, १६, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २९, ३०, ४१, ५५, ५६, ५८, ६०, ६७, ६८, ७३, ८४, ८९, १६००, ०२, १०, १२, १३, २७, ३५, १७७७, ९२, १८२९, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०, ४१, ४८, ५०, ६६, ७४, ९४, १९१९, २२, २५, २६, ६५, ७१, ७४, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८.

पितृकार्यं a rite performed in honour of the *Pitṛs* १६२१, १९२२.

पितृकुल father's family १४५८.

पितृकृत (debt) contracted by a father; done by a father ७११, ११६९.

पितृगामि belonging to a father १४४५, ५०, ७०.

पितृगृह father's house १२७३, ७९, १४५३, ६०.

पितृघातक a patricide १६१९.

पितृदत्त (property) given by a father १४३०.

पितृदाय paternal property १२२१.

पितृदायांश a share in the paternal property १४०४.

पितृदेवद्विजापेन the worship of the Manes, Gods and *Brāhmaṇas* ११४१.

पितृद्रव्य paternal property; patrimony ११४२, ४९, ९९, १२०५, ०७, १२, २०, ३०, १४०३, २२, १५४३, १८४८.

पितृद्रव्यविभाग partition of the paternal property ११५७.

पितृद्रव्याविरोध absence of the use of paternal property १२१५.

पितृद्वारागत received from fathers ११४२.

पितृद्विद hostile to one's father १४०१.

पितृपक्ष paternal property १५१५, १७.

पितृपक्ष the paternal side, party or relation-

पितृपैतृमही inherited and derived from father and grandfather; ancestral ८१९.

पितृप्रमाण sanctioned by a father १०३४, १४३०.

पितृप्रमाद propitiousness of the father १२१९, ३३.

पितृवन्धु a kinsman or relationship by the father's side १०११, २१, १२८८.

पितृवन्धव see पितृवन्धु १४५८, १५२९.

पितृभागहर heir of father's share ११९३, १२००, २२, १५६७.

पितृमत् having a father ११४७, ४९.

पितृयाण trodden by or leading to the *Pitṛs* (path) or manes's heaven ६०२, १६००.

पितृविक्ष father's estate or inheritance १३२५, १४६३.

पितृविक्षहर heir of the father's heritage ११९३.

पितृलोक the world or sphere of *Pitṛs* १००३, १२६२, १७९३.

पितृवशधृक् a head of the paternal family १३५०.

पितृवत् like a father ११४७, ९५.

पितृवध patricide १६०३.

पितृवर्ग a class of *Pitṛs* १३५६.

पितृवित्त father's wealth; paternal property ११२०, ५८, १२४३, ४४, १४२९, १५६१.

पितृविभक्त separated from father १५६२.

पितृवेश्मन् father's house १०२३, १२८५, ८६, १३०६.

पितृव्य father's brother ६९१, ९६, ७०८, १०२८, १११८, १२०१, २९, १३६२, ८४, १५१३, २६, ४१, ५६.

पितृव्यस्त्री a paternal-uncle's wife १४५०, १८८२.

पितृवद् living unmarried with a father; father's family ९६५, ८२, १००२.

पितृवत्सु a father's sister ९९६, १०२४, १०५०, १५३८, २९, १८८२, ९०.

पितृवत्सु father's progeny १५३०.

पितृसम in the relation of a father ११९३.

पितृस्य a guardian (living in the place of a father) ११८०.

पित्रंश father's share ७१२, १४७३.

पित्रर्ण father's debt ७१०, ११, १३७६.

पित्र्य hereditary property; relating to a father; paternal; patrimonial ६०३, ०६, ७१४, ८०३, ०६, ०७, १७, १०१२, १६, २३, ४२, १११८, ३२, ५९, ६०, ९६, १२०१, २९, ३०, ४३, ५३, ८३, ८४, ८५, १३२३, २४, ४७, ४८, ५६, ७४, १५५४, ६२, ६३, ६७, ८४, ८९, १६१०, ३४.

पित्र्यर्णसंबद्ध related to the paternal debt १२२९.

पिपासा thirst ७०३, ११०३, १५९६, ९७, १६८६.

पिप्पल the fig-tree १२८१, १३५०, ५१, १९६७, ८२.

पिशुन a treacherous informer १५९६, १६१२, २६, ५०.

पिष्टप see विष्टप १२६४, ७९.

पीठसर्पिन् lame १७२७, १९२७.

पीडन paining; troubling १६१५, ७६, ८७, १७९८, १८०५, ३१, १९३०.

पीडा trouble; pain; torture १११५, १६१०, १७९७, १८१५, १६, ३३.

पीप्पलाना becoming exuberant १२५७.

पुंभाग division according to male १२३७.

पुंश्वली running after men; a harlot ८४१, ४२, ४३, १०१६, ३२, १६८२, ८७.

पुंश्वलू see पुंश्वली १९७७.

पुंसु a man ६९८, ७५१, ६९, ९२, ८५१, ९२, ९४, ९७१, ७२, ९५, १०००, ०६, ०७, ०८, १०, २७, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ४८, ५१, ५३, ५४, ५५, ५८, ७०, ७१, ८०, ९२, ९३, ९४, ९९, १११८, १९, २७, १२०१, ५४, ५५, ५८, ५९, ७२, ८४, ८५, ८६, १३०५, ७४, ८५, ९६, १४१५, २३, २४, ७३, १५९५, १६१७, १९, २७, ४०, ४६, १७४५, ६४, ७२, १८३७, ४१, ४६, ४९, ६५, ७०, ७२, ७७, ७९, ८०, ८२, ८६, ८७, ८८, ९०, १९३७, ४४, ४५, ७३, ७५, ७९,

८४, ८६.

पुंसवन male-production rite ११०२, १२८४.

पुंसत्न virility १०९४, १११६, १६१०, ३४, १७९७, १९२२.

पुच्छ the tail १९७३.

पुण्य auspicious; meritorious; sacred; merit; virtue, ७१४, ५०, ९२९, ३०, ३१, ५९, ७३, ९८, १०२२, २६, २७, ३०, ६९, ७५, ७६, ७७, ११००, ११, १३, १२८६, १३९३, १४०५, ६३, १५१३, २४, १६०२, ०३, १७६०, १८००, २३, १९६४, ६५, ७५.

पुत्र a son; offspring ६०१, ०४, ६१, ६२, ६३, ६६, ७२, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८२, ८४, ८५, ८६, ९०, ९१, ९२, ९६, ९७, ९९, ७००, ०७, ०८, १०, ११, १२, १४, १५, २१, २५, ३५, ३७, ५१, ९४, ९८, ८०२, ०४, ०५, ०७, १३, १६, १८, २२, २६, २७, ३९, ४०, ४३, ६१, ६३, ९७१, ७५, ८२, ८५, ८६, ९३, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०५, २०, २२, २३, २६, २७, ३०, ३१, ३३, ३४, ४५, ५९, ६५, ६९, ७०, ७५, ७६, ७९, ८०, ८३, ९६, ९९, ११०१, ०३, ०५, ०९, १०, १३, १८, ३२, ४१, ४२, ४४, ४६, ४८, ४९, ५२, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६६, ७०, ७३, ७५, ७९, ८०, ८१, ८४, ९१, ९२, ९४, ९५, ९७, ९९, १२००, ०५, १३, २२, २४, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४३, ४४, ४६, ४९, ५१, ५२, ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६१, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७०, ७१, ७२, ७३, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९३, ९४, ९७, १३०२, ०४, ०५, ०६, १४, १६, १८, १९, २४, २५, २६, ३२, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ६२, ६३, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८३, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९६, ९६, १४०१, ०३, ०४, ०७, १३, १४, १५, १६, २१, ३०, ३१, ५८, ५९, ६२, ६३, ६६, ६७, ६९, ७०, ७३, ७४, १५११, १२, २१, २२, २३, २८, २९, ५५, ५९, ६८, ७०, ८८, ८९,

१६१०, १२, १३, १९, २७, ३५, ३३, ५५,
१७५५, १८१२, २९, ३५, ३६, ४१, ९५, ९६,
१९०७, २३, ९२, २६, २८, ३१, ६६, ६७,
७०, ७३, ७४, ७७, ७८, ७९, ८१, ८२, ८५,
८६, ८७, ८८.

पुत्रकण debt contracted by a son ३९५.

पुत्रक a little son; boy ११६२, १३६२, ७१, ७७.

पुत्रकन्या (daughter as) a substitute for
Putra १२६२.

पुत्रकाम desirous of sons and children १२५८,
८७.

पुत्रकामिन् see पुत्रकाम १२८६.

पुत्रकल्लिष a curse among sons १२८७.

पुत्रकृत (debt) contracted by a son ३७९, ९८,
७०८, १३.

पुत्रगुण filial virtues १२८०, १३०५.

पुत्रगृहिन् desirous of a son १२८५.

पुत्रकान्तानव having the resemblance of a son
१३६४.

पुत्रकुलशाश्वति entitled to hold a share
equal to that of the son १४१३.

पुत्रदान giving of a child ७९४, १३५६, ७०.

पुत्रदायाध son's property १२५५.

पुत्रपरित्यागिन् forsaking a child १०३१.

पुत्रप्रतिग्रह adoption of a son or child १३०५,
७४, ८४.

पुत्रप्रतिनिधि a substitute for a son १३१०, ५२,
७३.

पुत्रभाग son's share ८३१, १९८४.

पुत्रभावोपगत the son who offers himself to be
the son of another १२८८.

पुत्ररूपिन् deserving sonship १३९१.

पुत्रलाभ obtaining a son १४०७, ६९.

पुत्रसद like a son; having a son ७५०, १२६४,
७२, ८२, ९०, १३४७, ५०, ५५, ७४, ७७, ९१,
१४०४, १६, ७३, १५१५, २५, २६.

पुत्रवती having a son or sons १०३४, ११०१,
१०९, १२७२, ९३, १४३०.

पुत्रहन्त killing a son ७५४.

पुत्रविभाग son's share; division of property

among sons १२४५.

पुत्रसंग्रह acceptance of a son १३६३, ३५.

पुत्रसमा equal to a son १४२९.

पुत्रस्थानीय son-like १४७०.

पुत्रस्वीकार adopting a son १३५६.

पुत्रहीन sonless; childless ३८६, ७१३, १५२२.

पुत्रार्थिन् wishing for a son १०३४, १४३१.

पुत्रिका an appointed or adopted daughter
for procuring an heir १२५४, ६२, ७२,
७९, ८२, ९४, ९७, ९८, १३४८, ५५, ५६, ७३,
७४, १४२९, ६३, १५२९, १९८५.

पुत्रिकामि (property) inheritable by a *Putri-
kā* १४७१.

पुत्रिकापुत्र the son of a *Putrikā* १२६३, ६५,
६८, ७०, ७९, ८२, ८८, १३४६, ४८, ५०, ५१,
५५, ५६, १९८२.

पुत्रिकामर्तु the husband of a *Putrikā* १२९८.

पुत्रिकाविधि the rite of a *Putrikā* १२७९.

पुत्रिकानुत see पुत्रिकापुत्र १२६८, ८२, ८३, १३०२,
३०, ५१, ७३, ७४, ७५.

पुत्रिणी having a son or offspring ६९२, ७११,
१००१, १२४४, ९३, १३४८, ६५, ८४, ९५.

पुत्रिन् see पुत्रिणी ९७४, ११९३, ९६, १२५८, ६०,
६४, ७१, ७३, ८५, ९०, १३४८, ५०, ८४,
१९८२, ८४, ८७.

पुत्री a daughter १३५५, ७६, १६५३, १९८८.

पुत्रेष्टि a sacrifice performed for begetting
a son १३७४, ७७.

पुनःसंस्कार renewed investiture (here of
marriage *Samskāra*) १०१५, १९, २१,
११०१, ०३.

पुनराधान replacing a consecrated fire १०७५.

पुनरुद्वाह remarriage १३८४.

पुनर्वारविध्या taking a second wife १०७५.

पुनर्भू wife who remarries; a twice-mar-
ried woman ७०२, ०३, १५, १०००, १७,
२६, ३३, ८८, ११०३, ०४, १२७०, ७३, ७९.

पुनर्भूता remarried १२८८.

पुनर्व्याय, revision; appeal; reexamination
१३३५.

पुनर्विभाग second division १५५७, ७५.
 पुनर्विवाह remarriage १११८.
 पुनामन् (a hell) called *Puṭ*. १२६२, ३४, ७९,
 ८१, ९०, १३२८, ४८, १९८४.
 पुन्दर N. of *Indra* ८०९.
 पुरःस्थ presiding १६४.
 पुरःसर a forerunner ८४२.
 पुर a castle; town ८६५, ७४, ९६२, १६४३,
 ४४, १७१०, ५७, १८००, ३९, ८६, १९०७,
 ३०, ३३, ४२, ८६.
 पुनिवासिन् a citizen; town-dweller ८७४.
 पुनिधि a woman; a protegee of *Ashvins*; a
 goddess of abundance ९६६, ८०, ८५.
 पुनिधिद्वि विदो विदो ७१०.
 पुनिमान (secret of) town planning १९४३.
 पुनिशरण preparatory or introductory rite
 १६८१.
 पुराकल्प former times १९०३.
 पुरागत coming first (as a suitor) ११०९.
 पुराण ancient; old; a thing or event of the
 past; N. of a class of sacred works; a
 particular coin ८१०, ९४५, १००४, २७,
 १२८३, ८४, १४२३, १६०५, १७६९, १९५६,
 ९४, ५७, ३८, ८४.
 पुराणचोर a habitual thief १६८१, ८२.
 पुराणदृष्ट seen or approved by ancients १२७२,
 ८५.
 पुराणभाष्य an old commodity १६७७, ८३.
 पुरातन ancient; old ७८७, १०३२, ११०९.
 पुराविद् knowing the events of former times
 १०७१, १२८६, १९६७.
 पुरीष feces ९५४, ५९, १६१४, १७९८, १८३२.
 पुरमित्र N. of a man ९६५, ८०.
 पुरुष a man; person; pedigree ३०४, ८५,
 ७०३, १४, १५, ३५, ३५, ७१, ९२, ८०५, ५८,
 ९३६, ४९, ५५, ९८, १००७, १०, ११, २०,
 २२, २४, २५, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५,
 ३६, ३७, ३८, ४१, ४४, ४८, ४९, ७२, ७५,
 ७६, ९४, ११०३, १०५, १२५९, ७३,
 ८१, १३५८, ७६, १४३०, १५२७, ३०, ९६,

१६०९, १४, १८, १९, ४६, ४९, ५६, ६४, ६९,
 ७१, ८१, ८५, ८८, १०११, ५०, ६५, ९०, ९७,
 १८३२, ३७, ४९, ५०, ५३, ७९, ८०, ८८, ९३,
 ९६, १९२२, ३०, ४४, ६५, ७७, ८५.
 पुरुषकार effort ९०८, १६, १९४३.
 पुरुषघातिन् a homicide १६०९, ७१.
 पुरुषघ्नी (a woman) who kills her husband
 १६१९, ३८.
 पुरुषदेविणी an ill-tempered or fractious
 woman (towards her husband) १०२४,
 ८७.
 पुरुषप्रमाण homicide; slaughter or murder
 of a man १६३७.
 पुरुषघ्न homicide १६०९, ६४.
 पुरुषसंतान male progeny ६९२, ७१५.
 पुरुषार्थ any one of the four objects of existence
 (viz. discharge of duties, acquirement of wealth, gratification of desire,
 final emancipation) १११८.
 पुरुरवस् N. of an ancient king of the lunar
 race ९८८, ८९, १००९.
 पुरोगम a leader १०००.
 पुरोधाया priestly ministration १९८९.
 पुरोहित a family priest १२५२, १५९७, १६६८,
 १९१८, २१, २९, ७०, ८५, ८९.
 पुत्रकाम covetous ९६८.
 पुत्रकस N. of a despised mixed tribe ११८५.
 पुत्रकसादि N. of a teacher १६६५.
 पुत्रकसज्ज lotus-wreath; N. of the two
Ashvins १२५९, ८१.
 पुत्रकिणी a pool or pond ९६२, १८४०.
 पुष्टपति the lord of prosperity or welfare
 ९९८.
 पुष्टि prosperity; growth २०३, १०७१, ११२०,
 ५१.
 पुष्प a flower; the menstrual flux ३०९, ३०,
 ९१२, ४६, ६०, १०६२, १११७, १२८४, १३०९,
 १४, ३०, ४६, ५७, ६१, ६५, ७०, ७१, ७२,
 ७४, १०१९, ४४, ४९, ७२, ८०, ६५, ६५, ९८,
 ३८, ७०, ७६, १३१३, १३३, १८६, १८६, १८६.

पुत्रिणी (a woman?) in menstruation or desirous of sexual intercourse १०३१.

पुत्रा corporation ८००, १०००, ८२, १९२२,

पुत्रन hospitable reception; worship १०२५, २८, ७५, १११२, १९, १२८५, १९२४, ७९.

पुत्रनीय to be worshipped २९२, ७१५.

पुत्रा honour; worship १०२९, ५१, ५३, १२४४, १६०९, १९२५, ६३.

पुत्रित worshipped १०५३, १९२५.

पुत्र्य to be honoured or worshipped १०५२, ५३, ८३, १११२, १८, १२४४, १०००, १९३३, ३६, ६५.

पुत्र purified ९९९, १५९५, १६५८, ६८, १८४५.

पुत्रेण the time of floods १९२४.

पुत्र N. of an ancient prince (the son of *Yayāti*) १३९१.

पुत्र see पुत्र १९४०, ६५, ८४.

पूर्णकाल (a pledge) of which the stipulated time has expired ६५८.

पूर्णवधि expiration of the stipulated period ६५३, ७०६, २६.

पुत्र पious liberality १२३३, १५१३, २६.

पूर्व first; previous; east ७३७, ५९, ६९, ८३, ८०७, १७, २६, ९२६, ४७, १०२४, ३४, ५४, ११०६, ११, १९, ८४, ८५, १२२०, २५, ३४, ९९, ४४, १३८४, १६१४, १८, २०, २१, ४९, ५२, ५९, ७६, ८१, ८३, ८४, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, १००५, ४०, ४९, ५४, ७२, ७३, ७८, ९२, ९८, ९९, १८००, ११, २३, २६, २७, ३३, ३४, ३९, ४३, ५०, ५३, ८१, ९५, १९०४, २२, २९, ३०, ३३, ३६, ४१, ५६, ६२, ६४, ६५, ६६, ६८, ७१, ७२, ७३, ७८, ८४, ८६, ८८.

पूर्वकालिक belonging to former times. १०३०.

पूर्वोक्त former purchaser ८८५.

पूर्वोक्त previous conviction of larceny १०५३.

पूर्व pre-born; a son born before partition ११८२, ९५, १२३५, ६४, १५६७, ६८, ८६, १९८२.

पूर्वजपत्नी an elder's wife १४५०.

पूर्वोक्त one who is previously convicted for theft १६९६, १७५४, १९२९.

पूर्वोक्त pre-given १०२३, ११०९.

पूर्वदेश eastern country १९६८.

पूर्वमुक्ति prior or long-continued possession ९३५.

पूर्वमुक्ति previous owner or possessor ९२९.

पूर्वमादिणी (a wife) dying before her husband १०७५.

पूर्वलिखित (deposit) written previously ६६०.

पूर्वलेखिता (वृद्धि) (interest) previously written (stipulated) ६६०.

पूर्ववती a woman who had been married before १२६६.

पूर्ववर a former suitor ११०९, १४५०, ६०.

पूर्वविद् knowing the things or events of the past १०७२.

पूर्ववृत्त (a priest) chosen before ७७०, ७१.

पूर्ववृत्ति former or traditional occupation ८६९.

पूर्वसंस्कृत one who is previously invested १४१९, १५८४.

पूर्वसर्ग the former creation १०३३.

पूर्वसामन्त former neighbour ९५६.

पूर्वसाहस see पूर्वसाहसदण्ड ६११, ५४, ७५६, ७२, ८०५, ३५, ३८, ५४, ७६, ९४५, ५९, १६३०, ४९, ५२, १७६१, ६६, १८३४, ५३, १९२९.

पूर्वसाहसदण्ड the first fine or punishment ८१७, ९२६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, १०३६, ३८, ९७.

पूर्वस्वामिन् a former owner ७६५, ९५२.

पूर्वागत first suitor १८००.

पूर्वानुवृत्त coming down from generations; standing for a long time ९३१.

पूर्वोक्त previously married १०३४, १११२.

पुष्य shrivelled grain १००४.

पुष्य N. of a *Vedika* deity ९०३, ७२, ८३, ८५, ९९, १६०१, ०२.

पृथक्क्रिया separate business transaction ११२८, ४२, ६९, १५८३, ८२, ६३.

पृथग्विपण्य separate offering of *S'rāddha* oblation १३७४, १५८८.

पृथक्श्राद्ध separate performance of *S'rāddha* १५८८.

पृथक्स्थ living separately १५६०.

पृथक्स्थानस्थित living in separate places १५७५.

पृथक्स्थित see पृथक्स्थ १५६०.

पृथग्गोत्र belonging to different families १३७४.

पृथग्ग्राम living in different towns १५८९.

पृथग्वन separate property १५८१.

पृथग्धर्म (performing) separate religious duties १५८१, ८२, ८३.

पृथग्भूत separated ७८८, १९८३.

पृथग्वंशकर founder of a different family १३७४.

पृथा N. of a daughter of the king *S'ūra* १२८४, १३७६, १९८६.

पृथिवी the earth ७९१, ९२, ८६०, ९२४, १००१, ०४, ३१, ७२, ११२२, ४३, ४४, १२५९, १५९८, १६०३, २७, १८३६, ३९, १९३०, ३६, ६५, ७९, ८०, ८४, ८६.

पृथिवीक्षिप्र a king १९०५.

पृथिवीपति a lord of the earth; king ८६४, ९११, १३७७, ९१, १६५३, १७२७, १९३६, ५२, ६२.

पृथिवीपाल a king १९३६.

पृथिवीश see पृथिवीपति १३७३.

पृथिवैव्य N. of a king ९२४.

पृथु N. of a king १०७२.

पृथुकीर्ति N. of a daughter of the king *S'ūra* १३७६.

पृथुष्ट having a broad tuft of hair ९८७.

पृदाक् N. of a snake १६००.

पृष्ठ N. of a particular arrangement of *Sāmāns*; the back side (of a document) ६८९, ११२०, ४४, ५९, १८१२, १९७४.

पेषिशाना shining ९९३.

पेशल decorated १००७.

पेशस्वती decorated ९९५.

पैतृवन a patronymic of (*Sudas* and several other men ८११).

पैतामह belonging to a grandfather ६७२, ९१, ७०७, ०९, १०, ८०७, ११७३, ७५, १२२१, ३०, १३८९, १५६९, ८९.

पैतृक belonging to a father; paternal ६७२, ७५, ७९, ८५, ९५, ७१०, १५, ८२१, १११६, २६, ४२, ४९, ८०, ९४, ९५, १२०५, १३१९, २०, २१, २९, ३२, ३३, ४०, ८०, १३२२, २४, ९६, १४०२, २२, ५९, ६२, ७३, १५२७, ८९, ८४, ८६, ८७, ८८, १९२८, ५०, ८८.

पैतृकधन paternal property ११२५.

पैतृमेष sacrifice to the *Pitrs* १३५५.

पैतृव्यसेव a son of the father's sister १९८६.

पैत्र्य relating or belonging to a father १२४१.

पैशाच the eighth or lowest form of marriage १०३४, ९६, ९८, १४३०.

पैशुन(न्य) see पिशुन १०२९, १११९, १६५५.

पोगण्ड not full grown or adult; young ६९५, ७४९, ९५०.

पोष nourishment; prosperity १८३७, ३८, १९८५.

पोषण nourishment १०२९.

पोषणीया see पोष १६१२.

पोषिता nourished; maintained १३७६.

पोष्य to be nourished or protected; causing prosperity ८५६, १००१.

पौश्वल्य harlotry १०४८.

पौगण्ड adult; young १२००.

पौतकापचार fraud in weights and measures १६७७.

पौतुद्रव relating to the tree *Putudrava* १६०२.

पौत्र a grandson ६६२, ७२, ७५, ७९, ७८, ७९, ८४, ९१, ७०९, १५, ८०७, १०००, ६१, ७९, ११९९, १२५५, ६२, ६४, ६५, ७१, ७२, ७९, ८१, ८२, ८९, ९७, १३००, ०२, ४८, ५०, ५५, ५६, १४६७, ३९, ७०, ७१, ७४, १५७०, ८९, १९८६.

पौनर्भव a son begotten on a woman re-married; concerning remarriage १०१९, १११८, १२६३, ६५, ७०, ७३, ७९, ८२, ८४, ८८, १३०८, ०९, २०, ३१, ४६, ४९, ५०, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ९०.

पौनर्भवस्तोम a sacrifice performed at the time of remarriage १३७७.

पौर a citizen ८७२, १६८१, ९०.

पौरव a descendant of *Puru* १९८५.

पौराण ancient; old १०२६, २७, १२८४.

पौराणिक described in *Purāṇa* literature ११८५, १९४३.

पौरकुल्य a patronymic of *Trasa-dasyu* ८११.

पौरुष manly strength; heroism ८१८, ४०, ६१, ६२, १६०३, १९२७, ४५.

पौरोहित्य priest-hood ९४७.

पौर्णमास full moon sacrifice ११९५.

पौर्णमासी a day or night of full moon ८४२, ९९२.

पौर्वपौरुषिक ancestral १६७६.

पौर्वह्निक relating to the morning १०२९.

प्रौलोक्य (pl.) N. of a class of demons १६०३.

पौलस्त an offspring of a *Nishāda* or of a *S'ūdra* father and of a *Ks'atriya* mother १६०३.

पौष्टिक auspicious rite ८७२.

प्रकर one who takes heavy tax (as fine) १६४९.

प्रकर्म a female who deflowers १८४९.

प्रकर्ष interest; see प्रकर्षित ६५३.

प्रकर्षण dragging away १७९८.

प्रकर्षित exceed in profit (as the interest of loan); profit on a pledge beyond the interest of the money lent upon it ६५२, ५९.

प्रकाश open; manifest; public; light ७५७, ६३, ६६, ६७, ९२६, ३५, ४४, ४९, ५०, १६१२, ९३, ५५, ९३, ९४, १७४४, ४५, ४६, ५७, ६१, ६३, १८४२, १९०६, ११, १४.

प्रकाशक a purchase made publicly; an overt purchase ७५९.

प्रकाशतस्कर an open thief १७५८.

प्रकाशवक्त्रक open-deceiver १६९३, १७४६, ६३, १९२९.

प्रकाशवक्त्रक notorious murderer १६४६.

प्रकीर्णक miscellaneous (the title of law) १९२२, ३३, ४०, ४१.

प्रकीर्णकेश dishevelled hair १६५८, ६४.

प्रकुल defiled or deflowered १८४९.

प्रकृति the subjects; people १३९१, १६१२, १४, १८, ३२, १७७१, ७२, १९३०, ३३, ३५, ४१, ४२, ६६, ८६.

प्रकृतिस्थ unimpaired; competent; normal १०७७, ९५.

प्रकृत्यवमत naturally contemptible; undesirable to the subjects ८७१.

प्रकृत well cultivated ७८७.

प्रक्रमाः a series of oblations corresponding to the movements of a sacrificial horse ६०४.

प्रक्रय a purchase ९३०.

प्रक्षेप investment; the sum deposited by each member of a commercial community; the value or price (of a slave) ७८०, ८१७, १६७९.

प्रक्षेपवृद्धि interest or investment ६११, ३८.

प्रख्यातभाण्ड a commodity the pre-emption of which is claimed by a king १७०६, १९२७.

प्रचलाक a chameleon १६०६.

प्रचार grazing; a pasture-ground; a passage ७७२, १२०६, ०७, ०९, २३, १६८६, १९२२.

प्रचिह्निता marked ९६१.

प्रचेतस् N. of a sage १००३, २८, १२८२.

प्रच्छन्दक a wanderer (*Ganapatiśāstrī*); a mystic (*Shāmaśāstrī*) १६७९.

प्रच्छन्न hidden; secret १६६, १६७०, ७४, ७६, ८२, ८३, ८९, १७५१, ६१, १९०६, ८५.

प्रच्छन्नचोर a secret thief १७१०, ५८, ६४, १९०७.

प्रच्छन्नवचक a secret deceiver १६९३, १९२९.

प्रच्छन्नवृत्तिकर्म one whose occupation and action is not known १६८२.

प्रच्छादित concealed १५७३.

प्रजन impregnation; begetting; generative organ १०५१, ५३, ५५, ६५, १३१७, १९७०.

प्रजनन generative organ; the act of procreating or begetting १०१०, १२५५, ८४, ८५, १३९१, १६२१.

प्रजा procreation; children; offspring; race; mankind; people ६३५, ८१३, १७, ६०, ९६८, ७१, ८३, ८५, ९१, ९२, ९४, १०००, ०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, १०, १७, २०, २६, ३०, ३३, ४६, ६३, ६५, ७२, ११०२, १३, २०, ५९, ६०, ८१, १२४४, ५३, ५८, ६१, ६२, ७१, ८२, ८३, ८५, ८६, १३८५, १४२३, ३८, १५१९, ९९, १६००, ०१, ०२, १४, ३१, ५४, ७१, ७८, ७९, ९२, ९३, १७१०, ९३, १८३७, ९६, ९८, १९०७, १८, २१, २९, ३०, ३२, ३६, ४१, ६९, ७०, ७६, ७७, ८१.

प्रजाकाम desirous of offsprings १००७.

प्रजागुप्ति protection of subjects १६६४.

प्रजाघातिका (a woman) who murders her offspring १६१९.

प्रजाता (a woman) who has borne a child १०२२, ३९, ४०, १६१९, ८७, १८४८.

प्रजाति progeny; offspring १००५, ०७, ०८, १०, १९८१.

प्रजाधन property of the subjects (of a prince) ६३५.

प्रजाधर्म law relating to procreation or offspring १०५१, १९३९.

प्रजापति lord of creatures; N. of a supreme god above or among the Vedic deities; orion; N. of a sage ६२६, ७९२, ८१८, ५७, ९८५, ९५, १००३, ०३, ०६, ३०, ३१, ३३, ४९, ५९, ७२, ९५, ९८, ११००, १२, ४४, ८१, १३०७, ६२, ३४, १३४६, ५६, ७३, १४२४, १५५५,

९५, १६०३, ४२, १८४०, ४३, १९७६, ७८, ८५, प्रजापतिमतं the commandment (opinion) of Prajapati १०३१.

प्रजापाल a protector of (the king's) subjects ९१९, २०.

प्रजाप्रवृत्ति raising of an offspring ११००, १३, १९७८.

प्रजामागन् one who obtains an offspring १०७३.

प्रजारणि (a common wife) producing children; the mother of offsprings १२८५.

प्रजावत् having offsprings १००४.

प्रजावती granting children; pregnant; a mother of (male) issue १००१, ०२, २६, ९९, १११४.

प्रजाविशुद्धि purity of the progeny १०४७.

प्रजीवन livelihood; subsistence १२८३, १३२४.

प्रजोत्पत्ति procreation of offsprings १३८४.

प्रणाली channel; watercourse ९२७, ५३, ५८, ५९.

प्रणालीमोक्ष an outlet through channel ९२७.

प्रणिधि a spy ७४२, १६७९, १९२४.

प्रणिहित carefully directed or employed (for spying) १७५४, ५५.

प्रणीत (the son) delivered or given १२८४, १९३०.

प्रतर्दन N. of a king of Kās'i (son of Divo-dāsa) १६०३.

प्रतान a tendril १८२३.

प्रतापन heating (a kind of punishment) १६८७.

प्रतारक a deceiver; fraudulent १९०३.

प्रतिकूल contrary; inimical; disagreeable १०२५, ५६, ११००, १५, १३९१, १४००, ०४, १६९८, १७८४, १९२९.

प्रतिकृष्ट a bidder; implored ९२९, १६२१.

प्रतिक्रोश bidding ९२८.

प्रतिक्रोष्टु a bidder ९२८.

प्रतिग्रह receipt; acceptance of a gift ६०४, ३२, ३३, ३४, ८४, ८९, ९७, ८७५,

- १००६, ११३१, ४२, १६५५, ८४, १९३३, ३९, ४०.
 अतिमहम् land obtained by acceptance of a gift १२५१.
 अतिमहम् one who accepts a gift; receiver ७९४, ८०६, ७९, १३५६, १६५९.
 प्रतिग्राहक a receiver; custodian (*Shām-shāstri*) १६८४.
 प्रतिग्राहिन् a receiver १७५५, ६२.
 प्रतिघात repulse; obstruction १६३४, १९२१, ६५.
 प्रतिज्ञा vow; promise १११७.
 प्रतिज्ञात promised ७९४, ८०८.
 प्रतिदान restoration; return ७४७, ८७९, ९८.
 प्रतिदानविधान rule of payment (of debt) ७०६.
 प्रतिदानव्युदासक rejecting the payment (of debt) ७०६.
 प्रतिदेय to be returned ७०६, ३२, ४५, ५३, ८९३, ९५.
 प्रतिदेश order; instruction ७३७.
 प्रतिधि a part of the chariot १०००.
 प्रतिनिधि a substitute १३४८.
 प्रतिन्यास a kind of deposit ७४९.
 प्रतिपत्ति consciousness; acceptance १०१२, १८४७, ७०.
 प्रतिपद course of conduct (as to the recovery of debts) ६५६.
 प्रतिपन्न agreed to; accepted ६८३, ७१५, २५, २७, ८६३.
 प्रतिपादन restoring १९२१.
 प्रतिप्रस्थातृ a particular priest ८१४, १००८, १८४१.
 प्रतिबन्ध opposition; hindrance ८९१, ९००.
 प्रतिबोध intimation ८८१.
 प्रतिभाग daily present (given to a king) १७०१.
 प्रतिश्रावित one who has stood as a surety ६७२, ७५.
 अतिभू a surety ६६१, ६२, ६४, ६५, ६७, ६९, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ७१५, ८८, १७८१.
 प्रतिमा an image; statue १६१३, ३०, ४९, ५४, १८५०, १९२९.
 प्रतिमातृ according to each mother १२३४.
 प्रतिमान weight १६१३.
 प्रतिमोक्ष emancipation ८३१.
 प्रतियाचित what is demanded back ६३३, ७५४.
 प्रतिरूप immitation १६११, ४९, ६९, १७४६, १८३४.
 प्रतिरूपक immitative; forgery; fabricated ११३०, १७५८, ६१, १९८३.
 प्रतिरोध obstruction १६१८, १८४८.
 प्रतिरोधक a calamity ७३५, १४३०, १६८१.
 प्रतिरोधन obstruction १०४२.
 प्रतिलोम inverse order (of the castes etc.); member of a despised caste lower than *S'ūdra* ८२४, ३६, ६२, ९२७, १०२३, ११०४, ०५, ८५, १७९२, १८३३, ४१, ४६, ४७, ८२, ८३, १९२१, ४२.
 प्रतिलोमप्रवृत्ता begotten by a woman in the inverse order of the castes १४०३.
 प्रतिलोमा a woman of higher caste having sexual connection with a man of lower caste; a woman belonging to a despised caste lower than *S'ūdra* १३८६, ८९.
 प्रतिवादिन् contradicting; opposing ८१३, १००५, ११.
 प्रतिवेश frontal neighbour १९२२.
 प्रतिशीर्षप्रदान offer of a substitute for an individual ८३२.
 प्रतिश्रव(य) a written receipt ७०६.
 प्रतिश्रुत accepted; agreed; promised ६३४, ७१३, १४, ९४, ९६, ९७, ९८, ८०२, ०५, ०८, ११०९.
 प्रतिषिद्ध prohibited ७७१, ७७, ८१, ९२७, १०३६, ३७, ३८, ५८, ११६५, १६७१, १७०६, १८४६, ५४, ६१, ९२, १९२७.
 प्रतिषिद्धेति doing what is forbidden १६०५.

प्रतिषेध to be forbidden १०६.

प्रतिषेध obstruction; prohibition १०३७, ३८, १६१३, २०, १५, १८४१, ७२, १९२४, २९.

प्रतिष्ठमान (a debtor) going out ७१६.

प्रतिष्ठा stability ८१४, १८९६, १९८५.

प्रतिस्कार reestablishment; repairing १६१३.

प्रतीकार requital; counteraction १०६, १४३०, १६८२, १८००, १९२४, २५, ७३.

प्रतीषात prevention; breach १९०६, ३३.

प्रतीमान see प्रतिमान १६७१, १७०७, ६१, १९२७.

प्रतीची west १२०१, ५४.

प्रत्ता offered; presented; married ११५२, १४६३.

प्रत्यक्ष visible; direct knowledge ९१७, १६७२, १७०७, १९२७, ६६, ८३.

प्रत्यन्तर next; adjoining ७४०, ४७, ५१.

प्रत्यक्षित्वविरोध dispute or difference regarding the documentary evidence ९२५.

प्रत्यय evidence; (surety for) assurance; ascertainment; understanding; dependence ६३८, ६१, ६२, ६५, ६९, ७१, ७३, ७६, ७७, ९९, ७४७, ७२, ८६३, ९६, ९२५, ४५, १२६०, १७६६, १९१४, ६५.

प्रत्ययाधि a kind of deposit (which prevents the accruing of interest and diminishes the principal) ६५८, ६०, ६१.

प्रत्ययितपुरुष a reliable man १६७१.

प्रत्यर्थि a defendant ९४४.

प्रत्यवाय sin १२६७, १६०५.

प्रत्यादान revoking १९०४.

प्रत्यादेश deterrent १७२०.

प्रत्यापत्ति confession १६४४.

प्रथम first १३०२, १६१७, ३६, ४२, ४३, ४५, ६९, ७४, ९९, १७१३, ३२, ४८, ४९, ७०, ८२, ८९, ९०, १८१५, २०, ३०, ३१, ३८, ८५, ८९, ९५, ९७, १९००, २९, ३२, ३३, ३६, ७०, ८३.

प्रथमतस्तप्त first amercement ७९४, ९४६, १६१०, १६१, ५४, १७८२, ९०, ९६, १८९२, १९३०.

प्रदर्शन (surety for) appearance; showing ६६१, ६९०.

प्रदातु a creditor; giver ६११, ८०८, ८१, १११९, १३५५, १६१०, १७९०, १९७३, ८६.

प्रदान a gift; donation; giving; granting ६३८, ५४, ७९४, ८०७, ०८, ६१, ९८, १०११, ५९, ८३, १२२४, ७३, १३५६, ८४, ८५, ९२, १९३३.

प्रदुष्ट corrupt; imitated; wicked; sinful ८८८, ९५५, १८८८.

प्रदेष्टु one who pronounces judgement १६१८, ७३, ७९, ८५, ८८.

प्रद्राणक very needy or poor १०१०.

प्रधन property or wealth in general ३५७.

प्रधनः wealthy ७११.

प्रध्वंसक violating (the wife of another) १६१९.

प्रधान the most important or essential; principal ८६०, ६१, ११८४, १२४३, ४६, १३१७, १९७७.

प्रधानांश a principal share ११८४, १२३४.

प्रनष्ट lost ९२०, २९, १६८४, १७५३, १९५८, ८२.

प्रनष्टस्वामिक holding for which no claimant is forthcoming ९२९, १९४७, ४९, ५३, ६२.

प्रनष्टाधिगत (property) lost and which is afterwords found १९५४, ५८.

प्रपद the fore part of the foot ९९९.

प्रपन्न acknowledged (as a claim) ७२१.

प्रपलायिन् running away ७८७.

प्रपा spring; a place for watering cattle ८७३, ९०३, ९८, १००२, १६९५, १७१८, ५४, १९२९, ४४.

प्रपितामह paternal great grandfather १२८१, १३५०, ५१, १४६७, १५३०, १९८२.

प्रपितामहसंतति paternal-great-grandfather's progeny १५३०.

प्रपौत्र a great-grand son १०७९, १४६७.

प्रपर्वी a wanton woman ९८२.

प्रमक्षित used up (eaten) ७५४.

प्रमत्तव्य to be supported or nourished १४००.

प्रमथ source; prominent १०२४, १७७५, ८८, १९८५.

प्रमथिषु a lord; ruler ८०५, १४५६.

प्रभु a master; lord ७१, ९२, ८३७, ५३, ६०,
९६१, १०७५, ११०७, १०, १६, १८, ५५, ७२,
१२१९, १३२४, २९, ९१, १४४९, १५५५, ६१,
८८, १७०१, ६०, १८८८, १९३६, ६०, ७०, ८८.
प्रभेद splitting; division; sub-division ९४२,
११२९.

प्रमान N. of a person ६००.

प्रमत्त insane; mad ८०४, १०५६, १३९३, १६०७,
१७४५, ४६, १८८५.

प्रमदा a young woman or any woman
१०२९, ३०, ३१, ३२, ३३, १९८०.

प्रमाण authority: proof; proportion; right;
principal evidence; measure ६२९,
७३४, ३७, ९४५, ५०, ५१, १०३४, १२२९,
८६, ८७, १४३१, ७३, १६१४, ४९, ७३, ८४,
८७, १७६७, ७१, ७२, १८००, १९१५, १८, २०,
२१, ३६, ५४, ६२, ६५, ७६, ८४.

प्रमाणवृष्ट sanctioned by authority १०२७,
१२८४.

प्रमाणरहित want of legitimate title of owner-
ship ९५२.

प्रमाणहीनवाद a dispute in which visible
proof is lacking ७६५.

प्रमाद negligence; insanity ६४९, ७७७, ८१,
८५, ८६, ८५४, ९०४, १११२, १९, ३०,
१७७२, ९१, ९२, ९८, १८१४, १९८६.

प्रमाण killing १६३८, १८३१, ३४, ८२, ८६.

प्रमीत dead १३०४, १५१३, २४, २६.

प्रमीतपति (a wife) whose husband is dead
१०६८.

प्रमूढ infatuated १०३०, १७५४.

प्रमोक्तव्य to be released or set free ७२८.

प्रमोहित bewildered; infatuated ८०५.

प्रयत्न effort १७०१, ५७, ५९, ६३, ९२, १८९१,
१९२८.

प्रयाण parading; going १६४४, १८९०.

प्रयास labour ९२९, ३२.

प्रयासयोग्य (a pledge) enjoyable with
labour ६३८.

प्रेक्षित invested (sum) ६०८, १०, २२, ३१, ७१६,

१७, २३, २९.

प्रयोग lending money at interest; invest-
ment; appointment ६०७, ३१, ७५०, ८४,
८६, ९०, ११२६, १६१३, ८१, ८२, १९७०.

प्रयोजक a money-lender; creditor; one who
invests ६३८, ४५, ७३१, १११०.

प्रयोजन object; cause; purpose ६५६, ७६६,
८०७, १८.

प्रयोज्य money lent at interest; investment;
exclusively useful (for one person
only as book etc.) १२२८.

प्रयोट a mingler १५९१, १८९३.

प्ररोह sprout १८००.

प्रलोभन inducement १८८९.

प्रवक्तु a teacher १६२७, १७६१, ८३, १९३३.

प्रवर a cover; an upper garment; excellent
८१४, १०६८.

प्रवर्ग्योद्गमन a ceremony introductory to the
Soma-sacrifice ७७२.

प्रवर्तक instigator १६५०.

प्रवर्तन causing to appear; engaging in
८०६, ९३०, ४७, १५७९.

प्रवसित exiled; excommunicated १११९.

प्रवापिन् a sower १०७३, ७४.

प्रवाल coral ६०९, ३२, ८९४, १२१९, १७५९,
१९८८.

प्रवास sojourn; journey १४०५, ३०.

प्रवासन excommunication; banishment ७७२,
१६२१, २७, ३२, ५४, १७६२.

प्रवासित (property) lost; taken elsewhere
१६२०.

प्रवासिन् one who undertakes journey ६९७,
७११, १२, १०३९, ४०, १६८२.

प्रवास्य to be excommunicated १६८०, १८०६,
२९.

प्रविभक्त divided १२४३, १५२९, ७१.

प्रविष्ट returned ६३६, ४७, ५३, ७९, १६८१, ८२.

प्रवृत्त come forth; brought about; admitted
८७१, ९४७, १६२०, १८५५, १९३५, ४२.

प्रवृत्ति tendency; conduct; activity १२८६,

१६१९, १८८८.
 प्रवेश entrance ६३६, ९३२, १६१७, २०, ८५,
 ८६, १८००, ४७, ४८, १९३६.
 प्रवेशकाल the placing (of a deposit) in a
 person's house or hand ६६०.
 प्रवेशन return; giving back ६६०, १९२२.
 प्रव्रजन see प्रव्राजन १०३६.
 प्रव्रजित one who has turned a recluse; a
 religious mendicant or ascetic ६७२,
 ७८, ८३१, १०१३, २५, ४०, ११०७, १२, १७,
 १५६१, १६१०, ३४, ६८, ७९, १८५०, ५५,
 ७९, ८२, १९२२, २७, ४४, ४६, ७८.
 प्रव्रज्या the order of a religious mendicant
 ७३७, १११३, १७, १९, १९२३.
 प्रव्रज्यावसित a religious mendicant who has
 renounced his order; an apostate from
 asceticism ८२४, ३०, ३१, ३७, १४०३.
 प्रव्रज्योपनिवृत्त vide प्रव्रज्यावसित ८३१.
 प्रव्राजन banishment १६८९.
 प्रव्राजित one who is forcibly made an asce-
 tic १०७६.
 प्रश्न judicial inquiry; query १२२५, १९१८,
 ६३, ६४.
 प्रसङ्ग occasion; contingency; possibility
 ७६७, १६४६, १८६८, ९०, १९१३.
 प्रसभ forcibly; violently १६१८, ५५, ९१.
 प्रसभकर्मन् an offence with force १६१३, २२,
 ५५.
 प्रसभहरण violent seizure ८६३, १६३३.
 प्रसर्पण the act of following (to detect)
 १७५५.
 प्रसव procreation; offspring १०६९, ७४, १३१८,
 १४१६, २७, १९८६.
 प्रसन्न violently; forcibly ८६३, १७३६, १८४९,
 ५०, ७८, ८८, ९०, १९१४, २२, २९.
 प्रसन्नारकर a robber; brigand १६०९, ७१.
 प्रसन्नहरण violent seizure १६४८, १७६१.
 प्रसन्नदान see प्रसन्नहरण ९२९, १०३४.
 प्रसाद favour; grace ८३०, ३७, १२१९, २०,
 २७, ३२, ३३, ८५, ८६, ११७०, ८८.

प्रसाधन decoration; toilet and its requisites
 १०२८, ११०७, १२४४.
 प्रसाधिका a female attendant who dresses
 her master १११९.
 प्रसिति missile १००१.
 प्रसृत procreated; begotten ७०३, ८३७, ९१९,
 १०२४, ३०, ३१, ११०३, १२, १२६९, १३५०,
 ७३, १४२८, ४५, १६८४, १८३३, १९४२, ८५.
 प्रसृति procreation १०४६, ५१, ७०, १९१६.
 प्रसृतज N. of a particular class of sons; a
 son by a paramour; a son rejected by
 his natural begetter and adopted by
 a stranger १२८६.
 प्रसृष्टलीक one whose wife is allowed to tra-
 vel with another man १०३८.
 प्रस्थ a particular measure १५२०.
 प्रस्थापन sending out; dispatch १८८१.
 प्रस्तुषा grand-daughter-in-law ७०४.
 प्रस्त्रवण a well or spring ९२६, ३४.
 प्रस्त्रापनमन्त्र the chant causing sleep १६८१.
 प्रहरण a weapon; beating १६८७, १८३०.
 प्रह्वण feast; combined performance of any
 sacrifice ७३७, ८६१, ६२, १६८२.
 प्रहा a good throw at dice; advantage
 १८९८, १९००.
 प्रहार a stroke; blow १०३६, १६१८, ३४, ४७,
 ५२, ७६, १७९६, ९८.
 प्रहीण standing alone (i.e. having no relati-
 ves); cast off; destitute of a relative
 ७७१.
 प्रहीणद्रव्य property for which there is no
 claimant १९४९.
 प्रहीणस्वामिक (property) of which the own-
 ers are perished १९५०.
 प्रहत beaten १८०५, ३४.
 प्रह्लाद N. of an Asura king १९६४.
 प्रह्लादि an attendant of the Asura Pra-
 hlāda १६०३.
 प्राकामिन् one who fulfils his desire १८४८.
 प्राक्सम्य liberty; choice; independence ७७२.

१३२, १८४८, ४९.

प्राकार a rampart १६२, १६१७, ३०, ४९, १९३०.
प्राक्षित adjacent १२६.

प्राग(याग)िक a servant; fore-runner १९४४.

प्रायुक्त not divided rightly; grand-father's property; already objected to १५७४.

प्राग्वृणकं N. of a people and country (eastern part of the *Hūna* country) १७७२.

प्राग्दृष्टदोष one who is previously convicted १९६५.

प्राविभाग a previous division १५८१.

प्राङ्निविष्ट previously constructed १५३.

प्राङ्न्यायवाद a law suit where former judgment has been referred to ७३०.

प्राचीनयोग्य N. of a *Rshi* १२६१.

प्राजक a charioteer १८०८, ०९.

प्राजापत्य relating to or sacred to *Prajāpati*; a form of marriage (in which the father gives his daughter to the bridegroom without receiving a present from him); a descendant of *Prajāpati* ८४२, १०२२, ३४, ९६, ९८, ११४३, ४४, ९५, १४३९, १९४३.

प्राज्ञ a wise or intelligent man ७८४, ८६१, १०२०, ३२, ७१, १९३६.

प्राङ्निवाक a judge ७४२, १९६६, ६९.

प्राण life; a particular measure ७९२, ८०५, ३१, १०२०, २६, ३१, १६०४, ४३, ५०, ६५, ७०, १८२१, ३५, ४०, ५६, ५८, १९१८, ६४, ६८, ७८, ८१.

प्राणच्छेत्ता a murderer १६०८.

प्राणभूत a living being १८०९, १०, २१, ३४.

प्राणाबाधिक danger to life १६७६, १७९९, १८००.

प्राणमिहन्ता a murderer १०३४.

प्राणियूत play or contest for life १९१०.

प्राणिवध killing or slaying of an animal १६२१.

प्राणिन् a being १६२१, १७६२, १८३५, १९०५, २५.

प्रातस्सवन the morning libation of *Soma*

७७२.

प्रातिभाष्य the act of becoming bail or surety; surety-ship ६३६, ३४, ३५, ६२, ६३, ६४, ६५, ७२, ७५, ७७, ७८, ७९, ८०, ७०८, १५, २१, ३१, १५७५, ८०, ८९.

प्रातिभाष्यकृत (debt) from bailment ६९५.

प्रातिभाष्यगत (debt) arising from surety-ship ६७२, ७५, ७६.

प्रातिरूपक see प्रतिरूपक १९८७.

प्रातिलोम्य inverse order (of the castes etc.); transgression ८२९, १०९३, ११०४, ०५, १४३०, १७७०, ८४, १८३२, ३३, ७२, ७५.

प्रातिवेशिक a neighbour १०३८.

प्रातिवेश्य a neighbour ७७९, १६०९, २८, ३५, ४७, १९२७.

प्रात्ययिक a surety for the trustworthiness of a debtor ६६६, ७२८, ३७.

प्रादानिक a dowry; (property) relating to marriage (given to a girl) १२००, १४१७, १९५०.

प्राधान्य superiority १८३०.

प्राध्ययन commencement of recitation or study १२२५.

प्राप्तकाल proper time १९४९.

प्राप्तफला matured १८४८.

प्राप्तव्यवहार one who has attained his majority; come of age १०३५, ११९९, १६२१, १९५०.

प्राप्तशुल्का (a maiden for whom) nuptial gift has been already presented (to her parents) १०९७.

प्राप्तार्थे one who has attained an object or advantage; one who has won the case ७२२.

प्राप्तबल might; power ८२०, १९२७.

प्रामाणिकी founded on evidence or authority; authentic ९४८, १९१९, ४३.

प्राय seeking death by fasting (to enforce compliance with a demand) ७२५.

प्रायण courting death १९३१.

प्रायश्चित् expiation; atonement १०२२, ३०,
१११८, १२७२, १३९३, १६२७, ५३, ५९, १७६०,
१८४६, ८४, १९२४, ३३, ४१, ७७.
प्रायश्चित्ति see प्रायश्चित् ७९१, ९९५, १५९९, १६०१,
०२.
प्रार्थन soliciting १८९१.
प्रावरण upper garment; cover १८७१.
प्रावादिक a gossip १६८७.
प्राशू an eater; a guest ६००.
प्रासहा N. of the wife of Indra १००४, ०५.
प्रासाद a mansion ९५८.
प्रिय agreeable; pleasant; lovely ८६३, ९९७,
९८, १०१५, १६, १७, २६, २९, ७५, ८५, ८८,
११०९, १४००, ६४, १९३१, ७८, ८४.
प्रियाधर्षिन् one who indecently assaults an-
other's mistress १६१२.
प्रीति love, friendship ८०३, ९७५, १११५,
१२२०, १४३१, ९७९१, ९२, १८९६, १९१३,
८५.
प्रीतिदत्त property or valuables presented
to a female by her relations and
friends at the time of her marriage;
(a loan) made from friendship ६२६,
२७, ३३ १४५३, ६३.
प्रीतिदाय a gift made through love ११३१,
१२२९, १९८३.
प्रीतिपूर्वक with friendly disposition; bestow-
ed through affection ७४१, ४८, ८३,
१२२०.
प्रीतिप्रदान see प्रीतिदाय १२०२.
प्रीत्यारोपण bestowing (of ornaments etc.)
through affection १४३०.
प्रीत्योपनिहित friendly loan ७४४, ८१९.
प्रेक्षक (a royal servant) who visits any
public show (while on duty) १६४२.
प्रेक्षण attractive sight; theatre १६९५, १७५४,
१९२९.
प्रेक्षा a public show ८६१, १०३६, ५८.
प्रेत a dead-man ६६४, ७४, ७८, ७९, ८२, ८४,
९७, ७१५, ३५, ७९, ८१७, ६३, ९४८, ८३,

१००४, ३८, ४०, ५९, ६२, १११६, १४६३,
६५, १५४०, १८५०, १९८४.
प्रेतकार्य an obsequial or funeral rite ७१२,
१४७३, ७४, १६१६, १९५०.
प्रेतकाल senility १४५७.
प्रेतपत्नी wife of a deceased husband १०२०,
२२.
प्रेत्यभाव life after death १०७६.
प्रेषण the act of sending ८१७, १८५५, ८९.
प्रेष्य a servant ८१३, १६४८, १८८५.
प्रोत्साहक instigator (of a crime) १६५३.
प्रोषित gone abroad; absent ६७८, ८०, ८२, ८४,
९६, ७११, १३, १५, १०१६, २३, २६, ४०, ६०,
६१, ११००, ०६, १२, ४६, १२००, ०१, १९५०.
प्रोषितनिक्षिप्त what is deposited with a man
who has gone abroad ७५२.
प्रोषितपत्निका see प्रोषितपत्नी १८४९.
प्रोषितपत्नी wife of one who has gone abroad
१०२२.
प्रोषितभर्तृका see प्रोषितपत्नी १०२६, ८५, १११९,
१३७३, १९७९.
प्रोषितयोषित् see प्रोषितपत्नी ११००, १२.
प्रोषितस्वामिका see प्रोषितपत्नी १८८८.
प्रोष्ठेश्या lying on a bench ९७३, ९८.
प्लव a boat १७२६, १९२५, ८५.
प्लवक a rope-dancer ८६३.
प्लीहन् the spleen ९९८.
फल fruit; enjoyment; profit; reward;
issue; produce of a field ६०९, १८, ३०, ३७,
७८७, ८८, ८०७, २४, २७, ४२, ८६, ९६, ९१४,
४६, ४८, ६०, ६२, १०२०, २९, ३०, ३३, ६२,
७३, ७४, ७६, ११०१, ०२, ०७, ११, ३०, १२८४,
१३१६, ४९, ५०, १४०५, २४, १५१३, २३,
१६०९, १४, १९, ३०, ४२, ४६, ५७,
६१, ६५, ७०, ७१, ७२, ७७१९, २२, ४४, ४६,
६०, ६५, ६६, ६७, ९५, ९८, १८००, ०६, ३५,
८५, ८९, १९०१, १७, २५, ३८, ६५, ७५, ७८,
८३, ८४.
फलक a board; plank ८२६, १६७४, १७०९,
६७, १९२७.

फलभाज् entitled to profit; receiving fruit
१४७, ११०२.

फलभोग्य that of which one has the usufruct;
(a pledge) that of which fruit is to
be enjoyed ६३८, ४३, ५८.

फलहेतु purpose of profit ७८०.

फलीकरण separating the grain from the husk;
cleansing the grain ११४४.

फल्गुनी a particular constellation १०००.

फाल a garment of cotton; a garment made
of fruit fibre; a plough ६३२, १४३, १९६५,
६७.

फाल्गुन N. of *Arjuna* ८१९.

वज white mustard plant १८४०.

वदर a berry; jujube १७६१, ६३.

वदिर see वदर १९३८.

वद्ध bound; fettered; N. of a particular
class of sons ७२८, ८६२, ११११, १३५२, ५५,
१६१७, ४०, १७३५, ४७, १८९४, ९७, १९३०,
४१, ४३, ७७, ८३.

वद्धक a captive; prisoner; fettered (by the
chains of debt) ६०५.

वद्धकमोचन setting free a prisoner; redemp-
tion from a mortgage ६०५.

वधिर deaf १६६७, ७९.

वन्दिग्राह one who abducts by making cap-
tive; a robber १७३६.

वन्दिन् a prisoner; bard ७१५, ८०८, १८५३.

बन्ध a chain; binding; security; pledge;
mortgage; dam; arrest ६०५, ११, २८,
३५, ३८, ४७, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ६०,
७०२, ८१९, २७, ९२६, २९, ८३, १०३२, ३३,
३५, ५८, ११४१, १६१४, ४७, १९२२.

बन्धक vide बन्ध ६०८, ५१ ५८, ७४, ७६४, ८०३.

बन्धनी an unchaste woman; harlot १०२०,
१९८६.

बन्धकीपोषक a keeper of harlots ८६३.

बन्धग्रहण acceptance of a security ६२३.

बन्धन binding; restriction; prison ८१७,

३०, ७०.

बन्धनस्थ under restriction १०३०.

बन्धनागार a prison; jail ७२९, ३७, १६९०.

बन्धहस्त a pledge ६५१.

बन्धाचार rules of pledge or mortgage ८०३.

बन्धु a relative; kinsman ७०४, ११, १५, २७,
४०, ४७, ५५, ८२, ८६, ८०३, ०५, ०८, १७,
९७७, १०२९, ३८, ५७, ८३, ९४, ११००, ०१,
०६, ११, ९८, १२०१, २१, २८, ३१, ४५, ५२,
७३, ८८, १३५५, ६३, ७२, ८४, १४०३, ३०,
५९, ७९, १५१७, २७, ७४, ७५, ८२, १६१५,
१६, ७९, १७०१, ६६, १८३६, १९७०, ७९.

बन्धुकुल family of a kinsman १११८, १४५३,
५७.

बन्धुगामि (property) inheritable by a rela-
tive १४७०.

बन्धुज born of a kinsman १३७३.

बन्धुजन relative ७५०.

बन्धुदत्त given by a relative १४२८, ४४, ५९.

बन्धुदायाद kinsman and relative; entitled to
inheritance by relationship १२६५, ८२,
८४, १३१९, ४६, ५०, ५१.

बन्धुविहीन without a relative १५२९.

बन्धुमनिकृष्ट a near relative १२७३.

बन्धु (सितु) (a dam) preventing the access
of water ९४६.

बभ्रु brown; N. of a *Rishi*; a reddish brown
animal; N. of a deity ९९७, १६०६, १८९४,
९५, ९६, १९०१.

बर्हिः a litter of grass; a bed or layer of
Kus'a grass ९७३, १३६३, ८४.

वर्हिण a pea-cock १६०६.

बल force; strength; power ६४०, ५०, ५५,
६०, ७१७, २३, ३१, ५४, ६४, ८०५,
०८, १२, २७, ३३, ४७, ४९, ५३, ५४, ६०,
६१, ९४६, ६८, ११११, १४, १६, १७, १८,
१२२७, ८५, ८६, १४५६, ५८, ६४, १५७३,
७४, १६०४, ०६, २०, ४१, ५३, ७२, ९२,
१७३५, ४४, ६०, ६२, १८५८, ८५, ९१, ९२,

७५, ७६.

बलात्कार force; compulsion ६३७, ७२५, १८८५, १०, ११.

बलाद्गृहीत a particular son (who is forcibly taken) १३५५.

बलादासीकृत forcibly made a slave; captured by force ८२३.

बलि tribute; tax; N. of a *Daitya* ६०१, ०२, ७८३, १०३२, १६७१, ९२, १७०१, १९२४, २९, ४०.

बलिदान offering of tax १६६१.

बलिभक्ष tribute and alms १०२९.

बलीवर्त a bull ८९१, १०२९.

बल्वज a kind of grass १००२, १६८७.

बस्ति the lower belly ९०९, १९७६.

बहिःसद् a dicer; one who sits outside १८९८.

बहिर्बाधा annoyance to outsiders ९२७.

बहिर्वर्ण an out-caste; having no caste ११९४.

बहिर्वेदि the space outside the sacrificial altar १००५.

बहिष्कर an outsider १७५४.

बहिष्कार्य to be excommunicated १०१६.

बहिष्कृत excommunicated १६२७.

बहुपत्नीकृत् one who has married several wives १९७८.

बहुपशु rich in cattle १६६०, १७२३.

बहुभार्य having many wives ११०९.

बहुमूल्य valuable १७५९.

बहुसूय wealthy; opulent १५२४.

बहुश्रुत well versed in the *Vedas*; very learned १६१२, २४, ५५, १९१६.

बहुसंस्कृता (a wife) who is married many times १११८.

बहुसूत्री bearing many children ९६९, ९३.

बाण an arrow १६२१, १९६७.

बाध destruction; obstruction ७३५, ८७८, ९०५, २७, १७३०.

बाधक injurious; a robber ८७१, ९५१, १८९०.

बाधा annoyance; nuisance ९२७.

बाध्य punishable १६१५, १८४३, १९२२, ८६.

बान्धव a relative; kinsman; cognate ६८०

७०३, ०४, ८२७, ९०१, १०९५, ९६, ११०३, १९, २९, ७३, ७८, १३२०, ७४, ९१, ९२, १४०३, ३०, ४४, ५९, ६३, १५१२, १४, १८, २६, २७, ६१, १६४०, ४७, ५१, १७५५, १९२९, ५२, ६२, ७६.

बान्धवगामि (property) inheritable by a cognate १४७१.

बाभ्रव belonging to *Babhrū* १२६०, १९८१.

बाल a minor in law; hair on the body

६११, ३१, ८०, ९५, ७१०, ११, ३७, ९३, ८००, ०४, १७, ३८, ७३, ७५, ९०५, १६, ३९, ५०, ११०६, १४, १८, १५२७, १६०७, १२, २१, २४, ३१, ५३, ८६, १७०१, २८, ६१, १९२२, २७, २९, ४४, ५०, ६६, ६९, ७१, ७६, ८६.

बालक a child १०२५, १७५८.

बालकलह a small strife ८६२.

बालघातिन् see बालघ्न १६०९, ७१.

बालघ्न a child-murderer १६३२.

बालदाय property of a minor १९५१, ६२.

बालधन see बालदाय १४७३, १५२७, १९४८, ४९, ५०.

बालपुत्र having sons who are minors १२०१, १९६२.

बालपुत्राविधि rule about a woman having a minor son ७११.

बालप्राप्तिमान्य surety of a minor ६६२.

बालविधवा a child-widow १११८.

बाला a young woman; girl १०२१, ५८, ९५, १२८३, ८५, ८७, १४७३.

बालापत्या (a woman) having infants ११०६.

बालिका a maiden १३८४.

बाल्य infancy; childhood १०२३, ५९, १९८४.

बाहु the arm ९६९, ८७, १६२१, ९२, १७८१, ९६, १८१७, १९, ३६, १९२९, ३३, ४४.

बाह्य an outsider ९२८, १६८५, ८९.

बिडाल a cat १६७२.

बिन्दु a woman who bears only a dead child १०३४, १४३१.

बिम्ब a chameleon १९१७, ८०.

बित्त the fibre of lotus १५९४, १६५६, १८४०.

बीज seed; semen virile; a poker ६३०, ६४, ७८७, ८३७, ३९, ९२, ९४, ९२३, ३०, ६०, ८५, १००२, ०५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ११०२, ०३, ११, १५, १७, १२६४, ८२, ८८, १३१४, १८, ७३, ७४, १४६४, ७०, १६८५, १९०५, २४, ७४, ७६.

बीजकाल the time of sowing seed ९३२.

बीजवत् sower of a seed; a begetter १३५८.

बीजहिंसा destruction of the seed ९३०.

बीजिन् a progenitor; owner or giver of seed ९६०, ६१, १०११, ७४, ११०२, ०३, ११, १७, १२८२, १३४७.

बीजोत्कृष्ट one who picks out grain १७०५, १९३०.

बुद्धि intelligence; reason १०३३, १६५१, ९५, १९२९, ६९, ७०, ८६.

बुध intelligent; wise १००२, ०४, १७२७, ९१, १८३०, ८१, १९६५, ६६, ७०, ७८, ८३, ८५.

बृंहणीय to be supported or maintained ११९८, १५८४.

बृहस्पति N. of a law-giver; a sage ७१३, ८३६, ५८, ९६, ९२०, १००१, ०३, ३२, ३३, १११८, १२२५, २७, २८, १७६१, १८३९.

बृहस्पतिसवन a particular sacrifice ७७२.

बेकनाट a usurer १९७१.

बौधायन N. of a sage १३७४, ८५.

ब्रह्म the sun १२६४, ७२, ७९, ८२, ८९.

ब्रह्मकिल्बिष offence against a *brāhmaṇa* १८३८.

ब्रह्मगवी a *brāhmaṇa*'s cow १६००.

ब्रह्मघ्न a *brāhmaṇa*-killer ११११, १९४३, ६६.

ब्रह्मचर्य religious studentship; celibacy; the state of continence and chastity ८१५, १०००, २४, ३३, ६३, ११०९, १०, १३, १७, १९, ६१, ६२, १२५८, १९०२, ७४, ७९, ८१.

ब्रह्मचर्यव्रत the vowed practice of *Brahmacharya* ११११, १५२४.

ब्रह्मचर्यश्रम the period of unmarried religious studentship १३७३.

ब्रह्मचारिणी a woman who observes the vow of chastity १०६२, ७६, १११३.

ब्रह्मचारिन् a youth before marriage (in the first period of his life); observing the vow of chastity ८२६, ४१, १०१९, २४, ६२, ६३, ७९, १११३, १७, १२८५, ८७, १३७५, ७६, ८४, १४०४, १५०९, १६१०, १८३९, १९४३, ४४, ७४, ८२, ८६.

ब्रह्मचारिवासिन् living as a *brahmachārin* १२५८.

ब्रह्मजाया wife of a *brāhmaṇa* १८३८, ३९, ४०.

ब्रह्मजुष्ट gratified by prayer ९९७.

ब्रह्मज्य molesting or oppressing the *brāhmaṇa* १६००, ०१.

ब्रह्मणस्पति N. of a deity ५९९, ९९६, १०००, १८९६.

ब्रह्मदायागता (land) received (by a *brāhmaṇa*) by his peculiar prerogative of receiving gift १२५२.

ब्रह्मदेयिका gifted land; land that can only be possessed by a *brāhmin* ९३२.

ब्रह्मन् the sacred word; the *Veda*; prayer; priestly caste ६००, ७७५, ९२, ८१३, ४०, ५७, ५८, ९७४, ८१, ८३, ८४, ९६, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०९, ११२०, ८५, १२५१, ५९, ६०, ६२, १३२९, १४६४, १६००, १८३७, ३९, १९२१ ३०, ३१, ४३, ६५, ६६, ७४, ७८.

ब्रह्मभाग the share of a *brāhmaṇa* or chief priest १००३.

ब्रह्मलोक the world or heaven of *brāhmaṇa* १११०.

ब्रह्मवर्चस् divine glory or splendour ८१४, १९२०, २१.

ब्रह्मवादिन् an expounder of *Veda*; a philosopher ६०९, ८०३, ११९५, १४०२, १९६६, ७४, ७७.

ब्रह्मवादिनी see ब्रह्मवादिन् १०१०, १४०५, २४.

ब्रह्मशासन a command of *brāhmaṇa* १११५.

ब्रह्मसंभव sprung from *brāhmaṇa* १९३१.

ब्रह्मस्व *brāhmaṇa*'s property ६११, १४६९, ७०, १५२६, १९६२.

ब्रह्मसूत्र the sacred thread १६४८.

ब्रह्महत्या the murder of *brāhmaṇa* ६०९, ९९२, १०३१, १५९८, ९९, १६००, ०१, ०३, ०६, ०९, ६५, १८२९, १९७०, ७७.

ब्रह्महन् the murderer of a *brāhmaṇa* ७७२, ८६३, १११६, १५९२, ९८, १६००, ०१, ०८, २७, ५१, ५३, १७०२.

ब्रह्मानुशासन vide ब्रह्मशासन ८१८.

ब्रह्मारण्य a grove in which the *Veda* is studied ९३०.

ब्रह्मिष्ठ *brāhmaṇa* in the highest degree १९८२.

ब्रह्म N. of a form of marriage (in which the bride is bestowed on the bridegroom without requiring anything from him); relating to *brāhmaṇa* १०३४, ९६, ९८ १४२८, ३९, ४५, ५०, १९३७.

ब्राह्मण man belonging to the first of the three twice-born classes; member of the supreme Hindu caste; the *brāhmaṇa* portion of the *Veda* ३२७, ७५६, २२, २३, २६, २९, ३१, ७८, ९२, ८०३, ०५, ०८, १३, १४, १७, १८, २०, २३, २६, ३९, ४२, ५९, ६२, ६५, ७७, ९९९, १००५, १३, २२, २४, २५, २७, २८, ३३, ३९, ७६, ९३, ११०५, १६, २१, २३, ३१, ४३, ४४, ६१, ८४, १२३८, ३९, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ४९, ५८, ६७, ८१, ८४, ८६, ८७, ८८, १३०५, ०९, ६३, ६५, ७४, ७६, ८४, ९१, ९६, १४६४, ६५, ७०, ७३, ७८, १५१२, २४, ९६, ९७, १६००, ०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, ०९, १०, १२, १८, १९, २०, २४, २७, ३५, ४३, ४५, ५१ ५२, ५३, ५५, ६४, ६८, ७०, ७१, ८७, ९६, ९७, १७०२, २१, २३, २७, ३९, ४०, ४४, ४५, ५२, ६६, ६८,

६९, ७१ ७२, ७३, ७४, ७८, ८७, ८८, ९०, ९३, ९४, ९९, १८२८, ३२, ३५, ३९, ४०, ४१, ४६, ४७, ५१, ५८, ५९, ६०, ९६, १९१४, १६, १८, २०, २२, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४६ ४८, ४९, ५०, ५६, ६१, ६२, ६४, ६५, ६६, ६९, ७४, ७६, ८१, ८२, ८४, ८९.

ब्राह्मणग going to a *brāhmin* ७१६.

ब्राह्मणघ्न a *brāhmaṇa*-killer १६३२.

ब्राह्मणचाण्डाल a *Chandala* among *brāhmaṇas* १०५४, ३२४४.

ब्राह्मणदण्ड punishment for a *brāhmaṇa* १६५९.

ब्राह्मणद्रव्य see ब्रह्मस्व १४७८.

ब्राह्मणधन see ब्रह्मस्व १४७०.

ब्राह्मणयोनि *brāhmaṇa*'s race १५९२.

ब्राह्मणवध the murder of a *brāhmaṇa* १६०६, १८५९.

ब्राह्मणसंस्था belonging to a *Brāhmaṇa* १७१३, ४९.

ब्राह्मणस्व see ब्रह्मस्व ६३४, १२४३, १४६८, ६९, १७२६.

ब्राह्मणायनी a mere descendant of a *brāhmaṇa* १०१०.

ब्राह्मणार्थ see ब्रह्मस्व १४७०, १५१२.

ब्राह्मणी a *brāhmaṇa* woman or a *brāhmaṇa*'s wife ८६३, १०२१, २२, २६, ८५, ११००, ०५, १२, १३, १५, १७, १२३९, ४३, ४४, ८७, १३७६, १४२९, ४०, ६३, १६००, ०१ ५१, १८४५, ४६, ५०, ५९, ६४, ८६, ९०.

ब्राह्मणीपुत्र son of a *brāhmaṇi* ११०५, १२३९, ४०, ४१, ४५.

ब्राह्मणीसुत see ब्राह्मणीपुत्र १२५२.

ब्राह्मण्य *brāhmaṇa*-hood १९३६.

भक्त maintenance; food or meal; a devotee ७१३, ८०२, २३, ३२, ८३८, १२४४, १४०४, १६५२, ६३, ६५, १७२५, ४२, १९२४, २५, ६५, ७६.

भक्तद see भक्तदातृ १७५५, ६२, १९२९

भक्तदातृ giving food; a maintainer १६४९,
१७५६.

भक्तदान giving of food १६१९.

भक्तदायक see भक्तदातृ १६१७, १९२९.

भक्तदास food-slave; a slave who serves for
his daily food ८२१, ३०, ३२, ३८, १९२८.

भक्तप्रद see भक्तदातृ १६०९, ७१.

भक्ताच्छादयतु a servant to whom food and
clothing is given ८५२.

भक्ति service; devotion ८२८, ६०.

भक्ष food १८९३.

भक्षण food ९०६, १९६७.

भक्षित enjoyed; devoured ७५१, ५४, ५६, ८३१,
७६, ९१८.

भक्ष्य eatable ८६१, १०२८, १६५४, ९६, १८४५,
८१, १९२९, ३०.

भग N. of an *Āditya* (bestowing wealth
and presiding over love and marriage);
the mark of female part ९७९, ८२,
८५, ९५, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२,
०३, ०६, ०८, ९८, १४१५, १६०६, ०९,
२७, ८७, १८४७, ९९, १९७०, ७७, ७९.

भगार्क the mark of vulva १८८६.

भगिनी a sister ८०६, १७, ६३, १०२०, ११५२,
९२, १२५४, १३८५, ९१, १४१६, १९, २१,
२७, ३२, ५९, ६२, १५४४, ५८, १६५३,
१७८०, ८९, १८५०, ७४, ८२, १९२२, ८४,
८८.

भगिनीशुल्क sister's fee १४२६, २८.

भग्न broken; destroyed ९३०, ३१, १६१९,
१७५४, १८३३.

भग्नयुग of broken yoke १६२१, १८०७, २०,
१९३२.

भङ्क्तु a breaker १६३०, १९३०.

भङ्ग destruction १६१३, ४२, ४९, १७९४, ९६,
९९, १८०७, १७, ३५, १९६६.

भञ्जमान one who divides १२०६, ०८.

भद्र blessed; fortunate ८११, ५६, ९७८, ८८,
९८, १०००, १६९३, १७१०, ५८, १८३६,
१९०७, २९, ८०.

भञ्जन breach १७९९, १८००.

भट्टादित्य N. of a deity १९६५, ६७.

भय danger; intimidation ६३८, ७८५, ९४,
८००, ०४, ०५, ६१, ८९, ९०६, २७, ५७,
५८, १०३२, १४३०, १६२३, ४६, ६४, ६८,
८६, ९२, १७००, ५२, १८१३, १९२०, २४,
२५, २९, ३६, ४३, ६४, ६६, ७०, ७३, ७६.
भयदान gift through danger or fright ७९४,
१९७३.

भयवर्जिता a kind of boundary ९४४.

भरण maintenance ६९६, ७९९, ८०५, ५६,
१०२६, ८८, १३८९, १४००, ३०, ७३, १५५३,
५४, ५५, ६०.

भरणीय to be maintained १६७४, ८९.

भरत N. of a man or tribe ८१२, १८, ६१,
१०३२, १२६७, ८७, १९८३, ८४, ८५.

भर्तव्य to be maintained or supported ८१५,
१८, १०३१, ८७, ११४३, १३४८, ८६, ८९,
९१, ९४, १४००, ०१, ०४, १६६०, १९८५.

भर्तु a husband; lord; owner ६९९, ७०३,
११, १३, १४, ५१, ७२, ८१४, १८, ३७,
४४, १०१२, १३, १४, १५, १६, १७, १९,
२०, २२, २३, २४, २५, २६, २८, २९, ३०,
३२, ३५, ३६, ४२, ४५, ४६, ४८, ५०, ५१,
५३, ५४, ५७, ५८, ५९, ६३, ६४, ७०, ७२, ७५,
७६, ७७, ८३, ८४, ८५, ९५, ९६, ९९,
११०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १५, १६,
१७, १८, १९, १२३९, ४४, ६३, ७३, ८५,
८६, १३०९, २९, ७४, ८४, ८८, १४०५, ०८,
२८, २९, ३०, ३२, ३९, ४५, ४७, ४८, ५३,
५५, ५६, ५८, ६२, ६३, ७३, १५११, १३,
१५, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २९, ५३,
५५, १७४३, १८५०, ६५, ९१, १९२८, ७१,
७७, ७८, ७९.

भर्तुकुल husband's family १४५३, ५७, ५८.

भर्तुक्रिया husband's affair ७०८, १४.

भर्तुगामि (property) inheritable by the
husband १४४९, ५९.

भर्तुगृह husband's home १११८, १४६०.

भर्तुगोत्र husband's family १११०.

भर्तृदाय husband's gift; husband's inheritance १४४९, ५६, १५२०.

भर्तृलोक husband's heaven १०५३, ६०, ६४.

भर्तृवध murder of a husband १०२१, ८६, ९९.

भर्तृव्रत an act of austerity concerning a husband १०२९.

भर्तृसाक्षिणी a girl given under husband's control १४००.

भर्तृहार्यधन one whose property could be taken away by the master by right ८१८, २३, ३९.

भर्तृहिंसिका a woman who murders her husband १६५३.

भर्तृहीना a widow १३५२, १५२६.

भर्तृश husband's share १५२३.

भर्त्सन reproach १७७१, १९७०.

भर्मण्या wages; maintenance १०३५.

भर्मन् maintenance १०३५, ३८, ४०, १४३० १६८४.

भवन house १३९३, १९४३.

भस्त्रा a leathern bottle or vessel १२८८, १६८०, १९८५,

भस्मन् ashes ९३४, ५०, ५१, १६७०, ८०, ८९, १७१८, ९८, १८१४, २४, ३०, ३४, १९६६.

भक्तिक regularly fed by another; dependant ८१६.

भाग a part; share; inheritance; fate ६११, ३१, ३४, ७१६, १८, ३२, ३४, ७८, ८३, ८८, ८४३, ४७, ४९, ५०, ५२, ५७, ६०, ७९, ८९, ९१, ९२, ९७, ९८, ९२७, ३०, ४८, ६०, ६२, ८२, ९१, १००२, ५१, ७५, ७६, ७७, ११०२, १७, २२, ४३, ४४, ४९, ५१, ५२, ८१, ८२, १२०७, २२, ३७, ३८, ४४, ८३, ८५, १३२९, ६२, ७४, ७५, ९०, ९१, ९५, १४०४, ०७, १३, १५, १६, १७, २१, ६२, ७३, १५४४, ५२, ५४, ५८, ६२, ७०, ८३, ८८, ९७, १६०१, ६१, ७१, ७४, ७५, ७७, ७८, ८९, १७००, १४, ३५, ४८, १८९७, १९०१, ०८, ०९, ११, १८, ४०,

४१, ४३, ५४, ५५, ६१, ६२, ६५, ७६, ७९, ८२, ८३, ८४, ८७, ८८.

भागकल्पना the allotment of shares ११८४, १२००, ८०, १९८८.

भागद्वय a couple of shares; double share १२३१.

भागधिय portion; share ८५८, ११४४, १५९४.

भागनिर्णय settlement of shares १३५५.

भागभागिन् taking a share १२७७.

भागभाज् taking a share १५६८, ६९, १७००.

भागभृत a servant for a share of the gain ८३५.

भागभोग enjoyment of a share ९३०.

भागलेख्य a deed of partition १५७९.

भागविशेष a special share १२३४.

भागहर entitled to a share १३४७, १५६९, १९८८.

भागहारिणी see भागहर १४०७, १६, १५१३, २४.

भागहारिन् see भागहर १३८९, ९९, १७०१.

भागार्ह see भागहर १३७६, ८६.

भागिक relating to a part ९०६.

भागिन् see भागहर १०७४, ११४४, १२३१, ४९, ५१, ८३, ८८, १३२१, २५, ३८, ४८, ५०, ७४, ८७, १५२९, ६०, ७०.

भागिनी see भागहारिणी १३९१, १५२२.

भागिनेय a sister's son १९२२, ८८.

भागिनेयी a sister's daughter १०२०, १३५५, ६५.

भाग्य fortune ७८४, ९५२.

भाजन a pot; sharing ८६३, १३४९, ९०, १९६७.

भाट hire; rent ८५५.

भाटक see भाट ८५४, ५५.

भाण्ड a pot; merchandise; commodity ७५३, ८१, ८२, ८६, ८९, ८४६, ५०, ५२, ५४, ५५, १०२३, २५, १६१४, ३०, ७०, ७१, ७२, ७४, ७७, ८२, ८४, ८६, ८९, ९७, १७१८, ३३, ४६, ५५, ६२, १८००, ०६, १९२७, २९, ४५.

भाण्डवत् a merchant ८५०.

भाण्डवाहक one who carries goods १९७५.

स्रण्डापार ware-house १६८९.

सालु the sun deity १९६७.

सार freight ७८१.

भारत belonging or relating to *Bharatas*

८०७, १८, ६१, १२४३, ८३, ८६, ८७, १९६५,

६७, ८३, ८४.

भारती N. of a deity ९९५, १००६.

भारद्वाजीपुत्र N. of a teacher १९८२.

भारवाह a porter ८२८, ३५.

भार्गव belonging to *Bhrgu-gotra* १३२९.

भार्या a wife; mistress ७०३, ०४, ८१४, १६,

२२, ३४, ६३, ९२५, १००४, १०, ११, १६,

१९, २०, २२, २३, २४, २६, २७, २८, २९,

३१, ३६, ३८, ३९, ४०, ४६, ४७, ५३, ५५,

६०, ६४, ७२, ७५, ९३, ९९, ११०१, ०७, १४,

१५, १७, १९, ३१, १२२८, ३४, ४३, ४४, ४९,

६७, ७१, ८५, ८६, १३५०, ५५, ७६, ८४, ८७,

९१, ९३, ९४, १४०२, ०५, १५, २४, ३०, १५१३,

१७, २५, २७, ५५, १६०७, १२, ५०, ५५, ६८,

७२, ८०, ८१, ९०, १७०३, १८१२, ३५, ५०,

१९२८, २९, ७४, ७८, ८३, ८४, ८५.

भार्याकृत (debt) contracted by a wife ६९८,

७१३.

भार्याधन wife's wealth १२२०, २३.

भार्यान्वित obtained with a wife (as her dowry) ११४१.

भार्यापहारिन् one who abducts another man's wife १६२६.

भारुन्दन N. of a *Rshi* १६५६.

भाहविन् N. of a *Rshi* of the *Sāma Védika* section १९२०, २१.

भावना the method १६४७, १९८५.

भाविन proved, elated ६७५, ८६०.

भाष्य to be argued or demonstrated ७६२.

भाषण speech १३८८, १९४१, ८८.

भाषिता contracted or spoken ७३७, ८५६,

१११६.

भास a particular bird of prey १६०६.

भास्कर the sun-god १९६६, ७०.

भिक्षु an ascetic or religious mendicant

१६११, १९४४.

भिक्षुक a beggar; religious mendicant १०२९,

३८, १६२०, ७६, १८५३, ९२.

भिक्षुकी a female-mendicant ८६३, १०३६, ३८.

भिन्न broken; transgressed; divided into parts ११८४, १३७४, १६६८, ८३, ८५, १७३४,

४१, ५७, ८८, १८९६, १९८३.

भिन्नोदर a brother by a different mother १५४२.

भिषज् a physician ११२०, २१, १६५१, ६९, ७६, १७३२, ५९, ६३.

भीत terrified ७९३, ८९६, १६०७.

भीदत्त a gift through fear; a particular gift (e. g. tax; tole; bribe etc.) ८०८.

भीमसेन N. of the second son of *Pandur* ८१८, १९, १०२७.

भीष्म N. of the son of *S'antanu* and *Gangā* ८६०, ६१, १०२८, ३२, १२४३, ४४, ८६, ८७, १४७३, १९८३.

भुक्त enjoyed; eaten; possessed ६५१, ५४, ९४८, ५२, १८४६, ५०, ५३, ८१, ८७, १९४३, ६५, ७१, ७६.

भुक्तकांस्य bronze plate used for taking meals ११८४, १३९१.

भुक्तपूर्वा (a woman) defiled before (marriage) १८८९.

भुक्तबन्ध an enjoyed pledge ६३४.

भुक्तभोग enjoyed; used ७६४.

भुक्ताधि a pledge used or enjoyed ६०८, ३६.

भुक्तानुभुक्त possessed or enjoyed continuously ९२५, ११२६.

भुक्ति possession ६३७.

भुजिष्या a maid-servant; slave girl १८७७, ८३.

भुवन abode; residence १००४, ०६, ११४३, १४२३.

भू land ६३७, ७३१, ८९८, ९६२, ११७५, १७४६, ५२, ६२, १८५९, १९८६.

भूत the element; any living being; a man १०३२, ७१, ११००, १५९२, ९८, १७०७,

१९२०, ३०, ३५, ३६, ६४, ६६, ६९, ७०, ७७, ७८.
 भूति welfare; prosperity ८६०, १००५, ५३, ११४३.
 भूतिकृत्य any auspicious rite or ceremony १६२८, १९२७.
 भूप a king ९५८.
 भूपति a king १९७०.
 भूपाल a king १९३६, ७०.
 भूभागलक्षण marks denoting the division of the land ९५०.
 भूमि the earth; soil; land ६११, ३२, ३४, ७०३, ०४, ३६, ६४, ९२, ९३, ८१२, १९, ६२, ९५, ९९, ९००, १२, ३४, ३९, ४५, ५०, ५२, ९६, ९७, ९८, १०००, ०१, ३०, ७१, १२०७, ५१, ५२, १५६१, १६००, ०१, १९०४, ३६, ४०, ५७, ६४, ६५, ७६, ७८, ८२.
 भूमिप a king १३२९.
 भूमिपरिग्रह acceptance of land ९००, २८.
 भूमिप्रातिभास्य (a debt) for which land is pledged ६६२.
 भूमिविक्रय sale of land ९००.
 भूमिस्वामिन् owner or possessor of land ८५२.
 भूम्यादान appropriation of land १६०६, ६४
 भूरिधन rich १६६९, १७६४.
 भूर्ज the Birch tree १९६७.
 भूवाद dispute about land ९५४.
 भूषण decoration; ornament १०३०, ५३, ५६, ८३, १११४, १६, १७, १३७६, ९३, १६४५, ८२, १८५२, ८१, ८५, ८९.
 भृगु N. of a *Rishi* ७०९, १२, २७, ६४, ८०४, ३५, ३७, ७६, १२२३, २५, २९, ३०, १४५३, १५७४, १६००, ५१, १८३२.
 भृत a servant; maintained ८२८, ३४, ४४, ५३, १३५१, १९३७.
 भृतक a servant ७५५, ८२८, ४३, ४४, ५३, ५६, ९५१, १६७५, १९६५.
 भृतकाधिकार rules regarding labourers ८४४.

भृति wages; remuneration ६२७, ७९९, ८०३, ०५, ०७, २८, ४१, ४३, ४६, ४७, ४९, ५०, ५४, ५५, ५६, ९०७, १५, ११२७, १७६७, १९७५, ७६.
 भृतिलोप non-payment of wages ८५६.
 भृतिविलम्बन delay in payment of wages ८५६.
 भृतिहानि loss of wages ८५०, ५३.
 भृत्य a servant ६९२, ७०८, १४, ८१४, ४३, ४८, ५५, ७२, ९०७, १०२४, १११९, १२५२, १५२३, १६३१, ९३, १७१४, १८४४, १९३१, ३६, ४३, ७५.
 भृत्यभृति subsistence of servants or dependants ७९९.
 भृत्या a woman entitled to maintenance ७०३.
 भेत्तृ a breaker १६१०, ३० १७८३, १९१५, ३०, ३३.
 भेद difference; division; breaking ८६०, ६१, ६२, ६३, ६९, ७३, ९८, ९०६, २६, २९, ५८, १११५, १६१३, ३४, १७४४, ५३, ६८, १८१७, २१, ३०, ३१, ५१, १९३३, ४१, ७६, ८३.
 भेदक a mischief maker; destructor; breaker ९५१, १६०९, १०, ११, २९, ३०, ५२, ५४, ७०, १७०५, १३, १८०३, १९२९, ३०.
 भेदकर see भेदक १६३८.
 भेदकारिन् see भेदक ८७६.
 भेदकृत् see भेदक ८७४.
 भेदन breaking; splitting ८६१, ९५९, १६३१, १७१३, ९९, १८००, १७, ३१, ३२, ३५, १९२९, ४३.
 भेदिन् see भेदक ८६४, १६१८, २०, ३७, १७९६, १९३३, ४१.
 भेषज medicine; cure ९९७, १५९९, १६०१, ०२, १७२९, १९३९.
 भैक्ष्य(क्ष्य) living on alms; begging; mendicancy ८१८, २६, १०२८, ११२७, १६६८, १९१३, ३६.
 भैरव N. of a deity १३७७.
 भैषज्य medicine १६१८, ५२, ७८, ८०.
 भोक्तव्य to be used, possessed or enjoyed ६३६, ४०, ५०, ५३, ५४, ६०, ७६४, ११२५,

१८८८.

भोक्तु a possessor ३५५, ८०४, ७६, ९६०, १२२३,
१३७५, १४६१.

भोग enjoyment; use; possession ३३१, ३६,
३७, ४०, ४२, ४९, ५०, ५३, ६०, ८४३, ९००,
२६, २७, २८, २९, ३२, ४३, ४९, ५५, १०२९,
३०, ११०७, १०, २२, १२२२, १४४९, ६१,
१५७४, ८१, ८८, १७३५, १८४९, ९४, १९७५.

भोगकाल time of possession ९५०.

भोगदर्शन trace of possession ९४५.

भोगनिग्रह obstruction of the possession ९२७.

भोगभाज् entitled to possess or make use of
९६२.

भोगयोग्य fit for possession ३५५.

भोगलाभ the gain or profit made by the
use of anything pledged or deposited
(as interest); advantage from the
use of objects handed over as pledge
or security ६२९, ३०, ७२६, ३०.

भोगवृद्धि vide भोगलाभ ६२९.

भोगवैतन compensation for the (illegal)
use of a deposit ७३५.

भोगधिक्य excess of the use of a deposit
६६०.

भोग्य to be used, enjoyed or possessed
६४८, ५०, ६०, ६१, ७३१.

भोग्याधि a pledge or deposit which may be
used until redeemed ६३५, ३७, ५५, ६०.

भोज N. of a people ८६०.

भोजक nourishing; giving to eat १६१०,
३४.

भोजन meal ८२४, २७, ६०, १०२६, ११०६,
१७, २०, ५९, १३५०, १६०९, १५, ६५,
८२, ८७, ९०, १७९६, ९९, १८१७, १९१९.

भोजा a princess of the *Bhojas* १३७६.

भोज्य a feast; enjoyable ९६६, १६९६, १९१३,
२९.

भोज्यक्रिया preparation of food ८७७.

भूमि produce of the earth ११६५.

भौवन a patronymic of *Viśva-karman*

७९१, ९२.

अम an outlet for water; aqueduct ९२६,
४६, ५८.

भ्रातृ a brother ६००, ७९, ८०, ९१, ७०८, २१, ३७,
८१७, ६१, ६३, ९६३, ७२, ७७, ७८, ९१, ९३,
९६, ९८, ९९, १०१४, २२, २८, ३१, ५२, ५९, ६४,
७५, ७७, ८३, ८४, ९५, ११०१, ०६, १४, १५,
१९, ४२, ४९, ५५, ६२, ७३, ८४, ९४, ९५, ९७,
९८, ९९, १२१२, १४, २१, २७, २९, ३१, ३२,
७९, ९०, १३१४, १८, ३८, ४८, ५०, ५५, ८४,
९७, ९८, १४०३, ०७, १३, १७, २२, ३१, ४३,
५२, ५३, ५४, ५८, ६२, ६३, ६७, ६९, ७३, ७४,
७५, ७९, १५१३, १७, १८, २०, २१, २२, २५,
२७, २९, ४१, ४४, ५३, ५६, ५७, ७३, ७९, ८०,
८१, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १६३५, १७७७,
१८१२, ३६, ३७, ४०, ९४, १९२२, ७०, ७४,
८३, ८४, ८६, ८८.

भ्रातृगामि (property) inheritable by a brother
१४६३, ७०, ७१, १५२६, २७.

भ्रातृगृह brother's house १४६३.

भ्रातृघातक a fratricide १६१९.

भ्रातृज a brother's son १३६२.

भ्रातृजाया a brother's wife १३८४.

भ्रातृदत्त anything given by a brother to a
sister on her marriage १०४२, ८४४९.

भ्रातृपुत्र a brother's son ११९९, १३७३, ७७,
१४६२, ७४, १५१८, २०.

भ्रातृपुत्रगामि (property) inheritable by a
brother's son १४७०.

भ्रातृभाग brother's portion १५६७.

भ्रातृभार्या a brother's wife १३९०, १४७३, १६३४,
१९२२, ४१, ४३, ६४.

भ्रातृव्य a father's brother's son; cousin;
enemy १५७०.

भ्रूण an embryo; child; a very learned
Brāhmin १०२१, १६५१, ५४.

भ्रूणघ्नी a woman-killer of a *Bhrūṇa* १०१९,
५७.

भ्रूणहत्या the killing of a *Bhrūṇa* १०१९, २७,
३०, ७८, ९६, १२८५, १५९२, १६०२, ०३,

१९७७.

भ्रूणहन् slayer of a *Bhrūna* ६०९, १९५, ९९,
१०३०, ३१, ९६, १५९२, १६०१, ०२, ०३, ०८,
४८, ५१, ५४, ६६, ६८, ७२, १७०३, १९७७.
अप loss; deprivation ७३६, ३७, ४५, १६७३.
महनेष्टा liberal ११६०.

महिष्ठ very liberal or generous ८११.

मधवन् N. of *Indra* ६००, ९७०, १००३, १९००.

मधा a particular constellation १०००, ८०,
१२८१, १३५०, ५१, १९८२.

मङ्गल auspicious ९८४, ९०, १००१, ०२, २३,
२९, १११९, १८९६, १९४०, ७९.

मङ्गलदेशवृत्त a fortune-teller १६९३ १७४६, ६४,
१९२९.

मञ्जन plunging १९६७.

मर्जिष्ठा N. of a plant १६७४.

मटवी hail १०१०.

मणि a jewel; ornament ६३२, ८८८, ९१, ९९,
१२१९, १६३१, ७०, ७७, १७३३, १९३०, ६८,
८८.

मण्डन decoration १११९, १९७९.

मण्डल circle १९०९, ६६.

मण्डूक a frog १६०६.

मत्त drunk; intoxicated ७९३, ८००, ०४, ९६,
१०३६, ५६, ९८, १३९३, १६०७, २०, ८१,
८२, ८६, १७४५, ४६, ६१, ७०.

मत्स्य a fish १६०९, १७, ७०, १७१८, ९७, १९२५,
३६, ८६.

मत्स्यबन्धक a fisherman १०३८.

मत्स्यसगन्धिनी N. of a woman १९८६.

मत्स्याद a fish-eater १९४१.

मत्स्यिनी marked by water (as a boundary)
९४४, ६१.

मद N. of a *Dānava* (excitement personi-
fied); intoxication; insanity १०३१,
१६१४, १८, १७७२, ९८, १८१४, ८५, ९०.

मदन a particular poisonous plant १६१५,
८०, ८२, ८५.

मदवन्ती N. of the wife of *Kalmāsha-Pāda*
१२८५.

मदुघ honey plant ९९७.

मद्य an intoxicating drink ६२६, ३०, ३२,
३४, ७७, ७३७, ८६३, १०२०, ५८, ११०७,
१६८५, ८७, ९५, १७१८, ५०, ५४, १८८५,
१९२९, ४३.

मद्यकीडा drink-sport or play १०३६.

मद्यप a drunkard ७९४, १०५६, १५९३, १९४१.

मदक N. of a people ८६२.

मधु honey ६०२, २३, ३०, ८०२ ११, ९९८,
१०२०, ७६, १६६१, ७०, ७१, १७१८, १८९४,
१९३८, ८२.

मधुच्छन्दस् N. of the 51st of *Vis'vāmītra's*
101 sons १२६१.

मधुपर्क a respectful offering rite to a guest
of honey and milk १३६३, ७३.

मधुच्छिष्ट bee's wax १९३८.

मध्य see मध्यम ८३५, ५६, ७६, ९४२, १०३६,
१६४५, १७३५, ३८, ४४, ४५, ४७, ६५,
६७, ९२, १८१७, २४, ३७, ८५, ९६, १९०३,
२२, ६५, ६८, ८४.

मध्यदेश central country १९४१.

मध्यम middlemost; of middle rank ८१७,
२८, ३५, ९३१, ४२, १०३८, ११८१, ८४,
८५, ८६, ८९, ९३, ९९, १२३४, ६०, १३२९,
४८, ७३, १६०९, १४, १८, १९, २०, २८,
३६, ४२, ४३, ४५, ५२, ६९, ७०, ७४, ७६,
८८, ८९, ९०, ९८, ९९, १७०५, ३२, ४९,
६६, ७०, ७३, ७८, ८२, ८९, ९०, ९६,
९७, ९९, १८००, २१, २२, ३१, ३२, ४६,
४८, ५०, ७२, ७६, ८२, ८४, ८५, ८९,
१९०४, २२, २९, ३२, ३७, ४३, ६८,
७०.

मध्यमपशु cattle of middle size १७४९.

मध्यमसाहस middlemost punishment, the
second amercement ९३८, ४१, ४५, १६१०,
२७, १७८२, १८१५, १७, ४७.

मध्यमंश special share of the middlemost
son ११८४.

मध्यमोपसद N. of a ceremony ७७२.

मध्यस्थ an arbiter; intermediary; umpire

८०६, ७३, १७५८, ५९, १९२९.
 मध्यस्थस्थापित deposited with an intermedia-
 ry; placed with the surety ६२२, ७३१,
 ८८९.
 मध्यस्थित withheld from partition; common
 १२२२.
 मनस् mind ९७३, ८६, ८९, ९१, ९२, ९८, ९९,
 १०००, ०२, ०३, ०५, १७, ५३, ६४, १११३,
 १५, १२५५, १६५४, १८३६, ५९, १९७४, ८१,
 ८५.
 मनुः स्वायम्भुवः N. of the famous law-giver
 १११३, १२५५, ८४, १३८५, १४१५.
 मनु N. of a law-giver; the father of the
 human race ६२६, ७११, २०, ८०९, ३९,
 ६०, ८१, ९११, ९५, १००७, १९, ४९, ११०९,
 १६, ४६, ६१, ६६, ९५, १२४४, ६६, ९०, ९३,
 १३२८, ४८, ५२, ९४, १५२९, ७०, १६२७,
 ५२, १७२२, ४९, ५०, ५२, १८०१, ०७, ३१,
 ३४, १९१३, २१, ३१.
 मनुज a man १२८३, १८८४.
 मनुजाधिप a king १२८८.
 मनुष a man ९६७, ८१.
 मनुष्य a man ८१४, १९, ६०, ६२, ७९, ८१, ९२४,
 ८५, ९९, १००१, ०५, ०९, १०, २६, ३२, ६८,
 ९५, १२५७, ६२, ८३, ८४, ८६, १५५५, ९५,
 १६०३, १४, १८, २१, ८३, १८०५, २८, ३४,
 ३९, ९६, १९१६, ३८.
 मनुष्यपथ a road for men ९३१.
 मनुष्यमारण murder १६४१, ४५, ५५, १८१०.
 मनुष्यवध homicide; murder १६८७.
 मनुष्यहारिन् a kidnapper १७६०.
 मन्त्र a sacred hymn; magical formula;
 plan; design; ८४२, ५८, ६१, ८२, ८३,
 १००८, ४९, ६७, ९३, १११९, १२८६, १३६४,
 १६५३, ८०, ८१, ८२, १७४२, ५९, ६०, ८३,
 १८९६, ९७, १९२५, ३३, ६५, ६६, ६७, ७०,
 मन्त्रगुप्ति secret council ८६१.
 मन्त्रदान granting information १६१९.
 मन्त्रवत् attended with sacred texts १०२९.
 मन्त्रवाद the substance or contents of *S'ruti*

texts १९८५.
 मन्त्रसंवरण see मन्त्रगुप्ति ८६१.
 मन्त्रसंस्कार a sacrament with sacred texts
 १०५९, १२८२.
 मन्त्रसंस्कृता consecrated by sacred texts १०२१.
 मन्त्रिन् a councillor; an accomplice १६८६,
 १९४३, ८५,
 मन्त्रोपनीता see मन्त्रसंस्कृता १०२१.
 मन्थिन् *Soma*-juice with meal mixed in it
 by stirring ११६१, ६२.
 मन्दभक्त fed on meagre food १७६२.
 मन्दिर habitation; building ८५४, १३७७.
 मन्दपाल N. of a *Rshi* १०५१.
 मन्यु spirit; mind; fury ९९९, १०००, १४६४,
 १५४०, ९१, १६००, ०५, ०८, १२, २६,
 ५५, १८९३, ९५, ०३.
 मय the mythical architect १०३३.
 मरक an epidemic १९२४, ६५.
 मरण death ८१४, १०८३, १११७, १४५६, १५२०,
 २२, २६, १६६८, १८३०.
 मरणमर्त्य subject to the law of death;
 mortal १२५७.
 मरुत् the god of wind ८४१, ५८, ९२४, १००१,
 १९००,
 मरुत्तु attended by the *Maruts* ७९१.
 मर्कट a monkey १८२९.
 मर्दितु one who shows compassion १८९४.
 मर्त्य a mortal; man ५९९, ७९१, ९२, ९६८, ७६,
 ८९, १००४, १२५७, १४२३, १६००, १८३६.
 मर्म a vital part १६४७, ४९, ७६, १७८९.
 मर्म see मर्त्य ९६४, ७५, ७९, ८०, १००३,
 १२५७.
 मर्यादा boundary; limit; rule; law ६५७, ९२८,
 ४२, ४४, ५२, ६२, ९२६, २९, ५९, १०२६,
 २७, ३०, ३२, १२८४, ८५, १३९०, १५९१,
 १६०३, ५४, १७०५, १८२७, १९३०, ७०.
 मर्यादास्थापन establishment or determination
 of a boundary ९२६, २९.
 मल dirt (indicating the order of a house-
 holder) १२६०, १७०१, ६९, ०२, १८२६

३२, ८७,

मलवदासस् a menstruous woman ९९२, १५९९.

मलिनो 'squalid' १०२४, ८६, ११०७, १३९०, १४००, १५८७.

मल्ल a wrestler or boxer by profession; N. of a people ७१५, ८०८, ६२, १९०३.

मस्तक the head १९७४.

महर्षि a great sage ११८४, १२४५, ८४, ८५, ८८, १९६५, ८३.

महाकच्छ the god of the sea १९२४.

महाकुल high-born ११४३, १७२८.

महाजन populace ८५९, १७९९.

महादिव्य a severe ordeal १९६५.

महाद्रव्य articles of higher value (such as gold etc.) १७३८.

महानस kitchenroom १६१९.

महापक्ष having a great party or numerous adherents ७३८, ४७.

महापथ public road ९२९.

महापराध a great offence ७७२, १७४०.

महापशु great cattle ९३१, ३२, १६१४, १७, १७१२, ४९, १८००, २२.

महापातक a great crime or sin १०२१, ८४, ८६, १७८९, ९१, ९२.

महापातकिन् guilty of a great crime or sin १६०९, २७, १८४७, १९४३.

महाभिजन a high or noble descent ८६०.

महाभियोग a great or serious accusation १६१२.

महामात्र high official; prime minister १६८३, ९३, १९२९.

महार्घ high-priced ६०९.

महालयविधि a performance at a place of pilgrimage १५८९.

महासाहसिक a violent desperado १९३२.

महिष a buffalo ९०६, १८३४, १९०३ ५९.

महिषी a she-buffalo; a chief-wife ७३१, ९०४, ०५, १३, १७, २०, २१, ७१, ९१, ९७, १००६, १०८, ०९, ७३, ७४, १३७६.

मही land; earth ८०१, ११, ६०, ९५१, १०६८,

१५६९, १९२१, ६७, ७१, ७९, ८६.

महीक्षित् a king १७६५, १९६२.

महीपति a king ८६७, ९४३, १६९३, १८५५, १९०७, २८, २९, ३०, ३९, ६५, ८५.

महीपाल a king १९८५.

महीभृत् a king ८५५.

महीभुज् a king १६४७, १७६०, १८३१.

महेन्द्र the great Indra ८६०, ११८१.

महोक्ष a full grown bull ९१५, १९, ११०३.

महो जाया the eldest wife १००४.

महोदधि the great ocean १९३०.

मांस flesh; meat १०२०, २५, ११०७, १४, १२८७, १३५०, ५१, १६६१, ७०, ७१, ८२, १७१८, १९३८, ७७, ८२.

मांसभेत्तु piercing the flesh १८०३, २९.

मांसभेद piercing of the flesh १८३१.

मांसिक a seller of meat १६७९.

मागध a professional bard or panegyrist of a king; N. of a mixed caste (the son of a Ksatriya mother and Vaishya father) ८०८, ४२, ११०५, १२३४, ८७.

माणव a youngster of criminal tendency १६८१.

माणवप्रकाशन detection of a Māṇava १६८१.

माणवविद्या supernatural power १६८१.

माण्डव्य N. of a Rshi १६८६.

माण्डूकेय patronymic of a teacher १७६८.

मातारेष्वन् wind; N. of a deity ८४२, ९८६, १००१, १८३८.

मातापितृप्रमाण sanctioned by both mother and father १०३४, १४३०.

मातामह a maternal grandfather १०९५, १११८, १२७३, ८२, ८६, ९५, १३००, ४७, ५०, १४७३, ७४, १५१७, २४.

मातामहश्राद्ध a Śrāddha-rite of a maternal grandfather १२८१, १३५१.

मातामहसुत son of a maternal grandfather १३३१.

मातामही a maternal grand-mother १४३७.

मातुल a maternal uncle १०२०, २८, ८४, ९५,

१११८, १९, १५१३, २६, १११९, २२, ४१, ४३.
 मातुलपुत्र a maternal-uncle's son १५२८, २९.
 मातुलानी the wife of a maternal uncle १०२०, १४५०, १८५०, ७४, ८२, ९०,
 मातु a mother ६०१, ०४, ९१, ७१२, १३, ३२, ८००, ०६, ०७, १७, ४०, ९६५, ७०, ७२, ९४, ९५, ९६, ९८, ९९, १०००, ०२, ०३, ०४, ०५, ०९, १८, २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८, ३१, ४५, ५०, ७५, ७६, ८४, ९४, ९५, ११०३, ०६, १५, १८, ४५, ४७, ४९, ५२, ५५, ५७, ५९, ९८, १२०५, २०, २३, २९, ३१, ३६, ३७, ४३, ५४, ५५, ५६, ५७, ६०, ६८, ६९, ७०, ७३, ७८, ७९, ८१, ८२, ८५, ८७, ८८, ९७, १३०२, ०४, ०६, ०८, ०९, २९, ३२, ४७, ५०, ७४, ७६, ८४, ८८, ९०, ९१, ९४, १४०७, ११, १३, १६, २६, २७, २८, २९, ३१, ३७, ४०, ४१, ४३, ४९, ५२, ५४, ५९, ६२, ६३, ७०, ७४, १५१७, २१, २२, २५, २७, २९, १६०२, १२, २७, ५३, १७७०, ७७, ८०, ८१, ९२, १८३५, ४९, ५०, ७४, ८२, ९४, ९५, १९२१, २६, ६५, ७४, ७९, ८०, ८४, ८५, ८६, ८८.
 मातृक coming from or belonging to a mother ७१४, ८१७, १०४२, १११६, १२३२, १४२९, ३२, ६३, १५५५, ६०, १९८८.
 मातृकरूपा mother-like १४०८.
 मातृकुलज born in mother's family; a relative belonging to mother's side १३७३.
 मातृघातक a matricide १६१९.
 मातृगामि (property) inheritable by a mother १४२७, ७०.
 मातृतुल्या equal to a mother १४१४, ५०.
 मातृप्रत्यविभाग the division of mother's property ११५७.
 मातृद्वारागत received from mother ११४२.
 मातृबन्धु a relation on the mother's side १०११, २१, ११९९, १२८८, १९४३, ५०.
 मातृबन्धव see मातृबन्धु १५२९.

मातृवंशज belonging to the mother's family १३८४.
 मातृवध matricide १६०३.
 मातृविवाह match with a mother १९४३.
 मातृव्यस्र a mother's sister १४५०, १५२८, २९, १८२२, ९०.
 मातृव्यस्रसुत son of the mother's sister १३५५.
 मातृसखी mother's female friend १८९०.
 मात्स्य fish-like १९७०.
 माधव N. of Vishnu ८६१.
 माधुपार्किक relating to or presented at the Madhuparka ceremony १२११, ३२.
 माध्यम N. of a family ८१३.
 मान measure; honour १११५, ९०, १४०३, ५०, १६३९, ६८, ७३, ७७, ७८, १७०७, २८, २९, ६०, ६१, १९३२, ६७, ६८, ७४.
 मानव belonging to Manu; human; a man ६६२, ७३९, ४७, ७६, ८६०, ८२, ९४७, ९९, १०३२, ३३, ५५, ९७, १११५, १६, १७, ६२, ८०, ८५, ९६, १२८३, ८४, १५१५, १६१४, ६८, १७०४, १०, ५१, ६२, १८३३, ३९, ६७, १९०७, १२, ३०, ५५, ६३, ६८, ८०, ८५, ८७.
 मानवी a woman ९८८.
 मानसंग्रह aggregate (of rules) regarding measures and weights १९६८.
 मानुष a human-being; man ८१४, १८, १००८, ३०, १११०, १२८५, १६९९, १७३२, १९२९, ५९, ६७.
 मानुषप्राणिर्हिमा loss of human life १६२१.
 मानुषमांसविक्रय sale of human flesh १६१८.
 मानुषहीन an impotent ११८५, १३९१.
 मानुषी क्रिया human proof ७६७.
 मानुषोपेत a potent ११८५, १२९५.
 मानुष्य manhood १९८३.
 मायक a measurer १६७८.
 माया art; wisdom; magic ६०४, १०३२, ३३, १७५७, १८९८.
 मायायोगविद् expert in employing magical arts १९२४, २५.
 मायाविद् a cheat १०२५, १५७३.

मायावृक्षा deceitful ११३३.
 मायावेद skilled in magic ६०४.
 मायण destruction; killing ९०४ १९८९.
 मारीच N. of *Kāś'ya* ११८४, १२४५.
 मारुत (अम्बु) perishing (in water) ९९२,
 १५९९.
 मास्त the god of wind ९२२, १३२९, १८४१,
 १९३०.
 मार्कण्डेय N. of a *Rshī* १०३०, ३१, १३७७.
 मार्ग a road; way; street ८०४, २६, ३१, ५५,
 ५९, ९२५, २६, ४५, ४६, १२४३, १६१६, ४५,
 ४९, ८५, ८६, १७४८, ६१, १९०७, ३०, ३५,
 ३६, ३८, ३९.
 मार्गक्षेत्र a field by the side of a road ९०५,
 २६.
 मार्गदूषण spoiling or destroying a passage
 १६१३.
 मार्गपाल an inspector of roads १७५६.
 मार्गशीर्ष N. of the ९th month १९७९.
 मार्गानुदेशक a guide १६४९, ५३.
 मार्जन cleansing ८१९, ३६, १११९, १६२१,
 १९७९.
 मार्जार a cat १६१७, १८३४, १९२५.
 मार्ताण्ड the sun or the god of the sun ९८२.
 माल a forest or wood near a village ९०६.
 मालिनी N. of a river १२८७.
 माल्य a garland; wreath ९४५, ५१, १०२६, २८,
 १२२३, ४४, १३७६, १६२१, ४५, ८२, ८५,
 १७६०, १८८१, ८५, ८७, ८९.
 माष a particular weight (of metal etc.);
 bean (grain) ६०९, ९०४, ०५, १३, १७,
 २१, १०७१, १६७४, ८८, ८९, १७१८, २३,
 १९४४, ६८.
 माषक a particular weight ८५५, ९२१, ५४,
 ५९, १६२८, ७४, ७५, १८३०, १९२७, ६६.
 माषिक consisting of a *Mās'a* १८११, ३०.
 माष्य amounting to one *Mās'a* १९४४.
 मास a month १५१३, २६, ६०, १६१८, १९, ५२,
 ८७, १७०७, ५८, १८४५, १९२७, ३०, ४२,
 ४६, ७७.

मासवृद्धि monthly interest ६११, ८११.
 मासिक monthly ८७५, १५१३, २६, ६०, ८९.
 मित्र a friend; N. of *Āditya* ६७२, ८००, ०७,
 ४२, ६२, ९७६, ७९, ९४, ९७, ९८, १००१,
 ०२, ११४३, १२०१, १६१२, २३, ४६, ४७,
 ५२, ७२, १८३६, ३८, ९६, १९२४, २९, ६६,
 ८३.
 मित्रघ्न killing a friend ११११, १६.
 मित्रदात a friend helper १११५.
 मित्रपुत्र friend's son १३५५.
 मित्रहस्तस्थ (a pledge) kept with the friend
 (of a creditor) ६४७.
 मिथुन a pair (male female or a couple);
 sexual union ९६७, ७७, ८१, १००१, ०४,
 ०८, ०९, १०, ३४, ११८१, १२५५, ६०, १३८५,
 १४१५, ३०, १८३६, ३७, १९७६.
 मिथ्या false; illusory ८६०, ११९५, १६९९,
 १७७१, ७२, ७८, ८६, ९२, १८४९, ५१, ७६,
 १९१९, २९, ६४, ६५, ६८.
 मिथ्यादूषिन् a false accuser १७६९.
 मिथ्याभियोगिन् see मिथ्यावादिन् ७३०.
 मिथ्याभोग fraudulent possession; enjoyment
 with a false title ८२७.
 मिथ्यामहाभियोगिन् falsely accusing of a great
 crime १६१०.
 मिथ्यावादिन् speaking falsely; a liar; a false
 accuser १०३६, १७०६, १८४७, १९२७.
 मीढुष् liberal (applied to a god) ८१०,
 ११५९.
 मुक्त released; set free ७१३, १०२३, ५९, ११८४,
 १६६६, १७५९, १८५०, १९७९, ८८.
 मुक्तकेश see प्रकीर्णकेश १७०२, ५१.
 मुक्तभावा (landed property) whose revenue
 is remitted ८७२.
 मुक्ता a pearl ६३२, ८८८, ९४, १२१९, १७५९,
 १९८८.
 मुख mouth; face ६०४, ७३७, ८६०, ९१०, २८,
 १०८५, १११४, १२५९, ७१, ७९, ८१, १३४८,
 ९१, १६०३, २१, ८३, ८५, १७६०, १८०७,
 १९४१, ६६, ६७.

मुखरोग्नि diseased in the mouth १९६५.

मुखमेग (an impotent) one deprived of the scrotum (Dr. Hass); one who needs sexual enjoyment in his own mouth and not in vulva १०९४.

मुख्य head; leader ८६०, ६२, ६३, ७४, १११, १५२४, १६८९, १७११.

मुण्ड having the tonsured head १६८९, १८५९.

मुण्डक a stem of a tree १९६५.

मुण्डन shaving the head १६४४, ८९, १७७१, १८४८, ९०, ९१.

मुण्डा (a close shaved) female mendicant १०२८.

मुण्डिम N. of a man १६०१, ०२.

मुद्ग Mudga beans १०७१, १७२३.

मुद्गर a cudgel १६७४.

मुद्रा a seal ७५०, ८६३, १६४९, ८९.

मुनि a sage ७६४, १११३, १८, १२८४, ८७, १३२९, ५१, १५३०, १७६७, १९२७, ४६, ६५, ८३.

मुनिपत्नी wife of a *Rshi* १३२९.

मुषित plundered; robbed ७३५, १६२०, ८५, १७५७, ६२, ६६.

मुष्टि handful १७२३, ६१, ६३, १८९१.

मुष्टिका a hammer १६८०.

मुसल a wooden pestal used for cleaning rice ७६४, ८१२, १६५८, ६४, ६७, १७०२.

मूक dumb १३९२, १६६७, ७९.

मूढ stupefied; foolish ७९३, ८००, ०४, ६१, ८९, ९६.

मूत्र urine ८३६, ९५९, १४०२, १६७२, १७७२, ८, १८३२, ३४, ५९, ६०, ६३.

मूखे foolish; a fool; blockhead १११७, १८, १४५८.

मूर्धन् the forehead १६२०, १८३२, १९६६, ६७, ८५.

मूल principal; original amount or property; roots; foundation; bottom; a particular constellation ७७९, २९, ३०,

३१, ३५, ३६, ७७, ७१५, २६, ३०, ३१, ३२, ५२, ५३, ५९, ६०, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ८६४, ९१, ९००, १८, ४९, ५६, ६२, १०३२, ६२, ७६, ८०, १२८२, १३८५, १४५८, १६१४, ३०, ४२, ४६, ६१, ६३, ६५, ७०, ७१, ७२, १७१९, २२, २३, ४४, ४९, ५२, ५३, ६५, ६६, १८०६, ५६, ८४, १९२२, २४, ३६, ३८, ४३.

मूलकर्मन् see मूलक्रिया १६३१, ८०, १७६०, १९३०.

मूलक्रिया employment of roots for magical purposes; practice of incantation with roots १०२३.

मूलखानक a root-digger ९३७, ५१.

मूलनाश loss or lapsing of the principal ६४९, ५८.

मूलप्रणिहित old spies turned thieves(?) १६९६, १९२९.

मूलवर्धन a particular constellation ९९९.

मूलभाज् one who receives the principal ७३०.

मूलहानि see मूलनाश ६५१.

मूल्य price; value ६११, ३२, ३३, ३८, ४०, ५१, ५५, ५८, ६१, ७२५, ३१, ३५, ३६, ३७, ५५, ५७, ६१, ६३, ६४, ६५, ६६, ६८, ८०७, १७, ४३, ५५, ७८, ८३, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९१, ९३, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, ०१, ०४, ०५, २१, ३०, १०४४, १२२५, १३७७, १४५४, १६०९, ११, १४, ३०, ३३, ४६, ६८, ७०, ७२, ७३, ७४, ७७, ७८, ८४, ८८, ८९, १७०५, १७, १८, ३४, ४८, ५०, ५७, ५८, ५९, ६३, ९७, १८०६, २२, १९३०, ७१, ७२.

मूल्यकल्पना valuation ८९९.

मूल्यनाश see मूलनाश ८१७.

मूल्यवर्धन increase in value or price ९२८.

मूल्यवृद्धि see मूल्यवर्धन ९२८.

मूषक a mouse ७८६

मूषा crucible १६८०.

मूषिक a mouse १९२४, २५.

मृग a deer; beast ९०६, १९, ४७, ४८, १२८४, १६१७, १८१०, ३४, १९२५.

मृगया hunting १०३१.

मृगवन a forest for beasts १६१७.

मृत dead ६५४, ६६, ७००, ०३, १०, १२, २६, ३०, ३६, ४७, ६६, ६८, ७७, ८०६, ९०८, ०९, १२, १६, ४७, १०१४, २१, २२, २४, २६, ३०, ४५, ६०, ६३, ८८, ११००, ०७, १०, ११, १२, १५, १६, १७, १८, १९, १२६९, ७३, ७८, १४०४, १३, ३०, ४८, ५६, १५१३, १७, २३, २४, २६, २७, ४१, ४२, ४४, ५५, ५८, ६०, ६१, १६०१, १८, ३७, ४८, ५२, ९३, १७९९, १८१७, २२, ४८, ५०, १९३३, ७६, ७९, ८४, ८८.

मृतक impurity contracted through the death of a relation १३७४.

मृतपत्नी a widow १९४४.

मृतपत्नी a widow १८९२.

मृतपुत्र one whose son is dead १३६३.

मृतप्रजा (a woman) whose children are dead १०२०, ५७.

मृतभर्तृका a widow १३७३, १४०२, १५१८.

मृतवत्सा whose offsprings or new-born die ९२०.

मृतवित्त property of a dead man १५२६.

मृतापत्या (a woman) whose children are dead १०३०.

मृताहिक the funeral rite to be observed on the day of any one's death १५८९.

मृत्तिका earth १९४२, ६६, ६७.

मृत्यु the god of death; death ६०४, ७९१, १०३२, ३३, ७३, १६०१, ०२, ०८, १७६१, १९३६.

मृदुष्माण्ड earthen-ware १६१४, ७१, १७४५.

मृध्रवाच् of hostile speech १९७१.

मृन्मय earthen-ware; made of earth ६०९, १६७०, ७७, १७१८, ४९.

मेखला the base or foundation of a wall or house ९५८.

मेढ्र membrum virile; penis १३५०, १६१९, १८०२, २९.

मेदिनी the land; earth; soil ९०१, ११४२, १२४४, १५८९.

मेध्य fit for sacrifice; pure ८२४, १००६, ८६,

१८३७, ४०, १९३९.

मेनका N. of an *Apsaras* १२८७.

मेना a woman ९७०.

मेव measurable ८८६, १६७१, १७१६, ५०.

मेव ram; sheep १८३७, १९१४.

मैत्र friendly present १२११, १५, ३२, १९८३.

मैत्रावरुण(णी) belonging to *mitra* and *varuna* ९९५, १६०१.

मैत्रेयी N. of the wife of *Yājñavalkya* १०१०, १४०५, २४.

मैथिली N. of *Sītā* १०७६, ७७, १३२९.

मैथुन copulation; sexual union १०३३, ३६, ३८, १२६६, १३७७, १६७६, १८४४, ५०, ९२, १९७७.

मोक्तव्य to be released or set free ६७४, ८३७, १६४६.

मोक्ष release; divorce; giving; spending ७१०, ९०, ८१७, ४०, ९२७, १०३६, १४६१, १६५८, ६४, ६७, १७०२, ११, ५१, १८००, १९७८.

मोक्षण release; rescue ७८९.

मोक्षधर्म the path of emancipation १०३१.

मोक्षित released ८३०.

मोष fruitless ७९१, ८४४, ६१, १०७३, ११०३, १२६७, ७१, ७२, १८९३, ९६, १९८३.

मोषबीज (an impotent) one whose semen is devoid of strength १०९४, ९५.

मोचन releasing १६०४.

मोचयितव्य to be released ८३३.

मोचिन् one who sets free ११११.

मोच्य to be released १६१९, ४८, १७६८, ९४, १९१३, १५.

मोष theft; thief १६६५, ९८, १७५६, ५७, ६३, ६६, १९२९.

मोषक a thief १६४९.

मोह error; folly; infatuation ७३४, ८०१, २०, ९४६, १०२९, ५४, ६८, ११०९, १९, १६१४, १८, १७७२, ९१, ९२, ९८, १८१४, ४६, ५६, ८१, १९१४, २७, ८३.

मोहित infatuated १०३०, १११७, १६१६, १८९०

मोजवत belonging to the *mujaavat* hill १८९३.
मौजिवन्धन the ceremony of sacred thread १३७३.

मौण्ड्य shaving of the head; tonsure १०९९,
१४०२, १६७२, १८४३, ५८, ६०, ६३, ६९.

मौद्गल्य N. of a *Rishi* १०२०.

मौर्य(र्व) iron made die (used in dice) १९०५.

मौल indigenous inhabitant; senior mem-
ber of a congregation ९३६, ४६, ५१, ५५,
५६, ५६९.

मौल सामन्त neighbours who are the original
inhabitants ९३६.

मौहूर्तिक one who tells almanac १६७९.

म्लेच्छ a foreigner ८७, १८३३, १९१५, ८८.

यक्ष्मन् illness; disease in general ९८४, ९२,
९३, १००२, ०४.

यजन sacrificing १३८४.

यजनक्रिया a sacrifice ८७३, ९२९, ३०.

यजमान the institutor of a sacrifice ६०१,
०४, ७७२, ९१, ८१४, ९०२, ०३, २४, १००४,
०६, ०९, १५३०, ९४, ९७.

यज्ञ a sacrifice ७७३, ९१, ८०८, १३, ९९४,
१००६, ०७, ०९, १४, २३, २६, ५९, ६०,
११२६, ४४, ६१, १२५५, ५८, ६२, ८१,
८३, ८४, १३६३, ९७, १४१४, ५७, १५८८,
९६, १६०२, ४८, ६८, १७००, २३, २४, २७,
९३, १८३७, ४१, ९६, १९३०, ३९, ४०, ६६,
७६, ७८, ८०, ८१, ८४, ८८.

यज्ञपात्र a sacrificial vessel १०७५, १११९.

यज्ञमुख introduction to a sacrifice १००९.

यज्ञवास्तु a place for sacrifice ११६१.

यज्ञवैशाल disturbance or profanation of
a sacrifice १५९४.

यज्ञशमल a fault in a sacrifice ६०१.

यज्ञसिद्धि completion of a sacrifice १०२३.

यज्ञादुपगम property obtained from a sacri-
fice ११२६.

यज्ञिय worthy of a sacrifice ८१४, ९२४, ८४,
९९, १००२, ०४, ०५, १९६५.

यज्ञोपवीत the sacred thread १९८९.

यज्वन् a sacrificer ७७२, १२५८, १७२२.

यति an ascetic १११७, १४०४, १५०९, ९५,
१६०३, १९४३, ८६.

यत्न attempt; exertion १६७४, ९२, ९९, १७५२,
६२, १९०६, २९, ६५.

यत्रकचनजात see यत्रकचनोत्पादित १२८२, १३५६.

यत्रकचनोत्पादित the son born by any woman
whomsoever १२७९.

यत्रकचोत्पादित see यत्रकचनोत्पादित १३७३.

यथाकामवध्य to be chastised or punished at
pleasure ८१३.

य(या)थाकामिन् according to will, pleasure
or choice १०८१, १६१७.

यथाकालोपयोग्य to be used according to time
१२२८.

यथाक्रम according to order or succession
७१०, २९, ३१, ८४८, ११०३, ४२, १२३९, ५१,
१३५५, १५२५, १६२८.

यथान्याय according to rule १०३०.

यथाविधि properly; according to the precept
or rule; suitably ७४३, ४८, ५१, ५६,
८८, ९५४, १०२९, ४१, ५१, ६६, ६९, १२८६,
१३५६, १४२२, १५७१, ८७.

यथाशास्त्र according to the codes of law ११४२.

यथाश्रुत corresponding to (what has been)
an agreed report ४४८.

यथासंभाषित according to the (previous)
agreement ७३७, ७१, ७२, ८४३.

ययु N. of an ancient hero; N. of the son of
yayāti; N. of a tribe ८१०, ६१, १३९१,
१९८६.

यदृच्छायात wanton murder १६१९.

यन्त्र an instrument; rein १६५३, १८०७.

यम N. of the *As'vins*; N. of the god of
death; twin-born; N. of a law-giver
६०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ६१, ७५६, ९६३,
७७, ७८, १००२, ०४, ०७, ११११, २२, ९४,
१२३४, ३६, ६७, ७१, ८६, १७४४, ५१,
१८३६, १९०२, ३०, ३१, ३६, ६४, ६५, ८०,
८५.

यमख्य Yama's abode १२८८.

यमलोक Yama's world १२६७, ७१.

यमी N. of Yama's twin sister ६०१, ०४, ८५७, ९७७, ७६, १८३६.

यमुना N. of the river १९२०, २१.

ययाति N. of a king १३७४, ९१.

बज्ज barley-corn १०७१, १७२३, ४५, १८३८, १९००, ६६, ६७, ६८.

जन्म a legitimate son of a Kṣatriya and Vaiśhyā ११०५.

यवस a kind of grass १८९२.

यवाग्र gruel १६८७.

यविष्ठ youngest ११४३.

यवीयस् younger ११६६, ८२, ८६, ९१, ९७, १२१०, ३३, १३१६, ९२, ९७, १५८६, १९८३, ८८.

वज्रस् beautiful appearance; glory; fame; victory ७५१, ८४२, ६०, १००३, ०६, ३०, ६१, ७५, ७७, १११९, १६१२, २२, ५०, ९९, १७२५, २७, १८७०, १९७०, ८१.

यष्टि a staff १६३०, १९२९.

याग a sacrifice १९८७.

याचन soliciting ७५६.

याचमान one soliciting or petitioning ७०६.

याचित anything borrowed; article lent for use; demanded; solicited ७३२, ३५, ४६, ४९, ५१, ५२, ५४, ५५, ६४, ६८, ८०२, ०७, ६३, ८४, १७३६.

याचितकं विदे याचित ६३३, ७३६, ५२, ५३, ५४, ५६, ९८, १६८४, १२२२.

याच्यमान being asked for or solicited ६२७, ३०, ३२, ३३, ९५, ७०५, ३१, ४२, ४८, ५१, ५४, ५६.

याजक a sacrificer ७७०, ७२, १७६१.

याजन the act of making a sacrifice १६१६, ९७, १९४०.

याज्ञवल्क्य N. of a Rṣhi १००७, ०८, १०, ७७, १४०५, २४, १९८२.

प्राज्ञसेनी a patronymic of Draupadī ८१८.

प्राज्य a sacrificer; one on whose behalf a

'sacrifice is performed; sacrificial (property)' ७७१, ७२, ७६, ८३, ९०, ११३१, १२२५, ३१, ३२, १६१०, ६८, ७२, १७०३, १९२६, ८५.

याज्या sacrificial text or verse १३८५, १५९६.

याज्यागत acquired by sacrificing १९२९.

यातनास्थान torture-place ११११.

यातयामन् not fresh ८१८, १२५८.

यातु a driver १६२१, १८०७.

यात्रा expedition; journey ८६०.

यादव a descendant of yadu ८६०, ६१.

यादुरी embracing voluptuously ९६६.

यादृच्छिक accidental; selfwilled; (a pledge) to be released at any time; an officiating priest who does as he pleases; (a son) who offers himself spontaneously ६५०, ७८३, १३५०.

यान a vehicle of any kind; carriage ८५०, ११८४, १२४६, १६१८, २१, ३७, ७२, १८०७, २०, १९१९, २७, ३३, ४४, ४५.

यानविधि method regarding expedition ८६०.

यानस्थ seated in a couch १६२१.

यामन् a sacrifice ११५९.

यावत्स्थितिप्रमाण being in force for all times or in every circumstance ६७८.

यावदयोचत (आधि:) (a pledge) to be retained till the debt has been discharged ६४८.

याशु sexual union ९६६.

युक्त appointed; reasonable ७९३, ८०४, ७६, १०३०, ३४, ११०९, ८१, १२०४, १४५७, १६७९, १९२२, २५, २९, ३०, ३१, ३५, ३६, ५४, ६२, ६४, ६६, ६८, ७३, ७५, ७६, ८५, ८८.

युक्ति reasoning ८७६, १८१३.

युग a yoke; an age of the world; period ८३१, ९२३, ७७, ११०९, १३७३, १६५५, १८३६, १९३०.

युग्मा (रात्रि:) even (night) १०७९.

युय a cart; carriage-driver (a bull) १८०८, ०९, १९, १९३३.

युग्यकृत (a merchandise) which one has agreed to carry to its destination ८५०.

युद्ध fight १६०३.

युद्धमित्ति vide युद्धे प्राप्त ८१९.

युद्धवहारिक booty in war १२४४.

युद्धे प्राप्त (a slave) made captive in war ८३०, ३२.

युद्धोपदेशक instigating for a fight or battle १६५०.

युद्धोपलब्ध obtained by fighting ११३१.

युधिष्ठिर N. of the eldest of the five sons of *Pandū* ८१८, १९, १०२७, २८, ३२, १२४३, ४४, ८६, ८७, १३७६, १४२९, ७३, १९८३, ८४.

युवति a young woman ९६५, ६९, ७०, ७१, ७९, ८०, ८१, १०००, ०२, ०३, ०६, ५८, १८३७.

युवन् a youth ९७०, ७९, ८०, १०००, १८४३.

युवश a youth ९७५.

यूथ a herd; flock १६१९.

यूप a post; pillar १२७८.

योजन any instrument for tying or fastening; a rope ८५९, ९८३, ९८, १००२, १७९१, १८०७.

योग union; contrivance; fraud; right or value; penance ७८४, ८४०, ६१, ६३, १०४४, ७०, ९५, १११८, १२३३, १४२४, ५४, १६१६, ५९, ७४, ८०, १७६७, १८८५, १९२५, ३०, ४३, ६६, ६७, ८२.

योगक्षेम the means of securing protection; property destined for pious uses and sacrifices ६११, ९०७, १२०४, ०६, ०९, २३, १९८२.

योगसुरा intoxicating medical drink १६८१, ८२.

योजन a particular measure of distance; (about 4 miles); arrangement ७६६, ९३२, ६२, १३५६, १६६४, १७८९.

योज्य to be used or employed १२२८.

योनि the womb; female organ of genera-

tion; origin; abode; race; species ६०५, ७९४, ८०८, ९६, ९२३, ६३, ६६, ७०, ७५, ७८, ८०, ८१, ८३, ८९, ९१, ९३, १०१३, २४, ३१, ७०, ७१, ७४, ७५, १५१२, १६८४, १८३६, ३७, ४८, ५०, ८४, ९२, ९५, १३३१, ७९.

योनि संबंध a blood-relation १०१८, २२.

योषा a young woman ९७५.

योषा a young woman (according to *Sāyana stuti-hymn*) ८११, ९८०.

योषा a maiden; a young woman ९६३, ६४, ६५, ६७, ७०, ७१, ७३, ७५, ७६, ७९, ८०, १००१, ०३, ०७, ०८, ०९, ११०९, १२५७, ५९, १८३६, ७९.

योषित् see योषा ६८२, ८३, ९९, ७०८, १०, १४, ९९६, ९९, १०११, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ४७, ५१, ५३, ५५, ५८, ५९, ६४, ८६, ९५, ११०६, ०९, १२, १९, १२५९, १३९३, १४००, ०४, ५७, १५२३, १६४०, ५१, १८८८, १९२७, ४५, ५२, ७७, ७८, ८८.

योषिद्ग्राह one who takes the wife of a deceased man ६८६, ७१०, १५.

यौतक a woman's dowry; property given at marriage; hoarding; separation १३९८, १४२८, २९, ३७, १५७५, १९८४.

यौन matrimonial connection १६१६.

यौवन adolescence; youthfulness १०२०, २३, ३१, ३२, ४५, ५९, ७६, ९९, १११४, १७, १२८५, १३८८, १५५५, १९७७.

यौवनस्था being in youth १४०४, ६६.

रक्त red; blood १६७४, १७६०, १८३५.

रक्तागम menstruation १०२४, ११०९.

रक्षण protection; the act of guarding; preservation ७२९, ८१९, ५९, १०३३, ४९, ११०६, २९, १२६३, १६०८, ६१, ७३, ७७, ७९, ८८, ९२, १७००, १९१६, २७, २९, ३१, ३६, ३९, ५१, ५७, ६२.

रक्षपाल a protector; guard ६७७.

रक्षमाण being guarded ९९८, १०३१, १११८.

रक्षस a demon १२२४, २५.

रक्ष् the act of guarding or protecting

८०५, ६२, ९६१, १०३३, ११०१, १२४४, १६३१,
 ५४, ८९, ९८, १९२९, ३६, ३९, ६२, ७६.
 रक्षित guarded; protected ८६०, १०४६, ४८,
 ७९, १११८, १६६८, १९७६, ७९.
 रक्षित् a protector ७७७, १०३२, ४५, १७०१.
 रक्षिन् a guard; sentinel ७२८, १६८१.
 रक्षोघ्न a demon-killer १९२५.
 रक्ष्य to be kept ८४६, ४९, १८४४, ४५, ५६,
 १९४७, ४८.
 रक्ष्यमाणा being protected or guarded १०४६.
 रक्ष्या to be guarded or protected १०३१,
 ३२, ३३, ४६, ८१, ११०६.
 रङ्गावतार an actor १८४५.
 रङ्गोपजीविन् an actor ७८४.
 रजक a washerman ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४,
 १५२०, १६७४.
 रजत silver ६०९, ३२, १६६९, ७२, १७१६, ३४,
 ४७, ५०, ६७.
 रजस्वला a menstruating woman १०१६, १९,
 ११०६, १६१०, १९४१, ७७.
 रज्जु a string; rope ८२६, १०३५, १६१४, १६,
 ५२, ७७, १७१८, ९४, ९९, १८१२, ३५, १९०२,
 ३८, ७४, ७७.
 रति conjugal happiness; the deity presiding
 over conjugal happiness १०३१, ५२, ७५,
 १११४, २७, १९७८, ८१,
 रत्न a jewel ६३४, ८९२, ९०८, १११९, ८४,
 १६१४, १८, ४६, ७०, ७५, ८८, १७११, ४५,
 ५०, १८९७.
 रथ a chariot ७७५, ८११, १४, ९२३, २६,
 ११६५, ८१, १५१३, १६१८, २९, ७२, १७११,
 १३, १८०९, १९००, २९, ७७, ८९.
 रथकार a chariot-maker; a carpenter ११८५,
 १२३४.
 रथिन् possessing or going in a chariot
 ८११.
 रथ्या street; main-road ८२९, ९२६, २७, ४६,
 १२०७, २८, १८३६, १९८०.
 रत्र्ण a hole; defect १६२६, ५०.
 रवि wealth ८०९, ९८१, ८५, ९९, १०००, ०१,

६२, ०६, ११५९.
 रवि the sun god १९६५, ६६.
 रविम a string; rein; ray of light ८६०, १६१५,
 २१, १८०७, १९३०.
 रस the sap; any liquid; poison ६०९, १०,
 ३१, २६, ३४, ६८, ७८४, ८६, ९०, ८६३,
 ९९, ९१९, १००३, १५२६, १६१३, ७१, ८०,
 ८२, १९२५, ३८, ८१.
 रसद a poison-giver १६८०.
 रहःकन्य clandestine purchase ७६३.
 रहस्य bringing forth a child in secret ९६९,
 १२५८.
 रहस्यप्रणिपात secret permission; secretly
 requesting (a judge) to hear ७३७.
 रहोदत्त clandestine gift or deposit ७५०, ५१.
 राका the goddess presiding over the actual
 day of full moon १००५, १५९५.
 राक्षस one of the eight forms of marriage
 (the seizure of a girl); a demon १०३४,
 ९६, ९८, १४३०, १९६९.
 राग colour; desire; affection १०२६, ११०२,
 १६७४, ८०, १७९१, १८४९, ८५.
 राघव a descendant of Rāghu (here Rāma)
 १०७५, ७६.
 राजकर्म royal business ८५१.
 राजकारिता (a boundary) fixed or determined
 by a king ९६१.
 राजकार्यनियुक्त a government servant ६७२.
 राजकिंस्त्रियिन् one who being a king has
 committed a transgression (Monier
 Williams); suffering from a dangerous
 disease (esp. from consumption)
 [vivādaratnākara] १०३४, १११२.
 राजकीय of or belonging to a king ८६३.
 राजकृत made or performed by a king ७३१.
 राजकोश a treasury १६८७.
 राजक्रीडा a game or play common to a king
 (only) १६४९, १९४२.
 राजगामि escheating to the king (as property
 ' etc. to which there is no heir) ९६१,

७४८, १४७०, ७३, १५१२, २३, २७, १६५५,
७६, १९४९, ५०, ६१.
अजगृहीत seized by a king ९१८.
अजग्राह्य to be confiscated or seized by a
king ६७७.
अजत made of silver ८६४, ९२१, १३७३, १७६७,
१९६८.
अजतमाष a silver coin ९२१.
अजदण्ड punishment inflicted by a king
१३७४, १८३१.
अजदत्ता (land) bestowed by a king ९५१.
अजदायिन् a royal servant ७३७.
अजदुष्ट detrimental to a king १६५२.
अजदैव see राजदैविक ८४४, ४४.
अजदैविक (misfortune) proceeding from the
king or fate ६७७, ७३२, ४५, ५३, ८४६,
९५१.
अजद्रव्य king's due or property ७१६, १७६४,
१९४२.
अजद्रोह treason; sedition १९६५.
अजद्विष inimical to the king; despised by
the king; sedition; seditious १०३७,
१३९२, १४३१, १६१८, ३७, १९३३.
राजधन royal property १९४८.
राजधर्म king's duty १२४३, १९२१, ३१, ४१.
राजधर्म्य legal acquisition of the king ७५७.
राजन् a king; noble ५९९, ६१०, ११, ३५,
५६, ६०, ६१, ७२, ७६, ७७, ७१५, १६,
१८, २२, २४, २७, २९, ३०, ३१, ३५, ३६,
६२, ६४, ८१, ८३, ८८, ९०, ९४, ९५,
८८, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २४, ३१,
३३, ३८, ४३, ५३, ५५, ५९, ६०, ६१, ६२,
६३, ६५, ७१, ७४, ७६, ७८, ८०, ९१२,
१६, २६, २९, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४१,
४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५, ६१, ७३,
८८, ९२, ९६, ९७, १००१, ०३, ०५, ९५,
१७, ९९, ११०२, ०६, १८, २१, २२, ४३,
८५, १२४३, ४४, ७३, ७८, ८६, ९४, १३२९,
६३, ७४, ७६, ७७, ८४, ९१, ९७, १४०३,
२९, ६४, ६७, ६९, ७०, ७३, ७४, ७८,

१५१२, १४, १८, २४, २६, २७, ३०, ५५,
८५, १६००, ०१, ०६, ०९, ११, १२, १८,
१९, २१, २२, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३७, ३९, ४५, ४६, ४८, ५०, ५२, ५४,
५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४,
६५, ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ७५,
८१, ८२, ८७, ९०, ९५, ९८, १७००,
०१, ०२, ०३, ०४, ०६, १०, १२, १७, २०,
२३, २७, २८, ३१, ४५, ४८, ५१, ५७,
५९, ६०, ६१, ६२, ६६, ६७, ६९, ७०,
८०, ८३, ८७, ८८, ९२, ९४, ९६, १८०६,
२८, २९, ३५, ३८, ३९, ४२, ४३, ४४,
४९, ५१, ५९, ६५, ६६, ७०, ८४, ८८,
९०, ९१, ९५, ९६, ९७, १९००, ०३, ०४,
०५, ०६, ०७, ०८, ०९, ११, १२, १३,
१४, १५, १६, १८, २०, २१, २२, २३,
२४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३३, ३५, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३,
४४, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४, ५५,
५६, ५७, ६०, ६१, ६४, ६६, ६८, ६९,
७०, ७५, ७६, ७९, ८३, ८४, ८५, ८६,
८९.
राजन्य N. of the *Kṣatriya* caste; a man of
royal family ८३६, ९९४, ९९, १००९, २४,
१२४०, ८७, १४६४, १६००, १७६९, ७४,
१८३९, ४५, ४६, ९६.
राजन्यवन्धु a man of royal descent १००९.
राजन्या a woman belonging to the *Kṣatriya*
caste १०२२, २३, २६, १८४५.
राजन्यापुत्र son by a *Kṣatriya* woman १२३८,
३९.
राजपण्य a fine article १६८८.
राजपत्नी king's wife; queen ८६३, १६३९.
राजपथ a royal road ७८६.
राजपरिमह belonging to a king; king's ha-
rem १६८९.
राजपुंस् a royal servant १९४४.
राजपुत्र a prince ८१९, ६३, १३२९, १६७१,
७२, १९८४.
राजपुत्री a princess ८१८, १२८५.

राजपुरुष a royal servant or minister ६८०,
१०३९, १६४७, १७३२.

राजपुरुष see राजपुरुष ७६६, ६८, ६९, ८६, १७५९,
६०.

राजप्रताप royal edict १८५०.

राजप्रसविनी begetting a royal offspring; bring-
ing forth a son destined to be a
king ८६३.

राजप्रसाद royal favour ८७५, ९४९.

राजभय danger or fear from a king ७५५.

राजभाग king's share ८७५, १७५९, १९१३, १४.

राजभार्यागमन intercourse with a king's wife
१८५०.

राजमन्त्रभेदक one who insults king's council
१६१९.

राजमार्ग a royal or public road ९२६, २७, ३९,
५९, १६१६, ३१, १८४८, १९२९.

राजयक्ष्मन् a dangerous disease (esp. consump-
tion) ९९२, १११८.

राजयोग्य befitting a king; suitable for
royalty ७७८.

राजर्षि a royal sage १०६८, १२८६.

राजवचन royal decree १६८७.

राजवन a royal forest; a good forest १८००.

राजवृत्ति royal avocation १६४९, १९४२.

राजवृद्धि king's interest १९१३.

राजशब्दिन् vide राजशब्दोपजीविन् ८६३.

राजशब्दोपजीविन् living by the title of a *Rājan*
८६२.

राजशासन royal order or decree ८७५, ७६,
९४४, १६१३, १८, ४०, १९३२, ३५, ३६, ४२.

राजसर्प a particular measure १९६८.

राजसूय N. of a sacrifice १८९७.

राजस्व king's property ९२५.

राजदेश royal order १८८८.

राजाभिदेवी N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.

राजार्थ royal property १६४९.

राज्जुशाल made of the *Rajju-dala*-tree
१६०२.

राक्षी a queen १२८६, १८८२.

राज्य kingdom ६८०, ७४५, ८९०, १०६८,
१२४४, १३६४, ७३, ७६, ७७, ९१, १६०९,
१९, ४६, १८९६, १९०५, ३०, ३१, ७०,
८४, ८५.

राज्यभाज् kingdom-possessor १३७७.

राज्यविभ्रम disturbance in the kingdom
६८०.

रात्रि night १७०७, १९२५, २७, ४३, ७७.

रात्रि night ८६३, १६८६, ८७, १७११, ६४, १८३६,
४०, ९७, १९२३, २४, ६४, ६५, ६७, ७६.

रात्रिसंचारिन् moving at night; a night-guard
१७५४.

राधस् wealth ११५८.

राम N. of the king of *Ayodhyā* १०७५, ७६,
७७, १३२९.

रामा a charming woman; courtesan ८१४,
९९४, १०२७, १९८४.

राष्ट्र country; kingdom ७९२, ८६४, ६७, ९२०,
३२, ९९, १००८, १४६४, १६०१, १२, २७, ३९,
४६, ५३, ६३, ८२, ९२, ९३, ९८, ९९, १७१०,
३९, ५६, ५७, ६०, १८३९, ४०, ९०, १९०५,
०७, १३, २१, २९, ३०, ३२, ४३, ६५, ७०,
८६.

राष्ट्रभृत् a tributary prince ६०१, ०३, ०५,
१९०२.

राष्ट्रविलोप invasion of a country; destruction
of a country part ७३७.

राष्ट्रसंवाप national calamity; contry-wide
danger ७१५.

राष्ट्रान्तर a foreign country ८९८.

राष्ट्रिक a country-man १७५७.

रासभ an ass १२८३.

रिक्थ inheritance; legacy ६७९, ९८, ७१५,
१०२२, ११२२, ४४, ३७, ४८, ४९, ५१,
९५, १२०१, ०७, ५४, ५५, ६१, ६९, ७२,
७८, ८०, ८२, ८३, ८६, ८८, ९५, १३२१,
२२, २६, २७, ४७, ५६, ८४, ९०, ९६,
१४०३, १६, २९, ३२, ६२, ६३, ६४, ६५,
७३, ७४, ७५, १५२७, १९४९, ५०, ५३,
७८.

रिक्थग्राह one who receives inheritance ६८६.

रिक्थग्राहिन् see रिक्थग्राह ६७८, ७१५.

रिक्थजात collected property १२४६.

रिक्थप्रतिषेध denial of inheritance १२५४.

रिक्थभागिन् inheriting or sharing property;
an heir १२०१, १४७८, १५०९, २७.

रिक्थभाज् vide रिक्थभागिन् ६७७, ७०८, १०, १६,
१२६३, ७०, १३५५, ७४, ९६, १४०३, १५४०,
१९८६.

रिक्थमूल having ancestral property as the
basis ११४७.

रिक्थलोभ greed to obtain inheritance १२७२.

रिक्थविभाग the division of inheritance ११४७,
४८, ८३, १५८८.

रिक्थहर inheriting property ३७९, ८०, १३१४.

रिक्थहर्तु see रिक्थहर ७१०.

रिक्थांशभागिन् entitled to a share in the in-
heritance १३९०.

रिक्थापह्नारिन् one who illegally takes away
inheritance १६२६.

रिक्थिन् inheriting property; an heir ६७२,
८२, ८६, ७१५, २७, १२२४, २७, २९, १३४२,
१४५७, ५९, ७१, १५८१, ८२.

रिपु an enemy ६००, ८६१, १९६६.

रिचिचान being emptied or resigned ७९१,
१२५८.

रिष्ट broken (pillar) ११२०.

रीति bell-metal ६०९.

रत्नप्रतरण having a gold-ornamented outer
garment १००२.

रुचिक्रय voluntary purchase ८९८.

रुज् illness; disease ८००.

रुत a disease ११२०.

रुद्र N. of a god ८५८, ९०२, ०३, ९१, १००८,
११६१, ६२, १४१५, १८४०, ९७.

रुश्ली a maiden ९६५, ८४.

रुश्र harsh १०७१, १९७०.

रूप handsome form or appearance; a kind
of punishment ६५७, ७४२, ८६१, ८८,
९०६, १००१, ३०, ३२, ४८, ९६, ११४६, ६६,

१२६०, १३७६, १५९७, १६१४, ६७, ७४, ८३,
८४, ८६, ८७, १७५७, ६३, ७१, १८३६, ४०,
८५, ९७, १९१५, १७, ३६, ५३, ५४, ६२, ६५,
७७, ८६.

रूपदर्शक a superintendent of coin १६७५.

रूपाजीवा a harlot १८५०.

रूपाभिगृहीत one who is seized with stolen
articles १६८३.

रूपाभिग्रह seizure of stolen articles १६८२,
८३, ८४.

रूप्य silver ६३४, ८९९, १६७४, ७५, १९६७.

रूप्यनिष्कक a particular silver coin १९६८.

रूप्यमान a particular measure १९६८.

रूप्यमाषक a particular silver *Māsa* १७६७.

रेकणस् property left by bequest; inherited
possession १२५३.

रेतज (son) born from (one's own) seed
१२८७.

रेतस् semen virile १११३, १८३७, ४०, ४१,
१९७७.

रेतोषस् the giver of the seed; a begetter
१२६७, ७१, ८८, १९८५.

रेतोषा a woman begetting a child from a
man other than her husband १०१७.

रेष्मन् a whirlwind ८४२.

रै property; possession; wealth ८१०, ११२०,
५८, ५९, १२५३, १९००, ०२.

रैभी a particular verse in *Atharvaveda*
८११, १०००.

रोग illness; disease ९२१, १०९७, ५३, ६४,
१३८९, ९८, १६६७.

रोग (षण्ड) one who has been deprived of
his potency by illness १०९४.

रोगात् suffering from disease ७११, ८४, ८५४,
१०५६, १३९३.

रोगिन् suffering from a disease ७०७, ०९, ८७,
८०४, ७५, १०५६, ५७, ११४७, ४८, १३९३,
१७५९, ७९.

रोचना a particular yellow pigment ९०९,
१०२८, १९७६.

रोचनी cornhill १२६.

रोचमाना pleasing १६४, १०५३.

रोद wailing १००३.

रोदसी heaven and earth १६४, ७०.

रोध obstruction; a lock-up १६९०.

रोम hair १६७३, ७७, १७३५, ४७, ४९.

रोमश hairy; the pudenda १२२, ७४, ८८.

रोमशा a woman १६६.

रोष anger; irascibility ८६२, १११९, १६१६.

रोषदान gift through irascibility; gift for the sake of taking vengeance ७९४.

रोषित infuriated १६२१.

रोहिणी a particular constellation १०७७.

रोहित a female deer १८४०.

रौद्र concerning Rudra १८९७.

रौरव a particular hell १६५१, १९६५.

लक्षण mark; land mark; characteristic ६४८, ८६१, ६३, ९३७, ४४, ४६, ५८, १०३३, ५०, ७०, ११३१, १६४२, ८४, १७८८, १८८४, ८९, १९२७, ४०, ४५,

लक्षण्य having good signs १२४३.

लक्षित marked १६१, १०७०, १११९, १७०७, ६१, १८००, १९२७.

लगुड a staff १७०२, १८३०.

लम्बक a surety; bail ६०८, २८, ६१, ७३, ७७, ७८६.

लङ्घन transgression; insult १६१८, १९७८.

लङ्घिन् a transgressor ८७७.

लता a creeper १६०९, ७०, ८७, १७९८, १८००, २३, ३३.

लब्ध obtained; (a slave) received (as a gift); acceptance; ancestral property; adopted (son); ८०५, १७, २९, ७५, ९१९, ११२३, २९, ३१, १२५५, २३, २४, २५, २७, २८, ३२, १३५०, १४५३, ५४, ५९, १५७४, १६६८, ८१, ८३, ८४, १८५७, ६३, ६६, १९०७, २८, ६०, ७६, ८५.

ललाट the forehead १६०६, ०९, २७, ४४, ८७.

लव wool; hair ६१२, ३०.

लघुन leek १०२५, ७१.

लाक्षा lac १६७४, १९३८.

लाङ्गल a plough ७६४, १९६७.

लाम interest; profit; finding or friendly donation ६२४, ३१, ३४, ३५, ३६, ५१, ७२९, ३४, ७७, ७९, ८४, ८५, ८६, ९०, ८००, ०४, ४७, ४९, ६२, ८८, ९१, ९६, ९७, ९५१, ८६, ११२६, १२२३, १४६१, १६८४, १७३१, १९१५, २५, ४२.

लामहानि loss of interest ६४८.

लिखित a document; written; N. of a law-giver ६५७, ६१, ६९, ७८, ७९, ७१३, २९, ३१, ८७३, १४५७, १९००.

लिङ्ग a mark; generative organ ७३७, ९३५, ४४, ५१, १६८०, ८३, ८४, १८२२, ४७, ५०, ७४, ८६, ९१, १९५८.

लिङ्गिन् wearing a distinguishing mark (like the Buddha ascetic); an ascetic ७११, १४०४, १६८३, १९२७, ४२, ४६.

लिङ्गोद्धार removal of the male organ १८४१.

लिच्छिविक N. of a people ८६२.

लिबुजा a creeper ८५७, ९७८, ९६, १८३६.

लुण्ठन seizing; pulling १७९६.

लुब्ध covetous ७९३, ८६८, ७३, १५७३, १९३९, ७५.

लुब्धक a hunter १०३८, १९२५.

लेख writing १८८१, ८७.

लेखित a written bond १२२२.

लेख्य written statement; document ६०८, ३६, ५४, ५६, ६०, ७६, ७९, ८९, ९०, ७०६, २५, २६, २७, ३०, ८६, ८६३, १५६९, ८०, ८१, १७६३.

लेख्यकृत done in writing ६८५.

लेख्यक्रिया writing ८७३.

लेख्यप्रत्यय documentary evidence १२५.

लेख्यारूढ committed to writing; recorded ६२८, ५०, ९५५.

लेपन anointing १११९, १६८५.

लेपमाज् a paternal ancestor (in the 4th, 5th, 6th degrees) १३८३.

लेपिन् see लेपमात्र १२६५.

लेश inferential evidence १७५३.

लोक the world; people; heaven ६०१,
०२, ०३, ०४, ०५, ७६, ७९४, ८०८,
१९, ३१, ८६, ९०३, २४, २५, ३४, ८३,
९१, १०००, ०१, ०२, ०६, ०९, १०, २०,
२२, २६, २७, २८, ३०, ३३, ५१, ६४, ७५, ७६,
७७, ७९, ११११, १२, १५, १८, १९, २२, ६१,
६२, ९७, १२४४, ६० ६१, ६२, ६४, ७१, ७९,
८२, ८३, ८४, ८६, ८९, ९७, १३०२,
२९, ५०, ७७, ८५, ९०, १४७४, १५२४, ८०,
९२, १६००, ०२, ०३, ४६, ५२, ५५,
९४, १७०१, २७, ८७, ९१, १८४१, ५६, ६९,
८७, ९०, ९१, ९६, १९०२, ०५, १६, १८, २९,
३०, ३१, ३६, ४०, ४३, ६५, ६६, ७०, ७१,
७४, ७८, ७९, ८१, ८३, ८४, ८५, ८८.

लोकगुप्ति protection of the populace १३८४.

लोकपाल a king १९३०.

लोकप्रचार popular tradition १७६७.

लोकमातृ the mother of the world १०३३.

लोकयात्रा worldly affairs; conduct of men
८६१, १०५१, ५२.

लोकाचार popular usage १५१२.

लोक्य conducive to the attainment of a
better world १२६२.

लोचन the eye १०३२, १८९१, १९८५.

लोप loss १०३८, ३९, १९३३, ४१.

लोपामुद्रा N. of a woman ९६८.

लोभ stolen thing १६८२, १७४०, ५२, ६०, ६२,
६५.

लोभ covetousness ६१०, ५१, ८५५, ६१, ६४,
९५२, ५७, १०२२, १२४३, ८६, १३७६, ९७,
१६२९, ४५, ४६, १७०६, ५९, १८८५, १९१४,
२७, ६५, ७५.

लोमन् hair; wool ६०७, ७६५, ९५, १६०३, २१.

लोमपाद N. of the king of *Angas* १३२९.

लोष्ट a lump of earth ९५१, १६२१, ३०, १७९९,
१८०६, १९, १९३३.

लोह iron ६२६, ७३१, ८९४, १६७०, ७७, ८०,
१७४५, ४६, ६५, ६७, ९९, १९३१, ३६.

लोहित red-coloured; copper; blood ९९६,
१२५९, १७९३, १८०३, २९, ४५, १९७७.

लौकिक secular; customary ८०७, १११८, १९६८.

लौकिकी यात्रा worldly intercourse १३९२.

वंश the line of pedigree; a family; the
bamboo १०३०, ३१, १२०४, १३२९, ८४,
१५६९, १९८५.

वंशपरित्यक्त one who abandons his family
११११.

वंशमात्रकर a mere propagator of family
१३५५, ७४.

वंशवृद्धि growth or continuity of a family
१२८५.

वंश्य member of a family ९४७.

वक्तव्यता aspersion ९०७.

वक्तृ a speaker ८७६, १००४, १६४९, ८०, १७९२,
१९४२.

वक्त्र the mouth १०२५, १७७६, ८८, ९४.

वक्षगा udder १००२.

वङ्ग tin; lead; brass १७६७.

वचन speech; saying ६०९, ३६, ७५३, ८६७,
६८, ७४, १११९, १७७०, ७८, ८६, ९१,
१८५०, १९४०, ६४, ६५, ८५.

वचस् see वचन १०८४, १५९६, ९७.

वज्र *Indra's* thunderbolt ६०९, ८१२, ९४,
९१८, १३८५, १५९७.

वञ्चक a deceiver ७८५, ८९६, १६९३, १७५८,
५९, १९१४, २९.

वञ्चना fraudulent act ७८५.

वडवा a female slave; a harlot; prostitute
८३२, ५१.

वडवाभृत a kind of slave (one enslaved on
account of his being connected with
a female slave) ८३२.

वडवामुख N. of the entrance to the lower
regions at the south pole १०३२.

वडवाद्भित vide वडवाभृत ८३०.

वणिक्पथ way of merchants; commerce ८८८,
१५८१.

वणिग्दीप्ती assembly of merchants; market-

place ७६६, ६८, ६९.

वणिग्वात corporation of traders १९४२.

वणिज् a merchant; trader ६७७, ७२७, ७७,
८०, ८२, ८३, ८६, ८८, ८९, ९०, ८४९, ५५,
७५, ८८, ९२, ९५, ९४९, ११२४, १६११, ६३,
७६, ७८, १७३०, ३१, ५८, ६३, ६६, १९६५,
७५.

वण्ड tailless ११८१.

वत्स a calf ७४४, ८६१, ९०५, १७, १८, २०, २१,
१०१४, ७३, ७६, ११०२, १२७२, १६५६,
१९६५, ७६, ७९, ८९.

वत्सतरी a heifer ९१५.

वत्सनाम N. of a particular strong poison
१९६६.

वत्सप्रिय N. of a *Rshi* १६५६.

वत्सर year ६१०, २६, ७८२, ८४२, ५६, ८१, ९६,
९८, ९९, ९०१, ४८, १०६१, १९७५, ८०.

वत्सवत् N. of a son of *S'ūra* १३७६.

वत्सावत् N. of a *Rshi* १३७६.

वध corporal or capital punishment ८१७, १९,
२७, १०३२, ३३, ५८, १११३, १७, १४७३, १६०६,
१२, १७, १८, १९, २१, ४३, ४५, ४६, ४८, ४९,
५१, ५८, ६४, ६७, ७०, ७५, ८८, ८९, ९०, १७०१,
०२, ०५, ११, १३, १४, १६, ३९, ४८, ५०, ५४,
५५, ६०, ६१, ६५, ६६, ७३, ७४, ८८, १८००, ११,
३४, ४२, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०, ५९, ६६, ७२,
७४, ७५, ७६, ८३, ८८, ९२, १९१८, २९, ३०,
४२.

वधक a hang-man; executioner १७५४.

वधवण्ड corporal or capital punishment
१८४६, ९१, ९२.

वधप्राप्त deserving capital punishment १६४८.

वधवृत्ति living by execution १८२७.

वधशासन law regarding corporal punishment
१६४५.

वधू a girl; bride; newly married woman
८१०, ११, ९७१, ७९, ८४, ९३, ९६, १०००,
०१, ०२, ०४.

वधूमत् married; having a bride ८११.

वधु one who loves his wife or longs for

a wife ९७९, १०००, ०३.

वध्य to be punished ६३७, ९२१, १६०६, ०९,
१०, ४६, ६४, १७००, ५१, ५९, १८३२, ३५,
४४, ४६, ४७, १९३५, ४३, ६९.

वध्यकर्मन् capital crime १६०९.

वध्यघातिन् see वधक १८९०.

वध्र (वण्ड) (impotent) one whose testicles
have been castrated; a leathern strap
१०९४, ९५, १९१०.

वध्रिका a leathern strap १९०५.

वध्रिमती a woman ९८०.

वध्न्यश्च N. of a man ६००, १२५८.

वन a forest ७३७, ९०६, २१, ३२, ११६३, १२८७,
८८, १६३९, ९५, १८५१, ८०, १९२०, २१, २९,
४४.

वनगोचर a hunter; forester ९३६, ३७, ४०, ४४,
६२, ६३.

वनचोर a forest-robber १६८२.

वनस्थ a forest-dweller ७३२, १०७७, १४०४.

वनस्पति plant; tree ८४२, १००३, ३१, १५९८,
१६५७, १८००, ०४, ३४.

वनिताश्रुत a servant getting wages in the
form of co-habitation with a female
(slave) ८३४.

वनेचर see वनगोचर ९२१.

वन्ध्यभाव barrenness १३७६.

वन्ध्या a barren woman १०२४, ३०, ३४, ५७,
८७, ११००, ०१, १२, १३६३, ७६, १४३१.

वपन shaving १८४५.

वपुष्टर most beautiful ११६०.

वपुस् the body १९८९.

वप्र mound ६६०.

वमन vomition (of accumulated wealth)
१९२४.

वयस् age; a bird ६९५, १२२४, १७३८, ९५,
१९१०, ६९, ८७.

वयोव्यस् strong; vigorous ९९५, ११५८.

वर one who choseth; a wooer; suitor;
superior; boon ९९७, ९८, १०००, ०२, ०४,
२१, २४, ३०, ३१, ४१, ७७, ८१, ९५, ९७.

९८, ११०९, १६, ८३, १२८५, ८६, १३७४,
८४, ८५, १४६३, १५९८, ९९, १६०३, ६७,
१७९३, १८९१, ९६, १९७५, ७७, ७८, ८४,
८५.
वरण choice १०९३, १८४८.
वर्द benefactor १०३१.
वरदान the granting of boon or request
१३९१.
वरोष fault or defect of a woover or bride-
groom ८७९, १०२३, १९७५.
वरप्रयोग living by skilful fraud १६८३.
वरयितृ a bridegroom; suitor ८७९.
वरुण N. of a deity ५९९, ७९२, ८५८,
९७६, ८३, ९१, ९७, ९८, १००१, ०५, ११४३,
१४६४, १५४०, ९१, १६०१, ०३, १८३६, ३७,
३८, ४०, ५१, ९३, ९६, १९३०, ३३, ४३, ७०.
वरुणपाश *varuna's* snare १००६.
वरुण्य belonging to *varuna* १००८, १८४१.
वर्ग a class ८३०, ६३, ७६, १११९, १६८०.
वर्चस् energy; vigour; excrement ९८६,
९६, ९९, १००१, ०२, ०३, १२५९.
वर्चस्स्थान dung-hill ९५३.
वर्ण colour; caste ६०९, १०, १२, २४, ७०४,
३७, ५०, ८०९, १६, १८, १९, २४, २९, ३५,
३६, ३७, ४०, ६०, ७८, ७९, ९३०, ६८, ९२,
१०००, २३, २४, २७, २९, ४६, ६८, ९८,
११०५, १५, २०, ३०, ३१, ४२, ८३, ८४,
१२३८, ३९, ४०, ४३, ४४, ४५, ४९, ५१, ६६,
८५, ८६, ८७, १३६५, ९१, १४७३, ७८, ७९, १५९८,
९९, १६०७, १५, २३, २७, ५६, ६६, ७१, ७४,
७८, ८३, ८५, १७५३, ८३, ८४, १८२८, ४५,
४६, ५६, ५८, ६२, ८२, १९१६, १७, १८,
२०, २१, ३५, ४०, ४१, ५०, ५४, ५७, ६२,
६४, ८८.
वर्णक्रम the order of the castes ६१९, १०५३,
१२४३.
वर्णसंकर confusion of the castes ११०४, ०६,
१६०८, १२, १८५६, १९३३, ४१.
वर्णसंग confusion of the castes १९३१.
वर्णानुक्रम see वर्णक्रम ६१०, १२४०.

वर्णावर inferior in caste १२५०.
वर्णिन् a person belonging to one of the
four castes १९६५.
वर्णोत्तम member of the highest caste १६१८.
वर्षकी wife of a carpenter १११८.
वर्धन increase; aggregation ८६०, ९०२, ४६,
१११४, १९, २९, १९१४, २३, २४, ६५, ८२,
८४, ८५.
वर्मन् an armour; bark ६१०, ३०.
वर्ष a year; rain; rainy-season ९२७, ४२,
१०४३, १२८१, १३५०, ५१, १५७०, १७९३,
१८४८, १९२४, ६५, ८२, ८४.
वल N. of an *Asura* १९८०.
वल्य a courtyard ९०६.
वल्क see वल्कल १६७७.
वल्कल the bark of a tree १०२८, १७३३, ३५,
४७.
वल्ली a creeper ९३३, १६०९, ७०, १७१९, ९८.
वशा a barren woman १९५१.
वसत्कार the exclamation *Vasat* १००८.
वसति a dwelling place; residence; abode
९६२.
वसन a dress; clothes ८०२, १८, ९४०, १५२०,
१९८१.
वसिष्ठ N. of a law-giver ६०३, ०९, ११, २४,
१०५१, १२८२, ८५, १६५६, १९६५,
वसीयस् being more wealthy or opulent
७९१.
वसु wealth; property; N. of a deity
६३१, ८५८, ९९, ९७४, ८१, ८३, ८८, ९९,
१००१, ०२, ०३, ११५८, ५९, १२५७, ५९,
१३२४, ९२, १४२२, १९००, ८०.
वसुदेव N. of a son of *S'ura* १३७६, १९८६.
वसुधा the earth; country ७६४, १९८२.
वसुधरा the earth १९८६.
वस्यु desiring wealth ११२१.
वस्त a he-goat ११६६.
वस्तु object; article ८०७, १०.
वस्त्र a garment; clothes ६१०, २१, २६, ३०,
३५, ६८, ७३१, ८७७, १०६९, ११०६, १९.

१२०६, ०९, १९, २२, २३, २८, ३३,
१३६४, ७४, ७६, ८५, ९३, १४०४, १६,
१६१४, ४६, ६९, ७१, ७४, ८०, ८२,
८५, १७९८, १८००, ४९, ८१, ८५, ८७, ८९,
१९५२, ७१, ८७, ८८.
वस्त्रमिथुन a dress १०९८.
वस्त्र price; value ८७८.
वस्त्य valuable १८९४.
वहनु wedding; the bridal procession; nu-
ptial ceremony ९७१, ८४, ८५, १०००, ०१,
०२, ०४, १४२३.
वह्नि fire ९५९, १०३२, १२५४, ५५, १८९६, १९३६,
६७.
वह्निचय a fire place; hearth ९५३.
वह्नीशीवरी reeling on a couch or palan-
quin ९९८.
वह्नीशया see वह्नीशीवरी १७३.
वाक्काः chattering ९९९.
वाक्पातुष्य harshness of speech; defamation
१०२२, ३५, १६१५, १७६८, ७१, ७३, ८४, ८७,
८९, ९१, ९४, १८०१, ३०, ३१, ३३.
वाक्प्रतिपन्न accepted by word ६७९.
वाक्य speech १७९९, १८९१, १९२२, ४१, ४२.
८५.
वाक्यकरण executing the commands or words
of १३५०.
वाक्यानुयोग trial; cross-examination (to elicit
confession) १६८५, ८७.
वाक्शूर harsh in speech ८६०.
वाग्जीवन a buffoon ८४३, १७७२.
वाग्दण्ड verbal rebuke or reprimand १०३५,
१८३३.
वाग्दुष्ट a rude or insulting speaker १६२२,
१७८७, ९१, ९२.
वाग्धिग्दम reprimand and censure ८७४.
वाग्रोध the abstraction or suppression of
speech १७९६, १८१७.
वाच् speech; language ७२४, १०१२, २२, ५३,
१६५, १११३, १७७५, ८८, ९१, ९४, ९५,
४०, ४३, ६९, ९३, ९४, १९०३, ३६, ७०,

७४, ७५, ८१, ८५.
वाचिक a (deposit etc.) accepted by words;
consisting of words; slander ८९८, १७८१
८९.
वाच्य to be blamed ७२१.
वाज valuable possession; wealth food;
sacrificial food १००४, ११२२, १९००.
वाजपेय N. of a sacrifice १९७६.
वाजश्रवस् the patronymic of the father of
Naciketas ७९१, १००५.
वाजसाति victory; the winning of a prize or
booty (Monier Williams); distribution
of food (*Sāyana*) ६००, १००४.
वाजिन् spirited; warlike; steed ५९९, ७७५,
९०५, १९, ७२, ७३, ८१, १००१, १२५३,
५४, १७३६, ४५, ६१.
वाजिमेध N. of a sacrifice १९८५.
वाट a fence ९०६, १६२०.
वाटिका a garden; plantation ७९०.
वाणिज्य commerce; trade ७८४, ८१९, ४७,
११३०, ३१, ४२, १९२७, ३६, ८५.
वात wind or wind-god; N. of the father
of *Hanumant* ८४२, १३२९, १९८०.
वातरेतस् (an impotent) one whose semen is
evanescent as air १०९४.
वातायन a window ९२६, २७, ५३, १६८५.
वात्सीमाण्डवीपुत्र N. of a teacher १९८२.
वाद discussion; dispute; plaint; litigation
६७३, ७६, ७६५, ६८, ८३४, ४०, ५३, ९६,
९५१, १२२५, ८२, १७७४, ८७, ९३, १९१४.
वादप्रतिभू surety in litigation ६७६.
वादिहून (a suit) preferred by litigant १९१५,
४०.
वादिन् a disputant; plaintiff and defendant;
accuser ७३०, ६६, ६८, ८६७, ६८, ७४, ९९८,
१०१५, १७, ७५, ८८, १४००, १६१८, १७७०,
८७, १९४१, ४२.
वाद्य a musical instrument १३६४, १९३५.
वाधूय bridal garment ९८४, १००३.
वानप्रस्थ a *Brahmana* in the third stage of

life १३७३, १४७१, १५०९, १६०१, १९४४, ८६.
 बानलट्टी an outer part of the house ९२६.
 बानवेतन wages of wearing १६७३.
 बानस्पत्य a tree १००२, १७२२.
 बाप sowing ९३०.
 बापगोपनसंग्रहाः sowing; protecting and reaping the harvest ९५४.
 बापन the act of sowing ७९२.
 बापिका a reservoir of water; tank ९६२.
 बापित sown (as seed) ९१८.
 बापी well; a pond; pool ७९०, ९३४, ४८, ५०, १२२२, १६१३.
 बामक a particular mixed tribe १२८७.
 बायव्य N. of a particular *Soma* vessel shaped like mortars; the north-west १२५८, १५९४.
 बायु the god of the wind १००६, ११४३, १५९४, १९३०.
 बायुगीता sung by the wind god १०७१.
 बायुप्रोक्ता cited by the wind god १११६.
 बार sluice-gate; a day ९३०, १९६६.
 बारण elephant १७६१.
 बारि water ६५४, ८५४, ९५२, १९२१.
 बारिक ward; adviser ९४९.
 बारुक a melon १७६१, ६३, ६७.
 बारुण relating to the god *Varuna* १९३०, ६४.
 बारुणी any spirituous liquor १०१६.
 बारुण्य relating to the god *Varuna* १८९६.
 बारेवृत chosen १५९८, ९९.
 बार्षी N. of the wife of *Pracetas* १०२८.
 बार्ता trade; the science of livelihood ८६२, १७५७, १९३६.
 बार्दक(व्य) senility ९५०, १०२३, ७६, ८३, ९९, १३४९, १५१५, १९८७.
 बार्धुष usury ६२७.
 बार्धुषि(विन्) usurer ६०९, २४.
 बार्धुषिक vide बार्धुषि ६०९, ६११.
 बार्धुष्य usury ६३१.

बार्ष relating to the *Rshi Vrishā* १९८९.
 वार्षल relating to a *Sūdra* १९३७.
 वार्षिक annual ६११, ७९४, १५६०, १९३०.
 वार्ष्यायि N. of a *Rshi* १६६५.
 वाल the hair of any animal's tail ९०९, १८६७.
 वालुका sand ९३४.
 वावाता a favourite wife (of a king) १००४, ०५, ०६, ०९.
 वास residence; garment ८४२, ९४९, १०४८, १११४, १३७२, १४५७, १५६१, १६१६, १९, ८२, १७०२, ४०, १८६१, १९४२, ८६.
 वासनस्थ veiled in a garment or a piece of cloth ७४५.
 वासव N. of *Indra* ९९९.
 वास्तु clothing garment ६०४, ७६२, ८११, ६०, ९४, ९३७, ५७, ८४, ९६, ९७, १०००, ०१, ०३, २५, ९९, १११३, १२४४, ५४, ५९, ६०, १३६३, ८४, ८५, ९०, १४०२, ७३, १५२०, १६४२, ४५, ६५, ७४, १७०९, १६, ३३, ४५, ४८, ५०, ६७, १८५२, ८१, ८५, ८९, १९२७, ६६, ८१, ८४.
 वासि an axe १८९७.
 वास्तु a dwelling place; home; habitation; immovable or landed property ९२६, २९, ५५, ५८, १२३३.
 वास्तुविक्रय the sale of the land ९२९.
 वास्तुविभाग division of land १२०७.
 वास्तुविवाद law-suits about land ९२६.
 वास्तोष्पति N. of a deity ९८१, १८३७.
 वाह a carrier ८४२, ९२३, १९४४.
 वाहक a driver; carrier ८४६, ५०, ५३.
 वाहन a vehicle; carriage ७३१, ८५०, ६३, ९६१, १००२, ११९८, १२२३, ३१, १५८४, १६१८, २१, १९२८, ३०, ८७.
 वाहनकोष्ठ stable of horse etc. ९३०.
 वाहिनी a boat १९४४.
 वाश cattle; an ox or horse ६०७, १२, ३०, ३४, ७८६, ८९१, ९२, ९४, १२२२, ३०, १४५४, १९२५.

वाद्यजीविन् a cart-man; living on the profession of vehicle १२३५.

विक्र one whose hand is cut off १६६९.

विकर्मन् prohibited work १११६, ५२, १३९६, १६४९, १७१०, १९०७, ७६, ८४.

विकर्षण dragging asunder; searching; investigation ७३१.

विकल mutilated; maimed १३८९, १९८५.

विकल्प assignment of share; discrimination of share; alternate १२८२, १९०६, ७८.

विकृत with disfigurement; changed १७०५, ६५, १९३० ३८.

विकृष्ट a tilled piece of ground ९४४.

विकेशी N. of a class of demonical being of loose hair १००३, १८३९.

विक्रय sale ६३२, ३८, ५०, ५४, ५६, ७३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ५४, ५९, ६०, ६२, ६९, ८९, ९२, ८०३, ०४, ०५, १७, ३७, ७८, ८९, ९१, ९६, ९९, १००, ०१, २८, ३०, ३१ ३२, ११३०, १२५५, ७३, ८६, १३८४, ८५, १४२४, ४९, ५५, १५२३, ७५, ८५, ८७, ८८, ८९, १६७४, ७७, ७८, ८१, ८३, ९५, १७०७, ३१, ३३, ३६, ४१, ५४, १९०४, १९, २७, २९, ७२, ७५, ८३, ८८.

विक्रयिक a seller १६६९.

विक्रयिन् a seller ७६१, १६०९, ११, १८, १७०५, ३२, ५८, ६६, ९७, १९३०, ३२.

विक्रीणान a seller ८८८, १६१७, ७७.

विक्रीत sold ७६०, ६४, ६७, ७८, ८२३, ३३, ८५, ८९, ९५, ९४७, १३३४, १६७९.

विक्रीतक्रीतानुश्रय rescission of sale and purchase ७७८.

विक्रीता (girl) sold १२८६.

विक्रीयासंप्रदान non-delivery of a sold chattel ८८६.

विक्रेतु a vendor; seller ७५७, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ८७९, ८४, ८७, ८८, ९१, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९९, १००, ०१, १६३७, ७८, ८०, ८३, १७३२, ६७, १९३३. ७५.

विक्रेत्रनुश्रय repentance of a seller ९००.

विक्रेय to be sold ६५६, ८८५, १२८६, १३२९,

१७३३, १९३८, ३९.

विक्रोष्ट one who calls out or cries for help १६३४.

विख्यापन declaration १६५९.

विग्रह dispute १९१५.

विचारणा decision; pondering ९५१, ५५, १९७९.

विचारित decided १२२२.

विचृत the act of loosening or untying; N. of two stars ६०३, ०५.

विचेष्टित conduct; behaviour १६३९, १९३२.

विच्छिन्नपिण्ड one whose line or genealogy from the first ancestor is interrupted; one who is subsequent to the fourth generation ११९९.

विजय conquest ८१९, १८९७, १९७०.

विजर्जरा prostitute ८४२.

विजातीय heterogeneous; belonging to different castes ८९०, १३५५.

विजानि strange; foreign; having no wife ८४२.

विजामातृ unsatisfactory son-in-law ९६४.

विजावन् potent १२५८.

विजित acquired by conquest ११२३, १८९८.

विज्ञात known ७६६, ६८, ६९, ८५, ९६, १२७०, १९५०, ६०.

विज्ञान knowledge ८३४, ४२, १०७१, ११९३.

वितथ unreal; futile ६६२, ६५, ७१, ८४०, १०४१, १७७६, ९२, १९६४, ७४.

वितर्दि an altar १९२५.

वित्त wealth; property ६११, २४, ६१, ७७, ७९२, ९९, ८१७, ९७९, १०१०, १२२७, २८, ४३, ८१, १३५५, ६४, ७२, १४१६, २९, ३२, ४०, ५५, ७३, १५२७, १६१२, १७२७, ६६, १८९५, १९१७, ४१, ४३, ४९, ५०, ५५, ६२, ६९.

वित्तागम source of wealth ११२६.

विदथ house (sacrifice as connected with the house) ९८३.

विदथ्या fit for a sacrifice ९६७.

विदारण tearing asunder १७९९, १८२२.

विहल a kind of plant १९८३.

विदेव hostile to gods ८१४.

विद्य learned १२२७.

विद्या knowledge; learning ८२६, ३४, ५५, ६२, ७२, १०६१, ७६, ११०९, २७, ४१, ९३, १२१५, २१, २४, २५, २७, ३२, ६१, ६२, ८३, १३७६, १५५८, १६८१, १७५२, ९५, १९०४, ६२, ७३, ७४, ८७.

विद्याधन wealth acquired by learning; gains of science or learning १२११, २०, २१, २३, २५, २७.

विद्यानुपालिन् devoted to learning १२१०.

विद्याप्रतिज्ञा staking of knowledge; disputation १२२३, २५.

विद्याप्राप्त acquisition made by learning १२२४, ३१.

विद्याबलकृत (property) acquired by the power of magic or knowledge १२२५.

विद्यार्थ a student १६६६.

विद्यालब्ध acquired or gained by learning १८३०.

विद्यासंबन्ध relation by learning १०१३, २२.

विद्युत् flash; lightening ८४२.

विद्रुम coral ८८८.

विद्वेष hatred १६२३, १९१४.

विधन property-less; poor ६७८.

विधरण checking; restraining ९२४.

विधार्मिन् transgressing the religion १४५८.

विधवा a widow ६९८, ८६३, ९८०, १०६५, ६६, १११६, १७, १२५७, १३०८, ५०, ८४, १४०१, ०४, ६६, १९२२, ५१, ६३.

विधवागामिन् one who has intercourse with a widow १६३४.

विधवाधन widow's property १५२०.

विधवावेदन marrying a widow १०६७.

विधान rule; law; management ७५०, ८६, ८६०, ६१, ८१, ९११, १०२४, ६९, ११०२, ०६, ०९, १२४३, ४५, ५५, ९४, १३६२, ६४, ७१, ९३, १४३०, १८८४.

विधानक a rite १३७२.

विधानविधि performance of prescribed acts or rites १३७३.

विधि rule; law; a creator; activity; manner; rite ६२५, ३८, ५३, ५४, ६४, ७२, ७४, ७५, ७१०, ३२, ४१, ४६, ४९, ५१, ५४, ५९, ६३, ७०, ७९, ८५, ८८, ९०, ८०५, १९, ३४, ४०, ६९, ८८, ९६, ९४०, ४२, ४६, ५१, १०१९, २९, ३०, ६६, ६७, ७५, ८९, ९१, ९२, ९४, ९६, ११००, ०४, १०, १२, १९, २९, १२०३, २०, २३, ४४, ४६, ७८, ९४, १३३७, ४८, ६२, ७१, ७२, ७५, ७६, ८४, ९३, १४७९, १५८४, १६१६, ४८, ५०, ९०, १७२७, ४६, १८२५, ५४, १९०५, ०७, १०, ३१, ४१, ५२, ५३, ६२, ६४, ६६, ६७, ७८, ८५, ८८.

विधिदृष्ट prescribed by religious rule १२४३.

विधिपूर्वक according to rule; duly १२४४.

विधियोग the observance of a rule ७७६.

विधिवत् lawfully; according to rule १०१९, २१, ४१, ९१.

विधिवैषम्य contradiction with law ७३०.

विधृति a dam; barrier ९२५.

विध्वंसिता defiled १८९१.

विनता N. of the mother of *Garuda* ८४०.

विनय punishment; education ७२४, ५१, ६५, ८५१, ५३, ८७, ८८, ८९, ९१६, १८, १०३५, १६४४, १७८९, ९०, १८२६, २८, ३५, ८५, १९१२, १३.

विनष्ट destroyed; lost ६४२, ४९, ५५, ७३१, ३५, ३६, ३७, ९०४, ०५, ०८, १६, १६७३, १७४१.

विनाश utter loss; decay; destruction ६३८, ६०, ७५३, ५५, ५६, ८४३, ६०, ६१, ७६, ९१२, २०, ५९, १६२३, ३४, ४८, ५०, ५१, १७६४, ८१, १८३३, १९४२.

विनिपात ruin ७४०.

विनिमय exchange ८९०, ९१, ९६, ९९.

विनियोग use ११४२, १५५५, ६१.

विनीत educated; modest; well-behaved; obedient ८६१, १०२०, ७१, १११०, १४, १२२७.

विनेय punished or instructed ७२७, ८३, ९०, ८७१, ९४५, ४६, १०९७, ११७३, १७५९, १८८४.

विन्ध्य N. of the mountain १९२१.

विन्न (the son) acquired १३३४.

विन्ना a married woman १०८३.

विपणि traffic; sale ११२७.

विपत्ति adversity; misfortune ६७१, ८०७, १६७३, ७६, १७९९.

विपथ a kind of choriote ८४२.

विपरीत acting in a contrary manner; unequal unjustly ८६७, ९९, ९२९, ३८, ११४७; ४८, १६३९, ८२, १९१८, ३२, ६८.

विपर्यय transposition; alteration ६४८, ७३, ७२४, ४७, ६३, ९३४, ११३१, ८५, १६८५, १८४७, ८२, १९३३.

विप्र a Brāhmin; a member of the first and highest caste ७१५, २७, ८१९, ३५, ३६, ३७, ३९, ७२, १०१६, ६२, ७२, ११११, १३, १६, १२४६, ४७, ५१, ८८, १३७४, ७६, ७७, १५२४, ३०, १६०७, २३, २८, ३७, ५२, ५४, ५५, १७०२, ६१, ६२, ७१, ७४, ७६, ९०, ९२, १८१५, ९१, १९२२, २७, ३१, ३३, ४३, ६१, ६५, ७४, ८९.

विप्रकार bad behaviour; offence १०३६, ३८, १६१५.

विप्रतिपत्ति dispute; contrariety १९१९.

विप्रतिपन्न being mistaken १९१८.

विप्रदुष्टा deflowered woman; a bad woman (procuress of abortion) १०४१, ५८, १६३८, १९७९.

विप्रधन property of a Vipra १६४६.

विप्रयोग separation १०४४.

विप्रलुम्पक rapacious १७०१.

विप्रवाद varied statements १२८६.

विप्रसुता daughter of a Brāhmin १०२३.

विप्रस्व property of a Brāhmin ९२५, १२५२.

विप्रा a Brāhmana woman १११३, १८५८.

विप्रासुत a son by a Brāhmana wife १२५१.

विप्रव distress; calamity; confusion off-

ence ७७७, ९२०, ११०१, १०, १६२३.

विप्लुत one who has committed offence १०२५, १८६४.

विभक्त separated; divided; one who has received his share ६७९, ८०, ९०, ९६, ७१४, ८०३, १०३५, ११४१, ४२, ६९, ७२, ९९, १२०३, ४०, ४१, १५१८, २२, २६, ४१, ४३, ५६, ५७, ६१, ६५, ६७, ६८, ७२, ७४, ८०, ८१, ८२, ८४, ८५, ८७, ८८, १९८३.

विभक्तज a son born after partition १५६२, ६७, ६८.

विभक्तदायाद sharer of a divided oblation १४६८.

विभक्तव्य to be divided ८७५, ११४२, १२२१, ३७.

विभक्तु one who distributes; an apportioner ११५८.

विभजनीय to be divided १२२२.

विभजमान a distributor ११४४.

विभजिष्यमाण being divided or distributed ११८३, १२६५.

विभज्यमान being divided ११९४, १४१६, २८.

विभाग partition; division; distribution ८९९, ११२४, २५, ३२, ४२, ५५, ५७, ६८, ७३, ८१, ८४, ८५, ९२, ९४, ९९, १२०१, ०४, ०७, ११, २४, २५, २७, २९, ३०, ३२, ३४, ३५, ३८, ४०, ४३, ४४, ४५, ४६, ९७, १३१६, ४७, ५५, ८७, १४०४, ०५, १३, १४, १६, २७, ५७, ५९, १५४१, ४३, ६३, ६५, ६७, ६९, ७१, ७२, ७९, ८१, ८२, ८४, १६८६, १९०५, २१, ५०, ७५, ८३, ८७.

विभागकाल the time of effecting partition १२२९, ३१.

विभागधर्मसंदेह the fact of a legal partition called into question १५७९, ८२.

विभागनिश्चय doubt or suspicion regarding partition; denial or concealment of partition १५७५.

विभागभाज् a sharer १५६५.

विभागभावना ascertainment of share

१५७५, ८२.

विभागहेतु the reason of partition १५७५.

विभागानन्तरोत्पन्न one who is born after partition १५६२.

विभागार्ह entitled to a share ११८०.

विभाजन division १२०३.

विभाज्य divisible १२०६, ०९, २५, २७, १९८३, ८७.

विभावक proof ७५१.

विभावसु N. of a *Rshi* १९८३.

विभावित being proved; caused to appear ७०७, १६, १८, १९, २७, ४९ ८९७.

विभाव्य to be devided १७६५.

विभिन्नमातृक of different mothors १२३८.

विभीदक die for gambling १५९१, १८९३.

विभूषा a jewel १६१६.

विमद a protegee of the *As'vins* ९६४, ६५, ८०, ८२.

विमांस unclean meat (e. g. the flesh of dogs etc.) १६०९, १८, १७३२, ९७, १९३२.

विमिश्रण adulteration; mixture १७६४.

वियुक्त separated १०५५, ७६, ११०६.

वियोग separation; absence or want of ७५३, १११०, १६, १८, १९१८.

विरञ्चि N. of a Deity १९६६.

विराज् brilliance; excellence; political power १५९६, १८९६.

विरात्र midnight १६२०, ८३.

विरुद्ध contradictory १०२७, १९१८, ३१, ३५, ४२, ४३.

विरूप manifold; disfigured deformed ६०६, ९८९, १०००, ३०, ३२, ४८, १६७४, ८३.

विरोध contradiction; dispute; a litigation; law-suit ७५६, ९२५, १११९, १२२९, १६११, १३, २८, ३५, ८३.

विलेखित written ६५७.

विवदत् a disputant १९०७, २६.

विवदमान a disputant १९०७, ६५.

विवस्वत् sun-god; N. of a sage १००४, ५८, १११३.

विवाद case; law-suit; dispute ६२८, ७६, ७३०, ३४, ८८९, ९०७, १६, २९, ३०, ४०, ४४, ४६, ५५, १०२९, १६७४, १८९१, १९३३, ७०.

विवादपद a title of law ७९७, ८२४, ४८, ६२, ६९, ८६, ९३, १०९२, १६१५, १९२३.

विवादिन् contending party; a litigant ९३६, १११९.

विवासन banishment १६५९.

विवास्य to be exciled or banished ८५९, १६११, २७, १९०३.

विवाह a marriage; vehicle ६६२, ८०८, ७९, ९९४, १००४, ०५, ११, २८, २९, ३१, ३४, ५९, ६७, ९२, ९६, ९८, ११८४, ८५, १२३१, ३४, ६०, १३६२, ७१, ७६, ८४, १४१६, २८, ३०, ४०, ५२, ५३, ६०, ६२, ६३, ७४, १६५९, १९२१, ६४.

विवीत pasture-ground ९०५, ०६, १३, १४, १६, २०, २९, ३०, ३२, १६१९, २०, ३९, १७४३, ५४, ६३.

विश *Vaishya*; populace ७२९, ८०९, १०, ३६, ३७, १०२२ ९३, ११२२, १२४९, ५१, ८७, १३९६, १५१८, १६०७, १७७९, ९०, १८४६, ५९, ९९, १९६१, ६७.

विशसन dissecting ९८४.

विशंपति a king १२८७, १३२९.

विशुद्धर्ण paid debt ७०६.

विशोध्य to be cleared or discharged ७८५, ८९६, १६५०.

विशपति lord of people ९९८.

विशपत्नी the mistress of a house ९६९, ९३.

विश्व all; universe ८०९, १०, ५७, १००१, ०६, ६९, १४२३, १५९५, ९७, १८३६, ९९, १९००, ७१, ७७.

विश्वकर्मेन् N. of a son of *Bhuvana* ७९१, ९२.

विश्वजित् particular sacrifice ८०७.

विश्वस्तवन्नक one who makes breach of trust १७५९.

विश्वामित्र N. of a *Rshi* १२६०, ६१, ७८, १३७६, १९८१.

विश्रामसु N. of a deity १८२, १००२, ०३.
 निश्चास (surety for) assurance; trust; confidence ६७३, ७३७, ८६०, ७३, १५८२, १६७९.
 विश्वासक confidential ६४७.
 विश्वास्य surety for assurance ६७७.
 विष poison; the ordeal of poison ८०२, ९००, १०३२, ३३, ७६, १४६४, ६९, ७०, १६००, ०१, १२, १६, २६, ४३, ४७, ४८, ५०, १९१४, ३८, ६५, ६६, ६७.
 विषदा a woman giving poison १६१९, ३८.
 विषदायक a poisoner १६१९, ५२.
 विषदिव्य the ordeal of poison १९६६.
 विषम unequal; uneven; any serious calamity ७७०, ९०१, ०८, १६, ५८, ११८४, ९३, १२००, २२, १६१७, १७०५, ५४, १९३०, ७५, ८४.
 विषय object of senses १०४४, १११५, १६०६, ६४, १८५०, ७०, १९१४, २४, २५, ३६.
 विषयुक्त poisoned १६१५.
 विषहत dead due to poison १६१५.
 विषुरूप different in shape or colour १००४, १८३६.
 विषुची many-sided ८९०.
 विष्कम्भ width; extension ९६२.
 विष्टप a world ९२२, १२७२, ८२, ८९.
 विष्ठा excrement १३५०, १७७२.
 विष्णु N. of a deity १००२, ३०, ११४४, ८०, ८१, १५२४, १९७९.
 विष्णुक्तेन N. of a deity १३७६.
 विस्तवाद dispute ६०८, ५६, ७१, ७३, ७५१, ८६३, ७४.
 विसत्राह one who has lost his armour १६०७.
 विसर्ग abandonment; repudiation; granting; bestowal ९२५, २६, १०७२, ११४६, १२५५, १३८५, १४१५, ५८, १६६७.
 विस्रम्भ confidence; guarantee ६६९, ७४६.
 विहङ्ग a bird १०७४.
 विह्वननच्छेद diminution in carding १६७३.

विह्वनन laughter १८४६.
 विहार enjoyment; sports १०२६, २७, ३६, १२८४, १६१७, १९७३.
 विहित prescribed; enjoined ८१६, १०३९, ११४२, १२४३, ६६, १७३०.
 विहीन destitute or deprived of; absent ६०८, ७२४, १२७०, ७९, १३०९, १९६४.
 वीचि deceit; a hell ९७६.
 वीणा a musical instrument ८९९.
 वीर a son; hero; a learned Brahmin; a king ८०९, १९, ९०२, ६४, ७२, ७५, ८७, ८८, १००२, ०५, १२५८, ५९, ६१, ८४, १३२९, ७६, १५९५, ९६, १६००, ५५, १८३६, ३९, १९५०.
 वीरण a kind of grass १८४५.
 वीरसू son-bearing ९८६, १००२, ८८, ११०९, १४००.
 वीरहत्या the killing of a man or hero १५९७.
 वीरहन् man or hero-killing; ९९५, १५९२, ९६, ९७.
 वीरुष् a plant; herb १६५७, १८२३, १९३८.
 वीर्य manliness; strength ९०३, १००८, ०९, ३१, १५९६, १८९६, १९७४, ८६.
 वृक a wolf ९०४, ०९, १६, ८९, १९००.
 वृक्ष a tree ८५७, ९६, ९१८, ४६, ५४, ५९, ६०, ६१, १५९८, १६००, २१, ९५, १७५४, ६०, १८२३, ३५, ३६, ९९, १९०२, २१, २९, ६५.
 वृजिन sin ६०१.
 वृत् an opposite gambler १९००.
 वृत्ति a fence ९०५, १०, १७, १९७६.
 वृत्त behaviour; practice; happening ६२४, ७३८, ४१, ४७, ४८, ८६, ८०६, ६०, १०२४, २८, २९, ३०, ३३, ५६, ६०, ७५, ७७, ९१, १११६, ८५, ९५, १३८६, ९०, ९१, १४३८, १५१८, १६३५, ४८, ५०, ७५, १७५३, ६०, ९१, १८९१, १९१७, १८, ३०, ३२, ३६, ६४, ६५, ७४.
 वृत्तमाण्ड a brass-vessel १६१४.
 वृत्ति livelihood; conduct; occupation ६२४, ८३, ९९, ८१५, १६, १८, १९, २०, २५, २६,

५१, ६१, ६३, ६५, ७०, ७३, ७८, १०३२, ३४,
६०, ७७, १११३, ८०, ८५, ९८, १३८५, ९१,
१४००, ०४, ३१, ६१, १५६८, ८७, १६४०, ४९,
६२, १७२३, ६६, ७१, ७२, १९२७, ३१, ३३,
३६, ३७, ३८, ४०, ७३, ७६, ८३, ८४.

वृत्र N. of a demon ६००, ८०९, १०, ४१, ७८,
९९९, ११२०, ८१, १९७१.

वृथादान idle promise or gift ६२७, ६३, ७८, ८५,
७०८, १५.

वृथाभोग enjoyment in vain १०२६, १३९०.

वृद्ध aged; old; grown ६८०, ९७, ७१२, ३७,
८१८, ६१, ७५, ९२५, २९, ३९, ४४, ४६, ४९,
५१, ५५, ५७, १०२५, ३०. ५८, १११४, १८,
४७, ४८, १२८५, १३७६, ९४, १४६८, १५१३,
२६, १६०७, १२, २४, ३१, ८६, १७०१, २८,
७०, १९२१, २७, २९, ३१, ३६, ४४, ६२,
६९.

वृद्धाश्रम the stage of renunciation ११६३.

वृद्धि interest; rate of interest; prosperity
augmentation ६०८, ०९, १०, ११, १२, १५,
१९, २४, २५, २६, २८, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५,
३६, ३८, ४०, ४२, ४५, ५०, ५१, ५५, ५८,
६०, ६१, ७७, ८०, ८१, ७०९, १५, २९, ३०,
३१, ३२, ३५, ८१, ८९३, ९५, ९४७, ४९, ११११,
९५, १२२८, ९४, १५२४, १६७३, ७५, ७७,
७९, १७०७, २८, ३०, ३४, ३५, ४७, ६३,
६७, १९०८, १४, ४३.

वृद्धिकर (विधि) rule of interest to be paid on
loan ६२५.

वृद्धिविधि see वृद्धिकरविधि ६२७, ३५.

वृश N. of a *Rāshī* १९८९.

वृश्चिकबन्ध a form of corporal punishment
१६८७.

वृष a bull ६९५, ९०६, ११, २०, १००९, १२३५,
४३, १६००, ३४, ७२, १९१४, २२.

वृषण the testicle १८०३, २९, ४३, ८६.

वृषभ a bull ९०५, १९, ७७, ८०, ८७, ९८, १०७३,
११६६, ८३, १२३४, ३५, ७२, १३५२, १८११,
३४, ३६.

वृषल low or mean or wicked fellow;

a *Sūdra*; a dancer १६४८, १८९०, ९५,
१९२२, ३७.

वृषली a degraded woman; a *Sūdra* woman
७७२, १०२३, १९४३.

वृषाकपि man-ape; a particular deity ९८७.

वृषोत्सर्ग letting loose a bull १३४९, १९८७.

वृष्टि rain ८६०.

वेणि the property of reunited co-parceners
११२६.

वेणिका a boat १९२४.

वेणी a braid of hair १०१६, १८८१.

वेणु a bamboo ८२६, ९३३, १०३५, १६१४, ७०,
१७१८, ४९, ९४, १८१२, ३५, १९२४, ७४.

वेतन payment; salary ७७१, ७२, ८२८, ३४,
४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ५३, ५५, ९२१, १६७३,
७४, ७५, ७९, १८७९, १९३६, ४०, ६९, ७५,
७६.

वेतनादान non-payment of wages ८४३, ४६.

वेतस् N. of a man, *Asura*, people or
country ११६०.

वेताल N. of one of *S'iva's* attendant १३७७.

वेतु a husband; one who gets १०४०,
१२६७, ७१.

वेत्र a kind of large reed १६७२, ८७, १९३८.

वेद the scriptures ६००, ८७२, ७३, १००६,
२७, ३३, ७५, ११५८, ९५, १२६१, ८१, ८२,
१३६३, ७६, ७७, ८४, ८५, १६०१, ०२, ०८,
४८, ५१, ५५, १७६८, ६९, ९०, १९२०, ४३,
६६, ८५.

वेदन wedding; confession १०४०, १११६,
१७५१, १८९४, १९२४.

वेदि an altar ६०१, ०४, १००७, ३४, ९८,
११४४.

वेदिका a balcony; shade (erected in a
courtyard); courtyard ९५३.

वेन N. of a king १०६८.

वेश the keeper of a brothel; a brothel;
dress १६७९, ९५, १७५४, १९२९, ४६.

वेशा a prostitute ८६२.

वेशमन् a habitation; house ९०६, २६, २७, २८,

३०, ४१, ५९, १०५३, ५८, १११२, १९, १२४६,
 १६१८, १९, २०, ३९, ८१, ८३, ८५, ८९,
 १७२४, १८००, ३२, ४०, १९७९.
 वेद्या a prostitute ८५१, ५५, १७६४, १८७९,
 ८३, ८४, ८९, ९०, १९४३, ७५.
 वेद्यागमिन् one who visits prostitutes १८८४.
 वेद्यालो a prostitute १९३५.
 वेष a dress ९२९, १६१६, ८६, १९८९.
 वैकृतक mercury १६७५.
 वैजान a descendent of the *Rshi vijāna*
 १९८९.
 वैण (ण्य) a particular mixed caste ११८५.
 वैणव made of bamboo १७१८, ४९.
 वैतस peculiar to reed ९८८.
 वैतहव्य a patronymic १४६४, १६००.
 वैदिक embodied in the *Vedas*; relating to
veda ७४१, १४०४, १५८८, १६५२.
 वैदेह belonging to the country of *videhas*
 १९८१.
 वैदेहक a merchant; a man belonging to the
vaideha caste ७३७, ७१, ८४३, ७८, १०३८,
 ११०५, ८५, १६२०, ७७, ७८, ७९.
 वैदेहिका a woman of the *vaideha* caste
 ११८५.
 वैदेही N. of *Sitā* १०७५, ७७.
 वैद्य versed in science; learned; a physician
 (accounted as a mixed caste) ७१५,
 १२०४, २०, २७, ८७, १७५८, १९८३.
 वैषव्य widow-hood १०३०, १११७.
 वैनासिकी having no nose (*Smṛtichandrikā*);
 causing destruction (वैनासिकी) १०२४.
 वैम्य (य्मी) N. of a king ९२४.
 वैमाज्य divisible ८७७.
 वैमीलक made of the terminalia *Bellerica*
 १९०३.
 वैयाप्य commerce; trade ७३६, ३७, १६१९,
 ८४, ८६.
 वैयाप्य see वैयाप्य ६९६.
 वैर enmity ८६२, १५९७, १६४७, ८३, ८६,
 १७७३, १९०६.

वैदेय wergild ९७२, १५९५, ९६.
 वैरनिर्यातन requital of enmity १६०६.
 वैरहत्य murder १५९६, ९७.
 वैरिन् an enemy १६१६.
 वैरूप्य deformity १०५८, ८३, १११३.
 वैवस्वत coming from or belonging to the
 sun १७५१, १९३६, ७०.
 वैवाहिक relating to marriage (debt, nuptial
 present; property) ७१२, ८०३, १०२६,
 ११२९, १२२८, १४१६, २२, २८, ६३.
 वैशंपायन N. of a *Rshi* १२८४, ८५, ८६, १९८६.
 वैशेषिक peculiar ११३१.
 वैश्य a *vaishya*; a man of the third caste;
 an agriculturist ६२७, ८०३, १७, १८, १९,
 २०, २३, ३६, ९९९, १०२४, ३९, ९३, ११०५,
 २३, २४, ३१, ४३, ८४, ८५, १२४०, ४३, ४५,
 ८७, ८८, १३६४, ६५, ७४, १५३०, १६०६,
 ०८, १०, १२, २०, २८, ३६, ७०, ७२, १७२१,
 २३, ५२, ६६, ६९, ७१, ७२, ७३, ७४, ८८,
 ९०, ९२, १८३९, ४५, ४६, ४८, ५०, ५९, ६०,
 ६३, ६४, ९०, ९१, ९६, १९२१, २७, २८, ३२,
 ३६, ५०, ६५, ७६.
 वैश्यजात the entire *vaishya* caste १३६५.
 वैश्यवृत्ति profession of a trader ७५२, १९३७,
 ३८.
 वैश्ययोनि the *vaishya* caste १५९२.
 वैश्यस्व property of a *vaishya* १२४४.
 वैश्या a *vaishya* woman १०२२, २३, ११००,
 ०५, १२, १२३९, ४३, ४४, ८७, ८८, १८५९,
 ६०.
 वैश्यागम co-habitation with a woman of
vaishya caste १८९१.
 वैश्याज a son of a *vaishya* १२४६.
 वैश्याजात a son by a *vaishya* wife १२५१.
 वैश्यापुत्र see वैश्याजात ११०५, १२३८, ४०, ४४, ४५,
 ४७.
 वैश्वदेव a daily sacrifice १११९, ४२, १५८८,
 ८९, १८९६.
 वैश्वानर consisting of all men ६०२, ०३, ०५,
 ८१४, १५९६.

भामिन् belonging to *Visudmitra* १२६१, १८९१.

वैषम्य inequality ७७०, ८९८, ९९.

ष्टिक dues of a compulsory servant; one who does compulsory service १९२२.

वैष्णव worshipping *Vishnu* १३६३, १९६८.

वैष्णवीसुत a particular son; a son of a *Sūdra* १२६६, १३५२.

वैहारिक pertaining to sport ८६२.

गोदृ a husband; bridegroom ७१५, ८८१, १२५५, १३०६, ०८, ४७, १४२९, १९७५.

व्यक्तिकारक basis of evidence ६६९.

व्यक्त deformed १०३५, ९७, १८२७.

व्यञ्जन condiment; pretext ८६३, ११०६, १६६६, ७९, ८१, १९७१, ७८.

व्यतिक्रम transgression ६३६, ८८१, ९०७, ११, १६, १०१८, ७६, १२६६, १६५५, १७७१, ७४, ८७, १८५३, १९३३, ३६, ४१, ७८, ८३.

व्यत्यास inversion; change ८००, ०५.

व्यपदिष्ट pointed out (by reliable persons); proved १६६७.

व्यपदेश excuse; pretext १७८७.

व्यपलापिन् one who denies (the debt) ७२७.

व्यभिचार adultery १०२१, ३१, ५०, ५३, ६४, ८६, ९९, १४०२, ५७, १८८७, १९४१, ६४.

व्यभिचारिणी an adulteress १०१६, २२, २४, ३१, ८६, १३८७, ९०, १४००, ०४.

व्यभिचारिन् an adulterer ८६४, ६५.

व्यय expenditure ६००, ९६, ७३७, ८१, ८५, ९०, ८४४, ६१, ९६०, १०४७, ५९, ८५, ११०६, १९, १२०१, १४४७, ५८, १५९५, ८०, ८१, १६१८, ७९, ८२, १७३२, ४१, ४२, ५२, ५३, ६५, ९९, १८००, ०५, १९, २१, ३१, ३३, ४९, १९२८, ७९.

व्ययन separation ९०२.

व्यवस्था regulation; decision ७२६, ३०, ५६, १३७३, ८४, १९२१.

व्यवस्थित regulated; decided ६१८, ७४८, ५६, ८१, ८७५, ११९१, १२५१, ५२, १३१०, १६, १५६८, ८७, १७८८, १९४३.

व्यवस्थिति see व्यवस्था १०४९.

व्यवहर्तृ a transactor १७२९.

व्यवहार transaction; business; legal action

६२८, ३५, ७७, ७१७, ७३, २५, २७, ३७, ७६०, ६२, ६५, ६६, ६८, ६९, ९८, ८६१, ६२, १०३४, ३७, ११३१, ४७, १६१३, १६, ७१, ८७, १७६७, १८१३, १९०७, ०९, १२, २२, २७, २८, ३३, ३६, ४०, ४६.

*व्यवहारक business-man ७००.

व्यवहारज्ञ major in law ६९५.

व्यवहारपद a title of law ७४६, ८०, ११३२.

व्यवहारप्रापण attainment of majority १२००, १९४८, ४९, ५०.

व्यवहारिन् a transactor १२०१, १६१६, ८०, ८३, १७३२, १९३२, ३६.

व्यवहित concealed ७४७, ५०.

व्यवाय sexual intercourse १०२१.

व्यसन danger; evil practice ६८०, ८४, ७१०, १५, ३५, ८१, ८२, ८३, ९०, ८१७, ४४, ५०, ७३, ९१६, १०१४, ३८, १४५७, १६८५, १७६४, १९१४, ३०.

व्याघात mutual malice १५८१, १९४१.

व्याघ्र a tiger ९१६, १८, १९, १२८७, १९६४.

व्याज disguise; fraud ७२७, ७८, ११३०, १९८३, ८७.

व्याजी an excess of 5% taken over the prescribed fine, value etc. upto 100 १६१४, ७५.

व्याध a hunter ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४, ९३७, ४४, ४७, ५१, १६८२.

व्याधि a disease ६११, ८४४, ७१, ९१८, १०३८, १११४, १७, १४३०, ४७, १६५१, १७५९, १९२४, ६५.

व्याधित diseased ६८०, ९७, ७१२, ३७, ७१, ८५१, ७९, १०२२, २५, ३०, ४१, ५६, ८७, १११२, १७, ५५, १२६९, १३०४, ८७, १४५७, १६८६, १७२८, १९२७.

व्यापाद killing १६४३, ४९, ८७.

व्याल a snake ८१२, ४३, ११११, १६, १७, १६१७, १९२४, २५.

व्यालग्राह a snake-catcher ९३७.

व्यालमाहिन् vide व्यालमाह ११११, १६, १७.
 व्याली a snake १११७.
 व्यावर्तन rejection ८९१.
 व्यावहारिक commercial ६११, १६८७.
 व्यासिद्ध prohibited; forbidden (as contra-
 band) ७७८.
 व्याहत (debt) repudiated (by the father)
 ७०९.
 व्याहृति the mystical utterance of the
 names of the seven worlds १२७३, १३८५.
 व्युच्चरन्ती (a woman) being faithless or dis-
 loyal (to her husband) १०२७, १२८५.
 व्युच्चरमाणा see व्युच्चरन्ती १०२७, १२८४.
 व्रज a cow-pen; a herd ७३५, ९०४, ११०२,
 १६८२, १७५४.
 व्रजिक N. of a particular corporation or
 tribe ८६२.
 व्रण a wound १६६७, ८२, ८७, १७९९, १८०५,
 १७, ३३, ३५, ९१, १९६५.
 व्रत a religious vow or practice ८१०, १२,
 ९७६, ७८, ८१, ९२, ९६, ९८, १०००, ०३, ०९,
 ११, १५, १६, २२, २३, २५, ३०, ५८, ६०,
 ६९, ७५, ७६, ७७, ११०९, १५, २०, १४७३,
 १५११, २०, २७, १५९९, १७०२, ६६, १८३६,
 ३७, १९२३, ३०, ४३, ७९.
 व्रतति a creeper ८१०.
 व्राजपति lord of troop or host ९२४.
 व्रात a troop; group ८७०, १८९५.
 व्रात्य a man of the vagrant class; an out-
 caste १२३४, ८७, ८८, १८२७, ६१.
 व्रीडादान gift out of shame ८०७.
 व्रीहि grains of rice १०७१, १७२३, ४५, १९६६.
 शंसु N. of a *Rshi* १७९३.
 शकट a carriage ८५५, १६२०, ७२.
 शकुन a bird ८१२, १९, ११२१, १२८१, ८७, १३५१.
 शकुन्त a bird १२८७, ८८, १३५०, १९८२.
 शकुन्तला N. of the daughter of *Menakā*
 १२८७, ८८, १९८५.
 शक्त able १६०४, १७७३, ८१, १८२०, १९२६,
 ३३, ७४.

शक्ति might; power ७२४, ११०९, ११, ९८३,
 १२२१, २४, ३०, १३४९, १६५०, ५३, १९६९,
 ७०.
 शक्र N. of *Indra* १२८७, १३९१, १८६९, ९०,
 १९४३.
 शम्भा powerful; friendly १००२.
 शङ्करात्मज *S'ankar's* son १३७७.
 शङ्का suspicion (of crime) १७४१, १७५२, ५३.
 शङ्कानिष्पन्न arrested under suspicion १६८६.
 शङ्कामिग्रह arrest under suspicion १६८२, ८३.
 शङ्कितक suspected (as a criminal) १६८६.
 शङ्कु a nail; spike १७७०, ५५, ८८.
 शङ्ख a conch-shell ८८८.
 शचीनाथ see शचीपति १९२४.
 शचीपति the husband of *Shachī* ९९९.
 शठ a rogue, ७१५, ८१९, १६३१.
 शतक्रतु an epithet of *Indra* ८६०, ९२४, ६९,
 ९९, १९७९.
 शतसु possessed of a hundred cows १६६०,
 १७२५.
 शतदाय giving or granting a hundred
 १५९५, ९६.
 शतमान a particular coin ८६४.
 शतवाही bringing hundred as a dowry
 १८४०.
 शताध्यक्ष the chief of hundred (villages)
 १९२१.
 शत्य amounting to hundred १०३८, १६१७,
 १७८१, १८४९, १९२२.
 शत्रु an enemy ६७२, ८०९, ६०, १०३३, १६८०,
 १९००, ६५.
 शद produce of a field ६०७, २९, ९१९, ५४,
 ६१.
 शपथ swearing; ordeal of *S'apatha* ६७३,
 ७२८, ४१, ५१, ८५, ८९६, ९५१, १६१०, ३४,
 ४८, ५०, १७५३, ५७, ६६, १८३२, १९२२, ६५.
 शफ an eighth; hoof ६००, ०१.
 शबल (धन) spotted (wealth) ११२९, ३०, १९८३,
 ८५.
 शमल blemish १००४, १५१४.

शमी the *S'amī* tree १३३, १७४५.

शमीक N. of the son of *S'ūra* १३७६.

शम्बर N. of a juggler १०३२.

शम्या a staff of *S'amya* tree १०९, १६८२.

शम्योष the grains or seed of a legume or pod १६६६.

शयन a bed; couch ९९८, १०२६, ९९, १११९, ८४, १२३३, ४३, ५७, १४०२, ३०, ५६, १५२०, २७, १७६५, ९४, १८४३, ६५, ९०.

शय्या see शयन ८६०, १०१६, २४, ४९, ८६, १२२३, १३८७, ९०, १४००, ७३, १५११, ५३, १६८१, ८७, ९०, १७९५, १८८५, ८७, ८९.

शर an arrow ९३३, ५०, ६१.

शरण protection; home ७५०, ५२, ८६१, १२६०, १८८२.

शरद् autumn १८९७, १९४३, ८५.

शरपत्र a kind of grass १८४५.

शरवर्हि a lair of reed १८४१.

शरशृष्टि the point of a reed or arrow १८४१.

शरमध्या a grand river १९४४.

शरव्या an arrow-shot १६००.

शरीर body ६०१, १०५४, ८५, १११६, १२८८, १३७४, १५१३, १६१६, ५२, ८५, १७६८, ७१, १८१२, ५०, १९८४.

शर्करा pebbles ९३४, ५०, ६१.

शर्मैसद् sitting behind a shelter ९६४.

शर्मिष्ठा N. of one of the wives of *Yayāti* १३९१.

शल्भ a locust १९२५.

शलाका any pointed instrument; an ablong piece of ivory or bone (used in gambling) ६०९, १६१७, १९०४, ०५, १०, ८९.

शलाकिन् a surgeon (?) ९२१.

शल्य a dart १८४१.

शल्य an arrow ९४८, ११२७, १९६३, ६४.

शव a corpse ९५१, १३०९, १९२५.

शश a kind of meteor १८३९.

शशीयसी N. of a woman ९७१.

शश्व a weapon ८६१, ६२, ६३, ७१, १६०४, ०७, ०८, १२, १६, १८, २०, २३, २६, ३७, ४३, ४७.

४८, ५१, ५२, ५४, ६७, ६८, ८३, ८६, ८९, १७१२, १७, ६५, ९६, १८१५, १९२५, २९, ३०, ३८, ६५.

शस्त्रदातृ one who furnishes arms १६४९.

शस्त्रयन्त्र weapon and vehicle (probably indicating *Ks'atriya* and *Vaishya*) ८६०.

शस्य corn ६३३, ८३५, ५२, ९०५, ५२, १२८२, १९४१, ७६, १७५८.

शाक a vegetable ६३०, ३४, १३५०, १६१४, ५७, ६५, ७०, १७१९, ४४, ४९, ६६, ६७, १९२४, ३८, ८२.

शाकुनिक a bird-catcher ९३७, ४४.

शाकुन्तल born of *S'akuntalā* १९८५.

शाक्य a *Buddhist* १९२२.

शाखा a branch ९४६, ६०, ६१, ६२, १८००, २०.

शाखिन् a tree ९६२, १८२२.

शाण a kind of measure १९६७, ६८.

शाण्डिली N. of a deity १०२८.

शातातप N. of a *Rshi* १३५५.

शान्तलभ (debt) the interest of which has ceased to accrue ६५३, ७०६, २६.

शान्ता N. of the daughter of *Dasharathu* १३२९.

शान्ति expiatory rite १९२४, २५.

शान्तिक expiatory (rite) ८७२.

शाप a curse ९३७, ५१, १३७४, १६१२, २६, ५०.

शामुल्य a woollen garment ९८३.

शारङ्गी N. of a woman १०५१.

शारद् bestowing autumns १००४.

शारदण्डायिनी N. of *S'ara-Dandāyani* १२८४.

शारीर corporal १६०९, १३, २७, ५२, ५९, ७१, ७२, १७७६, १८४५, ४७.

शार्दूल a lion १३२९, १९७६, ८५.

शाल a kind of tree १९६५.

शाला a house ९२६.

शालि rice १०७१, १९६७.

शालीन(षण्ड) modest; one timorous (impotent) ८७३, १०९४, ९५.

शाल्मली a particular tree १३३, १७०९, १९२७.

शासन order; punishment ८७२, ९४९, १०१९,

१६६७, ८९, ९५, १७०२, २९, ५१, १९२९.

शासनीय punishable १५८५, १८८८.

शासित taught १६५५.

शास्त्र order ११५८.

शास्त्र an instructor १६५५, १७५१, १८५१,
१९१८, २३, ८४.

शास्त्र scripture; law-book; science ६२४, ६०,
७१, ७१५, ८०४, २५, ३०, ३४, ६१, ९१, ९६१,
१०३२, ९४, १११०, ११, १३, १५, १९, ४२,
६६, १२४३, ४४, ६६, १४०२, १५२४, १६१९,
४२, ४३, ९२, १७६०, ८७, ८९, ९०, १८८५,
८९, १९१८, २९, ३१, ३५, ४१, ४२, ४३, ६५,
८८.

शास्य to be punished ७३५, ४३, ४९, ५५, ५६,
९६, ८१५, २६, ७४, ९१७, १६४६, १७६०,
९४.

शिशपा a kind of tree १९६५.

शिव्य the string of balance १९६६.

शिक्षक a teacher ७८८.

शिक्षा art; skill १६७५.

शिक्षित taught ८२७, १८४५.

शिक्षण see शिक्षा १००६.

शिखा a tuft or lock of hair on the crown
of the head ६२९, १३७४, १७९४.

शिखारिमिका vide शिखावृद्धि ६२९.

शिखावृद्धि hair-interest (i. e. interest recei-
ved every day) ६२९, ३०, ३१.

शित्वाहु having white fore-feet १८९७.

शित्वाल white tailed १८९७.

शिफा N. of a river; a stroke with a whip
९६४, १०३६, १६१०, ७६, १८६८.

शिरस् the head १५९७, १६१९, ४४, १७९८,
१८४०, ४५, ४८, ९०, १९७३.

शिरस्क (ordeal) with the condition of under-
going the punishment of defeat १९६५.

शिल्प art ७८७, ९०, ८१९, २४, २७, २८, ३४, ३५,
५५, ६२, १०६०, ११२७, ३०, ८१, १४५५,
१६६८, ९४, १९०४, २९, ७२, ८६.

शिल्पज्ञ an architect; artist १७५८.

शिल्पिदोष fault of a craftsman ७५५.

शिल्पिन् a craftsman; artist ७२७, ४९, ५५, ८७
८८, ८९, ९०, ८४३, ९५१, १६१७, ६२, ७६,
७७, ७९, १७३०, ६४, ६७, १९४१, ४२.

शिल्पिन्यास an article delivered to an artist
७५२.

शिशिर cold season १६८७.

शिशु a child ६९५, ९५०, १३६४, ७३, ९४,
१६६८, १९८४.

शिश्र the penis १८३२, ४३, ८२.

शिष्ट educated; prescribed; residue ६६३, ७८,
८५, ७१५, ११०९, १५, १६०५, १९२०.

शिष्य a pupil ६९६, ७०८, १२, ७१, ८२५, २६,
२८, ३५, ६०, ११३१, १२२५, ५१, ५२, १३५५,
१४७१, ७६, ७९, १५०९, १५१८, २०, २३,
२६, २७, ३०, १६३५, ५५, ६८, ७२, ८०,
१७०३, १८१२, ३३, ३५, १९२२, ७४, ८३,
८५, ८६.

शिष्यगा (a woman) sexually uniting with
the pupil (of her husband) १०२१,
११११.

शिष्यगामिनी see शिष्यगा १०१४.

शिष्यवृत्ति the conduct of a pupil ८२६.

शिष्यशिक्षा punishment of a pupil ८१५, १७९४.

शिष्यस्त्री a wife of a pupil १८८२.

शिष्यागत acquired through (instructing) a
pupil ११२९.

शिष्यादास property received from a pupil
१२२३, २५.

शीघ्रपान drinking of the spirituous liquor
१९१९.

शीर्ष the head १००४, १५९७.

शील virtuous conduct; behaviour ६७३,
७७, ८३६, ९३१, १०२४, २५, ३१, ५७, ६०,
७६, ७७, ९९, १११७, १९, १२८५, १३७४,
७६, १६६०, ६४, ८०, ८७, १९३०.

शुक्तावयव stinking or harsh speech १७७१.

शुक्ति oyster shell ६०९.

शुक्तिका a particular disease of the Cornea
१०२२.

शुक्र the planet Venus; semen virile १०००,
१२७३, ८७, १३५०, ९१.

शुक्र one's own son १२८७.

शुक्ल(धन) white (wealth) १०६९, ११२९,
१३८४, १९८२, ८३.

शुचि pure ७३७, ८४, ८४०, ६८, ७३, ९२४, २९,
१०१७, ६९, ११०२, १५, १२६४, ८४, ८६,
१३६३, १४७८, १६६४, ७६, ८४, १९०३, १५,
३५, ३९, ४०, ६५, ६६, ७४.

शुद्ध pure ६३८, ७५९, ९९९, १००४, ११०९, १९,
९९, १२२८, १६१८, ४८, ७४, ७५, ७७, ८६,
९०, १९०४, ५०, ६१, ६६, ६७, ८५.

शुद्धवध capital punishment without torture
१६१८, १९, २९, ५२, ८८, १९२९.

शुद्धि purity; acquittal ७०६, ३७, ६१, ६३, ६५,
६७, ६९, ८३१, ९१६, १११९, १६८४, १७८८,
१८२५, २८, १९४०, ६७.

शुनःपुच्छ N. of a *Rshi* १२६०.

शुनःशेष N. of a *Rshi* १२६०, ७८, १३२९, ७३, १९८१.

शुनक N. of a *Rshi* १३२९.

शुनी a female dog १११३.

शुनोलाङ्गूल N. of a *Rshi* १२६०.

शुभ auspicious ८२९, ११११, १२८४, १३७६,
१५२४, १८१०, १९४३, ६५, ६६, ७४.

शुभस्पति the two lords of splendour
(applied to the *As'vins*) ९८१, ८२,
१००१, ०२.

शुभ्रनी purifying १००३.

शुल्क price; tax; fee; nuptial fee (given to
the parents of the bride or bridegroom
at the time of marriage) ६३४, ६३, ७७,
७८, ८०, ८५, ७०८, १४, १५, ७८, ८३, ८४,
८९, ९९, ८१७, ३९, ५१, ६०, ७९, ८१, ९२१,
२८, १०२१, २४, ३४, ३५, ३७, ३८, ४०,
४२, ४३, ४४, ९८, ११०२, ०९, १६, ३०,
१२८६, १३४७, ७४, १४२८, २९, ३०, ३१, ४०,
४४, ५४, ६०, ६१, ६३, १६००, ११, ३५, ६१,
६६, ६७, ६८, ७१, ७९, १७०१, ५८, १८४८,
४९, ६६, ६८, ८४, १९२१, २२, ३६, ४१, ४४,
४७, ८३, ८५.

शुल्कद the giver of *S'ulka* ८३९, १०२१, ४३.

शुल्कदार see शुल्कद ८५१.

शुल्कविक्रयिन् one who sells (his daughter)
by taking nuptial fee १९७९.

शुल्कस्थान a toll-house ७७८, ८३, ८४, ८९,
१६६८, १७०६, ०८, १९२७.

शुल्कहर the receiver of the price paid for a
bride १०३४, १४३०.

शुल्कहानि forfeiture of the fee ८५१.

शुल्कादान receiving of a nuptial fee १०३४.

शुश्रूषक an attendant ८२५.

शुश्रूषण attendance; service ८१८, १५१६.

शुश्रूषमाणा attending १०७६.

शुश्रूषा service; attendance ८१६, १९, २४,
३४, १०२९, ५२, ५४, ७५, ११०९, ४२, १५२३,
१९७४.

शुश्रूषित served ११०९.

शुश्रूषु an attendant ८१८, १९, १३८५, १४०३,
१९७४.

शुश्रूष्य to be served १११०.

शुष्क dry १६८३, ८५, १७४१, १९३८.

शुक्र a boar; hog ९०५.

शूद्र a member of the lowest fourth caste
७२९, ९३, ८०३, १३, १४, १६, १७, १८, १९,
२१, २३, ३६, ३९, ७९, ९५, १०१६, २२, २३,
२४, २९, ३९, ४३, ९३, ११०५, १०, १६, १९,
२३, ३१, ४३, ८४, ८५, १२४०, ४९, ५१, ७३,
८७, १३१०, ३८, ५५, ६४, ६५, ७४, ७५,
१५१८, ३०, १६०६, १०, १८, २०, २८, ३४,
३६, ३७, ४८, ५४, ५६, ६०, ६७, ७०, ७२,
१७२१, २४, ५२, ६२, ६८, ६९, ७१, ७२, ७३,
७४, ७९, ८८, ९०, ९२, ९४, ९९, १८३१,
४२, ४४, ४५, ४६, ५०, ६२, ६४, ७४,
९०, ९६, १९०६, २१, २७, २८, ३२, ३३, ३६,
४३, ५०, ६१, ६५, ६७, ६९, ७७, ८२, ८९.

शूद्रकर्म duty of a *s'ūdra* ८१९.

शूद्रकल्प resembling a *s'ūdra* ८१३.

शूद्रगा (a woman) having sexual inter-
course with a *s'ūdra* १०३१.

शूद्रजाति the *s'ūdra* caste १३६५.

शुद्धदान gift of a *s'ūdra* १९८२.

शुद्धयोनि having its origin in *s'ūda*-caste;
born of *s'ūdra* woman १०१७, १४०३,
१९६८.

शुद्धवध murder of a *s'ūdra* १६०६.

शुद्धसममेन् equal to a *s'ūdra* ११८५.

शुद्धा a *s'ūdra* woman १०२२, २३, २४, ९३,
११००, ०५, १२, १२४३, ४४, ७०, ८८, १३०९,
८५, १८३७, ३८, ४४, ५९, ६०, १९७८.

शुद्धागम co-habitation with a *s'ūdra* woman
१८९१.

शुद्धपुत्र son of a *s'ūdra* woman ११०४, १२४०,
४१, ४४, ४५, ४८, ३६, ७८, ८३, ८५, ८६,
९०, ९६.

शुद्धावरोधन son by a *s'ūdra* woman १४०३.

शुद्धासुत see शुद्धपुत्र १२४६.

शुद्धी wife of a *s'ūdra* १२५१, ५२.

शूर valiant; N. of a king ७८४, ८८, ८९,
८६१, ९८७, १३७६, १९२१, ८६.

शूर्प winnowing basket or fan ७६४, १८३७.

शूल a stake for impaling criminals १६१८,
१७११, ३६, ४८, ६०, ६१, ६५, १९२९, ३६,
६८.

शूल्य to be impaled १८२९.

शृगालयोनि jackal-species १०६४.

शृङ्ग the horn of an animal ६०९, ९०५, १६,
८७, ९८, १९७६, ८२.

शृङ्गिन् a horned or tusked animal १६१२,
२१, ५१, १८२०, १९३३, ६६.

शेष the penis ९८६, ९५.

शेष remainder; N. of a child ६८०, ७०५, ०८,
७२, ९२७, १०३८, ११८४, १२५३, १४३०,
१५२९, १६१५, १९१७, ४१, ४८, ५६, ६०, ८८.

शेषण leaving surplus; a particular term
in gambling १९०२.

शैल्य an actor ६७९, ८३.

शैलोपभोग use of a mountain १९४४.

शैशिर N. of a teacher and founder of a
supposed *s'ākhā* of *R̥gveda* १३५६, ८४.

शोक agony; sorrow ८००, ०४, ९९७, १०४६,

१११३, १५, १७, १२६०, १९८४.

शोणित blood ९५१, १२७३, १३८४, १७९६, ९९,
१८००, ०५, १६, २२, ३१, ३२, ४९, १९६७.

शोधन clearing ८२९, १११०, १३७६, १६९२,
१७५३, ९२, १८८४, १९२९, ६७.

शोधित cleared ६३०, ७६७.

शोध्य to be cleared ७०८, १२२९, १८३३.

शौक्ल N. of a *R̥shi* १३५६, ८४.

शौच purity ७५०, ८७९, १०२९, ४७, ८६,
११०६, १५, १९, १६७९, १८४५, १९१३,
४२, ७६.

शौचयोद्धा a patronymic १२६१.

शौण्डिक a vintner ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४,
२६, ८६२, ६३, १०३८, १६७९, ८२, १७१०,
१९०७.

शौद्र relating to a *s'ūdra*; the son by *s'ūdra*
wife १३२०, ४८.

शौनःशेष relating to शुनःशेष ७९२, १२५५,
१९७५.

शौन N. of a *R̥shi* १३६३, ६५, १५२४,
१६०१.

शौनकीपुत्र N. of a teacher १९८२.

शौरवीर N. of a *R̥shi* १७६८.

शौरि a patronymic of *Vasudeo* १३७६.

शौर्य valour in arms ११२९, ९३, १२२१, २७,
३१, ३२, १४०२, १५५८, १६९६, १९२९,
८६.

शौर्यधन property acquired by valour १२२०,
२३, ३०.

शौर्यप्राप्त see शौर्यधन ८०३, १२२७.

शौर्यहार्य see शौर्यधन १२३१.

शौर्यागत see शौर्यधन ११२९.

शौर्यान्वित see शौर्यधन ११४१.

शौलिक an officer of tolls or customs १६११,
१९४४, ५९.

श्मशान cemetery ९२९, ३२, १६१६, ८०, १८००,
२३, १९२४, ३०.

श्मश्रु the beard as the sign of the *Vānapra-*
stha order in a *Brāhmaṇa*'s life १२६०.

श्माम N. of a son of *S'ūra* १३७६.

इयाव dark ८१०, ९६३, ६५.

इयावदत् having dark or discoloured teeth
९९२, ९५, १५९१, ९२, ९९.

अद्धा belief; N. of the daughter of *Prajā-*
pati ७९१, ९२, ८०३, ०६, ४२, १००६.

श्रम labour ८५१, ९६२, १२१२, ३२, १६५१,
१९८४.

अमण a mendicant १६०३.

श्रवम् glory; fame ११२२.

श्राद्ध a rite relating to Manes or dead
८५४, ९२०, १०२२, १११९, १२२३, ५२, ८१,
८४, १३४९, ५०, ५६, ६२, ७४, ७७, १५१३,
२४, २६, ६०, ८९, १९४३, ८२, ८७.

श्रान्त tired ८५४, १६८२, १७५२, १८३१, ३४,
१९३०, ३६.

श्रावण declaration (legal validity) ६६०,
९००.

श्रिया दत्त gift for artistic performance ८०८.

श्री wealth ७९२, ८८६, १२४४, १४२४, १८९७,
१९३०, ३६, ७७, ७९, ८३.

श्रुन sacred learning १०९७, १६६०, ८७, १७७०,
७१, ७२, ७६, ९२, १९१७, ६६, ७३, ७४,
८६.

श्रुतदेवस् N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.

श्रुतश्रवस् N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.

श्रुतागत acquired by sacred knowledge
११२९.

अति *Veda* ७७०, १०३३, ५०, ५५, ७६, १११३,
४६, ६३, १२७२, १३८८, १६५२, १७६९,
१९२१, ३५, ४२, ४३, ७३.

श्रुतिद्वैध contradiction among passages of
the *Vedas* १०७०.

श्रुष्टि obedience; willing service (Monier
Williams); food (*Sāyana*) ९२३.

श्रुयमाण being heard १०१३, ४०, ११००, १२.

श्रेणि(णी) a guild or association of traders
८६९, ७०, ७२, ७४, ७६, ९२५, १६७३,
१९२२, ३२, ३३, ४६.

श्रेणी(णि)प्रत्यय evidence of a श्रेणि ९२५.

श्रेयस् superior; excellent ८८८, १०३८, १२८०,

८३, ८४, १३२१, १८०१, ४३, ९६, १९३९,
८४.

श्रेष्ठ chief; most excellent ६६०, ८१३, ५८,
६१, १०७७, ११४३, ८१, ८४, १२४५, ६१, ६२,
८४, ८६, १३४६, १६०१, १९३०, ६३, ६४,
७८, ८१, ८४, ८६.

श्रेष्ठभाग the largest share ११६८, ७०.

श्रेष्ठिन् a merchant ८१४.

श्रोत्र the ear १६००, १७७६, ८८, १९८१.

श्रोत्रिय a learned *Brāhmin* ७२९, ७१, ८४,
८०३, ७२, ११६६, १३७६, १४०२, ६५, १५१८,
२३, २६, १६२८, ३९, ६६, ६८, १७२७, २८,
१८४१, १९२७, ३२, ४४, ५७, ७७.

श्रोत्रियद्रव्य property of a learned *Brāhmaṇa*
७१६, १४७३, ७४, १५२३, २७, १९५०.

श्रोत्रियस्त्व see श्रोत्रियद्रव्य १७६६.

श्रौतक्रिया *Vaidika* rite १३२८.

श्लोक a stanza ७९२, १२७२, ८८, १४१५, १५९२,
१६६८.

शस्त्रिन् a hunter ८०९, १९००.

शगणिन् a hunter (having a pack of hounds)
१६८२, १९२५.

शन् a dog १६०६, १७, ८७, १८११, २९, ३४,
४२, ४३, ६५, ९०, ९१, १९२५.

शपद a dog's foot or its mark ८३१, ३९,
१६०९, २७, १७६०, १९७०.

शपाक a person of an out-caste tribe ११०५,
८५, १८२७, ५०, १९१५.

शपाद see शपद १६५३.

शम्र a pit ९१६, १९, ४३, ५४, ५९, १६२०.

श्वयोनि dog's species १५९२.

श्वशुर a father-in-law ९८६, ८८, ८९, ९५, ९९,
१०००, ०२, ०५, ०६, ०७, २३, २४, २८, ३५,
८३, ८४, ८५, ११०६, १९, १२२४, १३२९,
१४०१, ०८, ३०, ६३, १७७७.

श्वश्रू a mother-in-law ९८६, १०००, ०२, २३,
२४, २८, ७६, ७७, ८३, ८४, ११०६, १४५०,
५३, १८८२, ९०, ९४.

श्वहत killed by a dog ९०८, १६.

श्वित्र white skin disease ७०७.

मेतकेलु N. of a *Rshi* १०२७, १२८४, ८५.

षड्दोल relating to six *Hotra* १००६.

षण्ड flower-garden ९०६, ३०.

षण्ड an impotent man १०९४, १४०१, १९२१.

षड्गुण्य six measures or acts of royal policy ८६०.

छीविका spittle १७९८.

संकर confusion; sweepings ९५४, ५९, १०६८, ११०५, ०६, १५, १८, १३५१, १६०७, ६६, १९१६, ४३.

संक्षयकुलमला an arrow whose neck is formed by desire ९९८.

संकेत compact ८७२, १९४१.

संक्रम a bridge १६१३, ३०, ५४, १९२९.

संख्या a number; sum; calculation ७४७, ५०, १२३७, ३८, १७०६, १९२७, ५३, ६२.

संगम union; intercourse ८४३, १०३३, ७६, १२५५.

संग्र वov; strife ६०३, ०५, ७९१, ९२, १६२३.

संगृहीता taken possession of; enjoyed ९००, १६१७, १८४९.

संग्रह accumulation; taking; adultery १०४०, ४७, ७६, ११०६, १२८७, १७०१, ५५, १८४४, ८५, ८७, ८९, १९२३, २४.

संग्रहण adultery ९२७, १०३८, ११०६, १८४५, ४६, ५०, ५१, ५२, ५३, ५६, ७०, ७२, ८०, ८१, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९.

संग्राम war ११२२, १२२७, १३७४, १९२१, ४१.

संघ corporation ७७१, ८४४, ६०, ६२, ६३, ६४, ११८५, १२२९, १६८१, १७७३.

संघग्राह a rapacious animal living in group १९२५.

संघात corporation ८६१, ७१.

संघान unanimity; agreement ८५८, ५९, ९०२.

संतति progeny; offspring; succession ६१०, २१, २६, ३५, ६८, १११२, १८, १३५०, ८४, १५२९, १९८४.

संतान see संतति १०२३, ५५, ६५, ११०१, १४, १८, ९४, १२५४, ५५, ५९, ७३, ८२, १३४८, ८४, १४७१, १५११, १९८२.

संदंश the index finger १६१७, १९, ६९, ८०, १७३७, ६०, ६५, १९०३.

संदात one who ties up or fetters १७११.

संदिग्ध doubt ९५१, १२४५, १७५३, १९१४, ४१, ६७.

संदिग्ध bound; detained १७११.

संदिष्ट promised; assigned ८२६, १६३४, १९२२.

संदेह doubt १५७५, ८१, १९१८.

संघात one who holds together १००३.

संघान union; the act of joining १५८२, १६८४, ८६.

संधि agreement; boundary line; horizon; joint; explosion ८७४, ९९, ९०१, ३४, १००३, १५८२, १६८५, १७११, १९२९, ७५.

संधिच्छिद् a house-breaker १७५८.

संधिच्छेत् see संधिच्छिद् १७६५.

संधिच्छेदकृत् see संधिच्छिद् १७६०.

संधिच्छेदिका (a woman) who cuts off any of the bodily joints (*Shāmshtāstri*); (a woman) who breaks the joints (of a house) for commission of theft (*Gaṇapatishāstri*) १६१९.

संधिमेत् see संधिच्छिद् १६७०, १७६४.

संध्या a particular religious daily duty १६४८, १९६४, ६५.

संनिष्ठ proximate; near १६२०, १७७२.

संनिधान nearness ६११, ३८.

संनिधात one who is near at hand; receiver of stolen goods १६९७, १९२९.

संनिधि nearness; presence ७४२, ८९६, ९३६, १०७७, १४५२, १६८५, १८८७, ९१, १९६६.

संनिपात encounter; mixture; sexual intercourse with १६८२, ८६, १८४३, १९३९.

संनियन्त one who restrains or chastises १९३१.

संनियोज्या (a widow) to be appointed to bear children for her deceased husband १०२०.

संनिरोध confinement; imprisonment १८४७.

संनिरोद्धव्या to be confined १०५७.

संनिविष्ट married १२००, १४१७, १९५०.
 संन्यास profession of asceticism १३७४.
 संपत्नी together with her husband १००२,
 ०४.
 संप्रतिपत्ति consent; permission ७२४, ९१९.
 संप्रतिपादक a giver (of aid); defender १६५३.
 संप्रतिरोधक confinement; imprisonment १४४७.
 संप्रतिश्रय dwelling १७५३.
 संप्रति delivery १२६२.
 संप्रत्यय evidence; proof ७६८.
 संप्रदातु one who gives or delivers over
 १३१५.
 संप्रदान giving ७३६, १६१३, १९२१, ८१.
 संप्रयोग the act of joining together; sexual
 union; the specific procedure of re-
 ligious rite (without *Mantra*) १०२९.
 संप्राप्तमैथुना (a lady) who has enjoyed
 sexual intercourse ११०१, १६.
 संप्राप्तव्यवहार attained majority १२०१.
 संप्रेषण the act of sending; dispatch १८८१,
 ८५, ८७, ८९.
 संप्लव accident; chaos ८५२.
 संबन्ध relation १२६६, १३२८, १५३०, १७८९,
 १८४४, १९८८.
 संबन्धिक्रिया obsequies usually performed by
 relatives १६१६.
 संबन्धिन् a relation ७०४, २५, ८६, ८०८, १५२७,
 १६२७.
 संबाध a crowd १६२१.
 संमल a match-maker १०००, ०४.
 संभव birth; production १०७०, १२७३, १३८४,
 १७१८, १९६७.
 संभाषण conversation १३९२, १८५३, ८०, ८५,
 ८९.
 संभाषा conversation १०३६, १८५३, ५४, ५५,
 ७१, ८९, १९३६.
 संभाषित agreed; told ८४३, ४४, १८५०.
 संभूयकारिन् the acting in concert or in
 company १५७५.
 संभूयकारिन् a co-partner; a partner in a

joint concern ७८१, १५४२.
 संभूयक्य collected merchandise to sell
 whole-sale १६७९.
 संभूयवणिजः merchants in a company १६६९.
 संभूयसमुत्थातु see संभूयकारिन् ७७१.
 संभूयसमुत्थान engagement in a joint concern
 ७७१, ८०.
 संभूयोत्थाननिष्कृति rules relating to concerns
 of partnership ८०२.
 संभोग enjoyment; possession ९५७, ११३०.
 समुपला desirous ९९७.
 संयोज्या to be employed ११०६.
 संरब्ध joined hand in hand १६४९, ८५.
 संरम्भ a quarrel ११०२, १८२६.
 संरुद्ध imprisoned; restrained १६९०, १८०९.
 संरुद्धक imprisoned १६९०.
 संरुद्धिका see संरुद्धक १६९०.
 संरोध check; confinement ७२५, ८१७, ४४.
 संलोभन allurement १८४६.
 संवत्सर year; year personified ६०९, ३३,
 ३७, ९६, ७११, ८४२, ९१५, ४८, १०२०, २४,
 ३९, ४०, ५५, ९५, ११००, १२, १३९३, १४०२,
 २८, १५८७, ९६, ९८, १६१६, ६५, ७१, १७९३,
 १८६१, ६३, १९४७, ४९, ५९, ६४, ७८.
 संवनन propitiating; causing mutual fond-
 ness ९९६, ९७, ९८, १६८०, ८१, १८५०.
 संवसु a fellow-dweller; an epithet of die
 (of dice) १९०२.
 संवाद agreement १३७६.
 संवादित agreed to ७१३.
 संविद् compact; mutual understanding ७७७,
 ९२, ८५७, ५९, ६४, ६७, ९७८, ९४, १८३६.
 संविदान mutually agreed ६०१, ०४, ८५७,
 ११२२.
 संविदत्त a gift for the acquisition of higher
 world ८०८.
 संविद्विधान rule of compact ८७२.
 संविभाग partition; division ८१६, ९९, ११२२,
 १९२४.
 संविभागिन् a partner ८६०.

संव्यवहार mutual dealing; transaction १०९८,
१३८८, १६८०.

संव्यवहार्ये to be allowed to mix in society
१६४४.

संशय doubt; danger ८०५, ०६, ३१, ९३५, ४९,
५५, १२६३, ६४, ६६, ८२, ८३, ८६, १३५५,
९०, १५६९, ८१, ८८, १६०४, ६५, १७३५,
५७, ६६, १९११, १४, २१, ६६, ६७, ७५, ७८,
८३, ८५, ८६.

संसत् an assembly ६६०, ७२७, ८०७, १९, १२८७,
१८३५.

संसरण a passage ९५३.

संसर्ग association; reunion ६७३, १०२५, ४८,
१५४१, १६४७, ८३, ८५, १७५३, ६०, १८८७.

संसृष्ट reunited १५२९, ४०, ४४, ५२, ५६, ५७,
५८, ६०, ६१, ६३, ६७, ८८, १७५४.

संसृष्टधन property of the reunited co-
parceners १५४२.

संसृष्टमैथुना (a maiden) co-habitated १०९७.

संसृष्टरूप mixed in form or kind; adulterated
८९१.

संसृष्टिन् a reunited kinsman १५४०, ४१, ४२,
४४, ६२.

संस्कर्तव्या to be consecrated with the ne-
cessary ceremony १११८.

संस्कर्तु one who performs a *Samakāra* ७८७,
९०, ९६०, १२८८, १५२६.

संस्कार a sacrament; repair; refining ७०३, ५५,
८७३, ९६०, १०८५, ९३, ९८, १११३, १२७८,
८७, १३०९, ७७, १४१६, २२, ५३, ७३, १५२४,
५४, ८४, १६४८, १७४७, ६०.

संस्कार्ये to be consecrated १११८, ९५, १२८७,
१३८४, १४१९, २२, १५८६, ८७.

संस्कृत consecrated; sanctified ८२०, १०१९,
२१, ८८, ११०९, १२३४, ६८, ७२, ७९, १३०२,
५०, ७७, १९२७, ७९.

संस्तुति see संस्कार ८३४, ७३, १३८४.

संस्तम्भ obstinacy ६११.

संस्थाध्यक्ष superintendent of commerce १६७७,
८३.

संस्थित dead; living together; resting; com-
pleted ६०४, ७९१, ८१४, ९४६, ६०, १०२६.

५९, १३१९, १४३२, ७३, १५२२, २७, ५६, ५७.

संस्त्राव a kind of offering or libation ११६१,
६२.

सकाम willing ८४४, १२६९, ८५, १८४८, ४९,
५०, ६६, ६८, ७४, ७६, ८३, ९२.

सकुल्य agnate; a relative ७०४, ९००, १०७७,
९५, १२५१, ५२, १४६८, ७६, १५१२, १८, ३०.

सकुल्यगामि(धन) (property) inheritable by a
sakulya १४७०.

सक्थि(सक्थन्) the thigh ९८६, १७८१, ९६, ९९,
१८१७, ७१, १९७६.

सखिन् a friend; companion ६००, ९२३, २४,
७२, ७३, ७५, ८२, ८७, ९९, १००५, ११५८,
१२६०, १३२९, १८३६, ९३, १९७८, ८५.

सखिबधू friend's wife १०२०.

सखिली friend's wife १८८२.

सखी a female friend or companion ९७५,
७९, १००१, ७५, १८३६, ८२.

सख्यं friendship ९७९, ८९, १००९, १०३६,
१९८०.

सगर N. of a king १३२९.

सगर्भोद्भा married while pregnant or carry-
ing १२८८.

सगोत्र a kinsman of the same family;
cognate ७७१, १०१८, २२, ८९, ९४, १११६,
१२३१, ३२, ८८, १३१९, ३०, ५५, ७२, ७५,
१४०३, ७१, १५२६, २७, १८८२, १९८८.

सगोत्रिन् a member of the same family ८९६.

सजात a kinsman ८३९, ९२४.

सजाति belonging to the same caste १०५४,
९५, १२५१, ५२, १८३२, ७२.

सजातीय of the same kind or caste ८९०,
९९, १०२४, १३३७, ५५.

सजात्य see सजाति १५१२, १८७०.

स्तुत्या accompanied by music ८१४.

सत्कार honour ८६७, १६३९, १९३२.

सत्पति a mighty lord ८११.

सत्पुत्र a worthy son १२४८.

सत्यतिग्रह acceptance of gift from virtuous men ११२६.

सत्य true; faithful; truth ५९९, ७५०, ८१२, १८, ६४, ९७, ९६८, ९७, १००६, ३१, ३२, ६९, ७६, ११४४, १२८३, ८६, ८८, १६०३, ५६, ६४, १७७१, ७२, ७९, १८३७, ३९, ९५, ९६, १९०३, ०८, १३, ५५, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ७९, ८४, ८५.

सत्यङ्कार promise; earnest-money; advance (money) ६४५, ५६, ८८५, ८९, १९७५.

सत्यवादिन् truthful ७३८, ४७.

सत्यव्रत strictly truthful ९५१, १०२२.

सत्यसंगर true to an agreement or promise १२५५, १९८६.

सत्यसाक्षिन् a truthful witness ९३८.

सत्यामिसिंह true speaking १६५६.

सत्र a sacrificial session ७७३, ८१२, १३, ११६१, ६२, १७००, १९२०.

सत्रिन् a spy ८६२, ६३, १६७९, ८०, ८१, ८७.

सत्स्नी an honest woman १०२८, १११८.

सत्त्व property of a Brāhmin १४६८.

सद fruit ६१२, ३०, ९११, १८.

सदन habitation १२७१.

सदस् a house; assembly १४१५, १६४४, १९७९.

सदृश suitable (by caste and quality); equal ६९५, ७५७, ६७, ८६१, ९९, १०११, १९, २०, ४१, ४२, ५८, ११७५, १२३६, ४४, ६९, ८०, ८३, ८४, ८५, १३००, ०४, ०५, ०८, २१, ५०, १५१६, १७६४, १९८६.

सदोष defective; illegal ७०९, ६५, ८८७, ८९, ९४.

सधन् habitation ८११.

सधन wealthy ७२४, ३०, १०७७.

सधस्थ abode १००३, १२५७.

सद्भीचीन united ९९८.

सनातन eternal ८७५, १०२७, २८, २९, ६६, ७५, १२४४, ८४, ८६, १५१३, २६, १९३१, ४०, ६४, ६७, ७८.

सनाभि uterine १४३२, १५१३, १८, ४४.

सनि gain; acquisition १२५४.

सनिवृ a husband १२५४.

सन्धा compact; boundary १६०३.

सपत्न rival ९९१, १००६, ०७, ११४४, ८१, १२५४, १९०२.

सपत्नी a co-wife ८४०, ९९०, १८७४.

सपत्नीक accompanied with a wife १३०५, ७४.

सपत्नीज son of a co-wife १३५०.

सपत्नीसुत see सपत्नीज १३७३, १५२९.

सपिण्ड proper blood relation; allied by funeral or *Sr'addha* oblation; agnate; kinship through seven and five generations on the father's and mother's side respectively ७०३, ८३९, ९६, ९८, ९९, १०४०, ६५, ८९, ११०३, ४१, १२०३, ४५, ५१, ५२, ७९, १३५५, ५८, ६५, ९२, १४०३, ६६, ६८, ७०, ७६, १५१४, २०, २६, २७, २९, ३०, ४१, ५५, ६०, ८७, १६१३.

सपिण्डिन् a *Sapinda* १५२७.

सपुत्र having a son ६७८, १२४४.

सप्रत्ययभोग्याधि an enjoyable deposit which diminishes the loan with its interest ६५८, ६०.

सप्रधन wealthy ६९९.

सफल fruitful ८००, ०७, १३५५, १५८८.

सबन्ध having a pledge; secured by a pledge ६३४.

सबन्धक vide सबन्ध ६१९, ७३१, ५२, ८६.

सबन्धचारिन् a fellow-student १४७१, ७९, १५२६, २७, ३०.

समवृत्ता having a husband १४५९.

सभा an assembly ८१९, ७३, ९९५, ९७, १५२०, १६९५, १७५४, १८९१, ९४, ९६, ९७, १९०३, २९, ६३, ६४.

सभापाल the keeper of a public building, gambling house or assembly १८९७.

समार्य having a wife १०२६.

समावती fit for an assembly ९६७.

समाविन् see सभापाल १८९८.

सभासद् member of an assembly ८७९, ९८, १८९६, १९६३, ६४.

सभास्थानु a post at a gambling-house; persistent gambler १८९७, ९८.

सन्निक see सभापाल १९०३, ०८, ०९, ११, १३, १४, १५.

सभ्य a judge; member of an assembly; a particular consecrated fire १६११, ४४, १७५८, ५९, १८९१, ९६, ९७, १९१४, ३३, ६३.

सम equal; even ६३६, ३७, ७२, ७५, ७६, ७७, ७०७, ०९, १२, १६, २८, २९, ३५, ४३, ४५, ४८, ४९, ५१, ५५, ५६, ६५, ६८, ७०, ७१, ७२, ८१, ८४, ८५, ८८, ९०, ९४, ८१०, ४६, ७९, ९८, ९९, १००, ०१, १३, ४०, ४८, ५१, ५४, ६१, १०२८, ३०, ११४६, ४९, ५१, ५२, ६४, ७२, ७३, ७९, ८२, ८४, ८५, ९०, ९२, ९३, ९४, ९९, १२००, ०३, ०४, ०७, ११, २२, २३, ३३, ३७, ३८, ३९, ४३, ४४, ४९, ९७, १३१६, २९, ३०, ४८, ५५, ५६, ७३, ७४, ८७, १४०६, ११, १३, १४, २९, ३२, ४२, ६२, ७१, १५४१, ४३, ४४, ७१, ७३, ८५, ८७, ९५, १६३०, ५९, ७०, ७८, ८६, १७०५, ५४, ५५, ५७, ५८, ६२, ६७, ७१, ८९, ९०, ९४, ९८, १८०६, १४, २६, ३०, ३१, ३५, ४८, ४९, ६६, ७९, ८४, ८६, ८७, १९०७, ३०, ३६, ३९, ५०, ५४, ५८, ६४, ६५, ६६, ७०, ७१, ७४, ७५, ८४, ८७, ८८.

समग्रधन entire property १३७५, १६०९.

समद a strife; battle ११२२.

समन feast ९८७, ९७.

समन्त्र one who has conspired with १६१९.

समन्त्रक accompanied with sacred verses १५२३.

समभाग equal share; having equal share ११८४, १२४४, १३५५, १४६२, १५७४.

समभागिन् having an equal share १२३१, १३७२.

समय agreement; convention ७८१, ८२८, ४१, ५९, ६०, ६२, ६३, ६४, ६५, ६९, ७०, ७२, ७३, ७७, ८८, ९८, १०२७, ७७, १२६३, ८७, १७६४, १९१३, २२, ४२, ८५.

समयाचार the law of agreement; convention ८८९.

समयानपाकरण breach of agreement ८५९.

समयानपाकर्म breach of agreement ८५९.

समर्थ cheap; proper price ६०९.

समर्थ capable ७३१, ८८, ८९, ८५३, ६३, ७३, १०४०, १११२, १३२९, ६३.

समवर्ण of equal caste ८३६, ११८४, १२३४, ३७, ४९, १७७१, ७४, ८७.

समवाय coming together; a guild; congregation ७८५, १०३४, १२३९, १६१५.

समवायिन् a partner; member of a company ७८५.

समविद्य equally educated १२२७.

समविभाग having equal share in the division १२३४.

समवेत united; come together ७७३, ८६, ८८, ८९८, ११९३, १२००, २२, १४२४.

समांश having an equal share; equal share ७९०, ८७६, १२२२, २३, ४९, ५१, १४१३.

समांशभागिन् an equal-sharer ११९३.

समांशभाज् see समांशभागिन् ११९२, १४२१, ६३.

समांशहारिणी entitled to take an equal share १४१३.

समांशिका see समांश १४०८.

समांशिन् see समांशभागिन् ७८७, ८८, ९०, ११६८, ८०, ९३, १२००, २२, १४१३, १५५८.

समा equal; year १२२४, ८६, ९४, १४७४, १५१२, १३, ८२, १९६५, ८६.

समाकृत brought; jointly owned १५४०.

समागम union ८६३, १६९६, १९२९.

समाज a meeting; assembly; society १०५८, ८५, ११०७, १६९५, १७५४, ५५, १९२९.

समान same; common; equal ६०३, ०५, ७८६, ८५८, ५९, ७९, ९९७, ९८, १०००, ०२, २२, २३, ११७३, ८३, ९३, १२३७, ३८, १४१५, २४, १७८९, १८३६, ४९, १९७९.

समानगोत्र being of the same Gotra १०२२, १३५५.

समानतीर्थ्य having a common preceptor

समानपिण्ड vide सपिण्ड १०२२.

समानप्रवर having the same *Pravara* १०११, १४, २२.

समानभागिन् entitled to equal share १९८८.

समानर्षि having the same *Rshi* (for ancestor) १०२२.

समानसलिल vide समानोदक १०१.

समानांशा having the same or equal share १४०८, १४.

समानार्ष having the same *Rshi* १०२०, २२.

समानोदक having (only) libations of water (to ancestors) in common १०२२, १५२७.

समानोदया descended from the same mother १००५.

समापत्ति yielding; atonement १६०६, ६४.

समाप्तकरण one whose action is proved by evidence completely १६८६.

समारूढक a bridge ९२६.

समावृत्त returned home after having completed his studies; one who has performed the completion rite of *Brahmacharya* ८२६, १९४८, ५१, ६३.

समाहर्तु a collector १६७९, ८१, ८२, ८८.

समाह्वय a sport with betting on animals १९०३, ०४, ०५, ०६, १०, १३.

समिति an assembly ८५८, १६०१.

समिथ encounter; conflict ५९९, ११२२.

समिध् fuel १५७०, १६७२, १७५२, १८४१, १९३६.

समीरण the wind god १९७०.

समुत्कर्ष increase १७७४.

समुत्थान repair; recovery; compensation; the price of recovery and repair १६१८, १७९९, १८००, ०५, १९, ३१, ३३.

समुत्थापन reinstallation १६१३.

समुद्र a round box १६९७, १७३३.

समुद्र sealed; ocean ६१९, ७४०, ४७, ८५४, ९२४, ९८, १०३१, १६१०, ३४, १७५४, १९१९, २२, २४, २७, ३९, ४५.

समुज्जता (a boundary) raised १६१.

समूढा a married (girl) ११०९, १४५०, ६०.

समूह congregation ८६५, ६७, ६८, ७४, ७५, ७७.

समृद्ध wealthy ७१०, ९१, ८०७, ४२, ९६२, १००३, १२२२, १९३१.

समृद्धि prosperity १००३, ०७.

सम्यक् combined; united ८५९, ९६७, ७३, ९८, १२६१.

सम्राज्ञी a queen or any woman who is superior in rank ९८६, १०००.

सरक a precious thing १६७५.

सरण्यू N. of a daughter of *Tvastr* १००४.

सरस् a lake ९६२, १९२४, ८५.

सरस्वती N. of a river ७९१, ८१२, १३, ९७२, १००२, ०६, १२५८.

सर्ग creation of the world ५९९, १०३३.

सर्प a snake ८४०, ९१८, १०३२, ३३, १६१५, १८३४, १९१४, २४, २५, ६६.

सर्पण creeping animals (such as serpent) १९१६.

सर्पि(र्ष)राज्ञी N. of the verses १०१६.

सर्पिस् ghee ६२६, ३२, ८४३, ९७८, १८४१, ४५, १९४०.

सर्वज्ञव्यापन proclamation of the omniscient power १६८२.

सर्वदान gift of one's all ८०३.

सर्वद्रव्य entire property ९३२, ११८६.

सर्वधन entire property १०३१.

सर्वनाश complete ruin १०१४.

सर्वपण्य merchandise of every sort ८८८, १७०८, १९२७.

सर्वभक्ष्या omnivorous १०१७.

सर्वभूत all creatures ८६१, १०७०, १६२३, ४६.

सर्ववाद all kinds of disputes ७८५, १६४८, ५०.

सर्ववास्तु landed property of every kind ९५५.

सर्ववेदस see सर्वस्व ७९१, १२.

सर्वस्व entire property ७९४, ९६, ८०२, ०४,

०५, ०७, ४३, ६३, १०९९, १२५२, १६३२,
५४, ९०, १७४८, ५०, ६०, ६१, ६२, ६५,
१८४७, ५०, ६२, ६३, ९२, १९१३, १५, ४३,
६९, ७०.

सर्वस्वहरण confiscation of the entire property
८६९, ७३, १६०६, ४३, १७८८, १८४१, ८३,
९१, १९३५.

सर्वस्वहार see सर्वस्वहरण १६२७.

सर्वस्वापहार see सर्वस्वहरण १६११.

सर्वहर appropriating everything १८८६.

सर्वहार see सर्वस्वहरण १७०६, १९२७.

सर्वोपहार see सर्वस्वहरण १६६८.

सर्वोपेक्ष्यपलापिन् denying all the charges ७४९.

सलग्रह (a loan) secured by a surety ६३४.

सलाम (a loan) accompanied with interest
६५८.

सलिल water ७८८, ९१, ९२, ११११, १८३८.

सवन a Soma festival; any oblation or sa-
crificial rite ७७१, ९७५, १०३०, १६६५.

सवर्ण having the same colour or caste ७०३,
१००४, २३, ३० ३६, ३९, ७५, ८८, ९१, ९६,
११०३, ०५, ०९, १३, १८, ८४, १२०३, ३७,
४३, ४४, ४५, ४९, ६६, ६८, ८१, ८२, ८७,
८८, १३४९, ५०, ५१, ७४, १४६७, १५२५,
६५, १६७९, ८१, ८७, १७७१, १८४६, ४८,
७५, ८३, ९०.

सवर्णाज born of a wife of the same caste
१४०२.

सवर्णापुत्र see सवर्णाज १२३९, १३८६.

सवितृ N. of a sun-deity ९७६, ७९, ८३, ८५,
९१, ९८, १०००, ०१, ०२, ०३, ०४, ११५८,
५९, १४२३, १८३६, ९५, ९६, १९६७.

सवृद्धि see सलाम ७१५, १४५८.

सवृद्धिक see सलाम ६५६, ८९८, १४३०, ६१.

सव्य right १९०१, ८१.

ससती sleeping ९६६.

ससाक्षिक having a witness ६४६, ७९, ९०,
७२६, ३२, ५०, ९५५.

सस्य corn ६११, ७७१, ८४७, ४९, ९६, ९०५, ०६,
१३, १४, १७, १८, १९, २१, २४, ३०, ४७,

१०७३, ११०२, १६१८, ६९, ७१, १९२१, २४२,
३६, ७६.

सहकारिन् an associate ७८६.

सहप्राहिन् a co-partner (of the debt) ६७९.

सहजोविन् living together १४७३.

सहदेव N. of a Pāṇḍava ८१८, १९.

सहधर्मचरी(चारिणी) a legitimate wife १०७७,
१११८.

सहधर्मचर्या the fulfilment of religious duties
(in common with the husband) १०३४,
१११२.

सहपति a co-husband (?) १०११.

सहप्रस्थायिन् a fellow traveller १९२२.

सहभाना victorious ९९०.

सहवास dwelling together; common abode
११४२, ९५, ९९.

सहवासिन् one who lives with another १५२५.

सहस् force; power ९९०, १६४१, ४८, १७४४,
१८८६.

सहस्राष्ट्र a kind of son (seen fortuiously)
१२६५.

सहस्थान living together १२४७.

सहस्थित a companion १६१६.

सहस्रयु possessing a thousand cows १६६०,
१७२५.

सहगत (property) received with (the wife)
१२२८.

सहाध्यायिगामि (property) inheritable by a
fellow-student १४७०.

सहाय a companion ७४४, ८५४, १०३३, १६४७,
४९, ५१, ५३, ८१, ८५, ८६, ९६, १७५३,
१९२९.

सहोद a son received with the wife;
possessing the stolen goods १२३३,
६५, ७०, ७३, ८३, ८४, ८८, १३०८, २०, ३४,
४६, ४७, ४९, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, १६६७,
१७५१, ५२, ६२.

सहोदज see सहोद १३९०.

सहोदर a uterine brother १२५१, १३४८, ८४,
१४३२, १५२५, ६७.

सांतानिक person having an issue ८७५.

सांप्रदायिक traditional १४२७.

सांवत्सरी yearly १९७६.

सांवननिकी (medicine) capable of captivating ८६३.

सांन्व्यवहारिक a merchant belonging to a trade-guild ७३७.

साक्षिकृत production of witness १८३४.

साक्षिबोधित established by witness ७१५.

साक्षिव the office of a witness १५७५, ८०.

साक्षिन् a witness ६०८, ५४, ५६, ६९, ७५, ७२७, ३१, ३७, ५१, ५५, ६८, ८५, ८६, ८९९, ९३४, ३६, ४४, ४८, ५०, ५५, ६१, १५७१, ७५, ८०, ८१, ८२, ८४, १६११, १३, २८, ३५, ८५, १७५९, १८००, ३२, ९१, १९०९, ११, १४, ६४, ६५.

साक्षिप्रत्यय evidence of a witness ८४३, ९३५, ४४, १९०७.

साक्षिमावित proved by a witness ६८४.

साक्षिमत having the evidence of a witness ६२८, ५०, ९०, ७४७.

साक्ष्य evidence of a witness ६७२, ७७, ७१५, २१, ५८, १९६४, ६७.

सागर ocean १०३१.

साचिव्य assistance १६१७, ८३, १८४९.

सात a gift ९९०.

सादन abode; world १२६७.

साधक one who realises or exacts debt; accomplisher ६६१, ७७, १२२८.

साधन means (of proof) ७४१, ९५७, १११९, १७६४.

साधनीय to be reclaimed १५७३.

साधारण common to all ७९८, ८७२, ७४, ९७, १०५५, ९८, ११३०, ६०, १२३१, १३५६, १५७३, १६१०, ३४, १९३७, ६५, ८६.

साधारणी (a woman) common to all ८४१, १६१२.

साधित recovered ६७५, ७२२, ३०.

साधु good; virtuous ६७१, ७२, ७६७, ८५९, ९५१, १०४४, ६८, ७६, १११०, १९, १४००, ०४, ७०, १६२८, ३९, १७०१, २६, १८९८,

१९२३, २७, ३२, ६५, ७४.

साधुदेविनी playing skilfully १८९८.

साध्य to be claimed, paid or completed ६८०, ८४८.

साध्यमान to be realised ७१६, २१, १९६७.

साध्वी chaste or virtuous १०१७, २४, २६, २९, ३०, ३३, ३८, ५३, ५५, ६०, ६३, ६४, ७६, ९९, ११०७, १०, ११, १४, १६, १८, १९, १२६५, १३९४, १४०१, ०२, १५१६, २०, २४, १६५३, १८८२, १९७९.

सानुक्रोश a compassionate १०३२, ७७.

सान्त्व gentle manner ७२७, १९२७, ८६.

सान्निध्य presence ७०७, ९००, ०१.

सान्त्व along with family or descedants; in the presence of all ७०४, ५८, ८३७, १६४८, १७१९, ६१.

सापत्न a step-mother's offspring १२३७, १५६२, ६७.

सापत्नमातृ a step-mother १४६३.

सापिण्ड्य the condition of being a *Sapinda* १२८२, १३७२, ८३, ८४.

साप्तपौरुष extending to or comprising seven generations १३८३, १५३०.

सामक the principal of a debt ६१०, ५८.

सामन् peaceful means or method; a chant; *Sāmaveda* ७२५, ३१, ४१, ४८, ८६१, ६२, १०००, १०, ११, ११८१, १६४७, १९४१, ८९.

सामन्त a neighbour; minister ८९६, ९७, ९८, ९९, ९००, ०१, १८, २९, ३६, ३८, ४०, ४४, ४५, ५१, ५५, ५६, ५७, ५८, ६२, ११४२, १५६९, ८९, १६३२, ९८, १७५६, १९२२, २९, ३०.

सामन्तप्रत्यय the evidence of a neighbour ९२५, २६, ३०, ३७, ५५.

सामन्तविरोध difference among neighbours ९२५.

सामन्तानुमत approved by a neighbour ९१८, ६१.

सामयिक conventional ८६६.

सामर्थ्य prowess ७३७, १६४७, १७५७, १८२९.

३२, १९२१.

सामान्य common ७७१, ८०२, ०७, २५, ९२७,
४६, ६०, ११९२, १२२५, १४६२, १५६९, ७१,
७२, १६३३, ८४, ८६.

सामान्यग्राहक a kind of surety ६७७.

सामुद्र sea-faring; one who acts contrary to
the rules of *Varmāśhrāma* ६११, २०,
१६६७.

साम्पत्य the next world १२६७, ७१ १३५५.

साम्य equality ८९७, १४२१.

साम्राज्य kingship; empire १०००, १८७०, ९६.

सार ornament and jewellery; importance;
essence ७३७, ८१, १०७५, १२८३, १६१४,
६७, ७५, ७७, ८५, ८८, ९५, १७३३, ३८,
१९२७, २९, ४५.

सारथिन् a charioteer ८४२.

सारमेय a dog १८८७.

सार्थ a merchant; a travelling company of
traders ७३५, १६६८, ८२, १९२२.

सार्थिक a merchant १६२०.

सार्वकालिक belonging to all times १९४२.

सार्वभौम (विधि) universal (rule) ६२५.

साल the *S'ālu*-tree ९३३.

सालावृक a hyæna ९८९, १६०३.

सालावृक्रेय see सालावृक १५९४.

सवित्री N. of *Sūryā* or a daughter of *Savi-*
tr; N. of the wife of *Satyavat* ९९९,
१००२, ०६, ७७, १९७९.

साहस violence; robbery; heinous offence;
punishment for an offence ६५५, ७२९,
९२७, १०३८, १११९, ३०, १२६७, १५८१,
१६०४, ०५, १३, १४, १८, २२, २३, ३३,
४१, ४२, ४३, ४४, ५५, ४६, ४८, ४९, ५०,
५५, ६९, ९१, १७४४, ५०, ६१, ६२, ७८, ९२,
१८११, २०, २४, ३४, १८८१, ८४, ८८, १९२३,
३३, ६५, ६८, ७०, ७५, ८३, ८७.

साहसदण्ड punishment for the commission of
violence or offence १६१४, १८, १९, २०,
२१, ७६, ८६, ८८, ८९, ९०, १७९८, ९९,
१८००, ५०, १९०४, २२.

साहसपदवाच्य denoted by the term *Sāhasa*
१६१२.

साहससाधक evidence of a heinous offence
१५८१.

साहसस्तेय theft coupled with violence १६४५.

साहसिक one who commits *Sāhasa* ८०६,
१६२२, २३, ४६, ४७, १७६०, १८६९, ९०.

साहसिन् see साहसिक ८७४, ७६.

सिंह a lion १२८७, १९८५.

सिकता sand; gravel ९५०, ६१, १९०१.

सिद्ध accomplished; endowed with super-
natural qualities ८६३, १६७९, ८१, ८२,
१९०७, ०९, २४, २५, ४३, ७०.

सिद्धि decision; attainment ६४१, ४९, ५४,
५७, ६०, ७७१, ८०३, ५३, ९५२, ५५, १३७७,
१६५१, ५९, १९२०.

सिन food ९९०.

सिनीवाली the day of new moon and its pre-
siding deity ९६९, ९३, १००२, ०८.

सिन्धु river; waters ९२४, ६३, ८०, १०००,
१९२०, २१.

सिरी a shuttle; a weaver ११२१.

सिलाची a particular medicinal plant १९८०.

सीता a furrow (personified and worshipp-
ed as a kind of goddess); N. of the
wife of *Rāma* १००६, ७७.

सीताद्रव्य an implement of husbandary १६७२,
१७१७, १९३०.

सीमन् a boundary ९२९, ३६, ४०, ४१, ४७,
६१, ६२, १६५४, १७४३.

सीमनिर्णय decision regarding a boundary
(dispute) ९४५.

सीमन्तोन्नयन N. of a *Sasmkāra* observed by
women in the fourth, sixth or eighth
month of pregnancy १११४.

सीमलिङ्ग a boundary-mark; land-mark ९३६.

सीमविवाद a boundary-dispute ९२९.

सीमवृक्ष a tree serving as a boundary-mark
१८००.

सीमसाक्षिन् witness with respect to the

boundary १३६.
सीमसेतु a bridge or causeway serving as a boundary १२९.
सीमा a boundary १२५, २६, २९, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ५०, ५१, ५४, ५६, ५७, ५८, ६०, ६१, १८२३.
सीमाकृषण ploughing on the boundary १४०, ६२.
सीमान्त extremity of boundary १५०.
सीमान्तवासिन् a resident of the extremity of boundary १३६.
सीमापहारिन् one who takes away boundary-marks १२९.
सीमाप्रवर्तक one that serves the purpose of a boundary-mark १६१.
सीमावन्धविनिश्चय the determination of boundaries १४९.
सीमाभेत्ता a destroyer of boundary १२५.
सीमाभ्रान्ति doubts regarding boundary १५०.
सीमामध्य a boundary separating two contiguous fields १४६, ६०.
सीमालिङ्ग a boundary-mark; land-mark १३४, ३६, ५९.
सीमावरोध people living on the boundary line १६२०.
सीमावाद a dispute about boundaries १३५, ४९.
सीमाविनिर्णय see सीमनिर्णय १७७३.
सीमावृक्ष see सीमवृक्ष १३३.
सीमासंघि the meeting of two boundaries १३४, ३७.
सीमोलङ्घन the transgression of a boundary ८९१.
सीर a plough ८५२, ९२३.
सीरपति lord of the plough १२४.
सीरवाहक a cultivator of the soil ८३५, ५२.
सीस lead १६७५, १७३४, ४७, ६७, ६९.
सीसक lead ६०९, २६.
उकन्या N. of a daughter of S'aryāta and wife of the Rishi Cyavana १००८.

सुकपर्दा wearing fair braids ११३, १००८.
सुकिंशुक well made of *Kimśuka* wood १००१.
सुकुरीरा wearing a beautiful head-dress ११३, १००८.
सुहुत a righteous deed ६०३, १३७, ८१, ८३, ९१, १००१, ०७, १२५४, १६६८, ७१, १७०४, ५१, १८३७, ४१. ९५, १९०४.
सुकेत benevolent १९१.
सुख happiness; pleasure ८६०, १०२७, २९, ५१, ७६, ११०९, १४, १९, १७२७, १९१७, ७६, ८१, ८४, ८५.
सुखावस्थ rich and prosperous gentleman १०३८, ३९, ४०.
सुगु abounding in cattle १००३.
सुत a son; child; offspring ६६२, ६५, ७४, ७६, ९६, ७०६, ०७, ०८, १०, ११, १२, १६, १६, ८०५, ०६, ३४, १०४७, ५९, ७७, ८४, ८९, ११०१, ०५, ०६, १८, १९, ५१, ५९, ६८, ८०, १२०१, ०२, ३४, ५१, ६६, ७८, ८४, ८६, ८७, ८८, ९०, १३००, ०४, ०८, ०९, १०, १६, २२, २८, २९, ३१, ३४, ३८, ४२, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५५, ५६, ६४, ६५, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८४, ९१, ९४, १४००, ०२, २८, ५०, ५८, ६२, ७९, १५१७, २३, २७, २८, २९, ६५, ७३, ८७, ८९, १६४०, १९८२, ८४, ८५, ८८.
सुतगामि(धन) (property) inheritable by a son ११४७.
सुतगामिनी (a woman) having sexual intercourse with (her) son १०१४.
सुता a daughter १०२७, २८, १२८५, ८८, ९४, १३२९, ७४, ७६, १८७४, १९४१, ६६, ७१.
सुनेकर performing (recitation of certain texts) at the preparation of the *Soma* ११२१.
सुत्य N. of a sacrifice ७७२.
सुदास N. of a celebrated king of the *Trstus* ८११.
सुनन्दिक N. of a *Brahmana* १३७६.
सुनन्दिका N. of a woman १३७६.

सुन्वत् the officer of a *Soma*-sacrifice ६००,
११२०.

सुपत्नी a woman having a good husband or
lord १७८, ११, १००५.

सुपर्ण eagle ११६.

सुपर्णिन् *Garuda* ६०४.

सुपुत्र a good son १००३.

सुपुत्रा having good or many sons १८३, ८६,
१४, १००७.

सुपेशस् having beautiful appearance १७९,
१००६.

सुप्त slept; asleep १०३६, १८, १७४५, ४६,
१८८५, १९३०.

सुप्तादान abduction (of a maiden) while
asleep १०३४.

सुप्रजस् having a good offspring १९१, १००१,
०७, १९८०.

सुप्रजा see सुप्रजस् १००२, ०४.

सुब्रह्मण्य a particular recitation of certain
Mantras १२३६, १९८०.

सुभगा possessing good fortune; lovely; a
form of courteous address to women
६०५, १७७, ७८, ८३, ८६, ८७, ९०, १७,
१००१, १२८४, १५९५, १८३६.

सुभद्रिका a courtesan ८४१.

सुभसत्तरा having more beautiful buttocks
१८६.

सुमति good mind or disposition १६९, ७०,
७४, ८१, १७, १००१, ०२, १२५८.

सुमना N. of a woman १०२८.

सुमन् wealth; benevolent १८९३.

सुयाश्रुतरा a (female) who receives excessive
sexual embraces १८६.

सुरगण a host of gods १०३०.

सुरण joyous १७०

सुरत coition १८९१.

सुरस्थान a temple १४६.

सुरा a spirituous liquor; wine ६८५, १५,
७१५, १९४, १५, १०१६, २२, २५, ८५, १५९१,
१२, १६१०, ६५, ८२, १८९३.

सुराध्वज the sign of a *Soma* १६०६, ०९, २७,
१९७०.

सुराप a drunkard ७७२, १६२७, ५३, १९४३.

सुरापान the drinking of spirituous liquor
१५९२, १७, १६०३, ०६, ०९, २७, ८७, १९७०.

सुरापी (a woman) drinking spirituous
liquor १०१६, २१, ८७, १११३.

सुरालय a temple १५०, १८२३.

सुराष्ट्र N. of a country ८६२.

सुवर्ग heaven ६०१, ११६१, १३८५.

सुवर्ण brilliant in hue; gold; a golden coin
६११, ३२, ३७, ७९५, ८०८, ५५, ६४, ७३,
१००७, ३७, ११६५, १३७५, १६१०, १४, १८,
६८, ६९, ७२, ७४, ७५, १७१६, ३४, ४७, ५०,
६७, १८२३, ३५, ४९, ५४, ८४, १९२३, ६६,
६८, ७३, ७६.

सुवर्णकार a goldsmith १६७४, १९६६.

सुवर्णमापक a particular weight; a particular
golden coin १६०९.

सुवर्णस्तेय the stealing of gold (one of the
five *Mahāpātakas*) १६०६, १७०२, ६६.

सुवाना prolific; well-productive १९७.

सुविचित well-thought or inquired १९१८.

सुवेश N. of the son of *Urvasī* १३७७.

सुशेवस् very gracious or kind; very dear
१००१, ०२, १२५३, ६०.

सुपुति easy birth १८०.

सुसूया bringing forth easily १६९, १३.

सुसंकाशा of beautiful appearance १६५.

सुसंस्कृत well-tilled; well polished १५४, ६१,
१०२३, ५९.

सुसमेय skilful in council or company १२५८.

सुसेक capable of irrigation ७८७.

सुस्थ well established ७१०, ८४४.

सुहृद् a friend ७२५, २७, ८६, ८०८, ६१, १२५२,
१३२९, १९३०, ७०, ७८, ८६.

सुहृद्द्रव्य murder of a friend ७५१.

सृकर a pig ११०, १७, १११३, १६१७, १८११, ३४.

सृकरयोनि the species of pig १५९२.

सृक्त a *Vedika* hymn ८१३, ११६२, १६५६.

सहस्र fine; excellent १६१४, १७३५, ४७, ६७, १९३१.

सूचक an informer ८७४.

सूची a needle or any sharp-pointed instrument (used for punishing criminals) १६८७.

सुत a particular mixed caste १००९, ११०५, ८५, १२३४, ८७.

सुतक impurity caused by child-birth १३७४, १९८५.

सुतपुत्र the son of a charioteer; N. of *Karna* ८१८.

सूतिका (a female) recently delivered ९०५, १५, १९, २०, २६, ११०६, १६८७.

सूत्र a thread; yard ६१०, २६, ३०, ७८७, ८९९, १००९, १६७०, ७३, ७४, ७७, १७१८, ३३, १९३८, ६६, ७०.

सूत्रसवन a particular sacrifice १०१६.

सुतरी merry ९६३.

सुनु a son ७१०, ८३९, ९६८, ७०, ८९, ११५८, ५९, ६०, १२३८, ५८, १९८४.

सूर्य the sun or its deity ८०९, ९००, ६४, ७२, ७७, ९५, ९७, ९८, ९९, १००३, १८३६, ३९, १९०२, २०, २१, ७७, ८०.

सूर्यपत्नी sun's wife ९९३.

सूर्या the daughter of *Sārya* or sun (also described as daughter of *Prajāpati* or of *savitṛ* and the wife *As'vins* or of *soma*) ८११, ९७२, ८२, ८४, ८५, ९९, १०००, ०१, ०२, १४२३.

सूर्याभिनिष्ठ one upon whom (while sleeping) the sun has set ९९५, १५९१, ९२.

सूर्यायुदित one upon whom (while he is still sleeping) the sun has risen ९९५, १५९१, ९२.

सुगाल see शृगाल १६०६.

सृगालयोनि see शृगालयोनि १०५३.

सुणि an elephant goad ९२३.

सृष्टि the creation of the world ११००.

सेतु an embankment; dam; bridge; dike

८६२, ९२४, २५, २६, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३७, ३८, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ५५, १२२२, ८६, १६०९, १३, १९, ३८, ४६, १९२४, २५.

सेतुच्छिद् a destroyer of dike ९२९.

सेतुबन्ध the forming of a causeway or bridge ९२६, २८, ३०.

सेतुभोग circumference of the bridge ९२८, २९.

सेना N. of *Indra's* wife १००५.

सेनानी a leader; general १८९५.

सेवन enjoyment ७९४, १६२१, १९३६.

सेवा service; enjoyment ११२७, १६०३, १९७२, ८६.

सेव्य one capable of being stirred up when approached himself by a male (one of the १४ impotent men); to be guarded; enjoyable १०३२, ७९, ९४.

सैध्रक made of the wood of *Sidhraka* tree १६६७.

सोदक vide समानोदक ८९६.

सोदय with interest ६३१, ५१, ५३, ५५, ७३०, ३२, ४६, ४८, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ८३२, ५०, ७८, ८३, ८७, १४४७, १६११.

सोदर a uterine brother or sister ८९६, १४२७, २८, ६२, १५१९, २३, ४१, ४४, ५८, ५९, ६२, १८१२, १९७४, ८४.

सोदरभ्रातृगामि(यन) (property) inheritable by a uterine brother १४२७.

सोदर्य see सोदर ८०६, १२८९, १४२६, २९, ६७, ७३, १५२९, ४४.

सोपकार(आधि) profitable pledge ६३८, ४२, ५०.

सोपद्रव involved in calamity ७०८.

सोपान a stair-case ९२७.

सोम the juice of the *Soma* plant, (also) the plant itself; one of the most important of the *Vedika* gods; the moon; N. of a king; the *Soma*-sacrifice ६००, ७९९, ८१२, ४१, ५८, ५९, ९२४, ६८, ६९, ७०, ७५, ७९, ८५, ९२, ९७, १०००, ०१, ०६, ८६,

११४३, ८१, १२९४, १३६४, ८५, १४६४,
१५९७, १६००, ०१, ०३, १८३८, ३९, ४५, ९३,
१९२०, ३०, ३६, ३८, ७०, ७८.

सोमप drinking or entitled to drink *Soma*-juice ८०३, १६६०, १७२३.

सोमपान the drinking of *Soma*-juice १५९७.

सोमपीय a draught of *Soma* १००५.

सोमविक्रय the sale of *Soma*-juice ७७२.

सोमारण्य a forest of *Soma*-plants ९३०.

सोमेश्वर N. of a person १३७६.

सोम्य N. of a *Rshi* १६५६, १९८२.

सौति a patronymic ८४०.

सोत्रामणीयाग a particular sacrifice in honour of *Indra* १६१३.

सौदायिक that which is given to woman at her marriage by her father or mother or any relative and therefore becomes her property; a marriage gift ८०३, १२३१, १४२८, ५३, ५५, ६०.

सौदास N. of a king of the solar race १२८५.

सौबल a patronymic of *Sakuni* ८१९.

सौभाग auspicious ९८५, ९७, १००२, ०६.

सौभाग्य welfare; happiness (esp. conjugal felicity) ९८४, ९१, १०००, ०२, ११०९, १०.

सौमिक a juggler ८६३.

सौयवसि a patronymic १२६०, ७८, १९८१.

सौर vide सौरिक ७०८.

सौरिक due for spirituous liquor (as money) ६६३, ७८, ८०.

सौवर्ण golden ९२१, १३७३.

स्कन्ध the shoulder; back ८६३, १६६७, १७०२, १८००, २२.

स्कन्धवाह्य capable of being carried on one's own back ७८४, १९२२.

स्तन the female breast १७९४, १८७१, १९८४.

स्तनयितु thunder ८४२.

स्तम्भ a post; pillar १६२०, १९६६.

स्तम्भक stopping; arresting १९६५.

स्तुतिनिन्दा ironical praise १७७२.

स्तेन a thief ६४५, ७५८, ६४, ७२, ८४३, ९०३,

३२, ९२, १०४२, १५९२, ९३, ९४, ९९, १६०२, ०३, १७, १८, १९, ४५, ५१, ५६, ५८, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ८३, ९०, ९३, ९५, ९७, ९९, १७०२, ०३, २०, ४९, ५१, ५४, ५५, ५७, ६०, ९१, १८६९, १९२९, ३०, ४३, ५६, ६१.

स्तेननियह restraining or punishing of thieves १७२७.

स्तेय theft ६११, ७६३, ७२, ९५, ८०६, ९२७, १००१, १११९, १४०५, ३०, १६०३, ०६, ०८, ०९, १३, १७, १९, २७, ४१, ४८, ५६, ६४, ६५, ७०, ८७, ९१, १७०२, २१, ४४, ४५, ५०, ५१, ५२, ६१, १८४८, १९२३, ७०.

स्तेयदण्ड punishment for theft ७३७, ५७, ९४, ९२०, २९, १६७४, ८४, १९०४.

स्तेयिन् a thief १६२७, १७६०, ६४.

स्तोम a *vidika* song of praise ६२९, ३४, ८१४, ५१, ५२, ९०२, ७५, १०००, १८९८, १९००.

स्त्री a woman; female slave; wife ६१०, २१, २६, ३१, ३५, ५४, ६८, ७७, ७९, ८०, ८३, ९२, ९६, ९८, ९९, ७००, ०२, ०३, ०८, ११, १२, १३, १४, १५, ६४, ९२, ९९, ८०३, ०७, १७, ५१, ६३, ७५, ९२, ९७१, ७३, ७४, ८६, ९२, ९४, ९५, ९८, १००५, ०६, ०७, ०८, ०९, १०, १२, १८, २०, २३, २४, २५, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३, ५४, ५५, ५८, ५९, ६०, ६३, ६४, ६५, ६८, ७५, ७६, ७७, ७९, ८०, ८१, ८३, ८४, ८८, ९१, ९२, ९३, ९५, ९८, ९९, ११००, ०१, ०२, ०३, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २७, १२०४, ०६, ०८, ०९, २३, ३१, ३२, ३६, ३९, ४५, ४६, ५५, ५८, ५९, ६७, ७१, ७३, ८२, ८४, ८५, ९७, १३१८, २३, ७३, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९२, १४००, ०२, ०७, १५, २४, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ४०, ४७, ४८, ४९, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६९, ७३, ७६, १५१२, १३, १८, २०, २२, २४, ५३, ५५, ६१, ९९, १६०७, ०९, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २३, २७, ३८, ४६, ५३,

६६, ७०, ७१, ८१, ८५, ८७, १७४१, ४५, ५०,
५९, ६१, ६४, ६५, ७२, १८३७, ३९, ४१, ४२,
४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ६५,
६९, ७२, ७४, ७६, ८०, ८१, ८३, ८७, ८८,
९१, ९२, ९५, ९७, १९२१, २६, ३६, ४१, ४४,
५१, ६२, ६४, ६६, ६९, ७५, ७७, ७८, ७९,
८४, ८७, ८८.

स्त्रीकाम desire or desirous of a woman
११६६, १६४०.

स्त्रीकृत (debt etc.) contracted by wife
६७९, ८०, ८२.

स्त्रीग्राहिन् vide योषिद्ग्राह ६७८.

स्त्रीघातिन् murdering a woman or wife १६०९,
७१.

स्त्रीघ्न see स्त्रीघातिन् १६३२.

स्त्रीजननी giving birth to female children
only १०२४, ५७, ११००.

स्त्रीदोष abuses of a woman; offence regar-
ding a woman १०३२, १६१५.

स्त्रीद्रव्य vide स्त्रीधन ७११.

स्त्रीद्वारज a particular son (a son demanded
by a woman and so possessed by her)
१९८२.

स्त्रीधन woman's property; property of a
wife ६३५, ७११, ८०३, ०७, ७९, १०२४,
३४, ३५, ३७, ३८, ९९, ११०९, ५७, १२२७,
३२, १३९२, १४०८, १६, २२, २५, २७, २८,
२९, ३०, ३१, ४२, ४३, ४७, ४९, ५०, ५२,
५४, ५५, ५७, ५८, ५९, ६१, ६२, ६३, ७३,
१५२७, ५३, १८४८, १९५०.

स्त्रीधर्म the duty of a woman or wife १०२५,
१११२, १३, १५, १८.

स्त्रीनिवन्धन caused by wife १०५२.

स्त्रीपुंसयोग the mutual duties of husband and
wife १०९२.

स्त्रीपुंसवर्तनोपाय the method of behaviours of
man and wife ११०६.

स्त्रीप्रजा a woman who brings forth only
daughters १०२०, १११२.

स्त्रीप्रज्ञा having womanly understanding

१०१०, १४०५, २४.

स्त्रीप्रमाण murder of a woman १६३७.

स्त्रीप्रसाविनी vide स्त्रीप्रजा १११२.

स्त्रीप्रसू see स्त्रीप्रजा १०८७.

स्त्रीबुद्धि the female intelligence १०३२.

स्त्रीयोनि the womb of the female १०७०.

स्त्रीरत्न an excellent woman १०२६.

स्त्रीलोलुप covetous of woman ८६३.

स्त्रीवध murder of a woman १०५८, १११३,
१६०६.

स्त्रीवृत्ति property or maintenance of a
woman १४७४, १९५०.

स्त्रीशुल्क fee paid for a woman ६३३, ८०३.

स्त्रीसंसाद assembly or society of women
९९२, १५९९.

स्त्रीसख friend of woman ९९५.

स्त्रीस्वान्तन्य independence of a woman १३८८.

स्त्रीहर्तु an abductor of a woman १७६५.

स्त्रीहारिन् see योषिद्ग्राह ७००, ०८, ११.

स्त्रीण concerning woman ९८९, १००९.

स्थल ground; prepared ground ९३०, ३३,
४०, ४५, ४६, ५०.

स्थलज accruing from land-transport (said
of certain taxes or duties) ७७८, १६११,
१९४४, ४७.

स्थविर old, oldage ७९३, ९४०, ६२, १०४५,
१७२७, १९२७.

स्थानगर made of the fragrant substance
sthanagara १००६.

स्थानु a stump १००२, ०३, ७२, ११२७.

स्थान a place ६२४, ७५०, ५५, ६८, ८२९, ४६,
५०, ५३, ६२, ९२९, ३०, ३१, ३२, १०१८,
३६, १११५, १६१६, २२, ४८, ६३, ६५, ८२,
८५, ९०, ९५, १७०७, ९५, १८००, २२, २३,
६५, ८०, ८७, ९०, १९०९, १४, २४, २७, २९,
४२, ४९, ६७, ६९, ८३.

स्थानपाल guardian of a place or region
१९५९.

स्थानलेख्य document written in a particular
place; writing on marginal space of

the previous document ६५४.
 स्थानिक governor of a place १६८५.
 स्थापित deposited; established ६३५, ७५१,
 ९६२.
 स्थायिन् an inhabitant ८८७.
 स्थाली a dish १२५८, १३८५.
 स्थालीपाक a dish of barley or rice boiled in
 milk १३५६.
 स्थावर immovable; immovable property;
 natural ६३६, ३८, ४९, ५०, ५१, ६०, ७९७,
 ८०३, ८६, ८९, ९१, ९८, ९२९, ५१, ५५,
 ११४१, ७९, १२१९, २४, ३२, ३३, १४४८,
 ५४, ५५, ६३, १५१३, १८, २६, ४१, ६१, ६२,
 ८१, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, १६९५, १९२९,
 ८८.
 स्थावरक्रय purchase of immovable property
 ८९६, ९८.
 स्थाविर old age १०२०, ३१, १३८८, १९७७.
 स्थिति practice; settled rule; reality ६२५,
 ६५, ७२८, ६०, ६९, ८६९, ९३९, ५१, ५२,
 ६१, १०४८, ६०, ११०७, ९८, १२०३, १३७३,
 १४७८, १५७२, १६३१, १७७४, १९२२, २९,
 ३६, ४२, ७८, ८८.
 स्तूणा the post or pillar of a house १००१.
 स्तूरा(स्फुरा) see छुरिका १७४९.
 स्थूलक rough; coarse १६७४.
 स्थूलकद्रव्य articles of greater value १०३७,
 १६१४, १७, १८००.
 स्थूलसूत्र coarse thread १७४७.
 स्नातक one who has performed the rite of
 completion of the first *Asrama* ११६६,
 १६०६, ६४.
 स्नाता purified; bathed (after menstruation)
 १०१९, २०, ५७, ११०२, ११, १३, १२८४,
 १५२४, १६८५.
 स्नान bath ८१५, १०२२, २८, १११९, १२४४,
 १५२०, १९६५.
 स्नायिन् one who takes bathe १६४८.
 स्नायु a muscle ९०९, १७४९, १९७६.
 स्नुषा a daughter-in-law ७०३, ०४, ८६३,

९९५, ९९, १००५, ०६, ०७, २०, ६४, ६६,
 ७५, १३९०, १४३०, ७३, १६५३, ८०, १८५०,
 ७४, ८२.
 स्नुषाग one who has illicit connection with
 a daughter-in-law १०६६.
 स्नुहि *Emphorbia Antiquorum* १९२५.
 स्नेह love; lubricant (oil, ghee etc.) ६३०,
 ३४, ७९९, ८०७, ५४, १०४८, १६७८, ८७,
 १७२९, ५९, १९८५.
 स्पर्धा competition ९२४, २८.
 स्पर्श touch ९५८, १७९९, १८१४, १५, ५२, ८१,
 ८५, ८६, ८९, १९८४.
 स्पर्शन touch १७८६, ९५, ९८, १८१४, १९७४.
 स्पश a spy ९७७, १८३६.
 स्पृश्य a touchable; twice-born १६१०, १९४१.
 स्प्रष्टमैथुना defiled by sexual intercourse ८८१.
 स्फिच् a buttock १८०२, २८.
 स्फोटन removing १८९१.
 स्मदिम N. of a man ११६०.
 स्मर sexual love ९९७.
 स्मार्तक्रिया an act enjoined in *smṛti* १३२८.
 स्मृत ordained in *smṛti* १०२७.
 स्मृति the law books of *Manu* etc. १९२०,
 ३५, ४२.
 स्मृतितन्त्र *Smṛti*-scriptures १५१२.
 स्यन्दनिका a brook; rivulet ९४६, ५३.
 स्वाल wife's brother ९६४.
 स्योन pleasant ९८६, ९१, १००१, ०२, ०३.
 स्रोतस् a stream ९०१, ५०, ५२.
 स्व one's own; property; one's own pro-
 perty ७५८, ६०, ६७, ९६, ८०४, १८, २३,
 ३९, ९८, ११४१, ४२, ४४, ७९, १५२५, १७२६,
 २७, ६०, १८४४, १९११, २३, २८, ८८.
 स्वक see स्व ८०५.
 स्वकरण bond or document of ownership
 ७५७, १६७६, ७७.
 स्वकर्मन् one's own occupation or duty ७७३,
 ७४, ११९०, १२१२, १७५१.
 स्वकुल one's own family १२६६, १३५२, ८४.
 स्वकुल्य one's own kinsman ८०३.

स्वकृता (इच्छा) (interest) decided by common agreement ६२०.

स्वक्षेत्र one's own soil ६५५, १२७२, १३०२.

स्वगाकतुं uttering the exclamation *Svaga* १७९३.

स्वगोत्र one's own family १२७८, १३२८.

स्वग्राम one's own village ८९८, ९०१, ११४२, १५८९.

स्वग्रामिन् inhabitant of one's own village ९००.

स्वङ्गुरि handsome fingered ९६९, ८७, ९३.

स्वच्छन्दगा a debauch; wanton woman ९६१, १०५८, १११३.

स्वच्छन्दव्यभिचारिणी see स्वच्छन्दगा १०५८, १११३.

स्वजन a relative ८१७, ६०, १६१६, १८५०.

स्वजाति one's own caste १२२८, १३६५, १७७९, ८७, १८८२.

स्वजात्य belonging to one's own caste १०९३.

स्वतन्त्र independent ६९५, ८३१, ३५, ३६, १०२७, ३१, ५९, ११५७, १२८४.

स्वत्व ownership ८९९, ९००, ११२५, ४२, १२२४.

स्वदान the giving of one's own property ७९२.

स्वदारनिरत attached to one's own wife १०८१.

स्वदामी one's own female slave ८३७.

स्वदित free from sin; one who has become eligible for heaven १५९५.

स्वदेश one's own place or country १६७१, ७८, १७३१, ४८, ६१, ६२, ६३, ७३, १८४७.

स्वद्रव्य one's own property ७५५, ८०५.

स्वधन see स्वद्रव्य ६६२, ६५, ७२७, १२२०, १५५५.

स्वधर्म one's own duty ८१९, २९, ३१, ३९, ६५, ७४, ११८५, १२४४, १३०४.

स्वधा libation offered to the Manes ११८४, १२४५, ५१, ५२, ६९, ८१, ८८, ९४, १३२७, १४७१, १९००.

स्वप्न dream; sleep ९९५, ९८, १०२९, १०४८, ११०६, १५९१, १६८५, १८४०, ९३, ९७.

स्वप्नप्रतिपन्ना (इच्छा) vide स्वकृता (इच्छा) ६१०.

स्ववन्धु one's own relation or friend ७६७.

स्वभाव nature १०४८, ४९, ७१, ७६.

स्वमण्डल one's own country १७६१.

स्वमातु one's own mother १२३५, ३६.

स्वयंकुन made or adopted by one's self (debt, priest, son etc.) ७१५, ८३, ८६, १३३४.

स्वयंकृता made or performed or effected by one's self (interest, boundary) ६३१, ३५, ९५८.

स्वयंमसितु one who voluntarily eats or partakes १६२०, २८.

स्वयंचोपगत (the son) who offers one's self १३४६.

स्वयंजात self-born; self-produced (son) १२८४, ८८.

स्वयंदत्त self-given (said of a child who has given himself for adoption) १२६३, ६६, ७०, ७१, १३०९, २०, ३४, ७३, ७४, ७६, ७७.

स्वयंवर self-choosing of a husband १०२२, ४२, ७८.

स्वयंवादिन् one who willingly enslaves himself ८१७.

स्वयमाजित acquired or gained by one's self (property) १२०४, ०५, १३, १५, ३०, १५६८, ८७, १९२२, ८८.

स्वयमागत one who has spontaneously offered himself (as son) १३७५.

स्वयमाप्त acquired of one's own accord (property) १२२४.

स्वयमाजित acquired or gained by one's self १२०७.

स्वयमीहितलब्ध acquisition made solely by one's own effort १२०५, १२, १९८४.

स्वयमुत्पादित son begotten by one's self १२०५, ६५, ६८, ७२, १३५०, ५१.

स्वयमुद्भूत voluntarily hanged १६१५.

स्वयमुपगत a child who offers himself voluntarily for adoption १२७९, ८४.

स्वयमुपनत see स्वयमुपगत १२८३.

स्वयमुपागत see स्वयमुपगत १२६५, ७८.

स्वयमुपात्त self-acquired ११७५.

स्वयम्प्राप्त acquired by one's self ८०३.

स्वयम्भू N. of the first *Manu*; self existent

८२१, ११८४, १२७९, ९०, १९२८, ६६, ८४.

स्वयोनि womb of one's own caste ११८५.

स्वर voice १६८३, ८५, १७४१, ५३.

स्वस्वित्त्वं one's own heir १२३१.

स्वर्ग heaven ६०३, ०४, ०६, ७३५, १००९, १०,

२०, २३, २४, २५, २६, ५२, ६०, ६३, ७५,

७६, ७७, १११३, १४, १५, १६, १७, ६२,

८५, १२५३, ८१, १३४८, ७६, १६६८, ९२,

१७०२, ०४, ५१, १८९६, १९२९, ७९, ८१,

८६.

स्वर्गत् being in heaven; dead १३७७.

स्वर्गलोक heaven १०२८, १११५.

स्वर्गा heavenly १३७७.

स्वर्ण gold १७६७.

स्वर्णकारक a gold-smith १७६७.

स्वर्ग्यन् going to heaven ११६२.

स्वर्गात् gone to heaven; dead १४७१, ७९,

१५२३, २६, २७, २९.

स्वर्विद् bestowing light ११६०.

स्वलिखित any document or receipt written
in one's own handwriting; a document
in one's own hand ६७९.

स्ववत्ता possessing property १४२५.

स्ववर्ग one's own group १२३३.

स्ववर्ण one's own caste १५६८.

स्ववित्तकारवः those who carry out artison
work with their own capital १६७३.

स्वशाखाविधि one's own branch (of *Veda*)
१२७८.

स्वस्र a sister ९६३, ६६, ६९, ७२, ७७, ७८, ९१,
९८, १००५, ०८, १०, १२६० १४१५, ६३,

१६३५, १७९०, १८३६, ४०, ७४, ९०, १९१९.

स्वस्ति wellbeing ८०९, ९२३, १००२, ५९,
१३६४, १९२४, ७२.

स्वस्त्रीय a sister's son १४५०, १५१३, २६, ९७.

स्वहरण confiscation of property १६०५.

स्वांश one's own share ६६७, ७७.

स्वांशदायक (a surety) giving one's own
share ६७७.

स्वातन्त्र्य independence ६९५, १०२०, ३१, ४५,
५८, ७६, ८३, ९८, ९९, १११२, १८,

१३८८, १४५५, १५५५, १९७७.

स्वादुक a debtor ६७७.

स्वाध्याय one's own lessons or *Veda* १२८४,
१६४८, ५१, १७६०.

स्वाध्यायिन् reciting one's own *Veda* १६०८,
४८.

स्वामिकर्मन् master's work ८१७.

स्वामिगामिन् returning to the owner ८८८.

स्वामित्व ownership ११७५, १२८७, १७६९, ९४.

स्वामिदत्ता given by a master १११०.

स्वामिदोष fault of the master ८४९, ९०३.

स्वामिन् an owner; master; heir ६४०, ५०,
५३, ५८, ६०, ७२, ९२, ७०८, ०९, १४, २७,

५२, ५५, ५७, ५८, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८,

८०३, ०४, २१, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४,

३७, ३९, ४३, ४७, ५३, ५४, ७२, ९७, ९०४,

०५, ०६, ०७ ०८, ११, १२, १६, १८, १९,

२०, २१, ३१, ४३, ४६, ४७, ४९, ५४, ६०,

६१, ६२, १११०, २२, २७, ४२, १२२७,

१३४८, ७२, १५२२, ६९, १६०९, १२, २१,

४९, ६६, ८९, १७६०, ६३, ६५, ६६, ९७,

९८, १८०७, ०८, २०, २९, १९१३, २२,

२८, ३०, ३१, ३३, ५३, ५९, ६२, ७५,

८६, ८८.

स्वामिप्राणप्रद (a slave) who protects the
life of his master ८२३.

स्वामिभाग share of an owner ९६१.

स्वाम्य ownership ६५३, ७८६, ९३०, १०४२, ५९,
११४२, ५७, ७३, ७५, १२२१, १४५५, १५१७,

२३, १८४८, १९८८.

स्वाम्याणा master's permission ७८८, ९०.

स्वायम्भुवो मनुः N. of the first *Manu*; the son
of *svayambhu* १३१९, १७५२.

स्वाजित self-acquired १५८९.

स्वार्थ one's own property ९५५, १५७३, १९६४,
८३.

स्वाहाकार recitation of *Svāhā* १००८.

स्वीकार acceptance ८९०.

स्वेच्छादेय to be lent or given according to one's own choice ७८६, ८०३.

स्वैरिणी a wanton woman ७०२, ०३, १५, १०१७, २६, ८८, ११०३, ०४, १२८४, १५९३, १८८३, ८८, १९७८.

स्वैरिन् unrestrained or adulterous man १५९३.

स्वौषशा having beautiful locks of hair ९९३, १००८.

हंस a gander; swan १६०६.

हत killed ७५५, ९४, ८७९, ९१८, ४३, ९६, १०५३, ६८, १२५९, १६१५, १६, २१, ४०, ४७, ५३, ५४, १७९८, १८१३, १७, १९२३, ६४.

हत्तपुत्र one whose son or sons have been killed १९६४.

हत्तभूमि place where the death occurred १६१६.

हनु the jaw १६००.

हनुमत् N. of a monkey hero or monkey-deity १३२९.

हन्तव्य to be slain or killed १६४६, ५१,

हन्तु a killer; murderer ८६२, १६००, १२, २६, ४८, ५०, ५१, ५३, ५५, १७४२, १८३२.

हय a horse ८४०, १८१०.

हर N. of *S'iva*; seizer १३७७, १७५८.

हरण appropriation; seizure ८०७, ९४२, ५२, १४२८, ६१, १६१९, २१, ५३, ६८, ७०, ७२, १७११, १२, १३, १८, ३८, ४९, ६१, ६६, १८९१.

हरि N. of a deity १९७०, ७९.

हरिण a deer १८३८.

हरिन् a monkey १३२९.

हरिश्चन्द्र N. of a king १००५, १२७८.

हर्तव्य to be taken or seized १२४३, ४४.

हर्तु a robber ७६१, १६२९, ४६, १७११, १३, ६०, ६५, १९२९.

हर्म्य a large house; palace ७८७, ९०.

हर्ष joy १०२०, १७९१, ९२.

हर्षदान a gift through joy ८०७.

हलाहल a kind of deadly poison १९६५.

हविस् an oblation ६०४, ८५८, ९०३, ६९, ८७,

९३, ९५, ९९, १००२, ०४, ०६, ०७, ११४४, ६०, १२६१, १८९६, १९०२.

हव्य sacrificial food ८१९, १२४४, १५९५, १९०१.

हव्यदाति conveying or presenting oblation to the gods (said of *Agni*) १९०१.

हव्यवाह fire or the god of fire १९६३.

हस्त the hand ६०१, ०२, ०५, ८९, ७०६, ३५, ३६, ३९, ४५, ५५, ८८५, ९७, ९२१, ५५, ६२, ८५, ९७, ९८, १००१, ०३, ०६, २३, ३५, ३६, ५९, १११०, १२७०, १३६४, १४३०, १६१७, १८, १९, ५३, ५६, ७०, ७२, ७४, ७८, ८०, ८३, ८५, ८७, ९७, १७११, १३, १७, ५२, ६०, ६२, ६५, ९६, ९८, ९९, १८०३, १५, २४, २९, ३०, ३२, ३५, ३८, ३९, ४८, ५०, ८९, ९१, ९५, ९९, १९०१, ०२, ०४, २२, २५, २९, ४३, ५८, ६५, ६६, ६७, ७९, ८८.

हस्तगृह्य one who has taken the hand १८३८.

हस्तग्राभ a husband ९७८, १००४, १२५७.

हस्तग्राह see हस्तग्राभ १२५४.

हस्तिन् an elephant ८१४, ५४, ९१९, २०, २४, ३२, १६१२, १८, २१, २९, ५१, ७२, १७१३, १९२९, ८३.

हस्तिप elephant-driver ९०३, १८२७.

हाटक gold ६३४.

हान the act of abandoning १९७२.

हानि loss ६७७, ७०५, ६६, ६८, ६९, ८५, ८८४, ८५, ९०, ९१, १५८३, १६११, ७४, १७२८, ८४.

हारक seizer; thief १६१२, ५०, १७०१.

हारिन् see हारक १७३६, ५८, ६५, १९६६.

हारीत N. of a *Rāshi* १६६५, ६६.

हार्य to be appropriated १९५०.

हास्य laughter १०८५, ११११, १८८५, १९०६.

हिसक a destroyer; injurer १६१८.

हिसन see हिंसा १६५५, १८२०, १९३३.

हिंसा killing; violence; injury ७१३, ९४, ९०३, ०६, ३०, १११९, १६०४, ०५, ०८, १२, १७, २०, २१, ८०, १७९५, १८००, ०४, ०८, १०, ३४, ५०, १९२५.

हिंसित injured ६०४, १४६४, १९७६.

हिंसि injurious; mischievous १०५६, १६१९,

५३, ८३, १९३०.

हित beneficial; wholesome ८६१, ६३, ६७, ६८, ७४, १०१६, २०, २८, २९, ७५, ११०७, १४, १७, १९, २७, १३२९, १५९६, १६४६, १७०१, १८४१, १९२६, ३१, ३५, ७८, ७९, ८३.

हिताभङ्ग the breaking of a dike १६९८, १९२९.

हिमवत् snow-clad १२८७, १९२०, २१, ८६.

हिमशैल the *Himālaya* mountain १९६६.

हिरण्य golden ८८८.

हिरण्य gold ६०६, ०९, १०, २१, २६, ३०, ३५, ५२, ५८, ८१, ७२६, ३१, ४२, ४३, ८६, ८७, ८१४, ६१, ६३, ९९, १०१, २४, ७४, ९३, ९८, १०००, ०५, ०७, ३०, ११२१, ४२, १२६०, १५८९, १२, १६, १६१४, १८, ६१, ७१, ८२, १७४५, १८००, ४९, ९६, १९०१, २३, ४०.

हिरण्य golden ९९५, ९९.

हिरण्यवर्ण golden coloured १००१.

हिरा a vein ९९६, १२५९.

हीन low; degraded; base; a slave; destitute; deprived of ६६०, ६१, ७७, ७२९, ३७, ५४, ६०, ८१, ८१९, ३५, ५६, ६२, ७८, ९८, ९९, १०८, १६, ३०, १०१५, २५, ४२, १११३, १३४९, ५१, ७३, १५१७, २९, १६४५, ४८, ५१, ७३, ७५, ७७, १७२९, ३२, ३७, ६५, ७२, ९०, ९६, ९८, १८१४, २४, ४८, ४९, ७६, ८६, ९५, १९२४, ३२, ४२, ४३, ७०, ८८.

हीनकर्मन् neglecting customary rites or religious acts १६६०, ८३, १७२५.

हीनक्रतु one who neglects to sacrifice १७२३.

हीनक्रय purchase (of a commodity) at a lower price than its real value ८९१, १६७४.

हीनजाति of low caste ७२३, १०२३, १६८३.

हीनमूल्य low price ७५७, ६०, ६३, ६४, ८८९, ९८, ९९, १६७७, १७६४.

हीनयोनि low birth or origin १२८४.

हीनवर्ण of low caste; out-caste १७७०, ७१, ९६, १८४२, ४६, ८७.

हीना an abandoned (woman) १०८४.

हीनाङ्गी defective in limb १०२२.

हीनेश्वर wanting ownership ८१८, १३९१.

हुङ्कार the sound *Hum* (expressive of contempt) १७९१.

हुत sacrificed १२८३.

हुताश fire १९६६.

हुताशन fire १११५, १९४०, ६५.

हृत appropriated; seized ७४१, ४८, ५३, ५५, ६४, ८८, ९०, ९०८, १६, २०, ५२, १०८६, १४००, १५७४, १६६८, १७४१, ४९, ५७, ६३, ६५, १८३१, ३३, ५०, १९५८, ६९, ७६.

हन्तव्य one whose property has been appropriated १९६४.

हृद् the heart १९७७.

हृदय the heart ८५८, ९९८, १०७६, ७७, १६०३, १५, १८३६, ९५, १९२१, ६४, ६५, ८३, ८५.

हृदयश्चिष clinging to the heart ९९६.

हेति a missile; weapon ६३०, १०२, ०३, १४६४, १६००, १८३२.

हेतु cause ६६९, ८९८, ९९, ९४९, ५४, ११०२, २७, १६५१, ८५, १८२९, ३२, ३४, ९४, १९१३, ३६, ३९, ८५, ८८.

हेमकार a goldsmith ७८७, ९०, १७०८, १९३०.

हेमन् gold ६०९, ५८, ७५०, ८४, ९०, ८१३, १५, ९९, १५१३, २६, १६४६, १७५९, १९६७.

हेममाष a golden *Mās'a* १९६७.

हैरण्य golden १६२८, १९२७.

होद stolen goods १५८१, १६४७, ९६, १७५१, ५२, ५३, १९२९.

होत्र an officiating priest ६०४, ७७५, ९२, ८११, ९९५, १००४, ०९, ११६०, १२५८, ७८, १८३८.

होत्रक an inferior *Hotr* priest or an assistant of the *Hotr* ७९२.

होम the act of making an oblation to the gods १३६४, १९२४.

हृद a lake; pool ९२४.

ह्रास diminution; decrease ६६०, ११०९, १७३०, ६३, ६७.

हीतमुखिन् shame-faced ९९२, १५९९.

हीदत्त a gift through bashfulness ८०८.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	२	२६	प्रत्युत्त	पत्युत्त	२४२	२	९	अर्थि	अर्थि
११	१	१८	,,	,,	२५२	१	८	विभ्यन्ति	विभ्यति
१८	२	२,७	,,	,,	२६४	,,	२	ब्रुही	ब्रूही
२०	१	३१	*सज्ञः	संज्ञः	२६५	२	८	तरं	तरद्
३९	,,	२१	दिर्नियो	दिर्नियो	२७७	,,	३३	शुद्र	शूद्र
,,	२	१६	पृथक्	पृथक्	२८४	१	२२	धुञ्	धूञ्
६१	१	२४	तत्कार्ये	तत्कार्ये	२९१	२	१७	टास्यु	टाः स्यु
६२	२	६	दण्डयो	दण्डयो	३४४	,,	१२	लक्षी	लक्ष्मी
६३	१	१३	झल प्र	झलप्र	३४७	१	२२	भदाः	भेदाः
७४	२	७	नस्त	न स्त	३६५	,,	१३	विष्टा	विष्टा
७९	,,	१९	वर्थ	वर्थ	३६९	,,	,,	प्रप्ति	प्राप्ति
८४	१	३१	प्रश्य	प्रश	३७१	२	१९	वादि	वादी
१०८	२	६	बष्ट	वष्ट	३९९	१	३३	भूक्ति	भुक्ति
१११	१	४	धार्मा	धर्मा	४१८	२	२	विद्या	विद्य
११७	,,	१०	निर्णी	निर्णे	४२२	१	१३	स्वनि	स्वामि
१२८	२	४	अह्ना	आह्ना	४२७	२	३	त अन्य	तोऽन्य
१५५	१	२३	दुर	दूर	४३०	,,	१६	श्रियते	श्रीयते
१६०	,,	१	यत्पु	यत्पू	४५६	१	१३	शेत	शते
१६३	२	१०	मर्ष	मर्ष	४६२	२	४	शब्	शब्
१७९	१	३०	तरं	तरं	४८१	,,	१६	ऊभ	उभ
१८२	२	१३	विश	विश	४९२	,,	२	मन्त्रणं	मन्त्रणं
१९१	१	७	युज्जित	युज्जीत	४९३	,,	,,	यथा	यथा
२०३	,,	४	कीं	किं	५३२	,,	१४	लीपि	लिपि
२०९	,,	१३	तां	तां	५३९	१	२०	जनीते	जानीते
,,	२	६	तो	तौ	५५१	,,	१	लुण्टन	लुण्टन
२१३	,,	३०,३१	स्वरूप	स्वरूप	५५७	,,	,,	वणिक	वणिक
२१८	१	११	दिग्ध	दिग्ध	५६९	,,	१९	श्चितेषु	श्चितेषु
,,	,,	१२	दिनि	दिनि	६०१	,,	१२	नापक	नापाक
२२८	२	१२	रूपण	रूपण	,,	,,	२०	णापक	णापाक

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६०१	१	२७	न्मन्त्रे	न्मन्त्रे	६४३	१	२५	रूप	रूप
"	"	३०	रज्ज्वा	रज्ज्वा	६४४	२	११	वृत्तो	वृत्ते
"	"	३१	विधत्ते	विधत्ते	६४७	"	३१	*निक्षे	*निक्षे
६०२	२	२	त्वत्प्र	त्वत्प्र	६४९	"	३	विधि	विधि
६०३	"	४	रिष्यन्	रिष्यन्	६५१	१	१	*ऋण	*ऋणं
"	"	२१	पाशव	पाशव	६५२	"	१६	रुपा	रुप
६०५	१	३०	भ्याशाम्	भ्याशाम्	६५३	"	११	त्यादिपरि	त्यादि परि
"	"	३२	शुद्ध	शुद्धि	"	२	२३	स्त्विति	स्त्विति
"	२	२	वाभ्या	वाम्या	६५६	१	१४	द्विक	द्विकं
"	"	१६	दि प्रका	दिप्रका	६५९	"	३२	विक्रि	विक्र
६०७	१	२८	८।१५२	+८।१५१	"	२	१९	दिगु	द्विगु
६०८	२	२	भूदिति	भूदिति	"	"	२७	धनी-	धनी
"	"	२०	चार्तुव	चार्तुर्व	६६०	१	२	धो ऋ	ध ऋ
६०९	"	६	*रीतीना	रीतीनां	६६१	२	२०	त्यादि दा	त्यादिदा
६१०	"	१०	ध्यादिनां	ध्यादीनां	६६६	१	२५	स्तीति	स्तीति ।
६१२	१	३४	पूर्व	पूर्व	"	२	८	*स्वध ला	स्वधनला
६१४	"	८	स्मृतिरि	स्मृतिरि	६६७	"	२१	मुपेय	मुपेय
"	२	४	मूल्य	मूल्य	६६९	१	१०	णवत्वा	णत्वा
६१७	१	५	वृद्धिरा	वृद्धिरा	"	२	१४	गामिष	गामिष
"	२	१४	षेध्यते	षिध्यते	६७०	१	१८	*दर्श	दर्श
६१९	"	६	ऊह्य	ऊह्य	६७४	"	३१	तत्त	+तत्तु
"	"	२०	मूह्य	मुह्य	"	२	१४	*प्रतिभः	प्रतिभूः
"	"	२८	स्वरूप	स्वरूप	६७५	१	१८	तःसो	तः सो
६२१	"	२०	क्षीण	क्षीर	६७६	"	२५	प्रतिभू	प्रतिभू
६२४	१	२०	षाधे	षाधे	६७८	"	५	चेत्यः	चेत्यर्थः
[एतत्पाठानुसारेण पाठभेदा अपि कल्पनीयाः]					"	"	१९	यावत् स्थि	यावत्स्थि
"	"	२२	षष्टि	षष्टि	६७९	"	१३	तिष्ठत	तिष्ठत
६३५	"	११	शास्त्रद	शास्त्राद	६८०	२	१४	व्यादि	व्यादिः
"	२	१०	कार्य	काय	६८३	१	२६	अन्यथा	अन्यथा
६३७	१	३३	क्रियत	क्रीयत	६८४	२	१३	पौत्रै	पौत्रै
६३८	२	२७	तिष्ठ	तिष्ठ	"	"	२२	भक्ता श्वे	भक्ताश्वे
"	"	२८	गोणौ	गौणौ	६८५	१	१०	मवस्थे	मस्वस्थे
६३९	"	३०	ताधौ'	ताधौ,	"	२	१२	रुढ	रुढ
६४१	१	१२	स्वत्व	स्वत्व	६८८	"	२२	यैव' च	यैव च'
६४२	२	३	भोगस्थो	भोग्यस्थो	६९१	"	७	*ऋणा	*ऋण
					६९४	"	३	वृत्तौ	वृत्तौ
					६९५	"	२४	वरमेनि	+वरमेनि

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६९८	१	१	कुत	कुत
६९९	२	२९	निस्वा	निःस्वा
७०२	२	७	अभा. ३०	अभा. ३९
७०२	२	६	द्राह	दप्राह
७०७	१	३२	अववत्	+अपवत्
७०७	१	२८	त्याभि	त्याभि
७०८	२	१६	गृहीमात्र	गृहिमात्र
७०९	२	१३	गृही	गृही
७११	२	३५, ३७	शात् (शत्)	+विंशात् (विंशत्)
७१५	२	३५	चार	+चाट
७१६	२	२७	तद्वि	+तद्वि
७१७	१	१७	मत्त्व	मत्व
७१९	१	२३	द्वयशं	द्वयंशं
७२१	१	१२	स्वत्त्व	स्वत्व
७२१	२	२६	ग्रह	ग्रह
७२४	१	४	तच्चक्र	तच्च क्र
७२६	२	१	सुहृ	सुहृ
७२६	२	२६	त्रणी	+त्रणी
७२७	२	२७, २८	(यत्रणीं दाप्यतेऽर्थं स्वं)	(यत्रणीको दाप्यतेऽर्थं)
७२७	२	४	परी	परि
७२८	२	२९	(त्त)	+(तु)
७२९	२	३६	विर.	+विर. ७९
७३०	१	१०	पूर्वाक्त	पूर्वोक्त
७३३	२	१३	नुपपत्तेः	नुत्पत्तेः
७३३	२	१७	प्राति	प्रति
७३३	२	२१	ग्रही	ग्रही
७४२	२	४	रैहि	रैहि
७४३	२	३३	तत्स मंदा	+तत्समं दा
७४६	१	१०	रेण च	रेण लाभानु-
७४६	२	१	सारेण च	सारेण च
७४६	२	१	मार्णाय	मार्णाय
७४६	२	१८	करो	करो
७४८	१	२१	भूते	भूते निक्षेपे
७४८	२	३२	चेत्तज्ज्ञेय	+चेत्तज्ज्ञ
७४८	२	३	वृत्तं	वृत्तं
७५०	१	१३	निधय	निधयः
७५०	२	१५	यथा क	यथाक

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५०	१	२९	न प्र	+नप्र
७५२	२	८	त्यादि ध	त्यादिध
७५३	१	३१	अन्यस्मिन्	+अमुष्मिन्
७५४	२	२९-३०	सवि. २६८	+सवि. २६८
७५४	२	२९-३०	वरदराजः;	करा (क्रया)
७५४	२	२९-३०	समु. ८८ र्थश्च	पाप (पोऽप)
७५४	२	२९-३०	(र्धं च)	वरदराजः;
७५४	२	२९-३०	पोऽप (पाप)	समु. ८८ र्थश्च
७५४	२	२९-३०	(र्धं च)	(र्धं च)
७५४	२	३६	नप्रा	+अप्रा
७५८	१	२३	सार्वा	सर्वा
७५९	२	२९	स्तद्र	स्तदद्र
७५९	२	३५	दण्डो (दण्ड्यो)	+दण्ड्यो (दण्डो)
७६०	२	२३	तदा	तथा
७६६	१	१०	ज्ञानाता	ज्ञाता
७६६	२	८	शुद्ध्यो	शुद्धयो
७६८	२	१०	क्रमा	क्रया
७६९	१	२०	तया	ताया
७७१	२	२	तत्र चे	तत्र चे
७७२	२	२५	तत्तक	तत्तत्क
७७४	१	११	त्विजो	त्विजो
७७५	२	१	क्षिणा	क्षिणाः
७७५	२	१०	सोमापा	सोमोपा
७७६	२	११	१७८	१८७
७७७	२	४	रूपा	रूपा
७८०	१	२०	करोति	न करोति
७८३	२	१, २	उर्ध्व	ऊर्ध्व
७८३	२	१८	दावि	दात्वि
७८९	२	७	धन	धनं
७९०	२	१३	चर्वि	चर्वि
७९१	२	२८	यथा समु	यथासमु
७९४	१	२	स्वत्वा	स्वत्वा
७९४	२	३	प्रदा	दा
७९६	१	३२	शुनि.	+शुनी.
७९६	२	३	तावुभौ (उभौ तौ)	उभौ तौ
७९६	२	३	(तावुभौ)	(तावुभौ)
७९७	२	१६-१७	न ... न्यस्मै ।	प्रतिश्रुतमन्यस्मै
७९७	२	३७	धर्म सं	धर्मसं

पृष्ठं स्तम्भः पंक्तिः अशुद्धम्

८०७	२	१	स्वति
८०८	१	१५	तार्क्ष्यप्रदा
८१०	२	११	द्राक्ष्यः
८१२	१	१६	दास्या-
८१४	१	२८	वैत
८१५	१	२५	सर्वानि
१	२	३	गुरु
१	१२		स्तत्रतत्र
८१८	१	८	स्तं वक्ष्या
८१९	१	१९	शूद्रा
८२०	१	१	निया
८२१	१	१७	भावि-
८२२	२	२०	दासयो
८२३	१	३५	हीयते वि
८२४	२	१८	अन्वासीति
८२६	१	११	मित्यर्थः ।
८३२	१	६	मुच्यते ।
८३४	१	२८	किंचन-
१	२	२	रूपतः
१	१४		कर्मकङ्क
१	२०		(त्वभि) ;
८३५	१	६	महत्त्व
१	१६		१
८३८	१	२०	स्वत्वे
८४०	१	३	किं वर्णो
८४१	२	७	धारा,
८४२	१	५	इर्ष्य
८४४	१	१३	दण्ड्यत
१	२	२६	उर्ध्व
८४५	१	६	णिङ्ग्या
१	१३		कर्मा
८४८	१	२२	यथा तं
८५३	१	६	लाङ्गूल
१	१०		स्मृच. २२०
८५४	२	१६	शक्नोति
८६०	१	७	महत्त्वं
८६१	१	२१	रूप

शुद्धम्

स्वस्ति
तार्क्ष्यदा
द्राक्ष्यः
दास्याः
वैत-
सर्वानि-
गुरु
स्तत्र तत्र
स्तं ते वक्ष्या
शूद्रौ
निय
भावि
दासयो
हीयतेऽतो वि
अन्तेवासी
मित्यर्थः ।
अभा. ८९
मुच्यन्ते ।
किंचन
रूपतः
कर्म कङ्क
+(त्वभि)
कर्मा (कर्मा) ;
महत्त्व
१
स्वत्वे
किं वर्णो
धाराः,
ईर्ष्य
दण्ड्येत
+ऊर्ध्व
णिङ्ग्या
कर्मा
यथाश्रुतं
लाङ्गूल
स्मृच. २०२
शक्नोति
महत्त्वं
रूप

पृष्ठं स्तम्भः पंक्तिः अशुद्धम्

८६२	१	४	निम
१	५		अशं
१	१८		मल्ल
८६३	१	१३	व्यञ्जनो
८६४	१	२२	बन्धतां
१	२१		जितव्यः
८६७	१	६	समुद्
८७३	२	७	मत
८७४	१	२९	(बन्धन)
८७६	१	२६	(अकु
८८०	१	६	क्रेतृ
८८२	१	२३	महत्वा
८८३	१	१७	एष
१	२	१८	ववा
१	२२		न्यात्त्व
८८४	१	२०	अर्ध
८८५	१	१३	स्यार्थः
८८६	१	२३	दीयते
८८८	१	४	त्वात्
८८९	२	२७	हातु
८९०	१	२	दुस्सष्टं
८९१	१	७	त्मकं
१	२७		सीमोल
१	१५		३२२
१	१८		३२१
८९८	१	३२	(क्रयः)
८९९	१	२२	कल्पात्
१	२५		काला
९००	१	८	अर्थ
१	१०		नन्वर्थ
१	१३		अर्थ
१	२	३	बन्धः
९०३	१	२०	स पाल
९०७	१	२१	तथा
९१०	२	४	किमि
९१७	१	७	मूल
९२३	१	६	कूल्यादिकु
९२४	१	२९	संचर
९२८	२	१९	स्थान

शुद्धम्

निय
अंशं
मल्लक
व्यञ्जनो
बन्धतां
जयितव्यः
समुद्
मन्त
+(बन्धनः)
+अकु
क्रेतृ
महत्त्वा
इष
वैवा
न्यात्त्व
अर्ध
स्यार्थ
+दीयते
त्वात्
हातु
दुस्सष्टं
त्मकद्रव्यं
सीमोल
३२१
३२२
+(क्रयः)
कल्पितात्
काला
अर्थ
नन्वर्थ
अर्थ
बन्ध
सपाल
यथा
किमि
मूल्य
कूल्यादिकु
संक्षर
स्थानं

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्
१२९	१	३३	उर्ध्व
१	२	३४	दय
१	३	३६	विपि
१३७	१	२५	स्वग्वि
१४२	१	२२	बहुद
१५०	१	५	स्रोतः शर
१५१	१	३६	चिह्ना
१५६	१	१	चतु
१६३	१	११	पत्न्य
१६५	२	१७	पिता
१६६	१	२८	यो ज
१	२	१५	यमी
१६८	१	८	काल
१	२५	रूपां	
१७१	१	२०	इन्द्रं
१७२	१	१	द्वयसी
१७३	१	१४	जाया
१	२४	प्रोष्ठे	
१	२१	दम्पति	
१८१	१	१७	कुर्वा
१८४	१	२५	मां
१८६	२	१३, १८	श्रुतरा
१८७	१	१	प्यति
१८८	२	११	कायमत
१८९	१	१६	सस्ने
१९०	१	२२	त्वप्र
१९१	१	४	प्रति
१९२	१	१६	लद्वा
१	१९	या ।	
१	३०	मुदि	
१९९	२	३२	पञ्चो
२०००	१	२३, २७	वध्वः
२००१	१	५, २१	१
२००४	२	३०	१०१७१
२००५	१	९	स्माल्लो
२००६	१	१	वध
१	९	चतुः शि	
१	१४	*सु. ति	
२००७	१	२६	तन्वै

शुद्धम्
उर्ध्व
दयः
विप
स्वग्वि
बहुद
स्रोतः शर
चिह्न
चत
पत्न्य
पीता
या ज
हमी
कल
रूपां
इन्द्र
द्वयसी
जाया
प्रोष्ठे
दम्पती
कुर्वा
मा
श्रुतरा
प्यति
कामयत
स्वस्ने
त्वप्र
पति
लद्वा
या
मुदि
पञ्चो
वध्वाः
१
१०१७१
स्माल्लो
वर्ध
चतुः शि
सुसुति
न्तर्वै

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्
१०१०	१	१२	तस्मा द
१	२०	यस्तु	
१०१४	२	२७	करीं वि
१०१८	१	१५	भर्तु
१०१९	१	१	तड्ने
१०२४	२	२	२४२
१	१६	तमति	
१०२६	१	३२	दुःखै
१०२७	१	२७	दृष्ट्वा
१०२८	१	२	भ्रातृ
१	२	१	पैशुन्ये
१	१२	बहु	
१०२९	१	१८	चारेत्
१०३५	१	५	वर्णा
१०३८	२	७	द्वाभ्यां
१०४४	१	१४	त्यनेन
१०४८	१	१६	रुद्धाऽप्य
१०५०	२	४	त्र बहु
१०५१	१	११	ध्युप
१०५४	१	३०	वित्या
१०५७	१	२०	संनिधा
१०६२	१	१४	ब्रह्मचर्य
१०६५	१	३	प्सित श
१०६६	१	२७	षोडशी
१०६८	१	१५	मान श
१	२	८	झातृ
१०७८	१	२२	दुःशिल
१०८०	२	४	वज
१०८१	१	१९	त्वस्मै
१	३०	दिक् ।	
१	३५	स्निग्ध	
१	३६	स्त्रियः	
१०८२	१	१०	षज्यते
१	२४, २५	यक्ष्यते	
१	२	१७	हि
१	२३	*भ्रण	
१	३१	मे दृष्टं	
१०८३	१	३२	त्रिका
१०८४	२	३५	दोःशी

शुद्धम्
तस्माद
यस्तु
करीं वि
भर्तु
तेड्ने
२४१
तामति
दुःखै
दृष्ट्वा
भ्रातृ
पैशुन्ये
बहु
चरेत्
वर्णा
द्वाभ्यां
त्यनेन
रुद्धा अप्य
त्र बहु
ध्युप
वित्या
संनिधौ
ब्रह्मचर्य
प्सितश
षोडशि
मानश
झातृ
दुःशिल
वर्ज
त्वस्मै
दिक् ।
स्निग्ध
स्त्रियाः
षज्यते
यक्षते
हि
भ्रूण
मेऽदृष्टं
त्रिकाः
दोःशी

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०८५	१	२०	णामि	णमि	११७८	२	२५	दुभयाभावो	भावो
„	२	३	दीना	दिना	११८१	१	३६	१६।४।३।४. + १६।४।३।४.	१६।४।३।४.
१०८८	१	२०	रिति	रपि	„	२	१०	त्विन्	त्विन
१०८९	„	१३	पुनर्भू	पुनर्भु	११८२	१	२४	कनीष्ठा	कनिष्ठा
„	२	४	दुःखि	दुःखि	११८३	२	२०	माणश्रुक्थ	माण श्रुक्थ
१०९१	१	५	ह्यणे नै	ह्यणेनै	११८५	„	२१	शान् मा	शान्मा
१०९२	२	८	वृत्त रज	वृत्ते रज	११८७	„	२४	भजे	भज
११०३	„	५	पुनर्भूः	पुनर्भूः	११९०	„	२	बोध	बोद्ध
११०५	„	२२	तद्वद्वौ	तद्वद्वौ	११९१	„	१५	पादा	पदा
„	१	१६	लोमजा	लोमजौ	११९४	१	१०	ष्ठत	ष्ठित
१११०	„	११	ग्यवै	ग्यमवै	१२०३	„	३३	यार्थ	+ यार्थस्य
१११२	„	१८,	परवेद्या	परवेद्या	१२०६	२	१४	भित्या	भित्या
„	२	३५	विभ. ३०.	+विभ. ३०	१२०७	१	२५	(अन्नद)	+ (अन्नोद)
„	„	३६	षतोऽप्रसू	षतोऽप्रसू	१२०८	„	३१	तु विषमं (सैक	+ कं तु विषमं
„	„	३६	षतोऽप्रसू	+omit	१२०९	„	१७	दीना	दिना
१११४	„	२६	स्त्र्यैव	स्त्र्यैव	१२१०	„	„	चनस्मृति	चन स्मृति
१११६	१	७	रणां	राणां	१२१५	२	३०	द्रव्यावि	द्रव्यवि
११२३	„	१७, १९	इत्या	इत्य	१२१६	१	१९	इति श्रमे	इति । श्रमे
११२३	२	२०	याज्य	याज्या	१२२२	२	३३	अनु	+ त्वनु
११३५	„	२३	पितु	पित	१२२४	१	६	मदूर्वाभिनि	मदूर्वाभिनि
११३६	„	७	अनेवं	अनेवं	१२२६	२	„	तार्थ	तार्थ
११३८	„	१८	तरौ	तरौ ।	१२२८	१	५	मित्यर्थ	मित्यर्थः
११४६	१	२७	श्व	श्व	१२३०	„	१४	मतिन्तरे	मतिमन्तरे
„	२	२२	सायन्ति	साययन्ति	१२३३	„	३२	यकसी	यसी
११४८	„	१९	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व	१२३६	„	२	तोऽशं	तोऽश
११५१	„	२२	कल्पः न	कल्पः । न	१२४१	२	३	त्यादि बृह	त्यादिबृह
११५२	१	९	तद्भ्रातृ	तद्भ्रातृ	१२४५	१	१४	वासन्न-	वासन्नः
११५६	२	२३	भरण	भरण	१२५०	„	२४	पूर्वाक्त	पूर्वोक्त
११५७	„	„	एवा	एव	१२५७	२	४	फनी	फनि
११५८	„	१८	नन्	नून्	१२५८	१	१६	मुखी	मुखी-
११६१	„	५	ग्रही	ग्रहि	१२६१	„	१७	न्वतो	वन्तो
११६२	१	४	बहि	बहिः	„	„	२८	प्राप्त्यति	प्राप्त्यति
„	२	१४	वस्तुभाग	वस्तु भाग	१२६२	२	१५	हानन्तरं	हान्तरं
११६४	१	१९	ज्वयै	ज्वयै	१२६५	१	१६	स्योद	स्यादे
११७१	„	२३	पितमहा	पितामह	१२६६	„	३७	कर्म (धर्म)	+ कर्मभिः
११७४	२	१९	षष्ठ्य	षष्ठ्य	„	२	२३	वत्या	वत्या
					१२७३	„	३४	त्वात्	त्वात्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८०	१	८	यते पद	यतेपद
१२८४	२	१	श्रेष्ठा	श्रेष्ठ
१२८६	२	२५	पुथक्	पृथक्
१२९०	१	३६	तेनैव);	+तेनैव)];
१२९१	२	३०	दुरा	दूरा
१२९३	१	२४	सपिण्डा	सपिण्ड
१२९७	२	५	दोहि	दौहि
२२	२	१२	दुहिदौहित्र्या	दुहिदौहित्र-
				दौहित्र्या
१३००	२	२४	दोहित्रो	दौहित्रो
२	१		न-	न
२	२०		दोहि	दौहि
१३०५	१	३०	पुत्रीभव	पुत्री भव
२	३५		जलक	जल
२	३३		णक्षम्	+क्षणम्
१३१०	२	१५	*सपायः	संपाद्यः
१३१२	१	६	मिते	मि ते
२	३५		धिन्तव्या	धिगन्तव्या
१३१३	२	२८	देवो	देवी
१३१४	२	३	दत्येवं	इत्येवं
२	२८		झात्रा	झात्रा
१३२१	१	२५	वोढा	होढा
१३२५	२	२२	यादा	यादाः
१३२७	२	२६	ममु.	+ममु.
१३३१	२	१२	या	वा
१३३७	२	२१	स्वोर	स्त्वोर
१३३९	२	२३	नाधि	नधि
१३४१	१	२९	कर	प्रकर
१३४४	२	२५	दुरा	दूरा
२	२		कामं त	कामं तु
१३४६	२	९	आद्या	आद्याः
१३५५	१	१८	स्वेक	स्त्वैक
१३५६	२	२२	इते	इत्ते
१३५७	२	१६	पार्वणकरण	करणपार्वण
१३५९	२	३२	चाञ्चि	चानि
१३६०	२	६	द्वये न	द्वयेन
१३६४	१	२४	विरुद्ध	विरुद्ध
१३६७	२	१५	जस्तुः	जस्तु
१३७२	१	११	कुलिना	कुलीना

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७३	१	२९, ३३	वृत्ता	वृत्तो
१३७५	२	२	हारि	हारी
१३७७	२	१९	व्यामो	व्यावो
१३८२	२	८	त्वेतद्	त्वेतद्
१३८४	१	३७	(६)	+(७)
२	३८		(७)	+(६)
१३९२	२	१८	धनस्वा	धनास्वा
१३९३	२	१४	दार्याह	दायार्ह
२	१९		उन्मन्तं	उन्मन्तं
१३९४	१	२१	तत् पु	तत्पु
१३९५	२	१४	या	याः
१३९७	१	२	द्राय पु	द्रापु
१३९८	२	१३	*दुष्टत	दुष्टत
१४०६	१	२०	विप्र	विप्र
१४०९	२	४	नादै	दनादै
२	५		वेता सा	वे तासा
१४१३	२	३२	राव्या	+रोव्या
१४१४	१	२६	भाज	भज
२	३५		राव्या	+रोव्या
१४१५	२	२२	उभयोर्भ्रातृ-	निरुक्तम्
			भगिन्योः	उभयोर्भ्रातृ-
				भगिन्योः
२	८			[' आपस्तम्बः '
				इत्यारभ्य
				'वसिष्ठः' इत्य-
				वधिर्ग्रन्थः
				१४०७ पत्रे १
				स्तम्भे 'वसिष्ठः'
				इत्यस्य प्राक्
				अपकृत्य
				बोद्धव्यः ।]
१४१७	१	२७	वाच्यतो	वाच्यो
१४१९	२	१२	निश्रुतिः	निश्रुतिः
१४२०	१	१३	क्षत्रिय	क्षत्रिया
२	२	२८	शक	श
१४३०	१	२०	कटु	कुटु
१४३१	२	३३	१३३५	+१०३५
१४३६	२	७, ९	विधि	विधी
१४४०	२	६	या कन्या	याकन्या

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४४१	१	६	लाश्व	लन्यश्व
१४४४	१	१५	जवा	जंना
१४५२	१	१८	कृता	कृदा
१४५२	१	४	त्रस्यादौ	त्रस्य । दौ
१४५३	१	३२	उत्तरार्धे	+पूर्वार्धे
१४५६	१	३०	चेत्सद्वि	+चेत्स द्वि (यदि चेद्वि)
१४६०	१	६	दत्तं	इत्तं
१४६५	१	३४, ३६	*	X
१४६७	१	१०	रस्य	रत्र
१४६७	१	८	सत्य	सत्त्य
१४७०	१	१३	द्विणुः	+द्विणुः
१४७६	१	२६	भ्रातरौ	भ्रातरो
१४७७	१	१	रघृत्वि	रघृत्वि
१४७७	१	१९	बन्धम्	बद्धम्
१४८७	१	३२	यन्ते न	यन्तेन
१४८९	१	१६	प्रवासा	प्रसवा
१४९०	१	४	सर्गो	सर्गो
१४९०	१	४	त्राशय	त्रा शय
१४९२	१	११	इति नार्यं,	इति, नार्यं
१४९८	१	२५	त्रार्थ	त्रर्थ
१५०९	१	१०	धर्म	धर्म्य
१५०९	१	१०	रुचिर्द	रुचि द
१५१४	१	१४	सह वा	सहवा
१५१६	१	२०	पत्न्य	पत्न्या
१५१७	१	३३	१३५	+१३५ सुत (सुता)
१५१९	१	१	१४१	+१४१ सुत (सुता) शेषं
१५२२	१	३२	मन्त्रेण	मन्त्रेण
१५२२	१	३	स्वार्जि	स्वार्जि
१५२३	१	१७	कर्मकाम्यं	कर्म काम्यं
१५२३	१	१७	नुज्ञा-	नुज्ञा
१५२८	१	३१	लभेत्	लभेत
१५३१	१	१९	झात्रा	झात्रा
१५३१	१	१७	रयोः	रयोः
१५३८	१	१४	रस्य सं	रसं
१५४०	१	१८	स्तपु	स्तपु
१५४५	१	१९	झात्र	झात्र

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५४५	१	१	संहि	सहि
१५४६	१	३८	सृष्टी	+सृष्टो
१५४८	१	३१	*संस	संसू
१५५१	१	२८	*धन	धनं
१५५२	१	३	*संसर्गो	संसर्गो
१५५५	१	३८	धश्चु	+धश्च्यु
१५५६	१	२३	तत् सं	+तत्सं
१५५७	१	४	पिता	पित्रा
१५७७	१	२४	माद्रा	माद्रा
१५७७	१	१२	रित्य	रित्य
१५८१	१	२६	वसु	वसे
१५८४	१	३१	च	+च ये
१५८७	१	२२	स्तका	स्तका
१५८७	१	१	विभक्ता	'विभक्ता
१५८७	१	१२	विभक्तानां	अविभक्तानां
१५८९	१	३३	लेपो	+लेपो
१५९२	१	१०	दिर्दे	दि दे
१५९२	१	१६	म्रियस्व	म्रियस्वे
१५९७	१	१२	*सख्या	सख्या
१६०६	१	२९	ख्यातौ ।	+ (ख्यातौ)
१६०७	१	१४	*दार्श	दार्श
१६०९	१	१०	कर्तुं	कर्तुं
१६१२	१	२५	*समन्तु	+सुमन्तु
१६१३	१	१	*प्राप्नुया	प्राप्नुया
१६१९	१	१३	*ख्यात	ख्यातं
१६२१	१	२८	वा त्वक्विश	वात्त्वक्विश
१६२२	१	२१	स्तत्र	स्तत्रे
१६२२	१	१३	*चय	चयं
१६२७	१	२	बलमा	बलमात्रमा
१६२७	१	१७	ऐन्द्र	ऐन्द्र
१६२७	१	२०	नोप	नोपे
१६२७	१	११	*पमान्	पुमान्
१६३१	१	३६	*लादिदे	+लादि वि
१६३४	१	२	चतुर्गु+	चतुर्गु
१६४४	१	१६	*कृत	कृतं
१६५४	१	९	वाग्दड	वाग्दण्ड
१६६१	१	२१	रुप्य	रुष्य
१६६१	१	३५	करणे दोषः	+करणेऽदोषः
१६६१	१	२८	नित्यं	+नित्य

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६६१	२	२९	गोमि.	+गौमि.
१६७४	,,	१४,३०	पराध्या	पराध्या
१६७८	,,	१	त्यन	त्येन
१६८४	१	१८	पृच्छेत्	पृच्छेत्
,,	२	८	प्रीत	प्रति
१६८५	१	२२	*गात्र	गात्रं
१६८६	,,	८	वाक्या	वाक्य
१६८७	२	२४	ललाटे	ललाटे
१६९१	१	२७	यनि	+यनि
१६९४	,,	३	*इद	इदं
१६९८	२	३६	*राज्ञ	राज्ञः
१७००	१	२२	प्रछ	प्रच्छ
१७०१	२	१२	रुडा	रुडा
१७०२	१	२८	शश्च	+शश्च
१७१०	,,	१०	कर्तृन्	कर्तृन्
,,	,,	३६	*करान्	कूरान्
१७१३	२	२०	रक्ताः	रिक्ताः
१७१४	,,	१३	विशतिः	विशतिः
१७२१	,,	३	*गुण	गुणं
१७२२	,,	२२	जात	ज्जात
१७३२	,,	१४	ङ्मनु	ङ्मनु
१७३३	,,	३६	} विश्ववत्	+omit
१७३४	१	२८,२९		
१७३३	२	३६	पमा. ४५८	+पमा. ४५८
			मुद्र (मुद्र)	
१७३४	१	२९	विता. ७६९	+विता. ७६९
			मुद्र (मुद्र)	
१७४८	,,	५	सुकृ	सकृ
१७५७	,,	२	सामान्ता	सामन्ता
१७६१	,,	२४	रूपक	रूपक
१७७१	,,	३३	ष्टातिक्रमे+(च)	+(च०)
१७७३	२	१	*सख्य	संख्य
,,	,,	१३	वचिके	वाचिके
१७८२	,,	२५	विविक्षितः	विवक्षितः
१७८७	१	११	द्वितीयं	द्वितीयं
१७९३	२	१५	*वश्य	वैश्य
१७९६	१	२६	निष्ठीव्यो	+निष्ठीव्यो
१७९७	,,	१५	बहुनां	+बहुनां
,,	,,	२२	मुक्त	+मुक्ता

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७९८	२	२९	पुष्पो	+पुष्पो
१७९९	,,	१२	*गूण	गूर्ण
१८०३	१	४	श्रावः	स्त्रावः
१८०८	,,	,,	धात्	न्धात्
१८१५	२	२१	*मद्दे	मेद्
१८२०	,,	१४	मिमित्तं	निमित्तं
१८३०	,,	१७	*सयोज्यः	संयोज्यः
१८३५	१	१	प्रक्ष	प्रक्षे
१८३९	,,	१९	*दवाः	देवाः
१८४१	,,	१७	जहु	जुहु
,,	,,	२९	निषि	निषि
१८४६	,,	३	वनपं	+वनपं
१८६७	२	३७	छेतेव्य	+छेतेव्ये
१८६८	१	२४	दुष	+दूष
१८७४	,,	१०	*प्रव	ध्रुव
१९००	,,	१२	देवनां	देवानां
१९०३	२	३	महिषान्	महिषान्
१९०५	१	१४	क्षत्रे	क्षेत्र
१९०६	,,	३१	यस्तु	+यस्तु
१९१२	,,	६	ससभि	सभि
,,	२	९	मध्य	मध्य-
१९१७	,,	२८	ध्यनादि	ध्ययनादि
१९१८	१	३८	स्मृच. १०	+स्मृच. १०
			(आचारः)	
१९१९	,,	३०,३१, ,		+ ,
		३२,३४,		
		३५ ,		
,,	२	३४ ,		+ ,
१९२३	१	२५	कल	कुल
१९२४	,,	३०	हार	हार-
१९२६	२	२७	त्तप्र	त्तप्र
१९२७	,,	२२	कुसीद	कुसीदं
,,	,,	२४	कर्मणां	कर्मणा
१९३२	१	१३	*लख्य	लेख्य
१९३४	२	२९	नरति	तरति
१९३८	१	१९	प्रतिसिद्ध	प्रतिषिद्ध
,,	२	२	संततत	संतत
१९३९	,,	२६	शतिम्	शतिम्
१९४०	१	३२	कारा (करा)	+प्रकारा(त्र करा)

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९४२	२	४	मयैध	मयैर्ध	१९५०	१	११	*सव	सर्व
"	"	३३	स्मृच. १०.	+स्मृच. १०	१९५४	२	७	*योपक्षो	यापेक्षो
				(आचारः).	१९६७	१	३	*सादिग्धं	सांदिग्धं
१९४३	१	३६	स्मृच. १०-११.	+स्मृच. १०-११	१९७३	"	५	*किश्चिद्	किश्चिद्
				(आचारः).	१९७७	"	२१	ह्यङ्गि	हङ्गि
१९४४	२	२५	बाहुभ्य	+बाहुभ्यां	१९८२	"	९	पुत्रात्	पुत्रात्
१९४५	२	८	षादिनि	षादीनि	१९८३	२	११	पुत्रोर	पुत्रयोर
१९४६	१	११	ग्राह्यम्	ग्राह्यम् ।	१९८४	१	२९	मैर्ह्यं	मैर्ह्यं
"	२	१२	*तत्स्थान	तत्स्थानं	१९८७	"	३५	यावत्	यावत्
१९५०	१	९	ब्रूवं	ब्रुवं	१९८८	२	२१	हीन	हीनं

